નિવેદન

આ ગ્રંથની આ|વૃત્તિ પુનર્મુદ્રણરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

અંગ્રેજી વૈદક ,યોપથી) સારી હોય અને તેનું પરિણામ હમેશ સારું આવતું હોય
? ખરેખર બનતું પણ આ દેશની સામાન્ય જનતા માટે મોંઘી અને તેમનાં સાધનોની
ાર છે; ત્યારે છેવ આંગણે થતા વનસ્પતિના પદાર્થો અને આપણી પ્રકૃતિને વધુ માફક
વે તેવી દેશી દવા ઉપયોગ આપણે કરવાનો રહ્યો. આપણે ત્યાં ઋષિમુનિઓએ કહેલા
ાવાળી દવાઓ ઘ ભાગની વ્યાધિઓમાં કામ કરી જાય છે. આયુર્વેદ તરફ હવે આપણા
ામાં વધુ ધ્યાન ચ પણ સ્વરાજ મળ્યા પછી રાજ્ય તરફથી આ દિશામાં જે પ્રગતિ થવી
ઈતી હતી તે હજ નથી.

જગતની શાં, પોષણ માટેના, આરોગ્ય અને નિદાન માટેના જે સિદ્ધાંતો અને સૂત્રો
ાયુર્વેદના મૂળભૂત છે તે અન્યત્ર શોધ્યાં જડતાં નથી; આમ હોવાથી આ સંસ્થા તરફથી
ાકસંહિતા, શાર્ હતા, માધવનિદાન (મધુકોશ ટીકા સાથે), સુશ્રુત આયુર્વેદ, અષ્ટાંગહૃદય,
વપ્રકાશ, હારીત જેવા આધારભૂત ગ્રંથો મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ થયા
આ સિવાય ગ્રંથો જેવા કે: બાલબોધોદય (વૈદકના અકસીર ઉપાયો), આયુર્વેદ
ગશતક, માંદગી ગો, પથ્યાપથ્ય (આરોગ્યની કૂંચી), ઘરઘરનો વૈદ્ય, માંદગીમાં ઉપવાસ,
ાકના ગુણદોષ જીવનચર્યા, જ્ઞાનભૈષજ્યમંજરી વગેરે પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

આ પછીન માં સદ્‌ગત ભિક્ષુ અખંડાનંદજીનાં અગાઉનાં નિવેદનોનો સારાંશ અપાયો છે.
પછી મૂળ લે નિવેદનનો સારાંશ અપાયો છે. તે ઉપરથી મૂળ ગ્રંથની યોજના તથા તેમાં
ાજસુધી થતા. ગ્ર સુધારાવધારા સંબંધી માહિતી મળી રહેશે આ ગ્રંથના મૂળ મરાઠી
૫ક સ્વ૦ શ કર દાજી પદેની આયુર્વેદની સેવાઓની માહિતી સાથેનું એમનું ટૂંકું
ેન્ પુસ્તક તે આપવામાં આવ્યું છે, તે તરફ વાચકબંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં
ે છે.

આસવે ઘૃત, મુરબ્બા અને શરબતનાં પ્રકરણો મૂળ મરાઠી ગ્રંથમાં ન હોતાં, અત્ર
ાથી તે નવ આગલી આવૃત્તિથી ઉમેરીને લેવામાં આવ્યા છે. જેથી એ ઔષધો તૈયાર
ાની જરૂર ન પડે.

ામાં બીજ આવૃત્તિ સને ૧૯૬૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલી. તે પછી મોંઘવારી તો દિવસે દિવસે
આ અ ાગળના ભાવ, મજૂરી, શાહી, ટાઈપો, કાપડ-છીંટ તેમ જ બીજી ચીજવસ્તુના
ી રહી છે આમ છતાં મૂલ્યમાં માત્ર આઠ આનાનો વધારો કરીને રૂ. ૮-૦૦
ો ઘણા
ાયું છે.

ભ્લમવિ ૧૨, ૬૬

'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ'ના ટ્રસ્ટીઓ વતી
એચ. એમ. પટેલ (પ્રમુખ)

આગલી આવૃત્તિઓમાંનાં નિવેદનોનો અંશ

(ત્રીજી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી)

આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠીમાં રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર સદ્દગત શંકરજી દાજી પદે એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ્ય અને દેશભક્ત હતા. આ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરાવનાર તેમ જ પહેલી આવૃત્તિ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓ જ હતા. માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમાં ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોઈએ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ જણાશે નહિ; છતાં ગુર્જરવાચકો સમજી શકે નહિ એવી પણ તે નથી. એટલું જ નહિ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખપી જઈ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળી તે પછી આ ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ આવવો, એ વાત ગુર્જર વાચકવર્ગમાં આ પુસ્તક કેટલું ઉપયોગી અને આદરપાત્ર થયું છે એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે.

ઉપર જણાવેલી બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં રામ કંપની તરફથી રૂ. ૫)માં નીકળી હતી: પરંતુ પછી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ ઓછી કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સંમતિ સદ્દગત વૈદશાસ્ત્રી શંકર દાજીના પુત્ર મુંબઈનિવાસી શ્રીયુત રામકૃષ્ણ દાજી પદેએ પૂર્ણ નિષ્કામનાથી આપવા બદલ ગુર્જરવાચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીનું હિંદીમાં પ્રકટ થયેલું ચિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગંજ–પ્રયાગ–નિવાસી શ્રીયુત જગન્નાથપ્રસાદે કરેલા ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઈએ.

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતાં વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને વૃત્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે; તેમ જ ખાવાની ઔષધિઓ કરતાં અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાયુની યોગ્ય ફેરબદલી, ઉપવાસ, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, મૃત્તિકા, સૂર્યપ્રકાશ, રંગ, વ્યાયામ, સ્નેહ, સ્વેદન, વમન, બસ્તિ, આનંદવૃત્તિ, સદ્દવિચાર, સત્સંગ, સદ્દગ્રંથ ઇત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદાર્થોનું સેવન તેમ જ કુપથ્ય આહારવિહારનો ત્યાગ: આ બાબતોને જ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દરદીએ કુદરતી ઉપચારોનું જ સેવન કરવું જોઈએ. વૈદો તેમ જ ડૉક્ટરોએ પણ એવી બાબતોને જ ખરેખર ઉપકારક સમજીને તેનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેવા ઉપચારોનો દરદીઓને લાભ આપવા નવીન જેવા દેખાતા માર્ગમાં, શરૂઆતમાં લોકો ન સમજે તો ધૈર્ય રાખી કાંઈક ખમીને પણ ચાલવું જોઈએ. આમ કરવાથી જ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં વળતું જશે અને છેવટે કીર્તિ પણ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. દરદીઓએ પણ આ કુદરતી ઉપચારોનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈને તેના અનુભવવાળા ઉપચારકોની સલાહ અને આશ્રય લેવાં જોઈએ. એ ઉપાયો એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે, જો તેને લગતાં પુસ્તકો અવલોકવાનું રાખ્યું હોય અને તેને અનુસરીને યથાસાધ્ય સામાન્ય જાળવણી પણ રાખી હોય તો વ્યાધિઓ થવાના ઘણાખરા સંભવો અર્ધે રસ્તેથી જ નષ્ટ થઈ જાય; તેમ જ ઊપજી ચૂકેલી વ્યાધિઓ પણ એવા જ એ સાદા પ્રકારોના સેવન વડે જ સહેલાઈથી ટળી જાય.

ખરું જોતાં એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતા પુસ્તકની, તેમ જ વ્યાધિ થવાનો પ્રસંગ જ ન આવે એવા આહારવિહારો અને રીતિરિવાજોનું જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોની જ જનસમાજને માટે ઘણી આવશ્યકતા છે. યુરોપ–અમેરિકામાં તો એવા ગ્રંથો પુષ્કળ નીકળી ચૂક્યા છે; તેમ જ ઉપચારકો પણ હવે જ્યાંત્યાં મળી આવે છે. આપણા દેશમાં એવા ઉપચારકો તેમ જ પુસ્તકો હજી નહિ જેવાં જ છે.

સર્વના પરમ સુહૃદ 'वैद्यो नारायणो हरिः' ના પરમ કલ્યાણકારી શરણને સર્વ કોઈ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિ, વ્યાધિ તથા ઉપાધિમાંથી સદાને માટે મુક્ત થાય એ ભાવના સહિત । तथास्तु ।

ચૈત્રી પૂર્ણિમા, સંવત ૧૯૭૦, એપ્રિલ ૧૯૧૪.

—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

(ચોથી આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી)

ત્રીજી આવૃત્તિના સમયથી જ શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસાજી કાનાબારની ઇચ્છા હતી કે, આ ગ્રંથ મરાઠી ગ્રંથ સાથે મેળવીને તેમાં રહી ગયેલી બાબતો વધારી તથા ભૂલો સુધારીને, તેમ જ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિઓમાં ગ્રંથકર્તાએ કરેલા સુધારાવધારા ઉમેરી લઈને તેને શોધિતવર્ધિત આપવો. તેમના શ્રમથી ત્રીજી આવૃત્તિને એવો કેટલોક લાભ ઉપચારોની વ્યાધિવાર ખતવણી જ પારિભાષિક શબ્દાર્થનાં પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિ રૂપે મળ્યો પણ હતો. ચોથી આવૃત્તિ માટે આ ર્ય તેઓ સારી રીતે બજાવી શકે તેટલા માટે તે સવેળાથી જ તેમને સોંપાયું હતું. પરિણામે મની દ્વારા આ આવૃત્તિમાં નીચલાં પ્રકરણોમાં નીચે પ્રમાણે સુધારોવધારો થયો છે :—

વનૌષધિગુણાદર્શ—આ પ્રકરણની પુરવણીરૂપે સદ્‌ગત પદેજીએ મરાઠીમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નવીન ભાગમાં ૨૯ ઔષધિઓનાં વર્ણનમાં કેટલોક ઉમેરો કરેલો, તે આમાં તે તે વનસ્પતિનાં પ્રકરણમાં જોડી લેવાયો છે. દાખલા તરીકે જુઓ: અગર, ખસખસ, કપૂર ઇત્યાદિ. એ સિવાય તેમાં ત્રણ ઔષધિઓનું વર્ણન નવું ઉમેરાયેલું તે પણ આમાં યથાસ્થાને દાખલ થયું છે. મરાઠી ઉપરથી પહેલી આવૃત્તિ છપાવવામાં વીસેક ઔષધિઓનું વર્ણન રહી ગયેલું અથવા પડયું મુકાયેલું તે પણ દાખલ થયું છે. એમાંની કેટલીક ઔષધિઓ તો બહુ ઉપયોગી છે. જેમ કે, કરિયાતું, ઓળ ઇત્યાદિ. વળી શરૂઆતની બને આવૃત્તિઓમા ઔષધિઓનાં તેમ જ વ્યાધિઓનાં મુખ્ય નામ અનેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મરાઠી રહી ગયેલા, તે પણ આમાં ફેરવાઈ ઘણે ભાગે સારાં ગુજરાતી નામ દાખલ થવા છે. આમા મુખ્ય આધાર સ્વ. પદેજીના નિઘંટુનો જ લેવાયો છે. આ ફેરફારથી કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકારાદિ ક્રમ પણ ફેરવાયેલો જણાશે.

સુબોધ વૈદક—આમા સ્વરભેદનો વિષય ન હતો, તે મૂળ મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી ઉમેરાયો છે. વળી આ પ્રકરણમાં કેટલેક સ્થળે એક જ વિષયની પેટાબાબતો જુદી બાબતો તરીકે આપેલી તે આમાં યથાસ્થાને ગોઠવવામાં આવી છે. આ કારણથી આમાં વ્યાધિઓના નંબર આગલી આવૃત્તિ કરતાં થોડાક ઘટેલા જણાશે; પરંતુ હકીકતમા તો ઊલટો વધારો અને સુધારો જ થયો છે.

'વનૌષધિગુણાદર્શ'માં ઔષધિઓને જુદા જુદા વ્યાધિઓ પર વાપરવાના દર્શાવેલા પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઈ આવૃત્તિમા શ્રીયુત કાનાબારને હસ્તે પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરાયેલી, તે આમાં પાઠકોને વિશેષ સુગમતા અર્થે સુબોધ વૈદકમા આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં 'વિશેષ ઉપચાર' એવા મથાળા નીચે જોડી દેવાઈ છે.

બૃહત્પાકસંગ્રહ—મૂળ ગ્રંથના 'સુબોધ વૈદક' ભાગમા પાછળથી પરિશિષ્ટરૂપે કેટલાક પાકો વગેરેની બનાવટો ઉમેરાયેલી તે આ આવૃત્તિમાં ઉમેરી લેવાઈ છે

ઔષધિક્રિયા—આ નામનો આ ગ્રંથનો એક ભાગ ગ્રંથકર્તાએ પાછળથી મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ કરી, તેમા કેટલાંક રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટિકા ઇત્યાદિ પ્રયોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો; તે ભાગ અનુવાદરૂપે આમાં નવીન ઉમેરાયો છે અને તેથી આ ગ્રંથ સાતને બદલે આઠ ભાગનો બન્યો છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથના રસવૈદ પ્રકરણમાં પરિશિષ્ટરૂપે યંત્રવિચાર તેમ જ કેટલાંક રસાયન વગેરે ઉમેરાયેલાં, તેનો પણ આ ઔષધિક્રિયાના પ્રકરણમા સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વૈદકની પરિભાષા—આ નામનુ જે પ્રકરણ આ ગ્રંથ શરૂ થવા પૂર્વે યોજેલું છે, તેમાં 'ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત' વાળી બાબત નવી ઉમેરાઈ છે. વળી 'પારિભાષિક શબ્દાર્થ'વાળો વિષય પણ આમા 'ઔષધિઓના સમૂહનાં નામ' એવા વધારે બંધબેસતા નામ સાથે આ વૈદક[illegible] છે.

આગલી [illegible] કઠિન શબ્દનો કોશ, ઔષધિપ્રતિનિધિ ઇત્યાદિ પ્રકીર્ણ વિષયો [illegible] એવા જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમાં ઉમેરાયેલા છે તે સર્વ પણ પાઠકવર્ગની સુગમતા માટે આ આવૃત્તિમાંના આ વૈદક પરિભાષાવાળા પ્રકરણના પેટામાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. એ વિષયો આ પ્રમાણે છે :—૧–ઔષધિ-યુક્તાયુક્તવિચાર. ૨–ઔષધ લાવવાનો પ્રકાર. ૩–સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા ૪–કાઢાનો પ્રકાર. ૫–ચૂર્ણ. ૬–વટિકા

(ગોળીઓ). ૭-ઉકાળો (ફાંટ) કરવાનો પ્રકાર. ૮-હિમ કરવાનો પ્રકાર. ૯-કલ્કનો પ્રકા
ઔષધસેવનકાળ. ૧૧-સર્વસાધારણ અનુપાનો. ૧૨-વનૌષધિગુણાદર્શમાં આપેલાં નામો વિષે
૧૩-ઔષધિપ્રતિનિધિ. ૧૪-ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી. ૧૫-ઔષ
સમૂહનાં નામો. ૧૬-કઠિન શબ્દોનો કોશ

પરીક્ષાપ્રકરણ—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં 'નાડીપરીક્ષા'વાળા વિષયના છેવટે 'નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ' એ નામના એક ઉપયોગી નિ ભાષાંતર ઉમેરાયેલું જણાશે. આ મૂળ (મરાઠી) નિબંધ મુંબઈની વૈદ્યસભાએ ઇનામ માટે કરેલો હોઈને સદ્‌ગત પટેલજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં જે કાંઈ વધારો થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર તરફથી છપાયેલાં પ વગેરે ઉપરથી અને તેમાંના વિષયો આ ગ્રંથના અંગના હોવાથી જ થયેલા જણાશે.

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં ઔષધિઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબ તેમ જ વ્યાધિઓનાં નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમાં શ્રી. કાનાબારને જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનું ઘટિત જણાયું, ત્યાં ત્યાં તેમણે હસ્તલિખિત જૈન યતિઓ તેમ જ બીજા જૂના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યુનાની અને બીજા વૈદક ગ્રંથો આધારથી અને જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે તે મુજબ કર્યું છે. એવા ઉમેરા ગ્રંથથી જુદા જણ આવે તેટલા માટે તે ટિપ્પણરૂપે જ અપાયા છે. આ ગ્રંથમાંનાં આવાં સર્વ ટિપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્ તરફનાં જ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર જોઈ નથી. આવાં ઉપ ટિપ્પણોને લીધે પણ આ આવૃત્તિમાં અનેક ઉપયોગી ઉપચારો તેમ જ બીજી માહિતીનો વધારો થયો છે.

સદ્‌ગત પટેલજી તરફની આ ગ્રંથની બે આવૃત્તિઓ પછી આ સંસ્થા દ્વારા નીકળેલી ત્રીજી તથા આ ચોથી આવૃત્તિમાં થઈને આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની હકીકતમાં લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થયો છે.

આ પ્રમાણે સુધારાવધારા કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જ શ્રીયુત પ્રા૦ ડૉ૦ કાનાબારે શ્રમ લીધો છે, તે બદલ તેઓને સપ્રેમ ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. પોત તરફના શોધનવર્ધનની હકીકત લખી મોકલતા છેવટે તેઓ જણાવે છે કે :—'આમ એકંદર રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલા કામ પૈકી કેટલુંક તો વાચકવર્ગને તુરત જ નજરે આવી શકે તેવું છે; પરંતુ ખાસ જરૂરજોગી ભૂલો તો (રૂપિયા ૧૦વાળી) પહેલી આવૃત્તિ × × × સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનું અનુમાન બાંધી શકાશે, તોપણ અમે ખરા અંતઃકરણથી કહીએ છીએ કે હજી પણ અમારાથી કેટલોક જોઈતો સુધારો બની શક્યો નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજફેરથી જ નવીન ભૂલ થવા પામી છે એમ દેખાશે; પરંતુ नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः। આકાશનો પાર નથી, પણ પક્ષીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ ઊડે છે; એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ ખાસ આગ્રહ છે. અમે તેના માટે આભાર માનીશું.'

ઉપર્યુક્ત શોધનવર્ધન કરવામાં શ્રીયુત કાનાબારને મરાઠી જેવી પરભાષાના મૂળ ગ્રંથ ઉપ મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી તેમ જ 'બાર ગાઉએ બોલી બદલાય' એ કહેવત પ્રમાણે અ તરફ પ્રચલિત ન હોય એવા ઉત્તર ગુજરાત તરફનાં કેટલાંક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમ આવે એ સ્વાભાવિક જ છે; જેથી એમાં ઠીકઠીક કરવાનું, તેમ જ તેઓ તરફથી થઈ આવેલા સુધારાવધારામાંથી લેવા યોગ્ય અંશનો નિર્ણય કરવાનું, તેમ જ વાક્યરચના ન સમજાય તેવી હોય ત્યાં તેને સુધારી લેવાનું કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનું હતું. સંસ્થાનાં રોકાણો તેમ જ શરીર પર આવી પડેલ એક અકસ્માતની પીડાને લીધે એ કાર્ય તેનાથી નહિ બની શકવાથી બાકીનું કાર્ય છેવટનાં પ્રૂફ જોવા સમયે સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકને બજાવવું હતું અને એમાં પણ જે કાંઈ ભૂલચૂક રહી જાય અથવા નવી થઈ જાય, પ્રૂફરીડર અથવા ...નો દોષ આવી જાય, તેમ જ કોઈ શબ્દ ન સમજાય તેવા હોય, તે સર્વનો સુધારો શુદ્ધિપત્રરૂપે

તૈયાર કરવાનું છેવટનું કાર્ય પણ શ્રીયુત કાનાબારને સોંપાયું હતું. આ પ્રમાણે સંશોધક, વ્યવસ્થાપક તેમ જ સંપાદક ઉપર આવેલાં કાર્ય તેમણે યથાવકાશ અને યથામતિ–શક્તિ બજાવવા યત્ન કર્યો છે છતાં એમાંના કોઈનો પણ દાવો નથી, કે આ આવૃત્તિમાં કશી ભૂલચૂક કે ન્યૂનતા રહી નથી. મૂળ મરાઠી આર્યભિષક્‌ના કર્તા શ્રીયુત શંકર દાજી પદેએ પોતાની હયાતીમાં છપાવીને જે વાર પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ભાષાંતર ભાષા તેમ જ શબ્દોની બાબતમાં સ્થળેસ્થળે મરાઠીની છાયાવાળું અને સરળતાથી નહિ સમજાય તેવું હોવાથી પૂરેપૂરી શુદ્ધિ તો કોઈ પાકા અનુભવીને હાથે નવીન ભાષાંતર થાય ત્યારે જ આવી શકે તેમ છે.

આશા છે કે ગ્રંથમાં હજીયે જે કાંઈ સુધારવા યોગ્ય દોષો ઇત્યાદિ જણાય તે સુધારી મોકલી સુજ્ઞ અનુભવી જનો ભાવિ આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવાનો યોગ આપશે.

શ્રાવણ પૂર્ણિમા–સં. ૧૯૭૨ —ભિક્ષુ અખંડાનંદ

(પાંચમી આવૃત્તિને લગતા બે બોલમાંથી)

આર્યભિષક્‌ની સં. ૧૯૭૨માં બહાર પડેલી ચોથી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની પ્રતો (કોઈ કોઈ વેપારીએ સંઘરી રાખેલી તે) બેને બદલે સોળ સુધીની કિંમતે વેચાઈ હતી અને કેટલાકોને તો મૂલ્યે પણ મળી ન હતી.

શ્રીયુત પ્રાગજી ડોસાજી કાનાબાર તરફથી આગલી આવૃત્તિ વખતે થયેલા શોધનવર્ધન ઉપરાંત આ આવૃત્તિમાં પણ પુષ્કળ પૃષ્ઠોમાં તેમને હાથે–છેવટે એકાદ શબ્દને સુધારાવા જોગું પણ કાંઈ ને કાંઈ ઉચિત સંશોધન થયું છે જ. વળી આ આવૃત્તિમાં આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં શ્રીયુત પદેજીએ તૈયાર કરેલી સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની નામાવલિ ઉમેરાઈ છે, અનેક સ્થળે ટિપ્પણરૂપે અનુભૂત ઉપાયો ઉમેરાયા છે, વ્યાધિઓનાં પ્રકરણોમાં તે અનુભૂત ઉપાયોની તથા 'ગોવૈદક' અને 'પ્રાણીજ ઔષધિ'માં આવતા ઉપાયોની ખતવણી* ઉમેરાઈ છે તથા પુસ્તકની છેવટે શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે; તે સર્વ એમને જ હાથે થયેલું હોઈને અત્ર તરફથી તો તેમાં યથાશક્તિ ઠીકાઠીક થયેલું છે જ.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અપાયેલી શ્રીમાન પદેજીકૃત 'સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની નામાવલિ' માત્ર પ્રાથમિક હોવા છતાં પણ તેમાં જે સાતસો ઉપરાંત નામો અપાયાં છે; તે જોતાં પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને લુપ્ત થયેલા ગ્રંથો મળીને આર્યોનો વૈદક ગ્રંથસમૂહ હજારોનો હશે, એમ નિઃશંકપણે સમજાય છે. હવે જ્યારે એક વિષયનો જ ગ્રંથસંગ્રહ આટલો મોટો હોય, ત્યારે વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પ્રત્યેક વિષયમાં ઠેઠ તળિયા સુધી ફરી વળેલી પ્રાચીન આર્યોની જ્ઞાનદૃષ્ટિ તથા અનુભવદૃષ્ટિ તરફ જોતાં આર્યાવર્તની એકંદરે પ્રાચીન ગ્રંથસંપત્તિ લાખોની સંખ્યામાં હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. ભારતવાસીઓ પોતાના મહાન પૂર્વજોની આવી અનેકવિધ જાહોજલાલી અને સત્સંપત્તિની શોધ, અધ્યયન તથા અનુસરણ કરવા તરફ વળશે, ત્યારે આર્યાવર્તની સુદશાનો સૂર્ય પૂર્ણપણે પ્રકાશી ઊઠી તેના આગળ તેમનો પશ્ચિમનો લૌકિક ભપકો ક્ષુદ્ર તારકવત્ અને ભ્રામક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ સર્વ કોઈ એવા સત્ય ઉન્નતિના સૂર્યને સર્વત્ર ઉદિત થયેલો જોવા ઝંખો, મથો અને સફળ થાઓ એવા ભાવપૂર્વક

સંવત : ૧૯૭૮ બળેવ —ભિક્ષુ અખંડાનંદ

ॐ तत् सत् ।

---

* 'રસવેદ'ના પ્રકરણમાં આવતા ઉપાયોની ખતવણી તેમણે એટલા માટે નથી કરી કે તે વિષય રસાયનને લગતો હોઈ દરેકે તેમાં ઊતરવા જેવું નથી. રસાયનની બનાવટોને માટે તો બનાવવાવાળો પણ અનુભવી વૈદ્ય જોઈએ; તેમ પ્રકૃતિ, દોષ, દેશકાળ ઇત્યાદિનો વિચાર કરીને અનુપાન તથા માત્રા વગેરેનો યોજનાર પણ કુશળ વૈદ્ય જ જોઈએ. 'જે ખાય રસાણુ તે જાય મસાણુ' એ કહેવત તો ઊંટવૈદું કરનારાઓના જ પ્રતાપે ચાલેલી છે; છતાં આટલું તો ખરું જ કે પરેજી, સ્નેહન, સ્વેદન, લંઘન વગેરે જે બહુ જ ફાયદો કરનાર છતાં સાવ સાદા અને કુદરતી ઉપાયો કહેલા છે, તે ઉપાયોથી પૂરો આરામ ન થાય તો જ કાષ્ઠૌષધિના ઉપાય કરવા અને તે ઉપાયોથી પણ ફાયદો ન થાય તો જ પછી અનુભવીને હાથે શોધન–મારણાદિ સંસ્કાર પામેલી પરિપક્વ રસાયણી બનાવટો, ભસ્મો કે ઝેરી વસ્તુઓનો ઉપયોગ માત્રા, અનુપાન, [illegible] ઉચિત સેવનપૂર્વક કરવો જોઈએ. આપણા પ્રાચીન અને મહાઅનુભવી ભિષગાચાર્યોએ—

સ્વ૦ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદેની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ

(આવૃત્તિ ૧ લી ઉપરથી)

હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ વિષયના ગ્રંથો પ્રાચીન વખતે એટલા બધા થઈ ગયેલા છે | હાલ તેના નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઈ બેઠેલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થતાં તેમની વિદ્યા રાજપ્રયત્નથી ઉન્નત થવા પામી; તેથી તો અમારા પૂર્વના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાંની જુદીજુદી વિદ્યાઓ નાબૂદ થઈ જાય છે. कष्टं शिक्षितक्रियस्य कार्यमृच्छन्ति विद्याः । આવું આ બાબત ખેદ જનક વાક્ય ઘણાક લોકોના મોંમાંથી નીકળે છે એનું કારણ એ જ છે. માટે જે અમારો સુશિક્ષિત વર્ગ છે, જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ છે, જે ખ્યાતિને પામેલા છે અથવા ઈશ્વરે જેને અનુકૂળતા આપેલી છે, એવા સદ્‌ગૃહસ્થોએ આ ઉદ્વેગજનક બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ઘણી અગત્ય છે.

મારા તન, મન અને ધન એની અલ્પ સહાય વડે જે પ્રયત્ન કેટલાંક વરસથી ચાલે છે, અને તેમાં મેં આર્યવૈદકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડુંઘણું કર્યું છે; તેમાં 'આર્યભિષક્' ના માસિક પુસ્તક દ્વારા મરાઠી ભાષામાં વૈદકના ગ્રંથો બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. ગુજરાતી બંધુઓ માટે મારા વિદ્વાન ગુર્જરબંધુ અને હાલ શ્રીકાશીનિવાસી સત્પુરુષ હરિ ભગવાનલાલ વ્યાસે ભાષાંતર કરી આપ્યાથી આ ગુજરાતીમાં બહાર પાડવાનું કામ હું શક્યો, એમ જણાવતાં મને બહુ ખુશાલી ઊપજે છે

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે કેટલી મહેનત પડી હશે તથા મારા મિત્રો કેટલીક મહેનત પડ્યા હશે, એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબંધુઓ આ ગ્રંથનો આદર કરશે અને મારાથી જે ભૂલચૂકો થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે તથા મારું કામ નિર્દોષ બનાવશે એવી હું આશા રાખું છું.

હું જાતે મહારાષ્ટ્રનો હોવાથી ગુર્જર ભાષી તરીકે મારી ભૂલચૂકો થઈ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનતિને મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી મારા પ્રયત્નમાં સહાયભૂત થશે એવી હું વિનયપૂર્વક યાચના કરું છું.

આર્યવૈદકમાં વૈદક બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે, પણ તે બધા વિષયો વાર્‌ આગળ આ પુસ્તકમાં મૂકવા એ બનવા જેવું નથી; માટે તેમાંની કંઈ એક બાબતો સંક્ષેપમાં ગોઠવેલી છે. વનસ્પતિ—આ એક આર્યવૈદકમાં મોટી મહત્ત્વની બાબત છે અને તે માટે વનૌ ગુણાદર્શનું આ આર્યભિષક્‌ના પહેલા ભાગમાં બનતા સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે; તે રોગનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુબોધ વૈદક' કરેલું છે. રસાયન અને ખનીજ પદાર્થોની બાબતમાં રોગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમવાર વિવે 'રસવૈદ' નામે સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આપેલું છે; તેમ જ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરબ્બા, વગેરે બાબતનું ખુલ્લું વિવેચન 'બૃહત્પાકસંગ્રહ' નામે જુદું જ પ્રકરણ પાડીને તેમાં કરેલું છે, તે 'ગોવૈદક' 'પ્રાણીજ ઔષધિ' 'અશ્વરોગપરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોનાં પણ જુદાં જુદાં પ્રકરણો

તે સિવાય કઠિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કોશ અને વૈદકની પરિભાષા, આઠ જાતની નાડી પરીક્ષા વગેરેને લગતું સ્ફુટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુગમ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી

તે છતાં પણ એમાં કરવા જેવું ઘણું જ છે એમ મને લાગે છે, પણ તે થવું એ કેવળ દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમજેમ મળી જશે, તેમતેમ આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી તેની રાહ જોઉં છું. (ઈ. સ. ૧૮૯૪—સંવત ૧૯

અનુક્રમણિકા-પૂર્વાર્ધ

પ્રકીર્ણ વિષયો

વનૌષધિગુણાદર્શ

વિશેષ અનુક્રમણિકા—પૂર્વાર્ધ

[આ પુસ્તકમાં ‘ વનૌષધિગુણાદર્શ ’ નામે પ્રકરણમાં દરેક વનૌષધિનું નામ તથા નંબર (ક્રમાંક) પાયો છે. એમાં કેટલીક ઔષધિઓનાં નામ ગુજરાતમાં પણ સ્થાનભેદે એકથી વધારે હોય છે; થા કેટલીક ઔષધિનાં ફળ, ફૂલ, છાલ વગેરે વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી તેનાં નામ પણ પ્રચલિત ાય છે. આ પ્રકારનાં વિશેષ નામો આ ગ્રંથની સામાન્ય અનુક્રમણિકામાંથી અથવા ‘ વનૌષધિગુણાદર્શ ’-ાંનાં સામાન્ય નામોમાંથી મળે નહિ; તેથી એ વિશેષ નામો આ વિશેષ અનુક્રમણિકામાં અકા-ાદિ ક્રમથી અપાયાં છે. આમાં દરેક નામ સાથે જે નંબર છાપેલો છે; તે નંબર ‘ વનૌષધિગુણાદર્શ ’-ાંથી કાઢીને તે ઔષધિનું પ્રકરણ વાંચવાથી તેમાં આ વિશેષ નામવાળી ઔષધિની હકીકત પણ ળશે. દાખલા તરીકે, કોઈને એળિયાની હકીકત જોવી હોય તો તે નામ સાથે નંબર ૧૪૩ લખેલો ીચે જણાશે અને ‘ વનૌષધિગુણાદર્શ ’માં એ ૧૪૩ મો નંબર કાઢવાથી ત્યાં ‘ કુંવર ’ના વિષયમાં મા એળિયાના પણ ગુણ, ઉપયોગ વગેરે મળી આવશે.]

અનુક્રમણિકા–ઉત્તરાર્ધ

૧–સુબોધ વૈદક

૨–ગોવૈદક

૩–પ્રાણિજ ઔષધિ

૪–રસવૈદ

૫–ઔષધિક્રિયા

૨-અવલેહ અથવા ચાટણ

૩-મુરબ્બા

૪-શરબત

૭–અશ્વરોગ–પરિજ્ઞાન

અનુક્રમણિકાની પુરવણી

[ઔષધિની કેટલીક બનાવટો તથા બીજી જાણવા જેવી બાબતો તે તે ઔષધિઓના પ્રકરણમાં પેટા બાબતો તરીકે આવી ગયેલી, પરંતુ બનાવટોના પ્રકરણમાં નહિ આવવાથી સામાન્ય અનુક્રમણિકામાં તે આવી શકી નથી, જેથી તેની છેવટે આ પુરવણી જોડીને તેવી બાબતો તથા બનાવટો કે જેની તારવણી સંશોધક સજ્જનો તરફથી મળેલી તે આ નીચે આપી છે]

પશુચિકિત્સા

★

વૈદ્યકની ઔષધિ પરિભાષા

૧—ઔષધિ વિષે સામાન્ય સૂચના

૧ ઔષધિનો ઉપયોગ કરવા પહેલાં રોગનું નિદાન, ઔષધિના ગુણદોષ, દેશ, કાળ (ઋતુ) અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. વિચાર કર્યા વિના ઉપયોગ કરવાથી અનેક વખત લાભને બદલે હાનિ થાય છે. જેમ કે તરતના દોહેલા દૂધને શાર્ઙ્ગધરાચાર્યે પથ્ય, તેજોવર્ધક, તરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર શ્રેષ્ઠ ઔષધિરૂપે માનેલું છે. એના અનેક ગુણ આર્યભિષક્‌માં પણ બતાવેલા છે; તોપણ નવીન પિત્તજ્વર, અતિસાર, સંગ્રહણી, અર્શ, કફકાસ, વિદ્રધિ, કૃમિ, નવીન સુજાક અને કુષ્ઠાદિ રોગોમાં હાનિકારક ગણાય છે. માટે પૂર્ણ વિચાર કરી ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો.

૨ સોમલ, હરતાલ, ગંધક, પારો, હીંગળો, રસકપૂર મનશીલ, મોરથૂથુ, વછનાગ, ઝેરકોચલાં, ભિલામાં, કરેણ, નેપાળો, અફીણ, ભાંગ, ધંતૂરાનાં બીજ અને ચણોઠીનાં બીજ વગેરે ઘણી વસ્તુઓ એવી છે કે જે શુદ્ધ કરીને જ ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ.

૩ દવા તરીકે હિંગ ઘીમાં તળીને જ ઉપયોગમાં લેવી તથા ટંકણખાર અને ફટકડી ફુલાવીને જ વપરાય છે. ચોપડવાની ઔષધિમા પણ મોરથૂથુ, ટંકણખાર અને ફટકડી ઘણે ભાગે ફુલાવીને જ લેવાય છે.

૪ કવાથ માટીના વાસણમાં અને તેને ઢાંક્યા વિના જ કરવો જોઈએ. માટીનું વાસણ ન હોય તો પિત્તળનું કલાઈ કરેલું વાસણ લેવું. તેલને માટે પણ ઘણે ભાગે પિત્તળનું જ કલાઈ કરેલું વાસણ લેવાય છે. કલ્ક કરવા માટે લોઢાનું વાસણ લેવું જોઈએ.

૫ અપથ્ય વસ્તુનું સેવન ઇચ્છાપૂર્વક અથવા ભૂલથી ચાલુ રહેશે તો ઔષધિનો લાભ મળી શકશે નહિ, માટે પથ્ય ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૬ સોમલવાળી બનાવટ ખાલી પેટે કદાપિ આપવી નહિ, ભોજન કર્યા પછી જ આપવી જોઈએ; તેમ જ સોમલ ક્ષયના રોગમાં ન જ વાપરવો જોઈએ.

૭ લોહભસ્મવાળી ઔષધિ પણ ભોજન કર્યા પછી આપવી એ વિશેષ લાભદાયક છે.

૮ એળિયાવાળી સારક ઔષધિ રાત્રે સૂતી વખતે જ આપવી જોઈએ.

૯ ઇદ્રિયજુલાબની ઔષધિ સવારે આપવી એ વિશેષ હિતકર છે.

૧૦ સગર્ભા સ્ત્રીને એળિયાવાળી અથવા નેપાળાવાળી અથવા તેજ ઔષધિ આપવી નહિ.

૧૧ ઘી અને તેલ પીધા પછી તરત જળ પીવું જોઈએ નહિ.

૧૨ વાજીકર (કામોત્તેજક) ઔષધિ સેવન કરવા પહેલાં શરીરમાંના રોગ દૂર કરવા જોઈએ; તેમ જ શરીર પૂર્ણ રીતે શોધન કરી લેવું જોઈએ.

૧૩ દૂધ પીતાં બાળકોને ઔષધિ આપવાની સાથે બાળકની માને પણ રોગ હોય તો ઔષધિ આપવાનું યાદ રાખવું જોઈએ.

૧૪. નવીન તાવવાળા રોગીને ખુલ્લો વાયુ વધારે લાગશે તો મોતીઝરો થઈ જશે; માટે પૂર્ણ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૧૫. શસ્ત્ર લાગવાથી કોઈ ભાગ કપાઈ જાય તો તે ભાગ ઊંચો રાખવો જોઈએ. નીચો રાખવાથી રક્તપ્રવાહ વધારે બહાર નીકળશે.

૧૬. પ્રસૂતિરોગમાં તેમ જ ત્રિદોષમાં ઘી જરા પણ આપવું ન જોઈએ.

૧૭. કોઈ પણ ઔષધિ કે ખોરાક તૈયાર કરવામાં, શુદ્ધ કરવામાં, પીવામાં, ખાવામાં, ઉકાળવામાં, મૂકી રાખવામાં કે અમસ્તું પાણી પીવું હોય તે કામમાં પણ ઍલ્યુમિનિયમ નામક સફેદ ધાતુનું કોઈ પણ વાસણ ઉપયોગમાં લેવું એ બહુ નુકસાનકારક છે.

૨–ઔષધિનો યુક્તાયુક્ત વિચાર

સર્વ કામોમાં નવાં ઔષધોની યોજના કરવી; પરંતુ વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ગોળ, ધાણા, મધ અને ઘી–એ ૭ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પહેલાંના) જોઈએ. ગળો, કડાની છાલ, અરડૂસી, કોળું, શતાવરી, આસંધ, કાંટાસરિયો, વરિયાળી, ચાંદવેલ એ નવ ઔષધો મળે ત્યાં સુધી લીલાં જ લેવાં અને લીલાં હોવાથી બમણાં લેવાં નહિ. બીજાં ઔષધો સૂકાં અને નવાં લેવાં અને લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં. જે પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી, તે પ્રયોગમાં પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધિનું અંગ કહેલું નથી, તેનાં મૂળ લેવાં. જે પ્રયોગમાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં તે સમભાગે લેવો. જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યાં તે બમણું લેવું. ચૂર્ણો, તેલ, ઘી ઇત્યાદિ સ્નેહપદાર્થ તથા અવલેહ એમાં ઘણું કરી શ્વેત ચંદન જ યોજવું. કાઢા અને લેપ એમાં રક્તચંદન યોજવું. એક વર્ષ પછી જંગલની વનસ્પતિનાં અને તાજી વનસ્પતિ વડે બનાવેલાં ઔષધનાં તેજ અને ગુણ કમી થાય છે. એમાં પણ તૈયાર કરેલો ઉકાળો અથવા કવાથ આઠ પહોરે અને ખાંડીને તૈયાર કરેલું ચૂર્ણ તથા કવાથ બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે; ઘી, તૈલાદિક ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ગોળી, અવલેહ તથા પાક એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે; આસવ અને સોનું વગેરે સર્વ ધાતુની ભસ્મો તથા અગ્નિમાં તૈયાર કરેલાં રસસિંદૂરાદિ રસાયનો એ જેટલાં જૂનાં થાય છે, તેટલો તેમાં ગુણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ, લીધું હોય તો તે વિષતુલ્ય થાય છે. શાક, જાંબુ અને મધ સાથે દૂધ આપવાથી તે સર્પની પેઠે માણસને મારે છે. ફણસનો ગર ખાઈ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે. દૂધ કાઢ્યા પછી દસ ઘડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે અને તે જ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવું થઈ જઈ પ્રાશન કરનારને ઘણા ઉપદ્રવ કરે છે. ગરમ કરેલું દૂધ વીસ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે. રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવું નહિ.

બાળકને બનતાં સુધી ઝેરી દવા આપવી નહિ. અફીણ પણ ન આપવું. કદાચ ન છૂટકે આપવી પડે તો બહુ સંભાળથી યોગ્ય પ્રમાણમાં આપવી; તેમ જ બાળકોને બહુ તીખી દવાઓ અને નશો લાવનારી દવાઓ પણ આપવી નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભને નુકસાન કરે એવી ગરમ દવાઓ અથવા રેચની દવા કદી પણ આપવી નહિ. જલદ દવાઓ વૃદ્ધ તથા બાળકોને ઓછો ગુણ કરે છે. પારાવાળી કેટલીક દવાઓ જેટલી બાળકો જીરવી શકે છે, તેટલી મોટી ઉંમરનાં માણસો જીરવી શકતાં નથી, પાંડુરોગવાળાને પારાવાળું ઔષધ, ગર્ભવાળા સ્ત્રીને અળિયો અને ક્વિનાઇનવાળું ઔષધ તથા ક્ષયરોગમાં સોમલવાળું ઔષધ અતિહાનિકારક છે સ્ત્રીઓને પુરુષો કરતાં પ્રમાણમાં ઓછી અને કોમળ દવા આપવી. મંદાગ્નિવાળાને ઘીવાળા પાક થોડા પ્રમાણમાં આપવા.

૩–ઔષધિ લાવવાનો પ્રકાર

ઔષધિ લેવા પ્રાતઃકાળમાં જવું. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઈ તેનાં મૂળ અથવા છાલ જે લેવાનું હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની, જળમય જગ્યાના આશ્રય કરી રહે છે તેવી, સ્મશાનમાં થનારી, જે જગ્યા પર ઘાસ ઊગતું નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકડા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી, હિમથી દાઝેલી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ.

૪ ગણું પાણી અથવા દૂધ અથવા ગોમૂત્ર લેવું ને સૂકી વનસ્પતિ હોય તો ૧૬ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. ક્વાથ અથવા કલ્કની સાથે ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જાય અને ઔષધિનો ભાગ પાકીને લાલ થઈ જાય તથા ઘી જુદું પડી રહે ત્યારે ઘી તૈયાર થયું સમજવું. ઘી પાક્યાની પરીક્ષા એ છે કે, કલ્ક આંગળી ઉપર લઈ દાબીને વણી જોતાં વાટ વણાય તો જાણવું કે ઔષધનું સત્ત્વ ઘીમાં આવી ગયું છે. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા સુધી છે.

૧૮–તેલ

તેલ ઘીની પેઠે જ સિદ્ધ થાય છે. ઘી સિદ્ધ કરવામાં ઘી, અને તેલ સિદ્ધ કરવામાં તેલ લેવું. રીત બન્નેની સમાન છે.

૧૯–ફાંટ

ઔષધિનું બારીક ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં બે કલાક સુધી કાચના અથવા માટીના વાસણમાં પલાળી રાખી તે પાણી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું અથવા ઠંડા પાણીમાં બાર કલાક રહેવા દેવાથી પણ ફાંટ તૈયાર થયું ગણાય છે. ફાંટની માત્રા ૪ તોલા છે. તેમાં અનુપાન તરીકે મધ મેળવવું હોય તો ૧ તોલા સુધી મેળવવું.

૨૦–પુટપાક

કોઈ પણ લીલી વનસ્પતિને વાટી ગોળો કરી તેને વડ, એરંડો અથવા જાંબુનાં પાનમાં વીંટી તેની ઉપર કપડમટ્ટીનો એક આંગળ જેટલો જાડો થર દઈને છાણાની અંદર સળગાવવો. ગોળો લાલ થાય ત્યારે કાઢી લઈ માટીનો થર દૂર કરી ગોળાનો રસ નિચોવી લેવો. કદાચ વનસ્પતિ સૂકી હોય તો પાણીમાં વાટીને ગોળો કરવો. રસ પીવાની માત્રા ૨ થી ૪ તોલા સુધી. મધની જરૂર હોય તો ા થી ૧ તોલા સુધી મેળવવું.

૨૧–રસક્રિયા–ઘન

કોઈ પણ વસ્તુના ચૂર્ણનો ૧૬ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઈને ફરી તે પાણીમાં ઉકાળી માવા જેવો ઘાટો પદાર્થ તૈયાર થાય તે રસક્રિયા અથવા ઘન કહેવાય છે. દારુહળદર, ગળો, રેવંચીની, જેઠીમધ વગેરે અનેક વસ્તુમાંથી ઘન કરવાનો રિવાજ આ દેશમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલે છે.

૨૨–સરકો

મધુર પ્રવાહી જેવાં કે શેરડીનો રસ, જાંબુનો રસ, દ્રાક્ષનો રસ બરણીમાં બંધ કરી રાખી મૂકવાથી સરકો બની જાય છે. આ રસનો સરકો તૈયાર થાય ત્યાં સુધી આઠ આઠ દિવસને અંતરે ગાળતા જવું.

૨૩–મંથ

માટીના વાસણમાં ઔષધિના ચૂર્ણને ૧૬ ગણા પાણી સાથે મેળવી ખૂબ વલોવી કપડાથી ગાળી લેવું તે પ્રવાહીને મંથ કહે છે. મંથ એ હિમના જેવું જ હોવાથી તોલા ૮ પીવા માટે આપવું.

૨૪–ક્ષાર

જે વનસ્પતિનો ક્ષાર કરવો હોય તે વનસ્પતિના પંચાંગને એક મોટા વાસણમાં અથવા ગજપુટ જેવા સાફ ખાડામાં બાળી ભસ્મ કરવી. પછી તે રાખને ૬૪ ગણા પાણીમાં મેળવી દેવી. આઠ પહોરે પાણીમાં બધો ક્ષાર મળી જશે તથા રાખનો ભાગ નીચે બેસી જશે. પછી ઉપરથી

સાફ નીતરેલું પાણી બીજા વાસણમાં લઈ ઉકાળવાથી ક્ષાર તૈયાર થાય છે. એ ક્ષારમાં રાખ રહી જવાથી કાળાશ દેખાય તો પાછો તે થોડા પાણીમાં નાખી ખૂબ હલાવીને પાંચ-સાત ઘડી ઠરવા દઈ નીતરેલું પાણી ગાળી લઈ ઉકાળી લેવાથી શુદ્ધ સફેદ ક્ષાર નીકળે છે.

૨૫–કાંજી

ઘઉં, અડદ કે ચોખાને બાફીને તેમાં રહેલા પાણી સાથે જ માટીના વાસણમાં મોં બંધ કરી એક-બે દિવસ રાખી મૂકવાથી કાંજી તૈયાર થાય છે. ઉપરના પાણીમાં અડદનાં અથવા ચણાનાં વડાં કરીને નાખવાથી કાંજી ઉત્તમ બને છે. આ કાંજીનો ઉપયોગ ધાતુશોધન તથા ભસ્મો બનાવવા માટે થાય છે.

૨૬–ઔષધસેવન–કાળ

કાઢો, અંગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે, અરુચિ અને અગ્નિમાંદ્ય હોય તો ભોજન સાથે, સ્વરભંગને માટે રાતે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાંજના ભોજન પછી આપવાં. કાનમાં તૈલાદિક નાખવાનું હોય તો તે રાતે સૂતી વેળા નાખવું. કાઢા, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાનાં હોય તો તે ૩, ૭, ૧૪, ૨૧ કિંવા ૪૨ દિવસ પર્યંત એક અથવા બંને વખત કાઢો અથવા નિકાઢો આપવો. સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે ઉપાય ચાલુ કરવો.

મૂત્રલ ઔષધિ દિવસમાં સવારે આપવી. મૃદુ વિરેચન રાતે સૂતી વખતે આપવું. જુલાબની દવા ખાલી પેટે સવારે આપવી. ઊલટી કરાવવા માટે ઔષધિ સવારે કાંજી પિવરાવીને આપવી. ઝેરના સમયે અથવા અતિ આવશ્યકતા જણાય તો ગમે ત્યારે ઊલટી તથા જુલાબની ઔષધિ આપવી. ફળ ખાવાં હોય તો ભોજન કર્યા પછી ઉપયોગમાં લેવાં. માદક અને પસીનો લાવનારી ઔષધિ રાતે સૂવાના સમયથી બે કલાક અગાઉ આપવી વધારે અનુકૂળ છે.

૨૭–પથ્યપાલન

विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते । न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ।
पथ्ये सति गदार्तस्य किमौषधनिषेवणैः । पथ्येऽसति गदार्तस्य किमौषधनिषेवणैः ॥ (लोलिंबराजः)

પથ્યપાલન કરનાર રોગીનો રોગ ઔષધિ વિના પણ દૂર થાય છે; પણ પથ્યહીન રોગીનો રોગ સેંકડો ઔષધિ લેવા છતાં જશે નહિ. જો પથ્યપાલન કરવામાં આવે, તો ઔષધિ લેવાનું કામ જ શું છે? તાત્પર્ય કે રોગ સહજ દૂર થઈ જશે, પણ જો રોગી પથ્યપાલન નહિ કરે તો ઔષધિ સેવાથી ફળ શું? તાત્પર્ય કે ઔષધિ નકામી જશે.

यथा काष्ठचय दूरात् प्राप्य घोरतरोऽग्निकः । तथाऽपथ्यस्य संयोगाद् भवेद्घोरतरोऽगदः ॥ (हारीतसंहितायाम्)

જેવી રીતે લાકડાંના સમૂહમાં દૂરથી પડેલો થોડો અગ્નિ અંતે ઘોર રૂપ ધારણ કરે છે, તેવી રીતે અપથ્ય સેવન કરનાર રોગીનો રોગ ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે.

૨૮–સર્વસાધારણ અનુપાનો

ઔષધ આપવા માટે જ્યાં અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં રોગ પ્રમાણે નીચેનાં સર્વસાધારણ અનુપાનો આપવાં.

(૧) સન્નિપાત ઉપર આદાનો રસ. (૨) ઉધરસ અને કફવિકાર ઉપર અરડૂસીનો રસ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ. (૩) જ્વર અને વિષમજ્વર ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૪) જામેલા તાવ ઉપર કરિયાતું, નાગરમોથ અને પિત્તપાપડો. (૫) સંગ્રહણી ઉપર છાશ. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડિંગ. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રક અને ભિલામો. (૯) પાંડુરોગ ઉપર મંડૂર. (૧૦) ક્ષય ઉપર શિલાજિત. (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારંગમૂળ અને સૂંઠ. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર આમળાં, હળદર અને સાકરયુક્ત ત્રિફળા. (૧૩) તૃષા ઉપર સોનું તપાવી

આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વ ઔષધિ રસભરી હોય છે. એટલા સારુ સર્વ કાર્યો માટે તે બે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી. રેચ થવા મારની અને ઊલટી થવા માટેની ઔષધિ વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનામાં લાવવી. જે વૃક્ષનાં મૂળ મોટાં હોય તે વૃક્ષનાં મૂળની છાલ લેવી જે વનસ્પતિનાં મૂળ નાનાં છે તેનાં મૂળ લેવાં.

૪-સ્વરસાદિ પાંચ્ પ્રકારના કાઢા

સ્વરસ એટલે અંગરસ. સારી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તે જ વખતે કૂટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તે.+ બીજો પ્રકાર—સુકાયેલાં ઔષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર ભીંજવી રાખવું. પછી બીજે દિવસે ગાળી તે પાણી આપવું. ત્રીજો પ્રકાર—સુકાયેલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠગણું પાણી રાખી, ચોથો હિસ્સો પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો તે અંગરસ જડ છે, એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાતે પલાળી રાખી તેનો સવારે કાઢો કર્યો હોય તો તે ચાર તોલા આપવો. મધ, સાકર, ગોળ, સર્વ ક્ષાર, જીરું, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક એ અંગરસમાં નાખવાં હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં.

૫—કાઢાનો પ્રકાર

કાઢામાં સર્વ ઔષધો મળી રોજ ચાર તોલા ઔષધો લઈ કૂટવાં, તેમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામાં અથવા બીજા વાસણમાં ઉકાળવું. પછી અષ્ટમાંશ એટલે આઠ તોલા પાણી રહે ત્યારે તે આપવો. નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઢામાં દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, પીપર, સાકર વગેરે પદાર્થો અનુપાન તરીકે નાખવા હોય તો યોગ્ય પ્રમાણમાં નાખવા.

૬—ચૂર્ણ

શુષ્ક એટલે સુકાયેલું દ્રવ્ય લઈ ખાંડીને વસ્ત્રગાળ કરવું, તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા પર્યંત અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્યંત આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગે નાખવો. સાકર બમણી નાખવી. ઘૃતાદિ પદાર્થોમાં ચૂર્ણ ચાટવાનું હોય તો ચૂર્ણથી બમણું ઘૃતાદિ જોઈએ. એકાદા ચૂર્ણને કાઢા, લીંબુનો રસ વગેરેની ભાવના (પુટ) દેવાની હોય તો એ સર્વ ચૂર્ણ ભિન્જાય તેટલું તે પ્રવાહી હોવું જોઈએ.

૭—વટિકા (ગોળીઓ)

સાકરમાં કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમાં કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો. મધ અને ગૂગળમાં કરવી હોય તો તે સમભાગે લઈ કરવી.

૮—ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી સારું કૂટી રાખવું. એક માટલીમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારું ગરમ થયા પછી તેમાં તે ઔષધ નાખી સારું ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો. ફાંટની બીજી સાદી વિધિ આ પ્રકરણની છેવટે આપેલી છે.

૯—હિમ કરવાનો પ્રકાર

૪ તોલા ઔષધ લાવી કૂટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમાં તે ઔષધ મેળવી રાત્રિએ ભીંજવી રાખવું અને સવારમાં ગાળી લેવું. એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવું છે.

+ કેટલીક લીલી ચાળેમાંથી અંગરસ નીકળતો નથી, તેમને વાટી ગોળો કરી ઉપર કપડપટી કરી માટી લાલ થતા સુધી દેવતામાં તપાવી અંદરની વનસ્પતિ કાઢી ચોખ્ખા ઝીણા કપડા વડે નિચોવવાથી અંગરસ નીકળે છે.

૧૦—કલ્કનો પ્રકાર

લીલાં ઔષધ લાવી ચટણી જેવાં ઝીણાં વાટવાં અને સૂકાં હોય તો પાણી નાખી દે. તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી બમણું નાખે, સાકર સમાન નાખવી. દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૧—અવલેહ (ચાટણ)

જે મુખ્ય વસ્તુનો અવલેહ કરવાનો હોય તેનો સ્વરસ લેવો; અથવા ક્વાથ કરી ગાળી પુનઃ તે પાણીને ધીમા તાપ પર ઘાટું થવા દેવું. તેમાં મધ, ગોળ અથવા સાકર તેમ જ ઘી અને તેલ પણ મેળવવામાં આવે છે. અવલેહ પરિપકવ—તૈયાર થયો કે નહિ તે જાણવા માટે તેને પાણીથી ભરેલા પ્યાલામાં નાખવાથી ડૂબીને તળિયે બેસે તો બરાબર થયો જાણવો. માત્રા ०॥ થી ૨ તોલા સુધી

૧૨—પાક

જે વસ્તુનો પાક બનાવવો હોય તે વસ્તુનું ચૂર્ણ કરી તેનો લગભગ ૧૬ થી ૨૦ ગણા દૂધમાં માવો કરવો. પછી તે માવામાં ઘી નાખીને ચૂલા ઉપર હલાવી દાણો પાડવો અથવા દવાના ચૂર્ણને પ્રથમ ઘીમાં શેકી રાતો દાણો પાડવો અને તૈયાર માવાનો જુદો દાણો પાડવો. તૈયાર થયેલા દાણાના વજન બરાબર સાકરની ત્રણતારી ચાસણી કરી મેળવવી. બદામ, પિસ્તાં વગેરે તેજાનો તથા અભ્રક, બંગાદિ ભસ્મ જે મેળવવાની હોય તે છેવટે મેળવી થાળીમાં ઘી ચોપડી પાક ઠારવો અથવા લાડુ બાંધવા.

૧૩—આસવ

પાણીમાં ઉકાળ્યા વિનાનાં ઔષધોને ઠંડા પાણીમાં મેળવી મોં બંધ કરેલા વાસણમાં એકથી બે માસ સુધી ભરી રાખવાથી આસવ તૈયાર થાય છે. બનાવવામાં પ્રમાણ ન લખ્યું હોય ત્યાં ચૂર્ણ ૧। શેર, મધ ૬। શેર, ગોળ ૧૨॥ શેર અને પાણી ૩૨ શેર લેવું.

૧૪—અરિષ્ટ

કોઈ દવાના ઉકાળાના પાણીમાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવીને એકથી બે માસ સુધી મોં બંધ કરેલા માટીના વાસણમાં રાખી મૂકવાથી અરિષ્ટ તૈયાર થાય છે. બનાવવામાં પ્રમાણ ન લખ્યું હોય ત્યાં ઉકાળો ૫ શેર, મધ ૬। શેર, ગોળ ૧૨॥ શેર લેવો.

૧૫—મુરબ્બા

જે વસ્તુનો મુરબ્બો કરવો હોય તે વસ્તુ સખત હોય તો પ્રથમ ટોચીને બાફી લેવી. છાલ હોય તેની છાલ કાઢી અંદરના ગરભના ટુકડાને બાફવા. પછી તે વસ્તુના વજનથી ત્રણગણી સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં તે વસ્તુ નાખવી. ચાસણી ત્રણતારી કરીને બાફેલી વસ્તુ મેળવવી; કારણ કે તે વસ્તુમાં રહેલું પાણી ચાસણીમાં મળીને ચાસણી ઢીલી કરી દે છે. રુચિ પ્રમાણે મુરબ્બામાં એલચી, કેસર નાખવાં. મુરબ્બો ઠરે ત્યારે બરણીમાં ભરી મોં બંધ કરી કેટલીક મુદત સુધી રાખી મૂકવાથી સ્વાદમાં તથા ગુણમાં સારો થાય છે.

૧૬—શરબત

જે વસ્તુનું શરબત બનાવવું હોય તે વસ્તુનો રસ, અર્ક અથવા ઉકાળો તૈયાર કરવો. પછી રસથી દોઢી સાકરમાં ચાસણી તૈયાર કરવાથી શરબત બને છે.

૧૭—ઘી—ઘૃત

જે ઔષધિનું ઘી સિદ્ધ કરવું હોય તેના સ્વરસ અથવા કલ્કથી ૪ ગણું ઘી લેવું. ઘીથી

છમકારેલું પાણી. (૧૪) **જ્વર** અને **તૃષા** ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) **ત્રિદોષ** ઉપર આદાનો રસ અને મધ. (૧૬) **શૂળ** ઉપર હિંગ અને ઘી. (૧૭) **આમ** ઉપર કરંજ, ગોમૂત્ર અને એરંડતેલ. (૧૮) **પ્લીહા** ઉપર ત્રિફળા અને લીંડીપીપર. (૧૯) **વિષ** ઉપર સરસડાનુ ઝાડ અને સોનું. (૨૦) **ઉધરસ** ઉપર ભોરીંગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) **વાતવ્યાધિ** ઉપર ગૂગળ, લસણ અને ઘી. (૨૨) **રક્તપિત્ત** ઉપર અરડૂસી. (૨૩) **ફેફરા** ઉપર અને વાણી સારી થવા માટે વજ, અક્કલકરો અને મધ. (૨૪) **ઉદરરોગ** ઉપર રેચન. (૨૫) **વાતરક્ત** ઉપર ગળો અને એરંડિયું. (૨૬) **અર્દિત વાયુ** ઉપર અડદનાં વડાં અને માખણ. (૨૭), **મેહરોગ** ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી આપવાં. (૨૮) **પ્રદર** ઉપર લોધર. (૨૯) **અરુચિ** ઉપર બિજોરું અથવા દાડમ. (૩૦) **વ્રણ** ઉપર ત્રિફળા અને ગૂગળ. (૩૧) **શોક** ઉપર મધ (આસવ). (૩૨) **અમ્લપિત્ત** ઉપર દ્રાક્ષ. (૩૩) **ઊનવા** ઉપર શતાવરી અને કોળાનું પાણી. (૩૪) **નેત્રરોગ** ઉપર ત્રિફળા. (૩૫) **ઉન્માદ** ઉપર જૂનુ ઘી. (૩૬) **નિદ્રાનો નાશ** થયો હોય તો ભેંસનું દૂધ. (૩૭) **કુષ્ઠ** ઉપર ખેરની છાલનું પાણી. (૩૮) **ધોળા કોઢ** ઉપર બાવચો અને કાળો ઉમરડો. (૩૯) **અજીર્ણ** ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોષણ (૪૦) **ઊલટી** ઉપર ધાણી. (૩૧) **ઊર્ધ્વજત્રુ**(ગળાના આરંભ)થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનુ નસ્ય. (૪૨) **પાર્શ્વશૂળ** ઉપર પુષ્કરમૂળ. (૪૩) **મૂર્છારોગ** ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) **શરીર કૃશ** થાય એટલે માખણ, સાકર તથા સોનાનો વરખ. (૪૫) **પથરી** ઉપર શિલાજિત. (૪૬) **મૂત્ર** બંધ થયું હોય તો કુમળા મૂળાનાં પાદડાનો રસ અને સુરોખાર એકત્ર કરી આપવાં. (૪૭) **ગુલ્મ** ઉપર વાયવરણાંની છાલ. (૪૮) **વિદ્રધિ** ઉપર રક્તસ્રાવ. (૪૯) **હેડકી** ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને ચૂનો તથા લીબુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવી. અથવા એક માસા પાણી સાથે પાવો. (૫૦) **દાહ** ઉપર શીતવિધિ. (૫૧) **ભગંદર** ઉપર કૂતરાનાં હાડકા ગધેડીના લોહીમાં ઘસી શંખપુષ્પીના રસમાં મિશ્રિત કરી ચોપડવુ. (૫૨) **અવાજ ખૂલવા** માટે પુષ્કરમૂળ મધમાં આપવાં. (૫૩) **શીત અને શૈત્ય** ઉપર નાગરવેલ અને મરી.

૨૯–ઔષધિપ્રતિનિધિ

જે પદાર્થો જોઈતા સ્થાને જોઈતા વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવા જ ગુણવાળા પદાર્થ યોજવા; પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામા આવ્યું હોય તે મુખ્ય પદાર્થ કદી બદલાવી શકાતો નથી (જેમ કે હરીતક્યવલેહમાં હરીતકી એટલે હરડેને બદલે આમળાં વપરાય નહિ.) આ પ્રમાણે એક ચીજને બદલે જે બીજી ચીજ ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને **ઔષધિપ્રતિનિધિ** કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ઔષધિ વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ.

અખરોટ–ચિલગોજા, ચારોળી
અગર–તજ, લવંગ, કેસર
અજમોદ–અજમો
અતિવિષ–નાગરમોથ
અફીણ–ખુરાસાની અજમો
અષ્ટમૂત્ર–ગોમૂત્ર
અમ્લવેતસ–કોકમ, આમલી
અંજીર–મુનક્કા
આકડાનું દૂધ–આકડાના પાનનો રસ
ઉત્પલ–કમળ
ઉશબા–ચોપચીની
ઋદ્ધિ–વૃદ્ધિ–કુક્કરકંદ
ઓથમીજીરું–બેદાણા
કપૂર–ચંદન, રક્તચંદન(રતાંદળી)
કલગારી–કડવા કુઠ
કસ્તૂરી–જાવંત્રી
કંકોળ–એલચી, જાવંત્રી
કંદ–સૂરણ
કાકોલી–આસંધ
કાળા દાણા–ઇંદ્રવરણાની જડ
કાંતલોહ–તીખું લોઢું, પોલાદ
કેસર–કસુંબીનાં ફૂલ, જાવંત્રી, તજ
કોઈ પણ ક્ષાર–અઘેડાનો ક્ષાર
ક્ષીરકાકોલી–શતાવરી
ખેરસાર–કડવા લીમડાની છાલ
ગજપીપર–પીપરીમૂળ
ઘેટીનું દૂધ–ગાયનું દૂધ
ચવક–ગજપીપર
ચંદન–વાળો, કપૂર
ચિત્રક–દંતીમૂળ અથવા નેપાળાનાં મૂળ

ચોખા–સાઠીચોખા, જુવાર
જાવંત્રી–લવંગ
જીરું–ધાણા
જીવક અને ઋષભક–ભોંયકોળું
જૂનું ઘી–તાજું ઘી
તગર–કોઠ
તુવેર–કળથી
દહીં–છાશ
દારૂહળદર–હળદર
દ્રાક્ષ–ખજૂર, સીવણીનાં ફળ
ધાવડીનાં ફૂલ–મહુડાનાં ફૂલ
નખલા–લવંગનાં ફૂલ
નાગકેસર–કમળનાં કેશરાં
નીલોત્પલ–કુમુદપુષ્પ, પોયણું
પન્ના–પરવાળાં

પીપર–મરી
પુષ્કરમૂળ–કોઠ
બનફશા–નીલકમળ
બકરીનું દૂધ–ગાયનું દૂધ
બાવચો–કૂંવાડિયાનાં બીજ
ભારંગમૂળ–ભોરીંગણીનાં મૂળ
ભિલામો–ચિત્રક, ચિત્રો
ભોંયકોળું–આસંધ
મધ–જૂનો ગોળ
મરી–લવંગ
મેદા ને મહામેદા–જેઠીમધ અને આસંધ
મોતી–મોતીની છીપ
મોરવેલ–તજ
રક્તચંદન–વાળો (વીરણનો)
રસાંજન–દારુહળદર

રૂપું–રૌપ્યમાક્ષિક, લોહભસ્મ
લક્ષ્મણા–મયૂરશિખા
વજ–મોરવેલ, કોલિંજન
વરી–સામો
વાળો–નાગરમોથ
શિલાજિત–કલમીસોરા
સફેદ કાથો–ગેરુ
સંચળ–મીઠું
સુવર્ણમાક્ષિક–સોનાગેરુ
સુવર્ણભસ્મ–સુવર્ણમાક્ષિક–ભસ્મ, લોહભસ્મ
સૂંઠ–આદુ
સોનું–સુવર્ણમાક્ષિક, લોહભસ્મ
હરડે–આમળાં
હીરો–વૈક્રાંતમણિ

૩૦–વનૌષધિગુણાદર્શમાંનાં નામો વિષે ખુલાસો

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સં૦ સંસ્કૃત. મ૦ મરાઠી. દે૦ દેશી. કો૦ કોંકણી. વ૦ વહાડી. ખા૦ ખાનદેશી. ગો૦ ગોમંતકી. હિં૦ હિંદુસ્તાની. બં૦ બંગાલી. ક૦ કર્નાટકી. તૈ૦ તૈલંગી. મા૦ મારવાડી. રા૦ રાજપૂતાની. કા૦ કાન્યકુબ્જ. પં૦ પંજાબી. તા૦ તામિલ. તુ૦ તુલૂ. મલા૦ મલાકા (મલબારી). ફા૦ ફારસી. અ૦ અરબી. ઇં૦ ઇંગ્રેજી. લા૦ લેટિન. ઉ૦ ઉડીસા. સિં૦ સિંહલદ્વિપી. ને૦ નેપાલી. ઓ૦ ઓરિયા. બ્ર૦ બ્રહ્મી. ઔ૦ ઔત્કલ. ફિ૦ ફિરંગી. સિં૦ સિંધી. અફ૦ અફઘાન. ગઢ૦ ગઢવાલી.

૩૧–કેટલીક ઔષધિઓનો દોષ ટાળનારી ઔષધિઓ

સર્વ વસ્તુઓમાં ગુણ અને અવગુણ રહેલા જ છે. જેમ કે જે વસ્તુ પૌષ્ટિક હોય છે તે ભારે અને કબજિયાત કરનારી હોય છે. પૌષ્ટિકપણું એ ગુણ છે અને પચવામાં ભારેપણું એ દોષ છે. એટલા માટે કોઈ પણ વસ્તુનો ગુણ લેતાં દોષ દબાવવો હોય ત્યારે અથવા ભૂલથી વધારે સેવન કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે તે દોષ ટાળનાર ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો લાભદાયક છે. તેથી આ નીચે તેવી કેટલીક ઔષધિઓ તથા તેમના દોષને ટાળનારી ઔષધિઓ આપી છે.

ઔષધિ	દોષનાશક ઔષધિ	ઔષધિ	દોષનાશક ઔષધિ
અખોડ	દાડમનો રસ	ચણોઠી	ધાણા, દૂધ
અનેનાસ	કેસર, તજ	ગાંજો	ઘી, ખટાઈ
અફીણ	વરિયાળીનો મુરબ્બો સાકર	ઝેરકોચલું	ઘી, વમન કરાવવું
જામફળ	વરિયાળી, સૂંઠનો, મુરબ્બો	કરેણ	ઘી, મધ
સંતરાં	મીઠું, સાકર	ફીરાકસી	છાશ
તમાકુ	દૂધ	ફીરા	ઘી, દૂધ અને વમન કરાવવું
જાંબુ	મીઠું	હિંગ	બનફશા, તતીરા ગુદ, દાડમ
ચૂનો	ઘી, બદામનું તેલ		

હરડાં	ઘી અને મધ	રસકપૂર	ગાયનું દૂધ
હળદર	લીંબુ, બિજોરાનો રસ	મુરદારશિંગ	ઘી, બદામનું તેલ, વમન કરાવવું
સાપની કાંચળી	ધાણા અને ઘી	ભિલામાં	ટોપરું, તલ, ચારોળી, બદામ
શિલાજિત	ઘી	કપૂર	કેસર, કસ્તૂરી
શતાવરી	મધ	આમલી	બનફશા

૩૨–રોગીને પાણી આપવા વિષે

મૂર્છા, પિત્ત, ગરમી, દાહ, વિષવિકાર, રક્તવિકાર, મદાત્યય, શ્રમ, ભ્રમ, તમકશ્વાસ, વમન અને ઊર્ધ્વ રક્તપિત્ત એ રોગોમાં તથા જેને અન્ન સારી રીતે પચન થઈ ગયું હોય તે સર્વ માટે શીતળ જળ લાભદાયક છે.

પડખાનું શૂળ, સળેખમ, વાયુનો રોગ, ગલગ્રહ, આફરો, કબજિયાત, જુલાબ ઉપર, નવીન તાવ, અરુચિ, સંગ્રહણી, પેટનો ગોળો, શ્વાસ, ઉધરસ, ગૂમડાં, હેડકી વગેરે રોગોમાં તથા તેલાદિ સ્નેહ પીવા પછી શીતળ પાણી પીવાની મના છે, એટલે એવા પ્રસંગોમાં ઉકાળેલું પાણી પીવું જોઈએ.

સન્નિપાતરોગમાં રોગી જ્યારે તૃષાથી બહુ જ ગભરાતો હોય, એવે વખતે પણ ઠંડું પાણી પીવા આપવું એ મૃત્યુ સમાન સમજવું.

અરુચિ, સળેખમ, મંદાગ્નિ, શોથ, ક્ષય, મોઢામાંથી પાણી પડવું, ઉદરરોગ, કોઢ, તીક્ષ્ણ નેત્રરોગ, નવીન જ્વર, વ્રણ અને મધુમેહ રોગમાં થોડુંથોડું પાણી પીવા માટે આપવું.

કોલેરાની ઊલટી થતી હોય ત્યારે જરૂર પડતાં વરિયાળીનું ઉકાળેલું પાણી એક એક ચમચો આપતા રહેવું.

રક્તપિત્ત, મૂર્છા, રક્તવિકાર અને પિત્તપ્રધાન રોગોમાં ગરમ પાણી અતિહાનિકારક છે.

આ ઉપરાંત જળસ્વેદથી અનેક રોગ દૂર થાય છે. જે ઉપરથી વર્તમાન સમયમાં સર્વને જળસ્વેદ આપવાનું કેટલાક અવિચારી મનુષ્ય કહે છે. ઠંડા જળમાં અર્ધો કલાક બેસવું તેમ જ આઠ–આઠ દિવસે અમુક મિનિટ સુધી ગરમ પાણીમાં બેસવું, તથા ભોજનમાં ઘી, દૂધ વગેરે પૌષ્ટિક આહાર બિલકુલ ન લેવો એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. આથી કફપ્રધાન પ્રકૃતિમાં શરીર બળવાન હોય તો જરૂર લાભ પહોંચે છે; પણ જેના વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ દોષ નિર્બળ બન્યા હોય, શરીર નિસ્તેજ જણાતું હોય એવા માટે આ જળસ્વેદવિધિ હાનિકારક છે, માટે બુદ્ધિમાને વિચાર કરી જળનો ઉપયોગ કરવો.

૩૩–ઉપવાસ (લંઘન) વિષે સૂચના

ઉપવાસ કરવાથી વાતાદિ દોષનો ક્ષય થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત બને છે, જ્વરાદિ અનેક રોગનું બળ ઓછું થાય છે; એટલું છતાં પણ રોગી અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને લંઘન કરાવવું જોઈએ.

વાતરોગી તૃષાતુર, થાકેલો, અતિ ક્ષુધાતુર, બાળક, વૃદ્ધ, સગર્ભા સ્ત્રી, ક્ષયરોગી, જીર્ણજ્વર વગેરે અનેક રોગવાળા મનુષ્ય ઉપવાસના અનધિકારી છે. જે મનુષ્યને ઉપવાસ કરાવવાથી હાડકાંઓમાં દર્દ, મનમાં ભ્રમ, આંખ પર વારંવાર અંધારાં આવવાં વગેરે પીડા થતી હોય એવા રોગીને પણ ઉપવાસ કરાવવા નહિ.

૩૪–ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂતી

ઔષધિઓના ગુણદોષને દર્શાવનારા મુખ્ય શબ્દોની વિશેષ સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છેઃ–

લઘુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ અને તીક્ષ્ણ; એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે. તે પાંચ પૈકી ૧—લઘુ (હલકો) પદાર્થ અત્યંત પથ્ય, કફનાશક અને તરત પાચન થાય એવો હોય છે. ૨—ગુરુ (ભારે) પદાર્થ વાયુને હરનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવો છે. ૩—સ્નિગ્ધ (ચીકાશવાળા) તેલ ઇત્યાદિ પદાર્થ વાયુનાશક, કફ કરનાર, વૃષ્ય

અને બળવર્ધક હોય છે. ૪—**રુક્ષ** (રૂખો-લૂખો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અત્યંત કફકારક હોય છે. ૫—**તીક્ષ્ણ** (તીખો) પદાર્થ ઘણું કરીને પિત્તકર્તા, લેખન અને કફ તથા વાયુને હણનાર હોય છે. ૬—**શ્લેષ્મ** પદાર્થ ચીકાશ વિનાનો છતાં કઠોર હોવાથી ચીકણો હોય છે; જેમ કે ઘૂંટેલો પથ્થર. ૭—**સ્થિર** પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે. ૮—**સર** પદાર્થ વાયુ અને મળને કાઢે છે. ૯—**પિચ્છલ** (દૂધની તર જેવો) પદાર્થ તંતુ(રેસા)વાળો, બળકર્તા, ભારે, તૂટેલને સાંધનાર, કફકર્તા, ક્લેદન અને છેદનકર્તા જાણવો: ૧૦—**શીતળ** પદાર્થ સુખકર્તા, રુધિર આદિના વહી જવાને રોકનાર, મૂર્ચ્છા, તરસ, પ્રસ્વેદ પરસેવો અને દાહને દૂર કરે છે. ૧૧—**ઉષ્ણ** (ગરમ) પદાર્થ શીતળ પદાર્થથી ઊલટા ગુણવાળો અને પાચક છે. ૧૨—**વિશદ** (ફેલાઈ જનારા) પદાર્થ વ્રણને ભરે છે. ૧૩—**સ્થૂલ** પદાર્થ શરીરને જાડું કરે છે અને છિદ્રોને બંધ કરે છે. ૧૪—**સૂક્ષ્મ** પદાર્થ શરીરનાં નાનાં અંગો વગેરેમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. ૧૫—**દ્રવ** (પ્રવાહી) પદાર્થ ભીંજવવાના અને ફેલાઈ જવાના ગુણવાળો છે. ૧૬—**શુષ્ક** પદાર્થ એથી વિપરીત ગુણવાળો છે. ૧૭—**આશુકારી** પદાર્થ શરીરમાં શીઘ્રતા કરે; જેમ કે તેલ પાણીમાં જલદી પસરી જાય છે. ૧૮—**મંદ** પદાર્થ શિથિલતા કરે છે. એને અલ્પ પણ કહે છે. ૧૯—**મૃદુ** પદાર્થ કોમળ હોય છે. ૨૦—**કર્કશ** પદાર્થ ખરેખર એવો છે. એ વીસ ગુણો સુશ્રુતે કહ્યા છે. તે સિવાય દીપનાદિ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧-જે પદાર્થ આમને પચાવે પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને **પાચન** ઔષધ કહે છે: જેમ કે નાગકેસર. ૨-જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને **દીપન** ઔષધ કહે છે; જેમ કે વરિયાળી. ૩-જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે, તેને **દીપનપાચન** કહે છે; જેમ કે ચિત્રક. ૪-જે પદાર્થ ઊલટી, રેચ આદિ કરાવ્યા વિના બગડેલા દોષોનું શોધન કરી સમાન દશામાં લાવે; તાત્પર્ય કે વાત-પિત્ત-કફ જે દોષ ન્યૂનાધિક થઈ રહેલા હોય એને સમાન કરી આપે તેને **શમન** કે **સંશમન** ઔષધિ કહે છે; જેમ કે ગળો. ૫-જે ઔષધિ અપકવ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પકવ કરીને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે ઉતારે તેને **અનુલોમન** ઔષધ કહે છે; જેમ કે હરડે. ૬-કોઠામાં ચોંટી રહેલ પકવવા લાયક મલાદિકને પકવ્યા વિના જ જે ઔષધિ નીચે ઠેલી લાવે અર્થાત્ ઝાડો કરે તેને **સ્રંસન** ઔષધ કહે છે; જેમ કે ગરમાળો. ૭-વાતાદિક દોષથી અબદ્ધ (છૂટા) અને બદ્ધ (બંધાયેલા) તેમ જ વાયુથી લીંડીની માફક સુકાયેલ મલાદિકને જે ભેદીને ગુદાના માર્ગથી બહાર કાઢે તેને **ભેદન** ઔષધ કહે છે; જેમ કે કડુ. ૮-જે પાકા તેમ જ કાચા મલાદિને પાતળા કરી ગુદાદ્વારે બહાર કાઢે તેને **રેચક** ઔષધ કહે છે; જેમ કે નસોતર. ૯-જે નહિ પાકેલા પિત્ત અને કફને બળપૂર્વક મોઢાની વાટે બહાર કાઢે (ઊલટી કરાવે) તેને **વમન** ઔષધ કહેલ છે; જેમ કે મીંઢળ. ૧૦-પોતાના સ્થાનમાં સંચિત થઈ રહેલા મળને ઉપરના ભાગમાં લાવી (મોઢા અને નાક વાટે) જે ઔષધ બહાર કાઢે અથવા અધોભાગે (ગુદા, લિંગ, ભગદ્વારે) બહાર કાઢે તે **દેહસંશોધક** છે; જેમ કે કૂકડવેલ. ૧૧-જે ઔષધ દીપન, પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહીરૂપે રહેલા અથવા વહેતા દોષને સૂકવીને કઠિન બનાવે તેને **ગ્રાહી** કહે છે; જેમ કે સૂંઠ, જીરું અને ગજપીપર. ૧૨ જે ઔષધ લૂખું, શીતળ, તૂરું ને લઘુપાકી હોવાથી પ્રતિલોમવાત કરી આપે તે **સ્તંભન** ઔષધ છે; જેમ કે કડાછાલ અને અરલુ. ૧૩-જે ઔષધ પરસ્પર મળેલા અથવા કોપેલા રુધિર, કૃમિ, વાત, પિત્ત, કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડીફોડીને જુદા કરી આપે એને **છેદન** ઔષધ કહે છે; જેમ કે ક્ષાર, કાળાં મરી, શિલાજિત. ૧૪-જે દ્રવ્ય રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોને સૂકવી શરીરને શુદ્ધ કરે તેને **લેખન** કહે છે; જેમ કે મધ. ગરમ પાણી, ઘોડાવજ, જવ. ૧૫-જે પદાર્થ ખાવાથી મૈથુન કરવાનો ઉત્સાહ થાય તેને **વાજીકર** ઔષધ જાણવાં; જેમ કે કૌચાં, ગંગેટી, દૂધ, એખરો અને શતાવરી; સ્ત્રીનું સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન, સંભાષણ, સ્પર્શ, ચુંબન, આલિંગન અને મૈથુન. એ સર્વ શુક્રને પ્રવૃત્ત કરે છે. મોટી ભોરીંગણીનાં ફળ વીર્યનું રેચન કરાવે છે. જાયફળ વીર્યનું સ્તંભનકર્તા છે, હરડે વીર્યને સૂકવનારી (પાતળી ધાતુને ઘટ્ટ કરનારી) છે. ૧૬-જેનાથી શુક્ર(વીર્ય)ની વૃદ્ધિ થાય તેને **શુક્લ** કહે છે; જેમ કે આસંધ, મૂસળી,

સાકર અને શતાવરી. વળી જે પદાર્થ ધાતુને (વીર્યને) ઉત્પન્ન કરે તેમ જ ઘટ્ટ કરે તેને **ધાતુ-ચૈતન્યકારી** ઔષધ કહે છે; જેમ કે દૂધ, અડદ, ભિલામાનાં બીજ અને આમળાં. ૧૭–જે પદાર્થ શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા અને જ્વરાદિ રોગોને દૂર કરે તથા રસાદિ ધાતુને પુષ્ટ કરે તેને **રસાયન** ઔષધ કહે છે; જેમ કે હરડે, રૂદંતી (એક પ્રકારનું શાક), ગળો, ગૂગળ અને શિલાજિત. ૧૮–જે પદાર્થ પ્રથમ અપક્વ સ્થિતિમાં જ પોતાના ગુણોથી આખા શરીરમાં વ્યાપી જઈ પછી જ પચે એ **વ્યવાયી** ઔષધ છે; જેમ કે ભાંગ અને અફીણ. ૧૯–જે ઔષધ શરીરમાંના ધાતુઓને તથા ઓજને શોષણ કરીને શરીરના સાંધાઓને શિથિલ–ઢીલા કરે તેને **વિકાસી** ઔષધ જાણવું; જેમ કે સોપારી અને કોદરા. ૨૦–જે પદાર્થ બુદ્ધિનો લોપ કરે અને તમોગુણપ્રધાન હોય તેને **માદક** (મદકારક) કહે છે; જેમ કે દારૂ, સુરાદિક. ૨૧–જે ઔષધ બીજી ઔષધિની સાથે ઉપયોગ કરતાં પોતાના ગુણ ન છોડતાં તેની સાથે ઉપયોગ કરેલી ઔષધિના ગુણમાં વધારો કરે તે **યોગવાહી** કહેવાય છે; જેમ કે મધ, પાણી, તેલ, ઘી, પારો, લોહભસ્મ, શિલાજિત વગેરે. જે વ્યવાયી, વિકાસી, સૂક્ષ્મ, છેદન કરનાર, માદક, દાહક, પ્રાણહારક તથા યોગવાહી હોય તેને વિષ કહે છે; જેમ કે વછનાગ. વિષને યોગવાહી કહેવાનો ભાવ એ છે કે, કોઈ પણ સંસ્કાર વિશેષે કરીને જે જે અનુપાન સાથે આપે તે તે અનુપાનોનો ગુણ વધારી અમૃત તુલ્ય ગુણ કરે. ૨૨–જે પદાર્થ પોતાના બળથી શરીરનાં છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદિક દોષોના સંચયને કાઢે તેને **પ્રમાથી** ઔષધ કહે છે; જેમ કે કાળાં મરી, ઘોડાવજ. ૨૩–જે પદાર્થ પોતાનાં પિચ્છલ ગુણથી તથા ભારેપણાના કારણથી રસવાહિની શિરાઓને રોકીને શરીરને ભારે સુસ્ત બનાવે તેને **અભિષ્યંદી** કહે છે; જેમ કે દહીં. ૨૪–જે પદાર્થ શરીરમાં ખટાશ અને તૃષાને વધારે છે તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે અને જેનો પાક ઘણો જલદી થાય છે, તેને **દાહક** અથવા **વિદાહી** કહે છે; જેમ કે અજમોદ. ૨૫–જે ઔષધિ શરીરનાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરે તેને **સૂક્ષ્મ** કહે છે; જેમ કે સિંધાલૂણ, મધ, લીમડો, એરંડીનું તેલ.

સાધારણ રીતે મીઠો રસ વાત અને પિત્તને દબાવે છે, કડવો અને તૂરો રસ પિત્ત અને કફને ટાળે છે, ખાટો અને ખારો રસ વાતને દબાવે છે અને તીખો રસ કફને દૂર કરે છે. કફનાશ માટે વમન ઉત્તમ છે; પિત્તનાશ માટે વિરેચન ઠીક છે અને વાયુનાશ માટે બસ્તિ ઉપયોગી છે.

૩૫–ઔષધિઓના સમૂહોનાં નામ

એકથી અધિક દેશી ઔષધિઓના સમૂહને સૂચવનારાં નામોની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે:—

અંજનત્રય–૧ કાળો સુરમો, ૨ જસતનાં ફૂલ અને ૩ રસવંતી.

અમ્લપંચક–૧ બોર, ૨ દાડમ, ૩ કોકમ, ૪ ચૂકો અને ૫ અમ્લવેતસ.

અષ્ટવર્ગ–૧ મેદા, ૨ મહામેદા, ૩ જીવક, ૪ ઋષભક, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષીરકાકોલી, ૭ ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

અષ્ટગંધ–૧ કપૂર, ૨ ચંદન, ૩ મોથ, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદારુ, ૬ ગોરોચન, ૭ કેસર અને ૮ વાળો.

અષ્ટવિધચિકિત્સા–૧ શલ્ય, ૨ શાલાક્ય, ૩ બાળચિકિત્સા, ૪ અગદ, ૫ વિષતંત્ર, ૬ વાજીકરણ, ૭ રસાયન અને ૮ ભૂતવિદ્યા.

ઉપવિષત્રય–૧ નિર્વિષી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લાંગલી.

એકલવણ–સિંધવ.

ઔષધિ પંચામૃત–૧ ગળો, ૨ મૂસળી, ૩ સૂંઠ, ૪ ગોખરુ અને ૫ શતાવરી.

કટુત્રય–૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપરીમૂળ અને ૩ સૂંઠ.

કંટકત્રિતય–૧ ધમાસો, ૨ ભોરિંગણી અને ૩ ડમરો.

કંટકારીત્રય–૧ ઊભી રીંગણી, ૨ બેઠી ભોરીંગણી અને ૩ ગોખરુ.

કટુગ્રંથિ–૧ સૂંઠ, ૨ લસણ, ૩ આદું અને ૪ પીપરીમૂળ.

ક્ષારદ્વય–૧ જવખાર અને ૨ સાજીખાર.

ક્ષારત્રય–૧ જવખાર, ૨ સાજીખાર અને ૩ ટંકણખાર.

ક્ષારપંચક–૧ ખાખરો, ૨ કમળ, ૩ જવ, ૪ તલસાર(તલના છોડ)નો બનાવેલો ક્ષાર અને ૫ સાજીખાર.

ક્ષારશટક–૧ તલસરી, ૨ લાંગલી, ૩ અડદ, ૪ અઘેડો, ૫ મરખો અને ૬ કડો એ ૭ ચીજોના ક્ષાર.

ક્ષારદશક–૧ સરગવો, ૨ મૂળા, ૩ પલાશ (ખાખરો), ૪ આમલી, ૫ ચિત્રક, ૬ આદું, ૭ શેરડી, ૮ અઘેડી, ૯ મોચરસ અને ૧૦ જવ.

ક્ષીરવૃક્ષ–ઉંબરો, વડ, પીપળ, વેત, પારસપીપળો, પંચભદ્ર અને ગળો.

ચતુર્લવણ–સિંધવ, સંચળ, બીડલૂણ અને સમુદ્રલૂણ.

ચતુરમ્લ–૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં લીંબુ અને ૪ ગોળ ખાટાં લીંબુ.

ચતુરૂપણ–૧ સૂંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ પીપરીમૂળ.

ચતુર્બીજ–૧ મેથી, ૨ અસાળિયો, ૩ કાળીજીરી અને ૪ અજમોદ.

ચાતુર્જાત–તેના બે પ્રકાર છે: (૧) તજ, ૨ તમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકેસર. (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કટુ ચાતુર્જાત.

✓**ચાતુર્ભદ્રક**–૧ સૂંઠ, ૨ અતિવિષ, ૩ મોથ અને ૪ ગળો.

✓**ચાતુર્થિંકગણ**–૧ આમળાં, ૨ હરડે, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ ચિત્રો.

જીવનીયગણ–૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષારકાકોલી, ૭ ઋદ્ધિ, ૮ વૃદ્ધિ, ૯ જેઠીમધ, ૧૦ ખરખોડી, ૧૧ જંગલી મગ અને ૧૨ જંગલી અડદ.

✓**ત્રિકટુ–ત્ર્યુષણ**–૧ સૂંઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર.

✓**ત્રિફળા**–એ ત્રણ પ્રકારનાં છે:–(૧) હરડે, બહેડા અને આમળાં, એ સમાન ભાગે; અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૪ ભાગને **ત્રિફળા** કહે છે. (૨) દ્રાક્ષ, શવન (સીવણ) અને ખજૂરનાં ફળ, એ **મધુર ત્રિફળા**. (૩) જાયફળ, લવંગ અને એલચી એ **સુગંધી ત્રિફળા.**

ત્રિસુગંધ– } ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર અને ૩ એલચી.
ત્રિજાત–

ત્રિવર્ગ–૧ ત્રિકટુ, ૨ ત્રિફળા અને ૩ ચિત્રકમૂળ.

ત્રિમદ–૧ વાવડિંગ, ૨ નાગરમોથ અને ચિત્રકમૂળ.

ત્રિમધુર–૧ મધ, ૨ ઘી અને ૩ સાકર.

ત્રિલવણ–૧ સંચળ, ૨ સિંધવ અને ૩ બીડલૂણ

ત્રિસમ–૧ હરડે, ૨ સૂંઠ અને ૩ ગળો.

ત્રિકાર્ષિકા–૧ સૂંઠ, ૨ અતિવિષ અને ૩ મોથ.

ત્રિસિતા–૧ શેરડી, ૨ મધ અને ૩ જારના સાંઠાની સાકર.

ત્રિકંટક–૧ સૂંઠ, ૨ ગળો અને ૩ ધમાસો.

ત્રિલોહ–૧ સોનું, ૨ રૂપું અને ૩ તાંબું.

દશમૂળ–લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એકત્ર.

દ્વિલવણ–સિંધવ અને સંચળ.

નવરત્ન–માણેક, મોતી, પરવાળા, ગરુડપાચ, પોખરાજ, હીરા, ગોમેદ, નીલ અને

નિંબપંચાંગ–૧ લીમડાના પાંદડાં, ૨ ફૂલ, ૩ ફળ, ૪ મૂળ અને ૫ છાલ.

✓**પંચકોલ**–(પંચોષ્ણ) એના બે પ્રકાર છે: (૧) લીંડીપીપર, ૨ પીપરીમૂળ, ૪ ચિત્રક અને ૫ સૂંઠ. (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમો, ૩ સંચળ, ૪ હિંગ અને ૫ સૂંઠ.

પંચતિક્ત–ભોરીંગણી, ગળો, સૂંઠ, કુષ્ઠ (ઉપલેટ) અને કરિયાતુ.

પંચપિત્ત–કુકડ, બકરી, ભેંસ, રોહિત માછલી અને મોર એ પાંચ જીવોનું પિત્ત.

પંચપલ્લવ–આંબો, જાંબુ, કોઠી, બિજોરું તથા બીલી એ પાંચે ઝાડોની કૂંપળો.

પંચભદ્ર–ગળો, પિત્તપાપડો, કરિયાતું, નાગરમોથ અને સૂંઠ.

પંચવલ્કલ–વડ, પીપળ, પીપળો, ઉમરો તથા પારસપીપળો એ પાંચ ઝાડોની છાલ:

પંચમૂળ–એના આઠ પ્રકાર છે: (૧) ૧ શાલવણ, ૨ પીઠવણ, ૩ બેઠી રીંગણી, ૪ ઊભી રીંગણી અને ૫ ગોખરુ એ **લઘુપંચમૂળ.** (૨) ૧ બીલી, ૨ સીવણ, ૩ પાટલા (કાંકચ), ૪ અરણી અને ૫ અરલુ એ **બૃહત્ પંચમૂળ.** (૩) ૧ બળદાણા, ૨ સાટોડી, ૩ મુદ્ગપર્ણી (જંગલી મગ), ૪ માસપર્ણી (જંગલી અડદ) અને ૫ એરંડમૂળ, એ **બલાદિ પંચમૂળ.** (૪) ૧ હળદર, ૨ ગળો, ૩ મીંઢીઆવળ, ૪ સારીવા (અનંતમૂળ) અને ૫ વિદારીકંદ એ **વલ્લીપંચમૂળ.** (૫) ૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ જીવંતી, ૪ મેદા અને ૫ મહામેદા એ **જીવકપંચમૂળ.** (૬) ૧ દર્ભ (ડાભડો), ૨ કાસ (કાસડો), ૩ શર, ૪ કુશ અને ૫ શેલડી એ **તૃણપંચમૂળ.** (૭) ૧ ગોખરુ, ૨ બોરડી, ૩ ઇંદ્રવારુણી (તુંસડું અથવા કડવી કોઠીંબી), ૪ કાસુંદરો અને ૫ શિરીષ (સરસડો) એ **ગોક્ષુરાદ્ય પંચમૂળ.** (૮) ૧ શતાવરી, ૨ વિદારીકંદ, ૩ જીવંતી, ૪ મેંઢાશિંગી અને ૫ જીવક એ **શતાવર્યાદિ પંચમૂળ.**

પંચમહાવિષ–૧ સોમલ, ૨ હરતાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વછનાગ અને ૫ સર્પવિષ.

પંચામૃત–૧ સૂંઠ, ૨ કાળી મૂસળી, ૩ ગળોસત્વ, ૪ શતાવરી અને ૫ ગોખરુ અથવા તો દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને ખાંડ.

પંચોપવિષ–૧ આકડો, ૨ થોર, ૩ લાંગલી (કલગારી), ૪ ધંતૂરો (ધંતૂરાને બદલે કોઇ કોઈ ઝેરકોચલાં લે છે) અને ૫ કણેર

પંચગવ્ય–૧ ગાયનું મૂત્ર, ૨ છાણ, ૩ દૂધ, ૪ દહીં અને ૫ ઘી એ પાંચે પદાર્થ.

પંચામ્લ–૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં (જંબીરી) લીંબુ, ૪ ગોળ ખાટાં લીંબું, ૫ બિજોરાં.

પંચગણ–૧ પીઠવણ, ૨ ઊભી રીંગણી, ૩ બેઠી ભોરીંગણી, ૪ વિદારીકંદ અને ૫ ગોખરુ.

પંચસમ–એના બે પ્રકાર છે: (૧) ૧ સૂંઠ, ૨ લીંડીપીપર, ૩ હરડે, ૪ નસોતર અને ૫ સંચળ. (૨) ૧ આમલી, ૨ સિંધાલૂણ, ૩ ચિત્રકમૂળ, ૪ હરડે અને ૫ લીંડીપીપર.

પંચાંગલેપ–૧ સાટોડીનાં મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ સૂંઠ, ૪ સરસવ, ૫ સરગવાની છાલ.

પંચભંગ–૧ કૂકડવેલ, ૨ ખીજડી, ૩ ભાંગ, ૪ નગોડ અને ૫ તાલીસપત્ર.

પંચમૂત્ર–૧ ગાય, ૨ બકરી, ૩ ઘેટી, ૪ ભેંસ અને ૫ ગધેડી એ પાંચનાં મૂત્ર.

પંચબીજ–એના બે પ્રકાર છે: (૧) ૧ રાઈ, ૨ અજમોદ, ૩ જીરું, ૪ ખસખસ અને ૫ તલ. (૨) ૧ મેથી, ૨ માલકાંગણી, ૩ અજમો, ૪ કાળીજીરી અને ૫ એખરો.

પંચસિદ્ધૌષધ–૧ તેલિયો કંદ (એ નાના બાળા જેવડો હાથભર ઊંચો છોડ હોય છે. તેનાં પાંદડાં પીલુ જેવાં અને તેની છાલમાં તેલનો પ્રકાશ હોય છે), ૨ સુધાકંદ, ૩ કુક્કરકંદ, ૪ રુદ્રવંતી (જંગલી ચણા–એનાં પાંદડાં ચણા જેવાં અને નીચે ચીકાશ હોય છે) અને ૫ મત્સ્યાક્ષી.

પંચસૂરણ–૧ મીઠું સુરણ, ૨ કડવું ડુંગરી સૂરણ, ૩ ચિત્રાવાળું–ચિત્તલકંદ, ૪ પાંચ પત્રના ખાટખટુંબાનો કંદ અને ૫ માળાકંદ.

પંચમૂળકષાય–(જ્વરાતિસારમાં આપવાનો કષાય) ચીકણા, બીલી, ગળો, નાગરમોથ અને સૂંઠ.

પંચક્ષાર–જવખાર, ખાખરાનો ક્ષાર, સાજીખાર, તલનો ક્ષાર અને પાટલાનો ક્ષાર.

પંચામ્લફળ–બોર, દાડમ, આંબલી, અમ્લવેતસ અને નાનાં બોર (ચણીબોર).

બલાચતુષ્ટય–૧ બલા (બળ, બોળ, કેટલાક એને ખરેંટી એટલે ખપાટ માને છે), ૨ મહાબલા (સહદેવી, સોનેરું), ૩ નાગબલા (ગંગેટી), ૪ અતિબલા (ગાડર, કાંસકી).

મધુરત્રય–૧ ઘી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ

મિત્રપંચક–૧ ઘી, ૨ મધ, ૩ ગૂગળ, ૪ ચણોઠી અને ૫ ટંકણખાર.

લવણત્રય–૧ સિંધાલૂણ, ૨ સંચળ, ૩ બીડલવણ.

લવણપંચક–૧ સિંધાલૂણ, ૨ સંચળ, ૩ બીડલવણ, ૪ સાંભરલૂણ અથવા વરાગડું મીઠું અને ૫ દરિયાનું કિંવા નદીનું (ઘસિયું) મીઠું.

વ્યોષ–ત્રિકટુ (સૂંઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર).

ષડ્રસ–૧ ગળ્યો, ૨ ખાટો, ૩ ખારો, ૪ કડવો, ૫ તીખો અને ૬ તૂરો.

ષડુષણ–૧ સૂંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર, ૪ પીપરીમૂળ, ૫ ચવક અને ૬ ચિત્રક.

સુગંધીપંચક–(૧) ૧ કેસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કસ્તૂરી અને ૫ ચંદન (૨) ૧ કપૂર, ૨ ચણકબાબા (કંકોલ), ૩ લવંગ, ૪ જાયફળ અને ૫ સોપારી–આ પણ **સુગંધીપંચક** કહેવાય છે.

સુગંધી ષટક–એના બે પ્રકાર છે: (૧) ૧ જાયફળ, ૨ લવગ, ૩ કપૂર, ૪ સોપારી, ૫ વાળો અને ૬ ચણકબાબા, એ **સુગંધી ષટક**. (૨) ૧ કૃષ્ણાગરુ, ૨ કસ્તૂરી, ૩ કપૂર, ૪ શ્વેતચંદન, ૫ ચણકબાબા અને ૬ નોરવેલ કંદ; એ **મહાસુગંધી ષટક**.

ષટ્પ્રાણહરણ–૧ સડેલુ માસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તડકો, ૪ ભેંસનુ દહીં, ૫ પરોઢિયે સ્ત્રીસંગ અને ૬ દિવસની નિદ્રા

ષટ્પ્રાણકર–૧ તાજુ મિષ્ટાન્ન, ૨ નવુ અન્ન, ૩ બાલા સ્ત્રી, ૪ દૂધનું જમણ, ૫ ઘી અને ૬ ઊના પાણીથી સ્નાન ×

સપ્તોપવિષ–૧ આકડાનું દૂધ, ૨ થોરનું દૂધ, ૩ લાગલી, ૪ કણેર, ૫ ચણોઠી, ૬ અફીણ અને ૭ ધંતૂરો.

સપ્તોપધાતુ–૧ સુવર્ણમાક્ષિક, ૨ તારમાક્ષિક (રૌપ્યમાક્ષિક), ૩ મોરથૂથુ, ૪ કાસું, ૫ પિત્તળ, ૬ સિંદૂર અને ૭ મંડૂર

સપ્તધાતુ–૧ સોનું, ૨ રૂપુ, ૩ તાબું, ૪ સીસુ, ૫ કલાઈ, ૬ જસત અને ૭ લોઢું.

સપ્તસંતર્પણ–૧ દ્રાક્ષ, ૨ દાડમ, ૩ ખજૂર, ૪ સાકર, ૫ શાલીધાન્ય (ડાંગર), ૬ મધ અને ૭ ઘી.

સપ્તોપરત્ન–૧ વૈક્રાંત, ૨ સૂર્યકાન્ત, ૩ ચંદ્રકાંત, ૪ કપૂર, ૫ સ્ફટિક, ૬ પીરોજ અને ૭ કાચ.

સપ્તવિધ ક્વાથ–૧ પાચન, ૨ શોધન, ૩ ક્લેદન, ૪ શમન, ૫ દીપન, ૬ તર્પણ અને ૭ શોષક.

૨૬–વ્યાધિ તથા ઔષધિ સંબંધી કેટલાક કઠિન શબ્દોના અર્થ

અજીર્ણ–અપચો
અધોગત–નીચે ગયેલો
અધોવાયુ–ગુદામાથી નીસરતો વા
અનલ–અગ્નિ
અન્નદ્વેષ–અરુચિ
અનિલ–પવન, વાયુ
અપસ્માર–ગોથું, મૃગીરોગ, વાઈ
અપાય–અહિત, નુકસાન
અભિઘાત–શરીર ઉપર ઘા થવો
અમ્લ–ખાટુ
અમ્લપિત્ત–ખાટુ પિત્ત, ખાટા ઓડકાર
અરિષ્ટ–દવાનો એક પ્રકાર, સુવાવડીનો ઓરડો, અરીઠાનુ ઝાડ, લીમડાનુ ઝાડ, પૂર્વચિહ્ન
અરોચક–અરુચિ
અર્શ–હરસ, મસા
અવલેહ–ચાટણ
અવટાઈ, અવટાવી, અવટાવવુ–ઊકળી, ઉકાળી, ઉકાળવુ
અવ્યક્ત–દેખાય નહિ તેવું, સૂક્ષ્મ
અશ્મરી–પથરીનો રોગ
અશ્મરીઘ્ન–પથરીને તોડનાર
અશ્રાંત–હમેશા, અટક્યા વિના
અશ્વગંધા– } આસંધ
આસગંધ– }
અષ્ટધા–આઠ પ્રકારના
અષ્ઠીલા–દૂંટી ઉપર થયેલો લોહી તથા માસનો ગોળો
અસૃક્સ્રાવ–લોહી ઝરવુ
અસ્થિભંગ–હાડકાનું ભાગવુ
અસ્નિગ્ધ–સૂકું, કઠણ
અહિર–અર્જુન નામનો આખનો રોગ
અંજન–આખમા આજવાની દવા
અંત્રપુચ્છ–નાના અને મોટાં આતરડાના સંધિસ્થાન પર ૧ થી ૯ ઇંચ સુધીનો ચોંટેલો પેન્સિલ જેવો પાતળો અવયવ
આગરુ–મોમાની ચાદીઓ
આધિ–મનનુ દુખ
આધ્માન–પેટ ફૂલવુ, આફરો
આનાહ–આફરો, પેટ ચડવું
આમ–કાચો પચ્યા વિનાનો મળ
આમરસ–હોજરીનો રસ
આમગંધી–કાચા માસ જેવી જેની વાસ આવે છે તે.
આમાશય–ખાધેલું પચવાની જગ્યા

× उष्णाम्बुनाध कायस्य परिशेको बलावहः तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १ ॥
ઊના પાણીનો શેક બળ આપે છે, પણ તેનાથી માથું ધોવાથી વાળ અને આંખોનું બળ નષ્ટ થાય છે

આયુષ્યદ–આયુષ્ય આપનાર
આરક્ત–રાતો
આર્તવ–સ્ત્રીઓને અટકાવ આવી લોહી પડે છે તે.
આર્દ્ર–ભિજાયેલું
આવૃત્ત–ઢંકાયેલું
આશય–જગ્યા, સ્થાન, હેતુ
આસ્રોત–પ્રવાહી ઔષધિનાં આંખમાં ટીપાં નાખવાં તે.
આહ્લાદ–આનંદ
ઇંદ્રલુપ્ત–ઉંદરી
ઉગ્રગંધ–તીવ્ર ગંધવાળું
ઉચ્ચ–ઊંચું
ઉડાણું–અફૂટ ગૂમડું, ગાંઠ
ઉદ્દેશ–હેતુ
ઉદકમેહ–પરમાનો એક ભેદ છે
ઉન્મત્ત–ભ્રમિત અથવા ગાંડો
ઉન્માદ–ગાંડાપણું
ઉહાળી–ઊનવા, મૂત્રકૃચ્છ
ઉરોગ્રહ–છાતીમાંનું આંતરડું સજવાનો વ્યાધિ, છાતી જકડાઈ જવી
ઉરોઘાત–છાતી ઉપર વાગવું
ઉષ્ણવીર્ય–ગરમ પદાર્થ
ઊચકી–હેડકી
ઋતુમતી–અટકાવ આવેલી સ્ત્રી
ઓકારી–ઊલટી, વમન
અંજનનામિકા– } આંજણી
અંજણી– }
અંત્રવૃદ્ધિ–વધરાવળ, અંતરગળ
અંશ–હિસ્સો, ભાગ
કટુ–કડવું
કપડમટ્ટી–શરાવસંપુટને બંધ કરવા માટે માટી તથા કપડાનો ઉપયોગ કરવાની ક્રિયા
કફ–બલગમ
કફઘ્ન–કફને તોડી છૂટો પાડનાર
કફલ–કફકારક
કમળો–પીળિયો
કમર–કૃમિ, કરમિયા
કર્ણધાળ–કાનમાં ધાળ આવવાં
કર્ણસ્રાવ–કાનમાંથી પરનું વહેવું, વહેતો કાન
કલ્ક–ચટણીના જેવો વાટેલો પદાર્થ
કાચબિંદુ–મોતિયાબિંદુ, આંખના મોતિયા
કાસ–ઉધરસ
કાસઘ્ન–ખાંસીનો નાશ કરનાર
કુક્કુટપટ–એક વેંત ખાડામાં ૧૦ અડાયાંનો અગ્નિ આપવો તે
કુટકી–કડુ
કુબ્જત્વ–કૂબડાપણું
કુબ્જવાત–એક જાતનો વાયુ
કુલિત્થ–કળથી
કુષ્ઠ–કોઢ
કૃમિકર્ણ–કાનમાં જીવ થવાનો રોગ
કેશતુડે–રૂંતાડિયું ગૂમડું
કેશિકાઓ–વાળના જેવી નાની-નાની રક્તવાહિનીઓ
કોપન–કોપાવનાર
કોષ્ઠ–આમાશય, ગ્રહણી નાડી, પક્વાશય, મૂત્રાશય, રક્તાશય (પ્લીહા અને યકૃત), હૃદય, ફેફસાં અને ગુદાનાડી, એ આઠ સ્થાનને કોષ્ઠ કહે છે.
ક્રોષ્ટુશીર્ષ–એક જાતનો વાયુરોગ
ક્લમ–ગ્લાનિ, થાક
ક્લિન્ન–ભિંજાયેલો
ક્લિષ્ટ–કઠણ, ગૂંચવાડાવાળું
ક્લીબ–નપુંસક
ક્લેદ–પસીનો
કંડૂ–ખરજ, ખંજવાળ, ખુજલી, ચેળ
ખપરી–ખાલી ચડવી
ખવડા–ખોડો
ખુપરા–આંખના ખીલ
ખોકલા–ઉધરસ
ખંજ–લંગડો
ગડું– } ગૂમડું, વિદ્રધિ
ગડુંબ– }
ગદ–આજાર, દર્દ
ગર્ભ–પેટમાં જે બાળક રહે છે તે
ગર્ભસ્રાવ–૩ થી ૭ માસમાં ગર્ભ પડી જાય તે
ગર્ભપાત–૩ થી ૭ માસમાં કસુવાવડ થાય તે
ગર્ભિણી–દહાડાવાળી સ્ત્રી
ગર્ભસ્થ–ગર્ભમાં રહેનારા
ગર્ભાશય–ગર્ભસ્થાન
ગલગંડ–ગળા ઉપર ગૂમડું થાય છે તે, લાપોટિયું
ગલગ્રહ–ગળાનું બંધ થવું
ગલિતકુષ્ઠ–હાથપગનાં આંગળાં ગળીને પડતાં જાય છે તે કોઢ
ગલસુંડા– } લાપોટિયું, ગાલ
ગાલસુંડા– } ઉપરનો સોજો
ગુરુ–વજનદાર, ભારે
ગુરુત્વ–ભારેપણું
ગુલ્ફ–પગની ઘૂંટી
ગૃધ્રસી–કમ્મરમાં ભરેલી ઉસણ, એક જાતનો વાયુરોગ
ગોતુ– } મૃગીરોગ, ફેફરું, વાઈ
ગોથું– }
ગોમાંસી–ડાંસ
ગોવરુ–ઓરી, શીળીનો ભેદ
ગંડમાળ–કંઠમાળ
ગંડૂષ–કોગળા
ગ્રાહી–પકડનાર, રોકનાર
ઘઉંનો નિશાસ્તો–ઘઉંમાંથી કાઢે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.
ઘન–ઘટ્ટ, નક્કર
ઘનત્વ–નક્કરપણું
ઘુરે–મૃગીરોગ, વાઈ, ફેફરું
ચય–જમાવ
ચક્ષુષ્ય–આંખને ગુણકારક
ચાતુર્થિક–ચોથિયો
ચિકિત્સક–વૈદ્ય, હકીમ, ડૉક્ટર
ચિત્તભ્રમ–ઉન્માદ
છર્દિ– } ઊલટી
છર્દિકા– }
છિક્કા–છીંક

છિન્ન–કાપેલું
છેદક– } છિદ્ર પાડનાર, છેદન
છેદની– } કરનાર
છેદનીય–છેદન કરવાને યોગ્ય
જઘન–સ્ત્રીની કમ્મરનો આગલો ભાગ, જાંઘ
જડ–ભારે, દુર્જર
જત્રુ–ગરદનનું હાડકું
જાડ્ય–ભારેપણું, મંદપણું, જડતા
જારણ–ઔષધોથી વનસ્પતિ અને ધાતુઓની ભસ્મ કરવી તે
જાલગર્દભ–શરીર ઉપર ઘણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે
જંતુ–કૃમિ, કરમ
જૃંભ–બગાસું
જૃંભણ–બગાસાં
જ્વરઘ્ન–તાવનાશક
તરળ–કોગળિયું, કોલેરા
તહાન–તરસ
તામ્ર–તાંબું
તાલમ–હરતાલ
તિક્ત–તીખું, પણ વૈદક ગ્રંથોમાં ઘણે ઠેકાણે 'કડવું' એવો અર્થ થાય છે અને કટુનો અર્થ તીખું થાય છે.
તિનડીક અથવા તંતડીક–કોકમ
તીખાં–મરી
તુત્થ–મોરથૂથુ
તુષ–અનાજનાં છોતરા
તુષાર–પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં, ઓસ
તૃષા–તરસ
તંદ્રા–નિદ્રાથી આળસ આવી ગુંગી આવે છે તે
ત્યાજ્ય–ત્યાગ કરવા યોગ્ય
ત્રિ–ત્રણ
ત્રિક–પીઠની કરોડ નીચેનાં ત્રણ હાડકાં
ત્રિદોષ–સન્નિપાત અથવા વાત, પિત્ત અને કફ અથવા એ ત્રણે દોષ એક સાથે કોપવા તે
ત્રુસડું–ઇંદ્રવરણું

ત્વગ્દોષ– } ચામડીના રોગ
ત્વગ્રોગ– }
ત્વરિત–જલદી, સત્વર, તાકીદે
દદ્રુ દાદર, દરાજ
દધિમંડ–દહીંની ઉપરનું પાણી
દમ–શ્વાસરોગ, હાંફણું
દારુણ(ક)–માથાનો ભયંકર રોગ
દાઢર્ય–કઠિનપણું, દઢતા
દાહ–બળતરા
દાહક–બાળનારો, બળતરાકારક
દિવા–દિવસે
દીપક } જઠરને જગાડનાર–
દીપન } વધારનાર
દૂઝણુમસ–દૂઝતા હરસ(મસા)
દુર્જર–હજમ થવું મુશ્કેલ તે
દુર્લભ–પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ તે
દુષ્ટવ્રણ–એક જાતનો નાસૂર છે, તેમાંથી પરુ વહે છે તથા તે બહુ ગંધ મારે છે.
દૂષ્ય–રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ સાત ધાતુને દૂષ્ય કહે છે.
દૂષક–પીડા કરનારો
દોષ–વાત, પિત્ત અને કફ એ દરેક દોષ સામાન્ય રીતે શરીરમાં રહેલો છે.
દંશ–કરડવું
દ્રવ–ટીપુટીપું ગળવું–ટપકવું
દ્વય– } બે
દ્વંદ્વ– }
ધનુર્વાત–ધનુષ્ય જેવું માણસ વાંકું થાય છે તે વાયુનો રોગ–તાણ
ધાન્યામ્લ–કાંજી
નસ્ય–છીંક આવવા માટે નાકમાં સૂંઘવાનું ઓસડ
નાગ–સાપ, સીસું
નાડી–નસ
નાડીવ્રણ–હમેશાં વહેનારો નાસૂર
નારું–વાળો
નાશક–નાશ કરનારો
નાશન–નાશ કરનાર
નાસારોગ–નાકના રોગ

નાસાશોષ–નાકનું સૂકાવું
નાળગુદ–શોફદર
નિતંબ–કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ
નિદાન–મૂળ કારણ
નિદ્રા–ઊંઘ
નિદ્રાભંગ–ઊંઘનો નાશ
નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક–નિયમિત સમય પર આવનારા તાવોને રોકનાર. રોજિયા, એકાંતરા, તરિયા આદિ તાવ પર લાભદાયક
નિયામક–નિયમમાં લાવનાર
નિરામય–નીરોગી, વિકારરહિત
નિરુપદ્રવ–ઉપદ્રવરહિત
નિંદ્ય–નિંદા કરવાને યોગ્ય
પક્વ–પાકેલાં, ઘરડાં
પક્વાશય–પચન થવાની જગા
પક્ષાઘાત–અર્ધાંગ વાયુ, લકવો
પચન–પાકવું
પટકી–કોગળિયું, કોલેરા
પડકેશ–પડળ, કોઈ એને પરવાળાં પણ કહે છે.
પથ્ય–હિતકારક
પરિણામશૂળ–ખાધેલું અન્ન પચવાના સમયે પેટમાં કોપેલા વાયુને લીધે વેદના થવા માંડે એવો પેટશૂળનો એક ભેદ છે.
પરિપાક–પચન થવું, હજમ થવું
પરિભાષા–શાસ્ત્રીય અર્થ–વિધિ–વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ
પરિશિષ્ટ–વધારો
પર્યાય–બીજું નામ
પસવાડું–પડખું, પાસું
પાક–હજમ થવું
પાચક– } પચન
પાચન– }
પાત–પડવું
પાતન–રસાયન ઉપર એક જાતની કરવાની ક્રિયા
પાદશોથ–પગનો સોજો
પાદસ્ફોટ–પગની ટાંચ દુખવાનું દરદ

પાદહર્ષ–એક જાતનો વાયુરોગ, ઝંઝણી
પાનક–પીવાનું ઔષધ
પાનીય–પીવાને ગોગ્ય
પામા–ખસ
પિચ્છિલ–ચુંદર જેવું લીસું
પિત્તઘ્ન–પિત્તને તોડનાર
પિત્તજ્વર–પિત્તથી આવેલો તાવ
પીનસ–નાકના છોડ, સળેખમને મળતો નાકનો રોગ
પુટ–ઓસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ ઇત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે
પુટપાક–ઔષધાદિકોની આસપાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં નાખી પકવે છે તે
પુષ્પ–સ્ત્રીનું રજ, ફૂલ
પૂતીગંધ–ખરાબ ગંધ
પૂય–પરુ
પૃથક્કરણ–જુદું કરવું
પૃષ્ઠ–પીઠ, બરડો
પેટપીડ–પેટમાં દુખવું,ચૂંક આવવી
પેશી–શરીરમાંની માંસ વગેરેની કોથળીઓ
પંગુ–લંગડો, પાંગળો
પંચકર્મ–(શરીરશુદ્ધિ અને દોષ ઘટવા માટે) સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન અને બસ્તિ
પંચપિત્ત–પાચક, રંજક, સાધક, આલોચક અને ભ્રાજક.
પંચવાયુ–પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન
પંચશ્લેષ્મ–શરીરના કર્યું ભિન્નભિન્ન કાર્ય અનુસાર અવલંબક, ક્લેદક, બોધક, તર્પક અને શ્લેષ્મક એ પાંચ નામથી વિભક્ત છે.
પંચાંગ–કોઈ પણ વનસ્પતિનાં મૂળ, છાલ, પાન, ફળ તથા ફૂલ એ પાંચ અંગ મળીને પંચાંગ થાય છે.

પાંડુ–પાંડુરોગ
પાંડુરતા–ફીકાશ, પીળાશ
પિંડી–ઔષધિની લુગદી બનાવીને આંખ ઉપર બાંધવામાં આવે છે તે.
પેયા–રાબડી
પિડકા–ઝીણી ફોલ્લીઓ
પ્રકૃતિ–સ્વભાવ, કુદરત
પ્રકોપ–બગાડ, વૃદ્ધિ
પ્રકોપન–બગડવું, વધી જવું
પ્રખર–પ્રબળ, સમર્થ
પ્રગલ્ભ–પ્રૌઢ, ઘરડો, ઉત્તર વયમાં આવેલો
પ્રજા–સંતતિ
પ્રતિકૂલ–વિપરીત, ઊલટું, વિરુદ્ધ
પ્રતિક્રિયા–નિવારણની ક્રિયા
પ્રતિનિધિ–બદલામાં ચાલી શકે એવો પદાર્થ
પ્રતિબંધ–અટકાવ
પ્રતિશ્યાય–સળેખમ, શરદી
પ્રદર–સ્ત્રીનો ગુહ્યરોગ
પ્રત્યય–ભરોસો, વિશ્વાસ, અનુભવ
પ્રદીપન–દીપન કરનાર
પ્રમાદ–ગફલત, અસાવધપણું
પ્રમુખ–શ્રેષ્ઠ
પ્રમેહ–પરમિયો
પ્રયોગ–ઔષધ, મંત્ર, શસ્ત્ર ઇત્યાદિની યોજના
પ્રલાપ–વ્યર્થ ભાષણ, બકવાદ
પ્રવાલ–પરવાળું
પ્રવાહ–વહેવું
પ્રશસ્ત–પ્રશંસા પામેલું,વખણાયેલું
પ્રસવ–જણવું
પ્રસૂતિવાયુ–જણનારીને થતું વાયુનું દરદ
પ્રહર્ષ–ઘણો આનંદ
પ્રહાર–મારવું
પ્રાકૃતજ્વર–ઠંડીથી સાધારણ તાવ આવે છે. તે
પ્રાશન–પીવું

પ્રેત–લાશ, મડદું
પ્રેક્ષણીય–જોવાલાયક
પ્રૌઢ–પાકી ઉંમરનો, પાકેલો.
પ્લીહન–, પ્લીહા– પાણથરી, પ્લીહા અથવા બરોલ (પેટમાં ડાબી બાજુએ હોય છે તે)
પ્લીહઘ્ન–, પ્લીહઘ્ન– પ્લીહાનો નાશ કરનાર
પ્લીહોદર–પેટમાંનું એક જાતનું દરદ, બરોળ
ફલવર્તિ–યોનિ અથવા ગુદાની અંદર પહેરવાની જાડી વાટ
ફલપ્રદ–ફળ આપનાર
ફલિત–ફળ આવેલો
ફાંટ–ઔષધિનું સત્ત્વ જે પાણીમાં લઈ લીધું હોય તે પાણી
બદ્ધ–બાંધેલું, બંધાયેલું
બદ્ધગુદોદર–બંધકોશ
બદ્ધવિકટ–ઝાડાને રોકનાર
બલ્ય–બળ આપનાર
બસ્તિ–મૂત્રમાર્ગ અથવા મળમાર્ગ ધોવા માટે પિચકારી દ્વારા ઔષધિવાળું પાણી અથવા તેલ ચડાવવું તે ક્રિયા.
બવાસીર–હરશ–મસા
બંધારણ–શરીરના કોઈ પણ ભાગને અથવા વિશેષ કરીને પેટને નરમ કરવા માટે અળસી અથવા બાજરાનો રોટલો બાંધવામાં આવે છે તે. (આ બંધારણ અનેક પ્રકારનાં વપરાય છે.)
બાધિર્ય–બહેરાપણું
બિલાસ–કફ, બલગમ
ભડાશડવું–ભરશાડમાં ભારવું, બાફવું
ભયપ્રદ–ભીતિ ઉપજાવનાર
ભાવના–ઔષધિના ચૂર્ણમાં અથવ ભસ્મમાં કોઈ પણ ઔષધિનો રસ મેળવી ઘૂંટીને સૂકવવું તે.
ભાસ–દેખાવ, પ્રતીતિ

ભિષક્-વૈદ્ય
ભોજ્ય-જમવા યોગ્ય
ભ્રમવાયુ-ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ, ગાંડાપણું
ભ્રમ-ભ્રાંતિ
ભ્રમણ-ફેર, ચકરી, મુસાફરી
ભ્રંશ-નાશ
મધુરજ્વર-એને મધુરા અને મોતીઝરો પણ કહે છે.
મર્મજ્ઞ=મર્મ જાણનાર
મલ-વસા, શુક્ર, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ટા અને કાનમાંનો મેલ ઇત્યાદિ શરીરમાં બાર પ્રકારના મળ હોય છે તે
મલજ-મળથી થયેલો
મલસ્તંભક-, મલાવષ્ટંભક- ઝાડાને રોકનાર
મલઘ્ન-મળને ઉખેડનાર
મસ્તકરોગ-માથાનો રોગ
મહામારી-કોલેરા, કોગળિયું
મહાવ્યાધિ-પ્રમેહ, વાતવ્યાધિ, કોઢ, હરસ, ભગંદર, પથરી, મૂઢગર્ભ, ઉદરરોગ આ આઠ મહાવ્યાધિ કહેવાય છે.
મંજન-દાંતે ઘસવાની દવા
મૂત્રકૃચ્છ્ર-પેશાબ કરવામાં રોકાણ અને પીડા થાય છે એ રોગ
મૂત્રખડો-પથરી
મૂત્રલ-મૂત્રને વધારનાર
મૂત્રજનન-મૂત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં સહાયક
મૂત્રાશય-પેટમાંનું મૂત્રનું ઠેકાણું, ડૂંટીનો નીચલો ભાગ (પેડું)
મૂત્રાશ્મરી-પથરી
મૂળવ્યાધિ-હરસ
મૃદુ-કોમળ, નરમ
મેદ-શરીરના સાત ધાતુમાંનો એક ચીકણો ધાતુ
મેહ-પ્રમેહ, પરમો
મોડ-હરસના મસા
મોહ-ઘેરી, ચક્કર, મૂર્છા, ભ્રમ
મોહરી-ખાલી ચડવી
મંડ-ચોખાની પેયા
મંડલ-ગોળ, સમુદાય અથવા ચાળીસ દહાડા જે ક્રિયા કરવી તેને કહે છે
માંદ્ય-મંદતા
મૃગીરોગ-વાઈ, ગોથું
યવાગૂ-ઘાટી રાબડી
યૂષ-ઓસાર, ઓસરી, મગ વગેરે કઠોળનું ઓસામણ
રક્તજ-લોહીમાંથી જે થાય છે તે
રક્તપ્રમેહ-લિંગને રસ્તે લોહી વહે એ પ્રકારનો પ્રમેહ
રક્તાર્શ-દૂઝતા હરસ-મસા
રજ-સ્ત્રીનો અટકાવ
રજાણુ-લોહીમાં રહેલા લાલ કણ
રતાંધળાપણું-રાતે આંખથી ન દેખાવું
રમ્ય-શોભાયમાન, સુંદર
રસ-જે ઔષધમાં પારો અથવા હિંગળાક આવે તે ઔષધ 'રસ'નામથી ઓળખાય છે.
રસાયન-શરીરના રસાદિ ધાતુઓની દઢતા, શુદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ કરનાર ઔષધ
રુચિકર-રુચ્ય, રુચિદાયક, સ્વાદિષ્ટ
રુક્ષ-કઠિન, સુકાપણું, લૂખું
રેચક-જુલાબ લાવનાર
રેચન-ઝાડા કરનાર
રોચક-રુચિ ઉપજાવનાર
લઘુ-હલકું
લીન-ક્ષય પામેલું, સમાયેલું
લેખન-રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિક દોષને સૂકવી શરીર શુદ્ધ કરનાર ઔષધ
લેખનીય-, લેપ્ય- લેખન કરવા યોગ્ય
લેહ-ચાટણ
લોપરી-પોટીસ
વક્ર-વાંકું
વમન-ઊલટી
વમી-વાંતિરોગ, ઊલટીનું દરદ
વયસ્થ-ઉંમરમાં આવેલા, તરુણ
વર્જનીય-, વર્જ્ય- ત્યાગવા યોગ્ય
વર્તિ-યોનિ અથવા ગુદામાં પહેરવાની દિવેટ અથવા વાટ
વર્ધક-વધારનાર
વસા-ચરબી
વસામેહ-૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાંનો [એક
વસુ-ઘોળી સાટોડી
વક્ષઃસ્થળ-છાતી
વાજીકર-કામોત્તેજક ઔષધ
વાતઘ્ન-વાતનાશક
વાતરક્ત-ગાંઠિયો વા, શરીરનું અકડાઈ જવું
વાંતિ-ઊલટી, વમન
વાંતિકારક-ઊલટી કરાવનાર
વિકૃત-વિકારવાળું
વિચર્ચિકા-ખરજવું
વિધ્વંસ-નાશ
વિપરીત-ઊલટું
વિપર્યય-ઊલટાપણું
વિપુલ-ઘણું
વિમલ-સ્વચ્છ
વિષઘ્ન-વિષનાશક
વિષમજ્વર-અનિયમિતજ્વર
વિસર્પ-રતવા, ચામડીનું એક જાતનું દરદ
વીર્ય-ધાતુ, તેજ
વૃંદ-જમાવ, ટોળું
વૃષ્ય-પૌષ્ટિક, પુષ્ટ
વૃક્ક-મૂત્રપિંડ-મૂત્ર ઉત્પન્ન કરવાવાળાં યંત્ર. કેડથી ઉપરમાં અને ફેફસાંની નીચે પાછળના ભાગમાં બંને તરફ એક એક વૃક્ક રહેલ છે.
વેગ-ગતિ
વેદનાસ્થાપક-વધતી વેદનાને [રોકનાર
વેષ્ટન-લપેટવું
વૈપાદિક-વ્યાઉ, તળગરમી, હાથ [પગનું ફાટવું
વ્યક્ત-સ્પષ્ટ

વ્યંગ-કમતાઈ, મુખ ઉપરની કાળાશ, કરોળિયા
વ્યથા-દુઃખ, પીડા
વ્યાધિ-રોગ
વ્યોષ-(ત્રિકટુ, ત્ર્યુષણ) સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર
વ્રણ-જખમ, ઘારો
શમન-શાંતિ
શલ્ય-કાંટો, બાણ
શરાવસંપુટ-માટીનાં બે સરખાં કોડિયાની ધારોને ઘસીને પછી એક કોડિયામાં દવા ભરી ઉપર બીજું કોડિયું મૂકી, ચીકણી માટીથી ઝીણા લુગડાને પલાળીને બે કોડિયાંની સાધ બંધ કરી દેવી. તેના પર માટીથી ભિંજવેલું બીજું લુગડું લપેટી તેના ઉપર એક આંગળ માટીનો જાડો લેપ કરવો. આવી રીતે તૈયાર થાય તે 'શરાવસંપુટ' કહેવાય છે.
શાખા-રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર અને ત્વચા એ સાત અવયવને શાખા કહે છે.
શિરોરોગ-માથાનું દરદ
શીતપિત્ત-શીળસ
શીતવીર્ય-ઠંડા ગુણવાળું
શુષ્ક-સૂકું
શલઘ્ન-મૂળરોગનો નાશકર્તા
શોથ-સોજો
શોથઘ્ન-સોજાનો નાશ કરનાર
શોધક-શુદ્ધ કરનાર
શોધન-શુદ્ધ કરવું
શોફ-સોજો
શોષ-તરસ, તૃષા
શોષણ-શોષી લેવું, ચૂસી લેવું
શ્લીપદ-હાથીપગો, હાથપગ જાડા [થવા
શ્લેષ્મ-કફ, બલગમ
શ્લેષ્મઘ્ન-કફને તોડનાર
શ્લેષ્મજ-કફથી ઊપજેલું
શ્લેષ્મલ-બલગમવાળા
શ્વાસ-દમ
શ્વેત-સફેદ
શ્વેતાણુ-લોહીમાં રહેલા ધોળા કણ
ષંઢ-નપુંસક, હીજડો
સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક-કેટલાંક યંત્રોમાં માંસપેશીઓ સંકોચાય છે અને પાછી પહોળી થાય છે; જેમ કે ફેફસાં, હોજરી, આંતરડાં, હૃદય એ સંકોચવિકાસ ક્રિયામાં અટકાવ કરનાર.
સંધિ-સાંધો
સન્નિપાત-કફ, વાત અને પિત્તનો એકસાથે પ્રકોપ થવો તે
સંશોધન-સ્વચ્છ કરવું
સાધ્ય-મટી શકે એવો રોગ, મેળવી શકાય એવો પદાર્થ
સારક-ઝાડો ઉતારનાર
સિધ્મ-કરોળિયા-એક પ્રકારનો કોઢ
સુખસાધ્ય-સુખથી મટે એવું અથવા સુખથી મેળવાય તેવું
સુજ-શોથ, સોજો
સુનખદિરિ-વાતરક્ત, ગાંઠિયો વા, શરીરનું અકડાઈ જવું
સુરભિ-સુગંધવાળું
સુસી-વરાધ, સસણી, ગરધણી
સ્તન-થાન
સ્થૂલ-પુષ્ટ, જાડું
સ્નાયુક-વાળો
સ્નિગ્ધ-ચીકટ, ચીકાશવાળું
સ્નેહ-ઘૃત, તેલનો પદાર્થ, ચીકાશ
સ્વર-શબ્દ, અવાજ
સ્વરભેદ-અવાજમાં બગાડો
સ્વેદ-બાફ, શેક (શરીરમાંથી ખરાબ તત્ત્વ કાઢી નાખવા માટે ગરમ હવા, ગરમ પાણી, ગરમ રેતી, મીઠું, ઈંટ, વસ્ત્ર અથવા બીજાં સાધનોથી પરસેવો વધારે ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા)
સ્વેદઘ્ન-પસીનાનો નાશ કરનાર
હરીતકી-હરડે
હાથીપગો-શ્લીપદ, હાથપગ જાડા [થવા
હિક્કા-ઊચકી, હેડકી
હૃદ્ય-હૃદયને સુખ કરનાર
હૃદ્ગ્રહ-હૃદય જકડાઈ જવું
હૃદયોદર-હૃદયકપાટની કમજોરીથી ઉત્પન્ન ઉદરરોગ
ક્ષતઘ્ન-જખમ મટાડનાર
ક્ષતજ-જખમથી થયેલો
ક્ષાર-ખાર
ક્ષુદ્ર-નાનું, અલ્પ, તુચ્છ

પરીક્ષાપ્રકરણ

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥
याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ चरक ॥

વાત, પિત્ત અથવા કફની વિષમતાનું નામ રોગ છે; અને સમતાનું નામ આરોગ્ય છે. આરોગ્ય એટલે સુખ અને રોગ એટલે દુઃખ.

જે ક્રિયા દ્વારા વિષમ ધાતુ સમ બને, તેનું નામજ ઉપાય અને તેજ વૈદ્યોનું કર્તવ્ય છે.

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥

સર્વથી પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરવી જોઈએ, ત્યારપછી ઔષધિની પરીક્ષા (ગુણ) જાણવી જોઈએ. જ્યારે રોગ અને ઔષધિ બન્નેનુ જ્ઞાન થાય ત્યાર પછી જ બુદ્ધિપૂર્વક ચિકિત્સા કરવી.

(વર્તમાન સમયમાં રોગ કયો છે અથવા ઔષધિમાં કયા કયા ગુણો છે; અમુક રોગ અને અમુક પ્રકૃતિને અમુક ઔષધિ લાભદાયક થશે કે નહિ; તે વિચાર કર્યા વિના ઉપચાર થાય છે. જેથી રોગીની સંખ્યા ઊલટી વધતી જ જાય છે.)

રોગમાં કયો દોષ વિશેષ તથા કયો કમી છે, એ સમજવા માટે આઠ સ્થાનોની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

रोगाक्रांतशरीरस्य स्थानान्यष्टौ निरीक्षयेत् । नाडी मूत्रं मलं जिह्वां शब्दं स्पर्शं दृगाकृतीम् ॥

નાડી, મૂત્ર, મળ, જિહ્વા, શબ્દ, સ્પર્શ, નેત્ર અને રૂપ, એ આઠ સ્થાન પરથી રોગની પરીક્ષા કર્યા પછી ઔષધયોજના કરવી જોઈએ.

રોગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું ? ઋતુ, રોગીની રોગ થયા પહેલાંની શારીરિક સ્થિતિ, ઉંમર, રોગીની શક્તિ, રોગીનો ઉદ્યોગધંધો, રોગ પ્રધાન છે કે ગૌણ છે વગેરે વાનો તરફ લક્ષ આપીને ઔષધિ આપવી જોઈએ.

રોગપરીક્ષાના સંક્ષેપમાં ત્રણ ઉપાય છે: શાસ્ત્રોપદેશ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. પ્રથમ રોગીની સર્વ અવસ્થા જાણીને શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણોની સાથે મેળવવું; પછી અનુમાનથી રોગોનો આરંભ અથવા દોષ અને બલાબલનો નિશ્ચય કરવો.

રોગીની સર્વ અવસ્થા સાંભળી લીધા પછી શારીરિક ગંધ પ્રકૃત છે યા વિકૃત બની ગઈ છે, એ પરીક્ષા કરવા માટે શરીરગત ગંધ, મળ, મૂત્ર, શુક્ર અને વમન કરેલા પદાર્થ સૂંઘીને નિશ્ચય કરવો જોઈએ સંતાપ અને નાડીની ગતિ સ્પર્શથી જાણવી. મધુમેહાદિમાં મૂત્રાદિની મિષ્ટતા, રોગ-વિશેષમાં સર્વ શરીરમાં વિરસતા, તેમ જ રક્તપિત્તમાં રક્તનો સ્વાદ, એ સર્વ હકીકતનો નિશ્ચય યુક્તિથી કરવો જોઈએ. શરીરમાં સવા, જૂ, કૃમિ ઉત્પન્ન થવાથી વિરસતા, માખી બેસવાથી મિષ્ટતા, કીડી અથવા મંકોડાનું મૂત્ર પર એકઠા થવુ એ પરથી મૂત્રની મિષ્ટતા, રક્તપિત્તમાં પ્રાણુરક્ત વમન કરેલ છે કે નહિ તે જાણવા માટે કાગડા, કૂતરા આદિ પશુપક્ષીને ચટાડવું. ચાટી જાય તો પ્રાણુરક્ત અને ન ચાટે તો રક્તપિત્તના દૂષિત રક્તનો નિશ્ચય કરવો.

અગ્નિબળ, શારીરિક બળ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે કાર્યવિશેષ પરથી અનુમાન કરી લેવું. ભૂખ તરસ, રુચિ, અરુચિ, ગ્લાનિ, સ્વપ્ન, નિદ્રા વગેરે રોગીને પૂછીને જાણી લેવું. અતિ સામાન્ય ભેદના બે ત્રણ રોગોમાં રોગનો નિર્ણય ન થઈ શકે ત્યારે સાધારણ કોઈ ઔષધિ આપીને લાભહાનિ પરથી રોગોનો નિશ્ચય કરવો. લક્ષણ વિશેષ ઉપરથી રોગની સાધ્યતા, કષ્ટસાધ્યતા તેમજ અસાધ્યતાનું અનુમાન કરવું. અરિષ્ટ લક્ષણ પરથી રોગીનું મૃત્યુ જાણી લેવું.

પ્રકૃતિ પરીક્ષા અનેક રીતે કરવી જોઈએ. રોગીની પ્રકૃતિ વાત, પિત્ત અથવા કફપ્રધાન છે ? રોગીની પ્રકૃતિને અનુકૂળ રોગ છે અથવા પ્રતિકૂળ ? રોગ અને રોગીની પ્રકૃતિની તુલ્યતા હોવી તથા દેશતુલ્યતા અને ઋતુતુલ્યતા હોવી, એ વગેરે ચિહ્ન ખરાબ છે. એ પ્રકૃતિતુલ્યતા આદિ ન હોય

એવા રોગ સુખસાધ્ય જાણવા; જેમ કે—

પિત્તપ્રકૃતિવાળાને કફનો ઉપદ્રવ થાય તો પ્રકૃતિતુલ્યતા ન બની, જેથી સુખપૂર્વક આરામ થાય છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને પિત્તનો રોગ થાય એ પ્રકૃતિતુલ્યતા થઈ એ ખરાબ ચિહ્ન છે.

શરદઋતુમાં પિત્ત કુપિત થાય એ ઋતુતુલ્યતા થઈ. પણ શરદઋતુમાં કફ કુપિત થાય તેમાં ઋતુતુલ્યતા ન કહેવાય. ઋતુતુલ્યતા ન થવી એ શુભ ચિહ્ન છે.

અનુપદેશ (ઘણાંજ વૃક્ષ અને જળવાળો દેશ) સ્વાભાવિક રીતે વાતકફપ્રધાન હોય છે. જાંગલ દેશ (વૃક્ષ અને જળ ઓછા પ્રમાણમાં હોય એવો દેશ) પિત્ત અને વાતપ્રધાન હોય છે. અનુપ અને જાંગલ દેશનાં સાધારણ લક્ષણ હોય એ સાધારણ દેશ કહેવાય છે. તેમાં વાત, પિત્ત, કફ સાધારણ રીતે રહે છે. કફપ્રધાન દેશમાં કફની વૃદ્ધિ થવી એ દેશતુલ્યતા થઈ. એ દેશતુલ્યતા ખરાબ કહેવાય છે. કફપ્રધાન દેશમાં કદાચ પિત્તપ્રકોપ થાય તો દેશહેતુથી પણ જલદી રોગનો નાશ થાય છે. પ્રમેહરોગમાં દોષોની દૂષ્યતા સમાન હોય તે સાધ્ય ગણાય છે તથા રક્તગુલ્મ ૧ વર્ષનો જૂનો થાય ત્યાર પછી સુખસાધ્ય થાય છે.

નીચેનાં ચિહ્ન પરથી કઈ ધાતુનો ક્ષય થયો છે તે અનુમાનથી સમજી શકાશે.

રસધાતુના ક્ષયથી હૃદયનો વેગ વધે છે. આંખો પર અંધારાં આવે છે.

રક્તક્ષયથી ચામડી કડક, સૂકી અને ફાટેલી જણાય છે.

માંસક્ષયથી કમર, ગર્દન અને પેટ વિશેષરૂપે સુકાય છે.

મેદક્ષયથી (ચરબી ઓછી થવાથી) સાંધાઓમાં દરદ તથા થકાવટ જણાય છે.

અસ્થિક્ષયથી વાળ, નખ, મૂછ, હાડકાં નિર્બળ બને છે. સાંધા ઢીલા પડે છે અને ભ્રમ ઉપજે છે.

મજ્જાક્ષયથી (હાડકામાંના રસનો ક્ષય થવાથી) હાડકાં નિર્બળ બની વાયુરોગ વધતો જાય છે.

શુક્રક્ષયથી કમજોરી, મોઢાનું સુકાવું, પીળાપણું, ઉદાસીનતા વગેરે જણાય છે.

મળ(વિષ્ઠા)ના ક્ષયથી વાયુ આંતરડાંમાં જઈ દરદ ઉત્પન્ન કરે છે. શરીર શુષ્ક બની જાય છે. મૂત્રક્ષયથી પેશાબનો રંગ બદલાવો, મોઢાનું સુકાવું, તૃષા લાગવી વગેરે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગનાં ચિહ્ન જણાય છે.

ઓજક્ષયથી બીકણ સ્વભાવવાળો, કમજોર, ચિંતાગ્રસ્ત અને કાંતિહીન બની જાય છે.

સ્વેદ(પરસેવા)નો ક્ષય થવાથી રોગની જડ સખત બની જાય છે, ચામડી શુષ્ક બને છે, સાધારણ સ્પર્શની અસર બિલકુલ જણાતી નથી.

આ ઉપરાંત રોગ થવાનું કારણ, રોગના દેખાતા ઉપદ્રવ, રોગીની ગતિ, રોગીની વય, રોગીનો અગ્નિ, શરીરની શક્તિ, મનોબળ, આહારવિહાર, રોગ ઉત્પન્ન થવાનો સમય, પરંપરાથી આવેલો રોગ, સ્ત્રી હોય તો સગર્ભા છે કે નહિ, તેમ જ અરિષ્ટ ચિહ્નનો વિચાર કરી ચિકિત્સા કરવી.

૧—નાડીપરીક્ષા

તૈલનું મર્દન કરેલા, નાહેલા, જમેલા, ભૂખ અને તરસથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જોવાથી યથાર્થ સમજાતી નથી; માટે પ્રાતઃકાળે ઊઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેઠેલો હોય તેની નાડી જોવી એટલે સારી સમજાશે. પુરુષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સીધો કરી, અંગૂઠાના મૂળ પાસેની શિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓ રાખી વાત, પિત્ત અને કફ, એ દોષો અનુક્રમે જાણવા. કોઈ કોઈ વખત એ જ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જોવાય છે.

વાંકી અને સર્પ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી; દેડકા, કાગડા અને ચકલી-ના જેવી ત્વરાએ ચાલે છે તે પિત્તનાડી; હંસ, કબૂતર અને મોરના જેવી મંદમંદ ચાલે તે કફનાડી. લેવાં અને તેતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાતનાડી અને હળવી અને સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી જાણવી. જે સ્વસ્થાનથી છેટે ખસીઠીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ હોય અને ઠંડી હોય એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે.

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ થઈ મોટા વેગથી ચાલે છે અને ક્રોધ ચડેલો હોય તોપણ નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે ચિંતાથી અને ભયથી નાડી ક્ષીણ ચાલે છે. મંદાગ્નિ અને ધાતુક્ષીણતાવાળી નાડી ઘણી મંદ હોય છે રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઈ પાષાણ જેવી જડ થાય છે અને આમયુક્ત હોય તો ઘણી જ જડ થાય છે ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે તૃપાતુર, આળસુ, સુખી અને ઊંઘી ઊઠેલા તથા મનમા કાર્યની યોજના કરનારાઓની નાડી સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળમૂત્ર પેટમા હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. લોભ અને મદ (અહંકાર) ઉપન્ન થયેલ હોય તો કાંઈક ચચળ ચાલે છે. યોગ્ની નાડી કંઈક તીવ્ર અને કંઈક મંદ એવી ચાલે છે ઉદ્યોગી અને માર્ગે ચાલી શ્રમિત થયેલા મનુષ્યની નાડી ઉષ્ણ અને ચચળ ચાલે છે **અજીર્ણની નાડી:**—કાગડા અને હંસની ચાલ જેવી, જમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાંઈક કફની નાડી જેવી ચાલે છે. **ભૂતનાડી**—જો ટચલી (છેલ્લી) આગળી નીચે નાડી ચાલે તો તેને ભૂતનો ઉપદ્રવ જાણવો. અનામિકાની નાડી ચાલે તો કુળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો, હાથના મૂળ પાસેની નાડી ચાલે તો જળદેવતાનો ક્ષોભ જાણવો અને મધ્યમાની નાડી ચાલતી હોય તો સબધિક નાડી જાણવી **ઉત્તમ પ્રકારની નાડી:**—જેનો જાગ્રગ્નિ પ્રદીપ્ત છે, તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે સ્વસ્થ મનુષ્યની નાડી સ્થિર હોઈ પ્રબળ ચાલે છે. ભૂખથી વ્યાપ્ત થયેલાની નાડી ચચળ ચાલે છે અને તૃપ્ત થયેલાની નાડી નિશ્ચળ હોય છે. **અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી:**—તૂટકતૂટક, અતિ ત્વરાએ, કાષ્ઠ પ્રમાણે કઠિન, વાંકી, ક્ષણમા હળવી, ક્ષણમા જલદી, અતિ ઉષ્ણ, મોટા વેગ હોઈ જ્વરે ગ્રાસ, લાવા અને તેતરની ગતિ જેવી, વળી ગૂંથાતી જઈ સ્વસ્થળ છોડે ને ક્ષણમા સ્થાન પર આવે તે સન્નિપાતની નાડી જાણવી જે નાડી રહીરહીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી તથા ઠંડી થઈ અકસ્માત્ અટકી જાય તે અતકનાડી જાણવી; તેમ જ તર્જનીની આગળીની નાડી ચાલે તે પણ અતની જાણવી નાડી પોતાના સ્થાનથી ભમતી છતા ચક્ર પ્રમાણે ભમે અને ભયની નાડી પ્રમાણે ચાલે તથા ક્ષણમા અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણવી જ્યારે બે પહોર જ્વરયુક્ત અને અગ્નિ તુલ્ય નાડી ચાલવા લાગે અથવા ગતિ છોડીને ઘણી ઝડપથી ચાલે, ત્યારે રોગી એક જ દિવસમા મરે છે જેની નાડી ડમરુ પ્રમાણે (કૂદકા ભરતી) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે. જેની નાડી સ્થાન છોડે તે ૩ દિવસમા મરે, જ્યારે નાડી ગરમ અને શરીર નિસ્તેજ હોઈ ઠંડી અથવા તાવ બહુ હોય અને શરીર ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મંદ હોય ત્યારે રોગી બે દિવસમા મરે છે

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ*

પ્રસ્તાવના

આર્યવૈદકમા પરીક્ષાના ભાગમા નાડીપરીક્ષાને વિશેષ પ્રધાન ગણી છે તેની યોગ્યતા શુ અને કેટલી છે તે બાબતમા અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરંગો હોવા છતા નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનારા માણસો ક્વચિત જ મળે છે વૈદકશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ જોવાથી સમજાય એવુ હોવાથી તેના સિદ્ધાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધા સિવાય ખાતરી થવી કઠણ છે, તે માટે તેમાના નાડી જેવા મહત્ત્વના, પરંતુ કેટલાકોના મતથી વાદગ્રસ્ત વિષયની પુષ્કળ ચર્ચા થઈ તેમાના યોગ્ય સિદ્ધાત બહાર પાડવા ઘણા જરૂરના છે, જેથી વૈદ્યસભાએ આ વિષય બક્ષિસ માટે પસંદ કર્યો હતો તેમા એક દર ત્રણ નિબંધ આવ્યા, તેમા આ નિબંધ સારો ઠર્યો, તોપણ તેમા આવવા જોગો બીજો વિસ્તાર નિબંધકાર પાસે કરાવી અને તેને અનુસરી તેનુ સંશોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે આ વિષયની ચર્ચા જેટલી બને તેટલી થવી જોઈએ, તે સિવાય તેમા પૂર્ણતા આવનાર નથી નાડીપરીક્ષાથી શરીરક્રિયાની સર્વ સ્થિતિ સમજાય છે, એવુ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજવા માટે એની

* મુંબઈની વૈદ્યસભા દ્વારા મરાઠી ભાષામા મંગાવેલા નિબંધોમાથી વડોદરાની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અગ્રેજી શિક્ષક શ્રીયુત બાળકૃષ્ણ પંત બાજી જોશીનો આ નિબંધ ઇનામને પાત્ર ઠર્યો, તે ગુજરાતી વાચક વર્ગ માટે પણ ઉપયોગી જણાયાથી અનુવાદરૂપે અત્રે દાખલ કરવામા આવ્યો છે (મંત્રી સ૦ સા૦)

ચર્ચા થવી ઘણી જરૂરની છે આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથો ઘણા છે, તોપણ તેથી જેટલું જોઈએ તેટલું સમાધાન થતું નથી આથી તે ઉપર મોટો શાસ્ત્રસિદ્ધ અને નૂતન પ્રકારનો ગ્રંથ થવાની ઘણી જરૂર છે આ નિબંધ તેનો માર્ગદર્શક છે એમ માનવામાં હરકત નથી આવા જ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા વૈદ્યવર્ગમાં બુદ્ધિમાન થાય અને તેનાથી દેશમાં ઘણાં મહત્ત્વનાં કાર્યો થાય, એટલી જ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે સફળ કરવા શ્રીમાન પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ અલ્પ પ્રસ્તાવના પૂરી કરીએ છીએ

—शंकर दाजी शास्त्री पदे

આ વિષયનું વિવેચન કરતાં ૧ નાડી એટલે શું? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનું જ્ઞાન થાય છે? અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઈએ, કારણ કે એ જ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે હવે આપણે 'નાડી' એટલે શું તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ

નાડી એટલે શું?

મનુષ્યશરીરના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચાર પ્રકારોમાં નાડી એ સ્થૂળદેહનો જ એક ભાગ હોવાથી અહીં માત્ર સ્થૂળદેહનો જ વિચાર કરવો જરૂર છે આ સ્થૂળદેહ રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત વસ્તુનો બનેલો છે આ સાત વસ્તુઓને ધાતુ એમ કહે છે, કારણ કે તે શરીરને ધારણ કરે છે એ વિષે ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે —

'રસ, રક્ત, માંસ, વસા, હાડકાં, હાડકાંના સત્વરૂપ મજ્જા અને વીર્ય એ સાત વસ્તુઓ સ્વતંત્ર રહીને દેહને ધારણ કરે છે'

આ સાત ધાતુના યોગથી જ આપણા શરીરના અવયવોનો નાના પ્રકારનો વ્યાપાર સારી રીતે ચાલે છે

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય વગેરે વિકારો તમામ જડ સૃષ્ટિની પેઠે આ શરીરધાતુને પણ લાગુ છે, એટલે કે તે આપણા શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામી જાય છે અને આવી રીતની ક્રિયા હમેશ ચાલુ રહે છે હવે આ ક્રિયા કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉભો થાય છે આપણો આહાર-વિહાર ઉપરી સર્વે ક્રિયાઓનું આદિ કારણ છે આપણે જે ખાઈએ છીએ અને પીએ છીએ, તેનો આપણા કોઠા(જઠર)માં પરિપાક થઈ તેમાંથી સત્વાંશ અને ત્યાજ્યાંશ એવા બે ભાગ જુદા પડે છે તેમાંથી ત્યાજ્યાંશ હોય છે તે મળ મૂત્ર, પરસેવો ઇત્યાદિ રૂપે શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે અને સત્વાંશ રહે છે તે શરીરનું પોષણ કરે છે આ સત્વાંશને રસધાતુ કહે છે અને તેનાથી જ ક્રમેક્રમે શુક્ર પર્યંતના સર્વ ધાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે આ વિષયમાં શાર્ઙ્ગધરે કહ્યું છે કે —

'રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત ધાતુઓ છે, તે સર્વ પિત્તની ગરમીથી એકબીજામાં પાચન થઈ એકબીજામાંથી ઉપજ થાય છે'

આ પ્રમાણે જઠરમાં રહેલા અન્નપાનના સત્વાંશમાંથી એટલે કે રસધાતુમાંથી એક પછી એકના ક્રમથી આ સર્વ ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્વાંશ તૈયાર થવામાં કયા કયા અવયવોને કામે લાગવું પડે છે, તે સ્પષ્ટ કરવાથી 'નાડી એટલે શું' એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો નિકાલ આવશે તેથી હવે આપણે તે સાધનભૂત અવયવોનો અને તેમની ક્રિયાનો વિચાર કરીએ

આ સ્થૂળ શરીરને વૃક્ષની ઉપમા આપી શકાય અને એ પ્રમાણે હાથપગ એ શાખા કહેવાય અને માથું તથા ધડ એ તેનું થડ કહેવાય. એ થડના ત્રણ ભાગોમાં જુદા જુદા અવયવોની યાંત્રિક રચના અને આપણા આયુષ્યને આવશ્યક વ્યાપારના મુખ્ય સ્થાનો રહેલાં છે આ ભાગો પૈકી ઉપરના ને શિર, વચલાને છાતી અને નીચેના ને જઠર કહે છે ગળાથી તાળવા સુધીનો ભાગ શિરોભાગ કહેવાય છે તેની અંદર સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રહે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણ ત્યાં જ ચાલે છે ગળાથી જઠરા પર્યંતના ભાગને ઉરોભાગ કિંવા હૃદયપ્રદેશ કહે છે, તેની અંદર હૃદય, ફેફસાં અને શ્વાસનળીઓ વગેરે શ્વસનેન્દ્રિયો હોઈ તેની ક્રિયા ત્યાં જ ચાલે છે ત્રીજો એટલે નીચેનો ભાગ જે

કોઈ (કોઠો) પ્રદેશ છે, તેમાં યકૃત, પ્લીહા, અન્નાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય, ઇત્યાદિ પચન કરનારી ઇંદ્રિયો રહે છે અને તેની ક્રિયા પણ ત્યાં જ ચાલે છે.

ખાધેલું અન્ન અને પાણી મોઢામાં લાળ સાથે મિશ્ર થઈ તે ગળામાર્ગે જઠરમાં જાય છે, તે અન્નજળ આમાશયમાં હજી કાચાં હોય છે તેવામાં જ તેના કઠિન અને પ્રવાહી એવા બે ભાગ જુદા થઈ કઠિન ભાગ પક્વાશયમાં જાય છે અને પ્રવાહી ભાગ બસ્તિપ્રદેશમાં જાય છે. પક્વાશયમાં ગયેલો કઠિન ભાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપક્વ થાય છે અને તેનો નિઃસત્ત્વ (નકામો) ભાગ જુદો પડી આંતરડાંમાં જઈને ત્યાંથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે. બસ્તિપ્રદેશમાં ગયેલો પ્રવાહી ભાગ મૂત્રરૂપથી શરીર બહાર નીકળે છે. પક્વાશયમાં કઠિન ભાગમાંનો જે સત્ત્વાંશ રહે છે તેને રસધાતુ કહે છે અને તેની જુદી જુદી સ્થિતિ બદલાતાં તે જ છેવટે શુક્ર અને ઓજરૂપે બને છે. એ રસના આધારથી જ જીવન ટકી શકતું હોવાથી તેને જીવનરસ પણ કહેવામાં આવે છે. આ માટે ભાવપ્રકાશમાં કહેલાં વચનો નીચે પ્રમાણે છે:

'અન્નનો જે સારભાગ તે રસ છે અને સારહીન, મલિન પ્રવાહી ભાગ શિરામાર્ગે બસ્તિમાં જઈને મૂત્ર બને છે, બાકી જે તેનો કિટ્ટ રહે છે તેને વિષ્ઠા કહે છે. તે સમાન વાયુના સંઘટનથી મલાશયની અંદર જઈને રહે છે, અપાનવાયુની ગતિ વડે યોનિ અને શિશ્ન દ્વારા મૂત્ર તથા ગુદા દ્વારા વિષ્ઠા શરીરથી બહાર જાય છે. રસધાતુ સમાન વાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમાં જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમાં ફેલાઈ જઈને સર્વ ધાતુનું પોષણ કરે છે. નહેરો જેમ ખેતરમાંની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનું પોષણ કરે છે, તેવી રીતે રસધાતુ શરીરમાંની સર્વ ધાતુઓને વધારે છે.'

રસધાતુ જ ક્રમથી રક્ત, મેદ, માંસ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર અને ઓજના રૂપમાં રૂપાંતર પામતો અને સ્વચ્છ થઈજઈને અધિકાધિક સ્વચ્છ થાય છે. આવી રીતે એ રસ ઉપલી ધાતુની સ્થિતિમાં સુમારે પાંચ દિવસ રહે છે એટલે કે એક મહિનાની મુદતમા તે શુક્ર ધાતુના રૂપમા જાય છે. આ માટેનાં પ્રમાણવચનો આ પ્રમાણે છે:

'સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ, એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં તેના તે જ રસમાંથી બને છે. મૂળ સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થૂલ ભાગ, પાછલી બીજી સ્થિતિમાં હોય તે સૂક્ષ્મ ભાગ અને સ્થૂળ ભાગમાનો નકામો ભાગ તે કિટ્ટ બને છે.' 'ચરક'

'રસ એ રસથી લઈને મજ્જા પર્યંતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં અનુક્રમે પાંચ પાંચ રાત્રિ-દિવસ સુધી રહે છે.' 'ભોજ'

'ઓજસ એ શુક્ર પર્યંતની સઘળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને ઘણું શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે; કારણ કે તે હૃદયમા રહી ત્યાંથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે એ ઓજસ વધે છે ત્યારે દેહને આનંદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નાશ પામે છે તો ખચિત દેહનો નાશ થાય છે; કેમ કે ઓજસ વડે જ જીવન રહી શકે છે.' 'વાગ્ભટ'

અગાઉ કહેલી શ્વસનેંદ્રિયો હૃદયમા અને પચનેંદ્રિયો ઉદરમાં કેવી રીતે રહે છે, તે હવે કહેવામાં આવે છે. અન્નરસથી આખું શરીર જુદી જુદી નાડીઓ દ્વારા કેવી રીતે પોષણ પામે છે એ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહીં તે વિષે સમજૂતી આપવી ઠીક થઈ પડશે

નાભિની ઉપર એક વેંત અને ગળાની નીચે ૭ આંગળના અંતર પર રક્તાશય આવેલું છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલું છે. તેની નીચે શ્લેષ્માશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલાં છે. રક્તાશય અને કફાશયની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાહી ધમની રહે છે. તેની નીચે ડાબી તરફ ફેફસાં અને પ્લીહા છે અને જમણી તરફ યકૃત અને પિત્તાશય છે. હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાસ્થાન છે, એટલે પ્રાણના ધબકારા ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધબકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા એ ઈશ્વર વગર બીજા કોઈના હાથમાં નથી. હૃદય શરીરમાંથી બહાર કાઢીને ચોક્કસ રીતે જોઈએ તોપણ તેની અંદરના તંતુઓનું ચલન-વલન સ્વતંત્રપણે જ ચાલતું આપણા જોવામાં આવે છે. હૃદયનો આકાર

કમળ જેવો છે. તેનું મુખ નીચે અને ડીંટું ઉપર એમ હોય છે. આ સર્વ વાત માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે વચનો છે:

'નાભિથી ઉપર વેંતને અંતરે અને કંઠથી ૭ આંગળ નીચે આવેલા શરીરમાંના અંતરભાગને ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે. ઉરોભાગ તે રક્તાશય. તેની નીચે કફાશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલું હોય છે.' 'ચરક'

'રક્ત અને કફ વડે હૃદય બનેલું છે. તેના આશ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહે છે. તેની નીચે ડાબી બાજુ પ્લીહા અને ફેફસાં છે. જમણી બાજુ યકૃત અને પિપાસાસ્થાન છે. હૃદય એ મુખ્યત્વે ચેતનાની જગ્યા છે. હૃદય એ કમળની આકૃતિનું હોય છે અને તેનું મુખ નીચલી બાજુએ હોય છે.' 'સુશ્રુત'

ફેફસાં છાતીની જમણી અને ડાબી બાજુમાં રહેલાં છે એને કફાશય કહેલ છે. એનો સંબંધ હૃદય–રક્તાશયની સાથે રહેલો છે, એટલે ચરકસંહિતામાં રક્તાશયની નીચે કફાશય કહેલ છે તે બરાબર છે.

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે પદાર્થ આપણા શરીરમાં રહેલા હોય છે. એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતા રસાદિ ધાતુઓમાં વિકાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણ દોષ કહેવામાં આવે છે. રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમાં છે તેને નાડીઓ કહે છે. એ નાડીઓ ત્રણ પ્રકારની છે: શિરા, ધમની અને સ્રોતસ. ઝાડના પોષણ માટે બાગમાં જેમ પાણીની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખેતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખોદેલી હોય છે, તે જ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વારા શરીરના જુદા જુદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે.

શિરાના માર્ગમાં કાળું અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે; તેમાંથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલું લોહી હોય છે તે ધમનીમાં વહે છે અને પ્રાણ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ, પરસેવો, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે તેને સ્રોતસ કહે છે; અથવા તો શિરા અને ધમની એ જેની અંદર મળે છે તેનું નામ સ્રોતસ છે. શરીરમાં શિરા, સ્રોતસ અને ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોય છે. શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમાં પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ કહે છે. એ સ્રોતસ ઘણાં છે. એ શિરા, ધમની અને સ્રોતસને લગતાં વચનો જુદા જુદા ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે છે:

'જેમ નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે, તેમ આ શરીર નાડીઓથી પોષાય છે. 'સુશ્રુત'

'નાનીનાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતર માંહેલું ધાન્ય જેવી રીતે પોષણ મેળવે છે, તે પ્રમાણે આપણું આ શરીર શિરાથી પોષાય છે. 'ભાવપ્રકાશ'

'પોતાના ધાતુના જેવા રંગની, ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના લાંબા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ કહે છે.' 'ચરક'

'આહારનો સત્વાંશ રસ છે અને સત્ત્વ વિનાનો અંશ તે પ્રવાહી મળ છે. એ પ્રવાહી મળને શિરા બસ્તિમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં તેનું મૂત્ર થાય છે.' 'શાર્ઙ્ગધર'

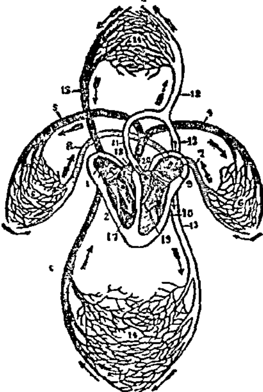
'કોઈ કહે છે કે ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાનો જ પ્રકાર છે, પરંતુ તે બરાબર નથી; ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાથી જુદી જ વસ્તુ છે; કારણ કે તેનો રંગ જુદો છે, કામ જુદું છે અને ઉત્પત્તિ પણ જુદી છે.' 'સુશ્રુત'

આપણા શરીરમાં લોહીનું ફરવું સતત રીતે ચાલે છે, એ વાત સર્વ પહેલાં ડોક્ટર હાર્વેના સમજવામાં આવી હતી, એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે; પરંતુ આપણે ત્યાં તો તે ઘણા જૂના વખતથી શરીરવેત્તાઓને (વૈદ્યોને) જાણીતી હતી. તે આ પ્રમાણે:

આપણા શરીરમાં રસરક્તાદિ ધાતુ સતત કેવી રીતે ફરે છે, તે સમજવામાં મદદ થાય એવા હેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામાં આવી છે, તે વડે હૃદયની ક્રિયા અને લોહીના ફરવાનો વ્યાપાર સમજાશે.

લોહીનું ફરવું*

આ નીચેની આકૃતિ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, ડાબી બાજુના રક્તાશયમાંથી (જુઓ અંક ૧૯–૨૦) શુદ્ધ લોહીનો એક નળ, જેને ધોરી નસ કહેવામાં આવે છે, તે નીકળે છે, (અંક ૧૧) જેની એક મોટી શાખા પેટમાં (જુઓ અંક ૧૩–૧૩) તથા બન્ને પગમાં જાય છે અને બીજી શાખાઓ બન્ને હાથ તથા માથામાં જાય છે. (અંક ૧૨) અત્રે શાખાઓ એટલે હાથપગની શાખાઓ બતાવેલી નથી. આગળ જતાં વૃક્ષની માફક આ મોટી શાખાઓમાંથી બારીક નસો અને તેમાંથી છેવટે કેશવાહિનીઓ એટલે વાળ જેવી સૂક્ષ્મ નળીઓ જાળની માફક પથરાઈ જાય છે. આ જાળમાં રાતું લોહી ફરી રહ્યું એટલે તેમાંથી પાછી એની જ બારીક ફસો નીકળે છે (જુઓ અંક ૧૪–૧૪ તથા ૬–૬) અને જેમ નાના નાના વહેળાઓ મળીને આગળ જતાં એક મોટી નદી થાય અથવા વૃક્ષનો દાખલો લઈએ તો જેમ નાની નાની ડાખળીઓ અને પછી મોટી ડાળીઓ મળીને અંતે થડ થાય છે, તેવી રીતે આવી નાની નાની અનેક ફસો એકત્ર મળીને એક મોટી ફસ શરીરના નીચલા ભાગમાંથી (જુઓ અંક ૧૬) અને એક બીજી મોટી ફસ બન્ને હાથ તથા માથા તરફની શાખાઓમાંથી ઉપરના ભાગમાંથી (જુઓ અંક ૧૫) એમ બે મોટી ફસો કાળું લોહી લઈને રક્તાશયના જમણા ખંડમાં (જમણો ખંડ અંક ૧–૨) ઉતરે છે અને ત્યાં તે લોહીને રેડે છે ત્યાંથી એ કાળા લોહીના બે ફાંટા થઈ એક એક રગ બન્ને તરફના ફેફસામાં જાય છે (જુઓ અંક ૪–૫) ફેફસામાં ગયેલી આ રગો પણ શરીરની કેશવાહિનીઓની પેઠે જાળની માફક પથરાઈ જાય છે અને ફેફસામાંના હવાના ખાડાઓની ઝીણી નસની જાળ સાથે સંબંધમાં આવતાં એ કાળું લોહી ત્યાં શુદ્ધ થઈ કેશવાહિનીઓ મારફત સ્વચ્છ રાતું લોહી ત્યાંથી પાછું ફરે છે (જુઓ અંક ૬–૬) અને એ જાળો આગળ જતાં એકત્ર મળીને તેની એક એક ધમની થાય છે (જુઓ અંક ૭–૮) તે શુદ્ધ લોહીને પાછું રક્તાશયની ડાબી બાજુના ખંડમાં દાખલ કરે છે કે જ્યાં આગળથી પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ લોહી સૌથી મોટી ધમની વાટે નીકળ્યું હતું. આ પ્રમાણે શુદ્ધ લોહી રક્તાશયના ડાબા ખંડમાંથી મોટી ધમની વાટે નીકળીને શરીરના ભાગોમાં ફેલાય છે અને ત્યાંથી કાળું લોહી મોટી શિરાઓ વાટે રક્તાશયના જમણા ખંડમાં દાખલ થઈ ત્યાંથી પાછું બે ફસો વાટે ફેફસામાં જાય છે ફેફસામાં એ કાળું લોહી શુદ્ધ થઈને પાછું રક્તાશયના જમણા ખંડમાં દાખલ થાય છે અને ત્યાંથી ફરી શરીરના પોષણ માટે મોટી ધમની વાટે શરીરમાં ફેલાય છે લોહીનો આવો એક ફેરો થતાં દોઢ મિનિટ લાગે છે

લોહીનું ફરવું

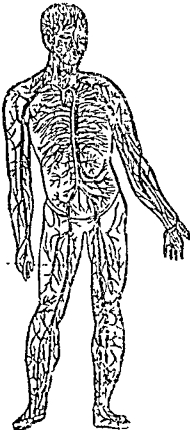
હોજરી, આંતરડાં અને બરોળની શિરાઓનું લોહી પરબારું રક્તાશયમાં નહિ જતાં કલેજામાં જાય છે ત્યાં ફેફસાંની પેઠે જ તેની બારીક શાખાઓ પથરાઈને તે લોહીની શુદ્ધિ થાય છે અને પછી રક્તાશય તરફ વહે છે સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયમાં આ લોહીની ગતિ વળી જુદા પ્રકારની થાય છે કહેવાય છે કે ગર્ભના ફેફસાં કામ કરતાં નથી અને ગર્ભને તાજું લોહી ઓરમાંથી મળે છે ગર્ભની નાભિમાં

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજાવવા માટે ઉપરના ચિત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તીરનાં ચિહ્ન કર્યાં છે, તેનું મોઢું જે તરફ દેખાડવામાં આવ્યું છે તે તરફ લોહીની

નાળ હોય છે તે વારે કેટલુંક લાલ લોહી ગર્ભના પેટમાં જાય છે અને બાકીનું લોહી પરબારું અને થોડો ભાગ કલેજામાં થઈને રક્તાશય તથા ફેફસાંમાં ફરી વળી ગર્ભનાળની ધમની વાટે ઓરમાં શુદ્ધ થવા જાય છે, એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

લોહીને ગતિમાં કોણ મૂકે છે?

લોહી શરીરમાં નિરંતર ફર્યા કરે છે, એ વાત તો ખરી છે, પણ એવી રીતે ગતિમાં મૂકનાર વસ્તુ શી છે, તે એક અગત્યનો સવાલ છે. પ્રથમ તો લોહી ઝડપથી અને જુસ્સાથી ફરે છે તેનું કારણ એવું છે કે રક્તાશય (હૃદય) માંસમય કોથળીનું બનેલું છે. તેની અંદરના માંસના સ્નાયુઓ તંગ અને ઢીલા થયા કરે છે. કોથળી લોહીથી ભરાય છે ત્યારે સ્નાયુઓ તંગ થઈને એટલે સંકોચાઈ તેને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ખાલી થાય છે ત્યારે તે જ સ્નાયુઓ પાછા ઢીલા થઈ કોથળીને પહોળી કરી બીજા લોહીને આવવાનો રસ્તો કરે છે. સ્નાયુઓનો આવો ધર્મ છે. હવે રક્તાશયમાં રક્તના જુદા જુદા ૪ ખંડો છે. જમણી બાજુ ૨ અને ડાબી બાજુ ૨ અને તેની વચમાં પડદાવાળા દરવાજા છે. તે એવા છે કે વારંવાર ઊઘડે છે અને બિડાય છે. રક્તાશયના એક ખંડમાં લોહી ભરાય છે ત્યારે તે સંકોચ પામે છે અને તે જ વખતે સામેનો ખંડ પહોળો થાય છે, જેથી લોહી બીજા ખંડમાં ધકેલાય છે અને ત્યાંથી ધમનીઓમાં ધકેલાય છે. રક્તાશયના આ ખંડો વારાફરતી તંગ-ઢીલા થયા કરે છે અને રક્તને ધક્કો મળ્યા કરે છે. વળી ધમનીઓમાં રક્તની જોડાજોડ પવન હોય છે, તે પવન પણ રક્તને ગતિ આપ્યા કરે છે. આ સિવાય રક્તને ધકેલનારાં બીજાં નાનાં કારણો પણ ઘણાં છે. ધમનીઓ સ્થિતિસ્થાપક હોવાથી લોહીને ગતિ મળે છે. શરીરના સ્નાયુની નિરંતર ગતિથી પાસેની રક્તશિરાઓ ઉપર દબાણ થયા કરે છે અને તેથી પણ રક્ત આગળ ધકેલાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાથી પણ રક્તની ગતિને કાંઈક ઉત્તેજન મળે છે. આમ ઘણા પ્રકારની શરીરની ક્રિયાઓ લોહીને ઝડપથી ફરતું રાખે છે. આ ક્રિયાઓ એ જ શરીરનું ચૈતન્ય છે.

ધમની અને તેની અસંખ્ય શાખાઓ

નાડી

લોહી ફરવાને અને નાડીને શું સંબંધ છે તે પણ જાણવા જેવી વાત છે. ડાબા રક્તાશયમાંથી રક્ત મોટી ધમનીમાં જાય છે, તેથી ધમની પહોળી થાય છે અને તેનો ધક્કો ધમનીના છેડાઓ સુધી પહોંચે છે. એવા દરેક ધક્કાને 'નાડી' અથવા નાડીનો ધમકારો કહેવામાં આવે છે. રક્તાશયના દરેક વખતના સંકોચાવાથી દરેક નાડી ઉત્પન્ન થાય છે. આવી સંકોચનની, ધક્કાની અને ધબકારાની ક્રિયા અથવા નાડી જુવાન આદમીના શરીરમાં દર એક મિનિટે આશરે ૭૫ વખત થાય છે.

ધમની અથવા ધોરી નસ અને તેની શાખાઓ

જોડેની આકૃતિમાં છાતીની વચ્ચે એક મોટો નળ દેખાય છે તે ધમની છે. તેમાંથી વૃક્ષની ડાળીઓની માફક શાખાઓ અને શાખાઓમાંથી ઉપશાખાઓના અસંખ્ય ફાંટા થયેલા દેખાય છે ધમનીનો મુખ્ય નળ નાભિ આગળ જતાં ત્યાંથી તેની બે શાખાઓ પગમાં જતી દેખાય છે. બે શાખાઓ છાતીના ઉપલા ભાગ આગળથી બે હાથમાં જતી દેખાય છે અને એક શાખા માથા તરફ જઈ ત્યાં પણ અસંખ્ય બારીક શાખાઓ થઈ જાય છે.

લોહી પાણીના રેલાની માફક આ ધમનીમાં થઈ તેની અસંખ્ય શાખાઓ દ્વારા આખા શરીરમાં ફરી વળે છે. લોહીની ગતિ હૃદયમાંથી મળે છે અને ધમનીમાં પણ લોહીને ધકેલવાની શક્તિ છે. ધમનીનું પડ ત્રણ અસ્તરનું બનેલું છે. બહારનું પડ ધોળું તથા મજબૂત છે, બીજું અંદરનું પડ શ્લેષ્માવરણ જેવું લીસું છે, તેથી લોહી નિરંતર ફર્યા કરે છે, છતાં તેને ઘસારો લાગતો નથી અને ત્રીજું પડ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે; તેથી ધમનીમાં સંકોચાવાની શક્તિ હોય છે. હૃદયની થેલી સંકોચાઈને લોહીને ધકેલે છે ત્યારે જો આ ધમનીમાં સ્થિતિસ્થાપકપણું ન હોત તો તે ફૂટી જાત.

ધમની અને તેની શાખાઓ ત્રણ કામ કરે છે: ૧ લોહીને શરીરમાં ફેરવે છે, ૨ રક્તના પ્રવાહને એકસરખો ચલાવે છે, ૩ હૃદયના લોહીને જુદા જુદા બધા અવયવોમાં લઈ જઈ સર્વત્ર વહેંચી આપે છે અને એ રીતે આખા શરીરનું પોષણ થાય છે.*

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી?

હાથના અંગૂઠાના મૂળ આગળ નાડી જોવી. સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની અને પુરુષની જમણા હાથની નાડી જોવી; કારણ કે પૈડાના વચલા માણામાંથી જેવી રીતે તેના આરા પ્રસરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાભિમાંથી આખા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. નાભિકમળનો આકાર કાચબા જેવો હોઈને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે. તે કાચબો પુરુષોના શરીરમાં નીચે મુખે હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપરને મુખે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથનાં કાંડામાં જોવાનું કારણ એ જ છે. અંગ્રેજી વૈદક ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે ડાબા-જમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામાં આવતો નથી. નાડી જોતી વખતે વૈદે ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને પોતાના ડાબા હાથમાં રોગીનો હાથ લઈ હથેળી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જોવી. તે પકડેલા હાથના અંગૂઠાના મૂળ પાસે એટલે કે કાંડા પર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અંગૂઠાની સમીપની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ ત્રણ આંગળીઓ મૂકી, પોતાનો અંગૂઠો દરદીના કાંડાની નીચે રાખી નાડીપરીક્ષા કરવી. આ પ્રમાણે નાડીપરીક્ષા કરવા સમયે નાડી પર આંગળીઓ વધુ ન દબાવવી તેમ છેક હલકી પણ ન મૂકવી; એટલે કે કંઈ સમજ ન પડે તેમ ન મૂકવી પણ વેંતથી સમતોલપણે મૂકવી. તર્જની એટલે અંગૂઠા પાસેની આંગળી, અનામિકા એટલે છેવટની આંગળી પાસેની આંગળી અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકાની વચ્ચેની આંગળી. અહીં બીજા પ્રશ્નનું વિવેચન પણ પૂરું થયું. હવે તે માટે આર્ષ-ગ્રંથોમાં પ્રમાણવચનો છે તે જોઈએ:

'પ્રાણીઓનું નાભિકમળ કાચબાના આકારનું હોઈને તે કાચબાએ પુરુષોના શરીરમાં નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપર મુખ કરેલું છે. આ કાચબાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધે જ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરુષના જમણા હાથની નાડી જોવી. હે તરુણિ! જરા વાંકો કરેલો અને આંગળાં પ્રસરેલો એવી રીતનો રોગીનો (પુરુષનો હોય તો) જમણો હાથ પાસે લઈ પોતાના ડાબા હાથનાં આંગળાંથી નાડી જોવી. સ્ત્રીઓનો હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથના આંગળાંથી ઉપર પ્રમાણે જોવી. નાડીના ત્રીસ ટકોરા સુધી વૈદ્યોએ પરીક્ષા કરવી. બુદ્ધિમાને કોમળ વાણી બોલી આ પ્રમાણે ત્રણ વાર નાડી ઝાલી મૂકી દઈ રોગની પરીક્ષા કરવી. તેની અંદર જો ૧૦૧ ટકોરા સરખા જણાય તો રોગને સાધ્ય જાણવો અને સરખા ન પડે તો અસાધ્ય જાણવો.' **'શિવપાર્વતી સંવાદ'**

'હાથના અંગૂઠાના મૂળમાં જે ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનારી છે. તેના ચલન-વલનથી શરીરનાં સુખદુઃખ પંડિતોને સમજાય છે.' **'શાર્ઙ્ગધર'**

'વૈદ્યોએ રોગની પરીક્ષા કરવા માટે દરદીના જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂળ પાસે પોતાના જમણા હાથથી સ્પર્શ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી. ચિત્ત સ્થિર, જીવ સ્વસ્થ અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથનાં આંગળાં વડે દરદી પુરુષના જમણા હાથની નાડી જોવી.' **'નિઘંટુરત્નાકર'**

---

* 'લોહીનું ફરવું'થી અહીં સુધીનું લખાણ 'ધરવૈદ્ '(?)માંથી લીધું છે.

ઘણુ કરીને સ્ત્રીઓના ડાબા અને પુરુષના જમણા હાથમા નાડી સમજાય છે, માટે રાગીનો ચોગ્યપણે હાથ વાંકો રાખી તેના ઉપર આગળીઓ ફેરવી પોતાનો હાથ પોલો રાખી નાડી જોવી

હવે 'નાડીપરીક્ષાથી શી બાબતનુ જ્ઞાન થાય છે' આ ત્રીજી બાબતનો વિચાર કરવા ઇષ્ટ છે, પરતુ તે પહેલા નાડીના સ્ફુરણના ટકોરા નીરાગી સ્થિતિમા એક મિનિટની અદર ઉમરના પ્રમાણમા કેટલી વખત થાય છે તે માટે જુદા જુદા અગ્રેજી ગ્રથોમા જે ઉલ્લેખ છે તેનો સારાશ નીચે લખવામા આવ્યો છે, જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામા ઘણી મદદ મળે છે

ઉમરનુ પ્રમાણ	નીરોગી નાડીના ધબકારા	ઉમરનુ પ્રમાણ	નીરોગી નાડીના ધબકારા
ગર્ભમા હોય છે ત્યારે	૧૫૦	૪ થી ૭ વર્ષ સુધી	૮૫ થી ૯૦
જન્મ થાય છે ત્યારે	૧૪૦	૭ થી ૧૪ ,,	૮૦ થી ૮૫
૧ લા વર્ષમા	૧૧૫ થી ૧૩૦	૧૪ થી ૫૦ ,,	૭૦ થી ૭૫
૨ જા વર્ષમા	૧૦૦ થી ૧૧૫	૫૦ ના પછીથી મરણ થતા સુધી	૫૦ થી ૬૫
૩ જા વર્ષમા	૯૦ થી ૧૦૦		

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનુ જ્ઞાન થાય છે?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાબતનુ જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાર અને પૂર્ણપણે કહેવામા આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક મોટો નિબધ જુદો જ લખવો જોઈએ, તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ ત્રીજા પ્રશ્ન સાથે અનિવાર્ય સબધ હોવાને લીધે સારભૂત જરૂરી બાબતોનુ વર્ણન અહી રજૂ કરવુ જરૂરનુ છે

વીણાને બાધેલા તારો જેમ ગાયનના સઘળા સૂર કાઢી બતાવે છે, તેવી રીતે હાથની નાડી પણ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે આપણા શરીરમા વાત, પિત્ત અને કફ એ નામના જે ત્રણ દોષો કહેવામા આવ્યા છે, તે પોતપોતાની સમાન સ્થિતિમા શરીરમા વર્તે છે ત્યા સુધી શરીર નીરોગી રહે છે અને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિમા ફેરફાર થયો કે તરત જ જુદા જુદા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એવા કુપિત દોષોનુ અથવા મિશ્ર દોષોનુ જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે શરીરમા કયો દોષ વધેલો છે અથવા ક્ષીણ થયો છે તે નાડીથી સમજાય છે તેનુ કારણ એ છે કે લોહીના ફરવાની સાથે ધમનીને સબધ છે અને તે ચલિત થયેલો દોષ આ ધમની દ્વારા જ જુદા જુદા અવયવોમા પ્રવેશ કરે છે અજીર્ણ, વિપૂચિકા, પ્રમેહ, પ્રદર રાજયક્ષ્મા, ક્ષતકાસ, ઉપદશ, શુક્રનાશ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી પાસે આવેલુ મૃત્યુ–આ બાબતો નાડીજ્ઞાનથી સમજાય છે નાડીપરીક્ષા દ્વારા એ સર્વ બાબતો કહી શકાય છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે પરતુ તે ચોક્કસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમા મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર ભરોસો ન રહે તે સ્વાભાવિક છે, પરતુ આ બાબત માટે જુદા જુદા ગ્રથોનુ દિગ્દર્શન કરવાથી ખાતરી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથી જ 'માધવનિદાન'ના પ્રાકૃત સટીક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા વ રા કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટવડેકરે આ વિષે અવિશ્વાસના ઉદ્ગાર કાઢેલા જોવામા આવે છે, પરતુ ગ્રથોમાથી મળતા વચનો ઉપરથી એટલુ તો ચોક્કસ કરે છે કે, રોગની જાતિ, વય દેશ અને કાળની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો સતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના જાણવામા હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતા આવડી શકે છે આ વિષયના પ્રમાણવચનો નીચે પ્રમાણે છે

નાડીજ્ઞાન વિષે શિવપાર્વતીના સવાદમા કહ્યુ છે કે

यथा वीणागता तन्त्री सर्वान्रागान्प्रभाषते । तथा हस्तगता नाडी सर्वान्रोगान्प्रकाशते ॥ १ ॥
यस्य या प्रकृतिर्नित्या तत्समाना यदा धरा । तदा बलवती सेयं रुग्विहीनेति निश्चयः ॥ २ ॥
अजीर्णे तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा । पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मंदं मंदं प्रकम्पते ॥ ३ ॥
विषूचिकागदे भेकसंक्रमा धमनी भवेत् । प्रमेहे प्रदरे राजयक्ष्मणि क्षतकासके । उपदंशे
धरा स्पंदेत् ग्रथिलंचांगुलीतले ॥ ४ ॥

अंगुष्ठमूलमारभ्य सार्धद्व्यंगुलतो बहिः । यदा नाडी तदा तस्य यामार्धेन मृतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका । त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येव न मृत्युदा ॥ ६ ॥
वाताद्वक्रगतिर्नाडी पित्तात्स्याच्चपला तथा । कफान्मंदगतिर्मिश्रो मिश्रैश्चैव वदाम्यहम् ॥ ७ ॥
या हि वक्रा च तीव्रा च मध्यमा तर्जनीतले । स्फुटा भवति सा नाडी वातपित्तगदोद्भवा ॥ ८ ॥
स्फुटा वक्रा च मंदा च मध्यमानामिकातले । या भवेत्सा हि विज्ञेया वातश्लेष्मगदोद्भवा ॥ ९ ॥
या च वक्रा तथा तीव्रानामिकातर्जनीतले । स्फुटा स्यात् सा धरा ज्ञेया कफपित्तसमुद्भवा ॥ १० ॥
सर्वांगुलीतले या च स्यान्नानागतिर्मिर्धरा । स्फुटा वै सा च विज्ञेया सन्निपातगदोद्भवा ॥ ११ ॥
केकीगा मधुराहारे तिक्ते स्थूलाहिगा भवेत् । अम्ले भेकगतिः कोष्णा कटुकैर्भ्रमरोपमा ॥ १२ ॥
कषाये कठिना मंदा लवणे सरला द्रुता । एवं द्वित्रिचतुर्योगे नाडी नानागतिर्भवेत् ॥ १३ ॥
द्रव्यैश्च मधुराम्लाद्यैः नाडी शीता विशेषतः । क्षीरैः स्तिमितवेगा च तथा शीता बलीयसी ॥ १४ ॥
द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने । द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥ १५ ॥
सपिष्टैर्गुडदुग्धैश्च पृथुकभ्रष्टद्रव्यकैः । स्थिरा मंदतरा पुष्टा गुडतैलेन घामिनी ॥ १६ ॥
कुष्मांडमूलकैर्मंदा माषेण लगुडाकृतिः । शाकैश्च कदलैश्चैव रक्तपूर्णेव नाडिका ॥ १७ ॥

અર્થ : જેમ વીણાનો તાર વગાડવાથી તે સર્વ રાગોને પ્રકટ કરે છે, તેમ હાથમા રહેલી નાડી સર્વ રોગને પ્રકાશે છે. (૧) જે મનુષ્યની સદા જેવી પ્રકૃતિ રહેતી હોય તેના જેવી જ અથવા સુદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તેને નિશ્ચય નીરોગી જાણવો (જેમ કે વાતપ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી વાતપ્રધાન હોય તોપણ તે મનુષ્ય નીરોગી જ છે) (૨) અજીર્ણ રોગમા નાડી કઠણ છતા જડ હોય છે અને પકવાજીર્ણમા નાડી પુષ્ટિહીન છતા મદમદ ચાલે છે (૩) કોલેરાના રોગમા નાડી દેડકાની પેઠે કૂદતી ચાલે છે અને પ્રમેહ, પ્રદર, રાજયક્ષ્મા (ક્ષય), ક્ષતકાસ અને ઉપદશમા નાડી ગાંઠોની પેઠે આગળીની તળે ભાસે છે (૪) જેની નાડી અગુઠાના મૂળથી અઢી આગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરદી અર્ધા પહોરમા મૃત્યુ પામે છે. (૫) જેને ભૂત વળગ્યુ હોય અથવા જે ક્ષીણધાતુ હોય તેની નાડી ત્રિદોષના જેવી તથા સૂક્ષ્મ ચાલતી હોય તોપણ તે મૃત્યુ પમાડનારી નથી (૬) વાતદોષમા નાડી વાકી ચાલે છે, પિત્તમા ચચળ ચાલે છે, કફમા મદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમા મિશ્ર પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે છે, જે વિષે હવે પછી કહેવામા આવે છે (૭) જે નાડી વાકી અને મદ ગતિથી મધ્યમા અને તર્જનીની તળે ચાલે છે, તે વાતપિત્તના જાણવી. (૮) જે નાડી વાકી અને મંદ ગતિથી મધ્યમા અને અનામિકા તળે ચાલે છે, તેને વાતકફની જાણવી. (૯) અનામિકા અને તર્જનીની નીચે વાકી તથા તીવ્ર ગતિથી ચાલતી જણાય તે નાડી કફપિત્તની જાણવી (૧૦) ત્રણે આગળીઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાડી સન્નિપાતની જાણવી (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાડી મોરની પેઠે ચાલે છે. કડવા ભોજનથી સ્થૂલ અને સર્પની પેઠે ચાલે છે, ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેઠે અને કાંઈક ઉષ્ણ હોય છે અને તીખા ભોજનથી ભ્રમરના જેવી ચાલે છે. (૧૨) કષાય (તૂરા) ભોજનથી કઠિન અને મદ, ખારા ભોજનથી સરલ અને ઉતાવળી ચાલે છે, તેમ જ બે-ત્રણ-ચાર ઇત્યાદિ મિશ્રિત રસના યોગથી નાડીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે. (૧૩) મધુર અને ખાટા ઇત્યાદિ પદાર્થના યોગથી નાડી વિશેષ કરીને શીતળ ચાલે છે અને દૂધ ખાવાથી મંદ, શીતળ અને સુદૃઢ ચાલે છે. (૧૪) પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી નાડી કઠિન અને કઠિન પદાર્થ ખાવાથી કોમળ ચાલે છે અને જો પદાર્થ પ્રવાહી તેમ જ કઠિન હોય તો મિશ્ર ગતિથી ચાલે છે (૧૫) ગોળ અને દૂધવાળો લોટનો પદાર્થ અને પૌંઆ વગેરે શેકેલા પદાર્થ ખાવાથી નાડી સ્થિર અને અતિ મદ ચાલે છે અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલે છે (૧૬) કોળુ અને મૂળાના ભક્ષણથી નાડી મદ ચાલે છે, અડદ ખાવાથી લગુડાકૃતિમાં સીધી

ચાલે છે અને શાક તથા કેળાંના યોગથી રક્તપૂર્ણ ચાલે છે. (૧૭)

વળી નિઘંટુરત્નાકરમાં કહ્યું છે કે:—

सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य तथा स्नेहावगाहिनः । क्षुधार्तस्य च सुप्तस्य नाडी सम्यक् न बुध्यते ॥ १ ॥
गंभीरा या भवेन्नाडी सा भवेत्मांसवाहिनी । ज्वरवेगेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ २ ॥
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिंताभयान्विता । मंदाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मंदतरा भवेत् ॥ ३ ॥
असृक्पूर्णा भवेत्सोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी । लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥ ४ ॥
चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा । मरणे डमरुकारा भवेदेकदिनेन च ॥ ५ ॥
काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चातिवेगतः । स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी सन्निपाते वहेद् ध्रुवम् ॥ ६ ॥
स्थिरा नाडी भवेद्यस्य विद्युद्द्युतिरिवेक्ष्यते । दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये मृत्युरेव च ॥ ७ ॥
शीघ्रा नाडी मलोपेता शीतला वाथ दृश्यते । द्वितीये दिवसे मृत्युर्नाडीविज्ञातृभाषितम् ॥ ८ ॥
मुखे नाडी वहेत्तीव्रा कदाचिच्छीतला भवेत् । आयाति पिच्छिलः स्वेदः सप्तरात्रं न जीवति ॥ ९ ॥
मुखे नाडी यदा नास्ति मध्ये शैत्यं बहिः क्लमः । यदा मंदा वहेन्नाडी त्रिरात्रं नैव जीवति ॥१०॥
दृश्यते चरणे नाडी करे नैवाधिदृश्यते । मुखं विकसितं यस्य तं दूरे परिवर्जयेत् ॥११॥

અર્થ:—તુરતમાં નાહેલા, જમેલા, તૈલાદિ ચોળેલા, ભૂખ્યા અને સુતેલાની નાડી યથાર્થ સમજાતી નથી. (૧) જે નાડી ગંભીર દેખાય તે માંસાશ્રિત વિકારની હોય છે અને જ્વરના વેગમાં નાડી ગરમ વેગવાળી હોય છે. (૨) કામ અને ક્રોધથી નાડી વેગવાળી ચાલે છે અને ચિંતા તથા ભયથી ક્ષીણ ચાલે છે. મંદ અગ્નિવાળાની તથા ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી વધારે મંદ હોય છે. (૩) રક્તના વિકારમાં નાડી ઉષ્ણ અને જડ હોય છે, આમવિકારમાં વધારે જડ હોય છે અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાની નાડી હલકી તથા વેગવાળી હોય છે. (૪) ભૂખ્યાની નાડી ચપળ ચાલે છે, તૃપ્તની સ્થિર ચાલે છે અને એક જ દિવસમાં મરનારની નાડી ડમરુની પેઠે હેલાં ખાતી ચાલે છે. (૫) જેમ લક્કડખોદ પક્ષી ઝડપથી લાકડામાં ચાંચ ઠોકે છે, તેમ સન્નિપાતમાં નાડી રહીરહીને અતિવેગથી ચાલે છે. (૬) જેની નાડી સ્થિર થાય અને વીજળીના ચમકારા પ્રમાણે દેખાય તેનું આયુષ્ય એક જ દિવસનું હોઈને બીજા દિવસે તે મૃત્યુ પામે છે. (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચાલતી હોય કિંવા શીતળ લાગતી હોય તે દરદીનું બીજા જ દિવસે મૃત્યુ થાય છે, એમ નાડીના ઉત્તમ જ્ઞાતાઓ કહે છે. (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પછી શીતળ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રસ્વેદ થાય તે રોગી સાત રાત્રિ જીવતો નથી. (૯) પ્રથમ નાડી દેખાય નહિ, મધ્યે શીતળ દેખાય અને બહાર ગ્લાનિ આવે તથા નાડી મંદ ચાલે, ત્યારે તે રોગી ત્રણ રાત્રિ જીવતો નથી. (૧૦) નાડી જે રોગીના પગમાં જ દેખાય અને હાથમાં દેખાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહોળું રહેલું હોય તેને દૂરથી જ તજી દેવો; અર્થાત્ તે મરણની તૈયારીમાં છે. (૧૧)

૨૬ ઠારીતે કહ્યું છે છે:

स्पंदते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदा धरा । स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा ॥ १ ॥
स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी ॥ २ ॥

અર્થ:—(૧) એકસરખી ગતિથી ત્રીસ વખત એક જ જગ્યાએ જેની નાડી ચાલે તે રોગી અવશ્ય જીવે છે. (૨) જે નાડી રહીરહીને અટકતી ચાલે તે નાડીને પ્રાણનો ઘાત કરનારી જાણવી. શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે:—

'હે પાર્વતિ! હું ત્રિગુણાત્મક છતાં પિત્તનાડીનો સ્વામી છું. મારામાં જેમ તમોગુણ વધારે છે, તમોગુણ કરતાં રજોગુણ ઓછો છે અને સત્ત્વગુણ તેથી પણ અલ્પ છે; તેમ મનુષ્યોમાં કલિ-

યુગમાં પિત્તની પ્રધાનતા થઈને નાડીમા તે સર્વથા આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને છેવટના ભાગે કફ થશે, એ નક્કી છે. હે પાર્વતિ! જે દોષના સ્થાનમાં નાડી ચાલે તે જ દોષ રોગીમાં બળવાન હોય છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલુ છે.'

અહીં સુધી ત્રીજા મુદ્દા સુધીનું વિવેચન થયું હવે તે **નાડીજ્ઞાનનો** આપણને શો ઉપયોગ છે, એ ચોથા છેવટના મુદ્દા વિષે વિવેચન કરીએ છીએ

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ

રોગની પરીક્ષાના જે આ પ્રકાર છે તેને અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહે છે. તેમા નાડી, શબ્દ, સ્પર્શ, જિહ્વા, નેત્ર, મળ અને મૂત્રની પરીક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. એમાની પહેલી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ આ નિબંધનો વિષય છે શબ્દાદિ સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોની સ્થિતિ અને રસરક્તાદિ સપ્તધાતુની વિકૃતિ જેવી સમજાય છે, તેવી જ નાડીથી પણ સમજાઈ આવે છે, તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનોથી સમજવાની વાત એક નાડીથી જ સમજાતી હોવાથી નાડીપરીક્ષાનુ મહત્ત્વ વધારે છે; કેમ કે મળમૂત્રને વહન કરનાર સ્રોતસનો અને શબ્દાદિ વાહિનીઓનો ધમની સાથે નજીકનો સબંધ હોવાને લીધે નાડીની ગતિ ઉપરથી તે સર્વની સ્થિતિનુ જ્ઞાન થાય છે આ સિવાય બીજુ એ છે કે, શબ્દાદિ પરીક્ષાના સાધનો મેળવવા માટે રોગીને ખોટી થવા કહેવુ પડે છે, તેમ નાડીપરીક્ષાની બાબતમા કહેવુ પડતું નથી નાડીપરીક્ષામા એથી કરીને પણ સુલભતા વધારે છે અને એ સુલભતાને લીધે પણ તેનુ મહત્ત્વ વધારે મનાય છે, પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનુ નથી કે, જે મનુષ્યે નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે સવડ પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદ વડે પોતાના અનુમાનને પુષ્ટિ આપવી નહિ અથવા તો અન્ય પ્રકારની પરીક્ષા કરવી નહિ, ઊલટું અન્ય પરીક્ષાઓ સાથે સરખાવી જોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે

આગળ રક્તાભિસરણના વર્ણનના પ્રસગમા કહ્યુ છે કે, વાતાવરણમાની હવા શ્વાસમાર્ગથી ફેફસામાં આવે છે અને તેના સ્પર્શથી રક્ત શુદ્ધ થઈ લાલ થાય છે. તે હવા આપણને અમૃત એટલે (પ્રાણવાયુ–ઑક્સિજન) આપીને તે બદલાય તેટલો જ ત્યાજ્ય (ખરાબ થયેલો) વાયુ ઉચ્છ્વાસરૂપે બહાર લઈ જાય છે. તે ત્યાજ્યાંશને 'કાર્બન' કહે છે તે 'કાર્બન' વનસ્પતિના પોષણ માટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે શોષણ કરી તેના જેટલો ઑક્સિજન વાયુ વાતાવરણમા ભરી દે છે આ પ્રમાણે વહીવટ ચાલુ જ રહે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિમા ઈશ્વરે જે અચિંત્ય વીર્ય રાખેલ છે, તેના યોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણીવર્ગના રોગ સારા થાય છે અને તેના ફલપુષ્પાદિક વડે શરીરનું પોષણ થાય છે આથી રાજનિઘંટુ, ભાવપ્રકાશ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આર્યાચાર્ય ગ્રંથોમા તેના ગુણદોષોનુ બહોળું વર્ણન છે, પરતુ તેના તે ગુણદોષના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એકબીજાના આધારથી જ થઈ શકે છે, માટે આ બન્ને વિષયોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તો જ તેનો યથાર્થ ઉપયોગ થઈ શકે છે, પરતુ કોઈને એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજુ હોતુ નથી વર્તમાન સમયમા આવી સ્થિતિ હોવાથી જ અગ્રેજી અને દેશી વૈદ્ય આના જુદા જુદા તટે રહ્યા છે. આ બંનેના જ્ઞાનનો એકત્ર ઉપયોગ થવા લાગશે તે દિવસ જ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના ઉદયનો ગણાશે.

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુક જ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક મજ્જાતતુ ઉપર અને કેટલીક રસ અથવા રક્તધાતુ ઉપર કાર્ય કરનારી હોય છે, તેથી કઈ વનસ્પતિ રોગીને આપવી તેનો નિર્ણય કરવા માટે નાડીપરીક્ષા જેવુ ઉત્તમ સાધન બીજુ એકે નથી શરીરમાં અમુક અમુક ધાતુ બગડેલી છે, તેમ થવામા અમુક દોષ કારણ છે, તે દોષને સમાન સ્થિતિમા લાવવાનો ગુણ અમુક ઔષધિમા છે અને તેટલા માટે તેને એ જ ઔષધિ આપવી આ પ્રકારના યથાર્થ અનુમાન પર આવવાનો મુખ્ય આધાર નાડીપરીક્ષા જ છે. વળી એક, બે કે ત્રણે દોષ વિકાર પામ્યા છે, તેનો નિશ્ચય જ કર્યા વગર ઔષધિ અપાય તોપણ ભૂલ જ થાય, માટે તેવી ભૂલ ન થાય તેને ખાતર પણ

નાડીપરીક્ષાનો અત્યંત ઉપયોગ છે

જ્ઞાનતંતુના સમૂહની વિચિત્ર સ્થિતિથી હૃદય ઉપર વિલક્ષણ કાર્ય થાય છે, તેથી નાડી દ્વારા હૃદયની સ્થિતિ જાણવા ઉપરથી મનની સ્થિતિ પણ જાણવામા આવે છે શોકાતિસાર, કામજ્વર, અપસ્માર અથવા ભૂતોન્માદ થયેલા એકાદ રોગીને માટે ઉપાય યોજતી વેળાએ તે ન બોલે અથવા તેના બોલવા પર આધાર રાખવા જેવુ ન હોય, ત્યારે એકલી નાડીપરીક્ષાથી પણ રાગનુ જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ઔષધ યોજવામા મદદ મળે છે અને તેટલા માટે પણ નાડીપરીક્ષાના જ્ઞાનનો આપણને મોટો ઉપયોગ છે

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમા કહેલું છે કે —

भारप्रवाह–मूर्च्छा–भयशोकप्रमुखकारणा नाडी । सम्मूर्च्छितापि गाढ पुनरपि सा जीवित धत्ते ॥ १ ॥

भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका । त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येन न मृत्युदा ॥ २ ॥

અર્થ —ભાર વહન કરવો, મૂર્છા આવવી, ભયભીત થવુ, શોક કરવો ઇત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાઢ મૂર્ચ્છિત થાય છે, તોપણુ તેવો મનુષ્ય પુન જીવન ધારણ કરે છે (૧) શરીરમા ભૂત વળગેલાની અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની પેઠે જ (ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન ગતિવાળી) ચાલે છે અને બારીક હોય છે તોપણુ તે મૃત્યુદાયક નથી (૨)

અહી સુધી ચોથો મુદ્દો થયો હવે પહેલાથી ચોથા મુદ્દા સુધીમા આપેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનુ સ્વરૂપ વાચકજનોના લક્ષમા આવશે એવી આશા રાખી આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ

ઉપસંહાર

નાડીપરીક્ષાનુ મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુબઈ–વૈદ્યસભાએ જે નિબંધ બક્ષિસ આપી મંગાવેલા હતા, તે પૈકી સર્વ નિબંધોમા ઉપલો નિબંધ ઉત્તમ ઠરવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે × × × × × આ વિષય ઉપર એક વખતે મોટી બક્ષિસ આપી ફરીથી નિબંધ મંગાવ્યા હતા તેમા અમે જે નિબંધને બક્ષિસ આપી, તે નિબંધ 'રાજવૈદ્ય' પુસ્તકમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે નાડીજ્ઞાનના વિષયને લગતા નાનાનાના ગ્રંથો ઘણા છે પરંતુ તે સર્વનુ ધારણ એક જ પ્રકારનુ છે ખરેખર, આ વિષય મોઢેથી સાભળીને અથવા પુસ્તકોમા વાચીને સમજાય એવો નથી એથી તો તેનુ સાંકેતિક જ્ઞાન માત્ર જ પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો જેની તેની નાડી જાતે જોતા રહેવાનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો જોઈએ તેમા પણ જેને અંતઃકરણ સ્થિર કરતા આવડે છે, જે શાત રહી શકે છે જેને માનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રના નિદાન અને ગુણદોષવિભાગનુ ઉત્તમ જ્ઞાન છે, તેને જ ઉત્તમ નાડીપરીક્ષા કરતા આવડે છે કોઈ કોઈ વખત કેટલાક ધૂર્ત વૈદ્યો નાડીપરીક્ષાની પવિત્રતામા ખલેલ નાખે છે અને કેટલાક કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે જ નાડીપરીક્ષામા યશસ્વી થયેના દીઠામા આવે છે જેથી ઘણા લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું બધુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા માનતા નથી, પરંતુ એ તેમનો ભ્રમ છે શાસ્ત્રોમા જેમણે ઉત્તમ સંયમ કરેલો છે, એવા વૈદ્યને તો અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ નાડીપરીક્ષાથી થઈ શકે છે મતલબ કે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતા આવડે તો તે જ્ઞાન થવુ શક્ય જ છે એમ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી આ પુસ્તકમા આ બાબતના સારા પ્રમાણ આપેલા છે

હાલમા કેટલાક વૈદ્યો 'નાડીપરીક્ષાથી રાગ સમજવામા આવતો નથી અથવા કયો પદાર્થ ખાધો છે તે સમજાતુ નથી' એમ કહે છે વાસ્તવિક રીતે એ તેમનો પોતાનો જ અનુભવ છે જેને પોતાને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તેને શાસ્ત્રો ઉપર તેવી રીતે આરોપ કરવો અથવા તેવાનો અભિપ્રાય એટલે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય એવુ લોકોએ માનવુ એ જરા પણ યોગ્ય નથી હાલમા કેટલાક વૈદ્યોને 'ત્રિદોષ એટલે શુ?' એ સમજાતુ નથી કેટલાક દેશી ભાષાના અથવા ઘણું તો અંગ્રેજી ભાષાના પુસ્તકો વાચીને જ વૈદ્ય બનેલા હોય છે તેઓને વૈદકનુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મુદ્દલે હોતું નથી, છતા તેમના વાચાળપણાથી અથવા તો લેખનપટુતાથી ફસાઈને કેટલાક લોકો શાસ્ત્રોનો દોષ દેખાડીને પોતાની

મોટાઈ દર્શાવવામા ભૂષણ માને છે, એ કઈ શિષ્ટપણુ નથી

હાલમા એવા ઘણા વૈદ્યો મળ છે કે, જેમને અગ્રેજી બરાબર સમજાતુ ન હોવાથી તેમ જ તેમણે અગ્રેજી શાસ્ત્રની પરીક્ષા આપવાના સાધનો મેળવેલા ન હોવાથી તેઓ પોતાને ડાક્ટર કહેવડાવી શકતા નથી અને તેથી તેઓ પોતાને 'વૈદકશાસ્ત્ર જ્ઞાતા' કહેવડાવીને બહાર આવે છે ખરેખરી રીતે તેમની વાચાળતા ભાડૂતી અગ્રેજી જ્ઞાનની પેલી બાજુ ગઈ હોતી નથી, એટલુ જ નહિ, પણ એઓ દેશી વૈદકશાસ્ત્રોમા પૂર્ણપણે આધળા હોઈને અગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રથી ભયચકિત થયેલા હોય છે, તેથી પોતાની અયોગ્યતા છુપાવવા માટે એવા મૂર્ખ વૈદ્યો વૈદકશાસ્ત્ર વિષે પોતાની મરજીમા આવે તેવા સિદ્ધાતો ઠોકી બેસાડે છે

કેટલાક લોકો પેટ ભરવાનુ કાઈ સાધન ન મળવાથી થોડાઘણા આડાઅવળા સાધનથી વૈદ બને છે, પણ તેમને એકાદ વખત કેટલાક જરૂરી પ્રશ્ન કરી જોવા કે જેથી તેમની શક્તિ મપાઈ જાય એમને કોઈ, 'બાપ બતાવ, નહિતર શ્રાદ્ધ સરાવ,' એવો મુસાફર ભેટતા તેઓ એકાએક ગભરાઈ જઈને કહે છે કે, 'હ, હ, એ તો આપણી નાડીપરીક્ષાના ઢોગ છે!'

ધિક્કાર હો એવા લોકોને! પોતાને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અનુભવ નથી તે વાતને બાજુએ મૂકી દઈને જેઓ પોતાનુ અજ્ઞાન ઢાકવા માટે શાસ્ત્ર પર હરતાળ મારવા તૈયાર થાય છે તેમને ભર્તૃહરિના કહેવા પ્રમાણે કયા વર્ગમા ગણવા તે જ અમને સમજાતુ નથી, જેથી અમે પણ તે વિષે 'તે કે ન जानिमहे' એવુ જ કહીએ છીએ

પોતાને કશો અનુભવ ન મળ્યો હોય તે ઉપરથી શાસ્ત્રના સિદ્ધાતો જ ખોટા છે, એમ કહેવુ જોઈએ નહિ પોતામા તેવી યોગ્યતા નથી એવુ કહેવામા કાઈ દોષ નથી ઊલટુ ખરુ બોલવુ એ જ શોભાસ્પદ છે, જેથી અમારા સર્વ વૈદ્યોને પ્રાર્થનાપૂર્વક કહેવુ પડે છે કે, તેમણે યોગ્ય પદ્ધતિથી વૈદકશાસ્ત્ર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો અને શાસ્ત્રના સિદ્ધાતો લોકોના અનુભવમા લાવવાનો સત્પ્રયત્ન કરવો જો આ ઉત્તમ માર્ગ સ્વીકારેલો ન હોય તો 'પોતાને સમજાતુ નથી' એવુ કહેવુ, પણ પોતાનુ અજ્ઞાન ઢાકવા માટે શાસ્ત્રની મશ્કરી કરવી નહિ અથવા અજ્ઞાનપણાથી 'આપણું શાસ્ત્ર પાગળુ છે અને બીજાનુ શ્રેષ્ઠ છે' એવુ કહેવુ નહિ

જે લોકો પોતાના શાસ્ત્રોનુ પાગળાપણું કહીને બીજા પરશાસ્ત્રોને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેમને વાસ્તવિક રીતે એમાથી કઈ પણ સમજાતુ નથી કેવળ સદીના જોરથી અજાઈ જઈને અજ્ઞાનથી જ તેઓ તેમ બોલે છે જો તેમ ન હોત તો તેમણે અગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રમા તો પોતાની નવી શોધકબુદ્ધિને લગાડવી હતી! પણ 'હાજી હા' કરવાની પેલી તરફ તેમની ગતિ જરા પણ ચાલી શકતી નથી એવા 'અતો ભ્રષ્ટ અને તતો ભ્રષ્ટ' લોકો શાસ્ત્રશોધનના શત્રુ છે આજસુધી અમારા હિદુસ્તાનમા સેકડો અગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞ લોકો ઉપજ થયા છે, પરતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનો મર્મ જાણીને કોઈ નવી પુરવણી તે શાસ્ત્રમા કરી છે ખરી? પ્રો ગજ્જર, ડૉ૦ રાય વગેરે જેવા આગળીના વેઢા પર ગણાય એટલા જ માણસો અગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞોમાથી નીપજ્યા છે આનુ ખરુ કારણ એ છે કે, અગ્રેજી વૈદકનુ ખરુ તત્ત્વ કિવા ઉપયોગી થાય એટલુ જ્ઞાન અમારામા હજી આવ્યુ નથી અથવા આવ્યું હોય તો તેની અમારા લોકમા પ્રેરણા થઈ નથી ખુદ આગ્લશાસ્ત્રજ્ઞ લોકોની જ આવી સ્થિતિ છે, તો પછી થોડુ આ અને થોડુ તે, એવુ અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન મેળવનારાઓની યોગ્યતા તો શી જ કહેવી! સત્ય છે કે, ज्ञानलवदुर्विदग्ध ब्रह्मापि त नर न रजयति।'×

× નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમેલનના ૨૧ મા અધિવેશનના સભાપતિ કવિરાજ ગણનાથ સેન સરસ્વતી એમ એ, એલ એમ એસ ના વ્યાખ્યાનમાથી નાડીજ્ઞાન સબધી નીચેના વિચાર જાણવા જોગ હોવાથી આઠમી આવૃત્તિથી આ સ્થળે ટીપણીરૂપે આપ્યા છે મંત્રી સ૦ સા૦

'માત્ર નાડી તપાસીને બધા રોગો પૂરેપૂરી રીતે જાણી લેવાની ગૂઢ નાડીવિદ્યા જેની સાધારણ જન સમાજ અને કેટલાક વૈદો પણ ભાર સ્તુતિ કરે છે તે નાડીપરીક્ષાનો પ્રાચીન મહર્ષિઓએ તથા ચરક, સુશ્રુત વાગ્ભટ અને ચક્રપાણિ જેવા આચાર્યોએ જરા પણ ઉલ્લેખ કરેલ નથી, જેવી આ સપ્રદાય પાછળથી નીકળ્યો છે, એ નિસશય છે છેલ્લા કેટલાક સૈકાઓમા થયેલા અર્ધશિક્ષિત વૈદો કે જેઓ પોતાની બુદ્ધિરૂપી નેત્રનો

૨–મૂત્રપરીક્ષા

કાચના અથવા કાંસાના વાસણમાં મળસકામાં રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમાં તેલનું બિંદુ ઘાસની સળીથી નાખવું. બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય, બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમ જ તળે જઈ ઉપર આવે અને વચમાં છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું કે રાતું હોય અથવા બિંદુ તળેજ જઈ બેસે કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં ચીકણું, પીળું અથવા કાળા રંગનું હોય છે તેમ જ બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે છે. પિત્તાધિક્યમાં મૂત્ર પીળું, ગરમ અને પરપોટાવાળું હોય છે. કફ અધિક હોય તો માત્ર મૂત્ર મેલા ધોળા રંગનું ફીણવાળું દેખાય છે. આમ પિત્તદૂષિત મૂત્ર સફેદ સરસવના તેલ જેવું જણાય છે. સાન્નિપાતિક દોષ અર્થાત્ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોવાળાનું મૂત્ર રક્ત અથવા કૃષ્ણવર્ણું હોય છે. પિત્તપ્રધાન સન્નિપાતરોગીનું મૂત્ર રાખી મૂકવાથી ઉપરનો ભાગ પીળો અને નીચેનો ભાગ લાલ જણાય છે. વાતપ્રધાન સન્નિપાતમાં મધ્ય ભાગ કાળો અને કફાધિક્ય સન્નિપાતમાં મધ્ય ભાગ સફેદ જણાય છે. પિત્તથી બગડેલા મૂત્રમાં તેલનું બિંદુ નાખવાથી બુંદબુંદ અલગ થઈ જાય છે. વાતપિત્તથી દૂષિત મૂત્રમાં તેલનું ટીપું નાખવાથી કાળા રંગના પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે. વાત અને કફદૂષિત મૂત્રમાં તેલનું બિંદુ નાખવાથી તેલ અને મૂત્ર મળી જઈ કાંજીના જેવું દેખાય છે. કફ અને પિત્તમિશ્રિત મૂત્ર પાંડુવર્ણનું હોય છે, તૈલબિંદુ નાખતાંજ માણસ, સર્પ, વાનર, વીંછી કે બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય; કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિ, નૈર્ઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે તો રોગી બચે. પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો. જ્વરાદિ રોગમાં રસ અધિક રહેવાથી મૂત્ર શેરડીના રસ જેવું દેખાય છે. જીર્ણજ્વરમાં મૂત્ર બકરાના મૂત્ર જેવી દુર્ગંધીવાળું હોય છે. જલોદરરોગમાં ઘીના દાણા જેવા દાણા મૂત્રમાં દેખાય છે. મૂત્રાતિસારમાં મૂત્ર અધિક પ્રમાણમાં હોય છે. રાખી મૂકવાથી નીચે લાલ રંગ જણાય છે. આહાર જીર્ણ થવા પછી મૂત્ર ચીકણું અને તેલમિશ્રિત જણાય છે. અજીર્ણ રોગમાં મૂત્ર વિપરીત લક્ષણવાળું હોય છે. ક્ષયરોગમાં મૂત્ર કાળા રંગનું હોય છે અને ક્ષય અસાધ્ય થાય ત્યારે મૂત્ર ધોળા રંગનું હોય છે. પ્રમેહરોગમાં મૂત્રભેદ થાય છે તે પ્રમેહરોગમાં વિસ્તૃતરૂપે લખેલું છે.

ઉપયોગ બરાબર કરી ન શકયા અથવા એ વિષયમાં બેદરકાર રહ્યા; તેઓએ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવા માટે આ નાડીવિદ્યાનું ધતિંગ ચલાવ્યું હોય એમ જણાય છે. નિદાનમાં નાડીજ્ઞાન સારી રીતે જરૂર મદદ કરી શકે છે, પણ નાડીમાંથી બધી ખબર પડે છે, એ અંધ વિશ્વાસ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતાં મને જરા પણ સંકોચ થતો નથી. આ વિષયમાં અંધશ્રદ્ધાળુ જનસમાજનું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ. આપણે પ્રમાણિક અને સત્યવાદી બની જે ન જાણતા હોઈએ તે જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એમાં આપણું કલ્યાણ છે, પણ અજ્ઞાન છુપાવવા માટે હસીને સર્વજ્ઞપણું બતાવવાનો ઢોંગ કરવો એ અતિ હાનિકારક છે. જેઓ આવી રીતે નાડીજ્ઞાનનો દંભ કરે છે, તેઓને માટે જ મારું આ કથન છે. બાકી સારા સુશિક્ષિત આયુર્વેદિક ચિકિત્સકો કદાપિ આવી ઉતરપિંડી કરતા નથી. ચિકિત્સામાં નાડીની બિલકુલ ઉપેક્ષા ન કરવી; તેમ જ નાડીજ્ઞાનથી બધું કહેવાનો ઢોંગ પણ ન કરવો જોઈએ.

ચરક–સુશ્રુતના જમાના પછી એ સંહિતાઓમાં કહેલાં અનેક દરદોનાં રૂપ ફરી ગયાં છે અને અનેક નવાં દરદો પ્રકટ થયાં છે. ચરક–સુશ્રુતાદિ સંહિતાઓમાં કહેલાં અનેક કિંમતી દ્રવ્યોનો આજે નિશ્ચય થતો નથી. આ સર્વ આપણે પૂરેપૂરું જાણી લેવું જોઈએ.

પાશ્ચાત્યપદ્ધતિથી શોધાયેલાં કેટલાંક તાજાં સત્યો ઉચ્ચતર ભૂમિકા ઉપર છે, એથી પણ ત્રિદોષવાદ વધારે ઉચ્ચતર છે, કે જે વાદ પ્રકૃત શારીર અને રોગવિજ્ઞાનની આપણી સુવિદિત ક્રિયાઓની જ નહિ પણ ઔષધિશાસ્ત્ર અને વ્યવહારૂ ચિકિત્સાશાસ્ત્રની પણ ચાવી બતાવે છે. આયુર્વેદને પૂર્ણ ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચાડવા માટે આ ત્રિદોષવાદ આપણે સારી રીતે સમજવો જોઈએ તથા જગતને સમજાવવો જોઈએ.'

૩–મળપરીક્ષા

વાયુનો કોપ થવાથી મળ ફીણયુક્ત રુક્ષ, ધૂમ્રવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે; પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીનો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ હોય છે, કફનો કોપ થવાથી શ્વેતવર્ણ, કંઈક શુષ્ક, કંઈક આર્દ્ર અને કંઈક સ્નિગ્ધ હોય છે વાતકફમા આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ પરપોટાથી યુક્ત હોય છે. વાતપિત્તમા પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અંદર ગાંઠવાળો હોય છે, પિત્તકફમા પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે ત્રિદોષમા સફેદ, પીળો, કાળો, શિથિલ અને અંદર ગાંઠવાળો હોય છે અજીર્ણમા દુર્ગંધયુક્ત હોઈ શિથિલ હોય છે. જીર્ણજ્વરમા થોડા પાણીથી મિશ્રિત હોય છે. જળોદરમા બહુ દુર્ગંધવાળો અને શ્વેતવર્ણ હોય છે પ્રાણાંતનો દુર્ગંધયુક્ત અને રાતો હોઈ કિંચિત્ શ્વેતવર્ણ અને માંસ જેવો તથા શ્યામવર્ણ હોય છે

૪–જિહ્વાપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે, પિત્તની આરક્ત હોઈ કિંચિત્ શ્યામ હોય છે, કફની શ્વેતવર્ણ, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે, ત્રિદોષની કાળી, કાંટા આવેલી અને શુષ્ક હોય છે અરુચિ અને અતિસારની મધુરવર્ણ, પ્રમેહ અને સંગ્રહણીની ધૂમ્રવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપિલવર્ણ, વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાંટા જેવી હોઈ અંદરથી પાણી ઝરે છે, અને મરણકાળની ખરખરી હોઈ અંદર વધેલી, ફીણયુક્ત, કઠિન લાકડા જેવી અને ચલનવલનરહિત હોય છે.

જ્વર અને દાહરોગમા જિહ્વા નીરસ હોય છે, દાહ, સ્પર્શ અને લાલ રંગની હોય છે આમાજીર્ણ અને આમવાતની પ્રથમ અવસ્થામા જીભ સફેદ અને ચટચટી જણાય છે. સાન્નિપાતિકજ્વરમા જાડી, સૂકી, અતિ કાળી અને કાંટા આવેલી દેખાય છે યકૃતક્રિયાના બગાડમા અથવા મળ યા પિત્ત રોકવાના કારણથી જિહ્વા પીળી અને મળથી લિપ્ત જણાય છે યકૃત અને પ્લીહાના દરદની છેલ્લી અવસ્થામા તથા ક્ષયરોગ જૂનો થયા પછી જિહ્વામા ખાડા થઈ જાય છે. કૉલેરા, મૂર્છા અને શ્વાસરોગમા જીભ શીતળ સ્પર્શવાળી હોય છે અત્યંત દુર્બળતા અને દાહરોગમા જીભ જાડી જણાય છે નીરોગી મનુષ્યની જીભ સર્વદા આર્દ્ર રહે છે દારૂ પીનારાની જીભ ફાટેલી હોય છે

વાયુના પ્રકોપમા મોંનો સ્વાદ ખારો અથવા ફીકો, પિત્તદોષમા કડવો અને કફવિકારમા મધુર હોય છે બે દોષના પ્રકોપમા બે રસયુક્ત તથા ત્રિદોષમા ત્રણ રસયુક્ત જણાય છે

૫–નેત્રપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોય તો આંખો નિસ્તેજ, ધૂમ્રવર્ણ, દાહયુક્ત, ચંચળ અને ઉગ્ર હોય છે પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાહયુક્ત અને દીવો જોવાને અસમર્થ હોય છે કફની ધોળી, નિસ્તેજ, સ્રાવયુક્ત અને ચીકણી હોય છે ત્રિદોષની લાલ હોઈ કિંચિત્ કાળી અને મીંચેલી પ્રમાણે દેખાય છે જેની એક આંખ મીંચેલી જેવી હોઈ અર્ધી ઉઘાડી હોય અને બીજી મીંચેની હોય તે રોગી એક પહોરમા મરશે આંખમાંની કીકી ભ્રમિષ્ઠ થઈ નેત્ર મીંચેલા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમા મરશે

૬–રૂપપરીક્ષા

પ્રાતઃકાળે રોગી પાસે જઈને જોતા તે, તેજોહીન વિચિત્ર અને શ્યામવર્ણ દેખાય તો વ્યાધિ વાતજન્ય જાણવો, મુખ પીતવર્ણ, કલાહીન અને કિંચિત્ સૂજેલું હોય તો પિત્તપ્રકોપ જાણવો મુખ કલાહીન અને ચીકણું દેખાય તથા આંખો વિલક્ષણ ચિટકાયેલી હોય તો કફપ્રકોપ જાણવો, આંખે જોવાથી જેવો રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવા નામો રાખવા પ્લીહા, કમળો, ગ્રંથિ, નળવાયુ, વાયુનો ગોળો, ભાર, જલુ અને કઠોર ગુલ્મ એ રોગ હાથે દાબી જોઈ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો

૭–શબ્દપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી કંઠમાથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીકળે છે, પિત્તનો

કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે. કફનો કોપ થાય તો શબ્દ જડ અને ઘરઘરયુક્ત નીકળે છે. દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

૮–સ્પર્શપરીક્ષા

વાયુનો કોપ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સાગ અને ખાખરાનાં પાંદડાં જેવો ખરખરો હોઈ શીતળ હોય છે; પિત્તનો કોપ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે; કફનો કોપ હોવાથી શીતળ હોઈ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો કોપ હોય તો દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તપ્ત એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય જાણવો.

૯–સાધ્ય લક્ષણ

મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિંતારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, સુગંધી પદાર્થની ઇચ્છા, છીંકો આવવી–એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિઃસંશય બચે છે.

૧૦–અસાધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડ કરવું, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથપગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠાવરોધ, હેડકી, શરીર ભયંકર, મૂર્છા અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. જેનું નાક વાંકુ થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઈ મુખમાંથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમાં મરે છે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાલતાં ચાલતાં તૂટે અને ડાબો સૂર સમૂળગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરે છે.

અચાનક શારીરિક શુક્લ વર્ણની કૃષ્ણતા, કૃષ્ણની શુક્લતા, કઠિન અવયવમાં કોમલત્વ, ચંચળ સ્થાનની નિશ્ચલતા, વિસ્તૃત સ્થાનની સંકીર્ણતા, દીર્ઘની સૂક્ષ્મતા, ઉષ્ણનું શીતલ, શીતલનું ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધની રુક્ષતા, રુક્ષની સ્નિગ્ધતા જોવામાં આવે, ત્યારે રોગ અસાધ્ય જાણવો. બોલી બદલાઈ જવી, નેત્રનું બદલાઈ જવું, સવારે કપાળમાં પરસેવો આવવો, નાકના છિદ્રનું લાલ થવું અને ફુનસીઓનુ દેખાવું એ પણ અસાધ્ય રોગનાં લક્ષણ છે. શરીરનો અર્ધભાગ અથવા માત્ર મુખનો અર્ધભાગ એક રંગનો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ બીજા રંગનો જણાય, એ પણ અરિષ્ટ લક્ષણ જાણવું. બન્ને હોઠ પાકા જાંબુ જેવા કાળા રંગના, દાંત કાળા, લાલ અથવા નીલા રંગના જણાય તો રોગીનું મરણ જાણવું. જિહ્વા ફૂલેલી, કાળા રંગની, ખરખરી થવી એ પણ અસાધ્ય રોગનું ચિહ્ન છે. બન્ને આંખોનો સંકોચ, પરસ્પર અસમાનતા, શિથિલ, લાલ અને આંસુઓનો પ્રવાહ, એ અરિષ્ટ લક્ષણ છે, પણ નેત્રરોગના કારણથી આંસુ પડતાં હોય તે અરિષ્ટ ન કહી શકાય. માથાના વાળ અને ભ્રમર તેલ ન લગાડવા છતાં ચીકણાં જણાવાં, આંખની બન્ને પાંપણોના વાળનું ગળી જવું, નાકનું છિદ્ર મોટું થવું, શોથરોગ ન હોવા છતાં શરીર પર સોજો જણાવો, એ સર્વ અરિષ્ટલક્ષણ જાણવાં. રોગીના હાથ, પગ અને શ્વાસ ઠંડા થઈ જાય; મોઢાથી શ્વાસનો ત્યાગ કરે અથવા શ્વાસ તૂટતા ચાલે, વાત કહેતાં કહેતાં બેહોશ બની જાય અને સીધા સૂઈને બન્ને પગ અહીંતહીં પછાડે તો મરણ પાસે છે એમ જાણવુ.

નોંધ:—આ આયુર્વેદિક પરીક્ષાઓ ઉપરાંત ડૉક્ટરીમાં નાડીપરીક્ષા, મૂત્રપરીક્ષા, મળપરીક્ષા, જિહ્વા પરીક્ષા, નેત્રપરીક્ષા, રૂપપરીક્ષા, શબ્દપરીક્ષા, સ્પર્શપરીક્ષા, પ્રશ્નપરીક્ષા આદિ અતિ વિસ્તારથી આપેલ છે પરીક્ષા માટે થરમૉમીટર, સ્ટેથોસ્કોપ, મૂત્રવિકૃતિ જાણવાનાં વિવિધ યંત્રો, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર, કંઠ, નાક ગર્ભાશય ઇત્યાદિમાં વિકૃતિ જોવા માટેનાં યંત્રો આદિ સાધન બનાવેલાં છે. આયુર્વેદના અભ્યાસીઓ એ પરીક્ષાઓ પણ સમજી લે તો રોગીઓની સુશ્રૂષા વધારે સારી રીતે કરી શકે એમાં શંકા નથી.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી

આર્યભિષક્

અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ

વનૌષધિગુણાદર્શ—પૂર્વાર્ધ

औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति । योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ १ ॥

ઓષધિઓમા સૌથી વધુ કઈ બંધબેસતી થઈ શકે એ જાણવા માટે કોઈક જ સમર્થ હોય છે જે (જ્ઞાતા) ઔષધિઓના યોગોને (મિશ્રણથી થતા ઔષધોને–તેમના ગુણપ્રભાવને) જાણે છે, જે ઔષધિઓના યથાયોગ્ય સ્વરૂપોને ઓળખે છે, તેજ ઔષધિઓનો અને તેમાથી થતા ઔષધોનો તત્ત્વવિદ્ કહેવાય છે —ચરકસંહિતા

૧. અક્કલકરો—સ૦ આકલ્લક, આકારકરભ ફા૦ અકર્કરહા મ૦ અકલકાલા–કારા હિ૦ અકરકરા–કરહા ક૦ આકરકરી અ૦ આકરકરહા ઇં૦ પેલેટરી રૂટ લા૦ એનેસાઇકલસ પેરેથ્રમ બ૦ અકોરકોરા, આકરકરા

અક્કલકરાના છોડ નાના હોય છે એની ઊચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે એ બગાળ, અરબસ્તાન અને મિસર, એ દેશોમા થાય છે× ત્યાથી આ વનસ્પતિના મૂળ તથા ડાખળી અહીં આવે છે અહી એ છોડ ક્વચિત્ થાય છે આ છોડને પીળા ફૂલો આવે છે તે ખાવાથી અક્કલ

× ઉપર લટિન નામ આપેલુ છે તે ખરો અક્કલકરો છે તે અરબસ્તાન આદિ દેશોથી અહીં આવે છે આપણા દેશમા જે અક્કલકરો થાય છે તે નકલી અથવા બહુ જ ઓછા ગુણવાળો અક્કલકરો છે અક્કલકરો એ અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ બુટી છે એક વર્ષ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણ ઘટી જાય છે, પરતુ અક્કલકરાની જડમાથી સાત વર્ષ સુધી દૈવત જતુ નથી બીજા ઔષધો ખાધા પહેલા આ જડ ચાવી લીધી હોય તો ખાવાના ઔષધોના સ્વાદ બિનકુલ માલૂમ પડતો નથી એથી જેને ખારા, ખાટા રેચક તથા વમનકર્તા ઔષધો ખાવા પીવાની જરૂર હોય તેને પ્રથમ આ જડ ચવરાવી થૂકાવી નાખી પછી તે ઔષધો ખાવા અપાય છે એથી તેને દવાની બિલકુલ અભાવ થતી નથી અક્કલકરાનુ લાકડુ વજનદાર હોય છે તેને ભાગવાથી અદરથી સફેદ દેખાય છે અક્કલકરો શરીરમા લોહી આદિથી પડેલી ગાંઠ ફેડી નાખે છે, કફને બાળે છે પક્ષાઘાત કફ વાતપીડાની સાથે ગરદનનુ ઝલાઈ જવુ પેઢાનુ નરમ પડવુ, તોતડાપણુ, છાતી દાંત અને પેઢાનુ દર્દ ગૃધ્રસી જલોદર ઠંડી પ્રકૃતિવાળાની ઇંદ્રિયની તાકાતને ખુલ્લી કરી પેશાબ લાવવાને સ્ત્રીઓને રજોદર્શન સબધી રુધિરને પાતળો તથા જાડો લેપ કરવાથી ફાયદો કરે છે જેતુનના તેલની સાથે અક્કલકરો વાટી ચોળવાથી મસ્તકના રોગ સાધાના રોગ સ્નાયુના મોઢાના અને દાતીના રોગ તેમ જ કુબ્જપણુ, શૂન્યકાર નરમપણુ તથા અવયવોના જૂના રોગો નાબૂદ થાય છે અક્કલકરાના ગરમ ગરમ ક્વાથન તાળવા ઉપર ચોળે અને માથે લેપ કરે તો તે માથાને ગરમ કરી નજલા(ભેજામાથી મોઢા વાટે પડતા મેલ)ને શાત કરે છે રૂમીમસ્તકી અથવા કસેલી વસ્તુની સાથે ચાવવાથી દુષિત દોષોથી પ્રગટ થયેલો મૃગીરોગ મટે છે મધની સાથે અક્કલકરો ચાવવાથી મૃગીરોગ, અંધારા આવવા અને પક્ષાઘાત મટે છે અક્કલકરાનુ બારીક ચૂર્ણ સૂઘવાથી બધ થયેલા નાકનો સ્વર ખૂલે છે અક્કલકરો વાટીને ચોળવાથી પરસેવો થાય છે અક્કલકરો દોરાથી બાધી ગળામા રાખવાથી બાળકના મૃગીરોગ શાત થાય છે તાવ આવ્યાની પહેલા અક્કલકરાને જેતુનના તેલમા વાટી આખા શરીરે ચોળવાથી તાવ અને શરદીની બીમારી મટે છે બાજીગર લોકો નવસારની સાથે અક્કલકરાને વાટી તાળવે અને મોઢામા ખૂબ ઘસે છે આથી અગ્નિથી મોઢુ કદી દાઝતુ નથી અક્કલકરો ફેફસાને નુકસાનકર્તા છે અક્કલકરાની શાતિ કરનાર કતીરો (એ ચીકાશ વગરનો ગુદર પાણીમા ફૂલી જાય છે અને કડાનો ગુદર પણ કહે છે) અને મુનક્કા દ્રાક્ષ છે એની માત્રા ત્રણ માસાની ગણાય છે અક્કલકરાનો પ્રતિનિધિ લીંડીપીપર અને મધ છે. આમાશયના દરદો માટે રાસ્ના અને અગર લેવાય છે અથવા સૂઠના અર્ધભાગે મળા મરી લવાય છે

કરાની ડાંખળી ચાવ્યાની જેમ જીભે રવરવ થાય છે. એ ફૂલો ઉધરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે. **અક્કલકરો**—ઉષ્ણવીર્ય, બળકર તથા તીખો છે અને સળેખમ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **(૧) દાંત દુખતા હોય તો :**—અક્કલકરો અને કાંટાસરિયાનો પાલો એકઠાં વાટી દાંત નીચે રાખવાં. **(૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે :**—અક્કલકરો દાઢની નીચે રાખવો. **(૩) સિંદૂરના વિષ ઉપર :**—અક્કલકરો અને વજ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૪) અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ :**—અક્કલકરો, સિંધાલૂણ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, અજમો, હરડે, એ એકેક ભાગ અને સૂંઠ બે ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરી, તેને બિજોરાંના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણનું વૈદકશાસ્ત્રમાં અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ અથવા **અમૃતપ્રભા** એવું નામ આપેલું છે. આ ચૂર્ણ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સળેખમ, પીનસ, ફેફરું, ઉન્માદ અને સન્નિપાત એ રોગો ઉપર હિતકારક છે. **(૫) મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર અક્કલકરાદિ કાઢો :** અક્કલકરો, ગોખરુનાં મૂળ, તુળસીનો રસ, પાષાણભેદ, એરંડાનું મૂળ, લીંડીપીપર, જેઠીમધ, કાશમૂળ (દર્ભના જેવો કાશ થાય છે તેનાં મૂળ), નગોડ, લવંગ, સૂંઠ–એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમાં એલચીની ભૂકી નાખી, તે સાત દિવસ પીવો; એટલે મોટો પીડાકારક મૂત્રખડો અને પેશાબ સાથે જે વીર્ય પડતું હશે તે પણ દૂર થઈ જશે. **(૬) અપસ્માર ઉપર :**—અક્કલકરાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું અને નસ્ય પણ કરવું. **(૭) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય ઉપર :**—અક્કલકરો ચાવી મોઢામાં રાખવો અને લાળ ગળી જવી; અથવા ઠંડા પાણીમાં અક્કલકરો ઘસી મોઢામાં ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે–ત્રણ વખત કરવું.

૨. અંકોલ—સં૦ અંકોલ. મ૦ અંકોલ. હિં૦ ઢેરા, ટેરા. બં૦ આંકડ, ધલા આંકોર, આંકોડ. ક૦ અંકૂલે. તૈં૦ અંકોલમ્. તા૦ અંકોલ. તુ૦ અંકોલેડા. મલા૦ અંકોલ. લા૦ એલન્જિયમ લમારકી.

એ ઝાડ× મોટાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આગળ બે આંગળ પહોળાં હોઈ, કણેરનાં પાંદડાં પ્રમાણે લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર રેસા હોય છે. એ ઝાડો કાંટાવાળાં અને કાંટારહિત પણ હોય છે. એ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એને જાંબુ જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે. **અંકોલ :**—તૂરું, કડવું, પારદશુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીખું, સારક, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુક્ષ એવું છે. એનો રસ ઊલટી કરાવનાર અને વિષ, કફ, વાતશૂળ, કૃમિ, સોજો, આમપિત્ત, રક્તદોષ, વિસર્પ તથા કૂતરા, ઉંદર અને બિલાડીનું વિષ, કટિશૂળ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ** ઠંડાં, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળાં, અગ્નિમાંદ્ય કરનાર, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બળકર, કફકર, સારક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય એવાં છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ :**—વાયુ અને કફનાશક તથા મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો નાશ કરે છે. **(૧) અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર :**—અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી પાવી; એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે; તેમ જ વછનાગાદિક તથા સર્પ વગેરેના વિષનો નાશ થાય છે. **(૨) પ્રમેહ ઉપર :**—અંકોલની સુકાયેલી કળીઓ, આમળાં અને હળદર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે.

× નવા ચિકિત્સકોના મત મુજબ અંકોલ સ્વેદજનન, શોધન (ત્વગ્દોષહર), સારક અને વિષઘ્ન છે. કાસહર ધર્મ આમાં વિશેષ મહત્ત્વનો છે. દાહજનક અને વામક એ બંને દોષ છે. મૂળની છાલ ૧ થી ૩ રતી આપવાથી પરસેવો આવે છે, ઊબકા આવે છે અને કફ ઢીલો થાય છે. થોડી વધારે આપવાથી જુલાબ લાગે છે. ઊલટી કરાવવા માટે ૨૦ થી ૨૫ રતી અપાય છે. સર્પવિષ પર ૨૦ રતી આપવી જોઈએ. અનુપાન ચોખાનું ધોવરામણ; માત્રા ૩ થી ૫ રતી. અંકોલ તાવ (કફજ્વર) ઉતારવા માટે આપી શકાય છે. અંકોલના મૂળની છાલ આકડા પ્રમાણે બધી જાતના ચર્મરોગો ઉપર વપરાય છે. ઉપદંશ, કુષ્ઠ, રક્તવિકાર, વ્રણ આદિ રોગે ૧૨ ૦ાા થી ૧ રતી દિવસમાં ત્રણ વખત અપાય છે અને બીજોનું તેલ અથવા મૂળને ઘસીને લગાડે છે. આવ રીતે ઓછી માત્રામાં લાંબા સમય સુધી સેવન કરવું જોઈએ. યકૃતોદર, જલોદર અને પ્લીહોદર ઉપર મૂળની છાલ આપવાથી યકૃતની ક્રિયા સુધરે છે અને દસ્ત સાફ આવે છે. પેશાબ સાફ આવવા માટે સાથે તલને ક્ષાર અથવા જવખાર આપવો જોઈએ. ઉંદરના ઝેર ઉપર અંકોલ ઉત્તમ ઔષધ છે.

સૂચના—અંકોલથી નિઃસંદેહ ઊલટી થાય છે; તોપણ તેને વામક માનીને ન આપવો જોઈએ; કારણ કે ઊલટી થયા પછી હૃદય અને રક્તવાહિનીઓને થકાવટ બહુજ આવી જાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(૩) કૃમિ ઉપર:—લીલાં મૂળિયાંનો રસ પાવો; એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. **(૪) જલોદર ઉપર:**—લીલાં મૂળિયાંનો રસ પાવો, એટલે સાધ્ય હશે તો જલોદર સારું થશે. **(૫) વ્રણ (ગૂમડાં) ઉપર:** ફળનું તેલ ચોપડવું; એટલે ગૂમડું ભરાઈ આવી સારું થાય છે અને રુઝાઈ પણ જાય છે. **(૬) ત્વચા(ચામડીના)રોગ ઉપર:**—ફળનું તેલ લગાડવું અથવા ઝાડની છાલ વાટી લગાડવી. **(૭)વાયુએ શરીર સૂજે તે ઉપર:**—એ ઝાડનાં પાંદડાં વાટી તેની પોટીસ બાંધવી. **(૮) આંબો જલદી વધવાને:**—પાકાં અંકોલનાં ફળો અને ઘોડાવજ એકઠાં કૂટી ચૂર્ણ કરવું. તેમાં થોડું મધ નાખવું. તે પાણીમાં ભેગું કરી, એ પાણી આંબાના ઝાડને રેડવું; એટલે આંબાનું ઝાડ જલદી વધી, તેને ફળ પણ જલદી આવે છે. **(૯) આંબાની ગોટલી:**—અંકોલના તેલના સાત પુટો આપવા. પછી તે ગોટલી જમીનમાં દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગલું જ આંબાનું ઝાડ ઊગે છે. એ જ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદી ઊગે છે. **(૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર અંકોલવટક:**—અંકોલમૂળ, પહાડમૂળ અને દેવદાર એ ત્રણે ઔષધિ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને ચોખાના ધોવરામણમાં તેની બહેડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાંની એક ગોળી ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસીને પાવી એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—દેવદાર, અંકોલ, પહાડમૂળ, એ ત્રણનાં મૂળ અને કડાછાલ (ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલ), કાળી ધાવડી, લોધ્ર, દાડમની છાલ અને રાળ આ સર્વ ઔષધોનું સમભાગે ચૂર્ણ લઈ ઉપર પ્રમાણે ચોખાના ધોવરામણમાં ગોળીઓ કરી, તેમાંથી એક ગોળી સવારે ઘસીને પાવી; આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે. **(૧૧) સોજા ઉપર:**—અંકોલનો પાલો અને કીડીના રાફડાની માટી, એ બેને બાફ દઈ, લુગડામાં ઘાલી તેથી શેકવું. **(૧૨) સોમનાથી તામ્રભસ્મ:**—અંકોલનાં ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ કરેલા તાંબાનાં કંટકવેધી પતરાં નાખી ગજપુટ કરવાથી એક જ પુટથી ભસ્મ થશે. **(૧૩) દાહજ્વર ઉપર:** અંકોલનું મૂળ અને સૂંઠ પાણીમાં ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો; એટલે તરત તાવ ઊતરી જઈ દાહ શાંત થશે. **(૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર:**—અંકોલ અને તલના પંચાંગનો ક્ષાર, મધ અને દહીંના પાણી સાથે પાવો. **(૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—અંકોલના મૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો અથવા અંકોલનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે ઊલટી થઈ ઝેર નીકળી જશે. કેટલાક વૈદ્ય ૧॥–૧॥ માસો ચૂર્ણ ૩ માસ સુધી આપે છે. **(૧૬) ગાંઠ ઉપર:**—અંકોલનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૩. અખરોટ—સં૦ અક્ષોટ. મ૦ અકરોડ. હિં૦ અખરોટ. બં૦ આખરોટ. ક૦ ખેદ્દગોડુ અથવા આખોટ. તૈં૦ ઉલ્વકાઈ. ફા૦ ચાર્તમજ. અ૦ જોઝેહિંદી. ઈં૦ વોલનટ્. લા૦ એલ્યુરાઈટી ટાયલોબા.

એ ઝાડો હિમાલયની આસપાસમાં, ચીન અને ઈરાન એ દેશોમાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઘણી જ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦–૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે. પાકેલાં ફળો જમરૂખ જેવડાં હોય છે. ફળો કાચાં અને કઠણ હોય છે ત્યારે ત્યાંના લોકો તેને મોઢામાં ચાવે છે. એ ફળોનું તેલ ખાવાને તથા બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે. **અખરોટ**—એ મધુર, કિંચિત્ ખાટું, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવૃદ્ધિકર, ઉષ્ણ, રુચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, બલકર, મલબંધકર છે અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ—એનો નાશ કરે છે. પાક વગેરે ઔષધોમાં અખરોટનો ઘણો જ સારો ઉપયોગ થાય છે અને એ એક મેવો છે. **(૧) હરસ ઉપર:**—અખરોટના તેલમાં કપડું ભીંજવી ગુદામાં રાખવું; એટલે દુઃખનો નાશ થશે. **(૨) અપસ્માર ઉપર:**—નગોડના રસમાં એની અંતરછાલ ઘસી અંજન કરવું અથવા નસ્ય કરવું. **(૩) વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર:**—અખરોટ કાંજીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે:**—ઘઉંનો રવો અને અખરોટનાં પાંદડાં સમભાગે એકત્ર કરી, તેની પૂરીઓ ગાયના ઘીમાં કરીને દૂધમાં ખાવી. તેથી સાત દિવસમાં સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દૂધ ઘણું જ વધશે. **(૫) અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર:**—કાચા અખરોટનો રસ કાઢીને આપવો; એટલે મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ એ રોગો દૂર થાય છે. **(૬) રેચ થવા માટે:**—ફળોની છાલનો કાઢો કરી પાવો અથવા તેનું તેલ ૨–૩

તોલા પ્રાશન કરાવવુ

૪. અગથિયો—સ૦ અગસ્ત્ય મ૦ અગસ્થા૦-સ્તા હિ૦ અગસ્તા હથિયા બ૦ બક ક૦ અગસે, બકપુષ્પ તા૦ અક્ક, અગતિ તુ૦ અગસે મલા૦ અગટી તૈ૦ અવિસિ, અવિસે લા૦ એગટી ગ્લાડિફ્લોરા, સેસમનિયા ગ્લાડિફ્લોરા ઇ૦ લાર્જ ફ્લાવર્ડ એગટી, વહાડી હેડા દે૦ હાદગા

એ ઝાડ ઘણા જ મોટા થાય છે અને બાગાયતમા (બગીચા વગેરે કેળવેલી જમીનમા) ઊગે છે ધોળા અને રાતા ફૂલોની એની બે જાતો છે એના પાદડા આમલીના પાદડા જેવા હોય છે એને ફૂલો અને શિગો આવે છે ફૂલના વડા અને શાક થાય છે શિગોનુ પણ શાક થાય છે એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે એ ઝાડ સાત-આઠ વર્ષથી વધુ રહેતા નથી **અગથિયો**—રુક્ષ, શીતળ, મધુર, વાતલ અને ત્રિદોષનાશક છે, તેમ જ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્રમ, ઉધરસ ગૂમડા, પિશાચબાધા, પિત્ત અને ચોથિયો તાવ, એનો નાશ કર છે એના **ફૂલ**—તૂરા, કડવા, કિચિત્ ઠડા, પાક વખતે તીખા અને વાતકારક છે રતાધળાપણુ, સળેખમ, ચોથિયો તાવ, કફ અને પિત્તનો નાશ કર છે એની **શિગો**—સારક, બુદ્ધિપ્રદ રુચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર કડવી અને સ્મૃતિપદ છે અને ત્રિદોષ, શળ, કફ, પાડુરોગ, વિષ શોષ, ગુલ્મ એનો નાશ કરે છે એની **ભાજી**—લૂખી અને પિત્તકારક છે એના **પાદડા**—તીખા કડવા જડ મધુર કિચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે અને કૃમિ, કફ, કડૂ, વિષ રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે **(૧) શરદી, મસ્તકશૂળ અને ચોથિયા તાવ ઉપર:**—અગથિયાના પાદડાના રસના ટીપા નાકમા પાડવા **(૨) આધાશીશી ઉપર:**—જે બાજુનુ કપાળ દુખતુ હોય તેની વિષમ બાજુના નાકમા અગથિયાના પાદડાનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધાશીશી મટી જાય છે **(૩) ચિત્તવિભ્રમ ઉપર:**—અગથિયાના પાલાના રસમા ગોળ સૂઠ અને લીડીપીપર એ ઔષધો મેળવી નસ્ય કરવુ **(૪) કુરશાના** વિષથી પેટમા ગાઠ બધાઈ હોય તો ધોળા અગથિયાની છાલ અરીઠાના પાણીમા ઘસીને પાવી રોગ હલકો થયા પછી ચોખાના ઓસામણમા ઘી નાખી તે શુમારે અર્ધો શેર આપવી **(૫) કફવિકાર ઉપર:**—રાતા અગથિયાના મૂળનો અથવા છાલનો અગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો એ ઔષધ છોકરાઓને આપવુ હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાચ ટીપા કાઢી મધ નાખી પાવુ ઉતાર—ખડીસાકરનુ પાણી પાવુ **(૬) સોજા ઉપર:**—રાતા અગથિયાના મૂળ અને કાળા ધતૂરાના મૂળ એ બેને ગરમ પાણીમા એકત્ર ઘસી, શરીરે લેપ કરવાથી સર્વ પ્રકારનો સોજો જલદી મટે છે **(૭) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો:**—રાતા અગથિયાના મૂળ ઉપરની છાલ ચાર ચપટી સુધી લઈ પાનના બીડામા દરરોજ ખાવી એટલે વાતવિકાર કમી થશે **(૮) છોકરાની શરદી ઉપર.**—છોકરુ જન્મે ત્યારે શરીરમા કફની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથિયાના પાલાનો રસ બે ટીપા કાઢી તેમા ચોગણુ મધ નાખી, તે મિશ્રણ આગળી દ્વારા તે છોકરાના તાળવામા ચોપડતા જ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને છોકરુ હોશિયાર થાય છે આ વખતે સુયાણી(દાઈયાણી)એ સાવચેતી રાખવી જોઈએ **(૯) અપસ્માર ઉપર**—અગથિયાના પાદડાનો રસ ગોમૂત્ર અને કાળા મરીની ભૂકી નાખી આપવો **(૧૦) કોઈ પણ ભસ્મનો રાતો રગ (પરાગ જેવો) આવવા માટે**—એના પાનનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે

૫. અગરુ—સ૦ સ્વાદગરુ મ૦ અગર હિ૦ બ૦ ક૦ તા૦ અગર તૈ૦ અગરુચેકુ તુ૦ હાગલગધ મલા૦ અમ્લિ ફા૦ કસબેમવા, અ૦ ઉદગરકી ઇ૦ ઈગલવુડ લા૦ એકીલેરિયા એગેલોકા ગ્રી૦ અગેલોકન પ્રમાણ ૫ થી ૧૫ રતી

અગરુચદન એ મોટો સુગધી પદાર્થ છે અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને ચોળવાના કામમા એનો ઉપયોગ થાય છે એ ધૂપોપયોગી છે એના ધૂપથી મનને ઘણો આનદ થાય છે

અગરના ઝાડ સબધી શોધ કરતા પ્રાચીન પુસ્તકોમાથી નીચની માહિતી મળે છે પ્રાચીન યહૂદી લોકોને ‘અલહોટ’ આ નામથી આ વનસ્પતિ જાણમા હતી ગ્રીક અને રોમન લોકોએ તેને ‘અગેલોકન’ એ નામ આપેલુ હતુ પ્રાચીન અરબી લોક તેને ‘અઘલૂખી’ કહેતા પરતુ પાછળથી એ નામ બદલીને તેમણે ‘હિદી ઉદ’ આ નામ આપ્યુ

અગરના ઝાડો બગાળા ઇલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ સિલહટ જિલ્લાની આસપાસ ‘જટિયા’

પર્વત પર થાય છે તેજ પ્રમાણે આસામ પ્રદેશમા પણ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ બગાળા ઇનાકાની દક્ષિણે ઉષ્ણ કટિબધ ઉપરના પ્રદેશમા પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે ચીનની સરહદ નજીક 'નવકા' શહેરના તાબાના 'ચતિયા' બેટમા પણ આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે મલબારમા પણ કોઈક ઠેકાણે આની ઉત્પત્તિ થાય છે

અગરના ઝાડ મોટા હોઈ, સદા સર્વકાળ લીલાછમ હોય છે એનુ થડ અને ડાળીઓ ઘણુ કરીને વાકી થાય છે એના પાદડા આકારમા અરડૂસીના પાદડા સરખા અને ઝીણા ડીટડા ઉપર થાય છે આ ઝાડ ચૈત્ર (એપ્રિલ) મહિનામા ફૂલે છે અને તેના બીજ શ્રાવણ (ઑગસ્ટ) મહિનામા પાકે છે લાકડુ નરમ હોઈ, તેના છિદ્રો કોમળ રાળ જેવા સુગધી પદાર્થથી ભરેલા થાય છે આ સુગધી પદાર્થ ઝાડને ટોચા મારીને કાઢી લે છે અગરનુ લાકડુ જલદીથી સડી જાય છે અને સડવાના ભાગમા એક પ્રકારની સુગધ ઉત્પન્ન થાય છે એની સુગધી જલદી ઉત્પન્ન કરવાને અગરનુ લાકડુ ભીની જમીનમા દાટી મૂકે છે દાટવાથી જે ભાગ સડવા લાગે છે તે તેલિયો, જડ અને કાળા રગનો હોય છે તે પછી તેની હલકી ભારે જાતિ જુદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમા નાખે છે જે કકડો પાણીમા છેક ડૂબી જાય તે 'ગરકી' અને જે અર્ધ ડૂબે તે '**નિમગરકી**' (અર્ધ ગરકી) તથા જે છેક ઉપર તરે તે '**સમાલે**' આ પ્રમાણે એના નામ આપે છે છેવટની જાત છેક સાધારણ છે ગરકી અગર કાળા રગનો હોય છે અને બાકીના ફીકા ભૂરા રગના થાય છે આયુર્વેદિક ગ્રથોમા કૃષ્ણાગર, દાહાગરુ, કાષ્ઠાગરુ, સ્વાદ્વગરુ અને મગલ્યાગરુ એવી પાચ જાતો વર્ણવેલી છે ઉત્તમ લોકોની અથવા વેપારીઓની ભાષામા હિંદી, સમદરી, કમરી અને સમકલી આ ચાર અગરની જાતો માનેલી છે આ નામો ઘણુ કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પડેલા હશે એમ જણાય છે ઉપરની ચાર જાતો પૈકી પહેલી જાતનો અગર કાળો, બીજી જાતિનો પહેલા કરતા વધારે તેલિયો, ત્રીજો ફીકા રગનો અને ચોથો ઘણો સુગધીદાર હોય છે કેટલેક ઠેકાણે 'બરી' અને 'જગલી' આ બે જાતો વપરાય છે તેમાથી પહેલી જાતિનુ લાકડુ સફેદ હોય છે અને બીજી ઉપર કાળી લીટીઓ થાય છે આ ઔષધિઓમા વાપરવા લાયક ઉત્તમ અગર સિલહટ તરફથી જ આવે છે તેને ગરકી અગર અથવા ગરકીઉદ કહે છે તે સ્વાદે કડવો કાઈક તૂરો, સુગધીદાર અને તેલિયો હોય છે ઔષધિમા અગરનો ચૂરો કદી વાપરવો નહિ તેનુ કારણ એવુ છે કે, તેની સાથે લાકડાનો ભૂકો કરી તે પાણીમા ભીજવી રાખી મૂકે છે અથવા લાકડુ બરોબર ખાડીને તેની સુગધ, તેલિયાપણુ વગેરે બદામમા ખેચીને બદામનુ તેલ કાઢે છે અને રહેલો ચૂરો બજારમા વેચવાને રાખે છે એટલે તેનો ઔષધગુણ ઓછો થયેલો હોય છે, તેથી તે ઔષધમા વાપરવાથી બરાબર ગુણ થતો નથી આ સિવાય અગરના ભૂકામા ચદન અને તગરની ભેળ કરેલી હોય છે 'ઇખ્તિયારત-ઈ-બદિઆઈ' નામના ગ્રથના કર્તાએ ઉપર કહેલી સર્વ જાતિથી એક જુદી જ જાતના અગરનુ વર્ણન કરેલુ છે આ જાત જાવાબેટથી દશ દિવસના પ્રવાસના અતર ઉપર આવેલા 'ચિત્ત' બદરથી આવે છે તેની કિમત સોનાના ભારોભાર થાય છે અગર દેવતા ઉપર રાખ્યા સિવાય તેમાથી સુગધ આવતી નથી પરતુ આ અગર તો હાથમા રાખી મૂકવાથી હાથના બફારાથી તેમાથી નાજુક સુગધ આવે છે અગરની જ જાતિનુ બીજુ એક તગર નામનુ સુગધી લાકડુ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અગરના કરતા સોઘુ હોવાથી, અગરને બદલે કેટલાક લબાડ લોકો વેચે છે મુબઈના બજારમા ત્રણ પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે અને તેનો 'સિનામ' અથવા 'સાવરધી', 'સિંગાપુરી' અને 'ગાગુગી' આ નામથી વ્યવહાર થાય છે આ સિવાય ઝાંઝીબારથી પણ અગર આવે છે ખોટો અગર પણ કેટલીક વેળા વેચવા રાખેલો નજરે પડે છે બજારમા જે નમૂના હોય છે, તેનો રગ ભૂરાશથી બદલાતો બદલાતો કાળાશ પડતા ભૂરા સુધી થાય છે અગરના લાકડામા ગુદર જેવો જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે તેના ઓછાવત્તા પ્રમાણ ઉપર લાકડાના રગનુ માપ આધાર રાખે છે ઉપરની સર્વ જાતિના લાકડા ઉપર કાળા રગની લીટીઓ હોય છે સર્વોત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામા ખાડા પડેલા હોય છે અને તે પાણીમા ડૂબે છે તેનો કકડો દાત નીચે રાખીને ચાવવાથી નરમ થાય છે તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે તેને દેવતા ઉપર રાખવાથી સુગધ આવે છે અને ખોટો અગર બાળેલો હોય તો રબર બાળ્યા પ્રમાણે દુર્ગધ આવે છે

અગર—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવો, તીખો, સ્નિગ્ધ, માંગલ્યકારક, રુચ્ય, ધૂપ માટે યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે એ વાયુ, કફ, કર્ણરોગ અને કોઢ વગેરેનો નાશક છે અને લેપ માટે અથવા શરીરે મર્દન કરવા માટે ઉત્તમ છે * અગરનુ તેલ સુવાસ માટે વાપરે છે કોચીન અને ચીનમા અગરની છાલના કાગળ બનાવે છે અને અગર નાખીને તપાવેલુ પાણી પીવાથી તાપથી તરસ લાગે તે શાંત થાય છે **મૃગી–અપસ્માર ઉપર:**—તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે યુરોપમા સંધિવાત અને આમવાતમા તેનો ઉપયોગ કરે છે. **કૃષ્ણાગરુ**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમા ગયાથી પિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને લઘુ છે એનુ ચૂર્ણ પિત્તકારક છે અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગ્દોષ, કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે **દાહાગરુ**—કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિજનક અને કેશશોધક છે **કાષ્ઠાગરુ**—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રુક્ષ, કફનાશક છે અને મુખરોગ–જીનટી તેમ જ વાયુનો નાશ કરે છે **સ્વાદ્વગરુ**—તૂરો અને ઉષ્ણ છે અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે **માંગલ્યાગરુ**—શીતળ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે **(૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—અગરુનો લેપ કરવો **(૨) દાહ ઉપર:**—અગરુ–ચંદનની ભૂકી શરીર ઉપર ચોળવી એટલે દાહ શમશે **(૩) વલ્મિકા (ગોઠણના) ઉપર કીડિયારા જેવા સોજા આવવા અથવા પગના તળામા થઈ ઊભી નળીમા પ્રસરી જાય છે તે વ્યાધિ ઉપર:**—અગરુ, ચંદન, એલચી, જાઈના પાન, લીમડાની છાલ, સિલારસ, મનશીલ, હરતાલ એ ચીજોને કૂટી તેનાથી ચારગણુ તલનુ તેલ લઈ તેમા પકવી તે તેલ ચોપડવુ, એટલે વલ્મીકરોગ દૂર થશે **(૪) તાપથી ઘણો પરસેવો આવે છે તેને માટે:**—અગરુ, વાળો, ચંદન, નાગકેસર(કાળા રંગનુ)નુ ચૂર્ણ કરી બોરડીની અંતરછાલના પાણીમા કાલવી શરીરે લેપ કરવો, એટલે ગરમીથી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે **(૫) ઉબટણ અથવા સુવાસિત ભૂકી:**—અગરુ, કપૂર, કેસર, લોબાન, લોધર, ઇસેસ, વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ, એ સમભાગે લઈ તેની ભૂકી કરી, શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે **(૬) વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે:**—અગરુનુ પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાંટે છે **(૭) શરીરે** ઘણી આગ બળતી હોય તો કૃષ્ણાગરુ ચંદન ઘસી લેપ કરવો **(૮) અગરબત્તી બનાવવાની રીત પહેલી:**—કાળો અગર ૪ ભાગ, વાળો ૨ ભાગ, નાગરમોથ ૪ ભાગ, તગર ૨ ભાગ કચૂરો ૨ ભાગ, સુખડ ૧૮ ભાગ, છડીલો ૨ ભાગ, ગહલો ૨ ભાગ, ગુલાબકળી ૨ ભાગ, નખનો ૪ ભાગ ગૂગળ ૨ ભાગ, લોબાન ૪ ભાગ, શિલારસ ૧૮ ભાગ, કસ્તૂરી ૧ ભાગ અને મેદાલકડી ૯ ભાગ–એ પ્રમાણે સઘળી જણસો એકત્ર કરી કસ્તૂરી અને શિલારસ સિવાય બાકીની ચીજો ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવુ પછી તે ચૂર્ણમા કસ્તૂરી અને શિલારસ મેળવી, કાળાશ લાવવા થોડી કોલસાની ભૂકી પણ નાખવી અને ચીકાશ કમી થાય તો તેમા થોડો ગોળ પણ મેળવવો પછી વાંસની સોટીઓ ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી સળીઓ કાઢી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સૂકવવી અગરબત્તી બનાવતા હાથે ન ચોંટે એટલા માટે તેના ઉપર તેજ મસાલાની ભૂકી નાખવી અથવા બીજો કસવાળો સુવાસિત ભૂકો નાખવો **રીત બીજી:**—મલબારી સુખડ ૦ાા તોલો, કાળા અગર ०ા તોલો, સૂકો દેવદાર નવટાંક, ગહલો ૧ તોલો, બ્રાહ્મી ૪ તોલા, નખલા ૫ તોલા, મધ ૯ તોલા, કોડિયો લોબાન ૫ તોલા, ગૂગળ ૨ તોલા, મેદાલકડી ૪ તોલા, સાકર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કસ્તૂરી ૦ાા તોલો અને અંબર ૧ાા તોલો લઈ, ઉપરની રીત પ્રમાણે જ મધમા અગરબત્તી તૈયાર કરવી અંબર ઘણો મોંઘો છે મળવો અશક્ય હોવાથી તેને બદલે કચ્છમા થતો આશાપુરી ધૂપ વાપરવો આ ખૂબ સોંઘો હોઈ એની સુવાસ ઘણુ કરીને

* અગરને ચરક શરદી અને ખાંસીનો નાશકર્તા માને છે સુશ્રુતસંહિતામા વાત અને કફનો નાશક શરીરનો રંગ સુધારનાર, ચળ અને કોઢનો નાશકર્તા કહેલ છે અગરની સાંકડીને પાણીમા ઉકાળીને તે પાણી પીવાથી તાવમા લાગેલી તરસ ઓછી થાય છે એને મૃગી ઉન્માદ આદિ રોગોમા પરમોપયોગી ગણી છે એ ગરમ પ્રકૃતિને હાનિકારક છે એનો ઉતાર કપૂર અને ગુલાબ છે પ્રતિનિધિ તજ, લવંગ અને કેસર છે માત્રા ૨ માસા નવા મત મુજબ અગર વાતવાહિનીઓને ઉત્તેજક છે વાતરક્ત અને આમવાત ઉપર અપાય છે, સાંધાઓ ઉપર લેપ કરાય છે અગરના ક્વાથથી તરસ છીપે છે અને રોગીને હોશિયારી આવે છે વમન, અતિસાર અને આમપ્રકોપ પર અગરનુ ચૂર્ણ અપાય છે

અબર સરખા જ આવે છે

૬. **અઘાડી** (ખોડી અઘાડી, પોપટી કાગ)—સં૦ હિ૦ કાકજંઘા, મસી મ૦ કાગ દે૦ ધાવકાડી બં૦ કેઆટેડા, કાટા ગુડકાડલી ક૦ ચિલેચ, જીરી ચિલેચ તૈ૦ નાલા દુરિચ્ચણિકે લા૦ લિયાહિર્ટા

એના પાદડા અઘેડાના પાદડા જેવા હોય છે છોડ પણ તેવડો જ એટલે કમરપૂર ઊંચો હોય છે એના પાદડા ઘણા સુંવાળા હોય છે ખોડી અઘાડીને દક્ષિણમા ધાવકાડી પણ કહે છે **ખોડી અઘાડી**×—તૂરી તીખી, ઉષ્ણ, કડવી અને બલકર છે, તથા કફ, વ્રણ, કૃમિ, બધિરતા, વિષમજ્વર, અજીર્ણ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંડૂ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે **(૧) વ્રણ ઉપર :**—ખોડી અઘાડીનો પાલો બાળી, ઘીમા અથવા તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો **(૨) કાનમાં જીવડું ગયું હોય તો :**—ખોડી અઘાડીનો રસ કાનમા નાખવો **(૩) ઘોડાને ભાઠું (પીઠ) પડે છે તે ઉપર :**—ખોડી અઘાડીનો પાલો બાળી તેલમા ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી **(૪) કર્ણનાદ અને બહેરાપણા ઉપર :**—ખોડી અઘાડીનો રસ કાનમા નાખવો **(૫) ખરજવા, દાદર અને ચટાને માટે :**—ખોડી અઘાડીના ઝાડની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી **(૬) નિદ્રા આવવા માટે :**—ખોડી અઘાડીના મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવા **(૭) શ્વેતપ્રદર ઉપર :**—ખોડી અઘાડીના મૂળનો રસ લોધ્રનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો

૭. **અઘેડો**—સં૦ અપામાર્ગ મ૦ અઘાડા હિ૦ ચીરચીરા, આગા, લટજીરા પ૦ પુસકંડા મા૦ આધીઝાડા, રા૦ અઘાઝોલી બં૦ અપાંગ ઉ૦ ઉત્તરણે તૈ૦ ઉત્તરેની અદુચ્ચીણિકે તા૦ નાયુરવી મલા૦ કડાલાડી ફા૦ ખારખાસગોના અ૦ આત્મકમ ઇં૦ રફ ચાફ ટ્રી, લા૦ એચીરેથસ એસ્પિરા

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમા અપાર ગુણ રાખેલા છે, પણ તે તે ગુણોની શોધ કરનાર જોઈએ પ્રાચીન ઋષિવર્યોએ અરણ્યમા રહી, પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની શોધ કરી રાખેલી અને કાળાંતરે થનારી સંતતિની તે વનસ્પતિ વિષે હમેશ પૂજ્યબુદ્ધિ રહે એટલા માટે તેઓએ કોઈ કોઈ વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામા ઉપયોગી કરી લીધી એ બાબતમા તેઓનુ અતિશય દૂરદર્શીપણું જણાય છે, પરંતુ આવી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા ગુણાવહ ખાદ્ય અને પેય ઉપર આપણો વિશ્વાસ છે ક્યાં? આપણા પૈકી કઈક લોકો પરકીયના ગુલામ થયા છે, એટલે પરકીયનુ ઉચ્છિષ્ટ વધે તે તો તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે! આ દુનિયામા દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજો કોઈ જ ન હોવા છતા તેનો ધિક્કાર કરી, શક્તિ આપવા માટે 'કોડલીવર ઓઇલ' (મચ્છીનુ તેલ) જ તેઓને સારુ અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યુ છે! એ ઠીક, પરંતુ નાના નાના છોકરાઓને જોઈ તો દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતા, સવારમા ચાનુ શક્તિહારક ગરમ પીણું જ આપવાનો ઘણાએએ રિવાજ પાડેલો છે અહા!! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ

× **અઘાડીને** શ્રી ચીમનલાલ વૈષ્ણવે **ઔષધિકોષમા** અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ માની છે, પરંતુ લોકો એને અઘાડીના નામથી સારી રીતે જાણે છે એટલે એ સુપ્રસિદ્ધ છે એ અઘેડાના જેટલી જ ઊંચી વધે છે પાદડા પણ એના જેવા થાય છે માત્ર અઘેડાના પાદડા આછા રાખોડિયા રંગના હોય છે પણ આ ખોડી અઘાડીના પાદડા ઘટ્ટ લીલા જ રંગના હોવાથી તેઓને બીજનો ઉદ્ભવ થયા પહેલા પણ સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે, કારણ કે બને અઘાડીઓની સોટીઓ પર એકસરખી દાગો (રેષા) હોવાથી બાળપણમા તેને ઓળખવામા વાંધો આવતો નથી અઘેડાની માફક એને ઝીણી ફાસોમા લપેટેલા બીજ થતા નથી પરંતુ આસોદની માફક નાનીમોટી દશ દાસોવાળા અણીદાર પોપટામા માત્ર એક જ બીજ લગભગ ચણોઠી કે મગ જેવડું અને લાલ રંગનુ થાય છે આ બે વાતે અઘાડી અઘેડાથી જુદી પડે છે, વ્રણાદિકને રૂઝ લાવવામા અઘાડી કરતા આ ખોડી અઘાડી ત્રણચારગણો ગુણ કરે છે એના રસ તનના તેલમા સીજવી તેલ માત્ર રહેથી તેલ જુદું નિતારી લઈ તે ગરમ ગરમ તેલમા જ તેલનો ચતુર્થાંશ ભાગ સફેદ મીણ નાખી ઠરવા દેતા તેનો વ્રણને શીઘ્ર રૂઝવનાર ઉત્તમ મલમ બને છે એમા સફેદો અને મોદાર એ બેમાથી એક અથવા બને પાછળથી મેળવી શકાય છે વળી વિદેશી દવા વાપરવી હોય તો એ તૈયાર થયેલા મલમમા 'કારબોલિક એસિડ' પણ મેળવી શકાય છે એના સૂકા લાકડાને દાતણની માફક ચાવી તેના રસના ત્રણ ઘૂંટડા પી જવાથી તે ગળાની અંદરના અનેક રોગોને માત્ર એક જ દિવસમા શાંત કરે છે એમ અમને ઘણી વેળા ખાતરી મળેલી છે

શાણપણાની વૃત્તિને ! ! આવા વિપરીત આચરણનુ પરિણામ વિપરીત જ આવનાર છે એમા કહેવુ જ શુ ? પરતુ હજી પણ લોકોની આખો ઊઘડતી નથી, એ,આશ્ચર્ય જ કહેવાય !

આ એક આપોઆપ થનાર જગની છોડ છે એ વર્ષાયુ (વર્ષાકાળે થનાર) છે એની ઊચાઈ ચારથી ૭ ફૂટ સુધી હોય છે. વર્ષાઋતુમા આની ઉત્પત્તિ પુષ્કળ થાય છે અઘેડો હિંદુસ્તાનમા બધે ઘણો થાય છે એની ડાખળી ઉપર રેસા અને ઘણી ઝીણી ફાસો હોય છે એના પાદડા સામ સામા હોય છે અને તેનો આકાર કાઈક તુલસીપત્ર પ્રમાણે લબગોળ હોય છે પાનની નીચલી બાજુ નરમ હોઈ, પાછલી કાઈક ખરબચડી હોય છે અને તેના ઉપર ઘણી ફાસો હોય છે ડાખળીની બને બાજુએ બબ્બે ડીટડા એકમેકને લાગેલા થાય છે નીચલા ડીટડા ઉપર ઘણુ કરીને એક પાન હોય છે અને ઉપરનુ ડીટડુ ડાળી જેવુ હોઈ તેના ઉપર નાના નાના ઘણુ કરીને ૭-૭ પાન હોય છે તે પાદડા સન્મુખ હોય છે નીચેના ડીટડા ઉપરનુ ડીટડુ લાબુ હોય છે. અઘેડાની ટોચ ઉપર પાદડાની મધ્યમા એક લાબો તૂરો નીકળે છે, તેમા અતિશય બારીક, નરમ, કાગવાળા અને રાખોડી જેવા રગના બીજ હોય છે આ આખો છોડ અને તેના બીજ ઔષધિના કામમા આવે છે અઘેડાની ત્રણ જાત થાય છે એ ધોળા, રાતા અને પાણ અઘેડા(નદી-તળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગ્યામા થનારા)માથી ધોળો અઘેડો ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે અઘેડાનુ ઝાડ દતધાવન (દાતણ) માટે ઘણુ જ ઉપયોગી છે અઘેડાના ઘણાક સસ્કૃત નામો અર્થવાળા છે અઘેડાનો ક્ષાર (ખાર) થાય છે તેમા અપામાર્જન (સ્વચ્છ) કરવાનો ગુણ છે, એટલે તેનું 'અપામાર્ગ' (સ્વચ્છ કરનાર) એવુ નામ સસ્કૃતમા છે પૂર્વે ધોબી લોકો આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરતા હતા એના ફૂલની મજરી બરડ હોવાથી તેનુ સસ્કૃતમા 'ખરમજરી' નામ પડેલુ છે એના બીજ ઉપરની ફાસો નીચે વળેલી હોય છે, એથી એને 'અધઃશલ્યા' કહે છે એના પાદડામા ક્ષાર વિશેષ હોય છે, એથી એને 'ક્ષારમધ્યા' કહે છે આ ક્ષાર કાર્બોનેટ ઑફ પોટાશના જેવો છે સો ભાર વજનના દ્રવ્યમાથી—પાદડામાથી ૨૧૫૦, લાકડામાથી ૩૮૦૧ અને મૂળમાથી ૨૮૫૮ આ પ્રમાણ ખાર નીકળે છે **ધોળો અઘેડો**—કડવો, ઉષ્ણ, સારક, ગ્રાહક, કિચિત્ તીખો, કાતિકારક, પાચક અને અગ્નિદીપક છે તથા નસ્ય અને ઊલટી કરાવવામા એ પ્રશસ્ત છે કફ, કડૂ, ઉદર, અર્શ, રક્તદોષ, મેહરોગ, વાયુ, શૂળ, અપચી, દદ્રુ, ઊલટી અને આમ-એનો નાશ કરે છે **રાતો અઘેડો**—કિચિત્ તીખો, શીતળ, મલાવરોધક, ઊલટીકર અને વાયુનો વિષ્ટભ કરનાર તથા રૂક્ષ છે અને વ્રણ, વાયુ વિષ કફ કડૂ એઓનો નાશ કરે છે **એના બી**—રસકાળે દુર્જર, મીઠા, શીતળ, મલાવષ્ટભક, રુક્ષ, ઊલટી કરાવનાર અને રક્તપિત્તનાશક છે તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે **પાણ અઘેડો**—(ભેજવાળી જગ્યામા થનારો) તીખો છે એ સોજો, વાયુ, કફ, ઉધરસ અને શોષ એનો નાશ કરે છે **(૧) વીંછીના દશ ઉપર**:—અઘેડાની છાલ અથવા મૂળ પાણીમા ઘસી દશ ઉપર ચોપડવા અઘેડાના મૂળ પાણીમા ઘસી, તે પાણી ગાળી એ પાણી કડવુ ન લાગતુ હોય ત્યા સુધી થોડુ થોડુ પીવાને આપવુ પાણી કડવુ લાગે કે વિષ ઊતર્યું એમ સમજવુ **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર**:—અઘેડાની કૂણી ટીશીઓનો રસ કાઢી તે મધમા સાત દિવસ ચાટવો, અથવા અઘેડાના બિયા મધમા ચાટવા **(૩) કૂતરાના વિષ ઉપર**:—અઘેડાના મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવા અને કુવારપાઠાનો ગર્ભ અને સિધવ દશ ઉપર બાધવો, એટલે ત્રણ દિવસમા વિષ ઊતરી જશે **(૪) દતશૂળ ઉપર**:—અઘેડાનો રસ ચોપડવો **(૫) કર્ણનાદ ઉપર**:—અઘેડાના ક્ષારનુ પાણી અને અઘેડાનો કલ્ક (ચટણી) તલના તેલમા ખૂબ તળી તે તેલ કાનમા નાખવાથી કર્ણનાદ અને બધિરતા જાય છે **(૬) આખો દુખવા આવ છે તે ઉપર**:—અઘેડાના મૂળિયાનું ચૂર્ણ અને થોડો સિધવ તાબાના વાસણમા ઘાલી દહીની તરમા ઘૂટવુ અને તેનુ અજન કરવુ **(૭) આખમા ફૂલ પડે છે તે ઉપર**:—અઘેડાના મૂળ મધમા ઘસી અજન કરવુ. **(૮) રતાંધળાપણા ઉપર**:—સધ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી અઘેડાના મૂળ સુમારે ૧ તોલા સુધી સૂતી વખતે આપવા, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ **(૯) પિત્ત ઉપર**:—અઘેડાના બિયા રાતે છાશમા પલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામા ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે તે ઉપર ભાત અને ઘી ખાવા **(૧૦) કફ ઉપર**:—અઘેડાનુ ઝાડ મૂળ સુદ્ધા બાળી તેની રાખ કરી એક વાલથી

બે વાલ સુધી મધમાં ખાવી; એટલે કફનો નાશ થાય છે. એ જ રાખ પાણી અને ગોળમાં આપવાથી જલોદર અથવા બીજાં અંગમાં થયેલો સોજો ઊતરશે. **(૧૧) ચોથિયા તાવ ઉપર:—** કુમારિકાએ કાંતેલા સૂતર વડે રવિવારે અઘેડાનું મૂળ ચોથિયા તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાંધવું. **(૧૨) રક્તાર્શ (દૂઝતા હરસ) ઉપર:—** અઘેડાનાં બિયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં, એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે. **(૧૩) મસ્તકરોગ ઉપર:—** અઘેડાનાં બિયાંની દૂધમાં ખીર કરી ખાવા આપવી, એટલે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી. **(૧૪) કોગળિયા (કૉલેરા) ઉપર:—** અઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને પાવાં અથવા બિયાંનો કલ્ક કરી, ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. **(૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:—** અઘેડાના મૂળ છાશમાં ઘસીને પાવાં. **(૧૬) પુષ્પાવરોધ ઉપર:—** અઘેડાનાં મૂળ જનનેંદ્રિયમાં ધારણ કરવાથી પુષ્પાવરોધ, યોનિશૂળ, એનો નાશ થાય છે. **(૧૭) કરોળિયા ઉપર:—** અઘેડાના ક્ષારના પાણીમાં માલકાંકણીનું તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પછી તે ચોપડવું. **(૧૮) ઉપદંશ ઉપર:—** અઘેડાનાં મૂળનો રસ ૨૪ તોલા કાઢવો. તેમાં જીરાની ભૂકી પોણો તોલો નાખી તે પીવા આપવું. **પથ્ય—** ગળપણ વગરનો મોળો ખોરાક આપવો. મીઠું બંધ કરવું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. તેનો ઉતાર— બોરડી અથવા જાસૂદીના પાલાનો રસ આપવો; એટલે આગનું શમન થશે. **(૧૯) પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:—** અઘેડાનાં ચારપાંચ પાંદડાં ચાવી ખાવાં અથવા તેનો રસ પીવો. **(૨૦) જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:—** રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં સ્નાન કરી અઘેડાનાં મૂળ કાઢી લાવવાં અને તે ઊંધાં ટાંગી મૂકવાં. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોડે બાંધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી તાબડતોબ તે કાઢી લઈ, વહેતા પાણીમાં નાખી દેવાં. વાર કરવાથી ગર્ભાશય બહાર પડવાનો સંભવ છે. ધોળા અઘેડાનાં મૂળ કમરે બાંધવાં એનો પણ એ ગુણ છે. **(૨૧) કંઠકુબ્જસન્નિપાત ઉપર:—** અઘેડાનો રસ અને લીંડીપીપર એનું નસ્ય આપવું. **(૨૨) ઉધ્ર્વસ ઉપર:—** અઘેડાનું ચૂર્ણ એક ટાંક, મરી એક ટાંક, એકત્ર કરી મધમાં ચાટવું. **(૨૩) કફજ્વર:—** અઘેડાના પંચાંગનો કાઢો ત્રણ માસા પર્યંત મધ નાખી આપવો. **(૨૪) ચોથિયા તાવ ઉપર:—** રવિવારે અઘેડાનો પાલો લાવી, ગોળમાં વાટી ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી તાવ આવ્યાના પૂર્વે આપવી. **(૨૫) નાશાર્સ (નાકમાં થનારા મસા) ઉપર:—** અઘેડાનાં બિયાં, સિંધવ અને ચૂલા ઉપરનો ધુમાસ, એ તેલમાં નાખી તે તેલ પાકું કરવું ને ગાળી લઈ નાકમાં ટીપાં પાડવાં. **(૨૬) અપામાર્ગ ક્ષાર:—** અઘેડાના છોડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમાં રાખી તેમાં રાખથી ચોગણું પાણી નાખી ખૂબ હલાવવી. પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી લોખંડની કઢાઈમાં કાઢી, કઢાઈ નીચે તાપ કરવો; તેમાંનું પાણી બળી જઈ કઢાઈના તળિયે ધોળો ક્ષાર વળગી રહેશે. તે કાઢી લેવો. આ રીતિએ બીજાં ક્ષારવૃક્ષોનો ક્ષાર કરવો. **(૨૭) બરોળ ઉપર:—** અઘેડાનો ક્ષાર ગોળમાં કાલવી ખાવો. **(૨૮) જલોદર ઉપર:—** અઘેડાની પાંચ તોલા લીલી સળીઓ લાવી તેમાં પંચોતેર તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા રહે ત્યારે ગાળી રાખવું અને દર વખતે પાંચ તોલા પ્રમાણે આપવું. **(૨૯) શર્કરા(પથરીનો ભેદ–પેશાબમાં રેતી જેવો પદાર્થ થાય છે તે)રોગ ઉપર:—** અઘેડાનો ખાર ગોખરુના અથવા પહાડમૂળ-(કાળીપાટ)ના ઉકાળામાં આપવો. **(૩૦) વ્રણ ભરાઈ આવવા ઉપર:—** અઘેડાનો ક્ષાર વ્રણમાં ભરવો.×

× નવા ચિકિત્સકોના મત મુજબ અઘેડો તીખો, કડવો, તીક્ષ્ણ, દીપન, અમ્લતાનાશક, રક્તવર્ધક, શુદ્ધિકર, અશ્મરીનાશક, મૂત્રજનન, મૂત્રની અમ્લતાનાશક, સ્વેદલ, કફઘ્ન અને પિત્તસારક છે. બીજી ઔષધિઓની સાથે આપવાથી આની અસર બહુ જ જલદી થાય છે. હોજરીના રોગમાં કડવી ઔષધિઓની સાથે, લોહીના રોગમાં લોહભસ્મની સાથે, ફેફસાંના રોગમાં સુગંધી અને સ્નેહન દવાની સાથે, વૃક્કવિકારમાં સ્નેહન દ્રવ્યની સાથે અને પિત્તપ્રકોપજનિત રોગો પર તથા યકૃત પર લાભદાયક ઔષધિઓની સાથે અપાય છે.

પ્રમાણ: મૂળ ૦ાા થી ૧ તોલો, રાખ ૫ થી ૧૫ રતી, ક્ષાર ૨ થી ૪ રતી, બીજ ૦ાા થી ૧ તોલો.

ભોજનના પહેલાં અઘેડાનું સેવન કરવાથી હોજરીમાં પાચક રસ વધે છે અને હોજરીમાં વાતનાડીઓના દાબથી ઉત્પન્ન થતી પીડા ઓછી થઈ જાય છે. એટલા માટે અઘેડા અજીર્ણ, હોજરીની નિર્બળતા, દર્દ અને બગાસાં આવવાં ઇત્યાદિ લક્ષણ હોય તો કડવી દવાઓની સાથે અપાય છે. પ્રમાણ ઓછું આપવું જોઈએ.

૮. **અજગરી**—સં૦ ગુ૦ મ૦ અજગરી.

પારો બાંધવા વિષે જે ચોરાસ વલ્લી કહેલી છે, તેમાંની આ એક છે. એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે અને એ અજગર નામના સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેલાની લંબાઈ ૫-૬ હાથ હોઈ તે રસભરિત હોય છે અને તેના ઉપર પાંદડાં થોડાંજ હોય છે. ઉપયોગ—એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાને દિવસે લાવી તેના ટુકડા કરવા. પછી તે દૂધમાં નાખી ઉકાળી તે દૂધ પીવું અને પરેજી પાળવી; એટલે એના સેવનથી શરીર બળવાન થાય છે. કાંતિ સારી થાય છે સાંભળવામાં સારું આવે છે અને આયુષ્ય વધે છે. એવું સુશ્રુતાચાર્યે કહેલું છે.

૯. **અંજન**—અંજનનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણાં જ થાય છે. આ ઝાડ સાધારણ દશબાર હાથ ઊંચાઈના હોય છે એની ડાળીઓને મોર આવી સુંદર જાંબુઆ રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં પાદડાંમાંથી પીળો રંગ ઉપજ થાય છે.

૧૦. **અંજની**—અંજની એ ઝાડ ફક્ત ખાનદેશમાં જ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. એના પાદડાં મરગવાના પાંદડા જેવાં; પરંતુ તે કરતા નાના હોય છે. એને ઝીણી શિંગો આવે છે. એનું લાકડું ઇમારત બાંધવામા સારું છે. આ ઝાડનાં પાદડાં ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે ઘાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે આ પાંદડાં ખાઈ ઢોર જીવે છે, એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે, તેમ જ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે તેનાં દોરડાં થાય છે. **(૧) પ્રમેહ ઉપર:**— અંજનીનાં મૂળનુ દૂધ અથવા પાદડાનો રસ કાઢી આપવો. અંજનીનાં પાદડાનો આંખોના રોગમા ઉપયોગ થાય છે, એવું કહે છે

૧૧. **અજમો**—સ૦ યવાની, યમાની, મ૦ ઓવા. હિં૦ અજવાઈન, અજમાઈન, બં૦ યમાની યોયાન ક૦ અજવાન, આમુ ઓડું, ઉડું. તૈ૦ ઓમામુ ઓમમી. તા૦ મલા૦ ઓમં, અમન તું૦ ઓમા. ફા૦ અનવા, નાનુખા. અ૦ કમૂત મુલકી ઇ૦ બિશાસ વિડસિટ લા૦ કેરત્ કોપટીકમ.

અજમો ખેતરમા થાય છે. એનો છોડ આશરે હાથ-દોઢ હાથ ઊંચો વધે છે. અજમો પ્રસિદ્ધ છે. એનો ઔષધમા પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અજમામાંથી એક પ્રકારનુ સત્ત્વ કાઢે છે તેને અજમાનાં ફૂલ કહે છે એ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉજ્જયિની શહેરમા બને છે **અજમો**—તીખો, કડવો, રુચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હૃદ્ય, સારક અને વૃષ્ય છે; તથા વાતાર્શ, કફ, શૂળ, આધ્માન, વાંતિ, કૃમિ, શુક્ર દોષ, ઉદર, આનાહ. હૃદ્રોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, દંદૂજરોગ અને આમવાત—એનો નાશ કરે છે **(૧) પેટપીડા, નળ, ઉધરસ અને અજીર્ણ ઉપર:**—અજમો ખાઈ ઉપર ગરમ પાણીનો ઘૂંટડો પીવો. **(૨) શીતપિત્ત (શીળસ) ઉપર:**—ગોળ અને અજમો ખાવો. **(૩) સળેખમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:**—અજમાનુ ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી બાંધી ઊંઘતી વેળાએ સૂંઘવું અથવા અજમાની બીડી કરી પીવી. **(૪) બહુમૂત્રતા ઉપર:**—અજમો અને તલ એકત્ર કરી આપવા **(૫) ગરમી ઉપર:**—અજમો સાકરમા ખાવો. (૬) ઉધરસ,

નહિતર હોજરીમા દાહ થાય છે ખાટી ઊલટી સહિત અપચો હોય તો ભોજન કર્યા પછી ૨-૩ કલાકે અપાય છે યકૃત્ ઉપર અઘેડો બહુ જ લાભદાયક છે અઘેડો યકૃત્‌ની બધા પ્રકારની ક્રિયાઓને સુધારે છે, આંતરડામાં ખાટાપણું ઓછુ કરાવે છે, રક્તમા રંજિત કણ વધારે છે લોહીમાં ક્ષાર મળી જવા પછી થોડા સમયમાં જ વૃક્ક દ્વારા બહાર નીકળે છે, તેમ જ ફેફસા, હોજરી, યકૃત એ બધા અવયવો દ્વારા બહાર આવે છે જે અવયવોમાથી બહાર નીકળે છે, તે અવયવોની જીવનવિનિમયક્રિયા સુધારે છે જે માણસોના સાંધાઓમા ક્ષારસંચય થતો હોય અથવા પથરી ઉત્પન્ન થતી હોય, તેઓને અપામાર્ગક્ષાર બહુ જ અનુકૂળ આવે છે, આ કારણથી તે જીર્ણ આમવાત અને નવા આમવાતમા અપાય છે

અઘેડો મૂત્રલ છે એ હુવ્યબંધ ઔષધિની સાથે અપાય છે. અપામાર્ગક્ષાર લેવાથી પેશાબની અમ્લતા ઓછી થાય છે તથા સાંધાઓમા ભેગો થનારો ક્ષાર પેશાબની સાથે બહાર નીકળી જાય છે પરમો, બસ્તિશોથ, શુક્રશોથ એ રોગોમા વેદના ઓછી કરવા માટે અપામાર્ગક્ષાર, સ્નેહન અને મૂત્રલ ઔષધિની સાથે અપાય છે, મૂત્રેંદ્રિયના રોગમા અઘેડો ગોખરુ, જેઠીમધ અને પડાડમૂળના કવાથમા અપાય છે અઘેડા-મા વિષઘ્ન ગુણ છે એમ કેટલાક માને છે હડકાયા કૂતરાનુ ઝેર ન ચડવા માટે તેના મૂળ ૧-૧ તોલો દિવસમાં બે વખત આપે છે ઉંદરના ઝેર પર અઘેડાના કોમળ પાન અને તુરાના રસને મધમા મેળવીને આપે છે. તેમ જ વીંછીના ઝેર પર મૂળને પાણીમા ઘસીને લગાડે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કાસ અને કફજ્વર ઉપર:—અજમો, લીંડીપીપર, અરડૂસી અને ખસખસના જીંડવાનો કાઢો આપવો. **(૭) કફગુલ્મ ઉપર:**—અજમાનું ચૂર્ણ અને બિડલવણ છાશમાં નાખી આપવું ×

૧૨. અજમોદ-બોડી અજમો—ન૦ મ૦ હિ૦ અજમોદા ક૦ અજમોદ બં૦ વનયમાની તૈ૦ આજ, મોદા, વામ ફા૦ કરપસ અ૦ કરફસ્તુંકરફ્સ ઇં૦ સેલેરીસીડ. લા૦ એપિયમ ગ્રેવીઓલેન્સ

આ એક અજમાની જાતિ છે એ છોડ સાનનગિક છે અને હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે બંગાળામાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે એની ઊંચાઈ ન્નુમારે દોઢ હાથ હોય છે એને ધોળા રંગના બારીક ફૂલો આવે છે **અજમોદ**—રુચિકર, દીપક, તીખો, રુક્ષ, ગરમ, વિદાહક, હૃદ્ય, વૃષ્ય, બલકર, લઘુ, કટુ, મલસ્તંભક, ગ્રાહક અને પાચક છે, તેમજ તે આધ્માન, શૂલ, કફ વાયુ, અરુચિ, ઉદરરોગ, કૃમિ, ઊનકી, નેત્રરોગ, બસ્તિશૂળ, ગુલ્મ અને શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે **(૧) મધુરા ઉપર:**—અજમોદનું ચૂર્ણ કરી, તે મધમાં કાલવી આપવું **(૨) શૂળ એટલે પેટમાં દુખતું હોય તે ઉપર:**—અજમોદનું ગરમ પાણીમાં સેવન કરવું **(૩) અતિસાર ઉપર:**—અજમોદ, મોચરસ, આદુ અને ધાવડીનાં ફૂલ, એનું ચૂર્ણ કરી પાણી નહિ નાખેલા ગાયના દહીંના ઘોળવામાં આપવું, એટલે પાણી જેવો અને ધોળો પ્રવાહ જે અતિસારનો હોય છે, તે પણ બંધ થાય છે **(૪) વાતવિકાર ઉપર:**—અજમોદ લીંડીપીપર, ગગના ગળો સૂંઠ, સુવા, આસંધ અને શતાવરી—એનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં આપવું, એથી હૃદય કંપ, ઉર અને કંઠ, એમાંના વાતવિકારનો ઘણા વેગથી નાશ કરશે **(૫) અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:**—અજમોદ, હરડે, પહાડમૂળ સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું **(૬) ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત**

× *અજમાના છોડ થાય છે અંગ્રેજી ઔષધોમાં અજમો ગરમ, પેટના દર્દનો નાશકર્તા અને શૂળને શાંત* કરનાર ગણાય છે પેટની અંદરનો વા ગોળો, મરડો, બદહજમી (અજીર્ણ) દસ્ત વગેરેમાં આ અમૂલ્ય ઇલાજ થઈ પડે છે મોલેરા (કોગળિયા)ના દર્દમાં જોકે થોડી અસર કરે છે, તોપણ એના સેવનથી ફાયદો થાય છે મિ. વુડ કહે છે, કે **અજમામાં** મરી અને રાઈની ગરમી, કરિયાતાની કડવાશ અને હિંગની સંકોચ વિકાસપ્રતિબંધકતા—આ ત્રણ ગુણો એકત્ર રહેલ છે અજમાનું તેલ સંધિવા (સાંધિયો વા) દરદમાં સાંધા ઉપર ચોપડાય છે મિ વિસડેન કહે છે, કે અજમાનો અર્ક કાઢવાને ૩ શેર કચરેલા અજમામાં ૧૫ શેર પાણી નાખી દારૂ કાઢવાની રીત નક્કી થયા નથી ૧૦ શેર પાણી કાઢવું જોઈએ દેશી વૈદ્ય કહે છે કે એકલો અજમો અથવા એને સિંધવ, હિંગ અને હરડેની સાથે આપવાથી પેટનો મરડો દૂર કરે છે અને એમ માને છે કે આનાથી શરીરમાંથી નીકળતો સ્રાવ બંધ થાય છે અજમાનું પાણી અંજન વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે જુનની ઉધરસ ફેફસાના ગળાની પાસેની નળી સૂજી હોય અને કફ વધારે નીકળતો હોય તો તે બંધ કરવા માટે અજમો આપવાનું કહે છે અને અજમાને નાડી પોટીસ બનાવી બાંધવાથી એ દર્દનો બિલકુલ નાશ થાય છે

સૂચના—અજમાને ઉકાળવો નહિ કારણ એમાંથી ફાયદો કરનારું તેલ ઊડી જાય છે

નવા મત મુજબ અજમો દીપન પાચન ઉષ્ણ ઉત્તમ વાતહર સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક (ફેફસાની ક્રિયામાં નિયમન કરનાર) ઉત્તમ ઉત્તેજક બલ્ય કોથપ્રશમન દુર્ગંધનાશ, ત્રણ રોપણ ઉત્તેજક કફહર ગર્ભાશય ઉત્તેજક જ્વરઘ્ન અને કૃમિનાશક છે **પ્રમાણ**—૦ા થી ના તોલા સિંગાલૂણ અને નવસેકા પાણીની સાથે **ઉપયોગ**—અજમો સુવાવડીને આપવાથી તેને ભૂખ લાગે છે, અન્નપાચન થાય છે અપાનવાયુ સરે છે, કમરની પીડા દૂર થાય છે અને ગર્ભાશયસ્રાવની શુદ્ધિ થાય છે અજમાની પોટલી યોનિમાર્ગમાં રાખવાથી અથવા ધુમાડો આપવાથી ગર્ભાશયમાં કીટાણુપ્રવેશ થયો હોય તો તેનો નાશ થાય છે શીતજ્વરમાં અજમો આપવાથી ઠંડીનું જોર જલદી ઘટી જાય છે અને તાવ આવ્યા પછી જલદી પરસેવો આવી જાય છે એ ઉપરાંત તાવ ઊતર્યા પછી આવતી થકાવટ ઓછી જણાય છે સૂતિકાજ્વરમાં અજમો અતિ હિતકારક છે *કાસ-શ્વાસરોગમાં અજમો આપવાથી કફોત્પત્તિ કરની દુર્ગંધ અને સૂક્ષ્મ કીટાણુ ઓછા થઈ જાય છે કફ* ઢીલો થઈ જલદી નીકળે છે તથા બેચેની ઓછી થાય છે શ્વાસરોગમાં અજમો નવસેકા પાણીની સાથે અપાય છે અથવા ચલમમાં પિવડાવાય છે ફેફસાના જૂના રોગોમાં આ પ્રયોગ લાભદાયક છે ઊલટી, અપચન આફરો, ઉદરશૂળ અને કોલેરામાં અજમો ગુણદાયક છે કોલેરાની આ ખાસ ઔષધિ નથી તોપણ આથી સારો લાભ થાય છે દારૂડિયાઓની દારૂ પીવાની લાલસા અજમો ચાવવાથી દબાય છે જો મનને દૃઢ બનાવે, તો દારૂનું વ્યસન છૂટી જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

થવા માટે:—અજમોદ, સૂંઠ, લીંડીપીપર અને જીરૂ એનું ચૂર્ણ મધમા આપવું. (૭) **અજમોદાદિ-વટી સર્વ વાયુ ઉપર:**—અજમોદ, વાવડિંગ, લીંડીપીપર, વરિયાળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સૂંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારુ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઈ, તેના પાકમા બોરના ઠળિયા જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) **જીર્ણજ્વર, શરદી અને શરીરમા ટાઢ આવે છે તે ઉપર:**—અજમોદ ૪ માસા નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ઠંડા પાણી સાથે ચાવ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવો

૧૩. અજવલા—સં૦ અજવલા, ક્ષુદ્રપર્ણી[*], અર્જક મ૦ અજવલા કો૦ માલીતુળસ. હિ૦ અજબલા ક૦ કગોલે. તૈ૦ કારતુળસી. ફા૦ પલગમુષ્ક લા૦ ઓસીમમ્ ગ્રેટીસીમમ્.

એનો ધોળો અને કાળો એ બે પ્રકાર છે તેમા ધોળા અજવલાને મરાઠીમા 'માલીતુળસ' અને કાળા અજવલાને 'કાળા તુળસ' કહે છે એ છોડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઊંચો વધે છે. એના પાંદડા તુલસીના પાંદડા કરતા મોટા હોય છે અને માંજર લાંબી આવે છે. **અજવલા**—તીખો, ગરમ, ઠંડો, દાહકર, પ્રિય, રૂક્ષ, રુચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, ત્રણ વિષે હિતકારક અને વાયુ, કફ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અરુચિ, વિષદોષ, કમળો, કુંભકમળો, આફરો, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય, ત્વગ્રોગ, વિષરોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દદ્રુ, હૃદરોગ, પાર્શ્વશૂળ, જ્વર, કંડૂ, કુષ્ઠ અને ઊલટીનો નાશ કરે છે. (૧) **પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:**—અજવલાનો રસ આપવો (૨) **છોકરાંની ઊલટી ઉપર:**—અજવલાના બી વાટી મધમા આપવા. (૩) **પ્રદર ઉપર:**—અજવલાના પાંદડાનો રસ ચોખાના ધોવરામણમા આપવો.

૧૪. અડદ—સં૦ માષ મ૦ ઊડીદ હિ૦ ઉડદ, ઉરદ બં૦ માષકલાય ક૦ ઉદ્દુ. તૈ૦ મીનુ-ઉલુમુન્ તા૦ ઉલંદુ મલા૦ ઉનુન્ન તુ૦ ઉર્દૂ, ફા૦ અ૦ માષ ઇ૦ કિડની બીન લા૦ ફેસીઓ-લસ રેડીએટા

આ એક દ્વિદલ ધાન્ય છે એ આખા હિંદુસ્તાનમા કમી-જાસ્તી ઉત્પન્ન થાય છે એનો છોડ સુમારે હાથભર ઊંચો વધે છે અડદના પાંદડા ખીજીના જેવા ત્રિદલ અને સહજ નાના હોઈ, ગોળ હોય છે એની ડાળીને ફૂલ આવી શિંગો લાગે છે શિંગો જૂની થયા પછી એ છોડ કાપી સૂકવવા

[*] અહી શ્રી પદેજીએ માત્ર બે જ પ્રકારના અજવલાનું વર્ણન આપ્યું છે, પરંતુ પોતાના મરાઠી 'નિઘંટ'મા નં ૬૨૯થી ૬૩૨ સુધીમા બારીક (ઝીણા) પાંદડાનો ધોળો, કાળો અને સુગંધી, એમ ચાર જાતનો **અજવલો** બતાવ્યો છે શાલિગ્રામ નિઘંટમા ધોળો, કાળો, બર્બરી અને વનબર્બરી (વનતુળસી) એ ચાર નામ આપે છે શ્રી પદેજી બર્બરીને જ રામતુળસી કહે છે

વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ તુલસીની ૬૦ જાત જણાવેલી છે તેમાથી ભારતમા નીચે લખેલી ૪ જાત પ્રસિદ્ધ છે બીજી જાતો વિદેશી છે (૧) ઓસિમમ્ કેનમ્ વનતુલસી ઊંચાઈ ૨ ફૂટ સુધી એ સુગંધવાળી હોય છે પાન ૧-૧॥ ઇંચ લાંબા, અને ૨/૫ થી ૧/૨ ઇંચ પહોળા હોય છે આ ગ્રંથના નં ૪૮૯મા વર્ણન છે (૨) ઓસિમમ્ બેસિલિકમ્—મરવો, ઊંચાઈ લગભગ ૩ ફૂટ સુધી સુગંધવાળી જાત, આ ગ્રંથના નં ૪૩૭મા એનું વર્ણન છે પાન ૧-૨ ઇંચ લાંબા, ડાંડી લીલી કોઈ વખતે જાંબુડી ફૂલની પાંખડીઓ સફેદ-ગુલાબી અથવા જાંબુડી આના બીજ પાણીમા ભિંજાવવાથી ચીકણા થઈ જાય છે એનો ઉપયોગ અતિસાર, મરડો અને પરમા ઉપર કાયમ છે (૩) ઓસિમમ્ ગ્રેટિસ્સિમમ્—રામતુલસી (રાનતુલસી)—આનું વર્ણન આર્ય-ભિષક્મા જણાતું નથી પાન ૨॥ થી ૫ ઇંચ લાંબા અને ૧॥-૨ ઇંચ પહોળા, ફૂલની પાંખડી લીલી આભા વાળી પીળી (૪) ઓસિમમ્ સેંક્ટમ્-તુલસી—આ ગ્રંથના નં ૨૮૭મા વર્ણન છે આ પ્રસિદ્ધ જાત છે આમા કાળી અને સફેદ બે ઉપજાતિ છે

આ ગ્રંથના નં ૨૯૧મા ડમરાનું વર્ણન છે તેમા મંજરી આવતી નથી પણ ફૂલ તોરાફરે હોય છે પાન ચપ્પુ(છરી)ના જેવા આકારના ઉપરથી થોડા બે ભાગમા વિભક્ત (ઉપરની બધી જાતોમા કાંગરીવાળા) આ ગ્રંથની જૂની આવૃત્તિમા નં ૪૩૭મા મરવાનું લૅટિન નામ 'ઓરીગેનમ માજોરાના' (છપાઈની ભૂલથી ઓરીગેનસ માર્જોરાના) અપાયું છે એ જાત અલગ છે આર્યભિષક્મા એનું વર્ણન નથી એમાં મંજરી નાની નાની હોય છે ઉપપાનના ઉપર મંજરી વળી થોડી ઊંચાઈ પર ઉપપાન ઉપર બીજી મંજરી એવી રચનાવાળી આ જાતિ છે તુલસી પ્રમાણે શાખાની ઉપરની મંજરી આવતી નથી —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

નાખે છે. દાણા સારા સુકાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે, પરંતુ તેની દાળ ધોળી હોય છે, માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે અડદ ઢોરને ખવડાવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાખળીનો ભૂકો ઢોરો ઘણા આનંદથી ખાય છે દૂઝણી ગાય અથવા ભેંસને અડદ ખવડાવવાથી વધારે દૂધ દે છે **અડદ**-સ્નિગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કફકારક, પિત્તલ, વૃષ્ય, મલભેદક, પિત્તને કોપાવનાર, રેચક, જડ, બલકર, સતર્પણ, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુક્રલ, દૂધ ઉપજ કરનાર, ગાસને વધારનાર, મેદવર્ધક અને દમ શ્રમ, પરિણામશૂળ, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે.* **(૧) અડદનાં વડા:**—અડદની દાળ પાણીમા પલાળી રાખી વાટવી અને તેમા મીઠુ, મરી, હિંગ, જીરું, આદુ એ પદાર્થ નાખી, તે વાટેલી દાળના વડા કરવા તે ઘીમા અથવા તેલમા તળીને ખાવા, એટલે વાયુ, અર્દિતવાયુ (મોઢુ વાકુ થઈ જવુ), અરુચિ, દુર્બળપણુ ક્ષય, અન્નદ્રવ શૂળ, એનો નાશ થાય છે અડદની દાળ વાટી, દહીમા મેળવી વડા કરી તળવા તે સેવન કરવાથી પુરુષને હિતાવહ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે **(૨) પુષ્ટતા માટે અડદના લાડુ:**—અડદની દાળનો લોટ, ઘઉનો લોટ, ચોખાનો લોટ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઈ એકત્ર કરવું તેથી અડધુ ઘી તેમા નાખવુ સારી રીતે શેકી, બધાના સમભાગે સાકર અને સાકરથી બમણુ પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ ચાર ચાર તોલા વજનના બાંધી, તે લાડુ રાતે ઊંઘતી વેળાએ ખાઈ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવુ અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા, એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બળ ક્ષીણ થતુ નથી **(૩) રક્તપિત્ત ઉપર:**—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમા મેળવી, મસ્તકે લેપ કરવો **(૪) હેડકી ઉપર:**—અડદ અને હળદર એનુ ચૂર્ણ અને તાગ(શણ)નો ધુમાડો પ્રાશન કરવાથી+ તે હેડકીનો નાશ કરે છે **(૫) વાળા ઉપર:**—વાળાનો×ફોલ્લો થઈ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમા પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી, તે ફોલ્લા ઉપર ચોપડવો, તે ઉપર સોય કે સળીથી થોડુ ભોકી તે પર ગરમ તેલના એક પછી એક ટીપા પાડવા, એટલે તરત જ તે ફોલ્લો ફૂટી વાળો એકત્ર થઈ બહાર પડે છે અને ફોલ્લો રુઝાઈ જાય છે **(૬) ધાત જાય તેને માટે:**—અડદની દાળનો લોટ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમા બાફી, તેમા ઘી નાખી ગરમ ગરમ ૭ દિવસ આપવો **(૭) પુષ્ટતા માટે:**—અડદની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધમા અથવા ધોળા શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દઈ પછી તે દાળ દળી લોટ કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળમા ગાયનુ દૂધ પાશેર લઈ તેમા તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી, તે દૂધ સારી રીતે ઉકાળવુ અને ઊકળવા માડે એટલે તેમા ખડીસાકર બે તોલા સુધી અને તાજુ ઘી, બદામ, ચારોળી, જાયફળ, એલચી વગેરે મસાલો નાખી સેવન કરવુ. **(૮) નાસારોગ ઉપર:**—અડદનો લોટ, કપૂર અને રાતા રેશમી કાપડની રાખ પાણીમા મેળવી, મસ્તકે લેપ કરવો

૧૫. અતિવિષ (વખમો)—સ૦ અતિવિષા મ૦ અતિવિષ હિ૦ અતીસ બ૦ આતઈચ

---

* અડદ આધ્માનકર્તા અને દીર્ઘપાકી છે એની શાંતિ આદુ અને મરી તથા હિંગથી છે અને પ્રતિનિધિ ચોળા છે તાજા અડદ વાટી ધોળા કોઢ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત ગુણ કરે છે ('અભિનવ નિઘંટુ' ભાગ-૨)

\+ તમાકુની માફક ધુમાડો પીવો વળી આ જ પ્રમાણે સીસમના લાકડાનો ભૂકો અને સોપારીના ત્રોપાના છોડા એકત્ર કરી, તેનો ધુમાડો પીવાથી પણ ઉચકી (હેડકી) શાંત થાય છે

× વાળાના ફોલ્લાની આસપાસ જરા પણ ફોલ્લાની બહારની ચામડી ઉપર ન આવે એવી રીતે કિનારી અડદના પાણીથી બાંધેલા આટાની કરે છે પછી વચ્ચે ગરમ ઊભરાતુ તેલ આશરે એક તોલા જેટલુ નાખવામા આવે છે ગરમ તેલથી તરત જ વાળો અંદર ફોલ્લામા ગૂંચળુ વળી જાય છે એકબે મિનિટ પછી સંભાળપૂર્વક તેલ કાઢી લઈ, કિનારીનો આટો દૂર કરી સોયથી ફોલ્લો ફોડીને એ વાળો કાઢી લેવામા આવે છે આ ઉપાયથી વાળો મહેનત વિના તેમ જ વધારે તક્લીફ વિના સહેલાઈથી બહાર નીકળી આવે છે ફોલ્લા ઉપર ગરમ તેલથી નુકસાન થતુ નથી, તેમ જ વધારે બળતરા પણ થતી નથી ફોલ્લાની સાથે બહારની ચામડી પણ આટાની અંદર આવી જશે તો બળતરા થશે આ પ્રકાર વાળો કાઢી લીધા પછી એ જગ્યાએ રાળનો મલમ અથવા લીમડાનો મલમ લગાડવાથી બેત્રણ દિવસમા ફોલ્લો ભરાઈ જાય છે

ક૦ અતિવિષા, અતિબજિ તૈ૦ અતિનાસા લા૦ ઍકોનાઈટમ્ હિટ રાફાઈલમ્

અતિવિષના× ઝાડ હિમાલય ઉપર અને એની આસપાસના પ્રદેશના ડુંગરો ઉપર થાય છે એ ઝાડના મૂળિયા અથવા કંદ કાઢી લાવે છે, તેને અતિવિષ અતિવિષની કળી કે વખમો કહે છે એમા **ધોળો, કાળો અને પીળો** એવા ત્રણ પ્રકાર છે એની છાલ કપડા રંગવાના કામમા ઉપયોગી છે ઔષધોમા ધોળાનો જ ઉપયોગ થાય છે અતિવિષ ઘણુ જ કડવુ હોય છે અતિવિષ સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે નાના બાળકોના ઔષધમા ઘણુ જ કામમા આવે છે બાળકોની ઘૂટીમા (બાળઘૂટીમા) અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે **અતિવિષ**–કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહી, ત્રિદોષ પચાવનાર, કફપિત્તજ્વર આમાતિસાર, કાસ વિષ, યકૃત, ઊલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, સળેખમ, પિત્તોદર અતિસાર અને સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે– **(૧) બાળકોની ઉધરસ, દમ, તાવ તથા ઊલટી ઉપર**:—અતિવિષનુ ચૂર્ણ ઋતુ, શરીરનો બાંધો, વય તથા રોગનો વિચાર કરી, યોગ્ય માત્રામા મધની સાથે મેળવી આપવુ **(૨) નાનાં બાળકોના તાવ અને ઊલટી ઉપર**:—અતિવિષ અને નાગરમોથનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૩) પિત્તાતિસાર ઉપર**:—અતિવિષ, કડાની છાલ અને ઇંદ્રજવ, એનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી પાવુ **(૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર**:—અતિવિષનુ ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઈ મધમા મેળવી રાત્રિમા ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ જાય છે **(૫) સંગ્રહણી, સર્વ જ્વર, અરુચિ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર અતિવિષનો કાઢો**:—અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીના ફૂલ કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળ એનો કાઢો કરી આપવો, એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઈ, ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે **(૬) તૃષા ઉપર**:—અતિવિષ અને ઘોડાવજનો કાઢો આપવો **(૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર**:—સૂંઠ, અતિવિષ અને નાગરમોથ, એનો કાઢો આપવો **(૮) બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર**:—અતિવિષનુ ચૂર્ણ ગોળમા અથવા મધમા આપવુ **(૯) ગુદારોગ ઉપર**:—અતિવિષ મધમા આપવુ **(૧૦) સંગ્રહણી ઉપર**:—અતિવિષ, સૂંઠ અને ગળો, એનો કાઢો કરી આપવો

૧૬. અનંત–કો૦ અનત હિં૦ ક૦ પિંડિતગર તૈ૦ તગરપાદિકા લા૦ ગાર્ડેનિયા ફ્લોરિબિડા મ૦ અનત પિંડિતગર

એ ઝાડ ઘણા જ મોટા વધે છે એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમા ઘણા મળે છે * એના પાંદડા લાંબા

× અતિવિષમા કડવી તથા મીઠી એમ બે જાત છે કડવી વિશેષ ગુણકારક છે કડવી લાંબો વખત પડી રહેવાથી સડતી નથી મીઠી જાત થોડા મહિનામા સડી જાય છે ગુણ પણ બહુ જ ઓછા કરે છે

+ વખમાનો રંગ ભૂરો ને સ્વાદ કાંઈક કડવો છે એ આગળો જેવી એક પ્રકારની જડ છે એ ભોજનને દરકાર્તા આહારપાચક, અતિસારને બાંધનાર કફનાશક વાયુનો ક્ષય કરનાર તેમ જ અર્શ અને જલોદરને ફાયદો કરે છે પેટમા દુખતુ હોય તો વખમાની નાની કાકરી ગળી જવી, એ અનુભવસિદ્ધ છે **પ્રમાણ**:—દીપન પાચનરૂપે ૨ થી ૪ રતી જ્વરનાશ માટે ૧ થી ૨ માસા દર ચાર કલાકે ત્રણ વાર ઉપર કહેલ અતિવિષ ઉપરાંત બીજી કંઈક ઓછા ગુણવાળી વનસ્પતિ થાય છે તેને વખમો કહે છે તેનુ લૅટિન નામ એકોનિટમ્ પામેટમ છે

• (૧) અનંતના ઝાડ ૪૦ ફૂટ ઊંચા વધે છે સંસ્કૃત અને હિંદીમા એને અપરાજ કહે છે લૅટિનમા એને ગાર્ડેનિયા ફ્લોરિડા કહે છે ફૂલ સુવાસિત હોય છે [illegible] એ [illegible] માસ સુધી આવે છે એનો ઉપયોગ [illegible] સ્ત્રીના શિરક્ષ પર [illegible] તેમ જ [illegible] (૨) અનંતને [illegible] અને [illegible] કહે છે તેલુગુમા [illegible] સંસ્કૃતમા [illegible] [illegible] કહે છે લૅટિનમા [illegible] કહે છે [illegible] એના [illegible] ઉપર [illegible] એમા [illegible] પાન [illegible] (૬) [illegible] પાન [illegible] ૧ થી ૨ ઇંચ [illegible] ઉપર [illegible] અને [illegible] ફૂલ ૧ થી ૨ ઇંચ [illegible] ફૂલ વર્ષાઋતુમા આવે છે [illegible] અનંત [illegible] [illegible] એના તેલનો ઉપયોગ [illegible] એના રસને તેલમા [illegible]

અને જાડા હોય છે. એ ઝાડ ઘણુ જ શોભાવત દેખાય છે આ ઝાડને શ્રાવણ માસમા તગરના ફૂલો જેવા ઝુમખાદાર ફૂલો આવે છે એ ફૂલો ઘણા જ શોભાવાળા દેખાય છે એની વાસ સુવાસિત અને મધુર આવે છે એમા ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે એ ઝાડ તગરની જાતનુ છે **(૧) નદવાયુ (અનતવાત) ઉપર :**—જે સ્ત્રીઓને પૂરા મહિના થયા પહેલા પ્રસૂતિ થાય છે, તેમને કેટલીક વખત નદ નામનો વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાગવાથી દેખતુ નથી આખો આગળ અધારા આવે છે, દાત ચોટી જાય છે અને માથુ ધૂણવા લાગે છે તેને અનતના ઝાડની ઉત્તર દિશા ભણીનુ મૂળિયુ કાઢી, ઠડા પાણીમા ચદન પ્રમાણે ઘસી, સર્વ મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવુ, તેમજ મૂળની એક કકડી અબોડામા તાણી બાધવી તથા શક્તિ પ્રમાણે ઠડા પાણીમા મૂળ ઘસી પાવુ **પથ્ય**—કળથી બાફી તેનુ પાણી પીવા માટે આપવુ ગુણ જણાયા પછી ઘી-ભાત આપવા **(૨) સર્પના વિષ ઉપર.**—અનતના મૂળ અને અરીઠા પાણીમા ઘસી પાવા **(૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપર:** અનતના મૂળ અને ભારગમૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી ચોપડવાથી તરત ગુણ થાય છે, એવો વનૌષધિ-પ્રકાશકોનો મત છે **(૪) મસ્તકશૂળ ઉપર :**—અનતના મૂળ ઘસી લેપ કરવાથી તુરત શાત થાય છે

૧૭. અનનાસ—સ૰ અનનાસ કૌતુકસતક હિ૰ અનનાસ મ૰ અનનસ ક૰ અનાસુ, હેનાસુ તા૰ તૈ૰ પારોગતાનેતુ, પારેગી પેલાકાય મલા૰ અનાનસ ઇં૰ પાઇન એપલ લા૰ અનનાસા સેટિવા

અનનાસના ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવા પાદડા હોય છે એ ઝાડો ઘણુ કરી વાડની બાજુએ ઊગે છે, કારણ કે એ ઝાડના પાદડાને કાટા હોય છે તથા જનાવરો તે ખાતા નથી આ ઝાડને મધ્ય ભાગમા ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનાસ કહે છે એના આખા અગે કાટા હોય છે એની ડાળીઓ કાપી જમીનમા વાવવાથી ચોટી જઈ, તેનુ ઝાડ થાય છે એ ફળનો રગ રાતો અથવા પીળો હોય છે અનનાસનો મુરબ્બો થાય છે અનનાસ ખાવામા સ્વાદિષ્ટ હોય છે એની વચ્ચેનો કઠણ ભાગ કાઢી નાખવો તે ખાવાને ઉપયોગી નથી, પણ અવગુણકારક છે, છતા ખાવામા આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાદા, દહી અને સાકર ખાવી એટલે બાધ થતો નથી અનનાસના પાદડાના ઉત્તમ દોરડા થાય છે અનનાસ ભૂખ્યા હોઈએ ત્યારે કોઈ દિવસ ખાવુ નહિ ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે અનનાસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે **અનનાસ**—લીલુ હોય ત્યારે રુચિકર, હૃદ્ય, ગુરુ, કફપિત્તકારક, ગ્લાનિનાશક અને શ્રમનાશક છે, તેમજ પાકવાથી મીઠુ, પિત્તનાશક તથા રસવિકાર અને સૂર્યના તાપથી થનારા દોષનો નાશ કરે છે + **(૧) અજીર્ણ ઉપર.**—સારા પાકેલા અનનાસના બારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સિધવની ભૂકી નાખી ખાવુ **(૨) જતુ (કૃમિ) ઉપર :**—અનનાસ એકલુ જ ખાવુ, એથી જતુ(કૃમિ)નુ પાણી થશે **(૩) બહુમૂત્રરોગ ઉપર** —પાકેલા અનનાસની છાલ અને એમાના કઠિન ગાભા કાઢી નાખી, બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો તે રસમા અબર જીરુ જાયફળ લીંડીપીપર અને મચળની ભૂકી કરીને નાખવી અબર કમતી નાખવુ એ શક્તિ પ્રમાણ આપવુ અથવા અનનાસના ટુકડા, લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવા **(૪) પેટમા વાળ ગયો હોય તો :**—પાકેલુ અનનાસ ખાવુ, એટલે વાળ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે

૧૮ અજીર—સ૰ કાકોદુબરિકા ફગુ હિ૰ અજીર બ૰ આજીર, પેયાર મ૰ અજીર ક૰ અજિરિ તૈ૰ મેડીપડુ અ તીન ફા૰ અજીર ઇં૰ ફીગ લા૰ ફાઈકસ કેરિકા

અજીરના ઝાડ ઘણુ કરીને ગરમ પ્રદેશમા થાય છે અરબસ્તાન ઇરાન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને

નેત્રપીડા દૂર કરવા માટે માથા ઉપર માલિશ કરે છે તથા ફૂલોની પોટીસ કરીને આખ પર બાધે છે દાતોની પીડા દૂર કરવા માટે મૂળ ચાવવે છે દૂધ જેવો રસ બહુ જ શામક હોવાથી ઘા ઉપર ચાપવાથી જખમ ભરઈ જાય છે અને સોજો દૂર થાય છે અર્થાત્ રૂઝ આવી જાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનદ

+ અનનાસ કઠનળીને તથા શ્વાસનળીને નુકસાન કરે છે એની શાતિ ખાડ ને વરિયાળીનો મુરબ્બો છે

આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમા અંજીરના ઝાડ પુષ્કળ થાય છે એ એક ઉબરાની જાતિ છે, કારણ કે એના ફળની આકૃતિ અને એમાંનો ગર્ભ ઉબરાના ફળના જેવો છે ઉમરાની પેઠે એને ફૂલ પણ આવતા નથી એની ઊંચાઈ દશ હાથ કરતા વધારે હોતી નથી અંજીરના પાદડા મોટા હોય છે અંજીરના કાચા ફળોનુ શાક થાય છે એ સ્વાદમા સારુ થતુ નથી, તોપણ બાધક નથી પાકેના અંજીરનો મુરબ્બો કરે છે, તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અંજીરના અંગમા રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે, એટને અશક્ત લોકો એને સવારમા ખાય છે શિશિરઋતુમા ઠંડીના યોગે જ્યારે જીભ અને મો ફાટી જાય છે, ત્યારે તેને કેટલાક લોકો અંજીરના પાદડાની રાખ ઘસે છે સૂકા અંજીર અરબસ્તાનમાથી આવે છે અંજીરની લાખનો અળતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે **અંજીર**—શીતળ, સ્વાદિષ્ટ અને ગુરુ છે રક્તદોષ, દાહ તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે **(૧) શરીર માંથી ગરમી જઈ રક્તવૃદ્ધિ થના માટે.**—પાકેના અંજીર રાત્રે છોલી સામસામા બે કાપ મૂકી તે કાપમા સાકર ભરી ઝાકળમા મૂકવા અને સવારના પહોરમા ખાવા આ પ્રમાણે ૫દર દિવસ ક્રમ રાખવો **(૨) પુષ્ટિ માટે:**—સૂકા અંજીરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમા પલાળી રાખી ઉપરથી છોતરા કાઢી, સૂકીને ખડીસાકરની ભૂકી, એનચીદાણાની ભૂકી, કેસર ચારોળી પિસ્તા, બળદાણા એ સમભાગે લઈ ગાયના ઘીમા આઠ દિવસ ભીજની રાખી પછી નિત્ય સવારમા તે મિશ્રણ ૨ તોલા પર્યંત ખાવુ આઠ વર્ષની ઉપરાતના છોકરા અને શક્તિક્ષીણને સારુ હિતાવહ જોઈ ઠડક, ધાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે **(૩) દમ ઉપર:**—અંજીરમા ગોરખઆમલીનુ દલ નિત્ય પ્રાતઃકાલમા ૬ માસા પ્રમાણે સતત સેવન કરવુ **(૪) ગળામા અને જીભ પાસે સૂજી આવ્યું હોય તો.**—સૂકા અંજીરનો કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો **(૫) પોટીસ:**—અંજીર તાજા લાવી, તેને કૂટીને ગૂમડા, બદ વગેરે ઉપર બાધના *

૧૯. અબ્બઈ (આણુવો)—સ૦ મહાશિંબી ખડ્ગશિંબી મ૦ અબઈ કો૦ ખરસબળ, કોયતેવાલ હિં૦ સેમ, સુઅરાસેન, ગોન્જિયાસેમ બ૦ શ્વેત શિમ મોગલાઈ શિમ ક૦ શિંબીકાચિ તૈ૦ કારુચિકટુ અ૦ ગિલાફુલગોલ લા૦ કેનાવલિયા એનસિફોમિસ ઇ૦ સ્વોર્ડબીન

આ વેલાના ખરસબળ, કોયતેવાલ પડારી, એવા મરાઠી નામો છે એ બહુ વધે છે એ મૃગનક્ષત્રના અરસામા વાવવામા આવે છે— આશ્વિનમા તેને શિગો આવે છે તે સુમાર પોણો હાથ લાબી હોઈ, છેવટે કોયતા જેવી ટેય છે તેનુ શાક કરે છે અને તે મીઠામા પણ અપાય છે એ શિગો કુમળી હોય ત્યારે જ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે, જેમા ઘણો સ્વાદ છે તેનુ શાક ઘણુ ખાવાથી પેટ ચડે છે અથવા બીજો ઉપદ્રવ થાય છે એ શાક બાફી એક વાર ટૂકુ કરી નાખવુ જોઈએ **ધોળી અને રાતી અબ્બઈ**—જડ શીતળ, કફકર રસ વખતે મધુર, બલકર અને પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે **કાળી અબ્બઈ**—ગરમ ગુરુ, બળકર રુચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિકારક, અગ્નિ માદ્યજનક, મલસ્તંભક, તૂરી, મદકર અને કફ-વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે **(૧) પ્લીહોદર એટલે પેટમા બગોળ થાય છે તે ઉપર:**—અબઈનો પાલો સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રમા ઉકાળી આપવો **(૨) રેચ માટે:**—અબઈનો રસ પ્રથમ આપી પછી ઉપર કારતીનો રસ આપવો એ ઔષધ, શક્તિ જોઈ નવટાંક સુધી આપવુ ઉતાર—ઘી

૨૦. અબોલી (નાનો કાંટાગળિયો)—સ૦ સૈરેયક મ૦ અબોલી હિં૦ કટસૈયા, પિયાવાસા બ૦ પીત ઝાટિ, લાલ ઝાટિ ક૦ કપુગોરટગિડ તૈ૦ ઈર્શિગોરટા લા૦ બાર્લેરિયા અનડ્યુલિફોલિયા

કાટાગળિના પ્રમાણે જ એનુ ઝાડ થાય છે એ ઝાડ-હાથ દોઢ હાથ ઊચુ વધે છે એને રાતા કિંવા પીળા ફૂલો બાર માસ આવે છે એ ફૂલો નાના હોય છે ફૂલમા સુગધ નથી **અબોલી**—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર અને સુંદરતાકારક છે અને વાયુ, સોજો તાવ, શૂળ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ,

* અંજીર યકૃત અને આમાશયને નુકસાન કરે છે એની શાતિ બદામ છે

+ આણુવાનો સ્વાદ મીઠો અને ખારો છે એને કોઈ કોઈ પરબોલિયા અને તરવારીના નામોથી ઓળખે છે ગુજરાતમા એનું અથાણુ કરે છે, એમ કહેવાય છે એના અંકાડ નેનાને બહુત લોકો હાપાટઈયાના નામથી ઓળખે છે

મુખરોગ, બસ્તિ(યોનિ)રોગનો નાશ કરે છે **(૧) ધોળી ધ્રૂપણી ઉપર:**—એના મૂળ ૧ તોલો લઈ દૂધમા બાફી, તે શુમારે ૭ટાક (૭ પૈસાભાર) દૂધ બાકી રહે ત્યારે આપવા

૨૧. અંબાડા—સ૦ આમાતક મ૦ અંબાડા હિ૦ અમારી, મોઈઆ તૈ૦ પુડીકુરા ક૦ પુડી, પુડીખીજ, પુડીયનારુ તા૦ આલાટે મલા૦ અંબાલ બ૦ માચિકા ૫૦ તુંસુકડા ઇ૦ સ્પોડિયાસ એકમિનટ, હોગપ્લમ્ વાઇલ્ડ મ્યાંગો લા૦ સ્પોડિયાસ મેંગિફેરા

અંબાડાનુ ઝાડ મોટુ થાય છે કોકણ અને કર્ણાટક દેશોમા આ ઝાડ ઘણા જ થાય છે એના પાદડા રામફળીના પાદડા જેવા થાય છે એનુ લાકડુ ઇમારતના ઉપયોગમા આવતુ નથી એના ફળ ઘણા જ ખાટા અને લીલી સોપારી જેવડા મોટા વધે છે તેમા આંબા જેવી ગોટલી હોય છે એ ફળ ખાટા હોય છે ખટાશ માટે આમનીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે કાચાં ફળોને મીઠામા આથે છે અંબાડાને આંબા જેવો જ મોર આવે છે એક જ પદાર્થ સર્વ કાળ ખાવાની માણસને ચીડ આવે માટે તેના સુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજા ખાટા પદાર્થ—આમલી, લીંબુ, આંબા (કેરી), ગો ।, દ્રાક્ષ, કોકમ, બીલા, કરમદા વગેરે ઉત્પન્ન કરી રાખેલા છે **અંબાડો:**—ગુરુ, ઉષ્ણ તૂરો, ખાટો, રુચિકારક, સારક, કફને હિતકર, પિત્ત, કફ અને રક્તવર્ધક તથા આમવાયુ અને આમનો નાશ કરનાર છે તે **પાકવાથી** તૂરો, શીત જડ વૃષ્ય, બલકર, મધુર તૃપ્તિકર, કફકર, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક અને વાયુ, કફ, પિત્ત રક્તદોષ દાહ ક્ષતરોગ અને ક્ષયનો નાશક છે એના **કુમળા પાદડા**—રુચિકર ગ્રાહક અને અગ્નિદીપક છે **(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—અંબાડાના કુમળા પાદડા લાવી તેનો રસ કાઢી એક તોલા રસમા ૫ તોલા ખડીસાકર ને ૪ ચણોઠીભાર મરીની ભૂકી નાખી પાવુ એ ઔષધ સાત દિવસ સુધી દિવસમા બે વખત આપવુ પરેજી પાળવી **(૨) ઘોયડી(આગ્યાઘણસ)ના વિષ ઉપર:**—અંબાડાના ઝાડની છાલ ત્રણ ભાગ, કુણકાની છાલ બે ભાગ અને ખડયપાની છાલ એક ભાગ લઈ તેનો રસ કાઢવો તેમા ઘણુસરીનુ મૂળ ઘસી જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અર્ધા શેરથી એક શેર સુધી અને માણસને નવટાકથી પાશેર પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે આપવુ એ ઔષધ વિષનુ જોર ઓછુ થાય ત્યા સુધી બે-ત્રણ વખત આપવુ મનુષ્યને ઉતાર —ઘી અને ભાત

૨૨. અમરવેલ—સં૦ અમરવલ્લરી મ૦ અમરવેલ, આકાશવેલ, અંતરવેલ સોનવેલ હિ૦ અમરવેલ, આકાશવેલ બ૦ આલોકલતા, આકાશવેલ ક૦ બેળુમળી, નેલમુદબળી, શાનીગેબળી, અમરમળી તૈ૦ ઇત્તળગ, પાચિતિગે તા૦ કોતાન, ઇદિરાવળી, નાદે મના૦ આકાશમળી ફા૦ કનવાનૂ વ્યુલાસીઈ અ૦ અફ્તિમુન લા૦ કસકુટારીફ્લેક્સા

આંબાના ઝાડ ઉપર વેલ જેવી એક વનસ્પતિ ઊગે છે એને અમરવેલ કહે છે × આ

× અહીં નામો તપાસતા **અમરવેલ** અને **સોનવેલ** એક જ માની છે ફરી સોનવેલ તરીકે વર્ણન આપ્યુ છે આ દેશમા અમરવેલ થાય છે તે આંબા વગરના અંય (ઘણુ કરીને દૂધવાળા) વૃક્ષો પર થાય છે આંબા પરની અમરવેલ અમારા જોવામા આવી નથી એટલે અમે તેનો નિર્ણય કરવા અશક્ત છીએ

ઇંડિયન મેડિસિનલ પ્લેંટસમા આ અમરવેલને તીખી કડવી ગ્રાહી કામોત્તેજક રસાયન અને પૌષ્ટિક કહેલી છે યકૃત પિત્તનો પ્રકોપ કફવિકાર તથા આંખ અને હૃદયના રોગમા ઉપયોગી છે યુનાની મત મુજબ એ કડવી અને તીખ્ખ સ્વાદની કબ્જ ઉત્સ્વાતનાશક પૌષ્ટિક કૃમિઘ્ન વિરેચક સ્વેદલ અને મૂત્રલ છે રક્તને શુદ્ધ બનાવે છે અને શરીરશુદ્ધિ કરે છે દાહ-શોષને ઓછો કરે છે કમળો માંસપેશીઓમા દરદ, મગજની ઉપાધિ શિરદર્દ પક્ષાઘાત પ્લીહાવૃદ્ધિ, વમન અને કમરના દુખવામા હિતકર છે બીજ કડવા અને ખરાબ સ્વાદના હોઈ શામક માસિકધર્મ સાફ લાવનાર અને મૂત્રલ છે યકૃત પ્લીહાના દરદ તૃતીયકજ્વર જીર્ણ જ્વર ઇન્ફ્લુએન્ઝા અને હેડકીમા અપાય છે લોહીને શુદ્ધ કરે છે તેમ જ આંતરડાઓને સાફ કરે છે રસ નેત્રપાક પર અપાય છે અને ક્વાથ ઝુલાબરૂપે પિત્તપ્રકોપમા અપાય છે

આ અમરવેલ ઉપરાંત એક બીજી જાતની અમરવેલ છે, તેને વૈદ્યકમા કેસીથા ફીલીફોર્મિસ કહે છે, આનો ઉપયોગ પણ ઉપર કહેલી અમરવેલના જેવો જ થાય છે પહેલી જાત પાતળી હોય છે બીજી જાત સૂતળીથી વધારે જાડી હોય છે પહેલી જાત પીળી તથા મંદ લીલી ઝાંયવાળી કોઈ વખત લાલ ટપકાંવાળી અને ઘટાકાર ફૂલોવાળી હોય છે બીજી જાત પીળા-લીલા રંગની છે તથા ફૂલ મંજરીમા આવે છે મંજરી ૧ા થી ૧ા ઇંચ લાંબી થાય છે પહેલી જાત(કસક્યૂટા)મા પણ ત્રણ ઉપજાતિ છે (૧) કસક્યૂટા રિફ્લેક્સા—

વેલીના ગુણ તે વૃક્ષમાં જ હોય છે જે પ્રમાણે વૃક્ષાદની (વાંદો) હોય છે, તે પ્રમાણે જ એ વેલ હોય છે **અમરવેલ**:—એ કિંચિત્ તીખી, મધુર, પ્રિય અને અગ્નિદીપક હોય છે નેત્રરોગ, કફ આમ અને પિત્તનો નાશ કરે છે

૨૩ અમલવેદ:—સં૦ મ૦ અમ્લવેતસ્ ખ૦ તુરંનીંબુ હિં૦ અમ્લવેતસ્, થઈવ ક૦ અમ્લવેતસ્ ફા૦ તુર્ક ઈં૦ કોમન સોરેલ, લા૦ નાઈટ્રમેડીકા લીમોનીઝ

બિજોરા જેવી આ એક લીંબુની જાત છે અમલવેદના ઝાડ કાવી પાસે થાય છે એનું ફળ ઘણું જ ખાટું હોય છે એની વાત પાકેલી કરી જેવી આવે છે આ ફળમાં પાનાદની સોય ખોસી રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે એવો તેનો પ્રભાવ છે અમલવેદ પેટમાના રોગો ઉપર અને ગુલ્મ વગેરે રોગો ઉપર અકસીર છે ઘણા ઔષધોમાં એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે (અમલવેદ [અમ્લવેતસ્] આ જ છે કે નહિ તે હજી સુધી અનિશ્ચિત છે) **અમલવેદ**:—તૂરુ, ખાટું, કડવું, તીખું અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ લઘુ રુક્ષ, પરનકારક અને મળનો ભેદ કરનાર છે, તેમ જ કફવાત, કફાર્શ, ગુલ્મ, મૂત્રાશ્મરી, અરુચિ શ્રમ, તૃષા, હૃદ્રોગ, હિક્કા, ઉધરસ, પ્લીહા અજીર્ણ, આનાહવાયુ (આફરો) ઉદાવર્ત, આધ્માન કુષ્ઠ (કોઢ) અને શૂળટીનો નાશ કરે છે +

૨૪. અરજુન સાજડ (ધોળો સાજડ)—સં૦ અર્જુન બ૦ અર્જુનગાછ મ૦ અર્જુન સાદડા, પાદરા આઈન હિં૦ કોહા, કોહ ક૦ તોરે મત્તી, મત્તી, સોહોન્ને, કિવિગન-મરા તં૦ મદીરેડુ તા૦ મારુડ મલા૦ મારુત ગો૦ મત્તીરુકુ લા૦ સરકપુલિયા ફુરન્સ, ટર્મિનેલિયા ટોમેન્ટોસા

આ એક જંગલી વૃક્ષ છે જેવા એનના ઝાડ હોય છે, તેવા જ એના હોય છે એનનું 'સાદડા' એવું પણ નામ છે એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો બરાબર લક્ષ્યમાં આવશે એનના પાદડા પ્રમાણે જ એને પાદડા હોય છે. એ પાદડાની પહોળાઈ સુમાર પાંચ આગળ હોઈ તે વેંતભર લાંબું હોય છે એને ધોળો સફેદ મોર આવે છે એની છાલ પણ સફેદ હોય છે ધોળા એનની છાલ પણ બહારથી ધોળી હોય છે, પરંતુ તે નીચલી બાજુએ લાલ હોય છે, તેવી રીતે આ છાલ નીચલી બાજુએ લાલ ન હોતાં ધોળી જ હોય છે આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે આ ઝાડ કોકણમાં અને ગામડાઓમાં પણ થાય છે એને ધોળાં ફૂલ આવે છે એના લાકડાં ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે ઔષધિમાં એની અંતરછાલનો ઉપયોગ કરવો 'સાદડહોળ' કિંવા 'કડૌળ'—એ વૃક્ષોને કોઈ કોઈએ આ જ વૃક્ષનું નામ આપેલું છે પરંતુ તે વૃક્ષ જુદાં છે **અરજુન સાજડ**:—તૂરો, મધુર, શીતળ કાંતિકારક, બલકર લઘુ અને વણરોધક છે અસ્થિભંગ, સંધિભંગ કફ, પિત્ત શ્રમ, તૃષા, દાહ, મેહ, વાયુ હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ વિષબાધા, ક્ષતક્ષય, મેદવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, ઘામ, દમ, ક્ષત અને ભસ્મક વગેરે રોગોનો તે નાશ કરે છે × **(૧) ભિલામો ઊડે છે તેને માટે**:—અરજુન સાજડની છાલ અને પાદડાં કૂટી ભિલામો જે જગ્યાએ ઊઠ્યો હોય ત્યાં લેપ કરવો (૨) **વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે**:—અરજુન સાજડની છાલના કાઢાથી ગૂમડું ધોવું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આવે છે અને તેમાં જંતુ વગેરે પડતાં નથી અથવા એની છાલનું ચૂર્ણ વણમાં ભરવું, એટલે

ફૂલ સફેદ નાના એકકી ઘટાબાર અથવા ૨ ૪ મળી છત્ર ગૂચ્છમાં આ બહુ ગૂચવાયેલી હોતી નથી (૨) ... હાથીના બહુ જ પતળી અને ગૂચવાયેલી (આ જાત ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં વધારે છે) રંગ સુવર્ણ સમાન પીળો હોય છે (૩) ... થઈને સીઝ આ જાત લગભગ ૧ લી જાત (રિફ્લેક્સા)ને મળતી છે આ જાત પણ ગૂચવાયેલી હોય છે ફૂલ એકાકી અથવા તૂરા જેવી રચનામાં હોય છે—સ્વા૦ કૃષ્ણાનંદ

+ અમલવેદ કફને દૂર કરનાર છે લવંગ અને કાળા મરી એના મદનાશક છે એ ભૂખ ઉત્પન્ન કરે છે અને રક્તપિત્તને શાંત કરે છે ખુરાસની અજમાને મીઠાની સાથે એના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી રાખી છાંયે સૂકવી એની ફાકી કરવાથી ઉદરના અનેક રોગો વાયુ વાગોળાનો સત્વર નાશ કરે છે કેટલીક સ્ત્રીઓ વાગોળના દરથી તમાકુ જેવા માદક પદાર્થનું વ્યસન ચાલુ કરે છે તેમણે આ ઉપાય કરવો જોઈએ

× આ પર્ણ એક જાતનો એન જ છે સંસ્કૃતમાં ધોળા રંગને અને ઉજ્જ્વલને અર્જુન કહે છે માટે આ ઝાડ સફેદ હોવાથી તેનું સંસ્કૃત નામ અર્જુન પડેલું જણાય છે બીજી આવૃત્તિના સંશોધકે તેને આસુંદરા તરીકે ઓળખાવ્યો છે પરંતુ એ પદ્ધતિના મતવ્યથી વિરુદ્ધ છે એમણે તો અશોત્રીને જ આસુંદરો માન્યો છે

વ્રણ અને અસ્થિદ્રવ વ્રણમાં જલદી રૂઝ આવી જાય છે. (૩) **અસ્થિભંગ ઉપર:**—અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ દૂધમા પાવુ અથવા છાલ કૂટી ઉપર બાધવી; કિંવા છાલનું ચૂર્ણ ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખવુ અને પાટો બાધવો. (૪) **પિત્તના હૃદ્રોગ ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલનો કાઢો કરી તેમા ગાયનું દૂધ નાખી ખીર જેવું જાડું કરી સાકર નાખી પાવું. એથી રોગ જઈ શક્તિ આવે છે (૫) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ અને ઘઉંનો રવો સમભાગે લઈ તેમાં ગાય અગર બકરીનુ દૂધ નાખી બાફવું અને તેમા પ્રમાણસર ગાયનું ઘી બાફતી વેળાએ નાખવું. તે મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) **ક્ષયકાસ અને પિત્તરોગ ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલના ચૂર્ણને અરડૂસીના રસની ૨૧ ભાવના આપી તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમાં આપવું (૭) **હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણજ્વર ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલનુ ચૂર્ણ ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનુ પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવુ, એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઈ તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી રહે છે (૮) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—અરજુન સાજડની અંતરછાલનું ચૂર્ણ કરી તેથી ચોગણુ ઘી અને ઘીથી ચોગણો અરજુન સાજડના પાદડાનો રસ તેમાં નાખી ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી મદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મસ્તકશૂળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે (૯) **મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:**—અરજુન સાજડની અંતરછાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) **કૃમિ ઉપર:**—અરજુન સાજડના વૃક્ષના ફૂલ, વાવડિંગ, પીડવણ, ભિલામો, વાળો, સુરનો ગુદ, રાળ, ચંદન અને કોષ્ઠનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેની ધૂણી એક વાર લીધાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. આ ધૂણી પથારીને આપવાથી માકડ અને ચાચડ મરે છે (૧૧) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવું. (૧૨) **વાતરોગ ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલનું ચૂર્ણ મધ અને માખણમા મેળવી લેપ કરવો અથવા અરજુન સાજડની છાલ, મજીઠ અને અરડૂસીને મધમા મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—ઘઉં અને અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમા ગાયનું ઘી નાખી સીજવવું અને મધ, સાકર સાથે સમભાગે ખાવું. તેથી માણસનો તીવ્ર હૃદ્રોગ શાંત થશે. (૧૪) **તારુણ્યપિટિકા (ખીલી) ઉપર:**—અરજુન સાજડની છાલને દૂધમા વાટી લેપ કરવો–

૨૫. **અરડૂસી**—સ૦ અટરુષ મ૦ અડૂળસા હિ૦ અરુસા, અડૂસા, વાસા, વિસોટા. બં૦ વાકસ, વાસક. ક૦ આડસોગે ત૦ આડાસાર, આડાપાકુ તા૦ આડાડોડાઈ ગુ૦ પેદ્દ મદ્દીતપ્પુ મલા૦ અટાલોટક લા૦ અધાટોડા વાસીકા વ૦ અડૂસવા

અરડૂસીના છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એમા ધોળી અને કાળી એની બે જાત છે ધોળી અરડૂસીનો રગ ધોળો અને કાળી અરડૂસીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે કાળી અરડૂસીના પાદડા કુડાનાં પાદડા જેવા, પરતુ મૃદુ હોય છે આ પાદડા ઉપર ધોળા અથવા કોઈ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડૂસી ધોળી અરડૂસી કરતા ઘણી જ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે **ધોળી અરડૂસીનાં** પાદડાનો રંગ લીલાશ ઉપર હોઈ, તે ઉપર ધોળા રગના ચાઠા હોય છે અરડૂસીના ફૂલો ધોળાં હોય છે. અરડૂસીનું ઝાડ ૧–૨ માથોડા ઊંચું વધે છે. એના લાકડા કોમળ અને હલકા હોવાથી એના કોલસા દારૂમા નાખવાના કામમા આવે છે. **અરડૂસી**—શીતવીર્ય, કડુ, લઘુ, તીખી, કડવી

▲ અર્જુન હૃદયોત્તેજક, હૃદયબલ્ય, રક્તપ્રસાદક, રક્તસ્થાપક, શોથહર, સધાન અને વ્રણલેખન છે. પ્રમાણ:– છાલના ચૂર્ણને ાા થી ૧ તોલા સુધી દૂધમા ઉકાળીને આપવુ અર્જુનની છાલની રાખમા ૪૩ ટકા ચૂનાનો ક્ષાર છે એ ક્ષારમા ૩૪ ટકા શુદ્ધ ચૂનો (કેલ્શિયમ કાર્બોનેટ) અને ૧૬ ટકા કષાય દ્રવ્ય (ટેનિન) છે અર્જુન સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓને ધીરે ધીરે સંકુચિત કરે છે, જેથી રક્તદબાવ વધે છે હૃદયની પોષણક્રિયા રોગ્યરૂપ થાય છે હૃદયનો વિશ્રાન્તિ સમય લબાય છે, એથી હૃદયને બળ મળે છે હૃદયના ધબકારા બરાબર અને બળયુક્ત થાય છે અને તેની સખ્યા ઓછી થાય છે રક્તવાહિનીઓમાથી પાણી શરીરમા ટપકે છે તે એનાથી ઓછુ થાય છે, એટલે હૃદયને ઉત્તેજન મળે છે, એ ઉપરાત રક્તને પણ સુધારે છે એથી માટે રક્તપિત્ત અને જીર્ણજ્વરમા રક્તની રચના સુધારવા માટે અર્જુન અપાય છે અર્જુનમા ચૂનાનો અશ વધારે હોવાથી તૂટેલા હાડકાઓ જલદી સધાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

● અરડૂસીના પાદડા લાબા, અણીદાર, જામફળ(જમરૂખ)ના જેવા હોય છે એ કફજનિત અસંખ્ય

અને સ્વર્ય છે. તે ઉધરસ, કમળો શીતપિત્ત, વિષ, જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરુચિ, કુષ્ટ અને ઊલટીનો નાશ કરે છે (૧) **શ્વાસ, કાસ (ઉધરસ), રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર**:—અરડૂસીનાં પાદડાનો ફૂલો સહિત રસ કાઢી મધમા આપવાથી કેટલાએક દિવસના ક્રમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે (૨) **કફપિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળા ઉપર**:— અરડૂસીનાં પાદડાનો ફૂલો સહિત રસ કાઢી તેમા સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૩) **રક્તપિત્ત ઉપર**:—અરડૂસીના રસની સાત ભાવના હરડેને દઈ તે સેવન કરવી, અથવા મધ અને અરડૂસીનો રસ સમભાગ લઈ તે સેવન કરવો (૪) **સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે**:—અરડૂસીના મૂળ ઉકાળી નાભિ અને ગુહ્યસ્થાને લેપ કરવો તથા કેળનો કાદો કમરે બાધવો (૫) **શ્વાસ ઉપર**:—અરડૂસીનો રસ અને ગાયનુ માખણ એકત્ર કરી તેમા ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ નાખવુ અને તે આપવુ. (૬) **ખસ ઉપર**:—અરડૂસીના કુમળા પાદડા અને આંબાહળદર ગોમૂત્રમા એકત્ર વાટી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો, કિંવા પાદડા પાણીમા ઉકાળી તે પાણીથી સ્નાન કરવુ (૭) **પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર**:— અરડૂસીના રસમા મધ નાખી આપવુ (૮) **શ્વેતપ્રદર ઉપર**:—અરડૂસીના મૂળનો રસ મધમા આપવો એટલે સફેદ ધાત જતી બંધ થશે (૯) **બાળકના કફવિકાર ઉપર**:—અરડૂસીના તાજા પાદડા લાવી તેનો પુટપાકથી રસ કાઢવો. **પુટપાકની કૃતિ**:—અરડૂસીના પાદડા કેળના પાદડામા બાધી ઉપર માટીનો લપેટો દઈ અંગારામા રોકી પછી બહાર કાઢી ઉપરના કેળના પાદડા કાઢી નાખી અરડૂસીના પાદડા હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ સુમારે ૨૦ ટીપા, તેલિયા ટંકણખારની ફુલાવેલી ભૂકી બે ચણોઠીભાર અને મધ ચાર માસા એ સર્વ એકઠુ કરી ચાટવા જેવુ કરી રાખવુ એ ચાટણ દિવસમા ચારપાચ વખત છોકરાની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવુ, તેથી કફનો નાશ થઈ બાળક હોશિયાર બને છે (૧૦) **ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર**:—અરડૂસીના પાદડાને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો તેમા સાકર નાખી મધ જેવુ જાડુ થાય ત્યા સુધી પાક કરવો. પછી તેમા બહેડાનુ ચૂર્ણ અને હળદરનુ ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવુ તથા તે ઉપરાઉપરી ચટાડતા જવુ (૧૧) **કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર**:—ગરમ ચામા અરડૂસીનો રસ, સાકર, મધ અને બે ચણોઠીભાર સંચળ નાખી એ આપવુ (૧૨) **કાસ, શ્વાસ ઉપર**:—અરડૂસીના કાઢામા સાકર અને મધ નાખી આપવુ અથવા અરડૂસીના રસમા મધ અને સિંધવ નાખી તે આપવુ (૧૩) **કફજ્વર ઉપર**:—અરડૂસી, નાગરમોથ, ધમાસો, સૂઠ, ભારંગમૂળ—એનો કાઢો આપવો અરડૂસીના અને ડોલર (રાનમોગરી)ના પાદડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૧૪) **વીંછીના વિષ ઉપર**:—કાળી અરડૂસીના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી ચોપડવા (૧૫) **શીતળાનો રોગ ન આવવા સારૂ**:—અરડૂસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવા, એટલે શીતળા નીકળતા નથી (૧૬) **ઉધરસ ઉપર**:—અરડૂસીના રસમા ફુલાવેલો તેલિયો ટંકણખાર મધ સાથે આપવો (૧૭) **ક્ષયાદિક ઉપર**:—અરડૂસીના પાદડાનો કાઢો મધ અને ખડીસાકર નાખી આપવો એટલે ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્યજ્વર દૂર થાય છે (૧૮) **ત્રિદોષ ઉપર**:—અરડૂસીના પાકેલા પાદડાને બાફી તેનો રસ કાઢી તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી, તેમા થોડો તુળસીનો રસ નાખી મધ અને જેઠીમધ સાથે આપવો (૧૯) **રક્તપિત્ત ઉપર**:—અરડૂસીના પાદડાનો

દર્દીની ભક્ષક હોવાથી સંસ્કૃતમા એને **સિંહાસ્ય** (સિંહનુ મોઢુ) કહેલ છે વળી પૂર્વાચાર્યોએ આ છાડના ગુણોનુ વર્ણન કરતા બાર દઈ જાહેર કર્યુ છે કે —वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च। रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ १ ॥ જીવવાની આશા ઇચ્છા હોય અને વાસા એટલે અરડૂસી વિદ્યમાન હોય તો પછી રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાસીના રોગવાળા શા માટે પીડાય છે?' એની માત્રા ૬ માસા છ આ છોડ એક માથોડાથી વધારે ભાગ્યે જ વધે છે રાજનિઘંટુમા લખ્યુ છે કે 'અરડૂસીની છાલમા કડવાશ છે અને એની છાલ તથા પાંદડા દીપન, રોચક અને આમનાશક છે એના એ ગુણોના કારણથી જૂની સંગ્રહણી અને કફ ઉપર અપાય છે છાલનો ક્વાથ ૫ થી ૭ તોલાની માત્રાથી આપતા બદ્ધકોષ્ઠમા દૂર થાય છે વળી 'દેશી વૈદ્ય' આ છાલને તાવની બીમારીની નાતકાદિકમા પૌષ્ટિક વિધિથી આપે છે અને સ્ત્રીઓનો પ્રસવ થયા બાદ જૂની છાલ તથા પાદડાનો ક્વાથ કરીને પીવાની તારીફ કરે છે

રસ કાઢી પીવો (૨૦) **મુખરોગ ઉપર:**—અરડૂસીના રસમાં મધ મેળવી તેમાં ઉપરસાલના મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો. (૨૧) **કફજ્વર અને ઉરરસ ઉપર:**—અરડૂસી, ગળો અને ભોરીંગણી-નો કાઢો મધ નાખી આપવો (૨૨) **રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ અને કાસ ઉપર:**—અરડૂસી, દ્રાક્ષ અને હરડેનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો (૨૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—અરડૂસીનો કાઢો આપવો (૨૪) **દુર્ધર સૂજ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર અને ઊલટી ઉપર:**—અરડૂસી, ગળો, ઊભી ભોરીંગણીનો કાઢો મધ નાખી પાવો ×

૨૬. અરડૂસો*—સં. મહાવૃક્ષ, મહાનિંબ. મ० મહારુખ હિં० મહાનિંબ, મહારુખ. બ० મહાનિંબવિશેષ ક० દોડુમણિ તા० પેરુમનુ. તે० પેદમાનુ લે० એઇલેન્થસ એક્સેલ્સા.

આ વૃક્ષ મોટું વધે છે એના ઝાડ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર ઘણા થાય છે કડવા લીમડાના પાદડા કરતા એના પાદડાં મોટા હોય છે એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાંબી હોય છે. એની છાલની વાસ તજના જેવી આવે છે એ છાલ તજના કરતા જાડી હોય છે અને કેટલાક ગરીબ લોકો તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે એના અંગમાં ઉષ્ણ વાતહરણ કરવાની શક્તિ છે. એનુ લાકડું હલકુ છે એ ઇમારતના ઉપયોગમા આવતું નથી એના લાકડાના ટોલકા, મૃદંગ વગેરે બને છે. **ઉપયોગ:**— (૧) **પ્રસૂતિવાત ઉપર:**—(સુવારોગ ઉપર) અરડૂસાની છાલના રસમા તેટલો જ નાળિયેરનો અંગરસ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો પછી ત્રણ દિવસ પર્યંત અરડૂસાની છાલ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ અને મરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨) **નળબંધ વાયુ ઉપર:**—અરડૂસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમા ઉકાળી તથા સૂકડની ભૂકી નાખી પાવો (૩) **આમાતિસાર, સંગ્રહણી, વિષમજ્વર અને કફ ઉપર:**—અરડૂસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૪) **વાળા ઉપર:**—અરડૂસાના પાદડા વાટી તેનો પાટો બાધવો (૫) **પટકી(કોલેરા)નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—અરડૂસાની છાલ બારીક ન કરતા પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવુ. (૬) **વાયુ ઉપર:** અરડૂસાના પાલાનો રસ કાઢી તે ઘીમા પાવો (૭) **મુખરોગ ઉપર:**—અરડૂસાના પાદડા પાણી

× અરડૂસીના પાનોમા ક્ષાર રહેલો છે પાનને પાણીમા ભિજાવવાથી પાણીમા મળી જાય છે અને ચલમમા પીવાથી ધુમાડાની સાથ બહાર નીકળે છે આથી કેફ ચડતો નથી, પણ એમોનિયા (નવસારમા રહેલા તીવ્ર વાયુરૂપ દ્રવ્ય) ઉત્પન્ન થઈને દમની ભિચેની ઓછી કરી આપે છે

અરડૂસી ઉત્તમ ઉત્તેજક, કફનિસારક અને સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક છે ફૂલ તીખા, કડવા, જ્વરઘ્ન, મૂત્રજનન લોહીની ઉષ્ણતા ઓછી કરનાર અને સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક છે ફૂલોનો જ્વરઘ્ન ધર્મ ચડતા ઊતરતા તાવમા સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે મૂળ જ્વરઘ્ન, મૂત્રજનન, શ્લેષ્મનિસારક, નિયતકાલિક, જ્વરપ્રતિબંધક કૃમિઘ્ન અને શોથપ્રશમન છે ફૂલમાં પાન અને મૂળના કરતા સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક ધર્મ વધારે રહેલ છે પાનના કરતા મૂળમા શ્લેષ્મનિસારક ધર્મ અધિક છે પાનની ક્રિયા ત્વચા પર વધારે થાય છે એટલે પાન સ્વેદજનન છે અરડૂસીમા મુખ્ય ધર્મ કફને પાતળો કરવો અને ખાંસીના વેગને ઓછો કરવો એ છે **પ્રમાણ:**—પાનનો પુટપાક કૃતિથી કાઢેલો રસ ૦॥ થી ૧॥ તોલો સુધી થોડું મધ મેળવીને આપવો લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મેળવવાથી ગુણમા વધારો થાય છે ફૂલ ૫ થી ૧૦ રતી મધની સાથે અથવા ફાંટ કરીને આપવા મૂળ ૨ થી ૫ રતી

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

* અહીં શ્રી પદેજી પોતના બડ્ડિવકુમા દેશાવરીય નામ ઉપરોક્ત આપે છે, પરતુ શાલિગ્રામ નિઘંટુમા આ સઘળા નામો હિં० મીઠાનીમ, મ० કડ્યાનીબ અને ગુજરાતીમા મીઠો લીમડો (બકાણ સિવાય) એ નામો આપ્યા છે પાન મોટા હોય છે તે ૨-૪ ફૂટ લાંબી શાખાઓને છેડે હોય છે એ ઉપરાત લાંબી સળીની ઉપર ૪ થી ૮ ઇંચ વાળા પાન ૨૪ થી ૩૦ સુધી હોય છે પાનમાથી ઉગ્ર વાસ નીકળે છે દાતમા ગંધ હોતી નથી

અરડૂસો અને કડાછાલનો ધર્મ લગભગ સમાન છે દીપન, કટુ, પૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન અને ગ્રાહી **પ્રમાણ:**—૦। થી ૦॥ તોલો વિશેષત નારિયેળનુ પાણી મેળવી ખીર કરીને અપાય છે અરડૂસો અને અરલુ બંને જાતના વૃક્ષ વરાડમા થાય છે અને એ બન્ને જાત જુદી છે અરડૂસાની ડાળી મોટી ને મજબૂત હોય છે અને અરલુ(ટેટુ)ની ડાળી એરંડકાકડી જેવી નિર્બળ હોય છે વળી અરલુની ફળી તલવારના આકારની ને ૧॥ થી ૨ હાથ લાંબી હોય છે, જ્યારે અરડૂસાની ફળી ૩ થી ૪ ઇંચ લાંબી અને ૦॥ થી ૧ ઇંચ પહોળી હોય છે

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

નાખી વાટવા ને તેનો રસ કાઢી પાવો (૮) વિષ ઉપર:—અરડૂસાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા આમલી ચોળી પાવો (૯) મુખપાક ઉપર:—અરડૂસાના પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો (૧૦) ધનુર્વાત ઉપર:—અરડૂસાના પાદડાનો બાફ આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે

૨૭. અરણી—સ૦ અગ્નિમથ મ૦ ટાકળી, નરવેલ હિ૦ અરની, અગેથુ, ગણિયારી ક૦ નરબલ તૈ૦ નેલીચેટ્ટુ ગણીર આગગન્ત લા૦ કલેરોડેન્ડ્રોન ફ્લોમોઈ ડિસ વ૦ ટાઈકળ

અરણીને એરણ પણ કહે છે અરણીમા નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે તથા ધોળી અને કાળી એવી પણ બે જાતિ છે નાની જાતિના ઝાડ માથોડુ દોઢ-માથોડુ ઊંચા વધે છે મોટી જાતિના ઝાડ ઘણા જ ઊંચા વધે છે એના પાદડા કાતરાદાર હોઈ, તે નરવેલા(નાની અરણી)ના પાદડા કરતા નાના હોય છે અરણીના ફૂલોની બહાર આવે છે, તે સમયે એ ફૂલો ઉપર થઈને આવેલા વાયુની લહર સુગંધીદાર હોઈ, મનને આહ્લાદ આપે છે ગામડાઓમા ખેતરની વાડ વગેરે ઠેકાણે આ ઝાડ ઘણા થાય છે કાળી અરણીના મૂળનુ તેલ કાઢે છે દશમૂળોમા એના મૂળ આવે છે **મોટી અરણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર કડવી તૂરી અને અગ્નિદીપક છે વાયુ, સળેખમ, કફ, સોજા, અર્શ, આમવાત, મલાવરોધ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ વિષદોષ, આમ તથા મેદરોગનો નાશ કરે છે **નાની અરણીના**× મૂળ મોટી અરણીના જેવા જ ગુણવાળા છે, પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પારો બાધવો એ વિષે હિતકર છે અને સોજાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ: (૧) સોજા ઉપર:—અરણીના પાલાનો પારો બાધવો (૨) શીતજ્વર ઉપર:—અરણીના મૂળ મસ્તકે બાધવા (૩) વાઘ કરડ્યો હોય તો:—અરણીનો પાલો મીઠુ નાખી બાધવો (૪) અંડ ઊતર્યા હોય તો:—અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી પારો બાધવો અને તાબાની સળી વડે પગની અનામિકા આગળીના નખ ઉપર ડામ દેવો (૫) જીર્ણજ્વર ઉપર:—ધોળી અરણીના મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાધવા (૬) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:—નાની અથવા મોટી અરણીના મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમા જ ગોળ નાખી પાવો (૭) વસામેહ ઉપર:—અરણીના મૂળનો કાઢો પાવો (૮) શીતપિત્ત ઉપર:—અરણીના મૂળનુ ચૂર્ણ ઘીમા નાખી ખાવા માટે આપવુ (૯) પક્ષાઘાત, ગંધિવાયુ અને સોજા ઉપર:—કાળી અરણીના મૂળનુ તેલ કાઢી તે તેલનો દરરોજ લેપ કરતા જવુ અને શેકતા જવુ

૨૮. અરલુ—સ૦ શ્યોનાક મ૦ ડીકા ટેટુ કો૦ ટેટવે, જગદળા, ફળફળા હિ૦ સોના પાઠા અરનુ-ટેટુ બ૦ સોના ક૦ શે ડીલમર, તિગડુમર, હેગ્ગુગડીમર તે૦ પેદ્દામાનુ લા૦ ઓરાક્સિલમ્ ઇંડિકમ્

અરલુનાં ઝાડ ઘણા મોટા થતા નથી એના પાદડા કાઈક મરીના પાદડા જેવા હોય છે અને ડાળા પપઈના ઝાડ જેવા પોચા હોય છે એને શિંગો આવે છે તે ચાર આગળ પહોળી અને બે હાથ લાબી હોય છે એમા શુમારે બસો અઢીસો બિયા હોય છે ને તે કપાસના જેવા હોય છે જ્યારે એની શિંગો કુમળી હોય છે ત્યારે તેનુ શાક અને અથાણુ કરે છે એ શિંગોનો આકાર આબેહૂબ તલવાર જેવો હોય છે અરલુના મૂળની અંતરછાલ લીલા રંગની હોય છે દશમૂળોમા અરલુના મૂળ આવે છે એને 'ટેટવે ' એમ પણ કોઈ કહે છે **અરલુ**—તૂ૦ તીખુ, કડવુ અગ્નિદીપક ગ્રાહક શીતળ વૃષ્ય, બલપ્રદ અને વાત, પિત્ત સંનિપાત, જ્વર કફ, ત્રિદોષ અરુચિ, આમવાત, કૃમિ, ઊલટી, અતિસાર તૃષા ખાંસીનો નાશ કરે છે પુટપાકકૃતિએ એનો રસ કાઢી ભક્ષણ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય તોપણ તેનો નાશ થાય છે એના **કુમળા ફળ**—તૂરા, મધુર, લઘુ, હૃદ્ય, રુચ્ય, પાચક, કંઠને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખા અને ખારા છે એ ગુલ્મ વાયુ કફ, અર્શ, અરુચિ અને કૃમિનો નાશ કરે છે એના **જૂના ફળ**—ગુરુ અને વાયુને કોપાવનારા છે ઉપયોગ:—(૧) કર્ણશૂળ ઉપર:—અરલુના મૂળ લાવી બારીક વાટી તેનાથી ચોગણું તલનુ તેલ લઈ અને તેમા તલના તેલ જેટલું પાણી નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી

× **નાની અરણીનું** વર્ણન આ પ્રમાણે આવેલું છે ત્યા રહેતું બહેલા ખેતરમા ઊગેલી અરણી વધાર ગુણકારી મનાય છે તેમ તેમાથી અનરસ પણ ખાઈ મહેનતે બહોળે નીકળે છે એનુ ફૂલ મોટુ પાચ પાખડીના બજારના આચ્છાદનથી ઢકાયેલુ હોઈ તેમા પાચ પુંકેસર અને એક સ્ત્રીકેસર હોય છે

થોડો થોડો દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમાં પાડવું, એટલે ત્રિદોષથી ઊપજેલ કર્ણશૂળ દૂર થાય છે (૨) **સર્વાતિસાર ઉપર:**—અરલુની છાલનો અંગરસ પાવો અથવા છાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. (૩) **આગંતુક વ્રણ ઉપર અને વ્રણ થઈ, રક્તસ્રાવ થતો હોય તો:**—અરલુની છાલ અથવા પાદડાં વાટી બાંધવાં એટલે જખમ રુઝાઈ જાય છે, તેમ જ અરલુના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું (૪) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—અરલુનાં પાદડાં, છાલ અને મૂળનો રસ પાવો (૫) **પ્રમેહ ઉપર:**—અરલુની છાલ વાટીને પાવી (૬) **બરોળ ઉપર:**—અરલુની શિંગોમાંના બિયાંનું ચૂર્ણ અને પાપડિયા ખાર(સચોરા)ની ગોળમાં ગોળી કરી આપવી (૭) **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણ આવવા માટે.**—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની છાલ લાવી બારીક કરી સૂકવવી પછી તેમાંથી અર્ધો તોલો અથવા વધારે છાલ લઈ તે ચારપાંચ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખવી ચાર ઘડી ગયા પછી આ છાલ બારીક વાટી પહેલાના જ પાણીમાં મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી પાવું એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું ૭ દિવસ આ પ્રમાણે કરવું પથ્ય—ઘઉં, ઘી, સાકર, રોટલી, દાળ વગેરે અનૂણું (મોળું) ખાવું, ભાત ખાવો નહિ સાત દિવસ સ્નાન કરવું નહિ આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણી વડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવું (૮) **ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર:**—અરલુની છાલ લીલી અગર સુકાયેલી ઘસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે (૯) **ખરજવા ઉપર:**—અરલુની છાલ દહીંમાં વાટી ચોપડવી (૧૦) **બરોળ ઉપર:**—અરલુની છાલ ગોમૂત્રમાં વાટી પાવી અથવા છાલનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું (૧૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—અરલુની છાલ, ચિત્રકમૂળ, ઇંદ્રજવ કરંજની છાલ, સિંધવ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ કઢીમાં નાખી સાત દિવસ પાવું એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે (૧૨) **મુખપાક ઉપર:**—અરલુની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા ×

૨૯. અરસ—આ વનસ્પતિ બંગાળી લોકોને વધારે જાણીતી છે બીજે પણ થાય છે, એમ અમને મળેલી કેટલીક માહિતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે, પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી, તેના નોખા નોખા દેશના નામો, અનુભવ, ગુણદોષ અને ઔષધિપ્રયોગ વગેરે વિષે વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળતી નથી અરસ એ એક ક્ષુપ જેવું છે એને ડાળીઓ હોતી નથી, એને પાદડાં એકાંતરે આવે છે એની લંબાઈ પહોળાઈ કરતાં વધારે હોય છે તેના બહારના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે એની કિનારી સરખી હોય છે ડીંટું મધ્યમ લંબાઈનું હોય છે પાદડાના ડીંટડાના મૂળથી ઊગી નીકળેલા લાંબા પુષ્પદંડ ઉપર ધોળા રંગના પાંચ અથવા છ પાંખડીનાં નાનાં ફૂલો આવે છે ફળ નાનાં બોર જેવડાં હોય છે

આના ગુણદોષ અને ઔષધિ—ઉપયોગ સંબંધી ખાતરીલાયક માહિતી ફક્ત એટલી જ મળે છે કે આના પાદડાના રસનો ઉપયોગ ગ્રંથિક શોથ (ગાંઠ સંબંધી સોજો) અને સંધિવાયુ ઉપર લાગુ થાય છે એ ઉપરથી એમાં વાયુનાશક ધર્મ (ગુણ) છે, એ તર્ક કરી શકાય છે

૩૦ અરીઠા—સં० અરિષ્ટ મ० વ० કા० હિં० રિઠા કો० રીંગી ક० અંટલ, અરીટલ તૈં० કુંકુડુ કુંકુડુ તા० પુવંડી તુ० તુરકોઈ દમારા મલા० ચાવા કાઈમાર ગો० રિંઠ્યારુકું ફા० ફીંદક—હિંદી અ० બુંદક ઇં० સોપબેરી, સોપનટ ટ્રી લૅ० સેપિન્ડ્સ ટ્રિફોલીએટ્સ

ભરતખંડનાસી આર્યજનોના ઉદરનિર્વાહ તથા શરીરરક્ષણ માટે દયાળુ ઈશ્વર ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે, તેઓને પરદેશીઓના હાથ સામું

× અરલુના મૂળની છાલ ઉત્તમ સ્વેદજનન, માર્દવ વેદનાસ્થાપન સ્તંભન અને વ્રણરોપણ છે શોથ અને વાતપ્રધાન રોગોમાં અરલુના મૂળ ઘણાં વપરાય છે તીવ્ર આમવાતમાં બહુ જ સારું કામ કરે છે એલોપથીમાં જેવી રીતે સેલિસિલિક એસિડ છે તેવી જ રીતે દેશી દવાઓમાં અરલુ છે આની છાલની સાથે અફીણ મેળવી શકાય છે, તેમ જ મિંઢાવળ પણ આપી શકાય છે છાલ ગ્રાહી હોવાથી કબજિયાત થાય તો એરંડિયું આપવું જોઈએ. **પ્રમાણ**—૧૦ થી ૨૦ રતી મૂળની છાલ ત્રિકટુની સાથે આપવી, ફાંટ કરવો હોય તો સૂંઠ મેળવીને આપવો, ક્વાથ કરવાથી સ્તંભન ગુણ વધી જાય છે —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

જોવાનો કદી પણ પ્રસંગ આવે જ નહિ. આ આપણા ઉપર તેનો કેટલો બધો ઉપકાર! પરંતુ આપણે એટલા કૃતઘ્ન, બેશરમ, નફટ, પેટભરા, વિષયાંધ તથા મદાંધ છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ઉપકાર ઘણો તુચ્છ જણાય છે! ઇંદ્રના નંદનવન માંહેની હવા કરતાં પણ વધારે આહ્લાદકારક તથા હિતકારક હવાની મોઈ હજારો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઈશ્વરે આપેલી છે; છતાં તે તુચ્છ માની સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ વગેરે પારકા દેશમાંનાં ઠેકાણાંનો જ આપણાં રજવાડાંઓને સ્વાદ લાગ્યો! સ્ફટિક જેવું શુભ્ર, સ્વચ્છ અને અમૃત સમાન મીઠું તથા ગુણકારક ઉત્તમ પાણી આપણા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે; છતાં તે તરફ આપણે ડોકિયું કરીને પણ ન જોતાં **સોડાવૉટર, બ્રાંડી** વગેરે અશુદ્ધ પેયો જ આપણા એક વર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યાં! **નલ-ભીમાદિ** પાકશાસ્ત્રવેત્તાઓનો સર્વવ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતાં, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિષિદ્ધ માંસાદિ પદાર્થો નિત્ય સેવન કરવાને **રાજકુલોત્પન્ન** કુલવાનોની જિહ્વા ચોટેલી પણ બની! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હજારો ઔષધિના ગુણાનુવાદ **ધન્વંતરિ, આત્રેય, અશ્વિનીકુમાર, પરાશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, અગ્નિવેશ** અને **વંગસેનાદિ** મહાન **ઋષિવર્યોએ** લખી રાખેલા છતાં એ ઔષધિને તૃણ સમાન ગણી આપણે પરદેશીઓનું કાચપાત્રમાંનું અપવિત્ર તથા અહિતકારક પાણી જ જાહ્નવીતોય જેવું માન્યું! ત્યારે ધન્ય છે આપણાં શાણપણાને, ન્યાયનીતિને, દૂરદર્શિતાને તથા અક્કલને! આવાં વિપરીતાચરણો વડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, અશક્ત, કંગાલ તથા અન્ય માટે મોહતાજ કાં ન થઈએ! આપણાં ઘરબારમાં તથા વનવગડામાં શું છે, એ ન જોતાં આપણે વિષયમાં જ નિમગ્ન થઈએ, ત્યારે તેનું પરિણામ વિપરીત જ આવે તેમાં શી નવાઈ?

અરીઠાના ઝાડ આ દેશમાં ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે. આ વૃક્ષ ઘણું જ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં **ઉંબરાનાં** પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે. આપણને 'અરીઠાં' એ વૃક્ષ બહુ જ થોડા ઉપયોગમાં આવતું હોય એવું દેખાશે; પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે કે, આપણને અન્ય લોકોની પેઠે સાબુ તૈયાર કરવાને કદી પણ શ્રમ પડે નહિ. અરીઠાં મળે તેટલાં વગડામાંથી લાવ્યા કે આપણો સાબુ થયો જ, તે પ્રમાણે શિકેકાઈ વૃક્ષનું પણ સમજવું. આ ઈશ્વરનિર્મિત સાબુ, પરદેશીઓના ચરબીમિશ્રિત નિષિદ્ધ સાબુ કરતાં સોગણો સોંઘો તથા ગુણોમાં અતિશય ઉત્તમ છે; પરંતુ એવી ઈશ્વરની અમૂલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતાં તેને 'કુછ બિસાત' સમજી ચરબીમિશ્રિત ક્ષાર ઘણા પ્રેમથી આપણે મોઢે ઘસીને મોઢું ચોળતા બેસીએ છીએ; એનું શું કહેવું? અરીઠાના યોગે અંગ સ્વચ્છ થતું નથી કે શું? ના, તેમ નથી. કેટલોયે ઊંચો તથા સુગંધી સાબુ હોય, તોપણ આપણાં અરીઠા અને શિકેકાઈ સાથે તેની કદી પણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, આંદીઓ વગેરે ચામડીના રોગ ઉપર ધોવાના સાબુ કરતાં અરીઠાં જ ઉત્તમ છે. આમ છતાં પણ અરીઠાંનો ઉપયોગ ન કરતાં વધારે મોંઘો અને અપવિત્ર સાબુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીએ છીએ! આ કેવું વિપરીત આચરણ છે? કેવળ અજ્ઞાનથી જ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરીઠાનાં ફળની અંદર જે **કઠિન** અને **કાળાં બી** હોય છે, એનાં નાનાં બાળકોને નજર લાગે નહિ તે માટે નજરબુંદા કરે છે. અરીઠાંનાં બી પલાળી રાખી તેમાં છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા માટે ઘોડાના ગળામાં બાંધે છે. અરીઠાંનાં પાંદડાંના રસમાં પારો ઘૂંટવાથી તેની હાથમાં લેવા જેવી ગોળી થાય છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલેટ) બેસે છે. દાગીના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમાં પણ સોની લોકોને અરીઠાંનો દરરોજ ખપ પડે છે. અરીઠાં શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અંગ સ્વચ્છ અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલાં કપડાં પણ અરીઠાંના પાણીમાં ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે. સાબુ જેવા અશુદ્ધ અને મોંઘા પદાર્થનો આ કામમાં ઉપયોગ ન કરતાં સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થનાર અરીઠાંનો જ ઉપયોગ કરવો; એટલે સ્વકીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી એકંદર બધાયનું હિત જ થશે. **અરીઠા:**—તીખો, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) અરીઠા એ મોટા **વિષનાશક**

પદાર્થ છે સર્પદંશ થાય તો અરીઠાનુ પાણી કરી તેનુ આખોમા અંજન કરવુ એટલે વિષ ઊતરે છે વિષનુ જોર ઘણુ જ વધારે હોય તો અરીઠાનુ પાણી કરી તે પાવુ, એટલે ઊનટી થઈ વિષ જલદી ઊતરે છે **અફીણ, વચ્છનાગ, સોમલ, મોરથૂથુ, હરતાલ** ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમા ગયુ હોય તો અરીઠાનુ પાણી કરી પાવુ, એટલે વમન થઈ સર્વ પ્રકારના વિષ ઊતરે છે અંજન કર્યા પછી અરીઠાના પાદડના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવો અરીઠાના અંજનથી વિષ ઊતર્યા પછી આખોમા આગ (બળતરા) થાય છે અને આખો લાલ થાય છે તે નાશ થવાને તુરત જ આખોમા માખણ કિંવા તાજુ ઘી બે-ત્રણ દિવસ આજવુ, એટલે આખો સારી થાય છે કોઈ પણ વિષ ઉપર અરીઠાનુ અંજન કર્યાથી વિષ ઊતર્યા પછી તુરત જ આખોમા ઘી ચોપડવુ, એટલે બળતરા થશે નહિ **(૨) વીંછીના વિષ ઉપર:**—એ અરીઠાના ફોતરાની ગોળમા ત્રણ ગોળીઓ કરી પ્રથમ એક ગોળી ખાઈ ઉપર થોડુ પાણી પીવુ પછી થોડી વાર બાદ બીજી ગોળી ખાઈ થોડુ ગરમ પાણી પીવુ તે પછી ત્રીજી ગોળી ખાઈ ટાઢુ પાણી પીવુ, એટલે વિષ ઊતરે છે તબાકુ પીવાની ટેવ હોય તો તેણે તબાકુની પેઠે અરીઠો ચલમમા નાખી ધૂમપાન કરવુ; એટલે તેથી પણ **વીંછીનુ** વિષ તત્કાળ ઊતરે છે **(૩) કફ જાડો થઈ છાતી ઘેરાઈ જાય તો:**—અરીઠાની છાલ ખાવી એટલે કફ પાતળો થઈ પડશે **(૪) નળવાયુ ઉપર:**—અરીઠાનુ પાણી કરી તે પાવુ અને ફીણ પેટે ચોળવુ **(૫) મસ્તકરોગ ઉપર:**—અરીઠાના પાદડાના રસમા મરી ઘસી તે રસ નાકમા પાડવો, એટલે મસ્તકશૂળ, આધાશીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે **(૬) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને એકાએક મસ્તકમા વાયુ થઈ, મસ્તક જડ થાય છે અને ફરે છે, આંખોએ અંધારા આવે છે, દાત ચોટી જાય છે વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નંદવાયુ (અનંતવાત) કહે છે એ ઉપર:**—અરીઠાના ફીણનુ અંજન કરવુ, એટલે વાયુના ઝાટકા બધ થાય છે પછી આખોમા માખણ અગર ઘી બે-ત્રણ દિવસ ચોપડવુ **(૭) ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારા દરાજ જેવા ચાઠા થાય છે તે ઉપર:**—અરીઠાનુ ફીણ ચાઠા ઉપર દિવસમા બે-ત્રણ વાર ચોપડી એકાદ કલાક સુધી રહેવા દેવુ અને સહન કરવુ પછી ગરમ પાણી વડે તે જગા ધોઈ નાખવી, એટલે તે ચાઠા સારા થાય છે **(૮) તાપમા ફરી આવ્યાથી જો બળતરા થતી હોય તો:**—અરીઠાનુ ફીણ ચોપડવુ **(૯) વાળા ઉપર:**—અરીઠાની અંદરનુ મગજ અને હિંગ ગરમ કરી બાધવી **(૧૦) અપસ્માર ઉપર:**—અરીઠા લીંબુના રસમા ઘસી તેનુ નસ્ય દેવુ **(૧૧) કોલેરા તથા પેશાબમા જલન થઈ, રુકાવટ થતી હોય તે ઉપર:**—અરીઠા ચોળી તેનુ ફીણ નીકળે તે પેટે અને પગે ચોળવુ અને પીવુ **(૧૨) રક્તગુલ્મ ઉપર:**—અરીઠાના પાણીમા કડવી વૃંદાવનીના મૂળ ઘસી પાવા, એટલે રક્તગુલ્મ (પેટમા થનાર ગોળા)નો નાશ થાય છે **(૧૩) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને સુરકી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે ઉપર:**—અરીઠાનુ ફીણ કાઢી બને આખોમા અંજન કરવુ ગુણ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ આખોમા માખણ ચોપડતા જવુ **(૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય તો.**—અરીઠાના ફીણનુ અંજન કરવુ અને અરીઠાનુ પાણી એક શેર સુધી પાવુ **(૧૫) દૂઝતા હરસ ઉપર:**—અરીઠાના ફોતરા, કેમના તથા સફેદ કાથો સમભાગે મેળવી ચૂર્ણ કરી એક રતી લઈ બે તોલા માખણ અથવા દૂધની મલાઈ સાથે ખાવા આપવુ સાત દિવસમા લોહી પડતુ બધ થઈ જાય છે મીઠુ, ખટાઈ, રાતા મરચા ગોળ અને તેલ સાત દિવસ ખાવા નહિ આ દિવસમા ઔષધો ત્રણ વખત છઠ્ઠે-છઠ્ઠે મહિને ખાવાથી મસા પણ મરી જાય છે **(૧૬) મૃગીના રોગમા આવેલી મૂર્છા દૂર કરવા માટે:**—અરીઠાનુ પાણી કરી ફીણ આવે તેનુ અંજન કરવુ, એટલે તુરત મૂર્છા દૂર થાય છે મૃગી આવવાના પહેલા પણ અંજન કરે તો મૃગી આવતી રોકાઈ જાય છે અરીઠાનુ ફીણ આજ્યા પછી બળતરા થાય તો થોડો વખત ઘી આજવુ, એટલે બળતરા શાત થઈ જશે.

---

* અરીઠાના ફળમા સાબુ ૧૧॥ ટકા સાકર ૧૦ ટકા અને ચીકણો કફઘ્ન પદાર્થ-વિષઘ્ન રહેલા છે બીજમા ૩૦ ટકા સફેદ ચરબી છે અરીઠાના ફળનો ગર્ભ ઉષ્ણ કડવો સ્નિગ્ધ કફઘ્ન વામક અને વા

૩૧. અષ્ટવર્ગ—જીવક અને ઋષભક :—એ હિમાલયના શિખરો પર થાય છે એ બે કંદ લસણના કંદ જેવા હોય છે એના પાદડા બારીક હોય છે જીવકનો આકાર કૂચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે એ બન્ને કંદ બળવર્ધક, ઠંડા, વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર તથા પિત્ત દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષયનો નાશ કરે છે **મેદા અને મહામેદા :**—એ બન્ને કંદ મોરંગ વગેરે સ્થળોમા ઉત્પન્ન થાય છે જે કંદ નખથી કાપી શકાય છે અને જેમાથી મેદ ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદા અને તેજ પ્રમાણે જે સફેદ કંદ હોઈ આદુ જેવો હોય છે તે મહામેદા તે પહેલા સફેદ રંગનો હોય છે એ બન્નેના વેલા હોય છે **મેદા અને મહામેદા :**—એ ગુરુ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમા દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમા તત્ત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ અને પિત્ત રક્તદોષ વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે **કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી :**—જે ઠેકાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠેકાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કંદ આસંધના (આસનના) કંદ પ્રમાણે હોય છે તેમાથી દૂધ ઝરે છે અને તેની વાસ આવે છે કાકોલીનો વર્ણ કિંચિત્ કાળો હોય છે અને ક્ષીરકાકોલીનો ધોળો હોય છે બન્ને **કાકોલીઓ** શીત વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ શરીરમા ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર અને વાયુ દાહ રક્તપિત્ત શોષ, જ્વરનો નાશ કરનાર છે **વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ**—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બન્ને કંદ કોરોમાંડળ દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે એના વેલા હોય છે આ કંદને છિદ્ર હોઈ, એના ઉપર ધોળા કેશ હોય છે ઋદ્ધિનો કંદ ગાંઠ જેવો હોઈ, એના ફળ વામાવર્ત હોય છે અને વૃદ્ધિના ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે **ઋદ્ધિ** એ બલવર્ધક, ત્રિદોષઘ્ન, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ પ્રાણરક્ષક, ઐશ્વર્યકારક અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિ એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક મધુર વીર્યવર્ધક અને રક્તપિત્ત ક્ષત (વ્રણ), કાસ, ક્ષયનુ નાશક છે આ અષ્ટવર્ગનુ પ્રતિનિધિ ઔષધ રાજાને પણ દુર્લભ છે, એથી વૈદ્યોએ તત્સમાન ઔષધ આપવુ મેદા અને મહામેદા ન મળે તો શતાવરી આપવી જીવક અને ઋષભક ન મળે તો ભોય(ભૂરુ)કોળુ આપવુ કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી ન મળે તો આસંધ આપવી વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે કુક્કરકંદ આપવો

૩૨. અસાણા (આસન)—સં૦ હિ૦ આસન કો૦ પાલે દસાણી ક૦ હિરિયહોનયભરતુ મ૦ અસાણા, થોર બિગના

એ ઝાડ મોટા વધે છે એના લાકડા ઇમારતના કામમા ઉપયોગી છે અસાણાના પાદડા મોટા હોઈ લાંબા હોય છે એ ઝાડ ઉપર બારીક ફળો આવે છે કાચા ફળોનો રંગ લીલો હોય છે પછી પીળા થતા જઈ પાકવા પછી કાળા થાય છે એ ફળો સ્વાદમા કડવા હોય છે અસાણાની અંતરછાલ લાલ રંગની હોય છે **અસાણા**—એ ભેદની હોવાથી મૂત્ર-સંગ્રહણી (બહુમૂત્ર) અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે **(૧) અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર**—અસાણાની છાલનુ ચૂર્ણ સાકરમા આપવુ અથવા પાણીમા છાલ વાટી પાવી

૩૩. અસાળિયો—સં૦ આહલિવ મ૦ અહાળિવ હિં૦ હાલો ફા૦ હાલમેં તુખ્મનરાતેજક. અ૦ હબુરશા દાકમ બજરુલ જરજર ઈં૦ કોમનક્રેસ લા૦ લેપીડિયમ્, સેટીવમ્

અસાળિયાના છોડને ખાનદેશમા નદીના અથવા ઝરાના કિનારા પર વાવે છે એ ઝાડ નાના

છે મોટા પ્રમાણમા રેચક અને વામક છે આનાથી ઉલટી જલદી થાય છે અને નાશ પણ થતો નથી પ્રમાણ વધારે થવા છતા પણ હાનિ પહોંચતી નથી આનો લેપ વેદનાસ્થાપન અને શોથઘ્ન છે

દમ ઉપર છાતીમાથી કફ કાઢવા માટે અરીઠાની ગિરી અપાય છે જીર્ણ કફ ... પર અરીઠા બહુ જ સારુ કામ કરે છે આથી કફ પાતળો થઈને પડે છે તેમ જ હૃદયને શક્તિ મળે છે કફરોગમા માત્રા ઓછી જ આપવી જોઈએ કારણ એનાથી પચનક્રિયા બગડે છે અજીર્ણથી ઉત્પન્ન ... રસૂળમા ફળની ગિરી ૨ રતી અપાય છે અફીણના ઝેરમા વમન કરાવવા માટે અરીઠા વપરાય છે અરીઠાની અફીણ પર વિષનાશક ક્રિયા પણ થાય છે અરીઠાનો લેપ કો૦ ખરજ વિસ્ફોટક ...મળ ... નુ ઝેર અને મધમાખીનુ ઝેર દૂર કરવા માટે લગાડાય છે વીંછીનુ ઝેર ઉતારવા-ખાવા પણ અપાય છે

માત્રા—૫-૧૦ રતી કફનાશક ૩૦થી ૬૦ રતી વમન માટે **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

થાય છે અસાળિયાનો રંગ રાતો ટોન છે તે બારીક અને ચપગ લેન છે તે ઉગ્ર, કડવો અને પુષ્ટિદાયક છે ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુમનો નાશ કરનાર છે (૧) **અસાળિયાની ખીર:**— પ્રથમ દૂધ ઉકાળી તેમા અસાળિયો નાખવો અને તે ખીર જેવુ થાય, એટલે તેમા ગોળ અથવા સાકર નાખવી, એટલે તે તૈયાર થાય છે એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે આ ખીર સુવાવડીને બે માસ પછી વવારે દૂધ આવવાને અપાય છે (૨) **વાયુના યોગથી જુલાબ થવા લાગે તે:**—અસાળિયાનુ ચૂર્ણ ખાંડમા આપવુ એટલે બંધ થાય છે (૩) **અસાળિયાનો લેપ:**—ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બંધ થયુ હોય તો કિંવા વાયુએ કરી સાધામા કળતર થતી હોય તો અસાળિયો પાણીમા મેળવી લેપ કરવો, એટલે તે ચોરી જઈ સારુ થાય છે (૪) **કટિશૂળ અને ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર:**—અસાળિયાની ખીર આપવી + (૫) **હેડકી ઉપર:**—અસાળિયો વાટી પાણીમા પલાળી રાખી ગાળીને આપવો (૬) **ધાતુપુષ્ટિને માટે અસાળિયાનો લાડુ:**—નવુ નાળિયેર લઈ તેના કોપરાને ઝીણુ (છીણુ) કરી તેમા કોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળિયો નાખી ગોળ મળી જાય ત્યા સુધી તેનો પાક કરી પછી ટાઢુ થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા **બીજો પ્રકાર:**—૧૦ તોલા અસાળિયો લઈ ઘીમા શેકવો પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ના ગેર લઈ ઘીમા શેકવો પછી ઘી પાકો શેર એ લઈ, ઘી અને સાકરનો પાક કરી, તેમા તે લોટ અને બેદાણા, બદામ, ચારોળી પિસ્તા, એલચી, જાયફળ, જાવન્ત્રી, પીપરીમૂળ—એ નાખી ચોસલા પાડવા અથવા લાડુ કરવા ચોસલા પાડવા માટે અસાળિયો નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવા આ પાક ટાઢી ઋતુમા ખાવો એ પૌષ્ટિક છે

૩૪. **અળાઈ**—લે૦ ડાલ્બર્જિયા વોલ્યુબિલિસ એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા પુષ્કળ થાય છે કોંકણમા પણ ઘણા છે એ ઝાડ સુમાર માથોડુ ઊંચુ વધે છે એના પાદડા ઘણા મોટા નથી હોતા એ પાદડાનો આકાર કાંઈક ટૂવાડિયાના પાદડા જેવો હોય છે અળાઈની છાલ વણી જ ટાઢી છે મરાઠીમા અળાઈને 'ઓની' પણ કહે છે (૧) **કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:**—અળાઈના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા ગાંઠ બેસી જશે (૨) **મુખરોગ ઉપર:**—અળાઈના ઝાડની છાલ મોઢામા રાખી થૂક આવે તે બહાર થૂકતા જવુ (૩) **ઇંદ્રિયના અંદરના ભાગમા ચાદી પડે છે તે ઉપર:**—અળાઈની છાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમા જીરુ અને ખડીસાકર નાખી આપવુ (૪) **મધુમેહ ઉપર:**—અળાઈની છાલનો કાઢો કરી હમેશા રાતે સૂતી વખતે પી જવો (૫) **આમરક્તવાળા અતિસાર ઉપર**—અળાઈની છાલ વાટી આપવી *બીજો પ્રકાર:—અળાઈના ઝાડને કુહાડાથી ઘા કરી તેમાથી જે રસ નીકળે* તે બાટલીમા ભરવો પછી એ રસ નિત્ય સાકર સાથે આપવો અથવા એની છાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો

૩૫. **અળવી**—સં૦ કચ્ચી કચુ મ૦ અળુ અળી હિં૦ અરવી ઘુઇયા બં૦ આશુકચુ, કચુ, ગુરી, મલાય કેલદી ચીના મલાયલમ-ચેમ્પાકીઝન્ના તા૦ સાળુમ તા શમ્ભલગ તે૦ ચમદુપા ઉરિયા-સારુ ઇં૦ ગ્રેટ એરોઇસ, ઇજિપ્શ્યન આરમ લે૦ કોલોકેશિયા એન્ટીકેરમ, જૂનું નામ— કોલોકેસિયા એન્ટીકવોરમ્

આની એક ઉપજાતિ છે તેને એલોકેસિઆ ઇંડિકા (એરમ ઇન્ડીકમ) કહે છે તેને હિંદીના માનકંદ, બંગાળી અને આસામીમા માનકચુ સંસ્કૃતમા માનક, મરાઠીમા અળુ કહે છે

અહીં નીચે પદેજીએ વર્ણન કરેલ છે તે પદેની જાતિનુ છે માનકંદ જલોદર સર્વાંગશોથ અને સંધિવાતમા લાભદાયક છે

અળવીના કંદ હોય છે તેમાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અળવીમા અનેક જાતો છે ગરઅળુ, ધાવઅળુ, કાળા અળુ, પાનઅળુ રુખઅળુ (વૃક્ષ ઉપરના અળુ), માડીઅળુ મુડલે અળુ ત્રિમ

+ ગોળ અથવા સાકર જોઈએ તેટલા લઈ તેમા પાણી મેળવી, દેવતા ઉપર મૂકીને તેમા અસાળિયો નાખી, પરિપક્વ કરવાથી તેની ખીર થાય છે

અળુ અને ગગાઅગુ (તેરી) સર્વમા કાળા ચગુ ઉત્તમ છે અળસીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ગ્લીમ અળસીને મોટા કાદા હોય છે અને ઝીણીને ઝીણા કાદા હોય છે તેને બાફી અથવા શાક કરી ખવાય છે અળસી સાધારણ રીતે શીતળ, અગ્નિદીપક, મલાવષ્ટભક, બળની વૃદ્ધિ કરનાર તેમ જ સ્તનમા દૂધ વધારનાર છે અળસીના સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે આ કદમા ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે+ (૧) **દૂરસાના વિષ ઉપર:**—અળસીનો પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવા તથા ભારગીનો રસ પાવો, તેમ જ તે માથા ઉપર અને કરડેલા ભાગ પર ચોળવો (૨) **ખડક ઉપરનો કોળ કરડ્યો હોય તો:**—ઝાડ ઉપરના રાજાગુ અળસીના મૂળ રોકીને વાટી તેની બોર જેવડી ગોળી ખાવી એનો ઉતાર ઘી (૩) **નળવાયુ અને તિડક (પેશાબમા જલન ઉપર):**—અળસીના પાદડાનો ન આપવો, ત્રણ દિવસ (૪) **વાયુના ગોળા માટે:**—અળસીના પાદડા દડા સુદ્ધા બાફી તેનુ પાણી ઘી નાખી આપવુ દિવસમા ત્રણ વખત (૫) **પિત્તને માટે:**—અળસીના પાલાનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી આપવો (૬) **સ્તનમા દૂધ વધારે આવવા માટે:**—અળસીનુ શાક હમેશા ખાવુ ઘણું ખાવુ નહિ (૭) **કૃમિ ઉપર.**—ગન અળસીના દાડા બાળી તેની રાખ પાણીમા અગર મધમા આપવી (૮) **ફોલ્લા ફૂટવા માટે**—અળસીના દાડા બાળી તેની રાખ તેલમા કાલવીને ચોપડવી

૩૬. અળશી—સ૦ અતસી મ૦ અળશી, જવસ હિં૦ અલસી બ૦ અગસી, અતસીગિડ ગ૦ મસિના તિસી તૈ૦ મ નપગસિ ચેટુ અલસી તા૦ અનશી બિરાઈ માસ્બીરી-કેતુન, અલશી કારાગાર-જિધિર તુર્કી-જિગર ફા૦ તુખ્મે ક્તાન અ બજરૂલ કતાન ઇં૦ લિન્સીડ લા૦ લિનમ યુસિટેટિસીમમ

એના છોડ હાથભર (૧॥-૨ ફૂટ) ઊંચા વધે છે અળશીનુ તેલ કાઢવામા આવે છે તે ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે આ દેશમાથી હજારો ખાડી અળશી દર સાલ વિલાયતમા જાય છે ત્યા તેનુ તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે અને તે જ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે રોગાન ઘણો જ મોઘો હોય છે, તેથી તે બદલ ઘણા જ પૈસા અહીંથી વિલાયતમા જાય છે આની રીતે આ દેશના સેકડો ઉદ્યોગો રૂધાવા લાગ્યા છે, પરતુ આપણા લોકો ગાઢ અધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાઈ જ વાતો દેખાતી નથી એ ઘણી શોચનીય વાત છે લોકોએ જાગ્રત થઈ આ વાતનો કઈ પણ વિચાર કરવો, એટલે 'પથ્થર ઢરતા ટિ મુ વાળી' એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનુ કાઈક પાનુ હિત થશે અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે અળશીના તાજા છોડવાની ચટણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ થાય છે અને છોડવા અથાણામા પણ નાખે છે અળશીના છોડમાથી પણ રેસા નીકળે છે પરતુ આળસને લીધે કિવા બેપરવાઈથી અહીં ઘણુ કરી તે કાઢતા નથી એ રેસાઓના શણના જેવા વસ્ત્રો થાય છે

આ છોડ સીધા અને નાજુક હોઈ, એને ઊભી સળીઓના બારીક, લાંબા અને એક એકના આતરે પાન આવે છે તેના પર આસમાની (આકાશી) રગના ઘટ(ટોકરા)ના આકારના ફૂલો આવે છે બીજા ધાન્યો પ્રમાણે આનુ વાવેતર કરવાથી તે ઊગે છે એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફળ થાય છે તેમા દશ દશ ખાના હોઈ દરેકમા એક એક ચકચકિત બી હોય છે સસ્કૃતમા જેને 'સાળ' કહે છે તે ખરો 'સણુ' આના રાપા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે કેટલાક અર્વાચીન શોધકોએ આના મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મિસર અને કેટલાકે યુરોપમાના બીજા દેશ જણાવ્યા છે અને ત્યાથી તે હિંદુસ્તાનમા આવી, એવો પોતાનો મત બનાવ્યો છે, પરતુ એ નિર્મૂળ નિરાધાર છે ચરક અને સુશ્રુત એ પ્રાચીન ગ્રથોમા અળશીનો ઉમા અતસી, ક્ષૌમ ઇત્યાદિ નામોથી ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો હોઈ ત્યારથી હમણા સુધી એક સરખો ઉપયોગ કરેલો છે તેમના કરતા પ્રાચીન એટલે મનુ યાજ્ઞવલ્ક્યાદિની સ્મૃતિઓમા ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત સસ્કાર) પ્રકરણમા ક્ષત્રિયોને ક્ષૌમ (અળસીના વાકના) વસ્ત્રો ધારણ કરવા વિષે વિધાન કર્યુ છે મહાભારત અને રામાયણમા પણ ક્ષૌમવસ્ત્રોનો

+ એ એક ગેગાંફ છ એનો સ્વ ફિક્કો છે દીર્ઘપાકી (ઘણીવાર પચન થનાર) અને આમાશયને નુકસાન કરનાર છે એનો ઉતાર માસ અને ગરમ મસાલો હોવાનુ યુનાની હકીમો માને છે

ઠેકાણેઠેકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે. ચીનમાં 'ચુમા' નામનું એક કાપડ છે, તે વાક (કહોવરાવેલા રેસા) સરખું જ હોય છે. આઈન-ઈ-અકબરી નામના અકબરશાહની કારકિર્દીના ગ્રંથમાં બ્રહ્મચારીના વેશમાં વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. સુશ્રુતના સૂત્ર થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં સેવની તૈયારી કરવા માટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવા સંબંધી કહે છે કે: शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नात्वा वाल्केन वा पुनः। આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે, અળશીનું વાવેતર હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળથી થાય છે અને તેના રેસાથી વસ્ત્રો બનાવવાની પ્રણાલી (રૂઢિ) પણ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવે છે; પરંતુ અહીં ઘણાં વર્ષથી અળશીનો વાક (રેસા) કાઢવાનો રિવાજ બંધ પડ્યો છે. આ વાત બદલ અનેક પુરાવા મળે છે.

અળશીનો ઔષધિમાં અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તે સિવાય ઉદ્યોગ-ધંધા સંબંધમાં પણ હિંદુસ્તાનને માટે તે ઘણા મહત્ત્વની છે. તેલનો રંગ, છાપવાની શાહી, જમીન ઉપર પાથરવાનાં વેલબુટ્ટીદાર રંગીન કાપડ, કૃત્રિમ (બનાવટી) ઇંડિયા રબર, તેલનાં વાર્નિશ, નરમ સાબુ વગેરે બનાવવાના કામમાં આનો અતિશય ઉપયોગ થાય છે. યંત્રમાં લગાડવાના કામે એ બહુ જ વપરાય છે. **બેલતેલ** નામનું જે પ્રસિદ્ધ વિલાયતી તેલ બજારમાં વેચાતું મળે છે, તે અળશીનું જ ઉકાળેલું તેલ છે. ઇંગ્લેંડમાં અળશી ઘોડાઓને ખાવા આપે છે અળશીના લોંદા ઢોરને ખવરાવે છે. અળશીના ડાંડલા ઉપરથી જે વાક નીકળે છે તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર બને છે. 'લિનન' અને 'કેમ્બ્રિજ' નામનાં વિલાયતી કાપડ અળશીના વાકથી જ બને છે. 'લિનન' કરતાં 'કેમ્બ્રિજ' ઘણું ઝીણું અને ઉમદા હોય છે. આ કાપડ ઇંગ્લેંડમાં તૈયાર થાય છે. અળશીના સૂકવી રાખેલા ડાંડા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના લોંદા દૂઝણાં ઢોરોને ખાવા આપવાથી, તે ઘણા દિવસ વધી દૂધ આપે છે અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે. આ ઝાડમાંથી બીજા અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવાની શક્યતા છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતાં સરસવ અથવા રાઈ સાથે તે વાવે છે; તેથી એકલી અળશી મળતી નથી. તેમાંથી સરસવ અને રાઈનું મિશ્રણ હોવાથી, તેલ સારું નીકળતું નથી અને તે તેલમાંથી બનનારા વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થ પણ ઉત્તમ તૈયાર થઈ શકતા જ નથી. પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિલાયતમાં જતું હતું; પરંતુ તે હલકા પ્રકારનું લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો અને ભાવ પણ ઘણો ઓછો આવવા લાગ્યો; તેથી તેલ મોકલવું બંધ થયું. આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે. અળશીના તેલ અને બીનો પણ કવચિત્ ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે.

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે: એક ધોળી અને બીજી રાતી. રાતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. ધોળાં બીમાંથી સેંકડે ૩૫-૧ ટકાના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે. મોટી જાતિનાં રાતાં બિયાંમાંથી સેંકડે ૩૧-૨ અને નાનીમાંથી ૨૯-૬ ટકા પ્રમાણે તેલ નીકળે છે. સરાસરી સેંકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બિયાંમાંથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે.

ઔષધિપ્રયોગ—રંગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતાં સીસાનો અંશ પેટમાં જવાથી, પેટમાં દુઃખ થાય છે. તેના ઉપર અળશીનું તેલ રામબાણ છે, એવો અનુભવ એક **ગોલેસ્કી** નામના રશિયન વૈદ્યે જાહેર કર્યો છે. યુરોપમાં કવચિત્ જળમાર્ગનો સોજો અને કફાશયના ઉપરના ભાગનો અંદરનો સોજો સારો કરવા ચા જેવો અળશીનો ફાંટ તૈયાર કરીને આપે છે. અંગ્રેજી 'સોલિડ ઓઈલ'ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. 'સોલિડ ઓઈલ' પ્રમાણે અળશીના તેલમાં પણ મલમ કરી શકાય છે. સોડા અને પોટાશ મેળવીને સાબુ પણ બને છે. **અળશીની પોટીસ તૈયાર કરવાની રીત:**—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતું પાણી નાખી તે હલાવવું. ટાઢું પાણી નાખેલ પોટીસ સારી થતી નથી. હકીમોના મત પ્રમાણે અળશી પેટમાં નુકસાનકારક છે, તેટલા માટે જ તેની સાથે મધ અને ધાણા ખાવાને બતાવે છે. અળશીનું તેલ રેચક છે. અળશી-ની એક જાત પશ્ચિમઘાટ ઉપર અને કલકત્તા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ઉંદ્રી કહે છે, એમ ડૉ૦ મંત્રીનો મત છે. **અળશી:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી, બળકારક, પાકકાળે તીખી, ગુરુ, વાતકર,

કફકારક, ઉષ્ણ અને દૃષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશૂળ અને પિત્તનો નાશ કરે છે.÷ એનાં પાંદડાંનું શાક:—વાત, કાસ, કફ ઉપર હિતકારક છે. **(૧) ઊંઘ ન આવતી હોય તો:—** અળશીનું અને એરંડાનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી, કાંસાના વાસણમાં કાંસાના પાત્ર વડે ખલી તેનું અંજન કરવું; એટલે ઊંઘ આવે છે. **(૨) બદ કિંવા ગૂમડું વગેરે પાકવા માટે:—**અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં અથવા પાણીમાં કાલવી હળદરની ભૂકી નાખી સારું બાફી, સહેવાય તેટલી ગરમ પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવી. એ પ્રમાણે ૫–૭ વાર વખતોવખત ગરમાગરમ બાંધવી. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું. એ જ પ્રમાણે શણનાં બી અને ઘઉંની પણ પોટીસ થાય છે. **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—**અળશીનું તેલ અને ચૂનાનું નીતર્યું પાણી એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૪) મૂત્રદાહ ઉપર:—**અળશી ચાર તોલા લઈ તેમાં સોળ તોલા પાણી નાખી, સારી રીતે ઉકાળી ગાળી પીવા માટે આપવું. **(૫) ગુદામાં હરસના મસા સજી ત્રાસ આપતા હોય તો:—** અળશીનું તેલ દર વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત લેવાથી ઝાડો સાફ થઈને મસા હલકા પડે છે. **(૬) <u>પ્રમેહ</u>, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપર:—**અળશીનો કાઢો અથવા સાકર મેળવીને અળશીનું ચૂર્ણ આપવું; અથવા અળશી અને જેઠીમધ એ ખળખળતા ઊના પાણીમાં ચાર કલાક ભીંજવી રાખી (ઉપર ઢાંકણ ઢાંકવું અને) થોડુંથોડું આખો દિવસ આપવું. **(૭) છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય અથવા ફેફસાંનો સોજો હોય તો:—**અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક કરવો. **(૮) પેટમાં મરડો થાય તે ઉપર:—**અળશીનો કાઢો આપવો. **(૯) લિંગેંદ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા સગર્ભા સ્ત્રીને પહેલા મહિનામાં ઊલટી અને ચક્કર આવે તે ઉપર:—**અળશીના કાઢાથી ફાયદો થાય છે.

૩૭. **આકડો**—સં૦ અર્ક. મ૦ રૂઈ. હિં૦ આકડા. બં૦ આકંદ. ક૦ યક્કે. તા૦ અર્ક. તુ૦ યેક્કામેલ. મલા૦ યેરિકુ. ફા૦ ખુર્ક. અ૦ ઉશર. ઇ૦ જાઈગેંટિક સ્વોલોવર્ટ. તૈ૦ નીલાજિ લીડે. લા૦ જાઈગેંટયા અને કેલોટ્રોપીસ પ્રોસીરા.

આ છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં જાડાં અને વડનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંનું એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે. ફળ પાકવાથી અંદરથી રેશમ જેવું મૃદુ રૂ નીકળે છે. તે ઉપયોગમાં આવે છે. એના લાકડાના કોલસા ઘણા હલકા હોવાથી દારૂ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ દુખતું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એનાં પાંદડા મૃદુ હોવાથી, કેટલાક વર્ષો પહેલાં એ પાંદડાં મોડી અક્ષરો ચીતરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણાં કાગળની વિપુલતા હોવાથી, તેનો ઉપયોગ કોઈ કરતું નથી. આકડો:—સારક અને ગરમ છે અને વાયુ, કોઢ, ખારજ, વિષ, પ્લીહા, ગુલ્મ, અર્શ, યકૃત, જલોદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે.+ **ઉપયોગ—(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય**

÷ અળશી એ દૃષ્ટિ, પાચનશક્તિ અને વૃષણને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર ધાણા, સિકંજિબીન અને મધ છે; પ્રતિનિધિ–મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે.

+ આકડાની ધોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે. કેટલાક ધોળા આકડાને જ મંદાર તરીકે સ્વીકારે છે; પરંતુ પંડિત નરહરિજીના રાજનિઘંટુના આધારે શ્રીમાન પદેજી પોતાના મરાઠી બાડનિઘંટુમાં નં. ૫૫૯,૫૬૦ થી ધોળો અને રાતો એમ બે આકડા તેમ જ નં. ૫૬૧–૬૨ થી મંદાર(આકડાના બીજા ભેદ)ના પણ રાજાર્ક રાતો મંદાર અને ધોળો મંદાર એમ બે ભેદ સ્વીકારે છે. પંડિત દત્તરામજી પણ અભિનવ નિઘંટુમાં એને જ મળતા રહે છે.

આકડો યકૃત અને ફેફસાંને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર ઘી અને માત્રા ૩ માસાની છે, તેમ જ એનું દૂધ ઉપવિષ છે. આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરનો પ્રસ્વેદ (પસીનો) ઘણો જ નીકળે છે. ચામડીના રોગમાં અને પેટની અંદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાંસી અને જલોદર આદિ રોગોમાં ઉત્તમ અસર કરે છે. આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જુલાબ લાગે છે અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી રાતી થઈ જાય છે. એનાં ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, કૌવત આપનાર અને પેટનાં દર્દનો નાશ કરનાર છે, એમ નિશ્ચય કરેલ છે; તેમ જ ખાંસી, શ્વાસ, સળેખમ અને અરુચિમાં અપાય છે. એની જડની છાલ આકડાના દૂધમાં ભીંજવીને સૂકવી લેવી. પછી આ છાલને દેવતામાં નાખી એની ધૂણી શ્વાસરોગમાં લેવાથી દર્દ મટી

તો:—આકડાના પાદડાનો શેક કરવો (૨) **ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**—આકડાના ફૂલમાના કાટા (રવાઈડા) અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરી અને તે આપની અથવા આકડાની રૂ ખો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેને ગોળમા પાક કરી ખવડાવવો (૩) **કમળા ઉપર:**—આકડાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી નાકમા તેનુ ટીપુ પાડવુ (૪) **આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો (૫) **મસ્તકવાયુ ઉપર:**—આકડાના પાકેલા પાદડા માથે બાધવા (૬) **આધાશીશી ઉપર:**—આકડાના મૂળનો ધુમાડો નાકે સૂધવો (૭) **અપસ્માર અને ચઢેલુ મસ્તક ઊતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમા વગડાઉ છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીંજવી સૂકવવી અને તે છીકણી પ્રમાણે સૂંઘવી, એટલે છીકો આવી મસ્તક ઊતરે છે. ઉતાર—ઘી સૂંઘવુ (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનુ દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. (૯) **સોજા ઉપર:**—લોહકાટ અને આકડાના પાદડા ભેસના મૂત્રમા વાટી, સોજા ઉપર લેપ કરવો (૧૦) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાના મૂળ ઠંડા પાણીમા ઘસી પાવા આકડાના કુમળા પાદડા ૬–૭ લઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો (૧૧) **વાયુનો સોજો અને ઘૂંટણ રહી ગયા હોય તે ઉપર:**—આકડાનુ દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવુ (૧૨) **હરસ ઉપર:**—આકડાના અને આમલીના લાકડાનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી, તેની ધૂણી મસાને આપવી (૧૩) **ટાઢિયા તાવ ઉપર:**—આકડાના કુમળા પાદડા પાનમા ખાવા (૧૪) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—આકડાના પાકેલા પાદડાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવા અને તેનો રસ કાઢી તે કાનના પાડવો (૧૫) **ગંડમાળ ઉપર:**—આકડાના દૂધમા હીરાકસી અથવા કોલિજન ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) **ગુડઘી (ઢીંચણના સોજા) ઉપર:**—આકડાનુ દૂધ ચોપડવુ (૧૭) **શ્લીપદ (પગ અથવા હાથ જાડા થાય તે) રોગ ઉપર:**—આકડાના મૂળ કાંજીમા વાટી લેપ કરવો (૧૮) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—

જાય છે શ્લીપદ અને અંત્રવૃદ્ધિના રોગોમા જડની છાલ ગાયની છાશમા ઘસીને લગાડવાથી આરામ થાય છે, એમ ચક્રદત્તમા લખ્યુ છે મીર મહમદહુસેન કહે છે આકડાનુ દૂધ ચામડીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (ફોલ્લા) ઉઠાવનાર, કફને મટાડનાર વાળનો નાશ કરનાર તથા બધી જાતના દૂધ જેવા રસોમા બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે ઔષધિની રીતે દાદર મટાડે, હરસને જડથી ખોવે અને દાત પોલા પડી ગયા હોય અને દુખ થતુ હોય તો એનુ દૂધ મધની સાથે મેળવીને એમા થોડુ રૂ ભીંજવી દાતની નીચે રખાય છે મિ૦ અબ્દુલ હમીદ કહે છે આકડાના દૂધને કોઢના રાગમા તથા કલેજુ અને બરોળ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવુ અનાજના દાણા તેમા ભીંજવીને સૂકવી તે ખાવાને આપવા (રેચ લાગશે) સાધાનુ દર્દ અને સોજા ઉપર ચોપડવાને આકડાનુ દૂધ સાધારણ ઇલાજ તરીકે વપરાતુ આવે છે, તેમ જ પાદડા થોડાક શેકી તે કામમા આવે છે શરીરના જે ભાગમા લકવો થયો હોય તે ભાગ ઉપર આકડાના પાદડા તેલમા શેકીને તે તેલ ચોળવુ વ્રણમા અંકુર (કોંટ) ન આવતો હોય તો સૂકા પાદડાનુ ચૂર્ણ નાખવાથી બહુ જ જલદી અંકુર આવે છે ડૉ અન્સલી કહે છે. આકડાના પાદડા અને મૂળમાથી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે તે સુકાયા બાદ આપવાથી બહુ જ જલદી જુલાબ લાગે છે અને શરીરને સુધારનાર ગણાય છે તામિલ વૈદ્ય આને સફેદ કોઢમા અત્યંત ગુણકારી માને છે મિ૦ પ્લેફેર છાલમા શરીર સુધારવાનો, જાગ્રત કરવાનો અને શરીરમાથી બગાડ કાઢવાનો ગુણ બતાવે છે ડૉ ડીમક છાલમાથી નીકળેલા દૂધ અથવા રસને સૂકવીને આપવાથી ઉત્તમ અને અધિક ગુણકારક કહે છે ડૉ ડંકનના મત પ્રમાણે એમા ઊલટી કરવાનો ગુણ છે ચરકાચાર્યે એને ભેદનીય, પરસેવા લાવનાર, ઊલટી કરનાર કફહર, યોનિદાષનાશક, પિત્થમારી મારવાને ઉપયોગી અને એના બીજ મૂત્ર લાવનાર હોવાનુ જણાવેલ છે, સુશ્રુત પણ કૃમિહર, વ્રણશોધક અને વાતવિકારનાશક ગણાવે છે

ઉનાળાના તાવમા લોકો એના પાદડાને શેકીને રસ કાઢી શરીરે ચોપડી પરસેવો લાવે છે એથી તાવ જાય છે દુખતા માથા ઉપર એના પાદડા ઘી ચોપડી શેકીને બાધે છે ઉનાળામા લૂ લાગે ત્યારે દેવતા ઉપર એના પાદડા ખૂબ પાથરી તપાવી તેના પર દરદીને ઊભો રાખી તેના ઉપર ગાયની છાશ નાખતા જાય છે અને તે પાદડા ખુંદાવે છે, આથી પણ લૂનો તાવ સત્વર પલાયન કરે છે આને લાઢો આપી કહે છે આમ બુદ્ધિપૂર્વક યોજના કરવાથી, આકડો મહાન ઔષધ (અમૃત)નુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એના મૂળ ઉનાળે કાઢી રાખી તેનુ ચૂર્ણ ચાર માસા ઊના પાણીમા આપવાથી પરસેવો આવી તાવ જાય છે તેમ જ અડધો તોલો આપવાથી ઊલટી થઈ હડકાયા કૂતરાના દરદમા છાતીમાથી વિકાર (ચીકણો કફ) બહાર કાઢીને દરદીને બચાવે છે દરદ ગયા પછી ઘી અવશ્ય પાવુ જોઈએ ઘણીક ભસ્મો એના દૂધમા તૈયાર થાય છે

આકડાનુ મૂળ ઘસીને ચોપડવુ (૧૯) **મોઢા ઉપર કાળાશ હોય તે ઉપર લેપ**:—આકડાના દૂધમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૨૦) **કર્ણશૂળ ઉપર**:—આકડાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમા વાટી તેમા થોડુ તલનુ તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો પછી થોરિયાનુ લાકડુ થોડુ કોતરી, તેમા તે ગોળો ઘાલી, તેની આસપાસ થોરિયાના પાદડા વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી, પુટપાકકૃતિએ હલકો અગ્નિ દેવો પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, પાદડા દૂર કરી કાઠ સુદ્ધા પીલી રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમા પાડવો, એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે (૨૧) **સર્પના વિષ ઉપર**:—આકડાના પાદડા આકડાના દૂધમા વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી અથવા મૂળ ઘસી પાવા (૨૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિ માટે**:—આકડાના મૂળ આકડાના પાદડામા વીંટાળી, અંબોડામા ખોસવા પ્રસૂતિ થયા પછી તુરત છોડી નાખવા (૨૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર**:—આકડાના દૂધમા બાવળની છાલનુ થોડુ ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ દૂંટીની આસપાસ અને પેડુએ ચોપડવુ એ યોગથી ચાર ઘડીમા મૂત્ર છૂટશે (૨૪) **બદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર અનુભવસિદ્ધ ઉપચાર**:—આકડાના દૂધમા કાથો અને ગવચીનો શીરો ઘસી ચંદન જેવુ જાડુ, ગાંઠ ઉપર દિવસમા બે વાર એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે (૨૫) **શ્વાસકાસ ઉપર**:—આકડાના પાદડાનો રસ એક તોલો અથવા બે તોલા પાવો, એટલે ઊલટી થઈ કફ–પિત્ત પડશે ઉતાર–ઘી અથવા ઘી અને ભાત (૨૬) **વાળા ઉપર**:—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો (૨૭) **સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર**:—આકડાના પાદડા અને લોહકીટ ભેંસના મૂત્રમા વાટી, સોજા ઉપર લેપ કરવો (૨૮) **રક્તગુલ્મ ઉપર**:—આકડાના ફૂલ તેલમા તળી ખાવા, એટલે ગુલ્મ ઓગળી, રક્તસ્રાવ થઈ નીકળી જાય છે (૨૯) **વાતરોગ ઉપર અર્કાદિ ક્વાથ**: આકડાના મૂળ, ધમાસો, કરિયાતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીંડીપીપર પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સૂંઠ, અતિવિષ, ભાગ એનો કાઢો કરી પાવો, એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાંત બંધ થઈ જવા, અંગમાનુ શૈત્ય (શીતાંગ), શ્વાસ, કાસ સૂતિકારોગ અને વાતરોગનો તત્કાળ નાશ થાય છે **પ્રકાર બીજો**:—ઉપર બતાવેલા કાઢામાના અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સૂંઠ એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીના લેવા તથા તેમા આરોડી વધારી કાઢો કરી પાવો તે સુપ્તવાત (સુવારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપસ્માર વગેરેનો નાશ કરે છે **ત્રીજો પ્રકાર**:—આકડાના મૂળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગ, પુષ્કરમૂળ એ સર્વ સમભાગ લઈ, ગોમૂત્રમા કાઢો કરી પાવો એ કાઢો શીતાંગ, સન્નિપાત, મેહ, શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉધરસનો નાશ કરે છે (૩૦) **સોજા ઉપર અર્કાદિ લેપ**:—આકડાના મૂળ, સારોડી અને કડવા લીમડાની છાલ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણી વડે વારંવાર સોજો ધોવો (૩૧) **વાતવિકાર ઉપર**—વાયુથી ગંઠાઈ ગએલા અંગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી, તે ઉપર રાઈનુ પ્લાસ્ટર મારવુ તથા ઉપર એક પાકુ મૂકી ચોવડા કપડાથી પાટો મજબૂત બાંધવો આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થએલુ શરીર ત્વરિત છૂટુ થાય છે (૩૨) **ઉરુસ્તંભ ઉપર**—આકડાના મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૩૩) **ગોળોદર ઉપર**:—આકડાના એક પાકેલા પાદડાનો રસ ઘીમા પાવો ત્રણ દિવસ પથ્ય–દૂધ અને ભાત. (૩૪) **પ્લીહોદર ઉપર**:—આકડાના પાદડા અને સિંધવ માટલામા ઘાલી મોઢુ બંધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો, પછી તે ખાર દહીના પાણી સાથે પાવો (૩૫) **શ્વાસ ઉપર**:—આકડાના મળિયા, ગાર અને લીંડીપીપરને ખરલ કરી મધમા બોરના ઠળિયા જેવડી ગોળીઓ કરી ખાવી (૩૬) **કંઠરાપણ ઉપર**:—આકડાના લીલા મૂળની છાલ લાવી તેને મવ સાથે ખાવાના પાનમા મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો +

+ **પ્રમાણ**—સુકાવેલા મૂળની છાલના ચૂર્ણની માત્રા ૧ થી ૩ રતી દિવસમા ૩ વાર રસાયન વાન્ય, સ્વેદજનન અને કફઘ્ન ગુણ માટે ૧૫ થી ૩૦ રતી વમન કરાવવા માટે દૂધની માત્રા ૧ ૨ ની આકડાનુ મૂળ એપ્રિલ અને મે માસમા મોટી જાતી ખોદી પાણીથી ધોઈ ખુલ્લા વાયુમા સારી સુકાવી થોડુ દૂધ સુકાયા પછી એની છાલને કાઢી સુકાવવી પછી વચ્ચેનુ મધ્ય જેવુ લાકડુ કાઢી નાખવુ માત્ર અંતરછાલ રહેવા દેવી

૩૮. આગિયો—સં० તીક્ષ્ણાગ્નિ. હિં० દાદમારી. કં० ચુર્ચીગિડ. લા० એમાનિયા બેસીફેરા. મ० આગ્યા, આગિનબુટી, ગુરેન. તે० અગ્નિવેદપાકુ. તા० કસ્તૂરી વગેરે.

આગિયાના છોડ સુમારે હાથ દોઢ–હાથ ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં જાઈનાં પાંદડાં જેવડાં હોય છે અને આકારે પણ તેવાં જ હોય છે. એ છોડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાનાં ડીંટાં આવે છે. તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ ઊઠે છે. નાગલી, કોદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમાં એ છોડ ઘણા થાય તો તે આખું ખેતર બળી જાય છે; એટલી આ છોડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનું 'આગિયો' એવું નામ યોગ્ય છે. **આગિયો***—બલકર, કડવો, તીખો, વિબંધનાશક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે. **(૧) કોદરાના વિષ (મીણો ચડ્યો હોય તે) ઉપર:**—આગિયાના છોડનો રસ પાણી નાખી કાઢવો અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો. ઢોરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. છોડવા સુકાયેલા હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂકી કરી પાણીમાં ઉકાળી તે પીવું. **(૨) જ્વર ઉપર:**—આગિયાના છોડ, નાગરમોથ અને સૂંઠનો કાઢો કરી આપવો. **(૩) લૂતી(કરોળિયા)ના વિષ ઉપર:**—આગિયાનાં સુકાયેલાં પાંદડાં તોલો ૧, કાજળીનાં સૂકવેલાં પાંદડાં તોલો ૧ અને અઘેડાનાં પાંદડાં તોલો ૧ લઈ, તેની કાળી રાખ બનાવવી અને તે કસુંબીનાં બિયાંના તેલમાં ખરલ કરી લગાડવી.

૩૯. આદુ—સં० આર્દ્રક. હિં० અદ્રક–ખ, બં० આદા. ક० અલ. ફા० જીંજીબીલવર. અ० જીજીબીલઇતબ. ઈં० જીંજર. મ० આલે. લે० જિંજીબર ઑફિસિનેલ.

આદાનો છોડ સુમારે એક હાથ ઊંચો વધે છે. તે વધવા માંડે એટલે તેને એકલાં પથરાયલાં મૂળિયાં આવે છે. આ મૂળ એ જ આદુ છે. આદુ સૂકવી તેની સૂંઠ કરે છે. સૂંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાળા, મદ્રાસ અને જમૈકા બેટ વગેરે ઠેકાણેથી પુષ્કળ સૂંઠ અહીં આવે છે. આદુ સૂંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે તેને 'આદાપાક' કહે છે. **આદુ**:—પાચક, સારક, અગ્નિદીપક, રુચિપ્રદ અને કંઠને હિતકર છે. એ સોજો, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહવાયુ, મલબંધ, વાંતિ (ઊલટી) અને શળનો નાશ કરે છે.× **(૧) આદાપાક:**—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી

એ છાલને સુકાવી ખાંડીને શીશીમાં ચૂર્ણ ભરી લેવું. **ગુણધર્મ**—મૂળની છાલ, દૂધ, ફૂલ અને પાનના ધર્મમાં થોડો ફરક છે; એટલે બધાનો ધર્મ અલગ અલગ લખ્યો છે. મૂળની છાલ કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, પિત્તસ્રાવી, સ્વેદજનન, કફઘ્ન, વામક, સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક, રસગ્રંથિ અને ત્વચાને ઉત્તેજક, જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજક, બલ્ય અને રસાયન છે. મોટા પ્રમાણમાં વામક, રેચક અને દાહજનક છે. નાના પ્રમાણમાં હોજરીમાં સ્પષ્ટ ઉત્તેજક છે. એ કારણથી આમરસનું યોગ્ય વહન થાય છે. મોટી માત્રામાં વમન કરાવે છે; સાથેસાથે રક્તમાં જલદી મળી જાય છે. પછી શ્વાસોચ્છ્વાસકેંદ્રમાં અને વમનકેંદ્રમાં પહોંચીને તે પર કાર્ય કરે છે; તેમ જ ત્વચા દ્વારા બહાર નીકળતી વખતે કેશિકાઓનું વિકાસન કરે છે. વામક ધર્મ સીધો હોજરી મારફત તથા બીજી રીતે વમન કેંદ્રસ્થાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વેદજનન ધર્મ અત્યુત્તમ છે. આનાથી બહુ જ પરસેવો આવે છે. આવી જ રીતે કફઘ્ન ધર્મ પણ ઉત્તમ છે. સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક ધર્મ સાધારણ છે. જે શ્વાસનલિકા ઉપર સ્પષ્ટ જણાય છે. રસાયન (શોધન) ધર્મ પારાના સમાન ઉત્તમ છે. યકૃતની ક્રિયા સુધારે છે. પિત્તસ્રાવ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. જુદી જુદી ગ્રંથિઓને ઉત્તેજના મળવાથી રસ સારી રીતે તૈયાર કરે છે, જેથી જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજના મળે છે. એ રીતે શરીર બળવાન બને છે. એ ધર્મના કારણથી આકડાને ઉત્તેજક-બલ્ય કહેલ છે. ફૂલ દીપન, પાચન, કફઘ્ન અને સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક છે. મૂળની છાલના કરતા આ ધર્મ વધારે સ્પષ્ટ છે. દૂધ વધારે પ્રમાણમાં લગાડવાથી દાહ થઈ ફોલ્લો થઈ આવે છે, પાતળો લેપ કરવાથી વાળ ખરી જાય છે અને થોડી વેદનાસ્થાપનક્રિયા કરે છે. ઉદરસેવન કરવાથી જુલાબ લાગે છે. ગુણધર્મ લગભગ છાલ જેવો છે; પરંતુ આ વધારે ઓછો ગુણ દર્શાવે છે. છાલ યોગ્ય કામ કરી આપે છે. પાન વાતહર, શોથહર વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ અને આનુલોમિક છે. પાનનું ચૂર્ણ જીર્ણ વ્રણ પર છાંટવાથી વ્રણમાંના દૂષિત અંકુર નાશ થઈને વ્રણ જલદી રુઝાઈ જાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

* આગિયો નાનો અને મોટો એમ બે તરેહનો થાય છે. વળી આ નામનું જંતુ થાય છે તે તો જુદું. એ જંતુ કોઈ કોઈ વાર રાત્રે અંગારા જેવું ફરતું જણાય છે.

× કુષ્ઠ, પાંડુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વ્રણ, પિત્તજ્વર, દાહ એ રોગોમાં અને ગરમીમાં તથા શરદઋતુમાં

નાખવું પછી સાકર નાખી પાક કરવો તેમા કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવ ની અને લવ ગ નાખી તે ભરી રાખવો આ પાક શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાદ્ય અને અરુચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૨) **અજીર્ણાદિ ઉપર**:—આદાના રસમા લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવુ, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે વળી તે વાયુ, મલમદ્રતા અને આમવાતનો નાશ કરે છે (૩) **મૂર્છા—વાયુના ઝાટકો આવે તે ઉપર**:—સૂંઠ ઘસી અજન કરવુ. (૪) **યોનિશૂળ ઉપર**:—સૂઠની ભૂકી એરંડિયા તેલમા કાલવી લેપ કરવો અથવા સૂંઠ અને એરડમૂળનો લેપ કરવો. (૫) **અજીર્ણ ઉપર**:—સૂઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ઘીમા અથવા ગરમ પાણીમા આપવું (૬) **આમવાત ઉપર**:—એરંડમૂળના રસમા સૂઠનુ ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરડાનુ પાદડુ વીંટાળી, ઉપર કપડમાટી કરી, પુટપાકકૃતિ પ્રમાણે તે ગોળો દેવતામા પકવી, પછી બહાર કાઢી પીની રસ કાઢી તેમા મધ નાખી આપવો (૭) **આમવાત અને પેટશૂળ ઉપર**:—સૂઠના કાઢામા દિવેલ (એરડી તેલ) નાખી આપવુ, તેથી આમવાત, કમર અને પીઠનુ શૂળ તેમ જ સર્વાંગશૂળ અને પેટશૂળ સારા થાય છે (૮) **સંગ્રહણી, આમ, પ્લીહા અને આમવાતાદિ ઉપર**:—સૂઠની ભૂકીને પાણી સાથે ચટણી માફક પીસી પછી ઘીમા તળની તે ઘી સાથે સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે અને સગ્રહણી રાગ સત્વર જાય છે (૯) **કાગશ્વાસ ઉપર**:—આદાનો રસ મધમા નાખી પાવો અથવા સૂઠ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૦) **લૂપણવાયુ ઉપર**:—આદાનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સળેખમ પણ દૂર થાય છે (૧૧) **અતિસાર ઉપર**:—આદાનો રસ નાભિએ (ડૂટીએ) ચોપડવો, એટલે દુસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે (૧૨) **ઉદરરોગ ઉપર**:—પાણી અને આદાનો રસ સમભાગે પાવા. (૧૩) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર**:—આદાનો રસ અને લીબુનો રસ સમભાગે લઈ તેમા તેના પ્રમાણમા સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલા પ્રાશન કરવુ, એટલે અગ્નિમાદ્ય દૂર થાય છે ભોજનારંભે એ ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ જીભ, કંઠ અને હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે સ્વરભેદ, સોજો, મલાવષ્ટંભ, શ્વાસ, કફ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ થાય છે અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે (૧૪) **ગર્ભિણીના વિષમજ્વર ઉપર**:—બે અથવા ત્રણ માસા સૂઠ બકરીના દૂધમા વાટી આપવી. (૧૫) **ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર**:—સૂઠનુ ચૂર્ણ ૧ માસો લઈ તે બે તોલા પાણી સાથે આપવુ (૧૬) **ઉધરસ ઉપર**:—આદાનો રસ, લીબુનો રસ અને મધ સમભાગે કરી તેમા લીંડીપીપર નાખી દિવસમા બે-ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવુ (૧૭) **જીર્ણજ્વર માટે**:—છાશની પરાશમા (આછમા) સૂઠ ઘસી પાવી દિવસ ૨૧. (૧૮) **અમ્લપિત્તને માટે**:—સૂઠ, આમળા ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખરલ કરી સવારમા ખાવા (૧૯) **હૃદ્રોગ, અગ્નિમાદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, સળેખમ, ઉદરરોગ, પાણી થકી થતા શૂળ ઉપર**:—સૂઠનો કાઢો આપવો, એથી કાંતિ, ચિત્ત અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે (૨૦) **હરસ ઉપર**:—સૂઠનુ ચૂર્ણ છાશમા નાખી આપવુ. (૨૧) **નાસારોગ ઉપર**:—સૂઠ બે તોલા લઈ તે અર્ધા શેર પાણીમા નાખી ઉકાળવી અને તે બે વખત પાવી (૨૨) **સળેખમ ઉપર**:—આદુ અગર સૂઠ તજ અને ખડી સાકરનો કાઢો આપવો (૨૩) **અમ્લપિત્ત ઉપર**:—સૂઠનુ ચૂર્ણ ૬ માસા અને ગેરુ ૧ તોલો લઈ નાગરવેલના પાનના રસમા ખરલ કરી વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી દરરોજ બે ગોળીઓ સવારસાંજ દૂધ અને પતાસામા ખાવી (૨૪) **પરિણામશૂળ ઉપર**:—સૂઠ, તલ અને ગોળ

આદુનુ સેવન વર્જિત છે, કારણ તે ભયકર ફળ આપે છે એનો પ્રતિનિધિ સૂઠ અને ઉતાર કપૂર તથા મધ છે

આદુ રસમા અને પાકમા શીતળ, મધુર, ચરપરુ, ગરમ અને હૃદયને હિતકારી છે મીઠા અને સિંધાલૂણ કે મીઠા સાથે આદુ પાચક, અગ્નિદીપક તથા મલબંધ અને આમવાતનુ નાશક છે એમ્બા મીઠા સાથે અગ્નિદીપક, રુચિકર, પ્રિય, સારક તથા સોજો વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર છે ભોજનના પહેલા ભક્ષણ કરેલ આદુ કંઠ અને જીભને શુદ્ધ કરે છે જમીરી લીબુ અને સિંધાલૂણ સાથે મુખની શુદ્ધિ કરે છે જમવા અગાઉ મીઠા સાથે આદુ હમેશા પથ્ય છે

એકત્ર કૂટી, ગાયના દૂધમાં બાફીને આપવાં. (૨૫) **બાળકોની આમસંગ્રહણી ઉપર:**— સૂંઠ ઠંડા પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી તેટલું ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાખી સીજવી, ચાટણ તૈયાર કરવું અને થોડું થોડું વખતોવખત ચટાડવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. (૨૬) **શ્વેતપ્રદર ઉપર:**—દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે સૂતી વખતે ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સૂંઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી બાળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું ઓછું દૂધ બાકી રહ્યા પછી તેમાંથી સૂંઠના ટુકડા કાઢી નાખી તેમાં ૪ માસા ખડીસાકરની ભૂકી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી, જોસદાર શ્વેતપ્રદર પણ નક્કી નાશ પામશે. (૨૭) **વીર્યવૃદ્ધિ માટે:**— ૧ તોલો સૂંઠની બારીક ભૂકી કરી, એક વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી, તેમાં બે તોલાં સુધી ઘી નાખવું. તે ઘી સારું તપ્યા પછી તેમાં આ સૂંઠની ભૂકી નાખી લાલ થાય ત્યાં સુધી તળવી અને ૧ તોલો ગોળ, ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી; તે પાણી તેમાં નાખી પાણી બળી જઈ શીરા જેવું થાય ત્યાં સુધી અથવા છૂટું થાય ત્યાં સુધી હલાવતા રહી પાકું કરવું. દરરોજ પ્રાતઃકાળે ૧૪ દિવસ સુધી આપવું; એટલે શરીરમાંનો વાતસંચાર, શરીરમાં કળતર થવી, અગ્નિમાંદ્ય, અતિસાર, આમાંશ અને પિત્ત-વિકાર એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે. (૨૮) **આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:**—સૂંઠ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એકઠાં વાટી તેમાં થોડો સિંધવ નાખી તેની થેપલી કરી તે થોડી ગરમ કરી આંખો ઉપર બાંધવી, એટલે સોજો અને દુઃખ દૂર થાય છે. (૨૯) **આદાશીશી ઉપર:**—પાણીમાં અગર દૂધમાં સૂંઠ ઘસી તેનું નસ્ય કરાવવું અને લેપ કરવો; અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી તેની પોટલી કરી નાકમાં તેનો રસ નિચોવવો, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૦) **સોજા ઉપર:**— સૂંઠની ભૂકીની ગોળમાં ગોળી કરી સારોડીના રસમાં અથવા કાઢામાં આપવી. (૩૧) **કટિ, ઉરુ, પૃષ્ઠ, ત્રિક (બરડાનું હાડકું)માંનો વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત અને હનુગ્રહ ઉપર:**—આદાના રસમાં અથવા બિજોરાંના રસમાં ઘી નાખી આપવું. (૩૨) **કફરોગ ઉપર:**— સૂંઠ અને તેથી ચારગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો, (આ હૃદ્રોગ ઉપર પણ આપવો) અથવા આદાના રસમાં બમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણ કરી આપવું; (આથી શરદીના યોગથી જે ઘયરકા આવે છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૩૩) **ભાંગ પર ઉતાર:**—ગાયના દૂધમાં સૂંઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુધી સૂંઠ ઘસી આપવી. (૩૪) **આંખમાં શ્વેત ફૂલ પડે છે તે ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સૂંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩૫) **પક્ષાઘાત ઉપર:**—ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઈ તેમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાખવું. પછી તેમાં છોલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઈ એક તોલા સુધી આપવું. એથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટિભંગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) **વાતશૂળ ઉપર:**—સૂંઠ અને એરંડમૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં ખાંડેલી હિંગ અને સંચળ નાખી તે આપવો. (૩૭) **આમાતિસાર ઉપર:**—૧ તોલો સૂંઠ પાણીમાં ઘસી તેમા ઘી અને ગોળ તોલો-તોલો નાખી એ મિશ્રણ સારું પાકું કરી ચાટણ બનાવી આપવું. (૩૮) **ઊલટી ઉપર:**—આદાનો અને કાંદાનો રસ એકએક તોલો મિશ્રણ કરી આપવો. (૩૯) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—અર્ધો તોલો સૂંઠની ભૂકી અને ૪ ચણોઠીભાર સિંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી નિત્ય સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘૂંટડા સાથે ગળાવવી. (૪૦) **બહુમૂત્રરોગ ઉપર:**—આદાનો રસ અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય બે વખત આપવો. (૪૧) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લઈ તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સૂંઠ ઘસવી અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી રાખી દરરોજ રાતે સૂતી વેળા તે ગોળી ખાવી; ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું. (૪૨) **ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:**— આદુંનો રસ બે તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અડધું બાળવું અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી ઊંઘતી વખતે આપવું અથવા આદાનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ ૨ તોલા, ખાંડ ૨ તોલા અને ગાયનું ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યાં સુધી ઉકાળી હમેશાં પ્રાતઃકાળે અને

સાયંકાળે આપતા જવું. (૪૩) **વાતભ્રમ ઉપર:**—સૂંઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભસ્મ આપવી. (તપખીર પ્રમાણે હળવેથી નાકમાં સૂંઘવી.) (૪૪) **આમાંશ ઉપર:**—સૂંઠ, વરિયાળી, ખસખસ અને ખારેક એ ઔષધો સમભાગે લઈ પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા. તેમાંનો એક ઘીમાં તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, કૂટી બારીક ચૂર્ણ કરવું અને સર્વ ચૂર્ણ જેટલી ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૪૫) **આમવાત ઉપર:**—સૂંઠ ૪ ભાગ અને વરિયાળી ૧ ભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી અડધું ઘીમાં તળી પછી બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. એ ગોળમાં મેળવી હમેશાં સેવન કરવું. (૪૬) **અરુચિ ઉપર:**—આદું અને સિંધવ આપવાં. (૪૭) **દંતશૂળ ઉપર:**—સૂંઠની ભૂકી ૧ ભાગ, ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી દિવસમાં ૨–૩ વખતે દાંતે ઘસવી, એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઈ જાય છે. (૪૮) **સન્નિપાતજ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર:**—સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સૂંઘવું. (૪૯) **દુર્જલજનિતજ્વર ઉપર:**—સૂંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫૦) **સર્વ શૂળ ઉપર:**—સૂંઠ, સાજીખાર અને હિંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ક્ષણમાં સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે. (૫૧) **ધાતુ પડે છે તે ઉપર:**—સૂંઠના કાઢામાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું. (૫૨) **અગ્નિમાંદ્ય અને કૃમિ ઉપર:**—સૂંઠ અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૦. આમલી—સં૦ ચિંચા. મ૦ ચિંચ. હિં૦ ઇમલી, અંબલી. બં૦ આમરૂલ, તેંતુલ. ક૦ હુણીસે, હુણસી, હુલીમારા. તૈ૦ ચિંતાચેટુ. તા૦ પુલિયામાર, પુલિ. તુ૦ પુંકેમારા. મલા૦ આમલ, ચિંચા. અ૦ તમર હિંદી. ઇં૦ ટેમેરિંડ ટ્રી. લા૦ ટેમેરીંડસ ઇંડીકા. ઉડિ૦ કર્આં.

આમલી **અમેરિકા, આફ્રિકા** અને **એશિયા** ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એને આઠમે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી મહા અને ફાગણ મહિનાઓમાં પાકી–તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે ઠળિયા હોય છે, તેને કચૂકા કહે છે. આમલી ઘરવપરાશ માટે રાખી મૂકવાની હોય તો તેની અંદરના કચૂકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીમાં ખટાશ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પનુ કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પથ્યકારક છે.* કચૂકા જેને ચિંચા અથવા

* આર્ય વૈદ્યો આમલીને ઠંડી, પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર તેમ જ ઝાડાની કબજિયાત અને તાવમાં અત્યંત ઉપયોગી બતાવે છે. આમલીના કાતરા ઉપરની રાખ ખારની માફક ઔષધોમાં રાખ (ખાર) મૂત્રલ અને સારક છે અને પાંદડાં સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજો ઊતરે છે. ફૂલ શોથઘ્ન અને રક્તસંગ્રાહક છે.

મખ્ઝેનલ અલ અદવિયાનો કર્તા—આમલી લાલ અને ભૂરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે. તેમાં રાતી ઉત્તમ છે. આમલીના ગર્ભને મુસલમાન વૈદ્યો ગ્રાહી, ખુલાસાથી ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ઊલટીને રોકનાર અને રેચ દ્વારા પિત્તને કાઢનાર ગણે છે. રેચને માટે આપવી હોય તો એની સાથે જેમ બને તેમ બીજાં મવાહી ઓછાં આપવાં જોઈએ. ગળાની અંદરનો સોજો દૂર કરવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવાથી ઠીક આરામ થાય છે. ચિંચા(કચૂકા, બીજ)માં પણ ગ્રાહી ગુણ છે તથા તેને વાટી પોટીસ કરી ગૂમડાં ઉપર બાંધે છે. (ઘણું કરી ગરમ પ્રકૃતિનાં એટલે બીલ આદિનાં ગૂમડાં ઉપર જ બાંધવી જોઈએ.) એનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી ગાળી તે પાણી પિત્તના જોરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીને માટે આપે છે અને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી સોજો ઊતરી જાય છે તથા દર્દ ઓછું થાય છે. આંખના પોપચાના સોજા ઉપર ફૂલ (મોર)ની પોટીસ બાંધે છે અને ફૂલનો રસ દુખતા દરદમાં ઉત્તમ ફાયદો આપે છે. આમલીના ઝાડની છાલ ગ્રાહી અને પાચક છે. આમલીના ઝાડનો પવન દેશી લોક તંદુરસ્તીને નુકસાનકારક ગણે છે અને પુરવાર કરે છે કે, આમલીના ઝાડ નીચે તંબૂ ઘણા દિવસ રાખવાથી તંબૂનું કપડું સડી જાય છે. એ જ પ્રમાણે આમલીના ઝાડ નીચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે ક્યારેક બીજી જાતના છોડવા પણ નજરે પડે. આમલીના ચિંચા કેટલાક લોકો શેકીને ખાય છે; પરંતુ એથી પગતોડનું દર્દ થાય છે.

ચરકસંહિતામાં આમલીને ખાટી, પિત્ત શમાવનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે.

ચાદનમાં મંકુન વગેરેનું ઝેર ઉતારવાને ખજૂર, દ્રાક્ષ, આમલીનો ગર્ભ, દાડમનાં બીજ, ફાલસાં અને આમળાં એ સમાનભાગે લઈ બારીક વાટી તેમાં પાંચગણું પાણી મેળવી ઉકાળી કાઢો કરી આપવાનું લખેલું છે.

ચિગોડા કહે છે. તેને ગરીબ લોકો શેકીને ખાય છે. તેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે; પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લક્ષ કરે છે એ કેટલું મૂર્ખપણું છે ! ભાવસાર અને ભરવાડ લોક કચૂકાની ખેળ (કપડા ઉપર લગાડવાની કાંજી) કરે છે. આમલીના કૂણા પાલાનું શાક કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે. આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે. તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણ કરે છે. આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે. **આમલીનું ઝાડ :**—ગુરુ, ઉષ્ણ, ખાટું પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકોપન અને વાતનાશક છે **આમલીનું ફૂલ :**—તૂરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રુચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક અને લઘુ છે તથા વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **આમલીનાં પાંદડાં :**—સોજાને અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે, **કૂમળી આમલી :**—અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને કોપાવનાર તથા વાતનાશક છે. **જૂની આમલી :**—વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે. **પાકી આમલી :**—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદ્ય, ભેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રુચિકર, ઉષ્ણ, રુક્ષ અને બસ્તિશોધક છે; તથા વ્રણદોષ, કફ, વાયુ, કૃમિનો નાશ કરે છે. **સૂકી આમલી :**—હૃદ્ય અને લઘુ છે અને શ્રમ, ભ્રાંતિ, તૃષા, પરસેવો અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નવી આમલી :** વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની જૂની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે. **આમલીની સુકાયેલી છાલનો ખાર :**—અગ્નિમાંદ્ય અને શૂળનો નાશ કરે છે. **પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગર :**—ખારો, મધુર, રુચિકર, વ્રણનાશક અને લેપ કરવાથી સોજા અને પંક્તિશૂળનો નાશક છે. **આમલીનું પનું :**—દાહ અને કફ કરનાર, અતિ ખાટું તથા વાતનાશક છે. તેજ સમભાગે સાકર નાખી કરેલું હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ : (૧) દૂઝતા હરસ ઉપર :**—આમલીની ઉપરની ખડબચડી છાલનું ચૂર્ણ કરી તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અર્ધમથ્યા દહીં સાથે ખાવું. **(૨) ઠંડા (પ્રમેહ) પરમા ઉપર :**—આમલીના ઉપલા છોડની રાખ ૭ માસા નાળિયેરના નવટાંક અંગરસમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત આપવી. આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું. પથ્ય—મોળું ખાવું. **(૩) પાંડુરોગ ઉપર :**—આમલીની છાલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમાં એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી આપવું. **(૪) પડજીભ ઉપર :**—કચૂકા ઠંડા પાણીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડજીભ ઊતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે. **(૫) વીંછીના દંશ ઉપર :**—આમલીના ઠીલા (કચૂકા) શેકી અગર એમ ને એમ ધોળા થાય ત્યાં સુધી ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવા. તે વેદના શોષી લઈ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. **(૬) ક્ષતકાસ (એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્ત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર :**—કચૂકા

દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧૧ તોલો અથવા એનાથી પણ વધારે ખાવાથી થોડો જુલાબ થાય છે. પાચનશક્તિ વધે છે અને તરસ ઓછી લાગે છે. રેચક વસ્તુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણમાં વધારો કરે છે; પરંતુ રેવંચીના શીરાની સાથે જુલાબમાં મેળવવાથી તેની અસર કમી થાય છે.

વિસિયન લોક—પેટના મરડાના રોગમાં તથા પાચનશક્તિ વધારવામાં આમલીના ચિંચા બીજાં ઔષધો સાથે મેળવીને વાપરે છે. સિલોનના ટાપુમાં કલેજાં અને બરોળની ગાંઠ ઉપર આમલીના મોરની એક પ્રકારની મીઠાઈ બનાવી રોગીને આપે છે. પાંદડાને બાફીને તેને શેક કરવામાં લે છે. આમલીના વૃક્ષ નીચે સૂવાથી રોગ થાય છે અને લીમડાના વૃક્ષ નીચે સૂવાથી સર્વે રોગો શાંત થાય છે; એમ આપણા લોકો માને છે. એના ગુંદનો ભૂકો કરી નાસુર ઉપર ભભરાવે છે કે જેથી ઘા તુરત રુઝાઈ જાય છે. પાંદડાંને ઠંડા પાણીમાં ભીંજવી આંખ દુખવા આવી હોય તેના ઉપર અને નાસૂરના ઘા ઉપર બાંધે છે. બીજને વાટી પાણીમાં મેળવી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તરત જ નરમ પડી ફૂટી જાય છે.

ખરેખાત, મને (ટિપ્પણી લખનાર પ્રા. ડૉ. કાનાબારને) પિત્ત અને કફના મહાન ઉપદ્રવથી સંવત ૧૯૯૦ ની સાલમાં થયેલ સંગ્રહણી જેવા ઝાડાના સાડાપાંચ માસના દરદમાં મરણપથારીમાંથી ઉઠાડનાર આ જ મહૌષધિ છે. મેં દવા તરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનમાં (બેફિકરાઈથી) માત્ર પંદર દિવસમાં દશ શેર આમલીના કાતરા ચાવી ખાધા હતા. આથી ઝાડામાં દુર્ગંધ નીકળી મને આરામ થયો. જે લોકો મારા આ ખોરાકને વખોડતા, પ્રતિબંધ કરતા તથા મશ્કરી કરતા, [illegible] મૂઢ થયા હતા ને મને નવું જીવન મળ્યું હતું.

સારા શેકી ઉપરની છાલ કાઢી નાખવી. તેની ભૂકી મધ અને તાજા ઘીમાં નાખી ખવરાવવી. (૭) **શૂળ ઉપર:**—આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી અથવા આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૮) **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે:**—કચૂકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—આમલી તોલા ૪, ધુંવાસ ૨ તોલા એ બંને જૂના ઘીમાં ખરલ કરી ૭ દિવસ ખાવું. (૧૦) **અતિસાર ઉપર:**—આમલીનો પાલો ૧ તોલો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ તોલા ધોવરામણમાં તપાવેલી ઠીકરી છમકારીને તે આપવું. (૧૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર:**—આમલીનો લીલો પાલો એરંડાના પાંદડામાં બાંધી માટીએ લીંપી ચૂલાની ભડસાળમાં બાફવો. બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી અને ચણોઠીભાર અફીણ નાખી તવા ઉપર તાંબાના વાસણથી ખરલ કરી ગાળી રાખવું અને તેમાં કપડું ભીંજવી તેની ગડી કરી તે આંખો ઉપર રાખવી. (૧૨) **અન્નપાચન થતું ન હોય તો:**—આમલી ઉપરની સૂકી છાલને વગડાઉ છાણાં(અડાયા)માં બાફી રાખ કરવી અને સૂતી વેળાએ સુમારે ૭ માસા પર્યંત ખાઈ ગરમ પાણી પીવું. (૧૩) **ક્ષુધા કમી થવા માટે:**—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી. (૧૪) **હિંગળોકના વિષ ઉપર:**—અડધો શેર કચૂકા ચાર શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીના કોગળા સાત દિવસ કરવા. (૧૫) **શૂરિયાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૬) **બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તો:**—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમાં કઢવી તેની પોટલી કરી તે વડે શેકવું. (૧૭) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—આમલીનો ગર્ભ લૂણાવાળી જમીન ઉપર તપાવી બાળવો અને જમીન ઉપર હાથથી ચોળી કાદવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) **આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૯) **બાળકોની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:**—આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત બે તોલા અર્ધમળ્યા દહીંમાં નાખી દિવસમાં બે વખત ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) **ભાંગનો ઉતાર:**—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ દેવું. (૨૧) **મોડશી (કૉલેરા) ઉપર:**—આમલી ૯ ભાગ, ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ધોળી ડુંગળીના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો; એટલે ઊલટી અને ઝાડો બંધ થાય છે તથા જે સવિષ જતું હોય છે તે પણ મરી જાય છે. (૨૨) **અરુચિ અને પિત્ત ઉપર:**—અંદરથી પાકેલી અને દળદાર એવી આમલી લઈ તે ઠંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી, લવંગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કોગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરુચિનો નાશ થાય છે અને પિત્ત શમે છે. (૨૩) **પિત્ત અને બંધકોષ ઉપર આમલીનું શરબત:**—એક શેર આમલી બશેર પાણીમાં ચાર પ્રહર ભીંજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધું બાળવું અને તેમાં બશેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી શરબત જેવું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલા પર્યંત આપવું. બંધકોષવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧. આમળાનું ઝાડ—સં૦ બં૦ આમલકી. મ૦ આંવળે. હિં૦ આમલા, આમરા. ક૦ તુ૦ નલ્લામારા. તૈ૦ ઉસરકાય, નેલી. તા૦ નલ્લામાર. મલા૦ આમલકં, નેલ્લી. ફા૦ આમ્લઝ, અ૦ અમ્લજી. ઇ. એમ્બ્લીક મિરોબેલન. લા૦ ફિલેંથસ એંબ્લીકા.

ભરતખંડમાં આમળાં+નાં ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ-ઘણાં ઊંચાં હોય છે.

+ આમળાંનાં તાજાં પાકાં ફળ દીપન, પાચન, પિત્તનાશક, સારક, મૂત્રજનન, રોચક, બલ્ય, પૌષ્ટિક, કાંતિવર્ધક, ચર્મરોગનાશક અને વાજીકર છે. એ બધા ધર્મ એમાં થોડાઘણા પ્રમાણમાં રહેલા છે. નીરોગી મનુષ્ય જો રોજ આમળાં ખાય તો શરીરમાંથી બધી ક્રિયાઓ સુધરીને પ્રકૃતિ વધારે સારી બને છે. અંદર રહેલા દોષ બળી જાય છે. સૂકાં આમળાં સ્તંભન, શ્લેષ્મઘ્ન, રક્તસ્થાપન છે. મોટી માત્રામાં પિત્તસ્રાવી અને સારક છે. કફ ઓછો કરવાનો ગુણ આમળામાં ઉત્તમ છે. બહુ જ અને પાતળો કફ પાડવો, નાકમાંથી શ્લેષ્મસ્રાવ થવો, પ્રમેહ અને ઉદર ઉપર આમળાં, દારૂહળદર, હળદર, ગળો અને જેઠીમધનો ક્વાથ બહુ જ સારું કામ કરે છે. માસિક ધર્મમાં રજ:સ્રાવ અત્યધિક થતો હોય તો આમળાંનું ચૂર્ણ એક તોલો મધ સાથે અપાય છે અતિસાર અને મરડામાં પણ એ ગુણકારી છે.

એનાં પાંદડાં ખીજડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. આમળાંમાં બે જાતિ છે: રાન આમળાં અને ધોળાં આમળાં. આમળાંનો મુરબ્બો કરે છે, તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળાં સુકાઈ જાય એટલે એને પણ આમળાં જ કહે છે. એ સૂકાં આમળાંને મરાઠીમાં આવળકંટી કહે છે. આમળાંના લાકડામાંથી ધોળો કાથો થાય છે. આવળકંટી વાટી શરીરે ચોપડે છે. આવળકંટીનું રાયતું પણ બને છે. વૈદકમાં જેને ત્રિફળા કહે છે તેમાં આવળકંટી પણ આવે છે. હરડાં, બહેડાં અને આવળકંટી (આમળાં) આ ત્રણ પદાર્થોને 'ત્રિફળા' એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. **આમળાં:**—કિંચિત્ તીખાં, સારક, મીઠાં, કડવાં, ખાટાં, તુરાં અને શીત છે. એ જરા અને વ્યાધિનાં નાશક, વૃષ્ય, કેશ્ય, હિતકર અને રુચિનાશક છે અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, ઊલટી, આધ્માન, બંધકોશ સોજો, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **આવળકંટી:**—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર, તુરી, કેશ્ય, ભગ્નસંધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે; તથા શરીરે લગાડવાથી કાંતિકારક છે અને પિત્ત, કફ, પરસેવો, મેહ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **(૧) ધોળી ધૂપણી ઉપર:**—આવળકંટીનાં બી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં. **(૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલક્યાદિ ચૂર્ણ અને આમલક્યાદિ ક્વાથ:**—આવળકંટી, ચિત્રકમૂળ, બાળ હરડે (હીમજી હરડે), લીંડીપીપર અને સિંધવ એ પાંચ ઔષધ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે; તેમ જ આવળકંટી, ચિત્રકમૂળ, બાળહરડાં અને લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે. **(૩) પિત્ત ઉપર આમળાંનો મુરબ્બો:**—એક શેર આમળાંને સોયથી બી સુધી પહોંચે તેવા પાસે પાસે ટાંચા મારી ચૂનાના નીતર્યા પાણીમાં કેટલીક વાર રાખવાં; એટલે તેમાંથી લાળ નીકળી જાય છે, પછી આધણ આવેલા બશેર પાણીમાં નાખી થોડાં ઉકાળવાં અને બહાર કાઢી કપડાથી લૂછી કોરાં કરવાં. પછી ખાંડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી ચાસણી કરી તેમાં તે આમળાં બુડાડી રાખવાં. આ મુરબ્બો ચાર-પાંચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે. એ મુરબ્બો ખાવાથી પિત્તશમન થઈ પુષ્ટતા પણ આવે છે. **(૪) આમળાંની ગોળીઓ (કોચકાઈ):**—સારાં આમળાંને થોડાં બાફી તેને બારીક વાટવાં. પછી તેમાં જીરું, મરી, લીંડીપીપર, સૂંઠ, ધાણા, તજ, સિંધવ, સંચળ, હરડાં અને મીઠું એ સઘળાંને બારીક વાટી નાખવાં અને તેની થેપલી કિંવા ગોળીઓ કરી સૂકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રુચિકર અને પાચક છે. **(૫) ખસ ઉપર:**—આવળકંટી બાળી તે તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી. **(૬) સ્વરભેદ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં આમળાંનું ચૂર્ણ આપવું. **(૭) અશુદ્ધ અભ્રક ભક્ષણ કરવાથી થતા વિકાર ઉપર:**—આમળાંનો રસ અથવા આમળાં પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવાં એટલે સર્વ વિકારો દૂર થશે. **(૮) ઊલટી અને શ્વાસ ઉપર:**—આમળાંનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. **(૯) રક્તપિત્ત ઉપર:**—આવળકંટી એરંડ તેલમાં તળી સાકર સાથે સવારસાંજ ગરમ પાણીના ઘૂંટડા સાથે ફાકવી. **(૧૦) ઊલટી ઉપર:**—આવળકંટીનું ચૂર્ણ ચંદનમાં મેળવી મધમાં આપવું. **(૧૧) પ્રમેહ ઉપર:**—આમળાંનો રસ કાઢી અથવા આવળકંટીનો કાઢો કરી તેમાં બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાખી તે આપવું. **(૧૨) જરા ન આવવા માટે:**—આવળકંટી પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી થોડી વારે સ્નાન કરવા જવું. એ પ્રમાણે નિત્યક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવતું નથી અને કેશ ધોળા થતા નથી. **(૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:**—આવળકંટી અને તેલ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી આંખે ચોપડવાં. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું; એટલે આંખો હમેશાં ઠંડી રહી આગ થશે નહિ. **(૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકંટીનું ચૂર્ણ:**—આવળકંટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાજું ઘી એકત્ર કરી આપવું. **(૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:**—આવળકંટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમાં મેળવીને ગોળી કરી મુખમાં રાખવી; એટલે જીભ, તાળવું, ગળું વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. **(૧૬) તાવમાં અરુચિ થાય છે તે ઉપર:**—આવળકંટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમાં રાખવો. **(૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે પેશાબમાં બળતરા થઈ થોડાથોડા ઊતરવો**

તે ઉપર:—આમળાનો અને શેરડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો (૧૮) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**— આવળકાટીનુ ચૂર્ણ કેળના મહાના રસમા આપવુ (૧૯) **નાકમાથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**— ઘીમા આવળકાટી તળી કાંજીમા વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેપ કરવો (૨૦) **યોનિદાહ ઉપર:**— આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૨૧) **બહુમૂત્ર ઉપર:**—આમળાના ઝાડના પાલાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા દારુહળદર ઘસવી પછી તેમા ખડીસાકર પાચ તોલા નાખી પાવુ (૨૨) **પ્રમેહ ઉપર:**—આમળાના પાદડાનો રસ પાશેર અને છાશ પાશેર એકત્ર કરી પાવુ (૨૩) **રેચક:**— આમળાના ઝાડની છાલના રસમા મરીની ભૂકી, પાચ લવગ અને ઇલાયચી વાટી આપવા ઉતાર્યા ઘી અને ભાત (૨૪) **શરીર ઉપર પિત્ત (ગરમી) ઊઠે છે તે ઉપર:**—આવળકાટી રાત્રે ગોમૂત્રમા પલાળી રાખી મૂકવી અને સવારે વાટી તેમા નાળિયેરનો અગરસ મેળવી શરીરે ચોપડવુ (૨૫) **શરીરની કાતિ સારી થવા માટે:**—આવળકાટી અથવા શેકેલા આમળા અને ધોળા તલ એકત્ર કરી બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવા અને થોડી વાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવુ (૨૬) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવુ (૨૭) **વૃદ્ધપણુ દૂર થવા માટે:**—આવળકાટીનુ ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમા ૨૦ દિવસ પ્રાતઃકાળ આપવુ (૨૮) **દિવ્ય દેહ થવા માટે:**—આવળકાટીનુ ચૂર્ણ અને આસઘનુ ચૂર્ણ સમભાગે લઈ ઘી અને મધ સાથે શિશિરઋતુમા ચાટવુ (૨૯) **નાકમાથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**— આવળકાટી ઘીમા સેકી પાણીમા વાટી મસ્તકે લેપ કરવો (૩૦) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—આમળાનુ ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકઠા કરી પ્રાતઃકાળમા ખાવુ (૩૧) **પિત્તશૂળ ઉપર:**—આમળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૩૨) **મૂર્છા ઉપર**—આમળાનો રસ ઘી નાખી પાવો (૩૩) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—આવળકાટીનુ ચૂર્ણ સાકર અને ઘીમા આપવુ અથવા આમળાનો કે હરીતકી(હરડે)નો મુરબ્બો આપવો (૩૪) **પેશાબ લાલ થાય તો:**—આવળકાટી માસા ૩, સચળ માસા ૨, સિંધવ માસા બેનુ ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમા શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૩૫) **રક્તાતિસાર ઉપર.**—આવળકાટીના અગરસમા મધ ઘી અને દૂધ મેળવી આપવુ (૩૬) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—આવળકાટી તોલો ૧ રાતે પાણીમા ભીજવી રાખવી બીજે દિવસે સવારમા તેમા ૩ માસા સૂઠ અને એક માસો જીરુ નાખી બારીક વાટી ગોળી કરવી તે ગોળી આઠ તોલા દૂધમા મેળવી તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાખી તે દૂધ પાવુ (૩૭) **બાળકોના અતિસાર ઉપર:**-આવળકાટી ચિત્રો, બાલહરડાં, લીડીપીપર અને સચળનુ ચૂર્ણ કરી તે હમેશા સવાર અને રાતે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમા શક્તિ પ્રમાણે આપવુ (૩૮) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—આવળકાટી ૧ તોલો આખી રાત કલાઈના વાસણમા પલાળી રાખી સવારે વાટી સાત તોલા ગાયના દૂધમા મેળવી તે પાવુ એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઈ શક્તિ વધે છે (૩૯) **નેત્રના રોગ ઉપર:**—આવળકાટી, હળદર અને ગેરુ મેળવી એનુ અજન કરવુ (૪૦) **ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—આવળકાટી અને ગોખરુ એ પ્રત્યેકનુ ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનુ સત્ત્વ ૧ માસો ઘી અને સાકરમા નાખી રોજ સવારે ખાવુ, એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા જઈ તે પુષ્ટ થાય છે× (૪૧) **ધોળી ધૂપણી ઉપર:**- આમળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમા આપવુ

૪૨. **આલ**—સ૦ અચ્યુતવૃક્ષ હિ૦ મ૦ આલ બ૦ આચ કા૦ શિવરહોલ લે૦ મોરિંડા સીટ્રીફોલિયા

× શાસ્ત્રકારોએ આ ચૂર્ણનુ 'રસાયનચૂર્ણ' નામ રાખેલુ છે આ ચૂર્ણનુ લાબો વખત સેવન કરાવવાથી મૂત્રમાર્ગના સર્વ રોગ દૂર થાય છે ધાતુ પુષ્ટ થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતા દૂર થઈ અંગ તાજા થાય છે

\+ આલના પાન પૌષ્ટિક જ્વરઘ્ન વ્રણરોપણ રક્તશોધન અને મળરોધક છે ફળ અનુલોમન છે મૂળ પૌષ્ટિક જ્વરઘ્ન અને રેચક છે **માત્રા:**—મૂળ ાા થી ાાા તોલો પાન ાા થી ૧ તોલો પાકા ફળ ૫ થી ૧૫ ની. **ઉપયોગ**—આતરડામા અ... પાકા ફળ અથવા મૂળનો ક્વાથ અપાય છે ... માથાના ... વાગ્યા હોય તો ત પર આલના પાનનો રસ (પુટપાક કરીને કાઢેલો રસ) અથવા પાનનો ક્વાથ ... મેળવીને અપાય છે મૂળ ... અને તેનાથી ... કમળામા મૂળનો ક્વાથ ... મેળવીને

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામા 'સુરઝી' કહે છે એ ઝાડ ઘણા વર્ષ રહ્યાથી હરિયાના ઝાડ જેવડુ થાય છે એના પાદડા હરિયાના અથવા મહુડાના પાદડા જેવા હોય છે એને બારેમાસ ધોળા રગના અને થોડી મધુર વાસવાળા ફૂલ આવે છે એના ફળો હરિયાના ફળ જેવા હોય છે તેને કોઈ કોઈ મીડામા આથે છે આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાતમા ઘણી થાય છે એના મૂળિયાનો રગ નીકળે છે આલના ઝાડ રગ માટે તૈયાર કરતા ત્રણ વર્ષ લાગે છે વરાડમા એના મોટ' મોટા ખેતરો હોય છે એના મૂળમા જેટલા બારીક મૂળો હોય છે તેટલો તેનો રગ સારો નીકળે છે. એ મૂળાનો પાકો ખારની રગ થાય છે રોતરંજી, પછેડી વગેરે એના રંગમા રગાય છે

૪૩. આલુ—ન૦ ક૦ આરૂક મ૦ હિં૦ આલુ બુખાર ફા૦ આલુસ્યા અ૦ ઇજ્જાસ ઇ૦ ચેરિપ્લમ લા૦ પ્રુનસ બોખેરિયનસિસ

આલુના ઝાડની ઊચાઈ સુમારે દસ હાથ હોય છે એ ઝાડો પર્શિયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ એ ઠેકાણે થાય છે ત્યાથી એ ફળો અહીં આવે છે એ ફળનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ તે એક બાજુએ ફૂલેલો હોય છે તેનો રગ બહારથી રાતો-કાળો હોય છે અદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે એના બી સુવાળા અને ચળકતા બદામ જેવી આકૃતિના હોય છે એ ફળ સારુ પરિપક્વ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રુચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે, પરતુ એ ફળ ઘણા ખાવાથી પેટમા વાયુ, મરડો થઈ સગ્રહણી થાય છે **આલુ**:—ગ્રાહક, તૂરુ, હલ, શીત, જડ, મલસ્તભક, ગ્રાહી. ભેદક, ઉષ્ણ અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર, પાચક, ખાટુ, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે અને મેહ, ગુમ, અર્શ, રક્તવાત વગેરેનુ નાશક છે તે પાકવાથી મધુર અને જડ છે અને કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રુચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જ્વર, વાયુ એમનો નાશ કરે છે* **(૧) મલબદ્ધતા ઉપર**:—આલુ પાણીમા ઘસીને પીવાથી પેટ સાફ આવે છે **(૨) રેચ થવા માટે**:—આલુ ધીમા તાપે ચાર કલાક સુધી પાણીમા બાફી પછી તેને બે નેતરની ચાળણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી નાખવુ. પછી તે કૂચા વાસણમા રાખી મદ અગ્નિ પર બળે નહિ તેમ સૂકવવા, પછી ખાડી રાખી રેચ માટે આપવા **(૩) શોષ ઉપર**:—આલુ મુખમા રાખવુ

૪૪. આવળ—સ૦ અર્બૂર, શરત્પુષ્પ, આવર્તકી મ૦ તરવડ, અવિરામ ખા૦ આવળી, ચાલાગઆવળી હિં૦ ખખસ્સા, રગ ક૦ હોનવરી, હોનરિકે ત૦ નાથેડૂ તા૦ અવારાઈ ઇ૦ ટેનર્સ કેશિયા, લા૦ કેશિયા ઓરિકુલેટા

અપાય છે પ્લીહાવૃદ્ધિ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ પાડુરોગ પર મૂળને ગોમૂત્રમા ઘસીને અપાય છે

ત્વચારોગમા પાનાનો ક્વાથ પિવડાવાય છે તથા પાનાને મસળીને શરીર પર ચોળાય છે જખમ ભરવા માટે પાનાની પોટીસ બધાય છે વાતરક્તમા સાધાઓના દુખાવા પર પાનાનો લેપ કરવાથી વેદના દૂર થાય છે

* આલુમા જરદાલુ આલુ બુખારા આલુ (પીચ) આલુબાલુ અને આલુચા એ ૫ જાત વધાર મળતી છે એ ઉપરાત બીજી જગલી પણ ૨ ૩ જાત છે મુખ્ય ૫ જાત અને કેટલીક જગલી જાતો હિમાલયમા થાય છે તેના નામ **૧. જરદાલુ**—પ્રુનસ આર્મેનિયાના ખાવામા વધાર મીઠા છે આના સૂકા ફળ બહારથી આવે છે મેવારૂપે ખવાય છે **૨. આલુબુખારા**—પ્રુનસ કૉમ્યુનિસ આમા ખટાશ રહેલી છે આના ફળ શીતળ, તૃષાશામક અને સારક હોવાથી પિત્તજ્વરમા વપરાય છે **૩. આલુ**—(પીચ) પ્રુનસ પર્સિકા, ઇ૦ પીચ આના તાજા ફળો મેવારૂપે ખવાય છે ગુણધર્મ દીપન, સ્નેહન અને રક્તપિત્તશામક છે આના ફૂલ ભેદક છે **૪ આલુબાલુ**—પ્રુનસ સિરેસસ આના ફળ નાના હોય છે યુનાની ઔષધિઓમા વધારે વપરાય છે ફળ કટુ પૌષ્ટિક અને વેદનાસ્થાપન છે વાતવાહિનીઓના રોગો પર વપરાય છે માત્રા ૨-૫ રતી **૫. આલુચા**—પ્રુનસ આલુચા તાજા ફળ મેવારૂપે વધારે ખવાય છે સ્વાદ ખટમીઠો છે

આમાની કોઈ પણ જાતના ફળ વધારે ખવાય તો મરડો થઈ આવે છે એના બીજ તાદૃશ બદામના બીજ જેવા જ, પરતુ કાઈક નાના હોય છે એથી ગાધી લોકો એને પણ બદામની મીજ તરીકે વેચે છે એનો પ્રતિનિધિ આમળી છે એ આમાશય અને સ્નાયુને નુકસાન કરે છે એનો ઉતાર રૂમીમસ્તકી છે એની માત્રા ૫ દાણાથી છેવટ ૨૦ દાણા સુધીની છે

આવળના છોડ સાધારણ અનુમાર હાથ ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં કુવાડિયાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલોના ગુચ્છા આવે છે. એની શિંગો ચપટી હોઈ વેંતભર લાંબી હોય છે. આ છોડો ગામડાંમાં ઘણા થાય છે. કોંકણમાં આવળ જોવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલા ભાગમાં એને 'ચાંભારતરવડ' પણ કહે છે. આવળની છાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. એનાં લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. **આવળ:**—કડવી, શીતળ અને આંખોને હિતકારક છે. તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોઢ, જંતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજો, ચળ, વ્રણ અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) **ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર:**—આવળનાં ફૂલ ૧ તોલો ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવાં. (૨) **પગ કિંવા કાંચિયા મોચવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર:**—આવળનાં પાંદડાં ઊનાં કરી તેનો પેંડો બાંધવો. (૩) **બાળકોની મોડશી (કોલેરા) ઉપર:**—આવળનાં અને રીંગણીનાં મૂળોની છાલ ઘસી પાવી. (૪) **ઘૂંટણનો સોજો અથવા વાયુ કરશો હોય તો તે ઉપર:**—આવળનો પાલો અને સોમલને થૂંકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **ઉપદંશ ઉપર:**—આવળનો પાલો ૧ મૂઠી અને ખીજડાનો પાલો એક મૂઠી વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ પાવો. (૬) **આંખોમાં ફૂલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર:**—આવળનાં બી મોગલી એરંડાના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૭) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—આવળનાં બીજ પાણીમાં વાટી પાવાં અને ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો. મધુમેહમાં આવળનાં ફૂલોની ચા અથવા પંચાંગનું ચૂર્ણ ૩૦ રતી અથવા બીજનું ચૂર્ણ અપાય છે. એનાથી તરસ ઓછી લાગે છે, પેશાબનું પ્રમાણ ઘટે છે. આની સાથે તગર મેળવવાથી લાભ વધારે થાય છે. પેશાબ ડહોળાયેલો હોય તોપણ આવળથી સુધરી જાય છે.

૪૫. **આશા**—એ ઝાડો કોંકણમાં અને બંગાળા પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં જૂનાં ઝાડોના ગર્ભમાંનાં લાકડાંમાંથી તામિલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણો જ કડવો છે. (૧) **બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો રસ એક ચમચો ભરી લઈ તેમાં થોડું કેશર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે ઝાડો સાફ થઈ બાળકોને અજ સારી રીતે પચી મોઢા પર લાલી આવે છે.

૪૬. **આશેત્રી (આસુંદરો)**—સં० અશ્મંતક. મ० આપટા. કો० સિદ્ધ. હિં० સિરહટા, અસિમલીશ. ક० અસમર, આરી, આસુ. વ० અભાટા. બં० આબુટા. લા० બોહિનિયા ટોઈસમોસા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં કાંચનારનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પરંતુ આનાં પાંદડાં તે પાંદડાં કરતાં જાડાં અને મોટાં હોય છે. એને લાંબી શિંગો આવે છે. એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી થતું નથી. એનાં પાંદડા તંબાકુની બીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકસાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર હમણાં ઘણો ભાગે વધી ગયો છે. આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે, ત્યારે જ આપણો ઉદય થશે એમ સમજવું જોઈએ. એની અંતરછાલના બંદૂકના રોટા થાય છે. તે આ છાલ સારી બાફી રેસાવાળી કૂટીને કરે છે એની અંતરછાલનાં મજબૂત અને ટકાઉ દોરડા પણ થાય છે. એની શિંગ બાળગુટીમા (બાળકોને આપવાની સોગઠી સાથે) ઘસીને આપે છે.× **આશેત્રી:**—તૂરું, ખાટું, શીતળ તથા ગ્રાહક છે અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષા, વિષરોગ, (ઊલટી) પિશાચબાધા, ગંડમાળ, વ્રણ, વિષમજ્વર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર, ગલગંડ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **એની શિંગો**—તૂરી, શીતલ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, રુક્ષ, ગુરુ, દીપદ્રાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) **વાતગુલ્મ અને શૂળ ઉપર:**—આશેત્રીના પાલાના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ સાત ટીપાં નાખી આપવું. (૨) **પરમિયા (પરમા) ઉપર:**—આશેત્રીનો

× એ ઝાડને દક્ષિણી લોકો કંચનનું ઝાડ પણ કહે છે. આ ગ્રંથની ત્રણ આવૃત્તિઓમાં આસુંદરો એવા નામથી સાજડને ઓળખાવેલ હતો; પરંતુ એ દરેક નિઘંટુ તેમ જ પદેજીના ઉલ્લેખથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેમાં ખાસ ભૂલ થવાની સાબિતી મળે છે પદેજીના નિઘંટુ તેમ જ મરાઠી વના० ગુણા०થી તો આશેત્રીનું જ બીજું નામ આસુંદરો સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક શ્રી ત્રિભુવનદાસ પણ એ મુજબ જ સ્વીકારે છે.

પાલો રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો અને સવારમાં તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમાં બે પૈસાભાર ખડીસાકર નાખી આપવો. **(૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો:**—એક નાના છોકરાને નગ્ન કરી સ્નાન કરાવવું અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતાં દાંતોથી ઉખડાવવી. તે છાલ તેણે તેવી જ મુખમાં રાખી લાવી, પ્રસૂતિ થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થૂંકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. **(૪) શોફોદર ઉપર:**—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો અને ભાંગરો એ ત્રણે સમભાગ લઈ, વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં રાફડા ઉપરનાં કડાનાં મૂળ ઘસી તે પાઈ દેવાં એટલે શોફોદર દૂર થશે. **(૫) ઘાત પડે છે તે ઉપર:**—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. **(૬) તાવમાં કપાળ (માથું) દુખે છે તે ઉપર:**—આશેત્રીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—આશેત્રીની છાલ, કાળા તલ, મજીઠ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **(૮) શોફોદર ઉપર:**—આશેત્રી, કારેલી, ભાંખુડી (ગંગાવતી) અને ભાંગરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવું. ઉતાર–ઘી અને ભાત આપવો. આ સિવાય બાળકોના ઉદરવ્યાધિમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. **(૯) સોજા ઉપર:**—આશેત્રીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં આપવો.

૪૭. આસંધ (આસુંદ)—સં૦ બં૦ અશ્વગંધા. મ૦ આરકંધ. હિં૦ અસગંધ. દે૦ ટોરગુંજ. ક૦ અંગરબેરૂ, હિરેબરૂ, આભાકિરે, હિરેમદ્દીનબેર. તે૦ પિલ્લીઆડ્રાપેન્નેરૂ. તા૦ અશ્વગંધી. અશ્વગંડી. મલા૦ અમુકિર. પિવટે. ફા૦ બે (મે)'હેમનૂબરરી. ઈં૦ વિંટરચેરી. લા૦ વાઈથેનિયા સોમ્નિફેરા.

એને 'આસંધ'–'અજગંધ' પણ કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે એને 'ઢોરગુંજ' પણ કહે છે. એ છોડ ખાનદેશ, નાશિક, વરાડ અને ઘાટ ઉપર ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે. એની ઊંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. એના છોડમાંથી ઉગ્ર અણગમતી વાસ આવે છે. એ છોડ સાચવે તો ૪–૫ વર્ષ રહે છે. એનાં પાંદડાં આકારે કોરાંટી (કાંટાસરિયા) જેવાં હોઈ તેના કરતાં મોટાં હોય છે. એ છોડ ઉપર ચણા જેવડાં ચણોઠી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમાં રીંગણીનાં બી જેવાં બી હોય છે. એનાં મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે. **આસંધ÷:**—રસાયન, તૂરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃષ્ય, ઉષ્ણ તેમજ લઘુ છે અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શ્વેતકુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો ક્ષતક્ષય અને કંડૂનો નાશ કરે છે. **(૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:** આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમભાગે× લઈ સાયંકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **(૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકરયોગ:**—આસંધનો કાઢો કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. **(૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **(૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આવવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું અથવા આસંધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગમાં ઘી નાખી પચન કરવું. તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. **(૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ, આમળાંનો રસ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ મેળવી આપવું. **(૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગળોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનું સત્ત્વ ૧ માસો મધમાં આપવું. **(૭) ચામડીના રોગને માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમાં નાખી શરીરે ચોપડવું **(૮) ગર્ભધારણ**

÷ ઉપર લખેલ આસંધનો ક્ષુપ (છોડ) ઘણું કરીને પાલુડીને મળતો હોય છે. માત્ર પીલુડી કરતાં એનાં પાંદડાં કાંઈક પાતળાં હોવાથી કેટલાક બંધુઓ અને ઓળખતા ભૂલ કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ માથાના વાળમાં ભરી રાખવાથી જૂ મરી જાય છે. એથી એને ગામડાના લોકો જૂ–મારી તરીકે ઓળખે છે. સાચા આસંધના મૂળમાં ઘોડાની વાસ આવતી હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને અશ્વગંધા કહે છે. વળી એ રાસ્નાના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધી લોકો એને બદલે રાસ્ના આપી ઠગે છે. એ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકસાન કરે છે. વાયુનાશક હોવાથી કેટલાક લોકો ખાય છે; પરંતુ એની સાથે સખત પરેજી પાળવી જરૂરની છે, એનો ઉતાર કતીરો, પ્રતિનિધિ ઉપલેટ અને બાલછડ છે. એની માત્રા ૫ માસાની છે.

× ઘી અને મધ સમાનભાગે મળવાથી વિષ તુલ્ય થાય છે; માટે વિષમભાગે જ લેવાં જોઈએ.

માટે:—આસધનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમા ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પીવા માટે આપવો **(૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—આસધનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને ખડીસાકર ૧ તોલો સવારે ગાયના દૂધમા નાખી આપવુ આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવુ, એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિ આવે છે **(૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભન માટે:**—આસધ* તોલા ૧૦ અને વરધારો તોલા ૧૦ એ બન્ને ઔષધો સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવુ અને ઘીના નીંવડેલા (રીઢા) વાસણમા તે ભરવુ પછી તેમાનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો લઈ ગાયના તાજા દૂધમા નાખી તે આપવુ **(૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર:**—આસધ સાકર, ઘી, મધ, લીંડીપીપર એ એકત્ર કરી આપવુ પથ્ય—દૂધ અને ભાત **(૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:**—આસધ, ભોંયકોળુ અને જેઠીમધનો કાઢો ગાયનુ દૂધ નાખી આપવો **(૧૩) સોજો, ગલગ્રંથિ ઉપર તથા ગૂમડું પકવવાને અને ફોડવાને:**—આસધના તાજા મૂળ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો અથવા પાણીમા વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો **(૧૪) વાયુ ઉપર:**—ગોળામા આસધનુ ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવુ **(૧૫) ઢોરને વિષ ચડ્યું હોય તો:**—આસધના તાજા મૂળ છાશમા વાટી પાઈ દેવા **(૧૬) ઉરુસ્તંભ ઉપર:**—આસધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો **(૧૭) વાયુ માટે:**—આસધ અને શતાવરીનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ **(૧૮) આધાશીશી ઉપર:**—આસધનુ ચૂર્ણ ઘસવુ **(૧૯) વાળા ઉપર:**—આસધ તેલમા કિંવા છાશમા વાટી લેપ કરવો **(૨૦) કટિશૂળ એટલે કમર દુખે છે તે ઉપર:** આસધ અને ખડીસાકરનુ ચૂર્ણ ઘીમા ખાવુ **(૨૧) બળદને કંઈ દુઃખ થયું હોય તો:**—આસધના તાજા મૂળ ખવરાવવા એટલે બળદ સારા થશે ×

૪૮. આસોપાલવ—સ૦ અશોક મદાર મ૦ હિ૦ બં૦ અશોક ક૦ અશોક તૈ૦ અશોકેમાનુ મલા૦ અશોક લા૦ પોલ્યાલથિયા લોંગીફોલીઆ રા૦ આશાપાલવ +

એ ઝાડ આંબાના ઝાડ જેવડા મોટા થાય છે એના પાદડા આંબાના પાદડા કરતા ઘણા લાબા અને કળીદાર હોઈ ભરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે એની છાયા ઘટ હોય છે એ ઝાડ શોભાયમાન હોય છે, એટલા માટે એને બાગમા અને દેવળમા વાવે છે એના ફૂલ રાતા રંગના હોય છે **અશોક:**—મધુર, શીત, અસ્થિને સાધનાર, પ્રિય, સુગંધયુક્ત, કૃમિહારક, તૂરો, ઉષ્ણ,

* રજપૂતાનામા આનો ઉપયોગ આમવાત અને અપચન પર થાય છે

રા૦ ૫ જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી જેમણે ગુજરાતીમા વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખ્યુ છે, તેમણે અનુભવ કરીને લખ્યુ છે કે, આસધના તાજા મૂળને ઘસીને રોગની ગાંઠો પર ચોપડવાથી સારો લાભ પહોંચે છે વાળાના સોજા ઉપર ચોપડવાથી વાળો જલદી બહાર નીકળી આવે છે આસધના સૂકા મૂળોમા ગુણ બહુ જ ઓછો થાય છે

ડૉક્ટર ખોરીએ આ આસધને પૌષ્ટિક રસાયન અને શામક લખેલ છે આગળ લખે છે કે, આનુ ચૂર્ણ દૂધ અથવા માખણની સાથે આપવાથી નબળા બાળકોનુ શરીર વધે છે ક્ષય વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતા અને આમવાતમા રસાયનરૂપે અપાય છે દેશી સ્ત્રીઓ શિયાળાની નિર્બળતા દૂર કરવા માટેના પાકોમા અને મદરમા આનો ઉપયોગ કરે છે

બજારમા વેચાતી આસધ વધારે કરીને નીમચ*તરફથી મુંબઈમા આવે છે નીમચમા દરસાલ ખેતરોમા વાવે છે તે ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે તેનુ લૅટિન નામ કન્વોલ્વ્યુલસ આસગંધ છે માત્રા ૦॥ થી ૧ તોલો આ ઔષધિ બાળક અને પ્રૌઢ માણસોને સારી પુષ્ટિ આપે છે સ્ત્રીઓની કમરનો દુખાવો અને શ્વેતપ્રદરમા લાભદાયક છે આ આસધ જરા પણ ઝેરી નથી

× અહી આસધનુ વર્ણન કર્યું છે તેને કાઠિયાવાડમા ઘોડાકુન અને ઘોડાઆસુન કહે છે બજારમા જે આસધ મળે છે તે આ નથી આ આસધ શોષકર માદક અને મૂત્રલ છે આ આસધમા ઝેરી તત્ત્વ રહેલુ છે આની વાતનાડીઓ(જ્ઞાનતંતુ)ના ઉપર શામક ક્રિયા થાય છે હૃદયના ઉપર શામક ક્રિયા થતી નથી થોડા પ્રમાણમા આપવાથી ધતૂરા સમાન કેફ ચડે છે અને જનનેન્દ્રિયને કંઈક સ્ફૂર્તિ આવે છે બીજ માદક અને મૂત્રલ છે મોટી માત્રામા ઝેરી છે માત્રા મૂળનુ ચૂર્ણ ૧ ૨ રતી

+ આસોપાલવને કેટલાક વૈદ્યોએ અશોક માની લીધો છે, પણ આ સાચો અશોક નથી સાચા અશોકને લૅટિનમા જેનેસિયા અસોકા અને સારકા ઇંડીકા કહે છે સાચા અશોકમા રક્તપ્રદરને દૂર કરવાનો ગુણ રહ્યો છે, આસોપાલવમા એ ગુણ રહ્યો નથી

શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક, પિત્તજ્વર અને દાહ, ગુલ્મ, ઉદરશૂળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરસ), તૃષા, તૃષા શોથ અપચન અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે (૧) રક્તપ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમા મેળવી દૂધ બાકી રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી તે શીત થયા પછી આપવો, એટલે તીવ્ર રક્તપ્રદરનો પણ નાશ થશે (૨) સર્વ પ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલ વાટી તેમા રસાંજન નાખી ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી આપવુ

૪૯. આંબાહળદર—સ૦ વનહરિદ્રા, આમ્રનિશા આમ્રનિશા, આમ્રગંધા મ૦ રાનહળદ હિ જગલી હલ્દી, વનહલ્દી બ૦ વનહલુદ, મુબઈ ચાયીન હળદ ક૦ કાડરસન તા૦ કસ્તૂરી મંજલ તુ૦ આનેમજલ તે૦ કસ્તૂરી પસુપુ કો૦ આંગહળદિ ઇ૦ વાઇલ્ડ ટર્મેરિક, ચાયીન ટર્મેરિક લે૦ કર્ક્યુમા એરોમેટિમ આ બધા નામ વનહરિદ્રાના છે મુબઈમા આને આંબાહળદર કહે છે વર્ણન પણ પદેઈએ આનુ જ કરેલ છે

સાચી આંબાહળદર બગાળમા થાય છે તેને હિંદીમા આંબાહલ્દી અને આંબીહલદી તથા લૅટિનમા કર્ક્યુમા આમાડા કહે છે બગાળવાળી આંબાહળદર દીપન અને વાતહર છે શીતળ દ્રવ્ય વાપરવાના હોય ત્યારે એને મેળવે છે વધારે કરીને ચાટણુ બનાવી આપે છે

એ છોડ રાનમા થાય છે એના છોડ હળદરના છોડ જેવા જ થાય છે આ હળદરના ગાઠિયા મોટા હોય છે અને તે ઘણા કડવા હોય છે એ હળદર બાગમા થનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમા આવતી નથી આંબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે શરીરને ચોપડવાના મસાલામા તેને નાખે છે એ શરીરે ચોપડવાથી કડૂનો નાશ થાય છે* **આંબાહળદર**:—કડવી, ખાટી રુચિપ્રદ, લઘુ અગ્નિદીપક ઉષ્ણ, તૂરી અને સારક છે તથા કફ, ઉગ્ર વ્રણ ઉધરસ, દમ, હિચકી (હેડકી), તાવ સન્નિપાતજ્વર, શૂળ, વાયુ કડૂ, વ્રણ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે, વળી રક્તદોષનો પણ નાશ કરે છે (૧) કડૂ (ખાજ) અને ખસ ઉપર:—આંબાહળદર અને કાળીજીરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવુ, એટલે કડૂ દૂર થાય છે આંબાહળદર અને કાળીજીરીનુ બારીક ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખરલ કરી ખસને ચોપડવુ એટલે ખસ દૂર થશે (૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયા ઉપર.—આંબાહળદર અને હીરાબોળ પાણીમા ઘસી ગરમ કરી દુખના ભાગ ઉપર ચોપડવુ એટલે જલદી ગુણ પડે છે (૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાઠા ઊઠે છે તે ઉપર:—આંબાહળદર, કાળીજીરી, બાવચી કૂવાડિયાના બી અને આમળાને ગોમૂત્રમા ભીજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવુ (૪) કૃમિ (કરમ) ઉપર:—આંબાહળદર અને સિંધવ એકઠા વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવા અને ઉપર ગરમ પાણી આપવુ અથવા કાચકીના પાલાના રસમા આંબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી (૫) બાળકોને વાગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦–૧૫ દિવસની અદર તેના અંગ ઉપર ફોલ્લા ફૂટી તેને દુખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે—આંબાહળદર જાઈના રસમા ઘૂટી ચોપડવી

૫૦. આંબો—સ૦ આમ્ર હિ૦ બ૦ આમ મ૦ માવિનમારા, માવિણહણુ તે૦ મામિડી ચેટ્ટુ મ૦ી, આમ તા૦ મામર તુ૦ કકકુ મલા૦ માવુ કા૦ મ૦ આંબા અ૦ અબજ ઇ૦ મેંગો ટ્રી લૅ૦ મેંગીફેરા ઇંડિકા

આ વૃક્ષ ઘણુ કરીને ગરમ દેશમા થાય છે હિંદુસ્તાનમા જેટલા આંબા થાય છે, તેટલા કોઈ પણ દેશમા થતા નથી આંબાનુ ઝાડ ઘણુ મોટુ થાય છે રાનમા અને ડુંગરોમા પણ એ ઝાડો વાવવાથી ઊગે છે રાનમા ઊગેલા આંબાને રાની આંબા કહે છે ખેતરમા અને જે ઊંચી જાતના આંબા હોય છે તેને 'ફરસાલ આંબા' કહે છે આંબાની કલમો કરી જે આંબા ઉગાડવામા આવે છે, તેને 'કલમી આંબા' કહે છે કલમી આંબાના ઝાડ નાના હોય છે આંબાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આંબાને અનેક નામો આપવામા આવેલા છે આંબામા મુખ્ય બે જાતિ છે

* એનામા આંબાની કેરી જેવી વાસ હોવાથી એને આંબાહળદર કહે છે એની માત્રા ૨ માસાની છે વ્યવહારમા એની જડ વપરાય છે એના ક્ષુપ થાય છે એ હૃદયને નુકસાનકારક છે ઉતાર—નારગી પ્રતિનિધિ આવથી અને માત્રા ૪ માસાની માની છે

એક મેરવાની અને બીજી રસની જેના ફળનો રસ પાતળો હોય તે રસાળ અને જેનો રસ ઘટ્ટ જાડો હોવાથી કાપીને ખાવા યોગ્ય હોય તે મેરવાની આંબાનું ઝાડ સેંકડો વર્ષ જીવે છે. આંબો દર વર્ષે એક વાર ફળે છે આંબાનું ફળ અતિશય મધુર અને મીઠું છે ગરીબથી માંડી શ્રીમંત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે અને ગરીબ લોક તો કેરીના દિવસોમાં આંબા ઉપર જ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે ઉનાળામાં વટેમાર્ગુઓ તાપથી અકળાઈ અને ચાલતા થાકી જવાથી આંબાની ઘટા નીચે આવી વિસામો લે છે અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે આંબાની છાયા શીતળ અને ઘણી જ આરામ આપનારી છે થાકીને લોથ થઈ ગયેલા લોકો આંબાની છાયા નીચે બેસી આરામ પામે છે આંબાના લાકડાં ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે આંબાના દૂધનો ગુંદ થઈ તેની રાળ બને છે અને તે ઘણા કામમાં આવે છે આંબાના ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે સારી કેરીઓનો મુરબ્બો થાય છે એ મુરબ્બો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે કેરીનું ગોળચા, મેથિયા, બોળ વગેરે ઘણા પ્રકારનું અથાણું થાય છે કાચી કેરીઓમાં ગોળ નાખી તેની ગોળકેરી કરે છે કાચી કેરીઓ છોલી કાપી, સૂકવવાથી તેના આંબોળિયા બને છે એનો ઉપયોગ આમલીને ઠેકાણે ખટાશ માટે કરે છે આમલી કરતાં એ પથ્યને અને રુચિને પ્રશસ્ત છે રંગરેજ લોકો તેને રંગમાં નાખે છે, તેમ જ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલો સાર (પનું) ઘણો જ સારો થાય છે ખાટી કેરીઓનું રાયતું બને છે આંબાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અંદરથી નીકળે છે, તે શેકીને ખાવાથી સારી લાગે છે, પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી શેકીને પછી ભાંગી તેમાંની ગોટલી પાણીમાં ભીંજવી રાખી ખવાય છે કોકણમાં સેંકડો કણબી લોકો ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં ડાંગરનો પાક થાય ત્યાં સુધી આ ગોટલી ઉપર જ નિર્વાહ કરે છે તે લોકો આ ગોટલીમાંના ગરની ભાખરી બનાવી ખાય છે એ ગોટલીના લોટના બીજા પદાર્થો પણ બને છે આંબાના ગોટલામાંની ગોટલીને ચમાર લોકો ચામડાને કાળો રંગ દેવા માટે ઘસે છે ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે ઔષધ છે ગ્રીષ્મઋતુમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમાં આવાં રસભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલાં છે આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે, તે સમજાય છે **કુમળી કેરી (મરવા)**—તૂરી, ઉષ્ણ સુગંધી ખાટી, ક્ષારના સંયોગથી રુચિકર, ગ્રાહક, રુક્ષ અને મતિકર છે, તેમ જ પિત્ત, વાત કફ અને રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરનાર તથા કંઠરોગ, પ્રમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે **બાફમાં ઘાલી પકવેલી કેરી** :×—મધુર, શીતળ, જડ,

× આર્ય અને યુનાની વૈદકગ્રંથોમાં કાચી અને પાકી કેરીના ગુણનું જ વર્ણન કરેલું છે ટૂંકમાં કહીએ તો પાકાં ફળ તાકાત લાવનાર ચરબી વધારનાર, ખુશી કરનાર મલિક ઝાડો સાફ લાવનાર અને પેશાબને વધારનાર છે, પરંતુ તેની છાલ અને કાચાં ફળના રેસા ગ્રાહી અને ખાટા મનાય છે કાચી કેરીનું અથાણું પેટને શાંતિકર્તા તથા ભૂખને પ્રદીપ્ત કરનાર છે કાચી કેરીને છોલી તેની ગોટલી કાઢી નાખી ચીરી કાતરી કરી સૂકવે છે તેને આંબોળિયા (હિં૦ આમચૂર મ૦ આંબોસી) કહે છે તે ખાવામાં ઘણા જ વપરાય છે એને બાફી તેના પર તેલ રાઈ ચઢાવી અથાણા તરીકે ખાય છે અને બાફતાં બચેલું પાણી લઈ તેમાં ગોળ નાખી કાંજી કરે છે શાકમાં પણ તે નખાય છે એમાં જે ખટાશ છે તે સાઇટ્રિક ઍસિડના કારણથી છે એ રુધિરને શુદ્ધ કરનાર છે, એને હિંદુસ્તાનમાં આમચૂર કહે છે એના ફૂલ (મોર) ગરમી અને છાલ શીતળ અને ગ્રાહી મનાય છે એ ઝાડા આદિની બીમારીમાં વપરાય છે પાદગને બાળી એની ધૂણી લેવાથી જનાની અંદરના અનેક રોગોનો નાશ કરે છે

' મખ્ઝન-અલ-અદવિયા ના કર્તા લખે છે કે હિંદુસ્તાની લોકો કાચાં ફળના ભંગને શેકી ખાંડની સાથે મેળવી રાખે છે તેને કૉલેરાના દરદમાં ખાય છે અને ગરમીર લેપ કરે છે વળી એમ પણ કહે છે કે, પાદડાની નસને બાળીને લગાડવાથી આંખના પોપચામાં થનાર ખીલ વગેરેને કાઢે છે ગોટલીને વાટી નવથી ત્રીસ ગ્રેન સુધી આપવાથી પેટમાંના કૃમિ નીકળી પડે છે (ગ્રેન એટલે આશરે અડધી ચણોઠી) તથા દુખાતા મસા શાંત પડે છે ફળ પાકે છે ત્યારે તેમાંથી એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તેની બનાવટ ટરપેન્ટાઇન તેલના જેવી હોય છે છાલમાંથી ગુંદ નીકળે છે તે ઠંડા પાણીમાં પીગળી જાય છે

ડૉક્ટર એન્સ્લી કહે છે કે, ફળ તેલ અને છાલનો ગુંદ બને લીંબુના રસમાં અથવા તેલની સાથે મેળવી ચર્મ આદિ ચામડીના રોગોમાં અપાય છે પાકી કેરીના રસને સૂકવી પાતળી રોટીના જેવો કરે છે તેને આમરસ અમોટ આમાપોળી અથવા આંબની પોળી કહે છે અને તે ગ્વાલિયર વસ્તુની માફક તથા રુધિર સુધારવા માટે

બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોશનાશક, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, તૂરી, સુખકારક અને કાંતિવર્ધક છે તથા વાયુ, તૃષા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરુચિનો નાશ કરનાર છે. (૧) **આમાતિસાર અને કૉલેરા ઉપર**:—આંબાની ગોટલી દહીંમા વાટી આપવી (૨) **કરમ ઉપર**:—આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. (૩) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર**:—આંબાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી. (૪) **રક્તાર્શ અને પ્રદર ઉપર**:—આંબાની ગોટલીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ; એટલે દૂઝતા હરસ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે. (૫) **પરસેવો છૂટતો હોય તો**:—ગોટલી ભાગી તેનો ભૂકો શરીરે લગાડવો. (૬) **ઠંડીને લીધે પગ ફાટી જાય છે તે ઉપર**:—આંબાનો ચીક લગાડવો. (૭) **રાઝણ (આંજણી) ઉપર**:—આંબાની ડાંખળીને અથવા આંબાનાં પાંદડાં તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૮) **તરતના પ્રમેહ ઉપર**:—આંબાની અંતરછાલનો રસ તોલા ચાર અને ચૂનાનુ નીતર્યું પાણી તોલો ૧ એ બંનેનુ મિશ્રણ કરી તે તાબડતોડ સાત દિવસ આપવું. (૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર**:—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાક વાટે પીવો. (૧૦) **ઉષ્ણજ્વર (ઊના તાવ) ઉપર**:—આંબાનાં મૂળ ગળે અથવા હાથે બાધવા. (૧૧) **દાહ અને અતિસાર ઉપર**: આંબાની અંતરછાલ દહીમા વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી. (૧૨) **રક્તાતિસાર ઉપર**:—આંબાનાં પાંદડાનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦ll તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવુ (૧૩) **અતિસાર ઉપર**:—આંબાના ચીક થકી રાળ થાય છે. તેનુ ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવું. (૧૪) **ઉપદંશ ઉપર**:—આંબાની છાલનો અંગરસ બકરીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવો; એટલે ઉપદંશ અને તે સંબંધી વ્રણની પીડા દૂર થાય છે (૧૫) **રક્તાતિસાર ઉપર**:—આંબાની ગોટલી છાશ અગર ચોખાના ધોવડામણમા વાટી આપવા અથવા કેરીની છાલ દૂધમા વાટી મધ મેળવીને આપવી (૧૬) **લોહીની ઊલટી ઉપર**:—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમા ટીપા પાડવા (૧૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—આંબાના સુકાયેલા પાંદડાંનુ ચૂર્ણ કરી તેનુ ધૂમ્રપાન કરવુ (૧૮) **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર**:—આંબાની અંતરછાલ, ઉંબરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને વડની વડવાઈનો રસ કાઢી, તેમા જીરું અને ખડીસાકર નાખી આપવું. (૧૯) **રક્તાતિસાર ઉપર**:—આંબાની અંતરછાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી. (૨૦) **કાનમાં મણુકા આવતા હોય તે ઉપર**:—આંબાનો મોર વાટી દિવેલમા ઉકાળી તે ગાળી કાનમા નાખવો (૨૧) **માથામાં દારુણરોગ થાય છે તે ઉપર**:—આંબાની ગોટલી અને બાલહરડા (હીમજી હરડે)નુ ચૂર્ણ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૨૨) **સંગ્રહણી ઉપર**:—(**આમ્રાદિ યવાગૂ**) આંબો અંબાડો અને જાંબુ એ ત્રણની છાલ ૧૬ તોલા લઈ તેમા ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી—ગાળી તેમા ૧૬ તોલા ચોખા નાખી પુન ઉકાળી તૈયાર કરવુ તેને 'આમ્રાદિ યવાગૂ' કહે છે એ ખાવાથી સંગ્રહણી દૂર થાય છે (૨૩) **રક્તાતિસાર ઉપર**:—આંબો જાંબુ અને અર્જુન-સાજડ એની છાલ ૪ તોલા લઈ તેને સુકી ચૂર્ણ કરવુ. પછી ૬૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમા ભરી, તેમા તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રિ ભીજવી પ્રાતઃકાળમા તે પાણી ગાળી તેમા મધ નાખી પીવુ (૨૪) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર**:—આંબાના ઝાડ ઉપરની ગાંઠ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો અને રોકવુ (૨૫) **ધૂપણી ઉપર**:—કાપવાના (મોરવાના) આંબાનો સુકાયેલો મોર ઘીમા તળી સાકર નાખી તેની ગોળી કરી આપવી. (૨૬) **સ્વરભંગ ઉપર**:—આંબાના પાંદડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૨૭) **કૉલેરા ઉપર**:—બે અઢી તોલા મરવા દહીમા વાટી આપવા

૫૧. ઇંગોરિયા—સં० ઇંગુદી મ० હીંગણી, હિંગણબેટ, હિ० હિંગોટ, ગૌંદી ક० ઇંગળગિડ, ઇંગળા, હિંગુલ તૈ० ગરા અ० હિલેલજે ઇં० ડેલિલ લા० બેલેનાઈટ્સ રોક્સબર્ઘી આઈ બ० ઇંગોટ

ખાય છે આંબાની છાલ પાણીમા ભીંજવી રાખી તે પાણી પ્રદર અને વહેતી ધાતુ બંધ કરવા અપાય છે. કાચા ફળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ આંબાની સફેદી તથા થોડા અફીણની સાથે મેળવી મલબારની તરફ ઝાડા અને આમણના રોગોમા અકસીર ઈલાજ તરીકે વાપરે છે

આંબાનો તાજો ગુંદ દાદરનો સત્વર નાશ કરે છે, એમ જૈન ગ્રંથોમા છે

દક્ષિણમાંના રાનમાં ઈંગોરાનાં ઝાડ જ્યાં ત્યાં થાય છે. એ ઝાડ ઘણાંજ ઊંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. એનાં ફળને ઈંગોરિયાં (મ૦ હિંગણબેટ) કહે છે. ઢીંગણાં કોરી તેમાં દારૂ ભરી આતશબાજીમાં ફોડે છે. દુકાળના વખતમાં આ ફળો માંહેનો ધોળો ગર્ભ લોટમાં મસળી તેની ભાખરી ખાઈ ગરીબ લોકો પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પ્રસંગ આવે તો લાકડાં સુદ્ધાં ખાઈને પોતાનો બચાવ કરે છે.* ફળનો ગર્ભ ૧ થી ૫ રતી કફઘ્નરૂપે તથા ૧૦ થી ૩૦ રતી સારકરૂપે અપાય છે.

ઈંગોરિયાં :—મદગંધી, તીખાં, લઘુ, કડવા, ઉષ્ણ, ફેનિલ અને રસાયન છે. એ કૃમિ, વાયુ, વિષ, શૂળ, કોઢ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલો :**—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા કડવાં છે અને વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ :—(૧) વાળો ઉપર :**— ઈંગોરાનાં મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાંધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવો; એટલે વાળો બળી જાય છે. **(૨) તારુણ્યપીટિકા (ખીલ) ઉપર :**— ઈંગોરાનાં મગજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો; એટલે ખીલ પણ મટી જઈ મોઢું નિર્મળ થાય છે. **(૩) સ્તનરોગ ઉપર :**—ઈંગોરાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અને ઉપરથી ધંતૂરાનાં પાંદડાં શેકીને બાંધવાં. આમ ત્રણ દિવસ કરવું. **(૪) નેત્રસ્રાવ ઉપર :**— ઈંગોરાનાં ફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૫) શૂળ ઉપર :**—ઈંગોરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા ઈંગોરિયાનાં ફળમાંનો ગર્ભ આપવો. **(૬) કર્ણમૂળ ઉપર :**—ઈંગોરિયાં, હળદર, ઇંદ્રવરણું, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો; એટલે કર્ણમૂળ સારું થાય છે. **(૭) કૂતરાના વિષ ઉપર :**—પ્રથમ ગોળ ખવડાવી તે ઉપર ઈંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી પાવું. **(૮) કૉલેરા ઉપર :**—ઈંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. **(૯) ઉદરરસ ઉપર :**—ઈંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી. જૂના કફરોગમાં આથી સારો ફાયદો થાય છે.

૫૨. ઈડલીંબુ (ગલ્‌ડલીંબુ)—સં૦ જંબીર. મ૦ ઈડનિંબુ. કો૦ ચોરનિંબુ. હિં૦ જંબીર, બડાનીબૂ, ગોડાનેબુ. બં૦ બડાનેબુ. ક૦ કંચિલે, દોડુલિંબે, કાડલિંબે. મલા૦ કટ્ટુકુરન્નુ. તૈ૦ જંબીર, અડવિંનીમાં. તા૦ કટ્ટેલુ મિચ્ચે. તુ૦ કેપેરીપુલી. લા૦ સાઈટ્રસ લાઈમોનમ્.

આ એક લીંબુની જ જાતિ છે. હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ ઝાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી વગેરે લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એની છાલ ખરબચડી હોય છે. પાકયા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે અને તેની વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં અને ફૂલ એકસરખાં હોય છે. તેમાં જે નાની જાતિ છે, તેનાં ફળની છાલ કંઈક પાતળી હોય છે અને જે મોટી જાતિ છે તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે. એના રસનો 'લેમોનેડ' બને છે. **ઈડ (મોટું) લીંબુ :**—ખાટું તૂરું, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે. તે કફ, પિત્ત, એ રોગોનો નાશ કરનાર છે. **(૧) મોરથુથુના વિષ ઉપર :**—ઈડલીંબુનો રસ સાકર સાથે આપવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર :**—સાયંકાળે નાના ઈડલીંબુનો રસ પાવો.

૫૩. ઇંદ્રજવનું ઝાડ (કડો)—સં૦ કુટજ. મ૦ કુડા, કુરૈયા. બં૦ કુડચી. ક૦ કોડશિંગે, કોડ મુરક તૈ૦ કોડિશચટ્ટુ, કટજમુ. અંકેલુ, ચંગલકુષ્ટ, તા૦ વેપ્પાલે તુ૦ કોડંબે. મલા૦ વેનપાલા. અ૦ તિરાજ૦ ઇ૦ ઓવલલીવ્ડ રોઝબે. લા૦ હોલેહૅના એન્ટિડિસન્ટેરિકા. સફેદ ઝાડ રાઈટિઆ ટિંકટોરિયા અને રાઈટિયા ટોમેન્ટાસા (કાળાં ઝાડ)

આ વગડાઉ ઝાડ×છે અને તે ૭-સાત હાથ કરતાં ઊંચું થતું નથી. એનાં પાંદડાં બદામનાં

* સુશ્રુતે ઈગોરિયાના ફળના ગર્ભને મેદકફનાશક, યોનિદોષનાશક અને કુષ્ઠનાશક માન્યો છે. ઈગોરિયાના રસથી લોકો કપડાં ધૂએ છે. એથી મેલ સચોટ નીકળી જાય છે; પરંતુ જેમ વિદેશી તેનખમાં શોભીએ ધોયેલ કપડાં દગ્ધ થઈ જવાથી અડધું આયુષ્ય ચાલે છે, તેજ પ્રમાણે ઈગોરયાં પણ લૂગડાંનો નાશ કરે છે. કેટલાકો દગલબાજીથી ઈગોરિયાના રસમાં ગોળ અને બીજા પદાર્થો મેળવી અફીણ તરીકે વેચવા જતાં પકડાઈ સજા ભોગવે છે, એમ કહેવાય છે.

× ઇંદ્રજવ માથાની પીડા અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને અહિતકર છે. એનો ઉતાર ધાણા છે અને પ્રતિનિધિ બાયફળ છે. સફેદ ઝાડનાં બીજને કડવા ઇંદ્રજવ અને કાળા ઝાડનાં બીજને મીઠા ઇંદ્રજવ કહે છે.

મેળવી ઈંટનો કકડો તપાવી છમકારી તે પાવુ (૧૮) **શીફોદર ઉપર :**—પાઢમાઢેના ઇંદ્રજવના ઝાડના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી દિવસમા બે વાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવું. (૧૯) **સર્વાતિસાર ઉપર :**—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનો કાઢો અષ્ટમાશ કરી તેમા અતિવિષની ભૂકી નાખી તે પાવો અથવા ઇંદ્રજવના મૂળની છાલનું અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમા આપવું (૨૦) **પથરી ઉપર :**—ઇંદ્રજવની છાલ દહીમા ઘસી પાવી (૨૧) **કુટજાષ્ટકાવલેહ :**—ઇંદ્રજવના મૂળની છાલ લીલી વજન શેર પાચ લઈ તેનો ૧૬ શેર પાણીમા કાઢો કરવો અષ્ટમાશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુન ઉકાળવો ઘટ્ટ થાય એટલે તેમા ઔષધો નાખવા. તે ઔષધો કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, નાગરમોથ, અતિવિષ, લજામણી, નાના બીલા—એનું ચૂર્ણ ચાર—ચાર તોલા તેમા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો અને પછી તેને પાણી, ગાયનુ દૂધ, બકરીનુ દૂધ ચોખાની કાઝી એમાના કોઈ અનુપાનમા આપવાથી અતિસાર, સગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિનુ રક્ત એ સર્વ બધ થાય છે (૨૨) **વાતગુલ્મ, વાયુ, ક્ષય, કંડૂ (ખરજ) અને તાવ ઉપર :**—ઇંદ્રજવના ઝાડના મૂળની છાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો ×

(૫૪) ઇંદ્રવરણાં (ત્રસડ઼)—સં૰ બૃહ ફલા ઇંદ્રવારુણા મ૰ ઈંદ્રાવણ, થોર, ઇંદ્રાવણ કો૰ કંવડળ હિં૰ બડી ઇંદ્રફલા, બઢી ઇંદ્રાયણ બ૰ રાખાલનાડુ રાખાલશશા, કુ દરુકી ક૰ હિરિયાહા-મેકકે હામેકે મલા૰ પેદિકારી, અત્તુત્તુમ્મદ્દિ તુ૰ કકકેડેુ તા૰ કોરટ્ટી શવરીપઝમ્ ફા૰ હ જલહર અ શેમહજલ ઇ૰ બીટર એપલ લા૰ટ્રીબસથસ પાલમેટા વેરિપુચ્ચા તે૰ પાપરણુડન્ કાકરકમુ

એને 'કડવી ઇંદ્રવરણી' પણ કહે છે ઇંદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાદડા કાળિંગડી (તરબૂચ)નાં પાદડા જેવા હોઈ તેના કરતા બારીક હોય છે પાકેલા ફળોનો રગ પીળો હોય છે એમા બે ભેદ છે જે ફળ સુમારે કેરી જેવડા હોય છે, તેને 'ઘોડ ઇંદ્રવરણા' કહે છે બીજી જાતના ફળ લીબુ જેવડા થાય છે * એ ફળો અતિશય કડવા હોય છે. ગામડાઓમા ઇંદ્રવરણીના

× ધોળા ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલ (કડાછાલ) કડવી દીપન સ્તભન, નિયતકાલિક, જ્વરપ્રતિબધક, જ્વરહર અને બલ્ય છે બીજ વાતહર સ્તભન અને જ્વરઘ્ન છે છાલ અને બીજમા રક્તસગ્રાહક અને વેદનાસ્થાપન ગુણ રહેલ છે બીજોને શેકવાથી સગ્રાહક ગુણ વધે છે

માત્રા—છાલ ૧ થી ૪ તોલાનો ક્વાથ કરીને આપવો બીજ ૧ માસો દિવસમા ૩ વાર આપવા અથવા ૦॥ થી ૦॥ તોલાનો ક્વાથ કરીને આપવો, અનુપાનરૂપે છાશ આપવી એ વધારે લાભદાયક છે

ઉપયોગ—કડો ઉત્તમ, ગ્રાહી અને રક્તસગ્રાહક છે લોહીવાળા મરડામા આની બરાબર બીજી ઔષધિ નથી તાજા મૂળને અને તાજી છાલને છાશમા ઘસી આશરે ૬-૬ તોલા ૪-૪ કલાકે આપવાથી તાવ દૂર થાય છે, વારવાર થતા ઝાડા ઓછા થઈ જાય છે અને મળમા લોહી જતુ હોય તે પણ ઓછુ થઈ જાય છે માત્ર મરડો જોઈએ તેટલો ઓછો થતો નથી નવા મરડા પર છાલનો પૂરો ઉપયોગ થતો નથી જૂના મરડામા ખાતરીપૂર્વક ગુણ થાય છે તાજી છાલમા ગુણ વધારે હોય છે સુકાયેલી જૂની છાલમા ગુણ બહુ જ ઓછો થઈ જાય છે બાળકોના રક્તાતિસારમા કડવા ઇંદ્રજવ અને નાગરમોથને ક્વાથમા મધ મેળવી અપાય છે છાલના કરતા બીજોમા રક્તસગ્રાહક ધર્મ વધારે છે

કાળો કડો—થોડા પ્રમાણમા આપવાથી હોજરી અને યકૃત (કલેજા)ની ક્રિયા સુધરે છે મોટા પ્રમાણમા આપવાથી ઊલટી અને દસ્ત લાગે છે દક્ષિણમા કમળા ઉપર કાળા ઇંદ્રજવના પાનનો સ્વરસ ૧ ૨ તોલા દિવસમા એક વાર આપે છે

* અમારા જાતઅનુભવથી અમને જણાય છે કે, નાની ઇંદ્રવરણીના ફળો લીબુ જેવા નહિ પણ રાજગરી કોઠીબી જેવા લબગોળ હોય છે ઘણુ કરીને એ ખારસરી જમીનમા થાય છે અને એને કડવી કોઠીબીના નામથી ઓળખે છે તે અતિશય કડવી લાગે છે આ ફળો ઘણામા ઘણા ૭-૮ ઇંચ સુધી લાબા પણ હોય છે એના ઉપર રાજગરી કોઠીબીના જેવા જ સુદર ચટાપટા હોય છે એ વાડકારેલીના ફળ જેવા સૂક્ષ્મ કાગ વાળા હોય છે નિઘટુમા એના સ૰ એદ્રી મ૰ લઘુઇંદ્રાવણ, ગુ૰ ઇંદ્રવારણુ, કડવી કોઠીબી હિ૰ લઘુ ઇંદ્રાયણ, લઘુ ફરફેંદુ બ૰ રાખાલશશા, રાખાલનાડ ક૰ હામેકે તે૰ એતિપુચ્ચા તા૰ પેયકામટી, ફૂમટી ફ્રા૰ ખુર્યનીતલ્ખ અ૰ હજલ ઇં૰ કોલોસિન્થિસ લા૰ સિટ્રલસ કોલોસિથિસ એવા નામો મળી આવે છે

મોટી ઇંદ્રવરણીના ફળોનો આકાર આબેહૂબ ગોળ કાળિંગડા જેવો હોય છે એના બીજ કાળિંગડા જેવા જ પણ કાળિંગડા કરતા ઘણા જ નાના હોય છે કાચા ફળો ઉપર કાળિંગડાના જેવા જ ચટાપટા હોય છે, તેથી

વેલા પુષ્કળ થાય છે ઇંદ્રવરણા એ તીવ્ર રેચક પદાર્થ છે **ઇંદ્રવરણાં**—પાક વખતે તીખા, કડવા શીત, સારક, ઉષ્ણવીર્ય અને લઘુ છે, તથા ગુલ્મ, પિત્ત, ઉદર, કફ કૃમિ, કુષ્ઠ (કોઢ), જ્વર, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રંથિ, મેહ મૂઢગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુક્ર, ગર્ભ, ગલગંડ વિષ આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દુષ્ટોત્તર સર્વ ઉદરરોગ અને શ્લીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે એ કંવડળા (મોટા ઇંદ્રવરણા) ગુણોએ અધિક છે **(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણાના મૂળ નાગરવેલના પાનમા આપવા **(૨) ઉવરસ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણામા મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સૂકવવુ. પછી તેમાથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને લીંડીપીપર સાથે ખાવા **(૩) દંતકૃમિ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણાના પાકેલા ફૂલ તપાવેલા તવા ઉપર નાખી તેની ધૂણી દાંતોને આપવી, એમને દાતમાના કીડા ખરી પડે છે **(૪) પેટમાંના ભાર ઉપર:**—ઇંદ્રવરણા ભેંસના દૂધમા ઘસી તે થોડુ થોડુ પીવુ અથવા ભેંસના મૂત્રમા રાધી તે મૂત્ર સૂકવી ખરલ કરી તેમાથી એક વાલ અને સંયોગે ૧ ચણોઠીભાર, એ બન્ને ઔષધો સાત દિવસ મધમા આપવા **(૫) ઋતુ આવવા માટે:**—કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ગુહ્યેન્દ્રિયમા રાખવા અથવા એના ફળો મીઠામા ખાવા **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો **(૭) શૂળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવુ. **(૮) સંધિવાત ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ, લીંડીપીપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી તે એક તોલો રોજ ખાતા જવુ **(૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ એરંડતેલમા ઘસી ગાયના દૂધમા મેળવી તે ત્રણ દિવસ આપવા **(૧૦) ગાંઠ અથવા ફોલ્લાનો દાહ થતો હોય તો:**—ઇંદ્રવરણીના ફળ અને મૂળ ઠંડા પાણીમા એકત્ર કરી ઘસી ઉપરાઉપરી લેપ કરતા જવું. **(૧૧) નખવિષ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ અને ફૂલ તથા ઝેરકોચલા વાટી ગોમૂત્રમા મેળવી લેપ કરવો **(૧૨) યોનિશૂળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ બકરીના ઘીમા અથવા દૂધમા ઘસી લેપ કરવો અને ખાવા પણ ખરા **(૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો.**—ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેના પેટ ઉપર લેપ કરવો અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ, એટલે ઊલટી થશે તથા તેથી મળ દ્વારા સર્વ ભાર નીકળી જશે **(૧૪) ગંડમાળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીના મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ સમભાગે એકત્ર કૂટી તે ગૂમડા ઉપર ચોળવી **(૧૫) ખાલી ઉધરસ અને બંદારી ઉપર:**—ઇંદ્રવરણુ કોચી તેમા અર્ધો તોલો બાળહરડાની ભૂકી દસ દિવસ ભરી રાખવી તેના અગિયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૧૬) શીઘ્ર પ્રસૂતિ માટે:**—ઇંદ્રવરણીનુ મૂળ ચોટલે બાધવુ **(૧૭) રક્તગુલ્મ ઉપર:**—અરીઠાના પાણીમા ઇંદ્રવરણીનુ મૂળ ઘસી આપવુ અથવા ઇંદ્રવરણીનુ મૂળ યોનિમા રાખવુ **(૧૮) પાઠું અને સર્વ પ્રકારના ફોલ્લા ઉપર:**—કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો ×

તરસથી પીડાતા વગડાઉ લોકો એને કાળિંગુ માની એનો ગરભ ખાવા જતા આખા મોમા કડવાશ થઈ જવાથી પસ્તાય છે પાકયા પછી એ ફળોનો રંગ ચટાપટા વગરનો શુદ્ધ પીળો થઈ જાય છે એનુ સુપ્રસિદ્ધ નામ તુંસડું છે એની માત્રા ૧ થી ૩ માસા છે મથાળે આપેલા નામો પણ એ તુંસડાના જ છે ઘોડાને પેટમા કૃમિ પડવાથી તેને આ ફળો ખવડાવે છે તુંસડાના ફળની ડગળી કાપી તેમા અજમો ભરી બાજરીની કોઠીમા બાજરી ઉપરનીચે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દબાવી રાખી બહાર કાઢયા પછી સૂકવી ખાડી રાખે છે આ ચૂર્ણની ફાકી ગરમ પાણી સાથે લેવાથી સુંદર જુલાબ લાગી મહરવ્યાધિનો જલદી નિવેડો કરે છે આ પ્રયોગ સિદ્ધ કરતા કોઠીમા જે બાજરીમા તેને દાબી મૂક્યા હોય છે તે બાજરી પણ બહુ જ કડવી થઈ જવાથી ખાવાના ઉપયોગમા આવતી નથી, માટે તે એ મણ કરતા વધારે રાખવી નહિ આ બાજરી કૃમિવાળા ઘોડાઘોડીને ઘણી જ ઉપયોગી થાય છે નિયમસર એનો પાવરો આપવો જોઈએ તુંસડામા આબાહળદર, સાજીખાર મેંદાલકડી અને હજરતબેર ખાંડી ભરીને તડકે સુકાવી તેના ચૂર્ણની ફાકી કરવાથી દૂંટી નીચેના ભયંકર ગાંઠ અને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે બરોળના દરદીએ તુંસડાની નીચુની માફક (ચોકડી જેવી) ચાર ચીરા કરી તેમા ખાંડ ભરી દેવતા પર તપાવી તેમાથી અઢી તોલા રસ લઈ પીવો આમ દરરોજ તાજે તાજો રસ કાઢી પીવાથી બરોળ સત્વર મટે છે સર્પદંશ ઉપર એના મૂળ ચાવી ત્રણ પૂંટડા ભરવા

× ઇંદ્રવરણામા ઘણી જાત છે સંસ્કૃત નામનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી નીચની બધી જાતાનો ઉપયોગ ઇંદ્રવરણારૂપે થાય છે

૧ સિટ્રુલસ કોલોસિંથિસ્—મોટા ગોળ ફળ તુંસડું મ० કડુ ઈંદાવન

૫૫. ઈફળ—સમુદ્રની ખાડીમા જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે બૂડી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતા મોટા ઝાડો હોય છે તે ત્રણચાર જાતના હોય છે તેમા કાજળ અને ઈફળ એજ માત્ર લોકોના જાણવામા છે ઈફળનુ ઝાડ ૭–સાત હાથ કરતા બહુધા ઊચુ થતું નથી અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે તેની ઘણી ડાળીઓ સમુદ્રમા બૂડેલી હોય છે જો એનો રોપો મીઠી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાઈએ અને તેની બહુ સભાળ રાખીએ તો તે બગડતો નથી આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવડાવવા માટે ઉપયોગમા આવે છે અને લાકડા બાળવાના કામમા આવે છે એ લાકડા ઘણા કઠણ અને ચીકણા હોય છે તે બાળવાથી તેમા એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉપન્ન થાય છે તે ધોબી લોકોને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમા આવે છે તેમજ બૈરાઓને માથુ ચોળવાના ઉપયોગમા આવે છે *

૫૬. ઈસેસ (શેરી લોબાન)—સ૦ ક૦ શ્રીવેષ્ટ શ્રીવાસ હિ૦ ગધબેરજો મ૦ વિશેષ—ધૂપ સગ્લાચાડી* ગધાબિરોજા ખોરા ઈસેસ લે૦ પાઇનસ્ લોગીફોલિયા

ઈસેસ(સરલ)ના વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમા પુષ્કળ છે એ ઝાડોની જુદી જુદી જાતિમાથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે, તેને ધૂપ, ઈસેસ,× લોબાન અને ઉદ વગેરે કહે છે તેની બેનણ

---

૨ એબ્બેલિઅમ્ ઇલેટેરિયમ્—કાટાવાળા ઈરાની ઇદ્રવરણા

૩ કુકુમિસા ટ્રાઈગોનસ—કડવી મીઠી બી ગાયવસુકણા

૪ ટ્રાઈકોસેથસ પામેટા—લાલ ઇદ્રવરણા મ૦ મ્હ ટળ

ઇદ્રવરણામા ભે નગુણ છે આનાથી મરડો આવીને પાણી જેવા પાતળા ઝાડા થાય છે મોટા પ્રમાણમા આપવાથી આતરડા અને કમરમા રહેલ અવયવોમા દાહ શોથ થાય છે આની ક્રિયા મોટા આતરડા અને યકૃત ઉપર ઓળિયા જેવી થાય છે આનાથી પેશાબનુ પ્રમાણ વધે છે તથાપિ મૂત્રલ ગુણ માટે આનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી મરણ આ બહુજ મરડા લાવે છે એના મૂળ વિરેચક અને શોથઘ્ન છે બીજમા રેચક ધર્મ નથી કફપ્રધાન રોગો પર ઇદ્રવરણાનો વધારે ઉપયોગ થાય છે આમવાત, સાધાઓનો સોજો, જલોદર કમળો, યકૃતોદર પ્લીહોદર અને પ્રબળ કબજિયાત પર અપાય છે. જ્ઞાનતતુમા વિકૃતિ થઈને વાત પ્રકોપના ચિહ્ન દેખાવા માડે, ત્યારે ઇદ્રવરણાનો જુલાબ અપાય છે

કાટાવાળી ઇદ્રવારુણી આતરડામા વધારે દાહ ઉત્પન્ન કરે છે, જલોદરમા આનો ઉપયોગ જુલાબ માટે કરાય છે તેમજ હડકાયુ કૂતરુ કરડે તો તેનુ ઝેર ન ચડવા માટે આનો રસ અપાય છે માત્રા ૦ા થી ૦ા રતી

લાલ ઇદ્રવરણુ નાના પ્રમાણમા કફનિસારક છે માત્રા વધારે થાય તો ઊલટી કરાવે છે ફળનો ગર્ભ ભેદન છે મૂત્ર ગ્રીના કરતા વધારે જોરથી કાર્ય કરે છે મૂત્ર શોધઘ્ન અને જ્વરહર છે માત્રા ૦ા થી ૧ રતી દિવસમા ૩ વાર દમમા કફ ન નીકળતો હોય અને કઠની ગાઠોના સોજાથી ગભરામણ થતી હોય તો લાલ ઇદ્રવરણુ ફળ અરસા મૂળની છાલ ચલમમા નાખી ધૂમ્રપાન કરાવાય છે આ ધુમાડાથી ઊનટી થઈને કફ (અને કોઈ કોઈ વખતે થોડુ લોહી) નીકળી જાય છે વ્રણશોથ પર આના મૂળને ઠડા પાણીમા ઘસીને લેપ કરાય છે આ લેપથી વેદના, જલન અને સોજો ઓછો થઈ જાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનદ

* કાઠિયાવાડના બદરોમા એ લાકડાને ચેરિયાના લાકડા કહે છે, તે બાળવાના ઉપયોગમા લેવાય છે ફળ બાળકો ખાય છે ફળ ખાવાથી જીભ પર થોડી લાલી આવે છે અને થૂક પણ લાલ રગનુ નીકળે છે ઢોરોને ચેર(ઈફળ)ના પાન ખવરાવે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનદ

× અહી જે ઈસેસનુ વર્ણન કર્યું છે તે ઇસસ નથી, પણ ગધાબિરજો (બિરજો) છે ઇસસ જે આફ્રિકાથી આવે છે તેનુ વર્ણન આગળ ચદ્રસરૂપે કરેલ છે અને સોવિદાના ગુદરૂપે શેપગુદર(કુદરુ)નુ વર્ણન કર્યું છે પણ ઉપર જે મલમનો પ્રયોગ આપેલ છે, તે ઇસસ (ચદ્રસ) આફ્રિકાથી આવે છે તેનો પ્રયોગ છે ગધાબિરજામા ટરપેટાઈનના બધા ધર્મ છે ગધાબિરજો ખાધા પછી મોઢામા પાણી છૂટે છે, પેટમા ગરમી અથવા ઠડી લાગવા જેવુ જણાય છે, ઓડકાર આવે છે, અપાનવાયુ સરે છે, નાડી જોરથી ચાલવા લાગે છે, શ્વાસોશ્વાસનુ પ્રમાણ વધી જાય છે, શરીરમા ઉષ્ણતા આવે છે, પેશાબનુ પ્રમાણ વધે છે, મગજ અને જ્ઞાનતતુ ઉત્તેજિત થાય છે, મોટી માત્રામા ઊલટી અને દસ્ત થાય છે, નાડી ધીમી પડે છે, ગભરામણ થાય છે, શરીર ઠડુ પડે છે, પેશાબ કરવામા દાહ થઈને લોહી પડે છે અને આખા શરીરમા નિર્બળતા આવી જાય છે એટલા માટે ટરપેટાઈન તેલ અને ગધાબિરજો સર્વદા થાડા પ્રમાણમા આપવા જોઈએ

ગધાબિરજો અને ટરપેટાઈન તેલ ઉત્તમ વાતહર પિત્તાશ્મરીનાશક, કફઘ્ન, સ્વેદજનન, મૂત્રલ, રક્ત

જાતિ છે. આ દેશમાં બસરાથી જે ગુંદ આવે છે, તે ઈસેસ ઔષધો માટે અને ધૂપ માટે વધારે ઉપયોગી છે. સાચા ઈસેસનાં ઝાડો અરબસ્તાનમાં અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે, ત્યાંથી ઈસેસ અહીં આવે છે. ઈસેસ એ વ્રણશોધન કરનાર છે. એનું 'વિશેષ ધૂપ' એવું પણ નામ છે. **ઈસેસ**—તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તૂરો, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, વ્રણરોપણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, કફ, યોનિદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશૂળ. નેત્રરોગ, કંઠરોગ, વ્રણ, રાક્ષસપીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કંડૂ, વિષ. વાતરક્ત, વિસર્પ, કુષ્ઠ અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧) **વ્રણ ઉપર મલમ**:—ઈસેસ, તલનું તેલ અને મીણ એ દેવતા ઉપર તપાવી પાતળું થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાખવું અને વ્રણ ઉપર ચોપડવું.

૫૭. ઉટકટારી (ઉત્કટી)—સં૦ ઉત્કટક. ફા૦ બ્રહ્મદંડી. મ૦ કાંટે ચણુક ઉટકટારી. હિં૦ ઉટકટારા. બં૦ છાગદાંડી, વામનદાંડી, ઇં૦ ગ્લોબથીસલ. લા૦ એકીનોપસ એકીનેટસ્

એને 'ઉત્કટી' અને 'કાંટે ચણુક' પણ કહે છે. હિંદુસ્તાની ભાષામાં એને 'ઉંટીગણુ' અને 'શ્વેત ઘુઘુચી' કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. આ છોડની ઊંચાઈ સુમારે હાથબે હાથ હોય છે અને રંગ ધોળો હોય છે. એનાં પાંદડાં કાપરાની કાતરી જેવાં હોઈ તેના પૃષ્ઠભાગમાં અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના કાંટા હોય છે. ઉનાળામાં એ છોડ સુકાઈ ગયા એટલે ફરી ચોમાસામાં તે જ જગ્યા ઉપર ઊગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ અને બીજ મોટી ઔષધિ છે. '**બ્રહ્મદંડી**' એવું નામ પણ છે. **ઉટકટારી**× રુચિદાયક ઉષ્ણ, કડવી, રક્ત-

---

સંગ્રાહક, ઉત્તેજક, કૃમિઘ્ન, શોથહર, વાતહર, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ અને દુર્ગંધનાશક છે. ગંધાબિરજો અને ટરપેન્ટાઈન તેલ સરલ (ચીડ), દેવદાર અને દેવદારની બીજી જાતોમાંથી મળે છે.

આફરો અને આફરાજનિત શૂળ તથા આંતરડામાં અન્ન સડવાથી વારંવાર ઝાડા થતા હોય તો તેના ઉપર ગંધાબિરજો સારું કામ કરે છે. ઓડકાર આવીને તથા અપાનવાયુ સરીને વાયુનો ત્રાસ મટી જાય છે. સડવાની ક્રિયા બંધ થાય છે. આફરામાં ટરપેન્ટાઈન તેલ પેટ પર ચોળાય છે તેમ જ એની બસ્તિ પણ અપાય છે.

ટરપેન્ટાઈન તેલ આપવાથી પિત્તાશયમાં રહેલી નાની નાની પથરી પીગળી જાય છે અને નવી ઉત્પન્ન થતી નથી. ગુંદની સાથે ખરલ કરી થોડી સાકર અને પાણી મેળવીને અપાય છે. તેલથી મદરકૃમિ મરી જાય છે અને આંતરડામાંથી પડતુ લોહી બંધ થાય છે, રક્તપ્રવાહિકા અને રક્તાતિસારમાં રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે. અર્શરોગમા ગંધાબિરજાની ગોળીઓ કરીને આપવાથી પ્રત્યક્ષ ગુદા પર ક્રિયા થઈને લોહી બંધ થઈ જાય છે. રક્તાતિસાર અને આંતરજ્વરમા લોહી બંધ કરવા માટે ૧-૧ કલાકે ૨૦-૨૦ ટીપાં ટરપેન્ટાઈન આપવું જોઈએ.

જીર્ણકફરોગમા ગંધાબિરજો અતિ ઉપયોગી છે. તે કફની દુર્ગંધ ઓછી કરે છે અને કફને જલદી બહાર કાઢે છે. જૂના પરમા પર અને બસ્તિશોથમાં ગંધાબિરજાનો સારો ઉપયોગ થાય છે. પેશાબનું જલન તરત મટાડે છે, પરુને બંધ કરે છે. માત્રા ૧ માસો અથવા ગંધાબિરજાનું સત્વરૂપ તેલ ૧ થી ૩ ટીપાં, દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વાર.

દાદર, ખરજવું, ચાઠાં આદિ ચર્મરોગ પર ગંધાબિરજો વપરાય છે. તે ખાવા આપવાથી ત્વચા દ્વારા બહાર નીકળે છે, ત્યારે ચામડીની વિનિમયક્રિયા સુધારે છે અને પરસેવો લાવે છે. ગંધાબિરજાનો લેપ કરવાથી ચામડી લાલ થાય છે. ચામડીમાં રક્તાભિસરણક્રિયા પ્રબળ થાય છે અને વેદના ઓછી થાય છે.

ટરપેન્ટાઈન તેલ તાજા ઘા પર લગાડવાથી રક્તસ્રાવ બંધ થઈ જાય છે પરુ ઉત્પન્ન થતું નથી. આમાં પૂતિહરધર્મ ઉત્તમ છે. સડતા વ્રણ ઉપર આની પટ્ટી રાખવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× ઉટકટારીનાં પાન આશરે ૯ ઇંચ જેટલાં લાંબાં હોય છે. પાનને છેડે એક લાંબો ત્રણ ઇંચનો કાંટો હોય છે. પહોળાઈની બંને કિનારી તરફ કેટલાક કાંટાઓ લાગેલા હોય છે. કાંટાની લંબાઈ આશરે ૨॥ ઇંચ હોય છે. ફૂળ નાનાં લીંબુ જેવડાં ગોળ હોય છે. ફૂળની ઉપર પણ નાનામોટા કેટલાક કાંટાઓ રહે છે, તથા ગધેડાનાં બીજ જેવા આકારના કેટલાક નાના કાંટા વાગેલા હોય છે. ફૂળનો જરા જેટલો ભાગ પણ કાંટારહિત હોતો નથી. ખરી બ્રહ્મદંડી અને ઉટકટારીમા અંતર તથા કેટલુંક મળતાપણું છે. ગુણમાં પણ અંતર છે. નામ તો સંસ્કૃત ભાષામાં બબ્બે પાચપાંચ વનસ્પતિઓનાં ઘણી જગ્યાએ એક જોવામાં આવે છે. માત્ર નામના મળતાપણા ઉપરથી વસ્તુ એક જ છે, એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મદંડીના રોપાનું વર્ણન બ્રહ્મદંડીની

શોધક અને વૃષ્ય છે; તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, વાયુ, મેદ, તૃષા, ઉદરરોગ અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ**—શીતળ, વૃષ્ય, તૃષિકર અને મધુર છે. **(૧) બાળકને ઉટાંટિયો થાય છે તે ઉપર** :—ઉટકટારીનાં મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને ગળે બાંધવાં. **(૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર** :—ઉટકટારીના મૂળની છાલ છાંયામાં સુકવી, ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી એલાણી ૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું; એટલે તે ઘણા દિવસોનો મૂત્રકૃચ્છ્ર (મૂત્ર સાથે ધાત જાય છે તે) બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. **(૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે** :—ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં, પ્રસવ થયે તુરત છોડી નાખવાં. **(૪) સર્પ અને વીંછીના વિષ ઉપર** :—ઉંકટીનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો અને તે પીવાં પણ ખરાં. **(૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે** :—ઉંકટીનાં મૂળ, ગોખરુ અને કૌંચબીજનો દૂધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉંકટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરષત્વ આવે છે. **(૬) ઉધરસ ઉપર** :—ઉંકટીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૫૮. **ઉંડણ**—સં૦ બં૦ પુન્નાગ. મ૦ ઉંડણ. હિં. સુલતાન ચંપા, પુન્નાગ. તા૦ પુન્ને, પુન્નાગ. તૈ૦ નમેરુ, પોન્ન. ક૦ ખમુરિગે, નમેરુમારા. તુ૦ પોનેડાઆરા. મલા૦ પોન્નાક. લા૦ કેલોફિલમ ઇનોફિલમ. ઇ૦ અલેકઝાંડ્રિયન લોરલ.

ઉંડણનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં સોરંગીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે;* પરંતુ તેના કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાંની ઉપરની બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાંની પત્રાળી કરે છે. ઉંડણનાં ફૂલ ધોળાં હોઈ મધુર અને સુવાસિત હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તેની ઉપર કઠણ છાલ હોય છે. એ ફળોનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાને માટે એરંડતેલ કરતાં સારું હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. ઉંડણનાં લાકડાં ઇમારતમાં અને વહાણ બાંધવામાં ઘણાં જ ઉપયોગી છે. ઝાડનાં મૂળમાંથી રાળ જેવો ગુંદર થાય છે. **ઉંડણ** :—મધુર, શીતળ, સુગંધી, રક્તદોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો વૃષ્ય હોઈ વાત, શ્રમ અને કફદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) પગ અથવા ઘૂંટણ મરડાઈ જવા ઉપર** :—ઉંડણની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો. **(૨) ઉઠાણું (પાકે નહિ તેવા ગૂમડા) ઉપર** :—ઉંડણના ફળનો ગર્ભ ઘસી તેમાં પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો એટલે સુખ થશે. **(૩) ખસ ઉપર** :—ઉંડણનું તેલ ચોપડવું. **(૪) ઓડા ઉપર** :—ઉંડણ અને કડવી ડોડનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાનાં બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફોલ્લા થાય છે, તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું. **(૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર** :—ઉંડણના ઝાડની અંતરછાલ બારીક કૂટી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સતત ૮-૧૦ દિવસ પાટો બાંધવો. **(૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર** :—હુક્કાની ચલમમાં ઉંડણનાં ફૂલો નાખી ધૂમ્રપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જશે.

૫૯. **ઉદ લોબાન**—સં૦ તરુષ્ક. મ૦ હિં૦ ક૦ ઊદ. ઉદને 'લોબાન' પણ કહે છે. લોબાનનાં વૃક્ષ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા ખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ અને સુમાત્રાના પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધી છે. ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે. તેને ઉદ્દેલ કહે

ટીપમાં આપેલ છે. એ ઉપરથી ઉટકટારી અને બ્રહ્મદંડીમાં શું અંતર છે, તે સહેજ સમજી શકાશે.

ઉટકટારીના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે 'વૈદ્યનિઘંટુ'ના આધાર પરથી શ્રી. પટેલજીએ કરેલું જણાય છે. એ 'વૈદ્યનિઘંટુ' પરથી પણ બ્રહ્મદંડી અલગ ઔષધિ છે, એમ સહેજ સમજી શકાય છે.

* મોટી ઉંડણીને સુરપુન્નાગ (સોરંગી) કહે છે. શ્રી. શાલિગ્રામજી કહે છે કે: 'સુરપુન્નાગ કડવો અને પુન્નાગ કરતાં વધારે ગુણવાળો છે. પુન્નાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એના ફૂલની કળીઓને સૂકવી લે છે. તેને નાગકેસર કહે છે. એના ફળ બહેડાંના જેવાં હોય છે, તેમાંથી તેલ નીકળે છે.

છે લોબાનના જે ફૂલ થાય છે તેને '**લોબાનફૂલ**' કહે છે **લોબાન**—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક અને કડૂ તથા કુષ્ઠનાશક છે **ઉપયોગ—(૧) લોબાનનુ તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ:**—ધોળો સફેદ લોબાન અને તેટલી જ રાળ લાવી તેની ભૂકી કરવી પછી જેમા શેર પાણી રહે એવુ એક માટલુ લઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણુ કાણુ પાડી, તેમા ત્રાંબાની અથવા પિત્તળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી તે માટલુ ચૂલા ઉપર રાખી, તેના મો ઉપર કાણાવાળુ ઢાકણુ બેસાડી, તેના છિદ્ર વાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાખવી, અને પછી તે છિદ્ર એક કપડામા છાણ અને માટી બાંધી તેનો બાફ બહાર જઈ ન શકે એવુ પાકુ બધ કરવુ પછી ચૂલા નીચે મદાગ્નિ કરવો અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વાર તે નળી વાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમા ઝમે છે પછી તે તેલ બાટલીમા ભરી રાખવુ ઉદેલની વાસ ઘણી ઉગ્ર છે એ તેલ કેશને લગાવે છે શરદીથી કપાળ દુખતુ હોય તો ઉદેલ ચોળવુ, એટલે કપાળ દુખતુ બધ થાય છે **(૨) લોબાનના ફૂલ તૈયાર કરવાની કૃતિ:**—લોબાન લાવી તેની ભૂકી લોખડના તવા ઉપર નાખવી અને તે લોઢીને સગડી ઉપર નીચે મદ અગ્નિ કરવો લોબાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઊધો ઢાકવો અને દેવતાની આચ કિંચિત્ વધારવી કેટલીક વારે તે લોબાનની વરાળ થઈ પ્યાલાને તળિયે જઈ ઝમશે એ ઝમેલી વરાળ ધોળી અને તૂબડીના ફૂલો જેવી હોય છે તેને લોબાનના ફૂલ કહે છે **(૩) ઢોરને સળેખમ થાય છે (નાકમાથી ગળફા–લીટ વગેરે નીકળે છે) તે ઉપર:**—કોડિયા લોબાનની નાકમા ધૂણી દેવી×

૬૦. **ઉદરકની**—સં૦ આખુપર્ણી મ૦ ઉદીરકાની હિં૦ મૂસાકાની બં૦ ઇદુરકાણીપાના પૂ૦ શરદમ્ ક૦ વલિહરૂહે તૈ૦ એલિકચેવિદુ ફા૦ ગોરોમૂસ, સતર ત૦ આજાનુલફાર. લા૦ આનપોર્મિયા રેનિફોર્મિસ વ૦ ભોપલી તા૦ પરિતોય વિરેવ ૫૦ મૂસાકની

ઉદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે એને નાના ઘૂઘરા જેવા ફળો આવે છે એના પાદડા ઉદરના કાન જેવા હોય છે આ વેલા ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે એના ફૂલો ગુલાબી રગના હોય છે એ વનસ્પતિ ગુણે ઉષ્ણ છે **ઉંદરકની:**—આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે એક **બાગમા** ઊગે છે તે અને બીજી **રાનમા** ઊગે છે તે તેને યુનાની ભાષામા **લપસીની** કહે છે એ વેલો ઝાડની છાયામા અથવા પડી ગયેલી ઇમારતમા થાય છે એની ડાળી અને ટીગ ત્રિધારી (ત્રણ ધારવાળા) હોય છે એના પાદડા હાથે ચોળી તેની વાસ લેવાથી કાકડી જેવી સુગધ આવે છે એ વેલો ગુણમા કડો છે એનુ દૂધ પચન કરનાર છે માત્રા ૫–૧૦ રતી ફાટ કરીને અપાય છે **મોટી ઉદરકની:**—શૂળ જ્વર નાડુ કૃમ અને ઉદરના વિષનો નાશ કરે

× નવ્ય મત પ્રમાણે ઉદ દુર્ગંધનાશક પૂતિહર ચામડીમાની શિરાઓને ઉત્તેજક વ્રણશોધક વ્રણરોપણ, રક્તસ્થાપક ઉત્તેજક કફઘ્ન અને મૂત્રજનન છે માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી

લોબાન પેટમા ગયા પછી શ્વાસનલિકામાથી બહાર નીકળે છે, એટલા માટે જીર્ણ શ્વાસનલિકાશોથ પર બદામ અને ગુદની સાથે તે અપાય છે અતિશય પ્રમાણમા અને દુર્ગંધવાળા કફ સહિત જીર્ણ શ્વાસનલિકાશોથ પર અતિ ઉપયોગી છે લોબાનના સેવનથી શ્લેષ્મલ ત્વચાને શક્તિ મળે છે એટલે કફની ઉત્પત્તિ ઓછી થઈ જાય છે તેમજ બેઠો થયેલા કફ જલદી બહાર નીકળી આવે છે ફેફસાના બધા રાગોમા લોબાનનો ધુમાડો હિતકર છે, તેમજ એ ધુમાડાથી શરદી શિરદર્દ ગળામાનો સોજો અને હડેહાડ દુખે એવા તાવમા ઘણો જ સારો લાભ થાય છે

આમાશયમા અનાજ ઘણો વખત રહી જવાથી અમ્લતા ઉત્પન્ન થઈને કઠમા દાહ અને ખરાબ ઓડકાર આવવા તથા શરીર ધીરેધીરે નબળુ થતુ જવુ એ રોગ પર લોબાન અપાય છે

લોબાનના ફૂલ અતિ તીવ્ર અને ઉત્તમ પૂતિહર સ્વેદજનન જ્વરઘ્ન મૂત્રજનન ઉત્તેજક કફઘ્ન અને જીવનવિનિમયક્રિયાને બળવાન બનાવનાર છે માત્રા ૩ થી ૮ રતી જેઠીમધની સાથે ગુગુ ઉપર કહેલ લોબાનના બધા ગુણ મળે છે નવા તીવ્ર આમવાતમા ૧૫ રતીના પ્રમાણમા આપવાથી દાક્તરી સૅલિસિલિક ઍસિડના કરતા પણ સારૂ કામ કરી આપે છે આ રાગમા સાજીખાર સાથે આપવા હોય તો આપી શકાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનદ

છે. લઘુ ઉંદરકની :—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતળ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તૂરી છે; તથા કફ, પિત્ત, શળ, જ્વર, કૃમિ, ગ્રંથિરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, હૃદ્રોગ, વિષ, પાંડુ, ભગંદર અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ઉંદરકની નાના પ્રમાણમાં ચર્મરોગનાશક, મૂત્રલ અને મોટા પ્રમાણમાં સારક છે. **(૧) માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે :**—એ ઝાડનું ચૂર્ણ નાકમાં સૂંઘવું. **(૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજા આવે ત્યારે :**—એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. **(૩) કાન વહેતો હોય અથવા કાનમાં ફોલ્લા થયા હોય તો :**—એનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૪) પેટમાંની ગરમી, કૃમિ અને મૂર્ચ્છા ઉપર :**—એનો રસ પાવો.

(क) વગડામાં થનારી જે ઉંદરકની છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં મૂળ થકી જે છોડ ઊગે છે, તે લાંબો હોઈ બારીક હોય છે અને તેની ટાચે તે લાલ હોય છે. એનાં પાંદડાં બાગમાં થનારી ઉંદરકની કરતાં લાંબાં અને નાજુક હોય છે. એનાં ફૂલ ઉપર રાતા, ધોળા, પીળા ઇત્યાદિ અનેક રંગોનો ભાસ થાય છે. બીજીને જે ફૂલ આવે છે તે પીળાં હોય છે, પાંદડાં નાજુક હોઈ આંગળી જેવડાં હોય છે. એ ગુણોમાં સમશીતોષ્ણ છે અને તેની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમાં થાય છે. **(૧) શિરોરોગ, અપસ્માર અને શરીર વાંકું થાય તે ઉપર :**—એનો રસ આપવો. **(૨) સર્પના વિષ ઉપર :**—એનો રસ આપવો. **(૩) મસ્તકશૂળ ઉપર :**—એને સરકામાં વાટી તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. **(૪) મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર :**—એનો રસ મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે ભરવાથી મગજ સાફ થાય છે અને દાંતે ઘસવાથી દાંતમાંના કીડા મરે છે તેમ જ દાંત બળવાન થાય છે. **(૫) આંખની બાજુમાં થનારા નાસૂર ઉપર :**—એનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૬) સોજા ઉપર :**—જવનો લોટ અને એનાં મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી સોજો ઊતરે છે. **(૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે :**—એનાં બિયાંનું શરબત કરી આપવું. **(૮) આફરા (પેટ ફૂલે છે તે) ઉપર :**—એનાં મૂળોને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૯) તીરનો અગ્રભાગ અથવા કાંટો શરીરમાં પેસી ગયો હોય તે ઉપર :**—ઉંદરકનીના પાનને ચટણી માફક પીસી લેપ કરવો; એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે. **(૧૦) શિથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરુષત્વ આવવાને :**—એનો રસ અથવા એને પાણીમાં વાટી બસ્તી વગેરે ઠેકાણે લેપ કરવાથી પુરુષપણું સતેજ થાય છે, (એના લેપને યુનાની ભાષામાં 'तिला' એમ કહે છે.) અથવા એનાં પાંદડાં સુકાયેલાં કિંવા પાકાં લાવી, તેની ઘઉંના લોટમાં ભાખરી કરવી અને ૨૧ દિવસ ખાવી તથા પડદામાં બેસવું. દૂધ અને ઘઉંનું અન્ન ખાવું; એટલે પુરુષત્વ આવે છે.

(ख) ત્રીજી જાતની ઉંદરકનીનાં પાંદડાં બારીક હોઈ, તે વેલાને ધોળાશ પડતા કાંટા આવે છે. આ વેલાની ડૂંખ ભાંગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીન પર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણીથી દૂર થાય છે. પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી રાતાં સુરખીદાર જણાય છે. આ વનસ્પતિ ગુણોમાં ગરમ છે. એને ધોળાં ફૂલો આવે છે. તેમાં કોઈક રાતા રંગનાં હોય છે. આ ઝાડનાં બી રાનતુલસીનાં બી પ્રમાણે હોય છે. ઉપયોગ—**(૧) ગોળ કૃમિ ઉપર :**—એ વેલાનો રસ માસા ૧૦, ફૂદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું.

(ग) ઉંદરકનીની અનેક જાતો છે. જે જાતના વેલાનાં પાંદડાં પીળા રંગનાં હોઈ કિંચિત્ આસમાની રંગની ઝાંખ હોય એવાં જણાય, તે વેલા ઘણા જ સારા છે, એમ જાણવું. ઉંદરકનીના વેલાની વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો તત્કાળ પુષ્કળ છીંકો આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; કવચિત્ પતન પણ થાય છે. **ઉંદરકનીનો સાધારણ ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર :**—ઉંદરકનીનાં પાંદડાં કૂટી ચૂર્ણ કરી લોટ મિશ્ર કરી તેની પૂરી કરીને ખાવી અને ઉપર જવની કાંજી પીવી. **(૨) જ્વર ઉપર :**—ઉંદરકનીનાં પાંદડાનો રસ ચાર માસા મધમાં આપવો. **(૩) વીર્યસ્રાવ અને પથરી ઉપર :**—ઉંદરકનીનાં પાંદડાંની ભાજી ખાવી. **(૪) શરદીથી શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર :**—તેનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ આપવો. **(૫) શિરોરોગ ઉપર :**—ઉંદરકનીનું શરબત

કરી આપવું. **(૬) અપસ્માર અને વાયુએ શરીર વાકું થાય છે તે ઉપર :**—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ સૂંઘવું અને ચોળવું. **(૭) ઉંદરના વિષ ઉપર :**—ઉંદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત, ૭ દિવસ પીવો અને શરીરે પણ ચોપડવો. **(૮) શરીરમાં તીરનું ફળ અથવા અણી અગર કાંટો રહેલ હોય તો :**—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવી જખમ ઉપર લેપ કરવો; એટલે તે આપોઆપ નીકળી જાય છે અને જખમ સારો થાય છે.

૬૧. ઉધરસી—(મ૦ ખોકલી) એનાં ઝાડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં હરડેનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની છાલ તેજબળનાં ઝાડ જેવી જાડી હોઈ પીળા રંગની હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ફળો આવે છે. એ ઝાડની છાલ અને ફળ ઘણાં તીખાં હોય છે. ઉધરસીના ઝાડને શીમળાના જેવા કાંટા હોય છે. **ઉપયોગ :—(૧) ઉધરસ ઉપર :**—ઉધરસીનું અર્ધું ફળ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમાં કાલવી ખાવી; અથવા છાલનો કાઢો કરી પીવો એટલે થોડા જ દિવસમાં ઉધરસ, દમ અને વાયુવિકાર દૂર થાય છે.

૬૨. ઉપરસાલ—સં૦ શ્યામ, સારિવા, અનંતા. મ૦ ઉપરસાલ, ઉપલસરી કાવરી. કો૦ પાંઢરી ઉપરસાલ, ઉપટસુલી, શેંબવેલ, શેતકાવળી, સુગંધકાવળી, શ્યામી, લહાન કાવળી. હિં૦ ગૌરીસર, કાલીસર. બં૦ અનંતમૂળ, શ્યામાલતા, કલધંટિ. ક૦ સુગંધીબલી, નામદેવેરૂ, કરીબંટ, સોગદે. તૈ૦ પલાશગંધી. મલા૦ નાનારી. તુ૦ કન્યાવેરૂ. ઉત્કલ૦ શુપાકાનમૂળ. ગોમાં૦ દુદવાલી. ઇં૦ ઇંડિયન સારસાપરીલા. લા૦ હેમિડેસ્મસ ઇંડિકસ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે. એનાં પાંદડાં આકારે તરવાર જેવાં, અર્ધી આંગળ પહોળાં હોઈ ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે.* એને બારીક અને લાંબાં ફળો આવે છે અને તેમાંથી રૂ નીકળે છે. મરાઠીમાં એને નાની કાવળી–ક્ષેત્રકાવળી એમ કવચિત્ કહેવાની પ્રથા છે; પરંતુ તે ઉપરથી કેટલાક લોકોની ભળતી જ ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી–કાવળીને જ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે, એમ વારંવાર દૃષ્ટિએ આવે છે. આથી કરીને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે, કાવળી અને ઉપલસરી' એ બન્ને વનસ્પતિ ખાસ જુદી છે. આ વેલ સાધારણ ડુંગરાળ જમીનમાં વિશેષ કરીને થાય છે. મુંબઈ ઇલાકો, બંગાળ, કોરોમાંડલ વગેરે પ્રાંતમાં એ ઘણી થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંત સુધી આ ઘણી જ થાય છે. એની કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. કોંકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને 'ઉપલસરી, ઉપટસુલી, નાની કાવળી, શેતકાવળી, શેંબવેલ, શ્યામી' પણ કહે છે. એની વેલ ઝીણી અને સુંવાળી હોય છે. પાંદડાં આકારમાં કનેરનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તેનાથી પાતળાં, સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા ધોળાશ પડતા રેસા હોય છે. તે વેલી ઉપર ઘણું કરીને સામસામા થાય છે. એના ઉપર જૂન માસથી ઑગસ્ટ મહિના સુધીમા ફૂલો આવે છે. તેનો રંગ બહારથી ફિક્કો અને ઘેરો લાલ હોય છે. મૂળ વાંકાંચૂકાં અને ગોળ હોઈ તેનો વ્યાસ સાધારણ રીતે બેથી સાત છય સુધી હોય છે. તેની છાલ ચીરા પાડેલા અને ઘેરાભૂરા રંગની, નજીક નજીક પદ્મકાષ્ઠની છાલને મળતી હોય છે; તથા છેવટનો લાકડારૂપ ભાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે. તેના મૂળની વાસ સારી આવે છે અને તેનો સ્વાદ મીઠો તથા કાંઈક કડવો હોય છે. મૂળની સુંદર વાસ ઉપરથી એનું 'સુગંધા' નામ પડેલું છે.

ઉપલસરીમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં રક્તદોષ, ત્વચારોગ, અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં આ વનસ્પતિનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે. ઉપલસરી જંગલમાં આપોઆપ જોઈએ તેટલી ઊગે છે. ડૉક્ટર લોકો ત્વચાના રોગ, ખરજ (ખાજ), ખરજવા અને જનનેંદ્રિય સંબંધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઢો આપે છે. ડૉક્ટર આશબર્નરે પ્રથમ ૧૮૩૧ ની

* શાલિગ્રામજી કહે છે કે : ઉપરસાલની વેલનાં પાંદડાં દાડમ જેવાં હોય છે. તે પાંદડામાં સફેદ છાંટ હોય છે. વેલની જડમાં કપૂરકાચલી જેવી સુગંધ આવે છે એને તેમાં બબ્બે ફળીઓ આવે છે. કેટલાક લોકો એને સારસાપરીલા, સરીવન આદિ નામો આપે છે.

સાલમા અંગ્રેજી ઔષધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી ડોક્ટર આશિગનેસી પોતાની ઇસ્પિતાલમા અગ્રેજી સારસાપરીલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરે છે તેના પાચ તોલા મૂળને ખાડી સવારોર ગરમ પાણીમા ભીજવી રાખે છે અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમા પાય છે આનાથી નિયમ કરતા ત્રણચારગણો પેશાબ થાય છે શરીરમાથી રેગ્રેગ પરસેવો આવે છે અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે ડોક્ટર આશિગનેસી લખે છે કે, તેમના તાબાની ઇસ્પિતાલના રોગીઓને જોઈને આ ઔષધિનો ગુણ એટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે એ ઔષધ માગી લેતા ઉપલસરીના મૂળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવાથી સધિવાત અને વિદ્રધિ (ગડા) વગેર સારા થાય છે તામિલ લોકો મૂત્ર સબધી સઘળા પ્રકારના વિકારમા આ મૂળો ગાયના દૂધમા વાટીને પાવાને આપે છે વળી રક્તશુદ્ધિ માટે અને પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે જીરુ સાથે આપે છે અમેરિકન સારસાપરીલા કરતા આ હિંદુસ્તાની સારસાપરીલામા વધારે ગુણ છે, એમ ત્યાના રસાયનશાસ્ત્ર-વેત્તાઓએ પરીક્ષા કરીને ઠરાવેલુ છે ધોળી ઉપલસરી કરતા કાળી ઉપલસરીના મૂળ કાઈક જાડા હોવાથી તેમાનાના ઔષધિગુણો વધારે દિવસ ટકે છે બન્ને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઢો સાકર નાખી પાવો નાના બાળકોનુ અશક્તપણુ, જૂનો સધિવા, વિસ્ફોટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણ થાય છે આગળની સહેલી રીત એટલે રા તોલા મૂળો લઈ છૂદી પચીસ તોલા ઊકળતા પાણીમા નાખી ઉપર ઢાકણુ ઢાકવુ ઠડુ થયા પછી ગાળીને આપવુ દિવસમા ૩ ૪ વખત થઈ પાચથી દશ તોલા સુધી આ પાણી પાવુ નવશેકુ (એકરવરણુ) પાણી પાવાથી વધારે ગુણ આવે છે એમા જ દૂધ અને સાકર નાખ્યા હોય તો તેની વાસ અને સ્વાદ, ચાને એટલા મળતા આવે છે કે, નાના છોકરા પણ જોઈને આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે ચા પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વહોરી લેવા કરતા આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઢો આપવાથી શરીર નીરોગી અને પુષ્ટ થાય છે ઉપરનુ મિશ્રણ એટલુ સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે **આયોડાઈડ ઑફ પોટાશ** નામનુ ખરાબ સ્વાદનુ અગ્રેજી ઔષધ આની અદર આપવુ હોય તો સહેજે આપી શકાય છે ઉપલસરીના મૂળો જેટલા તાજા હોય તેટલો તેનો વધારે ગુણ થાય છે **ધોળી ઉપરસાલ** (કપરી હિ૰ ગોરીસલ, ગોરિયાસાઉ)—શીતળ મધુર, શુક્લ, જડ સ્નિગ્ધ કટુ ને સુગધી છે, અને ગઠ, કફ, જ્વર, શરીરની દુર્ગધી, અગ્નિમાદ્ય, દાહ, ઉધરસ, અરુચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ રક્તદોષ, પ્રદર, અતિસાર, તૃષા, દાહ રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે **કાળી ઉપરસાલ** (કાળીવેલ હિ૰ કાલીસાર, કરીઆસાઉ)—શીતળ, વૃષ્ય મધુર અને કફનાશક છે બીજા ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવા જ છે **ઉપયોગ :—(૧) ગર્ભિણીની ધૂપણી (પ્રદર) ઉપર અને શરીરમા થયેલ ગરમી ઉપર** :—ઉપરસાલના મૂળ સ્વચ્છ ધોઈ કેળના પાદડામા વીંટાળી ભુભરેટમા બાફી કાઢવા પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમા જે નર (રેસા) હોય છે તે કાઢી નાખી જીરુ, ખડીસાકર અને બાફેલ ધોળો કાદો (ધોળી ડુગળી), બધા એકઠા કરી બારીક વાટવા તેમા સર્વ ઔષધોના વજન જેટલુ ઘી નાખી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમા જામેલી ગરમી નીકળી જઈ શરીર પર થયેલા લાલ ચાગ સારા થઈ ધાતુસ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે **(૨) આખમા ફૂલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપર** :—ઉપરસાલના પાદડા તોડી ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઈ આખમા આજવો **(૩) ગરમી ઉપર** :—પુટપાકકૃતિએ ઉપરસાલના મૂળ પકાવી તેમા જીરુ અને ખડીસાકર નાખી, વાટી, ગોળી કરી તેમા ગાયનુ ઘી નાખી સાજસવાર આપવુ **(૪) વ્રણ ઉપર** :—ઉપરસાલના મૂળ વાટી બાધવા એટલે ગૂમડાનુ શોધન થાય છે **(૫) ઊલટી ઉપર** :—ઉપરસાલના મૂળો પાણીમા અથવા ભરસાળમા પુટપાકની રીતે બાફી પછી બહાર કાઢી નાખી તેમા થોડી હિંગ નાખી બારીક વાટી, ઘી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમા તે એક વખત આપવુ એટલે ઊલટી જલદીથી બધ થાય છે **(૬) દતરોગ ઉપર** :—ઉપરસાલના પાદડા અને ચીમણાના (બળના ઓળના) પાદડા સમભાગ લઈ બારીક વાટી ગોળી કરી દાતમા રાખવી એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઈ દાત મજબૂત થાય છે **(૭) પિત્તજ્વર ઉપર** :—ઉપરસાલ અને કમળકદનો કાઢો

ઠરે કરી સાકર નાખી આપવો. (૮) **ગર્ભ વિષ ઉપર:**—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાણીમા મેળવી તે પાવાં (૯) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો (૧૦) **પેટના દુખાવા ઉપર:**—ઉપરસાલના મૂળ ઘસી પાવા (૧૧) **ઉપરમાલનું શરબત:**—ઉપરસાલના મૂળ ૧૦ તોલા, સાકર પોણુખરોર અને પાણી સવારોર લઈ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમા ખાંડેલા મૂળ ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમા સાકર નાખી મંદાગ્નિથી ઉકાળવું ત્વચાના રોગ, લોહીવિકાર, વિસ્ફોટક, ઉપદંશ, જૂનો મધિવાયુ, મૂત્રરોગ વગેરે રોગોમા એ લાભદાયક છે ×

૬૩. ઉંબરો (ઉબરડો):—સ૦ ઉદુંબર મ૦ ઉંબર હિં૦ ઉદુંબર, ગુલર બ૦ યજ્ઞડુમુર ગ૦ પુ૦ ઉમરો ક૦ મલા૦ અત્તિ તૈ૦ અત્તિમાનુ તા૦ અત્તિમાર તુ૦ અર્તિમારા ફા૦ અંજીર, આદમ. અ૦ જમીઝ, ઇ૦ ફિગ ટ્રી, લા૦ ફાઇકસ ગ્લોમિરેટા.

ઉંમરાના ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એને અંજીરની આકૃતિના ફળો આવે છે તે પાકે એટલે કોઈ કોઈ ખાય છે કાચા હોય છે ત્યારે ગ્રઈ તેનુ શાક પણ કરે છે ઉંબરાની છાયા શીતળ હોઈ સુખકારક છે ઉંબરાનુ લાકડું અતિશય ચીકણુ હોય છે, તેના તકતા (પાટિયા) પાડે છે, તે એટલા બળવાન હોય છે કે કુહાડીના ઘા મારવાથી પણ એકાએક ભાગતા નથી જે ઠેકાણે ઉંમરાનુ ઝાડ હોય તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે ખાડ કરી પાણીનો ઝરો જડે છે કેટલાક માણસો ઉબરાના ઝાડ હોય ત્યા કૂવા ખોદે છે અને ત્યાથી તેમને પાણી મળે છે ઉબરાના ઝાડ નીચે રહેલુ પાણી પીવા માટે સારુ—નીરોગી છે **ઉંબરો*:**—શીતળ ગર્ભસંધાનકારક, વણરોપક, રૂક્ષ, મધુર, તૂરો, ગુરુ, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે અને કફ, પિત્ત, અતિસાર તથા યોનિરોગનો નાશ કર છે **એની છાલ**—શીતળ, દુગ્ધપ્રદ, તૂરી, ગર્ભને હિતાવહ અને વણનાશક છે એના **કાચાં ફળ**—સ્તંભક, તૂરા અને હિતકર છે એ તૃષા, પિત્ત, કફ અને રક્તવિકારનો નાશ કર છે **મધ્યમ કાચાં ફળ**—મીઠા, શીતળ, તૂરા છે અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારા છે, અને રક્તસ્રાવ વાતિ તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે **એનાં જૂના ફળ**—તૂરા, રુચિકર, ખાટા, દીપન, માંસવૃદ્ધિકર, રક્ત-

× ઉપનસરીના મૂળમા એક સુગંધિત અને બાફની સાથે ઉડનારું દ્રવ્ય છે એના ઉપર ઉપલસરીના ગુણનો આધાર છે માટે ઉપનસરીને ઉકાળવી નહિ એ દ્રવ્ય મૂળની છાલમા હોય છે અંદરના લાકડામા હોતુ નથી એટલે પાતળા મૂળો વેચાતા લેવા જોઈએ મૂળ જાડા હોય તો તેની છાલ વાપરવી જોઈએ

ગુણધર્મ—નવ્ય મત મુજબ ઉપનસરી મૂત્રવિરેચન મૂત્રવિરંજન સ્વેદજનન ક્ષુધાવર્ધક, જીવનવિનિમય ક્રિયાને ઉત્તેજક છે એ બલ્ય ચર્મરોગનાશક અને રસાયન (રક્તશોધક) છે આના મૂત્રવિરેચનધર્મ અતિ સ્પષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટ છે ફાંટ આપવાથી પેશાબનુ પ્રમાણ ૩ ૪ ગણુ વધી જાય છે, એટલુ છતા વૃક્કોને કાંઈ પણ હરકત પહોચતી નથી સ્વેદન ધર્મ સાધારણ છે તોપણ ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે જીવનવિનિમયક્રિયાને ઉત્તેજક ધર્મ અતિ કિંમતી છે ક્ષુધાવર્ધક ધર્મ મધ્યમ વર્ગનો છે ગળો અને જીરુ, વરિયાળી, એલાયચી આદિ સુગંધિત વસ્તુ મેળવવાથી ઉપનસરીના ધર્મ વધી જાય છે

ઉપયોગ—વૃક્કશોથ અને વૃક્કસંકોચમા ઉપનસરીના ફાંટ સારી રીતે લાગુ પડે છે એ રોગમા પેશાબ ઓછો, અતિ લાલ રંગનો અને ગદ્દલો (ડહોળાયેલો) થાય છે એના ઉપર ઉપલસરી ગળો અને જીરાની સાથે અપાય છે, એથી મૂત્રમાર્ગના સોજો અને દાહ ઓછો થાય છે બધી જાતના ત્વચારોગ અને ઉપદંશની બીજી અવસ્થામા ઉપનસરી ગળોની સાથે આપવાથી સારા લાભ પહોચે છે ગંડમાળા પર ઉપનસરી વાવડિંગની સાથે અપાય છે જીર્ણ આમવાતમા ઉપનસરી ગળોની સાથે અપાય છે

ગરમી અથવા પરમો થવાથી વારવાર ગર્ભપાત થતો હોય અથવા જન્મતાની સાથે બાળક મરી જતા હોય તો ઉપલસરીનુ સેવન કરવાથી બાળક બચી જાય છે આ કાર્ય માટે ગર્ભ રહ્યાથી તે પ્રસવ થતા સુધી ઉપલસરીના ફાંટનુ સેવન થોડી માત્રામા કરાવવુ જોઈએ **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

* ઉબરો—આમાશયને નુકસાનકારક અને તાવને ઉપજાવનાર છે ઉબરાના ફળમા અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે ઉબરાના પાકેલા ફળોને લોકો ફાડી તેમાના જંતુઓને ઉડાડી મૂકી ખાય છે, પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘશ્રોતા (ઘણુ સાંભળનાર) થવાની આશાએ એ ફળો જંતુઓ સહિત ખાઈ જાય છે તે ખોટું છે

ઉબરાની છાલનુ પ્રમાણ ૦॥ થી ૧ તોલો, ફળ ૨ થી ૪ નંગ, દૂધ ૧૦ થી ૨૦ ટીપા સાકર અને દૂધની સાથે અપાય છે ઉબરાનો ઉપયોગ રક્તસ્રાવયુક્ત રોગ અથવા સોજાવાળા રોગો પર થાય છે એ અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે

દોષકારક, દોષલ અને જડ છે **પાકેલાં ફળ**—તૂરા, મધુર, રુચિકર, જડ, અતિ શીતળ અને કફહર છે, તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—**(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપર:**—ઉબરાનુ દૂધ ચોપડી તે ઉપર રૂ ચોટાડવુ એટલે સારુ થાય છે **(૨) રક્તપિત્ત ઉપર:**—ઉબરાના પાકેના ફળો ગોળમા અથવા મધમા ખાવા અથવા મૂળ ઘસી તેમા સાકર નાખી તે આપવા **(૩) વછનાગના વિષ ઉપર:**—ઉબરાની છાલનો રસ ઘીમા મેળવી ગરમ કરી આપવો **(૪) ગોમલ ઉપર:**—ઉબરાના પાદડાનો અથવા છાલનો રસ ૦॥ શેર આપવો ઢોરને પણ એ ઔષધ આપવુ **(૫) આંખ આવે છે તે ઉપર:**—ઉબરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો **(૬) ગાલફુગી (થોથર-લાપોટિયા) ઉપર:**—ઉબરાનુ દૂધ ચોપડવુ **(૭) બદ્દ ઉપર:**—ઉબરાનુ દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાડવો **(૮) સોજા ઉપર:**—ઉબરો, વડ, પીપળો, પીપળ ને નાદરુખ એ પ ચવલકલની છાલ ઘસી ઘી નાખી લેપ કરવો **(૯) આમાતિસાર ઉપર:**—પતાસામા ઉંબરાના દૂધના ૪-૫ ટીપા પાડી આપવુ એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે હગામણ સારી રીતે થશે **(૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર:**—ઉબરાના મૂળનુ પાણી આપવુ **(૧૧) પથરી ઉપર:**—ઉબગના મૂળનો રસ પાચ તોલા કાઢી, તેમા સાકર નાખી આપવો એ જ મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો **(૧૨) ઉષ્ણતા ઉપર:**—પાકા અને જેમા કીડા ન હોય એવા ઉબરાના ફળ લઈ તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે ફળ રોજ સવારમા ખાવા **(૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:**—ઉબરાના ઝાડના મૂળ માટીમાથી સાફ કરી કરવતીથી તે મૂળ વહેરી તેની નીચે એક વાસણ રાખવુ. તેમા ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી, એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત લઈ જીરુ અને ખડીસાકર નાખી આપવો **(૧૪) નાના બાળકોના શરીરમા શીતળાની અથવા ઓરીની ગરમી થઈ આવી હોય તો:**—ઉબરાનો દ્રવ ખડીસાકર નાખી આપવો **(૧૫) ગરમીએ જીભ ઉપર કાટા આવ્યા હોય તો:**—ઉબરાના પાદડા ઉપરની ફેડ (લાખ જેવડા ચાઠા થાય છે તે) અને ખડીસાકર વાટી આપવા **(૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ઉબરા મધમા આપવા **(૧૭) ભસ્મક(ભૂખ ઘણી લાગવી)રોગ×ઉપર:**—ઉબરાની છાલ સ્ત્રીના દૂધમા વાટી આપવી અથવા ઉબરાના મૂળોમાનુ પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવુ બીજુ પાણી આપવુ નહિ એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ **(૧૮) શીતળા હલકા થવા:**—ઉબરાના પાદડા ઉપરની લાખ ગાયના તાજા દૂધમા વાટી તેનો રસ કાઢવો તેમા થોડુ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતા જ આપવુ **(૧૯) પિત્તજ્વર ઉપર:**—ઉબરાના મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવો **(૨૦) વીછીના વિષ ઉપર:**—ઉબરાનો પાલો વાટી દશ ઉપર ચોપડવો **(૨૧) કોગળિયા ઉપર:**—ઉબરાનો દ્રવ આપવો **(૨૨) હરસ ઉપર:**—ઉબરાના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી તેમા દાતવણ મેળવવુ અને તેનો લેપ કરવો **(૨૩) કર્ણમૂળ ઉપર:**—ઉબરાનુ અને કપાસનુ દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવુ **(૨૪) ગડમાલા ઉપર:**—ઉબરાના પાદડા ઉપરની ફેડ મીઠા દહીમા વાટી સાકર નાખી નિત્ય એક વખત આપતા જવુ **(૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાથી લોહી પડતુ હોય તો:**—ઉબરાના પાકેલા ફળમા સાકર ઘાલી ઘીમા તળી તેમા એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો માસો નાખી રોજ પ્રાત કાળમા ખાવુ અને રીગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો, એટલે નાકમાથી લોહી પડતુ બધ થઈ જાય છે **(૨૬) દાહ ઉપર**—ઉબરાનુ દૂધ સાકર નાખી આપવુ **(૨૭) રક્તપ્રદર ઉપર:**—પાકેલા ફળો સૂકવી ખાડી કપડછાણ ચૂર્ણ કરવુ આ ચૂર્ણ ૦॥ તોલો સમભાગે સાકર મેળવી રોજ પ્રાત કાળે એમ ૨૧ દિવસ ખાવુ +

× ભસ્મકરોગના કારણો અને લક્ષણો વગેરે સુબોધ વૈદક મા જોવા

+ ઉંબરાના પાકા ફળ રક્તસ્રાવવાળા બધા રોગોમા અતિ ગુણદાયક છે કફની સાથે લોહી પેશાબમા લોહી પડવુ, નાકોરી ફૂટવી લોહીની ઉલટી થવી મરડો થઈને લોહી પડવુ, અત્યાર્તવ, ગર્ભપાત આદિ રોગો પર નિર્ભય રૂપાય છે ફળોથી જલદી લોહી બધ ન થાય તો થોડી છાલ મેળવવી ગર્ભપાત બધ થવા

૬૪. ઊભી (ભો)રીંગણી—સ૦ બૃહતી વાર્તાકી મ૦ ડોરલી, રાનવાંગી હિં૦ બડીકટાઈ, બરહટા બ૦ બૃહતી, વ્યાકુડ, તિતવેગુન ક૦ હેગ્ગુ ન તે૦ પેદામુનગા, કુકમાચી તા૦ કાદનકદારી, ચેરુસુન્ટ તુ૦ ગુલ્લા મલા૦ વેલ્લેતુનાલોન્નિ ફા૦ બાદન્જાનજંગલી, ઉસ્તરગાર અ૦ બાદુન્જાન જંગલી લા૦ સોલેનમ ઇંડીકમ્

ઊભી (ભો)રીંગણીના છોડ આબેહૂબ વંતાકડીના છોડ જેવા જ થાય છે અને 'જંગલી રીંગણી' પણ કહે છે. એ છોડ કમરપૂર ઉંચા વધે છે ઊભી ભોરીંગણીના ફળ ગોળ હોઈ સોપારી જેવડા મોટા હોય છે એ ફળોનો રંગ પીળો હોય છે ગરીબ લોકો એ ફળોનું શાક કરે છે ઊભી ભોરીંગણીની એક જાત કોકણમાં થાય છે તેને **'મોત રીંગણી'** કિંવા **'ચિંચુરટીવાંગી'** પણ કહે છે મોત રીંગણીના ફળો ઊભી ભોરીંગણી કરતા બારીક હોય છે ફળોનુ શાક સારુ થાય છે ઊભી ભોરીંગણીના મૂળ દશમૂળમાં આવે છે* **મોટી ભોરીંગણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, હૃદ્ય, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક અને કફ વાયુ, તાવ કોઢ અરોચક, ઊલટી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મોઢાની વિરસતા, કંડૂ (ખરજ), શૂળ, આમદોષ, હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંદ્ય-એનો નાશ કરે છે **નાની જાતની ઊભી ભોરીંગણી:**—વાયુ દમ, શૂળ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, તાવ, શરદી, હૃદ્રોગ અને આમનો નાશ કરે છે **ધોળી ઊભી રીંગણી:**—રુચ્ય હોઈ કફ અને વાયુનો તથા અંજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ નાની જાત જેવા જ છે **મોત રીંગણી:**—કડવી, તીખી ઉષ્ણ પિત્તકર, રુક્ષ રુચિકર, ભેદક, પાચક, અગ્નિદીપક અને કફવાતનાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**— ઊભી ભોરીંગણીનો કાઢો લીંડીપીપર નાખી પાવો એટલે ઉધરસ જલદી મટે છે **(૨) ઢોરને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તો તે ઉપર:**—ઊભી ભોરીંગણીના મૂળિયા ખાંડી, પાણી નાખી તેમાંથી રસ કાઢવો અને પાવો **(૩) આરક્ત (રાતાચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો:**— ઊભી ભોરીંગણીના બિયાનુ અંજન આંખોમાં આંજવાથી આંખો લાલચોળ થાય છે પૂર્વે સિપાઈ લોકોમાં પોતાનું શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને બતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી **(૪) વાળ ઉપર:**— ઊભી ભોરીંગણીના મૂળ પુરુષના મૂત્રમાં અને બ્રહ્મપીપળાના પાદડામાં વાટી તેનો કોલ્લા ઉપર

માટે આ ઔષધ આપવાથી ગર્ભ ન થક્કો પહોંચતો નથી

મધુમેહમાં ફૂલ પાચન અને પૌષ્ટિક રૂપે અપાય છે શીતળામાં ઉષ્ણતા ઓછી થવા માટે ફૂલ અપાય છે દૂધ તીવ્ર લોહીવાળા મરડામાં અપાય છે નાનું બાળક અતિ નિર્બળ થઈ ગયુ હોય ઊનટી અને દસ્ત લાગતા હોય તો તેને ઉંબરાનુ દૂધ ૧૦ ૧૦ ખુંદ દૂધની સાથે આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે તાળવુ પડયુ હોય તો ઉંબરાનુ દૂધ તાળવા પર લગાડાય છે ગંડમાળ અને અશ્નના બીજા પ્રકારના ગોઠ પર ઉંબરાનુ દૂધ લગાડવાથી વદના અને સોજો ઓછો થાય છે કમરના દર્દ ઉપર કમર ઉપર અને શ્વાસરોગમાં છાતી પર તથા પીઠ પર ઉંબરાનુ દૂધ ચોપડાય છે પરમામાં ઉંબરાનુ મૂળ અથવા મૂળમાંથી નીકળેલુ પાણી આપવાથી મૂત્રનલિકાનો સોજો ઓછો થાય છે એનુ ઝેર અંદર ચાલ્યુ જાય તો તેના ઉપર ઉંબરાનુ પાણી અતિ ઉપયોગી છે પાણીનો ઉપયોગ મધુમેહમાં પણ થાય છે છાલનો ફાંટ અચાર્તવમાં અપાય છે પાનોને ઉકાળી એના ક્વાથમાં ઘી સિદ્ધ કરીને લગાડવાથી અતિ ભયંકર દુખ દેતા ગૂમડાઓ પણ મટી જાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* રીંગણીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે ભોરીંગણી અને ઊભી રીંગણી જેનું શાક કરવામાં આવે છે તે રીંગણીના છોડને પણ રીંગણી કે વેંગણી કહે છે, પરંતુ તે આ બંને રીંગણીઓથી જુદી છે ઊભી રીંગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ ઓળખે છે એના પાદડા શાકની વેંગણીના પાદડાને ઘણા ભાગે મળતા હોય છે તેમાં પણ મોટી ડોરલી (મોટા ફૂલવાળી), નાની ડોરલી (નાના ફૂલવાળી) અથવા મોત રીંગણી અને ધોળી ડોરલી (ધોળા ફૂલવાળી) એમ ત્રણ જાતો છે ભોરીંગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથરાયેલા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે છે કેટલાક એને આખફુટામણી પણ કહે છે એના પાદડા ડોરલીથી જુદા પ્રકારના હોય છે એમાં પણ બે જાતો હોય છે બીજી જે ધોળા ફૂલની થાય છે તેને લક્ષ્મણા કહે છે આ લક્ષ્મણામાં પારાની ખાખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એને વધારે ચાહે છે તે સિવાય એમાં બીજા પણ મહાન ગુણો હોવાનુ કહેવાય છે, પણ તેને પ્રકાશમાં મૂકી શકાય તેવા સિદ્ધ પ્રયોગો હજુ સુધી હાથ લાગ્યા નથી આમ આ રીંગણીની અંદર પાંચ જાતો છે લક્ષ્મણા નામે એક કંદ થાય છે તે આ લક્ષ્મણાથી જુદો છે રીંગણીની માત્રા ૧ માસાની અને વ્યવહારના તેના મૂળ અથવા પંચાંગ વપરાય છે

પારો બાધવો

૬૫. ઉલકુલી—આ છોડ ગોમાતક પ્રાતમા થાય છે એ એક કુવાડિયા જેવી જ ભાજી છે, પગ તુ ઉલકુલીના છોડના પાદડા લાબા હોઈ છેવટે કાતર સરખા હોય છે એ છોડ બે અઢી જ હાથ ઊંચો વધે છે ઉલકુલીના પાલાનુ અને કુમળી ડાળીનુ શાક થાય છે

૬૬. ઉક્ષી—(ધોળી ધાવડી)—સં૦ શ્વેત ધાતકી મ૦ બાગુળી હિં૦ કોકારજ તે૦ બ દિમુરુદ્દુ ક૦ મસદ બાગુળિ લે૦ કેલિકોપ્ટેરિઝ ફ્રેગેરિબિન્ડા

ઉક્ષીના મોટામોટા ઝાડ ડુગરાળ જમીનમા થાય છે ઉક્ષીના પાદડા નાના તોઈ તે શુમારે ૪ આગળ લાબા હોય છે આ પાદડા મૃદુ હોય છે અને ઉક્ષીના ફળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે ગુણ–વિશ્વ, વાતહર અને ઉદરવાતનાશક છે ઉપયોગ:—(૧) નળવાયુ ઉપર:—ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવગા પાનો (૨) વ્રણ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળ સર્વત્ર ટોતા નથી, માટે જ્યા હોય ત્યાથી શોધી લાવી દૂધમા બાફી ગખી મૂકવા એ ફળ અને ખગખગીના મૂળ મધમા ઘસી નિત્ય ૪-૫ વખત લેપ કરવો (૩) પાડુરોગ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળનુ ચૂર્ણ, જાયફળ, જાવ ત્રી લવગ, એલચી, તજ દગડફૂલ (છડીલા) અને અજમોદ એનુ ચૂર્ણ બે માસા મધમા નાખી દરરાજ સવારસાજ ઔષધ આપવુ, એગ્લે પાડુરાગ દૂર થાય છે (૪) ફુરશાના કિંવા ઘોયડી(ઘોણમા)ના વિષથી સોજો આવે છે તે ઉપર:—ઉક્ષીના મૂળ અને ઘણસારીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી સોજા ઉપર લેપ કરવો (૫) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમા નાખી ચોપડવી (૬) બાળકોને ટૂટિયુ આવે તે ઉપર:—ટૂટિયાના લક્ષણો એવા છે કે, શરીરમા તાવ આવી લોહી સુકાય છે અને કફનુ પ્રાધાન્ય થઈ હાથપગ બધાઈ જાય છે તેને માટે ઉપાય—ઉક્ષીના ફળ સાધારણ ચીરી સૂકવવા પછી તેને ગોમૂત્રમા સાત પુટ આપી બાળી, કાળી ગખોડી બનાવવી તે રાખને ભાગરાના સાત પુટ અને બકરીના મૂત્રમા ત્રણ પુટ અને બિજોરાના રસના સાત પુટ આપી ખાતી વખતે બે ગુંજાથી ૪ ગુંજ (ચણોઠીભાર) પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે મધમાં ખરલ કરી ચાટવા માટે આપવી

૬૭. એખરો—સં૦ એકિલાક્ષ હિં૦ તાલીમખાના, કૈલયા મ૦ કોલસુદા, વિખરા, તાલીમખાના કો૦ કોલિસ્તા, કોલસા બ૦ કુલિયાખાડા, કુલ્નેગ કુલક, શલમર્દન ઇત્યાદિ તા૦ નિરમુલ્લિ, તુ૦ કોવમુલ્લુડે મલા૦ વાયલચુલિ ગોમ૦ કોળુકુને ઝાડ ક૦ કુલુગોલિકે નીરગોળ ગેલિકે કોલવલિકે તૈ૦ નિરુગોબ્બી ગોબ્બી, ગોબચેટુ ગોલિમિડિચેટુ, ઑ૦ કુઈ લિરેખા, માખુરેણુ લા૦ એસ્ટરેકન્થા લોન્જિફોલિયા ઇ૦ લોન્ગ લિવ્હડ બાર્લેરિયા

એખરો કોકણમા અને બીજા સ્થળે ખેતરની બાજુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે ત્યા ઢોર પણ તેને ખાતા નથી એ છોડ શુમારે બે અઢી જ હાથ ઊંચો વધે છે એના કુમળા પાલાનુ કેટલાક લોકો શાક કરે છે એના પાદડા લાબા હોઈ દરેક પાદડા નીચે એક એક કાટો હોય છે આ ઝાડને કોકણીમા કોલિસ્તા, કોલસા એમ પણ કહે છે અને જે બી આવે છે તેને 'તાલીમખાનું' કહે છે એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે એની માત્રા ૬ માસા છે એખરો (મૂળ) ઉષ્ણ શીતળ વેદનાસ્થાપન, મતલાયક મૂત્રજનન છે બીજ સ્નિગ્ધ, થોડા મૂત્રજનન અને જનનેદ્રિયને ઉત્તેજક છે પચાગની રાખ મૂત્રજનન છે ઉપયોગ.—(૧) અતિસાર ઉપર:—તાલીમખાના દહીમા વાટી આપવા (૨) ક્ષત-નાસ ઉપર:—તાલીમખાનાનુ ચૂર્ણ મધ અને તાજા ઘીમા આપવુ (૩) ધાતુપુષ્ટતા માટે—તાલીમખાનાનુ ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવુ અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવુ અથવા તાલીમખાના, મૂસળી અને ગોખરુનુ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા સાકર નાખી પીવુ (૪) પ્રમેહ ઉપર:—તાલીમખાના દૂધમા બાફી આપવા (૫) યોનિમ કોચ થવા માટે:—તાલીમખાનાના કાઢામા તેનુ ચૂર્ણ નાખી અદર લેપ કરવો (૬) પુષ્ટિદાયક પાક:—તાલીમખાના ગોખરુ કૌચબીજ, બળબીજ, કાળા મૂસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી પંજાબી મિશ્રી ધોળી ગુલબાશીનો કદો અથવા ચોપચીનીની ભૂકી કરી ઘીમા સાધારણ તળી સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમા નાખવી અને સારી રીતે ઘૂટી એકત્ર કરી તેમા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી, કિસમિસ

(બેદાણા) દ્રાક્ષ, અખરોટ એલચી, કેસર, લવગ, જાનફળ, જાવની, તજ અને ગળોનુ સત્ત્વ નાખી થેપલા કરી રાખવા એ દરરોજ બે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનુ તાજુ દૂધ પીવુ

૬૮. **એરડો (દિવેલી)**—બ૦ સ૦ મ૦ એરડ હિ૦ અરડ અડ ક૦ ઔડલ, હરળગીડ તે૦ અમુડાલ તા૦ લામામક્કુ તુ૦ અલબુક મલા૦ ચિત્તામણક્કુ ફા૦ બેદઅંજીર અ૦ ખિરવા તુ૦ કર્ચક ઇ૦ કેસ્ટર ઓઈલ પ્લેંટ લા૦ રિસિન્સ કેમ્યુનિસ

[આ આર્યભૂમિમા પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે, પરતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનુ સામર્થ્ય આપણામાથી નષ્ટ થયુ એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરો જ આવ્યો કહેવાય! આપણે આ કાળચક્રના ફેરામા આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલુ ખેતરોમાનુ અન્ન આપણા પેટમા ન જતા પરદેશમા જ તણાઈ જાય છે! ઉત્તમોત્તમ પર્જન્યવૃષ્ટિ થઈ ભરપૂર પાક દર વર્ષે આવે તથાપિ આપણા ખેડૂતોના ઘરમા મહિના–બે મહિનાનો ખોરાક પણ મિલક રહેતો નથી! જ્યારે સર્વત્ર આવી સ્થિતિ થઈ છે, ત્યારે આપણી શક્તિ કયાથી વધારવી? તથા આપણો ભાગ્યોદય કયાથી થાય અને આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતા તે આપણે કરીએ છીએ? દર સાલ હજારો ખાડી એરડી આપણા દેશમા ઉત્પન્ન થઈને પરદેશ રવાના થાય છે અને ત્યા તેનુ યત્રમા તેલ કાઢી ઉત્તમ નીલવર્ણ બાટલીમા ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછુ તે આપણા લોકોના ઘરમા વાપરવા માટે મોકલાય છે, ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવુ ? આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખપણાને ધન્ય કહેવુ ! વળી બાળવાના સર્વ તેલમા સ્થિર બળનાર, હમેશા દીવા પાસે બેસીએ તોપણ આખને ઈજા ન કરનાર અને સસ્તુ પડનાર એવુ એ 'અલ્પ કિમતનુ અને ઘણુ ગુણી' તેલ છતા એ તેલ પર આપણી ભક્તિ ન બેસતા ઘાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયકર તથા પ્રસગે પ્રાણનાશક એવુ જે **ઘાસલેટ** (કેરોસીન ઓઈલ) તેલ તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યુ છે આ ઉપરથી આપણો સારાસાર–વિચાર તથા દૂરદૃષ્ટિ વ્યક્ત થાય છે જ] આ એરડવૃક્ષનુ વર્ણન 'એરડનો કચરો' એ પ્રમાણે ન સમજતા, એરડતેલ પ્રમાણે જ પરિણામે હિતકર સમજવુ એરડામા **ધોળી** અને **રાતી** બે જાતિ હોય છે તથા એક **મળ એરડ** અને બીજો જગયતમા થનારો **વર્ષાયુ એરડ** એની પણ બે જાતિ છે મળ એરડ પાચદશ વર્ષ સુધી ટકે છે જરાયતી એરડના બી (એરડિવા) બારીક હોય છે પરતુ મળ એરડના એરડિવા કરતા તેલ વધારે નીકળે છે એરડતેલ રેચક છે અને **૧૬** વર્ષથી માડી ઉપરનાને આપવામા આવે છે બાળકોને આપવાની આયુર્વેદ તરફેણ કરતો **નથી** ઘણા રોગો **પર** આરભમા આ રેચ અપાય છે **ધોળો એરડો** —તીખો તીક્ષ્ણ ગરમ ગુરુ, મધુર કટુ વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે તથા વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ સોજો શૂળ અને કમર બસ્તિ, મસ્તક–એમાનુ શૂળ, દમ આનાહવાયુ કોઢ બદ ગુમ, બરોળ, આમપિત્ત પ્રમેહ, ઉષ્ણતા વાતરક્ત, મેદ અને અડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે **એના ભેદ–મોટો ધોળો એરડો**—રસકાળે અને પાકકાળે તેમા ગુણો વધારે છે **રાતો એરડો**:—તૂરો રસકાળે તીખો લઘુ અને કડવો છે, તથા વાયુ, કફ, દમ ઉધરસ, કૃમિ, અર્શ, વર્ધ્મરોગ (બદ), રક્તદોષ, પાડુ, ભ્રાતિ અરુચિનો નાશ કર છે બીજા ગુણ ધોળા એરડા જેવા છે **બન્નેના પાદડા**—વાતપિત્તને વધારનાર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર વાયુ કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **એના કુમળા અકુર**—ગુમ, બસ્તિશૂળ કફ કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિરોગોનો નાશ કરે છે **એના ફૂલ**—વાયુ કફ પિત્ત અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે વળી રક્તદોષ તથા પિત્તને વધારે છે **એના, બિયાના ગોળા (મગજ)**—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા મીઠા, ખારા, સ્નિગ્ધ સારક, મલભેદક અને લઘુ છે, તથા ગુલ્મ, શૂળ, કફ, યકૃત વાતોદર પ્લીહા અને વાતાર્શનો નાશ કરે છે **એરડતેલ**—(એરડિયુ)—મધુર, સારક ઉષ્ણ ગુરુ, રુચિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવુ છે, તથા વર્ધ્મ (બ) ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાય, કફ, સોજો વિષમજ્વર અને કમર, પીઠ, પટ, ગુદાના શૂળનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**:—(૧) **શૂળ ઉપર**:—એરડમૂળનો કાઢો હિગ અને સચળ નાખી આપવો (૨) **કુક્ષિશૂળ ઉપર**:—એરડમૂળના કાઢામા જવખાર નાખી આપવો, એટલે કુક્ષિશૂળ,

કફશૂળ, ઉરુ અને પીઠમાંનું શૂળ મટે છે. (૩) **કમળા ઉપર:**—એરંડાનો રસ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સૂંઘવા આપવાં. (૪) **આંખો આવે તે ઉપર:**—એરંડતેલનો જુલાબ આપવો. (૫) **ગૂમડાં થાય તે ઉપર:**—એરંડમૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) **વિસર્પ અને દરાજ ઉપર:**—એરંડતેલ ઘીમાં આપવું. (૭) **નાનાં બાળકોનું ગળું પડે છે તે ઉપર:**—એરંડાનું પાંદડું ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મૂકવું. (૮) **રેચ થવા માટે:**—સારું એરંડતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં અગર સૂંઠના અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં આપવું. (૯–૧) **શરીરમાંની ગરમી ઉપર:**—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું; એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઈ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથપગમાં બળતરા અથવા ચાઠાં પડેલાં હોય તો તે ઉપર પણ એરંડતેલ ઠંડા પાણીમાં નાખી ચોળવું. (૯–૨) **મસ્તકની ગરમી જવા માટે:**—એરંડાનાં પાંદડાંને માખણ અગર ચોખ્ખું ઘી ચોપડીને તે તાળવાં'પર બાંધવાં. (૧૦) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી આપવાં એટલે ધંતૂરાનું વિષ ઊતરશે ને ભ્રમ નાશ થશે. (૧૧) **સંધિવા ઉપર:**—એરંડતેલ ચોળવું. (૧૨) **ફૂલ–છારી જવા માટે:**—લાલ એરંડાનું દૂધ આંખમાં આંજવું. (૧૩) **વૃષણરોગ ઉપર:**—એરંડતેલ દૂધમાં અગર ગોમૂત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. (૧૪) **રક્તપિત્ત (વાતરક્ત) ઉપર:**—એરંડો, અરડૂસી અને ગળોનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી આપવો. (૧૫) **પેટમાંના વાયુ ઉપર:**—એરંડતેલ સૂંઠના કાઢામાં આપવું. (૧૬) **આમવાત ઉપર–ગૃધ્રસીવાયુ એટલે પીઠ, કમર, ખભા, પેટ, પગ એ ઠેકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર:**—એરંડાનાં મગજ દૂધમાં મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એરંડતેલ એકલું જ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૧૭) **બાળકોની સસણી ઉપર:**—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી, શેકી તે સહેવાતું પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું. (૧૮) **બાળકોની કૃમિ અને જંતુ ઉપર:**—એરંડતેલ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એરંડાનો રસ મધમાં આપવો. (૧૯) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે જે અંગના ભાગમાં દંશ થયો હોય તેની વિરુદ્ધ અંગના કાનમાં નાખવો અને કેટલીક વખત તેમ જ રહેવા દેવું. એ પ્રમાણે બે–ત્રણ વખત કરવું; એટલે વિષ ઊતરી જશે (૨૦) **ભસ્મકરોગ ઉપર:**—દૂધમાં અથવા ઘીમાં એરંડતેલ આપવું. (૨૧) **દમ ઉપર:**—રાા તોલા એરંડતેલ પાંચ તોલા મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવારસાંજ એકેક ચમચો લેતા જવું. (૨૨) **સર્પદંશ ઉપર:**—એરંડાનાં પાંદડાંનો ૪ ચમચા રસ ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો અને દંશ ઉપર પાલો વાટી બાંધવો; એથી ઊલટી થઈ વિષ ઊતરશે (૨૩) **ઊંઘ ન આવતી હોય તો:**—એરંડાનો મોર બારીક વાટી થોડુંક દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચોળવો, બહુ ઘસવો નહિ. (૨૪) **ગંડમાળ ઉપર:**—એરંડમૂળ અને ખાખરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૫) **સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:**—એરંડમૂળ ઘીમાં ઘસી પાવાં અને ગુહ્ય અંગ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨૬) **કમળા ઉપર:**—એરંડાની દાંડી દહીંમાં વાટી ૩ થી ૭ દિવસ આપવી એથી જરા ફેર આવશે અથવા એરંડમૂળ મધમાં આપવાં એટલે ફાયદો થશે. (૨૭) **પીનસરોગ ઉપર:**—એરંડતેલ કઢી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ઘણી વાર સૂંઘવું. (૨૮) **યોનિશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળ અને સૂંઠ ઘસી યોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) **નળ કૂલ્યા હોય તો:**—એરંડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા એકત્ર કરી આપવાં. (૩૦) **ઊરુસ્તંભ અને ગૃધ્રસીવાયુ ઉપર:**—એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાખી આપવું. (૩૧) **બાળકોને રેચ માટે:**—એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમા ખરલ કરી, બાળકની ગુદા ઉપર અને ડૂંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. (૩૨) **કાચની ભૂકી પેટમાં ગઈ હોય તો:**—ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવું. (૩૩) **પિત્તરોગ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં એરંડતેલ આપવું. (૩૪) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળ ભાંગરાના રસમાં ઘસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સૂંઘવું; એટલે છીંકો આવશે. (૩૫) **કમળા ઉપર:**—એરંડાના ઝાડની છાલ બે તોલા કાઢી ગાયનું તાજું દૂધ ૪ તોલા છાંટી તેનો રસ કાઢવો

અને નિત્ન એક વખત પ્રમાણે પાચ દિવસ લેવાથી ગાઈ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે અથવા કુમળી ડૂ ખોનો રસ ૬ માસા દૂધમા આપવો પથ્ય—ત્રણ દિવસ મોળુ ખાવુ (૩૬) **હોઠમા ચીરા પડે છે તે ઉપર**:—રાત્રે હોઠને તેલ ચોપડવુ (૩૭) **આમવાત ઉપર**:—એરંડાનો મગજ અને સૂઠ સમભાગે લઈ એકત્ર કૂટી તેમા તેટલી જ ખાડ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી અથવા એરંડતેલ સૂઠના કાઢામા આપવુ (૩૮) **કટિશૂળ અને હૃદ્રોગ ઉપર**:—એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો, એટલે હૃદય અને કમરના શૂળનો નાશ થાય છે (૩૯) **કાનમા બગાઈ વગેરે ગયુ હોય તો**:—જૂનુ જાડુ થયેલ એરંડતેલ ૧-૨ દિવસ કાનમા નાખવુ, એટલે જીવડુ મરે છે. પછી તે યુક્તિથી બહાર કાઢવુ (૪૦) **ગુલ્મરોગ ઉપર**:—તાજા દૂધમા એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવુ (૪૧) **તાવમા અતિશય બળતરા થતી હોય તો**:—એરંડાના પાદડા છાણથી લીપેલી જમીન ઉપર પાથરી રાખવા અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવા તે વડે તાવ શાંત થાય છે દાહ શાંત થયા પછી ઠંડી લાગે છે તેનુ યુક્તિથી નિવારણ કરવુ (૪૨) **પ્લીહોદર ઉપર**:—મૂળ અને પાદડા સુદ્ધા એરંડાનુ ઝાડ માટીના વાસણમા ભરી, મોઢુ બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કૂટી તેની ભસ્મ ૧ તોલો લઈ ચાર તોલા ગોમૂત્રમા પાવી (૪૩) **ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે**:—એરંડમૂળ, સૂઠ અને સુવાનો કાઢો આપવો +

૬૯. **એરોદસ**—એને 'મીઠો અજમો' પણ કહે છે આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે આ અજમો ઈરાન દેશથી આવે છે એનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણોજ થવા લાગ્યો છે **ઉપયોગ**—(૧) **કૃમિ ઉપર**:—એરોદસનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) **બાળકોના તાંધ અને ઉધરસ ઉપર**:—એરોદસ ટાંક ૧, વરિયાળી ટાંક ૧ એની ભૂકી કરી કુવારના ગરભમા નાખી ગરમ કરી તેનો રસ કાઢી તે મધમા ચાટવુ

૭૦. **એલચી**—સ૦ એલા મ૦ વેલદોડે હિ૦ ઇલાયચી બં૦ એલાયચ ક૦ યાલાકકી

+ એરંડિયુ સૌમ્ય સારક સ્તન્યજનન (ધાવણ ઉત્પન્ન કરનાર) દાહશામક અને વાતહર છે એરંડાનુ મૂળ વાતહર છે સંસનવર્ગમા એરંડિયુ એક ઉદાહરણ છે એરંડતેલથી આતરડાની શ્લૈષ્મિક કળા મૃદુ બને છે મળની ગાઠો ઢીલી થઈને નીચે સરકે છે એવી રીતે મળને સરકાવનારી દવા(સ્રંસન)મા એરંડિયુ સરૂ કામ કરે છે એરંડિયાની ક્રિયા ગ્રહણી (આતરડાનો પ્રારંભનો ૧૨ આગળ ભાગ) પર વિશેષ રૂપે થાય છે યકૃત પર બિનકુલ ક્રિયા થતી નથી આ અધિક સૌમ્ય હોવાથી વધારે પ્રમાણમા આપવા છતા પણ કદાપિ દગો દેતુ નથી એરંડિયામા પાછળથી કબજિયાત કરવાનો થોડો ધર્મ છે એરંડિયુ સવારે ખાલી પેટે આપવુ જોઈએ તેમજ સાથે આદાનો રસ મેળવાય તો તે વધારે ગુણ કરે છે એરંડિયુ બાળક, વૃદ્ધ અને સગર્ભા સ્ત્રીઓને પણ નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે

અંત્રપુચ્છ(એપેન્ડિક્સ)મા દાહ-શોથ થવાથી પેટની જમણી બાજુમા દર્દ થાય છે દસ્ત સાફ આવતો નથી ઊલટી થાય છે તાવ આવે છે નાડી જલદી ચાલે છે અને પાતળી પડી જાય છે એ રોગને એપેન્ડિસાઈટિસ કહે છે એ રોગના પ્રારંભમા એરંડિયુ અપાય તો શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર રહેતી નથી અથવા એરંડતેલ અને હિંગના પાણીની બસ્તિ અપાય તોપણ ઉદરપીડા દૂર થાય છે ખુરાસાની અજમો વેદનાશમનાર્થે આપવો હોય તો આપી શકાય છે અફીણ ન અપાય તો સારુ

વાતરોગમા એરંડિયુ ઉત્તમ ગણકારી છે એટલા માટે એને વાતારિ સંજ્ઞા આપેલી છે કમરની પીડા પડખાની પીડા હૃદયશૂળ સંધિશોથ આમવાત કફશૂળ એ બધા રોગોમા સૂઠની સાથે એરંડિયુ અપાય છે તેમજ દર્દવાળા ભાગ પર એરંડિયાની માલિશ કરાય છે નવા આમવાતમા રોજ સવારે એરંડિયુ આપવુ જોઈએ સ્તનો પર ગાઠ થાય, તો તેના ઉપર એરંડિયુ ચોળી એરંડાનુ પાન બાધવાથી ગાઠ વીખેરાઈ જાય છે અને ધાવણ વધારે આવે છે સ્તનોની ડીટડીની આસપાસ ચીરા પડ્યા હોય તો એરંડિયુ લગાડવાથી જલદી ચીરા મટી જાય છે સારી રીતે સ્વચ્છ કરેલ એરંડિયુ આખમા નાખવાથી આખમા પડેલો કચરો બહાર નીકળી જાય છે અર્શરોગમા મસા પર કુવારના ગર્ભની ઉપર એરંડિયુ ચોપડી બાધવાથી જલન મટી જાય છે

—સ્વામી કૃ૦

તે૦ દ્રુ૦ એલાકી. તા૦ એલ, ઇલાચી. મલા૦ એલ, એલાતરી. ફા૦ હેલ, હાલ. અ૦ કાકીલે-સિગાર. ઈ. કાર્ડેમમ લા૦ ઈલેટારિયા કાર્ડામોમં, વ૦ વેલચીદોડે.

એની ઉત્પત્તિ **હિંદુસ્તાનમાં** અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ છોડ ઠંડા દેશમાં થતા નથી. એલચી **મલબાર, કોચીન, મેંગલોર, મહીસુર** અને ઘણું કરી આખા **કર્ણાટક દેશમાં** થાય છે. એ છોડ હળદરના છોડ જેવા થાય છે. એલચીના છોડ **મલબાર** પ્રાંતમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચી ભોંયમગની શિંગોની પેઠે જમીનમાં મૂળિયાંને લાગેલી હોય છે. મલબારમાંથી પ્રતિ વર્ષે સેંકડો ખાંડી એલચી ઇગ્લેંડમાં અને બીજા દેશોમાં વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નંખાય છે. એલચી જૂની થવાથી તેમાં ઇયળ (જંતુ) ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભૂલથી અથવા પ્રમાદથી ખાવામાં આવે તો કોઢ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચીમાં મૂત્રલ તથા શીતળ ગુણ હોવાથી રાત્રે ખાવાનો નિષેધ કરેલ છે. જંગલી એલચી કરીને એની એક મોટી જાતિ ડુંગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચીદાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે. એને **'નર એલચી'** પણ કહે છે. એ લસણ જેવડી મોટી હોય છે. **બારીક એલચીદોડા:**—કડવા શીતળ, રસકાળે તીખા, લઘુ, સુગંધી, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રુક્ષ અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વ્રણ અને કંડુ ખરજ)નો નાશ કરે છે.× **મોટા એલચીદોડા:**—તીખા, રુક્ષ, રુચિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધી, પાચક, શીત અને અગ્નિદીપક છે. એ કફ, દમ, પિત્ત, કંડૂ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, ઊલટી, તૃષા અને બસ્તિ, મુખ અને મસ્તક એ ઠેકાણાના શૂળ તથા વાંતિનો નાશ કરે છે

ઉપયોગ—(૧) મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ (પેશાબ સાથે ધાત જાય છે તે) ઉપર:—એલચી અને શેકેલી હિંગનું ત્રણ ગુંજા ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે આપવું. **(૨) વીંછીના વિષ ઉપર:**—એલચી ચાવી કાનમાં જોરથી ફૂંકવું. **(૩) નેપાળાના વિષ ઉપર:**—એલચી દહીંમાં વાટી આપવી. **(૪) આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય છે તે ઉપર:**—એલચીદાણા અને સાકર સમભાગે લઈ એકત્ર ખાંડી તેમાથી ચાર માસા ભૂકી લઈ તેમાં એરંડિયું અથવા એરંડાની મોખ નાખી સવારે દાતણ કર્યા પછી લેતા જવું: એટલે મસ્તકમાહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડું થઈ આંખોમાંની ગરમી જાય છે અને આંખોનું તેજ વધે છે. **(૫) રક્તપ્રદર, રક્તમૂળવ્યાધિ અને રક્તમેહ ઉપર:**—એલચીના દાણા, કેસર, જાયફળ, વંશલોચન (વાંસકપૂર), નાગકેસર, શંખજીરું—એ ૭ ઔષધોનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાખવું અને દરરોજ બે માસા ચૂર્ણ, બે માસા મધ, ૭ માસા ગાયનું ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે એમ બે વાર ૧૪ દિવસ આપવું. એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સૂવાની વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર ઊનું કરી અંદર થોડી ખાંડ નાખી પીવું. ગોળ, કોપરાં વગેરે ગરમ પદાર્થ વર્જવા. **(૬) કફરોગ ઉપર**—એલચીના દાણા સિંધવ, ઘી, મધ એ એકત્ર કરી પાવાં. **(૭) ધાતુપુષ્ટિ માટે:** એલચીદાણા, જાવંત્રી, બદામનો મગજ, ગાયનું માખણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું. એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. **(૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. **(૯) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:**—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઊલટી, શ્વાસાદિક એમના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) થોડીક એલચી લઈ તેમાંથી અડધી ઘીના દીવા ઉપર શેકી પછી સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. **(૧૦) મુખરોગ ઉપર:**—એલચીનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મોઢામાં રાખી

× નાની એલચીના ક્ષુપ (છોડ) આદાના જેવા થાય છે. ફૂલ પીળાં અને લાલ એલચીના સુગંધની બરાબર થાય છે. એલચી રાતે કદાપિ ખાવી નહિ કારણ કે એથી પચરકા આવી કોઢ થાય છે. એલચીની માત્રા ૫ થી ૨૫ રતી અને શાંતિકર ગુલાબનાં ફૂલ છે. એલચી સુગંધી, રુચિકર, દીપન, પાચન, વાતઘ્ન અને ઉત્તેજક છે. પચન-નલિકાની નિર્બળતાવાળા રોગો અને દાહયુક્ત રોગો પર એલચી વપરાય છે. પિત્તસ્રાવ યોગ્ય ન થતો હોય તો એવગી અમૂલ્ય ઔષધ છે. મૂત્રરોધમાં ૫-૫ રતી અપાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

લાળ પડવા દેવી. પછી મોઢું સ્વચ્છ ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪–૫ વાર કરવું. **(૧૧) સર્વશૂળ ઉપર :**—એલચી, હિંગ, જવખાર, સિંધવ, એનો કાઢો એરંડતેલ નાંખી આપવો; એટલે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીડ, કુક્ષિ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર, એ ઠેકાણાનું શળ ઘણી જ ત્વરાથી મટે છે. **(૧૨) જીર્ણજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર :**—એલચી, બીલાં, સાટોડી, દૂધ અને પાણી કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પીવું; એનાથી સર્વ પ્રકારનો તાવ જાય છે **(૧૩) કફમૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :**—ગોમૂત્ર, મધ, કેળનો રસ—એમાંથી કોઈ પણ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું. **(૧૪) ઊલટી ઉપર :**—એલચીનાં ફોતરાં બાળી તે રાખ મધમાં ચટાડવી.

૭૧. ઓંટ—સં० તિંતિડીક, વૃક્ષામ્લ. ઉત્તર હિંદ० અમસૂલ, દેવફળ, ઓડ. તા० કુળવી. ક० હિરેકણિગે. મલ० તમાલમ્. બં० ઓડ, ઓઘ. આસામ० તેપોળ. મરાઠી० ઝરાંસિ. કો० ઓટ. લે० ગાર્સિનિયા ઝેન્થોકાઈમસ.

આ ઝાડ કર્ણાટક અને ગોમાંતક પ્રાંતોમાં ઘણું કરીને થાય છે. બીજા ઠેકાણે ક્યાંય જડતાં નથી. ઓંટનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં કડાંનાં પાંદડાં કરતાં કંઈક મોટાં, ૧ ફૂટ લાંબાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવવા લાગે છે. તેને 'ઓંટઆંબો' કહે છે. એ ફળો પાકાં થાય એટલે તેના નાના કટકા કરી સૂકવે છે. તેને 'ઓંટાની છાલ' કહે છે. તેનો આમલી અથવા કોકમને બદલે ઉપયોગ થાય છે. ઓંટાની છાલ પથ્ય ને ઉપયોગી થઈ પડે છે; કારણ તે પિત્તશામક છે. એ કોકમ કરતાં પણ પથ્યકારક છે. કોકમ રક્તશોષક છે; પરંતુ આ તો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. ઓંટનાં લાકડાં ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. પાકેલાં ઓંટનું રાયતું અને અથાણું ઘણું મધુર થાય છે. પક્વ ઓંટનું પાણી કાઢી તેમાં ખાંડ, જીરું અને મરીની ભૂકી નાખી પીએ તો તે શીત, પિત્તશામક, પથ્યકર, રુચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઓંટનો સાર પથ્યકર છે.

૭૨. ઓથમી જીરું—સં० સ્નિગ્ધજીરક. હિં० મ० ઈસબગોલ. ક० તૈ० ઈસબગુલ. તા० ઈસાપુકોલવીર. ફા० ઈસ્પગુલ, અ० બાઝરેકાતુન, ઇં० ઈસ્કાગુલ શીડ. લા० પ્લેન્ટેગો ઓવેટા.

ઓથમી જીરાની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અથવા પ્રુશિયામાં થાય છે. ત્યાંથી તે અહીં આવે છે. એ બી આકારે ચાંચડ જેવાં છે. એના છોડની ઊંચાઈ એક હાથ હોય છે અને પાંદડાં ઝીણાં તથા લાંબાં લાંબાં હોય છે. એ છોડ ઉપર ઘઉંના જેવી ઉંબીઓ આવે છે. તેમાં એ બી હોય છે. એમાં ત્રણ જાત છે: ધોળાં, રાતાં અને કાળાં. એમાંથી કાળાંની ઔષધોમાં યોજના કરી નથી. ધોળાં સર્વમાં ઉત્તમ છે. ઓથમી જીરાની ઝીણી ભૂકી માણસના ખાધામાં આવવાથી ઝાડો બંધ થઈ મરી જાય છે; માટે એવી ભૂકી ન આપવા માટે સંભાળ રાખવી. ઓથમી જીરાનાં બી પાણીમાં નાખી ખૂબ ચોળવાથી તળે જઈ બેસે છે. ઉપયોગ—**(૧) સોમલના વિષ ઉપર :**—ઓથમી જીરાનો લુઆબ કાઢી (પાણીમાં પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઈ) તેમાં બેદાણા, દહીં અને ગુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી, આપવું; એટલે વિષ ઊતરશે. **(૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે મટવા માટે :**—ઓથમી જીરું રાતે પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળી પાવું. એ પૌષ્ટિક પણ છે. **(૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપર :**—બેથી ચાર તોલા સુધી ઓથમી જીરું રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાખી આપવું; એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે. **(૪) ઝાડો બંધ થાય તે ઉપર :**—ચાર માસા ઓથમી જીરું સાત માસા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં બદામનું તેલ અને સાકર નાખી આપવું; એટલે કેટલીક વારે રેચ થઈ કોઠો શુદ્ધ થાય છે. **(૫) બાળકોની રક્તસંગ્રહણી ઉપર :**—ઓથમી જીરું અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી. **(૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે :**—ઓથમી જીરું ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ રાતે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તે મસળી ગાળીને પાવું અથવા એની ફાકી કરી ઉપર બે ઘૂંટડા ગાયનું દૂધ પાવું.× **(૭) આમાંશ (મરડા) ઉપર :**—ઓથમી જીરું ૧ તોલો

× ધાતુપુષ્ટિ માટે ઈસબગોલની ભૂસી (ઓથમી જીરાનાં ફોતરાં) વધારે ઉપયોગી છે. ૪ માસા ભૂસી

અને સાકર ૧ તોલો ચાવીને ખાવું. આ પ્રમાણે દિવસમાં બેચાર વાર આપવું, (૮) **જ્વરાતિસાર ઉપર :**—આથમી જીરાનો કાઢો આપવો.

૭૩. **કચરો**—સં૦ કચૂરક, ગુડકંદ. મ૦ કો૦ કચરા, કુરડીચે મૂળ. હિં૦ કસેર, કેચૂક, ચિચોડ. બં૦ કેસુર. ક૦ સેકિનગડે. લા૦ સ્કિરપસ કૈસૂર.

તળાવની આસપાસ બે-બે વેંત ઊંડા કાદવમાં એક જાતના છોડ ઊગેલા હોય છે; એને 'લવ્હા' કહે છે. એ છોડનાં મૂળોને કચરો÷ વળગે છે. ઘાસ સુકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચારચાર પહોર ઊભા રહી તે કાઢી લે છે. કચરાં શેકીને અથવા છોલીને ખવાય છે. તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં શેરડીના રસ સાથે બફાય છે, તે 'દૂધકચરો' જાણવો. બીજી રીતિએ કચરાં વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાખી તેનું ખાવાનું થાય છે. કચરાને કોંકણમાં કુરડી કહે છે **કચરો**—મધુર, શીત, તૂરો, ગુરુ, ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક, વાતકર, મલસ્તંભક, રુચિકર, હૃષ્ય, કફકારક તથા કૃમિકર છે; અને રક્તપિત્ત, દાહ, શ્રમ, તૃષા, રક્તદોષ, નેત્રરોગ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

૭૪. **કચૂરો**—સં૦ કચૂર. મ૦ ક૦ કચોરા, નરકચોરા, કાચરી. ક૦ કચોરા. હિં૦ કચૂર, કાલીહળદી. બં૦ એકાંગી. કાચા હલૂદ. તૈ૦ કચોરમ્. તા૦ કસ્તુરિમંજલ. મલા૦ અડવિકચ્ચોલા. ફા૦ જરંબાદ. અ૦ એરકુલકાકુર. ઈં૦ લોન્ગ ઝેડોઆરી. લા૦ કરકયુમા ઝેડોએરિયા.

કચૂરાના છોડ હળદરના છોડ જેવા થાય છે.× પાંદડાં અને છોડ હળદરના છોડ પ્રમાણે હોય છે. પાંદડાં કિંચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાંદડાંની લંબાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણે જ એના કંદ પણ જમીનમાં થાય છે. એ કંદનો કચરો કાઢી નાખી તેને મીઠામાં આથે છે (અથાણું કરે છે). કોંકણ પ્રાંતમાં આ છોડ પુષ્કળ છે. કચૂરો સુગંધી પદાર્થોમાં નાખે છે. એની સુવાસ સારી હોવાથી સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને 'ષટ્કચૂરો' પણ કહે છે. 'કપૂરકાચલી' એ કચૂરાની એક જાતિ છે, એને પણ કચૂરો કહે છે. કપૂરકાચલીમાં સુગંધી ઘણી હોય છે. કચૂરા કરતાં એ વધારે સુગંધીદાર છે. સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કપૂરકાચલીનું વર્ણન હવે પછી જુદું આપેલું છે તે જોઈ લેવું. **કચૂરો**—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રુચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવનાર છે; તથા ગલગંડ, ગંડમાળા, કુષ્ઠ (કોઢ), અર્શ, વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) ત્રિદોષ, સુવારોગ (સુવાવડનો રોગ), વિષમ અને જીર્ણજ્વર ઉપર કાઢો :**—ષટ્કચૂરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સૂંઠ, કરિયાતું, ધમાસો, કડુ, નાગરમોથ, ઊભી ભોરીંગણીનાં મૂળનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **(૨) જીભ ઉપર બુખાર (છારી) આવે છે તેને માટે :**—નિત્ય સવારે જાગી ઊઠતાં જ કચૂરાના તાજા કંદ ચાવી થૂકી નાખવા. પછી મોઢું ધોવું; એટલે ઊંઘમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલ વિકાર વગેરેનું શમન થશે. **(૩) કૃમિ ઉપર :**—કચૂરાના કાંદાનો રસ કાઢી પીવો. **(૪) થાક ઉતારવા માટે :**—કચૂરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાખી, તે ગરમ કરી તે પાણીમાં સ્નાન કરવું. **(૫) કૉલેરા (વિષૂચિકા) ઉપર :**—કચૂરાના કંદનો રસ કાંદા

સાકર સાથે મેળવી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવાથી થોડા દિવસોમાં સ્વપ્નદોષ, ધાતુનું પાતળાપણું, બહુમૂત્ર વગેરે દોષ દૂર થાય છે. આથમી જીરું શીતળ, સ્નેહન અને થોડું સંગ્રાહી છે. એ ઉષ્ણતા ઓછી કરે છે. તાવ, અભિષ્યંદયુક્ત રોગોમાં અપાય છે. ફાંટ ઉધરસમાં આપવાથી ગળાની અને શ્વાસનલિકાની શુષ્કતા ઓછી થાય છે.

÷ એ મૂળ જાયફળ જેવડાં મોટાં, બહારથી કાળાં અને અંદરથી સફેદ હોય છે. મોથા જેવાં દેખાય છે. આની એક જાત કાઠિયાવાડમાં રેતીની અંદર થાય છે. તેને ફૂલ સપ્ટેંબરમાં આવે છે. કચરાને બાફીને ખવાય છે.

સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× કચૂરાનો ક્ષુપ(છોડ) થાય છે. એની નીચે આંબાહળદરના જેવા ગાંઠિયા થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદું અને અંજીર અથવા શતાવરી છે. એનાથી માથાને અને ફેંફસાને પીડા થાય છે. એના વિકારની શાંતિ માણા અગર શ્વેતચંદનથી છે. એને ષટ્કચૂરો પણ કહે છે.

(કુંગળી)ના રસમા નાખી આપવો. કૃમિ ઉપર:—કચૂરાના કંદની માળા કરી તે ગળામા બાધવી.

૭૫. કઠ–ઉપલેટ—સ૦ કુષ્ઠ હિં૦ કુટ મ૦ કોઠ બં૦ કુડ. ક૦ કોષ્ટ. તે૦ ચંગલકુષ્ટ. ફા૦ કાશ્નેઉ અ૦ કુસ્તબેહેરી. ઇ૦ કોષ્ટસ રૂટ. લા૦ સૌસુરિયા લેપ્પા (કડવુ કઠ)

કાશ્મીર દેશમા તેની ઉત્પત્તિ થાય છે પુષ્કરમૂળ નામની જે ઔષધિ છે તે આનો જ પ્રકાર છે.* કઠ:—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, મીઠી, વૃષ્ય, શુક્રલ, રસાયન, કાંતિકારક, લઘુ, વાતકફનાશક અને કોઢ, વિષ, વિસર્પ, કંડૂ(દરાજ), ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, શીલટી, તૃષા એનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ થાય છે ઉપયોગ—(૧) મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર:—કઠ અને એરંડમૂળને કાજીમા વાટી લેપ કરવો (૨) ગુલ્મરોગ ઉપર:—ઉપલેટ, સાજીખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમા મિશ્ર કરી આપવું. (૩) ખોડા ઉપર:—એનુ ચૂર્ણ ખાપરિયામા રોઈ તેલમા કાલવી લેપ કરવો. (૪) વાતવ્યાધિ ઉપર:—કઠ ઘસી શરીરે લેપ કરવો.×

૭૬. કડવાં તૂરિયાં—(કડવા ઘિમોડાં) સં૦ તિક્ત કોશાતકી, મહાજાલી. કો૦ દિવાળી, કડૂ શિરાળી. હિં૦ ઝીમની, જંગની તોરઈ, કડવી તોરઈ. બં૦ ઝીગા, પીતઘોષા. ક૦ કાહિરે, રૈવહિરી. નાગાડલિ બાળેવ. તૈ૦ ચેટૂબિરકાયા, ચેટિબિરા. તા૦ પેપિરકમ્. ઉડી૦ જની. ફા૦ તુરિયે તલ્ખ. ઇ૦ બિટર લ્યુફા. લા૦ લ્યુફા અમેરા

કડવા તૂરિયાનો–વેલો તૂરિયાના વેલા જેવો હોય છે એ વેલાના પાંદડા, ફૂલ અને ફળ તૂરિયા કરતા નાના હોય છે આ ફળો ઘણાજ કડવા હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમા આપોઆપ ઊગે છે. એના ફળોને 'દિવાળા' કણુ કહે છે કડવાં તૂરિયાં—શીત, કિંચિત્ તીખા, તૂરાં અને કડવા છે. એ પકવાશય આધ્માનવાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રુક્ષ છે; તેમ જ વાયુ, કફ,

* ઉપલેટની જડ વપરાય છે એની માત્રા ૧ માસાની છે એ સિંધુનદીના કાંઠે પણ થાય છે એને મીઠી કવઠ પણ કહે છે, પ્રતિનિધિ અક્કલકરો છે

× કઠના વૃક્ષ પર્વત પર થાય છે પાન આદાના પાન સમાન નાના હોય છે એની જડમા એક પ્રકારની સુગંધ રહેલી છે કઠ બે પ્રકારની આવે છે એક કડવી અને બીજી મીઠી ખાવાની ઔષધિમા મીઠી કઠનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કડવી કઠ વાતિમારક છે. કડા દેશોમા ઉપલેટ બહુ જ સુગંધીદાર રહે છે એમા મેળવેલી બીજી વસ્તુઓને પણ સુગંધિત બનાવી આપે છે ભૂરા ભૂરા રંગના અને તોડવાથી મેલા ધોળા રંગના જણાય છે આ મૂળને ખરો કઠ, માળો કઠ અને કડવો કઠ કહે છે કઠને ગરમ કરવાથી સુગંધ ઊડી જાય છે મીઠો કઠ બહુ જ હલકો, અંદર સફેદ, કઠિનતામા કમજોર અને જલદી તૂટવાવાળો છે અંદરનો ભાગ આટાવાળો હોય છે સ્વાદ અને સુગંધ વધારે હોતા નથી

ગુણધર્મ–કડવો કઠ સુગંધી, કડવો, દીપન, પાચન, વાતહર, આર્તવજનન, મૂત્રલ સંગ્રાહી, ઉત્તેજક, કફઘ્ન, સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક, કાઈક મૂત્રલ, આર્તવશૂલશામક, વાજીકર, ચર્મનાશક, કાંતિકૃત્, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ વાતહર અને વેદનાસ્થાપન છે

પ્રમાણ ૨ થી ૧૫ રતી

ઉપયોગ–કઠ ચર્મરોગમા બહુ જ વપરાય છે, આના લેપથી ચામડીની રુધિરાભિસરણ અને વિનિમય ક્રિયા સુધરે છે કુષ્ઠ, રતવા, ખાજ, દાદર, ખરજવુ ઇત્યાદિ ચામડીના રોગોમા ખાવા માટે તથા લગાડવા માટે અપાય છે આમવાતમા એરંડિયાની સાથે કઠનુ ચૂર્ણ અપાય છે, ઉત્તેજક અને સ્વેદલ હોવાથી તાવમા વપરાય છે સ્વેદલ ઔષધિઓ વધારે કરીને થકાવટ લાવે છે પણ કઠ ઉત્તેજક અને ચેતનાકારક છે તાવમા આપવાથી કાઈક પેશાબ વધી જાય છે કઠ ઉત્તેજક, કફઘ્ન હોવાથી કફરોગની બીજી અને ત્રીજી અવસ્થામા અર્થાત્ બહુ જ કફ પડતો હોય તો તે ઉપર અપાય છે એથી તાવ ઊતરે છે ખાસવાની શક્તિ વધે છે અને હૃદય સબળ બને છે એટલે સરળતાથી કફ પડવા લાગે છે અને ઉનરસ ઓછી થાય છે દમ ઉપર ચલમમા પીવા માટે અપાય છે એથી ગાજા જેવો કેફ ચડે છે, પરંતુ થોડા પ્રમાણમા પીવાથી ગભરામણ દૂર થઈ જાય છે. વાતરોગના રોગી કમજોર બને છે, ત્યારે ઉત્તેજના આપવા માટે કઠ અપાય છે, ઉન્માદ, સન્યાસ (રક્તજ મૂર્ચ્છા), ભૂતોન્માદ અને અપસ્મારમા ઉપલેટ લાભદાયક છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

– નવાઈ જેવુ તો એ છે કે, કડવા તૂરિયા અને કડવા ગલકા બન્નેના એક જ નામો આપ્યા છે, પણ એ બન્ને વેલા એકબીજાથી જુદા છે ફળમા પણ અંતર છે.

પિત્ત, પાંડુ, વિષદોષ, યકૃત, કુષ્ઠ, અર્શ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—ભેદક, તીખાં, કડવાં, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય તેમ જ દીપન છે અને કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત અને વાયુનાં નાશક છે. **બીજ**—મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. **ઉપયોગ—(૧) કમળા ઉપર:**—કડવાં તૂરિયાંની બારીક ભૂકી કરી નાકમાં સૂંઘવી; એટલે છીંકો આવે છે અને પીળું લીંટ વહે છે. ઘણી છીંકો આવવા માંડે તો નાકમાં ઘી સૂંઘવું. એવું ત્રણ દિવસ કરવું અથવા કડવા તૂરિયામાં લીંડીપીપર અને રાઈ ભરી રાખવાં અને તેની ખાખ કરી તેનું નસ્ય કરવું. **(૨) હડકાયેલા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—તૂરિયાંની અંદરની તંતુમય જાળ વાટી પાશેર પાણીમાં એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી પછી ચોળી, ગાળી કાઢી, શક્તિ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમાં આપવી. એથી ઊલટી અને જુલાબ લાગી વિષ નીકળી જાય છે. **પથ્ય**—ચોમાસું જતાં સુધી રાખવું. એ જ પાણી કોઈ પણ વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ થાય છે. **(૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો:**—કડવાં તૂરિયાંની છાલ દાંત નીચે રાખવી. **(૪) આધાશીશી ઉપર:**—કડવાં તૂરિયાંનું ચૂર્ણ કરી થોડું અને સાવધાનીથી નાકમાં સૂંઘવું એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી ગુણ થાય છે. **(૫) મૂળવ્યાધિ(મસા)ઉપર:**—કડવાં તૂરિયાંનું ચૂર્ણ મસાને ઘસવું, એટલે તેના મોંમાંથી લાળ પડી ત્વરિત અર્શ મટી જાય છે. **(૬) વિષ ઉપર:**—કડવાં તૂરિયાનો કાટો ઘી નાખી પાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ ઊતરે છે **(૭) કંઠસર્પ ઉપર:**—કડવાં તૂરિયાં હુક્કામાં નાખી પાવાં; એટલે મોઢામાંથી લાળ પડી તુરત જ ગળુ ખુલ્લું થાય છે.+

૭૭. **કડવાં કોઠાં (કડવી કવઠ)**—મરાઠીમાં એને 'ખષ્ટ, ખૈટ' સંસ્કૃતમાં 'કટુ કપિત્થ' અને લેટિનમાં 'હિડનો કાર્પસ વાઇટિયાના' કહે છે. કડવી કવઠનાં ઝાડ **દક્ષિણમાં કોંકણ, મલબાર, ગોવા** વગેરે પ્રાંતોમાં પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં સીતાફળી જેવાં; પરંતુ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પણ સીતાફળી જેવાં હોય છે. એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાંનાં બિયાં લાંબાં હોય છે. એ બિયાંને બાફી તેનું તેલ કાઢે છે. આ તેલ કડવું અને ઠંડું છે. એ તેલ બાળવાના કામમાં આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને **'ખસ્ટલ' 'ખૈટલ'** એમ કહે છે. આ તેલ મોગરાના તેલને બદલે મહાકુષ્ઠ(ગલત્કુષ્ઠ) ઉપર વપરાય છે. માત્ર ૫ થી ૧૦ ટીપાં. ધીરે ધીરે ૩૦ થી ૬૦ ટીપાં સુધી વધારવાં. આ તેલ ભોજન કર્યા પછી ઘી અથવા માખણમાં મેળવીને આપવું. **ઉપયોગ—(૧) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠનાં બિયાં અને મગવેલીનાં બિયાં સમભાગે લઈ, સાધારણ કૂટી ભાંગરાના અંગરસમાં ૩ દિવસ ભીંજવી રાખવાં અને ચોથા દિવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો. એ નિત્ય સુખડના તેલમાં અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર ઊઠી આવેલા ફોલ્લા શમી જાય છે. ઔષધ ચોપડ્યા પછી એક પ્રહરે સ્નાન કરવું. **(૨) ખોડો, ખસ વગેરે ઉપર:**—કડવી કવઠનાં બિયાંનું તેલ અને મોગલી એરંડાનું તેલ એ બન્ને એકત્ર કરી તેમાં ગંધક, કપૂર, સિંદૂર અને લીંબુનો રસ નાખી ખરલ કરવો. આ ઔષધ લગાડવાથી જલદી ગુણ થાય છે અથવા નવું ખસ્ટેલ ચોપડવું કિંવા બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી ચોપડવાં.

+ પાકાં અને અતિ સડેલાં ગૂમડાંઓને ધોવા માટે આનું હિમ અતિહિતકારક છે. કડવાં તૂરિયાંના હિમથી વ્રણની જલદી શુદ્ધિ થાય છે અને તે રુઝાઈ જાય છે.

કડવા તૂરિયાંની નાની માત્રા ભૂખ લગાડે છે, દસ્ત સાફ લાવે છે અને ઉદરમાંના અવયવોની ક્રિયા સુધારે છે. મધ્યમ માત્રામાં જુલાબ લાગે છે અને પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે. મોટી માત્રામાં ઊલટી થાય છે અને પાણી જેવા દસ્ત લાગે છે. બીજના ગર્ભની ક્રિયા કફઘ્ન અને ગ્રાહી છે. હિમ કરવા માટે બીજરહિત ફળ ૨ તોલાને ૫૦ તોલા ઠંડા પાણીમાં ૧ કલાક ભીંજવી ગાળી લેવું. માત્રા ૧-૨ ઔંસ.

ફાંટ માટે ચેવના ૧ તોલા તાંતણાને ૫૦ તોલા ઊકળતા પાણીમાં નાખી અરધા કલાક પછી ગાળી લેવું. માત્રા ૧-૨ ઔંસ, દિવસમાં ૩ વાર લેવું.

હડકાયા કૂતરાનું ઝેર ન ચડવા માટે રોજ સવારે હિમ ૭ દિવસ સુધી અપાય છે. બાળકોની યકૃદ્વૃદ્ધિ પર હિમ અથવા ફાંટ અપાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(૩) નાનાં બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફોલ્લા થાય તે ઉપર :—કડવી કવાના તેલમાં કળીચૂનાની પરાશ (ઠરી ગયેલ ચૂના ઉપરનું નીતર્યું પાણી) નાખી સાંઠાથી હલાવતા રહેવું, એટલે કેટલીક વારે તે તેલ મીણ જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બેચાર વખત ચોપડવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ થશે. **(૪) મહાકુષ્ઠ ઉપર :**—કડવી કવાનું તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ ટીપાં ત્રણ મહિના સુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું; એટલે રોગનો નાશ થશે.

૭૮. **કડવી ગલકી**—સં૦ તિક્ત કોશાતકી. મ૦ કડુદોડકી, ગીલકી. હિં૦ ઝીમનીતોરઈ, કડવીતોરઈ. બં૦ ઝીંગા, તિન્પલાતા. ક૦ કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડાળીબળી તૈ૦ ચેદુબિર્કાયા ચેટી-બિરા. તા૦ પોપ્પીરકમ્. ઉ૦ તા૦ તુરીપેતલ્ખ. ઇં૦ બિટરલ્યુફા. લા૦ લ્યુફા અમેરા. (ગલકાં અને તૂરિયાં બંને એક જ જાતની બે ઉપજાત હોવાથી બીજી ભાષાઓનાં નામ સમાન છે.)

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે. ઉપયોગ—**(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર :**—કડવી ગલકીનાં મૂળનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ ઊતરે છે. **(૨) બરોળ અને સોજા ઉપર :**—કડવી ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી આપવો. આનો ઉપયોગ પણ કડવાં તૂરિયાં પ્રમાણે થાય છે.

૭૯. **કડવી દૂધી (તુંબડી)**—સં૦ કટુતુંબી, દુગ્ધિમા. મ૦ કડુ ભોંપાળાં. હિં૦ કડવી તોબી, તિતલૌકી. બં૦ તિતલાઉ. કહીસોરે. તા૦ કુરાઈ. તૈ૦ અલાબુક સરકાયા. તું૦ કદુતુરે. અ૦ કોપાચુર. ફા૦ કુકુતલ્ખ. અ૦ કલઉલમુર. ઇં૦ બિટર બોટલ ગુર્ડ. લા૦ લેજીનેરિયા વલગેરિસ.

જેવા દૂધીના વેલા હોય છે તેવા જ કડવી તુંબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દૂધી પ્રમાણે જ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે. આ ફળ ઘણાં જ કડવાં હોય છે. તરવાના કામમાં તુંબડીનો ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે. એમાંનાં કેટલાંક મોરલીની તુંબડી સરખાં હોય છે. તેનાં તુંબડાં કરે છે. કેટલાકના તંબૂરા કરે છે. એવો એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. **કડવી દૂધી**—રસ વખતે અને પાક વખતે તીખી, શીતલ, હૃદ્ય, કડવી ને વાંતિકારક છે; અને દમ, ઉધરરસની નાશક તથા શોધનકારક છે; તેમ જ વાયુ, સોજો, વ્રણ, વિષ, શળ, પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં**—પાકકાળે મધુર, મૂત્રશોધક અને પિત્તશામક છે. એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પણ છે. ઉપયોગ—**(૧) લાપોટિયા ઉપર :**—પાકેલી કડવી તુંબડીમાં ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું. તે પીવાથી ગડગૂમડાંનો નાશ થાય છે. **(૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર :**—કડવી દૂધીનાં મૂળ અથવા બિયાં પાણીમાં વાટીને પાવાં, એટલે ઊલટી થઈ સર્વ વિષ ઊતરે છે. **(૩) રતાંધળાપણું અથવા ફૂલ જવા માટે :**—કડવી દૂધી બાળી તેની રાખ મધમાં મેળવી આંખમાં આંજવી. **(૪) ગંડમાળ ઉપર :**—કડવી દૂધીનો રસ અને શિરસેલ (સરસવનું તેલ) એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવું. રસ બળી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય, એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમાં લેવું. **(૫) કમળા ઉપર :**—કડવી દૂધીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી આપવો. **(૬) યોનિસંકોચન માટે :**—કડવી દૂધીનાં બી અને લોધર એ પાણીમાં વાટી યોનિની અંદર લેપ કરવો. **(૭) કમળા ઉપર :**—કડવી દૂધીનાં બી પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું. કડવી દૂધીના ગુણ ઇંદ્રવરણા જેવાં છે; અંદરનો ગર્ભ બહુ જ કડવો, જોરદાર વામક અને ભેદક છે. ઉપયોગ—ઇંદ્રવરણા પ્રમાણે સૂકવેલા ગર્ભની ૧ થી ૨ રતી માત્રા સિંધાલૂણ, મધ અને છાશમાં અપાય છે.

૮૦. **કડુ**—સં૦ કટુટી. મ૦ હિં૦ કટકી. બં૦ કુટકી. ક૦ કેદાર કુટકી. તૈ૦ કટુકરોહિણી નલ્લકોલવર, કમાઉન. પ્રાં૦ કુરુવા. તા૦ મલા૦ કટુકરોહિણી. ફા૦ ખર્બક સિયાહ. અ૦ ખર્બક અસ્વદ, ખર્વ કે અસીયદ. ઇં૦ બ્લાકહલી બોરલીસ. લા૦ પિક્રોહિંઝા કુરોંઆ (કાળી જાત), હેલી-બોર નઈગ્રમ (કડુ ઝેરી જાત).

આ નાનું ઝાડ હિમાલય પર કાશ્મીરથી સિક્કીમ સુધીમાં ૧૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦ ફીટ ઊંચાઈ પર સર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાજુ લાચુંગમાં એની ઘણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. એમ ગામી સાહેબે તપાસ કરીને લખેલું છે. એ બહુવર્ષાયુ વનસ્પતિ છે. એનાં મૂળ નરમ અને કાષ્ઠમય અંશવાળાં છે. પાન લંબગોળ, પહોળાઈની અપેક્ષાએ વધારે લંબાઈવાળાં અને ડીટાં પાસે

સાંકડાં હોઈ છેડા તરફ પહોળાં અને સાધારણ ગોળ હોવા છતાં તેની કિનારી કાતરેલી હોય છે. એને ઘેરા નીલા રંગનાં ફૂલો ઘણાંજ લાગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ ઔષધમાં વાપરવામાં આવે છે. તેના ઉપર સફેદ અથવા લાલ રંગની ખાંચેદાર છાલ હોય છે. તેના ઉપર ઠેકઠેકાણે ખાંચા દેખાય છે. એ છાલ કાઢી નાખવાથી અંદરનો ભાગ કાળા રંગનો દેખાય છે. એ ઉપરથીજ મરાઠીમાં એને '**કાળી કુટકી**' કહે છે. કડુ બહુ જ કડવું લાગે છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં એને **કટુકા, તિક્તા** ઇત્યાદિ નામ આપેલાં છે. એના **કેદાર કટુકા** નામ પરથી એમ જણાય છે કે, હિમાલયમાં ગંગોત્રીની આસપાસ કેદાર પર્વત પર એ વનસ્પતિ વિશેષ થતી હશે. પહેલાં યુનાની હકીમો કાળા હેલીબોર અને કાળી કડુ એ એકજ માનતા હતા; પરંતુ રોયલ સાહેબે હિમાલય પર વનસ્પતિની શોધ કરી. તે 'કડુ' એ નામ એક જાતિના જેનશનને કહેતા હતા; તોપણ મસૂરીના વેપારી જે વનસ્પતિનાં મૂળ કડુ કહીને લાવીને સૂકવે છે. તે સ્કાફ્યુલેરાયના વર્ગમાંની હોઈને પિક્રોહિંઝા કુરોંઆ નામની વનસ્પતિ છે, એ માજી ફોર્બસ રોયલ સાહેબે નિશ્ચય કરેલ છે.

રાસાયનિક ઘટના:—કડુની ભૂકી કરીને તે ઇથરમાં પચન કરાવવી. પછી તે ગાળી તેમાંનું ઇથર બાષ્પરૂપે કાઢી નાખવું; એટલે વાસણમાં નીચે લાલમિશ્રિત કાળા રંગનું દ્રવ્ય રહી જાય છે. તેમાંથી થોડા વખત પછી સૂચીઆકાર સ્ફટિક બને છે; પણ જો તેમાં પાણી નાખે અથવા તે પદાર્થ ગરમ કરે તો સ્ફટિક તૈયાર થતો નથી. તેને પેઢોરિઝન નામ આપેલું છે.

કડુમાં જે દ્રવ્ય પૃથક્ કરવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—મીણ ૧·૦૬; કડવું દ્રવ્ય (પિક્રોહીંઝીન) ૧૪·૯૬; તે દ્રવ્યો પૃથક્ રહેવાથી થનાર (પોઈકિહેંઝેટીન) સીસાના રસથી જે પદાર્થોમાંના અમ્લ (ખાટા) ભાગ નીકળે છે તે (ઑર્ગેનિક ઍસિડ) ૩·૫૪; ધાન્યશર્કરા (ગ્લુકોઝ) ૧૧·૫૩; કથાર્ટિક ઍસિડ અથવા રેચક અમ્લ ૯·૨૩; દ્રવિત એમોનિયાથી જે દ્રવ્ય પીગળે છે તે ૭·૬૨; ગુંદ વિશેષ દ્રવ્ય ૧૪·૫૬; તંતુમય દ્રવ્ય ૨૪; ઓલાવના ૫·૭૩ અને રાખ ૩·૮૨.

ડૉક્ટર ડિમક સાહેબે કડુ સંબંધી પુષ્કળ અનુભવ લઈ છેવટે એમ લખેલું છે કે રેચનકાર્ય માટે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનું માપ અડધી રતી છે*) સુધી કડુની ભૂકી મધમાં કાલવી દિવસમાં બે વખત આપવી. ટાઢિયા તાવનો હપતો બંધ કરવાને વાળો, ધાણા અને કાળી દ્રાક્ષની સાથે ૪૦–૫૦ ગ્રેન કડુનો કાઢો કરીને આપવો. એનાથી ગુણ થયો નથી એમ જણાવનાર કોઈકજ રોગી અમને મળ્યો છે. કડુ સૂક્ષ્મરેચક છે. અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. ૬ માસા કડુનું ચૂર્ણ સાકર અને જીના પાણી સાથે આપવાથી હલકો જુલાબ થાય છે. કડુ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ અને કડવા લીમડાની છાલ ૬ માસાનો ૩૨ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે. નેપાળના માજી રેસિડન્સી સર્જન ડૉક્ટર **ગ્રિમ્લેટ** લખે છે કે, નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કડુ લાવી શીતજ્વર અને તેથી અથવા બીજાં કારણોથી થનારી બરોળ વગેરે રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે. આથી સારો ગુણ થાય છે. મદ્રાસના સર્જન ખાનબહાદુર મોહીઉદ્દીન શરીફ પોતાનો અનુભવ લખે છે કે, સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું શળ, આમાંશ અને હપતાના તાવ ઉપર કડુ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મદ્રાસના ડૉક્ટર સર્જન **મેજર ટોમ્સન** સાહેબ લખે છે કે, જળોદરમાં કડુનો અષ્ટમાંશ તો શું, પણ તેનાથી પણ કિંચિત્ જોરદાર કાઢો દિવસમાં ત્રણચાર વખત આપવાથી મૂત્ર દ્વારા ખૂબ પાણી નીકળી જઈ પેટ હલકું થઈ સોજો ઊતરે છે. આ પ્રયોગ તેમણે પોતેજ ઘણી વાર અજમાવેલો હતો. કડુ—શીતળ, તીખું, કડવું, અગ્નિદીપક, ભેદક, સારક અને રૂક્ષ છે; તથા રક્તરોગ, શીત-પિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરુચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોઢ, વિષમજ્વર, ઉરઃક્ષત, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૫ રતીથી ૧॥ માસા સુધી છે× **ઉપયોગ—(૧) કમળા**

* કલદાર રૂપિયો ૧૮૦ ગ્રેનનો છે અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ અને કેટલીક જગ્યાએ ૯૬ રતીનો ગણાય છે. તે હિસાબે લગભગ અડધી રતી કહેવાય.

× કડુ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને હાનિકર છે અને ગળાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ઉતાર ગાયનું ઘી છે.

ઉપર:—કડુનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો અથવા કડુનુ ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવુ (૨) એકાતરા વિષમજ્વર ઉપર:—કડુનો કાઢો લી ડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉધરસ અને દમ સહિત એ તરા તાવનો નાશ કરે છે (૩) હેડકી અને ઊલટી ઉપર:—કડુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૪) કફપિત્તજ્વર ઉપર:—કડુનુ ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઊના પાણી સાથે આપવુ +

૮૧. કડવંચી—સ૦ મહુઇચી, હિ૦ મ૦ કડવચી ષા૦ ઉચ્ઠે ગાછ, ક૦ કડુંચી, ફારસી, લા૦ મોમોર્ડિકા સિમ્બેલેરિયા

કડવચીના વેલા હોય છે એના પાદડા નાનકડા હોય છે કડવચીના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય છે જુવારના ખેતરોમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ વેલાના મૂળમા કાદો હોય છે વેલો સુકાઈ ગયા પછી પુન બીજા વર્ષે એના કાદાના અકુર ફૂટી તેનો વેલો થાય છે એ વેલા ઉપર બારીક અને સુકવેની દ્રાક્ષ જેવડા ફળો આવે છે એનો આકાર કાગ્લા જેવો હોય છે એ ફળનો રગ લીલો હોય છે એને 'કડવચા' કહે છે એ ફળમા બારીક બિયા હોય છે કડવચાની ભાજી થાય

+ કડુમા બે જાતિ છે એમાની કાળી જાતિનુ વર્ણન પટેલ્જીએ અહી કર્યું છે. એની માત્રા ૫ ૧૦ રતી કફપૌષ્ટિકરે નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબધકરૂપે ૨૦–૪૫ રતી સુગધી પદાર્થની સાથે, જુલાબ માટે સાકર અને ગરમ પાણી સાથે અપાય છે

કાળી કુટકી દીપન મૂત્રલ કફપૌષ્ટિક અને મોટી માત્રામા સરન (મળને સરકાવનારી) છે એટલા માટે હોજરીની વાતપીડા અપચન હેડકી અને આતરડાની નિબળતાને લીધે ઉત્પન્ન થતી કબજિયાત ઉપર અપાય છે આ ઝેરી નથી આ નિયતકાલિક જ્વરનાશક છે, પરતુ આ ધર્મ કિનાઇનના જેટલા ઉતકા દરજ્જાનો છે કડુમા દીપનપાચન ગુણ હોવાથી આમરસ વધાર છે આનુલોમિક ધર્મ હોવાથી દસ્ત સાફ લાવી આપે છે મૂત્ર ઉત્પાદીન આપવાથી હૃદયપૌષ્ટિક ક્રિયા ડિજિટેલિસ જેવી જણાવે છે અથવા હૃદયની વધેની ગતિને ઘટાડે છે અને બળ વધાર છે તથા રક્તાદબાવ વધારે છે નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબધક ગુણ આમા છે, પણ તે મોટા પ્રમાણમા આપવાથી મળે છે મોટા પ્રમાણમા આપવાથી કોઈ કોઈ વખતે વધારે જુલાબ લાગે છે ટાઢિયા તાવમા ઘણા માણસોને કબજિયાત હોય છે, ત્યારે આ સારુ કામ કરી આપે છે

હૃદરોદર અને જનશોથ પર ઝેરી કડુનો ઉપાય અતિ લાભદાયક છે દિવસમા ૩ વાર આપવો જોઈએ આનાથી પાણી જેવા દસ્ત લાગે છે હૃદયને શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ મળે છે તથા સચિત પાણી ઓછુ થાય છે ઝેરી કડુ ભૂરા રગનુ હોય છે એના અદરનો ભાગ ગોરો દેખાય છે એ અતિ નરમ છે મોટા કડુનો રગ ઘેરો ભૂરા હોય છે ટુકડા કાઈક વાકા વળેલા હોય છે કાઈક ગાઠવાળા અને પાનોના ચિહ્નવાળા હોય છે અને એક બાજુ જાડા અને બીજી બાજુ પાતળા હોય છે આ કડુ કઠણ સાધારણ વજનદાર અને અદર ઘેરા ભૂરા રગનુ હોય છે અને તોડવાથી અદરનો રગ ઘેરો જણાય છે સ્વાદ બહુ જ કડવો છે ઝેરી કડુની માત્રા ૫ થી ૧૦ રતી છે ઝેરી કડુની ક્રિયા ખાસ કરીને હૃદય પર થાય છે હૃદય પર કામ કરવાવાળી ઔષધિઓ ડિજિટેલિસ, જગની ડુગળી, કનેર પીળી કણેર અને ઝેરી કડુ છે ઝેરી કડુ આપવાથી હૃદયનુ બળ વધે છે એટલે હૃદયસ્પદન સ્પષ્ટ સભળાય છે નાડી એની જ રહે છે પણ જોરદાર બને છે કોઈ કોઈ વખતે મદ થાય છે હૃદયસકોચ થોડા સમયમા અને સારી રીતે થાય છે હૃદયનો વિશ્રાતિસમય વધી જાય છે, એટલે હૃદયને પોષક દ્રવ્યનુ શોષણ કરવુ અને આરામ કરવો એ ક્રિયા સારી થાય છે નાડી નિર્બળ બની હોય તો તે નિબળતા એ ક્રી થાય છે રક્તાભિસરણ સારુ થાય છે શરીરમા પાણી ભેગુ થયુ હોય તો તે ઘટી જાય છે પેશાબનુ પ્રમાણ વધી જાય છે એટલા માટે ઝેરી કડુનો ઉપયોગ જલોદરમા થાય છે એ સિવાય કડુ વિરેચક છે અને એ ગુણ રોગીઓ માટે હિતાવહ પણ છે એ કડુનો ઉપયોગ તાવમા હૃદયની શિથિલતા આવવા પર અને હૃદયના કપાટની નિબળતાને લીધે હૃદયમા ઉદર (જલસચય) થયેલ હોય જેને હૃદ્યોદર કહે છે તે ઉપર કરાય છે કડુને ઉકાળીને અપાય તોપણ ચાલી શકે છે

ઉપર કહેલ ગુણ ઓછી માત્રા આપવાથી મળે છે મોટી માત્રા આપવાથી કોઈ કોઈ વખત વત્સનાગ સમાન ક્રિયા અર્થાત્ ઉપરની ક્રિયાથી વિરુદ્ધ ક્રિયા કરે છે આ ઝેરી ઔષધ છે માત્રા વધવાથી ઊલટી અને દસ્ત લાગવા માડે છે તથાપિ વૈદ્યને ગભરાવા જેવુ જણાતુ નથી

તાવ અને વેદના જે જે રોગમા જણાય તે તે રોગમા કડુ અપાય છે રોગીઓનો સ્રાવ તીવ્ર સચિત શરીરના કોઈ પણ ભાગમા સોજો ઇત્યાદિ પર આ અપાય છે અશક્ત માણસોને આ ન આપવી જોઈએ

—સ્વામી કૃષ્ણાનદ

છે. એ ભાજી લોકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉગ્ર છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. **ક્ષુદ્ર કારેલી (કડવંચી)**—ઉગ્ર, તીખી, રુચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાતકોપન, કટુ, વૃષ્ય અને સારક છે. **એનાં ફળ :**—પિત્તકર તથા રુચિકર છે. એના કંદ અર્શ, મલરોગ, મલગ્રંથિ અને યોનિદોષ કરે છે, તેમ જ ગર્ભનો સ્રાવ કરે છે.

૮૨. **કણુઝી (કરંજ)**—સં૦ મ૦ કરંજ. હિં૦ કંજા, કટકરંજા. રા૦ કણુગજ–કણુગચ. બં૦ ડહર–કરંજ. ક૦ હુલગલી, હોંગે, કાનગ્યાનગિડા. તે૦ કંજ, કાનગુ. તા૦ પુંગામારં. મલા૦ પોન્નાં. ઇં૦ સ્મૂથ લિવ્ડ પોનગેમિયા. લા૦ પોનગેમિયા ગ્લેબ્રા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે. એની છાયા ઘણી ઠંડી હોઈ લોકોને ઘણી પ્રિય છે. છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે. તે બાળવાના કામમાં આવે છે.÷ **કરંજ :**—પાક વખતે તીખું, ભેદ્ય, ઉષ્ણ, રસકાળે કડવું અને તૂરું છે અને ઉદાવર્તવાયુ, યોનિદોષ, વાતગુલ્મ, અર્શ, વ્રણ, કંડૂ, કફ, વિષ, વિચર્ચિકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગ્દોષ, ઉદરરોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ :**—ઉષ્ણ તથા લઘુ છે અને મસ્તકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **એનું તેલ :**—વાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે તથા દીવો બાળવા માટે ઠંડું છે. એ ઉષ્ણ, ગૂમડાને ભરનાર અને નેત્રરોગ, વિચર્ચિકા, વાયુ, કુષ્ઠ, વ્રણ, કંડૂ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ અને અર્શરોગનું નાશક છે. એના લેપથી અનેક ત્વગ્દોષનો નાશ થાય છે. **ઉપયોગ :—(૧) ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર :**—કરંજની છાલ અને બી ઘસી તેનો લેપ કરવો; એટલે વિષ ઊતરે છે. **(૨) ખસ ઉપર :**—કરંજનું તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો; એટલે ખસ, કંડૂ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. **(૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર :**—ચોખાનાં ધોવરામણમાં કરંજનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૪) મોહરી એટલે હાથેપગે ખાલી ચડે છે તે ઉપર :**—કણુઝિયાના તેલમાં કડવા સૂરણનો ગર નાખી તે તેલ કઢાવવું અને ખાલી ચડેલા ભાગ પર ચોપડવું. **(૫) પિત્ત પાડવાને માટે :**—કણુઝીની છાલ ખાવાને આપવી અથવા છાલનો રસ આપવો. **(૬) વ્રણ સંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે :**—કણુઝી, કડવો લીમડો અને નગોડનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) નેત્રમાંનાં ફૂલ–માંસવૃદ્ધિ, છાયા ઇત્યાદિ ઉપર :**—કણુઝીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી ખાખરાનાં ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીકવાર પુટ દઈ બારીક ખરલ કરી દિવેટ જેવી લાંબી ગોળીઓ બાંધવી. તે ગોળી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે. **(૮) આધાશીશી ઉપર :**—કણુઝીનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડો ગોળ મેળવવો અને તેનું નસ્ય આપવું. **(૯) ખોડાને માટે :**—અરીઠાના પાલાએ ખોડો ધોઈ નાખવો અને કણુઝીનું તેલ, લીંબુનો રસ અને કડવી કોઠીનાં બિયાંનું તેલ એકત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવું. **(૧૦) ઉરુસ્તંભ ઉપર :**—કણુઝીનાં મૂળ અથવા છાલ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૧૧) ઊલટી ઉપર :**—કણુઝીનાં બી કિંચિત્ શેકી કકડા કરી વાર વાર ખાવાં.

૮૩. **કદંબ**—સં૦ હિં૦ અ૦ કદંબ, મ૦ કળંબ. તા૦ કદંબ. મલા૦ કદમ્પુ. તૈ૦ કદમચેટ્ટુ. લા૦ એન્થ્રોકેફેલસ કડંબ. ક૦ કડઉ, કડંવા, કડવાલમર. છાલની માત્રા ૫ થી ૧૦ રતી

કદંબનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને ગુંદર આવે છે. **કદંબ :**—તીખું, કડવું, તૂરું, ખારું, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુરુ, વિષ્ટંભકારક, રક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા વાયુનો નાશ કરે છે.× **ઉપયોગ :—નાનાં બાળકોને ગળું પડે છે તે ઉપર :—**

÷ કણુઝીનાં પાંદડાં ભેદી, પાકકાળે કડવાં, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તકર્તા અને હલકાં છે. તે કફવાત, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે. કરંજનાં બીજ, તેલ, છાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. માત્રા ૨ માસાની છે,

કરંજનાં બીજેનું તેલ ઉત્તમ કૃમિઘ્ન અને વ્રણરોપણ છે. દાદર, ખાજ, માથા પરનો ખોડો તથા અનેક ચામડીના રોગોમાં સારું કામ કરે છે.

× કદંબના અંકુર—તૂરા, શીતવીર્ય, અગ્નિદીપક, હલકા તથા અરુચિ, રક્તપિત્ત અને અતિસારને દૂર

ગણુ પડવાના લક્ષણો એવા થાય છે કે, બાળકને તાવ આવે છે, કાનની કિનાર અને નસકોરા ઘણા લવલવ થાય છે, ઉપરાઉપરી મળદ્વારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુસ્થાને ખાડો પડે છે. એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર ઉપાય —કદંબની છાલમા થોડુ ઠંડુ પાણી નાખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમા જીરુ અને ખડીસાકર નાખી પાવો તથા એ જ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ચોળવો એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનુ તેલ ચોપડવુ કદંબની છાલ પાણીમા ઘસી તેનુ સ્નાન પણ કરાવવુ (૨) **આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:**—કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમા અફીણ અને ફટકડી નાખી લીંબુના રસમા ખરલ કરીને ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવુ (૩) **મુખરોગ ઉપર:**—કદંબની છાલના કાઢાના કોગળા કરવા

૮૪. **કનક**—(ધોળુ ગોરાડુ, પેડાળુ) સં૦ ત્રિપર્ણી કંદ, પિંડાળુ મ૦ પેડાળુ કો૦ કનક, કણગી, કણગર, ચાયકાટ કનક, (બીજો) કાટે કનક, કાંટેકણગી હિં૦ પિંડાળુ, શકરકંદી ક૦ શિગેણસુ, બિળગેણસુ, વિ.જેહેડળ, મુળગેણસુ તૈ૦ પેડાલમુ તા૦ શિરૂવિળ્ળી તુ૦ તિપેકેરગ મલા૦ ચક્કગકિળનુ લે૦ ડાયોસ્કોરીઆ અક્યુલિયેટા (મીઠુ કનક) ડાયોસ્કોરિયા ગ્લોબોઝા (પેડાળુ)

કનક એ કંદ છે એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી વેલી ઝીણી હોઈ પાદડા ગોળ હોય છે તેના પાદડા નાના સરખા નાગરવેલના પાન જેવા હોય છે પાદડાને અણી હોય છે વેલને બટાટા પ્રમાણે જમીનમા કનકો આવે છે આ કંદ રતાળુ કરતા જાડો હોય છે અને લાબો પણ તેટલો જ હોય છે કનકને કોઈ મરાઠીમા 'કણગર' 'કણગી,' 'કાટે મણુના' પણ કહે છે કનકોને બાફીને અથવા શેકીને ખાય છે આ ફરાળમા ઉપયોગી છે 'કારંદ' અને 'કોણ' કરતા આ મીઠુ છે અને વાતુલ, બલકારક તથા પૌષ્ટિક છે કનક ત્રણ જાતના થાય છે મુસળ્યા, પેઝા અને અઝા **ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—કનક બાફી ઘી-સાકરમા સવારમા ખાવા આપવુ

૮૫. **કપાસ**—સં૦ કાર્પાસ ઉદ્યાન કાર્પાસ મ૦ દેવકાપસી કો૦ બાળકાપસી હિં૦ કપાસ, રક્તકપાસ ક૦ કેપુહત્તિ, તૈ૦ ઈરાપત્તિચેટુ, બોગ્લાપત્તિચેટુ લા૦ ગોસિપિયમ આર્બોરિયમ્ (નરમો), ગોસિપિયમ્ હર્બેસિયમ (કપાસ) રા૦ વણ

કપાસના બે પ્રકાર છે **કપાસ અને નરમો**. બાગમા કિંવા ઘેર વાવેલો તેને 'નરમો' અથવા 'હીરવણ' કપાસ કહે છે આ છોડ કેટલાક વર્ષો સુધી ટકે છે ખેતરમા વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણ' કે 'વણરાજ' (સં૦ અરણ્યકાર્પાસી મ૦ રાનકપાસી હિં૦ વનકપાસ ક૦ કાડહત્તિ તૈ૦ પતિચેટુ તા૦ પારૂત્તિ તુ૦ પાર્તિ મના૦ કારૂપારૂત્તિ ફા૦ અ૦ કુતન ઇં૦ કૉટન

કરનાર છે એના ફળ—રુચિકારક ભારે ઉષ્ણવીર્ય અને કફકારક છે પાકા ફળ—રુચિકર પિત્તકારક અને વાત નાશક છે કદંબના વૃક્ષ ગામની નજીક હોય છે પાદડા લાબા ગોળ અને મહુડાના જેવા હોય છે ફળ ગોળ લીંબુના જેવા ફૂલ ફળના ઉપર તથા સુગંધયુક્ત અને નાના હોય છે રાજકદંબ તથા નીપને સીમ્દંબ કહે છે કદંબની રાજકદંબ ધારાકદંબ, ધૂલીકદંબ ભૂમિકદંબ અને કદંબિકા નામે બીજી પણ જાતો છે

नीपो बृहद्गृहसमीपभुवि प्रभूतो लोकप्रसिद्धतरुराजकदम्बनामा ।
प्रावृर्मधूकतरुपत्रसमानपत्र स्त्वाढ्यम्लपक्कफल एव सुगन्धिपुष्प ॥

(૧) એ ખાટો, તૂરો મધુર શીતળ તથા વિષ, રુધિરવિકાર પિત્ત અને કફને દૂર કરે છે એનુ ફળ—મધુર શીતળ ભારે તથા પિત્ત અને રુધિરવિકારને દૂર કરે છે (૨) ધારાકદંબ—કડવો, વર્ણને ઉજ્જ્વળ કરનાર શીતળ, કસેલો તીખો વીર્યકારક તથા સોજો વિષ, પિત્ત કફ વ્રણ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે (૩) ધૂલીકદંબ કડવો તૂરો તીખો શીતળ વીર્યવર્ધક વ્રણને સુંદર કરનાર તથા વિષ સોજો વાયુ, પિત્ત કફ અને લોહીના વિકારનો નાશ કરનાર છે (૪) ભૂમિકદંબ એ ધૂલીકદંબના ગુણોવાળો હોવા ઉપરાંત કૃમિ અને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશક છે (૫) કદંબિકા મધુર શીતળ, તૂરી ભારે, મલસ્તંભક, ખારી રુક્ષ દૂધ વધારનાર, કફકારક અને વાતવર્ધક છે એના ફળ શીતળ તૂરા મધુર તથા પિત્ત અને રક્તવિકારના નાશક છે

પ્લેન્ટ. લા૦ ગોસિપિયમ ઇન્ડિકમ્) કહે છે. ખેતરમાં વાવેલા કપાસની ૧૧ જાતિ અને સેંકડો ઉપજાતિ છે. એ કપાસના છોડ વર્ષાયુ છે. એ બે–ત્રણ હાથ ઊંચા વધે છે. નરમાનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ-માથોડું ઊંચાં વધે છે. નરમાના પણ બેત્રણ પ્રકાર છે. તેમાંનો એક પ્રકાર ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં વધારે થાય છે. તેને ગોસિપિયમ્ નેગલેક્ટમ્ કહે છે. એકનાં બી કપાસ જેવાં જ હોય છે અને બીજાનાં બી લાંબા તથા કાળાં હોય છે. કપાસના છોડમાંથી રૂ ઉત્પન્ન થાય છે. રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે. રૂનાં વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. રૂનાં બિયાંનું (કપાસિયાનું) તેલ કાઢે છે. **કપાસ**—મધુર, શીતળ, સ્તન્યવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે; તથા કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, ભ્રમ, શ્રમ, ઊલટી અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. **કપાસનાં જીંડવાં**—મૂત્રવર્ધક, વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા અને કર્ણનાદનો નાશ કરે છે. **કપાસિયા**—સ્તન્યવર્ધક, ગુરુ, વૃષ્ય, કફકર અને સ્નિગ્ધ છે. **રૂ**—કિંચિત્ ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે. **ઉપયોગ :—(૧) ધૂપણી (સ્ત્રીઓના પ્રદરરોગ) ઉપર :—** કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી બે વખત આપવાં. **(૨) કોલેરા ઉપર :—**નરમાનાં કુમળાં જીંડવાં ખાવાં; એટલે બે–ત્રણ દિવસમાં કોલેરા તથા તાવ દૂર થાય છે. **(૩) સર્પદંશ ઉપર :—**નરમાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪–૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો, કિંવા પિચકારીથી દંશમાં નાખવો. **(૪) ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો ભેદ છે)રોગ ઉપર :—**કપાસનાં મૂળિયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. **(૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે :—** કપાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ એકત્ર કાંજીમાં વાટી આપવાં. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર :—**કપાસનાં મૂળ અને દૂધી, ઘઉંની કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) ઢેઢગરોળીના દંશ ઉપર :—**કપાસનાં પાંદડાં, વચ્છનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો; અથવા નરમાનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશસ્થાને લેપ કરવો, કિંવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. **(૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઊઠે છે તે ઉપર :—**નરમાના રસમાં કડવાં કારેલાં વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. **(૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટે :—**પાનડીનો અંગરસ કાઢી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી બારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી, એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. **(૧૦) વીંછીના દંશ ઉપર :—**કપાસનાં પાંદડાં અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં, તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઊતરે છે **(૧૧) અફીણ ઉપર ઉતાર :—**કપાસના બિયાંનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. **(૧૨) ઇંદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર :—** નરમાનાં બે–ત્રણ પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. **(૧૩) નાક અને મોંમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર :—**જૂના કપાસની ધૂણી નાકે સૂંઘવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાદડાંના રસમાં એક તોલો ખડીસાકર નાખી તે પીવું. **(૧૪) સ્ત્રીઓના નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર ન આવતો હોય તે ઉપર :—**કપાસિયાના તેલમાં એલચીદાણા, જીરું, હળદર, સિંધવ એકેક માસો લઈ ઝીણા કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી યોનિમાં રાખવી. **(૧૫) કમળાના રોગ ઉપર :—**નરમાનાં જીંડવાંનો રસ નાકે પીવો. **(૧૬) ધંતૂરાના વિષ ઉપર :—**કપાસનાં બિયાં અને ફૂલનો કાઢો આપવો. **(૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર :—**નરમાનાં તાજાં જીંડવાં વાટી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો; અથવા બાળકની માએ તે જીંડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોંમાં નાખવો. **(૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપર :—**કપાસિયાનું તેલ માથા ઉપર ૩ અથવા ૭ દિવસ ચોળવું. **(૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર :—**નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો. **(૨૦) આગંતુકજ્વર ઉપર :—**નરમાનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.×

× ડૉક્ટર દેસાઈના મત મુજબ ખેતરમાં વાવેલા કપાસનાં બી (કપાસિયા) ધાવણ વધારનાર, સ્નેહન,

૮૯. કપૂર :—સં૦ બં૦ કર્પૂર. મ૦ ફા૦ કાપૂર. હિં૦ ક૦ કપૂર. તૈ૦ કર્પૂમાર. ફા૦ કાફૂર. બ્રહ્મો૦ પારો પરાફૂ. અ૦ કાફૂરકેશોરી. ઇં૦ કેમ્ફર. લા૦ કેમ્ફોરા ઑફિસિનેરમ્.

જાપાન, સુમાત્રા, ફોર્મોસા, બોર્નિયો ઇત્યાદિ બેટોમાં કપૂરનાં ઝાડ થાય છે. યુરોપિયન ઉદ્‌ભિજ્જશાસ્ત્રવેત્તાઓએ વૃક્ષકૂલનો નિશ્ચય કરેલ છે. કપૂરનાં ઝાડ ૬૦ થી ૮૦ ફૂટ ઊંચાં હોય છે. પાન થોડાં લંબગોળ અને છેડા પાસે નોક હોય છે, જે જોવામાં ભાલા સરખી દેખાય છે. હાથ લગાડવાથી પાન સુંવાળું જણાય છે, તેમ જ પાન પર શિરા દેખાય છે. પાનની ઉપરની બાજુ લીલા રંગની હોય છે, તેમાં ઝાંખા પીળા રંગની ઝાંય મારે છે. નીચેની બાજુ નીલી ઝાંયવાળી લીલા રંગની હોય છે. પાનનું ડીંટડું લાંબુ હોય છે. શાખાની છાલ ઉપરથી ખડબચડી હોય છે, પણ અંદરનો ભાગ લીસો હોય છે. કપૂરના વૃક્ષ પર નાનાં ફૂલ આવે છે. પુષ્પની દાંડી લાંબી હોય છે. ફળ વટાણા સરખાં થાય છે. ઝાડના પ્રત્યેક ભાગમાં કપૂરની સુગંધી આવે છે.

ઈબ્ને ખોર્દાદ નામક એક મુસાફરે ઈસવી સનના નવમા સૈકાના આખરમાં લખેલા એક ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, (તે વખતે મલાવા બેટમાંથી ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં કપૂર જાય છે.) એ જ ગ્રંથમાં એણે લખ્યું છે કે, ફાનસૂર અથવા કાતસૂર નામના બેટમાં કપૂર ઘણું જ ઉત્પન્ન થાય છે. યૂલ સાહેબના કહેવા પ્રમાણે ફાનસૂર બેટને 'બેરામે' પણ કહે છે. એ સુમાત્રા બેટના પશ્ચિમ કિનારા પર એક નાનું શહેર છે. એ બેટના નામ પરથી ભીમસેની કપૂરને બરાસ કપૂર કહેવા લાગ્યા હશે. ભીમસેની કપૂરના ઝાડની શોધ અંગ્રેજ લોકમાં પહેલાં કોલબ્રુક સાહેબે કરેલી છે. આ ઝાડ ૮ વર્ષનું થયા પછી તેના ટુકડા કરે છે. તેની છાલની નીચે લાકડાંની સંધિમાં કપૂરના નાના નાના કણ મળે છે. વૈદકમાં કપૂરના પક્વ અને અપક્વ એમ બે ભેદ કહેલા છે. તેમાં ભીમસેની કપૂર અપક્વ અને બાકીની બીજી બધી જાત પક્વ સમજવી. જે ઝાડમાંથી તૈયાર મળે છે તે અપક્વ અને જે બાષ્પ વરાળની ક્રિયા કરીને ચંદની અર્ક પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે તે પક્વ. પક્વ કપૂરના કરતાં અપક્વ કપૂરમાં વધારે ગુણ રહેલો છે એક વૃક્ષમાં વધારેમાં વધારે ૪૪૦ તોલા ભીમસેની કપૂર નીકળે છે. અસલ ભીમસેની કપૂરની કિંમત વધારે હોય છે. જે ઝાડ વધારે મોટું અને જૂનું હોઈને સુકાવાની તૈયારી પર હોય છે, તેમાંથી નીકળનાર કપૂર સર્વોત્તમ હોય છે. કપૂર વૃક્ષમાંથી કાઢ્યા પછી તે પાણીથી ધોઈને સાફ કરે છે. બોર્નિયો બેટમાં જે ભીમસેની કપૂર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંનો મોટો ભાગ રાજાની મરણક્રિયા વખતે વપરાઈ જાય છે; બાકી રહેલ ચીન, જાપાન, સિયામ વગેરે દેશોમાં વ્યાપાર માટે મોકલવામાં આવે છે. બીજા કપૂર કરતાં ભીમસેની કપૂર

મૂત્રજનન, સારક, શ્લેષ્મનિઃસારક, બલ્ય અને જ્ઞાનતંતુ સંસ્થા માટે પૌષ્ટિક છે. કપાસ (સરુ) ઉપશોષક અને સંરક્ષક છે. ફૂલ ઉત્તેજક અને પ્રસન્નતા આપવાવાળાં છે. કોમળ પાન સ્નેહન અને મૂત્રજનન છે. મૂળની છાલ ગર્ભાશયને ઉત્તેજક, આર્તવજનક અને સ્નેહન છે. એ ગર્ભાશયને સારી રીતે સંકોચ કરાવી રક્તસ્રાવ બંધ કરાવે છે. મૂળની છાલની આ ક્રિયા એલોપેથિક ઔષધિ–અરગટના જેવી છે. મૂળની છાલ ૧૦ તોલા ૧૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળવી. ૫૦ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવું. માત્રા–ાા થી ૨ ઔંસ અરધા–અરધા કલાકે આપવી. સુવાવડીને આ ક્વાથ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારે ગર્ભસંકોચ થાય છે તથા લોહી બંધ થઈ જાય છે, તેમ જ ગર્ભાશય ઢીલું રહેવાથી થનારો ત્રાસ (તાવ, શૂળ વગેરે) દૂર થાય છે. ઓર પડવાની સાથે જ કાઢો આપવો જોઈએ. પૂર્ણ લાભ થવામાં અરધો કલાક લાગે છે. અરધા કલાકમાં ગર્ભાશય દડા જેવું દઢ ન થાય અને નાડી તેજ હોય તો કાઢો બીજી વાર આપવો. આપસંદ (ગુ૦ નોરવેલ), કીડામારી, સર્પગંધા, ગાંજો, પીપરીમૂળ, હિંગ, અજમો, તજ, હરમળ (ગુ૦ હરમેરો), તલ, ભાંગરૂ, બોડિયો કલાર અને વાળાથી ગર્ભાશયનો સંકોચ થાય છે ખરો; પરંતુ એ બધી દવાઓ કપાસના મૂળની છાલ જેવી રામબાણ નથી. અરગટના કરતાં આની ક્રિયા થોડા વધારે સમયમાં થાય છે. ચિત્રકથી આનો જ સંકોચ થાય છે, પણ તે દાહજનક છે. કપાસના મૂળની છાલ મોટા પ્રમાણમાં અપાય તો ગર્ભપાત કરાવે છે. પીડિતાર્તવ અને ટાઢથી થયેલ અનાર્તવમાં આના કાઢાથી લાભ થાય છે. ગર્ભાશયશૂળને મટાડવા માટે સ્ત્રીને મૂળના ક્વાથમાં બેસાડાય છે.

નરમામાં સ્નિગ્ધતા કપાસના કરતાં વધારે હોવાથી એનાં પાન અને મૂળનો ઉપયોગ લેપ કરવામાં વધારે થાય છે. જખમ ભરવા માટે નરમાનાં પાન અને સુગંધી પાનડી વાટી પોટીસ કરીને બંધાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કઠણ અને વજનમાં કાંઈક ભારે હોય છે, જેથી પાણીમાં નાખવાથી ડૂબી જાય છે. હવામાં ખુલ્લું રાખવાથી બીજા કપૂરની માફક ભીમસેની કપૂર જલદી ઊડી જતું નથી, તેમ જ પિગળાવેલું ભીમસેની કપૂર બીજા કપૂર કરતાં વધારે ઉષ્ણતાવાળું જણાય છે. ભીમસેની કપૂરમાં અતિ તીવ્ર સુગંધ હોય છે. જોવામાં સ્ફટિક પ્રમાણે સફેદ, ચમકદાર, સ્વચ્છ, પાતળા અને નાના ટુકડા હોય છે. ભીમસેની કપૂરના ઉપર સૂરોખારનો તેજાબ (નાઇટ્રિક ઍસિડ) નાખવાથી તે સાદા ચિનાઈ કપૂર સમાન થઈ જાય છે. વૈદક ગ્રંથમાં **કૃત્રિમ ભીમસેની કપૂર કરવાની કૃતિ આ પ્રમાણે લખેલી છે:—** કપૂર ૮ તોલા, એલચી બે તોલા, ચંદન, સમુદ્રફીણ, નિર્મળીનાં બીજ, રસવંતી, નાગરમોથ એ પાંચ વસ્તુ એકેક તોલો લઈ દૂધમાં વાટી તેનો ગોળો કરવો. તે એક વાસણમાં+ મૂકી તેના ઉપર તેની જ જોડીનું બીજું વાસણ મૂકી એ બન્નેની સંધિ કપડમાટીથી કરવી. પછી તે વાસણને એક નાના ચૂલા પર મૂકી નીચે અંગૂઠા જેટલી જાડી વાટવાળી ઘીની બત્તીનો તાપ એક પહોર આપવો. ઉપરના વાસણ ઉપર ભીનું કપડું રાખવું. એ કપડું સુકાય નહિ માટે વારંવાર થોડું થોડું પાણી છાંટતા જવું. આ પ્રમાણે કરવાથી દીવાની ઉષ્ણતાથી ઉપરના વાસણના તળિયામાં સ્ફટિક પ્રમાણે સ્વચ્છ, સફેદ અને ચકચકિત કપૂરના બારીક બારીક કણ ચોંટેલા દેખાય છે. વાસણ ઠંડું થયા પછી ખોલીને કપૂર કાઢી લેવું. આ કૃત્રિમ ભીમસેની કપૂરના ગુણ અને સુગંધ અસલ ભીમસેની કપૂરના સરખાં જ છે. ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, અસલ ભીમસેની કપૂરના પત્રી સાકર સમાન ટુકડા હોય છે અને કૃત્રિમ કપૂરના નાના નાના કણ હોય છે.

બીજા પ્રકારનું પત્રી કપૂર:—આ એક નાના ક્ષુપ(છોડ)ના પાનમાંથી નીકળે છે. આ છોડ ચીનમાં તેનાસરીમ પ્રાંત અને કુમોન પર્વત પર જોવામાં આવે છે. આ ક્ષુપને **બ્લ્યુમી બાલસ મીફેરા** નામ આપેલું છે. આ ક્ષુપમાંથી બ્રહ્મીલોક બાફીને કપૂર કાઢે છે. આ કપૂર ભીમસેની કપૂર કરતાં થોડું જડ (ભારે) હોય છે; પરંતુ હવામાં જલદી ઊડી જાય છે. આ કપૂરમાં ડમરા (મરવા) જેવી સુગંધ આવે છે. ચીનમાં આ કપૂરને **'નાગાઈ કપૂર'** કહે છે.

ત્રીજા પ્રકારનું ચિનાઈ કપૂર:—ઉપરની બન્ને જાતના કરતાં આ જાત સસ્તી છે. ઓછા ભાવથી એ વેચાય છે. આ ચિનાઈ કપૂરને પક્વ કપૂર કહે છે. સીનામોમ કેમ્ફોરા નામના ઝાડના લાકડાના કકડા કરીને જેમ ચંદનમાંથી તેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે તેમાંથી જાપાન દેશમાં કપૂર કાઢે છે.

કપૂર તૈયાર કરવાની ભઠ્ઠી ચીકણી માટીની હોય છે. ફોર્મોસા બેટમાં ટામસુઈ નદીની પૂર્વ તરફ પર્વતની તળેટીમાં ગરીબ માણસો કપૂર તૈયાર કરી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. કપૂર જેમ જેમ તૈયાર થતું જાય છે, તેમ તેમ ચિનાઈ વેપારી વેચાતું લઈને યુરોપિયન વેપારીને વેચી દે છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં બહારથી આવેલાં મોટાં મોટાં ઇમારતી લાકડાં ચીરતી વખતે કેટલાંકમાંથી કપૂર નીકળ્યું હતું. કપૂરમાં ઊડી જવાનો ગુણ છે તે ઉપરથી, કોઈ મનુષ્ય ભાગી જાય અથવા બગાબર અણીના વખતે પોતાના સ્નેહી-સંબંધીને છોડી જાય તેને પારસી ભાષામાં 'કપૂર થઈ જવું' કહે છે.

ઔષધિ સિવાય ચામડાં સાફ કરવામાં, દારૂગોળામાં, ફોટોગ્રાફી સંબંધી કેટલાંક મિશ્રણ તૈયાર કરવામાં પણ કપૂરની જરૂર પડે છે; પરંતુ કપૂરની ઉત્પત્તિ ઉપયોગના પ્રમાણમાં બહુ જ કમી થતી હોવાથી દિવસે દિવસે કપૂર મોંઘું થતું જાય છે ફોર્મોસા બેટમાં સર્વથી વધારે કપૂર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાંનો એકંદર વ્યાપાર ત્યાં રહેતા જાપાની માલિક અને એક અંગ્રેજી વ્યાપારી કંપનીના હાથમાં હોવાથી ભાવ વધારી આપે છે. એ અડચણ દૂર કરવા માટે અમેરિકામાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ કેટલાંક વર્ષોના સતત પરિશ્રમ પછી હમણાં કેટલાક પદાર્થોને રાસાયનિક સંયોગોમાંથી કૃત્રિમ કપૂર તૈયાર કરવાની યુક્તિ શોધી કાઢી છે. આ કૃત્રિમ કપૂરનો ગુણ અને

+ કાંસાની થાળી પર ગોળો રાખી ઉપર કાંસાનો વાડકો રાખી સંધિ-બંધ કરવાનો રિવાજ સાધારણ છે. ઉપરના ભીના કપડા પર પાણી છાંટવાને બદલે પાંચપાંચ મિનિટે પ્રાયઃ સર્વ કોઈ કપડું બદલી નાખે છે.

ઉપયોગ ખરા કપૂરના જેવો જ છે એમ ઉપરના રસાયનશાસ્ત્રીઓનું કથન છે. બીજું, આ કપૂર બહુ જ ઓછા ખર્ચમાં તૈયાર થાય છે એમ તેઓનું કહેવું છે. આ કપૂરના ઉદ્યોગધંધાની વૃદ્ધિ કરવા માટે અમેરિકામાં એક કંપનીની સ્થાપના થઈ છે. તે કંપનીએ ન્યૂયોર્કથી ૨૫ માઈલ દૂર પોર્ટ ચેસ્ટર નામના શહેરમાં એક મોટું કારખાનું શરૂ કરેલું છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૩ની સાલમાં ૭૫૩૦ હંડ્રવેટ કપૂર મુંબઈથી વિલાયત મોકલાવેલ છે. ૧૮૯૪-ની સાલમાં ચીન અને જાપાન વચ્ચે લડાઈ શરૂ થવાથી કપૂરના વેપારને ઘણો જ ધક્કો પહોંચ્યો. એ ઉપરથી સરકારે કપૂરના ઝાડના રોપ બહાર દેશાવરથી લાવીને લંકા(સિંહલદ્વીપ)માં લગાડેલા છે, એમ જણાય છે.

આ દેશમાં પણ કપૂર કોઈ કોઈ જગ્યાએ મળી આવે છે. પાંચ–દસ પ્રકારનાં ઝાડમાંથી કપૂર નીકળે છે. હિંદુસ્તાનમાં કેળની જાતિનું એક ઝાડ છે તેમાંથી કપૂર કાઢે છે. તે ઝાડને 'કપૂરકેળ' કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ જુદાજુદા દેશોમાં જુદીજુદી હોય છે. કપૂર એ સદરહુ ઝાડના ગર્ભમાંથી નીતરનારું જાડું અથવા પોતાની મેળે ઘટ્ટ થનાર નૈસર્ગિક (મૂળનું) તેલ છે. રાજનિઘંટુકારે (નરહરિ પંડિતે) ત્રણ પ્રકારનું કપૂર કહેલું છે:–**(૧) ભીમસેની બરાસ** (સં૦ પોતાસ, પાંસુ. હિં૦ બરાસકપૂર. ઈં૦ બોર્નિયો કેમ્ફર. લા૦ ડ્રાયો બોલાનોપ્સ એરોમેટિકા). **(૨) પત્રી કપૂર**:–(લે૦ બ્લ્યુમીઆ બાલસમીફેરા). **(૩) ચીની કપૂર**:–(સં૦.ચીનક, કૃત્રિમ, મા૦ સિનામોમમ્ કેમ્ફોરા). આ ત્રણે જાતનું કપૂર અદ્યાપિ પર્યંત બરોબર પ્રચલિત છે.× કપૂર—કડવું,

× ભીમસેની કપૂર પાણીમાં ડૂબી જાય છે. વાયુમાં જલદી ઊડતું નથી. કપૂર અને પાંદડીની મિશ્રિત સુગંધવાળું છે તેમ જ બીજી બે જાતોના કરતાં કઠણ છે.

ચિનાઈ પત્રી કપૂર (છોડવામાંથી નીકળેલું) પાણી પર તરે છે, ગરમ વાયુમાં જલદી ઊડી જાય છે. એક જ પ્રકારની સુવાસવાળું છે. નરમ હોવાથી જલદી ચૂરો થઈ જાય છે.

ચિનાઈ કપૂર પાણીમાં ડૂબી જાય છે. જલદી ઊડી જાય છે. મરવામિશ્રિત સુવાસ આવે છે. કઠણ છે.

ભીમસેની કપૂરનાં ઝાડ ૧૫૦ ફૂટ ઊંચાં અને ૩૫ ફૂટના ઘેરાવાનાં હોય છે. એક ઝાડમાંથી લગભગ ૪૪૦ તોલા કપૂર મળી આવે છે. બીજી જાતનાં કપૂરોને ઉકાળીને તૈયાર કરવામાં આવે છે; પણ ભીમસેની કપૂર નૈસર્ગિક બનેલું છે.

રાસાયનિક પૃથક્કરણ ત્રણે કપૂરોનું લગભગ સમાન છે, પણ ગુણની દૃષ્ટિએ ભીમસેની કપૂરમાં કાંઈક વધારે અંતર પડી જાય છે. ભીમસેની કપૂર ઓછું દાહજનક અને મસ્તિષ્ક પર શામક અસર બતાવે છે, તેમ જ ચિનાઈ કપૂરના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં સહન થઈ શકે છે. ભીમસેની કપૂર અને ચિનાઈ પત્રી કપૂરથી પ્રકાશનાં કિરણ જમણી તરફ અને ચિનાઈ કપૂરથી કિરણ ડાબી બાજુમાં જાય છે.

નવ્ય મતમાં કપૂર મસ્તક અને સુષુમ્ણાને ઉત્તેજક, હૃદયોત્તેજક, ધમનીસંકોચક, આક્ષેપહર, વાતહર, દીપન, દુર્ગંધનાશક, રક્તમાં શ્વેતાણુ વધારનાર, કફઘ્ન, કાસહર, શ્વાસનાશક, જ્વરઘ્ન, સ્વેદજનક, દાહશામક, કામોત્તેજનાશામક અને ધાવણનો નાશ કરનાર ગણાય છે. કપૂરની જનનેંદ્રિય પર ક્રિયા પ્રકૃતિ અને પ્રમાણભેદથી કોઈને ઉત્તેજના અને કોઈને શામકતા બતાવે છે. પ્રમાણ બહુ જ વધી જાય તો ઊલટી થઈ જાય છે. ઊલટી ન થાય તો માદક ક્રિયા દર્શાવે છે. માથામાં ભારેપણું, ચક્કર આવવાં, પ્રલાપ, આક્ષેપ, બેહોશી અને મૂર્છા ઇત્યાદિ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી સ્થિતિમાં શરીર શીતળ અને નાડીનું સ્પંદન ઓછું થઈ જાય છે.

કપૂર નાની માત્રામાં પ્રતિફલિત ક્રિયા દ્વારા હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે. ધમનીઓ પણ વેગપૂર્વક લોહીનું વહન કરવા માંડે છે, જેથી રક્તદબાવ (બ્લડપ્રેશર) વધી જાય છે; પણ કપૂરનો શિરાઓમાં પ્રવેશ થયા પછી હૃદયને મંદ બનાવી આપે છે.

સામાન્ય રીતે કપૂર નાની માત્રામાં કામોત્તેજક અને મોટા પ્રમાણમાં કામશામક છે. કપૂર વૃક્કોમાં જવા પછી રૂપાંતરિત થઈ જાય છે, એટલે પેશાબની સાથે બહાર નીકળતી વખતે કોઈક વેદના થાય છે.

કપૂર શ્વાસકેંદ્ર પર ઉત્તેજના પહોંચાડે છે, જેથી શ્વાસક્રિયા શાંત, સબળ અને ગંભીર બને છે. નિશ્વાસમાં કપૂર રૂપાંતર થયા વિના બહાર નીકળે છે; જેથી કફ પાતળો અને શિથિલ થઈને સરળતાપૂર્વક બહાર નીકળી જાય છે.

સૂચના—કપૂર ધાવણને ઓછું કરે છે અથવા સુકાવી દે છે, માટે નાના બાળકની માતાને આપવું નહિ. જ્વરરોગમાં રક્તદબાવ અધિક ન હોય, શક્તિપાત, માનસિક અસ્થિરતા, નિદ્રાનાશ અને મંદમંદ પ્રલાપ

તીખું, કાંઈક ઠંડું, કંઠદોષનાશક અને કૃમિનાશક છે. નેત્રવિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, મૂત્રાઘાતમાં ઇંદ્રિયમાં નાખવા માટે તેમ જ જ્વરાતિસારમાં હિંગળો, અફીણ ઇત્યાદિ પિત્તવિસર્જન અને દાહશામક પદાર્થો સાથે કપૂરનું મિશ્રણ લખેલું છે. રાજનિઘંટકારે વાતરોગ, દાંત હાલવા, દાંતોની અશક્તિ ઇત્યાદિ રોગો ઉપર કપૂરતેલનો ઉપયોગ બતાવેલ છે. એ કપૂરતેલ ભીમસેની કપૂરના ઝાડને ચીરવા માંડતાં તેમાંથી જે કપૂરનો પાતળો રસ નીકળે છે તે અથવા બીજી રીત પ્રમાણે કરેલો જ ઉપયોગી છે. હૃદયનો કંપ, અપસ્માર, કલાયખંજ, શુક્ર (રેત) નાશ અથવા ઊંઘમાં એકાએક વીર્યપાત થવો એ વિકારો ઉપર કપૂર સારો ગુણ કરે છે: પણ તે થોડા પ્રમાણમાં આપવું જોઈએ, ઓછા પ્રમાણમાં એટલે તેની માત્રા ૦ા રતીથી એક રતીની છે, મધ્યમ પ્રમાણ ૧ થી ૫ રતી સુધી આપવાથી આહ્લાદ અને શાંતિ મળે છે. દમ, જૂનો સંધિવા અને યોનિશૂળમાં ૨–૩ રતી પ્રમાણે આપવું. વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી હૃદયમાં કંપ થઈ થાક ઉત્પન્ન થાય છે. કપૂર ખાવા આપવું હોય તો એક તૃતીયાંશ વજનનો સાબુ કપૂર સાથે ખરલ કરી તેની જરૂરત હોય તેટલી ગોળીઓ બાંધી તે દિવસમાં બે–ત્રણ વખત આપવી એમ કેટલાકનો મત છે. હકીમ લોકો કપૂરને ઠંડું તથા મસ્તક અને હૃદયને ઉત્તેજક માને છે. આર્યવૈદકમાં ભીમસેની કપૂર કામોત્તેજક અને વીર્યસ્તંભક માનેલ છે; પરંતુ યુનાની હકીમોનો મત એથી ઊલટો છે, તેમ જ વૈદકમાં ભીમસેની કપૂરને આંખ માટે ઘણું જ હિતકારક વર્ણવ્યું છે; પણ હકીમ લોક આંખોમાં નાખવાનો નિષેધ કરે છે. વૈદક ગ્રંથમાં વીર્યસ્તંભક અને આંખોના ઔષધમાં ભીમસેની કપૂરનો ઉપયોગ બતાવેલ છે તથા તેનો ગુણ પણ અનુભવમાં આવે છે. ઉપર બતાવેલ કપૂરના ઘણાક ગુણો ડૉક્ટરની પણ સંમતિવાળા છે. કપૂરની ઘણીક વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થયાના દાખલા મળી આવવાનું એક અમેરિકન ડૉક્ટરે વર્ણન કરેલું છે.*

હોય તો કપૂર અતિ લાભદાયક છે. કપૂર અને હિંગને સમભાગ મેળવી મધમાં ૩–૩ રતીની ગોળીઓ બનાવી ૩–૩ કલાકે એક એક ગોળી આદાના રસની સાથે અથવા ૨–૪ તોલા દૂધની સાથે આપી શકાય છે. જ્વરરોગમાં પસીનો લાવવા માટે અને ગરમી ઓછી કરાવવા માટે કપૂર બહુ જ ઉપયોગી છે. શીતળા, ઓરી, અંધિજ્વર, મોતીઝરા (૨૧ દિવસનો મુદતી તાવ ટાઇફૉઇડ), શોથજ્વર અને રતવા પર કપૂર અતિ હિતકારી છે.

વિષૂચિકા(કૉલેરા)ની ઔષધિઓમાં કપૂર અત્યુત્તમ ઔષધિ છે. કપૂરથી ઊલટી, દસ્ત, હાથપગમાં ગોટલા ચડવા, એ બધાં લક્ષણો દૂર થઈ જાય છે. પેશાબ સાફ આવી જાય છે અને નાડી સ્વસ્થ બને છે, પણ કપૂરનો ઉપયોગ રોગ પ્રારંભ થયા પછી તરત કરવો જોઈએ.

સુવાવડ થયા પછી કોઈ કોઈ સ્રીને શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે, એના પર કપૂર મહાઉપકારક છે. ૫ રતી કપૂર અને ૦ા રતી અફીણ મેળવીને આપવાથી શૂળનું શમન થઈ જાય છે.

વીર્યસ્રાવ વિકારમાં કપૂરના જેવી ઉપયોગી ઔષધિ બહુ જ કમ છે. શુક્રમેહ, પેશાબમાં વીર્યનું જવું, સ્વપ્નમાં શુક્રપાત, એ વિકારો ઉપર કપૂર ૨–૨ રતી રાતે દૂધની સાથે આપવું જોઈએ. જો કપૂરની સાથે ખુરાસાની અજમો ૪–૬ રતી અપાય, તો લાભ જલદી પહોંચે છે.

પરમિયામાં શિશ્ન દૃઢ થઈ જાય છે ત્યારે દરદ બહુ થાય છે. એ પર કપૂર ૨–૨ રતી અને ૦ા રતી અફીણ મેળવીને અપાય છે. શિશ્ન અને સીવની પર કપૂરના તેલની માલિશ કરવી જોઈએ. અથવા ૧–૨ માસા કપૂરની પોટીશ બાંધવી જોઈએ.

માસિક ધર્મમાં સ્રીઓને અતિ દરદ થતું હોય તો ૨–૪ રતી કપૂર દિવસમાં ૨ વાર આપવું જોઈએ. જરૂર હોય તો બીજી વખત ૨ કલાક પછી પણ આપી શકાય છે. આ ઉપરાંત કેડ પર કપૂરના તેલની માલિશ અને ગુદામાં પિચકારી આપવાથી વેદના તુરત નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

જીર્ણ આમવાતમાં કપૂર ૨–૪ રતી અને અફીણ ૦ા રતી મેળવી ૪ માસા સૂંઠના ફાંટની સાથે આપવાથી નિદ્રા આવી જાય છે, દરદ દૂર થાય છે તથા પરસેવો આવીને દોષ બળી જાય છે. સાંધાઓમાં વેદના હોય ત્યાં કપૂરના તેલની માલિશ કરવી જોઈએ.

સ્રીઓને સોમ થવાથી વારંવાર પેશાબ વધારે પ્રમાણમાં થયા કરે છે, જેથી શરીર ધીરે ધીરે નિસ્તેજ અને નિર્બળ બની જાય છે. એના ઉપર કપૂરનું સેવન હિતકર છે.

પ્રમાણ—૨ થી ૫ ગ્રેન (૧ થી ૨ા રતી) સામાન્ય રીતે અપાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

* મુસલમાની ગ્રંથકારો કપૂરને ઠંડું અને ભેજ તથા હૃદયને જાગ્રત કરનાર માને છે. વળી અનેક પ્રકારના

કપૂર વસ્ત્રમા અને પુસ્તકમા રાખવાથી તેને ઊધઈ લાગતી નથી કપૂર ઉઘાડુ રાખવાથી ઊડી જાય છે, માટે તેને ડબામા ભરી રાખવુ જોઈએ અને તેની સાથે કાળા મરી (તીખા) રાખવા જોઈએ 'કપૂર સર્વ તાવ ઉપર ચાલે છે' એવો એક અગ્રેજ વૈદ્યનો મત છે કપૂરના પાણીમા ઝાડના બી પલાળી રાખવાથી કલાક દિવસે બહાર કાઢીએ તો તે જમીનમા ઘાસના બરાબર ઊગી નીકળે છે **કપૂર સાધારણ:**—મધુર, કડવુ, શીતળ સુગધયુક્ત, લઘુ, નેત્ર લેખન, વૃષ્ય, તીક્ષ્ણ, પ્રીતિકારક, મૃદુ અને મદકર છે તથા કફ, દાહ, તૃષા રક્તપિત્ત, કંઠરોગ નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, મુખની વિરસતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને મળના ગધનો નાશ કરે છે એ તાજુ હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કટુ ઉષ્ણ અને દાહકર છે તથા જૂનુ થયુ હોય તો દાહ અને શોષનો નાશ કરે છે તે સ્વચ્છ કરવાથી ગુણવાળુ બને છે **ભીમસેની કપૂર:**—મીઠુ, શીતળ, વૃષ્ય, કટુ અને તીખુ છે તથા તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે× **ઉપયોગ: (૧) જ્વરાતિસાર ઉપર કપૂરરસ:**—કપૂર,

---

રોગોમા વાપરવાની ભલામણ કરે છે પરતુ નેત્રરોગમા વાપરવા ના કહે છે

હનેલના બી કપૂરની મોટા પ્રમાણવાળી માત્રાને હજમ કરી શકે છે એથી તેના હમેશની ખાતરી કરી શકાય છે એક ગ્રંથમા લખેલ છે કે, હનેલની પરીક્ષા કરવાને એક તોલ દૂધમા ૪ ગ્રામ કપૂર આપવુ કોલેરાના દરદીને ખાડ સાથે કપૂર આપવાની એક સહેલાણી સત આજ્ઞા કરે છે કપૂર એ શરીરમાના અને મગજમાના જીવોનો નાશ કરે છે એમ અનેક મનોરોગોમા અનેક જણને સાબિતી મળી છે

કપૂરની શાતિ કરનાર ઔષધિયો કસ્તૂરી અને કેસર છે, નાતિનિતિ સફેદ ચદન અને વશલોચન છે

× વિલાયતી ઔષધિનો ઉપયોગ કરનારાઓ કપૂરના અર્કનો વધારે ઉપયોગ કરે છે કપૂરનો અર્ક કોલેરાના દરદમા ઘણુ જ સારુ કામ કરે છે, તેમજ અતિસાર રક્તાતિસાર વમન મરડો વગેરેને દૂર કરે છે દાત અથવા દાઢમા દરદ હોય તો કપૂરના અર્કના રૂનુ પૂમડુ બીજવી દાત અથવા દાઢની નીચે રાખી મો નીચુ રાખવાથી દાતની લાય ૨ પીડા દૂર થાય છે, તેમજ કોઈ ઝેરીલુ જતુ કરડે તેના ડખ ઉપર ૨-૩ વખત ફૂરો અર્ક લગાડવાથી ખિલકુલ આરામ થાય છે કપૂરનો અર્ક બનાવવાની રીત નીચે મુજબ છે

રેક્ટિફાઈડ સ્પિરિટ	૯૦ ડિગ્રી	૨૪ ઔંસ
કપૂર		૮ ઔંસ
ઓઈલ મેથા (પિપરમીટનુ તેલ)		૮ ઔંસ

પ્રથમ કપૂરના નાના નાના કકડા કરવા અને ખાડી મૂકી રાખવા પછી બે શીશીઓના ૧૨ ૧૨ ઔંસ સ્પિરિટ નાખી અને અર્ધું કપૂર નાખી હલાવવુ જ્યારે કપૂર ગળી એકરસ થઈ જાય ત્યારે પિપરમીટનુ તેલ બે ઔંસ મેળવવુ સારી રીતે મળી ગયા પછી બન્ને શીશીઓમાની દવા મેળવી દવી શીશીમા અર્ધું અર્ધું મેળવવાનુ કારણ એ છે કે કપૂર નાખી આ રીતે હલાવીને કપૂર મેળવી શકાય

કોલેરામા રોગ શરૂ થતા જ ૫ થી ૧૦ ટીપા ખાડની સાથ અર્ધા અર્ધા કલાક પછી આરામ મળમા આવે ત્યા સુધી આપતા રહેવુ અતિસારમા ૫ થી ૧૦ ટીપા ખાડની સાથ દિવસમા ત્રણ વખત આપવા નાના બાળકને ૨ થી ૩ ટીપાના પ્રમાણમા આ અર્ક આપવો અર્ક કપૂર લગીને આપ્યા પછી એક છ મા થોડુ અર્ધા કલાક સુધી પાણી પીવા આપવુ નહિ

આ ઉપરાત અનેક રોગો દૂર કરનારી કપૂરની એક બીજી બનાવટ નીચે મુજબ અમૃતધારા નામથી અનેક દવા વેચનારાઓ તૈયાર કરીને વેચે છે જેમા નીચે મુજબ વસ્તુઓ છે —

કપૂર	૧ ઔંસ	(૨૫ તોલા)
પિપરમીટના ફૂલ	૧	
અજમાના ફૂલ	૧	

આ ત્રણે વસ્તુ ભેગી કરવાથી પાણી થઈ જશે આ દવાના ૫ ટીપા ખાડની સાથે આપવાથી અતિસાર તથા વમન બધ થઈ જાય છે કોલેરામા અર્ધા-અર્ધા કલાકે રાહત થતા સુધી આપતા રહેવુ મદાગ્નિ માટે તથા પેટમા થતા દરદ માટે ૩ ટીપા દિવસમા ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવા શરીર પર આવતી ખાજ માટે ૩ ટીપા પાણી સાથે પીવા આપવા તથા શરીર તેલના ચકામા તેનમા તેલથી માલિશ કરવા માટે આ ઔષધિ આપવી વળી ઝેરવાળા જતુના ડખ ઉપર લગાડવાથી આરામ થાય છે માથાના દરદમા કપાળે ચોપડવાથી દર્દ મટી જાય છે દાતના દર્દમા રૂનુ પૂમડુ બીજવી દુખતા દાત અથવા દાઢ નીચે રાખવાથી તુરત આરામ થાય છે સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ મરડો રક્તાતિસાર, રક્તવિકાર ત્વચાના રોગ, શીતાંગ વગેરેની રગની તથા ધનુર્વાત, વાયુના રોગ શ્વાસ કાસ, અગ્નિમાદ્યાદિ અનેક રોગોમા

શુદ્ધ હિંગળાક, અફીણ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ અને જાયફળ, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેની આદાના રસના, રતી (ચણોઠી) જેવડી ગોળીઓ કરી તે આપવી આથી તાવ સહિત ઝાડો, એકલો ઝાડો, છયે પ્રકારની સંગ્રહણી અને રક્તાતિસાર એ વિકાર શાંત થાય છે (૨) **વીંછીના વિષ ઉપર:—** પાનમાં ચિચૂડા જેટલું કપૂર નાખી ખાવું (૩) **જનાવરના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે:—** ક્ષતમાં કપૂર ભરવું (૪) **ખરજવાના રોગ ઉપર:—**કપૂર તોલા ૧, ધાગ્રો કાથો તોલો ૧ અને સિંદૂર અડધો તોલો એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ઘી દશ તોલા નાખવું તેને હાથે મર્દન કરી ૧૨૧ વખત પાણીથી ધોવું આ મલમ જખમ, ગરમીના ચાંદા, ખોડો, બાંબલા, સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે, તેમ જ ખરજવાને મટાડે છે (૫) **વછનાગના વિષ ઉપર:—**કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું (૬) **પાપણ ખરેલ હોય તો:—**કપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૭) **ગરમીના ચાંદા ઉપર:—**કપૂરનો બળી ગ્હેનો રોગ ભાગ ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવો (૮) **ખાટી ઉપર:—**કપૂરનું તેલ* ખાલી ચઢે તે જગ્યાએ ચોળવું (૯) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:—**બાળકને ગોળમાં કિંચિત્ કપૂર નાખી આપવું (૧૦) **દાંત દુખે છે તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે:—**કપૂર દાઢ નીચે રાખવું (૧૧) **આંખોમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો:—**કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે (૧૨) **મૂત્રાઘાત ઉપર:—**કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દિવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે (૧૩) **દુખવા આવેલ ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલ:—**કપૂર ખલમાં નાખી બારીક થાય ત્યાં સુધી ઘૂંટવું અને ચોગણું તેલ નાખી પુનઃ ઘૂંટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે આ તૈયાર થયેલું કપૂરનું તેલ ચોપડી થોડી વાર મસળવું (૧૪) **વાળા ઉપર:—**કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું

૮૭. **કપૂરીમધુરી**—સં૦ સ્પૃક્કા મ૦ કપરીમધુરી, કપૂરીવલ્લી, પિંડકા, ગણોના હિં૦ અસવરગ, લંકાપુરી, અમ્બર કપૂરી બ૦ સ્પૃક્કા શાક, ગંધપિંડી પિંડિ શાક લા૦ એરુઆ લેનેટા (ગોરખગાંજો), એનિસોમેલસ મલબારીકા (મખમની ચોધારો)

આ છોડ સુમારે એક હાથ ઊંચો વધે છે એના પાંદડા તુલસીના પાંદડા પ્રમાણે અને ધોળાશ ઉપર હોય છે એને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માંજર) આવે છે આ છોડ **પૂના** અને **નાશિક** જિલ્લામાં ઝાડોના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે **કપૂરીમધુરી**×–તીખી, કડવી, તૂરી સ્વાદુ, શીતળ,

---

યોગ્ય અનુપ નથી ફાયદા મટ છે

ઉપરની ત્રણ વસ્તુની સાથે કોઈએ ટિંક્ચર મરીમમ્ (ફુદીનાનો અર્ક) તથા ટિંક્ચર લવંડર કમ્પાઉંડ (લવંડરનો અર્ક) અર્ધો ઔંસ મેળવેલ છે કોઈએ એંઈલ સીનામોમ (તજનું તેલ) ૦॥ ઔંસ તથા નવસારના ફૂલ ૦। ઔંસ મેળવેલા છે કોઈએ ઇનાયચીનું તેલ ૦। ઔંસ તથા તજનું તેલ મેળવેલ છે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ મેળવ્યા વિના અનેક રોગીઓને જુદા જુદા દર્દોમાં અનેક વખત ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુમાંથી તૈયાર થયેલી ઔષધિ આપી છે જેથી ઘણાઓના રોગ દૂર થયા છે બીજી વસ્તુ મેળવીને પણ ઉપયોગ કરેલા છે

'અમૃતબિંદુ', 'અમૃતધારા', 'જીવનધારા' 'જીવનરક્ષક', 'પ્રાણરક્ષક', 'જીવનબિંદુ', 'સર્વવ્યાધિનાશક રસ' ઇત્યાદિ અનેક નામથી આ ઔષધિ વેચાય છે ખરો ફાયદો ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુઓનો જ છે સહેલાઈથી કોઈ પણ બનાવી શકે છે ત્રણ વસ્તુ મેળવ્યા પછી બે કલાકની અંદર જ પાણી તૈયાર થઈ જાય છે કપૂરનો અર્ક તેમ જ આ ઔષધિ ખુલ્લી શીશીમાંથી ધીરે ધીરે ઊડી જાય છે, માટે સારા બૂચવાળી સાફ કાચની શીશીમાં ભરી રાખવી

* ગરમ કરેલું તલનું તેલ મેળવવાનો સાધારણ રિવાજ છે કપૂર ઠંડા તેલમાં બરાબર ભળતું નથી

× કપૂરીમધુરીના છોડ઼ા થાય છે, તેનાથી શીશા સાફ થાય છે એ બે પ્રકારની થાય છે એકના પાંદડામાંથી કપૂરની વાસ આવે છે અને બીજામાંથી આવતી નથી

(૧) સં૦ સ્પૃક્કા ગુ૦ મખમની ચોધારો કપૂરીમધુરી લે૦ એનસોમેનસ મલબારીકા આ જાતિ ઉત્તમ સ્વેદક શીતશામક અને ઉત્તેજક છે સ્વરસ ૦॥ થી ૧ તોલા સુધી આ તીવ્ર ઔષધિ છે માત્રા ઓછી લેવી જોઈએ અપચન અને ઉદરપીડા પર પેટે લગાડાય છે બાળકોને દાંત આવતી વખતે આ દવા સારી રીતે

વૃષ્ય અને સુગંધી છે તથા ઉધરસ, તૃષા, મેહ, કફ, ત્રિદોષ, કુષ્ઠ, વિષદોષ, જ્વર કફ, સ્વેદદાહ, રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શૂળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) પરમેહ ઉપર:—કપૂરીમધુરીના પાલાનો અંગરસ ૭ દિવસ આપવો (૨) મધુરા અને વિષમજ્વર ઉપર —કપૂરીમધુરીના પાલાનો રસ કાઢી આપવો

૮૮. કપૂરકાચલી—મ૦ શઠી, પલાશી હિં૦ ગંધપલાશી, કપૂરભેદ, કપૂરકચરી બ૦ શટી, વનઆદા, ગંધશઠી ક૦ ગંધશટી તૈ૦ કિચલિરાગડ્ડલ અ૦ જરવાદ મ૦ કપૂરકાચરી, પળશી લા૦ હેડિચિયમ્ સ્પાઈક્ટમ્

કપૂરકાચલી નાગરદેશમા પ્રસિદ્ધ છે એના વેલા થાય છે આ વેલાના પાદડા ખાખગના પાદડા જેવા હોય છે એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે આ વેલાની જાડાઈ પગના અંગૂઠા જેટલી હોય છે. એને વચ્ચોવચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમા ઉપયોગ કરે છે આ દોરો મજબૂત હોય છે કપૂરકાચલી:—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તૂરી, શીતવીર્ય, લઘુ કિંચિત પિત્તકર અને કાસ, જ્વર, શૂળ, હેડકી, ગુલ્મ, રક્તરોગ વાયુ, ત્રિદોષ, અરુચિ, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઊનટી અને સિધ્મરોગનો નાશ કરે છે વળી એ મધુર, ખાટી, પિત્તકોપ કરનારી અને મુખદોષ તથા અરુચિનો નાશ કરનારી છે એની માત્રા ૬ રતીની છે સર્વ પ્રકારની ઊલટી ઉપર:—કપૂરકાચલીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ખરલમા નાખી પાણી સાથે બરાબર ઘૂટી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી છાંયામા સુકાવી લેવી મોટા માણસને ૩ થી ૬ ગોળી તથા બાળકને એક ગોળી જળ સાથે આપવાથી વમન, ખાલી ઊબકા, વાયુની મોળ દૂર થાય છે જરૂર પડ્યે બબ્બે કલાકે ત્રણ-ચાર વખત આપવી

૮૯. કપૂરભેંડી—કપૂરભેંડીના ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા થાય છે તે ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે માથોડુ બે માથોડા હોય છે કપૂરભેંડીના પાદડા નરમાના પાદડા જેવા હોય છે એના ફૂલ ધોળા રંગના હોય છે કપૂરભેંડીના ઝાડ ઘણુ કરીને ડુંગરની કિનારી પર હવડ જગ્યાએ હોય છે. કપૂરભેંડીના મૂળની ઉત્તમ સુવાસ આવે છે કપૂરભેંડી અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે કપૂરભેંડી શોધહર, વ્રણશોધક અને વ્રણરોપણ છે પ્રમાણ ના થી ૧ તોલો ઉપયોગ.—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવા (૨) આગંતુક જખમ ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવા, એટલે જખમનુ શોધન થઈ જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે (૩) ભગંદર ઉપર —કપૂરભેંડીના મૂળ ચંદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમા ચાર-પાંચ વખત ચોપડવા અને નિત્ય એક વખત પાવા (૪) વ્રણ ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ ઠંડા પાણીના ઘસી ૭ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવા તથા મૂળ ઉપરની છાલનુ ચૂર્ણ ચનમમા નાખી પાવુ અને મૂળનો ગૂમડા ઉપર લેપ કરવો (૫) વાતરક્ત ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ ૧ તોલો ઠંડા પાણીમા ઘસી નિત્ય બે વખત પાવા, એમ ૬ માસ સુધી આપવા (૬) ગંડમાળ અને અસ્થિરોગ ઉપર:—કપૂરભેંડીના મૂળ પાણીમા ઘસી નિત્ય લેપ કરવો

૯૦. કપૂરવેલ—આ છોડની 'વેલ' એવી સંજ્ઞા છે, પરંતુ એના છોડ થાય છે એ છોડ ત્રણ હાથ ઊંચા વધે છે એના પાદડા લાંબા હોય છે એ પાસે જઈ જોવાથી ઘણુ જ ચમત્કારિક જણાય છે

લાગુ પડે છે કૃમિજ્વર અને બધા પ્રકારના તાવમા અપાય છે જીર્ણજ્વરમા અતિ ઉપયોગી છે આના છોડ કમર જેટલા ઊંચા વધે છે પાન જાડા અને લંબગોળ જેવા હોય છે, ફૂલ ફીકા જાંબુડા રંગના હોય છે પાનમા સુગંધ અને કપૂરાપણુ રહેલ છે

(૨) સ૦ આહાનપાકી ગુ૦ ગોરખગાંજો, કપૂરીમધુરી લે૦ એરુઆ લેનેટા આ જાતનુ ... ન પદેશોએ ઉપર આવેલ છે આના મૂળમા અનંતમૂળ (... ની જાત) અથવા કપૂર જેવી સુગંધ આવે છે આ જાત સ્નેહન, મૂત્રજનન, વેદનાસ્થાપન અશ્મરીઘ્ન અને મસાકર છે એની ક્રિયા અરડા(અપામા ?) જેવી છે. બસ્તિમા અશ્મરીજનિત વેદના થતી હોય તે ઉપર કૂચેનો ક્વાથ અતિ લાભદાયક છે

આ એરુઆ જાતિની એક ઉપજાતિ છે તેને ગુજરાતીમા બર, મરાઠીમા કુમપિડી અને લેટિનમા એરુઆ જવેનિકા કહે છે. તેના કૂચેનો ઉપયોગ પત્ર પથરીની વેદના ઓછી કરાવવા માટે ઉપર પ્રમાણે કરાય છે

એ જોનામા ઘણા કરકરા દેખાય છે, પણ હાથને સુંવાળા લાગે છે એની વાસ ઘણું કરી કપૂરના જેવી જ આવે છે, માટે એનુ 'કપૂરવેલ' એવુ નામ પડેલું છે એને જ કોઈ 'કપૂરચિનાઈ' કહે છે એ છોડને કેટલાક ધોળા રંગના તોરા (માજર) આવે છે તેમા પણ પાદડા પ્રમાણે જ વાસ આવે છે એ જ આ છોડના ફૂલ છે એ તોરા અથવા એના પાદડા બીજા ફૂલોના ગુચ્છમા ઘાલ્યા હોય તો તેમા તરેહતરેહની વાસ આવે છે ઉપયોગ:—(૧) પેટપીડ ઉપર:—કપૂરવેલના પાદડાનો રસ કાઢી પીવા આપવો

૯૧. કમળ—સ० હિ० કમલ, પદ્મ મ० કમળ બ० તાવેર, કમર, પદ્મમુ ઇ० લોટસ

क સફેદ કમળ—સ० પુંડરીક મ० પાંઢરે કમળ હિ० સફેદ કમલ ક० બિલિય તાવરે-કમળ તે० તામરા તા० તાણુર, વેળબલ તુ० તાવરે, અલિગ મલા० અરવિંદ, તામરા, વેળફળ ફા० નીલોફર અ० કરલુનમા લા० નીલ બિયમ્ સ્પેસિયોસમ

ख રાતાં કમળ—સ० કોકનદ મ० રક્ત કમળ બ० પોસરાયે ફૂલ હિ० લાલ કમલ ક० કેંપુ તાવરે, કેંદિવે તે० ઇર્રકાલાવા, ચ દેવા લા० નીલબિયમ પ્યુબેસિન્સ તા० શિવવલી અરે કળસ તુ० કેંપલિ મલા० રક્તોત્પલ, અરકબલ, ચેમતરી, તાળડે સાલમ

ग નીલકમળ—સ० નીલાબ્જ, ઉત્પલ મ० નિળે કમળ હિ० નીલકમલ ક० નીલતાવરે તે० નીલકાલાવા ફા નીલે ફર અ० વર્દે નીલોફર લા० નીલેંબિયમ્ કેરૂલિયમ્

घ કમળકંદ—સ० પદ્મકંદ મ० કમળકંદ હિ० કમલકંદ, ભસીડા ક० કમલકંદ તે० તામરદુ પલુ

च કમળકેસર—સ० કિંજલ્ક મ० કમલકેસર હિં० કમલકેસર ક० પદ્મકેસર તે० તામરકેસરાલુ

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમા અથવા જળસમૂહમા ઘણુ કરીને થાય છે પાણી સિવાય કમળ થતુ જ નથી એના કંદ હોય છે એને ડીટા આવી તે ઉપર ફૂલ આવે છે એના ડીટા ઘણા લાંબા હોય છે તેને અંદર જાળી હોઈ તે પોલું હોય છે એના પાદડા ગોળ હોય છે કમળમા ઘણી જાતિ છે **ધોળા, રાતા, ગુલાબી** અને કાળા ઇત્યાદિ× કમળના ફૂલ ઘણા શોભાવત દેખાય છે તેને અનેક લાંબી સેરો હોઈ તે પાસે પાસે હોય છે જુદી જુદી જાતિની અને જુદી જુદી નાની મોટી આકૃતિઓ હોય છે કેટલીક જાતિઓની વાસ આવે છે અને કેટલીકની વાસ આવતી નથી

× કમળમા મુખ્ય બે પ્રકાર છે સૂર્યવિકાસી અને ચંદ્રવિકાસી સૂર્યવિકાસીમા સફેદ લાલ આસમાની ગુલાબી કાળી ઇત્યાદિ ઘણી જાત છે આપણા દેશમા કેટલીક જાતના કમળ થતા નથી દક્ષિણ અમેરિકાના બ્રાઝિલ પ્રદેશમા કમળની એક જાત છે તેને વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ વિક્ટોરિયા રિજિયા કહે છે તેના ફૂલોનો વ્યાસ ૧૫ ઇંચ જેટલો અને પાનનો વ્યાસ ૬ ૭ હાથ જેટલો હોય છે

સફેદ અને લાલ કમળની જડ સાધારણ રીતે અંગૂઠા જેટલી મોટી હોય છે એ કાદવમા બહુ જ દૂર સુધી ફેલાયેલી હોય છે દુષ્કાળમા ગરીબ લોકો એ મૂળને સુકાવી દળીને રોટલા બનાવીને જીવનનિર્વાહ કરે છે કમળની નાળ ઈશ્વરે એવી બનાવી છે કે પાણી ઓછુ હોય ત્યારે નાળ નીચી રહે છે પણ પાણી વધતુ જાય તેમ તેમ નાળ ઉપર આવતી જાય છે

ચંદ્રવિકાસી કમળને ગુજરાતીમા પોયણુ કહે છે કેટલાક આચાર્યોએ સંસ્કૃત નામ ઉત્પલ અને કુમુદ તથા સૂર્યવિકાસીને કમળ અને પદ્મ નામ આપેલ છે, પણ આ વિષે બધા આચાર્યોનો એક મત નથી

નવા મત પ્રમાણે કમળપુષ્પ શીતલ દાહશામક હૃદયસંવર્ધક હૃદયસંરક્ષક રક્તસ્રાહી મૂત્રલ મૂત્રવિરંજનીય (મૂત્રનો રંગ સુધારનાર) અને ગ્રાહી છે એની ક્રિયા સમસ્યત હૃદય અને સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓના ઉપર ડિજિટેલિસના જેવી છે અર્થાત્ રક્તવાહિનીઓનો સંકોચ કરે છે હૃદયની ગતિ ઓછી કરે છે તથા સ્પંદન પણ ઓછા કરાવે છે મૂત્રલ અને ગ્રાહી ગુણ બહુ જ ઓછા છે હિન્દુસ્તાનમા ઉત્પન્ન થતા કમળના કરતા કાશ્મીર ઈરાન તિબેટમા ઉત્પન્ન થતા કમળોમા ગુણ વધારે રહેલો છે

પ્રમાણ—ફૂલોનું ચૂર્ણ ૩ ૬ માસા ફાંટ ૧ ૨ તોલાનો કમળકાકડીનુ ચૂર્ણ ૦ાથી ૦॥ તોલો કમળકંદનુ ચૂર્ણ ૦ાથી ૧ તોલો

સૂચના—કમળકાકડીનુ ચૂર્ણ કરતી વખતે અંદર રહેલી લીલી જીભ કાઢી નાખવી

જેને વાતવિકાર હોય તેણે કમળ અથવા કુમુદનુ સેવન વધારે દિવસો સુધી કરવુ જોઈએ નહિ

'કહ્‌લાર' નામની એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળ જેવા પણ કિંચિત્ નાના હોય છે. કહ્‌લારના ફૂલ માત્ર કમળ કરતા જુદી તરેહના હોય છે આ ફૂલ ધોળા હોઈ સુકુમાર અને નાના હોય છે. એની સુવાસ ઘણી છે એને ચોમાસામા ઘણા ફૂલ આવે છે. 'કુમુદ' કરીને એક કમળની જાતિ છે તેના પાદડા કમળના પાદડા જેવા જ હોય છે ફૂલ માત્ર બારીક અને સુકુમાર હોય છે એના ફૂલનો જથ્થો ઠડીના દિવસોમા ઘણો હોય છે. વિશેષ કરી ધોળા કમળને 'પુંડરીક' કહે છે, રાતા કમળને 'કોકનદ' કહે છે અને કાળા કમળને 'ઇંદીવર' કહે છે કમળના સર્વ વેલાને 'કમલિની' કહે છે 'કમલાક્ષ' નામે એક કમળની જાતિ છે તે જાતિના કમળોના ડીંટા ધોળા હોઈ કોઈ કોઈ પગના અગૂઠા જેટલા જાડા હોય છે ડીંટા કાદવમા થયેલા હોઈ તેમા સ્વાદ ઘણો હોય છે એ ડીંટાને મરાઠીમા 'ભિસે' કહે છે એ કમળના પાદડા મોટી છત્રી જેવા હોઈ તે જમવામા પતરાળા તરીકે વપરાય છે એ કમળ (ફૂલો) રાતા રગના હોય છે કમળનુ 'પોયણી' એવુ નામ પણ છે એ કમળને નાના ચપટા ફળ આવે છે તેમા નાના કરમદા જેવડા પાચ–૭ બિયા હોય છે તેને 'કમળાક્ષ' અથવા 'કમળકાકડી' કહે છે એ બિયાની અંદર જે ધોળો મગજ હોય છે તે ભાગીને ખવાય છે કાશીમા કમળાક્ષની લાહી કરે છે તે દૂધમા નાખી ખાય છે કિંવા એનો લોટ કરી તેમા ઘી–સાકર નાખી લાડુ કરે છે કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે ડીંટાના નાના નાના કકડા કરી તેને સૂકવે છે તે ડીંટાની કાચરી થાય છે. તેને ઘીમા કે તેલમા તળી ખાય છે **કમળ:** શીતળ, સ્વાદુ, મુગધી, ભ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણ્યકર અને તૃપ્તિકર છે એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ગુદભ્રંશ ઉપર:—**કમળના કુમળા પાદડા સાકર સાથે ખાવા **(૨) શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર કરવા તથા ધાત પડતી હોય તો:—**ધોળા કમળનો કદ લાવી તેનો કલ્ક પાશેર પર્યંત લઈ, તેમા આસીંદરાની અતરછાલનુ ચૂર્ણ અર્ધો તોલો અને ગાયનુ દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખુ કરવુ પછી જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી આપવુ. આ ઔષધ બરાબર ગુણ આવે ત્યા સુધી આપવુ **(૩) તણખિયા અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—** ધોળા કમળના કદનો લોટ કરી નિત્ય સવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઈ તેમા એ લોટ અર્ધો તોલો, જીરાની ભૂકી ત્રણ ગુજા અને ખડીસાકર ૬ માસા નાખી સવારે અને સાજે આપવુ **(૪) દાહ ઉપર:—**કમળ અને કેળના પાદડા ઉપર શયન કરવુ **(૫) પિત્તજ્વર ઉપર:—**ધોળા કમળની કળીઓ, જેઠીમધ અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી આપવો

૯૨. કરમદી–સ૦ કરમર્દ મ૦ કરવદ હિ૦ કરોંદા, કરાદી બ૦ કરમચા ક૦ કરજીગે તૈ૦ વાકા, પારિકેયેડુ ઇ૦ બ્રેંગાલ કરાંટ [?] ફ્લાવર્ડ કેરીસા લા૦ કેરીસા, કરંડસ

આ કાટાવાળુ ઝાડ છે અને ડુગરોમા થાય છે એને ગોળ, ઝીણા અને કાળા રગના ફળો આવે છે લીલા ફળોનુ અથાણુ થાય છે એના લાકડા ફક્ત બાળવાના કામમા આવે છે ફળો પાકેલા હોય તોપણ થોડા ખાટા લાગે છે કરમદામા એક કડવી જાત છે **લીલાં કરમદાં**— કડવા, અગ્નિદીપક, ગુરુ, પિત્તકર, ગ્રાહક, ખાટા, ઉષ્ણ અને રુચિપ્રદ છે એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધારનાર અને તૃષાનાશક છે **પાકેલા કરમદાં**—મધુર, રુચિકર, લઘુ તથા શીતળ છે, અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે મૂળ તીખા, કડવા, વામક અને મૂત્રજનન છે **ઉપયોગ:—(૧) વિષ ચડેલું હોવાની પરીક્ષા:—**કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી થોડુક પાણી પીવુ વિષ ચડેલુ હશે તો ઊલટી થશે નહિ **(૨) ખસ માટે:—**કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા અથવા મીઠા (તલના) તેલમા ઘસી ચોપડવા **(૩) ક્ષતમાંના કૃમિ મારવા માટે:—**કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ચદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડુ પાણી ભરી ક્ષતમા નાખવુ, એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવા થાય છે **(૪) સર્પદંશ ઉપર:—**કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા **(૫) વિષમજ્વર ઉપર:—**કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી અગે લેપ કરવો **(૬) શોફોદર ઉપર:—**કડવી કરમદીના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી પાવા

૯૩. કરિયાતું (પાન કરિયાતું)—સ૦ કિરાતતિક્ત, ભૂનિબ કો૦ પાનેકિરાઈત, ફૂલકિરા-

ઇન હિ૦ ભૂચિરાયતા, ભૂચિરેતા ક૦ નેલબેવુ ઉરકિરિયાત બ૦ ભૂચિરાતા મ૦ કિરાઈત, ભૂનિંબ તે૦ નેલાનેમુ તા૦ નિલબેવુ, વેરકિરિયાતુ તુ૦ મેનકિરિયાતુ મલા૦ નિલવેપુ ફા૦ નૈનિહાદ અ૦ કસબુઝ, ઝારિગ ઇં૦ ચિરેટા લા૦ સ્વર્ટિયા ચિરેટા

કરિયાતાની બે જાતો છે એક દેશી કરિયાતું (મીઠું કરિયાતું) અને બીજું નેપાળી કરિયાતું મીઠા કરિયાતાને લેટિનમા સ્વર્ટિયા આગસ્ટિફોલિયા કહે છે નેપાળી કરિયાતુ વધારે ગુણદાયક છે તેની સાથે મીઠા કરિયાતાની ઝૂડીઓ મેળવી આપે છે મીઠા કરિયાતાની કાડી કાપવાથી તેમા ગાભો દેખાતો નથી, તેમ જ તે કડવુ પણ હોતું નથી કરિયાતાના છોડ નાના, હાથ દેઢ–હાથ ઊંચા હોય છે એના પાદડા નાના અગ્ખા લબાઈ પડતા હોય છે કરિયાતું આ દેશમા બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે ડાખળીનાળુ નેપાળી કરિયાતું એ નેપાળ તરફથી કલકત્તાના માર્ગે મુબઈ આવે છે એ બહુ જ કડવુ છે એને પણ કરિયાતુ કહે છે **કરિયાતું**—વાતુલ કડવુ, વ્રણરોપણ સારક, શીતળ, પથ્થર, લઘુ અને રુક્ષ છે એ તૃષા, કફ પિત્ત, તાવ, કોઢ, ખરજ, સોજો, કૃમિ, સંનિપાતજ્વર, દાહ, શૂળ, પ્રમેહ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, પ્રદર, શોષ, અર્શ અને અરુચિનો નાશ કરે છે **નેપાળી કરિયાતું**—કાંઈક ઉષ્ણ, યોગવાહક, લઘુ અને કડવુ છે તે કફ પિત્ત, સોથ, રક્તરોગ, તૃષા અને જ્વરનો નાશ કર છે બાકીના ગુણ પાન કરિયાતા જેવા છે **ઉપયોગ:—(૧) આમવાત, જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર:**—રાતે ૩ માસા કરિયાતુ બે તોલા પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે લૂગડાથી ગાળી તેમા બે રતી કપૂર, બે રતી શિલાજિત અર્ધો તોલો મધ એ પ્રમાણે નાખી દરરોજ સેવન કરવાથી ૭ દિવસમા ફાયદો આપ્યા વગર રહેતું નથી અને સર્વ રોગથી મુક્ત કરી સારી શક્તિ આપે છે એ અનુભવસિદ્ધ છે **(૨) સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:**—કરિયાતું, સૂઠ ને દિકામાળીનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી રાખવો અને હમેશા સવારે, બપોરે અને સાજે, એ પ્રમાણે ત્રણ વખત પાવો **(૩) નળવિકાર અને પેટના દુખાવા ઉપર:**—કરિયાતાના લીલા પાદડા બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો તેમા મરી, સિંધાલૂણ અથવા વડાગરુ મીઠુ અને થોડી હિંગ નાખી આપવુ એનાથી અજીર્ણ દૂર થાય છે **(૪) કંપારી ઉપર:**—(એકાદ દિવસમા પાચ દશ વખત શરીરમાથી સ્વાભાવિક થરથરાટ આવે તેનુ કારણ અસ્થિત જીર્ણજ્વર છે) નેપાળી કરિયાતું, સૂઠ કડુ આરેક અને કડાછાલ એનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—કરિયાતુ અને ભાગનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી આપવો **(૬) હરતાલના વિષ ઉપર**—કરિયાતાનો કાઢો આપવો

૯૪. કરેણ (કણેર)—સ૦ કરવીર મ૦ કણ્હેર હિ૦ કનેર બ૦ કરવી ક૦ કણિગિલ, કણગિલે તે૦ કાનેરચેટુ ગનરુ તા૦ અલારિ, કરવીર મલા૦ કનાવિર ફા૦ ખરજેહરા૦ અ૦ સુમુલ, હિમારહફલિ ઇં૦ સ્વીટ સેન્ટેડ ઓલિએન્ડર લા૦ નિરિયમ ઓડોરમ્

આ ફૂલઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એની ઊચાઈ સુમારે સાથોડ–બે સાથોડા હોય છે એમા ધોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એવી ચાર જાતિ છે તેમા ધોળી કરણ ઔષધના કામમા વધારે ગુણાવહ છે એના મૂળ ઘણુ વિષારી છે એના પાદડા લાબા હોય છે એ ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી એમ કહેવાય છે **ધોળી કરેણ**—તીખી કડવી તૂરી, તીક્ષ્ણ ઉષ્ણવીર્ય અને ગ્રાહક છે, તથા મેહ કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરે છે ખાવામા આવી હોય તો **વિષ** છે અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ તથા વિષ, વિસ્ફોટક, કુષ્ઠ, કૃમિ, કડૂ વ્રણ, કફ જ્વર તથા નેત્રરોગનો અને ઘોડાના પ્રાણનો નાશ કરે છે **રાતી કરેણ**—શોધક, તીખી, પાક વખતે કટુ અને લેપ કરવાથી કોઢનાશક છે **પાટલવર્ણ (ગુલાબી) કરેણ**:—સરતકશળ, કફ અને વાયુનો નાશ કર છે એના બીજા ગુણો તથા પીળી અને કાળી કરેણના ગુણ ધોળી કરેણના જેવા છે મૂળની છાલની માત્રા ½ રતીથી ૧ રતી છે **ઉપયોગ:—(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:**—ધોળી કરણના મૂળ ઘસી દશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શક્તિ પ્રમાણે પીવા અથવા પાદડાનો રસ પી જવો કદાપિ એ ઔષધથી ગ્લાનિ થાય તો ઘી પીવુ **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—કરેણના મૂળ ઘસી લેપ કરવો, એટલે અત્યન્ત પીડા પણ દૂર થાય છે **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—કરેણના મૂળ રવિવારે કાને બાધવા આ યોગ સર્વ પ્રકારના

જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—કરેણના મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો (૫) **રતવા ઉપર :**—રાતી કરેણના ફૂલ અને ચોખા સમભાગે લઈ રાતે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખીને તે વાસણ ઢાંકી રાખવું બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એ૦ વાટી લેપ કરવો (૬) **શિરોરોગ ઉપર :**—ધોળી કરેણના સૂકા મૂળ લીસા પથ્થર ઉપર ઘસી મસ્તકના વેદના-યુક્ત ભાગ ઉપર ચોળવું (૭) **સર્પના વિષ ઉપર :**—ધોળી કરેણના ફૂલ લઈ તેના સમભાગે કડક તમાકુ મસળી, તેના એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સૂંઘવું (૮) **વિસર્પરોગ ઉપર :**—લાલ કરેણના ફૂલ અને ચોખા સમભાગે લઈ રાતે ઠંડા પાણીમાં ભીંજવવા વાસણનું મોઢું રાખવું સવારે માટી પથ્થર પર વાટી વિસર્પ પર લગાડ-વાથી રોગ દૂર થાય છે (૯) **અર્ધાંગવાયુ અને પક્ષાઘાત ઉપર :**—સફેદ કરેણની જડની છાલ, સફેદ ચણોઠીની દાળ તથા કાળા ધતૂરાના પાન સર્વ સમભાગે લઈ પીસી કલ્ક કરવો પછી ચારગણું પાણી તથા કલ્કની બરોબર તેલ મેળવી કલાઈવાળા વાસણમાં મંદાગ્નિ પર પકાવવું. પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી કપડાથી ગાળી લેવું આ તેલની માલિશ કરવાથી અર્ધાંગવાયુ તથા પક્ષા-ઘાત દૂર થાય છે (૧૦) **નપુંસકપણા ઉપર તિલા :**—સફેદ કરેણની જડ, જાયફળ, અફીણ ઇલાયચી અને હીમજની છાલ એ સર્વ સમભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી કપડાથી ગાળી લેવું પછી ચૂર્ણથી અર્ધું તલનું તેલ મેળવી ગરમ કરવું ગરમ થયા પછી ઉતારી ઠંડું થયેથી શીશીમાં ભરી રાખવું મૂત્રેન્દ્રિયની નીચેનો તથા ઉપરનો ભાગ છોડી બાકીના ભાગમાં એનો લેપ કરવાથી નપું દિવસમાં જાગૃતિ આવે છે *

૯૫. **કરંબળ**—સં૦ રમ્ભ બં૦ ચાલતા મ૦ કરંબળ નેo રામફળ તા૦ તે૦ ઉવ્હવે ડિલેનિયા ઇંડિકા કરંબળના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે એ ઝાડના પાંદડા મોટા હોઈ હાથ-સવા હાથ લાંબા થાય છે એના ત્રણ પાંદડા એકત્ર જોડવાથી એક મોટી પતરાળી તૈયાર થાય છે ઉપયોગ—(૧) **ગર્ભગાની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે ઉપર :**—કરંબળની છાલનો રસ તોલા ૨, જાઈના પાલાનો રસ તોલા ૨, ધોળા કાથો તોલા ૨, શંખજીરુ તોલો ૧ સિંદૂર માસા ૬ જેઠીમધનો શીરો માસા ૬ અને ગાયનું માખણ તોલા ૮ એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે સતત ૩ દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવું ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવવું (૨) **પગ વળે છે તેને માટે :**—કરંબળની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કાળા મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો અને ઉપર કરંબળના પાંદડા મૂકી તે ઉપર કપડાનું બાંધણુ કરવું એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવું એટલે ગુણ આવે છે (૩) **અતિસાર ઉપર**—કરંબળની છાલ દહીંના આપવી

૯૬. **કલગારી**—(દૂધિયો વછનાગ)—સં૦ કલિકારી કલિહારી મ૦ કળલાવી, ચમોગઝા, ખઝા નાગ, વાગચણમા કો૦ કળલી, કલઈ રા૦ રાળ કરામણી ગોમ૦ વાઘનાખ શિવશક્ત હિ૦ કલિહારી કલિયારી, કલહુસ બં૦ વિષલાગલા, ઘસલાગલા ક૦ રકાઙારી લા૦ નિકે કોળીકદનાગડ, કોલિકુટુમા તુ૦ બલિપપુ મલા૦ મેટોન્નિ માડલ ત૦ અગ્નિશિખા લાગલી ઇ૦ ઉફ્સમેન લા૦ ગ્લોરિયોઝા સુપર્બા

* ડાક્ટર દેસાઈના મત મુજબ ધોળી કરેણની હૃદય પર ક્રિયા ડિજિટલિસના જેવી પ્રબળ છે એ હૃદયને ઘાતક શોથહર ચમરોગનાશક અને બધા જીવો માટે ઝેર છે ઘોડાને માટે ઝેર હોવાથી આનું નામ હયમારક છે નાની માત્રામાં મૂળની છાલની ક્રિયા હૃદય પર પીળી કરેણના જેવી થાય છે અર્થાત્ કરેણ હૃદયબલ્ય છે પીળી કરેણના કરતાં સફેદ કરેણ વિશેષ ઘાતક છે મૂળની છાલની માત્રા ½ રતીથી ૧ રતી

હૃદયરોગ અને હૃદયોદરમાં કરેણ આપવાથી પેશાબ થાય છે અને હૃદયોદરની વેદના ઓછી થાય છે ઔષધિ સર્વદા થોડી માત્રામાં ભોજન કર્યા પછી આપવી જોઈએ માત્રા વધાર થવાથી શરીર ઠંડું પડે છે, નાડીના ધબકારા એકદમ ઓછા થઈ જાય છે મરડો આવે છે અને હૃદય અને શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયા બંધ થઈ જાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કલગારીના* છોડ પ્રથમ જાડા ઘાસના જેવા થઈ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે એના પાંદડાં આદાના પાંદડા પ્રમાણે હોય છે એ બહુધા વડના આશ્રયે થાય છે કલગારીના જૂના છોડની જાડાઈ કદળીના છોડ જેવડી થાય છે આ છોડ ઉનાળામા સુકાઈ જાય છે એના ફૂલોની પાંદડીઓ લાંબી હોઈ જાસુદીના ફૂલ જેવડી થાય છે આ ફૂલ રાતા, પીળા, ભગવા અને ધોળા એમ રંગબેરંગી હોય છે એ ફૂલના યોગથી ઝાડ દૂરથી શોભાવાળુ દેખાય છે એનો કંદ વિષારી છે એને ગુજરાતીમા દૂધિયો વછનાગ કહે છે મરાઠીમા 'ખડ્યાનાગ,' 'વાગચબકા' અને કોંકણમા કાંઈ એને 'કળાઈ', 'કાગી' પણ કહે છે **કલગારી**—સારક, કડવો, તીખો ખારો, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તૂરો અને લઘુ છે, તથા કફ, કૃમિ, બસ્તિશળ વિષ કુષ્ઠ, અર્શ, કંડુ, વ્રણ, સોજો, શોષ, શળ, શુષ્કગર્ભ અને ગર્ભનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) ડાખમાજરી (બાબલાઈ) અને વાળા માટે**:—કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો વાળો થવા માટે કે તરત જ આ ઉપાય કરવો **(૨) અપચી (ગંડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર**.—કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તેમા ચોગણુ તેલ અને તેલ જેટલો જ નગોડનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી તેનુ નસ્ય કરવુ અને લેપ પણ કરવો **(૩) ગંડમાળ, કાળપુળી અને બદ ઉપર**:—કલગારીનો કાંદો ઘસી ચોપડવો **(૪) સુખે પ્રસવ થવા માટે**—કલગારીનો કંદ પાણીમા ઘસી આપણા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુખ થતુ હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવો, એટલે સત્વર પ્રસૂતિ થશે અથવા કલગારીના કંદને તાંતણો બાંધી તે હાથે પગે બાંધવો **(૫) ઢોરોનુ અંગ બહાર આવે છે તે ઉપર**:—કલગારીનો પાલો હાથે ચોળી તે અંગ પાસે બંને હાથ નાચવા એટલે અંગ અંદર જાય છે, ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો અને બંને હાથ મો આગળ લાવી દેખાડવા, એટલે અંગ અંદર સ્થિર રહે છે, પુનઃ બહાર આવતુ નથી **(૬) કમળા ઉપર**:—કલગારીના પાંદડાનુ ચૂર્ણ છાશમા આપવુ **(૭) યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધ ઉપર**—કલગારી ચવાડો અથવા રૂદાવની, એના મૂળ યોનિમા રાખવા **(૮) કર્ણકૃમિ (કાનમા કૃમિ થાય છે તે) ઉપર**—કલગારીનો કાંદો વાટી તેનો રસ કાનમા નાખવો **(૯) સર્પદંશ ઉપર**—કલગારીનો કંદ પાણીમા વાટી તેનુ નસ્ય આપવુ **(૧૦) ખરજવા ઉપર**—કલગારીના અને કડીના કંદ ઘસી ૪–૫ દિવસ ચોપડવા **(૧૧) સોજા અને ગાંઠ વગેરે ઉપર**:—કલગારીનો કાંદો વાટીને બાંધવો

૮૯. **કલોંજી જીરુ**—સં૦ ઉપકુંચિકા મ૦ કલોંજી હિં૦ કલોંજી, મગરેલા ક૦ કરિજીરિગે તૈ૦ નલ્લાજીલકારા મલા૦ કરિંચિરક ફા૦ શોનિઝ સ્યાહદાને અ૦ હબ્બતુસ્સોદા ઇં૦ સ્મોલ ફેનલ ફ્લાવર, નાઈજેલ સેટિવા તા૦ કરુ૦ ચિરગમ્ તુ૦ કરપુ ઇરદારી

કલોંજી જીરુ પણ, કાળીજીરી પ્રમાણે જ હોય છે છોડ પણ તેવડા જ મોટા થાય છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એ છોડ બાગમા વવરાવ્યા થાય છે આ જીરુ કટુ, તીખુ ઉષ્ણ અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, અજીર્ણનાશક અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે તેમજ આધ્માન-વાયુ, શ્રમ, રક્તપિત્ત, કૃમિ પિત્ત, આમતાપ, વાયુ તથા શૂળના નાશ કર છે **ઉપયોગ**—**(૧) અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ અને શૂળ ઉપર**.—કલોંજી જીરાનો કાઢો કરી તેમા નવસારનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ *

---

* કલગારીને વછનાગની સ્વલ્પ ગમન વ ના આકારનો રૂપ (ગ) થાય છે પાંદડા હોય પણ પીળા જેવા હોય છે ફૂલ લાલ પીળા મિશ્ર રંગના અત્યંત સુંદર હોય છે ફળ ત્રણ ખાનના મગીના સત ન થાય છે એની અંદર રાતી છાલવાળા દતાયચીના બીજ જેવા બીજ હોય છે એની વેલની નીચે ગાંઠ હોય છે એના ઉપરની [illegible] પીળાશ પડતી હોય છે એ ગાંઠને દૂધિયો વછનાગ કહે છે એ [illegible] (ગ) હોય છે કલગારીની માત્રા ૧ થી ૨ રતીની છે ધીરે ધીરે માત્રા વધારી શકાય છે કેટલાક કહે છે કે એ ગાયના [illegible] એના ફૂલમા ત્રણ ચાર રંગ હોય છે તેને એ ફૂલનો આકાર ધતૂરાના જેવા હોય તે કરતા મોટો [illegible]

• કલોંજી જીરાનો [illegible] પ્રમાણ [illegible] કટુ [illegible] ગુણથી [illegible] વાતશામક દીપન [illegible] રુચિકર અને [illegible] વધારનાર છે [illegible] અને પેટમા [illegible]

૯૮. કસુંબી (કસૂમ)—સં૦ કુસુંભ મ૦ કરડઈ હિં૦ કસૂમ, કર્ડ બ૦ કુસુમ ક૦ કુસુંભ તા૦ ચેંદુરક્કુ તૈ૦ લતરફ, લક્ક, બગારમ્ મલા૦ ચનમપતરૂ ફા૦ ગુનેમાસ્કર, તુખ્મકાયસા આ૦ અખરીજ, હબુલઅસફર. ઇં૦ સેફ્ફ્લાવર લા૦ કાર્થેમસ, ટિંક્ટોરિયમ્

કસુંબીના× છોડ કમરપૂર ઊંચા વધે છે એના પાંદડા લાંબા હોય છે તેને બારીક કાતરા હોય છે કસુંબીને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે તેમાં કેસર પ્રમાણે તંતુ હોય છે એ ફૂલમાંથી મોટી સોપારી જેવડું જીંડવું આવે છે, તેને ડીંટું હોય છે એ જીંડવાના કસુંબીના દાણા હોય છે, તેને કાબરા કહે છે એ છોડ અને જીંડવા ઉપર કાંટા હોય છે કસુંબી દક્ષિણના ગામડામાં ઘણી જ પાકે છે કસુંબીમાં બે જાત છે એક કાંટાવાળી અને બીજી કાંટા વિનાની કસુંબીના ફૂલો વીણી લઈ સૂકવે છે અને તેનો કસુંબો કરે છે તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કસુંબીનો પાક વધતો નથી કસુંબીના બિયાનું તેલ કાઢે છે તે ખાવાના તથા બાળવાના કામમાં આવે છે ખોળ ઢોરોને ખાવા મૂકે છે કુમળી કસુંબીના પાલાની ભાજી પણ કરે છે કસુંબીનું તેલ બળકર અને વીર્યવર્ધક છે **કસુંબી**—વાતુલ, રૂક્ષ, વિદાહી અને તીખી છે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે **કસુંબીના ફૂલ**—સ્વાદુ, ત્રિદોષનાશક, ભેદક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, પિત્તકર કેશરંજક, કફનાશક અને લઘુ છે કસુંબીના બીજ આનુલોમિક મૂત્રલ અને બલ્ય છે **કસુંબીની ભાજી**—મધુર, નેત્ર ઉષ્ણ તીખી, અગ્નિદીપક, અતિ રુચિકર, રૂક્ષ, ગુરુ, સારક, પિત્તકર, ખાટી તથા ગુદરોગકારક છે અને કફ, મળ, મૂત્ર તથા મેદનો નાશ કરે છે **કસુંબીનું તેલ**—બળકર ખારું કડવું, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ મલસ્તંભક, કફપિત્તકારક, ખાટું, ત્રિદોષકારક અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે

૯૯. કળથી—સં૦ કુલિત્થ મ૦ કુળીથ, હુલગે દે૦ વ૦ હુલગ હિં૦ કુલથી બ૦ કુલથ મ્લાઈ ક૦ હુરળી તૈ૦ ઉલવલુ તુ૦ કુડુ તા૦ કોળુ મના૦ મુતિરા ગો૦ કુલિથ ફા૦ ક્લ્લિત ગુખદિદી અ૦ હબુલકિલત ઇં૦ હૉર્સ ગ્રામ ડૉલિકોસ્ લા૦ ડૉલિકોસ્ બાયફ્લોરસ્

જેમ તૃણધાન્યમાં કોદરા કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે, તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં કળથી છે એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે એના છોડ નાના હોય છે એની ઊંચાઈ એક હાથને સુમારે થાય છે એ છોડની આકૃતિ અને પાંદડા કાર્તિક અડદના પાંદડાને મળતા આવે છે એની શિંગ કિંચિત્ વાંકી અને ચપટી હોય છે કળથીનો રંગ રાતો હોય છે ક્વચિત્ કાળા અને ધોળા રંગની પણ કળથી
૭ થાય છે કળથી ઘોડાને અને દૂઝણા ઢોરોને ખાવા મૂકે છે કળથીને ઉકાળી તેના ઉપરનું પાણી

ભ્યાવવાની શક્તિ વધે છે, આ ઔષધી સ્તન અને ગર્ભાશયનો આર્તવ બહાર નીકળે છે બહાર નીકળતી વખતે એ સ્થાનને ઉત્તેજિત કરે છે એને પરમેહ પેશાબ અને વાયુ વધે છે ગર્ભાશય પર આની પ્રત્યક્ષ ઉત્તેજકક્રિયા થાય છે ગર્ભાશયના સંકોચ વિકાસ બળપૂર્વક થાય છે એ ઋતુસ્રાવ સાફ થાય છે સ્લીઓનો ગર્ભાશય પર ઉત્તેજક ધર્મ એટલો જોરાવર છે કે કોઈ કોઈ વખત ગર્ભપાત કરાવી આવે છે ગર્ભાશય પર આ ક્રિયા ૧ ૨ તોલા આપવાથી થાય છે એનાથી શરીરમાં ગરમી આવે છે અને નાડી સુધરે છે **માત્રા**—ા થી ૨ તોલા

ઉપયોગ—સ્લીજી સુવાવડમાં અપાય છે આ એક જ ઔષધિથી ભૂખ લાગે છે ઘી અને અનાજનું સારી રીતે પાચન થાય છે ઉદરવાયુ અને અમરતુ દર્દ ઓછું થાય છે પેશાબ સાફ આવે છે ધાવણ વધારે આવે છે આની સાથે સુગંધી મસાલાની ચીજ મેળવી આપવાથી ગણું ફાયદો થાય છે આની સાથે ચિત્રક (થોડા પ્રમાણમાં) આપી શકાય છે પીડિતાર્તવમાં સ્લીજી ગુણકારક છે રેચક ઔષધની સાથે સ્લીજી આપવાથી મરડો આવતો નથી સ્લીજીના સેવનથી પેટમાં કૃમિ પડે છે —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× કસુંબીના છોડ ઘઉંના વાવેતર પછી વવાય છે જ્યારે ખેતરમાની ભીનાશ ઘઉંના વાવેતરને પણ લાયક રહેતી નથી ત્યારે એવા ભરડવાળા ખેતરમાં કિંવા ખેતરના શેઢા ઉપર એને વાવવામાં આવે છે એના કાબરા (બીજ) દેખાવમાં કપાસના બીજ (કપાસિયા)ના જેવા જ હોય છે એમાં તેલનો ભાગ વિશેષ હોય છે, તેથી ઘાંચી લોકો એના તેલનો ભેળ બીજા તેલમાં કરે છે આવા એની સાથે તલ કે સરસવને ભેળીને પીલે છે દૂઝણા ઢોરને એ કાતરા ખાઈને ખવરાવવાથી દૂધનો અને ઘીનો વધારો કપાસિયા તથા ખાર કરતા પણ વિશેષ થાય છે

કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને 'ઠાઠ' કહે છે ઘણુ કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા આપે છે **કળથી**—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, સારક, વર્મને શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટી, તીખી તથા વિદાહી, તૂરી, પિત્તકર અને લઘુ છે. હેડકી, કફ, શ્વાસ, કાસ, વાત, અશ્મરી, દૃષ્ટિરોગ, પીનસ, આનાહ, શુક્ર, ગુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) **વાયુનો વિકાર ન થવાને:**—કળથીનો કાઢો કરી પાવો, એટલે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી (૨) **ગંડમાલા ઉપર:**—કળથી અને મરીનો કાઢો પાવો (૩) **અતિસાર ઉપર:**—કળથીના છોડ કૂટી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાથો ૦। તોલો એકત્ર કરી દિવસમા ત્રણ વેળા પાવો (૪) **પરસેવો બંધ થવા માટે:**—શેકેલી કળથીનો લોટ શરીરે ચોળવો (૫) **ઉરમાથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—પાશેર કળથી બાફી તેમા કાચ ભિલામાના કકડા કરી નાખવા અને તે ક્વાથ રોજ પાવો × (૬) **શૂળ ઉપર:**—કળથીનો કાઢો કરી હિંગ, બીડલૂણ અને સૂંઠનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૭) **મૂતરખડા(પથરી) ઉપર:**—કળથીનો કાઢો સરપખાનુ ચૂર્ણ અને સિંધવ ૨ માસા નાખી પાવો (૮) **કફ ઓછો કરાવવા માટે:**—કળથીનો ક્વાથ આપવાથી ઉધરસ, પ્રદર અને આખના રાગમા લાભ થાય છે, કફ ઓછો થાય છે અને મેદ પણ ઘટે છે

૧૦૦. કંકોડી (કંટોલી)—સ૦ કર્કોટકી મ૦ કર્ટોની, કકેલી, કાન્લી હિં૦ ખેખસા, કકોડા બ૦ કાકરોલ કા૦ મડુવાગલ, માડાહાગલ, ર્યાં, કર્કોટકી તૈં૦ આગાકર તા૦ ઈગાર વલ્ની તુ૦ કાડકચાલા મલા૦ વેપાવલ લા૦ મોમોર્ડિકા ડાયોઈકા

કકોડીના વેલા ચોમાસામા રાનમા થાય છે એ વાડના આશ્રયે રહે છે એનો વેલો પાચ દશ હાથ લાબો પ્રસરે છે એના કાદા જમીનમા થાય છે વરસાદ પડ્યો એટલે તેને અકુર ફૂટી તેના વેલા થાય છે એ વેલાને અષાઢ મહિનાના અરસામા ફળો આવે છે આ ફળો રગે લીલા હોઈ તે ઉપર સુરેખ કાટા હોય છે એનુ શાક સારુ થાય છે આ શાક પથ્યકર છતા સ્વાદિષ્ટ છે જે કકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલો આવે છે પણ ફળ આવતા નથી, તે વેલાને 'વાઝણી કકોડી' (સ૦ વધ્યા કર્કોટકી હિં૦ વીઝખખસ, બનકકોડા, બાઝ કકોડા બ૦ તિક્તકરાલ, તિકાકરી. મ૦ બાઝકર્ટોની ક૦ બઝેમડુવાગલુ તા૦ પલુપ ઘો-કુદુગ લા૦ મોમોર્ડિકા ડાયોઈકામેલ) કહે છે કકોડીમા નર અને માદા ફૂલની વેલ અલગ અલગ થાય છે નરફૂલવાળી વેલને વાઝણી કકોડી કહે છે કકોડીના વેલા ઘણુ કરી ડુગરાળ જમીનમા થાય છે **કંકોડી**—રુચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે તથા વાયુ, કફ, વિષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખા તથા અગ્નિદીપક છે, તેમજ શ્રમ, શ્વાસ પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ઠ ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસકુષ્ઠ લાલાસ્રાવ, અરુચિ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે **એના પાંદડાં**—રુચિકર, વૃષ્ય અને ત્રિદોષનાશક છે, તથા કૃમિ, જ્વર ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હેડકી અને અર્શનો નાશ કરે છે **એનો કંદ**—મધમા મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે માત્રા ૦॥ થી ૧॥ તોલા સુધી સાકર સાથે આપવી માત્રા વધારે આપવાથી ઊલટી થાય છે **વાંઝણી કંકોડી**—કડવી, તીખી, ઉગ્ર, રસાયન અને શોધન છે ઉપયોગ—(૧) **પલ્લી(ગરોળી)ના વિષ ઉપર:**—કકોડીના કાદા પાણીમાં ઘસીને સાત દિવસ આપવા (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ધાત પડે છે તે ઉપર:**—વાઝણી કંકોડીનો કાઢો એક તોલો મધ સાથે આપવો (૩) **આગી મણિયારીના વિષ ઉપર:**—વાઝણી કકોડીનો કાદો મધમા ઘસી અંજન કરવુ અથવા તે કાદો ઘસી પી જવો (૪) **સ્તનરોગ ઉપર:**—વાઝણી કકોડીના મૂળ ગરમ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૫) **સર્પના વિષ ઉપર:**—વાઝણી કકોડીનો કાદો પાણીમાં ઘસી પાવો અને લેપ કરવો એટલે સર્પ, વીછી બિલાડી ઉદરના વિષ ઊતરે છે, અથવા વાઝણી કકોડીના કાદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાજીમા વાટી તેનુ નસ્ય આપવુ એટલે વિષ ઊતરશે (૬) **સર્વ વિષરોગ ઉપર:**—વાઝણી કકોડીના કાદા

× પિત્તગાવવા પહેલા તથા પછી એક તાવો ઘી ચટાડવુ જોઈએ નહી તો ભિલામા નડવાને લીધે નુકસાન કરવાનો ભય છે

અને ધતૂરાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી પીવા અને ડંખ ઉપર ચોપડવા (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાઝણી કંકોડીના કાદા અને કાળા કોળાની ડૂંખો પાણીમા ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો (૮) **ઉંઠાપુ (પાકે નહિ તેવાં ગૂમડાં) ઉપર:**—કંકોડીના કાદા, કડની ઇંદ્રવરણીના મૂળ અને કવડણીના મૂળ, એ ત્રણે ઠંડા પાણીમા ઘસી વારંવાર લેપ કરવો (૯) **રક્તાર્શ ઉપર:**—કંકોડીના કંદનુ ચૂર્ણ આપવુ (૧૦) **અપસ્માર ઉપર:**—વાઝણી કંકોડીનુ મૂળ ઘીમા ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૧૧) **વાતજ મસ્તકશૂળ ઉપર:**—કંકોડીનો કંદ મધમા ઘસી લેપ કરવો (૧૨) **બગોળ ઉપર:**—રવિવારે કંકોડીના કાદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બધાવવા જેમ જેમ સુકાશે તેમ તેમ પાનથરી (બરોળ) પણ ગળી જશે

૧૦૧. કંચનાર—સ૦ કાચનાર (કોવિદાર) કો૦ કોરલ તા૦ રોમાદારે, શિવપ્પુ માદિરે. મલા૦ મંવિદાર મ૦ કાચન હિં૦ કચનાર બ૦ કાચન ક૦ કોચાલે, ડચનાર તે૦ દેવકાચન લા૦ બોહિનિયા વેરિયેગેટા

આ વૃક્ષ ઘણુ જ મોટુ થાય છે* એ ઘણે ભાગે આશીદ્રા (આશેતા) જેવુ દેખાય છે એના પાદડા આશીદ્રાના પાદડા જેવા જ હોય છે, પરંતુ આશીદ્રાના પાદડા કરતા આ પાદડા મોટા અને પાતળા હોય છે. એમા ધોળો, કાળો અને પીળો, એની ત્રણ જાત છે એના ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે એને ચપટી શિકેકાઈ જેવી શિંગો આવે છે એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે અને એ રંગના કામમા આવે છે એ લાકડા ઘણા ચીકણા હોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે **રાતો કંચનાર**—શીતળ, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તૂરા અને ગ્રાહક છે તે કફ, પિત્ત, વ્રણ કૃમિ, ગંડમાળ, રક્તપિત્ત, કોઢ, વાયુ તથા ગુદભ્રંશનો નાશ કરે છે એના ફૂલ શીતળ, તૂરા, રુક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે, તથા પિત્તક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે **ધોળો કંચનાર**—ગ્રાહક, તૂરો, મધુર, રુચિકર અને રુક્ષ છે તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે **પીળો કંચનાર**—ગ્રાહક, દીપક, ત્રપુરાપણુ તથા તૂરો છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ગંડમાળ ઉપર:**—કંચનારની છાલ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી તે ૨ થી ૪ તોલા પર્યંત આપવી, અથવા કંચનારની છાલના કાઢામા સૂંઠનુ ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવુ (૨) **કફથી થયેલા વાળા ઉપર:**—કંચનારની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો (૩) **દાહ ઉપર:**—કંચનારની છાલનો રસ જીરાનુ ચૂર્ણ અને કપૂર નાખી આપવો (૪) **ગંડમાળા ફૂટવા માટે:**—કંચનારના મૂળ ચિત્રકમૂળ અને અરડૂસી એ સર્વને પાણીમા વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગંડમાળા ફૂટે છે આ લેપ ફોલા ઉપર પણ કરવો

૧૦૨. કાકડાશીંગી—સ૦ કર્કટશૃંગી મ૦ કાકડાશિંગી હિં૦ બ૦ કાકડાશૃંગી લા૦ પેસ્ટેશિયા ઇંટગિરિમા ક૦ તે૦ કર્કટશીંગી.

કાકડાશીંગીના વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે+ એ વૃક્ષોના ડાળાને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફ્લાકાર ગ્રંથિ થાય છે, તેને 'કાકડાશીંગી' કહે છે. **કાકડાશીંગી**—કડવી, ઉષ્ણ, તૂરી અને જડ છે એ વાયુ ઉચકી તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ ક્ષય, હિક્કા, ઊર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષત

* કંચનારના વૃક્ષના પાન એક એક શાખામા બબ્બે જોડાયેલા હોય છે કંચનારની કળીઓનુ શાક અને રાયતુ ઘણુ સ્વાદિષ્ટ બને છે એને હોળી પછી પુષ્પ આવે છે અને આશરે ત્રણ માસ સુધી રહે છે પાન ઉપરથી જેટલા પહોળા હોય છે, પુસ્તકના પાનાની માફક બબ્બે પાન જોડાયેલા હોઈ બે પાનની ગડી કર્યા પછી લગભગ આકાર સબગોળ જેવા દેખાય છે જે વૃક્ષને કિરમજી રંગના ફૂલ આવે છે તેને કોવિદાર અને સફેદ ફૂલવાળાને કાચનાર કહે છે

+ ભાવપ્રકાશના ટીકાકાર લાલા શાલિગ્રામજી લખે છે કે, કાકડાશીંગીના વૃક્ષ જિયાપાતાના વૃક્ષ સમાન હોય છે એની ફળી સાફ થાય છે [illegible]

ક્ષય અને અરુચિનો નાશ કરે છે × ઉપયોગ :—(૧) **બાળકોની ઉધરસ, જ્વર અને ઊલટી ઉપર શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ** —કાકડાશીંગી, નાગરમોથ અને અતિવિષનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) **બાળકોની ઉધરસ ઉપર :**—કાકડાશીંગી અને મૂળાના બીજનુ ચૂર્ણ ઘી અને મધમા આપવુ (૩) **અતિસાર ઉપર :**—કાકડાશીંગીનુ ચૂર્ણ દોઢ માસો મધમા આપવુ

૧૦૩. કાકડી—સં૰ કર્કટી મ૰ કાકડી હિ૰ કાકડી, કકડી, ખીરાકકડી બં૰ કાંકુડ, વડ કાંકુડ ક૰ મુળુસવતિ ઉડિયા–કુટી, કાકડી, તૈ૰ નકાદોષ, દોષકાયા ફા૰ ખ્યારૂબાળ અ૰ ફિરસાક-દસ ઇં૰ કુકુંબર લા૰ કુકુ સેટિવસ, કુકુ મિસ યુટિલિસિમસ્

કાકડીના વેલા હોય છે ખીરુ, કાકડી, ચીભડુ ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિના છે તેમા થોડો ફેર હોય છે સર્વમા કાકડી સારી લાગે છે કાકડીમા **માદી, માતપાની, તરકાકડી અને નારંગી** એવી જાતો છે કાકડીનુ શાક, રાયતુ અને વડી થાય છે કાકડીને છોલી ઊભી ચીરી તેમા મરીની ભૂકી અને મીઠુ નાખી ચોળી, તેમાનુ પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી વાગે છે કાકડી ઠંડી છે ઘણી ખાવાથી બાધક છે પલાળા ટ્રપેની કણકમા કાકડીનુ પાણી પડે તો તે ચીકટપણુ નહિ જેવુ રહે છે આ મોટો ચમત્કાર છે **કાકડી**—મધુર, શીત, રુચિકર, લઘુ, મૂત્રલ, છાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય અને ગ્રાહિણી છે, તથા મૂત્રરોધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર વમન, દાહ અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ પાકવાથી રક્તદોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે **ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર :**—કાકડીના બી ૧ તોલો વાટી પારોઠ પાણીમા નાખી ઉકાળી પાવા અથવા કાકડીના બી, જીરુ અને સાકર એ પાણીમા નાખી આપવા (૨) **ગુડથી (ગોઠણનુ દરદ) અને મોડ (વાયુનો સોજો) થયા હોય તે ઉપર :**—કાકડીને લગાર કૂટી ગરમ કરી બાધવી કિંવા કાકડીની જાડી છાલ બાધવી અને ઉપર કપડાનુ આચ્છાદન કરવુ એ પ્રમાણે ૨–૩ દિવસ કરવુ (૩) **મદ્ય ઉપર ઉતાર :**—કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દારૂનો મદ ઊતરશે (૪) **પથરી ઉપર :**—કાકડીના બી અને કબૂતરની હગાર, એ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી આપવા (૫) **ગલગંડ ઉપર.**—જૂની કાકડીના રસમા બિડલૂણ અને સિંધવ નાખી નસ્ય કરવુ (૬) **ધોળા સ્રાવ (પ્રદર) ઉપર.**—કાકડીના બિયામાનુ મગજ એક તોલો અને ધોળી કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારીક વાટી તેમા જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે સાત દિવસ આપવુ (૭) **ગરમી ઉપર**:—કાકડી ચીરી તેમા ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે સાત દિવસ આપવુ (૮) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :**—કાકડીના બિયામાનો મગજ, જેઠીમધ અને દારુહળદરનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ (૯) **મૂત્રરેચન માટે :**—અચ્છેર દૂધમા પાણી મિશ્ર કરી કાકડીના બી ૦ા તોલો અને સુરાખાર દોઢ માસો, આ બને એકત્ર બારીક વાટી કાલવવા તથા ઊભા ઊભા એકદમ પીવુ અને ફરતા રહેવુ એના યોગથી મૂત્રાશયમાની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :**—કાકડીના બી, ગુલાબકળી અને ધોળા કમળની કળી એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી તેમા સાકર નાખી પીવા આપવુ (૧૧) **શીતજ્વર ઉપર :**— કાકડી+ ખાઈ ઉપર ખાટી છાશ પીવી તથા રોક કરવો કિંવા તડકામા ઓઢીને બેસવુ એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે અને શીતજ્વર નાશ પામે છે

× પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમા કાકડાશીંગીને ગૌટિક મૂત્રને કાઢનાર તથા ઉધરસ શ્વાસ તાવ અરુચિ અને ઉલટીના દરદોનો નાશ કરનાર લખેલ છે મુસલમાન ગ્રંથકારો એને ગરમ ખુશ્ક અને મુખ્ય કરીને બાળકોની છાતીના લૂના દરદોમા તેમ જ આર્તવની તંગી અને ઝાડાની બીમારીમા ઉપયોગી ગણે છે અને એ માટે તાવમા એના ઉપયોગ કરવાનુ કહે છે ચરકસંહિતામા ઉધરસની નાશક અને કફ બંધ કરનારી કહી છે સુશ્રુતમા જીવન પૌષ્ટિક બૃહદ અને પિત્તશોણિતના ચકતાનો નાશકર્તા માની છે

ગુજરાતી અમૃતસાગરમા એને જગવા દરખતના ફૂલ માન્યા છે પણ એ વાસ્તવિક નથી કારણ કે એ તો ગાંઠીઓ અને જીવજંતુ રહેવાનો કોશ છે એ જગ્યાને માટે પાનની ડાળને કાકડાશીંગીના બદલે આપે છે વાસ્તવિક રીતે એ કાકડાશીંગી નથી

+ આ ઉપાય કરતી વખતે દેશકાળ અને દરદીની સ્થિતિના બરાબર વિચાર કરવો (નાજુક દરદીને માટે પરંતુ નમ જ સમજવુ કારણ કે કોઈ વખતે એથી બગાડ જવાબ થાય)

૧૦૪. કાજુ—સં૦ કાજૂતક, અગ્નિકૃત હિં૦ હિજ્જની બદામી ક૦ ગેરૂ મના૦ ચુમાક તે૦ જીડિમામિ ડિં૦ તા૦ મુદિરિકૈ લે૦ એનેકાર્ડિયમ્ ઓક્સિડેન્ટલ

આ ઝાડ આફ્રિકા ખડમા અને હિંદુસ્તાનમા થાય છે મલબાર, ગોમાતક અને કર્ણાટક વગેરે ઠેકાણે એ ઝાડની સમૃદ્ધિ ઘણી છે એની ઊંચાઈ સામાન્ય હોય છે આ ઝાડો રાનમા અને ડુંગરમા ઘણે ભાગે હોય છે. એમા ધોળી અને કાળી એની બે જાત છે એ ઝાડથી વટેમાર્ગુ લોકોને આરામ મળે છે તે એવી રીતે કે રસ્તે ચાલતા થાકે એટલે બપોરે એ ઝાડની છાયામા જઈ બેસે છે અને તેના ફળો ખાઈ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે કાજુના ફળ કોમળ હોય છે અને તેની આગળ તેના બી હોય છે તેની છાલ કઠણ હોય છે અને અંદર ભિલામા જેવી ચીકાશ હોય છે તે શરીરે લાગી હોય તો ઉદરી નીકળે (ઊઠે) છે છાલની અંદર જે ગોળો હોય છે તેને કાજૂ (ગોળો) કહે છે આ ગોળો સ્વાદિષ્ટ લાગે છે પરંતુ ઘણા ખાધા હોય તો તેથી વિકૃતિ (વિકાર) થાય છે જે દેશમા કાજુના ઝાડ થતા નથી ત્યા તે વેચાવા જાય છે કાજુના પાકેલા ફળો ખાવાના ઉપયોગમા જાય છે સુમાયેના બિયા સાકરના પાકમા નાખી બનાવી તેની મીઠાઈ કરે છે કાજુના બિયાનુ દૂધ વહાણના તળિયાને ચોપડે છે તેથી તેને પાણીથી હરકત થતી નથી કાજુના પાકા ફળ નળવિકારનાશક છે **કાજુ**—તૂરુ, મધુર, ઉષ્ણ લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે એ વાયુ કફ, ગુલ્મ, જ્વર, કૃમિ, વ્રણ, અગ્નિમાંદ્ય, કોઢ, શ્વેત કોઢ સંગ્રહણી અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ'—(૧) **પગે ઓસાર થાય (વરસાદના પાણીથી ચામડી ગળી જાય) તે ઉપર:**—કાજુના બિયાનુ દૂધ ચોપડવુ (૨) **ઢોરોને 'લાગ' નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે, તેથી ખરી પગ સૂજી તેનાથી ચલાતુ નથી તે ઉપર'**—કાજુનુ દૂધ ચોપડવુ એટલે ફાયદો થાય છે (૩) **મણિયારીના વિષ ઉપર:**—લેનારની શક્તિ પ્રમાણે કાજુની છાલનો રસ પાશેરથી અચ્છેર પર્યંત પાઈ તે ઉપર ધરોનો રસ આપવો એટલે વિષ ઊતરશે ઘણુ વ્યાકુળ થવાય તો તે જ રસ તાળવાને ઘસવો અને દાંત ખૂલ્યા પછી પાછો પાવો (૪) **ગાંઠ જલદી ફૂટવા માટે:**—કાજુનો ગર કાચો તથા તિવરના ફળ ઠંડા પાણીમા એકત્ર ઘસી લેપ કરવો એથી ગાંઠ ફૂટે છે (૫) **નળવિકાર ઉપર:**—નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાજુના પાકેલા ડીટા ફૂખ સુદ્ધા કાપી, મરી અને મીઠુ નાખી ત્રણ અગર ચાર દિવસ ખાવા

૧૦૫. કાતરવેલ—એને 'કાતરી' પણ કહે છે એના વેલા હોય છે કાતરવેલના પાના કાતર નિર્ગુંડીના જેવા હોય છે એ વેલા ઝાડ ઉપર ઘણા હોય છે કાતર નિર્ગુંડીના પાંદડાની ઉગ્ર વાસ આવે છે તેવી એની આવતી નથી ગુણમા એ ઘણી ઠંડી છે **ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:**—કાતરવેલના મૂળિયા કૂટી તેનુ આશરે ૭ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમા રોજ બે વખત ૭ દિવસ આપવુ

૧૦૬. કાનફોડી (ફૂગડી)—સં૦ કર્ણસ્ફોટા મ૦ કાનફોડા, કાનફૂટી, કપાલફોડી ક૦ કન(કપાળ)ફોડી બં૦ કાનફોડી, કાનછિડા વ૦ ડોકસા ફાડી ક૦ હિડિંબિડીગે, ભેક્કીનતરકુગિડ ઇં૦ હાર્ટપી લે૦ કાર્ડિઓસ્પર્મમ્ હેલિકેબેમ્

કપાળ ફોડીની વેલ દેશમા પ્રસિદ્ધ છે એના ફળ ફૂગા જેવા થાય છે એ બાળકો કપાળમા મારે છે એટલે ફટ અવાજ થાય છે ભીંત પર ચિતારા વેલ કાઢે છે તે પ્રમાણે કાનફોડીના પાન કાનાદાર હોઈને ત્રણ ત્રણ સાથે હોય છે એનો ગુણ તીખો કડવો, શીતળ અને વિષ, ગ્રહ ભૂતનો નાશ કરનાર છે મૂળ દીપન, રેચન અને વામક, પાન રેચક, વામક અને આર્તવજનક માત્રા–પાનનો સ્વરસ ૨–૩ ઔંસ *

* આ ગ્રંથની સાત આવૃત્તિઓમા કાનફોડીના નામથી તવવણનુ વર્ણન અપાયુ હતુ એ દેખીતી ભૂલ મરાઠી વનૌષધિગુણાદર્શ ભાગ ૪થાના પૃષ્ઠ ૧ની પંક્તિ ૧૩મીમા ૨ **તિળવણ** સાથે (કાનફોડી) (સં૦ કર્ણસ્ફોટા) એટલુ વધારી આપ્યાથી થવા પામી છે એમ શ્રી પદેજીના બહુનિઘંટુ નં ૪૯ અને ૧૨૭થી જણાઈ આવતા તેને તવવણ તરીકે સુધારી કાનફોડીનુ વર્ણન બહુનિઘંટુના નં ૪૯ની ટીપણી અને તેમના જ **ઔષધિગુણદોષ** નામના ગ્રંથમા નં ૪૬થી દાખલ કરવામા આવ્યુ છે કાનફોડીના પાન નાના હૃદય જેવા અને બીજ કાળા રંગના અર્ધ જેવડા હોય છે —પ્રા. ડો.

૧૦૭. કાફી (બુંદ)—ઇં૦ કોફી. હિં૦મ૦ કાફી બં૦ કૌફી. લા૦ કેફિઆ એરેબિકા.

અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન, હિંદી મહાસાગરમાના બેટ અને વેસ્ટ ઇંડિઝ બેટોમા એ છોડ ઘણા થાય છે. એ છોડ ત્રણચાર હાથ ઊંચા વધે છે, અધિક વધવાથી તે ઊખડી પડે છે. એ છોડાંનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ છોડના ફૂલ ધોળી ચંબેલી જેવાં હોય છે અને તેની વાસ મધુર આવે છે, પરંતુ તે ઘણી વખત ટકતી નથી ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિના કોફીના ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગારેક લાંબા હોય છે અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે. ફળ પાકે એટલે બુંદ કાઢી સૂકવે છે અકેકા ફળમા ઘણું કરીને બબ્બે બુંદ હોય છે અને અકેકા ઝાડ ઉપર શુમારે અચ્છેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે એને કોઈ 'કાફી' અને કોઈ 'કાવો' એમ કહે છે આરબ અને મોગલ લોકોમા કાફી પીવાની રીત ઘણી છે કાફી તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કે, તેને પહેલા ઘીમાં શેકી ખાંડે છે, પછી તે ચા પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમા દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે કાફી પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જઈ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જાગરણ થાય તોપણ તેના યોગથી અન્નપાચન થઈ ઉપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમા અહીં કાફી પીવાનો પરિપાઠ પડેલો છે, પરંતુ ચા અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામાં આપણા લોકોને તે નિત્ય પીવી કદી પણ હિતકારક નથી, માટે જરૂર પડે તો કદી કદી કાફીનું સેવન કરવું, પણ નિત્ય સેવન કરવું નહિ.

કાફીના પાન જ્વરઘ્ન, બીજ હૃદયબલ્ય, હૃદયોત્તેજક, નાડીને ઉત્તેજના આપનાર, જ્ઞાનતંતુ-સંસ્થાને ઉત્તેજક, મૂત્રજનન અને જીવનવિનિમયક્રિયાશોધક છે. માત્રા-પાનનો ૦ થી ૦ા તોલાનો ક્વાથ તાવ પર અપાય છે બીજનો ઉપયોગ પાચનશક્તિ અને જીવનવિનિમયક્રિયા નબળી પડે તથા એક પ્રકારના લાલ ક્ષાર વૃક્કોમાં ભેગા થાય છે, એવા વાતરક્ત આદિ રોગમા હિતકર છે.

૧૦૮. કાયફળ—સ૦ કટ્ફળ મ૦ કુંભા કાયફળ હિ૦ કાયફલ બં૦ કટફળ, કાયછાલ ક૦ કિરૂશિવની ઈપ્પિશમારા, દ્દાલક, ગહ્રાદ. તુ૦ કદ્દલ તે૦ શાપરપુડમ. મલા૦ પિલ, આલ. ફા૦ દારશીશનાન અ૦ ઉદ્દુલમર્ક. લા૦ માયરિકા નેગી.

કાયફળના ઝાડ કોંકણમા પ્રસિદ્ધ છે એના પાદડા લાંબાં હોય છે. તે પતરાળા કરવાના ઉપયોગમા આવે છે એના ફળ બીલાની પેઠે ગોળ હોય છે × એમા ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એની છાલના બંધ સારા થાય છે રાતું કાયફળનું ઝાડ ઔષધમા ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલને કાયફળ કહે છે. **કાયફળ**—તીખુ, ઉષ્ણ, તૂરું તથા ગ્રાહક છે અને વાત, પિત્ત, જ્વરદાહ, કફ, રક્તાતિસાર, યોનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) સાપના વિષ ઉપર:**—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળી વેલનો રસ કાઢી બંને એકત્ર કરી તેમા મરીની ભૂકી નાખી પાવું. ઉતાર—કાળી તુલસીનો રસ પાવો. **(૨) ઉરઃક્ષત ઉપર:**—કાયફળની ઝાડની છાલનો રસ મધમા એકત્ર કરી સાત દિવસ સુધી પાવો **(૩) લૂખ ઉપર:**—કાયફળની છાલનો રસ સાકર નાખી પાવો **(૪) દમ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલના રસમાં રાઈ વાટી પાવી **(૫) ધાતુપરમિયા ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો અને નાળિયેરનો રસ એકત્ર કરી ૭ દિવસ સુધી પાવો. **(૬) અંગ દાઝ્યું હોય તો:**—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ ચોપડવો **(૭) મરકી ઉપર:**—કાયફળ ઘસી પાવું **(૮) અતિસાર ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી પાવો **(૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—કાયફળની ભૂકી નાકે સૂંઘવી **(૧૦) વ્રણશુદ્ધિ માટે:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેથી વ્રણ ધોવો. **(૧૧) દંતરોગ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા, એટલે દંતશૂળ બંધ થઈ દાંત

× કાયફળના ફળ જાયફળ જેવા જ હોય છે જાયફળની ઉપર છાલ હોય છે તે પ્રમાણે કાયફળના ફળ પર છાલ હોય છે. ફળ પણ લગભગ જાયફળ જેવડું જ હોય છે કાયફળનો રસ અથવા ક્વાથ પીવા પહેલાં તથા પછી થોડુ મધ ચાટવુ, કારણ કે કાયફળ ગળાને તથા ઉપજિહ્વાને લાગી જાય તો નુકસાન પહોંચે છે ઔષધિમા બહુધા એની છાલ જ વપરાય છે જોકે તે ફળ નથી, તથાપિ તે કાયફળના નામથી જ ઓળખાય છે એની માત્રા ૧ અથવા ૨ માસા છે અનુપાન આદાનો રસ અને મધ

મજબૂત થાય છે. ÷

૧૦૯. કારિંદા—કારિંદાના વેલા હોય છે. એને 'કારાંદાં' પણ કહે છે. કારિંદાનાં પાંદડાં કિંચિત્ ગોળ હોઈ કોનાનાં પાદડાં કરતાં બમણાં મોટાં હોય છે. એનો વેલો મેડી (બે મજલા) જેટલો ઊંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદી થાય છે કે તે એક દિવસમાં હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગાંઠો હોય છે, ત્યાં પાંદડાં આવે છે. તે ગાંઠ ઉપર ફણગો ફૂટી તેના ફાંટા પ્રસરે છે. તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાનાં કારિંદાં લાગે છે. તે વધી સુમારે કેરી જેવડાં મોટાં થાય છે. વેલો સુકાય એટલે તેને લઈ લે છે અને મૂળ જે જમીનમાં લાગેલાં હોય છે તે ખોદીને કાઢી લે છે. કારિંદાંમાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાત છે. મીઠાં કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે અને કડવાની છાલ કુમળાપણામાં ધોળી હોય છે. જૂનું થયા પછી એમાં કોઈ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદાં કોંકણમાંના રાનમાં ચોમાસામાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠાં કારિંદાં બાફીને અથવા એના બાકળા કરીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, છૂંદો, ચીરીઓ વગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સારો હોય છે. કડવાં કારિંદાં ખાવાથી ફેર (ચક્કર), ઊલટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે; તથાપિ ગરીબ લોકો તે લાવીને ખાય છે અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ તે માટે એવી રીત કરે છે કે તેને છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળીને પાણીમાં ધોઈ પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઈ તાપમાં સૂકવે છે અને પછી તેલમાં તળીને ખાય છે. આ તળેલી ચીરો ધોળી—શુભ્ર—ધોબીએ કપડાંની વાળેલી ગડીના જેવા દેખાય છે. ઉપયોગ :—(૧) મુખપાક ઉપર :—કારિંદાનો સૂકવેલો પાલો અને કોળાની સૂકવેલી છાલનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર :—કારિંદાં બાફી ઉપલી છાલ કાઢી નાખી અંદરના મગજમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને ગાયનું ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી બમણાં નાખી, તેનું પણ સારું મર્દન કરી નાની કેરી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે ગુણ આવે ત્યાં સુધી સતત ઔષધ આપવું; એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થશે. (૩) ઉપદંશ ઉપર :—કડવાં કારિંદાંનો જમીનમાંનો પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક વખતનો કંદ લાવી તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળી છાલ છોલી નાખવી, પછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં ચાર માસા નાખવું તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુંજ અને ખડીસાકરની ભૂકી બે તોલા નાખી ખાવું. (૪) પેટપીડા તથા અતિસાર ઉપર :—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ગોળી કરી આપવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપર :—કડવું કારિંદું બાફી કોલી બારીક વાટવું પછી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ઝીણી ખાંડ તથા ઘી નાખી આપવું.

૧૧૦. કારિવણા—(ખડબરામી, ખડબ્રાહ્મી) સં૦ લઘુ બ્રાહ્મી, મંડૂકપર્ણી. મ૦ કરિવણા, બ્રહ્મી, એકપાની. હિં૦ વરંબી, બ્રહ્મમાંડુકી, ચરેલી. બં૦ શુલકુડિ, થાલકુડિ. ક૦ ઓંદેલગ. તા૦ વલ્લારી. તે૦ બ્રાહ્મીચેટુ. તુ૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફાં૦ જનરવ. ઇંડિયન પેનિવર્ટ. લે૦ હાઈડ્રોકોટિલ એશિયાટિકા.

આ વનસ્પતિ વેલા પ્રમાણે વધે છે.* અને તે પાણીવાળી જમીનમાં બાર મહિના સુધી રહે છે.

÷ મૂર્છા તેમ જ મૂગી(ફેફ્ફ્રુ-વાઈ)ની બેહોશી ઉપર કાયફળની છાલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બે રતી લઈ નાકમાં ભૂંગળી વડે ફૂંકવાથી તે મસ્તકમાં જઈ તરત બેહોશી મટાડે છે.

કાયફળનો ઉપયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કફપ્રધાન રોગો પર વધારે થાય છે. શ્વાસરોગ પર ક્વાથ આપવાથી ગભરામણ ઓછી થાય છે. હૃદયરોગમાં આફરો અને શ્વાસ ઓછો કરાવવા માટે કાયફળ અપાય છે. તાવમાં કાયફળ આપવાથી પરસેવો આવે છે; વેદના ઓછી થાય છે; શિરદર્દ દૂર થાય છે; છાતીમાં કફ હોય તો તે ઢીલો થઈને જલદી પડવા માંડે છે.

* આ પ્રસર જાતિની વનસ્પતિ ઉંદરકનીને મળતી હોવાથી લોકો એને નામે ઉંદરકની વાપરે છે, પણ એ ભૂલ છે. ખડબરામીના સ્વરસની માત્રા ૨ માસાની છે, પ્રતિનિધિ તજ છે. એની શાંતિ સુખડ અને ગુલાબજળ છે. કારિવણાં કુષ્ઠઘ્ન, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ, મૂત્રજનન, સ્તન્યશોધક, સંગ્રાહક, બલ્ય અને રસાયન

અને બાગમાં તથા ઘેર પણ કૂંડામાં વવાય છે. લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે હોય છે. એ પાંદડાં બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ વનસ્પતિ કૂંડામાં વાવવાથી મૂળ ફાટી તેનો ઘણો જ વિસ્તાર થાય છે. એનાં પાંદડાંની ચટણી પણ કરે છે. બ્રાહ્મી પ્રમાણે જ એના ગુણ હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) **ભમરી (ચક્કર) આવે છે તેને માટે** :—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ મસ્તકે ચોળવો. (૨) **નાના બાળકોનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે** :—નિત્ય પ્રાતઃકાળે લઘુ બ્રાહ્મીનાં તાજાં પાંદડાં ખાવા આપવાં, એટલે જિહ્વાનું જડત્વ કમી થઈ વર્ણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માંડે છે. (૩) **પિત્તાપસ્માર ઉપર** :—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવું અને તેનું સેવન કરવું. (૪) **ઉષ્ણતા અને ગરમી (લૂખ લાગવી) ઉપર** :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ જીરું અને ખડીસાકર નાખી આપવો અને ડૂંટી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમાં કપડું ભીંજવી ગડી વાળી મૂકવું. આંખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો. (૫) **ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો થાય છે તે ઉપર** :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી અને શંખજીરું નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું. (૬) **સોજા ઉપર** :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો લેપ કરવો. (૭) **બાળકોના અતિસાર ઉપર** :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ આપવો. (૮) **બાળકોના તૃષાના આજાર ઉપર** :—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી આપવો. (૯) **ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપસ્માર ઉપર** :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લઈ તેમાં કુલીંજનનું તથા અક્કલગરાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલું જ મધ નાખી દરરોજ બે વખત આપતા જવું. એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. (૧૦) **શીતળાના આજાર ઉપર** :—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અથવા ટાંકાની ભાજીનો રસ મધમાં આપવો.

૧૧૧. કારેલી :—સં૰ કારવલ્લી. મ૰ કારલી. કોં૰ કારેતી. ક૰ હાગલકાયિ, ગિડિગાયિ. તા૰ કલક્કોડિ, પાગલ. તુ૰ કંચાલા. મલા૰ કૈપાવળિળ, પારલ. ઓરિયા શલરા. અ૰ કિસ્સા ઉલ્-હિમાર. ફા૰ કરિલાહ. હિં૰ કરેલા. બં૰ કરલા. તૈં૰ કરીલા, કાકરકાયાં. લા૰ મોમોર્ડીકા ચારેંટિયા. ઇં૰ હેઅરીમોર્ડીકા.

કારેલીના વેલા હોય છે. જે ફળો આવે છે તેને 'કારેલાં' કહે છે. કારેલાં ઘણાં કડવાં હોય છે. લોકો એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેંતભર લાંબાં હોય છે. એમાં ધોળી અને લીલી એવી બે જાત છે. **લઘુ કારેલાં**—અતિ કડવાં, અગ્નિદીપક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્યકર છે. તે અરુચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **મોટાં કારેલાં**—તીખટ, કડવાં, અગ્નિદીપક, અરૂપ્ય, ભેદક, રુચિકર, ખારાં, લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે; તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અરુચિ, કફ, શ્વાસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ, કોઢરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે. પાન–ડીંટડા સહિત કોમળ પાન કટુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રજનન, વામક અને રેચક છે. કોઈ વખતે ઊલટી અને દસ્ત બન્ને જ થાય છે. માત્રા–ડીંટડા સહિત પાનનો રસ ૧ થી ૨ ડ્રામ મોટા માણસને માટે. બાળકને ॥ થી ૧ ડ્રામ. ઉપયોગ:—(૧) **પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો** :—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો, એટલે વમન થઈ પિત્ત પડશે. ઊલટી ન થાય તો એક કિંવા બે રેચ થઈ પિત્ત નાશ પામે છે. ઉતાર—ઘી અને ભાત. (૨) **શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર** :—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ જીરું નાખી આપવો. (૩) **રતાંધળાપણા ઉપર** :—કારેલીનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તેનું આયંકારે અંજન કરવું. જેથી ૩ દિવસમાં ફાયદો જણાય છે. (૪) **પારો શરીરમાં ફૂટી નીકળ્યો હોય તો** :—કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) **બાળકોનું પેટ ચડે તે ઉપર** :—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ પૈસાભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાખી પાવો; એટલે ઊલટી અને મળશુદ્ધિ થઈ પેટ સાફ થશે. (૬) **વિષૂચિકા (કોગળિયા) ઉપર** : કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. (૭) રક્તાર્શ

છે. મારી માત્રાના રેફ લાગે છે, તેથી ચક્કર આવવાં, માથું દુખવું વગેરે લક્ષણ જણાય છે. આની ક્રિયા ચામડી પર ખસ થાય છે. આનું તેલ ચામડીમાંથી બહાર નીકળે છે, માટે તેને ફ્રેગ્જન આપે છે. એથી માટે દેપડંગની ખોડ અવરથા નંદવાત અને રક્તપુષ્ઠ પર વપરાય છે.

ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. (૮) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હિંગ ૧ પૈસાભાર નાખી આપવો. (૯) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—કારેલીનાં પાંદડાં, અરડૂસીનાં પાંદડાં, પાકેલા નાગરવેલનાં (ખાવાનાં) પાન અને જાંબુની છાલ-એ બધાંનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેખંડ (ઘોડાવજ) ઘસી પાવું. ૭ દિવસ પથ્ય પાળવું. (૧૦) **જંતુ ઉપર:**—કારેલીનાં પાંદડાંનો અથવા ફળનો રસ આપવો.

૧૧૨. કાવળે—એ ઝાડ ગોમાંતક પ્રાંતમાં માથોડું-દોઢ માથોડું ઊંચું થાય છે. તેને આમલી જેવાં પાંદડાં હોઈ લીલા વટાણા જેવડાં જાંબલી રંગનાં ગોળ ફળો આવે છે. તે બાળકો ખાય છે.

૧૧૩. કાસ (કાંસડો)—સં૦ કાશેક્ષુ, કાંશ. હિં૦ કાંસ. મ૦ કાંસ, કાસેકસાડ. બં૦ કેશે. ક૦ કાજલુ, ગલગિનહુલ્લુ. તે૦ રેલ્લુ. લા૦ સેકરમ સ્પેકહરમ સ્પોન્ટેન્યમ્.

કાસને મરાઠીમાં ' કસાડ ' પણ કહે છે. કાસના બરુના જેવા બોરા હોય છે, એનો ટટ્ટી બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. એને ' કામે ગવત ' એમ પણ કહે છે. એનાં બી આકારમાં કરડીના જેવાં અને સફેદ તથા કઠણ હોય છે. **કાસ**—તર્પણ, શીત, રુચિકર, બળકારક, મધુર, વૃષ્ય, કડવો, પાકકાળે મધુર, સારક અને સ્નિગ્ધ છે તથા પિત્ત, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, મૂત્રાશ્મરી, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપર:**—કાસના મૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

૧૧૪. કાસાળુ—સં૦ કાંસાલુ, મ૦ કાસાળુ, ખંબરે. હિં૦ કાસાળુ. ક૦ બાળગડ્ડાસ. લે૦ એલોકેસિયા મેક્રોરાઈઝા.

કાસાળુંમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. કાસાળુંનાં પાંદડાં અને ડીંટાં અળવીના કરતાં મોટાં હોય છે. **કાસાળુ**—મીઠું, પથ્યકારક, દીપક તથા રુચિપ્રદ છે અને કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **કાળપુળી (પાઠા) ઉપર:**—ઝાડ ઉપરના કાસાળુંના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય-મીઠું ખાવું નહિ. (૨) **ગાંઠિયો વાયુ એટલે અંગનું અકડાઈ જવું તે ઉપર:**—કાળા કાસાળુંના કાંદા અને બેદરીના વેલાના કાંદા એ બન્નેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાંધવી અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સહેવાય તેટલો શરીરે શેક કરવો. (૩) **સંધિવાયુ ઉપર:**—કાળા કાસાળુંનું ડીંટું સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ ૭ માસા ગાયના દહીંમાં નાખી ગરમ કરી ૭ દિવસ પીવો, એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે. ઉતાર-ઘી અને ભાત. (૪) **બદ જલદી ફૂટવા માટે:**—જંગલી કાસાળુ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનાં ટપકાં કરવાં અને તે સુકાયા પછી પુનઃ તે જ જગ્યા ઉપર તે જ ઔષધનાં ટપકાં કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણચાર વાર ટપકાં કરવાં, એટલે છિદ્ર થઈ દર્દ નીકળી જશે. (૫) **ઉદરરોગ ઉપર:**—કાળા કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલા જેટલો પીસી, કોપરાના રસમાં નાખી, થોડા ચોખા નાખી બાફીને ખીર કરવી અને તે ગોળ નાખી ખાવી. આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળમાર્ગે રેચ થઈ પડે છે. ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું. ઉતાર-ભાતની કાંજીમાં ઘી નાખી પાવું. મોઢામાં ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવા. (૬) **ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર:**—કાળા કાસાળુંનાં ડીંટાં અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો અને પાંચ શેર પર્યંત નાળિયેરનો રસ કાઢી તેમાં અર્ધાશેર પર્યંત માલકાંગણીનાં બિયાં વાટી કાલવવાં. પછી તે સર્વ એકઠું કરી મંદ અગ્નિ ઉપર બધું પાણી બળે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે, તે કાઢી લેવું. એ તેલ આંખ અને ગળાની નસ એ જગ્યાએ દિવસમાં બે વાર ચોળીને જીરવવું. (૭) **પાંડુરોગ ઉપર:**—સમૂળ કાસાળુ લઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. (૮) **જલોદર ઉપર:**—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલો છાશમાં વાટી પાવો. (૯) **પડજીભ (ગળાનો કાકડો લાંબો કે ઢીલો થયો હોય તે) ઉપર:**—કાસાળુંના ડીંટાંની ભસ્મ કરી લગાડવી; એટલે પડજીભ ઉપર ચડશે. (૧૦) **અનંતવાત-શિરોરોગ ઉપર:**—કાળા કાસાળુંના કાંદા પીસી તેની પોટલી કરવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો અને છેલ્લી વારે પોટલીમાંનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાંધવો. (૧૧) **સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપર:**—કાસાળુંનો

કાંદો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી નાળિયેરના રસ અને દૂધમાં ખીર કરી ખાવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે. **(૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાસાળુના કાંદાની ૨-૪ ચુંજા રાખ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવી.+

૧૧૫. કાસુંદરો—સં૦ કાસમર્દ. મ૦ કાસવિંદા. હિં૦ કસૌંદી, અગૌથ. બં૦ કાલકાસુંદા. ક૦ એલહુરી, અલવરી. તૈ૦ પેડિતાંગેડુ, કસવીંદચેટ્ટુ મલા૦ પોન્નાવીર. તુ૦ અનેટજંકુ. ઇ૦ રાઉંડ પોડેડ કેશિયા. લા૦ કેસિયા સોફેરા (કાળો કાસુંદરો), કેસિયા ઓક્સિડેન્ટલિસ (સફેદ કાસુંદરો).

આ છોડ કમરપૂર ઊંચો વધે છે. આવળનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે, એને પીળાં ફૂલો આવે છે અને શિંગો જાડી અને લાંબી આવે છે. આ છોડ વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જગ્યામાં પુષ્કળ ઊગે છે. **કાસુંદરો**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, રુચિકર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી અને રુક્ષ છે તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં**—પાકકાળે તીખાં, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—કાસ, શ્વાસ અને ઊર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:**—કાસુંદરાના મૂળ ઘસી ચોપડવાં અથવા પાલાનો રસ લીંબુમાં મેળવી ચોપડવો. **(૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર:**—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. **(૩) સોજા ઉપર:**—કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમા વાટી લેપ કરવો. **(૪) પારાનો ઉતાર:**—કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૬) બગાઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો:**—કાસુંદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૭) દદ્રુ, કિટિભ અને કુષ્ઠ ઉપર:**—કાસુંદરાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૮) ભિલામા ઊઠે છે તે ઉપર:**—કાસુંદરાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.×

૧૧૬. કાળા તલ—સં૦ કૃષ્ણતિલ. મ૦ કારળે. લે૦ ગુઈ઼ઝોટિકા એબીસિનિકા. આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી 'કાળા તલ' નામ આપ્યું છે. એને 'ખુરાસણી' પણ કહે છે. કાળા તલનો રોપો સુમારે દોઢ બે હાથ ઊંચો વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે, તે બાળવાના તથા ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નેત્રરોગ ઉપર:**—કાળા તલનું તાજું તેલ સૂતી વખતે આંખમાં આંજવું.

૧૧૭. કાળા દાણા—સં૦ નીલપુષ્પી, નીલકલંબી, કૃષ્ણબીજ. હિં૦ કાલા દાના. મ૦ કાળા

+ ડૉ. દેસાઈના મત મુજબ કાસાળુનું મૂળ પચવામાં હલકું, સ્નેહન, પૌષ્ટિક, મૂત્રજનન અને કાંઈક સારક છે. ડીંટાનો રસ રક્તસ્રાવક અને મધુરોપક છે. **માત્રા**—મૂળનું ચૂર્ણ ૦ાથી ૧ તોલો.

ઉપયોગ—ડીંટાનો પુટપાક કૃતિથી રસ કાઢી બાળકના કાનમાં ૧-૨ વાર નાખવાથી લોહી અને પરુ નીકળતું હોય, તો તે બંધ થઈ જાય છે. મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાની સાથે ઉકાળી કપડાથી પાણી ગાળી લેવું. એ પાણી ૪થી ૨૦ ઔંસ સુધી પિવરાવવાથી જલોદર અને સર્વાંગશોથમાં સારો લાભ પહોંચે છે. એ પાણી કાંઈક જાડું, કાંઈક દાહજનક, બેસ્વાદ હોય છે. આ પાણી લેવાથી પેશાબમાં મીઠાનું પ્રમાણ વધી જાય છે. મીઠું શરીરમાંથી બહાર નીકળી જવાથી સોજો (અને ઉદરમાં રહેલું પાણી) ઓછું થઈ જાય છે. શરીરમાં મીઠું ભેગું થવાથી સોજો થાય છે. એ સમાપ્તિ એલોપેથિક શાસ્ત્રે પણ સ્વીકાર કરેલ છે. એટલા માટે જ મીઠું શોથરોગમાં અપાતું નથી." —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× કાસુંદરાનાં બીજનો રોટલો કરી તેનું એક પડ પકવી માથે બાંધવાથી ખોડો મટે છે અને એનાં અર્ધાં પાંદડાંનો રસ નાનાં બાળકને પાવાથી સસણી જલદી શાંત થાય છે; એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે.

કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ દુખતી આંખમાં નાખી તેનું જ પાંદડું આંખ ઉપર બાંધવાથી માત્ર એક જ દિવસે દુખતી આંખ શાંતિ પામે છે, એ અમારું પોતાનું જ અનુભવસિદ્ધ છે. ચેવના વેલાનાં પાનનો પણ દુખતી આંખ ઉપર એવો જ ગુણ ગણાય છે. નવા મત મુજબ કાસુંદરો કફઘ્ન, સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક, સારક અને જરા મૂત્રજનન છે. બીજ જ્વરહર, મળહર, મૂત્રજનન, કફઘ્ન અને બલ્ય. પંચાંગ રેચક છે. માત્રા-પાનનું ચૂર્ણ ચાર માસા. શેકેલાં બીજનો ઉપયોગ કૉફી બનાવવા માટે થાય છે, પણ બુંદના જેટલો લાભ કાસુંદરાથી થતો નથી.

દાણા. બં૦ નીલકલમી. ઇ૦ પેલમ્લુઈ પોમિયા. લા૦ ઈ પોમીઆ હેરેરશીઆ. અ૦ હબુલ નીલ.

કાળા દાણાની વેલ થાય છે. એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ થાય છે. એની સળીઓ અને ડાળીઓના એના જ વેલાને ગોળાકાર આંટા પડેલા હોય છે. સળીઓ અને ડાળીઓ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ઝૂમખાં આવે છે. એનાં પાંદડાં કપાસનાં પાંદડાં જેવાં, ત્રણ પાંખડીઓમાં ખાંચા પડેલા હોય છે. તે પાંદડાં વેલાને એકાંતરે આવે છે એટલે વેલાંની સળીઓની બન્ને બાજુએ સામસામાં પાંદડાં આવતાં નથી; પરંતુ એક બાજુએ એક પાન, બીજી બાજુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર બીજું પાન એમ પાંદડાં હોય છે. એને ફિક્કા કાળા રંગના ઘંટ(ટોકરી)ના આકારનાં મોટાં ફૂલો આવે છે. એનાં ફળ નરમ હોઈ તેમાં ત્રણ ખંડ હોય છે. તેમાંથી નાનાં કાળા રંગનાં બીજ થાય છે. તેને કાળા દાણા (બ્લેક સીડ) કહે છે. ઔષધમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. **કાળા દાણા** રેચક, સ્નિગ્ધ, સોજો અને ઉદરરોગના નાશક, તાવ કાઢનાર અને અવષ્ટંભ, મસ્તકરોગ, ઉદાવર્ત, કફ અને મળમૂત્રાવરોધનો નાશ કરનાર છે. આ સર્વ ગુણો એના રેચક ગુણના જ અંગભૂત છે. એનો રેચ ઘણો જ જલદી લાગુ પડીને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થવાની ધાસ્તી નથી; એટલે આની નેપાળા અથવા અંગ્રેજી જાલપના જેવી ક્રિયા થાય છે. માત્ર એમાંના દોષો આ કાળા દાણામાં નથી. એ ઉત્તમ રેચક હોવાથી હાલમાં સરકારી દવાખાનામાંના ડોકટર લોકો એનો સારો ઉપયાગ કરે છે. કાળા દાણાનાં બી ઘીમાં તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ઊના પાણી સાથે આપવાં; એટલે બે જુલાબ સારા લાગે છે, ઘીમાં ન તળે તોપણ ચાલે.

૧૧૮. કાળી ખજૂરી—આ એક કડવા લીમડાની જાતિનું ઝાડ છે. એના ઝાડ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર થાય છે. એના પાંદડાં એક ફૂટ લંબાઈનાં બે ભાગવાળાં હોય છે. એનાં ફૂલ સફેદ રંગનાં અને ઉગ્રગંધી હોય છે. કાળા ખજૂરીનું ફળ ખજૂરના આકારે હોઈ ઘણું કડવું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) **પિત્ત પડવા માટે:**—કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણ આપવું. (૨) **તાવના યોગે જીભ બળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર:**—કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી. (૩) **કાનખજૂરો કરડયો હોય તો:**—કાળી ખજૂરી તેલમા ઘસી લેપ કરવો. (૪) **પેટશૂળ ઉપર:**—કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી.

૧૧૯. કાળીજીરી (કડવી જીરી)—સં૦ અરણ્યજીરક. મ૦ કડુકારેળે (જીરે). હિં૦ કાલજીરા, બનજીરા. ક૦ કાડજીરગે. તા૦ કટ્ટુચિરાગં. તૈ૦ અડવીજીલાકરી. ફા૦ કાલાજીર્દરી. મલા૦ કાલાજરાક. વ૦ કટુ જીરે. અ૦ કમૂનમહરી, કમૂનરૂમી. ઇ૦ પરપલ ફ્લીબેન. લા૦ વ્હરનોનિયા એંથેલમિંટીકા.

એના છોડ સુમારે બેત્રણ હાથ સુધી ઊંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો કિંચિત્ બારીક હોય છે. એને જે જીંડવા આવે છે તેના રંજામા એ જીરું હોય છે. કાળીજીરી કૃમિનાશક છે. **કાળીજીરી**—ઉષ્ણ, તૂરી, તીખી ને સ્તંભક છે. અને વાયુ, કફ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. માત્રા ૦ાા થી ૧ તોલો. બાળક માટે ૫થી ૧૦ રતી કૃમિરોગ પર. ઉપયોગ:—(૧) **મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઈ હોય તો:**—કાળીજીરીનો પાલો ગરમ કરી, વિષવાળા અંગ ઉપર પાટા બાંધવો; અગર એનો જ રસ શરીરે ચોળવો. (૨) **નળ ફૂલ્યા હોય તો:**—કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બંને પારોર પાણીમા રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારમા તે પાણી ગાળી લઈ ઠીકરી ગરમ કરી છમકારી તે પાણી પાવુ. (૩) **કમળી ઉપર:**—કાળીજીરી પૈસાભાર વાટી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. (૪) **બાળકોની સસણી ઉપર:**—કાળીજીરી ખાંડી તેનો કોગળો થોડી હળદર નાખી બાળકને પિવરાવવો. (૫) **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—કાળીજીરી, જીરું અને કડુનો કાઢો આપવો. (૬) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાળીજીરીનું ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ. (૭) **શરીરમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડ ઉપર:**—કાળીજીરીનુ બારીક ચૂર્ણ કરી આપવુ અને ઉપર પાણીનો ઘૂંટડો પાવો. (૮) **ખરજવા ઉપર:**—કાળીજીરી વાસણમા ઘાલી બાળવી અને કોયલા જેવી કરવી. પછી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) **વાછડાઓને ધાવણ રોગ થાય તે ઉપર:**—કાળીજીરીના પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી તેમાં કાંચકાનો ગર અને થોડી મરીની ભૂકી નાખી આપવો; અથવા કાળીજીરી ૧ તોલો લઈ

કિંચિત્ કૂટી તેનો કાટો કરવો. તેમાં કાંચકાનો ગર અને ખેરની છાલ ઘસી તે પાવો. **(૧૦) બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર:**—કાળીજીરી અને ખડીસાકરનો કાટો કરી દિવસમાં બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. **(૧૧) સર્વ જ્વર ઉપર:**—માટીના વાસણમાં કાળજીરી ત્રણ માસા નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી ફૂટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા બાકી રહે ત્યાં સુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૧૨૦. કાળીવેલ—કાળીવેલ ઘણું કરીને વાડો ઉપર થાય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર કાંઈક એરંડાનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. એ પાદડાં એરંડાનાં પાંદડાં કરતાં લાંબાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કર્ણમૂળ, ખોડો, સ્તનરોગ અને રતવા ઉપર:**—કાળીવેલનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૨) કુરશાના વિષ ઉપર:**—કાળીવેલનાં કુમળાં પાંદડાં અને રાતા કાથફળની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર આપવું. ઉતાર-કાળી તુલસીનો અથવા રાતા અગથિયાનો રસ આપવો. **(૩) વિષથી સોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર:**—કાળીવેલનો કાંદો કચરી બાંધવો. **(૪) જૂ મારવા માટે:**—કાળીવેલનાં પાંદડાંના રસમાં કપૂર નાખી ખરલ કરી તેમાં પાણી નાખી ઘૂંટી તે મિશ્રણ રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ કેશમાં ચોપડવું. ઉપર કાળીવેલનાં પાંદડાં બાંધવાં અને તે ઉપર ચોવડું વસ્ત્ર બાંધવું; એટલે બીજે દિવસે સવારે જૂ મરી જાય છે.

૧૨૧. કાળો ઉમરરો (ઢેડ-ગાંડો-ઉંબર)—સં૦ કૃષ્ણ (કાક) ઉદુંબરિકા. મ૦ કાળા ઓખાડા, ભુઈ ઉબર. હિં૦ કટુંબરી, તટમિલા. ગોઉડુમરા. બં૦ કુમુર, કાક કુમુર. ક૦ કાડઅત્તિ, કલતિ. તૈ૦ કાકી, બાહુચેટુ. તા૦ કાટ્ટાતી. તુ૦ કાટ્ટાઅર્ત્તિમારા. મલા૦ કાટ્ટત્તિ. ફા૦ અંજીરેદસ્તી. અ૦ તમબરી. ઇ૦ ફીગ ટ્રી. લા૦ ફાઈકસ હિસ્પિડા.

કાળા ઉંબરાનાં ઝાડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. મરાઠીમા એને 'કાળો ઉંબર', 'ભુઈરોડી', 'ભુઈ ઉંબર', 'ગાંઝા ઉંબર' અને બોખાડા પણ કહે છે. એ ઝાડ ખોરેતી(જંગલી ઉંબર)નાં ઝાડ જેવાં હોઈ એને ફળ પણ ખોરેતીનાં ફળો પ્રમાણે જ આવે છે. ખોરેતીનાં પાંદડાંને ખાંચો હોય છે, તેવો-આ પાંદડાંને હોતો નથી અને પાંદડાં પણ મોટાં હોઈ જરા ખરબચડાં હોય છે. આ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. **કાળો ઉંબરો**—શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તૂરો, ગ્રાહક તથા ઇંદ્રિયપ્રસાદક છે; અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કોઢ, વ્રણ, પાંડુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ અને ઊર્ધ્વગત દોષનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો**—મીઠાં, તૂરાં, શીતળ, વૃદ્ધિકારક, ગુરુ, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા વાતકારક છે, અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **એની છાલ**—અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—કાળા ઉંબરાનાં મૂળ અને ધંતૂરાનાં ફળો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. **(૨) શોફોદર ઉપર:**—કાળાં ઉંબરાનાં ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર જીરાની ભૂકી નાખી પાવો અને દૂંટી ઉપર લેપ કરવો. **(૩) કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપર:**—કાળા ઉંબરાનાં ફળોનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. **(૪) બદ, ગૂમડું વગેરેને પકવવા માટે:**—કાળા ઉંબરાનાં લીલાં ફળો લાવી બારીક વાટવાં અને એક વાસણમાં નાખી તે ઉપર થોડું પાણી છાંટવું તથા બીજા એક વાસણમાં તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર ઢાંકી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાંધવો. એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજો ગરમ ગરમ પાટો બાંધતા રહેવું એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. **(૫) સોજા ઉપર:**—કાળા ઉંબરાનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.*

* નવા મત મુજબ કાળા ઉમરડાનાં ફળ વામક અને વિરેચક છે. એથી પિત્ત પડીને યકૃત હલકું થાય છે. છાલ નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક અને સ્તંભક છે. નાની માત્રામાં પૌષ્ટિક છે. મોટી માત્રામાં વમન-વિરેચન કરાવે છે. માત્રા-ફળ ૦ા થી ૧ નંગ, છાલ ૨૦ થી ૩૦ રતી અનુપાન-બકરીના દૂધમાં ઉકાળીને અપાય છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૧૨૨. કાંકડ (કરપટા)—સં૦ કર્કટક. મ૦ કાંકડ, કુકક. હિં૦ કાંકડ, ગંગેરુઆ. ક૦ વાલિગે. લા૦ ગેરુગ્રા. પિન્નેટા. તે૦ ગરૂગ ચેટ્ટુ. તા૦ કરિબેંડુ મરમ્. બં૦ જૂમ.

કાંકડનું વૃક્ષ મોટું હોઈ તેનાં પાંદડાં સાધારણ મોટાં લીમડા જેવાં અને ફળ લાંબાં હોય છે. કાંકડનું ફળ આમળા જેવડું દેખાય છે; પરંતુ તેમાં આમળાં જેવા મોટા ઠળિયા હોતા નથી. તેમાં બેત્રણ નાનાં બિયાં હોય છે. આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામાં આવે છે. તે રુચિકર અને પિત્તશામક છે. એનું અથાણું સારું થાય છે. આ ફળો જૂનાં થવાથી ઉપયોગમાં આવતાં નથી. **મોટા કાંકડનાં ફળ**—તૂરાં, અગ્નિદીપક, ખાટાં, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમ જ નેત્રને હિતાવહ છે અને રક્તપિત્ત તથા કફનાં કરનાર અને વાતનાશક છે. તે ફળ **પાકવાથી** શીતળ, રુચિકારક તથા જડ છે અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **નાનાં કાંકડનાં ફળ**—ગ્રાહક, ખાટાં, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે; તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, વાતનાશક અને કફપિત્તકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ (ગૂમડાં) ઉપર:**—કાંકડના ઝાડની છાલ વાટી બાંધવી. **(૨) આંખમાંનું ફૂલ જવા માટે:**—કાંકડના ઝાડનો એક હાથ લંબાઈનો બારીક કકડો તોડી મોઢામાં રાખી ફૂંક મારવી અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખોમાં નાખવો. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—કાંકડના પાલાનો રસ જીરું અને ખડીસાકરમાં આપવો.

૧૨૩. કાંગ (ધાન્ય)—સં૦ કંગુની. મ૦ કાંગ, રાળા. હિં૦ કંગની, બં૦ કંગની. ક૦ નવણી, કાંગો, ગિડ. ફા૦ ગલ. તે૦ પ્રેંકણપુચેટ્ટુ. લે૦ સેટરિયા સ્ટેલિકા.

આ ધાન્ય વરી(મોરિયા)નો જ પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તફાવત છે. વરી ઉપરથી છાલ ઘણી પાતળી હોય છે અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાંગની છાલ જાડી હોય છે અને તે રાતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણચાર પ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો ભાત, ખીચડી વગેરે પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે છબ્બા વગરની સારી શેકેલી જોઈએ. કાંગના રોપ બે અઢી હાથ જ ઊંચા હોઈ તેને જે કણસલાં આવે છે તે બાજરીનાં કણસલાં પ્રમાણે લાંબાં અને બારીક હોય છે. કાંગનાં પાંદડાં પહોળાં હોતાં નથી. **કાંગ**—શીતળ, વાતકારક, રુક્ષ, વૃષ્ય, તૂરા, ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, ગુરુ, ઘોડાને હિતાવહ, ભાંગેલા હાડકાને સાંધનાર, ગર્ભપાત અટકાવવામાં હિતાવહ અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આ ધાન્ય કાળું, લાલ, ધોળું અને પીત, એ ભેદે ચાર પ્રકારનું અને ગુણોમાં એક કરતાં એક અધિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણશૂળ ઉપર:**—કાંગની ખીર ખાવી.

૧૨૪. કાંચકી (કાંકચ)—સ૦ પૂતિકરંજ, લતાકરંજ. મ૦ સાગરગોટા, ગજગા, ગજરા. બં૦ લત્તા કરંચા. હિં. કટુકરંજા, કરંજવા. તા૦ કાલારકોડી. તુ૦ ગજગેકાઈ. ક૦ ગજગ, ગડુગુ. તૈ૦ ગુચ્ચેપિક્કા કચકાઈ, ગચ્ચા. ફા૦ ખાય, ઈબ્લીશ. અ૦ અક્તમક્ત. ઈં૦ બોન્ડકનટ. લા૦ સિસાલપિનિયા બોંડુસેલા.

એ ઝાડને કાંટા હોય છે. એને નાની શિંગો આવે છે. તેમાં કાંચકા હોય છે. તેની છાલ ઘણી કઠણ હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધોના કામમાં આવે છે. કાંચકા મંદ દેવતામાં શેકી પછી અંદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં યોજના કરવી.+ **કાંચકી**—તૂરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે; તથા કફ, પિત્તાર્શ, શૂળ, સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર:**—કાંચકા

+ કાંકચને કોઈ કોઈ કરકચ પણ કહે છે. એનું ઝાડ મધ્યમ કદનું થાય છે. એક ઇંચના આશરે લાંબાં અને ગોળ પાંદડાં એકબીજાની સામસામા ઊગે છે. ડાળીઓ પાછળના ભાગ ઉપર નાના નાના વાંકા કાંટા હોય છે. ફૂલો મંજરીમાં ભરપૂર પીળા રંગનાં થાય છે. તેને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. તેમાં ચાર તો મધ્યમ ફિક્કા રંગની અને એક ઉપર લાલ છાંટ હોય છે. વચમાં પુરુષ અને સ્ત્રીકેસર હોય છે. એનાં ફળ ઉપર કાંટા હોય છે. તેમાં છીપની માફક ૧ અથવા ૨ કાંકચ હોય છે. એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ માસાની છે. મૂળની માત્રા ૧૦ રતી. પાનનો સ્વરસ ૨ થી ૪ તોલા.

નવા મત મુજબ આ અતિ મૂલ્યવાન જ્વરઘ્ન ઔષધિ છે. ટાઢિયા તાવ પર પાનનો રસ હિંગ મેળવીને અથવા બીજ અને કાળાં મરીનું ચૂર્ણ અપાય છે. સૂતિકાજ્વરમાં કાંકચથી સારો લાભ પહોંચે છે. આથી તાવ ઓછો થાય છે તથા ગર્ભાશયમાં સંકોચ થાય છે.

શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખાવું. અથવા કાંચકાનું ચૂર્ણ લસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવું. **(૨) સોજા ઉપર:**—કાંચકીનાં, આકડાનાં અને એરંડાનાં પાંદડાં વાટી, ગરમ કરી લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજો ઊતરશે. **(૩) ઉપદંશવ્યાધિ ઉપર:**—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી, ઘી નાખી સાત દિવસ પર્યંત સેવન કરવો. પથ્ય–ઘી અને ભાત. **(૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપર:**—કાંચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર અને પિત્તપાપડો ઘસી પાવો. અથવા કાંચકા અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી ખવરાવવું. **(૫) વાયુના ગોળા ઉપર:**—કાંચકા શેકી તેની ભૂકી કરી ગોળમાં ખાવી. **(૬) નાનાં વાછરડાંની ઠંડી અને કૃમિ ઉપર:**—કાંચકા, અજમો અને લસણને એકત્ર કૂટી પાણી કરી પાવું. **(૭) તાવ ઉપર:**—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ ચાર તોલા પર્યંત તેમાં હિંગ બે ગુંજ પર્યંત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિષમજ્વર સિવાય બધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણ વાર પાવાથી ગુણ જણાવા લાગે છે. **(૮) આમ ઉપર:**—કાંચકા અર્ધાં કાચાં શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી ખાવું. **(૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે તે ઉપર:**—કાંચકીના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમાં સાત દિવસ પાવું. આઠમે દિવસે ફૂલાવેલુ મોરથૂથુ અર્ધો ચોખાભાર ૭ માસા પાણીમાં નાખી પાવું; એટલે કાળાપીળા દસ્ત થઈ ગાંઠ સાફ થઈ જશે. **(૧૦) જીભે કાતરા થાય છે તે ઉપર:**—કાંચકીના પાલાના રસમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવી. **(૧૧) બાળકોના કલેજાના ભાર (સસણીરોગ થાય છે તે) ઉપર:**—કાંચકીનાં પાંદડાં, વાંસનો પાલો અને બકરીની લીંડીઓ એકત્ર કૂટી ગોમૂત્રમાં બાફી સહેવાતું થયા પછી, તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો. **(૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપર:**—કાંચકા શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવું. **(૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાંચકા શેકી તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું અને ગુદાદ્વારે ડાંગરનાં ફોતરાં(ભાતનાં છાલાં)ની ધૂણી દેવી, એટલે ઝાડા વાટે જંતુ પડશે.

૧૨૫. કાંજળ—આ ઝાડ ખાડીમાં અથવા પાણીના ખાબોચિયામાં થાય છે. કાંજળનાં ઝાડ ઘણું કરી ઈકળી જેવાંજ થાય છે. પરંતુ તેટલાં ચીકટ અને બળકટ હોતાં નથી. એ ફક્ત બાળવાના કામમાં આવે છે. એને બકુલ વૃક્ષનાં ફૂલો જેવાં નાનાં અને સુવાસિત ફૂલો આવે છે.

૧૨૬. કાંટાસરિયો—સં૦ કુરંટક (આને ઘણે ઠેકાણે વજ્રદંતી પણ કહે છે.) મ૦ કોરાંટી. વ૦ દેવકોરાંટી. હિં૦ કટશરૈયા, પીયાવાંસા. ક૦ ગોરટે. લા૦ બાર્લેરીઆ પ્રાયોનીટીસ. બં૦ ઝાંટિ. તૈ૦ ગોરેકુ.

આ ફૂલછોડ ત્રણચાર હાથ ઊંચા વધે છે. એને સર્વાંગે કાંટા હોય છે. એના છોડના દેખાવ ઉપરથી ધોળો, પીળો, ભૂરો અને રાતો એવા ભેદ છે. એના ફૂલોને વાસ હોતી નથી. **ધોળો કાંટાસરિયો**—કડવો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાંતોને હિતાવહ છે; અને વલિપલિત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિષ અને દારુણાનો નાશ કરે છે. **રાતો કાંટાસરિયો**—કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીખો છે. એ સોજો, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શૂલ, દમ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. **પીળો કાંટાસરિયો**—ઉષ્ણ કડવો, તૂરો તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, કફ, કંડૂ (ખરજ), સોજો, રક્તવિકાર તેમજ ત્વગ્દોષ નો નાશ કરે છે. **કાળો કાંટાસરિયો**—કડવો, તીખો અને વાત, કફ, સોજો, કંડુ શૂલ, કોઢ, વ્રણ તથા ત્વગ્દોષ(ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) બાળકોને સળેખમ અને ઉધરસ થાય છે તે ઉપર:**—કાંટાસરિયાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. **(૨) વીર્યપતન ઉપર:**—ધોળા કાંટાસરિયાનાં પાંદડાંનો રસ જીરું નાખી ૭ દિવસ આપવો. **(૩) પિત્ત ઉપર:**—કાંટાસરિયાનો, કાળી તુળસીનો અને ભાંગરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી પાવો. **(૪) દુખતી દાઢ ઉપર:**—પીળા કાંટાસરિયાનો પાલો અને અક્કલકરો એકત્ર ખાંડી દાઢ નીચે રાખવો. **(૫) મોઢું આવ્યું હોય તો તે ઉપર:**—પીળા કાંટાસરિયાનો પાલો, જાંબુડીની છાલ અને આમળાંનો કાઢો કરી કોગળા કરવા. **(૬) ગર્ભધારણને માટે:**—કાંટાસરિયાનાં મૂળ ગાયના ઘીમાં ઘસી ઋતુકાળે પાવાં. **(૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો:**—કાંટાસરિયાનો

રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું. **(૮) દંતકૃમિ ઉપર:**—કાંટાસરિયાનાં પાંદડા ચાવવાં અને દાઢ નીચે રાખવાં અથવા કાંટાસરિયાનું દાતણ કરવું. **(૯) વાતરોગ ઉપર:**—પીળો કાંટાસરિયો, દેવદાર અને સૂંઠનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી તે પાવો; એટલે શરીર વાયુએ અકડાઈ ગયું હશે તો તે સારું થશે. **(૧૦) સોજા ઉપર:**—કાંટાસરિયાના પાલાનો રસ ચોંપડવો. **(૧૧) વીંછીના દંશ ઉપર:**—કાંટાસરિયાના પાલાનો રસ દંશની વિષમ બાજુના કાનમાં પાડવો. **(૧૨) ગુવા રોગ ઉપર:**—કાંટાસરિયાનો કાટો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો અથવા કાંટાસરિયાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં કિંવા એનો કાઢો કરી રાતભર રાખી તે સવારે પાવો.×

૧૨૭. કાંટી (કાંટાવાળાં) ગોખરુ—સં૦ વનશૃંગાટક. મ૦ સરાટે, ધાકટે ગોખરુ. હિં૦ છોટે ગોખરુ. બં૦ ગોક્ષુરી, છોટ ગોખુરી. ક૦ તૈ૦ ચિરિપિલ્લેર્. તા૦ નેરંજીલ. તુ૦ ક૦ નેગ્ગિલુમુલ્લુ. મલા૦ નેરિનિલ. ફા૦ તુરંખારખસ્ક. અ૦ બક્લતવ ખારખસ્ક..લા૦ ટ્રિબ્યુલ સટેરેસ્ટ્રિસ.

આ એક ગોખરની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં બારીક હોય.છે. એ પાંદડાંનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ચોમાસામાં તે પુષ્કળ થાય છે. આ ગોખરુને ઘણા કાંટા હોય છે. તે સુકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે. મોટા ગોખરુને બદલે કોઈ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ મોટા ગોખરુ જેવા જ છે.÷ ઉપયોગ:—**(૧) ભ્રમપિત્ત ઉપર:**—ગોખરુનો અને કોઠીના પાલાનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. **(૨) ગર્ભિણીની ધૂપણી ઉપર:**—ગોખરુનું ચૂર્ણ ૬ માસા ખડીસાકર અને ઘીમાં આપવું. **(૩) શરીરમાં થયેલાં ગરમીનાં ગાંદાં ઉપર:**—ગોખરુ ૧ તોલો લઈ સાધારણ ખાંડવાં તથા તેમાં ખડકમાં ઉત્પન્ન થનારી ગળોનો કંદ ૬ માસા નાખવો અને ૪૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ બાકી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો તથા તે જ ઔષધો સિલક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર નાખી સાયંકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો અને ચાંદી ઉપર કપૂરભેંડી અથવા પારસપીપળાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ એ ઔષધ આપવું; પથ્ય પાળવું. **(૪) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામ્યાથી શરીર પર ઢીમણાં ઊઠે છે તે ઉપર:**—ગોખરુ તોલો ૧, કંકોળ ૦। તોલો અને સાકર ૧ તોલો; અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. **(૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુસ્થાનની કડકી, ધાતુવિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમાં શીતળ તથા ગોવરું એની ચોટ બેસે છે તે ઉપર:**—ગોખરુ ઘીમાં તળવાં તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી. દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ૧ તોલો ગાયનું ઘી લઈ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરુની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિંવા સાકર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. **(૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગોખરુનો છોડ મૂળ સુદ્ધા ઉપાડી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી સાકર અને મધ નાખી પાવો. **(૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:**—ગોખરુનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેંઢીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.*

× ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે કાંટાસરિયો કફનિસારક, શોથહર, વ્રણરોપણ, મૂત્રજનન, કાંઈક સ્વેદજનન અને દાહશામક છે. **માત્રા**—પાનનો સ્વરસ ૦॥ થી ૧ તોલો.

ઉપયોગ—આ ઔષધ બાળકને સારું લાગુ પડે છે. જુલાબરૂપે બાળકને અપાય છે તેમ જ શ્વાસનલિકાના નવા સોજાની પહેલી અને બીજી અવસ્થામા તાવ અને ચીકણો કફ હોય તો આનો રસ આપવાથી કફ સારી રીતે બહાર નીકળી જાય છે. આના રસથી તાવ અને આમવાતમા સાંધેસાંધાઓની વેદના ઓછી થાય છે. જળશોથમાં મૂળની તાજી છાલ અથવા પંચાંગની રાખ કાંજીમા અપાય છે. બાળકોની ઉધરસ (હુપિંગ કફ) પર સૂકી છાલ અપાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

÷ કાંટીગોખરુના જમીન ઉપર છાતલાં થાય છે. પાંદડાં ચણા જેવાં પણ કાંઈક મોટાં અને ફૂલ પીળાં હોય છે. અમારા ગામડામા એ પુષ્કળ થાય છે. જો કે શાલિગ્રામજી એને છ કાંટા બતાવે છે, પણ એને ત્રણ ખૂણા હોય છે. તેમાં બે ઉપર એકેક કાંટો હોય છે ત્રીજા ઉપર નહિ જેવો જ હોય છે

* ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે કાંટીગોખરુ સ્નેહન, વેદનાસ્થાપન, મૂત્રજનન, સંગ્રાહક અને બલ્ય છે. એ શીતળ હોવાથી વૃક્કોને ઉત્તેજના આપે છે. મૂત્રેંદ્રિયની શ્લૈષ્મિક ત્વચા પર ગોખરુની ક્રિયા બહુ અને

૧૨૮. કાંટેરી ડાંભા—વગડામાં એક પ્રકારનો ધોળા કાંટેરી ડાંભો થાય છે. તે પાંચ-૭ મહિના રહે છે. એનો છોડ અડધો માથોડું ઊંચો હોય છે. તેના ઉપર કાંટા હોય છે. એનું શાક કરે છે; પરંતુ તેનો સ્વાદ બિલકુલ કમી હોય છે.

૧૨૯. કાંડવેલ (હાડસાંખળ ચોધારી)—સં. અસ્થિસંધાન, કાંડીર. મ૦ કાડવેલ. હિં૦ કાંડવેલ, હડજોડ. બં૦ હડભાંગા. ક૦ મણીગુરબળી, સાંડુબળી, મંગરબળી. તૈ૦ નાલ્લેરૂ. તા૦ આરૂગણી, સાંડુવેરૂ. મલા૦ ચણારંપલંડા. ગો૦ સાડાબળી. લા૦ વિટિસ ક્વૉડ્રેન્ગ્યુલેરિસ.

કાંડવેલ એ થુરિયા જેવી હોય છે અને તેના કરતાં ઘણી બારીક હોય છે. એની વેલ હોય છે. એને નાના નાના પેરિયા હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ એવી જાતો છે. કાંડવેલનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને મરાઠીમાં 'હાડસિંધ' કહે છે. તેનું વર્ણન 'હાડસાંખળ' એ શબ્દમાં આપેલું છે. **સાધારણ કાંડવેલ**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક અને પિત્તલ છે; તથા કફ, ગુલ્મ, લૂતા, દુષ્ટ વ્રણ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય, શૂળ, વાયુ અને મલસ્તંભનો નાશ કરે છે. **ચોધારી કાંડવેલ**—ભૂતોપદ્રવ તથા શૂળનો નાશ કરે છે અને ઉષ્ણ, આધ્માનવાયુ, તિમિર, વાતરક્ત, અપસ્માર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે. માત્રા—પુટપાકથી કાઢેલો રસ ૧ થી ૨ તોલા; ચૂર્ણ ૧૦ થી ૨૦ રતી. ઉપયોગ:—**(૧) શરીરમાં જામેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર**:—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી, પીલી બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં એટલું જ ગાયનું ઘી નાખી સાત દિવસ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્ય-મોળું ખાવું. એથી ચાંદી, કાતરા, સ્રાવ ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. **(૨) સ્ત્રીઓના રજોદોષ ઉપર**:—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં તેટલું ઘી તથા ગોપીચંદનની ભૂકી એક તોલો અને ખડીસાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી આપવું.

૧૩૦. કાંડોળી—(કડાયો) મ૦ ક્ષારહોળ, સારગોળ. હિં૦ ગુલી, ગૂલૂ. કોંકણ૦ પાંઢરૂખ. ક૦ પેનારી. તે૦ કાવળી. તા૦ વેલૈપુતળી. લે૦ સ્ટરક્યુલિયાયુરેન્સ. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાડોળીના ઝાડનો રંગ ધોળો-સફેદ હોય છે. કાડોળીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં ફૂલો લાલ હોય છે. એ ઝાડને આંબા પ્રમાણે વસંતઋતુમાં મોર આવી ફળો આવે છે. એ વખતે જૂનાં પાંદડાં સર્વ ખરી પડેલાં હોય છે. ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાકેલાં ફળ ગળચટાં લાગે છે, એટલે તેને કોઈ કોઈ ખાય છે. જંગલી લોકો એ ફળમાંની દાળની ઢીલી દાળ કરીને ખાય છે. એની ડાળીઓ મોગલાઈ એરંડા જેવી પોચી હોય છે. કાડોળીનાં મૂળનો રંગ લાલ હોય છે. આ મૂળ ઠંડાં છે. કાંડોળીનાં ઝાડને સફેદ ગુંદ આવે છે. તે ઉપયોગી છે. તેને 'કથલ્યા ગોંદ' (કડાયો ગુંદ) કહે છે. આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી. એની છાલ ઉપર રમૂજ માટે કોઈ કોઈ લખે છે અને એ છાલ ઉપર કંઈક મંત્ર લખી નજર દૂર થવા માટે ગળે પણ બાંધે છે. કાંડોળીનાં ઝાડ કૂટી તેમાંથી રેસા કાઢે છે. ઉપયોગ:—**(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને સુબારકી (ડબા સરખો રોગ) થાય છે તે ઉપર**:—કાંડોળીનાં મૂળ, પાંડેરવાનાં મૂળ, હેદનાં મૂળ અને ઉંબરાનાં મૂળ એ સર્વને ઘસી તે આપવાં. **(૨) અતિસાર ઉપર**:— કાડાળીની છાલ ઘસી આપવી. **(૩) પરમો અને ધાતુવિકાર ઉપર**:—કાંડોળીની છાલનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો. અથવા કડોળીનાં મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવાં. કડોળીનો ગુંદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. **(૪) ગરમી, પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્ત-**

વાયસી—એ બે ઔષધિઓના જેવી છે. મોટી માત્રામાં દસ્ત સાફ લાવે છે. **માત્રા**—ફળ ૫ તોલાનો ક્વાથ કરીને રોજ આપવો. **ઉપયોગ**—આ ગોખરૂનાં મૂળ દશમૂળમાં વાપરેલાં છે. મૂળનો અથવા વાટેલાં ફળોનો ક્વાથ અથવા છાશ મેળવીને ક્વાથ કરીને અપાય છે. અથવા ચોખાની કાંજીમાં ઉકાળી કાંજીનું નીતરેલું પાણી અપાય છે. ગોખરૂ પરમા અને બસ્તિશોથ પર વપરાય છે. આમાં વેદનાસ્થાપન ધર્મ બહુ જ થોડો હોવાથી આની સાથે ખુરાસાની અજમો અથવા અફીણ મેળવીને અપાય છે. પેશાબ બહુ જ ખાટો હોય તો તેના પર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર પર કાઢો જવખાર મેળવીને અપાય છે. બસ્તિશોથ અથવા વૃક્કરોગમાં પેશાબ ક્ષાર સ્વભાવવાળો, દુર્ગંધયુક્ત અને ડોળાયેલો હોય છે, ત્યારે કાઢાની સાથે શિલાજિત અપાય છે. પંજાબમાં આ ગોખરૂનો ઉપયોગ વાજીકરણ માટે કરે છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

સ્રાવ ઉપર:—કડિઆળીનો ગુંદર રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી આપવો. (૫) શીણ (ક્ષીણતા અને થાક ઉતારવા માટે) અને વાયુ ઉપર:—કડિઆળીની છાલ પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી તે વડે સ્નાન કરવું.*

૧૩૧. કાંસકી (પેટારી)—સં૦ અતિબલા. મ૦ પેટારી, મુદ્રાવળ, મુદ્રિકા, ચકાભેંડી, કાસલી. કોં૦ ચુંચે, ચોંગે. વ૦ કકઈ. હિં૦ કંગઈ. કકહિયા, પેટારી. બં૦ પિત્તવેડેલા. ક૦ મુલ્લુદુરુવે, હાઉમેકે. ઇં૦ ઇંડિયન મેલો. લા૦ એબ્યુટિલન્ ઇંડિકમ્.

આ ઝાડ 'મુદ્રિકાનું ઝાડ', 'ચુંચા', 'મુદ્રાવળ', 'મઢની ચકુભેંડી' વગેરે બીજાં નામે પણ ઓળખાય છે. એ છોડ ત્રણ–ચાર હાથ પર્યંત ઊંચા વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં, કિંચિત્ દેઢ પડતી પહોળાઈવાળાં અને અણીઓ ચિચોળાઈ ગયેલી તથા એક આંગળ પહોળાઈ અને ચાર આંગળની લંબાઈવાળાં હોય છે. આ છોડ ઉપર પાંદડાંનાં ડીંટાં પાસે ફળ આવે છે. એ નાની સોપારી જેવડાં હોય છે. એનો આકાર મુદ્રાકૃતિ જેવો હોય છે. નાનાં બાળકો એ ફળની વીંટીઓ પહેરે છે. એ ફળ લીલાં હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળનાં બિયાં બળદાણાનાં બિયાં પ્રમાણે લીલાં હોય છે ત્યારે મીઠાં લાગે છે. આ બિયાંનો પણ બળબીજ પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મુદ્રિકા છોડની જાતનો 'ફટાકડી' કરીને વેંતભર ઊંચાઈનો કોંકણ પ્રાંતમાં નદીકિનારે થનારો એક છોડ છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને નળકંડમાં નાખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે. પેટારીનું એક જંગલી ઝાડ છે, જે આથી જુદું પડે છે. પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે. છાલ–મૂત્રલ, પાન સ્નેહન, મૂળ મૂત્રલ અને કાસહર, બીજ સ્નિગ્ધ, પૌષ્ટિક અને સારક. માત્રા–બીજ ૦। તોલાથી ૦॥ તોલો સ્નેહન અને બલ્યગુણ માટે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—પેટારીનાં મૂળિયાં ચાવી ખાવાં. કિંવા પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨) ગર્ભપાત ન થવા માટે:—પેટારીનાં મૂળિયાં કુંવારી છોકરીએ કાંતેલા સૂતરનાં સમાન દોરડાં લઈ તેમાં ગાંઠી કમરે બાંધવાં. (૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે:—પેટારીનાં મૂળિયાંનો ફાંટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળિયાં ૧૬ તોલા પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યંત આપવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—પેટારીનાં મૂળિયાં પાણીમાં વાટી સાકર નાખી પાવાં અથવા પેટારીનાં પાંદડાંનો રસ નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) શૈત્ય, કફ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્વર ઉપર:—પેટારીના મૂળિયાં અને સૂંઠનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૧૩૨. કિરમાણી અજમો—સં૦ ચૌર. મ૦ કિરમાણી ઓંવા, ચોર ઓંવા. બં૦ ગોરેલા. હિં૦ કિરમાલા ખુરાસાની અજમોદ. ઇં૦ વર્મસીડ. લૅ૦ આર્ટિમિસા મેરીટિમા.

આને ચોર અજમો પણ કહે છે. આ ઈરાન દેશમાં થાય છે. આ બીજ અરબસ્તાન અને ઈરાનમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. એ કડવાશ પડતાં હોય છે. આ અજમામાંથી શોધી કાઢેલું એક સત્ત્વ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેનું 'સેન્ટોનાઈ' એવું નામ છે. એ એક રશિયન વૈદે સને ૧૮૩૦ની સાલમાં શોધી કાઢેલું છે. એ સત્ત્વ ૧–૨ કે ૩ રતી સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમાં રાતે અપાય છે અને સવારે સૂંઠનો કાઢો અથવા એરંડતેલ આપવું જોઈએ. સૂંઠનો કાઢો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કોઈ નજરે આવતો નથી. હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમાં ઘણો જ વપરાશ છે; પરંતુ એના માથે મારનાર અહીં પુષ્કળ ઔષધો છે; એમ શોધવાથી સમજ પડે છે. આપણે અહીં આ જાતના છોડ જે સાષ્ટી પ્રાંતમાં 'મોરબેટી' અથવા 'સુરબંદ' કહેવાય છે તે છે. એનું વર્ણન આગળ આવશે. **કિરમાણી અજમો**—કડવો, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય અને લઘુ છે. એ ત્રિદોષ, અજીર્ણ, કૃમિ, શૂળ અને આમનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો અજમા

* કડિઆળીના ઝાડની છાલ શિયાળામાં ફાટે છે અને તેમાંથી પુષ્કળ ગુંદર નીકળે છે. આ ગુંદરને ટાઢ ગયા પછી ખાનદેશમાં સૂકવીને ભેગો કરે છે. આ ગુંદ 'ટ્રાગાકાથ' નામક ગુંદના જેવો જ ઉપયોગી છે. કડાયો ગુંદ બીજી જાતિના ઝાડમાંથી પણ નીકળે છે. બજારમાં બંનેને મેળવી દે છે. આ ગુંદ મીઠાઈ કરવાવાળાઓ વાપરે છે. કંઠના રોગમાં આ ગુંદ લાભદાયક છે. ટ્રાગાકાંથને બદલે વાપરી શકાય છે —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

પ્રમાણે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિરોગ ઉપર:**—કિરમાણી અજમો પ્રાતઃકાળે ઠંડા પાણીમાં આપવો અથવા પાનબીડીમાં ખાવો; એટલે કૃમિરોગ (જંતુવિકાર) દૂર થાય છે.+

૧૩૩. કિંજળી—ક૦ ગરુબ. તા૦ મલા૦ પૂમર્દુ. તે૦ નીમીરિ. લે૦ ટર્મિનેલિયા પેનીક્યુલેટા.

કિંજળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. કિંજળીનું લાકડું ઇમારતી કામમાં સારું ઉપયોગી છે. જાદુ ટપકા વગેરે ચાલે નહિ માટે કંજળીની લાકડી કોઈ કોઈ પાસે રાખે છે. એને કિંદળ પણ કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અફીણ ઉપર:**—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૨) પટકી (કોલેરા) ઉપર:**—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ આંશરે પાશેર પર્યંત પાવો. **(૩) કર્ણમૂળ ઉપર:**—કિંજળીનાં પાંદડાંના રસમાં ભેંસનું ઘી નાખી, તેમાં સિંધાલૂણ ઘસી પ્રતિદિવસ ચારપાંચ વાર કાનમાં પાડવું. **(૪) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—કિંજળીના કુમળા તોરાનો અને છાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. **(૫) વિસર્પ અને વિસ્ફોટક રોગ ઉપર:**—કિંજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કુમળી ફ્રો તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૩૪. કીડામારી—સં. ધૂમ્રપત્રા. મ૦ ગિંધાન, ગંધન, ગંધાટી. બં૦ તામાક. હિં૦ કીડામારી. ક૦ કરિગિડ કત્તગિરિ. તૈ૦ ગાડિદેગાડાપારા. તા૦ અડુટિનાપાલાઈ. મલા૦ અડુટિનપાલી. ઇં૦ બ્રેક્ટિયેટેડ. લા૦ એરિસ્ટોલોકિયા બ્રેક્ટિયેટા.

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે. એને મરાઠીમાં 'ગંધાટી' કહે છે. એના વેલા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એ નદીના કિનારા પર કાળી જમીનમાં શ્રાવણ માસમાં ઊગે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણો કડવો અને ઉગ્ર છે. **ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:**—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો એટલે કીડા મરે છે. **(૨) દાદર ઉપર:**—કીડામારીનાં પાંદડાંનો રસ એરંડતેલમાં મેળવી ચોપડવો. **(૩) પેટપીડ ઉપર:**—એનાં બે પાંદડાં પાણીમાં મસળી પાવાં. **(૪) નાનાં બાળકોના મળ સાફ થવા માટે:**—એનાં પાંદડાં ડૂંટીએ બાંધવાં. **(૫) શીતજ્વર અને સતતજ્વર ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે અથવા તેનો કિંચિત્ રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે. **(૬) કૃમિ ઉપર:**—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો અથવા બિયાંના ચૂર્ણની ફાકી આપવી. **(૭) સોજા ઉપર:**—કીડામારી, સમુદ્રફળ, માલકાકણી અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો.÷

+ નવા ચિકિત્સકોના મતમાં કિરમાણી-અજમો ઉત્તમ કૃમિઘ્ન, વેદનાશામક અને દીપક છે. માત્રા વધારે આપવાથી નુકસાન થાય છે અને કમળા જેવાં લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. **માત્રા**-૨ થી ૫ રતી બાળકોને, ૩૦ થી ૬૦ રતી મોટા માણસને. **ઉપયોગ**-આ ઔષધિ એલોપેથિકમાં રાજમાન્ય થયેલ છે. આ ગોળ કૃમિઓને માટે ઉત્તમ છે. આમાં આનુલોમિક ધર્મ નથી એટલે કૃમિરોગમાં આ દવા આપવા પછી જુલાબ આપવો પડે છે. સામાન્ય રીતે કિરમાની અજમો રાતે ગોળની સાથે આપી સવારે એરંડિયું અપાય છે.

ગરમી (ઉપદંશ) થયા પછી કેટલાંક વર્ષો બાદ કોઈ કોઈ રોગીના પગમાં દર્દ થાય છે. ચાલ પણ વિચિત્ર બની જાય છે. તેમજ ગુદા અને મૂત્રાશયમાં અસહ્ય વેદના થાય છે. આવી સ્થિતિમાં વેદના ઓછી કરાવવા માટે કિરમાણી અજમો અપાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

÷ ડૉક્ટર દેસાઈના મતમાં કીડામારી કડવી, સારક, કૃમિઘ્ન, ગર્ભાશયોત્તેજક, સ્વેદજનન, નિયતકાલિક જ્વરપ્રતિબંધક અને વિષહર છે. સુકાયેલી વનસ્પતિના કરતાં તાજી વનસ્પતિથી ગુણ વધારે મળે છે.

માત્રા—તાજી કીડામારીનો રસ ૧-૨ તોલા, સુકાયેલ પંચાંગનું ચૂર્ણ ૧૨ રતીથી ૨૪ રતી સુધી સુગંધી વસ્તુની સાથે. **ઉપયોગ**—કીડામારીની ગર્ભાશય પર ક્રિયા નોરવેલ (મરાઠી સાપસણ-એરિસ્ટોલોકિયા ઇંડિકા) જેવી જ સ્પષ્ટ છે. ગર્ભાશયનો સંકોચ થવા લાગે છે. અને સંકોચના પ્રારંભની સાથે વેણ વધવા માંડે છે. સ્ત્રીને સુવાવડ આવતી વખતે બહુ જ વેદના થતી હોય તો પ્રસવ કરાવવા માટે કીડામારીનો રસ યા સૂકા મૂળનું ચૂર્ણ ૦।। તોલો અપાય છે. અનાર્તવમાં વિશેષતઃ પાંડુ અને કબજિયાત હોય તો કીડામારી લાભદાયક છે. કીડામારીનો જ્વરઘ્ન અને સ્વેદજનન ગુણ સ્તુતિ કરવા લાયક છે. વિષમજ્વરમાં કીડામારી કાળાં મરીની સાથે અપાય છે તથા દારૂમાં વાટીને શરીર પર ચોળાય છે. કીડામારી, કાળાં મરી, માલકાંકણી અને સમુદ્રફળ સમભાગે લઈ દારૂમાં વાટી વિષમજ્વરમાં દાહ થતો હોય તો લેપ કરાય છે. સંધિશોથ અને આમવાતમાં કીડામારી સૂંઠની સાથે અપાય છે અને સાંધાઓ પર લેપ કરાય છે. કીડામારી આનુલોમિક છે; માટે જ્વરમાં અતિસાર હોય, વારંવાર દસ્ત થતા હોય તો કીડામારી આપવી નહિ. એવા

૧૩૫. કુકરપાડાનો વેલો (કૂકડવેલ)—સં૦ દેવદાલી. મ૦ દેવડાંગરી, કોટિઇંદ્રાવણ. હિં૦ સોનૈયા, બંદાલ, ઘઘરવેલ, બિદાલી. બં૦ દેયાતાડા. ઇં૦ બ્રિસ્ટલીલ્યુફા. લા૦ લ્યુફાએકીનેટા. ક૦ દેવદાળી, દેવડંગર. તૈ૦ ડાતરગંડી.

કુકરપાડાના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં કંકોડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઘણાં વર્ષોના જૂના વેલાની જમીનમાં ગાંઠ બનેલી હોય છે.+ કુકરપાડાના ફળનો આકાર કંદોડાંના જેવો હોય છે અને તે ઉપર તો તેવા જ કાંટા હોય છે. એ ફળો સૂકવી ભાંગવાથી અંદરથી બિયાં વગેરે નીકળી જઈ જાળી જેવા રેસાઓ નીકળે છે. એ ઘણી જ કડવી હોય છે.* **કુકરપાડાનો વેલો**—કાંતિકારક, ઉષ્ણ, કટુ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે અને પાંડુ. કફ, દમ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, કમળો, કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજો, વિષદોષ, ભૂતબાધા, અરુચિ તથા ઉંદરનું વિષ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—સારક, કડવાં અને ગુલ્મ, કૃમિ, કફ, શૂળ, અર્શ તથા કમળાનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—કુકરપાડો પાણીમાં વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઈ પાવો. ઉતાર—ઘી. આ ઔષધ જુદી જુદી જાતના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુકાયેલાં ફળના રેષાઓ એક ગુંજાથી બે ગુંજા પર્યંત પાણીમાં મેળવી તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવું. ઉતાર—ઘી. **(૨) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો; અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લઈ નાકે સૂંઘવું; એટલે નાકમાંથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પહોરમાં કમળીનો રોગ ઊતરશે. આ ઉપાયો બળવાન માણસ માટે જ છે; કેમ કે એથી પીડા વધુ થઈ બેહોશી પણ થવા સંભવ છે. નાક તથા મસ્તકમાં બળતરા થાય છે. પીળો સ્રાવ અટકાવવો હોય ત્યારે ઘી સૂંઘાડવું. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કુકરપાડાનાં બીજ અને ગોળ, એ પીલુડીના રસમાં વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો; એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે. **(૪) ગંડમાલા ઉપર:**—કુકરપાડાનાં બીજ વાટી તેનું એક ટીપું અને માણસના મૂત્રનાં ચાર ટીપાં એકત્ર કરી કાનમાં પાડવાં. **(૫) મધુરા ઉપર:**—કુકરપાડાની જાળ પાણીમાં મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. **(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સિંધવ અને કુકરપાડાનાં બીજ કાંજીમાં વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો; અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી ગુદાપ્રક્ષાલન કરવું અને ચૂર્ણ કરી ધૂણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાંકુર થશે જ નહિ. **(૭) રાત્રિના તાવ ઉપર:**—કુકરપાડાનાં મૂળ કાને બાંધવાં. **(૮) પાંડુરોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં અથવા પાણીમાં ચાર માસા આપવું. એટલે એક મહિનામાં પાંડુરોગનો નાશ થશે.

૧૩૬. કુબી (કોબી)—સં૦ પેલી. મ૦ બં૦ કોબી. હિં૦ ગોબી. ઇં૦ કેબેજ. લે૦ બ્રાસિકા ઓલેરેમિયા.

તાવમાં નોરવેલ આપી શકાય છે. કીડામારીનો કૃમિઘ્નધર્મ સંશયરહિત અને બળવાન છે. ઉદરકૃમિ આનાથી નિશ્ચિત પડે છે., કટુપૌષ્ટિકરૂપે આનો વધારે ઉપયોગ થાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ કેટલીક જગ્યાએ માળી બગીચાની વાડ પર કૂકડવેલ લગાડે છે. કૂકડવેલનાં ફૂલ સફેદ, પીળાં તથા લાલ એમ ત્રણ જાતનાં હોય છે.

* હિંદુસ્તાનના વૈદો આ ફળ અત્યંત કડવાં હોવાથી કેટલીક ઔષધિના ક્વાથમાં નાખે છે. ઘોડાના શરીરમાં જો કૃમિ પડ્યા હોય તો બીજા મસાલાની સાથે તેને આ ફળ ખવરાવે છે. આની તુરિયાના જેવી નસોવાળાં ફળોની બીજી બે ત્રણ જાતો થાય છે. એના ફળમાં પાણી ભરી રાખી તેનો રેચ લે છે, તે ભયંકર છે; પરંતુ એ રેચ ઉધરસને શાંત પાડે છે. ડૉક્ટર દેસાઈના મતમાં કૂકડવેલ કડવી, દીપન, મૂત્રજનન, વિરેચક, શુક્ર-વિરેચક, વ્રણશોધન અને વ્રણરોપણ છે. માત્રા વધારે થાય તો ઊલટી અને દસ્ત લાગે છે અને રોગીની સ્થિતિ કૉલેરા જેવી દેખાય છે. સ્ત્રી સગર્ભા હોય તો ગર્ભ પડી જાય છે. કૂકડવેલ અને જંગલી તુરિયાંની ક્રિયા સમાન છે. **માત્રા**—ફળમાંની જાળી ૧–૨ રતી લઈ ૨ તોલા ઠંડા પાણીમાં મસળી આપવી.

ઉપયોગ—કૂકડવેલ ઉત્તમ પરંતુ અતિ જોરાવર ઔષધિ છે. ઉતાર-ઘી અને ભાત. કમળામાં ફળની જાળી છારામાં આપે છે અને પંચાંગના ક્વાથથી સ્નાન કરાવે છે. આ રોગમાં ૧ રતી જાળીનું ચૂર્ણ સુંઘાડે છે, જેથી નાકમાંથી બહુ જ પીળા રંગનું પાણી પડે છે. યકૃત અને પ્લીહાની વૃદ્ધિ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ જલોદર પર કૂકડવેલ ગુણકારક છે. અર્શરોગમાં દુઃખ અને સોજો ઓછો કરાવવા માટે પંચાંગના કાઢાથી ગુદા ધોવાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

એ ભાજી યુરોપિયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહીંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી, એમ કહે છે. કુબીમાં ત્રણ-ચાર જાતિ છે. જેને ગટ્ટા થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. **કોબી કે કુબી**—જેને કંદ થાય છે તે—મધુર, રુક્ષ, સ્વચ્છ, શીતળ, ભેદક, ગ્રાહક, રુચિકર તથા ગુરુ છે; અને પિત્ત, કફ તેમ જ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કંદના પણ તે જ ગુણો છે. **કોબી**—જેનાં પાંદડાંનાં ગટ્ટો થાય છે તે—મધુર, વૃષ્ય, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય અને વાતકર છે; તથા કફ, પિત્ત, જ્વર, પ્રમેહ, કોઢ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય ભ્રમનો નાશ કરે છે.

૧૩૭. કુબો—સં૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ તુંબા, ગોમા, કુંભા. કોં૦ શેતવડ, શેનકુંભા, તુંબા. હિં૦ ગૂમા, ગુમા, દણહલી. બં૦ પલધયા. ક૦ તા૦ તુ૦ તુંબે. મ૦ તુંપા. તૈં૦ ગયસચેટુ, ગલુગતુમ્મિ. લા૦ લ્યુકાસ સિફેલોટસ.

આ છોડ નાના હોઈ સુમારે બે હાથ ઊંચા વધે છે.* એનાં પાંદડાં બારીક અને લાંબાં હોય છે. એનાં ફૂલો બારીક ધોળા રંગનાં હોય છે અને તે શિવને ચઢાવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂનાં ખંડેરોમાં પણ ઊગે છે. ગુણમાં એ ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. **કુબો**—રુચિકર, તીખો, ભેદક, પથ્યકર, મીઠો, સારક, રુક્ષ, ગુરુ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે; અને વાત, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, સોજો, કમળો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **પાંદડાં**—સ્વાદુ, રુક્ષ, પિત્તલ, ગુરુ, ભેદક તથા તીખાં છે. એ કમળો, મેહ, તાવ અને સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:— **(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુબાનાં પાંદડાંના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૨) પેટપીડ અને નળ ફૂલે તે ઉપર:**—કુબાના પાંદડાંનો અંગરસ ખારેકમાં નાખી પાવો. **(૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો:**—કુબાનો અંગરસ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે ૭ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર—ઘી અને ભાત. **(૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**—કુબાનો રસ ત્રણ માસા, ફુલાવેલ તેલિયા ટંકણખારની ભૂકી બે ગુંજભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી ચાપવું. **(૫) ચોથિયા તાવ ઉપર:**—કુબાના રસનું અંજન કરવું. **(૬) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુબાના રસનું કિંવા કુબાના રસમાં હિંગ ઘસી તેનું અંજન કરવું. **(૭) સોજા ઉપર:**—કુબો અને કડવો લીમડો એ બંનેનાં પાંદડાં ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઊતરે છે. **(૮) આધાશીશી ઉપર:**—કુબાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૩૮. કુરકુલા—કુરકુલા ઊકરડામાં અને ભીની જમીનમાં થનાર રોપો છે. એની આકૃતિ અળવી જેવી છે. એની ઊંચાઈ વેંત કરતાં વધારે થતી નથી. એનાં પાંદડાં કારિંદાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ ગોળ અને ઘણાં નાનાં હોય છે. કુરકુલાને એક જ પાંદડું ઉપર આવે છે. એટલે તેને ડીંટાં સુદ્ધાં તોડી કાઢે છે. એનું શાક અળવી જેવું પરંતુ સ્વાદ વગરનું થાય છે. એમાં ચણાની દાળ નાખવી જોઈએ.

૧૩૯. કુવા—આ વૃક્ષો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી; કારણ એ ૫૦-૬૦ હાથ ઊંચું વધે છે અને ૨ થી ૨॥ હાથ પહોળું હોય છે તથા ઉપરના ભાગમાં પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ વૃક્ષનું લાકડું કઠિન અને સીધું હોય છે. એ માટે તેની ડોલકાઠી કરે છે. ગોમાંતક અને કર્ણાટકમાં એને 'કુવા' કહે છે. એને નાગની ફણી જેવાં રાતાં ફૂલો આવે છે, તેથી એને 'નાગણીનું વૃક્ષ' એમ પણ કહે છે. એનું ફળ ફોડવાથી તેની વિલક્ષણ વાસ આવે છે; તથા તેમાં બે કાળાં બી હોય છે. એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૦. કુળઈ (કણઝરા)—સં૦ કણંજર, સુષવી. મ૦ કુળઈ, ફોડશી, કુંજીર, રાનચાકવત. હિં૦ લિસુવા. લે૦ ડીગેરા અર્વેન્સિસ્.

જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે, ત્યારે આ ભાજી રાનમાં જ્યાં ત્યાં ઊગી

* કુબાની દરેક ગાંઠ પર ગુચ્છા થાય છે. એ ગુચ્છામાં સફેદ ફૂલ હોય છે. ગુચ્છાની અંદર બીજ રહે છે. ફળની ઉપર બે પાન હોય છે. એમાં કુબો અને કુબી એવી બે જાત છે.

નીકળે છે. રાતી-માટીની જમીનમાં અને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ ભાજીના કાંદા ધોળા હોઈ તે જમીનમાં હોય છે. એ ભાજી કેવળ લીલોતરી જેવી છે. કુળઈની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલ આવે છે. ભાજી સ્વાદે સારી છે. તેને બાફીને અથવા પહેલાં મીઠું લગાવી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વઘારે છે. કુળઈ—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર કફકર અને ગુરુ છે.

૧૪૧. કુંદ (કાગડો)—સં૦ મ૦ કુંદ. કો૦ કુંદકાગડો. ક૦ કસ્તૂરી મલિગે, સુરગિ. તા૦ મગદરદમ્. તે૦ મોલ. હિં૦ કુંદેકા વૃક્ષ, ચમેલી. બં૦ કુંદ, કુલેર ગાછ. લા૦ જસમીનમ્ પૂબેસેન્સ.

કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચંબેલીના વેલા જેવા થાય છે. એને આસો-કારતક માસમાં ફૂલ આવવા માંડે છે. આ ફૂલ રાનમોગરી પ્રમાણે હોય છે. એ કાંઈક લાંબાં હોય છે. એને ચૈત્ર-વૈશાખમાં ઘણો ફાલ આવે છે. એની ઘણી જ વાસ આવે છે, પરંતુ તે સહેજ ઉગ્ર હોય છે.

૧૪૨. કૂંવાડિયો—સં૦ ચક્રમર્દ. મ૦ તરોટા, ટાકળા. હિં૦ પવાડ, ચકવડ. બં૦ એડાંચી, ચાકુંદા, ચાટકાટા. ક૦ ટકરીકે, હુંસલગિતગચે. તે૦ ટાંટયસુ, તગિરિસ. તા૦ તગરે, વિંદુ. દ્રુ૦ તર્જકુ. મલા૦ તકર. ગો૦ તેકિલો. ફા૦ સંજીસવોયા. ઇં૦ ઓવલલીવ્ડ કેસ્યા. લા૦ કેસ્યા ટોરા.

જંગલી શાકમાં કૂંવાડિયો એ જગપ્રસિદ્ધ છે. વરસાદ પડ્યાને પંદર દિવસ થતાં જ કૂંવાડિયો શાક કરવાના કામમાં આવે છે. એ છોડ સુમારે કમરપૂર ઊંચા વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવી બારીક શિંગો આવે છે. એ શિંગોમાં મેથીનાં જેવાં બિયાં આવે છે. ગરીબ લોક કૂંવાડિયાની ભાજી ઉપર જ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. કૂંવાડિયો—મીઠો, રુક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ તથા ખારો છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, કફ, કોઢ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશૂળ, વ્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરુચિ, તાવ, મળમૂત્ર-સ્તંભ, મેહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ**—ગ્રાહક, ઉષ્ણ, તીખાં અને કફ, કોઢ, દમ, ઉધરસ, કંડૂ, વિષ, દાદર, સોજો, ગુલ્મ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. એના પાલાની **ભાજી**—લઘુ, પિત્તકર, ખાટી તેમ જ ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોઢ, પ્રમેહ, કંડૂ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ખરજવા ઉપર :**—કૂંવાડિયાના મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૨) કાળપુળી (પાકા) ઉપર :**—ધોળા કૂંવાડિયાનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો. **(૩) દાદર ઉપર :**—કૂંવાડિયાના પાલાનો રસ લીમડાના રસમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. **(૪) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર :**—કૂંવાડિયાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. **(૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર :**—કૂંવાડિયાનાં મૂળ લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી સૂકવવાં અને તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી રાખવી. પ્રતિદિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની ભૂકી ૧ તોલો, એમાં એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત કાલવી ચાટવું. એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઈ શક્તિ પણ વધે છે. **(૬) આધાશીશી ઉપર :**—કૂંવાડિયાનાં બી કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) ખરજવા ઉપર :**—કૂંવાડિયાનાં બિયાં ૬ ભાગ, બાવચી ૪ ભાગ અને ગાજરનાં બી ૨ ભાગ. એનું ચૂર્ણ માટલામાં ઘાલી ગોમૂત્રમાં ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવું. એ ઔષધ સુકાવા ન દીધું હોય તો વર્ષભર ઉપયોગમાં આવે છે. **(૮) વસામેહ ઉપર :**—કૂંવાડિયાનાં મૂળનો કાઢો પાવો. **(૯) બદ ફૂટવા માટે :**—કૂંવાડિયાનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળી કરી બદ ઉપર બેસાડવી. એ પ્રમાણે એકેક પહોરે તાજી ગોળી બેસાડવી; એટલે બદ ફૂટે છે. **(૧૦) વાછરડાંને કિંવા ઢોરોને કરમ પડ્યા હોય તે ઉપર :**—કૂંવાડિયાના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં તેટલી જ છાશ નાખવી અને ગંધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલા પર્યંત લઈ, બંનેની ભૂકી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી. વાછરડાંને આપવાનું હોય તો રસ નવટાંક અને ઔષધો ચતુર્થાંશ જોઈએ. મોટાં ઢોરોને અચ્છેરથી શેર પર્યંત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો જોઈએ. **(૧૧) શીતપિત્ત ઉપર :**—કૂંવાડિયાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી પાવું.*

* કૂંવાડિયા(પવાડિયા)નો ક્ષુપ થાય છે. પાંદડાં ગોળ અને એકેક ડાંડલીમાં પાંચ પાંચ થાય છે.

૧૪૩. કુંવાર—સં૦ કુમારી, ગૃહકન્યા. મ૦ કોરફડ. કો૦ કુંવારકાંટે, કોરકંડ. બ્રહ્મી૦ મોક. હિં૦ ઘી ગુવાર, કુંવારપઠ્ઠા. બં૦ ઘૃતકુમારી. ક૦ લોઈસર, કટાલિંગડ. તા૦ કટ્ટાલે. તૅ૦ કાલાબાંડા, પિત્તગૅારિટકલવંદ, લિરજીજ્તેગે. દ્રા૦ નોલિસરા. મલા૦ કટ્ટાવાલા. ફા૦ દરખતેસિબ્ર. અ૦ મુસબ્બર. ઈં૦ બાર્બેડોઝ એલોઝ. લા૦ એલો વેરા, એલો ઈંડિકા.

એળિયો એટલે કાળોબોળ જેમાંથી બને છે તે વનસ્પતિનું નામ કુંવારપાઠું છે. એ અંગ્રેજી વર્ગવારી પ્રમાણે 'લિલિએસી' નામના ઉદ્‌ભિજ્જ વર્ગમાં મળે છે. આનું ઘૃતકુમારી નામ કેમ પડ્યું એ નિશ્ચયાત્મક જણાતું નથી; પરંતુ એવો તર્ક થાય છે કે, પ્રાચીન કાળમાં કુંવારના તાજા કકડા ઘીમાં તળી તે ઘી ઔષધમાં વાપરતા હશે; આથી એનું નામ પડેલ હશે. કુંવારનાં મૂળ સુદ્ધાં ઉખેડી લીધેલા છોડ હવામાં ટિંગાડી રાખેલા હોય તે જમીન અને પાણીનો આશ્રય મળવાથી ઊગે છે અને વધે છે; તેથી તેનાં ગૃહકન્યા, તરણી એ નામો પડેલાં હશે. અમરાઅજરા, સુકંટકા, સ્થૂલદલા, અફલા, સુરસા, અતિપિચ્છલા—આ સર્વ સંસ્કૃત નામો ખુલ્લેખુલ્લાં અન્વર્થક છે. કુંવારનાં પાડાં જાડાં હોઈ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે, તે ઘણો કડવો હોય છે. એ પાઠું અંગારામાં શેકી તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાખી, નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ સુધી ગળથૂથી કરી પાય છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુંવારને કાર્તિક–માર્ગશીર્ષના અરસામાં મધ્યમાં ડાંડા ફૂટી ઉપર તોરા આવે છે. એ ડાડાને ગુજરાતમાં શેલરાં (શેલડાં) અને મરાઠીમાં શેલારે કહે છે. એ છોલી એનું શાક અને કઢી કરે છે. તે ઉત્તમ થાય છે. તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે એ શેલરાં પાકી જાય એટલે તેને રાવળિયા કહે છે. તેના ઉપર લાલ રંગનાં ફૂલ થાય છે. આ રાવળિયાને લોકો કશા ઉપયોગમાં લેતા નથી. કુમળા તોરા ઘીમાં તળી ખાય છે. એ ભાજી ફરમાસી હોઈ મોંઘી મળે છે. ગુજરાતી લોકો કુંવારનું અથાણું કરે છે. કુંવારનાં ઉપરનાં પાદડાં સુકાય છે ત્યારે અંદરથી નવાં પાંદડાં ફૂટે છે, તેથી એ વનસ્પતિ હમેશા તાજી રહે છે; એ આ વનસ્પાતમાં મોટો ચમત્કાર છે. એના ડીંટામાંથી અંકુર ફૂટી અને વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુંવારનાં મોટાં વનો હોય છે. **એળિયો**—(સં૦ એલિયક, એલવાલુક. ક૦ કલંગડેલ, સુરસુરકે. મ૦ કાલાબોળ, એબ્યાબોળ. હિં૦ એલવા. તૈ૦ ભોલ. ઈં૦ સોકોટ્રન એલોઝ. લા૦ એલોસોકોટ્રીના. ફા૦ મુસબ્બર. યુના૦ ફેકરા. અ૦ સીબ્રક સકુતરે.) **એળિયાની બનાવટ અને તેનું બાહ્યસ્વરૂપ**—બે પ્રકારનો એળિયો બજારમાં મળે છે. (૧) કુંવારનો સૂકવેલો અંગરસ અથવા તેના પાદડાં ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાઢાનો બનાવેલ હોય છે. તેમાંથી સોકોટ્રન (સીકોતરિયો) એળિયો ઉત્તમ માનેલો છે. તે ઉપરથી કડણુ અને કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે. ભાગવાથી ભાગેલ બાજુ તરફથી જોતા તે સુંવાળો હોઈ રાળની માફક ચકચકતો હોય છે અને સુગંધવાળો હોઈ સ્વાદમાં ઘણો જ કડવો હોય છે. આ જંગબાર તરફથી મુંબઈ આવી બહારના દશ તરફ જાય છે. (૨) જાફરાબાદી એળિયો જાફરાબાદ સંસ્થાનમાં જ તૈયાર થાય છે. તેના ગાગડા ગોળ આકારના અને ઉપરનીચે ચપટ વડી હોય છે. તેનો વપરાશ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. ઔષધિના ઉપયોગ માટે એળિયો વાપરવાનો હોય તો ફરીથી પાણીમાં ઉકાળી તેમાંનો ગારો કાઢી તે ફરી જાડા કરવો પડે છે. એવી રીતથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળિયાનો ઉપયોગ અંગ્રેજી રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને ઔષધિ વેચનારા કરે છે. તે તેનો કસ મેળવવાને દરરોજ તપાસ કરે છે. એળિયો ટાઢાં પાણીમાં પીગળતો નથી; પરંતુ પાણી ઊનું કર્યું એટલે પીગળે છે. તેનો રસ કેટલીકવાર રહેવા દેવાથી તેની નીચે રાળ જેવું સત્ત્વ જામે છે. તેના ઉપરનું પાણી ખાટા ગુણવાળું હોય છે. તેના ક્ષારના પાણીથી ઘેરો રતાશ પડતો રંગ થાય છે. બ્રોમીનવાળું પાણી મેળવે તો ઠીક જર્દ પીળું સત્ત્વ પડે છે. તે જ એલોઈનનું સત્ત્વ. હલકા દારૂમા (પ્રૂફ સ્પિરિટમાં) એળિયો પલાળ્યા પછી જે સત્ત્વ નીચે રહે છે તે ચોવડા કરેલ મલમલમાંથી દાબીને નીચોવ્યા પછી જે દ્રવ્ય રહે છે તેને જ અંગ્રેજીમાં 'એલોઈન' કહે છે. એ સ્ફટિકરૂપ છે અને પાણીમાં પીગળે છે. એને જ પ્રકૃત વનસ્પતિમાંથી કાર્યકારી સત્ત્વ ઠરાવેલ છે. આ શુદ્ધ 'એલોઈન' જ ફક્ત રેચક છે. તે ઘણા

ફૂલ પીળાં અને એના ઉપર ફળી થાય છે. એનાં બીજ, મૂળ, છાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. એનાં બીનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે અને બીજમાંનો ગર પીળો હોય છે.

નાના પ્રમાણમાં (oા થી ર ગ્રેન સુધી) કોઈ પણ અનુપાનમાં સાકર સાથે આપવાથી પેટમાં આંકડી ન થતાં રેચક થાય છે. **કુંવારપાઠાના રસનો ઔષધિમાં ઉપયોગ:**—ઘણા દિવસથી કુંવારનો ગર્ભ સાકરમાં મેળવીને તાવનો દાહ શાંત કરવા તાવવાળાને આપવાની પ્રથા છે. કુંવારનો તાજો રસ રેચક અને યોનિદાહ (ગર્ભાશયની શિથિલતા) કમી કરનાર છે. આંખો આવી હોય તો (પિત્તના અભિષ્યંદવિકારમાં—જેને અંગ્રેજીમાં 'કેટરલ કન્ઝક્ટીવાઈટીઝ' કહે છે) ફટકડીની ભૂકી કુંવારના રસમાં મેળવી તેનો પાંપણ ઉપર લેપ કરવાથી આંખની અંતરત્વચાનો રવરવાટ કમતી થઈ રક્ત છૂટી જાય છે. મેસુર પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓને અટકાવ આવતો ન હોય તો કેટલાક દિવસ સુધી કુંવારનો રસ આપે છે. ડાર્સિયાડિયેર્ટા નામના ગૃહસ્થ ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૪માં ગોવાના ગવર્નરના ડૉક્ટર હતા. તેમણે કુંવારપાઠાનો એક કલ્પ લખેલ છે. તે આ પ્રમાણે:—ગર્ભના કકડા ૮ તોલા, સાદું (ઘસિયું) મીઠું ૧ તોલો, એ દશ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તૈયાર કરેલો કાઢો ગાળી તેમાં ૨ થી ૨ાા તોલા સુધી સાકર નાખી તે પરોઢિયે આપવો. અમૃતસર અને સુરત તરફ કુંવારપાઠાના કકડા મીઠામા નાખી તેનું અથાણું કરે છે અને તે જેની ક્ષુધા (ભૂખ) મંદ પડી હોય તેને ખાવા આપે છે. જનાવરનાં ઔષધોમાં પણ એળિયાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. સોકટ્રીના—કુંવારનો રસ (અથવા એળિયો) ગરમ પાણીમાં મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાંની પીડા બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓનો યોનિરોગ, ત્વગ્રોગ, બરોળ સંબંધી રોગ, નેત્રરોગ, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઇત્યાદિ અનેક રોગ ઉપર કુંવારનો તાજો રસ અને એળિયાનો ઉપયોગ થાય છે. એળિયાનો ઉપયોગ હાલમાં ડોક્ટરી ઔષધોમાં ઘણો થાય છે. પીલએલોઝ એટ પીલ મ્હાર, કોલોસીન્થ કમ્પાઉન્ડ, પીલ રીહાઈ, કો૦ (કમ્પાઉન્ડ), ડીકોકસન એલોઝ, કો૦ વાઈનમ્ એલોઝ, એ અંગ્રેજી ઔષધોમાં એળિયો હોય છે. કુંવારના રસમાંથી જે 'એળિયો' એટલે 'કાળો બોળ' તૈયાર કરે છે, એ બોળ—સારક તથા રેચક છે અને તે આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. **કુંવાર**—શીતળ, કડવી, મદગંધી, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોઢ, ગુલ્મવાત, યકૃત, જ્વર, ગ્રંથિ, ત્વગ્દોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, રક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—ગુરુ છે. તે વાત, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુંવારનો કાંદો દશ માસા પર્યંત લઈ તે કોકરવરણા પાણીમા આપવો; એટલે ઊલટી થઈ કફાશયનું શોધણ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. **(૨) બરોળ અને અપચી ઉપર:**—કુંવારનો રસ હળદર નાખી પાવો. **(૩) ઉધરસ ઉપર:**—કુંવાર અંગારામા શેકી તેનો રસ અને અરડૂસીનો રસ અથવા મધ, એમાં લીંડીપીપર અને સવંગની ભૂકી નાખી તે પાવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—કુંવારનો ગર્ભ, મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો. **(૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:**—કુંવારનું પાઠું ચીરી પાણીમાં ધોઈ તે પાણીમા ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અને અફીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું; અથવા કુંવાર અને ચિત્રાના પાંદડાં એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—કુંવારનો કાંદો ઘસી તેમા હળદરની ભૂકી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. **(૭) વાઘ કરડ્યો હોય તો:**—કુંવારનું પાઠું હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાંધવું. **(૮) અંગમાં જામેલી ગરમી, પ્રમેહ, કડકી, હાડિયો તાવ અને રસાયનો ઉપર:**—કુંવારના પાઠામાનો રસ સુમારે ચાર માસાથી એક તોલા પર્યંત લઈ તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજા અને મરીની ભૂકી બે ગુંજા પર્યંત નાખી તે પાવું. **(૯) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો એટલે ત્વરિત દાહશમન થાય છે; અથવા કુંવારનો ગર્ભ કપડામા નાખી ગાળી લઈ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાખીને પીંછાથી શરીરે ચોપડવો. **(૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટે:**—કુંવારનું મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી દિવસમા બેત્રણ વાર ચોપડવું. **(૧૧) કુંવારનો પાક:**—કુંવારનો ગર્ભ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી ધોઈ વસ્ત્ર ઉપર પહોળો કરવો, પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીર માંહેની ગરમી, અમ્લપિત્ત તથા કડકીનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. **(૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો:**—કુંવારનો બલક ઉપલી બાજુએ કાન ઉપર

રાખવો અને વસ્ત્રગાળ કરેલું થોડું પાણી નાકમાં પાડવું. (૧૩) કમળી ઉપર :—કુંવારના કાંદાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી નસ્ય કરવું; એટલે કમળીથી આંખો પીળી થયેલી હશે તો કમળીનો નાશ થશે. (૧૪) ભાર ઉપર :—એળિયો અને દિકામાળી એકત્ર કરી તે પાવું.+

૧૪૪. કેતકી—સં૦ વનકેતકી. ફા૦ નોએઅજ્વાવી. મ૦ કેતકી ઘાયપાત. મલા૦ પેરોપ કૈત. લે૦ અગેવ વિવીપરા. ઘાપાનનાં પાંદડાં જેવાં જ કેતકીનાં પાંદડાં હોય છે. પરંતુ તે કરતાં તે થોડાં પહોળાં છે. એ પાંદડાંને છેડે કરવતી જેવા કાંટા હોય છે. એ ઝાડો સર્વત્ર થાય છે. કેતકીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી તેના દોરડાં વણે છે. તે મજબૂત હોય છે. કેતકીનાં પાંદડાંના મધ્ય ભાગમાંથી ઊભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અબ્દાગિરીની દાંડી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કોઈ 'ઘાયાળ' કહે છે. ઉપયોગ :—(૧) કંડૂ ઉપર :—કેતકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી શરીરે ચોળવો. એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આગ થવા લાગે તો છાણ ચોળી ઠંડા પાણી વડે સ્નાન કરવું. (૨) **મૂસળિયા (ઊલટી તથા ઝાડા)** ઉપર :—કેતકીના કાંદાનો રસ પાવો.•

૧૪૫. કેરડી—સં૦ કરીર. મ૦ કારવી. આ છોડ કોંકણમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કારવી પાંચ–છ હાથ ઊંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટ્ટી અને વાડ માટે થાય છે. કારવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે; તે લઈને મધમાખો તેનું મધ બનાવે છે. ઉપયોગ :–(૧) બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર :—કારવીનાં બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવાં.

૧૪૬. કેરડો—સં૦ કરીર. મ૦ નેબતી. હિં૦ કરીલ ટીંટ. ક૦ નિષ્પતિગે, નિબટી, મરગણિગિવ. બં૦ વાંશેર કોંડ. તૈ૦ કબર, કુરાક. ફા૦ કબાર. મા૦ કરેલ. ઇ૦ કેપર. લા૦ કેપેરીસ સ્વાઈનોઝા.

કેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં 'કરેલ' કહે છે. એ કાંટેરી ઝાડ છે. એને પાંદડાં આવતાં નથી. એને આખા અંગ ઉપર બોરડીના જેવા કાંટા હોય છે. એ માથોડું એ માથોડાં ઊંચે વધે છે. એને રાતાં ફૂલો આવે છે અને નાનાં બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળોને બાફીને શાક કરે છે અને અથાણું પણ કરે છે. કોઈ કોઈ એ ફળોને છાશમાં મીઠું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સૂકવી પછી તેનું શાક કરે છે. એનાં પાકાં ફળોનો રંગ લાલ હોય છે. એને **પીચુ** કહે છે. ગામડામાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે **કેરડો**—ઉષ્ણ, તૂરો, તીખો, આધ્માનકારક, રુચિકર, ભેદક, સ્વાદુ છે, અને કફ, વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, વ્રણશોથ, કૃમિ, ખરજ, અરુચિ, સર્વશૂળ અને શ્વાસનો નાશક છે. **એનાં ફળ**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તૂરાં,

---

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે કુંવારનો રસ કડવો, શીતળ, દીપન, પાચન, વિરેચન, મૂત્રજન, બલ્ય, રક્તસ્થાપન, શોથહર, દાહશામક અને વ્રણરોપણ છે એળિયો નાની માત્રામાં કડવો, દીપન, પાચન અને બલ્ય છે. પચનનલિકામાં પાચનક્રિયા અને યકૃતની ક્રિયા સુધારે છે ભોજન યોગ્ય લાભ પહોંચાડે છે. મોટી માત્રામાં વિરેચક, મૂત્રજનન, આર્તવજનક અને કૃમિઘ્ન છે એળિયાથી ૧૦–૧૨ કલાક પછી દસ્ત આવે છે. આની ક્રિયા મોટા આતરડા ઉપર અને ગુદનલિકા ઉપર વધારે થાય છે. ગુદામાં થોડોઘણો દાહ થાય છે. કમરના અવયવોમાં પણ દાહ થાય છે. એટલે ગર્ભાશય, બીજાશય અને બીજવાહકનલિકામાં દાહ થઈને આર્તવ વહેવા લાગે છે. એળિયાનો લેપ શોથહર અને વ્રણરોપણ છે **માત્રા**—૧ થી ૨ રતી

એળિયો મોટા આંતરડાની નિર્બળતામાં, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય, અપચન, કબજિયાત, શારીરિક થકાવટ, પાંડુ અને અનાર્તવ રોગમાં બહુ જ વપરાય છે. લોટી પડવાવાળા હરસમાં લોહી બેગું થઈ જવાથી માથાનો દુખાવો થાય તથા નિદ્રા ન આવે ત્યારે એળિયો ઉત્તમ ઔષધિ છે. આવી જ રીતે તાવમાં કબજિયાત થાય અને જીભ પર સફેદ મેલ હોય તથા બહુ જ દાહ થતો હોય ત્યારે એળિયો આપવા કુંવારનો રસ અપાય છે.

કુંવારનો રસ નાનાં બાળક અને સ્ત્રીઓ માટે વધારે ઉપયોગી છે. નિસ્તેજ ચહેરો, મોટું પેટ, કબજિયાત અને એની સાથે સ્ત્રીઓને ઋતુધર્મ ન આવવો, એ લક્ષણ હોય તો કુંવારના સમાન બીજી ઔષધિ નથી.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

• કેતકીની એક અમેરિકન જાત છે તેને એગેવ અમેરિકન કહે છે. આપણા દેશમાં તેને વિલાયતી કેતકી કહે છે. એના મૂળનો ક્વાથ ગરમી(ઉપદંશ)ની બીજી અવસ્થામાં રક્તશુદ્ધિ માટે અમેરિકામાં કરે છે. પાનોનો રસ પણ ઉપદંશ, ગંડમાળ અને પરમા પર આપે છે. પરમા પર સાકર મેળવીને આપે છે. પાન કાપવાથી રસ નીકળે છે, તે રક્તપિત્તમાં અતિ લાભદાયક છે. પાનની પોટીસ આંખ આવવા ઉપર બાંધે છે.

વિકાસી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારાં, હદ્ય તેમ જ રુક્ષ છે; અને કફ, મેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—વાતકારક, તૂરાં અને કફપિત્તનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) દંતશૂળ ઉપર:**—કેરડાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં, એટલે શૂળ તરત જ નાશ પામે છે.

૧૪૭. કેવડાનું ઝાડ—સં૦ કેતકી. મ૦ કેવડા. હિં૦ કેવડા. બં૦ કેયા. ક૦ બિળેકદગે-મુંડીગે. તૈ૦ મુગલીપુલુ, ગાજંગી, કેતકી. તા૦ કેદગે. તુ૦ કેદઈ. મુંદઈ. મલા૦ કેતા, કેતકી. ગો૦ કેદઈ, એડઈ. ફા૦ કરજ. અ૦ કાદી. લા૦ પેંડેનસ ઓડોરે ટિસીમસ.

કેવડાનાં ઝાડ બે માથોડાં ઊંચાં વધે છે. એના લાંબા લાંબા બેટા થાય છે. એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે. કેવડાનાં વનો ઘણાં ગાઢાં હોય છે. એમાં ધોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે. ધોળી જાતિને કેવડો અને પીળી જાતિને કેતકી કહે છે. કેતકીની ઘણી વાસ આવે છે અને તેનાં પાંદડાં ઘણાં સુકુમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમાં કેવડાની મોસમ હોય છે. કેતકી માઘ અને ફાગણ મહિનામાં થાય છે. ધોળા કેવડા બારમાસી થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કર્ણાટકમાં આ ઝાડનાં પાંદડાંની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે, તે ઘણું સુવાસિત હોય છે. કેવડાનાં પાંદડાંમાં કરેલી કાથાની ગોળીઓ ઘણી સુવાસિત હોય છે. કેવડાની અંદર જે માંજર હોય છે તેનું શાક કરે છે.* **શ્વેત કેતકી**—તીખી, મીઠી, કડવી તેમ જ લઘુ છે અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **એનાં ફૂલ:**—લઘુ, તીખાં, કડવાં, કાંતિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને તે વાયુ, કફ તથા કેશની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. **તેનું કેસર**—કરોળિયાનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે. **એનાં ફળ**—મીઠાં છે અને વાયુ, મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણ કેતકી**—કડવી, નેત્રોને હિતાવહ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—સુખકર, કામોદ્દીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવાં, તીખાં અને નેત્રને હિતાવહ તથા સુગંધી છે. **એના ફણગા:**—અતિ ઠંડા, દેહને દૃઢ કરનાર, તીખા, બળકર તથા રસાયન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ અને કેસરના ગુણ:**—શ્વેત કેતકીનાં ફળ અને કેસરના ગુણ સરખા જ છે. **ઉપયોગ:—(૧) રક્તપ્રદર ઉપર:**—કેવડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી સાકર નાખી પાવાં. **(૨) અપસ્માર (ગોતા) ઉપર:**—કેવડાનાં કણસલાં ઉપરની ભૂકી અને કેતકીનાં ફૂલ સમભાગે લઈ એકત્ર ખાંડવાં અને તે ચૂર્ણ છીંકણીની પેઠે સુંઘવું. **(૩) ઉષ્ણતા વડે કપાળ દુખે છે તે ઉપર:**—કેવડાનું પાણી અને ધોળું ચંદન ઘસી એક કાચની બાટલીમાં નાખી તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વીંટી, તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સુંઘતાં જવું; એટલે કપાળ દુખતું હશે તે મટશે. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—કેતકીનાં મૂળ બાફી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. **(૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર:**—કેવડાનાં પાંદડાંના રસમાં જીરું વાટી સાકર નાખી તે સાત દિવસ સુધી પાવો. પથ્ય—છાશ અને ભાત, મીઠા વગર. **(૬) કંઠરોગ ઉપર:**—કેવડાની માંજરની બીડી કરી પીવી એટલે ઊલટી થઈને કફ નીકળી જાય છે. જેથી ઘટસર્પ (કંઠરોહિણી-ડિફ્થેરિયા) રોગ દૂર થાય છે. આ દવાની સાથે ઇંદ્રાયણના ફળની છાલ અને સર્પની કાંચળી વાપરે છે. આ દવા અનુભવેલી અને સારી છે. આ દવાથી બહુ જ લાભ પડીને બધું ઝેર નીકળી જાય છે. **(૭) સુસળ્યા રોગ (ઊલટી તથા ઝાડા) ઉપર:**—કેવડાના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૪૮. કેસર—+ સં૦ કેસર, કુંકુમ. મ૦ કેશર. બં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ ગો૦ કુંકમ, કેસર. હિં૦ કેસર. તૈ૦ કુંકમપુ. ફા૦ લરકીમસ. અ૦ જાફરાન. ઈં૦ સેફ્રોન. લા૦ ક્રોકસ સેટિવસ.

* કેવડાનો અર્ક બરોળને નુકસાનકારક છે. એનો પ્રતિનિધિ રતાંજળી ને માત્રા ૬ માસા છે. એ જંગલી ખારી જમીનમાં થાય છે.

+ કાશ્મીર, ઈરાન અને બલ્ખ, એ ત્રણ દેશોમાં કેસર ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૈકી (૧) કાશ્મીરમાં થનાર કેશરના તંતુઓ બહુ જ નાના, બાલ સમાન ઝીણા, કાંઈક રતાશવાળા અને કમળની ગંધ સમાન હોય છે. એ બધી જાતનાં કેસરોમાં ઉત્તમ છે. (૨) બલ્ખ દેશનું કેશર પીળા રંગનું અને તેમાં કેતકીનાં ફૂલ જેવી

કેસર નેપાળ અને ઇંગ્લેંડ દેશમાં થાય છે. કેસરનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. તેના કાંદા બે બે હાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બેત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઈ તેને ફૂલ આવે છે. તેને ત્રણ પાંખડીઓ હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તે જ કેસર. કેસરનો રંગ રાતો હોઈ તંતુ લાંબા હોય તો તે ઉચ્ચ પ્રતિનું છે એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ કરતાં વધુ રહેવાથી બગડે છે. એ રંગના અને ઔષધના કામમાં આવે છે. **કેસર**—સુગંધી, કડવું, તીખું, રુચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, કાંતિકર, તૂરું તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ, ઉધરસ, મસ્તકશૂળ, વિષ, ઊલટી, વ્રણ, વ્યંગ, કૃમિ, હેડકી, ત્રિદોષ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—**(૧) રક્તપિત્ત ઉપર:**—બકરીના દૂધમાં કેસર સીજવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં ભાત ખાવો. **(૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:**—મધ સાથે કેસર ખાવું. **(૩) પીનસ રોગ ઉપર:**—કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય આપવું. **(૪) આધાશીશી ઉપર:**—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સૂંઘવું. **(૫) કૉલેરા ઉપર:**—લીમડાના રસમાં કેસર આપવું. **(૬) મૃત્તિકાજન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપર:**—કેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેને માટીના ૪ પુટો દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થશે. **(૭) મસ્તક રોગ ઉપર:**—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી નાકે સૂંઘવું. **(૮) અહિરા ઉપર:**—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. **(૯) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાતે પાણીમાં કેસર ભીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પીવું. **(૧૦) ખર (ધાઉ પડે છે તે) ઉપર:**—જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. **(૧૧) કૃમિ ઉપર:**—કેસર અને કપૂર દૂધમાં પાવું. **(૧૨) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડા ઉપર:**—ગાયના માખણમાં (તેમાંનો પાણીનો અંશ કાઢી) કેસર ૨ માસા નાખી ૧ તોલો આપવું. **(૧૩) બાળકોના ઝાડા તથા મરડા ઉપર કેસરાદિ ચૂર્ણ:**—કેસર તોલા ૧, જાયફળ તો. ૧, તજ તો. ૨, લવિંગ તો. ૦।।, એલચીનાં બીજ તો. ૦।, ચાક તો. ૫ તથા સાકર તો. ૧૬, દરેકને બારીક વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવું. જરૂર પડચે ૩ થી ૪ રતી મધ સાથે અથવા દૂધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. આ દવાથી બાળકોનો અતિસાર, મરડો તથા પેટનો દુખાવો દૂર થાય છે. (ચાકનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ચાકને ખાંડી બહોળા પાણીમાં મેળવી એક દિવસ રહેવા દેવો. બીજે દિવસે હલાવી પાણી ગાળી લેવું. આ પાણી નીતરે તેમ કાઢતા જવું. નીચે જે ચાકનું બારીક ચૂર્ણ રહે તે ઉપયોગમાં લેવું.)

૧૪૯. કેસરી (પીળો) ચંપો (રાયચંપો)—સં૦ સુવર્ણચંપક. મ૦ સોનચંપા. હિં૦ ચંપા. ક૦ સંપગે. તે૦ ચંપાગીપુવુલુ, ચંપકમુ. તા૦ ચંબક. તુ૦ સંપેડા-મારા. મલા૦ ચંપકમ. ગો૦ ચંપ્યારૂકુ. લા૦ માઈકેલિયા ચંપક.

આ ઝાડ ૬૦ થી ૧૦૦ ફૂટ ઊંચું થાય છે. તેને વાવ્યા પછી આઠદશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર-ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામાં ઘણાં સુંદર અને રંગે પીળાં હોય છે. એ ફૂલોની વાસ ઘણી ઉગ્ર હોવાથી તે હવામાં ચારે તરફ પ્રસરે છે તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં મળી જઈને હવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું ઘણું કણીવાળું હોય છે. કેસરિયો ચંપો—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, રુચ્ય, લઘુ, સુગંધી તથા ભમરનો

સુગંધ આવે છે તથા બારીક હોય છે, એ મધ્યમ છે. અને (૩) ઈરાન દેશમાં થતા કેસરની ગંધ મધ જેવી હોય છે. રંગ કાંઈક પીળો અને એના તાંતણા મોટા હોય છે, એમ ભાવમિશ્રે કહ્યું છે. વળી કેટલાક કહે છે કે, હાલના જમાનાના વેપારી લોકો એમાં કસુંબા(કસુંબીના ફૂલના તંતુઓ)નો ભેળ કરે છે. કોઈક તો એમાં જનાવરોનાં આંતરડાંની બારીક છાલોને સૂકવી ભેળ કરતા હોવાનું બતાવે છે. એથી જૈન લોકોએ પવિત્ર કેસર તરફ પોતાના ધાર્મિક બંધુઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું કહેવાય છે. જો એમ હોય તો વૈદકીય દૃષ્ટિથી પણ એને માટે વધારે ચોકસ થવાનું જરૂરી છે. એનાં પ્રતિનિધિ તજ અને લવંગી છે. હાલમાં સ્પેનથી જે કેસર આવે છે, તે ગુણ, રંગ અને સુગંધમાં બીજી જાતોના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. માત્રા ૫ થી ૧૦ રતી.

દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાત, કોઢ, વિષ, કૃમિ, કંડૂ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—પીળા ચંપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો. (૨) બાળકની ગરથણી (વરાધ) ઉપર:—પાનના રસમાં કેસરિયા ચંપાનાં ફૂલમાંહિની કળી અને શુદ્ધ કરેલો સાજીખાર નાખી તે પાવો. (૩) વિષમજ્વર ઉપર:—કેસરિયા ચંપાનાં મૂળોનો કાઢો પાવો.×

૧૫૦. કેળ:—સં૦ કદલી, રંભા. મ૦ કેળ. હિં૦ કેલ. ક૦ બાળે. તા૦ વાલે. તુ૦ બારે. મલા૦ વાળા. તૈ૦ ચક્રકેલી, આરાટિકાયા, યારાટી. ફા૦ મોઝ. અ૦ તના. ઈં૦ પ્લેનટેઈન. લા૦ મુસએપિપિયેન્ટમ્.

કેળનાં ઝાડો ઘણું કરી સર્વ દેશોમાં થાય છે. એનાં મૂળોમાંથી જે ફણગા ફૂટે છે તે કાઢી બીજે સ્થળે વાવે છે, એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળોની લગભગ વીસ જાત છે. ગોમાંતક, કર્ણાટક અને વસઈના પ્રાંતોમાં કેળાંનો પાક ઘણો થાય છે. વસઈ પ્રાંતમાંના આગાશી ગામમાં કેળાંને મૂકવી પછી તે ચારે તરફ મોકલે છે. વગડામાં વરસાદથી જે કેળ પોતાની મેળે પાકે છે તેને વગડાઉ કેળ કહે છે. કાચાં કેળાંનું ને કેળદોડાનું શાક થાય છે. છાલની રાખ રંગના કામમાં આવે છે. સૂતર રંગનારા રંગરેજ અને ખત્રી લોકો એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. પાકેલાં કેળાંનું રાયતું સારું થાય છે. કેળના યોગે હથિયારોને પાણી ચડાવવામાં આવે છે. કેળનાં પાંદડાંના દાંડાને સૂકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે. કોંકણદેશમાં ધોબી લોકો સાબુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં રહેતા ગરીબ લોકોને મલમ એ શું પદાર્થ છે, તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો તે લોકો કેળની અંદરની રસના મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળાંનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે, વગડાઉ કેળાં કોઈ ખાતું નથી. કાચાં કેળાંનું તથા કેળદોડાનું શાક કરે છે, અને પાંદડાં પતરાળી કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ભીલ, કોળી, ઠાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે.+ **કેળ**:—શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ તથા મધુર છે; અને પિત્ત, રક્તવિકાર, યોનિદોષ, અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલાં કેળાં**:—બળકર, તૂરાં, મધુર, ગુરુ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે, અને માંસ, કાંતિ તથા રુચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કફકારક છે. તૃષા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. **કેળદોડ (ફૂલ)**—સ્નિગ્ધ, મધુર, તૂરાં, ગુરુ, ગ્રાહક, કડવાં, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **કદલીસાર (કેળમાંનો ગાભો)**—ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરુ તથા શીત છે. અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **કદલીકંદ**—રક્ષ, વાતલ, તૂરો, ગુરુ, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અગ્નિમાંદ્ય કરે છે; અને કર્ણશૂલ, આમ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રજોદોષ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે. **કેળનું પાણી**—શીતળ અને ગ્રાહક છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત, કૃચ્છ્ર, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે. **વગડાઉ કેળ**—શીતળ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રુચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે; અને તૃષા, દાહ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—તૂરાં, મધુર અને ગુરુ છે. ઉપયોગ:—(૧) **પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર**:—કેળના

× નવા ચિકિત્સકોના મત મુજબ કેસરી ચંપાની છાલની ક્રિયા રસાયનરૂપે થાય છે. માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી. પ્રમાણ વધારે આપવાથી ઊલટી અને દસ્ત લાગે છે. યોગ્ય પ્રમાણથી આપવાથી શારીરિક નિર્બળતાને ધીરે ધીરે દૂર કરી શરીરને સુદૃઢ બનાવી આપે છે. રક્તવિકાર અને કોઢ ઉપર પણ છાલ સારો લાભ પહોંચાડે છે. આવી જ રીતે ફળનું ચૂર્ણ ૫-૧૦ રતી પ્રમાણમાં અને પાન ૧૫-૩૦ પ્રમાણમાં અપાય છે.

+ કેળનાં પાંદડાં ત્રણેક ફૂટ લાંબાં અને દોઢ બે ફૂટ પહોળા હોય છે પાકાં કેળાં વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે; એની શાંતિ મીઠું, સૂંઠ અને મધ છે.

ગાળાનો રસ કાઢી પાવો. (૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:—પાકેલાં વગડાઉ કેળાંના બી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૩) શ્વાસ ઉપર:—કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કોરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું. પ્રાતઃકાળે તે કેળું ધીમા તાપ ઉપર શેકી ખાવું; એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. (૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:—કેળનો કાંદો કમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો. (૫) હેડકી ઉપર:—રાનકેળનાં પાંદડાંની રાખ માસા એક અનેમધ તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. (૬) સોજા ઉપર:—ઘઉંની કણક અને પાકેલાં કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવાં. (૭) સોમલના વિષ ઉપર:—કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો. (૮) જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર:—પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદય પહેલાં ખાવાં. (૯) કમળા ઉપર:—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. (૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર:—કેળાં ઘી સાથે ખાવાં અથવા કેળના રસનું પાણી કાઢી પીવું. (૧૧) ધૂપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:—પાકેલા કેળાં, આમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવું. (૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:—ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાખી પાવો. (૧૩) દાહ શમન થવા માટે:—કેળનાં અને કમળનાં પાંદડાં ઉપર સૂઈ રહેવું. (૧૪) બાળકને દાંત ફૂટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:—કેળદોડની અંદરના જે બારીક ફણગા (બાળકેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એક વાર ચાર માસાથી ૭ માસા પર્યંત એ ક્રમ પ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આ જ રસ દશવીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો, એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે. (૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે:—વગડાઉ કેળનાં બિયાં ભેંસના દૂધમાં વાટી કપડછાણ કરી તે દૂધ પાવું. (૧૬) મૂત્રાઘાત એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:—કેળનું પાણી ૪–૫ તોલા લઈ તેમાં પાતળું ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, કેળના પાણીમાં ઘીનો સંયોગ થઈ પેટમાં ગયેલું ઘી મૂત્રદ્વારે ઘણું જલદી નીકળી જાય છે અને તે યોગથી દ્વાર મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છૂટે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને ઘણો જ જલદી લાગુ પડે છે. (૧૭) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—પાકેલું એક કેળું અર્ધા તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવું. એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે. આ ઔષધથી કોઈને ઠંડી આવે એવું જણાય તો એમાંજ મધનાં ચાર ટીપાં નાખી આ ઔષધ ખાતા જવું. (૧૮) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ધોળો કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું. (૧૯) પિત્તરોગ ઉપર:—પાકેલાં કેળાં અને ઘી ખાવું. (૨૦) ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:—કેળનું પાણી એક શેર જેટલું કાઢી તેમા ગેરુ એક તોલો ઘસવો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભૂકી ૪ ચણોઠીભાર નાખી પાવું. (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો:—એલચીદોડા ખાવા. (૨૨) કેળું જલદી પાકવા માટે:—લૂમનો દાંડો ૫–૬ આંગળ રાખી બાકીનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીલા વડે કાણું પાડી તેમાં એલચીની ભૂકી ભરવી; એટલે કેળાં જલદી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી પણ કેળાં જલદી પાકે છે. કેળાંમાં જો થોડી એલચી-દોડાની ભૂકી નાખી હોય તો તે કેળાંનો નાશ થાય છે, એવો એલચીદોડામાં ગુણ છે. (૨૩) ધૂપણી (પ્રદર) ઉપર—કેળનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની દૂધમાં ખીર કરી બે-ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૪) ઊલટી ઉપર:—કેળના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો. (૨૫) શરીરમાં જામેલી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપર:—કેળનો ગાભો છાયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમાં પાવું.

૧૫૧. કોકમ—સં૦ રક્તપૂરકા, વૃક્ષામ્લ. મ૦ અમસુલ. કોં૦ કોકમ, રાતાંબા. હિં૦ વિષાબિલ, મહાદા. ક૦ તિંતિડીક, સોલે, મરબિન, હુડીમરા. બં૦ મહાદા. રા૦ ડાસસ્યા. ફીરંગી૦ બ્રિડાએ. મલા૦ પૂતપુળી. તુ૦ પુણારપુળી. ગો૦ ભિરંડ. ઈં૦ કોકમ,. બટર ટ્રી. લા૦ ગારસિનિઆ ઈંડિકા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે અને તે કોંકણ તથા કર્ણાટક દેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ફળોને 'કોકમ' કહે છે. કોકમનો રંગ રાતો હોય છે અને એની આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે. રાતાંબાનો

મગજ ખવાય છે અને અંદર પાણી હોય છે તે કાઢી પીએ છે. એના બિયાંમાથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણના જેવું જાડું અને ધોળું થાય છે. તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમા આવે છે, એને બિરંડેલ અથવા 'કોકમનુ તેલ' કહે છે. ગોમાતક અને માલવણ પ્રાંતોમાથી સેંકડો ખાડી કોકમ બહાર વેચાવા જાય છે રાતાંબા ઉપરની છાલ સૂકવી તેના કોકમ કરે છે એ આમલી કરતા પથ્યકારક છે એની કઢી અને ચટણી થાય છે મીણબત્તી કરવાના કામમાં મીણમાં કોકમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોઘુ પડે છે બળવામા પણ અડચણ આવતી નથી **કાચાં ફળ**—તૂરા, રુચિકારક, ખાટાં, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, ગુરુ, કફકર તથા તીખા છે, અને વાતોદર, વ્રણ, વાયુ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે **તેનાં પાકાં ફળો**—મધુર, રુચ્ય, ગ્રાહક, તીખા, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટા, તૂરા, રુક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફ, વાયુ, તરસ, આમાતિસાર, સંગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત, અર્શ, શૂળ, ગુલ્મ, વ્રણ, કૃમિ, હૃદ્રોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે એ વૃક્ષના ગુણો પણ ઉપર પ્રમાણે જ હોય છે **ઉપયોગ :—(૧) હાડ દુખતું હોય તે ઉપર :**—કોકમના ઝાડના પાદડા વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાધવો **(૨) રક્તયુક્ત મરડા ઉપર :**—વાયુના ઉપદ્રવથી કિંવા કોઈ પણ કારણથી રક્તયુક્ત મરડો થાય છે તે ઉપર :—એની કૂંપળો કેળના સૂકા પાદડામા વીંટાળી અંગારામા શેકી, પછી બારીક વાટી ગોળી કરવી તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમા મેળવી તે દૂધ ઘણું જલદીથી પાવું, અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે ઠરી ગયા પહેલા પાવું. એ પ્રત્યેક વેળા બે તોલા પાવુ. **(૩) શીતપિત્ત ઉપર :**—કોકમના પાણીમા જીરું અને ખાંડ નાખી પારોર પાવુ. **(૪) અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર :**—કોકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી ખાવી. **(૫) ઠંડીથી હોઠ ફાટે છે તે ઉપર :**—કોકમનુ તેલ ચોળવુ. **(૬) હાથનાં અને પગનાં તળિયાંમાં દાહ થતો હોય તો :**—કોકમનુ તેલ ચોળવું. **(૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—કોકમના પંચાગ ત્રણ ભાગ, ભિલામાનુ મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ—એનુ ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ માસા ખાવુ, એટલે અદરના અને બહારના મસા નાશ પામશે **(૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો :**—કોકમનો કાઢો પાવો **(૯) મૂળવ્યાધિથી ઘણી આગ થતી હોય તો :**—કોકમના તેલમા સીસુ ઘસી લેપ કરવો

૧૫૨. કોઠી—સ૦ કપિત્થ મ૦ કંવઠ. હિ કૈથ, કવીથ બં૦ કયેત ગાછ ક૦ વેલ્લુ, બેલડા. તૈ૦ એલાગાકાયા તા૦ વિળામાર મલા૦ વિળાવુ ઇં૦ વુડ એપલ લા૦ ફેરોનિયા એલેફેન્ટિનમ્.

કોઠીના ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે આ વૃક્ષ મોટું થાય છે વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે. એ ગોળ અને કેરી જેવડું હોય છે એ ફળની ઉપરની છાલ કઠણ હોય છે પાકેલા કોઠા એકલા અથવા તેમા ગોળ કિંવા સાકર નાખી ખાય છે લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે પાકેના કોઠાનો મુરબ્બો પણ થાય છે **કોઠીનું ઝાડ×**—મધુર, ખાટું, ગુરુ, ગ્રાહક, શીત, હૃષ્ય અને કડવુ છે, તથા પિત્ત, વાયુ અને વ્રણનો નાશ કરે છે **એનાં કાચાં ફળ**—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રુક્ષ, લઘુ ખાટા, તૂરા તથા લેખન છે અને વાયુ, પિત્ત તથા જિહ્વાની જડતા કરનાર અને રુચિકર છે વળી વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે **પાકાં કોઠાં**—રુચિકર, ખાટા, તૂરા, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય અને દુર્જર છે તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઊલટી, વાયુ, શ્રમ, હિધ્મા, વિષ, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે **એનાં બિયા**—હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કર છે **બિયાંનું તેલ**—

× હિંદુસ્તાની વૈદ્ય કોઠીના ફળને ગ્રાહી માને છે અને કાચુ ફળ ઝાડા અને પેટના દરદમા તથા પાકું ફળ મસૂડા (દાતના પારા) અને ગળાના સોજા ઉપર આપવાની ભલામણ કરે છે મીર મહમદહુસેન કહે છે કે, કોઠીના પાદડા શીતળ અને ફળ શીતળ, પાચક તથા તાણ દૂર કરવા માટે અને ગળાનો સોજો ઉતારવા માટે તથા દાતના પારા મજબૂત કરવાને અપાય છે ફળના ગર્ભનું શરબત પીવાથી ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે ઝેરી જતુના ડખ ઉપર ફળમાનો ગર્ભ અથવા છાલ બાધે છે કોઠીના ઝાડનો ગુંદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે ચરકમા કોઠી ખાટી અને ગ્રાહી માની છે તથા પાદડાનો રસ અગ્નિદીપક અને પાચક માન્યો છે

તૂરું, ગ્રાહક તથા મીઠું છે અને પિત્ત, ઉંદરનું વિષ, કફ, ઉચકી અને ઊલટીનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ વિષનાશક અને પાંદડાં ઊલટી, અતિસાર અને હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત-શમન થવા માટે:**—કોઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવો અથવા કોઠીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રબળ થયેલા પિત્તનું શમન થાય છે. **(૨) કમળા ઉપર:**—કોઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાંચ તોલા કાઢવો અને દરરોજ એકવાર આપવો. **(૩) પ્રદર (અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:**—કોઠી અને વાંસનો પાલો બારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. **(૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:**—કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. **(૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કોઠીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું. **(૬) શરીર ઉપર પિત્તનાં ઢીમણાં ઊઠે છે તે ઉપર:**—કોઠીનો પાલો બારીક વાટી તેનો ઢીમણાં પર લેપ કરવો, કિંવા વાટેલો પાલો દહીંમાં મેળવી શરીરે ચોળવો અને પાલાનો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. **(૭) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટે:**—કોઠીનો પાલો અને તાંદળજાની ભાજીનો પાલો અને કોળદોડામાંથી ગરી પડેલાં ફૂલ; તે સર્વ સમભાગે લઈ, તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો નિત્ય બે વખત એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો. બંને વખત ઔષધો તાજાં લેવાં. તેલવાળું, ખાટું, મીઠું (લૂણ), તીખું, એ પદાર્થ ખાવા નહિ અને સ્નાન પણ કરવું નહિ. પંદરમે દિવસે બકરીની લીંડીઓ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો સર્વાંગે લેપ કરી ચાર ઘડી સુધી રાખવો; પછી નાહીને જમવું. **(૮) હેડકી અને શ્વાસ ઉપર:**—કોઠાનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવો. **(૯) અન્નદ્વેષ ઉપર:**—કોઠાના ગર્ભમાં સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

૧૫૩. કોઠીંબર—લે૦ કુકુમિસ ટ્રાઈગોનસ.

કોઠીંબર-આ કારીટાંની જાત છે, પરંતુ કારીટ એ ઘણું જ કડવું હોય છે; એટલે આને મીઠું કારીટ કહીએ તો કહી શકાય. એ ગુજરાતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું શાક થાય છે અને તેને સૂકવી જમણની સાથે ખાય છે. આમાં પણ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે.

૧૫૪. કોઠીંબાં—સં૦ કર્કચિર્ભટી, મૃગાક્ષી. મ૦ શેંદણી. હિં૦ સંધિની. ક૦ વાલુકમેકે. ઈં૦ સ્મોલ કોકંબર. કોઠીંબાંના વેલા પાંચછ હાથ જમીન પર ફેલાય છે. એ ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. એને ભાદરવાની આસપાસ ફળો આવે છે, તેને કોઠીંબાં કહે છે. એ ફળો ઉપર લાલપીળા ચટાપટા હોય છે. જમીન સારી હોય તો આ ફળો છોલેલાં નાળિયેર જેવડાં પણ થાય છે. એ કૂણાં હોય ત્યારે કડવાં હોય છે. પાક્યા પછી કાંઈક ખાટાં લાગે છે.* એની ચુકવણી અને શાક કરે છે. એની કાચરી મીઠું ચડાવી, સૂકવી રાખે છે અને તેલમાં તળી જમણની સાથે ખાય છે.

૧૫૫. કોથમીર (લીલા ધાણા)—સં૦ ધાન્યક, કુસ્તુંબરી. મ૦ કોથીંબર, ધણે. હિં૦ ધનિયા. બં૦ ધને. ક૦ હવીજ, કોતંબરીકાળું. તૈ૦ કોથમીલુ, ધણિયાલું. તા૦ ઉત્તંબરી. તુ૦ કોતંબરી, કોત્તુમલ્લી. મલા૦ કોત્તમપાલરી. ફા૦ તુખમેકશ્નીઝ. અ૦ કજબુરા. ઈં૦ કોરિએન્ડર સીડ. લૅ૦ કોરિએન્ડ્રમ્ સેટાઈવમ્.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોઈ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડને બી આવે છે, તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામાં નાખે છે. આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, ઠંડો અને પિત્ત-શામક છે. ધાણા ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂર પૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે. કોથમીરની

* આ વેલામાં ચંદ્રની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે. વરસના ૩૫૪ અથવા અધિક માસના કારણસર ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તોપણ તે દિવાળીના ચાર દિવસોમાં અવશ્ય પાકીને આપોઆપ ખરી જાય. કાચાં પણ આગ્રેજ મીઠાં હોય છે અને દિવાળીના દિવસ પછી વેલાને વળગી રહેલાં પણ આગ્રેજ કડવાં હોય છે. કેવો દૈવી ચમત્કાર! આ વેલા અડબાઉ એટલે આપોઆપ ઊગે છે. બહુધા એનાં ફળો મોરનાં ઈંડાં જેવડાં અને તેવી જ આકૃતિનાં થાય છે. કોઠીંબાં વધારે પ્રમાણમાં ખાવાથી ગોદ પાકી જાય છે.

પાકતી આંગળી ઉપર:—કોઠીંબામાં કાણું પાડી તેમાં આંગળી નાખી રાખવી. આથી તે પાકીને તરત જ ફૂટે છે.

વડી ઉત્તમ થાય છે કોથમીરની ચટણી પણ થાય છે.× ધાણા—મધુર, હલ, તૂરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિંચિત્ ઉષ્ણ, અવૃષ્ય, મૂત્રલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક તેમ જ રુચિકર છે અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઊલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ખિલામો ઊઠી નીકળ્યો હોય તો:—કોથમીર વાટી ચોપડવી (૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:—શીતળા સારી રીતે મટ્યા પછી રાત્રે ધાણાજીરુ ચોગણા પાણીમા પલાળી રાખી, સવારે મસળી ગાળી તેમા સાકર નાખી પાવુ, એટલે કોઠામાહેની ગરમી શાંત થાય છે આ પ્રયોગ ચારપાચ દિવસ કરવો (૩) આમ થાય તે ઉપર:—ધાણા અને સૂંઠના કાઢામા એરંડમૂળનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ (૪) અરુચિ ઉપર:—ધાણા, એલચી અને મરીનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવુ. (૫) દાહ અને તૃષા ઉપર:—ધાણા, અરડૂસી, આમળા, કાળી દ્રાક્ષ અને પિત્તપાપડો-એ સર્વ ઔષધો સાધારણ ખાંડી એકત્ર કરી માટીના વાસણમા નાખી તેમા પાણી નાખવું અને તે એક જ જગ્યાએ રાખી મૂકી બીજે દિવસે પાવુ (૬) અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, વિષમજ્વર અને અજીર્ણ ઉપર ધાન્યાદિક (ધાણાનું) ચૂર્ણ:—ધાણા, લવગ, નસોતર અને સૂંઠનુ ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમા પાવુ (૭) તાવ ઉપર પાચન:—ધાણા, દેવદાર, સૂંઠ, ભોરિંગણી, ઊંરતી (ઊભીરીંગણી)—એનો કાઢો પાવો (૮) પિત્તજ્વર અને અંતર્દાહ ઉપર:—ધાણા અને ચોખા રાતે પાણીમા પલાળી રાખવા બીજે દિવસે તે જ પાણીમા તે વાટી પાતળી કાજી કરી સારી ઠંડી થયા પછી તે આપવી (૯) દાહ ઉપર:—ધાણા રાતે પાણીમા પલાળી રાખી સવાર તે પાણી ગાળી લઈ તેમા સાકર ૧ તોલો નાખી પાવુ. (૧૦) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ધાણા અને ગોખરુનો કાઢો ઘી નાખી પાવો (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર:—ધાણાનુ ચૂર્ણ, સાકર અને દહી—એ એકત્ર કરી આપવુ (૧૨) ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર:—ધાણાનુ ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામણમા નાખી આપવુ, અથવા ધાણાનો કલ્ક ચોખાના ધોવરામણમા સાકર નાખી પાવો * (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—ધાણા, દ્રાક્ષ અને બેદાણાનો કાઢો કરી પાવો (૧૪) બાળકનાં શૂળ, આમ અને અજીર્ણ ઉપર:— ધાણા અને સૂંઠનો કાઢો કરી પાવો (૧૫) બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર:—ધાણાની પોટલી બાંધી પાણીમા પલાળી રાખી તે વાર વાર આંખો ઉપર ફેરવવી (૧૬) તડકાની (ગરમીની) લૂ ન લાગવા માટે:—ધાણા પાણીમા પલાળી મસળી તેમા સાકર નાખી તે પાણી પાવુ (૧૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનુ પાણી વસ્ત્રગાળ કરી પાવુ (૧૮) તૃષારોગ ઉપર:—ધાણા પાણીમા પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમા મધ અને

× જુનાની હકીમો ધાણાને ઔષધની માફક પેટની પીડાનો નાશ કરનાર પેશાબ વધારે લાવનાર પાચક અને કામોદ્દીપન કરનાર માને છે, અને બદહજમી(અજીર્ણ)મા વાર વાર આપવાને ફરમાવે છે વળી એને દરદનો નાશ કરી ઊંઘ લાવનાર, છાતીમાંથી કફને કાઢનાર ને પેટની પીડાનો નાશ કરનાર સમજે છે તેઓ ધાણાનુ પાણી બનાવે છે તેનાથી આખ ધોવાથી શીતળા નીકળેલ હોય તો આખને ઈજા થતી અટકે છે, એમ તેઓ માને છે, અને ઘણી મુદતથી આખ દુખવા આવી હોય તેને આરામ થાય છે વળી એમ પણ માને છે કે, ધાણાથી કેફી પદાર્થોનો (માદક પદાર્થોનો) જુસ્સો (મદ) કમી થાય છે જવના લોટની સાથે ધાણાને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી ઘણા દિવસનો સોજો ઉતરી જાય છે ચરકસંહિતામા ધાણાને તૃષા નિગ્રહણ અને શરદીને બંધ કરનાર કહેલ છે સુશ્રુતમા એને સર્વજ્વરનાશક, દીપક, દાહનાશક, અરુચિનાશક અને ઊલટી બંધ કરનાર કહેલ છે, કેટલીક વખતે તાવના ઉતાર માટે રાતે પલાળી રાખેલા ધાણાનુ પાણી પવાય છે ખરું, પણ એમ માલૂમ પડ્યુ છે કે વખતે એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ શ્વાસ થઈ તે દેહત્યાગ પણ કરે છે, માટે દેશ કાળ અને પ્રકૃતિનો અવશ્ય વિચાર કરવો એની માત્રા ૬ માસાથી ૧ તોલા સુધીની છે

* ધાણા, સૂંઠ, સાકર અને નાગરમોથ એ ચારે વસ્તુ અરધો અરધો તોલો લઈ ૩૨ તોલા પાણીમા ક્વાથ કરી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી પિવરાવવાથી ગર્ભિણીની ઊલટી તેમ જ બીજા મનુષ્યોની કોઈ પણ કારણથી થતી ઊલટીઓ તુરત બંધ થાય છે વધારે મૂલ્યવાળી દવાઓ જ્યા કામ કરી શકતી નથી ત્યા આ સાધારણ ઔષધિ સારુ કામ કરી આપે છે

ખાડ નાખી તે વારંવાર પાવું +

૧૫૬. કોદરા—સં૦ કોદ્રવ મ૦ કોદ્રુ, હરિક હિ૦ કોદો, કોદવ ગો૦ ક૦ હરિક તે૦ આનુ વાલુ ઇં૦ પક્યુઅર્ડ પાસપેન લા૦ પાસપેલ સ્ક્રોબિક્યુલેટમ્ અ૦ કોદ્રુ બ૦ કોદો ધાન

સર્વ પ્રકારના ધાન્યોમા ઘણી જ હલકી પ્રતિનું ધાન્ય કોદરા છે આ ધાન્યને ઘણું કરી ગરીબ લોકો સિવાય કોઈ ખાતું નથી એમા ચાર જાતિ છે રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માજર (મેણા કોદરા) મેણ એ જાત ઘણી જ અપકારક છે મેણા કોદરાનો ખાવામા ઉપયોગ કરે તો તેથી ઊલટી, જુલાબ એવા વિકારો થાય છે, અંધારા આવે છે, મન ભ્રમિત થાય છે, ગ્લાનિ આવી કેફ ચડે છે અને વખતે પ્રાણ પણ જાય છે–એવા અનેક અનર્થ થાય છે એ જો ખાવાના ઉપયોગમા લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવા પછી તે સ્વચ્છ ધોઈ એક બે દિવસ તડકામા સૂકવવા, એમ કરવાથી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે કોદરાનો ભાત, ઘેંસ તથા વડા પણ કરે છે. કોદરાની ઉભી કંઈક નાચણી જેવી હોય છે કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોઈ તેનો રંગ રાતો કે પીળો હોય છે કોદરા ઘણા શીતળ છે એ અશક્ત માણસે કદી પણ ખાવા નહિ, કેમ કે તે વીર્યનાશક છે **કોદરા**—મધુર, શીત, ગ્રાહક, ગુરુ, કડવા વ્રણને હિતકર તથા રુક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ :—(૧) અન્નદ્રવશૂળ ઉપર :**—કોદરાના ચોખા(કુરીઆ)ની ખરી ખાવી કિંવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો

૧૫૭. કોલિજન—સં૦ કોનવચા બં૦ કલિજન મ૦ કુલિંચન, કુલિજન હિ૦ કુલિજન ક૦ કોળજન ફા૦ ખિરદારુ અ૦ ઈર્કિખોલિંજાન્ ઇં૦ ગ્રેટર ગેલંગાલ લા૦ આલ્પિનિયા આલ્ફિનેરમ્

કોલિજનના છોડ ખાનદેશમા આબાહળદરના છોડ જેવા જ થાય છે એ છોડ આમાહળદર કરતા કિંચિત્ મોટા હોય છે એના પાદડાની વાસ મધુર હોય છે મૂળનો રંગ ધોળો અને સ્વાદ તીખો હોય છે ગોમાંતક અને મલબાર પ્રાંતમા એ છોડ પુષ્કળ થાય છે એની ગાંઠો સૂકવી રાખે છે તેને 'કોલિજન' કહે છે કોલિજનની ગાંઠોના કકડા કરી તેને અથાણામા નાખે છે જે બીજુ કોલિજન કંઈક તીખુ લાગે છે તેને 'કોષ્ઠ કોલિજન'× કહે છે **કોલિજન :**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, સ્વર્ય તથા હૃદ્ય છે, અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમ જ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ અને વાયુનું નાશક છે મોટુ એનાથી ઓછા ગુણવાળું છે **ઉપયોગ :—(૧) ઉટાટિયા**

\+ ડાકટર દેસાઈ લખે છે કે ધાણાને ખાડી પાણીમા ઉકાળી વસ્ત્રગાળ કરીને તે પાણીના ટીપા આખ આવવા (નેત્રાભિષ્યંદ રોગ) પર નખાય છે તે અતિ ગુણકારી છે આનાથી આખની બળતરા ઓછી થાય છે પાણી અથવા પરુ વહેવાનું ઓછુ થાય છે આવી રીતે કાર્ય કરવાવાળી બીજી બે ઔષધિઓ છે એક હળદર અને બીજી સાકર આખ આવવાના પ્રારંભમા સ્વચ્છ એરંડિયાનું ૧ ટીપુ આખમા નાખવુ એટલે પાણી અથવા પરુ બહાર નીકળે છે તથા રેતીના કણની માફક જે દાણા ખૂચતા હોય તે ઓછા થઈ જાય છે ત્યાર પછી ધાણા હળદર અથવા સાકર એ ત્રણમાથી એક અથવા ત્રણેને મેળવીને આખમા નખાય છે આખ બહુ જ સૂજી ગઈ હોય તો રસવંતીને દૂધમા ઘસીને આખના પોપચા પર લેપ કરવો, રક્તચંદનના કરતા રસવંતી વધારે લાભદાયક છે શીતળામા આખો ધોવા માટે ધાણાનુ પાણી વાપરે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× કોષ્ઠ કોલિજનના નામ અને વર્ણન ઇંડિયન મેડિસિનલ પ્લેન્ટસમા નીચે પ્રમાણે આપેલ છે

સં૦ અરુણ કુલંજન મહાભારાવચા બં૦ બડા કલિંજન મુંબઈ૦ બડી પાનની જડ મલબારી પાનની જડ મ૦ કોષ્ઠ કોલિંજન હિં૦ બડા કુલિંજન રા૦ ખુદ્ંવાર સિંધ કાડી કુજર તા૦ આનદમ્. તે૦ દુંપરાષ્ઠકમુ મલાયલમ–અરત્ત મનાય–જેંચર ઇં૦ ગ્રેટર ગલંગલ લૅ૦ અલ્પિનિયા ગલંગા

આ બહુવર્ષાયુ ગુલ્મ(?) લગભગ આદાના જેવો છે કંદમા થોડી સુગંધ આવે છે પાન ૯થી ૧૮ ઇંચ લાંબા અને ૨॥ થી ૪॥ ઇંચ પહોળા હોય છે ફૂલ લીલી આભાવાળા સફેદ ફળ નાના નારંગી લાલ રંગના હોય છે મલબાર સિલોન મલાયદ્વીપ અને ઉત્તર બંગાળમા આ છોડ થાય છે

એનો ઉપયોગ વજની જગ્યાએ થાય છે વૃદ્ધાવસ્થાની ઉધરસ પર કોષ્ઠકોલિંજન અપાય છે પરસેવો બહુ જ આવતો હોય તો બંધ કરવા માટે કોષ્ઠકોલિંજનના ચૂર્ણની માલિશ કરાય છે દાતના દર્દ ઉપર આનું ચૂર્ણ દાત પર ઘસાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ઉપર:—એનાં છોગલાંની કઢી કરી ખાવી અથવા તેનો રસ કાઢી પાવો. (૨) **માથું ચડયું હોય તે ઉતારવા માટે:**—કોલિંજનનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને સૂંઘવું; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઊતરે છે. (૩) **વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર:**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) **સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપર:**—કોલિંજન મોઢામાં રાખી રસ ગળવો. (૫) **મોડશી (કૉલેરા) ઉપર:**—કોલિંજન અને સિંધવ કોકમના તેલમાં કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું; એટલે કૉલેરાથી હાથપગમાં ચડતી ગોટલીઓ તથા ખલ્લીચળ(હાથ, પગ, પેડુ અને ખૂંગા એમાં થનાર ચળ)નો નાશ થાય છે. (૬) **ઊલટી ઉપર:**—કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી તેમાં લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાખી દોઢ તોલો સાકર નાખવી અને તે સીજવી રાખવું. એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધા તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. (૭) **બહુમૂત્ર રોગ ઉપર:**—કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી બે વખત પાવો. (૮) **બાળકના અતિસાર ઉપર:**—કોલિંજન છાશમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવો. (૯) **મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટે:**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતે ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. (૧૦) **દંતરોગ ઉપર:**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેના વડે દાંત ઘસવા.

૧૫૮. કોશિંબ—(જંગલી આંબો)—સં૦ કોશામ્ર. મ૦ કોશિંબ. હિં૦ કોશમ. બં૦ કેઓ-ડાફ્લ. ક૦ ચુરીમાસુ. લા૦ શ્લીકેરા ટ્રાઈજ્યુગા. ઈં૦ સિલોન ઓક.

કોશિંબનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એનાં લાકડાનો ગાભો રાતા રંગનો હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. તે કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રુચિકર, પાચક તથા સારક છે; અને કૃમિ, કોઢ તથા વ્રણનું નાશક છે. **કોશિંબ**—ખાટું, ગુરુ, શોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કોષ્ઠશોધક છે; અને વાયુ, કોઢ, અર્શ, સોજો, પિત્તવ્રણ, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ**—લઘુ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હૃદ્ય તથા વૃષ્ય છે અને કફવાતનાં વિનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **જુલાબ માટે:**—કોશિંબનું તેલ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) **ખસ, વ્રણ અને કોઢ ઉપર:**—કોશિંબનું તેલ ચોપડવું. (૩) **ચેળ આવતી હોય તો:**—કોશિંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૫૯. કોળકંદ—(પાણકંદો) સં૦ કોલકંદ, વનપલાંડુ. મ૦ કોલકાંદા, ધાપ્યાચા કાંદા, કોચિંદા, સાપકાંદા. કો૦ ધાપા, પાચણકાંદા, કોચીંદા, હિં૦ જંગલી પ્યાજ, કોલીકાંદા, કાશ્મીરી—પુટાલુ. બં૦ સુયાર આલુ. ક૦ સંપુટગેડુ, કાડબેલ્લુ લ્લિગિડ. તા૦ કટુવેલવાંગાયમ. તૈ૦ અડવિતેલ્લાગડા. તુ૦ બાગુલી. મલા૦ કાટેના. ફા૦ બસલુલ્કાર. ઈં૦ ઈંડિયન સ્ક્વિલ. લા૦ અર્જિનિયા ઇંડિકા.

આબેહૂબ ડુંગળીના કાંદા જેવા જ આ કંદ રાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે. કુલઈ(કરલી)ની ભાજી જેવાં એનાં પાંદડાં હોય છે. એ કાંદા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે.+ શેદળીના કાંદા નામે કોળકંદ પ્રમાણે જ એક કાંદા થાય છે. તે મોટા હોય

+ કોળકંદના કાંદા ડુંગળીના જેવા દેખાય છે. પહેલા વર્ષના અને લીંબુ જેવડા કાંદા દવા માટે વાપરવા જોઈએ. જૂના કાંદામાંથી સત્ત્વ ઊડી જાય છે. સ્વાદ કડવો અને તીખો છે. કોળકંદનું ચૂર્ણ વાયુમાં-થી પાણી શોષણ કરી લે છે, એટલે તેનો લોંદો બની જાય છે, માટે કળીચૂનાની ઉપર રાખવાથી પાણકંદો ખરાબ થતો નથી. કપડાં વણવાવાળા આ કાંદાનો ઉપયોગ પાણ (કાંજી) ચઢાવવા માટે કરે છે, માટે આ કાંદાને પાણકંદો કહે છે. એ ઉપરથી કાઠિયાવાડમાં ખાદીને પાણકોરું કહે છે.

ગુણધર્મ—ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે આ અતિ મહત્ત્વની ઔષધિ છે. આની ક્રિયા બરાબર ડિજિટેલિસના જેવી થાય છે. નાની માત્રામાં સ્વેદજનન, મૂત્રવિરેચન, ઉપયોગી, કફઘ્ન અને હૃદયબલ્ય છે. મોટી માત્રામાં ઊલટી અને દસ્ત કરાવે છે તથા હોજરી અને આંતરડાંમાં દાહ કરાવે છે. અતિ મોટી માત્રામાં સેવાથી વમન-વિરેચન થઈ મૃત્યુ થાય છે. કોળકંદનાં સત્ત્વ આંતરડાં, વૃક્ક અને ફેફસાં દ્વારા બહાર નીકળે છે. આંતરડાંમાંથી બહાર નીકળતી વખતે મળને પાતળો બનાવે છે. વૃક્કમાંથી બહાર નીકળતી વખતે મૂત્રનું પ્રમાણ વધારે છે. ફેફસાંમાંથી બહાર નીકળતી વખતે કફને પાતળો કરે છે. કોળકંદ ડિજિટેલિસના કરતાં વધારે બળવાન મૂત્રજનન છે તથા પચનનલિકામાં વધારે દાહજનક છે. ડિજિટેલિસમાં કફઘ્ન ધર્મ નથી, તે કોળકંદમાં છે.

છે. એના ગુણ પણ કોળકંદ પ્રમાણે જ છે. **કોળકંદ**—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષ, ઊલટી તથા કૃમિનાશક છે. **ઉપયોગ :—(૧) કૃમિ ઉપર :**—કોળકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમાં મેળવી તેનાં ભજિયાં કરી ખાવાં. **બીજો પ્રકાર :**—કોળકંદનો કંદ અને કળથી બેનો કાઢો કરી પાવો.

૧૯૦. કોળું—સં૦ કુષ્માંડ. મ૦ કોહોળા, કોહળા. કો૦ દારકોહળા. હિં૦ કુહડા, પેઠા, કોહડા. બં૦ ગાછકુમડા. ક૦ કર્ર્ગુંબળલ, કગ્ગુંબળ, સિદ્ગિુંબળ. તા૦ કલ્યાનરુસિનિકાયિ. તુ૦ કારુકુંબડા. મલા૦ નારેંકુપલાના. તૈ૦ પુલ્લાઉ વર્ડિકા, વલ્લેગુમાડિ. ફા૦ ભૂરાકુદુ. અ૦ મહદેવા. ઇં૦ પંપકિન. લા૦ બેનિનૂકાસા સેરિફેરા. ઉડી૦ કખારુ, પાનીકખારુ.

કેટલાંક કોળાં હાથ દોઢ હાથ લાંબાં થાય છે. સારી જમીન હોય તો એક વેલા ઉપર ૫૦-૬૦ સુધી કોળાં થાય છે. કોળાંનો પાક થાય છે તે પૌષ્ટિક છે. એનું શાક અને વડાં કરે છે. કોળું ઘણું જ ઠંડું છે. જૂનાં રીંગણાં અને કાચાં કોળાં એ ખાવાં ન જોઈએ. કહ્યું છે કે **वृन्ताकं बहुबीजाढ्यं कुष्माण्डं कोमलं विषम्** । અર્થાત્ ઘણાં બીજવાળાં વંતાક (રીંગણાં),અને કૂણાં કોળાં એ વિષરૂપ છે. કોળાં એક વર્ષ સુધી રહી શકે છે.• **માત્રા**—ફળનો રસ ૨ થી ૪ ઔંસ.

કોળું—વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, બસ્તિશુદ્ધિકર્તા, બળકર, અતિમીઠું, શીતળ, ગુરુ, રુક્ષ, સારક, હૃદ્ય અને કફકર્તા છે તથા મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, તૃષા, અરુચિ, વાતપિત્ત, રક્તવિકાર, વાયુ અને શર્કરા(રેતી)વિકારનો નાશ કરે છે. તે કૂણાં હોય તો અતિ શીતળ, દોષકર અને પિત્તહર છે. તે જૂનાં હોય તો કફકારક અને પાકેલાં હોય તો કિંચિત્ શીતળ, દીપક, લઘુ, સ્વાદુ, ખારટ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, સર્વ દોષનાશક અને પથ્ય છે. **તેનો ગર**—મધુર, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ :—(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપર :**—કોળાંનો રસ કાઢી પાવો અથવા કકડો ખાવા આપવો. **(૨) દારૂ અને કોદરા(ધાન)ના વિષ ઉપર ઉતાર :**—કોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો. **(૩) ગોતા ઉપર :**—કોળાંના ગરના રસમાં જેઠીમધ ઘસીને પાવું. **(૪) ઉન્માદ ઉપર :**—કોળાના રસમાં કોષ્ઠકોલિંજન(મોટા કોલિંજન)નું ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. **(૫) માંડપુળી ઉપર :**—કોળું છીણીને તેમાં વાટેલું અગરિયું

કોળકંદથી હૃદયને શક્તિ મળે છે, ધબકારા સ્પષ્ટ થાય છે અને તે શાંત રીતે ચાલુ રહે છે. નાડી બળવાન બને છે અને શાંતિપૂર્વક સ્થિર અને ભરપૂર ચાલવા માંડે છે. માત્રા ૦ાા થી ૧ાા રતી.

ઉપયોગ—પાણકંદો અતિ મૂલ્યવાન મહત્ત્વનું ઔષધ છે. જ્યાં જ્યાં ડિજિટેલિસ વપરાય છે, ત્યાં ત્યાં આ અપાય છે. આ વધારે કરીને ફેફસાંના રોગોમાં વપરાય છે. બહુ જ પ્રમાણમાં અને ચીકણો કફ પડતો હોય ત્યારે આનો વધારે ઉપયોગ થાય છે. જીર્ણ શ્વાસનલિકાના સોજા ઉપર આ વધારે વપરાય છે. આની સાથે આકડાના મૂળની છાલ અથવા ઈપિકાક ઘણે ભાગે મેળવાય છે. બાળકોના જીર્ણ કફરોગમાં આ અતિ હિતકારક છે. બાળક માટે નીચે લખેલ બે બનાવટો વધારે ઉપયોગી છે:

શુક્ત કોલકંદ—(એસિટમ સિલા)—કોલકંદ ૧૦ તોલા, સરકો (એસિડ એસેટિક) ૧૦ તોલા, પાણી ૩૨ તોલા મેળવી ૭ દિવસ ભીંજવી ગાળી લેવું. માત્રા ૫ થી ૧૫ ટીપાં.

મધુશુક્ત કોલકંદ—(સીરપ સિલા)—ઉપર લખેલ શુક્ત કોલકંદ ૧૭ાા ભાગ, સાકર ૬૫ ભાગ, શેષ ૧૦૦ ભાગ પૂરા થાય તેટલું પાણી લેવું. મંદાગ્નિ પર બધાને મેળવીને શરબત જેવી ચાસણી બનાવી લેવી અથવા રાા ગણું મધ મેળવી લેવું. માત્રા ૦ાા થી ૧ ડ્રામ.

જૂના કફરોગમાં કોલકંદ ત્રણ પ્રકારે ફાયદો કરે છે: હૃદયની નિર્બળતાને દૂર કરે છે, કફ જલદી પાડે છે તથા હોજરીની શક્તિ વધારે છે, જેથી ભૂખ લાગે છે અને ભોજન પચન થઈને દસ્ત સાફ આવે છે. આ ઔષધિ કફના નવા રોગમાં અપાતી નથી. આ ઈપિકાની અપેક્ષાએ વધારે દાહક છે, એટલે ઊલટી કરાવવા માટે કોલકંદ અપાતો નથી.

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

• કોળાંના વેલા ઘર આગળ અને વાડામાં વાવે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળો તેને લાગેલા ડીંટડા સહિત રાખી મૂકીએ તો બાર માસ સુધી બગડતાં નથી; પરંતુ જો ડીંટડું ઉખેડી નાખવામાં આવે તો તે કહોવાઈ બગડી જાય છે. એ ડીંટડું પાણીમાં ઘસી વીંછીના ડંખ ઉપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે. એનાં ફૂમળાં તેયાં સામે આંગળી કરવાથી બગડી જઈ ખરી જાય છે અથવા તેમાં કેડા પડી જીવ પડે છે.

મીઠું મસળી પછી તે ફોડા ઉપર બાંધવું. (૬) કમળા ઉપર :—કોળાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં હળદરનો ભૂકો મેળવી તે દહીં સાથે સાત દિવસ આપવો. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર :—કોળાના રસમાં સાકર નાખી આપવું. (૮) રક્તશૂળ ઉપર :—કોળાના ગરભના રસમાં ૨ તોલ લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) શ્વાસ અને ઉધરસ ઉપર :—કોળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમાં ખાવું. (૧૦) શૂળ ઉપર :—કોળું છોલી-ફોડી તડકે સૂકવી વાસણમાં ઢાંકી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળતું કરવું. રાખ ન થતાં કોયલા થાય ત્યાં સુધી બાળી પાણીમાં ઠંડું કરી ઠરી ગયા પછી ચૂર્ણ કરી બે માસા પ્રમાણે લઈને, તેટલું જ સૂંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ઊના પાણી સાથે નિત્ય આપવું, એટલે અસાધ્યશૂળનો નાશ થશે. (૧૧) પથરી અને શર્કરા ઉપર :—કોળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર નાખી આપવો. (૧૨) ચપટા કૃમિ ઉપર :—બીજ વાટીને આપવાં. પછી જુલાબ આપવો.

૧૬૧. કૌચ (કવચ, ભેરવશિંગ)—સં૦ મર્કટી, સ્વયંગુપ્તા. મ૦ ખાજકુહિરી, કુહીલી. કો૦ ખાજકોલતી. હિં૦ કૌંચ, કિંવાચ. બં૦ આલકુશી, ધુનારગુંડ, દયા, શુયાશિંબી. ક૦ નસુકુગુરી, નસુકુન્ની, કાદકંરે. તૈ૦ પિલ્લીયડગુ. તા૦ પુનેક્કાલિ. તુ૦ નાઈ સોણુંગુ. મલા૦ નાયિકરુણા, ચોરિવલિ. ગો૦ ખવલ્યાવાલી. ઇં૦ કૌહેજ. લા૦ મ્યુકયુના પ્રુરિયેન્સ.

કૌચના રોપા વગડામાં મૃગશીર્ષનો વરસાદ પડવા માંડે કે લાગલા ચોતરફ ઊગે છે. પછી તેના મોટા વેલા થઈ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે: કૌચના વેલાને પાંદડાંની બાજુએ લાંબું ડીટું ફૂટી તેને ફૂલોનો ઝૂમખો આવે છે. એક ઝૂમખામાં વીસ-પચીસ ફૂલો હોય છે. આ ફૂલોમાં એક એક આંગળ લાંબા અને તેટલા જ જાડા શિંગોના ગુચ્છા આવે છે. દરેક ગુચ્છામાં પાંચથી દશ સુધી શિંગો હોય છે.+ એ શિંગો ઉપર બારીક કાંટા હોય છે; એ કાંટા શરીરે લાગે તો શરીરે વિલક્ષણ આગ થઈ તે ભાગ સૂજે છે. ફોલ્લી ઉઠાડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શિંગોમાંનાં બિયાંને કૌચબીજ કહે છે. કૌચમાં બે જાતિ છે: 'રેડેકૌચ' અને 'મેઢાકૌચ' અથવા 'મીઠીકૌચ.' એમાંથી મીઠી કૌચની શિંગો કિંચિત્ મોટી અને નાજુક હોઈ ઉપલા કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શિંગ ઉપરના કાંટા છરીથી છોલી નાખી તેનું શાક કરે છે. એ શાક લીલાં કેળાંના શાક જેવું થાય છે. **કૌચ**—મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરુ તથા કડવી છે; અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ**—ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરુ છે; અને વાત, દુષ્ટ વ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો અડદ જેવા છે. ઉપયોગ:-(૧) કૃમિ ઉપર :—કૌચની શિંગોના ઉપરના થોડા કાંટા દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાખી તે નાના બાળકને આપવું. આ ઔષધ ઘણું આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. એ મોટું રામબાણ ઔષધ છે. (૨) કૌચના વિષ ઉપર :—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું. (૩) નાનાં વાછરડાંને કરમ થયા હોય તો :—કૌચનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા કૌચના કાંટા છાશમાં પાવા. (૪) ગર્ભધારણ માટે :—મીઠી કૌચનાં મૂળ અને કોઠાનો ગર દૂધમાં વાટી પાવાં. (૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું. (૬) સોમલના વિષ ઉપર :—ખરજવાળી કાંચની છાલ અને ધોળા કાથો એકત્ર કરી, પાણીમાં વાટી થોડું થોડું પાણી પીવું. (૭) મૂર્છા દૂર થવા માટે :—કૌચ શરીરે ચોપડવી. (૮) શ્વાસ ઉપર :—કૌચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૯) ગાંઠ, અદ અને માંજરી (આંબલાઈ) ઉપર :—કૌચનાં બી ઘસી દિવસમાં બે-ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૨. ખજૂરી—સં૦ ખર્જુર. મ૦ ખજૂર, ખારિક. હિં૦ પિંડખજૂર, છુહારા. બં૦ સોહરા. ક૦ ખખ્ખૂર, ઉનત્તી. તૈ૦ ખજૂરપુપુંડુ. ફા૦ ખુર્માતર, ખુર્માખુશ્ક. અ૦ તમરરતબ. ઇં૦ ડેટ, પામ. લા૦ ફિનિક્સ ડેક્ટીલિફેરા (ખજૂરી), ફિનિક્સ સિલ્વેસ્ટ્રિસ (જંગલી ખજૂરી).

+ કૌચાં લેવાની રીત એ છે, કે તેના વેલા નીચે તાપ કરીને તેની શિંગોની રુવાંટી (કાંટા) બાળી નાખવામાં આવે છે; પછી તે શિંગોમાંથી કૌચાં કાઢી લેવામાં આવે છે. વધારે તાપ લાગવાથી શિંગો વધારે બળે તો અંદરનાં બીજ પણ દાઝી જાય છે.

ખજૂરીનાં ઝાડ શિંદી (જંગલી ખજૂરી) જેવાં ઊંચાં વધે છે. ખજૂરીનાં ઝાડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે, પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓને ખજૂર જેવાં ફળો આવે છે. પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતું નથી. અરબસ્તાન અને ઇરાન દેશમાં ખજૂર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકચરાં સુકવે છે તેને ખારેકો કહે છે. આરબ લોકો ખજૂર ખાઈને જ ઘણા દિવસ કાઢે છે. ખજૂર એ પાચક અને પૌષ્ટિક છે, ખજૂરના ઠીલાનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરોને ખવરાવે છે. ખજૂરનાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાવરણીઓ વગેરે બને છે. લાકડું ઘરકામના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉનાળામાં લોકો ખજૂરનું શરબત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે. ખારેકનાં બી બાળકોને બાળાગોળીમાં ઘસીને પાય છે. ખજૂર×—વૃષ્ય, સ્વાદુ, શીત તથા ગુરુ છે; અને અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃદ્ય, બલ્ય, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, રસકાળ અને પાકકાળે મધુર છે; તથા રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષા, શોષ અને અમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે. **સુલેમાની ખારેક**—ભ્રાંતિ, શ્રમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:**—ખજૂર રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પીવું, એટલે રેચ થાય છે. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ખારેકનાં બી બારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી. **(૩) ખરજવા ઉપર:**—ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૪) કપાળ દુખતું હોય તો તે ઉપર:**—ખારેકનાં બી ઘસી માથા ઉપર ચોપડવાં. **(૫) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તો તે ઉપર:**—ખારેકનાં બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. **(૬) આમવાત ઉપર:**—પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવું. **(૭) ધાતુપુષ્ટિ માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે:**—ખારેકનાં અંદરનાં બિયાં કાઢી નાખી સાધારણ ખાંડી તેમાં બદામ, એલાણા, પિસ્તાં, ચારોળી, સાકરની ભૂકી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાય એટલા ઘીમાં પલાળી રાખવું અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાયા પછી દરરોજ સવારે બે તોલા સેવન કરવું. **(૮) ટાઢિયા તાવ ઉપર:**—ખારેકનું બી અને અઘાડીનાં મૂળને ઠંડા પાણીમાં ચંદન જેવું જાડું ઘસી ખાવાના પાનને ચાર ગુંજાસાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવાં; અને તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક ઘડીના અંતરે એકેક બીડું ખાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું, એટલે ટાઢ દઈ આવનારો તાવ જાય છે. **(૯) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ખારેક, સૂંઠ, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘીને દૂધમાં નાખી તે દૂધ કઢીને પાવું. **(૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તો:**—નવટાંક ખજૂર પાણીમાં મસળી પાવું. **(૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે:**—માખણ અને ખારેક ખાતા જવું. **(૧૨) ધનુર્વાત અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—ખજૂરનો કલ્ક કરી તેમાં એરંડાનું તેલ નાખી પાવું. **(૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:**—ઉત્તમ ખજૂર છ માસાથી ત્રણ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઈ સ્વચ્છ પાણીથી ધોઈ લૂછી નાખવું અને માંહેના ઠળિયા કાઢી થોડું દૂધ લઈ તેમાં તે કેટલાક વખત સુધી પલાળી રાખી પછી મસળી કપડાંથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો. એ ભક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે. માત્ર દરેક વેળાએ તાજેરસ કાઢીને પાતા જવું. **(૧૪) ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક:**—સારી ખારેક લઈ ભીના લૂગડાથી સ્વચ્છ લૂછીને પછી તેમાંનું બી કાઢી નાખવું અને સુખડ પ્રમાણે દૂધમાં ઘસીને બાળકોને ખવરાવવું; અથવા તેમાં જ બીજું દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને

× ખારેક અને ખજૂરના ઠળિયા તૃષાને રોકનાર છે, તેથી જ્યારે કસુવાવડ થયેલ સ્ત્રીને પાણી નહિ આપવાની ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠળિયા જ માત્ર મોઢામાં રાખવા માટે આપવામાં આવે છે. અતિસાર બંધ થવાને છોરી ખારેકમાથી કાઢી નાખી તેને ઠેકાણે ચણા જેવડી અફીણની કાંકરી નાખી, તે ઉપર બીજું કપડું વીંટી ધુમાડારહિત દેવતામાં બારી, શેકાઈ રહે એટલે તેને વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી સવારસાંજ એકેક અથવા શક્તિ અનુસાર આપવી.

આપવું નહિ, પણ મોટાને આપવું. નાના બાળકોને આપવાથી પેટમાં જાળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે. **(૧૫) મદ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતાર:**—ખજૂર પલાળી મસળી ગાળીને પાવું. **(૧૬) પ્રદર ઉપર:**—ખારેકનાં બિયાં ખાંડી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખી આપવું. **(૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:**—ખજૂર મધમાં ખાવું.

૧૬૩. ખટખટી (પાડખડો)—મ૦ પાંઢરી ધામણ. ક૦ દર્સક. લૅ૦ ગ્રિવિયા સ્કલેરોફિલા. ખટખટીના છોડ બે-ત્રણ માથોડાં ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે ધામણીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચારપાંચ ફૂલોનો એક તોરો એવાં ફૂલો આવે છે. ખટખટીનાં ફળો ખાવાથી ગળચટાં લાગે છે. ઉપયોગ:—**(૧) પુષ્ટતા માટે:**—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. **(૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર:**—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવાં **(૩) વાતરક્ત ઉપર:**—રોગીએ ખટખટીનાં મૂળ હમેશાં પાસે રાખવાં. ખટખટીની લાકડી હાથમાં રાખવી, સોજા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં અને દરરોજ સવાર-સાંજ ગાયના પાશેર દૂધમાં ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ધોળી ગુલબાસીનો કંદ બે તોલા અને ગોમેટીનાં મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવાં, એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. **(૪) અતિસાર ઉપર:**—ખટખટીનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં.

૧૬૪. ખડબૂચું (સકરટેટી)—સં૦ ષડ્ભુજા, મધુપાકા. મ૦ ખરબૂજ, કાંકડી, અકરમાશી. હિં૦ ખરબૂજા. બં. ખરમુંજા. ક૦ ષડ્ભુજા સૌતે. ફા૦ ખુરપુજા. અ૦ બત્તીખ. ઇં૦ મેલન. લૅ૦ કુક્યુમિસમેલો.

કાલિંગડા જેવો જ એનો વેલો થાય છે. ખડબૂચાંનું ફળ ગોળ થાય છે અને તેની બહારનો રંગ રાતો હોય છે. ખડબૂચું ખાવાથી સારું લાગે છે. એનું શાક પણ કરે છે. જે ખડબૂચાની અંદરનો રંગ લીલો હોય છે, તેને મરાઠીમાં 'તરટી' કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડબૂચાં વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે. ઉપયોગ:—**(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તો:**—ખડબૂચાનાં બિયાં વાટી માથા ઉપર ચોપડવાં અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૬૫. ખરશિંગ—સં૦ ખરશૃંગિકા. મ૦ ખરશિંગ. ક૦ ધનસેંગ. તા૦ વદેનકુર્નિ. મુંબઈ બેરશિંગી. લૅ૦ સ્ટીરિઓસ્પર્મ્ ઝાઈલોકાર્પમ્.

આ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. આ વૃક્ષનાં પાન ટેટું (અરલુ)નાં પાન જેવાં હોય છે. આ વૃક્ષને હાથ સવા-હાથ લાંબી અને અંગૂઠા જેવડી જાડી ફલી આવે છે. આ ફલીને મરાઠીમાં 'ખરશિંગ' કહે છે. એમાં ઉગ્ર ગંધ રહેલી છે. આ ફલીના ટુકડા કરી અથાણું કરાય છે, તેમ જ શિંગનું શાક પણ થાય છે. ઉપયોગ:—**(૧) ખસ ઉપર:**—ખરશિંગની છાલનું પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢી લગાડવું.

૧૬૬. ખરેટી—(ડુંગરાઉ બળ)—સં૦ બલા, ફણિજિહ્વિકા. મ૦ તુપકડી. કાં૦ કૂતરી. હિં૦ અરિઆરા. તા૦ અરિવલગ્રુકન, મલઈડંગી. તે૦ ચિદ્દિંગુ. ઉરિયા-સિઓબોલા. ક૦ વિશકાડી. લૅ૦ સીડાકાર્પિનીફોલિયા.

આ ખરેટીના છોડની ઊંચાઈ ૧॥ હાથના સુમારે હોય છે. પાન નાનાં, નરમ, પીળાશ લેતાં લીલા રંગનાં, લીસાં અને ચળકતાં હોય છે. ફૂલ પીળાં હોય છે. ફળ ૫ થી ૯ ખંડ અને અણીવાળાં હોય છે. એ ફળ ઉપર કુસો (રુમ) હોય છે. એ ફળ ચાલતાં ચાલતાં વસ્ત્રે ચોંટે છે. એ ફળોની સેંસ કરીને ભરવાડ લોકો ઘેરની માફક કામળીને ચોપડે છે. ગુણ-સ્નિગ્ધ, શીતળ, પૌષ્ટિક, કામોત્તેજક, ત્રિદોષનાશક, રક્તપિત્તનાશક તથા બળ અને ઓજને વધારનાર છે. મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ થાય છે. ઉપયોગ:—**(૧) ગાંઠ, ફોલ્લો, ગૂમડું, વગેરે જલદી ફૂટવા માટે:**—મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં કાગડાની ઠગાર મેળવી ચોપડવી. **(૨) શસ્ત્રનો ઘા પડ્યો હોય તે ઉપર:**—તુરત પાનાંનો રસ કાઢી ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ સારો થાય છે. **(૩) હૃદ્રોગ, દમ અને ઉધ્ધરસ ઉપર:**—ડુંગરાઉ બળનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં પચન કરીને તે પાવાં. બળમાં ઘણી જાતો છે, એનું સ્પષ્ટીકરણ બળની ટિપ્પણીમાં

આગળ આપેલ છે.

૧૬૭. ખરસાણી(-ડી)—સં૦ ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત. મ૦ શેર, ચિકાડા, ચોહિરા, કાંડે હુરા, નિવલી. બં૦ લંકાસીજ. હિં૦ ખુરાસાની થુહર. ક૦ મોંડુગળિ. તા૦ કળ્ળિ. તે૦ કળ્ળિ. મલા૦ તિરૂકળ્ળિ. તુ૦ કોડુકળ્ળિ. કો૦ બહિનિવલિ. લે૦ યુફોર્બિયા ટિરૂકેલિ.

આ ઝાડ જંગલી છે. વાડ કરવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ છે. તે શરીરે લગાડવાથી ફોલ્લા ઊઠે છે. ખરસાણીના લાકડાના કોલસા ફોડવાનો દારૂ કરવાના કામમાં આવે છે. આ ઝાડનાં ચિકાડા, ચોહિરા, કાંડેહુરા અને નિવલી આદિ મરાઠી નામો છે.**માત્રા**—તાજું દૂધ ૧ થી ૨ રતી સાકરની સાથે. **ઉપયોગ**—**(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:**—ખરસાણીનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) ઉધરસ ઉપર:**—ખરસાણીનું દૂધ માખણમાં રોગીની શક્તિ જોઈ એક, બે કિંવા ૩ રતી આપવું; તેથી ઊલટી થાય છે અને રેચ પણ થાય છે. ઉપર દહીંભાત આપવાં. **(૩) ખરસાણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. કાળી નગોડનો પાલો વાટી લેપ કરવો. માખણ ખાવું તથા લેપ કરવો. **(૪) આંબોઈ (પિચોટી) ખસી હોય તો:**—ડૂંટીની આસપાસ ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો. **(૫) ખસ ઉપર:**—ખરસાણીની સુકાઈને નીચે પડેલી ડૂંખો બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૬) કર્ણશૂળ ઉપર:**—ખરસાણીની ડૂંખો અંગારામાં શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો; અથવા તે રસમાં તેટલું જ બકરીનું દૂધ ગરમ કરી નાખી તે કાનમાં પાડવું. **(૭) વિષમજ્વર ઉપર:**—ખરસાણીની પાકેલી ડૂંખો કેળના પાંદડામાં વીંટી અંગારામાં શેકી તથા બાફી તેનો રસ કાઢી, તેમાં ઠીકરી જમકારી હિંગની ભૂકી નાખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો. **(૮) કુરશાના વિષ ઉપર:**—ખરસાણીની ડૂંખો અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો તથા બે આચમની પાવો પણ ખરો.

૧૬૮. ખસખસ—સં૦ ખસતીલ. મ૦ હિં૦ ક૦ ખસખસ. બં૦ પોસ્તદાના. તે૦ તા૦ ગસગસ. તુ૦ કસકસે મલા૦ કશકશ. ફા૦ તુખ્મેકોકનાર. અ૦ હબુલ કોકનાર. ઇ૦ પોપીસીડસ. લા૦ પાપાવર સેમ્નિફેરમ્.

અફીણના ડોડા—સં૦ ખાખસફલ, ઉત્તસફલ. હિં૦ પોસ્ત, ખસખસકા ફલ. મ૦ અફૂચે બોંડ. બં૦ પોસ્તટેંડિ, ખાકશી. ફા૦ કોકનાર. અ૦ અબુનાસ. ઈં૦ પૉપી કેપસૂલ.

જે છોડમાંથી અફીણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે. ખસખસના છોડ સરાસરી ત્રણચાર ફૂટ ઊંચા વધે છે. એને જીંડવાં આવે છે, તેના પોસ્ત અને જીંડવામાં બી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે. ખસખસના જીંડવાને શસ્ત્રથી ચીરા પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે, તે સુકાય છે એટલે તેને જ અફીણ (સં૦ અહિફેન) કહે છે. અફીણ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગણના ઉપવિષોમાં છે. અફીણ ઘણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણનાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમાં આવે છે. ખસખસના છોડમાંથી અફીણ થાય છે; પરંતુ ખસખસમાં માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને 'પોસ્ત' કહે છે. ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે. એનો પકવાનોમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કૂણી હોય ત્યારે ખસખસનાં પાંદડાંની એકલી અથવા ભેળવાળી ભાજી સારી થાય છે.

અફીણનાં જીંડવાંમાંથી નિષ્કર્ષ, અવલેહ અને કષાય એવા ત્રણ પ્રકારના કલ્પ થાય છે. સુકવેલાં જીંડવાનો ભૂકો ૪૦ તોલા ૧૦૦ તોલા ગાળેલા (ડિસ્ટિલ્ડ કેડ) ઊકળી ઊઠેલા પાણીમાં ૮ પહોર સુધી ભીંજવી રાખવો. પછી 'પર્કોલેટર'થી બીજા વાસણમાં તે પાણી ગાળી લઈ ઉકાળવું. ઊકળતાં ૫૦ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ઠારવું અને તેમાં મદ્યાર્ક (ટિંક્ચર) મેળવી તે મિશ્રણ કેટલીક વાર સુધી તેની જ રીતે રાખી મૂકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી ઘટ્ટ થતાં સુધી ઉકાળવું. આ નિષ્કર્ષથી અફીણ જેવો મલાવષ્ટંભ ન થતાં ઘેન આવે છે. યુનાની હકીમ જૂની ઉધરસના ઠસકાથી રોગી ઘણો હેરાન થતો હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે. આ નિષ્કર્ષથી માથું દુખવું, ચક્કર આવવાં વગેરે અફીણના વિકાર થતા નથી.

ખસખસનુ તેલ નીકળે છે તે ખાવાના અને બાળવાના કામમા ઉપયોગી થાય છે એનો ખોળ ગાય અને ભેસને ખાવા આપે છે ખસખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાથી તેલ વધારે નીકળે છે, બીજ સારા હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ તેલ નીકળે છે આ તેલ તડકે રાખી મૂકવાથી સફેદ, પારદર્શી અને સ્વાદહીણુ થાય છે એ માથે ચોળવાથી ઘેન આવે છે અને મજ્જા પુષ્ટ થાય છે રંગ તૈયાર કરવાને પણ આનો ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે ધોળા રંગમા ખસખસનું તેલ મેળવવાથી સુદર સફાઈદાર રંગ થાય છે જે જીડવામાથી અફીણ કાઢી લીધેલું નથી હોતું, તેમાની ખસખસ કડવી અને ફીકી હોય છે, તથા તેનુ તેલ કાઢવાથી તેમા પણ એ દોષ આવે છે બગાળી ખસખસનુ તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતા સારુ હોય છે અને તેથી જ તે ખાવામા વધારે વપરાય છે. માળવી તેલ ઘણુ કરીને બાળવામા વપરાય છે મીણબત્તી, સાબુ વગેરે બનાવવાને પણ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે યુરોપમા તેલનો રંગ (ઓઇલ પેઇન્ટ્સ) અને વિશેષ કરીને ચિત્રકામના રંગ (આર્ટિસ્ટ્સ કલર્સ) બનાવવામા અળશી અને બીજા તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે ખસખસનો ખોળ તાજો હોય તો ઘણો મીઠો અને ઢોરોને પૃષ્ટિ આપનાર થાય છે તે જૂનો થવાથી તેના ઉપર ફુસ જામે છે અને તે કડવો લાગે છે તે સ્થિતિમા ઢોરોને ખાવા આપ્યો હોય તો કઈક પણ નુકસાન કરે છે ખસખસના ખોળની રાસાયનિક રચના ગ્લાસગોના પ્રોફેસર અન્ડરસને આ પ્રમાણે ઠરાવેલ છે —સો ભાગ ખોળમા પાણી ૬.૫૬, મલ ૧૧.૦૪, નૈટ્રોજનસ દ્રવ્ય ૩૪.૦૩, ગુદ અને તેના જેવો પદાર્થ ૨૩.૨૫, રાખ ૧૩.૭૦ અને બાકી કચરો ૧૧.૩૩

ખસખસનો છોડ:—ગ્રાહક, ગુરુ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાતિકારક તથા બલકર છે, અને વાત તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે **એનાં ફૂળ**—રુક્ષ, ગ્રાહક અને રક્તશોધક છે **ફળની છાલ**—શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક, તૂરી, વાતકારક, રુચ્ય, સમધાતુશોધક, પુરુષત્વનાશક, રુક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે **ખસખસ**—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરુ, મધુર, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે **ઉપયોગ**:—**(૧) આમાતિસાર ઉપર**:—ખસખસ દહીમા વાટી પાવી **(૨) બાળકોને આમ પડે છે તે ઉપર**:—ખસખસનો કસાર અથવા થૂલુ કરી ખવરાવવુ **(૩) સાધા દુખે છે તે ઉપર**:—ખસખસના (પોસ્તદોડાના) કાઢામા કલાક બે કલાક સાધા શેકવા **(૪) સોજો, પેટનું ચઢવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર**:—ખસખસના ફૂલ અને જીડવા પાણીમા ઉકાળી તે પાણીનો શેક કરવો **(૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે**:—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગે લઈ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમા મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી તેમા ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાજુ ઘી અને તેટલી જ સાકર નાખી તે મળી જાય એટલે બે માસા પર્યત ગળાનુ સત્ત્વ નાખી સેવન કરવુ, એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને ઘણુ ઉત્તમ છે **(૬) દારુણા (કેશમાહેની જમીન કઠણ થઈ ઝીણી ફોડલીઓ થાય છે તે) રોગ ઉપર**:—ખસખસ દૂધમા વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો **(૭) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક**:—ખસખસ ગાયના દૂધમા બારીક વાટીને તેમા બીજુ દૂધ અને થોડો ગોળ કિવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાબડી તૈયાર કરવી અને સારી રીતે ઠડી થયા પછી ખાડ નાખવી આ ખોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા યોગ્ય છે અને જે બાળકનો હગામણનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણો જ હિતકારક છે **(૮) અર્ધાગવાયુ ઉપર**:—ખસખસનુ તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવુ **(૯) દારુણા નામના કપાળરોગ ઉપર**:—ખસખસ દૂધમા વાટીને લેપ કરવો

અફીણ—સ૦ અહિફેન હિ૦ બ૦ ક૦ અફીમ તે૦ ગાસમડુ ફા૦ અફ્યૂન, તિર્યાક અ૦ લબતુલ, ખાસખાસ ઇં૦ ઓપિયમ્ લા૦ ઓપિયમ્

સસ્કૃતમા અફીણના અહિફેન આદિ નામો છે તે અર્થવાળા છે અહિફેન એટલે સર્પનું ઝેર સર્પદશનુ જેવા પ્રકારનુ પરિણામ શરીર ઉપર થાય તેવુ જ પરિણામ અફીણની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે એથી જ તેને અહિફેન, નાગફેન, ભુજગફેન આદિ નામો સસ્કૃતમા આપેલા છે

અફીણની પ્રાથમિક અસર ઉત્તેજક છે અને પછીની સ્થિતિમા તે શરીરમાથી પીડા શમન

કરીને ઘેન લાવનારી છે. ટાઢિયા તાવની કમકમાટી બંધ કરવાને તે ઉપયોગી છે. એ સ્તંભક હોવાથી અતિશય પરસેવો બંધ કરવામાં, રેચ બંધ કરવામાં અને સાધારણ કોઈ પણ પ્રકારનો સ્રાવ બંધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. પેટની અંદરના ભાગમાં દાહ થયો હોય તો આનો ઉપયોગ થાય છે. તાવ ઘણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમાં અફીણનો ઉપયોગ ઘણો હિતાવહ છે. દાક્તરો તે કપૂરાદિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે, તેથી તાલાવેલી શાંત થઈ ઘેન (ઊંઘ) આવે છે. પક્વાશયમાંના વ્રણ, આમ, અતિસાર, કોલેરા વગેરે રોગમાં તેમજ અતિ આર્તવ, પીડિતાર્તવ, ગર્ભાશય, પ્રદર, સ્નાયુસંકોચજન્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ આદિ સ્ત્રીપુરુષોના મૂત્રમાર્ગના રોગમાં અફીણ ઉત્તમ ગુણકારી છે. ધનુર્વાત અને આમવાતના વિકારોમાં પણ અફીણ સારું ચાલે છે. મસ્તકશૂળ, સંધિવાત, અભિષ્યંદ (આંખ આવવી) આદિ નેત્રરોગ ઇત્યાદિમાં અફીણનો બાહ્ય ઉપયોગ હિતાવહ છે.

અફીણનું ઝેર—અફીણ યોગ્ય માત્રામાં આપવું ગુણકારી છે, પરંતુ તે હદ ઉપરાંત આપવાથી મરણકર્તા થાય છે. ઓછામાં ઓછા બે રતી અફીણથી મનુષ્ય મરે છે. એ કડવું હોવાથી બીજાનો પ્રાણઘાત કરવાને ઉપયોગી થતું નથી. ઘણું કરીને આત્મઘાત કરનારા લોકો જ તે ખાય છે. અફીણનું ઝેર ચડવા લાગે કે ચક્કર આવે છે, જીવ ગભરાય છે અને દળવેદળવે ભાન નહિ જેવું રહી માણસ બેશુદ્ધ થાય છે. પહેલવહેલાં તો હાક મારવાથી ઉત્તર આપે છે; પરંતુ પાછળથી બોલવું તદ્દન બંધ થાય છે, શ્વાસ મંદ પડે છે, નાડી ભરપૂર મંદ ચાલે અથવા નકામી થઈ જલદી ચાલે છે. અંગ કાંઈક તપી આવે છે. પરસેવો આવે છે, આંખો મીંચાયેલી હોય છે. આંખોના ડોળાની મોટાઈ સંકોચાય છે (કોઈ કોઈ વખતે આંખોના ડોળા પીનના માથા જેટલા અર્થાત્ બહુ જ નાના બની જાય છે), શ્વાસ બંધ પડે છે, ચહેરો ફિક્કો પડે છે, હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે. ઝાડો થાય નહિ અને પેટ ફૂલે છે, મરણ પહેલાં શરીર ઠંડું થાય છે, આંખના ડોળા ફાટી રહે છે અને નાડી હાથ જ લાગતી નથી, રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે, તેને ઊલટી થાય છે અને માથું દુખે છે. કદી કદી અફીણના ઝેરથી આંકડી, બકવા, ઊલટી, જુલાબ, ધનુર્વા (તાણ) ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. અફીણનું ઝેર ઉતારવા માટે ૧૦ રતી મોરથૂથુ પાણીમાં મેળવી પાઈ દેવાથી ઊલટી થઈ જાય છે. જો ઊલટી ન થાય તો હોજરીમાં રબરનો પંપ નાખી પાણી બહાર કાઢી લેવું. ત્યાર પછી કડક કોફી બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં પિવરાવવી. હાથપગ પર રાઈ ચોપડવી, મોઢા પર ઠંડા પાણીવાળું કપડું ફેરવતા રહેવું અને રોગીને બિલકુલ સૂવા દેવો નહિ.

અફીણ ખાધા પછી સુમારે એક કલાકે વિષારી ચિહ્ન દેખાવા લાગે છે અને ઘણું કરીને ૨૪ કલાકમાં મનુષ્ય મરે છે. દરરોજ અફીણ ખાનારા લોકો(વ્યસની)ને તેનું ઝેર બાધ કરતું નથી; પરંતુ તેનું શરીર અશક્ત થાય છે, તેને ઝાડો સાફ થતો નથી, બરોબર ભૂખ લાગતી નથી, મન દુર્બળ થાય છે, ચહેરો વિચિત્ર દેખાય છે, ઘડપણ જલદી આવે છે અને ઘણું કરીને તે નાની ઉંમરે મરે છે. ડોકટરો મોર્ફિયા નામનું સત્ત્વ વાપરે છે. તે પેટમાં ગયેલ હોય તો અફીણ જેવાં જ લક્ષણો થાય છે. પરિણામ અફીણ કરતાં જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અફીણમાંથી ચંડૂ અને મદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે

અફીણ—જારણ, મારણ, ધારણ અને સારણ, એમ ચાર પ્રકારનું છે તે વૃષ્ય, બળકર, ગ્રાહી, સપ્તધાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક (કેફી), વીર્યસ્તંભક, કડવું અને મધુર છે તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, ક્ષય, પ્રમેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. અફીણ ધોળા રંગનું અને અન્નને પચાવનારું છે તેને જારણ કહે છે અને જે કાળું હોય તે મૃત્યુકારક છે, એટલે તેને મારણ કહે છે. જે અફીણ પીળું છે તે જરા નાશ કરનારું છે, માટે તેને ધારણ કહે છે અને જે ચિત્રવર્ણું હોય છે તે મળનું સારણ કરે છે, માટે તેને સારણ કહે છે

અફીણનો ઉપયોગ:—(૧) મરડો અને કોલેરા ઉપર:—અફીણ, જાયફળ લવંગ, કેશર અને કપૂર, આ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઈ તેની બબ્બે રતીની ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી ઊના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવો આમવિકાર હશે તે સારો થશે.

(૨) સંગ્રહણી, મરડો, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર:—અફીણ ૨ ભાગ અને જાયફળ, ટંકણખાર, અભ્રકભસ્મ. શુદ્ધ કરેલ ધંતૂરાનાં બીજ આ દરેક એકેક ભાગ લઈ નારી(મ૦ ચાંદવેલ)-નાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણમાં ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમાં આપવી. પથ્ય–દહીં અને ભાત ખાવાં. **(૩) દુગ્ધવટી:**—અફીણ અને વચ્છનાગ બારબાર રતી, લોહભસ્મ પાંચ રતી, અભ્રકભસ્મ ૭ રતી; એ સર્વને દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવી દૂધ સાથે જ આપવી. આ ગોળી આપી હોય તો ખાવાપીવામાં દૂધ વગર બીજા પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ અને રોગીએ તદ્દન સાજા થતા સુધી મીઠું અને પાણી વર્જ્ય કરવાં. આ દુગ્ધવટીથી સંગ્રહણી, વિષમજ્વર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાંદ્ય અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે. **(૪) સર્વાતિસાર મરડો અને કોલેરા ઉપર:**—અફીણ, શુદ્ધ કરેલ ઝેરકોચલાં અને ધોળાં મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદાના રસમાં ખરલ કરી સૂંઠ અને ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી, તે એક ગોળી આપવી. એટલે ગમે તેવો અતિસાર, મરડો અથવા કોલેરા હશે તો તે તત્કાળ સારાં થશે. **(૫) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:**—અફીણ અને જાયફળ દરેક ચારચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કસ્તૂરી ૧ ભાગ એ ચારે ચીજો લઈ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવાથી બહુમૂત્રરોગ મટે છે. **(૬) અતિસાર અને કોલેરા ઉપર:**—અફીણ અને કેસર સમભાગ લઈ ખરલ કરી અર્ધા ગુંજાભારની ગોળી મધમાં આપવી, તેમ જ ગુંજાભાર અફીણ બકરીના દૂધમાં આપવાથી પણ કોગળિયું અને અતિસાર દૂર થાય છે. **(૭) કોગળિયા ઉપર:**—કોપરાના ટુકડામાં છિદ્ર કરી, તેમાં બે ગુંજાભાર અફીણ નાખી તે ટુકડો અંગારા ઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો; એટલે માણસ સહસા ઝોળાઈ જશે નહિ. **(૮) સળેખમ ઉપર:**—કાગળમાં થોડું અફીણ ચોપડી તેની બીડી સળગાવી નાકથી તેની ધૂણી લેવી. **(૯) માથું દુખતું હોય તો:**—માથા ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. **(૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તો:**—તેલ, મીણ અને અફીણ એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—અફીણ અને દાંતવણ એ બેને લોખંડના વાસણમાં લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૧૨) અતિશય પરસેવો ન આવતો હોય તો તે ઉપર:**—કિંચિત્ અફીણ ખાવા આપવું. **(૧૩) સ્તંભન માટે:**—અફીણ એ સ્તંભક છે; માટે એને જાયફળમાં ઘાલી તે ઉંબરાના, વડના કિંવા બાવળના ઝાડમાં છિદ્ર પાડીને તેમાં મૂકે છે અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ જોઈને તે આપે છે. સાકર સાથે પણ અફીણ ખાય છે અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે; તેમ જ ખસખસનાં જીંડવાં અને સૂંઠ એનો સોળમો ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખીને પીએ છે. **(૧૪) પક્વાતિસાર ઉપર:**—ઠીબરામાં (તૂટેલા ઘડાના ટુકડામાં) મંદ અગ્નિ ઉપર અફીણ શેકીને ખાવાથી ઘણો જ પાકેલો અતિસાર હોય તોપણ શમે છે. **(૧૫) નાનાં બાળકોને સળેખમ અને શરદી ઘણી થઈ હોય તો:**—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. પેટમાં વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૧૬) અતિસાર ઉપર:**—કાંદા(ડુંગળી)ના રસમાં અફીણ મેળવી પાવું. **(૧૭) બદ ઉપર:**—પહેલાં જળો મુકાવી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનો પાલો બાંધવો. પછી બીજા દિવસથી અફીણનાં જીંડવાંનો કાઢો કરી તેમાં કપડું ભીંજવી ત્રણચાર દિવસ શેકવું; એટલે દુઃખ જલદી નાશ પામે છે. **(૧૮) વાળા ઉપર:**—સર્પની કાંચળી અને અફીણની થેપલી કરી ઉપર બાંધવી. **(૧૯) નાસૂર (નાડીવ્રણ, ભરનીંગળ) ઉપર:**—માણસના નખ બાળી તે રાખમાં અફીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસૂરમાં ભરવું. **(૨૦) મરડો અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—અફીણ લીંબુના રસમાં મેળવી તે દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ પાવું.+ **(૨૧) અફીણ ઉપર ઉતાર:**—૧–રાઈનો લોટ વગેરે ઊલટી થનારાં ઔષધો આપવાં. ૨–અરી-

+ આ મિશ્રણ મેળવતાંની સાથે જ પાવું જોઈએ. દૂધ તુરતનું દોહેલું હોય તો વધારે અનુકૂળ આવે છે. ગરમ દૂધ ઉપયોગમાં લેવું નહિ.

કાનું પાણી કરી પાવું. અફીણના પાશેર ગોળ ઉપર અરીઠાના પાણીનાં ૫–૭ ટીપાં પાડવાથી તે ઘણું જ નિઃસત્ત્વ થાય છે. **૩–ત્રણ કિંવા ચાર માસા હિંગ** છાશમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાની અથવા એકલી હિંગ ખવડાવવી. (અફીણની દાબડીમાં હિંગનો ગાંગડો રાખવાથી અફીણ નિઃસત્ત્વ થાય છે.)× **૪–ઘીમાં ટંકણખાર અને મોરથૂથુ** અથવા એકલો ટંકણખાર નાખી પાવો એટલે ઊલટી થઈ અફીણ નીકળી જશે. **૫–ફટકડીનું ચૂર્ણ** અને કપાસિયાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવાથી અફીણ ઊતરે છે. **૬–પીલુડીનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. **૭–ઊભી ભોરીંગણીનો** રસ દૂધ નાખી પાવો. **૮–વજ અને સિંધવ** એકત્ર કરી પાવાં. **૯–લીંડીપીપર** અને મીંઢળ આપવું. **૧૦–ઝેંડન(ગલગોટા)ના** પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **૧૧–થોડું મોરથૂથુ** શેકી લીંબોળીમાં ઘાલી ચૂસવું. **૧૨–તાંદળજાનાં મૂળિયાં** પાણીમાં વાટી પાવાં. **૧૩–ઉટકટારીનાં મૂળિયાં** પાણીમાં વાટી પાવાં. **૧૪–ગળોની સળીઓનો** રસ કાઢી પાવો. **૧૫–કિંજળીના** ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. **૧૬–કપાસનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. **૧૭–કડવા લીમડાનાં** પાંદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. **૧૮–અંબાડાનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. **૧૯–આમલીનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. **૨૦–સીતાફળીનાં** બિયાં માંહેનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. **૨૧–નાના બાળકને અફીણ ચડયું હોય તે ઉપર:**—ડુંગળી ભાંગી તેની વાસ લેવરાવવી, કિંવા કોરા દેશી કાગળ પાણીમાં મસળી પાવા, ગર્ભિણીએ અફીણનું કિંવા અફીણ મિશ્રિત ઔષધનું સેવન કરવું નહિ. **૨૨–બાળકને અફીણ ચઢે તો:**—ચોખા ધોઈ તે પાણી પાવું.+

× આ જગ્યાએ લખવું જોઈએ કે, જેમ હિંગ સાથે રહેલું અફીણ ઝેરના ગુણથી રહિત થાય છે, તેમ જીરા સાથે રહેલ હિંગ પણ બરબાદ જાય છે; માટે હિંગની ગરમીનો ઉતાર જીરું છે. સૂંઠની ભૂકીથી કેરીઓ સડી જાય છે અને કેરીના અજીર્ણનો રામબાણ ઉપાય સૂંઠ છે.

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત મુજબ અફીણ રસમાં કડવું, રુક્ષવીર્ય અને તીક્ષ્ણ છે. અફીણનો વિપાક અતિ ઉપયોગી છે. મુખથી ગુદા સુધીની પચનનલિકા ઉપર અફીણની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થાય છે. અફીણ ખાવાથી થૂંક ઓછું થાય છે; આમરસ ઓછો બને છે; ભૂખ લાગતી નથી; મળ ઘટ્ટ બને છે; નાડી સુધરે છે; મનને પ્રસન્નતા ભાસે છે; વિચારશક્તિ વધે છે; ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે; કામશક્તિ વધે છે અને મન શાંત થઈને નિદ્રા આવી જાય છે. આ બધી ક્રિયા અફીણ ઓછા પ્રમાણમાં આપવાથી જોવામાં આવે છે. મોટી માત્રામાં આપવાથી ઉત્તેજકપણું દૂર થાય છે. પાચનશક્તિ બગડે છે. સ્પર્શજ્ઞાન અને સુખદુઃખ બોધ ઘટે છે અને કેફ ચડે છે. આ બધી ક્રિયા પ્રારંભમાં અને મુખ્યત્વે મગજ પર થાય છે. ત્યાર પછી જ્ઞાનતંતુઓ પર અસર પહોંચે છે. અફીણ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો બધી જાતનો રસ ઓછો કરે છે, પણ પેશાબ, પરસેવો અને ધાવણને ઓછું કરતું નથી.

સૂચના—પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓની ઉપર અફીણની અસર વધારે થાય છે; તેમ જ અશિક્ષિતના કરતાં શિક્ષિતોના ઉપર અફીણની અસર જલદી થાય છે. વૃક્ક ખરાબ હોય તો અફીણ બહુ જ સંભાળપૂર્વક આપવું જોઈએ; કારણ અફીણ પેશાબ દ્વારા બહાર નીકળે છે. ગુદા દ્વારા ફલવર્તિરૂપે આપવું હોય તો પેટમાં આપવાના કરતાં દોઢી માત્રામાં અફીણ ફલવર્તિમાં મેળવવું જોઈએ. નાનાં બાળકોને અફીણની અસર બહુ જ જલદી થાય છે, માટે બહુ જ થોડી માત્રામાં આપવું જોઈએ.

ભય, ઉદાસીનતા, ક્રોધ આવ્યા પછી હાથપગ કાંપવા, થકાવટ, વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્ફૂર્તિનો અભાવ, આ સ્થિતિમાં અફીણ ઉત્તમ ગુણકારી છે. બાળકોને શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી અફીણ આપવાથી જલદી આરામ થાય છે. શરીર બળ્યા પછી અફીણ આપતા રહેવાથી બાળક ઘણા ભાગે દગો દેતો નથી. નીરોગી મનુષ્યને અફીણ આપવાથી ઉત્સાહ, વૃદ્ધિ ને કામવાસના પ્રબળ બની જાય છે.

અફીણ રક્તવાહિનીઓને ઉત્તેજક હોવાથી હાથપગ ઠંડા થઈ જતા હોય અથવા શરદી થતી હોય, તે રક્તવાહિનીઓને ઉત્તેજના આપવા માટે અફીણ અપાય છે. ચામડીનું વ્રણ (ગૂમડું) જલદી ન રુઝાતું હોય તો અફીણ આપવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

અફીણ શ્વાસપ્રણાલિકાઓ(નાની નાની નળીઓ)નો સંકોચ-વિકાસ ઓછો કરાવે છે, એટલે વેગપૂર્વક ઉધરસ આવતી રહેતી હોય અને બહુ જ કફ પડતો રહેતો હોય તો તે ત્રાસ ઓછો કરાવવા માટે તથા શાંતિથી નિદ્રા આવવા માટે અફીણ અપાય છે. ઊતરતી ઉંમરવાળાને અને કોઈ કોઈ વખતે જુવાન મનુષ્યને કફ બહુ જ પડે છે. ઉપરાઉપરી ઉધરસ આવતી રહે છે, જેથી ઊંઘ પણ આવતી નથી. આવી સ્થિતિમાં અફીણ અપાય છે. પણ રોગી અફીણ આપવા યોગ્ય છે કે નહિ, એ વાતનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. ન

૧૬૯. ખાખરો—સં० પલાશ. મ० પળસ. હિં० ખાખર, પલાસ, ઢાક, ટેસૂ, ધારા, કાંકરિયા. શ० છીલા, કેસૂલા. ઉડિ० પરાશુ. તા० પરસન. ક० મુત્તલ્લુ, કેંપમુત્તલ. બં० પલાશગાછ. તૈ० માતુકાચેટુ. ઈં० ડાઉની બ્રાન્ચ બ્યુટિયા. લા० બ્યુટિયા. ફ્રોંડોઝા બ્યુટિયા મોનોસ્પર્મા. સે० સ્પાથો લાબસ રોક્સ બુર્ઘાઈ (ધોળો).

શ્વાસોચ્છ્વાસ મુશ્કેલીથી થતો હોય, અને હોઠ કાળા–ઝાંખલી હોય તો અફીણ આપવું નહિ. ફેફસાંના રોગોમાં અફીણ સૂક્ષ્મ માત્રામાં ઉત્તેજક, કફનિઃસારક ઔષધિની સાથે અપાય છે. કપૂર, નવસાર, આકડાના મૂળની છાલ, ખડકી રાસ્ના, લોબાન, લોબાનનાં ફૂલ, પાણકંદો ઇત્યાદિ દ્રવ્ય એ સ્થિતિમાં આપી શકાય છે. કફ ચીકણો હોય, તો અફીણ બિલકુલ આપવું નહિ તથા ફેફસાંના રોગોમાં અફીણ વધારે માત્રામાં પણ આપવું નહિ; નહિતર પ્રાણઘાતનો ભય રહે છે.

મોટા પ્રમાણમાં અફીણ શામક છે. થૂંક ઓછું કરાવવા માટે અફીણ અપાય છે. આમાશયના કુપચનથી થયેલ દરદ, અર્બુદ અથવા ક્ષતના કારણથી વેદના અને ઊલટી એ રોગો પર અફીણ અપાય છે. હોજરીમાંથી લોહી પડતું હોય તો અફીણ આપવું જોઈએ. હોજરીના જ્ઞાનતંતુની પીડાથી દરદ થતું હોય તો અફીણની સાથે સોમલ આપવો જોઈએ. હોજરીના નવા સોજા ઉપર અફીણ આપી શકાય છે. અફીણ આપવાથી હોજરીનું ચલણ-વલણ ઓછું થાય છે. જેથી રક્તસ્રાવ ઓછો થાય છે.

પિત્તાશ્મરીથી ઉત્પન્ન શૂળ અને ઊલટી પર અફીણ અપાય છે. મરડો, જૂનો અતિસાર, અપચન, જલદ વિષૂચિકાની પહેલી અવસ્થા, આંતરડાંનો સોજો, આંતરડાંમાંથી રક્તસ્રાવ, આંતરડામાં ક્ષત, એ રોગોમાં અફીણ અપાય છે. અફીણથી આંતરડાની હાલ–ચાલ, આમ (શ્લેષ્મ) અને રક્તસ્રાવ એ બધાં ઓછાં થાય છે. આંતરડાના રોગોમાં અન્ય ગ્રાહી ઔષધિની સાથે અફીણ આપવું જોઈએ. આંતરડાની ઉપર રહેલા પડદા(ઉદયકલા)ના સોજામાં અફીણ રતી પ્રમાણમાં ૪-૪ કલાકે અપાય છે. બીજાશયની વેદનાથી કોઈ કોઈ વખત કબજિયાત થાય છે, ત્યારે અફીણ થોડા પ્રમાણમાં આપવાથી દસ્ત સાફ આવે છે. હોજરી અને આંતરડાં પર શામક અને ગ્રાહીરૂપે અફીણ ઉત્તમ કામ કરે છે.

ચામડી રુક્ષ હોય તો અફીણ ખાવાથી પરસેવો આવે છે. જ્યારે ચામડીમાંની કૌશિકાઓનો વિકાસ થાય અને સ્વેદપિંડ ઉત્તેજિત થાય, ત્યારે પરસેવો છૂટે છે. પરસેવો નીકળવાથી શરીરમાં દાહ થતો હોય તે ઓછો થઈ જાય છે. અફીણનો દાહનાશક અને સ્વેદજનક ધર્મ મૂલ્યવાન છે. ક્ષયરોગમાં જો રાતે પરસેવો બહુ જ આવતો હોય તો અફીણના સેવનથી ઓછો થઈ જાય છે. અફીણની સાથે સિંધાલૂણ અને આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી સ્વેદજનક ધર્મ અતિ સ્પષ્ટ થાય છે.

હૃદયપીડા અથવા હૃદયશ્વાસના હેતુથી નિદ્રાભંગ થાય, તો અફીણથી લાભ પહોંચે છે. હૃદયરોગમાં દુઃખ, ચિંતા, ગભરાટ અને હૃદયની ધડધડ, એ બધાં અફીણના સેવનથી ઓછાં થઈ જાય છે. તીવ્ર સાંધિવાત-(આમવાત)માં અફીણ હૃદયનું સંરક્ષણ કરે છે. એ રોગમા અફીણ ખુલ્લા હાથથી (પૂરી માત્રામાં) વાપરવું જોઈએ, નહિતર રોગીનુ મૃત્યુ થઈ જાય છે. કદાચ રોગી સાજો થઈ જાય તોપણ હૃદયરોગ રહી જાય છે. અફીણનો રક્તસ્થાપન ધર્મ અતિ અમૌલિક છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાંથી થતો રક્તસ્રાવ બંધ થઈ જાય છે. ગર્ભાશય, આંતરડાં, હોજરી અથવા ફેફસાંમાથી લોહી પડતું હોય, તો તે અફીણની મધ્યમ માત્રા શોણિતસ્થાપન દ્રવ્યની સાથે આપવાથી લાભ પહોંચે છે.

શરદી થતાંની સાથે અફીણ આપવાથી શરદી વધતી નથી. ગળામાં સોજો અને વેદના, સૂકી ઉધરસ અને શ્વાસમાર્ગમાં ક્ષત પર અફીણનું ચાટણ અપાય છે. બાળકોના શ્વાસમાર્ગના દ્વાર(સ્વરયન્ત્ર)નો શોથ થઈને ગભરામણ થતી હોય [illegible]કડાના બોલવા જેવી ઉધરસ આવતી હોય, તો અફીણનું ચાટણ જલદી ગુણ બતાવે છે.

બાળકોની મુદતી ઉધરસ (વૂપિંગ કફ) અને શ્વાસરોગમાં કફ હોય તો અફીણ આપવું નહિ. સૂકો દમ હોય તો અફીણથી દૂર થાય છે. ફુફ્ફુસાવરણ(ફેફસાંના પરદા)ના સોજામાં અફીણ અતિ હિતકારક છે.

અફીણથી જીવનવિનિમયક્રિયા સુધરે છે. મધુમેહમાં અફીણ ખાવાથી સાકર ઓછી થઈ જાય છે. આ રોગમાં વ્રણ પડે તો જલદી રુઝાતા નથી. તે અફીણ આપવાથી સારા થઈ જાય છે. મધુમેહના રોગીને અફીણ વધારે માત્રામાં અપાય તોપણ હાનિ પહોંચતી નથી.

મૂત્રપિંડના સોજાને લીધે અથવા મૂત્રપિંડ ખરાબ થવાથી શારીરિક વિષ મૂત્રમાર્ગથી બહાર જઈ શકતું નથી. એ વિષના રોકાવાથી આક્ષેપ (આંકડી) આવે છે અથવા શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી સ્થિતિમાં અફીણ આપી શકાય છે. પણ અફીણની સાથે ક્ષારધર્મવાળી, મૂત્રલ અને સારક ઔષધિ આપવી જોઈએ. એવી જ રીતે મૂત્રપિંડની પથરીની પીડામાં પણ ક્ષારધર્મયુક્ત મૂત્રલ અને સારક ઔષધ સાથે મેળવવાં

એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. ખાખરાનાં ઝાડ ઘણાં ઊંચાં વધતાં નથી. એનું લાકડું સુતારના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંદડાં અને ફૂલો ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડાંનાં પત્રાળાં કરે છે. ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે. ક્વચિત્ ધોળાં ફૂલનો પણ ખાખરો હોય છે. રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ખાખરાને ચપટાં રાતા રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પલાશપાપડો કે પિત્તપાપડો (મ० પળસપાપડી) કહે છે. રંગ તથા સફેદી દેવાને માટે ખાખરાનાં મૂળનો કૂચો કરે છે.

જોઈએ. અસ્તિશોથ અને તેનાથી ઉત્પન્ન વેદનામાં અફીણ ગુદમાર્ગે ફલવર્તિરૂપે અપાય છે. અથવા દારૂમાં મેળવી ગુદા અને વૃષણની વચ્ચે સીવણી પર લેપ કરાય છે. અસ્થિશોથમાં અફીણની સાથે ખુરાસાની અજમો દેવાથી વધારે જલદી લાભ પહોંચે છે. મૂત્રનલિકામાં ક્ષત થયેલ હોય અને તે કારણથી સ્થાન સંકુચિત થયેલ હોય તો અફીણ આપવાથી સંકોચ ઓછો થઈ પેશાબ કષ્ટ વિના થાય છે.

ગર્ભપાત થતો રોકવા માટે અફીણ ઉત્તમ ઔષધિ છે. અફીણથી વેણ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. એથી વિપરીત જ્યારે સુવાવડમાં સ્ત્રી અતિ કષ્ટાની હોય અને બાળક આવતું ન હોય, ત્યારે અફીણ અને ખુરાસાની અજમો દારૂની સાથે આપવાથી વેદના ઓછી થાય છે તથા ફરીથી વેણ ઉત્પન્ન થઈ પ્રસવ થઈ જાય છે. અફીણ ઉત્તમ શોથપ્રતિકારક છે. કોઈ પણ પ્રકારના સોજાની શરૂઆતમાં અફીણ આપવાથી સોજો વધતો રોકાઈ જાય છે અને સોજો દૂર થઈ જાય છે. આંતરડાના પડદાનો સોજો, ફેફસાંના પડદાનો સોજો, અંડકોષનો સોજો, હૃદયાવરણનો સોજો અને તીવ્ર આમવાતમાં સંધિશોથ આદિ ભયંકર સોજાના રોગોમાં અફીણ આપ્યા વિના ચાલતું નથી. અફીણની સાથે સ્વેદજનન, મૂત્રજનન અને સારક ઔષધિ, પારો અને યોગવાહી શિલાજિત જેવી ઔષધિ મેળવી આપવી જોઈએ. ફેફસાંના સોજામાં સુરોખાર, સુરમો તથા મૂત્રલ, સ્વેદલ અને સારક ઔષધિ આપવી. આંતરડાના પડદાના સોજામાં અફીણ અને શિલાજિતની ગોળી કરીને આપવી તથા પેટ પર પારાનો મલમ ચોળવો જોઈએ. અતિ કબજિયાત થઈ હોય તો એરંડિયું આપવું. અંડકોષના સોજામાં અફીણ નગોડની સાથે આપવું.

અફીણ બધા પ્રકારના તાવો પર અપાય છે. નવા તાવમાં શાંતિપૂર્વક નિદ્રા આવવા માટે અફીણ પ્રધાન ઔષધ છે. જ્યારે નાડી અશક્ત હોય, બકવાદ કરે, કપડાં ફેંકે, હાથપગ કાંપે અને નિદ્રાભંગ ઇત્યાદિ લક્ષણ હોય, ત્યારે અફીણ આપી શકાય છે. પરંતુ જો મગજમાં ગરમી હોય, આંખો લાલ હોય, આંખોના ડોળા સંકુચિત થવાથી શિરદર્દ થતું હોય, રોગી બુદ્ધિરહિત હોય અને ઉધરસ હોય તો અફીણ આપવું નહિ. તાવમાં અફીણ દારૂની સાથે અપાય છે.

ટાઢિયા તાવ પર અફીણ ઉત્તમ ઔષધ છે. એનો ઉપયોગ બે રીતે થાય છે: ૧. ઠંડીનું જોર અને તાવનો ત્રાસ ઓછો થાય છે. ૨. તાવની વારી ચૂકે છે. ટાઢ આવ્યાના ૩ કલાક પહેલાં ૧ રતી અફીણ કેસર, વજ અને કાળાં મરીની સાથે પાણીમાં ઘસીને અપાય છે. આવા તાવમાં મધ્યમ માત્રામાં અફીણ ઘણા દિવસ સુધી રોજ આપવું પડે છે. કેટલાકને લાભ જલદી થાય છે. કેટલાક માટે સમય કાંઈક વધારે લાગે છે.

જીર્ણજ્વરમાં અફીણ ઉત્તમ કામ કરે છે. જીર્ણજ્વરનું ઝેર રક્તવાહિનીઓમાં અને રક્તવાહિનીઓના કેંદ્રસ્થાનમાં પહોંચી જાય છે, જેથી રોગી અશક્ત બને છે. આવી સ્થિતિમાં થોડો ઠંડો વાયુ લાગે અથવા જરા અજીર્ણ થયું યા દસ્ત સાફ ન આવ્યો કે તુરત ઠંડી લાગીને તાવ આવી જાય છે. આના ઉપર જ્વરઘ્ન ઔષધની સાથે અફીણ મેળવી ગોળી કરીને ઘી અને મધમાં અપાય છે.

અફીણ ઉત્તમ વેદનાસ્થાપન છે. અફીણથી કોઈ પણ પ્રકારની પીડા દૂર થાય છે. જેમ કે-પથરી, પિત્તાશ્મરી, માર (ચોટ), મન પર આઘાત, અગ્નિથી જળી જવું, હાડકું મરડાઈ જવું, સાંધો પકડાઈ જવો, ઉદરપીડા, અર્બુદ, હોજરીમાં ક્ષત, તીવ્ર આમવાત ઇત્યાદિ રોગોમાં પીડાશમનાર્થે અફીણ પૂર્ણ માત્રામાં અને વારંવાર દારૂની સાથે અપાય છે. નિદ્રાભંગ થતો હોય તો અફીણના સમાન બીજી ઔષધિ નથી. ચિંતા, અતિ વિચાર અથવા અતિ અભ્યાસના કારણે ઉત્પન્ન થયેલ નિદ્રાભંગ પર અફીણ આપવાથી વિચાર બંધ થઈને ગાઢ નિદ્રા આવી જાય છે. નિદ્રા લાવવા માટે ૩ કલાક પહેલાં દારૂમાં અફીણ અપાય છે. અફીણ ઉત્તમ સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક છે. એટલે દમ, બાળકોની મોટી ખાંસી, મૂત્રનલિકા પર આઘાત થવાથી પેશાબ કરતી વખતે દર્દ અને બાળકોના ધનુર્વાત પર સારો લાભ પહોંચાડે છે. અફીણથી જ્ઞાનગ્રાહકશક્તિ ઓછી થાય છે. આ ધર્મ અતિ મહત્ત્વનો છે. બળી જવા પછી માનસિક આઘાત પહોંચે છે અને એ ધક્કાના કારણથી કેટલાક રોગીઓનું મૃત્યુ થઈ જાય છે. અફીણ ખાવાથી મનનો ધક્કો-ઓછો થઈ જાય છે; એવી જ રીતે ઑપરેશન પછી પણ માનસિક આઘાત ઓછો કરાવવા માટે અફીણ અપાય છે.

અફીણનો લેપ વેદનાસ્થાપન છે. એટલે સાંધાઓનો સોજો, શરીરમાં પીડા, કમરની પીડા, ફેફસાંના

ખાખરાને ગુંદ (લાખ) આવે છે તે સ્તંભક છે **માત્રા**—ગુંદ ૨ થી ૫ રતી, બીજ ૦ાાથી ૧ નંગ, ફુલ ૧ થી ૨ તોલાનો ફાંટ.⁕ **ખાખરો**—ઉષ્ણ, તૂરો, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, સારક, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહક તથા ભગ્નસંધાનકારક છે, અને વ્રણ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્લીહા (બરોળ), સંગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે એ રક્ત (રાતો), પીળા, શુભ્ર (ધોળો) અને નીલ (કાળો), એમ ફૂલના ભેદ વડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. **એનાં ફૂલ**× (કેસૂડાં)—સ્વાદુ

પડદાની આસપાસ સોજો અને નેત્રની પીડા, એ બધામા અફીણનો લેપ કરાય છે કાનની પીડા અને દાતની પીડા પર અફીણની સાથે થોડો સાજીખાર અને દારૂ મેળવી કાનમા નખાય છે, તેમજ દાતની પોલમા એ દારૂમા ભિજવેલુ રૂનુ પૂમડુ રખાય છે અફીણ અને હરડાનો લેપ કરવાથી ગુદા પર ચામડી ફાટવી, વ્રણ અને મસાની પીડા ઓછી થાય છે અફીણનો લેપ બાળકોના શરીર પર કદાપિ કરવો નહિ

સૂચના—કોઈ કોઈ વખતે અફીણની માત્રા થોડી વધી જવાથી માદક અસર પહોચે છે એવા વખતે કડક કૉફી કરીને દારૂ મેળવી અથવા લીબુનો રસ મેળવીને પિવરાવવી **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

⁕ **ખાખરાના બીજા થોડા પ્રયોગ**—ખાખરાના ફળ પિત્તપાપડા વગેરેના થોડાક ઉપયોગ એક સજ્જન તરફથી લખેના રૂપમા મળેના, પણ તે પૂરી વિગતવાળા નહિ હોવાથી અહી લીધા છે તે સહેજ સુધારીને લીધા છે, અને કોઈ અનુભવીની સલાહ લઈને તે કહે તે રીતે તથા ઋતુ તેમજ પ્રકૃતિ આદિનો વિચાર કરીને તથા વ્યાધિને અનુસરતુ પથ્યાપથ્ય પાળીને આ પ્રયોગ કરવો જોઈએ, તેમજ ઘી તથા મધ સાથે વાપરવા લખ્યુ હોય ત્યા એ બે ચીજો સરખે ભાગે કદી લેવી નહિ, પણ પ્રકૃતિ આદિનો વિચાર કરીને એક ચીજ કરતા બીજી ચીજ બેવડા પ્રમાણમા લેવી જોઈએ, તેમજ તેલ, ગોળ, મરચુ, ખટાશ અને ભારે ખોરાક ખાવો નહિ તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવુ **—સ્વ૦ ભિક્ષુ અખંડાનંદ**

૧-ખાખરાના બીજ એટલે પિત્તપાપડામાથી પાતાળયંત્ર વડે એટલે કે ધ્રૂપેલની પેઠે તેલ કાઢીને તે તેલ એકેક માસો લઈ ઘી તથા મધ સાથે સાત, ચૌદ અથવા એક્વીસ દિવસ સુધી ખાવુ અને દૂધ ઉપર રહેવુ, આથી આખોનુ તેજ ઘણુ વધે છે અને આરોગ્ય, બળ આયુષ્ય કાતિ વીર્ય, બુદ્ધિ, યાદશક્તિ તથા ભૂખમા વધારો થાય છે ૨-પિત્તપાપડાના બીજના છોતરા કાઢી તેનુ ચૂર્ણ કરીને વારાફરતી સાત દિવસ સુધી આમળાના રસની તથા બકરીના દૂધની ભાવના દઈ છાયડે સૂકવતા રહેવુ એ રીતે તૈયાર કરેલા ચૂર્ણનુ સાત, ચૌદ કે એકવીસ દિવસ મધ અને ઘી સાથે સેવન કરવાથી ઉપર લખેના સર્વ લાભ થાય છે ૩ ખાખરાના મૂળ, પાન, ફૂલ છાલ અને ફળ (પિત્તપાપડો) આ પાચે અંગ લઈ છાયે સૂકવી તેનુ ચૂર્ણ કરવુ અને તેમાથી પણ રોજ એકેક તોલો મધ અને ઘી સાથે સેવવાથી ઉપના લાભ થાય છે ૪-ખાખરાનુ પાન, ફળ અને ફૂલ લઈ છાયે સૂકવીને તેનુ ચૂર્ણ કરવુ પછી કાળી ગાયના દૂધ સાથે તે ચૂર્ણ ખાવાથી આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધે છે ખાખરાના બીજ જેટલા તલ તથા યોગ્ય પ્રમાણમા સાકર લઈને સેવન કરવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે ૫ ખાખરાના બીજનુ ચૂર્ણ ત્રણ આગળની ચપટીમા આવે તેટલુ છાશમા નાખીને તે પીવુ અને ખાટા પદાર્થ ખાવા નહિ આ રીતે એક માસ સેવન કરવાથી આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધે છે ૬-ખાખરાના ફૂલ છાયે સૂકવી બારીક ચૂર્ણ કરીને તેનુ ૨૧ દિવસ સેવન કરવુ સાઠીચોખા ખાવા અને દાહ થાય તો ટાઢુ પાણી પીવુ, આથી પણ આયુષ્ય વધે છે

× પલાશપાપડાના ફૂલ કઈક શુક(પોપટ)ને મળતા હોવાથી સંસ્કૃતમા એનુ किंशुक એટલે 'કાઈક પોપટ' નામ પડેલ છે અને તેના જ ઉપરથી કેટલીક ભાષામા એને કેસૂડા કહે છે

ચરકમા એને કફસંશમન વ્રણશોધન અને કુષ્ઠપ્રશમન વર્ણવેલ છે ચક્રદત્તમા ખાખરાને ગ્રાહી પદાર્થ અને સિધાલૂણની સાથે મેળવે છે આ પ્રયોગ આખના ઝાઝવા અને ઝાખ પડેલ હોય તો થાય છે મખ્જન-અલ-અદવિયામા કહે છે કે પલાશના પાદડા ગ્રાહી, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક છે એ ફોડા, મુહાસા આદિ દૂર કરવા ચોપડે છે તથા પેટમા વાયુને લીધે દુખાવો થતો હોય તો અને કૃમિ તથા હરસના રોગમા ખાવાની ભલામણ કરે છે સફેદ જાતના ફૂલ ગ્રાહી મૂત્રવર્ધક તથા કામ ઉત્પન્નકર્તા માનેલ છે વળી પોટીસ તરીકે બાધવાથી સોજાને ઉતારે છે પેશાબ અને રજોદર્શનને વધારે છે ડૉ એનસ્લી કહે છે કે મદ્રાસ ઇલાકામા તામિલ વૈદ્ય પેટમાના ગોળ અને ચપટા કૃમિ (કરમિયા) કાઢવાને પલાશપાપડાનુ ચૂર્ણ ૧ાા ચમચા (૧ાા ડ્રામ એટલે ૦ાા તોલા)ની માત્રામા દિવસમા બે વખત આપે છે હોરટસ મલબારીક્સ નામના પુસ્તકમા લખ્યુ છે કે, ખાખરાની છાલ સૂઠની સાથે મેળવીને સાપ કરડેલા પ્રાણીને અપાય છે ડૉક્ટર સખરુડ કહે છે કે, ખાખરાના બીજ (પલાશપાપડો) સુરોખારમા ઉકાળી દેશી વૈદ્ય પેશાબની થેલીમા થનારી પથરીને માટે આપે છે હાલમા એ ઝાડનો ગુંદ અંગ્રેજી દવાઓમા વપરાય છે પલાશપાપડાને લીબુના

કડવાં, ઉષ્ણ, તૂરાં, વાતુલ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખાં છે; તેમ જ તૃષા, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોઢ અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ (પિત્તપાપડો)**—રૂક્ષ, લઘુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખાં છે અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોઢ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ તથા શળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોમાંનાં બિયાં**—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા તીખાં છે; અને કફ તથા કૃમિ(કરમ)નો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં પાંદડાં**—કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) **નાના બાળકના કૃમિ ઉપર:**—પિત્તપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું અથવા પિત્તપાપડો અર્ધો કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. (૨) **દાદર ઉપર:**—પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) **વંધ્યા(વાંઝણી)ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:**—પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. (૪) **ગલગંડ ઉપર:**—ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુ પર અને કિનારી ઉપર લેપ કરવો. (૫) **અટકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટે:**—પિત્તપાપડો અને શેવંતીનાં ફૂલ પાણીમાં અથવા ઘીમાં ભક્ષણ કરવાં અને ફટકડીની પોટલી યોનિમાં રાખવી; એટલે અટકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે. (૬) **પુરુષત્વ આવવા માટે:**—ખાખરાનાં મૂળને ચીરી તે નીચે રીઢું માટલું મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે. તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરેઠીનું જીંડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું; એટલે એક જ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર–સ્ત્રીસંગ કરવો. (૭) **ખરજવા ઉપર:**—પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાગ એ જૂના ઘીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) **કૃમિ ઉપર:**—ખાખરાનાં બી અને વાવડિંગ એ ત્રણ-ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીંબુના રસમાં અથવા મધમાં નાખી ચાટવું. (૯) **પ્રમેહ ઉપર:**—ખાખરાનાં ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખીને સવારે તે ગાળેલા પાણીમાં સુરોખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવું; અથવા ખાખરાનાં ફૂલનો કાઢો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) **પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે ઉપર:**—પલાશપાપડો મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) **બરોળના રોગ ઉપર:**—પલાશપાપડો ખરસાણીના રસમાં વાટી મરી જેવડી ગોળીઓ કરીને ખાવી; તેથી ઝાડો થશે. ઉતાર–ઘી અને ભાત અથવા ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવાં. (૧૨) **બાળકોને ઓરી (શીતળાના ભેદની ઝીણી ફોલ્લીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર:**—પિત્તપાપડો લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવો. (૧૩) **કૃમિ ઉપર:**—ખાખરાનાં બી કચરીને ભીંજવી રાખવાં અને પાણી ગાળી લઈ તેમાં મધ નાખી આપવું. (૧૪) **વાળા ઉપર:**—ખાખરાનાં ફૂલ વાટીને ગોળમાં સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી આપવી. (૧૫) **મૂત્રરેચન માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ખાખરાનાં સુકાયેલાં ફૂલ ૧૦ તોલા પર્યંત લઈ તે ધોવાં અને તેમાં થોડું પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઈ તે ઢાંકણામાં થોડું પાણી રેડીને મંદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે ફૂલ પીસી

રસમાં વાટી શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ચળ મટે છે ડૉ૰ રોકસબર કહે છે કે, ફૂલનો રસ ગરમીથી ઘાટો કરી તેમાં ફટકડી નાખી રંગવાથી રેવંચીના રંગથી પણ વધારે ચમકદાર રંગ બને છે. વળી તે કહે છે કે સૂકાં ફૂલમાથી કાઢેલ સત્ત્વ તાજાં ફૂલના જેવું ઉત્તમ નહિ નીકળે. આ સત્વ ઘણા દિવસ રાખવાથી બગડી જાય છે સુશ્રુતમાં એને રક્તપિત્તનાશક તથા યોનિદોષનાશક માનેલ છે. ગુંદ એકથી બે રતીની માત્રામાં આપવાથી તે અતિસાર અને પીળા લોહીના ઝાડાને બંધ કરે છે. બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાદર જતી રહે છે. જો મૂત્ર મુશ્કેલીથી ઊતરતું હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમાં ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે આ ઝાડ ઉપરથી કેટલાક વખતે લાખ પણ મળી આવે છે. એનાં મૂળની છાલ કાઢી ઘણાં જ મજબૂત દોરડાં બનાવે છે. હોળી આદિ તહેવારોમાં કેસુડાનો રંગ છાંટે છે. ચરકમાં પલાશપાપડાને ગ્રાહી, પુરીષગ્રહણ (મળ જાડો કરનાર) તથા વેદનાસ્થાપનકર્તા માનેલ છે અને સુશ્રુતમાં એને યોનિદોષહર તથા શુક્રને શુદ્ધ કરનાર (વીર્યને શોધનાર) માનેલ છે.

પિત્તપાપડાને આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયે સૂકવવો. આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ભૂકો કરી રાખેલ હોય અને તે પાણીમાં ઘસી વીંછીના ડંખ ઉપર ચોપડે તો વીંછી તરત ઊતરી જાય છે.

તેમાંથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશેર પર્યંત ગાળી લઈ તેમાં બે માસા પર્યંત સુરોખાર નાખીને પ્રાશન કરવું; અને બાકી જે પાણી રહે તેમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટ પર બાંધવાં. **(૧૬) યોનિકંદ ઉપર:**—પિત્તપાપડો કચરીને કણકમાં મેળવી હથેળી જેવડી પૂરી કરીને તે કંદ ઉપર બાંધવી અને લંગોટી રાખવી; તેથી તે માંસનો ગોળો ગળી જશે અથવા ખાખરાના ખારના યોગે કરી ઘૃત સિદ્ધ કરી તે ખાવું. **(૧૭) અતિસાર ઉપર:**—ખાખરાનો ગુંદ ૫ ચણોઠીભાર સાકર સાથે ખાવો. **(૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર:**—ખાખરાનાં પાંદડાંનાં ડીંટાં સાધારણ ચાવી મોઢામાં રાખીને તેનો દ્રવ (રસ) ગળતા જવું; એટલે ઉધરસ તુરત જ દૂર થાય છે તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે. **(૧૯) ખગાઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તે ઉપર:**—ખાખરાના અંકુરોનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૨૦) સર્પના વિષ ઉપર:**—ખાખરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને લેપ કરવો. **(૨૧) મુખરોગ ઉપર:**—ખાખરાનાં પાંદડાંનું ડીંટડું ચાવી મોઢામાં રાખવું.

૧૭૦. ખાજકોલતી—સં૰ વૃશ્ચિકા, ધૂમપુષ્પા. મ૰ ખાજકોલતી, વિંચુવા. હિં૰ બીછવા. બં૰ વિચામી, વિછૂટી. ક૰ ઇચુલે, માસસાહોત્ર, મુચિંગિડ. તા૰ કાયચોરી. તૈ૰ કસગોંદી. તુ૰ પચ્ચીરંગી, મલા૰ કોતકૂવા. ગોમ૰ ખાજરકુતી. લા૰ ટ્રેગિયા ઇન્વ્હોલુક્રાટા.

ખાજકોલતીના છોડ નાનકડા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઊગે છે. ખાજકોલતીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાં શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે. એ પાંદડાં ઉપર બારીક ગુચ્છા આવે છે. એ પાંદડાં કાળા રંગનાં હોય છે. **ગુણધર્મ**—સ્વેદલ અને મૂત્રલ. **ઉપયોગ**—**(૧) કોલું (શિયાળ)ના વિષ ઉપર:**—ખાજકોલતીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૨) વાળા ઉપર:**—ખાજકોલતીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી વાળા ઉપર લેપ કરવો. વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દિવેટમાં વીંટાળવો. પછી બીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકોલતીનું મૂળ ચારપાંચ વાર ચોપડવું. પછી તંતુ ઉપર વીંછીનો કાંટો મારવો, એટલે તુરત બધો વાળો બહાર આવશે. **(૩) દાદર ઉપર:**—ખાજકોલતીનાં મૂળ તુળસીના રસમાં ઘસી ચોપડવાં.

૧૭૧. ખાટખટુંબા (ખારખટુંબા)—સં૰ અમ્લા, અમ્લપર્ણી, અત્યમ્લપર્ણી. મ૰ આંબટવેલ, કડમોડી, કડમડવેલ. હિં૰ રામચના, ગીદડદાખ. ક૰ હેગોલી. લા. વાઈટિસ કાર્નોસા.

ચોમાસામાં આ વેલના કંદને અંકુર ફૂટે છે. એ વેલ ધોળી હોઈ કિંચિત્ ડાંગરના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાવ છે, એનાં પાંદડાં ઘણાં જ જાડાં હોય છે. એની ભાજી અતિશય ખાટી હોય છે. એની ખટાશ આમલી કરતાં પણ વધારે હોય છે. સારક, અગ્નિદીપન અને મદને હરનારી છે.*

૧૭૨. ખાટી લૂણી—સં૰ ચાંગેરી, ક્ષુદ્રામ્લિકા, ક્ષુદ્રામ્લા, મ૰ આંબવતી. આંબટી. હિં૰ અંબારી, અરલ, અમ્લિલોના. બં૰ અમરૂલ ક૰ પુલુંબુણિસે. નિરગોલી. તૈ૰ પુલિચિંતા. પુલ્લાચેચલિ. ફા૰ તુર્શ ખુરાસાની. અ૰ હામેજ. તા૰ પુલિયા કિરિ, પુલયારાઈ. મલા૰ પુળિયારલ. ગો૰ તેલતુપ્પિ. લા૰ ઓક્સેલિસ કોર્નિક્યુલેટા. ઇં૰ ઇંડિયન સોરેલ.

ખાટી લૂણી ભીનાશવાળી જમીનમાં ઉનાળાના દિવસોમાં ઊગે છે. એને આંબેલાં (મ૰ અંબોતી) એવું નામ પણ આપેલું છે. આનાં છોતરાં જમીન ઉપર વેલાની માફક ફેલાય છે. એનાં પાંદડાં આમલી પ્રમાણે ખાટાં લાગે છે. તેના ઉપર ભાલા જેવાં અણીદાર અને લાંબાં ફળો આવે છે. **ઉપયોગ: (૧) અફીણ ઉપર:**—ખાટી લૂણીનો રસ આપવો. **(૨) પિત્તથી મસ્તક ભારે થાય છે તે ઉપર:**—ખાટી લૂણીના છોડવા બારીક વાટી, તે ગોળો ઠંડા પાણીમાં કાલવી ઊલરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી, તે પછી તેમાં ધોળી ડુંગળીનો રસ નાખવો. ઠંડું થયે માથે લેપ

* ખાટખટુંબાની મોટી વેલ થાય છે. પાંદડાં એક ડાંડલીમાં પાંચ પાંચ હોય છે. ફળ ઝૂમખામાં આવે છે. એનાં મૂળની સાથે નાનીમોટી સંખ્યાબંધ ગાંઠો લાગેલી હોય છે. એ ગાંઠો ઘસીને ચોપડવાથી સાપના ઝેરનો સોજો તુરત ઊતરી જાય છે. મંત્રની ઉજાણીની માફક શરીર ઉપર ગાંઠ ફેરવવાથી વીંછીનું ઝેર ડંખમાં આવે છે અને એ જ ગાંઠ પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાંથી પણ ઊતરી જાય છે, એવો મહાન ચમત્કાર એ ગાંઠોમાં રહેલો છે. એ ગાંઠોને ખાટખટુંબાની ગોટલી કહે છે.

કરવો અને એ જ ઔષધ થોડું તાળવા ઉપર ચોળવું, એથી એનો તુરત ગુણુ થાય છે. ચોપડેલો લેપ સુકાતાંજ માથાનો ભાર ઊતરશે. **(૩) શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાઠાં ઊઠે છે તે) ઉપર**:—ખાટી લૂણીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મરીનો ભૂકો અને ઊનું કરેલું ઘી નાખી શરીર ઉપર ચોપડવું. **(૪) દાહ ઉપર**:—ખાટી લૂણીના પાલાના રસનો શરીરે લેપ કરવો.

૧૭૩. ખિલખિલા—આ ઝાડ શુમારે માથોડું ઊંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં મીઠા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાંનો રંગ ગાઢ લીલો હોય છે. ખિલખિલાનાં ઝાડ વિશેષ કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કોંકણુમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ઉપયોગ—**(૧) મહારોગ અને ભૂતબાધા ઉપર**:—ખિલખિલાનાં પાંદડાંની શરીરે ધૂણી આપવી.

૧૭૪. ખીજડો (સમડી)—સ૦ મ૦ શમી. દે. સવદંડ. ૧૦ સૌંદડ. બં૦ શાઇબાબલા ક૦ બજી. તૈ૦ શમીચિટ્ટુ, નબીચિટ્ટુ. ઇં૦ સ્પંજ ટ્રી. લા૦ પ્રોસોપિસ સિપસીજેરા. હિં૦ છોકર, સફેદ કીકર.

ખીજડાને ‘ શમી ’ પણ કહે છે. શમીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. શમી એક હવનીય દ્રવ્ય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે. **ખીજડો**×—તૂરો, રુક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવો, તીખો તથા રેચક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોઢ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, ભ્રમ, કૃમિ, કંપ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો** તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરુ, સ્વાદુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ તથા કેશનાશક છે. **ખીજડી**—(બેઠી ખીજડી. સં. લઘુશમી. મ૦ લઘુશમી, ખૈરી. હિં૦ છોટીસમી. ક૦ કાડવન્નિ)—તૂરી, રુક્ષ, શીત તથા લઘુ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોઢ, શ્વાસ, કફ તથા શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો**—ગુરુ, સ્વાદુ રુક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને વ્રણ, કેશ તથા કંડુનાં નાશક છે. ઉપયોગ :—**(૧) ખરજવા ઉપર**:—ખીજડાનો પાલો (પાંદડાં) ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) નખદંત વિષ ઉપર**:—ખીજડો, કડવો લીમડો અને વડની છાલ વાટી લેપ કરવો. **(૩) પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર**:—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા જીરું મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં કઢવી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ધોળાં જાસુંદીનાં ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વાર, એ પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણ આવતાં) સુધી આપવું. **(૪) ધાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર**:—ખીજડાના કુમળા તોરા અને દેવબાવળિયાના કુમળા તોરા સમભાગે લઈ એકત્ર કરી તેમાં થોડું જીરું નાખી બારીક વાટવું; અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી પાવું. **(૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—ખીજડાના તોરા ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી પાવું. **(૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર પડતું હોય તો તે ઉપર**:—ખીજડાના તોરાનો રસ ગાયના દૂધમાં કાઢી જીરું અને સાકર નાખી પાવો. **(૭) ગરમી ઉપર**:—ખીજડાના તોરાનો અથવા પાંદડાનો રસ જીરું અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૧૭૫. ખુરાસાની અજમો—સં૦ ખુરસાની, યવાની-યાવની. મ૦ ખુરાસની ઓવા. હિં૦ ખુરાસાની અજવાઈન. બં૦ ખુરાશાની ચોયાન્. તૈ૦ ખુરાસાણાવમુ. તા૦ ખોરસમી એ નામ, શિટાસુદી. ફા૦ બજ૦ તુખ્મેબંજે. અ૦ વજ્રલબંજ, અબીદ શીકરાન. ઇં. હેનબેન. લા૦ હાયોસાયનસ રેટિક્યુલેટસ (ખુરાસાનની જાતિ), હાયોસાયમસ નાઇગર (હિમાલયની જાતિ–હિંદી બઝરુલ).

× ખીજડાની શિંગોને સાંધરીઓ કહે છે. એને બાફીને એનું શાક અને કઢી કરે છે. વળી એની સુકવણી કરી રાખી ગમે ત્યારે શાક અને કઢી કરી શકાય છે. એ ઝાડ ઉપર જ સુકાઈ ગયેલી પાકી ફળીને ખોખાં કહે છે. તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે. ખીજડાનાં પાંદડાંનો રસ સાપના ઝેરને ઉતારવાનો એક ચમત્કારિક રામબાણ ઉપાય છે; એમ અમને એક મહાત્માનું ફરમાન છે. આશા છે કે, એને કોઈ પણ અજમાવી ખાતરી કરશે. જૂની સાંધરીઓ બાફીને ઝીણી વાટી પુનઃ ગરમ કરી ગૂમડા ઉપર બાંધવાથી એને પકવી ફોડે છે.

'ખુરાસાની અજમો' એ પર્શિયા દેશ માહેના ખુરાસાન અને યમાન પ્રાતમા પાકે છે, તે ઉપરથી એનું એવુ નામ પડેલુ છે. એ બીજ ચપટા અને બારીક હોય છે એ બીજ અજમાના જેટલા તીખા ન હોતા કિંચિત્ તીખા હોય છે એ બીજ પર્શિયામાથી અહી આવે છે. એનો વૈદકમા ઘણો જ ઉપયોગ કહેલો છે

ખુરાસાની અજમાના છોડ ધતૂરા, તમાકુ ઇત્યાદિ જાતના હોઈ તીવ્ર વિષારી છે ડોક્ટર લોકોએ એના પાદડા અને બિયાની પરીક્ષા અને શોધ અનેક પ્રકારે કરેલી છે, અને તેમાથી તેઓ અનેક ઔષધો બનાવે છે ખુરાસાની અજમાના છોડમાથી નિષ્કર્ષ અને મદ્યાર્ક (ટિન્કચર) તૈયાર કરે છે તેમાથી નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે પાદડાનો અને ફૂલોના તોરાનો ઉપયોગ કરે છે. વર્ષાયુ રોપા કરતા દ્વિવાર્ષિક રોપામાથી હાયોસાયમિન નામનુ સત્ત્વ વધારે નીકળે છે. એમ રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પ્રયોગ કરીને ઠરાવેલ છે ખુરાસાની અજમાના રોપમાથી એક સ્ફટિકરૂપી સત્ત્વ નીકળે છે તેને 'હાયોસાયમિન' એ નામ આપેલુ છે બીજુ સત્ત્વ નીકળે છે તેને 'હાયોસીન' કહે છે એ 'હાયોસાયમિન' કરતા પાચગણુ તીવ્ર છે એટલે કાળજીથી વાપરવુ જોઈએ ખુરાસાની અજમાના પાદડા કરતા બિયામા ઔષધિક તીવ્રતા વધારે છે બીજ માદક, વ્યવાયી અને પીડાશામક છે તેના સત્ત્વમા આ ગુણ બિયા કરતા વધારે પ્રમાણથી છે વાતોન્માદ (મ૦ વેડ), ખજવાયુ (લૂલાપણુ), કપવાયુ અને અપસ્માર(મૃગી)થી થયેલો વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયોસાયમિન સત્ત્વ ઘણુ જ સારુ કામ કરે છે આ સત્ત્વ 'ગ્લિસરીન' વરાળના પાણી સાથે મસળી, તેમા અલ્પ પ્રમાણથી, તેના દ્રાવણની થર નહિ આવવાને માટે 'કાર્બોલિક' અમ્લ એ મિશ્રણમા નાખી, મિશ્રણના ચાર ટીપા ડોક્ટરો પિચકારીથી ચામડીની અદર નાખે છે સત્ત્વ આપવાનુ પ્રમાણ ઘણુ જ સૂક્ષ્મ છે એક ગ્રેનના સોમા ભાગથી એક ગ્રેનના પચાસમા ભાગ સુધી આપવુ. 'હાયોસાયમિન' સત્ત્વ આલ્કલોઈડ (ક્ષારીય) પ્રકૃતિનુ છે તેના સ્ફટિક જેવા સફેદ રગના રવા (દાણા) બને છે આરભમા આ સત્ત્વ ખુરાસાની અજમામાથી જ કાઢતા હતા, પરતુ હાલ 'સ્કોપોલિયા' જાતની વનસ્પતિમાથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ કાઢે છે એ ધતૂરામા પણ છે

ખુરાસાની અજમો અડધો ડ્રામ (૨ માસા), ૧ ડ્રામ ખસખસના જીડવાની છાલ, મધ અને પાણી સાથે આપવાથી શરદી, વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે બીજ વાટી આપવાથી ઝોકા આવે છે ખુરાસાની અજમાની ક્રિયા અફીણ અને ડોક્ટરોનુ 'બેલાડોના' નામનુ ઔષધ આ બને ક્રિયાની મધ્યવર્તી છે ખુરાસાની અજમાના પાદડામાથી કાઢેલ મદ્યાર્ક (ટિન્કચર)નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા કમી કરવાને આપે છે ઊઘ ન આવતી હોય તો તે લાવવા માટે અને માનસિક શ્રમ થયેલ હોય તો ખુરાસાની અજમાના પાદડાનો અર્ક ઠીક ઉપયોગી થાય છે. આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ગ્રેનનો આઠમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦મો ભાગ છે વાતોન્માદ (વેડ) થયેલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્ત્વનો પાણીમા દ્રાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યુનાની હકીમો ખુરાસાની અજમાના બીજ પાતળા ડામર સાથે મસળી તેમા રૂ ભીજવી દાતના શૂળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે, અથવા તે એરડાના તેલ સાથે મસળી તેમા રૂ ભીજવી તે દાતના ડોતરમા રાખે છે એથી દુખાવો શાત થાય છે એના અર્કનુ ટીપુ આખના પોપચાને ચોપડવાથી આખો દુખતી બધ થાય છે આખોની કીકી ફેલાવવા માટે એના અર્કનો સારો ઉપયોગ થાય છે એના પાદડાનો રસ અથવા અર્ક જવના લોટમા મેળવીને તેની પોટીસ બાધવાથી શૂળ અને દાહ બધ થાય છે ખુરાસાની અજમાના બીજ ઘોડીના દૂધમા વાટીને ભેસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓના પેટ ઉપર બાધવાથી ગર્ભનો નાશ થાય છે, એવી કહેવત કાબુલમા આજ સુધી ચાલતી આવે છે આ ઉપરથી ખુરાસાની અજમાની તીવ્રતાની કલ્પના કરી શકાય છે એનાથી બનનારા ઔષધ (મદ્યાર્ક-સત્ત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિદુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યુરોપખડમા પુષ્કળ થાય છે **ખુરાસાની અજમો**—તીખો, રુક્ષ, પાચક ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરુ, વાતકર અને કફનાશક છે બીજા ગુણ અજમાના જેવા જ

છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજવર ઉપર:—ત્રણ માસા ખુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવતાં પહેલાં તે પીવો.+

૧૭૬. ખેર—સં૦ ખદિર. મ૦ હિં૦ ખૈર. ક૦ ખૈર, તરેકન્ગલી. તૈ૦ ખાસુ, ખદિરમુ. મલા૦ કરનિલિ. તુ૦ કાચુ. તા૦ વોડાલે. લા૦ એકસિઆ કેટેચ્યુ.×

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મતમાં ખુરાસાની અજમો વેદનાસ્થાપન, નિદ્રા લાવવાવાળો, સંકોચવિકાસ પ્રતિબંધક, શામક અને કાંઈક મૂત્રલ છે. થોડી માત્રામાં હૃદયશામક અને બલ્ય છે. વધારે પ્રમાણમાં હૃદયને અહિતકારક છે. આની શામક ક્રિયા મગજ, મૂત્રાશય, ગર્ભાશય આદિ જનનયંત્ર અને આંતરડાં ઉપર વધારે થાય છે. આ બિલકુલ નિશ્ચિત નિદ્રા લાવનાર છે. આનાથી કલાકોના કલાક સારી ગાઢ નિદ્રા આવે છે. આવી સ્વાપજનક અને વેદનાસ્થાપક બીજી ઔષધ અફીણ છે. પણ જેને અફીણ આપી ન શકાય એવા ઠેકાણે ખુરાસાની અજમો આપી શકાય છે. અફીણથી કબજિયાત થાય છે. એ કોઈ કોઈ વખતે કેફ લાવે છે. એની ક્રિયા શરીરમાંના બધા અવયવો પર સમાન થાય છે. ત્યારે ખુરાસાની અજમાથી કબજિયાત થતી નથી. ઊલટો દસ્ત સાફ આવે છે. આંતરડા પર શામક અસર પહોંચાડે છે અને કફ લાવતો નથી. આની ક્રિયા મગજ અને મૂત્રેંદ્રિય પર નિયમિત થાય છે. સિવાય આ બહુ જ સસ્તો છે. ખુરાસાની અજમાના જેવો ધંતૂરો છે. પણ ધંતૂરાના કરતાં આ ઔષધિ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે ધંતૂરાથી કેફ ચડે છે અને ભ્રમ થાય છે. ખુરાસાની અજમાથી પ્રારંભમાં ભ્રમ થતો નથી અને બધા સ્નાયુઓને શાંત કરે છે, મનને પણ શાંત કરે છે, એટલે ગાઢ નિદ્રા આવે છે. ધંતૂરાથી આવેલી નિદ્રા એવી સારી હોતી નથી.

માત્રા—પાનનું ચૂર્ણ ૨થી ૫ રતી. બીજનું ચૂર્ણ ૨થી ૫ રતી. દારૂની સાથે પ્રારંભમાં માત્રા ઓછી આપવી, પછી જરૂર જેટલી વધારવી. આ નાનાં બાળકોને બહુ જ અનુકૂળ છે. વૃદ્ધોને અનુકૂળ નથી. તેઓને થોડી માત્રામાં આપવા છતાં કેફ ચડે છે.

ઉપયોગ—મગજનો સંતાપપ્રધાન રોગ—નવો ઉન્માદ, મસ્તકના આવરણનો સોજો વગેરેમાં ખુરાસાની અજમો આપવાથી સારી નિદ્રા આવે છે. આવા રોગમાં અફીણ આપી શકાતું નથી. કારણ અફીણથી પહેલાં થોડી ઉત્તેજના આવે છે તથા મગજની ક્રિયા બરાબર શાંત થતી નથી. જીર્ણ ઉન્માદમાં રોગી એકદમ ભડકી ઊઠે છે અને નાસભાગ કરે છે. એવે, વખતે ખુરાસાની અજમો કાંઈક મોટી માત્રામાં આપવાથી રોગનું બળ એકદમ ઘટી જાય છે, કોઈ પણ કારણથી થયેલ માનસિક અસ્વસ્થતા અને નિદ્રાભંગ પર ખુરાસાની અજમો, એ જ ખરું ઔષધ છે. કંપપ્રધાન રોગ પર આનાથી બહુ જ સારો લાભ થાય છે. સુવાવડીનો વાયુ ઓછો કરાવવા માટે આના જેવું બીજું ઔષધ નથી.

ખુરાસાની અજમાનો ફાંટ યા પાનનો સ્વરસ આંખમાં નાખવાથી ડોળો પહોળો થાય છે. નેત્રપટલના શોથમાં આ ઔષધિ આંખમાં નાખવાથી તે ભાગનો સોજો ઓછો થઈ જાય છે, વેદના ઓછી થાય છે અને ઉપરનો પડદો નીચેના પટલને ચોંટી જતો નથી. ખુરાસાની અજમાની મૂત્રેંદ્રિયની શ્લેષ્મલ ત્વચા પર પ્રત્યક્ષ શામક ક્રિયા થાય છે. વારંવાર થોડો થોડો પેશાબ થવો, બસ્તિશોથ અને પથરી થનારો બસ્તિદાહ, એ બધાના ઉપર ખુરાસાની અજમો ઉત્તમ ગુણકારક છે. આ રોગોમાં માત્રા ચૂર્ણ આપવી. જરૂર એની સાથે, જવખાર, કાળીપાટ અને ગળો આપી શકાય છે. જનનેંદ્રિય પર આની ક્રિયા શામક થાય છે. પીડિતાર્તવ, અત્યાર્તવ અને અનિયમિત આર્તવમાં આનો સારો ઉપયોગ થાય છે. જલદી શુક્રપાત અને સ્વપ્નાવસ્થા તથા અત્યંત કામવાસનાની ઉપર પણ ઉત્તમ લાભ પહોંચાડે છે. હૃદય પર શામક અસર પહોંચાડે છે. એટલે હૃદયનું વધારે ધડકવું, હૃદયશૂળ, હૃદયાવરણના જીર્ણ રોગથી ઉત્પન્ન થતો શ્વાસ, એ બધા પર ખુરાસાની અજમો લાભ પહોંચાડે છે. સૂકી ઉધરસ અને કફમાં લોહી પડવું તેમ જ દમ ઉપર પણ હિતકારક છે. કોઈ પણ ઔષધિસેવનથી મરડો અને ઉદરશૂલ ઉત્પન્ન થાય તો તેના ઉપર ખુરસાની અજમો અપાય છે. સોજો વેદનાવાળો હોય તો તે ઉપર ખુરાસાની અજમાને દારૂમાં વાટીને લેપ કરાય છે. સીવનીનો શોથ, અંડકોષ શોથ, નેત્રની વેદના, હરસના મસા, દુષ્ટ વ્રણની ગાંઠ અને આમવાતમાં આ લેપથી સારો લાભ પહોંચે છે. દાંતની પોલમાં ખુરાસાની અજમાનું બી વાટીને રાખવાથી વેદના ઓછી થઈ જાય છે. ગર્ભાશયની વેદનામાં બીજના ચૂર્ણની પોટલી કરી યોનિમાં રખાવાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× ખેર ધોળો, રાતો અને દુર્ગંધ, એમ ત્રણ જાતનો છે. ખેરના લાકડાનો યજ્ઞના સાહિત્યમાં સ્રુવ આદિ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. મદનપાલ નિઘંટુમાં લખે છે, કે આ ઝાડની છાલ, લાકડાં અને કૂંપળોમાંથી ઉકાળીને સત્ત્વ કાઢે છે, એને કાથો કહે છે. કરિયાતાને પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણીમાં ૧૦-૧૨ ગ્રેન કાથો નાખીને ઘણા દિવસના આંતરે આવનાર તાવની બીમારીમાં આપવાથી

ખેર અરણ્યવૃક્ષ છે સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમા એના ઘણા વન છે. એને બારીક અને કઠિન કાટા હોય છે. એના પાદડા ખીજડાના પાદડા જેવા હોય છે. ખેરનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઘણુ ઉપયોગી છે ખેરના ઝાડમાથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે. એનુ લાકડુ માટીમા કેટલાએક વર્ષ રહે તોપણ કહોવાતુ નથી ખેરના લાકડાની વળીઓ, સોટીઓ, તમ્બુની મેખો વગેરે બનાવે છે, ખેરના લાકડાનો ગાભો ઘણો કઠિન હોય છે, માટે સુતાર તથા લુહાર લોકો તેમના હથિયારના હાથા કરવામા તેનો ઉપયોગ કરે છે ગાડીનો રસ કાઢવાનો મજબૂત કોલ પણ તેનો જ બનાવે છે **ખેરમાંથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે કે,** જૂનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે પછી એના ઉપરની છાલ કાઢી નાખે છે અને મધ્યના ગાભાના બારીક કકડા કરી એક વાસણમા ભરે છે પછી ભઠ્ઠી સળગાવી તેને ઉકાળી ઠંડુ રાખવાથી વાસણમા ભરેલો કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે ઇમારત વગેરે બાધે છે ત્યારે કાથાનુ પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનુ લીલુ લાકડુ છાલ સાથે બારીક કાપી બાફી અર્ક કાઢી તે અર્ક ચૂનો કર્યો હોય તેમા નાખવાથી ચૂનાને એટલી મજબૂતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી **ખેર**—પાચક, શીત, રસકાળે કડવો, તૂરો, રક્તશુદ્ધિકારક તથા દાતને હિતાવહ છે અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોઢ, કંડૂ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરુચિ, પાડુ અને રક્તસ્રાવનો નાશ કરે છે **ખેરનો ગુંદર**—મધુર, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે **ખેરનો સાર**—વ્રણ્ય તથા વિશદ છે, અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર:**—ખેર અને અસાણાનો કાઢો, ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ જાય છે **(૨) કોઢ રોગ ઉપર:**—ખેરના પચાગ (મૂળ, પાન, ફૂલ, છાલ અને ફળ)નો કાઢો કરી રાખવો, અને તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે, તેમ જ કોઢ ઉપર ખેરનો કાથો ઘસી ચોપડવો **(૩) ભગંદર ઉપર:**—ખેરછાલ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેમા ભેસનુ ઘી અને વાવડિંગનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ. **(૪) સોમલના વિષ ઉપર:**—ગાયના દૂધમા કાથો ઘસી પાવો **(૫) બાળકોને મુબારકી રોગ થાય છે તે ઉપર:**—એ રોગના લક્ષણો એવા છે કે, અજીર્ણ થઈ પેટમા દૂષિત મળની ગાઠ થઈ પાસળીઓ ઉપડેલી લાગે છે ગાલ ઉપર સોજાની છાયા જણાય છે, પેટ ફૂલેલુ જણાય છે, મૂત્ર પીળુ થાય છે અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે એ ઉપર ખેરની અતરછાલ સુમારે ત્રણ માસા પર્યંત

બહુ જ ઉત્તમ અસર કરે છે રુધિરના વિકારથી દાતના પારામાથી લોહી નીકળતુ હોય તો કાથાને પારા ઉપર ચોપડવો તથા ખાવા આપવો, તેથી અત્યત ફાયદો થાય છે ડૉ એમ નાસના કહે છે, કે ઘણા જ દુષ્ટ નાસૂર અને કોઢના ડાઘા ઉપર કાથાને બારીક વાટી બીજા પદાર્થોની સાથે મલમમા મેળવી ચોળવાથી ઘા જલદી રુઝાઈ જાય છે ચરકમા લખ્યુ છે કે, ખેરની છાલ કોઢનાશક છે, તેમ જ સુશ્રુતમા તેને મેદહર, કુષ્ઠનાશક અને મેદને શોષણકર્તા માનેલ છે એ ગ્રથોમા કાથાને સ્તભક માનેલ છે પાદડાનો ક્વાથ કરીને આપવાથી મૂત્રસ્થાનના રોગનો નાશ થાય છે અને રુધિર શુદ્ધ થાય છે હિન્દુસ્તાની લોકો કાથાને ઠડો ગ્રાહી અને પાચક માને છે તથા ગળાના અદરના રોગોમા મોઢાની ગરમી ફૂલેલા દાતના પારા, ખાસી, ઝાડા અને શૂળના રોગમા ઉપયોગી માને છે જૂના નાસૂર ફોડા અને ગાઠ ઉપર એને વાટી લેપ કરે છે, કાથાને બીજી દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા શાર્ઙ્ગધર ચક્રદત્ત અને ભૈષજ્યરત્નાવલિ આદિ ગ્રથોમા ઘણા પ્રયોગો કહેલ છે મુસલમાની ગ્રથોમા પણ કાથામા ઉપર કહેલ બધા ગુણો માનેલ છે ખેરના લાકડાના જૂના ગરભમાથી નાના નાના ટુકડા અને લાકડીના લાલ ટુકડા મળી આવે છે એને ખેરસાર કહે છે ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસેલો છે દેશી દવાઓમા અને છાતીના રોગોમા એને અત્યત કિંમતી માનેલ છે એનાથી કફ જુદો થઈ નીકળે છે કાથો અને હીરાબોળ—એ બેના એકત્ર કરેલ પ્રયોગને કાથબોળ કહે છે એ પ્રસૂતિ થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌવત આવવા માટે તથા સ્તનમા દૂધ વધારવા માટે અપાય છે

રુઝ લાવનાર અનેક મલમોમા કાથો વાપરવાની ઘણાક વૈદો અને સાધારણ મનુષ્યોની પણ પરિપાટી જોવામા આવે છે કોઈ પણ પ્રયોગથી ગમે તેવો દુર્ઘટ અપાયેલ રેચ ન વળતો હોય તો અર્ધા તોલા સુધી કાથો વાટી પાણીમા મેળવી બેધડક રીતે આપવુ રેચ વાળવાનો આ છેલ્લામા છેલ્લો પ્રયોગ મનાય છે ધોળા ખેરમાથી બનાવેલ કાથાને કેવળિયો કાથો કહે છે અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે

ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં અર્ધા અડદ જેટલું ગોરોચન ઘસી પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) **તિડીક (તણખિયા) પ્રમેહ ઉપર:**—ખેર, બાવળ અને ખીજડો, એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા. તોરા (અંકુર) એક તોલા પર્યંત સમભાગે મિશ્ર કરી ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી સુમારે ૫ તોલા પર્યંત રસ કાઢી, તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજાભાર અને સાકરની ભૂકી અર્ધો તોલો નાખી, દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. (૭) **તોફાની થયેલો ઘોડો સારો થવા માટે:**—તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો. (૮) **માણસને થાક લાગ્યો હોય તો:**—ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાખી પાવો. (૯) **પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપર:**—ખેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર અને જીરું ૧ પૈસાભાર લઈ વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું. આ ઔષધ બે વખત આપવું. (૧૦) **ઉધરસ ઉપર:**—ખેરની અંતરછાલ ૪ ભાગ, બહેડાંદળ ૨ ભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. (૧૧) **કાન પાકચો હોય તે ઉપર:**—ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવવી અને તેની પિચકારી જેવી સેર કાનમાં પાડવી. પછી કાન સ્વચ્છ ધોવો. (૧૨) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ માસા સૂંઠ નાખી બારીક વાટી, તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમાં કાલવી પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. (૧૩) **કોઢ ઉપર:**—ખેરની છાલ અને આમળાંનો કાટો, બાવચાનું ચૂર્ણ નાખી પાવો એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે.

૧૭૭. **ખેરવેલ**—સં૦ આરી, આરિ. મ૦ આરાટી, વેલ્યાખૈર. હિં૦ વલ્લીખદીર, મટ્ટીકફન. ક૦ સીગુરી. લા૦ એકેસિયા પિનેટા.

ખેરવેલની વેલ કાંટાવાળી હોય છે. તે વેલની માફક પ્રસરે છે. એનું વલ્લીખદિર એવું સંસ્કૃત અને આરાટી એવું મરાઠી નામ છે. એનાં પાંદડાં પણ ખેરના ઝાડ જેવાં હોય છે. એની ફળી ચપટી લીલા રંગની અને ફૂલ તંતુવાળાં બાવળના જેવાં થાય છે. ખેરવેલનો ઉપયોગ વાડ કરવા માટે થાય છે. ખેરવેલ—કડવી, તૂરી, તીખી, ઉષ્ણ, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી તથા રક્તકોપન છે. એ વાયુ, ઉધરસ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. બાળકોના લીલા રંગના પાતળા ઝાડા ઉપર પાનનો રસ અપાય છે. દાતોમાથી લોહી પડતું હોય, તો પાન ચવરાવાય છે અને પેશાબમાં બળતરા થતી હોય તો ખેરવેલનાં પાન અને જીરાને વાટી સાકરવાળા દૂધની સાથે અપાય છે.

૧૭૮. **ખોરેતી**—સં૦ ફાલ્ગુ. મ૦ ખોરેતી, ખરવત. બં૦ કાકડુમુર. હિં૦ કાલ ઉમર. ક૦ ગરગસ. તે૦ ખરકર્બુય, ખરતર. તા૦ સરગતિમરમ. તુ૦ પાજેવું. મલા૦ પારીમ્ લે૦ ફાઈકસ એસ્પરિમા. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કરવત જેવા ખરખરા કાંટા હોય છે. કોંકણમાં સુતાર લોકો એનાં પાંદડાંને લક્કડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. તેથી લાકડું સફાઈદાર બને છે. એનાં પાંદડાં અને ફળો ઓખાડાનાં (કાળા ઉંબરાનાં) પાંદડાં અને ફળ જેવાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) **શોફોદર ઉપર:**—ખોરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ત્રણ દિવસ પાવો અથવા છાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. (૨) **બરોળ ઉપર:**—ખોરેતીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. થયેલ ઝાડાનો ઉતાર—ઘી અને ભાત; અથવા ખોરેતીનાં ફળની ભૂકી નાળિયેરના અંગરસમાં આપવી. (૩) **બાળકોના પેટ માંહેના ભાર ઉપર:**—ખોરેતીની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળ અને અઘેડાનાં મૂળ, ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. રેચ થાય તો ઉતાર—દહીં અને ભાત. (૪) **કલેજાના ભાર ઉપર અને બરોળ ઉપર:**—ખારોતીની છાલ, પાણીશોક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમાં ઘસી દરરોજ બે વખત ૨૧ દિવસ આપવું. (૫) **ગરદન ઉપરના ભાગમાં વ્રણ થયો હોય તે ઉપર:**—ખોરેતીની છાલના રસમાં કપડું ભીંજવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વીંટાળી તે રસ વારંવાર નાખતા રહેવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ગડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવું. (૬) **કલેજામાં ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—મહિનામાં બે વાર ખોરેતીની છાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. (૭) **ગુલ્મરોગ (ગોળા) ઉપર:**—ખોરેતીનાં સુકાયેલાં ફળો અથવા છાલ અને નાળિયેરની કાચલી,

એ પાંચ તોલા ગોમૂત્રમાં અર્ધા તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવું. **(૮) દંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**—ખોરેતીના દાતણ વડે દાંત ઘસવા એટલે ત્રણ દિવસમાં દાંત મજબૂત થાય છે અને દુખતા બંધ થાય છે. **(૯) અટકાવ આવવા માટે:**—ખોરેતીનાં ફૂલોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમાં ત્રણ અથવા સાત દિવસ આપવું.

૧૭૯. ગજકર્ણી—સં૦ ગજકર્ણી. મ૦ નાયટી, ગજકરણી. હિં૦ પાલકજુહી. બં૦ જોઈ-પાણી. તા૦ નાગમલ્લિ. ગજકર્ણીના છોડ નાના હોય છે. એનાં પાંદડાં ભાંગરાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એ છોડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે, તે શરીર ઉપર થનારી દાદરનાં ચાઠાં જેવાં રાતા રંગનાં અને ચપટાં હોય છે. ગજકર્ણીનો રસ નીકળે છે. **ગજકર્ણી**—પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શીતજ્વર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાંડુરોગ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહવાયુ, પ્લીહા અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ચાઠાં ઉપર:**—ગજકર્ણીના છોડનો રસ ચોપડવો. **(૨) દાદર ઉપર:**—ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની છાલ વાટી ચોપડવી અથવા ગજકર્ણીનો મૂળ સુદ્ધાં છોડ, ગરમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડો એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. **(૩) ખાલી ચડે તે ઉપર:**—ગજકર્ણીનાં પાંદડાંના રસમાં નવસાર ઘસી ચોપડવો. **(૪) અંગની ખરજ દૂર થવા માટે:**—ગજકર્ણીનાં પાંદડાં વાટી શરીરે ચોળવાં અને થોડીવારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બેત્રણ વાર કરવું.

૧૮૦. ગરણી—સં૦ ગોકર્ણી, અપરાજિતા. મ૦ ગોકર્ણી, સુપલી, કાજળી. હિં૦ અપરાજિતા, કોયલ. બં૦ અપરાજિતા, હાપરમાલી. કળે૦ બિલિયગિરિકર્ણિકે, ગંટુના, દિન્ટેના. તા૦ કાક્કનન્કોડી, કાકલાન. મલા૦ આરબ. ફા૦ માઝી રયન. અ૦ મેઝેરિયન એ હિન્દી. ઈ૦ ઇન્ડિયન મેઝેરિયન. લા૦ ક્લિટોરિયા ટરનેટિયા.

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે. ગરણીમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલ આકારે ગાયના કાનના જેવાં હોય છે. એ ફૂલનો પૂજાના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે. **ધોળી ગરણી**—તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તૂરી, સારક તથા વિષનાશક છે; અને ત્રિદોષ, મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઢ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ, સોજો, કૃમિ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, શીર્ષરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે. **કાળી ગરણી**—કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે અને વાયુ પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ, કફ, કોઢ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી ગરણીના જેવા છે. **માત્રા**—શેકેલાં બીજનું ચૂર્ણ ૧૦ થી ૩૦ રતી સૂંઠની સાથે મૂળનું ચૂર્ણ ૩૦ થી ૬૦ રતી જેઠીમધ મેળવી ફાંટ કરીને આપવું. **ઉપયોગ:—(૧) કોઢ ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામાં જાય છે. **(૨) રેચ થવા માટે:**—ગરણીનાં બિયાં ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. **(૩) મસ્તકશૂળ ઉપર અને આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તે નાકે સુંઘવું. **(૪) તણખિયા પરમા ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. **(૫) હરતાલના વિષ ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં બિયાં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં. **(૭) કફવિકાર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. **(૮) શોફોદર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનો વેલો કમરે બાંધવો. **(૯) એકાંતરા જ્વર ઉપર:**—ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. **(૧૧) વાળા ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો **(૧૨) યકૃત, પ્લીહા અને જલોદર ઉપર:**—ગરણીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું.+

+ ગરણીનાં બીજ અથવા મળ યકૃત્શુદ્ધિસહ ઉદરરોગ (યકૃદાલ્યુદર) અને વૃકોદરમાં આપવાથી નુકસાન

૧૮૧. ગરમાળો—સ૦ આરગ્વધ, કર્ણિકાર મ૦ બાહવા હિ૦ અમલતાસ ક૦ હેગ્ગકે બ૦ સોનાલ સાદાલી, રાખાલનડી વાનરનડી તા૦ કોમરે તુ૦ કકે કાયિસારા મલા૦ કટુકોના તૈ૦ રેલ્લકાયા અ૦ ખ્યારેશબર ફા. ખ્યારેચંબર ઇં૦ પુડીગપાઈપ ટ્રી લા૦ કેસિયા, ફિસ્ચુલા

એ ઝાડ મોટા થાય છે એના પાદડા રતાદળીના પાદડા જેવા નાના હોય છે એને આવળના ફૂલો જેવા પીળા ફૂલો આવે છે એને હાથભર લંબાઈની શિંગો આવે છે એની અંદરનુ મગજ કાળુ અને ચિકાશવાળુ હોય છે, તે ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે મગજ કાઢવુ હોય તો શિંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે તુરત નીકળે છે ગરમાળાના ફૂલોનુ શાક કરે છે એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે **ગરમાળો***—અતિ મધુર, શીતળ, મૃદુ, રચક, તીખો, ભેદક, ગુરુ, તથા સ્રંસન છે, અને શૂળ, જ્વર, કોઢ, કંડૂ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ બંધકોશ, કૃમિ, વ્રણ, કફોદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ગુમનો નાશ કર છે **એનાં પાદડા**—રેચક અને કફ તથા પ્રમેહના નાશક છે **એના ફૂલો**—સ્વાદુ, ઠંડા, કડવા, ગ્રાહક તથા તૂરા છે **એની શિંગો**—પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્રંસનકારક, રેચક, અરુચિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે, અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે **એની છાલ**—પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે, અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે **લઘુ ગરમાળો**—સારક, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે અને કફ શૂળ, ઉદરકૃમિ, મેહ, વ્રણ તથા ગુમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—**(૧) દાદર, કોઢ, દમ, ખસ તથા વિચર્ચિકાના ચાઠા ઉપર:**—ગરમાળાના પાદડા વાટી તેમા કાજી નાખી તેનો લેપ કરવો અથવા અંકુરોનો અંગરસ ચોપડવો **(૨) ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાના કુમળા પાદડા વાટી ઉપર ચોળવા **(૩) ગાળપુળી (પાઠા) ઉપર:**—ગરમાળાના મૂળ પાણીમા ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો અને તિવણાના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા **(૪) બાળકોને વાગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફોડલીઓ થઈ તેમા વાળ થાય છે તે) ઉપર:**—ગરમાળાના પાદડા ગાયના દૂધમા વાટી શરીરે ચોળવાં **(૫) શરીર પરની ખમ દૂર થવા માટે**—ગરમાળાના

લાગીને શરીરમા ભેગું થયેલું ઝેર નીકળી જાય છે જીર્ણ વૃક્કોદરમા ખસ ખાજ અને રક્તવિકૃત થઈને લાલ કાળા ડાઘ થાય છે તથા નજર ઓછી થાય છે એ લક્ષણ જણાય ત્યારે ગરણીના બીજનો જુલાબ આપવાથી લાભ થાય છે ચક્રદત્તસુદરમા પગ પર જખમ થાય તો તેનુ દૂષિત લોહી મણુમા જાય છે અને મણુવિષ શરીરમા પેસે છે આવે વખતે ગોકર્ણીના બીજનો જુલાબ આપવો જોઈએ

મૂત્રરોગમા મૂળ અપાય છે શુક્રમેહ અને બસ્તિશોથમા મૂળથી દસ્ત સાફ આવે છે, પેશાબ વધે છે, વેદના ઓછી થાય છે, તથા પેશાબમા જનારો શ્લેષ્મા ઓછો થઈ જાય છે મણુવિષ શરીરમા જાય તો તાવ આવે તે ઉપર ગળાના સોજા પર કફ વધી જવાથી ગભરાટ થતો હોય તે ઉપર અને આમવાત પર મૂળ મોટી માત્રામા અપાય છે કફવિકારમા મૂળ દૂધમા અપાય છે આ રોગોમા વમનવિરેચન થઈને મણુવિષ આમવિષ અને કફ બહાર નીકળી જાય છે ઝેર નીકળી જવાથી અવાજ ખૂલે છે નજર સાફ થાય છે અને બુદ્ધિની મંદતા દૂર થાય છે એકંદર ગરણી આમવાત કફદોષ, મૂત્રરાગ આમશોથ મંગવિષ અને કોઢ પર અપાય છે

* ગરમાળાને ગરમાળો પણ કહે છે એના પાદડા મોટા અને કુમારાદાર હોય છે અને સામસામા હોય છે એના ફૂલ પાચ પાચ પાખડીના ઉગદરના સમાન પીળા અને પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે ગરની માત્રા ૩॥ માસાથી ૦॥ તોલા સુધીની છે

મખજન અન અદવિયામા લખે છે કે ઉત્તમ રચ લાગવાને માટે ગરમાળાના ગરને થોડા બદામના તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીના દરદનો નાશ થાય છે લોહીની ગરમી અત્યત ઓછી થાય છે એની અસર અત્યત નાજુક હોવાથી બાળક તથા સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે એકત્ર થયેલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આમલીની સાથે મેળવવો સંધિવા (સાધામા રહેલા વાયુ)ની પીડા દૂર કરવાને તે ઠેકાણે ચોપડવો ૫ થી ૭ બીજ વાટી આપવાથી ઊલટી થાય છે એની ફળ ઉપરની છાલ કેસર સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને તુરત પ્રસવ થાય છે છાલ અને પાદડાને તેલમા વાટી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે ચરક એને કડૂ (ખરજ)નાશક કહે છે સુશ્રુત કફતપરાશમન લખે છે અલ યુનાની વૈદ પાદડા અને ફૂલમા ઝાગ ઉતારવાનો ગુણ રહ્યો છે, એમ બતાવે છે તાવમા કબજિયાત હોય અને આતરડાનો દાહ હોય તો ગરમાળાનો ગર અપાય છે આ બહુજ નિર્ભય ઔષધિ છે

પાંદડાં છાશમાં વાટી અંગે ચોળવાં અને કેટલીક વાર થયા પછી સ્નાન કરવું. (૬) **હરિદ્રા-મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર**:—ગરમાળાની શિંગોની અંદરના મગજનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. (૭) **કફરોગ ઉપર**:—ગરમાળાની શિંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમાં પાવી. (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર**:—ગરમાળો અને આવળકંટી (આમળાં)નો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. એટલે રેચ થઈ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે. (૯) **ગંડમાળા ઉપર**:—ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું કિંવા લેપ કરવો. (૧૦) **ભિલામો ઊઠ્યો હોય તો**:—ગરમાળાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૧) **સૂક્ષ્મ રેચ માટે**:—સોનામુખી, બાળહરડાં અને ગરમાળાનો ગર્ભ–એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૨. **ગરવેલ**—આ છોડની ઊંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. આ છોડ ડમરા જેવો હોય છે. એનાં પાંદડાં અને મૂળ ઘણાં કડવાં હોય છે. આ છોડ માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. ઉપયોગ: –(૧) **કોલેરા ઉપર**:—ગરવેલનાં મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા એ પાણીમાં વાટી પાવું, એટલે તાબડતોબ કોલેરાનો આજાર દૂર થાય છે.

૧૮૩. **ગલકી**—સં૦ હસ્તિકોશાતકી, ઘોષકી. મ૦ ઘોશળે, ઘોશાળી પારસીદોડકા, હિં૦ નેનુઆ તોરઈ, ઘિયા તોરઈ. બં૦ ધુંધુલ. ક૦ અરહીરે, તુપ્પીરી, તેં૦ પુછાબીરકાયા. ફા૦ ખિયાર. લા૦ લુફ્ર પેન્ટેડ્રા.

ગલકીનો વેલો ઘણો જ વધે છે. એનાં ફળોને 'ગલકાં' કહે છે. એમાં બે જાત છે: માડ અને સાતપુતી.÷માડને ફક્ત એક જ ફૂલ અને ફળ આવે છે. સાતપુતીને વધારે ફળફૂલ આવે છે અને તોરા આવે છે. માડનાં ગલકાં પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક તૂરિયાંની જ જાતિ છે. ગલકાંનું શાક અને ભજિયાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ તૂરિયાં કરતાં સારાં થાય છે. ઘણીખરી ભાજીઓ કરતાં એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાંને 'પારોસ' પણ કહે છે. **મોટાં ગલકાં**—શીતળ, મધુર, વાતલ, અગ્નિદીપક, કફકર તથા પિત્તલ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **સાતપુતી**—શીતળ, હૃદ્ય, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે; અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય ને ઉપર**:—ગલકું શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. (૨) **સોજા ઉપર**:—ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ગોમૂત્રમાં નાખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૩) **શોફોદર ઉપર**:—ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાંદડાં વાટી સોજા ઉપર ચોપડવાં. (૪) **બદ ફૂટેલાં ગૂમડાં, ગરમીની ચાંદીઓ વગેરે સારું થવા માટે અનુભવી મલમ**:—ગલકીના વેલાનાં લીલાં પાંદડાં ખાંડી તેનો અંગરસ એક શેર કાઢવો. તે રસમાં ગાયનું કિંવા બકરીનું ઘણું જ જૂનું ઘી એક શેર નાખવું અને કલાઈવાળા વાસણમાં દેવતા ઉપર સીઝવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાખવો. પછી જે ઘી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીણ ૫ તોલા નાખવું. તે ઓગાળી ઘી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમાં પાણી ભરી લઈ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાખવું; અને એક પ્રહર પછી કથરોટમાંના પાણી ઉપર ભાખરી જેવું જામી રહેલું ઔષધ લઈ પાતળા ચોગડી કપડા ઉપર મૂકી, તે ઉપર ઢાંકણ તરીકે પણ તેવું જ પાતળું ચોગડી કપડું મૂકી હલકા હાથથી દાબવું. એ યોગથી તેમાં રહેલો પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક ડબામાં ભરી રાખવો અને જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદીથી ભરાઈ આવે છે.

÷ સાતપુતી એ મરાઠી નામ છે. ગલકાં વગેરે શાક તૂરિયાંની જાતનાં છે. તૂરિયાંની મુખ્ય ત્રણ જાતો કહેવાય છે: તૂરિયાં, કડવાં તૂરિયાં અને ગલકાં. તેમાં તૂરિયાં સફેદ ધારવાળાં અને પીળાં ફૂલનાં થાય છે. કડવાં તૂરિયાં એ તૂરિયાં જેવાં જ વગડામાં વેલા ઉપર થાય છે; અને વખતે તૂરિયાંની વાડીમાં તૂરિયાં સાથે થઈ તેમાં જ ભળી જાય છે. એનાં બીજ કાળાં હોય છે. કહે છે કે તૂરિયાં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૧૦ અને કડવાં તૂરિયાં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૯ હોય છે. આથી પણ એ ઓળખાય છે. ગલકાં કાળાશ પડતા રંગનાં અને સંખગોળ પીળાં ફૂલનાં થાય છે. આ સિવાય ગુમખડાં નામની એક જાત એનાથી જુદી છે.

૧૮૪. ગલતુરો (ગુલમોલર)—પં૦ શંખોદરી. મ૦ ગલતુર, ગુલતુરા, ગુલ્પરી, શંખાસર, ધાકટી ગુલમોહોર. તૈ૦ સામિડીતાંધેડું. લા૦ પોઈનસિયાના રેજીઆ. ઇં૦ ગોલ્ડન મોહર.

એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંદડાં વગડાઉ આવળનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે અને જે ફૂલો આવે છે તેને ' શંકરનાં ફૂલો ' પણ કહે છે. ઘણાક કાઢાઓમાં એનાં મૂળો ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે, એની ખૂંટીઓ સારી થાય છે. મોટાં ઝાડ ડાળાંમાંથી ભાગવાથી તેને પુનઃ ફણગા ફૂટી તેના પુષ્કળ ફાંટા થાય છે. એની બે જાતિ છે: એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી રાતાં ફૂલોની. એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખો પ્રસરી ડાળીઓ જરા નીચે નમે છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે. એને આંગળી જેવડી જાડી, ચપટી અને ચારપાંચ આંગળ લંબાઈની શિંગો આવે છે. તેમાં સાતઆઠ દાણા હોય છે. એ દાણા છોકરાંઓ પ્રેમથી ખાય છે. એ દાણા ઘણા જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આ ઝાડને કાંટા હોય છે. એનાં બી રોપવાથી કે ડાળાંથી ઝાડ થાય છે. એનાં ફૂલોમાં વાસ નથી હોતી. ફૂલોનાં ઝૂમખાં ને ઝૂમખાં આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ–એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે. એ ઝાડ શોભા માટે બાગમાં વાવે છે. આ ઝાડ 'શંસુરી', 'શંકેશ્વર' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે,× એ ઉષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, શૂળ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: **(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—આંબાની ગોટલી ધરોના રસમાં ઘસી નાકે સૂંઘવી અને ગલતુરાનાં પાંદડાંનો રસ, અળતો (લાખને ઉકાળી તૈયાર કરેલો પદાર્થ) અને મધ એ પીવાં.

૧૮૫. ગવાર (ગુવાર)—સં૦ ગૌરાણી. હિં૦ ગ્વારકી ફળ. મ૦ ગોવારી, ગોંવારી સ્યાશિંગા, બાવચ્યા. ત૦ ગોરચિકુડુ. લા૦ સાયેમોપ્સિસ સોરેલિઓઈડીશ, ઇં૦ ગૌરીબીન્સ.

ગવારના છોડ બેત્રણ હાથ ઊંચા વધે છે. ગવારનાં પાન કુમળાં હોય ત્યારે તેની ભાજી સરસ થાય છે. પાકી ગવારફળી સૂકવી તેમાંનાં બિયાં (ગવાર) કાઢી ઢોરોને ખવરાવે છે. ગવારની શિંગો શાક માટે સૂકવી પણ રાખે છે. સગર્ભા સ્ત્રીઓએ કિંવા જે સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની ભાજી ખાવી નહિ; કારણ કે તેઓના બાળકોને આંકડીનો રોગ થવાની ધાસ્તી રહે છે. **ગવારની ફળીઓ**—રુક્ષ, વાતકર, મધુર, ગુરુ, સારક, કફકર, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:**—ગવારનાં પાંદડાંનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો. **(૨) નાડીવ્રણ ઉપર:**—ગવારનાં પાંદડાંના રસમાં રૂની કાકડી ભીંજવી યુક્તિથી વ્રણમાં ઘાલતા જવું.

૧૮૬. ગહુલા—સં૦ પ્રિયંગુ, અદ્રય. બં૦ પિયંગુ મ૦ ગહુલા. હિં૦ ફૂલપિયંગુ. ક૦ નેપીંલગુ ગૌલ. લા૦ પ્રુનસ મહાલિબ. માત્રા ૨ થી ૫ રતી.

ગહુલાનો છોડ ઘણો મોટો થતો નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ થાય છે. **ગહુલા**—તૂરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે; અને ઊલટી, ભ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ

× શ્રી દત્તરામજીએ અને ઔષધિકોશના કર્તાએ વીરતરુને ગલતુરો માન્યો છે; પરંતુ મારા મતથી એ બંને જુદા જ હોવા જોઈએ. વીરતરુનું લક્ષણ નિઘંટુમાં આ પ્રમાણે બતાવે છે:

त्रिहन्नान्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासिताऽरुणविलोहितपीतपुष्पः ।
स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कंटकी विजलदेशज एव वृक्षः ॥ १ ॥

અર્થાત્ 'વેલતરુ એ ધોળાં, રાતાં, કાળાં, પીળાં અને રક્તવર્ણનાં ફૂલોવાળાં એમ પાંચ પ્રકાર જગતમાં વીરતરુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એને જાઈના જેવાં ફૂલો અને ખીજડીના જેવાં ઝીણાં ઝીણાં પાંદડાં હોય છે. વળી એ કાંટાવાળું વૃક્ષ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે.' તેમ જ મારી પાસેના નિઘંટોમાં તપાસ કરતાં વેલતરુનાં નામોની સાથે શંખોદરીનાં નામ પણ મળી આવતાં નથી. ઔષધિકોશવાળાએ તો વેલતરુને સંદેશડો પણ લખી આપ્યો છે. પણ વેલતરુ અને ગલતુરો જુદાં છે.

[શ્રી પદેજીએ ગલતુરો તથા વેલતુર (વીરતરુ) બંનેના ગુણધર્મ અલગ અલગ જણાવ્યા છે. વેલતરુના નામમાં શંખોદરી પણ છે નહિ, તો પછી એક માનવા માટે કારણ ક્યાં રહ્યું ? નિઘંટુમાં પણ ગ્રંથને અનુકૂળ હોય તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, પ્રતિકૂળનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શંખોદરીનું વર્ણન વૈદિક નિઘંટુ ગ્રંથમાં છે, ત્યાં ગલતુરો સ્પષ્ટ અર્થ જણાય છે.]

મોહ, ઘર્મ, કોઢ, મુખપાક, તૃષા, વાતગુલ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ**—તૂરાં, મધુર, શીતળ, રુક્ષ, ગ્રાહક, મલસ્તંભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુકારક છે. **સુગંધી ગહુલા**—શીતળ તથા સુગંધી છે; અને કોઢ, દાહ, તાવ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. સામાન્ય રીતે ગહુલા કડુ, પૌષ્ટિક અને વેદનાસ્થાપન છે. એમાં પદ્માકાષ્ઠના સત્ત્વ જેવું તીવ્ર ઝેર રહેલું છે. હોજરીનું વેદના સહિત અપચન, હોજરીનું ક્ષત અને હોજરીનો અર્બુદરોગવગેરે ઉપર ગહુલા વપરાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—ગહુલા, કમળકંદ અને કુમળાં ઉંબરાંને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. પછી સાકર સાથે રાતી ડાંગરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૭. ગહું (ઘઉં)—સં૦ ગોધૂમ. મ૦ ગહું. હિં૦ ગેહૂ. ક૦ ગોધી. તા૦ ઓદૂમે. તુ૦ ગોદી. મલા૦ કોટપ. તૈ૦ ગોદૂમ, ગોધુમલુ. ફા૦ ગંદુમ. અ૦ હિંતા. ઇં૦ વ્હીટ. લા૦ ટ્રિટિકમ્ વલ્ગેરી' ટ્રિટિકમ્ સેટીવમ.

સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યમાં ઘઉં શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' કહે છે. ઘઉં હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પાકે છે. બીજા સર્વ ખંડોમાં પણ ઘઉં પાકે છે. ઘઉંનો રોપો બે હાથ ઊંચો વધે છે. અવ્વલ કાળી જમીનમાં ઘઉંનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘઉં પુષ્કળ પાકે છે, એટલે ત્યાંના લોકોનું ખાણું ઘઉંનું છે. ઘઉંનું ધાન્ય બરાબર સાચવી રાખવાથી ચારપાંચ વર્ષ પર્યંત ટકે છે. ઘઉં એક ઉચ્ચ પ્રતિનું ધાન્ય હોઈ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક ગણવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય કરતાં ઘઉંમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે. ઘઉંમા **રાતડા, વાજિયા,** કાઠા, **બંસી, પુનેમિયા, દાઉદખાની** એવી ઘણીક જાતો છે.× તેમાં બંસી ઘઉં ઉત્કૃષ્ટ કૃતિના છે. ઘઉંની કુમળી ઉબીઓને શેકી તેનો પોંખ કરી ખાય છે. ઘઉંના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઈ પણ ધાન્યના બનતા નથી. ઘઉંના લોટનાં **ઘેબર, જલેબી, શીરો, પૂરી, કંસાર,** લાડુ એવાં અનેક પકવાનો બને છે. એ પકવાનોમા ઘી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઈએ. પાંચ-૭ દિવસ ઘઉં પલાળી રાખી તેના સત્ત્વનો એક પદાર્થ કરે છે, તેને 'બદામી હલવો' કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ઘઉની થૂલી કરે છે, તે પણ પૌષ્ટિક છે. અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે તે આપે છે. ઘઉંનું પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવડાવે છે. કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની **લાહી** ઘણી સારી થાય છે **મોટા ઘઉં**—સ્નિગ્ધ, મધુર, શીત, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ્ય, રુચ્ય, જીવનરૂપ, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણને હિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. જૂના ઘઉં કફનાશક છે. **ઝીણા ઘઉં:**—સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે. બીજા ગુણ મોટા ઘઉ જેવા જ છે. ઉપયોગ:—(૧) **બદ ઉપર:**—ઘઉંની કણકની પોટીસ સાતઆઠ વાર બાંધવી એટલે બદ પાકીને ફૂટશે. પછી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. કોઈ પણ પ્રકારનું ગૂમડું ફાટવાને માટે આ જ પોટીસ બાંધવાથી તે પાકીને ફૂટે છે. (૨) **કમળો અથવા કમળી ઉપર:**—ઘઉં લઈ તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કડછી દબાવવી અને તેને ઘઉંનો જે બાફ લાગે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) **શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—ઘઉંની સેવો આંધણમાં બાફી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે અચ્છેર પર્યંત લઈ તેમાં ચોખ્ખું ઘી નવટાંક પર્યંત નાખી પાવું. આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવું, પછી પાવું નહિ. (૪) **અસ્થિભંગ ઉપર:**—કિંચિત્ શેકેલા ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી આપવું. તે કમ્મર અને સાંધા દુખતા હોય તે ઉપર ઉત્તમ છે. (૫) **વાળા ઉપર:**—ઘઉં અને શણનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી ઝોળી કરી આપવી અને ચૂનો તથા બિડલૂણ પાણીમા વાટી લેપ કરવો. (૬) **નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપર:**—સાકર અને દૂધ નાખી ઘઉંનો લોટ આપવો. (૭) **પ્રમેહ ઉપર:**—નવટાંક ઘઉં રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવું.

× કહે છે કે, કલકત્તાના સંગ્રહસ્થાન(મ્યુઝિયમ)માં ૧૧૯૨ પ્રકારના ઘઉ છે.

૧૮૮. ગળજીભી—સ૦ ગોજિહ્વા મ૦ ભુઈ-પાથરી હિ૦ ગોભી, ગોજીઆ બ૦ દાડીશાક ક૦ યતુના લગે, હક્કરિકે, એત્તિનાલિગે ત૦ યેદુનાલિકચેટ્ટુ ફા૦ કલમરૂમી લા૦ એલિફેન્ટોપ સ્કેબર

એ ખડકવાળી, કાતગવાળી અને પડતર જમીનમા થાય છે એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ સહિત ઉપાડી લે છે જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે ગરીબ લોક એનુ શાક કરે છે ગળજીભીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેંતભર ઊચાઈનો તોરા આવે છે એના બિનાને હિંદુસ્તાનમા 'ગોઝબાન' કહે છે એનુ શાક પથ્યકર છે ભેસને ખવડાવવાથી તેનુ દૂધ વધાર નીકળે છે **ગળજીભી**—તીખટ, કડવી, શીતળ તથા વ્રણરોપણ છે અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારના વિષો, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) પારા ઉપર ઉતાર:**—ગળજીભીના મૂળનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો ગળજીભીનુ શાક કરી ખાવુ **(૨) અહિર (અર્જુન નામનો નેત્રરોગ) અને આખો આવે છે તે ઉપર:**—ગળજીભીના પાદડાના રસનુ અજન કરવુ **(૩) સર્પદંશઉપર:**—ગળજીભીના મૂળ વાટી પાવા **(૪) શીતજ્વર (ટાઢિયા તાવ) ઉપર:**—ગળજીભી અને અરણીના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી પાવા **(૫) શ્વાનવિષ ઉપર:**—ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો **(૬) ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:**—ગળજીભીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો **(૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—ગળજીભીનો રસ પાવો

૧૮૯. ગળી—સ૦ તા૦ તુ૦ નીલી મ૦ નીળ ગુળી હિ૦ નીલ, લીલ બ૦ નીલગચ્છી ક૦ નીલી તૈ૦ નીલીચેટ્ટુ મલા૦ આવારી ઇ૦ ઇંડિગો લા૦ ઇંડિગોફેરા, ટિંકટોરિયા

ગળીના છોડ શરપખાના છોડ જેવા થાય છે પાદડા પણ તેવા જ હોય છે બગાળ અને આસામ પ્રાતમા ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે તે પ્રાતોમા ગળીની વાવણી કરવાનુ કામ યુરોપિયન ખેડૂતો કરે છે ગળીના છોડમાથી જે રગ તૈયાર થાય છે, તેને 'નીલ' અથવા 'ગળીનો રગ' કહે છે × **ગળી**—તીખી, કડવી, કેશને હિતાવહ, ઉષ્ણ તથા સારક છે અને વાગ (એક જાતની ફોલ્લી) શ્લેષ્મ, ઉદરરોગ, મોહ, હૃદ્રોગ, ભ્રમ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ ઉધરસ, વિષ, ગુલ્મ, તાવ,

× ગળીની માત્રા ૧ થી ૨ રતીની ગણાય છે કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પોતાની ગએલી જુવાની રોકી રાખ્યાનો ખાની ડોળ દેખાડવા ગળીબાઈને ભજે છે પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળદેવે કરેલી સફેદ ઝડી(વાળ)ને વાટેલા મેદીના પાદડા બાધી લાલ (ભયકર) સ્વરૂપ આપે છે અને પછી તેના ઉપર ગળીબાઈના વાટેલા પાદડાની લુગદીનુ આવાહન કરી પુન એજ સફેદમાથી લાલ થએલ ઝડી(વાળ)ને આબેહૂબ ભ્રમરના જેવુ શ્યામ સ્વરૂપ આપે છે, પરતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી મનુષ્ય ઠગાતા હશે, પણ કાકા કાળિયાજી તો ઠગાતા જ નથી! તે તો પોતાનો દાવ આવે તમાચો મારી કોળિયો કરી જાય છે અને બુઢ્ઢાકાકા ગળીના કુડમા જ રહે છે!

ડૉ એન્સ્લી કહે છે કે ગળીની જડમા ઝેરનો નાશ કરવાનો ગણુ છે પાદડામા નિર્બળતા નષ્ટ કરવાનો ગુણ છે કાળજાના સોજા ઉપર ગળીના પાદડા મધની સાથે વાટીને આપે છે મૂળને પાણીમા ઉકાળી પથરી ઉપર આપે છે પાદડાને વાટી પેડુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ ખુલાસાથી આવી પેશાબનો બધ છૂટે છે મૌલેરાની બીમારીમા ગળીનુ ચૂર્ણ અપાય છે વળી એ ચૂર્ણને અંદરા નાસૂર ઉપર છાટવાથી જલદી અકુર આવે છે કુમળી ડાળીઓનો રગ મધની સાથે મેળવી નાના નાના બાળકોના મોઢામા થનાર ગરમી દૂર થવાને કામમા લેવાય છે વળી મુસલમાની ગ્રથકર્તા પારાની કોઈ પણ પ્રકારની દવા ખાવાથી મોઢામા થયેલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ડાળો વગેરે ઉકાળી પાણીના કોગળા કરવાની પ્રશસા કરે છે તથા તે છોડવાને ઘણીજ બાર (કુકડિયા) ખાસીમા, ફેફસા અને ગુરદામા થનાર વ્યાધિઓમા હૃદયના ધબકારા તથા જલોદરના રોગોમા ઉપયોગી માને છે

ગળી(ઇંડિગો)ના કરતા મૂળમા ગુણધર્મ ઓછા છે અને મૂળના કરતા પાનમા ઓછો છે મૂળનો ઘન ક્વાથ કરાય છે તેની માત્રા પણ ગળી(આસમાની રગ)ના જેટલીજ ૧ થી ૨ રતી છે નાની માત્રામા આપવાથી દસ્ત સાફ લાવે છે મોટી માત્રામા આપવાથી હોજરીના ઉપર ક્રિયા કરીને ઉલ્ટી લાવે છે ગળીમા તાવને રોકવાનો ગુણ પણ છે યકૃત પ્લીહાવૃદ્ધિ અને જલોદરમા મૂળનો ઘન-ક્વાથ અપાય છે એનાથી યકૃત પર લાભ થાય છે

કોઢ, કૃમિ તથા ઉદરરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) તાવ ઉપર:—ગળીના છોડનાં મૂળ અને હળદરનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) મૂળવિષ ઉપર:—ગળી, સિંધવ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. (૩) હડકાયા કૂતરાના ઝેર પર:—પાનનો રસ ૨ ઔંસ ૩ દિવસ સુધી રોજ સવારે અપાય છે, એ ઉપરથી દક્ષિણમાં ગળીના ઝાડને 'વેઆ કુત્રા ચે' ઝાડ' કહે છે.

૧૯૦. ગળો—સં૦ ગુડૂચી, અમૃતા. મ૦ ગુળવેલ. કો૦ ગરુડવેલ. બં૦ ગુલંચ. તા૦ ગુરૂંચી, અમરદવલ્લી. તૈ૦ પિપ્પિગે. તા૦ શિંદિલકોદી. ફા૦ ગિલાઈ. હિં૦ અ૦ ગિલોય, ગુર્ચ. તુ૦ અમૃતબુરૂ, મલા૦ ચિતામૃત, ઈં૦ હાર્ટલિવ્હડ મુન્સીડ, ગુલાંચા. લા૦ ટિનોસ્પોરા કોર્ડિફોલિયા.

ગળો એ ઘણું કરીને સર્વ રોગોમાં ઉપયોગી થનારી વનસ્પતિ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોમાં સર્વત્ર થાય છે. એ બીજાં ઝાડો ઉપર ચઢનારી વેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે એ ખડકના આશ્રયે પણ થાય છે. તેને 'ખડકી ગળો' કહે છે. એ ઘણી મોટી હોઈ એનાં લાકડાં જાડાં હોય છે. જૂની ગળોના વેલા બહુ જ જાડા હોય છે. કડવા લીમડા ઉપરની ગળો સર્વ ગળોમાં ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. કુમળા વેલાની છાલ કોમળ હોય છે અને તે ૩-૪ વર્ષની થાય એટલે ખરબચડી થાય છે. કુમળા વેલાની છાલનો રંગ લીલો થાય છે. જૂની વેલની છાલનો મેલો-ધોળો રંગ હોય છે અને છાલ કાઢી લીધાથી અંદરની છાલનો લીલો રંગ હોય છે. ગળોની વેલ એકસરખી હોતી નથી. તેને કાતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાંઠ હોય છે અને છાલ ઉપર નાનીનાની ટીપકીઓ પ્રમાણે ખરબચડી ગાંઠો હોય છે. આ વેલને પાંદડાં એક-એક આંતરે આવે છે અને એનો આકાર પીપળાનાં પાંદડાં જેવો લાંબો હોય છે; પણ તે પીપળા કરતાં મોટાં હોઈ લાંબાં ડીંટડાં ઉપર રહે છે અને એની શેડ(ધાર) પીપળાના પાન જેટલી લાંબી હોતી નથી. પાંદડાંને બીજી ઉપમા આપીએ તો હૃદયની આપી શકાય. આ ઉપરથી એનું 'હાર્ટલિવ્હડ મુન્સીડ' એવું ઇંગ્લિશ નામ પડેલ છે. એ પાન પીપળાનાં પાન જેવાં કઠણ નહોતાં કોમળ હોય છે. તેના ઉપર રૂંવાં અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું ખડબચડાપણું હોતું નથી. તે સરખાં હોય છે. પાંદડાંની લંબાઈ શેડથી ડીંટડાં સુધી ૬–૬॥ આંગળ હોઈ પહોળાઈ પણ ઘણું કરીને તેટલી જ હોય છે. નાનાં પાંદડાંની લંબાઈ-પહોળાઈ ૨–૨॥ આંગળ હોય છે. કુમળાં પાન તો બ્રાહ્મીનાં મોટાં પાન જેવડાં જ હોય છે. એને આંબાના મોર જેવાં ધોળાશ પડતાં પીળા રંગના ફૂલો પાંદડાંના ડીંટડાંના ચડમાં આવે છે. એ નાનાં હોઈ તેમાં નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે. નરજાતિનાં ફૂલનાં ઝૂમખાં હોય છે અને માદાજાતિનાં ફૂલો હમેશાં એક એક જ હોય છે. ગળોને ગુચ્છાદાર લીલા રંગનાં ચણા જેવડાં ફળો આવે છે. તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ રાતો હોય છે. ચણા ઉપરની છાલ કાઢવાથી તેની અંદર બીજ હોય છે, તેમ જ ગળોને પણ હોય છે. પણ એનું છોતરું ચણા જેટલું કઠણ ન હોતાં પાતળું હોય છે. તેમાંથી બીજ નીકળે છે. તે દ્વિદલ (બે પડવાળું) અર્ધચંદ્રાકાર હોય છે. સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી. તેનું મૂળ જાડું અને કંદ જેવું હોય છે. લાકડા ઉપરની છાલ સુકાય એટલે તેને ચીરા પડી તે અંદરનાં કાષ્ઠમય ભાગથી જુદી પડે છે. લાકડું આડું કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠભાગ ઉપર પાચરીના આકારના તંતુ દેખાય છે. ગળોનાં પાંદડાં પાકવાથી પીળાં થાય છે. લોકો એની કાતરીઓનો જ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે; પરંતુ પાંદડાંનો પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ગળોને ચોમાસાની મોસમમાં ફૂલ આવે છે; અને શિયાળા-ઉનાળામાં પાંદડાં કે ફળ હોતાં નથી. ગળો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે. એ કડવી છે, પણ એના ગુણો ઉપરથી એને ગળો એટલે ગળી માનેલી છે. ગળોનું સત્ત્વ કાઢે છે, તે પણ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. એ સત્ત્વ ઘણું શક્તિવર્ધક છે. ઔષધોમાં ખરસાણી વગેરે વિષારી ઝાડો ઉપરની ગળો કદી લેવી નહિ. ગળોના ઉપર ધોળી અને અંદર લીલી છાલ હોય છે, (ગળોનો ફાંટ અથવા હિમ કરવાના કામમાં લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે.) તે કાઢી નાખી ઉપયોગમાં લેવાથી સારી ગુણદાયક થાય છે.

ગળોની ઉત્પત્તિ સંબંધી પૌરાણિક કથા એવી છે કે, રામ-રાવણ યુદ્ધમાં રાવણનો વધ

કર્યા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરાયેલી હતી, તેને ઇંદ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી. તે વખતે અમૃતનાં બિંદુ તે વાનરોનાં શરીર ઉપરથી ઊડીને જે જે ઠેકાણે પડ્યાં, તે તે ઠેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઈ. આથી એનું 'અમૃતા' એવું નામ પડ્યું છે. ગળો—તૂરી, કડવી, ઉષ્ણવીર્ય, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બળકર, મધુર, અગ્નિદીપક, લઘુ, હૃદ્ય અને આયુષ્યપ્રદ છે; તથા તાવ, દાહ, તૃષા, રક્તદોષ, વમી, વાત, શ્રમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉધરસ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળ સાથે લેવાથી મળબંધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી કફનો, એરંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સૂંઠ સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. **ગળોના પાલાનું શાક**—તૂરું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખું, કડવું; પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર અને ગ્રાહક છે; અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, મેહ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ગળોનો કંદ**—ઉષ્ણ તેમ જ તીખો છે; અને જ્વર, સન્નિપાત, વિષ, વલીપલિત અને પિશાચબાધાનો નાશક છે. **ગળોનું સત્ત્વ**—સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય અને વયઃસ્થાપક છે; તથા વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્રજ્વર, વમી, જીર્ણજ્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી), અર્શ, ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર 'અમૃતરસ':**—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ-સોળ ભાગ અને ઘી વીસ ભાગ લઈ એકત્ર કરવું; તથા અગ્નિબળ જોઈ ભક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાં. એટલે કોઈ પણ વ્યાધિ થતો નથી; એટલું જ નહિ, પણ કેશની ધોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક હોઈ એના સેવનથી પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને દૈત્ય જેવો બળવાન થાય છે. એને કોઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ-રસાયણ તુચ્છ છે. **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં બાફી રાખી મૂકવો. સાપ કરડે ત્યારે ઠંડા પાણીમાં ઘસી અરીઠાં સાથે ઘસી તે પાઈ દેવું. **(૩) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાષાણભેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાખી તે પાવો. **(૪) કમળીરોગ ઉપર:**—ગળોના રસમાં અથવા કાઢામાં મધ નાખી પાવું અથવા પાંદડાંનો કલ્ક છાશમાં આપવો. **(૫) તિમિરાદિ નેત્રરોગ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લઈ એમાં મધ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી સારું મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન કરવું; એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ-એ સર્વ દૂર થાય છે. **(૬) આમવાત ઉપર:**—ગળો અને સૂંઠનો કાઢો પાવો; કિંવા ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૭) પિત્તરોગ ઉપર:**—ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે. **(૮) કફરોગ ઉપર:**—ગળોના કાઢામાં મધ નાખી તે પાવો. **(૯) અમૃતાદિ કાઢો:**—ગળો, અરડૂસી તથા એરંડમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી પાવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થાય છે. **પ્રકાર બીજો:**—ગળો અને ત્રિફળાંનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર ત્રીજો:**—ગળો, સૂંઠ, આમળા, આસંધ તથા ગોખરુનો કાઢો પાવો તેથી કરી શૂળયુક્ત વાંતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. **પ્રકાર ચોથો:**—ગળો, અરડૂસી, કડવા પંડોલાં, નાગરમોથ, સાતવીન, ખેર, કાળો બરુ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર તથા દારુહળદરનો કાઢો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષ, વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. **પ્રકાર પાંચમો:**—ગળો, સૂંઠ, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી વાંતજ્વર ઉપર પાવો. **પ્રકાર છઠ્ઠો:**—ગળો અને દશમૂળનો કાઢો પાવો, એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **પ્રકાર સાતમો:**—ગળો, સૂંઠ, ભારંગ-

મૂળ તથા બેઠી રીંગણીનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. આ કાઢો શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર આઠમો:**—ગળો, સૂંઠ, કાંટાસરિયો, બળદાણા, ઉટકટારી, પંચમૂળ (શાલવણ, પીઠવણ, ગોખરુ, બેઠી રીંગણી અને ઊભી રીંગણીનાં મૂળ) તથા નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો; એટલે તત્કાળ સૂતિકા(સુવા)રોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગળોના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. (૧૧) **મધુરા જ્વર ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૨) **સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—ગળોનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પાવો. (૧૩) **કૃમિ ઉપર:**—ગળો અને ભેંસાગૂગળને એરંડાનાં પાંદડાંના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૪) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ગળોના કાઢામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાખી તે પાવું; અથવા ગળોનું હિમ આપવું. (૧૫) **વાતરક્ત ઉપર:**—ગળો, ગોખરુ અને આવળકંટી(આમળાં)એના કાઢામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો અથવા ગળોના કાઢામાં એરંડમૂળ નાખી પાવું. કિંવા એકલો કાઢો પાવો. (૧૬) **પિત્તપ્રદર ઉપર:**—ગળોનો રસ મધ નાખી પાવો. (૧૭) **સર્પના વિષ ઉપર:**—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાશેર પાણીમાં વાટી પાવી એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરી જશે. (૧૮) **અમૃતાદિ કાઢો સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:**—ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની છાલ, કમળનું લાકડું તથા રક્તચંદન(રતાંજળી)નો કાઢો પાવો; એટલે તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે; અને દાહ તથા લાળ પડે છે, તે તૃષા, ઓકારી (ઊલટી), અરોચક એ રોગો પણ દૂર થાય છે. (૧૯) **ત્રિદોષજનિત ઊલટી ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૦) **શીતપિત્ત ઉપર:**—ગળોનો કાઢો પાવો. (૨૧) **હૃદયશૂળ અને વાતશૂળ ઉપર:**—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૨૨) **અમૃતાદ્ય કાઢો સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:**—ગળો, એરંડમૂળ, સૂંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરીતકી (હરડે) એનો કાઢો પ્રાતઃકાળે પાવો. (૨૩) **ચોથિયા તાવ ઉપર:**—ગળો, આમળાં અને નાગરમોથનો કાઢો કરી પાવો. (૨૪) **જીર્ણજ્વર, કફ, પ્લીહા, કાસ અને અરુચિ ઉપર:**—ગળોના રસમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો. (૨૫) **સર્પદંશ ઉપર:**—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાંદો સ્વલ્પ (થોડા) પ્રયત્નથી મળે છે તે લાવી તેનાં કકડા કરી દૂધમાં બાફી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ઘસી પાવા. શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા. ઢોરને સર્પદંશ થયો હોય તો જીભ ઉપર ચોળવા એટલે વિષ ઊતરે છે. (૨૬) **ગળોનું સત્ત્વ કાઢવાની કૃતિ:**—આંબા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી તેના ચાર-ચાર આંગળ લાંબા કકડા કરી પાણી વડે ધોઈ નાખવા; પછી લગાર કચરી કલાઈના વાસણમાં ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા; અને ત્યાર પછી તેને હાથ વડે ખૂબ મસળી અથવા રવૈયાથી વલોવી તે માંહેના સર્વ કૂચા પીલી તે પાણી ગાળી લઈ જુદું રાખવું. કેટલીક વારે તે માંહેનું સત્ત્વ તળિયે ઠરે એટલે તે ઉપરનું પાણી કાઢી નાખવું; પછી તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી કાઢી નાખતા જઈ બીજું પાણી ઉમેરવું. એમ ૭-સાત વાર કરવું, એટલે તે સત્ત્વ શુદ્ધ અને સફેદ થાય છે અને તેનું સર્વ કડવાપણું જાય છે. એ પછી તે સુકવી બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ લેવાનું પ્રમાણ અધો માસથી બે માસા પર્યંત છે. એ ઘણા રોગો ઉપર ચાલે છે. એનાં અનુપાનો નીચે પ્રમાણે જાણવાં. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રમેહ ઉપર:**—ગાયના પાશેર દૂધમાં બે માસા નાખી પાવું અથવા ત્રિફળા અને સાકરમાં આપવું. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ઘી તથા સાકર સાથે કિંવા મધ અને લીંડીપીપર સાથે અથવા ગોળ અને શાહજીરાના ચૂર્ણ સાથે. (૩) **પાંડુરોગ ઉપર:**—ઘી અને મધમાં અથવા દૂધમાં. (૪) **દાહરોગ ઉપર:**—જીરું અને સાકર સાથે. (૫) **વાયુ ઉપર:**—ઘી સાથે આપવું. (૬) **પિત્તજ્વર અને પિત્ત ઉપર:**—સાકરમાં આપવું. (૭) **કફરોગ ઉપર:**—મધમાં. (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—એરંડતેલમાં. (૯) **આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપર:**—સૂંઠ સાથે આપવું. (૧૦) **તાવ ઉપર:**—મધમાં. (૧૧) **શક્તિ આવવા માટે:**— ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર તોલાભાર નાખી તેમાં માસા બે માસા સત્ત્વ નાખી પાવું. (૧૨) **ઊલટી ઉ**...

ડાગરની ધાણી સાથે (૧૩) **અરુચિ ઉપર:**—દાડમની સાથે. (૧૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—માખણમા (૧૫) **કમળાના રોગ ઉપર:**—દ્રાક્ષ સાથે (૧૬) **શ્વાસ-કાસ ઉપર:**—સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને મવ સાથે (૧૭) **ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—મધમા (૧૮) **ક્ષય ઉપર:**—ઘી, સાકર અને મધમા (૧૯) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—દૂધમા. (૨૦) **પ્રદર ઉપર:**—લોધર સાથે (૨૧) **સર્વ મર્મસ્થાનના રોગ ઉપર:**—છાશમા (૨૨) **સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:**—ઠડા પાણીમા (૨૩) **કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર:**—વગડાઉ તુલસીના પાદડાના રસમા (૨૪) **ગુલ્મ ઉપર:**—સૂઠની સાથે (૨૫) **સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:**—ભેસના તાજા ઘી સાથે (૨૬) **વાળ કાળા થવા માટે:**—ભાગરાના રસમા (૨૭) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—ગોરખમુડી સાથે (૨૮) **વલિપલિત (શરીરે કરચલીઓ પડી કેશ ધોળા થાય છે તે) રોગ ઉપર:**—ગળોનુ ચૂર્ણ નિત્ય બે તોલા લેવુ (૨૯) **ધાતુસ્તંભ ઉપર:** ગળોના પ ચાગનુ ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી મધમા આપવુ

૧૯૧. ગંગાવતી–(કપૂરિયો, ચાચડમારી) સ૦ ગગાપત્રી મ૦ વ૦ ગગાવતી હિ૦ કુકરોધા. કો૦ ભાબરૂડ, ભાબુરડી ક૦ ભદ્દ ગાધારી રાજ૦ કલાલી લે૦ બ્લુમિયાબાલાલ સમિફેરા, બ્લુમિયા લેસેરા

એમા નાની અને મોટી બે જાત છે મોટી સુમારે હાથ બે હાથ ઊંચી વધે છે એના પાદડા તમાકુ જેવા મોટા હોય છે તે ઉપર બારીક ફૂલોના ગુચ્છા હોય છે એ મળવાળી જમીનમા થાય છે અને ગામમા પણ ભીનાશવાળી જગ્યામા થાય છે નાની જાત વહેળા ઉપર અથવા પાણીના ઝરા પાસે થાય છે એ ઘણાક પ્રાતમા થાય છે એને પીળા રગના બારીક ફૂલો આવે છે એના પાદડાની વાસ સારી છે ગગાવતી ઉષ્ણ છે એનુ 'વનબાવરી' નામ પણ છે **ગંગાવતી**×–તીખી, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને વ્રણરોપણ છે સુકાવેલા પાનના ચૂર્ણની માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી **ઉપયોગ:**—(૧) **આગંતુક જખમ ઉપર:**—ગગાવતીના પાંદડા હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવા, એટલે જલદી લોહી બધ થઈ જખમ ભરાઈ આવે છે (૨) **ચાંચડ જવા માટે:**—જ્યા ચાચડ થયા હોય ત્યા ગગાવતીના લીલા ઝાડ લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવા, એટલે એની વાસથી ચાચડ નાસી જાય છે (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકત્ર કરી પાવુ (૪) **આધાશીશી ઉપર:**—ગગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો અને તાપમા બેસવુ, એમ એક બે-વાર કરવાથી આધાશીશી જલદી શાત થાય છે

૧૯૨. ગંગેટી (જીતેલી)—સ૦ નાગબલા, ગાગેરકી મ૦ ગાગેટી, ગુપકડી, ચિપેટ, કુતરી કો૦ લેચી, ચોચ મા૦ ગગેરન, હિ૦ ગગેરન, ગુલસકરી બ૦ ગોરખચાકૂલે, પાન સાડા ક૦ વદ્દગરુકે, લા૦ ગ્રિવિઆ પોપુલિફોલીયા

ગગેટીના ઝાડ બળ(બોળ)ના ઝાડ કરતા મોટા થાય છે ઊચાઈ લગભગ ૩ થી ૧૦ ફૂટ હોય છે ગંગેટીના પાદડા કાતરાદાર હોય છે અને પ્રત્યેક પાદડાને બે ખાચા હોય છે એ કાંઈક સહદેવીના પાદડા જેવા હોય છે આ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોકો ખાય છે એ ફળો કિંચિત્ તૂરા, મધુર, ધાતુશુદ્ધિકારક અને મુખરાગનાશક છે એ ફળોનો રંગ નારગી જેવો હોય છે અને તે ફળો પાક્યા પછી ઝીણા રુદ્રાક્ષ જેવા જણાય છે ગગેટી ઘણાક પ્રાતોમા થાય છે ગંગેટીને ધોળા રગના ફૂલો આવે છે એના બિયાને 'ગગેટી' કહે છે એ આકારે ઝીણા બિયા જેવાં હોય છે ખપાટ, સહદેવી, કાગસી અને ગગેટી એ ચારેના સમુદાયને 'બલાચતુષ્ટય' કહે છે **બલાચતુષ્ટય**—શીત, મધુર, બલ્ય, કાતિકારક, સ્નિગ્ધ તથા ગ્રાહી છે, અને વાયુ રક્ત

× આ ગગાવતીના રસના ત્રણચાર પુટ શુદ્ધ કરેલા અભ્રકને આપવાથી સારી ભસ્મ થાય છે સોડ ભસ્મ પણ આ ઔષધિના રસથી સારી બને છે આ વનસ્પતિમા કપૂર રહેલુ છે આમાથી ચીનમા કપૂર કાઢે છે એ કપૂરને પત્રીકપૂર અને નાગકપૂર કહે છે આમા કપૂર હોવાથી આના ગુણધર્મ કપૂરના જેવા દીપનપાચન, વાતહર, સ્વેદલ મૂત્રલ, કફઘ્ન આદી, સંકોચવિકાસપ્રતિબધક, કૃમિઘ્ન અને વેદનાહરયાશક છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પિત્ત તથા ક્ષતના નાશ કરે છે. ખપાટનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર કરવાથી બહુમૂત્રરોગ દૂર થાય છે. **મહાબલા (સહદેવી)**—મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને વાત કરનાર છે. **અતિબલા (કાંગસી)**—દૂધસાકરમાં સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ થાય છે. ઉ: **(૧) વિદ્રધિ, વ્રણ, ગૂમડાં, બદ, પાકું ઇત્યાદિ ઉપર:**—ગંગેટીના રાતા રંગન પાંદડાં બારીક વાટીને થેપલી કરી બેસાડવી અને તે ઉપર કપડાનું આચ્છાદાન કરી તેના પાણી નાખતા રહેવું. આ યોગથી તે ગાંઠ જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે, તેમ જ કોઈ પ દાહ થતો હશે, કિંવા સણકા થતા હશે તો તે ત્વરિત બંધ થશે અથવા ગંગેટીનો પાલો લવંગ નાખી ઉપર બાંધવો. **(૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં સૂકવવા માટે:**—ગંગેટી અને જૂનાં પાંદડાં એકત્ર ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો અને તે કાઢા ધોવાં, એથી ચાંદાં જલદી સારાં થાય છે. **(૩) ભૂતજ્વર ઉપર:**—ગંગેટીનાં મૂળ ગળે બાંધવાં. **(૪) તાવ ઉપર:**—ગંગેટીનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં. ગંગેટી અથવા સૂંઠનો કાઢો આપવો. તે શીત, કંપ અને દાહયુક્ત તાવનો બે-ત્રણ દિવસમાં નાશ **(૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર:**—ગંગેટી, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વ એકત્ર કરી **(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ગંગેટીના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૭) વી...** ઉપર:—ગંગેટીનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં.

૧૯૩. ગાજર—સં૦ ગાર્જર, ગૃંજન. મ૦ હિં૦ ગાજર. ક૦ ગર્જરી. ફા૦ ગર્દક, અ૦ જજરેબરી. ઇં૦ ક્યારટ રૂટ, લા૦ ડોક્સ કેરોટા.

ગાજર કંદની પેઠે જમીનમાં થાય છે. એ લાંબું હોઈ તેનો રંગ રાતો હોય છે. ગા છોડ હાથ સવા હાથ વધે છે. દિલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. લીલાં રોટલી સાથે ખવાય છે અને તેનું શાક થાય છે. તેને બાફીને પણ ખાય છે. દુષ્કાળમાં ગરીબ ગાજર ઉપર જ દિવસ કાઢે છે. ગાય, ભેંસ વગેરે ઢોરને ગાજર ખવડાવવાથી તે પુષ્ટ થઈ ઘ દે છે. ગાજરનાં બી ગર્ભપાતકારક છે. **ગાજર**—મધુર, રુચ્ય, ગ્રાહી, કડવું, તીખું, રક્તપિ ઉષ્ણ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રુક્ષ તથા પિત્તકર છે; અને અ ચળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સંગ્રહણી, વાત, કફ, તૃષા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **એનાં બી** ઉષ્ણ, વૃષ્ય તથા ગર્ભપાતકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—ગાજર પીલી થોડું મીઠું નાખવું અને પાણી ન રેડતાં તેને બાફી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું, એથી ત્વરિત આવે છે. **(૨) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:**—ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ દિવસ પાવાં.

૧૯૪. ગાંજો (ભાંગ)—સં૦ વિજયા. મ૦ હિં૦ ગાંજા; ભાંગ. બં૦ સિદ્ધિ, ભાંગ, ગ ક૦ ભાંગ. તૈ૦ જનપરિતુલ્ર, ગાંજાઈ. બ્ર૦ બિન. ફા૦ કિન્નાવિષ, વરકુલ ખ્યાલ, શવનવંગ. કિન્નેકિવન, ઉબારિંફ, રૂહુલવંજ. લા૦ કેનાબિસ સેટિવા (વિદેશી), કેનાબિસ ઇંડિકા (દેશી). ઉદ્રિરબસ્. ઇં૦ ઇંડિયન હેંપ.

ગાંજાના છોડ+ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં બીંડીનાં પાંદડાં હોય છે. એ છોડ ઉપર તોરા આવે છે તેને ગાંજો કહે છે. તે તોરા કાઢી સૂકવે છે. ગાં ભૂકીને 'ભાંગ' કહે છે. એ ભાંગ વાટી લોકો પીએ છે. ગાંજો પીવાથી અને ભાંગ ખા માણસને નશો ચઢે છે, તેથી કાળજું કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને તેનાથી

+ ભાંગ અને ગાંજાનાં વૃક્ષ અલગ અલગ થાય છે. ગાંજાના વૃક્ષમાં કળીનો ગુચ્છો આવે છે. એ ગુચ્છો આવતો નથી. પાન બંનેનાં સમાન દેખવામાં આવે છે. ભાંગનાં પાન લીલાશ ઉપર રહે ગાંજાનાં પાન કાળાશ પડતાં તથા થોડાં લાંબા હોય છે. ભાંગનાં બીજ નાનાં અને નરમ હોય છે. બીજ કઠણ અને થોડાં મોટાં હોય છે. ભાંગ અને ગાંજો, મૂળ જાત એક જ છે, બીજમાં ભેદ નથી. જાતિનાં ફૂલ આવે છે તેને ભાંગ અને માદાજાતિનાં ફૂલ આવે છે તેને ગાંજો કહે છે તથા છોડની કોમળ શાખાઓ ઉપર તેલી રાળ જેવો ચીકણો રસ ભેગો થાય છે તેને ચરસ કહે છે.

એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમા માણસ ઘણોજ ક્ષુધ થઈ જઈ જેમતેમ બકે છે. એ એક દુર્વ્યસન છે એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યુ હોય તેને 'ગંજેરી' કહે છે **ભાગ**×—પિત્તલ, ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્ષણકારક, અગ્નિદીપક, રુચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે, અને કફ તથા વાયુની નાશક છે **ઉપયોગ:**—**(૧) લૂખ ઉપર:**—ભાગ પીવી **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ભાગ અને ઢોરના શિગડાના મૂળની (શિગડા માટીમા દટાઈ રહેવાથી તેને જે અંકુર ફૂટી નીકળે છે તેને શિગડાના મૂળ કહે છે) ધૂણી આપવી **(૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:**—ભાગ, વરિયાળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી, શક્તિ પ્રમાણે પાવુ, અથવા ભાગ વાટી પાવી **(૪) અતિસાર ઉપર:**—ગાજાનુ ચૂર્ણ ગોળમા અથવા સાકરમા આપવુ. **(૫) શ્વાસ ઉપર:**—ગાજાની રાખ મધમા આપવી **(૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—ભાગ શેકી તેનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૭) ચોથિયા તાવ ઉપર:**—ગોળમા ભાગ મેળવી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તાવ આવ્યા પહેલા ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી **(૮) ભૂતજ્વર ઉપર:**—ભાગના છોડને સાય કાળે નોતરી પ્રાત કાળે તેના મૂળ કાઢી મસ્તકે બાધવા –

× વૈદકશાસ્ત્રમા ભાગના પાન અને બીજ સિવાય એના બીજા કોઈ અંગની વપરાશ થતી દેખાતી નથી માત્ર ગાજો કોઈ કોઈ પ્રયોગમા વપરાય છે

આયુર્વેદશાસ્ત્રમા બે પ્રકારના રોગોની ઔષધિઓમા એનો પ્રયોગ થાય છે ઉદરામય પરિપાક અને રતિશક્તિ (વિષયશક્તિ) વધારવાને જે ઔષધિઓ તૈયાર કરવામા આવે છે, તેમા ભાગ વિશેષ નખાય છે. હમણાની તપાસથી ભાગનો એક અદ્ભુત ચમત્કાર નજરે પડ્યો છે ધનુસ્તંભ રોગમા એનો ધુમાડો પાવાથી ધીરેધીર આક્ષેપ ઓછો થતો જાય છે, અને રોગીને પણ વધાર દુર્બળતા થતી નથી વારવાર ભાગનો ધુમાડો પીવાથી દર્દ છૂટી જાય છે

ડૉક્ટર કાસ્તગિર ભાગના ધુમાડાથી ૭ દરદીઓને ધનુસ્તંભના દરદથી મુક્ત કર્યા હતા સાત રતી ભાગ તમાકુના સાધારણ પાદડા(સૂકા)મા એક નવી ચલમમા તમાકુની માફક જલાવીને હુક્કાથી રોગીને પાઈ હતી આક્ષેપ થવાનુ પહેલુ લક્ષણ જોતા જ રોગીને ધૂમ્રપાન કરાવ્યુ ધુમાડો પીતા જ રોગી આક્ષેપથી મુક્ત થઈ નેત્ર બંધ કરી સામાન્ય રીતે સૂઈ ગયો આક્ષેપ થવાનુ દેખાતા જ એ જ પ્રમાણે વારવાર હુક્કો પાવાથી રોગીઓ નીરોગી દેખાયા હતા

મુંબઈના ડૉક્ટર જી સી લુકાસને પરીક્ષા કરી જોયુ છે કે, ધૂમ્રપાનથી (૧) આક્ષેપ થોડીવાર સુધી રહે છે, (૨) ધીરેધીરે આક્ષેપ ઘણીવાર થાય છે, (૩) આક્ષેપનુ જોર પણ ધીરેધીરે ઓછુ થાય છે, (૪) આક્ષેપવાળો રોગી દુર્બળ થતો નથી (૫) વારવાર પાવાથી આક્ષેપ એકદમ નાશ પામે છે

ડૉક્ટર ઓસાગનસીએ અનેક પ્રકારના રોગોમા ભાગના પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તંભ, જ્વાતંક, વાતરસ, તડકો અને કોલેરાના રોગમા આ ઔષધિ અપાય છે એમના પછી અંગ્રેજ ડૉક્ટરો ભાગને ધનુસ્તંભ અને કોલેરાના એક ઉપાય માને છે

આ સિવાય યુનાની હકીમોના મત મુજબ તે પ્રમેહ અને અંડવૃદ્ધિને આરામ આપે છે ફૂદમા ભાગ વાટી લેપ કરવાથી હરસ મટે છે પાણીથી સાફ ધોઈ શેકેલી ભાગનુ ચૂર્ણ મધ સાથ ખાવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિ દૂર થાય છે ભાગનો આખો છોડ વાટી તાજા ઘા ઉપર ચોપડવાથી શીઘ્ર આરામ થાય છે એની માત્રા ૨ થી ૪ રતી છે

ભાગભસ્મ એક માટલુ લઈ પછી તે અર્ધું આકડાના કૂચા અને કુમળી ટીશીઓથી ભરી તેના ઉપર ૪૦ તોલા સુગંધ પત્રી ભાગ પાથરી તેના ઉપર સુરોખાર ૪૦ તોલા પાથરી, વળી તેના ઉપર તેટલી જ સૂકા પત્રી ભાગ પાથરી, બાકી રહેલુ માટલુ પાછુ આકડાની ટીશીઓ અને કૂચાથી ભરી ઉપર ઢાકણુ ઢાકી લઈ આવા છાણાની ભઠ્ઠીમા તે માટલુ મૂકી સળગાવવુ એથી ભસ્મ તૈયાર થશે તે તુલસીના પાનમા, નાગરવેલમા માખણમા કે મધમા આપવાથી ઉપરસ છાતીનો દુખાવો અને બીજા ભયંકર ઉદરરોગો તેમ જ શ્વાસ પણ શાંત થાય છે, ઝાડો સાફ લાવે છે આ ઉપાય અમને લખનૌના યુનાની હકીમ તરફથી મળ્યો છે

+ ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે, કે ગાજો ઉત્તમ ઔષધ છે આની ક્રિયા મુખ્ય મગજ પર થાય છે ગાજો ઉત્તેજક, વેદનાસ્થાપક, શાંતિકારક, ક્ષુધાવર્ધક, નિદ્રાકારી, મદજનન, આનંદપ્રદ, વીર્યસ્તંભન, નિદ્રાપ્રદ, રક્તસ્થાપન, સંકોચવિકાસનિયામક, ગર્ભાશયસંકોચક, બલ્ય, વાજીકર અને ચામડીની જ્ઞાનગ્રાહકશક્તિ ઓછી

૧૯૫. ગૂગળ—સં૦ ક૦ ગુગ્ગુલ. મ૦ ગુગ્ગળ. હિં૦ ગુગલ-ર. બં૦ ગુગ્ગુલુ. તૈ૦ માહિષાક્ષી. ફા૦ બોએજહુદાન. અ૦ મુક્લિઅર્જક. ઈં૦ ઈંડિયન ડેલિયમ્. લા૦ બાલસમોડેન્ડ્રન્ રોકસબુર્ધી આઈ

કરવાવાળો છે. ગાંજાથી પ્રારંભમાં ઓછી-વધારે ઉત્તેજના મળે છે, પરંતુ માત્રા ભરપૂર હોય ત્યારે કેફ ચડે છે, ચામડી શૂન્ય થાય છે, જ્ઞાનગ્રાહક શક્તિ ઓછી થાય છે, શરીર અને એમાં પણ પગ શક્તિહીન થાય છે. નેત્રના ડોળા પહોળા થાય છે, નાડી જલદી ચાલે છે અને રોગી ગાઢ નિદ્રામાં સૂઈ જાય છે. ઊઠતી વખતે બહુ જ ભૂખ લાગે છે, અફીણથી નિદ્રા આવે છે, પણ જાગ્યા પછી આળસ આવે છે એમ ગાંજાથી થતું નથી. અફીણની પેઠે ગાંજાથી કબજિયાત પણ થતી નથી.

ગાંજાનો વેદનાસ્થાપનધર્મ અફીણથી બીજા નંબરનો છે. શાંતિકારકધર્મ બહુ જ બળવાન છે. ગાંજાથી પેશાબનું પ્રમાણ બહુ વધે છે. વાજીકરધર્મ ઘણીવાર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. નાડી ઉપરની ક્રિયા નિશ્ચિત નિયમપૂર્વક નથી. કોઈ કોઈ વખતે નાડી મંદ બની જાય છે; પરંતુ વધારે કરીને તેજ હોય છે. આક્ષેપ આવવો અને ગોટલા ચડવા, એ બંનેનો પ્રતિબંધકધર્મ અને અપસાદક(શામક)ધર્મ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, તોપણ અફીણથી ઓછો છે. ગાંજાથી ભૂખ બહુ જ લાગે છે, પિત્ત સારી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, ઘણા દિવસો સુધી ગાંજો અપાય, તોપણ પાચનક્રિયા બગડતી નથી, આંતરડાંમાં શ્લેષ્મ ઓછો થાય છે, અનાજ સારી રીતે પચન થાય છે અને પિત્તસ્રાવ યોગ્ય થાય છે, એ ત્રણ ગુણોના હેતુથી મળનું પાતળાપણું ઓછું થાય છે, તોપણ અફીણના જેવી કબજિયાત થતી નથી.

ગાંજાથી મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, બધી ક્રિયા સારી રીતે ચાલે છે એમ રોગીને ભાસે છે. ચામડીની જ્ઞાનગ્રાહક શક્તિ બહુ જ ઓછી થાય છે; મોટી માત્રા અપાય તો એટલી શૂન્યતા આવી જાય છે કે, દાંત દરદ થયા વિના પાડી શકાય છે અને સાધારણ નાનું ઓપરેશન કરી શકાય છે.

ગાંજાથી ગર્ભાશય ઉત્તેજિત થઈને તેની સંકોચનક્રિયા વધે છે. અરગટથી જેવી ગર્ભાશયની શક્તિ વધે છે, તેવી જ ગાંજાથી વધે છે, પણ અરગટની માફક ગાંજાની ક્રિયા વધારે વખત ટકતી નથી. ગર્ભાશય ઉપર પ્રત્યક્ષ ક્રિયા અને અપ્રત્યક્ષ ક્રિયા મગજ પર જ્ઞાનતંતુ મારફત થાય છે. ગાંજાથી કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી, રોગીના મરવાનું ઉદાહરણ ક્યાંય પણ મળ્યું નથી.

ભાંગના ગુણધર્મ પણ એવા જ છે, પણ તેની ક્રિયા વધારે હોજરી અને આંતરડાં પર થાય છે. ભાંગ ગાંજાના કરતાં વધારે ગ્રાહી છે.

માત્રા—ચરસ ૦। રતી પ્રત્યેક સમય આપવો. સુવાવડમાં વેણ વધારવા માટે અશુદ્ધ ગાંજો ૫ રતી પ્રમાણમાં બબ્બે કલાકે ૧-૨ વખતે આપવો. રક્તસ્રાવ બંધ કરાવવા માટે અશુદ્ધ ગાંજો ૨ થી ૫ રતી. આંતરડાંના રોગો માટે ગાંજાને દૂધમાં ઉકાળી સુકાવી લેવો. એવા શુદ્ધ ગાંજાની માત્રા ૦।। થી ૧ રતી અને ભાંગ ૧ થી ૨ રતી. કેટલાકોને ગાંજો લાગે છે, માટે પ્રારંભમાં ઓછી માત્રા આપવી. પછી પરિણામ ઉપરથી માત્રા વધારવી.

ઉપયોગ—શુદ્ધ ગાંજો અથવા ભાંગ હોજરીની પીડા, કુપચન, સંગ્રહણી, અતિસાર અને નવો અથવા જૂનો મરડો એ બધા ઉપર પ્રયોજક ઔષધોની સાથે અપાય છે. ભાંગથી એ રોગોમાં પીડા ઓછી થાય છે, રક્તસ્રાવ થતો હોય તો બંધ થાય છે. ભૂખ લાગે છે, પિત્તસ્રાવ યોગ્ય થાય છે, અનાજ પાચન થાય છે અને વધારે દિવસ પછી સેવન કરવા છતાં પણ પાચનક્રિયા બગડતી નથી.

—વિષૂચિકા(કોલેરા)માં એ ઔષધિ ઉત્તમ સાબિત થઈ છે. એનાથી ઊલટી અને દસ્ત બંધ થાય છે. નાડી સુધરે છે, અંગ ગરમ બને છે અને ઉત્તેજના આવે છે, માત્ર આ ઔષધિ રોગના પ્રારંભમાં જ દેવી જોઈએ.

રેચનદ્રવ્યથી થનારો મરડો ભાંગથી ઓછો થાય છે, એટલે ઇંદ્રામણાં, પામા (ઇ. પોડોફિલમ) વગેરે દવાઓની સાથે ભાંગ સર્વદા અપાય છે. હરસ-મસાનો સોજો, વેદના અને રક્તસ્રાવ ઉપર ગાંજાનું સેવન કરાવાય છે તથા હળદર, ડુંગળી અને તેલને વાટી પોટીસ બનાવીને બંધાય છે અથવા ભાંગનો ધુમાડો અપાય છે.

ગાંજાથી પેશાબ વધે છે માટે પરમા ઉપર ગાંજાનો બે પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે: (૧) પેશાબ વધવાથી પરુ ધોવાઈ જાય છે. (૨) વેદના ઓછી થઈને ચિંતા દૂર થાય છે. વૃક્કમાંથી લોહી પડતું હોય તો ગાંજો અથવા ભાંગ સુગંધી પાનડીની સાથે અપાય છે.

ગાંજાથી ગર્ભાશયનો સારી રીતે સંકોચ થાય છે અને સંકોચ થવાથી વેદના ઓછી થઈ જાય છે, એટલે ગર્ભાશયની અશક્તિથી સુવાવડનો સમય વધતો હોય, તો ગર્ભાશયને તાકાત આવીને વેણ વધવામાં ગાંજાનો બહુ જ સારો ઉપયોગ થાય છે, ગર્ભપાતમાં પણ એનાથી સારો લાભ મળે છે. અત્યાર્તવ અને કષ્ટાર્તવમાં ગાંજો અતિ ગુણકારક છે, એનાથી બીજાશયની વેદના ઓછી થાય છે.

ગાંજો બળવાન વાજીકર છે, એનાથી પુરુષની ઇંદ્રિયને સ્ફૂર્તિ મળે છે. એ ક્રિયા મગજની મારફત અને

અને **મહાનીલ** એ બે હાથીને ઉપયોગી, **કુમુદ** તથા **પદ્મ** એ ઘોડાને ઉપયોગી, અને **હિરણ્ય** એ માણસને ઉપયોગી છે કોઈ વખત **મહિષાક્ષ** પણ માણસના ઉપયોગમા આવે છે ગૂગળ મધુર છે તેથી વાતશમન અને તૂરો છે, એટલે પિત્તનાશક તથા કડવો છે, માટે કફનાશક છે એ પ્રકાર એ સર્વ દોષનાશક છે× **કણ ગૂગળ**—તીખો, ઉષ્ણ, સુરભિ તથા રસાયન છે, અને વાયુ, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માનવાયુ તથા કફનો નાશક છે **ભૂમિજ ગૂગળ**—તીખો કડવો તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાત તથા પિશાચબાધાને દૂર કરે છે **ગૂગળની શુદ્ધિ**—એક કલાઈવાળુ તપેલુ લઈ તેમા ત્રિફળા અને પાણી સમભાગે નાખવુ, અને તે ઉપર એક કપડુ બાધી પછી તે ઉપર ગૂગળનુ ચૂર્ણ નાખી ઉપર ઢાકણ વાસી તે ગૂગળ સીઝવવો એટલે તે શુદ્ધ થાય છે

ઉપયોગ :—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર :—ગૂગળ પાણીમા ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો, એટલે કપાળ દુખતુ બધ થાય છે **(૨) ખાંબલાઈ ઉપર :**—ગૂગળ અને આમલીના કચૂકા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. **(૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર :**—ગૂગળ અને હીરાબોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો. **(૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તો :**—ગૂગળ અને સૂઠ ભેગા ઘસી લેપ કરી ઉપર શેક કરવો **(૫) કાનખજૂરો કરડ્યો હોય તો :**—ગૂગળની ધૂણી આપવી **(૬) યોગરાજ ગૂગળ :**—વાવડિંગ, ધાણા, હિંગ, ગજપીપર, કાળીપાટ, જીરુ, અતિવિષ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સૂઠ, અજમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકબીજ (નાગોડના બીજ), કપિલો, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, ધોળો સરસડો તથા કડુ આ સર્વ ઔષધોથી બમણી ત્રિફળા તથા ત્રમણો શુદ્ધ ગૂગળ નાખી તેની ગોળીઓ કરવી તે ગોળી મધમા ખવરાવવી એટલે તે સંગ્રહણી, વાયુ, વૃદ્ધત્વ, શુક્રાર્તવદોષ, પાડુરોગ, અગ્નિમાદ્ય, હૃદ્રોગ, ત્વગ્દોષ, શૂળ, પ્રમેહ, વ્રણ, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અપસ્માર તથા રાજ્યક્ષ્માનો નાશ કરે છે આ ગોળી રાસ્નાના કાઢામા આપવાનો મુખ્ય રિવાજ છે એ પ્રમાણે યોજવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે આ ગોળી **બોપદેવશતકમા** કહેલી છે **(૭) બીજી યોગરાજ ગોળીઓ :**—સૂઠ, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ, અજમોદ, સરસવ જીરુ, શાહજીરુ, રેણુકબીજ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, કોઠ, રાસ્ના, નાગરમોથ સિંધવ, એલચી, ગોખરુ, ત્રિફળા ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તલ—એ પ્રત્યેકનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગૂગળ નાખી ઘીમા મર્દન કરવુ સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળો કરી ઘીના પાત્રમા ભરી રાખવો તેમાથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવુ આ **યોગરાજ ગૂગળ** મુખ્યત્વે કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે એનુ સેવન

ચૂર્ણ નાખવુ પછી તે કડાઈ ચૂલે ચઢાવી મદ આચ આપવી અને કડાઈમાથી વારવાર ક્વાથનુ પાણી ગૂગળ ઉપર નાખતા જવુ આથી ગૂગળ એકાદ બે ઘડીમા વાથમા આવી જશે અને ગૂગળનો કચરો કપડા પર રહેશે તે ફેકી દેવો પછી કડાઈ નીચે ઉતારી એક ઘડી ઠરવા દઈ ચમચાથી ઉપર ઉપરનો ક્વાથ લઈ લેવો અને નીચે કચરો જામી ગયો હોય તે ફેકી દેવો પછી ચોખો ક્વાથ કાઢી લીધો હોય તે ઉકાળી શીરા જેવો ઘટ્ટ કરી નીચે ઉતારીને સૂકવી લેવો ગૂગળવાળી કડાઈ છાણથી સાફ કરવી, માટી કે ધૂળથી તે સાફ થતી નથી

× ગૂગળના ઝાડો રેતાળ અથવા ડુંગરાળ જમીનમા થાય છે પાદડા નાના નાના લીમડાના પાદડા જેવા પણ અણી વગરના હોય છે ફૂલ રાતા રંગના અતિશય ઝીણા પાચ પાખડીવાળા મંજરીની વચમા થાય છે ફળ નાના બોરના જેવડા પણ ત્રણધારવાળા થાય છે તેને ગૂગળિયા કહે છે એ ફળો ઉદરની પીડાને દૂર કરે છે એ ઝાડના ગુંદને ગૂગળ કહે છે ગૂગળ શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતો નથી તોપણ માટી વગરની ચોખ્ખી મળી કઠનાક શૂળના દરદીઓ ઘણી વાર ગૂગળનો ધુમાડો મોઢાને લાગે તો તેનાથી મોઢુ આવી દરદીની ભયકર દશા થાય છે એ મયોગમા ગૂગળ હિંગડાના ધુમાડાની માફક જ રસાયન હોવાથી એનો ધુમાડો મોઢાને અપાતો નથી તોપણ સાવચેતીથી **તાવના દરદીને** ગળા સુધી મજબૂત જાડુ કપડુ ઓઢાડી શરીરનો ભાગ ગૂગળની ધૂણી આપી સુવાડે છે એથી આખા શરીરે પ્રસ્વેદ થઈ તાવ ઉતરી જાય છે આ ધૂણીનો પ્રયોગ રાત્રિના ૯ થી ૧૨ વાગ્યા સુધીમા જ કરવો ખાનામા ગૂગળની બનાવટનુ સેવન થોડો સમય કરવાથી નહિ પણ ચાર માસ કરવાથી સારો અને સ્થાયી લાભ થાય છે

કરવામા મૈથુન, ભોજન અને પાનની પરેજી નથી આ યોગરાજ ગૂગળ સંપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોઢ, દુષ્ટવ્રણ, અર્શરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, આનાહ, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, પ્રમેહ, નાભિશૂળ કૃમિ, ક્ષય, હૃદ્રોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગંદરનો નાશ કરે છે આ ગૂગળ ત્રણ માસાથી લઈ સાત-સાત દિવસે થોડો થોડો વધારતા તોલા સુધી વધારવો એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામા, મેહરોગ ઉપર દારુહળદરના કાઢામા, વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાઢામા, પાંડુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમા, મેદવૃદ્ધિ ઉપર મધમા, કોઢ ઉપર લીમડાના કાઢામા, શૂળ ઉપર મૂળાના કાઢામા, ઉંદરના વિષ ઉપર પહાડમૂળના કાઢામા, ઉગ્ર નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળાના કાઢામા તથા સંપૂર્ણ ઉદરરોગ ઉપર પુનર્નવા(સાટોડીના) કાઢામા આપવો **(૮) કૈશોરક (કિશોર) ગૂગળ:**—ગળો ૨ શેર, ગૂગળ ૧ શેર અને ત્રિફળા ૧ શેર લઈ તેમા ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો અને આઠ શેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુનઃ ઉકાળવો તે ગાઢો થવા આવે એટલે તેમા નીચેના ઔષધો નાખવા મરી લીંડીપીપર, વાવડિંગ સૂંઠ તથા ત્રિફળા, એ બબ્બે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવા અને નસોતર તથા દંતીમૂળ એ એક તોલો નાખવા ગળો ૪ તોલા બારીક કરી નાખવી× તે સર્વ ગાઢુ થાય એટલે ત્રણ-ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી આ કૈશોરક ગૂગળ સોજો, વ્રણ, ગુલ્મ, કોઢ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય પાંડુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે **(૯) દ્વાત્રિંશક (બત્રીશો) ગૂગળ:**—ત્રિકટુ ત્રિફળા, નાગરમોથ, વાવડિંગ, ચવક, ચિત્રક, વજ, એલચીદાણા પીપરીમૂળ રોરણી (હાઉબેર), દેવદાર, ચિત્રો પુષ્કરમૂળ, કોલિંજન, અતિવિષ, દારુહળદર, હળદર, ગરમાળો, જીરુ, શાહજીરુ, સૂંઠ, વરિયાળી, ધમાસો, સંચળ, જવખાર, ટંકણખાર, ગજપીપર અને સિંધવ-એ એક એક ભાગ, એ બધા (૩૨) ઔષધોની બરાબર ગૂગળ લઈ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરવી, એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અંડવૃદ્ધિ અને ગુદાના કૃમિનો નાશ થાય છે તથા મહાજ્વર વડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા અને આનાહ, ઉન્માદ, કોઢ, પાર્શ્વશૂળ, હૃદ્રોગ, ગૃધ્રસી, હનુસ્તંભ, પક્ષાઘાત અપતાનક, શોફ, પ્લીહા, કમળો અને અપચી એ રોગવાળા માણસને તે હિતકારક છે ધન્વંતરિકૃત આ મોટો યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે **(૧૦) વિશ્વાદ્ય ગૂગળ:**—શતાવરી, એરંડમૂળ, સૂંઠ, દારુહળદર, કોષ્ઠ સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો એ સર્વના ચૂર્ણથી શ્રમવાત નાશ પામે છે **(૧૧) બીજો પ્રકાર:**—સૂંઠ પીપરીમૂળ, વાવડિંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોષ્ઠ તથા હરડેને સમભાગે લઈ તેથી બમણો ગૂગળ એકત્ર કરી તે ઘીમા આપવુ એટલે વાયુ, મગફી, ગુલ્મ શૂળ, કફ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે **(૧૨) રાસ્નાદિ ગૂગળ:**—રાસ્ના, ગળોનુ સત્ત્વ એરંડમૂળ, દેવદાર અને સુંઠ એ એકેક ભાગ તથા એ બધાની બરાબર ગૂગળ લઈ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવુ એટલે વાયુ શિરોરોગ, નાડીવ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે **(૧૩) કાંચનાર ગૂગળ:**—કાંચનવૃક્ષની છાલ ૪૦ તોલા, હરડા, બહેડા, આમળા, એ ત્રણ આઠ-આઠ તોલા સૂંઠ, મરી ને લીંડીપીપર એ ત્રણ ઔષધ ચાર-ચાર તોલા અને વાયવરણો ૪ તોલા, તથા ઇલાયચી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલો લેવા પછી બધા ઔષધો ખાંડી, ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગે શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ લઈ વાટી તેમા આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી પ્રાતઃકાળે મુંડીના કાઢામા અથવા ખેરની અંતરછાલના કાઢામા

× જો આ કિશોર ગૂગળ શ્રી પટેલજીએ ભાવપ્રકાશમાથી લીધેલો જણાય છે અને તેમા તે જ પ્રમાણે છે પરંતુ આ કિશોર ગૂગળ 'અમૃતસાગર'ના કર્તાએ 'વૈદ્યરહસ્ય'માથી લીધો છે તેમા મરીથી ગળો સુધીની આઠ ઔષધિઓના બદલે પારો ટાંક રા ગંધક ટાંક રા નસોતર ટાંક રા ગળો ટાંક રા અને દંતી ટાંક રા લઈ પારા-ગંધકની કાજળી કરી બાકીના સર્વ ઔષધો બારીક વાટી કાજળી કરી ઉપરના ગૂગળમા નાખવાનુ લખેલ છે જુઓ શિરસદનુ 'અમૃતસાગર' પૃષ્ઠ ૧૨૧ વળી એ ગ્રંથમા કિશોર ગૂગળ ખાનારે ખેદ, તડકો અગ્નિતાપ, ખટાશ માંસ દંતી મૈથુન, મીઠુ તેલ અને માર્ગમા ચાલવાનુ (ખેપ) વર્જ્ય કરેલ છે

અથવા હરડેના કાઢામાં અગર ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળી આપવી, તેથી કરી ભયંકર ગંડમાલા અને ગંડમાલાનો ભેદ, અપચીરોગ, અર્બુદ, ફોડકીઓ, વ્રણ, ગુલ્મ, તથા ભગંદર એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૪) **ત્રિફળા ગૂગળ**:—હરડાં, બહેડા, આમળા અને લીંડીપીપર, એ ચાર-ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઈ ખૂબ વાટી તેમા તે ચૂર્ણ મેળવી ખાંડીને ગોળીઓ કરી રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઈ આપવી. તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગંડમાલા, ભગંદર, સોજો, ગુલ્મ તથા મૂળવ્યાધિ એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૫) **ગોક્ષુરાદિ ગૂગળ**:—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરુ લાવી થોડાં ખાંડી તેમા છગણું પાણી નાખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કાઢો કઢવવો; પછી શુદ્ધ કરેલો ગૂગળ સાત પલ (૨૮ તોલા) જેટલો લઈ સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાખી ફરી ગોળના પાક જેવો ઘટ્ટ થાય ત્યા સુધી કઢવવો. પછી તેમા સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડા, બહેડાં, આમળા તથા નાગરમોથ એ સાત ઔષધ ચાર-ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળીઓ કરી આપવી, તેથી પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુવિકાર તથા પથરી એ રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૬) **લાક્ષાદિ ગૂગળ**:—લાખ, હાડસંધિ, અર્જુન-સાજડ, આસંધ, નાગબલા અને ગૂગળનું ચૂર્ણ કરવું. એ અસ્થિભંગ અને મુક્તાસ્થિને ફાયદો કરે છે અને શરીર વજ્ર જેવું થાય છે. (૧૭) **આભાદ્ય ગૂગળ**:—બાવળિયાનાં બી ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ એ બધાંની બરોબર ગૂગળ નાખી તે ભાગેલા હાડકાને સાધવા માટે વાપરવો. એ ઘી અને મધમા સેવન કરવા આપવો (૧૮) **ગુલ્મ અને શૂળ ઉપર**:—શુદ્ધ ગૂગળ ગોમૂત્રમાં આપવો. (૧૯) **વિડંગાદ્યગૂગળ**:—વાવડિંગ, હરડા, બહેડા, આમળા, સૂંઠ, મરી તથા લીંડીપીપરના બરોબર ગૂગળ લઈ એ સર્વ ઘીમા ખરલ કરી ગોળી વાળી ખાવી પથ્ય પાળવું; એટલે દુષ્ટવ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, મેહ તથા કોઢ એ સર્વ નષ્ટ થાય છે (૨૦) **ગુગ્ગુલાદિ લેપ**:—ગૂગળ, ત્રિફળા, સૂંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર–એ સમભાગે વાટી લેપ કરવો, તેથી દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૨૧) **અમૃતાદિ ગૂગળ**:—ગળો, કડવી પટોળીના મૂળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા, વાવડિંગ એના સમભાગે ગૂગળ નાખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક એક ખાવી, તેથી વ્રણ, વાતરક્ત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, પાંડુ અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૨૨) **પથ્ય ગૂગળ**:—હરડા ૧૦૦, બહેડા ૨૦૦, આમળા ૪૦૦ અને ગૂગળ ૬૪ તોલા એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાતઃકાળે કઢવી અર્ધું શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખંડના વાસણમા કઢવવું, તથા ઉતાર્યા પછી તેમા વાવડિંગ, દંતીમૂળ, ત્રિફળા, ગળો, લીંડીપીપર, નસોતર, સૂંઠ તથા મરી એ દરેકનું ચૂર્ણ બે તોલા પ્રમાણે નાખવું, જેથી આ ગૂગળ તૈયાર થાય છે આ ગૂગળનું યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે એ ગૃધ્રસી, નવી ખંજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર જઠર, પંગુતા, પાંડુત્વ, કંડૂ (ખરજ), કૃમિ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે આ ગૂગળનું સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિમ સામર્થ્યવાન તથા બળમા હાથી જેવો અને વેગમા ઘોડા જેવા બને છે. આ **પથ્યા ગૂગળ**:—આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ અને પુષ્ટિ આપે છે વળી તે વિષનાશક અને વ્યાધીઓને સારો કરનાર છે, માટે વૈદ્યોએ એને સર્વ રોગોમા યોજેલો છે **ગૂગળમાં અપથ્ય**:—ખાટું, તીખું, ઘણું ખાવું, મૈથુન, શ્રમ, તડકો મદ્ય અને ક્રોધ +

+ ગૂગળ ઉત્તેજક, કીટાણુનાશક, દુર્ગંધહર અને કફઘ્ન છે, એટલે જૂના કફરોગોમા જ્યારે અતિશય અને ચીકણો કફ પડતો હોય અને તેમા બહુ જ દુર્ગંધ આવતી હોય ત્યારે અપાય છે અશક્ત અને મધ્યમ ઉમરવાળાને વધારે લાગુ પડે છે ગૂગળ દીપન અને સારક હોવાથી અપચન અને કબજિયાતના રોગમાં આતરડા અને હોજરી શિથિલ હોય ત્યારે અપાય છે પુરુષોના કરતા સ્ત્રીઓને વધારે લાભ કરે છે

ગૂગળ રક્તશોધક હોવાથી ગરમી, પરમો વગેરે રોગોમા વપરાય છે ગંડમાળ ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. ગૂગળના સેવનથી લોહીમા શ્વેતકણો વધે છે, તેમ જ રંજીત કણોનો રંગ પણ સુધરે છે ગૂગળ ખાધા પછી ચામડી મારફતે બહાર નીકળે છે એ કારણથી બધી જાતના ત્વચારોગો પર ગૂગળ અપાય છે. નીરોગી

૧૯૬. ગુરમૂળી—(મ૦ ઉમળી) ગુરમૂળીનો વેલો બેઅઢી વેંત પહોળો હોઈ તે સો-પચાસ હાથ ઊંચો જાય છે. વેલો દક્ષિણ કોંકણના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫-૩૦ વર્ષ પર્યંત ટકે છે. એનાં ફળોની આકૃતિ જાંબુ જેવી હોઈ કિંચિત્ લાંબી હોય છે. આ ફળો ગરીબ લોકો શેકીને કિંવા બાફીને ખાય છે. ફળ ઘણાં ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે.

૧૯૭. ગુલછબુ (ગુલછડી)—સં૦ મરંજીકા, નલિકા, હિં૦ મ૦ ગુલછડી. બં૦ નાલકો, રજનીગંધ, ઇ૦ ટયુબરોઝા. લે૦ પોલિએન્થસ ટયુબરોઝા.

ગુલછબુના છોડ નાના હોય છે. એના કંદ થાય છે. તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ છોડને ડુંગળી જેવાં પાંદડાં આવે છે. તેમાંથી એક દાંડો બેઅઢી હાથ લંબાઈનો ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે અને તે તોરામાં ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો જાડી કળીનાં અને લાંબાં હોય છે. એની વાસ ઘણી જ મધુર અને સુવાસિત હોય છે. ગુલછબુ—તૂરું, સ્નિગ્ધ તથા લઘુ છે; અને કોઢ તથા ગલગંડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) **નાના બાળકોને બાર દિવસની અંદર જ રાતી ફોડકીઓ થઈ આવે તે ઉપર** :—ગુલછબુનાં મૂળ અને હળદર પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડું માખણ નાખી શરીરે ચોળવું; એટલે ફોડકીઓ જલદી શમી જાય છે. (૨) **બદ ઉપર** :—ગુલછબુનાં મૂળ ઘીના રસમાં ચંદનની પેઠે ઘસી લેપ કરવો.

૧૯૮. ગુલદાવરી—સં૦ શિવવલ્લભા, શતપત્રી, મ૦ દવણ, શેવંતી. બં૦ શેઉતી, હિં૦ ગુલદાઉદી. પં૦ ગેંડી, ક૦ ગેવંતિગે. તા૦ શામંતિ દ્રુ૦ ચમમિગે. મલા૦ ચેવંતિ. કો૦ શેવંતે. લે૦ ક્રિસેન્થિમમ્ ઇંડિકમ્.

આ શેવંતીના છોડ વેંત દોઢ-વેંત ઊંચા થાય છે. એનાં પાંદડાં નકશીદાર હોય છે. મધ્યમાં ઘણે ઠેકાણે કાપાની પેઠે હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ ઘણી આવે છે. જંગલી જાતિના એટલે વાવેતર ન કરેલા છોડનાં પાદડાં નાનાં હોય છે; પરંતુ બાગમાં વાવેલા છોડનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં હોય છે અને એ પાંદડાંની વાસ નાની જાતિનાં પાંદડાં કરતાં કમી હોય છે. નાનાં પાંદડાંની વાસ ઘણી જ હોય છે. એમાં પીળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. બંને જાતિનાં ફૂલ રાખોડી જેવાં અથવા ગંદા જેવાં હોય છે. જંગલી જાતિનાં ફૂલો નાનાં હોય છે. એને 'શેવતી' પણ કહે છે. હિંદુસ્તાનીમાં એને ગુલદાવરી અને ગુલચિની કહે છે.*

૧૯૯. ગુલબાશી—સં૦ નક્તા, મ૦ ગુલબાશી, સાયંકાળી. બં૦ વિષલાંગુલિયા. હિં. ગુલ-

---

માણસ પણ ગૂગળનું સેવન કરે તો તેની ચામડીનો રંગ સુધરે છે. ગૂગળની ગર્ભાશય પર સારી ક્રિયા થાય છે. ગર્ભાશયનો સંકોચ કરે છે એટલે જુવાન સ્ત્રીઓના અનાર્તવમાં અપાય છે. ગર્ભાશયકમળમાંથી કોઈ કોઈ વખત ચીકણું પાણી પડે છે એ કારણથી ગર્ભધારણ થતુ નથી. એ ઉપર ગૂગળ બહુ જ હિતકારક છે. ગૂગળને ઘીમાં ખાંડી મલમ કરીને લગાડવાથી વ્રણશુદ્ધિ અને વ્રણરોપણ થાય છે. પાકીને ન ભરાય તેવા મૂઢ વ્રણો પર એ ઉપયોગી છે. દિલ્હી તરફ થનારું ગૂમડું-દિલ્હી સાર્સના ઉપર પણ ગૂગળ, ગંધક, ફુલાવેલ ટંકણખાર અને કાથાનો મલમ કરીને લગાડાય છે.

* ડૉકટર દેસાઈના મત મુજબ ગુલદાવરી, સુગંધી, કટુ, પૌષ્ટિક, વાતહર, ઉત્તેજક, પિત્તશામક, વામક અને સારક છે.

ફાંટ—ફૂલોની પાંખડી ૧ા તોલો લઈ આંધણ જેવા ઊકળતા ૨૫ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધો કલાક વાસણને બંધ રાખવું. પછી ગાળી લેવું. માત્રા ૨ા થી ૫ તોલા. આ ફાંટ ગરમ ગરમ આપવાથી અથવા વધારે આપવાથી ઊલટી થાય છે. સાંધો મરડાઈ ગયો હોય તો શેક કરવા માટે ઉપયોગી.

ઉપયોગ—ગુલદાવરી યકૃતની ક્રિયા સુધારે છે અને આખા શરીરને બળ આપે છે. એટલે અપચન, પચનનલિકાની શિથિલતા અને શારીરિક અશક્તિ પર વપરાય છે. જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વર પર ગુલદાવરીથી લાભ થાય છે, યકૃતની ક્રિયા સુધરે છે, પિત્તજ્વર પર ફાંટ આપવાથી દાહ ઓછો થઈ જાય છે.

ફાંટ ૮૦ તોલા ગરમ ગરમ પિવરાવવાથી ઊલટી થઈને પિત્ત નીકળી જાય છે. પિત્ત દૂર થયા પછી વિષમજ્વર પણ ચાલ્યો જાય છે. કષ્ટાર્તવમાં ફાંટ અપાય છે અને ફાંટમાં સ્ત્રીને બેસાડે છે. તેનાં મૂળ પરમા ઉપર કાળાં મરીની સાથે અપાય છે.

વાસ ઇં૦ માર્વલ ઑફ પે૦ લે૦ મિરેબિલિસ જાલપ

એના છોડ નાના હોય છે પાદડા નાના હોઈ લાબા અને મૃદુ હોય છે ગુલબાશીની ધોળી, પીળી તથા રાતી વગેરે અનેક રગની જાતિ છે ઔષધોમા ધોળી ગુલબાશી વધારે ગુણાવહ છે. ચોપચીનીને બદલે ગુલબાશીના કદનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, કારણ કે બન્નેના ગુણ રક્તશોધનમા લગભગ સરખા માનેલા છે **ગુલબાશી**—વાતલ, શીત અને ગનગડનાશક તથા અપક્વ અર્થને થમાવનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગતવા અને ગૂમડા ઉપર:**—ગુલબાશીના પાદડાને ઘી ચોપડી શેકી ગૂમડા ઉપર બાધવાથી અદરનુ ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે, કિંવા ગુલબાશીનો કદ પાણીમા ઘસી તેનો વારવાર લેપ કરવો **(૨) પુષ્ટિ ઉપર:**—ધોળી ગુલબાશીનો કદ લાવી જરાક પીસી, સૂકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે ઘીમા કિંચિત્ શેકી તેમા બદામ, પિસ્તા, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી સાકરના પાકમા મિશ્ર કરી થેપલા કરવા આ પાક નિત્ય તોલો બે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનુ તાજુ દૂધ પીવુ, એટલે ધાતુસ્થાનની કડકી દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે **(૩) ધાત પડે છે તે ઉપર:**—ધોળી ગુલબાશીનો કદ ગાયના દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવો. **(૪) શરીર માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:**—ધોળી ગુલબાશીનો કદ ગાયના તાજા દૂધમા ૧ તોલા પર્યંત ઘસી તેમા સાકર ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી ૬ ગુંજાભાર નાખી બે વખત આપવુ અને પથ્ય પાળવુ, એટલે જલદી ગુણ આવે છે **(૫) નિર્લોમીકરણ:**—ગુલબાશીનો કાંદો પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે

૨૦૦. ગુલાબ—સ૦ તરણી મ૦ હિં૦ ગુલાબ ક૦ ગેવડે બ૦ ગોલાપ તે૦ ગુલાબીપુવુ. ફા૦ ગુલેસુર્ખ અ૦ જરજવીન ઇં૦ ડેમેજરોઝ લે૦ સેન્ટીફોલિયા

ગુલાબના છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ નાના હોય છે અને કાટા આવે છે એમા **ગુલાબી, પીળી, ધોળી, રાતી** વગેરે જાતિ છે ઉત્તમ ગુલાબના છોડ **અરબસ્તાન અને તુર્કસ્તાન** દેશમા થાય છે ગુલાબના ફૂલોનુ **અત્તર** અને **ગુલાબજળ** થાય છે ગુલાબના ફૂલોની વાસ ઘણી સુવાસિત આવે છે ગુલાબની કળીઓ સારક છે **ગુલાબજળ** ઠડુ છે ફૂલોની પાખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:**—થોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડુ પાણી પીવુ એટલે રેચ થાય છે, અથવા કળીઓ રાતે પાણીમા પલાળી રાખી સવારમા તે પાણી ગાળીને પીવુ **બીજો પ્રકાર:**—સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમા નાખી તે ઘી અને સાકર નાખી ખાવો, એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે એથી ગ્લાનિ વગેરે કાંઈ પણ ન થતા રેચ પણ સાફ આવે છે **(૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત:**—ઊચા ગુલાબના ફૂલો લઈ પાખડીઓ કાઢવી તે પાખડીઓથી બમણી સાકર લઈ બરણીમા કિંવા લોટામા પાખડીઓ અને સાકરના થર પર થર દેવા અને તેનુ મો બધ કરી આઠ દિવસ તડકે ટાગી રાખવુ, એટલે ગુલકદ તૈયાર થાય છે આ ગુલકદ દાહશામક, પિત્તશામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે **(૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત:**—ઘણા ફૂલો એક વાસણમા નાખી ઉકાળવા અને ઊભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવુ પછી તે ઠડુ થયા પછી અત્તરની તર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઈ શીશીમા ભરવી એક મણ ફૂલોમાથી ૧ તોલાભાર અત્તર પણ નીકળતુ નથી, એટલે એ મોઘુ વેચાય છે તરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'ગુલાબજળ' કહે છે **(૪) ગુલાબનું શરબત:**—ગુલાબજળમા સાકર નાખી શરબતી પાક કરવાથી સુવાસિત શરબત થાય છે એ શરબત ગરમીનો નાશ કરનારુ તથા ઠડુ હોવાથી ઉનાળાના દિવસોમા સેવન કરવા યોગ્ય છે **(૫) આખોમા બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો:**—ગુલાબજળ આખોમા આજવુ **(૬) આકડી ઉપર.**—નાક, કપાળ અને આખોએ રૂના પૂમડાવી ગુલાબજળ ચોપડવુ **(૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ. પિત્તવિકાર ઇત્યાદિ ઉપર:**—સવાર અને સાયકાળે ગુલાબના તાજા ફૂલો નગ પાચ લઈ, તે ત્રણ માસા સાકર સાથે ખાવા અને ઉપર થોડુ ગાયનુ દૂધ ૧૪ દિવસ પીવુ, એટલે ઉપરના સર્વ વિકાર દૂર થાય છે તથા મળશુદ્ધિ

થાય છે મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણકા, મૂત્રની આરક્તતા તથા પીળાપણુ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે **(૮) ખસ, દાદર વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ગુલાબકળીનો રેચ આપવો એટલે સારો ફાયદો થશે **(૯) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ગુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઈ શરીર માહેની ગરમી નીકળી જાય છે **(૧૦) આંખો માહેની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે સુરમો આંખમા આંજવો **(૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—કપૂર, ટંકણખાર, ગંધક અને વિરોષ ધૂપ(ઈમેસ) ગુલાબજળમા ખરલ કરી થેપલી કરવી અને એ થેપલી પાણીમા ઘસી લેપ કરવો

૨૦૧. ગૂંદી—સ૦ લઘુશ્લેષ્માતક મ૦ ગોધણી હિ૦ ગુંદની, લભેરા ક૦ માણાડિકેચળ્ળેમારા, સણ્ણચળુ તા૦ પેરિયાનારૂ-વિલિ નરવરિ તૈ૦ નાકરેરૂ લા૦ કોર્ડિયારોથિયાઈ

આ ઝાડ કોકણમા પ્રસિદ્ધ છે એ કાકડગૂદાની જાતિનુ વૃક્ષ છે એ ઝાડ ઘણુ જ ઊચુ વધે છે. એને લાલ રંગના ફળો આવે છે, તે કાકડગૂદા (વડગૂદા) કરતા મીઠા લાગે છે. લોકો એના ફળો પ્રેમથી ખાય છે એ ફળો પૌષ્ટિક છે એ ફળો માહેનો રસ ગુંદરની પેઠે ઉપયોગમા આવે છે એનુ લાકડુ ચીકણુ હોઈ સુતારીકામમા પણ ઉપયોગી છે **ગૂંદી**—વાતકારક, મધુર, કિંચિત્ શીતળ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે- **ઉપયોગ:—(૧) દાંત દુખે છે તે ઉપર:**—ગૂદીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા **(૨) પૌષ્ટિક લાડુ:**—એના ફળો સૂકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમા લાડુ કરવા એ પૌષ્ટિક છે એનુ સેવન કરવાથી કમરમા જોર આવે છે

૨૦૨. ગોખરુ બોઢા—સ૦ ગોક્ષુરક મ૦ મોઠે ગોખરુ, હિ૦ બડે ગોખરુ ક૦ દોડ્ડ નેગ્ગિલુ તૈ૦ પેદ્દા પાલેરૂ બં૦ ગોખરી તા૦ એનેનેરિંજલ મલા૦ કાકમુત્રા, કત્તુનેરિનિલ ફા૦ હુખ્મેખારસ્ક અ૦ બજરલ્ ખરક લા૦ પેડેલિયમ્ મ્યુરેક્સ

ગોખરુના છોડ નાના હોય છે. એના પાદડા તલના પાદડા જેવા હોય છે એ છોડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ છોડ ઉપર ચણીબોર જેવડા ફળો આવે છે તેને **'બોઢા ગોખરુ'** કહે છે એ ફળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર કાટા હોય છે ગોખરુની બીજી એક નાની જાતિ છે, તેને 'કાટાવાળા ગોખરુ' કહે છે તેનુ વર્ણન જુદુ (જુઓ નં ૧૨૭) કરેલુ છે બોઢા ગોખરુ ન મળે તો તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે **દશમૂળોમા** ગોખરુના મૂળ આવે છે ગોખરુ એ પૌષ્ટિક છે **ગોખરુ**—શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃહણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન અગ્નિદીપક તથા સ્વાદુ છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, મેહ દમ ઉધરસ, હૃદ્રોગ, અર્શ, બસ્તિવાત, ત્રિદોષ, કોઢ, શૂળ અને વાયુનો નાશ કરે છે ઔષધોમા એના પચાગ અને ફળો આવે છે+ **ઉપયોગ:— (૧) પાંડુરોગ ઉપર:**—ગોખરુનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—

+ ગૂદીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે ગૂદી અને વડગૂદી (કાકડગૂદી) એ બનેનુ વર્ણન આ ગ્રંથોમા જુદુ જુદુ આપેલ છે તે સિવાય આ નાની ગૂદીની પણ બે જાતો છે એક વૃક્ષજાતિ અને બીજી ગુલ્મજાતિ તે પૈકી અહી વૃક્ષજાતિનુ વર્ણન આપેલ છે ગુલ્મજાતિની ગૂદીને વનગૂદી કહે છે એ મનુષ્યપૂર ઊચી વધે છે ખરી, પણ એનુ થડ સ્પષ્ટ દેખાતુ નથી એની ડાળીઓ અને પાદડાથી તે ઢંકાઈ રહેલ હોય છે એનુ લાકડુ સીધુ નહિ હોતા વાકુચૂકુ હોવાથી સુતારીકામમા ભાગ્યે જ ઉપયોગમા આવે છે એના ફળ પણ લાલ રંગના નાની ગૂદીના ગૂદા જેવા જ હોય છે ગુણમા અને ફળમા લાબો તફાવત મનાતો નથી

+ આચળીના દરદથી બાળક ભાગ્યે જ બચે છે એમ સર્વ કોઈ માને છે મોટા મોટા વૈદો પણુ કેટલીક વખતે એ દરદથી નાઇલાજ થાય છે, પરંતુ તેને આ ગોખરુ (માળવી ગોખરુ) નંગ ૫ આમલીના સૂકા કાતરાને પલાળી કાઢેલા રસમા ખૂબ વાટી લૂગડે ગાળી તે રસ ૨ તોલાના આશરે પાવો આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે ચરકસંહિતામા ગોખરુને મૂત્રવિરેચન શુક્રદોષહર અને શોથહર માનેલ છે સુશ્રુત સંહિતામા શ્લેષ્મસશમન, પિત્તહર અને મૂત્રદોષનિવારક માનેલ છે જુનાની હકીમો ગોખરુના પાદડા અને જડનો ક્વાથ મૂત્ર વધારવા આપે છે અને એના બીજ બીજા રોગોમા તથા જલોદર અને પ્રમેહના દરદમા આપવા કહે છે વળી ગોખરુ અને તેના છોડને શીતળ, પેશાબ વધારનાર, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક પણ માને છે બીજી સંહિતાવાળા એની છાલને અને પાદડાને કફઘ્ન, દીપન, ગુલ્મશૂળનાશક અને કૃમિઘ્ન કહે છે.

ગોખરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. (૩) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાયુ (પરમા) ઉપર**:— ગોખરના છોડનો અથવા ગોખરુનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવો. (૪) **પુષ્ટતા માટે**:— ગોખરની ભૂકી કરી રોજ પાશેર દૂધમાં ઘી ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો, નાખી એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું, એથી શરીરમાં ભરેલી ગરમીના (ચાંદીના) વિકારો નાશ પામે છે. (૫) **ઉષ્ણ પ્રમેહ, તણખિયા પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર**:—ગોખરના લીલા છોડ લાવી પાણીમાં બોળી મૂકવા. થોડીવાર પછી છોડ જરા ઉપરનીચે કરવાથી પાણી જાડું અને ચીકણું થશે. તેમાં સાકરની ભૂકી અને જીરાની ભૂકી નાખી ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય–ઘઉંની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ ખાવી. (૬) **આમવાત ઉપર**:—ગોખરુ અને સૂંઠનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવો. તે પાચક છે તથા આમવાત અને કટિશૂળનો નાશક છે. (૭) **પ્રમેહ ઉપર**:—ગોખરનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર લઈ, તેમાં ડમરાનાં બી ૧ તોલો વાટી એકત્ર કરી પાવું. (૮) **ઇંદ્રલુપ્ત એટલે ઉંદરી ઉપર**:—ગોખરુ, તલનાં ફૂલ, મધ તથા ઘી એ સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો. (૯) **ગર્ભશૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર**:—ગોખર, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૦) **પથરી ઉપર**:—ગોખરનું ચૂર્ણ અને મધ ઘેટીના દૂધમાં પાવું. (૧૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી ઉપર**:—ગોખરુનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાખી તેમા આપવું. (૧૨) **ગોક્ષુરાદિ ઘૃત (ઘી)**: ધાણા અને ગોખરનો કાઢો કિંવા કલ્ક કરી એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા દારુણ શુક્રદોષ ઉપર હિતકારક છે. (૧૩) **ગોક્ષુરાદિ અવલેહ**:—ગોખરનાં પંચાંગ ૧૦૦ તોલા લઈ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવું પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી તથા તેમાં સૂંઠ, લીંડીપીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, અરજુન–સાજડની છાલ તથા કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. એ મૂત્ર સંબંધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે. પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગીઓને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨૦૩. ગોંડાળ (જળશંખલા)—સં૦ ગુંડાલા. મ૦ ગોંડાળ. હિં૦ ગોંડાલ, જલકુંભી. બં૦ તાકાપાના. ક૦ કડવિનભેદ, ગોંડાળ. લે૦ પિસ્ટીઆ સ્ટ્રેટીઓટ્સ. ઇં૦ વેસ્ટર લેટ્સ

એ તળાવોમાં કિંવા બીજાં જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે. જળશંખલાને દોરા જેવાં બહુ જ મૂળ હોય છે. દાંડી હોતી નથી. પાન ડીંટડા વિનાનાં હોય છે. ઔષધરૂપે તાજું ઝાડ અથવા સુકાવેલા ઝાડની રાખ વપરાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોંડાળને ચાર–પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. ગોંડાળ ઘણી જલદીથી વધે છે. વહેળામાં તે થોડા જ દિવસમાં ઊગી નીકળે છે. વાવ કે કૂવા માહેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોંડાળ નાખે છે; પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થવાથી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણી વધવા દેવી નહિ. ઉપરઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર**:—ગોંડાળ લાવી વાટી તેનો ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **બાળકની ઉધરસ ઉપર**:—ગોંડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પીવો.

૨૦૪. ગોમેટી—સં૦ વનતુંડી. મ૦ ગોમેટી. હિં૦ તરલી. બં૦ કુદરી. પં૦ બનકક. ક૦ શિંદોંડે. સે૦ તિલંડ. તા૦ કોવૈ. દ્દ૦ રીપિમનોલિ. મલા૦ કોવિવલ્લી. ઝાં૦ ઘોપંટ. લે૦ ઝેહનેરિયા અંમ્બેલેટા.

કૂવા ઉપર અને વાડા ઉપર ગોમેટીના વેલા આપોઆપ જ થાય છે. એ વેલા કોંકણમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં કિંચિત્ લાંબાં અને સહજ જાડાં હોય છે. એને રાનપડોળા જેવાં આંગળભર લાંબાં અને સોનેરી ફૂલો જેવાં તથા ડીંટાં પાસેથી બાજુએ કિંચિત્ જાડા ફળ આવે છે. એ શાક કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટીનાં ફળ ગળચટાં હોય છે. એ ફળોને કણબી વગેરે લોકો ખાય છે. **ગોમેટી**—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દંતપીડાનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **આગંતુક ગરમી ઉપર**:—ગાયનું ઘી સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લઈ તેમાં ગોમેટીનાં મૂળ એક તોલા પર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાખી દિવસમાં બે વખત એમ સાત દિવસ પાવું. (૨) **ધાત પડતી**

હોય તો :—ગોમેટીના મૂળ કૂટી રસ કાઢવો તેમા ગાયનુ તાજુ દૂધ, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી આપવુ એ ઔષધ બે વાર આપવુ એટલે ત્રણ દિવસમા ગુણ થાય છે **(૩) ભિલામો ઊઠ્યો હોય તો :**—ગોમેટીના પાદડાનો રસ ચોપડવો **(૪) પુષ્ટતા ઉપર :**—શેકેની ધોળી કુંગળી ગોમેટીના મૂળ, જીરુ અને સાકર એકત્ર કરી બારીક વાટી તેમા ઘી નાખી પાવુ આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ હરકત નથી **બીજો પ્રકાર :**—ગોમેટીના મૂળ ગાયના દૂધમા ઘસી તેમા ઘી અને સાકર નાખી પાવા **(૫) પિત્ત ઉપર :**—ગોમેટીના ફૂલોનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમા આપવુ

૨૦૫. ગોરખ આમલી (રૂખડો)—સં૦ ગોરક્ષી મ૦ ગોરખચીચ ગોરીચીચ હિં૦ ગોરખઈમલી ક૦ ગોરક્ષતુંણચી, માગિમાનુ, બ્રહ્મામ્લિકા તા૦ પપ્પારપ્પુલી, તોદી અં૦ હબકછુ લા૦ એડ સોનિયા ડિજીટેટા

એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે ગોરખ આમલીના ઝાડના પાદડા કાઈક શીમળાના પાદડા જેવા હોય છે એ ઝાડ ઉપર વેતભર લંબાઈના દૂધીના જેવા ફળો આવે છે એ ફળોની બહારની છાલ કઠણ હોય છે એ ફળમા લોટના ગોળા હોય છે એ લોટ ઘણો ખાટો હોય છે એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ થાય છે એ લોટ પિત્તશામક, રુચિકર તથા પથ્યકારક છે આ વૃક્ષને 'ગોરખ આમલી' પણ કહે છે **ગોરખ આમલી**—મધુર, કડવી તથા શીત છે, દાહ જ્વર પિત્ત, વમી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ :—(૧) દમ ઉપર :**—ગોરખ આમલીનો લોટ ત્રણ માસા લઈ તે લીંબા અથવા સુકાયેલા અંજીરમા ભરી સેવન કરવો **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર :**—ગોરખ આમલી માંહેના ગરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો, અથવા ગોરખ આમલીના ગરનુ શરબત કરી તેમા જીરાની ભૂકી અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવુ **(૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર :**—ગોરખ આમલીના ગરનુ શરબત કરી સાકર નાખી પાવુ **(૪) ઢોરોને સુમલ-રોગ થાય છે તે ઉપર :**—ગોરખ આમલીનુ મગજ પાણીમા મેળવી પાવુ **(૫) ગરમીની ચાઠીઓ, ખાડ- અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર.**—ગોરખ આમલીના બિયાની કાળી રાખ કરી માખણમા મેળવી તે મલમ ચોપડવો

૨૦૬. ગોરખમુંડી—(ક્લાર)—સં૦ શ્રાવણી, મુંડી હિં૦ મુંડી, ગોરખમુંડી બં૦ મુંડી, થુલકુડી મ૦ ગોરખમુંડી, બોડથરા, બરસબોડી ક૦ કીયો બોડતર, હિરીય, બોડથર તૈ૦ બોડસર પુચેટુ તા૦ કોટ્ટક અં૦ કમાદરયુસ ઈં૦ સ્ફિરેથસ ઈંડિકસ

ગોરખમુંડીમા બે જાતિ છે નાની અને મોટી નાના છોડ સુમારે વેતભર ઊંચા વધે છે, મોટા હાથભર ઊંચા વધે છે એ છોડ ઉપર નાની સોપારી જેવડા અફીણના જીંડવા સરખા ગુલાબી રંગના ફળો આવે છે એ છોડના પાદડા બારીક હોઈ તે લાંબા હોય છે આ છોડની વાસ ઘણી ઉગ્ર આવે છે એ છોડ લીલી જમીનમા થાય છે+ **ગોરખમુંડી**—તૂરી, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, કડવી મધુર, મેધ્ય, લઘુ મેધાકારક બલકર તથા રસાયન છે અને ગંડમાળા, ગંડમાલા, અપચી,

+ ક્લારને કેટલાક રંધન કકરડા જંગલી તમાકુ અને ગંગાજમની પણ કહે છે નાની ક્લારને બોડિયો ક્લાર અને મોટી ક્લારને ફાફડિયો ક્લાર કહે છે ફાફડિયો ક્લાર ડીચણભર ઊંચો વધે છે, તેમા ગાડર (પેટુ) જાય તો આંધળુ થઈ જાય છે એથી એને જંગલી લોકો 'ગાડર ક્લાર' ના નામથી પણ ઓળખે છે ક્લારનુ વર્ણન ગ્રંથાવતીમા કર્યુ છે આ સિવાય અમને એક વાઘરીએ કવાર નામનો બીજો છોડ બતાવ્યો છે તે ત્રણ ચાર ફૂટ ઊંચો થાય છે ધાણીની માફક એને પાચસાત જ સોટીઓ હોય છે પાદડા લગભગ ૨૦-૩૦ હોય છે એ પાદડા વનતુળસી જેવડા હોઈ તેના પર ઝીણી કરકરી હોય છે એ પહોળાઈ કરતા લંબાઈમા વધારે અને બહુ જ કરકરા હોય છે આ ક્લારને ઉપરના બે ક્લારો સાથે કાઈ સંબંધ દેખાતો નથી પણ એ છોડના રસમા ગાજવાનુ પણ કરવાનો ગુણ હોવાથી તેને અમારી અંદેરમા આણ્યો છે; મારા ધારવા પ્રમાણે આનુ નામ ક્લાર નજ હોય બીજુ હશે નવચિકિત્સકો ના મતમા ગોરખમુંડીમા મૂત્રલ સારક અને દીપન ગુણ રહેલ છે ગોરખમુંડીનુ સેવન કર્યા પછી તે ચામડી અને મૂત્રપિંડ દ્વારા બહાર નીકળે છે એટલે પરસેવા અને પેશાબમા એની વાસ આવે છે ચરમા અને છાજન અધિકારમા ગોરખમુંડીથી બહુ જ સારો ફાયદો થાય છે

કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપસ્માર, શ્લીપદ, પાડુરોગ, પિત્ત, આમરોગ, કૃમિ, દમ, કોઢ, વિષદોષ, અતિસાર તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. **મહામુંડી**—મધુર, કડવી, ઉષ્ણ, રસાયન, રુચ્ય તથા સ્વર્ય છે; અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો ગોરખમુડી જેવા જ છે. માત્રા—ફૂલનુ ચૂર્ણ ૨૦ રતી. ઉપયોગ:—**(૧) કમળી ઉપર:**—ગોરખમુંડીનો અંગરસ કાઢી પાવો. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**—ગોરખમુડીના મૂળ તેના જ રસમા ઘસી લેપ કરવો. **(૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—ગોરખમુડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. **(૪) જખમ ઉપર:**—ગોરખમુડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ઘા તુરત જ સારો થાય છે. **(૫) ખારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટે:**—ગોરખમુડીનુ ઝાડવુ લાવી ઘરમા ખાધવુ; એટલે તેની ઉગ્ર વાસથી ચાંચડ જતા રહે છે. **(૬) સંધિવાત ઉપર:**—ગોરખમુડીના છોડવા બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૭) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર:**—ગોરખમુડીના મૂળ પાણીમા વાટી છાશ નાખી તે તોલાભાર પાવા. **(૮) વૈપાદિક કોઢ (જેના યોગથી હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે) ઉપર:**—ગોરખમુડીના રસમા ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવુ **(૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગોરખમુડીના પંચાગની ધૂણી આપવી

૨૦૭. ગોરાડુ—સં૦ રક્તાલુ, દંડાલુ. હિં૦ રતાલુ, ખમ, મુખાલુ. મ० મોહઋ, ગોરાડુ, કોનફળ, નાગરચિને. ક૦ મુડિગેણસુ, તુનાગેણસુ. તૈ० ગુણસુભેદ તા० પેરુવેળ્ળી તુ० તુનાકરેંગુ. મલા० કાચિલ લા० ડાયોસ્કોરિયા અલાટા, ડાયોસ્કોરિયા સ્ટિપોપાર્યુગિયા કો० કોન, કોનફળ, નાગરચિને, રેડેચિને, ગોરાડૂં, ખાનદેશ ગોરાડૂં. બં૦ મિઠ્ઠઆલુ

ગોરાડુના વેલાના પાદડાં નાગરવેલનાં પાંદડા જેવા લાબા અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાના કંદ રતાળુ જેવા લાબા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનુ મૂળ વાવવાથી તેમાથી એક વર્ષમા મોટા રતાળુ જેવા કંદ થાય છે. એને કોકણમાં 'કોનફળ' અને 'નાગરચિને' પણ કહે છે એનુ શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક બટાટાની પેઠે કરવુ. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કકડા કરી સૂકની પછી તેનો લોટ કરી રાખવો બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે × ઉપયોગ:—**(૧) શોકોદર ઉપર:**—ગોરાડુનો કદ કચરી કપડામા ઘાલી પીલવો અનેજે બલક (રસ) નીકળે તેમા ધોળી ગરણીના બી ઘસી તેનો સર્વાંગ લેપ કરવો, એટલે સોજો ઊતરે છે

૨૦૮. ગોળ—આ વૃક્ષ ગોમાતક પ્રાતમા થાય છે એ છાયાવૃક્ષ છે એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઈઓ ફૂટી વધે છે. એના પાદડા કાઈક જાંબુડીના પાદડા જેવાં હોય છે વૃક્ષ સુમારે પાચસે-છસે વર્ષ પર્યંત રહે છે.

૨૦૯. ગૌરીનો ફણો—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર તથા કૂવા અને વાવમા પણ થાય છે. એ વેલાના પાદડા હાથતળિયાની આકૃતિ જેવા હોય છે. એની દાડી કાળી હોય છે ઉપયોગ:—**(૧) રતવા ઉપર:**—એ વેલાના પાદડા વાટી લેપ કરવો એટલે રતવાને તત્કાળ આરામ થાય છે **(૨) ખરજવા ઉપર:**—એ વેલો સૂકવી તેની કાળા રગની (કાચી) રાખ કરવી, એ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે દાહ શમન થઈ ખરજવુ ચાર દિવસમા મટે છે. **(૩) ચાંદીમાં ધોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપર:**—આ વેલાની રાખ, કળીચૂનો અને ચિનકના મૂળ ઘસી, અકુરને ચૂંટી કાઢી તૈયાર થયેલુ આ ઔષધ તરત જ તે ઉપર ચોપડવુ. **(૪) પ્રદર ઉપર:**—આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમા આપવો.

× પદેજીએ ગોરાડુની ઓળખાણ નિઘટુમા આ પ્રમાણે આપી છે: 'ગોરાડુના વેલાના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા લાબા અને ટોકદાર હોય છે એ ધોળા અને રાતા એમ બે જાતના થાય છે એની ઉત્પત્તિ કોકણ, ગુજરાત અને ખાનદેશમા વિશેષ થાય છે એના મૂળ વાવવાથી તેમાથી એક વર્ષે મોટા રતાળુ જેવડા કંદ થાય છે ગોરાડુનુ શાક સારુ થાય છે એ કંદ છોલી, બારીક ચીરીઓ કરી સૂકવી પછી તેને દળી લોટ કરી રાખે છે. બાળકોને માટે તવખીર પ્રમાણે જ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે આ કંદ વાયુકારક, બળકર અને પૌષ્ટિક છે. એમા મુગડ, પેંડી અને આડી એવી ત્રણ જાતો છે ' આ શકરિયાના જેવો જ કદ છે, પણ શકરિયાને તો મરાઠીમા પિંડાળુ કહે છે

૨૧૦. ગૌલણુ—એ વનસ્પતિ ઘાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે અને તેનું થડ સાત-આઠ આંગળ લંબાઈનું થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **કંકસર્પ ઉપર**:—ગૌલણનાં ફળ બિયાં સુદ્ધાં અધકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાખી પાવાં; અથવા ગૌલણનાં બીજ એકલાં પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૨૧૧. ઘણસરી—સં૰ નાગદંતી. મ૰ ઘાણુસરી, ગાનસુરી. હિં૰ હકુમ. બં૰ બડાગાચ્છ. લે૰ ક્રોટન આંબ્લોંગિફોલિયમ્. એ ઝાડ ઘણા મોટાં થાય છે. ઘણસરીનાં પાંદડાં ભિલામાના જેવાં લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ ઘણી ઉગ્ર આવે છે.÷ ઉપયોગ:—(૧) **ઘોણસ-(ઘોયડા)ના અને ફુરશાના વિષ ઉપર**:—ઘણસરીના મૂળ ૧ થી ૨ તોલા લઈ તેમાં સૂંઠ ઘસી પાવી; તેથી રેચ.થશે અને ઊલટી પણ થશે. વિષથી શરીરમાં ગાંઠો થાય તો તે જ મૂળ ઘસી શરીર ઉપર ચોપડવું. જરૂર હોય તો એક કલાક પછી બીજી વાર આપવું. (૨) **રેચન**:—ઘણસરીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ઉતાર—ઘી અને ભાત આપવાં. (૩) **ફોડકી, નાખવા વગેરે ઉપર**:—ઘણસરીનાં મૂળ અને વાકેરીનું ભોથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપર**:—ઘણસરીની ભાજીમાં ગોમૂત્ર નાખી રસ કાઢી, તેમાં ઘણસરીનાં મૂળ ઘસી શરીરે મર્દન કરવું. (૫) **ઢોરને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર**:—ઘણસરીની ભાજીમાં પાણી નાખી એક શેર પર્યંત રસ કાઢવો અને તેમાં ઘણસરીનાં જ મૂળ ૧ તોલો ઘસીને પાવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પાવું તથા અરીઠાનાં પાણીમાં ઘણસરીનાં મૂળ ઘસી સૂજેલી જગ્યાએ વારંવાર લેપ કરવો,

૨૧૨. ઘાપાન—(જંગલી કુંવાર) હિં૰ બનઆરસ, બનકેવડા. બં૰ બાકસપાત. લે૰ અગેવ અમેરિકાના. અનેનાસનાં ઝાડ જેવાં ઘાપાનનાં ઝાડ હોય છે. એનાં પાંદડાં અનેનાસનાં પાંદડાં કરતાં પહોળાં હોય છે. તેના છેડે વાંક અને કરવત જેવા કાંટા હોય છે. ઘાપાનનાં પાંદડાં પલાળી રાખી કચરી તેનું સૂતર કાઢી પછી દોરડું વણે છે. એ મજબૂત થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **મુસલરોગ (ઢોરોને અને માણસોને કોલેરા જેવો રોગ થાય છે તે) ઉપર**:—ઘાપાનના કાંદાનો રસ પાવો. (૨) **જખમ ઉપર**:—ઘાપાનનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૨૧૩. ઘામારી—સં૰ અસ્થિભક્ષા, પર્ણબીજ. બં૰ કોપપાતા. મુંબઈ જખમે હૈયાત, ઐરાવણ, મહિરાવણ. ક૰ કાકુસળે. મ૰ ઘામારી. લે૰ બ્રાયોફિલમ કેલિસિનમ્.

ઘામારીનાં ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડની ઊંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર પર્ણબીજનાં પાંદડાં જેવો થાય છે. ઘામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે. તેનો આકાર લાંબો હોય છે. એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઈ જાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઘા રૂઝવવા માટે**:—ઘામારીની ભાજીનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદી રુઝાઈ જાય છે. (૨) **બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપર**:—ઘામારીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઔષધ મોટા માણસને પણ આપવું.

૨૧૪. ઘાસ (ખડસલિયો) પિત્તપાપડો—સં૰ પર્પટક કો૰ ખડકશેપુ, ધુઈ. હિ૰ પિત્તપાપડા, દવનપાપડા. બં૰ ક્ષેતપાપડા. ક૰ પર્પાટક, કલ્લુ, સગસિગે. તે૰ પાર્પાટકમુ. ફા૰ શાહનગ, ગરમતર. અ૰ શાહતરજ, બકલ તલમલીક. ઔષકલ૰ જડપાપુડા, લા. ફૂંગિયા રિપેન્સ.

આ વનસ્પતિ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે. એના ઉપર બારીક જીંડવાં જેવા તોરા આવે છે. એ વનસ્પતિ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડા કરતાં આ વનસ્પતિ વધારે ગુણકારી છે. ઘાસ પિત્તપાપડાનું શાક સારું થાય છે. **પિત્તપાપડો**—શીતળ, કડવો, ગ્રાહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે, અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરુચિ, દાહ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઓકારી (ઊલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો

÷ ઘણસરીના મૂળની છાલ શોધહર, જ્વરઘ્ન, મોટી માત્રામાં વિરેચક અને વિષઘ્ન છે. માત્રા ૧૨ થી ૨૪ રતી સુધી. સુગંધી દ્રવ્યની સાથે ફેફસાંનો સોજો, ફેફસાંના પડદાનો સોજો, વૃષણનો સોજો, સાંધાનો સોજો, યકૃતનો સોજો, વગેરે ઉપર ઘણસરી લાભદાયક છે.

નાશ કરે છે એનું **શાક**—સઆહી, શીતળ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવુ છે, અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, શ્રમ તથા દાહનો નાશ કર છે **ઉપયોગ :—(૧) પિત્તથી ચકરી આવે છે તે ઉપર :**—ઘાસ પિત્તપાપડાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી કોપરના તેલમા કાલવી માથા ઉપર જાડો લેપ કરવો. **(૨) પિત્તજ્વર ઉપર :**—ઘાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો **(૩) સાધારણ તાવ ઉપર :**—ઘાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમા ગારગોટી (ધોળો અને કડો પથ્થર) દેવતામા લાલ કરી છમકારી તે કાઢો પાવો **(૪) ઊલટી ઉપર :** ઘાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો **(૫) તૃષ્ણા, અરુચિ અને ગ્લાનિ ઉપર :**—પિત્તપાપડો, જરિયાતુ, ગળો, ધાણા, રક્તચદન (રતાજળી), વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો કરી પિવરાવવો ×

૨૧૫. ઘોંટી—સ૦ ગુલધટિકા મ૦ ઘાટી, ઘોંટ, વેટબોર, રાનબોર

ઘોંટીના છોડ બોરડીના છોડ જેવા દેખાય છે અને બોરડીના જેવા બારીક ફળ આવે છે. વૈદ્યલોક 'મત્રીશી' કરીને જે ઔષધ આપે છે, તેમા એ ફળ હોય છે ઘોંટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન તથા પાચક છે અને કમળો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, વ્રણ, કોઢ તથા ખરજનો નાશ કરે છે

૨૧૬. ઘોંટીવેલ—સ૦ હિરણ્યશાક હિં જંગલી ઉશગા બ૦ કુમારિકા લે૦ સ્માઈલેક્સ મેક્રોફિલા ઘોંટીવેલ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થઈ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે એનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે ઘોંટીવેલના પાદડા મોટા મોટા હોય છે અને તે ઉપર જાડી રેષાઓ હોય છે એ વેલને બારીક કાટા હોય છે એને ચણા જેવડા ફળના ગુચ્છા આવે છે + **ઉપયોગ :—(૧) પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર :**—ઘોંટીવેલના લીલા અથવા સુકાયેલા ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીમા કાલવી તેમા થોડી હિંગની ભૂકી નાખી તે પાવુ, એટલે રેચ જલદી બધ થાય છે

૨૧૭. ઘોણશી—(સ૦ ગોનસી મ૦ ઘોણસકાન્ડ) લે૦ સ્કિનેન્ડેપ્સસ પર્ટુસી. ઘોણશીના વેલા હોય છે એ વેલાની જાડાઈ પગના અગૂઠા જેની હોય છે અને આકારે ઘોણશી સર્પ જેવી હોય છે એના પાદડાનો આકાર પીપળાના પાદડા જેવો હોય છે, પણ તેના કરતા ચોગણા મોટા થાય છે એ પાદડાને એક એક આગળ પહોળાઈના ખાચા હોય છે **ઘોણશી**—શીતળ અને ગુરુ છે, તથા શૂળ, હેડકી, જીર્ણવિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ :—(૧) ઢોરને ઘોયડાનું વિષ ચઢ્યું હોય તો :**—ઘોણશીનો રસ એક શેર પાવો **(૨) માણસને ઘોયડાનું વિષ ચઢ્યું હોય તો :**—ઘોણશીના રસમા ધણસરીના મૂળ, અરીઠા અને કાળીજીરી વાટી ગોમૂત્ર નાખી દશ ઉપર લેપ કરવો

૨૧૮. ઘોલી (ઘિલોડી)—સ૦ સ્વાદુતુડિકા મ૦ ગોડતોડલી, દેશી ગોલવલી હિ૦ કદૂરી, ગુનકાખ બ૦ કુદરકી ક૦ સીહિદોડે, તોંડેહણ્ણુ કોંડે બળિળ તા૦ કોવે તૈ૦ દોડતિગે, કાકિદોડા તુ૦ મહોબિ મલા૦ ખવા તોડી લા૦ કોકનિસિનિયા ઠડિકા

ઘોલીનો વેલો આઠ-દશ વર્ષ સુધી રહે છે ઘોલી બારે માસ થાય છે ઘોલીના ફળ બે-અઢી આગળ લાબા હોઈ અગૂઠા જેટલા જાડા હોય છે ઘોલીના બે પ્રકાર છે —કડવી અને મીઠી કડવી ઘોલી કોઈ ખાતુ નથી ઘોલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઈ પથ્યકર છે ઘોલીના અતિ સેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે **ઘોલી**—મધુર તથા શીતળ છે કફ અને ઊલટીને કરનારી તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તશોથ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલસ્તભક, સ્તન્યકારક, પેટમા વાતસચય કરનાર તથા રુચિકર છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોજો, બુદ્ધિ, દાહ તથા ઉધરસનો નાશ કર છે **એનાં ફૂલો**—

× આ ઘાસ પિત્તપાપડો અને ન ૩૬૯મા લખેલ પિત્તપાપડાના બીજા પર્યાયક્રમાનો પિત્તપાપડો એક જ છે અને જગ્યાએ વર્ણન વાચીને ઉપયોગ કરવો

+ ગુણધર્મ—ઘોંટીવેલ સ્વેદજનન, મૂત્રલ, પૌષ્ટિક અને રસાયન છે રક્તશુદ્ધિ માટ ગરમી આમવાત, ત્વચારોગ વગેરેમા ૧-૨ તોલાનો ક્વાથ કરીને પિવરાવવો

ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **એની ભાજી**—શીતળ, મધુર, ગ્રાહક, તૂરી, કડવી, પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ**—હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે; અને હાથપગનો દાહ, ભ્રાંતિ તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. **કડવી ઘોલી**—વાંતિકારક, રક્તવિકાર, કફ તથા પાંડુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—ગુરુ, કડવાં, વાતિકર તથા વાયુને કોપાવનાર છે અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **કાનમાં બગઈ વગેરે ગયું હોય તો:**—ઘોલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવું. (૨) **ગર્ભિણીને અધૂરા માસે રજોદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપર:**—ઘોલીનો વેલો અંગૂઠા જેવો જાડો લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઈ, ઠંડું પાણી નાખી ખાંડવી; અને પાશેર પર્યંત રસ કાઢી, તેમાં જીરાની ભૂકી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસ્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઈ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે થાય તો આપવું, તે પહેલાં આપવું નહિ. (૩) **કુચ્ચાના વિષ ઉપર:**—ઘોલીનાં પાંદડાંના રસમાં સમુદ્રફળ ૭ માસા ઘસી સુમારે નવટાંક રસ આપવો. આ રસ એકેક કલાકને આંતરે પાવો, એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે. (૪) **સલ (છોડ) વધવા ઉપર:**—ઘોલીનાં મૂળનો રસ, દેવદાર, જીરું અને સાકરનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું.

૨૧૯. ચણુકબાબા (કંકોલ)—સં૦ કંકોલ. મ૦ કંકોળ, કાપૂરચિની. હિં૦ કબાબચિની, સિતલચિની. બં૦ કાંકલા. ક૦ કપ્પેરચિની. તૈ૦ કબાબચિની. તા૦ વાલમિલેગુ મલા૦ ચિનંમુલગુ, ગો૦ ગંધમેનસુ. ફા૦ કબાબહ અ૦ કબાચ, કબાવા, હબ્બુલઉરૂસ. ઈ૦ ક્યુબેબપેપર. લા૦ ક્યુબેબા-ઓફિસિનેલિસ, પાઈપર ક્યુબેબા.

ચણુકબાબાના વેલા હોય છે. કંકોલને 'કપૂરચિની' 'કબાબચિની' પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચણુકબાબાનાં ફળો મરી જેવાં થાય છે. ચણુકબાબા એ ફળ સુગંધી અને ટાઢાં છે. એનો ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **ચણુકબાબા**—તીખાં, તૂરાં, ટાઢાં અને હલકાં હોઈ ચળ, વ્રણ, ઊલટી, તરશ, ઉધરસ, અરુચિ, હૃદયરોગ, કફ, ઝેર, રક્તપિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કૃમિ તથા મુખજાડ્ય, વાતરોગ, મુખરોગ, અંધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મુખરોગ ઉપર:**—કંકોલ અને ખડીસાકર દાઢ નીચે રાખી રસ ગળવો. (૨) **પ્રમેહ ઉપર:**—કંકોલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) **રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત (એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઊલટી થાય છે) તે ઉપર:**—કંકોલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું. (૪) **પ્રમેહ અને આગંતુક ગરમી ઉપર:**—કંકોલ અર્ધો તોલો લઈ સાધારણ કૂટી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. તેમાં ઉત્તમ ચંદનનુ તેલ છથી બાર ટીપાં સુધી નાખવું અને કાઢામાં મેળવી તે કાઢો પાવો આ ઉપયોગથી પેશાબ સાફ થાય છે અને ચંદનનું તેલ અંદરના જખમ ઉપર બેસી બે-ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઈ ગુણ આવે છે. આ ઔષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે, બપોરના ભોજન પછી અને સાયંકાળે એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લઈ ફક્ત ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર એ જ પદાર્થ ખાવા; એટલે જલદી ગુણ આવે છે (૫) **સંગ્રહણી ઉપર:**—કંકોલ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, સોનાગેરુ ૧ તોલો-એનું ચૂર્ણ કરી કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતા જવી. (૬) **મુખમાધુર્ય ઉપર:**—કંકોલ, કપૂર અને મરી સાધારણ ચાવી દાઢમાં રાખવાં અને તેથી ઉત્પન્ન થતું થૂંક થૂંકી નાખવું. (૭) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ચણુકબાબાનો કાઢો કરી તેમાં પાંચ ટીપાં સુખડના તેલનાં નાખી તે આપવું.÷

÷ ડૉક્ટર ડેમાર્ટના મત મુજબ ચણુકબાબા કફઘ્ન, ઉત્તેજક અને પૂતિહર, મૂત્રજનન, વાતહર અને દીપન છે. આની ક્રિયા શ્લેષ્મલ ત્વચા પર થાય છે મુખ્ય સ્થાન—મૂત્રમાર્ગ અને ગુદા પર વિશેષ સ્પષ્ટ અસર થાય છે. મૂત્રજનન ધર્મ ધીરો છે. શ્વાસમાર્ગની શ્લેષ્મલ ત્વચા પર કાંઈક ઉત્તેજક છે.

માત્રા—૧૫ થી ૩૦ રતી, દૂધની સાથે. ચણુકબાબા પાચનક્રિયાને બગાડે છે માટે સર્વદા થોડી માત્રામાં

૨૨૦. ચણા—સં૦ હરિમંથ, ચણક મ૦ હરભરા. હિ૦ ચના, છોલા. બં૦ ચણક. તૈ૦ ચનગાલુ, ચનાકમુલ્લુ તુ૦ તા૦ ક૦ કડલે. મલા૦ કટાલા ફા૦ નખુદ અ૦ હુમસ ઇ૦ ગ્રામ. લા૦ સીસર એરીએટિનમ્

એકદળ ધાન્ય તથા દ્વિદળ ધાન્ય એમ ધાન્યના બે પ્રકાર છે. જેમ એકદળ ધાન્યમા 'ઘઉં' એ મુખ્ય છે, તેમ દ્વિદળ ધાન્યમા 'ચણા' મુખ્ય છે ચણાની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી આ ખંડમા છે. ચણા આસો મહિનામા વાવે છે અને મહા માસની આખરે અને ફાલ્ગુનમા તૈયાર થાય છે ચણાના છોડની ઊંચાઈ દોઢવેંત હોય છે, ચણાના છોડને ચાળીસ-પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામા એક અગર બે દાણા હોય છે ગુજરાત, દક્ષિણ સિંધ, કાબુલ તથા અરબસ્તાન એ ઠેકાણે ચણા પુષ્કળ પાકે છે લોકો લીલા ચણાના પોપટા ફોલી ખાય છે અને તેમાના દાણા પાકે એટલે તે શેકીને ખાય છે એને ઓળા કહે છે ઘઉંની પેઠે ચણાના પણ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે ચણાની દાળ કરી તેના બૂંદી, મોતીચૂર, પૂરણપોળી, વેસણના લાડુ તથા મેસૂર એવા અનેક તરેહના પકવાનો થાય છે. ચણા શેકી તેની ધાણી (શેકેલા ચણા) કરે છે. તેના ઉપરથી ફોતરા કાઢી ભરડે છે એટલે તેની દાળ બને છે. એ દાળ ઘઉંના કરતા પણ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ થાય છે શેકેલા ચણા શરીરને ઘણા જ હિતાવહ છે એ પૌષ્ટિક છે અને ભૂખને માટે ઘણા જ ઉત્તમ છે પ્રવાસમા ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે એ ચણા ખાઈ રસ્તે ચાલવા છતા જો પાણી મળે નહિ તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે શેકેલા ચણા અવશ્ય ખાવા એવો જે નિયમ છે તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણાને લીધે જ છે ચણાની વાટેલી દાળ પણ ઘણી જ પૌષ્ટિક છે ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ઘણો જ ઉપયોગી છે કુમળા છોડની ભાજીનુ શાક કરે છે ચણાના ખારમા પલાળી જે બી રોપવામાં આવે તે ઘણા જલદી ઊગી નીકળે છે **ચણા**—વાતલ, શીત, લઘુ, રુક્ષ, તૂરા, વિષ્ટભકારક, મધુર, રુચિકર, વર્ણકર, બલકર, જ્વરનાશક તથા આધ્માનકારક છે, અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **શેકેલા ચણા**—ઉષ્ણ, રુચિકર, રક્તકોપન, લઘુ, બલકર, શુક્લ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે, અને સ્વેદ, શૈત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા ક્લમ(ગ્લાનિ)નો નાશ કરે છે

ચણાનો ક્ષાર:×—અગ્નિદીપક, રુચ્ય, ખારો, અતિ ખાટો અને દાંતને અંબાવનાર છે, તથા શૂળ, અજીર્ણ અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરનાર છે **ઉપયોગ**:—(૧) **કમળા ઉપર**:—ચણાની દાળમા બરોબર ગોળ નાખેલુ પૂરણ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવુ. તરસ લાગે તો ગોળદાળનુ પાણી પીવુ (૨) **મસ્તકવાયુ ઉપર**:—અર્ધો શેર ચણાનો લોટ અને તેટલી જ રાઈની ભૂકી ચણાના ખારમા નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો (૩) **પરસેવો બંધ થવા માટે**:—શેકેલા ચણા, અજમો અને વજનુ ચૂર્ણ શરીરે ચોળવુ (૪) **સળેખમ ઉપર**:—રાતે સૂઈ રહેતી વેળાએ તાજા શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ (૫) **ધાતુપુષ્ટિ માટે**:—ચણાની દાળ અને સાકર પેસાભાર રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ એક મહિના સુધી ખાવા અને ઉપર પાણી પીવુ નહિ (૬) **પેટપીડ અને કોલેરા ઉપર**:—ચણાનો ખાર એકબે તોલા પીવો (૭) **અરોળ ઉપર**:—ચણાનો ખાર, સિંધાલૂણ અને બગડીખાર એકત્ર કરી પીવુ, અથવા શેકેલી

આપની ઉપયોગ જૂના પરમામા આ ઉત્તમ ઔષધિ છે ૪૦ થી ૬૦ રતીભાર મકરેક સમાન દૂધની સાથે દિવસમા ૩ વખત અપાય છે (આ ક્રમ ૨ ૪ દિવસ માટે છે) અર્શ માટે આ ઉત્તમ દવા છે જૂના કફરોગમા છેદક કફઘ્નરૂપે કામ કરે છે મુખપાકમા ચણકબોળા મોઢામા રખાય છે, નાકમાથી શ્લેષ્મ ઓછો પડવા માટે ચણકબોળાનુ નસ્ય અપાય છે

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× જ્યારે ચણાના છોડ ઊગેલા હોય ત્યારે ઝાકળ પડે તે દિવસોમા સૂર્યોદય પહેલા ત્યા જઈ ચણાના છોડ ઉપરનુ ઠાર-ઝાકળ ઝીણા જગન્નાથીના સાફ ધોયેલા કપડાથી લૂછીને શીશામા નિચોવી લેવુ આ પ્રમાણે વારવાર કરી સૂર્યોદય પહેલા મેળવેલા ચણા ઉપરના બિંદુઓને ચણાનો ખાર કહે છે સુકાયેલા ચણાના છોડની ડાખળી વગેરે પાણીમા પલાળી લૂગડાથી ગાળી લઈ લોઢાની કડાઈમા એ પાણી ઉકાળવાથી સફેદ રંગની ખારની ભૂકી તૈયાર થાય છે એ પણ ચણાના ખાર તરીકે વાપરી શકાય એમ અમારો પોતાનો મત છે.

હિંગ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ઈંદ્રજવ, જવખાર અને સિંધાલૂણનું ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમા નાખી પીવુ

૨૨૧. ચણોઠી—સં૦ ગુંજા મ૦ ગુંજ. ૧૦ માડલવેલ હિં૦ ગુંજા, ઘુંઘચી, ચોંગ્લી, ચિરમિટી બ૦ કુંચ ક૦ ગુલગુંજે એરડુ તૈ૦ ગુલવિંદે ના૦ ચષ્મે ખરૂસ્ અ૦ હબ્સૂર્ખ વ મ ૬ ઈં૦ વિડ ટ્રી લા૦ એબ્રસ પ્રિકેટોરિયસ્

ચણોઠીના વેલા થાય છે એ વેલાના પાદડા બારીક અને લાંબા હોય છે ચણોઠીમા ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે ત્રણે વેલા સરખા જ હોય છે ચણોઠી સોનાનુ વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમા આવે છે એક તોલાભારની છન્નુ (૯૬)* ચણોઠી થાય છે ચણોઠી- ની- ગણના ઉપવિષમા છે **ચણોઠી**×—સ્વાદુ, કડવી, બલકર, ઉષ્ણ, તૂરી, ત્વચાને હિતાવહ, કસ્ય, રસ્ય, શીત તથા વૃષ્ય છે અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, ઇંદ્રલુપ્ત, વ્રણ કૃમિ, ગ્રહપીડા કંડૂ (ખરજ), કફ, કફ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, ભ્રમ, દમ, તૃષા, મોહ તથા મદનો નાશ કરે છે **એના બીજ**—વાતિકારક અને શળનાશક છે + **એના પાદડા** વિષનાશક છે ધોળી ચણોઠી ઘણુ કરીને વશીકરણના ઉપયોગમા લેવાય છે બીજા ગુણો ચણોઠી જેવા જ હોય છે **ઉપયોગ**:— **(૧) આદાશીશી ઉપર**:—ચણોઠીના મૂળ પાણીમા ઘસી નસ્ય આપવુ એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે **(૨) શીતળાથી આખમા ફૂલ પડયુ હોય તે ઉપર**:—માગલી એરડાના રસમા ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવુ **(૩) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે અને ધાતુ પડતી હોય તે અટકાવવા ઉપર**:—ચણોઠીના મૂળ દૂધમા બાફી સાકર સાથે ખાવા **(૪) માથે ટાલ પડે તે ઉપર**:—ચણોઠીના મૂળ અથવા ફળ ભિલામાના રસમા ઘસી તેનો લેપ કરવો, અથવા ચણોઠી મધમા અગર ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવી **(૫) અવાજ સારૂ થવા માટે**:—ધોળી ચણોઠીના પાન ચાવી મોઢામા રાખી રસ ગળતા જવુ અથવા ચાવવી **(૬) ગરમીથી મોઢામા ફોલ્લા વગેરે થાય તે ઉપર**:—ધોળી ચણોઠીના પાન, ચણકબાબા અને સાકર મોઢામા રાખી રસ ગળતા જવુ અથવા મૂળ ચાવવા **(૭) લાલ મેહ ઉપર**:—ધોળી ચણોઠીના પાન અને મેંદીના પાન સમભાગે લઈ તેનો રસ કાઢવો તેમા દુદુરલીના મૂળ ઘસી જીરૂ અને સાકર નાખી પાવુ આ ઔષધનુ સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવુ **(૮) રતવા ઉપર**:—ધોળી ચણોઠીના પાનનો લેપ કરવો **(૯) પ્રમેહ ઉપર**:—ચણોઠીના પાનનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમા મેળવી પાવો **(૧૦) ખરજના ઉપર**:—ધોળી ચણોઠીના પાદડાના રસમા જીરાની ભૂકી

---

* કેટલીક જગ્યાએ આ ૬ રતીના તોલો માની કંપની રૂપિયાને ત્રીસ વાલ એટલે ૯૦ રતી માને છે આ હિસાબે ચણોઠીનુ વજન સરાસરી ૨ ગ્રેન છે

+ ચણોઠીના પાનમા સ્નેહન ગુણ હોવાથી તે જેઠીમધને બદલે વાપરી શકાય છે મૂળ નહિ મૂળ વામક (ઊલટી કરાવનાર) છે અને વધારે પ્રમાણમા લેતા મોઢે આવવુ અને ઝાડા વગેરે ઉપાધિ કરાવે છે **સ્વા. કૃષ્ણાનંદ**

× ચક્રદત્તમા રાતી અને ધોળી એમ બે પ્રકારની જ ચણોઠી બતાવી છે એ ચણોઠીના બીજ વિષરૂપ છે એટલે ખાવાથી ઝેરની અસર કરે છે તે જ્ઞાનતંતુના રોગમા અપાય છે અને ચામડીના રોગ તથા નાસૂર ઉપર લેપ થાય છે ચણોઠીની જડ ઊલટી કરાવનારી છે મુસલમાન હકીમો ચણોઠીને ગરમ પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક માને છે ડૉક્ટર લોકો ચણોઠીના મૂળને જેઠીમધના પ્રતિનિધિ તરીકે વાપરે છે ડૉ એન્સ્લી કહે છે કે ચણોઠીનુ મૂળ જેઠીમધને આબેહૂબ મળતુ હોય છે મિ વેકર કહે છે કે ચણોઠીનુ પાણી આખમા નાખવાથી આખની શ્લેષ્મક કળા (કંજક્ટિવા)નો વધારો થઈને તેમાથી પરૂ નીકળવુ શરૂ થાય છે એટલા માટે આખના રોગમા એનો ઉપયોગ ન કરવો મિ લ્યૂનન કહે છે કે પાદડાને મધમા વાટી સોજા ઉપર ચોપડાય છે એ જ પ્રમાણે વાટીને સાકરની સાથ ચાવવાથી ઉધરસ ઓછી થાય છે સફેદ ચણોઠી ઝેરી છે વધારે ખાવાથી ઊલટી અને ઝાડો થાય છે અને કદી મૃત્યુ પણ થાય છે

+ ખાવાના ઔષધ તરીકે ચણોઠીનો ઉપયોગ કરતા પહેલા શોધન કરી લેવાની જરૂર છે ચણોઠીને પોટલીમા બાધી ગોવાય નથી મંદાગ્નિ પર માટલામા ત્રણ કલાક પચન કરી સાફ જળથી ધોઈ લેવાથી શુદ્ધ થાય છે પછી ઉપરના ફોતરા અને અંદરની જીભ શોધ્યા પછી કાઢી નાખવી

નાખી પાવું. **(૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ધોળા ચણોઠીનાં પાનનો રસ સાકર અને જીરું નાખી પાવો. **(૧૨) તાવથી માથું દુખતું હોય તે ઉપર:**—ધોળા ચણોઠીનાં મૂળ સ્વચ્છ ધોઈ ઘસવાં અને કપડામાં ઘાલી તે સાત દિવસ સૂંઘવાં. **(૧૩) ગરમી (ઉપદંશ) ઉપર:**—લાલ ચણોઠીનાં પાનના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી સાત દિવસ લેવું. **(૧૪) સિંદૂરના વિષ ઉપર:**—ચણોઠીનાં પાન ૭ દિવસ ખાવાં. **(૧૫) શિરોરોગ ઉપર:**—ચણોઠીનાં મૂળ ઘસી નાકે સૂંઘાડવાં, એટલે આંખોમાં ચક્કર આવે છે તે તથા રતાંધળાપણું, આંખનાં પડળ, આધાશીશી અને મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. **(૧૬) વાયુરોગ ઉપર:**—શરીરના જે ભાગમાં વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી બાળી નાખી તે ઉપર ચણોઠી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; તેથી કરી અપબાહુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી અને બીજી વાયુ સંબંધી પીડા દૂર થાય છે. **(૧૭) ગ્રંથિ (ગાંઠ) ઉપર:**—રાતી ચણોઠીની દાળ, આમલીનો કચૂકો અને ગેરુને કંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અને તે સુકાય પછી ફરી બીજો લેપ કરવો. **(૧૮) ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર:**—ધોળા ચણોઠીનાં મૂળ અને ધોળા જાસુંદીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ગરમીની ચાંદી ઉપર પણ એનો જ લેપ કરવો. **(૧૯) ઉધરસ ઉપર:**—ધોળા ચણોઠીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨૦) પાંપણોમાં થનારા રોગ ઉપર:**—ચણોઠી પાણીમાં બાફી તે પાણી પાંપણે ચોપડવું, એટલે પરુ નીકળી જઈ પાંપણનો દાહ અને સોજો નાશ પામે છે. **(૨૧) ગંડમાળા ઉપર:**—ચણોઠીનાં મૂળ અને ફળના બમણા કાઢામાં એક ભાગ તેલ નાખી પચન કરાવવું. તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે એ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી દારુણ ગંડમાળા નાશ પામે છે. **(૨૨) તિમિર (અંધારાં આવવાના) રોગ ઉપર:**—ચણોઠીનું મૂળ બકરાંના મૂત્રમાં ઘસી પાવું. **(૨૩) માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર:**—ચણોઠી, હાથીદાંતની રાખ અને રસાંજન(રસવંતી)નો લેપ કરવો; એટલે તે ઠેકાણે તુરત વાળ આવશે.

૨૨૨. ચંદનબટવો (ચીલની ભાજી)—સં૦ ચિલિકા, ચંડિકા. મ૦ ચંદનબટવા, ગોડછીક, તાંબડી ચીક, ચાકોલીઆચી ભાજી. હિં૦ ચિલ્હી, બડા બથુવા. ક૦ ચંદન બટ્ટવે, ફ્રા૦ સરમક. અ૦ કુતુફ. ઇં૦ પરપલ ગુઝફૂટ. લા૦ ૧. ચિનોપોડિયમ એમ્બ્રોસીઓઈડિસ્. ૨. એટ્રિપ્લેક્સ હોર્ટેન્સિઝ.

ચંદનબટવાના છોડ બે હાથ ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં નાજુક હોય છે. તે નીચેની બાજુએ કાંઈક રાતાં અથવા ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એની ભાજી જલદીથી સુકાઈ જાય છે. ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ચંદનબટવાની ભાજીનું શાક કરે છે. એ ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકોમાં જ થાય છે. **ચંદનબટવો**—ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:— (૧) દોરના રોગ ઉપર:**—ચંદનબટવાના લાકડાનો કોલસો ઘીમાં વાટી એકેક ઘૂંટડો ૩ દિવસ પાવો.*

૨૨૩. ચંદ્રુસ—સં૦ કુંદુર. મ૦ ઈસેસ, ચંદ્રુસ. હિં૦ કુંદરુ. ઇં૦ ઓલિબેનમ્ ફ્રેંકિન્સેન્સ્. લે૦ બોસવેલીઆ ફ્લોરી બંદા. ચંદ્રુસનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ધૂપની જાતનું વૃક્ષ

* ચંદનબટવા બે જાતની વનસ્પતિને કહે છે. બંનેનું શાક થાય છે. પહેલ્લેએ વર્ણન કર્યું છે તે પહેલી (ચિનોપોડિયમ) જાતનું છે. એને ફૂલ ઑગસ્ટથી એપ્રિલ સુધી આવે છે. ફૂલ બહુ જ નાનાં ગુચ્છરૂપ અને લીલા રંગનાં હોય છે. આપણા દેશમાં એનો ઉપયોગ માત્ર શાક માટે થાય છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં એનાં બીજનો ઉપયોગ કૃમિઘ્નરૂપે કરે છે. ગોળ કૃમિ(હૂક વર્મ)ને માટે બહુ જ ઉપયોગી છે.

માત્રા—૫ થી ૧૦ રતીની છે. ખાલી પેટે અપાય છે. ત્યાર પછી સાદો જુલાબ આપવાથી કૃમિ નીકળી જાય છે. ચંદનબટવાની બીજી (એટ્રિપ્લેક્સ) જાતને મુંબઈમાં દક્ષિણી સમાજમાં ચંદનબટવો કહે છે. આમાં 'કોમોનર ફ્લાવરિંગ પ્લેન્ટસ ઑફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા'માં આ જાતને સુરક અને ચંદનબટવો કહેલ છે. ફૂલ ઑક્ટોબરથી ડિસેમ્બર સુધી આવે છે. ડાંડી લાલ અથવા જાંબુડી હોય છે. પાનના ડંઠલની કિનારી પણ જાંબુડી હોય છે. આનાં બીજ વધારે ખાવામાં આવે તો નુકસાન કરે છે. તે શરીરને શિથિલ બનાવે છે અને ઊલટી કરાવે છે. યુરોપમાં હાથપગનાં આંગળાંઓનો સંધિવાત, સીઓના મગજનો વ્યાધિ, કંઠશોથ, કમળો અને યકૃતના વિકાર માટે શાકરૂપે ઉપયોગ કરે છે. આ ભાજી સારક ગુણવાળી હોવાથી શરીરમાં ભેગા થયેલા દોષને બહાર કાઢે છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

છે. ચંદુસનાં ઝાડો આફ્રિકા ખંડમાં ઘણાં થાય છે. એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદુસ કહે છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદુસનો 'વાર્નિશ' કરે છે; તેમ જ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને 'સફેદ ડામર' કહે છે. ×ચંદ્રુસ—તીખો, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, શુક્લ, લઘુ, વૃષ્ય તથા કાંતિકારક છે; અને કંડૂ (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, કોઢ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ખાવા માટે માત્રા ૧૦ થી ૬૦ રતી દિવસમાં ૩ વાર; ખાંસી અને શ્વાસ પર લાભદાયક છે. પરમા ઉપર ૫ રતી પ્રમાણમાં અપાય છે.

૨૨૪. ચમેલી—સં૦ સુરપ્રિયા, ઉપજાતિ. હિં૦ ચમેલી. બં૦ ચામિલી. મ૦ ચમેલી, ચણેલી. ક૦ મોગરાચા ભેદ. ઇં૦ સ્પેનિશ જાસ્મીન. લા૦ જસ્મીનમ્ ઑરિક્યુલેટમ્. ફા૦ યાસમોન. અ૦ આસમન્.

ચમેલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં જાઈ જેવાં ધોળાં અને નાનાં હોય છે. એનાં ફૂલોની વાસ મધુર આવે છે. એ ફૂલો શ્રાવણ મહિનામાં ઘણાં થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે.*

૨૨૫. ચંપાકાટી (પીળો કચનાર, પીળો કાંચનાર)—સં૦ કોવિદાર. મ૦ કોરલા. હિં૦ પીલા કંચનાર. બં૦ પીતકાંચન. ક૦ કોચાલે. તા૦ શેમાંદારે, શિવપ્પુમાંદારે. તૈ૦ દેવકાંચનમુ. મલા૦ કોવિદાર. લા૦ બાહિનિયા વેરિયેગેટા.

ચંપાકાટી આ એક રાનવૃક્ષ હોઈ તે કાંચનારની જાતિનું છે. એનાં પાંદડાં કાંચનારનાં પાંદડાં જેવાં જ હોય છે. જેઠ-અષાડ માસને સુમારે એ ઝાડને કુમળાં પાંદડાં આવે છે, તે લઈ લોકો વેચે છે. એ ભાજી નિર્મળ હોઈ ખાવાને રુચિપ્રદ છે. **ચંપાકાટી**—દીપન, તૂરું, મધુરોપણ, સંગ્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે. ભાજીપાલામાં તે ઉત્તમ છે. તે મૂત્રકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલોનો ગુણ રક્ત કાંચનાર જેવો જ છે. છાલનો ઉપયોગ કવાથરૂપે ગૂગળાદિની સાથે ગંડમાળા અને અપચી પર થાય છે.

૨૨૬. ચંબેલી (જાઈ)—સં૦ જાતિ, માલતી. હિં૦ ચંબેલી. મ૦ જાઈ. ક૦ જાજિમલિગે. તૈ૦ જાઈપુષ્પાલુ. તુ૦ જાઝ્પુ. મલા૦ પિચ્ચાક, માલતી. લા૦ જેસ્મિનમ્ ગ્રેન્ડિફ્લોરમ્.

ચંબેલીનો વેલો મોટો વધે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચંબેલીના જૂના વેલા ઘણા જ મોટા હોય છે. એ વેલા વડે માણસો સહજ ઉપર ચડી શકે એટલા તે મજબૂત હોય છે. ચંબેલીનાં ફૂલો ધોળાં, સુકુમાર અને સુવાસિત હોય છે. ફૂલ જુલાઈથી ઑકટોબર સુધી આવે છે. ચંબેલીનાં પાંદડાંનો રસ વ્રણશોધક છે. **ચંબેલી**—તૂરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોઢ, રક્તદોષ, વ્રણ, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કળીઓ—વર્ણ્ય, વિસ્ફોટક, નેત્રરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. ફૂલ—સુગંધી અને મનોહર છે. તે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.+ **ઉપયોગ:—(૧) જીભને ખર આવે (કાતરા પડે) છે તે ઉપર:**—ચંબેલીની ભાજીનો રસ પાવો. **(૨) દાદર અને ચાંદીઓ ઉપર:**—ચંબેલીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૩) જખમ ઉપર:**—ચંબેલીની ભાજીની થેપલી કરી જખમ ઉપર બાંધવી. **(૪) કર્ણશૂળ ઉપર:**—તલના તેલમાં ચંબેલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ નાખી તે તેલ સારું કઢવવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો. એ પ્રમાણે ૭-સાત પુટો દઈ તેલ તૈયાર કરી રાખવું. એ તેલ કાનમાં નાખવું એટલે તાકીદે ફાયદો થાય છે. **(૫) ઓકારી**

× જુઓ ઇંદ્રેસ (શેરી સોબાન) નીચેની ટિપ્પણી.

* ચમેલીનાં ફૂલોમાં તલ રાખી મૂકી કેટલાક દિવસ પછી ઘાણી (કોલુ)માં પીલીને તેલ કાઢે છે, તેને ફૂલેલ તેલ અથવા ચમેલીનું તેલ કહે છે. એ ઉત્તમ સુગંધવાળું અને ઠંડું હોય છે.

+ જાઈ(ચંબેલી)નાં પાન શોનઘ્ન, કડવાં, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ, કુષ્ઠઘ્ન છે. ફૂલ મૃદુ, આર્તવજનક અને વાતહર છે. માત્રા: પાનનો રસ ૩ થી ૧૦ ટીપાં. ચામડીના રોગોમાં પાનનો બહુ જ ઉપયોગ થાય છે. મુખપાકમાં પાન ચવરાવાય છે. ફૂલોને વાટી મૂત્રાશય પર બાંધવાથી પેશાબ છૂટે છે અને આર્તવધર્મની પીડા ઓછી થાય છે.

(ઊલટી) ઉપર :—ચમેલીના પાદડાનો અગરસ કાઢી તેમા મરી અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ સાકરની ભૂકી તથા મધ નાખી આપવુ (૬) જીર્ણજ્વરાદિ તીવ્રજ્વરો ઉપર :—જાઈના (ચમેલીના) મૂળનો કાઢો કરી દૂધ મેળવી પાવો (૭) ઉપદંશ ઉપર :—ચમેલીની કુમળી ભાજીનો રસ ૨ તોલા, ગાયનુ ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાખી પ્રાતઃકાળે સેવન કરવુ, એટલે પાચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે એ ઉપર ઘઉ અને ઘીનુ પથ્ય કરવુ (૮) મુખપાક ઉપર :—ચમેલીની ભાજી ચાવવી અથવા ચમેલીની ભાજી, દારુહળદર તથા ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે

૨૨૭. ચારોળીનું ઝાડ—સ૦ ચાર, રાજાદન અજકર્ણ બ૦ પિયાલ, આસના પિયાશાલ હિ૦ ચિરૌંજી મ૦ ચાર, ચારોળી મા૦ ચારોળી ક૦ મોગાપ્ય, મોરવે, મોરટી, ચાર્વાલ તા૦ કારપ્યારક્કુ-પ્પુ મલા૦ મુરળ તૈ૦ ચારપપ્પુ ચારમામિડી ફા૦ બુકલેખાજ અ૦ હબુસ્સમીના લા૦ બુકે નેનિયા લેગીફોલિયા

ચારોળીનુ ઝાડ મોટુ થાય છે કોકણ, નાગપુર અને મલબાર પ્રાતમા એના ઝાડ ઘણા થાય છે એના પાદડા લાબા હોય છે પાનનો આકાર બકરાના કાન જેવો હોય છે એ ઉપરથી સંસ્કૃતમા એનુ 'અજકર્ણ' નામ પડેલ છે અને તે મહુડાના પાદડા જેવડા મોટા હોય છે તેના પતરાળા કરે છે એની છાયા ઘણી ઠડી છે એનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા આવતુ નથી એ ઝાડને નાના ફળો આવે છે તેમા તુવેર જેવડા રાતા રગના દાણા હોય છે તેને ચારોળી કહે છે ચારોળી મીઠાઈમા અને પકવાનોમા નખાય છે ચારોળીનુ તેલ નીકળે છે તે બદામના તેલ જેવુ ઠડુ છે ચારોળીના પાકા ફળોનો રગ જાબુડો હોય છે એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે **ચારોળીનાં મૂળ**—તૂરા અને રક્તરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે **ચારોળીના ઝાડની મજ્જા**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મલસ્તંભક, આમવર્ધક, દુર્જર, હૃદ્ય, શુક્રલ તથા વાતપિત્તનાશક છે **ચારોળી**—મધુર, વૃષ્ય, ખાટી ગુરુ, સારક, મલસ્તંભક સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક, દુર્જર, બલકારક તથા પ્રિય છે અને વાત, પિત્ત, દાહ તાવ, તૃષા ક્ષયરોગ, રક્તદોષ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **ફળો માહેના ગોળા**—મધુર તથા વૃષ્ય છે, અને દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ચારોળીનું તેલ :**—મધુર, જડ કિંચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક અને પિત્ત તથા વાતનો નાશ કરનારુ છે ઉપયોગ :—(૧) **રક્તાતિસાર ઉપર** :—ચારોળીના ઝાડની છાલ દૂધમા વાટી મધ નાખી પાવી (૨) **શીતપિત્ત ઉપર** :—ચારોળી દૂધમા વાટી શરીર ચોપડવી

૨૨૮. ચાખેલ—(સ૦ મહાયમલપત્રક) ચાખેલના ઝાડ કોકણ પ્રાતમા થાય છે એના પાદડા કાચનારના પાદડા જેવા હોઈને તે માહુલીના પાદડા જેવડા મોટા થાય છે એની પતરાળી થાય છે ચાખેલનુ લાકડુ ઇમારતી કામમા સાધારણ ઉપયોગી છે

૨૨૯. ચીકુ—લે૦ એક્રસ સેપોટા એ ઝાડ મોટા થાય છે એને બાગમા વાવે છે એ ઝાડના પાદડા બોલસરીના પાદડા જેવા લાબા હોય છે આ ઝાડ ઉપર અજીર જેવા ફળો આવે છે એનો રગ રાતો તપખીરિયો હોય છે એ ફળ મીઠા અને પુષ્ટિકારક છે એનો અગ્રેજ લોકોમા વધારે ઉપયોગ થાય છે ઉપયોગ :—(૧) **ધાતુપુષ્ટિ માટે અને પેશાબની બળતરા ઉપર** :—ચીકુના ફળો સાકર સાથે સેવન કરવા (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર** :—બીજ ૩ રતી આપવાથી પેશાબ છૂટે છે માત્રા વધારે આપવી નહિ

૨૩૦ ચિરમિરકો—કર્ણાટક પ્રાતમા ચિરમિરગો નામનુ એક નાનુ ઝાડ થાય છે એની ઊચાઈ બે હાથ હોય છે તેને ગોળ ચણીબોર (જગલી બોર) જેવડા ફળો આવે છે તે ખાટા હોય છે તેના રાયતા અને શાક કરી ખાય છે, તે દેશના લોકો એને મહાન પવિત્ર માને છે એના ફૂલનો રગ રાતો હોય છે બીજા પ્રાતિમા પણ એ ઝાડ થાય છે

૨૩૧. ચિત્રક (ચિત્રો)—સ૦ ચિત્રક મ૦ ચિત્રક હિ૦ ચિત્તા, ચિતરક, ચિત્રક બ૦ ચિતેગાછ ક૦ ચિત્રકમૂળ તૈ૦ ચિત્રમુલમુ તા૦ કાદિવેલ્લ દ્રુ બોલડુ, ચિત્રમૂલ મલા૦ ટપ

ટુવેલી ફ્રા૦ બેખ્ખરદા અ૦ શિતરજ લા૦ પ્લબેગોઝિલેનિકા ઉ૦ ધુવચિતા સિ૦ સુદુનીતુલ ખ્લી૦ કનખેન, દ્રિઉ, કિનખેનઈન

એ ત્રણ–ચાર ફૂટની ઊંચાઈવાળો નાનો છોડવો થાય છે હિંદુસ્તાનમા બધી જગ્યાએ તે પોતાની મેળે ઊગે છે એ ઝાડને જે ડાળીઓ ફૂટે છે તેમા રૂંખળી હોય છે એના પાદડાંનુ શાક થાય છે એ પાદડા જાડાશ પડતા દળદાર હોય છે એના પાદડાનો નિયમ હોતો નથી કેટલેક ઠેકાણે તે સામસામા હોય છે કવચિત્ એકએકને આંતરે આવે છે અને ક્યાક તો વેલાની માફક નિદળ હોય છે પાદડાનુ ડીટડુ તદ્દન નાનુ હોય છે ચિત્રકમા ફૂલની રાતી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે બન્નેમા ફરક માત્ર એટલો જ કે સફેદના ફૂલો અને પાદડાનુ ડીટડુ સફેદ હોય છે અને રાતાનુ રાતુ હોય છે બાકી પાદડા વગેરે સરખા જ હોય છે ચિત્રકના પાંદડા ઉપર ઝીણા ઝીણા રેસા હોય છે, અને તેથી દાંડી કાંઈક પીળાશ પડતી દેખાય છે એને જાઈના ફૂલ જેવા ફૂલોના ઝૂમખા આવે છે ફૂલનુ ડીટડુ લાબુ હોઈ તેને લબદાર પુષ્પકોણ હોય છે. કેટલાક ગ્રથોમા કિરમજી, ધૂસરા, કાળા અને પીળા રગના ફૂલનો પણ ઉલ્લેખ દેખાય છે, પરતુ તે જાતો મળવી મુશ્કેલ છે ધોળા અને રાતા ફૂલની જાતો તો સર્વત્ર મળે છે એ બન્નેમાથી રાતા ફૂલની જાત ગુણમા શ્રેષ્ઠ છે કાળા ચિત્રકના એવા ગુણો લખેલા છે કે, તે ખાવાથી વાળ કાળા થાય છે ગાયને તેના ઝાડની વાસ આવવાથી અથવા તેના મૂળ દૂધમા નાખવાથી દૂધ કાળુ થાય છે * અંગ્રેજીમા રાતા ચિત્રકને ' પ્લબાગો રાઝિના ' કહે છે, અને અંગ્રેજીમા ઉદ્ભિજ્જ–શાસ્ત્રીઓએ એને ' પ્લબાજેનેશી ' વર્ગમા ગણેલ છે રાતા ચિત્રકના મ૦ તાંબડા ચિત્રક હિ૦ લાલ ચિતા બ૦ એડ ચિત્તે ક૦ કેપુ ચિત્રમૂળ તૈ૦ ઈર્રિ ચિત્રમૂળ તા૦ ચિતિરમૂલ તુ૦ કેપુ, ચિત્રમૂળ મલા૦ ચેક્કિ કોતવરી ઇ૦ રાઝ લર્ડ નીડવર્ટ ઇત્યાદિ નામો છે

ચિત્રકની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી છાલ પાણીમા ઘસીને અગર વાટીને શરીરે ચોપડવાથી ચામડી બળી જાય છે, અર્થાત્ એની અને એના મૂળની છાલમા પ્લાસ્ટર પ્રમાણે દાહયુક્ત સોજો અને ફોડલો ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે એ ગુણ એનામા હોવાથી એને અનલ, વહ્નિ, પાવક વગેરે એકદર અગ્નિના પર્યાયવાચક અર્થવાળા નામો આપેલ છે ડૉ એગાનેસીએ ચિત્રકના મૂળની છાલની ભૂકી કરી તે પાણીમા કાલવીને તેમા થોડો ચોખાનો અથવા ઘઉંનો લોટ મેળવી તેની થેપલી કરી પ્લાસ્ટરની માફક વાપરેલ છે ચિત્રકના મૂળમાથી ' પ્લબાજીન ' નામનુ દાહક, રાળ જેવુ સત્ત્વ નીકળે છે, તે પાણીમા પીગળે છે ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી ગૂમડા ઉપર ચોપડી હોય તો ગૂમડુ જલદી ફૂટે છે રાતા ચિત્રકના મૂળમા દાહક ગુણ હોવાથી તે ગર્ભાશયના મુખમા પ્રવેશે તો ગર્ભપાત થાય છે ડૉ ઉદયચંદ્ર દત્ત એનો બીજો એક મહત્ત્વનો ઉપયોગ મળ્યાનુ લખેલ છે એક વિવાહિતા સ્ત્રીને એકાએક ગર્ભપાત થઈ ઘણો જ રક્તસ્રાવ થતા તેને હૉસ્પિટાલમા લઈ જવામા આવી તે વખતે તેની બસ્તિમા અતિશય વેદના થતી હતી યોનિમાર્ગથી પરુનો સ્રાવ થતો હતો અને શરીરમા જોરદાર તાવ હતો આ બાઈની તપાસ કરતા તેના યોનિમાર્ગમાથી રાતા ચિત્રકના મૂળનો કકડો તેની આજુબાજુએ નાનીસરખી ચીંદરડી વીંટાળેલો નજરે પડ્યો ચોકસાઈ કરતા માલૂમ પડ્યુ કે, ગર્ભપાત થયા પછી થનારા રક્તસ્રાવ બધ કરવા માટે તે મૂળને સુયાણીએ ગર્ભાશયમા પ્રવેશ કરાવેલ હતુ રાતા ચિત્રકના મૂળનુ ચૂર્ણ પેટમા જવાથી જીવતા અથવા મરેલા ગર્ભનુ પતન (પડવુ) થાય છે ચિત્રકનુ મૂળ વધારે પ્રમાણમા આપવાથી ઝેરના જેવુ પરિણામ કરે છે, એટલે એનો ઝેરી ઓષધોમા સમાવેશ થાય છે ચિત્રક, વાવડિંગ અને નાગરમોથ ત્રણે ઓષધોના સમૂહને ' ત્રિમદ ' એવુ નામ આપેલ છે એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમા ભૂખ લાગવા માટે અને શરીરમા સ્ફૂર્તિ આવવા

* એક ગ્રેરજના દસ્તાવ લખેલ ગ્રથમા લખ્યુ છે કે કાળો ચિત્રક એ સિદ્ધોની ઔષધિ છે મહા ત્માઓ એના રસમા ચોખા રાધી માત્ર એક જ વખતે જમે છે અને તેમને છ મહિના સુધી અનાજ લેવુ પડતુ નથી વળી એ જગે સુવર્ણસિદ્ધિરૂપ રસાયનપ્રયોગમા વપરાય છે '

માટે તેમજ અજીર્ણ (અપચો) આદિ દૂર કરવા માટે કરાય છે ઉપરના અનેક ઔષધોમા આનો ઉપયોગ સાંભળ્યો છે ડો હોર્સફીલ્ડ લખે છે કે, જાવા બેટમા માણસો ચિત્રકના મૂળો પ્લાસ્ટરના કામમા વાપરે છે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર કોડલા થઈ તે ફૂટી ચાઠા પડે છે તેના ઉપર અને કોઢ ઉપર ચિત્રકના મૂળનો ઉપયોગ ઘણો જ કરે છે એના લીલા મૂળ-માથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે અભિષ્યંદ નામના નેત્રરોગમા (આંખો દુખવા આવે છે તેમા) ગુણકારી છે સતત (ઇન્ટરમિટેન્ટ) જ્વર-રોજ આવનારા તાવમા એના મૂળનો સારો ઉપયોગ થાય છે એમા પરસેવો લાવવાનો ગુણ છે ડોક્ટર ઓસવોલ્ડે જાતે જ અનુભવ કરીને એના જ્વરનાશક ગુણની પ્રશસા કરેલી છે અરબી ભાષામા 'શિતરજ'× એ નામ છે, તે 'चित्रक' આ સસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રશ થઈ બનેલ હોય એમ જણાય છે ચિત્રકના જે ગુણો આયુર્વેદમા જોવામા આવે છે તે યુનાની વૈદોને (હકીમોને) પણ તેવા જ માન્ય છે કફવિકાર, બરોળ, સધિવા વગેરે રોગ ઉપર હકીમો એને ગુણકારી માને છે એના પાચક અને ગર્ભપાતના ગુણો પણ તેમને માલુમ છે કોઢ અને ચામડીના જૂના રોગો ઉપર દૂધ અને સરકામા અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ ફોડા ઊઠતા સુધી ચોપડી રાખવો સધિવાત વગેરે વાયુના વિકારો ઉપર ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી સદરહુ લેપ ચોપડી રાખવો આ વિધિ એક યુનાની ગ્રથમા લખી છે

ચિત્રક—પાચક, રુક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રુચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે, અને સોજો, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર, કડૂ, યકૃત, સગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે એ તીખો છે એટલે કફનો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળની છાલ બારીક વાટી માખણમા કાલવી, તેનો ગોળો એક કથરોટમા મૂકી પછી તે કથ-રોટ તાપમા વાંકી કરી રાખવી, એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે **(૨) સ્તન, કર્ણ કિંવા બીજે ઠેકાણે સોજો આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળ, કાળીવેલીના કાંદા અને ઉબરાના મૂળને એકત્ર ઘસી થોડા થોડા સમયના અંતરે ત્રણ વાર પાવા અને વિષ ચડેલા માણસને છાલની ઉપર બેસાડી અગ ઉપર ટાઢા પાણીની ધાર કરવી, એટલે બે પ્રહરમા વિષ ઊતરશે ઉતાર-ઘી અર્ધો શેર પીવુ **(૪) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળનુ ચૂર્ણ તેલમા પાચન કરવુ; અને તે ચૂર્ણ વસ્ત્ર વડે બ્રહ્મરધ્ર ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર વસ્ત્રથી ચોળવુ. **(૫) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળ અને દેવદારનો કલ્ક દૂધમા આપવો **(૬) બદ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળ લીમડાના રસમા ઘસી ચોપડવા **(૭) ખસ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળિયા ખાંડી તેનો રસ નાળિ-યેરના રસમા નાખી તેલ કાઢવુ અને ઉપર ચોપડવુ **(૮) ચિત્રકઘૃત:**—ચિત્રકનો કાઢો અને કલ્કમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ અને સગ્રહણીનો નાશ થાય છે **(૯) પાંડુરોગ ઉપર:**—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાના કાઢાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી પછી તે ગાયના ઘીમા રાતે લેતા જવી **(૧૦) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવુ. **(૧૧) મંડલ કોઢ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો પછી નગોડના બિયાંનો લેપ કરવો **(૧૨) તણખિયા પ્રમેહ ઉપર:**—ચિત્રકનુ ચૂર્ણ તલના તેલમા આપવુ **(૧૩) નિદ્રા આવવા માટે:**—ગોળમા ચિત્રકનુ ચૂર્ણ આપવુ **(૧૪) અજીર્ણ, સંગ્રહણી, અતિસાર ઉપર:**—છાશના પાણી સાથે પાવુ **(૧૫) કંડૂ (ખરજ) ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળનો કાઢો કરી પાવો **(૧૬) યકૃત અને પ્લીહોદર ઉપર:**—ચિત્રકનો ક્ષાર આપવો (ક્ષાર કાઢવાની રીત અઘેડાના વર્ણનમા આપેલી છે) **(૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રક,

× અરબીમા च ન હોવાથી તેનો 'શ' તેમજ क અને ग ને બદલે 'જ' થતો હોવાથી चतुरग ઉપરથી શૈતરગ થઈ 'શૈતરજ' થયો છે, તેવી જ આ શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે

ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઈ વાટી લેપ કરવો. ચિત્રકનાં મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકનાં મૂળિયાંના ચૂર્ણનો એક દોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. **(૧૮) અજીર્ણ ઉપર:**—ચિત્રકમૂળ, સિંધાલૂણ, હરડે અને લીંડીપીપર સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી દર વખતે શુમારે ૩ થી ૬ માસા સુધી ઊના પાણી સાથે આપવું, એટલે અજીર્ણ નાશ પામી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. **(૧૯) વાતવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રક, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ, અતિવિષ અને હરડે સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩-૪ માસા પ્રમાણે આપવું. એ વાતવ્યાધિ ઉપર ઘણું પ્રશસ્ત છે. આને સુશ્રુતે 'ષડ્વર્ણયોગ' નામ આપેલું છે.×

૨૩૨. ચિમડ—સં૦ અરણ્યકુલિત્થિકા. મ૦ ઈવળા, રાનકુળીથ, રાનહુલગે. હિં૦ બનકુલથી, ચાક્ષુ. બં૦ વનકુલથી, વનકુકિર્તિકલાય. ક૦ કણ્ણુકુટકીનબીજ, કાડહુલિગ. ફા૦ ચશ્મક. અ૦ ચશ્મિ-ઝજ, તશ્મિજ. ઇં૦ ફોરલીવ્હડ કેસીઆ. લા૦ એબ્સસ.

ચિમડ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એના છોડ કાસંદરા જેવા હોય છે. એનાં બી કાળાં અને ચપટાં હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે તે ઉપર:**—ચિમડનું મગજ વાટી તેનું અંજન કરવું. +

૨૩૩. ચીભડું—સં૦ ચિર્ભટિકા. મ૦ શેંદાડ, ચિભુડ. હિં૦ ફૂટ. તા૦ કકરીક્કાઈ. તે૦ પેદ્દાકાઈ. બં૦ ફૂટી. ફા. ખિયારેદસ્તી. લા૦ કુકુમિસ એગ્રેસ્ટીસ, કુકુમિસ મોમોડિંકા.

ચીભડાના વેલા કાકડીના વેલા જેવા જ હોય છે. એમાં 'ગોળ' અને 'લાંબાં' એવી બે જાત છે. પાકેલાં ચીભડાં ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ વાતુલ છે; પરંતુ તંબાકુ પીનારાને ઘણાં

× **(૧) ગૂમડાં પકવવા માટે:**–ચિત્રકમૂળની છાલ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી જલદી પાકીને ફૂટી જાય છે. (પરુ) રસીવાળાં ગૂમડાંને ફોડવા માટે જ લેપ કરવો. **(૨) સુખપૂર્વક પ્રસવ થવા માટે:**–ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઈ મધમાં મેળવી ચાટવું. **(૩) ઉંદરના ઝેર ઉપર:**–ચિત્રકમૂળના ચૂર્ણને તેલમાં તળી લેવું. પછી એ તેલ પગના તળિયામાં તથા મસ્તક પર ચોળવું. **(૪) સંગ્રહણી રોગ ઉપર:**–(ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ)—ચિત્રકમૂળ, ચવક, કાચાં બીલાં અને સૂંઠ સમભાગે લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. દિવસમાં બેથી ત્રણ વખત ૩ થી ૬ માસા સુધી છાશમાં મેળવી પીવું.

ચિત્રક નાની માત્રામાં પચનનલિકાની શ્લેષ્મલ ત્વચાને ઉત્તેજિત કરે છે. હોજરી અને ગુદનલિકાને શક્તિ આપે છે. યકૃતપિત્તનો સ્રાવ યોગ્ય કરાવે છે, એટલે ચિત્રક આપવાથી દસ્તનો રંગ પીળો થઈ જાય છે. ચિત્રક આપવાથી પરસેવો પણ બહુ આવે છે. મોટી માત્રામાં ચિત્રક દાહજનક અને કેફ લાવનાર ઝેર છે. કંઠ અને હોજરીમાં બળતરા થાય છે, બગાસાં આવે છે. પછી ઊલટી અને દસ્ત થાય છે. પેશાબ કરવામાં કષ્ટ પહોંચે છે, નાડી મંદ થાય છે, શરીર ઠંડું પડવા લાગે છે. ગર્ભાશય પર ચિત્રકની ક્રિયા અતિ મહત્ત્વની થાય છે. ગર્ભાશયનો અતિ સંકોચ થઈને ૪-૬ કલાકમાં ગર્ભપાત થઈ જાય છે. એટલે સગર્ભા સ્ત્રીઓને ચિત્રક કદાપિ આપવો ન જોઈએ. ગર્ભવતી સ્ત્રીને ૯ માસમાં કોઈ પણ સમયે આપવાથી ગર્ભ પડી જાય અને ગર્ભ મરેલો જ હોય છે. કેટલીક મૂર્ખ સ્ત્રીઓ ગર્ભ પાડવા માટે ચિત્રક આપે છે અને ગર્ભાશય-મુખ પર ચિત્રકનો લેપ પણ કરે છે. આ લેપની યોગ્ય ચિકિત્સા જો ન કરાય તો બહુ જ નુકસાન થાય છે.

ચિત્રકના લેપથી ફોલ્લો ઊઠે છે. ચામડી પર અતિ દુઃખ થાય છે. ચામડી કાળી પડે છે અને પડેલું વ્રણ જલદી રુઝાતું નથી. સુવાવડીના તાવ પર ચિત્રક અતિ ઉપયોગી છે. ગર્ભાશય પર ઉત્તેજના પહોંચાડી અંદર રહેલું ઝેર અને ખરાબ લોહી બહાર ફેંકાવી દે છે, જેથી મક્કલશૂળ શાંત થઈ જાય છે. ચામડીની ખરજ-વાળા કોઈ પણ રોગમાં ચિત્રક અપાય છે. ગરમી(ઉપદંશ)ની બીજી અવસ્થા અને મહાકુષ્ઠ ઉપર પણ આનો ઉપયોગ થાય છે.

+ ચિમડને પ્રથમ ૪ પહોર છાશમાં ભીંજવી રાખે છે. પછી ઉપરનાં ફોતરાં કાઢી અંદરના પીળા રંગના મગજને વાટી રાતે સૂતી વખતે અંજન કરવાનો રિવાજ છે. કોઈ તો શોધ્યા વિના દાંતથી ફોતરાં કાઢી નાખી અંજન કરે છે તેને 'ભરણુ' કહે છે. આંખમાં નાખતાં તે બળે છે. આંખની લાલીને દૂર કરે છે. પૂતિયુક્ત નેત્રાભિષ્યંદ (આંખ આવવા) પર અત્યુત્તમ ઔષધ છે.

હિતાવહ છે. ચીભડું—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ, મધુર અને મલસ્તંભક છે; તથા પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે કુમળું હોય છે ત્યારે વાતકર છે; અને કફ, પિત્તનું નાશક છે; તથા પાકેલું પિત્તકર અને ઉષ્ણ છે. ઉપયોગ :—(૧) પથરી ઉપર :— ચીભડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એક વાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવાં.

૨૩૪. ચિરબોટ (પરપોટી, ઝીણી પોપટી)-સં૦ ચિરપોટા, લક્ષ્મીપ્રિયા. હિં૦ તુલતીપતિ. બં૦ ટેકારી. મ૦ ચિરબોટી. રાનપોપટી. ક૦ બોંકુળ. તુ૦ બોંડાલિ. લે૦ ફાઇઝેલિસ મિનિમા.

ચિરબોટના છોડ હાથ દોઢ હાથ ઊંચા થાય છે. એ મૃગશીર્ષ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માંડે એટલે વગડામાં, મેદાનમાં, ડુંગરોમાં અને પહાડી જમીનમાં ચારે તરફ થાય છે. કોંકણમાં એ ઘણા થાય છે, એને નાનાં ફળો થાય છે, તે ખટમીઠાં લાગે છે. ફળ મૂત્રલ, સારક અને પૌષ્ટિક છે. યુનાની ઔષધ કાકનુજને બદલે વપરાય છે.

૨૩૫. ચીણો—સં૦ ચીનાક. મ૦ રાળ. હિં૦ ચીના, ચૈના. કા૦ નવણી. બં૦ ચિને. ક૦ છીનક. ફા૦ ઉરઝન. અ૦ બારેગા. ઇં૦ ઇટાલિયન મિલેટ. લા૦ સેટરિયા ઇટાલિકા. સિંધ૦ કિરંગ. તા૦ ઠેનઈ.

આ ધાન્ય સામો અને કાંગ જાતિનું છે. ગામડાના ગરીબ લોકો ચીણા ઉપર નિર્વાહ કરે છે. વરીની (મોરિયાની) સળીઓ જેવી એની પણ સળીઓ થાય છે. એનાં કણસલાં નાનાં હોય છે. એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચીણાનો ભાત દૂધમાં સારો લાગે છે. ચીણાના ગુણ કાંગના જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર :—ચીણાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરી તે લોટ છાશમાં નાખી ખાવો.

૨૩૬. ચિત્રો (ખારી કોઠીંબી, નાનું ઇંદ્રવરણું)-સં૦ ચિત્રા, ચિત્રફલા, ઐંદ્રી. મ૦ લઘુ ઇંદ્રાવણ. હિં૦ જંગલી ઇંદ્રાયણ, ફરફેંદુ. બં૦ રાખાલશશા, રાખાલતાડુ ક૦ હેમેકેકે. તા૦ પેયકામટી, ટુમટી. તૈ૦ એતિપુછા. ફા૦ ખુર્બજાતલ્ખ. અ૦ હંજલ. ઇં૦ કોલોસિંથ. લા૦ કુકુમિસ ટ્રીગોનેસ, કુકુમિસ, સ્યુડો, કોલોસિંથિસ. કો૦ લઘુ કવંડળ. (મોટા ઇંદ્રવરણાનાં નામો આથી જુદાં છે. જુઓ નં. ૫૪)

ચિત્રાના વેલા થાય છે. એ વેલા ઉપર જે ફળ આવે છે, તેનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે; પણ તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. એ ફળ ઘણાં જ કડવાં હોય છે. શોભા માટે એ ફળ દેવની પાછળ બાંધી રાખે છે. ઇંદ્રવરણાના ગુણ ઇંદ્રવરણાં જેવા છે. ઉપયોગ :—(૧) કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર :—લઘુ ઇંદ્રવરણાનાં ફળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પાવી. (૨) કફ પાતળો થવા માટે :—ઇંદ્રવરણાનાં ફળની છાલ ચલમમાં નાખી પીવી, એથી ઊલટી થઈ કફ પાતળો થાય છે. (૩) પાઠાં (કાળપુળી) ઉપર :—લઘુ ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ અને કડવી વૃંદાવની(ઇંદ્રવરણા)ના મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૪) પ્રમેહ ઉપર :— નાનું ઇંદ્રવરણું, ત્રિફળા અને હળદરનો ક્વાથ કરી મધ નાખી આપવો. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :— લઘુ ઇંદ્રવરણાનાં મૂળનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ખરલ કરી દિવસમાં બે-ત્રણ વાર ચોપડવું, અને તે જ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમાં લેવું. આથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૬) સ્તનરોગ ઉપર :—લઘુ ઇંદ્રવરણાંના મૂળનો લેપ કરવો. (૭) ખસ ઉપર :—સુકાયેલા ઇંદ્રવરણાને બાળી તેને કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૩૭. ચૂકો—સં૦ ચુક્ર. મ૦ ચાકવત, ચૂકા. હિં૦ ચૂકા, ત્રાગેરી. ક૦ હુલિયકોત. બં૦ ચૂકાપાલંગ. ફા૦ તુરશકળડા. અ૦ હુમાજબુકલે. ઇં૦ બ્લેડરડાક. લા૦ રૂમેક્સ વેસિકેરિકસ.

ચૂકાના છોડ વેંત-દોઢ વેંત વધે છે. દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં આ ભાજીનો ઘણો જ પાક થાય છે. આ ભાજીનાં પાંદડાં કાંઈક જાડાં હોય છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલો આવે છે. એ ભાજી ખારમારી થાય છે. ચૂકાનું શાક કરે છે. એમાં ચણાની દાળ અગર બીજી કોઈ ભેળવણીથી તે શાક સારું થાય છે. ચૂકો—અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, રુચિકર, લઘુ, પિત્તલ, સારક, પથ્યકર, મીઠો તથા

અતિ ખારો છે; અને શળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદયપીડા, બદ્ધવિટ્કતા, આમવાત, તૃષ્ણા, ઊલટી, કફ, વાત, ગુલ્મ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કેડ, ઉરુ, જંઘા, પીઠ, કરોડ સંબંધી વાયુ, ગુલ્મશૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, ખલ્લી, હનુમહ વગેરે રોગો ઉપર:—ચૂકાના રસમાં ગોળ નાખી આપવો. (૨) ચાંગેરીઘૃત (ઘી) ગુદભ્રંશ ઉપર:—ચૂકો, બોર, દહીં, જવખાર અને સૂંઠના કાઢામાં ઘી નાખી પચન કરવું, અને તે ખાવા આપવું. (૩) બીજો પ્રકાર:—લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, સૂંઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, પહાડમૂળ (કાળીપાટ), કાચી બીલી તથા દેવદારનો કલ્ક કરી ચૂકાનો રસ તથા દહીં એ ઘીથી આઠગણું લઈ તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, વાયુ અને ગુદારોગ ઉપર હિતકારક છે. (૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:—ચૂકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષા શાંત થાય છે, ભૂખ લાગે છે અને શરીરમાં ઠંડક થાય છે. (૫) માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપર:—ચૂકાનો અને કાંદા(ડુંગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૮. ચેર—મ૦ ચેર, ચઉરા, જંગલી ભેંડી. લા૦ એરિનો કાર્પસ નિમોનાઈ. એ ઝાડ સાધારણ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કાંડોળીનાં અથવા એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં આવે છે. ફૂલ પીળાં શાખાને છેડે ઓગસ્ટ-સપ્ટેંબરમાં આવે છે. છાલમાંથી રેસા નીકળે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ચેરની છાલનો રસ ૨ તોલા, ૪ તોલા દહીંમાં મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલો વરી-(મોરિયા)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ કરી તુરત ખાવું.

૨૩૯. ચોધારી—લે૦ સોફોકાર્પસ ટેટ્રાગોનોલોબસ. આ છોડ સુમારે હાથેક ઊંચો વધે છે. એને ચોધારી કાંડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનું શાક થાય છે. એ પાકા ઝાડનો રંગ રાતો હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ચોથિયા તાવ ઉપર:—ચોધારીનો કાઢો પીવો.

૨૪૦. ચોપચીની—સં૦ દ્વીપાંતરવચા, વ્યાધિનાશન. મ૦ હિં૦ ચોપચીની. બં૦ તોપચિની. ફા૦ અ૦ એવન. ફિ૦ ચક્કા. યુના૦ ખાસિલિયર આશસિની. ઇં૦ ચાઈના રૂટ. લા૦ સ્માઇલેક્સ ચાઈના.

ચોપચીનીના વેલા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને આગ્રે પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચીનીના કંદનો ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચીની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી ગુલબાસીનો કંદ પણ ચોપચીનીના ગુણ જેવા જ ગુણવાળો છે. ચોપચીની—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મળ અને મૂત્રનું શોધન કરનારી; તારુણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ય, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને બદ્ધવિટ્કતા, આધ્માન, ઉન્માદ, વાયુ, શૂળ, અપસ્માર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અગ્નિમંદ્ય, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરુસ્તંભ, ક્ષય, વ્રણ, ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોણિત-(લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુબ્જવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચીનીનું ચૂર્ણ:—ચોપચીની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલગરો, ખુરસાની અજમો, સૂંઠ, વાવડિંગ અને તજ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંનું ૧ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ઉપદંશરોગ, ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અસ્થિશોષ અને ચક્રાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્ષીણતા, પરમો તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે. (૨) ચોપચીનીનો પાક:—ચોપચીની ૪૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી, સૂંઠ, તજ, અક્કલગરો તથા લવંગ એકેક તોલો અને તેમાં ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો. એથી ઉપદંશ, વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ક્ષય, કાસ, સંગ્રહણી વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૪૧. ચોળા—સં૦ રાજમાષ, સમ. મ૦ ચવળા. હિં૦ ચવરા, ચોરાં, લોબિયા. ફા૦ લોબિયા.

અ૦ ફરીકા ઇ૦ લેકિયા પી. લા૦ વિગ્ના કેટિએંગ બ૦ વરવટી કલાય. ક૦ અલસદે પ૦ ગૈન

ચોળાના વેલા હોય છે એ વેલાને વેંતભર લંબાઈની શિંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના ડીંટાનું અને કુમળી શિંગોનું તથા જૂની શિંગોમાંના દાણાનું શાક કરે છે ચોળા એ વાતુલ ધાન્ય છે દારચોળા કરીને એક ચોળાની જાત છે. એના છોડ અડદના જેવા થાય છે ચોળાના જેવું જ એ ધાન્ય છે **ચોળા**—સ્વાદુ, રુક્ષ, તૂરા, તર્પણ, ગુરુ તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુ, કફ, દુગ્ધ તથા વર્ચસ્‌ને વધારનાર છે, તેમ જ શીતળ, પિત્તકર, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમહારક છે. ચોળા એ ધોળા, કાળા અને રાતા, એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે તેમા મોટી શિંગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા હોય છે **દારચોળા**—સ્વાદુ, રુચિકારક, તૂરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમા દૂધ વધારનાર છે એ તૂરા છે માટે મળ, મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી

૨૪૨. જટામાંસી (બાલછડ)—સં૦ જટામાસી મ૦ બં૦ ક૦ તે૦ મલા૦ જેંટામાંસી. હિં૦ છડ તા૦ નામાત્ત ફા૦ સુંબુલ અ૦ સુનુલુતીવ. ઇ૦ સ્પાઈકાનાર્ડ લા૦ નાર્ડોસ્ટેકીસ

જટામાસી એ ઘાસના જેવી હોય છે અને એના છોડવા ઘણુ કરીને નદીને કિનારે થાય છે એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને ‘જટાશંકર’ પણ કહે છે ×

× મખજન અલ અદ્‌વિયામા લખે છે કે, જટામાસી પેટના વિકાર કાઢનારી, જાગૃતિ લાવનાર, પેશાબ સાફ લાવનાર અને પિત્તને કાઢનારી છે ફેફસાની બીમારીમા તથા જ્ઞાનતંતુઓને બળવાન કરવા અને હિસ્ટીરિયાના રોગમા તેને વાપરવાની ભલામણ કરે છે વળી કહે છે કે, એના પ્રયોગથી વાળ લાંબા અને કાળા થાય છે ડૉ એન્સ્લી કહે છે કે, જટામાસીમાથી માથામા નાખવાનુ તેલ કાઢે છે તથા લોહી સાફ કરવાને તે ખાનામા પણ અપાય છે ગર વિલિયમ ઓથ સાગનેસી એને બાનડની બેલેરિયન દવાના બદલામા આપવાની ભલામણ કરે છે ચરકસંહિતામા એને ચેતનાસ્થાપન કરનાર તથા ઉન્માદ, અપસ્માર અને વાયુના વિકાર ઉપર અકસીર દવા કહી છે સુશ્રુતસંહિતામા એને વાતકફની હરણકર્તા, વર્ણપ્રસાદન, કુષ્ઠ, ખૂજલીની નાશક અને પીડાશામક વર્ણવેલી છે ડૉ દેસાઈના મતમા જટામાસી કડવી, સુગંધી, તીખી, કસેલી, શીતલ, વાતહર, સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક, હૃદયબલ્ય, રક્તાભિસરણને ઉત્તેજક, રક્તજીત, ચર્મરોગનાશક, જ્વરઘ્ન વાતહર વેદનાશામક, કફઘ્ન, કેશવર્ધક, કાંતિવર્ધક અને આનંદપ્રદ છે જટામાસી ભૂખ લગાડે છે, સારી રીતે અન્ન પચાવે છે તથા તેનાથી કબજિયાત થતી નથી જટામાસીથી ઉદરમા ગરમી આવે છે, ઓડકાર આવે છે, પરસેવો નીકળે છે, પેશાબ આવે છે અને નાડી સુધરે છે વધારે માત્રામા ઊલટી કરાવે છે, ઉદરમા મરડો આવે છે અને જુલાબ લાગે છે મગજ પર આની ક્રિયા પૌષ્ટિક અને ઉત્તેજક છે નાની માત્રામા ઘણા દિવસો સુધી આપતા રહેવાથી મન શાંત થાય છે, કામ કરવામા ઉત્સાહ આવે છે નાડીનું જોર વધે છે અને મન શાંત થાય છે **માત્રા** ૧૦ થી ૨૦ રતી **ઉપયોગ** મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓના રોગમાં જટામાસી અતિ ઉપયોગી છે દારૂના વ્યસનીઓને જખમ થવાથી અથવા શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી એક પ્રકારનો કંપ થાય છે, તેમા જટામાસી શાંતિ લાવે છે અતિશય માનસિક કામ કરવાથી અથવા બીજા કારણથી મન અસ્થિર થયુ હોય, થકાવટ આવી હોય અને નાડી નિર્બળ પણ તેજ ગતિથી ચાલતી હોય એવી સ્થિતિમા જટામાસી અપાય છે અપતંત્રક(હિસ્ટીરિયા)મા જટામાસી આપવાથી રોગિણીના મનમા ચચળતા ઓછી થાય છે આ ઔષધિ સ્ત્રી અશક્ત હોય, અતિ કામ અને ચિંતાથી રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો વધારે ઉપયોગી થાય છે માનસિક કામ અતિશય કરવાથી મન પર આઘાત પહોંચ્યો હોય તો તે પર જટામાસી ઘણી કામ કરે છે.

જ્ઞાનતંતુના વિકારથી ઉત્પન્ન શિરદર્દ પર જટામાસી ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે જ્ઞાનતંતુના વિકારમા હિંગ, કસ્તૂરી વગેરે ઔષધિઓના કરતા જટામાસી જલદી બળપૂર્વક અને સારુ કામ કરે છે ભૂત વળગ્યુ હોય એના જેવા ચેષ્ટાવાળા રોગમા જટામાસી વાપરવાનો રિવાજ છે એ રોગમા જટામાસીની સાથે બ્રાહ્મીનો રસ અને વજ મધમા અપાય છે રક્તાભિસરણ યોગ્ય ન થતું હોય, તો તેમા જટામાસી અતિશય હિતકારક ઔષધ છે મગજમા લોહી વધારે જવાથી શિરમા ભારીપણુ અને બીજાં લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે, તથા લોહી ઓછુ જાય તો ચક્કર અને મૂર્છા આવે છે અવાજ ઓછો સભળાય છે આંખોની પાસે અધારું જણાય છે આવી સ્થિતિમા જટામાસીથી મસ્તકનુ રક્તાભિસરણ યોગ્ય થાય છે હૃદયની શિથિલતા, ધડકન અને બીજા કેટલાક હૃદયના રોગોમા ઉદરમા વાયુ ભેગો થાય છે, એના ઉપર જટામાસી બીજી સુગંધી ઔષધિ (તજ, ઇલાયચી, જાયફળ વગેરે) અને નવસારના વાયુ(એમોનિયા)ની સાથે અપાય છે જટામાસીની ક્રિયા હૃદય, રક્તવાહિની, હૃદયના જ્ઞાનતંતુ, સંકોચક શિરાઓના જ્ઞાનતંતુ અને રક્તાભિસરણ કેન્દ્રસ્થાન પર થાય છે એટલે

૨૪૩. જવ—સ૦ યવ મ૦ ફા૦ જવ દે૦ સાતૂ હિ૦ આર્ય ક૦ જવગોધી, મુકજ્યબે તે૦ યવધાન્ય અ૦ શઈર ઇ૦ બીટર બાર્લી, પર્લ બાર્લી. લા૦ હોર્ડિયમ વલ્ગર તા૦ બાર્લી અરિસુ

એને મરાઠીમા 'સાતૂ' અને હિંદીમા સતુવા પણ કહે છે જવ એ ધાન્ય ઘઉંની જ એક જાત છે, પરંતુ સ્વાદમા અને આકૃતિમા ઘઉંના કરતા કેવળ ભિન્ન છે એ ધાન્ય ઘણુ જ નીરસ છે તે ઘણુ કરીને બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોને ખવડાવવામા આવે છે, અને ગરીબ લોક પણ એની રોટલી કરી ખાય છે મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગોમા એનો પાક ઘણો થાય છે આ ધાન્યને માટે કનિષ્ટ પ્રકારની જમીન જોઈએ જવ સશુક, નિશુક અને હરિત એમ ત્રણ પ્રકારના છે તેમા નશુક જવ—વૃષ્ય, શીત, તુરા, સારક, રુક્ષ, મેધ્ય, મધુર, વ્રણ માટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્ય, વર્ણ્ય, લેખન, મૂત્રઘ્નકારક, ગુરુ, મૃદુ, તીખા તથા સ્થૈર્યકર છે, અને મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરાગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રાગ, પીનસ, કંઠરોગ, પ્રમેહ તથા ઉરુસ્તંભનો નાશ કરે છે એ કરતા નિશુક અલ્પગુણી છે **ઉપયોગ:—(૧) તૃષ્ણા, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—શેકેલા જવનો લોટ ઠંડા પાણીમા વણો પાતળો નહિ તેમ ઘણો જાડો પણ નહિ, એવી રાત કાલવી તમા ઘી મેળવી પાવો **(૨) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:**—જવ, તલ અને સાકર સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમા ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—જવ બાળી તલના તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો **(૪) ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજુ ઘી, એક શેર સાકર, તોલાભાર ગોળા મરી અને બે તોલા એલચીદાણા એ સર્વની ભેગી ભૂકી કરી કલાઈના વાસણમા તપાવી પૂનમની રાત્રે ઝાકળમા રાખવુ પછી રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવુ અને ઉપર ગાયનુ દૂધ એક ઘૂંટડો પીવુ **(૫) વિષૂચિકા રોગ ઉપર:**—જવનુ ચૂર્ણ છાશમા નાખી, ઉષ્ણ કરી જવખાર નાખી પાવુ **(૬) જવખાર:**—(ક્ષાર કાઢવાની રીતથી જવખાર કાઢવો) ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો. એ શૂળ, ગુલ્મ, યકૃત અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે **(૭) ઉરઃરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકા:**—જવખાર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા ગોળમા નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળીઓ કરી આપવી

૨૪૪. જળજાંબવો—મ૦ કાચરી, પરળ લા૦ ઓલ્ટરનેન્થેરા સેસિલિઝ

એને 'વાજુળ' પણ કહે છે જળજાંબવો એ લવારા (નાગરમોથ) અથવા ભાગરાની પેઠે ભીનાશમા થાય છે એનુ દીટકુ રાતુ હોય છે એના પાદડા ભાગરાના પાદડા જેવા લાબા હોય છે **જળજાંબવો**—એ જહારના જેવા ગુણવાળો, તીખો, ઉષ્ણ અને કડવો છે, તથા સોજો, મેદ,

---

મગજમા રક્તાભિસરણ ક્રિયા સુધારવા ઉપરાત રક્તપિત્ત વિસર્પ (રતવા) અને રક્તસ્રાવ પર જટામાસીથી લાભ પહોચે છે બાળકોના આફરા નાજુક સ્ત્રીઓના પેટમા મંદમંદ પીડા અને અપચનરોગમા જટામાસી સુગંધી (તજ અજમો વગેરે) દ્રવ્ય અને નવસારની સાથે અપાય છે

શોથજ્વરમા ત્રિદોષ વધી જવા પછી રોગીને થકાવટ આવે છે અને સન્નિપાતના લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે તેવે વખતે જટામાસી અપાય છ જટામાસીથી રક્તાભિસરણક્રિયા સુધરે છે વાતસંસ્થા બળવાન બને છે કંઠ અને શ્વાસનલિકામાથી કફ છૂટો થાય છે દાહ ઓછો થાય છે અને શોથ પણ ઊતરે છે, એટલા માટે શાસ્ત્રમા જટામાસીને ત્રિદોષજિત કહેલ છે જખમ વ્રણ પર જટામાસીનો ઉપયોગ લેપરૂપે થાય છે તેમ જ બહાર લેપ પણ કરાય છે એનાથી ચામડીનો રંગ સુંદર છે અને વાળ પણ વધે છે

પીડિતાર્તવમા જટામાસી આપવાથી પીડા ઓછી થાય છે આર્તવસ્રાવ નિયમિત થાય છે માસિકધર્મ જ્યારે જવાનો સમય આવે છે ત્યારે સ્ત્રીઓને વિશેષ પ્રકારના ચિહ્નો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવે વખતે જટામાસીનો બહુ જ સારો ઉપયોગ થાય છે કસ્તૂરી અને હિંગના કરતા જટામાસી વધારે ગુણકારક છે શારીરિક જીવનવિનિમયક્રિયા બગડીને પેશાબમા સાકર જતી હોય અથવા એક પ્રકારનો ક્ષાર જતો હોય, તો સાકર અને મૂત્રક્ષાર ઓછા કરાવવા માટે જટામાસી અપાય છે એનાથી વિનિમયક્રિયા પણ સુધરે છે

ભાવપ્રકાશમાં લખેલા ગુણ—કડવી, કસેલી, મેધાને હિતકર કાંતિવર્ધક બળદાયક મધુર તથા શીતળ છે અને ત્રિદોષ રુધિરવિકાર, દાહ, વિસર્પ અને કુષ્ઠનાશક છે જટામાસીની જડ ઉપર ધૂસર રંગના રેસા હોય છે ફૂલ ગુચ્છોમા લાગે છે મૂળ અત્યંત સુગંધિત છે

પ્રમેહ, કફ, વાયુ, ઉદરરોગ, ભૂતદોષ, કૃમિ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ :—(૧) ઢોરનું વિષ ઉતારવા માટે :**—જળજાંબવાનાં પાંદડાં છાશમાં વાટી પાવાં. **(૨) વાત ગલગંડ ઉપર :**—જળજાંબવો અને સરગવાનાં બીજ પાણીમાં વાટીને ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. **(૩) આફરા (પેટ ફૂલવા) ઉપર :**—જળજાંબવો પાણીમાં વાટી પાવો.

૨૪૫. જાનવેલ—આ વેલા ચોમાસામાં ઊગે છે. આ વેલાનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે અને કાંટા હોય તેવા એની ડોરને ખાંચા હોય છે. આ વેલ બીજા ઝાડ ઉપર ચડેલી હોય છે. ઉનાળામાં પાણીના કિનારા ઉપર થનારી વેલ જ રહે છે. **ઉપયોગ :—(૧) ખરજવા ઉપર :**—જાનવેલ દૂધમાં વાટી તેનો રસ પાવો અને જાનવેલની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ખરજવા ઉપર ચોપડવી. **(૨) દાદર ઉપર :**—જાનવેલનો રસ ચોપડવો. **(૩) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડ્યા હોય તે ઉપર :**—જાનવેલનાં પાંદડાંની ધૂણી આપવી.

૨૪૬. જામફળ (જમરૂખ)—સં૦ બહુબીજ. મ૦ પેરૂ. હિં૦ અમરૂદ, જામ. લે૦ સિડિયમ ગુયાવા. ઇં૦ ગ્યાવા ટ્રી. એ ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશમાં થાય છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એ ઝાડ બે-ત્રણ વર્ષે ફળે છે. એમાં ધોળા અને ગુલાબી એવી બે જાત છે. એ ફળ ઠંડું છે. જામફળનું રાયતું સારું થાય છે. ઘણાં જામફળ ખાવાથી તુરત જ તાવ આવે છે. જામફળીના જૂના લાકડાંની બંદૂકની કસો કરે છે. એ લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠણ હોય છે. **ઉપયોગ :—(૧) પેટમાં કંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો :**—જામફળના ઝાડની કુમળી ભાજી વાટી પાઈ દેવી. **(૨) ભાંગનો નશો ચઢયો હોય તો :**—જામફળ ખાવાં અથવા પાંદડાંનો રસ પીવો. **(૩) ઠંડકને માટે શરબત :**—જામફળમાંનાં બિયાં કાઢી નાખી વાટી ગોળો કરવો ગુલાબના પાણીમાં સાકર નાખી પાવું. **(૪) ઢોરોને હરીક (ઘેન) લાગે તો :**—જામફળની ભાજીનો રસ અર્ધો શેર અને કેળાની છાલનો રસ અર્ધો શેર એકત્ર કરી પાવાં.

૨૪૭. જાયફળ—સં૦ જાતીફળ. મ૦ હિં૦ બં૦ ક૦ મા૦ જાયફળ. તૈ૦ જાજીકાયા. તા૦ જોડીકાયા. તુ૦ જાજીકાયી. મલા૦ જાતીકામારૈં. ફા૦ જોઝબુવા. અ૦ જોઝઉતી, જોઝઅલતીબ. ઇં૦ નટમેગ. લા૦ મિરિસ્ટિકા ફ્રેગ્રન્સ–જૂના નામ મિરિસ્ટિકા ઑફીસીનેલીસ–મોસ્કેટા. બ્રહ્મી૦ જાદિફુ.

જાવંત્રી—સં૦ જાતિપત્રી. મ૦ જાયપત્રી, પત્રી. હિં૦ જાવિત્રી. બં૦ જાયિત્રી. ક૦ જાયપત્રી. તૈ૦ જાજિપત્રી. ફા૦ બજવાર, જાવિત્રી. અ૦ વિસવાસા. ઇં૦ મેસ. લા૦ એરીલ ઑફ મિરિસ્ટિકા ફ્રેગ્રન્સ.

આ એક મોટું ઝાડ છે. એની ૮૦ જાતો ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્રીઓ માને છે. તે પૈકી હિંદુસ્તાનમાં અને મલય દ્વીપકલ્પમાં ૩૦ દેખાય છે. એનું ઉત્પત્તિસ્થાન મલાક્કા બેટ કે જે એશિયાખંડની પૂર્વ દિશામાં છે તે અને બાંડા મુલક છે; પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિંહલદ્વીપ, જાવા, પિનાંગ અને પૅસિફિક તથા હિંદુસ્તાનના મહાસમુદ્રના બેટોમાં પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ શ્રીમંત લોકો આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે; પરંતુ તેમાં જાયફળ ઘણાં આવતાં નથી. બાંડા અને મલાક્કા બેટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના તાબામાં સને ૧૭૯૬ થી ૧૮૦૨ સુધી હતા. તે વખતે રૉક્સબર્ગ સાહેબે જાયફળનાં કેટલાંક ઝાડ મંગાવી કલકત્તા પાસે હાવરાના સરકારી બાગમાં રોપાવ્યાં હતાં; તેને ત્યાંની હવા એની માફક આવી કે, સને ૧૮૦૯ માં તે ઠેકાણે ૬૧૦૦ ઝાડો થઈ તે ઉપર ફળ અને જાવંત્રી પણ ઉમદા પ્રકારનાં થયાં. જાયફળનાં ઝાડો મુખ્ય બે પ્રકારનાં હોય છે : નર અને માદા. માદા જાતિનાં ફૂલો એકેક ટૂંકી મંજરી ઉપર આવે છે; અને તે જાતનાં ઝાડ ઉપરનાં પાંદડાં પહોળાં ભાલાના આકારનાં સુવાળાં હોય છે. જેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે તેનું અંગ્રેજી નામ મેરિસ્ટિકા મેક્રોફિલા છે. આનાં પાંદડાં મસળવાથી કાંઈક સુવાસ આવે છે. તે ત્રણથી ૭ ઇંચ લાંબાં અને ૧ાા ઇંચ પહોળાં હોય છે. જાયફળને પાન એકાંતરે આવે છે. તેને નાનાં ધોળા રંગનાં ઘંટના આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેને પુષ્પકોશ નથી હોતો.

એ ઝાડ ઘણું સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળ પાકીને તૈયાર થાય એટલે સાધારણ જામફળ

જેવડા થાય છે જાયફળ એ આ ફળમાં એકેક બીજ છે એ ફળ બે ઇંચ વ્યાસનું હોય છે તેની છાલ ધોળી સુવાસિત અને ૧॥ ઇંચ જાડાઈની હોય છે ફળ પાકે એટલે આ ઉપરની છાલ ફાટીને માહેના બીને વીંટાઈ રહેલ લાલ જર્દ રંગની જાળીદાર છાલ નજરે પડે છે તે છાલને જ જાવંત્રી કહે છે બીજના ઉપર જે જે ઠેકાણે જાવંત્રીનો ભાગ રહેલો હોય છે, તેટલી જગ્યા ઉપર તેના નિશાન થયેલ હોય છે એ બીજના ઉપર જેમ નાળિયેરના કોપરા ઉપર કાચલી હોય છે, તેમ એક પાતળું કવચ હોય છે તે ફોડવાથી જાયફળ બહાર નીકળે છે

જાવંત્રીમાં સુગંધીવાળું તેલ ૮ ટકા પ્રમાણે હોય છે તે સિવાય એક ચીકણો રોગાન પણ હોય છે તે ઊડી જાય તેવું તેલ વાયુના સણકા બંધ કરવાને ચામડી ઉપર ચોળવાથી સારો ગુણ કરે છે, અને તેમાંનું જાડું તેલ દાહ ઉત્પન્ન કરનાર બીજા પદાર્થો સાથે મસળે છે

જે જાયફળ નગદ, ચીકણાં ને ભારે હોય તે ઉત્તમ છે, અને વજનમાં હલકાં, પોલાં અને અડવાથી ખરડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવાં ઉત્તમ જાયફળ અહીં ઘણાં થોડાં આવે છે તે ઘણાંક વિલાયત જાય છે

જાયફળ અર્ધું ખાવાથી તેનો કેફ ચડે છે અજીર્ણથી ઉનાળામાં થનાર ઝાડામાં ઘી સાથ અથવા માખણમાં ०। તોલો જાયફળની ભૂકી ખાવી ડોકટર લોકો ઍરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુવાસિત ભૂકી બનાવે છે તેમાં જાવંત્રીનો અને લવંગનો અર્ક તૈયાર કરવામાં જાવંત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે ૧ ભાગ જાયફળનું તેલ ૯ ભાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર થાય છે જાયફળની પોણો તોલો ભૂકી આપવાથી ભ્રમ થાય છે અને કેટલીક વખત તો બેશુદ્ધિ થાય છે જાયફળનો ફાટ કોલેરા વખતે પાવાથી તૃષાનું શમન થાય છે બાળકોને માનું દૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના વિકાર થાય છે, તેમાં પણ આ ફાટ હિતકારક છે જાવંત્રી ઉત્તેજક છે સંધિવાતમાં એનું તેલ ગુણકારી છે જાયફળ અને જાવંત્રી એ પાનમાં ખવાય છે અને બાસુદી વગેરે પકવાનોમાં તથા પાક વગેરે ઓષધોમાં પણ તે નાખે છે જાયફળનું તેલ નીકળે છે જાયફળ સાધારણ માદક હોઈ ઉષ્ણ વીર્યવૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે જાયફળ ઘીમાં નાખી રાખવાથી ઘણાં વર્ષો સુધી જેમનાં તેમ રહે છે **જાયફળ**—તૂરું તીખું, ઉષ્ણ દીપન રસકાળે કડવું, લઘુ ગ્રાહક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતકારક છે અને કંઠરોગ કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મળ તથા દુર્ગંધનું શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે, તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ ઊલટી, દમ, પીનસ, હૃદ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે × **જાવંત્રી**—તીખી, કડવી મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ કાંતિકારક, રુચિકર તથા ઉષ્ણ છે અને અગ્નિની જડતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઊલટી, તૃષા, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ :—(૧) માથું દુખતું હોય તો :**—જાયફળ ઘસી લેપ કરવો **(૨) ઊંઘ ન આવતી હોય તો** —જાયફળ ઘીમાં ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જાયફળ ખાવા આપવું **(૩) બાળકોને શરદીથી હગામણ થાય તે ઉપર :**—ગાયના ઘીમાં જાયફળ અને સૂંઠ ઘસી ચટાડવું **(૪) સળેખમ ઉપર :**—ગાયના દૂધમાં અફીણ મેળવી તેમાં જ જાયફળ ચંદનની પેઠે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો અથવા જાયફળ દૂધમાં ઘસી ગરમ લેપ કરવો **(૫) ઉચકી (હેડકી-હિક્કા) અને ઊલટી ઉપર :**—જાયફળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવું **(૬) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર :**—૩ માસા જાવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી **(૭) તારુણ્યપીટિકા (ખીલ) ઉપર :**—જાયફળ દૂધમાં ઘસી ચોપડવું **(૮) મોડશી (કોલેરા) ઉપર :**—જાયફળનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી ગોળી અર્ધાઅર્ધા કલાકને અંતરે આપવી અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું

× નવ્ય ચિકિત્સકોના મતમાં જાયફળ સુગંધિત દીપન વાતહર વેદનાસ્થાપક આક્ષેપનિવારક ઉત્તેજક માદક પૌષ્ટિક અને વાજીકર છે હોજરી માટે ઉત્તેજક હોવાથી પાચકરસ વધારે છે મોટી માત્રામાં જાયફળ માદક છે બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં અપવાથી કપૂરના જેવી ઝેરી અસર થાય છે **પ્રમાણ** જાયફળ અને જાવંત્રીનું ૫ ૧૦ રતી તેલ ०॥ થી ૩ ટીપાં

એટલે ઝાડા બંધ થશે. **(૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર**:—જાવંત્રીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહીંની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીંમાં કાલની સાત દિવસ આપવું, એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ મટશે. **(૧૦) પેટ ચઢે છે અને ઝાડો થતો નથી તે ઉપર**:—લીંબુના રસમાં જાયફળ ઘસી પાવું, એટલે ઝાડો થઈ પેટ ઊતરે છે. **(૧૧) કોલેરા વખતે હાથ, પગ વગેરે જગ્યા પર ગોળા ચડી આવે છે તે ઉપર**:—એક જાયફળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે પાશેર મીઠા તેલમાં કાલવવું. પછી તે વાસણમાં નાખી કઢવવું. સારું કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડું પાડ્યા પછી શીશીમાં ભરી તે શીશી બંધ કરી રાખવી. જરૂરની વેળાએ જ્યાં ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું; એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે. **(૧૨) અજીર્ણ ઉપર**:—જાયફળ દૂધમાં ઘસી આપવું. **(૧૩) જાતિફલાદિ ગુટિકા–કોલેરા ઉપર**:—જાયફળ, સિંધાલૂણ, શુદ્ધ હિંગળોક, કોડીભસ્મ, સૂંઠ, શુદ્ધ અફીણ, શોધેલ ધંતૂરાનાં બી અને લીંડીપીપર, એ સમભાગે લઈ લીંબુના રસમાં, ધંતૂરાના બીજના કાઢામાં અથવા ભાંગના કાઢાની ભાવના આપી રતીભારની ગોળીઓ કરી પેસાભાર છાશ, શેકેલી હિંગ (ચણા જેટલી) અને સિંધાલૂણ એક માસો એકત્ર કરી તેમાં એક ગોળી આપવી; એટલે ઝાડો–ઊલટી તત્કાળ બંધ થાય છે. આ ગોળી નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. **(૧૪) જાતિફલાદિ ગુટિકા--અતિસાર ઉપર**:—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી છાશમાં આપવી; એટલે ગમે તેવો જબરદસ્ત ઝાડો હોય તોપણ તે બંધ થાય છે.

૨૪૮. **જાંબ**—મ૦ મલાખી જાંબ, સફેદ જાંબ. લૅ૦ યુજેનિયા મલાકેન્સિઝ.

કેટલેક ઠેકાણે જાયફળને અને કાજુના ફળને જાંબ કહે છે; પરંતુ એ ઝાડ તે કરતાં જુદું છે. જાંબની બે જાત છે: એકને 'ખાટાં જાંબ' અને બીજાને 'મલાખી જાંબ' કહે છે. ખાટાં જાંબનાં ઝાડ ઊંચાં હોય છે. તેનાં ફૂલ રાતાં (જાંબુડિયા) હોય છે. એપ્રિલ અને મે માસમાં ફૂલ આવે છે. ફળ ધોળાં અને મોટાં હોય છે. તેને માગશર અને પોષ માસમાં ફળ આવે છે. મલાખી જાંબનાં ઝાડ ઘણું કરીને મલાક્કા બેટમાંથી આવેલાં હોવા જોઈએ. એ ઝાડ ઊંચા વધતા નથી. એને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એનાં ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એના અંગમાં મધુરતા હોય છે અને વાસ સારી આવે છે. જાંબ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે.

૨૪૯. **જાંબુ**—સં૦ જંબુ. મ૦ જાભૂળ. હિં૦ જામૂન. બં૦ જામ. તા૦ જંબુનાવલ. તુ૦ જંબુનેરેલુ. ક૦ નીરલ, કેંપુજંબીનેરલુ. તૈ૦ નેરેદુ. મલા૦ નેતુજાબલ, નાવલ. ઇ૦ જાંબુલ ટ્રી. લૅ૦ યુજેનિયા જેમ્બોલેના.

જાંબુડીનુ ઝાડ ઘણું ઊંચું વધે છે. એનાં પાદડાં બોરસલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. જાંબુડીના ઝાડને વૈશાખ--જેઠ માસમાં ફળ આવે છે. એનો રંગ બહારથી કાળો હોઈ અંદરથી રાતો હોય છે. રાનમાં જે ઝાડ થાય છે, તેનાં ફળ નાનાં અને ખાટાં લાગે છે; પરંતુ બાગમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ મોટાં અને મીઠાં થાય છે. બાગમા વાવેલી જાંબુડીનાં ફળને 'રાયજાંબુ' કહે છે. જાંબુ ગમે એટલાં ખાવામાં આવે તોપણ વિકૃતિ ન થતા શરીરને ફાયદાકારક છે. જાંબુડીની છાયા ઘણી ઠંડી અને સુખદાયક છે. જાંબુડીનુ લાકડું ઘણુ ચીકણું હોઈ પાણીમાં કહોવું નથી. એ લાકડું ઘરકામના ઉપયોગમાં પણ આવે છે. જાંબુડીના ઝાડમાં પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે. તળાવમાં શેવાળ વગેરે થઈ હોય તો તેમાં જાંબુડીનાં ડાળાં નાખવાથી સર્વ શેવાળ મરી જઈ પાણી સ્વચ્છ થાય છે. જાંબુનો સરકો કરે છે. તે પેટમાંના ગુલ્મ, ઉદર, અતિસાર અને વિષૂચિકા ઉપર ઉપયોગમાં આવે છે.× **જાંબુડી**—તુરી, ગ્રાહક, મધુર, પાચક, મલસ્તંભક, રુક્ષ

× હિંદુસ્તાની વૈદો જાંબુના રસને સોડવીને સરકો બનાવે છે. એને પેટની પીડાનો નાશક તથા પેશાબ વધારે લાવનાર માને છે. એટલા માટે એ રસને દારૂમાં સંયુક્ત કરીને નૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં લખેલ જાંબુનો આસવ બનાવે છે. એની છાલ બહુ જ તુરી અને સ્તંભક હોવાથી બીજાં ઔષધો સાથે ઉકાળીને કોગળા કરવાની દવા તથા જખમને ધોવાના કામમાં વાપરે છે નાનાં બાળકોને ઝાડો થતો હોય તો છાલનો વાલ્ન

તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત તથા દાહની નાશક, ખાટી તથા કંઠને હિતાવહ છે; તેમ જ કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વ્રણનાશક છે. **એનાં ફળ**—તૂરાં, ખાટાં, મધુર, શીતળ, રુચ્ય, રુક્ષ, ગ્રાહક, લેખન, કંઠદૂષક, મલસ્તંભક તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. **રાયજાંબુડી**—મધુર, ઉષ્ણ, તૂરી, સ્વર્ય તથા મલસ્તંભક છે; અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજાડ્ય, અતિસાર, કફ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—મધુર, રુચિકર, સ્તંભક, ગુરુ, દોષનાશક અને સ્વાદુ છે. **જલજાંબુ**—તૂરાં, શીત, કડવાં, ગુરુ, પાકકાળે મધુર, *ખાટાં, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા બલકર છે; અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ભુયજાંબુ**—તૂરું, પ્રિય, મધુર, વીર્યપ્રદ, ગ્રાહક તથા પુષ્ટિકારક છે; અને કફ, હૃદ્રોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એના ફળના ગુણ રાયજાંબુડીના ફળ જેવા જ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી થતી અળાઈ ઉપર:**—જાંબુની અંદરનાં બી ઘસી ચોપડવાં એટલે પરસેવો થઈ અંગ સ્વચ્છ થાય છે. **(૨) રક્તાતિસાર ઉપર:**—જાંબુડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી અથવા જાંબુડીનાં પાંદડાંના રસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવું. **(૩) વીંછીના દંશ ઉપર:**—જાંબુડીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૪) પિત્ત ઉપર:**—જાંબુડીનાં પાંદડાંનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧ એકત્ર કરી તાપમાં મૂકી ઉપર તર આવે તે પીવી. **(૫) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—જાંબુડીની અને આંબાની છાલ લઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો; અથવા પાકેલાં જાંબુ ખાવા આપવાં. **(૬) મધુમેહ ઉપર:**—જાંબુડીની છાલ અથવા જાંબુ સૂકવી બારીક કરી દરરોજ બે તોલા ખાવું; અથવા જાંબુ મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવાં. **(૭) મુખરોગ ઉપર:**—જાંબુડી, બાવળ, બોર, બોરસલી પૈકીના કોઈ પણ ઝાડની અંતરછાલનું ઠંડું પાણી કાઢી તેના કોગળા કરવા અને એની સોટીથી દરરોજ દાતણ કરવું; એટલે કદી પણ મુખરોગ થતો નથી અને દાંત પણ મજબૂત થાય છે. **(૮) અતિસાર ઉપર:**—જાંબુડીની છાલનો રસ પાવો. **(૯) વછનાગના વિષ ઉપર:**—જાંબુડીની અંતરછાલનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં તેટલી જ પેજ (કાંજી) નાખી તે આપવું. **(૧૦) પિત્તવિકાર ઉપર:**—જાંબુડીની છાલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો. એ પ્રયોગથી ઊલટી થઈ પિત્ત પડશે. ઉતાર—ઘી અને ભાત આપવો. **(૧૧) પેટમાં વાળ અગર લોઢાનો અંશ ગયો હોય તો:**—જાંબુ ખાવાં. **(૧૨) ઊલટી ઉપર:**—જાંબુડીની છાલની રાખ મધમાં આપવી. **(૧૩) જાંબુનો સરકો:**—જાંબુનો રસ કાઢી ગાળી બાટલીમાં ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે રસ ખારો થતો જાય, તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે. એ અતિસાર, મરકી અને ઉદરરોગ ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨૫૦. જીયાપોતો—સં૦ પુત્રજીવક, પુત્રજીવ. મ૦ પુત્રજીવ, પુત્રવંતી, જીવનપુત્રી. તૈં૦ પુત્રજીવિ. ક૦ પુત્રજીવ. હિં૦ જીયાપોતા, પુતજીઆ. બં૦ પુતન્જિયા, જિયાપુતા. લા૦ પુત્રજીવારોકસ બર્ધિઆઈ.

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જીયાપોતાનાં ઝાડ કોંકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને 'પુત્રવંતી' પણ કહે છે. મૈસુરમાં આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એનાં બિયાંની માળાઓ કરી તેને સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાંધે છે. **જીયાપોતો** ઝાડ—કફકારક, ચક્ષુષ્ય, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રુક્ષ, સ્વાદુ, ખારું, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તંભક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળ, ગલગંડ, કાળપૂળી (પાઠું), વિષના ફોલ્લા અને**

* રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી આપે છે. મખજન અલ અદવિયામાં લખેલ છે કે, પિત્તના ઝાડામાં જાંબુ ખાવાથી બહુ જ ફાયદો થાય છે. એ જ પ્રમાણે ગળામાં સોજો હોય તોપણ એ ઉત્તમ અસર કરે છે. માથામાં ઇંદ્રલુપ્ત (ઊંદરી, ટાલ) થાય તો તેને પણ આ રસ આરામ કરે છે. એ જ લખનાર કહે છે કે, મૂળ, બીજ અને પાંદડાં ઉત્તમ ગ્રાહી છે. પાકાં જાંબુનો રસ કાઢીને તેનું શરબત કર્યું હોય તો તે પેટની પીડાનો નાશ કરે છે તથા ઘણા દિવસના ઝાડાને રોકે છે. ચરકગ્રંથમાં જાંબુ અને એની છાલ મૂત્રસંગ્રહણ અને પુરીષરંજનીય (ઝાડાના રંગને બદલનાર) વર્ણવેલ છે. સુશ્રુતમાં એને રક્તપિત્તકારક, દાહનાશક, યોનિદોષનાશક, વૃષ્ય અને સંગ્રાહી (સ્તંભક) વર્ણવેલ છે. રાયજાંબુનાં પાંદડાં પહોળાં, ખાટાં ને સાંકડાં હોય છે.

કાખમાંજરી (બાંબલી) વગેરે **ઉપર:**—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. **(૨) શ્લીપદરોગ ઉપર:**—જીયાપોતાના ઝાડના પાદડાનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો **(૩) દૂષીવિષ ઉપર:**—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ ચાર માસા ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી, એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે

૨૫૧. જીરું—સં૦ જીરક મ૦ જીરે મ૦ સાદાજીરે, વડજીરે હિં૦ ફા૦ જીરા ક૦ જીરીગે. તૈ૦ જીરક, જીરકર્રા તા૦ મલા૦ ચીરક તુ૦ જીરડરી યુ૦ ખામુન અ૦ કમુન્ ઇં૦ ક્યુમીન સીડ લા૦ ક્યુમિનમ્ સાઈમિનમ્

જીરાના છોડ અજમાના છોડ જેવા હોય છે અજમાની પેઠે જ જીરાના છોડ ઉપર જીરુ આવે છે હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમાં જીરુ ઉત્પન્ન થાય છે જીરાનો ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમાં ઘણો થાય છે જીરુ એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રદીપ્ત કરનારુ, રુચિકારક અને ઠંડુ છે શરીરની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરુ એ ઉત્તમ ઔષધ છે× જીરા વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે, 'ઠંડીકુ જીરા ઔર ગરમીકુ હીરા' **ધોળું જીરું**—તીખુ, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ રુચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનારુ, રુક્ષ, બલકર, સુગંધી તથા કડવુ છે અને ઊલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ કોઢ વિષદોષ, જ્વર (તાવ), અરુચિ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે **પીળું જીરું**—દીપન, તીખુ તથા ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુલ્મ, સંગ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ— (૧) કોઠ ઉપર તાવ ઊઠે (બરો મૂતરે) તે ઉપર:**—જીરુ પાણીમાં વાટી ચોપડવુ **(૨) રતાંધળાપણા ઉપર:**—જીરુ, આમળા અને કપાસના પાદડા ઠંડા પાણીમાં સમભાગે વાટી માથા ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાધવો **(૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—જીરાની ભૂકી એક પેસાભાર પ્રાતઃકાળે અગર રાત્રે જૂના ગોળમાં ૨૧ દિવસ ખાવી **(૪) પ્રદર (સ્ત્રીઓને ધોળું કે લાલ પાણી જવું તે) ઉપર:**—જીરુ અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવુ **(૫) પરિણામશૂળ ઉપર:**—જીરુ, હિંગ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં નાખી પાવુ **(૬) હરતાલના વિષ ઉપર:**—જીરુ અને સાકર ૭ દિવસ પાવા **(૭) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—જીરુ ગાયના દૂધમાં સીઝવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવુ, એટલે શરીરમાહેની કડકી નીકળી જઈ શરીરમાં શક્તિ પણ આવે છે **(૮) મુખરોગ ઉપર:**—જીરુ ખાંડી તેના પાણીમાં ચંદન ઘસી, તેમાં એલચીની ભૂકી અને ફટકડીની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી કોગળા કરવા **(૯) ટાઢિયા તાવ ઉપર:**—જીરુ કારેલીના એક તોલા રસમાં પાવુ અથવા રાત્રે જૂના ગોળમાં આપવુ **(૧૦) સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—જીરાનુ ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સૂતી વેળાએ આપવી એટલે પરસેવો આવી તાવ ઊતરી જાય છે **(૧૧) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—જીરુ અને તેના આઠમા ભાગે શાહજીરુ લઈ ઘીમાં સાધારણ શેકી બારીક ભૂકી કરવી અને સાકર અથવા જૂના ગોળનો પાક કરી તેમાં નાખી થેપલી અગર ગોળીઓ કરવી. આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવુ **(૧૨) ઊલટી ઉપર:**—રેશમી કપડાના ટુકડામાં જીરુ નાખી તેની બીડી સળગાવી નાકે પીવી

× યુનાની હકીમો જીરાને ખુશબોદાર અને ગ્રાહી ગણે છે એમાથી તેઓ આંખ ધોવાનુ પાણી તૈયાર કરે છે કે જે એમના મત પ્રમાણે આંખનુ તેજ વધારે છે અને છાતીના દરદમાં પણ એનો ઉપયોગ કરે છે એનાથી મૂત્ર વધારે ઊતરે છે અને પેટના કૃમિ નીકળે છે એમ તેઓ માને છે ગર્ભસ્થાનમાં સોજો આવી વધારે દરદ થતુ હોય તો આ જીરાના પાણીમાં સ્ત્રીઓને બેસાડવાની ભલામણ કરે છે એ જ પ્રમાણે એ જીરાને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી બહાર નીકળેલા અત્યંત દરદ કરનારા હરસ જતા રહે છે પંજાબ પ્રાંતમાં જીરાથી પેશાબ વધારે ઊતરે અને સ્તનમાં દૂધ વધારે ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે અંગ્રેજી ઔષધોમાં આને પાચક માનેલ છે, અને પેટમાં વાયુનો ગોળો ફૂલવાની પીડા, અજીર્ણ અને આંતરડાના શૂળમાં આને ઉપયોગી માને છે ચરકસંહિતામાં જીરાને શૂળનાશક માનેલ છે સુશ્રુતસંહિતામાં વાતનાશક અરુચિનાશક દીપન ગુલ્મશૂળ અને આમને નષ્ટકર્તા એટલે સોજો શૂળ અને પિત્તને શમન કરનાર કહે છે

૨૫૨. જૂઈ—સં૦ યૂથિકા. મ૦ જૂઈ હિ૦ જૂહી ક૦ મલ્લિગે તૈ૦ જાઈપુષ્પાલુ લા૦ જસ્મિનમ્ ઓરિક્યુલેટમ્.

જૂઈના વેલાને ત્રિદલ પાદડા આવે છે જાઈના ફૂલો જેવા જ જૂઈના ફૂલો સુવાસિત હોય છે * જૂઈ—કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, હૃદ્ય, તૂરી તથા સુગંધી છે, અને વાયુ તથા કફને કરનારી તેમ જ પિત્ત, દાહ, તૃષા, મૂત્રાશ્મરી, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દંતરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે

૨૫૩. જુવાર—સં૦ યાવનાલ મ૦ જોંધળે, જ્વારી, શાળુ હિ૦ જ્વાર, જુધરી, પોનારી ક૦ જોળ તૈ૦ જોન્નલ તા૦ ચોળ, ચોન્નલ તુ૦ જોગા મલા૦ ચોળ ફા૦ જુર્ગેમકા અ૦ ઉતારમિયા, ખદ્દસ ઇં ગ્રેટ મિલેટ લા૦ હોલકસ વલગેરી, એન્ડ્રોપોજન સોરધમ

બુંદેલખંડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગિરિ, બાલેઘાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ પ્રાંતના કેટલાક ભાગોમા એ ધાન્ય ઘણુ પાકે છે ખરીફના પાકને 'જુવાર' અને રવિના પાકને 'શાળુ' કહે છે **જુવાર**—એ ધાન્ય બળકારક હોઈ શીતળ છે જુવારના સાંઠા નણચાર હાથ ઊંચા વધે છે જુવારના લીલા કણસલા શેકીને ખાય છે, તેને "પોંક" કહે છે તે મીઠો અને પૌષ્ટિક છે ગામડાઓમા એને મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણાથી ઇષ્ટમિત્રો સાથે ખાય છે ગામડાના લોકોને પોંક એ એક મેવા જ છે તેઓને પોંક ખાવા મળે એટલે પછી રોટલાની પણ જરૂર રહે નહિ જુવારના લીલા સાંઠા સેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે એ લીલા સાંઠા ઢોરોને ઘણા જ ભાવે છે એના સુકાયેલા સાંઠા ઢોરોને બીજા ઘાસ કરતા સારા છે જુવાર આઠ-દશ વર્ષ સુધી સડ્યા વગર રહી શકે છે ઘણેખરે ઠેકાણે પ્રથમ જુવારના કરબલા અને કોઠીઓ ભરી રાખતા હતા, પણ હમણા સ્વપ્નમા પણ જુવારના તેવા કોઠાર જોવામા આવતા નથી, કારણ કે લોકો એટલા કંગાળ અને ભિખારી થયેલા છે કે તેઓનુ ખેતરમાહેનુ ધાન્ય ઘરમા આવે તે પહેલા જ સરકારની અને પછી વાણિયા લોકની ભરતી કરવી પડે છે તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડુ ઘણું જે રહે તેમા જ પોતાનો ગુજારો કરવો પડે છે લાખો લોકો અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે આ ખેડૂત લોકોની કેવી વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે ગતદિવસ સતત ઉદ્યોગ કરીને જે ધાન્ય ઉપજ કર્યુ છે, તે પણ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી! પહેલાના કાળમા લોકો પાસે ધાન્યના ભંડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગાદેવી જેવા બારમાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુકાળ પડતા તોપણ તેમા લોક નિભાવી લેતા, પરતુ હમણા આઘાગણુ દુકાળ પડે તોપણ હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી ભૂખના માર્યા મરણશરણ થાય છે સુજ્ઞ અને જ્ઞાની તથા દૂરદર્શી મોટાઓએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઈક પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કાલાંતર દેશોન્નતિ થવામા વિલબ થાય નહિ **સાધારણ જુવાર**—શીતળ, રૂક્ષ, ગુરુ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, રુચિકર, સ્વાદુ તથા મલસ્તંભક છે, અને કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ધોળી જુવાર**—વૃષ્ય, બલપ્રદ તથા પથ્યકર છે, અને અર્શ, વાયુ, ત્રિદોષ, ગુલ્મ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે **કમળાપરુ જુવાર**—કફકારક, પિચ્છલ, ગુરુ, શીતળ, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) પરસેવો આવવા માટે:**—જુવારની ધાણીના લોટનો કાઢો કરી પાવો

૨૫૪. જેઠીમધ—સં૦ યષ્ટિમધુ, મધુક બ૦ યષ્ટિમધુ ક૦ યષ્ટિમધુ, શાકકટગે મ૦ જ્યેષ્ટિમધ હિ૦ મુલહટી કો૦ ગોડકાર તૈ૦ યષ્ટીમધુકમુ ફા૦ બેખેમેહકમધુ અ૦ અસુલસ, મકરસર ઇં૦ લિકરીસ રૂટ લા૦ ગ્લિસિરિઝા ગ્લેબ્રા

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમા ઘણે ઠેકાણે થાય છે દક્ષિણ યુરોપમા પણ આ વનસ્પતિ થાય

---

* જૂઈ બે પ્રકારની થાય છે એક સફેદ ફૂલની અને બીજી પીળા ફૂલની એના પાન ચમેલીના પાન કરતા પણ કાઈક નાના હોય છે સફેદ પુષ્પની જૂઈને યૂથિકા અને પીળા ફૂલની જૂઈને હેમયૂથિકા કહે છે આ ઉપરાંત શ્રી પરેચ્છએ નિઘંટમા નીવારગની તથા મેચક વર્ણની જૂઈનો ઉલ્લેખ કર્યો છે સસ્કૃત નામ નીરયૂથિકા તથા મેચકયૂથિકા લખ્યા છે

છે આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન ડુંગરાળ અને લીલોતરીવાળી જોઈએ. અને હવામાન ઉષ્ણ જોઈએ જેઠીમધની બીજી જાત છે તેના, ક્ષુપ હોય છે એ ક્ષુપની ઊંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. એના પાદડા કૂવાડિયાના પાદડા જેવા લાગા હોય છે એને પાચ પાચ આગળ ઉપર કાતરી હોય છે થાણા જિલ્લામા સાહુલીના ડુંગર ઉપર એ છોડ ઘણા જ થાય છે ઉનાળામા એ ઘણા જ સુકાઈ જાય છે. પાણીમા થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે તેનું સંસ્કૃત ભાષામા 'મધૂલિકા' એવુ નામ છે એ વનસ્પતિના મૂળિયાને 'જેઠીમધ' કહે છે જેઠીમધ મીઠું હોય છે પરદેશી લોકો આ વનસ્પતિના મૂળિયાનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે અને આપણે તે સળીઓ મીઠી હોવાથી પ્રેમથી ખાઈએ છીએ, પરંતુ જેઠીમધ અહી ઘણું જ પાકવા છતા તેના અર્કની સળીઓ કરવામા હજુ અહી લોકોનુ લક્ષ જતુ નથી, એ મોટી શોચનીય વાત છે બે પ્રકારની **મધુવલ્લી** (જમીનમા અને જળમા થનારી) —વૃષ્ય, મધુર, રુચ્ય, બલ્ય, ગુરુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વર્ય, સ્નિગ્ધ, કેશોને હિતાવહ, શુક્રલ, રક્તપિત્તનાશક તથા વ્રણશુદ્ધિ કરનારી છે, અને સોજો, વિષ, વાતરક્ત, વ્રણ, ઊલટી, તૃષા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સદ્યોવ્રણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે **મધુયષ્ટી** (જેઠીમધ)—મધુર, કિંચિત્ કડવી, શીતળ, ચક્ષુષ્ય તથા રુચિકર છે, અને શોષ, પિત્ત, તૃષા તથા વ્રણનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ મધુવલ્લી જેવા જ છે **ઉપયોગ :—(૧) જેઠીમધનો શીરો તૈયાર કરવાની રીત :**—જેઠીમધનુ મૂળિયુ ચારપાચ વર્ષનુ થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતુ નથી સુમાર સો પાઉંડ વજનના મૂળિયામાથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે જેઠીમધના મૂળ લાવી, તેના બે–ચાર આગળ લબાઈના કકડા કરી તે પાણીમા નાખી સારી રીતે ધોવા પછી તે ખાડણીમા ઉપર--નીચે ખાડવા. એ લોટ થયેલા મૂળિયા એક મોટા વાસણમા નાખી ૨૪ કલાક સુધી મદ અગ્નિ ઉપર બાફવા પછી તે એકાદ યત્નના દાબ નીચે મૂકી તેમાનો સર્વ રસ કાઢી લેવો એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળિયા ઉપર બે--ચાર વાર કરવી પડે છે જે રસ નીકળે તે ગાળી પુન ચૂલા ઉપર ચઢાવવો અને ઉપર ને ઉપર હલાવવો તે ગ્મ ઘટ્ટ થાય ત્યા સુધી હલાવવાનુ ચાલુ રાખવુ પછી કથરોટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સચામા ઘાલી પાડવાથી શીરો તૈયાર થશે. એની આ સળીઓ બનાવવાની અલ્પ રીત છે. આ સળી દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ શમે છે અને તૃષાનું પણ શમન થાય છે. **(૨) તૃષા (તરસ) શમન થવા માટે :**—જેઠીમધના મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગળતા જવુ અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો **(૩) આગંતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર :**—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘીમા ખરલ કરી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૪) હેડકી ઉપર :**—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૫) ઊલટી થવા માટે :**—જેઠીમધના કાઢામા ૩ માસા રાઈનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે ઊલટી થઈ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ વગેરે રોગો મટે છે **(૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે :**—જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઘી અને મધમા મળવી આપવુ અને ઉપર દૂધ પાવુ **(૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર :**—રાતે સાકર અને કંમલ દાઢ નીચે રાખવા અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાખી પાવો. **(૮) પિત્તપ્રદર ઉપર :**—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમા કલ્ક કરી સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો **(૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર :**—ગાયનુ માખણ જરા ગરમ કરી પાતળુ થાય એટલે તેમા જેઠીમધનો શીરા ઘસવો; પછી તેમા જ થોડો ધોળા કાથો નાખી ખરલ કરવો અને તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાંદીઓએ ચોપડવુ **(૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સુકાઈ ગયો હોય તે ઉપર તથા ઉરસ ઉપર :**—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમા સાકર નાખી પાવો **(૧૧) ઉર:ક્ષતક્ષય ઉપર :**—જેઠીમધ અને ખેજળના મૂળ એનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપર અને વંશલોચનનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો **(૧૨) અપસ્માર ઉપર :**—કોળાના ગર્ભમા જેઠીમધ ઘસી પાવુ **(૧૩) કફરોગ ઉપર :**—જેઠીમધનો કાઢો મધ અથવા સાકર નાખી પાવો, અથવા ગોમૂત્રમા જેઠીમધ અને બહેડા ઘસી ચાટણ કરી આપવુ **(૧૪) ત્રિદોષ ઉપર :**—

આદાના અને તુલસીના રસમાં જેઠીમધ ઘસી તેમાં મધ નાખી તે પાવું. **(૧૫) અહિરા ઉપર :—** જેઠીમધ મધમાં ઘસી આંખોમાં અંજન કરવું. **(૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર :—** જેઠીમધ અને સિંધવ ઘીમાં મેળવી ચાટવા આપવું અને આસોપાલવનાં ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો; એટલે બાળકને મુખથી ઊલટી થાય છે અને કફકોપ શાંત થાય છે. **(૧૭) લાપોટિયા ઉપર :—** જેઠીમધનો શીરો સ્ત્રીનાં દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—** જેઠીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમાં કાલવી પાવું. **(૧૯) હૃદ્રોગ ઉપર :—** જેઠીમધ અને કડુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨૦) કૉલેરા ઉપર :—** જેઠીમધનો કાઢો પાવો. **(૨૧) રક્તજનિત ઊલટી (ઊલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર :—** જેઠીમધ અને ધોળું ચંદન દૂધમાં ઘસી પાવું. **(૨૨) સ્વરભંગ ઉપર :—** જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમાં નાખી આપવું. **(૨૩) ઉધરસ (સૂકી તથા કફવાળી) ઉપર (યષ્ટીમધુવટી) :—** જેઠીમધનો શીરો, વરિયાળી, મીંઢીઆવળ, સાકર તથા તજ, એ વસ્તુઓ સમભાગે લઈ ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી થોડા દૂધમાં ખરલ કરી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી સૂકવી બાટલીમાં ભરી રાખવી. એકેક ગોળી દિવસમાં ૫ થી ૧૦ વખત મોંમાં રાખી ચૂસવી, જેથી સૂકી ઉધરસ, ગળાનો દુખાવો, સ્વરભંગ, કફ, સળેખમ, સુસ્તી વગેરે મટે છે. ગાનારનો અવાજ પણ આ ગોળીના સેવનથી સારો થાય છે.

૨૫૫. ઝરસી—સં૦ ઝરસી. મ૦ ઝરસ. લા૦ મોલ્યુગો પેન્ટાફાયલા. ઝરસીના છોડ હરિયાળી જેવા ખેતરની જમીનમાં અને ખાડીમાં જ્યાં શરદીની જગા હોય છે તે ઠેકાણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ-જેઠ માસમાં ઘણી થાય છે. તે જમીન ઉપર વેંતભર પથરાયેલી હોય છે. તેના ફાંટા અહીંતહીં પથરાયેલા હોય છે. ઝરસીનાં પાદડાં બારીક મેંદી જેવાં હોઈ તે ઘણાં કડવાં હોય છે. આ ભાજી વાયુનાશક છે, માટે લોકો બહુ આગ્રહથી ખાય છે. તેમાં ડુંગળી નાખી ખાય છે. બાગાયત જમીનમાં થનાર ઝરસીમાં કડવાપણું કિંચિત્ કમી હોય છે.

૨૫૬. ઝાડશેવાલ—ઝાડશેવાલના છોડ વહેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે, એની ઊંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. આ ઝાડને કાંદા(ડુંગળી)ના જેવા પાંદડાં હોય છે, પણ તે પહોળાં હોય છે. એ છોડ ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. એ બારે માસ મળે છે. ઉપયોગ :—**(૧) બદ ફૂટવા માટે :—** ઝાડશેવાલનાં મૂળિયાં ચંદનની પેઠે પાણીમાં ઘસી તુવેરની દાળ જેવડાં ટપકાં કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ હોય તોપણ તે જલદી ફૂટે છે. માણસને કોઈપણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર તથા ઘોડા વગેરેને જે ગાઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમાં કિંવા એક દિવસમાં છિદ્ર કરી દર્દ મટાડવામાં આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૭. ઝિંઝરૂટ—(ઝિપટો, ગાડરઝિપટો, ભંડ અઘાડો)—સં૦ ઝિંઝિરિટા. મ૦ ઝિંઝરૂટ. ઝિંજુર્ડી. હિં૦ છિરછિટા, ચિકટી, ઝિંઝિરીટા. ક૦ જોટાર, વટવટી, કટવાણિ. લા૦ ટ્રિયમ્ફેટા પિલોસા, ટ્રિયમ્ફેટા રોમ્બોઈડિયા.

એ છોડ ત્રણ-ચાર હાથ ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે અને કાંઈક એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને ગુલાબી રંગનાં બારીક ફૂલ આવે છે. એ છોડ ઉપર પુમ વડે વીંટાયેલાં ચપટાં ગોળાકૃતિ ફળ આવે છે. તેમાં ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ફળ જૂનાં થઈ સુકાવા લાગે એટલે તે પાંખડીઓ જુદી જુદી થાય છે. એ ફળ તુપકડી(ગંગેટી)ના ફળની પેઠે કપડે ચોંટે છે. એને 'લેંચી' પણ કહે છે. ઝિંઝરૂટ—તૂરી, તીખી, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રીઓનું દૂધ વધારનારી, રક્તાતિસારની નાશક અને તૃપ્તિકર છે. ઉપયોગ :—**(૧) ડૂંટી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર :—** ઝિંઝરૂટનાં મૂળ ઘસી ડૂંટી ઉપર ટપકાં કરવાં અને મૂળ કમરે બાંધવાં. **(૨) ઉપદંશ ઉપર :—** ઝિંઝરૂટની ભાજી મુઠ્ઠીભર વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવું અને ચાંદીઓ ઉપર આ છોડની ધૂણી આપવી. **(૩) કૂતરાના વિષ ઉપર :—** ઝિંઝરૂટનાં બી, કડવુ કોળું, જૂનો ગોળ અને હોકાનો કીટ. એ સઘળું ખાંડી ખાવા આપવું. **(૪) બળદની ખાંધ સૂજે છે તે ઉપર :—** ઝિંઝરૂટનાં મૂળની છાલ ચાવી ચોપડવી.

૨૫૮. ઝેરકોચલાનું ઝાડ :—સં૦ વિષતિંદુક, કારસ્કાર. મ૦ કાજરા, કુચલા. બં૦ કુંચિલા. હિં૦ કુચલા. કો૦ કાજરા. ક૦ કાગરકાનામારા, કાંજીવાર, હેમુષ્ટી. તા૦ એટ્ટેમારં કોકોડી. તૂ૦ કાગેરૂમારા. તૈ૦ મુસીડી, મુષ્ટીચેટ્ટુ. મલા૦ કન્નીરામ. લા૦ સ્ટ્રીકનોજ નક્સવોમિકા. ઇં૦ વ્હોમિટ્ નટ્, પ્રોઈઝન નટ્.

સહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડનાં ફળો, પાંદડાં તથા સર્વ ભાગ વિષયુક્ત છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કાંઈ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે. એનાં ફળને 'જહરકુચલા' પણ કહે છે. આવું આ વિષારી ઝાડ નિરર્થક છે, એવું કોઈ કહેશે; પરંતુ એ ઝાડ માણસને પુષ્કળ ઉપયોગી થાય એવા ગુણ એમાં પરમેશ્વરે મૂકેલા છે.

ઝેરકોચલાનાં ફળ ઇંદ્રવરણાના આકારનાં, સુંવાળાં, ગોળાકાર અને નારંગી રંગનાં હોય છે. એ દેખાવમાં સુંદર લાગે છે, તેથી એનું સંસ્કૃતમાં 'રમ્યફલ' એવું અર્થયુક્ત નામ છે. ફળની છાલ પાતળી હોય છે અને ફાડીએ તો અંદર ધોળા–પીળા રંગનો ગરભ દેખાય છે. ગરભની અંદર બેથી પાંચ સુધી બિયાં ગોળ અને બન્ને બાજુ ચપટ એકથી બે ઇંચ વ્યાસનાં હોય છે. તેને ઝેરકોચલાં કહે છે. એ અતિશય ઝેરી હોઈ તેમાં કોઈ પ્રકારની વાસ હોતી નથી. આ ઝાડનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ બીજ અને છાલ છે. આનાં પાંદડાં પણ ઝેરી છે. એ ભૂલથી ઢોરના વધારે ખાવામાં આવવાથી ઢોર મરી જવાના દાખલા પણ મળી આવ્યા છે. આ વૃક્ષ અંગ્રેજી વર્ગવારી પ્રમાણે લોગેનીએસી નામના ઉદ્‌ભિજ્જ વર્ગમાં ગણેલું છે.

ઝેરકોચલાનાં બી સારાં હોય તો અતિશય કડવાં લાગે છે. એ કડવાપણું એમાં એક ધોળા, રવા જેવા ક્ષાર ગુણવાળા સ્ટ્રિકિનયા નામના સત્ત્વથી છે. સ્ટ્રિકિનયા સત્ત્વનો અમલ જ્ઞાનતંતુઓ પર અને મજ્જાતંતુ ઉપર એટલો જલદી થાય છે કે, તેનાથી હાથપગના સ્નાયુનું સ્તંભન થઈ શરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવું પરિણામ આવે છે.

સ્ટ્રિકિનયા નામના ઝેરી સત્ત્વનો પ્રવેશ શરીરમાં રક્ત દ્વારા થઈને મસ્તકના તંતુને અને વંશગત મજ્જાતંતુને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી પ્રથમ સંજ્ઞાશક્તિના સ્નાયુને આંચકા આવી તેનું સ્તંભન થાય છે. ત્યાર પછી હૃદયની ગતિનું સ્તંભન થઈ તેનું ચાલવું બંધ થાય છે, કે જેથી મૃત્યુ થાય છે.

ઝેરકોચલાનું સત્ત્વ (સ્ટ્રિકિનયા) દારૂ અથવા દહીંની સાથે આપી મનુષ્યવધ કરેલ હોવાનું જાહેરમાં આવેલ હોવાથી એની ઝેરી અસર થાય એવું એનું ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ જાણવું જરૂરનું છે. સ્ટ્રિકિનયા ઓછામાં ઓછું અર્ધો ગ્રેન એટલે ૦। ચણોઠીભાર આપવાથી ૨૦ મિનિટની અંદર મૃત્યુ થવાનાં ઉદાહરણો જાણવામાં આવે છે; પરંતુ શેપેકે નામના એક જર્મન ડૉક્ટરે જર્મનીમાં એક રુગ્ણાલયમાં ૫ રતી સ્ટ્રિકિનયા પેટમાં ગયા છતાં મનુષ્ય બચ્યાનાં ઉદાહરણ મળી આવ્યાની હકીકત ડૉક્ટર વૂડને આપેલી છે. ઉપરની બાબતમાં એવો તર્ક થઈ શકે છે કે તે રોગીએ એવા પ્રકારનાં કેટલાંક ફળો ખાધાં હશે કે જેના યોગથી વિષનું પરિણામ લોહી ઉપર લાગ્યું નહિ હોય. યુરોપિયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામાં ઝેરકોચલાનો અર્ક પાંચથી દશ ટીપાં આપવાનો વહીવટ છે.

ઝેરકોચલાનું વિષ ચડેલ હોય તો ઘણાંખરાં ધનુર્વાત જેવાં લક્ષણો થાય છે, એનું કાર્ય કરોડરજ્જુ ઉપર થાય છે. એ ખાવાથી કેટલીક મિનિટોએ અને ઘણુંઘણું તો એક–બે કલાકમાં ઝેર ચડવા લાગે છે. દાંત સજ્જડ થઈ જાય છે; હાથ, પગ અને આખું શરીર અક્કડ થઈ જાય છે. ધનુર્વાતના અને ઝેરકોચલાંના ઝેરના લક્ષણમાં આ પ્રમાણે ફરક દેખાય છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાઈ તે હળવે હળવે વધતાં જાય છે; અને ઝેરકોચલાના તે જ લક્ષણો આરંભમાં જ સ્પષ્ટ દેખાઈ જલદી વધે છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ જડબું અને દાંત સજ્જડ થઈ પછી શરીરના જુદા જુદા સ્નાયુ અક્કડ થાય છે અને ઝેરકોચલાના ઝેરમાં પ્રથમ શિરા પકડાય છે અને ત્યાર પછી દાંત સજ્જડ પડવા વગેરે થાય છે. ધનુર્વાતમાં બાહ્યાયામ હળવે હળવે પાછળથી થાય છે અને

ઝેરકોચલામા આરભથી જ થાય છે ધનુર્વાતમા શરીરને ખેચીને તે થોડુ કમી થાય છે ત્યારે પણ શરીર અક્કડ જ હોય છે, અને ઝેરકોચલામા રહીરહીને ખેચે છે અને જ્યારે તાણ (ખેચ) ન હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમા હોય એમ લાગે છે ધનુર્વાતનો રોગી એક, બે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે, અને ઝેરકોચલાના વિષથી બે–ચાર કલાકમા જ મરે છે સાધારણ રીતે ઝેરકોચલા ખાધા પછી પાચ મિનિટથી અર્ધા કલાકની અદર ઝેરી લક્ષણ દેખાવા લાગે છે કદીકદી દશ–વીસ મિનિટની અદર જ મૃત્યુ થાય છે ઘણુ ઘણુ તો ૭ કલાક સુધી મનુષ્ય બચી શકે છે ઝેરકોચલાના બીજની ભૂકી ૧॥ માસો અથવા સ્ટ્રિક્નિયા અર્ધા ઘઉભાર જેટલું આપવાથી મનુષ્ય મરે છે ઝેરકોચલાના બી છાલ સહિત ગળવાથી વિષ ન ચડતા તે તેવા જ મળદ્વારથી બહાર નીકળે છે, કારણ કે તે ઉપરની છાલ પચતી નથી

સ્ટ્રિક્નિયા સત્ત્વ બનાવવાની રીત અગ્રેજ બ્રિટિશ ફાર્માકોપિયા અથવા ઔષધિ–સગ્રહમા આપેલી છે તેમા ૧ ઔસ (ગા તોલા) તીવ્ર મદ્યાર્ક–રેક્ટિફાઈડ સ્પિરિટમા નાખી તેમાં ચાર ગ્રેન સ્ટ્રિક્નિયા પિગળાવી આપવુ, અને ત્યાર પછી ગાળવાના કાગળથી (બ્લોટિંગ પેપર અથવા ફિલ્ટર પેપરથી) ગાળી લેવુ આની માત્રા ૩ થી ૧૦ ટીપા છે શુદ્ધ કરેલા બિયાની ભૂકી ૧ થી ૫ ગ્રેન અનુપાન પરત્વે આપવી ઓછા પ્રમાણથી એટલે એક ગ્રેનનો સોળમો ભાગ ઝેરકોચલાનુ સત્ત્વ હૃદયને ઉત્તેજક અને સૂક્ષ્મવાહિનીનુ સ્તભન કરનાર છે ઝેરકોચલાનુ ઝેરી સત્ત્વ ફળથી બિયામા ૨ અને છાલમા ૧ ભાગ જુદા જુદા પ્રમાણમા રહે છે ફળના ગર્ભમા તે થોડા પ્રમાણમા રહે છે આર્યવૈદક, આગ્લવૈદક અને હોમિયોપથિક વગેરે પદ્ધતિ પ્રમાણે ઝેરકોચલા એ એક અમૂલ્ય ઔષધ છે તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ ક્ષય અને શિરરોગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર જુદી જુદી યોજના પ્રમાણે તે ગુણકારી છે ધાતુની નિર્બળતા ઉપર તો આ એક અપૂર્વ ઔષધ છે ઝેરકોચલાના પાદડા, સૂઠ અને સાબરશિગ–એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી સધિવાત અને પક્ષાઘાત સારા થાય છે તથા ઉદરનુ ઝેર ઊતરે છે હકીમ લોકો એકલા ઝેરકોચલાના પાદડા વાટી પક્ષાઘાત ઉપર લેપ કરે છે આ કૂતરાના ઝેર ઉપર ઉતાર છે

ઝેરકોચલાંની શુદ્ધિ—આ બિયા ઘીમા બળવા નહિ દેતા તળીને તેના ઉપરની છાલને વચ્ચેથી ચીરી માહેની જીભ હોય તેને કાઢી નાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે, અથવા બિના ગોમૂત્રમા સીઝવી છાલ અને જીભ કાઢી નાખવી, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે ×

ઝેરકોચલાનુ ઝાડ—મદકર, તૂરુ, ગ્રાહક તીખુ, કડવુ, લઘુ તથા ગરમ છે, અને કોઢ, રક્તવિકાર, કફ, કફ, વાતરોગ, વ્રણ, અર્શ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે એના લીલા ફળ—

× (૧) ઝેરકોચલા ગોમૂત્રમા ૭ દિવસ પલાળી રાખવા દરરોજ ગોમૂત્ર સવાર સાજ બદલવુ જ્યારે તે નરમ થાય ત્યારે તેની છાલ કાઢી નાખવાથી ઝેરકોચલા શુદ્ધ થાય છે આ મદી નાખેની ઝેરકોચલાની છાલ વાટી વકરેલા ખીલ વગેરે પર ચોપડવાથી તે રામબાણ આરામ કરે છે ઝામરાને અટકાવે છે (૨) શોધી શુદ્ધ કરેલા છાલ વગરના ઝેરકોચલા સોળગણા દૂધમા ઉકાળી માવો કરવો તેમાથી ઝેરકોચલા કાઢી લેવા અને રહેલ દૂધનો માવો ઝેરી છે માટે તેને જમીનની અદર દાટી દેવો જો અફીણનુ વ્યસન છોડાવવુ હોય તો અફીણને બદલે આ માવો અફીણના વજનથી સમાન (અથવા બમણો) આપવો ૭ ૮ દિવસ સુધી માવો આપવાથી અફીણ લેવાના સમયે આવનારા બગાસા હાથપગ તૂટવા આદિ લક્ષણ દૂર થઈને એ વ્યસન છૂટે છે (૩) ઉપર પ્રમાણે દૂધમા બાફેલ ઝેરકોચલાની જીભ કાઢી નાખી ઝીણા ટુકડા કરી નાખી ગાયના ઘીમા તળી ખાંડી રાખવા એ શૈલટી, વાયુ આફરો શૂળ અને શરદીનો નાશ કરે છે એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી ગણાય છે (૪) એ ઝેરકોચલા શેર ૦॥ છાશ અને પાણીના રગડામા ૮–૧૦ દિવસ સુધી પલાળી રાખવા છાશ સુકાવા ન દેતા પાણી દરરોજ લઈતુ લઈતુ નાખતા રહેવુ આમ કરતા પાકી નરમ મેસ જેવા તે થઈ જાય એટલે તેની છાલ અને જીભ કાઢી નાખવા આ શુદ્ધ થયેલા ઝેરકોચલા સાથે સોપારી તોલા ૧, મરી તોલા ૦॥ તથા આમલીના શુદ્ધ કરેલ કચૂકા નગ ૮ વાટી ચણા જેવડી આશરે એકેક રતીની ગોળીઓ કરવી એ ગોળીઓ ઘીમા, મધમા કે પાણીમા વાટીને લેવી એથી પણ અફીણનુ વ્યસન છોડાવી શકાય છે આ ગોળીને 'વિષતિદુક વટી' કહે છે આ પ્રયોગો ખાતરીલાયક છે હજારો માણસોનું અફીણ ઉપરના બન્ને પ્રયોગોથી છોડાવેલ છે

ગ્રાહક, તૂરા, વાતકર, લઘુ અને શીતળ છે **પાકેલાં ફળ**—વિષ, ગુરુ તથા પાકકાળે મધુર છે અને કફ, વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **જનાવરોને કંઈ વિષબાધા થઈ હોય તે ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી અગર મૂળિયા ઘસી ચોપડવા, એટલે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) **શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી ઘસી ચોપડવા (૩) **ઉઠાણું (પાકે નહિ તેવા ગૂમડા) ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી અને સમુદ્રફળ ઘસી ચોપડવા (૪) **શોફોદર ઉપર:**—ઝેરકોચલાના ઝાડ ઉપરની શિંગોનો કાપ કાઢી વાસણમા ઘાલી કાટો કરી આપવો (૫) **કોળ, ઊંદર વગેરે કમી થવા માટે:**—ઝેરકોચલાના બિયાંનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમા મસળવું અને તે લોટ ઊંદર ખાય તેની જગાએ મૂકવો આ લોટ ઘણો વિષારી છે (૬) **ટાઢિયો તાવ, સુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બી ભાગી જવા ન દેતા ઘીમા તળી કાઢવા એટલે તે શુદ્ધ થાય છે શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧–૨ ગુંજ મધમાં આપવું (૭) **વાળા ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બી અથવા ઝેરકોચલાના બી અને સોમલ પાણીમા ઘસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો (૮) **શીતજ્વર, આમ, શૂળ અને સંગ્રહણી ઉપર:**—શુદ્ધ ઝેરકોચલા ત્રણ ભાગ અને લવંગ એક ભાગ આદાના રસમા ખરલ કરી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમા આપવી (૯) **શૂળ ઉપર:**—ઝેરકોચલાના બિયાનુ પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢી તે પાનમા ચોપડી આપવુ (૧૦) **જૂના વાયુના રોગ ઉપર:**—શુદ્ધ ઝેરકોચલા ૧ થી ૨ રતી દિવસમા બે વખત દૂધ અથવા નવશેકા પાણી સાથે થોડા દિવસ લેવાથી કમરનુ દરદ, પક્ષાઘાત અંગનુ જકડાઈ જવુ, પાચનશક્તિની નિર્બળતા, શરીરકંપ, પગમા તથા હાથમા થતી કળતર વગેરે દૂર થાય છે માત્રા થોડી લેવી અને પથ્યપાલન કરવું હસ્તમૈથુન અથવા અધિક સ્ત્રીસંગથી વીર્યક્ષય થઈ શરીરમા કમજોરી આવેલી હોય તે પણ ઝેરકોચલાના સેવનથી દૂર થાય છે નવા વાયુના રોગવાળાએ ઝેરકોચલાનુ સેવન કરવુ નહિ તીક્ષ્ણ વાતપ્રકોપમા ઝેરકોચલાથી લાભને બદલે ઊલટી હાનિ થાય છે (૧૧) **હડકાયા કૂતરાના ઝેર ઉપર:**—શુદ્ધ ઝેરકોચલુ, શુદ્ધ વછનાગ તથા ફુલાવેલો ટંકણખાર સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું. દિવસમા બે વખત ૨૧ દિવસ લેવાથી ઝેરની અસર દૂર થાય છે અથવા ઝેરકોચલાના બી ઘીમા શેકી ૦ાા થી ૧ વાલ આપવા +

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે ઝેરકોચલા (બીજ) કડવા, દીપન, પાચન, કટુપૌષ્ટિક નિયતકાલિ જ્વરપ્રતિબંધક, બલ્ય અને વાજીકર છે બીજોનો લેપ જોરદાર પૂતિહર અને કાંઈક વેદનાસ્થાપન છે છાલના લેપથી જ્ઞાનતંતુ અને ગતિતંતુના છેડાઓ નિર્જીવ થાય છે, એટલે છાલનો લેપ વેદનાસ્થાપન છે ઝેરકોચલા બધી ઇંદ્રિયોની ક્રિયા વધારી આપે છે, પણ તેમા જ્ઞાનતંતુ પર એની ક્રિયા વધારે થાય છે મગજ પર વધારે ક્રિયા થતી નથી, પરંતુ મગજની નીચે જે જીવનીય કેન્દ્ર છે, તેઓના ઉપર અસર પહોંચે છે એવી જ રીતે સુષુમ્ણા કાંડ (મેરુદંડ)મા રહેલ વાતનાડીઓ પર વિશેષ ઉત્તેજના પહોંચે છે, એમા નીચેના ભાગમા જનનેન્દ્રિયનુ કેન્દ્રસ્થાન છે એના ઉપર આની નિયમિત ક્રિયા થાય છે શ્વાસોચ્છ્વાસ કેન્દ્ર ઉત્તેજિત થવાથી શ્વાસ લેવાની શક્તિ વધી જાય છે, જેથી સારી રીતે ખાંસી શકે છે અને કફ પડે છે હૃદય અને રક્તવાહિનીઓનુ કેન્દ્રસ્થાન ઉત્તેજિત થાય છે, એટલે હૃદયસંકોચવિકાસક્રિયા નિયમિત થાય છે અને રક્તવાહિનીઓની સ્થિતિ સુધરે છે તથા રક્તદબાવ (બ્લડ પ્રેશર) વધે છે ઝેરકોચલુ બહુ જ જોખમી ઔષધ છે માટે સ્વલ્પ માત્રામા જ અપાય છે મોટા પ્રમાણમા આપવાથી ધનુર્વાતના જેવા લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે **માત્રા**—બીજનુ ચૂર્ણ ૦ાા થી ૧ રતી **ઉપયોગ**:—જ્ઞાનતંતુસંસ્થા પર પ્રત્યક્ષ ઉત્તેજક ઔષધ ઝેરકોચલાના જેવુ બીજુ નથી આ શરીરની બહાર બહુ જ ધીરેધીરે નીકળે છે એટલે આનુ પરિણામ બહુ જ લાંબા સમય સુધી ટકી જાય છે જલદી લાભ પહોંચાડવો હોય તો અર્ક (અથવા આસવ) રૂપે અપાય છે

રસાયનરૂપે જેવી રીતે સોમલનો ઉપયોગ થાય છે, તેવી જ રીતે ઝેરકોચલાનો થાય છે જૂના ટાઢિયા તાવમા ઝેરકોચલુ બહુ જ ઉપયોગી છે ટાઢ અને તાવનુ ખરાબ પરિણામ દૂર થાય છે અને બરોળ બંધ થઈ જાય છે ઝેરકોચલાથી હોજરીની શક્તિ વધે છે પાચનક્રિયા સુધરે છે એ સર્વોત્તમ, કટુપૌષ્ટિક ઔષધ છે. કૃપચન, જીર્ણ દાહ-શોથવાળા હોજરીના રોગોના ઝેરકોચલુ અપાય છે. હોજરીના કરતા પણ આંતરડાની ઉપર અને તેમા પણ મોટા આંતરડા ઉપર તેની બહુ જ બળવાન ક્રિયા થાય છે ઝેરકો[illegible]

૨૫૯. ટાંકો—સં૰ ચક્રવર્તિની, વાસ્તુક મ૰ ચાકવત હિ બથુવા બં૰ વેતુયા. રા૰ ચિમવો ક૰ ચક્રવર્ત ચક્રોતપ૯૫ ફા૰ મુસેલેસા અ૰ રાકળતુલજમેલ ઇં૰ વ્હાઇટગુજ ફૂટ. લા૰ ચિનોપોડિયમ આલબમ્

આ શાક ઘણે ઠેકાણે થાય છે આ છોડ સુમાર હાથભર ઊંચા વધે છે એના પાદડા ઘણા મોટા હોતા નથી. તે કોમળ હોય છે ટાકાની ભાજી પૌષ્ટિક છે એ ભાજી ચણાની દાળ અગર કાઈક ધાન્ય સાથે નાખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે ટાકામા આ એક ગુણ છે, કે જે દાણા બાફવા કઠિન હોય છે, તેમા કેટલાક ટાકાના પાદડા નાખવાથી તે જલદી બફાય છે ટાંકો—મધુર, શીત, ખારો, રુચિકર, સારક તથા પાચક છે, અને મળમૂત્ર શુદ્ધ કરનાર, અગ્નિદીપક, લઘુ, શુક્રપદ,

---

સચલનશક્તિ વધી જાય છે આતરડાની નિબળતામા ઝેરકોચના સુગધી દ્રવ્યોની સાથ અપાય છે નાની માત્રામા કબજિયાતને દૂર કર છે પિત્તપ્રકોપથી શિરદર્દ થતુ હોય તો તેને દૂર કર છે જૂનો મરડો અને ઉદરપીડામા ઝેરકોચલા અતિ ગુણકારક છે પાચનક્રિયાના વિકારમા બીજનુ ચૂર્ણ નાગરવેલના પાનમા અપાય છે ધાન્યાહારી લોકોના હોજરીના વિકારમા અને માસાહારી લોકોના આતરડાના વિકારમા ઝેરકોચલુ વધાર ઉપયોગી છે ગુદભ્રશમા પણ લાભ પહોચાડે છે

જ્ઞાનતતુના રાગમા ગતિભ્રશ અને જ્ઞાનભ્રશ થાય છે એવી સ્થિતિમા ઝેરકોચલુ વાપરવાનો અતિ રિવાજ છે, અર્થાત્ અર્દિતવાત (મોઢુ વાકુ થવુ), અર્ધાગવાત (કમરની નીચેનો ભાગ બધો રહી જવો) ઇત્યાદિ રાગોમા ઝેરકોચલુ હિતકારક છે જો જ્ઞાનતતુઓનો જ નાશ થયો હોય તો ઝેરકોચલાથી લાભ થતો નથી જ્ઞાનતતુઓના આઘાતથી રહી ગયેલા અવયવોમાની માસપેશીઓ સુકાતી જતી હોય તો એ યોગની ક્રિયા ઝેરકોચલાથી બધ પડે છે, કપરાગ અને જ્ઞાનતતુની વેદના પર ઝેરકોચલુ સોમનની સાથે અપાય છે.

તમાકુના અધિક સેવનથી એક પ્રકારનુ આધળાપણુ (દૃષ્ટિમાદ્યતા) આવે છે એમા ઝેરકોચલાનો અર્ક સાજીખારની સાથ અપાય છે

કઠરાહિણી (ડિફ્થેરિયા)થી અવાજ બેસી ગયો હોય અથવા બહુ જ બોલવાથી અવાજ રહી ગયો હોય, તો તેના ઉપર ઝેરકોચલાથી સારો લાભ પહોચે છે,

બાળક નિદ્રામા પેશાબ કરે છે તે ઉપર અને હસ્તમૈથુન પડી સહજ થતા વીર્યપતન પર તથા અતિ મૈથુનથી આવેલી નપુસકતા ઉપર ઝેરકોચલુ અપાય છે ઊતરતી ઉમરવાળા માણસને ઝેરકોચલુ વાજીકરણ ગુણ માટે લોહભસ્મ અને કાળા મરીની સાથે અપાય છે ઝેરકોચલુ અતિ બળવાન અને પ્રત્યક્ષ વાજીકરણ છે, મૂત્રાશયની અશક્તિને પણ દૂર કરે છે

માનસિક થકાવટથી નિદ્રા ન આવતી હોય તો અથવા નકામા વિચાર આવતા રહેવાથી નિદ્રા ન આવતી હોય તો ઝેરકોચલુ અપાય છે

હૃદય પર ઝેરકોચલુ લાભદાયક છે જ્યારે હૃદયના ધબકારા બરાબર સભળાતા ન હોય નાડી મદ બળવાળી અને અતિશય જલદી ચાલતી હોય અથવા વધતી જતી હોય, હાથપગની આગળીઓ અને કાનની બૂટ ઠડી રહેતી હોય, થાડી મહેનત કરવામા પરસેવો આવી જતો હોય અને શ્વાસ ભરાતો હોય તો એવી સ્થિતિમા જરૂર ઝેરકોચલુ આપવુ જોઈએ ફેફસાના રાગથી હૃદય નિબળ બને છે ત્યારે હૃદયના ધબકારા વધે છે એવી સ્થિતિમા જીવનદાન આપનારી ઔષધિ એક ઝેરકોચલુ જ છે હૃદયના પડદાઓના જીર્ણ રાગમા હૃદય નિબળ બને છે હૃદય ફૂલે છે, પછી પગો પર સોજો આવી પટમા પાણી ભરાય છે યકૃત મોટુ થઈ જાય છે પેશાબ ઓછા અને લાલ રગનો થાય છે અન્ન પચતુ નથી, દસ્ત સાફ આવતો નથી, પેટ ફૂલે છે, સૂતી વખતે ગભરામણ થાય છે, એટલે રાતદિવસ બેસી રહેવુ પડે છે, એવા રાગને હૃદ્‌ોદર કહે છે એના ઉપર ઝેરકોચલુ અપાય છે જો કફની પ્રધાનતા હોય તો ઝેરકોચલુ ડિજી અને કપૂરની સાથે અને જો જલશોથની પ્રધાનતા હોય તો સ્વેદલ, મૂત્રલ અને રચન દ્રવ્ય તથા જોફી દારૂ આદિ ઉત્તેજક ઔષધની સાથ અપાય છે હૃદય રાગમા જલદી પચી શકે તેવા સાકરવાળા પદાર્થ આપવાથી ઝેરકોચલાની અસર જલદી થાય છે ધમની (શુદ્ધરક્તવાહિની)ની નિર્બળતાથી નિદ્રાનાશ થયો હોય તો ઝેરકોચલુ આપવાથી નિદ્રા આવવા માડે છે. આવી શિથિલતા ઘણે ભાગે પાડુરાગમા થાય છે એટલે સાથ લોહભસ્મ અને પ્રવાલ અપાય છે ફેફસાના તીવ્ર રાગોમા શ્વાસક્રિયા યોગ્ય થતી નથી, જીવ ગભરાય છે રાગી થાકી જાય છે ત્યારે ઝેરકોચલુ આપવાનો રિવાજ છે કફ પડવામા મુશ્કેલી થતી હોય તો ઝેરકોચલુ હિતકર છે શ્વાસનલિકાનો સોજો ફેફસાનો સોજો તથા દમ પર ઉત્તેજક કફઘ્ન ઔષધની સાથ ઝેરકોચલુ અપાય છે ક્ષયરોગમા રાત્રે બહુ જ ઘામ થાય છે તે ઝેરકોચલુ દેવાથી ઓછો થઈ જાય છે નિબળ માણસને સર્વદા ઝેરકોચલુ અપાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

બલકર, હ્રદ્ય તથા જ્વરનાશક છે, તેમ જ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોઢ, પિત્ત તથા ઉદાવર્તવાયુનો નાશ કરે છે * **ઉપયોગ—(૧) શીતળા આવવા ઉપર:**—પ્રથમ ઊલટી થવા માટે ટાકાનો રસ મધમા આપવો **(૨) દેવતાથી બળેલના દાહ ઉપર:**—ટાકાનો રસ ચોપડવાથી દાહ શાત થાય છે

૨૬૦. ટીંબરુ—સ૦ તિંદુકી મ૦ ટેભુરણી હિં૦ તેદુ ક૦ તુમરી, જગળમર ફા૦ અબનુસ ઈં૦ એગની લા૦ ડાયોસ્પાઇરોસ્, એમ્બ્રીઓપ્ટેરિસ

ટીબરુના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાદડા મોટા અને લાબા હોય છે એને બોર જેવડા ફળ આવે છે અને તે લોકો ખાય છે એના પાદડાની તબાકુની બીડીઓ કરે છે, એ બીડીઓ પીવાથી કાળજુ ખવાઈ જાય છે હ્રદયમા પીળો ડાઘ પડે છે, કઠશોષ થાય છે અને કફ વધે છે એવુ છતા પણ હાલમા એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતો જ જાય છે એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે, પરતુ એથી ઘણુ જ નુકસાન થાય છે દ્રવ્યનો નાશ થાય છે, શક્તિ જતી રહે છે તથા આખોનુ તેજ મદ થાય છે આવી હાનિ થતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હરામ વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવુ એ બહુ જ સારુ છે **ટીબરુ**×—તૂરી, કડવી સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે **એના ફળ**—તૂરા, લેખન ગ્રાહક, શીત સ્વાદુ, રુક્ષ લઘુ, મલસ્તભક, અરુચિકારક, વાતકારક તથા કડવા છે, **પાકા ફળ**—ગુરુ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા કફકર છે, અને મેહ, પિત્ત રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ટીબરુની છાલ**—પિત્તરોગની નાશક છે **ઉપયોગ:—(૧) જૂ મારવા માટે:**—ટીબરુની છાલને ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો **(૨) દમ ઉપર:**—ટીબરુના ફળની છાલ સૂકી ૦ા તોલો ચલમમા નાખી પાવી

૨૬૧. ડમરો—સ૦ દમનક મ૦ દવણા હિં૦ દવના, દૌના ક૦ દવના તૈ૦ સાવિન ચટુ ફા૦ વરજસીફ, સફસતીન અ૦ કુશસૂક્ષ્મી ઈં૦ વર્મવુડ લા૦ આર્ટિમિશિના સિવર્સિયાના

ડમરાના છોડ વેત દોઢવેત ઊચા વધે છે એના પાદડા કાઈક ગાજરના પાદડા જેવા હોય છે, પરતુ ડનગાના પાદડા સાકડા હોય છે ડમરાના છોડની વાસ ઘણી તીવ્ર આવે છે તે વાસ દૂરથી સારી લાગે છે એને તોરા આવે છે તેની પણ છોડ જેવી વાસ આવે છે ડમરાનો સુગધી પદાર્થમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે ડમરાના છોડ ઘરની આસપાસ વાવવાથી ઘરમા સાપ આવતો નથી (આ જાતની ઉત્પત્તિ કાશ્મીરમા વધારે થાય છે ઘણે ભાગે આપણા દેશમા થતી નથી) **ડમરો**—તીખો, શીતળ, કડવો, તૂરો, વૃષ્ય, હ્રદ્ય તથા સુગધી છે અને કોઢ, વિસ્ફોટક, કડૂ (ખરજ) દ્વિદોષ, નિદોષ, વિષ, ક્લેદ, અર્શ, ભૂતબાધા સગ્રહણી તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે

---

* ટાકની એક નીલ નામની બીજી જાત છે તેને રાતો ટાકો કહે છે જેનુ વર્ણન ચદન બટવાના નમ્બર ઉપર કરેલુ છે વળી મજીઠને પણ જગલી ટાકો કહે છે

× ટીબરુના ફળનો તાજો રસ ઉત્તર હિદુસ્તાનમા ઘા ઉપર ચોપડે છે, અને ગરીબ માણસો તેના ફળ ખાય છે એના બીજને રાખી મૂકે છે ઝાડાની બીમારીમા એનો ગ્રાહી ગુણ હોવાથી દેશી લોકો વાપરે છે અગ્રેજી ઔષધોમા ટીબરુને બહુ જ ગ્રાહી કહેલ છે એનુ સત્વ બનાવવા માટે ફળને કચરી નાખીને તેનો રસ કાઢી તેને ઉકાળીને ઘાટો કરી લે છે આ સત્વ રતાશ પડતા ભૂરા રગનુ હોય છે અને પાણીમા ઘણુ જલદી પીગળી જાય છે ઝાડામા અને ઘણા દિવસના ઝાડામા તે ઘણુ ઉપયોગી છે લો પડી જવાથી નસ રહી ગઈ હોય અથવા ચામડી છોલાઈ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચડતો નથી ઉપર કહેલુ સત્વ દશ આનીભાર લઈ તેને સવાશેર પાણીમા પિગળાવી એ પાણીની પિચકારી મારવાથી સ્ત્રીઓની જનનેદ્રિયમાથી નીકળનાર સફેદ પ્રવાહ (લોહીપ્રદર) બધ થાય છે આ સત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા લોઢાના વાસણ કામમા લેવા નહિ કેમ કે રસ તેથી કાળો થઈ જાય છે ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલ સત્વનો રગ લાખના જેવો હોય છે એના બીજમાથી ઔષધમા લેવા લાયક તેલ નીકળે છે કુમળા પાદડાનુ કેટલાક દેશમા શાક કરે છે છાલને ઝીણી વાટી ઘા અને નાસૂર ઉપર ચોપડે છે ચરકમા કાચા ફળને વાત અને પિત્તને બેસાડનાર કહેલ છે સુશ્રુતમા રક્તપિત્તનાશક દાહનાશક યોનિદોષનાશક, વ્રણનાશક અને સગ્રાહી કહેલ છે ફળમાના રસમાથી કાઢેલુ સત્વ જૂની સગ્રહણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે

ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—ડમરાના મૂળ અને તેના પાદડા ખાવા અથવા રસ કાઢી તે પાવો. ઢોરોને પણ તે આપવાથી ગુણ આવે છે. (૨) ગરમી ઉપર:—ડમરા—મરવાનો રસ કાઢી તે રસ પાવો

૨૬૨. ડાભ (ડાભડો)—સં૦ કુશ, દર્ભ મ૦ દર્ભ બ૦ કુશ, દર્ભ હિં૦ દાભ, દાભડી ક૦ વિલિયકુદકુશિ, ઉન્હાકુની. તૈ૦ કુશદુર્વાલુ, દુભ તુ૦ દર્ભેપતિ મલા૦ અત્તુદર્ભ લા૦ ઈરગ્રા સ્ટિકા સાઇનો સુરોઇડિસ

ડાભ એ એક મોળની જાતિનુ ઘાસ છે અને વેતભર લબાઈના તોરા આવે છે એ તોરા મોળના તોરા કરતા મોટા હોય છે અને દક્ષિણમા કેટલાક લોકો 'ગણુ' કહે છે એ બે અઢી હાથ ઊંચો વધે છે એ બ્રહ્મકર્મમા ઉપયોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે ડાભના ભોયા નદીને કિનાર કિંવા વહેળાને કિનારે થાય છે **ડાભ**—શીતળ, રુચિકર, તૂરો, સ્નિગ્ધ, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજશોધક છે, અને કફ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, તૃષા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બસ્તિ શૂળ, કમળો, પ્રદર, રક્તદોષ, વિસર્પ, ઊલટી, મૂર્છા તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે **એના મૂળિયા**—શીતળ, રુચિકર તથા મધુર છે અને તાવ તૃષા, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—**(૧) રક્તપ્રદર ઉપર:**—ડાભના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તે પાણીમા જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવુ **(૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર:**—ડાભના મૂળ, પાણીમા ઉકાળી પાવા જેથી મૂત્ર બધ થયુ હોય તોપણ છૂટે છે **(૩) વાતજ્વર ઉપર:**—ડાભના મૂળ, બળ(બોળ)ના મૂળ અને ગોખરનો કાઢો સાકર તથા મધ નાખી પાવો

૨૬૩. ડામર—ઇં૦ ટાર સ્કોટહોમ ટાર લા૦ પાઈનસ સિલ્વેસ્ટ્રિસ ડામરના ઝાડ મલબારના વનોમા થાય છે એ મોટા થાય છે એમાથી જે રસ નીકળે છે, તેને ડામર કહે છે રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે તેને ભઠ્ઠામા ઘાલ્યા પછી તેમા જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે અને તે કાઢી લે છે પછી તે ઘટ્ટ થાય છે ડામર તારના દોરડાને અને લક્કડકામને ચોપડવાથી તેને મજબૂતી આવે છે +

૨૬૪. ડાંગર (ભાત)—સ૦ હિં૦ શાલિ મ૦ સાળ ક૦ ભત્ત કા૦ વેલ ફા૦ નિરજ અ૦ ઉરજ ઇં૦ રાઈસ લા૦ ઓરિઝા સેટાઇવા

જગતમા આ ધાન્યનો સર્વ વસતીમા થોડો ઘણો ઉપયોગ થાય છે એની ઉત્પત્તિ ઘણુ કરીને ઉષ્ણ દેશમા થાય છે આ દેશમા એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે બગાળમા ઉચ્ચ જાતિના ઘણા ઝીણા ચોખા પાકે છે ઇગ્લેન્ડ અને યુરોપમા બગાળથી સેકડો ખાડી ચોખા જાય છે એનો છોડ દીઢ હાથથી તે માથોડુ પર્યંત ઊંચો વધે છે એને સર્વ પાદડા જ હોય છે એના પાદડા પાકે એટલે એને 'પરાળ' કહે છે એ પાદડામાથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે તે સળીની છેવટે ડાગરની

+ ડામર ઉત્તેજક કફઘ્ન સારક અને મૂત્રલ છે સ્થાનિક પ્રયોગ(લેપ)રૂપે ઉગ્રતાસાધક અને દુર્ગંધનાશક છે એની ક્રિયા ટરપેન્ટાઈન તેલના જેવી પણ એથી કઈક ઓછી છે પેટમા આપવાથી પચનક્રિયામા લાભ થાય છે માત્રા વધારે અપાય તો હોજરીમા વેદના, ઊલટી અને અતિશય શિરદર્દ ઉત્પન્ન થાય છે પેશાબ કાળા રગનો આવે છે અને પેશાબમા ડામરની વાસ આવે છે ડામરનો ધુમાડો લેવાથી શ્વાસમાર્ગની શ્લેષ્મિક ત્વચા ઉત્તેજિત થાય છે પછી ત્યાના કીટાણુઓનો નાશ કરે છે અને કફને બહાર કાઢે છે

સૂચના—ચામડી પર ડામરની માલિશ કરવાથી કોઈ કોઈ વખતે નાની નાની પરૂવાળી ફોલ્લીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે કોઈને ચામડી ઉપર બહુ જ ઉગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે એટલે એનો ઉપયોગ બહાર લગાડવામા બહુ જ ઓછા ભાગમા થાય છે દેશિગમા કીટાણુનો નાશ કરવા માટે તથા મલમરૂપે વપરાય છે ડામરને ક્રીઓસોટ અને ફિનોલના કરતા બહારના લેપ અને મલમરૂપે વધારે મૂલ્યવાન ગણેલ છે મલમ નીચે પ્રમાણે તૈયાર કરાય છે

ટાર મલમ—ડામર ૭૦ ભાગ વેસેલિન ૫ ભાગ અને મીણ પીળુ ૨૫ ભાગ લેવુ ત્રણેને મેળવી ગરમ કરી ઠડુ થાય ત્યા સુધી હલાવતા રહીને મલમ બનાવી લેવો ખરજવુ અને બીજા ચામડીના રોગ ઉપર લાભદાયક છે

માત્રા—૧ થી ૫ રતી શિયાળાના દિવસોમાં કફ બહાર કાઢવા માટે ફેફસામા ઉત્પન્ન થયેલા કીટાણુઓનો નાશ કરવા માટે દિવસમા ૧ થી ૩ વખત અપાય છે —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

ઉભી બાઝે છે એમા ડાગર થાય છે એમા જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે ડાગરમા જેટલી જાત છે, તેટલી કોઈ પણ ધાન્યમા નથી આપણા દેશમા ડાગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી તેથી કરી અહી એવી ઘણી જાત પણ થતી નથી જે ડાગર ત્રણથી ચાર-સાડાચાર મહિનામા પાકે છે તેને મરાઠીમા 'હળવી' કહે છે, અને જે પાચથી ૭ મહિના સુધીમા પાકે છે તેને 'ગરવી' કહે છે ગરવી ડાગર પહેલા નબરની જમીનમા થાય છે કમોદ, બગાળી કમોદ, પચસાળ, આબા મોર, રાયભોગ, છરાસાર, કાળીસાર, રાતીસાર ખેરસાળ, ચીમેણસાર, વાકસાળ, કોથબરી, રાજાવળ તથા ઇલાયચી ઇત્યાદિ જાતિની ડાગર ઉત્તમ થાય છે ચોખા એ શીતળ અને શક્રોત્પાદક અન્ન છે ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા જ છે ડાગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે તેના ચોખા કરી બાફી ભાત કરે છે ભાતનુ ઓસામણ ઘણુ ઠડુ અને પૌષ્ટિક છે ચોખાનો લોટ કરી તેની ફશમીઓ, ભાખરીઓ, પૂરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે ચોખાની ખીર સારી થાય છે ચોખાનુ ઉત્તમ પકવાન કેસરી ભાત થાય છે ચોખાના લાડુ વગેરે બીજા પકવાનો પણ થાય છે ચોખાની કણકીને પાણી કે છાશમા નાખી ઘેસ કરે છે નાના બાળક, રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેસ બહુ ઉપયોગી છે ચોખામા તુવરની કે મગની દાળ નાખી તેની ખાચડી કરે છે એ સાદા ભાત કરતા પૌષ્ટિક છે ચોખાના પૌંઆ કરે છે તેમ જ મમરા પણ બનાવે છે પરાળ ઢોરને ખાવાના કામમા આવે છે ડાગરના તુસનો પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે **રાયભોગ ડાગર**—ધોળી કાળી અને રાતી એમ ત્રણ પ્રકારની થાય છે તે સ્નિગ્ધ મધુર, અગ્નિદીપક, બલકર કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે એ એક કરતા એક ગુણથી અધિક છે **ગરવી ડાગર** લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર પથ્યકારક, રુચિકર, બલકર વર્ણકર ચક્ષુષ્ય અગ્નિદીપક, મૂત્રલ શુક્રલ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા પુષ્ટિકારક છે અને ત્રિદોષ રક્તરોગ દાહ, તૃષા, ત્રણ વાયુ વિષ પિત્ત શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે **ધોળા સાઠીચોખા**—રુચિકર શીતળ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન તથા મીઠા છે, અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે કાળા સાઠીચોખા ગુણમા અધિક છે **હેમન ડાગર**—એ કૃષ્ણ પાટલ, શાલિમુખ, કુકુટાડ અને જતુભેદ એવા પાચ પ્રકારની છે તે પાકકાલે મધુર શીતળ, મલસ્તભક તથા અભિષ્યદકારક છે એમા કાળી વધારે ગુણવાળી છે **ઉપયોગ**—
(૧) ચોમાસામા પગે ઓસાર થાય છે તે ઉપર.—ડાગરની પરાળ બાળી પગે કાળા રગ આવે ત્યા સુધી ધૂણી દેવી **(૨) અષ્ટગુણમડ (જ્વર ઉપર)**:—કિચિત્ શેકેલા ચોખા અને મગ એ સમાન લઈ તેમા ચૌદગણુ પાણી નાખી બાફવા બાફતી વખતે તેમા હિગ, સિધવ ધાણા, સૂ૦, મરી તથા લીડીપીપર નાખી પછી તેમાની વગળ બહુ નીકળવા ન દેતા તે ઘેસ ખાવી આ મડ (રાબ) જ્વરનાશક તથા ત્રિદોષનાશક છે અને તે લોહીને તથા ભૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિ શોધક છે **(૩) ગરદગરમી ઉપર**.—બારીક ચોખા સાજે બાફી તેનુ ઓસામણ કોરા માટલામા ઘાલી મો બાધી રાત્રે ઝાકળમા મૂકી સવારે તેમા સાકર નાખીને ૭ દિવસ આપવુ **(૪) મૂત્રરેચન માટે**:—વાળા ચોખાના ધાવરામણમા સાકર અને સૂરાખાર નાખીને પાવુ **(૫) ભાગ ઉપર ઉતાર**:—ચોખાનુ ધાવરામણ આપવુ **(૬) રોપરોગ ઉપર**:—ડાગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવો **(૭) તૃષારોગ ઉપર**.—ચોખાના ધાવરામણમા મધ નાખી પાવુ **(૮) અગ્નિદગ્ધવ્રણ ઉપર**:—ડાગરના છોતરા (પરાળ) બાળી તેની રાખ ઘીમા કાલવી ચોપડવી **(૯) ભસ્મકરોગ ઉપર**:—ચોખા, ધોળુ કમળ અથવા કમળાક્ષ (પબડી) બકરીના અથવા ભેસના દૂધમા બાફી ઘી નાખી ખાવુ **(૧૦) આધાશીશી ઉપર**:—સૂર્યોદય પહેલા સુમારે બે મૂઠી ચોખાની ધાણી મધ સાથે ખાવી અને સૂઈ રહેવુ **(૧૧) મધુરા ઉપર**:—એ શેર પાણીમા એક તોલો ચોખાની ધાણીનો લોટ નાખી તેમા સોનાની અગૂઠી અથવા મહોર નાખી તેનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો **(૧૨) દાહશમન થવા માટે**.—ચોખાની ધાણી અને ખડીસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવો અને વારવાર આપવો.

૨૬૫. દિકામાળી—સ૦ નાડીહિંગુ, હિંગુનાડિકા મ૦ ડિકેમાલી હિં૦ દિકામાળી, કલ,

પતિહિંગ બ૦ હિંગુવિરોષ ક૦ કલહસ્તિ તા૦ કુઅંબે, ડિકેમલી તૈ૦ ચિભહિંગ્વા, કારૂઇંગવા. ઇં૦ ડિકેમાલિગમ્, ગમ્મીગાર્ડિનિયા લા૦ ગાર્ડિનિયા લ્યુસિડા, ગાર્ડિન્યા ગમ્મિફેરા અ૦ કનખામ

દિકામાળીના ઝાડ મોટામોટા થાય છે એ ઘણું કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમા થાય છે કાકણમા અને બીજે ઘણેક ઠેગણે એ ઝાડ થાય છ એના પાદડા જામફળના પાદડા જેવા અને આકારે પણ તેવા જ હોય છે એને ઘિલોડા જેવડા ફળ આવે છે એ ફળ અથાણામા નાખે છે એ ઝાડની ડૂખોમા શિયાળામા લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે તેને 'ડીકામાલી' કહે છે જંગલી લોકો એ દૂધની ચેપલી કરી વેચે છે એ રસમા ડૂખોનો પણ ભેગ કરે છે **દિકામાળી**—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફ, વાયુ, મનબંધ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) પેટપીડ ઉપર:**—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ચીરી ઉપર દિકામાળી ભરી બીજી ચીરીનો રસ તે ઉપર પાડી, દિકામાળી નાખેલી ફાડ અંગારા ઉપર મૂકી ખદખદાવવી, પછી કાઢી ચૂસી લેવી. **(૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—દિકામાળીનું ચૂર્ણ સાકરમા નાખી આપવું **(૩) કૉલેરા, થાક અને તાવ ઉપર:**—દિકામાળીનુ ચૂર્ણ સાકરમા આપવું **(૪) જનાવરની ચાંદીમા કીડા પડ્યા હોય તો:**—ચાંદીમા દિકામાળી ભરવી **(૫) બાળકોના કાળજે ભાર હોય તે ઉપર:**—દિકામાળી અને કાળો બોળ (એળિયો) પાવા **(૬) બાળકોની સસણી ઉપર:**—દિકામાળી, રવંચી અને કાળો બોળ (એળિયો) ગરમ પાણીમા વાટી પેટ ઉપર ડૂંટીની જગા બાદ કરી બીજે સર્વ ઠેકાણે લેપ કરવો ×

૨૬૬. ડુકરકંદ—સ૦ વારાહી મ૦ ડુક્કરકંદ, ભિબેંવીકંદ હિં૦ ડુક્કરકંદ વારાહીકંદ લા૦ ટેસિયા એસ્પેરા

ડુકરકંદના વેલા હોય છે એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને સર્વે મોટા મોટા પર્વત ઉપર પોતાની મેળે વાય છે પાણીઆળ દેશમા પણ એ થાય છે એના કંદ માટે બાગમા પણ લોકો એ વેલ વાવે છે એના પાદડા નાગરવેલના પાદડા જેવા હોઈ તેનું ડીંટડું લાબુ હોય છે પાદડા વેલીને કાતરીને સામસામા આવે છે અને તેના ઉપર જાળી પ્રમાણે રેષાઓ હોય છે આ વેલીને ફૂલનો ઘોશ આવે છે એનો ઉપયોગી ભાગ કંદ છે એ વેલાના કાંદાનો આકાર કાંઈક વૃષણ જેવો અથવા ડુક્કર(સુવરના)ના જેવો હોય છે અને સુવરના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પણ કઠોર વાળ હોય છે આ કંદ ડુક્કરને અતિ પ્રિય હોવાથી એનું ડુકરકંદ નામ પડેલું છે એ કંદ હાથ હાથ ઊંડે જમીનમાથી મળે છે આ કંદ હરસ ઉપર સારો ગુણકારી છે એમા રસાયન ગુણ હોવાથી આર્યવૈદકમા આ કંદને ઘણો મહત્ત્વનો માનેલો છે લોકોના અજ્ઞાન અને અનાસ્થાથી આ દુર્લભ જેવો જ થયો છે ઘણાક માણસો ડુકરકંદ કહીને કડવા કારિંદા વાપરે છે ડુકરકંદ એ મોટું તીન ગુણવાળુ ઔષધ છે **ડુકરકંદ**—તીખો, કડવો, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્રલ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર ઉષ્ણ, વર્ણકર, સ્વર્ય તથા આયુષ્યવર્ધક છે, અને કોઢ, મેહ, ત્રિદોષ, કફ વાત,

× બાળકન અતિસાર ઉપર પાણીમા દિકામાળી ઘસી પવી બાદરવાથી કારતક સુદીના તાવવાળ ન આડવા લીબુ ઉપર દિકામાળી સિંધવ અને મરી વાટીને તે ભમરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ શેળ ચુસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવસમા તાવ જાય છે આ ગુરુદત્ત અને અનુભૂત પ્રયોગ છ

દિકામાળીના મોટા ઝાડ થાય છ ફૂલ ધોળા હોય છે અને પાદડા બટમોગરા જેવા થાય છે

ડૉક્ટર દેસાઈના મતમા દિકામાળી સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક, ઉદરવાતશામક, કૃમિઘ્ન નિયતકાલિક જ્વર નાશક, સ્વેદલ, શ્લેષ્મનિસારક અને ચર્મરોગનાશક છે માત્રા ના થી ૨ રતી.

ઉપયોગ—ટાઢિયા તાવ પર તાવની દવાની સાથે અપાય છ આંતરડાના રોગમા આપવાથી ઉદરવાત દૂર થાય છે, વેદના શાંત થાય છ અને કૃમિ નીકળી જાય છે ગોળ કૃમિ માટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે કૃપચન અને અફરામા કડવી અને સુગંધી (તજ, અજમો, લવંગ વગેરે) વસ્તુની સાથે અપાય છે બાળકના દાંત આવતી વખતે તાવ આવે, ઊલટી થાય અને ઝાડા થાય તો તેના ઉપર દિકામાળી બહુ જ ગુણકારક છે ચામડીના જૂના રોગમા દિકામાળી અપાય છે ઘાવો પર પાણીમા વાટીને ચોપડાય છે તેથી માખી બેસતી નથી અને ઘા જલદી રુઝાય છે બાળકોમા ૧ રતી પ્રમાણમા અપાય છે

કૃમિ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કાંડરના વિષ ઉપર:—ડુકરકંદ બે તોલા પાણીમાં ઘસી પાવો. આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે. કાંડરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થતું નથી અને ગળું બળી જાય છે. આ ઔષધ ઉપર ઉતાર—ઘી પાવું. (૨) તૃતીયક (તરિયા) તાવ ઉપર:—ડુકરકંદની છાલ અથવા મૂળ પચરંગી સૂતર વડે હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવું.

૨૬૭. ડુંગળી (કાંદા)—સં૦ પલાંડુ મ૦ કાંદા. હિં૦ ફા૦ પ્યાજ. બં૦ પેયાજ. ક૦ ઉળ્ળેગડ્ડુ. તૈ૦ નિરુળી. મલા૦ ઈરુળી. અ૦ બસળ. ઇં૦ અનીઅન. લા૦ એલીઅમ્ સેપા.

ડુંગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રોપો હાથ-સવા હાથ ઊંચો વધે છે. તે સીધો હોય છે અને તેનાં પાંદડાં બારીક નળી જેવાં હોય છે. કાંદાને જે ખી આવે છે તે કાળાં હોઈ બંદૂકના દારૂ પ્રમાણે હોય છે. કાંદાના મધ્યમાં જે રેસો નીકળે છે તેને 'નળો' કહે છે. એ કુમળો હોય ત્યારે તેનું શાક કરે છે. કાંદામાં બે જાત છે: ધોળો અને રાતો. ધોળા કાંદા ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગી છે. કાંદામાં અતિ પૌષ્ટિકપણું છે; એટલા માટે એક કહેવત છે કે, 'કાંદો એ મર્દનો બાંધો.' સર્વ પ્રકારના શાકમાં ડુંગળી નાખી હોય તો તેમાં સ્વાદ આવે છે. **ધોળી ડુંગળી**—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ગુરુ, મધુર, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, કફકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે; અને ક્ષય, હૃદયરોગ, ઊલટી, અરુચિ, રક્તપિત્ત, વાત, પિત્ત કફાર્શ, વાતાર્શ, પરસેવો, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લીલી ડુંગળી** (હરિત્પલાંડુ)—એના ગુણ ધોળા કાંદા પ્રમાણે જ છે. **રાતી ડુંગળી (રાતો કાંદો)**—શીતળ, સ્નિગ્ધ, અગ્નિદીપક, ગુરુ, તીખી, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે; તથા કફ. વાયુ, સોજા, અર્શ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કાંદાનાં બીજ**—વૃષ્ય છે અને દાંતમાંના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **બાળકોની આંકડી (ધનુર્વાત) ઉપર:**—ધોળો કાંદો ભાંગી સૂંઘવા આપવો. (૨) **ઉન્માદરોગ ઉપર:**—ધોળી ડુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૩) **ગરમીએ કપાળ દુખે તે ઉપર:**—ડુંગળી ભાંગી સૂંઘવી અને કપાળ ઉપર ચંદનમાં કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ડુંગળીના રસનુ નસ્ય કરવુ (૫) **મહામારી (કોલેરા) ઉપર:**—બે બે ઘડીએ કાંદાનો રસ પાતા જવુ. (૬) **કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી ડુંગળીના રસમા ચણા જેટલી હિંગ ઘસી તેમા વરિયાળી ૧ માસો અને ધાણા ૧ માસો નાખી તે પાવો. (૭) **બાળકોને મોડશી (કોલેરા) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ પાવો. (૮) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—ડુંગળીના બે કકડા કરી ચોળવા. (૯) **ગરમીથી લૂખ ન લાગવા માટે:**—એક ડુંગળી પાસે રાખવી એટલે લૂખ લાગતી નથી. (૧૦) **તંબાકુ ચઢી હોય તો:**—ડુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧) **ગરમી ઉપર:**—બાફેલી ડુંગળી, જીરું અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમા ગાયનુ ઘી બે તોલા નાખી આપવુ. (૧૨) **અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો:**—ધોળો કાંદો બારીક ચીરી સુમારે નવટાંક અધમળ્યા મીઠા દહીંમા મેળવવો અને તેમા ખાંડ નાખી આપવો. (૧૩) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ મધ સાથે આપવો.× (૧૪) **ભમરીના દંશ ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ ચોપડવો. (૧૫) **બાળક જલદી વધવા માટે:**—ડુંગળી અને ગોળ હમેશા ખવડાવવાથી બાળક જલદી ઊંચુ વધે છે. (૧૬) **આમરક્તને (મરડા સાથે લોહી પડતુ હોય તેને) માટે:**—ડુંગળી બારીક ચીરી ચારપાચ વખત ધોઈ નાખવી અને તે મઠાદાર દહી સાથે ખાવા આપવી. (૧૭) **અતિસાર ઉપર:**—કાંદાનો રસ અફીણ મેળવી પિવરાવવો. (૧૮) **ગરમી માટે:**—ડુંગળી કાપી ધોઈ દહીં સાથે ખાવી અને તેનો જ કાપ અથવા ડુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાખી ગોળો દૂંટી ઉપર બાંધવો એકલી ડુંગળી ખાધાથી પણ ગરમી અટકે છે. (૧૯) **આંખમાં મેલ (ચીપડાં) ઉપર:**—ડુંગળીના રસમા ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આંખમા ઘાલવી તથા રક્તચંદન

× હરદિન પાશેર ડુંગળી, પાશેર ઘીની સાથ; સેવે શ્વેત મઝાતમાં પુષ્ટિ પામે ધાત.
પુષ્ટિ પામે ધાત, શરીરે પણ પુષ્ટ થવાશે; થાય અંગ બળવાન, વૃદ્ધિ દિન રાત ખવાશે.
કહે માવજી એમ, હરખથી બચશે દરદી; કાંદા શ્વેત ઘી સાથ, સેવશે નર જે હરદી.

(રતાંદળી) થતી આંખો ઉપર ચોપડવી (૨૦) પુરુષત્વ ગયું હોય તો:—ધોળી ડુંગળીનો રસ, મધ, આદાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ૨૧ દિવસ આપવું, જેથી પુરુષત્વ આવશે (૨૧) જખમે દુઃખ થતું હોય તો:—ડુંગળી કાપી ઘીમાં તળી ગરમગરમ જખમ ઉપર બાંધવી (૨૨) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર:—ડુંગળીનો રસ ૭ માસા, ઘી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા એકત્ર કરી દરરોજ સવારસાંજ બંને વખત લેવું, અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલું દૂધ સાકર નાખી પાવું એ પ્રમાણે મહિનો બે મહિના આપવું (૨૩) અપસ્માર ઉપર:—ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકથી પીવો (૨૪) ગળાના રોગ ઉપર:—ધોળી ડુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી હળદર નાખી સવારે અથવા સાંજે સૂઈ જવા સમયે ખાવી (૨૫) ગળેખમ ઉપર:—ધોળી ડુંગળી કાપી નાકના બંને છિદ્રોથી સુંઘવી (૨૬) બાળકોને ગળું પડવાનો આજાર થાય છે તે ઉપર:—ધોળી ડુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી વડી કરી તાળવા પર મૂકી ઉપર એરંડાના કુમળા પાંદડા મૂકી ૩ દિવસ બાંધવું દરરોજ સાયંકાળે ડુંગળીની ઘેપલી કાઢી નાખી માથું સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું તથા ધોળી ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં થોડું જીરું અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે પાવું (૨૭) ગરમીથી લૂખ લાગે છે તે ઉપર:—એક ધોળી ડુંગળી બાફવી અને બીજી લીલી ડુંગળી લઈ તે બંને બારીક વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું (૨૮) વેળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટે:—ડુંગળી બાફી વાટવી અને તેમાં ઘી તથા હળદરની ભૂકી નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલી ગરમ પોટીસ બાંધવી આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે (૨૯) આંખો આવે તે ઉપર:—ડુંગળીનો રસ આંખોમાં નાખવો (૩૦) ઢોરોને રોંબારોગ (ઢોરોના નાકમાંથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર:—ધોળી ડુંગળીના કાંદા સાત અને ગોળ પાશેર પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું અને ઘણા દિવસનું જૂનું કપાસિયા કાઢી નાખેલ રૂ લઈ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક વાસણમાં અગ્નિ લાવવો અને તેમાથી નીકળતી ધૂણી તે ઢોરના શ્વાસોચ્છ્વાસે મસ્તકમાં જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામાં નાખેલું રૂ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવું (૩૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ડુંગળી ઝીણી ચીરી છાબડીમાં સૂકવવી પછી તેમાં તલની ભૂકી ૧ માસો અને ખાંડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું (૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર:—ધોળી ડુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમાં મેળવી તેમાં થોડી સાકર નાખી ખાવી (૩૩) દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર:—ડુંગળીના બી ચલમમાં નાખી પીવા અથવા એ મલાજ દાઢમાં રાખવા * (૩૪) મૂળવ્યાધિ

* ડુંગળીના ઝીણા કકડા કરી તે તલના તેલમાં બાળવા પછી ધુમાડારહિત દેવતાથી ભરેલી એક થાળીમાં તે કકડા નાખી ઉપર પહોળા મોઢાનું નીચે ઝીણું છિદ્ર પાડેલું હાંડલું ઊંધું વાળવું, એટલે તે છિદ્રમાંથી ડુંગળીનો ધુમાડો નીકળશે તે હાંડલે મોઢું અડાડી રાખી તે ધુમાડો ચલમની માફક ચૂસીને એક પાણીમાં ભરેલા વાસણમાં થૂંકવો આમ વારંવાર કરવાથી દાઢમાંના કીડા નીકળેલા નજર પડશે અને દુખતી દાઢ શાંત થશે કોઈ કોઈ ડુંગળીની જગ્યાએ ભોરીંગણીના બીજ વાપરીને પણ એ જ મુજબ પ્રયોગ કરે છે

ડુંગળીની કફ પાડવાની ક્રિયા ખાતરીની ૮ આનાથી કફ પડે છે, ભિરામણ ઓછી થાય છે અને નવો કફ બનતો બંધ થાય છે જેવી રીતે જુવાન મનુષ્યના કફના રોગમાં ગૂગળ લાભ પહોંચાડે છે તેવી જ રીતે ઘરડા મનુષ્ય માટે ડુંગળી લાભદાયક છે ઉધરસ અને દમ ઉપર અપાય છે ક્ષયના રોગમાં તાવ વધારે રહેતો ન હોય તો ડુંગળી આપી શકાય છે

આતરડાના રોગમાં ડુંગળી હિતકારક છે આતરડાની મચલનક્રિયા વધારી આપે છે, એટલે દસ્ત સાફ આવે છે હરસ અપચન કૉલેરા ગુદભ્રંશ અને કમળામાં ડુંગળી વપરાય છે પિત્તવિકારમાં ડુંગળીથી દૂષિત પિત્ત દસ્તમાં નીકળી જાય છે અને ત્યાર પછી નવું શુદ્ધ પિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે

નિર્બળતાને લીધે ચક્કર આવતા હોય તો ડુંગળી અપાય છે ડુંગળીથી વાતવિકાર ઓછો થઈ જાય છે ગૂમડા ઉપર ઘીમાં તળેલી ડુંગળીની પોટીસ બાંધવાથી જલદી પાકીને ફૂટે છે ડુંગળીનો ફાંટ આપવાથી બાળકને સારી ઊંઘ આવે છે ગરમીના દિવસોમાં બહાર ફરવાવાળા માટે ડુંગળી અતિ લાભદાયક છે ડુંગળી

ઉપર:—ડુ ગળીનો રસ સાકર અને ઘી નાખી આપવો.

૨૬૮. ઢોર આંબો—ગોમાતક પ્રાતના રાનમા અનેક તરેહના ઝાડ છે તેમા 'ઢોર આબો' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે તેને લગભગ માર્ગશીર્ષ મહિનામા આમા જેવા ગોળ ફળ આવે છે તેની છેવટે નાની અણી હોય છે એ ફળ પાકે એટલે ગળચટા થાય છે કેટલાક લોકો એના રાયતા કરે છે

૨૬૯. તગર—સ૦ પિ ડિતગર મ૦ તગર કો૦ અનત કા૦ કોકુહલે લે૦ ઈર્વટમિઆ કોરોનરીઆ હિ૦ તગર, કો૦ નદીતગર મ૦ ચમેલી, તગર. ઇ૦ વેક્સફ્લાવર નેપાલ—ચીસુરુ, તગ્ર. તે૦ ગાધિતગર પુ૦ તુલુ કોકકે

તગરના ઝાડ ઘણા જ મોટા હોય છે તગરના પાદડા લાબા હોઈ તેને છેડે અણી હોય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો જ મોટો થાય છે તગરમા 'એકેરી ધોળી' અને 'દુહેરી ધોળી' એવી બે જાત છે દુહેરી તગરના પાદડા જરા કાળા રગના હોય છે એને 'મીઠી તગર' કહે છે એકેરી તગરના ફૂલ પારિજાતકના ફૂલ કરતા કાઈક મોટા હોય છે. તેને પાચ-૭ પાખડીઓ હોય છે એ ફૂલને લાબી દાડી હોય છે એના ફૂલની માત્ર સવારે કાઈક વાસ આવે છે, પછી આવતી નથી તગરના ગુણ ગાઠી તગર(તગર ગઠોડા)ના જેવા જ છે ઉપયોગ:—(૧) મસ્તકશૂળ ઉપર:—તગરના મૂળિયા ઘસી લેપ કરવો +

૨૭૦. તગરગઠોડા—સ૦ તગર મ૦ ગોડેતગર, તગરગઠોડા હિં૦ ક૦ તગર બ૦ તગર, લાસમુર ત૦ ગધિતગર પુચેટ્ટુ નેપાલી—ચમા અ૦ સારન લા૦ વેલેરિનાના હાર્ડવીક

તગરના ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે એના મૂળિયાંને 'તગરમૂળ' કહે છે તગર એ ઘણુ સુવાસિત હોય છે. એનો ધૂપમા ઉપયોગ કરે છે તગરમૂળનો ગ ગ કાઈક છીકણી જેવો હોય છે સુવાસિત છીકણી અને સુગધી પદાર્થોમા એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે * તગર—શીતળ, પથ્યકર, કડુ, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીખુ, તૂરુ તથા વિષ-

---

ખાવાથી લૂ લાગતી નથી ડુ ગળી અને લસણ અતિ હિતકારક ઔષધ છે, પણ તેમા કામોત્તેજક દોષ હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ મગજના કામ કરનારાઓ માણસો માટે રોજ ખાવાની મના કરેલ છે

+ તગરના પાન ગઠોડા તગરના જેવા જ હોય છે ફૂલ પણ ગઠોડા તગરના ફૂલ જેવા ઝૂમખાદાર સફેદ હોય છે ફૂલ ઉપરની બાજુથી સપાટ હોય છે તથા મધ્યભાગમા પીળો મકરદ હોય છે આ વૃક્ષના પાનનો અનતમૂળમા ઉપયોગ કરાય છે તગરના મોટા ઝાડ થતા નથી, પણ નાના ઝાડવા થાય છે એ ઝાડવા સદા લીલા રહે છે પાન જાડા ૩થી ૬ ઇચ લાબા અને ૧ થી ૨ ઇચ પહોળા હોય છે ફૂલ સફેદ, સુવાસિત, ૧ થી ૨ ઇચ વ્યાસના હોય છે ફળની નાની નાની ડાળી લાગે છે

સૂચના—આ તગરના ઉપરાત અનતને પણ તગર કહે છે તેનુ વર્ણન અનતરૂપે કરેલ છે તેનુ લેટિન નામ આર્ડિનિયા ફ્લોરિડા છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* અહી તગરગઠોડાનુ નામ વેલેરિયાના હાર્ડવીક આપેલ છે તેના ઝાડ થતા નથી, પણ નાના છોડ થાય છે કાશ્મીરથી ભુતાન સુધી ૪૦૦૦થી ૧૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચાઈ પર એ થાય છે જડ(કદ)ને તગરગઠોડા કહે છે મૂળની ઉપરથી પાનની ડાળી નીકળે છે તે પાન થોડા હોય છે એ ઉપરાત મૂળમાથી ધડરૂપે ડાડા નીકળે છે તેમાથી પણ પાન નીકળે છે મૂળમાથી નીકળેલા પાન ૨ થી ૪ ઇચ લાબા અને ૧॥ થી ૩ ઇચ પહોળા હોય છે ધડમાથી નીકળેલા પાન ૩થી ૬ ઇચના હોય છે ફૂલ સફેદ મિશ્રિત તુરારૂપે આવે છે

ગુણધર્મ—વાતહર, સકોચવિકાસપ્રતિબધક, રક્તાભિસરણ, ઉત્તેજક, વાતસસ્થાને ઉત્તેજક પૌષ્ટિક, સ્તનાકારક, લેપરૂપે વેદનાશામક અને મજ્જારાપણ છે માત્રા વધારે અપાય તો ચક્કર અને હેડકી આવે છે તથા ઊલટી થાય છે થોડી માત્રામા રક્તાભિસરણ માટે ઉત્તેજક છે જેટલી રક્તાભિસરણ માટે ઉત્તેજક છે તેટલી જ જ્ઞાનતતુ પર અસર પહોચે છે શ્વાસ અને કાસરોગમા સકોચવિકાસપ્રતિબધક ગુણ માટે તગર ફાટરૂપે અપાય છે તગરનુ ચૂર્ણ ૪૦ નગા ઊકળતા પાણીમા નાખીને ઢાકી દેવુ ૧ કલાક પછી પાણી ગાળી લેવુ. માત્રા ૧ થી ૨ ઓસ

માત્રા—ચૂર્ણરૂપે ૫ થી ૧૫ રતી ઉપયોગ—તીવ્ર આમવાતમા સાધાઓનો સોજો અને વેદના ઓછા કરાવવા માટે તગર ફાટરૂપે અપાય છે અપતત્રક(હિસ્ટીરિયા)રોગમા ફાટ લાભદાયક છે એકલો અથવા

નાશક છે; અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ, અપસ્માર તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર તગરાદિ કાઢો :—તગર, આસોંદ, કુંસ, શંખાહુ(વ)લી, દેવદાર, કઠુ, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

૨૬૧. તજ—મં० ત્વક્પત્ર, ત્વચા. બં० દારુચિની. મ० દાલચીની, હિં० ક० તજ, દાલચીની. તા० કરુવાપત્તે. તે० સનલવંગ, દાલચિની. બ્રહ્મી० વિટપાવો. લુશાઈ–ખ્વાક, શ્વિન. તુ० ઇઝન. મલા० કરણ. ફા० દાર્ચિની. અ० સલીખા. ઈં० સિનામોમ બાર્ક. લા० સિનામોમં ઝિલાનિકમ્.

સિંહલદ્વીપ (સિલોન કે લંકા), કોચીન, ચીન, સુમાત્રા, જાવા અને મલબાર વગેરે દેશમાં તજનું વાવેતર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. એ સાધારણ ઊંચાઈનું ઝાડ છે. એ ઝાડ મલબારી તજના અથવા તમાલવૃક્ષના ઝાડ કરતાં મોટું થાય છે. એનાં ફળ પણ મોટાં હોય છે; પરંતુ વિશેષ કરીને આની છાલ તમાલની છાલ કરતાં પીળાશ પડતી અને વધારે સુગંધી હોય છે. એનાં પાંદડાં કાંઈક લંબગોળ હોઈ મોટાં હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રેસાઓ હોય છે. વળી તે કાંઈક સામસામાં પણ હોય છે; પાંદડાં તમાલપત્ર જેવાં પરંતુ તેનાથી મોટાં હોય છે. પાંદડાં સુકાય પછી તેમાંથી લવંગ જેવી વાસ આવે છે. ઝાડની દાંડલીઓ ઉપર ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. તેમાંથી ગુલાબનાં ફૂલો જેવી વાસ આવે છે. ફળ કરમદાં જેવાં આવે છે. તેનું તેલ કાઢે છે. ફળનો અર્ક અને અત્તર પણ બનાવે છે. આ વૃક્ષની છાલને જ તજ કહે છે. હિંદુસ્તાની લોકો એની જાડી છાલને તજ અને પાતળી છાલને દાલચીની કહે છે. તજની અનેક જાતો છે એમ સાંભળીએ છીએ. ચોચ, ગંધવલ્ક, હાથ્યામકત્વક્ ઇત્યાદિ. તેમાંથી એક જાતનું વૃક્ષ ફક્ત સિંહલદ્વીપમાં યુરોપિયન ઉદ્ભિજ્જ–વર્ણનકર્તાઓને મળેલ છે. નિઘંટુકર્તાએ એને 'સિંહલી' નામ આપેલું છે. એ ઉપરથી સિંહલદ્વીપનું આ વૃક્ષ ગુણ અને જાતિમાં જુદું હશે. એની છાલને અંગ્રેજી ભાષામાં કેશિયા બાર્ક (છાલ) કહે છે. ડૉક્ટર બર્ડવૂડ કહે છે કે, આ જાત હિંદુસ્તાનમાં મળે છે. કેશિયાનાં ઝાડો પશ્ચિમ ચીન અને જાપાનમાં પણ છે. તેની છાલ મલબારી તજ કરતાં જાડી હોય છે. મલબારી તજને જ તજ કહે છે. વેપારી પાસેથી જે મળે છે તેના ગોળ વળેલા ૭–૭ ઇંચ લંબાઈના કકડા હોય છે. કેશિયાની છાલ ઝીણી તજ કરતાં વધારે મીઠી હોય છે. ઝીણી તજમાંથી અને કેશિયાની છાલમાંથી ચીનમાં તેલ કાઢે છે. તે અહીં ટિનના ડબામાં આવે છે. આ બંનેની કિંમતમાં જમીન–આસમાનનો ફેર હોય છે. ઝીણી તજનું તેલ ઘણું મોંઘું હોય છે. તજના જેવી પરંતુ ગુણમાં જુદી એવી બીજી ત્રણ–ચાર જાત જાવા અને આંબોયના બેટમાં મળે છે. તેજપત્ર, તમાલધ્વજ અને નીલપત્ર તેમાંનાં જ છે. જાવા બેટમાંથી વેપારીઓ એને સિંહલદ્વીપમાં લાવેલા છે, એમ વિનિયસ સાહેબનું કહેવું છે; પરંતુ રાજનિઘંટુકારે આનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે ઉપરથી આ પ્રાચીન હોઈ તેની શોધ ડચ લોકો પહેલાં જ થયેલ હતી. સુશ્રુતમાં એ શિરોવિરેચનમાં ગણેલ છે, રાજનિઘંટુકારે સિંહલ, રાજવલ્લભ, બહુગંધ એ નામનાં વૃક્ષ જુદાં જુદાં આપી તમાલપત્ર એ તેનાં પાંદડાં છે, એમ લખેલ છે. કડવાં લવંગ અથવા બોજવાર એ એક ઝીણી તજના ઝાડની જ જાત છે; અને તે ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમાં, ખંડાળાના ઘાટ ઉપર તથા ત્રાવણકોરના જંગલમાં પણ થાય છે, એમ ડૉ. મંત્રીની શોધ છે. સિંહલદ્વીપમાંની તજ ઉત્તમ છે. તેનો રંગ ફિક્કો, પીળો અને લગભગ 'વનીશન' સોના જેવો હોઈ તે પાતળી, સુંવાળી અને ચમકદાર હોય છે. તજનું તેલ ઉત્તેજક હોઈ દંતશૂળ, પેટનું શૂળ, જીભનું અટકવું એ વિકારો ઉપર પણ ગુણકારી છે. એ પાણીમાં નાખવાથી બૂડે છે, 'जले क्षिप्तं हि मज्जति' એમ આત્રેય(હારીત)સંહિતાનું જ વચન છે.

સિંહલદ્વીપમાં તજનાં ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ત્યાં આ ઝાડનાં મોટાં અરણ્યો છે. તજનાં ઝાડ ત્રણ વર્ષનાં થાય એટલે તેની છાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને તજ કહે છે. તેની ઝૂડીઓ બાંધી વેચે છે. એ ઝાડનાં મૂળનું, તજનું અને ફળનું તેલ કાઢે છે; પરંતુ ફળનું તેલ

જસતભસ્મની સાથે અપાય છે. જ્યાં સુધી બગાસાં વારંવાર ન આવે, ત્યાં સુધી દિવસો પર્યંત આપતા રહેવું. જ્યારે વારંવાર બગાસાં આવવા માંડે, ત્યારે દવા લાગુ પડી છે એમ મનાય છે.—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

સારું હોય છે. તજ મસાલામાં બહુ આવે છે તજ વાતનાશક છે તજ નાખ્યાથી પદાર્થોમા ઘણો સ્વાદ આવે છે. **તજ**—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રૂક્ષ, કડવી, બસ્તિશોધક તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, ઉચકી, વાયુ, ઉધરસ, ખરજ, હૃદ્‌રોગ, આમ, બસ્તિરોગ, પીનસ, વિષ, શુક્ર, અર્શ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **પાતળી છાલની તજ**—મીઠી, કડવી, સ્વાદુ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાયુ, પિત્ત, તૃષા તથા મુખદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**(૧) વાતવિકાર ઉપર**:—તજનુ તેલ ચોળવુ. **(૨) પિત્ત થઈ ઊલટી થતી હોય તે ઉપર**:—તજનો કાઢો પાવો **(૩) શરદીથી માથું ઘણું દુખતું હોય તે ઉપર**:—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક કાઢી ચોળવો **(૪) અર્ક કાઢવાની રીત**:—એક વાડકી ઉપર કપડું બાધી તે ઉપર તજની ભૂકી નાખવી. તે ઉપર અભકના પતરાં મૂકી તે ઉપર દેવતા મૂકવો; એટલે વાડકીમા તજનો અર્ક પડે છે. **(૫) વાતગુલ્મ ઉપર**:—તજ, વરિયાળી, એરોન્ડ (ગીઠો અજમો) અને કચોરા સમભાગે લઈ તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૬) શૂળયુક્ત આમાતિસાર ઉપર**:— તજ દોઢ માસો, બીલાનો ગર્ભ ત્રણ માસા અને ગળ દોઢ માસાનુ ચૂર્ણ કરી ગોળ સહિત દહીમા આપવુ; એટલે જલદી ગુણ થાય છે.×

૨૭૨. તંબાકુ (તમાકુ)—સં૦ તામ્રકૂટ, ક્ષારપના, મ૦ તંબાખુ હિં૦ તમાખુ. તા૦ પુગઈ, ઇલઈ. તે૦ પોગાકુ, ધૂમ્રપત્રમુ બં૦ તમાક ફા૦ તબાકૂ. અ૦ તબાક. ઇ૦ ઇન્ડિયન ટોબેકો, ટોબેકો. લા૦ નિકોટિયાના ટેબેકમ્.

તંબાકુમા કાળી, જરદો આદિ જાતો છે એના ક્ષુપ (છોડ) સર્વ દેશમા થાય છે. તબાકુના છોડ સુમારે હાથેક ઊંચા વધે છે એને વેંત-દોઢવેંત લંબાઈના પાદડા આવે છે. તબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાડા રહે છે તેને પણ પાદડા ફૂટી ખી આવે છે. એ પછી આવેલાં પાદડા નિરુપયોગી હોય છે. તબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રતિમા થાય છે. તંબાકુ એ હલકી જાતનો કેફ છે, પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપિયાનો ઉપયોગ થઈ સરકારને ઘણો જ ફાયદો થવા લાગ્યો છે. તબાકુ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે, પરંતુ માણસોએ તેનો અનેક પ્રકારે નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખપ વધારેલો છે કેટલાક છીકણી કરી સૂઘે છે, કેટલાક ખાય છે અને કેટલાક ધૂમ્રપાન કરે છે પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડા જ મળશે એ વ્યસનથી માણસોને ઘણુ નુકસાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમા આવતું નથી તંબાકુ ખાવાથી મોમા દુર્ગંધ આવે છે, દાતને નુકસાન થાય છે, કફ થાય છે, આખોને નુકસાન થાય છે અને પિત્ત વધે છે એ પ્રમાણે જ પીવાથી છાતીમાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળજુ બળી જાય છે તંબાકુ ખાનારા ક્યા થૂકશે, તેનો નિયમ નથી તંબાકુનું વ્યસન ગદું અને અમગળ છતા આધુનિક કાળમા એ વ્યસનની નિરર્થક બડાઈ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન જ્યારે બધા માણસો છોડશે, ત્યારે દેશનુ ઘણુ હિત થશે. **તંબાકુ**—પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બસ્તિશોધક, મદકર, ભ્રામક, કડવી, દૃષ્ટિમાંદ્યકારક, સારક, વામક, તીખી, રુચિકર તથા વાતાનુલોમન છે, અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, કોઠાનો વાયુ, કૃમિ, દતરોગ, શુક્રરોગ, દૃષ્ટિરોગ,

× તજમા આ ઉપરાત બીજી ઘણી જાત છે જે તજ પાતળી, વાગે સુગધવાળી અને અધિક તેજ સ્વાદવાળી હોય, તે લેવી જોઈએ જાડી તજમા ગુણ કમ હોય છે આગી જાતની છાલ ૮૦ રતલમાંથી ૨ાા ટકા જેટલુ ઊડનશીલ તેલ અને પાા ટકા જેટલુ ઘાટુ તેલ નીકળે છે

પ્રમાણ—૨ાા થી ૫ રતી, તેલનુ પ્રમાણ ૰ાા થી ૩ ટીપા

નવા મત મુજબ તજ ઉષ્ણ 'સુગંધિત, દીપન, પાચન, વાતહર, સ્તભન, ગર્ભાશયઉત્તેજક અન કાઈક સકોચક, રક્તસ્થાપક, લોહીમા શ્વેતાણુવર્ધક અને શારીરિક ઉત્તેજના આપનાર છે હૃદયની નિર્બળતા, ઊલટી અને અતિસારને દૂર કર છે તજ ઉત્તમ દીપન હોવાથી હોજરીના વિકારો પર વિશેષ લાભદાયક છે ગ્રાહી ગુણ હોવાથી આતરડાના રોગમા બીજી દવાની સાથે અપાય છે તજ મેળવવાથી આફીણ અને આતરડાનો આક્ષેપ દૂર થાય છે ક્ષય, ફેફ્સાસ અન કઠરોગમા તજનુ તેલ આપવાથી જીવાણુઓ (કૃમિ) ઉપર જલદી અસર પહોચે છે. સુવાવડ વખતે પ્રસવપીડા વધ્યા પછી ગર્ભાશયની શિથિલતા દૂર કરવા માટે તજનો ઉપયોગ પીપરીમૂળ અને બાજરાની સાથે કરાય છે —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

ખીખ, જૂ, લીખીનું વિષ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે:—તમાકુ ઝીણી કરી ઘામાં ભરવી. (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—તમાકુના પાદડાને દિવેલ ચોપડી બાંધવા, કિંવા કાચકીમાંનું મગજ એરંડતેલમાં ખરલ કરી તમાકુના પાદડા ઉપર ચોપડી તે પાદડા બાંધવા. એ યોગથી સર્વાંગે ચરચર થઈ ઊલટી થાય છે. પણ જો તમને પડે તો છોડી નાખવા અને વળી ફરીથી બાંધવા. એથી ફરી બે દિવસમાં અંડ ઠેકાણે આવે છે. તમાકુના પાદડા એકવાર પણ બાંધવા. (૩) મધમાખી વગેરેના ડંખ ઉપર:—છીકણી કિંવા ચોળી કરેલી તમાકુ ચાંપવી. (૪) પીનસરોગ ઉપર:—જૂની છીકણી સૂંઘવી. (૫) આધાશીશી ઉપર:—તમાકુમાં પાણી નાખી સ્વચ્છ કરી તેના બે ટીપાં નાકમાં પાડવા અને તાળવા ઉપર પણ થોડું ચાંપી રાખવું. (૬) સર્પના વિષ ઉપર.—તમાકુ પાણીમાં મળી ગેર પાણી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવું અને ઘડીઘડીના અંતરે દર વખતે સાત આઠ તોલા એમ બે-ત્રણ વાર આપી ઊલટી કરાવવી. આ ઔષધ પાંચ-૭ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર:—તમાકુ પીવાની ચલમમાંનો કીટ ખાવાના પાનમાં આપવો. (૮) જૂ મારવા માટે:—તમાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાંધવો. બે પ્રહર પછી પાટો છોડી શરીરનું કીટું ચોપડી સ્નાન કરવું, એટલે બધી જૂ મરી જાય છે.

૨૭૩. તમાલવૃક્ષ—સં૦ તમાલપત્ર મ૦ તમાલપત્ર, સામરપાન હિં૦ તેજપાત બં૦ તેજપત્ર, તેજપાતા ક૦ પત્ર તૈ૦ આકુપત્રી ઈં૦ ફોલાઆમાલાબાથી લા૦ સિનામોમમ્ ટમાલ, સિનામોમમ્ ઓબ્સ્યુસીફોલિયમ ફા૦ સાદરજ અ૦ સાઝિજ, ઝરનબ

* જેવા તજના ઝાડ હોય છે, તે જ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમાં ઘણા થાય છે. એના પાદડાંને 'તમાલપત્ર' કિંવા 'તજપત્ર' કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમ જ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તમાલપત્ર તસુભર પહોળા હોય છે અને ચાર-પાંચ આંગળ લાંબા હોય છે. તમાલવૃક્ષ—મધુર, મલહર, વૃષ્ય, ગુરુ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે, અને શ્રમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

૨૭૪. તરટી—સં૦ ગ્રંથીમૂલિકા મ૦ તરટી ગુ૦ ઊંડે હિં૦ તરટી બં૦ તરઈ લા૦ કેપેરિસ હોરિડા

તરટીના ઝાડ બે માથોડાં ઊંચા વધે છે. એના પાદડા બિડાયેલા અને લાંબા હોય છે. તરટીને લાલ રંગના ફળ આવે છે. તરટીના ઝાડવા બેરડાની જાતના છે. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. તરટીના ઝાડ સોલાપુર પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. તરટી—મધુર, કડવી, ગુરુ, બલકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) મદ ઉપર:—તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૭૫. તરબૂચ (કાળિંગાં)—સં૦ કાલિંગ મ૦ કલિંગડ, ટરબુજ હિં૦ તરબુજ બં૦ તરમુજ ક૦ બચ્ચંગાઈ, કાલેંગુ તૈ૦ તરબુજ, પુચ્ચકાયા ફા૦ હિન્દવાના અ૦ બત્તી ત૦ બચ્ચંગે મલા૦ વત્તક ગો૦ વચ્ચંગા તા૦ ટોમટ્ટી ઈં૦ વાટરમેલન લા૦ સિટ્રુલસ વલ્ગેરિસ

તરબૂચના વેલા થાય છે. એમાં બે જાત છે. એક કાળી હોઈ ગોળ અને બીજી ધોળી અને લાંબી હોય છે. ધોળી જાતના તરબૂચ જેને 'કાળિંગાં' કહે છે તે મોટાં અને મીઠાં હોય છે. એના પાદડાને પાંચ ખૂણા હોય છે. દરેક ખૂણાની વચમાં દોઢ આંગળ ખાંચો હોય છે. તરબૂચ કોળા જેવડા થાય છે. તરબૂચ ઠંડા છે. કુમળા તરબૂચનું શાક સારું થાય છે. માગવાડ મથુરા

* તમાલપત્રની ત્રણ જાત બજારમાં મળે છે. એમાં સિનામોમમ્ ઓબ્સ્યુસીફોલિયમ વધારે ગુણદાયક છે. એ ઉપરાંત નકલી તમાલપત્ર પણ આવે છે. એક મેદાનાકડીની જાતની ઔષધિના પાન બરાબર તમાલપત્ર જેવા જ હોય છે, પણ તે હાનિકારક છે. તમાલપત્રનો ઉપયોગ આમપ્રકોપ અને કફપ્રધાન રોગો પર થાય છે. અપચન, ઉદ્ગાર, ઉદરશૂલ, વારંવાર દસ્ત લાગવા, બધા પ્રકારના કફરોગ અને ગર્ભાશયની શિથિલતા પર તમાલપત્ર બીજી ઔષધિની સાથે અપાય છે. તમાલપત્રનો કાઢો તાવની પૂર્વાવસ્થામાં પિવરાવવાથી પરસેવો આવે છે, પેશાબ વધારે ઉતરે છે તથા આમ અને વિષ દૂર થઈને જ્વરપ્રાપ્તિ રોકાઈ જાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

દ્વારકા વગેરે સ્થળે ઉત્કૃષ્ટ તરબૂચ થાય છે મરાઠીમા એને 'ટરબૂચ' પણ કહે છે. **તરબૂચ**—શીતળ, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકારક, ગુરુ, પુષ્ટિકારક, મલસ્તંભક તથા કફકર છે, અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે એના પાદડા કડવા અને રક્તવૃદ્ધિકારક છે **ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતા માટે:**—તરબૂચના બિયા વાટી તેનો મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો એકત્ર કરી ખાવુ **(૨) દાહ ઉપર:**—તરબૂચ ખાવા **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—તરબૂચના ગર્ભનુ પાણી પાશેર કાઢી તેમા ખડીસાકર અને જીરાનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ **(૪) ઇંદ્રિયમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર:**—તરબૂચની ચોખડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમા પાશેર ખાડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કાઢેલી ડગળી પૂર્વવત્ બેસાડી તેને ઝાકળમા રાખવુ અને નવાર તેમાનુ પાણી પાવુ, એટલે ઇંદ્રિયની ચાદી, ફોલ્લી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા એ વિકારનુ શમન થાય છે

૨૯૬. તલ—સ૦ હિ૦ તિલ મ૦ તીળ ક૦ એળ્ળુ તૈ૦ નોવ્વુ તા૦ એલ, નવ્વુ, દુ૦ ઉરુ, એગ્મે મલા૦ કારસ્લુ ફા૦ કુંજદ અ૦ સીમસીમ ઇં૦ સિસમ નૈજર સીડ્સ લા૦ સિસેમમ ઇંડિકમ્

તલના છોડ શુમારે બે હાથ ઊંચા વધે છે એનો રોપો વેત દોઢવેત ઊંચો વધે છે, ત્યારે તેના પાદડાની ભાજી કરે છે તલમાથી તેલ કાઢે છે તેનો ખોળ માણસો અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમા આવે છે તલ પૌષ્ટિક છે તલનુ તેલ ખાવાના સર્વ તેલોમા ઉત્તમ છે જંગલી અડદ, જંગલી મગ અને જંગલી ચણા (રુદ્રવંતી) પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને જંગલમા એક ઝાડ તલના છોડ જેવુ થાય છે એ જંગલી છોડ પણ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે તલમા કાળા અને ધોળા એવી બે જાત છે **તલ**—બલકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, અગ્નિદીપક, સ્તનમા દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશને હિતાવહ, અલ્પમૂત્રકારક, વ્રણ વિષે પથ્યકારક, ગ્રાહક, તૂરા, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શ વડે શીત, મતિપ્રદ દાંતોને હિતકારક, વર્ણકર તથા કફકારક છે, અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **કાળા તલ**—ગુણમા અધિક છે **ધોળા તલ** હીનગુણ છે **રાતા તથા અરણ્ય તલ** ગુણમા હીન છે **તલનુ તેલ** વ્રણશુદ્ધિ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત (મૂત્ર-બંધ થવુ) અને દાહ ઉપર:**—તલની સીંગીઓની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમા મેળવી તેમા થોડુ મધ નાખી પાવુ **(૨) તારુણ્યપિટિકા ઉપર લેપ:**—ગોમૂત્રમા તલનો જૂનો ખોળ કાલવી લેપ કરવો **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તલનુ તેલ *ચૂનાના નીતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાધવી, અને વારવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલના ટીપા પાડતા જવુ, એટલે તત્કાળ રોગીને સુખ જણાશે અથવા મિશ્રણનો મોરના પીછા વડે લેપ કરવો **(૪) અટકાવ**

* કાળિંગાના ખેતરો બહુધા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમા હોય છે કાળિંગામા મુખ્ય બે જાતો છે લાલ અને ધોળી લાલની અંદરનો ગર્ભ રાતા રંગનો અને ઘણો જ ઠંડો તથા મીઠો હોય છે કોઈકોઈ તો એને લાલ એ જ નામથી પણ ઓળખે છે બીજાનો ગર્ભ સફેદ હોય છે એમા ઠડાશ એટલી બધી હોતી નથી, તોપણ તે મીઠા અને ઠંડા હોય છે, કુમળા (દૂધિયા) હોય ત્યા સુધી લોકો એનુ શાક અને કઢી કરીને ખાય છે પાક્યા પછી સ્વાદને માટે ઘણા લોકો એના ગર્ભને ખાય છે, એનામા તૃષા શાંત કરવાનો ઉત્તમ ગુણ છે, તેથી મુસાફરો ખેતરામાથી તે લઈ ખાઈ શાંત થાય છે એ બહુ ખાવાથી મગજને શિથિલ કરી બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, એથી જ એને કેટલાક લોકો કુમતિયા નામથી પણ ઓળખે છે એ માથાના વાળને ઊગતા ચોગી દૂર કરે છે એના બીજને કળીઓ કહે છે એને પણ કેટલાક મીઠુ ચડાવી શેકીને ખાય છે એના બીજના રંગ પ્રમાણે બે ત્રણ જાતો એનામા આવે છે

કાળિંગાની કળીઓનુ તેલ કાઢવાની રીત એવી છે કે, એને પાણી પીવાની બાટલીમા ભરી તેને મજબૂત બૂચ મારી, તેમા ઝીણુ કાણુ પાડી એક પિત્તળની તપેલી જમીનની અંદર ગાડી ખાડો ખોદી તેમા ગોઠવી તેના ઉપર તે બાટલી ઊંધી વાળી રાખી, તપેલીમા ધૂળ ન પડે તેમ ચોકસાઈ કરી માત્ર બાટલીના બૂધા ઉપર છાણાનો તાપ આપવો, એટલે અંદરની કળીઓ બળી જઈ તેલ એ તપેલીમા ઊતરશે તપેલીના સ્થાને સાકડા મોનો લોટો મૂકે તો વધારે માફક આવશે આ તેલ જનાવરના ક્ષતમા પડેલા કીડાનો સત્વર નાશ કરનાર છે, એટલુ જ નહિ, પણ મનુષ્યને પણ એટલુ જ હિતકારક છે નહિ રુઝાતા (ભરની ભૂખ) ગૂમડા તાબડતોબ ગાત્ર કરે છે ખરેખર એ અપૂર્વ સ્વદેશી આયડોફોર્મ કિંવા કાર્બોલિક ઍસિડ છે

આવવા માટે:—તલ, ગૂંદાં અને વરિયાળીનો કાઢો કરી ગોળ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો; અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૫) **મુખપાકના યોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપર:**—સિંધવ અને તલના તેલના કોગળા મોંમાં રાખવા. (૬) **અપસ્માર (ગોતા) ઉપર:**—તલના તેલમાં ગોમ (કાનખજૂરો) તળી કાઢવો અને તે તેલ એકેક ટીપું નાકમાં અને કાનમાં પાડવું. એટલે માથા માંહેના કીડા નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૭) **આદાશીશી ઉપર:**—ગોળઅને ઘી એકત્ર કરી ખાવાં અને દૂધમાં તલ અથવા તેલ અને વાવડિંગ વાટી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં આદાશીશી બંધ થાય છે. (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—તલનું તેલ અને ખાંડેલા તલ, ગોળ અને આકડાનું દૂધ, એ સમભાગે લઈ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઊતરી જાય છે. (૯) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) **પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફોલ્લા ઊઠે છે તે ઉપર:**—તલનું તેલ બે પૈસાભાર, અફીણ એક પૈસાભાર અને પાંચ રાઈના દાણા જેટલો સાણુ, એ સર્વ ગરમ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવાં અથવા સર્પની કાંચળીની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવી. (૧૧) **પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર:**—તલનાં પાંદડાં પાણીમાં પલાળી, ચોળી, તે પાણી સાકર નાખી જલદીથી પાઈ દેવું. વાર થાય તો તે પાણીનો ગઠ્ઠો બંધાઈ વ્યર્થ જશે. (૧૨) **ગર્ભસ્રાવ થવાની ખોડ હોય તો:**—તલ અને પદ્મકાષ્ઠ સમભાગે લઈ એકત્ર વાટી સાકરમાં આપવું. (૧૩) **હરસ (રક્તમૂળ-વ્યાધિ) ઉપર:**—તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. આ ઉપાય બહુ જ નિર્ભય અને સારો છે. આ રીતે તલ ખાવા ઉપરાંત તલની પોટીસ કરીને પણ મસા ઉપર બંધાય છે. (૧૪) **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૫) **અશ્મરી અને શુક્રાશ્મરી (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પથરી થાય છે તે) ઉપર:**—તલની સોટીઓની રાખ મધમાં નાખી આપવી. (૧૬) **બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:**—માખણમાં થોડી તલની ભૂકી અને સાકર નાખી આપવું. (૧૭) **તિદીક પ્રમેહ (તણખિયા પરમિયા) ઉપર:**—તલનાં તાજાં ફૂલો સાંજે લાવી અર્ધો શેર પાણીમાં શુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવાં. સવારે, તે ફૂલો સળી વડે હલાવવાં; એટલે પાણીનો જાડો બોળ થશે. પછી તે માંહેલાં ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ શુમારે ૪ તોલા લઈ તેમાં સાકર નાખી પાવો. (કેટલાક વૈદ્ય દૂધ અને મધ મેળવીને પિવરાવે છે.) એ પ્રમાણે બે વખત તાજો બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો. જંગલી તલની ભાજી સુકવી રાખવી અને રોજ રાત્રે એક પૈસાભાર કાચના વાસણમા પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે જ પાણીમાં તે ભાજી મસળી વસ્ત્રગાળ કરી શુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઈ તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂકી નાખી એક વખત—એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. (૧૮) **માંકડનો નાશ કરવા માટે:**—તલના છોડ ઉપર એક જાતના જીવ હોય છે તેને 'માકળા' કહે છે, તે સુદ્ધાં છોડ બાંધી લાવી ઘરમાં મૂકવો. તે માકડને ખાઈ જાય છે. માણસને કંઈ ઈજા કરતા નથી. (૧૯) **રક્તગુલ્મ ઉપર તથા અટકાવ માટે:**—તલનો કાઢો કરીને તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો. (૨૦) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—વાટેલા કાળા તલ એક ભાગ, સાકર બે ભાગ અને બકરીનું દૂધ ચાર ભાગ એકત્ર કરી તે પાવું. (૨૧) **મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:**—તલનાં ફૂલનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવું. (૨૨) **વાળા ઉપર:**—તલનો ખોળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૭૭. **તલવણ**—(હાડિયા કરસણ) સં૰ અજગંધા. મ૰ તિળવણ. પાંઢરી તિલવણ, ભાટવણ, માબ્લી, તિલવન, હુરહુર: હુલહુલ, ગાંગલાંનાં બેન. ક૰ નિલિપગિંડુ, માબળિ, નાખળિ, કિરિકાળા, તિલોણિગિડુ. તૈ૰ વામિંટા, અજગંધિ. તા૰ વાળે. મલા૰ કારવેળા, પાવક્કા. ગોમં૰ કિરકાળી. લા૰ ગાઇનેન્ડ્રોપ્સિસ્ પેન્ટાફિલા.

એનુ મરાઠીમાં ભાટવણ એવું પણ નામ છે. હિંદુસ્તાનીમાં એને 'હુરાહુરા' કહે છે. એ છોડ ચોમાસામાં ઊગે છે. લીલી જમીનમાં એ બારે માસ થાય છે. એ સુમારે બે હાથ ઊંચો વધે

છે એ છોડ ઉપર દૂંવાડિયાની શિંગો જેવી બારીક અને આઠ આગળ જેવડી લબાઈની શિંગો આવે છે × તલવણ–તીખી, કડવી અને શીતળ છે એ વિષ, સપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) **કર્ણરોગ ઉપર:**—તલવણનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમા પાડતા જવુ, એટલે કર્ણશૂળ, કાન વહેવો વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે (કાનમા બળતરા બહુ થાય છે, માટે વિચારીને ઉપયોગ કરવો) (૨) **ઢોરના કર્ણરોગ ઉપર:**—તલવણના પાલાનો અગરસ અને માખણની પરાશ–એ એકત્ર કરી કાનમા રડવુ અને કાનની અણીઓ વાળીને પછી પડીકુ બાધે તેમ અદર ભરેલુ ઔષધ પડે નહિ તેવી રીતે કાન બાધવો એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમા ભરેલુ ઔષધ સાજે કાઢી નાખી કાન સાફ ધોઈ પુન ઔષધ ભરવુ તે પ્રાતઃકાળે કાઢવુ એવી રીતે આ ઔષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુલસીનો પાલો અને ભાગરાનો અગરસ કાનમા નાખી એમ દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવો, એટલે કાન સારો થાય છે (૩) **ટાઢિયા તાવ ઉપર:**—ટાઢ આવવાની સધિમા તલવણના પાદડાનો રસ કાનમા પાડવો, આથી તાવ રોકાઈ જાય છે, પણ કાનમા બળતરા બહુ થાય છે માટે નિર્બળો માટે આ ઉપાય કરવો નહિ (૪) **વીછીના વિષ ઉપર:**—તલવણનો રસ જે બાજુએ વીછી કરડ્યો હોય તે બાજુના કાનમા પાડવો (૫) **દુખતા ભાગ ઉપર:**—પાદડા વાટી ચોપડવા એટલે તે જગ્યા લાલ થઈ દુખ મટી જાય છે (૬) **બગાઈ વગેરે કાનમાં ગઈ હોય તો:**—તલવણનો રસ કાનમા નાખવો (૭) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—તલવણનો રસ ચણાના કાઢામા પાવો (૮) **શોફોદર ઉપર:**—તલવણનો રસ ૩ અથવા ૭ દિવસ યથાચાભાર પાવો

૨૯૮. તવખીર વૃક્ષ—સં૦ ક૦ તવક્ષીર મ૦ તવકીર, તવખીર ફા૦ તબાશર ઈ૦ આરોરૂટ લા૦ કર્ક્યુમા અગસ્ટિફોલિયા મલા૦ કુવા હિં૦ તવાખીર

આ ઝાડ મલબાર પ્રાતમા થાય છે એ વધારમા વધારે એક માથોડુ ઊચે વધે છે અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઊચુ હોય છે એના પાદડા હળદરનાં પાદડા જેવા હોય છે અને ઝાડ પણ તેવુ જ દેખાય છે, તથા તેના જેવી જ તેની ગુડીઓ થાય છે તેને ચૂટી કાઢી પાણીમા ધોયા પછી જરા કચરી ચાર–પાચ વાર ધોઈ તાપમા સૂકવે છે પછી તેને દળી તેની બારીક ભૂકી કરે છે તે શુભ્ર (ધોળા) રગની હોય છે, તેને 'તવકીર' કહે છે એને દૂધમા બાફી ખાય છે એનો જે પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે તવખીર પાચ–છ જાતના ઝાડના કદમાથી થાય છે * મહાબળેશ્વરના ડુગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારા ઝાડ થાય છે + અમેરિકા ખડમા આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે

× તલવણના બીજ રાઈ જેવડા હોય છે કોઈ તો એને કુત્રભાગરો તનમની વગેરે નામોથી પણ ઓળખે છે એને પાચ પાદડાનો ઝૂમખો અને પીળા રગના ફૂલોનો ઝૂમખો થાય છે એ બૂટી ચોમાસામા ઘણી થાય છે એના પાદડા પજા જેવા હોય છે વાસ મઠલાદી આવે છે અને તે ઉકરડા કે ખીજી ખાતરવાળી જમીનમા થાય છે કોઈ કોઈ વખતે તો તે પડેલા મકાના કબ્રસ્તાન અને ખેતરાની આજુબાજુમા પણ જણાય છે મારવાડી અને હિન્દીઓ એને 'કાગલાના ખેત' પણ કહે છે તે ઉપરથી ગુજરાતમા હાડિયા કરસણ કહે છે રાજનિઘટુકાર એની સફેદ ફૂલની અને પીળા ફૂલની એમ બે જાતો ગણાવી છે

બીજના ગુણ રાઈ જેવા છે બીજ દાહજનક દીપન પાચન ઉત્તેજક અને કૃમિઘ્ન છે મૂળ ઉત્તેજક અને સ્વેદલ છે પાનનો ઉપયોગ ગાઠ બેસાડવા માટે પોટીસરૂપે કરાય છે

* જવ ઘઉં ચોખા, તાલવૃક્ષ વનગાયનુ દૂધ શિંગોડાનો લોટ વગેરે પદાર્થોની પણ તવખીર થાય છે તેમા વનગાયના દૂધની અને જવની ઉત્તમ ગણાય છે

+ 'દ્રવ્યગુણશિક્ષા'મા શ્રી નગેન્દ્રનાથ સેન લખે છે કે તવખીર (આરારૂટ) જે અમેરિકામાથી અહીં આવે છે, તે મૌરટા અરડીનેસિયા' નામક છોડના કદનુ ચૂર્ણ છે એ કદને બહુ જ સાવધાનીથી છોલી સાફ પાણીથી ધોઈ પછી શિલા પર પીસે છે ત્યાર પછી પુષ્કળ સ્વચ્છ જળમા ભેળવી થોડો વખત રહેવા દે છે જેથી ગળોના સત્ત્વની માફક સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ પાણીના નીચેના ભાગમા બેસી જાય છે તે સત્ત્વને સુકાવી લેવાથી આરોરૂટ તૈયાર થાય છે કોઈ કોઈ આરોરૂટના કદને સૂકવી પટીમા દળીને વસ્ત્રગાળ કરી ઉપયોગમા લે છે

અમેરિકન લોકો બાણથી કિંવા બીજા શસ્ત્રથી જખમી થયા હોય તો આ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે તેને 'આરોરૂટ' એવું નામ આપેલું છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આરો એટલે 'તીર' અને 'રૂટ' એટલે 'મૂળ' એવો અર્થ થાય છે. લુચ્ચા માણસો તવખીરના ભેગે તેલનું ઘી કરે છે તે માત્ર આઠ દિવસ જ સારું રહે છે. પછી તેની તેલવાળી વાસ આવે છે. **તવખીર**—મધુર, શુભ, શીત, સુગંધી, બલકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરુચિ, ઉધરસ દમ, તાવ, તૃષા, કમળો, પાંડુ, કોઢ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, વાયુ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી મોંમા ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—તવખીર ચોપડવી (**૨) પિત્ત ઉપર:**—તવખીર ઘીમાં નાખી પાવી (**૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય:**—તવખીર ઠંડા પાણીમા અથવા ગાયના દૂધમાં નાખી બાફી પાતળી રાબડી કરી તેમા થોડી સાકર નાખી પાવી. (**૪) રક્તપ્રદર (સ્ત્રીઓને ધાત જાય છે તે) ઉપર:**—તવખીર, રાળ અને ગેરુનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું.

૨૭૯. તાડ—સં૦ બં૦ ફા૦ તાલ. મ૦ ખજ્તાલ, તાડવૃક્ષ. હિં૦ તાડ. ક૦ તાળીમારા તૈ૦ તાતિ. તા૦ પનેમાર, તાળી. તુ૦ તારી મલા૦ તાલ, પના. અ૦ તાર. ગો૦ તળટમાડી. ઈં૦ પાલમાયરા, પામ. લૅ૦ બોરેસસ્ ફ્લેબેલીફર.

તાડ, માઢ, સોપારી, ખુરમાડ, શીંદી—એ સર્વ ઝાડ એક જ જાતના છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમા થાય છે. તાડના ઝાડ ડુંગર ઉપર અને રાનમા પોતાની મેળે ઊગે છે. એ દશ-બાર વર્ષે ફળે છે તાડનું ઝાડ ઘણું જ ઊંચું વધે છે તેનો રોટો ૪૦-૫૦ હાથ ઊંચો અને સરળ હોય છે. એ ઝાડમાથી તાડી કાઢે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' કે 'તાડફળ' કહે છે. એ ગોળા ઘણા ઠંડા છે, તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડનું ઝાડ ઘણું જ ઉપયોગી છે. તેની ઝાવલી ઘરના છાપરા પર નાખે છે. તેના પાંદડામાથી છત્રીઓ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમા આવે છે. તાડપત્ર વૃક્ષ કરી તેની એક જાત સિંહલદ્વીપમા થાય છે. એની ઊંચાઈ સવાસો હાથ હોઈ એની ઝાવલી પંદર-વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક ઝાવલીથી વીસ-પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે આ તાડપત્ર વૃક્ષ સુમારે ૮૦ વર્ષ ટકે છે. એટલા વખતમા તે એક જ વખત ફળે છે. એના ફળ હાથીના મસ્તક જેવડા હોઈ તેમા તાડગોળા જેવો ગીરો હોય છે તે લોકો ખાય છે. એ વૃક્ષના પાંદડાનો પુસ્તક લખવામા પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો સિંહલદ્વીપ, કર્ણાટક દેશોમા અદ્યાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમા લીધા પહેલા એ પાંદડા દૂધ-પાણીમા ઉકાળી કાઢે છે એ પાંદડા ઉપર લોખંડના ખીલાથી લખે છે. એ પાંદડા કાગળ કરતા ઘણા વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે. તેના ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામા ઘણા છે એ સાદડીઓ તથા પંખા કરવાના કામમા આવે છે તાડગોળા કુમળા હોય ત્યાર સ્વાદિષ્ટ લાગે છે જૂના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અંદર નાળિયેરની પેઠે પાણી હોય છે, તે પિવાય છે, **તાડવૃક્ષ:**—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુક્લ, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ય તથા સારક છે, અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, કોઢ, કૃમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **એનાં કુમળાં ફળ**—સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરુ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિકારક, માંસલ તથા કફકર છે, અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, વ્રણ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે **એનાં પાકાં ફળ**—દુર્જર તથા મૂત્રલ છે, અને શુક્ર, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્યંદ તથા રક્તને કરનારા છે **એનું લીલું ટોપરું**—મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા સારક છે અને વાતપિત્તનું નાશક છે. **એનું જૂનું ટોપરું**—કફકર, મદકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક

વિશુદ્ધ આરારૂટની ઓળખાણ એ છે કે, એના ચૂર્ણને ચપટીમા દબાવી મસળવાથી ચડચડ અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે ને બાળકોની પાકસ્થળી (હોજરી) કમજોર હોય તેને આરોરૂટ આપવો નહિ. અન્ય સર્વ રોગી માટે હિતકર છે ખાવી પેટે આરોરૂટનું સેવન વિશેષ લાભદાયક છે

છે. **તાડના મસ્તકમાંની માંજર**—ધાતુવર્ધક અને વાતપિત્તની નાશક તથા બસ્તિ શુદ્ધ કરનારી છે. **તાડી**—અતિ માદક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે, તેમ જ ખાટી થઈ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે. **તાડનાં મૂળ**—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. ઉપયોગ :—(૧) **ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર** :—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે; અથવા તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સાકર નાખી પાવાં.

૨૮૦. **તાંદળજો (ચોળાઈ)**—સં૦ તંદુલીક. મ૦ તાંદુળજા. કો૦ ચવળ્યાચી ભાજી૦ હિં૦ ચૌલાઈ, ચોરાઈ. બં૦ ક્ષુદેનટે, કાંટાનટે, ગેયાલનટે, ફારેસોપ્યુ, તૈં૦ કુઈ કૂરા, ચિરિકુરા, મોલાકુરા, તા૦ મુલ્લુકુરઈ, મલા૦ ચિરૂચિડા, સપેજમાર્જ. અ૦ બુક્લેયમાનીય. ઇ૦ હર્મફ્રોડાઈટ ઍમેરેંથ. ક૦ કિરુકુશલો તપેલુ. લા૦ ઍમરેન્થસ પોલિગેમસ, ઍમેરેન્થસ ટેન્યુઈફોલિયસ.

આ ભાજી બારમાસી થાય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને રોપો બે વેંતથી અધિક ઊંચો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પથ્યકર છે. **તાંદળજો**—મધુર, શીતળ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રૂક્ષ, મૂત્રલ, પથ્યકારક તથા સારક છે; અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ ઉધરસ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **તાંદળજાનાં પાંદડાં**—શીત છે તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર અને રુચિકર છે. **જળ તાંદળજો**—કટુક, રક્તપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. ઉપયોગ:—(૧) **સર્પના વિષ ઉપર** :—તાંદળજાનાં મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૨) **સર્વ પ્રકારના પ્રદર ઉપર** :—તાંદળજાનાં મૂળ વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં રસાંજન* (રસવંતી) મેળવી તેમાં મધ અને ચોખાનું ધોવરામણ ચોગણું નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. (૩) **ગર્ભ સ્થિર થવા માટે** :—ઋતુકાળે તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૪) **વિષમજ્વર ઉપર** :—તાંદળજાનાં મૂળ માથા ઉપર બાંધવાથી વિષમજ્વર જાય છે. (૫) **આગિયા મણિયારના વિષ ઉપર** :—તાંદળજાના મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવા. (૬) **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર** :—તાંદળજાનાં મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવાં. (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર** :—તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૮) **વછનાગના વિષ ઉપર** :—મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી પાવું. (૯) **ચણોઠીના વિષ ઉપર** :—તાંદળજાનો રસ અને સાકર પાવાં (૧૦) **ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો** :—તાંદળજાનાં મૂળ બીલીનાં મૂળ અને કોઠીનાં મૂળ ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવાં. (૧૧) **આધાશીશી ઉપર** :—તાંદળજો અને જટામાંસીના કલ્કમાં ઘી સિદ્ધ કરી એનું નસ્ય આપવું (૧૨) **ગયેલા કેશ આવવા માટે** :—તાંદળજાની ભાજી ખાવી. (૧૩) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર** :—તાંદળજાનો રસ ચોપડવો. (૧૪) **ઉદરરોગ ઉપર** :—તાંદળજાની ભાજીનો રસ કાઢી પાવો અથવા તાંદળજાની ભાજી નિત્ય ખાવી. (૧૫) **પારો વગેરે શરીરમાં મળેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે** :—તાંદળજાનો રસ ઘી નાખી ૮ દિવસ પાવો. (૧૬) **કૃત્રિમ વિષ ઉપર** : ધુંવાસ (ચૂલા ઉપર ધુમાડાથી એકઠું થયેલું કાજળ) અને તાંદળજાનાં મૂળ બંને સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી તેમાં તેથી ચોગણું ઘી નાખી, ઘીથી ચોગણું દૂધ નાખી ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તે પાવું; એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૧. **તાલીસ**—સં૦ મ૦ બં૦ હિં૦ તાલીસપત્ર. ક૦ ચરીયલી-ચંચલી-મારા. તૈં૦ તા૦ તાલીસપતરી-પત્રી. મલા૦ તાલેસપત્ર. ફા૦ જરનવ. અ૦ તાલીસફર. લા૦ ટેક્સસ બૅકેટા.

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એના પાંદડાંને તાલીસપત્ર કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તાલીસપત્ર**—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા અગ્નિદીપક છે; અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અરુચિ,

* રસાંજન એટલે દારુહળદરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં તેટલું જ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી આવી કરી બાંધી ચૂર્ણ કરવું તે.

રક્તદોષ, ઊલટી, આમદોષ, અગ્નિમાંદ્ય, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **તાલીસાદિ ચૂર્ણ**—તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સૂંઠ ૩, લીંડીપીપર, વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૨, એલચીદોડા ૦ા, તજ ૦ા અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અરુચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઊલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, બરોળ, પાંડુ તથા સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.+

૨૮૨. તિપાની—સં૦ ત્રિપર્ણી. મ૦ ત્રિપર્ણીકંદ. હિં૦ થિલપર્ણી. ક૦ મુરેંગલ. બં૦ તિલકંદ. તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભોંયમગનાં ખેતરોમાં ઘણા થાય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને આકાર ભોંયમગનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. એ વેલાને ત્રિદલ પાંદડાં આવે છે. એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને વિષનો નાશ કરે છે. **તિપાની**—મધુર તથા શીત છે, અને દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શીતપિત્ત તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ :—(૧) વ્રણ ઉપર :**—તિપાનીનાં પાંદડાં સૂકવી બાળી રાખ કરવી અને તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવી; એટલે ગૂમડું તરત જ ભરાઈ આવે છે. આ અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૩. તિવર—(તવર) સં૦ તુવરક, તુવરી, સાગરોદ્ભુત. મ૦ તિવર. હિં૦ લિના. બં૦ બની સિંધ-ચેર, કચ્છ—ચેરિયાં, તિમર લે૦ એવિસેનિયા ઓફિસિનેલિસ. તિવરનાં ઝાડ ખાડીમાં થાય છે. એ ઝાડ માથોડું બે માથોડાં (૨૦–૩૦ ફૂટ સુધી) ઊંચાં વધે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે. ઘણું કરીને એનો બાળવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. દેવતા સળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમાં આવે છે. પાન પશુઓને ખવરાવે છે. ફળોને વાટી માખણ મેળવી ગરમ કરી ગૂમડાં પકવવા માટે પોટીસરૂપે ઉપયોગમાં લેવાય છે લાકડાની રાખ કપડાં ધોવાના કામમાં આવે છે.

૨૮૪. તૂરિયાં—સં૦ ધારાકોશાતકી. મ૦ દોડકી, શીરાળી. હિં૦ તોરઈ, તુરૈયા. બં૦ ઝીઝા, ક૦ ધારવીરે. તૈ૦ બીરકાયા. તા૦ પીરકુ, પીરે, મલા૦ પિચ્ચક. લા૦ લ્યુફા એક્યુટેંગ્યુલા.

તૂરિયાંનો વેલો ઘણો જ પ્રસરે છે. તૂરિયાંને પીળાં ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે. આ ફળ હાથ-હાથ લંબાઈ સુધી વધે છે. તૂરિયાંનું શાક થાય છે, એ આમાંશ કરનારું છે. **તૂરિયાં**—મધુર સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રુચિકર, ગુરુ તથા પથ્યકર છે; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ :—(૧) બદ ઉપર :**—તૂરિયાંનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં; કિંવા તૂરિયાંની ભાજી બારીક વાટી બેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમાં બદની ગાંઠ બેસે છે. **(૨) શરીરમાં ગરમીનો આજાર મરવાથી કાખમાં કિંવા જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર :**—તૂરિયાંના વેલાનાં મૂળ ગાયના માખણમાં કિંવા એરંડિયામાં ઘસી બે–ત્રણ વાર ચોપ-

---

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મતમાં તાલીસપત્ર અવસાદક (શામક) છે સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક અને આર્તવજનક છે. નાની માત્રામાં નાડી અને શ્વાસોચ્છ્વાસ મંદ થાય છે, મધ્યમ માત્રામાં શ્વાસોચ્છ્વાસ અને હૃદયની ગતિ વધી જાય છે. મોટી માત્રામાં ચક્કર આવવાં, આક્ષેપનાં ચિહ્ન જણાવાં–એ થઈને મૃત્યુ થઈ જાય છે. તાલીસપત્રનું ઝેર ચડવા પછી ઊલટી થાય છે; કેફ ચડે છે; મોળ આવે છે; આંખના ડોળા પહોળા થાય છે; શ્વાસ મંદ થાય છે; ગભરામણ થઈને પ્રાણઘાત થાય છે, રાબને ચીરીને જોવાથી હોજરી, આંતરડાંમાં અને વૃક્કસ્થાનોમાં દાહ થયેલો જણાય છે તથા હૃદય નકામું થયેલું જોવામાં આવે છે. તાલીસની ક્રિયા ગર્ભાશયનો સંકોચ કરાવે છે, એટલે ગર્ભપાત થાય એવો ભ્રમ થાય છે, પણ ખરું જોતાં ગર્ભપાત થતો નથી, પણ સ્ત્રી જ મરી જાય છે. તાલીસપત્રની ક્રિયા સેવીન અને ડિજિટેલિસની વચ્ચેની છે, એટલે કાંઈક ક્રિયા સેવીન જેવી અને કાંઈક ડિજિટેલિસ જેવી થાય છે. સેવીન જેવી ક્રિયાથી દાહ થતો પેશાબ અને આર્તવની ઉત્પત્તિ થાય છે ડિજિટેલિસ જેવી એટલે ચક્કર આવવાં, હૃદયક્રિયા મંદ થઈ અનિયમિત થવી, કેફ ચડવો–એ ડિજિટેલિસના કરતાં પણ વધારે થાય છે. આ ઔષધ જેવી રીતે મનુષ્ય માટે ઘાતક છે, તેવી જ રીતે પશુઓ માટે પણ ઘાતક છે.

માત્રા—૧ થી ૨ રતી સુગંધી પદાર્થની સાથે. ઉપયોગ—આનો ઉપયોગ જ્વરમાં કરે છે, પણ નાડી અને હૃદય નિર્બળ હોય ત્યારે આપવું નહિ. અપસ્માર અને આક્ષેપયુક્ત રોગમાં અપાય છે. કફ, ક્ષય, શ્વાસનલિકાના જીર્ણશોથ, દમ અને ગભરામણ ઓછી કરાવવા માટે વપરાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ડવાં એટલે ચાંદીઓ મટી જાય છે. (૩) સૂતરખડા (પથરી) ઉપર:—તૂરિયાંના વેલાનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં અગર ઠંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એક વાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવાં.

૨૮૫. તુવરફળ—સં૦ હિં૦ બં૦ ક૦ તુંબરૂ-ફળ. મ૦ તી—ચીરફળ, તિસળ, કોકલી. કો૦ તીસળી. લા૦ ઝેન્થોક્સાઈલમ્ રેટ્સા. ક૦ જિમ્મિમર. તે૦ હેટસા.

આ કાંટેરી ઝાડ ગોમાંતક અને કર્ણાટક પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ શીમળાનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. એને મરાઠીમાં 'તીસળી' પણ કહે છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠણ હોય છે. તે ઘર બાંધવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઝાડના કાંટા હથેળી જેવડા પહોળા હોય છે. તે લઈ સૂતર કાઢવા માટે તેની ચક્રીઓ કરે છે. કાકડી કિંવા કોળું છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાંટા વડે કામ ચલાવી લે છે. એનાં ફળ ચણા જેવડાં હોય છે. એ ગુણમાં ઘણાં ગરમ છે. એ કાંઈક તીખાં લાગે છે. એ ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સુકાય એટલે તેના ઉપરની છાલ મસાલામાં નાખે છે. એ ફળનું તેલ પણ નીકળે છે. **તુવરફળ**—મધુર, કડવું, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક, રુક્ષ, તીખું, રુચિકર, લઘુ, વિદાહી તથા હૃદ્ય છે અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, શૂળ, પેટ ચડવું, કૃમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઊલટી, કોઢ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરુચિ તથા અપતંત્રકવાયુનો નાશ કરે છે. **માત્રા**—બીજરહિત ફળનું ચૂર્ણ **૧ થી ૨** રતી મધની સાથે, મૂળની છાલનો ફાંટ ૧ થી ૨ તોલાનો રોજ આપી શકાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુલ્મ અને ઉદરરોગ ઉપર:**—તુવરફળ, સિંધવ, સંચળ, બીડલવણ, વાવડિંગ, અજમોદ, એરંડનાં મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ સમભાગે લેવાં અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવાં. એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અગર જવના કાઢામાં પાવું. **(૨) વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:**—તુવરફળનું ચૂર્ણ ૧-૨ ગુંજા મધમાં આપવું. **(૩) અજીર્ણ ઉપર:**—તુવરફળની ભૂકી કરી ગોળમાં કાલવી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે ગોળી ઘીમાં આપવી. **(૪) વાતભ્રમ ઉપર:**—તુવરફળની ભૂકી અને મરીની ભૂકી એકત્ર કરી કોપરાના તેલમા કાલવવું અને મસ્તક તથા બંને આંખો ઉપર ચોળી જીરવવું.

૨૮૬. તુવેર—(તુર, તુરા) સં૦ તુવરી. આઢકી. મ૦ તુર. હિં૦ અરહર, રહરી. ક૦ તોગરી. તા૦ અદગી, તુવરે. તુ૦ તોગોરી. મલા૦ આઢકા, તુવર. ફા૦ શાખુલ. ઇં૦ પીજીયન પી. લા૦ કેજેનસ ઇન્ડિકસ. તે૦ કાદુલ, આઢકી.

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ઘણી થાય છે. યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખંડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઈ જાણતુ નથી. તુવેરના છોડ બે પ્રકારના થાય છે. એક પ્રતિવર્ષે થનારી અને બીજી બે-ત્રણ વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષ થનારા છોડ બે-અઢી જ હાથ ઊંચા વધે છે. જે છોડ બે-ત્રણ વર્ષ રહે છે તે પાંચ-છ હાથ ઊંચા વધી તેના છોડ પહેલીના કરતાં જાડા હોય છે. તુવેરમાં બે જાત છે: રાતી અને ધોળી. સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુ લોકોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તુવેરની દાળનું પૂરણ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે. એ ધાન્ય ચણાથી અર્ધું પૌષ્ટિક છે. **તુવેર સાધારણ**—કિંચિત્ મધુર, વાતુલ, તૂરી, ગુરુ, રુચિકર, ગ્રાહક, રુક્ષ, વર્ણકર તથા શીતળ છે અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ, રક્તદોષ, ગુલ્મ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફપિત્તનો અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે. **તુવેરની દાળ**—પથ્યકર તથા કિંચિત્ વાતુલ છે અને કૃમિ તેમ જ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ધોળી તુવેર**—ગુરુ છે અને વાયુ, પિત્ત, અમ્લપિત્ત અને આધ્માન કરનારી છે. તે ગ્રાહક અને પથ્યકર છે. **રાતી તુવેર**—રુચિકર, બલકર, પથ્ય તથા જ્વરનાશક છે અને પિત્ત, સંતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. **કાળી તુવેર**—બળકર તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ભાંગ ઉપર ઉતાર:**—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. **(૨) ખસ ઉપર:**—તુવેરની દાળ અથવા પાંદડાં બાળી દહીંમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપર:**—ધોળી તુવેરનાં પાંદડાંનો અંગરસ પાશેર કાઢી તેમાં

ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ધોયેલું મેળવવું પછી તેનો વ્રણ ઉપર લેપ કરવો અથવા પાદડા બાળી તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવા (૪) **દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબૂત થવા માટે**:—તુવેરની સુકાયેલી ભાજી અથવા તુવેરની દાળ, કાગસરિયાના મૂળ અને ભિલામો, એકત્ર કરી કઢાઇમાં નાખી તપી ગયા પછી અંદર અંગાર નાખી કોલસા થવા જોગ ઓંધવો બળે એટલે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું અને અંદર મીઠું નાખી વાટી તે મસી રાજ દાંતે ચોપડી દાંત ઘસવા (૫) **ભ્રમ અને મૂર્છા ઉપર**:—તુવેરની દાળ ઘસી તેનું અંજન કરવું (૬) **આદાશીશી ઉપર**:—તુવેરના પાદડા અને ધ્રોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું (૭) **મુખપાક ઉપર**:—તુવેરના પાદડા અર્ધો અર્ધો તોલો તંબાકુની પેઠે વારવાર ચાની મોઢામાં રાખવા અને લાળ થૂકી નાખવી (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર**:—તુવેરના પાદડાનો રસ ૧ તોલો અને ઘી ૩ તોલા એકત્ર કરી પાવું એટલે નાકમાથી અને મોમાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે (૯) **સર્પના વિષ ઉપર**:—તુવેરના મૂળ ચાવી ખાવા

૨૮૭. **તુલસી**—સં૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ બં૦ મા૦ તા૦ મલા૦ તુલસી મ૦ તુળસ ફા૦ રેહાન અ૦ ઉલસીમદરૂત ઇં૦ વ્હાઇટ બેઝીલ લા૦ ઓસીમન્ સેંક્ટમ્ (સેંક્ટમ્ એટલે પવિત્ર)

તુલસીના છોડ સુમારે હાથ-બે હાથ ઊંચા વધે છે એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે તુલસીને માજર આવે છે અને તેમાં તેના બી હોય છે એ માજરનો અને તુલસીદળનો દેવની પૂજામાં ઉપયોગ થાય છે કાળી તુલસીના છોડ કાળા રંગના હોય છે કાળી તુલસી ધોળી કરતાં વધારે ગુણવાળી છે તુલસીના છોડમાં અનેક **અપૂર્વ** ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના **ઋષિવર્યોએ** દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુલસીના છોડ જોઈએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ ડહાપણ અને દૂરદર્શીપણું વ્યક્ત થાય છે તુલસીનો છોડ ઘરના આંગણામાં વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે તુલસીના છોડમાથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી હવાને ચોખ્ખી કરે છે એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુલસીના છોડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જે આપણા ધર્મમાં નિત્યનિયમ કહેલો છે તેથી કરી આપણને ઘણો જ ફાયદો છે એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી તુલસીના છોડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમાં જ છે તુલસીના છોડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમાં આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે એ આપણા ઉપર ઈશ્વરની બીજા સર્વ દેશના લોકો કરતાં ઘણી જ મોટી કૃપા છે, પરંતુ આ કૃપાનો અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઈએ તો લો 'કોડલીવર ઓઈલ' (મચ્છીનું તેલ), ચા જોઈએ તો લો રક્ત-શોષણ કરનારી ચિનાઈ ચા* અને તે વળી હાડકાના પ્યાલામાં! આ કેટલું ખરાબ છે? આવા આપણા લોક માટેના જે કૃતઘ્ન દેશને ડુબાડનારા અને મહા અજ્ઞાન લોકો છે તેઓને આ વાતની કાંઈ શરમ જણાતી નથી! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમાં બીજો કાંઈ પણ નથી,

---

* ચાનો નિષેધ કરતા એક કહે છે કે

प्राज्ञैरज्ञैस्तरुणजरठैर्ब्राह्मणैरन्त्यजातैः पौरैर्ग्रामैर्नरपतिवरैर्निर्गृहैर्निःस्वकैश्च ॥
प्रातः सायं नियमिततयाभ्यर्चिता भक्तिभावात्
हा हा चाहा हत कलियुगे ध्वंसति प्राणवित्तम् ॥ १ ॥

અર્થાત્ 'અહો! ડાહ્યા અને મૂર્ખ, જુવાન અને વૃદ્ધ (ઘરડાઓ) બ્રાહ્મણો અને તેમનાથી નીચ જાતો (ઢેડા સહિત) શહેરના રહેવાસીઓ અને ગામડિયાઓ શ્રેષ્ઠ રાજાઓ, ઘરબારના અને સાધનવગરના. એવા સર્વ લોકોથી નિયમિતપણે સવાર સાંજ ભક્તિભાવથી આદર પામતી ચા આ નીચ કળિયુગમાં પ્રાણ અને દ્રવ્ય(પૈસા)ની હાનિ કરે છે' ખરું છે કે એ જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે અને રોટી નિદ્રાનો નાશ કરે છે એમ જાણતા છતા નીચ શ્રેય તમામ મનુષ્યો એની મોહિનીમાં જ પડી ગયા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મહેમાન પરણાઓને પણ એનું જ આતિથ્ય આપવા ઉપરથી કહેવત પડી છે કે –

'ચાદે જમણ તજાવિયા, આભૂષણ પહિયાળ, ટોપી તજાવે પાઘડી, ત્રિકમ ત્રણે ટાળ ૧
છત્રી સર્વ દધિવારમાં, ખેસ કર્યો રૂમાલ, બણી બખ્તર જગતમાં, ત્રિકમ ત્રણે ટાળ ૨

છતા તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતુ નથી કે શુ ? તુળસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક ચા મોગ જથામા અને રોકટ મળવા છતા તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરવી નહિ ? એનો વિચાર કરવા માડવાથી એવુ જણાય છે કે તેઓની આખો ઉપર અજ્ઞાનના પડળ ચડેલા છે અસ્તુ હમણા આપણો હિંદુસ્તાન દેશ કાળચક્રના ફેરામા પડેલો છે, તેથી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય જ ત્યા બીજો કોઈ ઉપાય નથી આપણા ઘરમાની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ ઝાડો કૂડામા વાવવા જોઈએ અને તેમાથી એક–બે કૂડા ઘરમાના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમા અને ઓરડીઓમા દિવસે રાખવા જોઈએ તે કૂડા સધ્યાકાળે ખુલા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવા અને ત્યા જ આખી રાત્રિ રહેવા દઈ બીજે દિવસે સવારમા ઘરમા લઈ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મૂકતા જવુ એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર અને વાયુ વગેરેના વિકારો થતા નથી **તુલસી આચ્છાદન**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, સુગધી અને રુચિકર છે તથા વાયુ, કફ, સોજો, કૃમિ અને ઊલટીનો નાશ કરે છે **ધોળી અને કાળી તુલસી**—તીખી, ગરમ, તીક્ષ્ણ, દાહકર, પિત્તકર, હૃદ્ય, તૂરી, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે અને વાયુ શ્વાસ, કાસ, ઊચકી, કૃમિ, ઊલટી, દુર્ગંધ, કોઢ પાર્શ્વશૂળ વિષ, મૂત્રકૃચ્છ, રક્તદોષ, ભૂતબાધા શૂળ, તાવ તથા હિચકી(હેડકી)નો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) તાવ, આળસ, સુસ્તી. અરુચિ, દાહ. વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર તુળસીની ચા**:—તુળસીના પાદડા શુમાર એક તોલો કિવા તેથી વધારે લઈ અર્ધો શેર પાણીમા નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ બાળવુ અને પછી પીવુ, એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે **બીજો પ્રકાર**—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમા તરતુ જ દૂધ એક કિવા બે તોલા સાકરમિશ્રી+ અને એક–બે એલચીનુ ચૂર્ણ કરી તે નાખી તે કાઢો પીવો, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, મોમા સ્વાદ આવે છે અને અનેક રોગો દૂર થાય છે આ 'તુળસીની ચા' પરદેશી નિસત્ત્વ અને રક્તશોષક ચા કરતા ગુણોમા હજારગણી એક છે, એટલા માટે **તુળસીની ચા નિત્ય પીવી એ આપણા આર્યલોકોને ઘણુ જ હિતકારક છે. (૨) મણિયારીના વિષ ઉપર** —કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ નવટાક પીવો અથવા પાદડા ચાવી ખાવા દાત ચોટી જાય તો આ જ રસ નાકના છિદ્રમા પાડવો અને તાળવુ તથા હાથતળિયે અને પગતળિયે બે ઘડી સુધી ચોળવો **(૩) વિષમજ્વર ઉપર**:—કાળી તુળસીના પાદડાના રસમા મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો **(૪) વાયુહારક ચૂર્ણ**:—કાળી તુળસી ૭ ભાગ નગોડ ચાર ભાગ ભાગરો ૭ ભાગ અને વાયવરણા એક ભાગ એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમા આપવુ **(૫) રક્તાતિસાર ઉપર**:—તુળસીના બી રાત્રે પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે ચોળી પાવા **(૬) બાળકની ઓકારી (ઊલટી) ઉપર**:—તુળસીના રસમા મધ નાખી સવારે પાવુ **(૭) બાળકની ઊલટી અને અતિસાર ઉપર**:—કાળી અગર ધોળી તુળસીના બી વાટી ગાયના દૂધમા પાવા **(૮) દાદર ઉપર**:—રાતી માટી અને તુળસીના પાદડા ભેગા વાટી દાદર ઉપર ચોપડવુ **(૯) વીંછીના દંશ ઉપર**:—તુળસીનો રસ ચોપડવો **(૧૦) વાયુ ઉપર**:—તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો, અથવા તુળસીનો રસ, મરીની ભૂકી અને ઘી અથવા મધ નાખી પાવો, આથી કેટલાયે બળવાન વાતરોગ હશે તે દૂર થશે **(૧૧) રતાંધળાપણા ઉપર**:—કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બબ્બે ટીપા આખમા પાડવો **(૧૨) કૃષ્ણમધુરજ્વર ઉપર**:—કાળી તુળસી, જગલી તુળસી અને ફૂદીનો એ ત્રણેનો રસ ત્રણ કિવા સાત દિવસ પાવો **(૧૩) શીતપિત્ત ઉપર**:—તુળસીનો અગરસ શરીરે ચોળવો **(૧૪) દાદર ઉપર**:—તુળસીના પાદડા ચોળવા અથવા તુળસીના પાદડાનો રસ, ગાયનું ઘી અને ચૂનો એ કાસાના વાસણમા ખરલ કરી તે મિશ્રણ દિવસમા બે વાર ચોળવુ **(૧૫) બાળકના શીતળા ઉપર**:—તુળસીનો રસ પાવો **(૧૬) વિષમજ્વર ઉપર**:—તુળસી-

+ સાકરમિશ્રીને બદલે સાકર (મિશ્રી) શબ્દ લખવો જોઈએ સાકરમિશ્રી એટલા મોટા પ્રમાણમા એક જ વખતે લેવાતી નથી, તેમ જ સાકરમિશ્રીમા ચીકાશ હોવાથી ચા બેસ્વાદ થઈ જાય છે, પણ સાકર નાખવાથી સ્વાદિષ્ટ બને છે

દળના અઢી પાદડાંની ગોળી કરી ખાવી (૧૭) ઉંદરના વિષ ઉપર :—તુળસીના રસમા અફીણ ખરલ કરી ચોપડવુ (૧૮) આગંતુકજ્વર ઉપર :—કાળી તુળસીના પાદડા, સૂંઠ અને સાકરનો કાઢો પાવો (૧૯) કાન પાકે છે તે ઉપર :—કાળી તુળસીનો તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમા પાડવો (૨૦) જખમમાંથી રક્ત નીકળે છે તે ઉપર :—તુળસીના પાદડા વાટી લેપ કરવો (૨૧) ત્રિદોષજન્ય ઊલટી ઉપર :—તુળસીના રસમા એલચીનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ. (૨૨) ચતુર્થાંત ઉપર :—કાળી તુલસી, લીલુ લસણ અને ડુંગળીનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને તેમાનો થોડો શરીરે પણ ચોળવો (૨૩) વાતશોથ (સોજા) ઉપર :—તુળસીના રસમા મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે રસ પાવો

૨૮૮. તેજબલ—સં૦ તેજોવતી મ૦ બ૦ તેજબલ લે૦ ઝેન્થોક્સાઈલુમ્ હિસ્ટાઈલ હિમાલયના પ્રદેશમા હરદ્વાર અને ગંગોત્રીના અરણ્યોમા આ ઝાડ થાય છે જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમા આવે છે, તે ઝાડની એ એક જાત છે એ ઝાડની છાલ મરચા(અક્કલકરા)ના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે **તેજબલ**—તીખુ, ઉષ્ણ, કડવુ, અગ્નિદીપક, પાચક, રુચિકર, કંઠને હિતકર તથા કંઠશુદ્ધિકારક છે અને કફ, વાયુ પિત્ત, ઉધરસ, દમ, વિષ, ઊચકી, અગ્નિમાંદ્ય, અર્શ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે **કફ, અરુચિ** તથા **દાંત**ના રોગ ઉપર તેજબલનુ દાતણ કરે છે એથી અક્કલકરાની પેઠે મોઢામા તમતમાટ થાય છે, ગળામાનો કફ દૂર થાય છે ને અરુચિ મટે છે

૨૮૯. તેરણ—સં૦ તેરણા મ૦ બ૦ તેરડા ક૦ વેવત્તિગે, બસવન પાદ હુક

તેરણ એ એક નાનુ ફૂલ-ઝાડ છે એને રાતા રંગના ફૂલો આવે છે એ ફૂલ આ ઝાડના સર્વાંગ ઉપર હોય છે, તેથી તે ઝાડ દૂરથી ઘણુ સુશોભિત લાગે છે આ ફૂલમા વાસ નથી **તેરણ**—કડવુ, સ્વાદુ અને શીતળ છે, તથા ઊલટી, વ્રણ અને ખરાબ સ્વર(અવાજ)નો નાશ કરે છે

૨૯૦. તોરણ—સં૦ તોદન લે૦ ઝિઝીફસ રૂગોસા તોરણના ઝાડ કરમદી જેવા હોય છે એ ડુંગરાળ પ્રદેશોમા થાય છે એ ઝાડને ફૂલના તોરા ડિસેંબરથી ફેબ્રુઆરી સુધી આવે છે અને નાના તથા પીળા સફેદ રંગના ફળ આવે છે એ ફળ બોરના જેવા હોય છે અને ખાવાથી સારા લાગે છે **તોરણ**—ગ્રાહક, ખાટુ, લઘુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને પિત્તલ છે **એના પાકાં ફળ**—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા તૂરા છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારા છે **ગાગરૂક** (બીજા પ્રકારનુ તોરણ)—તૂરુ, ખાટુ, ઉષ્ણ, ગુરુ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે **પાકેલું ગાગરૂક તોરણ**—રુચિકર, ગુરુ વાતરક્તનાશક અને પિત્તશામક છે **ઉપયોગ—(૧) મુખવિકાર ઉપર** :—એના ફળ ખાવા, એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે (૨) **પ્રદર (સ્ત્રીઓનું ધાતુનું જવું તે) ઉપર** :—તોરણના તોરા, ખાવાના પાનમા દીટા સમભાગ તથા તેમા એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે કળીચૂનો ભેગો વાટી, ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી ધોળા પ્રદર ઉપર ટાઢા પાણીમા અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમા નિત્ય સવાર અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી જે દિવસે તાવ આવે તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાંજીમા ઘી નાખી બે દિવસ આપવુ (૩) **કંઠરોહિણી ઉપર** :—તોરણના પાદડાનો ચૂરો કરી મોમા રાખવો અને રસ ગળવો એથી કફ પડી જઈ સાફ થાય છે (૪) **શીતળા હલકા આવવા માટે** :—તોરણના તાજા મૂળ ભેંસના તાજા દૂધમા ઘસી પાવા (૫) **છાશનું પુનઃ દહીં બનાવવાની રીત** :—ગોવાળિયા લોક દૂધનુ દહી કરી તેમા થોડુ પાણી નાખી છાશ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે, પછી છાશમા તોરણના મૂળ ઘસી થોડો સમય ચૂલાની પાસે મૂકે છે, અને તે વાસણ ઉપર ધોયેલુ કપડુ વીંટાળી તે ઉપર છાણાની રાખોડી નાખે છે તે યોગથી છાશમા પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે છે, તે રાખથી આકર્ષણ થઈ નીચે રહેલી છાશ દહીના જેવી ઘટ્ટ થાય છે એ પ્રમાણે છાશનુ દહી થાય છે (૬) **ચાદી અને વ્રણ ધોવા માટે** :—તોરણનો પાલો બારીક ખાંડી તેમા પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેથી વ્રણ (ગૂમડું) ધોવુ, એથી રૂઝ જલદી આવે છે

૨૯૧. ત્રાયમાણ—સ૦ મ૦ ક૦ તૈ૦ ત્રાયમાણુ-ણા બ૦ બલાહુસુર, બલા બહુલા, વનભાદુલિયા ફા૦ અસ્ફાક લા ડેલફિનીઅમઝલિલ*

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાના રાનમા થાય છે ઇરાન દેશમા પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે **ત્રાયમાણ**—કડવુ, રેચક અને વાતનાશક છે એની સળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડા રંગવાના કામમા આવે છે **ત્રાયમાણ**—તૂરુ, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવુ છે, અને પિત્તરોગ, ઊલટી તાવ, ગોળો, કફ વિષ, શૂળ, ભ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ.—**(૧) વિષમજ્વર ઉપર**:—ત્રાયમાણ કડુ, ધમાસો અને ઉપલસરીનો ક્વાથ પાવો

૨૯૨. થુવેર ચોધારો (થોર ચોધારો)—સ૦ સ્નુહી, સેહુડ મ૦ સાબરનિવડુંગ, ગોળનિવડુંગ વઘનિવડુંગ હિ૦ થુહર સેહુડ બ૦ સીજવૃક્ષ ક૦ ળો, મુકુકળિ મલા૦ તીરુળી તૈ૦ જેમકુકળિ ફા૦ લાદના અ૦ જકુમ ઇં૦ મીલ્કસ હેજ લા૦ યુફોર્બિયા, નેરીફોલિયા મ૦ નિવડુંગ

ચોધારો થોર ગોળ હોય છે (માત્ર કાટા અને પાન્ડા ચાર હાસોમા હોવાથી એ નામ આપ્યુ છે) એના ઉપર બારીક ચોખા જેવડા લાગા કાટા હોય છે એના પાદડા બે આગળ પહોળાઈના અને પાચ આગળ લાબા હોય છે એ પાદડાનુ અથાણુ કરે છે વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડ શુમારે માથોડુ–બે માથોડા ઊચુ વધે છે એમાથી ધોળુ દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે એ દૂધમા કેટલાક રસાયનો અને સોનાની શુદ્ધિ થાય છે **થોર**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સારક, ગુરુ તથા વાતિકર છે, અને કોઢ, ઉદર, પ્લીહા પ્રમેહ, શૂળ આમવાયુ, સોજો, ગ્રંથિ ગુલ્મ, અષ્ઠીલા, આધ્માન, પાડુ કફ, જ્વર, ઉન્માદ, વાયુ, મેદ, વીછીનુ વિષ, દૂષીવિષ, અર્શ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે **થોરનુ દૂધ**:—ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, તીખુ, સારક તથા લઘુ છે, અને કોઢવાળા, ગુલ્મી તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચ વિષે ઉત્તમ છે એ આધ્માનવાયુ ઉદરરોગ, વિષદોષ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે **થોરના પાદડા**—રુચિકર, તીખા તથા અગ્નિદીપન છે, અને કોઢ, અષ્ઠીલા, આધ્માન, વાતશૂળ, શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે× **ઉપયોગ—(૧)**

* શ્રી પદેજીએ અહી લૅટિન નામ થેલિક્ટ્રમ ફોલિયોલોઝમ્ આપ્યુ હતુ, તે મમીરીનુ નામ છે મમીરીમા પણ ત્રાયમાણના જેવો ગુણ રહેલો છે પણ ખરુ ત્રાયમાણ જે ઈરાનથી આવે છે તેને ડેલ્ફિનિયમઝલીલ અને ડેલ્ફિનિયમ સૈનીક્યુલીફોલિયમ કહે છે તેમા ગુણ વધારે રહેલ છે

× કેટલાક ગ્રથકારો કાટાળો થુવર, ત્રણધારો થુવર, ચોધારો થુવર નાગફની થુવર ખરસાણી થુવર અને વિલાયતી થુવર એમ છ પ્રકારના થુવર બતાવે છે એમા ખરસાણી થુવરનુ દૂધ ઝેરી છે એનાથી ઝાડો અને ઊલટી થાય છે અને દાહ થઈ મૃત્યુ થાય છે એને વાઢુના રોગ ઉપર અને સાધાના રોગો ઉપર ચોપડવાથી તત્કાળ ફાયદો થાય છે બાકીની જાતોવાળા થુવર મકૃત અને બરોળની ગાઠને ગેરવવા માટે આપે છે ચોધારા થુવરના પાદડા દવતા પર શેકી ગૂમડા ઉપર બાધવાથી ગૂમડાને ફોડે છે શેકેલા પાદડાને નિચોવી તેમાનો રસ કાઢી તેમા જરા સચળ નાખી બાળકને આપવાથી રેચ થઈ બાળકની પસળી (વરાધ) તત્કાળ શાત થાય છે અને પેટમા ભાર રહેલ હોય તે શાત પડે છે જવાન થુવરના થડની ડગળી કાઢી તેમા પાતળા લુગડાની કોથળીમા નાખેલા તીખા (મરી) અથવા લવંગને નાખી ડગળી પાછી જેમની તેમ રાખી ઉપર માટી ભૂસવી છ માસ પછી તે કાઢી લઈ તેમા એકાદ તીખુ અથવા લવંગ લાકડા ઉપર ચડાવી સળગાવી તેનો ધુમાડો બળદના નાકને આપવાથી તેની કબોડી (વળી જઈ સડતુ શિગડુ) મટી જાય છે તજ, લવંગ અથવા મરીનો એક દાણો વાટી સૂંઘાડવાથી મૃગી (ગોઢ) શાત છે મૃગીરોગવાળાને વખત પર ખાવાને પણ એ એકેક લવંગ અથવા મરી આપે છે થુવરના દૂધથી બાજરીનો લોટ ભીજવી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી દેવતા ઉપર શેકી શક્તિ પ્રમાણે આપવાથી રેચ થઈ શૂળ વગેરે ઉદરરોગ શાત થાય છે વળી થુવરના દૂધમા ચણાની દાળ પલાળી રાખી વાટી જંગલી બોર જેવડી ગોળી કરીને ખાવાથી જુલાબ થઈ ઉપદંશ અને ફિરંગવાત દૂર થાય છે થુવરની રાખ કરી તેમાથી તેના ક્ષાર કાઢી અનેક ઔષધિઓમા નાખે છે કાટાળા થુવરના પાદડાનુ શાક કરી ખાય છે તેનાથી ઉદરરોગ દૂર થાય છે એની ડાડલીઓની ભસ્માંક નામની ઔષધિ કરે છે નાગફણી નામના થુવરના લાલ પાકેલા ફળ ખાવાથી શ્વાસ અને ખાસી દૂર થાય છે ત્રણધારા થોરનુ દૂધ તીવ્ર રેચક છે એ આપવાથી ઊલટી અને પાણી જેવા ઝાડા

અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર :—થોરિયાનું દૂધ ચોપડવું એટલે ફોલ્લો ઊઠતો નથી (૨) **ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો :**—થોરના દૂધમાં રૂપુપાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાંધવો (૩) **નિદ્રા ન આવવાને :**—થોરના મૂળ ગોળમાં ખાવાં. (૪) **કમળા ઉપર :** થોરનું ડીંડું શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદાનો રસ ૧ પૈસાભાર અને મૂળાનો રસ ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું (૫) **શરીરમાંની શરદી કાઢવા માટે :**—થોરિયાના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી અધથું આવે ત્યાં સુધી ઉકાળવું, અને માણસને ખાટલા ઉપર સુવાડી નીચે તે ઊકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અંગને બાફ આપવો અને ઉપર પિછોડી ઓઢાડી એટલે પરસેવો છૂટી અંગ છૂટું થશે પછી શરીરે વગડાઉ છાણાંની રાખ ચોળવી ઠંડું પાણી અને વાયરાનો વિશેષ સંબંધ રાખવો નહિ ઘી અને ભાત ખાવો આથી શરીરમાંથી શરદી નીકળી જશે (૬) **ભ્રમરવિષ ઉપર :**—થોર અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો (૭) **નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઈ ગયું હોય તો :**—થોરિયો કેળના લીલા પાંદડામાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કાઢવો તથા સાધારણ ઠંડો થયા પછી બે-ત્રણ ટીપાં રસ કાઢવો, તેમાં ૭ ટીપાં મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આંગળી વડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું અને જીભે ચોળવું, એટલે કફ ઉપર આવી ગળું ખુલ્લું થાય છે (૮) **બાળકોની સસણી ઉપર :**—ચોધારા થોરનાં પાંદડાં લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં કાળો બોળ (એળિયો), હરડે અથવા રેવચીનો શીરો ખદ-ખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો, ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો નહિ (૯) **નાસૂર અને નાડીવ્રણ ઉપર :**—વ્રણનું છિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ વ્રણમાં ઘાલવી (૧૦) **સોજા ઉપર :**—થોર અંગારામાં બાફી અંદરના ગરનો સોજા ઉપર લેપ કરવો (૧૧) **કફ ઉપર :**—ચોધારા થોર અને ત્રણધારો થોર અંગારામાં શેકી અર્ધો તોલો રસ કાઢવો અને તેમાં ફુલાવેલો તનિવો ટંકણખાર બે ગુંજા તથા મધ પાવ તોલો મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે (૧૨) **નળવિકાર ઉપર :**—ગોળ થોરના પાંદડાને એરંડતેલ ચોપડી શેકવા અને તેમાં શાહજીરું, લસણ, હિંગ, મરી અને લીંડીપીપર નાખી બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી (૧૩) **શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદયરોગ ઉપર :**—બે વાલ થોરનું દૂધ લઈ ગોળમાં ખાવું

૨૮૩. થુવેર-ત્રણ ધારિયો—સં० ત્રિધાર મ० નિધારી નીવડુંગ હિં० તીધારા થુહર ક० મૂરેણકળી લા० યુફોર્બિયા એન્ટીકવેરમ્ બ० તેધારા થુહર, સીજ

એને ત્રણ ફાંગ હોઈ દરેક ફાંગ ઉપર કાંટા હોય છે એ થોરિયાના મોટા મોટા વન હોય છે એમાંથી થોડું દૂધ પણ નીકળે છે મુંબાઈ પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કકડા કરી તેમાં બત્તી સળગાવે છે એના દૂધમાં સોમલની શુદ્ધિ થાય છે **થોર**—પારદબંધક અને રંજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે બીજા સર્વ ગુણ ચોધારા થોરના સરખા છે **ઉપયોગ—(૧) સંધિવાત ઉપર :**—ત્રિધારી થોરિયાનું દૂધ લીંબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો એટલે દરદ મટે છે અને સોજો ઊતરે છે (૨) **સોજો, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર :**—ત્રિધારી થોરિયાના દૂધનો લેપ કરવો (૩) **બાળકના દૂધરોગ ઉપર :**—ત્રિધારી થોરિયો બાફી ૩ માસા રસ કાઢવો તેમાં વૂવાસ અર્ધો માસો અને કિંચિત્ કસ્તૂરી નાખી ખરલ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવું (૪) **બાળકના કફવિકાર ઉપર :**—ત્રિધારી થોરિયાના કકડા અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં ફુલાવેલા તેલિયા ટંકણખારની ભૂકી અને મધ નાખી તેનું ચાટણ આપવું એ મોટા માણસને પણ આપવું ૧૦ મહિનાનું બાળક હોય તો એક ચણોઠીભાર આપવું (૫) **દમ ઉપર :**— આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાનાં મૂળ અને ધોળી ગરણીનાં મૂળ, એને ત્રિધારી થોરિયાના રસના ૧૪

થાય છે દાંડીનો રસ પણ રેચક છે પાનનો રસ મૂત્રલ છે, મૂળનો રસ ઉત્તેજક છે, માત્રા—મૂળ ૨ થી ૪ રતી રસ—૨ થી ૪ ટીપાં દૂધ ॥ થી ૧ રતી દૂધનો ઉપયોગ ઉદરરોગમાં થાય છે ચામ ખીલ પર રસ લગાડવાથી પડી જાય છે

પુટો દઈ ભસ્મ કરી રાખવી, અને રોજ ત્રણ માસા મધમા બહેડા ઘસી તેમાથી બે રતી ભસ્મ મેળવી ચાટી જવુ (૬) દાદર ઉપર:—ત્રિધારી થોરિયાના દૂધનો લેપ કરવો (૭) અદ ઉપર:—ત્રિધારી થોરના મૂળનો રસ ચોપડી ઉપર તે જ ઝાડની ભાગી ચોપડવી એટલે ૭ દિવસમા ગુણ થાય છે ×

૨૯૪. દક્ષણી થુરિયો (થોર) કંટાળો—સ૦ કથારી, કુમારી મ૦ ફણી નીવડુંગ હિ૦ નાગફની થુહર ક૦ ફડીગળી તૈ૦ નાગજમડુ તા૦ મલા૦ નાગતાળી તુ૦ કળિ ગો૦ કાટયાકળિ ઇં૦ પ્રીકલીપીયર લા૦ ઓપન્ટિયા ડિલેનાઈ

એના પાદડા હાથતળિયાથી મોટા અને એક ઉપર એક ઊગી તેનું ઝાડ મોટુ થાય છે. એ થુરિયાની વાડો ઘણી ઊચી વધે છે એનો કાટો બે આગળ લાબો અને ઘણો જ તીક્ષ્ણ હોય છે એ કાટો વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે એ થોર ઉપર લાલ રગના જીડવા આવે છે તે સ્વાદે મીઠા હોવાથી કેટલાક તેને ખાય છે એ જીડવા તોડી કપડામા બાધી, પીલી, તેનો રસ કાઢી કાગળ પર લખવાથી રાતી શાહી પ્રમાણે લખાય છે આ થોર સર્વત્ર થાય છે એ થુરિયાના પાદડા ખડક પર જો પડે તો ત્યા ઊગે છે, એવો એમા વિલક્ષણ ગુણ છે આ થોરની વાડોમા સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે +—**દક્ષણી થોર:**—દીપન, રુચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે અને રક્તદોષ કફ, વાયુ, ગ્રંથિરોગ સ્નાયુરોગ તથા સોજાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) બાળકની ઉવરસ ઉપર:**—દક્ષણી થુરિયાનુ જીડવુ લાની દેવતામા ગરમ કરી, ઉપલી છાલ કાઢી છૂદી, પછી કપડામા ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમા સાકર નાખી પાવો **(૨) નાના બાળકોને ગૂમડા થાય તે ઉપર:**—પ્રથમ ચદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરિયાના મૂળ ઘસી ચોપડવા **(૩) ગુડધી ઉપર:**—દક્ષિણી થુરિયાના પાદડા અગારામા શેકી સારા ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાખી તે ગરમાગરમ બાધવી **(૪) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—દક્ષણી થુરિયાના સુકાયેલા પાદડાની ધૂણી આપવી **(૫) નિદ્રા આવવા માટે:**—થોરના મૂળ ગોળમા સેવન કરવા **(૬) વાત થકી ઉત્પન્ન થયેલ નારૂ (વાળા) ઉપર:**—દક્ષણી થુરિયાના મૂળ અને ગોમૂત્રના કલ્કનો લેપ કરવો

૨૯૫. દાડમ—સ૦ દાડિમ મ૦ ક૦ ડાળીબ હિ૦ અનાર રા૦ દાડયુ, દાડિમ ક૦ તુ૦ દાળીબ તૈ૦ દાલીબાકાયા તા૦ માડળે મલા૦ ઉર્માપળમ્ બ૦ દાડિમ ફા૦ અનારસીરી અનારતુરશ અ૦ રૂમાનહામીઝ, રૂમાનહલ ઇં૦ પોમેગ્રેનેટ લા૦ પ્યુનીકા ગ્રેનેટમ્

દાડમના ઝાડ આ દેશમા સર્વત્ર થાય છે અરબસ્તાનમા મસ્કત પાસે જે દાડમ પાકે

× ત્રણધારા થોરમા દાહક દ્રવ્ય બહુ જ ઓછા પ્રમાણમા છે એ કફઘ્ન જ્વરહર રેચક અને રક્તશોધક છે આ થોર આપવાથી કફ પાતળો થઈને સુખ અને ગુદા વાટે પડે છે **માત્રા** દાડાને ગરમ કરીને કાઢેલો રસ ૨ તોલા મોટા માણસ માટે ૦। તોલો બાળક માટે **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

+ દક્ષણી થુરિયાને ફાફડિયો, ફાફડાળો અને હાથલો થુવર પણ કહે છે એને જે કાટા હોય છે તેની પાસે બીજી ઘણી ઝીણી ફાસો હોય છે, તે શરીરમા વાગવાથી દેખાતી નથી અને ઘણી ચળ ઉઠે છે એ શરીરમા વાગ્યા પછી ભાગ્યે જ નીકળી શકે છે એને જે લાલ રગના ફળો હોય છે તે ઉપર પણ એવી જ ફાસોના જુદા જુદા ભોથા (ઝૂમે) હોય છે આ ફળો ઉપરની ફાસોનો જથા કાઢી નાખી છાલ માહેનો ભાગ મધાવરાથી ખાવાથી તે ખરોળનો સચોટ નાશ કરે છે ખરોળ માટે આના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યે જ હશે કેટલાક લોકો વાળા ઉપર આના હાથલા ને કાટા કાઢી નાખી ચીરી ભડારાડવુ કરી બાધે છે, તેમ જ પેટમાના બગાડ માટે પણ એનુ ખપારપુ કરવાને એ બે દાડા વચ્ચે આબાહળદર સિધાનૂણ અને સાજી ખાર નાખી ભડારા ઝુ કરી પેટ ઉપર બાધે છે

જીડવાનો રસ દાહશામક કફઘ્ન અને સકોચવિકાસપ્રતિબધક છે એનાથી પિત્તસ્રાવ વધારે થાય છે પેશાબ લાલ થાય છે પચાગનો ક્ષાર સારક અને મૂત્રલ છે, મૂળ રક્તશોધક છે પચાગનો સ્વરસ કાઈક હૃદયપોષિક છે જીર્ણ આમવાત અને ગાંઠાઓના સોજા પર મૂળનો કવાથ અપાય છે પચાગની રાખ જલોદર પર વપરાય છે

છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમાં ઘણાં બી હોતાં નથી. દાડમનાં ઝાડ બે-અઢી માથોડાં સુધી ઊંચાં વધે છે. એ ઝાડમાં પણ બે પ્રકાર છે: એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને 'ગુલનાર' કહે છે: બીજાને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે. દાડમનાં ફૂલો કસુંબી રંગનાં હોઈ તેમાં થોડીક પીળી ઝળકી હોય છે. એ રંગના જેવા રંગને 'દાડિમી રંગ' કહે છે. દાડમ રુચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમાં હોશિયારી આવી તૃષા (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવામાં પણ હરકત નથી. આ ઝાડનાં મૂળ, પાંદડાં, છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ સર્વ ઔષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો પાક થાય છે, તેને 'દાડમપાક' કહે છે. દાડમનો રસ પિત્તશામક છે.+ **દાડમ**—તૂરું, ખાટું, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહી, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, રુચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠાં દાડમ**—તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તૂરાં, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે; અને ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, જ્વર, હૃદ્રોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **મધુર ખાટાં (ખટમીઠાં) દાડમ**—રુચિકર, દીપન તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ખાટાં દાડમ**—પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારાં છે અને વાયુનો નાશ કરે છે. **કુમળાં સુકાયેલાં દાડમ**—રુચિકર, હૃદ્ય અને વાયુને અનુલોમન કરનારાં છે. **ઉપયોગ—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—દાડમના ફળની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણ કરી આપવું. **(૨) બાળકના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:**—દાડમની છાલ ઘસી પાવી. **(૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર:**—દાડમના ઝાડની અને મૂળની છાલનો કાઢો કરી પાવો અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૪) ઉષ્ણપિત્ત પર દાડમનું શરબત:**—*સાકરનો પાક કરી તેમાં દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરત જ વસ્ત્રથી ગાળી નાખવું. જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત બે તોલા અને તેટલું જ પાણી નાખી પાવું; એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે. **(૫) આંખોની ગરમી શમવા માટે:**—દાડમના દાણાનો રસ આંખમાં પાડવો. **(૬) સંગ્રહણી ઉપર:**—લીલાં દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમાં માયફળ, લવંગ અને સૂંઠ ઘસી થોડું મધ નાખી પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ઘસી પાવી. **(૭) ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:**—દાડમનાં ફૂલ અને ધ્રોનાં મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલા દાડમનાં ફૂલનો રસ નાકમાં પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો; એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થશે. **(૮) છાતીમાં દુખતું હોય તે ઉપર:**—દાડમના

+ હિંદુસ્તાની વૈદ્ય દાડમના રસને કેસરની સાથે મેળવીને ઠંડા પ્રયોગોમાં આપવાની ભલામણ કરે છે. આંતરડાંના રોગમાં (ઝાડાની કબજિયાત ન હોય તો) ફળની છાલ અને ફૂલ, લવંગ, તજ, ધાણા, કાળાં મરી આદિ ખુશબોદાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે, હિંદી વૈદક ગ્રંથમાં જડની છાલ બાબત કાંઈ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. મુસલમાની ગ્રંથકાર મીઠું, ખાટું અને ખટમીઠું, એમ ત્રણ પ્રકારનાં દાડમ બતાવે છે તથા ફળની છાલ અને ફૂલને ગ્રાહી ગુણોને લીધે અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરે છે તથા કહે છે કે, મૂળની છાલ એ ઝાડના બીજા સર્વ ભાગો કરતાં વધારે ગ્રાહી છે તથા પેટમાં થનાર ચપટા અને લાંબા કરમ(કૃમિ, ઇ૦ ટેપવર્મ)ના માટે બહુ જ ઉત્તમ અનુભૂત દવા છે. વળી એને કૃમિરોગમાં આપવા માટે ૫ તોલા તાજી છાલ બશેર પાણીમાં નાખી, ઉકાળી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું થયે તેમાંથી એકેક પ્યાલો અડધી અડધી ઘડીમાં જ્યાં સુધી તમામ કૃમિ ન નીકળી જાય ત્યાં સુધી પીવાને આપે છે. અનેક વાર આ કવાથ પીવાથી પેટમાં રદ (ઊલટી) થઈને નીકળી જવાની ભ્રાંતિ થાય છે; પરંતુ થોડી વારમાં જ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે. દાડમનાં બીજ અને બીજનો રસ પેટની પીડાનો નાશ કરે છે. ઝાડાના દરદમાં છાલની સાથે થોડું અફીણ નાખીને આપવાથી બહુ જ ઉત્તમ અસર કરે છે. ડૉ. કર્કપેટ્રિક કહે છે કે ફળની છાલ પાચનશક્તિ વધારવાને અને ગ્રાહી તથા જૂના મરડાના આજારમાં લવંગની સાથે ઉકાળીને આપવાથી બીજા ઉપચારો કરતાં વધારે ગુણ કરે છે. ચરકસંહિતામાં દાડમને ઊલટીનાશક, હૃદ્ય (રુચિ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને ઉત્તેજન આપનાર) કહેલ છે સુશ્રુતસંહિતામાં એને વાતનાશક, મૂત્રદોષનાશક (મૂત્રસ્થાનનાં દરદોનો નાશ કરનાર), તૃષાનાશક અને રુચિકારક ગણેલ છે.

* સાકર રસથી દોઢી લેવાનો સાધારણ રિવાજ છે.

દાણાના રસમા મીંઢીઆવળનુ ચૂર્ણ એક માસો નાખી પાવુ. (૯) **ઘોયડીર્ના વિષ ઉપર:**—દાડમડીના પાંદડાં, તલ, હરતાલ અને ગોળ એકત્ર કરી વાટી કરડેલ ઠેકાણે ચોપડવુ (૧૦) **બોદાર-શિંગના વિષ ઉપર:**—દાડમનો રસ પાવો (૧૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર:**—દાડમડીના પાંદડા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) **પિત્તરોગ ઉપર:**—પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. (૧૩) **શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર:**—સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક સેવન કરવો (૧૪) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—દાડમની છાલ અને ઇંદ્રજવની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૫) **ઉપદંશ ઉપર:**—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૬) **ત્રિદોષોત્પન્ન ઊલટી ઉપર:**—મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં થોડું મધ નાખી તે ખાવો (૧૭) **દાડમપાક:**—ધાણા, સૂંઠ, નાગરમોથ, વાળો, બીલીનો ગર, આમળા, મોચરસ, ધાવડીના ફૂલ, લોધર, ઇંદ્રજવની છાલ, જાયફળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરંડાના મૂળ, જીરુ, લવંગ, લીંડીપીપર અને કાકડાશિંગ—એ પૈસા પૈસાભાર લઈ, ચૂર્ણ કરી દાડમમા ભરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી, ચૂલામા બાફી પછી ઉપરની કણુક કાઢી નાખવી પછી દાડમ સુદ્ધા તે ખરલ કરી ગોળીઓ બોર જેવડી કરવી તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી, એટલે અતિસાર, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરુચિ તથા શૂળનો નાશ થાય છે

૨૯૬. દારૂડી—સં૦ પટુપર્ણી, સ્વર્ણક્ષીરી, મ૦ વિલાયત, વિલાયતી ધોત્રા, પીસોળા, પિંવળા ધોત્રા, કાટેધોત્રા. કો૦ કર્ડઈ. હિં૦ ચોક, ભરેબંદ સત્યાનાસી, પીમોલા. બ૦ સીયાલ કાટા, સોણખી-રૂઈ. ક૦ ચિક્કપ્રાકિ તા૦ કુટ્ટીયોત્તી મલા૦ પોન્નમત્ત. ઇં૦ ગોબોજ થીસલ લા૦ આર્જેમાન મેક્સિકેના.

દારૂડીના નાના નાના છોડ હોય છે. એની ઊંચાઈ શુમારે હાથ દોઢ—હાથ હોય છે. પાદડા નાના હોય છે. પીળા ધંતૂરા પ્રમાણે એના ડીંટામાથી પણ દૂધ (રસ) નીકળે છે, તે પીળા રંગનુ હોય છે એના મૂળને 'ચોખા' કહે છે આ વનસ્પતિ રેચક, હિમ, કડવી તથા સારક છે, અને કંડૂ, વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અશ્મરી, સોજા, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે એના મૂળના પણ એવા જ ગુણ છે **ઉપયોગ:**—(૧) **રેચ માટે:**—દારૂડીના મૂળનુ ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમા પાવુ (૨) **ગયેલું પુરુષત્વ પાછું આવવા માટે:**—દારૂડીની છાલ ૧ માસો, વડના દૂધમા મસળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમા ખાવી. (૩) **ગૂમડં ફૂટવા માટે:**—દારૂડીના મૂળનો લેપ કરવો (૪) **ઉપદંશરોગ ઉપર:**—દારૂડીના મૂળનુ ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે લઈ ચટણીની માફક વાટી પાણી મેળવી ગાળીને ૭ દિવસ પીવું. ચાદી ઉપર દારૂડીના ડીંટાનો રસ (દૂધ) ચોપડવો પથ્ય બરાબર પાલન કરવુ તુરત થયેલા ચાદીના રોગ ઉપર આ ઔષધિ રામબાણ કામ કરે છે (૫) **કષ્ટાતી સ્રી માટે (પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તો):**—સ્નાન કરી સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી દારૂડીના વૃક્ષને નિમંત્રણ દઈ પડછાયો ન પડે તેવી રીતે તેનું મૂળ લાવી દૂધથી ધોઈ કષ્ટાતી સ્રીના અંબોડે બાધવુ એટલે તુરત પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી મૂળ તુરત છોડી જલાશયમા નાખી આવવુ. (૬) **શીતજ્વર ઉપર:**—દારૂડીના વૃક્ષનુ મૂળ શનિવારે લાવી રાખવું. આશરે બે માસાભાર કાળા ઊનના કપડામા સીવીને શીતજ્વરવાળાના હાથ ઉપર અથવા ગળે બાધવું.×

× **દારૂડીનું તેલ અને ઉપયોગ**—દારૂડીના ૧ શેર ખાડેલા બીજ દોઢ શેર ઊકળતા પાણીમા નાખી તે પાણી ઠંડું થતા સુધી ઢાકી રાખવુ પછી બીજેને હાથથી દબાવી નિચોવી લેવા, એટલે નિચોવેલા પાણીમા તેલ ઉપર તરી આવશે તે સંભાળપૂર્વક રૂના ફોડા વડે લઈ શીશીમા ભરી રાખવુ ઉપદંશ અથવા કોઈ પણ રોગમા **રક્તદોષ** અને **ત્વચાદોષ** ટાળવા માટે રોજ બે-ત્રણ વાર આ તેલ પાનમા ખાવા આપવુ

શરીર ઉપર **ખાજ (ખજવાળી-ચોળ)** આવે અથવા વારવાર **ગૂમડાં** થયા કરે તે ઉપર થોડા દિવસ રોજ નાહવા અગાઉ આ તેલ શરીરે ચોળવુ આથી થોડા દિવસમા રક્તશોધન થઈ રોગ દૂર થશે

રક્તશોધન માટે દારૂડીનો ક્ષાર-દારૂડીના પંચાંગ લઈ તેમાથી રીતસર ક્ષાર તૈયાર કરી, તેમા સમ ભાગે વરિયાળી, સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) તથા હરડાનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મેળવવુ આ ચૂર્ણ દિવસમા બે

૨૯૭. દારુહળદર—સં० દારુહરિદ્રા મ० દારુહળદર હિ દારહલદી ક० મરદવર્ષણ, પોપ્પિથી તૈ० મર્દુપુ પાસુપુ મલા० નાણામાર ગો० રૂક્કાવેલી હલદિ તા० મુનામાર ફા० દારચાબ અ० દારહલદ લા० બરબેરીસ એરિસ્ટેટા, મોરિંડા અમ્બેલેટા તુ० મરમદલ

દારુહળદરના નાના ઝાડવા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અફઘાનિસ્તાનમા થાય છે એ વેલાનુ લાકડુ હળદરના જેવુ પીળા રંગનુ હોય છે રસાંજન અથવા રસવંતી કરીને એક ઔષધ દારુહળદરનો કાઢો કરી તેમાથી બનાવે છે એ કાઢો અષ્ટમાશ કરી તેમા બકરીનુ દૂધ સમભાગે નાખી બાળી સૂકુ કરવુ એટલે+ રસાંજન તૈયાર થાય છે **દારુહળદર**—તીખી, કડવી, રુક્ષ, ઉષ્ણ તથા વ્રણનાશક છે અને પ્રમેહ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, નેત્રરોગ, કંડૂ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા વિષનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ હળદર જેવા છે **રસાંજન**—તીખુ, ઉષ્ણ, રસાયન તથા કડવું છે, અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા વ્રણદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **કમળી ઉપર:**—દારુહળદરના અંગરસમા હળદર નાખી પાવી (૨) **પ્રદર ઉપર:**—દારુહળદરના કાઢામા ૩ માસા શિલાજિત નાખી સાત દિવસ પાવુ (૩) **આગંતુક વ્રણ એટલે શસ્ત્રાદિકથી થયેલા વ્રણ**

વાર પા પા તોલો ઠંડા પાણીની સાથે લેવાથી સાત દિવસમા રક્તદોષ દૂર થાય છે ભોજનમા તેલ, મરચા, ખટાશ તથા મીઠુ પણ એટલા દિવસ છોડી દેવુ

નેત્રરોગ ઉપર—દારૂડીનો ક્ષાર ૧ માસો લઈ ૫ તોલા ગુલાબજળમા મેળવી દુખતી આંખમા દિવસમા બે વાર બબ્બે ટીપા નાખવા આ ઔષધિના પ્રયોગથી આંખની લાલી, ધુંધ, જાળા તથા ફૂલા દૂર થાય છે દારૂડીના પાનનો રસ પણ ક્ષારના અભાવે અંજન કરવા માટે ઉપયોગમા આવે છે

બાળકોની કુક્કડિયા ઉધરસ તથા વાતિક ઉધરસ ઉપર દારૂડીનો ક્ષાર ૧ તોલો સિંધાલૂણ ૧ તોલો, પીપરીમૂળ ૧ તોલો લઈ બારીક ખાંડી તેમા ૫ તોલા દારૂડીના પાનનો રસ મેળવી ખરલ કરી, રસ સુકાવી દેવા, પછી ભાગ ૦॥ તોલો મેળવી, ખરલ કરી શીશીમા ઔષધિ ભરી રાખવી દિવસમા બે વાર ૪ રતી સુધી ઔષધિ ખાવાથી સર્વ પ્રકારની ઉધરસ તથા બાળકોની ઉધરસ મટી જાય છે

ડોક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે બીજનુ તેલ મૃદુ રેચક છે એરંડિયા કરતા વધારે સારુ છે કારણ એમા દુર્ગંધ અથવા બેસ્વાદુપણુ નથી માત્રા પણ ઓછી છે પેટમા મરોડ લાવતુ નથી ક્રિયા સૌમ્ય અને નિયમિત છે બીજ રેચક અને વેદનાસ્થાપક છે નવા બીજ ઊલટી કરાવે છે માટે ૧ વર્ષ રાખીને ઉપયોગમા લેવા જોઈએ પંચાંગના ક્વાથનો ઘન રેચક છે મૂળ કૃમિઘ્ન અને કુષ્ઠનાશક છે પીળુ દૂધ મૂત્રલ કુષ્ઠઘ્ન, શોથપ્રતિબંધક મલશોધક વ્રણરોપણ અને નિયતકાલિકજ્વરહર છે

માત્રા—મૂળ ૧ ગ્રામ બીજ ૦। તોલો બીજનુ તેલ ૩૦ ટીપા દૂધ ૦॥ થી ૨ તોલા

ઉપયોગ—દારૂડીનો ઉપયોગ ચર્મ રોગમા વધારે થાય છે આનો કીટાણુનાશક ધર્મ અતિ સ્પષ્ટ છે દૂધ ગડ ગુમડ દાદર ખરજવા આદિ રોગો પર વપરાય છે આંખ દુખતી હોય તો દૂધ પાંપણો પર લગાડાય છે અને ડોળા પર ફૂલ પડેલુ હોય અથવા મસ (ખીલ) થયેલ હોય તો દૂધનુ ટીપુ આંખમા નખાય છે [illegible]જ્વરમા દૂધ અથવા બીજ (લીંબુના રસમા વાટીને) અપાય છે જલોદરમા દરાખ સાફ લાવવા માટે દૂધ અપાય છે ચરમા ઉપર દૂધ કીડામારી સાથે અથવા માખણની સાથે અપાય છે ઉદરશૂળ અને કબજિયાત પર તેલ પિવરાવાય છે અને પેટ ઉપર ચોળાય છે ગરમીના રોગમા જુલાબ માટે બીજ અપાય છે કૃમિને મારવા માટે મૂળ અપાય છે કમળામા દૂધ હિતકર છે

+ બજારમા મળતી રસવંતીમા દૂધ મેળવેલુ હોતુ નથી તેમ જ કેટલીક માટી મળેલી જણાય છે માટે એ રસવંતી નીચે પ્રમાણે શોધન કરીને જ ઉપયોગમા લેવી

રસાંજન શોધનવિધિ—બજારમાથી લાવેલી રસવંતીને ખાંડી પાણીમા ભીંજવી દેવી ૧ દિવસ પછી પાણી સારી રીતે મસળી ગાળી લેવુ પાણી વધારે મળી જાય તે માટે કાંઈ પણ ભય નથી પછી એ ગાળી લીધેલા પાણીને બીજી વખત અરધા કલાક પછી ગળી નીચે બેસી ગયેલી માટી ફેંકી દેવી આ પાણીને ચૂલે ચઢાવી કડાઈમાથી માવા બનાવે એવી રીતે વારંવાર સંભાળપૂર્વક હલાવતા જઈ શીરા જેવી કરી લેવી શીરા જેવી રસવંતી થયા પછી ચૂલેથી નીચે ઉતારી લેવી કડાઈમા કિનારા પર ચોંટી ન જાય એ વારંવાર ચલાવતા જવુ શીરા જેવી થયા પછી કસ્તર રહી જાય તે સૂર્યના તાપમા સુકાવી દેવી

દૂધ મેળવેલી રસવંતીમા માસ બે માસ પછી જીવડા પડી જાય છે અને પાણીમા તૈયાર કરેલી બજારમા અનેક વર્ષો સુધી સારી રહી શકે છે

ઉપર:—દારુહળદરની છાલનો કલ્ક, તલનું તેલ, કપીલો અને થોરનો અગરસ એકત્ર કરી મંદાગ્નિથી કડવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવું (૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—દારુહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ-બે માસા આપવું. (૫) ભગંદર અને નાડીવ્રણ ઉપર:—થોરિયા અને આકડાનું દૂધ એકત્ર કરી દારુહળદરની દિવેટ તે દૂધમાં પલાળી છિદ્રમાં ઘાલવી (૬) પિત્તાભિષ્યંદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર:—રસાંજન દૂધમાં કાલવી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) કાનમાંથી પરુ વહેતું હોય તે ઉપર:—રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી, તે મધમાં મેળવી કાનમાં પાડવું (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર:—રસાંજન અને લાખ બકરીના દૂધમાં વાટી તે પાવું * (૯) દૂઝતા મસા ઉપર:—રસાંજન (રસવતી) ૧ તોલો તથા કપૂર ૧ માસો લઈ બન્નેને ખૂબ ઘૂંટી પાણીમાં ચાર ચાર રતીની ગોળી બનાવવી સવારે તથા સાંજે ઠંડા પાણી સાથે એક અથવા બે ગોળી લેવાથી ધારાપ્રવાહથી જનારું લોહી એકદમ બંધ થઈ જાય છે, થોડા દિવસ સેવન કરવાથી હરસનું દરદ સમૂળ નષ્ટ થઈ જાય છે. ઉષ્ણ અને ગરમ પદાર્થ આ ઔષધિ લેતી વખતે ખાવા નહિ ×

૨૯૮. દાવલા મોરસ—સં૦ સમુદ્રશાક મ૦ મોરસ, દાવલા મોરસ, ખારી શાક લે૦ સ્વેડા ન્યુડિફ્લોરા-કુકિંટ કોઝા પંજાબી-લુનુક ચિં૦ ઉશકલૂનિ

આ ભાજીનો ગેચો વેંત-દોઢ વેંત લાંબો હોઈ જમીન ઉપર પથરાયેલો હોય છે અને એના દીંટડાનો રંગ લૂણીની ભાજી જેવો હોઈ પાંદડા શુમારે દોઢ આંગળ લાંબા હોય છે તે લૂણીનાં પાંદડા કરતાં ત્રણગણા જાડા હોઈ શુમાર અર્ધા તસુ જેટલા પહોળા હોય છે ચણાની દાળ નાખી આનું શાક કરે છે અને બાફીને રાયતું થાય છે તથા ભજિયાં પણ કરે છે આ ભાજી સમુદ્રકાંઠે થાય છે, એટલે તે ખારી હોય છે, તેથી એમાં મીઠું રીતસર નાખવું જોઈએ યકૃતના રોગ પર કોમળ પાનોનું શાક આપે છે પાનોને પાણીમાં મસળી ગાળીને પિવરાવવાથી ઊલટી થાય છે

૨૯૯. દાંતી—સં૦ બ૦ હિ૦ ક૦ દંતી મા૦ દાતી ફા૦ દંદ અ૦ હબુલમુલુક લા૦ ક્રોટન પોલિએંડ્રમ્ ગ૦ દાત્યુણી

દાંતીના છોડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણા થાય છે એ છોડ શુમારે ત્રણ-ચાર હાથ ઊંચા વધે છે. એના પાંદડા કાતરાદાર, લાંબા અને હાથતળિયા જેવડા હોય છે એના ફળ આકારે ઘૂઘરા (પોટ-લીઆ) જેવાં અને બદામના જેવડાં મોટાં હોય છે એ ફળમાંથી નેપાળાના જેવડા બી નીકળે છે તે રેચક છે એના મૂળને 'દંતીમૂળ' કહે છે દંતીમૂળનો કાઢામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે એને 'લઘુદંતી' કહે છે લઘુદંતી—ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, શલ્યશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક,

* આ ઉપાય બહુ જ વિચારીને કરવાના છે, કારણ કે લાખ પીધા પછી સ્ત્રીઓને સંતાન થતાં નથી, એમ અનેક દાઈઓ કહે છે

× નવા મત પ્રમાણે દારુહળદર ત્વચી ઉષ્ણ, કટુપૌષ્ટિક કાંઈક ગ્રાહી, જ્વરઘ્ન, સ્વેદલ, કફહર અને ચર્મરોગનાશક છે નાના પ્રમાણમાં કટુપૌષ્ટિક, દીપન અને સૌમ્યગ્રાહી છે મોટી માત્રામાં બળવાન, પરસેવો લાવનારી, જ્વરઘ્ન અને સૌમ્યસારક ગુણ બતાવે છે પ્રમાણ અત્યધિક અપાય તો મરડો થઈને દસ્ત લાગવા માંડે છે મોટી માત્રામાં નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક (એકાંતરિક તૃતીયકને રોકનારી) છે આ ધર્મ ક્વિનાઇન જેવો પણ ઓછા પ્રમાણમાં છે તોપણ ક્વિનાઇન લેવાથી જેવો ત્રાસ થાય છે તેવો આનાથી થતો નથી દારુહળદરથી પ્લીહાવૃદ્ધિને સંકોચ કરવાનું કામ પણ ક્વિનાઇનના જેવું થાય છે વિષમજ્વર પર રસવતી ૨ ૨ રતીની ૪ ગોળી પાણી સાથે દિવસમાં ૩ વખત આપવાથી તાવ ઊતરી જાય છે

શોથપ્રધાનજ્વરની પ્રથમાવસ્થામાં સુરમો ઉત્તમ ઔષધિ છે એના જેવો જ લાભ દારુહળદર અને રસવતીથી થાય છે કફ અને પરુને ઓછું કરાવવાનું કામ પણ કરી આપે છે દારુહળદરમાં રહેલું સત્ત્વ (દારુહારિદ્રિક-બર્બેરિન) વૃક્કોમાંથી પેશાબની સાથે અને ચામડીમાંથી પરસેવાની સાથે બહાર નીકળે છે ચામડીમાંથી બહાર નીકળતી વખતે ચામડીની વિનિમયક્રિયા સુધારે છે તથા ગોમયિયો પેશાબ અને પરસેવો જે લોહીમાં ઝેરને વધારે છે તે દૂર થઈ જવાથી તાવ, સોજો, રક્તવિકાર અને ચર્મરોગ દૂર થઈ જાય છે

પ્રમાણ—દારુહળદરના મૂળની છાલ ૧૦થી ૧૫ રતી સુગંધિત દ્રવ્યોની સાથે રસવતી ૪થી ૮ રતી

સૂચના—ગોધિયા તાવવાળાને રસવતી આપતાં પહેલાં કબજિયાત દૂર કરવી જોઈએ તેમ જ જેને મરડાનો રોગ પહેલાં થઈ ગયો હોય તેને રસવતી આપવી ન જોઈએ

લઘુ તથા શોષક છે, અને આમદોષ, ત્વગદોષ, શળ, અર્શ, વ્રણ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોજા, ગ્રંધાંકુર, દાહ, પાંડુ, રક્તદોષ, કોઢ, ગુલ્મ, કૃમિ, ક્ષય, વાયુ, યકૃત તથા ખરજનો નાશ કરે છે **નાગદંતી** (મોટી દાતી)—સારક, ઉષ્ણ, તીખી તથા કૃમિનાશક છે, અને શળ, કોઢ, આમદોષ, મેદોરોગ, અશ્મરી તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ લઘુદતી જેવા જ છે લઘુદતીના બીજ નેપાળા જેવા તીવ્ર રેચક છે ઉપયોગ—(૧) **જુલાબ થવા માટે:**—દતીમૂળનુ ૧૫ાથી ૩ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ અથવા લીલા દતીમૂળ પાણીમા વાટી તેને પાણીમા મેળની ગાળી તે પાણી પાવુ (૨) **કફ-કાસ ઉપર:**—દતીમૂળનુ ધૂમ્રપાન કરવુ દતીમૂળનો ઉપયોગ જ્વરની ઔષધિની સાથે વધારે થાય છે દતીમૂળ યકૃતની ક્રિયા સુધારીને દૂષિત પિત્તને દસ્ત વાટે બહાર કાઢે છે

૩૦૦. **દિંડા**—સ૦ ઢોલસમુદ્રિકા હિ૦ સમુદ્રક મ૦ દિંડા બ૦ ઢોલસમુદ્ર, મતાલ-હ કન લા૦ લીઆ મેક્રોફિલા

આ એક જગલી ઝાડ છે એમા બે જાત છે જે ઝાડની કાઠી ઊંચી ન હોતા જમીન બરોબર હોય છે, તેને દિંડી કહે છે અને જે ઝાડની કાઠી ઊચી હોય છે તેને 'દિંડા' કહે છે દિંડાની કાઠી ૧૬ હાથ લબાઈની હોય છે એ કાઠીનો રગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાઠી સુકાયા પછી કાળો થાય છે આ ઝાડ કાંઈક કારવી જેવુ હોય છે એને મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડ્યા પછી નવા ફણગા ફૂટે છે તે લઈ તેની ઝૂડીઓ બાધી વેચે છે આ શાક ભીંડાના શાક જેવુ રસદાર હોય છે એ પૌષ્ટિક છે દિંડામા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે **દિંડા**—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **ગૂમડા ઉપર:**—દિંડાના કદ બારીક વાટી તેની થેપલી વ્રણ ઉપર મૂકવી (૨) **બદ ઉપર:**—દિંડાના મૂળ કેળના કિવા કુભના પાદડામા વીટી અગારામા બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ હોય છે તે કાઢી નાખી, બારીક વાટી જે ખોળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની ગડી કરી મૂકવી (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દિંડાના અકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો અને ઉબરાના પાદડા ઉપરનો ફોડ અર્ધો તોલો ત્રણે બારીક વાટી ૫ તોલા મીઠા દહીમા મેળવી, ખાડ નાખી દરરોજ બે વાર ખાવુ

૩૦૧. **દીપમાળ (ગલગોટા)**—સં૦ હિ૦ મ૦ ઝેડુ કો૦ મખમાલ ઇ૦ મેરિગોલ્ડ લા૦ ટેગેરિસ ઇરેક્ટા કેલેન્ડ્યુલા ઓફિસિનેલિસ

આ ઝાડ સીધુ હોય છે તે શુમારે માથોડુ ઊચે વધ છે એના પાદડા કાતરાદાર હોય છે અને હાથના કિવા વેતના અતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવા ઝૂડ લાગે છે તે ઝૂડ બારીક રુંવાટીથી વ્યાપ્ત હોય છે એ ઝૂડ ઉપર બારીક રાતા રગના ફૂલ આવે છે ઝૂડમા કાળા બારીક બી હોય છે એ સર્વત્ર થાય છે ઉપયોગ—(૧) **અતિસાર ઉપર:**—ઝૂડમાના બિયા દૂધમા વાટી પાવા (૨) **માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:**—ઝૂડને બાળી તેની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૩) **કંઠસર્પ ઉપર:**—ઝૂડ હોકામા નાખી પાવુ.

૩૦૨. **દુદુરલી**—દુદુરલીના વેલા હોય છે, એના પાદડા ઘણા મોટા નથી એ પાદડા ગળચટા લાગે છે એના મૂળ ચાવવાથી કિવા બારીક ભૂકી કરવાથી બારીક કણ થાય છે એને આકડાના ફૂલ જેવા ફૂલ આવે છે ઉપયોગ—(૧) **તંતુમેહ અને સ્વપ્નાવસ્થા વગેરે ધાતુવિકારો ઉપર:**—દુદુરલીના મૂળ અને ધોળી શેમળનુ કદ ખાડી બારીક ભૂકી કરી ગાયના પાશેર દૂધમા મેળવી, અદર સાકર નાખી, એ ઔષધ દરરોજ બે વખત ૭ દિવસ આપવુ (૨) **મધુમેહ અને નાણખિયા પ્રમેહ ઉપર:**—દુદુરલીના મૂળની ભૂકી કિવા દુદુરલીના મૂળ ગાયના તાજા દૂધમા વાટી એ ઔષધ દર વખત નવટાક પ્રમાણે દરરોજ બે વાર ચૌદ દિવસ આપવુ (૩) **રતવા ઉપર:**—દુદુરલીના મૂળ દૂધમા વાટી પાવાં અને લેપ પણ કરવો

૩૦૩. **દૂધી (નઈ)**—સ૦ અલાબુ, ઇક્ષ્વાકુ દુગ્ધતુંબી મ૦ દુધ્યાભોપળા હિ૦ મીઠી તુંબી, તુંબા કદ્દૂ, લૌઆ, રામતોરાઈ, ઘીઆ બ૦ લાઉ, કદ્દૂ ક૦ હાલગુબળ, શિગોર તૈ૦ તીઆ, દુધ-

ડીકાયા ફ્રા૦ કુદુશીરીન, કુદુએન્દરાજ અ૦ યક્તિનેહુલુકરા ઇં૦ વ્હાઇટ ગુર્ડ લા૦ લેગેનેરિયા વ’ગેરિસ, કુકર્બિટા લેગેનેરિયા

એને 'ધોળી દૂધી' પણ કહે છે એનો વેલો ઘણો લાબો પ્રસરે છે એમા લાબી તુબડી, ચપટી, તબૂરા જેવી ઇત્યાદિ અનેક જાત છે દૂધીનો હલવો બહુ સારો થાય છે એની ભાજી સારી થાય છે દૂધી પાકીને જૂની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેના તુંબડા કરે છે તરતા શીખનારાઓ એના સુકાયેલા તુંબડા કમરે બાધી તરતા શીખે છે દૂધીની એક બીજી જાત છે તેને 'મગિયા દૂધી' કહે છે એમા ધોળી અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે દૂધી જેવુ જ તેનુ શાક થાય છે અને તરવાના કામમા એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે **લાંબી દૂધી**—તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને સન્નિપાત, દતાર્ગલ રોગ દાતખીલી તથા ધનુર્વાનો નાશ કરે છે ફળના ગુણ પણ એના જ જેવા છે **ગોળ મોટી દૂધીનો વેલો**—મધુર, શીતળ, તર્પણકારક, ગુરુ, રુચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બલપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે ફળના ગુણ પણ એના જેવા જ છે **દૂધિયા દૂધી**—મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભનુ પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રુચિકર, શીતળ મલભેદક, રુક્ષ, ભેદક, ગુરુ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે **એનાં ફળ**—ગુરુ, રુક્ષ, શીતળ, હૃદ્ય, કફકારક, ગ્રાહક, રુચિકર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે, અને બેચેની, વિષ શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એના વેલાની સળીઓ**—મધુર, વાતલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે **ઉપયોગ**—

(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—દૂધિયા દૂધીના પાદડાનો રસ કાઢી લેપ કરવો

૩૦૪. દૂધેલી—સ૦ દુગ્ધિકા મ૦ હિ૦ દૂધી બ૦ છોટ ખિરાઈ ક૦ દૂધલે તૈ૦ પિત્રપાલ ચેટ્ટુ લે૦ યુફેર્બિયા પિલ્યુલિફેરા

દૂધેલીના નાના છોડ પ્રથમ હાથભર ઊંચા હોય છે પછી તેના વેલા થાય છે એના પાદડા ભાગરાના પાદડા જેવા પરતુ કિંચિત્ ફિક્કા લીલા રગના અને નાના હોય છે એ વેલો તોડવાથી તેમાથી દૂધના જેવો ધોળો રસ નીકળે છે વેલાનો રગ કિંચિત્ લાલ હોય છે એને ભાગરાના જેવા જ ફૂલ આવે છે ઘરની આજુબાજુએ પણ આ છોડ થાવે છે એને લાબી શિંગો આવે છે. **દૂધેલી**×—મધુર, વૃષ્ય, રુક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હૃદ્ય,

× દૂધેલીને કોઈ દૂધી પણ કહે છે એની મુખ્ય બે જાતો છે એક નાગના અને બીજી છાતલા નાગલા દૂધેલીનુ વર્ણન આ ગ્રથમા આગળ કરેલુ છે આ છાતલા દૂધેલી પણ શ્રી પદેજીના વર્ણન તરફ નજર કરતા બે પ્રકારની ભાસે છે જેમાની એકનુ વર્ણન અહીં શ્રી પદેજીએ આપ્યુ છે તે અને બીજી જેને લૂણીની ભાજી અથવા ચણાના પાદડા જેવા ઝીણા પાદડા આવે છે તે તેને ઝીણા અને ઘેરા લાલ ફૂલ આવે છે તેની ડાળીમાથી દૂધ નીકળે છે કોઈ તેને ચમાર દૂધેલી પણ કહે છે આ દૂધેલીનો છોડ ન થતા તે જમીન ઉપર પથરાઈ દોઢ બે ફૂટ જમીન રોકે છે એથી એને છાતલા દૂધેલી કહે છે આ નાની જાત સીરોમની દવામા દાઈઓ વધારે વાપરે છે

ડૉક્ટર દેસાઈના મત મુજબ દૂધેલીની ક્રિયા વાતવાહિનીઓ પર થાય છે જે વાતનાડીઓ ફેફસા અને હોજરીમા જાય છે તેના ઉપર અસર થાય છે તેમ જ મગજમા શ્વાસોચ્છ્વાસકેન્દ્ર અને હૃદયના કેન્દ્રસ્થાન પર પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થાય છે એ બધાને શિથિલ કરતા આવે છે તેઓની જ્ઞાનગ્રહણશક્તિ ઓછી થાય છે વધારે પ્રમાણમા દૂધી અપાય તો હૃદય અને શ્વાસક્રિયા બિલકુલ બધ થઈ જાય દૂધેલીનો રસ પેટમા જવા પછી હોજરીમા થોડોઘણો દાહ થાય છે જેથી બગાસા આવવા માડે છે દૂધીમાનુ દ્રવ્ય યકૃત વાટે પિત્તની સાથે બહાર નીકળે છે શરીરમા ભેગુ થઈને રહેતુ નથી દૂધેલીથી ત્રાસ ન થાય એટલા માટે તે ભોજન કર્યા પછી અને વધારે પાણીમા મેળવીને થોડી થોડી માત્રામા આપવી

માત્રા—દૂધેલીનો સ્વરસ ૧૦–૨૦ ટીપા સુમારેજ પચાગનુ ચૂર્ણ ૨ થી ૫ રતી

ઉપયોગ—દૂધેલી હૃદયવિકાર અને શ્વાસરોગ માટે ઉત્તમ ઔષધ છે શ્વાસનળીઓના સકોચવિકાસ પ્રતિબધથી ઉત્પન્ન થતા દમ પર દૂધેલી ઉત્તમ ગુણકારક છે શ્વાસનલિકાશોથ ફેફસાનુ ફૂલવુ બાતની કાપણીના વખતે ઉઠવાવાળો દમ શરદીથી નાક વહેતુ એ બધા ઉપર દૂધી લાભદાયક છે દૂધેલીથી શ્વાસરોગમા મસ રામણુ ઓછી થાય છે વૃદ્ધને પણ આપી શકાય છે જો એનાથી કફ પડવામા સહાયતા મળે છે એમ દેખાતુ ન હોય, તો કફ પાડવાવાળી બીજી દવા સાથે આપવી લોહીવાળા મરડા અને ઉદરશૂળ પર દૂધેલીનો

ઉષ્ણ, પારદબંધક તથા મલસ્તંભક છે, અને મેહ, કફ, કોઢ તથા કૃમિનો નાશ કર છે ઉપયોગ— **(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દૂધેલીના પાદડાનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજુ ઘી ૧ તોલો, સર્વને ભેગુ કરી સતત ચારપાચ દિવસ આપવુ, એટલે બળતરા અને લોહી બધ થાય છે **(૨) મબ્બારકી રોગ ઉપર:**—(બાળકને દૂધ પીવાના યોગથી દૂધની ચીકાશ પેટમા એકઠી થઈ મળની ગાડ બાઝે છે તે ઉપર)—દૂધેલીના મૂળ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવા એટલે બેત્રણ દિવસમા મળ દ્વારા રોગ નીકળી જાય છે **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—દૂધેલીના મૂળ કાનમા રાખવા એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે **(૪) વાછરડાંને દૂધિયો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—દૂધેલીના મૂળ ઠડા પાણીમા ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાનો સર્વ ભાર નીકળી જઈ રોગ બિલકુલ નાબૂદ થાય છે

૩૦૫. દેવદાર—સ૦ હિ૦ ક૦ તા૦ મલા૦ તુ૦ દેવદારુ મ૦ ફા૦ દેવદાર ક૦ દેવદાર તૈ૦ દેવદારુચેટ્ટુ અ૦ શજરતુલજીન, શજરતુનવફ લા૦ સેડ્રસ ડેઓડાર

હિમાલય પર્વત, બ્રહ્મદેશ, બગાળા અને પિનાગ એ ઠેકાણે દેવદારના ઝાડ ઘણા થાય છે એ ઝાડને જોઈએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણુ જ ઊચુ વધે છે ત્રીસચાળીસ વર્ષનુ થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે આ વૃક્ષ સો-બસો વર્ષ સુધી રહે છે જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનુ થાય છે, તેમ તેમ મજબૂત થઈ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. સાગના કરતા આ લાકડુ ઘણુ હલકુ છે એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે રાજા લોકો માટે એ લાકડાની ફર્માશી ગલબત વગેરે બનાવે છે દેવદારનો ધૂપ કરવામા પણ ઉપયોગ થાય છે દેવદારના લાકડામાથી ટરપેન્ટાઈન તેલ બને છે **તેલિયો દેવદાર**—પાચકાળે તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે, અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તદ્રા (મૂર્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે **કાષ્ઠદેવદાર**—ઉષ્ણ, કડવો તથા રુક્ષ છે, અને કફ, વાયુ, ભૂતબાધા તથા લેપ કરવાથી મો ઉપરના વ્યગનો નાશ કરે છે- **સરળ દેવદાર**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ લઘુ, કોષ્ઠશોધક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કર્ણરોગ, વ્રણ, સોજો, કડૂ (ખરજ), કડરોગ, નેત્રરોગ, ઉંદરસ, પરમેવો, રાક્ષસપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે **માત્રા**—૦। થી ૦ાા તોલો તેલ ૧૦ થી ૪૦ ટીપા ઉપયોગ—**(૧) ઊરુસ્તંભ ઉપર:**—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો **(૨) કફ ગલગંડ ઉપર:**—દેવદાર અને કવડળ મૂળ (નાની ઇંદ્રામણિના મૂળ) પાણીમા વાટી લેપ કરવો **(૩) અપચી(ગંડમાળનો ભેદ છે તે) રોગ ઉપર:**—દેવદાર અને સરગવાની છાલ કાજીમા ગરમ કરી લેપ કરવો **(૪) દેવદાર ઇત્યાદિનો કાઢો (દેવદાર્વાદિ ક્વાથ):**—દેવદાર, વજ, કોષ્ઠ, લીડીપીપર, સૂઠ, કાયફળ નાગરમોથ, કરિયાતુ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોરીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ઊભી ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શાહજીરુ—એ બધાનો કાઢો કરી તેમા સિધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો એટલે શળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ મૂર્છા, કફ, મસ્તકપીડા, બડબડ તૃષા દાહ, તદ્રા, અતિસાર તથા ઊલટી, એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે

૩૦૬. દેવબાવળિયો (રામબાવળ)—સ૦ કિકિરાટ, નીબબુનિકા મ૦ કકર; કોર્ઈ,

રસ અપાય છે લોહીવિકારના દાગ ઉપર દૂધેલીનો રસ મસળાય છે એનાથી ચામખીલ નષ્ટ થાય છે ઊલટી રોકવા માટે દૂધેલીના મૂળનો ઉપયોગ થાય છે નાની દૂધેલી(યુફોર્બિયા થાઈમીફોલિયા)મા મોટી દૂધીના જેવો સકોચવિકાસપ્રતિબધક ધર્મ નથી, એ મોટે ભાગે રેચક અને ઉત્તેજક છે દાદરના ઉપર એનો રસ ચોપડાય છે

+ દેવદાર, સરળ દેવદાર કોષ્ઠ દેવદાર (દીઆર ચિડ અને કિયાર) ત્રણે જાતના એ વર્ગની ઘણી જાતોના વૃક્ષોમાથી ટરપેન્ટાઈન તેલ અને ગધી બેરજો મળે છે દીઆરને જાતસાર જિલ્લામા કેલોન કહે છે, દેવદારમા તેલ વધારે છે બીજામા બહુ જ ઓછુ છે દેવદાર સ્વેદલ, મૂત્રલ વાતઘ્ન અને ચર્મરોગનાશક છે.

દેવબાવળી. હિં૦ કિંકિરાત. ફા૦ મધિલાન. બં૦ બાવલાગાછ. લા૦ એકેસિયા લેટિઓઝમ્.

આ એક બાવળિયાની જાત છતાં બાવળિયા જેવું મોટું ઝાડ થતું નથી. એને કાંટા તથા ફૂલ પણ બાવળ જેવાં જ પીળા રંગનાં આવે છે. એ ઝાડને લાખ આવે છે. **દેવબાવળિયો**—તૂરો, કડવો, શીતળ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઊલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) હડકાયેલા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—દેવબાવળિયાનાં તાજાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાખી તે પાવું. એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું.

૩૦૭. દ્રાક્ષ (દરાખ)—સં૦ મ૦ તે૦ દ્રાક્ષા. હિં૦ દાખ. ક૦ દ્રાક્ષે. ફા૦ અંગર. અ૦ કિસમિસ, એનબજખીબ. ઇં૦ ગ્રેઈપ. લા૦ વિટિસ વિનિફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે. એ વેલા વાવ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે. દ્રાક્ષ ઘણું કરીને બાધા ખંડોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તેમાં ત્રણ જાત છે: લીલી, કાળી અને ધોળી. સર્વમાં ધોળી દ્રાક્ષ ઘણી મધુર હોવાથી મોંઘી હોય છે. આ દેશોમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તે લીલી લીલી જ ખપી જાય છે. અરબસ્તાન, ઈરાન અને મસ્કતમાં ઘણી જ દ્રાક્ષ પાકે છે; તેથી તેને સૂકવી બહારગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે. બેદાણા, મુનક્કા, કિસમિસ એવાં સૂકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિંચિત્ ધોળા હોય છે અને તેમાં બી હોતાં નથી. મુનક્કા દ્રાક્ષ કાંઈક કાળી હોય છે અને કિસમિસ ઘણું કરી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં લોકોની ભૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ કોલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષનાં પાંદડાં જનાવરોને ખવરાવે છે અને લાકડાનો કોઈ કોઈ કાળો રંગ કરે છે. **પાકી દ્રાક્ષ**—સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરુચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરુ, તૂરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, ઊલટી, સોજા, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદાત્યય, વાતપિત્ત, કફક્ષય, કમળી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. **લીલી દ્રાક્ષ**—કફકારક, ગુરુ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. **કૂણી (કાચી) દ્રાક્ષ**—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. **પાકી સુકવેલી દ્રાક્ષ**—વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. **કાળી દ્રાક્ષ** (બીજવાળી)—શીત, હૃદ્ય, વૃષ્ય, ગુરુ, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે; અને દાહ, મૂર્ચ્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, ઊલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. **લઘુ દ્રાક્ષ** (બેદાણા નિર્બીજ)—મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, રુચિકારક, ખાટી તથા રસાળ છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખમાંહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—દ્રાક્ષ તથા બાળહરડે સમભાગે લઈ અને તેના બરોબર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી કરી આપતા જવી; એટલે અમ્લપિત્ત, ગળું અને હૃદયની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. **(૨) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો. **(૩) હરતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:**—ઊલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાખી તે પાવી. **(૪) ધાતુક્ષય ઉપર:**—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંડીપીપર આપવી. **(૫) તૃષારોગ ઉપર:**—કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો પાવો. **(૬) મૂર્ચ્છારોગ ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને આમળાં બાફી વાટવાં તથા તે મધમાં આપવાં. **(૭) સન્નિપાતજ્વરમાં જીભે કાતરા થઈ આવે છે તે ઉપર:**—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી. **(૮) મૂત્રરેચન માટે:**—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીને થોડી જીરાની ભૂકી નાખી એક શેર સુધી શક્તિ પ્રમાણે પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદ્વારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોઈને એથી રેચ પણ થઈ આવે છે. **(૯) ક્ષતકાસ ઉપર:**—બિયાં કાઢેલી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાજું ઘી ૧ ભાગ અને મધ ૧ ભાગ એ

સર્વ ઔષધો એક બરણીમા ઘાલી તે બરણી ડાગરના ઢગલામા ઘાલવી ૫દર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માહેનુ ઔષધ રોજ સવાર–સાજ મળી દાદ તોલા સુધી રોગીએ ખાવુ **(૧૦) શૂળ ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને અરડૂસીનો કાઢો પાવો **(૧૧) જીભ, તાળવુ અને ગળુ, એનો શોષ શાત થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે:**—દ્રાક્ષ અને આમળા વાટી, ઘીમા મેળવી મુખની અદર ચોળવા અને એ જ ઔષધની ગોળી કરી મોઢામા રાખવી **(૧૨) પિત્તજ્વર ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો **(૧૩) શીતળા અને ગોવરુ, એથી બાળકોના અગમાં મરેલી ગરમી નીકળવા માટે:**—૮ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગળોનુ સત્વ, ૩ ભાગ ખાડ તથા ૧ ભાગ જીરુ, એ પ્રમાણે ભેગુ કરી નીવડેલા માટલામા ભરી તે મિશ્રણ પલળે એટલુ ગાયનું ઘી નાખી આથી રાખવુ અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવુ **(૧૪) માથામાહેંની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધારવા માટે:**—ગાયના અર્ધા શેર દૂધમા બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પાવુ **(૧૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ઠડા પાણીમા દ્રાક્ષ પલાળી તેમા સાકર નાખી પીવી **(૧૬) પિત્તવિકાર ઉપર:**—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તે જ પાણીમા મસળી કૂચા કાઢી નાખી તે રસમા જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવુ, એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરેનુ શમન થાય છે **(૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર.**—દ્રાક્ષ મધમા ખાવી **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:**—દ્રાક્ષનો કાઢો *

૩૦૮. **ધમાસો**—સ૦ બ૦ દુરાલભા ધન્વયાસ મ૦ ધમાસા, કાંટે સુબુક હિં૦ હીગુણા, ધમાસા ક૦ વલ્લિદુરવે, નેલઈગળ તૈ૦ પિલરેગટિ, દુલગોડી ફા૦ બાદાબર્દ અ૦ શુકાઈ લા૦ ફ્ગોનિયા અરબિકા

ધમાસામા બેત્રણ પ્રકાર છે એ છોડના અગ ઉપર રીગણીના છોડ જેવા શુમારે આગળ ભર લબાઈના કાટા હોય છે એની ઊંચાઈ શુમારે એક હાથ હોય છે એના પાદડા ચીમડાયેલા તથા લાબાં હોય છે એ પાદડા છોડનો જૂનો થાય ત્યા સુધી છોડ ઉપર રહે છે કાર્તિક માસના અરસામા સર્વ પાદડા ખરી પડે છે અને છોડનો રગ પીળો થવા લાગે છે એ છોડ ઉપર ઉનાળામા તેના દીટામાથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે એને ફારસી ભાષામા 'તુરજબીન' કહે છે એ સાકર આ દેશમા અરબસ્તાનમાથી આવે છે એ સાકર યુનાની વૈદો બાળકોને રચ આપવાના કામમા દૂધમા આપે છે+ **ધમાસો**—

* લિંગાર્શ ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કહેલો ઉપચાર રાત્રે દ્રાક્ષ શેર ૦॥ પલાળી સવા તે પાણી અને તેમાના બીજ કાઢી નાખી તેમા મજીઠ તોલા ૨॥ હિમજ તોલા ૨॥ કાગદી એલચી તોલા ૨॥ અને મીઢીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૩૨ ગોળી કરી દરરોજ સવાર ૧ આપવી

દ્રાક્ષમાથી આસવ બને છે તે નાના પ્રમાણમા ઉત્તેજક અને મોટા પ્રમાણમા કેફી છે થોડા પ્રમાણમા લેવાથી ભોજન સારી રીતે પચે છે મન આનદિત બને છે ઉત્સાહ વધે છે અને શાત નિદ્રા આવે છે અપચન કબજિયાત નિર્બળતા ઉરસ્ક્ષત ક્ષય અને નિદ્રાનાશ પર અપાય છે

+ આયુર્વેદ ગ્રથોમા જવાસાને દસ્ત ખુલાસાથી લાવનાર મૂત્રવર્ધક અને જ્વરનાશક માનેલ છે એમાથી જે સત્વ નીકળે છે તે ખાસીનો નાશ કર છે હિકમતમા—આ છોડવાની પોટીસ બાધવાથી અથવા તેની ધૂણી આપવાથી હરસનો નાશ થાય છે એનો રસ નેત્રની દૃષ્ટિ નષ્ટ કરે છે તેના ચૂર્ણનુ વાયુના રોગમા નસ્ય અપાય છે એના પાદડામાથી જે તેલ બને છે તે સધિવા ઉપર ચોપડે છે, તથા ફૂલને વાટીને લેપ કરવાથી હરસ ખરી પડે છે મીર મહમદહુસેન લખે છ કે ખુરાસાન મવાઉનહર, કુરજસ્તાન અને હમદાનના મુલકમા આ છોડને કાપી લૂગડામા બાધી નિચોવવાથી 'તુરજબીન' નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે આ પદાર્થ જવના પાણી સાથે આપવાથી દસ્ત ખુલાસે લાવે છે પિત્તને કાઢે છ અને કફને બેસાડે છે, વળી રુધિરને શુદ્ધ કર છે દૂધની સાથે આપવાથી શરીરને પુષ્ટ કર છે અને કામવૃત્તિને વધારે છે ચક્રદત્તમા જવાસાને મળનો શુદ્ધકર્તા, મૂત્ર લાવનાર અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે સુશ્રુતમા જવાસાનુ ઉષ્ટ્રકણ્ટિકા (ઊંટનુ ભક્ષણ) તરીકે વર્ણન છે અને કફમેદહર મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને ગુલ્મનાશક ગણેલ છે તથા તે જ ગ્રથમા તેને ગિરિકર્ણિકા નામથી લખ્યુ છે એને વાતપિત્ત સશમનકર્તા કહે છે ચરકમા એને સારક

શરપખાના જેવો (મથુરામા થાય છે તે) મધુર, કડવો, બલકર, અગ્નિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તૂરો છે, અને કફ, પિત્ત, રાતો કોઢ, વિસર્પ, મેદ, શ્રમ, મદ, વાતરક્ત, તૃષા, ઊલટી, ઉધરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કર છે **ધમાસો રાતો**—તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે અને વિસર્પ, વિષમજ્વર, તૃષા, ઊનટી, મોહ રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કોઢ તથા તાવનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ઉવરસ ઉપર:**—ધમાસાનુ અથવા તેના મૂળનુ ધૂમ્રપાન કરવુ. **(૨) તાળવામાં કાતરા પડે છે તે ઉપર:**—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમા સાકર નાખી સારી પેઠે કઢની, ચાટણ તયાર કરવુ એ ચાટણ વાર વાર ટીપુ ટીપુ તાળવામા પાડતા જવુ, તેથી કરી એક દિવસમા રુઝાઈ જાય છે **(૩) જખમ ઉપર:**—આગતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે **(૪) હેડકી ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો નાખી પાવો **(૫) ભ્રમ, મૂર્છા વગેરે ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમા ગાયનુ ઘી નાખી તે પાવો **(૬) પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ધમાસો, ડાભ અને કાસના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી પાવો **(૭) શીતપિત્ત, હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો પાવો **(૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—ધમાસાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી મધ નાખી પાવા

૩૦૯. ધરો (દરોઈ)—સ૦ દૂર્વા મ૦ હરળી હિ૦ દૂબ ક૦ હસુગરુકે, તે૦ દૂર્વાલુ લા૦ અરગ્રુ દ્રુ૦ કડીકેપતી મલા૦ કરકપુલ્લુ ગો૦ જીરખાકુર ઇ૦ ક્રિપિંગ સાઇનોડન લા૦ સાઇનોડન્, ડેક્ટિલન બ૦ દૂર્વા ઉડીસા દૂબ

ધરો એક જાતિનુ તૃણ છે ધરોના બેટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે આ તૃણની અદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે, કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનસ્પતિ સુકાઈ જાય તોપણ ધરોના મૂળ લીલા જ હોય છે દુકાળમા ઢોરોને ચારો સમૂળગો મળતો નથી ત્યારે ધરોના મૂળ ખોદી લાવી ખવરાવે છે ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામા પણ થાય છે ગણપતિપૂજનમા તો ધરો અવશ્ય જોઈએ ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે **ધરો સાધારણ**—તૂરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપ્તિકારક છે અને પિત્ત, તૃષા, ઊલટી, દાહ, રક્તદોષ, શ્રમ, કફ, મૂર્છા, અરુચિ, વિસર્પ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે **ધોળી ધરો**—મધુર, રુચિકર, તૂરી, કડવી તથા શીતળ છે, અને ઊલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ, પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે **લીલી ધરો**—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રુચિકર સજીવન, તૂરી તથા રક્તશોધક છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઊલટી, કફ રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) નાકમાથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ધરોનો રસ નાકમા પાડવો **(૨) હેડકી ઉપર:**—ધરોના મૂળિયાનો રસ માસો ૧ અને મધ એક તોલો એકત્ર કરી પાવુ **(૩) ખરજવા ઉપર:**—ધોળા ધરોના રસમા ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો **(૪) ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:**—ધરોના મૂળ, ધોળો કાથો, ઉબરાના પાદડા ઉપરની ફોડ અને ગુવારના બી વાટી ચોપડવા. **(૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:**—ધોળા ધરોના રસમા દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ ઠડી કાજીમા સાત દિવસ પાવો, એટલે જેને ઉમરે પહોચ્યા છતા કોઈ દોષથી ઋતુ પ્રાપ્ત થતું નથી તે થશે, અને જેનો અટકાવ બધ થયો હશે તે પણ આવશે **(૬) મસ્તકરોગ ઉપર:**—ધરોના રસમા ચોખા વાટી લેપ કરવો **(૭) ઊલટી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમા ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમા સાકર નાખી તે રસ પાવો **(૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:**—ધરોના મૂળ સૂતરથી વીટી

માનેલ છે તથા નાના બાળકોની ખાસી ઉપર ઢરડે, લીંડીપીપર અને દ્રાક્ષના ચૂર્ણમા મધ અને માખણ સાથે આપવાનુ કહેલ છે ધમાસો (સ૦ ધન્વયાસ, દુરાલભા, લે૦ ફેગોનિયા અરેબિયા) અને જવાસો (સ૦ યવાસ ઇ૦ કેમલ થૉર્ન લે૦ અલ્હાગીમૅરોરમ) એ બને જાત જુદી જુદી છે ધમાસાના કાટા નાના અને જવાસાના મોટા હોય છ, જવાસ ના કાટા ૧-૧॥ ઇચ લાબા હોય છે અરબસ્તાનમા જે ધમાસો થાય છે. તેમાથી તુરજબીન મળે છે

હાથે બાંધવાં એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ શમી જાય છે. (૯) **આગંતુક વ્રણ ઉપર:**—ધરોના રસમાં અથવા દારુહળદરની છાલના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૧૦. ધવ (ધાવડો)—સં૦ ધવ. મ૦ ધાવડા. હિં૦ ધૌ, ધાવા. બં૦ ધાઉયાગાછ. ક૦ સિરિવરૂ. તૈ૦ નારિંજચેટ્ટુ. લા૦ એનોજિસસ્ લેટિફોલિયા. દે૦ ધામોડા.

ધવનાં ઝાડ મોટાં મોટાં હોય છે. આ ઝાડનો રંગ ધોળાશ પડતો હોય છે. પાંદડાં નાણાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. ધવને સુંદર પુષ્કળ આવે છે. ધવનું લાકડું ઇમારતી કામમાં ઉપયોગી થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. ધવ—એ તૂરો શીતળ, મધુર, તીખો, દીપન ને રુચિકર છે; તથા પાંડુરોગ, પ્રમેહ, કફ, પિત્ત, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. **એનાં ફળ**—ઠંડાં, સ્વાદુ, રુક્ષ, તૂરાં, મલસ્તંભક ને વાતુલ છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **જખમ ભરાઈ આવવાને:**—ધવની છાલ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ઘોડાના મૂત્રમાં કાલવી જખમ ઉપર ચોપડવી.

૩૧૧. ધંતૂરો—સં૦ ધત્તુર. મ૦ ધોતરા. ધોત્રા. હિં૦ બં૦ ધતૂરા. ક૦ ઉમ્મત્ત ગિડ, ઉમ્મત્ત. તૈ૦ તેલ્લઉમ્મિત્તે. તા૦ ઉમ્માતે. તુ૦ અંબે. મલા૦ ઉમ્માત. ફા૦ જોજમાસિલ તાતુરા. અ૦ જોજમાસિલ. ઇં૦ થૌર્ન એપલ. લા૦ ધતુરા સ્ટ્રેમોનિયમ્.

ધંતૂરાના છોડ શુમારે હાથ ઊંચા વધે છે. એમાં બે જાત છે: કાળી અને ધોળી. કાળો ધંતૂરો ઔષધિ છે. ધંતૂરો ઘણો માદક છે. ધંતૂરો પેટમાં જવાથી કેફ ચડે છે. કાળા ધંતૂરાના છોડ અને ફળ કાળાં હોય છે. **શ્વેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો ધંતૂરો**—કાંતિકર, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, તૂરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાંતિકર, ગુરુ તથા વર્ણકર છે; અને કોઢ, વ્રણ, કંડૂ (ખરજ), કૃમિ, જૂ, લીખ, શ્રમ, વિષ, પામા (ખસ) તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. કાળો ધંતૂરો× શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગલફોડું (લાપોટિયું) થયું હોય તો:**—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) **ઉધરસ ઉપર:**—ધંતૂરાનાં પંચાંગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને છાલ) લઈ તેનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૩) **સર્પદંશ ઉપર:**—કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ, કંકોડીનો કાંદો અને હડકીનું મૂળ એકત્ર ઘસી પાવું અને અરીઠાનું અંજન કરવું. ઉતાર—ઘી પાવું. (૪) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પાવું. લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાણીમાં પાવાં. રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો, કપાસનાં બીજ અને ફળનો કાઢો પાવો, ઘી પાવું, દહીં પાવું, ઠંડા પાણીમાં તેલ પાવું, લીંબુના રસમાં ગળીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૫) **વાળા ઉપર:**—કાળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ૧ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહીં ખાવું. વાળાની જગાએ ફોલ્લો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધંતૂરાનાં ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. રોજ નવી વડી બેસાડવી. કિંવા ધંતૂરાનાં પાંદડાં ૨॥ પાનમાં ખાવાં. (૬) **સોજા ઉપર:**—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા ધંતૂરાનાં પાંદડાંના

× જે ધંતૂરાનો રંગ અત્યંત કાળો અને ડાંડલી, ફળ, ફૂલ, પાંદડાં અને સર્વાંગ કાળું હોય એ ધંતૂરામાં ઝેર વધારે હોય છે; અને એના ગુણ પણ વધારે છે. ફળ સુકાવાથી કઠોર થઈ જાય છે. એના બીજમાં ઝેર વધારે છે. એ બીજને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મરણ પણ થાય છે. બંગાળદિક પ્રાંતપ્રદેશનાં ઔષધોમાં એનાં બીજનો વ્યવહાર ગ્રંથોમાં લખેલ છે. એનાં બીજ પ્રમેહનાશક છે. કાળા ધંતૂરાનાં પંચાંગની ધૂણીથી ખાંસી મટે છે. અફીણના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધંતૂરાનાં બીજનો નાસ દેવો. એ ઝેરને દૂર કરનાર છે. અથવા એને વાટીને પીવા તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ અને ઘી મેળવીને પીવું. ધંતૂરાનાં બીજ ચાર પહોર (મોટાં સખત હોય તો આઠ પહોર) ગોમૂત્રમાં પ્રથમ પલાળી રાખવાં. પછી શણના ટુકડામાં નાખી મસળવાં એટલે ફોતરાં અલગ થઈ જશે. આવી રીતે શોધન કર્યા પછી બીજ કામમાં લેવાં. ધંતૂરાનાં ફળોને કાપી પછી દરેકમાં ગંધક અને મોરથુથુની ચણાની દાળ જેવડી કાંકરીઓ ભરી ઢગલી કાપીને જમીન ઉપર ફળ પાથરી તેમાં તે ગોટલી ઉપર છાણું પાથરી તે ઉપર દેવતા કરી બાળવાં. બળ્યા પછી તે વાટી તસન. તેના શરીરે ચોપડવાથી ખસ જાય છે.

રસમા ગૂગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિંવા કાળા ધતૂરાના મૂળ ગોમૂત્રમા ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો (૭) **વાળા ઉપર:**—ધતૂરાના બી, અંબાડાની છાલ, રાળ અને મીણની ભૂકી ઘીમા ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી, એટલે વાળો બહાર નીકળશે (૮) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—ધતૂરાના પાદડા હાથ ઉપર ચોળી દંશ ઉપર ચોપડવા (૯) **ગલગંડ, અદ અને ગાઠા ઉપર:**—ચોખ્ખી જમીન લીપીને તે ઉપર વગડાઉ છાણા થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધા છાણા બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યા સુધી ધોળા ધંતૂરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો તે રસ કઢાઈને પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠંડો થાય એટલે તેનો લેપ કરવો (૧૦) **ઉન્માદ ઉપર:**—ધતૂરાના ચાર બિયા નવટાંક ઘી સાથે આપવા (૧૧) **યોનિશૂળ ઉપર:**—કાળા ધતૂરાના બે-ત્રણ પાદડા બારીક વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી વસ્ત્રમા પોટલી કરી યોનિમા રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારનુ યોનિશૂળ બંધ પડે છે (૧૨) **હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર:**—ધતૂરાના બિયા અને સિંધવ પાણીમા વાટી ગોળો કરી તેમા ચોગણુ પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસિયુ નાખી પચન કરવુ તેલ શેષ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવુ. (૧૩) **ખસ ઉપર:**—કાળા ધંતૂરાના બિયાનુ ચૂર્ણ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૧૪) **અર્ધાંગવાયુ ઉપર:**—ધતૂરાના બિયાનુ તેલ શરીરે ચોપડવ. (૧૫) **ચોથિયો ઇત્યાદિ સર્વ વિષમજ્વરાદિક (તાવ) ઉપર:**—+ધતૂરાના પાદડાનો રસ પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત ચાર તોલા દહીમા તાવ આવ્યા પહેલા એક કલાક અગાઉ આપવો (૧૬) **કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—ધતૂરાની ભાજીનો રસ કાનમા પાડી તે

+ કાળો ધતૂરો હોય તો માત્રા બહુ જ ઓછી (૧ માસો આશરે) શક્તિનો વિચાર કરી આપવી તાવ આવવા પહેલા ૪ કલાક અગાઉ એક વખત આપી બીજી વખત ૧ કલાક પહેલા થોડી થોડી માત્રા આપવી એ વધારે લાભદાયક છે

ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે ધતૂરો વેદનાસ્થાપન, સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક કાસહર શ્વાસહર નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક અને શોથહર છે મોટી માત્રામા જુલમી ઝેર છે ધતૂરો કેટલાક માણસો માટે ઉન્માદકારક છે, એવા લોકો માટે વાજીકર થાય છે આની ક્રિયા વિશેષત સૂચી રૂટી (બેલેડોના) જેવી છે ફરક એટલો જ કે સૂચીના કરતા ધતૂરો શ્વાસનલિકા ઉપર અત્યંત વધારે અસર પહોચાડીને શ્વાસનલિકાને શિથિલતા લાવી આપે છે

માત્રા—પાનનુ ચૂર્ણ ૦॥ થી ૧॥ રતી ચલમમા પીવા માટે પાન અને ડાંડલ બારીક કાતરેલા ૫ થી ૧૫ રતી, બીજનુ ચૂર્ણ ૦॥ થી ૧ રતી પ્રારંભમા માત્રા સર્વદા થોડી આપવી પછી રોગીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે અને ગુણ આવે તે પ્રમાણે વધારવી

ઉપયોગ—ધતૂરો બેલેડોનાને બદલે વાપરી શકાય છે ધતૂરાનો ઉપયોગ શ્વાસમાર્ગના સંકોચવિકાસપ્રધાન રોગમા વધારે થાય છે શ્વાસનલિકાનો સોજો અને દમ અથવા બંને ફેફસાના રોગોમા આનો વધારે ઉપયોગ થાય છે ધતૂરો પેટમા અપાય છે, તેમ જ ચલમમા પિવાય છે ચલમમા પીવાથી ગભરામણ થાય છે બગાસા આવે છે મોળ ચડે છે, પછી કફ પડવા માડે છે શ્વાસનલિકાનો સંકોચ થવાની શક્તિ ઓછી થાય છે અને ગભરામણ દૂર થાય છે ધતૂરો તમાકુ અજમો અને જવાસો સમભાગે મેળવીને બે ચપટી ચલમમા નાખીને પિવડાવાય છે, અથવા ધતૂરો, સુરોખાર, બાદીઆન અને સોઆન મેળવી પિવડાવાય છે

ટાઢિયા પાણીના તાવમા ધતૂરાના બીજ દહીની સાથે ટાઢ આવવાના ૩ ૪ કલાક પહેલા અપાય છે. ટાઢિયા તાવમા ધતૂરા અફીણ ભાંગ અને ખુરાસાની અજમો એ ચારમાથી કોઈ પણ એક અપાય છે એ દવાથી દાઢ શિરર્દદ, વેદના ટાઢ એ બધા લક્ષણ ઓછા થાય છે તાવ મૂળમાથી જતો નથી

ઉદરશૂળ, પિત્તાશ્મરી શૂળ, વૃક્કશૂળ, એ બધા શૂળોમા ધતૂરો વેદના ઓછી કરાવવા માટે અપાય છે, પણ ધતૂરો અનિશ્ચિત કામ કરનાર ઔષધ છે એટલે અફીણ ન આપી શકાય તેને ખુરાસાની અજમો આપવો એ સારુ કહેવાય સોજા પર ધતૂરાના પાનનો લેપ અથવા મૂળને ગોમૂત્રમા ઘસીને લેપ કરાય છે એથી વેદના ઓછી થાય છે અને સોજો ઊતરે છે ધતૂરાની સાથે શિલાજિત વાપરવો એ મિશ્રણ અંડશોથ ઉદર પર સોજો ફેફસાના પડદાનો સોજો સાધાઓનો સોજો, હાડકાનો સોજો એ બધા પર અતિ ગુણદાયક છે સ્તનશોથ, ઉરમનો સોજો અને આખના દુખાવા પર પાનને થોડા ગરમ કરીને બંધાય છે

ઉપર થોડું કંકુ નાખવું. (૧૭) ગોફાદર ઉપર:—કાળા ધતૂરાનાં પાદડાનો રસ ચોપડવો એટલે ગોળે ઊતરશે. (૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે:—એક જાયફળ કારી તેમા અફીણ ભરવુ અને તે જાયફળ કાળા ધતૂરાના જીડવામા ઘાલી ઉપર કણક લગાવી તેને અંગારામા બાફી, પછી ઉપરની કણક દૂર કરી ધતૂરાનું જીડવુ સુદ્ધા ખલીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને ગજ એક ગોળી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવુ એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવુ એટલે નપુસકત્વ દૂર થશે *

૩૧૨. ધામણ—સ૦ ધન્વન્ મ૦ ધામણ હિ૦ ધામિન્ બં૦ ધામની ક૦ ઉડ્વે, લા૦ ગ્રિવિયા ટિલિફોલિયા

ધામણના ઝાડ ઘણા જ મોટા થાય છે ધામણના પાદડા હાથતળિયા જેવડા હોઈ તે ઉપર રેષાઓ હોય છે, અને પાદડાનુ એક અર્ધ બીજા અર્ધ કરતા લાબુ થયેલ હોય છે ધામણનું લાકડુ ચીકણું અને ઇમારતના કામના ઉપયોગમા આવે છે **ધામણ**—તૂરા, રુચ્ય, મધુર, તીખો, બળકર, રક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, વાત, દાહ શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત કાન તથા પીનસનો નાશ કર છે **એનાં ફળ**—સ્વાદુ શીતળ તથા તૂરા છે તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:**—ધામણની અતરછાલમા પાણી નાખી રસ કાઢી તેમા રોટલી વરીનો (મોરિયાનો) લોટ થોડો કાલવી પાવો

૩૧૩. ધાવડી—સ૦ ક૦ ધાતકી મ૦ ધાયટી ડા૦ ધાવશી હિ૦ ધાવાઈ ધાય બં૦ ધાઈ તે૦ ધાતુકી. લા૦ વુડ ફેડિંયા, ફ્લોરીબંડા ઇ૦ ગ્રીમની ઓટોમેન્ટોઝા ઉડિયા૦ જાતિકા

ધાવડીના ઝાડ સુમારે માથોડુ બે માથોડા ઊચા વધે છે એના ફૂલ લવગ જેવા અને રાતા રગના હોય છે પાદડા બોરડીના પાદડા જેવા અને તે કરતા રગે ઘણા લીલાં હોય છે, ફૂલનો ઔષધમા તથા રગના કામમા ઉપયોગ થાય છે ધાવડીના ઝાડ કોકણમા અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે **ધાવડી**—તીખી, શીતળ, તૂરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કર છે **ફૂલ**—સ્વાદુ તથા રક્ષ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે **માત્રા**—૨ માસા **ઉપયોગ—(૧) ગૂમડા ઉપર:**—ધાવડીના ફૂલનુ ચૂર્ણ જવાસાના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવુ, એટલે અગ્નિદગ્ધવ્રણ, વિસર્પ, કીટવ્રણ, લૂતાવ્રણ અને ઘણા દિવસનુ દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે **(૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ધાવડીના ફૂલ, મોચરસ અને ઇદ્રજવ એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે બે માસા પાણીમા આપવુ **(૩) બાળકની દતપીડા ઉપર:**—દાત આવવાની વેળાએ ધાવડીના ફૂલ, લીંડીપીપર, આમળાનો રસ, એમા મધ નાખી દાતના નવેલામા ચોપડવુ **(૪) પ્રદર ઉપર:**—ધાવડીના ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાડ નાખી પાવો **(૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર:**—ધાવડીના પાદડા અને સૂઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો **(૬) રતવા ઉપર:**—કાળી કાવળી (મોટી પીલુડી)ની રાખ અને ધાવડીના ફૂલની રાખ મધમા કાલવી લેપ કરવો **(૭) મણિયારીના વિષ ઉપર:**—ધાવડીના પાદડાનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો

---

* **કનકવટી**—(૧) (શ્વાસ ઉધરસ તથા જૂના વિષમજ્વર માટે)—ધતૂરાના લીલા તાજા પાન તોલા ૨ તથા કાળા મરીનુ ચૂર્ણ તોલા ૨ મેળવી ખરલમા ઘૂટી ચણા જેવડી ગોળી બનાવી છાયે સુકાવી લેવી દિવસમા ત્રણ વખત એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ઘણા વખતનો જૂનો તાવ, ઉધરસ તથા શ્વાસરોગ વગેરે દૂર થાય છે **કનકવટી**-(૨) (ઉન્માદરોગ ઉપર)—ધતૂરાના શુદ્ધ બીજનુ બારીક ચૂર્ણ કરી પછી નાગરવેલના પાનના રસમા ત્રણ કલાક ખરલ કરી મરી જેવડી ગોળીઓ કરી છાયે સુકવી લેવી ઉન્માદરોગમા રોજ સવારે એક ગોળી આપી ઉપર પાચ તોલા ઘી પિવડાવવું ઘી પિવડાવ્યા પછી એક-બે કલાક સુધી પાણી પિવડાવવુ નહિ ત્રણ કલાક પછી અથવા ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરાવવુ ભોજનમા ખણ ઘી દૂધ વધારે આપવુ સાજે એક ગોળી દૂધમા આપવી આઠ દિવસ પછી જરૂર પડે તો સવારે બે ગોળી આપવી થોડા દિવસ નિયમિત રીતે પથ્યપાલનની સાથે આ ગોળીના સેવનથી ઉન્માદરોગ દૂર થાય છે

૩૧૪. ઘેંડશી—સં૦ ટિંડિશ. મ૦ ઘેંડસે, ઢોંબેંડ. ખં૦ ટેંડશ. હિં૦ ઢેડશી, ઢીંડી, રામતરઈ. લા૦ હિબીસ્કસ એસ્ક્યુલેન્ટસ.

ઘેંડશી ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં થાય છે. આ વાર્ષિક ફળ-શાક છે. ઘેંડશી ઉનાળામાં થાય છે. તેનો રંગ ઘોળા કાળા જેવો થાય છે. આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઈ સુમારે અર્ધો શેર વજનની હોય છે. એનું શાક કરે છે. ઘેંડશી—વાતુલ, રુક્ષ, મૂત્રવર્ધક અને પથરીની નાશક છે.

૩૧૫. ધોળી—મ૦ પાંદરી. લા૦ ક્રોટન રેટિક્યુલેટસ. ધોળીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ધોળીનાં પાંદડાં લીમડાનાં જેવાં હોઈ દળવાળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ-ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતબાધા થતી નથી અને અંગ ઉપર સર્પ ધસી આવતો નથી; એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ધોળી વેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ ધોળીનાં લાકડાં પણ હાથીદાંત જેવાં મજબૂત હોય છે.

૩૧૬. ધોળી પીલુડીની વેલ (શીંગરોટી)—સં૦ કાકતુંડી, કાકનાસા. કાકતુંડફલા. મ૦ શ્વેત કાવળી, થોર કાવળી. હિં૦ કૌઆ ઠોડી. ૫ં૦ અંબરવેલ. લૅ૦ પેન્ટાટ્રોપિઝ સાયનનચોઈડ્સ.

શ્વેત કાવળી(પીલુડી)ના વેલાનો વિસ્તાર મોટો હોય છે. એનાં પાંદડાં પીપરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ અંદરથી ધોળા રંગનાં હોઈ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશ ઉપર) હોય છે અને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. આ વેલનું સર્વ અંગ દૂધાળ હોય છે. આ વેલ ઘણી જ કડવી હોય છે. એને બરછી જેવાં ટોકદાર એક દીંટડાને બબ્બે ફળ આવે છે. એને ત્રણ ધાર હોય છે. કાવળ્યા(કાગડી)ની ચાંચ જેવી એ ફળની ટોંક હોય છે; એથી જ આ વેલાનું કાવળી એવું (મરાઠી) નામ પડેલું છે. એ વેલ ઘણી જ કડવી હોવાથી એના સેવનથી અતિશય ઊલટી થઈ પિત્ત નીકળે છે. એ બહુ તીવ્ર વનસ્પતિ છે. એનો ગુંદ (ચીક) ગૂમડાં ઉપર ચોપડવાથી તે જલદી બેસી જાય છે.

પીલુડીના વેલા હોય છે. એ વેલાના પાંદડાં ત્રિદળ હોઈ તેને કાતરા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઈ પછી ધોળો થાય છે. એ વેલો ઘણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે. પીલુડી—રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, નેત્ર્ય, રુચિકર, સારક અને લઘુ છે. તે કફ, શળ, અર્શ, સોજો, ત્રિદોષ, કોઢ, કંડૂ, કર્ણકીટ, અતિસાર, ઊચકી, ઊલટી, દમ, ઉધરસ, જ્વર, હૃદ્રોગ અને મોહનો નાશ કરે છે. (૧) સુખે પ્રસવ થવા માટે :—પીલુડીનાં મૂળ કેડે બાંધવાં. (૨) પ્રદર ઉપર :—પીલુડીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવાં. (૩) અવાજ છૂટવા માટે :—પીલુડી અને ધોળી ચણોઠીનાં પાદડાં, ઘોડાવજ અને કોષ્ઠ એ સમભાગે લઈ ચૂકવી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમા થોડી લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી મધમાં કાલવી સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી મોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો. એના યોગથી અવાજ ખૂલશે. (૪) ઊલટી ઉપર :—પીલુડીનાં મૂળ અને હિંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર :—પીલુડીનાં મૂળનો કાઢો અથવા સ્વરસ લઈ, તેમાં થોડી શેકેલી હિંગ નાખી આપવી. (૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર :—પીલુડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં કિંવા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૭) ભૂતજ્વર ઉપર :—પુષ્યાર્કમા મોટી ધોળી પીલુડીનાં મૂળ લાવવાં અને તે લાલ સૂતરથી હાથે અથવા ગળે અગર તો મસ્તકે બાંધવાં. (૮) નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે :—પીલુડીનાં મૂળ સૂતરમાં બાંધી પાઘડીને છેડે બાંધવાં એટલે નિદ્રા આવશે.×

૩૧૭. ધોળી ફળી (શણવી)—સં૦ પાંડુફળી. ધૂસરી. મ૦ પાટલી, પાંઢરફળી, પુશેરી.

× ધોળી પીલુડી(વેલ)ને મરાઠીમાં પાંઢરી કાવળી કહે છે, તેમ જ ધોળી ઉપલસરીને પણ પાંઢરી કાવળી કહે છે. બંને વસ્તુઓનાં નામ મળતાં છે, પણ ગુણધર્મ અલગ અલગ છે. ઉપલસરીના વર્ણનમાં શ્રી પરેજી લખે છે કે, 'કેટલાક લોકોની ભળતી ગેરસમજ હોઈ તે કાકમાચી(કાવળી)ને જ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે ' આવી રીતે સંસ્કૃતમાં પણ બબ્બે પાંચ-પાંચ વનસ્પતિઓનાં નામ ઘણી વખત એક જ હોય છે, જેથી ભ્રાંતિ થવા સંભવ છે. આ વેલ ઉપરાંત રાતી પીલુડીની વેલનું વર્ણન આગળ નં. ૪૮૭માં કરેલ છે.

હિં૦ પાટલી. ક૦ મણુમંડે. લા૦ ફ્લુજિયા લ્યુકોપાઇરિસ્.

ધોળી ફળીના છોડ નાના હોય છે. એ છોડની ઊંચાઈ સુમારે હાથ-દોઢ હાથ. (૩-૪ હાથ હોય છે. એ છોડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઈ કરતાં મોટાં બિયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બિયાં ટોરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમાં લોકો ધોળી ફળીનાં બિયાંનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે. ક્ષુદ્ર વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, તે આ ઉપરથી સમજાય છે. **ધોળી ફળી**—મધુર, બલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે; અને મૂત્રાઘાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૮. ધોળો ચંપો—સં૦ શ્વેતચંપક. ક્ષીરચંપક. મ૦ પાંઢરા ચાંપા, ખૈર ચાફા. બં૦ ચાંપા. હિં૦ ચંપા, ગુલચીની. કા૦ કાડુસંપિગે. તે૦ અડવિગન્નેરુ. તા૦ ઈળિત્તલરિ, કોં૦ કાંડચાપે. લા૦ પ્લુમિએરિયા એકયુટિફોલિયા.

એને મરાઠીમાં 'ખડચંપો' પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ઘણું જ પોચું છે. આ ચંપાનો રસ (દૂધ) એટલો ઉષ્ણ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લો થાય છે. જૂના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શિંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે. **ચંપો**—સારક, કડવો, તીખો, તૂરો તથા ઉષ્ણ છે; અને કોઢ, કંડૂ (ખરજ), વ્રણ, શળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **વાયુના યોગે અંગ બહેરું થતું હોય તે ઉપર :**—ચંપાનો રસ ચોપડવો અથવા પાંદડાનો શેક કરવો. (૨) **ગૂમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે :**—ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) **સર્પદંશ ઉપર :**—ચંપાની શિંગ ઘસી પાવી. સુકાયેલી શિંગ પણ ચાલે; માત્ર તે દૂધમાં ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઈએ. (૪) **રેચ માટે :**—ચંપાની છાલ કોપરા સાથે ખાવી. ઉતાર—ઘી અને ભાત અથવા ચંપાની છાલનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૫) **ટાઢિયા તાવ ઉપર :**—ચંપાની કળીઓ ડીંટાં સુદ્ધાં પાનમાં મૂકી ત્રણ બીડાં કરવાં. તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક કલાકને અંતરે એક બીડું ખવરાવવું. (૬) **સર્પદંશ ઉપર :**—ચંપાની છાલ અને બીલીની છાલ એકત્ર ખાંડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો. બીજાં ઔષધોની સહાયથી વિષ ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. (૭) **ખસ ઉપર :**—ચંપાનું દૂધ, ચંદનનું તેલ અથવા કોપરાનું તેલ અને કપૂર એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવું. (૮) **ટાઢિયા તાવ ઉપર :**—ચંપાનાં ફૂલનાં ડીંટડાં કાઢી નાખી તે ફૂલ બીડીમાં પીવાં અને ટાઢ ચઢવાની સંધિમાં પણ ખાવાં. (૯) **કુરશાના વિષને લીધે મૂત્રાવરોધ થાય તેને માટે :**—સફેદ ચંપાની છાલ બારીક વાટી ઠીકરામાં શેકવી. પછી સહન થાય તેટલી ગરમ પટી ડૂંટી નીચે બાંધવી એટલે પેશાબ થશે.

૩૧૯. ધોળો મરવો—સં૦ મરુબક. મ૦ મરવા. હિં૦ મરૂઆ. ક૦ મરગુપત્રી. તે૦ રુદ્રજાઈ. ફીરંગી-શાહસ. ફા૦ મર્જગુસ. અ૦ મર્જંજુસ. ઈં૦ સ્વીટ માર્જોરમ. લા૦ ઓરીગેનમ માર્જોરાના.

ધોળો મરવો સુમારે વેંતભર ઊંચો વધે છે. કોઈ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે; પરંતુ તેને ચોરો થવા દેતા નથી. એના પાંદડાં મેથીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ ઘણી સારી આવે છે. **મરવો**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હૃદ્ય, પિત્તકર, રુચિપ્રદ, રુક્ષ તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, મલમદ્દતા, પેટનું ચઢવું, શળ, કફ, રક્તદોષ, વિષ, જ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, ત્વગ્દોષ (ખરજ), અરુચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હૃદ્રોગ તથા વીંછીના વિષનો નાશ કરે છે. એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે. તેમાં શ્વેત ઔષધોમાં લેવાય છે. ઉપયોગ—(૧) **ગરમી ઉપર :**—મરવાનો રસ કાઢી પાવો.

૩૨૦. નગોડ—સં૦ સિંદુવાર, નિર્ગુંડી. મ૦ વ૦ નિર્ગુંડી. કો૦ નિગડ, વણઈ. હિં૦ સમ્હાલુ, મેઉડી. બં૦ નિશિંદા. પં૦ વણા. ક૦ બિઝેલાક્કી, બી-લક્કી-નેક્કી. તે૦ તેલ્લા, બાવિલી, તેલવ.તા૦ નોકચી. તુ૦ નેક્કી. મલા૦ ઇંદ્રાણી, બેનોચી. ફા૦ પરંગુષ્ટ. અ૦ અસલુક, હબુલફક્કા. ઈં૦ ફાઈવલિવ્ડ ચેસ્ટ ટ્રી. લા૦ વાઈટેક્સ નિર્ગુંડી ટ્રાઈફોલિયા (નગોડ), વાઈટેક્સ એગ્નસ કાસ્ટસ (રેણુકબીજ).

નગોડના ઝાડ સુમારે દોઢ–બે માથોડા ઊંચા વધે છે એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે નગોડમા સાદી અને કાળા નગોડ એવા બે ભેદ છે કાતરા નગોડના ફૂલ લીલા રગના હોય છે અને પાદડા કાતરેલા જેવા હોય છે. સાદી નગોડને પીળા રગના બારીક ફૂલ આવે છે જે નગોડની બહારની છાલ કાળા રગની હોય છે અને ફૂલો કાળા આવે છે તેને ‘કાળી નગોડ’ કહે છે તે અધિક ગુણવાળી છે નગોડ વાતનાશક છે સાદી નગોડ કરતા કાતરા નગોડ વધારે ગરમ છે જગલી નગોડના ઝાડને મરાઠીમા ‘વણ્ઈ’ કહે છે **ધોળા ફૂલની નગોડ**—તીખી, કડવી, રુક્ષ, ઉષ્ણ, તૂરી, સ્મૃતિપદ, નેત્રોને હિતકારક, કેશોને હિતકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, મેધાકારક તથા વર્ણકર છે, અને ગુદવાત, ક્ષય, સધિવાત, વાત, સોજો, આમ, કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કઠરોગ, વિષ, શૂળ, અરુચિ, તાવ, મેદોરોગ, ગૃધ્રસી, વાયુ, સળેખમ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે નગોડના પાદડા લઘુ અને કૃમિનાશક છે **કાળી નગોડ**—કડવી, રુક્ષ, ઉષ્ણ અને તીખી છે તથા આધ્માનવાયુ, પ્રદર, ઉધરસ, સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **કાત્રા નગોડ**—પથ્યકર, વર્ણકારક અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે **એનાં પાદડાં**—તીખા, અગ્નિદીપક, લઘુ અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે× **એનાં ફૂલ**—તીખા, ઉષ્ણ તથા કડવા છે, અને

× નગોડના ઝાડની દરેક ડાળીમા લાબા અને પાતળા ત્રણ ત્રણ અથવા પાચ–પાચ પાદડા હોય છે ફૂળ આબાના મોરની માફક ગુચ્છાદાર અને જાબુડિયા રગના હોય છે નગોડના બીજને કેટલાક વૈદ્યો રેણુબીજ કહે છે બને પ્રકારની નગોડમા ધોળી નગોડના પાદડા લીમડાના પાદડાથી કાઈક પહોળા અને કાગરાવાળા તથા અણીદાર હોય છે કાળી નગોડને નિર્ગુંડી કહે છે એના પાદડા તુવેરના પાદડાના સમાન અને મખમલની માફક બહુ જ નરમ અને સુવાળા હોય છે પુસ્તક અથવા લૂગડામા રાખવાથી તેમા જીવ (કુથો, કસારી આદિ) પડતા નથી એની માત્રા ૨ માસાની છે આ સિવાય એમા એક વનનગોડ નામે ત્રીજી જાત પણ છે

પ્રાચીન ગ્રથોમા જે રેણુકબીજ લખેલ છે તે લીડીપીપર વર્ગની ઔષધિ છે તેને લૅટિનમા પાઈપર ઓરેન્ટિએકમ કહે છે

ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે નગોડ કડવી, તીખી, કસેલી, લઘુ ઉષ્ણ, દીપન, વાતશામક વેદનાશામક, કુષ્ઠઘ્ન, કડુઘ્ન, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ શોથઘ્ન શ્લેષ્મનિસારક જ્વરઘ્ન નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબધક, કફઘ્ન, કાસહર મૂત્રલ, આર્તવજનક, કૃમિઘ્ન, મગજ અને જ્ઞાનતતુઓને બલ્ય અને રસાયન છે

માત્રા—પાનનો સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા સુગધી દ્રવ્યની સાથે પાનનુ ચૂર્ણ ।થી ।। તોલો આદાના રસ અને મધની સાથે

ઉપયોગ—નગોડ ઉત્તમ શોથહર, વેદનાસ્થાપન અને વાતહર છે એ સોજાવાળા રોગોની પ્રધાન દવા છે ફેફસાનો સોજો, ફેફસાના પડદાનો સોજો, આતરડાના પડદા(ઉદર્યાવરણ)નો સોજો ઇત્યાદિ પર નગોડ વપરાય છે નગોડ, ઘણસર (દતીભેદ) સાપસણ, કાકચ, વછનાગ અફીણ સરગવો, પુનર્નવા, સુરમો પારો અને સોનુ એ બધી શોથનાશક ઔષધિઓ છે તેમા નગોડ સર્વત્ર મળી શકે છે અને ઉત્તમ ગુણકારી છે તીવ્ર આમવાતમા સાધાઓનો સોજો, પરમામા થનારો અડકોષનો સોજો એ શોથને દરદ સહિત દૂર કરવા માટે નગોડ જેવી બીજી ઔષધિ ક્વચિત જ મળશે શોથ ઉપર નગોડથી શેક કરાય છે તેમ જ પેટમા પણ અપાય છે નગોડની સાથે કરજ, લીમડો અને ધતૂરાના પાન શેક કરવા માટે મેળવાય છે ગડમાળમા નગોડના રસનુ નસ્ય કરાવાય છે અને પાનથી શેક કરાય છે કાનમા પરુ થયુ હોય તો નગોડના રસથી તેલ સિદ્ધ કરીને તે કાનમા નખાય છે ભ્રણ ગેંઠ રતવા, રક્તપિત્ત ઇત્યાદિ ચર્મરોગો પર નગોડ પેટમા અપાય છે અને લેપ પણ કરાય છે નવા પરમા પર નગોડનો મલમ અતિ ગુણકારક છે. જો પેશાબ બધ થયો હોય તો નગોડના પાણીના ગરમ ક્વાથમા રોગીને બેસાડવો

નિર્ગુડી ઉત્તમ શોથહર છે, પણ દસ્ત સાફ લાવતી નથી, માટે શોથરોગમા પહેલા જુલાબ આપવો અથવા નગોડની સાથે દતીમૂળ વાપરવુ

સુવાવડીના તાવમા નગોડ આપવાથી ગર્ભાશયનો સકોચ થઈને અદર રહેલુ દૂષિત લોહી બહાર નીકળી જાય છે ગર્ભાશય અને આસપાસના સ્થાનનો સોજો ઊતરી જાય છે સૂતિકાજ્વરમા નગોડ પેટમા અપાય છે તથા ગર્ભાશય અને જનનેદ્રિય ઉપર ગરમ પાન પણ બધાય છે

બધી જાતના રોગોમા નગોડ શિલાજિતની સાથે આપી શકાય છે એ મિશ્રણ અમૃત સમાન છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનદ

કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મવાયુ, કોઢ, સોજો, અરુચિ તથા ખરજનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ— **(૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તે ઉપર:**—સાદી નગોડનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૭ માસા, ઘી ૭ માસા અને મરીની ભૂકી ૪ ગુંજ એકત્ર કરી લેવું અથવા નગોડનાં કુમળાં પાંદડાં ચાવી રસ ગળી જવો. **(૨) વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ જાય છે તે ઉપર તથા સંધિવાત ઉપર:**—નગોડનાં પાંદડાં અને વાયવરણાનાં પાંદડાં કિંવા સરગવાની છાલ એકઠી કચરી. પોટલી બાંધવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીક વાર શેકવું. પછી તેનો જ પાટો બાંધવો. **(૩) પ્લીહોદર ઉપર**—સાદી નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય—દૂધ—ભાત ખાવાં. આઠમે દિવસે કાંજીમાં નવટાંક ઘી નાખી પાવું. **(૪) વાયુથી પેટ ચડવું, શરીરમાં સણકા થવા અને જડત્વ આવવું એ ઉપર:**—કાતરા નગોડ, ભાંગરો અને કાળી તુલસીનો રસ કાઢવો તથા સ્વચ્છ અજમો લઈ તેને એ રસની સાત, ચૌદ કિંવા એકવીસ ભાવનાઓ આપી સૂકવી રાખવો. આ અજમો દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે ગળવો, ચાવવો નહિ. **(૫) સોજો અને ગાંઠ ઉપર:**—નગોડના પાલાનો બાફ આપી તે બાંધવો. **(૬) દુષ્ટવ્રણ, નાસૂર અને ભગંદર ઉપર:**—નગોડનાં પાંદડાંનો કલ્ક અને રસ એમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૨૧. નરાંબા—એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં કંઈક નાણાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ગુચ્છા આવે છે. નરાંબાનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. રાખેલા જંગલમાં આ ઝાડ ઘણાં હોય છે. ઉપયોગ—**(૧) બદ પાકવાને માટે:**—નરાંબાના કુમળાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ અને જૂનાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ લઈ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં. પછી તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો અને તે જ પાંદડાંનો ૨ તોલા સુધી અંગરસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગરમી છાંટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૨. નસોતર—સં૦ નિશોત્તર, ત્રિવૃત. મ૦ તેડ. હિં૦ નિશોથ, પનીલા. બં૦ તેઉડી. ક૦ બીળતિગડે, નાગદંતી. તૈ૦ તેલા તેગડા. તા૦ ચિવડે, શિવદઈ. મલા૦ ગો૦ તીગડે, અ૦ તુરબુદ. ઇં૦ ટરબીથરૂટ. લા૦ આયપોમિયાટરપીથમ. ફા૦ નિસોથ.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે; અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ધોળી કરતા કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળને નસોતર કહે છે. **ધોળું નસોતર**—મધુર, રુક્ષ, તૂરું, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, વ્રણ, પાંડુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળું નસોતર**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ તથા રેચન વિષે પ્રશસ્ત છે અને મૂર્છા, દાહ, મદ, ભ્રાંતિ, કોઢ, કંડૂ, કફ, વ્રણ, કંઠરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એ ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે. **રાતું નસોતર**—મધુર, રક્ષ, વાતકારક, તૂરું, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલસ્તંભક છે અને સંગ્રહણી, કફોદર, સોજો, પાંડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત તથા હૃદરોગનો નાશ કરે છે × ઉપયોગ—**(૧) જૂ મારવા માટે:**—ધોળું નસોતર કાંજીમાં વાટી ચોપડવું. **(૨) પથરી ઉપર:**—નસોતર અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **(૩) રેચ માટે:**—નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું અને પિત્ત પ્રધાન હોય તો દ્રાક્ષના કાઢામાં પાવું. **(૪) ભસ્મકરોગ ઉપર:**—દૂધમાં પાવું. **(૫) વિદ્રધિરોગ એટલે ગૂમડાં થાય તે ઉપર:**—ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતર નાખી પાવું. **(૬) પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—નસોતર અને ત્રિફળાનો કાઢો પાવો.

૩૨૩. નળ—સં૦ દેવનલ, નલ. બં૦ નલ. મ૦ દેવનળ. હિં૦ નરસલ. કચ્છી૦ આંચી. ક૦

× એની વેલ ત્રણધારી હોય છે. એને ચાર-ચાર કાળાં બીજ હોય છે. ઉપયોગમાં એના વેલાનું લાકડું લેવાય છે. ધોળાની માત્રા ૨ થી ૪॥ માસા, કાળાની ૧ થી ૩ માસા અને રાતાની ૩ થી ૬ માસાની ગણાય છે. અનુપાન સૂંઠ અને સિંધાલૂણ

દેવનાલ. ઉચ્ચગોળિવે. તૈ૦ મુંગુએદુર. ઇં૦ ઇંડિયન ટોએકો. લા૦ લોખીલિયા–નિકોટી આનીફેલિયા.

નળના બરૂના જેવા બેટો થાય છે અને બરૂની માફક જ એની સોટીમાં પોલ હોઈ ગાંઠો હોય છે, એનાં પાંદડાં વાંસનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. નળીઓ કરવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. **નળ**—શીતળ, રુચ્ય, તૂરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન તથા મૂત્રશોધક છે અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદ્રોગ, બસ્તિશૂળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **અંડ ઊતરી ગયો હોય તો :**—નાળિયેરના અંગરસમાં નળનાં મૂળ પેસાભાર ઘસી પાવ અને કાનમાં જુવારની સળી દિવસ ૧૪ ઘાલી રાખવી. (૨) **મૂત્રાઘાત ઉપર :**—નળનાં મૂળ ડાભનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ સર્વ સમભાગે લઈ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) **કંઠસર્પ ઉપર :**—નળના તોરા ચલમમાં નાખી પીવા.

૩૨૪. નાઉળ (નાની નોળવેલ)—સં૦ નાકુલી. મ૦ મુગુસકાંદા, નાઉળ. હિં૦ ચંદ્રા, નકૂલકંદ. ક૦ વિષમુંગરી. કોં૦ નાવડીયા વેલ.

નાઉળના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઊગે છે. એનાં પાંદડાંને અણીઓ હોય છે. પાંદડાંની નીચેની બાજુએ કુસો (રુમ) હોય છે. નાઉળનાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. એ શાક ઠંડું અને પથ્યકર છે. ગરમીવાળા માણસને એ શાક પથ્યકર છે. ઉપયોગ—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર :**—નાઉળનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) **આંખો આવે છે તે ઉપર :**—નાઉળનાં પાંદડાંનો અંગરસ અને લીંબુનો રસ, એ એકેક ભાગ, અફીણ અડધો ભાગ, મમીરો* ૦ા ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી, સારી રીતે ખરલ કરી તેનો આંખ ઉપર લેપ કરવો. (૩) **ઉપદંશ ઉપર :**—નાઉળનાં પાંદડાંનો રસ દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.+

૩૨૫. નાકછીંકણી—સં૦ છિક્કીકાની, છિક્કીપના. મ૦ નાકશિંકણી, ભૂતાકેશી. ક૦ ભૂતાકેશી. બં૦ હેચેના. હિં૦ નાગછિકની. ઇં૦ સેન્ટીપિડા ઓર્લીક્યુલેરિસ.

એને મરાઠીમાં 'ભૂતાકેશી' પણ કહે છે. એનાં નાનાં ઝૂમખાં હોય છે. એ કોંકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે. **નાકછીંકણી**—તીખી, રુચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તૂરી તથા ઉગ્રગંધી છે. અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, ભૂતબાધા તથા દૃષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **ચઢેલું માથું ઉતારવા માટે :**—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બિયાંનો રસ નાકમાં કિંચિત્ પાડવો, કિંવા બી સૂંઘવાં; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઊતરે છે. ઉતાર—નાકમાં ઘી નાખવું. (૨) **સ્ત્રીઓના નષ્ટપુષ્પ ઉપર :**—નાકછીંકણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવું. તે જ પાંદડાં તેલમાં ખરલ કરી તેની ગોળી કરી ઋતુસમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમાં રાખવી. (૩) **ગુલ્મ અને રુક્ષવાત ઉપર :**—નાકછીંકણીના છોડનો કાઢો આપવો. (૪) **દંતશૂળ ઉપર :**—નાકછીંકણીનાં પાંદડાં વાટી દાંત નીચે રાખવાં.

૩૨૬. નાગકેસર—સં૦ ગ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ નાગકેસ–શ–ર. અ૦ નારમુશ્ક. લા૦ ઓક્રોકાર્પસ લોંગીફોલિયસ. (આ નામ રાતી જાતનું છે.)

---

* મમીરાને સંસ્કૃતમાં નેત્રદા, નેત્રજનની, ચક્ષુષ્યા, નેત્રરાગહા કહે છે. આ એક જડી છે. હિમાલય અને ચીન દેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ જમીનમાં પાણી હોય ત્યાં સુધી ઊંડો મકટ થાય છે. એનાં નાનાં નાનાં રૂખડાં, નાની નાની ડાળીઓ અને સોટીઓવાળા ક્ષુપ થાય છે. એની જડ ઘણી જ ગાંઠાવાળી હોય છે. એ ગાંઠ હળદરના જેવી ખૂબ જ પીળી હોય છે, એનાં બીજ તલના જેવાં હોય છે. આ મમીરાના ગુણ હિકમતના તીબ્બે અકબર ગ્રંથમાં ઘણા જ કહેલ છે. નેત્રરોગમાં એનો ઉપયોગ ઘણો છે. અભાવમાં ત્રાયમાણ વાપરી શકાય છે.

+ નાઉલ(મરાઠી મુંગુસવેલ)ને લેટિનમાં ઓફિયોરાઈઝા મુંગોસ કહે છે. એ બહુવર્ષાયુ નાની વેલ છે. ગરમીના દિવસોમાં સુકાઈ જાય છે. તે પાછી વરસાદના દિવસમાં ઊગી નીકળે છે. પાન બહુ જ પાતળાં, નીચેની શિરાઓ પર વાળવાળાં, ઉપર વાળરહિત ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબાં હોય છે. ફૂલ સફેદ શાખાના અંતમાં ઝૂમખે હોય છે. આનાં મૂળ કડવાં, તીક્ષ્ણ, કૃમિઘ્ન અને પૌષ્ટિક છે. મૂળનો ક્વાથ અપચનમાં અપાય છે.

નાગકેસરનાં ઝાડ થાય છે.÷ એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. લાલ જાતને લઘુ નાગકેસર કહે છે. નાગકેસર એ લવંગ જેવડું હોય છે. કાળું નાગકેસર ઠંડા ગુણવાળું છે; અને એનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે. રાતું નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળું છે. **નાગકેસર**—કડવું, તૂરું, આમપાચક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, લઘુ તથા રુક્ષ છે અને પિત્ત, ઊલટી, કફ, વાત, રક્તરોગ; વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, દાહ, વિસર્પ, બસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **બાળકના રક્તમૂળ-વ્યાધિ ઉપર**:—નાગકેસર અને માખણ આપવું. (૨) **સોમરોગ એટલે જળપ્રદર ઉપર**:—નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવું અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. (૩) **આમાંશ (મરડો) અને બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર**:—નાગકેસરની ભૂકી રાતે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે ગોળી કરી આપવી. એ જ ક્રમ પ્રમાણે સાંજે પણ ૩ દિવસ સુધી આપવી. (૪) **રક્તપ્રમેહ ઉપર**:—નાગકેસર અને ચણકબોબા એ ત્રણે-ત્રણ માસા લઈ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો. (૫) **ગર્ભધારણ માટે**:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી આપવું. (૬) **રક્તસ્રાવ ઉપર**:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૭) **પ્રદર ઉપર**:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં પલાળી રાખવું અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી. એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે. (૮) **સ્વરભંગ ઉપર**:—નાગકેસર, એલચી અને સાકર એ મોઢામાં રાખવું. (૯) **અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર**:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું.

૩૨૭. નાગચંપો—સં૦ ચં૦ નાગચંપક. મ૦ નાગચાંફા. થોરલાચંપા. હિં૦ નાગચંપા. ક૦ નાગચંપકે, સંપીગે. તા૦ નાગેશુર, નાગેપુ. તે૦ નાગકેસરમુ. મલા૦ નાગચંપક. તુ૦ નાગસંપે. લા૦ મેસ્યુઆફેરિયા.

નાગચંપાના છોડ (નાનાં ઝાડ) બંગાળ, આસામ, કોંકણ અને કર્ણાટક પ્રાંતમાં થાય છે. આ છોડ મોટો થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં તથા લાકડું મજબૂત હોય છે. એને સાત-આઠ વર્ષે ફૂલ આવે છે. એનાં ફૂલ સફેદ, સુંદર, મધુર વાસવાળાં અને મનને સંતોષ આપનારાં હોય છે. એ ફૂલ હથેળી જેવડાં હોય છે. એ ફૂલ સૂકવી રાખી મૂકે છે. ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે માટે આ છોડનું નામ નાગચંપો પાડેલું છે. નાગદમની જેવો બીજો એક નાનો છોડ થાય છે; તેને પણ નાગચંપો કહે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે અને તે નાગની ફણીની માફક વાંકડાં હોય છે.× **નાગચંપો**—વર્ણ્ય, ઉષ્ણ, તીખો, વ્રણરોપણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજી વસ્તુના સંયોગે અગ્નિસ્તંભક છે. ઉપયોગ—(૧) **વિષમજ્વર ઉપર**:—નાગચંપાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—નાગચંપાનાં ફૂલની ધૂણી કરવી. (૩) **ખરજ, ખસ અને ફોલ્લા વગેરે ઉપર**:—નાગચંપાનાં બી કોપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો.

÷ મ૦ શાલિગ્રામજી લખે છે કે, 'ઊંડણના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચંપાના નરકેસરને નાગકેસર કહે છે. એની એ બે જાતો છે. તે ગોવા અને કોંકણ તરફ થાય છે.' આ બંને વૃક્ષોનું જુદું જુદું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આપેલ છે. ઊંડણમાં જે નાગકેસર થાય છે તેને કાળું નાગકેસર કહે છે. નાગચંપાનું નાગકેસર પીળા રંગનું હોય છે.

હિંદુસ્તાની વૈદ્ય—નાગકેસરનાં સુકાયેલાં ફૂલ ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી દુખતા હરસ તથા પગના તળિયામાં થનાર બળતરા દૂર થવાનું જણાવે છે; તથા વૃક્ષની છાલ અને જડને પાણીમાં ભીંજવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધારે છે અને બીજને પીલીને કાઢેલું તેલ સંધિવા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે.

રાતા નાગકેસરનાં ઝાડ દક્ષિણ પશ્ચિમઘાટ પર અને કર્ણાટકમાં થાય છે. એને મરાઠીમાં સુરંગી કહે છે. એને અતિ મનોહર સુવાસિત ફૂલ આવે છે. ફળોને મરાઠીમાં 'ગોડી ઊંડી' કહે છે. એનો ગર ખવાય છે. એની સુકાવેલી કળીઓને રાતું નાગકેસર કહે છે.

× નાગચંપાનાં ફૂલમાં રહેલાં પુંકેસરને બંગાળામાં નાગકેસર કહે છે. એનો રંગ સોના જેવો પીળો હોય છે. આ નાગકેસર શીતળ, પીડાશામક, રક્તસંગ્રાહક અને ગ્રાહી છે. માત્રા-૧ રતી માખણ, જીરું અને સાકરની સાથે.

(૪) સસણી (વરાધ) ઉપર:—નાગચંપાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૫) કઠણ ગાંઠ પાકવા માટે:**—નાગચંપાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૩૨૮. નાગછત્ર—સં૦ બં૦ નાગદંતી. હિં૦ નાગલી. મ૦ નાગોળી, પેંવે. ક૦ નાગદાળી.

મરાઠી ભાષામાં એને 'નાગોળી' પણ કહે છે. એ નાગછત્રના છોડ મોટા એટલે શેરડી જેવડા અને આબેહૂબ શેરડી જેવા દેખાય છે. પાંદડાં કેળ જેવાં હોય છે. કળલાવીના જેવો નાગછત્રનો કંદ હોય છે. એકાદું નાગછત્ર શેરડીના જેવું કાંઈક મીઠું લાગે છે. તે કોઈ કોઈ ખાય છે. નાગછત્ર તીખું, રૂક્ષ, રુચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાત, કફ, પિત્ત, ગુલ્મ, શૂળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઊલટી, કંઠદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર:**—શેરડી પ્રમાણે નાગછત્ર ચાવી તેનો રસ પાવો.

૩૨૯. નાગદમની (સુખદર્શન)—સં૦ ક૦ નાગદમની. મ૦ નાગદમની. મ૦ નાગદવણ. હિં૦ નાગદૌન–દમન, પિંદર. બં૦ નાગદૌન. તા૦ વિશમુંગિલ. તે૦ કેસરચેટુ. લા૦ ક્રાઈનમ એશિયાટિકમ્.

નાગદમનીનાં ઝાડ અનેનાસનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. નાગદમનીનાં પાંદડાં એક વેંત જેટલી પહોળાઈનાં, ૨–૩ હાથ લાંબાં તથા લીલાં હોય છે. એ ઝાડના મધ્યભાગે ત્રણ હાથ લંબાઈનો એક દાંડો આવે છે અને તે ઉપર લાંબાં અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમાં લસણની કળી જેવાં લાંબાં બિયાં હોય છે. **નાગદમની**—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રુચિકર, કોષ્ઠશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે; અને યોનિદોષ, લૂતા તથા સર્પનું વિષ, વાયુ, કફ, ઊલટી, કૃમિ, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શૂળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારનાં વિષ, આધ્માન અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—નાગદમનીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં; એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરી જાય છે. **(૨) વાળા ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંદડાં તેલ ચોપડી શેકી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાંધવાં. **(૩) દાદર ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંદડાંના રસમાં મીઠું નાખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. **(૪) સ્ત્રીઓની કમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંદડાંને ગોળ વાળી તે પાંદડાં કમરે બાંધવાં. **(૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાખી પાવાં; એટલે ઊલટી થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે.*

૩૩૦. નાગફણી—સં૦ સર્પિણી. મ૦ નાગફણી. બં૦ સર્પકંકાલી. હિં૦ ક૦ તૈ૦ સર્પિણી.

એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લિસોટા હોય છે. એ છોડ નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવો એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે. **નાગફણી**—વિષનાશક અને સ્તનમાં દૂધ વધારનારી છે. **ઉપયોગ—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—નાગફણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—નાગફણીનાં ઝાડનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં. પથ્ય–મીઠું ખાવું નહિ.

૩૩૧. નાગરવેલ—સં૦ નાગવલ્લી. મ૦ નાગ–પાનવેલ. હિં૦ નાગરવેલ. ક૦ યલીબલી. તૈ૦ તામલપાકુ. તા૦ તાંબુલી. તુ૦ બચ્ચિરે. મલા૦ વેત્તિલા. ફા૦ બર્ગતંબોલ. અ૦ કાન. ઈં૦ બિટલ

---

* નાગદમનીનાં પાન ઉત્તમ શોથહર છે. કંદની ક્રિયા એપિકેકુઆના, અરડૂસી અથવા પાણકંદાના જેવી છે. થોડા પ્રમાણમાં સ્વેદલ અને શ્લેષ્મહર છે. મોટા પ્રમાણમાં ખાતરીવાયક, સૌમ્ય અને ઉત્તમ વામક છે, આનાથી ઊલટી બહુ જ થોડા સમયમાં થાય છે અને ઊલટી થવાથી થકાવટ આવતી નથી અથવા મરડો, ઝાડા થવા અથવા બીજું કાંઈ દુષ્પરિણામ આવતું નથી. પાણકંદો ઊલટી કરાવવા માટે આપી શકાતો નથી, પણ આ નાગદમની આપી શકાય છે. સુકાવેલા કંદ તાજા કંદ કરતાં અરધો ગુણ કરે છે. શરબત બનાવી લેવાથી ગુણ કેટલાક દિવસો સુધી ટકી રહે છે.

માત્રા—તાજા કંદનો રસ ૧ થી ૨ તોલા ઊલટી કરાવવા માટે. **ઉપયોગ**—બાળકોના કફપ્રકોપ ઉપર ઊલટી કરાવવા માટે નાગદમની નિર્ભયપણે આપી શકાય છે. બધી જાતના સોજા પર પાનને એરંડિયું લગાડી જરા ગરમ કરીને બંધાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

લીફ. લા૦ પાઈપરબિટલ.

નાગરવેલનાં પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાં જ ખાવાનાં પાનની ઉત્પત્તિ છે. ખાવાનાં પાનમાં 'કાળાં પાન' ને 'ડીટાં પાન' એવી એ જાત છે. કાળાં પાન ચરચરિત અને ઘણાં ગરમ છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. ડીટાં પાન કે જે કપૂરી કહેવાય છે, તે મૃદુ અને સૌમ્ય છે. રામટેક પાસે પાન ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસ રહે તોપણ સુકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પાકેલાં પાન ખાવામાં સારાં તેમ જ ગુણવાળાં પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે, એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. **તાંબૂલ (પાન)**—એ વીર્યવૃદ્ધિકર, કામોદ્દીપક, રુચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબૂલના અતિ સેવનથી પિત્ત, દંતદૌર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકોને પાન આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે લાગલું જ ખાવું નહિ. બે ઘડી પછી ખાવું, એટલે તે હિતકર છે.+ **નાગરવેલ**—તીખી, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદ્દીપક, સારક, ઉષ્ણ, તૂરી, ખારી, વિષદ, વશ્યકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રુક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા સ્રંસિની છે; અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ, ક્લેદ (પરસેવો). તથા કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર :**—નાગરવેલનાં મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવાં એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે. પ્રથમ પાનથી ઊલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવાં એટલે ઊલટી થશે. **(૨) નળ ફૂલ્યા હોય તે ઉપર :**—ખાવાનાં પાકેલાં પાન અને સરગવાની છાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો. **(૩) ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર :**—કાળી નાગરવેલનાં પાનનાં ડીંટાંનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. **(૪) પારો અંગે ફૂટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર :**—નાગરવેલનો, ભાંગરાનો તથા તુળસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખો અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું; અને પછી ઠંડા પાણી વડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું. **(૫) કોલાના (શિયાળના) વિષ ઉપર :**—નાગરવેલનાં મૂળ પાણીમાં બારીક વાટી પાવાં એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે. **(૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર :**—નાગરવેલની શિંગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૩૨. નાગલા દૂધેલી (ચમાર દૂધેલી–દૂધી)—સં૦ ફલકંટકા, ઇંદિવરા. મ૦ ઉતરણી, ઉતરંડ. હિં૦ ઉતરણ. ક૦ કુરૂટિગે, કુંટિગ, તલવાર–તબળી, યુગુરસુ–તુબળી, હાલકોરેટિગા. તા૦ વેલિપારૂત્તિ, ઉત્તમની. તૈ૦ ગુરૂટિચેટ્ટ, જસ્તુપુ. મલા૦ વેલિપારુત્તિ. લા૦ ડેમિયા એક્સટેન્સા.

આ વેલાને 'ઉતરણ' એમ પણ કહે છે. દૂધેલીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે. એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચડેલો હોય છે. એ વેલાની ડાળી કલમ કરી જમીનમાં ઊભી પરવાથી તેને મૂળો ફૂટી વેલો લાગુ થાય છે. દૂધેલીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેલા ઊંચા થઈ ડાબી બાજુએ ફરી વૃક્ષ ઇત્યાદિ ઉપર ચડે છે તે વર્ષભર ટકે છે અને જે જમણી બાજુએ ચડે છે તે કંઈક વર્ષો સુધી ટકે છે.• આ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરાઈથી રાખેલી છે. એને બબ્બે ફળો આવે છે. તેનો આકાર પોપટ જેવો હોય છે. એ ફળમાં રેશમ જેવું રૂ હોય છે. **નાગલા દૂધેલી**—તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક, તૂરી અને વ્રણરોપણ છે તથા ઉધરસ, વ્રણ, કૃમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ઠ, પ્રલાપ, વાયુ, તંદ્રા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિરોગ અને સૂજનો નાશ કરે છે તથા સુખે પ્રસવ કરનારી છે. **એનું શાક**—ઉષ્ણવીર્ય અને કડવું છે. એ કૃમિ, અર્શ, કુષ્ઠ અને કફવાતનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—ખારાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તીખાં, લઘુ, અગ્નિદીપક, પિત્તકોપન, વિશદ તથા વિષનાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર :**—

+ ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે નાગરવેલના પાનનો રસ અતિ જોરદાર પૂતિહર (દુર્ગંધનાશક) છે. આ કાર્બોલિક એસિડના કરતાં પાંચગણો વધારે બળવાન જંતુઘ્ન છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

• દૂધેલીની ફૂંખળીઓમાં દૂધ હોય છે. બીજી એક એવી જ વેલ થાય છે; પરંતુ તેમાં દૂધ હોતું નથી. તેને ફૂદેલી કહે છે. ફૂદેલીનાં પાંદડાં વાટી બદ, ગૂમડાં વગેરે ઉપર બાંધવાથી તે તેને સત્વર પકવી ફોડી આપે છે.

દૂધેલીના મૂળ અને હરડેનુ ચૂર્ણ સાકર કિંવા ગોળ નાખી ગરમ પાણીમા પાવુ એ પાચક અને રેચક છે **(૨) કાનમાં બગાઈ ગયા ઉપર:**—દૂધેલીના પાદડાનો રસ કાનમા ત્રણ દિવસ નાખવો એટલે બગાઈ મરશે **(૩) ગૂમડ વગેરે પાકીને ફૂટવા માટે:**—દૂધેલીના પાદડા વાટી બાધવા **(૪) જળવાત (તજાગરમી) અને કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર:**—દૂધેલીનુ દૂધ ચોપડવુ **(૫) શોફોદર માટે:**—દૂધેલીના પાદડાનો રસ કાનમા રેડવો **(૬) હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તે માટે:**—દૂધેલીના પાદડાનો રસ ચોળવો +

૩૩૩. નાગલી—સ૰ નર્તક, બહુદલ મ૰ નાચણી. ગુ૰ નાગલી હિં૰ નાચની ક૰ રાગી, તામીડેલ્યુ, ચોલ તા૰ ઈરાગી મલા૰ કોરા, મદ્દારી ફા૰ નડવા ઇ૰ ક્રિમ્સ્પાઈકડ એલ્યુમીન લા૰ ઈલ્યુસાઈનિ કોરકેના

નાગલા ધાન્યનો ઉપયોગ કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખડના કેટલાક ભાગોમા કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમા થાય છે એના દાણા બારીક રાઈ જેવા હોય છે અને રગ પણ તેવો જ હોય છે નાગલી દળી તેની ભાખરી બનાવે છે **નાગલી**—તૂરી, કડવી, મધુર, તર્પણ, લઘુ, બળકર તથા શીતળ છે, અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવા નાગલીનુ સત્ત્વ:**—નાગલી રાતે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે કાઢી બારીક વાટી પછી એનુ દૂધ જેવુ ધાળુ પાણી નીકળે છે તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલાઈના વાસણમા બે–ચાર ઘડી રાખી મૂકવુ, એટલે તેમાનુ સત્ત્વ તે વાસણની તળે જામે છે પછી ઉપરનુ પાણી નાખી દઈ જે સત્ત્વ જામેનુ હોય તે કાઢી લઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ગડી કરી તે ઉપર પાથરવુ પછી પાચ–છ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવુ ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમા સૂકવી રાખવી જોઈએ ત્યારે તેમાની એકેક ગોળી પાણીમા બાફી ગોળ નાખી ઠડુ થયા પછી બાળકોને થોડુ થોડુ ખાવા આપવુ **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—નાગલી વાટી અગ ઉપર ચોપડવી **(૩) બાળકોને શક્તિકર્તા ભક્ષ્ય**—ડુગરી નાગલી અર્ધો શેર સુધી લઈ, સારી ધોઈ સૂકવી પછી સારી છડી છોતરા કાઢી નાખવા પછી અદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભાર લઈ ગાયના દૂધમા બારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમાં સીજવી મલાઈ જેવુ તૈયાર કરી આપવુ આ ઉત્તમ ઔષધ છ મહિના કરતા અધિક વયના બાળકની કૃશતા અને કડકી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે **(૪) ગુડઘી (ગોઠણના દર્દ) ઉપર:**—ભેસના છાણમા નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી મસળી જાડો રોટલો શેકી તે સહેવાય તેટલો ગરમ બાધી ઉપર પાટો બાધવો

૩૩૪. નાની અરણી (નરવેલ)—સ૰ તર્કારી, તેજોમથ મ૰ નરવેલ હિં૰ અરની બ૰ ગનિયારી ક૰ અગ્નિમથ તા૰ મુન્નઈ તે૰ નેલ્લી લા૰ પ્રેમ્ના ઇન્ટિગ્રીફોલિયા નેપાલ–ગિનેરી

નરવેલનુ ઝાડવુ નાનુ થાય છે એના પાદડા નાના અને લાબા હોય છે એને કાતરા હોય છે એના ફૂલોની સુગધયુક્ત વાસ આવે છે એ ઝાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાગરે છે એના પાદડાની ચગણી કરે છે કોઈ કોઈ એના પાદડાનુ શાક પણ કરે છે જેને દમનો આજાર હોય તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવી એ હિતકારક છે **નરવેલ**—એના ગુણ અરણી જેવા જ છે, પરતુ વિશેષે કરી વાતશોફનો એ નાશ કર છે ઉપયોગ—**(૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની પેટપીડ તથા કૃમિ ઉપર:**—નરવેલના પાદડાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા સુધી પાવો **(૨) સ્તનમા દૂધ આવવા માટે:**—નરવેલની ભાજી કરી ખાવી *

+ દૂઝતા હરસ ઉપર—નાગના દૂધેલીના ૨ તોલા પાદડા ઘીમા તળી ખાવાથી થોડા દિવસમા લોહી પડતુ બધ થઈ જાય છે કફરોગ અને દમમા નાગલા દૂધેલી અપાય છે આની અસર આકડા અને ભડકી રાસના જેટલી તો નથી તોપણ કેટલીક વાર અપાય છે સુકાયેલા પાનના ચૂર્ણની માત્રા ૫ રતી છે

* નરવેલના ગુણ અરણીના જેવા છે આની મહત્ત્વની ક્રિયા ગર્ભાશય પર થાય છે ગર્ભાશયની સકોચ થવાની ક્રિયા નરવેલથી બધ થાય છે એટલે ગર્ભપાત બધ કરાવે છે

૩૩૫. નારંગીનું ઝાડ—સં૦ તા૦ ક૦ નારંગ. મ૦ નારિંગ. હિં૦ નારંગી. તુ૦ કીત્તલી. મલા૦ મધુરનારક. તૈ૦ નારંગમુ. ફા૦ અ૦ નારંજ. ઇ. ઑરેંજ. લા૦ સાઈટ્રિસ ઓરેન્સિયમ્.

નારંગીનાં ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશોમાં થાય છે. તેની પાંચ-૭ જાત છે. મોઝાંબિક બેટમાં-થી જે નારંગી અહીં આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે. તેને કોઈ લોક 'મોસંબી' કહે છે. ખાનદેશ, નગર, ધુળિયા અને પૂના, એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તેવી હોતી નથી. એ ઝાડના ફૂલની વાસ મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. **નારંગી**—કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર તથા દુર્જર, સારક, અતિ ખાટી, વાતહારક, અતિ ઉષ્ણ અને મધુર છે. તે જ ખાટું હોય તો હૃદ્ય, બલપ્રદ, વિશદ, ગુરુ, રુચિકર, સારક, ઉષ્ણ, સુગંધી તથા સ્વાદુ છે; અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શળનો નાશ કરે છે. તથા તાવ, ઝાડા, વાતરક્ત, અગ્નિમાંદ્ય, અપચન, તૃષા, વમન, પિત્તપ્રકોપ આદિ વિકારોમાં લાભદાયક છે. કૃમિ (કરમ) અને ટાઢિયા તાવ ઉપર નારંગીની છાલનું ઔષધ બનાવી આપવામાં આવે છે. એ છાલનું તેલ કાઢે છે. ગુલાબના અત્તર કરતાં આ નારંગીનું તેલ કેટલાકને સારું લાગે છે. નારંગી એ પદાર્થ ખાવામાં મીઠો, દેખાવમાં સુંદર, વાસમાં મધુર અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે. જુઓ! ઈશ્વર કેવા કૃપાળુ અને દયાવંત છે તે વિવેકીની નજરે જલદી જણાશે.

૩૩૬. નારી (ચાંદવેલ, હરણપગો વેલડી)—સં૦ પ્રસારિણી, સારિણી, મ૦ ચાંદવેલ, નિતણવેલી, હિરણપગ, રાજબલા. હિં૦ બેરી, હરનપદી, પ્રસરન, પ્રસારની. બં૦ ગંધભાદુલિયા, ગંધભાદલી, ગાંધાલ. લા૦ કોન્વલવ્યુલસ અર્વેન્સિસ.

ચોમાસામાં નારીના પુષ્કળ વેલાઓ ઊગે છે. એનાં પાંદડાં આંગળભર પહોળાં અને બે-ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંને અર્ધચંદ્રકૃતિનો એક મોટો ખાંચો હોય છે. તે કારણથી એ વેલાનું ચાંદવેલ નામ સાર્થક હોવું જોઈએ. એને કરણિયાં ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમાં 'રાજ-બલા' પણ કહે છે. **ચાંદવેલ**—ગુરુ, ઉષ્ણ, કડવી, બલકર તથા સારક છે; અને ભાંગેલા હાડકાંને સાંધનારી, કાંતિકારક તથા ધાતુવર્ધક છે. તે વાતાર્શ, સોજો, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે અને મલસ્તંભક છે. **ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—ચાંદવેલની ભાજી ખાવી. **(૨) શોફોદર ઉપર:**—ચાંદવેલ(પ્રસારની)નો રસ કાઢી બાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાભાર લઈ તેમાં કૂકડીની સુકાયેલી થોડી હગાર નાખી તે પાવો અને લેપ પણ આનો જ કરવો; એટલે શોફોદરનો રોગી તાબડતોબ સારો થાય છે.×

૩૩૭. નાલ—(નાળાની ભાજી) સં૦ તાડી શાક. કલંબી. હિં૦ કલમી સાગ. મ૦ ના૦ બં૦ કલમી શાક. આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલોતરીમાં થાય છે. એ છોડ સુમારે એક હાથ ઊંચો થાય છે. એનાં પાંદડાં સુમારે એક આંગળ પહોળાં હોય છે અને ડીંટડા પાસે તેને બે ખૂણા હોય છે. ડીંટું પણ એક આંગળ લાંબું હોય છે. આ ભાજી વૈશાખની આખરમાં તથા જેઠ માસમાં ઘણી જ મળે છે. નાલની ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકોમાં જ વિશેષ થાય છે. નાળાનો રસ અફીણ અને સોમલના ઝેરમાં ઊલટી કરાવવા માટે અપાય છે. રસને સુકાવી લીધા પછી જુલાબ આપવા માટે સકમુનીઆની માફક વપરાય છે.

૩૩૮. નાળિયેરી—સં૦ નારિકેલ. મ૦ નારળી. કો૦ માડ. રા૦ ખોપરા, નારીએલ. હિં૦ નારિયલ ખોબ-પરા. ક૦ ટેંગિનમારા. તૈ૦ ટેંકાયા. તા૦ ટેનામારં, ટાગે. મલા૦ ટેના. ફા૦ જોજ-હિંદી. અ૦ નારજીલ. ઇ૦ કોકોનટ પામ. લા૦ કોકોસ ન્યુસિફેરા.

નાળિયેરીનાં ઝાડ ચાળીસ-પચાસ હાથ ઊંચાં વધે છે. તેના છેડાએ માત્ર ઝાવળી આવે છે. નાળિયેરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં 'માંડ' પણ કહે છે. ગોમાંતક, કર્ણાટક, કાલિ-કટ અને સહ્યાદ્રિ પાસેના પ્રદેશમાં નાળિયેરીનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. નાળિયેરી વાવ્યા પછી સાત-

× મૂળ વિરેચક છે. સિંધમાં મૂળોનો ઉપયોગ જુલાબ આપવા માટે કરે છે. આ નારીનો પ્રસારિણીરૂપે સ્વીકાર કેટલાક ચિકિત્સકો કરતા નથી.

આઠ વર્ષે ફળે છે. નાળિયેરીનાં જે ઝૂમખાં ઝાડ ઉપર લટકે છે તેને મરાઠીમાં 'પિંડ' કહે છે. નાળિયેરીને બારમાસી ફૂલ આવે છે. સારી જાતની જમીન હોય તો દર નાળિયેરીને દર વર્ષે સુમારે એકસો નાળિયેર આવે છે. નાળિયેરીનાં ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોટા, મોભ, ભારોટિયાં, વાંસ, વળીઓ, દોરડાં વગેરે બને છે. ટોચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કોયલા બનાવે છે, કોપરું ખવાય છે અને તેમાંનું મીઠું અને ઠંડું પાણી લોક પીએ છે. કોપરું ખાવાના તથા રસોઈના અનેક પદાર્થોમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના તથા માથામાં ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. સાબુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળિયેરીમાંથી કાથી નીકળે છે; તેના ગાદીતકિયા, દોરડાં, શીકાં, ચટાઈ વગેરે ઘણી ચીજો બને છે. નાળિયેરીનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. નાળિયેરની આંખમાં છિદ્ર પાડી અંદરનો ગર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે છે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. **નાળિયેરી**—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્જર, બસ્તિશોધક, બલકર, બૃંહણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ટંભકારક છે; અને શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) નાળિયેરનાં તેલના ગુણ**:—નાળિયેરનાં સુકાયેલાં કોપરાં ઘાણીમાં નાખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય છે. ઠંડક આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. **(૨) લીલાં નાળિયેરમાંના** કોપરાંનો રસ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુનાશક છે. વાયુએ જકડાઈ ગયેલા અંગે આ તેલ મરીની ભૂકી નાખી ચોળવું. **(૩) મૂર્હેલ**:—સારા સુકાયેલા નાળિયેરને ખાંડીને તેનો ભૂકો સૂકવવો. એ સુકાઈ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચૂકાની છાલની ભૂકી બે પૈસાભાર નાખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો. પછી તે કોપરું બળવાન માણસ પાસે પિલાવવું; એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મૂર્હેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાનું લોહી સાફ કરવાના કામમાં અને જખમ રુઝાઈ આવવાના કામમાં સારું ઉપયોગી થઈ પડે છે. **(૪) આયલેલ**:—રાતી છાલનું નાળિયેર સારું જૂનું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાંગી ટોપરાનો ભૂકો કરવો. તે ભૂકો પીલી રસ કાઢવો. એ રસ સુમારે કાચો પાંચ શેર લઈ એક કલાઈના વાસણમાં નાખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો અને ઊકળે એટલે તેમા ચાર ગુંજ પર્યંત મીઠું અને બે માસા સુધી હળદરની ભૂકી નાખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણને તળિયે ચોંટે છે અને ફક્ત તેલ ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લઈ બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તાજું હોય છે ત્યારે સારું સુવાસિત હોય છે. કેટલાક દિવસ પછી તેની ખોરી વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણ કદી પણ કમી થતો નથી. આ તેલમાં રૂનાં પોલ પલાળી ગરમી વગેરેની ચાદીઓ ઉપર મૂકવાં. એથી જખમ પણ રુઝાય છે. **(૫) વાળા ઉપર**:—નાળિયેરને કોરી તેમાં નવસારની ભૂકી રાતે નાખવી. સવારે તેમાંનું પાણી પીવું અને કોપરું ખાવું તથા સાયંકાળ પર્યંત ઉપવાસ કરવો અને રાતે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. **(૬) ભિલામો, અસ્તરો (સજાયા) વગેરે ઊઠે તે ઉપર**:—કોપરું ઘસી અગર બાળી ચોપડવું. **(૭) સરડાના વિષ ઉપર**:—નાળિયેરના કુંમળા તોરા પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાખી ગરમ કરી ડંખ ઉપર ચોપડવું. **(૮) ઉંદરના વિષ ઉપર**:—ખોરું કોપરું મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૯) હેડકી અને ઊલટી ઉપર**:—નાળિયેરનું છોડું હોકામાં નાખી તેની ધૂણી પીવી અથવા નાળિયેરના છોડાની રાખ મધમાં આપવી. **(૧૦) ખસ અને દાદર ઉપર**:—નાળિયેરની કાચલીનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું. કાચલી સળગાવી થાળીમાં પણ તેલ કાઢે+ છે. **(૧૧) ખસ ઉપર**:—નાળિયેરનો રસ કાઢી તેમાં

+ કાચલી સળગાવી થાળીમાં મૂકી ઉપર પાણીથી ભરેલ થાળી ઢાંકી રાખતાં, ઢાંકેલી થાળી નીચે ઓસનાં બિંદુઓ જામે છે તે. આ તેલમાં રૂનું પૂમડું બોળી દુખતી દાઢના કેતરમાં ભરવાથી તે તત્કાળ મરી જાય છે. નાળિયેરનું પાણી શીતલ, મૂત્રલ, મૂત્રવિરજનીય (મૂત્રનો રંગ સુધારનાર) અને તરસ મટાડનાર છે. કોમળ

થોડો આમલસારો ગંધક નાખી બધો રસ ઉકાળી તેલ થાય ત્યાં સુધી કઢીને ઉતારી નાખવું. નીચે ઉતારેલા રસના જે કૂચા બાકી રહે તે થોડા ખાવા અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા; તેમ જ રોજ રાતે એ તેલ શરીરે ચોપડવું એટલે કંડૂ (ખરજ) અને ખસનો નાશ થાય છે. (૧૨) **અમ્લપિત્ત, પેટનું શૂળ અને બરોળ ઉપર:**—નાળિયેરમાંનું પાણી દશ શેર કાઢી મધ જેવું થતા સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં જાયફળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને જાવંત્રી એની થોડી ભૂકી નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું તથા દરરોજ સવારસાંજ એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્યંત ૧૪ દિવસ પાવું. (૧૩) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—એક નાળિયેરનો રસ કાઢી તેમાં બે ભિલામાં બારીક કરી નાખવાં તથા બધો રસ ઉકાળવો એટલે ઉપર તેલ આવી તળે કૂચા ઠરી બેસે છે. તે તેલ લઈ વાયુબદ્ધ થયેલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે રહેલી રાબ ખાવા આપવી. આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવો દુર્ધર વાયુ હશે તોપણ તેનો નાશ થશે; અથવા નાળિયેરનો અંગરસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિફળાની ભૂકી ત્રણ માસા અને મરીની ભૂકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂકી નાખી રોજ બે વાર આપવું. (૧૪) **ઉરોગ્રહ અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—લીલા નાળિયેરનો પાણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લઈ તેમાં શેકેલો હળદરનો ગાંઠિયો ઘસવો અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે પાવું. અથવા નાળિયેરના રસમાં ભિલામાંના તેલનાં ટીપાં ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવાં. (૧૫) **રક્તપ્રમેહ ઉપર:**—કુમળું નાળિયેર લાવી તેમાં છિદ્ર પાડી પાશેર પાણી તેમાં રેડવું. તેમાં ફટકડીનું ચૂર્ણ ૩–૪ વાલ નાખી ઉપર બૂચ બેસાડી અગાશીમાં ઝાકળમાં મૂકવું. સવારે તે પાણી હલાવી પાવું. (૧૬) **શૂળ ઉપર (નારિકેલક્ષાર):**—પાણી સુદ્ધાં આખું નાળિયેર લઈ તેના મુખમાં છિદ્ર પાડી તેમાં દળેલું મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામાં શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશૂળ તથા વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—રાતા નાળિયેરનું પાણી, નિર્મળીનાં બી, સાકર અને એલચીદાણા એકત્ર કરી પાવું. તે મૂત્રકૃચ્છ્ર-નાશક છે; અથવા નાળિયેરનું પાણી ગોળ તથા ધાણામાં મેળવી તે પાણી પાવું. તે દાહ સહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે.*

૩૩૯. **નાણા**—આ જંગલી ઝાડ છે. એના પાંદડા સીતાફળીનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે અને લાંબાં થાય છે. નાણાનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે.

૩૪૦. **નાંદરૂખ (નાની પીપળ)**—સં૦ નંદીવૃક્ષ, હ્રસ્વપ્લક્ષ, મ૦ લઘુપિંપરી, નાંદરૂખ. હિં૦ છોટી પાખર. ક૦ નદુરક પિનવાલ. બં૦ છોટ પાકુડ. લા૦ ફાઈકસ્ રેટુસા. તા૦ જીલી. તુ૦ શિદિગોળી.

નાંદરૂખીનાં ઝાડ મોટા વધે છે. એ ઝાડના પાંદડાં પીપરડીનાં (પીપળના) પાદડાં જેવાં, પરંતુ તે કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એ ઝાડ છાયા માટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે. **નાંદરૂખી**—તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર, શીતળ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તૂરી, ગ્રાહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને વ્રણ, કોઢ, શ્વેત કોઢ, રક્તપિત્ત, શીર્ષપીડા, કંડૂ

નાળિયેરનું દૂધ મૃદુલ, સારક, શાંતિપ્રદ છે. નાળિયેરના ઝાડમાંથી તાડીના જેવો દારૂ નીકળે છે. તે બલ્ય, આનંદપ્રદ, દીપન, પાચન, બૃંહણ, ઉદરવાતશામક, જ્વરહર, નિદ્રાપ્રદ અને વાજીકર છે.

* અજાયબ રેચ—લાલ ચોટલીવાળું (મલબારી) નાળિયેર લઈ, ચોટલી ઉતારી નાખી તેની ઉપરની ડાચલીથી આંખ વાટે તેમાંનું પાણી નહિ કાઢતાં તેમાં નેપાળાનાં મીંજ (ગોળા) માય તેટલાં ભરી કોપરાના કકડાથી આંખ બંધ કરી કાપડમાટી કરી તેને ઉકરડાના ખાતરમાં ૧ માસ સુધી દાટી રાખવું; પછી તેને બહાર કાઢી ઉપલી કાચલી ફોડી નાખી અંદરનું કોપરું તથા પાણી સહિત નેપાળો ખૂબ વાટી બાટલીમાં ભરી રાખવું. જરૂર પડે ત્યારે એમાંનું થોડું નાભિ ઉપર ચોપડવું એટલે રેચ લાગશે. ઠંડા પાણીથી નાભિ (ડૂંટી) ધોવાથી રેચ બંધ થશે.

(ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) યોનિકંદ ઉપર:—નાંદરૂખીની છાલ અને પીળો લોધર, એ ખાંડી આમળી સાથે પકવી લેપ કરવો. (૨) માથે વાયુ ચડ્યો હોય તે ઉપર:—નાંદરૂખીનાં પાંદડાં અને અંતરછાલ એકત્ર ખાંડી બાફ આપવો અને સહેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાંધવો. (૩) અંડવૃદ્ધિને લીધે શૂળ નીકળતું હોય તે ઉપર:—નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો રસ અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં તેટલું જ ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાકી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દઈ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી દિવસમાં પાંચ વાર ચોપડી જીરવવું અને જૂની ઈંટ તપાવી કપડામાં વીંટાળી તેના વડે શેકવું, એટલે વૃદ્ધિરોગ (અંડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે. (૪) કોગળિયા ઉપર:—નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૪૧. નિંબારા (લેંબારા)—મ૦ નિંબારા, લિંબારા. હિં૦ કાળી ખજૂર. ક૦ કાડલેબુ. તા૦ મલ્લેબેંબુ. લા૦ મેલિયા ડયુલિયા. નિંબારાનાં ઝાડ વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે. એ સીધાં અને ઊંચાં વધે છે. નિંબારાનું ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. કડવા લીમડાના જેવાં જ એનાં પાંદડાં હોય છે. એને ફળ કડવા લીમડાના જેવાં જ આવે છે; પરંતુ તેવાં લાંબાં હોતાં નથી. એના લાકડાંનો ઇમારતી કામમાં ઉપયોગ થાય છે. એ લાકડું સીધું અને લાંબું હોવાથી એના વાંસ સારા થાય છે. નિંબારાનો રસ વિષારી છે માટે ખાવામાં આવવા દેવો નહિ. **ગુણધર્મ**—ફળ વામક અને વાતહર છે. એમાં ભેદન ધર્મ નથી. **માત્રા**—ફળનો ગર્ભ ૫ થી ૧૫ રતી, ઊલટી કરાવવા માટે ૦। તોલો. ઉપયોગ—(૧) ખસ ઉપર:—નિંબારાની નીંબોળીઓ વાટી ચોપડવી; કિંવા લીલી નીંબોળીઓ ખાંડી તેનો રસ કાઢી તેમાં આમલસારા ગંધકનું ચૂર્ણ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) પાડાના વાળમાં જીવ અને ચાંચડ લાગ્યા હોય તે ઉપર:—નિંબારાનાં ફળનો રસ કાઢી તેમાં છાશ નાખી ચોપડવો.

૩૪૨. નિર્મળી—સં૦ કતક. મ૦ નિવળી, નિર્મળી, ગજરા. હિં૦ નિર્મલી. બં૦ નિર્મલા. ક૦ ચિલ્લિકાયી. તા૦ મલા૦ ટેટ્ટામાર. તૈં૦ ચિલ્લિચેટ્ટુ. ગો૦ ચીલવી. ઇં૦ એનટ વુઈચકિલઅર્સ વૉટર. લા૦ સ્ટ્રીકનોસ પોટેટોરમ.

નિર્મળીના ઝાડ થાય છે. એનાં બી ચપટાં અને ગોળ હોય છે. નિર્મળીના બિયાંનું ચૂર્ણ મેલા પાણીમાં નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **નિર્મળી વૃક્ષ**—તીખું, કડવું, લેખન, રુચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તૂરું, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે; અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુલ્મ, શૂળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાંના મેલનો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં ફળ**—ચક્ષુષ્ય, વાતકારક તથા શીત છે; અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મેહનો નાશ કરે છે. **જૂનાં ફળ**—દુર્જર તથા રુચિકર છે અને કફ તેમ જ પિત્તનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાંતિકારક તથા ઘર્મજનક છે; અને સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, પ્રતિશ્યાય (શરદી) તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **નિર્મળીનાં બિયાં**—આંખોને હિતાવહ, તૂરાં તથા ગુરુ હોઈ પાણીને સ્વચ્છ કરનારાં તથા મધુર છે અને અશ્મરી, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. **નિર્મળીનાં મૂળ**—સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નેત્ર સ્વચ્છ થવા માટે:—નિર્મળીના ફળ મધમા ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું; એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે. (૨) અંધત્વ દૂર થવા માટે:—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખ અને કાળા સર્પની વસા (ચરબી), એ સર્વ એકત્ર કરી અંજન કરવું; એટલે આંધળા મનુષ્યને જલદી દેખાય છે. (૩) ગંદું પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે:—નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી ગંદા પાણીમાં નાખવું. એટલે કેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:—નિર્મળીનાં બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું. (૫) અહિરા ઉપર:—નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ ઘસી અંજન કરવું. (૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર:—નિર્મળીનાં બિયાં એક તોલો છાશમાં વાટી તેમા મધ નાખી પાવું. (૭) આંખોમાં ફૂલાં પડે છે તે ઉપર:—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળીઓ

કરી તે ઘસી અંજન કરવું

૩૪૩. **નીપાણી**—આ ઝાડ ખરસાણી જેવા થાય છે એની ઊંચાઈ સુમારે માથોડુ હોય છે એને ખરસાણીના ઝાડ પ્રમાણે ફાટ ફૂટે છે અને ખરસાણી પ્રમાણે જ આ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે આ ઝાડ ખાનદેશમા ઘણા થાય છે નીપાણીને ગેરા જેવા ફૂલ આવે છે અને એના બી કાદા-(ડુગળી)ના જેવા હોય છે **ઉપયોગ—(૧) સુવાવડીને માટે કાઢો:**—નીપાણીનો કાઢો કરી હળદર નાખી પાવો, એટલે સુવાવડીના પેટમાનો રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાફ થાય છે (૨) **વાળા ઉપર:**—નીપાણીના બિયા ત્રણ વર્ષના ગોળમા બે દિવસ આપવા, એટલે શરીરમાનો વાળો મરી જાય છે

૩૪૪. **નેતર**—સ૦ વેત્ર, વેતસ મ૦ વેત હિ૦ બેત ક૦ મેતા, બેડિસુ, બેસયબેદુ ત૦ પિરંબુ તુ૦ નુરોલ્બેના તૈ० પીપાર્‌વા, પેમુ, પેપા, વેતમમુ ફા૦ વેત અ૦ ખલાફ મલા૦ ચુરલ વળ્ળી, વેત્ર ઇં૦ રેટન કેન લા૦ કેલેમસ રેટંગ

મલબાર, ગોકર્ણ, મહાબળેશ્વર, બ્રાઝીલ, મેંગલોર અને રામેશ્વર, એ ઠેકાણે તથા ચીન દેશમા નેતરના વનો છે નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઊંચે વધે છે, પરંતુ તેની જાડાઈ થોડી હોય છે આ દેશમા ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલુ તો ચીકણુ હોય છે કે પાણીમા પણ કહોતુ નથી તેના કરંડિયા, ખુરસીઓ વગેરે બને છે. નેતર ઊંચુ થવાથી જેમ નમે છે, તેમ માણસે ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થવાથી પણ ઈશ્વરથી ડરીને નમવુ **નેતર**—તૂરુ, શીત, કડુ તથા તીખુ છે, અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂત્રવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, અતિસાર, યોનિરોગ, તૃષા, રક્તકોપ, વ્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, ગૂઢ તથા વિષનો નાશ કરે છે **એના અંકુર**—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **નેતરનાં પાદડા**—ભેદક, તૂરા, લઘુ, શીતળ, કડવા, તીખા તથા વાતનાશક છે અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એનાં બિયા**—તૂરા, સ્વાદુ, ખારા, રુક્ષ તથા પિત્તઘ્ન છે, અને રક્તદોષ તેમ જ કફનો નાશ કરે છે **મોટું નેતર**—શીતળ છે અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ તથા કફનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે **જલનેતર**—શીતળ, કડવુ વ્રણશોધક, તૂરુ, વાતકર, ગ્રાહક તથા રુક્ષ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ વ્રણ, કફ રાક્ષસબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) મત્સ્યવિષ ઉપર:**—કાળા નેતરના કલ્કમા ઘી નાખી કઢવી તેનો લેપ કરવો

૩૪૫. **નેપાળો**—સ૦ ક૦ બૃહદંતી, જેપાલ મ૦ જેપાળબીજ હિ૦ જમાલગોટા બ૦ જયપાલ તા૦ મલા૦ નિર્વિલ તૈ० નૈપાલવેમુ તુ૦ બ્યારીબિટુ ફા० તુખ્મેબદે અ૦ હબુસ્સલા તીન ઇં૦ ક્રોટન સીડ્‌ઝ લા૦ ક્રોટન ટિગ્લિયમ્

મોગલી એરંડાના ઝાડ થાય છે તેવા જ નેપાળાના ઝાડ થાય છે મોગલી એરંડાના પાદડા કરતા એના પાદડા નાના હોય છે એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમા પુષ્કળ થાય છે નેપાળો મોટો વિષારી છે નેપાળાને શુદ્ધ કરી અનેક ઔષધોમા (રસાયનોમા) નાખે છે × નેપાળો તીવ્ર રેચક છે **નેપાળો**—

× નેપાળાના બીજનુ શોધન —(૧) નેપાળાના બીજને પાણીમા પાચસાત ઘડી પલાળી પછી તે બીજને ફોડી ઉપરની છાલ કાઢી નાખવી (બીજ ફોડતી વખતે નાકમા નેપાળાના બારીક રજકણ ન જાય એટલા માટે એક ઝીણુ કપડુ નાકની આસપાસ બાધવુ હાથ આખોને અડાડવા નહિ કારણ કે નેપાળા વાળા હાથ આખને લાગશે તો દાહ અને સોજો થશે) પછી પોટલી બાધી ભેંસના છાણમા ત્રણ દિવસ સુધી રાખી મૂકવી ચોથે દિવસે ખોલી ગરમ પાણીમા ઉકાળી ધોઈ નાખવા પછી બબ્બે ફાડો કરી અંદરની જીભ કાઢી ફેંકી દેવી આ ફાડાને ગરમ પાણીમા ખરલ કરી લૂગદી કરી માટીના કોરા વાસણ ઉપર પાતળો લેપ કરવો તે લેપ કોરો પડયેથી ઉખેડી લેવો (માટીના વાસણ ઉપર લેપ કરવાથી નેપાળાનુ તેલ વાસણમા શોષાઈ જશે) પછી એ ચૂર્ણને લીંબુના રસની ત્રણ ભાવના આપી સુકાવી લેવુ નેપાળાવાળા હાથ બરાબર ધોઈ ઘી લગાડી દેવાથી દાહ અને સોજાનો ભય રહેતો નથી (૨) નેપાળાના બીજના ગોળાને સોળગણા દૂધમા ડોલાયંત્રથી ઉકાળવા દૂધ બાસુંદી જેવુ જાડુ થાય ત્યા સુધી મંદાગ્નિ આપતા રહેવો પછી પોટલી કાઢી ધોઈ ગોળાની ફાડો કરી જીભ કાઢી નાખવી પછી ચૂર્ણ કરી વપરાતુ

સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઊલટીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા ભેદક છે, અને કફ, આમ જંતુ તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—** નેપાળો પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો **(૨) સર્પના વિષ ઉપર:—**નેપાળાના બિયામાના મગજને લીબુના રસના ૨૧ પુટો દઈ બારીક ખરલ કરી લાબી ગોળી કરવી, અને તે ગોળી માણસની લાળમા ઘસી અજન કરવુ **(૩) આધાશીશી ઉપર:—**મોટા પરોઢિયે નેપાળાના બે કિંવા ત્રણ બિયામાનુ મગજ લઈ લીમડાના રસમા ઘસવુ અને જે બાજુનુ માથુ દુખતુ હોય તે બાજુની આખ પાસેથી ભમર ઉપર સળીથી ચોપડવુ થોડુ ચચરશે ખરુ, પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થઈ જાય છે* અથવા જે બાજુનુ કપાળ દુખતુ ન હોય તે બાજુના કાનમા નાખવુ આ રસ નાખ્યા પહેલા કાનમા થોડુ ઘી પાડવુ એટલે કાનમા દાહ થતો નથી આ પ્રયોગ પરોઢિયે કરી પછી થોડી ઊંઘ લેવી **(૪) મોડશી (કોગળિયા) ઉપર:—**નેપાળાના મૂળ છાશમા ઘસી પાવા અને એ જ મૂળ પાણીમા ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો **(૫) ગંડમાળા ઉપર:—**નેપાળાના પાદડા વાટી તેના અગરસની થેપલી છાયે સૂકવી લેપ કરવો+

૩૪૬. **નેવરી**—(મ૦ નેવર) આ ઝાડ મોટા થાય છે નેવરીના ઝાડ કોકણમા વિશેષ છે એના પાદડા લાબા હોઈ છેવટે પહોળા થતા ગયેલા હોય છે એનુ લાકડુ ઇમારતના કામમા ઉપયોગમા આવતુ નથી એને લીબોળી જેટલા લાબા અને તે કરતા જરા જાડા એવા ફળ આવે છે એની છાલ મચ્છીમાર લોકો જાળ રગવાના કામમા લે છે

૩૪૭. **નેવારી (નીમાળી)**—સ૦ નવમલ્લિકા, વનમાલિની મ૦ નેવાળી, વેક્ષમોગરી આકડી, રાનમોગરી હિ૦ નીવારી-લી, કોથાગધાલ ક૦ નીકાડમલ્લિગે લા૦ ઈકિસોરા પાવિ ફ્લોરા ઇ૦ ટૅાર્ચ ટ્રી

આ એક જાઈ જેવોજ વેલો છે એ વેલાના પાદડા માત્ર જાઈ કરતા થોડા મોટા હોય છે નેવારીના ફૂલ પણ જાઈના કરતા જરા મોટા હોય છે નેવારીના વેલા જગલમા ઘણા હોય છે એને 'વેલમોગરી', 'ગનમોગરી' કહે છે **નેવારી**—તીખી, કડવી, શીતળ, સુરભિ તથા લઘુ છે, અને ત્રિદોષ નેત્રરોગ, કર્ણરોગ તથા સર્વ રોગની નાશક છે **ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—** નેવારીના બિયા ઠડા પાણીમા ઘસી ચટાડવા

૩૪૮. **નાળવેલ (મોટી)**—સ૦ સર્પાક્ષી, સર્પગધા, ગધનાકુલી મ૦ થોર મુગુસવેલ, સર્પાક્ષી કો૦ નાવળી હિ૦ સરહટી, ચક્રા, નકુલકદ બ૦ પાન શિઉલી, નાકુલી ક૦ વિષમુગરી

તેલ કાઢી નાખવુ સૂર્યના તડકામા સૂકવી કામમા લેવુ આ રીતે શોધન કરેલા બીજ બિલકુલ દાહ કરતા નથી શોધન કર્યા વિનાના બીજ આતરડામા ભયકર દાહ કરે છે (૩) કેટલાએક વૈદ્યો તો નેપાળાને ફોલ્યા વિનાજ પોટલી બાધી ૩ દિવસ છાણ અને ગોમૂત્રને એકત્ર કરી તેમા રાખી ચોથા દિવસે તેને દેવતાપી બાફી નાખી પોટલી બહાર કાઢી લઈ ધોઈ સાફ કરી તેના ઉપરની છાલ અને અદરની જીભ કાઢી લઈ ઉપયોગમા લે છે આ પ્રયોગથી નાક વગેરે ભાગોને બળવવાની દહેશત રહેતી નથી

* ઉપર કહેલ ઔષધિ સળીથી લગાડ્યા પછી તરત મસ્તક દુખવુ મટી જાય છે પાચેક મિનિટ પછી દરદ ન ગયુ હોય તો થોડા વધારે ભાગમા ઔષધિ લગાડવી, તેથી તરત દરદ શાત થાય છે દરદ મટી ગયા પછી ભીના રૂપ ૧થી દવા લૂછી નાખી તરત ઘીથી માલિશ કરવુ કે જેથી સોજો અને દાહ ઉત્પન્ન ન થાય

\+ જ્યારે પાણી લોહીમાથી જલદી ઓછુ કરાવવુ હોય અથવા હૃદયોદરમા જ્યારે હૃદય ઉપરના પાણીનો દબાવ ઓછો કરવો હોય ત્યારે અનાપેથીમા નેપાળાનુ તેલ આપે છે મસ્તિષ્કમાની શિરા તૂટીને અર્ધાંગ વાયુ થયો હોય એવે વખતે નેપાળાનુ તેલ અથવા નેપાળાનો જુલાબ આપી તરત લોહીમા રહેલુ પાણી ઓછુ કરવુ જોઈએ, નહિતર મગજ પર રક્તનો દબાવ વધી જાય છે પછી રોગીને સુધરવાનો સભવ બિલકુલ દૂર થઈ જાય છે રોગી બેશુદ્ધ હોય તો નેપાળાના તેલનુ એક ટીપુ માખણમા મેળવી જીભ પર ઘસવુ હૃદયોદરમા નેપાળો આપવાથી બહુ જ લાભ થાય છે ખરો પરતુ કોઈ કોઈ વખતે જુલાબ બધ થતો નથી એ લક્ષમા રાખીને યોગ્ય માત્રામા ઉપયોગ કરવો જોઈએ, તેમ જ જુલાબ વધારે લાગે તો માથાને પાણીમા ધરીને બિવડાવવો અથવા લીબુનો રસ પિવડાવવો —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

લા૦ રાઉવોલ્ફિયા, સર્પેન્ટિના. તૈ૦ પદ્મપુચેટ્ટુ, ફા૦ છોટા ચાંદા.

મરાઠીમાં એને ' થેર મુંગુસવેલ ' પણ કહે છે. એનાં મૂળને ' રાસ્ના ' પણ કહે છે.÷ **નોળવેલ**—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; ને કૃમિ, વ્રણ, વીંછી, સર્પ તથા ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર**:—નોળવેલનો રસ પાવો. **(૨) હરતાલના વિષ ઉપર**:—નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૩) વિષમજ્વર ઉપર**:—ચંદ્રગ્રહણ વખતે નોળવેલને ઉખેડી તેનું મૂળિયું કાળા સૂતરથી ડાબે કાને બાંધવું એટલે એકાહિક જ્વર જાય છે; અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને. બાંધવાં. સ્મશાનમાં થયેલાં નોળવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી, ઘીમાં ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું એટલે એકાહિક જ્વર તરત જાય છે.+

૩૪૯. પટોલ કટુ (કડવી પટોળ)—સં૦ કટુપટોલી. મ૦ સોન—કટુ પડવળ. હિં૦ કડવે પડવળ. બં૦, પલતાલના. ક૦ કહી પડવળ. તૈ૦ અડવી પોટલા. તા૦ કોણુપુડલૈ. તુ૦ કટુ પટલાકાયી. મલા૦ કટ્ટ પહેરોલ. લા૦ ટ્રિકોસેન્થસ કુકુમેરિના, ટ્રિકોસેન્થસ્ ડાયોઈકા.

એ વેલાનાં પાદડાં અને ફળ બહુ જ કડવાં છે. કાઢામાં એ વેલાનાં પંચાંગનો ઉપયોગ થાય છે. **પટોલ કટુ (કડવી પટોળ)**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત, કફ, કંડૂ, કોઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કોષ્ઠરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર તથા સારક છે, અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં**-પિત્તનાશક તથા **મૂળ** અને **વેલો** કફનાશક છે; તેમ જ તેનું **તેલ** કફ અને એંશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારું છે. ઉપયોગ—**(૧) વ્રણ (ગૂમડું) ધોવા માટે કાઢો**:—કટુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગૂમડું ધોવું એટલે ગૂમડાનું શોધન થશે. **(૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**:—પટોલ કટુનો કાઢો અને કલ્કથી સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ અને ફોલ્લાને હટાવી નાશ કરે છે. **(૩) સર્વજ્વર ઉપર કાઢો**:—પટોલ કટુ તથા સૂંઠનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો. શોષ (તૃષા) જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણ માસા સુધી નાખવું. **(૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર**:—પટોલ કટુનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજા ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૫) ઇંદ્રલુપ્ત (ઉંદરી) ઉપર**:—પટોલ કટુનાં પાંદડાંનો રસ ચોળવો એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે. **(૬) ઊલટી થવા માટે**:—પટોલ કટુ, કડવો લીમડો અને અરડૂસીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમા આપવું; એટલે ઊલટી થઈ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. **(૭) કૃમિ ઉપર**:—પટોલ કટુનાં પાદડાં ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઈ રાતે-પાશેર પાણીમાં પલાળી સવારે ગાળી

÷ નોળવેલ જંગલમાં થાય છે. એના શાખાના પ્રત્યેક સાંધા પર ૩-૩ યા ૪-૪ પાન હોય છે. પાન ૩ થી ૭ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ાા ઇંચ પહોળાં હોય છે. માર્ચથી મે માસ સુધી જાંબુડિયા રંગનાં ફૂલ આવે છે. ફળ વટાણા જેવડાં અને લાલ હોય છે. મૂળ અંગૂઠા જેવડાં જાડાં, ગાંઠવાળાં હોય છે. મૂળની છાલમાં ઊભા ચીરા પડેલા હોય છે.

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત મુજબ નોળવેલ કડવી, દીપન, વાતહર, કૃમિઘ્ન, પૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન, ગર્ભાશયઉત્તેજક અને વિષઘ્ન છે. આની ક્રિયા ચિત્રકના જેવી છે.

માત્રા-૫-૧૦ રતી સુગંધી પદાર્થની સાથે.

ઉપયોગ—નોળવેલ ઉત્તમ ઔષધિ છે. આંતરડાંના દુઃખદાયક રોગ પર એનો બહુ જ ઉપયોગ થાય છે. નોળવેલનું મૂળ ૧ ભાગ અને દંતીમૂળ ૩ ભાગ મેળવીને અપાય છે. લોહીવાળા મરડા પર મૂળ ૧ ભાગ અને કડાછાલ ૨ ભાગ મેળવી છાશમાં અપાય છે. જીર્ણજ્વર પર નોળવેલની સાથે વજ, કાળાં મરી, હિમામાળી, કરિયાતુ અને બિડલૂણ વગેરે આપવાનો રિવાજ છે. સુવાવડ થતી વખતે વેણ આવવામાં બળ મળવા માટે નોળવેલ અપાય છે. એથી વેણ આવે છે અને ઓર પડવામાં વાર લાગતી નથી. ગર્ભાશય પર ઉત્તેજક ધર્મ અતિ ઉત્તમ છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તેમા મધ નાખી તે પાણી દિવસમા ત્રણ વખત આપવુ (૮) પિત્તજ્વર ઉપર :—પટોલ-કટુને મૂળનુ પાણી સાકરમા આપવુ, અથવા કડવા પડોળા અને જવનો કાઢો મધ નાખી આપવો તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે (૯) ભ્રમ ઉપર :—પટોલ કટુના પાદડા અને સરગવાના પાદડા કોપરાનુ તેલ નાખી તળવા અને દૂધમા એકત્ર વાટી સીજવવા પછી તેનો સહન થાય તેટલો ગરમ પાટો માથા પર બાધવો (૧૦) વિષાર ઉપર :—પટોલ કટુ ઘસી પાવુ, એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરશે

૩૫૦. પત્તુર—સ૦ પકલ પૌડ, પખોડ, હિ૦ પખૌડા મ૦ પાચુંદા લા૦ કેપેરિઝ ગ્રાંડિસ

આ વૃક્ષ ઘણુ જ મોટુ થાય છે એને બારીક કાંટા હોય છે એના પાદડા બીલીના પાદડાના આકારના થાય છે એનુ લાકડુ હલકુ છે એને સફેદ કેસરયુક્ત ફૂલ આવે છે એને બારીક ફળ હોય છે **પત્તુર**—તીખો, નેત્રવિકારનાશક તથા શીતોષ્ણ છે, અને પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) જીર્ણજ્વર ઉપર :**—પત્તુરના પાદડાનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો. **(૨) વિષમજ્વર ઉપર :**—પત્તુરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાધવો

૩૫૧. પતંગ—સ૦ રક્તકાષ્ઠ પતાગ મ૦ હિ૦ ક૦ તૈ૦ પતગ તા૦ બારતાંગી તુ૦ ચપ્પનગ મલા૦ ચપ્પન ફા૦ અ૦ મક ઇ૦ સેપ્પનવુડ લા૦ સિસાલપિનીઆ સેપન

એ ઝાડ મલબાર અને બગાળા પ્રાતમા થાય છે, તેના લાકડાનો રગ રાતો હોય છે એ કારણથી તે ઝાડના અગથી ગુલાલ બને છે રગ સિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી પતગનુ લાકડુ અને હરડેને લખવાની શાહીમા નાખે છે એ ઝાડ પાકુ થવાને આશરે ચૌદ વર્ષ લાગે છે **પતગ**—કડવુ રુક્ષ, ખાટુ, શીતળ, મધુર, તીખુ, વ્રણશોધક, વર્ણકારક અને સુગધી છે તથા જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર વ્રણ, વાત, પિત્ત, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે ફેફસા, આતરડા, ગર્ભાશય આદિમા લોહી પડતુ હોય તો રોકવા માટે ક્વાથરૂપે અપાય છે

૩૫૨. પદ્મકાષ્ઠ—સ૦ ક૦ પદ્મક મ૦ ગુ૦ પદ્મકાષ્ઠ હિ પદ્માખ તૈ૦ પદ્મપુચેકવા લા૦ પ્રુનસ પુડમ

પદ્મકાષ્ઠના ઝાડ× હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે ત્યાથી એ ઝાડનુ લાકડુ અહી આવે છે.

---

* કડવા પરવળમા બે જાત છે ગુજરાત મહારાષ્ટ્રમા ટ્રિકોસેન્થ કુકુમેરિના વધારે વપરાય છે ઉત્તર હિંદમા ટ્રિકોસેન્થસ ડાયોઇકા વાપરે છે આ બીજી જાતના મૂળ તીવ્ર વિરેચક છે એની ક્રિયા ઈલેટેરિયમ (ઇદ્રામણાના સત્ત્વ)ના સમાન છે બીજા પ્રકારના પરવળના તાતણા અને પાનના ડીટડા કટુપૌષ્ટિક જ્વર હર અને સારક છે પાન કટુપૌષ્ટિક દીપન, પાચન અને બલ્ય છે મોટી માત્રામા વમન વિરેચન કરાવે છે બીજ કૃમિઘ્ન છે **માત્રા** ફળનો ગર્ભ ૧ થી ૨ રતી પિત્તપ્રધાનરોગમા વિરેચન માટે એ જાત વપરાય છે

પહેલી જાતમા વિરેચન ગુણ ઓછો છે કફજ્વરમા પાન(ડીટડા સહિત)નો ક્વાથ આપ છે એટલે કફ પડવા માડે છે માત્રા વધાર થાય તો ઊલટી થઈ જાય છે સુકાવેલા કોમળ ફળોના ફાટ અપચનમા આપે છે એથી પચનક્રિયા સુધારીને દસ્ત સાફ આવે છે જુલાબ થવા માટે મૂળ આપે છે ૫ચાગની માત્રા ૮૦ રતી

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× એનુ મોટ ઝાડ કેદાર અન હિમાલય પર્વતમા ઉત્પન્ન થાય છે ઔષધિમા એનુ લાકડુ વપરાય છે એ લાકડુ ઘસીને પીવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે ફળ ખાવામા કામ આવ છે ફળની સહાયથી દારૂ (હિલ ચેરી બ્રેન્ડ) બનાવાય છે પદ્મકાષ્ઠના લાકડા જૂના થવાથી સત્ત્વહીન થઈ જાય છે માટે એકસાથે વધારે ખરીદ કરવા નહિ તેમ જ જૂનુ પદ્મકાષ્ઠ પણ લેવુ નહિ પદ્મકાષ્ઠની છાલમા એક વિશેષ ઔષધિસત્ત્વ રહેલુ છે, જે મહા જલ્દી ઝેર (હાઈડ્રોસ્યાનિક ઍસિડ) છે નવા મત પ્રમાણે પદ્મકાષ્ઠ કટુપૌષ્ટિક સ્તભન ઊલટી બધ કરનાર અને વેદનાશામક છે

હોજરીના શોથ સહિત અપચનરોગમા પદ્મકાષ્ઠ અપાય છે એ વખતે પદ્મકાષ્ઠના કટુપૌષ્ટિક સ્તભન અને વેદનાસ્થાપન ગુણ સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે હોજરીમા કટુપૌષ્ટિક ગુણના હેતુથી અગ્નિરસ નવો બને છે સ્તભનગુણના હેતુથી ઊલટી બધ થાય છે વેદનાસ્થાપન ગુણને લીધે દરદ મટી જાય છે પદ્મકાષ્ઠનો ફાટ આપવાથી ઊલટી અને બગાસા આવવા બધ થાય છે પદ્મકાષ્ઠના ઝેરી સત્ત્વની ક્રિયા મગજમા રહેલ જીવનીય

પદ્મકાષ્ઠ—ઠંડું અને શક્તિવર્ધક છે; તેમ જ તૂરું, કડવું, શીતળ, વાતુલ તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ તથા રક્તપિત્તનું નાશક હોઈ ગર્ભની સ્થિતિ કરનારું તથા રુચિકારક છે; અને ઊલટી, વ્રણ તથા તરસનું નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) દાહ, ઊલટી, ઊબકા અને રક્તપિત્ત ઉપર:—પદ્મકાષ્ઠનો ઉકાળો પાવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર:—પદ્મકાષ્ઠ અને બીલાંનું ચૂર્ણ ઘી કિંવા મધમાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું.

૩૫૩. પપનસ (ચકોતરાં લીંબુ)—સં૰ મધુકર્કટી. મ૰ પપનસ, ચકુત્રા. હિં૰ ચકોતરા. બં૰ વાતવિલેબુ, મિઠ્ઠલેબુ. લા૰ સાઇટ્રસ ડેકુમેના.

એ ઝાડ લીંબુડી જેવડું જ હોય છે. એને બારે માસ ફળ આવે છે, એને ધોળાં ફૂલો આવે છે. તેની વાસ ઘણી આવે છે. એનાં ફળ નાનકડાં કોળાં જેવડાં દેખાય છે. પાકેલાં ફળનો રંગ પીળો હોય છે, એની અંદરનો ગર રુચિકર હોઈ તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં ફળો ઘણાં ખાટાં હોતાં નથી, તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી હોતાં. ફળ ઉપરની ત્વચા હથેળી જેટલી જાડી હોય છે. ઉપયોગ—(૧) અરુચિ ઉપર:—પપનસ છોલી તેની ચીરો કરવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂકી નાખી સેવન કરવું. આ પ્રયોગથી અરુચિ અને તૃષા જન્મે છે. (૨) શૈત્ય વડે મસ્તક ચરે છે તે ઉપર:— પપનસની છાલમાં જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું.×

૩૫૪. પરવળ—સં૰ પટોલ મ૰ પરવળ. હિં૰ પરવલ. બં૰ પટોલ ક૰ સોગવલી. તે૰ કોમ્મુ પોટલ. તા૰ કોમ્મુપુડલે. કાન્યકુબ્જ૰ મોરહડી. લા૰ ટ્રિકોસાંથેસ ડાયોઇકા.

પરવળના વેલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાંઈક ઘિલોડા જેવો પરંતુ પાંદડાં લાંબાં હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ઘિલોડાં જેવી જ લાંબી હોય છે પરવળની બે જાત છે: મીઠી અને કડવી. તીખાં પરવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્યકર છે. એ શાક ઘીમાં ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. પરવળ—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હદ્ય, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિરોગનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક, પાંદડાં પિત્તનાશક અને મૂળ રેચક છે.

૩૫૫. પરિપાઠ—સં૰ પર્પટ. બં૰ ખેતપાપડા હિં૰ દમપાપડા. ગોવા૰ પોપટો. લા૰ હિડિઓટિસ બાઈફ્લોરા. પરિપાઠનો છોડ કોથમીરના છોડ જેવો થાય છે. એની ઊંચાઈ શુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને થોડાં લાંબાં હોય છે. આ છોડ ઉપર ધાણાનાં જેવાં સેંકડો બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિપાઠનું ઝાડ ગુણમાં ઠંડું છે. ઉપયોગ—(૧) હાથે પગે બળતરા થતી હોય તે ઉપર:—પરિપાઠનો છોડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાંની ગરમી અને ગોવારાનું દુઃખ નીકળવા માટે:—પરિપાકના છોડવાનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૩) કંઠસર્પ અને કંઠવિકાર ઉપર:—પરિપાકના છોડને ચલમમાં નાખી તેની ધૂણી પીવી; એટલે ગળામાં જડાઈ ગયેલો કફ પાતળો થઈ કફવિકારનો નાશ છે.

૩૫૬. પંડોળાં— સં૰ સ્વાદુપટોલિકા. મ૰ પડવળ. હિં૰ ઝીંગની. ઝીંગલી, બં૰ ઝીંગ કં૰

કેંદ્રસ્થાન પર શામક થાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસથી કેંદ્રસ્થાન પર શામક અસર પહોંચવાથી સૂકી ઉધરસ અને ક્ષયમાં અતિ પરસેવો આવવો, એ બંનેમાં લાભ પહોંચે છે. હૃદયકેંદ્ર પર ક્રિયા થવાથી હૃદયનું ધડકવું અને હૃદયના ડાબી બાજુના કપાટના રોગને લીધે લોહીનું પાછું જવું અને હૃદય પર ચરબી વધીને એક પ્રકારની ઉધરસ આવવી એ બધા પર લાભ પહોંચે છે. ચામડીના રોગમાં ખરજ આવતી હોય તો પદ્મકાષ્ઠ લેપરૂપે વપરાય છે.

માત્રા—૫ થી ૧૫ રતી નવશેકા પાણીમા ફાંટ કરીને વાપરવો, ક્વાથ ન કરવો. ક્વાથ કરવાથી સત્વ ઊડી જાય છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× ચકોતરાનાં ફળ મોટા ખરબૂજની આકૃતિનાં હોય છે. ખરબૂજની ઉપર દશ રેખા હોય છે અને ચકોતરાની અંદરના ભાગમાં દશ રેખા હોય છે બીજ લીંબુનાં બીજથી મોટાં હોય છે. પાન બિજોરાના જેવાં જ હોય છે.

કલપડવળ, પાટલાવળી તા૦ પડોળ તુ૦ પાટલાકાયી મલા૦ પટોલ લા ટ્રિગ્રોસાથેસ એંગુઇના

પડોળાના વેલા ઘણા જ વધે છે અને શુમારે બેત્રણ હાથ લબાઈના ફળ આવે છે પડોળાનુ શાક બહુ પથ્યકર છે તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉપન્ન કરતુ નથી એ શાક ઘણુ જ નીરોગી છે **પંડોળાં**—સ્વાદુ, રુચિકર, બલકર, પથ્ય, દીપન, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે, અને વાત, પિત્ત, તાવ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કર છે **પંડોળાનાં ફળ**—વૃષ્ય, રુચિકર, મધુર, સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, લઘુ દીપક, હૃદ્ય, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, રક્તદોષ ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **એના પાદડાં** પિત્તનાશક, **વેલો** કફનાશક અને **મૂળ** રેચક છે

૩૫૭. પાષાણભેદ—સ૦ પાષાણભેદ મ૦ હિ૦ પાખાણભેદ બ૦ પાથરચૂર તૈ૦ તગ્સા-મુરૂપીડી ઇ૦ આયરિસ્પ લા૦ કોલિયસ એંગેમેટિકમ્ સુ૦ પથ્થરફોડ ફા૦ ગોશાદ અ૦ જતી-આના ક૦ હિટ્ટલીક

એને મહારાષ્ટ્રમા 'પાથરફોડ' પણ કહે છે એ વનસ્પતિ નાની અને રીગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે એને બોરડી જેવા કાટા હોય છે એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે અને એના મૂળ ખડક ફોડી અદર જાય છે એટલે એ નામ યથાર્થ મળ્યુ છે એને રીગણીના ફળ જેવડા ફળ થાય છે એના ફૂલ ધોળા હોઈ તેમા લાલ કેસર હોય છે એના કુમળા પાદડાનુ શાક કરે છે એના મૂળને 'લકડી પાષાણભેદ' કહે છે એના મૂળ કડવા હોય છે+ **પાષાણભેદ**—શીતળ, મધુર તથા કડવુ છે અને મેહ, તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરી(પથરી)નો નાશ કર છે બીજી **વટપત્રી પાષાણભેદની** જાત છે તે શીતળ તથા મદકર છે અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, બલકર, વ્રણનાશક અને કિંચિત્ દીપન છે ત્રીજી એક **શિલાવલ્ક** નામની જાત છે તે શીતળ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શળ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે ચોથી એક **ક્ષુદ્ર પાષાણભેદી** નામની જાત છે તે વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે ઉપયોગ—**(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—પાષાણભેદના મૂળ, ગરમાળાનુ મગજ, ધમાસો, બાળહરિતકી અને ગોખરુનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે તણખિયો તથા આગથી યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર રાગ દૂર થાય છે, અથવા પાષાણભેદના મૂળનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા પાવુ કિંવા પાષાણભેદના મૂળ, શિલાજિત, લીડીપીપર અને એલચીદાડાનુ ચૂર્ણ પાણીમા અથવા ગોળમા કિવા ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—પાષાણભેદના મૂળનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર:**—લકડી પાષાણભેદનો કાઢો પાવો **(૪) પથરી ઉપર:**—પાષાણભેદના મૂળનો કાઢો શિલાજિત અથવા સૂરોખાર અને સાકર નાખી પાવો **(૫) અશ્મરી(પથરી)જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—પાષાણભેદના મૂળનો કાઢો પાવો **(૬) દંતકૃમિ ઉપર:**—પાષાણભેદના ફળનો ધુમાડો દાતને આપવો

+ એને પથ્થરફોડી જડી કહે છે આ સિવાય એક પથ્થરની જ જાતની પથ્થરફોડી આવે છે આ પથ્થરની અદરથી નીકળે છે માટે જ એનુ એ નામ આપેલ છે પાષાણભેદ માટે વિદ્વાનોમા એકમત થયો નથી આની ૫ જાત અલગ અલગ પ્રાતોમા વપરાય છે (૧) કોલિયસ એરોમેટિકસ આ છોડ તુલસી વર્ગનો છે બગાળમા આનો ઉપયોગ વધાર થાય છે આ સુગધીદાર છોડ છે મહારાષ્ટ્રમા આને 'પાનાચા ઓવા (પાન અજમો)' કહે છે (૨) આઈરિસ સ્યુડેકોરસ ગુજરાતમા આ પાષાણભેદ વધારે વપરાય છે આ પાષાણભેદ ઇરીડેસી વર્ગની ઔષધિ છે આનો ઉપયોગ ચીનમા વધારે થાય છે (૩) સેક્સિફ્રેગા લિગુલેટા પજાબ અને ઉત્તર હિદમા આ વધારે વપરાય છે આર્યભિષકમા આને વટપત્રી કહેલી છે (૪) ઓર્થો ફાઈલમ કેલીસિનમ આને ગુજરાતમા ખાટખટુંબો અને જખમેદિયાત કહે છે આના પાનના ભજિયા કરવામા આવે છે ડોકટર ગણનાથ સેન આને પાષાણભેદ માને છે મહારાષ્ટ્રવાસી આને પાનફૂટી કહે છે આમા રક્તરોધક ગુણ બહુ જ સારો છે (૫) એરૂઆ લેનેટા સ્વ૦ જ્ઞોરાટ આને પાષાણભેદ માનતા હતા આ ગુજરાતમા ગોરખગાજો નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમ જ તેને કપૂરીમધુરી પણ કહે છે આ બધી જાતોમા મૂત્રલ ગુણ તો રહેલો છે જ અશ્મરીભેદક ગુણ સેક્સિફ્રેગા લિગુલેટામા બીજી જાતોની અપેક્ષા વધારે મનાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૩૫૮. પાટલા—સં૦ પાટલિ. હિં૦ પાટલ, પાડર. મ૦ પાડળ. ક૦ પાદરી. તૈ૦ કલગોરૂ. તા૦ પદ્રિ. લા૦ સ્ટીરિઓસ્પર્મમ્ સ્વાવિઓલેન્સ, સ્ટીરિયોસ્પર્મમ્ કેલેનિગો પ્રુસિ.

પાટલામાં **વેલપાટલા** અને **વૃક્ષપાટલા** એ બે જાતિ છે. વેલપાટલાના વેલા હોય છે અને વૃક્ષપાટલાનાં ઝાડ હોય છે. **પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદૂતી, ફલેરુહા, કૃષ્ણવૃંતા, કુબેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી** એ વેલપાટલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. **પાટલા, સીતા, મુષ્કક, મોક્ષક, ઘંટાપાટલી, કાષ્ઠપાટલા** એ વૃક્ષપાટલાનાં અથવા શ્વેતપાટલાનાં નામ છે. વેલપાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે અને એનાં પાંદડાં વાસનવેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે; પણ તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફળનો ગુચ્છો આવે છે. જેવી વાસનવેલનાં પાંદડાંનાં રસની ઘટ્ટ થેપલી બને છે, તેવી જ વેલપાટલાનાં પાંદડાંના રસની પણ બને છે. પાટલાનાં ફળ ગોળ હોઈ નાનાં મોતી જેવડાં અને ધોળાં હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેવાં જ કડવાં હોય છે. વૃક્ષપાટલાનાં પાંદડાં બકુલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વેલપાટલાને 'મોટી વાસન'ની વેલ પણ કહે છે. **પાટલા**—રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત, સોજો, આધ્માન, ઊલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. બીજી **સિતપાટલિકા (ધોળી પાટલી)**—નામની જાતિ છે. તે કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાતદોષ, ઊલટી, ઊચકી, કફ, દમ, સોજો, અરુચિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. **વલ્લીપાટલા**—ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજો, અરુચિ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **રક્તપાટલા (તામ્રપુષ્પી)**—કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઊલટી તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્ર શ્વેતપાટલા**—સ્નિગ્ધ તથા વ્રણશોધક છે; અને કફ, વિષ, કોઢ તથા નાયટાની નાશક છે. **ભૂપાટલા**—તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે; અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવા જ છે. **પાટલાનાં ફૂલ**—તૂરાં, સ્વાદુ તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કરે છે. **પાટલાનાં ફળ**—કડવાં, શીતળ, ગુરુ, તૂરાં તથા મધુર છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) હેડકી ઉપર:**—પાટલાનાં ફળનો રસ મધમાં પાવો. **(૨) કુરસાના વિષ ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૩) ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) ઉપર:**—પાટલાનાં પાંદડાંના રસની થેપલી નાભિ ઉપર રાખવી; અને એ જ થેપલી, માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઈ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી. **(૪) કોલેરા અને પેટ દુખતું હોય તે ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા દૂંટી ઉપર લેપ કરવો અને એ મૂળનો એક કકડો મોઢામાં રાખવો તથા તે મૂળમાંથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો. **(૫) શોફોદર ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમાં ઘસી બે વખત પાવાં.—પથ્ય અલૂણું. એ જ મૂળ કમરની આસપાસ બાંધવાં. **(૬) નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ, કાયકાં અને અતિવિષ કિંવા વખમો પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૭) પિત્તવિકાર ઉપર:**—પાટલાનાં પાંદડાંના રસમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવું. **(૮) શીતમેહ ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ અને ગોખરુનો કાઢો પાવો. **(૯) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—પાટલાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં સૂંઠની ભૂકી ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો. **(૧૦) બાળકોને તૃષાનો આજાર થાય છે એટલે તાળવું પડે છે તે ઉપર:**—વેલપાટલાનાં પાંદડાં વાટી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષ કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે રિવાજ છે.*

---

* અહીં બે લેટિન નામ આપેલ છે, તે બંને વૃક્ષ પાટલાનાં છે. પહેલી જાતનાં વૃક્ષ ઉત્તર હિંદમાં અને બીજી જાતના વૃક્ષ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં થાય છે. પહેલી જાતનાં ફૂલ લાલ રંગનાં, સુવાસિત, મોટાં, સંયુક્ત મંજરીમાં આવે છે; બીજી જાતનાં ફૂલ પીળા રંગનાં, તોરામાં, મોટાં અને સુવાસિત હોય છે. પહેલી જાતનાં વૃક્ષની સરખામણીમાં બીજી જાતનાં વૃક્ષ નાનાં થાય છે.

પહેલી જાતની છાલ કફઘ્ન અને વાતહર હોય છે. ફૂલ વાજીકર, પૌષ્ટિક અને શીતળ હોય છે તેમ જ કફ અને વાતપ્રધાન રોગમાં ઉપયોગી છે. બીજી જાત શીતળ, વાતહર અને જ્વરઘ્ન હોઈ, બીજી જાતની ક્રિયા

૩૫૯. પાટલી—પાટલીનું ઝાડ મોટું વધે છે એ ઝાડ ઘણુ જ દુર્લભ છે ધારવાડ જિલ્લામા સિરટી કરીને ગામ છે ત્યા એક પાટલીનુ ઝાડ છે એ ઝાડ વાવ્યા પછી એને છ-સાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે એના ફૂલ ઘણા જ સુકુમાર અને ઘણા સુવાસિત હોય છે એ લાખના રગના હોય છે પાટલીને પારિજાતક જેવા જાડા ફૂલ આવે છે

૩૬૦. પાઠ (કાળી પાટ)—સ૦ પાઠા, વનતિક્તિકા મ૦ પહાડમૂળ, પહાડવેલ કો૦ પહાળ. બ૰ અનાકનાદિ હિ૦ પાઠ, પાઢ ક૦ પાઢા, અગરુસુટી તૈ૦ પાઢચેટ્ટુ, તા૦ પાડા તુ૦ તિપલે. મલા૦ પાટક્કિટણ લા૦ સ્ટેફાનિયા હેર્નાડીફોલિયા (બગાળી જાત), સિસેમ્પેલોઝ પરેગ (મહારાષ્ટ્રની જાત) આ બીજી જાતને વેણીવેલ (સ૦ લઘુપાઠા) કહે છે *

કાળીપાટનો વેલો હોય છે એ એક ચદ્રાકાર બીજ જાતિની વેન છે એ વેલાના પાદડા ગળોના પાદડા જેવા અથવા કેટલેક અશે પીપળાના પાદડા જેવા, કાઈક દીર્ઘ, વર્તુલ, પાતળા અને સુવાળા હોઈ તે લાબા ડીટડા ઉપર એકાતરે આવેલા હોય છે કાળીપાટની વેલાને બારીક પીળા ફૂલોનો જથ્થો જૂની ડાળીઓના ખાચા(સાધા-બગલ)માથી આવે છે એના ઉપર મરી અથવા વટાણા જેવડા લાલ રગના ફળો આવે છે આ બેથી પાચ હજાર ફૂટની ઊચાઈ ઉપર સિમલાના પહાડમા મળે છે બગાળા, બિહાર, સિગાપુર અને કોકણ પ્રાતમા આ વેલા પુષ્કળ થાય છે વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા ડુગરાળ પ્રદેશમાં ઘણા થાય છે ડોક્ટર **ડિમક** અને **ડ્રાયમેન** સાહેબ આ વેલાને **ભૂનિર્વિષી** અથવા **વેણીવેલ** નામ આપે છે ગોવા પ્રાતમા એને પારવેલ કહે છે એ વેલાના મૂળને **પહાડમૂળ** અને **કાળીપાડ** પણ કહે છે **પહાડમૂળ**—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, ભન-

મગજ અને જ્ઞાનતતુ પર શામક થાય છે ફળોનો રસ દૂષિત પિત્તને કાઢવા માટે અપાય છે

દશમૂળમા પાડવા આવે છે પહેલી પાડલા દશમૂળ માટે વધારે સારી ગણાય પહેલી જાતના અભાવમા બીજી જાત વપરાય છે —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

* ડોક્ટર દેસાઈના મતમા પાઠ કડવી લઘુ કફપૌષ્ટિક, ગ્રાહી, મૂત્રલ અને શોથહર છે કફપૌષ્ટિક ધર્મ મૃદુ છે વધારે માત્રામા આપવાથી દસ્ત સાફ લાવે છે

માત્રા—૩૦થી ૪૫ રતી દિવસમા ૩ વાર **ઉપયોગ**—મૂત્રેદ્રિયના રોગો પર પાઠ વાપરવાનો અતિ રિવાજ છે મૂત્રેદ્રિયની શ્લૈષ્મિક ત્વચા પર સગ્રાહક શામક અને બલ્ય ક્રિયા થઈને ચામડીની શુદ્ધિ થાય છે કાળીપાટ વૃક્કોમાથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે વૃક્કોને ઉત્તેજક મૂત્રલ ગુણ દર્શાવે છે મૂત્રેદ્રિયના રોગો પર કાળીપાટનો શોથહર પીડાશામક અને મૂત્રલ ગુણ ઉપયુક્ત છે નવા અને જૂના બસ્તિશોથ તથા બસ્તિશોથથી ઉત્પન્ન બસ્તિના અભિષ્યદવિકાર, મૂત્રકૃચ્છ્ર રક્તમૂત્ર અને સાદ્રમેહ (પેશાબમા સફેદ અને ચીકણુ નવાણી જેવુ પેશાબ થોડોથોડો થવો અને પેડમા દર્દ રહેવુ) ઇત્યાદિ રોગો પર દસ્ત સાફ આવે એટલી મોટી માત્રામા કાળીપાટ અપાય છે સાથે ગળો અને જેઠીમધ મેળવાય છે સાદ્રમેહ હોય તો સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મની સાથે કાળીપાટ અપાય છે જૂનો પરમો, પેશાબમા બાહુ બળી અને ખળતરા થતી એ ઉપર જવખાર અને ખુરાસાની અજમાની સાથે વપરાય છે શિથિલતાપ્રધાન અપચન, ઉદરપીડા અતિસાર લોહીવાળો મરડો, જ્વરાતિસાર એ રોગોમા પાઠનો ઉપયોગ થોડી માત્રામા થાય છે આતરડાના રોગોમા સુગધી પદાર્થોની સાથે અપાય છે

ગુજરાત કાઠિયાવાડમા પાઠને બદલે વેવડીનો ઉપયોગ કરે છે વેવડીમા પણ લગભગ કાળીપાટને મળતા જ ગુણો છે કેટલીક જગ્યાએ મ૦ પાડાવાળનો ઉપયોગ કાળીપાટની જગ્યાએ કરે છે એના નામ અને ગુણ નીચે પ્રમાણે છે

સ૦ રાજપાઠા, વનતિક્તિકા ઘાટ મોઠી તાનીચી વેલ તા૦ પાડા ક૦ પાડાવલિ તુ૦ તિપરે મલા૦ પાટક્કિટનુ કાઠિયાવાડ કાળીપાઠ લે૦ સાઇક્લિયા પેલ્ટેટા સાઈક્લિયા બર્મેની ગો૦ પાડળ પાડાવળી એ બને વેલ છે, પહેલીને મોટી પાડળ અને બીજીને નાની પાડળ કહે છે આનો દેખાવ વેનડી (વાસનવેલ) જેવો હોય છે ફળ મરી જેવડા ગોળ અને સફેદ રગના ઝૂમખાઓમા આવે છે

ગુણધર્મ—કડવી વાતહર, સ્વેદલ અને મૂત્રલ આ ઔષધિ મૃદુ સ્વભાવવાળી છે

માત્રા—મૂળનુ ચૂર્ણ ૬થી ૧૨ રતી **ઉપયોગ**—નાના બાળકોના પેટનો દુખાવો, મરડો કોલેરા અને દસ્ત રોગ પર મૂળને ઠડા પાણીમા ઘસીને આપે છે એની સાથે કાળ્ય, અતિવિષ દેવાનો રિવાજ છે પિત્તપ્રકોપજ અપચનમા પાનનો રસ સૂઠ મેળવીને આપે છે

ભદ્ર—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય તથા અગ્નિદીપક છે; અને અરુચિ, કફ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોકનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ પિત્તરોગ તથા કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) કમળી ઉપર:**—પારિભદ્રની છાલની ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાભાર ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી. **(૨) વાતરક્તાદિ રક્તદોષ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—ધોળા પારિભદ્રની છાલનું ચૂર્ણ ગાયના માખણમાં અગર ઘી અને સાકરમાં આપવું. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—પારિભદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૬. પાણકાંદા—પાણકાંદા નદીમાં થાય છે. એના કંદ કાંદા જેવા થાય છે. પાણકાંદાને નાગદમણીનાં જેવાં ફૂલ આવે છે. નિફાડ આગળ ગોદાવરી નદીમાં એ કાંદા પુષ્કળ થાય છે. બીજે ઠેકાણે પણ નદીઓમાં ઘણા થાય છે, એ કાંદાની કોઈકોઈ ભાજી (શાક) પણ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તે ઉપર:**—પાણકાંદાનો રસ શેરભર લઈ ઘીમાં અથવા દહીંમાં પાવો. **(૨) ગૂમડું ફૂટવાને તથા વાળા ઉપર:**—પાણકાંદા વાટી લેપ કરવો. **(૩) વાઘ કરડ્યો હોય તે ઉપર:**—પાણકાંદા વાટી બાંધવા.×

૩૬૭. પાણકુંભા—(જલશંખલા) સં૦ જલકુંભી. મ૦ પાણકુંભી, ગોંડળ, શેર્વાળ. મ૦ ટાકાપાના. લા૦ પીસ્ટીઆ સ્ટ્રાટીઓટીસ.

પાણકુંભા કુંભાના ઝાડ જેવું જ હોય છે અને એનાં પાંદડાં પણ તે જ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુંભાને ફક્ત ફૂલો જ આવે છે; ફળ આવતાં નથી. **ગુણધર્મ**—શીતળ, મૂત્રલ, સારક અને દાહશામક છે. **માત્રા**—ચૂર્ણની ૧૫ થી ૬૦ રતી. મૂત્રાઘાતમાં પેશાબની બળતરા બંધ કરવા માટે જલશંખલાનો કાઢો અપાય છે અને પેડુ પર પણ બંધાય છે. **ઉપયોગ—(૧) ગલગંડ ઉપર:**—પાણકુંભાની રાખ ગોમૂત્રમાં નાખી બાફવી. પછી તે પાણી ગાળી પાવું અને કોદરાનો ભાત તથા છાશ લેવાં.

૩૬૮. પાંદડી—સં૦ પાચી, મલ્લારિકા. મ૦ હિં૦ પાચ. ક૦ પચ્ચે, પચ્ચદગિડ, કો૦ માલી. લા૦ પોગોસ્ટેમન પાચોલી.

પાંદડીના છોડ એક હાથ ઊંચો હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી; પરંતુ કાંગળના કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ પાંદડાં કુમળાં હોય તે વેળા જરા રાતાં હોય છે; પરંતુ જૂનાં થયા પછી સાવ લીલાં થાય છે. એનાં પાંદડાંની અને તોરાની વાસ સારી આવે છે. પાંદડીનું અત્તર કાઢે છે. પાંદડીનાં પાંદડાં અને તોરા ઘીમાં સુવાસ લાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડીનાં સુકાયેલાં પાંદડાં શાલ, ઊંચી બનાત વગેરે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમાં ઘાલી રાખવાથી તેઓને ઊધઈનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. **પાંદડી**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કષાય તથા સુગંધી છે; અને વાયુ, ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દાહ, તૃષા તથા વિષનો નાશ કરે છે.*

૩૬૯. પિઠવણ (નાનો સમેરવો)—સં૦ પૃષ્ટિપર્ણી. મ૦ પિઠવણ, રાનભાલ, શેવરા, કોંડવલા. હિં૦ પિઠાની ડાવડા, દૌલા. ક૦ નરિયલબોને. તે૦ કોલાકૃપના. બં૦ ચાકૂલે, શંકરજટા. ઓરિયા૦ કૃષ્ટપર્ણી. લા૦ ઉરેરિયા લેગોપોઈ ડીસ્, ઉરેરિયા પિક્ટા.

એ છોડ પડતર જમીનમાં ઘણા થાય છે. આ છોડની ઊંચાઈ સુમારે બે–અઢી હાથ હોય છે, એ છોડને પાંદડાં આવે છે તે બેવડાં હોય છે, એટલે ડીંટા પાસે બારીક પાંદડું હોય છે અને તેની આગળ મોટું પાંદડું થયેલું હોય છે. મોટા પાંદડાંની લંબાઈ–પહોળાઈ સુમારે ચાર આંગળ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા વાંકી નાની નાની શિંગો આવે છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળ દશમૂળમાં આવે છે.

આ વનસ્પતિ સંબંધી લોકોને કેટલીક શંકા છે. એનો ક્ષુપ જ હોઈ એનાં પાંદડાં ગોળ વેલદાર હોય છે. તે બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે. બાજુનાં બે પાંદડાં કરતાં વચલું પાંદડું મોટું હોય છે.

× અહીં જેને પાણકંદો નામ આપેલ છે તેનું શાક પણ થાય છે; એટલે એ જાત કોળકંદથી જુદી છે. કોળકંદને જ ગુજરાતમાં પાણકંદો કહે છે. અહીં પાણકંદા નામ મરાઠી છે. એ નદીમાં અથવા નદીકિનારે થતી વેલનો કંદ છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* નવા મતમાં પાંદડી રક્તસ્થાપન, મૂત્રલ અને વાતહર છે. માત્રા—સ્વરસ ૧ તોલો. પેશાબમાં લોહી જતુ હોય તો ભાંગની સાથે બે તોલા પાનનો રસ અપાય છે.

ફૂલો ધોળાં અને કિંચિત્ કાળાશપડતાં હોઈ જડતાયુક્ત હોય છે. મરાઠીમાં પૃષ્ટિપર્ણીને રાનભાલ, પિઠવણ અથવા ડબલા અને ગુજરાતીમાં પિઠવણ કહે છે. કોંકણ પ્રાંતમાં રાનભાલ નામની જે વનસ્પતિ વપરાય છે તેનું વર્ણન-અહીં આપેલું છે. એનાં પાંદડાં છેક ભાલાના આકારનાં દુહેરી હોય છે. એટલે ડીંટડાં પાસે ઝીણાં હોઈ તેની જ પાછળ મોટાં પાંદડાં થયેલાં હોય છે. કોંકણ જિલ્લામાં પડતર જમીનમાં એ ઘણી થાય છે. એ બાંટુકડાં હોય છે. એની ઊંચાઈ બે અઢી હાથ જ હોય છે. મોટાં પાંદડાંની લંબાઈ-પહોળાઈ સુમારે ચાર આંગળ હોય છે. મ૦ મોતીલાલ શાહે પોતાના 'વિદ્યાહુન્નર' નામના ગુજરાતી માસિકમાં આ વનસ્પતિનું વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરેલ છે: 'આ છોડવા નદીકિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામાં ઊગે છે. એનાં લાકડાં ૩-૪ ફૂટ ઊંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં એક એકનાં આંતરે ડીંટડાંવાળાં અને બંને બાજુએ ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને એક-દોઢ ઇંચ પહોળાઈનાં હોય છે. તે ઉપરની બાજુથી જોવામાં સુંદર હોઈ સુંવાળાં હોય છે અને નીચલી બાજુએ તેના ઉપર બારીક રૂંવાં હોય છે. એને ચોમાસાની આખરમાં નાનાંનાનાં રાતા રંગનાં ફૂલોનો ઘોસ આવે છે. એની શિંગો ધોળા અને સીધી હોય તેવી દેખાય છે. તેમાં બીજ ફિક્કા પીળા રંગનાં ચોળા જેવાં હોય છે.' અહીં આ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન આપેલ છે, તે પૈકી કોઈ પણ બેનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવતું નથી. એમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી જોતાં કોંકણી અને ગુજરાતી પિઠવણ ઘણા ભાગે એક જેવી છે. **પિઠવણ**—ફૂરસાના વિષ ઉપર એનાં પાદડાંનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે; પરંતુ પાંદડાંનો ઉપયોગ પણ થાય છે. **પિઠવણ**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, ખાટી, મધુર, લઘુ તથા વૃષ્ય છે. અને ઉધરસ, અતિસાર, વાતરોગ, તૃષા, દાહ, ત્રિદોષ, ઊલટી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિસાર અને વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને તાવ ઉપર:**—પિઠવણ, બળદાણા અને અરડૂસીનો રસ પાવો. **(૨) વછનાગના વિષ ઉપર ઉતાર:**—પિઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. **(૩) બરોળ ઉપર:**—પિઠવણનાં મૂળિયાનો અગર પાંદડાંનો રસ પાવો.+

૩૯૦. પિત્તપાપડો—સં૦ પર્પટ. મ૦ પિત્તપાપડા. દે૦ ખડશેપુ હિં૦ પિત્તપાપડા, દવણ-પાપડા. બં૦ ક્ષેતપાપડા, બનશુલ્ફા, ક૦ પર્પાટક તૈ૦ પાર્પાટકમુ, તુરા. ફા૦ શાહતરા. અ૦ શાહતરજ બકલતલમલીક. ઔ૦ જદપાંપુડા. લા૦ ફ્યુમેરિયા ઓફિસિનેલિસ ફ્યુમેરિયા પાર્વિફ્લોરા.

આ એક ત્રણ-ચાર હાથ સીધું વધનારું ઝાડવું છે. એના ઉપર બારીક કાંટા અથવા ફાંસો આવે છે. એ ચોમાસાના આરંભમા ઊગી શિયાળાની આખરે સુકાઈ જાય છે. એના પાંદડાં લાંબાં અને સાંકડા હોઈ છેવટે શેડ નીકળેલી હોય છે. એના ઉપર ધોળા રંગના ફૂલો આવે છે. ઝાડ સુકાય એટલે તેનો રંગ કાળો થાય છે. પિત્તપાપડો પોતાની મેળે ઊગે છે. કોરોમાડલ કિનારા ઉપર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને નલૂર, મેંછલીપટ્ટન વગેરે ભાગમાં રેતાળ જમીનમા એનું ઘણું જ વાવેતર કરે છે. એના પાંદડાં અને છાલ કફ કાઢવાના કામમાં સારા ઉપયોગી થાય છે, તેને સૂકવી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ લોટમાં મેળવી તેની પૂરીઓ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના રોગીને આપવાનો રિવાજ કેટલેક ઠકાણે છે. એનાં મૂળ લાબાં અને નારંગી રંગનાં હોય છે. તે સુતરાઉ લૂગડાંને ઉત્તમ પ્રકારનો પાકો રંગ આપવાના ઉપયોગમા આવે છે. એમાંથી જાંબવો અને ભૂરો નારંગી રંગ પણ તૈયાર થાય છે. હિંદુસ્તાનમા છીંટનો પાકો લાલ રંગ પિત્તપાપડાના મૂળની ઉપરની છાલમાથી બનાવે છે સિલોનથી આનાં મૂળ મોટા પ્રમાણમા પરદેશમાં મોકલાય છે. વાવેતર

+ પિઠવણમા ૨ જાત છે. ઉરેરિયા લેગોપોઇડિસના છોડની ઊંચાઈ ૧ થી ૩ ફૂટ સુધી હોય છે. પાન ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબાં, પત્રદલ ૧ થી ૨ ઇંચ લાંબા અને એટલાં જ લગભગ પહોળાં હોય છે. મંજરી ૧ થી ૨॥ ઇંચ લાંબી. ફૂલની પાંખડીઓ સફેદ. બીજી જાત ઉરેરિયા પિક્ટાના છોડની ઊંચાઈ ૩॥ થી ૭ ફૂટ સુધી હોય છે. પાન ૮-૧૦ ઇંચ લાંબાં સફેદ પટાવાળાં, પત્રદલ ૪-૮ ઇંચ લાબાં, ॥ થી ॥। ઇંચ પહોળાં. ફૂલ નલિકાકાર મંજરીમા. મંજરી ૬-૧૨ ઇંચ લાંબી, ફૂલની પાંખડીઓ જાંબુડી તથા ગિંગ સફેદ રંગની હોય છે. આ જાતને કાઠિયાવાડમાં પીળો સમેરવો કહે છે. **ગુણધર્મ**—ગ્લેષ્મહર **માત્રા**—॥ થી ૧ તોલો કવાથરૂપે છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કરેલાં ઝાડો કરતાં આપોઆપ જંગલમાં ઊગેલાં ઝાડ વધારે પસંદ કરાય છે. એ મૂળ નાનાં હોઈ તેમાંથી ચોથો ભાગ રંગ નીકળે છે. સમુદ્રકિનારા ઉપરની હલકી, સૂકી અને રેતાળ જમીનમાં એ ઝાડો પોતાની મેળે ઊગે છે. વાવેલાં ઝાડોનાં મૂળ બારીક એકથી બે ફૂટ લાંબાં હોઈ તેની બાજુ ઉપર રેષા હોય છે. એમાંથી મજીઠના રંગના જેવો લાલ રંગ મળે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના રંગરેજ એ ઘણો વાપરે છે. એનો નમૂનો મદ્રાસના પ્રદર્શનમાં રાખેલો હતો. એના ઉપર પરીક્ષકોએ નીચેનો અભિપ્રાય આપેલો હતો:—રંગ ફક્ત મૂળની છાલમાં જ હોય છે. અંદરનો ધોળો ભાગ નિરુપયોગી હોય છે. મદ્રાસ ઈલાકામાંના મદુરા શહેરમાંના રંગરેજ લાલ પાઘડી આ મૂળના રંગથી જ રંગે છે. વાવેલાં ઝાડો કરતાં જંગલી ઝાડોનાં મૂળમાંથી ૩૩ ટકા વધારે રંગ નીકળે છે; અને તેનું કારણ એ છે, કે જેમ વધારે વરસાદથી મૂળ કહોવાઈ જાય છે. તેમ જ તે વાવેલા ઝાડને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે બગડે છે. બે વર્ષનાં ઝાડોનાં મૂળ મળવાથી તે વધારે ગુણકારી થાય છે, અંધારી જગ્યામાં રાખવાથી તે બગડે છે, એમ કહેવાય છે. મદ્રાસી રૂમાલ રંગવામાં શિરડોળીનાં મૂળની સાથે આ મૂળનો ઉપયોગ કરે છે અને રંગ પાકો કરવા માટે તેમાં ફટકડી નાખે છે. હિરાકસી મેળવવાથી કાળો રંગ થાય છે અને કસુંબો (કાબરાનાં ફૂલ), લીંબુનો રસ અને સોડા મેળવવાથી કાચો લાલ રંગ થાય છે.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે.+ તે પૈકી ઘાસ પિત્તપાપડો એ ઘાસ જેવો હોય છે અને તે ઉપર કણસલાં પણ હોય છે. પિત્તપાપડાનાં ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. **પિત્તપાપડો**—શીતળ, કડવો, સંગ્રાહી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અરુચિ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઊલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) પિત્તજ્વર ઉપર :**—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **(૨) પિત્ત ઉપર :**—પિત્તપાપડાનાં પાંદડાંનો રસ અને ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું; અથવા પિત્તપાપડો અને સૂંઠનો કાઢો પાવો. **(૩) માથું ચડતું હોય તે ઉપર :**—પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરી તેમા ગાયનું ઘી નાખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાંશ વડે ચઢેલું માથું જલદી ઊતરે છે. **(૪) શોષરોગ ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૫) મસ્તકનો તાપ, આંખની બળતરા અને ઊલટી ઉપર :**—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૬) પથરી ઉપર :**—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની છાશમા પાવો. તાજો હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ

+ પિત્તપાપડાની ઉપરની બે જાત ઉપરાંત ખાખરાના બીજને પલાશપાપડો તેમ જ પિત્તપાપડો કહે, તેનું વર્ણન નં. ૧૬૯માં આપેલું છે. ઘાસ પિત્તપાપડાનું વર્ણન અહીં આપવા ઉપરાંત ઉપર નં. ૧૪મા આપેલું છે. પિત્તપાપડાની નીચે લખેલ ૩ જાત ઔષધિરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે: (૧) શાહતરા રાનથી આવવાવાળો પિત્તપાપડો. એનું લૅટિન નામ ફ્યુમેરિયા ઑફિસિનેલિસ છે. (૨) પિત્તપાપડાનો, ડ ૦ા થી ૧ ફૂટ ઊંચો. કોઈ વખતે જમીન પર પથરાયેલો, પાન ગાજરના પાન જેવાં વિભાજિત, ફૂલ ફેદ ગુલાબી રંગનાં અને ટેરવા જાંબુડિયા રંગનાં હોય છે આનું લૅટિન નામ ફ્યુમેરિયા પાર્વિફ્લોરા . (૩) ખડસલિયો. (મ૦ ધાટી પિત્તપાપડો) જેને લૅટિનમાં રૂંગીઆ રિપેન્સ કહે છે. આનુ વર્ણન પહેલાં ાસ પિત્તપાપડાના નામથી કરેલ છે. એ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમાં પિત્તપાપડા(ફ્મર સુવા)ના નામનો ાડ થાય છે, જેને શેવંતી જેવાં પીળાં ફૂલ આવે છે. એ પિત્તપાપડો સ્વેદલ, જ્વરઘ્ન અને ગર્ભાશય-ંકોચક છે. ઉપર કહેલ ત્રણે પ્રકારનો પિત્તપાપડો યકૃત પર ક્રિયા કરે છે, જ્યારે આ ફ્મર સુવા ગર્ભાશય ર ક્રિયા કરે છે. અનાર્તવ અને કષ્ટાર્તવમાં ક્વાથરૂપે અપાય છે.

શાહતરા સ્વેદલ, મૂત્રલ, સારક અને કટુપૌષ્ટિક છે તેથી પિત્તપાપડા અને ખડસલિયામાં પણ એવા જ ગુણો રહેલા છે. શાહતરો કાંઈક વધારે બળવાન છે. શાહતરામાં રહેલ ક્ષાર ચામડી, યકૃત અને મૂત્રપિંડ દ્વારા બહાર નીકળે છે. એટલે પરસેવા, મળ અને મૂત્રની સાથે બહાર નીકળે છે. આંતરડાંની નિર્બળતાથી ઉત્પન્ન થતા અપચન અને ચામડીના રોગમાં ગુણકારક છે. પિત્તજ્વરની તો એ પ્રસિદ્ધ ઔષધિ છે. ગંડમાળા અને ગંડમાળાના કીટાણુઓથી ઉત્પન્ન થતા ચામડીના રોગો પર તથા બીજી જાતના ચામડીના રોગો પર શાહતરા ઉપયોગી છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

છાશમાં પાવો. (૭) સલ(છોડ)ની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર :—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. (૮) પિત્તજ્વર ઉપર :—પિત્તપાપડો, ચંદન (સુખડ), વીરણવાળો અને સૂંઠનો કાઢો કરી આપવો. (૯) દૂષિત વાયુજન્યજ્વર ઉપર :—પિત્તપાપડો; બ્રાહ્મી અને હંસરાજનો કાઢો પાવો. આ ગોવા તરફ આપે છે.

૩૬૧. **પીલુડી**—સં૦. કાકમાચિકા, મ૦ કાંગો (મો)ણી. હિં૦ મકોય, કવૈયા. બં૦ કાકમાચી ગુડકામાઈ, મદનમધુની, ક૦ કાકે. તા૦ કારે. તૈં૦ બલુસ. તુ૦ કાકેંડેલ. મલા૦ કાંડનગરી. ફા૦ રોબાતરીખ. અ૦ એનવુસસાલવ ઇં૦ નાઈટસેડ. લા૦ સોલેનમ્ નાયગ્રમ. રાજ૦ ચિરપોટન ગોડો.

આ ઝાડ ચોમાસામાં વાવે છે. એ સુમારે બે હાથ અને તેથી પણ ઊંચાં વધે છે. એને લાલ ચણોઠી જેવડાં બારીક ફળો આવે છે.× તે સ્વાદથી લોકો ખાય છે. એનાં પાંદડાંના રસ વડે કાગળ પર લખેલું લખાણુ લીલા રંગની શાહી પ્રમાણે દેખાય છે. ઉપયોગ—(૧) **શોફોદર ઉપર** :—એનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો એટલે શોફોદરનો સોજો ઊતરશે. (૨) **પિત્ત ઉપર** :—એનાં પાંદડાંની ભાજી કરી ખાવી એટલે પિત્તશમન થશે. (૩) **અફીણ ઉપર** :—પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો** :—પાંદડાંનો રસ કાનમાં નાખવો.*

૩૬૨. **પિસા**—મ૦ પિસા, પિશા, પિચલી. ત્તાં૦ ટાળી ટાળી. ક૦ હગ્ગોદગીમર, નુફ્રેનસુ. મલા૦ માલવી રીમજી, માલવીરિપણી. લૅ૦ એક્ટીનોડફ્ની હુકેરી. એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજે ઘણે ઠેકાણે થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર** :—પિસાનાં પાંદડાંની ભૂકી કરવી અને તેમાં દૂધ તથા સાકર નાખી આપવી, એટલે ઉપર્યુક્ત વિકાર દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલાં પાંદડા હોય તો તેમ ને તેમ જ ચાવી ખાવાં. (૨) **પાંડુરોગ ઉપર** :—પિસાનાં પાંદડાંની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં આપવી.

૩૬૩. **પિસ્તાં**—સં૦ અભિષુક, નિકોચક. હિં૦ મ૦ ફા૦ પિસ્તા બં૦ પિસ્તાગાછ. ઇં૦ પિસ્ટેશિઓ નટ. લા૦ પિસ્ટેશિયા વેરા. અ૦ ફિસ્તક.

પિસ્તાંનું ઝાડ મોટું થાય છે આ ઝાડ **પર્શિયા, બુખારા અને અફઘાનિસ્તાન** દેશનાં જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવાં ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી ઘટ્ટ છાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે અને તે પર લાલ ટપકાં હોય છે, તેને પિસ્તાં કહે છે. એની છાલ સુદ્ધાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તા ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એને પકવાનમાં તથા મીઠાઈમાં નાખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટિદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કિરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં થાય છે. **પિસ્તાં**—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદુ; ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવાં તથા સારક છે અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) **પૌષ્ટિક ક્ષીર** :—પિસ્તાં, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ બારીક વાટી દૂધમાં નાખી ઉકાળી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી સેવન કરવું.

× પીલુડીના પાદડા આસોંદનાં પાદડાની સાથે કેટલીક બાબતમા મળતાં દેખાય છે. એને સફેદ રંગનાં ખંડગોળ પાંચ પાંખડીવાળાં ઝીણા ફૂલો આવે છે. પીલુનાં ઝાડની માફક એને ફળોનાં લુમખાં આવે છે. એ ફળો ખાવામા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

* ડૉકટર દેસાઈના મત અનુસાર પીલુડી શીતળ, મૂત્રલ, રેચક, વેદનાસ્થાપક, કફહર, સ્વેદલ અને કુષ્ઠઘ્ન છે. એની મુખ્ય ક્રિયા યકૃત પર થાય છે. યકૃતની જુદી જુદી જાતની બધી ક્રિયાઓને સુધારી યોગ્ય રસ ઉત્પન્ન કરાવે છે અને વિષારી ઉપરસની ઉત્પત્તિ બંધ કરાવે છે. યકૃતની ક્રિયા બગડવાથી જીર્ણ યકૃદ્વૃદ્ધિ, હરસ, ઉદરરોગ, લોહીના બડખા પડવા, મરડો અને વિવિધ પ્રકારના ચામડીના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. એ બધા રોગો પર પીલુડી લાભદાયક છે. પીલુડીના પાનના રસથી દસ્ત સાફ આવે છે. આંતરડાંમાંથી ઝેર નીકળી જાય છે. જે કાંઈ થોડું ઝેર યકૃતમાં જાય છે, તે પેશાબ વાટે નીકળી જાય છે.

સોજો, પરમો, મૂત્રાશયશોથ, મૂત્રપિંડશોથ, હૃદયશોથ એ બધા રોગો પર પાનોનો રસ અપાય છે. જલશોથમાં પાન અને શાખાનો રસ મોટી માત્રામાં અપાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૩૬૪. **પીપર (પિપર)**—સં૦ પ્લક્ષ, પિપ્પરી, જટી. મ૦ પિંપરી. હિં૦ પાકરી, પાખર, પાકર, પિલખન. બં૦ પાકુડ. ક૦ વસુરીમારા. જુવ્વીમારા. તૈ૦ જાતિની, ગર્દભાંડે, ગોળ કેળાં, કાલજુવ્વી. મલા૦ ચુવ્વનાલ, ઇત્તિ, ઇં૦ બેવ્હડ લિવ્ડ ફિગ ટ્રી. લા૦ ફાઇકસ સીલા.

પીપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. પીપરનાં પાંદડાં નાંદરૂખીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીપરની છાયા ઘણી ઘટ્ટ અને ઠંડી છે. છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીપરને બ્રહ્મપીપળાનાં ફળ જેવાં ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવલ્કલમાં એની છાલ લેવામાં આવે છે. **પીપર**—તીખી, કડવી, તૂરી તથા શીતળ છે અને વ્રણ, યોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂર્છા, ભ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ (નાની) પીપર (નાંદરૂખ) ગુણોમાં અધિક છે. ઉપયોગ—(૧) **ઉદાવર્ત અને વાતગુલ્મ ઉપર :**—પીપરનો યૂષ (૧૮ ગણું પાણી નાખી) ચતુર્થાંશ શેષ રહે તે ઘી નાખી પાવો. (૨) **ખોડા ઉપર :**—પીપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૬૫. **પીપળો (બ્રહ્મપીપળો)**—સં૦ અશ્વત્થ. મ૦ પીંપળ. હિં૦ પીપલવૃક્ષ. ક૦ અરળીમારાં. તૈ૦ રાવીચેટ્ટુ. ફા૦ દરખતલરજા. તા૦ અ૦ શંકમર. તુ૦ અત્તાસામારાં. મલા૦ આયલ. ઇં૦ પોપલરલિવ્ડ, ફિગ ટ્રી. લા૦ ફાઇકસરિલિજીયોઝા.

એ ઝાડ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશમાં થતું નથી. આ ઝાડ ગામમાં, રાનમાં તથા અરણ્યમાં સર્વે સ્થળે થાય છે અને તે અતિશય ઊંચું વધી ઘણું ફાલે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો એનો વિસ્તાર એટલો બધો વધે છે કે, એની છાયામાં ત્રણસોચારસો માણસો સહેજે બેસી શકે છે. આ ઝાડ ઘણાં વર્ષ સુધી રહે છે. પીપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમાં ઘણું પવિત્ર મનાયેલું છે.× ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીપળાના ઝાડની આસપાસ ઓટલો કે પાળ બાંધે છે. પીપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિ એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીપળાને બારીક ફળ આવે છે. પીપળાની લાખ બને છે; તે રંગકામ તથા બીજા ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રંગ થાય છે. એ ઝાડને લોકો પરોપકારાર્થે છાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. પ્રવાસમાં ચાલનાર, ભારવાળા, અશક્ત, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણસો ચાલવાના શ્રમથી થાકે એટલે પીપળાની છાયા નીચે બેસી વિસામો લે છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. એ ઝાડના યોગે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઈ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે. એ ઝાડમાં અતિશય ગુણ છે અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણપણે જાણતા હતા. **પીપળો**—મધુર, કષાય, શીત, દુર્જર, ગુરુ, રુક્ષ, વર્ણકર, યોનિશુદ્ધિકારક તથા કડવો છે; અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ**—હૃદ્ય તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાહ, ઊલટી, શોષ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. **લાખ**—કડવી, તૂરી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, બલકર, ભગ્નસંધાનકારક, વર્ણપ્રદ તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમજ્વર ઊંચકી (હેડકી) ઉપરસ, જ્વર, ઉરઃક્ષત, નાસૌરોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર :**—પીપળાની સુકાયેલી છાલની રાખ

× એનું લાકડું યજ્ઞની સમિધમાં વપરાય છે. એનાં પાંદડાંની ટોચની અણી પારસપીપળા કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. એ પીપળા અને પારસપીપળાને ઓળખવાનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે, એનાં ફળ (ભાખાં) જંગલી બોર જેવડાં થાય છે. એ કાચાં ખવાતાં નથી, પરંતુ પાકવાથી તે મીઠાં લાગે છે, માટે બાળકો ખાય છે. પણ એ ફળોમાં કોઈ કોઈ વખતે ઝીણા જીવ હોય છે. એ ઝાડનો ઉદ્ભવ કાગડાએ ખાધેલા ફળમાંના બીજ તેની વિષ્ઠા સાથે બહાર આવે છે તેનાથી હોય છે. એથી એ ઠેકઠેકાણે બીજરૂપ જ ઊગે છે. કોઈ કોઈ વખતે તો તે મોટી દીવાલો ઉપર ઊગી નીકળી દીવાલોને ભેદી નાખે છે. પરમાત્માએ આવા પૂજ્ય વૃક્ષને બહોળા પ્રમાણમાં ઉગાડવાને કેવી ડહાપણભરેલી યુક્તિ કરેલી છે!

કોઈક જ પીપળાને વડની માફક વડવાઈ જેવા અંકુરો ફૂટે છે. તેને પીપળાની વડવાઈ કહે છે. બાળકની આંચકી ઉપર રામબાણ ઈલાજ તરીકે પાણીમાં ઘસી પવાય છે.

ચાંદીઓ ઉપર નાખતા જવી એટલે ચાંદી કોરી પડી મટી જાય છે (૨) **બાળકોની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:**—પીપળાના પાકેલા ફળ ખાવા આપવા (૩) **ઊચકી (હેડકી) અને ઊલટી ઉપર:**—પીપળાની સૂકી ડાળની રાખ પાણીમા ભીંજવી કેટલીક વારે તે પાણી ગાળી પાવાથી ઊચકી અને ઊલટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે (૪) **ઉરુમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:**—પીપળાની ડાળીઓના પાદડા અને કૂંપો લઈ તેનો રસ કાઢી મધ નાખી પાવો (૫) **ખસ ઉપર:**—પીપળાના છોડિયાની રાખ અને ચૂનો માખણમા ખરલ કરી ચોપડવા, કિંવા છાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી (૬) **નાના બાળકના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ (ઓરી) થાય છે તે ઉપર:**—પીપળાનુ છોડિયુ અને રોડુ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો (૭) **નાના બાળકનું મોઢું આવી મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીપળાના તાજા પાદડા અને છાલ બારીક વાટી તેમા મધ મેળવી દિવસમા ત્રણ વાર થોડુ થોડુ ચોપડવુ (૮) **અફીણ ઉપર:**—પીપળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો એટલે અફીણનુ વિષ ઊતરે છે (૯) **ક્ષતકાસ અને ઉર:ક્ષતક્ષય ઉપર:**—પીપળાની લાખનુ ચૂર્ણ× મધ અને ઘી સાથે આપવુ (૧૦) **દાહજ્વર ઉપર:**—પીપળાની છાલ અને કડુ વાટી અંગે લેપ કરવો (૧૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પીપળાના સૂકા છોડિયાનુ ચૂર્ણ ઘીમા કાલવી ઉપર ચોપડવુ (૧૨) **ફૂટેલું બદ ભરાઈ આવવા માટે:**—પીપળાનુ દૂધ અને ગંધી ખેરજો (ચંદ્રસ) એકત્ર કરી પટ્ટી મારવી એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૧૩) **અળતો (પોથી) કરવાની રીત:**—એક શેર પાણી, ૭ પૈસાભાર પીપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાર. (ટંકણખારના કકડા કપડામા બાંધી ભેંસના છાણમા ઘોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે ગાગડા ધોળા-શુભ્ર થાય છે) અને લોધર ૭ માસા, આ સર્વ એક વાસણમા નાખી બે પહોર સુધી રાખવા એટલે લાખનો રંગ ઊતરી અળતો તૈયાર થાય છે, કિંવા ચૂલા ઉપર બાફવો એટલે તૈયાર થાય છે આ તૈયાર થયેલા અળતામા રૂ ભીંજવી થેપલીઓ કરી સૂકી રાખવી. જરૂર વખતે થેપલીઓનુ ખપજોગુ રૂ પાણીમા પલાળી રંગ કાઢી લેવો એના રંગથી લખે છે તેને રાતી શાહી કહે છે અળતામા કાજળ ઘૂંટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી શાહી)* કરે છે (૧૪) **રતનરોગ ઉપર:**—પીપળાની છાલ બાળી પાણીમા નાખવી અને તેમા લોખંડનો કકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો તે પાણી ગાળી સવારસાંજ પીવા આપવુ અને ઇદ્રવરણાના મૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૧૫) **ઊચકી (હેડકી) ઉપર:**—પીપળાની છાલ બાળી પાણીમા છમકારી ખટાઈમા વાટી છાતી ઉપર લેપ કરવો (૧૬) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—પીપળાની કુમળી કૂંપો, ધાણા અને સાકર સમભાગે લઈ મોઢામા રાખી દાંત વડે ચાવી તેનો રસ ગળવો (૧૭) **અટકાવ આવવા માટે:**—પીપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમા વાટી પાવી (૧૮) **ક્ષય ઉપર:**—પીપળાની લાખનુ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ(ઓછા કે વધુ)ભાગે લઈ તેમા પાવું (૧૯) **બદ ઉપર:**—પીપળાનુ દૂધ અને ગંધખેરજો એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવા (૨૦) **બાળકોને શરીરે ફોડકીઓ થાય છે તે ઉપર:**—પીપળાની છાલ અને ઈંટ પાણીમા એકઠા ઘસી લેપ કરવો (૨૧) **નીલમેહ**

× લાખ સ્ત્રીઓને ખાવા માટે કદી આપવી નહિ, કારણ કે એથી ગર્ભ રહેતો નથી એમ કેટલાક પાસેથી સાંભળ્યુ છે પણ શાસ્ત્રમા એ માટે કોઈ પ્રમાણ મળતુ નથી ઉર:ક્ષતનો રોગ સ્ત્રીને હોય તો તેને પણ ચિકિત્સકો લાખ આપે છે

* આજ સુધી અમદાવાદી જેવા મહાન ટકાઉ કાગળો ઉપર જે શાસ્ત્રો લખી રાખવામા આવતા અને જે આજે ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષના લખાયેલ પુસ્તકો જેવા ને તેવા નજરે પડે છે તે આવી જ શાહીથી લખાતા હતા એ શાહી બનાવવાની એકસરખી પણ થોડા ફેરફારવાળી અનેક રીતો અનેક મહાત્માઓ પાસેથી મળી આવે છે એક જૈન ગ્રંથમા આ પ્રમાણે એક કવિત લખેલુ છે કે

લાખ ટાંક બીસ મેલ સ્વાગ (ટંકણ) ટાંક પાંચ મેલ નીર ટાંક દાસો લઈ હંડીમે ચડાઈએ
જ્યોલો આગ દીજે ત્યોલો ઔર ખાર સબ લીજે, લોદાર ખાર વાલ વાલ પીસકે રખાઈએ
મીઠા તેલ દીપ જ્વાલ કાજલ સો લે ઉતાર નિકીવિધિ પિછાનીકે ઐસે હિ બનાઈએ
ચાહક ચતુર નર લિખકે અનુપમ ગ્રંથ બાંચ બાંચ રિઝ રિઝ મોજ પાઈએ

ઉપર :—પીપળાની છાલનો કાઢો પાવો. (૨૨) ઢોરોને કંઇ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર: પીપળાની છાલ રોટલામાં નાખી ખવરાવવી. (૨૩) હનુગ્રહ (મોઢું ઊઘડવા કિંવા બિડાવા દે નહિ તે) વાયુ ઉપર :—પીપળાની અંતરછાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. (૨૪) રક્તપિત્ત ઉપર :—પીપળાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૧ ભાગ, હીરાબોળ ૬ ભાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાવું, એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા હૃદયમાં સંચય થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે. (૨૫) પ્રદર ઉપર :—પીપળાની લાખ એક તોલો છાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાખી પાવી. (૨૬) દમ અને ઉધરસ ઉપર :—પીપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમાં આપવું.×

૩૭૬. પીલુ (જાળ, જાળું)—સં૦ મ૦ હિં૦ પીલુ. ક૦ પીલું, ઓંગની. બં૦ પીલુગાછ. તે૦ ગોલગુ ચેટ્ટુ, પિનવરગોંડ. તા૦ કોકુ. દે૦ ઝલ. ફા૦ દર્ખ્તેમિરવાટ, અ૦ ઇરાક. ઇં૦ મસ્ટર્ડ ટ્રી ઑફ સ્ક્રિપ્ચર. લા૦ સાલ્વેડોરા પર્સિકા. (નાનુ પીલું) સાલ્વેડોરા ઇંડિકા (મોટું પીલુ).

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. પીલુનાં ઝાડ શાખાવાળાં હોય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં સમુદ્રકિનારે તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. પીલુનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં તથા તે કરતાં મોટાં અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલાં ફળનો રંગ પ્રવાલ જેવો લાલ હોય છે. એ ફળ એકેક ખાવાથી ગળું સૂજી જઈ ગળામાં ખરજ થાય છે; પરંતુ એકદમ ઘણાં ફળ ખાવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને કોંકણ પ્રાંતમાં 'ખારી' અને 'કિંકણ' પણ કહે છે. એનાં ફળનું તેલ કાઢે છે, અને ખાંખણુ (મ૦ 'કિંકણેલ' કહે છે.) એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસળે છે. મોટી જાતનાં ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોકો પીરોની કબરો પાસે શોભા માટે વાવે છે. એની છાયા ઘણી જ ઘટ્ટ હોય છે. +લઘુ

× નવા મત પ્રમાણે 'પીપળાની છાલ સ્તંભક, રક્તસંગ્રાહક અને પૌષ્ટિક છે. પાન સારક, કોમળ પાન રેચક, પાકેલથી ગ્રાહી, ફળ પાચક, સારક, સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક અને રક્તશોધક છે. કોમળ પાનને દૂધમાં ઉકાળી પરમાવાળાને આપે છે,' તેથી પેશાબની બળતરા અને રસી ઓછી થઈ જાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

+ લઘુ પીલુને ખારી જાળ અને બહદ પીલુને મીઠી જાળ કહે છે, એમ સંસ્કૃત નિઘંટુ બતાવે છે. પરંતુ ખારી જાળનાં પણ સાધારણ ઝાડ થાય છે, બલકે તે મીઠી જાળ કરતાં કાંઈક મોટાં પણ હોય છે. ખારી જાળને કેટલાક લોક 'સણી' નામથી ઓળખે છે. એનાં પાંદડાં મીઠી જાળ કરતાં કાંઈક ટૂંકાં અને પહોળાં હોય છે. મીઠી જાળનાં પાંદડાં સાંકડાં અને લાંબાં હોય છે. મીઠી જાળમાં એકને રાતાં અને બીજાને ધોળાં ફળ હોય છે. એમ એની પણ બે ઉપજાતો છે. ધોળાં ફળવાળી જાળને સેડકી જાળ કહે છે. જાળનાં બીજને ખાંખણિયા કહે છે. તેમાંથી જે ખાંખણુ નામનું તેલ ઘાંચી લોકો પીલીને કાઢે છે. તે મીણબત્તીઓ બનાવવાના ઉપયોગમાં લે છે. ખત્રી લોકો પોતાના રંગ સંબંધીના કામમાં પણ તે લે છે. એ તેલ એકાદ બે દિવસમાં ઠરી જઈ ચરબી જેવું કઠણ થઈ જાય છે. તેના ભાંગીને કકડા અથવા ભૂકો કરી શકાય છે. દેવતાના અગર સૂર્યના તાપમાં તેને રાખવામાં આવે તો તે પાછું પ્રવાહી થઈ જાય છે. ઉપયોગ :—(૧) ઘોડાં ઘાસનો ચારો સારી રીતે ખાઈ ન શકતાં હોય તો :—એવાં દૂબળ થતાં જતાં ઘોડાંને સેડકી જાળના પાંદડાંનો રસ, બાજરીનો આટો અને ગોળ સાથે મેળવી પીંડિયાં વાળી ખવરાવવાં. (૨) પગના વ્યાઠ (ઓસાર) ઉપર-વ્યાઠમાં ખાંખણુ તેલ ચારી ધીમો શેક કરવો. (૩) એનો પાયો ચામડી ઉપર બાંધવાથી ફોડરૂપ ધારણ કરે છે. આથી કેટલાક અનાડી લોકો સ્નાયુ (વાળા) ઉપર તેને બાંધે છે. (૪) ટોરના જખમ રૂઝાવા માટે :—ખારી જાળનાં પાંદડાં બાળી તે રાખ ઝીણી વાટી તેમાં માણસનું મૂત્ર વારંવાર ઉમેરતા જવું અને તે વારંવાર જખમ ઉપર ચોપડતા જવું. આ પ્રયોગ લગભગ અંગ્રેજી આયોડોફોર્મની ગરજ સારે છે.

ખારી જાળનાં પાન રેચક છે. બીજનું તેલ રાઈના તેલ જેવું ઉષ્ણ છે. એટલે સંધિવાતમાં માલિશ માટે ઉપયોગી છે. મૂળની છાલ ઉત્તેજક, સ્વેદલ અને કાંઈક મૂત્રલ છે. મીઠી જાળનાં પાન ઉષ્ણવીર્ય, વાતઘ્ન, મૂત્રલ, ધાવણ વધારનાર અને સ્વેદલ છે. વાતરોગ ઉપર નગોડ અને મીઠી જાળનાં પાનોને માટલામાં ભરી ગરમ કરીને દુખતા ભાગ ઉપર શેક કરાય છે. છાલ કડવી, ઉષ્ણવીર્ય દાહક અને ઉત્તેજક છે. છ વનો ક્વાથ તાવમાં ઉત્તેજના લાવવા માટે અપાય છે. છાલમાં ઉત્તેજકધર્મ ઉત્તમ હોવાથી માનસિક ધર્મ સાફ લાવવા માટે પણ અપાય છે. ફળ ઉષ્ણવીર્ય, લઘુ, દીપન, વાતઘ્ન અને મૂત્રલ છે. સંધિવાત અને પ્લીહાવૃદ્ધિ (બરોળ) પર અપાય છે. ખાંખણુ (તેલ) સ્વેદલ, ઉત્તેજક અને ચેતનાવર્ધક છે. પરસેવો લાવવા માટે અને હોશિયારી આવવા માટે તાવમાં ચોળાય છે. જૂના સંધિવાતમાં સાંધાઓ પર ચોળવાથી વેદના ઓછી થઈ જાય છે.

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

પીલુ—મધુર, તીખું, તૂરું, ખાટું, રુચિકર, સારક, કડવું, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્તકારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, ઉદરરોગ, વાયુ તથા વિષબાધાનો નાશ કરે છે. **મોટું પીલુ**—મધુર, વૃષ્ય, રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. **એનું તેલ** લઘુ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) મૂળ વ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી ઉપર:**—પીલુનાં તાજાં પાંદડાં ખાવાં. **(૨) વાયુહારક પારો:**—પીલુનાં પાંદડાં અને નગોડનાં પાંદડાં અથવા એકલાં નગોડનાં પાંદડાં કચરી લોઢી ઉપર ગરમ કરી પોટલી બાંધી થોડી વાર તેનો શેક કરવો. પછી તે પોટલીમાંનાં પાંદડાંનો જ પારો બાંધી ઉપર કપડાંનું વેષ્ટન દઈ ૪ પહોર રહેવા દેવો. એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ આવશે. **(૩) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અગર મૂળ ઘસી પાવાં. **(૪) મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીલુડીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧॥ તોલો એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. **(૫) સંધિવાત ઉપર:**—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ અને કડવી ગલકીનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો અથવા ખાંખણ (કિંકણેલ) ચોળવું. **(૬) કંડુ (ખરજ), ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત ઉપર:**—ખાંખલ તેલ ચોળવું.

૩૬૯. પીળો ધંતૂરો—સં૦ પીતધત્તુર, સ્વર્ણક્ષીરી. મ૦ પિવળાધોત્રા, કાંટે ધોત્રા. હિં૦ પીલા ધતૂરા. બં૦ પિત્તધુતુરા. ક૦ હળદીગદગુણિકે.÷

એને 'પીળો ધંતૂરો', 'વિલાયતી ધંતૂરો' વગેરે કહે છે. એ સુમારે હાથ બે હાથ ઊંચો વધે છે અને સર્વાંગે બારીક કાંટા હોય છે. એને જે બિયાં આવે છે, તે બંદૂકનાં દારૂ જેવાં કાળાં હોય છે. એ બિયાં કાગળ નાખી ઉડાવવાથી તડતડ વાગે છે. આ ઝાડ પડતર જમીનમાં ઘણાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. એનાં મૂળને દારૂડીનાં મૂળ પ્રમાણે 'ચોક' કહે છે. એના ગુણ દારૂડી પ્રમાણે છે. ઉપયોગ—**(૧) વીંછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાના મૂળની છાલ પાનમાં ખાવા આપવી. **(૨) ટાઢિયા તાવ ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાના મૂળની છાલ પાનમાં આપવી. **(૩) ગરમીનાં ચાઠાં અને મસા ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાની ડૂંખો ચૂંટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો અથવા મૂળ ઘસીને ચોપડવાં. **(૪) આંખમાં ફૂલાં પડે છે તે તથા સાર આવે છે તે ઉપર:**—પીળાં ધંતૂરાનો ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આંખમાં આંજવો. **(૫) આંખો આવી હોય તે ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાના ફૂલનો અને પાંદડાંનો રસ અથવા ચીક આંખમાં પાડવો. **(૬) રેચ થવા માટે:**—પીળા ધંતૂરાનાં મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૭) પ્રમેહ ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમાં તેટલું જ ઘી નાખી દરરોજ એક વખત એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ આપવું. **(૮) રગતપિત (ગલતકુષ્ઠ) ઉપર:**—

÷ ધંતૂરાની વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં ૧૪ જાત છે. એમાંથી આ છ જાત આપણા દેશમાં જોવામાં આવે છે: (૧) ડટ્રા-સ્ટ્રેમોનિયમ. રાજ ધંતૂરા. કાશ્મીરમાં થાય છે. ફૂલ સફેદ. (૨) ડટ્રા ફેસ્ચ્યુઓસા. કાળો ધંતૂરો. ફૂલ બહારથી જાંબુડિયાં, અંદરથી સફેદ. આમાં બેવડા ફૂલવાળી ઉપજાતિ પણ છે. (૩) ડટ્રા આલ્બા. સફેદ ધંતૂરો. આ ડટ્રા ફેસ્ચ્યુઓસાની ઉપજાતિ છે. ફૂલ સફેદ અથવા મલાઈ જેવા રંગનાં (ક્રીમ કલર). (૪) ડટ્રા મેટલ. લીલા રંગની સાથે સફેદ મિશ્રિત રંગનાં ફૂલ. (આ હિમાલય અને મદ્રાસનો છોડ છે.) (૫) ડટ્રા આર્બોરા. (બ્રુગમેન્સિયા કેન્ડિડા) મોટો સફેદ ધંતૂરો. ફૂલ સફેદ મિશ્રિત જાંબુડિયા રંગનાં અને કસ્તૂરી જેવી સુગંધવાળાં થાય છે. (આ છોડ વાસ્તવમાં દક્ષિણ અમેરિકાનો છે.) (૬) ડટ્રા સુએવિઓલેન્સ. મોટાં ફૂલવાળો સફેદ ધંતૂરો. ફૂલ મીઠી સુગંધવાળાં સફેદ. આ મેક્સિકોની જાત છે. આ ઉપરાંત વિલાયતી ધંતૂરો (ખચાખટી-એટ્રોપા બેલાડોના) કાશ્મીરમાં થાય છે. પીળા ધંતૂરાનું વર્ણન મને મળ્યું નથી. કેટલાક ગ્રંથકારોએ પીળો ધંતૂરો હોવાનું લખ્યું પણ છે. છતાં અહીં પદેજીએ જે વર્ણન કરેલું છે, તે દારૂડીનું જણાય છે. નકલ કરવાવાળાની ભૂલથી-અનુવાદકના પ્રમાદથી વર્ણન બે વાર થયું હોય અને વર્ણનમાં દારૂડીને ભ્રમથી અલગ જણાવેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

પીળાં ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ગાયના દૂધમાં ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નક્કી મટે છે. (૯) **ખરસ ઉપર:**—પીળો ધંતૂરો બાળી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો.

૩૭૮. **પુંગળવેલ**—સં૦ વૃષપત્રિકા, વસ્ત્રાંત્રી. મ૦ પુંગળવેલ, પુંગડી, બોકડી. હિં૦ બોકડી, પુંગળી. ક૦ કુરટીગેયભેદ. બં૦ છાગલબેરે.

પુંગળવેલનાં પાંદડાં ગુલબાસીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે. આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે. **પુંગળવેલ**—કડવી, સ્તંભન, ધાતુવર્ધક, ગર્ભોત્પત્તિકારક, લઘુ, તૂરી, શીતળ, મધુર, રસકાળે અને પાકકાળે તીખી તથા વાતલ છે અને ઉધરસ તથા ગુલ્મની નાશક અને રુચિકર છે; તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, પિત્ત, હૃદ્રોગ અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) ગૂમડું ફોડવા માટે:**—પુંગળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે ગૂમડું તરત ફાટે છે. **(૨) જાળપુળી (પાઠા જેવું ગૂમડું, જેમાં બળતરા વિશેષ થાય છે તે) અને કોઈ પણ પ્રકારનાં ગૂમડાં ઉપર:**—પુંગળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે આગ કમી થાય છે અને ગૂમડું ફાટે છે અગર બેસી જાય છે.

૩૭૯. **પુષ્કરમૂળ**—સં૦ ક૦ પુષ્કરમૂલ. હિં૦ પોહકરમૂલ. મ૦ બાળવેખંડ. મલા૦ ચન્નાકૂવા. લા૦ આઇરિસ, જર્મનિકા. તૈ૦ કાશ્મીરમુ. કાશ્મીર–પાતાલપદ્મિની. કુમાઉન–નીલાકમલ. અ૦ સોસન, ઈર્ષા.

પુષ્કરમૂળની *ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કોષ્ટનો ભેદ છે. એને

* ચક્રદત્ત અને શાર્ઙ્ગધરમાં આ જડને સુગંધીવાળી અને જાગૃતિ આપનાર કહેલ છે. એને ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરુચિ અને ચામડીના રોગમાં આપવાની પ્રશંસા કરી છે. થીઓકે કસરૂખા નામના પુસ્તકમાં લખેલું છે કે, મીલિપ્સ શહેરના સૂર્યમંદિરમાં ઈસવીસનની પૂર્વે ૨૪૩ વર્ષે સિરિયાના રાજા સેલૂકસ અને એના ભાઈ ઈન્ટીઓકસ એ બંનેએ પુષ્કરમૂળનો હોમ કર્યો હતો. ડાયોસકોરાઈડિસ લખે છે કે, અરબસ્તાનથી આવનારી વસ્તુઓમાં પુષ્કરમૂળ સર્વથી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે. એ સફેદ રંગની અને હલકી હોય છે અને એની મીઠી ખુશબોદાર વાસ આવે છે. તોફેતુલ મિઅમિનમાં લખે છે કે, આ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે; અને જે ઝાડમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડવગરનું અને પોલાં પાંદડાંનું થાય છે. એની ત્રણ જાતો છે. એ ત્રણે ગરમ, ખુશ્ક અને પેશાબ વધારે લાવનાર, પિત્તને કાઢનાર, કાળજાના દરદને નાશકર્તા, પેટના બગાડને હઠાવનાર, સર્પાદિ જંગમ વિષને ઉતારનાર, કામોદ્દીપનકર્તા, પેટમાંથી કૃમિને કાઢનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરી પિગળાવીને કાઢી નાખનાર છે. મખજન અલ અદવિયામાં લખે છે કે, એ જડ કામોત્તેજક, કૌવત આપનાર, સારી હવા ઉત્પન્ન કરનાર અને બીમારીઓને અત્યંત ઉપયોગી છે. એ દમના રોગમાં તથા સુદા ખેલવાના કામમાં આવે છે. ડૉક્ટર ઇરવિંગ લખે છે કે, રાજપૂતાનામાં અફીણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલાં આને તમાકુની માફક પીતા હતા. એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુશબોઈ અને માલની ગાંસડીમાં જંતુ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા. મિ૦ વેડન પોવેલ કહે છે કે, 'પંજાબમાં આના ચૂર્ણને જૂના નાસૂર ઉપર, ઘાવમાં કીડા પડ્યા હોય તેમાં અને દાંતનાં દરદો માટે વાપરે છે અને સૂકવી ચૂર્ણ કરી ચોપડવાથી સખત છોલાયેલ ચામડી ઉપર જલદી રૂઝ લાવવાના મલમ બરોબર કામ કરે છે. એને સૂકવી ચૂર્ણ કરી વાળ ધોવામાં પણ વાપરે છે. કૉલેરાની બીમારીમાં ૧ ડ્રામ ઇલાયચી અને ૨ ડ્રામ ઉપલેટને ૪ ઔંસ ગરમ પાણીમાં ભીંજવી એ પાણી એક ઔંસની માત્રાથી દરેક અર્ધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે. ડૉક્ટર પોર્ટરસ્મિથ કહે છે કે, પુષ્કરમૂળ જલદી ખુશબોઈ જગાડનાર પદાર્થ અને શૂળ વગેરે દરદોમાં ઉપયોગી છે. કાશ્મીરી કાપડ (શાલ, ધુસા)માં કીડા ન લાગે એટલા માટે કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે. સુકાયેલી પુષ્કરમૂળની જડ ખુશબોદાર હવા ઉત્પન્ન કરવા માટે બાળે છે. ચીનના મુલકમાં આ જડને બાળવાનો અત્યંત શોખ છે. એનો ખુશબોદાર ધુમાડો ચિનાઈ લોક પોતાના ત્રિબુદ્ધિ દેવની પાસે બાળે (ધૂપ કરે) છે. સર જ્યોર્જ બર્ડવુડ કહે છે કે, એનાથી સફેદ થયેલા વાળ કાળા થાય છે; અને એમાં પેટની પીડા મટાડવાનો, ખરાબ હવાની અસર રોકવાનો, શરદી અને ઊંઘ લાવવાનો ગુણ છે., ચરકસંહિતામાં—એને શુક્રશોધક, લેખનીય (વાતાદિ દોષોને સુકાવી શરીરને શુદ્ધ કરનાર), શુક્રજનક (વીર્ય ઉત્પન્નકર્તા) અને હેડકીનો નાશકર્તા કહેલ છે. સુશ્રુતસંહિતામાં એને યોનિદોષનાશક અને સ્તન્યશોધક, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તથા ચળ અને બીજા વિકાર હઠાવનાર કહેલ છે. ચાદનમાં લખે છે કે, દરરે, અજમો, હિંગ અને સૂંઠની સાથે મેળવીને ખાંસી,

'પોખરમૂળ' પણ કહે છે. પુષ્કરમૂળ—કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે, અને વાયુ, કફ, જ્વર, સોજો, અરુચિ, ઉધરસ, હેડકી તથા પાડુનો અને વિશેષ કરી પાર્શ્વશૂળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) હૃદ્રોગ, શ્વાસ, કાસ અને હેડકી ઉપર :—પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવુ (૨) સ્વરભંગ ઉપર :—પુષ્કરમૂળ મોઢામા રાખી રસ ગળી જવો ×

૩૮૦ પેંટગુળી—મ૦ પેટગુળી, પેટશુલ, ટીટાવલી, થાકાયેત ગોવા-ટીટાબ્ની ક૦ મુન્ટી. લા૦ કાલ્બર્જીઆ મન્ટીફ્લોરા

પેટગુળીના વેલા હોય છે આ વેલો મોટો અને વિસ્તીર્ણ થાય છે એના પાદડા અળઈના પાદડા જેવા થાય છે. તેની છાલ ઉપરથી કાળા રગની હોય છે, પરતુ અદરથી રાતા રગની હોય છે. એને રાતા રગનો રસ આવે છે અને તેની લાખ થાય છે ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર :— પેટગુળીના પાદડાનો રસ પાવો અને તેજ પાદડા વાટી ઉપર ચોપડવા (૨) ફોલ્લા ઉપર :— પેટગુળીના વેલાની છાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી

૩૮૧. પેંઢુર (ગંગેડા, ગાગડ)—સ૦ પિડાર, મહાપિડિતરુ, ગાગેરુક મ૦ પેંઢ્રે, પેઢ્ર હિ૦ પિડાર્ લા૦ પેડિયા યુલિજિનોસા ક૦ પેરાળુ

પેઢુરના ઝાડ ડોકણમાં થાય છે તેને જેઠ અને અષાડ માસમા ફળ આવે છે એ ફળ જમરૂખ જેવડા હોય છે અને તેનો રગ લીલો હોય છે ફળ પાકે છે ત્યારે રગ પીળો થઈ જાય છે. તેનુ શાક થાય છે પેઢુર—તૂરુ, ગ્રાહક, વાતનાશક, શીતળ, બલકર, રુચિકર, મધુર તથા રુક્ષ છે અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, ત્રિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે

૩૮૨. પોકળો—(સ૦ બિદુપત્રક) પોકળાની ભાજીનુ ડીટુ રાતુ અને મઠ જેવુ જ હોય છે, પરતુ પાદડા કઈક તાદળજાના જેવા હોય છે આ ભાજીમા કિચિત્ ખટાશ હોય છે પોકળાની ભાજી નરમ કરવાથી સારી થાય છે પરતું એને બિયા આવે છે એટલે તે ઉપયોગમા આવતી નથી એનો રોપો સુમારે હાથભર ઊચો વધે છે ઉપયોગ—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર :— પોકળાના પાદડાનો રસ જમીન ઉપર રેડી બનાવેલો કાદવ જેવો ભોયગ્મો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૮૩. પોપૈયો (એરંડકાકડી, ઝાડચીભડી)—સ૦ વાતકુભફલ, મધુકર્કટી મ૦ પપઈ. વ૦ એરડીપપઈ હિ૦ અડકાકડી બ૦ વાતાવિલેણુ તે૦ બોપ્પઈ તા૦ પપ્પાય બાપ્પાગાઈ મલા૦ પપ્પાય ક૦ પોપ્પલસુ ઈ૦ પપાવ લા૦ કારિકા પપૈયા

આ ઝાડ ઘણાખરા પ્રાતોમા પ્રસિદ્ધ છે એ ઝાડ ઘણુ વધે ત્યારે બે-ત્રણ માથોડા ઊચું વધે છે તેને આડા-અવળા ફાટા ઘણા ફૂટતા નથી એના ફળને 'એરડકાકડી (પોપૈયા)' જ કહે છે એ ફળ નાળિયેરની પેઠે પાદડાની નીચે થાય છે કાચા ફળનો રગ બહારથી લીલો હોય છે કાચા ફળનુ શાક કરે છે પાકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે પરતુ તે વધારે ખાવાથી શરીરે વિકૃતિ થાય છે એ ફળ ઘણા જ વાતુલ જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે એ ઝાડનુ લાકડુ ઘણુ જ પોચુ હોય છે તેના પાદડાના દાડા લાબા

શ્વાસરતાન અને મદ જઠરાગ્નિમા આપે તો એ બધા રોગોનો નાશ થાય

× પુષ્કરમૂળના પાન કઠ(ઉપલેટ)ના પાન જેવા જ હોય છે શાખા પણ એકસરખી જ દેખાય છે, ગુણ પણ લગભગ મળતા છે એકબીજાના અભાવમા કોઈ પણ ઉપયોગમા લઈ શકાય છે પુષ્કરમૂળનુ સસ્કૃત નામ 'કાશ્મીર' છે કારણ, એ કાશ્મીરમા મોટા પ્રમાણમા ઉત્પન્ન થાય છે એના ફૂલ આસમાની અથવા રગબેરગી હોય છે મૂળ નવા હોય ત્યાર સુગધ બનફસા અથવા તગરના જેવી હોય છે સ્વાદ તીખો અને કાઈક કડવો છે ઔષધરૂપે મૂળ વપરાય છે પુષ્કરમૂળનો ગુણધર્મ કુષ્ઠના જેવો છે પુષ્કરમૂળ ગરમ સારક, મૂત્રલ શોથહર અને મણરોપણ છે માત્રા વધારે આપવામા આવે તો ઊલટી અને ઝાડા કરાવે છે

પુષ્કરમૂળનો ઉપયોગ ત્રણે દોષો પર થાય છે મજ્જનમા મેળવાય છે મટો પર લેપ કરાય છે અપચન ઉધરસ, દમ ઇત્યાદિ રોગોમા પેટમા અપાય છે કેટલાક ચિકિત્સકોએ કોસ્ટસ ઓફિસિનાલિસને પુષ્કરમૂળ માનેલો છે પણ એ માન્યતા સાચી નથી ...... એમા પ્રાચીન ગ્રથકારોએ લખેના ગુણ જોવામા આવતા નથી

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અને પોલા હોય છે. એનાં પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાંના આકારનાં પણ મોટાં હોય છે. **પોપૈયો**—ગ્રાહક છે અને કફ તથા વાયુનો કોપાવનાર છે. **પાકેલો પોપયો**—મધુર, જડ, રુચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરુ છે. **ઉપયોગ—(૧) કીડા (જંતુ) અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર :**—પોપૈયાના કાચા ફળને ચપ્પુ વડે ચીરીને જે રસ (દૂધ) નીકળે તે ચોપડવો. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—પોપૈયાનાં કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો; એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. **(૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાબી બાજુએ બરોળ નામે ગાંઠ થાય છે તે રોગ) ઉપર :**—પોપૈયાના ફળની પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવી અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચાભર સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. **(૪) કૃમિ ઉપર :**—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભર સાકર સાથે પાવું. બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. **(૫) તજાગરમી ઉપર :**—લીલા પોપૈયાનો છૂંદો તપેલામાં નાખી તેને બાફી હાથતળિયે પાંચ દિવસ બાંધવો.+

૩૮૪. ફણસ—સં૦ પનસ. મ૦ ફણસ્. હિં૦ કટહર. બં૦ કાઠાલ. ક૦ હલસિન-મારા. તૈ૦ પનસકાયાં. તા૦ પલાસુ, ચિરા. તુ૦ પેલા. મલા૦ પિલાવું. લા૦ આર્ટોકાર્પસ્ ઇન્ટેગ્રિફોલિયા. ઈં૦ ઇંડિયન જેકટ્રી.

+ એરંડકાકડીનાં ફળોમાંથી દૂધ (સત્ત્વ) કાઢવા માટે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કાચાં ફળો પર કેટલાક (૨૦–૨૫) ઊભા ચીરા કરે છે અને નીચે સ્વચ્છ કાચની રકાબી અથવા ગ્લાસ રાખે છે. તેમાં જે દૂધ પડે તે તડકામાં સુકાવે છે. એનું સફેદ ચૂર્ણ થાય છે. આ દૂધને જલદી સુકાવી લેવું જોઈએ, નહિતર બગડવા માંડે છે. આ સુકાવેલા દૂધમાં એક પાચક દ્રવ્ય છે. જે ૨૪૦ ગણા માંસમાં મેળવવાથી તેને નરમ કરીને પિગળાવી આપે છે. એલોપેથિકવાળાઓ દૂધની સાથે બમણો શુદ્ધ દારૂ (આલ્કોહોલ) મેળવી થોડો વખત રાખી પછી ગાળી લે છે. એ ગળાયેલા સત્ત્વને પપૈન કહે છે.

આ દૂધ ઉત્તમ પાચક, કૃમિઘ્ન, વેદનાહર, સ્તન્યજનન, કુષ્ઠઘ્ન અને ઉદરરોગનાશક છે. આ સત્ત્વ પેપસીન- (જે સુવરની હોજરીમાંથી મળે છે તે)ના કરતાં પણ વધારે સારું છે. પેપસીન ખાટા રસની અંદર જ અર્થાત્ હોજરીમાં જ કામ કરે છે અને આ સત્ત્વ હોજરીના ખાટા રસમાં તથા આંતરડાંની અંદર ભેગા થયેલા રસમાં પણ કામ કરે છે. પેપસીનના કરતાં પાચક ગુણમાં પપૈન કાંઈક ઓછું કામ કરે છે. તોપણ વેદનાસ્થાપન અને કૃમિનાશક કામ વધારે સારા પ્રમાણમાં કરે છે. એરંડકાકડીના દૂધનો લેપ કરવાથી અને ખાવાથી ધાવણ વધારે આવે છે. એરંડકાકડીના પાનની ક્રિયા હૃદય પર ડિજિટેલીસ જેવી છે; અર્થાત્ હૃદયની ગતિ વધેલી હોય તેને ઠીક કરે છે. નાડી તેજ થઈ હોય તેને સુધારે છે. હૃદયનો આરામ-સમય વધે છે. પરસેવો અને પેશાબ સાફ આવે છે. પાન હૃદ્ય અને જ્વરઘ્ન છે.

માત્રા—સુકાવેલું દૂધ ભોજનની સાથે અથવા ભોજન કર્યા પછી ૧–૨ રતી આદાના રસની સાથે આપવું. છાંયે સુકાવેલાં પાનોનું ચૂર્ણ ૦। થી ૧ રતી ફાંટરૂપે આપવું.

ઉપયોગ—પચનનલિકા(હોજરી અને આંતરડાં)ના રોગમાં દૂધનો ઉપયોગ થાય છે. આ દૂધ એલોપેથિકની ફાર્માકોપિયામાં દાખલ થયેલું છે. એનાથી કોઈ પણ જાતનું નુકસાન થતું નથી. માંસાહારી અને શાકભાજી ખાનાર બંને જાતના માણસો માટે ઉપયોગી છે. હોજરીનો જૂનો સોજો, વ્રણ, અર્બુદ, અમ્લપિત્ત અને અપચન પર સુકાવેલું દૂધ અપાય છે. દૂધની સાથે સાથે સાજીખાર (સોડા બાઇ કાર્બ) અને અફીણ મેળવાય છે. એનાથી હોજરીમાં રહેલો ચીકણો કફ પીગળી જાય છે અને ભોજન જલદી પચીને રસ શિરા વાટે રક્તમાં મળી જાય છે. કૃમિને પાડવા માટે પોપૈયાનું તાજું દૂધ ૧ તોલો, મધ ૧ તોલો અને આંધણ જેવું ઊકળતું પાણી ૪ તોલા મેળવી ઠંડું થયેથી પિવરાવવું. બે કલાક પછી એરંડિયું પાવું. જો મરડો આવે તો લીંબુનો રસ અને સાકર આપવી. આ ઉપાયથી કરમિયા નીકળી જાય છે.

પ્લીહા (બરોળ) અને યકૃત વધ્યા હોય અને કઠણ થયા હોય તો તે માટે તાજું દૂધ સાકરની સાથે અપાય છે. રોજ પોપૈયાનું દૂધ ૧ તોલો સાકરની સાથે મેળવી ૩ ભાગ કરી દિવસમાં ૩ વાર આપવું. કંઠરોહિણી(ડિફ્થેરિયા)નાં જીવાણુઓ ગળામાં (સ્વરયંત્રના દ્વાર પર) એક પાતળો પડદો બનાવે છે, જેથી શ્વાસાવરોધ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં પોપૈયાનું તાજું દૂધ અથવા સુકાવેલું દૂધ પાણીમાં મેળવી પીંછીથી ગળામાં ચોપડવાથી સફેદ પડદો પીગળી જાય છે. ગૂમડાં, દાદર, ખરજવું અને બીજા ચામડીના રોગો પર પોપૈયાના દૂધમાં ફુલાવેલ ટંકણખાર અને ગરમ પાણી મેળવીને લેપ કરવો. પોપૈયાના પાનના રસમાં અફીણ મેળવી લેપ કરવાથી વાળો જલદી બહાર આવી જાય છે. હૃદ્રોગ અને ગભરામણ પર પાનનો ફાંટ આપે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ફણુસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ-૭ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંદડાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફણુસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ જ થાય છે. ફણુસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. જો મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફણુસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણુસનું ફળ ધોળું હોય છે. ફણુસ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. લીલાં ફણુસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાંલીચેરી, મેંગલોર અને ગોમાંતક એ ઠેકાણે ફણુસ પાકવાના વખતે લોકો સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણુસનો ગર્ભ જ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયાં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. દળિયા શેકતા પહેલાં તેને લગાર છિદ્ર પાડવું; નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે. તેને સૂકવવા માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે; ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોંકણમાં કણબી લોકો ત્રણ-ચાર મહિના પર્યંત ઘણું કરીને કેરીઓની પેઠે ફણુસ ઉપર જ નિર્વાહ કરે છે. ફણુસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણુસનો ગર્ભ સૂકવી રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણુસની ઉપરનાં ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે; તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગરભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે, તેને ફણુસપોળા કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સાગના જેવું જ છે ને ઇમારતના કામમાં આવે છે. એના લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરંગ, પલંગ, ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણુસની જાતનું જ એક પાત (પાત્ર) ફણુસ કરીને ઝાડ થાય છે. તેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે અને તેના ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા ફણુસ કરતાં ટકાઉ છે; પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણાં) કરે છે. ફણુસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર પાન ન ખાવું; કારણ કે પાન ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે. **લીલું ફણુસ**—મલાવષ્ટંભક, મધુર, બલકર, દોષલ, તૂરું, ગુરુ અને વાતુલ છે. **કુમળું ફણુસ**—મધુર, જડ, કફકર તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલું ફણુસ**—પાક વખતે શીતળ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, રુચિકર, માંસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, વૃષ્ય તથા દુર્જર છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ફણુસની ગોટલી**—મધુર, વૃષ્ય, જડ અને વિષ્ટંભક છે. **ફણુસનાં બિયાં**—કડવાં, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરુ છે. **એનું પાણી**—વૃષ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ :—(૧) મોં ફાટ્યું હોય તે ઉપર :**—ફણુસના અંકુર (ફણુસ અળંબી) ઘસી ચોપડવાં. **(૨) શોફોદર ઉપર :**—પાકા ફણુસના અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી, તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવું. **(૩) બાળકના આમસંગ્રહણી ઉપર :**—કાપા જાતના ફણુસની તથા કાપ્યા (મોરવાની) આંબાની છાલ સમભાગે લઈ પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઈ તેમાં ચૂનાનું પાણી બે માસા પર્યંત નાખી જલદી પાઈ દેવો. **(૪) કંઠરોગ ઉપર :**—ફણુસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢી થોડો થોડો ગળામાં નાખતાં રહેવું અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી કરી મોંમાં રાખવી. **(૫) રક્તાતિસાર અને કોગળિયા ઉપર :**—આંબાની અને ફણુસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનાનું નીતર્યું પાણી નાખી તે પાવો. **(૬) ફણુસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો :**—કોપરું ખાવું. **(૭) ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર :**—કિંચિત્ ખટાશવાળાં બોર ખાવાં.

૩૮૫. **ફાલસાં**—સં૦ પુરુષક. મ૦ બં૦ અ૦ ફાલસા. હિં૦ ફાલસે. ક૦ બેટ્ટહા. ફા૦ પાલસા. ઈ૦ એશિયાટિક ગ્રેવિયા. લા૦ ગ્રિવિયા એશિયાટિકા.

આ ઝાડ×મોટું થાય છે. એને બગીચામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ

× ફાલસાનું વૃક્ષ મધ્યમ આકારનું થાય છે. પાન મોટાં, ગોળ, કિનારી પર કરવત જેવા દાંતાવાળાં

વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ પીપરનાં ફળ જેવડાં અને તેનો રંગ જાંબુડિયો હોય છે. એ ફળ ખાવાથી ખટમીઠાં લાગે છે. એ બિયાં સુદ્ધાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું શરબત કરી પીએ છે. **ફાલસાં**—ખાટાં, તૂરાં તથા લઘુ છે અને કફ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. **લીલાં કાચાં ફળ**—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તૂરાં તથા વાતનાશક છે. **પાકાં ફળ**—મધુર, સ્વાદુ, રુચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, હૃદ્ય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) **મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર** :—ફાલસાંનાં મૂળનો લેપ ડૂંટી, બસ્તી અને યોનિ-એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે. (૨) **દાહ શમન થવા માટે** :—ફાલસાંનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) **પિત્તવિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપર** :—ફાલસાંનાં પાકાં ફળના રસ પાણીમાં મેળવી શરબત કરી તેમાં થોડી સૂંઠની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું.

૩૮૬. **ફાંગળો**—સં० ફણિજ્જક. લા० પોગોસ્ટેમન પર્વિફ્લોરસ. એ છોડ તથા એનાં પાંદડાં પણ રાનતુળસી જેવાં હોય છે; પરંતુ પાંદડાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ છોડ ઉપર તોરા આવે છે. છોડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ધોળો, રાતો અને કાળો, એવી ત્રણ જાત છે. **ફાંગળો**—લઘુ, કડવો, રુક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે પિત્તલ, રસકાળે તૂરો, તીખો, રુચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) **ફુરશાના વિષ ઉપર** :—ફાંગળાનાં મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. પછી કમી-જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથું ચડે તો કાળાં કડાછાપનાં મૂળ ઘસી માથે-કપાળે ઘસવાં. પેટમાં પીડ આવે તો તે જ મૂળ ઘસી પાવાં. ઊલટી થવા જેવું જણાય તો ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને સાત મરી એકત્ર કૂટી ગોળી કરી ખવડાવવી. શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી. સોજા આવે તો ધતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લોટ નાખી સોજા ઉપર લેપ કરવો; કિંવા ઉક્ષી(ધોળી ધાવડી)નાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) **ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે** :—ફાંગળાનાં લીલાં પાંદડાં હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો અને તે જ પાંદડાંની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોંટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. (૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર** :—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ ઇંદ્રિય પર ચોપડવો અને એક ટીપું મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. (૪) **કૃમિ ઉપર** :—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) **ઢોરના જખમ ઉપર** :—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૬) **વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર** :—ફાંગળાનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૭. **ફાંજી (ફાંગ)**—સં० ઝર્ણાફંજી, ફંજિકા. મ० ફાંજ, ફાંજી, ફાંદ, વરધાભેદ. હિં० ફાંજી, કાલાવિધારા. કસ કિરિયસુપ્ટે. લા० રિવિયા ઑર્નેટા.

ફાંજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં અળુનાં પાંદડાં જેવાં જ પરંતુ ઘણાં જ નાનાં હોય છે. પાંદડાંનું શાક અળવીનાં પાંદડાં પ્રમાણે જ કરે છે. એ શાક સારું થાય છે. ફાંજીનો વેલો મોટો થઈ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે. તેને 'ફાંદ' પણ કહે છે. **ફાંજી**—શીતળ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તૂરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિષ્ટંભકારક તથા ગુરુ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, આમદોષ તથા ક્લેશનું શમન કરે છે. ઉપયોગ :—(૧) **ફુરશાના વિષ ઉપર** :—ફાંજીના વેલાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર-ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દિવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે બે વાર પાવાં.

૩૮૮. **ફિરંગી બાવળ**—(મ० ફિરંગી બાભૂળ) એને 'ફિરંગી' પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ ગુરના ઝાડ જેવી દેખાય છે.

હોય છે. ફળ બિત્રણ એકત્ર હોય છે. ફળ કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે; પાકયા પછી જાંબુડિયા રંગનાં થઈ જાય છે.

એને બારીક શિંગો આવે છે. ફિરંગીની છાલ સુવાસિત છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **આમવાત અને વાયુથી સણકા થાય તે ઉપર:**—ફિરંગીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી પાવો.

૩૮૯. **ફૂગ** (બિલાડીના ટોપ, અળંબા)—સં૦ ભૂછત્ર. મ૦ અળંબે, ભૂઈફોડ. હિં૦ છતોના છાતા, સાધકી છત્રી. બં૦ પોયાલ છાતુ, ભુઇકુંડા છાતું, કોડક છાતા, બ્યાંગેર છાતા. ક૦ આળબિ. નાંઇછત્તરિગે. કો૦ કાલિમ. ઇં૦ મસરૂમ. સિં૦ ખુંબા. લા૦ એગેરિકસ, કેમ્પેસ્ટ્રિસ.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ ચાતુર્ય દેખાઈ આવે છે. ફૂગનું છત્ર ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોહેલાં છાણાં ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે. આમાં સાત-આઠ જાત છે અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે: એક વિષારી અને બીજો સારો. વિષારી અળંબો ખાવાથી ભારે અનર્થક પરિણામ થાય છે, કેફ ચડે છે, પેટ ફૂલે છે, ઊલટી થાય છે અને મન ભ્રમિત થાય છે; એટલા માટે માહિતી સિવાય તે ખાવું નહિ. સારા અળંબા પણ ઉત્તમ પચે એવા પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. ફૂગમાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે: ચૂડા, ચીતળા, ગવતા, કુબળા, કુરડી, તેલંગી, ભુયફોડ અને મોગ્રાળા. ચૂડા એક હાથ ઊંચા હોઈ તેના ઉપરનું છત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે. કુબળા ત્રીણી આંગળી જેવડા હોય છે. કુરડી એથી પણ નાના હોય છે. તેલંગી સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. એના છત્રનો વ્યાસ હાથ-દોઢ હાથ હોય છે. ભુયફોડ ગોળ હોય છે. એને છત્ર હોતું નથી. એ કોસલા જેટલા ફૂલેલા હોય છે. મોગ્રાળાને મોગરા જેવી સહેજ કળી હોય છે. ફૂગનાં બિયાં ઘણાં જ ઝીણાં હોય છે. ફૂગની ભાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોકો અળંબાને મૂર્ખતાથી વધવા દેતા નથી. **અળંબો**—શીત, બલકર, ભેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃષ્ય અને કફપ્રદ છે. **કાળો અળંબો**—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરુ છે. **ધોળો અળંબો**—પાક વખતે ગુરુ છે. **લાલ અળંબો**—અલ્પ દોષકારક છે. ઉપયોગ—(૧) **નાના વાછરડાઓને ફોલ્લા થાય તે ઉપર:**—ભુયફોડ છાશમાં વાટી તેમાં ચણોઠીભાર હિંગ મેળવી આપવો; અને ઔષધ આપતાં જ તે વાછરડાની પીડ જમીનને લગાડવી. (૨) **શીતળા અને ગોવરુ પેટમાં ન જવા માટે:**—જ્યારે અળંબાની કળી થાય છે, તે જ વેળા તે લાવી મૂકી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકોને આવે ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી પાવી એટલે શીતળા પેટમાં નહિ ઊતરતાં શરીર ઉપર તડતડી ઊઠે છે. (૩) **ડૂંટીમાં ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:**—સુકવેલ અળંબા અને **ચોમાસામાં ઢોરોના** શિંગડાંને જમીનમાં દબાવવાથી જે પીલી (અંકુર) ફૂટે છે તે શિંગડાંનાં મૂળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સુકાયેલો અળંબો તથા ઢોરોનાં શિંગડાંના પીલા અને ભાંગની ધૂણી આપવી.×

૩૯૦. **ફૂદીનો**—સં૦ પૂતની, પુદીન. મ૦ બં૦ પુદીના. હિં૦ પોદીના. ફા૦ નોઅના. અ૦ હવા. ફિરંગી૦ ઓડ રાલાવ. ઇં૦ ટોકરેડમિંટ. લા૦ મેન્થા સેલ્વેસ્ટ્રિસ.

ફૂદીનાના નાના નાના છોડ હોય છે. એ એક તુળસીની જ જાત છે, એવું કહીએ તો ચાલે. ફૂદીનાનાં પાંદડાં કાંઈક તુળસીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને ગોળ હોય છે. ફૂદીનાન ચટણી કરે છે. ફૂદીનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મોંમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે. ફૂદીનાનો અ: કાઢે છે. તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે. ફૂદીનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં ઘણી થાય છે **ફૂદીનો**—સ્વાદુ, ગુરુ, રુચિકર, હૃદ્ય તથા સુખાવહ છે અને મળમૂત્રનો સ્તંભ કરે છે; તથા ક

× ફૂલનાં છત્ર વર્ષાઋતુમાં વિશેષ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. જેની એક દાંડી, આશરે ૬ ઇંચ લંબાઈ હોય છે, જેના ઉપર મખમલથી અધિક નરમ અને બહુ જ હલકા ફીકા રંગનો ગુબારવાળો ટોપ થાય ; જેને થોડો ઝટકો લાગે તોપણ રજકણ ઝરે છે, એ જાતના ફૂગના ટોપ સર્વ પ્રકારના ખુલ્લા થયેલા જખમે માં, અગ્નિદગ્ધ, વ્રણ, રસીવાળાં સડેલાં ગૂમડાં, ગરમ તેલાદિ પદાર્થથી થયેલા ફોલ્લાના જખમ વગેરે અત્યંત લાભદાયક છે. આ ઔષધનું ચૂર્ણ લગાડતાં જ જલન શાંત થઈ જાય છે અને દરદ કમી થાય ; શીતળાના જખમ ઉપર પણ આ દવા લાભદાયક છે. આ ઔષધિ દેવી આયડોફોર્મ છે.

ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષૂચિકા, સંગ્રહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—ફૂદીનો અને આદાનો કાઢો અથવા રસ પાવો. (૨) **મધુર (મોતીઝરો) જ્વર ઉપર:**—ફૂદીનો, રાનતુલસી અને કાળી તુલસીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી તે પાવો. (૩) **વાયુ તથા કૃમિ ઉપર:**—ફૂદીનાનો રસ આપવો. (૪) **પીનસ (સળેખમ જેવો રોગ થાય છે તે) રોગ ઉપર:**—ફૂદીનાનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) **દરાજ ઉપર:**—ફૂદીનાનો રસ ચોપડવો. (૬) **અતિસાર, ઉધરસ અને કોગળિયા ઉપર:**—ફૂદીનાનો રસ પાવો. (૭) **પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**—ફૂદીનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલો જ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો. (૮) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—ફૂદીનાનો રસ અગર પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. (૯) **રુચિદાયક ચટણી:**—ફૂદીનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરુંની ચટણી લીંબુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરુચિ મટી મોંમાં સારી રીતે અમી આવે છે.

૩૯૧. ફૂલ કેસર—આ ઝાડ ખાનદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ઝાડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હાદગા જેવાં હોય છે. એને આવળ જેવી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલમાં લાંબું કેસર હોય છે. એનું લાકડું હલકું હોવાથી ઇમારતી કામમાં આવતું નથી. એના લાકડાની ટોલકી કરે છે.

૩૯૨. બકામલીમડી—સં૦ મહાનિંબ. મ૦ બકાણનિંબ. હિં૦ બકાઇન. બં૦ ઘોડાનીમ. ક૦ મહાબેવુ, અરબેવુ. તે૦ પેદાવેપા. તાં૦ મલાઈવેબુ. ફા૦ અઝાદદરખ્ત. અ૦ બાન. ફિ૦ તુઝ્ઝન-કુતાર્ય. લા૦ મેલિયા એઝેડેરૅક.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં જ અને કિંચિત્ મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. એને કડવા લીમડા જેવાં જ ફળ આવે છે. બકામલીમડીનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું જ ઉપયોગી છે. એને કીડા લાગતા નથી. એની છાયા ઘણી ઉત્તમ છે. એ ઝાડ છાંયા માટે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે. ખાનદેશમાં એ ઝાડ ઘણાં હોય છે. એને 'કડવો લીમડો' પણ કહે છે. **બકામલીમડી**—શીતળ, કષાય, તીખી, કડવી, તૂરી, ગ્રાહક તથા વૃષ્ય છે; અને દાહ, કફ, વણ, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઢ, ઊલટી, પ્રમેહ, વિષૂચિકા, ઉંદરનું વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંઠરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—બકામલીમડીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. (૨) **ગ્રધ્રસી વાયુ ઉપર:**—બકામલીમડીની અંતરછાલનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો. (૩) **પિત્તથી આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:**—બકામલીમડીનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી થેપલી કરી તે આંખો ઉપર બાંધવી. (૪) **ભેંસની ઝાર (ઓર) પાડવા માટે:**—બકામલીમડીનાં અગર વાંસનાં પાંદડાં વાટી પાવાં. (૫) **પ્રમેહ ઉપર:**—બકામલીમડીનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ઘી નાખી પાવાં, એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે. (૬) **ઉદરકૃમિજન્ય તાવ ઉપર:**—બકામલીમડીની છાલનો કાઢો પાવો.

૩૯૩. બટાટા—હિં૦ અલુ. બં૦ આલૂ. ઇં૦ પોટેટોઝ. ક૦ ઉરલગડે. તુ૦ પટારે. તે૦ ઉરલગડ્ડ. લા૦ સોલેન. ટુબેરોઝમ્. એનું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે. ત્યાંથી તેનાં બિયાં યુરોપમાં ગયાં અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં છે. નીલગિરિ, સુરત, મહાબલેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના વગેરે સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે. મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે. તે ઘણા પૌષ્ટિક છે. આજારી માણસને બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ ખાવા નહિ.×

૩૯૪. બદામ—સં૦ વાતાદ, વાતામ, વાતાંબુફલ. મ૦ બદામ. હિં૦ બં૦ બદામ. તે૦ વેદમ. તા૦ નકવડુમ. અ૦ લોજલહલુ. ફા૦ બદામ. ઇં૦ આલ્મંડ. લા૦ પ્રુનસ એમિગ્ડેલસ્.

એશિયા ખંડમાં મસ્કત, આરાકાન, ઈરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ઇત્યાદિ સ્થળે બદામ ઘણી પાકે છે. હિંદુસ્તાનના બાગોમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં રાતા કાયફળ જેવાં પરંતુ તેના કરતાં નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે: કડવી અને

× બટાટા શીતળ, વિષ્ટંભી, મધુર, ભારી, મલમૂત્રકારી, રુક્ષ, દુર્જર, રક્તપિત્તનાશક, કફ તથા વાતકારક, બલકારક, બલદાયક, વીર્યવર્ધક તથા કિંચિત્ અગ્નિવર્ધક છે.

મીઠી. બદામ ખાવામાં મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે; એમાં એક પ્રકારનું ઝેર રહેલું છે. માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. **બદામ**—સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તૂરી, શુક્લ; વાતનાશક અને ઉષ્ણવીર્ય છે. **એનાં લીલાં ફળ**—સારક, ગુરુ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળ**—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્લ, જડ તથા કફકારક છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ફળમાંનો ગર**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. ઉપયોગ—**(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર** :—બદામનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત ભીંજવી રાખવાં. એટલે ઉપરનાં ફોતરાં નીકળે છે. પછી તે બિયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી અને બારીક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લઈ પીલવો; એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ મટે છે. માથે ચોળવાથી મગજ ઠંડું અને હલકું થઈ જાય છે. **(૨) ભિલામો ઊઠે છે તે ઉપર** :—બદામ ઘસી ચોપડવી. **(૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવા માટે બદામની ખીર** :—બદામનાં બિયાંને ગરમ પાણીમાં નાખી છોલવાં. પછી તેને બારીક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાખવું; અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી **(૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર** :—બદામનું તેલ ચોળવું. **(૫) દાંત મજબૂત થવા માટે** :—બદામનાં ફોતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. **(૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર** :—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું અથવા દૂધમા બદામની ખીર કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી; કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. **(૭) મગજ તર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે** :—ગાયનુ તાજું ઘી દોઢ તોલો લઈ તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કડોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરરોજ તાજું મિશ્ર કરી સવાર–સાંજે ૭ દિવસ આપવુ. **(૮) મગજ તર થવા માટે** :—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી; પછી એક કલાકે માખણ અને સાકર એકત્ર ખાવું; તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનુ તેલ ચોળી જીરવવું.

૩૯૫. બપોરિયો—સં૦ બંધૂક. મ૦ દુપારી. હિં૦ દુપહરિયા, ગેજુનિયા. ક૦ બંદુવે, મધ્યાહ્ન મલ્લિગે. તૈ૦ નિતિમલ્લી. લા૦ પેન્ટેપિટ્સ ફીનિસ્યા.

આ છોડ સાધારણ કમ્મરપૂર ઊંચા વધે છે. પરંતુ એ કોઈ કોઈ ઠેકાણે માથોડા સુધી પણ ઊંચા વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે; માટે એને 'બપોરિયો' કહે છે. એના ફૂલની વાસ ઘણી આવતી નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે, તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમા કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ-ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કાંઈ ફેરફાર હોતો નથી.* **બપોરિયો**—મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરુ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

૩૯૬. બરુ—સં૦ વીરકાંકડે. મ૦ બોરુ. લા૦ એન્ડ્રોપોગોન હેલેપેન્સિસ. એ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારા પર થાય છે, એને તોરા આવે છે, તેમાં એના બિયાં હોય છે. એમાં ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરુની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરુની લેખણો ઉત્તમ

* બપોરિયાના ઝાડનાં પાદડાં દીવાની જ્યોત અથવા ગાજરના આકારે નીચેથી એકદમ એક ઇંચના સુમારે પહોળાં હોય છે અને દોઢ ઇંચના સુમારે લાંબાં હોય છે. તેની બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાંચા હોય છે. એની સોટીઓ પીલુ(જાળ)ની સોટીઓની માફક લીલા રંગની હોય છે. ફૂલનો દેખાવ દાડમના અતિશય કુમળા ઝુંડવાના શિરે દેખાતા ખાંચાવાળા ભાગ જેવો દૂરથી ભાસે છે અને તે પાઈ જેવડાં મોટાં હોય છે.

થાય છે. પતરાળું કરવામાં બરુની સળીઓ કામ આવે છે. **બરુ**—શીતળ, મધુર, રુચિકર, તૃપ્તિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

૩૯૭. બળ (ખોળ)—સં૦ બલા. કાઠિ૦ લાડુડી, મામા સુખડી. મ૦ ચીકણી, લઘુચીકણા. હિં૦ ખિરેટી, વરિયારા. બં૦ વેડેલા. ક૦ બેણ્ણેગરગ, કલ્લંગડલે. તા૦ માઈસ્મિાનિકકં. તૈ૦ મુર્ખિંડી, માર્ઇલુ માનિક્યં. તુ૦ કડિરૂ. મલા૦ કરનટોટ્ટિ. ઇં૦ હોર્ન બીમલીવ્ડ સિડા. લા૦ સિડા કોર્ડિફોલિયા, સિડા રોમ્બિફોલિયા.

ખોળનાં ઝાડો કોંકણમાં અને ગામડાંઓમાં પુષ્કળ થાય છે. એ છોડ સુમારે હાથ–દોઢ હાથ ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાંનો તુલસીનાં પાંદડાં જેવો આકાર હોઈ તેના કરતાં પહોળાં અને લંબાઈ પર હોય છે. એ ઝાડ વર્ષાઋતુમાં ખેતરોમાં અને વહેળા ઉપર પુષ્કળ ઊગે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો હોય છે. એને બારીક જીંડવાં હોય છે. તેમાં એનાં બીજ થાય છે. તે પૌષ્ટિક છે. એનાં પાંદડાં અને બીજ ખાવાથી ચીકણાં લાગે છે. એથી એનું ચીકણી એ નામ યોગ્ય છે.× કેટલાક લોકો એનાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. **ખોળના ગુણો** એરંડી જેવા છે. ઉપયોગ—**(૧) પુષ્ટતા માટે:**—ખોળનાં લીલાં પાંદડાં નિત્ય સવારે ખાવાં. **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—ખોળના છોડ મૂળસુદ્ધાં ઉખાડી લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી થોડું પાણી રેડી રસ કાઢવો. તે રસ વસ્ત્રગાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે બે વખત સાત દિવસ સુધી આપવો; એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થશે. **(૩) જખમ રૂઝવવા માટે:**—બળનાં મૂળનો રસ જખમમાં ભરવો અને રૂનું પૂમડું (પેલ) એ રસમાં ભીંજવી જખમ ઉપર બાંધવું. એ પટ્ટીને જરા પણ સુકાવા દેવી નહિ; ઉપરાઉપરી તે પટ્ટી ઉપર રસ નાખતા રહેવું. **(૪) ગૂમડાં, વ્રણ વગેરે પકવવાને:**—બળનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં.

૩૯૮. બાજરી—સં૦ વજ્રાન્ન, સાજક. મ૦ બાજરી. હિં૦ બજરી. ઇં૦ મિલેટ. અ૦ જાર્વસ. ફા૦ ગાર્વસા. લા૦ પેનિસેલેરિયા સ્પાઈકેટા.

એને મરાઠી ભાષામાં 'સજગુરા' પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ–ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જુવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક થાય છે. બાજરી ઢોરોને પણ ખવડાવે છે. **બાજરી**—હૃદ્ય, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે, અને પુંસ્ત્વ તથા પુષ્ટિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ—**(૧) ઘોડાની પીઠ ઉપર ભાઠાં પડે છે તે ઉપર:**—જૂનાં બાજરિયાં બાળી તેની રાખ કરી અથવા ઠૂંડાં બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાડવી.

૩૯૯. બાફળી—હિં૦ દુકુ. મ૦ બાફળી. લા૦ પ્યુસીડેનમ ગ્રેન્ડી.

× 'ઇંડિયન મેડિશનલ પ્લૅંટસ'ના કર્તાએ બલા (સિડા)ની લગભગ ૧૨૦ જાત હોવાનું લખ્યું છે તેમાંથી ૮–૧૦ જાત હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એમાંથી વધારે ઉપયોગી જાત બે છે: (૧) બલા (સિડા કોર્ડિફોલિયા). (૨) ખેતરાઉ બલા–મ૦ ચીકણી. સં૦ બલોત્તમા (સિડા રોમ્બીફોલિયા). આ ઉપરાંત એક વગડાઉ બલા છે. તેનું વર્ણન ખરેટી (સિડા કાર્પિનીફોલિયા) નામથી આપેલું છે. એ ઉપરાંત ભોંયબલ (હુસિડા મિલિસ) અને કાંટાળો બળ (સિડા સ્પિનોઝા) પણ આપણા દેશમાં થાય છે. એમાં પણ ગુણ લગભગ બળના જેવા જ પણ ઓછા છે. જ્યારે એક બલા ન મળે ત્યારે અભાવમાં બીજી બલાનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

અહીં વર્ણન કરેલ બળનાં બીજને બળદાણા કહે છે. એ ગાંધીને ત્યાં મળે છે. એનો ઉપયોગ પૌષ્ટિક પાકોમાં અને સ્નિગ્ધતા માટે કરેલ કાઢાઓમાં થાય છે. આ બીજ ગોખરુના કરતાં પણ વધારે પૌષ્ટિક છે. એ રૂખડામાં એવો એક અલૌકિક ગુણ છે કે, બચ્ચું જણવાને મહાકષ્ટ પામતી ગાય, ભેંસ કે બકરીના ગળામાં એ રૂખડીનું રાંડવું વળી પહેરાવવામાં આવે તો તેનાથી તેને જલદી પ્રસવ થાય છે. એ જ ઔષધિનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓને એવા વખતે મસળીને નાભિ ઉપર બાંધવાં જોઈએ. આ પ્રયોગ અમે કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા જોયા છે.

એ છોડ નાનો હોય છે બાફળીના બિયા કળથી જેવડા અને ચપટા હોય છે બાફળી એ વાતહારક છે ભાજી સમારી તેમા પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળવી મીઠું મરચુ નાખી વઘારવાથી શાક સારુ થાય છે બાફળીના લીલા બિયા વાટી છાશની કઢીમા નાખવાથી કઢીમા સુવાસ આવે છે બાફળીના બિયાનુ અથાણુ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે એ ફળનુ તેલ પણ કાઢે છે **બાફળી**—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રુચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદ્ય સુગંધવાળી તથા તૂરી છે, અને કફ, વાયુ, આમ, અસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષની નાશક છે **ઉપયોગ:—** **(૧) બાળકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:**—બાફળીના બિયા દૂધમા અગર નાગરવેલીના રસમા કિંવા પાણીમા ઘસી પાવા એટલે વરાધ, પેટમા દુખવુ આદિ રોગ સારા થાય છે **(૨) વાયુરોગ ઉપર:**—બાફળીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૩) જંતુ ઉપર:**—બાફળીના બિયા દૂધમા પાવા નાના વાછરડાને છાશમા વાટી પાવા **(૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપર:**—બાફળીના તેલના સુમારે પાંચ છ ટીપા પાવા **(૫) પેટના દુખાવા ઉપર:**—બાફળીના બિયા અને અજમાનુ ચૂર્ણ આપવુ

૪૦૦. બાવચી—સં૦ બાકુચી મ૦ બાવચી હિં૦ બાવચી બં૦ સોમરાજ, હાકુચ ક૦ બાઉચિગે, તૈ૦ નેલવયલિયે, તિપ્પતીગે તા૦ વેગી વિટ્ટનુ લા૦ સોરેલિયા કોરિલિફોલિયા

બાવચીના છોડ+ આખા હિંદુસ્તાનમા થાય છે એ છોડ સુમારે બે હાથ ઊંચા વધે છે એના પાદડા સાધારણ નાના હોય છે એ છોડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એ છોડ ઉપર કાળા રંગના મરી કરતા પણ બારીક એવા બિયા આવે છે તેને 'બાવચી' કહે છે બાવચીનુ તેલ કાઢે છે સુગંધી પદાર્થોમા તથા અંગે ચોળવાના કામમા બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે **બાવચી**—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રુચિપ્રદ, રુક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપન બલકર, તૂરી, લઘુ તથા મેધ્ય છે, અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંડુ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **એનાં ફળ**—તીખા, કડવા, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તઘ્ન છે, અને કફ, વાયુ સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ઠ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:**—બાવચી અને કડવા કારેલા ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો **(૨) ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:**—બાવચીનુ તેલ ચોપડવુ

૪૦૧. બાવળ—સં૦ બબ્બુલ મ૦ બાભૂળ હિં૦ બબૂલ, પંકીકર બં૦ બાબ્લા ક૦ બાલી ત૦ બાર્બુરમ તા૦ મલા૦ કરવેલ ફ્રા૦ સુગિલા ઇં૦ એકેશિયા ટ્રી, ગમ અરેબિક લા૦ એકેશિયા અરેબિકા અ૦ અમુગિલા

બાવળનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એને કાટા હોય છે એનુ લાકડુ મજબૂત હોવાથી ઇમારતના કામમા આવે છે બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ ગુંદર થાય છે એ પૌષ્ટિક છે અને ઘણા કામોમા તેનો ઉપયોગ થાય છે બાવળની છાલ રંગના કામમા ઉપયોગી છે એની કુમળી શિંગોનુ અથાણુ કરે છે અને તેનુ શાક પણ કરે છે ગુજરાતમા તેની શિંગો કે જેને 'પરડા' કહે છે તે ઢોરોને ખવડાવે છે, તેથી દૂધ વધારે આવે છે બાવળની લીલી મોટી દાતણના કામમા સારી

+ બાવચીને લોકો બાવચો માળી બાવચો કે માળવી બાવચો કહે છે ડૉ૦ બાઉ દાજીએ નવા સફેદ કોઢના રોગોમા આ બીજનો અંતર ઉપયોગ કરેલ છે તેનો લેપ કર્યો છે અને ખાવા માટે પણ આપેલુ છે અને એમા તેઓ ફતેહ પામ્યા છે કલકત્તાના ડૉક્ટર કનૈયાલાલ દેવ તથા મુંબઈના ડૉ૦ લિસ્બો આ બીજમાથી કાઢેલ તેલને સાદા—મલમની સાથે મેળવી કોઢના રોગોમા ઉપયોગ કરી કહે છે થોડા દિવસ કોઢના ચાઠા ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ સફેદ મટીને લાલ થયો કોઈ કોઈને થોડુ થોડુ દરદ જણાય છે કોઈ કોઈ વખતે એ ચાઠામા નાની નાની ફોલ્લીઓ થઈ આવે છે જો એને કોઈ પણ નકારની ઈજા ન થાય તો થોડા દિવસમા સુકાઈ જાય અને વચમા મોટો ડાઘ રહે છે ધીરધીરે કોઢના સંપૂર્ણ ડાઘ નીકળી જાય છે વળી એમ પણ જોયુ છે કે તેલ ચોપડવાથી કોઢના નવા ડાઘા શરીરમા થતા અટક્યા છે '

ઉપયોગી છે. **બાવળ***—ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તૂરો છે. અને આમ, રક્તવિકાર, કફ, કોઢ, કૃમિ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં**—ગ્રાહક, રુચિકર, તીખાં તથા ઉષ્ણ છે અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુંસ્ત્વનો નાશ કરે છે. **લઘુ બાવળ**—તૂરો તથા ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) મોંમાં આવે છે તે ઉપર:**—બાવળિયાની અંતરછાલ કચરી પાણીમાં ઉકાળી તેના કોગળા કરવા. **(૨) અસ્થિભંગ ઉપર:**—બાવળિયાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમાં ખાવાથી અસ્થિભંગ થયેલો દૂર થઈ અસ્થિ (હાડકાં) વજ્ર જેવાં મજબૂત થાય છે. **(૩) વાળા ઉપર:**—બાવળિયાનાં બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) અતિસાર ઉપર:**—નિષ્કંટક મોટા બાવળિયાનાં પાંદડાંનો અંગરસ કાઢી પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. **(૫) ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—એક હાથ લંબાઈનું અને તેટલી જ પહોળાઈનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું, પછી બાવળિયાની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલાળી સૂકવવું. એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે દૂધ પીવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે. **(૬) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—બાવળિયાનાં પાંદડાંના રસમાં ગાયનું ઘી અને કસ્તૂરી નાખી ખાવા આપવું. અથવા બાવળિયાનાં પાંદડાંનો રસ ૪ પૈસાભાર ૩ દિવસ પાવો. **(૭) બદ ઉપર:**—સર્પની કાંચળીને બાવળનો ગુંદર ચોપડી તેની પટ્ટી બદ ઉપર લગાડવી. **(૮) પિચોટી ખસી હોય તે ઉપર:**—બાવળની ડૂંખો તથા નાંદરૂખીની ડૂંખો એકત્ર કરી વાટી દહીં સાથે પાવી. **(૯) પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર:**—બાવળિયાની છાલનો રસ દહીં સાથે પાવો. **(૧૦) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સાંજે બાવળિયાનાં કુમળાં પાંદડાંનો કાઢો કરી તેમાં આંબાનો ગુંદર એક માસો નાખવો, કાઢો રાતે અગાસીમાં મૂકી રાખવો. એવી રીતે રોજ સાંજે કરી ૭ દિવસ સવારે પાવો. **(૧૧) રાતા પ્રદર ઉપર:**—બાવળિયાની શિંગો, કેરીઓના મરવા, શિમળાની છાલ અને ગૂંદીનાં બિયાં, એનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું, એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે. **(૧૨) કેરોસીન (ઘાસલેટ) તેલ પીવામાં આવ્યું હોય તે ઉપર:**—બાવળિયાના ગુંદરનું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું. અને ઘાસલેટ પેટમાં જતાં જ તુરત મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા. એટલે મોંમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. **(૧૩) આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર:**—બાવળિયાનાં પાંદડાંનો પ્રથમ કાઢો કરી ગળી લેવો. પછી એ કાઢાને ઉકાળી જાડો કરી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું. **(૧૪) મુખરોગ ઉપર:**—બાવળિયાની અને જાંબુડીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરવા. **(૧૫) રેચ માટે:**—બાવળિયાની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં માયફળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં બીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. **(૧૬) પ્રમેહ ઉપર:**—બાવળિયાના કુમળા અંકુર સવાર-સાંજ એક એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવા. **(૧૭) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—બાવળિયાની છાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમાં રેડવો. પછી બારીક વસ્ત્રથી કાનમાં કાકડી નાખી લૂછી નાખવો અને ગરમ પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડી નાખી તે પાણી થોડું કાનમાં નાખવું. **(૧૮) ઉપદંશ વ્રણ ઉપર:**—બાવળિયાનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. **(૧૯) પુષ્ટતા માટે:**—ઘઉંનો

* રાજનિઘંટુમાં લખે છે કે, બાવળની ફળીઓમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. એની છાલનું સત્વ ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે. ઝારામાં આમ પડતો હોય તો એનાં પાંદડાં અપાય છે. ફળીઓને ખાંસીના રોગમાં આપે છે. નરમ (કૂણી) ડાળીઓની છાલ ઘણા રેસાવાળી છે અને એ કાગળ બનાવી શકાય તેવી છે. એનો ક્વાથ ઘા ધોવાના કામમાં વાપરે છે. એથી જલદી અંકુર આવી ઘા ભરાય છે. બાવળના ગુંદરમાં લાલ રંગવાળો ગુંદર વધારે ગુણકારી મનાય છે. એ ખાંસી અને સંધિવાયુના જેવા રોગોમાં અપાય છે તથા સાકરિયા પ્રમેહમાં એ ખવાય છે. જે નાસૂરમાંથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેને માટે કુમળા બાવળનાં પાંદડાંની પોટીસ અત્યંત ગુણકારી છે. ફળી પણ ઉધરસના રોગમાં ઉપયોગી છે. દેશી લોક બાવળના ગુંદરને ફલમી સાથે મેળવી ખાય છે.

રવો અને બાવળિનાના ગુદરનુ ચૂર્ણ કરી ઘીમા શેકવા પછી સાકરનો પાક કરી બદામ, ચારોળી, પિસ્તા, બેદાણા તથા સાલમમિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાડુ કરી ખાવા × **(૨૦) આખો આવે તે ઉપર અને આખોની બળતગ શાત થવા માટે :**—બાવળનાં પાદડા વાટી તેની થેપલી આખ ઉપર રાત્રે બાધવી

૪૦૨. બાબ (જલનેવરી, કડવી નેવરી, કડવી લૂણી)—સ૦ જલબ્રાહ્મી મ૦ બાબ હિ૦ જલનીમ, જલબ્રાહ્મી બ૦ બ્રહ્મીશાક, બિમ્બ ક૦ નિરબ્રાહ્મી, નીરઓરેલગ. તા૦ મલા૦ નિરબ્રાહ્મી લા૦ હર્પેસ્ટિસ મોનિયેરા

એ વનસ્પતિ ભેજવાળી જમીનમા પુષ્કળ થાય છે એના છાતલા જમીન ઉપર પથરાયેલા હોય છે એના પાદડા ઘણા જ બારીક અને કડવા હોય છે એ બહુ વર્ષાયુ છે અને એને અનેક પત્રદડ નીકળે છે તે ગોળ, સુવાળા અને સાધાવાળા હોઈ પથરાયેલા હોય છે પાદડા સામસામા હોય છે તેને ડીટકુ હોઈ તે પત્રદડને લાગેલુ હોય છે પાદડા મૂળથી બારીક હોઈ ટાચ તરફ પહોળા થતા જાય છે તે સુવાળા અને રમાળ હોય છે એના ઉપર લીલા અથવા ધોળા રગના ટોકરીના આકારના ફૂલો આવે છે તેની કોર પાચ ભાગમા વહેચાયેલી હોય છે એના ઉપર ઈંડાના આકારના ગોળ ફળ લાગે છે દરેકમા બબ્બે ઘર હોય છે તેમા એક એક એવા ઘણા બીજ હોય છે બાબનો રગ રાતો હોય છે **બાબ**—ઉષ્ણ, સારક, કડવી, વૃષ્ય, રેચક તથા ભેદક છે, અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ, વ્રણ ઉન્માદ, મૃગી તથા સધિવાયુનો નાશ કરે છે બગાળમા સધિવાયુ ઉપર એનો રસ ઘીમા આપે છે ઉપયોગ—**(૧) વાયુથી સાધા દુખતા હોય તે ઉપર :**—બાબનો રસ કિચિત્ પાવો +

૪૦૩. બિહી (મોગલી બેદાણા)—સ૦ સિંબિતિકા, અમૃતફળ હિ૦ બીહિ કાશ્મીરી નાસપતી કાશ્મીર૦ બમસુતુ ઇં૦ ક્વિન્સ લા૦ સાઈડોનિયા વલ્ગેરિસ

એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિદુસ્તાનમા થાય છે સતારા તથા પૂના, એ સ્થળોએ પણ કોઈક ઠેકાણે બિહીના ઝાડ વવાય છે ત્યા તેને ફળ આવે છે બિહીના ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિના હોય છે એ કોકમના જેવી ખટાશવાળા હોય છે એની વાસ મધુર આવે છે એ ફળમા જુવાર કરતા મોટા બિયા હોય છે તેને 'મોગલી બેદાણા' કહે છે બિહીના ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે તે પિત્તશામક છે બેદાણાનુ હિમ શીતવીર્ય સ્નેહન, ગ્રાહી, મૂત્રલ, કફહર અને પૌષ્ટિક છે બેદાણાની રાબ બલ્ય છે ઉપયોગ—**(૧) પરમો, પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત**

× ઘઉનો લોટ અનગ ઘીમા શેકવો જોઈએ ગુદર ઘીમા તળી લેવો લોટ શેકાઈ ગયા પછી બને ગોળવવાનો સાધારણ રિવાજ છે

+ નવા મત અનુસાર બાબ ઉત્તેજક, કડવી મૂત્રલ રસાયન પૌષ્ટિક વિષઘ્ન, જ્વરહર શોથનાશક અને સ્કધન છે 'ઇંડિયન મેડિસિનલ પ્લેટ્સ'મા આને બ્રાહ્મી માનેલી છે ડાક્ટર વામન દેસાઈએ પણ આને જ બ્રાહ્મી કહી છે ડૉક્ટર દેસાઈના મત મુજબ આની ક્રિયા મગજ અને જ્ઞાનતતુ પર થાય છે મગજને શાતિ અને પુષ્ટિ આપે છે એટલે મગજ અને જ્ઞાનતતુઓના રોગોમા—જેમા આક્ષેપ આવતા હોય રોગી વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા કરતો હોય મગજ અતિ થાકી જવાથી કોઈ પણ કામ ઉપર ચિત્ત લાગતુ ન હોય જીર્ણ ઉન્માદ જીર્ણ અપસ્માર આદિ રોગો પર અપાય છે નવા અને બળવાન રોગોમા બાબ અપાતી નથી, કારણ કે એનો રસ જ્ઞાનતતુઓ માટે ઉત્તેજક છે તીવ્ર રોગમા ઉત્તેજક ઔષધ અપાતુ નથી શામક દવા આપવી જોઈએ તીવ્ર રોગોમા જુલાબ આપીને ખુરાસાની અજમો અપાય છે અને રોગની તીવ્રતા ઓછી થઈ ગઈ હોય એવા રોગોમા પૌષ્ટિક ઔષધિ અને કાઈક ઉત્તેજક હોય તેવી ઔષધિ અપાય છે ત્યારે બાબ ઉપયોગી થાય છે બાબથી પુષ્ટિ અને ઉત્તેજના બને લાભ મળે છે જો નાડી શિથિલ હોય તો બાબ ન આપવી કફ અને ગોળાનો રસ આપવો બાબમા ક્ષુધા મદ કરવાનો દોષ છે એટલા માટે એની સાથે દીપન ઔષધિ આપવી જોઈએ જૂના પાઠોમા બ્રાહ્મીની સાથે વજ વાપરેલ છે, તે બહુ જ ઉત્તમ છે અવાજ બેસી ગયો હોય તો બાબ વજ, અરડૂસી, લીડીપીપર અને હરડાની ગોળી કરી મોઢામા રાખીને રસ ચૂસવો કેટલાક વૈદો તાવવાળાને કડવી લૂણીના પાન મરીની સાથે આપે છે બાળકોને ઉધરસ અને સળેખમ ઉપર ૧ નાનો ચમચો રસ આપવાથી વમન અને વિરેચન થઈને પ્રકૃતિ સુધરી જાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ઉપર:—મોગલી બેદાણા તોલા અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કરવું. (૨) **મુખપાક ઉપર:**—મોગલી બેદાણાના પાણીના કોગળા કરવા.

૪૦૪. **બિંવલી**—બિંવલીનાં ઝાડની ઊંચાઈ સાત-આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં હમેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે. શરદઋતુમાં આ ઝાડનાં પાંદડાં બીજાં ઝાડની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાંદડાં આવે છે, ત્યારે જૂનાં પાંદડાં પીળાં થઈ ખરી પડે છે. એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષનાં જેવાં ફળનાં ઝૂમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટા હોય છે. એનો આકાર ઘોલી (ઘિલોડી) જેવો હોય છે. તેને 'બિંવલી' કહે છે. બિંવલીની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી-તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંઠિયાના રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંઠિયા અને ટંકણખાર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે; એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંઠિયો રાતો થાય છે. પછી તેમાથી કંકુ તૈયાર કરે છે. કપડે શાહીનો ડાઘ પડ્યો હોય તો તે બિંવલીના રસ વડે નીકળી જાય છે.

૪૦૫. **બિજોરું**—સં૦ બીજપુર, માતુલુંગ. મ૦ મહાળુંગ. હિ૦ બિજોરા. બં૦ ટાવાલેબુ. ક૦ માધવલ, મહાફલગિડ. તુ૦ માપલ. મલા૦ માદળાનારકં. તૈ૦ દવાકાયા. ફા૦ તુરંજ. અ૦ ઉતરંજ. લા૦ સાઇટ્રસ મેડિકા.

બિજોરાનાં પાંદડાં લાંબાં અને મોટાં હોય છે. એ ઝાડ લીંબુની જાતનું જ છે. એ ઝાડ ઉપર સુમારે પોણા હાથની લંબાઈનાં ફળ આવે છે. તે ફળના અગ્રભાગે નાનુ બિંદુ (અણી) હોય છે. બિજોરું પથ્યકર, રુચિદાયક અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ આવે છે અને વાસ પણ સારી આવે છે. બિજોરાનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમાંનો ગર્ભ રાતો હોય છે. તે સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાશવાળું લાગે છે; પરંતુ અંદર ધોળું જાડું મગજ હોય છે, તે મીઠું હોય છે. એનો પાક કરે છે. તે અશક્તોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. એના રસનુ શરબત કરે છે. મુરબ્બામા એલચી, જાવંત્રી ઇલાદિ અનેક મસાલા નાખી તે ઘણાં વર્ષો સુધી રાખી મૂકે છે. બિજોરું અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે. **બિજોરાનું ફળ**—ખાટું, તીખું, ઉષ્ણ, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન, રુચિકર, સ્વાદુ તથા જિહ્વાને અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે, તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, તૃષા, પિત્ત, ઊચકી (હેડકી), અરુચિ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળ**—પિત્ત, વાત, કફ અને રક્તદોષ ઉત્પન્ન કરે છે. **મધ્યમ** પ્રકારના (અર્ધાં કાચાં) બિજોરાના પણ કાચાં બિજોરા જેવા જ ગુણો છે. **પાકું બિજોરું**—ઉત્તમ, વર્ણકારક, હૃદ્ય, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે, અને શૂળ, અજીર્ણ, વિબંધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરુચિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળની છાલ**—કડવી, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરુ છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ**—સ્વાદુ, શીતળ, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક અને વાંતપિત્તનાશક છે. **એની છાલનો અંદરનો ભાગ**—શૂળ, પિત્ત, આરોચક, વાત, કમરના રોગ અને ઉદર (પેટ) સબંધી થનાર રોગનો નાશ કરે છે તથા ભેદક છે. **બિજોરાની અંદરનું કેસર:**—દીપન, મેધ્ય, લઘુ, ગ્રાહી તથા રુચિકર છે અને ગુલ્મ, ઉદર, શ્વાસ, કાસ, હેડકી, વાત, મદાત્યય, ઉન્માદ, શોષ, વિબધ, અર્શ તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. **કેસરનો રસ**—પાર્શ્વ, બસ્તિશૂળ, કફ, અરુચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને ઊલટીનો નાશ કરે છે. **બિજોરાનાં બિયાં**—કડવાં, પથ્ય, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્જર, ગુરુ, ઉષ્ણ તથા બળકર છે. અને કફ, અર્શ, સોજા, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બિયાંની અંદરનો મગજ**—ગુરુ, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બિજોરાનાં મૂળ**—અર્શ, કૃમિ, વિષૂચિકા, મલબંધ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **બિજોરાનાં ફૂલ**—દીપન, ગ્રાહક, શીતળ તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠું બિજોરું**—શીતળ,

મધુર, ગુરુ, વૃષ્ય, દુર્જર તથા સ્વાદિષ્ટ છે, અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલબંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે **વગડાઉ બિજોરું**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રુચિકર તથા ખાટું છે, અને વાયુ તથા આમદોષપ્રદ, તેમ જ કૃમિ દમ અને કફનો નાશ કરે છે **વનમાં થનારી બિજોરીના ગુણ**:—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રુચિકર તથા આમ્લદોષકર છે, અને વાત, કૃમિ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—**(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર**:—બિજોરાની સુકાયેલી છાલનો કાઢો કરી પાવો **(૨) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર**:—બિજોરાના મૂળિયા અને મહુડાની છાલ અથવા જેઠીમધનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમા આપવું, એટલે સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે અથવા બિજોરાના મૂળ કમરે બાંધવા **(૩) અપસ્માર ઉપર**:—બિજોરું, લીંબુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમા નસ્ય કરવું એટલે અપસ્માર જાય છે **(૪) બાળકોની ઊલટી (નાનાં બાળકો વારંવાર દૂધ ઓકે છે તે) ઉપર**:—બિજોરાના મૂળ કિંચિત્ દૂધમા ઘસી પાવા અને એ જ મૂળનો કકડો ગળે બાંધવો **(૫) દાહ અને પિત્તશામક શરબત**:—બિજોરાના રસમા સાકર નાખી પાક કરી રાખવો એ પાક અને ઠંડુ પાણી એકત્ર કરી પાવું **(૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર**:—ધોળી સાવરી (મોચરસ)ના મૂળ દૂધમા ઘસી તેમા બિજોરાના બિયા ભાગની માફક બારીક વાટી કપડાથી ગાળવું અને રજોદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું **(૭) હેડકી ઉપર**:—બિજોરાનો રસ મધ અને સંચળ નાખી પાવો, કિંવા બિજોરાના રસમા સૂંઠ, આમળા, લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવું. **(૮) શૂળ ઉપર**:—બિજોરાના ફળનો અથવા મૂળનો અંગરસ, મધ અને જવખાર નાખી પાવો, એટલે કુક્ષિશૂળ, બસ્તિશૂળ અને દારુણ વગેરે કોઠામા વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે **(૯) ઊલટી ઉપર**:—બિજોરીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા મધ નાખી પાવું **(૧૦) ઊલટી અને જુલાબ ઉપર**:—બિજોરીના મૂળ, દાડમડીના મૂળ અને કેસર પાણીમા વાટી પાવું **(૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર**:—બિજોરું, આંબો અને આદાનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમા નાખવો **(૧૨) શીઘ્ર પ્રસુતિ થવા ઉપર**:—બિજોરાના મૂળ અને ધોળી ચણોઠીના મૂળ ઘીમા ઘસી પાવા **(૧૩) હૃદ્રોગ, શૂળ અને ક્ષય ઉપર**:—બિજોરાના રસમા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવો **(૧૪) ગર્ભધારણ માટે**:—એરંડિયાના અને બિજોરાના બિયા વાટી ઘીમા આપવા અથવા પાકા એક બિજોરાના તમામ બિયા ઋતુકાળે ખાવા આપવા **(૧૫) કર્ણસ્રાવ ઉપર**.—બિજોરાના રસમા સાજીખારનું ચૂર્ણ નાખી તે કાનમા પાડવું **(૧૬) મદ્ય ઉપર ઉતાર**:—બિજોરાની અંદરનું કેસર અને દાડમના દાણા ખવડાવવા **(૧૭) અરુચિ ઉપર**:—બિજોરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું **(૧૮) મુખ સંબંધી કફવાતરોગ, શોષ, જડપણું અને અરુચિ ઉપર**:—બિજોરાનું કેસર સિંધવ તથા મરી એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મોઢામા રાખવી **(૧૯) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર બિજોરાનો મુરબ્બો**:—બિજોરું છોલી તેની ચીરીઓ કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મોઢા ઉપર એક કપડું બાંધી તે ઉપર બિજોરાની ચીરીઓ મૂકવી અને ઢાંકણું બંધ કરી તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું તથા વરાળથી સીઝવવું પછી ચીરીઓ વસ્ત્રમા લઈ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાખવું, અને સાકરનો જાડો પાક કરી તેમા તે પીલેલો ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે આ મુરબ્બો ઉત્તમ હોઈ ભ્રમપિત્તશામક છે **(૨૦) ભ્રમ પિત્તવિકાર ઉપર બિજોરાનો પાક**:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બિજોરું બાફી, તૈયાર કરેલી બિજોરાની ચીરીઓ કેટલીક વાર સુકી રાખ્યા પછી ઘીમા તળવી, અને વંશલોચન ૮ ભાગ એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર ઇત્યાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાનું ચૂર્ણ કરવું પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમા આ સર્વ ઔષધો નાખી હલાવી ભેગું થયા પછી એક કથરોટમા કાઢી પહોળું કરી તેના ચોસલા કરી રાખવા આ પાક રોજ સવાર-સાંજ એક કિંવા બબ્બે તોલા ખાવો આ ઉત્તમ ગુણદાયક છે **(૨૧) પથરી ઉપર**:—બિજોરું અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું **(૨૨) બરોળ ઉપર**:—બિજોરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઈ

તેમાં સંચળ ૦ાા તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૬. **બીલી**—સં૦ બિલ્વ. મ૦ હિં૦ બેલ-વૃક્ષ. ક૦ બેલ્લવન. તૈ૦ મારેડુ-ચેટુ. તા૦ મલા૦ બિલ્વં. તુ૦ બેલપત્રે. અ૦ અનાર. હિંદી. ઈં૦ બેલ ટ્રી. લા૦ ઇગલ માર્મેલોસ.

બીલીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર છે. એને ત્રિદલ પાન આવે છે. તે શિવપૂજાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડને ગોળ કોઠાં જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. કુમળાં બીલાંને સૂકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમાં ' બાળબેલ ' કહે છે. પાકેલાં બીલાંનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે, એ પાકેલાં ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે. કાચાં બીલાંને કાપીને કકડા કરી સૂકવી રાખે છે; તેને મરાઠીમાં **બેલકાચરી** કહે છે. બીલાં સુકાય એટલે તે કોરી, તેમાં અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. બીલીનાં ઝાડની છાયા ઘણી જ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે. બીલીનાં ફળની છાલ પીળો રંગ તૈયાર કરવાના કામમાં આવે છે. ×**બીલી**—મધુર, હૃદ્ય, તૂરી, રુચિકર, દીપન, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રુક્ષ, કડવી, તીખી તથા પાચક છે અને વાતાતિસાર તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. બીલીનું મૂળ અથવા છાલ જ્ઞાનતંતુ માટે શામક છે. વાતરોગ, હૃદયનું અતિ ધડકવું, જ્વર, ઉદાસીનતા, નિદ્રાનાશ અને ઉન્માદમાં લાભદાયક છે. કાઢો લેવાથી કાંઈક કેફ ચડે છે. **બીલીનાં કુમળાં ફળ**—સ્નિગ્ધ, ગુરુ, ગ્રાહક, દીપન, પાચન, કડવાં, ઉષ્ણ તથા તૂરાં છે; અને શૂળ, આમવાત, સંગ્રહણી તથા કફાતિસારનો નાશ કરે છે. **એનાં જૂનાં ફળ**—મધુર, તૂરાં, જડ, તીખાં, ઉષ્ણ, સંગ્રાહી, તીક્ષ્ણ, દીપન, પાચક તથા હૃદ્ય છે અને કફ તથા વાયુનાં નાશક છે. **એનાં પાકાં ફળ**—દાહક, મધુર, તૂરાં, વિષ્ટંભકારક, કડવાં, ગ્રાહક, તીખાં, ઉષ્ણ, દુર્જર તથા વાતલ છે અને અગ્નિમાંદ્યકારક છે. **બીલીનાં ફળ**—મધુર તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, ઊલટી, શૂળ, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં**—ગ્રાહક તથા વાતનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) **બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર**:—બીલીની અંદરનો ગર્ભ ખવરાવવો. (૨) **ગુલ્મ વાયુ વગેરે ઉપર**:—કાચાં કુમળાં બીલાં અને ગોળ સતત ખાવાં; એટલે ગુલ્મવાયુ, શરીરની અંદર જામેલો વાયુ અને પેટમાંની શરદી દૂર થાય છે. (૩) **સર્પના દંશ ઉપર**:—બીલીનાં મૂળ, કોઠીનાં મૂળ અને તાંદળજાનાં મૂળનો રસ કાઢી પાવો. (૪) કૃમિ

× બીલીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એની ડાળીઓમાં કાંટા હોય છે. પાંદડાં એક દાંડીમાં ત્રણ ત્રિશૂલ આકારે હોય છે. ફૂલ ધોળાં અને સુગંધી હોય છે. ફળ સ્વાદિષ્ટ અને બહુ બિયાંવાળાં હોય છે એમાં ખીચોખીચ ગરભ હોય છે. ગ્રીષ્મઋતુના આરંભમાં એનાં જૂનાં પાંદડાં ખરી પડી નવાં આવે છે. એનું લાકડું બહુ જ પવિત્ર મનાય છે અને તેને સુખડ બરાબર ગણે છે. એ ઝાડની છાલ દશમૂળમાં લે છે. એનાં પાંદડાં વાટી આંખમાં આંજવાથી નેત્રરોગ મટે છે. જળમાં પકાવી અરિષ્ટ કરી પીવાથી જ્વરાદિ જાય છે. પાંદડાંનો અર્ક બાળકોના ઝાડા અને કફનો નાશ કરે છે. ઘણીક ઔષધિઓના અનુપાનમાં એ વપરાય છે. હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં એ ઝાડ જોવામાં આવે છે.

ડૉક્ટર ડીમક કહે છે કે, આ ફળ પૌષ્ટિક અને રુધિરને શુદ્ધ કરનાર માલૂમ પડ્યું છે. એના સેવનથી હલકો જુલાબ થાય છે અને પેટની કબજિયાત દૂર થાય છે. છાલ અને મૂળનો ક્વાથ વારંવાર આવનાર તાવમાં અપાય છે. આંખ દુખવા આવી હોય તો એનાં પાંદડાંની પોટિસ બાંધવાથી આરામ થાય છે. કાચાં ફળ હોય ત્યારે એને લઈને એની અંદરનો મગજ વાટી શૂળ ઉપર આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે. પાકાં ફળનો ગર્ભ આમલીના રસમાં મેળવી આપવાથી ઠંડક થાય છે. વૃક્ષની છાલનો ક્વાથ હૃદયનો ધબાધબાટ બંધ કરવાના કામમાં આવે છે તથા પાંદડાં શ્વાસરોગમાં અપાય છે. ડૉ૦ ગ્રીન કહે છે કે, પાકાં ફળના ગર્ભનું શરબત બનાવી નિત્ય સવારે પાય તો અજીર્ણ મટે અને કાચાં ફળને ૬ કલાક ભોભરમાં શેકીને આપવાથી ઝાડા અને ઊલટી બંધ થાય છે. લોહીબિગાડમાં એનો ગર્ભ પાંચ તોલા લઈ તેમાં ૫ થી ૭ાા તોલા પાણી અને થોડી સાકર તથા બરફ નાખી બેથી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે. મખ્ઝનમાં લખે છે કે, બીલીનાં પાંદડાંનો રસ ઝાડાની કબજિયાત અને તાવની બીમારીમાં મધ સાથે મેળવીને અને કમળામાં કાળાં મરી સાથે મેળવીને આપે છે. એ બીલીનાં ફળને ગ્રાહી, પાચક અને કૌવત આપનાર માને છે. વધુ એના સેવનથી દરદ થાય છે; એટલા માટે સદૈવ સાકરની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. અધપાકાં ફળ દેવતામાં શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર અને ગુલાબજળ મેળવી સવારે ખાધા પહેલાં આપવાથી ઝાડાને બંધ કરે છે.

ઉપર :—બીલીના પાદડાનો રસ પાવો (૫) અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય છે તે ઉપર :—બીલીના પાદડાનો રસ બે-ત્રણ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો (૬) બહેરાપણા ઉપર :—ગોમૂત્રમા બીલુ વાટી તે તેલમા નાખી તેલ કઢાવવુ અને પછી તે તેલ કાનમા પાડવુ (૭) આમસગ્રહણી ઉપર :—કાચા સૂકવેલા બીલા, વરિયાળી અને સૂઠનો કાઢો પાવો (૮) ધાતુપુષ્ટિ માટે :—ગાયના દૂધમા બીલાની છાલનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી પાવો (૯) ગળામાં દુખે છે તે ઉપર :—પાકેલા બીલાનો ગર્ભ ખાવો કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર :—કાચા સુકાયેલા બીલાનુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવુ (૧૧) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર :—કુમળા બીલા અને આબાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો (૧૨) મોઢું આવ્યુ હોય તે ઉપર :—બીલુ ભાગી પાણીમા નાખી, કઢવી તેના કોગળા કરવા (૧૩) આમરક્ત (મરડો આવી લોહી જતુ હોય તે) ઉપર :—બીલુ જરા ભાગી શેકવુ અને તેના ગરમા ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમા શરબત કરી પીવા આપવુ (૧૪) ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર :—બીલાનો ગર્ભ અને ચોખાની ધાણી (મમરા)નુ પાણી એકત્ર કરી પાવુ (૧૫) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર :—બીલીની અને આબાની છાલનો કાઢો કરી તેમા મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૬) ઊલટી અને અતિસાર ઉપર :—બીલા અને આબાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવુ (૧૭) વિષમજ્વર ઉપર :—બીલીના પાદડાની ગોળમા ગોળી કરી ખવડાવવી (૧૮) ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર :—બીલીના પાદડા પાશેર પાણીમા વાટી રસ કાઢી તેમા ૬ જીરુ માસા અને સાકર એક તોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવા (૧૯) ગર્ભિણીની ઊલટી અને અતિસાર ઉપર :—સૂઠ અને સુકાયેલા કાચા બીલાનો કાઢો કરી તેમા જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો (૨૦) બાળકની સંગ્રહણી ઉપર :—બીલા અને સૂઠનુ ચૂર્ણ ગોળમા આપવુ (૨૧) કોગળિયા ઉપર :—સુકાયેલા બીલાની અંદરના ગર્ભનુ ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમા ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે જુલાબ બધ થાય છે (૨૨) ત્રિદોષજનિત ઊલટી ઉપર :—બીલાની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૨૩) મેદોરોગ ઉપર :—નાની બીલીના મૂળ, નાની અરણીના મૂળ, અરલુના મૂળ, સિવણના મૂળ અને પાટલાના મૂળનો કાઢો કરી તેમા મધ નાખી પાવાથી આખા શરીરમા મેદ વધી જે જાડાપણુ આવે છે તે દૂર થાય છે (૨૪) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર :—પાતાળયત્ર વડે બીલાનો અર્ક કાઢી તે પાવો (૨૫) અંગની દુર્ગંધી જવા માટે :—બીલીના પાદડાના રસનો લેપ કરવો એટલે શરીરની દુર્ગંધ દૂર થાય છે (૨૬) સોજા, મલબદ્ધતા મૂળવ્યાધિ, વિષૂચિકા અને કમળા ઉપર :—બીલીના પાદડાનો રસ પાવો (૨૭) ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર :—બીલી અને મધુમાધવી(મહુડા)નુ ચૂર્ણ કરી પહેલા વેતરની અને ધોળા વાછરડાવાળી ગાયના દૂધમા રવિવારનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથિયો તાવ તાકીદે નાશ પામે છે (૨૮) જીર્ણજ્વર ઉપર :—દૂધીમા બીલીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૨૯) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર :—બીલી અને સૂઠનો કાઢો ઊલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે, તેમજ બીલી, સૂઠ તથા કાયફળનો+ કાઢો પહેલા કાઢા કરતા અધિક ગુણકારી છે (૩૦) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર :—કાચા બીલા, જાયફળ અને મરડાશિંગ પાણીમા ઘસી પાવી

૪૦૭. **બીવલો (બિયો)**—સં૦ બીજક મ૦ બિબળા હિં૦ બિજયસાર ક૦ કેપિનહોન્ને ઇ૦ ઇંડિયન કાઈનો ટ્રી લા૦ ટેરોકાર્પસ માર્સુપિયમ, નીલ આસન

આ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાદડા અસાણાના પાદડા જેવા હોય છે અને તે વધારે કાળા હોય છે પાદડા ઉપર અસાણાના પાદડા કરતા વધારે રેષાઓ હોય છે એને બારીક ફળ આવે છે

+ કાયફળવાળો કાઢો પીધા પહેલા તથા પછી થોડુ થોડુ મધ ચાટવુ, કેમ કે કાયફળ ગળાને નુકસાન પહોચાડે છે

એ ઝાડ ઉપર કુહાડા વડે ઘા કરવાથી છાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અસાણા જેવા જ ગુણ છે અને તેના કરતાં વધારે ગુણાવહ છે. **ખીવલો**—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે; તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ખીવલાનો ગુંદ ગ્રાહી છે. રંગમાં લાલ હોય છે. અંગ્રેજીમાં એને મલબાર કાઈનો કહે છે. આનો ગુણ ખાખરાના ગુંદને મળતો છે. **માત્રા** :—૨ થી ૫ રતી. ઉપયોગ—**(૧) અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર** :—ખીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો. **(૨) અતિસાર ઉપર** :—ખીવલાની છાલનો રસ તાદળજાના પાણીમાં મેળવી પાવો. **(૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે** :—ખીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાખી પાવું. **(૪) થાક ઉતારવા માટે તથા પેટમાંના ગુલ્મરોગ ઉપર** :—ખીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પાવી. **(૫) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઈ જાય તે ઉપર અને અસ્થિભંગ ઉપર** :—ખીવલાની છાલ અગર રસ દૂધમાં નાખી પાવું.

૪૦૮. **બેહેકળ (વિકળો)**—સં૦ સ્વાદુકંટક, વિકંકત. મ૦ વેહકળ, યેક્કડી. હિં૦ કંટાઈ, કિંકણી, વંજ. બં૦ વઇંચીગાછ. ક૦ હલુમાણિકા, માલેગ. તૈ૦ કાનરેગુચેટુ. ઓ૦ વઈચકુડી પં૦ કુકોયા. લા૦ જીમનોસ્પોરિયા સ્પિનોઝા. અજમેર–કાકડા.

એ કરમદી જેવું કાંટાવાળું ઝાડ છે. એ માથોડું-દોઢ માથોડું ઊંચું વધે છે. એને બારીક અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એના કાંટા ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. **બેહેકળ**—ખાટું, મધુર, પાક વખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચક છે; અને દાહ, શોષ, વ્રણ, લૂતા, અર્શ, કફ, પિત્ત, શોફ, લોહીવિકાર અને કમળાનો નાશ કરે છે. તે અત્યંત ગરમ નથી. તે ત્રિદોષનો અને આંખનાં ફૂલાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર** :—બેહેકળનાં પાન સવારે ચાવી ખાવા એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૯. **બહેડાં**—સં. બિભીતક. મ૦ બેહેડા. બં૦ હિં૦ બહેડાં. ક૦ તારીકાયી. મલા૦ તાન્નિ. તા૦ અક્કનડં. તુ૦ દાડીમારા. ગો૦ ગોતિંગ. તૈ૦ બહા. ફા૦ બલેલે. અં૦ બલેલજ. લા૦ ટરમિનેલિયા બેલેરિકા. ઇ૦ માયેરોબેલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણું જ ઊંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને 'બહેડાં' કહે છે. કોઈ કોઈ એ ફળને ઘાટીંગ(બહેડાં)નાં ફળ કિંવા દેડાનાં ફળ કહે છે. પાકાં થયેલાં ફળ ગરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલેઢગલા થાય છે. બહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મગજ હોય છે. તે ખાવાથી નશો આવે છે+ **બહેડાં**—તીખાં, કડવાં, તૂરાં, લઘુ, સારક, પાક વખતે મધુર, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રુક્ષ, ચક્ષુષ્ય તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ**—લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઊલટી, કફ, વાયુ, દમ તથા ઊચકીનો નાશ કરે છે. એના જેવો જ આમળાંના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ—**(૧) પિચોટી ખસી હોય તે ઉપર** :—બહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. **(૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર** :—બકરીના મૂત્રમાં બહેડાંની ગોળી કરી એકેક મધમાં ખવડાવવી. **(૩) દાહ સંબંધી પીડા ઉપર** :—બહેડાંનાં ફળની અંદરનું મગજ બારીક વાટી અંગે લેપ કરવાથી દાહ સંબંધી પીડા દૂર થાય છે. **(૪) કફરોગ ઉપર** :—બહેડાનું દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. **(૫) ઉધરસ ઉપર** :—બહેડાંની છાલ મોઢામાં રાખી તેનો રસ ગળી જવો; એટલે તે જ વખતે ઉધરસ

+ બહેડાનું ઝાડ જંગલ અને પર્વતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાદડાંના જેવાં થાય છે. ફૂલ અત્યંત નાનાં હોય છે. ફળ વરણાનાં જેવાં અને ઝૂમખામાં હોય છે. એની છાલ વપરાય છે. માત્રા ૬ માસાની. વિકારનાશક મધનું શરબત છે અને પ્રતિનિધિ નાની હરડે છે. બીજનો ગર્ભ સાધારણ કેફી, વેદનાસ્થાપન અને શોથહર છે. વધારે ખાવાથી કેફ ચડે છે અને ઊલટી થાય છે. કેફ ચડેલો માણસ ઊંઘેલો હોય એમ જણાય છે. ઊલટી થયા પછી કેફ ઓછો થઈ જાય છે.

બંધ થાય છે. (૬) **કંઠસર્પ ઉપર** :—બહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પીવું. આ ઔષધ ઢોરોને કંઠસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું. (૭) **ઢોરોને વાગી જખમ થઈ કીડા પડે તે ઉપર** :—બહેડાંની છાલ ભાખરી(રોટલી)માં ખવડાવવી એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) **ઉધરસ ઉપર બહેડાંનો મુરબ્બો** :—બહેડાંની અંદર આઠગણું પાણી રેડી બહેડાં બરાબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બાફી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો; તથા તે પાકમાં બાફેલાં બહેડાં અને થોડી લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી તીવરેલા માટલામાં આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ થશે. (૯) **ભિલામો ઊઠે છે તે ઉપર** :—બહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું; અગર બહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૪૧૦. બોરડી—સં૦ બદરી. મ૦ બોર. હિં. બેર. બં૦ કુલ, યળચે, બોગરી. ક૦ ભોર, યળચે પેરનુ, વાગરિ. તે૦ રેગુચેટ્ટુ. તા૦ ઈલડે, કલ્લારી. ગુ૦ બોગરી. મલા૦ ઈલાંટા, ડોલં. ફા૦ કુનાર. અ૦ સીદરનબંક. ઇ. જુજબ. લા૦ ઝીઝીફસ્જુજુબ.

એ ઝાડ સર્વ દેશોમાં થાય છે. એની ડાળીઓને કાંટા હોય છે. બોરનાં ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાંકણીબોર, ચણીબોર ઇત્યાદિ બોરની ઘણી જાત છે. બોરડીનાં ઝાડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીનું લાકડું હળ, ગાડાં વગેરે કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. બોરડીનાં સૂકવી રાખેલાં પાંદડાં ઢોરને ખવડાવવાને ઉપયોગી છે. બોરડીમાં એક નાની જાત છે; તેને મહારાષ્ટ્રમાં 'બોરાટી' કહે છે. એનો વાડ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **બોરડીનું ઝાડ**—શીતળ, રૂક્ષ તથા કડવું છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—મધુર, તૂરાં તથા ખાટાં છે. **પાકાં ફળ**—મધુર, ખાટાં, ઉષ્ણ, કફકારક, પાચન, લઘુ તથા રુચિકર છે, અને અતિસાર, રક્તદોષ, શ્રમ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **બોરડીનાં પાંદડાંનો લેપ**—જ્વર તથા દાહનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો લેપ**—વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ માંહેનો ગરભ**—આંજવાથી નેત્રરોગ શાંત થાય છે. **રાજ (મોટાં) બોર**—મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદુ, ગુરુ, ગ્રાહક, લેખન, સ્નિગ્ધ, મલબંધક તથા આધ્માનકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે **સૂકાં બોર**—ભેદક, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તૃષા, પિત્ત તથા શ્રમનાં નાશક છે. કોલ્હાપુર પ્રાંતમાં ભોંયબોરડી (ભૂબોર) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે. **તેના ગુણ**—મધુર, ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા રુચિકર છે, અને કફ તથા વાતની નાશક છે **લઘુબદર (ઝીણાં બોર)**—મધુર તથા ખાટાં અને પાકેલાં હોય તો સ્નિગ્ધ, રુચિકર તથા બૃંહણકારક છે, અને કિંચિત પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. **બોરની અંદરનું મગજ**—તૂરું, મધુર, શુક્લ, બલપ્રદ તથા વૃષ્ય છે; અને કાસ, દમ, તૃષા, વાયુ, ઊલટી, દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ** :—(૧) **રૂતોડિયાં ગૂમડાં ઉપર** :—બોરડીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં (૨) **સ્વરભેદ ઉપર** :—બોરડીનાં મૂળ મોઢામાં રાખવાં અથવા બોરડીનાં પાંદડાં શેકી તેમાં સિંધવ નાખી ખાવાં. (૩) **રક્તાતિસાર ઉપર** :—બોરડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૪) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર** :—બોરડીની કુમળી કૂંપો અને જીરું એકત્ર કરી પાવું. (૫) **કંઠસર્પ ઉપર** :—વગડાઉ બોરડીની છાલ ઘસી બે વાર પાવી. (૬) **ભસ્મક રોગ ઉપર** :—બોરના ઠળિયામાંની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૭) **શીતળા હલકા આવવા માટે** :—બોરડીનાં પાંદડાંનો રસ ભેંસના દૂધમાં પાવો. (૮) **રક્તાતિસાર ઉપર** :—બોરડીનાં મૂળ અને તલને અલગ અલગ ચટણી માફક પીસી સમભાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ખાવાથી રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૯) **રક્તક્ષય, ઉરોઘાત (છાતીમાં દુખે છે તે) અને ક્ષય ઉપર** :—બોરડી અથવા પીપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીમાં વાટી તે કલ્કથી ચોગણા કોળાના રસમાં પાવી. (૧૦) **વીંછીના વિષ× ઉપર** :—બોરડીનાં પાંદડાં અને ઉંબરાનાં પાંદડાં બારીક વાટી ગોળો કરી દંશસ્થાને

× પલાસપાપડો અને બોરડીના ઠળિયાનો મગજ આકડાના દૂધમાં પલાળી રાખી પલાસપાપડાનાં ફોતરાં કાઢી નાખી વાટી ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાંથી વિષ ઊતરી જાય છે.

લગાવી પાટો બાંધવો. (૧૧) ઊલટી ઉપર:—બોરના બિયામાંની મજ્જા, ચોખાની ધાણી, વડના અંકુર અને જેઠીમધનો કાઢો, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૧૧. બોરસળી (વરશોલી)—સં૦ બ૦ બકુલ. મ૦ બકુલી. કોં૦ ઓવાળ. તા૦ બકુલંમાગિળમારં. ક૦ બકુલ, રેંજે, પગડેમારા. હિં૦ બો-મોરસળી. તુ૦ રેન્જિમારા. મલા૦ મકુરાએલની. તૈ૦ પાગડાં. ઇ૦ સુરીનામ્મેડલર. લા૦ મિમેસોપ્સ ઈલેન્ગી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોઈ એને 'ઓવારી' પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાંદડાં આંબાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ નાનાં, ધોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોઈ તેના મધ્યભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલની વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સિંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તૂરાં હોવાથી કોઈ એને ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલની વાસ હવામાં મળવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે; પરંતુ તેનો ઇમારતના કામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે. તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. **બોરસળી**—શીતળ, હૃદ્ય, મધુર, તૂરી, હર્ષપ્રદ, મદાઢ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા ગુરુ છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકુષ્ઠ (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—રુચિકારક, ક્ષીરાઢ્ય, સુગંધી, શીતળ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી બોરસળી (પુષ્પ)**—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—બોરસળીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં (૨) **દાંત કઠિન થવા માટે:**—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી એટલે દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા સરીઆંનાં મૂળ, બદામનાં ફોતરાં અને રીંગણીને બાળી રાખ દાંતે ઘસવી. **(૩) હૃદયરોગ ઉપર:**—બોરસળીનાં ઝાડનાં ફૂલનો હાર પહેરવો, ફૂલ સૂંઘવાં અને અંતરછાલનો કાઢો પીવો. **(૪) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—દરરોજ સવારસાંજ બોરસળીનાં તાજાં ફૂલ ૧ તોલો લઈ તેમાં ત્રણ બદામગોળા નાખી, ત્રણ માસા સાકર સાથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઈ એક તોલો ઠંડું પાણી પીવું. આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દાંત મજબૂત થાય છે. **(૫) કોગળિયા ઉપર:**—બોરસળીનાં ઝાડનાં બિયાં અને અળુ(અળવીના ફળ)માંનું ખી પાણીમાં પાવાં. **(૬) મુખરોગ અને ગળું સૂજે તે ઉપર:**—બોરસળી, આમલી અને ખેરની છાલનો કાઢો કરી રાખવો અને દિવસમાં દશવીશ વખત તે કાઢાના કોગળા કરતા જવું; એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગનું તુરત શમન થઈ દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા બોરસળીનાં બિયાંમાંનો ગર્ભ મોઢામાં ચોળવો એટલે મોઢા માંહેની ચાંદીઓ સારી થાય છે. **(૭) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—બોરસળીનાં બે તોલા ફૂલ એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખવાં. બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું. **(૮) દંતરોગ ઉપર:**—બોરસળીનાં પાકાં ફળમાંનો ગર્ભ દાંતે ઘસવો. **(૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—બોરસળીનાં સુકાયેલાં ફળનું ચૂર્ણ નાકે સૂંઘવું.

૪૧૨. બોળ (હીરાબોળ)—સં૦ બોલવૃક્ષ. બં૦ ગંધરસ, બોલ, ખુન ખારાપી. હિં૦ બોલ, બીજાબોળ. ક૦ બોલ, ગંધરસ. મ૦ બોળ, રક્તબોળ. તૈ૦ વાલિન, ત્રોપોલમ્. તા૦ વેલ્લ. છપોલમ્. ઇ૦ મર્હ. લા૦ બાલ્સ મોડેન્ડ્રોન મર્હ.

બોળનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને 'બોળ' કહે છે. બોળનાં ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં ઘણાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળનાં ઝાડ થાય છે. બોળમાં ધોળો બોળ, કાળો બોળ (એળિયો) અને હીરાબોળ (રાતો

બોળ) એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બાળતબોળ કે ધોળો બોળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વિયાયેલી ગાય વગેરેને કાથા સાથે આપે છે. કાળા બોળનો કેટલાંક ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે; અને રાતો બોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. કાળો બોળ કિંવા એળિયો એ અતિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. **રક્તબોળ**—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તૂરો, મેધાકર, પાચક, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર તથા સુગંધીવાળો છે; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું જવું), અશ્મરી (પથરી), યોનિશૂળ, કોઢ, જ્વર (તાવ), અપસ્માર, સ્વેદ, રક્તાતિસાર, ગ્રહબાધા તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે. **કાળો બોળ (કુંવારમાંથી થાય છે તે)**—શીત, કડવો, ભેદક તથા રસશોધન છે; અને વાયુ, કફ, શૂળ, આધ્માન, ગુલ્મ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) દાદર ઉપર :**—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કબૂતરની હગાર ૧ તોલાનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું અને બીજે દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીંછી વડે ચોપડવું. **(૨) બરોળ ઉપર :**—કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ०। ભાગ, લવંગ ०। ભાગ, દિકામાળી ०॥ ભાગ અને બદામ ०॥ ભાગ લઈ પાણીમાં વાટી બોરના ઠળિયા જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. **(૩) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર :**—કાળો બોળ અને દિકામાળી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ગરમ કરી નાભિસ્થાન સિવાય આખા પેટ પર લેપ કરવો. તે સુકાયા પછી પુનઃ બીજો લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો. એથી કરી રેચ થઈ રોગ મલદ્વારે પડે છે. ઉતાર—ઘી અને ભાત આપવાં. **(૪) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર :**—ધોળો બોળ ०। તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી પછી સવારે એક, બપોરે ભોજન પછી એક અને સાંજે સૂતી વખતે એક, એ પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવરાવવી. **(૫) દાઢ દુખતી હોય તો :**—રક્તબોળ અને ગૂગળ ઘસી દાઢે લેપ કરવો. **(૬) ઋતુ પ્રાપ્ત થવા માટે :**—રક્તબોળ અને કાળા બોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાંખી પાવું. **(૭) રક્ત-પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું વારંવાર જવું) ઉપર :**—રક્તબોળનું ૧ માસો ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી પાવું.*

૪૨૩. બ્રહ્મદંડી (તિલકંટા)×—સં० બ્રહ્મદંડી. મ० હિં બ્રહ્મદંડી. બં० વામનદાંડી, છાગલદાંડી. રા० તિલકુટા. લા० ટ્રાઈકોલેપિસ ગ્લેબેરિમા.

એનું 'અધઃપુષ્પી' એવું પણ નામ છે. એના કંદને ગુંદર આવે છે. બ્રહ્મદંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. **બ્રહ્મદંડી**—કડવી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

* ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે હીરાબોળ (ગુંદ) વાતહર, ઉત્તેજક, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ, શ્લૈષ્મિક ત્વચાને ઉત્તેજક, સંગ્રાહક, શ્લેષ્મનિઃસારક, લોહીમાં શ્વેતાણુવર્ધક, દીપક, ઉદરવાતશામક, સ્વેદલ, મૂત્રલ અને આર્તવજનક છે. આર્તવજનક ક્રિયા પ્રત્યક્ષ યા જોરદાર નથી. હીરાબોળનો લેપ ઉત્તેજક, મૃદુસ્વભાવી, કોથશામક (સડાનો રોકવાવાળો) છે. એટલા માટે ગુમડાં પર આનો લેપ કરાય છે. તથા મુખપાક, ગળાની શિથિલતા, મસોડાનો સોજો અને જીભ ફાટી જવી, એ રોગોમાં મોંમાં રખાય છે. આના અર્ક (ટીંચર મર્હ)નાં થોડાં ટીપાં પાણીમાં મેળવી કોગળા કરાવવાનો વધારે રિવાજ છે. દંતમંજનમાં હીરાબોળ મેળવાય છે. કંઠરોહિણી-(ડિફ્થેરિયા)માં હીરાબોળનો અર્ક અતિ ઉપયોગી છે. હીરાબોળ દીપન, વાતહર, ઉત્તેજક અને કોથશામક હોવાથી અપચન, કબજિયાત અને પાંડુરોગમાં અપાય છે. લોહીમાં મળી ગયા પછી શ્વેતાણુ વધારે છે. એટલે સ્ત્રીઓના પાંડુરોગ(જેમાં શરીરનો રંગ કાંઈક લીલો દેખાય છે તે)માં હીરાબોળ વપરાય છે. હીરાબોળ ચામડી, મૂત્રેંદ્રિય, જનનેંદ્રિય, શ્વાસમાર્ગ, ફેફસાં અને શ્લૈષ્મિક ત્વચા વાટે બહાર નીકળે છે. બહાર નીકળતી વખતે એ ભાગની વિનિમયક્રિયા સુધારે છે અને તે ઉત્તેજના આપે છે. જેથી શરીરમાં રહેલું ઝેર પરસેવો, પેશાબ, કફની સાથે બહાર નીકળી જાય છે. કફઘ્ન ગુણ હોવાથી જુવાન માણસોની ઉધરસ અને ઘરડા માણસોના દમ ઉપર આ મૂલ્યવાન ઔષધ છે. હીરાબોળ ગર્ભાશયનો સંકોચ કરે છે. એટલે ગર્ભાશયની શિથિલતામાં ઉપયોગી છે. અનાર્તવમાં એળિયા અને લોહભસ્મની સાથે અપાય છે. કુમારિકાઓને પણ લાભદાયક છે. ગર્ભાશયમુખમાંથી શ્લેષ્મસ્રાવ (પ્રદર) થતો હોય તેમાં અને મૂત્રાશય શોથ પર હીરાબોળ આપવાથી લાભ પહોંચે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× તિલકંટાને ખેડૂત લોકો કંટાળી કહે છે. ઘણાક ભાઈઓ એ તિલકંટાને બ્રહ્મદંડી તરીકે સ્વીકારતા નથી.

(૧) એકાહિક વિષમજ્વર ઉપર:—બ્રહ્મદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં તથા લેપ કરવો; એથી ફાટેલી ગંડમાળા નષ્ટ થશે.

૪૧૪. **બ્રાહ્મી**—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ બ્રાહ્મી. કો૦ કારીવણા, એકપાની. ક૦ ઓદેગલ. તા૦ વલ્લારી. તં૦ બ્રાહ્મીચેટુ. તુ૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફા૦ જરનબ. ઇં૦ ઇંડિયન પેનીવર્ટ. લા૦ હાઇડ્રોકોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં **બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી** એવાં નામો છે. બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રહ્મમંડૂકી નામે છે. તેનાં **મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યૌષધિ, મહૌષધિ** એવાં નામો છે.÷ **બ્રાહ્મી**—શીતળ, તૂરી તથા કડવી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોધક, સ્મૃતિપદ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે; અને મેહ, વિષ, કોઢ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કંડૂ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરુચિ, દમ, શોષ, વાયુ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા બ્રહ્મમંડૂકીના પણ એવા જ ગુણ છે. ઉપયોગ—**(૧) ઉન્માદ ઉપર:**—બ્રાહ્મીના રસમાં કોઇ કોળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી પાવું. **(૨) મળ-મૂત્ર વડે આજારી થયેલાને:**—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આમળાં બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીરું એક તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી પાવું. **(૩) અપસ્માર તથા દેવી(શીતળા)ના આજાર ઉપર:**—બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો.+ **(૪) બ્રાહ્મીઘૃત**—બ્રાહ્મીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેખંડ (ઘોડાવજ), કોઇ (ઉપલેટ), શંખપુષ્પી (શંખાવળી), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અરછેર, એ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલો સંધિવાત, વિસ્ફોટક, ગાંઠ ઇત્યાદિ રોગ, વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે. સદરહુ રોગ

÷ આ બ્રાહ્મી(કારિવંણા)ની વેલ જમીન પર ફેલાય છે. તે વધારે ભાગે ચોમાસામાં ઊગે છે. પાણી મળે તો ૧ વર્ષ સુધી રહી જાય છે. તાણા લાંબા લાંબા પસરે છે, સાંધા સાંધા પર મૂળ, પાન, ફૂલ અને ફળ આવે છે. દરેક સાંધા પર એક જ પાન આવે છે. પાન અખંડ, વૃક્કાકાર, દાંતાવાળું, ૧-૧॥ ઇંચ મોટું, ૭ શિરાવાળું અને લાંબા ડીંટડાવાળું હોય છે. સ્વાદ કડવો અને તીખો. તાજી વનસ્પતિને ચોળવાથી સુવાસ આવે છે. સુકાયા પછી સુગંધ અને સ્વાદ ચાલ્યાં જાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

+ **બ્રાહ્મી શરબત બનાવવાની રીત:**—સૂકાં બ્રાહ્મીનાં પાન ૮૦ તોલા લઈ સાફ કરી આઠગણા પાણીમાં ધીમી આંચ પર ક્વાથ કરવો. ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. ગાળેલા ક્વાથમાં સાકર પાંચ રતલ મેળવી શરબત જેવી કડક ચાસણી કરી લેવી. નીચે ઉતાર્યા પછી તરત કપડાથી શરબત ગાળી લેવું. ઠંડું થયેથી બાટલીમાં ભરી રાખવું. આશરે સાડાપાંચ શેર શરબત થશે. આ શરબતના ઉપયોગથી જ્ઞાનતંતુની તેમ જ મગજની નિર્બળતા, યાદશક્તિની ખામી, શિરદર્દ, ચક્કર, ઉન્માદ, હિસ્ટીરિયા (અપસ્માર), વાયુ, લોહીનું કમીપણું વગેરે રોગ દૂર થઈ મગજ શાંત થાય છે. બુદ્ધિવર્ધક તથા ઉત્તેજકરૂપે આ શરબતનો ઉપયોગ અતિલાભદાયક છે. માત્રા ૧॥ થી ૨॥ તોલા પાણી મેળવીને દિવસમાં બે વખત લેવું.

બ્રાહ્મી તેલ—બ્રાહ્મી શેર ૦॥ દાંતીમૂળ તો. ૨॥, નસોતર. તો. ૨॥, ગરમાળો તો. ૫, આમળાં તોલા ૨૦ (શેર ૦॥), મરી તોલા ૧, વાવડિંગ તોલા ૨॥; એ સર્વ વસ્તુઓનું ચૂર્ણ કરી આઠગણા પાણીમાં ધીમા તાપ પર ક્વાથ કરવો. ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે ક્વાથમાં તલનું તેલ શેર ૫ મેળવી કલાઈ કરેલા મોટા વાસણમાં (આશરે ૧૯ શેર પાણી રહે તેવડા વાસણમાં) ધીમા તાપ પર ઉકાળવું. ઉકાળતી વખતે કપૂરકાચલી તોલા ૨॥, કચૂરો તોલા ૨॥, ચંદન સફેદ તોલા ૨॥, ચઉંલા તોલા ૨॥ તથા વાળો તોલા ૫ લઈ સર્વ વસ્તુઓનો કલ્ક (ચટણી માફક) તૈયાર કરી ઉપરના ક્વાથમાં નાખવું. પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી, ઠંડું થયેથી ગાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું.

આ બ્રાહ્મી તેલના માલિશથી માથાની ગરમી, અપસ્માર, ઉન્માદ, જ્ઞાનતંતુની નિર્બળતા, માથાનું દરદ, વાળ ખરી પડવા, ખોડો થવો વગેરે દોષ દૂર થઈ વાળ વધે છે અને બુદ્ધિનો પણ વિકાસ થાય છે.

બ્રાહ્મી ક્વાથ—(ચિત્તભ્રમ તથા સન્નિપાત જ્વર માટે)—બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, શતાવરી, ત્રિફલા, કડુ, ખપાટ, ગરમાળો, કરિયાતું, લીમડો, કડવાં પરવળનાં પાન, કાળી દ્રાક્ષ અથવા મુનક્કા અને દશમૂળ, એ સર્વ વસ્તુ સમભાગે લેવી. (દશમૂળની દશે વસ્તુ બ્રાહ્મીની બરાબર લેવી.) ઉપરની વસ્તુઓને જવકૂટ (જાડી ભૂકી) કરવી. આ ૨ તોલા ભૂકીનો ૩૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરી ૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી ચાર ભાગ કરવા. દર ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેક ભાગ આપતાં જવો. એથી સન્નિપાતજ્વરમાં સારો ફાયદો થાય છે.

ઉપર આ ઘીનો લેપ પણ કરવો તેથી કોઢ વગેરે દૂર થાય છે અને મગજ શાંત થાય છે. **(૫) સ્વરભંગ ઉપર સારસ્વત ચૂર્ણ:**—બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, હરડાં, અરડૂસી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.×

૪૨૫. ભમરડીનો વેલો—સં૦ ભૃંગાહ્વા. મ૦ ભોંવારી, ભવરસાંલી. હિં૦ ભમરછલી. ક૦ ઉપ્પુશકે. લા૦ પોરાના મલબારિકા.

વગડામાં ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે. મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે છે એટલે એ વેલા જ્યાં ત્યાં થઈ વાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલા હોય છે. એને જાંબુડા રંગનાં ફૂલ આવે છે અને પાંદડાં કોંટિકણગીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, ફૂલમાંથી આંગળ બે આંગળ લંબાઈનાં ભિલામાં જેવા તોરા આવી ઉપર સફેદ ભમરડો આવે છે. આ ભમરડો કાઢી નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું શાક કરી ખવાય છે. ધોળા ભમરડામાં ત્રણ કિંવા ચાર બિયાં હોય છે. એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે; માટે તે નાખી દે છે. બાળકો તે ભમરડામાં ઝીણા કાંટા ભોંકી તેની ચકરડી કરી રમે છે. **ભમરડીનો વેલો**—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, રુચિકર, તથા અગ્નિદીપક છે અને કંદરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) માંકડ નિર્મૂળ કરવા માટે:**—ભમરડીના વેલાના રસનું ટીપું નાખ્યું કે તરત જ માંકડ મરે છે અને તેની વાસથી તરફડી તેનો લાગલો જ નાશ થાય છે. પલંગ વગેરેમાં માંકડ થયા હોય તેને આ રસ ચોપડવો એટલે માંકડનો નાશ થાય છે. **(૨) કુરશાના વિષ ઉપર:**—ભમરડીનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી પાવાં અને દંશ ઉપર લેપ કરવો; તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તોપણ ત્રણ દિવસમાં ઊતરી જશે. *બીજો પ્રકાર*—ગોમૂત્રમાં ભમરડીનાં મૂળ ઘસી પાવાં અને માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવો. **(૩) વાળા ઉપર:**—ભમરડીનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે વાળો બહાર આવશે.

૪૨૬. ભારંગી—સં૦ ભાર્ગી, ભારંગી. હિં૦ ક૦ ભારંગી. મ૦ ભારંગ. બં૦ બામનહાટી. તા૦ કંડુભારંગી. મલા૦ ચેરૂટેક્ક. લા૦ ક્લિરોડેન્ડ્રોન સરેટમ્.

ભારંગીનાં ઝાડ સુમારે એક માથોડું ઊંચાં હોય છે અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાઈનો

× ડૉક્ટર વામન દેસાઈએ આને કારિવણા-મંડૂકપર્ણી કહી છે. 'ઇંડિયન મેડિસિન પ્લેન્ટ્સ'ના કર્તાએ પણ મંડૂકપર્ણી માની છે. બ્રાહ્મી(બ્રામ)ની ક્રિયા જ્ઞાનતંતુ પર અને આ કારિવણાની ક્રિયા ત્વચા પર થાય છે, એટલે એકબીજાના અભાવમાં કોઈને લઈ શકાય નહિ.

ડૉક્ટર વામન દેસાઈના મતમાં કારિવણા કુષ્ઠઘ્ન, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ, મૂત્રજનન, સ્તન્યશોધક, સંગ્રાહક, બલ્ય અને રસાયન છે. મોટી માત્રામાં કેફ લાવે છે. માથામા દુખાવો થાય છે અને ચક્કર આવે છે. આનું તેલ ત્વચા વાટે બહાર નીકળે છે, જેથી ચામડી ગરમ જણાય છે અને કાંઈક દરદ થાય છે. એ ટોચણી પ્રારંભમા હાથમાં થાય છે. પછી આખા શરીરમાં થાય છે. કોઈ કોઈ વખત શારીરિક ઉષ્ણતા અસહ્ય થાય છે. કેશિકાઓમાં લોહીની ગતિ વધી જાય છે. ચામડી લાલ જણાય છે. ખાજ આવે છે. લગભગ ૧ અઠવાડિયા પછી ભૂખ વધે છે. પાનોમાં રહેલું તેલ વૃક્કો દ્વારા બહાર નીકળે છે, એટલે પેશાબનું પ્રમાણ વધે છે. **માત્રા**-છાયામાં સુકાવેલું પંચાંગ ૨ થી ૪ રતી દિવસમાં ૩ વાર આપવું ફાંટ અથવા કાઢો કરવો નહિ, કારણ એમાં જે ઊડનશીલ તેલ છે તે ઊડી જાય છે. પાન ૨ થી ૪ બાળક માટે અને ૮ થી ૧૨ મોટા માણસ માટે. **ઉપયોગ**—કારિવણા ચામડીના રોગ માટે ઉત્તમ ગુણકારી છે, કોઢ(રગતપિત્ત-ગળતકુષ્ઠ)માં કારિવણા બહુ જ લાભદાયક છે. જોકે આ રગતપિત્તની ખાસ દવા નથી, તોપણ ગુણ કરે છે. ઉપદંશની બીજી અવસ્થામાં જ્યારે રોગનું જોર ચામડી અને ચામડીની નીચે રહેલી ત્વચા પર હોય છે, ત્યારે કારિવણા બહુ જ ઉપયોગી છે. ગંડમાળામાં પણ આ લાભદાયક છે. બધી જાતના ચામડીના રોગો, સાહાં ચૂમડા, ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્રણ, શ્લીપદ (હાથીપગું) એ બધા ઉપર કારિવણા મૂલ્યવાન ઔષધિ છે. વ્રણો પર લેપ કરવાથી અથવા ચૂર્ણ છાંટવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે. ચામડીના રોગોમાં કારિવણાનું ચૂર્ણ ખાવા માટે પણ અપાય છે. જ્યારે ચામડી લાલ થઈ જાય અને ખાજ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે માત્રા ઓછી કરી આપવી તથા રેચક ઔષધિ આપવી અથવા થોડા દિવસ ઔષધ બંધ કરી દેવું.

કારિવણાથી પેશાબ વધે છે, તોપણ મૂત્રલરૂપે ઉપયોગ કરાતો નથી; કારણ એ વૃક્કોને ત્રાસ પહોંચાડે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તથા પાંદડાં મહુડાનાં પાંદડાં જેવાં અને તેને બે બે આંગળને અંતરે કાતરા હોય છે. ભારંગીનાં કુમળાં પાંદડાંની ભાજી (શાક) કરે છે. એ પથ્ય છે. એના મોરને મરાઠીમાં 'તુરે' કહે છે. તેનો રંગ રાતો, ધોળો, જાબુંડો તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે. **ભારંગી**—તીખી, કડવી, તૂરી, લઘુ, દીપન, પાચક, રુક્ષ તથા ઉષ્ણ છે; અને ઉધરસ, દમ, સોજો, વ્રણ, કૃમિ, દાહ, વાયુ, રક્તગુલ્મ, વાતજ્વર, ઊચકી, ગુલ્મ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ, કફ, વાયુ અરુચિ, અર્શ અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં**—તાવ, દાહ, ઊચકી (હેડકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે. **માત્રા**–૧॥ થી ૩ માસા. ખાસ કરીને કફપ્રધાન રોગોમાં અપાય છે. **ઉપયોગ—(૧) શ્વાસ ઉપર**:—ભારંગીનાં મૂળ અને સૂંઠનો કાઢો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં સાકર નાખી પાવું, એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે. **(૨) ઘોણસ(સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ ઉપર**:—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૩) ઉંદરના વિષ ઉપર**:—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી આશરે પાશેર પાણીમાં પિવરાવવું તથા શરીરે પણ આ પાણી ચોળવું. જો તે ચડે તો ગાયનું તાજું પાશેર દૂધ પાવું. પથ્ય–કળથી ઉકાળીને અલૂણી ખવરાવવી. અને ભાત ૭ દિવસ. **(૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર**:—ભારંગીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૫) સર્પદંશ ઉપર**:—ભારંગીનાં અને અરીઠાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં અરીઠાં ઘસી બબ્બે ઘડીના અંતરે પાવો. ઉતાર–ઘી અને ભાત. **(૬) આગંતુક મસ્તકશૂળ ઉપર**:—ભારંગીનાં તાજાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળવાં. **(૭) કાનમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર**:—ભારંગીનાં મૂળનું કાનમાં ઘસી તેનું ટીપું પાળવું. **(૮) ગર્ભિણીના શ્વાસકાસ ઉપર**:—ભારંગીનાં મૂળ, સૂંઠ તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. **(૯) હેડકી ઉપર**:—ભારંગીના મૂળનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું. **(૧૦) પ્રસૂતાના મસ્તકશૂળ ઉપર**:—ભારંગીનાં મૂળ અને અનંતનાં મૂળ એ બન્ને લીલાં લાવી ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી માથે, બે આંખોએ અને ડોક ઉપર લેપ કરવો. **(૧૧) કૃમિ ઉપર**:—ભારંગીનાં પાંદડાંની ભાજી બાફી તેનું પાણી પીવું.+

૪૨૭. **ભાંગરો**—સં૦ માર્કવ, ભૃંગરાજ. મ૦ માકા, હિં૦ ભાંગરા–ડા. બં૦ ભીમરાજ. ક૦ ગરક. કાડીગેરગુ. તૈ૦ ગુંટકલ, ગરગેટુ. તા૦ કરીશલકન્ના. મલા૦ કુન્નિ. ઓ૦ કલાકે, શદ્રા. ગો૦ કાજલમવુ. ફા૦ જમર્દૂર. અ૦ હજ્જ. ઇં૦ ટલિંગ ઈક્લિપ્ટા. લા૦ ઈક્લિપ્ટા પ્રોસ્ટ્રેટા, વેડેલિયા કેલેન્ડયુલેસિયા.

ખેતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમાં એના રોપા થાય છે. એ વેંત બે વેંત લાંબા અને જમીન ઉપર પસરેલા હોય છે. એને બારીક અને લાંબાં પાંદડાં આવે છે, ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાંગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાંગરો વાતહારક છે. કોંકણમાં શ્રાદ્ધપક્ષમાં એનું રાયતું કરે છે. ભાંગરામાં કાળો ભાંગરો કરીને એક જાત છે. એને કાળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ ક્વચિત જ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. **ભાંગરો**—આંખોને હિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઢ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ તથા કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. **કાળો ભાંગરો**—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **માત્રા**–તાજો સ્વરસ ૧ થી ૨ ડ્રામ. **ઉપયોગ—(૧) ઉપદંશના વ્રણની શુદ્ધિ થવા માટે**:—ભાંગરાના રસ વડે અથવા ભાંગરો અને જાઈનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગૂમડું ધોવું. **(૨) સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપર**:—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું.

+ નવા મત અનુસાર ભારંગીમાં કફઘ્ન, જ્વરઘ્ન અને ઉત્તેજક ગુણ એ ત્રણે થોડા થોડા પ્રમાણમાં છે, એટલે ભારંગીનો ઉપયોગ ગૌણ ઔષધિરૂપે થઈ શકે છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બે વાર લેપ કરવો. **(૩) બાળકની શરદી ઉપર:**—બાળકને જન્મતાં જ કફનો દોર ગળામાં થયેલો હોય છે, તેથી ગળું ઘુરઘુરે છે તે ઉપર ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપાં નાખી તેમાં ચોગણું મધ નાંખી તે મિશ્રણ આંગળી વડે બાળકના તાળવામાં પહોંચાડતાં જ સર્વ કફ નીકળી પડે છે અને બાળક હોશિયાર થાય છે. એ વિષે સુયાણીએ સાવધાની રાખવી જોઈએ. **(૪) ધનુર્વાત ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, તુંબડીનો રસ ૧ તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા કાતરા નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગથિયાનાં પાદડાંનો રસ ૩ તોલા એ પ્રમાણે બધા રસો એકત્ર કરી તેમાં નાળિયેરનો અંગરસ ચોગણો નાખવો. અને થોડા ચોખા નાખી ખીર કરવી તથા ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી. ઉતાર—ઘી અને શેકેલી ડુંગળી. **(૫) કમળી ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી ૬ માસા નાખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાવો. **(૬) બાળકના પેટના ભાર ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવું. **(૭) શરીરે પારો ફૂટી નીકળે તે ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ, અગથિયાનો રસ અને સૂરોખાર વાટી છાશમાં મેળવી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. **(૮) સોજા ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો અને અંગે પણ ચોળવો. **(૯) મોડશી (કોલેરા) ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં સિંધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અધોળ રસ પાવો. **(૧૦) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—વ્રણ (ગૂમડું) સારું થવા લાગ્યા પછી તે જગ્યાએ બે-ત્રણ વાર ભાંગરાનો અને કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડતા જવું, એટલે તે જગા ઉપર કોઢ જેવો ધોળો ડાઘ ન પડતાં મૂળ ચામડીના જેવો વર્ણ થાય છે. **(૧૧) મેદોરોગ ઉપર:**—દરરોજ રાતે સૂતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવો તથા ઊંઘવું. એ પ્રમાણે સતત છ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના યોગે શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાંઠોનો નાશ થાય છે. **(૧૨) મુખપાક ઉપર:**—ભાંગરાનાં પાંદડાં અર્ધો તોલો લઈ તંબાકુની પેઠે વારંવાર ચાવી મોઢામાં રાખવાં અને થૂકતા જવું. **(૧૩) અગ્નિમાંદ્ય, વિષ્ટંભ અને પાંડુરોગ ઉપર:**—મૂળ સહિત ભાંગરો છાયામાં સૂકવી તેનું ચૂર્ણ એ સર્વના જેટલી સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવું. **(૧૪) સ્વરભેદ ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું.*

૪૧૮. **ભિલામો**—સં૦ ભલ્લાતક. મ૦ બીબા. કોં૦ હિં૦ ભીલાંવાં. મા૦ બં૦ ભેલા. તા૦ શેંગોટેમાર. તુ૦ તેરેમારા. મલા૦ ચેરમરા. ક૦ કેરૂ, ગેરૂ, ક્યારૂ. તૈ૦ નાલજીડી. ફા૦ બિલાંદુર. અ૦ હબુલકલ્બ. માર્કિંગ નટ્. લા૦ સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડિયમ્.

એ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કુંભાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને કાજુ જેવાં જીંડવાં આવે છે. તે ઉપર બિયાં પણ તેવાં જ આવે છે તે જ ભિલામો. ભિલામાનાં જીંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તેને સૂકવી રાખે છે. ભિલામામાંથી જે બિયાં નીકળે છે તેને મરાઠીમાં 'ગોડંબી' કહે છે. તે ગોડંબી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબૂતી આપનાર છે. ભિલામો એ આ દેશમાં મોટી ઔષધિ મનાયેલી છે.+ વાયુના યોગે અંગ પકડાઈ જાય કિંવા કાંઈ દુખવા

---

* **ભૃંગરાજ વટી**—(સર્વ પ્રકારના હરસ ઉપર) ભાંગરાનાં પાન તોલા ૫ તથા કાળાં મરી તોલો ૦॥, બંનેને વાટી ઘૂંટી ચણોખાર પ્રમાણે ગોળી બનાવી છાંયામાં સૂકવી રાખવી. દરરોજ સવાર-સાંજ બબ્બે ગોળી પાણી સાથે લેવાથી સૂકા તથા દૂઝતા હરસ મટી જાય છે. **ભૃંગરાજ તેલ**-(પીનસરોગ માટે) ભાંગરાનો રસ ૨૦ તોલા, કાળા તલનું તેલ ૨૦ તોલા તથા સિંધાલૂણ ૨ તોલા મેળવી કઢાઈમાં ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી શીશામાં ભરવું. આ તેલનાં દશ દશ ટીપાં દિવસમાં બે વખત બન્ને નસકોરાંમાં નાખવાથી નાકમાથી દુષ્ટ કફ તથા કૃમિ બહાર નીકળી આવે છે. થોડા દિવસમાં પીનસનું દરદ દૂર થાય છે. પથ્ય-મગની દાળ અને રોટલી.

ભાંગરો રસાયન છે. યકૃતની ક્રિયાને સુધારી શરીરને બળવાન બનાવે છે. માત્રા વધારે લેવાય તો ઊલટી થઈ જાય છે. આનો ગુણધર્મ 'ઔષધિ કલ્પલતા'માં વિસ્તારથી આપેલ છે.

+ જે ભિલામાં પાણીમાં નાખવાથી ડૂબી જાય તે ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. સારાં વજનદાર ભિલામાંને

લાગે અગર ઠેસ વાગે તો ભિલામાં બાંધે છે. તેથી સણકા તુરત જ નાશ પામે છે. દમણ, સુરત એ ઠેકાણે ખારવા લોકો રહે છે તે તો કોઈ પણ રોગ થયો કે તુરત જ ભિલામાં ઉપયોગમાં લે છે. ભિલામાં એ ફોલ્લા ઉત્પન્ન કરનારું ઔષધ છે.÷ **ભિલામાંનું ઝાડ**—કડવું, તીખું, તૂરું, ઉષ્ણ, શુક્કર, મધુર તથા લઘુ છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેહ, સંગ્રહણી, કોઢ, ધોળો કોઢ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, વ્રણવિકાર, રક્તવિકાર તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ (ભિલામો)**—તૂરાં, ધાતુપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, ઉષ્ણ, પાચક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કફ, વ્રણ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સંગ્રહણી, મલબદ્ધતા, કૃમિ, શૂળ, ઉદર, અર્શ, કોઢ, જ્વર, શોફ, ગુલ્મ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળની છાલ**—મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વ્રણ, ઉદર, કફ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, સોજો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં બિયાં**—મધુર, બૃંહણ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે અને શોફ, અરુચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળનાં જીંડવાં**—સ્વાદુ, કેશ્ય, અગ્નિદીપક, અને પિત્તનાશક છે. **નદીભલ્લાતક (બાણભિલામી)**—કડવી, તૂરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક તથા વાતકર છે, અને રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર:**—ભિલામો દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગાયનું ઘી એક માસો લઈ તેમાં ભિલામાંનું બી દેખાય તેટલું ઘસી રાતે સૂઈ જતી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમાં જાય એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વૃષણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી શેકવું. એટલે દરેક ઝાડાને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે બંધ થશે; અને સણકા મટી રાતે નિદ્રા સારી આવશે. **(૩) ભિલામાં લાગવાથી ફોલ્લા ઊઠે છે તે ઉપર:**—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી અથવા માખણમાં અગર દૂધમાં તલ વાટી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્જુન (સાદડ) ઝાડની છાલ અને પાંદડાં કચરી તે અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું અથવા બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીનાં પાંદડાંનો લેપ કરવો અથવા કોથમીર વાટી ચોપડવી; અથવા ગોમેટીનાં પાંદડાંનો રસ એક-બે વાર ચોપડવો અથવા મલાઈ (દૂધની તર) ચોપડવી; અથવા કોપરું અને બદામ ઘસી ચોપડવી; અથવા સરસવ, તાંદલજો અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા તાજો ચૂનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પડેલા કુમળા નાળિયેરના પાણીમાં કોપરું ઘસી ચોપડવું; અથવા કૂંવાડિયાનાં પાનનો રસ ચોપડવો, બકરીનું દૂધ ચોપડવું. દારુહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા ગોપીચંદન ઘસીને ચોપડવું. **(૪) કૃમિ ઉપર:**—ભિલામાનો નાનો કકડો દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું. **(૫) કાખમાંજરી (બાંબલાઈ) ઉપર:**—ભિલામાંના તેલનાં ટીપાં પાડવાં એટલે મટી જાય

બે ઈંટથી અથવા ઈંટના ચૂર્ણ સાથે ઘસવાથી શુદ્ધ થાય છે. ભિલામાં ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં તેની ટોપી કાઢી નાખવી. ભિલામાનું તેલ ટોપી કાઢતી વખતે હાથને લાગવા ન દેવું; કારણ કે તેલથી હાથ, શરીર, મોં જ્યાં લાગે ત્યાં ફોલ્લા થઈ જાય છે.

÷ 'વૈદ્યકલ્પતરુ' માસિકમાં એક વખત છપાયું હતું, કે ભિલામાના ચાર કકડા કરી પાશેર ઘીમાં તળી તે ભિલામાં કાઢી લઈને તે ઘીનો શીરો કરીને ખવરાવવાથી વાગવાથી થયેલ અસ્થિભંગ વગેરેની પીડાનો નાશ થાય છે.' આ ઉપાય અજમાવી ખાતરી કરેલો છે. વળી એક બ્રાહ્મણે વાયુના દુખાવા (શરીરના ઝલાઈ જવા કે સોજા) ઉપર ભિલામાં નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧ા, કાથો તોલો ૧, રસકપૂરનાં ફૂલ રતી ૭ અને શોધેલા નેપાળાનાં બીજનાં ફાડાં (દાળ) નંગ ૭ નાખી ખૂબ ખાંડી જૂનો ગોળ તોલા ૨ા માં ૧૪ ગોળી કરી દરરોજ એકેક ગોળી ગાયના દશ તોલા દહીંમાં ખાવા આપી હતી. પથ્ય-છાશમાં રાંધેલી બંટીની ઘેંશ અને છાશ સિવાય બીજું કશું પણ ૨૮ દિવસ સુધી ખાવા આપ્યું નહોતું. નિદાન એથી મોઢું પણ આવ્યું ન હતું અને મુદતસર વ્યાધિ શાંત થયો હતો. વળી ભિલામાં નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧ા, કાથો તોલો ૧ા એ ત્રણ ચીજોની જૂના ૨ા તોલા ગોળમાં ગોળી ૧૪ કરી દરેક પાંચ તોલા તલના તેલ સાથે પરમાના દરદીને ૧૪ દિવસ સુધી ખવરાવી હતી. ખોરાક સાથે પણ દરેક વખતે દશ તોલા સુધી તલનું તેલ ખાવા કહ્યું હતું ભિલામાંના શીરાથી ઉન્માદરોગ પણ શાંત છે, એમ હમણાં જ અનુભવ મળ્યો છે.

છે. (૬) બદ ઉપર :—ચૂનો અને ભિલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી. (૭) ગંડમાલા ઉપર :—ભિલામો અને હીરાકસી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) પડજીભ અને ઉધરસ ઉપર :—ચોખ્ખું દૂધ પાશેર લઈ ભિલામો દીવા ઉપર ધરવો અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપું પડે તે દૂધમાં પાડી તે દૂધ ખાવું. (૯) અર્ધશીશી (આદાશીશી) ઉપર :— ભિલામાનું તેલ બારીક સળી પર લઈ જે બાજુનું કપાળ દુખતું હોય તેથી બીજી બાજુની આંખના નાક પાસેના ખૂણામાં જ્યાં રાતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપું પાડવું; તેથી કાંઈક આંખમાં ચરચરે છે અને તેલનો અંશ જઈ પાણી બહાર આવે છે. તેમાંના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિ માટે આંખોમાં તેલ પાડતાં જ બહારની બાજુએ ઘી ચોપડવું એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે આદાશીશીનો નાશ થાય છે અને પુનઃ કદી થતી નથી. (૧૦) સોજા ઉપર :—ભિલામો ઘસી લેપ કરવો. (૧૧) ઉઠાણું (ગૂમડું) પાકવા માટે :—સાબુમાં ભિલામાનું તેલ નાખી લેપ કરવો. (૧૨) બદ ઉપર :—કાથો અને ગોળમાં ભિલામાનું તેલ નાખી ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચૂનો ઘસવો એટલે બદ બેસી જઈ મટી જાય છે. (૧૩) કાનમાં પરુ વહે છે તે ઉપર :—બે ચણા જેટલું માખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર ભિલામાના તેલનાં ઘણાં જ ટીપાં પાડવાં; અને તે માખણ પાતળું કરી રૂ વડે કાનમાં પાડવું. પછી એ જ રૂનું પૂમડું. કાનમાં નાખવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. (૧૪) જીભ કાળી થઈ જાય તે ઉપર :— માખણમાં ભિલામો નાખી કઢવીને તે ઘી ચોપડવું. (૧૫) પડજીભને માટે :—દૂધમાં ભિલામાના તેલનાં ટીપાં પાડી તે દૂધ પાવું. (૧૬) તણખિયા પરમા (પ્રમેહ) ઉપર :— ગાયના તાજા દૂધમાં ભિલામાં ઘસી તે દૂધ ૭ દિવસ પાવું. (૧૭) બરોળ ઇત્યાદ ઉપર ડામ દેવો હોય તો :—ભિલામો મારવો અને ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું. એટલે ભિલામો લાગી ફોલ્લો આવશે. પછી માખણ ચોપડી પાટો બાંધવો એટલે વહેવા લાગશે. (૧૮) ઠંડીથી સણકા થતા હોય તે ઉપર :—ભિલામાનું તેલ ગોપડી ઉપર ચૂનો ચોપડવો; એટલે તે ઠેકાણાની શરદી નીકળશે અને ભિલામો પણ ઊઠશે નહિ. (૧૯) જિહ્વાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડ્ય અને મૂકત્વ ઉપર :— ભિલામાનો ચતુર્થાંશ× કાઢો કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એકેક તોલો અને મરીની ભૂકી ત્રણ માસા નાખી તે પાવો. (૨૦) સિંદૂર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય તે ઉપર :— પાનમાં ચતુર્થાંશ ભિલામો સવાર-સાંજ ખાવો.+ (૨૧) ખરજવા ઉપર :—ભિલામો અને રાળ તેલમાં કઢની તે તેલ ચોપડવું. (૨૨) ખોડા અને દાદર ઉપર :—ભિલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૨૩) પગ ફાટે તે ઉપર :—ભિલામો અને રાળ તેમાં કઢવી તે મલમ ચોપડવો. (૨૪) આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય :—સોયની ટોચ ઉપર ભિલામાનું તેલ લઈ નાક ઉપરની આંખની બાજુના ખૂણામાં તેનું ટીપું પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર ભિલામાનાં બારીક ફૂલ (+) કરવાં; અથવા ઘીમાં ભિલામો ઘસી તેનું અંજન કરવું. આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી ભિલામો બહાર લાગે નહિ; માટે બહારના ભાગ ઉપર કિંચિત્ ઘી ચોપડવું. (૨૫) બાળકોના ડબા રોગ ઉપર :—નાભિના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી ભિલામાના તેલથી ફૂલ (+) કરવું; અને ડૂંટીની બન્ને બાજુએ અઢી-અઢી આંગળને અંતરે બે ફૂલ કરવાં. ભિલામો ઊઠવા માટે કેળનાં પાદડાંને એરંડિયું તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. (૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :— ભિલામો અને હળદર એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવાનો અને છાણાંના દેવતાથી શેક કરવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર :—પગના તળિયાના મધ્યભાગમાં બળતો ભિલામો દબાવવો; એથી પણ શુદ્ધિ ન આવે તો ગળાની બન્ને નસો ઉપર ભિલામાનો ડામ દેવો. (૨૮) ઢાલ પડે છે તે ઉપર :— ભિલામાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) સંધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે

× આ કાઢો શરીરે તેલ ચોપડ્યા પછી કરવો; કારણ કે ભિલામાની વરાળ શરીરને લાગવાથી સોજો ઉત્પન્ન થાય છે.

+ ભિલામો ખવરાવ્યા પહેલાં તથા પછી થોડું ઘી ચાટી લેવું કે જેથી ગળાને નુકસાન ન પહોંચે.

વાતવિકારો ઉપર:—ભિલામાનાં ફળ (ગોડંબી), છાલ કાઢેલા શેકેલા ચણા, કોપરું, ગોળ અને ઘી સમભાગે લઈ તેને એકત્ર કૂટી આશરે પાંચ તોલા વજનના લાડુ કરવા; અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો. (૩૦) **ઘાવતેલ**:—ભિલામો, લસણ, કુંગળીની પાંખડી અને અજમો એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા આગંતુક જખમ બે-ત્રણ દિવસમાં સારા થાય છે.*

---

* **ગુણધર્મ**-ડૉક્ટર વામન દેસાઈના મત અનુસાર ભિલામો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, પાકો, તીખો, દીપન, પાચન, સ્વેદલ, સારક, યકૃદુત્તેજક, મૂત્રલ, કુષ્ઠઘ્ન, અર્શોહર, વાજીકર, જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજક, રક્તાભિસરણને ઉત્તેજક, કાસહર, ઉત્તેજક, શ્લેષ્મનિઃસારક, શોથહર, રસગ્રંથિઓને ઉત્તેજક, આમનાશક, લોહીમાં શ્વેતાણુઓને વધારનાર અને એકંદર રસાયન છે. ભિલામો લોહીમાં જલદી મળી જાય છે પણ શરીરથી બહાર બહુ જ ધીરે ધીરે જાય છે. પચનનલિકાની અંદર હોજરી અને ગુદનલિકા ઉપર એની ક્રિયા વધારે થાય છે યકૃતમાં લોહીનું આવવું-જવું જલદી અને નિયમપૂર્વક થાય છે એટલે ગુદનલિકામાં લોહીનું દબાણ ઓછું થાય છે. જેથી ગુદામા ફૂલેલી શિરા (હરસના મસા) નાના થઈ જાય છે, તથા ગુદાને ઉત્તેજન મળવાને લીધે મળસંગ્રહ થતો નથી. ભિલામાથી ભૂખ બહુ લાગે છે અને મળ પીળા રંગનો સાફ આવે છે. ચામડી પર ભિલામાની ક્રિયા જોરાવર થાય છે. ચામડી વાટે ભિલામો બહાર નીકળે છે. એટલે બહુ જ ઘામ થાય છે. ચામડી ગરમ અને લાલ બને છે અને ખાજ આવે છે. ચામડીમાંથી બહાર નીકળતી વખતે એ ભાગની વિનિમયક્રિયા સુધરે છે. બંને વૃક્કો પર ભિલામાની ક્રિયા અતિ તીવ્ર અને ઉત્તેજક થાય છે. પહેલાં પેશાબનું પ્રમાણ વધી જાય છે; પરંતુ વૃક્ક તુરત થાકી જાય છે, જેથી પેશાબની ઉત્પત્તિ ઓછી થઈ જાય છે. એની ઉત્તેજક ક્રિયા એટલી તીવ્ર હોય છે કે કોઈ કોઈ વખત પેશાબ લોહીવાળો બની જાય છે. વૃક્કની પેઠે મૂત્રનલિકા ઉપર ભિલામો ઉત્તેજક છે એટલે ભિલામો ખાધા પછી મૂત્રેંદ્રિયમાં ચમચમાટ થાય છે અને મૂત્રેંદ્રિયને દબાવવાની ઇચ્છા થાય છે. પ્રત્યક્ષ ક્રિયા ઉપરાંત જ્ઞાનતંતુ મારફત પણ મૂત્રનલિકા અને વૃષણને ઉત્તેજના પહોંચે છે. માત્રા વધારે થાય તો ગાજાની પેઠે રોગીને ગભરામણ થાય છે. જ્ઞાનતંતુ મારફત માંસપેશીઓને ઉત્તેજન મળે છે અને સંકોચવિકાસક્રિયા ઠીક થવા માડે છે. માંસપેશીઓ પર ભિલામાંની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થતી નથી. ભિલામાંથી નાડીનું પ્રમાણ વધે છે અને હૃદયના ધબકારા સ્પષ્ટ થવા લાગે છે. લોહીમાં ધોળા રજકણ વધે છે એટલે સોજો ઊતરી જાય છે. શ્વેતકણ વધવાથી અને ખુદ રસગ્રંથિને જોસ મળવાથી ગાંઠ અને પિંડની વૃદ્ધિ ઓછી થવા માડે છે. એકંદર ભિલામાં શરીરના બધા ભાગોને ઉત્તેજક છે. નાની નાની માત્રામા લેતા રહેવાથી વિનિમયક્રિયા સુધરે છે.

સૂચના—ભિલામો કફજ અને વાતજ રોગોમાં વપરાય છે. ભિલામો અત્યંત ઉષ્ણવીર્ય છે, માટે ગરમીના દિવસોમાં અપાતો નથી, ઠંડીના દિવસોમાં અપાય છે. ભિલામો નાનાં બાળકો, સગર્ભા અને વૃદ્ધને આપવો નહિ. ભિલામો આપતી વખતે ઘી, દૂધ, દહીં, છાશ, સાકર, ભાત ખાવા માટે આપવાં. પાણી અને મીઠું બંધ કરવું. તરસ લાગે તો દૂધ પિવડાવવું. માંસ ખાવાને બિલકુલ આપવું નહિ. માંસાહારીને ભિલામો બહુ લાગી જાય છે. ભિલામો શરૂ કરતાં પહેલાં જુલાબ, ઉપવાસ અને બૃંહણ (માંસવર્ધક ભોજન) અપાય છે. ભિલામો આપવા પહેલાં રોગીનો પેશાબ બરાબર તપાસવો જોઈએ. અને ભિલામો આપતી વખતે પણ રોજ પેશાબનું પ્રમાણ અને સ્થિતિ જોતા રહેવું. પેશાબનું પ્રમાણ ઓછું થાય અથવા પેશાબ લાલ થાય તો નાળિયેરનું પાણી અથવા આંબલીના પાનનો રસ ઉતારરૂપે આપવો.

ભિલામાની માત્રા અધિક થાય તો પહેલાં ખાજ આવે છે, બહુ જ ઘામ થાય છે, બળતરા થાય છે, તરસ લાગે છે અને પછી પેશાબ લાલ થાય છે. આવાં લક્ષણો જણાય તો તુરત ભિલામો બંધ કરવો અને ઉતાર આપવો. ભિલામો કોઈ કોઈને બહુ જ લાગે છે; માટે પ્રારંભમાં થોડી માત્રામાં આપવો.

ઉપયોગ—પચનનલિકાના શિથિલતાપ્રધાન રોગો પર ભિલામો વાપરવાનો વધારે રિવાજ છે. અગ્નિમાંદ્ય, અપચન, આફરો, કબજિયાત, ગ્રહણી, હરસ, ઉદરરોગ અને ગુલ્મ પર ભિલામાનો ઉપયોગ થાય છે. હરસના મસાને ભિલામાનો ધુમાડો પણ અપાય છે. પ્લીહાવૃદ્ધિ અને યકૃતની વૃદ્ધિ પર અપાય છે. એ બંને ભાગ પર ભિલામાંના તેલના ડામ પણ કરાય છે. ભિલામાના સેવનથી તેલ, ઘી અને ઘીવાળા પદાર્થોને પાચન કરવાની શક્તિ વધે છે. ભિલામો ચામડીના રોગમાં હિતકર છે, કુષ્ઠ, ચિત્ર વગેરે રોગોમાં અપાય છે. ગૂમડાં અથવા બદનીંગળ ભરાતાં ન હોય તો ભિલામાંના તેલને સૂવરની ચરબીમાં (અથવા વેસેલિનમાં) મેળવી લગાડાય છે. ગંડમાળામાં ભિલામો પારાની સાથે અપાય છે. ભિલામો અને અજમો ૨-૨ તોલા અને પારો (રસકપૂર) ૧ તોલો મેળવી પાણીની સાથે ખરલ કરી વટાણા જેવી ગોળીઓ બાંધી દહીંની સાથે આપવી.

સૂચના—જેને ભિલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઈએ. ગરમ પ્રકૃતિવાળાને ભિલામો ઘણું કરીને વધારે ગરમ પડે છે. હરસના દરદમાં અને જૂના વાતવ્યાધિમાં ભિલામો અતિ લાભદાયક છે, તેમ જ જીર્ણ સુવારોગમાં પણ હિતકર છે.

૪૧૯. ભીંડી (આંબોઈ)—સં૦ અંબષ્ઠા. મ૦ અંબાડી. હિં૦ સન પાતસન, બં૦ મેસ્તાપાટ. તા૦ પતુંગી. ક૦ હોલદ. સિં૦ સૂજ્જાદો. મલા૦ કાટુવેલુંરન. તા૦ પુળિચકિર. તે૦ ગોંગૂર. લે૦ હિબિસ્કસ કેનેબિનસ, હિબિકસસ સબ્ડેરિફ (લાલભીંડી).

ભીંડી આ દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીંડીના છોડ ચાર–પાંચ હાથ ઊંચા થાય છે. એ સીધા વધે છે. કુમળા હોય ત્યારે એનાં પાંદડાંની ભાજી કરે છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કસુંબીજ અથવા ભોંયમગની સહાયથી કાઢે છે. છોડ સુકાયા પછી તેને ભીંજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેની ગૂણપાટ, દોરડાં અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કોઈ વાવતું નથી. દુકાળ વખતે ગરીબ લોકો ભીંડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક બીજી જાતની ભીંડી થાય છે, તેને 'વિલાયતી ભીંડી' કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાતા રંગની છાલ હોય છે અને તે કોકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સૂકવી રાખી ઉપયોગમા લે છે. એ પિત્તશામક છે; ભીંડીનાં સળેખડાં ગંધકનું પાણી કરી તેમાં બોળે છે અને દેવતા સળગાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. **ભીંડી**—તૂરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિદીપક અને કંઠને હિતાવહ છે તથા કફ, વાયુરોગ, સળેખમ, અરુચિ અને પકવાતિસારનો નાશ કરે છે. માત્રા—બીજ ૫–૧૫ રતી. ઉપયોગ—(૧) **પિત્તાંશ ઉપર**:—રાતી (વિલાયતી) ભીંડીનાં ફળ પાણીમાં બાફી, તે પાણીમાં મરીની ભૂકી, હિંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) **માથાના ખોડા ઉપર**:—ભીંડીનાં પાંદડાંના રસમાં આમલસારો ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) **હાથે તજાગરમી થઈ હોય તે ઉપર**:—ભીંડીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી તેને બાફવાં અને સાત દિવસ હાથ ઉપર ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૪) **તેલથી થયેલા અજીર્ણ ઉપર**:—ભીંડીની ભાજીમાં ચોખા નાખી તે બાફીને ખાવી. (૫) **ઢોરોને દૂધ વધવા માટે**:—ભીંડી ભરડી બાફીને તેમાં તેલ, ગોળ, નાખી દૂઝણા ઢોરને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૨૦. ભીંડા (શાક)—સં૦ ભિંડીતક, ચતુષ્પુંડ. મ૦ ભેંડી, ભેંડા. હિં૦ ભીંડી. ક૦ તુ૦ બેન્ડેકાયી. તા૦ મલા૦ બેંડા. તે૦ બેંડાકાયા. ફા૦ બાલિયા. અ૦ કુવેર. ઇં૦ અસ્કયુલેન્ટ–ઓક્રા. લા૦ હિબિસ્કયુસ એસ્ક્યુલેન્ટસ.

ભીંડાનો છોડ શુમારે ત્રણ હાથ ઊંચો વધે છે. એ સીધો હોય છે. એને ફૂલો આવીને દરેક ફૂલ આગળ ભીંડો આવે છે. ભીંડામાં છધારી અને અષ્ટધારી—એવી બે જાત હોય છે. ભીંડો ઘણો પૌષ્ટિક છે. ભીંડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ હોઈ પથ્યકર છે. ભીંડાની અંદરનો ચીકણો રસ રંગમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. **ભીંડા**—રસ વખતે ખારો, ઉષ્ણ, ગ્રાહક રુચિકર અને વૃષ્ય છે. ઉપયોગ—(૧) **ધાતુપુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે**:—સવારે કૂણા ભીંડા ૨૦–૨૫ ખાવા. (૨) **આમવાત ઉપર**:—ભીંડાનાં મૂળ સાકરમાં ખાવાં.

(ગોળી ગળી જવી, ચાવવી નહિ.) ભિલામો વાતરોગમાં અતિ ઉપયોગી છે. ગૃધ્રસી, જ્ઞાનતંતુશોથ, પક્ષાઘાત (નવો રોગ), અર્દિત (મોઢાનો પક્ષાઘાત) અને ઉરુસ્તંભ, વગેરે રોગોમાં ભિલામો માંસપેશીઓની ક્રિયા સુધારે છે એટલે ગતિભ્રંશ ઓછા થાય છે. મગજના અતિશય ઉપયોગને લીધે થકાવટ આવી હોય તો ભિલામાંથી ફાયદો થાય છે. મગજના આવરણના સોજામાં ભિલામો ગુણકારક છે. વાતસંસ્થાના રોગો પર ભિલામો થોડી માત્રામાં લાંબા દિવસ સુધી આપવો. નવા અને તીવ્ર આમવાતમાં ભિલામાંથી બહુ જ સારો લાભ થાય છે. જીર્ણ આમવાતમાં એનો ઉપયોગ થતો નથી. નવા આમવાતમાં રોગી જુવાન અને બળવાન હોય તો ભિલામાંથી જલદી લાભ થાય છે. દમ ઉપર ભિલામો અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે. હરસાલ શિયાળામાં ઊઠનારા દમ પર ભિલામાંનાં ફૂલ આપવાથી દમ ચાલ્યો જાય છે. ફેફસામાં સોજા આવી તાવ આવતો હોય અને લોહીવાળો કફ પડતો હોય તો ભિલામો બહુ ઉપયોગી છે. આ રોગમાં ભિલામાંની સાથે જેઠીમધ અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪૨૧. ભૂઈપાત્રાં—સં० ગોલોમિકા ભૂપાટલી. મ० ભુઈપાડળ, ભુઈપાત્રી, પાથ્રી. કચ્છી-ગેવાર. લે० લોનિયા પિનેટીફ્રિડા.

એ જંગલની ભાજી માળા ઉપર વગડામાં અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે. એ રોપો સુમારે એક વેંત લાંબો અને તેટલો જ ઊંચો હોય છે. એનાં પાંદડાં ચપટાં હોઈ હાથની આંગળી જેવડાં પહોળાં હોય છે અને તે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એ ભાજી જેઠ-અષાડ માસમાં થાય છે. જ્યારે બીજી સારી ભાજીની અછત હોય છે ત્યારે જ માત્ર લોકો એને ખાય છે. એ ભાજી કેવળ નિર્માલ્ય છે. 'भुक्ला पिकले काय आणि हिरवे काय' (ભૂખ્યાને પાકાંયે શું અને કાચાંયે શું?) એવી એક મરાઠી કહેવત છે; તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા બપોર થાય એટલે સઘળું ભાવી જાય.×

૪૨૨. ભૂયશિરડ—(સં० ભૂમિશિરડક. મ० ભુઈ શિરડ, કર્કંદી, કાંદાબીની કાંદા.) ભૂયશિરડનો છોડ ઘણો જ નાનો હોય છે અને એને જમીનથી વેંતભર ઊંચાં પાંદડાં આવે છે. એનો કાંદો વેંતભર કિંવા હાથભર લાંબો અને ધોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે. એ દૂધ ભિલામાંની પેઠે ઊડે છે. એને કર્કંદી પણ કહે છે. **ભૂયશિરડ**—તીખું, ઉષ્ણ, દુગ્ધપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે; અને સર્વ વાતવિકારનું નાશક છે. એના કાંદામાં તામ્રભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફૂલ પડે છે તે ઉપર:**—ભૂયશિરડના દૂધનું આંખમાં ટપકું પાડવું. (૨) **માણસની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર:**—ભૂયશિરડનું કંદ સુકવી હોકાની ચલમમાં તેની ધૂણી પાવી. (૩) **ગંડમાલા ઉપર:**—ભૂયશિરડનાં બિયાં વાટી ચોપડવાં એટલે ગંડમાલા બેસી જાય છે.

૪૨૩. ભૂતાકશીશી—સં० ભૂતાંકુશ મ० ભૂતાંકશીશી, ભૂતકશી, ભૂતકેશી, ભૂતપળ. હિં० જમરાસ્સી. બં० રાજ્જેહુલ. પં० મૂપૂ, બકરા. તા. ઈરિગોલી. લા० ઇલીઓડેન્ડ્રોન ગ્લોકમ.

ભૂતાકશીશીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હરડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ રીતે ઇમારતના કામમાં આવે છે. **ભૂતાકશીશી**—તીવ્ર ગંધવાળી, તૂરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા તીખી છે અને ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, કફ, વાયુ, ત્વક્દોષ, કોઢ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ધોળા કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **માથું ચડ્યું હોય તે ઉપર:**—ભૂતાકશીશીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સૂંઘવાં એટલે છીંકો આવી માથું દુખતું મટે છે.

૪૨૪. ભેંડ+—આ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. આ વૃક્ષની છાયા ઠંડી હોય છે અને સદાકાળ સરખી રહે છે. એનાં પાંદડાં સુંવાળાં અને ફૂલ કાંઈક પીળાં તથા કાંઈક રાતાં એમ બે રંગનાં આવે છે. એનાં ફળ સોપારીના મોટા ત્રોપા જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ ડુંગરોમાં અને વગડામાં પોતાની મેળે થાય છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને હલકું હોય છે; એટલે તેના રથ, ગાડીઓ, શિલાછાપની ફેંપરી ઇત્યાદિ કરે છે.

૪૨૫. ભોંયઆમળી—સં० ભૂમ્યામલકી, ભૂધાત્રી. મ० ભુંઈ આંવળી. હિં० ભુય આંબલા, જર આંબલા, ભદ્ર આંબલા. પવાલ આવરા. બં० ભૂંઈ આંમલા. ક० નેલ્લનેલ્લિ, આર્નેલ્લિ, કિરિનેલ્લિ. તૈ० નેલાઉસિરિકે. તા० કિલકાયનેલ્લિ, નિલનેલ્લિ. તુ० નેલનેલ્લિ. મલા० કિલનિલ્ર. લા० ફાઈલેન્થસ નિરુરિ, ફાઈલેન્થસ યુરિનેરિયા.

ભોયઆમળીનાં પાંદડાં રિસામણીનાં પાંદડાં જેવાં બારીક હોય છે. એ છોડની ઊંચાઈ વેંત-બે વેંત હોય છે. ચોમાસામાં એ છોડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ છોડની ડાળીએ નાયણી (નાગલી ધાન) જેવડાં બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત્ ખાટો અને

× આ ભોંપાથરી ઉપરાંત ગળજીભીને પણ ભોંપાથરી કહે છે. એનું સંસ્કૃત નામ ગોજિહ્વા. હિંદી ગોભી અને લેટિન નામ એલિફન્ટોપસ સ્કેબર છે. એ રસાયન, મૂત્રલ, શીતળ અને રક્તશોધક છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ આ વર્ણન પારસપીપળાનું હોવું જોઈએ. પારસપીપળાને મરાઠીમાં ભેંડ, ભેંડિયા ઝાડ કહે છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

કડવો હોય છે. એ છોડ તાપની મોસમમાં સુકાઈ જાય છે; માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો. **ભોંયઆમળી**—તૂરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રુચિકર, જડ, તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ, પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, દૃષ્ટિરોગ, તૃષા, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **માત્રા**—૧૨ થી ૨૪ રતી. કમળામાં મૂળ ૧ તોલો. ઉપયોગ—(૧) **પ્રદર ઉપર**:—ભોંયઆમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં, એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર**:—ભોંયઆમળીનાં પંચાંગ વાટી પાવાં. (૩) **પ્રમેહ ઉપર**:—ભોંયઆમળી, તજ, એલચીદોડા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવાં. એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો નાશ થશે. (૪) **કમળો, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ ઉપર**:—ભોંયઆમળીનાં મૂઠીભર પાંદડાં, એરંડાનાં ત્રણ પાંદડાં, પાંચ લવંગ, આમલીના ચચૂકાના કરતાં પણ નાનો એક શંખ, સાત મરી, જીરું અને થોડાં કાકરનાં (કાકચનાં) પાંદડાં એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમાં પાવી. (૫) **પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ અને શૂળ ઉપર**:—લીંબુના રસમાં રોજ મૂઠીભર દાડમડીનાં પાંદડાં અને મૂઠીભર ભોંયઆમળીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી સવારે મસળી લઈ તેમાં કોડીની ભસ્મ નાખી તે રસ સવાર–સાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૮૬. **ભોંયકોળું**—(વિદારીકંદ) સં૦ ક્ષીરવિદારી, વિદારીકંદ. મ૦ ભુયકોહોળા, હળઘાકાંદા. હિં૦ વિદારીકંદ, બિલાઈકંદ, દૂધવિદારી. ક૦ નેલ કુંબલ, ક્ષીરકંદ, ગડેગેણસુ. તા૦ ફલમોગઝીર. તૈ૦ ભૂચકરી. તુ૦ નેલકુંબડ મોટલકાંત. લા૦ આયપોમિયા ડીજીટેટા. મલા૦ મુતાલકાંતા. સાવળ૦ પિકાણ્યાચા કાંદા.

ભોંયકોળામાં બે જાત હોય છે: સાદું ભોંયકોળું અને દૂધ ભોંયકોળું (ક્ષીરવિકારીકંદ). દૂધ ભોંયકોળાનાં પાંદડાં કાંઈક કાલિંગડીનાં પાદડાં જેવા હોય છે. સાદા ભોયકોળાના વેલાને કોંકણમાં 'બેંદ્રીનો વેલો' કહે છે. એનાં પાંદડાં વાલોળનાં વેલીપાન જેવાં ત્રિદલ હોય છે. એ વેલ ઘોડાને ખાવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે; એટલા માટે એને 'ઘોડવેલ' કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કોંકણમાં 'હળઘ્યાકાંદા' પણ કહે છે. સાદું ભોયકોળું ઉષ્ણ છે. ભોયકોળું પૌષ્ટિક છે અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ધોળા ભોંયકોળાના વેલાને શિંગો આવે છે. તેનું શાક થાય છે અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એના બારીક કંદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એ કંદનો હલવો પણ કરે છે. ધોળું કોળું અથવા દૂધી ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

આ એક બહુવર્ષાયુ વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. વાડા અને ઝાડીમા એ પુષ્કળ વધે છે. એની બે જાતો પૈકી એક સફેદ અથવા દૂધી નામના ભોંયકોળાનું સંસ્કૃતમાં 'પયસ્યા' નામ છે. સાદા ભોયકોળાના પાંદડાં ત્રિદલ હોય છે. એની વેલ ઘોડા ખાય છે; માટે એનુ નામ સંસ્કૃતમા 'વાજિપ્રિયા' આપેલ છે અને એનો જ અર્થ કરી મરાઠીમાં 'ઘોડવેલ' નામ ઠરાવેલ છે. હાથીના દાંતની માફક એ વેલ વધે છે; માટે તેના ગજેષ્ટા, ગજપ્રિયા એવાં નામો પડેલાં છે. આ વેલનાં કેટલાક નામ તેના કંદના ગુણને અનુસરીને પડેલાં છે. સ્વાદુકંદા (સ્વાદવાળો કંદ), સિતા, વૃષ્યકંદા, સ્વાદુલતા, ઇક્ષુકંદા ઇત્યાદિ સર્વ નામ એ કંદ ઉપરથી પડેલ છે. ભોયકોળાના કંદમા વૃષ્યત્વ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે. ભોંયકોળાનાં પાંદડાં એક એકના આતરે, લાંબાં દીંટડાના, હથેળી જેવડાં અને ભાંગેલ પાંચ પાંખડીઓનાં હોય છે. દરેક ખંડ ૩ થી ૬ ઇંચ લંબાઈનો હોય છે; અને પાંદડાંના મુખ્ય ભાગ પાસે ઘણો જ લાંબો ભાગ પોલો હોય છે. પાંદડાં સુંવાળાં અને સળંગ કિનારીવાળાં હોય છે. એને ચોમાસામાં ફૂલો આવે છે, તે પાંદડાંના ખાચામાંથી આવે છે અને મોટાં ઝૂમખાદાર, ઘેરા રાતા જાંબુડા રંગનાં હોય છે.

ભોયકોળ(કંદ)નો બહારથી દેખાવ રાખોડી રંગનો અથવા મેલા પીળા રંગનો હોઈ તેના ઉપર આદું જેવી ગાંઠો દેખાય છે. એના આડા છેદ કરવાથી તેના પૃષ્ઠભાગ ઉપર વર્ષ દર્શાવનાર ચકરડાં દેખાઈ આવે છે. તેના પરિઘથી દુગ્ધવાહિનીનું કાપેલું મુખ નજરે આવે છે; અને તેમાંથી

ચીકણો દૂધ જેવો પદાર્થ નીકળે છે. એ ખાવાથી તેનો તૂરાશ પડતો મીઠો સ્વાદ લાગે છે અને કેટલીક વાર સુધી જીભે રવરવાટ છૂટે છે.

ધોળું ભોંયકોળું કે દૂધી—મધુર, ખાટી, તૂરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, શીત, તીખી, રસાયન, બલકર, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ય છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, પિત્તશૂળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાંદાના ગુણ પણ વેલીના જેવા જ છે. **ભોંયકોળું**—મધુર, શીતળ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, મૂત્રલ, સ્વર્ય, સ્વાદુ, રક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઊલટીનું નાશક છે. એ સર્વ ગુણ કંદના જાણવા. **એનાં ફૂલ**—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકારક, વાતલ, ગુરુ તથા પિત્તનાશક છે. માત્રા ૦ા થી ૦ાા તોલો ઘીમાં શેકી દૂધ-સાકરમાં કાંજી બનાવીને પીવી. ઉપયોગ—**(૧) બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે :**—એનું ચૂર્ણ દરરોજ તોલો ઘીમાં ખાવું અને ઉપર દૂધ પીવું; એટલે વૃદ્ધ પણ તરુણ જેવો થશે. **(૨) રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર :**—ભોંયકોળું અને તલ એની ભૂકી મધ અને ઘી સાથે ખાવી. **(૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે :**—ભોંયકોળું દૂધમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાખી તે પાવું. **(૪) પ્રમેહ ઉપર :**—ભોંયકોળાનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને મીંઢીઆવળની ભૂકી ૬ માસા એકત્ર કરી પાવું અથવા ભોંયકોળાનો રસ પાશેર ખડીસાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી ખાવી. **(૫) ભસ્મકરોગ ઉપર :**—ભોંયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવો. **(૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર :**—રાતા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને પીપરીમૂળના ગંઠોડા તથા તજની સમભાગે ભૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સૂંઠની ભૂકી અને સોળમો ભાગ લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી, બધાં ઔષધો સમાન ખાંડ લઈ, તેમાં બધાં ઔષધો મેળવી ઘી નાખી એક કિંવા બે તોલાની ગોળી કરી, સવારે અને સૂતી વેળાએ એક પ્રમાણે ખાવી. **(૭) પુષ્ટતા માટે પાક :**—દૂધિયા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને તેમાં બેદાણા બદામનો મગજ, ચારોળી, પિસ્તાં, લવંગ, એલચી, જાયફળ, ગોખરું, કૌંચબીજ, શતાવરી તથા મૂસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની ઘેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. **(૮) મસ્તકશૂળ ઉપર :**—સાદું ભોંયકોળું ઘસી માથે લેપ કરવો. **(૯) કોલેરા ઉપર :**—ધોળું ભોંયકોળું ખાવું. **(૧૦) શરીરે કળ ચડે છે તે ઉપર :**—ધોળા ભોંયકોળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૧૧) સુવાવડીને દૂધ વધવા :**—ભોંયકોળાના કંદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૨) અશક્ત, દૂબળાં અને જેને અનાજ બરાબર પચતું ન હોય એવાં બાળકોને :**—ભોંયકોળું, ઘઉંનો લોટ અને જવનો લોટ, સમભાગે લઈ તેમાં દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણ કરીને ખવરાવતા જવું. **(૧૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે :**—ભોંયકોળાના ચૂર્ણને તેના જ સ્વરસની ભાવના આપી તે ઘી અને મધમાં આપવું; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. **(૧૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :**—ભોંયકોળું, ગોખરુ, જેઠીમધ અને નાગકેસર એ ઔષધો સમભાગે લઈ તેનો કાઢો કરી તે મધ નાખી પાવો. એ જ કાઢામાં રસસિંદૂર આપવાનો પણ પરિપાક દેખાય છે.×

૪૨૭. **ભોંયચંપો**—સં૦ ભૂમિચંપક. મ૦ ભુઈચાંપા. હિં૦ ભુંઈચમ્પા. બં૦ ભુંઈચાંપા, ચંડમૂલ. લા૦ કેમ્પિફેરિયા રોટુંડા.

એ ઝાડ નાનાં હોય છે. કેળના જેવા એના રોપા હોય છે. એનો કંદ હોય છે. તેમાંથી ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ દેવકંદબના ઝાડ જેવું થાય છે. એ ઝાડ ઉનાળામાં સુકાઈ જાય તો ચોમાસામાં પુનઃ ઊગી નીકળે છે. **એનાં ફૂલ**—મધુર અને સુવાસિત હોય છે. **ભોંયચંપો :**—ઉષ્ણ તથા તીખો છે; અને સોજો, ગલગંડ અને વ્રણનો નાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) કર્ણમૂળ, ગંડમાળ, સ્તનરોગ અને લાપોટિયા ઉપર :**—ભોંયચંપાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી

× ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, ભોંયકોળું કૉડલીવર તેલના કરતાં બહુ જ સારું કામ કરે છે. મોટ માણસને સારી રીતે લાગુ પડે છે. ભોંયકોળાના સેવનથી શરીરનું વજન બહુ જ જલદી વધી જાય છે.

ચોપડવાં. (૨) **ઉઠાણું (ગૂમડાં) અને બદ બેસવા માટે:**—ભોંયચંપાનાં મૂળ, ગૂગળ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૨૮. ભોંયમગ (મગફળી)—સં૦ ભૂચણક, તૈલકંદ, મ૦ ભૂંયામૂંગ. હિં૦ મૂંગફલી, ચીનાબદામ. બં૦ માટકલાય, ચીનેર બાદામ. તૈ૦ બરણુ સનગકય. તા૦ વાર્કદલઈ. લા૦ એરેકિસ હાઈપોજીઆ.

ભોંયમગ (મગફળી) એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભોંયમગના વેલાનાં પાંદડાંનો આકાર કુંવાડિયાનાં પાંદડાંના જેવો હોય છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. એને જમીનમાં કંદ જેવી શિંગો આવે છે. તેને ખોદી કાઢે છે. ભોંયમગના વેલા સુકાવા લાગે એટલે શિંગો પાકી એમ સમજવું. એની લીલી શિંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણી જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સુકાયેલા દાણાનું તેલ કાઢે છે. તે ખાવાના તથા બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. દાણાની ચટણી, આમટી વગેરે પદાર્થો થાય છે. દાણા શેકી તેમાં ગોળ અગર સાકર નાખી તેના લાડુ કરે છે. ભોંયમગ પચે તો ઘણા પૌષ્ટિક છે. **ભોંયમગના દાણા**—પિત્તકર, વાતુલ અને ઉષ્ણ છે. **ભોંયમગની વેલ**—ઢોરોને ખાવામાં ઘણી જ ઉપયોગી છે. એ ખોળની માફક ઢોરોને પૌષ્ટિક છે. દૂઝણાં ઢોરોને એનાથી પુષ્કળ દૂધ આવે છે. ભોંયમગના તેલમાં જેતૂનના (ઑલિવ ઑઈલ)ના જેવા જ ગુણ છે. એ સારક, વ્રણરોપક, વ્રણપ્રસાદક અને પૌષ્ટિક છે. ઉપયોગ— (૧) **દાદર ઉપર:**—ભોંયમગના દાણા પારિજાતકના રસમાં અથવા તે ન મળે તો પાણીમાં ઘસીને ચોપડવા.

૪૨૯. ભોરીંગણી—સં૦ બં૦ કંટકારિકા. મ૦ રીંગણી. હિં૦ કટેરી, લઘુકટાઈ, ભટકટૈયા, રેંગની. રા૦ કટાલી. બં૦ કંટકારી. ક૦ નેલગુલ્લુ. તૈ૦ રેવટીમુલંગા વ્રાકુટીચેટ્ટુ. તા૦ કરીમુલ્લી. તુ૦ કલરે. મલા૦ ચેરુવાલુદિના. ઔં૦ કંટમારિષ. લા૦ સોલેનમ ઝેંથોકાર્પમ્.

ભોરીંગણીના છોડ જમીન સાથે પ્રસરે છે. એ છોડના સર્વ અંગ ઉપર બારીક કાંટા હોય છે. ભોરીંગણીને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળ આવે છે. તેમાં બી પુષ્કળ હોય છે. એનાં ફૂલ ઉપરથી બે ભેદ છે. એકનાં ફૂલ કાળાં કે ભૂરાં અને બીજાનાં ધોળાં હોય છે. તેમાં ધોળાં ફૂલની ભોરીંગણી ક્વચિત્ મળે છે. ધોળી ભોરીંગણીને 'લક્ષ્મણા' કહે છે. **ભોરીંગણી**—તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, ભેદક, રુક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે અને દમ, ઉધરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જ્વર, હૃદ્રોગ, અરુચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાર્શ્વશૂળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—ભેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, રુચિકર, હૃદ્ય, પિત્તલ, કડવા, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંડૂ, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે. **શ્વેત ભોરીંગણી**—રુચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને કફનો નાશ કરનારી છે. બીજા ગુણ સરખા છે. ઉપયોગ—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—ભોરીંગણીના મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને લીંડીપીપર નાખી તે પાવો; કિંવા ભોરીંગણી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર:**—ભોરીંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો. (૩) **દાઢમાં કીડા થાય છે તે ઉપર:**—ભોરીંગણીનાં ફળ ચલમમાં નાખી સૂંઘવાં. અથવા ફળની ભૂકી અગ્નિ ઉપર નાખવી; તથા નળી લગાડી ધૂણી મોઢામાં લેવી અને કેટલીક વાર સુધી તે મોઢામાં રાખી પછી મોઢું ઉઘાડવું અને લાળ પાડવી. એમ ત્રણ દિવસ કરવું એટલે કીડા ખરે છે. (૪) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ભોરીંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ ૧ તોલો એકત્ર કરી તેમાં છાશ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાખી પાવો; અથવા ભોરીંગણીનો અંગરસ છાશમાં નાખી પાવો. (૫) **સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—ભોરીંગણીનાં મૂળ, કરિયાતું તથા સૂંઠનો કાઢો દર વેળા ત્રણ તોલા સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો; તેથી શ્રમ કિંવા કોઈ પણ કારણથી આવેલો સામાન્ય જ્વર જલદી દૂર થાય છે. (૬) **ભૂખ ન લાગે તો:**—ભોરીંગણી છોડ સહિત વાટી તેમાં ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો જાયફળ અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી તેની સોપારી જેટલી ગોળીઓ કરી દરરોજ ૧ ગોળી પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ આપવી. (૭) **પેટમાં કોઈ પણ આજારની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર:**—ભોરીંગણી મૂળ સહિત સૂકવવી. પછી તેની ભુકી કરી ગરમ પાણીમાં એક પૈસાભાર

પ્રમાણે દિવસમા બે વાર, એમ ૭ દિવસ આપવી (૮) **બાળકોના ડબા રોગ ઉપર:**—ભોરીગણી અને ઊભી ગીગણીનો કાઢો કરી તેમા પાપડિયો ખારો નાખી તે કાઢો પાવો (૯) **શ્વાસકાસાદિક ઉપર:**—ભોરી ગણી, ગળો, સૂંઠ અને અજમાનો કાઢો લી ડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિતવાયુ (મોઢું વાંકું થવું તે), સળેખમ, અરુચિ, સ્વરભગ, શૂળ અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે (૧૦) **કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર:**—ભોરીગણીના ફળ ચીરી અગારામા નાખવા અને જે ધૂણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમા ઘાલવી, જેથી કૃમિ બહાર આવે છે (૧૧) **અજીર્ણજ્વર ઉપર.**—ભોરી ગણી અને પિત્તપાપડાનો અષ્ટમાશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ભોરીગણીના મૂળ, સૂઠ તથા ગળોનો કાઢો મધ અને લીડીપીપર નાખી પાવો (૧૩) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:**—ભોરીગણીનો સ્વરસ મધમા આપવો (૧૪) **શ્વાસ ઉપર:**—ભોરીગણી, જીરુ અને આમળાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, એટલે ઊર્ધ્વશ્વાસ, મહાશ્વાસ અને તમકશ્વાસ ક્ષણમા દૂર થશે (૧૫) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—ભોરીગણીનો રસ ઘી નાખી પાવો +

૪૩૦. **મકાઈ**—સ૦ માહાયાવનાલ મ૦ મકા હિ૦ મક્કા, ભુટે તૈ० જનપટનુ ઈ૦ ઈંડિયન કોર્નમેઝ લા० ઝિયા મેઈઝ

મકાઈ એ ડુગરાળ પ્રદેશમા સારી થતી નથી. એના છોડ ત્રણ–ચાર હાથ ઊંચા વધે છે છોડ ઘણુ કરીને જુવારના છોડ જેવા હોય છે એ છોડના ગાભમાથી છોડને ત્રણ સુધી કણસલા આવે છે છોડની ટોચે તોરા આવે છે જો એ તોરો પક્ષી ખાઈ જાય કે ભાગી નાખે તો કણસલા દાણા વગર પોલા રહે છે મકાઈના દાણાનો રગ પીળો હોય છે ક્વચિત્ રાતા રગના કણસલા પણ હોય છે મકાઈના લીલા ડોડા સેકી ખાય છે, તે ઘણા સારા લાગે છે **મકાઈ**—એ ધાન્ય ઘણુ જ પૌષ્ટિક, ઠડુ તથા વાતુલ છે એ ધાન્ય વહેલુ સડે છે **ઉપયોગ—(૧) ઊલટી ઉપર:**—મકાઈના દાણા કાઢેલા કણસલા બાળી તેની રાખ કરી તે મધમા વાલ દોઢ વાલ આપવી, એટલે ઊલટી તુરત બધ થાય છે

૪૩૧. **મખમલી**—સ૦ વિરજની મ૦ મખમાલ મખમલીના છોડ સુમારે કમ્મર સુધી ઊંચા વધે છે મખમલીમા પીળી, રાતી, એકેરી, ઝૂમખાદાર વગેરે જાત છે મખમલીના પાંદડા વળી ગયેલા લાબા અને કાતગદાર હોય છે એના ફૂલમા વાસ હોતી નથી શોભા માટે ફૂલનો માળા વગેરેમા ઉપયોગ કરે છે મખમલીના છોડ ઘણા પ્રાતોમા થાય છે **ઉપયોગ—(૧) આંખમાંની લાલી ઉપર:**—મખમલીના ફૂલ એક તોલો બાળી તેમા ગાયનુ ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અજન કરવુ (૨) **રક્તમૂળવ્યાધિ (હરસના રોગમાં લોહી પડે છે તે) ઉપર:**—એકેરી મખમલીના ફૂલ સુમારે ૪૦ લઈ, તેમાના લીલા રેષાઓ કાઢી નાખી બારીક વાટી રસ કાઢવો આ રસ એક તોલા સુધી કાઢી તેમા તેટલુ જ ગાયનુ ઘી નાખી થોડો ગરમ કરી તે

+ રોક્ટર દેસાઈના મત મુજબ ભોરીગણી સ્વેદલ જ્વરઘ્ન મૂત્રલ અને કફઘ્ન છે, બીજ વેદનાસ્થાપક છે

માત્રા—ડીટડા સહિત પાનનો રસ ૦| થી ૦|| તોલો મૂળનો અષ્ટમાશ ક્વાથ ૨ થી ૪ તોલા આની સાથે બીજી પ્રયોજક ઔષધિ-કફઘ્ન સ્નેહન સુગધી આપવી જોઈએ ભોરીગણી દશમૂળમા છે તોપણ તે અતિ મૃદુ સ્વભાવવાળી છે આનો સ્વેદલ અને જ્વરઘ્ન ઉપયોગ શરદી પૂરતો જ થઈ શકે છે મૂળનો ક્વાથ જ્વરમા શારીરિક દુખાવો ઓછો કરે છે થોડો પરસેવો આવે છે પેશાબ થોડો વધે છે, શરદીમા પણ એ વજનના કરતા કમ દરજ્જાનુ કામ કરે છે **ઉપયોગ**—ભોરીગણીથી ગળા અને શ્વાસનલિકાની શુષ્કતા ઓછી થઈને કફ છૂટવા માડે છે એટલે ગળામાંનો સોજો શ્વાસદ્વાર(સ્વરયત્ર)નો સોજો અને શ્વાસનલિકાનો સોજો, એ બધા રોગોની પ્રથમાવસ્થામા વપરાય છે એ રોગો પર ભોરીગણીનો બહુ જ સારો ઉપયોગ થાય છે એટલે ગભરામણ ઓછી થાય છે કફ અને છાતીમાનુ ખેચાણ ઓછુ થાય છે કફની પ્રથમાવસ્થામા મૂળના ક્વાથમા સિધાલૂણ અને મધ મેળવીને આપવુ બીજી અવસ્થામા ઉધરસનો ત્રાસ ઓછો કરાવવા માટે ડીટડા સહિત પાનના રસ લીડીપીપર અને મધ મેળવીને આપવો દમ પર સિધાલૂણ અને હિમ મેળવીને આપવુ

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું. (૩) ગૂમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર:—મખમલીનાં પાંદડાંના રસમાં કડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું. (૪) માંડપુળી (બદ) ઉપર:—મખમલીનાં પાંદડાં અને ધોળી કોળી(દૂધી)નાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગૂમડા ઉપર બાંધવું.

૪૩૨. મગ—સં૰ મુદ્‌ગ૰. મ૰ મૂગ. હિં૰ મૂંગ. ક૰ પચ્ચે-હેસરુ. તૈ૰ પચ્ચા પેસલુ. તા૰ પચ્ચો પાયરૂ. તુ૰ પદેંગી. મલા૰ ચેરૂપાયક, ફા૰ બુનુમાષ. અ૰ મજ. ઇ૰ ગ્રીન ગ્રેન. લા૰ ફેસિયોલસ મુંગો.

મગ હિંદુસ્તાનમાં બધે પાકે છે. એ છોડ સુમારે હાથભર ઊંચો વધે છે. એ છોડની આકૃતિ, મગ, શિંગ એ સર્વ અડદના જેવાંજ હોય છે. મગની શિંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતળ છે અને તે અડદ કરતાં ઓછા વાતુલ છે. મગ—લઘુ, શીત, ગ્રાહક, સ્વાદુ, હલકા, કિંચિત્ વાતકારક તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને કફ, પિત્ત તથા જ્વર નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) મગના લાડુ:—મગને શેકીને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ઘી લઈ તે કઢાઈમાં નાખી નીચે મંદાગ્નિ કરી તાવેથાથી હલાવતા જવું; અને કિંચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમાં વચમાં તે ઉપર દૂધ છાંટતા જવું. એમ કરતા કરતા દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમાં સાકર, બદામ, પિસ્તાં, એલચી, લવંગ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા, એ શીતળ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે. (૨) ઓકારી (ઊલટી), અતિસાર, દાહ અને જ્વર ઉપર:—શેકેલા મગનો કાઢો લાહી (મમરા, ચોખાની ધાણી), મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૩૩. મજીઠ સં૰ બં૰ મંજિષ્ઠા. મ૰ બં૰ ક૰ મંજીષ્ઠ. હિં૰ મજીઠ. તૈ૰ તામરવલ્લી. તા૰ માંદિટ્ટી. ફા૰ રૂનાસ. અ૰ ફુવહ તુસીબગ, ઊરૂકુસ્સુબાગિન. ઇ૰ મેડરરૂટ, બેંગાલમેડર. લા૰ રુબિયા કોર્ડિ ફોલિયા.

મજીઠના વેલા હોય છે. એનાં મૂળને મજીઠ કહે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મજીઠની ઉત્પત્તિ માળવા, નેપાળ, અફઘાનિસ્તાન અને ઈરાન દેશોમાં થાય છે. મજીઠનો ઉપયોગ કપડાં રંગવામાં પણ થાય છે. મજીઠ—તૂરી, ઉષ્ણ, ગુરુ, સ્વર્ય, વર્ણકારક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે; અને વ્રણ, મેહ, જ્વર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, યોનિદોષ, શૂળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોઢ, અર્શ, રક્તાતિસાર તથા કૃમિનાશક છે. એનાં પાંદડાંનું શાક—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારું છે. ઉપયોગ—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—મજીઠ, મધ, લોધર, એકેક તોલો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસાના અને સાકરના પાકમાં નાખી આપવું; એટલે જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:—મજીઠ, ધુંવાસ, હળદર અને મીઠું એનો લેપ કરવો. (૩) લોહીવિકારનાં અને કુષ્ઠનાં ચાઠાં ઉપર:—મજીઠનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો. (૪) મંજીષ્ટમેહ ઉપર:—મજીઠ અને ધોળા ચંદન(સુખડ)નો કાઢો પાવો. (૫) આર્તવદોષ ઉપર:—મજીઠ ૨ાા તોલા લઈ તેનો ફાંટ કરી પાવો. (૬) સર્વ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્ત ઉપર:—મજીઠ, ત્રિફળા, દારુહળદર, ગળો, કડુ, વજ અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો ૪૨ દિવસ આપવો. (૭) અસ્થિભંગ ઉપર:—મજીઠ, મહુડાની છાલ અને આમલીના પાંદડાં એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવાં; અથવા મજીઠ અને જેઠીમધ લીંબુના રસમા વાટી તેમા શતધૌતઘૃત (સો વખત ધોયેલું ઘી) અને ચોખાનો લોટ નાખી લેપ કરવો.+

+ ડોક્ટર દેસાઈના મતમાં મજીઠ સ્તંભક, પૌષ્ટિક, આર્તવજનક, ગર્ભાશયસંકોચક, ચર્મદોષનાશક, શોથહર, વેદનાસ્થાપન અને વ્રણરોપણ છે. એ ઉત્તમ ઔષધ છે. એની ક્રિયા મગજ અને જ્ઞાનતંતુ પર થાય છે. થોડી માત્રામાં આપવાથી થોડો કેફ ચઢીને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે એની બીજી ઉપર્યુક્ત ક્રિયા ગર્ભાશય પર થાય છે. એટલે મજીઠ ગર્ભાશયનો સંકોચ કરે છે. ગર્ભાશયની પીડાને ઓછી કરે છે અને આર્તવસ્રાવ થવા

૪૩૪. **મયાળ (પોઈ, પોથી)**—સં૦ ઉપોદકી. મ૦ વેલબોંડી, મયાળ, પોઈ. બં૦ પુંઈશાખ. ક૦ વસળે. મલા૦ પાચાળા, પોદિકા. ઈં૦ મલબાર નાઈટશેડ. લા૦ બેસેલા આલ્બા, બેસેલા રૂબ્રા. તા૦ પાચાળે. તૈ૦ પેહાવચ્ચલિ, વાળી. ગો૦ વાળી. તુ૦ દોડ બસલે.

મયાળના વેલા હોય છે. એમાં બે જાત છે. એકને નેવાળ અને બીજીને ગંગાવળી કહે છે. નેવાળના મૂળને હમેશાં પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષ પર્યંત ટકે છે અને પચાસ-સાઠ હાથ આસ-પાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના ફાંટા અંગૂઠા જેટલા જાડા હોય છે અને પાંદડાં ગોળ ગૂંદીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોઈ રોટલી જેવાં જાડાં હોય છે. એ વેલનો કકડો તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેના ફણગા ફૂટી તેની વેલ થાય છે. એ ભાજી ત્રણ-ચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવળીનાં પાંદડા બારીક અને ટાંકાની ભાજીનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં ને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારની છે. એક રાતી અને બીજી ધોળી. આ વેલો વર્ષ–૭ મહિના ટકે છે. એનું શાક ઘણું શીતળ અને પિત્તશામક છે. આથી કેટલાક લોકો તે ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળાં મરી જેવડાં નાનાં ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. માંહેનો રસ કિરમજી રંગ જેવો હોય છે. કેટલાક ગરીબ લોકો રાતી શાહીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનાં શાક, ભજિયાં, પતવડાં વગેરે પદાર્થો બને છે. **મયાળ**—મધુર, કડવું, તૂરું તથા ખારું છે; અને મલાવષ્ટંભ, નિદ્રા તથા આળસ કરનાર છે. વળી તે અરોચક, કફકર, પૌષ્ટિક, પથ્યકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે; અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનું નાશક છે. **રાનમયાળ**—કડવી, તીખી અને રુચિકર છે. **ભોંયમયાળ**—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. **માળા ઉપરની મયાળ**—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) અર્બુદરોગ (અળાઈ) ઉપર :**—મર્મસ્થાન ઉપર અર્બુદરોગ થાય તો મયાળ કાંજી અને છાશમાં વાટી તેમાં મીઠું નાખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૩૫. **મરડાશિંગ**—સં૦ રંગલતા, ઋદ્ધિ, વામાવર્તફલા, મ૦ મુરડશિંગી, કેવણ. હિં૦ મરોડફલી. બં૦ આંતમોડા, ભેંદુ. તૈ૦ ગુવાદર્ં. મિથિલા૦ મરોરછિમરી. કોં૦ ભગવતવલી. લા૦ હેલીકટેરસ ઈસોરા.

એનાં ઝાડ સાધારણ માથોડું ઊંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એને અમળાઈ ગયેલી શિંગો આવે છે. એને મરડાશિંગી કહે છે. **મરડાશિંગી**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ તથા મેધાકર છે અને કફ તથા શુક્રને વધારનારી, પ્રાણકારક, ઐશ્વર્યકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુરુ છે તથા કોઢ, કૃમિદોષ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ—(૧) નાના બાળકના પેટમાં મરડો વગેરે ન થવા માટે :**—બાળાગોળી સાથે મરડાશિંગી ઘસી પાવી. **(૨) કાનમાં બગાઈ ગઈ હોય તે ઉપર :**—મરડાશિંગીનાં મૂળ એરંડતેલમાં ઘસી ૫–૧૦ વાર કાનમાં પાડવાં, એટલે બગાઈ મરી જઈ ફૂલી ઉપર આવે છે. **(૩) મરડો થાય તે ઉપર :**—મરડાશિંગીનાં મૂળ છાશમાં ઘસી પાવાં. **(૪) ખાંડુક (ગૂમડં)**

લાગે છે. એ ક્રિયા ગર્ભાશયની માંસપેશીઓ ઉપર તથા જ્ઞાનતંતુ મારફત પણ થાય છે. આની ત્રીજી ક્રિયા ચામડી પર થાય છે. એટલે ચામડીની રુધિરાભિસરણ ક્રિયા વધે છે અને તેમાંની વિનમયક્રિયા સુધરે છે. મજીઠમાં સ્તંભનધર્મ થોડો છે તોપણ ઉપયોગ કરવા લાયક છે. મજીઠના સેવનથી ધાવણ અને પેશાબ લાલ થાય છે. **માત્રા**—૫ થી ૧૫ રતી દિવસમાં ૩ વખત ગર્ભાશયના સંકોચ માટે, ૧૫-૧૫ રતી ત્રણ ત્રણ કલાકે અથવા ચાર ચાર કલાકે આપવાથી આર્તવસ્રાવ થવા લાગે છે. **ઉપયોગ**—મજીઠનો કાઢો સુવાવડીને ગર્ભાશયમાં રહેલ લોહી નીકળી જવા માટે અપાય છે. એની સાથે ગર્ભાશય પર કામ કરવાવાળી બીજી પ્રયોજક ઔષધિ અપાય તો વધારે સારું; જેવી રીતે નોળવેલ અથવા કીડામારી, કપાસના મૂળની છાલ, ભાંગ, પીપરીમૂળ વગેરેમાંથી કોઈ મેળવી આપવી. સુવાવડીને તાવ હોય તો આની સાથે જ્વરઘ્ન, સ્વેદલ અને મૂત્રલ ઔષધિ મેળવવી જોઈએ. ચામડીના રોગોમાં મજીઠ આપતી વખતે સાકર અને ચામડી પર કામ કરનારી પ્રયોજક ઔષધિ પણ આપવી જોઈએ. મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથનો શાસ્ત્રીય પાઠ ઉત્તમ છે. એ બધા પ્રકારના જૂના ત્વચારોગ પર ગુણકારી છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અને જખમ ઉપર:—મરડાશિંગીના મૂળ ઘસી ચોપડવા ×

૪૩૬. મરચી—સં૦ મરીચ. મ૦ મિરચી. હિ૦ મિરચ. ઈ૦ કા૦ મ્યણુશિનકા. ફા૦ ફિલફિલ ઇ૦ ચિલી. લા૦ કેપ્સિકમ્ ફુટેસેન્સ (લાલ મિરચી), કેપ્સિકમ નેપોલેન્સિસ (પીળી મિરચી).

મરચીના છોડ કમરપૂર ઊંચા વધે છે મરચાનો રંગ તે પાકયા પહેલા લીલો અને પાકે ત્યારે લાલ હિંગળોક જેવો થાય છે. પાકયા પછી તેને ચૂંટી લઈ સૂકવે છે. મરચામા ત્રણ-ચાર પ્રકાર છે. **લવંગ મરચાં**—નાના અને તીખા હોય છે. આ મરચા સુકાય છે ત્યારે પીળા દેખાય છે દવારૂપે આનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ-વધારે ખવાય તો ખાવાથી દાહ થાય છે **કોલ્હાપુરી મરચા**—બારીક અને વેંત-અર્ધો વેંત લાંબા હોય છે. **ગોમંતકી મરચાં**—મોટા અને ગોળ હોય છે તથા તેની છાલ જાડી હોય છે. મરચાનો ભોજનમા રોજ ઉપયોગ થાય છે ભોજનમા મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે ભોજન ઘણું જ બેસ્વાદ લાગે છે, તોપણ મરચા બિલકુલ નહિ ખાતા તેના બદલે મરી(તીખા)નો ઉપયોગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા પુષ્કળ લોકો કરે છે. સાધારણ રીતે હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમા જ મરચાનો અતિશય ઉપયોગ હોઈ તે ઓછો ઓછો થતા ઉત્તર તરફ તેનો ઉપયોગ બિલકુલ બંધ હોય એમ જણાય છે. લીલા મરચાની ચટણી વગેરે થાય છે. તે સિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે મરચા રક્તવૃદ્ધિકર અને પાચક છે ગરીબથી શ્રીમંત સુધી સર્વને મરચાની એકસરખી જરૂર પડે છે. લોકોને મીઠું, મરચું અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અંગમા સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે. **મરચી**—પિત્તલ, વિદાહી, રક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, આમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે મરીથી એના ગુણ ઊતરતા છે **ઉપયોગ—(૧) પેટપીડ ઉપર:**—મરચાના બિયા ઊના પાણી સાથે ગળવા, શરદીથી પેટપીડ (શૂળ) ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે, પણ જેને વિશેષ ગરમી હોય, રક્ત બગડેલું હોય તેને એ આપવુ નહિ **(૨) પટકી (કોલેરા) ઉપર:**—એક ચમચાભાર મરચાની જાડી ભૂકી અને એક ચમચાભાર મીઠું ઊના આધણ આવેલા પાણીમા નાખી ઉકાળી તે પાણીમા ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવુ **(૩) માંકડનો નાશ થવા માટે:**—મરચા બાફીને કાઢો કરવો અને જ્યા માકડ હોય ત્યા કોઈ પણ ચીજ વડે પાણી ચોપડવું એટલે ત્યા ફરીથી માકડ થતા નથી. **(૪) હડકાયા કૂતરાના ડંખ ઉપર:**—લાલ મરચું વાટી જખમ ઉપર ભરવું એટલે ઝેર બળી જઈ જખમ રુઝાશે **(૫) વીંછીના ડંખ ઉપર:**—પીળા મરચા વાટી બાંધવાથી ઝેર ઊતરી જાય છે **(૬) દારૂડિયાના ભ્રમ ઉપર:**—મરચાનું ૧૦ રતી ચૂર્ણ ૧-૧ ઔંસ ગરમ પાણીમા દિવસમા બે-ત્રણ વખત પિવડાવવુ.

૪૩૭. મરવો—સં૦ વેધી, મરુબક. મ૦ સબજા મરવા હિ૦ મરુવા, ગેદ બ૦ મરૂઆફુલ, ગંધતુલસી તૈ૦ રુદ્રજાડ અ૦ ફા૦ મર્જંગુસ ફિરંગી૦ સાહસ ઈ૦ સ્વિગબેઝિલ ગુ ડમરો. કાઠિ૦ મરવો લા૦ ઓસિમમ્ બેઝિલિકમ્

મરવાના* છોડ જંગલી તુલસીના છોડ જેવા હોય છે એની ઊંચાઈ સુમારે બે-ત્રણ હાથ

× મરડાશિંગના મૂળની છાલ સ્નેહન અને થોડી ગ્રાહી છે આ સુનાની ઔષધિ ખતમીના પ્રતિનિધિરૂપે વાપરી શકાય છે મૂળની છાલનો કાઢો મધુમેહમા અપાય છે

* મરવાના છોડને કેટલાક લોકો ડમરો પણ કહે છે, પરંતુ એ આ ગ્રંથમા ન ૨૬૧ મા વર્ણન કરેલ ડમરા કરતા જુદો છે મરવાને જૈન લોકો દહેરાસર પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમા વાવે છે એ કાળો મરવો છે, કેમ કે એની ડાખળીઓમા કાળાશ હોય છે

ડોક્ટર દેસાઈ લખે છે કે મરવાના છોડ પર તુરા આવ્યેથી તોડી નાખે તો ઝાડમા તેલનું પ્રમાણ વધારે થાય છે પાનમા ૧।। ટકો પીળું-લીલું તેલ હોય છે એ તેલ થોડા દિવસ પછી જામી જાય છે. એને મરવા(સબજા)નુ કપૂર કહે છે

ગુણધર્મ—મરવાનો સ્વરસ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને રુક્ષ છે તેમા ઉત્તેજક, વાતશામક, સ્વેદજનક, વાતસંસ્થાને ઉત્તેજક અને કૃમિઘ્ન ગુણ રહેલા છે મરવાના બિયા મધુર, મૃદુ, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મૂત્રલ અને સ્તંભન છે.

માત્રા—સ્વરસ ૦।। થી ૧ તોલો, બીજ ૦। થી ૦।। તોલો દૂધસાકરની સાથે ફાંટ કરીને આપવો અથવા હિમ આપવુ.

ઉપયોગ—મરવાનો રસ મગજને ઉત્તેજક હોવાથી ભૂતોન્માદ અને સન્યાસ (મસ્તકમા રક્તવૃદ્ધિ સહ

હોય છે. પાંદડાં પણ જંગલી તુલસી જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને કાતરા હોય છે. મુસલમાન લોકો એ છોડનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એને તુળસીના છોડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગનાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંને પણ મરાઠીમાં 'તુકુમરાઈ' કહે છે. ડમરાના છોડની વાસથી ઘણું ભાગે સર્પ એ ઝાડ પાસે જઈ શકતો નથી. તુકુમરાઈ એ જંગલી તુલસીના બીજ કરતાં વધારે ઠંડાં છે. +મરવો—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંદ્યકર અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—ડમરાનાં પાંદડાંનો રસ ઘડી-ઘડીના અંતરે બે-ત્રણ વાર પાવો. **(૨) દાહ ઉપર:**—મરવાનાં બી પલાળી રાખી તે ફૂલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી પાવું. **(૩) ખોડા ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાંનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. **(૪) વીંછીના દંશ ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૫) બહેરાપણું અને વહેતા કાન ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાં હાથ પર ચોળી તેનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ પાડવો. **(૬) પીનસરોગ ઉપર:**—મરવાનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકત્ર ઘૂંટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એનાં પાંચ-પાંચ ટીપાં નાકમાં નાખવાં; એટલે પાણી તથા લોહી વગેરે પડવું બંધ થઈ સારું થાય છે. **(૭) કૃમિ ઉપર:**—મરવાનો રસ અને ફૂદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. **(૮) ચાંદીમાંના કીડા મારવા માટે:**—મરવો અને ધંતૂરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો. **(૯) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—મરવાનાં બિયાં એક તોલો ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવું. **(૧૦) પેટ દુખવા ઉપર:**—મરવાનો રસ સાકર સાથે પાવો. **(૧૧) બળદ કે પાડો લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:**—મરવાનાં બી તોલા બે અને ઓથમીજીરું તોલા બે એ રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં બીજું અધોં શેર પાણી નાખી શરબત કરવું. તેમાં અધોં તોલો જીરું અને સાકર નાખી પાવું. એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું. **(૧૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

૪૩૮. **મરી (તીખાં)**—સં૦ બં૦ મરિચ. બં૦ મિરવેલ. હિં૦ કાલી મિર્ચ. ક૦ કપ્પમેણસુ. તૈ૦ મરિપાલુ. તા૦ સેવ્વિયં. મિલાગુ. તુ૦ પેડેમંચી. મલા૦ કુરુમુલાગુ. ફા૦ પિલપિલે અસ્વદ. ઇં૦ બ્લેક પીપર. લા૦ પાયપર નાયગ્રમ. અ૦ ફિલેફિલે અસ્વદ.

મરીના વેલાની વાવણી પાનના વેલાની પેઠે જ થાય છે. એ વેલા મલબાર પ્રાંતમાં અને કોંકણ પ્રાંતમાં થાય છે. મરીના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવે છે, એ ફળને મરી કહે છે. મરીમાં ધોળાં મરી અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે.

મૂર્છા) ઇત્યાદિ પર અપાય છે. જૂના તાવ પર મરવાનો રસ પિવડાવાય છે; તેમ જ તેની માલિશ પણ કરાય છે એટલે પરસેવો આવે છે અને રોગીને ઉત્તેજના મળે છે. ઉધરસમાં સ્વરસ આપવાથી કફ કષ્ટ વિના પડવા લાગે છે. ઉદરમાં રહેલો વાયુ ઓછો થાય છે, એટલે શ્વાસ લેવામાં ત્રાસ થતો નથી. રક્તાભિસરણ અને જ્ઞાનતંતુ તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ કેંદ્ર ઉત્તેજિત થાય છે, એટલે ઉધરસમાં સારો લાભ પહોંચે છે.

મરવાનો રસ બહાર લગાડવાથી દુર્ગંધનાશક, કીટાણુનાશક અને વેદનાસ્થાપન ગુણ દર્શાવે છે. એ કારણથી કાનના દરદમાં, દાંતનાં પેઢાની પીડામાં અને સોજા પર વપરાય છે.

પરમાના રોગીને બીજનું હિમ અથવા ફાંટ અપાય છે. મરવાનું લૅટિન નામ જૂની આવૃત્તિમાં 'ઓરીજેનમ માર્જોરેના' લખ્યું હતું. એ છોડને પણ હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતીમાં મરવો કહે છે. પણ તે મુસલમાન લોકોમાં વધારે ઉપયોગી નથી એની ઊંચાઈ ૨-૩ ફૂટ સુધી થાય છે. એ બહુવર્ષાયુ છોડ છે. એના મૂળમાં કંદ થાય છે ફૂલ જાંબુડાં અથવા ક્વચિત્ ધોળાં થાય છે. એ પણ સુગંધી, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને કડવા સ્વાદવાળો છોડ છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં એ જાત જોવામાં આવતી નથી. બહારથી રોપ લાવીને કોઈ કોઈ બગીચાવાળા ઉછેરે છે. મુસલમાનોમાં જેનો ઉપયોગ વધારે થાય છે અને જેનું વર્ણન પદેજીએ ઉપર કરેલ છે, તેને પંજાબ અને યુ૦ પી૦ માં 'રામજા' કહે છે, એટલે પંજાબમાં સબજા અને મરવા, એ બંને જાત જુદી જુદી ગણાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

+ મરવાનાં બીજ તેમ જ રાનતુલસીનાં બીજ બંનેને શ્રી પદેજીએ રાનતુલસીના વર્ણનમાં 'તકમરિયાં' લખેલાં છે. આજકાલના બીજ તકમરિયાંને સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ 'કઠેરક' નામ આપેલ છે. મરાઠીમાં પદેજીએ બંનેને એક જ નામ આપેલું છે.

સારાં પાકાં થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને 'ધોળાં મરી' કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શિંગો આવે છે તેને 'ગજપીપર' કહે છે.* મરીનો ઔષધોમાં અને રસોઈમાં તથા પાકમાં ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે. એનાં મૂળને **ચવક** કહે છે. એની વેલ ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે. એ વેલી પાંડેરવા જેવાં ઝાડો ઉપર ચડાવે છે. **કાળાં મરી**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રુક્ષ, અવૃષ્ય, છેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શૂળ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **લીલાં મરી**—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરુ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવાં છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ધોળાં મરી**—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિંચિત્ રક્ષ તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) વાયુથી અંગ જકડાઈ જતું હોય તે ઉપર લેપ:**—મરી ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી વ્યથિત જગ્યાએ જાડો લેપ કરવો; અને તે ઉપર કેળનાં લીલાં પાંદડાં મૂકી કપડાથી બાંધવું એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. **(૨) ખસ ઉપર:**—મરી અને આમલસારો ગંધક બારીક વાટી ઘીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમાં બેસી અંગ શેકવું; એટલે ખસ જાય છે. **(૩) શીતપિત્ત ઉપર:**—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને થોડાં ઘીમાં મેળવી ખાવાં. **(૪) ઉધરસ ઉપર:**—અડધો માસો મરીનું ચૂર્ણ બે અથવા ત્રણ માસા મધ અને સાકરમાં આપવું. **(૫) વિષમજ્વર ઉપર:**—મરીનું ચૂર્ણ તુલસીરસ અને મધમાં શક્તિ મુજબ આપવું. **(૬) માથું દુખે છે તે ઉપર:**—મરી કરંજ તેલમાં વાટી ચોપડવાં. **(૭) પટકી (કૉલેરા) ઉપર:**—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવી; કિંવા મરી ૧૦ રતી, હિંગ શેકેલી ૧૦ રતી અને અફીણ ૮ રતી એકત્ર મેળવી બાર ગોળીઓ કરવી અને દર કલાકે એકેક ગોળી પાણી સાથે ખાવી. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારે વાર લેવી નહિ. **(૮) ઉધરસ ઉપર:**—મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. **(૯) હરતાલના વિષ ઉપર:**—મરીની ભૂકી પાણીમાં મેળવી ખૂબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. **(૧૦) સોમલના વિષ ઉપર:**—નવટાંક માખણમાં છ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું. **(૧૧) સળેખમ ઉપર:**—દૂધ ગરમ કરી તેમાં મરીની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું. **(૧૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધોળાં મરી પાંચ-દશ લઈ કાજળ જેવાં બારીક કરવાં. પછી તે ભૂકી અડદના દાણા જેટલી લઈ પાતળા કરેલા થોડા ઘીમાં કાલવવી અને શિશ્નનું મુખ ઉપર કરી તેના દ્વાર ઉપર એક કિંવા બે ટીપાં નાખવાં. એ યોગે નાભિમાં તેની અસર પહોંચી પેશાબ જલદી સાફ થાય છે. રોગ વિશેષ હોય તો બે-ચાર વખત પણ ઔષધનાં ટીપાં નાખવાં પડે છે. ઇંદ્રિય સાફ થયા પછી કદાપિ ઇંદ્રિયમાં બળતરા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળું કરી તેનાં ટીપાં વારંવાર ઇંદ્રિય દ્વારે પાડી અંદરથી પાછું આવેલું ઘી લૂછી નાખી પુનઃ નવું ટીપું નાખતા રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરુષોએ જ કરવો. ગરમીના આજારવાળા દરદીએ આ ઉપાય કરવો નહિ. **(૧૩) સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, બરોળ, મંદાગ્નિ અને ગોળાના રોગ ઉપર:**—મરી, ચિત્રકમૂળ અને સંચળ એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં નાખી પાવું. **(૧૪) આધાશીશી ઉપર:**—મરી અને ચોખા ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિર્ગુંડીના રસમાં મરી ઘસી નસ્ય આપવું. **(૧૫) સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:**—મરી ૦ા તોલાથી ૦ાા તોલા સુધી સાધારણ કૂટી તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને પાવો. **(૧૬) વાયુનો વિકાર કદી પણ ન થવા માટે:**—મરીની ભૂકી અને લસણ બારીક વાંટી ભોજન સમયે ઘી ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમાં સતત સેવન કરનારને કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. **(૧૭) સ્વરભંગ ઉપર:**—ભોજન કર્યા પછી મરીની ભૂકીમાં ઘી નાખીને તે પાવું.

૪૩૯. **મરેઠી**—સં૦ મહારાષ્ટ્રી. મ૦ મરાઠી. હિં૦ મરેઠી. વ૦ પિપ્પળકાવળા ક૦ હોસુગલુ,

---

* ચવકની વેલ મરીની વેલ જેવી હોય છે. પણ જાત જુદી છે, ચવકનું લૅટિન નામ પાઈપર ચબ છે. એ વેલની શાખાના ટુકડાઓને ચવક અને શિંગને ગજપીપર કહે છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અંકલખાર. ફા૦ બાબુનેગાઉ. અ૦ ઉકહોવાન. ઇં૦ પેનીરોયલ. લા૦ સ્પિલેન્થસ ઓલેરેસિયા. જુબરપ્રાંત૦ અગરૂ.

એ છોડ સુમારે એક હાથ ઊંચો વધે છે. એને ખોટો અક્કલકરો અને બાગાયતી અક્કલકરો પણ કહે છે. એને તુળસીનાં પાન જેવડાં પાન આવે છે; પણ તે પાન જાડાં હોય છે. એને પીળાં લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અક્કલકરાને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અક્કલકરાની પેઠે જ એ ફૂલથી જીભે પાણી છૂટે છે.*' ઉપયોગ—(૧) **ઉધરસ ઉપર**:—એનાં જીંડવાં પાનમાં મૂકી ખાવાં. (૨) **ગળામાં ગૂમડું થયું હોય, ગળું દુખતું હોય, મોં આવેલું હોય અથવા જીભની નીચેનો ભાગ સૂજ્યો હોય તે ઉપર**:—મરેઠીનાં જીંડવાં અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવું; એટલે લાળ ટપકી સોજો ઊતરે છે, તેમ જ મોં તથા ગળાનું દરદ દૂર થાય છે.

૪૪૦. **મર્યાદવેલ**—(આરવેલ) વૃદ્ધદારક, મર્યાદવલ્લી. મ૦ મર્યાદવેલ. હિં. દોપતીલતા, મરજાદવેલ. બં૦ છાગલકુરી. ઇ૦ આઈપોમિયા બાઈ લોબા. કચ્છ—રાવરપત્રી. ઇં૦ ગોટ્સ ફૂટફીપર.

આ વેલ ઘણે ભાગે સમુદ્રકાંઠે થાય છે. એનાં પાંદડાં **આસુંદરાનાં** પાંદડાં જેવાં મથાળે બે વિભાગવાળાં ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં, તેટલાં જ પહોળાં અને જાડાં તથા સીધાં હોય છે. એમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી ગુણોમાં અધિક છે.× **મર્યાદવેલ**—શીતળ, ગ્રાહક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાતલ, ગુરુ તથા ગર્ભને સૂકવનારી છે; અને ઊલટી, વિષૂચિકા, શૂળ તથા આમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **બદ્ધ અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર**:—મર્યાદવેલનાં પાંદડાં અથવા મૂળ કૂટી ગાંઠ ઉપર બાંધવાં. પાંદડાં ન મળે તો ફળ વાટી બાંધવાં. (૨) **મસ્તકશૂળ ઉપર**:—મર્યાદવેલનાં મૂળ અગર પાંદડાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩) **ઉધરસ ઉપર**:—મર્યાદવેલનો કાઢો કરી પાવો.

૪૪૧. **મસૂર**—સં૦ મ૦ હિં૦ મસૂર. ક૦ ચનંગી. ફા૦ બુનોસુર્ખ. અ અદસ્, ઇ૦ લેંટીલ. લા૦ એર્વમ્લેન્સ. તા૦ મિસ્સૂર, પુરપુર. બં૦ મુસુરિ કલાય. તૈ૦ ચિરિરાન ભલુ. તા૦ મિસ્સૂર પુરપુર.

મસૂર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે. એના છોડ હાથ–દોઢ હાથ ઊંચા વધે છે. મસૂરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે. એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે. મસૂર ધાન્ય વાતુલ છે, ગરીબ લોકોમાં આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને ધોળી એવી બે જાતની છે. બન્નેના ગુણ સરખા જ છે. **મસૂર**—મધુર, શીતળ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રુક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા બૃંહણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તપિત્તની નાશક છે. **એનાં પાંદડાંની ભાજી**—કડવી અને હલકી છે. ઉપયોગ—(૧) **ત્રિદોષજનિત ઊલટી ઉપર**:—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમા તે લોટ મેળવી પાવો. (૨) **સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર**:—મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશક છે.

૪૪૨. **મહુડો**—સં૦ મધૂક. મ૦ મોહાંચા વૃક્ષ. કો૦ મોહટી. હિં૦ મહુવા, બં૦ મૌલ. ક૦ તુ૦ ઇપ્પેમારા. તં૦ ઇપ્પિસ. તા૦ મધુક. મલા૦ ઇરિપ્પા. ફા૦ ચકાં. ઇં૦ ઇલુપાટ્રો. લા૦ બેસિયા લેટીફોલિયા.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. તે સર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં, બદામ જેવડાં અને જાડાં હોય છે. એ પાંદડાં પતરાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. મહુડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે. તે ઇમારતના કામમાં આવે છે. મહુડાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ લોકો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. ફળ ઓળા (ચણાના પોપટા) જેવાં આવે છે. ફળનું તેલ કાઢે છે. તેને ડોળિયું કહે છે. એ

* મરેઠી કડવી, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા વાત અને કફની પીડાનો નાશ કરનાર છે.

× મર્યાદવેલમાં ફૂલ ઘેરા ગુલાબી અથવા જાંબુડા રંગનાં, મોટાં અને ઘંટાકાર આવે છે. સવારે ૮–૯ વાગે ઊઘડે છે અને બપોર નમતાં બંધ થઈ જાય છે. ફળ ગોળ અને અણીદાર હોય છે. મૂળ સૂતળીથી માંડી હાથના કાંડા જેવાં જાડાં થાય છે. દાંડી ૧૦૦ ફૂટ લાંબી હોય છે. આના મૂળને વરધારો કહે છે.

દીવા બાળવાના કામમાં આવે છે. એ તેલ ઘીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક દગલબાજ વેપારીઓ વેચે છે. તે ઘીમાં મળી જાય છે અને ઘી જેવું જ કણીદાર દેખાય છે, એનાં ફૂલનો (મહુડાંનો) દારૂ બને છે. એ દારૂ પીને લોકો બોકડા જેવા મદોન્મત્ત થાય છે; તથા અનેક અનાચાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે અને આપણા ઉત્પન્નકર્તા પરમેશ્વરને વીસરી જઈ પોતે જ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નઠારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે; પરંતુ માણસે નઠારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું; એથી જ કલ્યાણ થશે. એવો ઈશ્વરનો આંતરિક હેતુ છે. **મહુડાં**—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પૌષ્ટિક, તૂરાં તથા કડવાં છે; અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે. **એનાં ફૂલ**—મધુર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તથા વિકાસી છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. **એનાં કાચાં ફળ**—શીત, શુક્લ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. **તે જ પાકવાથી** બળકારક અને પિત્ત તથા વાયુનાં નાશક છે. **પાણ-મહુડો** (પાણીમાં થનારી જાત છે તે)—મધુર, વૃષ્ય, શીત, બલકર તથા રસાયન છે અને વ્રણ તથા ઊલટીનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ**—(૧) **અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત અને અપતંત્રક વાયુ ઉપર:**—મહુડાની અંતરછાલ, લીંડીપીપર, વજ, મરી અને સિંધવને કોકરવરણા પાણીમાં વાટી નસ્ય આપવું. (૨) **કંઠસર્પ ઉપર:**—મહુડાનાં ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૩) **ધાતુ પુષ્ટ થઈ કામોત્તેજન થવા માટે:**—મહુડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર-સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું, ઉપર ગાયનું ધારોષ્ણ અથવા ગરમ દૂધ ઘી-સાકર સાથે પાવું. (૪) **સર્પના વિષ ઉપર:**—મહુડાનાં ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું.+

+ ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે મહુડાનો દારૂ અહિતકારક છે. નવો ગાળેલો તો ઝેર જ છે. એનાથી હોજરીમાં બળતરા થાય છે. મનુષ્ય વ્યાકુળ બને છે, નિદ્રા બગડે છે, માથું દુખે છે અને થોડું કારણ મળે તો તાવ આવી જાય છે. રોજ થોડો થોડો દારૂ પીએ તો હૃદયની નીચે પેટમાં દરદ થાય છે, ભોજન પરથી રુચિ ઓછી થાય છે, વિચારશક્તિ બગડે છે અને મગજમાં અશાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જૂનો દારૂ ફરી ગાળેલો હોય તે પાણીમાં મેળવી યોગ્ય પ્રમાણમાં પવાય તો લાભ વધુ સવે છે. પેટમાં જવા પછી હોજરીમાં ઉષ્ણતા લાગે છે, હોજરીની રક્તવાહિનીઓ પહોળી થાય છે, પાચકરસ વધે છે, ભૂખ લાગે છે, ભોજન રુચિકર જણાય છે, અન્ન જલદી પચી જાય છે અને રસ જલદી લોહીમા મળી જાય છે. દારૂ લોહીમાં જલદી મળીને શરીરમાં સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે, પણ લોહીના ઉપર એનું કાંઈ પણ પરિણામ થતું નથી. દારૂ પીવાથી રક્તાભિસરણ પર અતિ ઉપયુક્ત ક્રિયા થાય છે એથી હૃદયની ક્રિયા વધે છે. એ જ વખતે ચામડીમાં રહેલી કેશિકાઓ, તેમ જ ધમની અને શિરાઓનો વિકાસ થાય છે. શરીરમાં રહેલી રક્તવાહિનીઓનો સંકોચ થાય છે. એ બે ક્રિયાઓના કારણથી રક્તદબાવ (બ્લડ-પ્રેશર) વધી જાય છે.

દારૂ (યોગ્ય માત્રાથી) હૃદયનું પ્રત્યક્ષ પોષણ કરે છે એ અતિ મહત્ત્વની વાત છે. (એટલા જ માટે હૃદયક્રિયા શિથિલ થતી વખતે અને તાવમાં હૃદય નબળું પડે ત્યારે દારૂ પાણીમાં મેળવીને પિવડાવાય છે.) જ્ઞાનતંતુ પર દારૂની ક્રિયા અતિ સ્પષ્ટ થાય છે. એનું પરિણામ પ્રારંભમાં મગજ પર અને પછી મેરુદંડ પર થાય છે. એથી વિચારશક્તિ વધે છે; મનમાં પ્રસન્નતા થાય છે. સ્ત્રીઓના સમાગમની ઇચ્છા થાય છે. ઔષધરૂપે દારૂમાં જેટલો લાભ છે તેથી વધારે નુકસાન વ્યસન કરવાવાળાઓને થાય છે. દારૂ વધારે પ્રમાણમાં રોજ પીવાવાળાની પાચનશક્તિ બગડે છે, દસ્ત પાતળો થાય છે, શરીર અને મન જલદી થાકી જાય છે. ચામડીની રક્તવાહિનીઓનું વિકાસન કાયમ રહે છે. ચરબી વધે છે. અપચન રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનતંતુ બહુ જ ખરાબ થઈ જાય છે. જે માણસને વાતરોગ (જ્ઞાનતંતુનો વિકાર) હોય તેમને દારૂ કદાપિ આપવો નહિ; નહિતર રોગી સારો થશે નહિ. વધારે પાણી મેળવેલો દારૂ ચામડી ઉપર ચોપડીને તે ભાગને ખુલ્લો રાખીને દારૂ ઊડવા દીધો હોય તો ચામડીમાંની રક્તવાહિનીઓનો સંકોચ થાય છે તથા તે ભાગ ઠંડો પડ્યા જેવો લાગે છે અને પરસેવો આવવાનું બંધ થાય છે. કડક દારૂને ચામડી પર ચોળી એ ભાગને ઉઘાડો રાખવાથી ચામડી જાડી અને કડક થાય છે. એ ભાગને ઢાંકી રાખવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ત્વચા નીચેની ઇંદ્રિયમાં રક્તપ્રવાહ વધી જાય છે. દારૂ લગાડવાથી શ્લૈષ્મિક ત્વચા કડક થાય છે, વ્રણ પર લગાડવાથી સ્રાવમાંથી માંસલ દ્રવ્ય જામી જાય છે. એ ધર્મના કારણે એ પૂતિહર ગણાય છે. દારૂથી વ્રણની શુદ્ધિ થઈને જલદી રૂઝ

૪૪૩. **મંદાર**—સં૦ શ્વેતમંદ. મ૦ માંદાર, શ્વેતમાંદાર, રૂઇમાંદાર. હિં૦ મંદાર. ક૦ માંદારનું. તા૦ કોકકુમાંદારે, મલા૦ વેળુત્તામાંદાર. લા૦ કેલોટ્રોપિસ જિગાંટિઆં. ગો૦ ઢળવામાંદાર.

એને 'આકડિયો મંદાર' પણ કહે છે. એ મંદારના છોડ આકડાના છોડને ઘણા જ મળતા છે. ફક્ત ફૂલમાં અને છોડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનો છોડ ધોળો અને ભૂરો હોય છે. એ છોડ રાનમાં આપોઆપ ઊગે છે. એનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એના ઉપર ભમરા ઘણા બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ આવે છે. એનો કોયલો દારૂના કામમાં આવે છે. એનું દૂધ ઉકાળી જાડું કરવાથી તેનો ગુંદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ગટ્ટાપર્ચા) તૈયાર થાય છે. **મંદાર**—તીખો, કડવો, તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોઢ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ તથા વિસર્પનો નાશ કરનાર છે. **ધોળો મંદાર**—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલશોધક છે; મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ તથા અત્યંત દારુણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **વિષમજ્વર ઉપર**:—મંદારનાં મૂળ રવિવારે કાને બાંધવાં એટલે વિષમજ્વર જાય છે. (૨) **આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્તકુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર**:—મંદારના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમાં ત્રણ વાર સાકર સાથે આપવું. (૩) **વાતશૂળ ઉપર**:—મંદારનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. મંદાર અને આકડાના ગુણધર્મ સમાન છે. વિશેષ વિવેચન આકડાની ટિપ્પણીમાં કરેલું છે.

૪૪૪. **માંકડી (મકડોલ)**—એ લીંબુડીની જાતનું વગડાઉ ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં લીંબુડીનાં પાંદડાં જેવાં જ હોઈ તેને કાંટા પણ હોય છે. એને લીંબુડી જેવાં જ બારીક ફળ આવે છે, તે સોપારી જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ રાયગઢ કિલ્લા ઉપર થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો**:—માંકડીના સુકાયેલાં પાંદડાં તંબાકુની પેઠે ચલમમાં નાખી ૭ દિવસ પાવાં; એટલે શરીરમાંનો વાયુ નીકળી જાય છે. (૨) **વાયુ ઉપર**:—માંકડીના પાંદડાંનો રસ અગર કાઢો પાવો. (૩) **સંધિવાયુ અને સુવારોગ ઉપર**:—એકાદ ઈંટ અથવા માટી તપાવી તે ઉપર માંકડીનાં પાંદડાં નાખી તે વડે અંગ શેકવું; અથવા પાંદડાં પાણીમાં કઢવી તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ. (૪) **દોરના ક્ષત ઉપર**:—માંકડીનાં પાંદડાં વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવાં.

૪૪૫. **માચોલ (ભોલડો)**—મ૦ માચૂર, મચિયણ. હિં૦ મચૌલાં. લા૦ આથિનેમમ્ ઇંડિકમ્. એ છોડ ઘણો વધે તો એક વેંત વધે છે. એને પાંદડાં થતાં નથી. તેની ડાળીઓને જાડી છાલ જેવો નરમ લીલા રંગનો ગર હોય છે. માચોલ વગડાઉ ખારી જમીનમાં થાય છે; એટલે ઘણું જ ખારું હોય છે. એ ભાજીના છોડ પાણીમાં ઉકાળી તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તથા રેસા બહાર કાઢી નાખી તેને સુધારી પછી વાટી મરચાં તથા હિંગથી વઘારી શાક કરે છે. માચોલનું રાયતું પણ કરે છે. એમાં મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતું કરતી વેળાએ તેમાં મીઠું નાખવું પડતું નથી. આ ભાજી સારી સ્વાદિષ્ટ છે. માચોલમાંથી સાજીખાર બનાવાય છે.

૪૪૬. **માઠ (ડાંભો)**—સં૦ મારીશ. મ૦ માટ, પોકલ્યાચી ભાજી, બં૦ કાંટાનટે. હિં૦ કાંટેદાર ચોલાઈ, મરસા. ઉડિ૦ નેઉટાશાગ. તૈ૦ ડુગલકુરા. લા૦ ઍમેરેંથસ ગેન્જેટિકસ (લાલ ડાંભો), ઍમેરેન્થસ સ્પાઈનોસસ્ (કાંટાળો ડાંભો). ઉ૦ નેઉટાશાક.

માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વ કાળે મળે છે એમાં રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે. માઠની ભાજી વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડિયાંમાં મોટી થઈ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. માઠની ભાજી નિર્મળ અને ખાવામાં સારી લાગે છે. ડીંટાનાં પાંદડાં ચૂંટી કાઢી ભાજી કરે છે અને બિયાં

આવી જાય છે. કડક દારૂથી ચામડી જાડી અને કડક થાય છે એ ધર્મના હેતુથી અનેક દિવસ બિછાનામાં સૂતેલા રોગીના વાંસા અને ફુલા ઉપર કરચલી પડે છે, તે જગ્યાએ કડક દારૂની માલિશ કરાય છે. કડક દારૂથી ચામડી લાલ થાય છે. માટે સાંધાઓનો સોજો, સાંધાઓનું જકડાવું, જીર્ણ આમવાત, કફ, ફુફ્ફુસાવરણનો સોજો, શ્વાસનલિકાનો સોજો ઇત્યાદિ રોગોમાં કડક દારૂની માલિશ કરી તે ભાગ પર ગરમ કપડું બાંધી દેવાય છે. જ્યારે પરસેવો બંધ કરવાની જરૂર હોય ત્યારે જે ફોલ્લાઓમાંથી પાણી ઝરતું હોય તેના ઉપર પાણીવાળા દારૂની પટ્ટી રખાય છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આવ્યા પછી ડીટાની પણ ભાજી કરે છે **ધોળો માઠ**—મધુર, રુક્ષ, ખારો, શીતળ, ગુરુ, સારક, કફકર તથા વાતકારક છે, અને રક્તપિત્ત, મદ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે **રાતો માઠ**—કિંચિત્ ગુરુ, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, પાકકાળે તીખો અને અલ્પ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે **મિશ્રવર્ણ માઠ**—ખારો, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે **ખાટો માઠ**—ખાટો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કોપાવનાર છે **પાણી માહેનો માઠ**—વિશેષ કરી રક્તાર્શનો નાશ કરે છે કાંટાળો ડાભો શીતળ મૂત્રલ, ઉત્તમ સ્નેહન, ગર્ભાશયની વેદના શમન કરવાવાળો, સ્તન્યજનન અને ગર્ભાશયને શક્તિપ્રદ છે પરમા પર મૂળનો ક્વાથ અપાય છે **ઉપયોગ—(૧) ખાંડક (ગૂમડ) જલદી ફૂટવા માટે:**—માઠની ભાજીનુ સુકાયેનુ ડીટુ બાળી તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો **(૨) મદ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતાર:**—રાતા માઠની દાડીનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો **(૩) અત્યાર્તવ પર:**—કાટાળા ડાભનો રસ આપવો

૪૪૭. **માયફળ (માયાં)**—સ૦ માયાફળ મ૦ તુરટે, માયફળ હિ૦ માજુફળ બ૦ માઈફિલ ક૦ માપાવકાયિ ફા૦ માજુસ અ૦ આપસ, સમરતુલ, તુરફા ઇ૦ ગાલનટ્ લા૦ ક્વેર્કસ ગન્ફેકટોરિયા

માયફળનુ ઝાડ મોટુ થાય છે એના ફળ સાધારણ સોપારી જેવડા અને તે કરતા બારીક પણ હોય છે **માયફળ**—તીખા, ઉષ્ણ, શથિલ્યનાશક, પ્રશસ્ત અને વાતનાશક છે× **ઉપયોગ—(૧) નાસારોગ ઉપર:**—માયફળની ભૂકી સૂઘવી **(૨) બાળકોના રક્તસંગ્રહણી રોગ ઉપર:**—ગાયના દૂધમા કિવા ઘીમા માયફળ ઘસી પાવા **(૩) બાળકોના અતિમાર અને સંગ્રહણી ઉપર:**—માયફળ અને સૂઠ ઘીમા અથવા દૂધમા ઘસી ચાટવા આપવુ **(૪) યોનિસંકોચન થવા માટે:**—માયફળ અને ફુલાવેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પોટલી યોનિમા રાખવા આપવી, અથવા માયફળ અને કપૂર મધમા ખરલ કરી અદર લેપ કરવો **(૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**—માયફળ ૧ તોલો, ફટકડી ૧ તોલો અને ધોળા કાથો ૧ તોલોનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દરરોજ દાતે ઘસી લાળ ગળવા દેવી એ પ્રમાણે દિવસમા બે વાર કરવુ આ ઔષધ ત્રણ કિવા ચાર દિવસ આપવાથી ગુણપ્રદ થશે **(૬) બાળકોના જીર્ણજ્વર ઉપર:**—બે બારીક માયફળ રાતે ઠડા પાણીમા પલાળી રાખવા, અને બીજે દિવસે સવારમા તે માયફળ ત્રણ તોલા ગાયના દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવા **(૭) આમાંશ (મરડા) ઉપર:**—માયફળ ગાયના માખણના નીતર્યા પાણીમા ઘસી ચાટણ કરવુ **(૮) લાલાસ્રાવ (લાળ પડવા) ઉપર:**—માયફળના કાઢામા ફટકડી અને કાથાનુ ચૂર્ણ નાખી તેના કોગળા કરવા+

× માયાના ઝાડો વગડામા થાય છે આકૃતિ સરૂ જેવી હોય છે એની શાખાઓમા માખીના જેવા લીલા રંગના જીવડા ખૂચી જાય છે ત્યા ઘર બાધે છે તેને ફળ કહે છે એમા એના બચ્ચા રહે છે ઈંડાની માફક એ એમા વધે છે પૂર્ણ થવા પછી તે તેમાથી ઊડી જાય છે, તેથી ઘણાખરા માયફળ પોલા હોય છે નગઠ હોય તો તેમાથી મરેલો જીવડો નીકળે છે

+ માયફળ ઉત્તમ સ્તંભન શ્લેષ્મહર જ્ઞાનતંતુઓનુ આકર્ષણ કરનાર રક્તસ્થાપન વિષઘ્ન અને જ્વરઘ્ન ઔષધોને સહાયક છે

માત્રા—૫ થી ૧૦ રતી દિવસમા ૩ ૪ વખત

ઉપયોગ—જૂના અતિસારમા અને સંગ્રહણીમા ૨ થી ૫ રતી માયફળનુ ચૂર્ણ તજ વગેરે પ્રયોજક ઔષધની સાથે મધમા અપાય છે જૂના મરડામા માયફળનો ક્વાથ સારી રીતે લાગુ પડે છે હોજરીના જીર્ણ મંદ શોથ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા લક્ષણો માયફળથી દૂર થાય છે જીર્ણજ્વર અને શીતજ્વરમા માયફળ ૧૦-૧૫ રતી દિવસમા ૩ વખત કરિયાતાના ક્વાથની સાથે અપાય છે જીર્ણજ્વરમા શરીર શિથિલ થવાથી પ્રાયઃ જ્વરઘ્ન ઔષધ લાગુ પડતુ નથી એવે વખતે સ્તંભનદ્રવ્ય(માયફળ વગેરે)થી શરીરની શિથિલતા એક વખત ઓછી થાય તો બીજા ઔષધિ લાગુ પડવા માટે છે જીર્ણજ્વરમા સુગંધી પદાર્થ (સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર આદિ) અને કષાય દ્રવ્ય વાપરવા એ શાસ્ત્રશુદ્ધ છે, એ ઔષધની સાથે સર્વદા ઘી વધારે ખાવુ જોઈએ

જૂના પરમા અને તતુમેહમા માયફળ ૧૦ રતી પ્રમાણમા દિવસમા ૩ વખત આપવાથી મૂત્રનલિકાને

૪૪૮. માયમૂળ (ગરમેલ)—સં૦ માયિની, માકંદી. મ૦ માઈણમૂળ. હિં૦ માયમૂલ. ક૦ માગિણી. લા૦ કોલિયસ બાર્બેટસ.

એ છોડ નાના અજમાના જેવા થાય છે. એનાં પાંદડાં અજમાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં મૂળને 'માયમૂળ' કહે છે. એનાં મૂળ ખોદી લાવી તેનું અથાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એ મૂળ ઔષધિ હોવાને લીધે રોગી લોકોને આનું અથાણું આપે છે. એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. **માયમૂળનું ઝાડ**—તીખું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રુચિકર તથા બલકર છે; અને વાયુ, કફ, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. **એના કંદ**—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે; તથા પાંડુ, સોજો, કૃમિ, પ્લીહા, ગુલ્મ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરનાર છે.

૪૪૯. માલકાંગણી—સં૦ જ્યોતિષ્મતી. મ૦ માલકાંગોણી, પિંગવી, કરડ કાંગોણી. હિં૦ માલકાંગણી. બં૦ લતાફટકી. ક૦ કૈગુએરડું. તૈ૦ વાવંજી, બેકકુડુંતીગે. તા૦ વધુ લુવઈ, અતિપરિચ્યમ્. ફા૦ કાલ૦ ઈં૦ સ્ટાફ્ ટ્રી. લા૦ સીલેસ્ટ્રસ પેનિક્યુલેટા.

માલકાંગણીના વેલા થાય છે. એ વેલાને ચોમાસામાં બારીક ફળની મોટી મોટી લૂમ આવે છે. પહેલાં આ ફળનો રંગ લીલો હોય છે; પરંતુ તે પાકે એટલે પીળા થાય છે અને તે ફળ સુકાઈ ફૂટે છે ત્યારે તેનો લાલ ભડક રંગ દેખાય છે. એ ફળમાંનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. શોભા માટે ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગણપતિ પાસે આ ફળની લૂમ લટકાવે છે. **માલકાંગણી ×(નાની તથા મોટી)**—રસકાળે કિંચિત્ કડવી, રુક્ષ, કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજ્ઞા તથા પુષ્ટિ કરનારી, વૃષ્ય, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તૂરી છે તથા કફ, વાત, વ્રણ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરનારી છે. **માલકાંગણીનું તેલ**—કડવું, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, સ્મૃતિ-બુદ્ધિ-મેધાને વધારનારું, લેખન, રસાયન તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. **માત્રા**—તેલ ૨ થી ૧૦ ટીપાં. **ઉપયોગ**—**(૧) અફીણના વિષ ઉપર**:—માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૨) ખસ ઉપર**:—માલકાંગણીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું અથવા માલકાંગણીનાં બી ગોમૂત્રમાં વાટી ચોપડવાં. **(૩) સર્વ વાયુ ઉપર**:—માલકાંગણીનાં બિયાં, સૂંઠ અને અજમો એ સમભાગે અને

લેશ મળી પરુ નીકળવું ઓછું થાય છે. જ્યારે કષ્ટ થયા વિના પરુ નીકળે છે, ત્યારે આ ઔષધ અપાય છે. શ્વેતપ્રદરમાં માયફળ ખવડાવાય છે તેમ જ કાઢાની ગર્ભાશયમાં બસ્તિ અપાય છે. વ્રણો ઉપર માયફળને ઘસીને લેપ કરવાથી વ્રણનો સંકોચ થાય છે. જખમ પર લેપ કરવાથી સૂક્ષ્મ રક્તવાહિનીઓનાં મુખ બંધ થાય છે, થોડોઘણો સંકોચ થાય છે તથા ચારે તરફના જ્ઞાનતંતુઓનું આકર્ષણ થાય છે. એ ત્રણ કારણોથી રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. મસામાં બહુ જ બળતરા થતી હોય તો મસા પર લગાડવાથી મસા સંકુચિત થાય છે અને સોજો ઊતરી જાય છે. મસા બહુ જ દુખતા હોય તો લેપમાં થોડું અફીણ મેળવવું. ગુદભ્રંશ (આમણ નીકળતી હોય તો) માયફળના કાઢાની બસ્તિ આપવી અથવા કાઢામાં કપડું ભીંજાવી ગુદા પર રાખવું. યોનિભ્રંશમાં પણ એવી જ રીતે બસ્તિ અપાય છે. જેવી રીતે માયફળથી બહારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે, તેવી જ રીતે અંદરનો રક્તસ્રાવ—કફમાં લોહી પડવું, હોજરી અથવા આંતરડામાંથી લોહી નીકળવું, એના ઉપર પણ માયફળનો ઉપયોગ થાય છે. એની ક્રિયા શ્લેષ્મલ ત્વચા પર બહુ જ સારી થાય છે. કફરોગમાં પુષ્કળ અને પાતળો કફ પડતો હોય ત્યારે માયફળ અને કાકડાશિંગી આદિ ઔષધિઓ મેળવીને અપાય છે; તે શાસ્ત્રશુદ્ધ છે.
—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× માલકાંગણીનાં બીજ બુદ્ધિવર્ધક છે. અમારા એક મિત્રને ચિત્તભ્રમ વાયુ ઉપર દરરોજ એકેક તોલો તેટલી જ સાકર સાથે દોઢેક માસ સુધી આપવાથી એમનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું હતું. યુનાની હકીમો માલકાંગણીનાં બીજનો ગરમ નિદ્રાનાશક અને કામોદ્દીપક ગણે છે; અને એને સંધિવાત, લકવો, કોઢ અને બીજા શરદીથી પ્રગટ થયેલ રોગો પર વાપરે છે. એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઈને દરરોજ એકેક વધારી ૫૦ સુધી બીજ એકલાં જ અથવા બીજી ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને ખાવાની ભલામણ કરે છે. સુશ્રુતમાં એને વ્રણશોધક અને કુષ્ઠપ્રશમન કહેલ છે. ચરકસંહિતામાં એને શિરોવિરેચનકર્તા કહેલ છે. એનાં પાંદડાંના રસથી જીભનું જડપણું નાશ થાય છે. એના સેવનથી પેશાબ વધે છે. જળોદરના રોગમાં આપવાથી સોજો ઊઠે છે. એ જ પ્રમાણે જુલાબ પણ થાય છે. પાંદડાનો રસ આપવાથી સ્ત્રીઓને નષ્ટ થયેલ આર્તવ ફરીથી આવે છે.

એથી બમણો જૂનો ગોળ એ એકઠા ખાંડી અર્ધા તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ઘી સાથે આપવી **(૪) અટકાવ બંધ થયો હોય તે ઉપર:**—માલકાગણીના પાદડાનો રસ પાવો **(૫) રક્તમૂળવ્યાધિ (દૂઝતા હરસ) ઉપર:**—માલકાગણીના બિયા વાટી લેપ કરવો **(૬) ઉદરરોગ ઉપર:**—માલકાગણીનુ તેલ દરરોજ દૂધ સાથે આપવુ **(૭) સર્પના વિષ ઉપર:**—માલકાગણીના મૂળ ઘસી ચોપડવા

૪૫૦. **માલતી**—સ૰ માલતી, સુમના હિં૰ મ૰ માલતી બ૰ ગંધમાલતી, માલતીલતા લા૰ એગેનોસ્મા કેરિયોફાઈલેટા તે૰ ગુડાપલતિગે માલતી

માલતીની વેલ થાય છે એ વેલીના પાદડા લંબાઈ પડતા હોય છે એ વાવ્યા પછી બે અઢી જ વર્ષે એને ફૂલો આવે છે ફૂલ કાંઈક વાંકા, સફેદ રંગના હોય છે એની મોસમ ઉનાળામા હોય છે એમા વાસ ઘણી આવે છે **માલતી**—કફ, પિત્ત, મુખરોગ, વ્રણ, કુષ્ઠ કૃમિ અને વહેતા કાનના દરદને મટાડનાર છે એની જડ જંગમ વિષનાશક અને વમનકારક છે એના ફૂલ નેત્રને હિતકારી છે માલતીના પાદડા કફ અને પિત્તનાશક છે

૪૫૧. **માલેબંધ**—(મરાઠી નામ છે) સ૰ નંધિની મ૰ ધાકટા માલેબંધ આ છોડની ઊંચાઈ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી હોય છે એના પાદડા એક આગળ પહોળા હોઈ ત્રણચાર આગળ લાંબા હોય છે એ છોડ દક્ષિણ કોકણમા થાય છે એ ઝાડમા એવો ચમત્કાર છે કે એના પાદડા ઉપરથી અર્ધા જ તોડી પુન મેળવી દેવાથી લાગેલો જ તેનો સાંધો મળી જાય છે આ પાદડામા ચીકાશ બહુ હોય છે **ઉપયોગ—(૧) અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમા જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર.**—તત્કાળ માલેબંધ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટો બાંધવો, એટલે ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ તુરત જ બંધ થઈ ત્રણ દિવસમા ભરાઈ આવે છે, પાદડા સૂકા હશે તોપણ ચાલશે

૪૫૨. **માહુલી**—(સ૰ મહાયમલપત્રક) માહુલીનો વેલો હોય છે કંચનારના કિંવા ચાબેલના પાદડા જેવા એના જોડપાન હોય છે એ પાદડા કંચનારના કરતા ત્રણ–ચારગણા મોટા હોય છે માહુલીના વેલા ઈલીચપુરના રાનમા અને કર્નકેશ્વરના ડુંગરામા ઘણા થાય છે બીજે ઠેકાણે હોવાનુ સાંભળવામા નથી એના પાદડાના પતરાળા ઘણા ઉત્તમ થાય છે એ પાદડા ઘણા દિવસના હોય તોપણ પાણી સિંચવાથી પુન નરમ થાય છે, એ પાદડામા રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી

૪૫૩. **મિરજોળી**—મિરજોળીના વેલા ઝાડની જોડમા ઉત્પન્ન થાય છે એના મૂળ ઝાડમા જ હોય છે એના પાદડા મોટા હોય છે પાદડાની વાસ ઘણી આવે છે પાદડા મિરવેલીના (મરીના) પાદડા જેવા હોય છે પાદડાનુ ડીંટુ બે આગળ લાબુ હોય છે મિરજોળીનો રસ નાકમા નાખે તો છીંકો આવે છે **મિરજોળીનો** રસ ઉષ્ણ હોઈ વાતુનાશક છે **ઉપયોગ—(૧) ગાંઠ જલદી ફૂટવા માટે:**—મિરજોળીના પાદડા બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાંઠ જલદી ફૂટશે પછી એ જ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનુ સર્વ દર્દ તુરત નીકળી જશે **(૨) અંગમા કળતર થાય છે તે ઉપર:**—મિરજોળીના કુમળા પાદડાનો રસ કાઢવો અને જૂના પાદડાનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાંટી જૂના પાદડાનો રસ કાઢવો પછી એ રસમા નાળિયેરનો અંગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમા ઝીણી વાટેલી મરીની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવુ, એટલે અંગમાનુ કળતર નાશ પામશે **(૩) સન્નિપાતજ્વર ઉપર:**—મિરજોળીના પંચાગનો કાઢો કરી લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો **(૪) ગુલ્મરોગ ઉપર:**—મિરજોળીના મૂળ નાળિયેરના રસમા ઘસી થોડો ગોળ નાખી પાવા

૪૫૪. **મીઠો લીમડો**—સ૰ મિષ્ટનિંબ, કૈડર્ય મ૰ ગોડનિંબ બ૰ મિષ્ટનિમ લા૰ મુરયા કોનિજઆઈ ક૰ કરિબેવુ તે૰ કરિવેપમુ દ્રા૰ બેઓપ્પુ હિં૰ કઢનિમ

આ ઝાડ ઘણા મોટા થતા નથી આ ઝાડ બાગમા વાવે છે એ ઝાડને બારીક કાટા હોય છે

એનાં પાંદડાં સુગંધી છે. એ પાંદડાં મસાલામાં નાખે છે તથા ઘી ચોપડી દેવતાની ઝાળમાં શેકી કઢીમાં નાખે છે; તેથી કઢી સુવાસિત થાય છે. **મીઠો લીમડો**—શીતળ, કડવો, તીખટ, તૂરા તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, શૂળ, સંતાપ, સોજો, કોઢ, ભૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરનાર છે.

૪૫૫. **મીઠું લીંબુ (મોસંબી)**—સં૦ મધુજંબીર. મ૦ સાખરનીંબુ. હિં૦ મીઠા નીંબુ. બં૦ કમલાલેબુ. ક૦ કિત્તિલે, સક્કરેગંચી. ફા૦ લિમનેશીરી. અ૦ લીમુ નેહુલુ. ઇં૦ સ્વીટ લેમન. લા૦ સાઈટ્રિસ ઓરેન્શિયમ્ ઓરડલિસ.

આ એક લીંબુની જ જાત છે; પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નારંગી જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણાં જ ઊંચાં વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ કેસરી હોય છે. તાવના દરદીને એ ફળ ઘણાં સારાં લાગે છે. **મીઠું લીંબુ**—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણાશામક, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક અને ગ્રાહક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઊલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરુચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) ઊલટી ઉપર**:—સુકાયેલાં મીઠાં લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૫૬. **મીંઢળનું ઝાડ**—સં૦ મદન. મ૦ ગેળ, મેણફળ. હિં૦ મૈનફળ, કરહર. બં૦ મયનાકાંટા. તા૦ પુંગારે, મારક્કારે, તૈ૦ મારિંગા, વસંત કડિમિ ચેટ્ટુ. ક૦ મંગારે, બોનગેરે, રણબોનગેરે. મલા૦ માંગાકાયી. અ૦ જોજુલક. દક્ષિ૦ મેણાહલ. ને૦ મેદલ. પં૦ મિંડકોલ્લા. ઇં૦ બુશીગાર્ડિનિયા, લા૦ રેન્ડીઆ ડયુમેટોરમ્.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એને બે આંગળ જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં વડના પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે. તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમા બહુ થાય છે. એની ભૂકી કરી કોળી લોકો નદીમાં નાખે છે; તેથી કરી માછલાં લુબ્ધ થઈ ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીંઢળ નાખવાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે, તે કરતાં આ રીત ઉત્તમ છે. **મીંઢળ**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રક્ષ, ઊલટી કરનારું, કડવું અને બસ્તિના કામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોથ, આનાહ, આફરો, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુલ્મ, સળેખમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—**(૧) આગંતુક પેટના શૂળ ઉપર**:—મીંઢળ કાંજીમાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ-દશ વખત નાભિ (ડૂંટી) ઉપર લેપ કરવો. **(૨) પિત્ત પડવા માટે**:—મીંઢળનો રસ બે પૈસાભાર કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. સૂકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઊલટી થઈ પિત્ત પડશે. **(૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે**:—જનનેંદ્રિય(યોનિ)ને મીંઢળની ધૂણી આપવી અને કળલાવીના મૂળને દોરો બાંધી તે હાથેપગે બાંધવાં. **(૪) કફવાત ઉપર**:—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવું એટલે ઊલટી થઈ કફવાયુની પીડા દૂર થાય છે. **(૫) આધાશીશી ઉપર**:—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. **(૬) ગડગૂમડાં અને રતવા ઉપર**:—મીંઢળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. **(૭) જૂ મારવા માટે**:—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જૂ મરે છે. **(૮) સ્તનરોગ ઉપર**:—મીંઢળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૯) ઊલટી થઈ કફ પડવા માટે**:—મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦॥ તોલો અને લીંડીપીપર દોઢ માસાનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું.×

× મીંઢળનું એક ફળ લઈ વાટી ૨॥ તોલા ઠંડા પાણીમાં ૧ કલાક ભીંજાવવું. પછી ખરલમાં ઘૂંટી કપડાથી ગાળી થોડું મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી પિવરાવવાથી લગભગ ૧ કલાકની અંદર કફપિત્ત મિશ્રિત એક બે ઊલટી થાય છે. કોઈ વખતે એકાદ જુલાબ પણ લાગે છે. આ દવા બળવાન માણસને નરણે કોઠે આપવી. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૪૫૭. **મીંઢીઆવળ (સોનામુખી)**—સં૦ ભૂમ્યાહુલી. મ૦ ભુયતરવડ. હિં૦ સોનામુખી, ભુંઈ ખખસા. બં૦ કાંકરોલભેંદ. ક૦ નેલદાવરેગિડ. તૈ૦ નેલતાંગેડી, નેલપોના. તા૦ નિલાવરે. મલા૦ નિલવાક. ફા૦ અ૦ સના, અલેકઝાંડ્રિયનસેના. લૅ૦ કેશિયાઓબોવેટા, ઈલાગેટા, કેશિયા એકુટીફોલિયા.

મીંઢીઆવળના× પાંદડાં ઉપરથી બે-ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં પાંદડાં કૂંવાડિયા જેવાં હોય છે અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબાં પાંદડાંની જાતને 'સોનામુખી' કહે છે. એ છોડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શિંગો આવે છે. મીંઢીઆવળ રેચક છે. **મીંઢીઆવળ—** તીખી, કડવી, અગ્નિદીપક, મૃદુ, રેચક તથા દેહશોધક છે; અને આનાહ, ઉદરરોગ, કરોળિયા; ગુલ્મ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોઢ, વાયુ, આમશળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર છે. **એનાં મૂળ**—તૂરાં, અગ્નિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે અને કૃમિ, કોઢ, યકૃત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. **બંદરી સોનામુખી** (ફૂલ અને પાંદડાં રાતાં હોય છે તે)—તૂરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઢ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તદોષ, ઉદરરોગ, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—કાંતિકર અને મોહનાશક છે. **એનાં કુમળાં ફળ**—તૂરાં, રુચિકર તથા દુર્જર છે અને ઊલટી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **બિયાં**—મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. **મૂળ**—મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્રક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મોહનો નાશ કરે છે. માત્રા ૫-૧૫ રતી. ઉપયોગ—(૧) **રેચ થવા માટે :**—મીંઢીઆવળનાં પાંદડાં રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી ગોળ નાખી પાવાં; એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કોઠામાંથી ગરમી નીકળી જાય છે; અથવા પાંદડાંનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) **કાન કળવા માંડે છે તે ઉપર :**—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ એક માસો ગરમ પાણીમાં પાવું. (૩) **દાદર ઉપર :**—મીંઢીઆવળનાં બિયાં અને ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) **પરસેવો ઘણો આવતો હોય તે ઉપર:**—મીંઢીઆવળની ભૂકી અર્ધો તોલો ગાયની છાશમાં નાખી પાવી. (૫) **ગર્ભધારણ માટે :**—મીંઢીઆવળનાં પાંદડાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ગોખરુનાં પાંદડાંના રસમાં અથવા સાકરમાં ૨૧ દિવસ આપવું. (૬) **પાંડુરોગ ઉપર :**—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ પૈસાભાર આંબાની પાકેલી કેરીના રસમાં આપવું. (૭) **સર્પદંશ ઉપર :**—કસુંબીના તેલમાં મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવું, એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે. (૮) **અતિસાર ઉપર :**—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ છાશમાં પાવું. (૯) **શૂળ ઉપર :**—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૧૦) **સ્તનરોગ (સ્તન ઉપરનાં ગૂમડાં) ઉપર :**—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૧૧) **કષ્ટસાધ્ય ત્વગ્દોષ ઉપર :**—મીંઢીઆવળ રાતે ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી સવારે સૂકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ ભાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ૭ માસાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે બે-ત્રણ રેચ થઈ રોગ સત્વરે દૂર થાય છે.*

× સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં મીંઢીઆવળને કફ અને રોકાયેલ પિત્તને કાઢનાર, મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર તથા સંધિવા ઉપર અત્યંત ઉપયોગી જણાવી છે. એનાથી ફોડા નાશ પામે છે, પેટનાં કૃમિ નીકળી જાય છે અને હરસ મટે છે.

* **કબજિયાત ઉપર:**—સ્વાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ—મીંઢીઆવળ ૧૫ તોલા, જેઠીમધ ૫ તોલા, વરિયાળી ૫ તોલા, શુદ્ધ આમલસારો ગંધક ૫ તોલા તથા સાકર ૩૦ તોલા—આ સર્વે વસ્તુઓને અલગ અલગ ખાંડી ચૂર્ણ કરી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી ખરલમાં ગંધક તથા મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ ઘૂંટવું. પછી બાકીનાં ચૂર્ણ એકેક મેળવતાં જવાં. બધી વસ્તુઓ સારી મળી જાય ત્યાં સુધી ઘૂંટયા કરવી. આ ચૂર્ણને અંગ્રેજીમાં 'પલ્વિસ ગ્લિસરાઇઝા' કહે છે. માત્રા ૦ા થી ૦ાા તોલો. નવશેકા પાણી સાથે રાતે સૂતી વખતે લેવાથી લોહીવિકાર, હરસ, કબજિયાત, મરડો, ખરજ, ખોટી ગરમી વગેરે રોગોમાં લાભદાયક છે. આ ઔષધિથી એક અથવા બે દસ્ત સવારે થાય છે. અપચન અને કબજિયાત પર મીંઢીઆવળ આપવાનો વધારે રિવાજ છે. થોડી માત્રામાં પાચનક્રિયા સુધારી દસ્ત સાફ લાવે છે. વધારે માત્રા આપવાથી મરડો આવે છે; અને પાણી જેવા પાતળા દસ્ત આવે છે. મીંઢીઆવળની મુખ્ય ક્રિયા નાના આંતરડા પર થાય છે. યકૃતને પણ કાંઈક ઉત્તેજના આપે છે.

૪૫૮. મુગવેલ (જંગલી મગ)—સં૦ મુદ્ગપર્ણી, અરણ્યમુદ્ગ; મ૦ મુગવેલ, મુંગણવેલ, રાનમુગ. હિં૦ મુગવની, મુગાની. બં૦ મુગાની. ક૦ કાડહેસરૂ. તૈ૦ કારેપેસ્તરા. તા૦ કટ્ટુપાયરૂ. તુ૦ કકુપાઉંગી. મલા૦ કટ્ટુપાયરૂ. લા૦ ફેસિયોલસ ટ્રાયલોબસ, કા૦ કોહસરૂ.

આને 'જંગલી' કે 'અડબાઉ મગ' પણ કહે છે. આ વેલ વૃક્ષ ઉપર ચડેલી હોય છે. એ વેલીની જાડાઈ પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ કોંકણ અને ગોવા પ્રાંતમાં ઘણી થાય છે. એ વેલીની હાથમાં પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીઓ પણ થાય છે. એ વેલીની શિંગોમાં *ચોળાની આકૃતિ જેવાં બિયાં આવે છે; તેનું તેલ કાઢે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. મુગવેલ*—શીતળ, રુક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્ટિકર તથા નેત્રને હિતકારક છે; અને સોજા, સંગ્રહણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, ઝાડો, દમ અને વાતરક્ત વગેરે રોગો મટાડે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખરજ (કંડૂ), ખસ ઇત્યાદિ ઉપર:**—મુગવેલનાં બિયાં એક દિવસ ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાં જ બીજું ગોમૂત્ર રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવું. (૨) **ઉપદંશથી થયેલ ચામડીનો વિકાર, ખરજ, ખોડો, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર:**—મુગવેલનાં બિયાંનું તેલ શરીરે નિત્ય ચોળવું. આ વેલીને કોઈ મરડાશિંગ પણ કહે છે.

૪૫૯. મુચકંદ—સં૦ ક૦ હિં૦ મ૦ મુચકુંદ. લા૦ ટિરોસ્પર્મમ સુબેરિફોલિયમ.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં ખાખરાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત લંબાઈનું ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલની સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે, એ ઝાડ ઉપર ચોરઆમલીનાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **મુચકંદ**—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરસ, કંઠદોષ, ત્વગ્દોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, મસ્તકપીડા ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **વાયુ સંબંધી મસ્તકપીડા ઉપર:**—મુચકંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) **આધાશીશી ઉપર:**—મુચકંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) **ઢોરોના કુંદરોગ (ઢોર સૂકી લીંડીઓ હગે છે; દિવસે દિવસે શક્તિ ક્ષીણ થઈ સુકાઈ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર:**—મુચકંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેટલો જ નાળિયેરનો રસ નાખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સુધી ખોળ નાખી દરરોજ એક વાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઔષધ પાવું. (૪) **મળદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર:**—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૪૬૦. મુદ્દગર (કમરખ) સં૦ કર્માર, કર્મરંગ. મ૦ ક૦ કર્મર. હિં૦ કમરખ. બં૦ કામરંગ. લા૦ એવેર્હોઆ કેરેમ્બોલા.

એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્દગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં પાતળાં અને છાયા ઘણી ટંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વકાળ લીલું હોય છે અને તેને પુષ્કળ ફળ આવે છે. મુદ્દગરનું અથાણું અને મુરબ્બો સારાં થાય છે. મુદ્દગર ગળચટાં હોય છે. મરી, જીરું અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે. કોઈ કોઈ પાકેલ મુદ્દગર એમ ને એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજુએ રેખા હોય છે. આ ફળ પાકે છે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને 'કમક' પણ કહે છે. **લીલાં મુદ્દગર**—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને પિત્તકારક છે. **પાકેલાં મુદ્દગર**—મધુર, ખાટાં, બળકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રુચિકર છે.

૪૬૧. મૂસળી—સં૦ તાલમૂલી, મુસલી કંદ. મ૦ મુસળીકંદ. હિં૦ મુસલીકંદ. કા૦ નેલતાડી. તા૦ તિલાપને, તાલતાડ. તૈ૦ નેલતાડીચેટ્ટુ. તુ૦ નેલમુંડ. મલા૦ નિલપના. ગો૦ ભુઈમાડિ. લા૦ કર્કુલિગો ઑર્કિઑઇડિસ (કાળી મૂસળી), એસ્પેરેગસ એમેન્ડ્સ.

મૂસળીના નાના નાના છોડ ચોમાસામાં વગડામાં ઊગે છે. એનાં પાંદડાં ખારેકના નાના રોપાનાં એક આંગળ પહોળાં પાંદડાં જેવાં; પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના

કંદ થાય છે. એ પાંચ–૭ આંગળ લાંબા હોય છે. એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મૂસળીકંદને 'કાળી મૂસળી' પણ કહે છે.× **મૂસળી**—મધુર, શીતળ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરનાર છે. ધોળી મૂસળી કરતાં કાળી મૂસળી અધિક ગુણવાળી અને રાસાયણિક છે. ઉપયોગ— **(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ માટે**:—મૂસળીકંદના ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ધોઈ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની બારીક ભૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લઈ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂકી બે તોલા સુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું; ઉકાળતાં અર્ધું રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી ૨ તોલા નાખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જાયફળ, એલચી અને કેસરની ભૂકી નાખી, બદામ–ચારોળી નાખવાં; તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ટ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. **(૨) ધાતુપુષ્ટિ માટે**:—મૂસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું. **(૩) પથરી ઉપર**:—મૂસળીકંદ ખાવા એટલે પથરી ગળી જાય છે. **(૪) પ્રદર ઉપર**:—મૂસળી અને જાસુંદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. **(૫) સંગ્રહણી ઉપર**:—મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય–છાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૬૨. **મૂળા**—સં૦ મૂલક. મ૦ મૂળા. હિં૦ મૂલી. બં૦ મૂલા. ક૦ ગો૦ તા૦ તુ૦ મુલંગી. તૈ૦ મુલંગી, શુત્તિદુંપા. મલા૦ કનકપાલ. ફા૦ તુરબ. અ૦ બજરૂલ ફજલ. ઈં૦ રેડીશ. લા૦ રેફેનસ સેટીવસ.

મૂળા અને ગાજર એ એક જાતનું શાક છે. મૂળા જમીનમાં કંદ પ્રમાણે થાય છે. જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત સારી થાય તો એકેક મૂળા પાકા બશેર વજનનો થાય છે. મૂળાનાં બિયાં વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શિંગો આવે છે અને તેમાં મૂળાનાં બિયાં હોય છે. મૂળાનું, તેનાં પાંદડાંનું અને તેની શિંગોનું શાક થાય છે. મૂળાનું રાયતું ઘણું સારું થાય છે. મૂળા એકલા પણ ખવાય છે. મૂળો એ પાચક અને ઠંડો છે. મૂળાનો રંગ ધોળો–સફેદ હોય છે. મૂળાનાં બિયાં માખણમાં નાખી વાવવાં; એટલે મૂળા માખણ જેવા જ મૃદુ થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે. **સાધારણ મૂળા**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, ગુરુ, રુચિકારક તથા પાચક છે અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદ્‍રોગ, વાયુ, કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **કુમળા મૂળા**—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, તીક્ષ્ણ, સારક, પાચક, મધુર, ગ્રાહક તથા બલકારક છે; અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિશૂળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દદ્રુ, શૂળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરનાર છે. **સ્થૂળ (જાડા) મૂળો**—ઉષ્ણ, તીખો, રુચિકર, ગ્રાહક તથા દીપક છે અને કફ, વાત, કરમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરનાર છે. **જૂના મૂળા**—મુખ્યત્વે ઉષ્ણવીર્ય છે; અને દાહ, પિત્ત તથા રક્તદોષ અને શોષનો નાશ કરે છે. **પાકા મૂળા**—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે. ભોજન પહેલાં ખાવાથી પિત્ત તથા દાહ ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા પહેલાં જો તે દોષ હોય તો તે બહુ જ વધી જાય છે અને ભોજન સાથે ખાવાથી હિતકર તથા બલકારક છે. આ મૂળા મીઠું ચોળી ખાવાથી તે અર્શ, શૂળ અને હૃદ્‍રોગનો નાશ કરે છે. **મૂળાની શિંગો**—કિંચિત્ ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. **મૂળાનાં ફૂલ**—કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **સુકાયેલા મૂળા**—લઘુ છે અને સોજો,

× મૂસળીનો રોપો દૂરથી નવા ખજૂરના નાના રોપા જેવો જણાય છે. મૂસળીના ક્ષુપ(છોડ)માં પીળા રંગનાં નાનાં ફૂલ આવે છે. જડની નીચે આંગળી જેવાં જાડાં મૂળ હોય છે, તેને કાળી મૂસળી કહે છે. સફેદ મૂસળીનાં ઝાડવાં કાંટાવાળાં હોય છે. ઔષધરૂપે મૂળ વપરાય છે, એ મૂળમાં પિષ્ટમય પદાર્થ ન હોવાથી મધુમેહના રોગીને પણ આપી શકાય છે. એ સાલમમિશ્રીના કરતાં વધારે રુચિકર છે. ૧ તોલો ચૂર્ણ અને ૧ તોલો સાકર મેળવી ૨–૪ તોલા ઊકળતા દૂધમાં મેળવવું. સારી રીતે મળી ગયા પછી વધારે દૂધ મેળવવું. નવશેકું રહે ત્યારે પીવું.

વિષદોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મૂળાને મરાઠીમાં 'શેંડી મૂળા' કહે છે. જેને સંસ્કૃતમાં 'ગૃંજન' કહે છે અને ગુજરાતીમાં 'ગાંજર' કહે છે. તે તીખા, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. ગોળ મૂળા—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) ઊચકી ઉપર:**—સુકાયેલા મૂળાનો કાટો પાવો. **(૨) બોઢારશિંગના વિષ ઉપર:**—મૂળા અને સુવા ખાવા. **(૩) પથરી ઉપર:**—મૂળાનાં બિયાં તોલા ૪ અર્ધો શેર પાણીમા ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવું. **(૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—વીસ મૂળા લઈ પાન અને કાંદો કાઢી નાખી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પેસા જેવડો લીલો ભાગ લઈ તે સર્વનો રસ કાઢી, તેમા ત્રણ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો. **(૫) નળવાયુ ઉપર:**—મૂળાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલું જ મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૬) અજીર્ણ ઉપર:**—મૂળાનાં પાતળાં પીતા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી કેટલીક વાર એમ ને એમ રાખવા. પછી જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી તે પીતાં ચાવી ખાવાં, એટલે તુરત અજીર્ણવિકાર નાશ પામે છે. **(૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—મૂળા અને સાકર ભેગાં ચાવીને ખાવાં. **(૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—મૂળા પીલી તેનો રસ એક તોલો કાઢવો અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી તે પાવું; અથવા મૂળાનાં પીતાં ઘીમા તળી સાકર સાથે ખાવાં. **(૯) કરોળિયા ઉપર:**—મૂળાનાં બિયાં અઘેડાનાં પાંદડાંના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૧૦) ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:**—મૂળાનાં બિયાં, શણનાં બિયાં, સરગવાનાં બિયાં, સરસવ, જવ અને અળસી બધાંને છાશમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૧) શુક્રાશ્મરી (પથરી) ઉપર:**—મૂળાનાં પાંદડાંના રસમાં સૂરોખાર નાખી પાવો. **(૧૨) વાતકફજ્વર ઉપર:**—સુકાયેલા મૂળાનો યૂષ* પાવો. **(૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કુમળા મૂળાના પાંદડાંના રસમાં સૂરોખાર નાખી ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૬૩. મેંઢાશિંગી (ગુડમાર, ખરશિંગી)—સં૦ મેષશૃંગી. વ૦ હિં૦ મેઢાશિંગી. મ૦ મેઢશીંગી, ભેડશીંગી. લા૦ જિમ્નેમા સિલ્વેસ્ટ્રી.+

મેંઢાશિંગીનો વેલો હોય છે. એનાં પાંદડાં તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનાં ફળ ઘેટાનાં શિંગડાં જેવાં હોય છે. એ કાંટાવાળું હોય છે. આંખોનાં ઔષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મરડાશિંગ આ વનસ્પતિને મળતી આવતી નથી. એનાં ઝાડ જુદાં હોય છે એમ જણાય છે. મેંઢાશિંગીની વેલ ખંડાળાના ઘાટ ઉપર અને બીજા ડુંગરો ઉપર ઘણીજ મળે છે. તેની છાલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. એ ઊલટી દ્વારા કફને બહાર કાઢનારી છે. એને 'ખરશિંગી' એમ પણ કોઈક કહે છે.

* ઔષધથી સોળગણા પાણીમાં સારી રીતે ઉકાળી પાણીને (ઓસામણને) ગાળી લેવું. પછી તેમાં દરદીની પ્રકૃતિ અને રુચિ અનુસાર સિંધાલૂણ, જીરું, હિંગ વગેરે મસાલો મેળવી તૈયાર કરવું, તેને યૂષ કહે છે.

+ આ મેંઢાશિંગીનાં મરાઠી નામ કોમનર ફ્લાવરિંગ પ્લેંટસ ઑફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયામા કાવળી, પિતાણી, વાખંડી આપ્યાં છે. ઇંડિયન મેડિસીન પ્લેન્ટસમા સંસ્કૃત નામ-અજવલ્લી, મેઢાશીંગી. કો૦ રાનમોગરા બં૦ ગડલશીંગી. ગુ૦ ધુલેટી, મરદશીંગી. હિં૦ છોટી દુધીલતા, ગુડમાર, મેઢાશીંગી, મેરશીંગી. મેષશીંગી આપેલાં છે. મનાન નામ મેઢાશિંગી રાખેલ હોવાથી અનેક ગ્રંથકારોએ મેષશૃંગી માનીને ગુણધર્મ લખેલ છે.

ગુડમારની વેલ મોટાં ઝાડ પર અને વાડો પર ખૂબ ઊંચે ચડી જાય છે. એ વેલ બાહુ જ મજબૂત છે. પાન ૧ થી ૨॥ ઇંચ લાબાં, લગભગ એથી થોડાં ઓછાં પહોળાં, સ્વાદમાં કડવા અને તૂરાં હોય છે. પાન ચાવ્યા પછી ગોળ સાકર ખાવા છતાં મીઠો સ્વાદ આવતો નથી. ફૂલ નાનાં, બહારથી લીલા, અંદરથી પીળાં અને વચ્ચેવચ્ચ સફેદ રંગના હોય છે. ડોડી ૧॥–૨ ઇંચ જેટલી લાબી અને કોમળ હોય છે. આનાં પાન, ફૂલ અને ફળ તોડવાથી દૂધ નીકળે છે. ઘરમાં લાવી રાખ્યા પછી મહિનાઓ સુધી પાનોનું દૂધ સુકાતુ નથી. પાન અથવા ડોડી તોડવાથી દૂધ નીકળે છે.

ગુણધર્મ—મૂળ વામક અને કફનિઃસારક છે. પાન લોહીમાંની સાકર ઓછી કરી આપે છે એટલે મધુમેહમાં પાનોનો અર્ક પિવરાવાય છે. અર્ક કાઢવા માટે ૬૦ તોલા ગુડમાર, ૧૦ તોલા જટામાંસી અને ૧૦ તોલા નાગરમોથ લઈ આઠગણા પાણીમાં ભીંજવીને અર્ક કાઢવો. માત્ર ગુડમારનો અર્ક આપવાથી કાંઈક મોળ ચડે છે. **માત્રા**—મૂળની છાલ ૧ થી ૨ રતી. કફઘ્ન ગુણ માટે, વમન માટે ૧૫-૩૦ રતી; અર્ક ૧-૨ ઔંસ.

૪૬૪. મેંઢાશિંગ—સં૦ મેષશૃંગી. મ૦ મેંડસીંગ, બરશીંગ. ક૦ આંબલહુડે, ગેનાસીંગહુડે. સી૦ પી૦ પરલ. અં૦ પાદરી ટ્રી. ગોંડ–થોદ. મલા૦ એડનકોર્ના, પત્તરિ. તા૦ અલમખલ, કડાલટ્ટી. લા૦ સ્ટેરેસ્પર્મમ ઝાયલોકાર્પમ.

મેંઢાશિંગના ઝાડને 'ખરશિંગ' પણ કહે છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ ઘણે સ્થળે થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તેથી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણો હાથ લાંબી શિંગો આવે છે. એ ઝાડનાં પંચાંગ અને શિંગો કડવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે. એના લાકડાનાં મૃદંગ સારાં થાય છે. **મેંઢાશિંગ**—રસકાળે કડવી, રુક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, ભેદક, બલકર, રસાયન તથા તૂરી છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ, કૃમિ, અર્શ, શૂળ, સોજો, હૃદ્રોગ, કોઢ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. **એનું ફળ**—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, રુચિકર, ખારું, ખાટું તથા સ્રંસન છે; અને કોઢ, મેહ, કફ, કૃમિ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ તથા વાયુનાશક છે. **ઉપયોગ :—(૧) પેટનું શૂળ તથા નળ ફૂલ્યા હોય તે ઉપર :**—મેંઢાશિંગનાં પાંદડાં અથવા છાલ કચરી તેનો રસ પાવો. **(૨) કૃમિ ઉપર :**—મેંઢાશિંગનાં પાંદડાં અથવા છાલનો રસ પાવો. છાલ સુકાયેલ હોય તો કાઢો કરી પાવો. **(૩) ખસ અને ખોડા ઉપર :**—મેંઢાશિંગના લાકડાનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવું.

૪૬૫. મેથી—સં૦ મેથિકા, અશ્વબલા. મ૦ બં૦ હિં૦ મેથી. ક૦ મેથક, મેથય. તૈ૦ મેંત્ત. તા૦ વેંદાયામ્. મલા૦ ઉળુવા. ફા૦ તુખ્મે શમપીત. અ૦ બજરુલ હુલ્બા. ઇં૦ ફેનુગ્રીક. લા૦ ટ્રાઇગોનેલા ફિનમ-ગ્રીકમ્.

મેથી સુમારે વેંત–દોઢ વેંત ઊંચી વધે છે. મેથીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મેથીના જૂના છોડ ઉપર જે શિંગો આવે છે તેમાં મેથી હોય છે. મેથીની ભાજી રુચિકારક, પથ્યકારક અને શરીરને હિતાવહ છે. મેથીનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. મેથી વાતનાશક છે. **મેથીની ભાજી**—તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તવર્ધક, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રક્ષ, મલાવષ્ટંભક, હૃદ્ય તથા બલકર છે; અને જ્વર, અરુચિ, ઊલટી, ઉધરસ, વાતરક્ત, વાયુ, કફ, અર્શ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) વાયુથી હાથેપગે કળતર થાય તે ઉપર :**—મેથી ઘીમાં શેકી તેનો લોટ કરવો. પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેના લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો; એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો નાશ થશે. **(૨) આમ (મરડા) ઉપર :**—મેથીની ભાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમાં ૬ માસા સાકર નાખી રોજ પાવો; કિંવા મેથીનો લોટ દહીંમાં કાલવી ખાવો. **(૩) બહુમૂત્ર ઉપર :**—મેથીની ભાજીનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૧॥ માસો કાથો અને ૩ માસા સાકર નાખી પાવો. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપર :**—મેથીની ભાજીનો રસ કાળી દ્રાક્ષ નાખી પાવો. **(૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે :**—મેથીનો લોટ ૩ તોલા અર્ધો શેર દૂધમાં રાતે પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમાં એક વાસણ નીચે દેવતા સળગાવી તે વાસણમાં નવટાંક ઘી નાખવું. તે ઘી સારું તપ્યા પછી ભીંજેલો મેથીનો લોટ તેમાં નાખી નીચે ઉતારવો. જ્યારે નવશેકો (થોડો ગરમ) રહે ત્યારે તેમાં રાતી શેરડીનો ગોળ બે તોલા સુધી મેળવી ૨૧ દિવસ પાવો. **(૬) તાપથી ગરમી (લૂખ) લાગે છે તે ઉપર :**—મેથીની સુકાયેલી ભાજી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, તે સારી પલળ્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી લેવું; અને તેમાં મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

૪૬૬. મેંદી—સં૦ મેંદિકા, યવનેષ્ટા. હિં૦ બં૦ મેંદી. તૈ૦ ગોરંટમ્. ફા૦ હિના. કા૦ મદરંગી. અ૦ હીના, અકાન, કાફુલયુન. ઇં૦ હેના. લા૦ લોઝોનિયા આલ્બા.

મેંદીનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢમાથોડું ઊંચાં હોય છે. પાંદડાં બારીક હોય છે. એ પાંદડાં સ્ત્રીઓના હાથનાં આંગળાં અને નખો રંગવાના કામમાં આવે છે. આ ઝાડને જે ફૂળનાં ઝૂમખાં આવે છે તેને મરાઠીમાં 'હસબંધ' કહે છે. બાળકો ઉપર લાગેલી નજર દૂર કરવા માટે એને વાપરે છે. હસબંધ ઠંડું અને ગુણકારક છે. મેંદીના ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે તેને હિના કહે છે

મેંદી—વાંતિકર છે અને દાહ, કોઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **એનાં બિયાં**—શોષક તથા ગ્રાહક છે અને ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળિયામાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર**:—મેંદીનાં તાજાં પાંદડાં પાણીમાં બારીક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પગના તળિયે જાડો લેપ કરવો; કિંવા એ પાંદડાં ચૂંટી તળિયે ચોળવાં. (૨) **સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણપ્રમેહ અને તંતુપ્રમેહ ઉપર**:—મેંદીનાં પાંદડાં ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી, તે પાણી સુમારે પાશેર લઈ તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમાં બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું અથવા મેંદીનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાવો. (૩) **ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર**:—મેંદીનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી. (૪) **શરદી–ગરમી ઉપર**:—મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણતાનું જોર ઘણું હોય તો સાકર અને જીરું નાખવું. (૫) **રક્તાતિસાર ઉપર**:—મેંદીનાં બિયાં બારીક વાટી ઘીમાં પલાળી રાખવાં. તેની રોજ સવાર–સાંજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી એટલે તરત ગુણ આવે છે. (૬) **પ્રમેહ ઉપર**:—મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૭) **ખોડા ઉપર**:—મેંદીનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેનો એક આંગળ જાડો ખોડા ઉપર લેપ કરવો; અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઈ તલના તેલમાં નાળિયેરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી.

૪૬૭. **મેંદાલકડી**—મ૦ હિં૦ મૈદાલકડી. બં૦ ગરર, મૈદાલકડી. તા૦ અમા. તે૦ મેદા, નરમમીદી. લા૦ લિટસિયા સેબીફેરા. મેંદાલકડીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના ઝાડની છાલ રાતા રંગની હોય છે અને એ ઘણીક ઔષધિઓમાં વપરાય છે. 'મેંદા' એ વનસ્પતિના અભાવે કોઈ કોઈ મેંદાલકડી લે છે. ઉપયોગ—(૧) **પુષ્ટતા માટે**:—મેંદાલકડીનું ૭ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં નાખી એક મહિનો ખાવું. (૨) **અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર**:—મેંદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવી. (૩) **ઠેસ વાગેલા ભાગ ઉપર**:—મેંદાલકડી, સાજીખાર અને આંબાહળદરનો લેપ કરવો અને શેકવું; એટલે ગંઠાઈ ગયેલું લોહી છૂટું થાય છે. (૪) **ઉષ્ણતા, પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર**:—મેંદાલકડીનાં ૨–૩ લીલાં પાન લઈ રાતે પંદર તોલા પાણીમાં મસળીને ભીંજવી દેવાં; અને સવારે થોડી સાકર મેળવી પાણી પી જવું. ઠંડી પ્રકૃતિવાળાને આ ઔષધિ આપવી નહિ.

૪૬૮. **મોગરો**—સં૦ મુદ્‌ગર. મ૦ મો૦ હિં૦ મોતીઆ. ક૦ ઇદ્રવંતીગે, મલ્લીગે. તૈ૦ મલ્લે. તા૦ ઈરવાડી. તુ૦ મલ્લીગે. મલા૦ મલ્લિકા, નાલ્લામલ્લિ. ઇં૦ જસ્મિન્ લા૦ જસ્મિનમ્, સેમ્બક.

મોગરાના વેલા હોય છે. મોગરામાં બે જાત છે. જે મોગરાનું ફૂલ ઝૂમખાદાર આવે છે અને પુષ્કળ પાંખડીના એક ઉપર એક ચાર–પાંચ થર હોય છે તેને 'બટમોગરો' કહે છે. જે ફૂલ એકલી પાંચ પાંખડીનાં હોય છે તેને 'મોગરો' કહે છે. બટમોગરાનો વેલો લાંબો વધતો નથી. જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે તે કમ્મરપૂર ઊંચો વધે છે; પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાનાં ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે. એની વાસ સારી આવે છે. એનું અત્તર નીકળે છે. **મોગરો**—મધુર, શીતળ, સુગંધી, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તકારક છે. **મોગરો** (સં૦ મલ્લિકા)—તીખો, કડવો, લઘુ, ઉષ્ણ, શુક્લ તથા ચક્ષુષ્ય છે અને મુખરોગ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડુ, વિષદોષ, વ્રણ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હૃદ્રોગ, અરુચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **બટમોગરો** (સં૦ વૃત્તમલ્લિકા)—તીખો. ઉષ્ણ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે અને વ્રણ, વાયુ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **વનમોગરી** (સં૦ વાર્શિકી)—શીતળ, હૃદ્ય, કડવી તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **એના તેલના પણ એવાજ ગુણ છે.** ઉપયોગ—(૧) **પિચોટી ખસી હોય તે ઉપર**:—મોગરાનાં પાંદડાંનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો. ઊલટી થાય તો ઉતાર–દૂધ અને ભાત. (૨) **ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર**:—મોગરાનાં પાંદડાં, કુંભારના ચાકની માટી, રિસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ ગેરુ, રસાંજન અને

રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખવડાવવું.

૪૬૯. મોગલી એરંડો—સં૦ ભદ્રદંતિકા; મ૦ થોરદાંતી, મોગલી એરંડ, પારસા એરંડ, વિલાયતી એરંડ. હિં૦ બડીદંતી, મુંગલાઈ એરંડ. ક૦ દોદ્દંતી, ભરઔકલ, ગુવોડલવ. ફ્રા૦ શકારહુજવા, અ૦ અબુવલસા. ઇં૦ ફીઝીક નટ. તા૦ કાલામંતાક. તૈ૦ અડવી અમુડમુ. તા૦ કડલંછુડુ. મલા૦ કાટટામાકુ. કા૦ મોગલાણી. લા૦ જેટ્રોફા કર્કસ.

મોગલી એરંડાનાં ઝાડ નાનાં જ હોય છે. એ સુમારે માથોડું દોઢ–માથોડું ઊંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એને વાડો કરવાને વાવે છે. એનું લાકડું ઘણું જ હલકું છે. એ ઝાડને ચીક ઘણો હોય છે. એના દાતણથી દાંત મજબૂત થાય છે. મોગલી એરંડો નેપાળાના વર્ગની ઔષધિ છે, માટે તેનો સંભાળીને ઉપયોગ કરવો; એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. **એનાં બિયાં**—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરુ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, મધુર, બૃંહણ, બલકર, કફકર, પિત્તલ તથા વાંતિકારક છે; અને વાયુ, દાહ, ગુલ્મ, વિષ, ઉપરસ, રક્તદોષ, સોજો, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ*—(૧) **ઊલટી અને જુલાબ બંધ થવા માટે:**—મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં સુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં. (૨) **કૉલેરા ઉપર:**—મોગલી એરંડાનાં મૂળનો, આસુંદરાનો અને ઉક્ષીનાં પાંદડાંનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં બકુલીનાં બિયાં ઘસી પાવાં; અથવા મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમાં વાટી તેમાં હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં. (૩) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—મોગલી એરંડાનું દૂધ કાઢી હાથે ચોળી ઘટ્ટ થાય એટલે ચાર–પાંચ વાર દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) **ફૂટેલા બદના ક્ષતો રુઝાઈ જવા માટે:**—મોગલી એરંડાનાં બિયાંનું તેલ જેટલું જૂનું મળે તેટલું તેમાં રૂની ગડી કરી ભીંજવવી અને તે ગડી ક્ષતો ઉપર મૂકી, તે ઉપર વારંવાર તેલનાં ટીપાં પાડતાં રહેવું. એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ગડી સાંજે કાઢવી અને ફરી નવી મૂકવી. એ પ્રમાણે ચાલુ રાખતાં વ્રણ રુઝાઈ જશે. (૫) **ગરમીની ચાંદીઓ, વ્રણ ઇત્યાદિને રુઝ આવવા માટે:**—મોગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તવી ઉપર કાઢવો અને તેમાં વાસી થૂંક નાખી તે મિશ્રણમા રસકપૂરનો ગાંગડો ઘસી લેપ કરવો; એથી બે દિવસમાં જ ગુણ આવે છે. (૬) **અંગમાં મરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સૂકી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—અરીઠાના પાણી વડે ચાંદીઓ ધોઈ નાખવી અને મોગલી એરંડાના ઝાડનો રાતા રંગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૭) **પેટપીડ ઉપર:**—મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવાં. (૮) **ઢોરોને હરક લાગે તે ઉપર:**—મોગલી એરંડાનાં પાંદડાંનો પાણી નાખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢ શેર સુધી પાવાથી એક પહોરમાં રોગ જાય છે. (૯) **દાંતનાં પેઢાં સૂજે તે ઉપર:**—મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમાં બે વાર સૂજેલાં પેઢાને ચોપડવો. (૧૦) **રક્તપિત્તી (વાતરક્ત), ભગંદર વગેરે ભારે વ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલ:**—મોગલી એરંડામાનો ગર્ભ કાઢી બારીક વાટવો અને પાણીમાં મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું; એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલમાં રૂની ગડી ભીંજવી તે વ્રણ ઉપર મૂકવી. રક્તપિત્ત ઉપર એ તેલ અંગે ૪–૫ વાર ચોપડવું. (૧૧) **દંતરોગ ઉપર:**—મોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર–પાંચ વાર ચોપડવો અથવા મોગલી એરંડાના લીલા દાતણથી દાંત ઘસવા એટલે દાંતના રોગ શાંત થશે.

૪૭૦. મોથ—સં૦ જલતૃણ, નાગરમુસ્તા મ૦ લહવાળા હિં૦ નાગરમોથા. ક૦ તૈ૦ નાગરમુસ્તા. તા૦ કોરે કિલંગુ. તુ૦ તારિપંતિ. મલા૦ કરિમુતાના. બં૦ મુતા. ઇં૦ સાઈપેરસ્ રોટન્ડસ્

* મોગલી એરંડાનું દૂધ રક્તસંગ્રાહક અને વ્રણરોપણ છે. તાજા ઘા પર લગાડવાથી લોહી નીકળતું બંધ થઈને જખમનું મોઢું બંધ થઈ જાય છે અને ઘા જલદી રુઝાઈ જાય છે. ચામડા ઉપર દૂધ ચોપડવાથી પાતળો પડદો થઈ જાય છે. એટલે દવા અને ફોલ્લાઓથી ચામડાનું રક્ષણ થાય છે. દાદર ઉપર પણ એનું દૂધ લાભદાયક છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(સાદીમોથ), સાઈપ્રસ સ્કેરિયોસસ (નાગરમોથ-સુગંધી મોથ).

ડાભના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારે થાય છે. મોથની સળી હાથની આંગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. એને કેટલાક ડીલો અને કેટલાક ચીઢો કહે છે. મોથનાં મૂળને 'નાગરમોથ' કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધોમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગંધી પદાર્થોમાં પણ નાખે છે. મોથની સળિયોની ચટાઈઓ થાય છે, એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુસ્ત' અથવા 'ગાંગેય' કહે છે બીજી નાની જાત છે તે ઉપર ચોમાસાના વખતમાં ચોધાર નળ આવે છે અને તે ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. બંને નાગરમોથ ગુણમાં સરખી છે. **ભદ્રમોથ**—તૂરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરુચિ તથા તૃષાનો નાશ કરનાર છે. **નાગરમોથ**—તીખી, તૂરી તથા શીતળ છે અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરુચિ, તૃષા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરનાર છે. **ક્ષુદ્રમોથ**—તીખી, સુગંધી, મેધ, કાંતિકર અને શીતળ છે તથા કફ, પિત્ત, ઋતુદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુવ્રણ, દાહ, આમ, થળ, પસીનો તથા કંડૂનો નાશ કરનાર છે. **જલમોથ**—કડવી, તીખી, તૂરી, કાંતિકર, શીતળ તથા મેધ્ય છે; અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કંડૂ, કોઢ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—**(૧) આદાશીશી ઉપર**:—નાની જાતની નાગરમોથનાં લીલાં પાંદડાં ૩ લઈ, હાથ ઉપર ચોળી, મજબૂત ગોળી કરી જોને. આદાશીશી થતી હોય તેને ભીંતને ટેકણે બેસાડી, જે ભાગમાં વ્યથા હોય તે ભાગની ભમર ઉપર જે મોટી શિરા (નસ) હોય છે તે શિરા ઉપર તે ઘેપલી મૂકી; હાથેના અંગૂઠા વડે જોર દઈ લગાવવી પછી તેને ભાત અને દહીં ખાવા આપી બે કલાક ઊંઘવાને કહેવું. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું. **(૨) સ્તનરોગ ઉપર**:—નાની મોથ તથા કડવી વૃંદાવની એ બંને ઝાડ મૂળ સાથે લાવી ચોખાના ઓસામણમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે. **(૩) હેડકી ઉપર**:—નાગરમોથનાં બિયાં લઈ તે આઠ પટ પાણીમાં પલાળી રાખવાં. નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારંવાર પીવું. **(૪) આંખમાં ફૂલાં, તિમિરરોગ અને રતાંધળાપણા ઉપર**:—ભદ્રમોથને બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૫) ચોથિયા તાવ ઉપર**:—નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આમળાંનો કાઢો પાવો. **(૬) સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપર**:—નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું. **(૭) કમળા ઉપર**:—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો. **(૮) અપસ્માર ઉપર**:—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું. **(૯) પિત્ત સંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઊલટી અને મંથર જ્વર એટલે મધુરા ઉપર**:—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. **(૧૦) અપસ્માર ઉપર**:—નાગરમોથનાં ઉત્તર બાજુનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવાં. **(૧૧) કફજ્વર ઉપર**:—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સૂંઠનો કાઢો પાવો. **(૧૨) આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપર**:—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ અને નાગરમોથને વીસ ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પાવું. **(૧૩) કફ અને ઉરસ ઉપર**:—નાગરમોથ અને લીંડીપીપરનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૪) દાહ અને સન્નિપાતજ્વર ઉપર**:—નાગરમોથ, રતાંજળી સૂંઠ, કાળો વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૧૫) પરમા ઉપર**:—નાગરમોથનો કાઢો આપવો. નવા પરમા માટે નાગરમોથ બહુ જ ગુણકારક છે. મોટી માત્રા આપવાથી જંતુનાશક ધર્મ જણાઈ આવે છે.

૪૭૧ મોરવેલ—સં૦ મૂર્વા. મ૦ મોરવેલ, મુહુરશી, હિં૦ ચુરણહાર, મરોરફલી. કાન્ય૦ મોરહરી. બં૦ મૂર્વા, મુર્ગા, મુરહર. ક૦ સૌગવલ્લી. તૈ૦ સાંગા, પા(ચા)ગચેટ્ટુ. તા૦ મરલ. ઈં૦ બોસ્ટ્રિંગ હેંપ. લા૦ ક્લિમેટીસ ટ્રાઈલોબા.

મોરવેલ એ વેલો છે. ચોમાસામાં એ વેલો જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં પાતળાં અને બે આંગળ પહોળાં તથા સાત આંગળ લાંબાં હોય છે. દરેક

પાંદડાં ઉપર ત્રણ રેખાઓ દેખાય છે. છેડે એ પાંદડાં બારીક હોય છે. એ પાંદડાં તીખાં હોય છે. **મોરવેલ×**—કડવી, તૂરી, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ગુરુ, પાકમળે તીખી તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, કોઢ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, ઊલટી, જ્વર, મુખશોષ, શ્રમ, તૃષા, હૃદ્રોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. **એના કાંદા**—કૃમિ, કૃમિકીલક રોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ક્ષીરમોરવેલ**—મધુર, તૂરી, વૃષ્ય તથા બળકર છે; અને દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે. **એની ભાજી**—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલબંધકારક, વાતકર તથા રુક્ષ અને કફપિત્તનાશક છે. **લઘુ મોરવેલ**—હૃદ્ય હોઈ સંગ્રહણી, વાયુ તથા ગુલ્મની નાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપર:**—મોરવેલનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) વાયુ ઉપર:**—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો; અને મોરવેલનો રસ મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૩) નળબંધ, વાયુ, શરદી, બરોળ અને વાયુના ગોળા ઉપર**—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૭૨. **મોરશિખા**—સં૦ મયૂરશિખા, બર્હિચૂડા. મ૦ મણુયારશિખા, મોરશેંડા, મયૂરશિખા. હિં૦ મોરશિખા, લાલમુર્ગા. ક૦ મયૂરશિખે. ફા૦ અસનાને, અસલાન. લા૦ સિલોસિયા ક્રિસ્ટાર્ય.

મયૂરશિખા+—રસકાળે સ્વાદુ, વશ્યકર્મ વિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—**(૧) પથરી ઉપર:**—મોરશિખાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં.

૪૭૩. **મોરસ**—પં૦ લૂનુક, સિંધ-ઉશુક લૂનિ. લે૦ સ્યુડા-ચુફ્રિફ્લોરા-ફ્રુટિકોઝા. મોરસનાં છાતલાં નાનાં હોઈ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. તેને બારીક ડાંગરના જેવાં પાંદડાં હોય છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો અને આસમાની એવો ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. એ ભાજીનું દીંટડું

× શ્રી પદેજી પોતાના નિઘંટુમાં મોરવેલ નીચે આપેલ. ટીપણીમાં લખે છે કે, 'મોરવેલનાં પાંદડાં પીલું (જાળુ, જાળ)નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. મોરવેલીનાં પાંદડાં ત્રિદળ હોઈ એનાં પાંદડાં અને ફૂલ મીઠાં હોય છે. એ ઉપરથી આ વેલીને મધુરસા એવું નામ મળેલું છે. એનાં પાંદડાં જેવાં મીઠાં છે, તેવાં જ તે સ્નિગ્ધ (ચીકણાં) પણ છે.' ફૂલ જાઈનાં ફૂલોનાં જેવાં સફેદ અને અનિયમિત તુરામાં હોય છે. વેલ જમીન પર ફેલાય તો સાંધાસાંધા પર અંકુર ફૂટે છે. ઔષધરૂપે પંચાંગ વપરાય છે.

મોરવેલ સારક, કફહર, સ્વાદમાં મીઠી અને તીક્ષ્ણ છે. પેટમાં જવા પછી ચામડી વાટે બહાર નીકળે છે. બહાર નીકળતી વખતે રસગ્રંથિઓને ઉત્તેજિત કરે છે, એટલે પરસેવો આવે છે અને ચામડીની જીવનવિનિમયક્રિયા સુધરે છે. મોરવેલ શામક છે, એ વિશેષ ગુણ છે. ચામડી પર મોરવેલની ક્રિયા અનંતમૂળના જેવી થાય છે. એનાથી દસ્ત સાફ આવે છે અને મળ પીળા રંગનો બને છે. **માત્રા**—પાનનું ચૂર્ણ ૨૦ રતી ઊકળતા પાણીમાં નાખી ઢાંકી રાખવું. પછી તે પાણીના ૩ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું.

ઉપયોગ—ગરમી, ગંડમાળ, રગતપિત્તી (ગલતકુષ્ઠ), કોઢ ઇત્યાદિ રોગો પર પંચાંગનો ફાંટ આપવો. નવા આમવાતિકજ્વરમાં પણ આ ફાંટ આપવાથી પરસેવો આવે છે અને તરસ ઓછી લાગે છે.

મોરવેલનાં કોમળ પાન અને કાળી કડાછાલનાં પાન સમભાગે લઈ રસ કાઢી ૧-૨ ટીપાં આંખમાં નાખવાથી, ફૂલું અને માંસવૃદ્ધિમાં લાભ થાય છે. દિવસમાં ટીપાં ૧ વાર નાખવાં. આ ટીપાંથી પ્રારંભમાં ચટકો લાગે છે, પણ નવા રોગમાં લાભ થાય છે. તેમ જ ચક્ષુપાલના બહિર્ગમનનું દુઃખ ઓછું થઈ જાય છે.

+ આ ઔષધિ તળાવોના કિનારા પર અથવા ચૂનાની પાકી દીવાલો ઉપર, પથ્થરો ઉપર તેમ જ ભેજવાળી સખત જગ્યામાં ઊગે છે. આ ઔષધિની શાખા જડમાંથી જ નીકળે છે. શાખાઓના ઉપરના ભાગમાં મોરપીંછામાંના ચાંદના સમાન ગોળાકાર તુરા આવે છે. જે વધારેમાં વધારે એક વેંતની લંબાઈ જેટલો હોય છે. શાખા ઉપર પાન થતાં નથી. સ્વાદ થોડો કડવો હોય છે. ફૂલ પીળા રંગનાં હોય છે. તે બે જાતની થાય છે. તેમાં નાની ડાળીવાળી ઉત્તમ કહેવાય છે. ફૂલ સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધી આવે છે. ફૂલ લાલ, કાંઈક પીળાં અને ઘેરા નારંગી રંગનાં હોય છે.

(૧) અતિસાર ઉપર—પંચાંગનું ચૂર્ણ ૧ થી ૨ માસા ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી તત્કાળ અતિસાર બંધ થાય છે. **(૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર**—મોરશિખાનું ચૂર્ણ ૨ રતી મધમાં મેળવી દિવસમાં ૩ વખત ચટાડવાથી બહુ જ જલદી ઉધરસનો રોગ નાબૂદ થાય છે. **(૩) ગર્ભધારણ માટે**—મોરશિખાનું ચૂર્ણ ૦ાા તોલો લઈ ગાયના ઘીમાં મેળવી ચોથા દિવસથી સાત દિવસ સુધી રોજ સવારે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ચટાડવાથી ગર્ભ રહે છે.
(વૈદ્ય શાલિગ્રામ શર્માના લેખ ઉપરથી)

ચીકણું હોવાથી તેના ઉપરનાં બારીક પાંદડાં કાઢી લઈ તેનું શાક કરે છે અને દીંટડાં નાખી દે છે. એનું રાયતું, ભાખરી, ભજિયાં વગેરે થાય છે. આ ભાજી સમુદ્રની આસપાસના કિનારા ઉપર થાય છે એથી કાંઈક ખારી લાગે છે. મોરસના શાકમાં પુષ્કળ ડુંગરી અથવા બીજા દાણા નાખવા પડે છે. મોરસનાં ભજિયાં પણ સારાં થાય છે.

૪૯૪. મોરસકાંદો—આ નામના છોડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણા થાય છે. એ છોડ એક હાથ ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એના ભોયામાં ડુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **કોલેરા અને પેટપીડ ઉપર:**—મોરસકાંદો સુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાં જ ગરવેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા એમાં જ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાનાં બિયાં અને કાંચકાનાં બિયાં ઘસી પાવાં.

૪૯૫. મોહડી ઘોટ—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી, એની અંદરની છાલ ધોળી અને તૂરી લાગે છે. ઉપયોગ—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—મોહડી ઘોટની છાલ ઘસીને પાવી અથવા છાલનો રસ ઘસીને પાવો.

૪૯૬. મ્હાદ—(વા૦ પેનક્રેટિયમ પારવમ) આ કંદ દક્ષિણ કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણા જ કંગાળ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ-દશ વર્ષ ટકી શકે છે. એનાં પાંદડાં કપાસનાં પાદડાં જેવાં અને કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) **સર્પના વિષ ઉપર:**—આ કાંદો ખવરાવવો.

૪૯૭. રગતરોહિડો—સં૦ રક્તરોહિતક. મ૦ રક્તરો-હી-ડા. હિં૦ રોહેડા, કુટશાલ્મલી. ક૦ મૂળ મુત્તલગિડ. બં૦ રોઢા. કા૦ યરદૂપલે. લા૦ રેમનસ વાઈટીઆઈ.

આ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં ગૂંદીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટા, ગોળ અને રાતા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. **રગતરોહિડો**—તીખો, સ્નિગ્ધ, તૂરો તથા શીતળ છે અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશક છે. **સફેદ રોહિડાના** ગુણ એવા જ છે. ઉપયોગ:—(૧) **બરોળ વગેરે ઉપર:**—રગતરોહિડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં ખાવો; એથી પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો પણ નાશ થાય છે. (૨) **છાતીમાં દુખતું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર:**—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાજા ઘીમાં આપવું. (૩) **શ્વેતપ્રદર ઉપર:**—રગતરોહિડાનાં મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૪) **રોહિતારિષ્ટ:**—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી ખાંડી તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી તેમાં ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પંચકોલ (લીંડીપીપર, ચવક, પીપરીમૂળ, ચિત્રો અને સૂંઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર અને એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળા ૧૨ તોલા, એ સર્વ તે કાઢામાં મેળવી, સારા માટલામાં નાખી, તેના મોઢાને બંધ કરી એક મહિના સુધી એમ ને એમ રાખી પછી મોઢું છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હૃદ્રોગ, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, કોઢ, અરુચિ અને સોજો દૂર થાય છે. (૫) **માર પડવાથી બંધાઈ ગયેલા લોહી ઉપર:**—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજા ઘીમાં આપવું અને પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.+

+ અહીં જે લેટિન નામ લખ્યું છે તેનું વર્ણન પદેજીએ કર્યું છે. એ રગતરોહિડો ગ્રાહી અને રક્તસંગ્રાહક છે. એક વર્ષની જૂની છાલનો ક્વાથ કરી તેનું શરબત બનાવી લોહીવાળા મરડામાં આપવાથી લોહી બંધ થાય છે અને દસ્ત સાફ આવે છે. તાજી છાલ પાણીમાં ઘસી દરદના મસા, સોજા અને લોહીના જમાવ ઉપર ચોપડાય છે. આ રોહિડા ઉપરાંત નીચે લખેલી બીજી ત્રણ જાતના રોહિડાનો ઉપયોગ થાય છે.

(૧) એમૂરા રોહિતક—આ પ્લીહાની ઉપર બહુ જ લાભદાયક છે એટલે આ રોહિડાને 'પ્લીહારિ' કહી શકાશે આ ઝાડ બારે માસ લીલું રહે છે. પાન સંયુક્ત લગભગ ૩ ફૂટ લાંબાં, ફળ લાલ-પીળાં, નાના આંબા જેવડાં અને ૩ ખાંચવાળાં હોય છે. આની છાલ પણ ગ્રાહી છે. આમવાત પર બીજનું તેલ ચોળાય છે. (૨) ટીકોમેલા અનડ્યુલેટા-આ જાત ગુજરાતમાં વધારે વપરાય છે. પાન દાડમડીનાં પાનને મળતાં અને ફૂલ કેસરિયા રંગનાં આવે છે. શિંગ ૧-૮ ઇંચ લાંબી હોય છે અને ઉનાળામાં આવે છે. (૩) પોલિગોન

૪૮૦. **રતાંદળી**—સં૦ મ૦ તે૦ ક૦ રક્તચંદન. હિં૦ લાલચંદન. ફા૦ સંદલેસુર્ખ. અ૦ સંદલેઅહમર. ઈં૦ રેડ સેન્ડલ વૂડ. લા૦ ટીરોકાર્પસ સેન્ટેલિનસ.

રતાંદળીનાં ઝાડ **કારવાર, મૈસુર, ત્રાવણકોર અને મલબાર** પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ધોળા ચંદનનાં ઝાડ થાય છે તેવાં જ રક્તચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ-રક્ત જેવો હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાંદળી શીતળ છે. ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રક્તચંદન**—અતિ શીતળ, કડવું, ગુરુ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઊલટી, ભ્રાંતિ, તૃષા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંગ, ભૂતબાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા રાક્ષસબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) હેડકી ઉપર:**—સ્ત્રીના દૂધમાં રતાંદળી ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાવું કિંવા પાણીમાં મેળવી તેનું નસ્ય આપવું. **(૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝયા જેવા ફોલ્લા થાય તે ઉપર:**—રતાંદળી, મજીઠ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, એ સર્વને દૂધ, માખણ અગર ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૩) તારુણ્યપિટિકા ઉપર:**—રક્તચંદન અને હળદર ભેંસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો **(૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપર:**—રક્તચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, ગેરુ તથા ગળોનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવીને લેપ કરવો. **(૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર:**—રતાંદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું. **(૬) દાહરોગ ઉપર:**—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમા સાકર નાખી ખવડાવવી. **(૭) બાળકોના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ નીકળે તે ઉપર:**—રતાંદળી ઘસી લેપ કરવો. **(૮) ખરજવા ઉપર:**—રતાંદળી, ગોપીચંદન અને ગેરુ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૯) મધુરા તાવ ઉપર:**—રતાંદળી, વાળો, ધાણા, કાળો વાળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ અને સૂંઠ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૦) પિત્ત, કફજ્વર, દાહ તૃષા, અગ્નિમાંદ્ય અને ઊલટી ઉપર:**—રતાંદળી, પદ્મકાષ્ઠ, ધાણા ગળો અને લીમડાની છાલનો (દરેક અડધા તોલાનો) કાઢો કરી પાવો.

૪૮૧. **રત્નગુંજા (વાલ)**—સં૦ રત્નગુંજ. મ૦ થોરલાગુંજ. રતનગુંજ. કો૦ ઓડલીગુંજી. તા૦ મંજદી, સેમ. તે૦ બંદી ગુરિતેન્ડ હિં૦ બડી ગુમચી. બં૦ રક્તચંદન. લા૦ ઓડેનેથેરા પેલોનિના. આ ઝાડ લીમડાનાં ઝાડ જેવાં દેખાય છે; પરંતુ તેનાં પાંદડાં કાંઈક ગોળાકાર હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. આ ગુંજા અથવા વાલ તોલાનાં ૪૦ સમાય છે. મુંબઈ તરફ સોનું-રૂપું જોખવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે.×

૪૮૨. **રાઈ**—સં૦ રાજિકા. મ૦ મોહરી. હિં૦ રાઈ. બં૦ સારિષા. ક૦ સાસીરાઈ. તે૦ આવાલું.-અ૦ ખરદલ. ઈં૦ મસ્ટાર્ડ સીડ્ઝ. કા૦ સાસ્વી. લા૦ બ્રાસિકા જંસિયા.

રાઈના છોડ સુમારે હાથભર ઊંચાઈના હોય છે. એ છોડનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. એ ભાજી ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઈમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે. રાતી કરતાં ધોળી રાઈ મોટી હોય છે. રાઈના જેવા જ સરસવ થાય છે, તેથી કેટલાક વેપારીઓ રાઈમાં કદી કદી સરસવનો ભેળ કરી દે છે. રાઈને પીળાં ફૂલ આવે છે. એની શિંગો તસુ દોઢ તસુ લંબાઈની હોય છે. તેમાં રાઈ હોય છે. રાઈનો ભૂકો કરી તેમાં વાટેલું મીઠું અને લીંબુનો રસ નાખી ગોળા કરી રાખે છે; પછી જ્યારે ચટણી, રાયતાં અથવા શાક કરવાં હોય ત્યારે તેમાં તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આપે છે. રાઈનો અથાણાંમાં અને રસોઈમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. **રાતી તથા ધોળી રાઈ**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુક્ષ તથા

× **પ્રસૂતિરોગ (સુવારોગ) ઉપર**—કાળાં મરી, કઠ, કડાછાલ, લોદર, કુલીંજન એ પાંચ વસ્તુ એક એક તોલો લઈ ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું. આ ઔષધિની ૧૫ પડીકી કરવી. રોજ સવારે તથા સાંજે એક પડીકી ખાઈ ઉપર રત્નગુંજ(વાલ)નાં પાનનો સ્વરસ ૧ તોલો પીવો. ભોજનમાં અલૂણી વસ્તુ ખાવી, જેથી નિશ્ચયપૂર્વક સુવારોગ દૂર થાય છે. રત્નગુંજને હિંદીમાં 'ક્નિચિય' કહે છે. પથ્ય—મગની દાળ, ઘઉંની રોટલી અને થોડા પ્રમાણમાં ઘી. મીઠું બિલકુલ ન દેવું.

અગ્નિદીપક છે, અને વાયુ પ્લીહા, ગુલ્મ, કફ, શૂળ, વ્રણ, કૃમિ, કંડૂ અને કોઢની નાશક છે **કાળી રાઈ**—ગુણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. **રાઈનાં પાદડાંનું શાક**—તીખું, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળું, રુચિકર તથા પિત્તકર છે, અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**(૧) વિષ ઉપર વમન થવા માટે**:—એક ચમચો રાઈનો લોટ પાણીમા નાખી પાવો એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે. **(૨) વાયુએ અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર**:—રાઈની પોટીસ કરી બાધવી અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. **(૩) પેટપીડ અને અજીર્ણ ઉપર**:—રાઈનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘૂટડા સાથે પાવું. **(૪) શરદી દૂર થવા માટે**:—રાઈ મધમા મેળવી ખાવી શરદીથી પગ વગેરે ઠડા થઈ જાય તો રાઈનો પગ ઉપર લેપ કરવો. **(૫) કર્ણમૂળ ઉપર**:—જેતુનના તેલમા* રાઈ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. **(૬) બરોળ અને યકૃત ઉપર**:—સિંધવ અને રાઈ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી **(૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર**:—રાઈના પાદડાનો થોડો અગરસ મોઢુ ઊચુ કરી તાળવે ચોપડવો, તેથી પિત્ત બળી જશે **(૮) મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે**:—રાઈ અને હિંગનુ ૩ માસા ચૂર્ણ કાજીમા આપવુ **(૯) અર્ધાંગવાયુ ઉપર**:—રાઈનુ તેલ ચોપડવુ. **(૧૦) નળવિકાર ઉપર**:—ત્રણ માસા રાઈ લઈ તેમા થોડો કળીચૂનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમા મેળવી ગળવો એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવુ **(૧) કાખમાંજરી (બાંબલાઈ)×** ઉપર:—રાઈ અને કાથ એકત્ર વાટી તેની લૂગદી બાધવી, એટલે કાખમાજરી જલદી ફૂટશે **(૧૨) સોજા ઉપર**:—સચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો

૪૮૩. રાકોઠીંબાં (રાજગરા કોઠીંબાં)—સ૦ મૃગાક્ષી હિ૦ સધિની મ૦ સેદાડ, ફુટ, કારીટ ક૦ વાલુકમેક્કે લા૦ કુકુમિસ ટ્રાઈગોનસ

કોઠીબાના વેલા પ્રમાણે જ રાકોઠીબાના વેલા થાય છે રાકોઠીબામા મીઠા અને કડવા એવી

---

* આ તેલ બહુધા અરબસ્તાનમાથી આવે છે એ જેતુન (અ૦ ઝીતૂન) નામના ઝાડના બિયામાથી કાઢે છે જેતુનનુ ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમા થાય છે એનો રગ લીલો હોય છે કહે છે કે એ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળુ હોય છે, એથી જ એના બિયાની માળાઓ(તસબી)ને મુસલમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે જેતુનના ઠળિયાની અણીવાળી બને બાજુઓ પથ્થર ઉપર ઘસી નાખવાથી તેમા આરપાર કાણુ પાડી શકાય છે હકીમ લોકો એને બીજી કક્ષામા ગરમ અને રૂક્ષ માને છે એનો પ્રતિનિધિ એરંડતેલ અને માત્રા ૧ તોલાની બતાવે છે જેતુન શરીરમા ગરમી ઉત્પન્નકર્તા, મૂત્રલ, દાતના પેઢાને બળ આપનાર અને પ્રસ્વેદ લાવનાર છે એ પથરીનો નાશ કરે છે અગ્રેજીમા આ તેલને 'ઑલિવ ઑઈલ' કહે છે

ડૉક્ટર દેસાઈના મતમા રાઈ અને તનવણની ક્રિયા સમાન છે નાની માત્રામા રાઈ દીપન પાચન, ઉત્તેજક અને સ્વેદલ છે મોટી માત્રામા વામક છે રાઈથી જલદી ઊલટી થાય છે તથા પાછળથી થકાવટ આવતી નથી રાઈની ઊલટીથી કોઈ વખત હાનિ થતી નથી બાહ્યોપચારમા રાઈના લેપથી ચામડી લાલ થાય છે ચામડી અને ચામડીની નીચે રહેલી ત્વચા અને રક્તવાહિનીઓમા રક્તાભિસરણને ઉત્તેજના મળે છે પછી એ ભાગ શૂન્ય થઈ જાય છે લેપ વધારે વખત રાખવાથી ફોલ્લો થાય છે રાઈ મેળવેલા ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવાથી ચામડીની રક્તવાહિનીઓ વિકસિત થાય છે અદરની ઇંદ્રિયોમા રક્તદબાવ ઘટી જાય છે રક્તદબાવ ઓછો થવાથી સોજો ઊતરી જાય છે એટલે રાઈનો લેપ શોથહર કહેવાય છે

શોથવાળા રોગમા અન્તર્દાહ હોય તો રાઈનો લેપ કરાય છે ફેફસાનો સોજો, ફેફસાના પડદાનો સોજો, યકૃતકોપનો સોજો શ્વાસનલિકાનો સોજો, બીજાશયનો સોજો, મસ્તિષ્કાવરણનો સોજો વગેરે રોગોમા રાઈના લેપથી બહુ જ લાભ થાય છે તાવમા ભ્રમને દૂર કરવા માટે ગરદન ઉપર રાઈનો લેપ કરે છે હૃદય અશક્ત થયા પછી રાઈની માલિશ હાથ, પગ અને હૃદય પર કરાય છે

સૂચના—રાઈનો લેપ વધારેમા વધારે ૧ કલાક રાખી પછી ટાઢા પાણીથી ધોઈ કપડાથી લૂછીને તેલ અથવા ઘી લગાડવુ રાઈને દબાવી તેલ કાઢી લીધા પછી થોથાને સૂકવી રાખવા એ પણ યુરોપની રાઈના જેવી ઉપયોગી થાય છે રાઈને સાદા ઠડા પાણીમા કાલવવી

× કહે છે કે, 'ગોળ, ગૂગળ ને વાટી રાઈ, એને શુ કરશે બાબલાઈ?'

આ પ્રયોગ પાણીમા નરમ કરી લેપ કરવાનો છે એનો અમે અનુભવ લીધેલો છે

બે જાત છે. સાધારણ રાંકોઠીંખાં નાળિયેર જેવડાં મોટાં થાય છે. રાંકોઠીંખાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. કોઈ કોઈ એનો ફેળાં પ્રમાણે શિખરંડ કરી ખાય છે. રાંકોઠીંખાં ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણાં ખાવામાં આવે તો વિકૃતિ કરે છે. **રાંકોઠીંખાં**—લઘુ, સ્વાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, તીખાં, પિત્તકર, કડવાં, પાક વખતે ખાટાં, ખારાં અને રુચિકર છે; તથા કફ, વાયુ, અરુચિ અને જાડ્યનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—રાંકોઠીંખાંનાં બિયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં રતાંદળી ઘસી પાવી.

૪૮૪. **રાજગરો**—સં૦ મ૦ રાજગિરા. હિં૦ કલાગાધાસ. ક૦ રાજગિરી. ફા૦ અંગોઝા. અ૦ હમાહમ૦ લા૦ એમેરેંથસ પેનિક્યુલેટસ. કા૦ ડોલગેરો.

રાજગરો હિંદુસ્તાનમાં સર્વ પ્રાંતમાં થાય છે. એના છોડ કમરપૂર ઊંચા વધે છે. એને ઘણાં સુંદર રાતાં મલમલ જેવાં ફૂલ આવે છે. એનાં બિયાંને **રાજગરો** કહે છે. રાજગરાનો રંગ ધોળો હોય છે. કાળા રંગનો રાજગરો પણ થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર, કિંવા પૂરીઓ વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કોઈ વાવતું નથી. બીજાં ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. **રાજગરો**—ગુરુ, કફકર તથા સારક છે; અને નિદ્રા તથા આળસ કરનાર, પથ્ય, મલાવષ્ટંભક, શીતળ, રુચિકર, તથા પિત્તનાશક છે. **મોટો રાજગરો**—અતિ ગુરુ, પથ્ય, સારક, મલાવષ્ટંભક, અતિ શીતળ તથા રુચિકર છે અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ—(૧) **ખાંડક (એક પ્રકારનું ગૂમડું) જલદી ફૂટવા માટે**:—રાજગરાનું ડીંટું ઘસી ચોપડવું.

૪૮૫. **રાજહંસ**—(હંસરાજ, કાળો હંસરાજ, મુગારખીનો પાલો)–સં૦ હંસપાદી, શીતાંગી, ગોધાપદી. મ૦ રાજહંસ, ઘોડપુરી. હિં૦ કાલીઝાંટ, હંસપદી, હંસપગી. બં૦ કાલીઝાંટ, ગોયાલ લતા. ઇં૦ મેડન્ડ. હેર–ફર્ન. લા૦ એડીએન્ટમ લૂન્યુલેટમ. આ છોડ નાના અને ભોંય બરાબર થાય છે. એ છોડ પડતર જમીનમાં અને જૂની ભીંતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને જોડાયેલાં હોય છે. આ વનસ્પતિને ફૂલ આવતાં નથી. આ વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પાનની પાછળ રહેલ રજથી થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **નાના બાળકોની ઉધરસ ઉપર**:—રાજહંસનાં પાંદડાં ખાવાના પાનમાં મૂકી શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવાં. (૨) **હરતાલના વિષ ઉપર**:—રાજહંસનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૩) **સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપર**:—રાજહંસનાં પાંદડાં સૂકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમાં કરી તેમા સાકર નાખી તે પાવી. એથી નવું દૂધ આવે છે.+

૪૮૬. **રાતી રીંગણી**—(ટામેટાં)–સં૦ રક્તવૃતાંક. મ૦ તાંબેડાં, તાંબડી રીંગણી, ખરુંજ-વાંગે. હિં૦ વિલાયતી બાંગન, ટમાટર, વિલાયતી બેગન. ઇં૦ ટોમેટો. લા૦ લાઇકોપર્સિકમ્ એસ્ક્યુલેંટમ્.

આ છોડ ચિરબેટ જેવા થાય છે, પરંતુ પાંદડાં બારીક હોય છે. રીંગણીનું અને એનું કાંઈ મળતાપણું નથી. એને સુંદર ઇંદ્રવરણાં જેવાં રાતાં ફળ આવે છે. તે ઉપર પાતળી ડુંગળીના જેવી છાલ હોઈ અંદર વંતાક જેવો ગર્ભ અને બિયાં હોય છે. ખ્રિસ્તી–અંગ્રેજોમાં જ આ ભાજીનો બહુધા ઉપયોગ થાય છે. ટામેટાં ખાવાથી રક્તવિકારમાં લાભ થાય છે. દાંતમાંથી લોહી પડવું, મસોડાં સૂજવાં, શરીર પર લાલ ચાઠાં પડવાં, એ એક પ્રકારનો રક્તવિકાર છે. એમાં એ ફળ બહુ જ લાભદાયક છે. શરીરપોષક અને શરીરવર્ધક દ્રવ્ય ટામેટામાં વધારે રહેલું છે. માટે એ શાક ઉત્તમ ગણી શકાય છે.

૪૮૭. **રાતી ચીલુડી**—સં૦ કાકાદની, કાકમારી, કાકફ્રી. મ૦ ક૦ તે૦ બં૦ કાકમારી. તા૦ કાકફૂલી. મલ૦ ભિન્નમુ. કો૦ ગરુડફળ. પંજાબ–નેત્રમલ, હયૂબેર. એ૦ એનેમિર્ટા, કોકયુલસ.

કાકમારી (રાતી ચીલુડી) ના વેલાની ઉત્પત્તિ કોંકણમાં થાય છે. પાન હૃદયાકાર, ગળોના

+ **ગુણધર્મ**—કડવી, કાંઈક ગ્રાહી, કાસહર અને કફઘ્ન છે. બાળકોને માટે ઉત્તમ ઔષધિ છે. **માત્રા**—૧-૩ રતી. પંચાંગનું શરબત વધારે વપરાય છે. બાળકને માત્રા ઓછી આપવી, માત્રા વધારે થાય તો ઊલટી થઈ જાય છે. ઊલટી થવી એ કફરોગમાં હિતકર છે.

કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ જાંબુડિયા રંગનાં હોઈ દ્રાક્ષ જેવડાં હોય છે. ફળ સુકાયા પછી કાળાં મરી જેવડાં કાળા રંગનાં દેખાય છે. સ્વાદ બહુ જ કડવો અને વાસ ખોરા તેલ જેવી આવે છે. એ એક ડીંટકામાં બે અથવા ત્રણ ફળ થાય છે. દરેક ફળમાં ગોળ બીજ હોય છે. આ વનસ્પતિ ઘણી જ ઝેરી છે. કાકમારીના ફળના રંગમાં લુબ્ધ થઈ કાગડા તે ફળ ખાવા જાય છે; પરંતુ તેને ઝેર ચઢી તે મરે છે. એથી એ વેલાનું કાકમારી એવું નામ પડેલ છે. એનાં બીજ ઘણાં કડવાં હોઈ કૃમિનાશક છે. **રાતી પીલુડી**—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રુચિકર છે. એ વાતદોષનો નાશ કરનાર તથા પલિતરોગ(અકાળે કેશ ધોળા થવાનો)ને અટકાવનારી છે.+

૪૮૮. **રાતું કોળું** (પિત્તકોળું-પતરકોળું)—સં૦ મહામધુફલા.× મ૦ ભોપળા તાંબડાં. હિં૦ મીઠાકદ્દુ. બં૦ સુફરકુમ્રા. મલા૦ કુંબળમ્. ક૦ બૂદિકુંબળ. અં૦ જાયન્ટ ગોર્ડ, રેડપમ્પકીન. લા૦ ક્યુકુરબિટા મેક્સિમા, ક્યુકુર બિટાપેપો. રાતા કોળાના વેલા ઘણા જ લાંબા વધે છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે. કોઈ કોઈ કોળું આશરે પંદર શેરનું હોય છે. એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે. આ કોળું પૌષ્ટિક છે. એને બાફીને ખાય છે. એનું શાક, હલવો, ભજિયાં વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે. **રાતા કોળાના વેલા**—મધુર, શીતળ, રુચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને દાહ, જ્વર, મૂત્રરોગ, રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળ**—અતિ મધુર, શીતળ, રુચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક, વીર્યકારક તથા બલપ્રદ છે; અને શ્રમ તથા ભ્રાંતિનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળ**—કફ કરનાર, ગુરુ તથા મધુર છે અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **પૌષ્ટિક લાડુ**—રાતા કોળાનાં બીજને છોલી કાંઈક ઘીમાં શેકી સાકરના પાકમાં નાખી તેના સુંદર લાડુ વાળવા. એ લાડુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે (૨) **વીંછીના દંશ ઉપર**:—રાતા કોળાનું ડીંટડું ઘસી ચોપડવું. (૩) **ઉંદરના વિષ ઉપર**:—કાળા કોળાનું ડીંટડું ઘસી ચોપડવું.

૪૮૯. **રાન(જંગલી કે વન)તુલસી**—સં૦ વૈજયંતી, બર્બર, અજગંધિકા. બં૦ વનતુળસી, બાબુઈ તુળસી. કા૦ અડવીતુળસી. મ૦ રાન તુળસી, કાળી બાબરી, વૈજયંતી તુળશ. હિં૦ બાબરી, વનતુલસી. ક૦ કાડતુળસી. લા૦ ઓસિમમ્ કેનમ્.

જેવા તુલસીના છોડ હોય છે તેવા જ રાનતુલસીના છોડ હોય છે. આ છોડની ઊંચાઈ ૨-૨ાા ફૂટ હોય છે. રાનતુલસીનાં પાંદડાં તુળસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટા હોય છે. એની વાસ સારી આવે છે. એ છોડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે. રાનતુલસીનાં બિયાં કાળા રંગનાં અને કિંચિત્ રાતાં તથા ખસખસના જેવડાં મોટાં હોય છે. એ પાણીમાં નાખવાથી ફૂલે છે. **રાનતુલસી**—ઉષ્ણ, સુગંધીવાળી તથા તીખી છે; અને પિશાચબાધા, ઊલટી, વાયુ, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **રાતા આમાંસ (લોહીવાળા મરડા) ઉપર**:—રાનતુલસીનાં બિયાં

+ ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, રાતી પીલુડી (કાકફળ) ઝેરી, કૃમિઘ્ન અને ચર્મરોગનાશક છે. અતિ સૂક્ષ્મ માત્રામાં આપવાથી ભૂખ લગાડે છે, અન્ન પાચન કરે છે તથા પરસેવાને અને શ્લેષ્મને ઓછો કરાવે છે. મોટા પ્રમાણમાં આપવાથી હૃદયની નીચે પેટમાં દર્દ થાય છે, બગાસાં આવીને ઊલટીઓ થાય છે, આક્ષેપ આવે છે તથા રોગી બડબડાટ કરીને બેશુદ્ધ થઈ જાય છે. કાકફળની ક્રિયા અફીણથી વિરુદ્ધ છે, એટલે અફીણનું ઝેર ચડયું હોય તો તે ઉતારવા માટે કાકફળ અપાય છે. રક્તાભિસરણ પર અફીણની જે ક્રિયા થાય છે, તેનાથી વિરુદ્ધ ક્રિયા કાકફળની થાય છે. કાકફળ ક્ષયરોગમાં પરસેવો બંધ કરવા માટે અપાય છે. તેની સાથે ખારો કરીને જસદ ભસ્મ અપાય છે. કૃમિજન્ય ચામડીના રોગો પર કાકફળનો મલમ લગાડાય છે. ૨૦ રતી ચૂર્ણનો ૪ તોલા ઘીમાં મેળવીને મલમ કરાય છે. જો અંગ પર જખમ હોય તો આ મલમ લગાડવો નહિ; કારણ, એમાં રહેલું ઝેર ચામડીમાંથી લોહીમાં ચાલ્યું જાય છે. આમાં કૃમિઘ્ન ધર્મ ઉત્તમ છે. પાન વાટી પોટીસ કરીને વાળાના છિદ્ર પર બંધાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× 'મહામધુફલા' આ નામ મીઠી તુંબી(દૂધી)નું છે, પણ વર્ણન પદકાળાનું છે; રાતા કોળા ઉપરાંત સાકરકોળું(પીળી છાલનું પદકાળું) નંબર ૫૫૮માં લખેલું છે. પદકાળાના સંસ્કૃત નામમાં ઉપનામરૂપે 'મહામધુફલા' કોઈ કોશમાં કદાચ શ્રી પદેજીએ જોયેલું હશે, જેથી અહીં લખેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાં ખાંડ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવાં. **(૨) બાળકોની ઊલટી ઉપર:**—રાનતુલસીનો રસ પાવો. **(૩) કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:**—રાનતુલસીનાં બિયાં રાતે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેમાં ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અંદર હાથ નહિ ઘાલતાં લાકડીથી હલાવી પીવુ. **(૪) વ્રણ ઉપર:**—રાનતુલસી અને રાનતલનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી ૨૧ દિવસ પાવાં. પથ્ય—અલૂણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાંઈ ખાવુ નહિ. **(૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:**—રાનતુલસીનાં બિયાં ૧ ભાગ, અને ઓથમી જીરું (ઈસબગોલ) ૪ ભાગ મેળવી તે બંનેની બરાબર વરિયાળી મેળવવી. પછી સર્વના સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમાં અથવા પાણીમાં પાવુ. **(૬) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાતે ઠંડા પાણીમાં રાનતુલસીનાં બિયાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવાં.

૪૯૦. રાનપેટારી (જંગલી કાંગસી)—આ ઝાડ વગડાઉ છે. એની ઊંચાઈ સુમારે બે-ત્રણ માથોડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં મોટાં હોઈ આકારમાં પેટારી(કાંગસી)નાં પાંદડાં જેવાં જ હોય છે. એ ઝાડની કુમળી છાલ કાગળ કરવાના ઉપયોગમા લેવા જેવી છે.

૪૯૧. રાનમોગરો—સં૰ માધવી, વાસંતી, વાર્ષિકી. મ૰ કુસર-રી. ગુ૰ મિખલિયો. હિં૰ વેલ. તા૰ કઽ મલિગ્રે. તૈ૰ અડવિમલ્લે. તુ૰ એડ્રોલી. મલા૰ કટુ મલ્લિકા. ક૰ કાડ મલ્લિગે, કાડ ઇરૂવંતિગે. લૅ૰ જસ્મિનમ્, આંગુસ્ટિફોલિયમ્, જસ્મિનમ્ પ્યુલિસેન્સ.

રાનમોગરાના *વેલાને 'કસ્તૂરી મોગરો,' 'મધુમાધવી' એમ પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે; તથા ફૂલ ધોળાં-શુભ્ર હોઈ જાઈનાં ફૂલ કરતાં મોટાં હોય છે. એ વેલી જંગલમાં ઘણી થાય છે. ફૂલનો બહાર વસંતઋતુમાં હોય છે. એ ફૂલ ખીલે એટલે એની ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. **રાનમોગરો**—તીખો, કડવો, તૂરો, મદગંધી, મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કોઢ, વ્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) આંબોઈ ટળી હોય તો:**—રાનમોગરાનાં પાંદડાંના બે પૈસાભાર રસમાં તેટલું જ ઘી નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. **(૨) કફવિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:**—રાનમોગરાનાં પાંદડાં સાત લઈ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા અને રાતી હસાણીની છાલ ૪ માસા એ સર્વ એકત્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટવું અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા પર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એક વાર પાવાથી ઊલટી કિંવા રેચ થઈ વિકાર શમી જાય છે. **(૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**—રાનમોગરાનું પાંદડું અર્ધું, રાતા અગથિયાનાં પાદડાં ચાર અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં અડદની દાળ જેટલો ફુલાવેલો ટંકણખાર અને રસ જેટલું મધ નાખી ચાટણ કરી આપવું.

૪૯૨. રાનભીંડી—એમાં બેત્રણ જાત છે. એકના છોડ માથોડું ઊંચા વધે છે અને બીજી ફક્ત જમીન ઉપર જ પ્રસરે છે. એના છોડ ઊંચા વધતા નથી. રાનભીંડીના છોડ સર્વત્ર થાય છે. એ છોડને જે ભીંડા આવે છે, તે કુમળા હોય ત્યારે તેનુ કોઈ કોઈ શાક કરે છે અને જૂના થયા પછી અંદરના દાણાની કઢી કરે છે. એ ઝાડ સુકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી પછી ખાંડી તેમાંથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા મેળવવા માટે કોઈ કોઈ ખાય છે. છોડનું સત્ત્વ પણ કોઈ કાઢે છે. એ છોડનાં મૂળ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે: તેમ જ એમાથી રેસા કાઢવામાં આવે છે. **ગોમાંતક, કર્ણાટક, વેંગુર્લા, સાવંતવાડી** વગેરે સ્થળે એનાં મૂળ છૂંદી તેનો રસ કાઢે છે. આ

* રાનમોગરો, કસ્તૂરીમોગરો, મધુમાધવી એ સર્વ એક જ જાતની વનસ્પતિ છે. સર્વ જાતોમાં ફૂલનો ભેદ છે. શ્રી પદેજીએ વાસંતી, વાર્ષિકી, કસ્તૂરીમલ્લિકા, મલ્લિકા, વનમલ્લિકા અને મુદ્ગર એ સર્વ જાતોનું નિઘંટુમાં રાજનિઘંટુ અનુસાર અલગ અલગ વર્ણન કરેલું છે. લગભગ મળતી જાત હોવાથી ઉપનામ તરીકે એક વસ્તુને બીજું નામ આપી શકાય છે એ જ રીતે રાનમોગરાને અહીં 'કસ્તૂરી મોગરો' અને 'મધુમાધવી' ઉપનામ તરીકે કહે છે. નિઘંટુમાં લખે છે કે, કસ્તૂરી મોગરો એ રાનમોગરા(કુસરી)નો ભેદ છે. એનાં ફૂલો રાનમોગરાનાં ફૂલો કરતા મોટાં અને ગોળ થાય છે.

રસ ગુંદરના જેવો જાડો અને ચીકણો હોય છે. એનો રંગ કરવાની રીત—લીંડાની બારીક ભૂકી અને રંગ એમાં નાખી ઘૂટે છે. એ રંગને અભ્રક કહે છે. ઉપયોગ— (૧) ગયેલું પુરુષત્વ આવવા માટે—રાનભીંડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં નાખી પાવું. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—રાનભીંડાનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી ઘી અને સાકર નાખી પાવાં. અથવા રાનભીંડાનાં મૂળ, લીલાં ગોખરુ અને ધોળી જાસૂંદીનાં મૂળ–એ દરેકનો એકેક તોલો રસ કાઢી તેમાં મરવાનાં બિયાં ત્રણ માસા નાખી વાટવાં અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ પામે છે.

૪૯૩. **રામફળ**—સં૦ મ૦ વ૦ રામફલ. હિં૦ લવની. ઇ૦ નેટેડ કસ્ટર્ડ એપલ. લા૦ એનોના રેટિક્યુલેટા. એ ઝાડ ઘણાં જ ઊંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અશોકનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. રામફલ મોટાં અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં બિયાં સીતાફળીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલાં ઠંડાં નથી. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **રામફળ**—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર તથા ખાટું છે; અને દાહ, પિત્ત, તૃષા, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે.

૪૯૪. **રામબાણ (પાનબાજરિયું)**—સં૦ અપર્વદંડ. મ૦ રામબાણ. હિં૦ તે૦ રામશર. ક૦ રામસપુ, ચરગોલું. લા૦ ટાઈફા એલેફન્ટીઆના.

વહેળામાં કિંવા જળાશયમાં ઢીંચણભર પાણીમાં પાનના છોડ જેવા કિંવા બાજરીના છોડ જેવા માથોડું ઊંચાઈના આ છોડ થાય છે. એનાં પાંદડાં બાજરીનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. બાજરીની માફક એને બાજરિયાં આવે છે, તેને **પાનબાજરિયું અને બાબાજરિયું** કહે છે. અગાઉ એ પાનબાજરિયું સૂકવી તે ઉપરનું રૂ ચકમક સળગાવવાના ઉપયોગમાં લેતા હતા. એ પાનબાજરિયાં તેલમાં બોળી સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે બળે છે. **મોટું પાનબાજરિયું**—મધુર કડવું, ઉષ્ણ, કિંચિત્ વાતુલ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે; અને કફ, પિત્ત, ક્ષય ભ્રાંતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. લઘુ **રામબાણ**—એને સં૦ 'અપર્વદંડ' અને મ૦ 'વારોળા (ગોળ) લવ્હા' એમ કહે છે. ઉપરના ગુણના જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, રુચિકર, રસ વખતે ખાટું, તૂરું તથા પિત્તલ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **જખમ ઉપર:**—પાનબાજરિયાની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. (૨) **ભગંદર ઉપર:**—પાનબાજરિયામાંનું રૂ છિદ્રમાં નિત્ય ભરતા જવું એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૪૯૫. **રામેઠા**—સં. દગ્ધરહા. મ૦ રામેઠા, રામી, રામિટા. ક૦ રામિ મુકુટ. તા૦ મલાઈ વિરલન. લે. લેસિસોસિફ્ન એરિયો સેફેલસ.

એનાં પાંદડાં ત્રણચાર આંગળ લાંબાં હોય છે, પરંતુ તેટલાં પહોળાં હોતાં નથી. એ ઝાડ ઘણાં જ મોટા થાય છે. એને મીઠાં અને ધોળાં-પીળાં ફૂલ આવે છે. એનો રસ આંખોને લાગે તો ઘણું નુકસાન થાય છે; માટે આ રસ આંખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં લાકડાંની રાખથી દાંત પડે છે એમ કહેવાય છે. એ ઘણું ગરમ છે.×

૪૯૬. **રાયઆમળી** (ખાટી આમળી)—સં૦ લવલી. મ૦ રાયઆમળી, કાથઆંવળા. હિં૦ હરફારેવડી. બં૦ નોપાડ-લ, લોઓપાડ. લા૦ ફાઈલેન્થસ ડિસ્ટકસ. કો૦ રાનીવાળો.

આ ઝાડને 'હરપરરેવડી' પણ કહે છે. આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ગરમાળાનાં પાંદડાં જેવડાં અને લાંબાં હોય છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર ફળના ગુચ્છાઓ આવે છે. એનું અથાણું પણ કરે છે. **રાયઆમળી**—તૂરી, ખાટી, કડવી, રુચિકર, પ્રિય, રુક્ષ, સ્વાદિષ્ટ વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુગંધિવાળા છે; અને કિંચિત્ મધુર છતાં કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **જુલાબ થવા માટે:**—રાયઆમળીની છાલના રસમાં

× રામેઠાની છાલ ચામડી પર ઘસવાથી બળતરા થાય છે, તે ભાગ સૂજી જાય છે અને તેના ઉપર ફોલ્લો થાય છે. છાલનો ઉપયોગ માછલાં મારવા માટે કરે છે.

મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ અને બીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર—ઘી અને ભાત. **(૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઊઠે છે તે ઉપર:**—રાયઆમળીનાં પાંદડાંનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમાં ઘી અને મરીની ભૂકી નાખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપર:**—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું ઘી નાખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૯૭. રાયણ—સં૦ રાજાદની. મ૦ ખીરાણી, રાંજની. હિં૦ ખીરની. બં૦ કશીરની, ક્ષીર-ખેજૂર, ક૦ ખીરણીમારા. ઇં૦ ઓબટયુસલીવ્ડ માઇમુસોપ્સ લા૦ મિમેસોપ્સ હેકઝેન્ડ્રા.

રાયણનાં ઝાડ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. રાયણનાં પાંદડાં બકુલીનાં પાંદડાં જેવડાં હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ જેવાં હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. તે ઘણાં ઉષ્ણ છે. રાયણનું લાકડું કઠણ અને ચીકણું હોય છે; માટે રંગારી લોકો રંગેલા કપડાની કુંદી કરવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. **રાયણ**—મધુર, ગુરુ, તર્પણ, વૃષ્ય, સ્થૂલતાકારક, હૃદ્ય, શીતળ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, તૂરી, પાકકાળે ખાટી, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક, રુચિકર અને પૌષ્ટિક છે. વળી તૃષા, મૂર્છા, મદ, ભ્રાંતિ, ક્ષય, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) અપસ્માર ઉપર:**—રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૨) વાતપિત્ત, પ્રદર અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—રાયણ અને કોઠીનાં પાંદડાં ઘીમાં શેકી તેનો કલ્ક આપવો **(૩) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:**—રાયણની મીંજે કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં ધારણ કરવી.

૪૯૮. રાસ્ના—સં૦ બં૦ ક૦ તૈ૦ હિં૦ રાસ્ના. ફા૦ રાસન. અ૦ જંજબિલશામી લા૦ વેંડા રોકસ-બુર્ધીઆઈ. ઇં૦ ટીલોફોરા આસ્થમેટિકા. સિં૦ રાસના. પં૦ રિપરીસન્ને, કટુબુદ્ધિ.+

+ રાસ્ના સંદિગ્ધ ઔષધિ છે. અહીં લેટિન નામ **વેંડા રોકસ-બુર્ધીઆઈ** લખ્યું છે, તે ડૉક્ટર ઉદયચંદ દત્તે આપ્યું છે. તેને ગુજરાતીમાં વાંદો કહે છે. વાંદાની ઘણી જાત છે. લેટિનમાં જુદાં જુદાં ઝાડ પરનાં વાંદાઓને નામ જુદાં જુદાં આપ્યાં છે. આંબાના ઝાડ પર જે વાંદો થાય છે તેને વેંડા રોકસબુર્ધી-આઈ કહે છે. આ વાંદામાં વેદનાસ્થાપન ધર્મ નથી. ડૉક્ટર દેસાઈએ જીર્ણ આમવાતના રોગીઓને એ આપીને ખાતરી કરેલી છે. શાસ્ત્રીય રાસ્ના વેદનાસ્થાપન છે એટલે ડૉક્ટર દેસાઈના મતમાં ઇન્યુલા હેલેનિયમ અને ઇન્યુલા રેસિમોસા, એ બંને સાચી રાસ્ના છે. એ ઉપરાંત બીજી બે જાતની રાસ્ના વપરાય છે. એ ચારે જાત કમ્પોઝિટી વર્ગની છે. ડૉક્ટર દેસાઈએ રાસ્નાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:

(૧) પહેલી જાતના રાસ્નાના છોડ કમર જેટલા ઊંચા હોય છે. ઝાડ રસભરિત હોય છે, પાન સાધારણ એલચીનાં પાન જેવાં હોય છે. મૂળ લગભગ ૯ ઇંચ લાંબાં અને ૧–૨ ઇંચ જાડાં હોય છે. તાજું મૂળ માંસલ અને રસભરિત હોય છે. એના ટુકડા ઊભા અથવા આડા બજારમાં મળે છે. આડા ટુકડામાં ચક્રાકાર દેખાવ જણાય છે. (૨) બીજી જાતની (હિંદુસ્તાની) રાસ્નાના છોડ માણસની ઊંચાઈ જેટલા ઊંચા હોય છે. પાન એલચીનાં પાન જેવાં જાડા દાંતાવાળાં હોય છે. મૂળ બહુવર્ષાયુ, મોટું, જાડું, મૂળાના આકારનું અને નવું હોય ત્યારે સફેદ હોય છે, અંદર ચક્રાકાર હોય છે. સુગંધ કપૂર જેવી તેજ તથા સ્વાદ કડવો, સુગંધી અને બેસ્વાદુ અને કેટલાક સમય સુધી ટકવાવાળો હોય છે. ચાવવાથી વજના સમાન લાળ છૂટે છે; ખાંડવાથી ચૂર્ણ પીળું સફેદ થાય છે આ મૂળ અખંડ મળે છે. એ ઝાડનાં મૂળ ઈરાન, ઇંગ્લૅંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની અને અમેરિકામાં વપરાય છે. અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં રાજમાન્ય થયેલ છે.

ઉપર કહેલી રાસ્નાઓમાં કાંઈક ઊડવાવાળું તેલ, થોડી દાહક રાળ, એક કડવું તત્ત્વ, મીણ અને રાસ્નિકકપૂર (ઇન્યુલિન) મળે છે. એ રાસ્નિકકપૂર વાસરહિત અને સ્વાદરહિત સફેદ ચૂર્ણરૂપ હોય છે. એ સત્ત્વના ગુણ સમાન રાસ્નાના ગુણ મનાય છે. ઉપર કહેલી રાસ્ના કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પાચક, વાતહર, ઉત્તેજક, કફઘ્ન, શ્વાસહર, કાસહર, જ્વરઘ્ન, શોથહર, ચર્મરોગનાશક, ઉદરવાતહર અને વિષઘ્ન છે. મગજ, હોજરી, વૃક્ક અને ગર્ભાશય પર ઉત્તેજના બતાવે છે તેમ જ એ કીટાણુનાશક અને દુર્ગંધહર છે.

માત્રા—૧૦થી ૩૦ રતી. પ્રતિનિધિ ઉપલેટ. **ઉપયોગ**—રાસ્ના પાચન છે માટે અપચન રોગમાં આમ-રસની પ્રધાનતા હોય તો રાસ્ના અપાય છે. વાતહર હોવાથી આફરા અને ઉદરપીડા પર વપરાય છે.

રાસ્ના ફેફસાંના બધા રોગોમાં વપરાય છે. જેમ કે–શ્વાસ, જૂનો શ્વાસ, નલિકાનો સોજો, ક્ષય, ફેફસાંના પડદાનો સોજો આવીને પાર્શ્વશૂળ નીકળતું ઇત્યાદિ રોગો પર રાસ્ના અપાય છે. રાસ્નાથી સોજો

રાસ્નાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તૃણરાસ્ના, એ ત્રણ જાત છે. તેમાં મૂળરાસ્ના ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. એને ખડકીરાસ્ના કહે છે. એ વિશેષે કરીને ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં મહાબળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર ક્વચિત્ મળે છે. એનાં 'દાભણા' જેવડાં બારીક મૂળ હોય છે. પત્રરાસ્ના પંજાબ પ્રાંતમાં અને અયોધ્યા પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ બીજે સ્થળે મળતી નથી. એનું 'કડવી સેના' એવું પણ નામ છે. સિંધી ભાષામાં એને 'રાસ્ના' અને પંજાબીમાં 'રીપરીસને' કે 'કટુબુદ્ધિ' એવાં નામ છે. એ વર્ષાયુ ક્ષુપ છે. એનાં ઝાડો પેશાવરમાં મળે છે. તે ૪–૬ ફૂટની ઊંચાઈનાં હોય છે. એ તારાકૃતિ ફૂલના વર્ગમાંની છે, જેને અંગ્રેજીમાં કંપોઝિટી વર્ગ કહે છે. એનાં પાંદડાં પીલુ(જાળ)નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. રોયલ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના વિષયનો જે ગ્રંથ લખેલ છે, તેમાં તે લખે છે કે, તેમણે આ પત્રસ્નાનાં પાંદડાં ભૂલીને પીલુ(જાળ)નાં પાંદડાં સમજી ફોકનર સાહેબ તરફ મોકલ્યાં હતાં. પત્રરાસ્નામાં સારક ગુણ છે; પરંતુ મીંઢીઆવળ કરતાં કમી છે. વેપારી લોકો આ સારક ગુણને લીધે મીંઢીઆવળનાં પાંદડાં સાથે આનાં પાંદડાંનો ભેળ કરે છે. સિંધ પ્રાંતમાં ગાંધી લોકો આ વેચે છે. આ પત્રરાસ્નાની અથવા કડવી સેનાનાં (મીંઢીઆવળનાં) પાંદડાંની હાલમાં વૉર્ડન સાહેબે રાસાયણિક પરીક્ષા કરેલી છે. તે સ્વાદમાં ખારાં અને સુગંધી છે. તેમાં ક્ષાર, કૌસુક (રબર જેવો પદાર્થ) અને એક સેન્દ્રિય ખટાઈ પણ જણાય છે. તે ખટાઈનું અદ્યાપિ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ નામ આપેલ નથી અને તેની રાસાયણિક રચનાની શોધ પણ કોઈએ મેળવેલી નથી. ઉદયચંદ્ર દત્તનો એવો તર્ક છે કે, રાસ્નામૂળ બે જુદી જુદી વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજનિઘંટુકારે રાસ્નાપંચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; પરંતુ બીજા કોઈ પણ નિઘંટુમાં તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરનાં મૂળ, પત્ર અને તૃણ એ ત્રણ ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એક પ્રકારથી રાસ્નાપંચક પણ થઈ શકે છે. તે એ રીતે કે, બે પ્રકારની નાકુલી(નોળવેલ)નો એમાં સમાવેશ કરવો. એક નોળવેલ અને બીજી કંદ નોળવેલ એમ બે ભેદ મળી આવે છે. ડૉક્ટર મંત્રીએ ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમાં દેવમણિ ઘાટ ઉપર મૂળ નોળવેલના નાના રોપા મેળવ્યા છે. તેને સામાસામા આવનારાં પાતળાં પાંદડાં ૪–૫ ઇંચ લંબાઈનાં અને દીર્ઘ આકારનાં હોય છે. તેનું ડીંટડું નાનું અને ફૂલનો ઘાંસ છેવટે અનિયમિત મંજરી ઉપર આવેલા ધોળા રંગનો હોય છે. ફૂલનો બાહ્યકોશ છૂટો હોતો નથી. નરકેસર પાંખડીના અંદરના ભાગને ચોંટેલી તથા રજકણના પિંડથી વીંટાયેલ હોય છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ કડવાં અને તીખાં છે. તેના ઉપર રાસાયણિક પ્રયોગ કરવાથી જીર્ણજ્વર અને આમવાયુ આ બે વિકારમાં રોગીને આપવા લાયક કરેલ છે. એનાં મૂળને નાની રાસ્ના કહેવાનો રિવાજ છે. આ રેચક અને અગ્નિદીપક છે, એવો દાક્તરોનો પણ અભિપ્રાય છે. કંદ નોળવેલનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. શોલાપુર જિલ્લાની આસપાસના મોગલાઈના ઇલાકામાં એક નોળવેલ મળે છે. તેની

ઊતરે છે, કીટાણુનો નાશ થાય છે અને તાવ ઊતરે છે. કફ, વાત, શ્વાસ અને ઉધરસ પર રાસ્ના ઉત્તમ કામ કરે છે. ગળાના સોજામાં રાસ્નાક્વાથના કોગળા કરાવાય છે. બાળકોની સસણી પર રાસ્નાનો ફાંટ મધ મેળવીને અપાય છે. બધી જાતના વાતરોગ ચાહે ઠંડીથી થયા હોય અથવા આમવિષથી ઉત્પન્ન થયા હોય, બધા પર રાસ્ના લાભદાયક છે. રાસ્નાથી તાવ ઊતરે છે અને સોજો દૂર થાય છે. વેદના ઓછી થાય છે. ઠંડીથી ઉત્પન્ન થતી બધી જાતની વેદના રાસ્નાથી ઓછી થાય છે. રાસ્ના ચામડીના રોગમા વપરાય છે. ખાજવાળી ચામડી રાસ્નાક્વાથથી ધોવાય છે. મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસીને ખસ, ખરજવાં અને દાદર પર લગાડાય છે. ક્ષયના કીટાણુઓથી એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ વ્રણ થાય છે, તેની શુદ્ધિ અને રોપણ બંને કામ રાસ્નાથી થાય છે. અનાર્તવમાં રાસ્ના ગુણકારી છે. રાસ્નાથી ગર્ભાશયની વેદના ઓછી થઈને આર્તવ નીકળવા લાગે છે.

રાસ્નાની ત્રીજી જાતને ફુટમેલ કહે છે. એનું લૅટિન નામ ઇન્યુલા ક્રેકોફિકા છે. એ પંજાબ અને અંગાળના ઉત્તર કિનારા પર થાય છે. ચોથી જાતને પત્રરાસ્ના કહે છે. તેનું લૅટિન નામ પલ્ચિયા બેનિસ્યોલેટા છે. એની ઊંચાઈ ૫–૭ ફૂટ થાય છે. બંગાળ, ઔંધ, પંજાબ અને સિંધમાં થાય છે. આનો ગુણધર્મ મીંઢીઆવળના બરોબર છે. ડૉક્ટર ઉદયચંદે કહેલ (બંગાળી રાસ્ના) વાંદા અને ડૉક્ટર દેસાઈએ કહેલ ૪ રાસ્ના, એ પાંચ જાત ઉપરાંત ગુડમારની દાંડી (જિનેમા સિલ્વેસ્ટ્રી) અને સાપસન(એરિસ્ટોલોકિયા ઇંડિકા)નો ઉપયોગ પણ રાસ્નારૂપે થાય છે. સાપસનને ખડકી રાસ્ના કહે છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

વેલ તદ્દન બારીક દાભણા જેવી હોઈ તેના ઉપર પાંદડાં મૂળમાં નથી હોતાં. એક વેલીને બીજી આડી વેલી પુષ્કળ ફૂટી વેલીની એક મોટી જાળ બને છે. કંદ નાળિયેરના આકારથી લઈ મોટા કોળાના આકાર જેવડા હોય છે. એક બાજુથી તેનો આકાર સર્પની ફણા પ્રમાણે હોય છે. કંદનો રંગ ધોળો હોઈ તે હાથને ખરબચડો લાગે છે. તેના ઉપર નાની નાની ખરબચડી ગાંઠો થાય છે. કંદ લાવીને ઘરમાં રાખેલ હોવાથી ત્યાં જ તેને વેલ ફૂટે છે. એ કંદને તે પ્રાંતમાં 'વિષમુગરી' કહે છે અને એનો ઉપયોગ વિશેષે કરીને સર્પ વગેરે વિષારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે. ઢોરને સર્પ કરડ્યો હોય તો આ કંદ છૂંદીને રોટલી સાથે ખવડાવે છે. આ પ્રયોગથી તેને રેચ થઈ ઝેર ઊતરે છે. મનુષ્યને સર્પ, વીંછી વગેરેનો દંશ થયો હોય તો દંશની જગ્યાએ આ કંદ છૂંદીને બાંધે છે. ગામડામાં રહેનારા લોક તો મનુષ્યને પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કંદ શુમારે ૭ માસા આપે છે. એ પ્રયોગથી ઊલટી થઈ ઝેર ઊતરે છે. આ કંદની ઉગ્ર વાસ આવે છે. આ પ્રમાણે આ બંને નોળવેલ રાસ્નાની જાતિ માની લઈએ તો રાસ્નાપંચક સિદ્ધ થાય છે. નાકુલી, ગંધનાકુલી, નકુલેષ્ટા, સુગંધી, સુવહ ઇત્યાદિ રાસ્નાનાં નામો છે, તે નોળવેલનાં પણ છે; સિવાય નોળવેલના મૂળને રાસ્ના કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાસ્નાના વેલાને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. કવચિત્ એને **નાયટી** પણ કહે છે; પરંતુ નાયટીને નાની દૂધી પણ કહેતા હોવાથી રાસ્નાને નાયટી કહેવાય નહિ. રાસ્નામાં વળી ધોળી (ખડકી રાસ્ના) અને કાળી (પાનરાસ્ના) એવી પણ બે જાત છે. ધોળી રાસ્ના ગુજરાતમાં થાય છે. એનાં મૂળ જાડા સોયા જેવાં બારીક હોય છે. રાસ્ના એ વાયુહારક છે. **રાસ્ના**—ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે; અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, ઉધરસ, વિષમજ્વર, સોજો, ઊચકી, કંપ, ઉદર–આમવાત, કફ, શૂળ, તાવ તથા સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્દિતવાયુ (મોઢું વાંકું થવું), મન્યાસ્તંભ (ડોકનું રહી જવું) એ ઉપર**:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, રોહીસ ઘાસ, આસોંદ, બળદાણાનાં મૂળ, અડદ અને કૌચનાં મૂળ, એ સર્વ સમભાગે મળી આશરે ૨ થી ૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંગ નાખી પાવો. (૨) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર**:—રાસ્ના, ગળો, બળદાણાનાં મૂળ, જેઠીમધ, ગોખરુ અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો. (૩) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર**:—રાસ્ના, કાંટાસરિયો, નાગરમોથ, અરડૂસી, ગળો, ગોખરુ, વજ, દેવદાર, હરીતકી, કચોરા, સૂંઠ, લીંડીપીપર, મરી, રીંગણી, ધાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાનાં મૂળ, એરંડમૂળ, સુવા, સાટોડી, ચવક અને ઊભી રીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં સૂંઠની ભૂકી નાખી પાવો. (૪) **આક્ષેપક, સપ્તધાતુગતવાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપર**:—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સૂંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમાં બે વાર આપવો. (૫) **સર્વ વાયુ ઉપર**:—રાસ્ના, ગોખરુ, એરંડમૂળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગરમાળાનું મગજ એ સર્વના કાઢામાં એક માસો સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિઃસંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૬) **શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને શીતજ્વર ઉપર**:—રાસ્ના, સૂંઠ અને લીંડીપીપરનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમાં પાવો.

૪૯૯. **રાળ**—સં૦ ક૦ સર્જરસ, રાલ. હિં૦ રાલ. મ૦ રા૦ બં૦ ધુના. ફા૦ રાલેમગરેબી. અ૦ કિકહર. અં૦ યલો રેઝીન. લા૦ રેઝિનાફ્લેવા. ફ્રેં૦ નારસ

રાળનું વૃક્ષ—સં૦ અજકર્ણ, સર્જક. મ૦ રાળ. હિં૦ હેદ, સાલ. બં૦ ઝાઝી, શાલ. ક૦ સજ્જર દમર. તે૦ શાલસુ, વેલિનાચટ્ટુ. મલા૦ શાલવૃક્ષ. તા૦ વેળેકુત્તારિંક. ઇં૦ પીનટેલો ટ્રી, સાલ ટ્રી. લા૦ વેટેરિયા ઇંડિકા, શોરિયા રોબસ્ટા.

એ ઝાડ **બંગાળા, આબુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં** થાય છે. રાળ બે-ચાર જાતનાં ઝાડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડમાંથી જે રસ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે.* રાળ

* રાળનું મોટું ઝાડ થાય છે. એના ગુંદને રાળ કહે છે. તે આચના દહીંમાં અથવા સાકર સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે તથા બીજી શોધક અને દીપક ઔષધિની સાથે મેળવી ખાવાથી પ્રદરરોગ જાય

ઘણી જાતના વૃક્ષમાથી નીકળે છે, પરતુ આ વૃક્ષમાથી વધારે પ્રમાણમા નીકળે છે **રાળનું ઝાડ**—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, શીતળ, તૂરુ, વ્રણરોપણ, વર્ણકારક તથા રુક્ષ છે, અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, કફ, કડૂ (ખરજ), વિસ્ફોટક, વાયુ, પરસેવો, વ્રણ, કૃમિ, ચર્મરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણું, યોનિશૂળ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે **મોટું રાળનું ઝાડ**—રુક્ષ, કાતિકર, તીખુ, ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કફ, પાડુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ કોઢ, વ્રણ, વિષદોષ, ઉરક્ષત, કડૂ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે **એના ફળ**—મધુર, રુક્ષ, શીતળ, સ્તભક, ગુરુ, તૂરા, લેખન તથા મલાવષ્ટભક છે, અને શળ, વાયુ તથા આધ્માનને કરનાર અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ ક્ષતક્ષય તથા તૃષાનો નાશ કરનાર છે **રાળ**—શીતળ, સ્નિગ્ધ, તૂરી, કડવી, ગુરુ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, સ્તભન, વ્રણરોપણ, ભગ્નસધાનકારક તથા મધુર છે, અને વાત, પિત્ત, ત્રિદોષ, રક્તદોષ વિસ્ફોટક, કડૂ, વ્રણ, શળ, સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહબાધા, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિપાદિકા, વિષ, ભૂતબાધા તથા અતિસારનો નાશ કરે છે એનો ઉપયોગ મલમમા અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમા પુષ્કળ થાય છે. હાડ દુખવામા અથવા સોજો આવેલ હોય, તો તેના ઉપર ગૂગળ અથવા ગુજર સાથે કિવા એકલી જ રાળ લઈ તે ઝીણી વાટી પાણીમા સીઝવવી, એટલે તે લેપના કામમા ઘણી ઉપયોગી થાય છે **ઉપયોગ—(૧) સંગ્રહણી ઉપર:**—રાળ ઘીમા તળી નાગકેસરની સાથે ખવરાવવી **(૨) બાળકોના અતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—સાકર અને માખણમા રાળ મિશ્ર કરી આપવી **(૩) અતિસાર ઉપર:**—રાળનુ ચૂર્ણ સાકરમા આપવુ એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર થાય છે **(૪) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—રાળ, મીણ અને માખણ એ એકત્ર કરી ચોપડવા અથવા રાળ બારીક વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તલનુ તેલ તથા પાણી નાખી ખરલ કરવુ મલમ તૈયાર થયેથી રૂના પૂમડાથી અથવા પીછા વડે ચોપડવો જ્યા સુધી પાણી મેલુ નીકળે ત્યા સુધી વારવાર પાણી નાખતા જવુ અને ખરલ કરતા જવુ આશરે ૪ કલાક ખરલ કર્યા પછી આ મલમ તૈયાર થશે ઘાટો મલમ કરવો હોય તો ઉપર મુજબ કરવુ મલમ પાતળો કરવો હોય તો તેલપાણી પહેલા આગળીથી હલાવી એકજીવ કરી લેવા પછી રાળ મેળવી ખરલ કરવુ તેલ તથા રાળ સમાનભાગે લેવા આ મલમ થોડા દિવસ સુધી ઉપયોગી રહે છે **(૫) રક્તાધિક વાતરક્ત ઉપર:**—રાળ અને ઘી કઢવી તેનો લેપ કરતા જવુ **(૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—રાળ બારીક વસ્ત્રગાળ કરી તેમા તલનુ તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરવુ અને તે પીછી અથવા રૂના પૂમડા વડે ચોપડવુ. **(૭) કાન વહે છે તે ઉપર:**—ત્રણ ભાગ તલના તેલમા ૧ ભાગ રાળની ભૂકી નાખી રાળનો રસ થઈ તેલમા મળી જાય ત્યા સુધી કઢવવુ આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમા ભરવુ અને દિવસમા ત્રણ વાર કાનમા નાખવુ **(૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—રાળનુ ચૂર્ણ અને સરસવનુ તેલ (સરસિયું) એકત્ર કરી ધૂપ દેવાથી અર્શ અને રક્તસ્રાવ બધ થાય છે ×

છે એની માત્રા ૭ રતીની છે વેટેરિયા ઇંડિકાની રાળને સફેદ ડામર કહે છે એને બાળવાથી સ્વચ્છ પ્રકાશ પડે છે સુગધ આવે છે અને ધુમાડો થતો નથી શોરિયા રાબસ્ટાને બાળવાથી સુગધ અને બહુ જ ધુમાડો ઉત્પન્ન થાય છે એ રાળ નવી હોય ત્યારે પારદર્શક હોય છે, જૂની થયા પછી મેલા પીળા રગની થઈ જાય છે

× **રાળનો મલમ**—(સર્વ પ્રકારના ભયકર વ્રણ ઉપર) રાળ ૬ તોલા, કાથો શુદ્ધ ૫ તોલા, તલનુ તેલ ૫ તોલા ફટકડી ૧॥ તોલો મોરથૂથુ ૧॥ તોલો તથા પાણી પાચ તોલા લેવુ પ્રથમ સર્વ સૂકી ઔષધિને બારીક ખાડી લેવી પછી તેલ અને પાણી બનેને મેળવી આગળીઓથી હલાવતા રહેવુ જ્યારે એકરસ થઈ જાય ત્યારે ઉપરની વસ્તુઓનુ બારીક કરેલ ચૂર્ણ મેળવી લેવુ પછી ત્રણ મિનિટ ચૂના ઉપર રાખી હલાવતા રહેવુ ત્યારપછી ઉતારી મલમ ડબામા ભરી લેવો ફૂટેલા ફોડા ઉપર—એક કપડા પર મલમ ચોપડી વચમા છેદ કરી લગાડવો રોજ પટી બદલવી વિનાફૂટેલા ગૂમડા પર છિદ્ર કરવાની જરૂર નથી વિનાફૂટેલા ગૂમડા પર મલમવાળી પટી લગાડી ઉપર શેક કરવો આવી રીતે કરવાથી બે દિવસમા ગૂમડુ ફૂટી જશે પછી છિદ્ર કરીને પટી લગાડતા રહેવુ આ મલમ વ્રણને ફોડે પણ છે અને રૂઝવે પણ છે

બીજા પ્રકારનો રાળનો મલમ:—(વ્રણ ઉપર) રાળ તો. ૧૦ સફેદ કાથો તો. ૪, મુરદારસિગ તો. ૨ એ સર્વને અલગઅલગ વાટી લેવા પછી રાળમા રા તોલા સરસવનુ તેલ મેળવી એક સાફ

૫૭૦. રિસામણી (લજામણી)—સં૦ રક્તમાદી, લજ્જાલુ. મ૦ લાજાળુ, લાજરી, સંકોચણી. હિં૦ લજ્જાવંતી, છુઈમુઈ, શર્માની, લાજવંતી. બં૦ લજ્જાવંતી, લાજુક. ક૦ મુદિદરેમુરૂટવ, ઓળમુચ્ચક, મુટ્ટલમુરિકે, લજ્જાવતી. તા૦ તોટ્ટલશરંગિ. તૈ૦ મુનુગુડામારમુ. દ્રુ૦ નાચિકેરે. મલા૦ તોટ્ટનવાતિ. લા૦ માઈમોસા સેન્સિટવા, માઈમોસા પુડિકા. વ૦ શર્મી.

એ છાતલાં નાનાં હોય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. મોટી જાતનાં છાતલાને બારીક કાંટા હોય છે. રિસામણીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાં જ સંકોચાઈ જાય છે, એવો આ ઝાડમાં મોટો ચમત્કાર છે. **રિસામણી–(લજામણી)**—તીખી, શીતળ, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ તથા રુક્ષ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, શ્રમ, વ્રણ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **નાની રિસામણી**—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિજ્ઞાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ અને કમળા ઉપર**:—રિસામણીનો અથવા ગોરખમુંડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. **(૨) અંડ ઊતર્યો હોય તે ઉપર**:—રિસામણીનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી અંડે બાંધવાં. **(૩) સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારે અંગ બહાર પડે છે તે ઉપર**:—રિસામણીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા મૂળ ઘસી હાથે ચોળી તે હાથે અંદર બેસાડવું. આ ઔષધ સુયાણીએ કરવું. **(૪) આંખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડદો) આવે તે ઉપર**:—રિસામણીનાં પાંદડાનો રસ, ઘોડાનું મૂત્ર સમભાગે એકત્ર કરી અંજન કરવું. **(૫) ઉટાંટિયા (બાળકોને થતી કૂકડિયા ઉધરસ) ઉપર**:—રિસામણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—રિસામણીનાં પાંદડાંનો રસ દિવસમાં બેત્રણ વાર મૂળવ્યાધિ ઉપર ચોપડવો.

૫૭૧. રુદ્રાક્ષ (લા૦ ઇલિયોકાર્પસ ગેનિટ્રસ)—રુદ્રાક્ષના મોટાં મોટાં ઝાડ થાય છે. એનાં પાંદડાં ગંગેરી નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. કોંકણના કેટલાક ભાગમાં એ ઝાડ થાય છે એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એના ફળમાંના બીજને રુદ્રાક્ષ કહે છે. રુદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે. કોઈ કોઈ એ માળા રૂપામાં કે સોનામાં ગંઠાવે છે. મૈસુરમાં તથા તેની આસપાસ પણ એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. **રુદ્રાક્ષ**—ખાટી, ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને વાયુ, કફ, શિરપીડા, ભૂતબાધા તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) મધુરા ઉપર**:—રુદ્રાક્ષ મધમાં ઘસી ચટાડવી.

૫૭૨. રેણુકા (રેણુકબીજ)—સં૦ હિં૦ બં૦ ક૦ રેણુકા. મ૦ રેણુકબીજ. લા૦ પાઈપર ઔરંટી એકમ. કા૦ રેણુકા.

આ વેલો× નેપાળ અને આસામમાં થાય છે. એનાં બિયાંને 'રેણુકાબીજ' કહે છે. આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે. રેણુકાબીજ કંકોળી જેવાં અને તે કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. **રેણુક**—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેધ્ય, પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખૂજલી, કંડૂ, તૃષા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, નપુંસકત્વ, દુર્બળતા તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંના પણ એવા જ ગુણો છે. ઉપયોગ—**(૧) ઊચકી (હેડકી) ઉપર**:—રેણુકબીજ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તેમાં શેકેલી હિંગ નાખી પાવો. એટલે પાચ

પથ્થર પર રગડતા જવું. જ્યારે પથ્થર અરસપરસ ચોંટી જાય એટલી ચીકાશ આવી જાય (માખણ જેટલું નરમ મિશ્રણ બની જાય), ત્યારે કાથો તથા મુરદારસિંગ મેળવી પુનઃ રગડવું. જ્યારે સર્વ બરાબર મળી જાય ત્યારે મલમ ડબ્બીમાં ભરી લેવો. સર્વ પ્રકારના પૈત્તિક વ્રણને થોડા સમયમાં ભરી આપે છે અર્થાત્ ઉચના ઘડા વ્રણના ઘાને સાફ કરીને થોડા જ દિવસમાં ભરી આપે છે.

× રેણુકબીજ એ અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે. રેણુકબીજને બદલે વૈદ્યો નગોડના બી(સમાલુ)ને ઉપયોગમાં લે છે. ઉપર લખેલ રેણુકબીજ નાગરવેલ અને કાળાં મરીના વર્ગની છે. એના અભાવમાં કાળાં મરી પણ લઈ શકાય. આ ઉપરાંત બીજી રેણુકા નગોડના વર્ગની છે. તેનું લૅટિન નામ વિટેક્સ એગ્નસ કાસ્ટસ છે. એ ઈરાનમાં થાય છે. એ નગોડની જાતિ છે. એના અભાવમાં નગોડનાં બીજ લઈ શકાય છે.

પ્રકારની ઊચકી દૂર થાય છે. **(૨) પક્ષાઘાત ઉપર:**—રેણુકબીજનો કાઢો પાવો. **(૩) પિત્ત-ગુલ્મ ઉપર:**—રેણુકબીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું.

૫૦૩. રેવંચી—સં૦ રેચના, રેવુટચીની, ક્ષીરિણી, કાંચનક્ષીરી, હિમાવતી. મ૦ રેવાચીની. હિં૦ રેવંદચીની. બં૦ રેઉચીની. ચીની૦ વ્હાંગ, હાંગ. નેપા૦ પદમસાલ. ગઢવાલી અરચૂ-કૂ. અફ૦ રવાશ-ચુકિ. ફા૦ રેવન. અ૦ રાવંદ. ઇં૦ રૂબાર્બ. લા૦ હ્રિયમ ઈમોડી-ઓફીસિનલ.

આ સુંદર નાનું ક્ષુપ છે. એક સુકાના ઝાડ કરતાં ઘણું જ મોટું. એટલે સરેરાશ ૫-૬ ફૂટ સુધી ઊંચાઈનું હોય છે અને જમીનમાંથી ૧ મુખ્ય અથવા વચ્ચેનું દીંટડું નીકળી તેની બાજુએ ચારે તરફ દીંટડાની શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાંદડાં પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં ગોળ અને મોટાં પ્રસરેલાં હોય છે. તે ઉપરના અંગે ફિક્કા લીલા રંગનાં અને સુંવાળાં હોઈ નીચેની બાજુએ લંબ-દાર અને પીળા રંગનાં હોય છે. ફૂલો અવ્યવસ્થિત મંજરી ઉપર આવી લાલ રંગનાં હોય છે. હ્રિયમ ઓફીસિનલ જાતિનાં ઝાડો ઉપર સફેદ રંગનાં ફૂલો આવે છે. રેવંચીની અનેક જાતો છે, તેમાંની ૫-૬ મુખ્ય છે. આ સર્વનું દેશી નામ એક જ છે. **રેવંચી**—રશિયા, તુર્કસ્તાન, ચીન, તિબેટ અને કાશ્મીરથી નેપાળ સુધી હિમાલય પર્વતના ૮૦૦ થી ૧૬૦૦ ફૂટ સુધીના ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલી ચાર જાત હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે. હ્રિયમ પોમેટમ જાતનાં રેવંચીનાં ઝાડોનું વાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાંથી ચીનના કન્સૂ પ્રાંતમાં. કુકુનોર સરોવરની આજુબાજુ અને ગયા શતકથી એશિયા ખંડમાંના રશિયાના પ્રદેશમાં ઘણું જ થવા લાગ્યું છે; પરંતુ તેમાંથી ચિનાઈ રેવંચી સમાન રેવંચી ઉત્પન્ન થતી નથી. ઇંગ્લેંડમાં બેનબરી નજીક બોડી-કોડ નામના ગામમાં હ્રિયમ રાપોન્ટિકમ જાતનાં ઝાડનું પુષ્કળ વાવેતર થતું અને એ ઝાડમાંથી બજારમાં મળનારી 'બેનબરી' નામની રેવંચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચીની રેવંચી કરતાં ઓછી કડવી હોઈ તેમાં ચીકણાપણું અને તૂરાશ વધારે હોય છે; સિવાય એનાં મૂળ પણ ચીની રેવંચીનાં મૂળ કરતાં અધિક છિદ્રવાળાં, વધારે નરમ અને સહજમાં ભાંગી જાય તેવાં હોય છે. મુખ્યત્વે કરીને એની ભૂકી કરીને વેચવાને મોકલે છે. હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં ઝાડમાંથી રેવંચી કાઢવાને વેપારી લોકો યોગ્ય લક્ષ આપતા નહિ હોવાથી અને વિલાયતથી આવનારી રેવંચી સસ્તી મળતી હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં તેની જ વપરાશ વધુ થાય છે. ચીની અથવા ઈસ્ટ ઇન્ડિયન રેવંચી મુદ્દામ મંગાવ્યા વિના હિંદુસ્તાનમાં આવતી નથી, એમ ડોક્ટર ડિમક લખે છે. ચિનાઈ રેવંચી કાનસા અને ઝેચ્યુ પ્રાંતમાંના ડુંગર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા ત્યાંથી વિલાયત જાય છે. તિબેટના અગ્નિ દિશા તરફના પ્રદેશમાં જે રેવંચી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો થોડોઘણો વેપાર બંગાળી લોકોમાં થાય છે. દક્ષિણ સિક્કિમ પ્રાંતમાં ત્યાંના રબારી રેવંચીનાં મૂળ એકઠાં કરે છે. પરંતુ મુસલમાન વેપારીઓ સિવાય તે કોઈ વેચાતાં લેતા નથી. રેવંદચિની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમાં રૂમેક્સ નેપાલેન્સીઝ મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બંગાળામાંના ગાંધીઓ પાસે વેચાતાં મળે છે, એમ ડોક્ટર કનૈયાલાલ દવેએ પોતાના ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે લખેલું છે.

ઐતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે, સને ૧૭૩૨ ની સાલથી રેવંચી એ વનસ્પતિની યુરોપિયન વૈદ્યોને માહિતી મળી. તે પહેલાં ફક્ત ચિનાઈ લોકોને એની માહિતી હતી; કારણ એના ગુણદોષ સુમારે ૩૦૦-૩૨૫ વર્ષ પહેલાં લખેલા એક ચિનાઈ ભાષામાંના વૈદક ગ્રંથમાં લખેલ મળે છે. આર્ય વૈદ્યોને એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલૂમ છે. આત્રેયે (પુનર્વસુ મુનિએ) 'ક્ષીરિણી' નામથી 'શોધન' ઔષધોમાં તેની ગણના કરેલ હોઈ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજ-નિઘંટુકારે પણ તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરેલું છે; તે યુરોપિયન શોધકના વર્ણનથી મળે છે. આરંભમાં રેવંચીનાં નામો આપેલ છે; તેમાં ક્ષીરિણી, કાંચનક્ષીરી, હેમદુગ્ધા ઇત્યાદિ જે નામો છે, તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાંથી સોના જેવો પીળો રસ નીકળે છે એ ખુલ્લું થાય છે. યુરોપિયન શોધકોએ આ પીળા રસનો ઉલ્લેખમાત્ર પણ કરેલો દેખાતો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું કે, રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચિનાઈ વેપારીઓ રેવંચીનાં મૂળ બીજા

દેશમાં મોકલતી વખતે તેની ઉપરથી છાલ કાઢી કકડા કરી મોકલે છે. એ વનસ્પતિ બીજાઓથી ઓળખાય નહિ માટે જ તેઓ એમ કરતા હોય એમ જણાય છે. વર્ષો પહેલાં એટલે કે રશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેળવ્યા પહેલાં ૮–૧૦ રૂપિયે રતલના ભાવથી તે વેચાતી હતી.

પ્રોફેસર ફ્લુકીગર અને ડૉ. હેનબેરિનો મત એવો દેખાય છે કે, રેવંચી જેને અંગ્રેજીમાં રૂબાર્બ કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપિયન ડૉક્ટરોને ગ્રીક વૈદ્યો પાસેથી માહિતી મળી. રેવંચીનાં મૂળ–કંદ પહેલાં ચિનાઈ તાર્તરી અને તિબેટથી યુરોપમાં જતાં હતાં અને તે જે નિરનિરાળા રસ્તાએ જતાં હતાં તે રસ્તા ઉપરથી 'આયાસડોર' નામના લેટિન ગ્રંથકારે તેને નિરનિરાળાં નામો આપેલાં હતાં એ આ પ્રમાણે :—૧. રેવદરોની (ચીની), ૨. 'રેવદબાર્બરિકં' અને ૩. રેવદતુર્કીકં. રેવદબાર્બરિકમાંથી 'રુબાર્બરક' અને તેમાંથી અંગ્રેજી રૂબાર્બ એવું અપભ્રંશ નામ પડયું છે. અંગ્રેજી અને રશિયન અધિકારીઓએ ખરી રૂબાર્બની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્થાન શોધી કાઢવાને પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ ચીનના બાદશાહનો ત્યાંના અધિકારીઓને એવો સખત હુકમ હતો કે કોઈએ બીજા દેશના મનુષ્યોને રેવંચીના ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવું નહિ અને તે ઠેકાણે કોઈ ચોરીથી ગયેલો મળી આવે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવો.

એની ગાંગડીઓમાંથી પીળો રજ જેવો પદાર્થ, રાળ જેવો પદાર્થ અને અવશિષ્ટ પદાર્થ એમ ત્રણ પદાર્થો મળે છે. એ સિવાય 'ઈમોડીન' નામનું ક્રિસોફ્યાનિક એસિડ દ્રવ્યની પ્રકૃતિનું મળેલ છે. તે કેટલાક વખત સુધી હવામાં સૂકવવાથી તેનો રંગ સ્ફટિક જેવો તેજસ્વી બને છે. રેવંચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. તે સુંદર અને સારક હોઈ સ્તંભનનું પણ કામ કરે છે. આથી યુરોપિયન લોકો મળશુદ્ધિ માટે રૂબાર્બનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. એનાં ફાંટ, નિષ્કર્ષ, અર્ક, આસવ, અવલેહ, ગુટિકા, મિશ્ર ચૂર્ણ એવા સાત કલ્પ ડૉક્ટર લોકો કરે છે. મિશ્ર ચૂર્ણ બે વરસના બાળકને આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ ચૂર્ણમાં રેવંચી, સૂંઠ અને મેગ્નેશિયા નાખે છે.

હિમાલયના ઉપરના ગઢવાલ જિલ્લાના ભુટિયા લોકો 'હ્રિયમ ઈમોડી' જાતનાં રેવંચીનાં મૂળ, મજીઠ અને ક્ષાર આ ત્રણ મિશ્રણથી કપડાને લાલ રંગ ચડાવે છે; સિવાય તે લોકો એનાં નાળ (દીંટડાં, કાતરીઓ) બાફી અથવા કૂટીને મીઠું નાખી ખાય છે, તેમ જ તેનો મુરબ્બો અને અથાણાં પણ કરે છે. આની રીતે ઉપયોગમાં ચટણી તરીકે કામ આપવા ઉપરાંત મળની શુદ્ધિ કરે છે. ડૉક્ટર સર જ્યૉર્જ વૉટે એની પરીક્ષા કરવાને લાહૌલ પ્રદેશમાં રેવંચીનાં દીંટડાં બાફીને ખાધાં તેનાથી તેમને ખૂબ જુલાબ લાગ્યો. હ્રિયમ મુસ્કેફિટિયેનમ્ જાતનાં મૂળમાં ઔષધિ ગુણ 'હ્રિયમ ઇમોડી' જેવા જ છે. તેનો ઉપયોગ ઊનને પીળો રંગ ચડાવવાના કામમાં થાય છે. પંજાબમાં જંબુ નજીકના સિયાલકોટ મુકામે એની ઉપર લખેલી કૃતિ જોવામાં આવે છે. મૂળનો ભૂકો કરી બે દિવસ સુધી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખે છે. તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે ઊકળતા પાણીમાં વસ્ત્ર બોળે છે એટલે હલકો પીળો રંગ ચડે છે. તેમાં જ થોડી હળદરની ભૂકી નાખવાથી ભપકાદાર રંગ થાય છે. 'હ્રિયમ નોબાઈલ' જાતના ઝાડનાં સુકાયેલાં પાદડાં તંબાકુને બદલે વપરાય છે. એની જ એ સૌથી પેટા જાત છે. તેનો ઉપયોગ તિબેટમાં તંબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી લોક 'ચુલા' કહે છે. 'હ્રિયમ સ્પિસિફોર્મ' જાતિનાં ઝાડો અફઘાનિસ્તાનના ઘણાક ભાગમાં પોતાની મેળે ઊગે છે. જ્યારે લીલાશ પર એનાં પાંદડાંની ડાંડલીઓ હોય, ત્યારે તેને 'રેવશ' કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના ઢગલા કરીને તે ધોળા થાય ત્યારે તેને 'ચૂકરી' કહે છે એના તાજા દાંડા ચૈત્ર–વૈશાખમાં પેશાવર શહેરમાં આવે છે અને તે ત્યાંના લોકો લીલા અથવા બાફીને ખાય છે તેમ જ તે સૂકવી રાખે છે અને તેનું અથાણું પણ કરે છે. રેવંચીનાં મૂળ ઉકાળવાથી અથવા શેકવાથી તેમાંનો રેચક ગુણ ઘણો જ કમી થાય છે.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે. એનો મુખ્ય ગુણ રેચક છે. આ રેચક ગુણના અંગભૂત બીજા કેટલાક રોગ સારા કરવાનો ગુણ એમાં છે. શિલા ઉપર છાપવાનો મજકૂર જે કાગળ ઉપર લખે છે, તે કાગળ રેવંચીનો શીરો ચોપડીને જ પીળો કરેલો હોય છે. એ સિવાય

રંગના કામમાં સ્વતંત્ર રૂપથી અને બીજા રંગ સાથે મસળીને પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે.

રેવંચીનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચીન અને ચિનાઈ તાર્તરી એ દેશમાં રેવંચીની ઉત્પત્તિ ઘણી જ થાય છે. રેવંચીનાં ઝાડ **મલબાર, ત્રાવણકોર, અંડાળાનાં ઘાટ અને બોરઘાટ** એ ભાગોમાં પણ થાય છે. રેવંચીનાં ઝાડમાં એક પ્રકારનું પીળું રાળમય દ્રવ્ય રહે છે; તેને લોકો **'રેવંચીનો શીરો'** કહે છે.+ એમાં રેચક ગુણ હોવાથી રેચ આપવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે; તેમ જ રંગ માટે પણ ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે ૭–સાત હાથ ઊંચું વધે છે તથા ઉપર કોકમ જેવડાં ફળ આવે છે. દક્ષિણમાં કેટલેક સ્થળે તેને **'તાવીર'** કહે છે. રેવંચીનાં મૂળનો ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **ઉપયોગ—(૧) રેચ માટે:**—રેવંચીના શીરાનું માસો–દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમાં, સાકરમાં અગર મધમાં આપવું એટલે રેચ થશે. ઉતાર—ઘી અને ભાત. **(૨) મૂત્રરેચન માટે:**—રેવંચી, સૂરોખાર, ચણકબોબા તથા એલચી; એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા તથા પાશેર પાણી અને પાશેર દૂધ એકત્ર કરી ભાંગની માફક બે વાસણમાં ઉલટાવી–ઉલટાવી પાવું. **(૩) બાળકને ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર:**—રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) નાનાં બાળકોને રેચ માટે:**—રેવંચી કિંવા રેવંચીનો શીરો દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. **(૫) કમળી ઉપર:**—રેવંચી દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવી.×

૫૦૪. રોમફળ (કરમલ)—મ૦ ન્હીવ, ઓંટફળ.÷

+ રેવંચીનો શીરો જે બજારમાં પીળા રંગનો મળે છે, તે આ રેવંચીનો નથી. એ ચીનમાં ઉત્પન્ન થતા ગાર્સિનિયા હેનબુરાઈ વૃક્ષનો ગુંદ છે. આપણા દેશમાં એ સિયામથી આવે છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× **સૂચના**—રેવંચી વધારે આપવાથી ઘણીક વખતે તેનું ખરાબ પરિણામ આવેલું દેખાય છે; માટે તે ખાવા આપતી વખતે ઘણી સાવધતા રાખવી. રેવંચીનો શીરો પાણીમાં ઘસી ગૂમડા ઉપર ભીનો–સૂકો ચોપડતા જવાથી તે તુરત ફૂટે છે.

ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, રેવંચી કડવી, દીપન, ગ્રાહી, યકૃદુત્તેજક અને સારક છે. નાની માત્રામાં થૂંકની અને હોજરીના રસની વૃદ્ધિ કરે છે, ભૂખ લગાડે છે, અન્ન પાચન કરાવે છે અને, યકૃતને ઉત્તેજના આપી પિત્તસ્રાવ યોગ્ય કરાવે છે. નાની માત્રામાં ગ્રાહી ગુણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. મોટી માત્રામાં જુલાબ લાગે છે. મોટાં આંતરડાંની ચાલનક્રિયા વધીને ૬–૮ કલાકમાં જુલાબ લાગે છે, પેટમાં મરડો આવે છે; તોપણ એ સૌમ્ય હોવાથી આંતરડાંમાં દાહ થતો નથી. જુલાબ લાગ્યા પછી ગ્રાહી ક્રિયા શરૂ થાય છે અને જુલાબ પોતાની મેળે બંધ થાય છે. રેવંચીથી પેશાબનો રંગ પણ ઘેરો બને છે.

માત્રા—વારંવાર આપવા માટે ૧થી ૫ રતી. ૧ વખત માટે ૮થી ૧૫ રતી. ૧ વર્ષના બાળકને ૧ રતી.

ઉપયોગ—શિથિલતાપ્રધાન કુપચનમાં વારંવાર ઝાડા થતા હોય ત્યારે રેવંચીથી લાભ થાય છે. વાતરક્તના રોગીને જુલાબ આપવા માટે રેવંચી પ્રશસ્ત ઔષધ છે. આ રોગમાં અનાજ પચતું ન હોય ત્યારે નાની માત્રા આપવી એ સારું ગણાય. હરસમાં રેવંચીના જુલાબથી બહુ જ ફાયદો થાય છે. જૂની કબજિયાત હોય તો રેવંચીનો જુલાબ આપવો નહિ. નાનાં બાળકને ઝાડા થાય છે. તે વધારે દૂધ પિવરાવવાથી દૂધ પેટમાં સડી અને ખટાશ થાય છે, તે ઉપર રેવંચી આપવાથી સડેલું દૂધ બહાર નીકળી જાય છે, અમ્લતા ઓછી થાય છે, પેટ સાફ થાય છે અને ઝાડા પોતાની મેળે બંધ થાય છે.

પહેલાં દસ્ત લાવનારી અને પાછળથી કબજિયાત કરવાવાળી બે ઔષધિ છે: રેવંચી અને એરંડિયું. એ બંને સૌમ્ય છે, પણ એરંડિયું ક્ષાર સ્વભાવવાળું ન હોવાથી પેટમાંની ખટાશ ઓછી કરી શકતું નથી.

રેવંચીથી એ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે એવે વખતે બાળકને એરંડિયાના કરતાં રેવંચી આપવી એ ઇષ્ટ ગણાય. રેવંચીની સાથે સાજીખાર મેળવીને આપી શકાય છે. રેવંચીથી મરડો આવે છે. તે ન આવવા માટે સૂંઠના જેવું સુગંધી દ્રવ્ય મેળવવું જોઈએ. ગ્રહણીમાં અમ્લતા વધવાથી ઝાડા થતા હોય તો તે ઉપર રેવંચીનો જુલાબ હિતકર છે. સોજાની ઉપર ઠંડા પાણીમાં ઘસીને રેવંચીનો લેપ કરાય છે.

સૂચના—રેવંચીની હલકી જાતિ આવે છે તેને બંગાળી રેવંચી અને લૅટિનમાં હ્રિયમ નેપાલેન્સિસ કહે છે. તેની માત્રા ૫ થી ૬ રતીની છે.

÷ આ વર્ણન લકુચનું હોવું જોઈએ. ગુજરાતી લકુચ. મ૦ ઓટફળ. સં૦ ક્ષુદ્રપનસ. બં૦ દાહુ. કાં૦ ઓટામ્બી. મલા૦ લકુચમ. તા૦ તિનિપ્પાલવુ. તે૦ લકુચમુ, ઇરિયાજેઈટા. લૅ૦ આર્ટોકાર્પસ લકુચ.

એનાં ઝાડ દક્ષિણ કોંકણમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એને ગોળ ફળ આવે છે; એનાં પાકેલાં ફળ મીઠાં લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાંટા હોય છે તેવા ઝીણા કાંટા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) વ્રણ ધોવા માટે કાઢો:—રામફળની છાલ, બાવળિયાની છાલ, કિગળીની છાલ, કુંભાની છાલ, કડવા લીમડાની છાલ અને પાંદડાં એ સર્વ ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ ઉકાળો કરવો. આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવરને થયેલ વ્રણ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. (૨) ઉપદંશ(ગરમી)ના વ્રણ ઉપર:—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ વ્રણ સ્વચ્છ ધોઈ કપડાથી સારું લુછી, તે ઉપરના ગાયના માખણમાં ચીકણી સોપારી અને શંખજીરું ઘસી ચોપડવું, એટલે ઘા (જખમ) જલદી ભરાય છે. (૩) અતિસાર ઉપર:—રામફળની છાલ વાટી પાવી.

૫૦૫. રોહિણી—સં૦ ક૦ હિં૦ મ૦ માંસરોહિણી. બં૦ આમરકશા. ઇં૦ રેડવૂડ ટ્રી. લા૦ સોયમીડ ફેબ્રુફ્યુજા.

રોહિણીનાં ઝાડ **ખાનદેશ અને નાગપુર** પ્રાંતમાં થાય છે. આ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાંદરૂખીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં થાય છે; એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં ઝાડની પેઠે ડાળીને લાગેલાં હોય છે. રોહિણીને દેરી જેવડાં મોટાં ફળ આવે છે. રોહિણીનું લાકડું ઇમારતી કામનાં ઉપયોગમાં આવે છે. એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાબરી રંગ થાય છે. જાજમો અને અંગરખાં વગેરે એ રંગ વડે રંગે છે. રોહિણી (માંસરોહિણી)—બળકર, રક્તપિત્તપ્રસાદાન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તૂરી, કંઠશુદ્ધિકર, રુચિકર, સારક, વૃષ્ય તથા મધુર છે; વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧.) કપડાને શિકારી રંગ ચડાવવાની કૃતિ:—રોહિણીની છાલ લાવી તેના બારીક ટુકડા કરવા; તે ચાર દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવા. પછી તે સારી રીતે બાફી તે પાણી બીજા વાસણમાં કાઢી લેવું અને તેમાં કપડાં ભીંજવીને સૂકવવાં. એ પ્રમાણે બે વાર સૂકવી પછી ત્રીજી વખત સાધારણ સૂકવીને માટીની ગાર કરી તેમાં તે કપડું એક રાત્રિભર પલાળી રાખવું. પછી તેમાંથી કાઢી તે પાણીમાં ચોળી તારવી ધોઈ સૂકવવું એટલે તે પાકા શિકારી રંગનું થાય છે.×

૫૦૬. રોહિસ (રોસડો, રૂશ, રોંસઘાસ)—સં૦ દીર્ઘ રોહિષક. મ૦ રોશત ગવત, યોશે-ગવત્ત. હિં૦ ખડા રોહિષ. ક૦ હિરિય ગંજિણિ. લા૦ સિમ્બોપોગોન સ્કિનેન્થસ.

રોહિસ ઘાસના જેવું જ છે. એ કમરપૂર ઊંચું વધે છે. આ ઘાસની સુવાસ આવે છે. એને બિયાં પણ આવે છે. તેની સુગંધ વાયુને લીધે બગીચામાં આસપાસ ફેલાય છે. આ ઘાસનું તેલ કાઢે છે. તેને 'રોહિસ તેલ' (જિરેનિયમ ઓઇલ) કહે છે. એ તેલ ઉષ્ણ, સ્વેદલ, મૂત્રલ, જ્વરઘ્ન, ઉત્તેજક અને ચેતનકારક છે. માલિશ કરવાથી ચામડીમાં લાલી આવે છે. નવા આમવાતમાં લાભ-દાયક છે. જૂના આમવાતમાં એટલું ઉપયોગી નથી. માથામાં ટાલ પડી હોય તો તે પર વાળ આવવા માટે આ તેલની માલિશ કરાય છે. રોહિસ—ઉષ્ણ તથા કડવું છે અને કફ, પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ, વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **વાયુએ સાંધા અગર અંગ દુખતું હોય તે ઉપર:**—રોહિસતેલ ચોળવું એટલે અંગ દુઃખતું મટે છે. (૨) **રસ-કપૂરના વિષ ઉપર:**—રોહિસ સાકર નાખી આપવું તથા અંગે ચોળવું.

હિં૦ બડહાર, દાહુ. લકુચનાં ફળો ખટમીઠાં હોય છે. એનાં અધપાકાં ફળોને છોલી ચીરો કરીને સુકાવી રાખે છે. તેનો ઉપયોગ દાળશાકમાં કોકમને બદલે કરે છે. કાચાં ફળ આયુર્વેદના મતમાં ત્રિદોષકારક છે, લોહીને બગાડે છે, આંખોને નુકસાન પહોંચાડે છે અને વીર્યનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળ ખટમીઠાં, વાતપિત્તશામક, કફકર, રુચિકર, કામોદ્દીપક અને સારક છે. ગૂમડાં પર અને પગ ફાટવા પર ફળનાં છોતરાંનું સત્વ અથવા છાલને ઘસીને લગાડે છે. જખમ પર છાલ ઘસીને લગાડવાથી પરુને ખેંચી લે છે. બંગાળમાં ૧-૨ બીજ અથવા થોડો દૂધિયો રસ જુલાબ માટે આપે છે. ૧-૨ ટીપાં બાળકને અને ૮-૧૦ ટીપાં મોટા માણસને આપે છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× રોહિણીની છાલ ઉત્તમ ગ્રાહીને પૌષ્ટિક છે. માત્રા વધારે અપાય તો નુકસાન થાય છે, ચક્કર આવે છે અને કેફ ચડે છે. **માત્રા**—૨ તોલાનો ફાંટ કરી ૨૪ કલાકમાં થોડો થોડો અપાય છે અથવા ચૂર્ણ ૩૦-૩૦ રતી ૩ વખત આપવું. જૂના મરડા અને અતિસારમાં વપરાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૫૦૭. લઘુ રોહિસ—ઘાસ (રો, રોસ)—સં० કતૃણ, લઘુરોહિષ, તૃણ. મ० રોહિસ ગવત, સુગંધ રોહિષ. હિં० રોહિસ. સોધિયા, ગંધેજ ઘાસ. બં० રામકર્પૂર. ક० કિગ્ગંજણી, કાચીહુલી. કડિલ્લુ. લા० એન્ડ્રોપોગોન્ શિનેંથસ, એન્ડ્રોપોગોન નાર્ડસ.

લઘુ રોહિસ એ રોહિસ ઘાસ પ્રમાણે જ હોય છે. એ ઘણું કરીને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે, સૂર્ય-ઘાસ પ્રમાણે આ ઘાસનાં ફૂલો રૂંઆંથી વ્યાપ્ત હોય છે. સુકાયેલા રોહિસ ઘાસનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે.* **રોહિસ ઘાસ**—તીખું, કડવું, તૂરું અને સુગંધી છે. એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કંડૂ હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ, તાવ, શૂળ, અજીર્ણ, અરુચિ, વિષૂચિકા, બરોળ, કંઠરોગ, શસ્ત્રનું ક્ષત, વાતરક્ત અને બાલગ્રહનો નાશ કરે છે. આ ઘાસમાંથી સુગંધી તેલ નીકળે છે તેને ઓઇલ સિટ્રોનેલા કહે છે. એ તેલનું માલિશ કરવાથી મચ્છરો કરડતા નથી.

૫૦૮. લવંગ—સં० મ० બં० ક० લવંગ. હિં० લૌંગ. તૈં० લવંગાલ. ફા० દરખતેમેહક. અ० મિખકકર્નલકુલ. ઇં० કલોવ્ઝ. લા० કેરિયોફાઈલિસ એરોમેટિકસ.

મલાક્કા અને આંબોયના દેશમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગનાં ઝાડ રોપવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાંથી સારાં લવંગ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે અને આઠ-નવ વર્ષે ફળે છે. મસાલામાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ઘણો જ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે. **લવંગ**—લઘુ, કડવું, ચક્ષુષ્ય, રુચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, વૃષ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ઉધરસ, શૂળ, આનાહવાયુ, શ્વાસ, હેડકી, વાંતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે.× **ઉપયોગ—(૧) શરદી ઉપર:**—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) મૂર્છા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપર:**—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. **(૩) રતાંધળાપણા ઉપર:**—લવંગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—ઠીકરું દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત લવંગ નાખવાં. તે શેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ નાખવો; તથા ઠીકરું કાઢી લઈ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપવાં. ગરમી થાય તો ધોળી ચણોઠીનાં પાન મોઢામાં રાખવાં. **(૫) દાંત દુખતા હોય તે ઉપર:**—લવંગનો અર્ક રૂ ઉપર નાખી દાંત ઉપર મૂકવો. **(૬) અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ અને વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર:**—લવંગનો અષ્ટમાંશ કાઢો+ કરી પાવો. **(૭) ઉધ-**

* યદ્યપિ મ० પદેજીએ રોહિસ ઘાસની બે જાતોનું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ એની ત્રણ જાતો અમારા જોણવામાં આવી છે. એક માથાપૂર ઊંચી વધે છે. તેને લોકો છાપરાં (પણુંસાળા) ઉપર છાજ નાખે છે. તેથી ચોમાસાનું પાણી તેમાં ઊતરતું નથી. બીજી કમ્મરપૂર ઊંચી થાય છે અને ત્રીજી માત્ર નાની જાત છે. એ ખડસલા તરીકે ઢોરોને માટે લાવેલા ઘાસમાં જોવામાં આવે છે. આ ત્રીજી જાતનાં પાંદડાં વાટીને બાંધવાથી તે નહિ રુઝાતાં ગૂમડાંને રુઝવે છે. આ ખેડાણ ખેતરોમાં ચોમાસામાં થાય છે. એનો પાલો સાબરશિંગ ઉપર ખૂબ વીંટાળી તેના ઉપર ખૂબ બારીક તાંબાનું પતરું ચઢાવી ભઠ્ઠીમાં બાળે છે આ બાળેલ સાબરશિંગ સાપનું ઝેર ચૂસવા માટે પાણીમા ધરી ડંખ ઉપર રાખવાથી તે ચોટી જઈ ઝેર ચૂસી પોતાની મેળે ખરી પડે છે. આમ વારંવાર ખરી પડેલ સાબરશિંગ ધોઈ સાફ કરી ફરી ચોપડતા જવાથી સાપનું ઝેર નાબૂદ થાય છે.

× હિંદુસ્તાની વૈદ્ય-લવંગને ગરમ, પાચક, કફનાશક અને કોપેલા આમને બેસાડનાર માને છે. એ જ પ્રમાણે પેટની પીડા તથા તરસ બંધ કરવાને અને ઊલટી તથા વાયુ આદિને દૂર કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે. યુનાની હકીમ-લવંગને ખુશ્ક અને ગરમ માને છે તથા શરીરના બહારના ભાગમાં લગાડવાથી અથવા ખાવાથી એમાં વિષની અસર ઓછી કરવાની તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શક્તિ છે, એમ માને છે. વળી એમ પણ માને છે કે, એનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાંતના પારા મજબૂત થાય છે, શ્વાસ સુગંધિત નીકળે છે, કફ છૂટી જાય છે તથા પાચનશક્તિ વધે છે. અંગ્રેજી ઔષધોમાં લવંગને ગરમ, જઠરાગ્નિકર્તા તથા પેટની પીડાનું નાશકર્તા માનેલ છે. વળી અજીર્ણ અને બીજી બીમારીઓમાં પણ બીજા પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને જો ઊલટી થતી હોય તો લવંગને ગરમ પાણીમાં ભીંજવીને એ પાણી પીવાની ભલામણ કરે છે.

+ અષ્ટમાંશ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનું પાણી રહે તેવો ઉકાળો.

રસ ઉપર લવંગાદિ વટી:—લવંગ, મરી, બહેડાનું દળ, એ સમાન ભાગે અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરછાલ કિંવા ધોળો કાથો નાખી બાવળિયાની અંતરછાલના કાઢામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રોજ બે-ત્રણ વાર ગોળી મોઢામાં રાખવી; એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. **(૮) કાસાદિ ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—લવંગ, જાયફળ અને લીંડીપીપર એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા અને સૂંઠ ૧૬ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી આપવું; એટલે પ્રબળ ઉધરસ, જ્વર, અરુચિ, મેહ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. **(૯) વિષૂચિકામાં તરસ કિંવા બકારી (મ૦ ઉમાસા) થાય તે ઉપર:**—લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું. **(૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરુચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ ઉપર:**—લવંગ, જાયફળ અને લીંડીપીપર એ એક ભાગ, બહેડાં ૩ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને સૂંઠ ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી તેના જેટલી તેમાં સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું.+

૫૮૯. લસણ—સં૦ રસોન. મ૦ લસૂણ. હિં૦ લહસુન. ગુ૦ કાળુવા. બં૦ રસુન. ક૦ બીલિય, બેળુળી. તૈ૦ બેળુળીતેલ્લાગડ્ડા. ફા૦ સીર. અ૦ સુમઈસ્કુર્દીનપૂત, સુલમ હેયાર. ઈં૦ ગાર્લિક. રૂટ. લા૦ એલિયમ્ સેટિવમ. તા૦ મ૦ વેળુળિ.

લસણના છોડ ડુંગળી (કાંદા)ના જેવા જ થાય છે. એના કંદમાં આઠ-દસ કળીઓ હોય છે. એને ડુંગળી જેવાં બિયાં થતાં નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમાં આવે છે. લસણ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમાં નાખે છે. એની ચટણી કરે છે, તેમ કોઈ અથાણું પણ કરે છે. લસણનો ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમાં વાયુનો નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણમાં ધોળી તથા રાતી એની બે જાત છે; પણ તે ગુણમાં તો ઘણેભાગે સરખી જ છે. એક કળીનું લસણ ગુણમાં વધારે છે. લસણ—ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, રસાયન, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભગ્નસંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકર, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક તથા કેશ્ય છે; અને અરુચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સોજો, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કોઢ, આમ, પીનસ, શ્વાસ, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, શૂળ, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવષ્ટંભ, ઉધરસ, રાજ્યક્ષ્મા (ક્ષય) તથા કુક્ષિશૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ**—તીખાં. **પાંદડાં**—કડવાં. **દાંડા**—તૂરા. **દાંડાનો** અગ્રભાગ ખારો અને **બિયાં** મધુર છે. **લસણ**—અતિસારવાળા મેહી, ગર્ભિણી,

+ ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, લવંગ સુગંધી, દીપન, પાચન, વાતહર, ઉત્તેજક, રક્તદોષહર, કફઘ્ન, પૂતિહર, દુર્ગંધનાશક અને મૂત્રલ છે. લવંગ પાચન છે એટલે એના સેવનથી ભૂખ લાગે છે, આમરસ બને છે, મનમાં પ્રસન્નતા આવે છે અને ભોજનમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. શાસ્ત્રકારોએ સુગંધી પદાર્થ ઘણા પાઠોમાં મેળવેલા છે એનો આ જ ઉદ્દેશ છે. બીજો ધર્મ-મોઢું, હોજરી અને આંતરડાંમાં રહેલ સૂક્ષ્મ કીટાણુનાશક અને સડો અટકાવવાનો (પૂતિહર) છે. આફરો કીટાણુઓને લીધે જ આવે છે. તે સુગંધી પદાર્થના સેવનથી દૂર થાય છે. ત્રીજો મહત્ત્વનો ગુણ લોહીમાં શ્વેતાણુ વધારવાનો છે, જેથી આગંતુક સૂક્ષ્મ કીટાણુ જે શરીરમાં પ્રવેશ કરે તેનો નાશ થાય છે. એટલા માટે જ આચાર્યોએ જ્વરચિકિત્સાના પાઠોમાં આ ઔષધિ મેળવેલી છે. ચોથો ગુણ ચેતન લાવવાનો છે. આ ક્રિયા હૃદય, રક્તાભિસરણ અને શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયા પર સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. એટલા માટે લવંગનો ઉપયોગ ત્રિદોષ-સંનિપાત પર થાય છે. પાંચમો ગુણ શરીરમાં રહેલી સર્વ નલિકાઓનો સંકોચવિકાસક અને તેનાથી થનારી પીડા ઓછી કરવાનો છે, એટલા માટે લવંગ દમ વગેરે રોગો પર વપરાય છે. છઠ્ઠો ગુણ-દુર્ગંધનાશક છે. એટલા માટે કફ, આમ, લાળ વગેરેની દુર્ગંધ દૂર કરવા માટે લવંગ અપાય છે. સાતમો ગુણ મૂત્રજનન છે. આનાથી મૂત્રપિંડથી મૂત્રદ્વાર સુધીના માર્ગની શુદ્ધિ થાય છે. આઠમો ગુણ બાહ્ય ઉપયોગ (લેપ) દ્વારા ચેતનાકારક, વેદનાસ્થાપન, પૂતિહર, વ્રણશોધન અને વ્રણરોપણ કરવાનો છે. આ ગુણનો ઉપયોગ ચરકસંહિતામાં વધારે કર્યો છે. ઉપર કહેલા ધર્મ બધા સુગંધી પદાર્થોમાં ઓછાવધારે પ્રમાણમાં રહેલા છે.

માત્રા—લવંગનું ચૂર્ણ ૧ થી ૨ રતી.

સૂચના—લવંગ આદિ સુગંધી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ જરૂર હોય ત્યારે કરી લેવું પહેલેથી કરી રાખવામાં આવે તો તેલ ઊડી જાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

રક્તપિત્તી, શોષી તથા ઊલટીવાળાઓને આપવું નહિ. એ ઉપર ખાટા, મદ્ય, માંસ એ પદાર્થ હિતકારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દૂધ, ક્રોધ, ઘણું પાણી, તડકો અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **કાન વહેતો હોય અને સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—તેલમાં લસણ કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૨) **નવા વ્રણની ગાંઠ,** ઉઠાણું (**પાકે નહિ એવાં ગૂમડાં**), ગડું (વિદ્રધિ), **કાખમાંજરી વગેરે ઉપર:**—લસણ ચોળવું એટલે તે ફૂટે છે; અથવા લસણ અને મરીનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો. (૩) **શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે:**—લસણ, રાળ અને હિંગની ધૂણી આપવી; એથી કીડા પડ્યા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. (૪) **આધાશીશી ઉપર:**—લસણનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) **ખરેળ ઉપર:**—લસણ, પીપરીમૂળ અને હરડાં એકત્ર કરી ખાવાં અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘૂંટડો પીવો. (૬) **લોહીવાળા મરડા અને આમવાળા મરડા ઉપર:**—લસણ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૭) **સર્વ વાયુ ઉપર:**—૪ તોલા લસણ છોલી તેમાંની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીરું, સિંધવ, સંચળ, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ એકેક માસો નાખી તેની ગોળીઓ કરી ખાવી અને ઉપર એરંડમૂળનો કાઢો પીવો; તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગવાયુ, ઉરુસ્તંભ, કૃમિ, શૂળ, કટિશૂળ, કુક્ષિશૂળ તથા પેટમાંનો વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે. (૮) **વ્રણ સંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:**—લસણ વાટી લેપ કરવો. (૯) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—જખમ પાણી વડે ધોઈ પછી લસણ વાટી લેપ કરવો; તથા નવટાંક પાણીમાં લસણ કઢવી અધોળ પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું અને ભોજનમાં લસણ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું. (૧૦) **બાળકોના આમ અને સંગ્રહણી મરડા ઉપર:**—લસણની કળી લઈ, ઊભી ચીરી તેમાં ૨ તલભારથી અર્ધા અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરી તે કળી કિંચિત્ શેકી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમા બે વાર બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઈ ગુણ આવે છે. મોટા માણસને અફીણ અડદ કરતાં કિંચિત્ કમી આપવું. (૧૧) **અપસ્માર અને અર્દિતવાયુ (મોઢું વાંકું થવું તે) ઉપર:**—લસણ વાટી તલના તેલ સાથે ખવરાવવું અથવા લસણ નાખી કરેલાં અડદના વડાં તેલમાં તળી માખણમાં ખાવાં. (૧૨) **શરદીથી કાનમાં ધાક પડી હોય તે ઉપર:**—લસણની કળી છોલી રૂની અંદર વીંટાળી કાનમાં રાખવી. (૧૩) **આમવાત ઉપર:**—લસણની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમાં તળી ભોજન સમયે પ્રથમ કોળિયામાં રોજ ખાવી. (૧૪) **અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલ્ક:**—લસણ, મધ, લાખ અને સાકરનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો; એટલે ભાંગેલા કે ઊતરી ગયેલા હાડકાંનું ઘણું જલદીથી સંધાન થાય છે. (૧૫) **ઉદરરોગ ઉપર:**—શુદ્ધ કરેલું લસણ (છોલી એક રાત્રિ છાશમાં પલાળી રાખી પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ શેકેલી ૦ ભાગ અને બધાની બરાબર આદાનો રસ લઈ તેમાં ખરલ કરી ચાર ગુંજ(ચણોઠી)ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની છાશમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી; એટલે તરત ગુણ આવે છે અને મોટું થયેલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઈ મળશુદ્ધિ થાય છે. (૧૬) **વાળા ઉપર:**—લસણ, ચિત્રો અને રાઈને પાણીમાં વાટી તેની થેપલી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. (૧૭) **વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપર:**—લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણ કરે છે. (૧૮) **શૂળ ઉપર:**—લસણ ઘીમાં ખાવું. (૧૯) **શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલ ચાંદાં અને દાદર ઉપર:**—લસણ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ ચોળવો એટલે એ વિકાર દૂર થશે અથવા લસણ અને ગુવારનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરીને અથવા એકલાં ગુવારનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.+

+ ડૉકટર દેસાઈના મત મુજબ લસણ ઉષ્ણ, લઘુ, દીપન, ઉદરવાતહર, ખાતરીલાયક કૃમિઘ્ન, બળવાન અને મૂલ્યવાન ઉત્તેજક, કફઘ્ન, બળવાન કોથપ્રશમન (સડો રોકનાર), મૂત્રજનન, વાતહર અને બલ્ય છે. લસણમાં

૫૨૦. લાણો (પલિચો)—સં૦ રુદન્તિ, સ્રવન્તિ. મ૦ રુદ્રવંતી, રાનહરભરા, ખડિયા ચેલ. હિં૦ રુદ્રવંતી, લાણા, રુદ્રદંતી, સંજીવન બૂંટી. સિં૦ મૂન. નાસિક૦ ચવેલ, તે ઉપ્પુસનમા. ક૦ અલુત્રણિ, અડિવેકડૂલે, નોણુસુત્તલ. લા૦ કેસા કેટિકા.

લાણાના છોડ× ચણા પ્રમાણે હોય છે. એથી એને ‘જંગલી ચણા’ પણ કહે છે. તે ઉપરથી

રહેલું તેલ ચામડી, ફેફસાં અને વૃક્કો વાટે બહાર નીકળે છે. એનાથી શ્વાસનલિકામાં શ્લેષ્મ ઢીલો પડે છે અને સરળતાથી બહાર નીકળે છે, તેમ જ કફની દુર્ગંધ ઓછી થાય છે અને કફમાં રહેલ રોગકીટાણુઓનો નાશ થાય છે. જ્ઞાનતંતુ પર લસણ બળવાન ઉત્તેજક ક્રિયા કરે છે. મોટી માત્રામાં લસણ ઊલટી અને ઝાડા કરાવે છે. **માત્રા**—સ્વરસ ૧૦ થી ૩૦ ટીપાં.

ઉપયોગ—વાતવિકાર ઉપર લસણ ખવરાવાય છે, તેમ જ લેપ પણ કરાય છે. ગૃધ્રસી, પીઠ અકડવી, અપતંત્રક (હિસ્ટીરિયા), અર્દિત (મોઢાનો વાત), પક્ષવધ, એકાંગવાત, ઊરુસ્તંભ (સાથળ અને નીચેનો ભાગ રહી જવો) એ બધા રોગમાં લસણ-વાવડિંગની સાથે સમાન દૂધ પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાણી બળી જાય ત્યારે દૂધ ગાળીને અપાય છે. આ કાઢાથી જ્ઞાનતંતુની શક્તિ કાયમ રહે છે અને માંસપેશીઓ બળવાન બને છે. ઊલટી, કુપચન, સફેદ આમ પડવો અને ઉદરકૃમિ પર લસણ બહુ જ વપરાય છે, ગુલ્મ અને ઉદાવર્તમાં લસણ સારો લાભ પહોંચાડે છે. વરસાદના પાણીમાં ભિંજાવાથી અથવા ઠંડી લાગવાથી શૂળ નીકળતું હોય તો તે પર જીર્ણ આમવાતમાં અને સાંધાઓના સોજા પર લસણ ખવરાવાય છે અને તેનો લેપ પણ કરાય છે. લેપ વધારે વખત રાખવો નહિ, નહિતર ફોલ્લા ઉપડી આવે છે.

જૂના કફરોગ અને ક્ષયમાં ફેફસામાં ક્ષત પડે છે તેના ઉપર લસણ અને વાવડિંગ ખવરાવાય છે, તેમ જ છાતી પર લેપ કરાય છે. (ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતસંહિતામાં ક્ષય પર લસણનો ઉપયોગ વધારે લાભદાયક જણાવેલો છે.) હૃદયરોગમાં લસણથી આફરો ઓછો થઈ હૃદય પર દબાવ ઓછો થાય છે. હૃદયને બળ મળે છે અને પેશાબ સાફ આવે છે. (રક્તદબાવ-બ્લડપ્રેશરની વૃદ્ધિ પર લસણ બહુ જ સારું કામ કરે છે.)

મણશોથ, વિદ્રધિ, બાલતોડ, ગૂમડાં વગેરે રોગો પર લસણનો લેપ કરાય છે. લેપ પ્રારંભમાં કરવામાં આવે તો રોગ વધતો નથી. વિષમજ્વરમાં લસણ આપવાથી થકાવટ આવતી નથી. **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× રુદ્રવંતી ભારતવર્ષના અનેક ઉષ્ણ ભાગોમાં સમુદ્રતટની પાસે, મુલતાન, સિંધ, ગુજરાત, કોરોમંડલની આસપાસના સમુદ્રકિનારે તથા સિલોનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રુદ્રવંતીના ક્ષુપ નાના, ચણાના ક્ષુપના સમાન ૬ ઇંચથી ૧ ફૂટ સુધી ઊંચા, ગુચ્છાકાર, જેમાં શાખા-પ્રશાખા પુષ્કળ હોય છે તેવા તથા ચમકદાર હોય છે. નીચેની દાંડી કરતાં ઉપરની દાંડી પાતળી હોય છે. જડ જમીનમાં એક ફૂટ સુધી ઊંડી ચાલી જાય છે. જડનો રંગ લાલ મિશ્રિત પીળો હોય છે. પાન ચણાનાં પાનના આકારનાં કાંગરીવિનાનાં હોય છે; પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય શાખાઓનાં પાન ચણાનાં પાનનો કરતાં નાનાં હોય છે અને નાની શાખાઓનાં પાન બારીક અને સઘન હોય છે તથા તે પાન વિષમવર્તી લાગેલાં હોય છે. પાન એટલાં સઘન હોય છે કે બારીક શાખાઓ પાનથી ઢંકાઈ જાય છે. એની શાખા તથા પાન અત્યંત બારીક રેશમના સમાન કોમળ રૂંવાંથી ઢંકાયેલ રહે છે, જેથી આ ક્ષુપ ચમકીલો દેખાય છે. આ પાન ઓસના બિંદુથી ઢંકાયેલ રહે છે. શરદ-ઋતુમાં પાનમાથી પાણીનાં ટીપા ટપકયા કરે છે એ હેતુથી મુનીશ્વરોએ આ ક્ષુપને ‘રુદંતિ’ નામ આપેલ છે. ક્ષુપની નીચેની જમીન પાણીનાં ટીપાંથી ભિંજાયેલી રહે છે અને તે સ્થાનમાં કીડીઓ વિશેષ કરીને રહે છે. ફૂલ શાખાઓના અંતમાં પાનના ખૂણામાં ગુચ્છાદાર, નાનાં નાનાં હોય છે. એ જાંબુડી, કાળાં, પીળાં, લાલ અને ધોળાં ફૂલના ભેદથી પાંચ પ્રકારની થાય છે. કદાચ જાંબુડીને જ કાળા રંગની રુદંતિ કહો તો ચાર પ્રકાર, જાંબુડી રંગના ફૂલવાળી રુદંતિ વિશેષ જોવામાં આવે છે. બાકીની ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે. બીજકોષ, નાના નાના થોડી લંબાઈવાળા ગોળ હોય છે. સ્વાદમાં થોડાં ખારાં અને ખાટાં જણાય છે. આ ક્ષુપ ખારી ભૂમિ અને જલાશયની નજીકની જગ્યામાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. **ઉપયોગ—(૧) ખાલી કફવિનાની ઉધરસ ઉપર:**—ક્વાથ કરી પીવો. **(૨) કફવાળી ઉધરસ ઉપર:**—પંચાંગનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. **(૩) શ્વાસરોગ ઉપર:**—પંચાંગનો ક્વાથ કરી મધ નાખી પીવો. **(૪) સ્ત્રીઓને ધાવણ વધારવા માટે:**—પંચાંગ દૂધમાં ઓટાવી (ઉકાળી) પાવું. **(૫) રક્તપિત્ત ઉપર:**—પંચાંગનો બાફ નાક દ્વારા આપવો. **(૬) ઝેરી જંતુના વિષ ઉપર:**—રુદ્રવંતી તથા વાવડિંગ સમભાગે મેળવી ખવરાવવાં તથા દંશ ઉપર લગાડવાં અને સૂંઘવા. **(૭) રક્તશુદ્ધિ માટે:**—એક તોલો રુદંતિ તથા ૪ રતી કાળાં મરી મેળવી સેવન કરવાં. પથ્યપાલન કરવું. **(૮) પ્રમેહરોગ ઉપર:**—૨ શેર દૂધ, ૨ શેર પાણી, ૨॥ તોલા ગાયનું ઘી અને ૨ તોલા મધ મેળવી મંદાગ્નિ પર પકાવવું. જ્યારે પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી રુદંતિ પંચાંગનાં ચૂર્ણને આ દૂધ સાથે સેવન કરવાથી ૪૯ દિવસમાં પ્રમેહરોગ દૂર થાય છે. **(૯) આયુષ્ય**

સંસ્કૃતમાં જેને **રુદંતિ** કહે છે, તે જ આ લાણો છે એમ જણાય છે; અને રુદંતિ શબ્દનો અપભ્રંશ-થઈ રુદ્રવંતી કે રુદ્રવતી એવું. એનું નામ પડયું હોય એમ લાગે છે. ઔષધિકલ્પલતા ગ્રંથમાં 'રુદ્રવંતીનું વર્ણન કરતાં કહેલું છે કેઃ—चणपत्रोपमैः पत्रैर्युक्ताम्भोबिन्दुवर्षिणी ॥ ११५ ॥ चतुर्विधा च सा ज्ञेया पीता रक्तासिताऽसिता ॥ આ ઉપરથી એનાં પાંદડાં ચણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય એમ જણાય છે. ઓસ પડે તેની માફક પાંદડાંમાંથી થોડું પાણી ટપકે છે અને એમાં પીળી, રાતી, ધોળી તથા કાળી એવી ચાર જાતો હોય એમ દેખાય છે. આ ભેદ એના ફૂલના રંગ ઉપરથી પડેલા હશે. 'શાલ' નિઘંટુમાં એનું આ પ્રમાણે વર્ણન છેઃ 'चणपत्रसमं पत्रं क्षुपं चैव तथाम्लकम्। शिशिरे जलबिन्दुयुता स्रवंतीति रुदंतिका ॥' (ચણાનાં પાંદડાં જેવાં પાંદડાં અને છોડ પણ તેવા જ ખાટા હોય છે. શિશિરઋતુમાં પાણીનાં બિંદુ ભરેલી અને સ્રવતી હોય છે તે રુદ્રવંતી છે.) રાજનિઘંટુ વગેરે ગ્રંથમાં પણ એમ જ કહેલ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, આ વનસ્પતિનો છોડ ઊંચો, વધતો નથી. તેથી તેની ગણના ક્ષુપ એટલે સાધારણ ભૂમિની સપાટી બરોબર થતારાં ઝાડોમાં કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. એનાં પાંદડાંમાંથી ટપકનાર ઓસ શિશિરઋતુમાં ટપકે છે, એમ પણ એ ઉપરથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. આવા છોડ ખારી જમીનમાં ઘણા જ જોવામાં આવે છે. એના ગુણનાં ઘણાં વર્ણન કરેલાં છે; પરંતુ ઉત્પત્તિ-સ્થળ પ્રમાણે કમી-જાસ્તી ગુણ હોઈ શકે છે. ખારી જમીનમાં થનારીમાં ખારાશનો વિશેષ ભાગ હોય અને તે અંશ મીઠી જમીનમાં થનારીમાં હોતો નથી, એવા એમાં ભેદ દેખાય છે. **ગુણદોષ**—તીખાશનો થોડો ભાગ એમાં હોય છે; તેમ જ કડવાશ અને તૂરાશ પણ હોય છે. સિવાય ઉષ્ણ હોઈ રસાયની છે અને કૃમિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાથી ગર્ભાશયની શુદ્ધિ જલદી થાય છે. ઔષધિકલ્પલતામાં એનો ઉપયોગ* આ પ્રમાણે લખ્યો છે. **ઉપયોગ**—**(૧) સર્વ રોગ ઉપરઃ**—શુક્લપક્ષમાં શુભ દિવસે આ વનસ્પતિ મૂળ સહિત લાવી છાયામાં સૂકવી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી વાપરવું. એ ચૂર્ણ લેનારાએ નિયમથી રહી વ્યાધિ મુજબ પથ્ય પાળવું જોઈએ; પ્રથમ સાદો રેચ લઈ કોઠો શુદ્ધ કરવો અને ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે આ ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણથી લઈ તે સાથે એક મહિના સુધી લેવું, જેથી સર્વ રોગ મટી મનુષ્ય બળવાન થાય છે. દૂધ-ભાત જમવાનો રિવાજ રાખવો. **(૨) ગર્ભસ્થાનની શુદ્ધિ થઈ સ્ત્રીઓનો રજોદોષ દૂર થવા માટેઃ**—એક તોલો લાણાનો પાલો, પાશેર ગાયનું દૂધ, પાશેર પાણી અને બે તોલા સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાઢો કરવો. પાણી બળી જઈ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગાળી પીવાને આપવું. આ પ્રમાણે સવારસાંજ આપવાથી ૧૪ દિવસમાં પ્રકૃતિ ઉત્તમ થાય છે.

તથા બળ વધારવા માટેઃ—શુક્લપક્ષમાં શુભ મુહૂર્ત જોઈ રુદંતિ લાવવી. પછી છાયામાં સૂકવી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. પછી રુદંતિના રસની ૭ ભાવના આપવી. પછી ૧ માંસાની ટીકડી બનાવી કડવી કુપીમાં ભરી રાખવી. રોજ સવારે વિષમ ભાગે ઘી તથા મધ મેળવી આ વટી સેવન કરવી. એક કલાક પછી દૂધ પીવું. આ પ્રકારે ૬ માસ સુધી સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થઈ શરીરે નીરોગી અને દિવ્ય બની જાય છે. આંખો તેજસ્વી બને છે. સેવનકાળમાં મીઠું ખાવું નહિ. **(૧૦) રુદંતિના યોગથી તામ્રભસ્મ કરવાની વિધિઃ**—તાંબાનાં પતરાંને ૨૧ વખત અગ્નિમાં તપાવી રુદંતિના રસમાં ઠંડા કરવાં. પછી રુદંતિના પાનની લુગદીમાં તાંબાનાં પતરાંને રાખી શરાવસંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી એક જ આંચમાં ઉત્તમ સફેદ રંગની તામ્રભસ્મ બને છે. **(૧૧) પારદ સંસ્કારઃ**—રુદંતિનાં પાનની સાથે પારાને ઘૂંટવાથી નિર્જીવ, શુદ્ધ અને બદ્ધ થાય છે. પારાને રુદંતિના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટી રુદંતિની લુગદીમાં રાખી કાપડમાટી કરેલા શરાવસંપુટમાં લુગદી રાખી સંધિઓને સારી રીતે બંધ કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી બે ઘડી વગડાઉ છાણાંનો અગ્નિ આપવો. આવા અગ્નિથી પારાની કઠણ ગોળી બંધાઈ જાય છે. પુનઃ આ ગોળીને તોડી રુદંતિના રસમાં ખરલ કરી ગોળી બનાવી અગ્નિ આપવો. આવી રીતે ત્રણ આંચ આપવાથી પારાની ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. ('બુટીદર્પણ'માંથી)

* ત્રાંબાનું પતરું ગરમ કરી લાણાના રસમાં ડુબાડવાથી રૂપેરી થાય છે, એમ એક હિંદી ગ્રંથમાં લખ્યું છે. વળી પિછાન આપી છે કે, 'पात चनेके पातसे, तरे चीकनाई होई।'

દૂધ, ઘી, ભાત વગેરે ખાવુ, તેલવાળા અને ઉષ્ણ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો

૫૧૧. લાબડી—સ૦ ભુરુડી, શિતિવાર મ૦ કુરડુ કોબડા હિ૦ શિરિયારી, સિલવારી બ૦ શુનિશાક, શેઓલા ક૦ કુરડૂ, ખડકતિરા માર૦ ઉકીરડા વરા૦ શાહમેઢા, કુરડૂ તૈ૦ કુરડૂચે, લા૦ સિલોસિયા આર્જેન્ટિયા અજમેર કુકરડી અલીરાજપુર-સરૂ

આ ભાજી ધોળા માઠ જેવી છે, પરતુ તે વગડાઉ ભાજી હોવાથી કોઈ વાવતુ નથી ચોમાસામા એ પોતાની મેળે ઊગે છે એની ઊચાઈ આશરે બે હાથ હોય છે એના પાદડા પાતળા હોઈ એને ઘણા ખી આવે છે એના છોડ ઉપર ધોળા રગના ઝૂમખા આવે છે તેમા એના બીજ હોય છે એ બીજ ઠડા છે રાતી જાતિના ફૂલ જે લાબડી ઉપર આવે છે તેને મરાઠીમા 'દેવ-કુરડૂ' કહે છે **લાબડી**—તૂરી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે, તથા મેધા અને રુચિનો નાશ કરનારી, શીતળ રુક્ષ અગ્નિદીપક, અવિદાહી, લઘુ સ્વાદુ હૃદ્ય અને વૃષ્ય છે તથા ત્રિદોષ, તાવ, પ્રમેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ કોઢ ભ્રમ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે દેવકુરડૂ—શીત અને વૃષ્ય છે તથા મૂત્રરોગ અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) **પથરી અને મૂત્રાઘાત ઉપર**:— લાબડીના બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવા મૂત્ર બધ થયુ હોય તો આ ઔષધ બે-ત્રણ વાર આપવુ એટલે મૂત્ર છૂટશે (૨) **ભાગ અને ગાજા ઉપર ઉતાર**:— લાબડીના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાવુ (૩) કફ, **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—છાશ સાથે લાબડીના બીજ ખાડી પાવા

૫૧૨. લીલો ચપો—સ૦ હરિચ્ચપક મ૦ હિરવા ચાપા લે૦ આર્ટ્રાબોટ્રીઝ ઓડોરેટીસીમસ આ ઝાડ ઘણુ મોટુ થતું નથી એના પાન લાબા અને લીલા હોય છે એ ઝાડને માછલી પકડવાના ગળ જેવી આંકડીઓ હોય છે કોળી લોકો આ કાંટાનો ઉપયોગ કરે છે એ ઝાડ રામ ફળીની જાતનુ છે એને લીલા રગના ફૂલ આવે છે એની ઘણી જ સુગધ આવે છે ઝાડ વાવ્યા પછી ૨-૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે કલમથી તથા એના બિયાથી એના રોપા ઊગે છે

૫૧૩. લીમડો (કડવો)—સ૦ નિંબ પ્રભદ્ર મ૦ કડૂનિંબ, બાળતનિંબ હિં૦ બ૦ નીમ તા૦ તુ૦ ક૦ બેવુ તૈ૦ વેપ્પા મલા૦ વેપ્પુ ગો૦ બેવારૂકુ ફ્રા૦ નેનબનીમ, દરખતહક ઇ૦ નીંબ ટ્રી લા૦ એઝાડિરેક્ટા ઇંડિકા

આ ઝાડ ઘણુ જ મોટુ થાય છે અને તે હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા કાતરાદાર હોય છે એને ધોળા રગના બારીક ફૂલ આવે છે એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ ઝાડ ભૂલોક-માનુ કલ્પતરુ જ છે, એમ કહેવાને કાંઈ બાધ આવતો નથી પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલૌકિક ગુણોની શોધ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલુ છે એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે, એટલા માટે વર્ષ પ્રતિપદા(ચૈત્ર સુદ એકમ)ના દિવસે સૌએ પવિત્ર થઈને એના કુમળા પાદડા અને ફૂલ મરી હિંગ, સિધવ જીરુ, અજમો, આમલી અને ગોળ મેળવી ખાવા, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમ જ ઠરાવી રાખેલો છે એ નિયમે કરી વર્ષમા એક વાર પણ એ સર્વરોગપરિહારક ઝાડનાં પાન આપણા ખાવામા આવે છે, એ દૂરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવુ જોઈએ એ ઝાડના એકલા પાદડા જ ખાઈ રહેનાર તેજ પુજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક વિરલ પુરુષો કદી કદી આપણી નજરે પડે છે, તેથી કરી એ ઝાડના અલૌકિક ગુણ ધ્યાનમા આવી આપણને ઘણુ આશ્ચર્ય થાય છે આ દેશમા કેટલેક ઠેકાણે **સ્ત્રીઓ પ્રસૂતા** થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી ભોજનના પહેલા લીમડાના પાદડાનો રસ આપે છે આ યોજના ઘણી જ ઉત્તમ છે જે સ્ત્રીઓ આ રસ મન થકી લે છે, તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નીરોગી થાય છે તેને પછી સુવારોગ જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની બીક રહેતી નથી પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા-ના કરે છે, તેઓને ઘણુ કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે હમણાના કાળમા એવો દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણી જ સખ્યા નજરે આવે છે, તેનુ મુખ્ય

કારણ પણ એ જ હોય એમ જણાય છે. વિયાયેલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાંદડાં ખવડાવવામાં આવે તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નીરોગી અને સશક્ત થાય છે. એ ઝાડની છાયા શીતળ તેમ જ ઘણી નીરોગી છે. ઉનાળામાં એ ઝાડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળાઓ, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે. જેના ઘર આગળ લીમડાનું ઝાડ છે તેના ઘરમાંની હવા સર્વ કાળ નીરોગી હોય છે. તે ઘરમાં રહેનાર માણસોને આ ઝાડના યોગે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. લીમડાનું ઝાડ ઘણું જૂનું થાય એટલે એના લાકડામાંથી શુદ્ધ ચંદન જેવી સુવાસ આવે છે. એનાં લાકડાં ઇમારતી કામમાં ઉત્તમ છે. એના અંગની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ ઝાડ ઘણાં વર્ષો સુધી ટકી લોકોને તેનાથી સેંકડો ફાયદા થાય છે. આ ઝાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળ ફૂટી એનું કેટલેક વર્ષે મોટું ઝાડ બને છે. એવી રીતે કેટલીક વાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલાં એવાં પુષ્કળ ઝાડ આપણી નજરે આવે છે. આ પણ એનામાં એક મોટો ગુણ છે. પીપળો અને લીમડો એ બંનેની ઘણી જ મૈત્રી છે. જ્યાં પીપળો હોય છે, ત્યાં લીમડો પણ હોય છે એવો સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું ઝાડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. વડ, પીપળો, ઉંબરો, નાદરૂખ, ખીલી, તુલસી ઇત્યાદિ ઝાડને ઘણાં પવિત્ર માનેલાં છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટે જ માનેલાં હોય એવું જણાય છે. આવા ઉપયોગી ઝાડના અલૌકિક ગુણ સામુ ન જોતાં અને તેનો આપણા શરીરરક્ષાર્થે ઉપયોગ ન કરતાં સારાસારના વિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ થયેલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે ત્યારે ધિક્કાર છે એના જીવવાને! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનવાસી આર્યજનોનાં શરીરરક્ષણાર્થે હજારો ઔષધ અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધ ન કરતાં તે પરમેશ્વરી પદાર્થનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું, પરકીય હવામાંનુ નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવુ ઔષધ પીવું એના જેવી શરમાવનારી—લજાવનારી અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઈ પણ વાત નથી!!! 'ગોળ સેવનાર કરતા લીમડો સેવનારો સારો થાય છે' એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમાં લાવો. આ નિંબવૃક્ષનું વર્ણન પ્રથમ કડવુ લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સારું લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમા વર્તન રાખો એટલે નિંબરસ પ્રમાણેજ તેનુ પરિણામ સારું આવશે. ખેતરના છેડા ઉપર બાવળનું ઝાડ હોય તો તે જમીનમાનો પૌષ્ટિક અંશ ખાઈ જઈ તે જમીનને કસ વિનાની કરી નાખે છે; પરંતુ લીમડાની તેવી વાત નથી. એ ઝાડ ખેતરના છેડા (શેઢા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઈ પણ પ્રકારનુ નુકસાન થતું નથી; એટલા માટે ખેડૂતોએ એ ઝાડને અવશ્ય છેડા (શેઢા) ઉપર વાવવુ જોઈએ. **કડવો લીમડો**—ઠંડો, કડવો લઘુ, ગ્રાહક, તીખો, અગ્નિમાંદ્યકારક, સોજાને મટાડનાર, વ્રણશોધક, બાળકોને હિતકર તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વ્રણ, સોજો, કૃમિ, ઊલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોઢ, શ્રમ, તૃષા, અરુચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે.× **એનાં કુમળાં પાંદડાં**—ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત, કોઢ

× આયુર્વેદમાં લીમડાનુ વર્ણન કરતાં લખે છે કે, લીમડાની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે. પાંદડાં ઘઉંની પોટીસ બનાવવાના કામમા લેવાથી ગાંઠ બેસી જાય છે. પાદડાને વાટી શીતળાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પાદડાનો રસ પીવાથી પેટનાં કૃમિ નીકળી જાય છે અને કમળા તથા શરીર ઉપર થનારાં ગૂમડા ઉપર પણ તે અપાય છે. ચક્રદત્તમાં લખેલ છે કે, દુર્ઘટ નાસૂર ઉપર લીમડાના પાંદડાં અને તલ વાટી એની પોટીસ બાંધવી જોઈએ. લીંબોળીનો જુલાબ પેટના કૃમિને કાઢે છે. લીંબોળીનું તેલ ગાંઠવાળા ફોડા અને કોઢ ઉપર ઘણી જ સારી અસર કરે છે. અંગ્રેજી ઔષધોમાં લીમડાની છાલ જ્વરનાશક અને પાંદડાં ચામડીના રોગનાશક ગણેલ છે તથા ઘા ઉપર લીમડાનાં પાદડાં પાણીમાં ઉકાળીને એ પાણીનો શેક કરવાનું કહેલું છે. તેમ કરવાથી સોજો આવ્યા વગર જલદીથી અંકુર આવી જાય છે. ક્વિનાઇનને બદલે તાવના ઉપર તથા સંધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમાં ભીંજવીને પીવાનું કહે છે. મેજર લૅપર લખે છે કે, લીમડાના ઝાડમાંથી કોઈ કોઈ સમયે પોતાની મેળે રસ (મદ) ઝરવા લાગે છે. તે જૂના ઘા ઉપર અને નાસૂર ઉપર અત્યંત ગુણ કરે છે

તથા નેત્રરોગનાં નાશક છે. **પાકાં પાંદડાં**—વિશેષ કરી વ્રણનાશક છે. **લીમડાની ટૂંખો**—કાસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં (કાચાં) ફળ**—ભેદક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ તથા પિચ્છલ છે; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બિયાંમાંનાં મીંજ**—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નિંબપંચાંગ**—પિત્ત, રક્તદોષ, કંડૂ, દાહ, વ્રણ અને કોઢનો નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ**—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જ્વરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદકશાસ્ત્રમાં કાઢામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે, પરંતુ વિસ્તારભયને લીધે તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતાં મુખ્ય મુખ્ય ઉપયોગનું વર્ણન અહીં આપેલું છે. **ઉપયોગ—(૧) વ્રણ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એ વ્રણ (ગૂમડાં) ઉપર મોટો ઉસ્તાદ છે. નાડીવ્રણાદિ ભયંકર વ્રણને દરરોજ લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણીએ ધોઈ નાખવાં; એટલે તેનું શોધન થઈ રૂઝ આવે છે. **(૨) જે વ્રણ (ગૂમડું) ફૂટી રસી નીકળે તે મટવા માટે:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી મધમાં મેળવી ચોપડતા જવું એટલે તે સારું થાય છે **(૩) ખસ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં બાળી જૂના તેલમાં અથવા કરંજ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૪) સર્પના વિષ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે. **સર્પનું વિષ** ચઢ્યાની પરીક્ષા એવી છે કે વિકાર થયેલા માણસને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અથવા મીઠું અગર મરચાં ખાવા આપવાં. તેને જો કડવું, ખારું અગર તીખું સમજવામાં ન આવે તો વિષ ચડ્યું છે અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ ઊતરતાં સુધી લીમડાનાં પાંદડાં ખાવા આપવાં; કિંવા પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઊતરશે. **(૫) પિત્ત પડવા માટે:**—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાણી નાખી પીવા આપવો એટલે ઊલટી થઈ પિત્ત પડશે. **(૬) ગરમી ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ ખડીસાકર નાખી સવાર-સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોઈ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી દૂર થાય છે. **(૭) મહારોગ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ઘણું સારું ઔષધ છે. નાહવાના પાણીમાં આ પાંદડાં કઢવી તે પાણી વડે સ્નાન કરવું અને એનો અંગરસ કિંવા પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી તે રસ સેવન કરવો એટલે ૨-૩ મહિનામાં રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નાશ થાય છે. પથ્ય પાળવું તેમ જ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામાં સૂવાનો રિવાજ રાખવો. **(૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર:**—પાંદડાં વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે. **(૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:**—લીમડાનો રસ ફીણયુક્ત કરીને શરીરે ચોળવો; તેથી બળતરા કમી થાય છે. **(૧૦) ઊના તાવ ઉપર:**—કડવા લીમડાની ડાંખળી, કડુ અને કરિયાતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **(૧૧) કમળાના રોગ ઉપર:**—લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને થોડું સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૧૨) ખસ ઉપર:**—જૂના લીમડાનું સુકાયેલું લાકડું પાણીમાં ઘસી ચોપડવું. **(૧૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—કડવા લીમડાના કાઢામાં ધાણા અને સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવો, એટલે જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ 'ક્વિનાઇન' કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોઈ ગુણોમાં પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. **(૧૪) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:**—લીમડાની કાચી લીંબોળી ખાવી. **(૧૫) ખસ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં બિયાં વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. જૂ જવા માટે પણ એ બિયાં વાટી માથે ચોપડવાં. **(૧૬) સુવારોગ ઉપર:**—જૂના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી તેના બારીક ટુકડા કરી તે હાંડીમાં ઘાલવા અને ઢાંકણું દેવું; એવું ત્રણ દેગડા પાણી સારું આધણ આવે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંનો બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાનો બાફ કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેનો પગ નીચે રાખી ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે

મૂકવો. તેનો બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે પરસેવા વાટે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગી સારો થાય છે. **(૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાં જ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડું ફુલાવેલું મોરથૂથુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવો; એટલે મોડ ગરી પડે છે અને કંદ પણ ગરી પડે છે. **(૧૮) સર્પનું વિષ કદી પણ ન ચડવા માટે :**—લીમડાનાં પાંદડાં રોજ સવારે ખાવાં એટલે કદી સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. **(૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—લીમડાનાં ૨૧ પાંદડાં બારીક વાટી મગની પલાળેલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવડાવવું; એટલે ગુદામાંના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતાં સિંધવ ખાવો. **(૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તો :**—લીમડાનાં મૂળ કમરે બાંધવાથી જલદી છૂટકો થાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળ છોડી નાખવાં. **(૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર :**—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૨૨) અફીણના વિષ ઉપર :**—કડવા લીમડાનાં પાદડાનો યંત્ર વડે અર્ક કાઢી આપવો. **(૨૩) કુષ્ઠાદિ ઉપર પંચનિંબ ચૂર્ણ :**—મૂળ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ અને છાલ–એ પાંચ અંગો લઈ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી લોહભસ્મ, બાળહરડાં, અરણીનાં બિયાં, ત્રિફળા, ભિલામો, વાવડિંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીપર, મરી, સૂંઠ, બાવચો, ગરમાળાની શિંગોનો મગજ અને ગોખરુ–એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું; પછી તે ચૂર્ણ અને લીમડાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સૂકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાઢામાં અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી એક મહિનામાં બધી જાતના કોઢ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. **(૨૪) પિત્ત ઉપર :**—લીમડાની કૂંપો, ધાણા, સૂંઠ અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. **(૨૫) યોનિશૂળ ઉપર :**—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરંડિયા લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે યોનિમાં રાખવા આપવી કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો. **(૨૬) કૃમિ ઉપર :**—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી હિંગ સાથે ખાવાં. **(૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત (શીળસ) ઊઠે તે ઉપર :**—લીમડાના પાંદડાં વાટી ઘી અથવા આમળાં સાથે ખાવાં અને મરીનો ભૂકો ઘીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવો; અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંડૂ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. **(૨૮) સ્થાવરજંગમ સર્વ વિષ ઉપર :**—સિંધવ અને મરી સમભાગે તથા એ બંનેની બરોબર લીંબોળીઓ લઈ તે વાટી મધ અને ઘીમાં આપવી. **(૨૯) સર્વ વ્રણ ઉપર :**—લીમડાનાં પાદડાં, દારુહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતા જવું, એટલે જખમ તરત ભરાઈ આવે છે **(૩૦) રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર :**—લીમડાની છાલના રસમાં જીરું નાખી ૭ દિવસ આપવું. **(૩૧) કમળાના રોગ ઉપર :**—લીમડાનાં પાદડાં પાણીમાં વાટી તેનો પાશેર રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી ગરમ કરીને પીવા આપવો. **(૩૨) સિકતામેહ અને ઇક્ષુમેહ ઉપર :**—લીમડાની કૂંપનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો. **(૩૩) કોઈ પણ રોગ કદી ન થવા માટે :**—લીમડાનાં પાંદડાં એક તોલો લઈ તેમાં ગુંજભાર કપૂર અને તેટલી જ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાતે ઊંઘવાની પહેલાં આપવી ગામમાં જ્યાં સુધી કોલેરાનો આજાર હોય ત્યા સુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી કાંઈ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. **(૩૪) ઊલટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપર :**—લીમડાના પાંદડાં ઝીણાં વાટી કલ્ક કરી પાવો. **(૩૫) ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડક થવા તથા જુલાબ બંધ થવા માટે :**—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી શરબત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. **(૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીનો રસ દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઈ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી સાત દિવસ ખાવા આપવી. **(૩૭) વાળા ઉપર :**—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૩૮) ઊરુસ્તંભ ઉપર :**—લીમડાનાં

અને તેનું દીંટડું લાંબું ન હોતાં તે વેલીને લાગુ જ હોય છે. પાંદડાં બધાં સુંવાળાં હોય છે. લીંડીપીપરનાં મૂળ કાષ્ઠમય (લાકડા જેવાં) હોય છે. વેલીને પુષ્કળ ફાંટા ફૂટે છે. વેલ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ઠેકઠેકાણે ઉપસેલી ગાંઠો હોય છે. લીલી લીંડીપીપર લીલા રંગની હોય છે અને સુકાયા પછી કાળી દેખાય છે. પીપરનાં ફળ અને મૂળનો ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં સુવાવડીની ઓર પાડવા માટે પીપરીમૂળનો કાઢો આપે છે.. છોટાનાગપુર પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓના આર્તવદોષયુક્ત કફવિકારમાં પીપરીમૂળનો કાઢો આપે છે. તેમ જ તાપમાં તરસ છિપાવવા માટે લીલાં પીપરીમૂળ વાપરે છે. સોજો ઉતારવા માટે તેનો લેપ કરે છે. મોંઘીરના માજી સિવિલ સર્જન ડૉક્ટર થર્નાટને સુવાવડી સ્ત્રીઓનો રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે અને તાવ ઉતારવા માટે એ આપવાથી સારો ગુણ થયાનું લખેલ છે. સુવાવડીનું ગર્ભાશય પૂર્વસ્થિતિ ઉપર લાવવા લીંડીપીપર અને પીપરીમૂળનો ઉપયોગ કરવાનો ચાલ છે. તે ડૉક્ટર ભટ્ટાચાર્યે પોતાના અનુભવથી હિતાવહ દરાવેલ છે. છોટાનાગપુર પ્રાંતમાં ચોખામાંથી ખીર નામનો એક દારૂ બનાવે છે તેને જોશ આપવા માટે પીપરીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે. લીંડીપીપરમાંથી એક ઊડી જનાર તેલ,-એક રાળ જેવો પદાર્થ અને પાયરીન નામનું એક સત્ત્વ મળે છે.

લીંડીપીપરના વેલાને જે શિંગો આવે છે તેને 'પીપરો' કહે છે. એમાં જાડી અને બારીક એવા બે પ્રકાર છે. જાડીને પીપરા અને બારીક પીપરને 'લીંડીપીપર' કહે છે. કોંકણમાં કેટલેક ઠેકાણે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પીપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. પીપર વાતનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીપરના મૂળને 'પીપરીમૂળ–ગંઠોડા' કહે છે. તાજી લીલી પીપરોનું અથાણું કરે છે. **લીંડીપીપર**—સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય (કામોત્તેજક), તીખી, કડવી, અગ્નિદીપન; રસાયન, ભેદક, લઘુ, હૃદયને પ્રિય, પચનકારક, પિત્તહર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અરુચિ, કોઢ, ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, બરોળ, ઉદરરોગ, ત્રિદોષ, તૃષા, આમાંશ, કૃમિ, અજીર્ણ, પાંડુરોગ, કમળો તથા શૂળની નાશક છે. **એ તાજી હોય ત્યારે**—સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, ગુરુ, કફકર અને પિત્તનાશક છે. **સિંહલી પીપર**—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને કોષ્ઠ(કોઠાને)શુદ્ધિકર છે; તથા કૃમિ, કફ, વાત અને શ્વાસનો નાશ કરનાર છે. **વાનર પીપર**—કડવી, તૂરી, તથા મીઠી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વિસ્ફોટક તથા યોનિશૂળનો નાશ કરે છે. **રાન પીપર**—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે. સૂકી અલ્પગુણી અને અતિ તીક્ષ્ણ છે. **પીપરીમૂળ**—અગ્નિદીપન, રુચિકર પિત્તલ, પાચક, રૂક્ષ, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ તથા લઘુ છે; અને આમ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, વાયુ. કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. *ઉપયોગ*—**(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસકાસ ઉપર ચોપષ્ઠી પીપર**:—પીપરને એકસરખા ૬૪ પહોર ખરલ કરવી એને 'ચોસઠ પહોરી પીપર' કહે છે. એ પીપર ઘણી જ તીવ્ર થાય છે. એ ચોખાભાર જેટલી મધમાં ખાવી; એથી ઘણો જ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર અને ઘી ભાત આપવો. **(૨) અપસ્માર અને વાયુગોળા ઉપર**:—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ કાળજા સુધી આવે છે અને નાના ગોળા જેવડો એક જ ઠેકાણે દેખાય છે.) લીંડીપીપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ અને સિંધવ એક ભાગ એની ભૂકી કરી તે આથના પાણીમાં ૭ માસા સુધી આપવી **(૩) પીપરનું ચૂર્ણ**:—પીપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું એટલે અરુચિ, હૃદરોગ, શ્વાસ, કાસ ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, સાધારણ મૃગી અને જીર્ણજ્વરનો નાશ થાય છે. પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **(૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર**:—પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. **(૫) શ્વાસ ઉપર**:—પીપરીમૂળ આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૬) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે**:—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૭) ઊલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેડકી ઉપર**:—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પીંછાંની રાખ મધમાં કાલવી વારંવાર ચાટવું. **(૮) આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપર**:—

લીંડીપીપર અને હરડેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે સુખે રેચ થઈ શળ મટી જશે. (૯) **રતાંધળાપણા ઉપર:**—લીંડીપીપર ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું અને રોજ અગથિયાની ભાજી ખાવી. (૧૦) **બરોળ ઉપર:**—લીંડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પીવી. (૧૧) **સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:**—ગોમૂત્રની અથવા થોરિયાના દૂધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી લીંડીપીપર ખવડાવવી અથવા વર્ધમાન પીપર આપવી; કિંવા થોરિયાના દૂધમાં લીંડીપીપરને ૧ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનો જ પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૧૨) **વર્ધમાન પીપર:**—ગાયનું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ત્રણથી ચાર, સર્વ એકત્ર કરી કલાઈ કરેલા વાસણમાં કઢવી, પાણી બળી જાય એટલે તેમાંથી લીંડીપીપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું. **બીજો પ્રકાર**—પીપર પાંચથી ત્રેવીસ સુધી રોજ એક એક વધારવી. પછી ઊતરતાં ઊતરતાં પાંચ સુધી આવવું.× પરંતુ દૂધમાં પાણી ન નાંખતાં એકલું જ દૂધ અર્ધું બાળવું અને લીંડીપીપર ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું; અથવા લીંડીપીપર ન ખાતાં એકલું દૂધ જ પીવું. દોષતારતમ્ય જોઈ યોજના કરવી; એટલે જીર્ણ-જ્વર, કાસ, પાંડુ, ગુલ્મ, અર્શ; પ્રમેહ, ઉદરરોગ, અગ્નિમાંદ્ય અને વાતરોગ દૂર થાય છે. (૧૩) **અન્ન ન પચતું હોય તો:**—જમ્યા પછી લાગલી જ લીંડીપીપરની ભૂકી મધમાં ખાવી. (૧૪) **ગુલ્મરોગ ઉપર:**—લીંડીપીપર અને જવખારનું ૩ માસા ચૂર્ણ આદાનો રસ તથા મધમાં આપવું. (૧૫) **વમન થવા માટે:**—લીંડીપીપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૬) **આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપર:**—લીંડીપીપર અને સૂંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૧૭) **કફરોગ ઉપર:**—લીંડીપીપરના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ વિષમ ભાગે નાખી ખાવું. (૧૮) **અપસ્માર ઉપર:**—લીંડીપીપર લીમડાના રસમાં ઘસી નસ્ય આપવું. (૧૯) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—પીપરીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા ા તોલા સાકરમાં ખાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વખત એક મહિનો આપવું. (૨૦) **બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને ઊલટી ઉપર:**—લીંડીપીપર, મજીઠ, નાગરમોથ અને કાકડાશિંગીનું ગાસાથી બે માસા સુધી ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૧) **ઊલટી ઉપર:**—પીપરીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તેટલું જ સૂંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું તથા દરેક વેળા ૭ માસા મધમાં ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવું. (૨૨) **વાતકફજ્વર ઉપર:**—લીંડીપીપરનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૨૩) **હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપર:**—૯૬ તોલા ગાયનું દૂધ મંદાગ્નિ ઉપર અર્ધું બાળી ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી બબ્બે તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી તે દૂધ પીવું. (૨૪) **બાળકોને પારેગડા (પારિગર્ભિક) થાય.** (ગર્ભિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઊલટી, અરુચિ અને ભ્રમ થાય છે. તે રડ્યા કરે છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તડતડિત દેખાય છે.) **તે ઉપર:**—લીંડીપીપરની ભૂકી મધમાં ખરલ કરી એક અડદથી ચણોઠી સુધી બાળકની શક્તિ અને ઉંમર પ્રમાણે ચટાડવું. (૨૫) **મૂર્ચ્છા ઉપર:**—લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તેનું ચાટણ આપવું. (૨૬) **આમવાત ઉપર:**—ગાયનું દૂધ ૧ શેર લઈ તેમાં લીંડીપીપર એક અને ચાર લિલામાં કાતરી નાખી દૂધ પાશેર રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૨૭) **ઉદાવર્ત અને ગુલ્મરોગ ઉપર:**—ચાર લીંડીપીપર લઈ ચૂર્ણ કરી તે બે તોલા પાણીમાં મેળવી તેને વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તોલો કિંવા બે તોલા ગાયનું ઘી નાખી પાવું. (૨૮) **ઉધરસ ઉપર:**—પીપરીમૂળના ગંઠોડા, સૂંઠ અને બહેડાદળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે. (૨૯) **દંતરોગ ઉપર:**—લીંડીપીપર, જીરું અને સિંધવનું ચૂર્ણ દાંતના મૂળમાં ઘસવું; એટલે સણકા, સોજો, દાંતનું હાલવું વગેરે વિકારો શમે છે. (૩૦) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. (૩૧) **વાતવિકાર ઉપર:**—વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અર્ધું

× બીજા ગ્રંથોમાં પ્રથમ દિવસે એક અને પછી દરરોજ એકએક વધારતા જતાં પંદરમા દિવસે પંદર લઈ સોળમા દિવસથી એ જ મુજબ એકેક ઓછી કરવી; એમ વર્ધમાન પીપરનો પ્રયોગ કહ્યો છે. વળી લીંડીપીપરની માત્રા પણ ૧ માસાની છે.

કરી લેપ કરવો. (૩૯) **પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાઠાં ઇત્યાદિ ઉપર:**—પાશેર લીમડાની છાલ લઈ તે કાચના વાસણમાં નાખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આંધણુ આવેલું પાણી એક શેર નાંખી ઢાંકણું ઢાંકી દઈ રાતભર તેમ જ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું. એટલે ઉપદંશજન્ય રોગ એક-બે અઠવાડિયામાં સારો થાય છે. પથ્ય—ઘી, સાકર અને રોટલી; બીજું વર્જ્ય. (૪૦) **નવેલા (નખનું પાકવું) અને પેરા (આંગળીના વેઢાનું પાકવું) ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં થોડું મીઠું નાખી વાટવાં અને ઘીમાં શેકી તેની ઘેપલી કરી ઉપર બાંધવી. (૪૧) **વિષમજ્વર ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં ૪૦ તોલા, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર ૧૨ તોલા, ત્રિફળાં ૧૨ તોલા, લવણત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા, બે ક્ષાર (જવખાર અને સાજીખાર) ૮ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા-એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું. (૪૨) **વિષમજ્વર ઉપર ધૂપ:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ, કોષ્ઠ, હરડે, શિરસ, ઘી અને ગૂગળનો ધૂપ વિષમજ્વરનાશક છે. (૪૩) **આગંતુક વ્રણ અને ગૂમડાં ઉપર:**—કઢાઈમાં તેલ નાખી તેમાં લીમડાનાં પાંદડાં બાળી ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪૪) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં અગર ફૂલ સુંઘાડવાં; અથવા પાંદડાં ચાવી મોંમાંની બાફ જવા ન દેતાં દંશથી વિષમ બાજુના કાનમાં તે ફૂંકવું. (૪૫) **ગૂમડાં તથા અગ્નિદગ્ધ વ્રણ માટે લીમડાનો મલમ:**—લીમડાનાં પાન ૧૦ તોલા લઈ પાણીથી ધોઈ ચટણી માફક બારીક પીસવાં. પછી ગાયનું ઘી તોલા ૧૦ લઈ તેમાં ઉપરની ચટણી તથા લીમડાનાં પાનનો રસ ૪૦ તોલા મેળવી ધીમી આંચ પર ઉકાળવું. જ્યારે રસ બળી જાય ત્યારે વાસણ ઉતારી ઘી ગાળી લેવું. ઉપરના ઘીમાં ા તોલો મીણ તથા ૨ રતી રસકપૂર મેળવી મલમ એક ડબામાં ભરી લેવો. આ મલમ ગૂમડાના ઘાવ જલદી રૂઝવી આપે છે તથા અગ્નિથી બળેલા ફોલ્લા પર લગાવવાથી થોડા દિવસમાં જ આરામ થાય છે.+

+ ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે, કડવા લીમડાની અંતરછાલ શીતળ, નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક, ગ્રાહી, પૌષ્ટિક, કટુપૌષ્ટિક, ચર્મરોગનાશક, શોથહર, કૃમિઘ્ન અને રસાયન છે. લીમડામાં જ્વરપ્રતિબંધક ધર્મ સિંકોની છાલ જેટલો રહ્યો છે. લીમડામાં રહેલું કડવું સ્વાદાર ખાટું સત્ત્વ ચામડી વાટે બહાર નીકળે છે; એ ચામડીને ઉત્તેજક અને દાહશામક છે. ઉપરની છાલમાં ગ્રાહીપણું વિશેષ છે એટલે એની ગ્રાહી પૌષ્ટિક ક્રિયા વધારે થાય છે. ઉપરની છાલમાં જ્વરપ્રતિબંધક ધર્મ બહુ જ ઓછો છે. લીમડાની ચામડી પર ક્રિયા સોમલના જેવી છે. પાન શોથહર, ચામડીને ઉત્તેજક, ચર્મરોગનાશક, ઉત્તમ વ્રણશોધક, વ્રણરોપણ સડાને દૂર કરનાર, કૃમિઘ્ન, નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક, યકૃતને ઉત્તેજક અને મોટી માત્રામાં વામક છે તેલ વાતહર, દુર્ગંધનાશક, વ્રણશોધક, વ્રણરોપણ, ઉત્તેજક, કોથપ્રશમન, શોધક, ઉત્તમ કુષ્ઠઘ્ન અને રસાયન છે. તેલની ક્રિયા તેમાં રહેલા ગંધક સત્ત્વને લીધે થાય છે. લીમડાનાં સર્વ અંગોના કરતાં તેલ વધારે જોરાવ કાર્ય કરનાર છે. ચોખ્ખા તેલથી કોઈ કોઈ વખતે દાહ થાય છે. એમ થાય તો તેમાં તલનું તેલ અર્ધ ભાગ મેળવવું.

માત્રા—અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૩૦ રતી દિવસમાં ૪ વાર, છાલની મદદ માટે સુગંધી પદાર્થ (અજમો સૂંઠ, પીપર, મરી વગેરે) મેળવ્યા હોય તો ક્રિયા જલદી થાય છે અને ગ્રાહીપણું ઓછું થાય છે. પાનનો સ્વરસ ૧થી ૪ ઔંસ, તેલ ૪થી ૧૦ ટીપાં.

ઉપયોગ—ચામડીના રોગ, શોથ અને તાવ પર લીમડો અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે. ટાઢિયા તાવમાં લીમડાની છાલનો ઉપયોગ સિંકોના અથવા સોમલ સમાન થાય છે. અર્ક અથવા કાઢાના કરતાં ચૂર્ણ દેવું વધારે સારું. એમાં રહેલું ગ્રાહીપણું દૂર કરવા માટે દેશી કડુ, સૂંઠ, મરી વગેરે ઔષધ મેળવવાં જોઈએ. જીર્ણ વિષમજ્વરમાં તેલ અતિશય ગુણકારી છે. છાલના કરતાં તેલનું પરિણામ સારું આવે છે. શોથયુક્ત જ્વર અને પિત્તજ્વરમાં છાલ સારી રીતે લાગુ પડે છે. તાવમાં પાનનો રસ પણ અપાય છે. તાવ પછીની અશક્તિ પર ભોજન પહેલાં અર્ક અપાય છે.

સુવાવડીને લીમડાનાં પાનનો રસ આપવાથી ગર્ભાશયનો સંકોચ થાય છે, લોહી સારું પડે છે, ગર્ભાશય અને તેની આજુબાજુના ભાગોનો સોજો ઊતરી જાય છે, ભૂખ લાગે છે, દસ્ત સાફ આવે છે અને તાવ આવતો નથી. કદાચ તાવ આવે છે [illegible]

પ૧૪. લીંડીપીપર (પીપર)—સં૦ તે૦ પિપ્પલી. મ૦ પિંપળી. હિં૦ પીપર-લ. બં૦ પિપુલ. ક૦ ગો૦ હિપ્પલી. તા૦ મલા૦ તિપ્પલી. તું૦ ઈપ્પલી. ફા૦ પિલપિલદરાજ. અ૦ દારફિલ્ફિલ્. ઈં૦ લોન્ગ પેપર. લા. પાઈપર લોન્ગમ, બ્રહ્મી૦ પીપ્ખીન.

લીંડીપીપરના વેલા થાય છે. આ બહુ વર્ષ સુધી ટકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બંગાળ, નેપાળ, આસામ, મલબાર અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતના કેટલાક ભાગમાં વિશેષ થાય છે. બંગાળ અને મલબાર પ્રાંતમાં તો એનું પુષ્કળ વાવેતર થાય છે. લીંડીપીપરના વાવેતર માટે રસાળ અને ચીકાશ વગરની જમીન જોઈએ. આ વેલી તેનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે; એટલે વેલી નીચે (મૂળ પાસે) જે નાની નાની ડાળીઓ ફૂટે છે તે કાઢી બીજી જગ્યાએ વાવે છે; એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ બને છે. ચોમાસું શરૂ થતાં જ એનું વાવેતર કરે છે; દરેક વેલની વચમાં પાંચ ફૂટનું અંતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામાં મૂળા, વંતાક, જવ વગેરે વાવે છે. એક વીઘા જમીનમાં સરેરાશ ૧૯૬ વેલ રહે છે. એક વીઘા જમીનમાં લીંડીપીપરનું વાવેતર કર્યું હોય તો તેમાંથી પહેલે વર્ષે બે મણ, બીજે વર્ષે ચાર મણ અને ત્રીજે વર્ષે ૭ મણ લીંડીપીપર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી દર વર્ષે તેની ઉત્પાદકશક્તિ ઓછી થતી જાય છે; એટલે તેનાં મૂળો ઉખેડી કાઢી તેની જગ્યાએ નવાં મૂળો અથવા કુમળી ડાળીઓ વાવે છે, જૂના મૂળને સૂકવી લે છે તેને 'પીપરીમૂળ' કહે છે. નવીન મૂળો વાવતાં જમીનને ખેડવાની અથવા બીજા કશા સંસ્કાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. થોડું ખાતર નાખ્યું એટલે બસ છે. આ વેલીને પાણી પાવું પડતું નથી; માત્ર ઉનાળામાં તાપ લાગે નહિ માટે તેનાં મૂળ ઘાસથી ઢાંકી રાખે છે. એને ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર મહિનામાં (ભાદરવા આસપાસ) ફૂલો આવે છે અને ફળો એટલે લીંડીપીપર જાન્યુઆરી (પોષ) માસમાં પાકી તૈયાર થાય છે. લીંડીપીપરનાં પાંદડાંનો આકાર નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવો હોઈ તે ગોળ અને તીખાં હોય છે. વિશેષ ફરક એટલો જ હોય છે, કે લીંડીપીપરનાં દીંટડાં પાસે ખાંચા હોય છે, તે નાગરવેલના પાનને હોતા નથી. ફેલાનાર શાખાઓની ઉપરનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોઈ તેમાં દેખાઈ આવતી સાત નસો હોય છે અને તેનું દીંટડું લાંબું હોય છે. વળી ફળ લાગનાર નાની નાની ડાળીઓ ઉપરનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તેના ઉપર પાંચ શિરા હોય છે

દૂધમાં નાના બાળકને પણ મળે છે, જેથી તેની પ્રકૃતિ પણ ઠીક રહે છે.

ચર્મરોગમાં પાનનો રસ પિવાય છે અને લેપ પણ કરાય છે. દાદર, ખરજવું, સડેલાં ગૂમડાં, શીતળાના વ્રણ વગેરે રોગોમાં લીમડાથી સારો લાભ પહોંચે છે. નવા રોગના કરતા જૂના રોગોમાં એનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે ગરમીના રોગમાં અને ગળતકુષ્ઠ(રક્તપિત્ત)માં પાનનો રસ યા બીજનું તેલ પિવરાવે છે અને માલિશ કરે છે. ગરમીના રોગીને ૧૦ તોલા રસ સવારે અને સાંજે આપે છે. એ રોગમાં લીમડાથી બહુ જ લાભ થાય છે. બદ, ગાંઠ, વ્રણશોથ અને વ્રણને ઓછા કરાવવા માટે પાનને વાટી ગરમ કરી પોટીસ બનાવીને બાંધે છે. તેલ અતિ ઉત્તમ, કૃમિઘ્ન અને પૂતિહર છે. એનાથી ઉદરના અને બહારના કૃમિ મરે છે, ગંડમાળા પાકીને વ્રણ પડે છે. અથવા નાડીવ્રણ (ભગંદર) બને છે, તેમાં લીમડાના તેલની વાટ ઘાલી તે ઉપર લીમડાના તેલની પટ્ટી બાંધે છે. જીર્ણજ્વર, જીર્ણવિષમજ્વર, વિવિધ ચર્મરોગ, ઉપદંશ, કોઢ વગેરે રોગો પર ૫-૧૦ ટીપાંની માત્રામાં તેલ દિવસમાં બે વાર અપાય છે ગાંઠ, ખરજવું, દાદર વગેરે ચર્મરોગોના કીટાણુ આ તેલથી મરી જાય છે. લીમડાના તેલની પટ્ટીથી ગરમીનાં ચાઠાં, સડેલાં ગૂમડાં, ન ભરાવાવાળાં ગૂમડાં-બધાં રુઝાઈ જાય છે. ચામડીના રોગમાં કીટાણુ મારવા માટે લીમડાનું તેલ બહુ જ ઉપયોગી છે.

પરમામાં મૂત્રેંદ્રિય સૂજીને પેશાબ બંધ થાય છે. ત્યારે પાનના ક્વાથમાં રોગીને બેસાડવાથી (મૂત્રેંદ્રિય ડુબાડી રાખવાથી) પેશાબ છૂટે છે. હરસના તથા મસાના સોજા પર પાનની પોટીસ બંધાય છે સુવાવડ વખતે સીવણી ફાટીને વ્રણ પડે અને પુરુષની મૂત્રેંદ્રિય પર જખમ થાય તો તેને લીંબડાના પાનના કાઢાથી વારંવાર ધોવાય છે. હાડકાંનો દુખાવો, સાંધાઓનો સોજો અને આમવાતમાં તેલ ચોળવાથી લાભ થાય છે આમવાતમાં તેલ પેટમાં પણ અપાય છે. ગરમીના દિવસોમાં તડકાને લીધે શિરદર્દ થયું હોય તો માથા પર તેલની માલિશ કરાય છે. લીમડો યકૃતને ઉત્તેજક હોવાથી કમળામાં અંતરછાલનો અને પાનનો રસ સૂંઠ મેળવીને અપાય છે. માત્રા મોટી આપવી, કદાચ ઝાડો થાય છે પણ તેથી લાભ થાય છે. લીમડાથી આફરો દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગે છે. કૃમિ મારવા માટે પાનનો રસ અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ઊકાળ્યા પછી તેમાં પીપરીમૂળના ગંઠોડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવું તથા સારું ઊકળતાં સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની ભૂકી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર આપવું. (૩૨) **પરિણામશૂળ ઉપર:**—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, તથા દૂધ ૨૫૬ તોલા લઈ પાક કરી તેમાંથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ખાવો. (૩૩) **સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર:**—લીંડીપીપર તથા સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનાં બે-ત્રણ ટીપાં નાકમાં પાડવાં એટલે તરત ગુણ આવશે. (૩૪) **વિષમજ્વર, હૃદ્રોગ, ઉરસ્ત્રસ, દમ અને ક્ષય ઉપર:**—પંચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, લીંડીપીપર અને ધોળી સાકર એ પાંચ) એકત્ર કરી મસળી ખવડાવવું. (૩૫) **ધાતુગત જ્વર, દમ, ઉરસ્ત્રસ, પાંડુ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—મધ એક ભાગ, ઘી બે ભાગ, લીંડીપીપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાખી પચન કરી તેના મોદક કરવા અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. (૩૬) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—લીંડીપીપર મધમાં ચાટવી. (૩૭) **પાચક (ખારી) પીપર:**—લીંડીપીપર લીંબુના રસમાં ભીંજવી રાખી તેમાં સિંધવનું ચૂર્ણ નાખવું. બે-ચાર દિવસ ભિંજાયા પછી સૂકવી રાખી તેમાંથી બે-ચાર લીંડીપીપર દરરોજ ખાતા જવી; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મોંમાં રુચિ આવે છે અને અન્ન પાચન થાય છે. (૩૮) **વાળા ઉપર:**—પીપરીમૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાવું. (૩૯) **અષ્ટકટ્વર તૈલ:**—લીંડીપીપર અને સૂંઠ દરેક સોળ સોળ તોલા, સરસિયું તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર, છાશ ૩૨ શેર એ સર્વે જાણસોનું વિધિ પ્રમાણે તેલ તૈયાર કરી ચોળવાથી ગૃધ્રસી અને સાથળ ઝલાઈ જવાનો વાયુવિકાર દૂર થાય છે.+

૫૧૫. લીંબુડી—સં૦ નિંબૂક. મ૦ લીંબુ, નિંબોણી. હિં૦ નીબુ, નિંબુ. બં૦ કાંગજીલેબુ, પાતિલેબુ. ક૦ નિંબે, લીંબુ, હણ્ણુ. તા૦ એલુમિચ્ચે. તુ૦ લિબેડામાર. મલા૦ ચેરુનારક. તૈ૦ નિમ્મપંડુ. ફાં૦ મિમનેતુશ. અ૦ લિમુનેહાબીજ. ઈં૦ લેમન. લા૦ સાઈટ્રિક એસિડ.

લીંબુ, નારંગી, ચકોત્રાં, સંતરાં, મોસંબી, પપનસ, ગળ્યું લીંબુ, બિજોરું, વગડાઉ લીંબુ ઇત્યાદિ લીંબુની જાત છે.× લીંબુડીનાં ઝાડ બિયાંમાંથી અથવા કલમે કર્યાથી થાય છે. આ ઝાડ બે-ત્રણ માથોડાં ઊંચાં વધે છે. લીંબુડીનાં ઝાડ વાવ્યા પછી તેને ત્રીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. લીંબુનો ઉપયોગ ઘણાં કામોમાં થાય છે. લીંબુના રસમાં ઘણાંક રસાયણ ઔષધો તૈયાર થાય છે. લીંબુ રુચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણા લોક ભોજનમાં ભાત તથા શાક ઉપર નીચોવી ખાય છે; તેથી કરીને તે પદાર્થમાં સારો સ્વાદ આવે છે. **કાગદી લીંબુ**—ખાટું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક,

---

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત પ્રમાણે લીંડીપીપર ઉષ્ણ, વાતહર, શ્વાસહર, દીપન, નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક અને ગર્ભાશયસંકોચક છે. જેવી રીતે કાળાં મરીની ક્રિયા પચનેન્દ્રિય પર વધારે થાય છે, તેવી રીતે લીંડીપીપરની વિશેષ ક્રિયા ફેફસાં અને ગર્ભાશય પર થાય છે. લીંડીપીપરથી શીતપ્રધાન અને કફપ્રધાન રોગી સારા થાય છે

ઉપયોગ—સુવાવડ થવામાં વાર લાગે તો ૫-૬ વાર પીપરીમૂળ આપે છે. પીપરીમૂળ, સાપસનમૂળ અને હિંગ, એ ત્રણેને મેળવી નાગરવેલના પાનમાં ખાવા માટે અપાય છે; જેથી વેણ જોરથી આવે છે બાળક જન્મતાની સાથે પીપરીમૂળનો ફાંટ આપે છે જેથી ઓર સરળતાથી પડે છે.

ઝેરી પ્રસુતિજ્વર, ટાઢિયો તાવ, આમવાત અને કફજ્વરમાં લીંડીપીપર મધમાં અપાય છે. એથી પ્રસુતિજ્વરમાં લોહી સાફ પડવા માંડે છે અને ઉત્તેજના આવે છે. શીતજ્વરમાં, પ્લીહાવૃદ્ધિ ઓછી થાય છે, કફજ્વરમાં અવાજ સુધરે છે અને કફ પડવા લાગે છે. જૂની ખાંસીમાં લીંડીપીપર મોટી માત્રામાં અપાય છે.

મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓના રોગો પર લીંડીપીપર પેટમાં અપાય છે અને માલિશ પણ કરાય છે. ફૂલાઓની નીચે જ્ઞાનતંતુની મોટી દોરી છે, તેમાં વેદના થાય તેને ગૃધ્રસી કહે છે. એ ગૃધ્રસી, કમરની નીચેના અંગનું રહી જવું (પેરા પ્લેજિયા) અને અધાંગવાત પર લીંડીપીપર અપાય છે. પરમામાં શિશ્નને શિથિલતા આવી હોય તો પીપર મોટી માત્રામાં અપાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× લીંબુનાં ઝાડો બગીચામાં થાય છે, પરંતુ કોઈ કોઈ દેશમાં જંગલમાં પણ હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં લીંબુનાં પાંદડાં ગોળ પરંતુ જાતિભેદે નાનાંમોટાં હોય છે. સર્વનાં ફૂલ ધોળાં અને સુગંધવાળાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો અને પાકાંનો પીળાશ પડતો હોય છે.

લઘુ, આંખને હિતકર, અતિ રુચિકર, તીખું તથા તૂરું છે; અને કફ, વાયુ, ઉધરસ, ઊલટી, કંઠરોગ પિત્ત, શૂળ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, બદ્ધગુદોદર, વિષૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ પાકેલાં હોય તો વધારે ગુણવાળાં છે. ઉપયોગ—(૧) **અજીર્ણ ઉપર :**—ભોજનના પહેલાં લીંબુ, આદું અને સિંધવનું સેવન કરવું; એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) **વિષુચિકા (કોલેરા)નો આજાર ન થવા માટે :**—દરરોજ બે લીંબુનો રસ ભોજનમાં અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો; એટલે કોલેરાની દહેશત રહેતી નથી (૩) **પાચક લીંબુ :**—લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માટલામાં દાબી રાખવાં અને તે સારાં આથવાં. પછી તેમાંથી એક એક લીંબુ ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને મોંમાં સ્વાદ આવે છે. (૪) **કોલેરા ઉપર :**—લીંબુના રસમાં સાકર નાખી શરબતી* પાક કરી રાખવો; અથવા કાંદા (ડુંગળી)ના રસમાં લીંબુનો રસ મેળવી તેનો શરબતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું. (૫) **આંખો આવે છે તે ઉપર :**—દાંતવણું અને અફીણને લીંબુના રસમાં લોખંડના તવા ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો, કિંવા લોખંડનો કાટ તથા દાંતવણુ એકત્ર કરી લીંબુની ચીર ઉપર ભભરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખો પર ફેરવવી, એટલે આંખોમાં થતી બળતરા, મળ, ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે. (૬) **પિત્તશમન થવા માટે :**—લીંબુનો રસ અને સાકરનું સેવન કરવું.

૫૧૬. **લૂણીની ભાજી**—સં૦ ચિવિલિકા, ઘોલિકા. મ૦ ઘોળ. હિં૦ બડીનોનિઆશાક, કુલ્ફા. બં૦ વનપુની, મુદ્દેગુની. ક૦ ગોલિ. તે૦ અઈલિકુરા. ફા૦ ખુરફા. અ૦ બકુલતુલ, હુમકા. ઇં૦ પર્સલેન. લા૦ પોર્ટ્યુલેકા ક્વોડ્રિફિડા (નાની લૂણી), પોર્ટ્યુલેકા ઓલીરેસિયા (મોટી લૂણી).

લૂણીનાં છોડ મોટા થતા નથી. એનાં પાંદડાં કાંઈક ગોળ હોઈ જરા રાતા રંગનાં હોય છે. લૂણીને ઘણાં નાનાં જીંડવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં બી હોય છે. લૂણીની બે જાત છે: એકને 'નાની' અથવા 'જંગલી ઘોલિકા' અને બીજીને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે. નાની લૂણીને સંસ્કૃતમાં 'ચિવિલિકા' તથા મોટીને 'ઘોલી' અને 'આરામ ઘોલિકા' કહે છે. જંગલી ઘોલિકાનાં પાંદડાં રંગે ઘણાં રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતાં નાના, પરંતુ ખરબચડાં હોય છે. એ ઝાડનાં ઝુંડેઝુંડ થાય છે. રાજઘોલિકાનાં પાંદડાં અને ઝાડ કાંઈક મોટાં હોય છે અને કોમળ હોય છે. ઘોલિકાની ટીલી ભાજી કરે છે, એનો ગરીબ લોકો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એ ભાજી કંડી હોઈ ઘણી ખાવામાં આવે તો હગામણ, આમાંશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. **લૂણી**—રુચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર તથા ઉષ્ણ છે;-અને વાયુ, ત્વગ્દોષ, ગુલ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **મોટી લૂણી**—રુક્ષ, ખાટી, ખારી, રુચિકર, તીખી, ગુરુ, અગ્નિદીપક તથા કફનાશક છે અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **શુદ્રઘોલિકા (નાની લૂણી)**—પિત્તલ, સારક, કફહર તથા તીખી છે; અને જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, ગુલ્મ, મેહ તથા શોથનો નાશ કરનારી, તેમ જ રસાયન વાતનાશક, ઉષ્ણ અને ખાટી છે. વળી નેત્રરોગ, ચર્મદોષ તથા વ્રણની નાશક છે. ઉપયોગ—(૧) **પેશાબમાં ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા શીનવા (વારંવાર થોડે થોડે પેશાબ થવો) ઉપર :**—લૂણીની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ સવાર-સાંજ બે વખત પાવો. જેથી ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

૫૧૭. **લેંડી**—એ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં ઉંબરાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) **વ્રણ ઉપર :**—કાળી લેંડીની છાલનું અગર પાંદડાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું; એટલે વ્રણું જલદી રુઝાઈ જાય છે.

૫૧૮. **લોધર**—સં૦ મ૦ લોધ્ર. હિં૦ ક૦ લોધ. અ૦ મુગામ. લા૦ સિંપ્લોકેસ રેસીમોઝા. તે૦ લોડુગચેટ્ટુ.

* લીંબુના શરબત માટે સાકર રસથી અઢીગણી લેવાનો સાધારણ રિવાજ છે. નવા આમવાત, રક્તપિત્ત અને વાતરક્તમાં લીંબુ બહુ જ ઉપયોગી છે. આમવાતમાં રસ ૧-૨ ઔંસ ૪-૪ કલાક પછી આપી શકાય છે.

લોધરનાં ઝાડ કોંકણ, મહાબળેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળના પ્રદેશોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બકુલનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ઘણો થાય છે. એને મરાઠીમાં 'હુરા' પણ કહે છે. અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાખે છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. 'સફેદ લોધરને પઠાણી લોધર કહે છે. થાણા જિલ્લામાં અજા પર્વત ઉપર ધોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. **+લોધર બે પ્રકારનો છે**—તે તૂરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે; અને વાત, કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો,' અતિસાર, પ્રદર, અરુચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—પાકકાળે તીખાં, તૂરાં, મધુર, શીત, કડવાં તથા ગ્રાહક છે; અને કફ-પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) **પ્રદર ઉપર**:—લોધરનો કાઢો આપવો અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં અથવા કાંદાના રસમાં પાવું. (૨) **તારુણ્યપિટિકા ઉપર**:—લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૩) **દંતરોગ ઉપર**:—લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા. (૪) **જીર્ણજ્વર ઉપર**:—લોધર, ચંદન, પીપરીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી તથા દૂધમાં પાવું.

૫૧૯. **વગડાઉ અજમો**—સં૦ અરણ્યાજમોદા, અજગંધા. હિં૦ અજવાયન. બં૦ વનયમાની. મ૦ રાન ઓંવા. કા૦ અડવી અજવણ. લૅ૦ ડેરથ સ્ટ્રિકટોકાર્પમ્.

અજમાની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આબેહૂબ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં ફૂલ અજમા જેવાં જ હોઈ એના ગુણ અજમાના જેવા જ છે. ઉપયોગ—(૧) **ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર**:—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એના પંચાંગનો કાઢો કરી મધમાં નાખી આપવો.

૫૨૦. **વગડાઉ અળવી**—સં૦ વનાલુક. મ૦ રાન આળૂ. લૅ૦ કોલોકેસિયા ઍન્ટિકોરમ્.

એ અળવી ચોમાસામાં ઊગે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ઘણી જ ઠંડી છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે. **વગડાઉ અળવી**—તૃપ્તિકર અને ત્રિદોષનાશક છે. **કાળી વગડાઉ અળવી**—રુચિકર, મુખજાડ્યનાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે. ઉપયોગ—(૧) **ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર**:—વગડાઉ અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા. (૨) **ઢોરના ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડાં ન પડે તે માટે**:—ઢોરને વગડાઉ અળવીના કંદ ખવડાવવા અને કિંચિત્ ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કીડા ઉપજ થતા નથી.

૫૨૧. **વગડાઉ તૂરિયું**—સં૦ વનકોશાતકી, સુગંધફલા. ક૦ કહિહીરે. તૈ૦ ચેરુબીર મ૦ ખાંડ દોડકી, રાનદોડકી. હિં૦ કડવી તુરઈ. લૅ૦ લફા૦ અમારા.

આ તૂરિયાંના છોડ નાના હોય છે. એ છોડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોઈ અણીદાર હોય છે. વગડાઉ-તૂરિયાંની દરેક ડૂંખને બે ફળ આવે છે. એ લાંબા હોય છે. એની જાડાઈ પગના અંગૂઠા જેવી હોય છે. ઉપયોગ—(૧) **તંતુમેહ એટલે**

+ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં લોધરને શીતળ અને ગ્રાહી માનેલ છે, તેમ જ આંતરડાં, આંખ અને નાસૂરના ઘામાં ઉપયોગી ગણેલ છે. દાંતના પારા નરમ થઈ ગયા હોય અથવા એમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો લોધરની છાલનો કવાથ કરી કોગળા કરવાના કામમાં લે છે. ચક્રદત્તમાં દાંતના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોધર, રસવંતી અને નાગરમોથને મેળવી વાપરવા કહેલ છે. અમૃતસાગરમાં લોધર, જેઠીમધ, ફુલાવેલી ફટકડી અને રસવંતી સમાન ભાગે લઈ પાણીમાં ઘસી આંખો ઉપર લેપ કરવાથી દુખતી આંખો સારી થાય એમ લખ્યુ છે. ડૉ. શેકસવેરો કહે છે કે, કલકત્તામાં આ ઝાડની છાલ રંગરેજ લોકો લાલ રંગ રંગવાના કામમાં વધારે વાપરે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં લોધર અનેક જાતના લેપ બનાવવામાં વાપરે છે અને એનાથી ભરેલું રુધિર તથા ગાંઠ પીગળી જાય છે એમ માને છે. ડૉ. ચાર્લ્સ અને કનૈયાલાલ દવે સ્ત્રીઓની ગુહ્યેન્દ્રિયથી નીકળતા પ્રવાહ માટે આ વૃક્ષની છાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આનીભાર) ખાંડની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. ચરકમાં છાલને રક્તશુદ્ધિકારક અને સ્તંભક માનેલ છે. સુશ્રુતમાં એને મેદનાશક, કફનાશક, યોનિદોષનાશક, સ્તંભક, વ્રણશોધક, પક્વાતિસારનાશક, રક્તપિત્તનાશક, રક્તપ્રદરનાશક કહેલ છે.

વાયુથી અંગ ઝલાઈ ગયેલ સુવાવડી સ્ત્રીને અને બીજાઓને પણ લોધર યોગ્ય માત્રાથી દરરોજ શીરા અથવા રાળમાં નાખી થોડી માત્રામાં ખવડાવે છે.

લાલામેહ (પ્રમેહ) ઉપર :—વગડાઉ તૂરિયાંનાં મૂળ ચંદનની પેઠે અર્ધા તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી બે વખત પાવાં; અથવા વગડાઉ તૂરિયાંનાં મૂળ ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ અને ઉપરસાલનાં મૂળ સમભાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂકી નાખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અર્ધું લીંબુ નીચોવી તરત તે દૂધ પાવું; પછી પથ્ય છોડવું. **(૨) ઢોરોને કાંધ પડે તે ઉપર :**—સૂજેલા ભાગને થૂંકીને ચોળી પછી વગડાઉ તૂરિયાંનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૩) કર્ણસ્રાવ ઉપર :**—વગડાઉ તૂરિયાંનાં પાંદડાં અંગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી કાનમાં નાખવો અથવા મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી તે પાણી કપડછાણ કરી કાનમાં નાખવું. **(૪) વાતવિકાર ઉપર :**—વગડાઉ તૂરિયાંનાં લીલાં મૂળ કૂટી દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં અર્ધા તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. **(૫) સોજા ઉપર :**—વગડાઉ તૂરિયાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૬) નાડીવ્રણ ઉપર :**—વગડાઉ તૂરિયાંનાં મૂળ, કડવી કરમદીનાં મૂળ અને નાટકનાર(જેનાં પાંદડાં તીખાં થાય છે તે)નાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અને દૂધમાં ઘસી પાવાં.

પરર. વગડાઉ મરચીવેલ (મ૦ નરકીયા, કાંદા. હિં૦ મિરચાકંદ)—એની એક જાતની વેલ થાય છે. એનાં પાંદડાં કાળિંગડાની વેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને નાનાં મરચી જેવડાં અને આકારમાં કાનમાંની (પીંવળીની) વાળી જેવડાં લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એના કંદને નરકીનો કંદ પણ કહે છે. એ કંદ ઘરમાં લાવી રાખીએ ત્યારે તેને અંકુર ફૂટી નીકળે છે. ઉપયોગ—**(૧) સર્પદંશ ઉપર :**—આ કંદ કાંઈક પાણીમા ઘસી પાવો. ખાટખટુંબાની ગોટલીનો પણ એવો જ ઉપયોગ થાય છે. **(૨) કૂતરાના વિષ ઉપર :**—નરકીનો કંદ અને પાંદડાં છાશમાં વાટી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે. **(૩) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે :**—આ કંદ છાશમાં કિંચિત્ ઘસી ઢોરોને આપવાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સંભવ છે, પણ આ પ્રયોગને ખાતરીલાયક માની શકાતો નથી; કેમ કે તે વધારે પેટમાં જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સંભવ છે. ×

પર૩. વગડાઉ સારોડી (મ૦ રાન ઘેટુળી. કા૦ અડવી ગાંજણી.)—એ છોડ સુમારે બે-ત્રણ હાથ ઊંચો હોય છે. એનાં પાંદડાં મોગલી એરંડાના પાંદડાં જેવડા થાય છે. એ છોડનો રંગ ધોળો હોઈ એનું લાકડું ઘણું જ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. વન-સારોડીના છોડ દક્ષિણમાં ઘણા જ થાય છે. એ છોડના મૂળનો રંગ પણ ધોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારીક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે.+ ઉપયોગ—**(૧) સોજા ઉપર :**—કોઈ પણ જાતનો સોજો ચઢ્યો હોય તો તે ઉપર આ સારોડીનાં મૂળનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજો ઊતરે છે. **(૨) ઢોરનાં ચૂમડાંમાં કીડા પડે તે ઉપર :**—જંગલી સારોડીનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

પર૪. વગડાઉ સૂરણ—સ૦ અરણ્યસૂરણ, વજ્રમુષ્ટિ. મ૦ કો૦ લૂત, ખાજરા-રાન-સૂરણ. હિં૦ જંગલી સૂરણ. ક૦ તે૦ અડવી સૂરણ, ઐસૂરણ. તા૦ કટ્ટુ કવરાવે. તુ૦ કટુકેને. મલા૦ કટ્ટુચેના. લા૦ એમોર્ફોફિલસ, સિલ્વેવિકા. ગુ૦ ચિતલકંદ, ઝેરી સૂરણ.

આ શાક કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૃગનક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસે એટલે સૂરણના કંદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે. તે લાવી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારીક સમારી શાક કરે છે. જૂનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સૂરણ પણ સૂરણની જ એક જાત છે.

× મરચીવેલના કંદનો ટુકડો સાપના મોઢામા દેવાથી સાપ મરી જાય છે. આ ઉપરથી સહેજ અનુમાન થાય છે કે સાપનું ઝેર કંદ ઘસીને પાવાથી ઊતરી જશે.

દેવી-દેવતા પાસે ધૂણવાવાળાઓ મરચીકંદના ઘાસાને હાથ પર અને પીઠ પર લગાડી, ગરમ ગરમ સાંકળ પકડે છે તથા પીઠ પર મારે છે. પણ મરચીકંદના પ્રતાપથી હાથ બળતા નથી તેમ જ પીઠ પર માર વધારે જણાતો નથી એમ એક ધૂણવાવાળા ભૂવાએ કહેલું હતું.

+ અમારા અનુમાન મુજબ ખેડૂત લોકો જેને ઝેરી સારોડીના નામથી ઓળખે છે, તે આ વનસ્પતિ હોવી જોઈએ.

દંશ ઉપર :—વછનાગનો લેપ કરવો. **(૩) કાનમાં ધાક પડવાથી થતા દુઃખ ઉપર :**—વછનાગ અને વજ સમભાગે લઈ તલના તેલમાં કઢવી કાનમાં પાડવું. **(૪) સોજા ઉપર :**—વછનાગ, સૂંઠ અને સાટોડીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપર :**—વછનાગ, ઝેરકોચલાં અને મોરથૂથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. **(૬) બદ બેસી જવા માટે :**—વછનાગ અને ઝેરકોચલાનાં બિયાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; અને તે ઉપર કાગળ ચોટાડી જૂની ઈંટનો કકડો તપાવી કપડામાં વીંટી સહેવાય તેટલો શેક કરવો. **(૭) કાખમાંજરી (બાંબલાઈ) ઉપર :**—વછનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.×

પ૨૬. વજ (ઘોડાવજ*)—સં૦ વચા, ઉગ્રગંધા. મ૦ વેખંડ. હિં૦ બં૦ વચ. ક૦ બાજેગિડ, નારૂબેરૂ, બજે. કબ્બુદગડે. તૈ૦ વાસા, વાડાજ. તા૦ વશુંબુ. તુ૦ બાજે. મલા૦ વાયંપુ. ગો૦ વેખંડ. યુના૦ અકુરૂન. ફા૦ સોસનજર્દ અગર તુરકી. અ૦ ઉદલબુજ. ઈં૦ સ્વીટફ્લેગ રૂટ.

પણ વેદનાના નિવારણ માટે બાહ્ય પ્રયોગ કરાય છે. સંન્યાસ(રક્તજ મૂર્ચ્છા)રોગમાં જો નાડી પૂર્ણ અને બળવતી હોય તો વછનાગ ઉપયોગી છે. રક્તદબાવ વધારે હોય તો રક્તદબાવને ઓછો કરીને મૂર્છારોગને દૂર કરે છે. એ ઉપરાંત મરડો, શીતળા ટંકાવવાથી આવનાર તાવ, કષ્ટાર્તવ, કર્ણપાકજનિત તાવ, મૂત્રાશય-પ્રદાહ, ચોટ લાગવાથી આવનાર તાવ, વાતનાડી અને માંસપેશીમાં શૂળ, ધનુષ્ટંકાર (આક્ષેપ), હૃદયના પડદાનો સોજો, હૃદયના ધબકારા વધી જવા, વિવિધ જાતના રક્તસ્રાવ આદિ પર વછનાગ હિતકારક છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× આયુર્વેદમાં વછનાગનો ઉપયોગ હીંગળો, પારો, ગંધક તેમ જ બીજી ઔષધિઓના યોગમાં વિશેષ કરેલો છે. વછનાગ વાતહર, સ્વેદલ, મૂત્રલ તથા જ્વરઘ્ન હોવાથી જ્વરમાં વિશેષ ઉપયોગી છે. જીર્ણજ્વર કરતાં નવીન તીક્ષ્ણ દાહયુક્ત જ્વરમાં વિશેષ લાભદાયક ગણાય છે. વાતહર તથા પિત્તશામક હોવાથી સંધિના ચસકા, કળતર વગેરે રોગમાં ખાવાની ઔષધિરૂપે તેમ જ લગાડવાની ઔષધિ(તેલ, લેપ)રૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. નવા તીક્ષ્ણ દરદના કરતા જીર્ણ વાતરોગમા વિશેષ ફાયદો કરે છે. વછનાગ પાચન હોવાથી અજીર્ણ તથા અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલાં દરદોમા વપરાય છે. લોહીના જમાવને તોડનાર હોવાથી કર્ણમૂળ, બદ, બાંબલાઈ, કંઠમાળ વગેરે રોગમાં લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. મધુપ્રમેહ, ધાતુવિકાર, પ્રદર વગેરે રોગોમાં પણ બીજી ઔષધિઓની સાથે વપરાય છે. ગળતકુષ્ઠરોગમાં ૦। રતીથી માત્રા વધારી સહન થઈ શકે તો ૨ રતી પર્યંત લઈ જવી. એવી રીતે કુષ્ઠરોગીને યોગ્ય અનુપાનની સાથે આપવાથી કુષ્ઠરોગને પણ દૂર કરે છે. વછનાગ અતિવૃદ્ધ, નાના બાળક, ક્રોધી, પિત્તપ્રકૃતિવાળા, નપુંસક, ક્ષયરોગી, સગર્ભા સ્ત્રી તથા અતિ થાકેલા મનુષ્યને આપવો નહિ. યુક્તિપૂર્વક સેવન કરવાથી વછનાગ બળ આપનાર, રસાયન, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક છે. વછનાગ ઉનાળા કરતા ઠંડીના દિવસોમાં વિશેષ હિતકર ગણાય છે. વછનાગની માત્રા ૧/૧૬ થી ૧/૪ રતી છે. ઉપયોગ—**(૧) વાયુના દરદ ઉપર (વત્સનાભાદિ ગુટિકા) :**—શુદ્ધ વછનાગ ૨ તોલા, સૂંઠ ૨ તોલા, મરી ૧ તોલો, પીપર ૧ તોલો, લવિંગ ૧ તોલો તથા અજમો ૨ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ ખાંડી બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી કુંવારના રસમાં ૬ કલાક ઘૂંટી અરધી અરધી રતીની ગોળી બનાવી છાંયે સુકાવી લેવી, શરીરમા કોઈપણ ભાગમાં વાયુનું દર્દ હોય, તેને એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આપવી; થોડા દિવસમાં વાયુનું દરદ શાંત થશે નીચે લખેલું તેલ માલિશ કરવાની જરૂર જણાય તો માલિશ કરવું કે જેથી જલદી લાભ થશે. આ ગોળી અરધી રતીથી વધારે માત્રામાં ન આપવી; કારણ કે વછનાગ ઝેરી છે. **(૨) વાયુના દરદ ઉપર માલિશ કરવાનું તેલ :**—વછનાગ, ધંતૂરાના દોડા, આકડાની જડ, તજ, જાયફળ, અફીણ, અજમો તથા માલકાંગણી સમાનભાગે લઈ કલ્ક કરવો. કલ્કથી ચાર ગણું સરસવનું તેલ લઈ કલાઈવાળી કડાઈમાં નાખી મંદાગ્નિ પર પકાવવું. તેલ પાકી જાય ત્યારે ઉતારી ગાળી શીશીમાં ભરી રાખવું. આ તેલની માલિશથી સાંધાઓમાં થતુ વાયુનું દર્દ મટી જાય છે. **(૩) કંદાદિમાં વિષ તથા સર્પાદિ ઝેરી જાનવરોના વિષ ઉપર :**—શુદ્ધ વછનાગ, ટંકણખાર તેલિયો ફુલાવેલો, કાળાં મરી, મોરથૂથુ, એ સર્વ સમભાગે લઈ બારીક વાટી લેવાં. પછી કુકડવેલના રસમાં ૭ કલાક ખરલ કરી ચાર ચાર રતીની ગોળી કરવી. આ ગોળી ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ઝેરની પીડા શાંત થઈ જાય છે.

* ઘોડાવજમા એક એવો અદ્ભુત ગુણ રહેલો છે કે, ઘોડાવજના ચૂર્ણનું પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન થાય છે. ઘોડાવજ વધારે માત્રામાં માથાને અને રુધિરને નુકસાન કરનારી છે. એના વિકારનાં નાશક વરિયાળી અને સિકંજન છે. માત્રા ૩ માસાની છે, એમ યુનાની ગ્રંથકારો બતાવે છે.

લા૦ એકોરસ કેલેમસ.

વજનાં ઝાડ પાનબાજરિયાના છોડ જેવાં થાય છે. એની ઊંચાઈ માથોડું હોય છે. એનાં મૂળને વજ કહે છે. એની એક ધોળી જાત ઈરાનમાં થાય છે; તેને **ખુરાસાની વજ** કહે છે.× એના ગુણ વજના જેવા જ હોઈ વિશેષ કરી વાયુરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. વજ—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, વાંતિકારક, દીપન તથા કંઠ અને મળમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે; અને કફ, આમ, સોજો, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપસ્માર, રાક્ષસપીડા, કૃમિ, શૂળ, મલસ્તંભ તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **શળેખમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:**—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘાડવું. (૨) **અપસ્માર ઉપર:**—વજનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પથ્ય—દૂધભાત ખાવાં અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી રાખવા. પછી પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે કે તુરત નાકમાં તેની વાસ લેવી; એટલે છીંકો બંધ થાય છે. (૩) **સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપર:**—વજ અને લીંડીપીપરની પોટલી કરી નાકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવું. (૪) **ઉન્માદ ઉપર:**—વજના રસમાં કોહકોળીંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૫) **કાળા ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—દહીં, ભાત અને વજ ખાવાં. (૬) **કાન વહેતો હોય તે ઉપર:**—વજ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) **ગર્ભિણીના આનાહવાયુ ઉપર:**—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું અને તેમાં હિંગ તથા સંચળ નાખી ખાવા આપવું; એટલે આનાહવાયુનો (આફરાનો) નાશ થઈ ગર્ભિણી સુખી થાય છે. (૮) **સુખે પ્રસવ થવા માટે:**—વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી તેનો નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—વજ અને કિંચિત્ રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૧૦) **આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉધરસ ઉપર:**—વજ, ધાણા તથા જીરાનો કાઢો પાવો. (૧૧) **બાળકને તાળવું (ગળું) પડે તે ઉપર:**—વજ અને જાયફળ દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમાં સાબરસિંગ ઘસી પાવું. **(૧૨) બાળકને વાયગમન (છાતીમાં કફના યોગે ડચૂરા બાઝયા જેવું થઈ કફનો ગઠ્ઠો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો અવરોધ થઈ વારંવાર જીવ ગભરાય છે તે) થાય તે ઉપર:**—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ઘસી ચોળી ચોળી જીરવવી (૧૩) **વિષમજ્વર ઉપર:**—વજ, હરડે અને ઘીનો ધૂપ આપવો.+

× ખુરાસાની વજને દૂધિયો વજ કહે છે. એ લાલ વજના કરતાં વધારે ગુણદાયક છે.

+ વજ થોડી માત્રામાં લેવી જોઈએ. વધારે માત્રામાં લેવાથી ઊલટી થાય છે. ઊલટી કરાવવા માટે વજ ૩૦ થી ૪૫ રતી પાણી સાથે અપાય છે. વજનો કટકો મોંમા રાખી મૂકવાથી કફ સહેલાઈથી બહાર આવે છે; તથા સૂકું ગળું થૂંક વધવાથી ભીનું રહે છે બાળકોને ઉધરસ ઉપર વજ ઘસીને પિવરાવવામાં આવે છે. ખાવાની ઔષધિ તરીકે માત્રા ૨ થી ૫ રતી સુધી આપવી.

ડૉક્ટર દેસાઈ વજને ઉષ્ણ, સ્વેદલ, કાસહર, કફઘ્ન, વામક, જ્વરઘ્ન, સુગંધી, કડવી, દીપન, વાતહર, ઉત્તેજક, વેદનાસ્થાપન અને કૃમિઘ્ન માને છે. કફ, વાત અને પિત્તપ્રકોપમાં અપાય છે. પુરુષોના કરતાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને વધારે માફક આવે છે. આ ઔષધિના બધા ધર્મ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે તોપણ એને પ્રધાન વર્ગમાં ગણી શકાતી નથી. આ બીજા દરજ્જાની ઔષધિ છે."

શરદી, ગળામાંનો સોજો અને શ્વાસનલિકામાંનો નવો સોજો, એના ઉપર વજનો ક્વાથ અતિ ગુણદાયક છે. વજ આપવાથી સોજો વધી શકતો નથી તેમ જ ગળામાંથી કફ નીકળીને અવાજ સુધરે છે. શરદી બંધ કરનારી બીજી બે દવા છે. એક અફીણ અને બીજી વછનાગ, પરંતુ એ બંને ઝેર છે. વજ જેટલી છૂટથી વાપરી શકાય, તેટલી છૂટથી ઝેરી દવા વપરાય નહિ. વજથી નુકસાન થવાનો ભય રહેતો નથી. વજની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા અફીણના સમાન શ્લૈષ્મિક ક્રિયા પર થાય છે. વજનો કટકો મોઢામાં રાખવાથી ત્રાસદાયક સૂકી ઉધરસ અને ગળાનો સોજો ઓછો થઈ જાય છે. ઓછી માત્રામાં આપવાથી કફ છૂટે છે, તોપણ કફ માટે બીજી પ્રયોજક ઔષધિ વજની સાથે આપવી. કફ અને દમ ઉપર ઊલટી કરાવવા માટે ૪૦ રતી વજ અને ૧ તોલો સિંધાલૂણ ૧ શેર ગરમ પાણીમાં મેળવીને પિવરાવવું; એથી કાંઈ પણ હાનિ થયા વિના કફ નીકળી જાય છે. બાળકોના શ્વાસનલિકા શોથ પર વજનો ક્વાથ લાભદાયક છે.

વેલ' પણ કહેવાય છે. ઔષધોમાં એ વેલાના કકડા કરી તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાનાં પાંદડાંનાં વડાં અને શાક કરે છે. **સાદો વરધારો**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તૂરો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ય, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃષ્ય તથા લઘુ છે; અને ઉપદંશ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોપનો નાશ કરે છે. આમાં જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે. તેને મરાઠીમાં 'કાળી મ્હૈસવેલ' કહે છે. ઉપયોગ—(૧) **શ્લીપદ રોગ ઉપર:**—વરધારાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર કિંવા કાંજી સાથે ખાવું. (૨) **નાના ગર્ભસ્થાનની વૃદ્ધિ માટે:**—વરધારો અને ધોળી જાસુંદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવાં. આ પ્રયોગ દરેક ઋતુપ્રાપ્તિ પછી ચોથા દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો એટલે અવશ્ય ગુણ થાય છે.

૫૩૧. વરી (મોરિયો)—સં૦ વરક, પ્રિયંગુ. મ૦ વરી, ધાનોર્યા. હિં૦ બરી. ક૦ પ્રિયંગુ, ટેનોગિડ. તા૦ ટિને. તૈ૦ કોર્રલુ. મલા૦ ટિના. ઈં૦ ઇટાલિયન મિલેટ. લા૦ પેનિકં ઈટાલીકં.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે; પરંતુ રંગમાં માત્ર ફેર છે. ધાનોરાની વરીનો રંગ પીળો હોય છે. વરીનું ધાન્ય સહ્યાદ્રિના પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે. ઘણું કરીને જ્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે. ઉપવાસમાં એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યનો ભાત, ધાણી, લોટ અને બીજા પ્રકાર કરી દહીં-દૂધ સાથે લોકો ખાય છે. ગરીબ લોકો વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાંચ-૭ જાત છે. **વરી**—તૂરી, મધુર અને રક્ષ હોઈ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ—(૧) **પ્રદર ઉપર:**—વરીના ચોખાના ધોવરામણમાં ઉંદરની લીંડીઓ વાટી પાવી.

૫૩૨. વરિયાળી—સં૦ મિશ્રેયા. મ૦ બડી શેપ. હિં૦ બડીશોપ-સોફ. બં૦ મૌરી. ક૦ દોડ્ડસબ્બસિગે. તૈ૦ પેદજીલકુર્ર. તા૦ સોહીકીરે. ફા૦ બાદિયાન ઇં૦ ફેનલસીડ. લા૦ ફિનીકયુલમ્ વલ્ગેર. અ૦ એજિયાનજ, એજિયાંજ, એજયોના.

જેવા સુવાના છોડ હોય છે તેવા જ વરિયાળીના છોડ હોય છે એ બે હાથ ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં બારીક કોથમીર જેવાં હોય છે. એ છોડને તોરા આવે છે, તેમાં વરિયાળીના દાણા હોય છે. એનો પાક ગુજરાત દેશમાં ઘણો થાય છે. વરિયાળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઠંડી, આમનાશક અને રુચિદાયક છે. ગુજરાતમાં લીલી વરિયાળી એ એક મેવો મનાય છે. **વરિયાળી**—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, પિત્તકારક, દીપન, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ્ય તથા બસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શૂળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષા, ઊલટી, વ્રણ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે. **એનાં પાંદડાંની ભાજી**—મધુર, અગ્નિદીપન, દૂધ વધારનારી વૃષ્ય, રુચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુલ્મ તથા શૂળની નાશક છે.× ઉપયોગ—(૧) **આમાતિસાર ઉપર:**—વરિયાળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સૂંઠ તથા વરિયાળી ઘીમાં તળી બારીક કૂટવી અને તેની ફાકી લેવી. (૨) **મુખવિકાર ઉપર:**—વરિયાળી મોંમાં રાખી રસ ગળી જવો. (૩) **ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉધરસ ઉપર:**—વરિયાળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારંવાર મોંમાં રાખવું. (૪) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—વરિયાળી અને સાકરનો કાઢો પાવો.

૫૩૩. વંતાકડી (વેંગણી)—સં૦ વાર્તાકી. મ૦ વાંગી. હિં૦ બૈંગન, ભંટા, ભટોરા. બં૦ બેગુન. ક૦ બદનેકાઈ, કાચીગીડ. તા૦ કટ્ટારી ત્રુ૦ બદને. મલા૦ વાળુતિના. તૈ૦ બંકાઈ. ફા૦ બાદગાન. અ૦ બાદન્જન. ઈં૦ બ્રિંજલ. લા૦ સોલેનમ્ મેલોન્જેના.

વંતાકડીના છોડ કમરપૂર ઊંચા વધે છે. વંતાકડીમાં બે-ચાર જાત છે. કાળી વંતાકડી, ધોળી વંતાકડી ઇત્યાદિ. વેલ વંતાકડીના ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેને વર્ષમાં ત્રણ-ચાર વાર ફળ આવે છે. વંતાકડીના છોડને કાંટા હોય છે. વંતાકડીનું શાક સારું થાય છે. વંતાક એ કિંચિત

× વરિયાળીને ચરકસંહિતામાં પ્રજાસ્થાપન અને શૂળનાશક તેમ જ સુશ્રુતમાં કફનાશક માની છે. હકીમ લોકો વરિયાળીનાં પાંદડાંને ગરમ માને છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને એનો કવાથ રુધિર શુદ્ધ કરવાને અને એ જ પ્રમાણે ગર્ભાશયની શુદ્ધિ થવાને આપે છે તથા એને પાચક અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર માને છે.

વાતુલ છે. પાકેલાં વંતાક વિકાર કરનારાં છે તેથી ખાવાં નહિ. **વંતાકડી**÷—તીખી, રુચિકર, મધુર, બળકર, પૌષ્ટિક, હૃદ્ય, ગુરુ, કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, ખારી તથા શુક્રલ છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચી (ગંડમાળાનો ભેદ), કૃમિ, પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **વંતાક**—(ફળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ, અપિત્તલ તથા ખારાં છે; અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **કુમળાં વંતાક**—પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રુચિકર છે; અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કુમળાં વંતાક**—પિત્તકર અને લઘુ છે. **પાકાં વંતાક**—વાયુને કોપાવનારાં અને લઘુ છે. **મોટાં વંતાક**—કફકર, મૂત્રલ, શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. **ધોળાં વંતાક**—અર્શનાશક છે. બીજા ગુણ સાધારણ વંતાક જેવા જ છે. **ભુંભરેટમાં શેકેલાં વંતાક**—કિંચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા અગ્નિદીપન છે અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમનાશક છે. **મીઠું લગાડી તેલમાં તળેલાં વંતાક**—ગુરુ અને સ્નિગ્ધ છે. ઉપયોગ—(૧) **વાળા ઉપર**:—વંતાક શેકી તેનું દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું. (૨) **ઘોડાને ફરફુરી (પેટમાં ગડબડાટ) થાય તે ઉપર**:—કુમળાં વંતાક ખવરાવવાં કિંવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો. (૩) **લૂતી (ઝેરી સૂરણ)ના વિષ ઉપર**:—લીલી કાજળીનાં ઝાડ તથા સુકાયેલાં વંતાક બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૪) **પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર**:—વંતાક શેકી તેમાં સાજીખાર નાખી પેટ ઉપર બાંધવાં. (૫) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર**:—વંતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો. (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર**:—વંતાકડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૭) **નિદ્રા ન આવતી હોય તો**:—સાંજરે વંતાક શેકી મધમાં કાલવી ખાવાં, એટલે તરત નિદ્રા આવશે.

૫૩૪. **વસુ**—સં૦ મ૦ હિં૦ વસુ. બં૦ વાસના. ક૦ ગણુજીલી. ત૦ ગાર્જેર. તા૦ ચુવડેમૂલં. મલા૦ ચારણા, સારણા. લા૦ ટીએનથેમા પેન્ટન્ડ્રા.

ગામડામા આ વનસ્પતિને વસુના નામથીજ ઓળખે છે. કોકણ પ્રાંતમાં આ વનસ્પતિ જોવામાં આવતી નથી. વસુની વેલ થાય છે. આ વેલાની લંબાઈ હાથ-બે હાથ હોય છે. પાંદડાં સાટોડીનાં પાંદડાં જેવા જ હોઈ તેનાથી કાંઈક જાડાં હોવ છે. વસુમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી વસુના વેલાનું સર્વાંગ ધોળું હોય છે. મરાઠી ભાષામા પ્રસિદ્ધ વૈદ્યક ગ્રંથ 'ત્ર્યંબકી'ના કર્તા ત્ર્યંબકરાજ વૈદ્યે પુનર્નવા (સાટોડી)ને જ વસુ એમ સમજી નેત્રરોગ ઉપર આ વનસ્પતિ યોજેલી છે, પરંતુ સાટોડી અને વસુ એ તદ્દન જુદી જાતની જ વનસ્પતિ છે. ઘણા વૈદ્ય લોકો સાટોડી અને વસુ એ બંને વનસ્પતિમા ફરક નહિ સમજતાં વસુને જ સાટોડી સમજી વસુનો ઉપયોગ કરે છે. **બન્ને વસુ**—દીપન, તીખી, કડવી, ઉષ્ણ અને પાકકાળે શીતળ હોઈ વાતગુલ્મનો નાશ કરે છે. ધોળી વસુ એ રસાંજન છે. ઉપયોગ—(૧) **સોજા ઉપર**:—ધોળી વસુના મૂળનો કાઢો કરી આપવો અને મૂળનો સોજા ઉપર લેપ કરવો; અથવા વસુ અને સૂંઠનો કલ્ક કરી તે પાવો. (૨) **ગોળો અને બરોળ ઉપર**:—વસુનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને સિંધાલુણમાં આપવું. (૩) **રોગ ન થવા અને વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે**:—વસુનાં પંચાંગનુ ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૪) **વીંછીના વિષ ઉપર**:—ધોળી વસુના મૂળ રવિવારે કાઢી તે ચાવી ખાવાં; એટલે વીંછીનું વિષ ઊતરે છે અથવા વસુનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૫) **અમ્લપિત્ત ઉપર**:—નિત્ય સવારે ધોળી વસુનાં તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવાં અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૬) **ચોથિયા તાવ ઉપર**:—ધોળી વસુનાં મૂળ દૂધમાં ખવરાવવા

÷ વંતાકડીને રીંગણી પણ કહે છે. એનાં ફળને વેંગણ અથવા રીંગણાં કહે છે. એની મુખ્ય ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. આ જાત તેનાં ફળો ઉપરના રંગથી ઓળખાય છે. વળી એ દરેકમાં પણ કાંટાળી અને કાંટાવિનાની એવી બે જાત છે. કાંટાળી રીંગણીનાં ફળની ઉપરનાં દીંટડાંને કાંટા હોય છે. તે ઝીણા અને છૂટાછૂટા હોય છે. કોઈ કોઈ રીંગણીનાં ફળ ગોળ પણ હોય છે. ઉપયોગ ખરોળ ઉપર વંતાકને અંગારામાં શેકીને ખાય છે.

૫૨૭. વટાણા—સં૦ કલાય. મ૦ કવલા, વાટાણે. હિં૦ મટર, કેરાવ, કેરાઉશાક. ક૦ બટ્ટ-કડલે, વટાણિ. તુ૦ વટાણિ. તા૦ પટાણિ. તૈ૦ ગંડુચણગલુ, મલપટાનિ, પાયરૂ. ઇં૦ ફીલ્ડ પી. લા૦ પિસમ સેટિવમ (ખેતરના વટાણા).

વટાણાની ભાજી કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ શુમારે વેંતેક ઊંચો વધે છે. આ છોડ રાનમાં પોતાની મેળે થાય છે.× શ્રાવણ માસના સોમવારના દિવસે કેટલાક લોકો એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે. એનું શાક ડુંગળી નાખી કરવાથી બહુ જ સારું થાય છે. **વટાણાની ભાજી**—ભેદક, ઉષ્ણ, કડવી અને ત્રિદોષઘ્ન છે.

૫૨૮. વડ—સં૦ બં૦ વટ. મ૦ વડ. હિં૦ બડ-ર. ક૦ આદલ-ગોલીમારા. તૈ૦ મરિંચેટુ. તા૦ અલામારમ્. તુ૦ ગોલિડામારા. મલા૦ પેરાલ. ફ્રા૦ દરખતરેશા, વડવાઈ રેશા, એબર્ગદ. અ૦ જાતુ, દવાઈ, વયઆબ. ઇં૦ બનિયન ટ્રી. લા૦ ફાઈકસ બેંગાલેન્સિસ.

એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીપળાના ઝાડની પેઠે વડનું ઝાડ દેવમંદિર પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિંદુ લોકોમાં વડનું ઝાડ બહુ પૂજ્ય મનાયેલું છે. એની છાયા નીચે હજારો માણસો બેસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે. એને દર વર્ષે નવી વડવાઈઓ ફૂટી તે જમીનમાં જઈ તેને મૂળ ફૂટે છે અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતો જ જાય છે. એનાં પાંદડાં પતરાળાં કરવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક લોકો એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે. **ગુજરાતમાં નર્મદાના મુખ પાસે કબીરવડ નામનું અતિશય મોટું વડનું એક વૃક્ષ છે.** તેને સાડાત્રણસો વડવાઈઓ છે અને હમેશાં નવી ફૂટતી જાય છે. તેનો પરિઘ સાડાતેરસો હાથનો છે. તેની વડવાઈઓને નાનાં નાનાં ત્રણ હજાર ડાળાં ફૂટેલાં છે તથા તેને હજારો ડાળાં લાગેલાં છે. એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણસો સહજ બેસી શકે છે. આ ઝાડને દૂરથી જોઈએ તો એકાદું મોટું અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. વડનું લાકડું સુતારીકામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં મોટાં ઝાડ હજાર વર્ષ સુધી ટકે છે. **વડ**—તૂરો, મધુર, શીત, ગુરુ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, સ્તંભન તથા રુક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ, જ્વર, દાહ, તૃષા, ઊલટી, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, વ્રણ, શોથ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **નદીવડ**—તૂરો, મધુર, શીતળ અને ગુરુ છે; તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ અને ઊલટીનો નાશ કરે છે. **વટપત્રી (વટવતી) (વડનો ભેદ)**—તૂરી તથા ઉષ્ણ છે; અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—મધુર, રુક્ષ, તૂરાં, સ્તંભન, શીતળ, લેખન તથા વિબંધ અને આધ્માનવાયુને

તાવમાં વજથી પરસેવો છૂટે છે અને પેશાબ કાંઈક વધે છે; ઘામ આવવા માટે કપડાં ઓઢીને બેસવું જોઈએ. ટાઢિયા તાવમાં ક્વીનાઈન, કાંક્ચ, કરિયાતું વગેરે પ્રયોજક ઔષધની સાથે વજ આપવાથી હાડનો દુખાવો રોકાઈ જાય છે અને જલદી તાવ ઊતરી જાય છે. જીર્ણજ્વરમાં વજથી મગજ અને જ્ઞાનતંતુને ઉત્તેજના મળે છે. બાળકોને દાંત આવતી વખતે તાવ આવે છે તેમાં વજ લાભદાયક છે.

અપસ્માર, ઉન્માદ, પક્ષાઘાત અને સંનિપાતમાં વજનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અપસ્મારમાં મધની સાથે સવારે અને સાંજે વજ અપાય છે. ઉન્માદમાં રોગી થાકી જાય છે, ત્યારે વજ કોળાના રસની સાથે અપાય છે. પક્ષાઘાતમાં લૂલા થયેલા ભાગ પર ચોળાય છે. વજ ગર્ભાશયનું પણ થોડુંક સંકોચન કરે છે. એટલે સુવાવડ આવતી વખતે વેણ વધારવા માટે કેસર અને પીપળીમૂળની સાથે અપાય છે. સુવાવડમાં પણ વજ આપવાથી હોજરીની ક્રિયા સુધરે છે અને અપચનરોગ દૂર થાય છે. કવાથ આપવાથી આફરો અને ઉદરવેદના ઓછાં થાય છે અને અજીર્ણજાનત દસ્ત પણ ઓછા થઈ જાય છે. વજ બાળકોની ઉદરવેદના અને મરડામાં અતિ ગુણકારી છે. બાળકોને વજ શેકીને અપાય છે. વજથી ઉદરકૃમિ પડી જાય છે. ઉદર-રોગમાં વજ પ્રશસ્ત છે. નેપાળાથી દસ્ત વધારે લાગે ત્યારે વજને શેકી પાણીમાં મેળવીને અપાય છે. સાંધાઓનો સોજો, વરસાદમાં ભિંજાવાથી અંગેઅંગમાં વેદના થવી, અધિક પરિશ્રમથી વેદના, શરદી વગેરે રોગોમાં વજ પેટમાં અપાય છે અને બહાર માલિશરૂપે વપરાય છે. હરસના મસા પર વજ, ભાગ અને અજમાનો ધુમાડો અપાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× આશ્ચર્યની વાત છે કે, વટાણા સર્વત્ર વાવવામાં આવે છે. ક્યાંય અડબાઉ થતા જાણ્યા નથી તો અડબાઉ શાથી માન્યા હશે? શું આ રાનવટાણા તો નહિ હોય?

કરનારાં છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) નખદંત વિષ ઉપર:—વડ, ખીજડો અને કડવા લીમડાની છાલ વાટી લેપ કરવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—વડની વડવાઈનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. (૩) વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખબાંજરી અને ઉંદરના દંશ ઉપર:—વડનું દૂધ ચોપડવું. (૪) ગર્ભધારણ માટે:—વડ પાલોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અંકુર આવે છે, તેમાંનાં બારીક પાંદડાં વાટી બોરના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કરવી અને દરરોજ ત્રણ ગોળીઓ ઘીમાં ખાવી. (૫) કૃમિ ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ પાવો. (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—વડનું દૂધ પતાસામાં ઘાલી પાવું. (૭) જ્વરમાં દાહ થાય તે ઉપર:—વડની વડવાઈઓનો રસ પાવો. (૮) પરસેવો આવવા માટે:—ડાંગરની ધાણીનો લોટ પાણીમાં પલાળી તેમાં વડનાં પીળાં પાંદડાં નાખી તેનો ષડાંશ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો. (૯) આંખમાંનાં ફૂલ, ભૂર ઇત્યાદિ ઉપર:—વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું. (૧૦) અતિસાર ઉપર:—વડની વડવાઈઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં છાશ નાખી પાવી. (૧૧) રક્તપિત્ત ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કલ્કમાં મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૧૨) મુખરોગ ઉપર:—વડ, ઉંબરો, પીપર, જાંબુઓ અને નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) ખરજવા અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વડનાં પાકેલાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૪) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર:—વડનાં પાકેલાં સુકાઈ ગયેલાં પાંદડાં લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો. (૧૫) રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર:—વડ તથા આમલીની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૧૬) મધુરા જ્વર ઉપર:—વડનાં પાન તથા બાજરાના લોટનો કાઢો કરી પિવરાવવો.

પર૯. વડગૂંદા (મોટી ગૂંદી)—સં. શ્લેષ્માંતક. મ૦ ભોંકાર, શેલવટ. હિં૦ લ્હિસોડા, નિસોરે, બહુવાર. ક૦ દોડ્ડચળ્ળુ, એકિગિડ. તૈ૦ પેદ્દાનાકેરૂ. ફા૦ સિપિસ્તાન. અ૦ સેફિસ્તાન, દબક. ઈ૦ ન્યારોલિવ્ડ સેપિસ્ટન. લા૦ કોર્ડિયા એંગસ્ટિફોલિયા, કોર્ડિયા મિક્સા, કોર્ડિયા લેટીફોલિયા. બં૦ ચાલતા, બોહરી. ઉડીઆ૦ અડ. તા૦ બિડી.

વડગૂંદાના બેત્રણ પ્રકાર છે. આ ઝાડ ગામમાં અને રાનમાં થાય છે. વડગૂંદાનાં ફળ પાકે એટલે રાતા થાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો હોય છે. ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે, તે પથ્યકારક છે. એનું શાક પણ થાય છે. પાકેલા ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળ ઘણાં ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને ઉવરસ થાય છે. વડગૂંદા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. વડગૂંદાને ધોળો ગુંદર આવે છે. વડગૂંદાનું ઝાડ—તીખું, શીતળ, મધુર, તૂરું, પાચક, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફકારક છે; અને કૃમિ, શૂળ, આમદોષ, રક્તવિકાર, વ્રણ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, શીત, કડવાં, વાતુલ, લઘુ, તૂરાં, પિત્તશામક, મલસ્તંભક અને રુચિકર છે; તથા તે રક્તદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર બૃંહણ વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ તથા ગુરુ છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:—વડગૂંદાની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) કોલેરા ઉપર:—વડગૂંદાની છાલ ચણાના ક્ષારમાં ઘસી પાવી.

પ૩૦. વરધારા—સં૦ વૃદ્ધદારુ. મ૦ વરધારા. દે૦ મ્હૈસવેલ. કો. સાંબરવેલ. ગ્રા૦ ગાવેલ. હિં૦ વિધારા. બં૦ વિતારક, વૃદ્ધદારક. ક૦ કુએરકુમુરે, ફિરંગી ચક્કિ. તૈ૦ ચંદ્રપુરી. લા૦ રૂરિયા સેંરેલોઇડીજ.*

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં મોટાં, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. મરાઠીમા 'જીર્ણકંજી' તથા 'વાઢતા દેવદાર' તથા કોંકણમાં 'મ્હતારીચા

* ડૉક્ટર દેસાઈએ મર્યાદવેલના મૂળને વૃદ્ધદારુ કહેલો છે અને આમવાતમાં ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરેલી છે. રૂરિયા સેંટવોઈડિઝને ડૉક્ટર દેસાઈએ કૃત્રિમ વરધારો માન્યો છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

અથવા નાગરવેલના પાનમાં નાખી ખવરાવવાં. **(૭) ગોળા અને જળોદર ઉપર :**—ધોળી વસુનાં મૂળ સમાન સિંધાલૂણ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપનો અથવા જલોદર ઉપર ધોળા વસુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૮) કૂતરાના ઝેર ઉપર :**—વસુનો રસ આપવો.×

૫૩૫. વાઘાંટી—સં૰ વ્યાઘ્રઘંટિકા, વ્યાઘ્રિ. મ૰ વાઘાટિ, ગોવિંદી. હિં૰ કિંકિણી. ઇં૰ ઘોર્નિ કેપરબ્રશ. લા૰ કેપેરિઝ ઝીલેનિકા.

આ વેલો મોટો વધે છે. એનાં પાંદડાં કરમદીનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં હોય છે. એના ઉપર કાંટા હોય છે. ફૂલ સફેદ, મોટાં અને તુરામાં ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ માસ સુધી આવે છે. ફળ બોર જેવડાં મોટાં અને ગોળ હોય છે; તેને વાઘાંટી કહે છે. એનું શાક કરી ખાય છે. **વાઘાંટી**—ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા રુચિકર છે; અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—ઉષ્ણ તથા કડવાં છે; અને વિષૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ વાઘાંટી**—(સં૰ કટુદરી)—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) અંડ ઊતર્યો હોય તે ઉપર :**—વાઘાંટીનાં પાંદડાંનો પાણી નાખી ૪ પેસાભાર રસ કાઢવો અને તેમાં ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો. **(૨) ગંડગૂમડાં ઉપર :**—વાઘાંટીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૩) વાઘ કરડ્યો હોય તે ઉપર :**—વાઘાંટીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં. **(૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર :**—વાઘાંટીના મૂળ ઘસી પાવાં.

૫૩૬. વાપુંબા—સં૰ કુંભા, કટભી. મ૰ કિન્હઈ. કિણહી. હિં૰ કટણી, કરહી. ક૰ કરીય કિલગે. ઇં૰ કોરસ ટ્રી. લા૰ કેરેયા આર્બોરિયા. કેરેયા આર્બોરિયાનાં પાન ૬ થી ૧૨ ઇંચ લાંબાં અને ૩ થી ૬ ઇંચ પહોળાં હોય છે. ફૂલ માર્ચ–એપ્રિલમાં પીળી છાયાવાળાં સફેદ આવે છે. ફૂલનો વ્યાસ ૨॥ થી ૩॥ ઇંચ હોય છે. ફળ ૨॥ થી ૩ ઇંચ વ્યાસનાં ગોળ લીલા રંગનાં આવે છે. એટલે જે લૅટિન નામ આપ્યું છે અને નીચે પદેજીએ વર્ણન કર્યું છે, તે મળતું આવતું નથી.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાંદડાં કૂંવાડિયાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડને ચપટી શિંગો આવે છે. ઝાડનો રંગ કંઈક ધોળો હોય છે. **મોટો ધોળો વાપુંબો**—તીખો, ઉષ્ણ, તૂરો અને કડવો છે; તથા અજીર્ણ, નાડીવ્રણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ધોળો કોઢ, કફ, ત્રિદોષ, વ્રણ અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—ધાતુ અને કફને વધારનાર છે. **એનો રસ**—ગુરુ, વૃષ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. **નાનો ધોળો વાપુંબો**—ઉષ્ણ અને તીખો છે; તથા કોઢ, કફ, રક્તદોષ, મેદોરોગ, નાડીવ્રણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કાળો વાપુંબો**—ઉષ્ણ અને તીખો છે તથા ગુલ્મ અને આધ્માનશૂળનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ ધોળા જેવા જ છે. ઉપયોગ—**(૧) ખરજ અને દાદર ઉપર :**—વાપુંબાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૫૩૭. વાયવરણો (વરણો)—સં૰ બં૰ વરણ. મ૰ વાયવર્ણા, વાટવર્ણા, હાડવર્ણા. દે૰

× વસુને વનસ્પતિશાસ્ત્રમા પં૰ જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીએ ગુજરાતી નામ સાટોડો અને નર્મા આપેલ છે. એની ૪ જાત ગુજરાતમાં છે : (૧) ટ્રાએન્થેમા મોનોગાઈના (સફેદ સાટોડો) છોડ ૨–૪ ફૂટ લાંબો, શાખાઓ લીસી અને ચળકતી, પાન ગોળ અને પહોળાં, ફૂલ ગુલાબી છાયાવાળાં ધોળાં, ફળ રતાશ અને કાળાશ લેતાં, મૂળ ધોળા રંગનાં. (૨) ટ્રાએન્થેમા ક્રિસ્ટલિના–સાટોડી, લાલ ફૂલવાળી સાટોડી. મૂળ પેન્સિલથી હાથના કાંડા જેવું મોટું, પાન સાટોડાથી સાંકડાં, ૧–૧॥ ઇંચ લાંબાં, ફળ રાતાં, બીજ કાળાં ચપટાં. (૩) ટ્રાએન્થેમા પેરટેન્ડા–સાટોડીભેદ. (૪) ટ્રાએન્થેના ડેકન્ડ્રા–સાટોડીભેદ. મ૰ લાલવસુ. હિં૰ વિષખાપરા. મૂળ હાથની આંગળી જેવડું જાડું. આમાં પહેલી જાતને ડૉક્ટર દેસાઈ તીવ્ર રેચક કહે છે. જુલાબ આપવાથી આંતરડામાં તીવ્ર દાહ થાય છે. સગર્ભાને આપવાથી ગર્ભાશયમાં દાહ થાય છે. અને કોઈ કોઈ વખતે ગર્ભપાત થઈ જાય છે. માત્રા મૂળનું ચૂર્ણ ૧૫ થી ૬૦ રતી સૂંઠની સાથે. બીજી જાતને પં૰ જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીએ શોથઘ્ન અને રેચક કહી છે. ત્રીજીમાં પણ એને મળતો જ ગુણ દર્શાવેલો છે. ચોથી જાતને ડૉક્ટર દેસાઈ વિરેચક કહે છે અને મૂળનો કાઢો દમ, યકૃતશોથ અને માસિકધર્મ સાફ લાવવા માટે અપાય છે. વૃષણશોથ પર મૂળને દૂધમાં ઘસી લેપ કરવાથી જરૂર ગુણ થાય છે. આહાશીશીમાં પાનનો રસ નાકમાં નાંખે છે. (સાટોડીની ટિપ્પણી નં. ૫૮૬ની આપેલી છે.)

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

વાયાચા વૃક્ષા. હિં૦ બરના. ક૦ મદવલમે. તે૦ ઉરમદિ, ત્ઝન્જિચેટુ. તા૦ મગલિંગમ્. લા૦ ક્રેટિવા રિલિજીઓસા. ઈં૦ હોલી ગાર્ટર પેઅર.

એ સાધારણ ઝાડ છે. કોંકણ પ્રાંતમા એનાં ઝાડ ઘણા થાય છે. એના પાદડાં ત્રિદલ બીલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાને એરંડાના જેવુ લાંબું ડીંટું હોય છે એ પાદડાંની ઉગ્ર વાસ આવે છે. વાયવરણાંને વૈશાખ-જેઠના સુમારે નવા પાદડાં આવે છે; તે ઉતારી વેચવા લઈ જાય છે. એ ભાજીમાં કડવાશ ઘણી હોય છે માટે તેમા ડુંગળી ઘણી નાખે છે અને ધોળા રંગનાં ફૂલોનો ઘોપ આવે છે. એ ફૂલનું શાક પણ થાય છે એને શમી જેવી ગારો આવે છે અને ગોળ બોર જેવડાં ફળ આવે છે વાયવરણો વાનહારક છે. વાયવરણાનો ઉપયોગી ભાગ પાન અને છાલ છે. **વાયવરણો**—તીખો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કડવો, તૂરો, લઘુ, પિત્તલ તથા ભેદક છે, અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષવાત, મૂત્રાઘાત, હૃદ્રોગ તથા ઉદરશૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—ગ્રાહક હોઈ પિત્ત તથા રક્તદોષના નાશક છે. **એનાં ફળ**—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરુ, સ્વાદુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારાં છે. ઉપયોગ—(૧) **અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર**:—વાયવરણાનાં મૂળ ઘમી વાયુ ભીઝો હોય તે જગ્યાએ ચોપડવાં (૨) **ત્રિદોષગુલ્મ ઉપર**:—વાયવરણાની છાલનો કાટો પાવો. (૩) **ગંડમાલા, અપચી અને ગલગંડ ઉપર**:—વાયવરણાની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો (૪) **વિદ્રધિરોગ ઉપર**:—વાયવરણાની છાલ તથા પુનર્નવા-(સાટોડી)નો કાઢો પાવો, અથવા છાલ વાટી ગૂમડાં ઉપર બાધવી, એથી મોઝો ભિતરી ગૂમડું જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે (૫) **નીલિકારોગ (શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પડે છે તે) ઉપર**:—વાયવરણાનો રસ એકલો અથવા દહીં નાખી ચોપડવો (૬) **પથરી. મૂત્રાઘાત. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા ઉપર**:—વાયવરણા, ગોખરુ અને સૂઠનો કાટો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો. (૭) **વિષમજ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તે ઉપર**:—વાયવરણાના પાદડા વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાધવો (૮) **બરોળ ઉપર**:—વાયવરણાના પાન્ડા હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી બરોળની જગ્યા ઉપર તે રાજ ચોળી ઝરવવો, એટલે કેટલાક દિવસે બરોળનો નાશ થાય છે. (૯) **વાતભ્રમ ઉપર**:—વાયવરણાના પાદડા બારીક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાધવો, એટલે જ્યાં સુધી મસ્તકમા વાયુનો વિકાર હશે ત્યા સુધી બળતગ થતી નથી. વાયુવિકાર બધ થાય એટલે આગ થવા લાગે છે તેમ થાય એટલે પાટો છોડી તે જગ્યાએ કોપરેલ ચોપડવુ (૧૦) **પથરી ઉપર**:—વાયવરણાના મૂળનો કાઢો તેના મૂળનો કલ્ક નાખી પાવો. (૧૧) **વ્યંગ-વાંગરોગ (મોઢા ઉપર કાળા ડાઘ થવા તે) ઉપર**:—વાયવરણાના કાઢાએ મો ધોવુ એટલે વાગનો નાશ થશે (૧૨) **વાયુરોગ ઉપર**:—વાયવરણાના પાદડાનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો અથવા વાયવરણાની છાલ અને પાદડા એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલી વડે શેક કરવો. (૧૩) **મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર**:—સુકાયેલા વાયવરણાના પાદડાનુ ધૂમ્રપાન કરી ધૂણી નાકે કાઢવી એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમા સડેલું હાડકું હોય તે પણ સારું થાય છે. (૧૪) **ગંડમાલા ઉપર**:—વાયવરણા અને કચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો ×

× ડૉક્ટર દેસાઈના મત મુજબ વરણો કડવો, દીપન, ઉષ્ણ, ઉદરવાતશામક પિત્તશામક, સારક, વાતહર, મૂત્રલ અને શોથઘ્ન છે તાજા પાનને વાટી ચામડી પર બાધવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ફોલ્લો થઈ આવે છે એ ક્રિયા રાઈના જેવી છે ચામડી ૫-૧૦ મિનિટમા લાલ થાય છે વાયવરણાની ક્રિયા સેનેગા અથવા ક્બર(કેરડાની જાતનુ ઝાડવુ)ના જેવી છે

ઉપયોગ—મૂત્રેન્દ્રિયના રોગ પથરી, પેશાબમા રેતી જવી, બસ્તિશૂળ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર વાયવરણાની છાલ વાપરવાનો રિવાજ છે એની સાથે ક્ષાર અને મૂત્રલ ઔષધિ આપવી જોઈએ અઘેડા, પુનર્નવા, ગોખરુ, જવખાર, જેઠીમધ એ ઔષધ ઘણેભાગે વરણા સાથે અપાય છે ગડમાળમા છાલનો ક્વાથ મધ મેળવીને અપાય છે તેનો લેપ કરે છે સૂઠ અને કચનારની છાલની સાથે વાયવરણાની છાલ મેળવી અપાય છે. ગૂમડાનો સોજો અને ગૂમડા પર વરણાની છાલ પુનર્નવાની સાથે અપાય છે આફરા અને અપચામા

૫૩૮. વાલોળ—સં૦ નિષ્પાવી. મ૦ ઘેવડા, વાલપાપડી. હિં૦ સેમ, સેંબી. બં૦ બોરા, વરવટી. ક૦ ચળ્ળવરિ, ગટવરિ, તટ્ટવરે. તૈ૦ ચિંમકુંડ, અનુમુલુ. તા૦ મોચ્ચેકોટે. અ૦ બિનસ. ઇ૦ બ્લેક સિડેડ ડોલિકોસ. લૅા૦ ડોલિકસ લબલબ.

વાલોળનો વેલો ઘણો જ મોટો વધે છે. એ ચાર–પાંચ વર્ષ ટકે છે. વાલોળને ત્રિદલ પાંદડાં હોય છે. તેની શિંગોનું શાક સારું થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. વાલોળમાં ચોધારી વાલોળ, નેટ વાલોળ, ગર્વી, ધોળી અને કાળી એવી અનેક જાતો છે. **વાલોળ**—વાતકર, રુચ્ય, તૂરી, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક હોઈ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મોટી વાલોળ**—રુચિકર, વાતલ, અગ્નિદીપક અને મુખને પ્રિય છે. **કાળી વાલોળ**—કંઠ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તૂરી, રસકાળે મધુર, રુચિકર અને ગ્રાહક છે. **ધોળી વાલોળ**—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. બીજા ગુણ કાળી વાલોળ જેવા છે. પીળી વાલોળ આના કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાલોળની ભાજીનો રસ ચોપડવો. **(૨) પાઠા ઉપર:**—સાતવર્ષી વાલોળનાં મૂળની જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી અને ઉપર તેનો જ લેપ કરવો. **(૩) પગ કિંવા ઘૂંટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપર:**—વાલોળની ભાજી અને બિલામો એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. **(૪) વિષમજ્વર ઉપર:**—સાતવર્ષી વાલોળનાં મૂળ કાઢી કાને બાંધવાં એટલે વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

૫૩૯. વાવડિંગ—સં૦ બં૦ વિડંગ. મ૦ વાવડિંગ. હિં૦ વાયવિડંગ. ક૦ વાયુવિલંગ. ત૦ વાયુવિંગમુ. ફા૦ બરંગ, કાબલી. ઇ૦ બેબ્રેંગ. લૅા૦ એમ્બેલિયા રિબ્સ. અ૦ બરંજકાબલી.

વાવડિંગનાં ઝાડ માથોડું–દોઢ માથોડું ઊંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આગળ લાંબાં તથા ત્રણ આંગળ પહોળાં હોય છે. વાવડિંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છા આવે છે, તેને વાવડિંગ કહે છે. વાવડિંગ એ કૃમિનાશક છે. **વાવડિંગ**×—તીખાં, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવાં, દીપન તથા રુચ્ય છે.

પાનેનો ફાંટ અપાય છે. ફાંટથી ઊલટી રોકાઈ જાય છે, તાવમાં ભ્રમ દૂર કરવા માટે છાલને વાટી માથા પર બંધાય છે. છાલ બાંધવાથી બળતરા થઈને ભ્રમ દૂર થાય છે. રોગી શુદ્ધિ પર આવ્યા પછી છાલને હઠાવી એ ભાગને ધોઈ તે પર તેલ ચોપડવું એટલે ફોલ્લો થતો નથી. પગ સૂજીને બળતરા થતી હોય તો એવા જીર્ણરોગમાં પાન અપાય છે તથા ચરબી ઓછી થવા માટે પાનોનું શાક ખવરાવાય છે'

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× મીર મહમદ હુસેન લખે કે, 'વાવડિંગ ખાવાથી પેશાબનો રંગ લાલ થઈ જાય છે; એટલા માટે એને તાજા દૂધની સાથે આપવાં જોઈએ.' ડૉ૦ રોકસવર એનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે, 'અનેક વાર વાવડિંગ કાળાં મરીની સાથે મેળવી ગાંધી લોકો વેચે છે. વાવડિંગના ચૂર્ણની માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમાં બે વખતે અને મોટા માણસને મોટો ચમચો ભરી આપવી જોઈએ. એનો સ્વાદ ઉત્તમ, કાંઈક કસેલો અને થોડો ખુશબોદાર હોય છે. નાનાં બાળકોને પાવાના દૂધમાં વાવડિંગના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેટમાં વાયુનો કોપ થતો નથી.' સુશ્રુત–સંહિતામાં વાવડિંગને શરીરમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને તથા વૃદ્ધાવસ્થાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે જેઠીમધ સાથે આપવાનું કહેલ છે. ચરક–સંહિતામાં વાવડિંગને કૃમિનાશક, કોઢનાશક અને શિરોવિરેચન (નાકમાંથી પાણી નિતારનાર), તેમ જ ગુલ્મ, શૂળ, ખાંસી અને શ્વાસનાશક કહેલ છે. હાલના લેખકો લખે છે કે, 'વાવડિંગ પેટનાં દર્દનાં નાશક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાંના કૃમિને કાઢનાર, અજીર્ણ અને ચામડીના રોગોનો નાશ કરનાર છે.' યુનાની હકીમ વાવડિંગને જુલાબ દ્વારા પેટનો બગાડ કાઢનાર ગણે છે. પેટમાંનાં ચપટાં કૃમિ કાઢવાને સૂકાં વાવડિંગનાં ફળ વાટી નવ વરસની અંદરના બાળકને ૧ ચમચો અને મોટી ઉંમરના માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે. ડૉ૦ રોયલ કહે છે કે એનાથી રેચ પણ લાગે છે અને પાણીમાં મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે. વળી દરસના દરદમાં પણ એને આપવાની ઉત્તમતા બતાવે છે. સુશ્રુતમાં આ ફળને પિત્ત વધવાથી શરીર ઉપર થતી નાની નાની ફોલ્લીઓનો નાશ કરનાર કહેલ છે. અંગ્રેજી ગ્રંથકર્તાઓના મતમાં 'એનાં મૂળ અને છાલનો સ્વાદ કડવો છે. એનો ગુણ સિંકોના (ક્વિનાઇન જે ઝાડમાંથી નીકળે છે તેની છાલ)ના ઝાડ જેવો છે. એ શીતળ છે. એનાં ફળ ખાંસી, શરદી અને શ્વાસના રોગમાં અત્યંત ગુણકારી ગણેલ છે. ફળના ઉપરની છાલ સાબુદાણા અને માખણની સાથે મેળવી આપવાથી ઝાડાના રોગમાં અત્યંત ફાયદો કરે છે. 'દૂધમાં મેળવી પીએ તો કમળો મટે છે, તેમ જ

અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, અરુચિ, ભ્રાંતિ, કૃમિ, શૂળ, આધ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, મલાવષ્ટંભ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કૃમિ ઉપર:—વાવડિંગનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો અથવા વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળક નીરોગી થવા માટે:—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં સુધી એક વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એમ દરેક મહિને એક એક વાવડિંગ વધારી ખવડાવવું; એટલે બાળકને કદી પણ રોગ થશે નહિ. (૩) અરુચિ અને જ્વર ઉપર:—વાવડિંગ અને મધની ગોળી મોંમાં રાખવી એટલે અરુચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ભમરી (ચકરી) આવે તે ઉપર:—વાવડિંગની માળા કરી કાને બાંધવી. (૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) હૃદ્રોગ ઉપર:—વાવડિંગ અને કોળિંજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમૂત્રમાં નાખી પાવું, એટલે હૃદયમાંહિના અસાધ્ય કૃમિ પડશે. (૭) મળશુદ્ધિ થવા માટે:—વાવડિંગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું; એટલે વિષ્ટંભ નાશ થશે.*

૫૪૦. વાવળા—(કણુઝો ચરેલ) સં૦ ચિરબિલ્વ. મ૦ વાવળા. હિં૦ ચિરમિલ, ચિલબિલ, પાપરી, કરંજી. ક૦ રસવિજ. લે૦ હોલોપ્ટેલિયા ઈન્ટેગ્રીફોલીઓ. વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને નાણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ ઘણી આવે છે. ફળ ફીકા પીળા રંગનાં, ચપટાં, પાતળાં ચકરડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડનું લાકડું

પિત્તના રોગોમાં પણ તે આપે છે. જો ઝાડો થતી વખતે વધારે જોર પડતુ હોય અને આમ નીકળતો હોય તો લીંબુના રસ સાથે મેળવી તે ખાવાં.'

* ડૉક્ટર દેસાઈના મતમાં વાવડિંગ ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, કાંઈક સારક અને મૂત્રલ, ઉત્તમ કૃમિઘ્ન, વાતહર, બલ્ય, મસ્તક અને જ્ઞાનતંતુને બલ્ય, રક્તશોધક અને રસાયન છે. વાવડિંગથી પેશાબનો રંગ લાલ થાય છે અને તેમાં અમ્લતા વધે છે. વાવડિંગની ક્રિયા શરીરમાં બધી ગ્રંથિઓના ઉપર, એમાં પણ મુખ્ય રસગ્રંથિઓ પર થાય છે. એથી બધી જીવનવિનિમયક્રિયાઓને ઉત્તેજના મળે છે.

માત્રા—૦॥ થી ૧ તોલો. નાના બાળકને ૧ થી ૨ વાલ. માત્રા ઓછીવધારે થાય તો હરકત નહિ. આ નિરુપદ્રવી ઔષધ છે. આ દવાની સાથે પથ્યની જરૂર પડતી નથી.

ઉપયોગ—માનવશરીર પર જેવી રીતે પારો વિલક્ષણ ગુણકારી છે, તેવી જ રીતે વાવડિંગ પણ છે. વાવડિંગ લેવાથી ભૂખ લાગે છે, અન્ન પચે છે, દસ્ત સાફ આવે છે, વજન વધે છે, ચામડીનો રંગ સુધરે છે, શરીર તેજસ્વી બને છે અને મનમાં પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે. નાના બાળકોના રોગમાં એ દિવ્ય ઔષધ છે. બાળકોને ખાધેલું અન્ન જ્યારે ગુણ કરતુ નથી, હાથપગ સુકા અને ચામડી ઢીલી થાય છે તથા પેટ મોટું થાય છે, ત્યારે તેમનો પ્રાણ બચાવનાર વાવડિંગ જ છે. વાવડિંગની સાથે અનંતમૂળ આપવાથી અતિ લાભ પહોંચે છે. બાળક સુદૃઢ રહેવા માટે વાવડિંગ દૂધમાં ઉકાળીને તે દૂધ અપાય છે. ગંડમાળામાં વાવડિંગ ગૂગળ, મનશિલ અને સાબરસિંગની ભસ્મને ઘી અને મધની સાથે અપાય છે. એથી ધીરે ધીરે પણ સારો લાભ પહોંચે છે. ધનુર્વાત, અપસ્માર, અર્ધાંગવાયુ વગેરે મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓના રોગમાં વાવડિંગ લસણની સાથે દૂધ ઉકાળીને તે દૂધ અપાય છે.

ચામડીના રોગમા વાવડિંગ પેટમાં અપાય છે અને લેપ પણ કરાય છે; તેમ જ ધુમાડો પણ અપાય છે. વિવિધ કોઢ અન્નપચન યોગ્ય ન થવાથી થાય છે. વાવડિંગના સેવનથી પચનક્રિયા સુધરે છે. દસ્ત સાફ આવે છે અને કુષ્ઠ દૂર થાય છે. સિવાય વાવડિંગની ચામડી પર થોડીઘણી ઉત્તેજક ક્રિયા થઈને પણ કોઢમાં લાભ પહોંચે છે. અગ્નિમાંદ્ય, અરુચિ, અજીર્ણ, ઊલટી, શૂળ, આફરો અને હરસ પર વાવડિંગનું ચૂર્ણ છાશની સાથે અપાય છે. અતિસાર અને સંગ્રહણીમાં વાવડિંગનો ક્વાથ અપાય છે. અપચન રોગમાં કોઈ કોઈ વખત ઉધરસ અને દમ થઈ આવે છે, ત્યારે વાવડિંગ લીંડીપીપરની સાથે અપાય છે. ગોળ અને ચપટા કૃમિઓને પાડવા માટે ૧ તોલા વાવડિંગનું ચૂર્ણ પાણીની સાથે અથવા દહીંની સાથે અપાય છે, એ અતિ મૂલ્યવાન કૃમિઘ્ન ઔષધ છે. આ ઔષધિથી કૃમિ મરીને નીકળી જાય છે. કૃમિઓને કાઢવા માટે જ્યારે વાવડિંગ આપવાં હોય ત્યારે પહેલાં જુલાબ આપીને કોઠો સાફ કરી લેવો જોઈએ. પછી ખાલી પેટે વાવડિંગ આપવાં; પછી બીજે દિવસ ફરીથી જુલાબ આપવો. મૂત્રાશયના શોથમાં પેશાબ ક્ષારમય બનીને બહુ જ ડહોળાયલો બની જાય છે ત્યારે વાવડિંગ આપવાથી પેશાબ સ્વચ્છ બને છે. આ રોગમાં તાજાં ફળ લેવાં. પીનસ અને આધાશીશી પર વાવડિંગનું નસ્ય અપાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

બેરના લાકડા જેવું મજબૂત હોય છે. એ ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલના લેપથી ચિત્રકની છાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે. ગુણધર્મ—કરંજના સમાન શોથહર, વિદાહી અને કીટાણુનાશક. ઉપયોગ—(૧) ગૂમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વગેરે બેસી જવા માટે:—વાવળાનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાંધવાં; એટલે કેટલીક વારે ફોલીઓ થાય છે અને બદ, ગાંઠ વગેરે બેસી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—વાવળાની છાલ અને ચંપાની છાલ કચરી બાંધવી; એટલે વાળો બળી જાય છે.

૫૪૧. વાસનવેલ—(વેવડી, વધીનો વેલો) સં૦ સત્સાદની, પાતાલગરુડી. મ૦ વાસનવેલ. કો૦ તાન, ભુયપાળ. હિં૦ છિરેટા, છિરછટા. બં૦ શિલિંદા. ક૦ દગુડી, દાગડીબળી. તૈ૦ દૂસરતોગે. તા૦ કાતુકોદી. ફા૦ ફરીદબુટી. લા૦ કોક્યુલસ્ વિલેસસ.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ઘણો જ લાંબો વધે છે. વાસનવેલને 'તાન્હીયા વેલ' તથા 'ભૂઈપાળ' પણ મરાઠીમાં કહે છે. એ વેલાનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એ વેલાના નાનાં ટોપલા સારા થાય છે. ભેંસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તે પુષ્કળ દૂધ આપે છે. પહાડમૂળના અભાવે એનાં મૂળ લે છે. **વાસનવેલ**—વીર્યવર્ધક, રક્તશોધક, ઉષ્ણ, બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંઠરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કંઠસર્પ ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૨) પાણીનાં ખડબાં બાઝવા જેવું કરવા માટે:—કેટલાક ભેદુ, વિશેષતઃ મુસલમાન ફિરસ્તા વૈદ્યો ધાતુપુષ્ટિનું ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર કરી દેખાડી પૈસા કઢાવી લે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની ભૂકી નાખી પૈસા લે છે. એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલનાં પાંદડાં સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી તેને એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી, એક વાડકીમાં પાણી લઈ તેમાં ચોળવી; એટલે તે પાણી જાડું થવા લાગી કેટલીક વાર ચાકુ વડે ટુકડા કરવા જેવું ઘટ્ટ થાય છે. (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળના કકડા કરી હિમ અથવા ફાંટ કરી પિવરાવવો, એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) પેટપીડ ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમા ઘસી પાવાં અથવા વાસનવેલનાં મૂળ, કાયફળ અને અતિવિષ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર:—વાસનવેલનાં પાંદડાંના રસમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવાં. (૬) બાળકનું તાળવું પડે છે તે ઉપર:—વાસનવેલનાં પાંદડાં વાટી થેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાવવી. (૭) વાળા ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય છે તે ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

૫૪૨. વાળો—સં૦ વાલક. મ૦ વાળા. હિં૦ વાલા, ખસ. ક૦ મુડિવાળા. તૈ૦ વાટ્ટીવેલું. તા૦ વટ્ટીવેર. તુ૦ મુડયાલ. લા૦ એંડ્રોપોગોન મુરિકેટસ. ઇં૦ કુસ્કુસગ્રાસ. ફા૦ ખસખાના.

વાળો ઘાસના જેવો થાય છે. એનાં મૂળની વાસ સારી આવે છે. એનાં ભોથાં હોય છે. તે વાવ્યા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ મોટા થઈ ચારે તરફ પ્રસરે છે. તે મૂળને બે વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અંશ બિલકુલ ન રહે એવી રીતે ધોઈને પછી તેને સુકવે છે. વાળાની ગાંઠો બાગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આપે છે. એ ગાંઠો બહુધા પાણીની નળીની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે. વાળાની પડદા, પંખા ઇત્યાદિ ચીજો બનાવે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તેને પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો, ધોળો ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે. **વાળો**—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ, કડવો, મધુર, કૅશ્ય તથા રુક્ષ છે, અને જ્વર, ઊલટી, મદ, કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, હૃદરોગ, અરુચિ, વ્રણ, લાલાસ્રાવ, રક્તપિત્ત તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. કાળો વાળો—શીત, કડવો, સુગંધી, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રુક્ષ છે, અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષા, રક્તદોષ, ઊલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દુર્ગંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ધોળો

વાળો—(સં૦ લામજ્જક) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તંભન છે, અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૂર્છા, રક્તશૂળ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃચ્છ્ર, ઊલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. માત્રા ૧૦ રતી. ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી અળાઈ થાય છે તે ઉપર:—વાળો, નાગરમોથ અને ધાણાના ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. (૨) દાહ ઉપર:—વાળો, ગુલાબકળી, કચૂરો અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા અગર દૂધમા આપવું. (૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઊલટી ઉપર:—વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમા આપવા (૪) દાહ ઉપર:—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો (૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—વાળો, ગેરડીના મૂળ, ડાભ અને રતાદળી(રક્તચંદન)નો કાઢો કરી પાવો. (૬) હૃદયશૂળ ઉપર:—વાળો અને પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી તેમાથી બે માસા ગાયના ઘીમા આપવું

૫૫૩. વાંકેરી—સં૦—પૂતકરંજ. હિં૦ વાકેરી. બં૦ ઉમૂલકૃચિ તૈ૦ નૂનિઝિવક. લે૦ સિમ્પેલ્પિનિયા ડિગનિયા.

જેવા કાકચના ઝાડ થાય છે, તેવાં જ વાંકેરીના કાંટાવાળા ઝાડ હોય છે એના પાદડા કાચકાના પાંદડા જેવા હોય છે વાંકેરીની જાડી શિંગો આવે છે અને લાલ તોરા આવે છે. એ ઝાડના જાડા બેટ થાય છે. એવા બેટો રાયગઢ કિલ્લા ઉપર ઘણા છે. એ ઝાડના મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે ખોદવાથી તેની ગાંઠો મળે છે એ ગાંઠને વાંકેરીનું ભોયું કહે છે એ ઝાડ કોકણ પ્રાતમા ડુગરમા વિશેષ છે ચોમાસામા સહ્યાદ્રિ પર્વતની તળેટીમા તે આપોઆપ નજર પડે છે. એ ગાંઠો દૂધમા બાફી રાખવી એટલે ઘણા વર્ષ સુધી કામમા આવે છે× ઉપયોગ—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદી અને વ્રણ ઉપર:—વાંકેરીનુ ભોયુ ઘસી ઉપર ચોપડવુ અને ઠંડા પાણીમા અથવા દૂધમા ઘસી ૬ માસા પર્યંત પાવું. (૨) જખમમાંથી પરુ બહાર પડવા માટે:—વાંકેરીનુ ભોયું ઘસી ઉપર ચોપડવુ તથા થોડો શેક કરવો; એટલે પરુ સુકાઈ ગરી પડશે. (૩) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ગંડમાલા, ક્ષય, વ્રણ અને ગરમીના આજાર ઉપર:—ગાયના દૂધમા વાંકેરીનુ ભોયું ઘસી તેમા ચોખ્ખું ઘી, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે (૪) ફાટેલી બદનું ક્ષત ભરાઈ આવવા માટે:—વાંકેરીનુ ભોયુ અને કપૂરભેંડીના અથવા પારસપીપળીના મૂળ ગાયના માખણની પરાશમા ઘસી લેપ કરવો એ પ્રમાણે દિવસમા ૪-૫ વાર લેપ કરવો તથા વાંકેરીનું ભોયુ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવુ, એટલે ઉપદંશ સબધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે (૫) પાઠા ઉપર:—વાંકેરીના પાદડા બારીક વાટી થેપલી કરી બાધવી. (૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—વાંકેરીનુ ભોયું ઠંડા પાણીમા ઘસી ખાડ નાખી સતત સેવન કરવાથી ઊલટી તથા મળદ્વારે પડનારા રક્તપિત્તનુ શમન થાય છે (૭) સ્તનરોગ ઉપર:—વાંકેરીનુ ભોયું પાણીમા ઘસી લેપ કરવો.

૫૫૪. વાંદો—સં૦ વૃક્ષાદની, વંદાક. મ૦ બાડગુળ, કામરૂખ, બાદે બાદાગૂળ હિં૦ બાદા. મ૦ પરગાછા, મોદડા બદની બાજીની. લા૦ લોરેન્થસ લાગિટોલિયસ અં૦ ખરકતા.

આમ્રાદિ ઝાડ ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવી આ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઘણું કરી જૂના ઝાડ ઉપર થાય છે એના પાદડાનો આકાર ઘણુ કરીને કરમદીના પાદડાને મળતો છે એના ફળ પીળા, ગુલાબી અથવા સિંદૂરી રગના હોય છે તે નાની રાયણ જેવડા થઈ તેના કરતા લાબા હોય છે. એ ઝાડ પર ચઢે છે તે ઝાડના ફળ નાશ પામે છે, એટલે જે ડાળીને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળીને તોડી પાડે છે એના ફળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે તે કિંચિત્ પરપોટાવાળા હોય છે એ શીતળ, કડવા, તૂરા, રસકાળે મધુર, મંગલકારક, કિંચિત્ તીખા, વૃષ્ય, રસાયન,

× વાંકેરી શોધન, સ્તભન, વ્રણરોપણ અને બલ્ય છે માત્રા મોટી થવાથી કાંઈક નશો ચઢે છે માત્રા વાંકેરીની ગાઠ (મરાઠીમા બાતા કહે છે તે) ૧૫-૩૦ રતી, પાનનો સ્વરસ ૧-૨ તોલા ભગદર, નાડીવ્રણ, પાઠા વગેરે રોગો માટે બહુ જ વપરાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આઠક તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, ઊલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ગુણધર્મ—શીતળ, કડવો, કસેલો અને મધુર છે, એમાં ગ્રાહીપણું વિશેષ છે. એ કફઘ્ન, વાતહર, રક્તવિકારનાશક અને વ્રણરોપણ છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતી. ઉપયોગ—(૧) **કર્ણશૂળ અને કાનમાં ફોલ્લી થયેલી હોય તે ઉપર:**—કોઈ પણ ઝાડ પરનાં વાંદાનાં પાંદડાં લાવી કેળનાં પાંદડાંમાં તેની પડીકી બાંધી અંગારામાં શેકી કાઢવી. પછી તે પાંદડાંને હાથ પર ચોળી તેનો રસ કાઢવો. પછી તેમાં થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમાં નાખવો. (૨) **શીતળા હલકા થવા માટે:**—સરગવાનાં ઝાડ ઉપરની વેલનાં મૂળ અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો. તેમાં ઉમરાનાં પાંદડાં ઉપરનાં ફોડનો રસ મિશ્ર કરવો. અને તેમાં ગોરોચન સુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે તે જ દિવસે જો આપવામાં આવે તો જેટલાં ટીપાં આપવામાં આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફોલ્લા થાય છે. (૩) **ગર્ભધારણ માટે:**—વડના ઝાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો. (૪) **સોજા ઉપર:**—વાંદાનાં ફૂલ અને પાંદડાં વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. (૫) **સાધારણ તાવ ઉપર:**—મોટાં પાંદડાંના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. (૬) **વિષમજ્વર ઉપર:**—વિષવૃક્ષ ઉપરનો વાંદો છાશમાં, ઘીમાં, દહીંના ઘોળમાં અથવા હિંગમાં આપવો. (૭) **તાવ ઉપર:**—અનુરાધા, કિંવા ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્રમાં આંબો, કરેણ અને ખાખરાના ઉપરના વાંદા લઈ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે. (૮) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાંદો ઘસીને લેપ કરવો.

૫૪૫. **વાંસ**—સં० ખં० વંશ, વેણુ. મ० વેળુ, બાંબૂ. કો० કલક. હિં० બાસ. ક० બીદીરુ ગળા, એળે. તૈ० કચકઈ. તા० મુંગિલ. તુ० બેદર્. મલા० મુંગિલ. ગોમં० વાસો. ઇં० બામ્બુ, કેઈન, ફ્રા० કસન. લૅ० લેબ્બુઝા, એરન્ડીનેશિયા.

વાંસને મરાઠીમાં **બાંબુ, આણગા તથા ચિંવા** પણ કહે છે. કોંકણમાં વાંસનાં ભોથાં ઘણે ઠેકાણે છે. જેમ કળકીના બેટ હોય છે તેવા જ વાંસના બેટ હોય છે. વાંસનાં પાંદડાં કળકીનાં પાંદડાં જેવાં જ પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વાંસનાં ઝાડ કોઈ કોઈ સ્થળે પચાસ-સાઠ હાથ ઊંચાં વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાંબુ કહે છે. વાંસના બેટ એવા તો જબરા હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાગુ થતું નથી. વાંસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે ત્યારે તેને કાંટો ફૂલ્યો એમ કહે છે; તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને સુમારે ચાર-ચાર આંગળે ગુચ્છા આવે છે તથા અંદરના ઘઉંના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે વાંસ સુકાવા લાગે છે. એકાદને એ બિયાં આવવા લાગે કે વાંસનાં ભોથા ને ભોંયાં નાશ પામે છે. પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ-પચીસ વર્ષો લાગે છે. જે વર્ષમાં એ બિયાં આવે છે તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠું કરી સંઘરી રાખે છે. પછી જોઈએ ત્યારે છડી દળીને તેની રોટલી, પૂરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ બને છે, ઘરના છાપરામાં તેનું સૈડણ ઘાલે છે. ભીંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે. તેની ચટાઈઓ, ટોપલા, સૂપડા, પંખા, કરંડિયા ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. હોડીની ડોલકાઠી વાંસની કરે છે. તેનાં કોંગલાનું શાક અને અથાણું કરે છે. આ કંદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેના અંગમાં એટલું બધું જોર હોય છે કે તે એકાદ પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાખે છે. કિંવા તેને ફેડીને બહાર નીકળે છે. વાંસના પાલખીના દાંડા કરે છે. ચીન દેશમાં વાંસની ખુરસીઓ, કોચ, પલંગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. મીઠામાં નાખેલા કંદ વર્ષ બે વર્ષ સુધી ટકે છે. વાંસમાં જે પાણી વળે છે તેમાંથી 'વંશલોચન' (વાંસકપૂર) થાય છે.×

× વંશલોચનમાં જેટલો સિલિસિલિક એસિડ વધારે હોય તેટલું એ સારું ગણાય. સારું વંશલોચન કાંઈક આસમાની ઝાંયવાળું હોય છે તેની સાથે વાંસના ક્ષારની કણીઓ મેળવાય છે. ક્ષાર તૈયાર કરવા માટે રાખને પાણીમાં મેળવી ગાળી કડાઈમાં ક્ષાર બનાવી લે છે. પછી તેને વંશલોચનમાં મેળવી આપે છે. એ કણીઓ સફેદ રંગની હોય છે. એ ઉપરાંત ખડીની કટકીઓ પણ મેળવી આપે છે. પણ તે સુધારક

નક્કર વાસ—ખારો, તૂરો, કડવો, શીતલ સારક, સ્વાદુ, બસ્તિશોધક, છેદન તથા ભેદક છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, સોજો, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, અર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે **પોલા વાસ**—દીપન, રુચિકર, પાચક તથા હૃદ્ય છે, અને અજીર્ણ, શૂળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે બાકીના ગુણો નક્કર વાસ જેવા છે **કુમળા વાંસ તથા કંદ**—તીખા, કડવા, ખાટા, તૂરા, લઘુ, શીતલ તથા રુચિકર છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **વાંસના બિયા**—તૂરા, મધુર, રુક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે, અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **વંશલોચન (વાંસકપૂર)**—રુક્ષ, તૂરુ, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુ વર્ધક, વૃષ્ય તથા બલકર છે, અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, અરુચિ, કોઢ, જ્વર, કમળો, પાંડુરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે એનો જ ભેદ ગંધપલાશિકા છે. તેના એવા જ ગુણો છે ઉપયોગ—(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર**:—ચોખાના ધોવરામણમા વાસની રાખ અને સાકર નાખી પાવી (૨) **પારો શરીરમાં રહે તો**:—વાસના પાદડાના ૪ પૈસાભાર રસમા સાકર નાખી તે રસ પાવો (૩) **રક્તજન્ય દાહ ઉપર**:—વાસની છાલનો કાઢો ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) **સર્વ પ્રમેહ ઉપર**:—વાસકપૂર, ચણકબાબા, નાગકેસર અને એલચીના દાણા સમભાગ લઈ બારીક ખાડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી પછી તે ભૂકી પલળે એટલુ ઉત્તમ ચદનનુ તેલ લઈ તેમા તે ભૂકી સારી લીંજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી રોજ સવારે શુમારે ૪ તોલા સુધી ઠડુ પાણી લઈ તેમા એક ગોળી કાલવવી અને અધો તોલો સાકરની ભૂકી નાખી તે પ્રાશન કરવી એજ ક્રમે સાજે પણ આપવી એ ઔષધ ખાધા પછી છ પહોરમા આગ થતી બધ થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમા નાશ થાય છે પથ્ય—ઘઉની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા (૫) **ઠંડા પ્રમેહ ઉપર**:—વાસના પાદડા સૂકવવા પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાદડા અને ૧ તોલો ઉપરસાલના મૂળ લઈ સાધારણ, ખાડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો તૈયાર કરવો આ કાઢો તૈયાર થવા આવે એટલે તેમા ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો (૬) **બહુમૂત્રરોગ ઉપર**:—વાસના લીલા અથવા સુકાયેલા પાદડાનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢો જ પાવો (૭) **બાળકોની ઉરરસ અને દમ ઉપર**:—વશલોચન(વાસકપૂર)નુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ અથવા વાસની ગાઠ પાણીમા ઘસી આપવી

૫૪૬. વિખમોગરી—(સ० હિં० બ० ટીસીમા મ० વિખમોગરી, ટીસીમા) વિખમોગરીના વેલા હોય છે. એના પાદડા લાબા અને પહોળા હોઈ ઘણા કડવા હોય છે તેને એકરી મોગરી જેવા ફૂલ આવે છે વેલા ઉપર બારીક ફળ આવે છે ઉપયોગ—(૧) **સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર**:—વિખમોગરીના પાદડાનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો (૨) **શરીરે વિષ ફૂટી નીકળ્યુ હોય તે ઉપર**:—વિખમોગરીના મૂળ અને ઝેરકોચલાના બિયા ઘસી અગ ઉપર જ્યા વિષ ફૂટી નીકળ્યુ હોય ત્યા ચોપડવા (૩) **શરદી અને ગરમીએ પગ વળી જાય તે ઉપર**:—વિખમોગરીનાં પાદડાના રસમા મરીની ભૂકી નાખી દિવસમા ૪–૫ વાર ગરમ લેપ કરવો

૫૪૭. વિખરી (વનનગોડ)—સ० શેફાલિકા મ० રાનનિર્ગુંડી હિં० બનનિર્ગુંડી, સિહરુ, સિઓલી તા० મનજ્પ ૫० લહરિ. ક० કાડલેકિક બ० શિઉલ ગાછ

આ છોડ બે–ત્રણ હાથ ઊચા વધે છે એ છોડ ઉપર ગુચ્છાવાળા તોરાઓ છોડના સર્વ ભાગ

નથી ક્ષારમા તો કેટલેક અશે ગુણ રહેલા છે સાસ્ વશલોચન શ્વાસોચ્છ્વાસ યત્રમાની શ્લૈષ્મિક ત્વચાને પુષ્ટ બનાવે છે જેથી કફોત્પત્તિ ઓછી થઈ જાય છે શાસ્ત્રીય સિતોપલાદિ પાઠ ઉત્તમ છે એ બાળક અને જુવાનને સારો લાભ પહોચાડે છે એના સેવનથી કફરોગમા ત્વચાનો દાહ ઓછો થાય છે તથા કફમા લોહી પડતુ હોય તો તે બધ થાય છે વાસ ગર્ભાશય પર સકોચક્રિયા કરે છે એટલે વાસની કોમળ કાતરી ઓનો અથવા કોમળ પાનોનો ક્વાથ કરી સુવાવડીને અપાય છે એનાથી લોહી પણ સારુ પડે છે કોમળ કાતરીઓને ખાડી સાપાના સોજા પર બધાય છે કોમળ પાન તજની સાથે વાટી કફમા લોહી પડતુ હોય તો અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ; દુગ્ધપ્રદ, બલ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **મહાશતાવરી**—હૃદ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપન, બલ્ય, શુક્લ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય છે; અને સંગ્રહણી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બાકી ગુણ શતાવરી જેવા છે. **શતાવરીના અંકુર**—કડવા, વૃષ્ય, લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઈ ત્રિદોષ, પિત્ત, વાતરક્ત, અર્શ, ક્ષય અને સંગ્રહણીનાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે** :—શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં, એનાં મૂળ ભેંસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે. **(૨) દાહ, પિત્ત અને શૂળ ઉપર** :—શતાવરીના કાઢામાં દૂધ અને મધ તોલા સુધી નાખી તે પાવું. **(૩) ટાઢિયા તાવ ઉપર**:—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવટાંક પાણીમાં નાખી પાવું. **(૪) કૂખ, હૃદય અને બસ્તિનું શૂળ કિંવા પિત્તશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપર** :—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. **(૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર** :—શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું. **(૬) તાવ ઉપર**:—શતાવરીના મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. **(૭) પિત્તપ્રદર ઉપર**:—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો. **(૮) પુષ્ટિને માટે ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર**:—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવું. **(૯) અપસ્માર ઉપર**:—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો ઘસી પાવી. **(૧૦) વાતજ્વર ઉપર**:—શતાવરી અને ગળોનો રસ ગોળ નાખી પાવો. **(૧૧) રક્તશુદ્ધિ થવા માટે શતાવરીનું શરબત** :—શતાવરીનાં લીલાં મૂળ લાવી તેના રેસાઓ કાઢી સાધારણ ખાંડવાં અને ૨૦ તોલા લઈ તેમાં પાકા આઠ શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી શરબત જેવો જાડો પાક કરવો. પછી તેમાં કેસર, જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ શરબત રોજ એકથી બે તોલા લઈ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવું. **(૧૨) બીજો પ્રકાર** :—શતાવરીનાં મૂળ, કુંવાડિયાનાં મૂળ અને બળદાણાનાં મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમભાગે લઈ ખાંડવાં અને ઔષધોથી ૩૨ ગણું પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમા કાઢાથી બમણી સાકર નાખી શરબત જેવો પાક કરી તેમા એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે રાખી મૂકવો અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત પીવો. **(૧૩) ત્રીજો પ્રકાર** :—(શતાવરીપાક) ઉપલાં ત્રણે ઔષધો સુકાયેલાં સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં તળી તેમાં તેનાથી દોઢો માવો શેકી મસળવો અને સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં તે મિશ્રણ તથા લવિંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, બદામ, એદાણા અને ગોખરની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ સરખું હલાવી એક કથરોટમાં ઘી રેડી તેમાં નાખી પહોળું કરવુ અને સુકાયા પછી ચોસલાં કરી રાખવાં. રોજ સવારે અને સાંજે બે તોલા પાક ખાઈ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાજું દૂધ પીવું. આ પાક બલપ્રદ, પુષ્ટિકારક અને લોહીની વૃદ્ધિ કરનારો છે. **(૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર** :—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થયેલું ઘી પાવું, કિંવા શતાવરીનાં મૂળ વાટી સાથે પાવાં. **(૧૫) ત્રિદોષથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર** :—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. **(૧૬) અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરીઘૃત** :—શતાવરીનો કલ્ક ૧૪ તોલા, ઘી ૧૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચાવી ઘી તૈયાર કરવું, તે અમ્લપિત્ત અને વાતપિત્ત સંબંધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, મૂર્છા, શ્વાસ તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. **બીજો પ્રકાર** :—ચાર શેર શતાવરીના ગાભાનો કલ્ક અને એક મણ દૂધ મેળવી ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. પછી તેમાં સાકર, મધ અને લીંડીપીપર મેળવી સેવન કરવું. આ અમ્લપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક તેમ જ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણદાયક છે. **(૧૭) ફલઘૃત**:—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજીઠ, જેઠીમધ, કોષ્ઠ, ત્રિફળાં, બળ, ધોળું ભોંયકોળું, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી આસંધ,

અજમો, હળદર, દારુહળદર, હિંગ, કડુ, કાળું કમળ, દ્રાક્ષ, ચંદન અને રક્ત ચંદન, એ દરેક બબ્બે તોલા ઔષધનો કલ્ક મેળવી વાછડાવાળી ગાયના દૂધનું ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઉત્તમ પ્રકારનું વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ(હિસ્ટીરિયા) ઉપર રામબાણ અને વંધ્યત્વદોષ નિવૃત્ત કરનાર છે. **(૧૮) શતાવર્યાદિ ક્વાથ પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :**—શતાવરી, કસેરુ, દર્ભમૂળ, ગોખરુ, ભોંયકોળું, ઉપલસરીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ અને કાસ(કાંસડા)નો કાઢો ઠંડો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવો. **(૧૯) પ્રમેહ ઉપર :**—શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવો. **(૨૦) મહાવિષ્ણુ તેલ :**—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને નાગરમોથ, આસંધ, જીવક, રાનમગ, ઋષભક, કચોરા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવંતી, જેઠીમધ, દેવદાર, પદ્મકાષ્ઠ, સિંધાલૂણ, જટામાંસી, એલચી, તજ, કોષ્ઠ, વજ, રતાંજળી, મજીઠ, કસ્તૂરી, સુખડ, કેસર, સાલવણ, પિઠવણ, જંગલી અડદ, ગંઠોડા, નખલા, વરિયાળી, છડીલો અને કોડિયો લોબાન, દરેકનો ચાર-ચાર તોલાનો કલ્ક મેળવી ૧૬ શેર તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. **(૨૧) ગૂમડાં પાકવા માટે :**—શતાવરીનાં પાંદડાં ઘીમાં સીજવી તે ઘી ચોપડવું. **(૨૨) શીતળાનું જોર ઓછું થવા માટે :**—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો આપવો.

૫૫૩. શરપુંખા—સં૦ શરપુંખા. મ૦ ઉન્હાળી, રાનટી નીળ. હિં૦ સરફોકા. બં૦ બનનીલ. ક૦ કોગ્ગી; તૈ૦ પાંપારાચેટ્ટુ; તા. કોલ્લુકવેલ્લપિ. ઇં૦ પરપલ ટેફ્રોસિયા. લા૦ ટેફ્રોસિયા પરપ્યુરિયા.

શરપુંખાનું ઝાડ સુમારે કમ્મરપૂર ઊંચું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ખડકવાળી અને કઠણ જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડ એટલું તો કઠણ હોય છે કે, મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી ખેંચી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી. એને લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે અને એની શિંગો ચપટી હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોઈ લાંબાં હોય છે, એ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. જ્યાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે ત્યાં લોકો એ ઝાડ સૂકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે. ક્વચિત્ ધોળા ફૂલની પણ શરપુંખા હોય છે. **શરપુંખા**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, તૂરી તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, યકૃત, પ્લીહા, ગુલ્મ, વ્રણ, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્શ, જ્વર, રક્તદોષ, કફ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફોદર, ગલત્કુષ્ઠ તથા વાંગનો નાશ કરે છે. ધોળી શરપુંખાના ગુણ એનાથી કંઈક અધિક છે. **કંટક શરપુંખા**—તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કૃમિ તથા શળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—શરપુંખાનાં મૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. **(૨) પ્રમેહ ઉપર :**—શરપુંખાનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **(૩) ખરજવા ઉપર :**—શરપુંખાનાં બિયાંનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી ચોપડવું. (આ ઘણું સરસ ઔષધ છે.) **(૪) ગંડમાલ ઉપર :**—શરપુંખાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું અને લેપ કરવો; અથવા શરપુંખાના મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૫) ઉધરસ ઉપર :**—શરપુંખાનું મૂળ સૂકવી ચલમમાં નાખી તેની ધુમાડી પીવી. **(૬) સર્વ વ્રણ ઉપર :**—શરપુંખાનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૭) ગુલ્મ ઉપર :**—શરપુંખાનો ખાર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ એ ચાર-ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું. **(૮) પ્લીહોદર ઉપર :**—શરપુંખાનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં એટલે જલદી ગુણ આવે છે. **(૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર :**—શરપુંખાનાં મૂળનું ચૂર્ણ પાણીમાં એક મહિના સુધી આપવું

૫૫૪. શરસડો—સં૦ શિરીષ. મ૦ શિરશી, શિરસ. ખાન૦ ફૂલકેસર હિં૦ ચિરસ, ઝિંઝવો. શિરીષા. બં૦ શિરીષ. ક૦ શિરીષમારા. બાગેમારા. તૈ૦ શિરિષમુ. ગિરીષમુ. તા૦ બાગેમારં. તુ૦ બાગેડામારા. મલા૦ નેન્નેની. ફા૦ દરખ્તેજ કરિયા, દરખોજ કરિયા. અ૦ સુલતાનુલ્ અસજાર, હબેસુલતાનુલ્ અસજાર. લા૦ આલબિઝિયા લેબેક, આલબિઝિયા ઓડોરેટિસિમા. કાં૦ હાટોણી.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં પણ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને મોટી લાંબી શિંગો આવે છે. તેમાં ચપટાં બી હોય છે. એનાં ફૂલ પીળા રંગનાં હોય છે. એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે. મરાઠીમાં રાઈનું નામ પણ ' શિરસ ' છે; પરંતુ એ બંને નામો ભિન્ન જાણવાં. **શરસડો**—મધુર, કડવો, શીતળ, તૂરો, તીખો, વર્ણકર તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ,

ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાંટા જેવું હોય છે.* ઉપયોગ—(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:—વિખરીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો.

૫૪૮. વીંછુડા—મ૦ આગ્યા, બિચવા. હિં૦ ખંકાળી. ફા૦ બિસ્ફાયજ. અ૦ બસ્ફૈજ. લૅ૦ પોલિપોડિયમ વલ્ગેર.

એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે અને એક હાથ ઊંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં બે આંગળ પહોળાં અને કાતરાદાર હોય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળ એક વેંત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને હાકરડા લોકો 'કોળડા' કહે છે. એનાં મૂળ મુંબઈમાં બિસ્ફાયજ (બસ્ફૈજ) નામથી વેચાય છે. એ મૂળનો જ ઔષધરૂપે ઉપયોગ થાય છે. વીંછુડા—તીખો, શીત તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ તથા અનેક વિષદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને વ્રણ ઉપર:—વીંછુડાનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં અથવા સુકાયેલાં મૂળનું ચૂર્ણ કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વીંછી વગેરે સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉપર:—વીંછુડાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.×

૫૪૯. વિષ્ણુક્રાંતા—સં૦ મ૦ વિષ્ણુક્રાંતા. બં૦ નીલ અપરાજિતા. હિં૦ અપરાજિતા. ક૦ વિષ્ણુકાંડે. તા૦ વિષ્ણુકાંતિ. તૈ૦ વિષ્ણુક્રાંતમુ. મલા૦ વિષ્ણુક્રીરાંતી. લૅ૦ ઇવોલ્વ્યુલસ્ અલ્સીનોઇડિસ.

વિષ્ણુક્રાંતાનાં છાતલાં વેલી જેવાં જમીન બરોબર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ છાતલાં ઉપર પાંદડાં બારીક અને લાંબાં આવે છે. વિષ્ણુક્રાંતાનાં ફૂલ કાળાશવાળાં રાતા રંગનાં અને બારીક હોય છે. એની જ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે. એ છાતલાં ઉપર બારીક ફળ આવે છે. વિષ્ણુક્રાંતાના ગુણ ગરણીના જેવા જ છે. વિષ્ણુક્રાંતા—તીખી, કડવી, પાચન, શુભપ્રદ તથા બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃતિને આપનારી હોઈ તરી છે; અને વિષદોષ, વ્રણ, કૃમિ, કફ તથા વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાંદડાં—ગુરુ છે અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગલશોથ ઉપર:—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળિયાંનો રસ પાવો એટલે ઊલટી થઈ સોજો ઊતરે છે. (૨) પરિણામશૂળ ઉપર:—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળિયાંનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પીવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળિયાંનો અંગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળવ્યાધિ હોય તો પાંદડાંની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાંધવો. (૪) કાળપુળી (પાઠું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:—વિષ્ણુક્રાંતાનાં પાંદડાં અને કાંસકીનાં પાંદડાં કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કમળી ઉપર:—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળિયાં છાશમાં નાખી પાવાં.

૫૫૦. વેલતુર—સં૦ વીરતરુ, વેલ્લતરુ. મ૦ વે-ચેલતર. હિં૦ બરવેલ. ક૦ ઓંડઉ, ચેડાતરી, વાટાવી-નગીડ. તા૦ વિડાત્તેર. તૈ૦ વેલુતરુ. લૅ૦ ડિક્રોસ્ટેચિઝ સિનેરિયા.

એને મરાઠીમાં 'ચેલતર' પણ કહે છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં ફૂલ કાળાં, ગુલાબી

* વિખરી (વનનગોડ)ના ગુણ—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ અને રુક્ષ છે; તથા વાતદોષ, સંધિવા અને અપાનવાયુના દોષને દૂર કરે છે.

× એ ઉપરાંત એક પ્રકારના છોડનાં ફળ વીંછી જેવાં થાય છે, તેને પણ વીંછુડો કહે છે. એ વીંછુડાના છોડ અમે નજરે જોયા છે. એનાં પાંદડાં એરંડાનાં જેવડાં મોટાં અને એને મળતાં હોય છે; પરંતુ એની ડાંડલી એરંડાની ડાંડલીની માફક મધ્યમાં નથી હોતી; બીજાં પાંદડાંની માફક જ હોય છે. એ ડાંડલી આરપાર પોલી હોય છે. એનાં ફૂલો સફેદ રંગનાં હોઈ ગરણીના જેવા આકારનાં હોય છે. તેમાં દેખાવ પૂરતા લાલ રંગના પાંચ ચાંદલા હોય છે. એથી એ દૂરથી ફેણ ચડાવેલા સાપ જેવાં દેખાય છે. જ્યારે ફૂલનો જથ્થો ઘટ હોય છે ત્યારે તેની વાસ ઉગ્ર અને મનપસંદ આવે છે. એનાં ફળ મોટી સોપારી જેવાં વીંછીના આકારનાં હોય છે. સુકાયા પછી તેના ઉપરની ખોપરી ઊતરી જાય છે, ત્યારે તે સ્પષ્ટ વીંછીરૂપે ઓળખાઈ રહે છે, તેને ડંખની જગ્યાએ ઝીણા બે કાંટા હોય છે. બરડા ઉપર આવા (,) આવા છસાત કાંટા હોય છે. એ ઝાડ વધે ત્યારે ચાર ફૂટ ઊંચું વધે છે.
—માગજી ડોસાજી

અને લીલા રંગના થાય છે એના પાદડા ઘણા બારીક હોય છે એ ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે **વેલતુર**—તીખુ, ઉષ્ણ અગ્નિદીપક, પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે કડવુ તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, અગ્નિશૂળ, મૂત્રાઘાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) અતિસાર ઉપર:**—વેલતુરના પાદડા છાશમા વાટી પાવા

૫૫૧. શણપુષ્પી—સં૦ શણપુષ્પી મ૦ ખુળખુળા, રાનતાગ, ઘાગરી હિં૦ શણહુલી, શણઈ ઝુનઝુનિયા, પટસણ બં૦ વનશણઈ, શણેરગાછ ક૦ ગિલુગિરચ તૈ૦ શણમતુવેધ, જેનપનર, રેલચે, તા૦ જેનષ્પનર બ૦ પન ફા૦ લાદના લા૦ ક્રોટાલેરિયા વેર્રુંગસા ઇં૦ ફ્લાક્સ, ટેમ્પ.

જેવા શણના ઝાડ હોય છે તેવાજ શણપુષ્પીના ઝાડ થાય છે એમા નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે શણપુષ્પીના ઝાડ માથોડુ ઊંચા વધે છે અને શણના ફળ જેવાજ ફળો આવે છે અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે. માટે મરાઠીમા તેનુ 'ખુળખુળા' (નાના છોકરાને રમવાનો ઘૂઘરો) નામ સાર્થક છે શણપુષ્પી એ કડવી, વાતિકર તથા રસબંધક છે, અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંઠરોગ, કાસરોગ, હિક્કા તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે એને જંગની લોકો મરાઠીમા 'ઘાટસર્પ' કહે છે **ઉપયોગ—(૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર:**—શણપુષ્પીના ફળોનો કાઢો અથવા તેની ચૂર્ણી આપવી **(૨) કંઠમર્પ ઉપર:**—શણપુષ્પીના ફળો ચલમમા નાખી પાવા, એટલે તાબડતોબ ગળામા ભરેલો કફ જુદો પડી ગુણ આવે છે પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમા તથા મોમા ધૂણી ઘાલવી **(૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયુ હોય તો:**—શણપુષ્પીના પાદડાનો રસ નાકમા પાડવો

૫૫૨. શતાવરી—સં૦ મલા૦ શતાવરી મ૦ શતાવરી, દિવસ માવળી માવળ૦ અમ્વલી ખાનદેશ૦ જાવરી કો૦ શીતાવરી બં૦ શતમૂલી હિં૦ સતાવર ક૦ હ્ત્તમુણ્ગા, શિપરી. તૈ૦ પિલ્લા પિચ્ચર એડુમટોટકા તા૦ પૈનીયનાકુ, ઉત્તરુગુર ફા૦ ગુર્જદસ્તી અ૦ શગાકુલમિશ્રી લૅ૦ એસ્પેરેગસ રેસિમોઝસ (શતાવરી), એસ્પેરેગસ સાર્મેન્ટોસસ (મહાશતાવરી) શા૦ નાહરકાટ, શતાવરી

શતાવરીના છોડ વેલી જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨-૩ ફૂટ ઊંચા વધે છે× હિંદુસ્તાનમાં એ સર્વત્ર થાય છે એના પાદડા સરૂના પાદડા જેવા અથવા સવાના પાદડા જેવા દોરડા જેવા બારીક હોય છે તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છેડા સુધી બંને બાજુએ સરખા આવે છે આ પાદડામાં સમુદ્રની રેતી પ્રમાણે ખારી વાસ આવે છે અને નાના સુવાસિત અને ધોળા રંગના ફૂલોના ઝૂમખા આવે છે એ છોડ ઉપર બારીક કાટા હોય છે શતાવરીને બોર જેવા નાના ફળો આવે છે અને પાકયા પછી તેનો રંગ રાતો થાય છે ઔષધમા એના મૂળ વપરાય છે એકેક છોડને સો સુધી મૂળ હોય છે અને એ જ ઉપરથી એના શતમૂલી, શતપદી ઇત્યાદિ નામ પડેલા છે (શતાવરીનો અર્થ સોનીહાર પણ થાય છે) પાદડા કેશ(વાળ)ના જેવા ઘણા ઝીણા અને પુષ્કળ હોવાથી કેશિકા, સૂક્ષ્મપત્રા અને બહુપત્રા, એવા નામો પડેલા છે સૂતરના તાતણા એકત્ર બાધી રાખેલ હોય તેવા શતાવરીના મૂળના ઝૂમખા દેખાય છે મૂળ ઉપર ફિક્કા રતાશ પડતા પીળા રંગની પાતળી છાલ હોય છે તે કાઢી નાખતા અંદર ધોળા રંગનો ગાભો હોય છે અને તેની વચ્ચોવચ એક કઠણ દોરો હોય છે મૂળમાનો ગાભો ખાવાથી મીઠો લાગે છે એના મૂળ લીલા હોય છે, ત્યારે છોલીને સૂકવે છે એ મૂળને શતાવરી કહે છે શતાવરી **ધાતુપૌષ્ટિક છે. શતાવરી**—શીત, વૃષ્ય,

× આજકાલ બાળાના અનેક ભેદોથી પોતાના દેશમા સખ્યાબંધ જથ્થામા મળી આવતી વનસ્પતિને માટે મહાન પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે, એટલા જ માટે સુજ્ઞ પુરુષોને ઉચિત છે કે આપણી આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો બહોળો ફેલાવો થવાને તેને લગતા દરેક સંસ્કૃત નામો સાથે જેમ બને તેમ આહામા સાદા સર્વમાન્ય નામો પ્રસિદ્ધિમા લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ ન થવા પાને તો પછી શંખાવળી, સડ દેવી, મહેન્દ્રવારુણી અને ઇદ્રાવારુણી એ માખણી, સોનેહ્ર, ખારી ગાઠીબી અને ત્રાસકી જ હોવા છતા એ વનસ્પતિનો અભાવ માનવો પડે, એ દેખીતુ જ છે એ જ પ્રમાણે શતાવરી એ મેરડા આદિ બાદુમડામા થતી નાવળકંટાના નામથી ઓળખાતી જ વનસ્પતિ છે કે જેને આમલીના પાનથી સાકડા નકા અને લાબા પાદડા પૃથ્વી તરફ વળેલા (અવળા) કાટા અને બે અઢી ફૂટ ઊંચો છોડ થાય છે

સોજો, ઉધરસ, વિષ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ, પામા (ખસ), ખરજ, કોઢ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—શરસડાનાં ફૂલોના રસમાં મરીને સાત દિવસ ખરલ કરી સાત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અંજન કરવાથી સર્પનું વિષ ઊતરે છે. (૨) દેડકાના વિષ ઉપર:—શરસડાનાં બી થુવરના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) સર્વ વિષ ઉપર:—શરસડાનાં પંચાંગ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) પ્રદર ઉપર:—શરસડાની છાલનો રસ સમભાગે ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૫) વિસર્પ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોજો અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંગ લેપ:—શરસડો, જેઠીમધ, તગર, રતાંદળી, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારુહળદર, કોઠ અને વાળો, સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી પંચમાંશ ઘી લઈ તેમાં ખરલ કરી પાણીમાં કાલવી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગરમીનાં ચાઠાં (ચાંદાં), વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે:—શરસડાની છાલ, રસાંજન અને હરડાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) સન્નિપાતજ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે તે ઉપર:—શરસડાનાં બી, લીંડીપીપર, મરી અને સિંધવ, ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું અથવા શરસડાનાં બી અને મરી સમભાગે લઈ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) ચોથિયા તાવ ઉપર:—શરસડાનાં ફૂલ હળદર અને દારુહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલ્ક ઘીમાં આપવો. તે કલ્ક ચોથિયા તાવનો નાશ કરે છે. (૯) કર્દમ વિસર્પ ઉપર:—શરસડાની છાલનું ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા ઘીમાં નાખી લેપ કરવો. (૧૦) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:—શરસડાનાં મૂળની કિંવા ફળોની પોટલી સૂંઘાડવી.

૫૫૫. **શવળા**—(સં૦ વજ્રમુષ્ટિ. મ૦ શેવળે.) એના છોડ લૂતી (વગડાઉ સૂરણ) જેવા હોય છે; પરંતુ તેમાં પાંદડા ન થતાં નાની પીળા રંગની ટોટી જેવી નળી નીકળે છે. તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે. લૂતીની ભાજી અને આ ભાજી એક જ ઠેકાણે થાય છે; તથા છાલના આચ્છાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખા જ દેખાય છે. એ ભાજી ઘણી ખરજવાળી છે; એને માત્ર તોડવાથી જ હાથે ચેળ થાય છે. એ ચોખાના ધોવરામણમાં બાફવી જોઈએ અને તેમાં આમલી, ગોળ, ટોપરું વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઈએ. તેમ ન થાય તો મોંમાં આખો દિવસ ખરજ આવે છે.

૫૫૬. **શાહજીરું**—સં૦ કૃષ્ણજીરક, ભેદનિકા, વર્ષકાળી. મ૦ શહાજીરે. હિં૦ સ્યાહજીરા. બં૦ કાલજીરે. ક૦ શાજીરીગે. તૈ૦ નલજીર. ફા૦ જીરેસિયાહ. અં૦ કમન-કીરમાની. ઇ૦ બ્લેક કારાવે સીડ્ઝ. લા૦ કેરમ્ બલ્બો-કેસ્ટનમ્ (દેશી શાહજીરું), કેરમ્કાર્વી (વિલાયતી શાહજીરું).

શાહજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે; તેમ જ રશિયા વગેરે યુરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શાહજીરું એ જીરા કરતા બારીક હોય છે. એનો ગરમ મસાલામાં ઉપયોગ કરે છે. **શાહજીરું**—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધી, રુચિકર, આંખને હિતકર, ગ્રાહક, રુક્ષ તથા દીપક છે અને કફ, સોજો, જીર્ણજ્વર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે.

૫૫૭. **શંખાવળી (માખણી)**—સં૦ શંખપુષ્પી. વિષ્ણુકાંતા. મ૦ શંખાહુલી. હિં૦ કૌડીઆલી. શંખાહુલી. બં૦ ડાનકુંની. ક૦ કડવલમર. લા૦ ઈવોલ્વ્યુલસ એલસિનોઇડિસ.

એનો છોડ સુમારે પોણો હાથ ઊંચો વધે છે. એના પાંદડાં બારીક હોય છે અને ફૂલ પણ બારીક હોઈ બપોરિયાના છોડ જેવા હોય છે. એ ફૂલ ધોળાં શંખ જેવા હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને ભૂરી એવી ત્રણ જાત છે. **શંખાવળી**—શીતળ, મેધ્ય, સ્વર્ય, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તૂરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યસ્થાપક, પાચક, લઘુ અને માંગલ્યપ્રદ હોઈ પિત્ત, વિષદોષ, અપસ્માર, ભૂતબાધા, કૃમિ, કોઢ, લૂતા, ગ્રહદોષ અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:—શંખાવળીના રસમાં કોષ્ટનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું (૨) ઊલટી ઉપર:—શંખાવળીનો રસ ૩ તોલા મધ અને મરી નાખી પાવો. (૩) સન્નિપાતોદર ઉપર:—સમૂળ શંખાવળીના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું. તે રેચક છે.×

× અહીં શંખાવળીનું લૅટિન નામ ઈવોલ્વ્યુલસ એલસિનોઈડિસ આપેલ છે અને વર્ણન કરેલ છે, તે

૫૫૮. શાકર કોળું (સાકર કોળું)—સં૦ ડંગરી. મ૦ ડાંગર, તાંબડા ભોપળા. દે૦ કાશી-ફળ. હિં૦ સફરીકુમરા, પેઠા. ક૦ ડંગર, કુંબળકાયી. તા૦ પુશની, અનિસુલે. તુ૦ શિપેકુંબડા. મલા૦ ચક્કર કુંપલજા. ગો૦ દુધિની. તૈ૦ ગુંમડીકાયી, ફાળ બાંદરંગ. ઈ૦ પંપકીન, ધી ગાર્ડ. લા૦ કુકુર્બિટા પેપો. બં૦ કુમડા. ઉ૦ કુમ્હાડૂ, પાનીકમ્હાડૂ.

આ એક કોળાની જાત છે. સાકર કોળાના વેલા પચીસ હાથ લાંબા વધે છે. દર વેલાને ત્રીસ-ચાળીસ ફળ આવે છે. તેમાં કેટલાંક ગોળ અને કેટલાંક લાંબાં હોય છે. તેનો બહારનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદર રાતા કોળાના જેવાં ચપટાં બિયાં હોય છે. તે છોલીને ખવાય છે. એ બિયાં ઘણાં પૌષ્ટિક છે.÷ એના લાડુ પણ કરે છે. સાકર કોળાને પીળાં ફૂલો આવે છે. તેનું તથા કુમળાં પાનનું અને વેલાનું શાક કરે છે. મરાઠીમાં સાકર કોળાને 'ભોંપળા' તથા 'દેવડાંગર' પણ કહે છે. સાકર કોળાના વેલા સાત-આઠ મહિના ટકે છે.÷

૫૫૯. શિકેકાઈ—સં૦ વિમલા, સપ્તલા, શ્રીવલ્લી. મ૦ હિં૦ શિકાકાઈ. ક૦ શિંગીકાઈ, શીગેયવલ્લી. તા૦ કિયાક્કે. તૈ૦ ચિકાયા. તુ૦ સિગે. મલા૦ ચિકાકાઈ. લા૦ એકેશિયા કોનસિના.

એ કાંટાવાળાં ઝાડવાં ઘણાં જ મોટાં હોઈ એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એને ચપટી તથા સુમારે ૭-૮ આંગળ લંબાઈની શિંગો આવે છે તેને શિકેકાઈ કહે છે. એ અરીઠાં જેવી જ મેલની શોધન કરનારી હોઈ એનો આપણા દેશમાં કેશ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઈ સારી ખાંડી તેને પાણીમાં કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે. શિકેકાઈ×—તીખી અને ખાટી

જાત અપસ્માર માટે ઉપયોગી નથી. એના ગુણધર્મ-દીપન, સારક, જ્વરઘ્ન, પૌષ્ટિક, ગર્ભાશય, મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓને લાભદાયક છે. માત્રા ॥ થી ॥। તોલો. આ શંખાવળી તાવ અને તાવ પછીની નિર્બળતા ઉપર વપરાય છે. તાવમાં રોગી બકવાદ કરતો હોય અને બહુ જ તોફાન મચાવતો હોય ત્યારે મગજને શક્તિ આપવા અને નિદ્રા લાવવા માટે આનો ફાંટ અપાય છે; તેમ જ રક્તસ્રાવ બંધ કરાવવા માટે આનો સ્વરસ અપાય છે. ઉપરની શંખાવળી ઉપરાંત બીજી જાત જે ઉન્માદ, અપસ્માર માટે વધારે ઉપયોગી છે તે રાજપૂતાના, ગુજરાત અને યુ. પી. ના કેટલાક પ્રદેશમાં થાય છે, પંજાબમાં જોવામાં આવતી નથી. એના છોડ ૧-૧॥ ફૂટ ઊંચા થાય છે. પાન અંતર પર, ૧-૧॥ આગળ લાંબા અને બહુ જ સાંકડાં હોય છે. ફૂલ શંખના જેવાં સવારે ઉઘડે છે. રંગ સફેદ, કાંઈક લાલ ઝાયવાળો હોય છે. એનો સ્વરસ બહુ જ ચીકણો નીકળે છે. સવારમાં શંખપુષ્પી ભેગી કરીને રસ કાઢે તો થોડો નીકળે છે. બપોરે શંખપુષ્પીનો રસ કાઢે તો એટલા વખતમાં રસ સુકાઈ જાય છે. એ શંખપુષ્પી જ્ઞાનતંતુ અને મગજને માટે બહુ જ હિતકારક છે.

બંગાળામાં જેને શંખાવલી કહે છે તેનું લૅટિન નામ કેન્સ્કોરા ડિકસેટા છે. એ ૧ ફૂટ ઊંચી હોય છે. વચ્ચેનો દાંડો સીધો હોય છે. પાન સામસામા અને લાંબા આવે છે. એમાં પણ શાખાના અંતરમાં સફેદ ફૂલ આવે છે. એ શંખપુષ્પીને શંખિની પણ કહે છે. એ દીપન, રેચક, સારક અને શામક છે. ઉન્માદરોગમાં ૨-૪ તોલા સ્વરસ પિવરાવવાથી દસ્ત સાફ આવે છે અને મદ ઊતરી જાય છે. એનાં મૂળ કબજિયાત, ગુલ્મ અને આફરા પર વાપરે છે. **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

* અમેરિકામાં આ બીજ રાજમાન્ય થયેલ છે. ચપટા કૃમિઓને મારવા માટે પહેલાં જુલાબ આપવો. પછી નરણે કોઠે ૫-૧૦ તોલા બીજને દૂધમા વાટી ગાળી મધ મેળવીને આપવાં. ત્યાર પછી મરેલા કૃમિઓને બહાર કાઢવા માટે ફરીથી જુલાબ આપવો. **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

÷ સાકર કોળું તેમ જ રાતુ કોળું બંને એક જ જાતની વનસ્પતિ છે. ગુજરાતમા બંનેને પદકાળું કહે છે. રાતા કોળાનું વર્ણન નંબર ૪૮૮ મા આપેલ છે. ગુણ પણ બંનેમા લગભગ સમાન છે.

× શિકેકાઈ ચડવાવાળા ઝાડવા છે. એમા હુકના જેવા કાંટાઓ હોય છે. પાન ૨ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને કાંટાવાળા તથા મુખ્ય બે વિભાગવાળા હોય છે. ફૂલ માર્ચથી જુલાઈ સુધી આવે છે. ફૂલ ગોળાકાર હોય છે. શિંગ રેખાકાર, લંબગોળ, માંસલ-નવી હોય ત્યારે જાડી, સુકાયેલી કરચળીવાળી થઈ જાય છે. બીજ ૬ થી ૧૦ હોય છે. આની ઉત્પત્તિ દક્ષિણમાં અને હિમાલયમાં થાય છે. દક્ષિણની અપેક્ષાએ હિમાલયનાં ઝાડવાંમાં ગુણ વધારે છે. વધારે ઉપયોગ શિંગનો થાય છે, પાન પણ વપરાય છે. શિંગ અરીઠાં જેવા સ્વાદવાળી, વધારે ખાટી, કાંઈક કડવી અને વધારે તીખા સ્વાદવાળી હોય છે. પાન ખાટાં અને રુચિકર હોય છે. હિંદુસ્તાન ઉપરાંત ચીનમાં પણ શિકેકાઈનાં ઝાડવાં થાય છે.

ગુણધર્મ—શિંગ ઉત્તેજક, કફઘ્ન, વામક અને સારક છે. શિંગની ક્રિયા અરીઠાં અથવા સેનેગાની સમાન છે.

છે; તથા વાયુ, કફ અને સોજાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—અતિ ખાટાં, રુચિકર અને તેલની ચીકાશનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ **નિકુંજિકા**—તેના પણ એના જ ગુણ છે. **ઉપયોગ—(૧) કફ પાતળો થવા માટે મળશુદ્ધિ અને પેટમાંનો ગુલ્મ નાશ થવા માટે:**—શિકેકાઈનું પાણી કરી પાવું. **(૨) ઢોરના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપર:**—શિકેકાઈનાં બિયાં સુદ્ધાં છાશમાં વાટી તે છાશ પાવી એટલે વિષ ઊતરે છે. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—શિકેકાઈ પાનમાં ખવરાવવી.

૫૬૦. શીમળો—સં૦ શાલ્મલી. મ૦ સાવરી. હિં૦ સેમલ. કોં૦ સાણર. બં૦ સિમુલ. ક૦ વુરલ એલન, યવલત દમર, યેલવડા. તૈ૦ રૂગચેટ્ટુ, બુરુંગા. તા૦ ઈલાવુ, શાનમલી. મલા૦ મલ્લિલણુ. ઇં૦ સિલ્ક કોટન ટ્રી. લૅા૦ બૉમ્બેક્સ મલાબારિકમ્ (લાલ શીમળો), એરિઓડેન્ડ્રૉન એન્ફ્રેક્ટ્યુ ઓઝમ (સફેદ શીમળો).

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે; માટે એને મરાઠીમાં 'કાટે સાંવર' પણ કહે છે. એ બસો–ત્રણસો વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે: એક ધોળી અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક–માર્ગશીર્ષ મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રમાં ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારે તોડી લઈ ફોડી સૂકવે છે અને અંદરનું રૂ કાઢી લે છે. શીમળાનું રૂ ઘણું મૃદુ હોય છે; માટે શ્રીમંત લોકો તેના ગાદી–તકિયા કરે છે. તેને પીંજવામાં મહેનત પડતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે પાણીમાં જલદી કોહેવાતું નથી, તેથી હોડીઓ કરે છે. શીમળાને લાલ રંગનો ગુંદર આવે છે, તેને **'મોચરસ'** કહે છે. શીમળાનાં ફૂલનું શાક સિંધવ અને ઘીમાં વઘારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. **શીમળાનું ઝાડ**—શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બળકર, મધુર, તૂરું, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુક્લ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ**—ગ્રાહક, તૂરો અને કફનાશક છે. બાકીના ગુણ ઝાડ જેવા જ છે. **એનાં ફૂલ**—સ્વાદુ, કડવાં, શીતળ, ગુરુ, રુક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. **એના કાંદા**—મધુર તથા શીતળ છે; અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. **કૂટશાલ્મલી (શીમળાનો ભેદ)**—કડવો, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત, ગુલ્મ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, મેદ તથા શળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ધોળી વધારે ગુણવાળી છે. **મોચરસ**×—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તૂરો, વર્ણકારક, બુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરુ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે. અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. મોચરસ માત્રા ૨૦ થી ૩૦ રતી. **ઉપયોગ—(૧) પ્રદર ઉપર:**—શીમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા શીમળાના

એનાથી નાડીના ધબકારા ઓછા થાય છે. પેશાબ વધે છે. પાન ખાટાં, રુચિકર, યકૃદુત્તેજક અને વિરેચક છે. એ આંબલીને બદલે વપરાય છે.

ઉપયોગ—જૂના કફરોગમાં કફ પાતળો કરવા માટે અને શ્વાસાવરોધ કમ કરાવવા માટે ફળીનો ફાંટ ૨૦ ગણા પાણીમાં કરીને ૧-૨ ઔંસ અપાય છે. એ ફાંટથી દસ્ત પણ સાફ આવી જાય છે.

પાન કાળાં મરીની સાથે કમળામાં અપાય છે, એથી જુલાબ લાગે છે. કોઈ કોઈ વખત ઊલટી થાય છે. યકૃતની ક્રિયા સુધારીને પિત્ત દસ્તની સાથે બહાર નીકળે છે. યકૃતની ક્રિયા યોગ્ય ન હોય તો ભોજનમાં આંબલીની જગ્યાએ શિકેકાઈનાં પાન અને મરચાને બદલે કાળાં મરી વાપરવાં જોઈએ. શિંગના કવાથથી માથું ધોવાથી જૂ મરી જાય છે, ખોડો દૂર થાય છે, વાળ વધે છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

× મોચરસને ગાંધી લોકો સોપારીનાં ફૂલ કહે છે અને એથી જ એને અજ્ઞાની લોકો ફૂલસોપારી તરીકે સમજે છે; પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. મોચરસ આ ઝાડનો ગુંદર છે. સારો મોચરસ પહેલાં લાલ રંગનો તથા જૂનો થયા પછી કાળા રંગનો દેખાય છે. તોડવાથી જલદી તૂટી જાય છે. વજનમાં હલકો હોય છે. પાણીમાં નાખવાથી ફૂલે છે. સ્વાદ માલુફળ જેવો કસેલો હોય છે. કેટલાક ગાંધીએ મોચરસમાં સરગવાનો ગુંદ અને બીજી વસ્તુ મેળવી આપે છે. મોચરસ મધુર, ગ્રાહી અને સ્નેહન છે.

કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવું. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શીમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. (૩) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—પુષ્ય નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડ પર ન પડે એવી રીતે શીમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળ લાવી રાખવું. પછી તે વીંછી જ્યાં સુધી ચઢ્યો હોય તે જગ્યાએથી નીચે સુધી ત્રણ વાર ફેરવવું અને થોડું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) **ગરમીના આજાર ઉપર:**—સાધારણ ધોળા નાના શીમળાનાં મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કંદ કાઢી સુકવવો અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ થોળા શીમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. અને પથ્ય પાળવું; એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો શમે છે. (૫) **ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૨૦ તોલા, એટલું એકત્ર કરી પાવું અથવા કાંટાવાળા શીમળાનાં લીલાં મૂળ ૩ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રાતે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટિ થઈ વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૬) **શરીર બળવાન થવા માટે:**—શીમળાનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં ખાવું (૭) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—શીમળાનું રૂ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૮) **અરોળ ઉપર:**—શીમળાનાં ફૂલ બાફી રાતે ઠંડાં થયા પછી તેમાં રાઈનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) **વીર્યપતન ઉપર:**—ધોળા શીમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ, કરી સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૧૦) **બદ પાકવા માટે:**—કુમળા શીમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાંડવો; એટલે જાડો રસ આવશે. તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઈ ગાંઠ તરત પાકે છે. (૧૧) **સુરામેહ ઉપર:**—શીમળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૨) **ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળા શીમળાનો કંદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સુકવી લોટ કરી રાખવો. દરરોજ સવારે ગાયનું ઘી તોલો લઈ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો અને જાયફળની ભૂકી ૭ માસા સુધી નાખી સવારસાંજ બે વખત આપવું; શીમળાનો કંદ ન મળે તો છાલનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) **જીર્ણાતિસાર ઉપર:**—મોચરસનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું. (૧૪) **અતિસાર ઉપર:**—શીમળાની છાલ ઘસી પાવી અથવા છાલનો રસ પાવો; કિંવા મૂળ ઘસી પાવું. (૧૫) **મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર:**—ધોળા શીમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી જીરું અને ખાંડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—શીમળાની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે; જો કોઈ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે. (૧૭) **શીતળા ન થવા માટે:**—શીમળાનો રસ અને ધોળું ચંદન કિંવા અરડૂસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા જાઈનો રસ અને જેઠીમધ-એમાંથી પ્રારંભે એક ભક્ષણ કરવાથી કદી પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

૫૬૧. શિરકસિયો (ગડારડી, ડાડી, ખરખોડી, સડિયાનો વેલો)—સં૦ જીવંતી, હેમક્ષીરી. મ૦ હરણવેલ, શિરદોડી, હરણછેડી. કા૦ હોણહાલે.

એમાં ગિંગરોટી, ગડારડી અને ખરખોડી, એવી ત્રણ જાતો પ્રસિદ્ધ છે;× આ વેલાનો પુષ્કળ

× આ ત્રણ સિવાય એક કડવી 'ખરખોડી' નામની ચોથી જાતનું પણ મ૦ પદેજીએ પોતાના નિઘંટુમાં વર્ણન આપેલું છે. તેઓ આ ચારે જાતનું પોતાના નિઘંટુમા આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે: (૧) શિંગરોટી, સડિયાના વેલા: (સં૦ જીવંતી મ૦ લઘુ હરણવેલ-ડોડી. હિં૦ લઘુ જીવંતી, બં૦ જીવઈ, જયાતી ક૦ કિરિય હાલે. તા૦ તૈ૦ ચિત્રજિલ્લેડિકાયિ. લા૦ પેન્ટાટ્રોપિસ માઈક્રોફિલા) આનાં પાંદડા આવળ જેવા હોઈ જાડાં હોય છે. એ પાદડાં તાણવાથી તેના તેવા જ ટુકડા થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ગામ ડાંઓમાં થાય છે. (૨) રાડારડી, વાછંટી:—(સં. બૃહજ્જીવંતિકા મ૦ થોર હરણવેલ-દોડી. હિં૦ બડી-જીવંતી. બં૦ બડજીવઈ. ક૦ હિરિયહાલે. લેપ્ટેડેનિયા રેટીક્યુલેટા.) આની શિંગ ૩-૪ ઇંચ લાંબી હોય છે. શિંગમાથી પીળું દૂધ નીકળે છે. એની કાચી શિંગો, કોમળ શાખાઓ અને ફૂલનું શાક થાય છે; એનાં પાદડાં દીંટડાં પાસે ખાંચાવાળાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એનાં પાંદડાંના દીંટામાંથી દૂધ નીકળે છે, એના દાડા હાથની આંગળી જેવા જાડા હોઈ બે ધારવાળા હોય છે. આ સર્વત્ર મળે છે. (૩) મોટી ડોડી,

વિસ્તાર હોય છે. શિરકસિયાનાં પાંદડાં રતાળુના વેલા જેવાં હોય છે. એને જે ફળો (સુડિયા) આવે છે, તેમાંથી રેશમના જેવું પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. શિરકસિયાની ભાજી થાય છે, **શિંગરોટી અને રાડારૂડી (વાછંટી)**—શીતળ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બળકર, ચક્ષુષ્ય, ગ્રાહક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કફકર તથા પારદબંધક છે; અને વાયુ, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરુ છે. **ખરખોડી**—નેત્રોને હિતાવહ, મધુર, બળકર, પુષ્ટિકર તથા શીતળ છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાહ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—શિરકસિયાનાં પાંદડાં વાટી દૂધમાં પાવાં. **(૨) યોનિકંદ ઉપર:**—શિરકસિયાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૫૬૨. શિરદોડી (ખરણેર)—સં૦ અર્કપુષ્પી, કુટુંબિની. મ૦ શિરદોડી, પહારકુટુંબી. કો૦ શિરવલ્લી, મોટી કાવળી, વાકાંડી, દેવભોંવરી. હિં૦ દધીઆર, અંધાહુલી. ક૦ મરિજેવણીગેયભેદ. લા૦ હોલેસ્ટેમ્નિયા હીડીઆઈ.

શિરદોડીને '**મોટી કાવળી**' પણ કહે છે. શિરદોડીના વેલા હોય છે. વેલની છાલ જાંબુડિયા રંગની હોય છે. વેલા ગળોના વેલા પ્રમાણે મોટા અને જાડા હોય છે. એનાં પાંદડાં પીપરનાં પાંદડાં જેવાં પણ તેથી જાડાં હોય છે.* એનાં પાંદડાં તોડવાથી વેલમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે.. એ વેલીને બરછી જેવાં અણીદાર જોડફળ (ડોડી) આવે છે. એ ફળમાંથી રસ જેવું રૂ (વાળ) ઊડે છે; તેને બાળકો ડોસી કહે છે. કુમળાં ફળનું શાક થાય છે. શિરદોડીની ડાંડીમાં રેશમ જેવું સૂતર (રેસા) હોય છે. એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે. એની કળીઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરદોડીની અંદરનું રૂ ઠંડું છે. એની એક બીજી જાત છે, તેનાં ફળ એના કરતાં ચોપટ મોટાં હોય છે અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. શિરદોડીને કોંકણમાં '**વાંકાડી**' કહે છે. **શિરદોડી**—શીતળ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રુક્ષ, ખારી તથા રુચિકર છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શીતજ્વર, ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, મેહ, કૃમિ, કોઢ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) લાપોટિયાં ઉપર:**—શિરદોડીનાં પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો એટલે સારું થાય છે. **(૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળ મધમાં ઘસી પાવાં. **(૩) નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી મધમાં ચટાડવાં. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો અને થોડાં મૂળ ઘસીને પાવાં. **(૫) ખસ ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળનો કાઢો પાવો અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું; અથવા શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ અર્ધો તોલો ગાયનાં દૂધમાં પાવો.

ખરખોડી, મોટી ખરખોડી:—સં૦ હેમજીવંતિકા. મ૦ સોન (પિંવળી), હરણવેલ. હિં૦ પીલી (સુનહરી) જીવંતી. બં૦ સ્વર્ણજીવંતી. ક૦ હોવણદહાલે. લા૦ ઉજિયા, વોલ્યુબિલિસ. એનાં ફળમાંથી પીળું દૂધ નીકળે છે. દીંટડાને એક જ ફળ આવે છે. (૪) કડવી ખરખોડી:—સં૦ વિષમુષ્ટિ મ૦ ભુઇદોડી, વિષદોડી, કડવી હરણદોડી. હિં૦ વિષડોડી, કરેરૂઆ. ક૦ કડસિંગે. લે૦ ટાઈલોફોરા ફેસિકયુલેટા. કડવી ખરખોડીનાં ફળ મૂઠી વળેલી હોય એવા આકારનાં હોય છે અને એ કડવાશવાળાં હોય છે એથી એને વિષમુષ્ટિ એ નામ મળેલું છે. કડવી ખરખોડીના વેલા ગામડાંઓમાં કાળી જમીનમાં થાય છે. એ વેલો જમીન ઉપર પથરાયેલ હોય છે અને એનો વિસ્તાર ઘણો હોતો નથી. કડવી ખરખોડીના વેલામાં પાંદડાં બાવડીનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. આ વેલાને એક દીંટડાને બબ્બે એમ જોડાયેલાં ફળ આવે છે. એ ફળ આકડાના ફળ જેવડાં મોટાં હોઈ ગોળ હોય છે. એ ફળને ટોચા કરવાથી અંદરથી ધોળું દૂધ નીકળે છે.

* અમને એક માણસે પણ એની ચાર જાતોનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપેલું છે. તે કહે છે કે એકનાં પાંદડાં આકડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એથી એને આકડિયો શિરકસિયો, બીજાને ભાલા જેવાં લાંબાં પાંદડાં હોવાથી ભાલડિયો શિરકસિયો, ત્રીજાને પાંદડાં ગોળ સુવર જેવાં હોવાથી પાનેલિયો શિરકસિયો અને ચોથાનાં પાંદડાં મીઠાં જાળા જેવાં હોય છે, એને શિરકસિયો જ કહીએ છીએ આ ચોથી જાતના શિરકસિયાનાં કુમળાં ફળોને લોકો ખાય છે, તેને સુડિયો કહે છે. એનો આકાર સૂડા (પોપટ) જેવો અને રંગ પણ લીલો પોપટિયો હોય છે. નેત્રાભિષ્યન્દ(આંખ આવવી)માં ડોડી(રાડારૂડી લેપ્ટેડેનિયા)ના મૂળનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ આંખમાં અંજાય છે. મધુમેહના રોગીને મૂળનું ચૂર્ણ દૂધની સાથે અપાય છે તથા વીર્યસ્રાવમાં પણ શીમળાના મૂળની સાથે અપાય છે.

(૬) **પથરી ઉપર :**—શિરદોડી ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાથી તે પોતાના સામર્થ્ય વડે દાહયુક્ત અશ્મરીનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. (૭) **સર્વ વિષ ઉપર :**—શિરદોડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં અગર પાંદડાંનો રસ પાવો અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૮) **છીંકો આવવાને તથા સળેખમ ઉપર:**—શિરદોડીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સૂંઘવાં એટલે છીંકો આવશે. (૯) **નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર :**—શિરદોડીના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામાં ત્રણ વાર તે પાણી વડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપડવું એટલે એ આજાર દૂર થાય છે. કોંકણમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણો જ રિવાજ છે. આ ઔષધથી જલદી ગુણ આવે છે. દરેક મહિનામાં ત્રણ વાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવાનો ભય રહેતો નથી. (૧૦) **કરમ ઉપર :**—શિરદોડીનાં પાંદડાં લઈ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી બે પહોર સુધી રાખવાં, એ પ્રમાણે બેત્રણ વાર કરવું એટલે કૃમિ પડશે. (૧૧) **આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર :**—શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો અને ધાવડીના પાંદડાંનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પડી આંખો ઉપર મૂકવી. (૧૨) **રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર :**—રોજ શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ માથે ચોળતા જવો. (૧૩) **ભૂતજ્વર ઉપર :**—શિરદોડીનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં.

૫૬૩. **સીસમ**—સં૦ શિંશપા. મ૦ હિં૦ શિસવ-મ. બં૦ શિશુ. ક૦ કરીયઈબ્બાડી, ખીટીમારા. તા૦ તુક્ક. મલા૦ વિટ્ટી. તૈ૦ જટ્ટરેગુચેટ્ટુ. ગો૦ ખીટિરુટુ. અ૦ સાસમ. ઇં૦ બ્લેકવુડ ટ્રી, સીસવ ટ્રી. લા૦ ડાલ્બર્જિયા લેટીફોલિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. **સહ્યાદ્રિ** પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. સીસમ ચાળીસ-પચાસ વર્ષનું થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોંઘું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ જોઈએ તેવું કરાય છે. એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડું સારું જૂનું હોય તો તેનાં પાટિયાં લોખંડ જેવાં મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, કબાટ પલંગ, હીંચોળા-ખાટ, ખુરસીઓ એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. **ધોળો સીસમ**—કડવો, શીત, વર્ણકર, બળકર તથા રુચિકર છે અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **કપિલ સીસમ**—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણકર, બળકર, ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે, અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઊલટી, સોજા, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **કાળો સીસમ**—અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તૂરો છે; અને કફ, વાયુ, શોફ, અતિસાર, સર્વ પ્રકારના કોઢ, મેદ, કૃમિ, બસ્તીરોગ, ઊલટી, ગર્ભદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, વ્રણ, રક્તદોષ તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **પ્રમેહ ઉપર :**—સીસમનાં પાંદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. (૨) **વસાપ્રમેહ ઉપર:**—કાળા સીસમની છાલનો કાઢો પાવો.

૫૬૪. **શિળીંદ**—એને મરાઠીમાં 'શિંદાળા' પણ કહે છે. એ ઝાડ કચોરા જેવું જ થાય છે. કચોરાને ફૂલ આવતાં નથી; પરંતુ એને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિત ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂજાના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં આવે છે. એના કંદ કચોરા કરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખા છે. **ઉપયોગ**—(૧) **ઉદરસ ઉપર :**—શિળીંદના કાંદાનો કાઢો અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. (૨) **કમળી ઉપર:**—શિળીંદના કાંદા પાણીમાં વાટી પાવા. (૩) **તાવ ઉપર :**—શિળીંદના કાંદાનો રસ અગર કાટો મધ નાખી પાવો. (૪) **સર્વ પ્રકારના નેત્રવિકાર ઉપર:**—શિળીંદના કાંદા ઘીમાં ઘસી તેનું ૪-૫ દિવસ અંજન કરવું; એટલે ફૂલું, ભૂર, વડસ (માંસ વધવું, કીકી ઉપર ગોદડી જેવી ચામડી આવવી) વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

૫૬૫. **સીતાફળ**—સં૦ સિતાફલ. મ૦ શિતાફળ. હિં૦ સરીફા, સીતાફળ. બં૦ આતા, આય. તૈ૦ સિતાફળ. ફા૦ કાજ. અ૦ ઇં૦ સ્યુગર એપલ. લા૦ એનોના સ્કેમોસા

એ ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. એ સુમારે બે માથોડાં ઊંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અશોક-(આસોપાલવ)નાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને વાવ્યા પછી ચાર-પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે

છે. એ ફળ મધુર અને ઠંડાં છે. એની અંદરનાં બિયાં કાળા રંગનાં હોય છે, સીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે. એ ફળ ઘણાં ઠંડાં હોય છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, એનું મૂળ નામ 'શીતફળ' હોવું જોઈએ. પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ સીતાફળ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. **સીતાફળ**—મધુર, શીતળ, હૃદ્ય, બલકર, સ્વાદુ, કફકર, વાતલ તથા પૌષ્ટિક છે અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગ—**(૧) માથામાંની જૂ અને લીખો મારવા માટે:**—સીતાફળનાં બિયાં બારીક વાટી માથે ચોપડવાં; અને ઊંઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાંધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાની સર્વ જૂ અને લીખો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ; કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. **(૨) મૂત્રાઘાત** ઉપર:—સીતાફળનાં મૂળ ઘસી પાવાં; એટલે બંધ થયેલો પેશાબ છૂટશે. **(૩) દાહશમન થવા માટે:**—પાકેલાં સીતાફળ ભાંગી ઝાકળમાં મૂકવાં અને બીજે દિવસે સવારે ખાવાં.

૫૬૬. શેતૂર—સં૦ પૂર્ય, તૂત. મ૦ તૂત. હિં૦ સહતૂત તૂત. બં૦ તૂંત–દ, પલાસપિપુલ. કો૦ તૂતીચી કળે. તે૦ કમ્પલિચે. તા. મશુકદઈ ચેડિ. ફા૦ શાહતૂત, તૂતતુર્શ, તૂતશીરિ. અ૦ તૂત, તૂતહામીજ, તૂતશિરિ. લા૦ મોરસ ઈન્ડિકા. ઇ૦ મલબેરિઝ.

આ ઝાડ **ચીન દેશમાં** ઘણાં થાય છે. એ ઝાડની વાવણી આ દેશમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. શેતૂરનાં ઝાડ ઘણા જ મોટાં વધે છે. એમાં **કાળી, ધોળી** અને **રાતી** એવી ત્રણ જાત છે; કાળી અને રાતી શેતૂરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે. શેતૂરનાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારાં છે. કાળી અને ધોળી એ બે જાતનાં શેતૂરના ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગનાં છે. તે કીડા એના પાંદડાં ખાઈ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. મરાઠીમાં આ ઝાડને કેટલાક લોકો 'સૈતૂત' પણ કહે છે.* **પાકાં શેતૂર**—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કૂણાં શેતૂર**—ગુરુ, સારક, ખાટા તથા ઉષ્ણ છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

૫૬૭. શેમટ—આ ઝાડ ઘણું જ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આંબાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબા હોય છે. એને આમલીના કચૂકા કરતાં નાનાં અને ચપટાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. **ઉપયોગ—અતિસાર ઉપર:**—શેમટનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૫૬૮. શેરણી—સં૦ હપુષા, મ૦ શેરણી, ઝાઉ. હિં૦ હાઉબેર. બં૦ હઉષા. ક૦ હીરેહબ્બે. લા૦ હેમોનોઈઆને રીફેલિયા, હેમોનોઈઆ રિપેરિયા.

એ ઝાડ નદી કિંવા વહેળાના કિનારા પર થાય છે. એ સુમારે કમરપૂર ઊંચાં વધે છે. શેરણીના તોરા કાંઈક સુરુના ઝાડ જેવા હોય છે. આ ઝાડના લાકડાનો રંગ કાળો તથા **રાતો** હોય છે. શેરણીના બેરા સુશોભિત દેખાય છે. મોટાં પાંદડાંની એક શેરણીની જાત કોંકણમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં આના કરતાં મોટાં હોય છે. તેને મોટી શેરણી કહે છે. શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કોઈ કોઈ હાથમાં રાખવા લે છે. **શેરણી**×—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરુ, દીપન

* શેતૂરનાં પાન અંજીરનાં પાનના જેવાં ત્રણત્રણ કાંગરીવાળાં તથા લીમડાનાં પાનની માફક ચારે તરફ કરવતીના આરા જેવાં ચિહ્નવાળાં હોય છે. શેતૂરનાં ફળ સિંગોના જેવાં લાંબાં હોય છે તથા તેમાં બાજરાના જેવા નાના દાણા લાગેલા હોય છે. ફળ અત્યંત કોમળ અને રસવાળાં હોય છે.

× શેરણી(હપુષા)નું વર્ણન પહેલાંએ કર્યું છે. તેનું લેટિન નામ હેમોનોઈઆ રિપેરિયા છે. પણ તે સાચી હપુષા નથી. સાચી હપુષાનાં નામ આ પ્રમાણે છે: સં૦ હપુષા; હિં૦ હાઉબેર, ઈરાન–અયસ. યુનાની–હાઊબેર. ગોવા ઝેંઝો. પહાડ–પથ, બિલહર, પુમરાવ. કુમાઊન–ચિચિયા કાશ્મીર–નૂચ. લૅ૦ જુનિપરસ, કેમ્યુનિસ. આનાં ઝાડવાં હિમાલય પર અને ઈરાનમાં થાય છે. આમાં વટાણા જેવડાં કાળાં કિરમજી રંગનાં, મીઠાં અને સુગંધીદાર ફળ આવે છે, તેનો ઉપયોગ હપુષારૂપે થાય છે એમાંથી જે ગુંદર નીકળે છે તેનો ધૂપરૂપે ઉપયોગ થાય છે.

ગુણધર્મ—વાતહર, ઉત્તેજક અને મૂત્રલ. **માત્રા**—૨૦–૧૦ રતી ફાંટરૂપે અપાય છે.

ઉપયોગ—હપુષા ઉત્તમ ઉત્તેજક અને મૂત્રલ છે. આનાથી પેશાબનું પ્રમાણ બહુ જ વધી જાય છે. આ

તથા તૂરી છે; અને સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ, અર્શ, પિત્ત, ઉદરરોગ, કફ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, પ્રદર, મલાવષ્ટંભ તથા શૈત્યનો નાશ કરે છે. **લઘુ શેરણી**—(સં૦ સ્વલ્પફલા) મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્લીહા, વિષ તથા કફની નાશક છે. બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે. ઉપયોગ—(૧) **શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર**:—શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં નાખી પાવું. (૨) **બદ્ધગુદોદર ઉપર**:—મોટી શેરણી, અજમો, જીરું અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) **પ્રમેહ ઉપર**:—શેરણીનાં પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમાં પૈસાભાર જીરું* અને સાકર નાખી તે પાવો.

૫૯૯. શેલડી (શેરડી)—સં૦ ઈક્ષુ. મ૦ ઉસ હિં૦ ગાંડા, પોંડા, ઈખ, ઉખ. બં૦ આક, કુશિર. ક૦ કબ્બુ. તૈ૦ ચિરકુ. તા૦ કરંબુ. મલા૦ કરીંબુ. ફા૦ નેશકર. અ૦ કસૂબુસૂશક્કર. ઈં૦ સ્યુગર કેઈન. લા૦ સેકેરમ્ ઑફિસિનેરમ્

શેલડી હિંદુસ્તાનમાં ઘણું કરીને સર્વ ઠેકાણે પાકે છે. શેલડી જગતપ્રસિદ્ધ છે. એ પાંચ-૭ હાથ ઊંચી થાય છે. શેલડીમાં ધોળી, રાતી, કાળી, ભૂખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ઘણો જ મીઠો હોય છે. શેલડીના રસમાંથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકબ (ગોળનો પ્રવાહી રસ-શીરો) એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પકવાન્નો બને છે. શેલડીનો કોઈ પણ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી. મૂળના કકડા **ઢોરોને ખાવા માટે** ઉપયોગમાં આવે છે. **રસ** કાઢી લીધા પછીના શેલડીના સાંઠા **બાળવા** કે **ઢોરોને** ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. શેલડી સમશીતોષ્ણ છે. આજારી માણસને શેલડીના કકડા કરી ખાવા આપે છે અને અશક્તને પણ આપે છે. શેલડીનો **રસ** ઠંડો છે; પણ તે રસનો **ગોળ** થાય છે, તે ઉષ્ણ (ગરમ) છે. ખાંડ અને સાકર સમધાત છે. શેલડીમાં વગડાઉ શેલડી કરીને એક જાત છે. એ જાતની શેલડી ફક્ત ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. **સાધારણ શેલડી**—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને કાંતિને કરનારી હોઈ સારક છે; તથા વાયુ, રક્તવિકાર અને પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેલડીનાં મૂળિયાં**—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર, **ટોચે અને સાંધામાં** ઓછી મધુર અને ખારી છે. **સફેદ શેલડી**—કઠણ, જડ, અગ્નિદીપક તથા રુચિકર છે; અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી, પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ચિત્રવર્ણ શેલડી**—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રુક્ષ તથા રસ વખતે તૃપ્તિકારક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે. **રસાળ શેલડી**—મધુર, શીતલ, રુચિકર તથા વૃષ્ય છે; અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોઈ પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે. **કાળી શેલડી**—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **દાંતથી છોલી ખાધેલી શેલડી**—સ્નિગ્ધ, રુચિકર, વૃષ્ય, શીતળ, અવિદાહી, કિંચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષપ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તૃપ્તિકર છે; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે; તેમ જ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે; **કુમળી શેલડી**—કફ, મેદ અને મેહને કરે છે. **જૂની શેલડી**—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. **ઘણી જૂની શેલડી**—બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે; અને રક્ત-

પરિણામ પ્રત્યક્ષ મૂત્રપિંડ પર ક્રિયા થવાથી થાય છે. યકૃદુદર, જલોદર, હૃદયોદર વગેરે રોગોમાં પ્રયોજક ઔષધની સાથે આ વપરાય છે. વૃક્કોદરમાં પણ આનો ઉપયોગ થાય છે, પણ મૂત્રપિંડમાં સોજો આવ્યો હોય તો અપાય નહિ. જૂના પરમા અને શ્વેતમહરમા એનાથી લાભ થાય છે.

* આ ઝાડનાં લાકડાંથી પરસેવો આવે છે, જેથી વાયકમ અને સસાફ્રાસને બદલે વપરાય છે. ગુજરાતના કેટલાક વૈદ્યોએ છીણીને હપુષા માની છે. તેનું લૅટિન નામ ફ્લ્યુગિયા સ્યુકોપાઈરસ છે. કેટલાકોએ ઝાસ (ટમેરિક્સ ગૅલિકા)ને હપુષા માની છે, પણ તે બેમાંથી કોઈમાં પણ હપુષાના ગુણ જણાતા નથી.

પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **શેલડીના વિશેષ ગુણ**—જમ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે અને જમવામાં ખાધાથી જાડ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો રસ (ચરખામાં નીકળેલો)**—ગુરુ, મલસ્તંભક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો હોઈ દાહનાશક છે. **(નાના યંત્રમાં નીકળેલો) રસ**—પિત્ત શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. **પકાવેલો રસ**—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે અને કફ, વાયુ ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તે જો ઘણો પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો વાસી રસ**—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જાડ્ય કરે છે. **નવો ગોળ**—મધુર, ખારો, ગુરુ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે; અને મેદ, કૃમિ, માંસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિદીપક, ભેદક તથા વાત, કફ અને શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ધૌત ગોળ**—કિંચિત કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગે મોકલનારો અને વાતઘ્ન છે. **એક વરસનો જૂનો ગોળ**—રુચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, હૃદ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોઈ સંયોગથી જ્વરહારક છે. **ત્રણ વરસનો જૂનો ગોળ**—લઘુ અને સર્વદોષહર છે. આ અરિષ્ટાદિકમાં મેળવવાને પ્રશસ્ત છે. કોઈ કહે છે કે, ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમાં લેવા જેવો નથી. પણ પાંચ-પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાંક ઔષધોમાં કરવા વિષે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે; માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી. એટલું ખરું કે તેના ગુણમાં ફેરફાર થાય છે ખરો.× નવો તથા જૂનો ગોળ આદા સાથે ખાવાથી કફનાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સૂંઠ સાથે વાતનાશક છે. **ખાંડ**—મધુર, શીતળ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર, તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તૃષા, ઊલટી, રક્તદોષ, પિત્ત અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભ્રાંતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધોયેલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે. **ખડીસાકર**—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, મુખપ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—**(૧) કમળા ઉપર**:—શેલડી સવારમાં ખાવી અથવા રાતે છાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી. **(૨) મધુરા ઉપર**:—જંગલી શેલડી રોગીને ખાવા આપવી કિંવા શેલડીનો રસ આપવો. **(૩) દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—ગરમ કરેલા દૂધમાં સમભાગે સાકર નાખી ઘી સાથે આપવું. **(૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—દૂધમાં ગોળ નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી આપવું. **(૫) હેડકી ઉપર**:—શેલડીનો રસ પાવો. **(૬) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચડે તેમ અધિક થઈ સૂર્યાસ્ત સમયે કમી થાય તે) ઉપર**:—ગોળ એક તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમાં આપવું; અને કપાળે કાળા તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ

× વીસ વીસ વરસ સુધીનો જૂનો ગોળ વપરાતો અમારા જોવામાં આવ્યો છે. ગોળ જેમ જેમ જૂનો થાય તેમ તેમ વધારે ઠંડો (શીતળ) થતો જાય છે; માટે જૂનો ગોળ અને જૂની બાજરી કસુવાવડ થયેલ સ્ત્રીઓને ખાવા આપે છે. કહેવત પણ ચાલે છે કે, 'કસુવાવડ થાય ત્યારે જૂની બાજરી ને જૂનો ગોળ શોધાય.' ગોળ પાણીમાં પલાળી કપડાથી ગાળે છે. જેમ જેમ વધારે વખત ગાળવામાં આવે, તેમ તેમ તે વધારે ઠંડો જણાય છે; પણ તે કસુવાવડી સ્ત્રીને અપાતો નથી. સાકર કોરી ચાવી ખાવાથી ગરમ અને પાણી કરી પીવાથી ઠંડી છે. સુશ્રુતસંહિતામાં લખે છે કે, ગોળ જૂનો થાય તેમ અધિક ગુણવાળો અને પથ્ય બને છે. જૂનો ગોળ પ્રસન્નતા ઉપજાવનાર, વાયુનાશક, પિત્તશામક, મધુર અને શરીરશુદ્ધિ કરનાર છે.

નવા મત પ્રમાણે સાકર ઉત્તેજક, કાસહર, મૂત્રલ, પાચન, શાંતિપ્રદ, શ્રમહર, મ્રણરોપણ, કંઠ્ય અને સડાને રોકવાવાળી છે. પાણીમાં મેળવીને પીવાથી જો પેશાબ સાફ આવી જાય તો અંદરની ગરમી શાંત થઈ જાય છે. સાકર ચાવીને ખાય તો લોહીમાં ગરમી વધી જાય છે. સાકરના ટુકડાને અંધારામાં તોડવાથી આસમાની રંગની વીજળી નીકળતી જણાય છે

૩ દિવસ કરવો. **(૭) ધાતુ જતી હોય તે ઉપર:**—ખડીસાકર ૭ તોલા અને ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય પાળવું. **(૮) કાચ અથવા કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપર:**—ગોળ ગરમ કરી વાગ્યું હોય ત્યાં લગાડવું. **(૯) કાનખજૂરો કરડે તે ઉપર:**—ગોળ બાળી ઉપર લગાડવો. **(૧૦) નળને માટે:**—ભેંસનું ધારોષ્ણ દૂધ ગળ્યું થાય એટલો ગોળ નાખી ઊભાં ઊભાં પીવું અને પહોર સુધી બેસવું નહિ. **(૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—દહીંમાં સાકર નાખી આપવું. **(૧૨) હેડકી ઉપર:**—ગોળના પાણીમાં સૂંઠ ઘસી નાકમાં થોડે થોડે સૂંઘવી અને પછી સૂઈ જવું. વધારે બળતરા થાય તો દૂધમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ઘસી તેમાં કિંચિત્ મીઠું નાખી નાકે સૂંઘવું. **(૧૩) તૃષા ઉપર:**—પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. **(૧૪) ધુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:**—ગોળ કિંવા સાકર આંખોમાં આંજવાથી પાણી ગળી જઈ આંખો સારી થાય છે. **(૧૫) રેચ બંધ થવા માટે:**—સાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. **(૧૬) ઘૂંટીના દરદ ઉપર:**—કાળા ગોળનો લેપ કરવો.+

૫૭૦. શેવતી ગુલાબ (ગુલદાવદી)—સં૦ ભદ્રતરુણી, તરણી. બં. શેઉતી ગોલાપ. મ૦ કાંટે-ગુલાબ-શેવતી. હિં૦ શેવતી-ગુલાબ. ક૦ ચેંબડે, મુલ્લ શેવંતીગે. લા૦ રોઝી આલ્બા.

એને 'ધોળી શેવતી' 'ગુલાબ શેવતી' અને 'શેવતી ગુલાબ' પણ કહે છે. એના છોડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા હોઈ એનાં પાંદડાં પણ ગુલાબનાં પાંદડાં પ્રમાણે જ કાતરાદાર હોય છે. એને રાખોડીના રંગ જેવાં ધોળા રંગનાં સફેદ ફૂલ આવે છે. આ છોડ બગીચામાં વાવે છે. કાંટે શેવતીનો પાક તથા ગુલકંદ કરે છે. પિત્ત અને દાહશામક છે. **ધોળો શેવતી ગુલાબ**—સારક, શીતળ, હૃદ્ય, શુક્રકર, લઘુ, તૂરો, સ્વાદુ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, તીખટ, કડવો, રુચિકર તથા અગ્નિદીપક છે અને ત્રિદોષ, મુખપાક, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહનો નાશ કરે કરે છે. **એનાં પુષ્પ**—શીતળ તથા વર્ણકર અને વાતપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **રાતો શેવતી ગુલાબ**—રક્તવિકાર, વીંછીનું વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા શેવતી ગુલાબ જેવા જ છે.

૫૭૧. શેવાળ (લીલ)—સં૦ શૈવાલ. મ૦ શેવાળ. હિં૦ સેવાર, કાઈ. બં. પાના. ક૦ હાંબસે. તૈ૦ નાચુ. ફા૦ પસમેદરી, જામેગુક. અ૦ તુહલબ.

શેવાળની ઉત્પત્તિ પાણી ઉપર થાય છે. શેવાળ ઘણી વધે છે એટલે તે પાણીને બગાડે છે; પરંતુ થોડી શેવાળથી પાણી બગડવાની ધાસ્તી નથી. શેવાળ એ વેલની માફક પાણી ઉપર પથરાય છે. **શેવાળ**—તૂરી, કડવી, મધુર, ઠંડી, સ્નિગ્ધ અને હલકી છે; તેમ જ દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) ગૂમડાંનો દાહ શાંત થઈ ફૂટવા માટે:**—શેવાળનો પાટો બાંધી એક એક કલાકે તે બદલતા જવું, એટલે ગૂમડાં તુરત ફૂટે છે. **(૨) નાકમાંથી વહેતું લોહી બંધ કરવા માટે:**—નદીના પાણીમાંની શેવાળ તાળવા ઉપર બાંધવી. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શેવાળ પેડુ ઉપર બાંધવી અથવા લુહારની ભઠ્ઠીમાંની ધમણ પાસેની રાખ લઈ પાણીમાં બાંધી પેડુ ઉપર જાડો થર ચોપડવો.

+ સાકરને પાણીમાં મેળવી ગૂમડા પર લેપ કરવાથી ખેંચાણ ઓછું થાય છે અને વધારે દુઃખ થયા વિના ગૂમડું ફૂટે છે. કેટલાક ચિકિત્સક સાકરને સાબુની સાથે મેળવીને પણ લેપ કરે છે. સાકરનું ચૂર્ણ વ્રણ ઉપર છાંટવાથી અધિક માંસ ઓછું થઈને વ્રણ રુઝાવા લાગે છે. દુર્ગંધવાળાં વધારે સડતાં જતાં ગૂમડાંઓ પર સાકરનું ચૂર્ણ છંટાય છે. સાકરને આંખમાં આંજવાથી ફૂલું કપાઈ જાય છે; તેમ જ સાકર ૧ ભાગ અને ધાણા ૩ ભાગ મેળવી સોળગણા પાણીમાં ઉકાળી, કપડાથી ગાળી તે પાણીનાં ટીપાં આંખમાં નાખવાથી આંખ આવી હોય તેનો દુખાવો દૂર થઈને આંખ સારી બની જાય છે. જ્યારે ઋતુભેદથી દેશ-વ્યાપી આંખ આવવાનો પ્રકોપ થાય છે, ત્યારે આ દવા સારું કામ કરે છે. રાતે તેલ આંજવું જોઈએ અને સવારે દૂધથી આંખો ધોવી જોઈએ. જૂની શરદી હોય તો સાકરનું ચૂર્ણ સૂંઘવાથી લાભ થાય છે. સુવાવડીના કમરામાં સાકર બાળવાથી વાયુ શુદ્ધ થાય છે. પરમા અને પ્રદરના રોગમાં સાકરના પાણીથી મૂત્રનલિકા અને યોનિ ધોવાય છે. સાકર હૃદ્ય હોવાથી હૃદયરોગમાં અને મૂત્રપિંડના રોગમાં રોજ ખવરાવાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૫૯૨. શ્રાવડ—સં૦ અક્ષુક, આક્ષુક. મ૦ શ્રાવડે, અગ્છુક, આઉલ, શિવરડોલી. હિં૦ આલ. બં૦ આચ. લૅ૦ મોરિન્ડા સિટ્રિફોલિયા.

એ ઝાડ ઉપર કેટલાંક પાંદડાં ધોળાં અને કેટલાંક લીલા રંગનાં હોય છે. એનાં ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોઈ તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે. **ગુજરાત અને ત્રાવણકોરમાં** કપડાં રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રાવડનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મંગળાગૌરીનું પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. **ઉપયોગ—(૧) સંધિવાત ઉપર:**—શ્રાવડનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. **(૨) કમળા ઉપર:**—શ્રાવડનાં ૪ પેસાભાર રસમાં તેટલું જ ગાયનું દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. **(૩) પાંડુરોગ ઉપર:**—શ્રાવડનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં અથવા મધમાં ૭ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ બે વાર પાવાં. **(૪) પ્લીહા, કાંસવી (કાચબાની પીઠ જેવું પેટ થવું), કોઠોદર વગેરે પેટના રોગો ઉપર:**—શ્રાવડનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.*

૫૭૩. સણ (શણ)—સં૦ શણ. મ૦ તાગ. હિં૦ સન. ગો૦ સોણબે. ક૦ સણ્ણુગિડ તા૦ ચગુલ. મલા૦ શણું. તૈ૦ ગિલિગિરયાં, જનપાનારા. ઈં૦ સનહેંપ પ્લેન્ટ, ફ્લાકસ હેંપ. રા૦ જાંચો. લા૦ ક્રોટાલેરીઆ જન્સિઆ.

શણ **કોંકણ, દક્ષિણ** અને **ગુજરાત** દેશમાં ઘણું પાકે છે. એ છોડ ચાર-પાંચ હાથ સુધી ઊંચા વધે છે. શણનાં બિયાં વાવ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમાં ફણગો ફૂટે છે. શણની સોટીઓ કહોવગવી તેના રેસા કાઢે છે. પછી તેનાં ગુણપાટ, દોરડાં ઇત્યાદિ વસ્તુઓ અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો રૂના કાગળ કરતાં મજબૂત બને છે. શણની સોટીઓની દીવાસળી બનાવે છે. શણનાં બિયાંનું તેલ ઔષધ બનાવવામાં તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. શણ ઊંચી પ્રતિનો માણ કરવાના કામમાં આવે છે. ખાટલો ભરવાનું વાણ બનાવવાના કામમાં પણ તે આવે છે. એનું ઘાસ ઢોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. શણનાં ઊંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે. **સાધારણ શણ**—ખાટું તથા તૂરું છે અને મળ, આમ, ગર્ભ તથા રક્તનો પાત કરનાર, ઊલટીકારક અને ઉષ્ણ હોઈ કફ, વાયુ તથા અંગમોડનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ શણ**—તીખું, વાંતિકર અને કફ તથા પિત્તનું નાશક છે. **મોટું શણ**—રસ વખતે કડવું, તૂરું તથા ઊલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ, હૃદ્રોગ, મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનુ નાશક છે. **શણનાં બિયાં**—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરુ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુજબ છે. બીજની માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલો. **ઉપયોગ—(૧) ઉરસ્તંભ ઉપર:**—શણનાં બિયાંનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) બદ, ગૂમડું ઇત્યાદિ ઉપર:**—શણનાં બિયાં વાટી પોટીસ તયાર કરી બાંધવી એટલે તે જલદી પાકે છે. **(૩) વાળા ઉપર:**—શણનાં બિયાં વાટી ગરમ કરી સહન થાય તેટલી ગરમ પોટીસ વાળા ઉપર બાંધવી.

૫૭૪. સતાપ—(સિનાબ) સં૦ સર્પદંષ્ટ્રા, વિષાપહા. મ૦ સતાપ. હિં૦ શિતાબ અ૦ હરમલ. ફા૦ ઈસ્પંદ. ઈં૦ કોમનરન. લા૦ રૂટા ગ્રેવિઓલેન્સ

સતાપના છોડ નાના હોઈ તે ચણાના છોડ જેવા હોય છે. એનાં પાંદડાં પણ ચણાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ કિંચિત્ લાબાં હોય છે. એ પાનની દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઊંચાઈ બે હાથ

* શ્રાવડનાં લાલ ફળ રંગ માટે વપરાય છે. ફૂલ એમાં સફેદ આવે છે. **પાન**-પૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન, વેદનાસ્થાપન, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ છે. **ફળ**-આર્તવજનક છે. **મૂળ**-પૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન અને સ્તંભન છે.

માત્રા—મૂળ ૦। થી ૦॥ તોલો, પાન ૦॥ થી ૧ તોલો, પાકાં ફળ ૫ થી ૧૫ રતી.

ઉપયોગ—અનાર્તવમાં પાકાં ફળ અથવા મૂળનો ક્વાથ અપાય છે. નવા આમાતિસાર અને તાવ પર જુલાબ માટે પાનનો ક્વાથ સુગંધી દ્રવ્યની સાથે અપાય છે. યકૃત્શોથથી ઉત્પન્ન કમળા પર મૂળનો ક્વાથ નવસાગર મેળવીને અપાય છે. ચામડીના રોગોમાં પાનનો ફાંટ અપાય છે. વાતરક્તમાં સાંધાઓના દુખાવા પર પાનનો લેપ કરાય છે. ગુજરાતમા મંગળાગૌરી અથવા ગણપતિપૂજન માટે ફૂલ આનાં લેવાય છે, તે શ્રાવડની જ જાત છે. તેનું લટિન નામ મોરિન્ડો ટિંક્ટોરિયા છે. કપડાંને પીળો રંગ ચડાવવા માટે તેની છાલ અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે.

હોય છે એ છોડ ચોમાસામા ઉત્પન્ન થાય છે એ બગીચામા વાવવાથી થાય છે, એના બિયા ખસખસ કરતા બારીક અને કાળા હોય છે **સતાપ**—કડવા, ઉષ્ણ, સારક અને વાતનાશક છે ઉપયોગ—**(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—ધાણાના પાણીમા સતાપનો રસ નાખી તે પાણી પાવુ **(૨) નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપર:**—કેળના પાનમા સતાપના પાનનુ પડીકુ વાળી તે પડીકુ દોરે બાધી બાળકના ગળામા બાધવુ એથી બાળકની શરદી દૂર થશે **(૩) બાળકોની છાતી જકડાઈ જઈ શ્વાસ જોરથી ચાલે છે તે ઉપર:**—સતાપના પાદડા દૂધમા મેળવી તે દૂધ પાવુ **(૪) બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે:**—બાળાગોળી ખવડાવતી વખતે સતાપના ત્રણ પાદડા ઘસી તે ગોળી તેમા પાવી, એટલે શરદીનો વિકાર થતો નથી. **(૫) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:**—સતાપના પાદડા દૂધમા મેળવી તે પાવુ, અને તે પાદડા કાળા કપડામા બાળકના ગળે બાધવા, એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે **(૬) બાળકની સગણી ઉપર:**—સતાપના પાદડાનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો **(૭) જ્વર ઉપર:**—સતાપના પાદડાનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ ઊતરી જાય છે **(૮) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—સતાપના પાદડાનો રસ અને સુરપીણના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો તથા પાદડાનો ચોથો ભાગ કપડામા બાધી ગળે બાધવો, એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણ જશે ×

૫૭૫. સપ્તાલુ—સાતાલુની ઉત્પત્તિ સર્વે ઉષ્ણ અને **સમશીતોષ્ણ** દેશમા થાય છે એ ફળ ઘણુ ઉત્તમ હોઈ સર્વને એના પર પ્રેમ હોય છે આ દેશમા એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી, પરતુ જોઈએ તેટલા થવાને હરકત પડતી નથી જે ફળમાનો ગર્ભ ઘટ્ટ, ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હમેશા તાપ પડે છે તેની બીજી બાજુનુ અગ રાતુચોળ, અગમા ગર્ભ પુષ્કળ હોઈ પીળા રગનુ અને રસ વિપુલ હોય તે ફળ ઉત્તમ જાણવુ

૫૭૬. સફરજન—સ૦ પારાવત, સેવ. મ૦ સફરચદ હિ૦ સેવ, પાનૂ સિમલા—પાલો

× **ગુણધર્મ**—ડૉ ટર દેસાઈના મત અનુસાર સતાપ દીપન વાતહર ઉત્તેજક કૃમિઘ્ન સકોચવિકાસ પ્રતિબધક સ્વેદજનન જ્ઞાનતતુને ઉત્તેજક, મૂત્રલ અને આર્તવજનન છે સતાપ ચામડી પર લગાડવાથી અથવા પેટમા આપવાથી દાહ કર છે સતાપના તેલથી નાડીની ગતિ તેજ થાય છે, પરતુ દબાવ ઓછો થાય છે સૂકી વનસ્પતિના ફાટથી નાડીની ગતિ ઓછી થઈ જાય છે લગભગ ૩ કલાકમા ૮૦ અથવા ૭૦ સુધી ધબકારા થઈ જાય છે મોટી માત્રા આપવાથી નાડી અશક્ત બને છે

સતાપની ઉત્તેજક ક્રિયા ચામડી, જ્ઞાનતતુસસ્થા અને ગર્ભાશય પર વિશેષરૂપે થાય છે એનાથી બહુ જ ઘામ છૂટે છે, વિચારશક્તિ વધે છે, સ્મરની ઇદ્રિયો પર એની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા થાય છે સગર્ભાને આપવાથી વારવાર પેશાબ આવે છે કમરમા દર્દ થાય છે, ગર્ભાશય નીચે ઊતરે છે અને રોજરોજ અપાય તો ૧૦ દિવસમા વેપ્રુ શરૂ થઈને ગર્ભપાત થઈ જાય છે મોટી માત્રા આપવાથી ઊલટી થાય છે અતિ થકાવટ આવે છે, વિચારશક્તિ ઓછી થાય છે નજર ધૂધળી (મદ) બને છે, નાડી અશક્ત થઈને બહુ જ ધીમી ચાલે છે, હાથપગ ઠડા થાય છે, આક્ષેપ આવે છે, તાજી અને સુકાવેલી વનસ્પતિની ક્રિયામા થોડો ફરક રહે છે

માત્રા—ચૂર્ણ ૫ થી ૧૦ રતી દિવસમા ૩ વાર ધીરેધીરે ૩૦ રતી સુધી માત્રા વધારી શકાય છે સ્વરસ ૩૦ થી ૬૦ ટીપા, તેલ ૧ થી ૫ ટીપા **ઉપયોગ**—સતાપ ઉત્તમ ઔષધિઓમાની એક છે સ્ત્રીઓ ને બાળકોના રોગમા વિશેષ વપરાય છે પીવાનુ પાણી નિર્દોષ થવા માટે તેમા સતાપ રાખે છે

તાવમા સતાપનો ફાટ આપવાથી પેશાબ છૂટે છે, નાડીની ગતિ મદ થાય છે અને રોગીને ઉત્તેજના મળે છે બાળકોના પ્રનુર્વાતમા સતાપનો સ્વરસ ગોરોચન મેળવીને અપાય છે ચક્કર બુદ્ધિમાદ્ય અને અપતત્રક(હિસ્ટીરિયા)મા ફાટ અપાય છે અર્ધાગવાયુમા રસની માલિશ કરાય છે કાનમા શૂળ ચાલતુ હોય તો રસ કાનમા નખાય છે અનાર્તવમા માસિકધર્મ સાફ આવવા માટે તથા પીડિતાર્તવમા પીડા ઓછી થવા માટે ફાટ અપાય છે બાળકોની ઉધરસ, શરદી અને મોટી ઉધરસમા સ્વરસ અપાય છે મોટી ઉધરસ(કુપિત કફ)મા સતાપના સ્વરસમા થોડી હિંગ અને ફુલાવેલી ફટકડી મેળવીને અપાય છે શરદીમા ધુમાડો દેવાય છે અપચન આફરા અને ઉદરપીડામા ફાટ અપાય છે એની સાથે સુગધી દ્રવ્ય અપાય છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનદ

કાશ્મીર૦ ચૂંત, સં૦ અં૦ એપલ. લે૦ પાઈરસ મેલસ.

આ દેશમાં એનાં બિયાં ઈરાનમાંથી આવેલાં હોવાં જોઈએ. સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ઘણાક મોટા મોટા લોકોના બાગમાં એનાં ઝાડ છે. સફરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી નાખી એ ફળ ખાવામાં ઘણાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ઘણાં મીઠાં લાગે છે. એનો સ્વાદ મધુર હોય છે. એના કકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે.

૫૭૭. સમુદ્રફળ—સં૦ સમુદ્રફલ. મ૦ સમુદ્રફળ. જેવરી હીવરી, સતફળ. હિં૦ હિંજલ. બં૦ હિંજ્જલગાછ. ક૦ સામુદ્ર–કરકાઈ. તૈ૦ બ્યારંગચેટ્ટુ. મલા૦ સમુદ્રપુ. લા૦ બેરિંગટોનિયા એક્યુટેંગ્યુલા.

સમુદ્રફળનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ તે કરતાં થોડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જાયફળ જેવડાં હોઈ એનો રંગ કાળો હોય છે. એ ફળ ઉપર ઊભાં સરકલાં હોઈ એની છાલ પાતળી હોય છે. સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે. **સમુદ્રફળ**—તીખું તથા ઉષ્ણ છે; અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા, દાવાનલદોષ, કફ, શ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. પાણીમાં ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ*—(૧) **બાળકના કફવિકાર ઉપર**:—સમુદ્રફળ ઠંડા પાણીમાં ચાર કિંવા બે ચણોઠીભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવું; તેથી કરીને તરત ઊલટી થઈ કફ નીકળે છે. ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવું. (૨) **ફૂક નીકળે તે (શૂળ) ઉપર**:—સમુદ્રફળ લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૩) **બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર**:—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું. (૪) **આંખોના પડળ ઉપર**:—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) **કમળા ઉપર**:—સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું અને તલના તેલના કોગળા કરવા. (૬) **આદાશીશી ઉપર**:—સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી નાકે પાવું. (૭) **આંખના ફૂલ ઉપર**:—સમુદ્રફળ તૂરિયાના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) **ઉધરસ ઉપર**:—સમુદ્રફળ, સૂંઠ તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર**:—સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવું. (૧૦) **સન્નિપાત ઉપર**:—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૧) **સર્પદંશ ઉપર**:—સમુદ્રફળ લસણના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૨) **કૃમિ ઉપર**:—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું.

૫૭૮. સમુદ્રશોક—સં૦ સમુદ્રશોષ. મ૦ સમુદ્રશોક. લા૦ આર્ગાયરિયા સ્પેસિઓઝા.

એને સમુદ્રશોક્ પણ કહે છે. સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે. એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાંદડાં સાધારણ હથેળી જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં બિયાં વીર્યસ્તંભક છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. **સમુદ્રશોક**—ગ્રાહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફકર છે. ઉપયોગ—(૧) **વાતવિકાર ઉપર**:—અળવીનાં પાંદડાંનાં પતરવેલિયાં પ્રમાણે એનાં પતરવેલિયાં કરી ઘીમાં તળી ખાવાં. (૨) **ગૂમડાં વગેરે પાકી ફૂટવા માટે**:—સમુદ્રશોકનાં પાંદડાં લાવી ગરમ કરી ઊલટાં બાંધવાં. ઊલટાં બાંધવાથી ફૂટેલાં ગૂમડાં (વ્રણ) રુઝાય છે. (સુલટાં બાંધવાથી ઉષ્ણતા પહોંચીને જલદી પાકી જાય છે. ઊલટાં પાનમાં નીચે મખમલ જેવાં રૂંવાં હોવાથી પરુ તેને લાગતું નથી તેમ જ વાયુ અને કીટાણુઓથી રક્ષણ થાય છે. માટે જલદી રૂઝ આવી જાય છે.)×

---

* દ્રવ્યગુણશિક્ષામાં શ્રી નગેંદ્રનાથ સેન લખે છે કે, સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પીવાથી પેટના કીડા મરી જાય છે. પાન વાટીને શરીર પર લેપ કરવાથી ચર્મરોગનો નાશ થાય છે તથા તેનું મૂળ વાયુ અને સ્નાયુઓની દુર્બળતાનો નાશ કરે છે. સમુદ્રફળ કફઘ્ન વામક, સારક અને વેદનાસ્થાપન છે. **માત્રા**—૧ થી ૨ રતી. જેવી રીતે કફરોગમાં મીંઢળ ઉત્તર હિંદમાં વપરાય છે તેવી જ રીતે દક્ષિણમાં સમુદ્રફળ વપરાય છે. મીંઢળ મોટા માણસને અને સમુદ્રફળ નાનાં બાળકોને આપે છે. બંનેથી ઊલટી અને જુલાબ થાય છે.

× સમુદ્રશોષનાં પાંદડાં વડનાં મોટાં પાંદડાં જેવડાં અને પાછળની બાજુએ સફેદ રુંવાટીવાળાં હોય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડાં જેવાં કઠોર ન હોતાં નરમ હોય છે. બંગાળમાં સમુદ્રશોષનાં મૂળને

૫૭૮. સમેરવો—સં૦ શાલિપર્ણી. મ૦ સાલવણ, રાનગાંજા, ભુઇશેવરા. કોં૦ ડાવ. હિં૦ સરિવન, શાલવન, ગૌરીસર, દિધરૌથ. બં૦ શાલપાની. ક૦ મુરુલુબોને, મુરેલેહોન્ને, કાડગાંજી. તે૦. શિયાકુપના. ઓ૦ શારપાણી. લા૦ ડેસ્મોડિયમ. ગેન્જેટિકમ. પં૦ સરિવન, સમેર. તૈ૦ સપાકુપોવ, સપાકપોવા, મુયાકુપોન્ના. ઉ૦ શારપાણિ.

આ ઝાડને મરાઠીમાં રાનગાંજે પણ કહે છે. સમેરવાનાં ઝાડ જાસુદીનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એ એક ત્રણ-ચાર ફૂટ ઊંચાઈવાળો છોડવો છે. એ કોંકણ, બંગાળ અને મધ્યપ્રદેશમાં પોતાની મેળે ઊગે છે. એ બારે મહિના રહે છે. ઉનાળામાં એનાં પાંદડાં વગેરે જનાવરો ખાઈ જાય તોપણ તે ઝાડ સુકાતું નથી. એની દાંડલીનો ઘેરાવો સુમારે એક ઇંચ સુધી હોય છે એનાં પાંદડાં ખીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોઈ તે સુમારે બે આંગળનાં દીંટડાં ઉપર આવે છે. એ પાંદડાંનો આકાર કાંઈક નાની અરણી જેવો દીર્ઘ વર્તુળ; પરંતુ તેનાથી જરા મોટો હોય છે. બીજો ભેદ એ છે કે, નાની અરણીનાં પાંદડાં પીળાશ પડતાં હોય છે અને આ કાળાશ પડતાં હોય છે. એ પાંદડાં પારિજાતકનાં પાંદડાં જેવાં કાતરાવાળાં; પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. એનું દીંટડું ચાર આંગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે. બન્ને ત્રિદળ પાંદડાંની વચમાં અંતર સુમારે બે-ત્રણ ઇંચનું હોય છે. પાંદડાંની પાછળની બાજુ કાંઈક રાખોડી રંગની હોય છે. દરેક પાંદડાં નજીક પુષ્પકોશ પ્રમાણે કાંઈક રાતો ભાગ હોઈ તેની અંદરની બાજુએ ધોળા કોંબ જેવો પદાર્થ હોય છે. એને નાનાં નાનાં લીલા રંગનાં ફૂલ બારે માસ આવે છે. એના છેડા તરફ શિંગોના તોરા લાગે છે. તેની લંબાઈ આશરે એક વેંત હોય છે. એકેક તોરામાં એકબીજાને વળગેલી બારીક અને ચપટી એવી સેંકડો શિંગો આવે છે. દરેક શિંગની લંબાઈ અર્ધા ઇંચથી પોણા ઇંચ સુધી અને પહોળાઈ **૧ થી ૧॥** દોરાની હોય છે. તેમાં ૧ થી ૮ સુધી સાંધા હોય છે. એનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે. દશમૂળમાં અને લઘુપંચમૂળમાં સમેરવાનાં મૂળ આવે છે. **લઘુપંચમૂળમાં** સમેરવો, નાનો સમેરવો (પિઠવણ), ભોરીંગણી, ઊભી રીંગણી અને ગોખરુનાં મૂળો આવે છે.

એનાં મૂળ જખમ જલદી રુઝાઈ જવા માટે લીલાં વાટીને વ્રણ ઉપર બાંધવાં. એનાં મૂળ સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર અને સુવાવડીના તાવ ઉપર ગુણકારી છે. લઘુપંચમૂળનો કાઢો ટાઢિયો તાવ, દમ અને કફદોષથી થનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે. **બૃહત્પંચમૂળ** એટલે બીલી, અરણી, અરલુ, સિવણ અને પાટલા-એનાં મૂળ. એનો કાઢો તાવ અને તાવ દૂષિત થવાથી થનાર રોગ ઉપર આપવો. ઉપરના દશે મૂળ(એ જ દશમૂળ)નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને બીજા રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. લઘુપંચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવાં અને બૃહત્ પંચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવાં. **સમેરવો**—રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરુ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, રસાયન તથા સ્વાદુ છે; અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોજો, સંતાપ, દમ, શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ, ઊલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **લઘુપંચમૂળ**—સ્વાદુ, બલકર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવા છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાતપિત્તજ્વર, ઉધરસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, શળ, અગ્નિમાંદ્ય તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. **બૃહત્ પંચમૂળ**—કડવાં, તૂરાં, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે; અને મેદોવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **દશમૂળ**—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, સોજો, જ્વર, આનાહવાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરુચિ, અપતંત્રકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંદ્ય, શૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપર દશમૂળાદિ કાઢો**:—સમેરવો (સાલવણ), પિઠવણ (પીલુડી, ચોપટી), ભોરીંગણી, ઊભી ભોરીંગણી અને ગોખરુ એ લઘુપંચમૂળ, બીલી, અરણી, પાટલા, સિવણ અને અરલુ એ બૃહત્ પંચમૂળ એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. (૨) **હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપર**:—દશ

વૃદ્ધદાર (વરધારો) કહે છે. આમવાત તથા વાતરક્તમાં આની કાંજી આપવાથી લાભ થાય છે. આમવાતના સોજા પર પાન વાટી અને ગરમ કરીને સાંધા પર બંધાય છે.

મૂળનો કાઢો તથા નિકાઢો કરી પાવો. (૩) સુવારોગ, મોહ, ઝોળો અને સન્નિપાત ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) મૂઢગર્ભ (આડું આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પાડવા માટે:—નાભિ, બસ્તિ અને ભગ એ સ્થળે સમેરવાનાં મૂળિયાંનો લેપ કરવો; એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. (૫) વાતગલગંડ ઉપર:—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો. (૬) સન્નિપાત તથા યોનિશૂળ ઉપર:—દશમૂળ, બીલાં અને ધાવડીનાં ફૂલના કાઢામાં રૂ ભીંજવી યોનિમાં રાખવું. (૭) કર્ણશૂળ ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળ આઠ આંગળ લાંબાં લઈ તે મૂળને રૂમાં વીંટાળી તેલમાં પલાળી દેવતાથી સળગાવવાં અને તે મૂળ ઊભાં રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં રેડવું; એટલે કાનમાંનું શૂળ તુરત દૂર થાય છે. (૮) આધાશીશી ઉપર:—સમેરવાનો કાઢો કરી નાકમાં નાખવો. (૯) મેદોરોગ ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૦) ગર્ભપાત થયો હોય તેના ઉપર:—લઘુપંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં સીજાવેલી પેજ (ચોખાની કાંજી) ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૧૧) તેલના દાઝેલા વ્રણ ઉપર:—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરી તે પાણીમાં કાલવી ચોપડવી. (૧૨) અર્ધાંગવાયુ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો હિંગ ને સિંધવ નાખી પાવો. (૧૩) ધનુર્વાત ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો પાવો અને સરસિયું અંગે ચોળવું. (૧૪) જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, મસ્તકશૂળ અને સળેખમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષીર:—લઘુપંચમૂળનાં મૂળ લાવી થોડાં કચરી તેમાં આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાખી દૂધ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પાવું. સંપૂર્ણ જીર્ણજ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું. (૧૫) કફ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉરસ્તંભ, અરુચિ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગ ઉપર:—સૂંઠ અને દશમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. (૧૭) પેટનું ફૂલવું અને શૂળ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવું. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:—લઘુપંચમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતબસ્તિ અને અષ્ઠીલા મૂત્રરોગ વગેરે ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી પાવો. (૨૦) વાતોદર, સોજો અને શૂળ ઉપર:—એરંડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અને દૂધ નાખી પાવો. (૨૧) આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં ઘી અને સિંધાલૂણ નાખી નસ્ય આપવું. (૨૨) ઉન્માદરોગ ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં ઘી નાખી આપવું.

૫૮૦. સરગવો—સં० શિગ્રુ. મ० શેવગા. કોં० શેગટ. વ० મુંગના. તુ० નર્ગે. હિં० સહજના. ક० નુગ્ગિય. ઇં० હોર્સ રેડીશ ટ્રી. લા० મોરિંગા ટેરીગોસ્પર્મા (મીઠો સરગવો), મોરિંગા કોન્કેનેન્સિસ્ (વગડાઉ સરગવો). તૈ० મુલંગા. તા० મોરંગ. મલા० મુરિંગા. ગોમં० માશિંગ.

સરગવાનાં ઝાડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાદડાં બારીક હોય છે. એના કુમળાં પાંદડાંનું, ફૂલનું અને શિંગોનું શાક કરે છે. સરગવો ઉષ્ણ હોઈ વાતહારક છે. વગડામાં થનારી એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉ સરગવો કહે છે. **સરગવો**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદ્ય, ખારો તથા પિત્તોપન છે; અને કફ, વાયુ, મુખજાડ્ય, વ્રણ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, બરોળ, ગુલ્મ, સોજો કંડૂ, ઉપદંશ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **એની શિંગો**—તૂરી, અગ્નિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે; અને કફ, પિત્ત, શૂળ, કોઢ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **એનાં બિયાં**—તીખાં, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા અવૃષ્ય છે; અને કફ, વાયુ, સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગંડમાળ, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, વ્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં ઘસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી જાય છે. **એનાં ફૂળ**—તીખાં, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને સ્નાયુરોગ, સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, બરોળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે.

એનાં પાંદડાં—તીખા, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે, અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જવરનો નાશ કરે છે **કાળો સરગવો**—(શોભાજન) અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અગ્નિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે, અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ તથા વાળાનો નાશ કરે છે **સફેદ સરગવો**—(શ્વેત શિગ્રુ) તીક્ષ્ણ, રુચ્ય, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે, અને મુખજાડ્ય, સોજો, વાયુ તથા અંગના દુખાવાનો નાશ કરે છે **એનાં ફૂલ**—શીત, સ્વર્ય, તૂરા, લઘુ ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તપિત્તપ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે, અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિગે-ગ્રથા તથા કૃમિના નાશક છે **એનાં પાંદડા**—ચાક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ શુક્રલ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરુ છે, અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિના નાશક છે **રાતો સરગવો**—(રક્ત શિગ્રુ) મહાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે, અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **નેત્રરોગ ઉપર**:—સરગવાના પાદડાનો રસ કાઢી તેમા મધ નાખી અજન કરવુ, એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે (૨) **સર્પદંશ ઉપર**:—સરગવાની છાલ, કડવા તૂરિયાના ફળ અને અરીઠા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો અને તેમા કાળીજીરી વાટી પાવો (૩) **હેડકી ઉપર**:—સરગવાના મૂળનો કાઢો પાવો (૪) **કાન વહેતા હોય તે ઉપર**:—સરગવાના ફૂલ સૂકવી તેનુ ચૂર્ણ કરી તે કાનમા નાખવુ (૫) **વાત ગુલ્મ ઉપર**:—સરગવાના પાદડાના રસમા એક તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો (૬) **મળમૂત્રથી બેજાર થયો હોય તે ઉપર**:—સરગવાના પાદડાનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૧ તોલો સિધવ નાખી પાવો (૭) **ગંડમાલ ઉપર**:—સરગવાના અગનુ દૂધ, ધોળી ગુલબાસીનો કદ અને મરીને ઠડા પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૮) **વાળા ઉપર**:—સરગવાની છાલ અથવા મૂળ કૂટી (ખાડી) ઉપર બાધવા (૯) **નળવાયુ ઉપર**:—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદાનો રસ બે પૈસાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ (૧૦) **જીભમા કાતરા પડે તે ઉપર**:—સરગવાના પાદડા દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ ગળવો, અને કાતરા સાગ થયા પછી કુવાર શેકી તેના ગર્ભમા સાકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો (૧૧) **જલદીથી પ્રસવ થવા માટે**:—સરગવાના મૂળનો રસ પાણીમા નાખી ઉકાળી પગે ચોપડવો (૧૨) **બાળકોના પેટના ભાર ઉપર**:—વગડાઉ સરગવાની છાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમા તેટલુ જ ગાયનુ ઘી નાખી ૩ દિવસ પાવો (૧૩) **સોમલના વિષ ઉપર**:—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવુ (૧૪) **અરોળ ઉપર**:—સરગવાની છાલનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખીને પાવો (૧૫) **કેડ ફાટે તે ઉપર**:—સરગવાની છાલ કચરી ગરમ કરી બાધવી (૧૬) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર**:—વગડાઉ સરગવાનો કદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે, અથવા સરગવાની છાલનો પાટો બાધવો (૧૭) **આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર**:—સરગવાના પાદડાના રસમા મધ નાખી અજન કરવુ (૧૮) **અંતર્વિદ્રધિ ઉપર**:—સરગવાના કાઢામા હિંગનો કલ્ક નાખી પાવો (૧૯) **ખોડા ઉપર**:—સરગવાના પાદડાનો રસ ચોપડવો (૨૦) **વિષમજ્વર ઉપર**—કાળા સરગવાની છાલનુ ચૂર્ણ ગોળ અને ધાણામા આપવુ (૨૧) **પથરી ઉપર**:—સરગવાના મૂળનો કાઢો કરી પાવો (૨૨) **મસ્તકશૂળ ઉપર**:—સરગવાના પાદડાના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૨૩) **ગૂમડું બેસી જવા માટે**:—સરગવાની છાલ ઘસી ચોપડવી (૨૪) **કફજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર**:—સરગવાના બિયા પાણીમા ઘસી નાકમા તેનુ પાણી પાડવુ +

+ ડૉક્ટર દેસાઈના મત અનુસાર સરગવાના મૂળની તાજી છાલ કડવી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ રુચિકર દીપન, પાચન, ઉત્તેજક, ઉદરવાતશામક વાતહર, સ્વેદલ, મૂત્રલ, કફહર, શોથઘ્ન અને વ્રણરોપનાશક છે હોર્સ રેડીશ નામની દવા યુરોપમા વપરાય છે તેના જેવી સરગવાની ક્રિયા છે આ ઉત્તમ દીપન છે એની પાચનક્રિયા અજેનાસ, એરડાકાકડી અને કાકડીના સમાન પ્રત્યક્ષ નથી પણ એનાથી આમાશયમા લોહી વધે છે, જેથી વધારે પાચક દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોજન પચે છે અન્ન પચીને તેમાથી મળ આતરડાને ઉત્તેજક બને છે

૫૮૧. સરસવ—સ૦ સર્ષપ. મ૦ સિરસવ હિ૦ સરસો ક૦ બિલીય, સાસવેયતપલ્લુ અ૦ ઉર્ફ-અખીયદ ફા૦ સર્ષફ ઇ૦ સિનાપિસ આલ્બા લા૦ બ્રાસિકા નાઈગ્રા બ૦ સરિષા

એ એક રાઈની જાત છે સરસવની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમા ઘણી થાય છે એના બિયા રાઈના જેવા જ રાતા રંગના હોઈ રાઈ કરતા કિંચિત્ મોટા હોય છે સરસવનુ તેલ કાઢે છે તેને સરસિયુ કહે છે એ ખાવાના અને વઘાર કરવાના ઉપયોગમા આવે છે સરસવનું તેલ અથાણામા નાખે છે. **સાધારણ રાતા સરસવ**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત્ રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ અને કફ, વાત, કંડૂ, કોઢ, શૂળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે **એનાં પાનની ભાજી**—ગુરુ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તૂરી તથા ખારી અને કફનાશક છે **કાળા સરસવ**—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે, અને ગુલ્મ, કંડૂ, કોઢ, વ્રણ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે **સિદ્ધાર્થ (ધોળા સરસવ)**—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, તથા રુચ્ય છે, અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **સરસવનુ તેલ**—દીપન, લેખન, સ્વર્ય, તીક્ષ્ણ, કડવુ, તીખુ, ઉષ્ણ પિત્ત, રક્તદૂષક તથા લઘુ છે, અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશૂળ શિરોરોગ, કંડૂ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણરોગ, કુષ્ઠરોગ, શ્વેત કોઢ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ કરનાર હોઈ બસ્તિકર્મ વિષે ઉત્તમ છે **ઉપયોગ**—**(૧) શ્વાસ ઉપર:**—સરસવનુ તેલ ગોળમા આપવુ **(૨) અપચી (ગંડમાળનો ભેદ) રોગ ઉપર:**—સરસવ, કડવા લીમડાના પાદડા અને ભિલામો એ સમભાગે લઈ બાળી રાખ કરી તે બોકડાના મૂતમા કાલવી લેપ કરવો **(૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા માટે:**—સરસિયું તેલ કાનમા પાડવુ, એટલે કાનમા ગયેલા કીડા મરણ પામે છે પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાઢવા. **(૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને બાધિર્ય ઉપર:**—સરસવનુ તેલ (સરસિયુ) કાનમા નાખતા જવુ

૫૮૨. સવા (સુવા)—સ૦ શતાહ્વા મ૦ બાળતશેપ, શેપુ દે૦ શેપુ હિ૦ સોયા. બ૦ શુલ્ફા. ક૦ સુબ્બશિગે, સાતુક-ગિડ તે૦ સદાપા, શતાકુપી તા૦ શડાકુપ્પિ ફા૦ તુખ્મેશ્બત. અ૦ શીત, બ્યતગજરલ મલા૦ ચાતકુપ્પા ઇ૦ ડિલસીડ લા૦ એનિથમ્ ગ્રેવિયોલેન્સ

આથી આતરડાંને પણ ઉત્તેજના મળે છે અને દસ્ત સાફ આવે છે

સરગવાની સ્વેદલ ક્રિયા જ્ઞાનતંતુ મારફત, રક્તવાહિની મારફત અને ખુદ સ્વેદપિંડો પર પણ થાય છે, જેથી દેહમા બળતરા થાય છે અરડૂસીથી જેમ પ્રત્યક્ષ કફ છૂટે છે તેવી રીતે આથી કફ છૂટતો નથી, પરંતુ જ્ઞાનતંતુ અને હૃદયને ઉત્તેજના મળવાને લીધે રોગીની ખાસવાની શક્તિ વધે છે સરગવાની વૃક્ક પર પ્રત્યક્ષ ઉત્તેજનક્રિયા થાય છે, જેથી પેશાબનુ પ્રમાણ અને તેમા ક્ષાર પણ વધે છે

છાલને વાટી ચામડી પર બાધવાથી ત્વચા લાલ થાય છે બાધેલા ભાગની નીચેની રક્તવાહિનીઓ પહોળી થાય છે, અને ત્યા રક્તના શ્વેતાણુ ભેગા થાય છે એ કારણથી અંતર્શોથ ઉતરી જાય છે સિવાય ઘામ આવીને અને પેશાબ વાટે મળદોષ નીકળી જાય છે

માત્રા—મૂળની છાલ ૪ માસાથી ૮ માસા સુધી વાટીને (ખમણીને) આપવી

ઉપયોગ—અગ્નિમાંદ્ય અપચન, આફરો કબજિયાત અને ઉદરશૂળ પર છાલનુ ખમણ અપાય છે જલોદર, યકૃદાલ્યુદર અને પ્લીહોદરમા બીજી મૂત્રલ અને વિરેચન ઔષધિની સાથે ફાટરૂપે અપાય છે ઉદરરોગના પ્રારંભમા પુનર્નવા, કરિયાતુ અને સૂંઠની સાથે ફાટ અપાય છે એનાથી પેશાબ જલદી ન વધે તો જવખાર અઘેડાનો ખાર અથવા કેળના થાંભલાનો ખાર મેળવવો એટલુ છતા પેશાબ ન વધે તો વિલાયતી રસકપૂર (કેલોમલ) નસોતર અથવા ઇંદ્રાયણ જેવી તીવ્ર વિરેચક ઔષધિ દેવી જેથી ઔષધિ લાગુ પડે છે ઉદરરોગમા રોગીને મીઠુ અને પાણી અપાતુ નથી આતરડા પર જલદી કાર્ય થવા માટે અર્ક આપવો સરગવો મૂત્રપિંડના સોજાથી ઉત્પન્ન થતા સર્વાંગશોથમા અપાતો નથી કારણ કે સરગવો મૂત્રપિંડમા દાહ વધારે છે તાવમા સરગવો પ્રશસ્ત છે ઘામ અને પેશાબ લાવે છે તથા હૃદય અને જ્ઞાનતંતુને ઉત્તેજના આપે છે કફજ્વરમા છાલનો રસ અપાય છે. બેહોશી દૂર કરવા માટે ગરદન પર છાલ બંધાય છે તેમ જ મૂર્છાવસ્થા માટે નાકમા બીજનુ ચૂર્ણ નખાય છે કાચુ ગૂમડુ (વ્રણશોથ) બેસાડી આપવા માટે છાલને પલ્લીન લેપ કરાય છે અને પેટમા પણ અપાય છે ગૂમડા(વિદ્રધિ)મા ફાટ હિંગ અને સિંધાલૂણ મેળવીને અપાય છે ગળાની શિથિલતામા ફાટના કોગળા કરાવાય છે બીજનુ તેલ આમવાત અને વાતરક્તમા ચોપડાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

સુવાના છોડ સુમારે બે હાથ ઊંચા વધે છે અને તોરા આવે છે તેમા તેના બિયા હોય છે, તેને સુવા કહે છે સુવાનુ શાક વાતહારક છે જેના શરીરમા વાયુ છે તેણે આ ભાજી રોજ ખાવી **સુવા**—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેધ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા બસ્તિ વિષે પ્રશસ્ત છે, અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શૂળ, ઊલટી, વ્રણ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કર છે **એની ભાજી**—મધુર, દુગ્ધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર તથા પથ્યકર છે અને ગુલ્મ, શૂળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે **વનસુવા**—મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, હૃદ્ય, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાત, પિત્ત કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશૂળ, મલસ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—સુવા, દેવદાર હિંગ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ આકડાના દૂધમા લીજ્વીને લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમા નાશ થાય છે

૫૮૩. સહદેવી—(સેદરડી) સ૦ મહાબલા, સહદેવી પીતપુષ્પી મ૦ સહદેવી કો૦ તુપકડી હિં૦ સહદેઈ બં૦ દંડોત્પલ ક૦ સહદેવી ના૦ નેચટિ મલા૦ પરિના પુવાકુરતલા લા૦ વર્નોનિયા નેરિયા (સહદેવી), આર્જિરેટમ્ કોનિઝોઈડિસ (ગંધારી સેદરડી, ઓસાડી)

સહદેવીને મરાઠીમા '**ઓસાડી**' પણ કહે છે સહદેવીના છોડ ચોમાસામા સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે એ છોડની ઊંચાઈ બે હાથ સુધી હોય છે સહદેવીના પાદડા લીલા હોઈ લાંબા અને સુમારે બે આગળ પહોળા હોય છે આ છોડ ઉપર નાનાનાના પીળાશ પડતા અથવા જાબુડી રંગના ફૂલ આવે છે રાનમા અને બીજે સ્થળે આ છોડ પુષ્કળ થાય છે આ છોડના પાદડાની અને ફૂલની સુગંધીવાસ આવે છે સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે એના ગુણ બળદાણા જેવા જ છે. **ઉપયોગ—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—રવિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની છાયા પડવા ન દેતા પૂર્વાભિમુખે ઊભા રહી સહદેવીના મૂળ ખોદી કાઢવા તે કાળા દોરા વડે રોગીના હાથે કિંવા ગળામા બાધવા **(૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપર:**—સહદેવીના પાદડાનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા યોનિ) અંદર બેસાડવુ એટલે પુન બહાર આવતું નથી **(૩) મુખરોગ ઉપર:**—સહદેવીના મૂળનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા **(૪) પરસેવો લાવવા માટે:**—સહદેવીના મૂળનો કાઢો કરી પાવો **(૫) ગંડમાળા ઉપર:**—સહદેવીના મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમા હાથે બાધવા **(૬) તાવ ઉપર:**—સહદેવીના મૂળની ટોપી કરી માથે રાખવી અથવા રસ આપવો એટલે તાવ ઊતરશે **(૭) સિધ્મ (કોઢ) ઉપર:**—અબાસાઈ (પીળા) રંગના ફૂલોવાળી સહદેવીનો રસ ચોપડવો **(૮) ઊંઘ લાવવા માટે:**—સહદેવીના મૂળ માથે બાધવા

૫૮૪. સતરા—સ૦ મધુકુક્કુટિકા હિં૦ સંતરા, મીઠા નીબૂ બં૦ કમલા નીબૂ મ૦ સંત્રે નીબૂ તે૦ નારંગપુ મલા૦ નારકમ્ કો૦ સોનરિંગ ક૦ કિત્તુળિ લે૦ સાઈટ્રસ ઓરેન્શિયમ્

એ ઝાડ લીબુડી જેવડા હોય છે એના ફળ નારંગી જેવડા હોઈ તેનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે એ લીબુ ખાવામા ખટમીઠા લાગે છે એના યોગથી મોમા સ્વાદ આવે છે એ રક્ત સાફ કરનાર અને ઠડા છે *

૫૮૫ સાગ—સ૦ શાક મ૦ સાગ, સાયા હિં૦ સાગવન બં૦ સેગુન ક૦ તેસ, ત્યાગમત્તિ તે૦ તેકુ તા૦ ટેકુમાર તુ૦ ટેક્કિ. ગો૦ તિકયરકુ ફ્રા૦ ફિલગોરસ અ૦ ફિલ્જોશ ઇં૦ ઇંડિયન ટીક ટ્રી લા૦ ટિકોના ગ્રેન્ડિસ મલા૦ ટેકુ ઉ૦ સિંગુર

સાગનુ ઝાડ મોટુ થાય છે મલબાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ ઝાડ પચાસ હાથ ઊંચુ વધે છે અને તેનો પરિઘ પણ મોટો હોય છે એ ઝાડ ઘણું જૂનું થતા સુધી તેનુ લાકડુ બહુ ઉપયોગી થતુ નથી પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા સીસમના

* સંતરા—અમ્લમધુર, શીતળ, સ્નિગ્ધ રુચિકર મુખશુદ્ધિકારક, કફવર્ધક તથા પાકમા ભારે છે, તેમજ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે જ્વરમા અતિ હિતકારક છે સતરામા મીઠા અને ખાટા એમ બે જાત છે જ્વર, રક્તપિત્ત અને તૃષાવૃદ્ધિ પર મીઠા ફળનો રસ આપવો જોઈએ

લાકડા બરોબર છે એના પાદડા મોગ હોય છે અને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો રગ નીકળે છે સાગનુ લાકડુ સર્વ પ્રકારના લાકડામા વધારે ટકાઉ છે એ પાણીમા કોહવાતું નથી અને કડવુ હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી ઇમારતી અને બીજા સુતારકામની અદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી **સાગનું ઝાડ**—શીત, તરુ, ગર્ભસધાન તથા સ્થૈર્યકર છે અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા મોઢનો નાશ કરે છે **એના ફળ**—તૂરા, કડવા વિશદ, લઘુ, રુક્ષ તથા વાતકોપન છે, અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એની છાલ**—મધુર, રુક્ષ તથા તૂરી છે અને કફનો નાશ કરે છે × **ઉપયોગ—(૧) મૂત્રાઘાત અને પથરી ઉપર:**—સાગનુ બી આશર અર્ધું ઠડા પાણીમા ઘસી પાવુ અને ડૂટી ઉપર તેનો લેપ કરવો **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—સાગના મૂળ ઘસી પાવા **(૩) રતવા ઉપર:**—સાગના સૂકા પાદડા અને કાળળાના કકડા બાળી તેની રાખ કરવી અને તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો, અથવા સાગના લીના પાદડાનો રસ કાઢી ઉમાળવો તથા રાબડી જેવો જાડો થયા પછી લેપ કરવો **(૪) આગતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની ઠડકી ઉપર:**—સાગના બિયા શક્તિ પ્રમાણે અને રોગનુ જોર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી ઠડા પાણીમા ચદનની પેરે ઘસી તેમા જીરાની અને સાકરની ભૂકી નાખી તે ચગાડવા **(૫) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—પારોગ દૂધ અને તેટલુ જ પાણી એકત્ર કરી તેમા સાગના બિયાનુ ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવુ **(૬) શ્લીપદ, વલ્મીક (રાફડો) અને મેદોરોગ ઉપર:**—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમા ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો **(૭) કુરસાનો વિચાર ઉખળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર.**—સાગના કુમળા અકુર બારીક વાટી પાણીમા મસળી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવુ એટલે જલદી ગુણ આવે છે **(૮) શીતપિત્ત ઉપર:**—સાગના લીલા પાદડા પાણીમા ઉકાળી સ્નાન કરવુ **(૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમા સાગના બિયા એક અથવા બે ઘસી તેમા સાકર નાખી તે પાવુ

૫૮૬. **સાટોડી**—સ૦ પુનર્નવા મ૦ પુનર્નવા, ઘેટુળી કો૦ ખાપરી, સા૦ ૫૦ ઇટસિટ ડિ૦ વિષખપરા સા૦, ગહદપૂર્ણા બ૦ શ્વેતપુણ્યા ક૦ બિળેબેસકિન, સનાડિકા તૈ૦ તેલાઅટાતાના મિડી તા૦ મુક્કિરાટે મલા૦ તાનુતામા, તામિળામા અ૦ હદફૂકી ઈ૦ સ્પ્રેડિંગ હોગવીડ લા૦ બોરહેંવિયા ડિફ્યૂઝા વ૦ વસુ રા૦ મા૦ સાગ +

× સાગના ફૂલ અને બીજ મૂત્રલ બીજનુ તેલ કેશવર્ધક અને કડૂઘ્ન પાન પિત્તશામક રક્તસ્થાપન અને નાની રક્તવાહિનીઓનો સકોચ કરનાર છે છાલ પિત્તશામક કાઈક સ્તભન અને શોથહર છે

—સ્વામી કૃષ્ણાનદ

+ સાટોડી (પુનર્નવા)ની નીચે લખેલી ત્રણ જાત ગુજરાતી વનસ્પતિશાસ્ત્રમા આપેલી છે

(૧) બોર્હેવિયા વર્ટિસિલેટા-વખખાપરો મોટો વસેડો ઓરસોટારો સિધી હલરગનર છોડ વેના જેવો જાબુડી છાયાવાળી ઘણી શાખાઓ ફૂલ સૂક્ષ્મ ફીકાધોળા અથવા ગુલાબી ફળ લવિંગ જેવા મૂળ લાબુ અને જાડુ મૂળની છાલ ભૂરા પીળા રગની અદર સફેદ ડાડી જાબુડી છાયા લેતી સૂતળીથી આગળી જેવી જાડી પાન સામસામા જોડીમા એક પાન મોટુ અને એક નાનુ **ગુણધર્મ**-શોથહર સારક મૂત્રલ અને શોષક (૨) બોર્હેવિયા રિપેન્સ નાનો વસેડો વસેડી પુનર્નવા રાતો વસેરો-છોડ ૧-૧૦ ફૂટ લાબા રાતા રગનો (કોઈ કોઈ છોડ લીલા રગના) ડાળી અને શાખાઓ સૂતળીથી સ્ટેગોન જેવી જાડી પાન લાબા કે ગોટકગ પહોળા અણીવાળા અને ગોળ ઉપર ઘેરા લીલા અથવા લાલ અને નીચે ફીકાધોળા અથવા રતાશવાળા ફૂલ સૂક્ષ્મ ઘેરા ગુલાબી રગના **ગુણધર્મ**-મોટા વસેડા જેવા (૩) બોર્હેવિયા રિપેન્ડા-વસેડો પુનર્નવા-વેલા મોટા વસેડા જેવા પણ તેના કરતા ફીકા રગના પાન જાડા બરછટ ફીકા લીલા ત્રિકોણાકાર, કોર પર લહેરિયાવાળા ફૂલ મોટા વસેડા જેવા, ફળ સૂક્ષ્મ. ઉપરની ત્રણ જાતોમાથી ગેમ્બર હેરિસે બીજી જાતનુ નામ બોર્હેવિયા ડિફ્યૂઝા આપ્યુ છે અને નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરણ છે

ગુણધર્મ-પુનર્નવા દીપન, વિરેચન, મૂત્રવિરેચન સ્વેદજનન કફઘ્ન વામક અને શોથહર છે પુનર્નવામા મૂત્રલ ગુણ ઉત્તમ છે કારણ મૂત્રપિંડોને ત્રાસ ન થતા પેશાબનુ પ્રમાણ લગભગ બમણુ વધે છે મૂત્રપિંડમા રક્તદબાવ ઓછો થાય છે એથી પાણીનુ ઝરણુ વધારે થાય છે સિવાય મૂત્રપિંડમાથી મૂત્રજનક પરમાણુ પર ઉત્તેજકક્રિયા થઈને પેશાબમા ક્ષાર વધી જાય છે એ બને કારણથી પેશાબ વધે છે આ મૂત્રલ ગુણ

આ એક સર્વ જગ્યાએ ઉકરડા ઉપર અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીનમા થનારી વેલ છે એ ગુલબાશીવર્ગ (નાયકટાજિનેશિયા નામના ઉદ્‌ભિજ્જ વર્ગની) છે એના પાદડા નાનાં, મોટા, જાડા, દળદાર, આકારમા તાદળજાની ભાજી જેવા અને ઘટ્ટ હોય છે તેના ઉપરના નાના ઘટના આકારના પુષ્પકોશના ગુલાબી, રાતા અથવા સફેદ રગના ફૂલો આવે છે એમા ધોળી, રાતી અને કાળી, એવી ત્રણ જાતિ છે તે પૈકી કાળી જાત કોઈક સ્થળે જ મળે છે રાતીનો વિસ્તાર સર્વ ઠેકાણે મળે છે વર્ષાઋતુમા એ વધારે મળી આવતી હોવાથી એને વર્ષાભૂ, વર્ષાભવ, પ્રાવૃષા યણી, એવા નામો પણ આપેલા છે શોફઘ્ની, સારણી એ નામ તેના શરીરમાના અતર–બાહ્ય સોજો નહિ જેવો કરવાના અને સારક ધર્મના દ્યોતક છે સાટોડીનો ઔષધિભાગ મૂળમા રહેલ છે, એમ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ ઠરાવેલ છે ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૯ની સાલમા મિસ્ટર સ્ટીફન્સને રસાયનપ્રયોગથી એના મૂળની પરીક્ષા કરીને તેમા એક 'એલકલોઈડ' એટલે ક્ષાર–પ્રકૃતિનુ સત્ત્વ, એક શર્કરા જેવો અને એક ગળ જેવો પદાર્થ મળે છે, એમ જાહેર કરેલ છે. ક્ષાર–પ્રકૃતિનો પદાર્થ કેટલો મળે છે તેનો તેમણે ઉલ્લેખ કરેલ નથી, પરતુ ટાર્ટ્રેટ એ રૂપથી નિરાળો કાઢેલ પદાર્થ તેમણે એક સસલાના પેટ ઉપરની ત્વચામા નાખ્યો તે પ્રયોગમા એક દશાશ ગ્રેન લોહીમા પ્રવેશ થવા ઉપર દોઢ કલાકમા સસલાના મૂત્રનુ પ્રમાણ ત્રણગણુ વધ્યુ એ ઉપરથી 'બોઅર હાવિન' સત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ મૂત્રલ છે એમ સિદ્ધ થયુ ઈ સ ૧૮૯૨ની સાલમા રજપૂતાનામાથી પાચભદ્રા તરફની હોસ્પિટલ ઉપરના ડોક્ટરોએ સાટોડીના સર્વાગનો કાઢો કરી મરી સાથે પાચ તોલા પ્રમાણે દશ રોગીને આપ્યો તે પૈકી આઠ જણનુ મૂત્ર વધ્યુ અને તેનાથી અતિશય પરસેવો થયો સિલોન મધ્યેના ડૉ જયસિહે પણ એના મૂત્રલ ગુણ સબધી પોતાની ખાતરી કરી છે એના મૂત્રલ ગુણમા વિશેષતા એ છે કે, એ ઘણો જ સુખકારક મૂત્રરેચક છે ફ્રેચ લોકો આટલીસ બેટમા પરમિયા ઉપર એ આપે છે ઉદરરોગ ઉપર એ ઉત્તમ ગુણકારી છે મૂત્રમાર્ગે સર્વ પાણી કાઢી ઉદર ચોખ્ખુ કરે છે

દક્ષિણમા કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને 'ઘેટુળી' પણ કહે છે એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની

આનુલોમિક (સારક) માત્રા દેવાતી જોવામા આવે છે પુનર્નવામા સારકધર્મ થોડો જ છે સ્કધન ગુણ નાની નાની માત્રા વારવાર આપવાથી જોવામા આવે છે ઊલટી કરાવવા માટે થોડા વખતમા એક અથવા બે સારક માત્રા આપતી જોઈએ એટલે ઊલટી થવાની સાથે દસ્ત સાફ આવે અને શ્લેષ્મ મુખ અને ગુદા વાટે બહાર નીકળી જાય સ્વેદજનનધર્મ બહુ જ ઓછો છે હૃદય પર પુનર્નવાની ક્રિયા અલ્પ પ્રમાણમા ધીરે ધીરે પરતુ સ્પષ્ટ થાય છે પુનર્નવાથી હૃદયની સકોચનક્રિયા વધે છે, રક્ત જોરથી ધમનીમા પ્રવેશ કરે છે રક્તદબાવ વધે છે શિરાઓમાથી હૃદયમા લોહી વધારે શોષાણ થાય છે એ ક્રિયા ડિજિટેલીસ જેવી છે રક્તનો દબાવ વધવાથી પેશાબનુ પ્રમાણ વધે છે ત્યારે શરીરમા ભેગુ થયેલુ પાણી ઓછુ થાય છે એ કારણથી પુનર્નવાને શોથઘ્ન કહેલ છે જેવી રીતે વચ્છનાગ, સુરમો હાતીમૂળ અને ઠડા પાણીની ઘડી અથવા ગરમ પાણીનો શેક પ્રત્યક્ષ શોથહર છે, તેવી પુનર્નવા પ્રત્યક્ષ શોથહર નથી પુનર્નવાથી પેશાબનુ પ્રમાણ વધે છે અને જુલાબ લાગે છે એ રીતે પરપરાગત સોજો ઉતારે છે બધા રેચનદ્રવ્ય અને મૂત્રલદ્રવ્ય સર્વદા શોથ ઓછો કરે છે

માત્રા–આનુલોમિક ૪૦ રતી દિવસમા ૩ વાર ગરમ પાણીની સાથે **અનુપાન** ત્રિકટુ (સૂઠ મરી લીડીપીપર) **ઉપયોગ**–પુનર્નવા જલોદર ફેફસાના પડદામા પાણી ભરાવુ અતરશોથ, બાહ્યશોથ અને સર્વાગશોથમા વપરાય છે બાહ્યશોથમા પાનને વાટી જરા ગરમ કરી બધાય છે હૃદયરોગમા ઉધરસ દમ, જલોદર અને પગનો સોજો ઓછો કરાવવા પુનર્નવા અપાય છે હૃદ્રોગમા દેશી મદ્ય કરિયાતુ અને સૂઠ વપરાય છે એ દ્રવ્યોનો ક્વાથ ઉત્તમ ગુણકારી છે શોથમા પુનર્નવાની સાથે મરી આપવા કમળામા પુનર્નવા પિત્ત બહાર કાઢવા માટે જુલાબરૂપે અપાય છે, કફવાળા દમમા અને શ્વાસનલિકાના સોજામા વજની સાથે કફ છૂટવા માટે અપાય છે દમમા મોટી માત્રા આપી ઊલટી કરાવવાથી કાઈ અવગુણ થતો નથી કુપચન રોગમા પાનેનુ શાક અપાય છે હૃદ્રોગમા પણ શાક લાભદાયક છે પરમામા પુનર્નવાથી પેશાબની બળ તરા ઓછી થાય છે અને પેશાબનુ પ્રમાણ વધીને રસી ધોવાઈ જાય છે તથા મૂત્રનલિકાનો સોજો દૂર થાય છે પેશાબ ઓછો થતો હોય, જળશોથ હોય અને હૃદયને નિર્બળતા આવી હોય તો પુનર્નવા વપરાય છે ફૂલા, જીર્ણ અભિષ્યદ (આખ આવવી), આખમા બાજરી જેવા દાણા પડવા (તાપોડિયા) વગેરે પર પુનર્નવાના મૂળને મધમા ઘસીને આખમા અજાય છે તથા પેટમા અપાય છે —**સ્વામી કૃષ્ણાનદ**

પેઠે પ્રસરે છે. એમાં ત્રણ જાત પૈકી ધોળી સાટોડીને ધોળાં ફૂલ આવે છે અને એનાં સર્વ અંગ ધોળાં હોય છે. રાતીનાં રાતાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે. ધોળી વધારે ગુણવાળી છે. એને કોંકણમાં 'ખાપરી' અને ગુજરાતમાં 'ખાપરિયો' પણ કહે છે. લાલ સાટોડીની વેલ સફેદના કરતાં વધારે ફેલાય છે. એનાં પાન વસુના જેવડાં જ પણ થોડાં પાતળાં હોય છે. સફેદ પુનર્નવાના પાનની પાછળના ભાગમાં ગોળ લાલ રેખા હોય છે; લાલ સાટોડીને તેવી હોતી નથી. સફેદ ફૂલવાળી સાટોડીનાં પાનનું શાક ઘણા માણસો ખાય છે. પરંતુ લાલ જાતિનું શાક કરતા નથી. લાલ વધારે તીક્ષ્ણ છે. **ધોળી સાટોડી**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તૂરી, રુચ્ય, અગ્નિદીપક, રુક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હૃદ્ય છે; અને વાયુ, કફ, સોજો, ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાંડુરોગ, વિષદોષ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. આનાં પાંદડાંનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે. **રક્તપુનર્નવા (ગદ્દહપૂર્ણા, લાલ સાટોડી)**—કડવી અને સારક છે, તેમ જ સોજો, રક્તપ્રદર, પાંડુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. **નીલ પુનર્નવા**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ અને રસાયન છે. તેમ જ હૃદ્રોગ, પાંડુ, સોજો, શ્વાસ, વાત અને કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) ફૂલ ઉતારવા માટે:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૨) નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીના મૂળ મધમાં અથવા દૂધમાં કિંવા માકા(ભાંગરા)ના રસમાં ઘસી આંજવાં; એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખ ગળતી મટે છે. **(૩) પડળ દૂર થવા માટે:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૪) રતાંધળા ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ કાંજીમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૫) શોફોદર અને સોજા ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોજા ઉપર લેપ કરવો; અથવા સાટોડી અને સૂંઠનો કલ્ક કરી પાવો. **(૬) રક્તાર્શ ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળ હળદરના કાઢામાં આપવાં. **(૭) ગુલ્મરોગ અને પ્લીહા ઉપર:**—સાટોડીનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં આપવું. **(૮) કમળી ઉપર:**—સાટોડીનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં ખાવું; અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો. **(૯) મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર:**—સાટોડીનું પંચાંગ ઘી અને મધમાં આપવું. **(૧૦) રોગ ન થવા માટે:**—સાટોડીનું પંચાગ દૂધ અને સાકરમાં આપવુ. **(૧૧) વીંછીના વિષ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવા. તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઊતરે છે; અથવા સાટોડીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૧૨) દંતરોગ ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળ, લોધર અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા. **(૧૩) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળ અને વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૪) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—રોજ સવારે ધોળી સાટોડીનાં તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવાં. તે ઉપર બે પહોર સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. **(૧૫) ચોથિયા તાવ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવાં; અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવાં. **(૧૬) સોજા ઉપર:**—સાટોડી, દેવદાર, સૂંઠ અને વાળાનો કાઢો ગાયનુ મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો. **(૧૭) ગુલ્મ અને જલોદર ઉપર:**—ધોળી સાટોડીના મૂળ સમભાગે સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો અથવા જલોદર ઉપર ધોળી સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. **(૧૮) આંખમાં ફૂલ પડે તે ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દઈ કાને બાંધવા. **(૧૯) સર્વાંગે સોજો, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફ ઉપર:**—સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સૂંઠ, કડુ, દારુહળદર, ગળો અને બાળ હરડાંનો કાઢો પાવો **(૨૦) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—સાટોડીનો રસ પાવો. **(૨૧) સર્વાંગ સોજા ઉપર:**—કડુ, કરિયાતું અને સૂંઠ મેળવીને સાટોડીનો કાઢો આપવાથી સર્વાંગ સોજો નહિ જેવો થશે. **(૨૨) પુનર્નવા તેલ:**—૪૦૦ તોલા સાટોડીનાં મૂળ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિફલા, કાકડાશિંગી, ધાણા, કાયફળ, કચોરા, દેવદાર, ગઠુલા, કોષ્ઠ, સાટોડી, અજનો, કાળીજીરી, એલચી, પદ્મકાષ્ઠ, તજ, તમાલપત્ર, સૂંઠ, રેણુકાબીજ અને નાગકેસર—આ પ્રત્યેક ઔષધ એકેક

તોલો લઈ કલ્ક (લૂગદી) કરી કાઢામાં મેળવી ૧ શેર તેલ તૈયાર કરવું. એનાથી કમળો, પાંડુરોગ, હલીમક, શ્વાસ, બરોળ, ઉદરરોગ, જીર્ણજ્વર અને મલાવરોધક (કબજિયાત)નો નાશ થાય છે. (૨૩) **પુનર્નવાદિ ઘૃત:**—સાટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીંડીપીપર, ચવક, સૂંઠ, જવખાર અને હરડે એ દરેકનો આઠ આઠ તોલાનો કલ્ક કરી દશમૂળના ૧૨૮ તોલા કાઢામાં ૩૨ તોલા ઘી તૈયાર કરવું. એ સોજા ઉપર ઉસ્તાદ છે. *

૫૮૭. સાજડ (એન)—સં૦ અસન, રક્તાર્જુન. હિં૦ ઐન. ક૦ કેંપુપત્તિ. તૈ૦ ઈર્ઇમદ્દી. લા૦ ટરમિનેલિયા ટામેન્ટોઝા. મ૦ અન.

સાજડનાં વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં લાકડાં મજબૂત હોય છે, વહાણ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં આ લાકડાંનો ઉપયોગ થાય છે. સાજડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. સાજડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળા સાજડનો રંગ ધોળો હોય છે. સાજડની કુમળી છાલ રંગના કામમાં આવે છે; એને 'સાદડા' પણ કહે છે. ઉપયોગ—**(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:**—ધોળા સાજડની છાલની થેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી. એટલે ત્વરિત ભરાઈ આવે છે. **(૨) નાનાં વાછરડાંને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય તે ઉપર:**—સાજડની કુમળી માંજર ખવરાવવી. **(૩) તજાગરમી ઉપર:**—સાજડની માંજર, બોરડીનાં પાંદડાં અને આમળાં, એ એકત્ર વાટી તેનો રસ હાથ અને પગને તળિયે મર્દન કરવો. **(૪) ફોલ્લા ફૂટવાને માટે:**—સાજડની છાલનો અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો (એને રાપ કહે છે), એમાં ચોખાના કુશકા નાખી એકત્ર કરી રાખવું. ખટાશ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની પોટલી બાંધવી. **(૫) પક્ષાઘાત ઉપર:**—સાજડની રાખ ઉપર બાંધવી એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઈ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે. **(૬) કફ ઉપર:**—સાજડની રાખ મધમાં આપવી.

૫૮૮. સાત્વીન—સં૦ સપ્તપર્ણ. મ૦ સાતવીણ. હિં૦ છી–સતવન, સ–છતેનાં. બં૦ છાતીમ. ક૦ એલેલેગ. લા૦ એલ્સ્ટોનિયા સ્કોલેરિસ. તૈ૦ એડાકુલ, અરિટાકુ.

સાત્વીનનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક ડૂંખને સાત પાંદડાં હોઈ એનો આકાર શીમળાનાં પાદડાં જેવો લાબો હોય છે. સાત્વીનની છાલ અતિશય કડવી છે. **સાત્વીન** ×—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિ-

* **(૧) પ્રસૂતા સ્ત્રીની કષ્ટી માટે**—બાળકને જન્મ આપતી વખતે દુઃખ થતું હોય તો સ્ત્રીના હાથથી થોડા ચાવલ લઈ સાટોડીના રોપા પર નાખી નમસ્કાર કરી અભિપ્રાય કહીને જડ ખોદી લાવવી. (સીધી જડ રહે તો પુત્ર થશે, વાકી જડ રહે તો પુત્રીનો જન્મ થશે.) એ જડના બે કકડા કરવા. એક દરવાજામાં બાંધવો અને બીજો સ્ત્રીની કમર પર બાંધવો બાળકનો જન્મ થયા પછી જડના ટુકડા કાઢી લેવા. **(૨) જ્વર ઉપર**—એકાંતરા, તરિયા અને ચોથિયા તાવવાળા રોગીના જમણા હાથની નાડી પર પુનર્નવા-(સાટોડી)ની જડ અધકચરી કરીને તાવ આવવાથી બે કલાક પહેલાં બાંધી દેવી સ્ત્રીઓના ડાબા હાથ પર બાંધવી. આ જડ બાંધવાથી તાવ આવતો રોકાઈ જાય છે. **(૩) સોજા ઉપર**—નં. ૨૧ માં લખેલ કવાથ પિવરાવવો તથા નીચે લખેલો મલમ આખા શરીરે (મોઢાનો ભાગ છોડીને) માલિશ કરવો, જેથી આશ્ચર્ય-દાયક લાભ બહુ જ થોડા સમયમા જણાઈ આવે છે. મલમની વિધિ—કાળી બકરીનું ઘી તોલા ૨ તથા પારો તોલા ૫ એક ખરલમા નાખી લીમડાના દંડાથી સૂર્યના તાપમાં બેસીને ઘૂંટવું જ્યારે કાળો રંગ થઈ જાય ત્યારે ૨૦ તોલા સુધી થોડું થોડું ઘી નાખતા જવું. જ્યારે વીસ તોલા ઘી તથા પારો સારી રીતે ઘૂંટાઈને મલમ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે ભરી રાખવો. સૂર્યના તાપમા સુવડાવી આ મલમથી માલિશ કરવી, જેથી ભયંકર સોજો થોડા સમયમાં ઊતરી જાય છે.

× સુશ્રુતસંહિતામા શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઇલાજ કહેલો છે:—'સાત્વીનની છાલ, ગળો, લીમડાની અંતરછાલ, એ બબ્બે તોલા લઈ એનો કવાથ કરી આપવો.' ચામડીના રોગમાં ઘણાક ઉપચારોમાં એની છાલ નાખે છે. અમેરિકાના ફાર્માસ્યુટિકલ એસોસિયેશનના ઈ. સ. ૧૮૭૭ના રિપોર્ટમાં લખેલ છે કે, 'આ વૃક્ષ લ્યુઓનના ટાપુમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંના રહેવાસી લોકો એને ડીટા કહે છે. તેઓ એને પાચન, શક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક માને છે અને વારંવાર આવનાર તથા ઘણા દિવસના આંતરે અથવા શરદીની હવામાં ઉત્પન્ન થનાર તાવમા આ ઔષધ અસલથી વાપરે છે. એનું પરિણામ બહુ જ સંતોષકારક આવે છે.'

દીપક, મદગંધી તૂરી, સ્નિગ્ધ, સારક, હૃદ્ય તથા સુગંધી છે, અને વ્રણ રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઢ, ગુલ્મ તથા શૂળનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**(૧) નળવાયુ ઉપર**:—સાતીનની છાલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી અને પથ્ય કરવું **(૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—સાતીનની ડૂંખનો રસ સાકર નાખી પાવો ઉતાર–ઘી અને ભાત **(૩) સાદ્રમેહ, જ્વર, શૂળ અને ગુલ્મ ઉપર**:—સાતીનની છાલનો કાઢો પાવો **(૪) વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે**:—સાતીનની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો

૫૮૯. સાપસન (નાની નોળવેલ)—સ૦ ઈશ્વરી, અહિગંધા, ગંધનાકુલી મ૦ સાપસંદ, સાપમણ હિં૦ રુદ્રજટા, ઈશરમૂલ બ૦ ઇશરમૂલ લા૦ એરિસ્ટોલોકિયા ઇન્ડિકા મલા૦ ઈશ્વિરમૂલ.

સાપસનના વેલા હોય છે એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે એના પાદડા નાગરવેલના જેવા દીટાની પાસે પહોળા હોય છે કાળી સાપસન વધારે ગુણવાળી છે સાપસન ઘણી કડવી છે સાપસનની ભૂકી સર્પના મોમા નાખવાથી તે હતવીર્ય થાય છે ઉપયોગ—**(૧) સર્પના વિષ ઉપર**:—કાળી સાપસનના મૂળ અને અરીઠા અથવા ધોળી ચણોઠીના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી તે પાણી થોડીથોડી વારે પાવુ કિંવા એકલા સાપસનના મૂળ ઘસી પાવા **(૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર**:—કાળી સાપસનના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા મરી વાટી પાવા પથ્ય–ઘી અને ભાત **(૩) પટકી (કોલેરા) અને પેટપીડ ઉપર**:—સાપસનના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી પાવા **(૪) બાળકના કૃમિ ઉપર**:—સાપસનના મૂળ દૂધમા ઘસી પાતા જવુ અથવા નિત્ય બાળાગોળીમા ઘસી પાવા, એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ ×

આ રિપોર્ટથી વિદ્વાન વૈદ્યોનુ ધ્યાન એની તરફ ખેંચાયુ હતુ એમાથી નીકળનાર ક્ષારીય સત્વ ડિટઈન અને ડિટમિન બહુ જ કડવા છે અને સારામા સારા કિવનાઈન કરતા પણ વધુ ગુણકારી મનાય છે, કિવનાઈન અને ડિટમિન બંને સમાન માત્રાથી અપાય છે અને બંનેનુ સરખુ જ પરિણામ આવે છે કિવનાઈન વધારે પ્રમાણમા આપવાથી કાનને બહેરાપણુ ઉત્પન્ન કરે છે અને ઊંઘ આવતી નથી આવા પરિણામ આ પદાર્થથી આવતા નથી વળી એની અસર ઘણી જ તકીદે અને કદી નિષ્ફળ ગયા વગર થાય છે નાનાનાના બાળકોને છાલની માત્રા ાા ડ્રામ અને મોટાને ૧ ડ્રામ આખા દિવસ માટે બસ છે આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય કરીને અવસ્થા, જાત પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવશ્યક છે પોટીસના રૂપમા પણ આ દવા આપવાથી ફાયદાકારક અસર થાય છે બનાવવાની રીત આવી છે —સાતીનની છાલ કૉન્ફેટર અથવા ચૂનો એ દરેક અર્ધાઅર્ધા શેરને ગરમ પાણીમા મેળવીને ખીર જેવુ કરવુ અને લૂગડાની ઉપર પાથરી બગલમા હાથના સાધામા અને ઘૂંટણોની ઉપર લગાવી સારી રીતે સુકાઈ ગયા બાદ બદલતુ રહેવુ આ પ્રમાણે અસર થતા સુધી લેપ કરવો અને સૂકવવુ લશ્કરી ઇસ્પિતાલોમા ડિટમિન કિવનાઈનના બદલામા વપરાય છે જૂના ઝાડા અને મરડાના રોગમા આ છાલ ઉત્તમ અસર કરે છે અને તાવ આવ્યા પછી પેટની પાચનશક્તિ ઓછી થઈ હોય તો તેને સુધારે છે ચરકસંહિતામા રસ બીજ અને છાલને વાતપિત્તપ્રશમનકારક કોઢનાશક ઉદરનાશક અને શીતનિવારણ કહેલ છે સુશ્રુતસંહિતામા એને કફવાતપ્રશમન અરુચિનાશક ગુલ્મશૂળનાશક, આમપાચક અને ઉદર્દનાશક કહેલ છે છાલ કંઈક સુગંધિત ગરમ ખાટી અને કડવી હોય છે, તથા ખાવાથી થોડો જુલાબ થઈ ભૂખ લાગે છે, તાવ ઉતરી જાય છે તથા સોજો અને શૂળ નાશ પામે છે

× ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે સાપસન કપૂરના જેવી સુગંધિત અને અતિ કડવી છે એ શરીરના બધા ભાગ પર ક્રિયા કરવાવાળી અમૂલ્ય ઓષધિ છે સાપસન કટુ પૌષ્ટિક વાતહર આર્તવ ગર્ભાશયોત્તેજક સંનિરોધહર જ્ઞાનતંતુને ઉત્તેજક સ્વેદલ નિયતકાલિકજ્વરપ્રતિબંધક અને વિષઘ્ન છે

માત્રા પચાંગનુ ચૂર્ણ ૫થી ૧૫ રતી, નિકટ અથવા નાગરવેલના પાનની સાથે લેવુ સાપસનને કદાપિ ઉકાળવી નહિ ઉપયોગ—તાવમા સાપસન આપવાથી શિરદર્દ ઓછુ થાય છે પેશાબની બળતરા દૂર થાય છે, પરસેવો આવે છે તથા થકાવટ ન આવતા તાવ ઉતરી જાય છે બધી જાતના તાવ પર સાપસન અપાય છે, તોપણ વિષમજ્વર અને કઠિન સૂતિકાજ્વરમા વધારે ગુણકારી છે સંનિપાતમા સાપસન પ્રયત્ન અને જ્ઞાનતંતુ પ્રરક્ષણ આખા શરીરને ઉત્તેજના આપે છે ત્રિદોષમા એવુ જ ઉપયોગી ઔષધ તગરગંઠોડા છે આ બંને ઓષધિ એકને મેળવીને અપાય તો વધારે લાભ પહોચે છે

નવા અને જૂના આમવાતમા અને તીવ્ર ક્ષારયુક્ત સંધિશોથ પર સાપસન પેટમા અપાય છે તથા ત્યા પર લેપ કરાય છે એથી પેશાબ અને પરસેવો આવીને સાધાઓનો સોજો અને દર્દ ઓછા થઈ જાય છે

૫૯૦. સાબુદાણા (મ૦ સાગુ, સાબુદાણ્યાચે ઝાડ)—એ ઝાડ માડવૃક્ષની એક જાત છે. એની ઊંચાઈ ત્રીસ–ચાળીસ હાથ હોય છે. એ ઝાડ જૂનું થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે ચાળણીમાં નાખી છણે છે, તેથી કરી તેની બારીક ગોળીઓ થાય છે તેને સાબુદાણા કહે છે. સાબુદાણા પાચક હોઈ પૌષ્ટિક છે. વૃદ્ધ, બાળક અને રોગીને આ દાણા હિતકર છે.

૫૯૧. સારફળ (સાલેડ, ધુપેડા)—સં૦ શલ્લકી, શાલવૃક્ષ. મ૦ સાલાઈ. દે૦ સારફળ. હિં૦ સાલઈ, સલઈ. ક૦ તદિકુ, તદકિનગિડ, આનેબ્યાલ. તૈ૦ પારંગિસાંબ્રાણિ. તા૦ કુદરકં. મ૦ ચિતિંતિ. લા૦ બોસવેલિયા થેરીફેરા અને બોસવેલિયા સરેટા.

સારફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં અગથિયાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એને ત્રિકોણ ચીચૂડા (આંબીલા) જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળનું અથાણું સારું થાય છે. સારફળનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ ઝાડને ગૂગળ જેવો ધોળો રસ આવે છે. એ ગૂગળ જેવો ધૂપ છે. એને 'કુંદુર' (શેષગુંદર)× કહે છે. આ ઝાડ **ખાનદેશમાં** રાજણઘાટ ઉપર ઘણાં થાય છે. આ ઝાડનો રંગ લીલો દેખાય છે. એનાં લાકડાંનાં ચાટવો, ધાન્ય ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે. **સારફળ**—શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુરું, તૂરું તથા ગ્રાહી છે; અને કોઢ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્શ, વ્રણદોષ, પક્વાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—કફ, વાયુ, અર્શ, કોઢ તથા અરોચકનાં નાશક છે. **એનો ગુંદર (કુંદુર, શેષકુંદર)**—મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે; અને જ્વર, પ્રસ્વેદ, કફ, મુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) આંખો આવે તે ઉપર તથા આંખોમાં બળતરા શાંત થવા માટે:**—સારફળનાં પાંદડાં વાટી રાતે આંખો ઉપર પારો બાંધવો. **(૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર:**—સારફળનાં પાંદડાં વાટી તેનો પારો બાંધવો. **(૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—સારફળનો ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—સારફળની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી.

શેષગુંદરની માત્રા ૫–૧૦ રતી. ગુણધર્મ સ્નેહન, સારક અને રક્તશોધક છે. આ ચર્મરોગમાં વધારે વપરાય છે. વ્રણશોધન અને વ્રણરોપણ ગુણ માટે શેષગુંદર, ટંકણખાર ફુલાવેલો, ગંધક અને કાથો મેળવીને જૂનાં ગૂમડાંઓ ઉપર વપરાય છે.

૫૯૨. સાલમ—સં૦ સાલીમકંદ. મ૦ સાલમમિશ્રી. ને૦ હસ્તિપૈલ. પં૦ સાલિબમિશ્રી, ઈરાન-

---

કફજ્વરમાં સાપસૂન આપવાથી ખાંસવાની શક્તિ વધે છે. કફ સરળતાથી બહાર નીકળી જાય છે. નાનાં બાળકોનું ગળું બહુ જ આવી ગયુ હોય, તો તે પર સાપસૂનના પાનનો રસ અપાય છે. એટલે ઊલટી થઈને ગળું મોકળું થાય છે અને થકાવટ આવતી નથી. સુવાવડી સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય, તો વેણોનું જોર વધારવા માટે સાપસૂન પીપરીમૂળની સાથે આપવી. સાપસૂનથી ગર્ભાશયનો સંકોચ થઈને અંદર રહેલ લોહી અને ઓરને બહાર કાઢી આપે છે. સગર્ભાને અસમય પર સાપસૂન અપાય તો ગર્ભપાત થઈ જાય છે. સાપસૂનથી હોજરીની પાચનશક્તિ વધે છે, સ્વાંતરડાંની નિર્બળતા ઓછી થાય છે. આંતરડાના રોગમાં આ અમૂલ્ય ઔષધિ છે. કુપચન, ઊલટી, કૉલેરા, અતિસાર, આમાતિસાર, સંગ્રહણી, જૂનો મરડો, એ બધા રોગો પર સાપસૂન કાળાં મરીની સાથે અપાય છે. બાળકોને દાંત આવતી વખતે તાવ, ઊલટી અને ઝાડા થાય છે. એ વખતે સાપસૂન અપાય છે. મદ્રાસ તરફ સાપસૂનનો ઉપયોગ સર્પવિષ પર કરે છે. **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× ઘણાખરા લબાડ ગાંધીઓ શેષગુંદરને બદલે બેરજો આપે છે. શેષકુંદુરની પીળાશ પડતી ગુંદરના જેવી પણ નાની કણીઓ હોય છે. એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી મડદા જેવી વાસ આવે છે. કુંદુરને વાટી પાણીથી ગોળી બનાવી દુખતી દાઢના કોતરમાં રાખવાથી તેમાંથી લાળ ટપકી દુખાવો જલદી શાંત થાય છે. કુંદુરને હિં૦ કુંદર, ગુંદવરોસા. બં૦ કુન્દરૂખોટી. મ૦ અવલગુંદર, સાલઈચાડીક, ક૦ છડિબાલ, ક૦ કુન્દરરૂમી, ખોટી મસ્તકી, રૂમી મસ્તકી. અ૦ કુન્દરેજકર, વિરતજ. તૈ૦ કુન્દરૂમુ. સંસ્કૃતમાં કુદુરુ, હિંદીમાં કુદર અને ગુજરાતીમાં જેને ઈસેસ કહે છે તેનું વર્ણન ચંદ્રુસના નામથી કરેલ છે અને ઈસેસ(ચેરી લોબાન)નાં નામથી જેનું વર્ણન કર્યું છે તે અંબીબરજો છે.

સંગમિશ્રી. લૅ૦ ઑર્ચિસ લેટીફોલિયા (પંજાબી સાલમ), ઑર્ચિસ લેકસીફલોરા (લસણિયો સાલમ), ઑર્ચિસ મસક્યુલા (બાદશાહી સાલમ), યૂલોફિયા કેમ્પેસ્ટ્રીઝ (લાહોરી સાલમ). **તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન** વગેરે દેશમાં સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. **હિંદુસ્તાનમાં** પણ એ કંદની બે-ત્રણ જાત મળે છે. એ છોડ કાંઈક નાગદમણીના અથવા હળદરના છોડ જેવો છે. એને નિકૃષ્ટ પ્રતિની જમીન જોઈએ. તેના મૂળમાંથી ફણગા ફૂટી છોડ થાય છે તે જુદા હોય છે; તથા તેમાંથી સાલમ થાય છે તે જુદાં હોય છે. એ મૂળ કાઢી લાવી ગરમ પાણીમાં ધુએ છે. પછી જાડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ ચોળી નાખે છે તેથી તે ધોળી શુભ્ર દેખાય છે. પછી તાંબાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે છે. એ જ **સાલમ** કહેવાય છે. સાલમ ઘણી જ પૌષ્ટિક છે; કદાચ જીવક ઋષભક (અષ્ટવર્ગની ઔષધિ) આ હોવી જોઈએ. ઘણાખરા તુર્ક અને આરબ લોકો એનું જ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને 'નાવિક રક્તપિત્તરોગ' થાય છે. તેઓને સાલમના લોટની કાંજી કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઈ ને તે નીરોગી બને છે. સાલમમાં ધોળી, ચરાણ, લસણિયા, પંજાદાર અને દૂધમૂસળી એવી પાંચ-૭ જાત છે. **સાલમ**—ઉષ્ણવીર્ય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, ગુરુ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે; અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. માત્રા ૧૨ થી ૨૪ રતી. ઉપયોગ—**(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જવું અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—દરરોજ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, ધોળી મૂસળી અને પંજાબી સાલમ એ સમભાગે લઈ ત્રણે જણસોનું ઘણું બારીક ૩ માસા ચૂર્ણ ૩ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. **(૨) પુષ્ટિને માટે:**—સાલમનો પાક કરી ખાવો. કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમાં બાફી તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવું. **(૩) સંગ્રહણીરોગ ઉપર:**—સાલમ (દૂધમૂસળી) છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ૧ તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ અને ભાત ખાવા આપવું. **(૪) પુષ્ટિ અને મળશુદ્ધિ થવા માટે:**—સાલમનાં ફળ (એ મોતરીંગણીનાં ફળ જેવાં હોઈ અંદરનાં બિયાં અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાંચ શેર દૂધમાં નાખી માવો કરવો; તે તેમ ને તેમ જ એક રાત્રિ રાખવો, પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવું અને બીજા દિવસથી માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ બે તોલા ખાવું.

૫૮૩. **સામો**—સં૦ શ્યામાક. હિં૦ સાંવા, સમા. ક૦ સાબિ. બં૦ શ્યામાવાસ. સ૦ સાંવા. તૈ૦ શ્યામાલુ. ફા૦ શામાખ. લૅ૦ પેનીકમ ફ્રુમેનટેશિયમ.

સામો—એ ધાન્ય ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એના રોપ ઢીંચણથી કમર જેવડા થાય છે. સામો એ ધાન્ય વરી(મોરિયા)ને ઘણું જ મળતું છે; પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત્ મોટું હોય છે. સામો કોંકણમાં થતો નથી. સામામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. સામાનો ભાત ગરીબ લોકોના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉપયોગ ઘણું કરી હલકી પ્રતિના લોકમાં થાય છે. મંદવાડમાં સામાનો ભાત ખાવા આપે છે. **સામો**—મધુર, શીતળ, શોષક, રુક્ષ, તૂરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર:**—સામો અગર કોદરો અથવા કાંગ(પ્રિયંગુ)ના ચોખા નાખી કરેલી ખીર હિતકારક છે.

૫૮૪. **સાંધરૂખ** (સં૦ સંધિવૃક્ષ)—એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં વેંતભર લાંબાં હોઈ આકારે કડાંનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એની છાલ અસ્થિભંગ ઉપર ઘણી જ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતિનાં ઝાડ છે તેને **'લંવંગી સાંધરૂખ'** કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, એનું પાંદડું વચ્ચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીક વારે જોઈએ તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત્ પાંદડાં જેવું પાંદડું થાય છે. એ ઝાડ **દક્ષિણ કોંકણમાં** કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌષધિ ઈશ્વરે આ **આર્યભૂમિમાં** ઉત્પન્ન કરવાથી આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીને

ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું. તેમના વંશજોએ હમણાંના કાળમાં એવી ઉપયોગી વનૌષધિનો ઉપયોગ ન કરતાં પરદેશી મોહક વસ્તુઓમાં લુબ્ધ થઈ સર્વ જગતને આપણી નબળાઈ શા માટે બતાવવી? **ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—સાંધરૂખની છાલ કચરી ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી.

૫૯૫. સિંગોડાં (શિંગોડાં)—સં૦ શૃંગાટક. મ૦ શિંગાડા. ક૦ શિંગાડે. હિં૦ સિંઘાડા. ફા૦ સુરંજાન. ઈં૦ વૉટરચેસ્ટનટ. લા૦ ટ્રેપાબિસ્પિનોઝા. બં૦ પાંણિફલ, સિંઘાડે. તૈ૦ પરિકેગુડુ.

શિંગોડાં તળાવના માથોડું-અર્ધું માથોડું પાણીમાં થાય છે. એના વેલા લાંબા હોઈ તેને કારેલીનાં પાંદડાં જેવાં પાંદડાં આવે છે. શિંગોડાનો આકાર મોટો ચમત્કારિક દેખાય છે. એને કાંટા જેવી ત્રણ અણીઓ આવે છે. શિંગોડાનું શાક થાય છે. એને સૂકવી લોટ કરી લાપસી, પૂરીઓ, લાડુ વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે; અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે. શિંગોડાં પૌષ્ટિક છે. **શિંગોડાં**—અતિ વૃષ્ય, લઘુ, રુચિપ્રદ, મેહદાર્ઢ્યકારક, કફકર, ગ્રાહક, શુક્લ, વાતલ, તૂરાં, મધુર, ગુરુ, શીતલ, તર્પણ તથા સ્વાદુ છે અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) સ્ત્રીનો મૂઢગર્ભ વધવા અને ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—શિંગોડાં અને કચરાની લાપસી કરી દૂધમાં આપવી.

૫૯૬. સિવણ—સં૦ કાશ્મીરી. મ૦ શિવણ. હિં૦ બં૦ ગંભારી, ખુમેર. ક૦ શિવનિ. તા૦ પેરુગુમિલ. મલા૦ કુમલ. તૈ૦ સાલાંગુમુડીચેટ્ટુ. લા૦ મેલિના આર્બોરિયા.

સિવણનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ તે સાધારણ ગોળ હોય છે. સિવણનું લાકડું સુતારકામમાં સારું ઉપયોગી હોય છે. સિવણને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે, તે નાના જાંબુ જેવાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એનાં મૂળ દશમૂળમાં આવે છે. મરાઠીમાં સિવણને 'શિવણ ગંભારી' પણ કહે છે. **સિવણ**—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તૂરી, જડ, દીપન; પાચન, મેધાકર, ભેદક તથા હૃદ્ય છે; અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશળ, સોજો, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્શ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—શીતળ, ગુરુ, બલકર, ધાતુવર્ધક, કેશ્ય, સ્વાદુ, ખાટાં, તૂરાં, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિપ્રદ, ગુરુ તથા મૂત્રલ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમાં ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે. **ફળની અંદરનો ગર્ભ**—મધુર, ગ્રાહક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તૂરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) ખરજવા ઉપર:**—સિવણની કૂંપળોનો અથવા પાંદડાંનો રસ નવટાંક સાકર નાખી પાવો અને ધોળા સાજડની છાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સિવણનાં પાંદડાં, અઘેડાનાં મૂળ, મોચરસનો કંદ, એ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી ૧૪ દિવસ પાવું. **(૩) પિત્તજ્વર ઉપર:**—સિવણનાં મૂળનો રસ આપવો. **(૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સિવણનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર:**—સિવણનાં પાકાં ફળ એક કિંવા બે મધમાં ખાવાં. **(૬) શીતપિત્ત ઉપર:**—સિવણનાં સૂકાં ફળ સીજવી તેનો કલ્ક દૂધમાં આપવો અને પથ્ય પાળવું. **(૭) દાહ ઉપર:**—સિવણનાં પાંદડાંનો રસ અંગે ચોળવો.

૫૯૭. સુખડ (ચંદન)—સં૦ મ૦ હિં૦ ચંદન. ક૦ શ્રીગંધમારા. તૈ૦ ચંદનમુ. તા૦ મલા૦ ચંદનમાર. ગો૦ શ્રીગંધ. યુ૦ ફા૦ સંદલ. અ૦ સંદલે, અબાયદ. ઈં૦ સેંડલ વુડ. લા૦ સેંટલમ્ આલબમ્.

સુખડનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ મલબાર પ્રાંતમાં વિશેષ થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ નાનાં અને સુંવાળાં હોય છે. ચંદનને બારીક અને કાળા રંગનાં ફળ આવે છે. આ ઝાડ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના કકડા કરી તે જમીનમાં દાટી રાખે છે. પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસૂફ કરે છે. ચંદનના કકડા ઉપયોગી છે. એની પેટીઓ, કરંડિયા, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચંદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચંદની

અત્તર કહે છે. એ સુવાસિત હોય છે. **ધોળું ચંદન** કડવું, તીખું, શીતળ, તૂરું, વૃષ્ય, કાંતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રુક્ષ, આનંદકર, લઘુ તથા હૃદયને હિતકારી છે; અને પિત્ત, ભ્રમ, ભિલડી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, સંતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. જે ચંદન ગાંઠવાળું, છિદ્ર પડેલું, જડ, ઉપર, શ્વેતવર્ણું, કાપવાથી દેખાતો રાતો વર્ણ, ઘસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણવું; અને જે આમાંથી થોડાંક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમાં મૂળે જ નથી તે અધમ જાણવું. **પીતચંદન–મલયાગર ચંદન**– શીતળ, કડવું તથા કાંતિકારક છે; અને કફ, કોઢ, કંડૂ, વિપૂચિકા, દદ્રુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. **કુંકુમાગર—હરિચંદન** (પીળા–રાતા વર્ણનું)– કડવું તથા શીતળ છે; અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. **બર્બર ચંદન**—(ધોળા અને રાતા વર્ણનું)–શીતળ તથા કડવું છે અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોઢ, વ્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે. **શબર ચંદન**—(કિંચિત્ પીળા વર્ણનું)– શીતળ તથા કડવું છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફોલા, ખસ, કંડૂ, દાહ, દાદર, લૂતા, કોઢ, તરસ તથા ગાંડપણનું નાશક છે. **સુખડ** (એ ઝાડ ઉપર ને ઉપર સુકાયેલી હોય તે)—કડવી, સુગંધવાળી તથા શીતળ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલું હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થયેલું હોય તે સુગંધમાં કમતી હોય છે.

ઉપયોગ×—**(૧) દાહ શમન થવા માટે:**—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૨) ખસ ઉપર:**—ચંદની અત્તર (સુખડનું તેલ) એકલું કિંવા લીંબુના રસમાં મેળવી ચોપડવું. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તાતિસારાદિ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ગરમી, તૃષા, દાહ અને મેહનો નાશ થાય છે. **(૪) બાળકોને અળાઈ થાય તે ઉપર:**—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો અથવા ચંદનનો લેપ કરવો. **(૫) પરુવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**— ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. **(૬) પ્રમેહ અને પ્રદર (પેશાબમાં પરુ જેવું જવું તે)**

× દત્તકૃત મેટેરિયા મેડિકામાં ત્રણ પ્રકારનાં ચંદનના લાકડાનું વર્ણન કરેલ છે:—શ્રીખંડ (ધોળું ચંદન), પીત (પીળું ચંદન) અને રક્ત (રાતું ચંદન). એમાં રાતા ચંદન(રતાંજળી)નું લાકડું ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે. સોજામાં ઠંડક લાવવાને તેમ જ માથું દુખતું હોય તો ચંદન ચોપડવાથી એ ધોળા ચંદનથી વધારે ઠંડક કરે છે; અને અંદર આપવાથી એનાથી ઓછા ગુણ કરે છે. 'શંકાઉલ અસકામ'નો કર્તા લખે છે કે, જો પિત્તનો ઝાડો થતો હોય તો ધોળા ચંદનનું લાકડું ઘસીને પાવું; અને ઝાડામાં લોહી આવતું હોય તો રાતું ચંદન ઘસી તેમાં મેળવવું અને પિત્ત તથા રુધિર બંને જતાં હોય તો બંને ચંદન ઘસીને પાવાં. લોહીની ઊલટી આદિ રોગોમાં રાતા ચંદનને દૂધમાં ઘસીને અપાય છે. ડૉક્ટર દેસાઈના મત અનુસાર ચંદનનું તેલ ઉત્તમ, મૂત્રલ, મૂત્રનલિકા માટે પૂતિહર અને મૂત્રપિંડને ઉત્તેજક છે. એનાથી મૂત્રપિંડને કોઈ પણ જાતની ઈજા થતી નથી. એ ત્વચાદોષહર અને કૃમિઘ્ન છે. પાણીમાં ઘસેલું સુખડ કડવું, શીતળ, સ્વેદજનક, દાહશામક, પિપાસાહર, ગ્રાહી, હૃદયરક્ષક અને રક્તાભિસરણમાં શાંતિકર છે. એનાથી આમાશયની ક્રિયા બગડતી નથી. તેલ ફેફસાંમાર્ગથી બહાર આવે છે. **માત્રા**—ચંદન ઘસેલું ૧ થી ૨ તોલા; તેલ ૫ થી ૨૦ ટીપાં ગુંદ અથવા સાકરની સાથે.

ઉપયોગ—જ્વરમાં હૃદય શિથિલ થાય છે અને ક્રિયામાં કાંઈક અંતર પડે છે તે હાનિ ચંદન થવા દેતું નથી. અતિશય ઉષ્ણતાથી રક્ષણ કરે છે. ચંદનમાં ઉત્તેજક ધર્મ બહુ જ ઓછો છે. એનાથી હૃદયની ગતિ ઓછી થાય છે, પરંતુ હૃદયબળ ઓછું થતું નથી. ચંદનની હૃદયરક્ષક ક્રિયા લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. પિત્તજ્વર અને ઘણા દિવસો સુધી રહેવાવાળા તાવમાં, અતિ જોરવાળા તાવમાં ચંદન આપવાથી પરસેવો આવે છે અને દાહ ઓછો થઈ જાય છે. નાળિયેરના રસમાં ચંદન ઘસીને આપવાથી તરસ છીપે છે. દુર્ગંધયુક્ત કફપ્રધાન રોગમાં ચંદન અપાય છે. એનાથી કફમાં લોહીનું પડવું બંધ થાય છે. રક્તાતિસારમાં ચંદન વપરાય છે. ચંદનનું તેલ પરમાની ત્રીજી અવસ્થામાં વપરાય છે. જીર્ણ બસ્તિશોથમાં ચંદનના તેલથી સારો લાભ પહોંચે છે. ચામડીનો સોજો, રતવા, નાનાં ગૂમડાં, અળાઈ વગેરે રોગમાં ચંદન અને કપૂર ગુલાબજળમાં મેળવી લગાડાય છે. ખસના ઉપર ચંદનનું તેલ લગાડાય છે.

ઉપર રામબાણ ઉપચાર:—વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એલચીદાણામાંના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારીક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી પલળે એટલું ઉત્તમ સુખડનું તેલ લઈ તેમાં તે ભૂકી ભીંજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ટંડું પાણી લઈ તેમાં એક ગોળી કાલવવી અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે ખાવું. એ જ પ્રમાણે સાંજે લેવું. આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ ૭ પહોરમાં ઘણી જ ઓછી થઈ ૭ દિવસમાં પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે. પથ્ય—ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર. **(૭) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ધોળું ચંદન ઘસી ખાંડ નાખી આપવું. **(૮) ઊચકી ઉપર:**—સ્ત્રીના દૂધમાં ચંદન ઘસી નસ્ય આપવું.

૫૯૮. સુગંધી (લીલી) ચા—સં૦ સુગંધભૂતૃણ. ક૦ સુગંધતૃણ. હિં૦ સુગંધિતૃણ. મ૦ ગવતી ચાહ, સુગંધિ ગવત, પાતીયા ચ્હા. લે૦ એન્ડ્રોપોગોન સાઈટ્રેટસ. ઇં૦ લેમનગ્રાસ.

ગવતી (ઘાસ) ચાના બેટા દાભના બેટ જેવા મોટા મોટા વધે છે. એને લીલી ચા કહે છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની ઊંચાઈ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે, એનું તેલ નીકળે છે, એને અંગ્રેજીમાં લેમનગ્રાસ ઓઈલ કહે છે. તે પણ ઔષધ છે. એ ચાનાં પાંદડાં કઢીમાં નાખે છે. ઉપયોગ×—**(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:**—એની ચા કરી પાવી એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય છે. **(૨) પેટપીડ ઉપર:**—એનું તેલ પાવું. પટકી (કોલેરા) ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે. **(૩) શરદી, સળેખમ, શૈત્યજ્વર, જડત્વ અને આગંતુક જ્વર ઉપર:**—સુગંધી ચા, સૂંઠ અને સાકરનો અષ્ટમાંશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો અને પથારીમાં ગરમ કપડું ઓઢી સૂઈ રહેવું, એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાંની શરદી નીકળી જઈ હોંશિયારી આવે છે. આ કાઢો ઉષ્ણ છે, સમધાત થવા માટે એમાં જ દૂધ નાખી કોઈ કોઈ પીએ છે. **(૪) પરસેવો લાવવા માટ બાફ:**—એક મોટા વાસણમા સુગંધી ચાની ભૂકી નાખી તે ઉપર ઢાંકણું મૂકી આંધણ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવાડી આ પાણીનો બાફ આપવો, એટલે પરસેવો છૂટે છે. **(૫) સળેખમ ઉપર:**—સુગંધી ચા, ફુદીનો કિંવા વજ અને આદાનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી રાતે સૂતી વેળાએ પીવો અને વસ્ત્ર ઓઢી સૂઈ રહેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું

૫૯૯. સુગ્રીણ (મ૦ સુગ્રીણ, શેરલા માલેબંધ)—એનાં પાંદડાં ઇંદ્રજવનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ જાડાં હોય છે. એ પાંદડા ઘણાં ચીકણાં હોય છે. સુગ્રીણને બાવળિયાના જેવાં પીળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એની છાલ ધોળા રંગની હોય છે. પરંતુ સુકાયા પછી કાળા રંગની થાય છે. એની છાલના ચૂર્ણની ગુદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે. ઉપયોગ—**(૧) ખરજવા ઉપર:**—સુગ્રીણનાં પાદડાંના રસમાં જીરું અને સાકર નાખી પાવો અને તે જ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો; અથવા સુગ્રીણની છાલ ઘસી ચોપડવી. પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ. **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—સુગ્રીણની છાલ તાવીજમાં ભરી ગળે બાંધવી. **(૩) અસ્થિભંગ ઉપર:**—સુગ્રીણની છાલ લાવી બારીક ખાંડવી અથવા તેમાં જ ચતુર્થાંશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાંટી બાફ આપવો અને તે મિશ્રણનો હાડ દુખતાં હોય કિંવા હાડકું ભાંગ્યું હોય તે સ્થળે દોઢ આંગળ જાડાઈનો લેપ કરવો તથા તે ઉપર ગૂણપાટનું ટાટ બાંધી ઘટ્ટ પાટો બાંધવો અને સાત દિવસ ગયા પછી એકવાર છોડી જોઈ દુખાવાની જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કમી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાંધવો. આ યોગથી કોઈ પણ પ્રકારનો અસ્થિભંગ થયો હશે તો તેમાં જલદી ફાયદો થાય છે.

૬૦૦. સુરપીણ—સં૦ સુરપર્ણ. મ૦ સુરપીણ તાં૦ ક૦ તે૦ મંચપત્રી, માચીપત્રી. પં૦ બુયમદોરન. લા૦ આર્ટિમિસિયા વલ્ગેરિસ. મલા૦ નિલાંપલા. ઇં૦ ઇંડિયન વર્મવુડ, ફલી–એન.

× સુગંધી ચા ઉષ્ણ, સ્વેદલ, મૂત્રલ, જ્વરઘ્ન, વાતહર, ઉત્તેજક, ચેતનાકારક અને સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક છે. એનું તેલ માલિશ કરવાથી ચામડી લાલ થઈ જાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ.

આ એક શીમળાની જાત છે. એનાં પાંદડાં શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં કાત્રાદાર હોઈ નાનાં હોય છે. એ છોડ બે હાથ ઊંચા વધે છે. એનાં ધોળાં અગર પીળાં ફૂલ આવે છે. સુરપીણુ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે. માત્રા–સ્વરસ ૫ થી ૧૦ ટીપાં. ઉપયોગ—(૧) **કાન પાક્યો હોય તે ઉપર**:—સુરપીણુનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુઃખ બંધ થાય છે. (૨) **બાળકની હગામણુ ઉપર**:—સુરપીણુનાં પાંદડાં ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૩) **બાળકની ઉધરસ, સળેખમ અને કૃમિરોગ ઉપર**:—સુરપીણુનાં મૂળ મધમાં પાવાં અથવા પાંદડાંનો રસ મધમાં પાવો. (૪) **દમ ઉપર**:—સુરપીણુનાં પાંદડાંનો કિંવા ફૂલનો રસ પાવો. (૫) **નળવિકાર ઉપર**:—સુરપીણુનાં લીલા પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં થોડી મરીની ભૂકી નાખી પાવો.

૬૦૧. **સૂરણુ**—સં૦ મ૦ સૂરણ. હિં૦ જમીકંદ. તૈ૦ મચાકંદા, દોલકંદા. બં૦ ઓલ. લા૦ એમોર્ફોફલસ કમ્પેન્યુલેટસ્ (દેશી સૂરણ) એમોર્ફોફલસ સિલ્વેટિકસ (જંગલી સૂરણ).

સૂરણ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે; પરંતુ મલબારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે. આ કંદ ચૈત્ર-વૈશાખમાં વાવે છે અને માગશર-પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે. કોઈ કોઈ મોટું થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમાં રહેલું સૂરણ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે. સૂરણની આકૃતિ ગોળ ચક્કર જેવી હોય છે. સાધારણ સૂરણનું વજન મણ પોણો મણ હોય છે. એમાં બે જાત છે; એક ખૂજલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખૂજલીવાળું સૂરણ ખાવાથી મોં સૂજે છે અને અનેક વિકારો થાય છે; પરંતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સૂરણ પાંચ–૭ વર્ષ જમીનમાં રહે છે. દક્ષિણમાં સૂરણની ઉત્પત્તિ વધુ થતી નથી. સૂરણના ઝાડનો સોટો હાથના કાંડા જેવડો હોઈ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવાં પાંદડાં હોય છે. એના દાંડાનો રંગ ધોળો હોઈ તે ઉપર શુભ્ર રંગનાં ટપકાં અને ચાંદાં ઠેકઠેકાણે હોય છે. સૂરણ એ અર્શરોગનાશક છે; માટે એનું 'અર્શોઘ્ન' એવું નામ છે. સૂરણનાં ફૂલનું શાક સરસ થાય છે એનાં કુમળાં પાંદડાંનું પણ શાક કરી ખાય છે; અને જૂનું થયા પછી વચ્ચેના દાંડાનું શાક કરી ખાય છે. સૂરણનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વધાર કરે છે. સૂરણ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે. **મીઠું અને ધોળું સૂરણ**—રુચિકર, તીખું, ઉષ્ણ અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રુક્ષ, તુરું, મલાવષ્ટંભક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે; અને કૃમિ, ગુલ્મ, શૂળ, અર્શ, કફ, મેદ, વાયુ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, ઊલટી તથા બરોળનો નાશ કરે છે. આ સૂરણ હૃદયરોગી, રક્તપિત્તી અને કુષ્ઠીને હિતકારક થતું નથી. **એના દાંડા**—રુચ્ય, લઘુ તથા દીપન છે, અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **ખાજરા અને રક્તવર્ણ સૂરણ**—તુરું, લઘુ, વિષ્ટંભી, રુક્ષ, વિશદ, તીખું, રુચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઊલટી, શૂળ, ગુલ્મ તથા જાજનુ નાશક છે. **ખારોરાન સૂરણ**—પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે ઉપયોગ—(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—સૂરણના કકડા ઘીમાં તળી ખાવા આપવા. (૨) **આમ ઉપર**:—સૂરણના કાંદા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં શેકી કિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવું. **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—**સૂરણવટક**:—સૂરણ સૂકવી કરેલું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સૂંઠ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી. એટલે ૭ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે.

૬૦૨. **સુરબંધ**—સં૦ સુરપર્ણ, મંચપત્રી. મં૦ સુરબંધ. સાષ્ટી૦ મારબેટી. હિં૦ માતજરી. મં૦ નાગદોના. તૈ૦ તિતપાત. તા૦ માચિપત્તિરી. ઇ૦ ઇંડિયન વર્મવુડ, ફલીબેન. લે૦ આર્ટીમિસિયા વલ્ગેરિસ.

એ છોડ સુમારે હાથ-દોઢ હાથ ઊંચા વધે છે. લીલી જમીનમાં આ છોડ પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં શેવંતીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતા નાનાં અને પહોળાં હોય છે. એ પાંદડાંને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસિત હોઈ ઘણાં જ કડવાં હોય છે. આ છોડને કોથમીરના જેવા ફૂલના ગુચ્છા આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે, એ ફૂલ કડવાં હોય છે. આ છોડ કિરમાણી

અજમાની જાતનુ છે એના ફૂલનો ઉપયોગ કિરમાણી અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાષ્ટી પ્રાતમા 'મારબેટી' કહે છે. **સુરબંધ**—કડવુ, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે, અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, જ્વર, કૃમિ તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. **(૧) બાળકોના કૃમિ, પેટનો દુખાવો તથા આફરા ઉપર તેમ જ મોટા માણસના અજીર્ણ અને ઉદરશૂળ ઉપર :**—સુરબધના પાનનો રસ પિવ-ડાવવો. **(૨) ચાંચડ દૂર કરવા માટે :**—સુરબધનુ ઝાડ લાવી ઘરમા રાખવુ, એની ઉગ્ર વાસથી ચાચડ ભાગી જશે ×

૬૦૩. (પીળા બેરજાનું ઝાડ)—સ૦ સરલ મ૦ સરળદેવદાર, શુર હિ૦ ધૂપસરલ, ચીડ બં૦ સરલકાષ્ટ ક૦ સરસદેવદારુ ઇં૦ લોન્ગલીવ્ડ પાઇન. લા૦ પાઇનસ લોન્ગીફોલિયા

આ ઝાડ બહુ સુદર દેખાય છે એ સીધું ઊચુ વધે છે. એનું થડ બારીક અને આખુ હોય છે એ ઝાડ નિરંતર લીલુછમ રહે છે શોભા માટે આ ઝાડ બાગમા વાવે છે આ ઝાડનુ લાકડું ઘણુ મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે એ ઝાડમાથી દૂધ નીકળે છે, તેને બેરજો કહે છે તે તતુવાદ્યના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેની ધૂપ જેવી સુગધ આવે છે **સુરુનું ઝાડ+**—મધુર, કડવું, પાકકાળે અને રસકાળે તીખુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે, અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, ગલસબાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—**(૧) ગયેલા કેશ આવવા માટે :**—સુરના પાદડા પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો

૬૦૪. સૂર્યફૂલ (સૂરજમુખી)—સ૦ આદિત્યભક્તા મ૦ આદિતા, સૂર્યફૂલવલ્લી, ખોબરદોડી હિ૦ હુરહુજ, સોચવી તે૦ સૂર્યકાતીપુ તા૦ તુ૦ ક૦ સૂર્યકાતી ફા૦ ગુલે આફતાબપરસ્ત અ૦ અરદમૂન ઇં૦ સન ફ્લોવર, હેલીએથસ લા૦ હેલીએથસ એન્યુઅસ ગ૦ હુકહુડે, બનશસતે

સૂર્યમુખીના છોડ હરેક ઠેકાણે ઊગી શકે છે તે આપોઆપ ઊગતા નથી, પણ ધાન્યની પેઠે તેનુ વાવેતર કરવુ પડે છે, અને તે વાવ્યા પછી ચાર મહિનામા તૈયાર થાય છે એ છોડ માથોડા કરતા એકાદ બે હાથ ઊચે સુધી વધે છે તેના પાદડા કાગ્નાદાર, હૃદયાકાર, જરા લાબા, પાતળા અને ખરબચડા હોય છે એની લબાઈ ૧૨–૧૫ આગળ અને પહોળાઈ ૧૦–૧૨ આગળ હોય છે. પાદડાનુ દીટડુ લાબુ હોય છે આ છોડ અનેક પ્રકારે મહત્ત્વનો હોવાથી તે સંબંધી કેટલાક વર્ષોની શોધ પછી અમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાત ઠરાવ્યો છે એના બી ખેડીને વાવવા કરતા જો હાથ વડે વાવ્યા હોય તો તે વધારે ફાવે છે તે જો આશ્લેષા કે મઘા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય તો વધુ સારુ, પરતુ આર્દ્રા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને હસ્તનો વરસાદ જો ઓછો પડ્યો હોય તો વળી વધુ સારો પાક થાય છે પૂર્વા–ઉત્તરા નક્ષત્રમા વાવ્યા હોય અને દિવાળીના અરસામા વરસાદ પડ્યો હોય તો વળી ઉપરના બને કરતા વધુ સારો પાક ઊતરે છે એ છોડના પ્રકાડનો ઘેરાવો ૫–૬ આગળ વધે છે તે પર લાબા લાબા ધોળા રગના ડાકલા હોય છે પ્રત્યેક પાદડાની બગલમાથી

× ડૉક્ટર દેસાઈના મતમા સુરબધ કડવુ, દીપન પાચન, જ્વરઘ્ન, સકોચવિકાસપ્રતિબધક વામક, આનુલોમિક, આર્તવજનક અને ક્ષણરોપણ છે મોટી માત્રામા નુકસાન પહોચાડે છે માત્રા ૫ થી ૧૦ ટીપા

ઉપયોગ—સુરબધ બાળકો માટે દિવ્ય ઔષધ છે એ બાળકોના સર્વ રોગોમા વપરાય છે વાત અને સકોચવિકાસપ્રધાન રોગોમા વિશેષત અગ્નિમાદ્યમા આપેલી એ અપાય છે એની સાથે સુગધી અને બીજી ઉપયુક્ત ઔષધિ વાપરે છે હોજરી અને આતરડાના રાગ—આફરો, ઉદરકૃમિ વગેરેમા ત્રિકટુ અને હિંગમાળીની સાથે, તાવ પર ઇદ્રજવ અને કાકચની સાથ, પિત્તજ્વરમા દિંગમાળી અથવા વાવડિંગ સાથે અને કફજ્વરમા સમુદ્રફળની સાથ આપવાનો મહારાષ્ટ્રમા રિવાજ છે વિષમજ્વરમા આનો ઉપયોગ સિંકોના જેવો પણ હલકા દરજ્જાનો થાય છે આના ક્વાથથી વ્રણ ધોવાથી શુદ્ધિ થાય છે અને તેના ઓછી થાય છે અનાર્તવ અને ભૂતોન્માદમા આનો ફાટ અપાય છ —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

\+ આના ગુદને શ્રીવાસ (ગધી બેરજો) કહે છે આ બેરજો સફેદ, નરમ અને ચીકણો હોય છે એની વાસ ટર્પેન્ટાઈન તેલ જેવી આવે છે દેવદારના બેરજા અને ટર્પેન્ટાઈન તેલ અને ઝાડના બેરજા અને ટર્પેન્ટાઈન તેલમા સમાન ગણ રહેલા છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ફૂલ નીકળે છે. મુખ્ય દંડના મથાળે સૌથી પ્રથમ ફૂલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતાં મોટું હોય છે. તેના પુષ્પકોષમાં ચાર પડદા હોય છે. એ ફૂલનો રંગ પીળી કણેરનાં ફૂલ જેવો હોય છે. તેના મધ્યભાગમાં કિંજલ્ક કોષ હોય છે અને તેની વચ્ચે બીજ હોય છે. ઉત્તમ વર્ગના ઝાડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે અને તે એકેકા ફૂલમાં કમમાં કમ ૫૦ અને વધુમાં વધુ ૮૦૦ બીજ હોય છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ છોડ બહુ જ મહત્ત્વનો છે. તેના ફૂલનું મુખ, સવારથી સાંજ સુધીમાં સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતું રહે છે. આમ હોવાથી તે છોડને આદિત્યભક્તા અને તેવા જ અર્થનાં બીજાં નામો અપાય છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહને માટે જેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ ભક્તિ દર્શાવે છે, તેવી જ રીતે સૂર્યદેવના અનુગ્રહ માટે ઉદ્‌ભિજ્જ પણ ભક્તિ દર્શાવતાં જણાય છે. આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે, જે ઠેકાણે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો પહોંચતાં નથી, તે જગ્યા નીરોગી રહી શકતી નથી; આમ હોવાથી જ પાણીવાળી, ભેજવાળી, બંધિયાર અને ગાઢી ઝાડીવાળી જગ્યા તાવના ઘરરૂપ જ જણાય છે. આવે ઠેકાણે સૂર્યમુખીના છોડ વાવ્યા હોય તો રોગ દૂર થઈ બગડેલી હવા સુધરી જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અને યુરોપમાંના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમાં ઘેરાઈ રહેલા હતા, ત્યાં કેટલાક શોધક બુદ્ધિના ડૉક્ટરોએ આ છોડનું વાવેતર કરાવી જોયું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ત્યાં ચાલતા રોગ દૂર થઈ તે ભાગ સારા આરોગ્યવાળા થયા. આવો ઉત્તમ ગુણ હોવાથી પ્રત્યેક જણે પોતાના ઘર સામે આ ઝાડના ૧૦–૧૫ છોડ વાવવા, એ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણું જ હિતાવહ છે

વેપારી દૃષ્ટિએ જોતાં તેનાં બિયાંનું તેલ અત્યંત ઉપયોગી છે. એ તેલ ઘાસના જેવા રંગનું હોય છે. ખાવામાં તે સારું અને પથ્યકારક છે. તેમાં પૂરી વગેરે પદાર્થ અમે બનાવી જોયા છે. એ તેલમાં કોઈ પણ પ્રકારની દુર્ગંધ અથવા તીવ્ર વાસ હોતી નથી; એટલું જ નહિ પણ બીજા તેલની પેઠે તે રાખી મૂકવાથી લીલું થઈ જતું નથી, તેમ જ તેમાં તળેલ પદાર્થ રાખી મૂકવાથી કોઈ રીતે બગડતો નથી. વળી રોગાન બનાવવામાં તથા ચિત્રકાર્ય માટેના રંગમાં જે મોઘું તેલ વાપરવું પડે છે, તેને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે. આ છોડનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં કરી તેમાંથી તેલ કાઢવાથી 'એક પંથ દો કાજ'ની પેઠે હાલમાં અનેક પ્રકારના ભયંકર રોગોથી વ્યાપ્ત થયેલા હિંદુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેલનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે; પરંતુ આપણા દુર્દૈવને લીધે આપણા લોકોનું લક્ષ આવા ઉપયોગી વિષય તરફ જેટલું જવું જોઈએ તેટલું જતું નથી, એ દુઃખની વાત છે. રશિયાના કેટલાક ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં આનું વાવેતર કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે.

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી (ભીનાશવાળી) જોઈએ. જેઓના ઘરની આસપાસ તથા ઘરમાં ભેજ હમેશાં રહેતો હોય અને તેને લીધે હવા ઘેરાયેલી રોગમૂલક રહેતી હોય તેઓએ પોતાના ઘરની આસપાસ સૂરજમુખી ફૂલના છોડ અવશ્ય લગાવવા જોઈએ. આ છોડમાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારી, ભેજવાળી અને દુર્ગંધયુક્ત હવાનું શોષણ કરી લેવાની શક્તિ છે, જેથી ઘરની તેમ જ આસપાસની હવા શુદ્ધ થાય છે અને મેલેરિયા, તાવ, સંધિવા તેમ જ ભેજથી ઉત્પન્ન થતી અન્ય બીમારીઓ ત્યાંથી તરત નાસી જાય છે ફૂલમાંના બિયા તથા પરાળ ઢોરો પ્રેમથી ખાય છે. આ સૂર્યફૂલના છોડને 'સૂર્યકમળ' પણ કહે છે. **સૂરજમુખી ફૂલનું ઝાડ**:—તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ય, રસાયનોપયોગી, કડવું, તૂરું, લઘુ, રુક્ષ તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઢ, મેહ, અશ્મરી, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાંડુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) ભૂતજ્વર ઉપર**:—સૂર્યફૂલનાં મૂળ કાનમાં બાંધવાં. **(૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે**:—સૂર્યફૂલના મૂળ ચોટલે બાંધવાં. **(૩) છોકરાના પેટના ભાર ઉપર**:—સૂર્યફૂલનો રસ દશ ટીપાં સુધી શક્તિ અનુસાર દૂધમાં પાવો. પેડું ફૂલેલું હોય મળ રોકાયેલો હોય) તો આંગળી જેવડી બારીક છિદ્રની નળી લઈ તે નળામાં સૂર્યફૂલનું વસ્ત્રગાળ

ચૂર્ણ ભરવું અને તે નળીનું એક મોં મળદ્વારમાં ઘાલી બીજા મુખે જોરથી ફૂંકવું; એટલે ઔષધ રોગ ઉપર પહોંચે. છે અને રોગ નીકળી જાય છે. (૪) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—સૂર્યફૂલનાં પાંદડાંનું નસ્ય આપવું અને લેપ કરવો. (૫) **જુલાબ થવા માટે:**—સૂર્યફૂલના તેલનું ડૂંટી ઉપર ટપકું પાડવું અને જુલાબ બંધ થવા એ તેલ વાંસાના હાડકા ઉપર ચોપડવું.

૬૦૫. **સોનવેલ**—સં૰ સ્વર્ણવલ્લી, રક્તવલ્લી, કાકવલ્લી. તૈ૰ બેક્કડતીગે. મ૰ સોનવેલ. લૅ૰ કેસિથો ફિલિફોર્મિસ.

એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દાભણ જેવડી જાડી હોય છે; એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળ ઝાડ ઉપર જ હોઈ તે મૂળ કયાં હોય છે તે સમજાતું નથી. એ વેલીને સોના જેવી પીળા રંગની બારીક દોરી હોય છે. એ વાસરહિત અને બેસ્વાદુ છે. આપણે અહીં ઘણું કરીને એ વેલ ખરસાણીનાં ઝાડ ઉપર અને વાડો ઉપર હોય છે. એને આ દેશમાં નાગરવેલના નામથી ઓળખે છે; પણ તેનું ખરું નામ તો સોનવેલ જ છે. **સોનવેલ**—દુગ્ધપ્રદ હોઈ ત્રિદોષ અને મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **બાળકની વરાધ ઉપર:**—સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૬૦૬. **સોનારવેલ**—આ વેલનાં પાંદડાં પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ એની પહોળાઈ એક વેંત અને લંબાઈ સવા વેંત હોય છે. એ વેલાની જાડાઈ હાથની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ધોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એનાં પાંદડાંનો રંગ રાતો હોઈ પછી લીલો થાય છે. એ પાંદડાં જૂનાં થયા પછી તે ઉપર રાતા રંગનાં ચાંદાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) **કૉલેરા અને સર્પાદિકના વિષ ઉપર:**—સોનારવેલનાં પાંદડાંનો રસ પાવો, કિંવા મૂળ પાણીમાં ઘસી આપવાં, કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. (૨) **ગરમીના આજારથી શરીર ઉપર ચાંદીઓ થાય તે ઉપર:**—સોનારવેલનાં મૂળ સૂકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઈ તેમાં ચંદનની પેઠે તે મૂળ ઘસી તે ઘસેલું સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી, તેમા સાકરની ભૂકી ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી બે રતીભાર નાખી દરરોજ એક વખત ખાવાથી શરીરમાં જામેલી કોઈ પણ પ્રકારની ગરમી નીકળી જઈ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે. આ ઔષધ ઘણું જ ઉત્તમ છે. પથ્ય પાળવું.

૬૦૭. **સોપારી**—સં૰ પૂગ મ૰ પોફળ. હિં૰ ક૰ અડિકે-મારા. તૈ૰ પોકાકાયા. ક્રમુક્રમુ. દ્રા૰ કાંગુ. મલા૰ તા૰ કમુકૂ, પૂગમ. ફા૰ પોપીલ. અ૰ ફોફિલ. ઈં૰ બિટલનટ. પામ. લા૰ એરિકા કેટેચ્યુ.

એ ઝાડની ઊંચાઈ ત્રીસ-ચાળીસ હાથ હોય છે, એને તાડના જેવી ઝાવલીઓ આવે છે. સોપારી **સહ્યાદ્રિ પર્વતના** સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે; પરંતુ **મેંગલોર, તાજેચેરી, કોચીન, હુબળી, ગોમાંતક, શ્રીવર્ધન અને વસઈ**—એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે. **શ્રીવર્ધનથી** જે ધોળી સોપારી આવે છે, તે ઘણી જ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનુ ઝાડ ચીકણું હોય છે. સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે. બાફયા સિવાય છોલી સૂકવેલી હોય તે ધોળી સોપારી થાય છે અને કુમળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે, તે ચીકણો હોય છે. તે રસ લાકડાંઓને અને વહાણોને ચોપડે છે. સોપારી બાફયા પછી જે પાણી રહે છે તેને ઉકાળીને ગઠ્ઠો કરી રાખે છે. તેને સોપારીનાં ફૂલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમાં તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અર્ધી સોપારી આવે એની એક સોપારીની જાત છે. **સોપારી સાધારણ**—મોહક, તૂરી, સ્વાદુ, રુચ્ય, સારક, મધુર, ગુરુ, કિંચિત્ તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે; અને મુખવૈરસ્ય ત્રિદોષ, ઊલટી, કલેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. **લીલી સોપારી**—અભિષ્યંદી, ગુરુ, તૂરી, શુદ્ધિકારક તથા સારક છે; અને દૃષ્ટિ તથા અગ્નિમાંદ્યકારક અને મુખમળ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. **સૂકી સોપારી**—રુચિકારક, પાચક, રેચક, વાતલ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ત્રિદોષ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય ઘણી ખાવાથી પાંડુરોગ અને સોજો આણે છે. **પાકેલી લીલી સોપારી**—છેદક અને ત્રિદોષનાશક છે. **સૂકી પાકેલી સોપારી**—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે. **ચીકણી સોપારી**—સર્વ દોષ દૂર કરે છે.

તૈલંગણ-આંધ્રમાં થયેલી સોપારી—તૂરી, પાક વખતે મધુર તથા કિંચિત્ ખાટી છે; અને કફ, વાયુ તથા મુખજાડ્યની નાશક છે. કોંકણમાં **ચૌલ** પ્રાંત છે ત્યાંની **સોપારી**—અગ્નિદીપક, પાચન, બળકર, રસાઢ્ય અને કફનાશક છે. **રોઠી** (જે મજબૂત હોય છે એવી) **સોપારી**—તીખી, તૂરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રુચિકર તથા પિત્તલ છે અને મલાવષ્ટંભની નાશક છે. **બલગુલી સોપારી**—રુચિકર, પાચન તથા દીપન છે; અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવષ્ટંભની તથા મેદની નાશક છે. **ચંદાપુરી સોપારી**—રસ વખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તૂરી, રુચિકર, અગ્નિદીપન તથા પાચક હોઈ કફનાશક છે. **ગુહાગરી સોપારી**—મધુર, તૂરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવષ્ટંભક હોઈ આધ્માનવાયુની નાશક છે. **નેલવતી સોપારી**—મધુર, રુચિકર, કંઠશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર તથા રસાળ હોઈ ત્રિદોષનાશક છે. **સોપારીના ઝાડનો ચીક**—શીતળ, સંમોહન, ગુરુ, પાક વખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ હોઈ વાયુનો નાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) ઊલટી ઉપર**:—સોપારીની વીરી(પ્રત્યેક ઝાવલા નીચે જાડા કાગળ જેવો ભાગ હોય છે તે એટલે ત્રોપાનાં છોડાં)ની રાખ કરી તે રેશમની અને સૂકા લીમડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં બિજોરાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨) ઢોરોના ખાવામાં ઝેરી કીડા આવવાથી રેચ થાય તે ઉપર**:—સોપારીનાં ફૂલ બારીક કરી તે લોટમાં મસળી પાણી નાખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવવો. **(૩) મૂત્રાઘાત ઉપર**:—સોપારીની વીરીની (ત્રોપાનાં છોડાંની) રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો બસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. **(૪) આમવાત ઉપર**:—સારી રોઠી સોપારી લઈ રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી અને જૂની આમલીનો જાડો કલ્ક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી. પછી ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘૂંટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રેચ થઈ આમવાત દૂર થાય છે. **(૫) આધાશીશી ઉપર**:—અધીં સોપારી આવે છે તે ઘસી લેપ કરવો. **(૬) વિસર્પ અને ચાઠાં ઉપર**:—ઠંડા પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ઘસી ચોપડવું. **(૭) કૃમિ ઉપર**:—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૮) ખસ ઉપર**:—સુકાયેલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૯) લાપોટિયા ઉપર**:—ચીકણી સોપારી, આમલીના ઠળિયા તથા ગૂગળને ઊના પાણીમા ઘસી લાપોટિયા ઉપર દિવસમાં બેત્રણ વાર લેપ કરવો.

૬૦૮. **સોરંગી**—સં૦ સુરપન્નાગ. મ૦ સુરંગી કો૦ મીઠી ઉડણ. બં૦ છલિયાના ફૂલ. હિં૦ કામલ, સુરપુન્નાગ. ક૦ સુરગ્ને, સુરહોન્ને, સુરિગે. તા૦ કામબોય. તુ૦ પોનેડામારા. મલા૦ પુન્ના. તૈ૦ સુરપુન્નાગમુ. વસંતગંધમુ. લા૦ ઓક્રોકાર્પસ લોંગીફોલિયસ.

આ ઝાડ ઉંડણીના જેવું હોઈ પાંદડાં પણ ઉંડણીનાં જેવાં જ હોય છે. એ ઝાડ વિશેષ કરી કોંકણ પ્રાંતમાં જ થાય છે. કોંકણમાં સોરંગીને 'મીઠી ઉંડણ' કહે છે સોરંગીનાં ફૂલનો ભરાવો માઘ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એની વાસ ઘણી આવે છે. એ ઝાડને વાવ્યા પછી પાંચ-૭ વર્ષે ફૂલ આવવા માંડે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમા આવે છે. સોરંગીને ફેલ્યા સિવાય કળીઓ સૂકવી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે. એ કળીઓનો રંગ રેશમ, મલમલ વગેરે ઊંચા કપડાં રંગવાના ઉપયોગમાં ઘણો આવે છે. એ કળીઓને રાતું નાગકેસર કહે છે સોરંગીનાં ઝાડ કડવાં છે અને એના ગુણ ઉંડણી કરતાં વધારે છે.

૬૦૯. **સોમવલ્લી (સોમલતા)**—સં૦ સોમવલ્લી, સોમક્ષીરી, ગ૦ સોમવલ્લી. લા૦ સાર્કોસ્ટેમ-બ્રેવિસ્ટિગ્મા. તૈ૦ પલટીજી. ઇં૦ મૂન પ્લેન્ટ. હિં૦ બં૦ સોમલતા. તૈ૦ ટિગડ, સુગમુડ, પુલ્લતોગે.

સોમવલ્લીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુક્લપક્ષમાં ૧૫ પાંદડાં આવે છે અને તે કૃષ્ણપક્ષમાં ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે, એને **'અપત્રવલ્લિકા'** અને **'બ્રાહ્મી'** પણ કહે છે. ઋગ્વેદમાં સોમવલ્લીનું મહત્ત્વ ઘણું જ વર્ણવેલું છે. સોમવલ્લીના રસમાં બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના દીંટાંમાંથી પ્રાચીનકાળમાં એક પ્રકારનું મદ્ય તૈયાર કરતા હતા. **સોમ-**

વલ્લી—તીખી, શીતળ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે, અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. લઘુ **સોમવલ્લી** (જેને મરાઠીમા રાનશેર કહે છે તે)—રસ, વીર્ય અને ગુણમા ઉપર જેવી જાણવી. ઉપયોગ—**(૧) કમળા અને યકૃતવિકાર ઉપર:**—સોમવલ્લીનુ દીંટુ સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું **(૨) તાવ ઉપર:**—કુમળા પાદડાનો કાઢો પાવો +

૬૧૦. સ્થલકમલિની—સં૦ મ૦ હિ૦ ગું૦ સ્થલપદ્મિની, સ્થલકમલિની ક૦ કસ્તુતાવરે

+ **(૧) સોમવલ્લીનુ** નામ સાર્કોસ્ટેમા બ્રેવિસ્ટિગ્મા આપેલ છે તેને કાઠિયાવાડમા થોરવેલ, સાદિયા વેલ અને ચીરાડી, મરાઠીમા રાનશેર, સોમા અને હિ૦ બં૦મા સોમલતા કહે છે આ વેલા ડાડલિયા (ખરસાણી) થોરના જેવા હોય છે રગ ચોળો, ફીકો નધારે ભાગે કાટાળા થોર આદિની પાસે ઉગેલા, શાખાઓ કાઈક સખત, ગોળ, લીસી અને પુષ્કળ દૂધવાળી, સાધાઓ લગભગ ૧-૧ વેત પર કોમળ શાખાઓના સાધા પર ઝીણા પાન આવી થોડા દિવસમા ખરી જાય છે શાખાઓને છેડે સફેદ ફૂલોની છત્રાકાર ગુચ્છીઓ હોય છે ફળી ૪-૫ ઇચ લાબી અને કાઈક ચીવટ અને બીજ ચપટા ૦। ઈંચ લાબા પહોળા હોય છે

ગુણધર્મ—માદક, રસાયન (ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક), શોથહર અને કીટાણુનાશક, દૂધ મઈક ખાટું (વનાર વિઢાડી નથી) આ સોમવેલ વેદોમા કહેલી સોમ નથી

(૨) સોમવેલ—મુબઈમા સોમવેલ, ચદ્રમત મ૦ ચાદણી કો૦ ચદ્રકાતિ, ગુલચાદની ક૦ ચદ્રકાતિ તે૦ નગરમુકે મલા૦ નડવલ્લિ અ૦ મૂનફ્લાવર, ક્રીપર લે૦ આઈપોમિયા, બોના-નૉક્સ આ વેલ કાટાવાળી છે બહુજ ઊચે જાય છે પાન મોટા, બિલકુલ લીસા, હૃદયાકાર, જાડા, અને અણીદાર ફૂલોના ગુચ્છામા મોટા, સુવાસિત, સફેદ સુદર અને સાજે ઊઘડવાવાળા ૧-૫ ફૂલ ફૂલમા ૪ બીજ વૃક્કાકાર આનો ઉપયોગ બધી જાતના ઝેર પર થાય છે માત્રા સુકાવેલા ૩ બીજનુ ચૂર્ણ

(૩) સોમલતા—ઈરાન હુમ હોમ ૫૦ અમસાનિયા, મુતશુર ગ્રેન અફ૦ ફોક લે૦ એફેડ્રા વલ્ગેરિસ આ નાનુ ગુચ્છાકાર ઝાડવુ હિમાલય તિબેટ, સિક્કીમ અને ઈરાનમા થાય છે એનો દેખાવ થોરના ઝાડ જેવો હોય છે શાખા લીલી, ઊભી, બારીક રેખાવાળી અને લાલ રસવાળી, પાન બહુ જ થોડા, ફૂલ દીટડા વિનાના, મજરીમા-મજરી ચક્રાકાર ફળ માંસલ લાલ અને રસમય આચ્છાદનપાત્ર સહિત ફળમા ૧-૨ બીજ શાખાઓના રસનો સ્વાદ કસેલો અને સુગધી આના પચાગનો ઔષધરૂપે ઉપયોગ થાય છે **ગુણધર્મ**—હુમ, પાચન, સારક, મૂત્રલ, યકૃતને ઉત્તેજક જ્વરઘ્ન, આમનાશક, ત્રિદોષહર, વાતશામક, શોથહર અને મગજને ઉત્તેજક છે એટલા બધા ગુણ સ્પષ્ટ હોવાથી આને રસાયન કહી શકાય છે રસ આખમા નાખવાથી ડોળો વિકસિત થાય છે હુમથી શ્વાસાવરોધ ઓછો થાય છે **હુમક્વાથ**—પચાગનુ ચૂર્ણ ૩૫ રતી ૨૭ તોલા પાણીમા ગેળવી મદાગ્નિ વાથ કરવો અરધુ પાણી બળી જાય ત્યાર ઉતારી પાણી ગાળી લેવુ માત્રા ૧ ઔંસ દિવસમા ૩ વાર

ઉપયોગ—હુમનો ક્વાથ આમવાતમા અપાય છે આમવાતના બન્ને ભેદ (સધિવાત અને સ્નાયુવાત) પર ઉપયોગી છે તોપણ નવા અને તીક્ષ્ણ પ્રકોપવાળા આમવાતમા બહુ જ અમૂલ્ય ઔષધ છે જીર્ણ આમવાતમા ઉપયોગી થતી નથી હુમના સેવનથી વેદના ઓછી થાય છે નાડી મૃદુ બને છે (પણ નાડીની અતિ ચચલ જ રહે છે) અને શ્વાસોચ્છ્વાસ (ગભરાટ)થી થનારા ત્રાસ ઓછો થઈ જાય છે આ ઔષધ ગરૂ કર્યા પછી ૫ ૬ દિવસમા તાવ આવ ઉતરી જાય છે, ભૂખ લાગે છે પેશાબ વધે છે અને દસ્ત સાફ આવે છે પાન અને શાખાઓના કોમળ છોડાઓનો રસ તાવમા અપાય છે પાનના દીટડાઓનુ ચૂર્ણ કમળા અને યકૃતવૃદ્ધિ પર અપાય છે જેવી રીતે દારૂ પીવાથી મગજને હોશિયારી મળે છે તેવી રીતે દીટડાનો રસ પીવાથી તેજ આવે છે, રસની માત્રા મોટી થાય તોપણ દારૂના જેવો કેફ ચડતો નથી પાનાનો રસ આખમા ઍટ્રોપિનના બદલામા નખાય છે ઉપદશમા ડોળાના પડદા પર સોજો આવીને ડોળાનો સકોચ થાય છે ત્યાર આના રસના ટીપા નખાય છે ઉપદશમા હુમ પેટમા પણ અપાય છે

(૪) સોમલતા—અફ૦ હુમ, હુમા બલુ૦ ઔર્મ, બટાઉ ગિસ્તર, હુમ, હુમા, શબ્બી, ઉમ, ઉમા ૫૦ બરીરા, બરી બટ, ચિવ બુસ્ને લે૦ પેરીપ્લોકા એફાઈલા આ ઊભા શાખાવાળા ઝાડવાની ઉત્પત્તિ વજીરીસ્તાનમા ૪૦૦૦ ફૂટ ઊચાઈ પર તથા બલુચિસ્તાન, સિંધ, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, અરબસ્તાન અને મિસરમા થાય છે આમાથી રસ દૂધ જેવો નીકળે છે છાલ લીલાશવાળી કાળી, પાન ૦। ઈંચ લાબા જાડા અને લબગોળ, ફૂલ સુગધી, બાથી ૧ ઇંચ લાબા પહોળા, લીલી આભાવાળી અને ઘેરા જાબુડા રગની પાદડીઓવાળા, ડોડી ૩ ૪ ઇચ લાબી અને બીજ ૦। ઇંચ લાબા હોય છે આનુ દૂધ સિધમા ગૂમડા અને સોજા પર લગાડે છે, ફૂલ ખવાય છે છાલનો ક્વાથ રેચક છે આ ૪ પ્રકારમાથી કોઈ પણ સોમ પ્રાચીનશાસ્ત્રમા કહેલી સોમ નથી

ઓરિલેતામરેગિડ. તા૦ મલા૦ ઓરિલેતામરે. તૈ૦ મગલલીંગમુ. ગો૦ પુરુષરત્ન. લા૦ આયોનિઝમ્ સફ્રુટિકોસમ્.

પાણીમાં થનારી જળકમલિની જેવી વનમાં સ્થળકમલિનીની વેલી થાય છે. આની ઊંચાઈ ૬ થી ૧૦ ઇંચ સુધી હોય છે. એને મરાઠીમાં 'પદ્માવતી' અને 'પદ્મચારિણી' પણ કહે છે. ફૂલ નાનકડાં, લાલ, કિરમજી રંગનાં અને મૂળ પીળાં સફેદ ૩-૪ ઇંચ લાંબાં હોય છે. મૂળની છાલ ખૂસના જેવી હોય છે. **સ્થલકમલિની**×—શીત, તીખી, કડવી, તૂરી, લઘુ તથા સ્તનને ઘટ્ટ કરનાર છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શ્વળ, ભૂતબાધા, અતિસાર, મેહ, ઊલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર; દમ, ઉધરસ, ગોતું તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૬૧. હરડે—સં૦ ભં૦ હરીતકી. મ૦ હિરડા. હિં૦ હરડ, હડ, હર્ં. ક૦ અણિલેકાયી. તૈ૦ કરેક્કાય. તા૦ અંકેનં, કડુમારા. દ્રુ૦ અણિલેમારા. મલા૦ કટુક્કામારં. ફા૦ હલિલે. અ૦ એહલી-લજ. ઇં૦ માયરોબેલન્સ. લા૦ ટરમિનેલિયા ચેબ્યુલા. ઉત્કલ૦ હરિડા.

હરડેનાં ઝાડ **કોંકણ** અને **ગુજરાત** દેશમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુમળી લઈ સૂકવે છે, તેને **બાળહરડે** કહે છે. જે હરડે કઠિન કુહાડીથી પણ ન ભાંગે તેવી, જાડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં બૂડનાર તથા બે અથવા બે કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને **સુરવારી** હરડે કહે છે. તે ઉત્તમ ગુણકારી છે. સાધારણ સુરવારી હરડેને કાબુલી હરડે કહે છે. અસલ **સુરવારી** હરડેની જાતનાં ઝાડ ઘણાં થોડાં હોય છે. મુંબઈમાં કેટલાક લબાડ વેપારી બનાવટી સુરવારી હરડે* કરીને વેચે છે. હરડે અતિશય ઉપયોગી છે. તે નીચલા વચનથી જાણવામાં આવશે:—'नास्ति यस्य गृहे माता तस्य माता हरीतकी।'

વૈદકશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાત કહેલી છે: **વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી** તથા **ચેતકી**. જે તુંબડી જેવી ગોળ હોય છે તે **વિજયા**, સાધારણ ગોળ હોય છે તે **રોહિણી**, જેમાં મોટી ગોટલી હોઈ જે પાતળી હોય છે તે **પૂતના**, જેની ગોટલી બારીક હોઈ જે માંસલ હોય છે તે **અમૃતા**, જેના અંગ ઉપર ઊલી પાંચ રેષા હોય તે **અભયા**, જેનો રંગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે **જીવંતી** તથા જેના અંગ ઉપર ત્રણ રેષાઓ હોય છે તેને **ચેતકી** કહે છે. વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે. રોહિણી વ્રણરોપક છે. પૂતના લેપના કામમાં ઉત્તમ છે અમૃતા રેચ આપવામાં ઉત્તમ છે. અભયા નેત્રરોગ ઉપર ઉત્તમ છે જીવંતી સર્વ રોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમાં ઉત્તમ છે. કાળી અને ધોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે. ધોળી ૭ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક હરડે ખાવાથી, કેટલીકની વાસ લેવાથી, કેટલીકનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકનાં દર્શનથી જ રેચ થાય છે. મનુષ્ય પશુ, પક્ષી વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સૂઈ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલી વાર હાથમાં પકડે તેટલી વાર સુધી નિશ્ચય રેચ થાય છે. રાજા, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઔષધોની અરુચિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેઓને ચેતકીનો રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત જાતમાં વિજયા મુખ્ય છે; કારણ કે તે સહજ મળી શકે

× સ્થલકમલિની અને જેઠીમધ મેળવી ક્વાથ કરી પરમામાં બળતરા ઓછી કરાવવા માટે વપરાય છે, તેમ જ ઉધરસમાં ત્રાસ ઓછા થવા માટે મૂળના ચૂર્ણની ગોળીઓ કરીને અપાય છે. ગરમીથી થનારા 'શિરદર્દ' પર સ્વરસની માલિશ કરાય છે. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* બનાવટી હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે, હરડેના ઉપર પાણીથી પલાળેલું ખાદીનું કપડું વીંટાળી તે નરમ થતાં સુધી રાખી મૂકવી. નરમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચીરો કરી, તે ચીરો પછી જેમ હતી તેમ જ ગોઠવી સૂકા કપડાથી વીંટાળી રાખી મૂકવી. જો બનાવટી હશે તો તે કકડા ચોંટી જઈ હતી તેવી અસલ સ્થિતિમાં આવી જશે; પરંતુ અસલ હશે તો કાપ્યા પછી ચોંટશે જ નહિ. આ સુરવારી હરડે દશ-દશ તોલાની કિંવા એથી પણ વધારે વજનની હોય છે

છે. **હરડે***—રક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાંનાં તત્ત્વોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનું અનુલોમન કરનાર છે; અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઢ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભંગ, મલબદ્ધતા, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, આધ્માન, તૃષા, ઊલટી, હેડકી, ખરજ, હૃદ્રોગ, કમળો, શળ, પ્લીહા, યકૃત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા મૂત્રાઘાતનો નાશ કરનારી છે. હરડેમાં મધુર, તીખો અને તૂરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે; તીખો, કડવો અને તૂરો રસ હોવાથી કફનો નાશ કરે છે; તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે. હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીંટામાં તીખો રસ, છાલમાં કડવો રસ તથા ગોટલીમાં કષાય (તૂરો) રસ છે. હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે; પકવી ખાવાથી મલસ્તંભન થાય છે અને શેકીને ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે. ભોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને ઇંદ્રિયોને તેજ આપે છે; અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે; મળશુદ્ધિ થાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થયેલી પીડા દૂર થાય છે. હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે; સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે; ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુરોગનો નાશ કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. હરડે ગ્રીષ્મઋતુમાં ગોળમાં, વર્ષાઋતુમાં સિંધવમાં, શરદઋતુમાં સાકર સાથે, હેમંતઋતુમાં સૂંઠ સાથે, શિશિરઋતુમાં લીંડીપીપર સાથે અને વસંતઋતુમાં મધ સાથે ખાવી હિતકારક છે. **હરડેનો નિષેધ**—ચાલવામાં શ્રમિત થયેલ, દુર્બળ, કૃશ, જેને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લંઘન કીધેલા, હનુસ્તંભ થયેલા, ગળું પકડાઈ ગયેલા, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. **હરડેનાં બિયાંનાં મગજ**—ચક્ષુષ્ય તથા ગુરુ છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ત્રિફળા (હરડે, બહેડાં અને આમળાં)**—દીપન, રુચિકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયઃસ્થાપક, વૃષ્ય, સારક, હૃદ્ય તથા બલકર છે; અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઢ, મેહ, નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેદ, ક્લેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) વાતરક્ત ઉપર :**—સુરવારી હરડેનું અથવા બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી. **(૨) દમ અને ઊચકી (હેડકી) ઉપર :**—હરીતકી અને સૂંઠનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમાં લેવાથી દમ અને હેડકી શાંત થાય છે. **(૩) આંવ (મરડા) ઉપર :**—હરડે, સૂંઠ તથા ગોળ સમભાગે લઈ તેમાં સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળી કરી ખાવી; અથવા બેત્રણ બાળહરીતકી નવટાંક ગાયના દૂધમાં ઘસી પીવી. **(૪) કદી કોઈ પણ રોગ ન થવા માટે :**—સાંજે સૂઈ રહેતી વખતે બે હરડેની ભૂકી ખાઈ ઉપર ગરમ કરેલું પાશેર દૂધ પીવું. આ ઔષધ અઠવાડિયામાં એક વખત પણ આપવું. **(૫) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપર :**—હરડેનું દળ બે પૈસાભાર ખાંડી સાંજે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે તે

* હરડેનું ફળ જે વખતે બહુ જ નાનું જીરાના સમાન હોય છે, ત્યારે તેને હિં૦ હલેલેજીર કહે છે. જ્યારે જવના બરોબર થાય છે, ત્યારે તેને હલેલાજવા (જવહરડે) અને જ્યારે દ્રાક્ષની બરાબર મોટી થાય છે ત્યારે હલેલી જંગી (જંગીહડ) અથવા હલેલી હિંદી અને જ્યારે અર્ધી પાકી પીળાશ આવવા લાગે ત્યારે હલેલે ઇ૦ ચીની; એનાથી પણ વધારે પાકે તેને હલેલે ઇ૦ અસ્ફર અને જ્યારે સંપૂર્ણ પાકી જાય ત્યારે ઇ૦ કાબુલી નામથી પ્રખ્યાત થાય છે. એ છ જાતની હરડેમાં હલેલે (જીરાહરડે), હલેલે જંગી (મોટી હરડે) અને હલેલે કાબુલી (કાબુલી હરડે) એ ત્રણ જાતની સાધારણ રીતે વપરાય છે, એમ મખજનમાં લખેલ છે. ડૉ. ડીમક કહે છે કે હરડે ૧ ડ્રામની માત્રાથી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઝાડો દૂર થાય છે. ડૉ. સ્ટેનહાઉસ કહે છે કે, હરડેમાં સેકડે ૪૫ ટકા ટેનિક ઍસિડ રહે છે, એ સિવાય થોડો ગેલિક ઍસિડ ભૂરા પીળા રંગનો હોય છે. ડૉ. વેરિંગ કહે છે કે, છ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪-૫ ઉત્તમ જુલાબ થઈ એનાથી પેટનું શૂળ, ઊલટી અથવા કોઈ પ્રકારની ખરાબ અસર થતી નથી. એ ક્વાથમાં થોડીક તજ નાખી હોય તો વધારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એટલા માટે તે ગ્રાહી ગુણોને લીધે એ જુલાબમાં ઉપયોગી થાય છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ માયાના બદલે પિચકારી મારવામાં એ જ પ્રમાણે ઘાને ધોવામાં એનું પાણી ઉપયોગમાં આવે છે. હરડેનો ક્વાથ દુઝતા હરસ અને સ્ત્રીઓની ગુહ્યેન્દ્રિયમાંથી વધારે પ્રવાહ નીકળતો હોય તો એમાં બહુ જ ઉત્તમ અસર કરે છે.

ખાશ પાવી. એ પ્રમાણે ત્રણ્યાગ અડવાડિયાં કરવું. રેચ થાય તો ઉનાર ઘી અને ભાત આપવા. **(૬) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ તોલાભારની કરી સવાર-સાંજ એક એક ગોળી ખવડાવવી. **(૭) આંખો આવે તે ઉપર:**—હરડે અને ફટકડી પાણીમા ઘસી અંજન કરવુ. **(૮) પાંડુરોગ ઉપર:**—હરીતકીનુ ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું; અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી છાંયે સુકાવી એકેક ખાવી. **(૯) નાના બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર:**—મોટી હરડે ઘસી પેઢાને ચોપડવી એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આમળાં અને સાકર પાણીમાં ઘસી અંજન કરવુ **(૧૦) મૂર્ચ્છા ઉપર:**—બાળહરીતકીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. **(૧૧) પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો **(૧૨) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર:**—હરીતકી એરંડતેલમા તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમા આપવી. **(૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર:**—હરડે, વજ તથા કોષ્ઠનો કલ્ક કરી તેમા મધ નાખી તે માતાના દૂધમા આપવો એટલે ફાયદો કરે છે. **(૧૪) ઓકારી વગેરે ઉપર:**—હરડેનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે **(૧૫) અજીર્ણ ઉપર:**—સુરવારી હરડેનુ દળ અને સૂંઠ એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવી પાણીમા પાવુ; એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે. **(૧૬) બદ્ધકોષ્ઠ એટલે શૌચ (ઝાડો) સાફ ન થતો હોય તે ઉપર:**—બાળહરડે, મીંઢીઆવળ, વરિયાળી અને સંચળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. **(૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા ઉપર:**—સુરવાળી હરડે ગરમ પાણીમા ઘસી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું. **(૧૮) ગરમીનાં ચાંદાં, વ્રણ ઇત્યાદિ ઉપર:**—ત્રિફળાં (હરડા, બહેડા, આમળા) લોઢાઈની કઢાઈમા બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમા ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે **(૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:**—ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાખી આપવું. **(૨૦) શનૈર્મેહ ઉપર:**—ત્રિફળા અને ગળોનો કાઢો પાવો. **(૨૧) સુખ જુલાબ:**—બાળહરડે, ડીટું કાઢેલી ગુલાબકળી અને મીંઢીઆવળનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સહેજ ગરમ) પાણીમા પલાળી રાખી ત્રણ માસા આપવું એટલે સવાર જુલાબ થઈ કોઠામાની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. **(૨૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—બાળહરડેનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં અથવા એરંડતેલમા સવારે આપવું અગર ત્રિફળા દૂધમાં આપવા. **(૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપર:**—હરડે તથા બહેડાનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૨૪) શૂળ ઉપર:**—હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમા પાવું **(૨૫) મેદરોગ ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો **(૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:** ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવા અથવા ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમા આપવુ, કિંવા ત્રિફળા ઘસી મહિનામા ચાર-પાંચ વાર અંજન કરવું, એટલે નેત્રોને કદી પણ વિકાર થતો નથી અને દૃષ્ટિ નિર્મળ રહે છે **(૨૭) બરોળ વગેરે ઉપર:**—બાળહરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર કિંવા હિંગ, બીડલોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો; તેથી બરોળ, યકૃત્ તથા ગુલ્મ દૂર થાય છે. **(૨૮) વૃષણના સોજા ઉપર:**—ત્રિફળાના કાઢામા ગોમૂત્ર પાવુ. **(૨૯) ભગંદરરોગ ઉપર:**—ત્રિફળા અને ખેરસાલનો કાઢો ભેંસનુ ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવો **(૩૦) મળશુદ્ધિ થવા માટે:**—બાળહરીતકી એરંડતેલમા તળી ભૂકી કરવી અને તેમા તેટલીજ સંચળની ભૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમા નાખી પાવી. **(૩૧) બાળકને આયનેર (પારોગડ) થાય તે ઉપર:**—સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવું. **(૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—હરડેદળ અને ગજપીપર સમભાગે લઈ બારીક ભૂકી કરી જેટલા તે ઔષધો લીધેલા હોય તેટલો જ તેમા ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી તેથી પિત્તવિકારનુ શમન થાય છે **(૩૩) સંધિગત સન્નિપાત (સાંધેસાંધે સોજો અને શૂળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પાકયા જેવું દુખે અને નિદ્રાનાશનાં લક્ષણો થાય તે) ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો મધ નાખી

પાવો. (૩૪) **ત્રિફળાનું ચૂર્ણ :-પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર** :—હરડે, બહેડા અને આમળા એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું, એને ત્રિફળા કહે છે. એ ત્રિફળા ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કોઢ દૂર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ત્રિફળા રસાયણી છે ઘી અને મધમા ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૩૫) **પરસેવો. વધારે આવતો હોય તો ઓછો કરવા માટે** :—હરીતકી પાણીમા વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળશે નહિ. (૩૬) **સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર** :—ત્રિફળા, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો કરી તેમા ષડાંશ ગોળ નાખી પાવો, એટલે ભ્રૂકુટિ, આંખ, કાન, એ ઠેકાણાનું શૂળ તુરત બંધ થાય છે, તથા આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળાપણું અને નેત્રશૂળનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે. (૩૭) **અંતક સંનિપાત ઉપર પથ્યાદિ કાઢો** :—હરડે, અરડૂસી, ફાલસા, દેવદાર, કડુ, રાસ્ના, ગળો અને કોઠકોળિંજનો કાઢો ઉપદ્રવ સહિત 'અંતકજ્વરથી' પુરુષને મુક્ત કરે છે (૩૮) **ઉધરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ અને ઊલટી ઉપર** :—હરીતકીનું ચૂર્ણ તેલ, ઘી કિંવા મધમા આપવું (૩૯) **શીતજ્વર ઉપર** :—હરીતકીનું અને ઇંદ્રજવનું એક તોલો ચૂર્ણ, ગોળમા ખાવાથી તરત શીતજ્વરનો નાશ કરશે (૪૦) **ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિબંધ અને વિષૂચિકા ઉપર** :—હરડે, સૂંઠ, નાગરમોથ અને ગોળ એ સમભાગે લઈ ગોળી કરી આપવી. (૪૧) **આમવાત. અંડવૃદ્ધિ અને સુકાસી ઉપર** :—એરંડતેલમા હરીતકી ખાવી. (૪૨) **સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર** :—ત્રિફળાનો કાઢો ભેંસનું ઘી નાખી પાવો (૪૩) **અંતર્વિદ્રધિ ઉપર** :—હરડે, સિંધવ તથા ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવું (૪૪) **અજીર્ણ, ગુલ્મ, વાત, ઉદર ઇત્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર** :—લીંબુના રસમા સિંધવ અને સંચળ નાખી તેમા બાળહરડે પલાળી રાખવી અને તેનું સુકાયા પછી સેવન કરવું (૪૫) **ફૂલું, છારી, આંખો આવવી ઇત્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર** :—સુરવારી હરડે અને સાકર પાણીમા ઘસી આંખમા આંજવા. (૪૬) **માખી, ભમરી વગેરેના દંશ ઉપર** :—રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો ×

× ડૉક્ટર દેસાઈ લખે છે કે સુરવારી હરડે મૃદુવિરેચન, અર્શોઘ્ન, શ્લેષ્મહર, શોથનાશક, રક્તસ્રાવ ગ્રાહક, બલ્ય, પથ્ય, ગુલ્મહર, મધુરાપણું અને વયસ્થાપન છે એનાથી શરીરમાની બધી ક્રિયાઓ સુધરે છે માટે એને રસાયન કહેલ છે હરડેથી ભૂખ લાગે છે, અન્ન પચે છે, દસ્ત સાફ આવે છે જુલાબ માટે આપવાથી પહેલા જુલાબ લાગી પછી આપોઆપ રેચ બંધ થઈ જાય છે મરડો આવતો નથી તેમજ બંધાસો પણ આવતો નથી તજ જેવી સુગંધી વસ્તુ મેળવવાથી ક્રિયા વધારે સારી રીતે થાય છે હરડે ઘણા દિવસો સુધી લેવા છતા નુકસાન થતું નથી હરડેથી હૃદય અને રક્તવાહિનીઓની શિથિલતા દૂર થાય છે રક્ત ભિસરણ સુધરવાથી મગજમા વધારે લોહી જાય છે, એટલે તેજી આવે છે નિદ્રા સારી આવે છે, વીર્ય ઘટ્ટ થાય છે અને સ્ત્રી-સમાગમમા પ્રસન્નતા થાય છે શરીરનો રંગ સુધરે છે, વજન વધે છે એ બધા લક્ષણ હરડે ઘણા દિવસો સુધી લેતા રહેવાથી જોવામા આવે છે નાની હરડે મૃદુરેચક, વાતહર અને બંધ્ય છે આની ક્રિયા કેવળ પચનનલિકા પર થાય છે મીઠું મેળવવાથી આની ક્રિયા સુધરે છે અર્ધા કાચા હરડા ચામડા રંગવામા માજુફળના સમાન ઉપયોગી છે (ત્રિફળા બનાવવા માટે જેટલી હરડે વધારે વજનવાળી હોય તેટલું જ ચૂર્ણ ગુણકારક બને છે) **માત્રા**—નાની હરડે એરંડિયામા તળેલી ૨ થી ૪ માસા, સિંધાલૂણ અથવા સંચળ ૧ માસા મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે નવશેકા પાણીની સાથે આપવું સુરવારી હરડે ૧ અથવા ૨ સિંધાલૂણની સાથે દસ્ત સાફ લાવવા માટે, રસાયન કાર્ય માટે ॥ થી ૧ લેવી અને અરધા કાચા હરડાનું ચૂર્ણ ૨ થી ૪ માસા.

ઉપયોગ—અપચા પર સુરવારી હરડેનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે અતિસાર, મરડો અને આંતરડાની શિથિલતા પર હરડે સારો લાભ આપે છે હરસમા સિંધાલૂણની સાથે અપાય છે લોહીવાળા હરસમા હરડે ક્વાથરૂપે વધારે હિતકારક છે મસા સૂજીને વેદના થતી હોય તો હરડે ઘસીને લેપ કરાય છે

જીર્ણજ્વરમા અને બરોળ મોટી થઈ ગયેલી હોય તે પર હરડે લીંડીપીપરની સાથે અપાય છે બરોળના રોગમા સમય બહુ લાગે છે, પણ એ સમયની અંદર રોગીની પ્રકૃતિ સારી રીતે સુધરી જાય છે

કેટલાક માણસોને બહુ જ ઘામ થાય છે, થોડી થોડી વાતમા શરદી થઈને નાક વહેવા માંડે છે, પછી ઘણા દિવસો સુધી કફ પડે છે એ વિકાર માટે તથા કોઈ પણ કારણથી કફ વહેતું હોય તેને માટે હરડે અતિ લાભદાયક છે હીમજ અજીર્ણથી થયેલ અતિસાર, કૉલેરા, જીર્ણ અતિસાર, જીર્ણ મરડો, ગુલ્મ, પ્લીહાવૃદ્ધિ અને હરસ પર અતિ ગુણકારક છે સર્વદા કબજિયાતના રોગી કેટલેક નેમેદાથી લેવો લાભ

૬૧૨. હરણસુરી (બહુફળી)—મ૦ હરણખુરી. લે૦ કર્કોરસ એન્ટીકોરસ. આ છાતલાં નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે એનાં પાંદડાં કાતરાદાર હોઈ બારીક હોય છે. આ છાતલાં હરણને ઘણાં સારાં લાગે છે; માટે આ છાતલાંને 'હરણસુરી' નામ આપેલું છે. હરણસુરી એ પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ—(૧) ધાતુક્ષય ઉપર:**—હરણસુરીનાં છાતલાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ૦। તોલો પાશેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારમાં ૭ દિવસ સુધી પીવું. **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ થવા માટે:**—હરણસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૬૧૩. હરમો—સં૦ તિનિસ મ૦ તિવસ, કાળા પળસ હિં૦ તિરિચ્છ, તિનમુના. બં૦ તિલિશ. ક૦ તિનિશ. લા૦ યુજિનિયા ડાલબર્જિ ઓઇડીસ.

હરમાનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લાકડું બહુ જ મજબૂત ગણાય છે. **હરમો** એ તૂરો છે. કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, દાહ, વ્રણ, પાંડુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એને 'મીણો હરમો' પણ કહે છે.

૬૧૪. હળદર—સં૦ બં૦ હરિદ્રા. મ૦ હળદ, હરદી. ક૦ અરષણ. તૈ૦ પાસુપુ. તા૦ મંચલ, કાંચની. તુ૦ મુંજલડાઈ. મલા૦ મુનલ. ફા૦ જરદચોબ. અ૦ ઉરૂકુસ્સુફર. ઇં૦ ટરમેરિક. લા૦ કરક્યુમા લોંગા.

હળદરના છોડ કેડ સુધી વધે છે. એ કદળીના છોડ જેવા હોય છે. એનાં પાન કદળીના પાનના જેવાં અને તેટલાં જ પહોળાં હોય છે. એને જમીનમાં આદાની પેઠે જ વાવે છે અને કાઢે છે. હળદરના ગાંઠિયાનો રંગ પીળો હોય છે. એનાં પાંદડાંની વાસ હળદરના જેવી જ આવે છે. હળદરનો રસોઈમાં શાક વગેરેમાં તથા બીજા પુષ્કળ પ્રયોગોમાં ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થનો સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે. હળદરમાં લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે, પડવાથી અથવા બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગ પર હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા એના અનેક ઉપયોગ થાય છે **હળદર**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ સુંદર કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રિય, રુક્ષ તથા શોધન છે અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોઢ, પ્રમેહ, કંડૂ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ, સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરુચિ, પિત્ત તથા અપચીનો નાશ કરે છે. **કપૂરી હળદર**+—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. **રાન હળદર**—તીખી, મધુર, રુચિકર, કડવી તથા અગ્નિદીપક છે અને કોઢ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, હીચકી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—સૂતી વખતે હળદર શેકી તે ચાવી ખાવી. **(૨) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર:**—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂત્રમાં મેળવી પાવાં; એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઈ ખસ અને કોઢનો પણ નાશ કરે છે. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—હળદર તુવેરની દાળમાં બાફી છાંયડે સૂકવવી, પછી ગાયના ઘીમાં ઘસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે મૂળ નરમ પડી સણકા તાબડતોબ બંધ થાય છે. **(૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહિર ઉપર:**—હળદરના ગાંઠિયાને તુવેરની દાળમાં બાફી સૂકવી પછી પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંજન કરવું; એટલે ઝામર, ધોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. **(૫) સ્તનરોગ ઉપર:**—હળદર અને લોધર પાણીમાં ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવારનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૬) આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તે ઉપર:**—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાંદડાં સમભાગે વાટી તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ

થાય છે, તેવો જ લાભ અથવા તેથી પણ વધારે હીમજથી થાય છે. હીમજનું સેવન લાંબા સમય સુધી કરાય તોપણ કોઈ પણ જાતનું નુકસાન થતું નથી. કબજિયાતથી ઉત્પન્ન હરસમાં પણ હીમજ લાભદાયક છે.

• અહીં પદેજીએ ઊઠી બહુફળીને હરણસુરી કહેલી છે. પણ મહારાષ્ટ્રમાં ઊભી બહુફળીને હરણસુરી કહે છે, જેની ઊંચાઈ ૦॥ થી ૨ ફૂટ સુધી થાય છે. એનું લૅટિન નામ કોર્કોરસ ફેસિકયુલેરિસ છે. એ પણ પૌષ્ટિક છે.

+ મ૦ શાલિગ્રામજી કપૂરી હળદરને આંબાહળદર માને છે.

હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—હળદર શેકી તેની ભૂકી કુવારના ગર્ભમા મેળવી તે ૭ દિવસ પાવુ (૮) **બાળકના મસાણીરોગ ઉપર:**—ગોમૂત્ર એક બે વાર ગાળી તેમા હળદર નાખી તે પાવુ (૯) **સળેખમ અને ઉધરસ ઉપર:**—ગરમ કરેલા દૂધમા હળદરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૧૦) **સંગ્રહણીરોગ ઉપર:**—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમા આપવુ (૧૧) **સ્વરભેદ ઉપર:**—રાત્રે કઢેલા દૂધમા ચપટી હળદર નાખી પાવુ (૧૨) **પિષ્ટમેહ ઉપર:**—હળદર અને દારુહળદરનો કાઢો પાવો (૧૩) **મૂર્છા ઉપર:**—હળદર અને સાકર પાણીમા નાખી પાવા (૧૪) **પથરી ઉપર:**—તુષની કાંજીમા હળદર અને ગોળ નાખી તે પિવડાવવી (૧૫) **કફરોગ ઉપર:**—ગોમૂત્ર હળદર નાખી પાવુ (૧૬) **નેત્રરોગ ઉપર:**—બકરીના માખણમા હળદરનો ગાઠિયો ઘસી એક સળીની અણી વડે તે અડદ જેટલુ નાકની પાસેના આખના ખૂણામા નાખવુ (૧૭) **નાના બાળકોને કાટા આવે (ગળુ પડે) તે ઉપર:**—ઠંડા પાણીમા હળદરનો ગાઠિયો ઘસી માખણ મેળવવુ અને તે મિશ્રણ બન્ને ખભા ઉપર અને ગળાની નીચે પીઠના હાડકા ઉપર તથા બન્ને કાન આગળના ગલફોરા ઉપર ચોળવાથી કાટા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી થાય છે એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવુ (૧૮) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—હળદરની ભૂકી અંગારા પર નાખી દંશસ્થાનને ધૂણી આપવી અને ચલમમા નાખી તમાકુ પ્રમાણે પીવી (૧૯) **દુર્જલ જ્વર ઉપર:**—હળદર હરડે અને જવખારનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ (૨૦) **ઉમળી ઉપર:**—હળદરનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો અને દહી ૪ તોલા સવારે સેવન કરવુ (૨૧) **મળબદ્ધતા (કબજિયાત) થઈ જાય તે ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમા હળદર નાખી પાવી (૨૨) **વાળા ઉપર:**—પુરુષના મૂત્રમા હળદર વાટી લેપ કરવો *

---

* (૧) **મૂઢ માર અથવા વાગવાથી લોહી જામી જાય તે ઉપર** —હળદર તથા મીઠુ પાણીમા મેળવી ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) **હિસ્ટીરિયા (મૃગી)મા મુર્છા ઊતરવા માટે** —હળદરનો ધુમાડો આપવો (૩) **સ્તનરોગ (થાન પાકવુ) ઉપર** —હળદર તથા કુવારનો ગરભ ખરલ કરી ગાટીસ બનાવી બાધવી (૪) **વાગવાથી થયેલા સોજા ઉપર** —હળદર અને ચૂનાનો લેપ કરવો (૫) **નેત્રરોગ ઉપર હરિદ્રાદિ ગુટિકા** —હળદર લીમડાના પાન પીપર મરી, વાવડિંગ નાગરમોથ તથા સૂંઠ સર્વ સમભાગે લઈ ગાયના મૂત્રમા ખરલ કરી ગોળી બનાવી છાયે સૂકવી લેવી આ ગોળી પાણીમા ઘસી અંજન કરવાથી તિમિર દૂર થાય છે મધમા આજવાથી પડળ સિંધવ સાથે ઘસી આજવાથી ખાજ સ્ત્રીના દૂધમા આજવાથી નેત્રસ્રાવ તથા નેત્રપીડા અને બકરીના દૂધમા આજવાથી નેત્રપ્રકોપ દૂર થાય છે

હળદર રોજના ઉપયોગની વસ્તુ છે તોપણ તે એક ઉત્તમ ઔષધિ છે વાત પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષો પર આપી શકાય છે જ્યારે શ્લૈષ્મિક ત્વચામાથી વધારે શ્લેષ્મા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે હળદર અપાય છે જેમ કે નાકમાથી કંઠમાથી અથવા શ્વાસનલિકામાથી કફ નીકળવો પ્રમેહ પ્રદર નેત્રાભિષ્યંદ (આખ આવવી) વગેરે રોગો પર હળદર વપરાય છે એવા રોગોમા હળદર શ્લેષ્મલ ત્વચામા રુક્ષતા લાવે છે એટલે કફ ઓછો થાય છે શરદીમા જેવી રીતે વજ ઉત્તમ છે તેવી રીતે હળદર પણ સારુ કામ કરે છે શરદીમા હળદરનો ધુમાડો અપાય છે તેમ જ દૂધમા હળદર નાખી ઉકાળીને (ગોળ મેળવીને) અપાય છે જેથી નાકમાથી દૂષિત કફ પડીને માથાની જડતા દૂર થાય છે ખાસીમા હળદરના ગાઠિયાને દીવા પર શેકી ઘીની સાથે અથવા મધમા અપાય છે જીર્ણ કફરોગમા કફ બહુ જ પડતો હોય અને ગભરામણ અધિક હોય તો દૂધમા હળદર નાખી ઉકાળી તેમા ૧ ટીપુ ભિલામાના તેલનુ નાખી ગોળ મેળવીને પિવડાવાય છે કફ પ્રમેહમા પેશાબ ડહોળો હોય અને બહુ જ ત્રાસ થતો હોય તો હળદર અને આમળાનો ક્વાથ આપવાથી બહુ જ લાભ પહોચે છે એ ક્વાથથી દસ્ત સાફ આવે છે પેશાબની બળતરા ઓછી થાય છે વારવાર થોડો થોડો પેશાબ થવો બંધ થાય છે અને પેશાબ સાફ બને છે પ્રદરમા હળદર અને ગૂગળ અથવા હળદર અને રસવંતી મેળવીને અપાય છે નેત્રાભિષ્યંદ માટે ૧ તોલા હળદરને ૧૬ તોલા પાણીમા ઉકાળી કપડાથી ગાળી તે પાણીના ટીપા આખમા નાખવા તથા તે પાણીમા કપડાને ભિજાવી આખ પર ગડી રાખવી જેથી આખોને ઠંડક પહોચે છે વેદના શાન્ત થાય છે ચીપડા અને પરુ ઓછુ થાય છે અને આખમા ફૂલુ પડયુ હોય તોપણ તે મટી જાય છે આખ આવવા પર હળદર ઉત્તમ ઔષધ છે કાન વહેતો હોય તો હળદર અને ફટકડી ફુલાવેલી મેળવીને કાનમા નખાય છે હળદરમા વાતહર ધર્મ હોવાથી શરદીથી અંગનુ દુખવુ, જલાબ લાગવાથી સાધાઓનો દુખાવો માથુ દુખવુ વગેરે વેદના પર હળદર પટમા અપાય છે ને લેપ પણ કરાય છે સૂજેલા મસા પર હળદરને કુવારના ગરભમા મેળવીને લગાડાય છે ભૂતોન્માદમા હળદરના ધુમાડો આપે છે હળદરમા દીપન અને ગ્રાહી ગુણ હોવાથી અતિસાર સંગ્રહણી પર । અદિ

૬૧૫. હંસરાજ—સં૦ હંસપાદી, હંસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા. હિં૦ હંસપાદી. મ૦ હંસપાદી, લાલ લાજાળુ. બં૦ ગોયાલે લતા. ક૦ નવિલડી. તા૦ શેરૂપાદી. ફા૦ પરસ્યા ઉશાન. અ૦ શારલઅન, શરૂલઅર્દ. ઇ૦ મૈડન હેઅર. લા૦ એડીએંટમ્ લ્યુન્યુલેટમ્.

રાતી રિસામણીના છોડને **હંસપાદી કે હંસરાજ** કહે છે. **હંસરાજ**×—તીખું, ઉષ્ણ તથા રસાયણ છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **વીંછીના વિષ ઉપર**:—હંસરાજનાં મૂળ રવિવારે સવારે કાઢી તે મોઢામાં રાખવાં તથા કાનમાં ફૂંક મારવી. હંસરાજ બાળકો માટે ઉત્તમ ઔષધ છે. બાળકોની ઉધરસમાં અપાય છે. માત્રા વધારે થાય તો ઊલટી થઈ જાય છે. એ પણ કફરોગમાં હિતકર છે.

૬૧૬. હાડસંધિ (ખોડો વાંદો, ઝાડ સાંકળ)—સં૦ સંધિની, વૃક્ષરુહા. મ૦ હાડજોડી, બાંદા. હિં૦ બાંદા, ગુદુ. બં૦ બાંદૃ. લૅ૦ વિસ્કમ્ આર્ટીક્યુલેટમ, વિસ્કમ્ એન્ગ્યુલેટમ્. આ વેલ વૃક્ષની ઉપર વાંદાની પેઠે જ થાય છે. એ ખરસાણીની પેઠે કાંડયુક્ત (કાતરીઓવાળા) હોઈ લીલી હોય છે. એનો દેખાવ દૂરથી ખરસાણી જેવો જ દેખાય છે. બબ્બે આંગળ ઉપર એને ચપટા સાંધાઓ હોય છે. એનો બહુ જ વિસ્તાર થાય છે. કોંકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને મરી જેવડાં અને રંગે મોતી જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. એ ફળ ગળ્યાં લાગે છે. બાળકો એ ફળ ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એને પાંદડાં સમૂળગાં આવતાં નથી. ધામણના ઝાડ ઉપરની હાડસંધિ વધારે ગુણવાળી છે. ઉપયોગ—(૧) **અસ્થિભંગ ઉપર**:—હાડસંધિ લાવી લગાર કચરી ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી, એટલે ભાંગેલું હાડકું સારું થાય છે; અથવા હાડસંધિ તથા રગતરોહિડાની છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાંધવી. ઢોરોને પણ આ જ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારામાં હાડસંધિ ખવરાવવી. (૨) **વાળા ઉપર**:—હાડસંધિ બારીક કચરી તેનો પાટો બાંધવો. (૩) **સંધિવાત ઉપર**:—હાડસંધિ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને તજનો કાઢો પાવો; એટલે સંધિવાત તુરત દૂર થાય છે.+

૬૧૭. હાડસાંખળ—સં૦ અસ્થિસંહારી. મ૦ હાડસંધિ, ત્રિધારી, કાંડવેલ. હિં૦ હારસિંગાર.

હાડસાંખળનાં 'ગ્રંથિમાન, અસ્થિસંહારી, વજ્રાંગી, અસ્થિશૃંખલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વજ્રવલ્લરી' એવાં સંસ્કૃત ભાષાનાં નામો છે. બં૦ હાડભાંગા. તૈ૦ નલ્લેહ હિં૦ હાડજોડા, હાડસાંકડી. લૅ૦ વિટિસ ક્વૉડ્રેન્ગ્યુલેરીસ. કોં૦ ખારી તોંડલી.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એની જાડાઈ ચોધારી કાંડવેલ કરતાં વધારે હોય છે. નિઘંટુપ્રકાશકાર 'ત્રિધારી કાંડવેલ એ જ હાડસાંખળ' એમ કહે છે. એ વેલાનો ફાંટો કૂંડામાં વાવી

રોગોમાં વપરાય છે. ચક્કર આવતાં હોય તો તાજી હળદરનો લેપ કપાળ પર કરાય છે. હળદર ચામડીના રોગોમાં બહુ જ વપરાય છે. હળદર અને આમળાંનો જુલાબ દેવો એ ચામડીના રોગોમાં હિતકર છે. માખણમાં મેળવી માલીશ કરવાથી ચામડી મુલાયમ બને છે અને અનેક ત્વચારોગ દૂર થઈ જાય છે.

હળદરનો ધુમાડો આપવાથી વીંછીનું ઝેર ઊતરી જાય છે. સુવાવડીને હળદર આપવી એ શ્રેયસ્કર છે. હળદરથી ધાવણની શુદ્ધિ થાય છે જનનેંદ્રિયને બળ મળે છે. મંદજ્વર હોય તો તે પણ દૂર થઈ જાય છે.

× હંસરાજની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર, હિમાલય અને ગોવા પ્રાંતમાં થાય છે. કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં પણ જોવામાં આવે છે. છોડ ૪ ઈંચથી ૨ ફૂટ સુધી લાંબા થાય છે. પાન મૂળ પર રહેલ ગાંઠમાંથી નીકળે છે. પાન પહેલાં પીળાં-લીલાં અને પછી ઘેરા રંગનાં થઈ જાય છે.

+ ખોડાવાંદો ઘણે ભાગે જાંબુ, ધામણ, અરીઠી, સીસમ અને ટીંબરવાનાં ઝાડ પર થાય છે. એને પાન હોતાં નથી. શાખાઓમાં સાંધા સાંકળ જેવા દેખાય છે. એમાં નીચે લખેલી બે જાત છે: (૧) વિસ્કમ આર્ટિક્યુલેટમ્–આ જાતનાં ફૂલ જૂનથી ઑગસ્ટ સુધી આવે છે. ફૂલ બહુ જ નાનાં હોય છે. ફૂલનું ડીંટું બહુ જ નાનું હોય છે. ફળ લીલાં-પીળાં, ગોળાકાર અને વટાણા જેવડાં હોય છે. (૨) વિસ્કમ્ એન્ગ્યુલેટમ્–આ જાતમાં ફૂલ ઘણે ભાગે વરસમાં ઘણા મહિનાઓ સુધી આવે છે. ફૂલ ડીટડાં વગરનાં, નાનાં અને સાંધા પાસે ચપ્પટ બેઠેલાં હોય છે બહુ જ નાનાં, રસમય અને લીલા રંગનાં હોય છે. તાવમાં સાંધાઓ બહુ જ દુખતા હોય ત્યારે આનો ફાંટ અપાય છે. આનો ઉપયોગ અસ્થિભંગ ઉપર પદેજીએ લખ્યો છે. નામ પણ સંધિની આપ્યું છે. પણ અસ્થિભંગ ઉપર લાભ પહોંચાડશે કે નહિ તે સંદેહજનક છે.—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

તે વેલો ઝાડ ઉપર ચઢાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે. આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાંના લોકમાં ઘણી હતી; પરંતુ હમણાંના કાળમાં પરદેશી વિદ્યાના પ્રચાર વડે એ રિવાજનો નાશ થઈ એવી વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિલાયતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ ઘણું વધી ગયું છે. એ કાલમાહાત્મ્ય જ કહેવું જોઈએ. **હાડસાંખળ**—લઘુ, સારક, રુક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, વીર્યવર્ધક, પાચક, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે; અને નેત્રરોગ, કૃમિ, અર્શ, વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગ—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—હાડસાંખળ ખાંડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલા હાડકા ઉપર બાંધવી. ત્રિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાંડવેલ લેવી. ઢોરોને માટે પણ એ જ ઉપાય કરવો. **(૨) સર્વ વાતરોગ ઉપર:**—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેનાં વડાં કરી ખાવાં, એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.×

૬૧૮. હાશા—સં૦ વિકંટક, ગોરંટક, હાસ્યફલ. મ૦ હશી, હશિયા, બારતોડી, હાશી. હિં૦ લટ્ટા, લટવા, હિશિયા. બં૦ દુરાલભા. ક૦ મોલગુ.

એ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાંદડાં ચાર આંગળ પહોળાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે. એ ઝાડ **કોંકણમાં** અને બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળમાં પીળા રંગ હોય છે, તે પીળા રંગમાં વસ્ત્રો રંગે છે. એને **'હશિયા' 'હશી'** પણ કહે છે. મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં એને કોઈ **'બારતોડી'** એટલે બારમુખા કહે છે. **હાશાવૃક્ષ**—તરુ, તીખું, રુક્ષ, રુચિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન હોઈ કફનુ નાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) વ્રણ પાકવા માટે:**—હાશાનાં ફળનો લેપ કરવો એટલે વ્રણ પાકી ફૂટે છે. **(૨) વ્રણ બેસી જવા માટે:**—વ્રણની ગાંઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાંદડાં બારીક વાટી અર્ધો આંગળ જાડાઈનો લેપ કરવો; અને તે ઉપર વારંવાર ભીનું કપડું ફેરવતા જવું એટલે ગાંઠ બેસે છે. **(૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—હાશાનાં મૂળ અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં જીરું અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૬૧૯. હિવર (તલબાવળ, ઝેરીબાવળ)—સં૦ અરિમેદ, વિટખદિર. બં૦ વિટખયેર, ગુયેબાવલા. મ૦ હિવર, ગંધી હિવર, શેમ્પા ખૈર. હિં૦ હીવર-ગંધી. ક૦ કરર્થવેલ, બ્યાલદગીડ, પરિજાલી. તા૦ પિક્કારૂવેલ. મલા૦ ખેલ. લા૦ અકેસિયા ફારનેસિયાના. ઇં૦ મીમોસા.

આ એક ખેરની જ જાત છે. એનાં ઝાડ ઘણાં જ મોટાં થાય છે. એને કાંટા હોય છે. ખેરના ઝાડના જેવાં જ એનાં પાંદડાં હોય છે. આની શિંગ ૨-૩ ઇંચ લાંબી, અંદરથી કાંઈક વાંક વળતી હોય છે. બીજા બાવળોના કરતાં આની શિંગ કાંઈક જુદા જ પ્રકારની છે. એમાં તલનાં બીને મળતાં બીજોની બે હાર હોય છે. એનાં ફૂલ કેસરિયા પીળા રંગનાં હોય છે. દક્ષિણી સ્ત્રીઓ તેની વેણી ગૂંથે છે, એનું લાકડું ઇમારતીકામમાં સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના ઝાડની છાલ તૂરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણ કાથો કરે છે. એને 'ગંધી હિવર' પણ કહે છે. **હિવર**—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તૂરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો તથા રુક્ષ છે; અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંડૂ, મદ, વિસર્પ, વિષ, બસ્તિરોગ, જ્વર, કોઢ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, વ્રણ, દાહ અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—કડવાં, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) પેટપીડ ઉપર:**—હિવરની છાલનો રસ પાવો.

× હાડસાંકળના વેલા બહુ જ લાંબા વધે છે. સંભાળવામાં આવે તો બારે માસ રહી શકે છે. દાંડી આંગળીથી અંગૂઠા જેવડી જાડી, લીસી, ચળકતી અને સાંધાવાળી હોય છે. રંગ પોપટિયો લીલો અને ઘણી વાર ૧ અથવા ૨ બાજુએ જાંબુડી છાયા લેતો. સાંધાઓ ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબા, ૪ (કોઈ વખતે ૩) ધારવાળા. શાખાઓ ગાંઠની બાજુએથી નીકળે છે. તે બટકણી, ચીકણી, અપ્રિય વાસવાળી અને ખાટા સ્વાદવાળી હોય છે. ચાવવાથી જીભ જાડી અને ખરસટ થવા લાગે છે. પાન આંતરે, જાડાં, બટકણા, દાંતાવાળાં, ꠰꠰ થી ꠰꠰꠰ ઇંચ લાંબાં, ખાટા સ્વાદવાળાં અને ૩ વિભાગવાળાં હોય છે. ફૂલ નાની છત્રાકાર પાતળી સળી પર આવે છે. ફળ ગોળાઈ લેતાં, રાતા રંગનાં રસભર્યાં અને વટાણા જેવડા હોય છે. નવા મત અનુસાર હાડસાંકળ ચક્રાસંગ્રાહક, શોધક અને પાચક છે. **માત્રા**—સ્વરસ ૧-૨ તોલા. ચૂર્ણ ૧૦-૨૦ રતી. **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

૬૨૦. **હિંગ**—સ૦ ન૦ હિંગુ મ૦ હિ૦ હિંગ ક૦ હિંગલદ, ઇંગીન. તૈ૦ ઇંગુવા તા૦ પેરુગાય ત્રુ૦ ઇંગુ મલા૦ પેરુકાય. ફા૦ અંગુઝ, દર્ખ્તે, અંગુઝ ખાલીસ અ૦ હિલતી-ત-સ ઇં૦ આસ્આટોટિડા લા૦ ફેરૂલા નાર્થેકસ

હિંગના ઝાડ **હિરાત, ખોરાસાન અને બલ્ખ પ્રાંતોમા** થાય છે એના પાદડાથી કદને (મુળને) ટોચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામા આવે છે તેને હિંગ કહે છે ઉપર કહ્યા એ પ્રાંતોમાથી **હિંગ પંજાબમાં તથા મુંબઈમા** આવે છે હિંગનો આ દેશમા અતિશય ઉપયોગ થાય છે એને આપણા દેશમા '**વઘારણી**' પણ કહે છે હિંગ એ અનેક રોગની નાશક છે **હિંગ***—તીખી, હલકી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, રુચિકર તીક્ષ્ણ અગ્નિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને મલસ્તંભ, આનાહ, આધ્માન, શૂળ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કફ, વાયુ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર**:—હિંગની ચણા જેવડી ગોળી કરી ઘીની સાથે ગળાવવી **(૨) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર**:—ચાંદીમા હિંગ ભરવી **(૩) અપસ્માર ઉપર**:—ઘી સિંધવ અને હિંગ એકેક તોલો લઈ બાર તોલા ગોમૂત્રમા નાખી બાફવુ અને મૂત્ર બળી જાય એટલે ઘી સિદ્ધ થયુ એમ સમજવુ તે રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને પાવુ **(૪) ઊચકી (હેડકી) ઉપર**:—ધુમાડારહિત અંગારા ઉપર હિંગ અને અડદનુ ચૂર્ણ નાખી તેની ધુમાડી મોમા લેવી **(૫) અફીણ ઉપર ઉતાર**:—હિંગ પાણીમા અથવા છાશમા મેળવી પાવી **(૬) પેટમા શૂળ થતું હોય તે ઉપર**:—ઘોડાના અથવા ગધેડાના લીંડાનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમા ૧ માસો હિંગ નાખી તે રસ પાવો **(૭) પેટમા શૂળ આવતું હોય તે ઉપર**:—હિંગ માસા ત્રણ કોષ્ઠ (ઉપલેટ) માસા ત્રણ, વાવડિંગ માસા ત્રણ એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ **(૮) ચોથિયા તાવ ઉપર**:—હિંગ અને જૂનુ ઘી એકઠુ કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમા નાખવુ **(૯) ખુપરા ઉપર**:—અર્ધી રતી હિંગ દહીંમા મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી **(૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર**:—**હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ**:—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અજમો, સિંધવ, જીરુ, શાહજીરુ અને તળેલી હિંગ, એ સમભાગે લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરવુ અને તે ચોગણા ઘીમા અગર ભોજન સમયે ઘી-ભાત સાથે ખાવુ, એટલે અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય કોલેરા, પાંડુ, આમ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે **(૧૧) પ્રસૂતાનાં ચક્કર અને શૂળ ઉપર**:—હિંગ ઘીમા શેકી મેળવી ખવડાવવી **(૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર**:—હિંગ આકડાના દૂધમા વાટી લેપ કરવો **(૧૩) વ્રણ સંબંધી કીડા દૂર થવા માટે**:—હિંગ અને કડવા લીમડાના પાદડાં વાટી લેપ કરવો **(૧૪) પટકી (કોલેરા) ઉપર**:—તળેલી હિંગ, કપૂર અને આંબાની ગોટલીમાનુ મગજ સમભાગે લઈ ફૂદીનાના રસમા એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સૂકવવી એકેક કલાકને અંતરે એકેક ગોળી ચાવી ખાવી અથવા હિંગ અર્ધો ભાગ, મરચાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી ૧ ભાગ તથા કાથો ૧ ભાગ, એ જણસો એકત્ર કરી તેની ફુદીનાના રસમા વાલ વાનની ગોળીઓ કરવી ઝાડો થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી પાંચની અંદર અને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળી આપવી **(૧૫) આધાશીશી ઉપર**:—હિંગનુ પાણી કરી નાકમા નાખવુ **(૧૬) કર્ણનાદ (બહેરાપણું) ઉપર**:—હિંગ, ચીરફળ અને સૂંઠ, એ સરસિયામા નાખી કઢવવુ અને તે કાનમા પાડવુ **(૧૭) વાળા ઉપર**:—હિંગનુ ચૂર્ણ ૪ માસા પાનેર દહીંમા નાખી ૩ દિવસ ખાવુ **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપર**:—હિંગ શેકેલી અને એલચીદાણાનુ ચૂર્ણ ૩ રતી દૂધ-ઘીમા ખવરાવવુ **(૧૯) શરદી વડે કાનના ધાક બેઠા (ધાક પડી) હોય તે ઉપર**:—ઉત્તમ હિંગ રૂમા વાટી કાનમા ઘાલી રાખવી. **(૨૦) પરિણામશૂળ ઉપર**:—હિંગ સિંધવ અને હિંગનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા નાખી આપવુ **(૨૧) દાઢ દુખતી હોય તો** અને

* સંસ્કૃત વૈદ્યગ્રંથોમા હિંગને વાપરતા પહેલા તેને ઘીમા તળીને વાપરવા કહેલ છે એ પ્રમાણે શુદ્ધ કર્યા વિનાની કાચી હિંગ ગળાને નુકસાન પહોચાડે છે

દાંતમાંના કીડા ઉપર—તળેલી હિંગ દાઢ નીચે રાખવી. **(૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:**— ગાયના ઘીમાં ૪ ગુંજા હિંગ ખવરાવવી.×

૬૨૨. હુરા—સં૦ તીક્ષ્ણદુગ્ધા. મ૦ હુરા, ગેવા, ફુંગલી. તૈ૦ ચિલ. તા૦ તિલ્લીચેદિ. ક૦ હુરે. બં૦ ગજીર, ગંગવા, ગેરિયા. ઉરિયા–ગુન. લે૦ એકસી, કેરિયા એગેલોચા. હુરાનાં ઝાડ મોટાં મોટા થાય છે. એનાં પાંદડાં ઇન્દ્રજવનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ પાંદડાંનાં ડીંટાં લાંબાં હોઈ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડનું લાકડું ધોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. આ ઝાડ કોંકણ **પ્રાંતમાં** પુષ્કળ થાય છે. ફૂલ સુવાસિત પીળાં હોય છે. હુરાના દૂધથી આંખને ઈજા થાય છે, એ ઉપર ઉતાર–દહીંની આશ આંખ ઉપર રાખવી, એટલે ઈજા થશે નહિ. દૂધ તીવ્ર રેચક અને વિપહર છે. માત્રા ૦। રતી. ઉપયોગ—**(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવો; કિંવા હુરાની છાલ અરીઠાના પાણીમાં ઘસી પાવી. **(૨) ઘોપણના વિપ ઉપર:**—હુરાનો રસ પાવો; કિંવા ગૂંદની છાલ, ફળ તથા અંબાડાની છાલ સમભાગે

× ડૉક્ટર દેસાઈના મતમાં હિંગ દીપન, પાચન, હોજરી અને આંતરડાંને ઉત્તેજક, વાયુહર, સારક, કૃમિઘ્ન, છેદનીય, કફહર, કફદુર્ગંધનાશક, જ્ઞાનતંતુસંસ્થાને બળવાન ઉત્તેજક, ગર્ભાશયઉત્તેજક, પ્રબળ સંકોચવિકાસ-પ્રતિબંધક અને વિષમજ્વર છે. એનાં રહેલું ઊડનશીલ તેલ શ્વાસનલિકા, ચામડી અને વૃક્ક વાટે બહાર નીકળે છે અને તે તે માર્ગને ઉત્તેજના આપે છે. આમાં કફ પાડવાનો ધર્મ હુંગણીના જેવો છે. હિંગથી શ્વાસનલિકોમાંનો કફ પાતળો થાય છે. કફની દુર્ગંધ દૂર થાય છે. તેમાં રહેલાં કીટાણુઓનો નાશ થાય છે. એનાથી મગજમાં રહેલા શ્વાસોચ્છ્વાસકેન્દ્રની ક્રિયા કાંઈક ઢીલી પડે છે; એટલે કારણ વિના આવનાર ઉધરસ ઓછી થાય છે. જ્ઞાનતંતુ અથવા ગતિતંતુ ઉત્તેજિત થાય છે ત્યારે અથવા કેટલીક અવસ્થાઓમાં જ્ઞાનતંતુ-સંસ્થાના કેંદ્રસ્થાન અશક્ત થવાને લીધે તેના ઉપર બાહ્ય કારણોનું પરિણામ જોઈએ તે કરતાં વધારે થાય છે, ત્યારે અથવા મગજમાંથી નીકળેલા હુકમોનો અમલ વાજબીના કરતાં વધારે થવાને લીધે ભળતીભળતી ક્રિયા થાય છે, ત્યારે અથવા બીજાં કારણોથી દુ:ખદાયક કિંવા ત્રાસદાયક પરિણામ આવે છે, ત્યારે હિંગ જ્ઞાનતંતુસંસ્થાને નિયમિત બનાવે છે અને ક્રિયાવિકૃતિઓને દૂર કરે છે. એટલે હિંગને જ્ઞાનતંતુઓને બલ્ય અને સંકોચવિકાસપ્રતિબંધક કહેલ છે. હિંગસેવનથી હોજરી અને આંતરડાંની માંસપેશીઓને જોસ મળે છે અને દસ્ત સાફ આવે છે. **માત્રા**—૨–૭ રતી. જલદી પરિણામ આવવા માટે ગરમ પાણીમાં ઘૂંટીને આપવી.

ઉપયોગ—ઉત્તમ હિંગ કેવળ રસરૂપ આવે છે. તે વધારે ઉગ્ર છે. એ જ સાચો લાભ બતાવી શકે છે. એ વધારે ઉગ્ર હોવાથી ઘીમાં તળીને આપવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે. ફેફસાંઓના રોગો પર કાચી હિંગ, અને આંતરડાના રોગો પર તળેલી આપવી જોઈએ. ધીરેધીરે લાભ પહોંચાડવો હોય ત્યારે ગોળીરૂપે હિંગ આપવી જોઈએ. ફેફસાંના રોગમાં હિંગ અતિશય ગુણાવહ છે. મોટા માણસના જીર્ણ શ્વાસનલિકાશોથ અને દમમાં, બાળકોની મોટી ઉધરસ (હુપીંગ), ફુફ્ફુસવ્રણશોથ અને શ્વાસનલિકાશોથ તથા બાળકોનો ફેફસાંનો રોગ દૂર થવા પછી ઉત્પન્ન થતી સૂકી ઉધરસ પર હિંગ દેવાનો ઘણો રિવાજ છે. હિંગથી ગભરામણ ઓછી થાય છે. ફેફસાંના રોગમાં હિંગ પાણીમાં ઘાળીને આપવી. એનાથી કફ પાતળો થાય છે અને વધારે ઉત્પન્ન થતો હોય, તો તે ઓછો થાય છે. આફરો, ઉદરશૂળ, કબજિયાત, હોજરી અને આંતરડાંની શિથિલતા, અપચન, ઉદરકૃમિ એ બધા રોગો પર હિંગ અતિ ગુણકારી છે. હિંગની સાથે અજમો અપાય છે અથવા હિંગ, એળિયો અને સાબુને મેળવી ગોળીઓ કરીને અપાય છે. આંતરડાના રોગમાં હિંગની બસ્તિ અપાય છે. ગુદામાં બારીક જંતુ ઉત્પન્ન થયાં હોય તો હિંગની બસ્તિથી લાભ પહોંચે છે. ગૃધ્રસી, અર્દિત, મન્યાસ્તંભ, પક્ષાઘાત, આક્ષેપક અને અપતંત્રક આદિ વાતરોગો પર હિંગ વપરાય છે. ટાઢિયા તાવમાં હિંગ સારો લાભ પહોંચાડે છે. જ્વરમાં સંનિપાતનાં લક્ષણ દેખાય તો હિંગુકર્પૂરવટી આપવી. રોગી ગોળીને ગળી ન શકે તો આદાના રસમાં ઘસી જીભ પર ચોળવી, એથી નાડી સુધરે છે. હાથપગનો કંપ, કપડાં ફેંકવાં, વારંવાર ઊઠવુંબેસવું, બડબડાટ કરવો. એ બધાં ચિહ્ન ઓછાં થઈ જાય છે. આ ગોળીઓની સાથે કસ્તૂરી પણ આપી શકાય છે. હૃદ્રોગમાં હિંગ અપાય છે. હૃદયનું ધડધડવું, હૃદયમાં વેદના, ગભરામણ, ચક્કર આવીને પડી જવું વગેરે રોગો પર હિંગુકર્પૂરવટી અપાય છે. હિંગથી ગર્ભાશયનો સંકોચ થઈને માસિકધર્મ સાફ આવે છે અને ઉદરવેદના ઓછી થાય છે. સુવાવડમાં હિંગ ખાવા આપવાથી વાતવિકાર થતો નથી.

હિંગુકર્પૂરવટિકા—હિંગ અને કપૂર સમભાગ (૧–૧ તોલો) મેળવી બચાર દીપાં મધનાં નાખી ખરલ કરી ૧–૧ રતીની ગોળીઓ બનાવવી. **માત્રા**—૧–૨ ગોળી દિવસમાં ૩ વાર.

સૂચના—ગોળીઓ બનાવવા માટે ઉત્તમ હિંગ લેવી જોઈએ. સારી હિંગ બાળવાથી કપૂરની માફક બળે છે.–

લઈ પાણી છાંટી બારીક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં હુરાની છાલ ઘસી શક્તિ અનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે-ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું. **(૩) વીંછીના દંશ ઉપર**:—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દંશ ઉપર લગાડવું. **(૪) નળવાયુ ઉપર**:—હુરાની દૂંખો અને વડની વડવાઈઓના અંકુર કેળનાં પાંદડાંમાં બાંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. **(૫) રેચ**—હુરાનું દૂધ ચણોઠીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી ઉતાર-ઘી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવું. **(૬) રતવા ઉપર**:—હુરાનાં લાકડાંની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો; એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે. **(૭) ઉંદરના વિષ ઉપર**:—હુરાની સળીઓનો તેના જ દૂધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૬૨૨. હેદ (હળદરવો)—સં૦ હારિદ્રક, હરિદ્રુ હિં૦ હદલુ, કરમ. બં૦ કેલીકદંબ. નેપાળ-કરામ. મ૦ હેદ, હેદ્દા, હેદુ. કો૦ એદુ. ક૦ હેદ્. તા૦ કદળે, મંજટ્કદંબુ તૈ૦ બનદારુ. લૈ૦ એડિના કોર્ડિફોલિયા.×

હેદનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. એ ઝાડનું લાકડું ઇમારતીકામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે. આ ઝાડ સાગનો એક પ્રકારનો ભેદ છે. એનાં પાંદડાંના રસથી જુલાબ થાય છે. હેદ—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે. હેદનું ઝાડ—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર**:—હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. પથ્ય—કળથીની રાબ અલુણી અને ભાત. **(૨) ઢોરના ક્ષતમાંના કીડા મારવા ઉપર**:—હેદના તોરા અને પારિવાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો તથા કૂચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાંધવા. **(૩) ભાર, યકૃત અને બરોળ ઉપર**:— ગોળ ખાઈને તે ઉપર હેદનાં પાંદડાંનો રસ પીવો અને ત્રણ દિવસ પગ ઊંચા કરી રાખવા. ઔષધ લાગે તો ઉતાર-નાચણીની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પાવું. **(૪) નળવાયુ અને શોફોદર ઉપર**:—હેદનાં પાંદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર લઈ મરીની ભૂકી નાખી પાવો, ઊલટી થાય તો સોપારી ખવરાવવી. ઉતાર—ઘી અને ભાત. **(૫) કમળી ઉપર**:—હેદનાં અંકુરનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો; એથી તુરત ગુણ આવે છે. **(૬) આધાશીશી ઉપર**:—હેદની દૂંખનો રસ સૂંઘવો. **(૭) વાળા ઉપર**:—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ.

૬૨૩. હેળુ—આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે શુમારે ૨૫ હાથ ઊંચું હોઈ તેનો વિસ્તાર આઠ-દશ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ઇંદ્રજવના ઝાડનાં પાંદડાં કરતાં નાનાં હોય છે. એને શુમારે જાયફળ જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમાં ' અળવે ' કહે છે. એનું શાક પણ કરે છે. એ શાક સ્વાદે કંઈક લીલાં કેળાં જેવું લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે. ગરીબ લોક એક-બે દિવસ એ ભાજી ઉપર જ કાઢે છે. ઉપયોગ—**(૧) વેળ, બદ વગેરે પકવવા ઉપર**:— હેળુનાં લીલાં પાંદડાં લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી બારીક વાટી તેની ચપટી ઘેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર પાણીનાં બબ્બે ટીપાં નાખતા રહેવું. **(૨) બાળકના ઉંદાડિયા ઉપર**:—હેળુનાં પાકાં ફળ ખવરાવવાં. **(૩) કૉલેરા ઉપર**:—હેળુનાં બિયાં મધમાં ઘસી પાવાં. અથવા હેળુનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર**:—હેળુનાં પાંદડાં ચલમમાં નાખી પાવાં. **(૫) આંખમાંનાં ફૂલાં વગેરે જવા માટે**:—હેળુનાં બિયાં ઘસી અંજન કરવું.

વનૌપધિગુણાદર્શ સમાપ્ત

× પહેલાંની આવૃત્તિમાં હેદનાં નામોમાં સરેરા(શાખોટ)નાં નામ લખ્યાં હતાં. શાખોટનાં વૃક્ષ નાનાં થાય છે, પાન પણ નાનાં હોય છે, એટલે એ નામ બધાં રદ કરી મરાઠી હેદ ઝાડનાં નામ લખ્યાં છે. હેદનાં વૃક્ષ મોટાં થાય છે અને પાન પણ મોટાં હોય છે. આનું લાકડું પીળા રંગનું હોય છે. એટલે આ વૃક્ષને સંસ્કૃતમાં હારિદ્રક અને ગુજરાતીમાં હળદરવો કહે છે. આની છાલ કટુપૌષ્ટિક, જ્વરઘ્ન, સ્તંભન અને મણુરોપણ છે. માત્રા—૧૫ રતી. જ્વરમાં દસ્ત લાગવા હોય તો છાલનો ક્વાથ અપાય છે. માથું દુખતું હોય તો કાળાં મરીની સાથે વાટી ચૂર્ણ કરીને સૂંઘાડે છે. પહેલાંએ ગુજરાતીમાં કરેલું છે તે હેદ કદાચ હળદરવા અને સરેરાથી પણ જુદો હોય તો કહી શકાય નહિ.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

લઈ પાણી છાટી બારીક વાટી રસ કાઢવો અને તેમા હુરાની છાલ ઘસી શક્તિ અનુસાર અને વિષનુ જોર હોય તે પ્રમાણે બે-ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવુ (૩) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનુ દૂધ દંશ ઉપર લગાડવુ (૪) **નળવાયુ ઉપર:**—હુરાની કૂંપો અને વડની વડવાઈઓના અંકુર કેળના પાદડામા બાધી મંદ અગ્નિમા શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) **રેચ**—હુરાનુ દૂધ ચણોઠીભાર ચણાના લોટમા ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી ઉતાર-ઘી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવુ (૬) **રતવા ઉપર:**—હુરાના લાકડાની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમા એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો, એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે (૭) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—હુરાની સળીઓનો તેના જ દૂધમા વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો

૬૨૨. **હેદ** (હળદરવો)—સં० હારિદ્રક, હરિદ્રુ હિં० હલ્દુ, કરમ બં० કેલીકદંબ નેપાળ-કરામ મ० હેદ, હેદા, હેદુ કોં० એદુ ક० હેદ તા० કદંબ, મંજટકદંબુ તૈ० બનદારુ લૅ० એડિના કોર્ડફોલિયા ×

હેદના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે કોકણ પ્રાંતમા એ ઝાડ ઘણા થાય છે એ ઝાડના પાદડા મોટા હોઈ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે એ ઝાડનુ લાકડુ ઇમારતીકામમા ઉપયોગી છે આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે આ ઝાડ સાગનો એક પ્રકારનો ભેદ છે એના પાદડાના રસથી જુલાબ થાય છે **હેદ**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે **હેદનુ ઝાડ**—પિત્તકારક, ઉષ્ણ કડવુ અને વાતનાશક છે **ઉપયોગ**—(૧) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ. પથ્ય—કળથીની ગંધ અનૂણી અને ભાત (૨) **ઢોરના ક્ષતમાના કીડા મારવા ઉપર:**—હેદના તોરા અને પરિરવાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમા ભરવો તથા કૂચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાધવા (૩) **ભાર યકૃત અને બરોળ ઉપર:**—ગોળ ખાઈને તે ઉપર હેદના પાંદડાનો રસ પીવો અને ત્રણ દિવસ પગ ઊંચા કરી રાખવા ઔષધ લાગે તો ઉતાર-નાચણાની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પાવુ. (૪) **નળવાયુ અને શોફોદર ઉપર:**—હેદના પાદડાનો રસ ચાર પૈસાભાર લઈ મરીની ભૂકી નાખી પાવો ઊનટી થાય તો સોપારી ખવરાવવી ઉતાર—ઘી અને ભાત (૫) **કમળી ઉપર:**—હેદના અંકુરનો રસ ગાયના દૂધમા શક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો એથી તુરત ગુણ આવે છે (૬) **આધાશીશી ઉપર:**—હેદની કૂંપનો રસ સૂંઘવો (૭) **વાળા ઉપર:**—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ

૬૨૩. **હેળુ**—આ એક જંગલી ઝાડ છે તે શુમારે ૨૫ હાથ ઊંચુ હોઈ તેનો વિસ્તાર આઠ-દશ હાથ હોય છે એના પાદડા ઇંદ્રજવના ઝાડના પાદડા કરતા નાના હોય છે એને શુમારે જાયફળ જેવડા ફળ આવે છે એ ફળને મરાઠીમા 'અળવે' કહે છે એનુ શાક પણ કરે છે એ શાક સ્વાદે કંઈક લીલા કેળા જેવુ લાગે છે એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે ગરીબ લોક એક-બે દિવસ એ ભાજી ઉપર જ કાઢે છે **ઉપયોગ**—(૧) **વેળ, બદ વગેરે પકવવા ઉપર:**—હેળુના લીલા પાદડા લાવી થોડા પાણીમા વરાળ આવે ત્યા સુધી બાફવા પછી બારીક વાટી તેની ચપટી થેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર પાણીના બબ્બે ટીપા નાખતા રહેવુ (૨) **બાળકના ઉંટાટિયા ઉપર:**—હેળુના પાકા ફળ ખવરાવવા (૩) **કોલેરા ઉપર:**—હેળુના બિયા મધમા ઘસી પાવા અથવા હેળુના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા (૪) **દમ અને ઉરસ્તસ ઉપર:**—હેળુના પાદડા ચલમમા નાખી પાવા (૫) **આખમાના ફૂલા વગેરે જવા માટે:**—હેળુના બિયા ઘસી અંજન કરવુ

વનૌષધિગુણાદર્શ સમાપ્ત

× પહેલાની આવૃત્તિમા હેદના નામોમા સેરા(શાખોટ)ના નામ લખ્યા હતા શાખોટના વૃક્ષ નાના થાય છે પાન પણ નાના હોય છે એટલે એ નામ બધા રદ કરી મરાઠી હેદ આ'ના નામ લખ્યા છે હેદના વૃક્ષ મોટા થાય છે અને પાન પણ મોટા હોય છે આનુ લાકડુ પીળા રંગનુ હોય છે એટલે આ વૃક્ષને સંસ્કૃતમા હારિદ્રક અને ગુજરાતીમા હળદરવો કહે છે આની છાલ કટુપૌષ્ટિક જ્વરઘ્ન સ્તંભન અને વ્રણરોપણ છે **માત્રા**—૧૫ રતી જ્વરમા દસ્ત લાગતા હોય તો છાલનો ક્વાથ અપાય છે માથુ દુખતુ હોય તો કાળા મરીની સાથે વાટી ચૂર્ણ કરીને સૂંઘાડે છે પહેલીએ ગુણવર્ણન કરેલુ છે તે હેદ કદાચ હળદરવા અને સેરાથી પણ જુદો હોય તો કહી શકાય નહિ —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

આર્યભિષક્

અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ

૧–સુબોધ વૈદક–ઉત્તરાર્ધ

उपचारेण शमनमपचारेण कोपनम् । एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्यात्संशमनक्रियाम् ॥
('હારીતસંહિતા')

૧–અજીર્ણ

કારણ—ઘણું પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમૂત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું અને અપક્વ, જડ, શુષ્ક, ઠંડું, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાસી ઇત્યાદિ અન્નાદિકનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું ઇત્યાદિ કારણોએ અજીર્ણરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. **એનાં સાધારણ લક્ષણો**× શૂળ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મળ તથા વાયુનો અવષ્ટંભ વગેરે.* **ઉપચાર**—(૧) કોઈ પણ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું.–

× **અજીર્ણરોગમાં પ્રકારભેદથી લક્ષણ :**

(૧) આમ અજીર્ણમાં શરીર ભારે થવું, જીવ ચૂંથાવો, આંખોની ચારે તરફ સોજો તથા ખાધેલા પદાર્થના સ્વાદના ઓડકાર આવ્યા કરે છે (૨) **વિદગ્ધ અજીર્ણમાં** ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ખાટા ઓડકાર તથા પિત્તજનિત અન્ય ઉપદ્રવ જોવામાં આવે છે. (૩) **વિષ્ટબ્ધ અજીર્ણમાં** પેટનું ફૂલવું, શૂળ, મળ અને અધોવાયુનું રોકાવું, જડતા, મૂર્ચ્છા, આખા શરીરમાં દરદ તથા વાયુજન્ય અન્ય કષ્ટ થયા કરે છે. (૪) **રસશેષ અજીર્ણમાં** ભોજનની ઇચ્છા ન થવી, હૃદયની અશુદ્ધિ, શરીર ભારે થઈ જવું વગેરે ચિહ્નો દેખાય છે.

સર્વ પ્રકારના અજીર્ણમાં મંદાગ્નિનાશક ઔષધિ લાભદાયક છે. કેટલીક વખત અજીર્ણ રોગમાં સૈંધવાદિ ચૂર્ણ, વડવાનલ ચૂર્ણ, હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ, લવણભાસ્કર ચૂર્ણ, શંખવટી, લવંગાદ્ય મોદક, ભાસ્કર રસ, ચિંતામણિ રસ, ક્રવ્યાદ રસ, અગ્નિતુંડી વટી વગેરે પણ અપાય છે.

* **સમુદ્રલવણાદિ ચૂર્ણ**—સમુદ્રલવણ, સંચળ, સિંધાલૂણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડેદળ, લીંડીપીપર, સૂંઠ, હિંગ અને વાવડિંગ એ ૧૧ ચીજો બબ્બે ટાંક લઈને ચૂર્ણ કરી સાંજે ઊના પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, ગોળો, વાતપ્રમેહ, કોગળિયું, પાંડુરોગ અને નિર્બળતાનો નાશ થાય છે.

વિષ્ટમ્ભાજીર્ણવાળા રોગીને સ્વેદન, વિદગ્ધાજીર્ણવાળાને લંઘન અને આમાજીર્ણવાળાને વમન કરાવી પછી ઔષધિની યોજના કરવાથી શીઘ્ર લાભ થાય છે.

વિદગ્ધાજીર્ણવાળાને ઉષ્ણ અને ગરમ દવાઓ ન આપવી. શીતળ જળ, પ્રવાલભસ્મ, કોડીભસ્મ, શંખભસ્મ, છીપભસ્મ અથવા સિતોપલાદિ જેવી હોજરીના પિત્તને શાંત કરનારી ઔષધિ આપવાથી પચન-શક્તિ બળવાન બને છે. હિંગ્વષ્ટક ચૂર્ણ જેવી પિત્તવર્ધક ઔષધિથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે. નવા આમાજીર્ણમાં સવારે દુર્ગંધવાળા ઓડકાર આવે અને અજીર્ણ જણાય તો હરડે, સૂંઠ અને સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવાથી અપચિત રસનું પચન થઈ જાય છે.

નમક સુલેમાની—સાંભર નિમક ૭ તોલા, સંચળ ૧ તોલો, નૌસાદર ૧॥ તોલો, સિંધાલૂણ ૦॥ તોલો, અજમોદ, કાળાં મરી, અફીણ, જવખાર એ ચાર વસ્તુ ૦–૦ તોલો, હિંગ તળેલી ૧ માસો, તજ, સૂંઠ, જેઠીમધ, જીરું અને ચણકબાબ એ ચાર વસ્તુ અર્ધો–અર્ધો તોલો, લઈ સર્વને બારીક ખાંડી કપડાથી ગાળી લેવું. માત્રા ૧ થી ૩ માસા સુધી. આ ચૂર્ણના સેવનથી થોડા દિવસમાં અજીર્ણ અને કબજિયાત દૂર થઈ પાચનશક્તિ સુધરે છે; તેમ જ બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

લાંઘણ કરાવવી અને હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાકેલા અનેનાસના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી, તેમાં મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની બંને ફાડોમાં સંચળ, સૂંઠ અને થોડી હિંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવું અને સારું પાકું થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર ઠંડું થાય એટલે ચૂસી જવું. (૪) લીંડીપીપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સૂંઠનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમાં, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાખી આપવો. (૬) સૂંઠ ને ગોળ અથવા સૂંઠ ને સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે ખાવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઢો સિંધવ નાખી આપવો; એટલે સૂક્ષ્મ રેચ થઈ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૯) લીંડીપીપર અને ગોળ ખાવો. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળાં પીતાં કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી થોડી વાર રહેવા દેવાં; પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી નિચોવી કાઢી નાખી તે પીતાં ચાવી ખાવાં; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સૂંઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૧૨) ધાણા અને સૂંઠનો કાઢો આપવો; એટલે અજીર્ણ, આમ, શળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીંડીપીપર, સૂંઠ, મરી, શેકેલી હિંગ અને વાવડિંગનું ૪ માસા વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ઘીમાં કરમોળી ભોજનસમયે પ્રથમ પાંચ કોળિયા સાથે ખાવું. એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા (કોલેરા), કમળો, પાંડુ, દમ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સૂંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ છાશમાં ૭ દિવસ આપવું; એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૫) સૂંઠ ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવષ્ટંભનો નાશ થાય છે. પથ્ય—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા; ચુકોચાકવત (ટાંકો), કૂણો મૂળો, લસણ, જૂનું કોળું, સરગવાની શિંગ, પરવળ, વેંગણ, આમળાં, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, છાશ, મીઠું, દહીં, હિંગ, આદું, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગરવેલનાં પાન, ઉષ્ણોદક, કડવું, તીખું, ખાટું એવા રસ ઇત્યાદિનું સેવન સારું છે. અપથ્ય—મલમૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, જાગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડું ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરુદ્ધ અન્ન-પાન ઇત્યાદિ.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦-માં× અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનેનાસ-૧, આદું-૨, ૫; કલોંજી જીરું-૧, કોથમીર-૬, ચિત્રક-૧૦, જાયફળ-૧૨, ઝેરકોચલા-૭, તુવેરફળ-૩, પાઢ (કાળીપાડ)-૧૦, બાકળો (હિંગોટ્રી)-૪, મીંઢીઆવળની બીજી ટીપમાં, મૂળા-૬, રાઈ-૩, લવંગ-૬, લીંડીપીપર-૧૬, લીંબુડી-૧, વગડાઉ અજમો-૧, હરડે-૧૫, ૪૪; હિંગ-૧૦ (અજીર્ણ કેળાથી હોય તો) કેળ-૨૧, (ઘીથી હોય તો) કોકમ-૮, (ફણસથી હોય તો) ફણસ-૬, ૭; અને (તેલથી

× સુબોધ વૈદકમાં દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનૌષધિગુણાદર્શ પ્રકરણની જ ખતવણી છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિને આધારે આ પ્રકરણમાં સુધારાવધારો થયેલો; તેમાંના કેટલાક ઉપચારો રા૦ પદેજીની હયાતીમાં નીકળેલી ગુજરાતી આવૃત્તિમાં ખતવવા રહી ગયેલા, તે આ આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે જ વિશેષ ઉપચાર દાખલ દરેક વ્યાધિના-પ્રકરણમાં સંશોધકે ઉમેર્યા છે; અને સંશોધકે પોતે સંગ્રહ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમ જ બીજી હકીકત આમાં ટીપણી તરીકે આપવામાં આવેલી છે. દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષધિના વર્ણનમાં કહેલા નંબરે જોવાથી મળી આવશે. જેમ કે આ પ્રકરણમાં 'અજમો ૧' એમ લખેલું હોવાથી અજમાના વર્ણનમાં અજમાના ઉપયોગનો નંબર ૧ લો જોવો. આમ સર્વત્ર સમજી લેવું. 'વનૌષધિગુણાદર્શમાં' એ વાક્યને બદલે હવે પછી 'વનૌ૦માં' એવો ટૂંકો શબ્દ વપરાશે એ તરફ વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ

વળી પાંચમી આવૃત્તિથી વનૌષધિગુણાદર્શની ખતવણીની માફક ગોવૈદક; પ્રાણીજ ઔષધિ અને રસવૈદ એ ત્રણ પ્રકરણોની ખતવણી દાખલ કરી છે; તથા તે પણ ગોવૈદકના બદલે ગૌ૦ વૈ૦ અને પ્રાણીજ ઔષધિના સ્થળે પ્રા૦ ઔ૦ તથા રસવૈદને બદલે ર૦ વૈ૦ છાપેલું છે.

હોય તો) ભીંડી-૪. મંદાગ્નિ માટે જુઓ—અતિવિષ-૫, આદું-૧૩, ૧૯, ૫૩; આમલી-૧૨, કલોંજી જીરૂં-૧, કોથમીર-૬, ગાંજો-૬, ઝેરકોચલાં-૭, ભાંગરો-૧૩, રતાંદળી-૧૦, ગરમાનો-૬, લવંગ-૧, લીંડીપીપર-૧૩, ૩૫. ભૂખ લાગવાના ઉપાય—જુઓ—આદું-૧૫, ભોરિંગણી-૬, જુઓ ૨૦ વૈ૦માં ચૂનો-૪, બીડલૂણ-૧, સાજીખાર-૫.

૨—અમ્લપિત્ત

કારણ—વાસી, ખાટું થઈ ગયેલું અથવા બીજા વિકારવાળું, પિત્તને કોપાવનાર, વિરુદ્ધ ગુણવાળું અથવા દાહ કરે એવું અન્ન અગર બીજા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી પિત્ત દૂષિત થઈને સંચિત થાય છે, તેને અમ્લપિત્ત કહે છે. લક્ષણ—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચૂંથાવો, કડવા, ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવું, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદ્વેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે. આ રોગ જૂનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે. ઉપચાર—(૧) પ્રથમ વમન થવાને મીંઢળનું ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું, પછી સૂક્ષ્મ રેચ આપવા. (૨) આમળાં અથવા ત્રિફળાંના કાઢામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સૂંઠ અને કડવાં પરવળનો કાઢો આપવો. એ કફ, પિત્ત, ઊલટી, કંડૂ, જ્વર અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે; અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) સૂંઠ એક ભાગ અને ગેરુ બે ભાગ, એને ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સવાર-સાંજ દૂધ અને પતાસાં સાથે ખાવી. (૫) દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, હરીતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ બબ્બે વાલની કરી સવાર-સાંજ આપવી. (૬) જવનો કાઢો આમળાંનો રસ અને મધ નાખી આપવો. (૭) કરિયાતું, નાગરમોથ, સૂંઠ અને ગળોનો કાઢો આપવાથી અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૮) અરડૂસી, ગળો અને ઊભીરીંગણીનો કાઢો મધ નાખી આપવાથી અમ્લપિત્ત, કફ, શ્વાસ, જ્વર અને ઓકારીનો નાશ થાય છે (૯) લીંડીપીપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરડે, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી ગળામાંની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન અથવા આમળાંનો કાઢો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સૂંઠનો કલ્ક આપવો. (૧૩) ચોરઆમલી (ગોરખ-આમલી)નું શરબત કરી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળાં ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઈ, તે ભીંજાય એટલું તાજું ઘી નાખી આપવું. (૧૫) કેળના કાંદાના રસમાં આમળાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવું. (૧૬) કોકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) **નારીકેલખંડપાક**:—ઝીણું વાટેલું ૧૬ તોલા કોપરું લઈ તે ૪ તોલા ઘીમાં શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ તોલા નાળિયેરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરું, શાહજીરું, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ ચાર ચાર માસા નાખી ઠંડું થયા પછી આ પાક સેવન કરવો. એટલે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઊલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુ-વૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) **અગ્નિપત્યકર ચૂર્ણ**:—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડિંગ, એલચીદાડા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગે લઈ સર્વના બરોબર લવંગ લઈ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુપ્પટ નસોતરનું ચૂર્ણ લઈ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઈ નીવડેલા માટલામાં રાખી ભોજન પહેલાં આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું. ઉપર ઠંડું પાણી પીવું. એટલે અમ્લપિત્ત, શૂળ, હરસ, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરું અને ગહુલા સમભાગે લઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનો મગજ ૯ ભાગ, સરગવાનો રસ ૪ ભાગ, ભાંગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોઠાનો ગર ૮ ભાગ અને આદાનો રસ ૧૮ ભાગ એકત્ર ખરલ કરી બોરના ઠળિયા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી આદાનો રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળિયેરના પાણીમાં આપવી. પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કંકોડાં, પરવળ, ટાંકો, જૂનું કોળું, કેળફૂલ, ઉષ્ણ પદાર્થ અને કફ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. અપથ્ય—મીઠું, તેલ, તીખું,

ખાદું, તલ, કળથી, મેંઢીનું (ઘેટીનું) દૂધ.

વિશેષ વિચાર—જુઓ× વનૌ૦ માં-અંબાડો-૧, આદુ-૧૮, ૨૩; આમળાં-૧૮, ૩૬; ઈંડ-લીંબુ-૨, કરિયાતું-૫, કોકમ-૪, ગડુલા-૨, ગોરખઆમલી-૨, દ્રાક્ષ-૧, ધોળી પીલુડી-૫, નાળિયેર-૧૨, પાટલા-૯, બાવળ-૧૦, મૂળા-૭, લીંડીપીપર-૧૯, વસુ-૫, શતાવરી-૧૬, સાટોડી-૧૪, સિવણ-૨, હરડે-૬, ૩૨; અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો ડુંગળી-૧૨, બીલી-૫. જુઓ ૨૦ વૈં૦માં મોરથૂથુ-૫.

૩—અરુચિ

કારણ અને લક્ષણ—વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનાર પદાર્થોનું ભક્ષણ, શોક, ભય, ક્રોધ, અતિલોભ-મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનાર અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કદી અરોચક (અરુચિ) રોગ થાય છે; એથી કરી મોઢામા અન્ન વગેરે પદાર્થ નાખતાં તેના રુચિ (સ્વાદ) શું છે તે જણાતું નથી. **ઉપચાર**—(૧) લીંડીપીપર, ચવક, સૂંઠ, પીપરીમૂળ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મોઢામાં રુચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થઈ મલબદ્ધતા, બરોળ, ગુલ્મ, શૂળ તથા કફોદર રોગ દૂર થાય છે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરું, શાહજીરું, વરિયાળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી ખાવું. (૩) એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અરુચિ, પિત્ત તથા કફ સબંધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ* આપવું. (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ ખાવાથી તે રુચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જિહ્વા તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૭) સાકર, સૂઠ, મરી અને કોકાની મધમા ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારની શાંતિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવા; (૯) પાકા અનેનાસના ઝીણા કકડા કરી તે ઉપર જીરું અને સિંધવની ભૂકી નાખી ખાવુ. (૧૦) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું.÷ (૧૧) અક્કલગરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) બિજોરીનું કેસર ઘી ચોપડી મરી અને સિંધવ નાખી આપવું.+ **પથ્ય**—ઘઉ, મગ, તુવેર, સાઠી ચોખા, રાતું કોળું (પદકાળું), કાકડી, કુમળા મૂળા,

× અમ્લપિત્તમાં ઊલટી બંધ કરવા માટે અરડૂસી, ગળો અને ભોરિંગણીનો ક્વાથ કરી મધ મેળવી પિવરાવવો એટલે વમન, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરને પણ દૂર કરે છે. અતિસાર હોય તો અતિસારનિવારણ કરનારી ઔષધિ આપવી. મલાવરોધ (કબજિયાત) હોય તો અવિપત્તિકર ચૂર્ણ, હરીતકીખંડ લાભદાયક છે. આ ઉપરાત પિપ્પલીખડ, સૂઠીખંડ, નારીકેલખંડ, અમૃતાદિ ગૂગળ, અમૃતરસ, એલાદિ ચૂર્ણ, અભયાદિ લેહ, આમલકીખડ, કુષ્માડ અવલેહ, સૌભાગ્ય-સૂંઠી મોદક, લીલાવિલાસ રસ, અમ્લપિત્તાતક લોહ, દ્રાક્ષાદિ ઘૃત વગેર ઔષધોમાથી કોઈ વિચાર કરીને ઉપયોગમા લેવાય છે. **સૂચના**—અમ્લપિત્ત રોગમા ભોજનની વચ્ચે અથવા ભોજનની પછી તરત પાણી પીવું હાનિકારક છે. ઓછામાં ઓછો એક કલાક ગયા પછી પાણી પીવું. શાક બહુ ઓછા પ્રમાણમાં ખાવા. ખાટા પદાર્થો બિલકુલ છોડી દેવા. આમળા, ભૂરું કોળું, પ્રવાલ, છીપ, કોડી અને શંખની ભસ્મ, અરણીની રાખ, સાજીખાર (સોડા) આદિ હિતકર છે. કેટલાકને ચુનાનું નીતરેલું પાણી પિવરાવવાથી બહુ જ સારો લાભ પહોચે છે. રોજ સવાર ઉષ:પાન કરવું તે અતિ હિતકર છે. જો હોજરીમા પિત્ત વધી ગયુ હોય તો ઊલટી કરાવીને કઢાવી નાખવુ જોઈએ. રબરની નળી દ્વારા હોજરી ધોઈ લેવાથી પણ ચાલી શકે છે હોજરી સાફ કર્યા પછી દવા જલદી લાભ પહોચાડે છે.

* અજમો, દાડમની છાલ, આમલી, સૂંઠ, ખાટા બોરની છાલ, અમલબેદ, એ દરેક એકેક તોલો, મરી અને લીંડીપીપર અઢી અઢી તોલા; તજ, સંચળ, ધાણા અને જીરું એ અડધો અડધો તોલો અને સાકર ૧૬ તોલા લઈ સર્વનાં કરેલા ચૂર્ણને યવાનીખાડવ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ ०। તોલા પ્રમાણે આપવાથી પાંડુરોગ, ખાંસી, અરુચિ, સંગ્રહણી, દમ, અતિસાર, ઊલટી અને કંઠના રોગો જાય છે. (શાર્ઙ્ગધર, મધ્યખંડ, અ૦ ૬)

÷ જુઓ તાલીસના વર્ણનમાં ઔષધિક્રિયા નં. ૮.

+ **પંચામૃત ચાટણ**—સૂંઠ, મરી, પીપર, સિંધાલૂણ-એ ચારે વસ્તુ એકેક તોલો તથા કાળી દ્રાક્ષ (બીજ કાઢી નાખેલી) ૪૦ તોલા લઈ ચટણી માફક પીસી બરણીમાં ભરી લેવું. માત્રા ०॥ થી ૨ તોલા સુધી જરૂરત પ્રમાણે સવારે તેમ જ સાંજે ચાટવુ, એટલે અરુચિ, વાયુ, મંદાગ્નિ, કબજિયાત, શૂળ, મોળ,

વેંગણ, શેકટાની શિંગો, કેળાં, પરવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, છાશ, કોડું, કારેલાં, કુંગળી, રાઈ, ચાકવત (ટાંકો) અને સવા. અપથ્ય—તરસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનું ધારણ, અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ (લોહી કાઢવું), ક્રોધ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધીવાળા અને વિરૂપ પદાર્થનું દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦માં અતિવિષ-૫, આદું-૧૯, ૪૭; આમલી-૨૨, કોઠી-૯, કોથમીર-૪, ગળો-૨૪, પપનસ-૧, પાઢ (કાળીપાડ)-૧૦, બિજોરું-૧૭, ૧૮; લવંગ-૧૦, વાવડિંગ-૩, સમેરવો-૧૫. જુઓ ગો૦'વૈ૦માં-ગોમૂત્રની ટીપ નં. ૫.

૪—અસ્થિભંગ

કોઈક નિમિત્તથી હાડકું મરડાયું હોય કિંવા ઠોકરાયું હોય તો પ્રથમ ઠંડું પાણી છીપી હળવે હળવે થાપડવું. પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો. ઉપચાર—(૧) શતધૌત ઘૃત અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવું. (૨) બાવળિયાની છાલનું અથવા બિયાંનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું. (૩) સાંધરૂખની કિંવા હાડસંધિની છાલ કૂટી મરડાયેલા અથવા ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૪) મજીઠ, મહુડાની છાલ અને આમલીનાં પાન, એ સમભાગે લઈ એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવું. (૫) પંચવલ્કલ(વડ, પીપળો, નાંદરૂખ, ઉંબરો અને પીંપળની છાલો)ના કાઢાથી શેકવું. (૬) ધોળા સાજડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું અને છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ કરવો. (૭) હાડસંધિ કરીને ખરસાણી જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી કૂટી ઉપર બાંધવો. (૮) કિંચિત્ શેકેલું ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવા આપવું. (૯) મજીઠ અને જેઠીમધને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીથી ધોયેલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ અને પીપળાની લાખ વાટી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી આપવું; એટલે તરત સાંધો બેસી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી.+ પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને શેકરો. અપથ્ય—મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ; મૈથુન અને ગરમી.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦માં-અરજુન સાજડ-૩, ગરુ-૪, બાવળ-૨, બીવલો-૫, મજીઠ-૭, લસણ-૧૪, સાંધરૂખ-૧, સુરાંગુ-૩, હાડસંધિ-૧, હાડસાંખળ-૧, (**અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો**) માલેબંધ-૧, (**ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઈ જાય તો**) બીવલો-૫, (**તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો, કાચ વગેરે શરીરમાં પેસી ગયો હોય તો**) ઉંદરકની-ક ૯, ગ ૮, શેલડી-૮, (**પગ કે ટીંચણ (ઘૂંટી) મરડાયો હોય તો**) આવળ-૨, ઉંડણ-૧, વાલોળ-૩, (**દુખતા હાડ ઉપર**) કોકમ-૧, (કેશ કફ વગેરે દોષ દૂર થાય છે. આ ઉપરાંત યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ, સુલોચનાભ્ર, એલાદિ ચૂર્ણ, અમૃતપ્રભાવટી, અગ્નિકુમાર રસ વગેરે ઔષધિ અપાય છે.

+ (૧) બાવળની છાલ ૧ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ અને ગૂગળ ૭ ભાગ, એ એકઠાં કરી ગોળીઓ કરી આપવી. (૨) એક બિલામાના સૂઠીથી ૪ કકડા કરી દશ તોલા ઘીમાં તળી કકડા કાઢી લઈને તે ઘીનો શીરો કરી દરરોજ સવારે તાજે તાજો ખાવો. આ પ્રયોગથી બિલામો ઊઠવાનો ડર બિલકુલ રહેતો નથી. (૩) સાબરશિંગ ઘસીને મધ જેવું ઉતારી તેમાં ગૂગળ, ચોખા, એળિયો સમાન અને કળીચૂનો ગૂગળથી અર્ધો નાખી લેપ કરી લેપ કરવાથી વાગવાથી થયેલ લોહીનો જમાવ વીખરાઈ જઈને આરામ થાય છે. શૂળ ઉપર પણ આ લેપ સારો છે.

અસ્થિસંધાનક લેપ—એળિયો, ગૂગળ, ગુજર, મેંદાલકડી, સાજીખાર, માયુ, સરેસ, હીરાબોળ, ઈશેશ, રેવંચીનો શીરો, આંબાહળદર તથા પઠાણી લોદર, એ અગિયાર વસ્તુ સમભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. જરૂર પડે ત્યારે આ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. ઉપર રૂ લગાડી પાટો બાંધવો. જરૂર જણાય તો લાકડીનાં ખાપિયાં બાંધવાં—બેથી ત્રણ દિવસે લેપ ખોલી બીજો લેપ લગાડવો. આવી રીતે બેચાર વાર લગાડવાથી મૂઢમાર, ચોટ, સોજો, શૂળ, હાડકાંનું ભાંગવું અથવા ઊતરી જવું, સખત માર, લોહીનો જમાવ વગેરે દરદ દૂર થાય છે. કેટલીક વાર માર વાગવાથી પણ મૂર્ચ્છા આવે છે, એવા વખતે તરત જ માથા ઉપર બરફનો કકડો રાખવો; આંખો પર ઠંડું પાણી છાંટવું અને થોડી હોશિયારી આવે કે તરત દ્રાક્ષાસવ પાવો.

વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયા ઉપર)—આંબાહળદર-૨, મેદાલકડી-૩, હળદરની ટીપ-૧. જુઓ ગો૦નં૦મા દૂધ-૧૭ પ્રા૦ઓ૦મા ગધેડાની લીદની ટીપ, ૨૦ નં૦મા દગડીપાષાણભેદ-૩

૫—આફરો (આધ્માન)

કારણ—આમ કિંવા મળ પેટમા ઘણા દિવસ સુધી ભેગો થઈ વાયુથી શુષ્ક થઈ ગંડો બાઝે છે અને ઝાડો સાફ ઊતરતો નથી, એ વિકારને આનાહરોગ એટલે આફરો કહે છે. લક્ષણ—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળેખમ, માથાનો દાહ, આમાશયમા શૂળ, જડપણ, હૃદયને પીડા અને ઓડકારનો પ્રતિબંધ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનુ સ્તંભન, શૂળ, મૂર્છા, મળની ઊલટી અને શ્વાસ એ લક્ષણો થાય છે. પક્વાશયમા આનાહ (આફરો) થયો હોય તો મળસંચય થવાથી આધ્માન અને વાતરોગાદિ લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ—તરસથી પીડિત, ક્લેશ પામેલો, ક્ષીણ, શૂળથી પીડાતો તથા મળ ઓકનાર એવા રોગીને છોડી દેવો ઉપચાર—(૧) હિંગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, કોઠ ૫ ભાગ, સાજીખાર ૭ ભાગ અને વાવડિંગ ૯ ભાગ લઈ તેનુ ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમા આપવુ, એટલે આનાહ, વિષૂચિકા, હૃદ્રોગ, ગુલ્મ અને અર્ધાંગ-વાયુનો નાશ થાય છે (૨) નસોતર ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૮ ભાગ અને હરડે પાંચ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગે ગોળ નાખી ખાવુ એ દારુણ આનાહનુ નાશક છે × પથ્ય—ઘી, ભાત, અભ્યંગ, કુમળા મૂળા, બિજોરુ અપથ્ય—શેકટી, મનમૂત્રના વેગનો અવરોધ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જાબુ, કાકડી, તૂરા પદાર્થ અને જડાન્ન

વિશેષ ઉપચાર—*જુઓ વનો૦મા—ઉંદરકની ક-૮, ખસખસ-૪, જળજાબવો-૩, તુવરુ-ફળ-૧, અમેરવો-૧૭ હરડે-૪૦, (ફણસઉપરપાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર) ફણસ-૭, જાયફળ-૧૦

૬—આમવાયુ (આમવાત)

કારણ—વિરુદ્ધ આહાર ખાનાર, વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદાગ્નિવાળો, આળસુ સ્નિગ્ધ, અન્ન ખાઈ લાગલો જ મહેનત કરનાર—એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાનો અપક્વ રસ) વાયુથી કફ-સ્થાને જાય છે અને ત્યા તે કફથી દૂષિત થઈ મસ્તકે જાય છે ત્યા કફ, વાત તથા પિત્તથી દુષ્ટ અનેક વર્ણનો અને ચીકટો થઈ સ્રોતોને (રસવાહિની નળીઓને) કુપિત કરી, વાયુ તથા કફને એક વખતે કોપાવી, તે ત્રિકસંધિમા (કેડના ભાગમા) પ્રવેશ કરી ગાત્રોને સ્તબ્ધ કર છે તેને આમવાત કહે છે + લક્ષણો—અંગ મરડાઈ જવુ, અરુચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડત્વ, જ્વર,

× બિજોરાના બીજ ટાંક ૨, ખાંડ ટાંક ૨, લીંબુનો રસ ટાંક ૬ લઈ એકત્ર કરી ખરસાણી થુવરના દૂધમા સાત દિવસ મર્દન કરી ચણોઠીભાર પ્રમાણે ગોળી કરી ઊના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી પેટનો રોગ નીકળી જઈને આફરો બંધ થાય છે

* આનાહ (કબજિયાત) રોગમા નારાયણ ચૂર્ણ, ઇચ્છાભેદી રસ ગુડાષ્ટક વૈદ્યનાથવટી વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તેમ જ ફલવર્તિ, ત્રિકટુકાદિવર્તિ તેમ જ અન્યવર્તિ ગુદામા પ્રવેશ કરાવવા માટે અપાય છે અજીર્ણના સર્વ ઉપાય કામમા લેવા પેટ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો, તેમ જ ગરમ પાણીની બસ્તી લેવી, એ પણ બહુ લાભકારી છે

+ આમવાતમા લંઘન સ્વેદન, કડવી ને તીખી ઔષધિ વિરેચન અને બસ્તિ હિતકર છે તરસ બહુ લાગે તો પંચકોલનો ઉકાળો પાવો મહારાસ્નાદિ ક્વાથ, યોગરાજગૂગળ, સૂંઠીપુષ્પાક દશમૂળાદિ અરિષ્ટ વગેરે ઔષધિ અતિવિશેષ લાભદાયક છે રાસ્નાપંચક, રાસ્નાસપ્તક ઉદયભાસ્કર રસ, રસોનાદિ કષાય, વૈશ્વાનર ચૂર્ણ, અજમોદાદિ વટી, સિંહનાદ ગૂગળ વગેરે શાસ્ત્રીય ઔષધિ પણ વારવાર આમવાતમા અપાય છે માલિશ કરવા માટે પ્રસારણી તેલ, પુનર્નવા તેલ તેમ જ વાતરોગમા ઉપયોગી બીજા તેલો અપાય છે આમવાયુના રોગમા તાવ આવતો હોય તો ભાત ખાવા આપવો નહિ

આમવાતનો રોગ નવો હોય ત્યારે તાવ આવે છે તાવ ૧૦૨થી ૧૦૬ ડિગ્રી એટલો વધી જાય છે પેશાબ લાલ થઈ જાય છે સંધિસાંધામા વીંછી કરડે તેવી વેદના થાય છે આજ એક સાંધામા હોય

અન્ન ન પચવું, શરીરે સોજા આવવા, એ ચિહ્નો થાય છે; અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું, ઘૂંટી, કટીભાગ, ઢૂલા અને સંધિમાં સોજો આવી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના યોગે જે ઠેકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીંછી ચઢ્યાં પ્રમાણે વેદના થાય છે. અગ્નિમાંદ્ય, મોઢામાંથી પાણી છૂટવું, અરુચિ, શરીરને જડત્વ, ખર, મુખને વિરસપણું, દાહ, અતિમૂત્ર, કુક્ષિમાં કઠિનપણું, શૂળ, નિદ્રાનો વિપર્યાસ, તરસ, ઊલટી, ભ્રમ, મૂર્છા, હૃદયશૂળ, મલસ્તંભ, જડત્વ, આંતરડાંમાં શબ્દ થવો, પેટ ફૂલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. **ઉપચાર**—(૧) સૂંઠ અને ગળોનો કાઢો ગેજ લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે. (૨) સૂંઠ અને ગોખરુનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશૂળ-પૃષ્ઠશૂળનો નાશ થાય છે. એ જ પાચક અને પીડાનાશક છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (સાટોડી) અને ગળોના કાઢામાં સૂંઠનો કલ્ક અથવા સૂંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું. (૪) સૂંઠના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું; એટલે આમવાત, કમર અને કુક્ષિ, એ ઠેકાણાનું શૂળ તથા પેટનું શૂળ સારું થાય છે. (૫) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૬) એરંડમૂળના રસમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળા કરી તે ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં વીંટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી પુટપાક કૃતિએ અંગારામાં શેકી, રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી આપવું. (૭) લઘુપંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૮) બૃહત્પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૯) ગળો, સૂંઠ, એરંડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ આપવું. (૧૧) પાનેર ખજૂર ઠોલી પલાળી પી જવું. (૧૨) ચિત્રક, કડુ, પહાડ-મૂળ, ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, નાગરમોથ, સૂંઠ અને બાલહરીતકીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં બે તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું. સવારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં બે ગુંજ કપૂર, બે ગુંજ શિલાજિત અને અર્ધો તોલો મધ એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમાં જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઈ સારી શક્તિ આવે છે. **પથ્ય**—રૂક્ષ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો, લાંઘણ, સ્નેહપાન, જૂના ચોખા, જવ, કુલિત્થ, સામો, વાતકફનાશક એવા પદાર્થ, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, વેંગણ, રોકટો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ. **અપથ્ય**—દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, પોઈ, અડદનો લોટ, વિરુદ્ધાન્ન, મલમૂત્રાદિકનો રોધ, જાગરણ, વિષમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦ મા-આદું-૬, ૭, ૮, ૪૬; એરંડો-૧૬, ૩૭; કરિયાતું-૧૧, કલીંજી જીરું-૧, ખજૂરી-૬, ગળો-૬, ગોખરુ બેઠા-૧, ભીંડા (શાક)-૨, મંદાર-૨, રાસ્ના ૩, લસણ-૧૨, લીંડીપીપર-૨૬, સૂરણ-૨, સોપારી-૪, હરડે-૪૧.

૭—આંખના રોગ

કારણ—અંગ સંતપ્ત છતાં ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું. દૂર દૃષ્ટિ કરી નિરંતર જોવું, યથાકાળે નિદ્રા ન કરવી, પરસેવો, ધૂળ તથા ધુમાડાનો આંખોએ સ્પર્શ થવો. ઊલટી રોકાવવી, અતિ ઊલટી પાતળું અન્ન અને પાણીનું અતિ સેવન; મલ, મૂત્ર અને અપાનવાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરંતર રુદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન (માથાકૂટ), અતિમદ્યપાન, જે ઋતુમાં જે કરવાનું હોય તે

તો કાલે બીજા સાંધામાં પણ થઈ જાય છે હૃદયની ગતિ દૂષિત બની જાય છે માટે હૃદયનું રક્ષણ કરવાવાળી ઔષધિ આપવી જોઈએ રોગશામક ઔષધિની સાથે એરંડિયું, નસોતર અથવા બીજી વિરેચક દવા આપતા રહેવું જોઈએ નવા રોગમાં અનાજનું સેવન બંધ કરી સવારે-સાંજે દૂધ અને બપોરના મોસંબીનું સેવન કરે તો રોગ જલદી દૂર થાય છે

જૂના રોગમાં મહાયોગરાજ ગૂગળ આદિ ઔષધિ અતિ હિતકર છે સાકર, ગોળ આદિ મધુર પદાર્થનું સેવન થાય તો આમવાત ફરીથી થઈ આવે છે એક વખત આમવાત થયો હોય તો જીવન પર્યંત છોડતો નથી, વારવાર ત્રાસ આપ્યા કરે છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

ન કરવું, કલેશ, અભિઘાત, અતિ મૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો, અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું નિરંતર અવલોકન ઇત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૭૮ પ્રકારનો છે

અભિષ્યંદ (આંખો આવવી) :—નેત્રરોગમાં પ્રાયઃ અભિષ્યંદ કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે. **અધિમંથ (નેત્રશૂળ) :**— અભિષ્યંદ ઉપર કંઈ ઔષધોપચાર કરવાથી તે વધી તેમાંથી ચાર પ્રકારનો અધિમંથ રોગ આંખોમાં થાય છે. આ રોગથી આંખોને તીવ્ર વેદના થઈ અર્ધો ડોક સુધી બહુ દુઃખ થાય છે. **શુક્ર (ફૂલું) :**—એ સવ્રણ અને અવ્રણ એવા બે પ્રકારના છે. **(તિમિર-અંધારાં) :**—દૃષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાના પ્રકારનાં રૂપ દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે. **કાચ(મોતિયા)બિંદુ :**—તૃતીય પટલગત દોષોને કાચ કહે છે. **લિંગનાશ**—તે જ કાચ ચોથા પટલમાં જાય એટલે દૃષ્ટિનો રોધ કરે તેને લિંગનાશ કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલાં આકાશમાંનાં ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વીજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે. **અર્મરોગ**—આંખમાં સફેદ ભાગ પર પાતળું, વિસ્તીર્ણ, કાળું, શ્યામવર્ણું અને રાતું, લાલ, ધોળું, કઠિન, એવું જે માંસ વધે છે તેને 'વડસ' કહે છે. **અર્જુન (અહિર) :**— આંખોમાં ધોળા ભાગ પર સસલાના લોહી જેવું એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને 'અહિર' કહે છે. **સ્રાવ કિંવા નેત્રનાડી (નાસૂર) :**—વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સંધિમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાનાં લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને નેત્રનાડી કહે છે. **અંજનાર્થ શલાકા :**—સીસું તપાવી તે ત્રિફળા, ભાંગરો અને સૂંઠના કાઢામાં અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમાં છમકારી શુદ્ધ કરવું. અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં ૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આંગળ લાંબી અને બે છેડેથી કિંચિત્ બારીક હોવી જોઈએ. તે છેડે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઈએ. એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે. અંજન કરવું, તે પ્રથમ ડાબી આંખમાં કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમાં ટીપું પાડવું, તે કદી પણ રાતે પાડવું નહિ. **અભિષ્યંદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર :**—(૧) કપૂર, હળદર, લોધર, ફટકડી, કડવા લીમડાનાં બિયાં, અફીણ અને રાતા બોળને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો આંખો પર લેપ કરવો. (૨) એક રસ ભરેલું લીંબુ લઈ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણ એકત્ર કરી નાખવું અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામાં વીંટાળી તે પોટલી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી; એટલે કંડુ, રતાશ, ખુર્પરા (ખીલ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાંજન, હરીતકી તથા આદાનાં પાંદડાનો અથવા વજ, હળદર અને સૂંઠનો અથવા સૂંઠ અને ગેરુનો લેપ કરવો. (૪) અરડૂસી, હરડે, કડવો, લીમડો, આમળાં, નાગરમોથ અને સુકાયેલા મૂળાનો કાઢો કરી આપવો. તે રક્તસ્રાવ તથા કફનો નાશ કરનાર છે અને આંખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) દાંતવણ અને અફીણને લીંબુના રસમાં લોખંડની તવી ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને અફીણમાં લીમડાનો રસ નાખી, તાંબાની કથરોટમાં એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, દારુહળદર, ગેરુ, સુરવારી હરડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ઘસી તેનો આંખો પર લેપ કરવો; એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) ભોંયઆમલી અને સિંધવ તાંબાના વાસણમાં ઠંડા પાણીમાં ખરલ કરી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નિર્મળીનાં બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી તેનું અંજન કરવું., (૧૧) ત્રિફળાના કાઢાનાં કોકરવરણાં ટીપાં આંખોમાં નાખવાં. (૧૨) આંખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બંને આંખો આગળ બિલામાનાં બારીક ફૂલ કરવાં. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ચૂલા ઉપરના ધુંવાસની બંને આંખો, આગળ પટ્ટી લગાવવી; એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે. (૧૪) પીળા ધંતૂરાનો (વિલાયતી ધંતૂરાનો) રસ આંખમાં નાખવો. (૧૫) દાડમડીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનાં ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજ લઈ, તેમાં સવા તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત આંખોમાં નાખવું; એટલે આવેલી આંખો ખીલ, પિયા અને રતાશની શાંતિ થાય છે.

(૧૭) નેત્રરોગાંતક લેપ—જૂનુ અફીણ ૧ માસો, શુદ્ધ રસવતી ૨ માસા, સાકર ૨ માસા, ફટકડી ફુલાવેલ ૨ માસા અને બાવળનો ગુદર ૨ માસા લઈ ગુલાબજળ ૫ તોલા મેળવી ખરલ કરવી જ્યારે શીરા જેવો ઘાટો લેપ તૈયાર થાય, ત્યારે પહોળા મોઢાની શીશીમા ભરી રાખવો જરૂર પડયે ૧ રતી લઈ બેત્રણ રતી પાણી મેળવી આખોમા અંજન કરવુ તથા પાપણ ઉપર તથા નીચે લેપ કરવો આ ઔષધિ સવારે તથા સાજે બે વખત ઉપયોગમા લેવાથી આખોની લાલી, બળતરા, પાણી પડવુ, મેલ આવવો અને આખોમા સોય મારવા સમાન વેદના થતી એ સર્વ ૩–૪ દિવસમા મટી જાય છે આખો પર ઠડુ પાણી લગાડવુ નહિ તથા ઠડા વાયુથી આખોનુ રક્ષણ કરવુ ધોવા માટે નવશેકા પાણી વડે એક કપડાથી આખો લૂછીને સાફ કરી લેવી ભોજનમા ખાટી વસ્તુ અને ગોળનો ત્યાગ કરવો ×

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦ મા –અઘેડા–૬, આદુ–૨૮, આમલી–૧૧, ઉબગ–૫, એરડો–૪, કદબ–૭, કુવાર–૫, ખસખસ ∗ (અફીણ)–૧૧, ગળજીભી–૨, ચિમડ–૧, ડુગળી–૨૯, દાડિમ–૧૧, દારુહળદર–૬, દારૂડીની ટીપ, નાઉલ–૨, નિર્મળી–૪, પીળો ધતૂરા–૫, બકામતીમડી–૩, લીબુડી ૫, સરગવો–૧૭ સારફળ–૧, હરડે–૧, ૪૫, હળદરની ટીપ ન ૫ (**આખો દુખવા આવે એમ લાગે તો**) ભિલામો–૨૪ જુઓ ૨૦ વૈ૦ મા ફટકડી–૧૦, ચૂનો–૩, ધુવાસ–૭

નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાજી, સિંધવ, તેલ અને મોરવેલીના મૂળ એકત્ર કરી કાસાના વાસણમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) મીઠુ, સરસિયુ અને કાજી કાસાના વાસણમા નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘૂટવુ તથા છાણાના દેવતા ઉપર તપાવી તેમા બકરીનુ દૂધ નાખવુ અને લેપ કરવો એટલે નેત્રશૂળ, સ્રાવ, સોજો, આરક્તતા (રતાશ), અભિષ્યદ અને અધિમથનો નાશ થાય છે (૩) સિંધવ અને લોધ્ર એકત્ર કરી ઘીમા શેકવા અને કાજીમા વાટી ધોળા વસ્ત્રમા બાધવા, તેનુ ટીપુ નેત્રમા નાખવુ, એટલે કડુ, દાહ તથા સણકાનો નાશ થાય છે (૪) સિંધવ અને લોધ્રને શેકી, મધ અને ઘીમા વાટી તેનો લેપ અને અંજન કરવુ, તે તરત નેત્રરોગ શમાવે છે (૫) લીમડાનો રસ લોઢપાત્રમા નાખી જાડો થાય ત્યા સુધી ઘૂટવો અને તેનો લેપ કરવો તે નેત્રરોગને શાત કરે છે (૬) તુલસી અને બીલીપત્રનો સમભાગે રસ અને બનેની બરાબર સ્ત્રીનુ દૂધ, એ કાસાના

× નેત્રરોગની ચિકિત્સામા શેક આદિ ૭ કર્મ શાસ્ત્રમા કહેલા છે (૧) શેક–જળ વગેરેની ધારાથી નેત્રોને સ્વેદ આપવા (૨) આશ્ચોતન ડોપર આદિ વડે આખોમા ટીપા નાખવા (૩) પિંડી–આખો પર પોટીસ બાધવી (૪) બિડાલક–નેત્ર પર લેપ કરવો (૫) તર્પણ નેત્રોને ખુલ્લા રાખી દુગ્ધ આદિ નેત્રતૃપ્તિકર ઔષધિ ભરવી (૬) પુટપાક–રીત કાઢેલો રસ આખમા નાખવો (૭) અંજન દોષ પાકી ગયા પછી દવાનુ અંજન કરવુ એ બધાઓમા ઘણા વિભાગ છે અંજનમા પણ લેખન રોપન અને સ્નેહન એમ ત્રણ ભેદ છે સૂરાખાર આદિ ક્ષાર કાળા મરી આદિ તીક્ષ્ણ અને ખાટા લીબુઓનો રસ આદિ અંજનને લેખન અંજન કહે છે હરડે કસેલા લીમડા આદિ કડવા પદાર્થોના રસવાળા સ્નિગ્ધ અંજનને રોપણ અંજન તથા ઘી મધ આદિ મધુર રસવાળા સ્નિગ્ધ અંજનને સ્નેહન અંજન કહે છે સામાન્ય રીતે વાતજ નેત્રરોગમા સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ ઔષધિ પિત્તજ વ્યાધિમા શીતળ અને મધુર રસવાળી ઔષધિ તથા કફજમા તીક્ષ્ણ, રુક્ષ ઉષ્ણ અને વિશદ (ફેલાઈ જવાવાળી) ઔષધિ નાખવી જોઈએ મિશ્રિત રોગમા વિચારપૂર્વક મિશ્રિત ઔષધિનો ઉપયોગ કરવો કાચા દોષ હોય ત્યા સુધી અંજન ઘૃતપાન સ્નાન અને ગુરુભોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ઔષધિ આખોમા સવારે અને સાજે આજવી બપોરે ઔષધિ નાખવી નહિ માળા ભાગની નીચે અંજન કરવુ પહેલા ડાબી આખમા અને પછી જમણી આખમા આજવુ વર્ષાઋતુના દિવસોમા વાદળા ન હોય ત્યારે અંજન કરવુ અંતરદોષ વધી જવાથી તીક્ષ્ણ પીડા થતી હોય ત્યારે દોષઘ્ન અંજનનો ઉપયોગ ન કરવો કાચો દોષ બહાર આવી ગયા પછી દોષઘ્ન અંજન કરવાથી નેત્ર જલદી નિર્દોષ બની જાય છે અતિ તીક્ષ્ણ અંજન હોય તેનો ઉપયોગ રાતે કરવો દિવસે નહિ લેખન અંજનમા મધુર રસનો નિષેધ છે. જેમ કે વાતજ રોગમા લેખન અંજનનો ઉપયોગ કરવો હોય તો ખાટા અને ક્ષારવાળા દ્રવ્ય પિત્તજ અને રક્તજ માટે કડવા અને કસેલા દ્રવ્ય તથા કફજ વ્યાધિમા કડવા, તીખા અને કસેલા રસવાળા દ્રવ્યોનુ અંજન હિતકર છે, એમાના કોઈ પણ દોષમા મધુરરસ (સાકર આદિ) મેળવવા નહિ જરૂર હોય તો મધ મેળવી શકાય છે

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

વાસણમાં નાખી તેમાં ગજપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તાંબાની વાડકીથી એક પહોર ઘૂંટી તેનું અંજન કરવું.

આંખોમાં ફૂલ* પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી સારોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી અંજન કરવું એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે; મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખોને હમેશાં પિયા લાગે તે દૂર થાય છે. એ જ મૂળ તલના તેલમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થાય છે, દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે, પાણીમાં ઘસી અંજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે અને કાંજીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું મટે છે. (૨) ગાયના દહીંમાં સૂંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩) સુવર્ણ-માક્ષિક મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું; એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હશે તોપણ દૂર થશે. (૫) કરંજનાં બિયાંનાં ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી અને તેની લાંબી લાંબી ગોળીઓ કરી તેનું અંજન કરવું. એથી કરી આંખમાંની માંસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે. (૬) સમુદ્રફીણ, સિંધવ, શંખ અને સરગવાનાં બિયાંની લાંબી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું એટલે શસ્ત્ર વડે કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રાદિકોનો નાશ થાય છે. (૭) ઉપરસાલનો કાઢો મધ નાખી વ્રણ-શુક્ર પર આપવો. (૮) ચંદન, ગેરુ, લાખ અને જાઈની કળીઓ વાટી તેની સળી કરી આંજવી. તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે. (૯) કડવાં પંડોળાં, કુટકી, દારૂહળદર, કડવો લીમડો, અરડૂસી, ત્રિફળાં, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણ એ દરેક ૪ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરિયાતું, કડુ, નાગરમોથ, જેઠીમધ, ચંદન અને લીંડીપીપરનો એકેક તોલાનો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવું, તે શુક્રરોગ ઉપર આપવું એટલે આંખોને હિત થાય છે અને નાક, કાન, નેત્રવર્ત્મ, નેત્રત્વચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને કંઠમાળનો નાશ કરે છે (૧૦) લીંડીપીપર, સમુદ્રફીણ અને સિંધવનું ચૂર્ણ તથા મધ કાંસાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવું અને તેનું આંખોમાં અંજન કરવું. (૧૧) મહુડાંની અંતરછાલ અથવા બહેડાં કિંવા સિંધવ, એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૨) જાઈનાં પાંદડાં અને જેઠીમધ ઘી ઉપર શેકી કોકરવરણા પાણીમા કિંવા સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૧૩) આમળાં, કડવો લીમડો અને કોઠીનાં પાંદડાં, જેઠીમધ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને તલનો કાઢો ઠંડો કરી આંખમાં નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦માં-અઘેડો-૭, આદુ-૩૪, આવ૦-૬, ઉપરસાલ-૨, એરંડો-૧૨, કડવી દૂધી (તુંબડી)-૩, કણગ્રી-૭, કપૂર-૧૦, કાકડ-૨, નિર્મળી-૭, પીળો ધંતૂરો-૪, બાવળ-૨૦, મોથ-૪, વડ-૧૦, સમુદ્રફળ-૭, સારોડી-૧, ૧૮; હરડે-૪૫, હેળુ-૫. જુઓ ૨૦ વૈ૦માં-કડીખાર-૪, સુવર્ણમાક્ષિક-૧૦.

અજકાજાત(આંખના કાળા ભાગ પર બકરીની સુકાયેલી લીંડી જેવું અને ઘણું દુખનારું, રાતું, ચીકટાં અશ્રુવહન કરનારું, એવું જે વધે તેને 'ટીગ' પણ કહે છે તે) **ઉપર:**—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરોચનને ગૂંદીની છાલના રસમાં ઘસી તે આંખોમાં નાખવું એટલે તે અજકાજાતનો નાશ કરે છે.

કાચબિંદુ (મોતિયા)+ પર ઉપચાર:—(૧) મરી ૧॥ માસો, લીંડીપીપર ૦ાા તોલો, સમુદ્રફીણ ૦ાા તોલો, સિંધવ ૧॥ માસો અને સુરમો ૨ાા તોલા, એ એકત્ર કરી તેને બારીક ખરલ કરવું, એને **'પૂર્ણાંજન'** કહે છે. એ કંડૂ, કાચ, કફ તથા મળનો નાશ કરે છે. (૨) મેઢાશિંગનાં પાંદડાં, સુરમો અને શંખનું અંજન કરવું. (૩) મનસીલ, સિંધવ, હીરાકશી, શંખ, સૂંઠ, મરી,

* હીમજ અને સાકર સમાન લઈ ૧૬ પહોર સુધી વાટી તેનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો અને પડળનો નાશ થાય છે તથા આંખની દૃષ્ટિ વધે છે. આ ઔષધનો અનુભવ કરી જોયેલો છે.

+ મોતિયામાં આંખમાંથી વધારે પાણી પડે તેની દવાનો ઉપયોગ ન કરવો. મોતિયાનો દોષ લોહીમાંથી આવે છે. માટે લોહીમાં ઉપજ થતું ઝેર દૂર કરાય તો મોતિયો વધી શકે નહિ. ત્રિફળાંના સેવનથી મોતિયાના પાકવામાં સમય ઘણું જ લાગી જાય છે. માટે વૃદ્ધો માટે જેઓ ઓપરેશન ન કરાવી શકે, તેઓને માટે ત્રિફળાંનું સેવન અતિ હિતકારક છે.

લીંડીપીપર અને રસાંજનને મધમા ખરલ કરી ગોળી કરી તેનુ મધમા અંજન કરવુ તે કાચ, શુક્ર, અર્મ(વડસ) અને તિમિરનો નાશ કરે છે (૪) લોઢાના વાસણમા ત્રિફળાનો કાઢો ઘી નાખી રાખી મૂકવો અને સાજે ભોજન પછી ખાવો એટલે એક મહિનાના આધળાને પણ દેખાવા લાગે છે. (૫) ભાગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા એ સઘળુ એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવુ. તે ગયેલી આખોને ફરી સારી કરે છે.

તિમિર (અંધારાં) ઉપર ઉપચાર:*—(૧) દશમૂળોથી સિદ્ધ કરેલા ઘીમા ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાનો કલ્ક નાખી તે ખાવુ, એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૨) ત્રિફળા અને દશમૂળના કાઢામા દૂધ અને એરંડતેલ નાખી રેચનાર્થ આપવુ. (૩) બલદાણા શતાવરી, ઘોળુ અતિવિષ, શિલાજિત અને ત્રિફળાના કાઢામા ઘૃત સિદ્ધ કરી આપવુ એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે (૪) ઉપરત્નાલ, ત્રિફળા, વાળા, મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ઠની લાબી ગોળી કરી અંજન કરવુ, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૫) મરી, જેઠીમધ, વાવડિંગ અને દેવદારના કલ્ક વડે નસ્ય કરવુ (૬) તામ્ર, ત્રિફળા, શંખ, એલચીદાણા, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર. એ સર્વ એકત્ર વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવુ (૭) સરગવાના પાદડાના રસમા મધ નાખી તે નેત્રમા નાખવુ, એથી ત્રિદોષ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે (૮) ત્રિફળાનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમા ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાતે પ્રાશન કરવુ (૯) ચિત્રક, ત્રિફળા, કડવા પડોળા અને જવનો કાઢો ઘી નાખી રાતે ખાવા આપવો આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે **પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ (પિત્ત દુષ્ટ થઈ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રસાંજન, ઘી, મધ, તાલીસપત્ર અને સોનાગેરુ, એને ગાયના છાણના રસમા ખરલ કરી અંજન કરવુ (૨) શિવણીના ફૂલ, જેઠીમધ, દારુહળદર, લોધ્ર અને રસાંજનનુ મધમા અંજન કરવુ **કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ (કફે કરી સર્વ પદાર્થ ધોળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:**—ખાખરાના બીજ, પીપળીના બિયા, બકરીની લીંડીઓના રસમા કિંવા ગાયના છાણના રસમા ગોળી કરી અંજન કરવુ **રતાંધળાપણા ઉપર:**—(૧) જાઈના અને કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર, દારુહળદર અને રસવંતી, મધમા ઘસી અંજન કરવુ, અથવા ગાયના છાણના રસમા ગોળી કરી તે ઘસીને આજવુ (૨) લીંડીપીપર ગાયના છાણના રસમાં અગર ગોમૂત્રમા ઘસી તેનુ અંજન કરવુ અને અગથિયાની ભાજી રોજ ખાવી. (૩) મરી દહીમા ઘસી તેનુ રાજ અંજન કરવુ (૪) નદીમાના ક્ષુદ્ર શંખ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, રસાંજન, મનશીલ, હળદર, દારુહળદર અને ચંદનની ગાયના છાણના રસમા ગોળી કરી તેનુ અંજન કરવુ, એટલે રાત્રંધ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે (૫) સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મધમા ઘસી અંજન કરવુ, એટલે રતાંધળાપણાનો જલદી નાશ થશે (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ, ચંદન, કમળ અને ગેરુ, એને ગાયના છાણના રસમા ખરલ કરી તેનુ અંજન કરવુ (૭) રસાંજન, મનશીલ અને દેવદાર, એ જાઈના પાદડાના રસમા ખરલ કરી તેમા મધ નાખી અંજન કરવુ (૮) સમુદ્રફીણ અને કાલ્પીની ખડીસાકર સમભાગે લઈ કાજળ જેવુ ચૂર્ણ કરી સવારસાજ આખમા આજવુ, એટલે રતાંધળાપણુ, રતાશ, અહિર અને કડૂનો નાશ થાય છે (૯) કાળી તુળસીના પાદડાનો રસ રોજ બે ટીપા આખમા નાખવો (૧૦) નાગરમોથ બોકડાના મૂત્રમા ઘસી અંજન કરવુ, એટલે શુક્ર અને તિમિરનો પણ નાશ થાય છે (૧૧) રક્તચંદન (રતાંજળી) અને ખારેકના બીજ લીમડાના રસમા ખરલ કરી અંજન કરવુ (૧૨) કડવી તુબડી બાળી તેની રાખ મધમા ખરલ કરી આખોમા આજવી, એટલે રતાંધળાપણુ અને ફૂલાનો× નાશ થાય છે **વિશેષ ઉપચાર**—જુઓ વર્ગોમા —અઘેડો–૮, કડવી દૂધી (તુંબડી)–૩, કારેલી–૩, જીરુ–૯, તુલસી–૧૧,

* બહુના મગજ ખાલી પડી જવાથી અંધારા આવે છે, માટે ઘી અને તીખાનુ સેવન અવશ્ય કરવુ એનાથી મગજ શાત થઈ તિમિરનો નાશ થાય છે

× ફૂલાનો નાશ કરવાને સાબરશિંગ સાથે થોડી સૂંઠ પાણીમા ઘસી દરરોજ અંજન કરવુ આ પ્રયોગ પશુઓને પણ હિતાવહ છે

મોથ–લવંગ–૩, લીંડીપીપર–૯, સાટોડી–૪.

નકુલાંધ્ય દૃષ્ટિ (દૃષ્ટિ દોષે કરી વ્યાસ થઈ નોળિયાની દૃષ્ટિના જેવી જ ચમકે છે અને તે માણસ દિવસમાં નાના તરેહનાં રૂપો જુએ છે તે) ઉપર ઉપચાર:—વજ, નસોતર, ચંદન, કરિયાતું, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડૂસીનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો; **અર્મરોગ (વડસ) ઉપર ઉપચાર:**—મરી અને બહેડાં હળદરના રસમાં ખરલ કરી તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો. **અર્જુન(અહિર)રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ખડીસાકર; દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૨) (મધમાં) શંખ ઘસી અંજન કરવું. (૩) નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ કિંવા સમુદ્રફીણ અને સાકરનું અંજન કરવું. (૪) હળકુંડ (હળદરનાં મૂળનાં લાકડાં) દાળમાં બાફી તે ઉપરની છાલ કાઢી છાયડીમાં સૂકવી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે અહિર, ધોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. **વિશેષ ઉપચાર**—જુઓ વનૌ૦માં–કેસર–૮, ગળજીલી–૨, જેઠીમધ–૧૫, નિર્મળી–૫, હળદર–૪.

નેત્રનાડી કિંવા નાસૂર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાનો કાઢો, મધ, ઘી કિંવા લીંડીપીપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૧ ભાગ એ પ્રમાણે એ ફળમાંનાં બિયાં લઈ તેની લાંબી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આંખમાં અંજન કરવું. (૩) કપાસનાં જીંડવાં અને રસાંજન, જાંબુ અથવા આંબાના કાઢામાં ઘસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી તે આંખમાં નાખવું. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦માં—ઉંદરકની–૫, ખસખસ ક (અફીણ) ૧૯, શુવર–૯, નગોડ–૬.

અંજનનામિકા (અંજુલી અથવા આંજણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) હાથ ઉપર આંગળી ઘસી તેણે શેકવું અને જળો સુકાવી બાજુનું લોહી કઢાવવું. (૨) આંબાનાં પાંદડાં તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી ફૂટ્યા પછી મનશીલ, એલચી, તગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણિયારા ઉપરના બેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) શૌચ માટે જઈ આવ્યા પછી હાથ ધોઈને ભીનો હાથ આંજણી ઉપર લગાડવો એટલે બેસી જાય છે. (૬) રસાંજન, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર, એકત્ર ઘૂંટી પેંડી કરવી. તેનું અંજન કરવાથી કંડૂ અને પાકવાળી આંજણીનો નાશ થાય છે. **આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરડે, આમળાં અને ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું. (૨) ત્રિફળા ઘસી અંજન કરવું. ત્રિફળાનું અંજન મહિનામાં ચાર–પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કદી પણ રોગ થતો નથી અને દૃષ્ટિ સાફ રહે છે. (૩) રસાંજન, રાળ, જાઈનાં ફૂલ, મનશીલ, સમુદ્રફીણ, સિંધવ અને મરી સમભાગે લઈ મધમાં ઘૂંટી તેનું અંજન કરવું; એટલે આંખોનાં પોપચાંની સૂજ, સ્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે તથા પાંપણોને કેશ આવે છે. **પક્ષ્મરોગ** (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાંપણો ઊખડી જઈ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમાં ઘસાય છે તે કારણથી આંખોમાંનો ધોળો અને કાળો ભાગ સૂજે છે, તે કેશ મૂળથી ઊપડી જાય છે, એને લોકમાં 'પડકેશ' કે 'પડળ' કહે છે તે) ઉપર:—નેત્રને સંભાળી લોહશલાકાએ (લોઢાની ચીમટીએ) પક્ષ્મ (પાંપણો) જે અંદર વળી હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચૂંટવી; એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી.× અથવા નીલી હીરાકસી લઈ તેને તુલસીના રસ વડે તાંબાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. **ખુપરા (આંખના ખીલ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મોરથૂથાની સળી ફેરવવી. (૨) કાદીખાર પાણીમાં ઓગાળી તેનું ટીપું આંખમાં પાડવું. (૩) કુરૂંદના પથ્થર પર લોઢું ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આંજવી. (૪) ખડીસાકર અને જસતનાં ફૂલ સમભાગે કાજળ પ્રમાણે વાટી રાતે ઊંઘની વેળાએ આંખમાં આંજવાં; એટલે ફૂલાં, છારી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે. **આંખોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયનું માખણ, એલચીદાણા, જાયપત્રી (જાવંત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવાં.

× આ પ્રમાણે ખૂંટેલી પાંપણો પાછી ઊગી નીકળતી અમે પ્રત્યક્ષ જોઈ છે.

(૨) ગુલાબજળ આખોમા નાખવુ. (૩) સીસાની ભસ્મ તથા ખડીસાકર સ્રીના દૂધમા મેળવી તેનુ અંજન કરવુ (૪) ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ રાતે ઘી અને મધ નાખી આપવુ **જસતના ફૂલની ક્રિયા:**—જસતની ભસ્મને ગાયની છાશ, ત્રિફળાનો કાઢો, ગોમૂત્ર, લીમડાનો રસ અને પુન ત્રિફળા એની સાત–સાત ભાવના આપી, પછી કુવારના રસની ભાવના આપી ગાળી રાખવી **ધુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**—ગોળ કિંવા સાકર આખમા આજવી **સર્વ નેત્રરોગ+ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કાળા તલના કલ્કથી સ્નાન કરવાથી તે આખોને હિતકારક

+ આખો દુખવા આવે તેના ઉપર (૧) લીમડને કપડામા બાધી નવેડાના પીટામા પકવ્યા પછી તે ઉપરના છોડા કાઢી નાખી અદરના બીજ ખૂબ ઝીણા વાટી ઝીણા લુગડે ચાળી આખની પાપણ ઉચી કરી તેમા ભરવુ આને ભરણ કહે છે વળી કોઈ કોઈ તો આ ચીમડ ઉપરુ પ્રમાણે નહિ બાફતા એમ ને એમ ફોડી અંદરના મગજ વાપરે છે આ ભરણ ભરીને આખો ઉપર રૂના પૂમડા પાણીમા પલાળી બાધે છે એ રીતે ત્રણ દિવસ ભરણ ભરવાથી આખો દુખતી મટે છે (૨) કપૂર, હળદર, લોધર, ફટકડી, લીબુના બી, અફીણ અને હીરાબોળ, એ સર્વને લીબુના રસમા ખરલ કરી આખો ઉપર લેપ કરવો (૩) લોઢાનો ચૂરો અને મશી, એકઠા કરી લીબુની ચીરી ઉપર મૂકી પીળા લુગડામા પોટલી બાધી આખો ઉપર ફેરવતા રહેવુ, એટલે આખોમા ફુલી ફર છે તે અને ચળ, રતાશ વગેરે સર્વ વિકાર દૂર થાય છે (૪) ગાટોડી મધ સાથ ઘસીને આજે તો આખમાથી પાણી ગળતુ બધ થાય છે (૫) દારૂ, આમળા તથા સાકર ઘસીને અજન કરવુ અથવા ત્રિફળા ઘસીને મહિનામા ચાર પાચ વખત અજન કરવાથી આખોને કદી પણ વિકાર થતો નથી તથા દૃષ્ટિ સાફ રહે છે (૬) મજીઠ ટાંક ૧ એળિયો ટાક ૧, કીદર ટાક ૧, મુરદારશિગ ટાક ૧, જગાલ ટાક ૦।।, એ સઘળા એકત્ર કરી એમાથી થોડુક પલીતા સાથે વળગાડી તે પલીતો આખના નાસૂરમા દરરોજ મૂકે તો તે નાસૂર (જે આખને ખૂણેથી જરદાબ, પીપ હમેશા ગળે છે તે) જલદી મટી જાય છે (૭) ખાપરિયો ૧ રૂપિયાભાર, ચિનાઈ સાકર ૧ રૂપિયાભાર, પુરતગાલી તપકીર ૧ રૂપિયાભાર અને હિમજી હરડે ૧ રૂપિયાભાર લઈ ખાડી, બારીક કરી લીબુના રસમા સાત દિવસ સુધી ખરલ કરી છાયામા સુકવી તેમાથી દરરોજ આખમા આજે તો મોતિયો, પરવાળુ અને આખના બીજા રોગો મટે (૮) પીપર ગોમૂત્રમા ઘસી અજન કરે અથવા વાર વિયાયેલ ભેસના કાનના મેલમા કાળા મરી ઘસી અજન કરે તો રતાધળાપણુ જાય એ રોગવાળાએ તેલ ખાવુ નહિ (૯) આખમા ફૂલુ પડે છે તે જો આખના વચલા કાળા ભાગ ઉપર હોય તો આખનુ તેજ રહે નહિ અને જો સફેદી ઉપર હોય તો દહેશત નથી ફૂલાનો ઇલાજ ફટકડી જેવો બીજો નથી ફૂલુ થતાવત ઉપાય કરે તો આરામ થાય ફૂલુ નરમ અને કાચુ હોય ત્યારે જીરાનુ પાણી હમેશા જરાજરા આખમા નાખે તો ફૂલુ જતુ રહે, અથવા ધોળી મૂસળી સ્રીના દૂધમા ઘસીને ૨૧ દિવસ સુધી આખમા આજે તો ફૂલુ કપાય અથવા સમુદ્રફીણ, ટકણખાર કનાર્ઈ, સફેદો, ચીમડ, મોરથૂથુ, ધોળી ચણોઠી, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ બારીક કરી લીબુના રસમા બે પહોર ખરલ કરી નાળાની સળીએ આખમા અજન કરે તો ફૂલુ જતુ રહે, અથવા પીપર મધમા ઘસી અજન કરેથી ફૂલુ જાય (૧૦) આખમા બળતરા થતી હોય અને તેનુ તેજ ઓછુ થતુ હોય તો દરરોજ સવારે ગાયનુ માખણ સાકર, એલચીદાણા, જાવત્રી તથા બદામના બીજ એકઠા કરી ખાવા એથી બળતરા મટી તેજ આવે ગુલાબજળ આખમા નાખતા રહેવુ (૧૧) ગોળ અથવા રાતી ખાડ આખમા આજવાથી તેમાથી પાણી નીકળી આખોમા ધુમાડાથી થયેલ વિકાર દૂર થાય છે (૧૨) ખાપરિયો તોલા ૨, મોતી (પાણીદાર) નગ ૨ પારો ટાક ૧, સુરમો ટાક ૨।। એ ચારને બારીક ખરલ કરી સુરમાની માફક આખમા હમેશા આજે તો આખનુ તેજ વધે (૧૩) રાતડવેદના ખીલ ઉપર શોધેલો એળિયો તથા સિધવ બારીક વાટી ઝીણા લુગડે ચાળી પાણીમા મેળવી રાતે સૂતી વખતે આખો ઉપર બાધવુ એમ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગ મટી આખો સાફ થાય છે (૧૪) સરગવાના પાદડાનો રસ મધ સાથે અજન કરવાથી અથવા એનુ મૂળ મધમા ઘસી આજવાથી વાતુ વગેરે રોગ જઈ આખો નિર્મળ થાય છે (૧૫) સાકર અને એલચીદાણા સમાનભાગે ખાડી તેમાથી ચાર માસા ફાકી, તેટલુ જ એરડિયુ અને એરડીના બીજ લઈ સવારે દાતણ કર્યા પછી લેવાથી માથામાહેની ગરમી મટી મગજ ઠડુ થઈ આખમાહેની ગરમી પણ જાય છે અને આખોમા તેજ આવે છે માફક આવે તો એ વધારે વજનમા લેવુ (૧૬) દહાડે પણ રાતના જેવુ અધારુ દેખાયા કરે તેના (દુરાનેશરના) ઉપર — અસખસ શેર ૬ તથા કૂવાનુ મીઠુ પાણી મણ ૪ માટીના વાસણમા ઉકાળી અર્ધુ પાણી રહે ત્યારપછી લુગડે ગાળી લઈ તેમા સાકર શેર દશ નાખી ફરીથી ઉકાળવુ જ્યારે ચાસ પર આવે ત્યાર નીચે ઉતારી ઠડુ પડેથી ચીકા વાસણમા ભરી તેમાથી એ રોગવાળાને દરરોજ સવારે આપે તો ગરમીથી થયેલ દર્દ

વિશેષ ઉપચાર-જુઓ વનૌંમાં:—કાળા તલ-૧, નિર્મળી-૧, શિળીંદ-૪, સરગવો-૧, ૧૭; હરડે-૨૬, ૪૫; હળદર-૪, ૧૬. **આંખમાં** આગ (બળતરા) થતી હોય તે શાંત થવા માટે-આમળાં-૧૩, બાવળ-૨૦, શિરદોડી-૧૧, સારફળ-૧. **અંધત્વ** (આંધળાપણું) દૂર થવા માટે-નિર્મળી-૨. **આંખમાં માંસવૃદ્ધિ** થઈ હોય તે માટે-કણુગ્રી-૭. **નેત્રસ્રાવ** (આંખમાંથી પાણીનું ઝરવું)-ઈંગોરિયાં-૪, બાવળ-૧૩. **આંખો આરક્ત** (લાલ) કરવા માટે-ભીભી (ભો)રિંગણી-૩. **આંખોમાં** બળતરા થાય કે તેજ કમી થયું હોય તે માટે—એલચી-૪, ગુલાબ-૫, પિત્તપાપડો-૫, **આંખની લાલાશ** જવા માટે—મખમલી-૧. **આંખનાં તિમિર** (અંધારાં) માટે-ગળો-૬, ચણોઠી-૨૨, મોથ-૪. **ધુમાડાથી** આંખોને વિકાર થયો હોય તે માટે—શેલડી-૧૪. **આંખનો ભાગ લાલ થઈ** બળતરા થાય તો તે માટે—હળદર-૬. **રાંઝણ** (આંજણી, પાંપણી) માટે—આંબો-૭. **નેત્રની ખરજ** (કંડૂ) દૂર થવા માટે—સાટોડી-૨. **પડળ માટે**—રિસામણી-૪, સમુદ્રફળ-૪, સાટોડી-૩. **દષ્ટિ સ્વચ્છ** થવા માટે—આસંધ-૫. **આંખમાં છારી** વળે તે માટે—આવળ-૬. **પાંપણના** રોગ માટે—ચણોઠી-૨૦. **પાંપણ ખરી જતી હોય** તે માટે—કપૂર-૫.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માં—આંખો બળતી હોય તો—દૂધ-૧૧, માખણ-૨. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—**નાસૂર ઉપર**—અસ્થિવર્ગ-૮. **આંખોની બળતરા માટે**—ઘૃતવર્ગ-૧. **આંખોમાં ખુપરો નાખતાં હોય તો**—ઘૃતવર્ગ-૪. **રતાંધળા અને અહિર ઉપર**—સમુદ્રફીણ-૧.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**:—ઔષધિક્રિયાના અંજનપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨, ૩, ૪, ૫.

પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, કળથી, લસણ, પંડોળાં, તાદળજો, કારેલા, મધ, દૂધ, ઘી, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય**—ક્રોધ, શોક, મૈથુન, તડકો, દહીં, છાશ, ભાજીપાલો, કાલીંગડું, અડદ, મધ, તાંબૂલ તથા ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૮ : ઉદરરોગ

કારણ—અગ્નિમાંદ્ય (અગ્નિમાદ્યમાથી જ સર્વ રોગ થાય છે તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરીને તેનાથી જ થાય છે), અજીર્ણ, વિરુદ્ધાહાર, મલાવરોધ ઇત્યાદિ કારણોથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો—આધ્માન (વાયુ રોકાઈ રહેવો), ચાલવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બળતા, અગ્નિમાંદ્ય, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તંદ્રા એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા—જુદા જુદા દોષે કરી વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. **વાતોદર**—વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભિ તથા કૂખ, એ ઠેકાણે સોજો, સાંધા તૂટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરડાઈ જવું, કમ્મરથી નીચે જડપણું જણાવું, મળનો સંચય થવો. ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળાં રાતાં થવાં, પેટનું અકસ્માત્ મોટું ફૂલવું અથવા નાનું થઈ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી શિરાઓનુ ઊપડવું, પેટ ઉપર ટકોરો મારવાથી ફૂલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે. એ ઉદરમાં વાયુ ચોદિશ ફરી શૂળ કરે છે અને બગડે છે. કોઈ શોથોદર કરીને ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે; તેમાં પેટ મોટું થાય છે, સર્વાંગે મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે; એ લક્ષણો થાય છે. **પિત્તોદર**—જ્વર, મૂર્છા, દાહ, તૃષા, મોઢામાં કડવાશ, ભ્રમ, અતિસાર, નખ તથા નેત્રોમાં પીળાશ, પેટ લીલી-પીળી-રાતી રેખાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી ભિજાયેલી, કદવાથી જળજળિત થાય, અંદર ધુણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે, જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને ઘણી વ્યથા થાય, એ લક્ષણો થાય છે. **કફોદર**—કફોદરમાં હાથપગ ગળતા જાય છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અંગ જડ થાય, ઊંઘ બહુ આવે, ઊલટી થશે એમ જણાય, અરુચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળાં થાય, પેટ નિશ્ચળ તડતડતું, ધોળી રેખાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાંબા વખતે થાય છે, કઠણ અને

મળમૂત્રનો વેગ ધારણ કર્યો હોય તેવા મનુષ્યના નેત્રમાં અંજન નાખવું નહિ.

ઠંડું લાગે છે તેમ જ જડ અને સ્થિર હોય છે. **સન્નિપાતોદર**—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રીઓ જે પુરુષને નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષ્ઠા તથા મેલ, એ મેળવી અન્નપાન આપે છે અથવા જેને શત્રુ વિષપ્રયોગ કરે છે તેને કિંવા દુષ્ટાંબુ (એમાં સવિષ પાણી, મેલું, પાન કોહેલાં હોય એવું પાણી) તથા દૂષીવિષ (મંદ વિષ) એનું સેવન થવાથી તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઈ અત્યંત ભયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે શીતકાળે કિંવા વાવંટોળ છૂટે, અથવા કરાનો વરસાદ થાય ત્યારે અથવા જે દિવસોમાં વર્ષાની ઝડી હોય છે, તે દિવસોમાં વિશેષ કરી કોપ પામે છે તથા બળે છે; કારણ કે તે વખતે દૂષીવિષનો કોપ હોય છે. તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂર્ચ્છા પામે છે, પાંડુવર્ણ અને કૃશ થાય છે તથા મહેનત કરવાથી શોષ લાગે છે. એને 'દૂષ્યોદર' કહે છે. **પ્લીહોદર**—વિદાહી (વાંસ, કેરડા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અભિષ્યંદિ (દધ્યાદિ સ્રોત સ્રાવક મલવાહી નાડીઓમાં જેનો રસ વહન કરે છે તે) એવાં અન્નનું નિરંતર સેવન કરનાર પુરુષનું અત્યંત દુષ્ટ થયેલું લોહી તથા કફ વધી પ્લીહા(બરોળ)ની વૃદ્ધિ કરે છે. એ ઉદરને મરાઠીમાં 'પાણથરી (કવટું)' કહે છે. એ ડાબી બાજુથી વધે છે. તે અવસ્થામાં રોગી ઘણો જ ગળી જાય છે, શરીરમાં ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે તથા કફ-પિત્તોદર એમાં હોય છે. બળ ક્ષીણ થઈ રોગી ધોળો જોવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણે જ યકૃતઉદર પણ થાય છે, જમણી બાજુએ જે યકૃત એટલે કાળજું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવું જ ઉદર થાય છે. તેને **યકૃતોદર** કહે છે. **બદ્ધગુદોદર**—જે પુરુષનાં આંતરડાં ઊપસેલાં એટલે મૃદુ અન્ન(શાકાદિક)થી અથવા બારીક બારીક ગાગડાએ દટાતાં જાય છે, તે પુરુષનો દોષયુક્ત મળ હળવે હળવે અંદર તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખૂણામાં સંચિત થાય છે તેવો સંચિત થાય છે. પછી ગુદામાં તે મળ ગૂંથાય છે, તે ભારે કષ્ટથી થોડો થોડો બહાર આવે છે, તેથી એમાં ઉદર, હૃદય તથા નાભિ મોટાં થાય છે, તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે. ગુદાની ઉપર આંતરડાં બંધાયાં જેવાં થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું **ચરકે** કહેલું છે. **ક્ષતોદર**—કંટકાદિ શલ્ય અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પક્વાશયમાં વિલોમ (વાંકુચૂંકું) જવાથી આંતરડામાં કાણાં પડે છે, તે સીધાં જાય તો કાણાં પડતાં નથી; અથવા બગાસું અને અત્યશન (અધિક ભોજન) કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે, તે આંતરડાંમાંથી ગળેલા પાણી જેવો સ્રાવ પુનઃ ગુદાવાટે ઝરે છે. પેટ ડૂંટીના ઉપર મોટું થાય છે, ટટોરા જેવું અને ભેદાતું હોય એવી પીડાથી અત્યંત વ્યથિત થાય છે. એને 'પરિસ્રાવી ઉદર' પણ કહે છે. **જલોદર**—સ્નેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન થવાને દવા લીધેલો, રેચ લીધેલો અથવા નિરૂહબસ્તિ લીધેલો એવો પુરુષ ઠંડું પાણી પીએ તો તેના તે ઉદક વહન કરનારા સ્રોતો તુરત દુષ્ટ થાય છે, તે પાણી અને સ્રોતો સ્નેહે ઉપલિપ્ત થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપસ્નેહન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.) થાય છે—તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટું થાય છે, ડૂંટી પાસે ઘણું ઊંચું થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળું ભર્યા જેવું જણાય છે અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડબડબે છે, હાલે છે; ડબક ડબક વાગે છે, તેવું પેટ થાય છે. તેને જ જલોદર કહે છે. **સાધ્ય લક્ષણ**—સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ જન્મતઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરુષને નવીન થયેલું, અંદર પાણી થયેલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ**—જેની આંખોને અંધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકું થયેલું હોય, પેટની ત્વચા ક્લેદયુક્ત અને પાતળી હોય; બળ, રક્તમાંસ અને અગ્નિ એ જેના ક્ષીણ થયેલાં હોય તે રોગીને છોડવો; તેમ જ કાંટા ફૂટવા, અન્નદ્વેષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાયેલો તથા રેચ આપવા છતાં જેનું પેટ પુનઃ ભરાય છે, એવા રોગીને વૈદ્યોએ છોડવા.

ઉપચાર—શોથોદર ઉપર:—(૧) સર્વ ઉદરો પર રેચ એક મુખ્ય ઔષધ છે. સૌથી પ્રથમ તે આપવો. ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૨) લીંડીપીપર અને સૂંઠ ગોળમાં આપવાં. (૩) બાળહરડે, સૂંઠ, દેવદાર, સાટોડી અને ગળોનો કાઢો ગૂગળ અને ગોમૂત્ર નાખી આપવો.

સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળહરડે અને નગોડનાં પાંદડાં ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેનો

તથા વાતનાશક થાય છે. જેઠીમધ અને આમળાથી સ્નાન કરવાથી તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે. ઘોડાવજ આદિ ઔષધિએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે. (ઘોડાવજ, નાગરમોથ, અતિવિષ, હરડે, દેવદારૂ તથા નાગકેસર, એ વચાદિગણની વસ્તુઓના સ્નાનથી કફ તથા તિમિરનો નાશ થાય છે) દરરોજ આમળા વાટી શરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દૃષ્ટિને બળ આપે છે ત્રિફળાના કાઢાએ આંખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે અને તેના કોગળા મુખરોગનાશક છે ત્રિફળાનું પ્રાશન કમળો અને પ્રમેહનાશક છે ભોજન કર્યા પછી આચમન કરી એક હથેળીમા પાણી લઈ બીજા હાથે ઘસી તે પાણી આંખમા છાટવુ, એટલે તે થોડા દિવસમા તિમિરરોગનો નાશ કરે છે (૨) ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૩) જેઠીમધ, ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો પ્રાશન કરવો (૪) જેઠીમધ ગેરૂ, સિંધવ, દારૂહળદર અને રસાજન, એ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી આંખોની બહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૫) ત્રિફળા, કડવા પટોળ, કડવો લીમડો અને અરડૂસીના કાઢામા ઘૃત કરી સિદ્ધ કરવુ અને પ્રાશનાર્થે આપવુ તે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૬) શતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડિંગ ૮ તોલા, આમળાના બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લીંડીપીપર ૩ તોલા અને રસાજન અર્ધો તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ એટલે કડૂ, તિમિર, અર્મરોગ, કાચબિંદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે (૭) ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:—ત્રિફળા, તજ, જેઠીમધ મહુડાના ફૂલ (મહુડા) એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમા સાજે આપવુ, એટલે તિમિર અર્બુદ, રતાશ, કડૂ, રતાંધળાપણું દાહ, શળ, સણકા, પડળ, શુકન પડળ અને કાચનો નાશ થાય છે એ ચૂર્ણ ગરદનથી ઉપરના ભાગમા થતા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ એ ચૂર્ણનુ સેવન કરવાથી તે તરુણ થાય છે પુરુષોએ લેવાથી સ્મૃતિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઈ સો વરસ સુધી જીવે છે વળી એ મૂત્રવ્યાધિ, ભગંદર, વ્રણ પ્રમેહ, હલીમક, કિલાસકુષ્ઠ (કોઢની એક જાત છે) અને પલિતનો નાશ કરે છે તથા નષ્ટાગ્નિને વધારે છે એનાથી મુખની વાસ કમળ જેવી, કેશ ભ્રમર જેવા કાળા અને દૃષ્ટિ ગીધના જેવી થાય છે (૮) **બૃહત્ વાસાદિ ક્વાથ:—** અરડૂસી, નાગરમોથ, કડવો લીમડો કડવા પટોળા—એટલાના પાદડા, કડુ, ગળો, લાલ ચદન, કડાની છાલ ઇન્દ્રજવ, દારૂહળદર, ચિત્રક, સૂઠ, કરિયાતુ, આમળા, હરડે, બહેડા, ઉપરસાલ અને જવનો કાઢો કરી સવારે પ્રાશન કરવો, એટલે તિમિર, કડૂ, પડલ, અર્બુદ, ખીલ શુક (ફૂલું), વ્રણશુક્ર, નેત્રવ્રણ, દાહ, રક્તતા, સણકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) લીંડીપીપર, ત્રિફળા લાખ, લોધ્ર અને સિંધવ, એ સમભાગે લઈ ભાંગરાના રસમા ખરલ કરી ગોળી કરવી. તેનું અજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાચ, કડૂ, નેત્રશુક્ર, અર્જુન વગેરે નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૧૦) નિર્મળીના બિયા, શખ, સિંધવ, સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, સાકર, સમુદ્રફીણ, રસાજન,

---

મટે જો શરીરથી દરદ થયેલ હોય તો કખાખચીની તથા અક્કલકરો સરખા વજને લઈ મધમા ચાટવાથી તે મટે તેલ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ (૧૭) ભીમસેની બરાસ ૧ રૂપિયાભાર સાચા મોતીવાળો સુરમો ૧ રૂપિયાભાર લીમડાની કુમળી ટીશીઓ ૧ રૂપિયાભાર તથા કેસર ૧ રૂપિયાભાર લઈ તાબાના વાસણમા લીમડાના ઘોટાથી દિવસરાત સુધી ઘૂટી તેનુ અજન કરવાથી આખની ઝાખ અને ફૂલુ જાય, અથવા કેસર ગોરો ચદન ટ્કડી, બાવળનો શુદ્ધ સુરમો અફીણ અને હેમકપૂર એકત્ર કરી આજવુ આ ઉપાયો અજમાવેલા છે (૧૮) લવગ ઘસી આજે તો આખની પીડા મટે (૧૯) સાકર અફીણ અને ફટકડી તુલસીના રસમા ખરલ કરી આજે તો આખો દુખતી મટે (૨૦) જાબુના ફૂલ સ્ત્રીના દૂધમા ઘસી આજવાથી અથવા અીઠાની મીજ દહીની આસમા ઘસી આજવાથી અથવા ગાયના છાણના રસમા છ લીંડીપીપર ઘસી આજવાથી રતાંધળાપણુ જાય (૨૧) કારેલીનુ મૂળ ઘોડાના મૂત્રમા ઘસી આજવાથી આખના ખીલ, છાયા, ફૂલુ વગેરે જાય (૨૨) સમુદ્રફીણ અને (સુવર્ણમાક્ષિક) સોનામુખી મધ સાથે આખમા આજે તો ધોળુ ફૂલુ જાય (૨૩) સમુદ્રફીણ સાજીખાર સિંધવ મેનાગેરૂ મનશીલ અને મરી એ સર્વની સમભાગે ગોળી કરી મધમા ઘસી આજે તો તિમિર જાય (૨૪) સાટોડીની જડ પાણીમા ઘસી આજવાથી રતાંધળાપણુ જાય આ સર્વે ઉપાયો હાથના લખેલા જૂના ગ્રથોમાથી સગૃહીત કરેલા છે

મધ, વાવડિંગ અને મનશીલ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી **વતી બનાવવી. આ વતી ઘી અથવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી** તિમિર, પટલ, કાચબિંદુ, અર્મ, નેત્રશુક્ર, કંડૂ, ક્લેદ, નેત્રાર્બુદ અને મળનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિંધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાચબિંદુ, કંડૂ, લિંગનાશ તથા શુક્લ અને કૃષ્ણ પટલગત રોગનો નાશ થાય છે. (૧૨) લીંડીપીપર, મીઠું, મરી, રસાંજન, સુરમો, સમુદ્રફીણ, ધોળી વસુનાં મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મોરથૂથુ, હરીતકી, મનશીલ, કડવા લીમડાનાં પાન, સાંભરમીઠું, સ્ફટિક અને શંખની ભસ્મ તથા કપુરનું વસ્ત્રગાળ બારીક ચૂર્ણ લોટાના વાસણમાં મધ નાખી પાડકીથી ઘૂંટવું. એ **નયનશાણ નામક અંજન** તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીલ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને લીંડીપીપર અર્ધો ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી **બકરીના દૂધમાં** તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંજીમાં અર્બુદરોગ, મધમાં પિચ્ચટરોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી અર્જુનરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) **ચંદ્રોદયવતી :**—રસાંજન, શિલાજિત, કેસર, મનશીલ, શંખ, ધોળાં મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘૂંટી તેની ગોળી કરવી. એ વિદેહ રાજાએ નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિલ્લ, કંડૂ, શુક્ર, તિમિર અને અર્બુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) **બીજી ચંદ્રોદયવતી :**—હરીતકી, વજ, કોષ્ઠ, લીંડીપીપર, મરી, બહેડાંનો ગર, શંખ અને મનશીલ, એ સર્વ સમભાગે એકત્ર કરી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘૂંટવું; અને તેની ગોળી કરવી. એ તિમિર, કંડૂ, પટલ, અર્બુદ અને ત્રણ વર્ષનાં ફૂલોનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે. વળી અધિક વધેલું માંસ, રતાંધળાપણું, વડસ અને અહિરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૬) **નયનામૃત :**—પારો અને સીસાની ભસ્મ સમભાગે, એ બંનેના બેભાગે સુરમો અને પારાનો ચતુર્થાંશ ભીમસેની કપૂર, એને એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્જુનનો પથ્ય કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજા નેત્રરોગોનો પણ નાશ કરે છે. (૧૭) **શશીકલાવતી**—કલખાપરી (ખાપરિયો), શંખ, રાતો ગેરુ અને મોરથૂથુ, એ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું; તે ચૂર્ણ લીંબુના રસમા ઘૂંટી તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી તિમિર, સ્રાવ, અર્મ અને પિલ્લરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) **કુસુમિકાવતી :**—તલનાં ફૂલ ૮૦, પીંપળીના ચોખા ૬૦, જાઈનાં ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમાં બારીક વાટી ગોળી કરવી. એ ગોળી તિમિર, અર્જુન, શુક્ર અને માંસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) **ચંદ્રપ્રભાવતી :**—હળદર, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, લીંડીપીપર, મરી, વાવડિંગ, નાગરમોથ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમા ઘૂંટી સળી જેવી લાંબી કરી છાયે સૂકવવી. એનુ પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) **રસકેશ્વરવટી :**—કલખાપરી, સિંધવ, મોરથૂથુનું ફૂલ, ટંકણખારનાં ફૂલ, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર, એ ઔષધો કૂટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવાં, પછી ગોળીઓ કરી છાયામાં સૂકવવી. એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) સિંદૂર ૨ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ, મોરથૂથુનાં ફૂલ ૧ ભાગ, ધોળો કાથો ૩ ભાગ અને મુરદાલશિંગ ૧ ભાગ ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર ભિલામાંનાં તેલનાં ૧૦-૧૨ ટીપાં પાડવાં. પછી તાંબાની કથરોટમાં તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી વીસ-પચીસ વખત પાણીએ ધોઈ ડબામાં ભરી રાખવું અને નિત્ય રાતે આંખોમાં આંજવું, એટલે પિયા, રતાશ, કંડૂ, ગળતી (આંસુ પડવાં), ફૂલ, કાચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘસી અંજન કરવું. તેથી કરી અતિનિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) જાઈના ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોકડાના મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું.× એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે.

× સૂચના—થાકેલો, બહુ રોગો હોય, ભયભીત, દારૂ પીધેલો, નવા તાવવાળો, અજીર્ણરોગી અને જેણે

રસ બળાબળ જોઈ આપવો (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સિંધવ નાખી છાશ પાવી (૩) ધુવાસ અને તાદળજાનાં મૂળિયા પાણીમાં વાટી તેમા ચોગણુ ઘી નાખવુ ઘીથી ચારગણુ દૂધ નાખવુ ઘી શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળી ઘી સભાળપૂર્વક ગાળી લેવુ પછી આ ઘી પાવુ, એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થને વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦ મા શખાવલી-૩

પ્લીહોદર×(બરોળ) ઉપર:—(૧) નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ (૨) રાતો રોહીડો અને હરડેનો કલ્ક ગોમૂત્રમા અથવા ભેસના મૂત્રમા આપવો. એટલે પ્લીહા (બરોળ) અને સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ અને ગુમનો નાશ થાય છે (૩) લસણ, પીપળીમૂળ અને હરડે, એકત્ર કૂટી ખાવા અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘૂટડો પાવો (૪) રોહીડાના રસમા સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, લીડીપીપર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જવખારનુ ચૂર્ણ નાખી પાવો (૫) એળિયો ૨ ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવગ ૦। ભાગ, દિકામાળી ૦। ભાગ, બદામ ૦॥ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમા બોરના ઠળિયા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી (૬) વાસના પાન છાશમાં વાટી સિંધવ નાખી આપવા (૭) કુવારનો રસ હળદર નાખી આપવો (૮) લીડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પાવી (૯) આકડાના પાન અને સિંધવ માટલામા, મોઢુ બધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવા અને તે રાખ દહીમા આપવી (૧૦) નેકટાની છાલના કાઢામા લીંડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખી તે આપવો યકૃતઉદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો **વિશેષ ઉપચાર:**—જુઓ વનૌ૦ મા—અઘેડો-૨૭ અગાઈ (આબુવો)-૧, આકડો-૩૪, આદુ-૮, એરંડો-૪૨, કડુ ગોડી-૧૨, કુવાર-૨, ખાખરો-૧૧, ખેરેતી-૨, ૪, ગરણી-૧૨, ગંગા-૨૪, ચણા-૭, ચિત્રક-૧૪, નગોડ-૩, નાળિયેરી-૧૨, પિડવણુ-૩ પોપૈયું-૩, બિજોરુ-૨૨, બોળ (હીરાબોળ)-૨, ભિલામો-૧૭, મરી-૧૩, મોરવેલ-૩, રગતરોહિડો-૧, રાઈ-૬ લસણ-૫, લીડીપીપર-૧૦, વસુ-૨, શરપુખા-૮, શીમળો-૮, શ્રાવડ-૪, સરગવો-૧૪, સાટોડી-૭, હરડે-૨૭, ટેદ-૩ **યકૃતોદર ઉપર**—ગરણી-૧૨, ચિત્રક-૧૪, રાઈ-૬, સોમવલ્લી-૧, હેદ-૩

જુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધિક્રિયાના રસાયન પ્રયોગની ટીપમા ન -૧

બદ્ધગુદોદર (વિટ્ગ્રહ, ગુ૦ બધકોશ) ઉપર:—(૧) થોરસેરણી (શેરણી), ઝાઉ હાઉવેર, અજમો, જીરુ અને સિંધવનુ ચૂર્ણ આપવુ **વિશેષ ઉપચાર**—જુઓ વનૌ૦મા-આમલી-૨૩, આવુ-૧, ઓથમી જીરુ-૪, બીની-૨૬, ભાગરો-૧૩, વાવડિંગ-૭, શેરડી-૨, હરડે-૧૬

જુઓ ગૌ૦ વૈ૦મા છાશ-૩

જલોદર• ઉપર:—(૧) સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને સિંધવનુ ચૂર્ણ નાખી છાશનુ પાન

× (૧) ડાબા હાથની છેલ્લી અને તેનાથી પહેલી આગળીની વચ્ચેની નસ ખોલવી અથવા તેના ઉપર મરી જેટલા ડામ દેવા (૨) દેવદારનો શીરો વાલ ૬ એળિયો વાલ ૪, હીરાબોળ વાલ ૪ શેરડીનો સરકો તોલા ૨॥, પાણી તોલા ૫ એમાથી પહેલા ત્રણ ઓસડોને ખાંડી ઝીણે લુગડે ચાળી સરકા તથા પાણીમા મેળવીને સવાર પીવુ એમ બે ત્રણ દિવસ પાવાથી પણ બરોળ નરમ ન પડે તો સાત દિવસ સુધી સવાર સાંજ લાગલાગટ પાવુ (૩) ચદ્રસ ખાડી ભૂકો કરી દરરોજ એક માસા સુધી સરકામા મેળવી ચટાડવો. (૪) રાઈ ટાક ૮ ગાયના મૂત્રમા મેળવીને દરરોજ સવારે પીવી (૫) ઇદ્રવરણા(તુસડા)ને ચોકડીની માફક ચારા પાડી તે ચારે ચીરો છેડામા ભેળી જ રાખી તેમા ખાડ ભરી ગરમ કરીને પછી તેમાનો રસ નીચોવી લઈ તેમાથી દર રોજ તોલા ૨॥ પીએ તો બરોળ અને ઉદરમાના અનેક વિકારો શાંત થાય (૬) સૂકા તુસડાનો ગરમ જાયફળ હિંગ અજમો, ઇદ્રજવ અને વાવડિંગની તુસડાના અગરસમા ચણા જેવડી ગોળી કરી આપે તો રેચ લાગી પેટમાની બરોળ ગાઠ બાર વગેરે દરદોનો નાશ થાય (૭) મહુવા શેર ૨ સાજીખાર તોલો ૧, બગડીખાર તોલો ૧ ટકણખાર તોલો ૧ જવખાર તોલો ૦॥, પાણી મણ ૦॥ એકઠુ કરી તેમા લોઢુ શેર ૭ ઊનુ કરી ઠારવુ આમ ૨૫ વખત કરી (ગાળી) તે પાણી દરરોજ તોલો ૧ પાવુ (૮) લીડીપીપર સૂઠ મરી સિંધાલૂણ સચળ મીઠુ, નવસાર ટકણખાર બગડીખાર સાજીખાર, પાપડિયોખાર અને જવખાર સમભાગે લઈ ઝીણા ખાડી બિજોરાના રસની ૨૧ ભાવના આપી છાંયે સૂકવી એની ફાકી બનાવી તે દરરોજ લેવી

• જલોદર અને સર્વાંગશોથની ચિકિત્સા એકજ પ્રકારની છે બંને રોગોમા મૂત્રલ અને વિરેચન

કરવુ (૨) સિંધવ અને રાઈ સમભાગે એકત્ર કૂટી ગાયના મૂત્રમા આપવુ (૩) ધોળા ગરુના મૂળિયાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૪) દેવદાર, ખાખરાના ફૂલ, આકડાના મૂળિયા, ગજપીપર, રોહ-ટાની છાલ અને આસગંધ ગોમૂત્રમા વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે. (૫) ૪૫ તોલા કાંદાના બિયા વાટી ચૂર્ણ કરવુ અને જૂના કામળાની રાખ ૪૫ તોલા વસ્ત્રગાળ કરી, ચૂર્ણ અને રાખ બંનેમાથી ૭ ૭ માસા લઈ એક તોલાની પડીકી બાંધવી દરરોજ એક પડીકી પાણીમા લેતા જવી, એટલે સંચય થયેલુ જલોદરનુ પાણી ઇંદ્રિયદ્વારે રોજ ઝરી જઈ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામા રોગી સાજો થશે પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે પરંતુ કેટલાક રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજુ જલદી સડી જઈ તેમાના ઘણા મરણ પામે છે એટલા માટે પાણી કાઢવુ તે બહુ વિચારીને કાઢવુ

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ પ્રા૦ આ૦ મા –અસ્થિવર્ગ–૩

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ–ઔષધિક્રિયાના સ્વાર્થપ્રયોગની ટીપમા નં –૭ બૃહત્પાકસંગ્રહમા પાકપ્રયોગની ટીપમા નં ૪

સર્વ ઉદરરોગ ઉપર ઉપચાર×:—(૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાઢો આપવો (૨) ચવક

ઔષધિ અપાય છે એ સંબંધમા સર્વાંગશોથ રોગમા ટિપ્પણી લખેલી છે જલોદરના રોગમા જલોદરારિ રસ ઊંટડીના દૂધની સાથે અપાય, તો બહુ જ સારુ કામ કરે છે એ ઉપચારથી અને રોગીને સારા કરેલા છે એલોપથીમા પેટમા રહેલુ પાણી નળી લગાડીને કાઢી લે છે તેમા પણ એક જ વખત બધુ પાણી કાઢી લેવાય તો રોગીનુ જીવન ભયમા આવી પડે છે બેત્રણ વખતમા પાણી કાઢે તો બની શકે છે પણ ફરીથી પાણી ભરાવાનો ભય રહે છે વિરેચન અને મૂત્રલ ઔષધિ જલોદરારિ રસ અથવા બીજી કોઈ આપીને પાણી ઓછુ કરાય તથા ઝેરને કાઢી નાખવામા આવે તો ભવિ નુકસાનનો ભય રહેતો નથી

પુનર્નવા નસોતર નેપાળો ઇંદ્રામણા વગેરે હિતકારક ઔષધિઓ છે એ સંબંધમા વનૌષધિ રત્નાદર્શમા બધાની ટિપ્પણી લખેલ છે પાતળા પાણી જેવા ઝાડાઓ થાય તેવી દવા અપાય છે લોહીમાથી પાણી જેટલુ બહાર નીકળે તેટલુ જ પેટમા રહેલુ પાણી અથવા સોજામા રહેલુ પાણી લોહીમા આકર્ષિત થઈને જલોદર અને સોજો ઘટી જાય છે —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× પેટમાના ભાર ઉપર (૧) પેટમા ભાર વળગી રહેલ હોય તો ફૂટી નીચે વાઢકાપ જેવુ થાય રાતદિવસ કળ ન પડે, તે રોગ ઉપર નુસખો શેર ૦ાા હિંગ શેર ૦। હરડે શેર ૦। અક્કલકરો શેર ૦। પંચલવણ શેર ૧। જવખાર શેર ૦। સાજીખાર શેર ૦। લઈ એકઠા વાટી કાચાપાકા ૧૦૦ લીંબુ લઈ તેની અથાણાની માફક ચાર ચાર ચીરીઓ રજાની રાખીને તેમા તે મસાલો ભરવો પછી એ માટલામા નાખી પંદર દિવસ જમીનમા રાખી દરરોજ ખવરાવવાથી સર્વ ઉદરરોગ મટે છે (૨) આકડાના સ્વાઈડા માળા મરી તથા સાજીખાર ઝીણા વાટી લીંબુના રસમા ગોળીઓ વાળવી તે દરરોજ ખાવાથી નળવાનુ આદિ સર્વ ઉદરવાયુ જાય છે (૩) હળદર ટાંક ૧ સાજીખાર ટાંક ૧ ટંકણખાર ટાંક ૧ ફટકડી (ફુલાવેલી) ટાંક ૧ અસેળિયો ટાંક ૨ રાઈ ટાંક ૧ મીંઢળ ટાંક ૧ સિંધાલૂણ ટાંક ૧ લીંડીપીપર ટાંક ૧ અજમો ટાંક ૧ લવંગ ટાંક ૩ અને કોનીજન ટાંક ૧ સર્વ બારીક ખાંડી ગોળ ટાંક ૧૬ મા ચૌદ ગોળી કરવી તે રોજ ખાઈ પથ્ય પાળવાથી ફીહો છીરી, વાયુ ગોળો માસની ગાંઠ વાની ગાંઠ અને પેટના તમામ રોગો જાય છે (૪) બિજોરાની ગોળી —તજ સૂંઠ લીંડીપીપર મરી પીપરીમૂળ લવંગ હરડેદળ વાવડિંગ ચિત્રકમૂળ હિંગ બીડલવણ સિંધાલૂણ સંચળ જીરૂ, શાહજીરૂ બોડી અજમો, કાળમ અમ્લવેતસ દાડમના ફૂલની છાલ પુષ્કરમૂળ ભારંગ મંડારિંગ અજમો ટંકણખાર ચવક જવખાર અને વડાગરૂ મીઠુ લઈ બિજોરા નંગ ૨ ના રસમા ગોળી જંગલી બોર જેવડી વાળવી તે પેટના સર્વ રોગને શમાવે છે (૫) બીડલવણ શેર ૦ાા અજમો શેર ૦ાા સિંધાલૂણ શેર ૦ાા સંચળ શેર ગા, એ ચાર ઝીણા વાટીને લીંબુના રસના બે પુટ આપી કથાળા ધારતુ ૩ ૪ હાથ ૧ાા નુ લાવી તેને કોરી તેમા વાટેલા ઔષધ ભરવા ઉંડાના મોઢામા તેમાથી નીકળેલો તેનો જ ગર્ભ દાબીને ભરવો પછી અગ્નિમા બાફવા ઠંડો થયે ગર્ભ સમેત વાટી ૦। થી ૦ાા તોલાના અંદાજે સવારસાંજ ખવડાવવાથી પેટની પીડા જાય છે (૬) સોય સંચળ, અજમો સૂંઠ, હિંગ તથા પોકરમૂળ(પુષ્કરના મૂળ)નુ સમભાગે ચૂર્ણ જવના પાણીમા આપવાથી પેટમાનો દુખાવો મટે (૭) કાસકીનુ મૂળ સોમવારે સાંજે નોતરી મંગળવાર કાગડા ઊઠ્યા પહેલા તેના ઉપર આપણા શરીરનો પડછાયો ન પડે તેવી રીતે તેની જડનો એક હાથનો ટુકડો લાવી રાખવો તે જમણા હાથ બાંધવાથી (આબાઈ) ઠીક લે

અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો (૩) દેવદાર, શેકરો, સરગવો અને આમોદ ગોમૂત્રમા વાટી ખાવા આપવુ, એટલે સર્વ ઉદરરોગ, કૃમિ અને સોજાનો જલદી નાશ થાય છે (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સૂંઠ ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ એના કાઢામા ગોમૂત્ર અને નમોતરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ (૫) હરડે અને નગોડના પાન ગોમૂત્રમા વાટી તેનો રસ શક્તિ અનુસાર આપવો, એટલે સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે (૬) ઊંટડીનું દૂધ પાવુ. (૭) મીઠું, સચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, લીંડીપીપર ચિત્રકમૂળ, સૂંઠ, હિંગ અને વાવડિંગનુ ચૂર્ણ, ઘી અને ભાત સાથે આપવુ, એટલે વાતોદર, ગુલ્મ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, સંગ્રહણી, પાંડુ, ભગંદર અને દૂઝણા મસા(હરસ)નો નાશ થાય છે (૮) વાવડિંગ સાજીખાર અને બાળ-હરડે, એ સમભાગ અને એમાના એક ઔષધનો ચતુર્થાંશ લાકડિયા થુવેરનુ દૂધ, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી બળાબળ જોઈ ગરમ પાણી સાથે આપવુ (૯) કડવી ઈન્દ્રવરણીનું ફળ (કડવી કોઠીંબી કે તુંબડુ) ભેંસના મૂત્રમા બાફી તેમાનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો અને તે ઉપર મૂત્ર પાવુ. (૧૦) કોપરાની એક કરચ લઈ બને દાઢે તે થોડી ચાવી ખાવી પછી તે ઉપર એક ભિલામુ ખાવુ પછી પાછો થોડો કોપરાનો કકડો ખાઈ તે ઉપર બીજુ ભિલામુ ખાવુ અને તે ઉપર રહેલી કોપરાની કટકી ખાવી એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવુ ગરમ પાણી પીવા આપવુ આઠમે દિવસે ઉતાર—ચણાની દાળ *

આવે (૮) શંખની નાભિ ૬ પૈસાભાર લઈ લીંબુ નગ ૩૫ના રસમા કાચની પથ્થરના વાસણમાં નાખી દિવસ ૭ ઢાંકીને રાખી મેલવુ પછી તેમા લીંડીપીપર, સૂંઠ મરી સિંધવ સંચળ માચવલણ અને જવખાર એ સાતે ચીજો દરેક સાત સાત પૈસાભાર તથા આમલસાર ગંધક અને શુદ્ધ પારો બબ્બે પૈસાભાર તૈયાર કરેલી કાજળી હિંગ ૨ પૈસાભાર શુદ્ધ વછનાગ ૧।। પૈસાભાર અક્કલકરો ૭ પૈસાભાર અને આમલીના છોડાની રાખ ૪।। પૈસાભાર લઈ સર્વને એકત્ર કરી ખૂબ વાટી પછી તેમા ઉપર જણાવેલ લીંબુના રસમા મેળવી રાખેલી શંખભસ્મ મેળવી ખરલમા બે પહોર સુધી ખૂબ ઘૂંટી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી એ એકેક ગોળી સવારસાંજ આપવાથી પેટમાના તમામ રોગ ઉદરસ, શ્વાસ ચોરાશી વાયુ વાગોળો છાતિ અને બરોળ વગેરે નાશ જાય (૯) નવરસાદિ ગુટિકા —લોહભસ્મ ૧ પૈસાભાર મંડૂર ૨ પૈસાભાર હરડે (મોટી) ટાંક ૨ પીપરીમૂળ ટાંક ૨ વાવડિંગ ટાંક ૨ મોથ ટાંક ૨ ચિત્રકમૂળની છાલ ટાંક ૨।। સૂંઠ ટાંક ૨ લીંડીપીપર ટાંક ૨ મરી ટાંક ૨ હરડા ટાંક ૨ બહેડા ટાંક ૨ આમળા ટાંક ૨ અને સોનામુખી (ઉપધાતુ)ની ભસ્મ ટાંક ૧ લઈ ખાંડી ઝીણુ કરી પછી લોહભસ્મ અને મંડૂર નાખી સમાન ગોળમા બોર જેવડી ગોળી કરવી પછી દોઢ શેર પાણીમા મરી ૪ પૈસાભાર કોરા હાંડલામા ઉકાળી ૩ પૈસાભાર પાણી રહે ત્યારે ઉતારવુ ઠંડુ થયે ગોળી ચાવીને ઉપર મરીનો ક્વાથ પીવો આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસ સુધી આપવાથી પિત્તપાંડુ પાંચે જાતનો પિત્તકમળો (પિત્તકમળી) પાણીરસો સોજો પીનસ (પાણી લાગ્યુ હોય તે) વાતોદર, પ્લીહોદર શોફોદર ગોળો તાવ અને વિષમજ્વર જાય અને જેની વ્યાધિને શમાવે (૧૦) બકરીનુ અર્ધો શેર દૂધ લઈ તેમા વિલાયતી એરંડિયુ (કેસ્ટર ઑઈલ) તોલા ૩ નાખી પાવાથી રેચ લાગી જલોદર જાય

* સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ ઉપર શાસ્ત્રસિદ્ધ ઔષધિઓમાથી નારાયણ ચૂર્ણ, સામુદ્રાદ્ય ચૂર્ણ ઇચ્છાભેદી રસ નારાચ રસ અશ્વચોળી ગુટિકા, પીપળ્યાદ્ય લોહ ચિત્રક ઘૃત મહાબિંદુ ઘૃત કુમારીઆસવ અભયારિષ્ટ ચવિકાસવ, અભયાદિ મોદક અગ્નિકુમાર રસ ગુલ્મકુઠાર રસ ત્રિભુવનકીર્તિ રસ તામ્રભસ્મ આરોગ્યવર્ધની રસ વગેરે ઔષધિ વારંવાર વાપરવામા આવે છે આરોગ્યવર્ધની અતિ પ્રસિદ્ધ ઔષધિ છે તેની બનાવટ નીચે મુજબ છે —

આરોગ્યવર્ધની—શુદ્ધ પારો ગંધક લોહભસ્મ અભ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ પાંચ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી તથા ત્રિફળા ૧૦ તોલા શુદ્ધ ગૂગળ ૨૦ તોલા કડુ ૭૦ તોલા ચિત્રકમૂળનુ ચૂર્ણ ૨૦ તોલા અને શિલાજિત ૧૫ તોલા લેવા પ્રથમ પારાગંધકની કજ્જલી કરી તેમા લોહ અભ્રક તથા તામ્રભસ્મ મેળવી પછી દરેક ઔષધિને અલગ અલગ ખાંડી ચૂર્ણ કરી ઉપરની ભસ્મની સાથે મેળવી તેમા શિલાજિતનો પાણીમા રસ કરીને મેળવવો ત્યાર પછી લીમડાના પાનના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગોળી બનાવી છાંયે સૂકવી લેવી **માત્રા**—૧ થી ૩ માસા સુધી દિવસમા ત્રણ વખત દૂધ અથવા પાણી સાથે આપવી આ ઔષધિના સેવનથી ઉદરરોગ, જૂનો તાવ યકૃત, પ્લીહા, કુષ્ઠ રક્તવિકાર સોજો પાંડુ વગેરે દૂર થાય છે જૂના હઠીલા દરદો માટે આ ઔષધિ સારુ કામ કરે છે

૧ પ્રકાર—શુદ્ધ પારો ગંધક, લોહભસ્મ અભ્રકભસ્મ તામ્રભસ્મ એ દરેક એકેક તોલો લેવા–

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦ મા—આદુ–૧૭, કાસાળુ–૫ ચિત્રક–૫, તાદળજો–૧૪, તુવર-ફળ–૧, મરી–૧૩, માલકાગણી–૬, લસણ–૧૫, લીંડીપીપર–૧૧, સાટોડી–૧૯, હરડે–૪૪. **વાતોદર માટે :**—સમેરવો–૨૦ **પિચોટી એટલે અંબોઈ ટળી હોય તો :**—ખરસાણી–૪, બાવળ–૮, બહેડાં–૧, રાનમોગરો–૧. **ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડતું હોય તો :**—કળથી–૫. **પેટમાં વાળ કે લોઢું ગયું હોય તો :**—અનેનાસ–૪, જાંબુ–૧૧, **નળ ફૂલવા ઉપર :**—ઇંદ્રજવ–૭, એરંડો–૨૯, કાળીજીરી–૭, કુબો–૭, ખરશિંગી–૧, નાગરવેલ–૭, મેઢાશિંગ–૧, વગડાઉ સૂરણ–૧, હુરા–૪. **પેટમાં કાંઈ પણ આજારથી ગાંઠ થઈ હોય તો :**—ભોરિંગણી–૭ **નળવાયુ માટે :**—અરડૂસો–૨, અરીઠા–૪, અળવી–૩, ઉક્ષી–૧, મૂળા–૫, મોરવેલ–૧, સરગવો–૯, સાત્વીન–૧, હેદ–૪. **નળવિકાર ઉપર :**—અજમો–૧, કરિયાતું–૩, કાજુ–૫, થુવેર–૧૨, રાઈ–૧૦, શેલડી–૧૦, સુરપીણુ–૫ **પેટમાંની ગરમી દૂર થવા માટે :**—અંજીર–૧, ઉંદરકની–૪, ઉંદરકની क–૭. **પેટમાં વાયુ સંચય થયો હોય તો :**—નગોડ–૧ **પેટમાં કાંઈ ઉપદ્રવ થયો હોય તો :**—જામફળ–૧ **ફેફસાંના સોજા માટે :**—અળશી–૭. જુઓ ગૌ૦ વૈ૦ મા :—ગોમૂત્ર–૩, ૫, ૭ ની ટીપમા ન. ૩. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—ખીરખહોટી **પેટશૂળ ઉપર :**—ખીરખહોટી–૬

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન ૨૮, ૩૩. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા નં. ૧૭ મલપ્રયોગની ટીપમા ન. ૩.

પથ્ય—કળથી, મગ, જવ, ચોખા, છાશ, લસણ, પરવળ, કાગ્લા, શેકરો (સરગવો), દૂધ અને પાન **અપથ્ય**—તળેલા પદાર્થ, ભાજીપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારા એવા ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા.

૯—ઉદાવર્તરોગ

કારણ—ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઊલટી, છીંક, બગાસું, ઓડકાર, નેત્ર સંબંધી જળ, શુક્ર-ધાતુ, મળ, મૂત્ર અને વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થયેલા જે વેગ તેનો નિરોધ કરવાથી વાયુની ઊર્ધ્વ-ગતિ થઈ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મળ, મૂત્ર તથા વાયુ, એ ત્રણેના નિગ્રહો કરી જે ઉદાવર્ત થાય છે તે મોટું ઘોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે.

સામાન્ય લક્ષણ—જે રોગમા વાયુના આવર્ત (ચક્કર) ઉપર ચડે છે તેને ઉદાવર્ત કહે છે આ રોગમા વાયુ મુખ્ય છે. અતિ શોષ, ગ્લાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શૂળ, વિષ્ટાયુક્ત ઊલટી, એવા લક્ષણો જે ઉદાવર્તના હોય છે તે અસાધ્ય જાણવા

ઉપચાર—(૧) જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવા. (૨) ચોગણું પાણી નાખી દૂધ પીવું (૩) ધમાસાનો સ્વરસ કિંવા કાકડીના બિયા વાટી તેના પાણીમા કેસર મિશ્ર કરી આપવુ (૪) ગોમૂત્રમા જવાસાનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમા પ્રાશન કરવુ. (૬) આમળાનો સ્વરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પીવો (૭) ગધેડીની લીંદનો રસ આપવો (૮) સુકાયેલા મૂળા, આદુ, સાટોડી, બૃહત્ પંચમૂળ અને ગરમાળામા ઘી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવુ. (૯) તલની સાંઠીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમા ગોળ ૧ તોલો નાખી આપવો ×

શિલાજિત ૩ તોલા, ત્રિફલાચૂર્ણ ૬ તોલા, મધુ ૨૨ તોલા, ગૂગળ શુદ્ધ ૪ તોલા તથા ચિત્રકમૂળની છાલ ૪ તોલા લેઈ ઉપર મુજબ આ ઔષધિ તૈયાર કરાવવી **માત્રા**—૩ રતીથી ૧૨ રતી સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત દૂધ અથવા પાણીની સાથે આપવી એટને ઉદરરોગ તથા ઉપર જણાવેલા સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે. આરોગ્યવર્ધની સેવન કરતાં દૂધ-ભાત અથવા માત્ર દૂધનુ સેવન કરવુ કે જેથી ઔષધ તરત ફાયદો કરી શકે

× અધોવાયુનો વેગ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયેલ હોય તો સ્નેહપાન, સ્વેદન, ફલવર્તિ (ગુદામા બત્તી-વાટ પ્રવેશ કરાવવી) તથા બસ્તિ (પિચકારી) હિતકારક છે મળના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો જુલાબ, બસ્તિ, સ્વેદન, માલિસ, અવગાહન (તેલ અથવા જળમા બેસવુ), ફલવર્તિ અને દસ્તાવર અન્ન લાભદાયક છે મૂત્રનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો દૂધ પાણી મેળવી પીવુ મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીના ઉપાય કરવા બગાસાનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો સ્નેહન, સ્વેદન તથા અન્ય વાતનાશક ઉપાય કરવા આંસુના વેગને રોકવાથી

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વ૦ની૦ મા –આદુ–૩૧, એલચી–૯, ચૂનો–૧, પીપર–૧, લીંડીપીપર–૨૭ **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે :**—અરજુનસાજડ–૯, ભોંયરિંગણી–૧૩

જુઓ ગો૦ વૈ૦ મા **મૂત્રાવરોધથી થયેલ ઉદાવર્ત માટે :**—દૂધ–૨૩

પથ્ય—ચોખા, દૂધ, લંઘન, પાચન ઇત્યાદિ **અપથ્ય**—વમન અને મળમૂત્રના વેગનો રોધ, દ્વિદલ ધાન્યો, કમલકંદ, જાંબુ, કાકડી, આગી, વાનના કાંદા, તૂરા પદાર્થ અને જડ અન્ન

૧૦–ઉધરસ (કાસરોગ)

કારણ—મોમા અથવા નાકમા ઘણી ધુમાડી જવાથી, અતિ વ્યાયામથી, ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ઉતાવળે ભોજન કરવાથી અને મળમૂત્ર તથા છીંકના અવરોધથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થઈ ઉદાનવાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે+

થયેલ હોય તો ખૂબ રોઉ, પછી દારૂ જેટલું છીંકના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો તીક્ષ્ણ પદાર્થ સૂંઘવા અથવા નાકમા વસ્ત્રની બત્તી કરી નાખવી ઓડકારના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો સ્નેહયુક્ત પદાર્થોનુ ધૂમ્રપાન કરવુ વમનના વેગને રોકવાથી થયેલ હોય તો વમન તથા ઉપવાસ કરવા, તેમ જ તેલનું મર્દન અને જુલાબ પણ લાભદાયક છે વીર્યનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો દૂધમા ચારગણું પાણી મેળવી ઉકાળવુ, પાણી બધુ બળી જાય ત્યારે દૂધમા સાકર મેળવીને પીવુ તથા તેલમર્દન અને અવગાહન કરવુ ક્ષુધાનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો તેમા સ્નિગ્ધ ઉષ્ણ રુચિકર મનોવાંછિત અલ્પ ભોજન કરવું તૃષાથી થયેલ રોગમા શીતળ ઉપચાર કરવો શ્વાસના રોકવાથી થાય તેમા વિશ્રાંતિ કરવી તથા દૂધ પીવુ સેવન કરવું નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી થયેલ હોય તો સાકર મેળવેલું ગરમ દૂધ પીવુ તથા નિદ્રા લેવી

(૧) ગુદામાં રાખવા માટે ફળવર્તિ—હિંગ મધ અને સિંધાલૂણ મેળવી બત્તી બનાવવી તે ઘીમા ભીંજવી ગુદામા પ્રવેશ કરાવવી **(૨) મદનફલાવર્તિ**—મીંઢળ લીંડીપીપર, કોઠ (ઉપલેટ) ઘોડાવજ અને સફેદ સરસવ લઈ બારીક વાટી ગોળ તથા દૂધ મેળવી બત્તી બનાવવી ઉપરની બત્તી પ્રમાણે તે ઉપયોગમા લેવી **(૩) ત્રિકટુકાદિવર્તિ**—સૂંઠ મરી લીંડીપીપર સિંધાલૂણ સરસવ ધુવાસ કપૂરેટ અને મીંઢળનુ ચૂર્ણ કરી મધ અથવા ઘીમા શેકવુ પછી અંગૂઠા જેટલી જાડી બત્તી બનાવી ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગમા લેવી આ પ્રકરણમા કહ્યા ઉપરાંત નારાચચૂર્ણ ગુટિકા ઇચ્છાભેદી રસ નિરતાદિ વટી વૈદ્યનાથ વટી સ્થિરાદ્ય ઘૃત વગેરે શાસ્ત્રીય ઔષધિ પણ ઉપયોગમા લેવાય છે

+ વાત પિત્ત કફ ક્ષત અને ક્ષયના ભેદથી ઉધરસના પાંચ પ્રકાર કહેલ છે તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામા ન આવે તો તેમાથી ક્ષયરોગ થાય છે એ ઉધરસો અનુક્રમે એકએકથી વિશેષ બળવાન છે (૧) વાતકાસથી જડબુ છાતી માથુ પેટ અને પાસળામા શૂળ ફૂટે છે મોઢુ ફીકુ અથવા શુષ્ક થાય છે બળ સ્વર અને ધાતુનુ તેજ કમી થાય છે ઉધરસનો ઠાસો વારવાર આવે છે અવાજ ખરે છે અને લૂખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે (૨) પિત્તકાસથી છાતીમા બળતરા થાય તાવ આવે મોઢુ શુષ્ક અને કડવું લાગે છે તરસ વારવાર અને ઘણી લાગે છે પીળી અને તીખાશવાળી ઊલટીઓ થાય છે અને શરીરમા અગ્નિની માફક દાહ થાય છે (૩) કફકાસથી મોઢુ અંદરના ભાગમા લિપાયેલ રહે છે, ઉદાસી અને સુસ્તી રહે છે માથામા અચેત વદના થાય છે બધુ શરીર કફથી ભરાય છે અન્ન જ દેખી ઉબકા આવે છે ભારે જડ (ભાર) લાગે છે ચળ આવે છે અને વારવાર ખડાર આવતા કફના ગળફા ઘટ્ટ હોય છે આને કફમાસ રહે છે (૪) ક્ષતકાસ શ્વાસ ચડી આવે એવા કાર્યો વારવાર કરવાથી અને લૂખુ ખાવાથી વાયુ હૃદયમા જઈને ક્ષત (ચાંદુ) કરી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે એનાથી પ્રથમ લૂખો ઠાસો પછી લોહી થૂંકે કંઠ પકડો દુખે શૂળ સાલે સાંધેસાંધે પીડા થાય તાવ શ્વાસ તરસ હોય સ્વર બેસી જાય અને કબૂતરની માફક ઘૂઘવાટા કરે એ લક્ષણ ક્ષતકાસના છે (૫) ક્ષયકાસ કુપથ્ય અને વિષમાશન કરવાથી બહુ મૈથુન કરવાથી મળમૂત્ર રોકવાથી ઘણો શોક કરવાથી ઘણુ સૂવાથી માણસને મંદાગ્નિ થઈ વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના કોપથી ક્ષયરોગની ખાસી પેદા થાય છે એનાથી શરીર ક્ષીણ થઈ તાવ દાહ અને મોહ થાય છે ચ૨ હેડ ટકતો નથી એ રોગી સૂકો ખાસે છે દૂબળો થતો જાય શરીરનુ માંસ અને લોહી સુકાય અને પરુ થૂંકે ત્યારે અસાધ્ય જાણવો આ પાંચે ઉધરસને લોકો ખાલી ઉધરસ ગળફા છૂટે તેવી ઉધરસ અને લોહીવાળી ઉધરસ એમ ત્રણ પ્રકારની માને છે તે ઉપર —(૧) ખસખસના જીંડવા રૂા ૦ાા ભાર સાકર તોલો ૧ અને ખસખસ તોલો ૦ાા લઈ પાણી શેર ૦ાા મા ઉકાળી સવારસાંજ પાતા રહેવાથી ખાલી (સૂકી) ઉધરસ મટે છે આ ખાસીવાળાને ગાયનુ ઘી માખણ બદામનુ તેલ એવુ એવુ ચીકણુ ખવડાવવુ બદામનુ તેલ છાતી

ઉપચાર :—(૧) આકડાનાં ફૂલમાંનાં રવાઈડાં લઈ, તેના સમભાગે મિરપૂડ (મરીની ભૂકી) નાખી ખરલ કરી ચારચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને રોજ એકેક ગોળી આપવી; એટલે કાસ, શ્વાસ (દમ) દૂર થાય છે.' (૨) અરડૂસીનો રસ મધમાં આપવો. (૩) લવંગાદિ વટિકા આપવી. (૪) મરીચાદિ ગોળી આપવી. (૫) સૂંઠ, બાલહરડે અને નાગરમોથને કૂટી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને એકેક ગોળી મોઢામાં રાખવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે. (૬) બહેડાંની છાલ મોઢામાં રાખી તેનું પાણી ગળી જવું. (૭) હરડે અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) બકરીના મૂત્રમાં બહેડાંના દળની ગોળીઓ કરવી અને મધમાં ગોળી આપવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ જાય છે. (૯) આદાનો રસ મધમાં નાખી આપવો; તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) ભોરીંગણીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) ડોરલી(ઊભી ભોરીંગણી)નો કાઢો, લીંડીપીપર અને ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૨) શરપંખાના મૂળનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૧૩) બોરડીનાં પાંદડાં વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી

ઉપર ચોળવું. (૨) જેઠીમધનો શીરો ૨ તોલા, બાવળનો સફેદ ગુંદર ૨ તોલા, કડાયો (કતીરો) ગુંદર ૨ તોલા, ઘઉંનો નિશાસ્તો ૧ તોલો, કાળાં મરી ૦ તોલો, કેસર ૦ તોલો અને સાકર ૨ તોલા, એ સર્વને ઝીણાં ખાંડી લૂગડે ચાળી પાણી સાથે ઘૂંટી ગોળીઓ વાળવી. એમાંથી, સવારથી સાંજ સુધીમાં ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળીઓ મોઢામાં રખાવી ચૂસવા દેવી, કે જેથી એનો રસ ગળામાં ઊતરે અને સૂકી ઉધરસ મટે. (૩) લોહીના ગળફાવાળી ઉધરસ પર મોટાં ગૂંદાં પાકાં શેર ૧ લઈ તેના રસમાં સાકર શેર ૦ાા નાખી ઉકાળવું; અને ચાસણી જેવું થયે ઉતારી કાચના વાસણમાં ભરી લેવું. તેમાંથી દરરોજ ૨ તોલાને આશરે સવાર-સાંજ ચટાડવું. ગૂંદાં ન મળે તો ગૂંદીનાં પાંદડાંનો રસ અને સાકર મેળવી હમેશાં પાવું. એ ખાસીવાળાને તાવ ન હોય તો સ્ત્રીનું દૂધ અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું. ગાયનું દૂધ, માખણ કાઢ્યા વગરની છાશ (ઘોળવું), જવની કાંજી તથા જવનું પાણી પીવા આપવું. આ રોગીને લખવા-વાંચવા કે મહેનતનું કામ કરવા દેવું નહિ. (૪) ખાંસી વગર હાંફણ હોય તો બુંદનો અગર દૂધનો કાવો એકલી સાકર નાખી પાવો. હાંફણવાળાના પગ ઘણા ગરમ પાણીથી ઝારવા અથવા ન દઝાય તેવા ગરમ પાણીમાં બોળી રાખવા. (૫) હળદર, મેથી, ઘીમાં તળેલ હીમજ, સાજીખાર અને સંચળને લાલ સાટોડીના મૂળના રસની ભાવના આપી તેની ૦ાથી ૦ાા તોલાની ફાકી આપવાથી શૂળ અને તાવ સહિત ઉધરસ જાય છે. (૬) આકડાનાં રવાઈડાં શેર બેને માટીના વાસણમાં નાખી મોઢે કપડમાટી કરી એક પહોર સુધી ધીમી આંચે બાળી રાખ કરવી. તેમાંથી પાન સાથે ૧ વાલ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે છે. (૭) આકડાના દૂધમાં સિંધાલૂણના વગડાઉ બોર જેવડા કકડા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ-રાત પલાળી રાખી ફરીથી તેટલું જ દૂધ નાખી કપડમાટી કરી ભસ્મ કરવી. એ પણ પાન સાથે વાલ એક ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી. (૮) રાતી ફટકડી ત્રણધારા થુવરમાં નાખી ભઠ્ઠી કરી રાખ કરવી અને તે પાન સાથે એક રતી આપવાથી ખાંસી અને દમ મટે (૯) અઘેડાનો બીજ, અજમો, ભોરીંગણી અને સૂંઠ સમાનભાગે લઈ હાંડલામાં નાખી કપડ-માટી કરી બાળી ભસ્મ કરી તૈયાર થયે તોલો ૦ાા ફકાવવું (૧૦) જવખાર, લીંડીપીપર અને મરી સમાન-ભાગે લઈ જૂના ગોળમાં બોર જેવડી ગોળી વાળી આપવી. (૧૧) આકડાનાં રવાઈડાં શેર ૧, મીઠું શેર ૦ા, લવંગ તોલા ૨ અને મરી તોલા ૪ લઈ ખૂબ મસળી માટીના ઠીકરામાં શેકવાં. તેનો લાલ રંગ થાય કે ઉતારી લેવું, એની ફાકી કરી તોલા ૦ા પ્રમાણે આપવી. (૧૨) લવંગ, કાળાં મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ અને સૂંઠ લઈ ખાંડી તેમાંથી નિત્ય જળ સાથે ૦ાા તોલો ફાકવું તથા લીમડાનાં પાંદડાં તોલો ૦ાા ખાવાં. (૧૩) પાકું અને કાચું દાડમ તોલા ૨, બહેડાં તોલા ૨, કાળાં મરી તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૦ાા વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી તે મોઢામાં રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે. (૧૪) શુદ્ધ પારો તોલો ૧ અને આમલસારો ગંધક તોલો ૧ એ બંનેની કાજળી કરી શુદ્ધ વછનાગ તોલો ૧, મરી તોલા ૬, સૂંઠ તોલા ૫, લીંડી-પીપર તોલા ૨, ફુલાવેલ ટંકણખાર તોલા ૨ લઈ વાટી નાગરવેલના પાનના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરી મુખમાં રાખવી; એથી ભૂખ ઊઘડે અને ઉધરસ જાય. (મરી અને વછનાગ તથા પારો અને ગંધક એ બબ્બે ચીજો જુદી વાટી સર્વ એકત્ર કરવું.) (૧૫) બિજોરાંની ગોળી:—તજ, સૂંઠ, લીંડીપીપર, મરી, પીપરીમૂળ, લવંગ, હરડે મોટી, વાવડિંગ, ચિત્રાછાલ, હિંગ, બીડલવણ, સિંધવ, સંચળ, જીરું, શાહજીરું, બાડી અજમોદ, કોકમ, ગરમાળો, દાડિમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડાશિંગ, અજમો, ટંકણખાર, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન લઈ લીંબુના શેર ૧ રસમાં અને બિજોરા નંગ ૧ ના રસમાં ખરલ કરી ચણીબોર પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવી. એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો જાય અને ભૂખ લાગે.

તવી પર શેકી આપવાં. (૧૪) કાળા ધંતૂરાનાં પંચાંગ ચલમમાં નાખી પીવાં. (૧૫) ધમાસાનાં મૂળ ચલમમાં નાખી પીવાં. (૧૬) ભોરીંગણી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૭) બહેડાં બે ભાગ અને લીંડીપીપર એક ભાગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૮) લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘેડા–૨૨, અજમો–૬, અતિવિષ–૪, અરજુનસાજડ–૬, અરડૂસી–૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪; આકડો–૨, ૨૫; આદું–૯, ૧૬, ૧૯, ૩૨; ઇંગોરિયાં–૯, ઇંદ્રવરણાં–૨, ૧૫; ઉટકટારી–૬, ઊભી (ભોરીંગણી)–૧, એલચી–૬, કાયફળ–૨, કુંવાર–૩, ૪; ખરસાણી–૨, ખાખરો–૧૮, ખેર–૧૦, ગરમાળો–૭, ગળો–૮, ૨૪; ગંગેટી–૩, ચણોઠી–૧૯, જવ–૭, જેઠીમધ–૧૦, ૧૩; તરટી–૧, થુવેર ચોધારો–૧૧, ૧૩; દાંતી–૨, ધમાસો–૧, ધંતૂરો–૨, પારસપીપળો–૪, પીપળો–૨૬, પુષ્કરમૂળ–૧, ફૂદીનો–૬, બાફળી (હિંગોત્રી)–૪, બહેડાં–૨, ૪, ૫, ૮; ભિલામો–૮, ભોંયઆમળી–૫, ભોરીંગણી–૧, ૯; મરી–૪, ૮; મરેઠી–૧, મર્યાદવેલ–૩; મીંઢળ–૯, મોથ–૧૩, મોહડી ઘોટ–૧, રાસ્ના–૬, લવંગ–૪, ૭, ૮, ૧૦; લીંડીપીપર–૧, ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો ૧, વજ (ઘોડાવજ)–૧૦, શરપુંખા–૫, શિળીંદ–૧, શણ–૧, સમુદ્રફળ–૮, સમેરવો–૧૪, ૧૫, ૧૬; સાટોડી–૧૯, સાજડ–૬, હરડે–૨૩, હળદર–૧, ૯, ૧૫; હેળુ–૪, **ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે:**—હરડે ૩૮. **કફવિકાર માટે:**—અગથિયો–૫, અઘેડો–૧૦, અજમો–૬, અરડૂસો–૩, ગરણી–૭. **ક્ષતકાસ માટે:**—આમલી–૬, એખરો–૨, દ્રાક્ષ–૯, પીપળો–૯. **કફ જાડો થઈ છાતી ઘેરાય તે માટે:**—અરડૂસી–૧૧, અરીઠાં–૩, અળશી–૭. **કફ પાતળો કરવા માટે:**—ચિત્રા–૨, શિકેકાઈ–૨. **ઉષ્ણતાથી કફ સુકાયો હોય તો:**—જેઠીમધ–૧૦. **ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ માટે:**—વરિયાળી–૩. **શરદીની ઉધરસ માટે:**—નાગરવેલ–૬. **કફવાત માટે:**—મીંઢળ–૪. લાણોની ટીપ નં. ૧, ૨; ધંતૂરાની ટીપ નં. ૧.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માં—**કફરોગ માટે:**—ગોમૂત્ર–૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ **ઉધરસ માટે:**—ખીરબહોટી–૩, મૂત્રવર્ગ–૧. જુઓ **અનુભૂત ઔષધ:**—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણ પ્રયોગની ટીપમાં નં.–૧૦

પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કળથી, ઘી, દૂધ, ચાકવત (ટાંકો), વેંગણ, મૂળા, લસણ, ઘિલોડાં અને ગરમ પાણી. **અપથ્ય**—દાહકારક પદાર્થ, કંદ, દૂધી, ઘણું ખાવું, જડ, શીતળ, ખાટાં અને દુષ્ટ અન્નપાન.

૧૧—ઊનવા (મૂત્રકૃચ્છ્ર)

કારણ—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણૌષધ, રુક્ષ પદાર્થ, દરરોજ મદ્યપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સંચાર કરનારાં પક્ષ્યાદિકોનું માંસ અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ઇત્યાદિના સેવનથી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે.×

* ઉધરસ ઉપર ગુડૂચ્યાદિ ક્વાથ, બાહ્વત્ પંચમૂલક્વાથ, ચિંતામણિ ચૂર્ણ, કંટકાર્યાદિ કષાય, કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ, ખદિરાદિ ગુટિકા, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, કાસકુઠાર રસ, કફકુઠાર રસ, આર્દ્રક પાક, આર્દ્રક અવલેહ, અગ્નિરસ, કફકેતુ રસ, ચંદ્રામૃત લેહ, તામ્રપર્પટી, તામ્રરસાયન, સમશર્કર ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, અભ્રકભસ્મ, શૃંગારાભ્ર, દશમૂલાદ્ય ઘૃત વગેરે અપાય છે તથા મર્દન કરવા માટે ચંદનનાદ્ય તેલ અપાય છે.

કર્પૂરાદિ વટી—કપૂર, લવિંગ તથા દાડમનાં ફળની છાલ એકેક તોલો લેવી. સફેદ મરી, લીંડીપીપર, બહેડાં તથા પાનની જડ બબ્બે તોલા લેવી તથા સર્વ વસ્તુની બરાબર (૧૧ તોલા) કાથો લેવો. સર્વને બારીક ખાંડી ૨–૩ કલાક બાવળની છાલના ક્વાથમાં ખરલ કરી નાની નાની ગોળીઓ વાળવી. દિવસમાં ૧૦–૧૫ ગોળીઓ એકેક કરીને મોઢામાં રાખી રસ ચૂસવો. આ ગોળીથી વાતિક ઉધરસ કે જેમાં વારંવાર સૂકી ઉધરસ આવ્યા કરે છે, રાતે શાંતિથી નિદ્રા પણ આવતી નથી; એ ઉધરસને બહુ જ જલદી દૂર કરી આપે છે. (ગોળીઓ બનાવવા માટે ક્વાથનું પાણી બહુ જ ઓછું નાખવું. થોડું વધારે પડશે તો જલદી ગોળી બનશે નહિ અને કપૂર ઊડી જશે.)

× (૧) સાથળ અને પેડુની સંધિમાં તથા પેડુ અને ઇંદ્રિયમાં ઘણી પીડા થાય અને થોડે થોડે વારંવાર મૂત્ર ઊતરે તે વાયુનો. (૨) પીળું, લાલ અને ઘણું ગરમ મૂત્ર ઘણા કષ્ટે આસ્તે પીડાને ઊતરે તે પિત્તનો.

સંપ્રાપ્તિ—સ્વકારણોએ કુપિત થયેલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બસ્તિમાં કોપ પામી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે, ત્યારે માણસને ઘણા કષ્ટથી મૂત્ર કરવાનું બને છે.

ઉપચાર—(૧) ગોખરુ, ગરમાળો, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આમળાં અને પાષાણભેદનો કાઢો મધ નાખીને પાવો; એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠણ પથરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાષાણભેદ, શિલાજિત, ગોખરુ, કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મરવાની અણી પર) હશે તોપણ તે બચશે. (૩) દ્રાક્ષ અને ખડીસાકર એકત્ર કૂટી તે દહીંના મંડ (દહીંની તર) સાથે પાવી. (૪) દૂધ ઉષ્ણ કરી ગોળ નાખી પાવું એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે. (૫) નાળિયેરનું પાણી ગોળધાણામાં મેળવી પાવું. તે દાહ સાથેના મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. (૭) પાંચ માસા જવખાર સાકરમાં આપવો. (૮) ગોખરુના કાઢામાં જવખાર નાખી પાવો. (૯) આમળાંનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી આપવો. તે રક્ત, દાહ તથા શૂળથી યુક્ત એવા મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ કરશે. (૧૦) આમળાંના રસમાં એલચીદાણા ખાવા. (૧૧) લાંબડીનાં બિયાં છાશ સાથે આપવાં. (૧૨) ખજૂર, આમળાં, લીંડીપીપર, શિલાજિત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાષાણભેદ, ચંદન, ચીભડાનાં બિયાં અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાઢા સાથે પાવું; તે અંગ, લિંગ, ગુદા, વંક્ષણ, ગુહ્ય, એ ઠેકાણાનો દાહ, શર્કરા, પથરી અને શૂળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃષ્ય છે. (૧૩) ત્રિફળાં, વાયવરણાં, કંકોલ (ચણકબાબા) અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજિત, પાષાણભેદ, લીંડીપીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં પાવું. (૧૫) ભોરીંગણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળિયાં સુદ્ધાં ગોખરુના છોડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉંદરની લીંડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દૂધમાં કડાછાલ વાટી પાવી, તે ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯)

(૩) પેડુ અને લિંગ એ બંને ભારે થાય અને ત્યાં સોજો હોય, મૂત્રમાં ફીણ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી ઊતરે તે કફનો. (૪) ત્રણેનાં મિશ્ર ચિહ્નો દેખાય તે સન્નિપાતનો. (૫) મૂત્રને લઈ ચાલનારી નસોમાં કોઈ પણ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રના જેવાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે તે ચોટ લાગવાનો. (૬) ઝાડો રોકવાથી વાયુ કુપિત થઈને પેડુ અને પેટમાં આફરો કરે છે અને ત્યાં પીડા કરે છે તે મલાવરોધનો. (૭) પેડુમાં શૂળ ચાલી વીર્ય સહિત મહાકષ્ટથી મૂત્ર ઊતરે તે વીર્ય રોકવાનો. (કારણ વીર્યના રોકવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે.) (૮) પથરી અને શર્કરા એ બંને અંડમાં રહે છે તેનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે, એ પથરી પિત્ત કરીને પોચી, વાયુથી સૂકી, કફથી રહિત, પથરીનું રૂપ થઈ નીકળી મૂત્રને રોકે છે, જ્યારે ઊનવાથી હૃદયમાં પીડા થાય, શરીર કંપે, કૂખમાં શૂળ ચાલે, મંદાગ્નિ અને મૂર્ચ્છા થાય ત્યારે તે માણસ મરી જાય.
ઉપચાર—(૧) ઉંબરાનું દૂધ સાકર સાથે આપવાથી ઊનવા મટે. (૨) લુહારની કોઢમાંની ધમણની ફૂંક પાસેની રાખ પાણીમાં પલાળી પેડુ ઉપર જાડો થર કરવો. (૩) આમલીનો રસ સાકર નાખીને પાવો. (૪) એલચી, પાષાણભેદ, કપૂર, શિલાજિત અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ દૂધ-પાણીની સાથે પાવું. એનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે, બંધ છૂટે, (૫) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કમળકાકડી અને સિંધવ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ઊના પાણીમાં આપવું. (૬) ઈસબંધ, ઘી અને ખાંડ ભેળવી ખાવાથી શિયાળાની મોસમમાં ઊંઘમાં પેશાબ થવાનું દરદ મટે અને ગરમીના દિવસમાં થતું હોય તો એક પૈસાભાર ધાણા ખાંડી તેમાં ખાંડ ૪ પૈસાભાર મેળવી ફાકે તો આરામ થાય. (૭) એલચી, અરડૂસી, પાષાણભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, શિલાજિત, શુદ્ધ આમલસારો ગંધક અને જવખાર એકેક પૈસાભાર લઈ ઝીણું ખાંડી દરરોજ સવારે એક પૈસાભાર ખાય તો વાયુથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. (૮) હરડે મોટી, પાષાણભેદ, કાકડીનાં બીજ, એ એકેક માસાભાર લાવી પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર એક રહેથી લૂગડે ગાળી તેમાં ૧ પૈસાભાર મધ અને શિલાજિત ૧ માસો મેળવી ત્રણ દિવસ સુધી રોજ સવારે પીવાથી પિત્તનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. ધઉં તથા બીજી દરેક ભારે ચીજ ખાવી નહિ. (૯) એલચી, અરડૂસી, પાષાણભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, ચિનીકબાલા અને ગોખરુ, એ સર્વે ત્રણ-ત્રણ માસા લઈ, પાણી શેર ૪ માં ઉકાળી શેર એક રહે ત્યારે લૂગડે ગાળી તેમાં સાકર અને શિલાજિત નાખી ચાર દિવસ સુધી રોજ સવારે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય.

કાંટેસાવરી(શીમળા)ની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં—અળસી-૪, આમળાં-૧૭, ઇંદ્રજવ-૧૯, ઉટકટારી-૨, ઉંબરો-૧૨, એલચી-૮, કપૂરકાચલી-૧, કંકોડી-૨, કાકડી-૮, ૧૦, કાંસ-૧, કાંટાગોખરુ-૬, કાંસકી (પેટારી)-૩, કેળ-૧૨, ખીજડો-૫, ખેર-૯, ગળો-૧૦, ગોખરુ બેઠા-૩, ૧૧, ચણકબોબા-૭, ચણોઠી-૧૧, ચીકુ-૧, જેઠીમધ-૧૮, ડુંગળી-૧૮, તરબૂચ-૩, તાડ-૬, દ્રાક્ષ-૧૫, ૧૮; ધમાસો-૬, નાઉળ-૧, નાળિયેરી-૧૭, પાષાણભેદ-૧, પાટલા-૩, બિઢી-૧, બોરડી-૪, ભોંયકોળું-૧૪, ભોરીંગણી-૧૩, રાકોઠીંબાં-૧, લાંબડી-૩, લૂણીની ભાજી-૧, વાયવરણો-૬. વાળો-૫, શીમળો ૨, શેરડી-૪, ૧૧; શેવાળ-૩, સમેરવો-૧૮, સાગ-૫, ૯; સાતવીન-૨, સુખડ-૩, હિંગ-૧૮. **કફ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—એલચી ૧૩, **પથરીથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—પાષાણભેદ-૫. **ત્રિદોષ જ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—શતાવરી-૧૫, **દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—તલ-૧, રાનતુલસી-૩, ૫, જુઓ ગો૦વૈ૦-દૂધ-૧૦. જુઓ અનુભૂત ઔષધિ:—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપણીમાં નં. ૫.

પથ્ય—સ્નાન, શીતળ, ઉમટણું, જૂનો રાતો ભાત, છાશ, દૂધ, દહીં, મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પંડોળાં, આદું, કાકડી, ખજૂર, નાળિયેર, તાંદળજો, શીતળ એવાં અન્ન અને પાન. અપથ્ય—મદ્ય, શ્રમ, મૈથુન, હાથી-ઘોડા ઉપર બેસવું, વિષમાસન, વિરુદ્ધાસન, તાંબૂલ, મત્સ્ય, મીઠું, તૈલપક્વ, પેંડ (તેલપોળી), હિંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાંદા; અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રુક્ષ અને ખાટા પદાર્થ.

૧૨–ઊલટી (વમન, છર્દિ)

કારણ—×અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા તથા અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણ, અતિ ઉતાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું, શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચીતરી ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી. એ કારણોથી ઊલટી ઉત્પન્ન થાય છે.+

---

* ઊનવા ઉપર એલાદિ ક્વાથ, ધાન્યાદિ ક્વાથ, મૂત્રકૃચ્છ્રાંતક રસ, તારકેશ્વર રસ, વરુણાદ્ય લોહ, છિન્નકાદ્યઘૃત, વિદારીઘૃત, ગોક્ષુર ક્વાથ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. મર્દન કરવા માટે ઉશીરાદ્ય તેલ તથા કુશાદિ તેલ અપાય છે. મૂત્રેંદ્રિયમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે કર્પૂરવર્તિ ઉપયોગમાં લેવાય છે. બંગભસ્મ સિતોપલાદિ ચૂર્ણની સાથે અથવા આમળાં, હળદર અને સાકરના ચૂર્ણની સાથે લેવી અતિ લાભદાયક છે.

× અજીર્ણ અને પિત્તપ્રકોપથી વારંવાર ઊલટી થાય છે. એ સિવાય સારણગાંઠ, આંતરડાનો સોજો, હોજરીનું ક્ષત, યકૃતનો રોગ, કૉલેરા, પથરી તથા ઝેરી જંતુ પેટમાં જવાથી પણ ઊલટી થાય છે.

+ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણગમતી વસ્તુઓના જોવાથી, એમ ઊલટીના પાંચ પ્રકાર છે. તેમાં (૧) વાયુની હોય તો:—છાતી અને પસવાડામાં પીડા, મુખશોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે, શ્વાસ અને સ્વરભેદ હોય, ઓકવાનો અવાજ ઘણો (ઊંચો) હોય, ઊલટીમાં ફીણ હોય, રંગ બગડેલો હોય અને ઘણા વેગથી ઊલટી થાય. (૨) પિત્તથી હોય તો:—મૂર્છા, તૃષા અને મુખશોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાળવામાં અને આંખોમાં ગરમી રહે, આંખે અંધારાં તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીલું અને લાલ રંગનું ઓકે. (૩) કફથી હોય તો:—તંદ્રા તથા મુખ ગળચટ્ટું થાય, કફ ઓકે, ઊંઘ આવે, ભોજનમાં અરુચિ રહે, શરીર ભારે રહે; ચીકણી, ગળી, જાડી, શીતળ અને કફયુક્ત ઊલટી કરે, રોમાંચ રહે. (૪) સન્નિપાતની ઊલટીમાં શૂળ, અપચો, અરુચિ, દાહ, તરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ એ સર્વ હમેશાં વધારે રહે છે અને ખાટી, ખારી, લીલી, જાડી, ગરમ અને લાલ ઊલટી કરે છે. (૫) ચીતરી ચડવાથી ઉત્ક્લેદ થઈ ઓકવા મંડી જાય છે.

નિર્બળ મનુષ્યને વારંવાર ઊલટી થતી હોય તથા સાથે જ ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, હેડકી, તરસ, બેહોશી, હૃદ્રોગ અને આંખો ઉપર વારંવાર અંધારાં આવવાં, એ ઉપદ્રવ થતા હોય અને ઊલટીની સાથે લોહી અને પરુ નીકળતું હોય અને વમનનો રંગ મોરપીંછાના ચાંદલા સમાન હોય એવી ઊલટી અસાધ્ય સમજવી.

ઉપચાર—ત્રિફળા, વાવડિંગ અને સૂંઠ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આપવું અથવા લીંબુનાં પાંદડાં ઉકાળી પાવાં અથવા ખીજડાની છાલ અને પીપળાનો ક્વાથ કરી પાવો. જો નાભિ પાસેની ચામડી નગારાની માફક થરથરતી હોય તો નાભિમાં વાયુ ભરાવાથી ઊલટી થયેલ ગણી, લોબાન તોલો ૦ા બશેર પાણીમાં વાટી તે પાણી ઝામીને પાવું.

ઉપચાર—(૧) આમળાંનું ચૂર્ણ ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આમળાં એ એકેક તોલો લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથ વડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સિંધવ ઘીમાં નાખી આપવો. (૪) મધપૂડાનું મીણ મધમાં પાવું. (૫) કાકોલીનાં મૂળ અને હિંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) વાવડિંગ, ત્રિફળા અને સૂંઠ એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) પીપળાના ઝાડ ઉપરનાં છોડાં અંગારામાં બાળી પાણીમાં છમકારી તે પાણી ગાળી પાવું; એટલે વાંતિ અને ઊચકીનો નાશ થાય છે. (૯) ખીલીની છાલ અથવા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (ઊલટી) દૂર થાય છે (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૧) સુકાયેલા લીમડાની રાખોડી મધમાં આપવી. (૧૨) મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમાં લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો; એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (ઊલટી) તુરત જ દૂર થાય છે×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં—અરડૂસી-૨૪, આદું-૩૮, આમળાં-૮, ૧૦; ઉપરસાલ-૫, એલચી-૧૪, કડુ-૩, કણજી-૧૧, કેળ-૨૪, કોલિંજન-૬, ઘાસપિત્તપાપડો-૪, ચંબેલી-૫, જાયફળ-૫, જાંબુ-૧૨, જીરું-૧૨, જેઠીમધ-૫, ધમાસો-૭, ધોળી પીલુડી-૪, નાળિયેરી-૯; પટોલ (કડુ)-૬, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પિત્તપાપડો-૫, પીપળો-૩, બિજોરું-૯, ખીલી-૧૬, બોરડી-૧૧, મકાઈ-૧, મગ-૨, મીઠું લીંબુ (મોસંબી)-૧, મીંઢળ-૯, મોથ-૯, રતાંદળી-૧, લીંડીપીપર-૭, ૨૧; કડવો લીમડો-૩૪, શંખાવળી-૨, સોપારી-૧, હરડે-૧૪, ૩૮. **રક્તજનિત એટલે લોહીની ઊલટી ઉપર:**-આંબો-૧૬, જેઠીમધ-૨૧. **પિત્ત થઈ ઊલટી થતી હોય તે ઉપર:**—તજ-૨. **ત્રિદોષજનિત ઊલટી ઉપર:** ગળો-૧૯, તુલસી-૨૧, દાડમ-૧૬, ખીલી-૨૨, મસૂર-૧.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં મોરનાં પીછાં-૧.

પથ્ય—ચોખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળાં, સાકર, કોઠું, દાડમ, નાળિયેર, લીંબુ.

અપથ્ય —ઉષ્ણ પદાર્થ, નઈ (દૂધી), મીઠાં ગોલાં, કોળું, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન.

૧૩—ઊલટીની આવશ્યકતા અને ઓષધો

કારણ—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાદ્ય, હૃદ્રોગ, કુષ્ઠ (કોઢ), વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરુચિ એ રોગોમાંથી એકાદો રોગ કોઈ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું.

વમન (ઊલટી) થવા માટે ઉપચાર-(૧) **કફ પડવાને**—લીંડીપીપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી કોકરવરણા પાણીમાં પાવું. (૨) **પિત્ત પડવાને માટે**—પંડોળાં, અરડૂસી અને કડવા લીમડાનાં પાનનું ચૂર્ણ કરી ઠંડાં પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) **કફ-વાયુની પીડા હોય તો:**—મીંઢળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી પાવું. (૪) **અજીર્ણ ઉપર:**—કોકરવરણા પાણીમાં સિંધવ નાખી પાવાથી માણસને ઊલટી થઈ અજીર્ણ દૂર થાય છે. (૫) જેઠીમધનો કાઢો ૩ માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાખી આપવો એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ મટે છે. (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઈનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) ૦। તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત આકડાનાં મૂળિયાંની છાલનું ચૂર્ણ• ગરમ પાણીમાં આપવું એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને ૨॥ થી ૪ ચણોઠીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીનાં કિંવા અરડૂસીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. (૯)

× (૧) સૂંઠ, ધાણા, સાકર તથા નાગરમોથ એ ચારે વસ્તુનું ચૂર્ણ ૪ તોલા લઈ ૩૨ તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળી ઠંડું થયેથી પિવડાવવું; એટલે સર્વ પ્રકારની ઊલટી બંધ થઈ જાય છે. સગર્ભા સ્ત્રીને પણ આ ઔષધિ લાભકારક છે. (૨) કપૂરકાચલી પાણી સાથે આપવી. (૩) રસસિંદૂર, ધાણા, જીરું, ત્રિકટુ અને મધ મેળવી આપવું. પ્રકરણમાં જણાવ્યા ઉપરાંત એલાદિ ચૂર્ણ, કરંજબીજાદિ કષાય, ચંદનાદિ કલ્ક, ગુડૂચ્યાદિક્વાથ, જાંબુનું શરબત, જીરકાદિ રસ, તૃષ્ણાછર્દિહરો રસ, પદ્મકાદિ ઘૃત, નારિકેલ ખંડ, કુષ્માંડ ખંડ, ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ વગેરે અપાય છે.

• આ ચૂર્ણ અડધો તોલો આપવાથી ઊલટી અને પાંચ વાલ આપવાથી પરસેવો થાય છે; પરં જેઠ માસમાં કાઢી રાખેલું જોઈએ. હડકાયા કૂતરાનો પણ એ જ ઉપાય કેટલાક વૈદ્યો બતાવે છે.

ગુંજ કિંવા અર્ધી ગુંજ પ્રમાણે મોરથૂથું ફુલાવી તે ગરમ પાણીમાં લઈ, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું, એથી ઊલટી થઈ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) ઊલટી બંધ થવાને:—હલકો રેચ આપવો કિંવા મકાઈના કણસલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમાં આપવી અથવા પીપળાનાં છોડિયાં બાળી પાણીમાં ઠામી તે પાણી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષધિઓમાં:-બિજોરું—૧૦, લીંડીપીપર-૧૫. ઊલટી બંધ થવા **માટે:**—મોગલી એરંડો-૧.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ:**—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨.

૧૪–કમળો (મ૦ કામલા)

કારણ અને લક્ષણ—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માંસ, એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ, એ હળદર જેવાં પીળાં થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણ અને પીતવર્ણ, થાય છે; અને દાહ, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્બળપણું, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.×

ઉપચાર—(૧) એરંડાનાં પાંદડાંનો અથવા ડૂંખોનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૨) ઘઉંની ઢગલી ઉપર લોખંડની કડછી અગ્નિમાં લાલ કરી દાબવી અને તેનો જે હિરવણ (રસ) આવે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) ગાયના દૂધમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) નરમા(કપાસ)ના છોડવાનો રસ નાકમાં નાખવો. (૫) દેવડાંગર(કૂકડવેલ)ના ફળનું ચૂર્ણ ચોખાભાર નાકમાં સૂંઘવું; એટલે નાકમાંથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પહોરે કમળો ઊતરશે. આ ઉપાયથી નાકમાં બળતરા થાય છે, તેને માટે ઘી સૂંઘવું. (૬) કડવા તૂરિયાનું ચૂર્ણ એક ચોખાભાર નાકમાં સૂંઘવું. (૭) સવારમાં રાતી શેરડી ખાવી. (૮) કડવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને કિંચિત્ સૂંઠની ભૂકી નાખી આપવો. (૯) એરંડાનાં મૂળ મધમાં ઘસી ચટાડવાં. (૧૦) ધોળી ડુંગળી અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમાં થોડી હળદર નાખી આપવી. (૧૧) ગળોનો રસ મધમાં આપવો.+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષધિઓમાં:—અઘેડો-૧૫, અરડૂસી-૨, આકડો-૩, આમળાં-૩૯, ઇંદ્રજવ-૬, કાળીજીરી-૩, કુકરપાડાનો વેવો-૨, કુબો-૬, કુંવાર-૧૩, કેળ-૯, કોઠી-૨, ઘઉં-૨, ગળો-૪, ગોરખમુંડી-૧, ડુંગળી ૨૪, થુવેર ચોધારો-૪, દારુહળદર-૧, પડિરવો-૧, બીલી-૨૬,

× જ્યારે કમળો ઘણા દિવસનો જૂનો થાય, ત્યારે તેને કુંભકમળો કહે છે. વળી જે પાંડુરોગીને વાયુ, પિત્ત વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઈ જાય તથા બળ, ઉત્સાહ જતાં રહે; અને તંદ્રા, મંદાગ્નિ, સૂક્ષ્મજ્વર, દાહ, તરસ, અરુચિ, ભ્રમ, એ સર્વ થઈ આવે અને સ્રીસંગ પ્યારો લાગે નહિ, અંગમાં પીડા થાય તેને હલીમક રોગ કહે છે આ બે કમળાના ભેદ છે કમળો એ પાંડુરોગનો ભેદ હોવાનું અમૃતસાગરમાં બતાવે છે. કમળાના જે રોગીનો મળ કાળા રંગનો, મૂત્ર પીળા રંગનું, શરીર પર સોજો ઘણા જ પ્રમાણમાં, આંખ, મોઢું, ઊલટી એ અત્યંત લાલ રંગનાં હોય, મળમૂત્ર કાળા, પીળા અથવા લાલ રંગનાં થઈ જાય, મન સ્થિર ન હોય, એવો રોગી બચશે નહિ; તેમ જ કમળાના જે રોગીને દાહ, અરુચિ, તરસ, આફરો, તંદ્રા, મંદાગ્નિ અને મોહ ઉત્પન્ન થાય તે રોગી બચશે નહિ. ઉપચાર—(૧) કમળાના દરદીને મધની સાથે હરડાં, બહેડાં, આમળાં એનું સમાન ભાગવાળું ચૂર્ણ તેની ઉંમર જેટલા વાલના વજને આપવું ખોરાકમાં ઘઉંની રોટલી અને મન તથા મસાલા અને મીઠા વગરની મગની દાળ, આ ત્રણ જ આપવાં; તેમ જ એકાંતરે રાતે સૂતી વખતે હીમજ તોલો ાા અને મીઠું તોલો ાાની ફાકી ઊના પાણી સાથે ફકાવવી (ઝાડો સાફ ન આવે તો જ). આ અમારો અનુભવેલો પ્રયોગ છે. (૨) મેઠ, કુટકી, હળદર અને આમળાં ડંદા પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું (૩) ત્રિફળા, અરડૂસી, કરિયાતુ, લીમડાની સળીઓ, કડુ અને ગળોનો ઉકાળો આપવો.

+ કમળામાં વાસાદિ કષાય, ફલત્રિકાદિ કષાય, નવાયસ લોહ, ધાત્રીલોહ, પુનર્નવા મંડૂરભસ્મ, લોહભસ્મ, કુષ્માંડખંડ, ત્રિફલાદિઘૃત, ત્રૈલોક્યસુંદર રસ, ગોમૂત્ર, હરીતકી વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પુનર્નવાદિ તેલ, દૂર્વાદિ તેલ તથા ચંદનાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે. ચંદ્રપ્રભાવર્તિ અંજન માટે અપાય છે; તથા કૂકડવેલના ફળનું ચૂર્ણ સૂંઘવા માટે અપાય છે. કમળાના રોગમાં જુલાબ આપવો અતિ લાભકારી છે.

ભાંગરો–૫, ભોંયઆમળી–૪, મોથ–૭, રિસામણી–૧, રેવંચી–૫, લીમડો (કડવો)–૧૧, ૩૧; વિષ્ણુક્રાંતા–૫, શિળીંદ–૨, શેલડી–૧, શ્રાવક–૨, સમુદ્રફળ–૫, સારોડી–૮, સોમવલ્લી–૧, હળદર–૨૦, હેદ–૫.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૭ અને અંજનપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧.

પથ્ય—જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મસૂર, તુવેર, પરવળ અને તાંદળજો. **અપથ્ય**—ભાજીપાલો, હિંગ, પેંડ (તેલપોળી), પાન, તીખું, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન.

૧૫–કરમિયા (કૃમિરોગ)

કારણ—ખાધેલું પચ્યું ન હોય ને બીજું ખાવું, રોજ મધુરામ્લ ખાવું, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવાં, મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર ઇત્યાદિ ભક્ષણ કરવાં, વ્યાયામ ન કરવો. એ કૃમિરોગનાં સાધારણ કારણો જાણવાં.×

લક્ષણ—તાવ, નિસ્તેજપણું, શળ, હૃદયની પીડા, ઓકારી, ભ્રમ, અન્નદ્વેષ, અતિસાર ઇત્યાદિ લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર—(૧) કિરમાણી અજમો સવારે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે. ગોળ કૃમિ માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે. એ જ કિરમાણી અજમાનું જે સત્ત્વ કાઢવામાં આવે છે, તેને અંગ્રેજી ભાષામાં 'સેન્ટોનાઈન' કહે છે. (૨) પિત્તપાપડો અધકચરો શેકીને મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો કિંવા પિત્તપાપડો કૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી ગાળી લઈ શક્તિ પ્રમાણે

× પૂર્વાચાર્યોએ બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે પ્રકારના કૃમિ(જીવાત)ની ૨૧ જાતો વર્ણવેલી છે. તેમાં જૂ અને લીખ એ બહારનાં કૃમિ કહેલાં છે. આભ્યંતર ૧૯ પ્રકારનાં કૃમિ (કરમિયા) ઉત્પન્ન થાય છે. કફમાં ઉત્પન્ન થયેલ હૃદયાદ, અંત્રાદ, ઉદરાવેષ્ટ, ચુરવ, મહાગુદ, સુગંધ અને દર્ભકુસુમ એ સાત છે. રક્ત-(લોહી)માં ઉત્પન્ન થયેલ માતર, સૌરસ, લોમવિધ્વંસ, રોમદ્વિપ, ઉદુંબર અને કેશાદ એ છ છે. વિષ્ઠામાં થયેલા મકેરૂક, લેલીહ, મક્ષુન, સૌસુરાદ અને કફેરૂક એ પાંચ છે. કફરક્તમાં થયેલ સ્નાયુક નામનો એક છે. (એનું વર્ણન વાળાના પ્રકરણમાં કરેલું છે.) એ કફમાં થયેલા કૃમિ આમાશય અને હૃદયપ્રદેશની અંદર રહે છે. એ ઘણા મોટા થતાં ચારે બાજુ ફરે છે. એમાંના કેટલાક ચામડાની વાધર જેવા ચપટા, કેટલાક વરસાદનાં અળસિયાં જેવા અને કેટલાક અનાજના અંકુરો જેવા, તો કેટલાક ઝીણા, લાંબા અને ટૂંકા પણ હોય છે. તેમનો રંગ રાતો અને ધોળો હોય છે. આ કૃમિથી છાતીમાં બેચેની, મોઢું ફિક્કું, અપચો, અન્ન પર અભાવ, ફેર, ઓકારી, તરસ, પેટનું ફૂલવું, શરીરની દુર્બળતા, સોજો, સળેખમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. લોહીમાં થયેલા કૃમિ લોહીને વહેનારી શિરાઓ(નસો)માં રહે છે. તે ઝીણા, પગ વગરના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે. કેટલાક તો એટલા ઝીણા હોય છે કે તેને જોવાને માટે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની જરૂર પડે છે. કોઢ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે ચામડીનાં દરદો એ જ જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિષ્ઠામાં થનાર કૃમિ વિષ્ઠામાંથી બહાર આવે છે. તે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે. ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગીના ઓડકારમાંથી વિષ્ઠાની દુર્ગંધ ફેલાય છે. એ કદે જાડા, પુષ્ટ, ગોળ, બારીક, લઠ્ઠ અને રંગે લીલા, પીળા, કાળા કે ધોળા હોય છે. આ જંતુઓ પેટમાં આડાઅવળા ફરતા થવાથી પાતળો ઝાડો, ચૂંક, પેટે આફરો, શરીર સુકાવું, અંગ લૂખું પડી પીળા રંગનું થવું, રૂંવાડાં ઊભાં થવાં; મંદ જઠરાગ્નિ અને મળદ્વારમાં ચળ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

કેટલાક કૃમિ હોજરીમાં રહે છે. કેટલાક નાના આંતરડાંમાં અને કેટલાક મોટા આંતરડાંમાં રહે છે, કેટલાક ચપટા અને ૧૦–૨૦ ફૂટ લાંબા હોય છે. બધાના ઉપચાર અલગ અલગ છે. સામાન્ય રીતે એ ત્રણે સ્થાનોના કૃમિઓનો નાશ કરવાને આ ઓસડ આપવું:—(૧) કપિલો તોલો ૦ાા ઝીણો ખાંડી દહીંમાં મેળવીને ખાવો; પરંતુ એ ઓસડ ખાવાની આગલી રાતે ગોળ ખાવો કે જેથી તમામ કૃમિ તે ગોળને જઈ વળગે. (૨) દાડમના ઘણા જૂના ઝાડની છાલ, ટાંક ૪, પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લૂગડે ગાળી, તે પાણી દરરોજ સવારે પીએ તો મેદા(હોજરી)માં કૃમિ હોય તો મરી જાય. (૩) શણનાં બી તોલો ૧ ગોમૂત્રમાં ૪ માસ સુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય. મીઠાશ તથા ડુંગળીની પરહેજ રાખવી. (૪) કિરમાણી અજમો તથા ખાખરાનાં બિયાં સમાન ભાગે લઈ ઝીણાં ખાંડી ઘણા દિવસ સુધી ખાય તો ભાતભાતના કૃમિનો નાશ થાય.

મધ નાખી આપવું. (૩) વાવડિંગનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. નાના કૃમિઓની ઉત્પત્તિ આથી રોકાઈ જાય છે. (૪) સૂંઠ, વાવડિંગ અને ભિલામાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) કૌચ પરના કાંટા દૂધમાં નાખી આપવા. ઘણા જ નાના બાળકને એ આપવું નહિ.× (૬) ફૂદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો એટલે સૂક્ષ્મ કૃમિઓ મરી જાય છે. (૭) બિજોરાંની છાલનો કાઢો આપવો. (૮) અનેનાસ ખાવું; એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાંચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર ઘસી પાવી. (૧૦) કાંચકી અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી પાવું. (૧૧) વડની વડવાઈઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવરણાની છાલ ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૩ તોલાનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૭ માસાથી એક તોલા સુધી; એક નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજા સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ચાંગળું ભરી પાવો; કિંવા તેનાં જ સૂકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો સુધી આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધી રતી અને થોડું કેસર રાતે આપવાં; એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ થોડી હિંગ નાખી આપવું. (૧૭) એક ચણોઠીભાર ફટકડી મધમાં આપવી. (૧૮) બકામ લીમડાની અથવા પાંડેરવાની અને બકાલ લીમડાની બન્નેની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમાં આપવું. (૧૯) વાયવરણાની છાલ, એરોદસ, કિરમાણી અજમો, સૂંઠ, વાવડિંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોથ, વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ઉંદરકની, અરલુમૂળ, દાડમની છાલ અને બીલાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. આ ઉપરાંત પારસીયાદિ ચૂર્ણ, કૃમિમુદ્ગર રસ, મુસ્તકાદિ કષાય, ત્રિફલાદ્યઘૃત, વિડંગરસ, કૃમિઘ્નરસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તેમ જ વિડંગ તેલ અને ધુસ્તર તેલ શરીર પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ–૩, અખરોડ–૫, અનેનાસ–૨, અરજુનસાજડ –૧૦, અળવી–૭, આદું–૫૩, આંબાહળદર–૪, આંબો–૨, ઇંદ્રજવ–૧, ઉંદરકની–૪, ઉંદરકની સ– ૧, ઉંદરકની ગ–૧, એરોદસ–૧, કચૂરો–૩, ૬; કપૂર–૮, કારેલી–૧૦, કાસાળુ–૧૨, કાળીજીરી– ૬, કાંચકી–૪, ૧૩; કિરમાણી અજમો–૧, કીડામારી–૬, કેસર–૧૧, કોલકંદ–૧, કાચ–૧, ખર– શિંગી–૨, ખાખરો–૮, ૧૩; ગજો–૧૩, દિકામાલી–૨, દાડમ–૩, નાગછત્ર–૧, પટોલકટુ–૭, પાન– અજમો–૧, પીલુ–૧, પપૈયું–૪, ફાંગળો–૪, ફૂદીનો–૩, બાફળી (હિંગોત્રી)–૩, બિજોરું–૧, બીલી–૪, ભારંગી–૧૧, ભિલામો–૧, ૪; મરવો–૭, મેઢાશિંગી–૨, લીમડો (કડવો)–૧૪, ૨૧, ૨૬; વડ–૫, વાવડિંગ–૧૧, શિરદોરી–૧૦, સતાપા–૧, સમુદ્રફળ–૧૨, સોપારી–૭. **પિત્ત, કફ સંબંધી જંતુ એટલે કરમ હોય તો તે માટે:**–લીમડો કડવો–૩૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૯, ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૯.

પથ્ય—ચોખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મગ, કુમળાં વેંગણ, કોઠું. **અપથ્ય**—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, બોર, કોળું અને તેલ.

૧૯–કાનનો રોગ (કર્ણરોગ)

કારણ—ઠંડી, જળમાં ક્રીડા કરવી, કાન ખંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને બીજે દોષ કોપાવનાર હેતુ, એ દોષનો કોપ થઈ કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે.* કાનમાં રસાદિક નાખવાં તે ભોજનના પહેલાં નાખવાં

× ગોળમાં ગોળી કરીને બાળક તેમ જ મોટા માણસને અપાય છે.

* કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છે:—૧ કર્ણશૂળ, ૨ કર્ણનાદ, ૩ બાધિર્ય, ૪ વાંસ ફાટવા જેવા કાનમાં ભડાકા થવા, ૫ કર્ણસ્રાવ, ૬ કર્ણકંડૂ (કાનમાં ચળ અથવા ખસ જેવી ફોડલીઓ થાય છે તે), ૭ કર્ણગુથ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાંથી મળ ઘણો ઝરે તે), ૮ કર્ણપ્રતિનાહ (કર્ણગુથ-કાનનો મેલ પાતળો

અને તૈલાદિક સૂર્યાસ્ત પછી નાખવાં.

કર્ણશૂળ (કાનનો દુખાવો, કાનનું કઠાવું-કઠવું) ઉપર:—(૧) આદાનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું. પછી ગાળી ભરી રાખવું. જરૂર પડ્યે થોડું નવશેકું (ગરમ) કરી કાનમાં નાખવું. (૨) લસણ, આદું, શેકરો, વાયવરણાં, મૂળા અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૩) આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાખવો. (૪) દીંટાના મૂળનો કલ્ક કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું; તે કાનમાં નાખવું એટલે ત્રિદોષજનિત કર્ણશૂળનો નાશ થાય છે. (૫) હિંગ, સિંધવ અને સૂંઠના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમાં નાખવું. (૬) ખરસાણીની ડાંખળીને અંગારામાં નાખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાખવો. (૭) લીંબુના રસમાં કિંવા હોકામાંના પાણીમાં કોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમાં નાખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કૂંવાડિયાના મૂળનો રસ, લસણનો રસ, કાંદાના પાનનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૯) સમુદ્રફીણની વસ્ત્ર-ગાળ ભૂકી કાનમાં નાખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું પાડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વર્નો૦માં:—અરલુ-૧, આકડો-૧૪, ૨૦; આમલી-૧૭, આંબો-૨૦, ખરસાણી-૬, ચંબેલી-૪, બિજોરું-૧૧, મીંઢીઆવળ-૨, વાંદો-૧, સમેરવો-૭, સરસવ-૪.

કર્ણસ્રાવ (કાનમાંથી પરુ વહે છે તેના) ઉપર:—(૧) સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) મરેલો વીંછી તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં નાખવું એટલે સર્વ જાતના કર્ણરોગનો નાશ થાય છે. (૩) સૂંઠ, સિંધવ, દેવદાર, હિંગ અને ઘોડાવજના કાઢામાં તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાખવું; એટલે તણખા તથા સ્રાવ બંધ થાય છે. (૪) ટંકણખાર ફુલાવી કાનમાં નાખવો. (૫) બદામનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૬) ફુલાવેલી ફટકડીની પિચકારી મારવી અથવા ભૂકી કરી કાનમાં નાખવી. (૭) રાળથી ત્રમણું તેલ લઈ એકત્ર કઢવી પછી ગાળી તે કાનમાં નાખવું. (૮) કાળી તુલસીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમા ચાર-પાંચ વખત કાનમાં નાખવો. (૯) શેકટાનાં સુકાયેલાં ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૧૦) આકડાનાં ફૂલનો અને ભોંયઆમળાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૧૧) મધ કાનમાં નાખવું. (૧૨) બાવળિયાની છાલના કાઢાથી તથા ત્રિફળાના કાઢાથી અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમા નાખવું. (૧૪) બિજોરાંના રસમાં સાજીખાર નાખી તે કાનમાં નાખવો; એટલે સણકા અને સ્રાવ દૂર થાય છે. (૧૫) સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું.

પડવાથી તે નાકમાં અથવા મોંમાં આવી રહે તે), ૯ કૃમિકર્ણ, ૧૦ કૃમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી થાય તે), ૧૧ વ્રણ, ૧૨ કર્ણપાક, ૧૩ પૂતિકર્ણ (પાકેલા કાનમાંથી પરુ અને પાણી વહે તે), ૧૪થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થયેલા અર્શ એટલે મસા; ૧૮થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સોજા (શોથ); ૨૨થી ૨૮ વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માસ, મેદ અને નસોના કર્ણાર્બુદ (અર્બુદ જેવી ગાંઠો થાય છે તે). ઉપચાર—(૧) પાકું થુવરનું પાન ઘોડાવજ સાથે ઘસી ટીપું પાડીએ તો વહેતો કાન મટે. (૨) મરી, ચામડાની જૂની વાધર અને લીમડાની ટીશીઓ તેલમાં ઉકાળી કાનમાં ટીપું પાડવાથી દુખતો કાન મટે. (૩) પાડીના મૂત્રમા સિંધવ ઘસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે. (૪) ઉપલેટ, આકડાનું દૂધ (અથવા પીળાં પાંદડાંને ઊનાં કરી નિચોવેલું પાણી) અને સરસવનું તેલ ગરમ કરી સહેવાય કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું મટે. (૫) કાનમાં બગાઈ ગઈ હોય તો કૂંવાડિયાનાં પાંદડાનો રસ કાનમાં નાખવાથી જીવતી બગાઈ નીકળી પડે અને દરદ શાંત થાય. (૬) બહેરાપણાનો ઉપાય:—આકડાનાં પીળાં પાંદડાંને અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને હાથેથી મસળીને નિચોવી કાઢેલો રસ કાનમાં નાખવાથી કાનમાં ધાક અને બહેરાપણું જાય. (૭) કાનમાં ચસકા નાખે તેના ઉપર:—સુવા તોલો ૦॥ અને બકરીની લીંડીઓ નંગ ૪ લઈ બાળકના મૂત્રમાં ઉકાળી તેનો કાનમાં બાફ આપવાથી કાનના ચસકા મટે. કાનમાં તીવ્ર શૂળ નીકળતું હોય ત્યારે તેલવાળી દવા ન નાખવી; રસવાળી દવા નાખવી. વચ્છનાગનો લેપ બહાર કરી શકાય છે અથવા શેક કરી શકાય છે. પરુ નીકળ્યા પછી તેલવાળી દવા નાખી શકાય છે. ઠંડો વાયુ, ઠંડું પાણી કાનને ન લગાડવું, સાકર-ગોળ ન ખાવાં, સ્નાન વખતે માથા પર પાણી ન રેડવું.

તે સ્રાવ, વ્રણ અને સણકાનો નાશ કરે છે. (૧૬) ગોમૂત્ર મંદોષ્ણ કરી તેનાથી, ગરમાળાના કાઢાએ અથવા તુલસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૧૮) જાઈના રસમાં તેલ પચાવી તે કાનમાં નાખવું. (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) વડ, આંબો, જાંબુ અને મહુડાનાં કુમળાં પાંદડાંના કલ્કમાં તલનું તેલ ચોગણું નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૨૧) ઘોડાવજ, સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં–ઇંદ્રજવ–૯, ઉંદરકની–૩, કિંજળી–૪, દારૂહળદર–૭, ધંતૂરો–૧૬, બાવળ–૧૭, બિજોરું–૧૫, ભિલામો–૧૩, મરવો–૫, રાળ–૭, લસણ–૧, વગડાઉ તૂરિયું–૩, વજ–૭, સરગવો–૪, જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં:—ગોમૂત્ર–૭. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં કસ્તૂરી–૧, મધ–૧, સમુદ્રફીણ–૩. **કર્ણસ્રાવ, વ્રણ અને ચિરંટો ઉપર:**—સમુદ્રફીણ–૩. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૬.

કૃમિકર્ણ (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગાઈ ઈંડાં મૂકે છે તે) ઉપર:—(૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૨) રીંગણીનાં ફળની ધુમાડી આપવી. (૩) નગોડ, શેકટો અથવા કલગારીના કાંદાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાખવું. (૫) ફાંગળાનું મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા:—કલગારી–૮, ભોરિંગણી–૧૦, સરસવ–૩.

બગાઈ, કીડા, કાનખજૂરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાંગનો, ઉતરણીનો અથવા તિલવણનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) કામસુંદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) ઘિલોડીનાં પાંદડાંનો રસ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૪) દીવીના નીચે ઝમેલું તેલ કિંવા મધ કિંવા એરંડતેલ કાનમાં નાખવું. (૫) તગર અને ખાખરાનાં મૂળ દાંતે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાખવી, તે તુરત બગાઈનો નાશ કરે છે. (૬) કલગારી, કાળો ભાંગરો, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરને એકત્ર કરી વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી; તેથી કાનખજૂરો, કૃમિ, કીડી વગેરેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અઘાડી–૨, એરંડો–૩૯, કાસુંદરો–૬, ખાખરો–૧૯, ઘોલી (ઘિલોડી)–૧, તલવણ–૬, નાગલા દૂધેલી–૨, પીલુડી–૪, મરડાશિંગ–૨, જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં—મધ–૨, ૭.

કર્ણનાદ (એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા–રેખા–માં જવાથી નોબત, મૃદંગ, શંખ પ્રત્યાદિના શબ્દ જેવો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને) **માટે:**—(૧) કાંગનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) અઘેડીના ક્ષારનું પાણી અને કલ્કમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) હિંગ, તુંબરુફળ અને સુંઠ સરસિયામાં નાખી કઢવી તે કાનમાં નાખવું. એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિર્યનો નાશ કરશે. (૪) હિંગ્વાદિ તેલ:*—હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર, વરિયાળી, મૂળાની રાખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિંધવ, સંચળ, સોડા (સુરોખાર), સરગવો, સુંઠ, સાજીખાર, બીડલૂણ, સુરમો, બિજોરું, કેળનો રસ અને મધુસૂક્ત (લીમડાનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ૪ તોલા નાખી ઘીના વાસણમાં બંધ કરી, ડાંગરની ભરેલી કોઠીમાં દાબી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું તેને મધુસૂક્ત કહે છે.) એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું. તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બહેરાપણું, ભાંભેર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી અને કાનના ચળનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને સુશ્રુતને માન્ય છે. (૫) કપાસનાં જીંડવાનો રસ રોજ કાનમાં નાખવો. **વિશેષ ઉપચાર:**—જુઓ વનૌ૦માં:—અઘાડી–૪, અઘેડો–૫, મરવો–૫, રાસ્ના–૧, સરસવ–૪, હિંગ–૧૬.

બહેરાપણા (સં૦ બાધિર્ય) ઉપર:—(૧) ગોમૂત્રમાં ખીલાં વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમાં નાખવું. (૨) બૃહત્પંચમૂળની સાંઠીઓ લાવી તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી, તેને રૂ વીંટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી; તેમાંથી જે તેલ પડે

* સર્વ ઔષધિને ચટણીની માફક પીસી તેનાથી ચારગણું તેલ તથા સોળગણું પાણી મેળવી ઉકાળવું. તેલ શેષ રહે ત્યારે ઉતારવું ટેઢું થયેથી ગાળી લેવું. આ તેલ પિત્તળના કલાઈવાળા વાસણમાં તૈયાર કરવું.

તે સુખોષ્ણ (સહેવાય તેવું) કાનમાં નાખવું. (૩) કાંજી, બિજોરાંનો રસ મધ અને ગોમૂત્રમાં કિંવા આદાનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળના કાંદાનો રસ અથવા સૂંઠ, ધાણા અને હિંગના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી નાખવું. (૪) નગોડ, જાઈનાં પાંદડાં, આકડો, ભાંગરો, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, તુલસી. આદું અને કારેલાંના રસમાં તલનું તેલ નાખી તેમાં વછનાગ નાખવો તથા પચન કરવું. તે કાનમાં નાખવાથી બાધિર્ય, કર્ણનાદ, કૃમિ, સણકા અને પરુનો નાશ થાય છે. (૫) સૂંઠ, સિંધવ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, હિંગ, ઘોડાવજ અને લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ નાખી તેમાં આકડાનો અને ખાખરાનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવું. તે કર્ણરોગ અને બહેરાપણાનો પણ નાશ કરે છે.+

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :–અઘાડી–૪, ખીલી–૬, મરવો–૫, સરસવ–૪, હિંગ–૬. **કર્ણપાક એટલે કાનના વ્રણ, કાન પાકવો અને ફોલ્લા થાય** તેના માટે :—ઉંદરકની–૩, એર–૧૧, તલવણ–૧, તુલસી–૧૯, ભારંગી–૬, વાંદો–૧, સુરપીણ–૧. **શરદીથી કાનમાં ધાક પડવા માટે** :—લસણ–૧૨, વછનાગ–૩, હિંગ–૧૯. **ગરમીથી કાન ઉપર સોજો આવે તે માટે** :—ઉંદરકની–૨. **કાનમાં અતિ દાહ થાય તે માટે** :—કુંવાર–૧૨.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માં :—**કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો** :—માખણ–૫. **કાનમાં દાહ થાય તો** :—માખણ–૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં—**કાનમાં સણકા વગેરે ઉપર** :—સમુદ્રફીણ–૨. જુઓ **અનુભૂત** પ્રયોગ :—ઔષધિક્રિયાના મલપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૩.

કર્ણમૂળ :—સન્નિપાતના જ્વરમાં કાનના મૂળમાં જે સોજો આવે છે તેને શાસ્ત્રપરિભાષા મુજબ ' કર્ણમૂળ ' કહે છે. એને ગામડાઓવાળા કર્ણકવા કહે છે. આ સોજો આવ્યા પછી રોગી ઘણું કરીને બચવો કઠિન છે. આવો સોજો તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે. આવો સોજો તાવના આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવો માધવનિદાનકારનો મત છે. **તેના ઉપર ઉપચાર**—(૧) વછનાગ લીંબુના રસમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધંતૂરાનાં બિયાં, રાઈ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઇંગોરિયાં, હળદર, સિંધાલૂણ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો. (૪) સરગવાની છાલ અને રાઈ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે સોજો ઊતરશે. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયફળ, ઉપલેટ અને હીરાકસી, એ ઔષધો આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, થોરિયાનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, લિલામાનું મગજ અને હીરાકસી એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) ચૂનાનો અને ગોળનો લેપ ઉપરાઉપરી કરતા રહેવું. (૮) જળો લાવી વારંવાર લોહી કઢાવવું અને ઘી પાવું. (૯) વજ્રમુષ્ટિ એટલે વગડાઉ સૂરણના કાંદા ઘસી ચોપડવા. (૧૦) રાતો રોહીડો, પીલુની છાલ, મોતીની છીપ, ઇંદ્રવરણાં, નાની કારેલી, ભારંગમૂળ, મોરથૂથુ, હરતાલ, શિરસ, મનશીલ, નવસાર, ગંધક, હીરાકસી, કોઠ, કડવાં પરવળ, રાતી રિસામણી, કાંચકી, ગૂગળ અને જવખારનો લેપ કરવો; તેથી તત્કાળ કર્ણમૂળની વેદના દૂર થાય છે. (૧૧) કલગારીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **વિશેષ ઉપચાર :**—જુઓ વનૌ૦માં :–ઇંગોરિયાં–૬, ઉંબરો–૨૨, કાળીવેલ–૧, કિંજળી–૩, રાઈ–૫, વગડાઉ સૂરણ–૩, વછનાગ–૧.

પથ્ય—ઘઉં, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવો, વંતાક અને કારેલાં. **અપથ્ય**—માથાબોળ સ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

+ પ્રકરણમાં આપેલા ઉપરાંત કર્ણરોગમાં ભૈરવ રસ, સારિવાદિ વટી, ઇંદુવટી, રાસ્નાદિ ગૂગળ વગેરે ઔષધિ ખાવા માટે આપવામાં આવે છે. ગંધક તેલ, ગુંજાફળ તેલ, કુષ્ઠાદિ તેલ, બિલ્વાદિ તેલ, બૃહત શંબુકાદિ તેલ, ક્ષાર તેલ, હિંગ્વાદિ તેલ, દશમૂલાદિ તેલ, ધંતૂર તેલ વગેરે કાનમાં નાખવા માટે અપાય છે. ગૈરિકાદિ લેપ, અર્કાદિ લેપ, જંબ્વાદિ તેલ બહાર લગાડવા માટે અપાય છે.

૧૭–કૉગળિયું અથવા વિષૂચિકા

કારણ—વિષૂચિકા એ એક અજીર્ણનો પ્રકાર છે. જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સોયા ભોંકાયા જેવી વાયુની પીડા થાય છે તે રોગને વિષૂચિકા કહે છે. જેનો આહાર પરિમિત છે અને જે વૈદ્યશાસ્ત્રનું પ્રમેય (લક્ષ્ય) જાણે છે, તેને એ રોગ થતો નથી. જે અજ્ઞાની છે અને જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન નથી તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે એવા માણસને આ રોગ અવશ્ય થાય છે. એ રોગ થવાનું **મૂળ કારણ અજીર્ણ** જ છે. માંસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે. હમણાંના કાળમાં જેને 'કૉલેરા'× કહે છે તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં સમૂળગો ન હતો. શીતળાના રોગની પેઠે કૉલેરાનો રોગ પ્રગટ થવાથી હજારો લોકો મરણ પામે છે. જે ઠેકાણે અતિશય ગાઢી વસતી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યુરોપિયન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે, આ રોગનું મૂળ કારણ **અસ્વચ્છતા** છે.

લક્ષણ—મૂર્છા, ઝાડો, ઊલટી, શોષ, ફેર ચડવા, પગમાં ગોટલા ચડવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કંપારી છૂટવી, હૃદયમાં દુઃખ થવું અને મસ્તકશૂળ એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ**—જેના દાંત, હોઠ અને નખ કાળા થયા હોય, શક્તિ ઘણી જ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, ઊલટીએ ઘણી જ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઊંડાં ગયાં હોય, સ્વર પણ ઘણો ઝાઝો થઈ ગયો હોય, સર્વ સાંધાઓ શિથિલ થયા હોય ઇત્યાદિ લક્ષણોયુક્ત જે રોગી હોય તે અસાધ્ય જાણવો. **વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ**—નિદ્રાનાશ, અણગમો, કંપ, મૂત્રનિરોગ અને મૂર્છા એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) લીંબુ અજીર્ણનાશક છે એટલા માટે તેનું સેવન કરવાથી વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ થતો નથી. (૨) કેસર લીંબુના રસમાં પાવું. (૩) લસણ, જીરું, સિંધવ, સંચળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને હિંગનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ૨–૨ રતીની ગોળીઓ બાંધી ૨–૨ ગોળીઓ વારંવાર આપવી. (૪) અઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) છાશમાં સાતુનું (શેકેલા જવનું, સાથવાનું) ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી. (૭) બીલી અને સૂંઠનો કાઢો કિંવા બીલી, સૂંઠ અને કાયફળનો કાઢો આપવો, એટલે ઓકારી (ઊલટી) અને વિષૂચિકાનો નાશ થાય છે. (૮) **લવંગાદિ ચૂર્ણ**:—લવંગ ૮ માસા,

× કૉગળિયું (કૉલેરા) બે પ્રકારનું છે: ૧ અજીર્ણજનિત અને ૨ કીટાણુજનિત. અજીર્ણજનિત કૉલેરામાં લસણ, ડુંગળીનો રસ, લીંબુનો રસ અને બીજા અજીર્ણનાશક ઉપચાર કરવાથી લાભ થઈ જાય છે. અજીર્ણજનિત કૉલેરામાં ઊલટી, ઝાડાઓ થાય છે પણ એટલા વેગપૂર્વક થતા નથી, તેમ જ પેશાબ બંધ થતો નથી તેમ શરીર ઠંડું પડતુ નથી. કીટાણુજનિત કૉલેરામાં ઊલટી અને ઝાડાઓ ૫–૫ મિનિટે થતા જાય છે. તરસ લાગે છે, પેશાબ આવતો નથી, હાથપગની નાડીઓ ખેંચાય છે, ગોટલા ચડે છે. ઝાડાઓ સફેદ પાણી સરખા (પણ કીટાણુવાળા) આવે છે. જો ૧૨ કલાક સુધી ઉપચાર ન કરાય તો રોગીના જીવનની આશા છૂટી જાય છે. એના ઉપર કપૂર ઉત્તમ ઔષધિ છે. કપૂરનો અર્ક અથવા અમૃતધારા (કપૂર, પીપરમિંટનાં ફૂલ અને અજમાનાં ફૂલ મેળવી કરેલું પાણી) બહુ જ સારું કામ કરે છે. ૦ાા–૦ાા કલાક પછી ૨–૪ બુંદ પતાસામાં અથવા ખાંડની સાથે અપાય છે. પાણી ચમચો ચમચો પિવરાવવું જોઈએ બરફનું પાણી હિતકર છે અથવા ગરમ કરીને ટાઢું કરેલું પાણી હિતકર છે. પાણી એકસાથે વધારે ન આપવું. ખાવા માટે બીજું કાંઈ પણ ન આપવું. દસ્તને ખાડામાં દબાવી દેવો. પાણી જાણીને તે રસ્તામાં ફેંકવો નહિ. હાથ પણ બહુ જ સંભાળપૂર્વક માટી લગાડી અથવા સાબુ લગાડીને ધોવા, માખીઓ દસ્ત અને ઊલટી પર ન બેસે એ સંભાળવું. એ રોગ માખીઓ મારફત ફેલાય છે એ નિશ્ચિત થયેલું છે. લસણ, કાંદાનો રસ, દારૂ, હોકાનું પાણી, ફૂદીનાનો રસ એ બધી વસ્તુઓ ખાસ વપરાય છે. આ રોગ વધારે કરીને રાતે ૧૨ વાગ્યે શરૂ થાય છે. શરૂ થવાની સાથે જ ઉપચાર શરૂ કરવા જોઈએ. ઊલટી અને દસ્ત રોકાય અને પેશાબ સાફ આવે ત્યારે રોગબળ ઘટ્યું એમ માની શકાય છે. દૂષિત મળ નીકળી જવા પછી અફીણવાળી દવા પણ આપી શકાય છે. અફીણની માત્રા ૧/૧૬ રતીથી વધારે ન હોવી જોઈએ. જ્યાં સુધી કપૂરનો અર્ક અથવા અમૃતધારા અથવા વૈદ્ય–ડૉક્ટરની દવા ન આવે ત્યાં સુધી ઘરના ઉપચાર કરવા જોઈએ. વૈદ્ય અથવા ડૉક્ટરના આવવા પછી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ. —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો, અફીણ ૧ માસો, એ બધી જણસોનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવું; એટલે દારુણ કોલેરા, શૂળ, અતિસાર અને વાંતિ(ઊલટી)નો નાશ થાય છે. (૯) વિષૂચિકા અતિ વધ્યો હોય તો છાશ કિંવા દહીં સમભાગે પાણી નાખી પાવું. (૧૦) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમાં પાવો. (૧૧) તૃષા કિંવા શોષ ઉપર લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું પાડીને પાવું. (૧૨) લીમડાના રસમાં જૂની આમલી મેળવી પાવી. (૧૩) આદાનો રસ બે તોલા અને ધોળી ડુંગળી(કાંદા)નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી થોડું ઘી નાખી પાવો. પછી વારંવાર બે તોલા 'કાંદા(ડુંગળી)નો રસ પાતા જવું'. (૧૪) ૩ માસા જાવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. (૧૫) આમલી ૯ ભાગ અને ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ધોળી ડુંગળીના રસમાં મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો, એટલે ઊલટી અને ઝાડો તત્કાળ બંધ થશે અને સવિષ જંતુ પણ મરી જશે. (૧૬) હિંગ, બીડલવણ, ઘોડાવજ, સૂંઠ, અજમો અને બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ નવટાંક છાશમાં નાખી તે પાવું, તેથી કોગળિયું, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ થાય છે. (૧૭) મોગલી એરંડાનાં મૂળિયાં છાશમાં ઘસી, હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં—અઘેડો–૧૪, આમલી–૨૧, આંબો–૧, ૨૭; ઇંગોરિયાં–૮, ઉંબરો–૨૧, કચૂરો–૫, કપાસ–૨, કપૂરની ટીપમાં કપૂર–૧, કાયફળ–૭, કારેલી–૬, કિંજળી–૨, કેસર–૫, કોલિંજન–૫, ખસખસ ક (અફીણ) ૧, ૪, ૬, ૭; ગરવેલ–૧, ચણા–૪, જવ–૫, જાયફળ–૬, ૮, ૧૩; જેઠીમધ–૨૦, દિકામાળી–૩, ડુંગળી–૫, નાંદરૂખ–૪, નેપાળો–૪, પાટલા–૪, ફૂદીનો–૬, બીલી–૨૧, ૨૬, ૨૯; બોરસલી–૫, ભાંગરો–૯, ભોંયકોળું–૯, મરચી–૨, મરી–૭, મોગલી એરંડા–૨, મોરસ કાદો–૧, લવંગ–૬, ૯; લીંબુડા–૪, વડગુંદો–૨, સાપસ્રત–૩, સોનારવેલ–૧, હરડે–૪૦, હિંગ–૧૪, હેળુ–૩. **કોલેરામાં હાથેપગે ગોળા ચડે તે માટે:**—જાયફળ–૧૧. **કોલેરામાં થતી તરસ અને બકારી માટે:**—લવંગ–૯. **કોલેરા કદી ન થવા માટે:**—અરડૂસો–૫, ડુંગળી–૬. લીંબુડી–૨. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:—દહીં–૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:—ઘોડાની લીંદ—૩.

પથ્યાપથ્ય—અજીર્ણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે.

૧૮–કોઢ* અથવા કુષ્ઠ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—વિરુદ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિના વેગો રોકવા, અતિ સ્ત્રીસેવન,

× કોલેરાના રોગમાં કર્પૂરઅર્ક, કર્પૂરરસ, અહિફેનાસવ, ક્રવ્યાદરસ, કર્પૂરાસવ, સંજીવની વટી, ગંધક વટી, મુસ્તાદ્ય વટી, કૃમિકુઠાર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પેશાબ બંધ હોય તો મૂત્રેંદ્રિયમાં કપૂર રાખવા અપાય છે. પેડુ પર બાંધવા માટે કેસૂડાં તથા સૂરોખાર મેળવીને અપાય છે. તૃષા બહુ જ લાગતી હોય તો વરિયાળીને પાણીમાં લસોટી તથા ગાળીને કાઢેલું પાણી અથવા એકેક તોલો ગુલાબજળ પીવા માટે અપાય છે. રોગ કાબૂમાં આવે ત્યાં સુધી ખાવાની ઔષધિ અર્ધા-અર્ધા કલાકે અપાય છે. રોગ ગયા પછી પણ બેત્રણ દિવસ ખાવા માટે મગનું ઓસામણ જ માત્ર આપવું જોઈએ.

* આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ ઉદુંબર, ૩ મંડળ, ૪ ઋક્ષજિહ્વ, ૫ પુંડરીક, ૬ સિધ્મ (વિભૂતિ) અને ૭ કાંકણ એ સાત મહાકુષ્ઠ, અને ૧ એકકુષ્ઠ, ૨ ગજચર્મ, ૩ ચર્મદલ, ૪ વિચર્ચિકા, ૫ પામા, ૬ દદ્રુ, ૭ વિસ્ફોટક, ૮ વૈપાદિ, ૯ કિટિભ, ૧૦ અલસક અને ૧૧ શતારુ એ અગિયાર મધ્યમ કોઢ મળી અઢાર પ્રકારના કોઢ કહ્યા છે. આ સિવાય શ્વિત્રી અને કિલાસ નામના બીજા બે કોઢનું વર્ણન પણ મળી આવે છે. એ જ શ્વિત્રીને આપણે ધોળો કોઢ અને કિલાસને ચિત્રી તરીકે ઓળખતા હોઈએ એવું તેનાં લક્ષણો ઉપરથી સમજાય છે. અઢાર કોઢની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) કપાળકોઢવાળાની ચામડી કાળી, લાલ અને ઘણે ઠેકાણે ફૂટેલી, ઠીબડીની માફક ફાટેલી, લૂખી તથા કઠોર અને સૂકી હોય છે અને તેમાં પીડા ઘણી થાય છે. (૨) ઉદુંબરકોઢમાં ચામડીમાં બળતરા અને લાલાશ ઘણી હોય છે. કોઢની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે. (૩) મંડળકોઢમાં ચામડી ધોળી તથા લાલ

મદ્ય, માંસ તથા દુષ્ટ પાણીનું અતિ સેવન; દહીં, મીઠું, ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે ઊંઘ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સંતાપ ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી, એમને દૂષિત કરી કુષ્ઠરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં ઇત્યાદિ કુષ્ઠરોગનો જ ભેદ છે. હમણાંના કાળમાં દૂધ-ઘીનો અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુષ્ઠરોગનો ઘણો જ

સ્થિર, ઊંચી, ચીકણી અને દબાયેલી રહ્યા કરે છે. (૪) ઋષ્યજિહ્વકોઢ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો, વેદનાયુક્ત રીંછની જીભ જેવો હોય છે. (કેટલાક લોકો એને લોહીમાં રહેલ કાળી દાદર માને છે, એ પોતાની જગ્યાથી આજુબાજુમાં નહિ પ્રસરતાં ઠેકઠેકાણે નવા ચકામાં ઊપડે છે. એટલું જ દાદર અને તેના વચ્ચે અંતર છે. (૫) પુંડરીકકોઢ લગાર ધોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાંઈક ઊંચો હોય છે. (૬) સિધ્મકોઢ બહુધા છાતી ઉપર થાય છે. તે રંગે સફેદ, લાલ, પાતળો અને વલૂરવાથી શીતળાની પેઠે ઊપસી આવે છે. લોકો તેને વિભૂતિ અથવા કરોળિયાના નામથી ઓળખે છે. (૭) કાકણકોઢ તીવ્ર વેદનાયુક્ત વચ્ચે લાલ અને કોરે કાળો એટલે ચણોઠી જેવો હોય છે; એ સાત મહાકુષ્ઠ મનાય છે. (૮) જેનું સ્થાન મોટું તથા જેમાં પસીનો આવતો નથી તેમ જ માછલીનાં ભીંગડાં સરખો હોય તે એકકુષ્ઠ. (૯) હાથીની ચામડી જેવી જેની ચામડી હોય તે ગજચર્મ. (૧૦) શૂળ સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ છૂટે, ફોડલા ફૂટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન શકાય તે ચર્મદળ. (૧૧) વલૂર છૂટે એવી કાળા રંગની ઝરતી ફોડલીઓ હોય તે વિચર્ચિકા (એને લોકો ખરજવું કહે છે). (૧૨) ઝીણી અને ઘણી ફોડલીઓ હોય તેમાંથી રસી ઝરે અને વલૂર છૂટે તે પામા (એને ખસ કહે છે). (૧૩) લાલ રંગની ફોડલીઓ યુક્ત તેમ જ રોગ થતાં જ ચામડી ઊપસી આવે, મંડળની સમાન ગોળ હોય તથા ખંજવાળ છૂટે તે દદ્રુ એટલે દરાજ કે દાદર. (૧૪) કાળારાવાળી લાલ ફોડલીઓ, જે પાતળી ચામડીવાળી ઉત્પન્ન થાય છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે. આ ક્ષુદ્ર-કુષ્ઠ છે. આ ઉપરાંત વિસ્ફોટક એક રોગનું નામ છે. તે મહાભયંકર રોગ છે, જેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આગળ કરેલું છે. (૧૫) હાથપગ વગેરે ફાટી અસહ્ય વેદના થાય છે તે વૈપાદિક. આ રોગને તળગરમી, બ્યાઈ તથા બ્યાફાડવી વગેરે કહે છે. (૧૭) ચામડીમાં સૂકા વ્રણના સ્થાન માફક કાળો, કઠોર, ખરબચડો અને કઠોર સ્પર્શવાળો હોય તે કિટિભ. (૧૭) ઘણી ખંજવાળ આવે અને રાતા ફોડલાથી વ્યાપ્ત હોય તે અલસક. (૧૮) લાલ રંગનો, શૂળયુક્ત બળતરાવાળો અને જખમો હોય તેને શતારુ કોઢ કહે છે. કચ્છ કુષ્ઠ નામે એક પામાનો ભેદ છે. તેનાથી ખસના કરતાં મોટી ફોડલીઓ થઈ તીવ્ર દાહ થાય છે, તેને લોકો ઊંટી ખસ કહે છે.

સંગૃહીત ઉપચારો:—(૧) પહેલાં કાચા એરંડિયા તેલનો રેચ આપી પછી તલના તેલમાં ગંધક ચોપડવો અથવા રેવંચીનો શીરો ૪ માસા, તજ ૨૦ ઘઉંભાર, સૂંઠ માસો ૧, શીકોતરી એળિયો માસા ૪, એલચીદાણા ૧૫, લીંડીપીપર ૧ માસો અને નાહવાનો સાબુ ૮ માસા, એ રીતે પહેલી ૭ ચીજો ખાંડી લૂગડાથી ચાળી સાબુ સાથે ખરલ કરવી. તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી સુકાયા પછી તેમાંથી રોજ ૩ થી ૭ સુધી રાતે સૂતી વખતે ગરમ પાણી સાથે રાત દિવસ આપવી અથવા ૧૪ દિવસ આપવી. ગંધક, સંચળ અને બાવચાનો મલમ ઘીમાં ચોપડવો અથવા મનશીલ ૩ તોલા લઈ વાટી ઘીમાં કકડાવી ટાઢા પાણીમાં નાખી કાઢી લઈ તે ચોપડવાથી ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે જાય, અથવા ગંધક-૧, સંચળ-૧, બાવચા-૩, લીંડીપીપર-૧, મોરથૂથુ-૧, મનશીલ-૧॥, બોહારરિંગ-૧ અને સિંદૂર ૧ તોલો લઈ તલના તેલ અને મીણના ઊના કરેલા મલમમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવો, અથવા આમલસારો ગંધક, મરી અને આંબાહળદર સમાન-ભાગે વાટી ચોપડવું અથવા ગંધક અને માળવી બાવચો અગર ગંધક, મોરથૂથુ, પારો, બાવચો, મરી, રાળ અને આમળાં સરખે ભાગે વાટી તલના તેલમાં ચોપડવાથી ખસ મટે છે (પારો-ગંધક કાજળી કરીને મેળવવો જોઈએ) તેમ જ લૂખસ પણ મટે છે. કુંવાડિયાનાં બીજને ઝીણાં વાટી કપડાથી ચાળી તેની ઘેટીના દૂધમાં ખીર કરી ચોપડવી. આ ખસને માટે દાહ વિનાનો અકસીર ઉપાય છે. (૨) દાદર ઉપર પહેલો ઉપાય:—થતી દાદરને કાથાની દોરડીથી સારી પેઠે ચોળીને પછી ગુલાબકળીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી ઘૂંટીને તેનો રસ કાઢી દિવસમાં બિત્રણ વાર ચોપડવો. બીજો:-રાઈનાં છાલાં કાઢી દહીંમાં ઘૂંટી પાતળું કરી ચોપડવું. ત્રીજો:-દિવસમાં બિત્રણ વાર કાથાની દોરડી દાદર ઉપર ઘસી ઉપર આમલસારો ગંધક ઝીણો વાટી ભભરાવવો. ચોથો: દરાજને સવારસાંજ સારા સાબુથી ધોઈ લૂગડે લૂછી નાખી ઉપર ચૂનાનું પાણી ચોપડવું. પાંચમો: વાસી થૂંક અથવા જીભ ઉપરનો મેલ અથવા બાજરીનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ અથવા જુંઘરી(કુતેલા)નાં પાંદડાનો રસ દાદરને વલૂરી તે ઉપર ચોપડવો. છઠ્ઠો: એળિયો દહીંમાં મેળવી ચોપડવો. સાતમો:-વછનાગ, ઝેરકચૂરો અને મોરથૂથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. આઠમો:—આંબાનો ગુંદ વાલ્લે જ ચોપડવો. નવમો:-ફુલાવેલો ખડિયોખાર, ગંધક, લોબાન અને રાળ સરખે ભાગે લઈ વાટી ચાળીને મીઠાં લીંબુના રસમાં ચોપડવું. દશમો:-કાળી રીંગણી(શાક)નાં પાંદડાંના ૦॥ શેર રસમાં ફોડવાનો દારૂ ઘૂંટી

પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.×

ઉપચાર—(૧) જળો લગાડી વારંવાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરછાલ, ત્રિફળા, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પરવળ (પંડોળાં), ગળો અને અરડૂસીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી આપવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠ (કોઢ) દૂર થાય છે. (૩) આમળાં અને ખેરની અંતરછાલનો કાઢો કરી, તેમાં બાવચીનું ચૂર્ણ ૩ માસા મેળવી પાવાથી ધોળો કોઢ દૂર થાય છે. (૪) ખેરનાં પંચાંગ(મૂળ, પાંદડાં, ફૂલ, છાલ અને ફળ)નો કાઢો કરી રાખવો. તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન(મર્દન) અને લેપન કરવાથી સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. (૫) શુદ્ધ ગંધક, પારો, મનશીલ, હરતાલ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદૂર, મોરથૂથુ, કૂંવાડિયાનાં બિયાં, બાવચો, જીરું અને કડુજીરું એ તેર ઔષધનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાં લીમડાનો રસ અને ઘી નાખી લોખંડના તાવેથાથી ૪ પહોર સુધી ઘૂંટવું, પછી ચોપડવું; એટલે દ્રુ, પામા, કંડૂ ઇત્યાદિ રોગ સારા થાય છે. (૬) ધોળી ગોકર્ણી(ગરણી)નાં મૂળનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, તેથી શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે. (૭) લીંડીપીપર, જાઈ, હીરાકસી, વાવડિંગ, મનશીલ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થશે. (૮) કંકોલી, કૂંવાડિયાનાં બિયાં, કોષ્ઠ અને લીંડીપીપર એ બધાંને બોકડાના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે ધોળો કોઢ દૂર થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ(ગંધબિરોજા) કિંવા વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, ધોળા સરસવ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, મૂળાનાં બિયાં અને કૂંવાડિયાનાં બિયાંને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું; અને કુષ્ઠ, કરોળિયા, કિટિભકુષ્ઠ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમાં અથવા બોકડાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીલ, હીરાકસી અને મોરથૂથુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કિટિભ, વિસર્પ (રતવા) અને સર્વ કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધંતૂરાનાં બિયાં અને સિંધવનો પાણીમાં

કાળી દાદર પર ચોપડવું. અગિયારમો :–ખસખસ, કુંવાડનાં બીજ, નવસાર, ખેરછાલને લીંબુમાં ઘસીને લેપ કરવો.

'અફીણબીજ કુંવાડ કે નવસાર અરૂ ખેર, નિંબુરસંમેં ઘોલકે', કરો દાદસોં બેર.'

(૩) કોઢ ઉપર **પહેલો ઉપાય** :–ઉમરડાના ઝાડની છાંયડે સુકાવેલી છાલ શેર આઠ તથા બાવચી શેર ૨ લઈ ઝીણી ખાંડી તેની ફાકી હમેશાં છ પૈસાભાર ફાકવાથી અઢારે જાતના કોઢ અને ગલતકોઢ પણ મટી જાય છે. પરહેજ અવશ્ય પાળવી, નહિ પળાય તો રોગ નહિ જાય. મીઠાઈ, મીઠું, હલવો, સાકર, ગોળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મોળું તથા મગ ખાવા. **બીજો** :–હરિણની લીંડીઓ શેર ૫ નો પાતાલયંત્રે ચૂવો કાઢી તે કોઢ થયો હોય ત્યાં ખણીને ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય. **ત્રીજો** :–(કુષ્ઠહરણ ચૂર્ણ) લીમડાનાં પાન, આવળનાં પાન, મીંઢીઆવળ, હળદર, દારુહળદર, જીરું, ધાવડી, લીંબોળી, હરડાં, બહેડાં, આમળાં–એ અગિયાર ચીજો સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીમાં ફાકવાથી અઢારે કોઢ જાય, બહેર જાય, રક્તપિત્ત (ગળતકોઢ) જાય અને ઝાંઝણી (ખાલી ચઢે તે) રોગ મટે.

× વાતદોષથી કાપાલિક, પિત્તથી ઔદુંબર, કફથી મંડલ અને વિચર્ચિકા, વાતપિત્તથી ઋક્ષજિહ્વ, વાતકફથી વિપાદિકા, સિધ્મ, એકકુષ્ઠ, કિટિભ, ગજચર્મ અને અલસક; પિત્ત અને કફથી દદ્રુ, પામા, વિસ્ફોટક, ચર્મદલ, પુંડરીક અને શતારુ અને ત્રિદોષથી કાકણકોઢ ઉત્પન્ન થાય છે. ચિતરી, વાતિક, પૈત્તિક અને શ્લૈષ્મિક છે. જો કોઢ રસમાં પ્રાપ્ત હોય તો અંગમાં વિવર્ણતા અને રુક્ષતા હોય છે તથા પસીનો બહુ જ આવે છે. લોહીમાં પ્રાપ્ત થયા પછી ખાજ તથા રસી થાય છે. માંસમાં ગયા પછી માંસ પુષ્ટ દેખાય છે. શોષ, શરીરમાં કર્કશતા, મોટા મોટા ફોડલા તથા સોય લાગવા જેવી તીવ્ર વેદના થાય છે. મેદમાં પ્રાપ્ત થયા પછી ચાલવાની શક્તિ નષ્ટ થાય છે તથા ઘા ફેલાય છે. હાડકાં તથા મજ્જામાં પ્રાપ્ત થયા પછી નાક બેસી જાય છે, આંખ લાલ થઈ જાય છે અને ઘામાં કીડા પડે છે. શુક્રમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જે સંતાન પેદા થાય તેને પણ કોઢ થાય છે. રસ, લોહી અને માંસમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમ જ વાતકફથી થયેલા કોઢ સાધ્ય છે. મેદમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમ જ બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ કષ્ટસાધ્ય કહેવાય છે. મજ્જા અને અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમ જ ત્રિદોષથી થયેલા અસાધ્ય છે. સિધ્મ, એકકુષ્ઠ, ગજચર્મ, વિપાદિકા, કિટિભ અને અલસક વાત તથા કફથી થયેલા હોવાથી સાધ્ય છે. વાતદોષથી થયેલા કોઢ કાળા અથવા લાલ, રુક્ષ અને વેદનાયુક્ત હોય છે. પિત્તથી થયેલા હોય તેમાં દુર્ગંધ, દાહ, ભીનાપણું, લાલ અને સ્રાવયુક્ત હોય છે. કફથી થયેલામાં સ્નિગ્ધતા, ખાજ, શીતળતા અને ભારીપણું હોય છે. બે દોષથી થયેલા કોઢમાં બેનાં લક્ષણ તથા ત્રિદોષજનિતમાં ત્રણેનાં લક્ષણ જોવામાં આવે છે. ફાટેલા અંગવાળા, લાલ નેત્રવાળા, સ્વરભંગવાળા તથા વમનવિરેચનાદિ પંચકર્મ જેને ગુણ ન કરે તેને કુષ્ઠ નષ્ટ કરે છે.

કલ્ક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેલ વૈપાદિક કોઢ એટલે જેના યોગે હાથપગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કૂંવાડિયાનાં બિયાં, આમળાં, રાળ અને થોરિયાના દૂધને કાંજીમાં વાટી તેનો દદ્રુ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગળોક, ગંધક, પારો, લીંડીપીપર, વછનાગ, વાવડિંગ, હળદર, ચિત્રક, મરી, હરડે, સૂંઠ, નાગરમોથ, સમુદ્રફીણ, ખાવચો, કઠ, ગરમાળો અને કૂંવાડિયાનાં બિયાં એ પદાર્થો સમભાગે લઈ તેનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરવો. તેનો લેપ કરવાથી દદ્રુ, ખરજ, વિસર્પ (રતવા), લૂતા, ભગંદર અને મંડળકુષ્ઠ એ સર્વનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક (કાજળી કરી) અને નાગકેસર સરસવના તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૫) કરંજનાં બિયાં, કોઠ અને કૂંવાડિયાનાં બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કુષ્ઠ ઉપર વખણાય છે. (૧૬) ધોળી કરેણનો રસ, વાવડિંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ તેલમાં નાખી કઢવી તે શરીરે ચોપડવું. (૧૭) ત્રિફળા, વાવડિંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું, એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો અને ગંધકની કજલી સરસવના તેલમાં ખરલ કરી પછી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ધોળી કણેરનાં મૂળ, કોઠ અને કરંજની છાલ, દારુહળદર અને જાઈનાં પાંદડાંને વાટી લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કપિલો, જેઠીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીલ એ દરેક ૪ તોલા લઈ, તેને માખણમાં ખરલ કરી સ્રાવવાળા કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરીને તેમાં વાસણ રાખી ખેરનું મૂળિયું છૂંદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે તેનો રસ ઝમે છે; તેમાં આમળાંનો રસ અને મધ નાખી આપવો. તે કોઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પણ છે. (૨૨) લીમડાનાં ૧૦૦ પાંદડાં, લીંબોળીઓ, આમળાં, વાવડિંગ અને બાવચીનો કલ્ક ખાવો. (૨૩) મોરથૂથુના પાણીમાં સાત વખત માલકાંકણીનું તેલ પચન કરવું. તે શરીરે ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય છે. (૨૪) **વજ્રતૈલ:**—સાતવીન, કરંજ, આકડો, જાઈ, કરેણ, થૂરિયો તથા સરસડાના ઝાડનાં મૂળિયાં, તેમ જ ચિત્રક અને રાનમોગરીનાં મૂળિયાં, કરંજનાં બિયાં, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હળદર, દારુહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડિંગ અને કૂંવાડિયાનો ગોમૂત્રમાં કલ્ક કરી તેમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવ્રણ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ થાય છે.*

સફેદ કોઢ ઉપર:—સોમલનાં ફૂલ મુનક્કામાં ગળાવી ઉપર બકાન લીમડી, લીમડો, દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ તથા ભોરીંગણીના મૂળનો ક્વાથ પિવડાવવો; તેમ જ હરતાલ, બાવચી, સોનાગેરુ તથા મનશીલને ગોમૂત્રમાં ચાર પ્રહર ખરલ કરી સોગઠી કરી રાખવી. આ સોગઠીને ગોમૂત્રમાં ઘસી લગાડવી. કોઈ કોઈને આ ઉપાયથી (લેપથી) ચાંદાં પડી જાય છે; પણ તેથી નુકસાન થતું નથી. પથ્ય—ચણાના ખાખરા તથા ઘી, મગની દાળ ધોળું સિંધાલૂણ નાખેલું હોય તે ખાવી. દૂધ, દહીં, માખણ, છાશ કાંઈ પણ ન ખાવું. ઘી ખૂબ ખાવું એથી ૪૦ દિવસમાં અવશ્ય મટે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વર્નોમાં:-કાસુંદરો-૭, કોશિંબ-૨, ખેર-૨, ૧૩; ગરણી-૧, ગરમાળો-૧, નાગરવેલ-૪, મજીઠ-૬, માલકાંગણી ૭ની ટીપમાં, લીમડો (કડવો)-૨૩, ૩૪. **રક્તકુષ્ઠ માટે:**—મંદાર-૨. **સિધ્મકુષ્ઠ માટે:**—સહદેવી-૭. **મહાકુષ્ઠ માટે:**—કડવી કવક-૪. **મંડળકોઢ માટે:**—ચિત્રક-૧૧.

ખરજ, ખસ, દાદર ઇત્યાદિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારો, ગંધક (કજલી લેવી), કાથો, મોરથૂથુ, પાષાણભેદ અને મુરદારશિંગ એ સમભાગે અને એથી ચોગણું ઘી લઈ તાંબાના વાસણમાં

* આ ઉપરાંત પંચનિંબક અવલેહ, સ્વયંભૂ ગુગળ, એકવિંશતિક ગુગળ, અમૃતભલ્લાતક અવલેહ, મહાભલ્લાતક અવલેહ, મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ, તાલકેશ્વરરસ, ગલિતકુષ્ઠારિ રસ, માણિક્ય રસ, પંચતિક્તઘૃત, ખદિરાષ્ટક કષાય, ગંધક રસાયન, આરોગ્યવર્ધની, ખદિરાદિ વટી, ખદિરાસવ, કુષ્ઠકાલાનલ રસ, હરતાલ ભસ્મ વગેરે ખાવા અપાય છે. કુષ્ઠકાલાનલ તેલ; આરગ્વધાદિ તેલ, કરવીર તેલ, કચ્છુરાક્ષસ તેલ, સોમરાજી ઘૃત, ચિત્રક તેલ, ગંધકાદિ લેપ, ગુંજાદિ લેપ, ચક્રમર્દાદિ લેપ, કંદર્પસાર તેલ વગેરે ચોપડવા માટે તથા મર્દન કરવા માટે અપાય છે. ચોપચીન્યાદિ બાષ્પ (પસીનો) લાવી રોગ કાઢી નાખવા અપાય છે. બિલામું, હરતાલ, સોમલ, ચાવલ, મોગરાનું તેલ એ બધી દવાઓ મહાકુષ્ઠ અને ગલતકુષ્ઠ (રક્તપિત્ત)માં પણ લાભદાયી છે.

ખરલ કરી તે ચોપડવું; એટલે ખરજવું, દાદર, વિસ્ફોટક, નાયટાં (ચાંદાં) અને ખસ દૂર થાય છે. (૨) આમલસારો ગંધક અને મરીથી ચોગણું ઘી લઈ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો અને લેપ કર્યા પછી કેટલીક વાર તડકામાં બેસવું. (૩) નાળિયેરની કાચલીનું તેલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરજવું અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરને ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણખાર અને કિંચિત્ મીણ ને કોપરેલને ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો; એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારશિંગ અને ફુલાવેલી ફટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત(સો વખત ધોયેલા)ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૭) ૫ તોલા શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ૪–૬ રતી ખરલ કરીને ચોપડવાથી ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડો, નાયટાં અને ચળનો નાશ થાય છે. (૮) પારો અને ગંધકની કજ્જલી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કંકોલ, અગરુ, કોઠ, મોરથૂથુ, જીરું અને મરી દરેક તોલોતોલો, મનશીલ, ગંધક અને પારો એ ૭–૭ તોલા; તથા ઘી ૨૦ તોલા લઈ તાંબાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો; એટલે તીવ્ર ગજકર્ણની વ્યથા પણ દૂર થશે. (૧૦) ચણોઠી, ચિત્રક, શંખભસ્મ, હળદર, ધરો, હરડે, કલગારી, થૂરિયો, સિંધવ, કુંવાર, નાગરમોથ, આકડાનું દૂધ, ધુંવાસ, પારો, બાવચો, કૂંવાડિયો, વાવડિંગ અને મરીને મધમાં ઘૂંટી લેપ કરવાથી કંડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરડે, સિંધવ, કૂંવાડિયાનાં બિયાં, અજવલો અને કાંજી એકત્ર વાટી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ લેપથી બદ્ધમૂલ એવાં દરદ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. કુષ્ઠરોગ ઉપર લગાવેલાં અથવા ચોપડેલાં ઔષધો બીજે દિવસે અરીઠાં લગાવી સાફ ધોઈ નાખવાં અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, ટંકણખાર, માયાફળ (માયાં) અને કપૂરને મેંદીના દૂધમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૩) આવળનાં અથવા કૂંવાડિયાનાં બિયાં, લસણ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાંને તેલમાં શેકવાં. બળી જાય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવો.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ખરજ માટે:—આંબાહળદર–૧, ઇંદ્રજવ ૨૨, કેતકી–૧, કોશિમ–૩, ખસખસ ક (અફીણ)–૧૦, ગજકર્ણી–૪, ચિત્રક–૧૩, નાગચંપો–૩, પીલુ–૬, મરી–૨, મુગવેલ–૧, ૨; મોરવેલ–૧, વાપુંબા–૧. **ખસ માટે:**—અરડૂસી–૬, આમળાં–૫, આંબાહળદર–૧, ઉંદણ–૩, કડવી કવડ–૨, કણઝી–૨, કરમદી–૨, કોશિબ–૨, ખરશિંગી–૩, ખરસાણી–૫, ગરમાળો–૧, ૫; ગૂગળ–૮, ચિત્રક–૧, ૭; ચિત્રો–૭, તુવેર–૨, ધંતૂરો–૧૩, ધોળો ચંપો–૭, નાગચંપો–૩, નાળિયેરી–૧૦, ૧૧; નિંબારા–૧, પીપળો–૫, પીળા ધંતૂરો–૯, બાવચી–૧, ૨; માલકાંકણી–૨, મુગવેલ–૧, ૨; મેઢાશિંગ–૩, મોરવેલ–૧, લીમડો (કડવો)–૩, ૧૨, ૧૫, શિરદોડી–૫, સુખડ–૨, સોપારી–૮. **દાદર માટે:**—અઘાડી–૫, એરંડો–૬, કાસુંદરો–૧, ૭; દિકામાલી–૨, કૂંવાડિયો–૩, ખાખરો–૨, ખાજકોલતી–૩, ગજકર્ણી–૨, ગરમાળો–૧, ગવાર–૧, ગૂગળ–૮, ચંબેલી–૨, જાનવેલ–૨, તુલસી–૮, ૧૪; થૂવર–ત્રણધારીઓ–૬, નાગદમની–૩, નાળિયેરી–૧૦, પારિજાતક–૭, મોપેયો–૧, ફૂદીનો–૫, બોળ(હીરાબોળ)–૧, ભિલામો–૨૨, ભોંયમગ–૧, મીંઢીઆવળ–૩, લસણ–૧૯, વછનાગ–૫, વાપુંબા–૧. **શરીરે ખરજ આવે તે માટે:**—ઉંદરકની ગ–૪.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:–ખરજ(ચેળ) જવા માટે:–છાણ–૪. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં–દાદર માટે:—હરિશંગ–૪. **સડેલાં કુષ્ઠ (કોઢ) માટે:**—અસ્થિવર્ગ–૪. ખરજ (ચેળ) જવા માટે:–ગોરોચન–૪, સમુદ્રફીણ–૪, હરિણશંગ–૪.

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ—**દાદર** માટે ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં–નં. ૧૨, ૧૩, ૧૯, ૨૭, ૩૪. **ખસ** માટે:—નં. ૩૦, ૩૬.

ખરજવા+ ઉપર ઉપચાર:—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન

× આ સિવાય વનગરમી [વૈપાદિકા] આદિ ઉપર કેટલાક ઉપચાર મ૦ પરેજીએ ક્ષુદ્રરોગમાં આપ્યા છે. માટે તે ત્યાં જોવા.

+ સંગ્રહીત ઉપચાર:—(૧) ભેંસના શિંગડાની સંપુટમાં ખાખ કરી આકડાનાં પીળાં પાંદડાંની રાખમાં

થઈ, લોહીને દૂષિત કરી ઉપર ને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમાં અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં 'ઈસબ' કહે છે.) (૧) ઘેટાની લીંડીઓનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી ચોપડવું. (૨) મોરથૂથુ અને કળીચૂનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રમાં ગેજ પગ ધોઈ નાખવા. (૪) ભિલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૫) શતધૌતઘૃતમાં મોરથૂથુ, મુરદારશિંગ અને કપિલો થોડું થોડું નાખી તાંબાની કથરોટમાં તાંબાના વાસણ વડે ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૬) શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે ખરજવું, ખસ, દાદર, ચાંદી, ખોડો, ફોલ્લા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિંચિત્ મીઠું નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કૂંવાડિયાનાં બિયાં ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરનાં બિયાં ૧ ભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં આઠ દિવસ પલાળી રાખી તેનો લેપ કરવો; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. આ ઔષધમાં ઉપરાઉપરી ગોમૂત્ર નાખી સુકાવા ન દેવાથી વર્ષભેર ટકે છે. (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાગને સમભાગે જૂના ઘીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૧૦) મનશીલ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક એ એકેક ભાગ, ફુલાવેલું મોરથૂથુ અર્ધો ભાગ તથા એ બધાં ઔષધોથી બમણું આકડાનું દૂધ અને દૂધથી બમણું માખણ લઈ કાસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) વેંગણ શેકી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અઘાડી-૫, અરલુ-૯, કપૂર-૩, કલગારી-૧૦, કાળીજીરી-૮, કૂંવાડિયો-૧, ૭; ખજૂરી-૩, ખાખરો-૭, ખીજડો-૧, ગાજર-૧, ગોરીનો ફણો-૨, જાનવેલ-૧, ધરો-૩, પારિજાતક-૨, પેંટગુળી-૧, ભિલામો-૨૧, રતાંદળી-૮, વડ-૧૪, શરપુંખો-૩, સિવણ-૧, સુગ્રીણ-૧.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં—**ખરજવા માટે:**—ગધેડાની લીંદ-૨.

પથ્ય—જવ, ઘઉં, ચોખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસૂર, પરવળ (પડોળાં), લસણ, ચાકવત (ટાકો), ગલકાં, કડવા પદાર્થ. અપથ્ય—પરસેવો કાઢવો, મૈથુન, શેલડી, ગોળ, દહીં, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ અને ભાત

૧૯—કંઠમાળ, અપચી અને લાપોટિયું

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ—નાના બોર જેવડી, મોટા બોર જેવડી અને આમળા જેવડી ગાંઠો, કાખ, બાહુમૂળ, બોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે કફથી મેદ દુષ્ટ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ગંડમાલ (કંઠમાળા) કહે છે. તે ગંડમાલા ઘણીક ગાંઠોયુક્ત હોઈ ઘણા કાળે કરી હલકી પાકદશા પર જાય છે, એવું જાણવું. પૂર્વોક્ત ગંડમાલાની ગાંઠો કેટલીક પાકી ફૂટી વહે છે અને નહિ જેવી થઈ ફરી બીજી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો સંબંધ ઘણો હોય છે. એ રોગને **અપચી** કહે છે.×

મેળવી લુગડાથી ચાળી ગાયના ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. (૨) મનુષ્યનાં હાડકાં તથા શેળાના કાંટાની સંપુટથી કરેલી ખાખ અને કેરડાના કોલસાનો ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. (૩) શેળાના કાંટાની ખાખ, કેરડાના કોલસા અને મોરથૂથુ સો વાર ધોયેલા ગાયના ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) કાંચકાંની અંદરનાં મીંજ, ફુલાવેલું મોરથૂથુ અને આમલસારા ગંધકને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચારપાંચ દિવસ ચોપડ્યા પછી ઉપર હીરાદખણ અને ચામડાની રાખ ચોપડવાં. (૫) ગામડી ગાડાના પૈડામાંની મળી, ઘોડાનો બાળેલો નખ અને એરંડિયુ તેલ મેળવી ચોપડવું. (૬) ડામર ચોપડી ઉપર પાટો બાંધી એ પાટો પંદર દિવસ સુધી છોડવો નહિ તેમ દરદને પણ પાણીથી પલાળવું નહિ. (૭) પારા-ગંધકની સમભાગે કરેલી કજળી તોલા ૨, મોરથૂથુ તોલો ૧ અને સોનાગેરુ તોલો ૧ વાટી ગાયના સો વખત ધોયેલા બમણા ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો.

× ગળામા વૃષણ જેવી એક ગાંઠ હોય તે ગલગંડ, નાની નાની કેટલીય થાય તેને ગંડમાળા, તેમાથી પાકે, ફૂટે, મટે તથા પુનઃ થાય તેને અપચી કહે છે. ગલગંડ ૩ પ્રકારના થાય છે: કાળી શિરાથી વ્યાપ્ત, તીક્ષ્ણ, પીડાયુક્ત અને કઠણ હોય તે વાતજ; સ્થિર, ત્વચાના સમાન વર્ણવાળો, ભારી, ખાજયુક્ત, શીતળ, મોટો અને મંદ પીડાયુક્ત હોય તે કફજ તથા જે ગલગંડ નરમ, પાંડુવર્ણ, દુર્ગંધયુક્ત ખાજવાળો, પીડારહિત અને તુંબડીની સમાન લટકતો રહે તે મેદ સંબંધી જાણવો. ગલગંડનો રોગ એક વર્ષ પછી અસાધ્ય.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ—બોચી, ગળું અને હડપચીની, સંધિના ઠેકાણે વૃષણ જેવી ગ્રંથિરૂપ સોજો થવા લાગે છે; અને તે સોજો નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે. તે ગલગંડ વાયુ અને કફ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે.

ગંડમાળા પર ઉપચાર—(૧) આકડાના દૂધમાં હીરાકસી ઘસી લેપ કરવો. (૨) લીમડાના રસમાં વછનાગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુંબડીમાં પાણી ભરી રાખી તે પાણી ૭ દિવસ સુધી પાવું. (૪) ચિત્રક, ભિલામો, હીરાકસી અને થોરનાં મૂળ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કંચનારના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણાંની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગંડ પણ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુંબડીનો રસ તથા સરસિયું એકત્ર કરી દેવતા પર કઢવી રસ બળી જાય એટલે તે તેલ લઈ ચોપડવું (૯) શરપુંખાનાં મૂળ અને હળદરનો ગાયના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણાનાં મૂળની છાલ સમભાગે એકત્ર કૂટી તે ભૂકી હોકામા પીવી. (૧૧) આકડાનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રફળ અને ખાખરાનાં બિયાં એ સર્વને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૨) મૂળાનાં બિયાં, સરસવ, સરગવાનાં બિયાં, શણનાં બિયાં, જવ અને અળશીને ખાટી છાશમાં વાટી ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભોંયચંપાનાં મૂળ, ઝેરકોચલાનાં બિયાં અને વછનાગ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. આ લેપથી ખેંચ લાગે છે. એથી કરી ગલગંડ કે કોઈ પણ ગાઠ તુરત બેસે છે; ફૂટેલી ગાંઠો ભરાઈ આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરડે, લાખ, ઘોડાવજ અને કડુથી તેલ સિદ્ધ કરી ચાટવાથી અપચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સૂંઘવા તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કળથી અને મરીનો કાઢો આપવો.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં :–આકડો–૧૫, ઇંદ્રવરણા–૧૪, ઉંબરો–૨૪, એરંડો–૨૪, કડવી દૂધી (તુંબડી)–૪, કણઝી–૩, કપાસ–૪, કપૂરભેંડી–૬, કલગારી–૩, કળથી–૨, કંચનાર–૧, ૪; કુકરપાડાનો વેલો–૪, ગરમાળો–૯, ગોરખમુંડી–૨, ચણોઠી–૨૧, જીયાપોતો–૧, પીલુ–૬, બ્રહ્મદંડી–૨, ભારંગી–૪, ભિલામો–૭, ભૂયશિરડ–૩, મૂળા–૧૦, રિસામણી–૧, વછનાગ–૧, વાયવરણો ૩, ૧૪; વાકેરી–૩, વીંછુડા–૨, શરપુંખો–૪, સરગવો–૭, સહદેવી–૫. **અપચી** માટે :–કપાસ–૪, કલગારી–૨, કુંવાર–૨, દેવદાર–૩, રિસામણી–૧, વાયવરણો–૩, સરસવ–૨.

કંઠમાળા માટે જુઓ અનુભૂત ઔષધ ઔષધિક્રિયાના મલમ-પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૧.

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) ચૂનો, ગોળ અને ધુવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવાથી ગાલની સૂજ પણ દૂર થાય છે. (૩) ધંતૂરાનાં પાંદડાં

થાય છે. અપચી જે ઉપદ્રવરહિત હોય તે સાધ્ય છે; પણ જેની સાથે પીનસ, પાર્શ્વશૂળ, ઉધરસ, તાવ તથા વમન થયા કરે તે અસાધ્ય રોગ જાણવો.

* ધોળા ગરણીનું મૂળ, તુંસડાનું (ઇંદ્રવરણાનું) મૂળ, ઘોડાવજ, દેવદાર અને સરસવના મૂળને ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) મગ શેર ાા આકડાના દૂધમાં દિવસ ૭ ભીંજવી છાયામાં સૂકવી ઘીમાં મલમ કરી લગાડવાથી કંઠમાળ અને હૈયાહોળી આદિ દરદો જાય છે.

આ ઉપરાંત કાચનાર ગૂગળ, વિડંગ અરિષ્ટ, સોમલનાં ફૂલ, ગંડમાળાકંડન રસ, ત્રિગુણાખ્ય તામ્રયોગ, ત્રિફળા, ગૂગળ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે; તથા ગુંજાદિ તેલ, ચંદનાદિ તેલ, તુંબી તેલ, સિંદૂરાદિ તેલ, ગંધકાદિ લેપ વગેરે ચોપડવા માટે અપાય છે તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવેલો કડવાં તુરિયાનો રસ, લીમડાનું તેલ, ઘોડાવજ અને દંતીમૂળનું ચૂર્ણ તથા નગોડની જડને પાણીમાં ઘસી તૈયાર કરેલું પાણી વગેરે નાકમાં નાખવા માટે અપાય છે. મનુષ્યની ખોપરીને બહુ જ બારીક ખાંડી પછી માખીની વિષ્ઠા (માખી જે દોરીના ઉપર બેસી લગાર મૂકે છે તે) સમાનભાગે મેળવી મનુષ્યના મૂત્રમાં ખરલ કરી જ્યારે બહુ જ ઘટ્ટ (ચીકણું) થઈ જાય, ત્યારે કપડા ઉપર ચોપડી ગાંઠ પર બેત્રણ વાર લગાડવાથી ગલગંડ બેસી જાય છે. અનેક પ્રકારની ગાંઠો આ ઔષધિથી બહુ જ થોડા સમયમાં સારી થઈ જાય છે.

વાટી તેમાં ચૂનો મેળવી તે ઉપર બાંધવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-ઉંબરો-૬, કડવી દૂધી (તુંબડી)-૧, કાકડી-૫, ખાખરો-૪, જીયાપોતો-૧, જેઠીમધ-૧૭, ધંતૂરો-૧, ૯, પારિજાતક-૩, પાણકુંભા-૧, મૂળા-૧૦, રિસામણી-૧, વછનાગ-૧, વાયવરણો-૩, શિરદોડી-૧, સોપારી-૯. **કફગલગંડ** ઉપર:-દેવદાર-૨. **વાતગલગંડ** માટે-જળજાંબવો-૨, સમેરવો-૫.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—**લાપોટિયા** માટે-સાબરશિંગ ૧. **અપચી** માટે સાબરશિંગ-૭.

પથ્ય—જૂની રાતી ડાંગર, જવ, મગ, પંડોળાં, સરગવો, કારેલી, શેલડી તથા રુક્ષ, તીખા અને અગ્નિદીપક પદાર્થ. **અપથ્ય**—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે, મિષ્ટાન્ન, ખાટાં, મધુર, જડ અને કફકારક અન્ન.

૨૦–ગળતી (શોષરોગ)

કારણ અને લક્ષણ—શોષરોગ એ ક્ષયનો જ ભેદ છે. (૧) અતિ સ્ત્રીસેવનથી, (૨) શરીરના વ્રણ કિંવા આગંતુક વ્રણથી, (૩) રસ્તે ઘણું ચાલવાના શ્રમે કરી, (૪) શરીરને ઘણી મહેનત પડ્યાથી, (૫) શરીર જર્જરીભૂત થવાથી અને (૬) કોઈ પણ પ્રકારનો શોક થઈ તેનાથી થયેલો; આ પ્રકારે ૭ જાતનો શોષરોગ જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર—(૧) જેઠીમધ, આમળાં, લવંગ, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડિંગ, આમળાં અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૫) કોષ્ઠ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કૂંપળોનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટણ કરીને ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવું, એટલે તૃષા શાંત થશે. (૬) **આમલક્યાદિ ગુટિકા**—આમળાં, કમળ, કોષ્ઠ, મમરા (ચોખાની ધાણી) અને વડની કુમળી વડવાઈઓની કૂંપળોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળી કરી મોઢામાં રાખવાથી તરસ છીપી મોઢામાં અમી રહે છે.+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-આલુ-૩, ડાંગર-૬, દાડમ-૧૩, પિત્તપાપડો-૪, બિજોરું-૧૮.

પથ્યાપથ્ય—ક્ષયરોગમાં કહ્યા પ્રમાણે.

૨૧–ગાંઠ (ગ્રંથિરોગ) અને રસોળી અથવા અર્બુદરોગ

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ—વાતાદિ રોગ, માંસ અને લોહી દુષ્ટ થઈ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી ગોળ, ઊંચો અને ગાંઠ જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે.

અર્બુદરોગની સંપ્રાપ્તિ—શરીરના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ લોહી અને માંસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મંદ પીડાયુક્ત, મોટો, અંદરથી ઊંડો ગયેલો, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનાર એવો માંસનો ગોળો થઈ ઊઠે છે તેને અર્બુદ કહે છે.

ઉપચાર—(૧) વ્રણ (ગૂમડાં) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે યોજવા. (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાર અને શંખચૂર્ણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) હળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ધુંવાસ, ગોળ અને મનશીલને મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) કોષ્ઠ અને તમાલપત્ર વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડનાં પાંદડાં બાંધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો નાશ થાય છે. (૫) સરગવાનાં બિયાં, મૂળાનાં બિયાં, સરસવ, તુલસી અને ઇંદ્રજવને ભેંસની છાશમાં વાટી લેપ કરવો.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ ૧૬, ચણોઠી-૭, ધંતૂરો-૯, મયાળ-૧.

+ શોષરોગમાં સીતોપલાદિ ચૂર્ણ, પ્રવાલભસ્મ, મૌક્તિકભસ્મ, બંગભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, એલાદિચૂર્ણ, દ્રાક્ષાસવ તેમજ ક્ષયના પ્રકરણમાં કહેલી ઔષધિઓ અપાય છે.

* ગ્રંથિ (ગાંઠ) તથા અર્બુદ (રસોળી)ના ઉપર અર્બુદહરરસ, ત્રિફળા, ગૂગળ, કાંચનાર ગૂગળ, વિડંગારિષ્ટ વગેરે ઔષધિ ખાવા માટે અપાય છે. લેપની વિધિ ઔષધક્રિયા-પ્રકરણમાં લખેલી છે.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં :—સાબરશિંગ–૭, જુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩૫.

પથ્યાપથ્ય—કંઠમાળ× પ્રમાણે.

૨૨—ગાંઠિયો વા, અંગનું અકડાઈ જવું (વાતરક્ત)

કારણ—ખારા, ખાટા, તીખા, ખારવાળા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપક્વ, ઉબાઈ ગયેલા, શુષ્ક એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્સ્યાદિકોનું માંસ અને ખોળ, મૂળા, કળથી, વાલ ઇત્યાદિ ઠંડાં ધાન્યો, શાકાદિક, શેકેલા તલ, શેરડીનો રસ, દહીં, કાંજી, છાશ, મદ્ય, વિરુદ્ધ અન્ન, અધ્યશન (અતિભોજન) ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા તથા રાતે જાગરણ, એ કારણોએ તેમ જ ઘણું કરી સુકુમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહારવિહાર કરનાર અને સ્થૂલ (જાડા) તથા સુખી એવા માણસનું વાતરક્ત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ—હાથી, અશ્વ તથા ઊંટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અન્ન ભક્ષણ કરનાર માણસનું આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે. પછી દુષ્ટ વાયુમાં ભળે છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે. એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે.+

પૂર્વરૂપ :—ઘણો પરસેવો આવે છે, કિંવા સમૂળગો આવતો જ નથી. શરીર કાળાશ પર જણાય છે. સ્પર્શનું અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણા જ સણકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર ગળ્યા જેવું થવું. ઢીંચણ, કોણી, કૂલા, કમર, ખાંધ, હાથ–પગ ઇત્યાદિની સંધિમાં શૂળ; અંગનું સ્ફુરણ, સણકા, શરીરે બહેરાપણું, કંડૂ, સંધિમધ્યે શૂળ, વારંવાર દાહ થઈ મટે છે અને પુનઃ દાહ થાય છે. વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ વગેરે વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો જાણવાં.

અસાધ્ય લક્ષણ :—ઢીંચણ પર્યંત વ્યાપ્ત થયેલો, સમૂહ થયેલો, સ્રાવ થનાર અને બળ, માંસ કે ક્ષયાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે **અસાધ્ય**; અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરક્ત **કષ્ટસાધ્ય** તથા ફાટ કે ચીરા પડ્યા વગરનો **સાધ્ય** જાણવો.

ઉપચાર—(૧) ગળોના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજિત નાખી તે કાઢો પાવો. (૨) **મંજિષ્ઠાદિ કાઢો** :—મજીઠ, કડાછાલ, ગળો, નાગરમોથ, વજ, સૂંઠ, હળદર, દારુહળદર, અરડૂસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાલ, અતિવિષ, ધમાસો, ઇંદ્રવરણા, વાળો, ભોરીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, ઉપલેટ,કડુ, ભારંગમૂળ, વાવડિંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, લીંડીપીપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળા, કરિયાતું, બકામ લીમડો, આસાણા, ગરમાળો, કાળું નસોતર, બાવચો, ચંદન, વાયવરણા, કરંજ અને સાગ એ સર્વ ઔષધોનો સમભાગે કાઢો કરી

× મરાઠી ગ્રંથમાં અહીં ભૂલથી ગુલ્મ લખાયેલ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કંઠમાળ, ગ્રંથિ અને અર્બુદ એક જ પ્રકરણમાં કહેલ છે. પથ્ય પણ સર્વનું એક જ કહેલું હોવાથી સુધારી લીધેલ છે.

+ શરીરે દાહ, ભારેપણું, પીડા, તોડ, ચળ-ચકામાં, ધગડા ઉપર ફોડલા, સોજો એ વાતરક્તનાં લક્ષણ છે. વિશેષ કરી એ રોગ પગે થાય છે. વાતરક્તનો શબ્દાર્થ એવો છે કે, વાયુથી ઘેરાયેલું લોહી તે વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ, પિત્તકફ, ત્રિદોષ અને લોહીથી, એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણસર આઠ પ્રકારનો થાય છે. વાતરક્ત રોગ જુવાની કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં વધારે થાય છે. તેની નિશાની એ છે કે, એ રોગ પગના અંગૂઠામાંથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા ઘૂંટણ સૂજે છે અને તેમાં બહુ દરદ કરે છે. તે ઘણી મુદત થયાથી હાથના પોંચામાં તથા આંગળાંમાં દાખલ થઈ સાંધાઓ રહી જાય છે. પછી તે સાંધાઓ પોતાની મેળે ફાટી તેમાંથી પરુના ઠેકાણે સફેદ ચૂના જેવો સૂકો મવાદ નીકળે છે. માટે એ રોગવાળાને જુલાબ આવે એવું ઔષધ આપવું, એ આજારવાળાને ગંધકની ખાણવાળા ગરમ પાણીમાં નવડાવવાથી તથા બેસાડવાથી ઘણો ગુણ થાય છે. એ ખાણનું પાણી સુરત જિલ્લામાં વાંસદા તથા નવસારીની હદમાં ઉનાઈની જ્યાં જાત્રા ભરાય છે, ત્યાંના કુંડમાં તથા વજરાબાઈમાં તથા મલબાર કોસ્તામાં છે. ગુજરાતમાં ડાકોર અને ગોધરા વચ્ચે 'ટુવા' નામે સ્ટેશનથી અર્ધો માઈલ દૂર એ જાતના કુંડ છે તથા કપડવંજ તાલુકાના લસુંદ્રા ગામમાં પણ છે.

નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અઢાર પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત, વિસર્પ, વિદ્રધિ અને સર્વ દોષોનો જલદી નાશ થાય છે. (૩) **લઘુમંજિષ્ઠાદિ કાઢો:**—મજીઠ, ત્રિફળા, કડુ, વજ, દારુહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમંડળનો નાશક છે. (૪) અરડૂસી, ગળો અને કડુનો કાઢો આપવો. (૫) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી તે પાવો. (૬) સુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું. (૭) મીણ, મજીઠ અને રાળના તેલ વડે કિંવા રાતા બોળના તેલ વડે અભ્યંગ કરવો; એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરડૂસી અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર ઘી-ભાત ખાવાં તથા **નિર્વાત** (વિશેષ વાયુના ઉપદ્રવથી રહિત) સ્થાનમાં રહેવું એ પથ્ય કરવું; એટલે કુષ્ઠાદિ સર્વ રોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કલગારીનો કંદ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મીઠાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું; તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસા આપવું. આથી અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદદોષ (પગ ફાટે છે તે), માથાનું દુઃખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોરખમુંડી અને કડુનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો અંગરસ કિંવા તેનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો કલ્ક કાઢી તેમાં એરંડતેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડાના બિયાંનું તેલ રોગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગ્યાએ દિવસમાં ચારપાંચ વાર ચોપડતા જવું. (૧૫) ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ૧ તોલા ગાયના તાજા દૂધમાં દિવસમાં ત્રણ વાર લેવો. એ ઔષધ હમેશાં ૩ મહિના આપવું. (૧૬) **અમૃતાઘૃત :**—ગળો લાવી થોડી કૂટી તેમાં તેનાથી ચારગણું પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાખવું અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કલ્ક કરી અને ઘીથી ચોગણું દૂધ તેમાં નાખી ઘી શેષ રહે, ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લઈ પીવું. તેથી કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે.+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં :—આમળાં–૯, ઉંબરો–૧, એરંડો–૧૪, કપૂરભેંડી–૫, કાસાળુ–૨, કોર્લિજન–૩, ખજૂરી–૧૨, ખટખટી–૩, ગળો–૧૫, નગોડ–૨, પડિરવો–૨, મજીઠ–૬, મરી–૧, માંકડી–૧, મોગલી એરંડો–૧૦, રાળ–૧૪, હરડે–૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં—ઘૃતવર્ગ–૨.

પથ્ય—રાતા ચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, તુવર, મઠ, બકરી, મેંઢી, ભેંસ અને ગાયનું દૂધ, મયાળ, કકોલી, નેતરના અંકુર, લાંબડી, આકવત, કારેલાં, તાદળજો, પરવળ (પંડોળાં), આમળાં, આદું, સૂરણ, સરગવો, સાકર, દ્રાક્ષ, જૂનું કોળું, માખણ, તાજું ઘી, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય**—દિવસે નિદ્રા, શોક લેવો, ઉદ્યોગ, મૈથુન, અડદ, કળથી, વાલ, વટાણા તેમ જ માંસ, વિરુદ્ધ ભોજન, દહીં, શેલડી, મૂળા, મદ્ય, માંસ, પાન, કાંજી, તલ, તીખા, ઉષ્ણ, તૂરા, ચીકટા, મીઠું અને લોટના પદાર્થ.

૨૩–ગોથું અથવા વાઈ (મૃગી, અપસ્માર)

સ્વરૂપ—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આંખો આગળ અંધારાં આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. નેત્ર અને હાથપગ વિકળ થાય છે. હૃદયને કંપ, શરીરને પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે; એનો કોપ કદી દશ દિવસે, કદી પંદર દિવસે, કિંવા મહિને બે મહિને દોષસંચય થઈને થાય છે.× જે વાઈના દરદીનું શરીર વધારે ફરકે છે તેમ જ શરીર ક્ષીણ, નેત્ર

+ વાતરક્ત રોગમાં અહીં લખ્યા ઉપરાત અમૃતાદિ ક્વાથ, રાસ્નાદિ ક્વાથ, નિંબાદિ ચૂર્ણ, ચંદ્રપ્રભાવટી, પુનર્નવા ગૂગળ, કિશોર ગૂગળ, રસાભ્ર ગૂગળ, વાતરક્તાતક રસ, મહાતાલેશ્વર રસ, ગુડૂચ્યાદિ લોહ, વિશ્વેશ્વર રસ, અમૃતભલ્લાતક અવલેહ, હાંસૂલી ગુટિકા વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા ગુડૂચી તેલ, રુદ્રતેલ, મહાપિંડ તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે. હરતાલભસ્મ વાતરક્ત માટે અતિ લાભદાયક છે.

× ગોથું–વાઈ ચાર પ્રકારની છે. તે પૈકી (૧) કંપારો થાય, દાંત કકડાવે, મોઢે ફીણ આવે, શ્વાસ થાય, કાળુંપીળું દેખે તે વાયુની; (૨) મોઢે પીળું ફીણ આવે, શરીરની ચામડી, મોઢું અને આંખો પીળાં પડી જાય, સર્વેન લાલપીળું દેખાય, તરસ લાગે અને શરીર ગરમ રહે તે પિત્તની; (૩) મુખમાં સફેદ ફીણ આવે. શરીરની ચામડી, આંખ અને મુખ ધોળાં પડી જાય, ઠંડી લાગે, રોમાંચ થાય અને સર્વાંગ ધોળું

વિકૃત અને ભમર ચલાયમાન હોય તે અસાધ્ય જાણવું. વાતદોષયુક્ત વાઈ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૫ દિવસે તથા કફયુક્ત ૧ મહિને ઉત્પન્ન થાય છે. વચ્ચે પણ કોઈ કોઈ વખત વેગ આવે છે. વાઈના વેગ આવવા પહેલાં અથવા વેગ આવે ત્યારે તરત અરીઠાંનું ફીણ આંજવાથી વેગ રોકાઈ જાય છે. વાઈના ઉપર શાસ્ત્રીય ઔષધિ બ્રાહ્મીઘૃત, કલ્યાણ ચૂર્ણ, સારસ્વત અરિષ્ટ, કુષ્માંડઘૃત, ભૂતભૈરવ રસ, વાતકુલાંતક રસ, ચંડભૈરવ રસ વગેરે અપાય છે. મલયચંદ્રોદય રસ વાઈમાં બહુ જ સારું કામ કરે છે. સાથે સૂંઘવા માટે નવસાર મેળવેલો કેળનો રસ આપવો કે જેથી નાકમાંથી કેટલાક કીડા નીકળી જાય.

ઉપચાર:—(૧) શુરિયાનાં પાંદડાંને આકડાના દૂધમાં ૨૧ પુટો આપી સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને તે છીંકણી પ્રમાણે સૂંઘવું; એટલે નાકમાંના કીડા ખરી પડી રોગી સારો થશે. (૨) દેવડાંગર-(કૂકડવેલ)નો રસ અને શુરિયાનું દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવું. (૩) માલકાંકણી, ખુરાસાની અજમો, અક્કલકરો, જાયફળ, લવંગ, એલચીદાણા, અજમો, વાવડિંગ અને નાગકેસરને સમભાગે લઈ ભાંગરાના રસમાં બોર જેવડી ગોળી કરી તે દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૪) અગથિયોનાં પાંદડાંના રસમાં ગોમૂત્ર અને મરીની ભૂકી નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) વાંઝકકોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) જેઠીમધ, હિંગ, ઘોડાવજ, તગર, સરસડો, લસણ આ પદાર્થો બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૭) નગોડના રસમાં અખંડ ઘસી તેનું નસ્ય કિંવા અંજન કરવું. (૮) રાઈ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો શરીરે લેપ કરવો. (૯) ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકે સૂંઘવો અને અંજન કરવું. (૧૦) વગડાઉ છાણાંની રાખ આકડાના દૂધમાં ભીંજવી સુકાયા પછી તપખીર પ્રમાણે સૂંઘવી. (૧૧) અરીઠાં લીંબુના રસમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૨) ગંધકની ધૂણી નાકમાં લેવી. (૧૩) હાથીનું મૂત્ર નાકનાં બંને છિદ્રોમાં નાખવું; એટલે માથામાંના કીડા દૂર ખરી પડી રોગી સારો થાય છે. (૧૪) ઘોડાવજ, ગળો, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, મહુડાનો ગુંદર, રુદ્રાક્ષ, સિંધવ, રીંગણીનાં ફળ, સમુદ્રફળ અને લસણ એકત્ર વાટી નાકે સૂંઘવું; એટલે અપસ્માર, વાયુ, કફ, મસ્તકશૂળ, બકબક, મોહ, સન્નિપાત અને પીનસ (નાકનાં છોડ) દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં—અક્કલકરો–૬, અખરોડ(નાનાં)–૨, અગથિયો–૯, અરીઠાં–૧૦, ૧૬; આકડો–૭, ઉંદરકની ક–૧, ઉંદરકની ગ–૬, કંકોડી–૧૦, પૃષ્ઠ ૧૬૭માંની કાયફળને લગતી છેલ્લી ટિપ્પણી, કેવડાનું ઝાડ–૨, જેઠીમધ–૧૨, ડુંગળી–૨૩, તલ–૬, મિજેરું–૩, મહુડો–૧, મોથ–૮, ૧૦; રાયણ–૧, લસણ–૧૧, લીંડીપીપર–૨, ૧૮; વજ–૨, શણપુષ્પી–૧, શતાવરી–૯, શંખાવળી–૧, હળદર ૨૨ની ટીપમાં નં. ૨, હિંગ–૩. **પિત્તાપસ્માર માટે:**—કારિવણા–૩. **ચિત્તભ્રમ અપસ્માર માટે:**—કારિવણા–૯, કાસાળું–૬. **ભમરી આવે તેને માટે:**—કારિવણા–૧, ઘાસ–પિત્તપાપડો–૧, વાવડિંગ–૪.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:—ઘી–૯. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં: મૂત્રવર્ગ–૨. અસ્થિ (હાડકાં) ૧૨ની ટીપમાં નં.–૨.

જણાય તે કફની અને (૪) ત્રણે દોષનાં લક્ષણ જણાય તે સન્નિપાતની વાઈ–મૃગી જાણવી. વળી વાની વાઈ ૧૨ દિવસે, પિત્તની ૧૬ દિવસે, કફની એક મહિને અને સન્નિપાતની વારંવાર અથવા અનિયમિત વખતે આવે છે. ઉપચાર:—(૧) ભાદરવા માસમાં ઝીલના છોડવા ઉપર દિવસ ઊગતી વખતે જે થૂંકના જેવું જામેલું દેખાય છે. તેને ખડખેલો કહે છે. તેમાં મરી શેર ০৷৷ એક મહિના સુધી પલાળી રાખી છાંયે સૂકવી ૨ દિવસ સુધી (૧૬ પહોર) વાટી ભૂકી કરી તેમાંથી ૨ વાલ દરરોજ અથવા દરદ આવવાના ટાઈમે ફાકાવે તો ગોથું અને દમનું દરદ જાય. (૨) જવાન સુવર કોચીને તેમાં કોથળીમાં નાખેલાં મરી અથવા લવંગ તોલા પાંચ નાખી તેના જ કકડાથી બંધ કરી ૭ માસ રાખી મૂકવું; પછી તે કાઢી લઈ દરદીને એકેક સુંઘાડવું અને દરરોજ એકેક ખવડાવવાથી ગોથું જાય. આ લવંગનો ધુમાડો બળદના નાકમાં આપવાથી બળદની કંબોડી (ગિંગડું સડીને વળી જઈ ભાંગી જાય છે તે) મટે. (૩) અંબરવેલનો રસ નાકમાં નાખવો.

પથ્ય—મગ, ઘઉં, ઘી, દૂધ, પરોળાં, જૂનું કોળું, ચાકવત, દાડમ, સરગવો, દ્રાક્ષ, આમળાં, ચોખા. **અપથ્ય**—ગરમ પદાર્થ, વિરુદ્ધાન્ન, અતિ મૈથુન, મહેનત, ભાજીપાલો, ટિંડોરાં અને જડ પદાર્થો.

૨૪–ગોળો (ગુલ્મ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ—મિથ્યા આહાર તથા વિહારથી વાતાદિક દોષ કુપિત થઈ પેટમાં ગ્રંથિરૂપ પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઈ ચલ અથવા અચલ અને ગોળ હોય છે અને કદી મોટી અને કદી નાની હોય છે. આ રોગને ગુલ્મ કહે છે. **પૂર્વરૂપ**—ઘણા ઓડકાર, મલબદ્ધતા, અન્ન ઉપર અરુચિ, આંતરડાં કડકડ વાગે તથા દુખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાંદ્ય એ ગુલ્મરોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

ઉપચાર—(૧) લીંડીપીપર અને જવખારનું ચૂર્ણ આદાનો રસ અને મધમાં આપવું એટલે ગુલ્મ તથા શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિત્રકમૂળ, સિંધવ, સંચળ, બિડલૂણ, અજમોદ, એરંડમૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ અને વાવડિંગ એ દશ ઔષધો સમભાગે લેવાં અને નસોતર ૩ ભાગ લઈ બધાંનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે ગુલ્મ, શૂળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વ રોગો દૂર થાય છે. (૩) હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જાસુંદીનાં પાંદડાનો રસ દરેક વખતે નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આસુંદરાનાં પાંદડાંના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપાં નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર, બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણ ઉપચારોથી વાતગુલ્મ દૂર થાય છે. (૭) ભોરીંગણી મૂળિયાં સહિત સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાં કોઈ પણ આજારની ગાંઠ હશે તોપણ તે દૂર થશે. (૮) કાચકું (કાંકસ) શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રસૂતિકાળે ઉત્પન્ન થયેલા વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાઢામાં જવખાર અને સિંધવ નાખી આપવાથી ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) શરપુંખાનો ક્ષાર અને હરડેનું ચૂર્ણ એ બંને ચાર-ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વર્ગોમાં:—આદું–૩૧, એરંડો–૪૦, કડુ–૨, ખેરેતી–૭, ગૂગળ–૧૮, ચૂકો–૧, તુવરફળ–૧, નાકછીંકણી–૩, પાલુ–૧, ખીલી–૨, ખીવલો–૪, મરી–૧૩, મિરજોળી–૪, લવંગ–૧૦, લીંડીપીપર–૧૪, ૨૭; વછનાગ–૭ની ટીપમાં નં. ૪, વસુ–૨, ૭, શરપુંખો–૭.

× ગુલ્મરોગ (રક્તગુલ્મ) એ મિથ્યા આહાર-વિહારના કુપથ્યથી વાયુ પિત્ત, કફ, દુષ્ટ થઈ પુરુષ અથવા સ્રીના હૈયાથી લઈ પેઢુ સુધી ગોળાના આકારે ઉત્પન્ન થાય છે. તે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્ત-(લોહી)નો, એમ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. એના ઉપર મેંદો તથા હજાહર એકઠાં કરીને તેની રોટલી ચાર માસ સુધી ખાવી. અનુભૂત ઉપાય:—સંચળ, મીઠું, સિંધવખાર, કાળાં મરી અને કાળીજીરી સમાનભાગે લઈ ઝીણું વાટી અડધા લીંબુ ઉપર ખૂબ ભભરાવી આંગળીથી દાબી તેને ગરમ કરવું. એ દવા ગરમ થઈ લીંબુના રસમાં રસબસ થયા પછી તે દરદીને ચુસાડવું. આમ બબ્બે કલાકે કરવાથી ઉદરનો વાગોળો સત્વર બેસી જાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ છે.

+ ગુલ્મ અને અંતર્વિદ્રધિ (અંદર થતું ગૂમડું) બન્ને રોગો એક સમાન હોય છે. સ્થાન પણ બન્નેનું એક જ છે; પણ ગુલ્મ નિરાશ્રય છે અને અંતર્વિદ્રધિ સાશ્રય છે. ગુલ્મ દોષમાં રહે છે, ત્યારે અંતર્વિદ્રધિ માંસ અને રક્તમાં રહે છે. ગુલ્મ એક મૂઠી જેટલા આકાર સુધી વધે છે; પણ વિદ્રધિ ગુલ્મથી બહુ જ મોટી થઈ જાય છે તેમ જ પાકે છે. જો ગુલ્મરોગીને ઊલટી અને દસ્ત થતા હોય; હૃદય, નાભિ અને હાથપગમાં સોજો આવેલો હોય, ઉપરાંત તાવ અને શ્વાસ પણ રહેતો હોય તો એ રોગી બચવાની આશા નથી. ગુલ્મરોગમાં વજ્રક્ષાર, કુમારીઆસવ, હિંગાદિ ચૂર્ણ, વચાદિ ચૂર્ણ, દંતી, હરીતકી, કાંકાયન ગુટિકા, ગુલ્મકાલાનલ રસ, પંચાનન રસ, નારાચ ઘૃત, અગ્નિકુમાર રસ, ગુલ્મકુઠાર રસ, તામ્રસરમ, ચિત્રકાદ્ય ઘૃત વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. ગુદામાં રાખવા માટે નીચે લખેલી ગુલ્મહરીવર્તિ અપાય છે:

ગુલ્મહરીવર્તિ:—ગુલ્મરોગમાં જ્યારે મલાવરોધ હોય ત્યારે મીઠું, આદું, સરસવ અને કાચાં મરીનું ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં બત્તી બનાવી સૂકવી દેવી અથવા ગોળમાં બત્તી બનાવી ઉપયોગમાં લેવી.

શિકેકાઈ–૧, સમેરવો–૧, સારોડી–૭, ૧૭; સાતવીન ૩, હરડે–૪૪.

રક્તગુલ્મનાં લક્ષણ—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા ઋતુકાળે અપકવ પદાર્થ સેવવાથી વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી શૂળ અને દાહથી યુક્ત એવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુલ્મ ઘણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે. શૂળયુક્ત હોય છે; ગર્ભનાં લક્ષણો, જેમ કે આર્તવ પ્રતિબિંબ, સ્તનની ડીંટડી ઉપર કાળો વર્ણ ઇત્યાદિથી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી. (નવા મત પ્રમાણે રોગ નિર્ણિત થઈ જાય તો તરત ઉપચાર કરવો જોઈએ.)

રક્તગુલ્મ ઉપર—(૧) દંતીમૂળ, હિંગ, જવખાર, કડવી તુંમડીનાં બિયાં, લીંડીપીપર અને ગોળને થુરિયાના દૂધમાં ખરલ કરી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી ખાવાથી રક્તગુલ્મનો નાશ થાય છે અને ગયેલો અટકાવ પણ આવે છે. (૨) ખાખરાના ક્ષાર વડે ઘી સિદ્ધ કરી તે ખાવું. (૩) શતાવરી, કરંજની છાલ, દારુહળદર, ભારંગમૂળ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૪) તલનો કાઢો ગોળ અને ઘીમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે રક્તગુલ્મ અને નષ્ટાર્તવનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગમૂળ, લીંડીપીપર, કરંજની છાલ, પીપરીમૂળ અને દેવદારનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૬) મુંડી અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ સાકર અને મધમાં મેળવી રક્તગુલ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીઠાંના પાણીમાં કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળિયાં ઘસી આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં—**રક્તગુલ્મ** માટે:—અરીઠા–૧૨, આકડો–૨૮, ઇંદ્રવરણાં ૧૭, તલ–૨૦. **વાતગુલ્મ** માટે:—અળશી–૪, આશેત્રી ૧, ઇંદ્રજવ–૨૨, કાંચકી–૫, તજ–૫, પીપર–૧, મોરવેલ–૩, રતનજોત–૧, લીંડીપીપર–૨, સરગવો–૫, હિંગ–૧. **પિત્તગુલ્મ** માટે:—નસોતર–૬, રેણુકા–૩, હરડે–૧૧. **કફગુલ્મ** માટે:—અજમો–૭. **ત્રિદોષગુલ્મ** માટે:—અરણી–૬, ગોરખમુંડી–૭, વાયવરણો–૨.

પથ્ય—જૂના ચોખા, દૂધ, કળથી, દાડમ, આમળાં, લીંબુ, છાશ, લસણ, કુમળો મૂળો, ચાકવત, સરગવો, હિંગ અને ગરમ અન્ન. **અપથ્ય**—અડદ, જવ, મીઠાં ફળ, વેંગણ, કોળું, મૂળા, દ્વિદળ ધાન્ય (કઠોળ), જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૫–ચાંદી–ગરમી–ટાંકી (ઉપદંશ)

કારણ—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરુષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી, મૈથુન પછી શિશ્ન ન ધોવાથી, રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી અથવા શિશ્નની જગાએ હાથ, નખ અને દાંતનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે.÷

લક્ષણો—ઇંદ્રિય ઉપર અને અંદરની બાજુએ ચાંદી પડવી અને મણિનો કડો (ઉપરનો ભાગ) સૂજવો, બન્ને બાજુની જંઘાના મૂળોમાંના નળની મુખની નીચેની ગાંઠ સૂજી મોટી થવી એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું અને તે પકવદશાએ આવી ફૂટ્યા પછી સર્વ શરીરમાં લોહીનું દુર્ગંધયુક્ત રસી થઈ વહી જવું, ધાતુસ્નાન બગડવું તથા તે યોગે બધા શરીરમાંનું લોહી દૂષિત થઈ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ તથા મુખ ઉપર નાયટાં (ખરજવું) જેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહારોગ જેવું) થવું અને અતિશય દુઃખે (ગરમીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસંકોચ, મૂત્રનું ઝરવું,

÷ લોકે આ રોગને લોકો 'ગરમી'ના નામથી જ ઓળખે છે; પરંતુ તેના ઉપર ઠંડા ઉપચાર કરવાથી હાથપગના સાંધા ઝલાઈ જઈ રોગી વાયુની સખત બીમારી ભોગવે છે; માટે જ એના ઉપર ગરમ ઉપચારો કરવા. એ રોગવાળાને મૂત્રરેચ પણ અવશ્ય આપવા. વાતોપદંશથી પીળા રંગની ફોડલીઓ થઈ પોડા થાય છે. તે ફોડલીઓ ફૂટે છે અને તેનું સ્ફુરણ થાય છે. પિત્તોપદંશથી કાળા રંગની ફોડલીઓ થઈ બળતરા બળી તેમાંથી પાણી ઝરે છે. કફોપદંશથી સફેદ રંગની મોટી ફોડલીઓ ઊંડી વલૂર ફૂટે છે, સોજો આવે છે અને જાડું પરુ વહે છે. સન્નિપાતોપદંશથી ઘણા પ્રકારની વેદના થાય છે અને પરુ ઝરે છે. રક્તોપદંશથી ફોડલીઓ માંસના જેવી લાલ રંગની થાય છે એમ એ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ગાઠ ઇત્યાદિ વિકાર અને તણખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાનુ શુક્ર અને શોણિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલા સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે પછી લોહીનુ શોષણ થાય છે સંતતિનો અભાવ થાય છે શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી શરીર ધોળુ અને નિસ્તેજ થાય છે અરુચિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો થઈ શરીરમા તાવનો સચાર થાય છે, તેમ જ ઉધ રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ હાડકામાનુ તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે બદ થયેલુ હોય તે જ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઈ બેસી ન જાય અથવા ફૂટી તેમાનો દમ નીકળી જઈ તેનો ઉપશમ ન થાય તો ગરમી શરીરમા મળી (ફેલાઈ) બધુ અગ, વૃષણ અને ઇંદ્રિયે ચાદી પડી, તે ફૂલવા લાગી તેમાથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ અને પાચનો સ્રાવ થાય છે તે યોગે શરીરનુ સર્વ લોહી બળી જઈ શોષણ થાય છે, શરીરે દુર્ગંધી આવવા લાગે છે દાતો ઉપર મળ ચોટે છે, પેટમા કીડાનો સચય થાય છે, જ્વરોદ્ભવ થાય છે, પગે સોજો આવે છે અને તેવા જ પરિણામ થાય છે

ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ—ફિરંગ નામના દેશમા એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ફિરંગી લોકો આ દેશમા આવ્યાથી એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો આ રોગ કીટાણુજનિત હોવાથી જે સ્રીને અથવા જે પુરુષને થયો હોય તેનો સહવાસ કરનારને પણ થઈ જાય છે અતિ સહવાસ કરનારા જે માણસ હોય તેમને પણ એ થાય છે **તેના પ્રકાર:—બાહ્યફિરંગ**—શરીર ઉપર વિસ્ફોટકના જેવા ફોડકા અને તેને ઠેકાણે વેદનામદ, તે ફોલા ફૂટવાથી વ્રણ જેવા જણાય છે એ સુખસાધ્ય છે **આભ્યંતર ફિરંગ**—એમા શરીરની અદર સધિને ઠેકાણે ફોલા થઈ ફૂટી વ્રણ થાય છે અને તે ઘણા દિવસ રહે છે, તેથી વેદના ઘણી થાય છે આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો એ બન્નેના લક્ષણોયુક્ત જે હોય તે બાહ્યાભ્યતર જાણવો ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવ —કૃશપણુ, બલક્ષય, અગ્નિમાદ્ય, દુર્ધર વ્રણ, નાખનુ ઝરવુ અને હાડકુ વાકુ થવુ એ ઉપદ્રવો જાણવા *

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર:×—પહેલા રેચ આપવો (૧) વરધારો બિલામા નગ ૩, સૂઠ, બાળ

* ભાવમિશ્રે ભાવપ્રકાશમા ઉપદંશરોગ ઉપર ફિરંગનુ વર્ણન કરેલુ છે જે ઉપદંશરોગમા પ્રથમ વીર્ય તથા લોહી ખરાબ થઈ પછી સર્વ ધાતુઓને દુષ્ટ કરે છે તેને 'ફિરંગ' કહેવ છે આ ફિરંગરોગ અદર અને બહાર બને પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષીણ શરીરવાળા મનુષ્યનો જૂનો થાય તથા ઉપદ્રવયુક્ત હોય તો અસાધ્ય છે ઉપદંશરોગ સહજસાધ્ય છે પણ ફિરંગ અતિ દુખદાયી છે ઉપદંશરોગમા કહેલી ઓષધિ ફિરંગરોગમા અપાય છે ભાવપ્રકાશમા રસકપૂર અમરશાલિ વટી તથા તેવા પ્રકારની અન્ય ઔષધિ આપવાનુ લખેલ છે ફિરંગરોગ મટવા પછી પણ ચોપચીની ઇત્યાદિનુ ચૂર્ણ, પાક અથવા અવલેહ બનાવી લોહી સારી રીતે શુદ્ધ થાય ત્યા સુધી સેવન કરવાની જરૂરત રહે છે લોહીમા દોષ રહી જાય તો જીવન પર્યંત સાધાઓમા દરદ રહે છે તેમ જ દાત અને હાડકા નબળા થઈ જાય છે

× (૧) ઇંદ્રિયને જખમ થયો હોય તો કપિલો સરસિયા તેલમા મેળવી ચોપડવો અથવા મેંદી સરસિયા તેલમા મેળવીને ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે, અથવા ચોમાસામા બિલાડીના ટોપ જેને ફારસીમા સમારુગો અને સિંધીમા ખુંભો કહે છે તે ટોપ લીલો હોય છે ત્યારે સફેદ હોઈને સુકાયા પછી કાળો થયેલો હોય છે, તે સમૂળ ઉખેડી લાવી તેનો ભૂકો લીલા જખમ ઉપર મૂકવાથી આરામ થાય (૨) પહેલો —ચાદીના ગમે તેવા મોટા ઘારા પડ્યા હોય અને મોટા ફોડા થયા હોય તે ઉપર હીમજી હરડે તોલા ૮, રસકપૂર તોલા ૪ દાડમના સૂકા ફૂલ તોલો ૧ બારદારસિંગ જાયફળ એલચી ખાણ્ણા લવગ અને મરી એ સર્વ એકેક તોલા લઈ ખાડી ઝીણા કરી ૧૦૦ લીબુના રસમા ખરલ કરવુ લીબુનો રસ ખરલ કરતા સુકાય ત્યારે ચણા જેવડી મોટી ગોળીઓ વાળી તેમાથી એકેક ગોળી સવારસાજ ઘી સાથે ગળી જાય તો આરામ થાય એ ઉપર મીઠુ ખાવુ નહિ મોળુ ખાવુ બીજો —બારદારસિંગ તોલો ૧ દાડમની છાલ તોલો ૧ અને ગોળ તોલા ૨ લઈ પહેલી બે વસ્તુઓને ખાડી ઝીણી કરી તેની ગોળી કર ગોળમા વાળી એક ગોળી સવાર સાજ ખાય અને ઉપર ગાયનુ ઘી ચોર ન ખાય તો દિવસ ૧૪મા આરામ થાય છે ત્રીજો —હીમજી હરડે ૨ તોલા, કુલાવેલુ મોરથૂથુ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો લઈ ખાડી ૧૦૦ લીબુના રસમા ખરલ કરી ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી, તેમાથી ગોળી ૧ દાડા પહેલી સાદે (લીબુના રસની સાથે) નગાળવી. બીજા દિવસે બે અને ત્રીજા દિવસે ત્રણ લેવી એમ જ્યા સુધી એ દવાથી હલદી ન થાય ત્યા સુધી એક

હરડે, આસગંધ અને ગોખરુનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો છાશમાં નાખવું; અને તેમાં ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું. (૨) કાચકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૩) રાતી ચણોઠીનાં પાંદડાંના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય-ઘઉં અને તુવેરની દાળ અલૂણી. (૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. પથ્ય-ઉપર મુજબ. (૫) અઘેડાનાં ઝાડ મૂળ સુદ્ધાં ઉપાડી લાવી પછી તેનાં મૂળ કાપી નાખવાં અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી પેસાભાર નાખી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય-ઉપર મુજબ. **ઉતાર:**—જાસવંદ (જાસુંદી) અથવા બોરનાં પાંદડાંનો રસ આપવાથી આગ મટશે. (૬) ઝિંઝરનાં પાંદડાં એક મૂઠી વાટી તેમાં થોડું જીરું અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) શિવલિંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમાં જીરું અને સાકર નાખી આપવો. (૮) કડવાં પરવળ, કડવો લીમડો, હરડે, આમળાં અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો, કિંવા ખેર અને અસાણાનો કાઢો ત્રિફળા સહિત કિંવા ગૂગળ સાથે પાવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમાં નાખી ૭ દિવસ ખાવો તે ઉપદંશ-વ્રણને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાઈનાં કુમળાં પાંદડાંનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાખી તેનું સવારે સેવન કરવાથી પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનું પથ્ય પાળવું. (૧૧) આકડાના અને રીંગણીનાં મૂળની છાલ, હિંગળોક, હરતાલ અથવા ભિલામો એકત્ર કૂટી ચલમમાં નાખી હોકામાં પીવા આપવું, એટલે મોઢું આવશે. પછી રોગ સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળિયાની છાલ ઇત્યાદિનો કાઢો કરી તેને લૂગડાથી ગળી કોગળા કરાવવા.

શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે :-ખાવાની ઔષધિ :-(૧) ગોખરુ ૧ તોલો, કંકોલ ૦। તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો. એનો અષ્ટમાંશ કાઢો આપવો. (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વાંકેરીનું ભોથું ગાયના દૂધમાં ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી શરીર ઉપર ઊઠેલા ડાઘ અને સાધારણ ચાંદીઓ સારી રીતે સારાં થઈ શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થાય છે; એટલું જ નહિ, પણ ક્ષય, નાડીવ્રણ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીર પર ચાંદીઓ ઊઠતી હોય તેને આ જ ઔષધ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવુ. (૩) ઉંબરાનાં મૂળ સાધારણ જંઘા જેવડાં મોટાં હોય તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોકળાં કરવાં. તે મૂળ નીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું. એ પ્રમાણે સાંજે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમાં તે વાસણમાં ઉંબરાનો દ્રવ ઠરશે. તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઈ તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર ૧। તોલા પર્યંત નાખી, સૂર્યોદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલાં બે ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાંજે, એ પ્રમાણે એક અડવાડિયું આપવાથી સારો ગુણ આવે છે. રોગી સશક્ત અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિનો હોય તેને જ આ ઔષધ આપવું. એ ઔષધથી તણખિયો પ્રમેહ પણ જાય છે. પથ્ય-ફક્ત ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર. (૪) ધોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ધોવો અને કૂટવો; એટલે તેમાંથી જે રસ નીકળે તે શક્તિ અનુસાર પાશેર પર્યંત લઈ તેમાં આસુંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી જીરું અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૫) ચોપચીનીનું ચૂર્ણ આપવું. (૬)

ગોળી વધારતા જવી. જેટલી ગોળીથી ઊલટી થાય તેથી એક ગોળી ઓછીની દરરોજની માત્રા સમજવી. થયેલ ઊલટી બંધ કરવાને તુરત શેકેલા ચણા ખવરાવવા. એથી ટાંકીનો આજાર તથા શરીરમાં ગમે તેવા ફોડલા કે નારૂ (કાણું) હોય તે મટે. જો ઊલટી થાય, તો ઊલટી રોકવા માટે શેકેલા ચણા ખાવા. ટાંકીના દરદમાં મોઢું આવે તો ઘણો ફાયદો થાય. દરદને જડમાંથી કાઢે. ચોથો :-રસકપૂર તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સોપારી ચીકણી તોલો ૧, નાગરવેલનાં પાન ૨૫, એલચી તોલો ૧, એ સર્વને ખરલમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી બકરીના દૂધ સાથે ગોળી ૧ ખવરાવવી. એથી હાથ, પગ, જીભ, મોઢું વગેરે અંગોમાં ગરમી નીકળશે નહિ. પાંચમો પ્રકાર :-રાળ, કાથો, મનુષ્યનાં હાડકાંની ભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, મોરથૂથુ, કુલાવેલું હીરાદખણ સરખે ભાગે લઈને ઘી સાથે મલમ કરી ચોપડવો.

ચોપચીનીનો પાક આપવો

ગરમી ચાદી (ઉપદંશ) ઉપર ઉપચાર (લગાડવાની ઔષધિ):—(૧) કરેણના મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવાથી ઉપદંશ સંબંધી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે (૨) વિલાયતી ધતૂરાનું અથવા મોગલી એરંડાનું દૂધ (રસ) ચાદી ઉપર ચોપડવું, એટલે ચાદી જલદી ભરાઈ આવે છે (૩) ત્રિફળાના કાઢાથી અથવા ભાગરાના રસથી વ્રણ ધોવો (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ, શંખજીરું એ ઔષધો ઝીણાં વાટી તેનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાડવું (૫) ધોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવું (૬) રસકપૂર, ધોળો કાથો, મુરદારશિંગ, શંખજીરું, માયફળ (માયા) અને સોપારીના કોલસા–એ ઔષધો ઝીણાં કરી ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવાં (૭) મધપૂડાનું મીણ, સિંદૂર અને બોડી અઘાડીનો રસ એકેક તોલો લઈ આઠ તોલા ઘીમાં કઢી જાડું થયા પછી ઉતારવું એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, વ્રણ, નાડીવ્રણ, (હાડવ્રણ) સારાં થાય છે (૮) ગોપીચંદન અને મોરથૂથું પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૯) શંખજીરું લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવું અને ગોખરુની ભૂકીની ધૂણી આપવી (૧૦) હિંગળોક, આકડાના અને રીંગણીના મૂળની છાલની ધૂણી આપવી અથવા ધુમ્રપાન કરવું, એટલે સર્વ વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે *

વિશેષ ઉપચાર×:—જુઓ વનૌ૦—**ઉપદંશ** માટે —અઘેડો–૧૮, અળાઈ–૩, આવળ–૫, આબો–૧૪, ઉબરો–૧૩, કણેર–૨, કારિંદા–૩ કાયફી–૩ ખેર–૧, ચણોઠી–૧૩, ૧૮, ચંબેલી–૭, ચોપચીની–૧, ઝિઝરૂટ–૨, દાડમ–૧૫, દારૂડી–૪, નાળિયેળ ૩, પીપજો–૧, બાવળ–૧૮, ભાગરો–૧, મંદાર–૨, રતનજોત–૮, રામફળ–૨, લીમડો (કડવો)–૩૭, વાંકેરી–૧ **ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે માટે** —વાસનવેલ–૮ **ગરમી**– માટે —અજમો–૫, ઉપરસાલ–૩, કાકડી–૭, કાતરવેલ –૧, કારિવણા–૪, કંડિળી–૪, ખીજડો–૭, ગોખરુ–મોટા–૧૧, ડમરો–૨ કુંગળી–૧૫ ધોળો મરવો–૧, લીમડો (કડવો)–૬, વાંકેરી–૩, શિમળો–૪ **આગંતુક ગરમી** માટે —ગોમટો–૧, ચણકબાબા–૪, મરવો–૮, સાગ–૪, સુખડ–૭ **સર્વ પ્રકારની ગરમી** દૂર થવા માટે —અરડુ,

* આ પ્રયોગમાં કોઈ કોઈ રીંગણીના મૂળને બદલે ચણકબાબા વાપરવાનું કહે છે ગરમીના અનાડી પ્રયોગમાં હિંગળોક રસકપૂર વગેરેનો ધુમાડો લેવાથી મોઢું આવી મોઢેથી અત્યંત લાળ પડે છે રોગી બારે હેરાન થાય છે, અને જેમ જેમ લાળ પડે છે તેમ તેમ શરીરમાંથી વ્યથા નીકળતી જાય છે વખતે અનાડીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો દરદીનો જીવ પણ જાય છે એથી એમાં ધુમાડો આપવાની કે ધૂણી પાવાની રીત ગ્રંથકારો બતાવતા નથી કેમ કે એ પ્રયોગ ઘણો સાવચેતીથી કરવા જેવો છે માટે ગુરુની રૂબરૂ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ કેટલાક હિંગળોક ઘી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે એનો ઉતાર તાંદળજાથી થાય છે કોઈ પણ રસાયન પ્રયોગથી મોઢું આવેલું હોય તો આબો જાંબુ, બોરડીના મૂળ બાવળ આમલી ગૂંદી અને લીમડો એ સાતની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરાવવા એ સાતમાંથી લીમડો અડધભાગે અને બાકી સમાનભાગે લેવા બોરડીમૂળની છાલના કોગળાથી પણ શાંતિ થાય છે

× (૧) ઉપદંશના નવા થયેલા દરદમાં દારૂડીના મૂળને પાણીમાં ઘૂંટી પાણી ગાળી પીવું તથા દારૂડીનું દૂધ ચાદી ઉપર ચોપડવું આવી રીતે કરવાથી ૭ દિવસની અંદર ચાદી નિર્મૂળ થાય છે (૨) કેશરાદિ ગુટિકા જે રસકપૂરની ટિપ્પણમાં આપી છે તે લેવી (૩) પારદભસ્મ ગંધકના તેજાબથી બનાવેલી લેવી (૪) સોમલના ફૂલ શીરામાં ખાવાં અથવા દૂધની તરમાં ગોળી કરી ગળી જવી (૫) પંચવલ્ક ક્વાથથી, ત્રિફલા ક્વાથથી ભાગરાના રસથી અથવા રસકપૂરના પાણીથી ચાદી વારંવાર ધોવી રસકપૂર ૧ રતીમાં ૨૦ તોલા પાણી મેળવવું આ ઉપરાંત ઉપદંશોપસિંહ રસ નિંબપત્રાદિ ચૂર્ણ, ઉપદંશકુઠાર રસ ચોપચીન્યાદિ ચૂર્ણ, રસશેખર વરાદિ ગૂગળ ગંધકયોગ ચોપચીની પાક વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા જાત્યાદિ તેલ જાતિફલાદિ લેપ તુત્થાદિ મલમ કરંજાદ્યઘૃત ગોજી તેલ લગાડવા માટે અપાય છે તથા પ્રકરણમાં આપેલો ધુમાડો અપાય છે

+ શરીરની અંદરની આતશને પણ ગરમી કહે છે તેમ જ આ ગ્રંથમાં મૂત્રકૃચ્છ્રને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદંશ (ચાદી) જ ગ્રહણ કરવાનો બહુધા રિવાજ ચાલુ છે, તેથી જ અમે ગરમી શબ્દના ઉપાયોને વનૌ૦માંથી અહીં જુદા લખ્યા છે માટે સુજ્ઞ બંધુએ એ ઉપાયો વિચારીને જ કરવા

આંબો–૧૮, કમળ–૨, કરિયાતું–૧, કાંડવેલ–૧, કેવડાનું ઝાડ–૫. **ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદાં થાય તે માટે:**—અરલુ–૮, અરીઠાં–૭, કડવી કવઠ–૧, કપૂર–૬, કાંટી ગોખરુ–૪, ખપાટ–૨, ગલફી–૪, ગોરખઆમલી–૫, પીળો ધંતૂરો–૩, મુંગવેલ–૨, મોગલી એરંડો–૫, મોરવેલ–૧, લસણ–૧૯, સરસડો–૬, સોનારવેલ–૨, હરડે–૧૮. **ઇંદ્રિય લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ થાય** તે માટે:—આમળાં–૩૪, તરખૂચ–૪, દારૂડીની ટીપણી.

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાની ગુટિકાપ્રયોગથી ટીપણીમાં નં. ૫, રસાયનની ટીપણીમાં નં. ૧, મલમની ટીપણીમાં નં. ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૬.

બદ:—ગરમી થઈ અંદર શિશ્નની ઉપરની સંધિમાં લાંબી ગાંઠો આવે છે તેને બદ કહે છે તેની ઉપેક્ષા થવાથી મોટા કષ્ટે અને ઘણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુઃસહ થાય છે. **બદ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) *સારી ગાંઠ બંધાય તો જ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું* અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં થોડું પાણી નાખી વાટી તેમાં હળદર અને ઘી નાખી, ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૨) ચૂનો, પથરી, પાષાણભેદ અને ભિલામો એકત્ર બાળી તેની પટી લગાવવી. (૩) લસણ, ભિલામો અને શેકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાંધવી. (૪) ચિત્રાનાં મૂળ લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવાં. (૫) ધૂપ, ગૂગળ, એળિયો, વછનાગ અને ચણોઠીની દાળ પાણીમાં ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસેળિયો ચોપડવો. આ ઔષધ ઘણું જ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વેરનાર છે. (૬) ચીકણીના ઝાડનાં લાલ વર્ણનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી ચંદન પ્રમાણે બારીક વાટી તેનો ગોળો કરી બદ પર લગાવી તે ગોળા ઉપર વારંવાર ઠંડું પાણી નાખતા રહેવું. એ ઔષધથી કેટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે તરત પાકી નરમ થાય છે અને તે ઉપર સળ પડે છે. (૭) ગાંઠ કઠણ હોય તો તેને કાથો, રેંવચીનો શીરો અને આકડાના દૂધમાં ઘસી દિવસમાં બે વખત ત્રણ દિવસ લેપ કરવો; એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૮) ત્રિધારી થોરિયાના ઝાડનાં મૂળનો રસ ચોપડી, ઉપર તે જ ઝાડના મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૯) સાબુ, ચૂનો અને ભિલામો ઘસી લેપ કરવો; એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે.

પથ્ય—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની કણકી, ઘી, કારેલાં, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તૂરા પદાર્થ, મધ, તલનું તેલ. **અપથ્ય**—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૨૯–ચિત્તભ્રમ (ઉન્માદરોગ)

કારણ—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરુષની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરુદ્ધ ભોજન, બળવાન પુરુષાદિથી મસ્તી કરવી વગેરે કારણોથી અલ્પસત્ત્વગુણી પુરુષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પોતાનો નિત્યનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની જે નાડી, ત્યાં સુધી જઈ જ્યારે ચિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ× એટલે ચિત્તભ્રમ કહે છે

× (૧) જે ઉન્માદથી રોગી વાતચીત સહન કરી શકતો નથી, ચિડાય છે, શરીરે અર્ધો નગ્ન ફરે છે, ઘડીમાં ભય પામે છે, નાસે છે, શરીર ગરમ રહે છે. શીતળ છાયામાં બેસવું ગમે છે, ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે અને શરીરનો રંગ પીળાશ પકડે છે તે પિત્તોન્માદ (૨) ઉપવાસાદિક કારણોથી વધી ગયેલો વાયુ મનને ચિંતાતુર અને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ અને યાદશક્તિને નહિ જેવી કરી નાખે છે; એથી દરદીને કારણ વિના હસવું, પ્રસંગ વિના નાચવું, ગીત ગાવું, હસવું અને ભાષણ કરવું, હાથના ચાળા કરવા, લટકાં કરવાં અને રડવું વગેરે વિચિત્ર હાવભાવ પ્રગટે છે. રોગીનું શરીર ખરબચડું, પાતળું, તાંબાના રંગ જેવું થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે વાતોન્માદ. (૩) જેનાથી રોગી વધારે બોલતો નથી, અનાજ ઉપર અભાવ, સીસંગ અને એકાંત ગમે છે, ઊંઘ ઘણી આવે છે અને ઊલટી થાય છે, મોઢેથી લાળ પડે, જમ્યા પછી રોગ વધારે દાખવે અને ભૂખ, મૂત્ર, નેત્રાદિક સફેદ હોય તે કફોન્માદ સમજવો. (૪) ત્રણેનાં મિશ્ર લક્ષણવાળો ઉન્માદ સન્નિપાતોન્માદ કહેવાય છે. એ કેવળ અસાધ્ય છે. (૫) ભય કિંવા પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી થયેલો ઉન્માદ શોકોન્માદ કહેવાય છે. એમાં દરદી ઇચ્છા પ્રમાણે બકે છે, વખત પર મનની ગુપ્ત વાત કહી

લક્ષણ—કારણ નહિ છતાં હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લજ્જા છોડવી, બુદ્ધિવિપર્યય થવો, રોવું, ઊંઘનો નાશ, એકાંતે જઈ કંઈ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ**—જે રોગી મોઢું ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગ્રત રહે છે અને ક્ષીણ થઈ ગયો હોય છે તેને અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર—(૧) ગોથા (વાઈ) ઉપરનાં ઔષધો આપવાં. (૨) નવસાર અને ચૂનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સૂંઘવાને આપવું. (૩) ધોળી ડુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૪) સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ, સિંધવ, ઘોડાવજ, કડુ, સરસવ, કરંજનાં બિયાં, ધોળો શિરસ–એ સમભાગે લઈ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે ચોથિયો તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્તવાયુ) અને ગોથું (વાઈ) દૂર થાય છે, (૫) રોગીને બાંધી રાખવો. સર્પ ઇત્યાદિ ભયંકર જનાવરો દેખાડી બિવડાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમાં બેસાડવો અથવા જમીન પર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીર પર છાંટવું; કિંવા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો, (૬) બ્રાહ્મી, કોળું, ઘોડાવજ અને શંખાવળીનો અંગરસ જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને કોઠનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદરોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ચારથી પાંચ બિયાં ઘીમાં આપવાં. (૮) ધમાસાનો અથવા બાળહરડેનો કાઢો ઘી નાખી આપવો. (૯) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અગથિયો–૩, કારિવાણા–૯, ડુંગળી–૨, તુવેર–૫, ધંતૂરો–૧૦ તથા ટીપણીમાં નં. ૨ કનકવટી. પટોલકટુ–૯, બિજોરું–૧૫, ૨૦, બ્રાહ્મી–૧, ૪, ૩ ની ટીપમાં બ્રાહ્મીકવાથ; મહુડો–૧, મોથ–૯, વજ–૪, શંખાવળી–૧, જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં :–ઘી–૯.

પથ્ય—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધારોષ્ણ દૂધ, ઘી, જૂનું કોળું, પરવળ, ચાકવત, તાંદળજો, નાળિયેર, કોઠું અને ફણસ. **અપથ્ય**—ગરમ ભોજન, મદ્ય (દારૂ), વિરુદ્ધાશન તથા નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલાં અને ભાજીપાલો.

૨૭—જૂનો ઝાડો (સંગ્રહણી)

કારણ—અતિસાર બંધ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે તેમાં વિરુદ્ધાહાર થાય તો તેથી કરી આમાંશ થઈ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે. એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે, તેને સંગ્રહણી કહે છે.

રે છે, અક્કલ ઊલટાઈ જાય છે; ગાય છે, હસે છે અને છેક મૂર્ખ બને છે. આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ ચરકે બતાવ્યા છે. માધવનિદાનમાં જે રોગીની આંખો બહુ જ લાલ–ઘટ્ટ લાલ બને છે–બળ, ઇંદ્રિયો અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે; અત્યંત રાંક જેવો બને છે; મુખ કાણું પડી જાય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને છઠ્ઠો વિષોન્માદ અને સાતમો ભૂતોન્માદ બતાવ્યો છે; તેમ જ ભૂતોન્માદના પણ પંદર ભેદો બતાવ્યા છે. ચરકે તેને બદલે દેવોન્માદનો ઇશારો કર્યો છે. ઉપચાર:—(જૈન ગ્રંથમાંથી) રાસ્ના ટાંક–૨, બ્રાહ્મી ટાંક–૯, કરિયાતું ટાંક–૨, ચવક ટાંક–૨, માલકાંગણી ટાંક–૨, લીંડીપીપર ટાંક–૨, સૂંઠ ટાંક–૨, પીપરીમૂળ ટાંક–૨, અજમો ટાંક–૨ લઈ ૭ પડીકાં વાળી એકેક પડીકું પાણી શેર ૧ માં ઉકાળી નવટાંક પાણી રહેથી ઉતારી ગાળીને પાવું.

× ઉન્માદરોગીને રોજ સવારે ૫ તોલા ઘી નવશેકું કરી પિવડાવવું. એક કલાક પછી ધંતૂરાનાં ૫ બિયાં શેકેલાં ખવડાવી ઉપર તાજું ગાયનું દૂધ પિવડાવવું. ત્રણ કલાક પછી ભોજન કરાવવું. બપોરના તાપ ઓછું હોય ત્યારે શંખાવળીને બારીક ચટણી માફક વાટી સાકર તથા પાણી મેળવી ગાળીને પિવરાવવું, ભોજનમાં ઘી, દૂધ વધારે આપવું. આવી રીતે ઔષધિ આપવાથી ઉન્માદરોગ થોડા દિવસમાં ચાલ્યો જાય છે. દારૂ અથવા તમાકુ પીવાનું વ્યસન હોય તો તે છોડાવી દેવું.

આ રોગમાં સારસ્વત ચૂર્ણ, સારસ્વત અરિષ્ટ, ઉન્માદગજાંકુશ રસ, ઉન્માદભંજન રસ, ભૂતાંકુશ રસ, બ્રાહ્મી ઘૃત, ક્ષીરકલ્યાણ ઘૃત, અશ્વગંધારિષ્ટ, સ્મૃતિસાગર અવલેહ, ચતુર્મુખ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. અંજન તથા નસ્ય ઔષધિક્રિયા પ્રકરણમાં આપેલ છે.

ઉન્માદરોગનો મન તથા જ્ઞાનતંતુ સાથે સંબંધ છે. માટે મનને દુઃખ ઉપજાવે એવા પ્રસંગો ઉન્માદરોગીની સામે ન આવે તેમ જ જ્ઞાનતંતુઓને ઉશ્કેરે એવી ઔષધિ તથા આહારવિહારથી ઉન્માદરોગી દૂર રહે એવો પ્રયત્ન કરવો; શરીરે રોજ તેલમર્દન કરવું અને કબજિયાત ન થવા પામે તે તરફ પણ પૂર્ણ લક્ષ રાખવું.

અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારથી પણ સંગ્રહણી થાય છે. જે સંગ્રહણી પ્રતિદિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શળયુક્ત ક્ષુભિત થઈ આમ છોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ ગ્રહણી.+

લક્ષણ—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે; અને વાયુ વડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બંધ પડે છે. પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કાચો આમ જ પડે છે અથવા તે આમનો પાક થઈ પડે છે.

પૂર્વરૂપ—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા એ લક્ષણો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે અન્ન વિદગ્ધ થાય છે, એટલે બળતરા થયા જેવું થાય છે, તેથી તે અન્નનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને જડપણું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર—(૧) સૂંઠના કલ્કમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, બરોળ, ઉધરસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિને અર્થે સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી છાશ પીવી. અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને છાશ વધારતા જવી; એટલે સુધી કે એકલી **છાશનો જ** અન્ન સિવાય આહાર થઈ શકે. **મૈથુન** અને **ક્રોધ** એ વર્જવાં. (૩) હિંગ, જીરું અને સિંધવ યુક્ત કેવળ દહીં ભાંગેલી છાશ આપવી. તે સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમાં સૂંઠનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને **છાશ** તથા **ભાત** પથ્યને માટે આપવાં. (૫) અજમો, પીપરીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, આમલી, લીંડીપીપર તથા વાળો એ એકેક તોલો અને સાકર ૭ ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું એટલે સંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટ વડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ઘીમાં મીઠું નાખી પાવું. (૭) **તાલીસાદિ વટી:**—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી-એ ચાર–ચાર તોલા, લીંડીપીપર અને પીપરીમૂળ એ આઠ–આઠ તોલા, સૂંઠ બાર તોલા, ચાતુર્જાત અને વાળો-એ એકેક તોલો, એ બધાંનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણગણો ગોળ મેળવી બે તોલાની ગોળી કરવી. તે આવાથી કષ્ટતર સંગ્રહણી, ઊલટી, ઉધરસ, દમ, જ્વર, અરુચિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે. (૮) કાળી મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્ય માટે છાશ તથા ભાત આપવાં. (૯) શંખભસ્મ અને સિંધવ સમભાગે લઈ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં ચટાડવું; એટલે મોટો સંગ્રહણી–રોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કાંકાયન ગુટી આપવી. (૧૧) સાટોડીનાં મૂળિયાં, મરી, શરપુંખો, સૂંઠ, ચિત્રાનાં મૂળિયાં, બાળહરડે, કરંજની છાલ અને કાચાં બીલાંનો કાઢો કરી પાવો; એટલે

+ અતિસાર થઈ મટી ગયા પછી જ્યારે રોગી ખાવાપીવાનો વિચાર રાખતો નથી, ત્યારે તેનો જઠરાગ્નિ બગાડ પામી સંગ્રહણીરોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સંગ્રહણી કે ગ્રહણી કહે છે. એનાથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, શરીરનું ભારેપણું વગેરે થવા માંડી બળનો ક્ષય થાય છે. પછી જે ખાધું હોય તેનો આમ (કાચો ઝાડો) થઈને તે ગુદા વાટે પડે છે. વખતે પક્વ થઈને પણ પડે છે અને વખતે તે કઠણ કે પાતળો હોય છે. ઝાડો થતાં મરડો થાય છે.

એ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને આમ એ દોષોના કારણથી પાંચ પ્રકારનો છે. વાતાદિ-દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ સંગ્રહણીરોગમાં તે તે દોષના લક્ષણો જોવામાં આવે છે. (હવે પછીના 'ઝાડા'ના પ્રકરણમાં આ લક્ષણ જોવાં.) તે ઉપરથી ક્યા પ્રકારનો ગ્રહણી રોગ છે તે સમજાય છે. ત્રિદોષ સંગ્રહણીમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણ મિશ્ર હોય છે. આમસંગ્રહણીમાં આંતરડાં બોલે; આળસ અને દુર્બળતા થાય; ઝાડો નરમ, જાડો, ચીકણો, ધોળો, શબ્દ સહિત, કેડમાં વેદના સહિત અને થોડા મરડા સહિત આમવાળો થાય; દિવસે રોગ વધે અને રાતે શાંતિ માલૂમ પડે.

સંગ્રહણીના રોગીનો ઝાડો પાણીમાં નાખવાથી ડૂબી જાય છે; કારણ કે અનાજ પાચન થઈને ઝાડો થતો નથી તથા દસ્ત થતી વખતે પણ એક પ્રકારનો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે પક્વ અતિસારના દર્દીનો ઝાડો પાણીમાં નાખવાથી ઉપર તરે છે. (આમાતિસારમાં પણ ઝાડો ડૂબી જાય છે.)

સૂતેલા રોગીના પાસામાં શૂળ અને જળઘંટીયંત્ર જેવો શબ્દ થાય તેને ઘંટીયંત્ર નામે અસાધ્ય સંગ્રહણીરોગ કહે છે.

દૂઝણમસા, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી એ બધાંનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોધર અને પહાડમૂળનો કાઢો પાવો; એટલે સંગ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે. (૧૩) **તાલીસાદિ ચૂર્ણ**:—તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, ચવક, આંબાહળદર, બીલાં, અજમોદ, કચોરાં, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીનાં ફૂલ, અતિવિષ, જાયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, કોકમ, પંચલવણ (કાચલવણ, બીડલૂણ, સિંધાલૂણ, સંચળ અને મીઠું), જીરું, શાહજીરું, વાવડિંગ, અમ્લવેતસ, આમલી, ત્રિફળા, પિત્તપાપડો, જટામાંસી, આવળ, વાળો, એલચી, બ્રાહ્મી, જવાસો, ભોંયઆમળી અને કોષ્ઠ એ સમભાગે તથા એ બધાંની બરોબર હરડે અને તે સુદ્ધાં બધાની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ સેવાથી **સંગ્રહણી, ક્ષય, ઉરરસ, દમ, અરુચિ, પ્લીહા, દૂઝણમસા (હરસ), દૂઝતા મસા, ઝાડો, તાવ, વાયુ, સ્થૂલતા, પ્રમેહ, ગોળું, પાંડુ, ગોળો, ઉદરરોગ, કફજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, આફરો, વિષૂચિકા, અગ્નિમાંદ્ય** વગેરે **રોગોનો સંપૂર્ણ નાશ કરે છે. વળી તે પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને** આપનારું છે. (૧૪) મસૂરના કાઢામાં બીલાનું મગજ બાફીને આપવું. તે સંપૂર્ણ **કુક્ષિરોગ, સંગ્રહણી, પાંડુ અને કમળાનો** પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને સૂંઠનો કાઢો સોજો તથા આમસંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) **ભલ્લાતક ક્ષાર**:—ભિલામો, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, સિંધાલૂણ, સંચળ, મીઠું અને ધુંવાસ એ આઠ તોલા લઈ છાણાના દેવતામાં બાળવું. તેનો ક્ષાર ઘીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો; એટલે **હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને શૂળનો નાશ થાય છે** (૧૭) ચરક, ચિત્રક, બીલાં અને સૂંઠનું ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું; એટલે તે ઘણી દુષ્ટ સંગ્રહણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રક અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવાથી સંગ્રહણી, ઉદર, ગુલ્મ, દૂઝણમસા, અગ્નિમાંદ્ય અને બરોળનો નાશ થાય છે. (૧૯) **કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ**:—કોઠું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ તથા દાડમની છાલ, આગથીની છાલ, કુમળા બીલાં, ધાવડીના ફૂલ, અજમોદ અને લીંડીપીપર એ ત્રણ ભાગ અને મરી, જીરું, ધાણા, પીપરીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રક, સૂંઠ—એ તેર ઔષધો એકએક ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું. એ ચૂર્ણ કંઠરોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં અતિવિષ-૫, ૧૦; અરડૂસો-૩, આદું-૮, આબો-૨૨, ઇંદ્રજવ-૧૬, ખસખસ ક (અફીણ)-૨, ગાંજો-૬, ચણકબોબા ૫, ચિત્રક-૨૦ની ટીપમાં નં. ૪. જેઠીમધ્યસાં-૯, દાડમ-૧, પાઢ (કાળીપાટ)-૧૨, બીલું-૨, બીલસો-૧, મરી-૧૩, મૂસળી-૫, મોથ-૬, રાળ-૧, લવંગ-૧૦, સમેરવો-૧૫, સાલમ-૩. **આમ સંગ્રહણી માટે**:—બીલી-૭. જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં:—દૂધ-૨૧, છાશ-૨, ૬, ૭. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:—છાશ વર્ગ-૧.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૯

પથ્ય—જૂના સાઠી ચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ, નિઃશેષ માખણ કાઢી લીધેલી છાશ, દૂધ, માખણ, દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણસ, દાડમ, જેળફૂલ, જૂનાં કેળાં, કોઠું, જાંબુ, ધોળું કોળું (દૂધી), તૂરા પદાર્થ. **અપથ્ય**—ઘઉં, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મયાળ, ચાકવત, કોળું, સરગવો, કંદ, નાગરવેલનાં પાન, શેલડી, બોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળિયેર, ભાજીપાલો, ખાર, દ્રાક્ષ અને ખાટું-મીઠું જડાન.

× સંગ્રહણી રોગમાં ચિત્રકાદિ વટી, કલ્યાણગુડ, કુષ્માંડ કલ્યાણગુડ, રસાંજનાદિ ચૂર્ણ, જીરકાદિ ચૂર્ણ, કામેશ્વર મોદક, ગ્રહણીકપાટ રસ, ગ્રહણીગજેંદ્ર વટિકા, અગ્નિકુમાર રસ, મહાગંધક, ચાંગેરી ઘૃત, દુગ્ધવટી, લોહપર્પટી, સુવર્ણપર્પટી, રસપર્પટી, પંચામૃતપર્પટી, અભયારિષ્ટ, કુટજાવલેહ, તામ્ર રસાયન વગેરે અપાય છે. અરડુની છાલને સાઠીચોખાના પાણીમાં વાટી પુટપાક વિધિથી રસ કાઢવો. રોજ એક તોલો દિવસમાં ત્રણ વખત છાશ સંગ્રહણીવાળાને પિવડાવવો. ખાવા માટે માત્ર ઘીની પૂરી તથા મૂળાનું શાક આપવું. આ ઔષધિ પથ્યપાલનની સાથે ૭ દિવસમાં પૂરો લાભ બતાવી આપે છે.

૨૮–ઝાડો (અતિસાર) અને મરડો+ (પ્રવાહિકા)

કારણ—પ્રમાણ કરતાં અધિક ખાવું, જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રુક્ષ, અત્યંત પાતળા એવા પદાર્થ ખાવા; વિરુદ્ધાશન (અપથ્ય પદાર્થનું સેવન), અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર ફરી ભોજન કરવું, અપકવ અન્ન ખાવું, અતિ મદ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા પદાર્થનું ભક્ષણ કરવું, મળમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કોપ ઇત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. **લક્ષણો**—હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉર અને કુક્ષિમાં વ્યથા થવી; હાથપગેનું ગળવું, અપાનવાયુનો અને મળનો અવરોધ થવો, પેટનું ફૂલવું, અન્ન સારું પાચન ન થવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. જે અતિસારમાં આમ પડે છે તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમાં લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે. **ઉપદ્રવ**—ઊલટી, મૂર્છા, ઊચકી, સોજો, શળ, દમ, ઉધરસ અને અન્નદ્વેષ એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે. **આમાતિસાર ઉપર:**—કોઈ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાનો હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થયેલા છે કે નહિ એની ચોકસી કરી, આમ પાકા થયા હોય તો **દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા** કરવી. (૧) બાળ-

+ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, શોક અને આમ એમ છ પ્રકારનો ઝાડો છે. ભયાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણ એ સર્વના પેટામાં આવી જાય છે. ૧–ઝાડો કાંઈક લાલાશ ઉપર ઊતરે અને ઝાડામાં ફીણ મળેલું હોય તથા લૂખો અને થોડોથોડો વારંવાર આમ સહિત આવે અને ઝાડો થતી વખતે પેઢુમાં પીડા થાય તે વાયુનો. ૨–ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધયુક્ત પાતળો થાય તથા ગુદા પાકી જાય, શરીરમાં પરસેવો આવે, તરસ લાગે, શરીરમાં દાહ તથા મૂર્છા થાય એ પિત્તનો. ૩–ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધ-વાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઊતરે તથા શરીર ભારે રહે અને ભોજનમાં અરુચિ હોય તે કફનો. ૪–ઝાડો ભૂંડના માંસ સરખો હોય, અનેક રંગનો હોય, નેત્રમાં તંદ્રા રહે, તરસ, મુખશોષ, ભ્રમ અને મોહ થાય તે ત્રિદોષનો. જો એવાં લક્ષણ બળહીન, વૃદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છે. ૫–પુત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાશથી શોક કરે; આ શોક પેટના અગ્નિને મંદ કરે છે; તથા શરીરની બહારનું તેજ પેટમાં જઈને રુધિરને બગાડે છે; જેથી લોહી ઝાડા સાથે જાય છે અથવા માત્ર લોહી ચણોઠીના સમાન લાલ રંગનું નીકળે તો તેને શોકનો અતિસાર જાણવો; અને તે શોક દૂર થવા પછી જાય છે. એવી જ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી થાય તેને ભયાતિસાર જાણવો. ૬–આમાતિસારથી પ્રથમ ભોજનનું અજીર્ણ થાય અને પછી ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાય તો તેથી કોઠામાંના વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણ દોષો રસરક્તાદિ ધાતુઓને તથા ઝાડાને બગાડે છે. એમાં ઝાડો શૂળસંયુક્ત દુર્ગંધ સાથે અનેક રંગનો હોય છે. જે મળ પાણી ભરેલા વાસણમાં નાખવાથી ડૂબી જાય છે, અત્યંત દુર્ગંધીવાળો તથા ચીકણો હોય તે કાચા આમવાળો છે. પણ જે મળ પાણીમાં તરે, બહુ દુર્ગંધ તથા ચીકાશ ન હોય તો પક્વ આમવાળો મળ જાણવો. રક્તાતિસાર એ પિત્તાતિસારનો ભેદ છે એમાં અત્યંત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઈ લોહીને બગાડે છે, જેથી ઝાડો રુધિર સાથે ઊતરે છે. મરડો (પ્રવાહિકા)—અતિસારનો ભેદ મરડો છે. કુપથ્યના કરનારા પુરુષને વાયુ વધીને કફમાં મળી મરડો કરે છે. ક્ષણક્ષણમાં અમળાઈને થોડો અથવા ઘણો ઝાડો ઊતરે તેને મરડો કહે છે. એને કોઈ આંકડી પણ કહે છે. એ મરડો વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો એમ ચાર પ્રકારનો છે. જેમાં ઘણી પીડા થઈ ઝાડો ઊતરે તે વાયુનો; દાહ હોય તે પિત્તનો; કફસંયુક્ત ઝાડો થાય તે કફનો; અને સંયુક્ત ઝાડો હોય તેને લોહીનો મરડો કહે છે.

ઝાડા ઉપર ઉપચાર :—(૧) જીરું અને દહીં પાવાં. (૨) લીંડીપીપર તોલો ૦॥, પીપરીમૂળ તોલો ૦॥, જાવંત્રી તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અફીણ તોલો ૦॥ એ સર્વને વાટી ઝીણાં કરી ઠળિયો કાઢી નાંખેલી ખારેકમાં ભરી ઘઉંની કણકથી લપેટી આટાનો દડો કરી દેવતાના ભાઠામાં પકવી પછી તેમાંથી ખારેક કાઢી લેવી અને તેને ખૂબ લસોટીને પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એનાથી લોહીવા એટલે રક્તાતિસાર જાય. (૩) રાળ અને અમતુ જીરું દહીંમાં ખાવું. (૪) બાવળિયો ગુંદ, ખસખસ અને સાકર ઝીણાં વાટીને ખાવાં. (૫) બોડી અજમોદ, મોચરસ, સૂંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ઝીણાં વાટી ગાયના ઘોળવામાં ટાંક અઢીના અંદાજે આપવું. ઉપર દહીં અને ખીચડી જમાડવી. (૬) સૂંઠ, હજદર, લીંડીપીપર, દારૂહળદર, કરંજબીજ અને બિજોરાંની જડ સમાન ભાગે લઈ વાટી કાંજીના પાણી સાથે મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવાથી ઝાડો મટે. વાસી પાણી સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે. ઘોડાની ચૂંક પર એ જ ગોળી ૨૧ ઉષ્ણોદક સાથે આપવી.

હરડે અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) સૂંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લગારેક ઘી નાખી ગોળો કરવો અને તેને એરંડાનાં પાંદડાં વીંટાળી ઉપર છાણમાટીએ લીંપી અંગારામાં બાફવું. માટી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી અંદરનું ઔષધ કાઢી લેવું અને તે સાકર તથા ઘી સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી ૭ માસા પર્યંત આપવું; એટલે આમાતિસાર બંધ થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૩) સૂંઠ, ગોળ અને ઘીની ગોળી* કરી આપવી; તેથી કરી આમનું પાણી થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) કુમળી કાકડીમાં સિંધવ અને થોડીક હિંગ ભરી, એરંડાનાં પાંદડામાં વીંટાળી ભુંભરેટમાં શેકી તે ખાવાં; તેથી આમનું પાણી થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સૂંઠ, વરિયાળી અને ખસખસ અથવા સૂંઠ અને વરિયાળી ઘીમાં શેકી ઝીણી વાટવી અને તેની ફાકી લેવી. (૬) ધાણા અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૭) સૂંઠ, અતિવિષ, તળેલી હિંગ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી તે ચોગણા પાણીમાં આપવું. (૮) બાળહરડે, અતિવિષ, સિંધવ, સંચળ, ઘોડાવજ અને હિંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૯) સૂરણને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં તળી આપવું. (૧૦) જાયફળ, સૂંઠ, રાળ, માયફળ (માયાં) અને ખજૂર એ દરેક ૭-૭ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમાં વગડાઉ છાણાંની રાખ મેળવી ચોખાના ધોવરામણમાં દરેક વખત દોઢ માસા પ્રમાણે બે વખત આપવાથી જીર્ણાતિસાર, આમાતિસાર અને શૂળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમાં અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરવું અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી એટલે આમાતિસાર તરત દૂર થાય છે. **રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર**—(૧) જાંબુ, કેરી અને આમલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ કાઢી તેમાં મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) બીલું જરા ભાંગી બાફવું અને તેના ગરમાં ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમાં શરબત કરી પાવું. (૪) ડુંગળી બારીક ચીરી ચારપાંચ વખત ધોઈ નાખવી અને તે ગઠ્ઠાદાર ચોખ્ખા દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૫) ગાયના માખણમાં તલની ભૂકી મિશ્ર કરી ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરની પાંચ ફોડ અને સાકર નાખી આપવું. (૬) કડાની છાલ, અતિવિષ, બીલાંનો ગર્ભ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૭) દાડમની છાલ અને કાચાં બીલાંનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ચોખ્ખું ચંદન ઘસી તેમાં મધ, સાકર નાખી આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) કાચાં બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર, પેટશૂળ અને આમશૂળ દૂર થાય છે. (૧૦) આંબાની ગોટલી છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો. **સર્વાતિસાર તથા મરડા ઉપર ઉપચાર**:—(૧) અફીણ અને કેસર સમભાગે ખરલ કરી અર્ધા ગુંજા(ચણોઠી)ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લીંબુ કાપી અંદર રાઈ ભરી ગરમ કરી આપવું. (૩) કાદાના રસમાં અફીણ મેળવી આપવું. (૪) નિષ્કંટક મોટા બાવળિયાનાં પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ કિંવા અરલુની છાલનો રસ અથવા કડાની છાલનો રસ, એમાંનો કોઈ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અજમોદ, મોચરસ, સૂંઠ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંમાં આપવું, એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ ધાણા, મજીઠ, કાચાં બીલા, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૭) કુમળાં બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બીલાંનો ગર અને ગોટલીમાંનું મગજ સાકર અને મધ નાખી આપવું. (૮) આંબાની અંતરછાલ અથવા ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી, એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) જાયફળ, અફીણ અને ખારેક સમભાગે લઈ નાગરવેલના રસમાં ખરલ કરી વાલવાલની ગોળીઓ કરી નવટાંક છાશમાં આપવી. (૧૦) અંકોલનાં મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી આપવી એટલે દુર્ધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની

* આને અવેળી કહે છે.

વડવાઈઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટવી અને તેમાં છાશ નાખી તે આપવી. (૧૨) રાળ સાકરમાં નાખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. (૧૪) અફીણુ શેકી ખાવું. (૧૫) કાયફળ મધમાં ઘસી આપવું. (૧૬) સોળ તોલા કડાની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ગોળો કરવો; તે પછી જાંબુડીનાં પાંદડાંમાં વીંટાળી તેને સૂતરથી બાંધી ઉપર ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર છાણાં મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે. (૧૭) અરલુની છાલનો પુટપાક વડે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાક વડે રસ કાઢી મધ નાખી તે આપવો. (૧૯) જીરું, ભાંગ, બીલાનો ગર્ભ અને અફીણને સમભાગે લઈ દહીંના નીતર્યા પાણીમાં ખરલ કરી વાલ બરોબર ગોળી વાળી મધમાં આપવી.
આર્દ્ર કુટજાવલેહ—કડાનાં મૂળિયાંની છાલ તાજી એકતુલા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમાં લાવી તેમાં પાણી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમાં નાખી ચોથો હિસ્સો પાણીનો રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, કુમળાં બીલાં, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ એ સાત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામાં નાખી હલાવી લેપ થાય એવું ઘટ્ટ કરવું. પછી આ અવલેહ પાણીમાં અથવા બકરીના દૂધમાં આપવો; તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપીતાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમાં હોય છે તે અને ઘોરરૂપ એવા સંપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે તથા સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (પ્રદર) થાય છે તે અને સંપૂર્ણ મૂળવ્યાધિ તથા પ્રવાહિકા (મરડો) વગેરે રોગ દૂર થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં—અંકોલ-૧, ૧૦; અજમોદ-૩, અરલુ-૨, આદું-૧૧, આમલી-૧૦, આંબો-૧૧, ૧૩; ઇંદ્રજવ-૨, ૧૬, ૧૯; ઓખરો-૧, કરંબળ-૩, કળથી-૩, કાકડાશિંગ-૩, કાયફળ-૮, કારિંદા-૪, કાડોળી-૨, ખટખટી-૪, ખસખસ ક (અફીણ)-૪, ૬, ૧૬; ખાખરો-૧૭, ગાંજો-૪, ૬; ગોરખઆમલી-૩, ચીણો-૧, ચેર-૧, જાયફળ-૯, ૧૪; જાંબુ-૮, ડુંગળી-૨૭, દીપમાળ (ગલગોટા)-૧, ધામણ-૧, પાઠ (કાળીપાટ)-૪, ફૂદીનો-૬, બાવળ-૪, ૯; બીલી-૧૧, ૧૫, ૧૬; બીવલો-૧, ૨; બોરસલી-૧, મગ-૨, મીંઢીઆવળ-૭, મૈદાલકડી-૮, રાળ-૩, રામફળ-૩, વડ-૧૧, વડગૂંદો-૧, વેલતુર-૧, શીમળો-૧૪, શેમટ-૧, સમેરવો-૧૫. **આમાતિસાર** માટે:—અરડૂસો-૩, આદું-૩૭, આબો-૧, ઉબરો-૯, ખસખસ-૧, ખસખસ ક (અફીણ) -૧, ૨, ૨૦; જાયફળ-૯, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૧, લીંડીપીપર-૮, વજ-૧૦, વરિયાળી-૧, હરડે-

* અતિસાર રોગમાં લઘુ ગંગાધર ચૂર્ણ, વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ, ચંદનકલ્ક, અંકોટવટક, શંખપોટલી રસ, વિજયા અવલેહ, અતિવિષ અવલેહ, માણેશ્વર રસ, અમૃતાર્ણવ રસ, કર્પૂર રસ, અહિફેનાસવ, આનંદભૈરવ રસ, કુટજારિષ્ટ, કંચટાદિ ચૂર્ણ, જાતીફલાદિ વટી, ગંગાધર રસ વગેરે ઔષધિ અપાય છે.

અતિસારનો ઉત્તમ ઉપાય ઉપવાસ છે પિત્તાતિસાર તથા રક્તાતિસાર સિવાય અન્ય જાતના અતિસારમાં લંઘન અતિ લાભદાયક છે. તૃષાશમન કરવા માટે લંઘન કરનારને ધાણા તથા વાળાનું ઉકાળી ઠંડું કરેલું પાણી પીવા આપવું; તેવી જ રીતે ધાણા તથા સૂંઠનું, મોથ તથા ધાસ-પિત્તપાપડાનું અથવા મોથ અને વાળાનું પાણી ઉકાળી ઠંડું કરેલું આપી શકાય છે. અજીર્ણ તથા આમનો ચાડો હોય તો ઉપવાસ કરાવ્યા પછી હલકું ભોજન આપવું તથા આમને પકાવે તેવી દીપન, પચન અને સ્તંભન ઔષધિ આપવી.

મરડામાં મોટા આંતરડામાં સોજો થાય છે, જેથી તેની ચામડી લાલ બને છે. ત્યાર પછી મરડાનો રોગ જૂનો થવાથી તેમાં લાંબાં અને ગોળ ચાદા પડે છે. ચાદા પડ્યા પછી પરુ પડે છે. આ તીક્ષ્ણ મરડો એક માસ કરતા વધારે વખત રહે તો કષ્ટસાધ્ય બની જાય છે.

મરડા ઉપર અફીણવાળી બનાવટ રામબાણ જેવું કામ કરે છે. તેમાં જાતીફલાદિ વટી, કર્પૂર રસ, અહિફેનાસવ મુખ્ય છે. હિંગાષ્ટક ચૂર્ણની સાથે પણ અફીણ આપી શકાય છે. તેવી જ રીતે બીલાનો મુરબ્બો અથવા બીલાવાળી કોઈ પણ ઔષધિ તરત લાભ બતાવે છે; તેમ જ શીશીના જૂના બૂચને બાળી કોલસા કરવા. તે કોલસા ૨ વાલ પ્રમાણમાં દહીંની સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી લોહી અને પરુમિશ્રિત ભયંકર મરડો થોડા સમયમાં મટી જાય છે.

૪૦. **જ્વરાતિસાર** માટે:-ઓથમીજીરું-૩, ૮. **પક્વાતિસાર** માટે:—ખસખસ क (અફીણ) ૧૪. **પિત્તાતિસાર** માટે:—અતિવિષ-૩. **રક્તાતિસાર** માટે:—અરજુનસાજડ-૧૧, અરલુ-૪, અળાઈ-૫, આમળાં-૩૫, આંબો-૧૨, ૧૫, ૧૯, ૨૩. ઉંબરો-૧૦, ઓથમીજીરું-૩, કનક-૧, કારિંદા-૫, ખસખસ क (અફીણ)-૨, ૨૦; ચારોળી-૧, જાંબુ-૨, તલ-૨૧, તુલસી-૫, દાડમ-૧૪, પાઢ (કાળીપાટ)-૭, પીપળો-૧૬, ફણુસ-૫, બીલી-૧૦, બોરડી-૩, ૮; મંદાર-૨, મેથી-૪, મેંદી-૫, રતનજોત-૭, વજ-૧૦, શતાવરી-૧૪, સારફળ-૩, ૪; સુપડ-૩. **શૂળયુક્ત અતિસાર** માટે:—તજ-૬, મોથ-૧૨, **મરડા** માટે:—ઓથમીજીરું-૭, આદું-૪૫, સાબરશિંગ-૩, અળશી-૮, ગુલાબ-૬, મરડાશિંગ-૩, કાંચકી-૮, કોથમીર-૨, ઝેરકોચલાં-૯, બીવલો-૧, મેથી-૨, હરડે-૪૧. **લોહીના મરડા ઉપર:**—બીલી-૧૩, લસણ-૬, કોકમ-૨, રાનતુલસી-૧. **જીર્ણાતિસાર** માટે:-ઓથમીજીરું-૧૩, શીમળો-૧૩, જુઓ ગૌ૦વૈ૦માં—છાશ-૨. **રક્તાતિસાર** માટે:—માખણ-૮. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં—**રક્તાતિસાર** માટે:—માખણ વર્ગ-૩, સાબરશિંગ-૩. જુઓ **અનુભૂત ઔષધો**—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા-નં. ૫, ૧૬, ૧૭, ૨૦ તથા ચૂર્ણ પ્રકરણની ટીપમાં નં. ૧, ૨, ૨૦; **આમ ઉપર:**—કાંચકી-૮, કોથમીર-૩, ઝેરકોચલાં-૯, બીવલો-૧, મેથી ૨, હરડે-૩. **આમરક્ત ઉપર:**—બીલી-૧૩, લસણ-૬. **આમાંશ ઉપર:**—આદું-૪૫, ઓથમીજીરું-૭, ખસખસ क (અફીણ)-૪, નાગકેસર-૩, માંયફળ (માયાં)-૭, **રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપર:**—કોકમ-૨. **રાતા આમાંશ ઉપર:**—રાનતુલસી-૧.

પથ્ય—ઊલટી, લાંઘણ, નિદ્રા, જૂના ચોખા, મસુર, તુવેર, ઘી, મધ, દહીં, તેલ, દૂધ, છાશ, માખણ, કેળફૂલ, જાંબુ, આદું, કોઠી, બોર, દીપન અને લઘુ એવાં અન્ન તથા પેય પદાર્થ. **અપથ્ય**—મૈથુન, મલમૂત્રાવરોધ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલ, પાકી કેરી, દૂધી, ગોળ, ભાજીપાલો, રાતું કોળું, જડ અને સ્નિગ્ધ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ.

૨૯—ઝેર (વિષ)

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે: **સ્થાવર, જંગમ** તથા **દૂષિવિષ.** મૂળાદિક વિષ તે **સ્થાવર,** સર્પાદિક વિષ તે **જંગમ** તથા વિનાશક ઔષધિઓનાં હતવીર્ય થયેલાં વિષ કિંવા ગરમી વગેરેથી શોષાઈ ગયેલાં, જે સ્વભાવમાં તથા ગુણમાં કમી છે અને જૂનાં થયેલાં એવાં **સ્થાવર-જંગ-આત્મક** વિષ તે **દૂષિવિષ** જાણવાં. **વિષાદ** એટલે ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સંજ્ઞા છે. **સ્થાવર વિષ**—મૂળ, પાંદડાં, ફળ, ફૂલ, છાલ, દૂધ, સાર (મજ્જા), ગુંદર, ધાતુ અને કંદ, એવી રીતે ૧૦ પ્રકારનાં સ્થાવર વિષ છે. **જંગમ વિષ**—દૃષ્ટિ, નિશ્વાસ, દંત, નખ, મૂત્ર, પુરીષ, શુક્ર, લાળ, કેશ, ચિમટા (મોઢાની પકડ), વા-છૂટ થવી, ગુદા, અસ્થિ, પિત્ત, શુક (ડંખ અથવા કાંટા) તથા શવ, એવાં સોળ પ્રકારનાં જંગમ વિષ છે. **દૂષિવિષ**—દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા એ વડે વારંવાર દૂષિત થયેલ વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે છે; તેને દૂષિવિષ કહે છે. એ બે પ્રકારનું છે: એક કૃત્રિમ અને બીજું **ગરસંજ્ઞક.** સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સંયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે **ગરસંજ્ઞક** વિષ જાણવું.

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણો:—વાતયુક્ત અને દુંવાસ જેવો મળનો અતિસાર થાય છે તથા મોઢા વાટે ફીણની ઊલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીધું છે એમ જાણવું. **સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણ:**—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાંત બંધાઈ જવા, ગળું અકડાઈ જવું, મોઢામાંથી ફીણનો સ્રાવ, ઊલટી, અરુચિ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. **કંદવિષનાં લક્ષણો:**—ઉગ્રવીર્ય એવાં કંદવિષ તેર પ્રકારનાં છે. એ સર્વ દશગુણ જાણવાં. જે સ્થાવર, જંગમ તથા કૃત્રિમ વિષ દશ લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે, તે તત્કાળ મરણ પમાડે છે. **જંગમ વિષનાં લક્ષણો:**—જંગમવિષના યોગથી ડોળાં આવવાં, મૂર્છા, ગ્લાનિ, દાહ, અન્નનો અપાક, રોમાંચ થવાં અને સોજો તથા અતિસાર એ લક્ષણો થાય છે. **વિષનાં દશ લક્ષણો:**—રુક્ષ, ઉષ્ણ,

શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિપદ, લઘુ તથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણ જાણવા. **મૂળાદિ વિષનાં લક્ષણો—મૂળાનાં** વિષ વડે હાથે-પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે અને મોહ પામે છે. **પાંદડાંના** વિષ વડે બગાસાં, કંપ, શ્વાસ, મોહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે. **ફળના** વિષ વડે મોઢું સુજી જાય છે. દાહ, અન્નદ્વેષ એ લક્ષણો થાય છે. **પુષ્પના** વિષ વડે ઊલટી, પેટ ચડવું, શ્વાસ એ લક્ષણો થાય છે. **છાલ, સાર, ગુંદ** એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મોઢામાં દુર્ગંધી, અંગને ખરબચડાપણું, માથું દુખવું, મોંમાંથી કફસ્રાવ, એ લક્ષણો થાય છે. **ક્ષીર** વિષથી મોઢામાં ફીણ આવે છે, રેચ લાગે છે અને જીભ જડ થાય છે. **ધાતુના** વિષથી ઉરની અંદર દુખે છે, મૂર્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાહ થાય છે. **દૂષિવિષનાં લક્ષણો:**—દૂષિવિષ એ **અલ્પ-વીર્ય** છે. એ તત્કાળ મારક થતું નથી. દૂષિવિષ વડે પીડિત થયેલા માણસને ઝાડો થાય છે, તેનો રંગ (વર્ણ) બદલાય છે, મોઢામાંથી વાસ આવે છે, મુખમાં સ્વાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, અંધારાં આવે છે, ભાંગ્યા-તૂટ્યા શબ્દો બોલે છે, ઊલટી થાય છે અને ગાંડાના જેવાં લક્ષણો કરે છે. દૂષિવિષવાળાં માણસને કોઈ પ્રકારનું ચેન પડતું નથી. **દૂષિવિષનાં બીજાં લક્ષણો:**—દૂષિવિષ વડે ડોળાં, બગાસાં, જડપણું, અંગે શિથિલતા અને રોમાંચ ઊભાં થવાં, અંગ મરડાઈ જવું, એવું પ્રથમ જમ્યા પછી હર્ષ વધવો, અન્ન પાચન ન થવું, અરુચિ થઈ, અંગ ઉપર નાના પ્રકારનાં ઢીમણાં ઊઠવાં, માંસક્ષય, હાથેપગે સોજો, મૂર્છા, ઊલટી, ઝાડો, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ વગેરે વિકારો થાય છે; અને વળી એકાદ વિષથી દાહ, એકાદ વિષથી ઉન્માદ, એકાદ વિષથી નપુંસકત્વ, દાહ, ખેદ, કોઢ, વિસર્પ, મોટા ફોલ્લા એવા નાના પ્રકારનાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના હાથમાં સર્વ મિલકત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી અથવા પતિ પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (રજસ્વલા સ્ત્રીનું નીકળેલું લોહી), શરીર ઉપરનો ઠેકઠેકાણાનો મળ અન્નમાં મસળી તે અન્ન ખાવા આપે છે. તેથી કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરુષ ધોળા, સફેદ અને કૃશ થાય છે, તેનો અગ્નિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મસ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથેપગે સોજા આવે છે; ઉદરરોગ, ગ્રહણીરોગ, રાજયક્ષ્મા, પાંડુ, ગુલ્મ, ક્ષયજન્ય જ્વર, એ વ્યાધિનાં તથા બીજા અનેક પ્રકારનાં વ્યાધિનાં લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર:—સિંધવ અને મરી સમભાગે તથા એ બન્નેની સમભાગે લીંબોળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે સ્થાવર-જંગમ વિષનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર+:—જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૧, અરડૂસો-૮, અરીઠાં-૧, આકડો-૧૦, ઇંદ્રજવ-૬. કડવાં તૂરિયાં-૬, કડવી ગલકી-૧, કડવી દૂધી (તૂંબડી)-૨, નાગદમની-૧, પીળો ધંતૂરો-૧, લીમડો (કડવો)-૨૮, વીંછુડો-૨, સરસડો-૩, ૫; શિરદોડી-૭, સાપસન-૨, **પેટમાં વિષ ગયું હોય** તે માટે:—કેળ-૧, **વિષારની પરીક્ષા:**—કરમદી-૧, **વિષાર** માટે:—કંકોડી -૬, પટોલકટુ-૧૦. **અંગ ઉપર વિષ ફૂટી નીકળવા** માટે:—વિષમોગરી-૨. **વિષના ફોલ્લા** માટે:—જિવાપોતા-૧. **દૂષિવિષ** માટે:—જિયાપોતા-૩. **વિષ ઉપર વમન** માટે:—રાઈ-૧.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં-વિષબાધા દૂર થવા માટે:—મોરપીછાં-૪.

* સર્વાંજન ગુટિકા:-સૂંઠ, લીંડીપીપર, મરી, ફટકડી ફુલાવેલી, મોરથૂથુ ફુલાવેલું, હિંગ અને લસણ સમાનભાગે લઈ લીંબુના રસમાં મર્દન કરી મરી જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી લીંબુના રસમાં અંજન કરવાથી પરડ, સાપ, કૂતરું અને શિયાળ આદિના દંશનું તથા અફીણનું ઝેર ઊતરે.

+ અઘેડાનાં બીજ, સરસડાનાં બીજ, બંને ગરણી (અપરાજિતા) તથા પીલુડીને ગોમૂત્રમાં વાટી કલ્ક કરવો. કલ્કથી ચારગણું ઘી તથા ઘીથી ચારગણું દૂધ લઈ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘીના પીવાથી સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ પ્રકારનાં વિષની શાંતિ થાય છે. સુશ્રુતમાં લખેલું છે, કે વિષથી મરેલો પણ આ 'અમૃતાખ્ય ઘી'ના સેવનથી જીવતો થાય છે.

આ ઉપરાંત અજેયઘૃત, મહાસુગંધી અગદ, મૃતસંજીવની, વિષઘ્ન પ્રવાગૂ, ક્ષારાગદ વગેરે કહેલ છે.

क—स्थावर झेर (विष) अने तेना उपाय

(૧) સોમલનું વિષ

લક્ષણો—સોમલ પેટમા ગયા પછી અર્ધા કલાકમા કિંવા એક કલાકમા વિષપ્રયોગ પ્રાપ્ત થયાના લક્ષણો જણાય છે ગ્લાનિ આવે છે, પેટમા આગ થવા માડે છે, ઊલટી થવા લાગે છે, પેટમા અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી જુલાબ થવા લાગે છે (કોલેરા જેવા સફેદ પાતળા પાણી જેવા દસ્ત લાગે છે,) અને અતિશય તરસ લાગે છે, પેશાબ બરોબર નહિ થતા બે-ત્રણ ટીપા પડે છે, આખા શરીરે બળતરા થઈ દર્દી ઉપર-નીચે થઈ જાય છે, આખો લાલ થયેની હોય છે અને જીભ ધોળી થઈ જાય છે

ઉપચાર—(૧) ઊલટી થવાના ઉપાય યોજવા એક અથવા બે તોલા રાઈની ભૂકી અને થોડુ મીઠુ પાશેર ગરમ પાણીમા નાખી તે પાણી પીવા આપવુ, એટલે ઊલટી થવા લાગે છે સારી રીતે ઉપરાઉપરી ઊલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવુ પેટમાની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિંવા દહી પીવા આપવુ અને તે ઊલટીના યોગે પાછુ કાઢી નખાવવુ (૨) ઊટિંગુ જીરુ (ઇસબગોલ) પાણીમા વાટી ગાળી તેમા બેદાણા, દહી અને ગુલાબજળ મિશ્ર કરી પાવુ, એટલે સોમલનુ વિષ ઊતરે છે (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવા (૪) કાથાનુ પાણી કરી વારવાર પાતા જવુ (૫) તાદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૬) કડવા લીમડાના પાંદડાનો રસ પાવો (૭) નવટાંક માખણમા છ માસા મરીનુ ચૂર્ણ નાખી તે આપવુ (૮) **ઢોરને સોમલનું વિષ ચડ્યું હોય તો:**—ઢોરચણોઠી (આસાદ)ના મૂળ છાશમા વાટી તેમા શિકેકાઈના બે-ચાર બિયાનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ (૯) ડૂંજાનો પારોર રસ પાવો (૧૦) કાથો ગાયના દૂધમા ઘસી પાવો ×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ મા૦—ઉબરો-૪ ઓથમીજીરુ-૧, કેળ-૭ કૌચ-૬, ખેર-૪, મરી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૨૧, સરગવો-૧૩, જુઓ ગો૦ વૈ૦મા —દૂધ-૩, પ્રા૦ ઔ૦ મા—કૂકડાની વીઠ—૩

(૨) તાંબાનો કાટ

લક્ષણો—જે તાબાના વાસણને કલાઈ નથી હોતી તે વાસણમા અન્ન રાખવાથી તે કટાઈ જાય છે અને તે અનાજ ખાધાથી જીભ સુકી અને કડકરી થઈ જાય છે પેટમા ઘણુ દુખે છે, સોધીનો ઝાડો થાય છે અને ઊલટી થાય છે એ ઉપર ઊલટી થવાનો ઉપાય યોજવો *

× સોમલની ઘાતક માત્રા ૧ થી ૨ રતી છે આ ઝેરની અસર છ-સાત ઘડી પછી થવા માડી ૨૫ ઘડી પછી પૂરેપૂરી જણાય છે ટંકણખાર ઘી સાથે પિવરાવવાથી સોમલનુ ઝેર નાશ પામે છે ટંકણખાર સર્વ પ્રકારના વિષનો નાશ કરે છે ઘી પિવરાવી પછી ગરમ પાણી પાઈ વમન કરાવવાથી વિષ ઘીમા મળી તરત નીકળી આવે છે અંદરની બળતરા પણ ઘી તરત શાત કરે છે ઘી પિવરાવ્યા પછી વમન ન થાય તો પીંછુ ગળામા ફેરવવુ

સોમલના ઝેરવાળાને ઠંડુ પાણી અતિ હાનિકારક છે પીવા માટે સ્નાન માટે અથવા માથા પર છાટવા માટે તે ઉપયોગમા ન લેવુ

* (૧) કોઈ શખસે તાબાના વાસણમા કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા પિત્તળના વાસણમા કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અગર જાણાય કે જે તાબામાથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાવામા આવી હોય તો તેના ઝેરથી ગળામા બળતરા બળે પેટમા વાઢ થાય તાવ આવે અને ઊબકા આવે છે એવુ થાય કે તરત જ તે માણસને ગળામા આગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાઈને ઊલટી કરાવવી અથવા ગરમ પાણી, બદામનુ તેલ માખણ ગાયનુ ઘી એ સર્વ એકઠુ કરી વારવાર પાવુ અને ઊલટી કરાવતા જવુ ઊલટી થાય પછી બાવળનો સફેદ ગુંદર તોલા ૩ લઈ ઝીણો ખાંડી ગરમ પાણી શેર ૧ મા મેળવી કલાકમા દશ-બાર વાર પાવુ (૨) અજશીના બીજની ચા બનાવી ટાઢી પાડી પાવી (૩) ગાયનુ ઘી, માખણ કે દૂધ છૂટથી આપવુ જે માણસના ખાવામા પારો કે હરતાલ આવેલ હોય તેને પણ આ તાબાના ઝેર માટે કહેલા ઉપચારો કરવા

(૩) જંગાલનું વિષ

જંગાલ એ લીલા રંગની ભૂકી છે. એમાં સોમલ હોવાથી તે પેટમાં ગઈ હોય તો સોમલના જેવા વિકારો થાય છે. **જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—સોમલના જ ઉપચાર કરવા.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-દ્રાક્ષ-૩.

(૪) હડતાલ અને મનશીલનું વિષ

આ બંને પદાર્થોમાં સોમલ હોય છે. એના વિષનાં લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે. **હડતાલ, મનશીલ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) જીરું અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. (૩) કોળાનો રસ આપવો (૪) ધમાસો, રાજહંસ, પીળી જૂઈ, કરિયાતું, એમાંથી એકનો કાઢો પીવા આપવો. (૫) સર્પાક્ષીનો (નોળવેલનો) રસ સાકરમાં આપવો. (૬) ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પીવા આપવો. (૭) અળશીનાં બિયાં અને મરવાનાં બિયાંને ઉકાળી મધ નાખી પાવાં; એટલે ઊલટી થાય છે. ઊલટી થયા પછી દૂધ અને એદાણાનો લુઆબ પીવા આપવાં. (૮) દસ તોલા દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલી જ સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કરિયાતું-૬, ગરણી-૫, જીરું-૬, દ્રાક્ષ-૩, ધમાસો-૭, નોળવેલ-૨, મરી-૯, રાજહંસ-૨. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:-દૂધ-૪.

(૫) રસકપૂરનું વિષ

આ વિષથી સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે. વધારામાં જુલાબ માત્ર થાય છે અને આજારીની જીભને ખાટા-ખારાનો સ્વાદ જણાય છે.*

ઉપચાર—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઊલટીના યોગે બહાર કાઢી નખાવવું. ઊલટી થયા પછી માયાંનું અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાવું. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-રોહીસ (ઘાસ)-૨. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:-ઘી-૬.

(૬) કાચની ભૂકી

લક્ષણો—કાચની ઝીણી ભૂકી પેટમાં જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાચના કકડાઓને ઘણી જ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે. તે પેટમાંનાં આંતરડાંમાં વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે. ઊલટી,

---

* પારો, હિંગળોક અને રસકપૂર, એ રસાયન કહેવાય છે. કેટલાંક દરદો ઉપર એ ત્રણમાંના એકાદના ઉપયોગથી મોઢું લાવી લોહીમાંનો વિકાર મોઢાની લાળ વાટે બહાર કાઢવામાં આવે છે. એનાથી દરદીના રોગનો નાશ થાય છે ખરો; પરંતુ કેટલીક વખત એવાં ઔષધો ઊંટવૈદના હાથથી લેવામાં આવતાં જ્યારે પારો અથવા પારાનો કંઈ પણ અંશ શરીરમાં રહી જાય છે, ત્યારે દરદી ઘણી સખત પીડા ભોગવે છે અને રિબાઈ રિબાઈ મરણ પામે છે. આવા દરદીને એ ખાધેલો પારો નીકળી જાય તો જ આરામ થાય છે. એ પારો બહાર કાઢવા માટે લોલાડાવાળા શાહ પોપટલાલ ઉજમશી પોતાની પાસેના ગોરજીના હાથના લખેલા એક ગ્રંથ ઉપરથી અનુભવ સાથે બતાવે છે કે, 'એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જુલાબ આપવો. પછી પેશાબના રેચ માટે દૂધ, સૂરોખાર, એલચી, સોનાગેરુ અને દગડી પાષાણભેદના જુલાબ ચાર દિવસ આપવા. જળભાંગરાનો રસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૫ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર આપવો. આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાયામાં તળિયે પાટલો નાખી બેસાડીને દરદીથી સહન થાય તેટલું પાણી ઊનું કરવું. પછી તે પાણી ઠરી પણ ન જાય તેમ વધારે ગરમ પણ ન થઈ જાય તેટલી આંચ કડાયા નીચે રાખવી. દરદીને પેશાબ થાય તોપણ તે પાણીમાં થવા દેવો. આ પ્રમાણે રોજરોજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો અને તે પછી પાછો દરરોજ ભાંગરાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો. શરીર ઉપર ચાંદાં હોય તો બોરડીનાં મૂળની છાલ વાટી જળભાંગરાના રસમાં મેળવી ચોપડવી. ખોરાક હલકો બંટીના તાંદળા જેવો એક ટંક આપવો અને જો દૂધ ઉપર જ રહે તો વધારે સારું.'

રસકપૂર જ્યારે કાચો ખાવામાં આવે છે, ત્યારે દરદીને કોઠામાં અંગારા નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઊઠી તે મરણને શરણ પણ થાય છે.

જુલાબ, પેટ ચડીને દુખવું, તાવ, તરસ, દાહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઊલટી કરી કાઢી નખાવવાં. (૨) એરંડાનાં મૂળ પાવાં. (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦ માં :-એરંડો-૩૨. જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં :-દૂધ-૬, દહીં-૨. પ્રા૦ ઔ૦ માં :—ગધેડાની લીંદ-૩.

(૭) વછનાગનું વિષ

ઉપચાર*—(૧) ગાયનું દૂધ, ઘી, માખણ અને બેદાણાનો લુઆબ (પલાળી, મસળી, ઉકાળી, ગાળી+ કાઢવા તે) એ જણસો ખવરાવવી. (૨) કપૂર પાણીમાં નાખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું. (૪) ઉંબરાની છાલનો રસ દૂધમાં નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિંડવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી તે પાવો.×

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :-ઉંબરો-૩, કપૂર-૪, જાંબુ-૯, તાંદળજો-૮, પિંડવણ-૨, હિંગ-૨૨. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં :-દૂધ-૩.

(૮) મુરદાડશિંગ (બોરદારશિંગ)નું વિષ

ઉપચાર :—(૧) ઊલટી કરાવવી. (૨) જુલાબનાં ઔષધ આપવાં. (૩) મૂળા અને સુવા ખવડાવવા. (૪) ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૫) દાડમનો રસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :-દાડમ-૧૦, મૂળા-૨. જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં :-દૂધ-૩.

(૯) સિંદૂરનું વિષ

ઉપચાર—(૧) અક્કલકરો અને ઘોડાવજ પાણીમાં ઘસી તે પાવું. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) અણોઠીનાં પાંદડાં ૭ દિવસ ચાવી ખાવાં. (૪) ગળું બેસી ગયું હોય તો માફક આવે તેણે પાનમાં સવાર-સાંજ બિલામો ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—અક્કલકરો-૩, અણોઠી-૧૪, બિલામો-૨૦.

(૧૦) મોરથૂથુનું વિષ

ઉપચાર—(૧) ઈંડલીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (ચૌદગણું પાણી નાખી બાફી સાર કાઢી લેવાય છે તે) એલચીની છાલની રાખ અને સાકર નાખી પીવા આપવો. (૩) વમન કરાવવું. (૪) કાથાનું પાણી કરી પાવું. (૫) બિલાડાની વિષ્ટા પાણીમાં મેળવી પાવી. (૬) દૂધમાં સાકર આપવી.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—ઈંડલીંબુ-૪. જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં :-દૂધ-૩.

(૧૧) હિંગળોકનું વિષ

ઉપચાર—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમાં કલવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા.÷

---

* વછનાગથી ગળું પકડાય છે, મળમૂત્ર તથા નેત્ર પીળાં થાય છે, શરીર શિથિલ થાય છે, પેટ ફૂલે છે તથા બગતરા થાય છે. એ ઉપર હૃદયપૌષ્ટિક ઔષધિ લાભદાયક છે. દારૂ, કૉફી, રસસિંદૂર આદિ આપી શકાય છે.

+ બેદાણાને પાણીમાં એકાદ કલાક ભીંજવી રાખવાથી લુઆબ તૈયાર થાય છે. તેમાં સાકર નાખી તે પિવડાવવો.

× વછનાગના ઝેરની ઘાતક માત્રા ૨ માસાથી ૪ માસા સુધી છે. અર્ધા કલાક પછી ચિહ્‌ન જણાવાં શરૂ થાય છે. ૪ કલાક પછી વધારે પ્રમાણમાં અસર જણાય છે. વછનાગના ઝેરથી જીભ બળે છે; મોઢામાંથી પાણી છૂટે છે; વારંવાર ઊલટી થવી, આંખે અંધારાં આવવાં, કાનમાં ઘોંઘાટ, શરીરે કંપ, હાથપગ ઠંડા થવા, આંખની કીકી પ્રથમ પહોળી થવી, પછી સંકુચિત થવી, શરીર શૂન્ય થવું, શ્વાસ ધીમો થવો, નાડી ક્ષીણ થવી તથા ધીરે ધીરે બેશુદ્ધિ વધતી જઈ છેવટે આંચકી આવી શ્વાસ રૂંધાઈને મૃત્યુ થાય છે.

'વિષસ્ય વિષમૌષધમ્–વિષની ઔષધિ વિષ છે.' સાપ વગેરે જંગમ વિષમાં સ્થાવર વિષ અપાય છે. તેવી જ રીતે વચ્છનાગવિષ પર સાપનું ઝેર ખવરાવવું અથવા શિરાવેધ કરવો.

÷ હિંગળોક અને પારાના વિકાર ઉપર ગંધકનું સેવન સર્વોત્તમ ઇલાજ છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦ માં :—આમલી–૧૪.

(૧૨) પારાનું વિષ

અશુદ્ધ પારો :—ઊંટવૈદ્યો ઔષધમાં નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર ફૂટી નીકળી તેમાંથી કેટલાકના હાથપગ રહી જાય છે, શરીર પર ચાંદીઓ પડે છે, સોજો અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળાં ચાઠાં થાય છે વગેરે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં નાખી તે પાવું. (૨) નાગરવેલનાં પાનના રસમાં એક માસો ગંધક નાખી તે પાવો. (૩) ગળજીભીના રસમાં ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાંગરો અને તુલસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવું, એમ ૩ દિવસ કરવું. (૫) વાંસનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૭) અગથિયાનાં પાંદડાંનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને સુરોખાર એ છાશમાં વાટી તે છાશ ચાર તોલા પાવી; એટલે મૂત્રનો પારો નીકળી જાય છે. (૮) કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. (૯) ગળજીભીનાં મૂળનો રસ પાવો, શરીરે ચોપડવો અને ગળજીભીની ભાજી કરી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦ માં :—**પારો શરીરમાં ફૂટી નીકળ્યો હોય** તે માટે:— કારેલી–૪, નાગરવેલ–૪, ભાંગરો–૭. **પારા ઉપર ઉતાર** :—કાસુંદરો–૪, ગળજીભી–૧. **પારો શરીરમાં** રહે તે માટે :—વાંસ–૨. **રસાયનો** માટે :—કુંવાર–૮, કોઠી–૭, તાંદળજો–**૧૫. અશુદ્ધ અભ્રકભસ્મ ખાધાથી થનાર** વિકાર માટે :—આમળાં–૭.

(૧૩) ગંધકનું વિષ

ઉપચાર—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં :—દૂધ–૭.

(૧૪) અફીણનું વિષ

લક્ષણ—અફીણ ઘણું ખાવામાં આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઈ જાય છે; શ્વાસોચ્છ્વાસ ઘણો જ સાવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે; આંખની કીકી સંકુચિત થઈ ઘણી જ ઝીણી સોયની અણી જેવી બારીક થાય છે; હાક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઊઠતો નથી; એ વગેરે વિકારો થાય છે.*

ઉપચાર—(૧) વમન કરાવવું. (૨) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસિયાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવું. (૩) હિંગ પાણીમા મેળવી તે પાણી પાવું. (૪) માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) નરમા– (દેવકપાસ)નાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૬) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું.×

* કોઈ કોઈ વખતે અફીણ ખાઈને તેના પર તરત જ તલનું તેલ પીધેલું હોય છે અથવા તલના તેલમાં જ અફીણ ઘોળી પીધેલું હોય છે. એથી અફીણના ઝેરની ઘણી સખત અસર થાય છે. અફીણ : ૮ માસાના વજને ખાવામાં આવ્યું હોય તો બહુ ઝેર ચડે છે, તે એવું કે તેને સુસ્તી અને બેહોશી થાય, જીભ ખેંચાઈ જાય, બોલાય નહિ, હોઠ કાળા થાય, હાથે–પગે ઝંઝણી અને ગોટલા ચડે, આંખોમાં ફૂલા પડે, ટાઢો પરસેવો થાય, આંખે દેખાય નહિ, એવી અનેક ચેષ્ટાઓ જોવામાં આવે છે. ઉપચાર :–(૧) સુવા, મૂળાનાં બીજ, મીઠું અને મધ દરેક બબ્બે તોલા લઈ તેમાં પાણી શેર ૦॥ નાખી ઊકળતાં અડધું રહેથી તેને થોડી થોડી લઈને પાવું. એથી કદાપિ ઊલટી ન થાય તો કૂકડાનું પીછું ગળામાં ફેરવી ઊલટી કરાવવી. એ ઔષધ પાયા પછી તેના પગ ઊના પાણીથી ઘૂંટણ સુધી ઝારવા અથવા ઊનનાં લૂગડાં પગે લપેટવાં. (૨) મધ અને પાણી ઉકાળી તેમાં સારી હિંગ માસો ૧ બારીક વાટેલી નાખી પાય તો આરામ થાય. (૩) સર્વોત્તમ અનુભૂત ઉપાય :—ખાધેલા અફીણના વજનથી બમણું એરંડાનું મૂળ ખાંડી ફાકડવું. એનાથી ઝેર બિલકુલ બાધા નહિ કરતાં અફીણ હજમ થઈ જાય છે. (૪) ગોલીવાડનાં પાંદડાંનો રસ શેર ૦। પાવો. (૫) ખાખરાનાં મૂળની છાલનો રસ પાવો. (૬) છાશમાં ચોખા વાટીને પાવા. અફીણના વ્યસનીએ અફીણનું વ્યસન છોડી દેવું હોય તો :—ઝેરકોચલાની ટિપ્પણીમાં લખેલ પ્રયોગનું સેવન કરવું.

× ઘી પિવડાવી વમન કરાવવાથી બધું ઝેર વમનમાં બહાર આવી જાય છે.

અફીણના ઝેરની અસર દરેક નાડીમાં પહોંચી ગઈ હોય તો રોગીને સૂવા ન દેવો. માથા ઉપર ઠંડું

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૰માં:—કપાસ-૧૧, કિંજળી-૧, ખસખસ (ક), અફીણ-૨૧, (તેમાં જુદા જુદા ૨૨ ઉપચારો છે), ખાટીલૂણી-૧, પીલુડી-૩, પીપળો-૮, માલકાંગણી-૧, લીમડો (કડવો)-૨૨, હિંગ-૫.

(૧૫) નેપાળાનું વિષ

ઉપચાર+—(૧) એલચીના દાણા દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૰ માં:—એલચી-૩, કોથમીર-૧૧.

(૧૬) ભાંગ અને ગાંજાનું વિષ

ગાંજાનું ઝેર ચડવાથી આંખો લાલ થાય છે. મનુષ્ય ગાંડો થઈ હસે છે, નાચે છે, મારવા દોડે છે અને અનેક રીતે તોફાન કરે છે.

ભાંગની ઝેરી અસરથી મનુષ્ય હસે છે, નાચે છે અથવા પડી રહે છે. ભાંગ કરતાં ગાંજો ઉગ્ર છે અને ગાંજા કરતાં તેમાંથી બનાવેલો ચરસ નામે માદક પદાર્થ વધારે ઉગ્ર છે.

ઉપચાર—(૧) દહીં કિંવા છાશ અને ભાત ખાવો. (૨) જાયફળ ખાવાં. (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી. (૪) ગાયનું દહીં સૂંઠ નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૰ માં:—ભાંગ માટે:—આદું-૩૩, આમલી-૨૦, જાયફળ-૨, ડાંગર-૫, તુવેર-૧, લાંબડી-૨. ગાંજા માટે:—લાંબડી-૨.

(૧૭) કરેણનું વિષ

લક્ષણ—કરેણના સર્વ ભાગોમાં વિષ હોય છે. કરેણના વિષથી કોલેરાના આજાર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે.*

ઉપચાર—(૧) માખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીંમાં સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ ગો૰ વૈ૰માં:—દૂધ-૨, દહીં-૪, માખણ-૭.

(૧૮) ઝેરકોચલાનું વિષ

ઉપચાર—નાગરવેલનાં પાનનાં ડીંટનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવો.×

પાણી છાંટતા રહેવું. પા પા કલાક પછી કોફી પિવડાવવી. 'તિબ્બે અકબરી'માં લખે છે કે તેજ જુલાબ આપવો. મધ તથા પાણી મેળવી તેમાં હિંગ, તજ તથા ઉપલેટ મેળવી પિવડાવવું; બેહોશ હોય તો છીંક લાવનારી ઔષધિ સૂંઘાડવી તથા પરસેવો લાવનારી ઔષધિ આપવી.

+ નેપાળો ૧ રતી લેવાથી ઘણા જુલાબ લાગે છે, તેમજ વમન થાય છે આંતરડામાં ચાંદાં, પેટમાં સખત દરદ તથા હાથપગમાં ખેંચતાણ થાય છે. ઉપચાર:—(૧) થોડું અફીણ ખવડાવી ઉપર ઘી મેળવેલું દૂધ પિવડાવવું. કોઈ પણ રેચથી જ્યારે ઝાડામાં લોહી આવવા લાગે ત્યારે જાણવું કે તે રેચ આંતરડાંને કાપે છે. તરત ઉપચાર ન કરે તો એવો દરદી બચી શકતો નથી.

● કરેણનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લેવાથી અથવા મૂળનો ક્વાથ ૨॥ તોલા લેવાથી ઝેરની અસર જણાય છે. આ અસર ધીરે ધીરે થાય છે. કદાચ ૧ યા ૨ દિન પછી જણાય છે. કરેણ ખાવાથી ગળા તથા આમાશયમાં બળતરા, જીભ પર સોજો, મોઢા પર લાલાશ, પેશાબ રોકવો, પેટમાં મરડો, આફરો, શ્વાસ રોકાવો તથા બેહોશી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપચાર:—(૧) વમન કરાવવું. પછી દૂધ અથવા માખણ ખવરાવવું. (૨) શીતળ જળથી ભરેલા હોજમાં રોગીને બેસાડવો.

× ઝેરકોચલાના ચૂર્ણની ઘાતક માત્રા ૨ માસા છે. ખાધા પછી એકાદ કલાકમાં જ ચિહ્ન જણાવાં શરૂ થાય છે. કોઈ કોઈ વખતે દરદી બે કલાકની અંદર મરી જાય છે. ઝેરકોચલાના ઝેર ઉપર ફુલાવેલો ટંકણખાર અરધો અરધો માસો મધની સાથે મેળવી પાંચ પાંચ મિનિટે ચવડાવતા રહેવું એ લાભદાયક છે. અફીણ અને કપૂર પણ ઝેરકોચલાના ઝેરની અસર દૂર કરવા માટે ઉપયોગી છે. ઝેરકોચલાની ઝેરી અસરથી ધનુર્વાતની માફક શરીરમાં ખેંચાણ થાય છે. પેટમાં મરડો, ગળામાં શોષ, દાંત બંધ થવા, તૃષા લાગવી, હાથપગમાં કંપ, મોઢા પર લાલાશ વગેરે ચિહ્ન દેખાય છે. ઉપચાર:-(૧) ઘી પિવડાવી વમન કરાવવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં—નાગરવેલ–૩, બાવળ–૬. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં–મધ–૧૧.

(૧૯) ધંતૂરાનું વિષ

લક્ષણ—ધંતૂરાનાં પાંદડાં કિંવા બિયાં પેટમાં જવાથી ગળામાં શોષ થાય છે. આંખોમાંની કીકીઓ મોટી થાય છે, સ્મૃતિનાશ થઈ માણસ બડબડ કરે છે, દીવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેફ વધારે ચડે છે. એ લક્ષણો થાય છે+

ઉપચાર:—(૧) સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવું. (૨) દહીં, ભાત અને ઘોડાવજ ખાવા આપવાં. (૩) દૂધમાં સાકર નાખી પાવી. (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષનો શિરકો નાખી તે પાવો. (૬) લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૭) ઘી પાવું. (૮) રીંગણીનો રસ ૪ તોલા આપવો. (૯) કપાસનાં બિયાં અને ફૂલનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો–૧૦, કપાસ–૧૬, ચૂકો–૪, તલ–૯, દ્રાક્ષ–૨, ધંતૂરો–૪, વંતાકડી–૫, સમુદ્રફળ–૯. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:–દૂધ–૨, ઘી–૬.

(૨૦) મદ્ય(દારૂ)નો કેફ

ઉપચાર—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવાં. (૨) માથા પર ઠંડું પાણી રેડવું. (૩) કોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો. (૪) કોઠાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહીં, એ સમભાગે લઈ તેમાં ધાણાની ભૂકી અને સાકર નાખી તે આપવું. (૫) મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, કોકમ, ફાલસાં અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું. (૬) કાકડી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-કાકડી–૩, ખજૂરી–૧૫, બિજોરુ–૧૬, માડ–૨, વડ–૧. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં–ઘી–૭.

(૨૧) મીણા–કોદરાનું વિષ×

ઉપચાર—(૧) કોળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો. (૨) ઠંડું દૂધ પાવું. (૩) પારિજાતકનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ઢોરોને પાઈ દેવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આગિયો–૧, પારિજાતક–૧. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:–દૂધ–૫

---

(૨) આમાશયમાં ઝેર ગયું હોય તો તેજ જુલાબ આપવો. (૩) વમન-વિરેચન કરાવ્યા પછી કપૂરનું પાણી પિવડાવવું.

+ (૧) ધંતુરાના વિષ ઉપર કપાસિયાનાં મીંજનો ઉકાળો આપવો. (૨) તળાવમાં થનારા નાળાનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી પાવાથી ધંતૂરો, અફીણ, સોમલ, વછનાગ વગેરેનું ઝેર ઊતરી જાય છે. (૩) આકડાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાથી અફીણનું ઝેર ઊતરે છે.

– ધંતૂરાનાં બીજ ૧ માસા જેટલાં ખાવાથી ઘાતક અસર થાય છે. ચિહ્ન અરધા કલાકમાં જણાવા માંડે છે. ઉપાય કરવામાં ન આવે તો ૧૨ કલાકની અંદર મૃત્યુ નીપજે છે. ધંતૂરાનું ઝેર દૂર કરવા તરત ઊલટી કરાવવી. શીતળ જળ મસ્તક પર છાટવું. શંખાહુલીની જડ પાણીમાં વાટી, પાણી ગાળી પિવડાવવું.

× જે જાર અથવા છાસટિયો વાવ્યા પછી ઊગી નીકળી તેના ઉપર કાચું યા પાકું કણુસલું બેઠું ન હોય (નિંઘલી ન હોય) ત્યાં સુધી તેની ઉસ્લી કાતરીની (સરાળી નીકળનાર) ગાંઠમાં એક કેફી જીવડો હોય છે. એ લીલું ઘાન મોહવશ થઈને થોડું અથવા ઘણું જ્યારે ઢોર ખાય છે, ત્યારે તેને મીણો ચઢે છે. એનાથી ઢોરને આફરો થઈ થોડી વારમાં પ્રાણ જાય છે. લીલા એરંડાનાં પાંદડાં, એરંડાની માળો, સૂકા એરંડાના પોપટાની ફોતરી વગેરે ખાવાથી પણ એ જ પરિણામ આવે છે. આ રોગ ઘોડાને થતો નથી; કારણ મીણાવાળી કાતરી ખારી હોવાથી એટલો ભાગ ઘોડું કદી ખાતું જ નથી. જ્યારે ઢોરને મીણો ચઢે ત્યારે પ્રથમ તો એટલી જ સાવચેતી રાખવી કે, તેને ભૂલેચૂકે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાવું નહિ અને તેના શરીર પર પુષ્કળ પાણી રેડવું. જ્યારે ઢોર પેશાબ અને ઝાડા વારંવાર કરે ત્યારે જાણવું કે હવે તેને જલદી આરામ થશે. એ બે વાનાં ન થાય ત્યાં સુધી તેને જોખમમાં સમજવું. આવો મીણો ઘણો ચાલમાં રહેલો કહેવાય છે.

(૨૨) સોપારી લાગે તો

ઉપચાર—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકરનું પાણી પીવું. (૨) ઠંડું પાણી પીવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું.

(૨૩) થુરિયાનું વિષ

ઉપચાર—(૧) ઠંડા પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. (૨) આમલીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો.
વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આમલી-૧૫.

(૨૪) કૌચનું (કુહીલીનું) વિષ

ઉપચાર—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું.
વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કૌચ-૨.

(૨૫) ભિલામા ઉપર

ઉપચાર—(૧) સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારુહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા કોપરેલ ચોપડવું. (૫) કોથમીર વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ઘસી ચોપડવી. (૭) દૂધની મલાઈ અને સાકર ચોપડવી. (૮) તલ વાટી, તેમાં કાળી માટી નાખી, ફોલ્લો ઊઠેલી જગ્યાએ લેપ કરવો. (૯) જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) અરજુન સાજડની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અરજુન સાજડ-૧, કાસુંદરો-૮, કોથમીર-૧, ગરમાળો-૧૦, ગામેટો-૩, નાળિયેરી-૬, બહેડાં-૯, ભિલામો-૩. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં-માખણ-૬.

(૨૬) ચણોઠીનું વિષ

ઉપચાર—તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી આપવો. **વિશેષ ઉપચાર**:—જુઓ વનૌ૦માં:-તાંદળજો—૯.

(૨૭) આકડાનું વિષ

ઉપચાર—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.*
વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આકડો-૪, આમલી-૧૮.

(૨૮) ખરસાણીનું વિષ

ઉપચાર:—(૧) પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૨) માખણ ખાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પીવી.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ખરસાણી-૩. જુઓ ગો૦વૈ૦માં:—માખણ-૬, પ્રા૦ ઔ૦માં:—મધ-૧૦.

× ભિલામાના અધિક સેવનથી મોઢું, તાળવું તથા દાંતમાં સોજો, ગળામાં ફોલ્લા, ચિંતા, દાહ, રક્તવિકાર વગેરે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલીક વખત દાંતને હલાવીને પાડી નાખે છે. શરીર પર ભિલામાનો ધુમાડો લાગે તો શરીર પર સોજો, ખાજ તથા ચાંદાં થઈ જાય છે. (૧) **ભિલામાં ખાવાથી વિકાર થયો હોય તો**:—અખરોટ અથવા ટોપરું અથવા ચારોળી ખૂબ ખાવી. (૨) દહીંમાં સાકર મેળવી ખાવી જેથી તરત ગરમી શાંત થાય છે. (૩) **બહારના ફોલ્લા, સુજન તથા ચાંદા ઉપર**:—કાળા તલનો દૂધ અથવા દહીંમાં વાટી લેપ કરવો.

* આકડાનું દૂધ લગાડવાથી ચાંદામાં વિકાર થયો હોય તો પલાશનો કાઢો કરી ચાંદાં ધોવાં તથા સૂકી છાલનું ચૂર્ણ ઉપર ભભરાવવું. ખાવાથી ઝેર ચડ્યું હોય તો કાઢો પિવડાવવો.•

+ ખરસાણીનું દૂધ અથવા અન્ય થોરનું દૂધ વધારે પ્રમાણમાં ખાવામાં આવે તો તેથી જુલાબ લાગે છે. તથા વારંવાર લોહી પડે છે. તેને માટે માખણ અથવા દૂધ સાકર મેળવી પીવું.

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો

ઉપચાર—બાવળના ગુંદનું નવટાંક પાણી કરી પાવું; પછી પાશેર દૂધ પાવું અને મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મોઢામા ફોલ્લા અને ચાદીઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષધિમા-બાવળ-૧૨.

ख-झेरी डंख (जंगम विष) अने तेना उपाय

(૧) સાપનું ઝેર-સર્પવિષ

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—**ભોગી, મંડળ,** રાજીલ એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત અને કફ એની પ્રકૃતિના છે **દ્વંદ્વતર** એટલે બન્નેના લક્ષણો જેમા વિશેષ છે એવા ઉદાહરણ:—કાળા સર્પથી **મંડળ** કિંવા ઘોણસમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ. કિંવા ઘોણસથી થયેલા સર્પ અથવા **કાળી નાગણીની** અંદર ઘોણસથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ. એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે દ્વંદ્વ પ્રકૃતિના સર્પ. **ભોગી** એટલે જે સર્પને ફેણ ન હોઈ રંગે કાળો હોય છે તે. **રાજીલ** એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેષાઓ હોય છે તે. **ચક્ર, નાગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ** એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનારા અને શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને **દર્વીકર** (નાગ) કહે છે. સર્પોમા અનેક જાતો છે, પરંતુ તે બધા સર્પ **વિષારી** હોતા નથી **વિષારી** સર્પને ઉપલા જડબાની અંદરની બાજુએ બિલાડીના નખ જેવી એક દાતની દાઢ હોય છે એ દાઢ હમેશા બંધ થયેની રહે છે અને તે દાતનો મધ્યભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાતની પાછળની બાજુએ તાળવામા એક કોથળી હોય છે. તે કોથળીનુ મુખ દાતની સાથે જોડાયેલું હોય છે એ કારણથી સાપ જ્યારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાત બહાર કાઢી જોરથી માણસની નસ પર દબાવે છે તેની અણીવાળી દાઢ વડે ચામડીમા જખમ થાય છે તથા વિષની કોથળીમાંનો પાતળો પદાર્થ દાતના છિદ્રની વાટે જખમમા પડે છે, તેથી માણસના શરીરમા વિષ પ્રવેશ કરે છે **ભોગી, રાજીલ ઇત્યાદિ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો**:—કૃષ્ણ સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના વાતવિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે **મંડળનો** દંશ **પીળો** અને સોજાયુક્ત હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના પિત્તવિકારને ઉત્પન્ન કરે છે. **રાજિલ** સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોઈને તડતડતો હોય છે. તેનો સોજો સણકા સહિત હોય છે અને તે દંશથી જાડું લોહી નીકળે છે, તેથી સર્વ પ્રકારના **કફના** વિકારો થાય છે **કુરસા** (બારેલો સાપ)—એ સર્પ વેંત-દોઢવેંત લાબો હોઈ અંગૂઠા જેટલો જાડો હોય છે એનો રંગ કાળો જાંબુડિયા રંગનો હોય છે. એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલના દંશ પ્રમાણે જ થાય છે કાડરા(કોડિયુ)ને ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવો જ હોય છે એના દંશ વડે આખા શરીરમાના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે ઘોણસ કરીને ચિત્રો જેવો સર્પ થાય છે, તે **લીલા** રંગનો હોય છે. એમા આગિયો ઘોણસ અને કુસડો ઘોણસ એવી બે જાત છે આગિયા ઘોણસના દંશથી સર્વાંગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે શરીર પર મોટી મોટી ગાંઠો થઈ આવે છે, મૂત્રસ્થાને ઘણો જ સોજો આવે છે અને વારવાર ટીપું-ટીપું પેશાબ થાય છે કુસડા ઘોણસના વિષથી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચાર પહોરમા તે જગ્યા ખરજવા જેવી થઈ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતું જઈ અંગ પણ ફૂલી જાય છે **મણિયાર** કરીને સર્પ થાય છે, તે એક વેંતથી બે વેંત પર્યંત લાબો અને હાથના અંગૂઠા જેવડો હોય છે તેનો રંગ લીલો જાબુડો હોય છે **મણિયાર** સર્પમા ત્રણ-ચાર જાત છે એક જાતનો **મણિયાર** છે તે રાતે શરીર પર થઈને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમાં મનુષ્ય નિચેષ્ટ માલૂમ પડે છે. બીજી જાતનો મણિયાર થાય છે તેણે અંગે ચાટવાથી કિંવા કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને પદાર્થ ખાવામા આવે અથવા તે લાળ

શરીરના કોઈ ભાગ પર લાગવાથી જ વિષ બાધ કરે છે એ વિના યોગે ઊંઘ આવે છે, પરંતુ તેની છાયા બાધક થતી નથી ત્રીજી જાતના મણિયાર સર્પનો દંશ દિવસે થાય તો ગતિ થયા પહેલા અને રાતે થાય તો સૂર્યોદય થયા પહેલા માણસને વિષ બાધ કરે છે

સર્પદંશ ઓળખવાની યુક્તિ:×—આવાનું એક પાન દંશ ઉપર દાબી ગરખવું, એટલે

× સર્પમાં આશરે ૩૦૦ જાત છે એમાં ૩૦ જાતના સર્પ ઝેરી છે બાકીની જાતમાં ઝેર નામમાત્રનું છે સાધારણ સર્પ કરડે ત્યારે વધારે ઝેરી ન હોવાથી સાધારણ ઔષધોપચારથી લાભ થઈ જાય છે, તેમ જ અંદર રહેલી રોગનિરોધક શક્તિ પણ ઝેરની વિરુદ્ધ ક્રિયા કરીને ઝેરને નષ્ટ કરી નાખે છે એવા સર્પનું ઝેર બહારની સહાયતા (પાવાની અથવા લગાડવાની દવા) ન મળે તોપણ ૧૨ કલાકમાં ઊતરી જાય છે કેટલાક માણસોની રોગનિરોધક શક્તિ વધારે નબળી હોવાથી મરી જાય છે તેમજ કેટલાક સર્પવિષના મિથ્યા ભયથી ડરીને મરી જાય છે એવે વખતે મંત્ર માત્રના સાચાખોટા મંત્રના આવાહન માત્રથી પણ શ્રદ્ધાબળ વધીને ભય ઘટી જવાને લીધે બચી જાય છે

૩૦ જાતના ઝેરી સાપ છે તેમાંના ૨૫ જાતમાં ઝેર, ઉપચાર ન થાય તો મારી નાખવા જેટલું ઝેર છે એના ઉપર તત્કાળ યોગ્ય ઉપચાર કરાય તો લાભ પહોંચી શકે છે ૫ જાતના સર્પ અતિ મારક છે એનું ઝેર શિરા વાટે ઉપર ચડી ગયું તો પછી ચિકિત્સા સફળ થઈ શકતી નથી

સર્પનું ઝેર ઉતારવાવાળી દવા બધી વખત સમાનરૂપે કામ કરી શકતી નથી તેના કારણોમાં ઉપર પ્રમાણે સર્પની જાતિભેદ રોગનિરોધક શક્તિભેદ છે બીજું કારણ કેટલું ઝેર નાખી શક્યો છે તે ઉપર આધાર રાખે છે સર્પ કરડતી વખતે તરત ઝટકો મારીને છોડાવી લેવાય તો વધાર ઝેર અંદર જઈ ન શકે ત્રીજું કારણ તત્કાળ ઉપચાર ન થાય તો દવા કામ કરી શકે નહિ સર્પ હાથપગ અથવા બીજા કોઈ પણ ભાગમાં કરડે ત્યારે ઝેર શિરાઓ વાટે ઉપર ચડીને હૃદયના જમણા ભાગમાં જાય છે પછી હૃદયમાંથી ફેફસામાં જઈ પાછું હૃદયના ડાબા ભાગમાં થઈ ધમનીઓ વાટે શરીરના શુદ્ધ લોહીમાં મળીને મગજ અને આખા શરીરના લોહીને દૂષિત કરે છે શિરામાં ઉપર ચડતી વખતે કેટલાક ભાગમાં લોહી ધાડું થઈને જામી જાય છે જ્યારે કરડેલા ભાગની શિરામાં દૂર સુધી લોહી જામી જાય ત્યારે બહારનો ઉપચાર કામ આપતો નથી અને મગજના કેંદ્ર ઉપર અત્યંત ઝેરી અસર પહોંચી જાય અને આખા શરીરનું લોહી ઝેરી બની જાય ત્યાર પેટમાં લેવાની વસ્તુ અથવા ઇન્જેકશન કામ આપતું નથી એટલા માટે જ સર્પ કરડવાની સાથે ઝેર ન પહોંચ્યું હોય એના ઉપરના ભાગમાં તત્કાળ દોરી તાણીને બાંધી આપવા માટે વિધાન કરેલ છે ઝેર જ્યાં સુધી ઉપર ચડે છે ત્યાં સુધીના વાળની શક્તિ મારી જાય છે તેમ જ ચામડીના રંગમાં પણ કાંઈક ફેર પડે છે પછી બહારના લેપ આદિ ઉપચારો કરવા અથવા આંગળી જેવો ભાગ હોય તો કાપી નાખવો બહાર નવસારના ચૂર્ણની માલિશ કરાય તો પરસેવો લાવી ઝેરને બહાર કાઢી નાખે છે કેટલીક દવાઓના લેપ ઝેરનું રૂપાંતર કરાવી આપે છે પોટાસ પરમેંગેનેટ પણ તરત મળી આવે તો ઉપયોગમાં આવી શકે છે ગૂગળનો ધુમાડો અપાય તો તેથી પણ ઝેરનું રૂપાંતર થવામાં સહાયતા મળી આવે છે

સર્પના ઝેર માટે અનેક દવાઓ શાસ્ત્રમાં લખેલ છે કઈ દવા કયા સાપ માટે કેટલા પ્રમાણમાં કામ કરે છે તે હજી સુધી નક્કી થયું નથી બીજું સર્પ કરડે ત્યારે કઈ દવા તરત મળી શકશે એ પણ નિર્ણય કરી શકાય નહિ સર્પ શરીરના કયા ભાગમાં કરડે કેવે સમયે (રાતે દિવસે, ભોજન કર્યા પહેલા અથવા પછી) કરડે કયા સ્થાનમાં (ઘર પર જંગલમાં અથવા મુસાફરીમાં પરાયા ઘર પર) કરડે એ કાંઈ પણ પહેલાથી કહી શકાય નહિ, એ કારણથી ચિકિત્સામાં સફળતા ઓછી મળે છે સર્પ કરડવાની સાથે જ દોરી અથવા ધોતિયાને ફાડીને બનાવેલી દોરી વિષસ્થાનથી ઉપર બાંધી દેવામાં આવે વિષ હૃદયમાં જઈ ન શકે તો રોગીનું કદાપિ મરણ થાય નહિ, નિસંદેહ બચી જ જાય છે કેટલીક વખતે મંત્રવાળાઓ દોરી છોડાવી નાખે છે એવે વખતે દોરી છોડી નાખે અને ઝેર ઉપર ચાલ્યું જાય તો માણસ મરી જાય છે એવી રીતે મરી જવાના ઉદાહરણો પણ રજપૂતાનામાં વારંવાર બન્યા કરે છે દોરી બાંધ્યા પછી બહારના ઉપચારો કરવા તેમ જ અંદરના ઉપચાર પણ કરવા જોઈએ, એથી લોહીમાં એક પ્રકારની વિષઘ્ન શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ થોડા થોડા પ્રમાણમાં અંદર ગયેલા ઝેરને નષ્ટ કરી શકે અંદરના ઉપચાર કરવા પહેલા હોજરી અને આંતરડામાં અન્નરસ હશે તો તે બધો ઝેરી બની જશે અને લોહીને પણ ઝેરી બનાવી દેશે એટલા માટે તરત તમાકુ અથવા અરીઠાનું પાણી અથવા ઘી પિવડાવી પછી ગરમ પાણી પિવડાવીને ઊલટી કરાવી નાખવી, જેથી હોજરીમાં રહેલ અન્ન નીકળી જાય તેમ જ ઘી પાણીનો કાંઈક ભાગ આંતરડામાં જશે તો તે દસ્ત સાફ લાવશે એટલે આંતરડામાં રહેલ મળ પણ નીકળી જશે

ગોમાના કંદનો સ્વરસ તુરત પિવડાવાય તો તેથી ઊલટી થઈને ઝેર અને હોજરીમાં રહેલું અન્ન બહાર

વિષાર દંશ હશે તો પાન ઉપર દંશ જેટલો જ ને અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાઠા પ્રમાણે ડાઘ પડશે અને એ જ પાન દંશ ઉપર ચોળવાથી કાળો થશે. **વિષાર દંશ** નહિ હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ. સર્પદંશ થયેલા માણસને **મરચાં, મીઠું અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં** ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ બિલકુલ જાણતો નથી. તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે. એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે. વળી **કાળી માટી દંશ** થયેલા માણસને ખાવા આપવી; તે માટી જો તીખી હોય તો **સર્પદંશ** અને મીઠી લાગે તો **ઉંદરનું** વિષ જાણવું. **કરમદીનાં મૂળિયાં** પાણીમાં ઘસી થોડાં પાઈ જોવાં. જો દંશ વિષારી હશે તો **વમન** (ઊલટી) થશે નહિ. સર્પદંશ થયેલા માણસને ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથે જ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવડાવવામાં આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે; એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણ થયો છે કે નહિ તે અવશ્ય જોવું. સર્પ કરડે કે તુરત જ **પહેલો ઉપાય** એ કરવો કે તત્ક્ષણ સર્પ જેટલો ચઢ્યો હોય તે જગ્યાથી ચાર આંગળને છેટે ઉપરની બાજુએ એક **દોરડી** અથવા કપડું જોરથી તાણી બાંધવું; તેથી વિષ વડે મિશ્રિત થયેલું રક્ત (લોહી) ત્યાંનું ત્યાં જ રહે છે, આખા શરીરમાં વ્યાપી જતું નથી. જખમને જરા છેદી તેમાંનું લોહી કાઢી નાખવું; એટલે માણસને વિષ ચડવાની બહુ ભીતિ રહેતી નથી. લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યા અંગારા વડે શેકી નાખવી; એટલે ત્યાં લાગેલું વિષ બળી જાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો—પીપળાની નીચે, રાફડા નજીક, દેવળમાં, બાગમાં, જૂના વહેળામાં, વડ નીચે, સુકાયેલા ઝાડ નીચે, સ્મશાનમાં, ઝાડ ઉપર, એ બધાં સ્થાને અને સંધ્યાકાળે, ચોકઠામાં (ચાર રસ્તા જ્યાં મળે ત્યાં), ભરણી નક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમાં સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો. આર્દ્રા, મઘા, મૂળ, કૃત્તિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા, એ નક્ષત્રો; પંચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, ચતુર્દશી, એ તિથિ; મધ્યાહ્‌ન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે તથા મર્મસ્થાનમાં દંશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાય હોય તો જ મોટા કષ્ટ વડે બચી શકે છે. અજીર્ણ, પિત્ત, સૂર્યના સંતાપ વડે પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, કૃશ થયેલો, વ્રણરોગી, મેહી, કોઢવાળો, રુક્ષ, નિર્બળ, તથા સગર્ભા–ગર્ભવતી સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે. જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયું હોય તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી અને શરીર પર ઠંડું પાણી નાખવા છતાં રોમાંચ થતા નથી; તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું. જેનું મુખ વાંકું થઈ જાય છે, વાળ ગરી

નીકળી જાય છે તેમ જ ગળોનું સૂક્ષ્મ સત્ત્વ લોહીમાં મળી જઈને લોહીને નિર્વિષ કરે છે.

આંતરડામાં મળ હોય અને ઝેર ફેલાઈ ગયું હોય તો ઇદ્રવરણા અથવા બીજી રેચક દવા આપવી, નહિતર આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

હોજરી અને આંતરડામાં અન્ન હોય તો અંદરની શક્તિને પાચન કરવાની ક્રિયા કરવી પડે છે, એ ક્રિયા ન કરવી પડે તો અંદરની શક્તિને માત્ર સર્પવિષથી રક્ષણ માટે જ પ્રયત્ન કરવો પડે. સર્પવિષ નીચેથી ઉપર ચડે છે, તેથી વિપરીત ગતિ સ્થાવર વિષની છે. સ્થાવર વિષ ઉપરથી નીચે ઊતરે છે એટલે સ્થાવર વિષ યોગ્ય પ્રમાણમાં અપાય તો લાભ પહોંચી શકે છે. પણ બધાં સ્થાવર વિષ નહિ; જેમ કે સ્થાવર વિષમાં વચ્છનાગ વધારે માત્રામાં અપાય તો તે હૃદયની ગતિ મંદ કરે છે. હૃદયગતિ મંદ થાય તો સર્પવિષ દૂર થઈ શકે નહિ. આકરો, રસકપૂર, પૂર્ણચંદ્રોદય, સોમલ, તમાકુ, અરીઠાં, મોરથૂથુ, ફટકડી, સાપસુન, નોળવેલ, ઇંદ્રવરણું, કરેણ આદિ દવાઓ હિતકર ગણાય છે. સર્પરોગીને ઝેરની અસર વધારે પહોંચી જાય ત્યારે નિદ્રા આવવા માંડે છે. પછી બેહોશ બની જાય છે. નિદ્રા અને બેહોશીમાં ઝેર બહુ જ વધારે પ્રમાણમાં ફેલાય છે, માટે સર્પવિષના રોગીને સૂવા દેવો ન જોઈએ. એટલા માટે આંખોમાં તેજ અંજન આંજવું જોઈએ. તેમ જ કડક કૉફી પિવડાવીને અને હૃદયઉત્તેજક દવા–પૂર્ણચંદ્રોદય, રસસિંદૂર આદિ આપીને જાગ્રત રાખવો જોઈએ.

સર્પવિષ દૂર થયા પછી કેટલાક દિવસો સુધી સફેદ મરી અને ઘીનું સેવન કરાવવું જોઈએ, જેથી ઝેરથી મગજનાં કેંદ્રોને જે નુકસાન પહોંચ્યું હોય તે દૂર થઈ જાય. ઘીનું સેવન ન કરાવાય એવા અનેક રોગીઓને આંખોની નિર્બળતા, સ્મરણશક્તિમાં કમજોરી વગેરે દોષ રહી જાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

પડે છે, નાકનો અગ્ર ભાગ વાકો થઈ જાય છે, ગળાની નસો શિથિલ થવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી અને તે જગાએ **લાલ** તથા **કાળો** સોજો આવે છે, હલાતું ચલાતું નથી, એવા લક્ષણોવાળા રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા જે માણસના મુખ વાટે **જાડી લાળ** વહે છે અને નાક, મોઢુ તથા ગુદામાથી રક્ત નીકળતું હોય, અને જેઓને દંશસ્થાને **ચાર દાંત** લાગેલા હોય તે માણસ **અસાધ્ય** જાણવો અત્યંત ઉન્મત્ત થયેલો જ્વર, અતિસાર ઇત્યાદિ ઉપદ્રવો વડે વ્યાપ્ત, જેને બોલવાની શક્તિ નથી એવો અને કાળા ઠીકરા જેવો થઈ કુલક્ષણોએ યુક્ત થયેલો અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઊછળતો નથી એવો **વિષરોગી**, કિંવા મળમૂત્રાદિના વેગરહિત એવો વિષરોગી માણસ **અસાધ્ય** જાણવો

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર:×—(૧) વાઝણી કંકોડીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવા તથા લેપ કરવો એટલે **સર્પ, ઉંદર, બિલાડી, વીંછી** ઇત્યાદિના વિષનો નાશ થાય છે (૨) તાદળજાના મૂળિયા ચોખાના ધોવડામણમા વાટી પાવા (૩) ઘી, મધ, માખણ, લીંડીપીપર અને આદુ, મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવા (૪) શિરસ (સરસડો) વૃક્ષના ફૂલના રસમા મરીને સાત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અંજન કરવુ (૫) કરંજના ફળ સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર ખીલીના મૂળ, હળદર, દારુહળદર, તુંબરુ(તિરફળ)ના ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનુ અંજન કરવુ (૬) કલગારીનો કંદ પાણીમા વાટી નસ્ય આપવુ (૭) આકડાના મૂળિયા પાણીમા ઘસી ચાટવા આપવા (૮) પાણીમા ટંકણખાર નાખી ચાટવા આપવો (૯) ફટકડીનો ગાગડો આંખોમા ફેરવવો અને પાણી કરી પાવુ (૧૦) અરીઠાનુ પાણી પાવુ અને અંજન પણ કરવુ (૧૧) પારેવા(કબૂતર)ની હગાર, માણસના કેશ, ગાયનું શિંગડુ, મોરની પીંછીનુ ચાંદલુ, જવ, ધાણા, તુસ (ભૂસો), કપાસનુ જીંડવુ અને સુકાયેલી ફળની માળાનો ધૂપ ઘરમા કરવો, તેથી સર્પ અને ઉંદર ઘરમાથી જતા રહે છે (૧૨) ધોળી ચણોઠીના મૂળિયા પાણીમા ઘસી પાવા (૧૩) સાપસૂતના મૂળિયા ઘસી

× ઉપચાર —(૧) દંશ થતા જ દંશની ઉપરની બાજુએ બે આંગળને છેટે દોરી એવી તાણી બાધવી કે તે માસમા ખૂચી જાય (૨) આંગળીએ કરડવાથી કેટલાક માણસોએ સૂડીથી તત્કાળ જ આંગળી કાપી નાખવાથી બચી જવાના દાખલા મળી આવે છે (૩) બળતા લાકડાથી કે અંગારાથી દંશ થયેલા ભાગને સારી પેઠે બાળી નાખવો (૪) તે જગ્યાનુ માસ કાપી કાઢી લોહી વહેતુ કરવુ કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી જાય (૫) કેટલાક માણસો દંશને ચૂસીને થૂકી નાખે છે ખરા પરંતુ એમ કરતા વખતે ચૂસનારનો જીવ જવાનો વખત આવી જાય છે, કારણ એ જ કે ચૂસેલુ ઝેર મોઢામા વધારે થઈ જવાથી થૂકની સાથ પેટમા પણ જતુ રહેવા સંભવ છે (૬) સાબરશિંગનો ત્રણ તોલા ભૂકો લઈ તેને પાણીમા ખૂબ ઉકાળી તે પાણી પાવુ અથવા તો પાણીમા ઘસી ગરમ કરી પાવુ (૭) બિજોરાના બીજ તોલો ૧ ખાંખરા કરી ખળખળતા પાણીમા ભીંજવી ઠંડુ થયે તે ચોળી લૂગડે ગાળી પાવુ બિજોરાના બી તમામ જનાવરોના ઝેર ઉપર ઘણા ફાયદાકર્તા છે (૮) લસણને છુંદી ગાયના ઘીમા મેળવી ડંખ ઉપર બાધવુ (૯) આમલસારો ગંધક નાના બાળકના મૂત્રમા મેળવી ડંખ ઉપર ચોપડવો તેથી ઝેર ઊતરશે (૧૦) ઘોડાવજ, આકડાની જડ તથા સિંધવ એ ત્રણે સમાન વજને લઈ વાસી પાણીમા ઘસીને પાવુ અને ઉપર ગાયનુ પુષ્કળ દૂધ પાવુ, અથવા ૫ પૈસાભાર મરી ઝીણા ખાંડી ગાયના ઘી શેર ૧મા પાવુ અથવા ખાંડ અને ઘી પેટપૂર પાય તો ઝેર જલદી ઊતરી જાય (૧૧) મરી ગયેલા તાજા સાપના મોઢામા સોમલ તોલો ૧ ભરી લૂણ, આમલી આંબા, બોરડી તથા પીપરના ઝાડના બબ્બે શેર છોડા લઈ તે વડે અડધુ માટલુ ભરી પછી તે ઉપર તે સાપને ગોઠવી બાકીના છોડા તે ઉપર ભરી માટલાને કપડમાટી કરી ભસ્મ કરવી ઠંડુ થયેથી કમરપૂર પાણીમા લઈ બે જણાએ સામસામા પકડી રાખેલા લૂગડામા તે ભસ્મને નાખી પાણી સાથે મસળવી, એટલે તેમાની રાખ પાણીમા ધોવાઈ જઈ જે કણીઓ લૂગડામા રહી જાય તેને સોની પાસે ગળાવી દાળખી પડાવી રાખવી આ દાળખી ગરમ કરી પાણીમા છાટી (છમકારી બોળી) તે પાણી પાવાથી સાપનુ ઝેર તરત ઊતરી જાય છે, એમ જૈન ગ્રંથોમા લખ્યુ છે (૧૨) લીમડાના બે તોલા પાંદડામા આકડાની જડની છાલ બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનું ઝેર ઊતરે (૧૩) કંકોડી ગારી અથવા કંકોડીની જડ ટાંક ૧॥ પાણીમા પાવાથી સાપનુ ઝેર જાય (૧૪) હિંગ ટાંક ૫ ખવડાવવાથી સાપનુ ઝેર વધુ ચઢી શકતું નથી (૧૫) ઘોડાવજની ધૂણી ઘરમા કરવાથી સર્પ ઘરમા ન રહે (૧૬) કડવી તુંબડીના લીલા પાંદડા ખવડાવવાથી સાપનુ ઝેર જાય.

પાવાં. (૧૪) નાગદમણીનાં મૂળિયાં ઘસી પાવાં. (૧૫) ધોળા કરેણનાં મૂળિયાં પાણીમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં. (૧૬) દેવડાંગરી(કુકડવેલ)નાં ફળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૭) નાગરવેલીનાં મૂળિયાં ખાવાના પાનમાં ઘાલી ૨-૩ બીડાં કરી ખાવા આપવાં. (૧૮) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળિયાં પાનમાં ઘાલી ખાવાં. (૧૯) ગળો પાણીમાં વાટી પાવી એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરે છે અથવા ગળોના કાંદા અગર મૂળિયાં સર્પવિષથી મૂર્ચ્છિત થયેલા માણસના તાળવા ઉપર સારી પેઠે ચોળવાં એટલે વિષ ઊતરે છે. ઢોરોને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવાં. (૨૦) લસણના રસમાં સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું. (૨૧) ધોળા ચંપાની અને બીલીની છાલ એકત્ર કૂટી તેનો રસ પાવો. (૨૨) એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં થોડું પાણી નાખી પાવો. (૨૩) દવણાનાં (ડમરાનાં) મૂળનો રસ પાવો. (૨૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં કડવાં ન લાગે ત્યાં સુધી ખવડાવવાં. ઝેરની અસર હશે ત્યાં સુધી મીઠાં લાગશે.*

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**:—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગોમાં નં. ૨.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-અનંત-૨, આકડો-૨૧, ઇંદ્રવરણું-૧, ઉટકટારી-૪, ઇંદરકની ક-૨, ઉપરસાલ-૮, એરંડો-૨૨, કપાસ-૩, કપૂરમેંડી-૧, કરમદી-૪, કરેણ-૧, ૭; કલગારી-૯, કંકોડી-૫, કાયફળ-૧, કાંસકી (પેટારી)-૧, કુકરપાડાનો વેલો-૧, ખાખરો-૨૦, ગળજીભી-૩, ગળો-૨, ૧૭, ૨૫; ચિત્રક-૩, ડમરો-૧, તાંબાકુ-૬, તાંદળજો-૧, તુવેર-૯, ધંતૂરો-૩, ધોળો ચંપો-૩, ૬; નાગફણી-૧, નાગરવેલ-૧, નેપાળો-૨, નોળવેલ-૧, પારિજાતક-૬, બીલી-૩, ભારંગી-૫, મરવો-૧, મહુડો-૪, માલકાંકણી-૭, મીંઢીઆવળ-૭, મ્હાંદ-૧, લીમડો (કડવો)-૪, વિખમોગરી-૧, વીંછુડા-૨, સરસડો-૧, સમુદ્રફળ-૧, સરગવો-૨, સાગ-૨, સાપસન-૧, સોનારવેલ-૧, હુરા-૧.

કુરસાના+ વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાસનવેલનાં મૂળિયાં ઘસી પાવાં. (૨) રાતા

* **સર્પવિષ ઉપર ઉપચાર**:—(૧) નેપાળાને ઘીમાં વાટી ઠંડા પાણી સાથે પિવડાવવો તથા નેપાળાને લીંબુના રસમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરવું. (૨) ટંકણખાર ખવડાવી ઉપર ઘી પિવડાવવું. (૩) જહરમોહરો પાણીમાં ૧ રતી આશરે ઘસી ચટાડવો તથા ડંખ પર ચોપડવો. ચાટવાથી ઊલટી થાય ત્યાર પછી ફરી ચટાડવો. એવી રીતે વારંવાર કરતા રહેવું. (૪) મોરથૂથુ પાણીમાં મેળવી પિવડાવવું. આ ઉપરાંત શાસ્ત્રકારોએ મહાઅગદ, અજિતઅગદ, મૃત્યુપાશાપડ ઘત, નાગદંત્યાદિ ઘૃત, ચંદ્રોદય અગદ, અજેય ઘૃત, ભીમરુદ્ર રસ, શિરિષારિષ્ટ વગેરે અનેક ઔષધિ કહેલી છે.

સર્પદંશથી ઘણી વખત દરદીની નાડી બંધ થઈ તે મરી ગયો હોય એમ જણાય છે; પરંતુ બહારના અને અંદરના ઉપચાર કરવાથી કેટલાક દરદી સારા થયા છે.

+ કુરસા નામનો નાગ ઘણો નાનો હોય છે. આ નાગ પક્ષીની પેઠે ઊડીને રસ્તે ચાલતા માણસ કે પશુને કરડે છે, અને પાછો તરત જ કૂદી જાય છે. જેથી ઘણીવાર તો દરદીને શું કરડ્યું તેની પણ ખબર પડતી નથી. કુરસાના કરડવા પછી દરદી બચતો નથી.

કુરસા વગેરેની ઓળખાણ આપતાં એક મરાઠી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે :—

કુરસા—આ પ્રાણી સુમારે એક વેંતથી લાંબું નથી હોતું. મોટામાં મોટો હાથના અંગૂઠા જેવડો જાડો હોય છે. રંગ છેક કાળો હોઈ તેના શરીર ઉપર સફેદ વર્ણના ડાઘ હોય છે. તેની નજીક મનુષ્ય જવાથી તે મોટા અવાજથી ફૂંફાડો મારે છે. શાકનો વઘાર કરતાં અવાજ થાય તેવો તેનો અવાજ થાય છે. એના દાંત બેસવાથી જે ખાડા પડે છે તે બારીક સોયો ઘોંચ્યા પ્રમાણે હોઈ તેમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે અને તે ઠેકાણે સોજો આવે છે; મસ્તક ભારે થાય છે; તેલનો દીવો જોવામાં આવે અથવા કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલી સ્ત્રીનો સ્પર્શ થવાથી ઝેરનું જોર તે જ વખતે વધારે થઈ દરેક વાળનાં છિદ્રોમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે. આમ થાય ત્યારે ઝેર ઊભડ્યું એમ કહેવાય છે. એમાં બે મુખ્ય જાતો છે: એક ઘણુસા કુરસા અને બીજો વાતેરો કુરસા. વળી તે દરેકમાં પણ પેટાભેદ છે તે તો જુદા, પરંતુ તેમાં વિશેષ ફરક ન હોવાથી અમે તે છોડી દીધા છે.

ઘણુસા કુરસા—રંગે કાળાશ પર, મોઢું મોટું અને વેંત જેટલો લાંબો હોઈને પગના અંગૂઠા જેટલો જાડો તથા અંગ ઉપર ઘણાં મોટાં ચાઠાંચાઠાંવાળો હોય છે. એનો દંશ થતાં જ ઔષધોપચાર [illegible]

કુંભાની છાલનો રસ મરીની ભૂકી નાખી આપવો. ઉતાર–કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ ઘસી દંશ તથા અંગ ઉપર ચોપડવાં. (૪) કાંગળાનાં અથવા ઘોટવેલીનાં મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. (૫) કાળા વરધારાના વેલાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૬) ખરસાણીની ડૂંખો પાનમાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કઢવી, તેનો રસ બે પળીઓ પર્યંત પીવા આપવો અને થોડો તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો. (૭) કાળા કડાનાં મૂળિયાં ઘસી પાવાં. (૮) નોળવેલનો રસ પાવો. (૯) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. **કુરસાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો :**—ખાખરાનાં ફૂલ બાફી ડૂંટી નીચે બાંધવાં. વિષ ઊકળી રક્ત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અંકુરો લાવી તેને બારીક વાટી પાણીમાં મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું અથવા ધાવડીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી. **સોજો આવે**

દબાઈ જવાની બીક રહેતી નથી.

વાતેરો કુરસા—એ ઘણું કરીને નાની આંગળી જેવો જાડો અને લંબાઈમાં દોઢ હાથ સુધી હોય છે. તેના શરીર પર ધોળાં ચાઠાં અને વર્ણ કાળો હોય છે. એનું ઝેર જરા વધારે હોય છે. આ પ્રાણી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં અને કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાં હોય છે. એનું ઝેર ૬–૭ દિવસ અને કદી કદી વધુ પણ રહે છે.

મણિયારી—આ જનાવરની ત્રણ જાતિ સાંભળવામાં આવે છે. લંબાઈ સુમારે બે–અઢી હાથ હોઈ જાડાઈ બારીક નેતરની સોટી જેટલી, વર્ણ કાળાશ પડતો અને પીઠ ઉપર ચાઠાં હોય છે. ત્રણ પૈકીની એક જાત તો એવી ઝેરી હોય છે કે, તે જો રાત્રે શરીર ઉપર થઈને ગયેલ હોય અથવા તેની છાયા પણ શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થયા પહેલાં જ મનુષ્ય મરે છે. એ જાતને કાળી મણિયાર કહે છે. હવે બીજી જાત :– એણે જો શરીર ચાટ્યું હોય અગર એની લાળ પડેલો પદાર્થ ખાવામાં આવે અથવા તે લાળ કે ઝેર શરીરને લાગે તો તેથી પણ ઝેર ચઢીને ઘેન આવે છે, એની છાયા વગેરેનો બાધ નથી. ત્રીજી જાત :— એનો દંશ દિવસે થવાથી રાત્રિ પડતાં પહેલાં અને રાત્રે થવાથી દિવસ ઊગતા પહેલાં મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે.

ઘણુસ કે ઘોણુસ—આ જનાવરમાં ઘણા જ પ્રકાર હોય છે. એનું ઝેર પ્રાણઘાતક નથી; પણ ઘણા દિવસ સુધી રહેનાર છે. આ દોઢ હાથ સુધી લાંબો હોઈ વચ્ચેથી જાડો હોય છે. રંગે ભૂરાશ પડતો અને શરીર ઉપર ધોળાં ચાઠાંચાઠાંવાળો હોય છે. એનો દંશ થતાં જ અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે બળતરા થાય છે. શરીર ઉપર એક મહિના સુધી એના ઝેરની અસર રહે છે. એ અસર મટતાં સુધી ઔષધ ચાલુ રાખવું જોઈએ. કુપથ્ય કરવાથી ગરમી (ઉપદંશ) પ્રમાણે વિકાર થાય છે. આગિયો ઘોણુસ–જરા ચપળ, વિશેષ લાંબો અને કરડવાથી બળતરા થાય છે. કાબરો ઘોણુસ–ઉપર પ્રમાણે જ વિકાર થાય છે. હુર્યા ઘોણુસ–જાડો હોય છે. ઝેરી પ્રાણીઓમાં એવડો જાડો બીજો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એના શરીર ઉપર ચાઠાં હોય છે, રંગ તપખીરી, જડબું મોટું, ગમે તે જગ્યાએ કરડનાર, ઊડીને મસ્તકે પણ કરડનાર અને એકાદ માણસથી તો મારવો પણ ભારે પડે એવો છે. તેના ઉપર મોટા મોટા પથ્થર નાખીએ અગર મોટાં મોટાં લાકડાં ઘાચાએ તોપણ એને કાંઈ ઈજા થતી નથી; એવી એની ચામડી મજબૂત હોય છે. રાયઘોણુસ–ઉપર પ્રમાણે; પરંતુ પૂંછડેથી ઝીણો હોય છે. આ કરડવાથી બળતરા થતી નથી, કફ વધે છે અને તે કફ ગળા સુધી આવે છે. કુસચ્યા ઘોણુસ કરડે ત્યારે દંશસ્થાન પાસેનું શરીર સડી જાય એ જ તેની પરીક્ષા છે.

કાંડર—એ સર્પ પ્રમાણે જ લાંબો અને જાડો હોય છે. પરંતુ તે ફણા ચડાવતો નથી. એના દંશથી જે ખાડા પડે છે તે જ્યારે સર્પના દંશ પ્રમાણે હોય છે, ત્યારે દંશ થયા પછી એક ઘડીમાં તે ભરાઈ આવે છે. તેના ઝેરથી આખા શરીરમાં લોહીનો કફ થાય છે, તે કફ ગળા સુધી આવ્યા પહેલાં જ ઔષધ આપવું જોઈએ; કેમ કે ગળું ભરાય ત્યાં સુધી માણસ શુદ્ધિમાં હોય છે. આ માણસનું એઠું બીજાના ખાવામાં આવે તો તેને પણ દંશ થયા પ્રમાણે જ ઝેર ચડે છે સર્પ પ્રમાણે તે થોડો વખત દ્વેષ રાખે છે. જો રાત્રે કરડ્યો હોય તો દિવસ ઊગ્યા પહેલાં અને દિવસે કરડ્યો હોય તો સૂર્યાસ્ત પહેલાં મનુષ્ય મરણ પામે છે. આથી ઉપચાર તાબડતોબ કરવા જોઈએ.

નાનેટી—આ પ્રાણીના અંગનો રંગ રતાશ પડતો હોઈ પીઠ ઉપર કાળાં ચાઠાં હોય છે અને તે સુમારે દોઢ હાથ લાંબો હોય છે.

નાનેટા—નાનેટા એ એક સર્પના આકારનું લાંબું ઝેરી પ્રાણી છે, જે પ્રમાણે ચાબુક હોય છે તે પ્રમાણે જ એ મોઢા આગળ કાંઈક જાડો અને છેવટે બહુ જ પાતળો તથા શુમારે અઢીએક હાથ સુધી લાંબો, હાથની આંગળી જેટલો જાડો અને કાળાશ પડતા રંગનો હોય છે. આ ઝાડ ઉપર જવામાં ઘણો ચપળ

તો:—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી એનાં જ મૂળિયાં ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **ડોક ઉપર ભાર લાગે તો:**—કાળા કડાનાં મૂળિયાં ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો. **પેટ દુખતું હોય તો:**—તે જ મૂળ ખાવાં. **શોષ લાગે તો:**—આમળાંની છાલ ખાવા માટે આપવી. **પેટમાં વિષનો ગોળો થાય તો:**—અગથિયાના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. **અંગ ઉપર વિષ ફૂટે તો:**—કડવી કારેલીનાં પાંદડાં ગરમ કરી આંખે પાટો બાંધવો અથવા તેનો જ રસ અંગે ચોળવો.

કોડીઆ(કાંડરા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) અરીઠાંનું પાણી કરી વારંવાર પાવું. (૨) બે-ત્રણ ગુંજ મોરથૂથુ ફુલાવી દહીંમાં આપવું.

ચિત્રા(ઘોણસા)ના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોણસીના રસમાં ધણસરીનાં મૂળિયાં, અરીઠાં અને કડવાં કારેલાં વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૨) કાળાં કડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડી થોડી વારે પાવાં. (૩) ધણસરીનાં મૂળ અને સૂંઠ ઘસી પાવી અને ગાંઠો વગેરે થઈ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો. (૪) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) રોગીને ઘોણસીનો રસ શેરભાર પાવો.

મણિયારીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળી તુલસીનો રસ પીવા આપવો. મસ્તક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાજુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અર્ધો શેર પર્યંત પાવો અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૪) ધાવડાના પાલાનો રસ પાવો અને માથે ચોળવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—**કુરસાના** વિષ માટે:-અગથિયો-૪, અળવી-૧, ઇંદ્રજવ-૪, કાળવેલ-૧, ખરસાણી-૮, ધણસરી-૧, ધોલી (ધિલોડી)-૩, પાટલા-૨, ફાંગળો-૧, ભમરડીનો વેલો-૨, સાગ-૭. **આગિયા ઘણસના** વિષ માટે:—અંબાડો-૨, તાંદળજો-૫. **ઘોણસ** એટલે ઘોવડા કે મંડળ માટે:—ધણસરી-૧, ઘોણસી (ગોનસી)-૨, દાડમ-૯, ભારંગી-૨, હુરા-૨.

હોઈ કેટલીક ઊંચાઈ સુધી ઊડીને જાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં તે પુષ્કળ થાય છે. બીજા દેશોમાં તે કવચિત જ હોય છે. તાળવાની જગ્યાએ દંશ કરવામાં આની વિશેષ પ્રખ્યાતિ છે.

અધેલા:—આ પ્રાણી એક વામ જેટલું લાંબું અને હાથના કાંડા જેટલું અથવા તેથી પણ જાડું હોય છે. આ કોઈને કરડતું નથી, પરંતુ અહીંતહીં રખડે છે. માહિતગાર ન હોય તે જ એનાથી ડરે છે. એને ઓળખવાનું સાધન એવું છે કે એ વારંવાર જીભથી પોતાના હોઠ ચાટે છે અને ચાલમાં ધીમો હોઈ સર્પના પ્રમાણે વેગવાળો નથી. એના અંગ ઉપર બંગડી પ્રમાણે બબ્બે આંગળના અંતરે લીટા હોય છે. આ જનાવરની પેઠે કોઈ પણ પ્રાણી હોઠ ચાટતું નથી. આ જ લક્ષણ ઉપરથી તેનાથી બીવાનું કે તેને મારવાનું કારણ નથી. તે મનુષ્ય તરફ બિલકુલ જતો નથી.

અજગર:—જમીનની ઉપર સર્પની પ્રમાણે ચાલનાર પ્રાણીઓમાં આના જેટલું મોટું અને સુસ્ત પ્રાણી કોઈ જ નથી. અજગર અતિશય મોટો અને કવચિત જ ફરતો હોય છે. આ દંશ કરતો નથી; કારણ કે એને દાંત જ નથી, જ્યારે મનુષ્ય અગર કોઈ એના મોઢામાં આવી પડે ત્યારે જ કામ કયળે છે. કારણ કે મનુષ્ય ગમે તેવડો હોય તોપણ તેને તે આખો જ ગળે છે અને પછી તે કોઈ એક ઝાડને વીંટાઈ જોર કરે છે. એટલે ખાધેલો મનુષ્ય પેટમાં ગળવા માંડે છે; એવું ભયંકર આ પ્રાણી છે. એક મનુષ્યને ગળતાં એને ચાર ઘડી વાર લાગે છે અને મનુષ્ય એક વાર એના મોઢામાં આવ્યા પછી છૂટી શકવો અશક્ય છે. એના ઉપર ઉપાય એક જ છે. તે એ કે ગળવાની શરૂઆત કરે કે બીજો પગ પહોળો કરી છેટો રાખવો એટલે તેને એક જ પગ ગળવા મળે અને આપણું જોર ન ફાવે તો બીજા મનુષ્યોએ શસ્ત્ર વતી એને બંને બાજુથી ઊભો ચીરવો; એટલે મનુષ્ય બચી જાય. આ બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઈજા કરતો નથી, જેથી તેનાથી બીવાનું કારણ નથી. તેનો રંગ તપખીરી તથા કાળાશ પડતો હોય છે. શરીર ઉપર કવચિત ટપકાં હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે. હાડકાંના દુખતા ભાગ પર અથવા બીજે ક્યાંય દુખતું હોય તેના ઉપર અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે.

ઇંગળી:—એને સંસ્કૃતમાં વૃશ્ચિકીંગ કહે છે. એ વીંછીની એક જાત છે; પરંતુ અતિશય મોટો હોઈ તેનો રંગ ઘણું કરીને કાળો હોય છે. ઘણું કરીને તે વગડામાં પથ્થર નીચેથી મળી આવે છે.

ફરસા કિંવા ઘોણસાના વિષથી આવેલા સોજા માટે :—ઉશ્રી-૪, મણિયારીના વિષ માટે :—કાળુ -૩, તુલસી-૨, ધાવડી-૭, પારસપીપળો-૨. આગિમણિયારીના વિષ માટે :-કંકોડી-૩. સર્પનું વિષ કદી ન ચડવા માટે :-લીમડો (કડવો)-૧૮, કાંઢરા એટલે કોઢીઆના વિષ માટે :-કુક્કરકંદ-૧.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં :—અસ્થિ-૧૧, ગાંડુળ-૨, મૂત્રવર્ગ-૩, મોરનાં પીછાં-૨.

(૨) કૂતરાનું ઝેર—શ્વાનવિષ

હડકાયેલાનાં લક્ષણો :—કૂતરાના કફાધિક દોષ, જ્ઞાન વહન કરનારી નાડીમાં રહી જ્ઞાનનો નાશ કરે છે તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે; તે યોગથી મોઢામાંથી લાળ પડે છે, તે આંધળો અને બહેરો થઈ અહીંતહીં દોડે છે; તેના પગ, ખાંધ, ડોક વગેરે લૂલાં થઈ જાય છે અને ડોક નીચી નમી પડે છે.+

દંશનાં લક્ષણો :—હડકાયું કૂતરું કરડે એટલે મોઢાનો ચહેરો બદલાઈ જાય છે, તેમાંથી કાળું લોહી વહે છે, તે યોગ વડે છાતીમાં અને મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે, તાવ આવે છે, અંગ ધ્રૂજે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે; બુદ્ધિભ્રંશ, સંતાપ, શ્વાસ, કાસ, આંખોમાં પીળાશ, મૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, કૂતરાના જેવું ભસવું અને બીજા માણસને કરડવા જવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. તેના ઉપાયને કાલાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારંભમાં તે વિશેષ સફળ થાય છે અને અસાધ્ય પણ થાય છે. આ પ્રકારનું કૂતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ સર્વ દોષ માત્રને કોપાવે છે. જે રોગી પાણીના શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી ભયભીત થાય છે, તેને વૈદકમાં 'જલસંત્રાસ' એવું નામ આપેલું છે; એ રોગ અસાધ્ય જાણવો. ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉપરથી દંષ્ટ્રપ્રહાર કરનાર શિયાળ, ખચ્ચર, ઘોડા, રીંછ, ચિત્તા, વાઘ, વરુ, બિલાડી ઇત્યાદિનાં દંશનાં લક્ષણો જાણવાં.

સવિષ અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણો :—કંડૂ (ખરજ), ચટકા થવા, રંગ બદલાવો: જ્વર, ભ્રમ, દાહ, રતાશ, સણકા, સોજા, ગૂમડાં પાકવાં, ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી, ગૂમડું ફાટવું, ફોલ્લા, કર્ણિકા, ઢીમણાં એ લક્ષણો સવિષ દંશનાં જાણવાં. એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણવું. હડકાયેલું કૂતરું જેને કરડ્યું છે એવો રોગી નીરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે.×

+ઉપાય :—(૧) કંકોડાનું મૂળ ઘસીને પાવું. (૨) આકડાની જડ જમીનમાંથી કાઢી ઝીણા કકડા કરી ૨-૩ કલાક રાખી પછી ઉપરની છાલ કાઢી લઈ ઉપરથી છોલીને અંતરછાલ લઈ, તેને છાયામાં સૂકવી ખાંડી ઝીણો લોટ કરીને ઊના પાણીમાં નાખી પાવાથી વિષની જાળ છાતીએથી મટે. (૩) કડવી તુંબડીનો ગરભ ટાંક ૫, મરી ટાંક ૬, હીંગળો ટાંક ૫, નેપાળાનાં બીજ ટાંક ૨॥, ટંકણખાર ટાંક ૨॥—એ સર્વની ગોળ ટાંક ૧૬માં, ટાંક ત્રણ પ્રમાણે ગોળી વાળવી. તે ગોળી હડકાયુ કૂતરું કરડ્યા પછી ૭મા દિવસે આપવી. ઉપર ઊનું પાણી પાવું. એથી ઝાડો-ઊલટી થઈ વિષ નીકળી જશે.

× હડકાયા કૂતરાના કરડવાની પરીક્ષા :—(૧) અખરોટનો ગર્ભ દંશ પર એક કલાક રાખવો. પછી કુકડાની પાસે નાખવો. જો કુકડો ન ખાય અથવા ખાવાથી મરી જાય તો સમજવું કે હડકાયું કૂતરું કરડ્યું છે. (૨) એક રોટલાનો ટુકડો દંશ પર રાખી દંશના લોહીથી ભરી કૂતરા તરફ ફેંકવું. જો કૂતરો ન ખાય અથવા ખાવાથી મરી જાય તો હડકાયાનો દંશ સમજવો.

હડકાયા કૂતરાના ઝેરના ઉપાય :—(૧) કરડવાની સાથે જ લોહી આજુબાજુથી કાઢી નાખવું. દંશસ્થાનનો ઘા વધારે પહોળો કરવો. ૪૦ દિવસ સુધી ભરાવા ન દેવો. રોગીને વારંવાર ખૂબ દોડાવવો કે જેથી પરસેવા દ્વારા ઝેર બહાર નીકળતું રહે. મૂત્રલ ઔષધિ આપવાથી પાણીનો ભય નહિ રહે. (૨) દંશસ્થાનમાંથી બની શકે તેટલું લોહી કાઢી નાખી પછી ગરમ ઘી રેડીને બાળવું. (૩) આકડાના દૂધનો દંશસ્થાન પર લેપ કરવો તથા આકડાના દૂધવાળી ઔષધિનો જુલાબ આપવો. (૪) દંશસ્થાન પર કેરોસીન તેલ ચોપડી ઉપર લાલ મરચાંનો ભૂકો ભરવો. પછી ઉપર કોગળિયાનું સફેદ જાળું મૂકી મજબૂત બાંધી લેવું. (૫) કુકડવેલનો રસ પિવડાવવાથી ઊલટી તથા દસ્ત થઈને વિષવાળાં જંતુ મરેલાં નીકળી જાય છે (૬) શુદ્ધ ઝેરકોચલાં, વછનાગ તથા ટંકણખાર સમાન ભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં એકેક રતીની ગોળી કરવી. તે ૨૧ દિવસ સુધી ખવડાવવાથી આરામ થશે. (૭) શરીર પર કોઢનાં જેવાં ચકતાં થઈ ગયાં હોય તો ગંધક, મોરથૂથુ તથા જમાલગોટા ત્રણેને વાટી ઘીમાં મેળવી દેવું, પછી ઘીને ત્રાંબાના વાસણમાં

અસાધ્ય લક્ષણો :—જે પ્રાણીનો દંશ જેને થયો છે તે તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે; બરાડા પાડે છે અને આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ વારેવારે જોઈ ખુશી થાય છે. આવો રોગી નિશ્ચય મૃત્યુ પામશે એમ જાણવું.

ઉપચાર :—(૧) કાળા ઉંબરાનાં મૂળ અને ધંતૂરાનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૨) ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘીમાં શેકી તે દૂધમાં ઘસી સેવન કરવાં. ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૩) અઘેડાનાં મૂળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવાં અને દંશ ઉપર કુંવાર અને સિંધવ બાંધવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં કૂતરાના વિષનો નાશ થાય છે. (૪) ગરમાળાનાં પાનના રસમાં કસ્તૂરી નાખી તે પ્રાશનાર્થે આપવી. (૫) દેવબાવળિયાનાં તાજાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા પર્યંત ઘસી, તેમાં થોડું થોડું પાણી નાખી સવારસાંજ સાત દિવસ પીવા આપવું. (૬) કૂતરું કરડે કે તરત જ કરડેલી જગ્યા અગ્નિ વડે બાળી નાખવી; એટલે રોગીને નુકસાન થશે નહિ. (૭) શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયનું ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થે આપવું. (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનું દૂધ એ સમભાગે લઈ એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) કૂકડાની હગારનો લેપ કરવો. (૧૧) બકામલીમડીનાં મૂળનો રસ કાઢી તે રસ પાવો. (૧૨) જૂનો ગોળ, કડવી દૂધી, હોકાનું પાણી અને ઝિંઝરટીનાં બિયાં એકત્ર કૂટી ૩ દિવસ પાવાં. (૧૩) કડવાં તૂરિયાંની અંદરના રેસા પાણીમાં મસળી તે પાણી પીવા આપવું. વિષનું જોર જેમ જેમ કમી થતું જશે, તેમ તેમ એ ઔષધથી ઊલટી થતી જશે. (૧૪) પાકેલાં વગડાઉ કેળાંનાં બિયાં વાટી પાણીમા મેળવી પાવાં અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૫) અંકોલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૬) ઘોડાનાં લીંડાં બે અને મરી અઢી તોલા પાશેર પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાઈ દેવું. (૧૭) બાવળનાં પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રીંગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો. (૨૦) ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૧૫, અઘેડો-૩, આકડો-૮, ઇંગોરિયાં-૭, કાળો ઉમરડો-૧, ગળજીભી-૫, ઝિંઝરટ-૩, ઝેરકોચલાં-૨, ૧૨; તલ-૮, પીલુ-૩, બકામલીમડી-૧, ભોરીંગણી-૧૫, મરચી-૪, લસણ-૯, વગડાઉ મરચીવેલ-૨, વસુ-૮, શતાવરી-૫, સાટોડી-૨૦. **હડકાયા કૂતરાના વિષ** માટે:—કડવાં તૂરિયાં-૨, કેળ ૨, દેવબાવળિયો-૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:—અસ્થિવર્ગ-૫, કૂકડાની વિષ્ઠા-૨.

(૩) લૂતા (કાંતરણ) વિષ×

લક્ષણો :—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગા સડે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે; તથા જ્વર,

---

રાખી ૧૦૧ વાર ધોવું. આ ઘીથી મર્દન કરી સૂર્યના તાપમાં બેસવું. બીજે દિવસે છાણ મસળીને સ્નાન કરવું. આ ઘીને ગળાથી ઉપરના ભાગમા લગાડવું નહિ. (૮) દંશસ્થાન પર ઝેરકોચલું મનુષ્યના મૂત્રમાં અથવા દારૂમાં ઘસી લગાડવું.

× લૂતા (કરોળિયો) જેને હિંદીમાં મકડી અને મરાઠીમાં કાતની કહે છે, તેનું બચ્ચું કોઈ વખત મનુષ્યના ખાવામાં બીજી વસ્તુની સાથે આવી જાય છે અથવા લાળ બીજા ખાવાના પદાર્થને લાગી જવાથી ખાવામાં આવતાં આખા શરીર ઉપર નાના નાનાં ગૂમડાં થાય છે, પાકે છે અને ફૂટે છે. જ્યાં ગૂમડાં નથી થતાં ત્યાં ખાજ વારંવાર આવ્યા કરે છે. આવા રોગીને ગંધક રોજ સવારે અને સાંજે દિવસમાં બે વખત ૦ાથી ૦ાા તોલા સુધી સાકર સાથે મેળવી ખવડાવવો, ઉપર દૂધ પિવડાવવું. આ ઉપરથી લોહી શુદ્ધ થઈને ઝેરની અસર દૂર થશે.

લૂતા (કરોળિયો) કોઈ વખત કપડામાં દબાઈ જવાથી કરડે છે તો તે જગ્યા લાલ થઈ જાય છે, તેમ જ તેમાં બળતરા થાય છે, ખાજ આવે છે, તેમ જ તેમાંથી પાણી (પરસેવો) શરૂઆતના બે-ત્રણ દિવસ આવ્યા કરે છે. આ પરસેવાનું પાણી જ્યાં જ્યાં લાગે છે, ત્યાં ત્યાં ફોડકીઓ થઈ જાય છે. આ ફોડકીઓનો જલદી ઉપાય ન થાય તો બધી પાકે છે અને તેમાંથી રસી વહે છે; માટે શરૂઆતથી જ લીમડાના કવાથના પાણીથી દિવસમાં બે વખત લૂતાના દંશવાળો ભાગ ધોઈને પ્રકરણમાં કહેલી ઔષધિનો લેપ કરવા

દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના ફોડા, મોટાં ગચિયાં અને મોટો, મૃદુ, રાતો, લીલો, નીલ અને ચંચળ એવો સોજો આવે છે. **દૂષિવિષ દંશલક્ષણો:**—દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર ઊપસેલો, વારંવાર પાકનારો અને પરુ વહેનારો હોય છે; તેથી કરી અંગ ઉપર ઢીંમણાં અને તાવ આવે છે. **પ્રાણહર લક્ષણ:**—સર્પના મળમૂત્રમાંથી કિંવા મરી ગયેલો સર્પ સડી કોહી જાય છે તેમાંથી દૂષિવિષવાળા કીડા થાય છે તે પ્રાણનાશનું કારણ છે. તેનો દંશ સૂઝે છે અને ધોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે. તે ઉપર પરુ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઈ ઊચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે શળ થાય છે.

ઉપચાર—(૧) હળદર, દારુહળદર, મજીઠ, પતંગ અને નાગકેસરને ઠંડા પાણીમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે. (૨) કાળી અને ધોળી ગરણી, ગૂંદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સારોડી, કોઠ અને સરસડાનાં ઝાડનાં બિયાંને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળી તુલસીનાં પાંદડાંના રસમાં ધોળી ચણોઠી અને ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઘસીને પાવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષધિમાં—આગિયો-૩, વંતાકડી-૩.

(૪) ઉંદરનું વિષ

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉંદર કરડ્યો હોય તો તેના દંશમાંથી લોહી વહે છે. તે પીળું હોય છે અને શરીર ઉપર ગચિયાં થાય છે તથા તાવ, અરુચિ અને અંગે દાહ, એ લક્ષણો થાય છે. **પ્રાણહર લક્ષણ:**—મૂર્છા આવે છે, ઉંદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે; ક્લેદ, બહેરાપણું, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાંથી લાળ તથા લોહીની ઊલટી એવાં લક્ષણો થાય ત્યારે પ્રાણહર ઉંદરનો દંશ જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ધુંવાસ, મજીઠ, હળદર અને સિંધવ એ જણસો વાટી લેપ કરવો. (૨) ધોળી ગલકીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૩) સાપની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પથ્ય પાળવું. (૪) ચિત્રકનાં મૂળિયાંનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું અને શસ્ત્ર વડે બ્રહ્મરંધ્ર (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું; એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુંવાસ ૨ તોલા, એ જૂના ઘીમાં ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, ગંધક, કપાસ, ધુંવાસ અને સરસડો એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષનો નાશ કરે છે; તેમાં વિશેષે ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમાં આપવું. (૮) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો અને અંગે પણ ચોળવો; અથવા ઉંદરકનીના કાંદા ગાયના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવા. (૯) અઘેડાના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમાં ૭ દિવસ પાવો અથવા અઘેડાનાં બિયાં મધમાં ખાવા આપવાં. (૧૦) હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવાં. (૧૧) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાશેર પર્યંત પાવાં અને શરીરે ચોળવાં; તે ચડે તો તાજું ગાયનું દૂધ પાવું. (૧૨) કડવાં તૂરિયાંનો લેપ કરવો. (૧૩) ખેરું કોપરું મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) તુલસીના રસમાં અફીણ ખરલ કરી શરીરે તથા દંશ ઉપર ચોળવું.+

રહેવું, પાકી જાય તો ખસના ઉપર લગાડવાનો મલમ અથવા ગંધકનું ઘી રોજ બે-ત્રણ વખત લગાડતા રહેવું કે જેથી થોડા દિવસમાં ઝેરની અસર દૂર થઈ જશે. જરૂર જણાય તો રક્તશોધન કરનારી ઔષધિ ખાવા માટે પણ લેવી.

+ ઝેરી ઉંદરના કરડેલા ભાગને પથ્થર અથવા સીસું તપાવી બાળવું. પછી સરસડો, હળદર, ઉપલેટ, કેસર તથા ગળોને વાટી લેપ કરવો; તથા કૂકડવેલનો કાઢો પિવડાવી વમન કરવા પહેલાં દહીં પિવડાવવું. છાણના રસમાં ત્રિકટુ ઘસીને અંજન કરવું. ઝેરી ઉંદરના કરડવા પછી સખત પથ્ય પાળવું તથા રક્તશોધક ઔષધિ લેવી, કારણ કે ૪-૬ માસ પછી પણ કોઈ કોઈ વખત અપથ્યસેવનથી ઊથલો મારે છે.

ઝેરી ઉંદરના કરડેલા માટે અપથ્ય—શીતળ હવા, શીતળ ભોજન, શીતળ જળથી સ્નાન, વરસાદમાં બહાર ફરવું, દિવસે સૂવું તથા અજીર્ણ કરે તેવા પદાર્થોનું ભોજન એ સર્વ હાનિકારક છે.

અજીર્ણ થઈ જાય ત્યારે ત્રિફળા, નસોતર અથવા દાંતીની જડનું ચૂર્ણ જુલાબ માટે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-અઘેડો-૨, આમલી-૯, ઉંદરકની ગ-૭, કણઝી-૧, કોઠી-૫, ચિત્રક-૪, નાગફણી-૨, નાળિયેરી-૮, નોળવેલ-૧, ભારંગી-૩, મજીઠ-૨, રાતું કોળું-૩, વડ-૩, હુરા-૭, હેદ-૧. **ખડક ઉપરના કોળ એટલે ઘુસ માટે**:—અળાઈ-૨. **કોળ, ઉંદર વગેરે ફમી** થવા માટે:—ઝેરકોચલાં-૬. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં: અસ્થિવર્ગ-૧૧, દૂધ-૧, સર્પની કોંચળી-૫. **ઘોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો થાય છે તે માટે**:—ગધેડાની લીંદ-૧.

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—મરી, સૂંઠ અને સંચળને પાનના રસમાં વાટી લેપ કરવો. **માખી, વનમાખી, મધમાખી, કીડી અને ભમરી** એ સર્વના દંશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળાનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. **સવિષ મક્ષિકાદંશનાં લક્ષણો**:—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાળું ઢીમણું થાય છે અને તે લાગલું વધવા માંડે છે તથા તે જગ્યાએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્છા અને જ્વર આવે છે. આ માખોમાં **સ્થાવિક** નામની જે માખ થાય છે, તે પ્રાણ લેનારી છે. **સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર**:—ઘોડાવજ, મરી, સૂંઠ, લીંડીપીપર, હિંગ, વાવડિંગ, સિંધવ, ગજપીપર, કાળીપાટ, અતિવિષ એ સર્વ ઔષધોનો કાટો કરી પાવો. **મક્ષિકાપીટિકા (માખીના દંશની ફોડકી) ઉપર ઉપચાર**:—અરીઠાં, લઘુ રાળનું ઝાડ, ગળજીભી, હંસપદી, હળદર, દારુહળદર અને ગેરુનો લેપ માખીના દંશ સંબંધી પીટિકાનો નાશ કરે છે. **ભ્રમરવિષ ઉપર ઉપચાર**:—(૧) સૂંઠ, કબૂતરની વિષ્ઠા, હરતાલ અને સિંધવને બિજોરાંના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) ભેંસનું માખણ ચોપડવું. (૩) થુરિયો અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો. **વિષ ઉપર વમન**:—કડવી ગલકીનો કાટો મધ અને ઘી નાખી પાવો અથવા કડવી દૂધીનાં મૂળ કિંવા પાન પાણીમાં વાટી પાવાં; એટલે વિષ નાશ પામે છે. **ઝેર ઉપર લેપ**:—સરસડાનાં મૂળ, છાલ, પાંદડાં, ફૂલ અને બીજ, એ પંચાગ લઈ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે અત્યંત વિષનાશક છે. **પરિષેક**:—પ્રત્યેક જાતિનાં વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે; એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો. વિષની અંદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે, એટલે તે પિત્તને કોપાવે છે; માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી અંગ પર પાણી રેડવું.

વિશેષ ઉપચાર:-જુઓ વનૌ૦માં:—**મધમાખીના** વિષ માટે:-કાળીઝીરી-૧, તંબાકુ-૩ **માખીના ઝેર માટે**:-લાણોની ટીપમાં નં. ૬, હરડે-૪૬. **ભમરીના દંશ માટે**:—ડુંગળી-૧૪, થુવર-૬, પાન અજમો-૨, હરડે-૪૬.

(૬) નખદંત–વિષ

નખદંત-વિષ ઉપર ઉપચાર:—કડવો લીમડો, ખીજડી અને વડની વડવાઈઓના કલ્કમાં ગરમ પાણી નાખી તેના દંશ ઉપર લેપ કરવો, એટલે નખ તથા દાંતના વિષનો સંપૂર્ણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ઈંદ્રવરણાં-૧૧, ખીજડો-૨.

(૭) સરડા(કાકિંડા, કાચિંડા)નું વિષ

લક્ષણ:—સરડો કરડ્યો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો થાય છે; અને તે રોગીને ભ્રાન્તિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૨) નાળિયેરીનો કુમળો ગર્ભ પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—નાળિયેરી-૭.

(૮) વીંછીનું વિષ

ઉત્પત્તિ:—**સર્પની વિષ્ઠા, મૂત્ર અને મળ**, ઉકરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાં **વીંછી (વૃશ્ચિક), કાળી વીંછણ** ઇત્યાદિ ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ:—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલાં અગ્નિ અડકાડ્યા પ્રમાણે આગ થાય છે; પછી

તે પીડા ઊર્ધ્વગતિએ શરીરમાં ભેદ કરે છે. પછી દંશસ્થાન પાસે આવી ચચરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણ :—હૃદય, ગુહ્યેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યાએ વીંછી કરડવાથી તથા માસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે.

ઉપચાર* :—(૧) કપાસનાં પાન અને રાઈ વાટી તેનો કિંવા વછનાગનો લેપ કરવો (૨) ધોળી વસુ કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે કાઢવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ ઊતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ વિષ ઊતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હરતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ વિષ ઊતરી જાય છે. (૫) મોરથૂથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું અને શેકવું. (૬) થોડાં અરીઠાં ગોળમાં ખાવાં અથવા અરીઠાંનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૭) હિંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાન ચાવી, બાફ જવા ન દેતાં, દંશના વિષમ ભાગના કાનમાં ફૂંક મારવી અથવા કડવા લીમડાનાં પાનનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૧૧) હળદરની ભૂકી અને મોરપીંછની ટીલડી ચલમમાં નાખી પીવાં. તે ધૂણી ગળી જવી અને દંશસ્થાને પણ ધૂણી દેવી (૧૨) આમલીનો કચૂકો શેકી ઉપલી છાલ કાઢી નાખવી અને દંશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની ભૂકી નાખી તે પાણી આંખમાં નાખવું. (૧૪) ધોળા શીમળાનાં મૂળ પાણીમાં પલાળી રાખી વીંછી ચડવા માંડ્યો હોય તે ઠેકાણેથી એક આંગળના અંતર પર પકડી તે વીંછી ચડેલા ઠેકાણા સુધી વારંવાર ફેરવતા જવું; એટલે વીંછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરત જ નીચે ઊતરે છે. આ મૂળ ચડેલા ઠેકાણેના એક આગળના અંતરે પકડવું, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે. વેદના કમી ન થાય તો મૂળિયું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૧૫) ધતૂરાનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી દંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અઘેડાનાં મૂળિયાં ચાવી ખાવાં અને દંશ ઉપર લેપ કરવો.×

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં:–અઘેડો-૧, અરડૂસી-૧૪, અરીઠાં-૨, આકડો-૧૮, આમલી-૫, ઉટકટારી-૪, ઉંબરો-૨૦, એરંડો-૧૯, એલચી-૨, કપાસ-૧૦, કપૂર-૧, કારેણ-૧, કંકોડી-૭, કાંટાસરિયો-૧૧, ખપાટ-૭, ખરસાણી-૧, જાંબુ-૩, ડુંગળી-૮, તલવણ-૪, તંબાકુ-૧, તાંદળજો-૭, તુલસી-૯, ૧૭; ધંતૂરો-૮, નેપાળો-૧, નોળવેલ-૧, પાડેરવો-૩, પીળો ધંતૂરો-૧, બોરડી-૧૦, મરવો-૪, મોગલી એરંડો-૩, રતાળું-૧, રાતુ કોળું-૨, લીમડો (કડવો)-૪૪, વછનાગ-૨, વડ-૩, વસુ-૪, વાસોળ-૧, વાદો-૮, વીંછુડો-૨, શિકેકાઈ-૩, શીમળો-૩, શિરદોડી-૩, સાટોડી-૧૧, સૂર્યફૂલ ૪, હળદર-૧૮, હંસરાજ-૧, હિંગ-૧૨, હુરા-૩. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:–મધ-૩.

(૯) કાળી વીંછણનું વિષ

લક્ષણ :—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ (રૂંવાડાં ઊભાં) થાય છે. શિશ્ન ફૂલી જાય છે, ઘણી જ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પડ્યા જેવું જણાય છે.

ઉપચાર :—(૧) કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો અથવા કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ હુરાનો રસ ચોપડવો.

(૧૦) દેડકાનું વિષ

લક્ષણ :—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત બેસી જાય છે તે સ્થળે **પીળો** સોજો આવે છે;

* (૧) દંશ ઉપર માખણ મસળવું, (૨) લસણ મસળવું અને (૩) ધોળા આકડાની જડ વીંછી કરડે તે જ વખતે બંને કાનમાં ખોસવી

× **વીંછીના વિષ પર લેપ :**—(૧) નિર્મળીનાં બીને ઘસી ચોટાડી દેવું. ઝેર ચૂસીને પછી ઊખડી જશે. (૨) ધોળો સોમલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવો. (૩) નવસાર, કળીચૂનો તથા ટંકણખાર એ ત્રણેને સમભાગે હથેળીમા લઈ મસળીને સૂંઘાડવું. (૪) ઉંદરની લીંડી પાણીમાં વાટી દંશસ્થાન પર ચોપડવી. (૫) દારૂડીની છાલ પાનમાં રાખી ખાવી. (૬) જાદર મોહરાને પાણીમા ઘસી ચોપડવો. (૭) અર્ધી રતી સુધી શુદ્ધ વછનાગ ખવરાવવો અને ઉપર ઘી પિવડાવવું "(૮) ચૂનો ચોપડી ઉપર ગંધકના તેજાબનું ટીપું નાખવું એટલે તરત આરામ થાય છે. (૯) અઘેડાનાં લાલ અને ગોળ પાન ખવડાવવાં.

સણુકા, તૃષા, ઊલટી અને નિદ્રા એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—સરસડાના ઝાડનાં બિયાં થુરિયાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:–સરસડો–૨

(૧૧) માછલાનું વિષ

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલું કરડવાથી દાહ, સોજો અને શૂળ એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા બરુના કલ્કમાં ઘી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) મોરની પીંછીની ધૂણી આપવી.+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:–નેતર–૧, જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:–મોરપીંછાં–૩.

(૧૨) ગરોળીનું વિષ

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, સોજો આવે છે, સોયો ભોંકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીર પર રાતા રંગની ફોડકીઓ થાય છે.

ઉપચાર:—કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાવા.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કપાસ–૭, કંકોડી–૧, ઘણુસરી–૪.

(૧૩) કાનખજૂરાનું વિષ

લક્ષણો:—કાનખજૂરો કરડવાથી દંશની જગ્યાએ પરસેવો આવે છે, શૂળ થાય છે અને આગ બળે છે.

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડું કરી તેનો લેપ કરવો; કિંવા દારુહળદર, હળદર અને મનશીલનો લેપ કરવો. (૨) ગૂગળની ધૂણી આપવી. (૩) કાળું ખજૂર તેલમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કાળી ખજૂરી–૩, ગૂગળ–૫, બદામ–૪, શેરડી–૯.

(૧૪) મશક(ડાંસ)નું વિષ

દંશલક્ષણો:—સોજો આવે છે, ચેળ છૂટે છે અને થોડી પીડા થાય છે. ડુંગરો ઉપર વિષારી ડાંસ હોય છે. તે ડાંસના દંશનો ક્ષત **અસાધ્ય** કીડાના ક્ષત પ્રમાણે જ **અસાધ્ય** હોય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:–**ચાંચડ** જવા માટે:—ગંગાવતી–૨, ગોરખમુંડી–૫. **માકણ** અથવા **માંકડનો** નાશ થવા માટે:–તલ–૧૯, ભમરડીનો વેલો–૧, મરચી–૩. **કૃત્રિમ વિષ** માટે:—તાંદળજો–૧૬. **હડકવા એટલે શિયાળના ઝેર** માટે:—ખાજકોલવતી–૧. નાગરવેલ–૫. **જૂ મારવા** માટે:—કાળીવેલ–૩, ટીંબરુ–૧, તમાકુ–૮, નસોતર–૧, મીંઢળ–૭, સીતાફળ–૧. **વાઘ કરડ્યા** હોય તે માટે:—અરણી–૩, આવળ–૪, કુંવાર–૭, પાણકાંદા–૩, વાઘાટી–૩. **તમાકુ લાગી** હોય તે માટે:–ડુંગળી–૧૦. **માટી, ગેરુ** વગેરેના વિષ માટે:–જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:–ગધેડાની લીંદ–૩.

(૧૫) વિષોપસંહાર

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણ:—વ્યાઘ્રાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ, વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાંતોનું વિષ સૂજે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.×

+ તેલમાં ઇંદ્રજવ વાટીને લગાડવાં અથવા અંકોલનાં પાનનો ધુમાડો આપવો.

* ગરોળી કરડવાથી દાંત દંશસ્થાનમાં રહી જવાથી કેટલાક વિકારો થાય છે. તે માટે પહેલાં તેલ અને રાખ મસળવી અથવા રેશમ મસળવું અથવા ઊનના ટુકડાને ઓયમીજરું તથા બાવળના ગુંદનો લુઆબ ચોપડી દંશસ્થાન પર રાખી એકાદ કલાક પછી જોરથી ખેંચવું કે જેથી દાંત નીકળી આવે.

× (૧) બિલાડી કરડે તો ડુંગળી અને ફુદીનો વાટીને ચોપડવો તથા ફુદીનો પાવો. (૨) નોળિયાના કરડવા ઉપર—લસણ અથવા વટાણાનો લોટ અથવા કાચાં અંજીર વાટીને લેપ કરવો. (૩) માણસનાં બટકાં ભરવા ઉપર—સોજા ઉપર મુરદારશિંગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો અથવા ગળજીભીનાં પાન મધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) વાઘ, સિંહ, વરુ, શિયાળ વગેરે જંગલી પશુઓના નખ અને દાંત લાગવાથી તે

વિષ ઊતરી ગયાનાં લક્ષણો:—જે પુરુષના વાતાદિક દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામા જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન ઉપર ઇચ્છા થાય છે, રક્તાદિ સાફ થાય છે, શરીરની કાંતિ, ઇંદ્રિયો, મન, ઇંદ્રિયોનો વ્યાપાર સારા થાય છે, તે રોગીનું વિષ ઊતરી ગયું છે એમ સમજવુ

વિષ ઉપર પથ્ય—રીંગણા શાકના, કળથી, ચૂન, આમળા, શાકભાજી, તાંદળજો, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ એ વિષાર્તને પથ્યકારક છે **અપથ્ય**—સાઠીચોખા, કોદરા, ચીણો, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી એ કોઈ દિવસ ભોજનમા આપવા નહિ. વિરુદ્ધાન, ખાવા ઉપર તરત જ ખાવુ, ક્રોધ, ક્ષુધા, આયાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ બાબતો વિષાર્ત થયેલાએ છોડવી

૩૦—તરસ (તૃષારોગ)

કારણ:—ભય, શ્રમ, બળહાનિ, એણે કરી અને તીખા ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા ઉપવાસાદિક કરી વાયુસહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઈ તાલુસ્થાન પ્રતિ જઈ તૃષાને ઉત્પન્ન કરે છે

લક્ષણ:—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે તથા પાણી પીવા છતા પણ તરસ છીપતી નથી અને પુન ઇચ્છા થાય છે તેને **તૃષા** કહે છે×

ઉપચાર:—(૧) આમળા, કમળ, કોઠ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળા વડવાઈઓની ટૂંઓનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામા રાખવાથી તૃષા ઘણી લાગે છે તે અને ગળું સુકાવુ એ બન્ને દૂર થાય છે (૨) **શ્રીખંડ**—પૂર્વ દિવસે જમાવેલુ સુંદર ચકતાવાળુ દહીં ૨ શેર, ધોળી શુભ ખડીસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સૂઠ ૨ તોલા, એલચીદાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ બારીક કરી સ્વચ્છ કપડામા નાખી કપૂરના ચૂર્ણે કરી સુગંધિત એવા પાત્રમા છણવા, એને શ્રીખડ કહે છે એનુ સેવન કરવાથી તૃષા દૂર થાય છે (૩) સોનુ, રૂપુ, લોઢું તપાવી પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવુ (૪) પાણીમા સાકર કિંવા મધ નાખી આપવુ (૫) કાળીદ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી આપવો (૬) ચોખાના ધોવરામણમા મધ નાખી આપવુ (૭) ઠંડું પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરભર પાવુ ઊલટી થશે પછી તૃષા અને દાહ શમશે (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવુ (૯) નાના પ્રકારના શરબતો પાવા (૧૦) જવ શેકી લોટ કરી ઠંડા પાણીમા—ઘણુ પાતળું નહિ અને ઘણું જાડુ નહિ એવી રીતે મેળવી તેમા ઘી મેળવી પાવાથી તૃષા, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે•

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —અતિવિષ-૬, કોથમીર-૫, ૧૮, ઘાસ પિત્તપાપડો-૫ જવ-૧, જેઠીમધ-૨, ડાગર-૭, દ્રાક્ષ-૫, પાઠ (કાળીપાઠ)-૧૦, રતાદળી-૧૦, શેલડી-૧૩ **ગરમીથી તરસ** લાગે તો તે માટે —ઓથમીજીરુ-૨ જુઓ ગો૦ વૈ૦મા -દહીં-૩, ૬, ઘી-૧૪ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા -મધ-૯

સ્થાન પર સોજો આવે છે, રસી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ તાવ આવે છે એટલા માટે પહેલા લોહી નીકળતુ હોય તો સારી રીતે દબાવી લોહી તથા ઝેર કાઢી નાખવુ પછી ચાના પાણીથી ધા ધોવો ત્યાર પછી તેલ મર્દન કરવુ અથવા શેરડી રાળ સરસવ, ધતૂરાના પાન અને આકડાના પાનનો ધુમાડો આપવો સિદ્ધ અથવા વાઘનો વાળ ખાવામા આવ્યો હોય તો પેટમા ભયકર વ્યથા થાય છે (એવે વખતે એરડીના પાન ઉપર પેશાબ કરી પરીક્ષા કરવી વાળ પેટમા ગયો હશે તો પાનના ટુકડે ટુકડા થઈ જશે) તેના ઉપર કાસુંદરાના પાનનો રસ ૩ દિવસ પાવો

× ૧ વાતની, ૨ પિત્તની, ૩ કફની, ૪ ક્ષત(વાગવા)ની, ૫ ક્ષય(રસ ધાતુના ક્ષય થયા)ની ૬ આમની (આમ નામે ચીકણો પદાર્થ વધવાથી થનારી) અને ૭ ભોજનની (ચીકણુ, ખારુ, ખાટ, ભારે અન્ન ખાવાથી થનારી), એમ તરસ સાત પ્રકારની છે તેના ઉપર ફાલીર (કાળો વાળો) જેઠીમધ વડવાઈ અને વરણા(વાયવરણા)મૂળ, એનો ક્વાથ દરરોજ કાઢો નાખી પીવાથી તરસ મટે છે

• શાસ્ત્રીય ઔષધ કુમુદેશ્વર રસ, આમલક્યાદિ ગટિકા, ધાન્યાદિ ક્વાથ તૃષ્ણાહારી રસ તૃષ્ણાછર્દિહરા રસ, જીરકાદિ ચૂર્ણ, ચંદનાદિ લેપ વગેરે અપાય છે

પથ્ય—કોદરા, પાન, ધાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કેળદોડા, કોઠ, બોર, આમલી, કોળું, મયાળ, કંકોડાં, આમળાં, જંગલી લીંબુ, કરમદાં, બિજોરું, ગાયનું દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. અપથ્ય—પરસેવો કાઢવો, અંજન, તૈલાભ્યંગ, ધૂમ્રપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, તડકો, દંતકાષ્ઠ, જડાન્ન, આમ્લ, લવણ, તૂરા અને અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, ત્રિકટુ.

૩૧—તાવ અથવા જ્વર

કારણ:—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ આમાશયનો આશ્રય કરી કોઠાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જ્વર (તાવ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ્વરના અનેક ભેદો વર્ણવેલ છે.

જ્વરનું પૂર્વરૂપ:—બગાસાં, અંગનું દુખવું, ચિત્તનું અવ્યવસ્થિતપણું, નેત્રનો દાહ, જડતા, અરુચિ, શરીર ઉપર રોમાંચ થવાં, આંખો આગળ અંધારાં, હાથપગ ઠંડા થવા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો, શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિષયોમાં વારંવાર ઇચ્છા તથા વારંવાર દ્વેષ, અન્ન ન પચવું; બળ, શરીર અને કાંતિની હાનિ તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસાં વધારે આવે છે. પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો આંખોમાં ઘણો દાહ થાય છે. કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ હોય છે. દ્વિદોષોનો કોપ હોય તો બંને લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષનો કોપ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

વાતજ્વરનાં લક્ષણ:—શરીરને કંપ, કંઠ અને હોઠ શુષ્ક થવા; મલાવરોધ, છીંકો ન આવવી, માથું, પેટ, કમ્મર, આંખો અને અંગ દુખવાં, ઊંઘ ન આવવી, તાવ કોઈ વખત ઘણો અને કોઈ વખત થોડો થવો, અરુચિ, બગાસાં આવવાં, પેટ ચડવું, અજીર્ણ, ભ્રમ, મોહ અને શૂળ થવું, શરીર ઉપર રોમાંચ થવાં, આંખો ઉપર આળસ, ખાલી ઉધરસ, દાંત કડકડવા વગેરે લક્ષણો થાય છે. **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો:**—શરીર પીતવર્ણ, સર્વ શરીરે દાહ, તૃષા, મૂર્છા, અલ્પ નિદ્રા, મોઢું કડવું, ઊલટી, ચકરી, બડબડવું, અતિસાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર; કંઠ, હોઠ, મુખ અને નાક ઉપર ફોલ્લા, કેફ કર્યા જેવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા; મળ, મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચા એ પીતવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમાં થાય છે. **કફજ્વરનાં લક્ષણો:**—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉબકા (બકારી), મોઢું મીઠું, સળેખમ, અરુચિ, ઉધરસ, આળસ, તૃપ્તિ, અંગ ઠંડું; મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્રવર્ણ; સ્વરભંગ, ઊંચકી, શબ્દ જડ, નાકમાંથી પાણી વહેવું, માથું દુખવું, ઊંઘ ઘણી આવવી, શરીર પર રોમાંચ, ઉત્સાહનો અભાવ, આંખ ભારી થવી અને ચહેરા પર ફિક્કાશ એ લક્ષણો થાય છે. **વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો:**—તરસ, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશૂળ, ગળું અને મુખનો શોષ, રોમાંચ, અરુચિ, અંધારામાં અકસ્માત્ પડવા જેવું ભાસવું. સાંધાને ઠેકાણે વેદના તથા બગાસાં એ લક્ષણો થાય છે. **વાતકફજ્વરનાં લક્ષણો:**—શરીર ભીને કપડે વીંટાયા જેવું ભાસવું, સાંધામાં ફાટ, ઊંઘ ઘણી આવવી, શરીર જડ, માથા પર ભાર, સળેખમ, ઉધરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે. **કફપિત્તજ્વરનાં લક્ષણો:**—મોઢું કડવું અને ચીકણું, ઊંઘ, મોહ, ઉધરસ, અરુચિ, તરસ, વારંવાર દાહ થવો અને વારંવાર ઠંડી આવવી; એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં કારણો અને લક્ષણો:**—તાવે તરત જ છોડેલા માણસને અપથ્ય સેવન થવાથી તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઈ રસરક્તાદિ ધાતુમાંની કોઈ ધાતુ સાથે મળી વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા (માદા મચ્છરના કરડવાથી) પહેલાંથી પણ વિષમજ્વર થાય છે. એમાં તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોઈ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે; કોઈ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે. એવાં લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ* અને સંખ્યા**—સંતત, સતત, અન્યેદ્યુષ્ક (એકાંતરિયો), તૃતીયક (ત્રીજા દિવસે આવનાર તરિયો) તથા ચાતુર્થિક (ચોથા દિવસે આવનાર ચોથિયો) એવા પાંચ

* સંતતજ્વર—જે તાવ ૭, ૧૦ અથવા ૧૨ દિવસ સુધી રહે, વચમાં ઊતરે નહિ તે સંતતજ્વર. સતત—દિવસરાત્રિમાં મળીને બે વખત આવે તે. અન્યેદ્યુષ્ક—અહોરાત્રમાં એક વખત આવે છે પણ ૨૪ કલાકથી થોડો વખત વધારે થયા પછી આવે તે. તૃતીયક—વચ્ચે એક દિવસ નહિ આવી ત્રીજે દિવસે આવનારો તાવ. ચાતુર્થિક—વચ્ચે બે દિવસ નહિ આવી ચોથે દિવસે આવનાર તાવ.

પ્રકારના વિષમજ્વર છે. **મધુરા* જ્વર(મોતીઝરો તાવ)નાં લક્ષણો :**—જ્વર, દાહ, મોહ, ભ્રમ, અતિસાર, ઊલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ, મોઢા ઉપર રતાડ (રતાશ), તાળવું અને જિહ્વામાં શોષ, ગળા ઉપર સફેદ મોતી જેવી ફોડકીઓ થવી, આંખો ઉપર ઊંઘ, દાંત અને હોઠ શ્યામવર્ણ અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે દાણા આવવા માંડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમાં પૂરા થાય છે. મધુરાનો 'કૃષ્ણમધુરો' કરીને એક ભેદ છે, તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મોઢું અને નાક એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. **આગંતુકજ્વર :**—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેફું, મુક્કી, લાકડી ઇત્યાદિકે કરી મારવાથી કિંવા શ્યેનાદિ યાગ કરવાથી અથવા ઊલટસૂલટ મંત્રોએ લોખંડની સુચિ (હોમવાના) પાત્રથી સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી કિંવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદ ઉગ્ર ઔષધિની વાસથી અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરુષ, એમના શાપથી આગંતુકજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવો. **વિષજન્ય આગંતુકજ્વર :**—સ્થાવર, જંગમ વિષભક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમાં મોઢું શ્યામવર્ણ થાય છે તથા અતિસાર, અન્નદ્વેષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા અને મૂર્છા, એ લક્ષણો થાય છે. **કામજ્વર :**—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરુષને અથવા પુરુષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઊંઘ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે અને તે પુરુષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સુકાતું જાય છે. **ભય, શોક તથા ક્રોપથી થયેલો તાવ:**—ભયથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં બડબડ ઘણી હોય છે. શોકથી થયેલા તાવમાં પણ બડબડ હોય છે. ક્રોપથી થયેલા તાવમાં કંપારી છૂટે છે. **ભૂતાભિષંગજ્વર (ભૂતજ્વર, ભૂતાવેશ જ્વર) :**—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે, હસવું, રડવું તથા કંપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. **દુર્જલજનિત જ્વર :**—પ્રવાસમાં અનેક ઠેકાણેનાં પાણી પીવામાં આવે છે; તે પ્રકૃતિને સમાન નહિ હોવાથી જે જ્વર આવે છે તે. **સપ્તધાતુગત જ્વરોનાં નામ :**—રસગત, રક્તગત, માંસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગતજ્વર. **રસગતજ્વર :**—જડપણું, હૃદયસ્થ દોષ ઊલટીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઊલટી, અન્નદ્વેષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ વગેરે લક્ષણો થાય છે. **રક્તગતજ્વર :**—કફમાં લોહી આવવું, દાહ, મોહ, ઊલટી, ભ્રમ, બડબડ, શરીર પર ગાંઠ કિંવા ફોલ્લા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે. **માંસગતજ્વર :**—પેટનું સુકાવું, તરસ, મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અંતર્દાહ, હાથપગ તૂટવા અને ગ્લાનિ, એ લક્ષણો થાય છે. **મેદોગતજ્વર :**—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મૂર્છા, બડબડ, ઊલટી શરીરે દુર્ગંધી, અન્ન ઉપર અરુચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે. **અસ્થિગતજ્વર :**—હાડકાં તૂટ્યાં જેવાં, ચૂંથારો, શ્વાસ, રેચ, ઊલટી, હાથપગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે. **મજ્જાગતજ્વર :**—અંધારાં આવવાં, ઊચકી, ઉધરસ, ઠંડી આવવી, ઊલટી, અંતર્દાહ, મહાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ) એ લક્ષણો થાય છે. **શુક્રગતજ્વર :**—રસાદિ ધાતુગત જ્વરો પૈકી શુક્રસ્થાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જ્વરમાં શિશ્નને તાટપણું-કરડાપણું હોય છે. શુક્રનો સ્રાવ વિશેષ થાય છે અને બીજા રક્તાદિ પદાર્થનો પણ થોડેથોડો સ્રાવ થાય છે. **પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર :**—વર્ષાઋતુ, શરદઋતુ અને વસંતઋતુ એમાં વાતાદિકોએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે, તે પ્રાકૃતજ્વર; એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર, શરદકાળે પિત્તજ્વર અને વસંતકાળે કફજ્વર. એ સિવાય બીજા જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર. જેમ કે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરદકાળે શ્લૈષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક, આ વૈકૃતજ્વર દુઃસાધ્ય છે; તેમ જ વાતજન્ય પ્રાકૃતજ્વર પણ દુઃસાધ્ય ગણાય છે. જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે. પ્રમેહમાં દૂષ્યો (જેથી વિકાર થાય છે તે) તુલ્ય હોય તથા રક્તગુલ્મ જૂના

* માધવનિદાનમાં મધુરાનો પિત્તજ્વરમાં સમાવેશ કરેલો છે. આ મોતીઝરા જેવો જ પાણીઝરો પણ થાય છે. મોતીઝરામાં તાવ પહેલા અઠવાડિયામાં ક્રમશઃ વધે છે. બીજા અઠવાડિયામાં સવારે લગભગ ૯૯-૧૦૦ ડિગ્રી અને રાત્રે ૧૦૨-૧૦૩ ડિગ્રી રહે છે. ત્રીજા અઠવાડિયામાં વિપરીત ક્રમે તાવ ઓછો થઈને ઉતરી જાય છે. પહેલા અઠવાડિયામાં કબજિયાત રહે છે પછી પાતળા પીળા પાણી જેવા દુર્ગંધવાળા દસ્ત લાગે છે.

હોય, એ સુખસાધ્યનાં લક્ષણ છે. **જીર્ણજ્વર(જૂનો તાવ, મડિયો તાવ, હાડજ્વર, હાડ-કચ્ચર તાવ)નાં કારણ અને લક્ષણ**:—પૂર્વે મોટો તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઔષધિઓથી ગયેલા અને એક અંશ તેમનો તેમ જ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તેના પરિણામે પાંડુ અને ક્ષય થાય છે. એ જીર્ણજ્વરમાં ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પાચન થતું નથી, બરોળ ઉત્પન્ન થાય છે, મળશુદ્ધિ થતી નથી, હાડકામાં ધગારો રહે છે અને મુખમાં પાણી છૂટે છે એ લક્ષણો થાય છે. **અજીર્ણજ્વર**:—પૂર્વ દિવસે ચણા, તૂરા પદાર્થ, વાલ સ્નિગ્ધ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદના અતિભક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં લાગલું જ અતિભોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમાં ઓડકાર, ઊલટી, શ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટિ, બરડો, ગુદા તથા પેટ દુખે છે, અને અન્ન ઉપર અરુચિ, શોચ, મોહ તથા હેડકી એ લક્ષણો થાય છે. **ઊથલેલા તાવ**:—તાવ જતા રહ્યા પછી અપથ્યથી ફરી જ્વર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. **જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તે**:—શ્વાસ, મૂર્છા, અરુચિ, તૃષા, ઊલટી, અતિસાર, મલબદ્ધતા, હેડકી, ઉધરસ અને શરીરને દાહ એ દશ જ્વરનાં ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે **આમ, પચ્યમાન તથા નિરામજ્વરનાં લક્ષણો**:—લાળનો સાવ, ઊલટી થાય એવું જણાવું, છાતીમાં જડતા જણાય; અરુચિ, ઊંઘ, આળસ, અન્નપાચન ન થવું, મોઢું ફીકું, શરીરે જડપણું, ભૂખ ન લાગવી, વારંવાર પેશાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઈ જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો; એ અપક્વજ્વરોનાં લક્ષણો જાણવાં. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવું નહિ. અપક્વજ્વરમાં ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે. શોધન કિંવા શમન ઔષધ આપવું તો વિષમજ્વર ઉપર આપવું. **પક્વજ્વર કિંવા નિરામજ્વરનાં લક્ષણો**:—ભૂખ લાગવી, શરીર કૃશ થવું, મંદ જ્વર, અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ થવી અને મનને ઉત્સાહ જણાવો એ નિરામજ્વરનાં લક્ષણો છે. **સાધ્યજ્વર**:—બળવાન પુરુષને દોષ અલ્પ હોઈ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવથી રહિત જ્વર આવે છે તે સાધ્ય જાણવો. **અસાધ્યજ્વર**:—જે જ્વર ઘણાં જ પ્રબળ કારણોથી થયેલો અને જેમાં લક્ષણો ઘણાં હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાંત કરનારો છે તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાં જ એકાદ ચક્ષુરાદિ ઇંદ્રિયની શક્તિ નષ્ટ (એટલે આંધળો, બહેરો વગેરે) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરુષનો જ્વર અસાધ્ય છે. ધાતુમાં રહેલો, અંદર વેગવાળો અને ઘણા દિવસ રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વાળોમાં ભંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જાણવો. અંતર્દાહ, તરસ એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું; તથા શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ એ લક્ષણો-એ ગંભીર જ્વર જાણવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થયેલો છે તે; જેનો તાવ ઘણા દિવસનો છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રુક્ષ પુરુષનો ગંભીર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જ્વરમાં બેસાવધ થઈ મોહ પામે છે તથા જે સર્વદા પાથરણા પર પડી રહે છે; એટલે જેનાથી ઉઠાતું નથી; બહારથી ટાઢ વાય અને અંદરથી દાહ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરીર પર રોમાંચ થયા કરે છે. આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદ ગાંઠ થયા જેવી પીડા થાય છે અને કેવળ મોઢા-થી જ શ્વાસ કાઢે છે, એવા પુરુષને તાવ મારે છે. હેડકી, શ્વાસ, તૃષા, એથી વ્યાથિત થયેલો; મોહ પામેલો, આંખો આમતેમ ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે. જેની ઇંદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થયેલી છે; કિંવા શરીરની કાંતિ નિસ્તેજ થયેલી છે તથા ઇંદ્રિયો નષ્ટ થયેલી છે; જે કૃશ અને અન્નદ્વેષથી ઘણો જ પીડાયેલો તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થયેલો છે, એવા તાવવાળા પુરુષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે સ્વપ્નમાં પ્રેતો સાથે મદ્ય પીએ છે, કિંવા જેને કૂતરા ખેંચી લે છે, તેને ભયંકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટો જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે તથા બળ અને માંસ નષ્ટ થાય છે, તેને પ્રેત સમાન જાણવો. જેને સાંજે જ્વર આવી કફ તથા ઉધરસ ઘણી થાય છે અને બળ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જાણવો. અકસ્માત્ જ્વરનો દાહ, તૃષા, મૂર્છા તથા બલક્ષય, સાંધા ઢીલા પડવા એ લક્ષણો આસન્નમરણનાં

થાય. મળસટે જેના મોઢા પરથી ઘણો પરસેવો નીકળે છે અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું બચવું ભાગ્યેજ થાય છે. જેના કપાળ પર દડોગાર પરસેવો આવે છે, ટાઢ ઘણી લાગે છે, શરીર ભિજાયેલું રહે છે, તથા ગળા પરનો પરસેવો ઉરઃસ્થાન પર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે. જે રોગીને ભિજાય એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે અને શરીર ઠંડું થાય છે તેનું તત્ક્ષણ મરણ થશે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ:**—દાહ, પરસેવો, દમ, તરસ, ભ્રમ, કંપારો, મળ પાતળો થવો, બેશુદ્ધિ, ચૂંથ, શરીરે અત્યંત દુર્ગંધી, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે. એ ઉપર કોઈ એવી શંકા કરશે કે, દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે? તથા દોષક્ષય થયો તો એવાં દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે, કોઈ કોઈનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ થતાં પણ વિનાશકાળે પોતાની શક્તિ દાખવે છે. ઉદાહરણ: દીવામાંનું તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની જ્યોત પહેલાં કરતાં ચારપાંચ વખત મોટી થઈ પછી તે હોલવાય છે. આ વાત સર્વના જોવામાં છેજ; અથવા દોષોએ પીડેલો ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઈ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિનું લક્ષણ:**—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, ગરદને ખંજવાળ, મુખપાક એટલે મોઢું આવવું (જેને બરો મૂતર્યો કહીએ છીએ તે), છીંકો આવવી તથા અન્ન ઉપર વાંછના થવી એ લક્ષણો થાય એટલે તાવ જવા માંડ્યો એમ સમજવું. **તાવ આવતાં જ પ્રથમ શું કરવું?**—તાવવાળાએ પહેલાં લાંઘણ કરવી અને ભૂખ લાગે ત્યારે જ અન્ન ખાવું; પરંતુ વાતજ્વરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળક, તૃષિત, ઉચ્છ્વાસી એવાં માણસોએ લાંઘણ કરવી નહિ. મગ, મસૂર, ચણા, કળથી, મઠ, એ પાંચ ધાન્યોનો યૂષ કિંવા મંડ (કાઢો) કરી આપવો, અથવા ચોખાનું કિંવા ઘઉંનું થૂલું (કંસાર) આપવું. **તાવ પર પાચન:**—સૂંઠ, દેવદાર, ધાણા, રીંગણી તથા ઊભી ભોરીંગણી (ડોરલી) એ પાંચ ઔષધનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી બેત્રણ દિવસ આપવો; એટલે આમજ્વરનું પાચન (અપક્વ જ્વર હોય તે પક્વ) થાય છે.

વાતજ્વર ઉપર* ઉપચાર—(૧) ગળો, સૂંઠ અને પીપરીમૂળનો કાઢો તથા નિકાઢો

* તાવ ઉપર અમે સંગ્રહ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહીં આપીએ છીએ: (૧) જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખતે લીમડાની લીલી સળીઓની છેલ્લી ગાંઠો નંગ ૨૧, તીખાં નંગ ૨૧ અને એ બંનેના વજન જેટલો અજમો પાણીમાં વાટી ગરમ કરી ચાટવા જેવો થયેથી ચટાડવું. આ ઉપાય અજમાવેલો છે. (૨) એકાંતરિયા તાવવાળાને કાળી તુલસીનાં પાંદડાં નંગ ૨૫ની ગોળમાં ગોળી કરી આવતા તાવે આપવાથી બીજે હપતે તાવ નહિ આવે. આ પણ અનુભૂત ઉપાય છે. (૩) ભૈરવી ગોળી:—દૂધમાં શોધેલો વછનાગ તથા મરીને ઝીણાં વાટી કુંવારના રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી હરડેમાં ખાવાથી તાવ જાય અને આદાના રસમાં ખાય તો વાયુ જાય. (૪) કરિયાતાનાં સૂકાં પાંદડાં તોલો ૦। રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે લૂગડાંથી ગાળીને તે પાવું. (૫) જૂનું ઘી અને જૂની હિંગ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી ચોથિયો તાવ જાય. (૬) મોરથૂથુ તોલા ૨ અને ભોંયદૂધેલીનો રસ શેર ૦॥ કુલડીમાં નાખી નીચે અગ્નિ કરવો. તે પાણી બળી ગયા પછી મોરથૂથુ પાકું થશે. તેને ડબીમાં ભરી લેવું. પછી તેને જીરું તોલો ૦। અને સાકર તોલો ૦॥ સાથે રોજ એક રતી ૭ દિવસ સુધી આપવાથી તાવ જાય. (૭) તમાકુ શેર ૦। લઈ આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયડે સૂકવી કુલડીમાં કપડછાણ કરી ૫૦ છાણાંથી ફૂંકી દઈ તે ખાખ નાગરવેલના પાનમાં મોટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, ચાંદી વગેરે રોગો જાય. (૮) મીંઢીઆવળ તથા કરિયાતુ એકેક તોલો લઈ ઉકાળી શેર ૦। રહે એટલે પાવું. એમ બે દિવસ કબજિયાતવાળા રોગીને સવાર-સાંજ પાવું. પછી કરિયાતુ તથા ધાણાનો ક્વાથ સાકર નાખી પાવાથી ભૂખ પણ લાગશે. (૯) રામબાણ દવા:—આકડાની ટીશીઓ ૭, ભાંગ તોલો ૦॥, લીમડાની ટીશી ૭, અફીણ જૂનું તોલો ૦॥, મરી તોલો ૦॥ સર્વને વાટી ચણોઠીઆર જેવડી ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી ખાવાથી એકાંતરો તાવ જાય, ખટાશ ખાવી નહિ. (કબજિયાત ન રહેતી હોય તો આ દવા આપવી.) (૧૦) ધંતૂરાનાં બીજ તથા મરી સરખા વજને લઈ મરી જેવડી ગોળીઓ બાંધી દિવસ ૩ આપવાથી ટાઢિયો તાવ જાય. (૧૧) આકડાનાં ફૂલનાં રવાઈડાં ટાંક ૭ની ગોળમાં ગોળીઓ કરી રાખી તે મંદ જ્વરવાળાને આપવાથી તાવ જાય (૧૨) જ્વરાદિ રસ:—પારો ટાંક ૩ અને આમલસારો ગંધક ટાંક ૩ની કાજળી કરી તેમાં હરતાલ ભસ્મ ટાંક ૩, લીંડીપીપર ટાંક ૩ નાખી તેને પાંચ પહોર સુધી ખરલ કર્યા પછી તેની ૧ રતીની

તૈયાર કરી તેમાં મધ નાખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર-સાંજ આપતા જવું; એટલે જ્વરનું પચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સૂંઠ, નાગરમોથ અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું કિંવા પીલુડીની વેલનાં મૂળિયાં હાથે બાંધવાં.[1] **વિશેષ ઉપચાર:** જુઓ વનૌ૦માં:-ઇંદ્રજવ-૧૭, પિત્તપાપડો-૯, શતાવરી-૧૦.

પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ તથા નાગરમોથનો કાઢો દશ દિવસ પછી જ્વરપાચનાર્થે ત્રણ દિવસ આપવો.[2] (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સૂંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંબરાનાં મૂળનું સવેલું પાણી સાકર નાખી આપવું.[3]

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ઉપરસાલ-૭, ઉંબરો-૧૧, કમળ-૫, કોથમીર-૮, ધાસ પિત્તપાપડો-૨, દ્રાક્ષ-૧૨, પટોલ કડુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮; રતાંદળી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧, વરિયાળી-૪, સિવણ-૩. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩.

કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમોથ, સૂંઠ, ધમાસો તથા અરડૂસીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સૂંઠ, ભારંગમૂળ અને અરડૂસીનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ-(સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર)નું ચૂર્ણ આદાના રસ અને મધ સાથે આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઊલટી, અરુચિ, શરદી, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે.[4]

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અઘેડો-૨૩, અરડૂસી-૧૩, ૨૧; મોથ-૧૧, રતાંદળી-૧૦.

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરિયાતું તથા સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૨) મુનક્કા (દ્રાક્ષ), કરિયાતું, ગળો, અરડૂસી તથા ષટ્કચૂરાનો કાઢો આપવો.[5]

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા:—ડાભ-૩, ધાવડી-૫

પડીકીઓ કરી કરિયાતાની જડ, ભારંગ તથા હરડેને પાણીમાં ઘસી તેની સાથે આપવાથી જ્વર અને પાંચે જાતના પાંડુ જાય. રોગીને માત્ર દૂધ પર રાખે તો જલદી લાભ થાય છે. (૧૩) કાકજંઘા (અઘાડી) વાટી લૂગડે ચાળી તાવની વખતે ખવડાવવાથી તાવ જાય. (૧૪) શંખિયો સોમલ ચોખામાં ઘાલી અગ્નિ ઉપર ચડાવી પહોર બે સુધી બાફવો. એ ઔષધિ બે ચોખાભાર ખવડાવવી; ઉપર શીરો અને દૂધ ખવડાવવું, તેથી સર્વ જીર્ણમંદજ્વર જાય. (૧૫) બાર વરસ સુધીના જૂના તાવ માટે:—કડુ, કરિયાતુ, પીપરીમૂળ, હળદર એ દરેક ત્રણ ત્રણ ટાંક, મીંઢીઆવળ ૧ ટાંક, હીમજીહરડે ટાંક ૫, આંબાહળદર શેર ૦I, સંચળ ટાંક ૩, આવળની છાલ ટાંક ૩, કાકચ (શેકેલાં) નંગ ૪, દિકામાળી ટાંક ૩ એ સર્વને વાટી તેમાંથી સૂતી વખતે ટાંક ૧ની ફાકી કરી એ ઉપર ઠંડું પાણી પીવું, એથી પાચન થઈ એક વખત ઝાડો ઊતરે છે તથા તાવ જાય છે. ઊનું પાણી પાવાથી થોડો જુલાબ લાગીને ભાર નીકળી જશે અને તાવ જશે; તથા નળબંધ વાયુ, પાણીવિકાર, પિત્તપાડુ, ફીહો અને બરોળ પણ મટે. (૧૬) તાવ ગયા પછી મંદાગ્નિ તથા નબળાઈને માટે કરિયાતાની પાંદડી તોલો ૧, ધાણા તોલો ૧ અને સાકર તોલો ૧ લઈ ઉકાળીને એ પાણી ગાળીને સવાર-સાંજ પીએ તો શક્તિ આવે અને ભૂખ લાગે છે. તાવવાળાએ કોઈ પણ જાતનું શરબત પીવું નહિ અને ખોરાક પાચન થઈ શકે તેવો હલકો લેવો.

૧. વાતજ્વર પર સિદ્ધૌષધિ—મહાજ્વરાંકુશ રસ, શીતારિ રસ, નવજ્વરેભસિંહ રસ, ત્રિભુવનકીર્તિ રસ, હિંગુલેશ્વર રસ, જ્વરકેસરી વટી, મૃત્યુંજય રસ, કલ્પતરુ રસ, દશમૂલાદિ ક્વાથ, સૂંઠયાદિ ક્વાથ વગેરે.

૨. આ કાઢો મધ ચાટીને પીવો; તેમ જ પીધા પછી પણ મધ ચાટવું, નહિતર ગણું પકડાય છે.

૩. પિત્તજ્વર ઉપર બીજાં ઔષધો:—અભયાદિ ક્વાથ, અમૃતાદિ ક્વાથ, કલિંગાદિ ક્વાથ, અમૃતારિષ્ટ, પ્રવાલ ભસ્મ, મૌક્તિક ભસ્મ, જ્વરકેસરી વટી, કિરાતાદિ ક્વાથ, ગુડૂચી સ્વરસ, ધનચંદનાદિ, ચંદ્રસુધા રસ વગેરે.

૪. કફજ્વર ઉપર બીજાં ઔષધો:—ત્રિફલાદિ કષાય, ત્રિકંટકાદિ કષાય, તામ્રભસ્મ, જ્વરકેસરી વટી, ચંડેશ્વર રસ, મહાજ્વરાંકુશ રસ, જ્વરમુરારિ રસ, આરગ્વધાદિ ક્વાથ, કફકુઠાર રસ, પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ, પિપ્પલ્યવલેહ, અષ્ટાંગ અવલેહ વગેરે.

૫. વાતપિત્તજ્વર ઉપર બીજાં ઔષધો:—જ્વરકેસરી વટી, નવજ્વરેભસિંહ રસ, મૃત્યુંજય રસ, આરગ્વધાદિ ક્વાથ, કિરાતાદિ ક્વાથ, ખર્જૂરાદિ ક્વાથ, મહાજ્વરાંકુશ રસ વગેરે અપાય છે.

વાત-કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, સૂંઠ, ગળો અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમો અને ગળોનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શૂળ, સળેખમ તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કળથી શેકી તેનો લોટ શરીરે લગાડવો એટલે પરસેવો બંધ થાય છે.[૬]

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-મૂળા-૧૨, લીંડીપીપર-૨૨.

કફપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, ગળો, સૂંઠ, કરિયાતું, પુષ્કરમૂળ અથવા કોઇનો કાઢો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે. (૨) અરડૂસીનાં પાંદડાંનો ફૂલ સહિત રસ કાઢી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો; એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉધરસ જાય છે.[૭]

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-અરડૂસી-૨, કડુ-૪, કારેલી-૨, પાઠ (કાળીપાટ)-૧૩.

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) મીંઢીઆવળ, બાળહરડે, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરાનો કાઢો વિષમજ્વરને પાચનાર્થ આપવો. (૨) કુંવારના કાંદા ૧૦ માસા સુધી લઈ તે કોકરવરણા પાણીમાં આપવા, એટલે ઊલટી થઈ કફાશયનું શોધન થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૩) નિંબાદિ ચૂર્ણ:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ૪ તોલા; સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર ૧૨ તોલા; જવખાર તથા સાજીખાર એ આઠ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું + તે ઐહાહિક (દિવસરાત્રિમાં બે વખત આવનાર), દ્વયાહિક (રોજ એક વખત આવનાર), ત્ર્યાહિક (તરિયો), ચાતુર્થિક (ચોથિયો) અને સનતજ્વરવાળાને આપવો. (૪) અગથિયાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી નાકમાં નાખવો, એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આદાશીશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મૂળ રોગીના હાથે અથવા ગળે બાંધવાં (૬) ધોળી કરેણનાં મૂળિયાં રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ધોળો મંદાર, ધોળી ગરણી અને સહદેવીનાં મૂળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ધોળા ચંપાની કળીઓ ડીંટા સુદ્ધાં નાખી ત્રણ પાનબીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાનનું બીડું ખાવું.

---

૬. વાતકફજ્વર ઉપર બીજાં ઔષધો:—મહાજ્વરાંકુશ રસ, મૃત્યુંજય રસ, જ્વરકેસરી વટી, નવજ્વરેભ સિંહ રસ, મુસ્તાદિ ક્વાથ, કંટકાયાદિ ક્વાથ, ચંડેશ્વર રસ, શીતારિ રસ, દશમૂળ ક્વાથ, સૂર્યશેખર રસ વગેરે અપાય છે.

૭. કફપિત્તજ્વર ઉપર બીજાં ઔષધો: પટોલાદિ ક્વાથ, અમૃતાષ્ટક, જ્વરકેસરી વટી, મહાજ્વરાંકુશ રસ, મૃત્યુંજય રસ, જ્વરારિ રસ, અમૃતાષ્ટક ક્વાથ વગેરે અપાય છે.

+ મુદતી તાવ જે ૨૧ દિવસનો કહેવાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'ટાઈફોઈડ' કહે છે, જે તાવ સવારે ૧૦૧ ડિગ્રી જેટલો તથા રાત્રે ૧૦૪ ડિગ્રી જેટલો રહે છે; જે તાવમાં બીજા અઠવાડિયામાં ગુલાબી રંગના મોતી જેવા દાણા શરીર ઉપર જણાય છે; દરદી બકવાદ તથા તોફાન કરે છે; જીભ લાલ બની જાય છે તથા હોઠ સુકાય છે; તે તાવમાં રેચની અથવા ઝાડો બંધ કરવાની દવા અથવા તાવ ઉતારનારી તીવ્ર દવા આપવી નહિ; તેમ જ દરદ મટયા સિવાય મગનું ઓસામણ અથવા દૂધ વિના બીજો કાંઈ પણ ખોરાક આપવો નહિ. ૧૪ દિવસના મુદતી તાવમાં પણ લગભગ આ તાવ જેવાં જ લક્ષણ જણાય છે. ૨૧ દિવસના તાવમાં ઘણેભાગે પાતળા ઝાડા થાય છે, ત્યારે ૧૪ દિવસના તાવમાં કબજિયાત વિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે. ૧૪ દિવસના તાવમાં શરીર ઉપર ઓરીના જેવા દાણા જણાય છે. બંને તાવના ઔષધિ પ્રકરણમાં લખેલી આપવી.

ઉપરના મુદતી તાવ ઉપરાંત વિષમજ્વરના ભેદરૂપે મૂંઝારો તાવ કહેવાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'ન્યૂમોનિયા' કહે છે. આ તાવ સન્નિપાત પ્રકરણમાં લખેલ ગોલિયા મૂંઝારાથી ભિન્ન છે. આ તાવમાં છાતી અને મસ્તકમાં દુખાવો, પેશાબ લાલ, કબજિયાત, નાડી ઉતાવળી, ઉધરસ, શ્વાસ, ગળામાં કફનો અવાજ, કોઈ કોઈને ઉધરસમાં કફની સાથે રક્ત પડતું; ફેફસામાં દરદ અને સોજો તથા બેભાન અવસ્થા જોવામાં આવે છે. તાવનો વેગ ૧૦૩ ડિગ્રીથી ૧૦૫ ડિગ્રી સુધી ઘણેભાગે રહે છે. આ તાવવાળા માટે ફેફસાં ઉપર અળસીની પોટીસનો શેક, દરદીને ઠંડા વાયુથી બચાવવો, ખોરાકમાં મગનું ઓસામણ તથા કફ છૂટો જલદી થાય એવી જાતની ખાવાની ઔષધિ તથા છાતી અને ફેફસાં ઉપર લગાડવાનું તેલ આપવું. જો ન્યૂમોનિયામાં પેશાબનો રંગ કાળો થઈ જાય, શરીર અતિ ઠંડું થઈ જાય, તો દરદીની બચવાની આશા રહેતી નથી, ઉપર વિષમજ્વર પ્રકરણમાં લખેલી ઔષધિમાંથી યોગ્ય જણાય તેનો ઉપયોગ કરવો.

(૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર ઘીમાં આપવી. (૧૦) ચીકણાનાં મૂળ અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરડે અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૧૨) પટોલ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગળો અને અરડૂસીનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે નવ જ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અરડૂસો-૩, કચૂરો-૧, કડુ-૨, કપૂરીમધુરી-૨, કરમદી-૫, કરેણુ-૩, કાંસકી (પેટારી)-૫, કુબો-૧, કુંવાર-૧, કેસરી ચંપો-૩, કોથમીર-૬, ખરસાણી-૭, ખુરાસાની અજમો-૧, ગરણી-૯, ગળો-૧, તાંદળજો-૪, તુલસી-૩, ૧૬; ત્રાયમાણ-૧, દુધેલી-૩, ધંતૂરો-૧૫, નાગચંપો-૧, નાગલાદુધેલી-૧, નોળવેલ-૩, પતુર-૨, પદ્મકાષ્ટ-૨, ફુદીનો-૧, બીલી-૧૭, બ્રહ્મદંડી-૧, મરી-૫, મંદાર-૧, લસણ-૧૭, લીમડો (કડવો)-૧૩, ૪૧, ૪૨; લીંડીપીપર-૩૪, વજ-૧૩, વાલોળ-૪, વાંદો-૬, સરગવો-૨૦, સહદેવી-૧. વિષમજ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તો તે માટે:—વાયવરણો—૭.

મધુરા (મંથરો કે મોતીઝરો) જ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) વડનાં પાકાં પાંદડાં અને બાજરીના લોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) ફુદીનો, રાનતુલસી અને કાળી તુલસીનો અંગરસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર ફોલ્લા આવે છે, તેના પ્રતીકાર માટે મોતીનો હાર ગળામાં નાખવો. આ ઉપચાર અમોએ અહીં કહ્યો છે ખરો, પરંતુ મોતીને બદલે છીપો પણ મળવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પરદેશીઓએ આપણા હિંદુસ્તાનમાંની સંપત્તિ લૂંટી અને ધોઈ લીધી!! (૫) અજમોદનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૬) અરડૂસી, દ્રાક્ષ અને હરડેનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દમ, ઉધરસ અને મંથજ્વરને દબાવે છે. (૭) જંગલી શેરડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, રાનતુલસી, પિત્તપાપડો અને સૂંઠનો કાઢો આપવો.+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—અજમોદ-૧, કપૂરીમધુરી-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૫, ગળો-૧૧, ડાંગર-૧૧, તુલસી ૨, ફુદીનો-૨, મોથ-૧, રતાંદળી-૧, રુદ્રાક્ષ-૧, વડ-૯, શેલડી-૨.

જીર્ણજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડુ, કરિયાતું, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કડુ, કચોરા, કાકડાશિંગી, પુષ્કરમૂળ અથવા કોષ્ઠનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદાના રસમાં આપવું. તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, વાયુ, શળ, ઊલટી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં લીંડીપીપર આપવી, એટલે તે મેદ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને બરોળનો નાશ કરે છે. (૫) સાકર, ઘી, સૂંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ એ સર્વ ઔષધો ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવાં. એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળોનું સત્ત્વ, ઘી-સાકર સાથે કિંવા મધ-સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં આપવું. (૮) જીર્ણજ્વર ઉપર દુગ્ધપાન અમૃત સમાન છે. ગાયના દૂધમાં લીંડીપીપર ૫-૭ નાખી તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવું. (૯) એલચીદાણા, બીલાં, પુનર્નવા (વસુ), દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પ્રાશન કરવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે. (૧૦) તુલસીનો રસ મરીની ભૂકી અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને સૂંઠના કાઢામાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, શળ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે.

× તરિયા તથા ચોથિયા તાવમાં વમન-વિરેચન આપ્યા પછી ઔષધિ આપવી. વિષમજ્વર માટે બીજાં ઔષધ:-ગુડૂચીમોદક, ભૂતભૈરવ ચૂર્ણ, મહાજ્વરાંકુશ રસ, પટોલાદિ ક્વાથ, સુદર્શન ચૂર્ણ, સર્વજ્વરહર લોહ, જયમંગળ રસ, કલ્પતરુ રસ, વ્યાહિકારી રસ, ચાતુર્થકારી રસ, અમૃતારિષ્ટ વગેરે અપાય છે.

+ મધુરા પર બીજાં ઔષધ:—ચંદનાદિ પાચન, લક્ષ્મીનારાયણ રસ, સંજીવની વટી, સૂતશેખર, કસ્તુરી-ભૈરવ રસ વગેરે અપાય છે.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૯.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અજમોદ–૮, અરજુનસાજડ–૭, અરણી–૫, આદું–૧૭, ઇંદ્રજવ–૮, ૧૧; એલચી ૧૨, કચૂરો–૧, કરિયાતું–૧, ખજૂરી–૯, ગળો–૧૪, ૨૪; ચંબેલી–૬, જીરું–૩, ૭, ૧૧; પતુર–૧, બીલી–૨૮, ભોંયઆમલી–૨, ૪, ૫; ભોરિંગણી–૧૨, લોધર–૪, વાસનવેલ–૩, વાકેરી–૩, સમેરવો–૧૪. જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં:—દૂધ–૯, ગોમૂત્ર–૭ ની ટીપમાં નં. ૨.

ભૂતાવેશજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) તુલસીનાં આઠ પાન લઈ તેના રસમાં થોડી ત્રિકટુની ભૂકી નાખી તે રસ નાકે સુંઘાડવો. (૨) ગંધક અને આમળાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—ખપાટ ૩, ખિલખિલા–૨, ગાંજો–૮, ધોળી પીલુડી –૮, શિરદોડી–૧૩, સૂર્યફૂલ–૧.

વિષજન્ય આગંતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર:—પિત્તશામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

કામજ્વર ઉપર ઉપચાર:—સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત, રસિક, કામવડે રસરસેલી અને શૃંગારિક ભાષણ કરનારી એવી તરુણ સ્ત્રીનું આલિંગન, સંભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી કામજ્વર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિત ફૂલ ઉપરથી આવેલો વાયુ, જલક્રીડા, સુંદર બાગમાં ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ–એ ઉપચારોથી કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ.

દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડવાં પંડોળાં, નાગરમોથ, ગળો, અરડૂસી, સૂંઠ, ધાણા. કરિયાતું અને કડુનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) સૂંઠ અને જવખારનું અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, લીંડીપીપર, સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આદું–૫૦, હળદર ૧૯.

× જીર્ણજ્વરમાં દૂધ સર્વોત્તમ ખોરાક છે. તેમ જ ઘી પણ થોડા પ્રમાણમાં આપવું હિતકર છે; જ્યારે કેટલાક નવીન તાવમાં દૂધ અને ઘી અતિ હાનિકારક ગણાય છે. જીર્ણજ્વર પર બીજાં ઔષધ:–સુદર્શન ચૂર્ણ, સુવર્ણમાલિની વસંત, જ્વરભૈરવ ચૂર્ણ, ગુડૂચ્યાદિ ક્વાથ, સર્વજ્વર લોહ, જયમંગળ રસ, કલ્પતરુ રસ, અમૃતારિષ્ટ, વાસાઘૃત, પિપ્પલાદ્યઘૃત, ત્રૈલોક્યચિંતામણિ રસ, જીર્ણજ્વરાંકુશ રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે, તેમ જ લાક્ષાદિ તેલ, કિરાતાદિ તેલ, અંગારક તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

* દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર દુર્જલજેતા રસ, અમૃતારિષ્ટ તથા જીર્ણજ્વરની ઔષધિ અપાય છે. નવીન તાવ હોય તો જ્વરકેસરીવટી, મહાજ્વરાંકુશ રસ, પટોલાદિ ક્વાથ, વૈદ્યનાથ વટી, અશ્વચોળી રસ વગેરે અપાય છે. જીર્ણજ્વર તથા દુર્જલજનિત જ્વર પર સંશમની ગુટિકા અતિ લાભદાયક ગણાય છે. સંશમની બનાવવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે:

સંશમની ગુટિકા: લીલી ગળોના કટકા કરી ખાંડી–છૂંદી ચારગણા પાણીમાં ત્રણ કલાક ભિજાવી રાખવા; ત્યાર પછી સારી રીતે ચોળી, કૂચા જેવો ભાગ બહાર કાઢી નાખવો અને જળ રહે તેને કપડાથી ગાળી ધીમા તાપ પર ચડાવી અવલેહ જેવો પાક બનાવવો. નીચે ઉતારી ઘનનો દસમો ભાગ લોહભસ્મ મેળવી ઘૂંટાઈ કરવી. ગોળી બાંધવા લાયક થાય ત્યારે ઘીવાળો હાથ કરી એકેક રતીની ગોળી કરવી, સવાર–સાંજ પાણી અથવા દૂધ સાથે ૨ થી ૪ ગોળી લેવાથી થોડા દિવસમાં જીર્ણજ્વર, દુર્જલજનિત જ્વર, નબળાઈ, મંદાગ્નિ, દાહ, ક્ષય, હૃદ્રોગ, પાંડુ વગેરે દૂર થાય છે.

બીજી બનાવટ: લોહભસ્મને બદલે સુવર્ણમાક્ષિકની ભસ્મ નાખીને ગોળી ઉપર મુજબ બનાવવી. સ્ત્રીઓ માટે આ બનાવટ વધારે લાભદાયક છે. સફેદ પ્રદરને પણ દૂર કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:–ભસ્મ નાખ્યા વિના ઉપર મુજબ ગોળી બનાવવી. સુવાવડી તથા બાળકોના તાવ માટે આ બનાવટ ઉપયોગી છે.

ચોથો પ્રકાર:–ઉપર મુજબ ગળોનું ઘન તૈયાર કરી તેમાં દસમો ભાગ અભ્રક ભસ્મ, દસમો ભાગ લોહભસ્મ, વીસમો ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ તથા વીસમો ભાગ પ્રવાલ ભસ્મ મેળવી ગોળી બનાવવી. આ બનાવટ સ્ત્રીપુરુષો બંનેને માટે જીર્ણજ્વર, દુર્જલજનિત જ્વરની સાથે ધાતુક્ષીણતા, વીર્યસ્રાવ, સ્વપ્નદોષ વગેરેમાં પણ હિતકર છે.

સમધાતુ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—ગળોનું સત્વ, આમળાં, જીરું, લીંડીપીપર, ચિત્રક-મૂળ, કૌચબીજ તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી.×

અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કરિયાતું, ગળો, સૂંઠ, મોથ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો. (૪) અજમોદ, હરડે, કચૂરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે, લીંડીપીપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ અન્ન પાચન થાય છે.+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનો૦માં:—ભોરિંગણી-૧૧.

ઊલટેલા (ઊથલો ખાઈ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રોગી બલિષ્ઠ હોય તો લાંઘણ કરવી. કડુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૨) કડુ, પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, બાળહરડે અને ગરમાળાની શિંગોમાંના મગજનો કાઢો આપવો. (૩) કડુ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ત્રણ દિવસ આપવો.

સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પીપળીમૂળ, લીંડીપીપર, હરડે, લવંગ, કડવા લીમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સૂંઠ, કડુ અને કરિયાતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો; અથવા એ ચાર જણસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ, સૂંઠ અને કરિયાતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) કરિયાતું, સૂંઠ અને દિકામાળીનો કાઢો એકી વારે કરી રાખવો અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગંતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના, કોષ્ઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સૂંઠ અને કડુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગ, ચવક, તાલીસપત્ર, મરી અને પીપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સૂંઠ ૨૪ તોલા અને લીંડીપીપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવાં. એ ભારંગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સોજો, ઉદરરોગ, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.-

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનો૦માં—અતિવિષ-૫, અરડૂસી-૨૨, ૨૪; આગિયો-૨, આમળાં-૨, ઇંદ્રજવ-૨૨, ઉંદરકની ગ-૨, એલચી-૧૨, ઓથમીજીરું-૩, કરિયાતું-૨, કાળીજીરી-૧૧, કાંચરી-૭ ૧૨; ગળી-૧, ગળો-૧૮, ઘાસપિત્તપાપડો-૩, જીરું-૧૦, દિકામાળી-૩, ધરો-૮, પટોલ કડુ-૩, ૪; પાટલા-૪, ફુદીનો-૧, ભોરિંગણી-૫, મગ-૨, મરી-૧૫, મસૂર-૨, મોથ-૯, લવંગ-૧૦, લીંડીપીપર-૨૩, વાવડિંગ-૩, વાંદો-૫, ૭; શતાવરી-૬, શીળીંદ-૩, સતાપા-૭, સમેરવો-૧૫, સહદેવી-૬, સારોડી-૯, સાતીન-૩, સોમવલ્લી-૨. **દાહજ્વર માટે:**—અંકોલ-૧૩, વડ-૭, **ચોથિયા તાવ** માટે:—અગથિયો-૧, અઘેડો-૧૧, ૨૪; કુબો-૫, ખપાટ-૩, ગળો-૧૩, ગાંજો-૭, ઓધારી-૧, ધંતૂરો-૧૫, ખીલી-૧૭, મોથ-૫, વસુ-૬, સરસડો-૮, સાટોડી-૧૫, હિંગ-૮. **આગંતુક જ્વર** માટે:—કપાસ ૨૦, તુલસી-૧૮, સુગંધી (લીલી) ચા-૩. રાત્રિના એટલે લેસો-

× સમધાતુગત જ્વર ઉપર જયમંગલરસ તથા વિષમજ્વરમાં કહેલી ઔષધિ આપવામાં આવે છે.

+ અજીર્ણ જ્વર ઉપર બીજી ઔષધિ જ્વરકેસરી વટી, વૈદ્યનાથ વટી, અશ્વચોલી રસ, નારાયણ ચૂર્ણ, કિરાતાદિ ક્વાથ, નારાયણ જ્વરાંકુશ, તામ્રભસ્મ, જીરકયોગ, ગદમુરારિ રસ, ચિંતામણિ રસ વગેરે અપાય છે.

+ સર્વ જ્વર ઉપર (કઈ જાતનો તાવ છે તે જાણ્યા વિના સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર):—જ્વરકેસરી વટી, જ્વરઘ્ની ગુટી, અમૃતારિષ્ટ, ચિંતામણિ રસ, ચૂડામણિ રસ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ, સુદર્શન ચૂર્ણ, જ્વરભૈરવ ચૂર્ણ, અશ્વચોળી રસ, ગુડૂચ્યાસવરસ વગેરે અપાય છે.

ડિયા તાવ માટે:—કુકરપાડાનો વેલો-૭. **જ્વર માટે અષ્ટગુણમંડ**:—ડાંગર-૨. **શીતજ્વર માટે**:—અરણી-૨, આકડો-૧૩, કાકડી-૧૧, કીડામારી-૫, ખજૂરી-૮, ગળજીભી-૪, છીરું-૯, ઝેરકોચલાં-૭, ૯; તલવણુ-૩, દારૂડી-૧, ધોળો ચંપો-૫, ૮; પરોલ કડુ-૪, પાઢ (કાળીપાડ)-૩, પીળો ધંતૂરો-૨, ફુદીનો-૧, રાસ્ના-૬, શતાવરી-૩, સારોડી ૨૩ની ટીપમાં નં.૨, સુગંધી (લીલી)ચા-૩, હરડે-૩૯. **ઉષ્ણ એટલે ઊના જ્વર માટે**:—આંબો-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧૦. **હાડિયો એટલે હાડજ્વર કે હાડકસર માટે**:—કુંવાર-૮. **ધાતુગત જ્વર માટે**:—લીંડીપીપર-૩૫. **તાવથી ઘણો પરસેવો થાય એટલે સોઢયા માટે**:—અગરુ-૪, આંબો-૫, કળથી-૪, ખસખસ ફ (અફીણ)-૧૨, ચણા-૩, નાગકેસર-૯, મીંઢીઆવળ-૪. **તાવ ઉપર પાચન માટે**:-કોથમીર-૭. **તાવમાં શોપ પડે તે માટે**:—આમળાં-૧૫. **તાવમાં અરુચિ માટે**:—આમળાં-૧૬. **તાવમાં માથાના દુખાવા માટે**:—આશેત્રી-૬, ચણોઠી-૧૨. **તાવથી અતિશય બળતરા થાય તે માટે**:—એરંડો-૪૧. **તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ એટલે ખરજ આવે તે માટે**:—કપાસ-૮. **પરસેવો આવવા માટે**:-વડ-૮, સહદેવી-૪, સુગંધી (લીલી) ચા-૧, ૪. **હોઠ ઉપર તાવનું ઊઠવું એટલે બરો મૂતરે તે માટે**:—જીરું-૧: **શરદી માટે**:—અગથિયો-૧, અજમોદ-૮, મોરવેલ-૩, રાઈ-૪, લવંગ-૧, સુગંધી (લીલી) ચા-૩. **શરદી ગરમી માટે**:—ડાંગર-૩, મેંદી-૪. **લૂખ લાગે તે માટે**:—ઇંદ્રજ્વ-૧૦. કાયફળ-૩, ખડબૂચું-૧. ગાંજો-૧, ડુંગળી-૨, મેથી-૬. **લૂખ ન લાગવા માટે**:—કોથમીર-૧૧, ડુંગળી-૯. **પરસેવો લાવવાને માટે**:—હરડે-૩૫. **ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડી આવવા માટે**:—લીમડો (કડવો)-૩૫.

જુઓ અનુભૂત ઔષધો:—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમાં: **તાવ ઊતરી ગયા પછીની નબળાઈ ઉપર**:—નં-૮. **તાવ ઉપર**:—ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૪. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૭, ૮. ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૪, ૧૧. **ચોરિયા તાવ ઉપર**:—ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩, મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩૧. **ચોથિયા તાવ ઉપર**:—ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૭. **ટાઢિયા તાવ ઉપર**—ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૭

પથ્ય—તાંદળજો, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પડવળ, વાયવરણા, ગંગો, કાલશાક, મઠ, ગળજીભી, ચૂકો, વેંગણ, કંચુકશાક, તૂરિયાં, પરોળાં, કંકોડાં, એક વર્ષના જૂના ચોખા. અપથ્ય—વિરુદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, ક્ષાર, ખટાશ, ભાજીપાલો, પાંદડા, કાલીંગડું, કૃણસ, નવું ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ અને પૌષ્ટિક પદાર્થ છોડવા; તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન, ક્રીડા ઇત્યાદિ જ્વરયુક્ત રોગીએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ. ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ

સન્નિપાત+ જ્વર અથવા મૂંઝારો:

+ સન્નિપાતની બાવન જાતોમાં ૧૩ મુખ્ય છે, એમ 'અમૃતસાગર'માં લખ્યું છે. યદ્યપિ સન્નિપાત ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તોપણ ઘણી વખતે તેમાં વાતાધિક્ય કે પિત્તાધિક્ય પણ જોવામાં આવે છે. તેનો ઇલાજ એ છે કે:—(૧) ટંકણખાર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, લીંડીપીપર ટાંક ૨, અક્કલકરો ટાંક ૨, પારાથી બમણો ગંધક લઈ વાટેલી કજ્જલી ટાંક ૬, ચિત્રાની છાલ ટાંક ૧, સૂંઠ ટાંક ૨ અને ચણકબાબા ટાંક ૨, એ સર્વને ખાંડી લુગડે ચાળી ભાંગરાના રસમાં પહોર ચાર સુધી ખરલ કરી, તેની ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી છાયામાં સૂકવી લેવી. એમાંથી સન્નિપાતના ન બચે એવા દરદીને ગોળી ૧ ખવડાવી જોવી. જો ગળામાં તે ગોળી ઊતરે તો આરામ થાય. (૨) સોનાનો વરખ ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, કાળાં મરી ટાંક ૧, નાગરવેલનાં પાંદડાં નંગ ૪, એ સર્વે ફુદીનાના રસ સાથે ઘૂંટી લુગડે ગળી તેમાં સોનાનો વરખ મેળવીને ચોળી નાખી સવારસાંજ પાવાથી આરામ થાય. (૩) જો વાયુથી સન્નિપાત હોય તો ગધેડીનું દૂધ શેર ૦। થી ૦॥ સુધી લૂગડે ગાળી થોડેથોડે પાઈ દેવું; અથવા ગધેડીનાં લીંડાં નંગ ૪, સુવા તોલા ૫, તજ તોલો ૧, સંચળ તોલો ૧, એ સર્વને ઉકાળી લુગડે ગાળી તેમાં હિંગ નાખી પાવું. (૪) કફાધિક્ય હોય તો કફના ઉપાયો પણ યોજવા. કેટલાક સન્નિપાતમાં આંખોનો રંગ લાલ કે પીળો હોય છે. લાલ રંગ હોય તો મોતી, પ્રવાલ, સૂતશેખર, ગળોનું સત્વ આદિ શીતળ દવા આપવી જોઈએ. ઉપચારમાં ભૂલ થાય તો રોગી ભાગ્યે જ બચે છે.

કારણ: ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રુક્ષ અને જડ પદાર્થનું આકંઠ ભોજન, મદ્ય, તડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માંસભક્ષણ, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચબાધા, અતિ ભોગ, એ કારણે ઘણું કરીને ચૈત્ર, વૈશાખ, અશ્વિન, કાર્તિક, ભાદ્રપદ એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર. આ કેવળ મૃત્યુ જ છે.× સન્નિપાતને જે વૈદ્ય મટાડે છે, તેને મૃત્યુંજય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર જ સમજવો જોઈએ. તેને રોગી ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કોઈ નિમિત્તે પ્રક્ષુબ્ધ થવાથી જે જ્વર આવે છે, તે સન્નિપાત જ્વર. એ કષ્ટસાધ્ય છે; કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે. એકના ઉપશમનાર્થે ઔષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણ:—ક્ષણમાં દાહ અને ક્ષણમાં ઠંડી; હાડ, સંધિ અને મસ્તક એ ઠેકાણે શૂળ; આંખોમાં પાણી આવવું અને તે ડોળાયેલું, લાલ અને આંખ ફાટેલી હોય છે. કાનમાં શબ્દ થાય છે અને શૂળ થાય છે; ગળામાં ડાંગરનું ફોતરું ભરાઈ રહે તેમ દુખે; ટોલાં, મોહ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ, ભ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગનાં પાંદડાં જેવી ખરખરી; શરીર અત્યંત ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, ઊંઘ ન આવવી, ઉરમાં દુખવું, પરસેવો, મળમૂત્ર ઘણી વારે અને થોડાં થાય છે; ગાત્રો અત્યંત કૃશ થતાં જાય છે; નિરંતર ગળું ઘુરઘુર વાગે છે; મધમાખ કરડ્યા પછી દંશસ્થાનમાંથી જે ગંધ આવે છે તેના જેવી ગંધ આવે છે. કાળાં અને રાતાં ચકામાં ઊઠે છે અને વાચા તોતડી થાય છે; કાન, નાક, મોઢું એ ઠેકાણે ફોલ્લા થાય છે અને પેટ જડ થાય છે; કાળે કરી વાત, પિત્ત અને કફનો પાક થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદાં જુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો:—સંધિક, અંતક, રુગ્દાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, ભુગ્નનેત્ર, રક્તષ્ઠીવી, પ્રલાપક, જિહ્વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદા:—સંધિકને–૭, અંતકને–૧૦, રુગ્દાહને–૨૦, ચિત્તવિભ્રમને–૨૪, શીતાંગને–૧૫, તંદ્રિકને–૨૫, કંઠકુબ્જને–૧૩, કર્ણકને–૯૦ (ત્રણ મહિના), ભુગ્નનેત્રને–૮૦, રક્તષ્ઠીવીને–૧૦, પ્રલાપકને–૧૪, જિહ્વકને–૧૬ અને અભિન્યાસને–૧૬ દિવસ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે. પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે. સન્નિપાત જ્વરના અંતમાં કાનના મૂળની પાસે ભયંકર સોજો આવે છે, જેને કર્ણક અથવા 'કર્ણકમૂળ' કહે છે. એને કર્ણક સન્નિપાત પણ કહે છે. એ સોજો આવે તો ઘણું કરીને રોગી બચતો નથી. જ્વરની શરૂઆતમાં આવે તો સાધ્ય, વચ્ચેના સમયમાં સોજો આવે તો કષ્ટસાધ્ય તથા છેવટના સમયે આવે તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. બીજા પ્રકારના તાવમાં પણ જો આવી જાતનો સોજો આવે તો તે સાધ્ય અને કોઈ વખત તો સુસાધ્ય જ થાય છે. (આના ઉપર ઔષધિ કાનના રોગના પ્રકરણમાં લખેલ છે.)

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—•સંધિક, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જ, જિહ્વક અને ચિત્તવિભ્રમ, એ

× सन्निपातस्य कालस्य कश्चिद्भेदो न विद्यते ।
चिकित्सको जयेद्यस्तं तस्योकोऽस्ति प्रतापवान् ॥ १ ॥

• સન્નિપાત જ્વરમાં પ્રથમ લંઘન, વાલુકાસ્વેદ, નસ્ય, નિષ્ઠીવન, અવલેહ તથા અંજન ઇત્યાદિ પ્રયોગ કરવા. લંઘન ૩ થી ૧૦ દિવસ સુધી અથવા જ્યાં સુધી આરોગ્ય ન થાય ત્યાં સુધી કરાવવું. વાત અને કફની અધિકતાવાળાને સૂકા પદાર્થનો શેક કરવો. માત્ર વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરને બાદ કરતાં બાકીના સર્વ જ્વરમાં સ્નિગ્ધ પદાર્થનો શેક આપવો નહિ; તેમ જ સિંધાલૂણ, સરગવાનાં બીજ, સરસવ અને ઉપલેટ, એ સર્વને બકરાના મૂત્રમાં વાટી નસ્ય કરવાથી તંદ્રા દૂર થાય છે. દ્રાક્ષને મધમાં વાટી ઘીમાં મેળવી જીભ પર મસળવાથી જીભ રસયુક્ત તથા નરમ થાય છે. આ ક્રિયાને 'નિષ્ઠીવન' કહે છે. એવી જ રીતે કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જવાસા અને કલૌંજી જીરું, એ આઠ વસ્તુ સમાનભાગે લઈ ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ચટાડવાથી હિચકી, શ્વાસ, ખાંસી તથા કંઠના રોગ નષ્ટ થાય છે. આ ક્રિયાને 'અવલેહ' કહે છે; તેમ જ તંદ્રા નાશ કરવા માટે સરસડાનાં બીજ, લીંડીપીપર, મરી, સિંધા-

છ સાધ્ય બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે સન્નિપાતનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો :—સંધિક :—જેના પૂર્વરૂપમા શૂળ, શોષ, વાયુની ઘણી વેદના, શ્લેષ્મોદ્રેક, સતાપ, બલહાનિ અને જાગરણ, એ લક્ષણો થાય છે, તેને સંધિક સન્નિપાત જાણવો અંતક :—દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શિર કપાવે છે, હેડકી કર છે તથા ઉધરસ વધારે છે સન્નિપાતનેત્તાઓએ છોડેલો એવો આ અતક સન્નિપાત જાણવો રુગ્દાહ :—બડબડ, સતાપ, ઘણો મોહ, મદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચકરી—એ વેદનાથી યુક્ત, કઠ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરતર તૃષા લાગવી, શ્વાસ, કાસ તથા ઊચકી એ લક્ષણોથી વ્યાપ્ત એવો આ રુગ્દાહ કષ્ટસાધ્ય છે આ સન્નિપાત મારે છે ચિત્તવિભ્રમ :—કોઈ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો ભ્રમ, ધતૂરો ખાવા જેવી અવસ્થા, સતાપ, મોહ, વિકળપણુ, આંખો વ્યાકુળ થવી, હસવુ, ગાવુ, નાચવુ તથા બડબડ કરવુ, એ લક્ષણો થાય છે આ સન્નિપાતને કોઈ અસાધ્ય કહે છે ગીતાંગ :—શરીર બરફ જેવુ ઠંડુ, કપ, શ્વાસ, હેડકી, સપૂર્ણ અગ ઢીલુ થવુ, સ્વર બેસી જવો, અભ્યતરે ઉગ્ર સતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સતાપ ઉધરસ, ઊલટી, અતિસાર એ લક્ષણોથી યુક્ત થયેલા સન્નિપાતને શીતગાત કહેવો, એ પ્રાણનો તુરત નાશ કરે છે તંદ્રિક :—તદ્રિક સન્નિપાતમા ઊંઘ ઘણી હોય છે શૂળ, કફ, જ્વર, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, જીભ શ્યામવર્ણ, જાડી, કઠિન તથા કાટાવાળી હોય છે, અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ, ગળામા જડત્વ તથા રાતદિવસ ઊંઘ એ લક્ષણો થાય છે આ રોગ અસાધ્ય છે કંઠકુબ્જ :—કપાળ દુખવુ, ગળુ દુખવુ, દાહ, બેસાવધપણુ, કપ, જ્વર, રક્તવાત સબધી પીડા, હડપચી જકડવી, સતાપ બડબડ તથા મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થયેલા સન્નિપાતને કઠકુબ્જ કહેવો આ કષ્ટસાધ્ય છે કર્ણક :—બડબડ, બહેરાપણુ, ગળુ પકડવુ, શરીરમા દુખાવો, શ્વાસ, ઉધરસ, લાળ ગળવી, જ્વર, સતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોથી યુક્ત તેને કર્ણક કહે છે એ કષ્ટસાધ્ય છે ભુગ્નનેત્ર :—તાવ, બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વક્રદૃષ્ટિ, બેસાવધપણુ, બડબડ, શ્રમ, કપ તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમા થાય છે આ રોગી જલદી મરે છે રક્તષ્ઠીવી :—રક્તની ઊલટી, જ્વર, ઊલટી, તૃષા, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, હેડકી, પેટ ચડવુ, ચક્રના ભ્રમણ જેવુ ભમવુ, તલખી, શ્વાસ, સજ્ઞાનાશ, જીભ કાળી કિવા લાલ હોય છે અને તેના પર મડલો ઊઠે છે, એ લક્ષણોથી યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તષ્ઠીવી જાણવો એ પ્રાણનો નાશક છે પ્રલાપક :—કપ, બડબડ, સતાપ, કપાળ દુખવુ, ઔઢ વાતો કહેવી તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર બુદ્ધિનાશ થયેલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત રોગી યમસદને જાય છે જિહ્વક :—ઉધરસ, દમ, સતાપ તથા વિહ્વળ, કઠિન અને કાટાએ વ્યાપ્ત થયેલ જિહ્વા, બહેરાપણુ, મૂગાપણુ તથા બળહાનિ, એ લક્ષણોથી યુક્ત એવો જિહ્વક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે અભિન્યાસ :—નિદોષના કોપે મોઢા પર ચળકાટ મારવો, નિદ્રા, વિકરાળપણુ નિશ્ચેષ્ટ પડવુ, મોટા પ્રયાસે એકાદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમા થાય છે આ રોગ કેવળ ભયકર મૃત્યુ તુલ્ય છે હારિદ્રક :—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ પગ એ હળદર ચોપડ્યા જેવા પીળા હોય, જ્વર થૂક તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો આ જ્વરરૂપી

લૂણ, લસણ, મનશીલ અને પીડાવજને ગોમૂત્રમા વાટી અજન કરવુ આ ઉપરાત બેહોશી હોય તો પારો, વછનાગ, કાળા મરી મોરથૂથુ અને નવસાર એ સર્વને ધતૂરાના રસમા અને લસણના રસમા મર્દન કરી મસ્તકના વચ્ચેના ભાગમા હજામત કરાવીને લેપ કરવો, તેમ જ જે જે હાડકામા દરદ થતુ હોય ત્યા ત્યા લેપ કરવો સન્નિપાતમા પહેલા આમદોષ અને કફની ચિકિત્સા કરવી ત્યાર પછી પિત્ત અને વાયુને ઉપશમ કરવા, અથવા વાત, પિત્ત અને કફ એમાથી જે દોષ વધારે પ્રબળ હોય, તેનુ શમન પહેલુ કરવુ

સન્નિપાતના રોગીને ઠડુ પાણી પિવડાવવુ એ મૃત્યુને બોલાવવા સમાન છ, તેમ જ ઘી પણ અતિ હાનિકર છે સન્નિપાતરોગીને મધ પણ અનુપાનરૂપે બને ત્યા સુધી ન આપવુ, કારણ શીતળ ઉપચારની મના છે શરીર પરસેવો આવે તો તરત તે બધ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તદ્રા ઉત્પન્ન થાય તો બુદ્ધિ આનીથી તરત દૂર કરવી જોઈએ સન્નિપાતરોગીનો પેશાબ કાળા રગનો થવો એ હાલત ખરાબ છે

કાળ જ છે, એ વૈદ્યોને સાધ્ય થતો જ નથી. આ 'હારિદ્રિક' ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે. એ વિરલ જોવામાં આવે છે. સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દશ તથા બાર કે એકવીશ દિવસ થઈ જાય એટલે શુદ્ધ થઈ સન્નિપાત રોગી બચી જાય છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮ તેમ જ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસ પર્યંત એ ત્રિદોષની મર્યાદા જાણવી. એ પછી જ્વર જાય છે કિંવા મૃત્યુ આવે છે. ૭, ૯ કિંવા ૧૧, એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે જાણવી. પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે અથવા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણો:—નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવષ્ટંભ, શરીરને જડપણું, અન્નદ્વેષ, અસ્વસ્થપણું તથા બળનો નાશ. એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઈ શુક્રાદિ ધાતુ સહિત મૂત્રાદિકોનો જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. **મળપાકનાં લક્ષણ:**—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો, ઇંદ્રિયોની નિર્મળતા એ મળપાકનાં લક્ષણો જાણવાં. ધાતુપાક તથા મળપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમાં બીજો કાંઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી અને અગ્નિ શાંત થવાથી સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે; તથા એથી ઊલટું એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઈ સર્વનાં લક્ષણો થોડાં થોડાં થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, સૂંઠ, ગળો, કાંટાસરિયો, નાગરમોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, કચૂરા, અરડૂસી, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સંધિક સન્નિપાત, મન્યાસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, ફોડલી, કમ્મર અને સંધિનું શળ તથા સર્વાંગમાંના સણકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચૂરા, ગળો, રાસ્ના અને સૂંઠનો કાઢો ગૂગળ નાખી આપવો. એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, ભારંગમૂળ, કાંટાસરિયો, દેવદાર, નાગરમોથ, સૂંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગૂગળ, અશ્વગંધા, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચકરી અને પક્ષાઘાત મટે છે. (૪) ગળો, એરંડમૂળ, સૂંઠ, દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૫) નગોડ, ગૂગળ, રાઈ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને રાળનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—હરડે-૩૩.

અંતક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાચણીનો લોટ લસણના રસમાં મેળવી, તેની ભાખરી (રોટલો) તેલમાં કિંવા ઘીમાં અથવા એરંડતેલમાં શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાંધવી. (૨) હરડે, અરડૂસી, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કડુ અને કોઈનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—હરડે-૩૭.

રુગ્દાહ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, રક્તચંદન, સૂંઠ, વાળો, કાળા વાળા અને પિત્તપાપડાનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો. (૨) હરડે, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળાનો મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કડુ, ત્રિફળાં, ચીકણા, કડવો લીમડો, કડવું તૂરિયું, ઘોડાવજ, ગરમાળો, વાળો, દશમૂળ અને કરિયાતાનો કાઢો સકલ વાતવ્યાધિ અને રુગ્દાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણાગરુ, કપૂર, સાલેડાની છાલ, નખલા, તગર, વાળો, ચંદન અને રાળનો ધૂપ આપવો. (૫) બોરડીનાં પાંદડાં, દહીંમાં મેળવી શરીરે લેપ કરવો અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાનાં પાંદડાંને છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને ઊલટીએ કરી કૃશ થયેલો, અન્ન ભાવે નહિ અને તૃષાર્ત એવા રોગીને ધાણીનો લોટ સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ, પીનસ્તની અને વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે રુગ્દાહ શમે છે, મૈથુન વર્જ્ય. (૮) હરડેનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમાં આપવું; એટલે દાહ, જ્વર,

કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને ઊલટીનો નાશ થાય છે.

ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત (ગેલીઓ મૂંઝારો) ઉપર:—(૧) મહુડાની છાલ, નખલા, શેમળાની છાલ, લીંડીપીપર, અરજુનસાજડની છાલ, હરડે, મોરમાંસી, અગરુ અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળાં, ગળો, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરિયાતું, પિત્તપાપડો અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં પંડોળાં, વાળો, હરડે, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનો મગજ, કડુ અને શંખાવળીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખાવળી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનો મગજ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો આપવો. (૫) લીંડીપીપર, મરી, સિંધવ, ઘોડાવજ, કરંજનાં બિયાં, હળદર, આમળાં, હરડે, બહેડાં, રાઈ, સૂંઠ અને હિંગના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ચેતન આવે છે અને ચિત્તભ્રમ, ગોથું, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગથિયાનાં પાંદડાંનો રસ, ગોળ, સૂંઠ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. મોરમાંસી, જેઠીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, વાળ (કેશ), અગરુ, પીળો (સુગંધ) વાળો, એલચીદાણાનો ધૂપ, ચિત્તભ્રમ, સન્નિપાત અને ગ્રહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાંતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર**:—(૧) આકડાનાં મૂળ, જીરું, ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગ અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમાં સિદ્ધ કરી ગોમૂત્રમાં નાખી આપવો. (૨) બિલ્લેરું, કરિયાતું, પીપરીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કંકોડીના કાંદા, પિત્તપાપડો, કળથી, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, કાયફળ, શાહજીરું, કરિયાતું, ચિત્રક, કડવી દૂધી અને હરડે, એનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી શીતાંગ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

તંદ્રિક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભારંગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રીંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૨) ગળો, કડવાં પંડોળાં, અરડૂસી અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો. (૩) લીંડીપીપર, મનશીલ અને હરતાલનું અંજન કરવું. (૪) ગળો અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી આપવો.

કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ત્રિકટુ, ઇંદ્રજવ, કડુ, ત્રિફળાં, દારુહળદર અને હળદરનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીપર, અઘેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકટુ અને કડવી દૂધીનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરિયાતું, કડુ, લીંડીપીપર, ઇંદ્રજવ, રીંગણી, કચૂરા, બહેડાં, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આમળાં, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશિંગી, અરડૂસી અને સૂંઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અઘેડો—૨૧.

કર્ણ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશિંગી અને હરડેનો કાઢો આપવો. (૨) દશમૂળ, કડુ, લીંડીપીપર, મરી, ત્રિફળાં, સૂંઠ અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત ઉપર:—(૧) દારુહળદર, નાગરમોથ, કડવાં પંડોળાં, કડુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિફળાંનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીપર, કડવાં પંડોળાં, નાગરમોથ, કડુ, રીંગણી, કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો પિત્તજ્વર અને ઉગ્ર સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરિયાતું, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, મરી, લસણ અને ગંઈનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું તથા સિંધવ અને લીંડીપીપરનું અંજન કરવું.

રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરડૂસી અને સુગંધી રોહિષ ઘાસનો કાઢો સાકર નાખી આપવો તથા ત્રિફળાંના કાઢાનું નસ્ય આપવું. (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ્ઠ, પિત્તપાપડો, ચંદન, જાઈ, શતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક અને

રક્તચંદન(રતાંજળી)નો કાટો આપવો. (૩) દૂર્વાના રસનું, કાંદા(ડુંગળી)ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-ચણકબોબા-૩.

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, સૂંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવડીની છાલ અને અરડૂસીનો કાટો આપવો. (૨) તગર, આસગંધ, કાયફળની છાલ, શંખાવળી, દેવદાર, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં—તગરગંઠોડા-૧.

જિહ્વક સન્નિપાત ઉપર:—(૧)—ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, રાસ્ના, ગળો, સૂંઠ, કડુ, કાકડાશિંગી, પુષ્કરમૂળ, બ્રાહ્મી, ભારંગમૂળ, કરિયાતું અરડૂસી અને કચૂરાનો કાટો આપવો. (૨) રીંગણી, સૂંઠ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કચૂરો, ધમાસો, અરડૂસી, નાગરમોથ, બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ અને કરિયાતાનો કાટો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડાં, હરડે, કડવાં પંડોળાં, હળદર, દારુહળદર, સૂંઠ, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો અને અરડૂસીનો કાટો આપવો.

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભોંરિંગણી, ઊભી ભોરિંગણી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરું, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાકડાશિંગી અને વાવડિંગનો કાટો કરી ઘીમાં શેકેલા ચોખાની તે કાઢામાં તેની રાબડી કરી અને તે ગરમ ગરમ પાવી; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, અભિન્યાસ, સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) ઇંદ્રવરણું, ત્રિફળાં, કડુ, અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો. તે રેચક અને સર્વજ્વરનાશક છે. (૩) રીંગણી, ધમાસો, કચૂરો, કાકડાશિંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો; એટલે કફ, પેટનું દુખવું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત દૂર થાય છે. (૪) કાકડાશિંગી, ભારંગમૂળ, હરડે, જીરું, લીંડીપીપર, કરિયાતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોઠ, ધમાસો, કાયફળ, સૂંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, રેણુકબીજ, ગજપીપરી, અઘેડો, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, કડવું ઇંદ્રવરણું, ગરમાળાનો મગજ, કડવો લીમડો, કચૂરો, બાવચાનાં બિયાં, વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાટો કરી તેમાં હિંગ અને આદુંનો રસ નાખી તે લેવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), મોહ, કર્ણમૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે.

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવાં. પછી પિત્ત શમાવવું. દેવદાર, કાયફળ, ત્રિફળા, રતાંજળી, ફાલસા, કડુ, પદ્મકાષ્ઠ અને વાળાનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષાને શમાવે છે અને દીર્ઘ કાળના તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો જીભે લેપ કરવો એટલે જીભ સારી રસયુક્ત મૃદુ થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમાં ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવી. એટલે ગળામાં દબાયેલો કફ બહાર પડી જઈ શરીરને હલકાપણું આવે છે અને જ્વર, મૂર્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મોઢામાંથી પાણી છૂટવું એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, જેથી દારુણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને કંઠરોગ મટે છે. (૫) સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો. તે, જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નક્કી બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ કડો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કોઈ દિવસ આપવો નહિ. તેમ જ ઠંડું પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરિયાતું, કડુ, કોઠ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને કચૂરાનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે કફથી થયેલો કંઠાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખરુ અને રીંગણીના કાઢામાં સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો; તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે. ત્રિદોષયુક્ત રોગીને તે હિતકારક છે. (૯) સરસડાની છાલ, લીંડીપીપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા મનશીલ અને ઘોડાવજનું લસણના રસમાં

અંજન કરવું. (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, ઘોડાવજ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, જીરું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશિંગી, લીંડીપીપર, કરિયાતું, સૂંઠ, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, કડુ, કચૂરા, રોહીસઘાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમાં હિંગ અને આદાનો રસ નાખી તે આપવો; એટલે કર્ણમૂળ, ગરદન અને ગળા સંબંધી સોજો, કફવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, હનુગ્રહ, ગલગંડ, ગંડમાલા, કફથી થયેલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ તથા સંજ્ઞાનાશ મટાડે છે. (૧૧) કચૂરાં, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગી, ધમાસો, ઇંદ્રજવ, કડવાં પંડોળાં અને કડુનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાતજ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરિયાતું, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ, ત્રિકટુ, અરડૂસી, કડવાં ઇંદ્રવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવાં પંડોળાં, દેવદાર, પહાડમૂળ, ઝેરકોચલાં, બ્રાહ્મી, દારુહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, ભોરિંગણી, ઊભી ભોરિંગણી, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચૂરાનો કાઢો કરવો. એનું નામ "**અત્રીસો કાઢો.**" એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શૂળ, ઉધરસ, હેડકી, દમ, પેટ ચડવું, ઉરુસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરુચિ અને સંધિગ્રહનો સિંહ જેમ હાથીઓની પંક્તિનો નાશ કરે છે તે પ્રમાણે નાશ કરે છે. (૧૩) કરિયાતું, દેવદાર, દશમૂળ, સૂંઠ, નાગરમોથ, કડુ, ઇંદ્રજવ, ધાણા, અને ગજપીપરીનો કાઢો કરી આપવો. આ '**અષ્ટાદશાંગ કાઢો**' ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), બંડબડ, ઉધરસ, અરુચિ, દાહ, મોહ, દમ, એથી યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુ તુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીંડીપીપરનો કિંવા એકલા દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સૂંઠ, દેવદાર, કચૂરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કડુ, કરિયાતું, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો; એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરિયાતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, ઘોડાવજ, અરણી, સરગવો, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ, અતિવિષ તથા ભાંગરાનો કાઢો આપવો. આ '**અર્કાદિ કાઢો**' તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોટી જાય છે તે તથા શરીરમાં ઠંડી, શ્વાસ, ઉધરસ અને સુવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૭) દેવદાર, સૂંઠ, કરિયાતું, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ, ગજપીપરી, દશમૂળ અને નાગરમોથ એ અઢાર ઔષધનો કાઢો આપવો. આ '**દેવદાર્વાદિ કાઢો**' અત્યંત કઠિન જ્વર, મૃત્યુ જેવો સન્નિપાત, જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પાર્શ્વપીડા, દમ, હેડકી તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીપરીમૂળ, ઇંદ્રજવ, ગૂગળ, વાવડિંગ, ભારંગમૂળ, ભાંગરો, ચિત્રક, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે, રીંગણી, ડોરલી (ઊભી ભોરિંગણી), અજમો, નગોડ, કરિયાતું, ચવક અને પહાડમૂળ, એનો કાઢો બધા સન્નિપાત, બુદ્ધિભ્રંશ, પરસેવો, શૈત્ય (શીતળતા, ઠંડી), બડબડ, પેટ ચડવું, વિદ્રધિ, કફવાત, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અરડૂસી-૧૮, કચૂરો-૧, જેઠીમધ-૧૪, બ્રાહ્મી-૩ ની ટીપમાં બ્રાહ્મીક્વાથ, મહુડો-૧, મિરજોળી-૩, મોથ-૬, ૧૪; સમુદ્રફળ-૧૦, સમેરવો-૩, ૬. **સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થાય છે તે માટે:**—દ્રાક્ષ-૭. **સન્નિપાત જ્વરમાં મૂર્છા એટલે તંદ્રા થાય છે તે માટે:**—આદું-૩૯, સરસડો-૭.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:—**શરીરમાંના ઝીણા તાવ** ઉપર:—માખણ-૩. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—**ચાતુર્થિક જ્વર માટે:**—કાંતણીનું ઘર-૫. **જ્વરમાં શોષ પડે તો:**—કસ્તૂરી-૪. **મધુરા ઉપર:**—ગધેડાનાં લીંડાં-૪, ભેંસનું છાણ-૨, **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) થાય તે:**—કસ્તૂરી-૩. **શીતાંગ સન્નિપાત** ઉપર:—કસ્તૂરી-૫. **વિષમજ્વરાદિ** ઉપર:—સર્પની કાંચળી-૬.

× સન્નિપાત જ્વરમાં બીજાં ઔષધિ:-દશમૂળક્વાથ, મૃતસંજીવની વટી, ત્રિનેત્ર રસ, અગ્નિકુમાર રસ, પંચવક્ત્ર રસ, શીતભંજી રસ, યોગરાજક્વાથ, શૃંગ્યાદિ ક્વાથ, લક્ષ્મીવિલાસ, કસ્તૂરીભૈરવ રસ, કફકેતુ રસ, સ્વચ્છંદનાયક રસ, કાલાનલ રસ, સૂચિકાભરણ રસ, ઘોર નૃસિંહ રસ વગેરે અપાય છે. મર્દન કરવા માટે જ્વરાદિ તેલ તેમ જ અન્ય તેલ અપાય છે. ધૂપ, નસ્ય, અંજન વગેરે ઉપર સમેલ છે.

૩૨-દમ (શ્વાસરોગ)

કારણ:—જે કારણો કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેલાં છે તે જ કારણો શ્વાસરોગનાં પણ જાણવાં.

પૂર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા, શૂળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઈ જવા જેવું થવું; મોઢું, લમણાં તથા ગરદન એ ઠેકાણે સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા, એ શ્વાસરોગનું પૂર્વ રૂપ જાણવું.*

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ કફયુક્ત થઈ પ્રાણોદક વહન કરનારા સ્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી ચારે તરફ જાય છે, ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે. મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર, એ ભેદોએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે.+

* ઘણું કરીને ઉધરસ, દમ અને ક્ષય, આ ત્રણે એકબીજાની નજીકનાં દરદો હોઈ ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી વધારે બળવાન છે. એમના ઉપરના ઉપચાર પણ ઘણે ભાગે મળતા જ છે. તોપણ એમાં ચોક્કસ જુદાપણું છે, ઉધરસના દમમાં શ્વાસ ચડવાનો બનાવ ક્વચિત જ નજરે પડે છે. પરંતુ દમ અને ક્ષયનું પૂર્વરૂપ જ ઉધરસ છે. ઉધરસ જૂની થવાથી આ બે રોગનો જન્મ થાય છે. ઉધરસ જૂની થવા પછી તે પોતાના સ્વરૂપમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરી ફેફસાંને સડાવવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે તે ક્ષય કહેવાય છે. ક્ષયરોગથી ફેફસાંમાં જખમ પેદા થઈ તેથી ખાંસી વધારે થાય છે. ખાંસીની સાથે કફ અને પરુ બહાર નીકળે છે. જીવ ગભરાય છે, નાડી ઘણી જાડી અને સખત કૂદે છે, થૂંકની જગ્યાએ લોહી અને પરુ બહાર આવે છે, એ રોગ થતાં જ બકરીનું દૂધ આપવું જોઈએ; કેમ કે એ રોગ જૂનો થયા પછી મટવો મુશ્કેલ થઈ પડે. એનું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય ૧૦૦૦ દિવસનું મનાય છે; આ રોગ થતાંવેંત સોનાની ખાખ અથવા વરખ ૧/૧૬ રતી માત્રામાં મધમાં આપવાથી ઘણાકોને આરામ થાય છે. દમના દરદીને પ્રથમ તો ઉધરસમાંથી બોલતાં-ચાલતાં હાંફણ શરૂ થઈ દમ ચડે છે. એનો જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે, તેમ તેમ શરીર નિર્બળ થતું જાય છે. ચાલવાથી અને બોલવાથી શ્વાસ ભરાઈ આવે છે અને શ્વાસ જોરથી ચડી આવે ત્યારે જીવ નીકળી જાય એવી ગભરામણ થઈ આવે છે; છતાં ક્ષયના રોગી કરતાં ઘણું વધારે આયુષ્ય દમનો રોગી ભોગવી શકે છે.

+ **દમના પાંચ પ્રકાર:**—(૧) **ક્ષુદ્રશ્વાસ:**—એમાં ઉપર બતાવેલી સ્થિતિ હોય છે. એમાં દરદી ખુશીથી હરીફરી શકે છે, એમાં બીજા પ્રકારના શ્વાસો જેવી એની પીડા થતી નથી; તેમ તે ઇંદ્રિયોને પણ કોઈ જાતની વ્યથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે, ત્યારે તેની જાતિ બદલાઈને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાશ્વાસ નામ ધારણ કરે છે. (૨) **છિન્નશ્વાસવાળો** રોગી રહી રહીને તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે; અથવા દુઃખ પામી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો—મૂકતો નથી, હૃદયની પીડાથી ગભરાય છે, પેટ ચડે છે, પરસેવાના રેલા ચાલે છે, મૂર્છા આવે છે, ટગરટગર જોઈ આંખો ચારે તરફ ફેરવે છે. મનને ઉદ્વેગ, મોઢું લૂખું, શરીરનો રંગ બદલાવો અને શરીરના સાંધાઓ છૂટી જઈ શિથિલ થાય છે. આવો છિન્નશ્વાસનો રોગી પ્રાણ ગયેથી જ રોગમુક્ત થાય છે. (૩) **ઊર્ધ્વશ્વાસનો** રોગી શ્વાસને જલદીથી નીચે ઉતારી શકતો નથી. તેનું મુખ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કફથી લેપાય છે. કોપાયમાન વાયુથી તે રિબાય છે નેત્ર ઊંચાં ચડાવી ચંચળ દૃષ્ટિથી તે અહીંતહીં જોયા કરે છે, મૂર્છા અને વેદનાથી ગભરાયેલો રહે છે, મોઢું સુકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે. (૪) **મહાશ્વાસના** રોગીનો વાયુ ઉપર ચડવાથી તે દુઃખ પામી તેનો શ્વાસ કષ્ટથી અને શબ્દયુક્ત ચાલે છે. ખિજવાયેલા કે વગર-આંકેલા સાંઢની માફક તે રોગી રાતદિવસ શ્વાસથી રિબાય છે; તેની જ્ઞાનશક્તિ અને માનસિક શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે; મોઢું અને આંખ વાસ મારે છે; મળમૂત્ર કબજ થાય છે; તે પરાણે બોલે તોપણ શબ્દ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી અને દૂરથી જ તેનો શ્વાસ વર્તાય છે. આવી દશાવાળો રોગી થોડીવાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) **તમકશ્વાસ** કષ્ટસાધ્ય છે, જે સમયે વાયુ ડોક અને મસ્તકને જકડી લઈ કફને ખેંચી ઉપર સ્રોતસો સુધી પહોંચે છે. ત્યારે કફ રૂંધાવાથી સળેખમ અને ગળામાં 'ઘરઘર' શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને ઘણા તીવ્ર વેગવાળો તથા પીડાકારક શ્વાસ પેદા કરે છે. શ્વાસના વેગથી તથા ઉધરસ ખાતાંખાતાં પણ રોગી વારંવાર બેભાન થાય છે અને ત્રાસ પામે છે. ગળામાં ચેળ છૂટે છે અને ગળફો પરાણે કાઢી શકે છે; ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) એળિયો મધ સાથે ખાવો. (૨) કફ શોષણ કરાવવો હોય, તો સૂતી વખતે ભાવે તેટલી સાકર ખાઈ ઉપર પાણી પીધા વિના સૂઈ રહેવું. (૩) મોથ, ખેરસાર, મરી, લીંડીપીપર, વાવડિંગ, ચિત્રા-છાલ અને સૂંઠ સમાનભાગે ખાંડી દરરોજ એકેક પૈસાભાર ફાકવાથી શ્વાસ, પાંડુરોગ, કમળો, શૂળ અને વાયુગોળો મટે છે. (૪) સાકર, વંશલોચન, લીંડીપીપર, એલચી અને તજ, એ અનુક્રમે એકએકથી અડધા

ઉપચાર:—(૧) શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—કાકડાશિંગ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળાં, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાંસી, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, કાચલવણ અને મીઠાનું ચૂર્ણ, ગરમ પાણી સાથે ખાવું; એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે. (૨) સૂંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, નાગરવેલનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી ખાવાથી હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) કૌચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) વાવડિંગાદ્ય ચૂર્ણ:—વાવડિંગ, તજ, લીંડીપીપર, એલચી, એ એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સૂંઠ ૧૬ તોલા એ સર્વેમાં સમાન સાકર નાખી ૧ તોલો આપવું. તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, બરોળ અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડાં મોઢામાં રાખવાં એટલે ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરડૂસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કઢવી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, જીરું અને આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના શ્વાસનો ક્ષણમાં નાશ થાય છે. (૯) આદાનો સ્વરસ મધ નાખી પ્રાશન કરવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેખમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું દળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશિંગી અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાખી કરવો. તે ખાવાથી ઘણો ભયંકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને પાર્શ્વશૂળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશિંગ, સૂંઠ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કચોરું અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગે કરી ગળો, અરડૂસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી કાઢામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સૂંઠ અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કોળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીંડીપીપર, રાસ્ના, સૂંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી પ્રાણ-

---

પ્રમાણમાં એકંદર ૩૧ તોલા લઈ ઝીણું ખાંડવું. તેને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં દરરોજ સવારસાંજ બબ્બે માસા આપવાથી પિત્તપ્રકોપજનિત ક્ષય, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, વાતશૂળ, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા હાથપગની બળતરા વગેરે રોગો મટે છે. (૫) લીંડીપીપર, ધોળાં મરી, હરડેદળ, જીરું, સિંધવ, સંચળ, જવખાર અને ચિત્રો, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ખાંડી ઝીણું કરી દરરોજ ફાકે તો શ્વાસ મટે. (૬) કાળાં મરી શેર ૦। આકડાનાં દૂધમાં ભીંજવી છાંયે સુકાવવાં. આવી ૩ થી ૭ ભાવના આપી ભરી રાખવાં. પછી રોજ સવારે ૫ થી ૧૦ દાણા ગળી ઉપર ઘી ૨ થી ૪ તોલા પીવું. (૭) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના દશ તોલા દહીંમાં થોડું મીંઢળ નાખી પાવાથી ઊલટી થઈ કોથળી નીકળે. ઉતારમાં સાકર અથવા કાથો પાવો. (૮) રાતી ફટકડી ત્રણધારા થુવરમાં નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ બનાવીને તેમાંથી ૧ થી ૩ રતી પ્રમાણે પાનમાં આપવી. એ જ ખાખ માખણમાં આપવાથી ઊલટી મટે અને વડના દૂધમાં આપવાથી મરદાઈ આવે છે. (૯) કુકડવેલનાં કંકોડાં જેવા ફળ થાય છે તે ફળની ભૂકીની એરંડાના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી ઊલટી થઈ દમની કોથળી કાઢી નાખે. (૧૦) થડમાંથી કાપી આણેલી ભોરિંગણી, અજમો શેર ૦। અને સંચળ શેર ૦। હાંડલામાં નાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટમાં ભસ્મ કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦॥, બીજા દિવસે તોલો ૦॥।, ત્રીજે દિવસે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ જાય. (૧૧) શ્રીફળના ગોળામાં ટંકણખાર તોલા ૫ તથા ધંતૂરાનાં બીજ તોલા ૨ ભરી, કપડમટ્ટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી. (૧૨) હરડે, સૂંઠ, મોથ, લીંડીપીપર, દેવદાર, ભારંગ અને સિંધવ, એ ચીજોને સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવું અથવા કાઢો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે. (૧૩) શાશનકોશ વિધિ:—સૂંઠ, લીંડીપીપર, ફુલાવેલ ટંકણખાર, વછનાગ, એ બબ્બે ટાંક લઈ ઝીણાં વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમાં લેવાથી શ્વાસ, કફ અને દમ મટે. (૧૪) ઈંટાનો ઈંટવા પાકતાં ઉપર ધુમાડાની સાથે ફૂટી નીકળેલો ધોળા રંગનો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે ખાવાથી દિવસ આઠમાં દમ અને ઉધરસ જાય.

નાશક એવો શ્વાસ અને ઉધરસ પણ નાશ પામશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સૂંઠના કાઢામાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે (૧૯) કળથી, અરડૂસી, સૂંઠ, રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો (૨૦) અરડૂસી, હળદર, લીંડીપીપર, ગળો, ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, સૂંઠ અને રીંગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીંડીપીપર અને સૂંઠનું ચૂર્ણ બિજોરાના રસમાં આપવું (૨૨) **વાસાદ્યવલેહ:**—અરડૂસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુનઃ પચન કરવું જાડું થાય એટલે ઉતારી ટાઢું થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાંથી બે તોલા દરરોજ લેતા જવું, એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સોજો, હૃદ્રોગ, કૃશતા, સ્વરભેદ, ઉરક્ષત અને લોહીની ઊલટીનો નાશ થાય છે. (૨૩) **લવંગાદિવટી:**—લવંગ, મરી અને બહેડાનું ચૂર્ણ સમભાગે અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર એકત્ર કરી બાવળિયાની છાલના કાઢામાં ગોળી કરી× તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે (૨૪) ત્રિફળા અને ફુલાવેલા ટંકણખારનું (ખડિયો ખાર) ચૂર્ણ સમભાગે લઈ એકત્ર કરી તેને ખાવાના પાનના રસમાં ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી (૨૫) બે વાલ થુવરિયાનું દૂધ લઈ ગોળમાં ખાવું, એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે (૨૬) આકડાના ફૂલમાંની કળીઓ લઈ તેના સમભાગે મરીની ભૂકી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી ખાવા આપવી, એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે (૨૭) કોઠ, સિંધવ, નાગરમોથ, જીરું, શાહજીરું, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રકનાં મૂળ, અજમોદ, અજમો અને હરડે તથા એ બધાથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો, તેથી શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, પાંડુ, ગુલ્મ, હેડકી, રાજયક્ષ્મા, જ્વર, હરસ, બરોળ, ઊર્ધ્વવાત અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે (૨૮) સૂંઠ, બાળહરડે, નાગરમોથ એ ઔષધો કૂટી તેના બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને મોઢામાં રાખવી, તેથી શ્વાસ, કાસ એ રોગો દૂર થાય છે (૨૯) અરડૂસીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો (૩૦) ડોડાની અંદરનો કેસર યુક્ત ભાગ કાઢી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મૂકવું અને સવારે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી તે ખાવું, એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે (૩૧) બે પેમાભાર ગરમ પાણીમાં ચોખ્ખું ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાખી પાવું એ પ્રમાણે બે-ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઈ પડે છે અને શ્વાસ કાસ એ રોગો દૂર થાય છે (૩૨) ધમાસો, કાળો ધતૂરો, તમાકુ અને અજમો, એ સમભાગે લઈ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કૂટી હોકામાં નાખી પાવું અને ધૂણી લગી જવી આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૩૩) પાશેર દૂધમાં ૬ માસા સમુદ્રફળ અને તેટલા જ વાળી ગરણીનાં મૂળ ઘસીને પાવાં એક ઊલટી કિંવા રેચ થઈ શ્વાસ ત્વરિત છૂટો થાય છે (૩૪) અરડૂસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અઘેડાના મૂળની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકત્ર ઘૂંટી ચાટણ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવું (૩૫) આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાનાં અને રીંગણીનાં મૂળ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને ત્રિધારી થુવરિયો અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી તે રસમાં ૧૪ પુટ આપી ભસ્મ કરવી, અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડા ઘસી તેમાં બે ગુંજા પ્રમાણે આપવી (૩૬) આકડાનાં કુમળાં તોરાં અને ફૂલ એકત્ર વાટી ગોળમાં સારો પાક કરવો નિત્ય સવારે સોપારી જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો (૩૭) લીંડીપીપર ૬૪ પહોર ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૩૮) અઘેડાની રાખ મધમાં આપવી •

× યોગચિંતામણિવાળાએ તો આ ગોળી માત્ર લવંગ, મરી અને બહેડાની છાલ લઈ, એ ત્રણેની બરાબર ખેરસાર નાખી બાવળની છાલના ઉકાળામાં બાંધવા કહેલું છે

• કફપ્રધાન શ્વાસરોગીને સોમલ આપવાથી વીસ વરસનું જૂનું દરદ પણ નાબૂદ થાય છે આપવાની રીત સોમલની ટીપણીમાં લખેલી છે શ્વાસરોગ પર બીજી ઔષધિ —શ્વાસકુઠાર રસ, અભ્રકભસ્મ, હૃદયભાસ્કર

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા –અતિવિષ-૪, અજીર-૩ અરડૂસી-૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪ આકડો-૭, ૨૫ ૩૫, આદુ-૯ ૧૯, આમળા-૮, એરંડો-૨૧, કાયફળ-૪, કાસુંદરો-૨, કેળ-૩, કોથમીર-૬, કૌંચ-૮, ગરમાળો-૧, ગંગેરી-૩, ગાજર-૫, ગોરખ આમલી-૧, જવ-૭, ટીમરુ-૭, થુવેર-૧૩, થુવેર (ત્રણ ધારિયો)-૫, ધતૂરો ૭૦ ની ટીપમા ન ૧, પાનસપીપળો-૩, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમૂળ-૧, બહેડા-૭, ભારંગી-૧, ભોરિંગણી-૧૪, રાસ્ના-૬, લાજાળુની ટીપમા ન ૩, લીંડીપીપર-૧, ૫, ૭ ૩૪, ૩૫, સમેગ્રો-૧ ૧૮, ૧૬, સરસવ-૧ સુરપીણુ-૪, હરડે-૨, ૨૩, ૩૮, હેળુ-૪ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા —કસ્તૂરી ૯ ની ટીપમા ન ૪ પેહુ બજાર-૧, ખીર બહેડી-૩, સાગરશિંગ-૭ સાબરશિંગની ટીપમા ન ૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિકિનાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા –ન ૧, ૯

પથ્ય—જૂના સાઠી ચોખા, કળથી ઘઉં, જવ, દૂધ, પડોળા, વંતાક, લસણ, તાદળજો, ઘોલા અને ગરમ પાણી **અપથ્ય**—લોહી કાઢવુ, બકરીનુ દૂધ, ઘી, કંદ, રાઈ, રૂક્ષ અને જડ અન્નપાન.

૩૩ : નાકના રોગો

કારણ:—કપાળમા ચોટ વાગવી, વાયુ, અતિ ભાષણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ નિર્વાતિક અને ઊંચા એવા ઉપધાન દુષ્ટ ઉદકનુ પ્રાશન જલક્રીડા, ઊલટી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાત–પ્રધાન દોષોનો કોપ થઈ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે એ નાસિકારોગ ૩૪ પ્રકારના છે×

ચૂર્ણ, સૂર્યાવર્ત રસ કુલિત્થ ગુડ કુલિત્થ ષટપલ ઘૃત યોગવાહક રસ ભાર્ગી ગુડ શૃંગી ઘૃત મહાશ્વાસારિ લોહ ચિંતામણિ રસ કનકાસવ, તામ્ર રસાયન વગેરે અપાય છે

× નાકના ૩૪ રોગો આ પ્રમાણે છે —૧ પીનસ ૨-પૂતિનાસ, ૩ પૂયરક્ત ૪ ક્ષવથુ (વારવાર છીંકોનુ આવવુ તે) ૫-ભ્રંશથુ (છીંકો નહિ આવવી) ૬ દીપ્ત (નાકનુ બળવુ) ૭ પ્રતિનાહ ૮–નાસાસ્રાવ ૯ નાસાશોષ ૧૦–નાસાપાક ૧૧-૧૫ વાત પિત્ત કફ સન્નિપાત અને રક્તજ, એમ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાય (શરદી), એ પંદર પૈકી ન ૧ ૨ ૩, ૯ અને ૧૦મામા બતાવેલા પાંચ રોગોનુ નિદાન આગળ આપ્યુ છે, ૪, ૫ અને ૬નુ શબ્દાર્થથી સિદ્ધ છે ૭ પ્રતિનાહમા કફ શ્વાસ લેવાના માર્ગને રૂંધે છે નાકના સ્વરની ગતિ સરળ રહેતી નથી ૮ નાસાસ્રાવમા નાકમાથી કડણ અને પીળો અથવા ધોળો સ્રાવ વહે છે ૧૧ ૧૫ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયને સંક્ષેપમ કહે છે મળમૂત્રાદિકની ગતિ રોકવાથી અજીર્ણથી ધૂળ જવાથી, બોલ બોલ કરી માથાકૂટ કરવાથી ગુસ્સે થવાથી ઋતુના ફેરફારથી માથુ દુખવાથી જાગરણ કરવાથી, દિવસે ઊંઘવાથી નવા (કાચા) પાણીથી ટાઢ લાગવાથી ઝાકળથી ઇત્યાદિ કારણોથી મસ્તકમા ઘટ રીતે સંચય થઈ રહેલો કફ કુપિત વાયુને લીધે નાકદ્વારે ગળવા માંડે છે હવે બાકી રહેલા ૧૯ પૈકી ૭ પ્રકારના અર્બુદ (ફોડકા) ચાર પ્રકારના સોજા ચાર પ્રકારના અર્શ અને ચાર પ્રકારના રક્તપિત્ત નાકમા પણ થાય છે તેનુ નિદાન તે રોગ પ્રમાણે જાણવુ વળી કોઈ કોઈના મતથી પીનસના રોગને નાકનુ ઓડ કહે છે

ઉપચાર (૧) કીડંકરૂ અફીણ મજીઠ અને કરોળિયાના પડ એ ચારે ચીજો સરખા ભાગે લઈ ઝીણા ખાંડી તેની દિવેટ કરી નાકમા રાખે તો કોઈ પણ પ્રકારની નસકોરી ફૂટી હોય તે બંધ થાય (૨) નાક બંધાય તો ગધેડાના પેશાબમા ફટકડી મેળવી હમેશા નાકમા મૂકવ બદામનો રસ અથવા પુરુષનો પેશાબ નાકમા મૂકવાથી પણ ફાયદો થાય છે (૩) સળેખમ ગરમીથી (પિત્તથી) થયુ હોય તો કફ પાતળો અને ગરમ નીકળે છે જો જાડો અને પરાણે નીકળતો હોય તો શરદીથી થયેલુ જાણવુ એના ઉપર ખસખસના ડોડવા ૨ પૈસાભાર સૂંઠ ૧ પૈસભાર અને બાવળીના ફૂલ ૧ પૈસભાર ત્રણેને પાણી શેર ૧મા ઉકાળી છઠ્ઠો ભાગ રહેથી ઉતારી ગાળી લઈ સૂતી વખતે રાત ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ પીવાથી મટે અથવા એળિયો અને લવંગ સમાન લઈ મોઢામા રાખે તો શરદીથી થયેલ સળેખમ મટે અથવા સગરિયુ તેલ અગર ફટકડી ૭૩ કેટલાક દિવસ સૂંઘવુ વળી સળેખમ ઉપર દૂધ ગરમ કરી તેમા સાકર સાથે મરીનો ભૂકો અથવા જાયફળ નાખી આપવુ અથવા ઘોળેલા ચણા સૂતી વખતે ખાવા ઉપર પાણી ન પાવુ (૪) મીઠળ તથા મધ સૂંઘવાથી મુડદાલ લોહી નીકળી નાકનુ નાસૂર મટે (૫) અરણીનો રસ મધ સાથે પીવાથી નાકમાથી વહેતુ લોહી મટે (૬) ઓતરની માટી અથવા ચામડાની માટી અગર નદીની સેવાળ મગજ (તાળવા) ઉપર મૂકે તો નાકમાથી પડતુ લોહી અટકે (૭) કોડી બાળી રાખ કરી ઝીણી વાટી લીંબુના રસમા મલમ કરી લેપ વાળી નસૂર મટે છ

પૂતિનાસ:—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ થયેલા દોષોમાં વાયુમિશ્રિત થઈ નાક અને મોઢું એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને **પૂતિનાસ** કહે છે. **નાસાપાક**:—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઈ નાકમાં વ્રણ (ગૂમડું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે. ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે, તેને **નાસાપાક** કહે છે. **પૂયરક્ત**:—મસ્તકમાં વાતાદિ દોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ઠાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, નાકમાંથી પરુએ યુક્ત રક્ત વહે છે. તેને **પૂયરક્ત** કહે છે. **પીનસ**:—કફવાતના કોપે કરી માણસનું નાક સુકાયા જેવું થઈ ફરી ફરી નીતરે છે. વળી બંધ થાય છે. સુગંધ-દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ધુમાડા જેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ નીકળે છે અને સળેખમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને **પીનસ** રોગ કહે છે. **નાસાપરિશોષ**:—નાકનું દ્વાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કષ્ટે નીચે ઉપર શ્વાસ નાખે છે તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોઈ પણ પીનસ થવાથી દહીંમાં મરીની ભૂકી અને ગોળ નાખી ખાવું એટલે, દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. પથ્ય—ઘીયુક્ત ઘઉંનું અન્ન. (૨) મરીની ભૂકી અને ઘઉંનું અન્ન ખાઈ ઊંઘતી વેળાએ ઠંડું પાણી પીવું એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય કરવું; એટલે પીનસ અને આદાશીશી વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૪) જૂની છીંકણી સૂંઘવી. (૫) **પાઠાદિ તૈલ**:—પહાડમૂળ (કાળીપાડ), હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, જાઈનાં પાંદડાં, દાંતીનાં મૂળ, એ સાત ઔષધો સમભાગે લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનું તેલ લઈ તે કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું, તે તેલ નાકે સૂંઘવું; તેથી કરી મોટા દુર્ધર પીનસરોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) જાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ધમાસો અને વરિયાળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ આદાના રસમાં આપવું. એટલે પીનસ, સ્વરભંગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે. (૭) એરંડ તેલ વારંવાર નાકે સૂંઘવું. **પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર**:—(૧) **વ્યાઘ્રીતૈલ**:—રીંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુલસીનાં પાંદડાં, રાસ્ના, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવ સમભાગે લઈ કલ્ક કરી પાઠાદિ તેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સૂંઘવું. (૨) **શિગ્રુતૈલ**—સરગવાની છાલ, રીંગણી, તજ, બળબીજ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને બીલીનાં પાંદડાંના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાકડો પલાળી સળગાવવો, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકે સૂંઘવું. **નાસાપાક ઉપર ઉપચાર**:—રાળ, અરજુન સાજડ, ઉંબરો અને કડાની છાલનો કાઢો કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી નાકે સૂંઘવું. **પૂયરક્ત ઉપર ઉપચાર**:—ભાંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોષ્ઠ અને સૂંઠના કાઢામાં ઘી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ થઈ બીજા શિરોગત રોગો પણ મટશે. **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર**:—સાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર**:—(૧) ઠંડા પાણીમાં કપડું પલાળી તે તાળવા પર મૂકવું. (૨) દાડમના ફૂલનો અથવા આંબાની ગોટલીનો, ડુંગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાંનો એક રસ નાકમાં નાખવો. (૩) ઘીમાં આમળાં શેકી-વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. (૪) કુંભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. **સળેખમ ઉપર ઉપચાર**:—(૧) ઊંઘતી વેળાએ તાજા શેકેલા વટાણા કે ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૨) આમળાં, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. (૩) અફીણ ઘસી નાક પર લેપ કરવો. (૪) સૂંઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી સફેદ સાકર નાખી ઊંઘતી વેળાએ આપવો. (૫) વાંકડી (ખરસેર) કિંવા નાકછીંકણીનાં પાંદડાં સૂંઘાડવાં. (૬) નવસાર અને ચૂનો હાથ પર ચોળી સૂંઘવો, એટલે સળેખમ અને મસ્તકશૂળ દૂર થાય છે. (૭) કડવા તુરિયાની ભૂકી સૂંઘાડવી. (૮) આકડાના દૂધમાં રાખ પલાળી તે સુકવી નાકે સૂંઘવી, એટલે છીંકો આવી માથું હલકું થાય છે. (૯) જાયફળ દૂધમાં ઘસી કિંચિત્ ઉષ્ણ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સૂંઠ અને તજનો લેપ કરવો. (૧૧) લીલી ચા, આદું અને તજને કઢવી તેની ચા પાવી. (૧૨)

ઘી, તેલથી યુક્ત જવનો ધુમાડો પ્રાશન કરવો. તે સળેખમ, ઉધરસ અને હેડકીનો નાશ કરે છે. (૧૩) જવનું કિંવા અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સૂંઘવું. (૧૪) ઝેરકોચલું, ભોંયઆમળાં, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. તે મહાઘોર સળેખમનો અને પીડ, હૃદય તથા બસ્તિ, એ ઠેકાણેના શળનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) અરણીનાં પાંદડાંનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનું તેલ અને સિંધવ નાંખી સંપૂર્ણ પ્રતિશ્યાય ઉપર ભક્ષણાર્થે આપવો. આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે.+

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનો૦માં :—**નાસારોગ માટે** :—અડદ–૮, આદું–૨૧, માયફળ (માયાં)–૧. **નાસાર્શ માટે** :—અઘેડો–૨૫. **સળેખમ માટે** :—અજમો–૩, આદું–૯, ૨૨; ખસખસ ✽ (અફીણ)–૮, ચણા–૪, જાયફળ–૪, ડુંગળી–૨૫, મરી–૧૧, વજ–૧, સિરદોડી–૮, સમેરવો–૧૪, સુગંધી (લીલી) ચા–૩, ૫; હળદર–૯. **નાકના વ્રણ માટે** :—શણપુષ્પી–૩. **છીંકો લાવવા માટે** :—શિરદોડી–૮. **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે માટે** :—આમળાં–૧૯, ૨૯; આંબો ૯, કપાસ–૧૩, ગલનૂરો–૧, ઘઉં–૬, ચિત્રક–૧૦, ડુંગળી–૪, ધરો–૧, શેવાળ–૨. **ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે તે માટે** :—દાડમ–૭. **પીનસ એટલે નાકના છોડ માટે** :—એરંડો–૨૭, કેસર–૩, તંબાકુ–૪, પાઠ (કાળીપાડ)–૨, ફુદીનો–૪, ભાંગર ૧૪ની ટીપમાં ભૃંગરાજ તેલ, મરવો–૬, શણપુષ્પી–૩. જુઓ ગો૦વૈ૦માં :—**સળેખમ માટે** :—દૂધ–૧૪. **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર** :—ઘી–૨. જુઓ પ્રા૦ ઓ૦માં :—**પીનસ માટે** :—અસ્થિવર્ગ–૨. જુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં **નાસૂર માટે** :—નં. ૨૨.

૩૪–નામર્દાઈ રોગ અને ધાતુપુષ્ટિનાં× ઔષધો*

વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધો :—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરુષોને સ્ત્રીઓ વિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરુષો વિષે દર્પ આપે છે તે વાજીકરણ ઔષધો જાણવાં. **ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધો :**—

+ નાકના વ્યાધિમાં ખાવા માટે શાસ્ત્રીય ઔષધિ :—વ્યોષાદ્ય ચૂર્ણ, ચિત્રક હરીતકી, લક્ષ્મીવિલાસ રસ વગેરે અપાય છે.

× ધાતુપુષ્ટિરૂપે ઔષધિ લેવા ઇચ્છનારે પ્રથમ શરીરમાંથી સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર કરી વમન–વિરેચનથી શરીર શુદ્ધ કરીને દેશકાળ અને શરીરનો વિચાર કરીને લેવી.

* સુશ્રુતાદિકે વર્ણન કરેલા આસેક્ય (મુખયોનિ), સૌગંધિક (નાસ્તયોનિ), કુંભિક, ઈર્ષ્યક અને મહાષંઢ, એ પાંચ પ્રકારના ષંઢત્વ તરફ દૃષ્ટિ ન કરીએ તો પુરુષોને ધાતુ સંબંધી ત્રણ પ્રકારના રોગો જોવામાં આવે છે. (૧) ધાતુનું પાતળું પડવું, સ્વપ્નમાં, પેશાબમાં કે લૂગડામાં ઇત્યાદિ રીતે ધાતુનું જવું, તેના માટે ધાતુપુષ્ટિની દવાઓ આપવી જોઈએ. (૨) પુરુષને સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા થાય, પરંતુ શિશ્નમાં જાગૃતિ ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીર્ય છૂટે જ નહિ, આવી અનેક ચેષ્ટા નજરે આવે છે, આના માટે પુરુષત્વ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઈએ. (૩) કામક્રિયા થઈ શકે, પરંતુ સ્ત્રીને રજદ્રાવણ થયા પહેલાં પુરુષનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ જાય તો તેથી સ્ત્રીનો મદ શાંત થાય નહિ; તેમ સંતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે, પુરુષથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવું જોઈએ, માટે તેમ ન થવાથી સંતાનપ્રાપ્તિમાં પણ ખામી જ રહે. તેના માટે સ્તંભન ઉપચારોની જરૂર બતાવી શ્રીમાન પટેલે નામર્દાઈ ઉપરના ઉપચારો ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે.

ઉપચાર :–(૧) અકલકરો, મોચરસ, કાળી મૂસળી, જંગલી બહુફળી, ઇંદ્રજવ, મીઠાં ગોખરુ, ગળોનું સત્ત્વ, સૂકાં ગડગૂંદાં, શોધેલાં કૌંચ, ઉટંગણ, બળબીજ, એખરો, ચણકબાબા અને બાવચી, એ સર્વે વસાણાં બરાબર વજને લઈ અને ઝીણાં ખાંડી તે વસાણાંથી બમણી ખાંડ મેળવી, એ ઓસડ હથેળી ૧ ભરીને સવારે ખાય તો નબળાઈ જાય અને મર્દાઈ ઘણી આવે. (૨) મૂસળી તથા કાળા તલ સરખે વજને લઈ બારીક ખાંડી ગોળમાં બબ્બે ટાંકની ગોળીઓ કરી એકેક ગોળી સવાર–સાંજ ખાઈ, ઉપર ગાયનું દૂધ શેર ૦ાા પીએ તો મર્દાઈ આવે. (૩) સૂંઠ ટાંક ૧, શેહેરી લોબાન ટાંક ૧ તથા સાકર ટાંક ૧, એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મર્દાઈ આવે અને કમર દુખની બંધ થાય તથા પગતોડ બંધ થાય. (૪) લવંગ ટાંક ૫, લીંડીપીપર ટાંક ૫, અક્કલકરો ટાંક ૫ અને ઉપલેટ ટાંક ૫ લઈ, જો વીર્ય પાતળું હોય તો તેમાં ભાંગ ટાંક ૫ મેળવી ખાંડી, બારીક કરી મધ શેર ૦ાામાં મેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગયેલી મર્દાઈ આવે. (૫) જાયફળ ટાંક ૨, જાવંત્રી ટાંક ૨, લવંગ ટાંક ૨ાા, મસ્તકી ટાંક ૧ાા, કેસર ટાંક ૧ાા, સૂકું કોપરું ટાંક ૨૪ અને તજ ટાંક ૨ાા લઈ

(૧) ધોળા ભોંયકોળા(ક્ષીરવિદારી)નું ચૂર્ણ કરી, તે ઘી અને સાકરમાં ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે **ધાતુપુષ્ટિ** થાય છે. (૨) તાલીમખાનું (એખરો) અને કૌચબીજનું ચૂર્ણ સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધારોષ્ણ (તરત દોહેલું) દૂધ પાવું. (૩) મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર અને દૂધ પાકો પાશેર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું. (૪) ગાયના ગરમ દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી તે પાવું. આના જેવો પથ્ય, **તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક** પ્રયોગ બીજો નથી. (૫) મોચરસના ઝાડનાં તાજાં મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશેર દૂધમાં રાતે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી

ખાંડી બારીક કરી મધ શેર ૧ા અને સાકર શેર એકની ચાસણી કરી તેમાં તે નાખી એકરસ કરી તેમાંથી સવાર-સાંજ દરરોજ ટાંક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કૌવત વધે. (૬) રાતી ફટકડી ત્રણપાશ થુવરમાં નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી. એ ખાખ વડના દૂધમાં ખાય તો મર્દાઈ આવે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧ તથા ખસખસ તોલો ૧ લઈ પાણી શેર ૧માં ઉકાળી ૧ શેર રહે ઉતારી, સ્રીસંગની પૂર્વે એક પહોર પહેલાં ૧૦ તોલા પીવાથી તાકાત ઘણી આવે. (૮) ધોળા તલનું તેલ શેર ૨ા, ચોખ્ખું મધ શેર ૨ા, છોરી ખારેક શેર ૨ા, કેસર તોલો ૦ા, જાવંત્રી તોલો ૦ા, જાયફળ તોલા ૦ા, એ સૌને ધીંવાળા ચીકણા માટીના વાસણમાં ભરી ઢાંકણ ઢાંકી, ઘઉંના લોટથી મીણકાપડ કરી રાંધવાના ચૂલામાં સાધારણ ઊંડું ખોદી જમીનમાં દાટવું. તે ઉપર રાખ તસુ ૫ રાખવી, ઉપર દેવતા કરી રાંધણું રાંધતા જવું. આમ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી બહાર કાઢી દરરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવું; બે માસ સ્રીસંગ ન કરવો. આને આશો કહે છે. (૯) ભાંગ તોલો ૧, જાવંત્રી તોલો ૧ તથા ધંતૂરાનાં મૂળ વાલ ૪ની તુવેરની દાળ જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ૦ા પીવું. એથી ૪ ઘડીમાં કામદેવ જાગે (૧૦) ગોખરુ તોલા ૨ા, એખરો તોલા ૨, આસન તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૨, ધોળી મૂસળી તોલા ૨, જેઠીમધ તોલા ૨, ખરેંટીનાં બીજ તોલા ૨, ગંગેટીની છાલ તોલા ૨ અને વિદારીકંદ તોલા ૨, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ સાંજે દૂધમાં ઉકાળી પાવું. (૧૧) શતાવરી તોલા ૨, ગોખરુ તોલો ૧, કૌચબીજ તોલા ૨, તાલીમખાનાં (એખરો) તોલા ૨, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર શેર ૦ા નાખવી. એમાંથી યોગ્ય માત્રાથી ગાયના દૂધ સાથે પાવું. (૧૨) ધંતૂરાનાં બીજ ટાંક ૧, મરી ટાંક ૧, ઉમી મરતકી ટાંક ૧, ભાંગ ટાંક ૧, સર્વની ગોળીઓ વટાણા પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ સવાર-સાંજ ખાવી. ખટાશ ખાવી નહિ. (૧૩) ધાતુ જતી હોય તો:—સમુદ્રફીણને વાટી લીંબુના અડધા ફાડિયામાં ભરી, દેવતા ઉપર તપાવી ૩ દિવસ ચુસાડવું, અથવા દૂધેલી તોલો ૦ા લઈ સાકર તોલા ૦ા સાથે આપવી. અમતુંજીરું તોલો ૦ા દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બંધ થાય અથવા ભોંયબહુફળી તોલો ૦ા દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બંધ થાય (૧૪) ધંતૂરાનાં બીજ શેર ૧, તેલ શેર ૦માં ભીંજવી પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી શરીરે મર્દન કરવાથી નામર્દપણું મટે. (૧૫) ધંતૂરાનાં પાકાં જીંડવાં ૭, ગાય દોહતી વખતે વાસણમાં મૂકી ઉપર ગાય દોહવી. પછી તે જીંડવાં સહિત દૂધ ઊનું કરી રીત પ્રમાણે મેળવી દહીં કરવું. તે દહીં વલોવી ઘી કરી તે ઘીનો પગે લેપ કરવાથી સ્તંભન થાય. (૧૬) ખેરી ગુંદ ૧૫ પૈસાભાર, મેંદાલકડી ૩ પૈસાભાર, રાતી પુરાની (બંગાળી) ખાંડ ૧૫ પૈસાભાર; એનો ઘીમાં અવલેહ કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે છે. (૧૭) આસોંદ, ગોખરુ, બંને મૂસળી, સમુદ્રશોક, ખાખરાનો ગુંદ, એખરો અને માલકાંગણી સમાનભાગે લઈ બમણી ચિનાઈ ખાંડ સાથે વાસી પાણીમાં ફાકવી અથવા દૂધમાં લેવું, એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે. (૧૮) મર્દાઈનો ઉપાય:—અક્કલકરો ટાંક ૨, આસંધ ટાંક ૦ા અને શોધેલો વછનાગ ટાંક ૨ લઈ ઝીણું વાટી, કાળા ધંતૂરાના ડોડા(જીંડવાં)માં ભરી ગાય અથવા બકરીના દૂધમાં નાખી દિવસ ૭ રાખી ડોડા સમેત ખૂબ વાટવું. પછી શિશ્નનું ફૂલ બચાવીને દાંડી ઉપર લેપ કરવાથી ઇંદ્રિય દૃઢ થાય, ભાંગી નસો સંધાય, ગયેલ પુરુષાર્થ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય અને વીર્યસ્તંભન થાય. (આ પ્રયોગ જૈન ગ્રંથમાંથી મળી આવ્યો છે. એ હસ્તદોષથી થયેલ નબળાઈને માટે હોવો જોઈએ.) (૧૯) શીતળાનાં ફૂલ અને સાટોડીની જડ ગાયના દૂધમાં ઘસી આપવાથી નપુંસકપણું જાય (૨૦) ધંતૂરાનાં બીજ શેર ૦ા તથા ધોળી કનેરની જડ શેર ૦ા લઈ છાયામાં સૂકવી-તેનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢવું. તે તેલ રતી ૨ પાનમાં ખવડાવી ઉપર મીઠાઈ ખવડાવવાથી સ્તંભન થાય. (૨૧) મર્દાઈ માટે:—જૂની કૌવચનું મૂળ લાવી દરરોજ તોલો ૧ પાણીમાં પલાળી રાખીને તેમાં સાકર તોલા ૨ નાખી પાવું. આમ સાત દિવસ કરવું અને ૧૪ દિવસ ખાટુંખારું ખાવું નહિ. આથી કામ ઘણો વ્યાપે. (૨૨) પુષ્ટિ:— મજીઠ ૧ પૈસાભાર, બળબીજ ૧ પૈસાભાર, એખરો ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૩ પૈસાભાર લઈ ઝીણું ખાંડી તેમાંથી ટાંક ૨ની ફાકી લઈને ઉપર ગાયનું ધારોષ્ણ દૂધ શેર ૦ા પીવાથી ધાતુ જતી અટકે તથા પ્રમેહ મટે. (૨૩) નપુંસકપણાનો ઉપાય:—ચિત્રક શેર ૧,

ધાતુપુષ્ટિ થઈ **વીર્યસ્રાવ** બંધ થાય છે. (૬) સાલમમિશ્રી, ધોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, ગોખરુ, તાલીમખાનું, બળબીજ અથવા બળદાણાનાં પાંદડાં અને ખારેકના મગજનું ૬ માસા ચૂર્ણ, ૧ તોલો સાકર અને પાશેર દૂધમાં પાવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઈ સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૭) ઉટકટારીના મૂળની છાલ સૂકવી ખાંડી રાખવી. રાતે મોગલી બેદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કલ્ક વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાવું એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા** થઈ ઘણા દિવસોનો **પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર** અને મૂત્ર સાથે ધાતુ જતી હશે તો તે બંધ થશે. (૮) આમળાં અને ગોખરુનું ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળોનું સત્ત્વ ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમાં મેળવી આપવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારની **ધાતુપુષ્ટિ** થશે અને **ધોળા** વાળ કાળા પણ થશે. (૯) સફેદ મૂસળી, સાલમમિશ્રી, કૌચબીજ, ગોખરુ, શતાવરી અને આમળાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો ગાયના પાશેર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમાં પાવું. (૧૦) અડદનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ અને ગાયનું ઘી તથા સાકર નાખી પાવો. (૧૧) શતાવરી, બળદાણા, કૌચબીજ, તાલીમખાનું, ગોખરુ, તલ અને અડદનું ચૂર્ણ ઉકાળેલા ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું, ઉપર દૂધ પાવું. (૧૩) ભોંયકોળાના ચૂર્ણને તેના અંગરસની સાત ભાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૪) ઉટકટારીની છાલ, ગોખરુ અને કૌચબીજનો દૂધમાં પાક કરી પાવો. (૧૫) ઉટકટારીના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી પક્વ કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું; એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે. (૧૬) તાલીમખાનું, મૂસળી, ગોખરુ અને સાકર, એ ગાયના દૂધમાં આપવું. (૧૭) ઓથમીજીરું ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ અને સાકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવું, કિંવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનું થોડું દૂધ પાવું. (૧૮) માલકાંકણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગે લઈ એકત્ર કૂટી પછી તેમાંથી ૪ માસા ભૂકી લઈ ચાર માસા એરંડબીજમાં વાટી સવારે દાતણ કર્યા પછી ખાવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણ જોઈ વજન અધિક વધારવું. એ સેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાંની ગરમી જઈ આંખોનું તેજ વધે છે. (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરંડબીજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ એકત્ર ખાંડી તેમાં ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાખી તે સારું એકત્ર મેળવી, રાતે પૂર્ણિમાના પ્રકાશમાં રાખી સવારે લાવવું. રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવું. એથી મગજમાંની ગરમી જઈ નેત્રવિકાર દૂર થઈ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ધોળાં મરી એક એક તોલો તથા એલચીદાણાની ભૂકી ૨ તોલા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાઈ દીધેલા વાસણમાં તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમાં મૂકી સવારે લેવું. રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવું. ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘૂંટડો પાવો. (૨૧) આસોંદપાક, કુષ્માંડપાક, ગોખરુપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોંયકોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) કુંગળીનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોંદનું ચૂર્ણ ખવડાવવું. (૨૪) ચણોઠીનાં મૂળ દૂધમાં બાફી સાકરમાં ખાવા આપવાં. (૨૫) આમળાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. (૨૬) ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. (૨૭) ધોળી સાવરીના (મોચરસના ઝાડના) નાના છોડવાના કંદ સૂકવી બારીક ભૂકી કરવી

આસંધ શેર ૧, ઘઉં છડેલા શેર ૧, શેકેલા તલ શેર ૧, છડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વને દળી આટો કરી ઘી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨માં મેળવી લાડુ શેર વાના કરી દરરોજ ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષને બળ વધે. (૨૪) તલ શેર ૪ તથા ખજૂર શેર ૪ને ખાંડી થેપલા-વડાં કરી ઘીમાં તળી તે ટાંક ૯, દૂધ શેર ૧માં શીળી રાત્રે પીવાથી વીર્ય સગળ થાય. (૨૫) વડનું કુંપળ ટાંક ૨, ચિનઈ ખાંડમાં ખવડાવવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૬) જાયફળ ૨ પૈસાભાર, મોચરસ ૩ પૈસાભાર અને જૂનો ગોળ ૬ પૈસાભાર, એની ગોળી ૨૧ કરી, ૨૧ દિવસ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૭) લીંડીપીપર ૧ ભાગ, પીપરીમૂળ ૧ ભાગ અને તુલસીનાં બીજ ૨ ભાગ લઈ ૧૬ પહોર સતત ખરલ કરી યોગ્ય માત્રા આપી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય.

તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો ભૂકી ઘીમાં શેકી ગાયના દૂધમાં સીઝવી તેમાં સાકર, બેદાણા અને બદામ નાખી નિત્ય સવારે એક વાર સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ધાતુ સંબંધી રોગ શમી જઈ મગજ તર થાય છે અને **સ્મરણશક્તિ** વધે છે. (૨૮) ધોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૯) કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૩૦) આસોંદ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધો શેર દૂધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ** ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૧) મહુડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ સવાર-સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું. એથી કરી **કામોત્પત્તિ** ઘણી જ સરસ થાય છે. (૩૨) સફેદ મૂસળી, ગળોનું સત્ત્વ, કૌચબીજ, ગોખરુ, ધોળા શીમળાના કંદ, મૂળ, કિંવા છાલ અને આમળાં આ ઔષધનું ચૂર્ણ સમભાગે કરી, સર્વની બરાબર સાકર મેળવી (આ ચૂર્ણને 'વૃદ્ધદંડચૂર્ણ' કહે છે.) આ ચૂર્ણ અર્ધો તોલા પર્યંત ગાયના ધારોષ્ણ કિંવા ગરમ કરેલા દૂધમાં ઘી નાખી આપવું; એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ કામોદ્દીપન થાય છે અને પંઢત્વ પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી કમરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આમળાંના ચૂર્ણને આમળાંના રસના ૨૧ પુટ દઈ છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પીવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બલદાણાનું ઝાડ મૂળસુદ્ધાં લાવી, ધોઈ પાણી નાખી, કચરી, રસ કાઢવો; તે વસ્ત્રગાળ કરી નાખી દરરોજ પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો; એટલે **વીર્યપતન** બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખરુ, વરિયાળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો, એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—**ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—અસાળિયો-૭, આમળાં-૪૦, એખરો-૩, એલચી-૩, ઓથમીજીરું-૬, કણેર-૧૦, કોઠી-૪, કૌચ-૫, ખજૂરી-૭, ચણા-૫, ચીકુ-૧, જવ-૪, બાવળ-૫, બીલી-૮, ૨૪; બેહેડાળ-૧, ભીંડા (શાક)-૧, ભોંયકોળું-૧૩, મહુડો-૩, મૂસળી-૧, ૨; વડ-૬, શીમળો-૫. શિરકસિયો-૧. **પુષ્ટતા એટલે પુષ્ટિ માટે:**—અડદ-૭, અંજીર-૨, ઉટાકટારી-૫, એખરો-૬, ફૂંવાડિયો-૫, ખટખટી-૨, ખસખસ-૫, ગુલબાશી-૨, ગોખરુ મોટા-૪, ગોમેટો-૪, તરબૂચ-૧, બળ (બોળ)-૧, બાવળ-૧૯, બીવલો-૩, ભોંયકોળું-૭, મુસળી-૧, મેદાલકડી-૧, રતનજોત-૬, રાતું કોળું-૨, શતાવરી-૮, સાલમ-૨, ૪; હરણસુરી-૨. **ધાતુ જતી હોય તેના માટે:**—અડદ ૬; આદું-૫૨, આશેત્રી-૬, કપાસ-૧૨, કમળ-૨, કંકોડાં-૨, કેસર-૧૦, ગુલબાશી-૩, ગોમેટો-૨, ચણોઠી-૩, બીલી-૧૮, શીમળો-૯, શેલડી-૪, ૭. **પેશાબમાં ધાતુ જાય તેના માટે:**—ખીજડો-૬, શીમળો-૧૫, સાલમ-૧, જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:-સાબરશિંગની ટીપમાં નં. ૪. **ધાતુક્ષય માટે:**—આસંધ-૧૧, દ્રાક્ષ-૪, લીંડીપીપર-૩૫, હરણસુરી-૧. **ધાતુસ્થળની ઉષ્ણતા માટે:**—કાંટીગોખરુ-૫, કુંવાર-૮, ખીજડો-૪, ધોળી પીલુડી-૬, સાગ-૪, ૫. **વીર્યવૃદ્ધિ માટે:**—આદું-૨૭, આમળાં-૨૭, આસંધ-૧, ૧૦; ઉટકટારી-૨, ચણોઠી-૩, જેઠીમધ-૬, ફુંગળી-૧૩, ૨૨; શતાવરી-૮. **ધાતુવિકાર માટે:**—આસંધ-૮, કાંટીગોખરુ-૫, કાંકોળી-૩, કેળ-૧૭, ગુલાબ-૭, પાઉરવો-૨, પિસા-૧, બળ (બોળ)-૨, બીવલો-૧, બોરસળી-૪, રતનજોત-૮, ૯, ૧૧; રાનભીંડા-૨, સાલમ-૧, હરણસુરી-૨. **સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુવિકારો માટે:**—દુદરલી-૧. **મગજ તર થઈ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—બદામ ૩, ૭, ૮. **બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—ભોંયકોળું-૧. **વીર્યસ્રાવ એટલે પતન માટે:**—ઉંદરકની ગ-૩, કણિ-સરિયો-૨, તલ ૧૧, લાણોની ટીપમાં નં. ૯.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માં—**ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—દૂધ-૮, ૧૨. **વીર્યસ્રાવ અને ધાતુક્ષીણતા**

× વાજીકરણ ઔષધ:—મદનમંજરી વટી, શ્રીરતિવલ્લભ પૂગપાક, કામેશ્વર મોદક, મન્મથાભ્રરસ, આમ્રપાક, વાનરીવટિકા, ચંદ્રોદય રસ, સુવર્ણભસ્મ, અશ્વગંધારિષ્ટ, શુક્રમાતૃકા, નારસિંહ ચૂર્ણ, શતાવરી ઘૃત, ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ, લક્ષ્મીવિલાસ રસ, વસંતકુસુમાકર રસ, શુક્રવલ્લભ રસ, ગોખરુપાક વગેરે અપાય છે.

ઉપર :—દૂધ–૩. **બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે** :—દૂધ–૮.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં :—**પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો** :—કસ્તૂરી–૭, ગાંડૂળ–૩. **પુષ્ટતા, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે** :—કસ્તૂરી–૮. **ધાતુવૃદ્ધિ માટે** :—સાબરશિંગ–૬.

પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયો× :—(૧) ધોળી ડુંગળીના રસમાં અજમો પલાળી તે દરરોજ ઘી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા આપવો, એટલે પુરુષત્વ આવશે. (૨) ખાખરાનાં મૂળ ચીરી રીઢા માટલામાં નાખી માટલામાં પોણા ભાગમાં ભરીને બાકી રહેલા ખાલી ભાગમાં માટીનો રીઢો વાટકો અથવા પિત્તળનો બેઉ તરફ કલાઈવાળો છતો મૂકવો. પછી તે માટલાના મોઢા ઉપર માટીનું તાંસળું છતું મૂકીને સંધિ આટાથી બંધ કરી લેવી. પછી તે તાંસળામાં ટાઢું પાણી ભરવું અને તે સહિત તે માટલું ચૂલા પર ચડાવી નીચે અગ્નિ બે કલાક સુધી બાળવો અને વચમાં તાંસળામાંનું પાણી બહુ ગરમ થતાં કાઢી લઈ તેને ઠેકાણે ઠંડું પાણી નાખવું. મૂળિયાંના ભેગું જરાય પાણી નાખવાનું નથી આ પ્રકારે તે મૂળિયાંમાંનું પાણી વરાળરૂપે ઊડીને મૂળિયાં ઉપર મૂકેલા વાટકામાં અર્કરૂપે ભેગું થશે. એ અર્કને પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરેઠીનું જીંડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું એટલે એક જ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર–સ્ત્રીસંગ. (૩) કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ બશેર, માલકાંગણીનાં બિયાં બશેર, ઉટકટારીનાં મૂળ બશેર, એમનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી, માસો કે અર્ધો માસો પાનમાં ૭, ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું. (૪) પથરાયેલાં મોટાં પાંદડાંવાળી દારૂડીની છાલ ૧ માસો લઈ વડના દૂધમા મેળવી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં ખાવા આપવી. પાનમાં લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી વગેરે મૂકી સવારસાંજ આપવું; એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભીંડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા પાવું.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વ૦ ઔ૦માં :—**શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરુષત્વ આવવા માટે** :—ઉંદરકની ફ–૧૦, ખાખરો–૬, ડુંગળી–૨૦, દારૂડી–૨, ધંતૂરો–૧૮, રાનભીંડી–૧. **શક્તિ આવવા માટે** :—ખસખસ–૫, નાગલી–૧, ભીંડા (શાક)–૧. **શરીર બળવાન થવા માટે** :—શીમળો–૬. **શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે** :—આમળાં–૨૫, ૨૮. **કદી કોઈ પણ રોગ ન થવા માટે** :—વસુ–૩, સાટોડી–૧૦, હરડે–૪. **જરા એટલે વૃદ્ધપણું ન આવવા માટે** :—આમળાં ૧૨, ૨૭; આસંધ–૩, વસુ–૩. **સર્વ રોગ દૂર થવા માટે** :—આસંધ–૬, લાણો–૧.

સ્તંભન ઔષધો :—(૧) લવંગ, જાવંત્રી, તજ, અફીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોકનાં બિયાં, એ સર્વ ચૂર્ણો બરાબર લઈ, તે બધા જેટલી સાકરની ભૂકી નાખી, મધમાં ખરલ કરવું તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી સાંજના ચાર વાગતાં એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘૂંટડામાં ગળવી તથા એક કલાક પછી ગાયનું ધારોષ્ણ દૂધ પીવું અને મૈથુન પહેલાં કસુંબીના તેલમાં આકડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ખરલ કરી તેનો પગનાં તળિયાંમાં લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતું નથી, ઉતાર–લીંબુ ચૂસવું. (૨) કસ્તૂરી, કેસર, જાયફળ, લવંગ, અફીણ, ભાંગ, સૂંઠ અને એલચીદાણાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવાર–સાંજ મધમાં આપવી તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પાવું. (૩) કૌચબીજ, શતાવરી, ગોખરુ, ગંગેટી, બળદાણા ,અને તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ તાજા દૂધમાં રાતે પ્રાશન કરવું. (૪) જાયફળ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અફીણ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી, અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ કરી, ને સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર—લીંબુ.+

× પુરુષત્વ આવવા માટે (ઇંદ્રિયની શક્તિ પ્રબળ કરવા માટે) વાનરીવટિકા; મન્મથાભ્ર રસ, અશ્વાવક રસ, મહાલક્ષ્મીવિલાસ રસ, શુક્રવલ્લભ રસ, રતિવલ્લભ મોદક તેમ જ ઉપર કહેલી વાજીકરણ ઔષધિ ખાવા માટે અપાય છે તથા અનેક પ્રકારના લેપ (તીલા) ઇંદ્રિય પર લગાડવા માટે અપાય છે.

+ સ્તંભન માટે શાસ્ત્રીય ઔષધ કામેશ્વર રસ, કેસરાદિ વટી, કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા, જાતીફલાદિ વટી, મદનાનંદ મોદક, શુક્રવલ્લભ રસ, કામિનીવિદ્રાવણ રસ, ચંદ્રોદય રસ વગેરે અપાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આસંધ-૧૦, ખસખસ ક-અફીણ-૧૩.

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ**:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૧. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩૨. બૃહત્પાકના પાકપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨.

૩૫–પથરી (અશ્મરી)

કારણ: વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્ર, થકી પથરીનો રોગ થાય છે, તોપણુ તે ઘણું કરી કફાશ્રિત હોયે છે. એની સારી રીતે ચિકિત્સા ન થાય તો તે પ્રાણહરણ કરે છે.*

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ બસ્તિમાંનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે ત્યારે અશ્મરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમાં શુક્રાદિક એકઠું થઈ ગઠ્ઠો બંધાય છે. બસ્તિની ઉપરાંત મૂત્રપિંડો(વૃક્કો)માં પણ પથરી ઉત્પન્ન થાય છે. બસ્તિની પથરીના કરતાં વૃક્કસ્થાનની પથરી વધારે દુઃખદાયી ગણાય છે. એ પથરીઓમાં પણ જે વાતપથરી છે, તે દવાથી ફપાતી નથી. ઓપરેશન કરીને જ કાઢવી પડે છે. પથરી મારેનો દોષ લોહી-માંથી વૃક્કમાં આવે છે.

પૂર્વરૂપ:—સર્વ અશ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે. બસ્તિ ફૂલવી, બસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા અરુચિ, એ એનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણો:—નાભિ, શિવણ તથા બસ્તિ(મૂત્રાશય)ની આગળ શૂળ થાય છે. અશ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે. અશ્મરી મૂત્રમાર્ગ થકી પેલી તરફ જાય એટલે મૂતરવાને ઈજા થતી નથી તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે. અશ્મરીના યોગે બસ્તિમાં ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે; અને મૂતરતાં જોર કરે તો ઘણો કલેશ અને પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોને જ થાય છે. શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસને જ થાય છે.+

ઉપચાર:—(૧) કડાની છાલ દહીંમાં ઘસી આપવી. (૨) ધોળો એરંડો, બેઠી ભોંયરીંગણી, ઊભી ભોંયરીંગણી, ગોખરુ અને કાળી શેલડીનાં મૂળ દહીંમાં વાટી પાવાં. (૩) શિલાજિત મધમાં આપવું. (૪) ગોખરુના કાઢામાં જવખાર નાખી આપવો. (૫) હિંગ, એલચીદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ થાય છે. (૬) આદું, જવખાર, હરડે, દારૂહળદર, હળદર અને કાળો સરગવો બકરીના દૂધમાં વાટી પાવા એટલે મૂત્રાશ્મરી ફૂટી જાય છે. (૭) તલ, અઘેડો, કારેલી, જવની સળીઓ, ખાખરાનું લાકડું, એ સર્વ સમભાગે લઈ માટલામાં નાખી પુટ દઈ બાળવાં; પછી તેની ચાર માસા રાખ લઈ બકરીના મૂત્રમાં ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૮) ગોખરુનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેંઢીના દૂધમાં

---

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાર પ્રકારની પથરી છે. વળી જેમાં નાના નાના કકડા હોય તે શર્કરા અને જેમાં રેત હોય તેને સિક્તા કહે છે. એ બે પણ પથરીના ભેદ છે.

ઉપચારઃ—(૧) હરડાં, બહેડાં, પાષાણભેદ, ધમાસો, ધાણા, ગોખરુ અને કાકડીનાં બી સમાન ભાગે લઈ જરા ખોખરાં કરી, પાણીમાં ઉકાળી એ પાણી હમેશાં સવારે પીએ તો પથરીનો ભૂકો થઈ ઝરી જાય અને આરામ થાય. એ ઉપર મૂળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે. (૨) ટંકણખાર ઝીણો કરી ટાઢા પાણી સાથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઈ જાય. આ રોગીને દૂધ, ગોળ, મીઠાઈ, ઘી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ. (૩) તલસરાની રાખ તોલો ૧ મધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) બિજોરાનું મૂળ વાટી ભૂકો કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી પથરી જાય. (૫) તેલિયો દેવદાર, સંચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ સર્વ મધ અને દૂધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે.

+ અશ્મરી, શર્કરા તથા સિક્તારોગમાં નાભિ અને અંડકોષમાં સોજો, મૂત્રરોધ અને શૂળની માફક પીડા થાય તો અસાધ્ય રોગ સમજવો., શાસ્ત્રીય ઔષધ અશ્મરીભેદક રસ, ત્રિવિક્રમ રસ, કુલત્થાદ્ય ઘૃત, શ્વદંષ્ટ્રાદ્ય ઘૃત, તિલાદિ ક્ષારયોગ વગેરે અપાય છે.

નાખી સાત દિવસ પાવું. (૯) જૂના ઘીમાં કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે. (૧૦) તલના ફૂલનો ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું. અથવા સિંધવ અને બિજોરાનું સેવન કરાવવું. (૧૧) ચીભડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિરદોડી કહે છે, એનાં મૂળ ગાયનાં દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાં, એટલે દાહયુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૩) શતાવરીનાં મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો, એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવરણાની છાલ, સૂંઠ, ગોખરુ, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો. તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવરણાની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૬) સરગવાનાં મૂળનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે અથવા ગંઠોડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી પાવાં. દૂધ ને ભાત ખાવા. (૧૭) તુષોદક-(જવની કાંજી)માં હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮) મેંઢીનું દૂધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નસોતર અને ઇંદ્રજવ, એ બંનેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવડામણમાં આપવું. (૨૦) કળથીનો કાઢો ૮ તોલા, શરપુંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસા નાખી આપવો. (૨૧) કોળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર એ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—અક્કલકરો-૫, અરલુ-૬, ૧૦; ઇંદ્રજવ-૩, ૨૦; ઉંદરકની ન-૩, ઊંબરો-૧૧, કડવી ગલકી-૨, કળથી-૭, કાકડી-૪, કાસ-૧, કાંટી ગોખરુ-૭, ગોખરુ બોડા-૧૦, ચીભડું—૧, તલ-૧૫, ૨૨; તુરિયાં-૩, દ્રાક્ષ-૧૮, ધમાસો-૬, નસોતર-૨, પાષાણભેદ-૪, પાઢ (કાળીપાડ)-૯, પિત્તપાપડો-૬, બિજોરું-૨૧, મૂસળી-૩, મૂળા-૩, મોરશિખા-૧, લાંબડી-૧, વાયવરણો-૬, ૧૦; શતાવરી-૫, શિરદોડી-૬, સમેરવો-૧૮, સરગવો-૨૧, સાગ-૧, હળદર-૧૪. **શુક્રાશ્મરી** માટે:—તલ-૫, પાષાણભેદ-૩, મૂળા-૧૧: **મૂત્રશર્કરા** માટે:—અઘેડો-૨૯, વાયવરણો-૬.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:—શર્કરા માટે:—દૂધ-૧૦, પ્રા૦ઓ૦માં:—**પથરી** માટે:—કબૂતરની હગાર-૩.

પથ્ય—જવ, કળથી, જૂના ચોખા, જૂનું કોળું, આદું, વાંસનો કાઢો. **અપથ્ય**—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ તથા વિષ્ટંભકારક જડ એવાં અન્નપાન તથા વિરુદ્ધાન્ન.

૩૯—પ્રમેહ (પરમિયા સહિત)+

કારણ:—એક ઠેકાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું, નિદ્રા, દધિભક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના જીવના, માંસના રસ અને દૂધ, નવું અન્ન, નવોદક(વરસાદનું પાણી)નું સેવન; ગોળ વગેરે પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ એ પ્રમેહ થવાનું કારણ જાણવું.

સામાન્ય લક્ષણો:—મૂત્ર ઘણું હોઈ ડહોળાયેલા જેવું હોય છે. મૂત્રના વર્ણભેદથી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ કહેલા× છે. વ્યવહારમાં પેશાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને તણ-

+ પ્રમેહની ઉત્પત્તિ અપથ્ય સેવનથી થાય છે અને પરમિયાની ઉત્પત્તિ દુષ્ટ સ્ત્રી અથવા દુષ્ટ પુરુષ-(પરમિયાના રોગી)ના સહવાસથી થાય છે. એટલે બંને રોગની સંપ્રાપ્તિમાં બહુ જ અંતર રહેલ છે. પ્રમેહ રોગમાં પેશાબની સાથે ક્ષાર, લોહી, ચરબી, રસ, મજ્જા, સાકર આદિ દ્રવ્ય જાય છે, ત્યારે પરમિયામાં પરુ જાય છે. પરમિયાના રોગમાં પેશાબમાં બળતરા પણ બહુ થાય છે.

× મૂત્રના જુદા જુદા રૂપ ઉપરથી પરમિયાના વીસ ભેદ કર્યા છે. તેમાં ૧. ઉદક, ૨. ઇક્ષુ, ૩. સાન્દ્ર, ૪. સુરા, ૫ પિષ્ટ, ૬. શુક્ર, ૭. સિકતા, ૮. શીત, ૯. શનૈ, ૧૦. લાલા, એ દસ પ્રમેહો કફથી થાય છે અને તે સાધ્ય છે. ૧૧. ક્ષાર, ૧૨. નીલ, ૧૩. કાળો, ૧૪. હારિદ્ર, ૧૫. મંજિષ્ઠ, ૧૬. રક્ત, એ પિત્તથી થનારા છ પ્રમેહો કષ્ટસાધ્ય છે; અને ૧૭. વસા, ૧૮. મજ્જા, ૧૯. સાર તથા ૨૦. હસ્તી, એ ચાર વાયુથી થનારા અસાધ્ય પ્રમેહો છે. તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઓળખવા. અપચો, અરુચિ, બકારી, ઊંઘ, ખાંસી, સળેખમ ઇત્યાદિ કફના; પેડુ અને લિંગમાં તોડ. અંડકોશમાં ફાટ, તાવ, દાહ, તરસ, મૂર્છા, ભાંગો, ઝાડો ઇત્યાદિ પિત્તના; તથા ઉદાવર્ત, કંપ, હૃદ્ગ્રહ, શૂળ, નિદ્રાનાશ, શોષ, ખાંસી ઇત્યાદિ વાયુના ઉપદ્રવો છે.

આત્રેયના મત પ્રમાણે ૧. પૂય, ૨. વસ, ૩. પિટકા, ૪. શર્કરા, ૫. મૂત્ર અને ૬. અતિમૂત્ર, એમ ૭

ખિયો (મ૦ તિડક) પ્રમેહ કહે છે. પેશાબના વખતે આગ થતી નથી તેને **ઠંડો** (મ૦ હિં૦ શીત) પ્રમેહ કહે છે. પેશાબને આરંભે તંતુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીથી ઊચકીએ તો હાથ–બે હાથ લંબાઈનો તાર થાય છે. તેને **તંતુમેહ, તારમેહ** કિંવા **લાલામેહ** કહે છે. જે પ્રમેહમાં ધાતુ જાય છે તેને **ધાતુપ્રમેહ** કહે છે. જેમાં પરુ પડે તેને **પૂયપ્રમેહ** કહે છે. કંઈક તૂરો અને મધુર એવો જે પ્રમેહ પેશાબ સાથે પડે છે તેને **મધુમેહ** કહે છે. મધુમેહી પુરુષ જે ઠેકાણે પેશાબ કરે છે, તે ઠેકાણે સાકર ખાવા માટે કીડીઓ બહુ ભેગી થઈ જાય છે. હમણાં પ્રમેહરોગનો ઘણો જ પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે. પ્રમેહનો રોગ ઘણે ભાગે પુરુષોને થાય છે, સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજઃ–પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી કરીને શરીર સંબંધી સર્વ દોષો શુદ્ધ થાય છે, એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો

પ્રમેહો બીજા પણ છે. તે મેળવતાં કુલ ૨૬ ભેદ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પેશાબ ઘણો થતો હોય તો કાળા તલ ૯ પૈસાભાર સવારના પહોરમાં હમેશાં ખાય તો હમેશાં પેશાબ ટપકતો હોય અથવા થોભતો ન હોય તેને આરામ થાય. (૨) મારેલું લોઢું તથા સૂંઠ બરાબર વજને લઈ ખાંડી ઝીણું કરી તેથી બમણી તેમાં સાકર ભેળવી દરરોજ સવારે નયણે કોઠે ફાકે તો પેશાબ ગળતો હોય અથવા ઘણો થતો હોય કે થોભતો ન હોય તે મટે. (૩) સુવા શેર ૧, મેંદો શેર ૦||, ગુંદ શેર ૦||, રાતી ખાંડ શેર ૧|| અને ઘી શેર ૦||, એ સર્વે વસાણાં ખાંડીને એના લાડુ બનાવવા. તેમાંથી સવાર સાંજ એકેક ખાય તો પેશાબ ગળતો હોય તે મટીને ધાતુ વધે. (૪) ગવારનો આટો શેર ૧ અને સાકર શેર ૦||, ખાંડી ઝીણું કરી ગાયના ઘી સાથે સવાર–સાંજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય. (૫) સરવાળા નામનું ઘાસ જેને ઉખદરા કહે છે અને છોકરાં જેને કૂતરાં કહે છે, તે લૂગડા ઉપર ચોંટાડવાથી ચોંટી જાય છે, તે જડ સુદ્ધાં ઉખેડી લાવીને છાયામાં સૂકવી ખાંડી તેની બરાબર ખાંડ ભેળવી સવારસાંજ એકેક હથેળી ભરીને ખાય તો ભાતભાતના પ્રમેહ મટે. (૬) ધોળો ગુંદર શેર ૦|, શિંગોડાં શેર ૦|, બુરા ખાંડ શેર ૦||, મેંદો શેર ૦||, એ બધાં વસાણાં એકઠાં કરી એક કાચના વાસણમાં ભરી તેમાં ઘી શેર ૦| ભેળવીને તેમાંથી ૫ પૈસાભાર દરરોજ સવારે કેટલાક હપતા સુધી દૂધની સાથે મેળવીને પીએ તો ભાતભાતના પ્રમેહ મટે અને મરદાઈ વધે. (૭) કેવડાની જડનો રસ તોલા ૨માં તોલો ૧ સાકર નાખી પીએ તો આરામ થાય. (૮) આમળાં તોલા ૨નો ઉકાળો કરી બે માસા હળદર તથા મધ નાખી આપવો. (૯) ગળોનો રસ મધ નાખી આપવો. (૧૦) છુહારી ખારેકો દૂધમાં બાફી તેમાંથી ઠળિયો ખેંચી કાઢી તેની જગાએ લોબાન અને બેંસાગૂગળ સમાનભાગે લઈ વાટીને ભરવો; તે દરેક જુદી જુદી ખારેક ઉપર ઘઉંના લોટની કણક ચડાવી અંગારા ઉપર શેકી, પછી તે ખારેકો અંદરના ઔષધ સહિત કાઢી લઈ વાટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક એક આપવી. અંગારામાં શેકતાં તે ખારેકમાંથી ગૂગળનો ધુમાડો બહાર નીકળવો ન જોઈએ; એટલે કે અંગારાની ભારસાળમાં ભારી રાખીને શેકવું. (૧૧) ગળો તોલો ૦||, પિત્તપાપડો તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, બહેડાં તોલો ૧, હરડાં તોલો ૧ અને ધરો વાલ ૨ લઈ ૧|| શેર પાણીમાં ઉકાળી પાંચ તોલા રહેથી તેમાં તોલો ૧ મધ નાખી પાવું. (૧૨) કાંસકીનાં પાંદડાં તથા ચણકબાબ વાટી પાણીમાં પાવાં. (૧૩) દાડમ અને જાંબુનાં પાંદડાંનું શરબત કાઢી પાવું. (૧૪) વડનું દૂધ પતાસાં ૪ ભરી દિવસ ૭ આપવું. (૧૫) ફટકડી ફુલાવેલ તોલો ૧, એલાયચી તોલો ૧ તથા સાકર તોલા ૨નાં પડીકાં ૩ કરી આપવાં. (૧૬) શંખાવળી, સાકર, ધાણા અથવા વરિયાળી ત્રણે વાટી રાત્રે હવામાં રાખી સવારે ઘૂંટીને પાવું. (૧૭) સૂરોખાર ટાંક ૧, એલચી ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, પાષાણભેદ ટાંક ૧, ગોળ ટાંક ૪માં ગોળી વાળી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી. (૧૮) એખરો ૧ પૈસાભાર, બળબીજ ૧ પૈસાભાર, પાષાણભેદ ૧ પૈસાભાર, તવખીર ૧ પૈસાભાર અને સાકર ૪ પૈસાભાર એની ફાકી બકરીના દૂધમાં લેવી. (૧૯) ગાયના ૧૦ તોલા દૂધમાં અર્ધા લીંબુનો રસ નાખી તરત પાવાથી તણખિયો પ્રમેહ મટે. (૨૦) કુંવારની જડ જાડી હોય તે દેવતામાં શેકી તેને છોલી નાખી તેના ગરભના જેટલી સાકર નાખી દરરોજ ટાંક ૨|| લેવાથી પ્રમેહ જાય. (૨૧) વછનાગ ટાંક ૧, ધંતૂરાનાં બીજ ટાંક ૧, ખુરાસાની અજમો ટાંક ૧, ભાંગ ટાંક ૧, ચણકબાબા ટાંક ૧, જાયફળ ટાંક ૧, ગઠુંલા ટાંક ૧ અને મૂસળી ટાંક ૧ લઈ; પોસ્તના પાણીથી ગોળી વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરરોજ એક એક આપવી. (૨૨) હરડેદળ ટાંક ૨, આમળાં ટાંક ૨ અને બહેડાં ટાંક ૨ વાટી, શેરડીના રસમાં ૭ પુટ આપી તડકે સુકવવાં. તે ચૂર્ણ ટાંક ૨, સાકર ટાંક ૨માં મધ નાખી ચટાડવું. ઉપર દૂધ શેર ૦|| પાવું. આથી પ્રમેહ મટી વીર્ય વધે. (૨૩) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, લોહચૂર્ણ, શિલાજિત, મોટી હરડે, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અવલેહ કરી ૭ દિવસમાં ખવડાવવું, અલૂણું ખવડાવવું. (૨૪) મૂસળી ટાંક ૪, ચણોઠીનું મૂળ ટાંક ૪ વાટી, ફાકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુ-

નથી, પણ ગર્ભાશય આદિ પ્રજનન સંસ્થાગાં વિકાર થાય તો પ્રદર થઈ જાય છે.

અસાધ્ય પ્રમેહલક્ષણ:—માતાપિતાની પરંપરાથી પ્રમેહ થયેલ હોય તે અસાધ્ય પ્રમેહ છે, તેમ જ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ વિશેષ સમય સુધી ચિકિત્સા વિના રહે તો મધુપ્રમેહના રૂપમાં આવી જઈ અસાધ્ય બને છે.

જનનેંદ્રિયના દરદવાળી દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સંબંધથી પ્રમેહ, પરમિયો (સુજાક) થાય છે તે અહીં કહેલા પ્રમેહથી જુદી જાત છે. (અથવા પુયપ્રમેહ કહી શકાય, આ પ્રમેહનાં પૂરાં લક્ષણ મળતાં નથી.) સુજાકમાં પેશાબરસ્તે પરુ નીકળે છે, કે જે પરુ ચેપી છે. તેમ જ મૂત્રેંદ્રિયમાં સોજો તથા દાહ થાય છે; પેશાબની નળીનું મોં લાલ થઈ જાય છે, વારંવાર ઘણી બળતરા સાથે થોડો થોડો પેશાબ થાય છે, સખત વ્યાધિમાં શરીરમાં તાવ પણ આવી જાય છે. આ રોગ મટી ગયા પછી પણ વારંવાર ઊગજે છે. આ રોગમાંથી કેટલાકને બદ થાય છે તેમ જ કેટલાકના સાંધા ઝલાય છે.

પરમિયા (સુજાક) પર ઉપચાર:—(૧) જૂના રોગો માટે ચંદ્રપ્રભા વટી સર્વોત્તમ ઇલાજ છે. (૨) તીક્ષ્ણ નવા રોગોમાં પ્રથમ ઇંદ્રિયજુલાબ લેવો. ગરમ પાણીથી શેક કરવો, કમ્મરબૂડ ગરમ પાણીમાં બેસવું. (૩) પ્રમેહાંતક વટી–વંશલોચન, શિલાજિત, રૂમી મસ્તકી, ઇસેસ, રાળ, ચણકબાબ, ઇલાયચી તથા હળદર, એ આઠ વસ્તુ સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી ચંદનના તેલમાં ઘૂંટી વટાણા જેવડી ગોળી બનાવવી. બબ્બે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત લેવાથી પેશાબમાં બળતરા થવી, રસી વગેરે પીડા માત્ર ૧ દિવસમાં જ શાંત થઈ જાય છે. (૪) જૂના રોગમાં ચંદ્રપુટી પ્રવાલ તોલા ૨ તથા ચાંદીના વરખ તોલો ૧ મેળવી ખરલ કરવી. માત્રા ૩ થી ૬ રતી. મલાઈ(તર)ની સાથે દિવસમાં બે વખત લેવાથી પ્રમેહ, સુજાક, સ્વપ્નદોષ, પ્રદર, નબળાઈ વગેરે દૂર થાય છે. (૫) બાવળની કાચી ફળી સુકાયેલી, ચણકબાબ તથા શંખજીરું, દરેક એકેક તોલો લેવાં. અને કમળકાકડીનાં બીજની ગિરી, ઇલાયચી તથા ઇંદ્રજવ દરેક અર્ધો અર્ધો તોલો લેવાં અને ફુલાવેલી ફટકડી ૪ માસા લેવી. એ સર્વને બારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૭ માસા દિવસમાં બે સમય દૂધની લસી-(દૂધ–પાણી મેળવેલાં હોય તે)ની સાથે લેવાથી ત્રણ દિવસની અંદર સુજાક નષ્ટ થાય છે. (૬) સુજાક પર પિચકારી–મુરદાશિંગ, ફટકડી, રસાંજન, સુરમો તથા કાથો દરેક દશ દશ તોલા, મોરથૂથુ તથા રસકપૂર સવા સવા તોલો, એ સર્વ ઔષધિ ખાંડી મેળવવી, પછી પાણી તોલો ૧૦૦ (૨॥ શેર)માં મેળવી શીશીમાં ભરવી. આ પાણી ા તોલો ૧૦ તોલા પાણીમાં મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત પિચકારી મારવાથી નવા તથા જૂના પ્રમેહ(સુજાક)માં મૂત્રેંદ્રિય અને મૂત્રાશયમાં ભેગો થયેલો વિકાર નીકળી જાય છે. (૭) જૂના રોગમાં ગોખરુ, ગૂગળ અથવા ગોખરુનો અવલેહ સેવન કરવો.

તણખિયા પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી ગોકણી(ગરણી)નાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ભિલામો ઘસી પાવો. (૩) આમળાંના ઝાડની છાલનો રસ બે તોલા પર્યંત કાઢી તેમાં કિંચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવું. (૪) ઉંબરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ તેમાં કિંચિત્ જીરાંનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી, બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કમળ–૩, ખેર–૬, ગરણી–૪, ગોખરુ મોટા–૫, ચિત્રક–૧૨, તલ–૧૭, ૧૮; દુદરલી–૨, ભિલામો–૧૬.

મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંબુડીની છાલ નિસ ૨ તોલા પર્યંત ખાવી. કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડાંની ભૂકી ખાવી. (૨) કડાનાં મૂળ ઉપરની છાલ, અસાણાની છાલ, નાગર-

પ્રમેહ જાય. (૨૫) રાસ્ના ટાંક ૫ અને લીંડીપીપર ટાંક ૧ અને સાકર ટાંક ૭ ભેળાં વાટી ત્રણ દિવસ ખવડાવવાથી સાન્દ્ર પ્રમેહ જાય. (૨૬) કેસૂડાં પલાળી પાણીમાં બંગાળી સાકર નાખી પાઈએ તો પ્રમેહ-પીડા જાય. (૨૭) ધંતૂરાનાં બીજ, બંગ, મારેલ પારો, હિંગળોક, આમલસાર ગંધક એની પાનના રસમાં ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય. (૨૮) સાકર અને જવખાર ગાયની છાશમાં ફકાવવાથી ઊનવા (મૂત્રકૃચ્છ) જાય. (૨૯) કસુંબો ગાયના દૂધમાં સાથે આપવાથી પ્રમેહ જાય. (૩૦) ડમરાનો રસ તોલો ૧॥, સાકર તોલો ા॥ નાખી પીવાથી રગતિયો (રક્ત) પ્રમેહ મટે. (૩૧) દાડમના બીજનો રસ સાકર તોલો ૧ નાખી પાવાથી રક્તપ્રમેહ તથા તણખિયો પ્રમેહ જાય.

મોથ અને ત્રિફળાંનો કાઢો કરી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અળાઈ–૪, જાંબુ–૬, દુદરલી–૨.

બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાં, વાંસનાં પાંદડાં, નાગરમોથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો. એટલે તે તરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે. (૨) આદાનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત આપતા જવું. (૩) વાંસનાં સુકાયેલાં પાંદડાંનો કાઢો બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અજમો–૪, અનેનાસ–૩, આદું–૪૦, આમળાં–૨૧, કોલિંજન–૬, ખસખસ ક (અફીણ)–૫, ભોંયકોળું–૬, મેથી–૩, વાંસ–૬.

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળોનો અંગરસ મધમાં આપવો. (૨) ત્રિફળા, દેવદાર, દારુહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) ખાખરાનાં ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૪) વડના અંકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડિંગ, હળદર, જેઠીમધ, સૂંઠ અને ગોખરુનો કાઢો મધમાં આપવો. તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે. (૬) ભોંયઆમળી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, ચણકબાબા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી ખાવાં, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૭) નિર્મળીનાં બિયાં એકેક તોલો છાશમાં વાટી પાવાં. (૮) બકામ–લીમડીની લીંબોળીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) બાવળનાં અથવા ખીજડીનાં કુમળાં પાંદડાં અને થોડું જીરું બારીક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં મેળવી, ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવાર–સાંજ આપવું. (૧૦) ચણકબાબા ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમાં ચંદનના તેલમાં ચાર ટીપાં નાખી તે આપવો. (૧૧) વંશલોચન ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકબાબા ૧ તોલો, ધોળો કાથો ૧ તોલો અને માયફળ ૧ તોલો લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાના બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી તે ગોળી સવારસાંજ ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં મેળવી તેમાં ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવું. એ ઔષધથી પ્રદર પણ જાય છે. (૧૨) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સઘળું મધમાં આપવું. એટલે સાત દિવસમાં દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાંક ઘઉં રાતે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તે પાણીમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું.* **પ્રમેહપિટિકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકી થાય છે. તે સર્વ સંધિના ઠેકાણે થાય છે. તૃષ્ણા, શ્વાસ, માંસનો સંકોચ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસંરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા), એ બધા ઉપદ્રવ જાણવા. એમાંથી કોઈ ને કોઈ પ્રમેહરોગીને અપથ્ય કરવાથી થઈ આવે છે. **પ્રમેહપિટિકા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉંબરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) બાવચો વાટી લેપ કરવો. (૩) વ્રણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. મધુમેહ પછી ઘણેભાગે પ્રમેહપિટિકા થાય છે. એ બહુ જ ઘાતક રોગ ગણાય છે. માટે અનુભવીની સલાહ પ્રમાણે તરત યોગ્ય ઉપચાર કરવો.

---

* પ્રમેહરોગ પર વધુ ઔષધ:—મેહકુલાંતક રસ, વસંતકુસુમાકર રસ, શિલાજિત વટી, બૃહત્ બંગેશ્વર, સોમનાથ રસ, એલાદિ ચૂર્ણ, ચંદ્રપ્રભા વટી, ખદિર ગુટિકા, ચંદનાદિ ક્વાથ, ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ, ગોક્ષુરાદિ ગૂગળ, ગોખરુપાક, ચંદનાસવ, ગંધકયોગ, ચંદ્રપ્રભા રસ, ચંદ્રોદય રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે. પ્રમેહમિહિર તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે. પ્રમેહપિટિકા ૧૦ પ્રકારની થાય છે. જે મનુષ્યની હોજરી દોષવાળી હોય તેને પ્રમેહ વિના પણ થાય છે. ગુદા, હૃદય, શિરા, કાંધ તથા પીઠનાં મર્મસ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલી અતિ વેદનાવાળા મંદાગ્નિવાળાને થાય તો અસાધ્ય સમજવી. પ્રમેહ સંબંધી પિટિકા થઈ હોય તો પ્રથમ લોહી કઢાવવું. જો પાકી ગઈ હોય તો શસ્ત્રથી ચિરાવવી. ત્યાર પછી બકરાના મૂત્ર અથવા લીમડાનાં પાનના ક્વાથથી ધોઈ ઉમરડાનું દૂધ અથવા બાવચીનાં બીજ વાટી લેપ કરવો; તથા ઉપલસરી, મુનક્કા, નસોતર, ભોંઢીઆવળ, કડુ, હરડે, અરડૂસાની છાલ, લીમડાની છાલ, હળદર, દારુહળદર તથા ગોખરુનાં બીજ સમભાગે લઈ કાઢો કરી પિવડાવવો. શાસ્ત્રીય ઔષધ સારિવાદિ લોહ, સારિવાદ્યાસવ, મકરધ્વજ રસ વગેરે અપાય છે. પ્રમેહપિટિકા (કાર્બંકલ) બહુ જ અસાધ્ય દરદ ગણાય છે માટે સાધારણ ઘરના ઉપચારો પર ન રહેતાં અનુભવીની સલાહ લેવી, એ વધારે સારું ગણાય છે.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૭. કવાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૩.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-**સર્વપ્રમેહ માટે:**—અંકોલ-૧૩, અરલુ-૫, અળસી-૬, આમળાં-૧૧, ૨૨; આશેત્રી-૨, ઉટકટારી-૨, ઉંબરો-૧, ઐખરો-૪, ઓથમીજીરું-૩, કાંકડ-૩, કડિાળી-૩, ૪; કુંવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૪, કેળ-૧૫, ખાખરો-૯, ખીજડો-૩, ખેર-૯, ઘઉં-૭, ગળો-૩, ગોખરુ બેઠા-૨, ૭; ચણકબાળા-૨, ૪; ચણોઠી-૯, ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧, નિર્મળી-૬, પાષાણભેદ-૨, પિસા-૧, પીળો ધંતૂરો-૭, બકામ લીમડી-૫, બલ (બેળ)-૨, બાવળ-૧૬, બિડી-૧, ભોંયઆમળાં-૩, ભોંયકોળું-૪, મેંદી-૬, મેંદાલકડી-૨, રતનજોત-૯, રાનભીંડા-૨, લવંગ-૩૦, લાણોની ટીપમાં નં. ૮, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૩૯; વડ-૨, વાંસ-૪, શતાવરી-૧૯, શરપુંખો-૨; શિરદોડી-૨, સીસમ-૧, શેરણી-૩, સુખડ-૬, હરડે-૧૯, ૩૪, ૪૨; હરણસુરી-૨, હાથા-૩. ઠંડા એટલે **શીતપ્રમેહ માટે:**—આમલી-૨, કમળ ૩, પાટલા-૪, પાદ (કાળીપાડ) -૫, બેળ (હીરાબેળ)-૪, રતનજોત-૮, વાંસ-૫, શીમળો-૧૨. **તંદુ કે લાલાપ્રમેહ માટે:**-કાંટી ગોખરુ-૫. ચણોઠી-૭, દુદરલી-૧, મેંદી-૨, વગડાઉ તુરિયું-૧. **ધાતુપ્રમેહ માટે**—કાયફળ-૫, **પૂયપ્રમેહ માટે:**—કપૂરી મધુરી-૧, સુખડ-૫. **વસામેહ માટે:**—અરણી-૭, કૂંવાડિયો-૮, સીસમ-૨. **રક્તમેહ માટે:**-એલચી-૫, બેળ (હીરાબેળ)-૭. **પિષ્ટમેહ માટે:**-હળદર-૧૨. **શનૈર્મેહ માટે:**-હરડે-૨૦. **સાન્દ્રમેહ માટે:**-સાતીન-૩. **નીલમેહ માટે:**-પીપળો-૨૧. **ઇક્ષુ અને સિક્તામેહ માટે:**-લીમડો (કડવો)-૩. **સુરામેહ માટે:**-શીમળો-૧૧. **હરિદ્રામેહ માટે:**-ગરમાળો-૬. **ઉષ્ણમેહ માટે:**-ગોખરુ-૫, મેંદી-૨. **ઉદકમેહ માટે:**-નિર્મળી-૬, પારિજાતક-૪, રતનજોત-૧૦. **મંજિષ્ઠમેહ માટે:**—મજીઠ-૪. **તરતના પ્રમેહ માટે:**—આંબો-૮, લાણોની ટીપમાં નં. ૯.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:-ઉંદરની લીંડીઓ-૩. **તણુખિયા પરમા માટે:**-ભેંસનુ છાણ-૩.

પથ્ય—ચોખા, જવ, સામો, મઠ, ઘઉં, કળથી, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પરોળાં, લસણ. **અપથ્ય**—મૂત્રવેગનો અવરોધ, ધૂમ્રપાન, દિવસે ઊંઘવું, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, દૂધી, કોળું, રોલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૭-પાંડુ

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાભક્ષણ, દિવસે ઊંઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિષ્ટાન્ન, તલ, માછલાનું અતિભક્ષણ, એ પદાર્થોનું સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઈ શરીરની ત્વચા પાંડુવર્ણી થાય છે, એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય, એમ પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે.

પૂર્વરૂપ:—ચામડી ફાટવી, મોમાં વારંવાર થૂંક આવવું, શરીર ગળવું, મૃત્તિકાભક્ષણની ઇચ્છા, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મળમૂત્રનું પીળાપણું, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવા પહેલાં માણસને થાય છે.

વાતપાંડુ:—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદિને રૂક્ષતા, કાળાપણું, કંપ, સોય ભોંકાયા જેવી પીડા, પેટનું ફૂલવું, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે **પિત્તપાંડુ:**—મૂત્ર, વિષ્ઠા અને આંખો પીળા થાય છે, દાહ, તૃષા અને જ્વરે પીડિત હોય છે, મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે **કફપાંડુ:**—મુખમાંથી કફનો સ્રાવ, સોજો, ડોલાં, આળસ, શરીરે ભાર, ત્વચા, આંખો અને મોઢે શ્વેતતત્ત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે. **સન્નિપાત પાંડુ:**—ઉપર કહેલાં ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે **મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય પાંડુ:**—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિકો પૈકી એકાદો દોષ કુપિત થાય છે, માટી તૂરા રંગની હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે. તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રૂક્ષ કરે છે અને

રૌક્ષ્ય ગુણ પ્રબળ થયો એટલે અન્ન ખાવામાં આવે તે રુક્ષ થઈ જાય છે. તે માટી કોષ્ઠાદિકોના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય રસ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે છે અને તેનો રોધ કરે છે; તેથી કરીને ઇંદ્રિયોનું બળ એટલે સ્વવિષય ગ્રહણશક્તિ નષ્ટ થાય છે. શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમાં હોય છે તે) એને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે. **વિશેષ લક્ષણ:**—નેત્ર, ગાલ, ભ્રૂકુટિ, પગ, નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કોઠામાં કૃમિ અને રક્તકફમિશ્રિત દસ્ત, એ લક્ષણો થાય છે. આ પ્રકારને કોઈ 'કૃમિપાંડુ' પણ કહે છે. **અસાધ્ય લક્ષણો:**—ઘણા દિવસનો પાંડુરોગ ઘણો કાળ થવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી. આખા શરીરે સોજો આવેલો હોઈ જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા જુએ છે તે; જે માણસનો બંધાયેલો ઘોડો મળ લીલા રંગનો કફમિશ્રિત પડે તે; જે પુરુષ દીન એટલે દુ:ખી થાય છે અને ધોળો પૂણી જેવો થાય છે તથા ઊલટી, મૂર્છા અને તૃષાની પીડા પામે છે તે; રક્તક્ષય થકી જે પાંડુરોગી ધોળો થાય છે તે; જેના દાંત, નખ, આંખો પીળાં થયેલાં છે તે; જે પાંડુવર્ણના પદાર્થસમૂહ જુએ છે અને હાથ, પગ, ડોક એ ઠેકાણે સોજા હોય અને મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય છે, એથી ઊલટો સાધ્ય જાણવો. મધ્યદેહને સોજા; હાથ, પગ અને ડોક એ શુષ્ક થયેલાં; ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો; મૃતઃપ્રાય થયેલો તેમ જ અતિસાર અને તાવે કરી પીડાયેલો રોગી વૈદ્યોએ છોડવો. **પાંડુરોગમાં+ કમળો થાય છે:**—જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળાં દ્રવ્યોનું સેવન કરે છે, તેનાં પિત્ત રક્તમાંસને બાળી દુષ્ટ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે; તેની આંખો અત્યંત પીળી થાય છે; ઇંદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે; ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળાં થાય છે; મૂત્ર, પુરીષ લાલ અને પીળાં થાય છે; તે પુરુષ ચોમાસામાંના દેડકા જેવો પીળો થાય છે. દાહ, અન્ન ન પચવું, દુર્બળતા, અંગગ્લાનિ અને અન્નદ્વેષે તે રોગી પીડિત થાય છે; જેમાં પિત્તપ્રબળ એવો કમળો એક કોષ્ઠાશ્રય તથા બીજો શાખા-(રક્તાદિ ધાતુ)-શ્રિત હોય છે, એમ રાજયક્ષ્મા સ્વતંત્ર હોય છે, તેમ કમળો પણ સ્વતંત્ર હોય છે. એની જ બીજી અવસ્થા **કુંભકમળો:×**—કાળાંતરે જડ થયેલો જે કમળો જઠરાગ્નિને જ્યારે રોકી લે છે, જેથી કુંભ (ઘડા) સમાન પેટ મોટું થઈ જાય છે, ત્યારે કુંભકમળો કહેવાય છે. **પાંડુરોગમાં હલીમક રોગ થાય છે:**—શરીરમાં વાત અને પિત્ત વધવાથી જે વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીલો, નીલો કિંવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ, ઊંઘ, અગ્નિમાંદ્ય, ઝીણો તાવ, સ્ત્રીભોગની ઇચ્છાનો અભાવ, અંગ મરડાઈ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા, અન્નદ્વેષ, ભ્રમ એ ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે વાતપિત્ત થકી રોગીને હલીમક રોગ થયો છે એમ જાણવુ

ઉપચાર:—(૧) લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું; એટલે પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે. (૨) દશમૂળ અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. એટલે કફયુક્ત પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરુચિ, કંઠરોગ અને હૃદ્‌રોગનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિફળાં, ગળો, અરડૂસી, કડુ, કરિયાતું અને કડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો; એટલે પાંડુરોગ અને કમળાનો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સૂંઠ, કડુ, ગળો, દારુહળદર અને હરડેનો કાઢો-સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા, મુખમાં હમેશાં ગળફા (કફ) આવવા અને કફરોગનો નાશ કરે છે. (૫) અરડૂસી, ગળો, કડવો લીમડો, કરિયાતું અને કડુનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી આપવો, એટલે કમળો, પાંડુ, રક્તપિત્ત, હલીમક અને કફાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૬) શિલાજીત, મધ, વાવડિંગ, હરડે અને સાકરનું સમ-

+ પાંડુરોગ લોહીમાં રાતા રજકણો ઓછા થયેથી અથવા લોહી ઓછું થવાથી થાય છે. કમળો પિત્તાશયનું પિત્ત આડે માર્ગે જઈને લોહીમાં મળી જાય ત્યારે થાય છે. બંને રોગની સંપ્રાપ્તિમાં બહુ જ ભેદ રહેલો છે. સાધારણ અવસ્થામાં ઉપચારની અંદર કેટલુંક મળતાપણું છે. તીવ્રાવસ્થામાં બંનેની ચિકિત્સા જુદી જુદી છે.

× કુંભકમળા રોગમાં વમન, અરુચિ, હેડકી, તાવ, પરસેવો, શ્વાસ, ઉધરસ અને મળ પાતળો થાય છે ત્યારે રોગ અસાધ્ય બની જાય છે.

ભાગે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે પંદર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય છે. (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આમળાંના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; પછી તે ગાયના ઘીમાં રાતે લેવું. (૮) દેવદારના પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા પાણીમાં ચાર માસા લેતા જવું, એટલે એક મહિનાની અંદર પાંડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરડે ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ ભીંજવી રાખવી અને તેમાંથી એકેક ભક્ષણ કરવી. (૧૦) મૂળ સહિત કાંસાળુ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી, પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી, એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઈ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરડેનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૩) ગોખરુનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૪) ગળોનું સત્ત્વ મધ એને ઘીમાં આપવું. (૧૫) હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચારગણા ઘીમાં પ્રથમ ગ્રાસમાં ભોજનની અંદર આપવું; એટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ દૂધસાકરમાં આપવી. (૧૭) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકમૂળ અને બાળહરડેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી; એટલે પાંડુરોગ અને હરસનો નાશ થાય છે. વાકેરીનું બીજું ઠંડા પાણીમાં અગર દૂધમાં ઘસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું; એટલે પાંડુરોગ, જીર્ણજ્વર, નાડીવ્રણ, ભગંદર, ગંડમાળ, જામેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.×

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૩.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આમલી–૩, ઇંદ્રજવ–૧૬, ઉશી–૩, કાસાળુ–૭, કુકરપાડાનો વેલો–૮, ગોખરુ બોડાં–૧, ચિત્રક–૯, પિસા–૨, ભાંગરો–૧૩, ભોંયઆમલી–૪, ૫; મીંઢીઆવળ–૬, લીંડીપીપર–૩૫, વાંકેરી–૩, શ્રાવક–૩, સમેરવો–૧૫, સાટોડી–૧૯, હરડે–૮. **મૃત્તિકાજન્ય પાંડુરોગ** માટે:—કેસર–૬.

જુઓ ગો૦વૈ૦માં:—દૂધ–૨૧, ગોમૂત્ર ૬, ૭ની ટીપમાં નં. ૨. પ્રા૦ ઔ૦માં:—મૂર્વર્ગ–૧.

પથ્ય—જૂના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવેર અને મસૂરની દાળ, પરવળ, જૂનાં કોળાં, જૂનાં કેળાં, ગ્રળો, કાળી શેરડી, તાંદળજો, પુનર્નવા, વંતાક, ડુંગળી, લસણ, પાકી કેરીઓ, ઘિલોડાં, આમળાં, છાશ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાંજી, માખણ, હળદર, તૂરા પદાર્થ અને કેસર. **અપથ્ય**—રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, ઊલટી, મળમૂત્રાદિકોના વેગનું ધારણ, પરસેવો, મૈથુન, શિંગો અને પાનની ભાજી, હિંગ, અડદ, પેંડ, ખરબૂજ, તાબૂલ, સરસવ, મદ્ય, ખાટા પદાર્થ, વિરુદ્ધાન્ન, જડ અને વિદાહી અન્ન.

૩૮–બળતરા (દાહરોગ)

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું ભક્ષણ, મર્માભિઘાત, મહાશસ્ત્રાદિકોનો પ્રહાર, એ કારણ વડે આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તપ્ત થવું, નેત્ર આરક્ત કિંવા પીતવર્ણ, એ દાહરોગનાં લક્ષણો જાણવાં *

× પાંડુરોગ તથા હલીમક રોગમાં શાસ્ત્રીય ઔષધિ:—પુનર્નવાદિ મંડૂર, નવાયસ ચૂર્ણ, અષ્ટાદશાંગ લોહ, ત્ર્યૂષણાદિ મંડૂર વટક, અમૃતલતાદિ ઘૃત, હરિદ્રાદિ ઘૃત, દશમૂળારિષ્ટ, ચંદ્રપ્રભા વટી, લોહાસવ, પાંડુપંચાનન રસ, ત્રિફલારિષ્ટ, ત્રૈલોક્યસુંદર રસ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે તથા ક્રમશ પર ચંદ્રપ્રભા ગુટી અંજન કરવા માટે અને સૂંઘવા માટે કુકડવેલના ફળનું ચૂર્ણ આપવાથી ફાયદો થાય છે. બાળકો માટે મંડૂરની બનાવટ તથા મોટી ઉમરવાળા માટે લોહભસ્મવાળી ઔષધિ ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ સાથે આપવી વિશેષ લાભદાયક છે. સ્ત્રીઓને રક્તપ્રદરથી અથવા હરસથી પાંડુરોગ થયો હોય તો મૂળરોગ દૂર કરવા માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

* અગ્નિ વડે દાઝવાથી, સૂર્યના તાપમાં ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અંતર્દાહ (શરીરની અંદરની બળતરા) અને બહિર્દાહ (બહાર અગન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે બે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ૧–રક્તપિત્તદાહ, ૨–રક્તદાહ, ૩–પિત્તદાહ, ૪–તૃષ્ણાદાહ, ૫–રક્તપૂર્ણોદર દાહ, ૬–ધાતુક્ષય દાહ, ૭–મર્મઘાતદાહ, આ સાતે પ્રકાર અને તેમનાં લક્ષણો નામ ઉપરથી જ સમજાય તેવાં છે. હૃદય, મસ્તક અથવા પેઢુ પર માર લાગવાથી દાહરોગ ઉત્પન્ન થાય, તે અસાધ્ય કહેવાય છે; તેમ જ જે રોગીને અંદર બળતરા થતી હોય, પણ ઉપર શરીર ઠંડું જણાતું હોય, એ રોગીને આરામ થવાની આશા નથી.

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરિયાળી અધકચરી કૂટી રાતે ૨૪ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી. (૨) સો વખત ધોયેલું ઘી શરીરે ચોપડવું. (૩) અરીઠાનું ફીણ કિંવા કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી તેનું ફીણ શરીરે ચોળવું. (૪) ચંદનાદિનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. એટલે દાહ, પિત્ત અને ઊનવા દૂર થાય છે. (૫) ચોખાની ધાણી અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી તે વારંવાર આપતા જવું. (૬) ખજૂરનું શરબત કરી આપવું. (૭) ગળોનું સત્ત્વ જીરું અને ખડીસાકરમાં આપવું. ગોવરું અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર એ આપવું. (૮) ચોખાના ધોવડામણમાં રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું.+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌંમાં:—અગરુ–૨, આંબો–૧૧, ઉંબરો–૨૬, કમળ–૪, કંચનાર–૩, કેળ–૧૩, કોકમ–૬, કોથમીર–૫, ૮, ૯; ખજૂરી–૧૦, ખાટી લૂણી–૪, જવ–૧, ડાંગર–૧૨, તડબૂચ–૨, પદ્મકાષ્ઠ–૧, પાઢ (કાળીપાડ)–૪, ફાલસા–૨, બિજોરું–૫. બહેડાં–૩, મગ–૨, મરવો–૨, મોથ–૯, ૧૪; રતાંજળી–૧, ૧૦; વાળો–૨, ૪; શતાવરી–૨, સીતાફળ–૩, સિવણ–૭, સુખડ–૧. **રક્તજન્ય દાહ** માટે:—વાંસ–૩.

જુઓ ગો૦વૈ૦માં:—છાશ–૧, ઘી–૧૫. **હાથપગમાં થતા દાહ** માટે:—ઘી–૪. **તાવ વગેરે કારણોથી અતિ બળતરા થાય તો**:—ઘી–૫.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—ઘૃતવર્ગ–૨. **હાથપગમાં થતા દાહ** માટે:—ઘૃતવર્ગ–૧.

પથ્ય—ચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, જવ, સાકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કોળું, દાડમ, પડાળાં, મીઠા રસ. **અપથ્ય**—રસ્તે ચાલવું, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ; ગરમી લેવી, છાશ, પાન, હિંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ

૩૯—બાલરોગ

કારણ:—માતાનું જડાનાદિ ભક્ષણ, વિષમાશન અને દોષકારક અન્નભક્ષણને લીધે દેહમાં પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે, તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ માતાપિતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકોને અનિયમિત આહાર, ઘણી જ વખત ઊંઘાડવું, ઘણી જ વખત પાણી પાવું, ગરમીમાં બહાર લઈ જવું, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થયેલાં એવાં પેય પાવાં વગેરે કારણોએ બાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધ પીનારાં, દૂધ અને અન્ન ખાનારાં અને કેવળ અન્ન ખાનારા, એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો હોય છે. તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નીરોગી હોય છે. દંતોદ્‌ભવ એ સર્વ બાલરોગોનુ કારણ છે, પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જ્વર, વિડ્‌ભેદ (ઝાડો, હગામણ), કૃશત્વ, ઊલટી, કપાળ દુખવું, અભિષ્યંદ, શોથ અને વિસર્પ, એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકોના રડવા ઉપરથી તેની કમીજાસ્તી પીડા સમજવી. બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દે નહિ તે ઠેકાણે તેને કાંઈક પણ દુઃખ છે એવું સમજવું. આંખો મિચાવા ઉપરથી મસ્તક દુખે છે, એમ સમજવું. મલાવરોધ, ઊલટી, સ્તન ચાટવાં અને પેટમાં ગડગડવું, પેટનું ચડવું અને પેટનું ઊંચું થવું, એ લક્ષણોએ તેના ગળામાં પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત્ર બંધ થવું, ડચકણાં તથા ચારે તરફ જોવું, એ લક્ષણોએ તેની બસ્તીમાં તથા ગુહ્યસ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું. વૈદ્યોએ તેના સ્રોતો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારો), હાથ, પગ વગેરે અવયવ તથા સાંધા વારંવાર જોવા. **બાળકોને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ**:—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડિંગના ફળ જેટલું અથવા ગુંજાના પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું; તેમ જ બાળક મોટું થતું

+ દાહરોગમાં સિદ્ધ ઔષધિ દાહાંતક રસ, સુધાકર રસ, ચંદનાદિ ક્વાથ, ચંદ્રકલા રસ, ચંદનાદિ અવલેહ વગેરે ખાવા માટે તથા કાંઝી તેલ અને ચંદનાદિ લેપ શરીર પર લગાડવા માટે અપાય છે.

જાય તેમ વધારતાં જવું. એક વર્ષ પછી એકેક માસો વધતાં જવું. **કુકુણક×** (**બાળખુપરી**):— આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે. તેના યોગે પાંપણની નીચે ખાજ આવે છે, બાળકની આંખો દુખે છે અને પિયા લાગે છે. તે આંખને ખૂબ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે અને તેનાથી ગરમીમાં જોવાતું નથી કે આંખો ઊઘડતી નથી. **પારિગર્ભિક** (પરિભવ, પારેગડું, મ૦ અવથણે, આયનેર):—ગર્ભિણી માતાનું દૂધ બાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઊલટી, ઝાંપડા, અરુચિ તથા ભ્રમ થાય છે; તે રોતું થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તગતગતું દેખાય છે. આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવાં. **તાલુકંટક** (તાળવું પડવું, ગળું પડવું, મ૦ ટાળુ. તાન):—તાળવાના માંસમાં કફ કુપિત થઈ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળવામાં ખાડો પડે છે અને તાળવું નીચે લટકે છે. બાળક થાન લેતું નથી, મહાકષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષા લાગે છે, આંખો, ગળું અને મોઢું દુખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતું નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઓકી કાઢે છે. **મહાપદ્મ વિસર્પ** (રતવા—મળ ધાવરે, રક્તબાઉ, મોતેરક્ત):—બાળકના ગળાને કિંવા બસ્તીને ધાવરું થાય છે, એથી કરી બાળક જીવતું નથી. તે ધાવરું રાતા કમળાનાં પાંદડાં પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપદ્મરોગ ત્રિદોષજ છે. એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઈ ગુદા પર્યંત જાય છે. **સસણી** (વરાધ, ગધેડી, ભુંડી. મ૦ સુદી, ઉડતે):—નાના બાળકની પ્રકૃતિ કફપ્રધાન હોય છે. તે કારણથી તેને પ્રાય: કફાશ્રયના રોગ થાય છે. કફકારક પદાર્થ સેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે. પેટમાં કફનું જાળું થઈ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચડતું ચડતું કાળજાએ વ્યાપી આગળ કંઠાવરોધ થાય છે. પેટ એકસરખું ઊડતું હોય છે. એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણઘાતક બીજો રોગ નથી. **આંકડી** (**આંચકી, તાણ**):—માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે. તે બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેનું મગજ તપ્ત થઈ પ્રાણવાહક તંતુ (મજ્જાતંતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે, તેથી હસ્તપાદાદિ અવયવ થરથર થઈ આંખો સુકાઈ જાય છે. હાથપગને વારંવાર આંચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાનાદિ વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટો ભયંકર અને પ્રાણનાશક રોગ છે. આ રોગમાં અપસ્મારનાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. આ રોગવાળાં છોકરાં નભાવવાં ભારે કઠિન હોય છે. જે બાળકના મસ્તકમાં ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે, તેને પ્રાય: આંકડીનો રોગ થાય છે. **ભાર**:—આ રોગ દૂધની મલાઈ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમાં મલાઈ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઈ આંતરડામાં ચિટકાઈ રહે છે પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઈ જેવા પુટ ચડી તે વધતો જાય છે. પછી તેનો આકાર ડબ્બા જેવો જામે છે. તેને નીચે કિંવા બાજુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે; તે તેનું મુખ. તેમાં ઊર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ ૭ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે. **ડબલુ** (**બરોળ**):—આ રોગ પાનથરી (બરોળ) જેવો પેટમાં ડાબી બાજુએથી ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે. **ઉત્ફુલ્લિકા**:—જેમાં પેટ ફૂલે છે અને દમ, સોજાથી યુક્ત એવી બાળકની જમણી કૂખમાં ઉત્ફુલ્લિકા થાય છે.

બાળખુપરા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળા, લોધર, સારોડી, આદું, રીંગણી અને ઊભી ભોરિંગણી, એ વાટી કાઢવી. તે કલ્કનો સુખોષ્ણ લેપ કરવો. (૨) જસતનાં ફૂલ આંખોમાં આંજવાં.

× બાળકોની આંખમાં ઘણું કરીને ૪ રોગ થાય છે: ૧. કુકુણક, ૨. અભિષ્યંદ (આંખો લાલ થવી, દુઃખવી), ૩. ખીલ (ઉપરની પલકની નીચે દેડકી થવી) અને ૪. ફૂલું (કીકી ઉપર ફૂલ થાય છે તે). કુકુણક (પલકની નીચે થતી ખીજ) માટે અહીં ઉપાય બતાવેલ છે. બાકીના ત્રણ રોગ માટે 'આંખના રોગ'ના પ્રકરણમાં જોઈ લેવું. 'ખીલ ઉપર:—મરી, મનસીલ, રસાંજન, શંખ અને સિંધાલૂણનું ચૂર્ણ કરી મધ મેળવી આંખમાં આંજવું. (શંખને પથ્થર પર ઘસીને ચૂર્ણ કરવું. પછી ખરલમાં ઘણુ સારી રીતે ઘૂંટવું.)

ફૂલ ઉપર—(૧) અપેડાની જડનો રસ મધ મેળવી આંખમાં આંજવો. (૨) અફીણ, શુદ્ધ નવસાર અને ફુલાવેલી ફટકડી, એ ત્રણે વસ્તુ સમભાગે લઈ અપેડાના રસમાં ઘૂંટી અંજન કરવું.

(૩) કુરંદના પથ્થર ઉપર લોખંડ ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી ખુપરા પર નાખવી.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—હિંગ-૯.

પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું. (૨) સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવી. (૩) અજમો,-બોડીઅજમો, જીરું, શાહજીરું અને સૂંઠનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) પ્રવાળભસ્મ ગુલકંદમાં અથવા મધ અને ઘીમાં આપવી. (૫) મરી પાણીમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—પાઢ (કાળીપાડ)-૭, લીંડીપીપર-૨૪, હરડે-૩૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં૦:—દૂધ-૪.

તાલુકંટક-તાળવું(ગળું) પડે છે તે ઉપર× ઉપચાર:—(૧) હરડે, વજ અને ઉપલેટનો કલ્ક કરી મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં પાવું. (૨) સાબરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો; અને ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૩) વજ અને જાયફળ દૂધમાં અગર ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૪) વાસનવેલ અગર પાડળીના વેલાનાં પાંદડાં બારીક વાંટી પેંડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી. (૫) કડવાં કારેલાં અને આંબાહળદરનું ચૂર્ણ માખણમાં મેળવી તેની પિંડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં ૩ દિવસ બાંધવાં. (૬) કારીવણાનાં પાંદડાંનો અથવા ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે પાવો. (૭) ડુંગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો અને સાંજે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૮) જવખાર અને મધ આંગળી પર લઈ તાળવા ઉપર ચોળવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો-૭, કદંબ-૧, કારિવણા-૮, ડુંગળી-૨૬, પાંટલા-૧૦, વજ-૧૧, વાસનવેલ-૬, શિરદોડી-૯, હરડે-૧૩, હળદર-૧૭. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—સાબરશિંગ-૪.

ધાવરાં(રતવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાતી કરેણનાં ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમભાગે વજ લઈ ગતે ઠંડા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે વાસણ ઝાકળમાં ઉઘાડું રાખવું. સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) ધોળી ચણોઠીનાં પાંદડાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) ગુલાબનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) સાગનાં પાંદડાં અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૫) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કરેણ-૫, કાળીવેલ-૧, ગુલબાશી-૧, ગૌરીનો ફણો-૧, ચણોઠી-૮, દુદરલી-૩, ધાવડી-૬, મીંઢળ-૬, સાગ-૪, હુરા-૬.

સસણી* (વરાધ, ગરથણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને જેઠીમધ

× તાલુકંટક(તાળવું પડે છે તે)ની પરીક્ષા:—બાળકના તાળવાના ખાડામાં ૧થી ૨ માસા ગોળનો ટુકડો રાખી ઉપર ઘઉંના લોટની ટીકડી રાખી વસ્ત્રથી બાધવું. ત્રણચાર કલાક પછી ખોલીને જોવું. જો ગોળ ઊડી જાય તો રોગ છે. જો તાલુકંટક નહિ હોય તો ગોળ પડ્યો રહેશે. તાલુકંટકની ઔષધિ:—(૧) મડામરિચાદિ તેલ જે ભાવપ્રકાશમાં કુષ્ઠ પ્રકરણમાં કહેલ છે તેનું મર્દન કરવું; તેમ જ નારાયણ તેલનું મર્દન પણ લાભદાયક છે. (૨) શેકેલી હિંગ સરસવના દાણા જેટલી, આદાનો રસ, તુલસીનો રસ, ભેંસના છાણનો રસ તથા મધ ચાર ચાર ટીપાં લઈ, સર્વ મેળવી દિવસમાં બે વખત ચટાડવાથી એક માસની અંદર તાલુકંટક દૂર થાય છે.

● આ દરદ બહુધા બાળકને પેટમાં બાર રહેવાથી થાય છે. એથી કાળજા પાસે દમદમો ભરાઈ રહેલો હાથથી તપાસતાં જણાઈ આવે છે; તેમ તે થયા પછી બાળકને ઝાડાની કબજિયાત રહે છે, માટે એમાં બનતી સાવચેતીથી તાઈદે ઝાડો ઊતરે તેવા ઉપાય લેવા. કેટલાક વૈદ્યો ત્રિફળાનો ઉકાળો પણ અપાવે છે. કેટલાક બાળકોને કફપ્રકોપ પણ સાથે હોય છે, માટે એક ઊલટી થઈ જાય એવી દવા પણ આપવી પડે છે. સસણી રોગમાં ઘોડાની લાદ લઈ તેમાં થોડું પાણી નાખી, રસ નીચોવી પિવડાવવાથી તરત દરદ શાંત થાય છે વધારે

એ ઉષ્ણોદકમા ઘસી તેમા લગાર સિંધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવુ (૨) નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ શેકવુ. (૩) બાળગોળીમા ચણાની દાળ કરતા પણ કમી પાપડખાર અથવા સાજીખાર નાખી તેમા થોડુ બાળકની માતાનુ દૂધ નાખી તે પાઈ દેવુ. તેથી ઊલટી થશે (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમા આપવુ (૫) પાન સાથે કાળીજીરી અને હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો (૬) કારેલીના પાનનો રસ કાઢી તેમા હળદર નાખી તે રસ પાવાથી ઊલટી થઈને કફ નીકળી જાય છે. પછી રોગ શમન થઈ જાય છે (૭) બાવળીના બિયા નાગરવેલના પાનના રસમા, દૂધ અગર પાણીમા ઘસી પાઈ દેવાં (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો (૯) ગોમૂત્ર એક-બે વખત ગાળી હળદર નાખી પાઈ દેવુ (૧૦) દિકામાલી, રેવચીનો શીરો અને એળિયો ગરમ પાણીમા વાટી પેટ ઉપર ડૂંટી સિવાયની જગ્યાએ લેપ કરવો

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષ્મા —એરંડો—૧૭, કાળીજીરી-૪, કસરીચ પો-૨, દિકામાળી ૬, દ્રવેર-૮, નાગકેસર-૪, નાગદમની-૫, બાફળી (હીગોરી)-૧, સતાપા-૬, સોનવેલ-૧, હળદર-૮, ૧૦ જુઓ પ્રા૦ ઔષ્મા —કસ્તૂરી-૯ની ટીપમા ન ૧.

આંકડી×(આંચકી, તાણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી ડુંગળી લગારક ચીરી, નાકમા ધરી રાખવી અને સુઘાડવી (૨) તાળવા સિવાય સર્વ મસ્તક, નાક આગળ કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ગુલાબજળ ચોપડવુ. (૩) સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમા ઘસી હૈયાને, જીભ નીચે અને લગારેક જીભને પણ ચોપડવુ એટલાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આમળા તથા ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવુ તથા ડુંગળીનો ઉપાય આસ્તેઆસ્તે ચાલુ રાખવો

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષ્મા -ગોખરુઓડાની ટીપણી, ડુંગળી-૩, મરડાશિંગ-૧, હરડે-૯

ભાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડૂદાવન (ઇન્દ્રવરણું) ભેંસના મૂત્રમા બાફી તે મૂત્ર સુદ્ધા ખરલ કરી, પછી તે વાલભાર લઈ એક ચણોઠીભાર પાપડિયોખાર અથવા સચળની ભૂકી સાથે મધમા આપવુ (૨) ગોમૂત્રમા સાકર તથા મીઠુ સમભાગે નાખી તે પીવુ (૩) એળિયો અને દિકામાળી એકત્ર કરી પાવી (૪) કબૂતરની અથવા પારવાની હગાર મધમા ચટાડવી (૫) તોલા ભાર પાપડખાર અને એક મોટુ વંતાક ફ્લાઈવાળા વાસણમા બાફી તેને ગોમૂત્રમા ખરલ કરી તેમાથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમા પાવુ (૬) બેઠી ભોરિંગણી અને ઊભી ભોરિંગણીના કાઢામા તોલાભાર પાપડખાર ખરલ કરી બેએક આગળી ચટાડવુ (૭) કડવી પંડોળીના મૂળ ગધેડીના દૂધમા ઘસી મધરાતે પાવા (૮) જંગલી સરડીનો રસ થોડા દૂધમા પાવો (૯) સૂર્યકમળના ફૂલનો રસ દશ ટીપા શક્તિ અનુસાર દૂધમા આપવો (૧૦) ખોરેતીની છાલ, પાણીશોફ અને નાળિયેરની કાચલી ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી (૧૧) ખોરેતીની છાલ,

---

જરૂર જણાય તો બે ત્રણ કલાક પછી ફરીને રસ પાવો જે બાળકો માત્ર દૂધ પર રહે છે, તે બાળકોના રોગમા કદાચ માતાના શરીરમા કોઈ રોગ હોય તો તેને પ્રથમ દૂર કરવા જોઈએ માત્ર બાળકને ઔષધિ આપવાથી પૂરો લાભ થતો નથી

× કેટલીક જગ્યાએ જે અતિસારનો ભેદ મરડો છે તેને પણ આમડી કહે છે, કે જેમા દરદી ફરાગત જતા મહાન કષ્ટ ભોગવવા છતા ઝાડો ઊતરતો નથી, પરતુ આ જગ્યાએ આકડી શબ્દનો એ અર્થ થતો નથી જ્યા મરડાને આકડી કહેવાનો રિવાજ છે, એવી જગ્યાએ આ દરદને આચકી કહે છે આ દરદથી બાળક અચકુ પણ મુરકેલ હોય છે એ દરદ શરૂ થયા અગાઉ કોઈ બાળકને ઊલટી થતી માલૂમ પડે છે આ ઊલટી થતા જ બાળકને પાટિયો ટંકણખાર ફુલાવી ૧-૧ રતી સુમારે માતાના ધાવણમા અગર મધમા ૩ ૩ કલાકે આપતા રહેવુ એથી ઊલટીમા ચીકણા તાતા નીકળી જશે અને આ આચકીનુ દરદ થઈ આવવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ આચકીવાળા બાળકને માજરી ગોખરુ ૫ અને સૂઠી અમલી (આમલીના ફળ) પાણીમા એકઠા વાટી લુગડાથી ગાળી બે તોલા પાણી પાવુ આ ઉપાય અજમાવી ખાતરી કરેલ છે જ્યારે હોજરી અને આતરડાની ખરાબીથી આચકી થઈ હોય, ત્યારે આ ઉપાયથી હોજરી અને આતરડાનો દોષ દૂર થઈ આચકી(ધનુર્વાત)ની ઉત્પત્તિ બંધ થઈ જાય છે

ચિત્રકનાં મૂળ અને અઘેડીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવાં. રેચ થયે ઉતાર—દહીં અને ભાત.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦ માં :—ઇંદ્રવરણાં-૪, ૧૩; કારેલી-૯, કાંચકી ૧૧, કુંવાર-૧૪, ઓરેતી-૩, ૪, ૬; દિકામાળી-૫, ખેળ (હીરાબોળ)-૩, ભાંગરો-૬, ભિલામો-૨૫, ભોરિંગણી-૮, વંતાકડી-૪, સરગવો-૧૨, સૂર્યફૂલ-૩, હેદ-૩.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:—અસ્થિવર્ગ-૯, કબૂતરની હગાર-૪, ખીરખદોટી-૧, ૨.

કવલુ (ખરોળ) ઉપર ઉપચાર :—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા.*

ઉત્ફુલ્લિકા રોગ ઉપર ઉપચાર :—(૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું; અને કંકોડી, સૂંઠ, નાગરમોથ, ચણકબોબા તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ માતાને પાવું; એટલે દુગ્ધદોષનું નિવારણ થાય છે. (૨) પેટ શેકવું અને બીલીનાં મૂળ, નાગરમોથ, પહાડમૂળ, ત્રિફળાં, બેઠી ભોરિંગણી તથા ઊભી ભોરિંગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાઈ દેવો.

દંતોદ્ભવ (દાંત આવવા) ઉપર ઉપચાર :—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીનાં ફૂલ, લીંડીપીપર અને આમળાંના રસમાં મધ નાખી દાંતના માંસવાળા ભાગને ચોળવું; એટલે બાળકને દંતપીડા થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા ઘણી થઈ હોય તો ધોળી નગોડનાં પૂર્વ બાજુનાં મૂળ લાવી ગળામાં બાંધવાં; એટલે દાંત સંબંધી ઉપદ્રવ અને કુરંડ એટલે એક અંડ ઊતરે છે તેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—કેળ-૧૪, ધાવડી-૩.×

બાળકના તાવ ઉપર+ ઉપચાર :—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્તચંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધ, વંશલોચન, ધાણી અને રસાંજનનો લેહ બાળકોને આપવો, તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો; તે દાહ, ઊલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) ભદ્રમોથ, હરડે, કડવો લીમડો, કડવાં પટોળાં અને જેઠીમધનો મંદોષ્ણ કાઢો આપવો. તે બાળકના નિઃશેષ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે મોહ, ઘેન તથા સન્નિપાતજ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરડૂસી, સૂંઠ, જેઠીમધ અને ગળોનો કાઢો પિત્ત, તૃષા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરડૂસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરિયાતાનો કાઢો આપવો; તે ઊલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦મા :—અતિવિષ-૧, ૨; એરોદસ-૨, કાકડાશિંગી-૧, લીંડીપીપર-૨૦. **જીર્ણજ્વર માટે :**—માયાફળ (માયાં)-૬.

બાળકના અતિસાર (ઝાડો—હગામણ) ઉપર ઉપચાર :—(૧) લીંડીપીપર, મજીઠ, કાકડાશિંગી અને નાગરમોથનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવુ; એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઊલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાના મૂળના ઉપરની છાલ છાશમાં વાટી હિંગ નાખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો; એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આંબાની ગોટલીનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઊલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૬) લીંડીપીપર, રસાંજન અને આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઊલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ, બીલાં, ધાણા, લોધર, ઇંદ્રજવ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધર, લીંડીપીપર અને વાળાનું

* બાળકોની બરોળ ઉપર ઉપચાર :—શરપંખા અને ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી મધ મેળવી દિવસમાં બે વખત પિવડાવવાથી યકૃત તથા પ્લીહારોગ દૂર થાય છે.

× બાળકોના દાંત આવતી વખતે થતા દરદ માટે દંતોદ્ભેદ, ગદાંતક અથવા કનકસુંદર રસ અપાય છે.

+ બાળકોના તાવ ઉપર બીજી ઔષધ કુમારકલ્યાણ રસ, બાલરોગાંતક રસ, ગોદંતી ભસ્મ વગેરે અપાય છે. જીર્ણજ્વરમાં લાક્ષાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

ચૂર્ણ આપવું. (૯) વાવડિંગ, અજમોદ અને લીંડીપીપરના તાંદુળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આમાતિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) વાળો, સાકર અને મધ ચોખાના ધોવડામણમાં આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઊલટીનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અતિવિષ–૮; આમળાં–૩૭, ઇંદ્રજવ–૧૨, કપાસ–૧૭, કારિવણાં–૭, કેસર–૧૩, કોલિંજન–૮, તુલસી–૭, દાડમ–૨, માયફળ (માયાં)–૩, રાળ–૨, લીંડીપીપર–૨૦, વાળો–૩, સુરપીણુ–૨. **શરદીની હગામણુ માટે:**—જાયફળ–૩. **રક્તાતિસાર એટલે લોહીવા માટે:**—ધામારી–૨, રાળ–૨, વાળો–૩. **આમાતિસાર માટે:**—અતિવિષ–૭.

બાળકોને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:—(૧) સોનામુખીનો (મીંઢીઆવળનો) કાઢો, ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. (૨) સુરવારી હરડે ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૩) રેવંચીનો શીરો ચણોઠીભાર અથવા બે ચણોઠીભાર મધમાં અથવા ગોળમાં આપવો. (૪) ગુલાબકળી, બાળહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો. (૫) એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભી ઉપર લેપ કરવો.

બાળકના ઝાડા અને પેશાબના બંધ ઉપર:—ઉંદરની લીંડીઓ–૧.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:–એરંડો–૩૧, રેવચી–૪, હરડે–૧૭. જુઓ. પ્રા૦ ઔ૦ માં:–ઉંદરની લીંડીઓ–૪.

બાળકની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચાર:—(૧) અજમો, જીરું, મરી, લીંડીપીપર ઇંદ્રજવ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) લીંડીપીપર, ભાંગ તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) લીંડીપીપર, સૂંઠ, બીલાં, નાગરમોથ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૪) સૂંઠ અને બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. એથી ત્રિદોષ સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:–દાડમ–૨, બીલી–૨૦, માયફળ (માયાં)–૩, લસણ–૧૦, **આમસંગ્રહણી માટે:**–આદું–૨૫, ફણસ–૩. **રક્તસંગ્રહણી માટે:**–આમલી–૧૯, ઓથમીજીરું–૫, તલ–૧૬, નાગરકેસર–૩, માયફળ (માયાં)–૨.

બાળકોના શ્વાસ-કાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખાના ધોવડામણમાં આપવાં. (૨) ધમાસો, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) લીંડીપીપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશિંગી અને ફૂંવાડિયાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) કાકડાશિંગી, નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉધરસ, જ્વર અને ઊલટીનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઊલટી અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે. (૭) ધોળા અરડૂસીનાં પાંદડાં ચોખ્ખા કપડામાં વીંટાળી શેકી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ, લીંડીપીપર તથા તેલિયા ટંકણખારની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી ચાટણ આપવું. (૮) અરડૂસી, સૂંઠ, રીંગણી અને ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો.×

---

* ગંગેટીની જડ, ખારેકનો ઠળિયો અને અતિવિષ અથવા સૂંઠ સમાનભાગે ઘસી પાવાથી બાળકનો અતિસાર જાય. લવંગ નંગ ૭ અને શેકેલા મોટા ચણાનાં ફોતરાં ટાંક ૨ને ઝીણું વાટીને નદીની છીપ પાંચ લાવી ચૂલામાં બાળી પાછી પાણીમાં ઉકાળવી. તે પાણીમાં પડીકી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ ઓકતું હોય તો શાંત થાય. બાળકોના અતિસાર, મરડો તથા સંગ્રહણી ઉપર બાલકુટજાવલેહ, બાલચતુર્થી (પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ), બાલગાંગેરી ઘૃત, લાજાદિ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે.

× (૧) બાળકોના શ્વાસકાસ ઉપર બીજી ઔષધિ:—કંટકારી ઘૃત, કુમારકલ્યાણ રસ, મુસ્તકાદિ સ્વરસ, દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે. (૨) ઉટાંટિયો (મોટી ઉધરસ) જે દૂધ પીતા બાળકને થાય તેની માને લીંડીપીપર અને ઘીથી વઘારેલો અડદનો યૂષ પિવડાવવાથી ધાવણ ગુણદાયક બને છે. બાળકને લીંડીપીપર, મુનકા તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ ઘી તથા મધ મેળવી ચટાડવું અથવા ધાવણમાં મેળવી પિવડાવવું. (૩) બાળકોને કેટલીક વખત ઉધરસની સાથે ગળાનો કાકડો ઢીલો થઈ જાય છે, તેના ઉપર કાળાં મરી તથા ચૂલાની માટી

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષધિમાં —ઉવરસ માટે —અતિવિષ-૧, એરોદસ-૨, કાકડાશિંગી ૧, ૨, કાટામરિયા-૧, કોથમીર-૧૭, ગોડાળ-૨, દક્ષિણ થુરિયો-૧ દાડમ-૧, દારડીની ટીપનો છેડો પેરા, બોરસની-૭, મોરશિખાની ટીપમા ન ૨, ગજહંસ-૧, લીંડીપીપર-૨૦, વાવડિંગ-૫, વાળો-૩, વાસ-૭, શિરદોડી-૩, સતાપા-૫, ૮, સુરપીણુ-૩ **શ્વાસ એટલે દમ** માટે —અતિવિષ -૧, કોથમીર-૧૭, વાવડિંગ-૫, વાળો-૩, વાસ-૭

હેડકી ઉપર ઉપચાર.-(૧) સોનાગેરુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) લીંડીપીપર અને રેણુકબીજના કાઢામા હિંગ અને મધ નાખી આપવુ (૩) કડુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ, તે હેડકી અને ઘણા દિવસની ઊલટીનો પણ નાશ કરે છે **ઊલટી ઉપર ઉપચાર**:—(૧) હરડેનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) પીપળાની છાલની રાખ પાણીમા નાખી તે પાવી (૩) આંબાની ગોટલી, ધાણી અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ દૂધ પી ઊલટી કરનાર બાળકને પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠ, એ પંચકાલનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૪) મહાળુંગ(બિજોરા)ના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા (૫) બાળ આંબો, જેઠીમધ અને લીંડીપીપર મધમા ઘસી ચાટણ આપવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષધિમા —અજવલો-૨, અતિવિષ-૧, ૨, કાકડાશિંગી-૧, તુલસી-૬, ૭, બિજોરુ-૨, રાનતુલસી-૨ લીંડીપીપર-૧૦, વાળો-૩

તૃષા (તરસ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપર જેઠીમધ અને આંબાના પાંદડાનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો **આનાહવાયુ (આફરા)*** ઉપર ઉપચાર:—સિંધવ, સૂંઠ એલચી અને ભારંગમૂળનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ તે આનાહ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે **રડતા બાળકને માટે**:—ત્રિફળા અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ **બાળકની ક્ષીણતા+ ઉપર ઉપચાર**:—(૧) ભોંયકોળુ, ઘઉં અને જવનુ ચૂર્ણ કરી તેમા ઘી નાખી આપવુ અને પછીથી લાગલુ જ સાકર અને મધ નાખી દૂધ આપવુ (૨) ઉંબર ફળ(ઉંબરા)નુ ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને વજનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ, કિંવા કાકોલી, શંખાવળી તથા ઉંબરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવુ અથવા અર્કપુષ્પી (શિરદોડી) અને ઉંમરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ કિંવા ઉંબરાનુ ચૂર્ણ, કાયફળ અને ધોળી ધરોનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ એ ચાર પ્રાશ (ચાટણ) બાળકના દેહ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસગંધનો કલ્ક એક ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ, એમા ઘી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવુ એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે **સોજા ઉપર ઉપચાર**:—(૧) નાગરમોથ અને મેળાના બિયા, દેવદાર અને ઇન્દ્રજવના પાણીમા વાટી લેપ કરવો (૨) સાટોડીના મૂળ વાટી લેપ કરવો (૩) ફૂટીને સોજો આવ્યો હોય તો માટીનુ ઢેફુ તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવુ અને ગરમ હોય તેના વડે નાભિ પર શેક કરવો **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર**:—(૧) હળદર, લોધર, ઘહુલા અને જેઠીમધના કાઢામા તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવુ અને એનુ જ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવુ (૨) બકરીની લીંડીઓ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) તજ તથા ચંદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષ(ઉંબરા)નુ ચૂર્ણ ઉપર નાખવુ. **ગુદાપાક ઉપર× ઉપચાર**:—(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી બાળકોને વિશેષ કરી પ્રાશન અને

પાણીમા વાટી લગાડવુ અથવા માયફળ પાણીમા ઘસી કાનડા પર ચોપડવુ

* આફરા ઉપર ઔષધિ —(૧) અળિયો તથા સાબુ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી નવશેકુ કરી દૂધ પીતા બાળકના પેટ અને પેડુ ઉપર લેપ કરવાથી દસ્ત આવીને સોજો તથા આફરો દૂર થાય છે (૨) હિંગ પાણીમા ઘોળી ગરમ કરી નાભિની ચારે તરફ લેપ કરવો અથવા સરસવનો ખોળ(ખીી)નો લેપ કરવો (૩) સિંધવલૂણ અને હિંગની મધમા પાતળી બત્તી બનાવી ઘીમા ભિજાવી બાળકની ગુદામા રાખવાથી ઉદાવર્ત (ચાકર) તથા આફરા દૂર થાય છે

+ બાળકોની ક્ષીણતા ઉપર વધુ ઔષધિ —કુમારકલ્યાણ ઘૃત અશ્વગંધા ઘૃત અને અષ્ટમંગલ ઘૃત વગેરે અપાય છે

× જે બાળકની ગુદા પાકે તે બાળકની માતુ ઉપર પિત્તકફનાશક ઔષધથી શુદ્ધ કરવુ અને એમ જ બાળકની ચિકિત્સા પિત્તકફનાશક ઔષધિ દ્વારા કરવી

લેપન એ વિષયમા રસાંજન હિતકારક છે (૨) શખ, જેઠીમધ અને રસાંજનનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ **ક્ષત, ફોલ્લા ઇત્યાદિ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કડવા પડોળા, ત્રિફળા, કડવા લીમડાની છાલ અને હળદરનો કાઢો આપવો, એટલે ક્ષત, ફોલ્લા અને જ્વર શાત થાય છે (૨) પીપળાની છાલ, રક્તચદન (રતાંજળી) અથવા રેવચીનુ લાકડુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો **ખસ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધુમાસ, હગદર, ઉપલેટ, રાઈ અને ઇન્દ્રજવ એ છાશમા વાટી લેપ કરવો, તે કરોળિયા, ખસ અથવા ખરજ અને કોઢનો નાશ કરે છે (૨) ગધક અને કપૂર અપ્રેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૩) રેચ આપવો **મુખપાક ઉપર+ ઉપચાર:**—(૧) જાઈના પાદડા, દૂધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિફળાના કાઢાએ ગલફોરા ભરવા (૨) પીપળાની છાલ અને પાદડાના ચૂર્ણનો લેપ કરવો (૩) તવખીર લગાડવી **ખરજવા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ખીજડીના પાદડા ગાયના દહીમા વાટી લેપ કરવો (૨) ચોખાના દાણા ધરોના રસમા વાટી લેપ કરવો (૩) કપીનો અગર સોનાગેરુ દહીમા વાટી લેપ કરવો (૪) ગોપીચદન ઘસી ચોપડવુ **માથા ઉપર ફોડલીઓ થઈ આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચદન અને અગર ગુલાબજળમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) ગોપીચદનનો લેપ કરવો (૩) સોનાગેરુ, રક્તચદન (રતાંજળી) અને ગુલેઅરમાનીને ઠડા પાણીમા અથવા ગુલાબજળમા વાટી લેપ કરવો એનાથી ખરજવુ પણ જાય છે **અળાઈઓ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો (૨) આમળા, ધાણા, વાળો અને નાગરમોથનો લેપ કરવો (૩) ચણાનો લોટ ઠડા પાણીમા મેળવી ચોપડવો અને સુકાયા પછી સ્નાન કરવુ **પેટપીડ (ઉદરશૂળ) ઉપર× ઉપચાર:**—એક લીબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર દિકામાળી ભરી, બીજી ફાડનો રસ તે ઉપર નિચોવી દિકામાળી ભરેલી ફાડ અગારા પર રાખી ખદખદાવવી, પછી કાઢી લઈ ચુસાડવી એટલે પીડ બધ થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે **બાળકની ઊલટી, ઝાડા, તાવ તથા ઉધરસ ઉપર:**—(૧) પીપલાદિ ચૂર્ણ (લીડીપીપર, નાગરમોથ અતિવિષ અને કાકડાશિંગનુ ચૂર્ણ) મધમા ચટાડવુ (૨) ચૂનાનુ નીતર્યું પાણી, ગાયનુ દૂધ તથા વરિયાળીનો અર્ક મેળવી થોડુ થોડુ પિવડાવવા રહેવાથી દૂધ પાચન થઈ જાય છે (૩) પેટ ઉપર સરસવનુ તેલ ચોપડી ફલાલીન અથવા ગરમ કપડાથી પેટ ઢાંકી રાખવાથી દૂધની ઊલટી બધ થાય છે **બાળકને કોગળા:**—પાનમા ચમચાભાર અજમો અર્ધી મૂઠી સુવા થોડી હરડે અને થોડો સચળ નાખી પાન સારી પેઠે ચાવી, સર્વે જણસોનુ એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમા કાઢી બે-ત્રણ ચાગળા પાવો આ કોગળા આઠ દશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો એથી કકવાનજન્ય વગેરે વિકાર થઈ શક્તા નથી **મૂત્રકૃચ્છ્ર (ઊનના) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયના ગરમ દૂધમા ગોળ નાખી પિવડાવવુ (૨) એરડીના તેલમા દૂધ અથવા ગોમૂત્ર મેળવી પછી તેમા શુદ્ધ ગૂગળ નાખી પિવડાવવુ એટલે મૂત્રરોગ તથા વાતરોગનો નાશ થાય છે **મૂત્રનિગ્રહ (મૂત્ર પેડુમા ભરાયેલુ રહે તે)+ ઉપર:**—લીડીપીપર, સૂઠ મરી, એલચીદાણા અને સિંધવનુ ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમા લેહ કરી પાવો **ગડમાળ (કંઠમાળ) ઉપર ઉપચાર** — (૧) વછનાગનો ગોમૂત્રમા લેપ કરવો (૨) વગડાઉ કપાસના મૂળ ચોખામા મેળવી તેનો લોટ કરી

\+ મુખપાક ઉપર—ગેરુ ફૂલાવેલ ટકણખાર ફટકડીની ફૂલી તથા રાખજીરુનુ ચૂર્ણ કરી લગાડવુ, એટલે ચાદી બળતરા તથા લાળ ટપકતી બધ થાય છે (૧) કપૂર ચણકબાબ તથા કાથાનુ ચૂર્ણ પાણીમા ઘૂટીને ચોપડવુ

× પેટપીડ (ઉદરશૂળ ઉપર) —(૧) કાળા તલને પાણીમા વાટી ગરમ કરી પોટલીમા બાધી પેટ ઉપર શેક કરવો (૨) ઇલાયચી બારગી સિંધાલૂણ સૂઠ તથા તજેલી હિંગ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવુ આ ચૂર્ણ રતી ૪ રતી સુધી નવશેકા જળમા ફોળીને પિવડાવવુ, જેથી ઉદરશૂળ તથા આનાહ (કબજિયાત અને આફરો) તેમ જ અપચો દૂર થાય છે

\+ મૂત્રાઘાત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરી ઉપર —કપૂર અને પાણીને મેળવી તેમા પાતળા વસ્ત્રના ટુકડાને આંજણી બની કરી મૂત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમા પ્રવેશ કરાવવાથી દારુણ મૂત્રાવરોધ તરત દૂર થાય છે

રોટલી કરી ખાવી. **અપસ્માર (ઘોથું) અને ઉન્માદ (ચિત્તભ્રમ) ઉપર ઉપચાર :**—(૧) શિરસવૃક્ષ અને કરંજનાં બિયાં ઘસી આંખોમાં આંજવાં; એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને અપતંત્રકનો નાશ થાય છે. (૨) કોળાના રસમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૩) ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી આપવું, એટલે અપસ્માર, ઉન્માદ અને ચાતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે. **મૂર્છા (બેશુદ્ધિ) ઉપર+ ઉપચાર :**—(૧) બીલીનો ગર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ચંદન અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આમળાં બાફીને વાટવાં તથા મધમાં આપવાં; એટલે સંપૂર્ણ દોષથી થયેલી જ્વરયુક્ત મૂર્છા પણ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનું ઘી નાખી પાવો. **દાહ ઉપર ઉપચાર :**—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૨) કપૂર, ચંદન, વાળો અને કાયફળનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પલ્લવ-(પાંદડાં)ના બિછાના ઉપર ઉંઘાડવું. **શીતળા ઉપર ઉપચાર :**—(૧) ગધેડીનું દૂધ પાવું કિંવા તુલસીનાં પાંદડાં ખવડાવવાં. (૨) રક્તચંદન, અરડૂસી, નાગરમોથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો ઠંડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવો. તેથી અંતર્દાહક જ્વર, જીર્ણ-જ્વર, શીતળાના યોગે શરીરમાં ભરેલી કડકી (ગરમી) દૂર થાય છે. **બાળકો માટી ખાઈ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર :**—માટીને બદલે સોનાગેરુ ખાવા આપવો, એટલે રેચ થઈ માટી ખાવાથી થયેલો વિકાર દૂર થાય છે. **બાળકઘૂંટી :**—સુરવારી હરડે, બહેડાં, અતિવિષ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડિંગના ત્રણ દાણા, અક્કલકરો, જેઠીમધ, એ ઔષધો અર્ધી મૂઠી વરિયાળી અને સુવા ચપટીભર, એ સર્વ લઈ અધકચરાં કૂટી પાણીમાં ઉપલી જણસો ઘસી તેમાં થોડો સિંધવ અને મધ નાખી તે ચાંગળાભર પાઈ દેવું. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવું. બાળક ૭ મહિનાનું થયા પછી ઘૂંટડો બે-અઢી ચાંગળાં પર્યંત વધારવો. નાના બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નહિ; કારણ કે તેથી પેટમાં જાળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વ૦નો૦માં :—**ઉટાંટિયા માટે :**—ઉટકટારી-૧, કોલિંજન-૧, રિસામણી-૫, હેળુ-૨. **બાળકને કાંટા આવે છે તે માટે :**—કાળીજીરી-૧૦. **આમ માટે :**—કોથમીર-૧૪,

---

+ મૂર્છારોગમાં કસ્તૂરી અને મકરધ્વજ, અથવા એકલી કસ્તૂરી મધમાં મેળવી ચટાડવી.

* બાળાગોળી :—જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, લવિંગ, ઇલાયચી, અજમોદ, સફેદ મરી, વાયુંબા, સુવા, સંચળ, હરડે, કરિયાતું, કાંકચ(શેકેલા), અતિવિષ, દાડમનાં ફળની છાલ, પીપળીમૂળ, વંશલોચન, હીમેજ, હીરાબોળ, ખસખસ, લોબાન તથા કેસર, આ સર્વ વસ્તુ સમભાગે લેવી. મધની સાથે ઘૂંટી મગના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી સુકાવી ભરી રાખવી. માત્રા ૭ માસ સુધીના બાળક માટે ૧ થી ૨ ગોળી, ૭ માસથી ૧૨ માસ સુધીના બાળક માટે ૨ થી ૪ ગોળી દિવસમાં બે વખત માતાના દૂધ સાથે આપવી. આ ગોળીના સેવનથી બાળકના તમામ રોગ દૂર થાય છે, દૂધ પાચન થાય છે, દસ્ત સાફ આવે છે; તાવ, ખાંસી, વમન, દસ્ત, વાયુ, અજીર્ણ વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. નિત્ય પ્રતિ ઉપયોગ કરવાથી બાળક મજબૂત થાય છે.

બાળકો માટે ચાટણ :—અભ્રકભસ્મ ૧ તોલો, મંડૂર ભસ્મ તોલા ૨॥, ગળોનું સત્ત્વ તોલા ૨॥, અતિવિષ, વંશલોચન, મરી, સૂંઠ, લીંડીપીપર, વાવડિંગ, એ ૭ વસ્તુ એકેક તોલો, જેઠીમધ ૨॥ તોલા તથા શેકેલ કાંકચનો મગજ ૦॥ તોલો લઈ સર્વને બારીક ખાંડી ૩૦ તોલા મધમાં ઘૂંટી ડબામાં ભરી લેવું. માત્રા ૧ થી ૪ વાલ સુધી દિવસમાં બે વખત આપવાથી જીર્ણજ્વર, રતવા, ખાંસી, ઝાડો, મંદાગ્નિ, ઊલટી, કબજિયાત, ઉદરશૂળ, સોજો, રક્તવિકાર વગેરે દરદ દૂર થઈ બાળક પુષ્ટ બને છે.

બાળકના તોતડાપણા ઉપર :—(૧) અજમો, ઉપલેટ, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, જેઠીમધ, જીરું, સિંધાલૂણ, સૂંઠ અને હરડે દરેક બબ્બે તોલા લેવી તથા ગાયનું ઘી ૧ શેર અને દૂધ ૪ શેર લેવાં. પછી ઉપરની ઔષધિને દૂધની સાથે ચટણી માફક વાટી ચટણી, દૂધ તથા ઘી એક કડાઈમાં નાખી ધીમી આંચ પર પાક કરવો. જ્યારે દૂધ બળી જઈ ઘી શેષ રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ ઘીના સેવનથી બાળકની વાણી શુદ્ધ બને છે. (૨) સારસ્વત ઘૃત આપવું.

અહીં આપેલા રોગ ઉપરાંત બાળકોને ઓરી (ગોવરુ), અછબડા વગેરે થાય છે. તેના ઉપાયો ક્ષુદ્રરોગમાં જોવા. ગુમડાં તથા શીતળાના વિશેષ ઉપચાર વિદ્રધિ તથા શીતળાના પ્રકરણમાં જોવા.

ખસખસ-૨, બીલી-૧, લસણ-૧૦. **અજીર્ણ** માટે:—કોથમીર-૧૪, **પેટપીડ એટલે પેટમાંના દુખાવા** માટે:—આશા-૧, કોથમીર-૧૪, નાની અરણી-૧, પાટલા-૬, સમુદ્રફળ-૩. **કૃમિ એટલે કરમિયા** માટે:—આશા-૧, એરંડો-૧૮, કપૂર-૮, ખાખરો-૧૧, ડુંગળી-૭, નાની અરણી-૧, સાપસૂત-૪, સુરપીણ-૩. **શક્તિવર્ધન એટલે શક્તિ આવવા** માટે:—આસંધ-૪, ખજૂરી-૧૩, ખસખસ-૭, તવખીર વૃક્ષ-૩, નાગલી-૧, ૩. **અશક્ત, દૂબળા અને અનાજ નહિ પચે તેવા બાળક** માટે:—ભોંયકોળું-૧૨. **સળેખમ** માટે:—કાંટાસરિયો-૧, ખસખસ-ક (અફીણ)-૧૫, સુરપીણ-૩. **શરદી** માટે:—અગથિયો-૮, ખસખસ-ક (અફીણ)-૧૫, ભાંગરો-૧૩, રાનમોગરો-૩, સમુદ્રફળ-૧. **કફવિકાર વાયુગમન** માટે:—રાનમોગરો-૨, વજ-૧૨. **મોડશી** માટે:—આવળ-૩, ઈંદ્રજવ-૧૩, ડુંગળી-૭. **છાતીના દરદ** માટે:—ગલકી-૧. **વાંગ** માટે:—આંબાહળદર-૫, ગરમાળો-૪, મજીઠ-૩, વાયવરણાં-૧૧. **વિદ્રધિ એટલે ગળુંબે થાય છે તે** માટે:—દક્ષિણી થુરિયો-૨, **ઠંડી હવા હોય કે બાળકને શરદીવિકાર હોય ત્યારે તેને આપવાનો ખોરાક**:—ખજૂરી-૧૪. **હૃદયરોગ** માટે:—થુવેર ત્રણધારીઓ-૩. **મુબારકી** માટે:—કંટોળી-૧૦, બેર-૫, દુધેલી-૨. **આંખ દુખવા આવી હોય તે** માટે:—કોથમીર-૧૫. **શીતળા અને ઓરી** માટે:—ઉંબરો-૧૪, કાંટી ગોખરુ-૫, ખાખરો-૧૨, તુલસી-૧૫, દ્રાક્ષ-૧૩, પીપળો-૬. **ડૂંટિયું આવે તે** માટે:—ઉક્ષી-૬. **મળ ફૂળ થવા** માટે:—કીડામારી-૪. **નાના બાળકને માથામાં ગરમીથી ફોડલીઓ થાય છે તે** માટે:—કડવી કવઠ-૩. **પેટ ચડે તે** માટે:—કાગ્લી-૫. **બાળક જલદી વધવા** માટે:—ડુંગળી-૧૫. **બાળકને જન્મથી બાર દિવસ અંદર રાતી ફોડલીઓ થાય તે** માટે:—ગુલછબુ (ગુલછડી)-૧. **ગરમીથી થતી ગાંઠો** માટે:—કારિવણા-૫. **બાળકને શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા** માટે:—કારિવણા-૨. **પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે તે** માટે:—કાંચકી-૯, રતાંદળી-૫, સમુદ્રફળ-૩. **નવા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઈ જાય તે** માટે:—થુવેર ચોધારો-૭. **રક્તમૂળ વ્યાધિ** માટે:—નાગકેસર-૧. **બાળકની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા** માટે:—પીપળો-૧. **મોઢું આવી ચાંદીઓ પડે છે તે** માટે:—પીપળો-૭. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—દૂધ-૪ની ટીપમાં. **ચામડીના રોગ** માટે:—જેઠીમધ-૯. **બાળકના શરીરે ફોડલીઓ થાય છે તે** માટે:—પીપળો-૨૦, રતાંદળી-૭, રેવંચી-૩. **બાળકને લાળ પડે તે** માટે:—માયફળ (માયાં)-૮, વાધાટી-૪. **બાળક નીરોગી થવા** માટે:—વાવડિંગ-૨. **બાળકની છાતી જકડાઈ જઈ શ્વાસ જોરથી ચાલે છે તે** માટે:—સતાપા-૩. **બાળકને અળાઈ થાય તે** માટે:—સુખડ-૪.

જુઓ ગો૦વૈ૦માં:—**છોકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગઠ્ઠો બાઝે તે** માટે:—ઘી-૧૨. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—**ઊલટી, વરાધ વગેરે બાળકના રોગો** માટે:—ગોરોચન-૧. **બાળકને શીતળા હલકા આવવા** માટે:—ગોરોચન-૩. **કફ, ઉધરસ, શ્વાસ, અશક્તિ ઇત્યાદિ બાળરોગ** માટે:—દૂધ-૨. જુઓ અનુભૂત ઔષધ-ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૬ અને ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૫, ૧૬.

૪૦–બેશુદ્ધિ (મૂર્છારોગ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—ક્ષીણ થયેલા, પુષ્કળ દોષસંચય થયેલા, વિરુદ્ધ આહાર સેવન કરનારા, એવા પુરુષે મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિઘાતથી અથવા જે પુરુષનો સત્ત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના બહારના અને અંદરના મનોવહ સ્રોતોમાં જ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે; એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આવૃત્ત થવાથી સુખદુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનારું એવું અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે. સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ પડે છે. આ રોગને મોહ કિંવા મૂર્છા કહે છે. મૂર્છામાં પિત્ત એ

વ્યાપક હોય છે.×

પૂર્વરૂપ:—હૃદયમાં પીડા, બગાસાં, ગ્લાનિ, ભ્રાંતિ વગેરે થાય છે. **મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, તંદ્રા** અને **નિદ્રા, એના ભેદ:—મૂર્ચ્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ** અધિક હોય છે. **રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુથી ભ્રમ** થાય છે. **તમોગુણ, વાયુ અને કફથી તંદ્રા** તથા **તમોગુણથી નિદ્રા** ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર્ચ્છાદિ રોગથી **સંન્યાસ** જુદો રોગ છે. તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્ચ્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે; પરંતુ **સંન્યાસ** પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી. **સંન્યાસે** પીડાયેલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે. તેને સોયો ભોંકવી, કૌચ લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે.

ઉપચાર:—(૧) શરીર પર પાણી છાંટવું, સ્નાન કરાવવું, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડા લેપનું ધારણ, વીંજણાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવાં પાંદડાં, એ ઉપચારોએ મૂર્ચ્છા દૂર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો; એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; ને જ્વરનાશક કષાય તે પણ દોષ જોઈ આપવો. (૪) રીંગણી, ગળો, પીપરીમૂળ, સૂંઠ અને વાયવરણાંનો કાઢો આપવો. (૫) કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાજાળુ તથા રાતાં, લીલાં અને ધોળાં કમળનો કાઢો આપવો. (૬) બોરના ઠીલા-માંનું મગજ, લીંડીપીપર, વાળો અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા મધમાં લીંડીપીપર ખાવી. (૭) રાત્રે મધમાં ત્રિફળાં આપવાં અને સવારે આદું અને ગોળ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૮) નાળિયેરના પાણીમાં જવનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે હૃદયમાંનો કફ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા અને ભ્રમ, એ ભયંકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૯) લસણ, મનશીલ અને વજનું અંજન કરવું.•

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:–અરીઠાં–૧૧, આદું–૩, આમળાં–૩૨, ઉંદરકની–૪, કાચ–૭, તુવેર–૫, દ્રાક્ષ–૬, ધમાસો–૫, ભિલામો–૨૭, લવંગ–૨, લીંડીપીપર–૨૫, હરડે–૧૦, હળદર–૧૩.

પથ્ય—રેચન, ઊલટી, લાંઘણ, મૃદુ–કડવો રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ, રાતી ડાંગર, મગ અને વટાણાનો યૂષ, સાકર, જૂનું કોળું, પંડોળાં, દાડમ, નાળિયેર અને તાંદળજો. **અપથ્ય**—તાંબૂલ, ભાજીપાલો, દાંત ઘસવા, ગરમી લેવી, વિરુદ્ધ ભક્ષણ–પ્રાશન, મૈથુન, તીખા પદાર્થ,

× વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રુધિર, વિષ અને દારૂની એમ સાત પ્રકારની મૂર્ચ્છા છે. મૂર્ચ્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગળો, સૂંઠ, પુષ્કરમૂળ, પીપળીમૂળ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી આપવો. (૨) ધમાસાનો ઉકાળો ઘી નાખી આપવો. (૩) નવસાર અને ચૂનો એકત્ર કરી એક શીશીમાં ભરી તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું. જરૂર પડયેથી તે શીશીનું મોઢું ઉઘાડી તેની વાસ સુંઘાડવી. (૪) વછનાગ ૨ પૈસાભાર, લીંડીપીપર ૦।। પૈસાભાર અને સોનાગેરુ ૧।। પૈસાભાર લઈ, વાટી રતી ૧ની માત્રા આપવાથી શરદી મટે અને વાયુની મૂર્ચ્છા જાય.

• મૂર્ચ્છા, ભ્રમ તથા સંન્યાસ રોગમાં રસસિંદૂર, મૂર્ચ્છાંતક રસ, અશ્વગંધારિષ્ટ, સારસ્વત અરિષ્ટ વગેરે અપાય છે. મૂર્ચ્છા રોગમાં માથામાં લોહીનો અતિયોગ (રક્તદબાવવૃદ્ધિ), લોહીનું ઓછાપણું, જ્ઞાનતંતુઓ અથવા જ્ઞાનતંતુ કેંદ્રસ્થાન પર ચોટ, માનસિક આઘાત, વિષપ્રકોપ વગેરે ઘણાં કારણો હોય છે. જો આંખો લાલ લાલ દેખાતી હોય તો માથું ઓશીકા ઉપર ઊંચું રાખવું, જેથી વધારે લોહી મગજમાં ન ચડે. આંખો નિસ્તેજ દેખાતી હોય તો માથું સમાન ઊંચાઈ પર (અથવા કાંઈક નીચું) રાખવું. માથામાં લોહી વધારે ચડી ગયું હોય તેવા રોગીને ઠંડું પાણી છાંટી જાગ્રત કરી શીતળ શામક દવા (મોતીપિષ્ટી આદિ) આપવી તેમ જ જુલાબ આપી રક્તદબાવ ઓછો કરવો. લોહી ઓછું હોય તેવા રોગીને શુદ્ધિ પર આવ્યા પછી ઉત્તેજક હૃદયપોષિક દવા ૬૪ પહોરી પીપર મધમાં આપવી. કૉફી પિવડાવવી, અભ્રકભસ્મ કે રસસિંદૂર આપવો. ચોટ લાગવાથી, માનસિક આઘાતથી અથવા ઝેરથી મૂર્ચ્છા આવી હોય તો તેના મૂળ કારણને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મધુપ્રમેહના રોગમાં સેંદ્રિય વિષ (લોહીમાં એક પ્રકારનું ઝેર) વધવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ખરબૂચા જેવી મીઠી સુગંધ આવે છે. એ ઝેર વધી જવા પછી રક્ત મૂર્છા(સંન્યાસ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ રોગમાં તરત સોડા (સાજીખાર) આપવો અથવા સોડાવૉટર પિવડાવવું. તુરત ઉપચાર ન કરાય તો પક્ષઘાત થઈ જવાનો ભય રહે છે.
—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

મળમૂત્રનો ગધ અને છાશ

૪૧—ભગંદર રોગ

કારણ :—મૂળ વ્યાધિના પ્રકરણમા કહેલા કેટલાક કારણોથી તથા ગરમી ભરેલી છતા તેના ઉપશમાર્થે અતિ દુ મહ ઔષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થો અતિ ખાવાથી અને અતિ જાગવાથી ભગદર રોગ થાય છે

લક્ષણો :—ગુદાથી બે આગળ ઉપર, વૃષણથી બે આગળ નીચે, પીડા કરનારી એવી ફોડી ઉપજ થઈ ફૂટી ગુદા, બસ્તિ અને ભગનુ વિદારણ કરે છે તેને ભગદર કહે છે કમરના કપાલાસ્થિને સોયા લાગવા જેવી વેદના થાય, આગ થાય, કડૂ ફૂટે, સણુકા લાગે, એ લક્ષણો ભગદર થવાનુ હોય ત્યારે જ થાય છે ×

ઉપચાર :—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોટુ કરવુ પછી અગ્નિવણ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) ખેર, હરડે, બહેડા અને આમળાનો કાઢો ભેસનુ ઘી અને વાવડિગનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો (૩) ચિત્રક, આકડો, નસોતર, પહાડમૂળ, બાવચી, કરેણ, થુવેર, ઘોડાવજ, કલગારી, હરતાળ, સાજીખાર અને માલકાકણી, ઔષધો નાખી તેલ કઢવવુ, આને **સ્યંદન** તેલ કહે છે તે ભગદર ઉપર ચોપડવુ એ શોધન, રોપણ અને વ્રણઘ્ન છે (૪) હળદર, આકડાનુ દૂધ, સિધવ, ચિત્રક, શરપુખો મજીઠ અને કડુમા સિદ્ધ કરેલુ તેલ ભગદરનાશક છે એને **નીશાદિ** તેલ કહે છે (૫) **કરવીર તેલ :**—ધોળી કરેણના મૂળ, હળદર, દતીમૂળ, કલગારી, મીઠુ, ચિત્રક, ગિલોગનો રસ તથા આકડાનુ દૂધ નાખી તેલ પાચન કરી ભગદર ઉપર ચોપડવુ (૬) ઉપલેટ, નસોતર, તલ, દતીમૂળ, લીડીપીપર, સિધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડા, આમળા અને મોરથૂથુનો લેપ કરવો (૭) ધોળો અજવનો, ઈંટ, સૂઠ, ગળો અને સાટોડીનો લેપ કરવો (૮) તલ, નસોતર, મોગી દાતી ઘી તથા સિધવનો મધ નાખી લેપ કરવો (૯) તલ, હરડે, લોધર કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર, વજ, ઉપલેટ અને ધુવાસનો લેપ કરવો તે ભગદર, નાડીવ્રણ, ઉપદશવ્રણ અને દુષ્ટ વ્રણનો શોધક તથા રોપક છે (૧૦) મોગની એરડાના તેલમા ૨ ભીજની વ્રણ ઉપર લગાડવુ +

× ભગદર રોગ પાચ પ્રકારનો છે તેમા (૧) શતપોનિ એ વાયુથી થાય છે એમા થયેલી ફોડલીનો તત્કાલિક ઉપાય ન કરવાથી તે પાકીને પીડા કરી છિદ્ર પડતા તેમાથી પરુ સાથે મળમૂત્ર અને વીર્ય પણ નીકળે છ (૨) ઉષ્ટ્રગ્રીવ એ પિત્તથી થાય છે, તેમ જ એ ગુદાની ચારે તરફ બબ્બે આગળ ફરતી ચામડીમા લાલ ફોડલી થઈ તમામ પાકી જાય છે તેમાથી ગરમ પરુ વહે છે અને તે ઊટની ગરદનની માફક ઊચી હોય છે (૩) પરિસ્રાવી—એ કફથી થાય છે, તેમા ચેળ ઘણી પરુ જાડુ, પીડા થોડી અને ફોડલી ધોળી હોય છે અને તે હમેશા વહ્યા કર છે (૪) શબુકાવર્ત—એ સન્નિપાતથી થાય છે તેમા ઘણા પ્રકારની પીડા ઘણા પ્રકારના રગ હોય વહ્યા કરે અને એ ફોડલી કાળી દ્રાક્ષ જેવી હોય છે તથા એનો આકાર શખની નાભિ જેવો હોય છે (૫) ઉન્માર્ગી ભગદર એ શસ્ત્રાદિકની ચોટથી થાય છે, એ ચેપી હોય છે

ઉપાય —(૧) લોહી કઢાવવુ (૨) સોનાના જાડા વાળાથી ડામ આપી છિદ્ર કરી તેમા દારુહળદરની દિવેટ થોર અને આકડાના એકઠા કરેલા દૂધમા બોળી તે એ છિદ્રમા નાખવી આથી મોઢુ મોટુ થાય છે પછી યોગ્ય મલમ લેપ વગેર ઉપચાર કરવો (૩) બાળેલા માણસના હાડકા શેર બાઝીણુ વાટી લૂગડે ચાળી ઉબરાના ઝાડના મૂળમાથી કાઢેલા રસમા નાખી મલમ કરી રૂના પોલ મૂકી પાટો બાધવો (૪) તલનુ તેલ ગાક ૬ ને કડાઈમા કકડાવી નીચે ઉતારી તેમા ખાપરિયો ટાક ૫ અને મીણ ટાક ૧૪ નાખી ઠરવા દઈ એ મલમ જરા હલાવી ચોપડે તો ધારા ચાદી અને ભગદર જાય (૫) જાસુદના ફૂલ વડના પાદડા, ગળો સૂઠ અને સિધવનો છાશથી લેપ કરવો (૬) દાત અરણી અને હળદરનો લેપ કરવો (૭) વેલ નામનો વેલો થાય છે તેના પાદડા ૭ પુષ્યાર્કયોગે આમત્રીને લાવી વાટી તે થેપલી ભગદરે બાધે તો જેમ થેપલી સુકાય તેમ ભગદર પણ સુકાતુ જાય (૮) જુવાર તોલા ૫ સિદૂર તોલા ૩ એકત્ર કુલડીમા નાખી કપડછાણ કરી ભસ્મ કરી એ ભસ્મને તેલ અને મીણમા મેળવી મલમ બનાવી ચોપડી ઉપર એરડાનુ પાદડુ બાધવાથી ભગદર જાય

+ ભગદર રોગમા ખાવા માટે સપ્તવિશતિ ગૂગળ નવકાર્ષિક ગૂગળ વ્રણગજાકુશ તામ્રભસ્મ વગેરે અપાય છે લગાડવાની ઔષધિ પ્રકરણમા આપેલી છે

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં:—કપૂરભેંડી–૩, બેર–૩, દારુહળદર–૫, નગોડ–૬, મોગલી એરંડો–૧૦, રામબાણુ–૨, હરડે–૨૯, ૪૨. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—અસ્થિવર્ગ–૧, ૭, ૧૦.

પથ્ય—ચોખા, મગ, પંડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ. **અપથ્ય**—વ્યાયામ, મૈથુન, વાહન ઉપર બેસવું અને જાગરણ. તે એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવાં.

૪૨–ભસ્મક રોગ

જઠરાગ્નિના પ્રકાર :—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે. વાતદોષે કરી વિષમાગ્નિ,* પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, કફદોષે કરી મંદાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્માગ્નિ એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે. ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારંવાર અન્ન ખાધા કરે છે અને તે પચન થાય છે; પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર કૃશ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ જાણવો.

ભસ્મક રોગનાં કારણો :—ગાંજા, હિંગ, રાઈ, ગંધક ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્રભસ્મનું અતિસેવન; અને કાકમાંસ (કાગડાનું માંસ) તથા માંજરમાંસ (બિલાડીનાં માંસ) ખાવાથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે, તેણે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે. ગમે તેટલું ખાવા છતાં તે ખાધેલું પચન ન થતાં ભસ્મ થઈ જાય અને અગ્નિ દરરોજ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેજ **ભસ્મક રોગ.** તે વાત, પિત્ત અને કફ એ ક્રમે કરી વૃદ્ધ, અતિવૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. **ઉપચાર :**—(૧) ભેંસનું દહીં, દૂધ અને ઘીનું સેવન કરાવવું. (૨) વારંવાર ખીર ખવડાવવી. (૩) કાળું અથવા ધોળું નસોતર નાખી ઉકાળેલું દૂધ રેચનાર્થ આપવું. (૪) બોરના ઠળિયાની અંદરનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. (૫) સ્ત્રીના દૂધમાં ઉંબરાની છાલ વાટી પાવી. (૬) ધોળા ચોખા, ધોળાં કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી. (૭) ત્રિફળા, નાગરમોથ, વાવડિંગ, લીંડીપીપર, સાકર અને ધોળા અઘેડાનાં બિયાંએ કરેલો લેહ આપવો. (૮) અઘેડાનાં બિયાં છડીને સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમાં ખીર કરી ખાવી. (૯) ૪૮ દિવસ પર્યંત સવારે ૨૪ તોલા પાકેલાં કેળાં ઘીમાં ખાવાં; એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે. (૧૦) ભોંયકોળાનો રસ દૂધ અને ઘી નાખી આપવો. (૧૧) કેળનું પાણી પાવું. (૧૨) ઉંબરાનાં મૂળિયાંનું પાણી પાવું; એથી કરી રક્તવિકાર, અંગમાં જામેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦ માં:—આમલી–૧૩, ઉંબરો–૧૭, એરંડો–૨૦, કેળ–૧૦, ડાંગર–૯, નસોતર–૪, બોરડી–૬, ભોંયકોળું–૫.

પથ્યાપથ્ય—અજીર્ણ પ્રમાણે.

૪૩–ભારે શરીર (મેદરોગ)

કારણ :—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સ્નિગ્ધ અન્ન, એટલે ઘૃતપાક ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે.

લક્ષણો :—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અસ્થિ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી તથા મેદ વધવાથી માણસ સર્વ કાર્યને વિષે અશક્ત થાય છે; તૃષા, અલ્પ શ્વાસ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ, નિદ્રા વખતે ઘણું ઘોરવું, શરીરને વિષે ગ્લાનિ, છીંકો, દુર્ગંધી પરસેવો, થોડા પ્રમાણમાં વ્યાયામ, અલ્પ મૈથુન, ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદરથી વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે; વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે; તેથી ખાધેલું અન્ન જલદીથી પચી જઈ બીજા આહારની ઇચ્છા કરે છે. કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાય તો મોટો ઘોર વિકાર થઈ પ્રમેહપિટિકા, જ્વર, ભગંદર, એમાંથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુનો ઉપદ્રવ કરતા મેદો–રોગીનું શરીર બાળે છે.

ઉપચાર :—(૧) ત્રિફળાના કાઢામાં ૧ તોલો મધ નાખી તે પાવો. (૨) સવારે ઠંડા પાણીમાં

---

* વિષમાગ્નિમાં કેટલીક વાર પેટ ભરેલું જ માલુમ પડે છે. તેમ જ કેટલીક વાર અનાજ પચન થઈ જાય છે. તીક્ષ્ણાગ્નિમાં ભૂખ ઘણી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય છે. મંદાગ્નિમાં ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય છે અને ભસ્માગ્નિથી ખાધેલું હજમ થઈ જાય છે; પણ શરીરની રક્ષા, માંસ ·

૪ તોલા મધ નાખી પાવું; અથવા ગરમ પાણી ઠંડું કરી મધ નાખી પાવું, એટલે શરીર કૃશ થાય છે. (૩) ચવક, જીરું, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ, સંચળ અને ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવું. તે મેદનું નાશક અને અગ્નિદીપક છે.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—બીલી-૨૩, ભાંગેરો-૧૧, સમેરવો-૯, સાગ-૬, સાટોડી-૧૯, હરડે-૨૫. જુઓ. પ્રા૦ ઔ૦ માં૦-મધ-૪.

પથ્ય—ચિંતા, શ્રમ, જાગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, ચણા, મસૂર, કળથી, મધ, તુવેર, તીખું, છાશ, તેલ, ભાજીપાલો. અપથ્ય—ઘઉં, શેલડી, અડદ, દિવસે ઊંઘવું, સુગંધી પદાર્થ, મધુરાન્ન, વમન.

૪૪—માથાના રોગ

કારણ:—ધુમાડો, તાપ, તુષાર, જળક્રીડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, ઊંચી જગાનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, આંસુનો નિગ્રહ, રડવું, અતિ જળ કિંવા મદ્યનું પ્રાશન, કૃમિ, મળ-મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડવું, કૂદવું, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવું, દુષ્ટ ગંધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાંટો પાડી ભાષણ કરવું. એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત અને કફે કરી સન્નિપાત વડે, રક્ત વડે, ક્ષય વડે, કૃમિ વડે, સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવભેદક, શંખક, એમ અગિયાર પ્રકારના **શિરોરોગ (મસ્તકશૂળ)** થાય છે.

કૃમિજ શિરોરોગ—માથામાં ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાંનું મગજ કીડા ખાય છે એવું જણાય છે. નાકમાંથી પરુ, લોહી અને કીડા પડે તેને **કૃમિજ શિરોરોગ** કહે છે. આ મોટો ભયંકર રોગ છે. **સૂર્યાવર્ત:**—સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દૂખવાનો હળવે હળવે આરંભ થઈ જેમ જેમ સૂર્ય ચડે છે, તેમ તેમ શૂળ આંખો અને ભમરોમાં અધિક થવા માંડે છે તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઓછું થવા માંડી, સૂર્ય આથમ્યા પછી સમૂળગું બંધ થાય છે. શીત કિંવા ઉષ્ણ ઉપચારો વડે માણસને સુખ થાય છે. એ વિકારોને **સૂર્યાવર્ત** કહે છે. **અનંતવાત**—ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આંખો અને ભમરોને ઠેકાણે રહી અત્યંત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગ પર કંપ થાય છે, હનુ પકડાઈ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે. આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને **નંદવાયુ** પણ કહે છે. **અર્ધાવભેદક (આદાશીશી, આદાશીશી):**—રુક્ષાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યયન (બહુ વાંચવું, ગોખવું), પૂર્વ દિશા તરફનો પવન, બરફ, મૈથુનવેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થયેલો કેવળ વાયુ કિંવા કફયુક્ત વાયુ, અર્ધું મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ) ભમરો, આંખ, કાન, કોળા, કપાળ સર્વ એક બાજુ ભણીનાં પકડી કુહાડી વડે ઘા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને **અર્ધાવભેદક (આદાશીશી)** કહે છે. આ રોગ ઘણો વધવાથી તે બાજુની આંખ જાય છે, કિંવા કાન પણ બહેરો થાય છે. **શંખક:**—દુષ્ટ થયેલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી આંખો ઉપર ભયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ઘણા જ સણકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે. તેનાથી તે ભાગ ઘણો રાતો થાય છે, તે વિષવેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઈ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે. આ શંખક રોગ વડે ત્રણ દિવસમાં પ્રાણનાશ થાય છે.

વાતજ શિરોરોગ+ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોષ્ઠ, એરંડાનાં મૂળ અને સૂંઠ, એ

× મેદરોગમાં અમૃતાદિ ગૂગળ, યોગરાજ ગૂગળ, ત્ર્યૂષણાદિ લોહ, ત્રિમૂર્તિ રસ, ગુડૂચ્યાદિ યોગ વગેરે અપાય છે તથા ત્રિફલાદિ તેલ પીવા, સૂંઘવા, મર્દન તથા બસ્તિકાર્ય માટે અપાય છે. ઘી, સાકર, ભાત અને તેટલાં ઓછાં ખાવાં. બની શકે તેટલું ફરવું. ભોજન મર્યાદામાં કરવું. (ઓછા ભોજનથી ચાલતું હોય તો વધારે ન ખાવું.) એ નિયમો પાલન કરવા.

+ માથાના રોગો માટે સંગ્રહીત ઉપચારો: (૧) પીડાંવજ, મરી, લીંડીપીપર અને સૂંઠ પાણીમાં ઘસી લગરે ગરમ કરી નાકમાં સૂંઘે તો આદાશીશી મટે અને વાયુની હોય તો શતાવરીના તેલથી મટે. (૨) સૂંઠ માસા રા અને કેસર માસા રા ઝીણાં વાટી ગાયના ડા પૈસાભાર ઘીમાં મેળવી નાકમાં સૂંઘવાથી માથાના અનેક જાતના

છાશમાં વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકુંદનાં ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સૂંઠ અથવા તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચૂનો શીશામાં નાખી તે શીશી સૂંઘવા આપવી. **પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું અથવા ઠંડા પાણીની ગડી મૂકવી. (૨) ગાયનું ઘી ચોળવું અથવા શતધૌત ઘીનો લેપ કરવો. (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેઠીમધ, ગિકણામૂળ, થરિયાનાં મૂળ, એ જણસોને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકબીજ, તગર, શિલાજિત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાંસી અને એરંડાનાં મૂળનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સૂંઠ, કોષ્ઠ, કૂંવાડિયાનાં મૂળ, દેવદાર અને ભેંસાગૂગળને ગોમૂત્રમાં વાટી ગરમ સુખોષ્ણ લેપ કરવો. **સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—મીંઢળ, તિલવણીનાં બિયાં, નાકછીંકણીનાં પાંદડાં, એ સમભાગે; વડનાં બિયાં અને છાલનું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઈ તેને બારીક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સૂંઘવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકશૂળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શતધૌત ઘૃત માથા પર ચોળવું. (૨) સૂંઠના કલ્કમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું. તે અનેક દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળ લઈ ઘીમાં સાકર નાખી તે સાથે પચાવવાં; તેમાં એલચી અને મરી નાખી ખાવા માટે આપવાં એટલે રક્તસ્રાવની શાંતિ થાય છે. (૫) રીંગણીનાં ફળનાં રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવાથી તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. **કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કરંજની છાલ અને સરગવાની છાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડિંગ, સાજીખાર, દંતીમૂળ અને હિંગને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કલ્કમાં સરસવનું તેલ નાખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાંટાસરિયાના પાંદડાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમાં પાડવાં. (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાંથી ધુમાડી કાઢવી અને બે–ત્રણ દિવસ થયા પછી કડવાં તૂરિયાંનું ચૂર્ણ નાકે સૂંઘવું; એટલે કૃમિ પડશે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને મરી વાટી તે રસ નાકમાં નાખવો. **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવું અને તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસમાં સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનું ભક્ષણ અને નસ્ય કરાવવું તથા તેનો જ રેચ આપવો. (૩) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને સિંધવ નાખી તેનું નસ્ય કરવુ. તે આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપરસાલ, નીલકમળ, કોષ્ઠ, વજ, લીંડીપીપર અને જેઠીમધને કાંજીમાં વાટી તેમાં ઘી અને તેલ નાખી તેનો **સૂર્યાવર્ત** અને **આધાશીશી** ઉપર લેપ કરવો. (૫) ભાંગરાના રસમાં સમભાગે બકરીનું દૂધ નાખી સૂર્યનાં કિરણોમાં તપાવવું અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસડા–

રોગ મટે. (૩) જો વાથી માથું દુખતું હોય તો એરંડાની જડ છાંયે સૂકવી પાણીમાં ઘસી કપાળે અને પગના તળિયે ચોપડવું. ગરમાથી અને પિત્તથી દુખતુ હોય તો સુખડ પાણીમાં ઘસીને અગર ગાંજાનાં બિયાં પાણીમાં વાટીને કપાળે ચોપડવાં. **મરી ઘસીને ચોપડવાથી પણ** ફાયદો થાય છે અથવા ચિત્રાછાલ ઘસીને ચોપડવી. (૪) નગોડનાં પાંદડાં અને ચોખ્ખી હિંગ બે ચણાભાર વાટી પોટલી કરી નાકમાં ટીપાં પાડે તો આધાશીશી જાય. (૫) અરીઠાની છાલ, ધોળાં મરી, કળીચૂનો, સૂંઠ તથા નવસાર ઝીણાં વાટી છીંકણી કરી તે સૂંઘવાથી ચામરવાયુ જાય. તીવ્ર શૂળ અને નેત્રશૂળ માટે સંભાળપૂર્વક આ ઉપચાર કરવો. (૬) નાળિયેરના ગોળામાં ખાંડેલી સૂંઠ ભરી ઘઉંના આટામાં લપેટી અગ્નિમાં પકવી, ખાંડી, ગોળ–ઘી ભેળવી ખવડાવવાથી ચામરવાયુ જાય. (૭) ધાણા, જીરું અને સાકર સમાનભાગે વાટી વાસી પાણીમાં ફાકી આપવાથી પિત્તથી દુખતું માથું મટે. (૮) લીંડીપીપર, મરી, લોધર, સાકર અને મનશીલ પાણીમાં વાટી નાસ આપવાથી આધાશીશી જાય. (૯) ગોળના પાણીમાં સૂંઠ ઘસીને નાકમાં ટીપાં ૩ પાડવાથી આધાશીશી મટે. (૧૦) ઊંઘ લાવવાનો ઉપાય:—જીરાની પોટલી ખાદીના મજબૂત લૂગડામાં બાંધી રોગીને ગંધ લેવડાવવાથી ઊંઘ આવે અથવા કસ્તૂરી, ઘોડાની લાદના રસમાં આંખે આંજે તો નિદ્રા આવે; અગર શેકેલી ભાંગ વાલ ૨ાા, લીંડીપીપર ટાંક ૧ અને ગોળ ટાંક ૨ લઈ તેની ત્રણ ગોળીઓ કરી ૧ ગોળી ખવડાવવાથી ઊંઘ આવે.

ના ઝાડના મૂળ કિંવા ફળોની અથવા જવ અને લીંડીપીપરની પોટલી સૂંઘવા આપવી (૭) ચણોઠીનું મૂળ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું, એટલે સૂર્યાવર્ત, રતાંધળાપણું, નેત્રમાં પડળ આવે છે તે અને મસ્તકશૂળ, એ રોગો દૂર થાય છે **અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) **સૂર્યાવર્તનાશક** વિધિ કરવી (૨) મધ, દહીં ઉપરની તર ઘેબર, ઘી પૂરી વગેરે વાતપિત્તનાશક આહાર આપવો (૩) અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશા ભણીની મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો અને તાળવા ઉપર ચોળતા રહેવું તથા મૂળનો એક કકડો વાળો બાંધી રાખવો અને શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળિયું ઘસી પાવું (૪) કાળા કાસાળુના કાંદા પીસી તેની પોટલી તવી પર ગરમ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો, પછી કેટલીક વાર તે જ પોટલીમાના કાંદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પાટો બાંધવો (૫) અરીઠા હાથમાં ચોળી તેના ફીણનું અંજન કરવું વાયુ ઊતરી ગયા પછી આંખોમાં માખણ આંજવું આ અંજનથી મહાન સર્પનું પણ વિષ ઊતરે છે (૬) બંટીના તાંદુલનો ભાત કરી ખાવા આપવો એ ભાત વિષમજ્વર અને વિષ ચઢેલા માણસને પણ હિતકર છે **આધાશીશી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) બકરીના દૂધમાં અથવા પાણીમાં સૂંઠ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું, તે **મસ્તકશૂળનો** નાશ કરે છે (૨) સરગવાના પાંદડાના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૩) લીંડીપીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ તેલમાં કિંવા ઘીમાં પચન કરવું અને નસ્ય આપવું અથવા પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું (૪) કોઇ, એરંડમૂળ અને કૂવાડિયાના મૂળ કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો (૫) અગથિયાના પાંદડાનો કિંવા ફૂલનો રસ જે ભાગનું કપાળ દુખતું હોય તેના બીજા ભાગના નાકમાં પ્રથમ બે ટીપાં વધારે નાખી પછી બીજા નાકમાં નાખવા, એના યોગથી **ચાતુર્થિક જ્વરનો** પણ નાશ થાય છે (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું તે તત્ક્ષણ આધાશીશીનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી તથા જટામાસીના કલ્કમાં ઘી નાખી પચન કરવું તેનું નસ્ય આપવાની સાથે જ આધાશીશીનો નાશ થાય છે (૮) સહેવાતું હોય તેણે ભિલામાનું તેલ બારીક સળી ઉપર લઈ, જે બાજુનું કપાળ દુખતું હોય તેની બીજી બાજુ આંખમાં નાકની પાસે જ્યાં રાતી જગ્યા હોય છે તે જગ્યા ઉપર ટપકું પાડવું બહારની બાજુએ ઘી ચોપડવું કે જેથી આંખમાંથી પાણી નીકળી બહાર લાગીને સોજા ન કરે આ યોગ વડે દુ:સહ આધાશીશી પણ દૂર થાય છે (૯) તુવેરના પાંદડા અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું તે તરત આધાશીશીનો નાશ કરે છે (૧૦) વાવડિંગ અને કાળા તલ સમભાગે લઈ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવું (૧૧) મરી અને ચોખા ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) ગરણીના ફળ કિંવા મૂળ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય કરવું કિંવા મૂળ કાને બાંધવા (૧૩) દૂધ કિંવા નાળિયેરનું પાણી સાકર નાખી પાવું કિંવા ઠંડું પાણી પાવું અથવા ઘીનું નસ્ય આપવું (૧૪) ખડીસાકર અને મીંઢળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સૂર્ય ઊગ્યા પહેલાં તેનું નસ્ય આપવું (૧૫) કરંજના બિયાં ઘસી તેમાં ગોળ નાખી તેનું નસ્ય આપવું (૧૬) રાસના, સૂંઠ, વાવડિંગ, એરંડાનાં મૂળ, ત્રિફળા, દશમૂળ અને હરડેનો કાઢો આપવો તે વાતરોગ, આધાશીશી, આઢ્યવાયુ અર્દિતવાયુ, ખંજવાયુ, નેત્રરોગ, મસ્તકશૂળ, જ્વર અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે (૧૭) કુકરપાડાની ભૂકી નાકે સૂંઘવી એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઈ આધાશીશી દૂર થાય છે (૧૮) મોટા પરોઢિયે બે કિંવા ત્રણ નેપાળાના બિયામાંનું મગજ લઈ, લીંબુના રસમાં ઘસી, જે બાજુનું મસ્તક દુખતું હોય તે આંખની ભમર ઉપર સળી વડે ચોપડવું, એટલે આધાશીશી જલદીથી દૂર થાય છે + (૧૯) નગોડના રસમાં મરી ઘસી તેનું નસ્ય આપવું (૨૦) આમળાનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે ખાવા આપવું (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમાં ખાવો (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કૂટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમાં પાડવો (૨૩) સવાર–સાંજ ગાયનું ચોખ્ખું તાજું ઘી નાકમાં નાખવું, એટલે સાત દિવસમાં આધાશીશી દૂર થાય છે (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં

+ આ ઉપાય કરનારાઓએ શિરદર્દ જતાની સાથે જ ભીનાં કપડે ઘી લેપ લૂછી નાખી તરત ઘી ચોપડી લેવું નહિ તો સોજો આવશે અને બળતરા થશે

ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૫) નાકછીંકણીનું ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ બાજુના નસકોરામાં સૂંઘી પછી બીજા નસકોરામાં સૂંઘવું. (૨૬) અરીઠાં ઘીમાં ઘસી નસ્ય કરવું. (૨૭) દૂધમાં બદામની ખીર કરી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનો૦માં:—અગથિયો-૨, આકડો-૬, આદું-૨૯, આસંધ-૧૮, કડવાં તૂરિયાં-૪, કણઝી-૮, કુળો-૮, કેસર-૪, ગરણી-૩, ૬; ગંગાવતી-૪, ચણોઠી-૧, ડાંગર-૧૦, તંબાકુ-૫, તલ-૭, તાંદળજો-૧૧, તુવેર-૬, નેપાળો-૩, ફુદીનો-૮, ભાંગરો-૨, ભિલામો-૯, મરી-૧૪, મીંઢળ-૫, મુચકુંદ-૨, મોથ-૧, લસણ-૪, લીંડીપીપર-૩૩, વજ-૩, સમુદ્રફળ-૬, સમેરવો-૮, સોપારી-૫, હિંગ-૧૫, હેદ-૬. જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:—દૂધ-૧, ઘી-૧.

શંખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગે અને બંનેની સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણું પાણી નાખી ઘી શેષ રહે તે પર્યંત તે સર્વનું પચન કરવું અને પછી ઘીનું નસ્ય આપવું. એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનું શૂળ નાશ પામે છે. (૨) ઠંડું પાણી મગજ પર સિંચતા જવું.* (૩) દારહળદર, મજીઠ, કડવો લીમડો અને પદ્મકાષ્ઠનો લેપ કરવો. (૪) ચીકણાં, નીલાં કમળ, ધરો, કાળા તલ અને સારોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંતવાત અને સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ અને સરગવાનાં બિયાં, તમાલપત્ર, સરસડો અને તજનું નસ્ય આપવું. તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૬) ગોળ, આદાનો રસ, લીંડીપીપર અને સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું; એટલે **ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ** દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ઘીમાં તળી તેનું નસ્ય આપવું, તેથી વાયુ અને રક્તથી થયેલ તેમજ ભ્રમર, આંખ, કાન, ડોળા એ ઠેકાણાનું શૂળ, અર્ધ મસ્તકશૂળ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર થાય છે (૮) દેવદાર, તગર, કોષ્ઠ, વાળો અને સૂંઠ એ કાંજીમાં વાટી તેમાં તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. (૯) શરપુંખો અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સૂંઘવા માટે આપવો, એટલે મસ્તકની વાયુ સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાક વડે પ્રાશન કરવો. તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોળ અને સૂંઠના કલ્કનુ નસ્ય આપવુ. તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે અને સૂંઠના કલ્કમા દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું; તે અનેક પ્રકારના દોષ વડે થયેલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવંતી, રાસ્ના, સિંધવ, ભાંગરો, વાવડિંગ, જેઠીમધ, સૂંઠ, કાળા તલનું તેલ અને બકરીનુ દૂધ, એ સઘળું એકત્ર કરી તેમાં ભાંગરાનો રસ નાખી પચન કરવું. આ સિદ્ધ થયેલા તેલનાં ૭ ટીપાં નાકમાં નાખવા. તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકાર દૂર કરશે, ખરી ગયેલા કેશ અને હાલનારા દાંતને મજબૂત કરશે તથા ગરુડની જેવી દૃષ્ટિ કરી બાહુઓમા અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિફળાં, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; તે ભ્રૂકુટી, આંખ અને કાન, એ ઠેકાણાનું શૂળ, આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળાપણુ, પડળ અને નેત્રપીડાનો નાશ કરશે. (૧૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાના રસમા મરી નાખી નસ્ય આપવું, તેથી મસ્તકશૂળ અને અપસ્મારના રોગો દૂર થાય છે અને કૃમિ પણ પડે છે. **ક્ષયજ શિરોરોગ (મસ્તકમાંનો મગજ શુષ્ક થઈ ભયંકર મસ્તકશૂળ થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ, ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય આપવું અને પાવું. (૨) દૂધમાં બદામ વાટી ખીર કરી ચોખ્ખું ઘી અને સાકર નાખી ખાવી તથા માથા પર બદામનુ તેલ ચોપડતા જવું.×

---

* જો કાન પાકવાથી અથવા બીજા કોઈ ભાગમા રસી થઈને માથામાં પરુ પહોંચ્યુ હોય અને તેથી ભયંકર મસ્તકશૂળ ચાલતુ હોય તો ઠંડું પાણી ન સિંચવું પણ ગરમ પાણીની થેલીથી ૧-૨ દિવસ સુધી નિરંતર શેક કરવો જોઈએ
—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

× શિરોરોગ વાયુથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો સ્નેહન, સ્વેદન તથા મસ્તક ઉપર તેલનું મર્દન કરવુ. **શાસ્ત્રીય ઉપચાર** શિરોબસ્તિ આપવાનો છે. પિત્તથી થયેલ શિરોરોગમા ચંદનાદિ શીતલ ઔષધનો લેપ તથા શીતલ પવન, જલ, પુષ્પ વગેરે સેવન કરે; તથા શ્વાસકુઠાર રસ, કપૂર, કેસર, સાકર, સફેદ ચંદન

विशेष उपचार:—जुओ वनौ०मां:—**मस्तकरोग** माटे:—अघेडो-१३, अरीठां-५, उंदरकनी क-१, ग-५; एरंडो-३४, करेणु-६, केसर-७, चणोठी-१५, बदाम-६, साटोडी-९. **मस्तकवायु** माटे:—आकडो-५, चणा-२. **मस्तकशूळ** एटले मस्तक संबंधी पीडा-माथानुं दुखवुं, एना माटे:—अगथियो-१, अजमो-३, अनंत-४, आमळां-३०, उंदरकनी-३, उपरसाल-९, कडु-१, कपास-१८, कायफळ-९, खाटी लूणी-२, गरणी-३, चूको-५, जायफळ-१, तगर-१, बदाम-६, बोरसली-९, भोंयकोळुं-८, मरी-६, मर्यादवेल-२, वज-१, समेरवो-१४, सरगवो-२२, २४; हरडे-३१. **माथुं चडेलुं उतारवा माटे:**—आकडो-७, कोलिंजन-२, खजूरी-४, खसखस-क (अफीण)-९, गूगळ-१, नाकछींकणी-१, पित्तपापडो-३, बूताकशीशी-१. **शैत्यथी मस्तक चडयुं होय ते माटे:**—पपनस-२. **शरदीथी माथुं दुखतुं होय तो ते माटे:**—तज-३. **उष्णताथी कपाळ दुखे ते माटे:**—केवडानुं झाड-३, डुंगळी-३. **माथे वायु चडयो होय तो ते माटे:**—नांदरुख-२. **वातज मस्तकशूळ** माटे:—कंकोडी-११, मुचकंद-१. **मस्तकना ताप माटे:**—पित्तपापडो-५. **रक्तज अने पित्तज शिरोरोग** माटे:—शिरदोडी-१२. **माथामां दारुण रोग थाय ते माटे:**—आंबो-२१. **मगजमांथी गरमी दूर थवा माटे:**—उंदरकनी-१. **माथामांथी गरमी अने पित्तविकारनुं शमन थई मगज सुधारवा माटे:**—द्राक्ष-१४. **मगज साफ थवा** माटे:—उंदरकनी क-४, **मगज शांत थवा माटे:**—कपास-१८. **मस्तकशूळथी नाकमांथी लोही टपकतुं होय ते माटे:**—उंबरो-२५. **आगंतुक मस्तकशूळ** माटे:—भारंगी-६. **सूर्यावर्त शिरोरोग** माटे:—भांगरो-२, वज-३, शरसडो-१०, शेलडी-६. जुओ गो० वै०मां **रक्तज पित्तज शिरोरोग** माटे:—दूध-१९, घी-११. **माथाना दुखावा** उपर:—दूध-२५. **सूर्यावर्त** माटे:—दहीं-५.

जुओ प्रा०औ०मां:—**माथाना दुखावा** माटे:—साबरशिंग-२. **शिरोभ्रमण** माटे:—घृतवर्ग-१. **केश आववा** माटे:—हस्तिदंत-१. जुओ अनुभूत औषध औषधिक्रियाना चूर्णप्रयोगनी टीपमां नं. १४, ३२. मलमप्रयोगनी टीपमां नं. ८.

पथ्य—घी, दूध, चोखा, परोळ, सरगवो, चाकवत, कारेलां, पाकी केरी, आमळां, दाडम, तुवेर, घउं, मग **अपथ्य**—मळमूत्रनो अवरोध. दुष्ट पाणी, विरुद्धान्न, दिवसे निद्रा.

४५-मूत्रबंध (मूत्राघात+)

कारण:—मूत्रपुरीषादिना वेगोना विघातने लीधे वातादि दोष कुपित थवाथी वातकुंडलिका-

आ सर्व वस्तुने बकरीना दूधमां घसी सूंघे; लोहीथी शिरोरोग थयो होय तो पित्तज शिरोरोगनी समान इलाज करे. कफथी शिरोरोग थयो होय तो उपवास करावे तथा गरम, रुक्ष अने उष्ण पदार्थोथी स्वेदन (परसेवो कढाववो) आपे. सन्निपातथी शिरोरोग उत्पन्न थयो होय तो जूनुं घी पावुं तथा षडबिंदु तेल सूंघाडवुं. क्षयथी थयेल होय तो पुष्टिकारक औषधि सेवन करवी तथा वायुनो नाश करवावाळा मधुर पदार्थोथी सिद्ध करेलुं औषध पीवुं तथा सूंघवुं. कृमिजन्य शिरोरोगमां नस्य लेवानुं प्रकरणमां बतावेलुं छे. सूर्यावर्तरोगमां पण पहेलां नस्य आपवुं, त्यार पछी अन्य औषधि आपवी. कुमारी तेलनुं मर्दन करवुं. भांगनो रस तथा बकरीनुं दूध समानभागे लई सूर्यना तापमां गरम करी नाकमां नाखवुं. अर्धावभेदक (आधाशीशी) उपर प्रथम स्नेहन, स्वेदन, विरेचन, अन्य रीतिथी शरीरनुं संशोधन, धूप तथा स्निग्ध अने उष्ण भोजन, ए उपचारो करवा. अनंतरोगमां सूर्यावर्तनी माफक उपचार करवा तथा नसने वींधी लोही कढाववुं तेम ज पित्त अने वातनाशक भोजन कराववुं. शंखरोगमां शीतळ जलनुं सिंचन, ठंडा द्रव्यनुं सेवन तथा दूधवाळां वडादि वृक्षना कल्कनुं लेपन करवुं.

शिरोरोग माटे—विशेष औषधि शिरःशूलादि वज्ररस, चंद्रकांत रस, श्वासकुठार रस, आनंदभैरव रस वगेरे खावा माटे अपाय छे. सूंघवा माटे षडबिंदु तेल, मढादरामूळ तेल, अपामार्ग तेल वगेरे अपाय छे. उपरनां तेलो मस्तक पर मर्दन करवा माटे अपाय छे.

+ मूत्र, वीर्य झाडो वगेरे रोकवाथी कोपायमान थयेला वातादिक दोषथी तेर प्रकारनो मूत्राघात रोग थाय छे. (१) मूत्रद्वारनो कुपित थयेलो वायु वेदनायुक्त थई मूत्रने रोकी स्वाभाविक गतिमां विरुद्ध बनी

દિક પ્રકારના ૧૩ મૂત્રાઘાત થાય છે. **મૂત્રકૃચ્છ્ર** અને મૂત્રાઘાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલો જ કે, મૂત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે ક્લેશ અધિક હોય અને મૂત્રાઘાતને ઠેકાણે નિબંધ હોઈ ક્લેશ અલ્પ હોય છે.*

ઉપચાર:—મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપર જે ઔષધો કહેલાં છે, તે દેસ અને કાળ જોઈ સર્વ મૂત્રાઘાત ઉપર યોજવાં. (૧) સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળાં એ સમભાગે અને સર્વેના સમભાગે શુદ્ધ ગૂગળ લઈ તેની ગોખરના કાઢામાં ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતા કોઈ પણ પ્રકારના ખાવાપીવાને પ્રતિબંધ નથી. એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો નાશ

ઘૂમતો ફરે છે; તેથી મૂત્ર પરાણે થોડુંથોડું થાય અને તણખા નાખે. તેને વાતકુંડલા કહે છે. (૨) શિશ્નના છિદ્ર અને મળદ્વારને ફુલાવી તેના માર્ગને રોકી કઠણ, ઊંચી અને ચંચળ ગાંઠ કરે છે; તેથી મૂત્ર રોકાઈ તીવ્ર વેદના થાય છે તેને અષ્ઠીલા કહે છે. (૩) મૂત્રની હાજત થયા છતાં મૂત્ર નહિ કરવાથી પેઢુનો વાયુ પેઢુનું મોઢું બંધ કરી મૂત્રને રોકે છે, તેને વાતબસ્તિ કહે છે. (૪) મૂત્રની હાજતને પરાણે રોકવાથી તે જલદી ન થતાં ધીરે ધીરે થાય છે તેને મૂત્રાતીત કહે છે. (૫) મૂત્રનો વેગ દાબી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઈ પેઢુને ચડાવે છે અને નાભિની નીચે આધ્માન ઉત્પન્ન કરી તેમાં વેદના કરે છે; તેને મૂત્રજઠર કહે છે. (૬) મૂત્ર મળદ્વારમાં આવી એકદમ અટકી પડે છે. તેને પરાણે ગતિ આપવા જતાં વાયુથી શિશ્નનું છિદ્ર ફાટી જઈ ધીરેધીરે થોડુંથોડું રક્તમિશ્રિત મૂત્ર ઊતરે છે અને તેની સાથે તણખા લાગે તેને મૂત્રોત્સંગ કહે છે. (૭) રુક્ષ શરીરવાળા પુરુષના શરીરમાંનો અપાનવાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરે છે તેને મૂત્રક્ષય કહે છે. (૮) પેઢુની વચ્ચે ગોળ અને સ્થિર નાની વાયુની ગાંઠ એકાએક થાય છે તેને મૂત્રગ્રંથિ કહે છે. (૯) મૂત્રની પહેલાં અને મૂત્રની પછી અડાયા છાણાંની રાખના પાણી જેવું પ્રવાહી નીકળે તેને મૂત્રશુક્ર કહે છે. (૧૦) ઉદાવર્તના જેવું અથવા લોહી સહિત બહુ કષ્ટે મૂત્ર ઊતરે તેને ઉષ્ણવાત કહે છે. (૧૧) મૂત્ર અત્યંત કષ્ટે પીળું કે લાલ, ધોળું, ઘણું જાડું, ગરમ, ગોરું, શંખ જેવું, ચૂનાની રાખ જેવું થોડું ઊતરે અને શરીર સુકાઈ જાય તેને મૂત્રસાદ કહે છે. (૧૨) જે મૂત્ર મળ સહિત ઊતરે અને જેના મૂત્રમાં મળ જેવી વાસ આવે, ઘણા કષ્ટે મૂત્ર ઊતરે તેને વિડવિઘાત કહે છે. (૧૩) બસ્તિ પોતાનું સ્થાન છોડી ગર્ભની માફક મોટી થાય છે, જેથી દાહ-કંપ થાય, પીડા કરે, શૂળ ચાલે, ગર્ભ માફક રહે-ફરે, હાથથી તેને દાબે તો મૂત્રનું બુંદ ઊતરે, પીડા બહુ થાય તો ધાર છૂટે; તેને બસ્તિકુંડળ કહે છે. સંગૃહીત ઉપચાર:—(૧) ઇંદ્રવરણાની જડ ૧ પૈસાભાર આપે તો ત્રણ કલાકમા મૂત્ર અને ઝાડો બન્ને છૂટે. (૨) ગૂંદાનાં બિયાં, ગોખરુ, કપાસ અને કાકડીનાં બિયા તોલા ૨ લઈ ખાખરાં કરી, ૬ શેર પાણીમાં ઉકાળી ૧ શેર રહે ત્યારે તેમાં સાકરની ચાસણી નાખીને પાય તો પહોર ૧ પછી મૂત્ર છૂટે. નાભિની નીચે ગાંઠ બંધાઈ હોય તો મોતની નિશાની છે. (૩) ઇંદ્રિયના છેદમાં શુદ્ધ કપૂર મૂકે તો ઘડી એકમાં મૂત્ર છૂટે. (૪) કળથી ઉકાળી પાય તો આરામ થાય. (૫) સાકર ০। શેર અને કેળનો રસ ০। શેર મેળવી પાય તો મૂત્ર છૂટે. (૬) મૂત્રબંધમાં પથરી ઉપર કહેલા ઉપચાર કરવા. (૭) લુહારની કોઢમાંથી ધમણની ફૂંક લાગે તે ઠેકાણાની રાખ લઈ પાણીમા મેળવી પેઢુ ઉપર જાડો લેપ કરવો. (૮) શિરકસિયા(સુદિયાના નેલા)ની ગોટલી પાવી. (૯) પેઢુ ઉપર નદીની શેવાળ બાંધવી. (૧૦) ગૂંદી, બાવળ અને રાનબોરડીનાં પાંદડાં રાત્રે પાણીમાં નાખી, ઝાકળમાં રાખી, સવારે વાટી ગાળીને તે પાવું. (૧૧) સૂરોખાર તોલો ০। અને જવખાર તોલો ০। ગોમૂત્રમાં વાટી અથવા દૂધ-પાણીમાં મેળવીને પાવા. (૧૨) સાકર અને જવખાર અર્ધોઅર્ધો તોલો લઈ ઘીમા મેળવી ચટાડવાં. (૧૩) સૂરોખાર તાંદળજાના રસમાં પાવો. (૧૪) સાંભરલૂણ બાળકના પેશાબમાં વાટી નાભિમા ભરવું. (૧૫) બાળકના પેશાબમા બકરીની લીંડી પલાળી ગરમ કરી પેઢુ ઉપર બાંધવું.

* મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત એ બન્ને રોગમાં ફેર એ છે કે, મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગમાં મૂત્રમાર્ગ સંકોચ પામે છે, જેથી પેશાબ વારંવાર થોડો થોડો ઊતરે છે; પણ મૂત્રાઘાતમા મૂત્રાશય બગડી જાય છે અથવા પેશાબની ઉત્પત્તિ બહુ જ ઓછી થઈ જાય છે. મૂત્રાશય ચેતન્યરહિત થવાથી મૂત્રાઘાત થાય તો પેઢુ ભરાઈ આવે છે, પણ પેશાબ ઊતરતો નથી. મૂત્રાઘાતમા પેશાબ રોકાઈને થોડો થોડો આવે છે. પ્રમેહ થયા પછી પણ કેટલીક વખત મૂત્રાઘાત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં તીવ્ર વેદના થાય છે, પણ મૂત્રાઘાતમા ક્લેશ અલ્પ હોય છે. મૂત્રાઘાત રોગનાં સાધારણ લક્ષણ:—ટીપે ટીપે પેશાબ થવો, મૂત્રની સાથે લોહી જવું, મૂત્રાશય ફૂલવું, આફરો, તીવ્ર વેદના, બસ્તીમાં પથ્થરના જેવી ગાંઠ થવી, પેશાબ જાડો થવો, મળની દુર્ગંધવાળો અથવા મળમિશ્રિત પેશાબ થવો વગેરે લક્ષણ મૂત્રાઘાત રોગમાં જોવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારના મૂત્રાઘાત અતિશય કષ્ટદાયક અને કષ્ટસાધ્ય છે. અસાધ્ય બસ્તિકુંડલ લક્ષણ—જે મૂત્રાશય પિત્તથી ઊંચું થઈ ગયુ હોય તેમ જ મૂત્રાશયનં મુખ કફથી રોકાઈ ગય હોય તે અસાધ્ય બને છે.

કરે છે (૨) ગરમ કરી ઠંડું કરેલું દૂધ, જટામાસી, ચંદન, ચોખાનું ધોવડામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્ત સહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે. (૩) ધમાસો કિંવા અરડૂસીનો કાઢો આપવો. (૪) દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી આપવો. (૫) ગોખરુનો કાઢો શિલાજિત અને ગૂગળ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણા, ગોખરુ અને સૂંઠનો કાઢો ગોળ તથા જવખાર નાખી આપવો એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશર્કરાનો નાશ કરે છે. (૭) તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી આપવાં. (૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પાવું. (૯) શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવું. (૧૦) કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૧૧) કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આમળાં, વાળો, ધોળી મૂસળી, એલચીદાણા, ગોક્ષુરબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાનુ કેસર, કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન, ત્રિકટુ, પીપળીમૂળ, આસગંધ, શતાવરી, ગોખરુ, કાકડાશિંગી, જાઈ, કઠોળ અને ડાંગરની ધાણી સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ઘી અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવું; અથવા ખડીસાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અસૃગ્દર (રક્તપ્રદર), મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તસ્રાવ વગેરે એવી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષ કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે (૧૨) એલચી, પાષાણભેદ, લીંડીપીપર, શિલાજિત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવડામણમાં આપવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૰માં—અઢોલ-૧૪, અરડૂસી-૨૩, આકડો-૨૩, આવળ-૭, કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેસર-૯, કેળ-૧૬, કેથમીર-૧૦, ખાખરો-૧૫, ગોખરુ બેઠા-૫, ગોંડળ-૧, તલ-૧, ધમાસો-૭, નળ-૨, નાઉળ-૧, નેવારી-૧, ફાંગણો-૩, બિહી-૧, ભોરિંગણી-૪, મરી-૧૨, મૂળા-૧૩, રાનતુલસી-૬, લાંબડી-૧, વાયવરણો-૬, વાસ-૧, સીતાફળ-૨, સાગ-૧, સિવણ-૪, સોપારી-૩. **મૂત્ર વડે આજારી થયેલાને માટે**:—સરગવો-૬. **મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે માટે**:—વડ-૧૫ **મૂત્રશુદ્ધિ માટે**:—ગળજીભી-૭, ડાભ-૨. **લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે**:—અળશી-૯, જુઓ ગો૰ વૈ૰માં ગોમૂત્ર-૭ની ટીપમાં નં. ૪.

પથ્ય—રાતી ડાંગર, છાશ, દૂધ, દહીં, જૂનું કોળું, પંડોળાં, ચીભડાં, ખજૂર, નાળિયેર અને તાડફળ. **અપથ્ય**—વિરુદ્ધાન્ન, માર્ગે ચાલવું, રુક્ષ, વિદાહી, વિષ્ટંભી એવા પદાર્થ; મૈથુન, મૂત્રાદિકોનો વેગ ધારણ કરવો, વાંસના અંકુર અને વમન

૪૬—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો×

ગરમી, પ્રમેહ (પરમિયો), મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ પર મૂત્રરેચન અપાય છે **મૂત્રરેચનમાં આપવાનાં ઔષધો**:—(૧) સુરોખાર, ચણકબાબા, એલચીદાણા અને રેવંચી, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું. (૨) સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) ૧ તોલો રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવી. એથી કરી રેચ પણ થાય છે (૩) ગાયનું દૂધ ઊકળતું ગરમ તેમા લીંબોળીઓનો રસ નાખી પછી સાકર મેળવી ૭ ગણા કપડાથી ગાળીને તે પાણી સાત વાર ઊલટાપાલટી કરી પાવું. (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ૨ માસા સુરોખાર અને ૬ માસા સોનાગેરુ નાખી તે હવાની ઊભા રહી પેટભર પીવુ અને ફરતા રહેવું; એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેર સુધી લઈ કલઈના વાસણમાં સારું ગરમ કર્યા પછી તેમાં ફટકડીની ભૂકી ૨ માસા પર્યંત નાખવી એટલે તે ફાટી જાય છે પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી

* મૂત્રાઘાત રોગમાં શાસ્ત્રીય ઔષધ —વિદારી ઘૃત, ધાન્યગોક્ષુરક ઘૃત, સૌભાગ્યભાગ ઘૃત, કુશાવલેહ, તારકેશ્વર રસ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગમા કહેલ ઔષધિ અપાય છે.

× (૧) શંખજીરું, છડું અને સુરોખાર દૂધમાં નાખી પાણી મેળવી પાવું. (૨) સોનાગેરુ ૦। તોલો, સુરોખાર ૧ તોલો, એલાયચી ૦। તોલો, મજીઠ ૦। તોલો, દૂધ ૨ શેર અને પાણી ૪ શેર નાખી એકત્ર કરી પાવું.

લઈ તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડું થયા પછી પ્રાશન કરવું. (૬) ખાખરાનાં સુકાયેલાં ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પર્યંત લઈ તે ધોઈ તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઈ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે પીલી તેનું પાણી પાશેર સુધી લઈ તેમાં ૨ માસા સુરોખાર નાખી તે પાવું અને બાકી રહેલાં પાણીમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટ પર બાંધવાં. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા રાતે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે મસળી, તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે એક શેર પર્યંત પ્રાશન કરવું; એટલે મૂત્રદ્વારે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જાય છે. એથી કોઈને રેચ પણ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કાકડી–૯, ખાખરો–૧૫, ડાંગર–૪, દ્રાક્ષ–૪, રેવંચી–૨૮.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, ઘી, તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં. **અપથ્ય**—ગોળ, તેલ, તીખા, ખાટા, કફ અને વાયુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૭–મોઢાના રોગ (મુખરોગ)

કારણ—જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થયેલા કફાદિક દોષો મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ દાંત ન ઘસવા, ધૂમ્રપાન એ કારણોથી પણ રોગ થાય છે.

મુખરોગની સંખ્યા—દંતરોગ–૮, ઓષ્ઠરોગ–૮, દંતમૂળરોગ–૧૫, તાળવાના રોગ–૯, જીભના રોગ–૫, કંઠરોગ–૧૭ તથા સર્વસર રોગ–૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે.×

× ૧–દાંતમાં કાળાં છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે કૃમિદંત. ૨–દાંતની નસોમાં પીડા થાય તે દાલન. ૩. ટાઢું–ઊનું ખાવું, પવન વગેરે સહન ન થાય તે દંતહર્ષ, ૪–ધીમેધીમે વાયુ દાંતને મોટા અને બેડોળ કરે તે કરાલ. ૫–દાંતનો મેલ કઠણ થઈ જાય છે તે દંતશર્કરા. ૬–દાંત કાળો પડી જાય તે શ્યામદંત. ૭–મોઢું વાંકું અને દાંત ભાંગી જાય તે ભંજનક ૮–દંતશર્કરા વધીને ગાલને નડે તે કપાલિકા. એ દાંતના આઠ રોગો છે. વાત–૧, પિત્ત ૨, કફ–૩, સન્નિપાત ૪, લોહીનો–૫, માંસનો–૬, મેદનો–૭ અને ચોટ લાગવાનો–૮, એમ ઓઠ(હોઠ)ના રોગો છે

(૧) કારણ વિના અકસ્માત પારામાંથી દુર્ગંધયુક્ત લોહી પડે તે શિતાદ. (૨) કફલોહીના કોપથી બે ત્રણ પારામાં ઘણો સોજો થાય તે દંતપુપ્પુટ. (૩) પારાને સોજો થઈ પીડા થાય, લાળ પડે અને ચળ આવે તે સૌષિર. (૪) પારામાં દાંત હાલવા લાગે અને તાળવું બેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે મહાસૌષિર. (૫) પારામાંથી પરુ સહિત લોહી નીકળી દાંત હાલે તે દંતવેષ્ટ. (૬) પારા વીખરાઈ ગયા છતાં લોહી ન નીકળે તે પરિદર. (૭) પારામાં બળતરા થઈ દાત હાલવા લાગે, ઓષધ ઘસતાં લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે ઉપકુશ. (૮) ચોટ લાગવા કે ઘસાવાથી સોજો ચડી દાત હાલી પીડા કરે તે વૈદર્ભ. (૯) પારામાં બીજા કરતાં એક દાંત વધારે વધે તે ખલ્લીવર્ધન. (૧૦) નીચેના દાઢના અંતમાં સોજો હોય, લાળ પડે અને પીડા થાય તે અધિમાંસ. આ દશ સિવાય પારાની નસોમા વાયુ, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાંચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે. તે મળી પંદર પારાના રોગો છે. વળી દાંતના પારામાંથી પરુ સહિત લોહી નીકળે, ઘણો સોજો હોય અને તેમાં દાહ તથા પીડા હોય તે દંતવિદ્રધિ કહેવાય છે. દાંતના મૂળને જ દાંતના 'પારા' કહે છે.

વાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અલસ (જીભ નીચે કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી દારુણ સોજો થાય તે) ૪, ઉપજિહ્વ (જીભ, કફ તથા લોહીના પ્રકોપથી સૂજીને જાડા થઈ જાય છે તથા લાળ ગળવી, દાહ તથા સોજો થાય છે તે) ૫ એમ; પાંચ જીભના રોગો છે.

તાળવાના રોગ—(૧) ગલસુંડી, (૨) કુંડીકેરી, (૩) અધ્રુષ, (૪) કચ્છપ તથા (૫) તાલુ અર્બુદ, એ પાંચ પ્રકારના તાળવામાં થતા સોજા, (૬) માંસસંઘાત (ભેગું થયેલું દુષ્ટ માંસ), (૭) તાલુપુપ્પુટ (બોરના જેવડી ગાંઠ), (૮) તાલુશોષ તથા (૯) તાલુપાક.

ગળાના રોગ—(૧ થી ૫) વાતવિદ્રધિ, પિત્તવિદ્રધિ, કફવિદ્રધિ, ત્રિદોષ તથા રક્તદોષયુક્ત વિદ્રધિ (ફોડલી) તથા (૬) કંઠશાલુક, (૭) ગલાયુ (કઠણ ગાંઠ), (૮) અધિજિહ્વક, (૯) વલય, (૧૦) બલાસ, (૧૧) એકવૃંદ, (૧૨) વૃંદ, (૧૩) કંઠવિદ્રધિ, (૧૪) ગલૌઘ, (૧૫) માંસતાન, (૧૬) વિદારી (ગળામાં થતા સોજા), (૧૭) શતઘ્ની (માંસ અંકુરમાંથી થયેલી બત્તી), (૧૮) સ્વરઘ્ન (સ્વર બગાડનાર રોગ), એકવૃંદ

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) સૂડ અને ધોળા સરસડાના કિંવા નિફળાના કાઢાએ ગવટોરા ભરવા, એટલે અવાળુમાંથી લોહી નીકળે છે, માસ ભરેલું કાઢી નાખે છે અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે (૨) લોધર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાખી તેનો કોગળો કરવો, એટલે દાંતમાંથી લોહી અને પરુ વહે છે તે બંધ થઈ હાલનારા દાંત દૃઢ થાય છે (૩) કાંટાસરિયાનો રસ અને મધ દાંતે ઘસવું, એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, ભિલામો અને કાંટાસરિયાના મૂળિયાંને માટલામાં નાખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દંતરોગ દૂર થાય છે (૫) લોદ્રચૂર, એલચીદાણા, હીરાકસી અને માયફળનું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ઘસવું એથી કરી સર્વ દંતરોગ શમે છે (૬) મોગલી એરંડાના તાજા દાતણે દાંત ઘસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો (૭) જીરું, મીઠું, હરડે અને શીમળાના કાંટાના ચૂર્ણ વડે દાંત ઘસવા, એટલે દંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે સણકા, રક્તસ્રાવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે (૮) લીંડીપીપર સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ દંતમૂળને ઘસવું (૯) ફટકડીની ભૂકી મધ અને ઘીમાં કાલવી ચોપડવી, એટલે રક્ત બંધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે. (૧૦) જાઈના પાંદડા, મીંઢળ, ગોખરુ, બહેડાં, મજીઠ, લોધર, ખેરની છાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે લગાવવું તે દંતનાડીનો નાશ કરે છે (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી, તેના વડે દાંત ઘસવા એટલે હાલનારા દાંત દૃઢ થાય છે (૧૨) જાઈના પાંદડા, સાટોડી, ગજપીપળી, કાંટાસરિયો અને ઘોડાવજ, સૂંઠ, અજમો, હરડે અને તજનું ચૂર્ણ મોઢામાં રાખવાથી દુર્ગંધ દાંતના સણકા, દાંત હાલવા, વ્રણ, સોજો, કંડૂ અને કૃમિનો નાશ થાય છે×

તથા વૃદ્ધોએ કોઈ આચાર્યોએ એકમાં જ સમાવેશ કરેલ છે

(૧) મુખમાં સર્વત્ર ફોડલા થઈ ઘણી પીડા થાય તે વાયુનો, (૨) લાલ કે પીળા ફોડલા થાય અને દાહ હોય તે પિત્તનો, (૩) પીડા વિના પણ ચેળયુક્ત ધોળા ફોડલા હોય તે કફનો, એમ ત્રણ પ્રકારના સર્વસર રોગ છે તેને જ મુખપાક કહે છે વળી જે હોઠમાં તથા તાળવામાં લોહીના કોપથી અથવા ત્રિદોષથી થયેલા ફોલ્લા હોય તે સન્નિપાતનો અસાધ્ય મુખપાક રોગ કહેવાય છે સંગૃહીત ઉપચાર —(૧) દાંતની જડમાં કીડા થયા હોય તો હિંગનો ગાંગડો ગરમ કરી દાંત નીચે રાખે તો કીડા મરી જાય (૨) ફટકડીનો ઝીણો ભૂકો કરી તેમાં થોડું મીઠું નાખી પછી એક રતું પૂમડું પાણીમાં પલાળી તે ઉપર ભભરાવવી, તે દાઢ ઉપર મૂકવાથી દાઢ દુખતી મટે (૩) મુખપાક ઉપર કસ્તૂરી, વાસકપૂર નિસાસતો (ધઉ નો બનાવે છે), એ ત્રણે બરાબર લઈ ખાંડી બારીક મોઢામાં ભભરાવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે, અથવા સરકો ગુલાબ જળમાં મેળવી કોગળા કરાવવા, અગર હીમજ મોઢામાં રાખવી અથવા જીરું ખાંડી તેના પાણીમાં રતાંજળી ઘસી તેમાં એલચીનો ભૂકો અને ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા બાવળ તથા જાબુડીની અંતરછાલનો ઉકાળો કરી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા ચોખાના ઓસામણમાં વાટેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા (૪) કફ ગંધાતો હોય તો લસણ મધ સાથે ખાવું (૫) અરડૂસીનો રસ ૧ તોલો ૦ા શેર બકરીના દૂધમાં સવારે પીએ તો મોઢામાંથી લોહી પડતું મટે (૬) આકડાનું દૂધ ૦ા શેર કુનડીમાં ભરી મીણકપડ કરી છાણા ૫ શેરમાં ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી, એ ખાખ દાંતે ઘસવાથી દાંત હાલતા હોય તો મજબૂત થાય અથવા માયા અને ફટકડી ફુલાવેલ ઘસવી (૭) ખડિયોખાર ફુલાવી મધમાં ચટાડવાથી મુખપાક મટે (૮) ફટકડી ૧ તોલો કાળા મરી ૧ તોલો અને સોપારી કાળી ૪ તોલા, એમની ભસ્મનું ચૂર્ણ દાંતે ઘસવું અથવા એલચી ટાંક ૧, કાથો ટાંક ૧, ફુલાવેલી ફટકડી ટાંક ૧ અને સોપારી કાળી ૪ તોલા, એમની ભસ્મનું ચૂર્ણ દાંતે ઘસવું અથવા એલાયચી ટાંક ૧, કાથો ટાંક ૧, ફુલાવેલી ફટકડી ટાંક ૧ અને હીરાકસી ટાંક ૧, સવારમાં દાંતે ઘસવાથી દાંત દુખતા મટે હીરાકસીથી દાંત કાળા થાય છે પણ લાભ પહોંચે છે (૯) મોરથૂથું ફુલાવી જ્યારે સફેદ થાય ત્યારે તેમાં સોનાગેરુ નાખી મોઢામાં ઘસવાથી મોઢાના ચાંદા મટે (૧૦) પડજીભી ઉપર —એલચી, જાવંત્રી, સિંધવ જાયફળ અને ધ્રુવાસ એ સમાનભાગ લઈ પાણીમાં બોળી કરી મોઢામાં રાખવું

× દંતરોગ પર શાસ્ત્રીય ઔષધિ સુરતાદિ વટી સહચરાદ્ય તેલ, જાત્યાદિ તેલ, લાક્ષાદિ તેલ વગેરે મોમાં રાખવા માટે અપાય છે દશનસંસ્કારચૂર્ણ તથા અન્ય દંતમંજન દાંત ઘસવા માટે અપાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —ઉપરસાલ-૬, કાયફળ-૧૧ ?ાલિજન-૧૦ તુવેર-૪, બોરસળી-૮, મોગની એરંડા-૧૧, લીંડીપીપર-૨૯, લોધર-૩, સાગેડી-૧૧ જુઓ ગો૦ વૈ૦મા — છાણાની રાખ ૩ ની ટીપમા ન ૨

દંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કપૂર અથવા શેકેલી હિંગ દાઢની નીચે રાખવી (૨) કાંટાસરિયાના પાંદડા અથવા મૂળિયા ચાવવા (૩) અક્કલકરો દાઢમા રાખવો એટલે દંતશૂળ બંધ થાય છે (૪) સૂંઠ ૧ ભાગ અને ફુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઈ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડવી, એટલે દંતશૂળ તરત બંધ થઈ જાય છે (૫) રીંગણીના સુકાયેલા ફળ અંગારા પર નાખી તે ઉપર નળીવાળુ ઢાકણુ મૂકી નળી વડે મોઢામા ધૂણી આપવી એટલે કૃમિ દૂર થાય છે કાનમા પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે (૬) લીલી નગોડ, ખોડી અધાડી અને કડવી તુમડી, એ દરેકના મૂળિયાનુ ચૂર્ણ કરી દાંતમા રાખવુ, એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે (૭) ધોળા ઉપરસાલના પાંદડા વાટી ગોળી કરી દાંતમા રાખવી એટલે કૃમિ પડી દાંત દૃઢ થાય છે (૮) હીરાકસી હિંગ, કંકડી અને દેવદાર પાણીમા વાટી ગોળી કરી દાંતમા રાખવી, એટલે કૃમિજ દંતશૂળનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —ઇંદ્રવરણા-૩, ઉંદરકની-ક-૪, કડવા તૂરિયા-૩, કપૂર-૨, કાંટાસરિયો-૮, કુંગળી ૩૩ ની ટીપમા પાષાણભેદ-૬, ભોંયરીંગણી-૩, હિંગ-૨૧

દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર:—(૧) બકુલી(બોરસલી)ની અંતરછાલનુ દંતમંજન રોજ ઘસવુ એટલે દાંત દૃઢ થાય છે (૨) બદામના છોડિયા બાળી તેને દાંતે ઘસવા (૩) નાગરમોથ હરડે, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, વાવડિંગ અને કડવા લીમડાના પાંદડા, એ ગોમૂત્રમા વાટી ગોળી કરી છાયામા સૂકવી, રાત્રે તે મોઢામા રાખી ઊંઘવુ એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય થાય છે

વિશેષ ઉપચાર—જુઓ વનૌ૦મા —**દંતશૂળ** માટે -અઘેડો-૪, આદુ-૪૮, કપૂર-૯, કેરડો-૧, ખેરેતી-૮ નાકછીકણી-૪ **દાંત દુખતા હોય** તે માટે -અક્કલકરો-૧, ગુદી-૧, લવંગ-૫, **દાંતના પેઢા દુખતા હોય** તે માટે —મોગની એરંડો-૯ **દાંત કઠણ એટલે મજબૂત થવા** માટે —તુવેર-૪, બદામ-૫, બોરસલી-૨ **દાંત હાલતા હોય** તે માટે —ખેરેતી-૮, માયફળ (માયા)-૫ **દાંતમાથી લોહી આવે** તે માટે —કાંટાસરિયો-૭ **દુખતી દાઢ હોય** તે માટે — કાંટાસરિયો-૪, ગૂગળ-૩, કુંગળી-૩૩, બોળ (હીરાબોળ)-૫, હિંગ-૨૧

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા —ન ૭, ૮

કંઠ(ગળાના)રોગો ઉપર ઉપચાર:—(૧) જવખાર તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દારુહળદર અને લીંડીપીપરના ચૂર્ણની મધમા ગોળી કરી મોઢામા રાખવી (૨) દારુહળદર, તજ, કડવો લીમડો રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો

વિશેષ ઉપચાર.—જુઓ વનૌ૦મા —કેવડાનુ ઝાડ-૬, પાઢ (કાળીપાઢ)-૧, ફણસ-૪, શણપુષ્પી ૨, સમેરવો-૧૫

જુઓ અનુભૂત ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમા —ન ૩૭

કંઠસર્પ:—ગળામા કફને લીધે ઊંચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતુ નથી, બોલવુ ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઈ પ્રાણાતક સ્થિતિ થાય છે એને વૈદકશાસ્ત્રમા 'ગલાયુ-કંઠરોગ' અને મ૦ 'ઘાટસર્પ' એવા નામો આપેલા છે એ ઉપર ઉપચાર —(૧) વગડાઉ બોરડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી (૨) વાસનવેલીના મૂળ વાટી પાવા (૩) મહુડાના ફળમાના બિયા પાણીમા ઘસી પાવા (૪) બડેકાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમા વાટી તે પાણી પાવુ (૫) ઇંદ્રવરણા ભીસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવુ તૂમ્બિયુ હોકામા નાખી પીવુ (૬) કરોળિયાનુ ઘર અને મલિનાગરન સમભાગે ચૂર્ણ કરી ચલમમા નાખી પીવુ (૭) કેવડાના કણસાનુ ફૂલ ચલમમા નાખી પીવુ (૮) તાગણીના પાંદડા ચોળી મોઢામા ભરી રાખવા અને ચાવીને થોડો રસ ગળામા જવા દેવો એટલે કફ પડી

ગળું મોકળુ થાય છે (૯) ખુળખુળાનુ ફળ ચલમમા નાખી પાવુ (૧૦) ખુળખુળા, સરસડાની શિંગોની છાલ અને પરિપાક (ધાણાના ઝાડ જેવુ ઝાડ થાય છે) એ ચલમમા નાખી પીવુ.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા.—**ગળામાં જીભ પાસે સૂજી આવ્યું હોય** તે માટે —અજીર-૪ **પડજીભ** એટલે ગળામાના સોજા માટે તથા ગળામાનો કાકડો ઢીલો થઈ જાય તે માટે —આમલી-૪, કાસાળુ-૯, ભિલામો-૮, ૧૫ **ગલશોથ** માટે.—ખેરસળી-૬, વિષ્ણુક્રાન્તા-૧ **પિત્તથી ગળામા બળતરા થાય તે માટે** —રાઈ-૭ **કંઠવિકાર** માટે — પરિપાક-૩ **કંઠમર્પ** માટે —આકડો-૩૬ કડવા તૂરિયા-૭, ગૌલણુ-૧, તોરણુ-૩, દીપમાળ (ગલગોટા)-૩, નળ-૩, પરિપાક-૩, બહેડાં-૬, બોરડી-૫, મહુડો-૨, વાસનવેલ-૧ **ગળામાં દુખે તે** માટે —ખીલી-૯ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા-કાતણીનુ ઘર-૬.

મુખપાક (મોઢામાં ચાંદીઓ પડે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) પચવલ્કનો અથવા બાવળની છાલ કિંવા ત્રિફળાના કાઢાના કોગળા કરવા (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમા નાખી તેના કોગળા કરવા (૩) જાઈના પાદડા રોજ ચાવવા (૪) ચણકબોબા અને ખડીસાકર દાઢની નીચે રાખી રસ ગળતા જવો (૫) ફુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભૂકી મોઢામા નાખી લાળ ગળવી (૬) અક્કલકરાની ભૂકી મોઢામા જીભ વડે ફેરવવી (૭) ધોળી ચણોઠીના પાદડા ચાવવા (૮) અરડૂસીના રસમા મધ નાખી તેમા ઉપરસાલના મૂળ ઘસી તેનો મોઢામાં લેપ કરવો (૯) શખજીરુ માખણમા કાલવી તેનો મોઢામા લેપ કરવો (૧૦) ભાગરાના અથવા તુવેરના પાદડા ચાવી લાળ પાડવી, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૧૧) લીડીપીપર, મરી, ઉપલેટ અને ઇન્દ્રજવ ત્રણ દિવસ ચાવવા એટલે મુખપાક તથા દુર્ગંધની શાતિ થાય છે તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કોગળા કરવા (૧૨) ખેરની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા અષ્ટમાશ કાઢો કરી ગાળીને આપવો, તેમા જાયફળ, કપૂર, ચીકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કસ્તૂરી, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામા મેળવવુ તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મોઢામા રાખવાથી સર્વ મુખપાકરોગ જિહ્વારોગ ઓઠરોગ, દંતરોગ, ગલરોગ અને તાલુરોગનો નાશ થાય છે +

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —**મુખરોગ** માટે —અરડૂસી-૨૦, અળઈ-૨, એલચી-૧૦, કદબ-૩, ખાખરો-૧૮, ૨૧, ચણકબોબા-૧, જાબુ-૭, જીરુ-૮ દાડમ-૧૩, બાવળ-૧૪, વડ-૧૩ સહદેવી-૩ **મુખપાક** માટે —અરડૂસો-૮, અરનુ-૧૨ કારિદા-૧, કાળી ખજૂરી-૨, કાગસરિયો-૫ ચબેલી-૮, તલ-૫, તુવેર-૭, બાવળ-૧ બહી-૨, બીની-૧૭, બોરસલી-૬, ભાગરો-૧૨ **મુખવિકાર** માટે —તોરણ-૧, વરિયાળી-૨ **લાલાસ્રાવ એટલે લાળ પડવા માટે** — માયફળ (માયા)-૮ **મુખમાધુર્ય** માટે —અક્કલકરો-૭, ચણકબોબા-૬ **મોઢા ઉપરની કાળાશ દૂર થવા માટે** —આકડો-૧૯ **મોઢું ફાટ્યું હોય** તે માટે —ફણસ-૧ **મુખદુર્ગંધ દૂર થવા** માટે —કોલિજન-૯ **મોઢામાં ચાંદીઓ પડે છે તે માટે** -જેઠીમધ-૭, પીલુ-૩ **ગરમીથી મોઢામા ફોડલીઓ થાય** તે માટે —ચણોઠી-૧, તવખીરવૃક્ષ-૧. **મુખ સંબંધી કફવાત રોગ દૂર થવા** માટે —બિજોરુ-૧૮ **હોઠમા ચીરા પડે** તે માટે —એરંડો-૩૬, કોકમ-૫ **જીભ શુદ્ધ થવા** માટે —અક્કલકરો-૨, ૭ **જીભે કાતરા પડે** તે માટે —કાયફી-૧૦, કેળ-૮, ચબેલી-૧, અરગવો-૧૦ **જીભ ઉપર બુખાર એટલે છારી આવે** તે માટે —કચૂરો-૨. **તાવના યોગે જીભ બળતી હોય** તો તે માટે —કાળી ખજૂરી-૨ **જીભ, ગળું અને તાળવાનો શોષ શાંત**

* ગળાના તથા તાળવાના રોગ ઉપર ક્ષારગુટિકા, યવક્ષારાદિ ગુટી ખદિરવટી, ફુલાવેલ ટકણનુ ચૂર્ણ વગેરે મોમા રાખવા માટે અપાય છે ગળાના રોગમા નસ્ય આપવાની ઔષધિ પ્રકરણમા લખેલી છે

+ મુખપાક તથા જીભના રોગમા ખદિરવટી, જાતિપત્રાદિ ચૂર્ણ, શુડાદિમૂલરોગ, તિલાદિ ચૂર્ણ વગેર અપાય છે હોઠ ફાટવા, ગાલ ફાટવા વગેરે પર છત્ર ત્યાદિ લેપ, તથા અન્ય તેલ અને મલમ ચોપડવા માટે અપાય છે મોઢા પર થતા ખીલ (મુખદૂષિકા) ઉપરના ઉપચાર ક્ષુદ્ર રોગમા આપેલ છે

થઈ મોઢામાં રુચિ આવવા માટે:—દ્રાક્ષ-૧૧. **જીભ કાળી થાય છે તે માટે:**—ભિલામો-૧૪. **જીભ નીચેનો ભાગ સૂજ્યો હોય તો તે માટે:**—મરેઠી-૨. **ગરમીથી જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો તે માટે:**—ઉંબરો-૧૫. **તાળવામાં કાતરા પડે છે તે માટે:**—ધમાસો-૨.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—**મુખરોગ માટે:**—મધ-૫.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, મગ, કળથી, કારેલાં, પંડોળાં, કુમળા મૂળા, પાન, તીખો અને કડવો રસ.

અપથ્ય:—ખટાશ, દહીં, દૂધ, ગોળ, અડદ, રક્ષાન્ન, કઠિનાન્ન, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૪૮–રક્તપિત્ત–લોહી પડવું.

કારણ અને સ્વરૂપ:—તાપ, અગ્નિનો શેક, પરિશ્રમ, શોક, મુસાફરી કરવી, મૈથુન ઇત્યાદિના અતિ સેવનને લીધે તેમ જ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા તથા ખાટા, એ પદાર્થોના અતિ સેવનને લીધે પિત્તનો ક્ષોભ થઈ તે રક્તને કોપાવે છે; પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે, એને રક્તપિત્ત કહે છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ:—અન્ન પચન ન થવું, ઊલટી, તૃષા, શ્વાસ, ઉધરસ, બલહાનિ, પાંડુરતા (શરીરનો વર્ણ પીળો થવો), ભોજન કરવા છતાં પણ દાહ, ભ્રમ, માથાનું દુખવું, અતિસાર, ક્ષુધાનાશ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. મુખવાટે લોહી પડે છે તે **સાધ્ય;** ગુદાવાટે પડે છે તે **કષ્ટસાધ્ય;** મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે **અસાધ્ય** જાણવો.×

ઉપચાર:—(૧) અરડૂસીનો રસ અને મધ સમભાગે કરી આપવાં. (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું. (૩) અરડૂસી, મુનકા દ્રાક્ષ અને બાળહરીતકીનો કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમાં પાંચગણું પાણી કઢવવું. પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવું. (૫) આમળાંનો અથવા હરીતકીનો મુરબ્બો આપવો. (૬) આમળાંનું ચૂર્ણ, સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું, અથવા આમળાં ઘીમાં શેકી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરી મૂકવી. (૭) જેઠીમધ, ધાણા, રતાંજળી, અરડૂસી અને વાળાનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; એટલે શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) શંખજીરું, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૯) દૂધની મલાઈ આપવી. (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા અને ધાણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળ ગોળમાં કિંવા મધમાં ખાવા આપવાં.+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અડદ-૩, અરજુન સાજડ-૭, અરડૂસી-૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૯, ૨૨; આમળાં-૩૩, ઉંબરો-૨, કેસર-૧, કોથમીર-૧૩, ગરમાળો-૮, જવ-૧, તુવેર-૮, દ્રાક્ષ-૧૭, નાળિયેરી-૧૭, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પીપળો-૨૪, ધંતૂરો-૮, બીવલો-૧, રાયણ-૨, લીંડીપીપર-૩૬, વડ-૧૨, વાંઝેરી-૬, સિવણ-૫. જુઓ જાં૦વૈ૦માં:—દૂધ-૧૬. **પિત્ત મસ્તકે ચઢી ગયું હોય તો:**—ઘી-૩. **પ્રવાહિકા (મરડો) અને રક્તપિત્તાદિક માટે:**—દૂધ-૨૦. પ્રા૦ઔ૦માં:—**રક્તપિત્ત માટે:**—મધ-૮.

પથ્ય:—જૂના સાઠીચોખા, કોદરા, રાઈ, દેવડાંગર, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, મઠ, તૂરા પદાર્થ, દૂધ, ઘી, ફણસ, કેળું, તાંદળજો, પંડોળાં, જૂનું કોળું, દૂધી, કાળિંગડું, શેલડી તથા સાકર.

× જે રોગીને લોહીની ઊલટી થાય, આંખો લાલ થઈ જાય, સર્વત્ર લાલ રંગની જ વસ્તુ દેખાય, એ રોગી બચશે નહિ. જે રક્તપિત્તમાં માંસના ધોયેલા પાણી બરાબર, મેદ, રસી અથવા કાળજાના ટુકડાયુક્ત, પાકા જાંબુના જેવા રંગયુક્ત અને મડદાના જેવી વાસવાળું રક્ત પડે તથા શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ પણ હોય તેને આરામ થવો અશક્ય છે. ઊલટીમાં રક્તપિત્તનું લોહી છે કે શુદ્ધ લોહી છે તે જાણવા માટે પરીક્ષા પ્રકરણમાં બતાવેલું છે.

+ રક્તપિત્તમાં એલાદિ ગુટિકા, કૂષ્માંડખંડ, ખંડકાદ્ય લોહ, રક્તપિત્તાંતક લોહ, વાસાઘૃત, ક્ષીરિરાદ્ય તેલ (મર્દન કરવા માટે), ચંદનાદિ લેપ, ચંદનાદિ ક્વાથ, વાસાવલેહ, કેસરલેહ, ઉશીરાસવ, ચ્યવનપ્રાશાવલેહ, કપર્દક રસ વગેરે અપાય છે.

અપથ્ય :—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મળમૂત્રના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બફારો, ધૂમ્રપાન, મૈથુન, કળથી, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ખારા પદાર્થ, તાંબૂલ, લસણ, કઠોળ, ધાન્ય, વિરુદ્ધાશન, કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૪૯—રતવા (વિસર્પ)

કારણ :—ખારું, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ સાત પ્રકારના+ વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે. માટે તેને વિસર્પ કહે છે. એને મરાઠીમાં 'ધાવરે' કહે છે.×

અગ્નિવિસર્પ :—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો વિસર્પરોગ-જ્વર, ઊલટી, મૂર્છા, અતિસાર, તૃષા, ઘેન, હાડ ફૂટવાં, અગ્નિમાંદ્ય, અંધારાં, ભ્રમ ઇત્યાદિ લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે તે તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ ત્વરિત થઈ સોજો આવે છે. અગ્નિથી દાઝ્યા પ્રમાણે ઉપર ફોલ્લા થાય છે. તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અત્યંત બળવાન થાય છે. એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સંજ્ઞા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે અને ઊચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણાના કારણથી પથારી ઉપર સૂવાથી કિંવા બેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી. હાલચાલ કરવાથી કલેશ થાય છે; મનને અને દેહને કલેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા (મરણ) તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગિયો રોગ) કહે છે.

ગ્રંથિવિસર્પ :—સ્વકારણે કોપેલા કફ વડે વાયુ કુપિત થઈ કફનો ભેદ કરી અથવા વધેલા લોહીનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાગી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી ગાંઠોની માળા કરે છે, તે ગાંઠોમાં સણકા ઘણા થાય છે; ઘણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મોઢામાં સુકાપણું, ઊચકી (હેડકી), ઊલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્છા, અંગ ભાંગી જવું, અગ્નિમાંદ્ય, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ-વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પ :—બાહ્ય કારણોએ (શસ્ત્રાદિકના આઘાતથી અથવા સિંહાદિના દાંત અથવા નખ લાગવાથી) ક્ષત (ચાંદી) થઈ તેથી વાયુ કુપિત થઈ, તે રક્ત સહિત પિત્તને વ્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ઉપર જારના દાણા જેવી ફોલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સણકા થાય છે તથા દાહ થાય છે. તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર :—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાનાં ફૂલ અથવા છાલ કિંવા મૂળ, જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારુહળદર, કોઠ તથા વાળો, એ દશ ઓષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો. તે વિસર્પ, કોઢ, વ્રણ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાઈ, લોધર, જેઠીમધ, રેણુકબીજ, મોરવેલ, લીલાં કમળ અને સરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો. તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપળી અને વેતસ (નેતર), એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતધૌત ઘી નાખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાઈઓ, ચણોઠી, કેળનો ડોડો, એનો શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) સરસડાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્દમ વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ

+ વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, પિત્તકફ, કફવાત અને સન્નિપાત એ સાત તથા આઠમા ક્ષતજવિસર્પનો સમાવેશ પિત્તમાં કરેલો છે.

× વિસર્પના ઉપદ્રવ-જ્વર, અતિસાર, ચામડી ફાટવી, માંસ ફાટવું, ગ્લાનિ, અરુચિ તથા પાક એટલા ઉપદ્રવ વિસર્પના રોગમાં થાય છે. વિસર્પનાં અસાધ્ય લક્ષણ :—સાન્નિપાતિક તથા ક્ષતજ અસાધ્ય છે. પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ જે કાળા રંગના રોગ હોય તે પણ અસાધ્ય, તેમ જ અન્ય જે સાધ્ય વિસર્પ છે તે પણ મર્મસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય તો અસાધ્ય.

અને સાતવિણુની છાલ, કળગારી, શુરિયાનુ અને આકડાનુ દૂધ, ચિત્રો, ભાગરો, હળદર અને વછ-નાગનો કલ્ક તથા ગોમૂત્રમા ઘી સિદ્ધ કરવુ તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ તથા વિચર્ચિકાનો નાશ કરે છે (૮) પટોલ, અરડૂસી, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કડુ, હરડે, બહેડા, આમળા અને ચદનનો કાઢો ગૂગળ નાખી આપવો તે સપૂર્ણ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉગ્ર વિસર્પ, ઊલટી, દાહ જ્વર, સોજો, ખરજ, વિસ્ફોટક, ભ્રાતિ તથા તરસનો નાશ કરે છે (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો અને સૂઠને રાતે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાતિ કરે છે (૧૦) એરડો, કડવી દૂધી, કડવો લીમડો, કૂવાડિયાના બિયા બાવચો અને અમ્બલના બિયા એ સમભાગે લઈ પાતાળયત્ર વડે તેલ કાઢી ચોળવુ, તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે (૧૧) ચણોઠીના પાદડાના રસનો લેપ કરવો +

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ મા —એરડો–૬, કિજળી–૫, વછનાગ–૫ સરસડો–૫, સોપારી–૬, હરડે–૩૮ **કર્દમ વિસર્પ** માટે —સરસડો–૯ જુઓ ગો૦વૈ૦મા —સતિપાત **વિસર્પ** માટે ઘી ૧૭ તથા પ્રા૦ ઔ૦ મા —ઘૃતવર્ગ–૨

પથ્ય:—ઘઉ, સાઠીચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, કારેલા પટોલ દ્રાક્ષ **અપથ્ય:**—જડાન્ન, જડપાન, લવણ કળથી, તલ, અડદ, મીઠુ, ખાટા તથા તીખા પદાર્થ અને મદ્ય

૫૦—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો

જીર્ણજ્વર, વછનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગદર હરસરોગ, પાડુરોગ ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઊલટી, બરોળ, વિષૂચિકા, કોઢ, ઉપદશ કૃમિ, વાતરોગ, શૂળ, મૂત્રાઘાત એટલામા થી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ હોય, તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવુ **અશક્ત, નાનુ બાળક અને ગર્ભિણીને** રેચ આપવો નહિ **રેચ× આપવાના ઔષધો:**—(૧) જેનો

+ વિસર્પ રોગ પર કુષ્ઠ સ્ફોટ અને મસૂરિકા રોગમા જેની ચિકિત્સા કરી ખાવા માટે અમૃતાદિ કષાય નવલકષાય ગૂગળ કાલાગ્નિરુદ્રરસ, સિહનાદ ગૂગળ વૃષાદ્ય ઘૃત ત્રાહિમાણાદિ ક્વાથ વગેરે અપાય છે કરજ તેલ એરડાદિ તેલ વગેરે મર્દન કરવા માટે અપાય છે

× શાસ્ત્રીય સિદ્ધાત મુજબ જુલાબ આપવા પહેલા પ્રથમ સ્નેહન (સ્નેહપાન) કરાવવુ, પછી સ્વેદન કરવુ (સ્વેદ આપવો) ત્યાર પછી વમન (ઊલટી) કરાવવી આટલી ક્રિયા કર્યા પછી (અને વ્યાધિ પૂરો મટ્યો હોય નહિ તોજ) જુલાબની ઔષધિ આપવી એ પ્રમાણે બીજી ક્રિયાઓ કરાવ્યા વિના જો વિરેચન આપે તો અગ્નિ મદ થાય છે તથા શરીરમા જડતા આવે છે અથવા મરડો ઇત્યાદિ રોગ ઊપજે છે શરીરશુદ્ધિ માટે વસત અને શરદઋતુમા જુલાબ હિતકારી છે અને રોગ દૂર કરવા માટે બીજી ઋતુઓમા પણ વિચાર કરીને જુલાબ આપવો હિતકારી છે મદાગ્નિરોગ મદાત્યય બાણ અથવા અન્ય શસ્ત્રથી ઘાયલ થયેલાને રુક્ષ શરીરવાળાને તૃષાથી પીડિતને અત્યત સ્થૂળ શરીરવાળાને ભયભીતને સગર્ભા સ્ત્રીને ક્ષતથી ક્ષીણ મનુષ્યને, બાળકને અતિવૃદ્ધને નવા તાવવાળાને અને પ્રસૂતા (સુવાવડી) સ્ત્રીને એટલાને જુલાબ આપવો નહિ

રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો જુલાબ લેવા પહેલા આયુર્વેદ પદ્ધતિ પ્રમાણે વમન સ્નેહન કરવાની આવશ્યક્તા રહે છે તે પ્રમાણે યુનાની સિદ્ધાતમા મુજિસ આપવાનો રિવાજ છે મુજિસથી પણ સ્નેહન અને સ્વેદનનુ કામ કેટલેક અશે થઈ જાય છે ડોક્ટરી પ્રથા છે તે ઘણી હાનિકારક છે, જેથી વિરેચનવાળી ડોક્ટરી ઔષધિ સેવન કરનારાઓ ઘણે ભાગે મદાગ્નિ અને બજિયાતના રોગથી પીડાયા કરે છે

હકીમી મુજિસ અને જુલાબની ઔષધિ અને વિધિ નીચે મુજબ છે —

મુજિસ—૧ બનફસા બર્ગ ગાવજબા ગલે ગાવજબા ખુબ્બાજી બર્ગે ચયના એ પાચ ઔષધિ ત્રણત્રણ માસા લેવી તુખ્મ ખતમી, તુખ્મ કાસની બેખ બાદીઆન બેખ કાસની મકોય બાદીઆન અસલસૂસ એ સાત ઔષધિ પાચપાચ માસા લેવી ઉનાબ ૫ નગ લેવી મુનક્કા ૬ લેવી તથા સાકર ૨ તોલા લેવી સાકર વિનાની સર્વ ઔષધિ રાતે ૧ શેર (૪૦ તોલા) પાણીમા ભિજાવી દેવી સવાર ચૂલા પર ગરમ કરી અર્ધુ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવુ તેમા ઉપર લખેલી સાકર તોલા ૨ મેળવી પી જવુ આ ઔષધિ પાચ દિવસ સુધી રોજ સવારે લેવાથી આતરડામા રહેલો મળ પાકીને છૂટો થાય છે પછી છઠ્ઠે દિવસે રેચની ઔષધિ આપવી

હકીમી રેચની ઔષધિ—(સર્વ પ્રકૃતિવાળાને અનુકૂળ રહે તેવી) ગુલાબના ફૂલ ગુલ બનફસા તુરબત

કોઠો મૃદુ છે તેને ત્રિફળાના કાઢામા કિવા સૂઠના કાઢામા ૧ તોલો એરંડતેલ આપવુ, કિવા બાળહરીતકી અને મીંઢાઆવળ(મીંઢીઆવળ)નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમા આપવુ (૨) જેનો કોઠો મધ્યમ છે તેને નસોતર અને સાકર, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણે લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવુ (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણે જ દંતીમૂળનુ ચૂર્ણ આપવુ (૪) રેવચીનો શીરા શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમા આપવો (૫) જેનો કોઠો કઠોર છે, તેને દાડમના મૂળનુ ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમા સાકર નાખી આપવુ (૬) સર્વસાધારણ રેચકો :—ગરમાળાનું મગજ પાણીમા કઢી શક્તિ પ્રમાણે તે પાણી પીવુ આ ઉપાય તાવમા કબજિયાત હોય ત્યારે વધારે સારો ગણાય છે (૭) ગુલાબના ફૂલ કાળી દ્રાક્ષ, મીંઢીઆવળ (પાનના ડીંટા કાઢી નાખેલી) તથા હીમજના ચૂર્ણને રાતે પાણીમા ભિજાવી સવારે ઉકાળી તે પાણી પીવુ (૮) સુરવારી હરડે, બહેડા અને આમળાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ અથવા એનો કાઢો આપવો એટલે રેચ થાય છે (૯) **સુખથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિ મોદક :**—હરીતકી, મરી, સૂઠ, વાવડિંગ, આમળા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ, એ દશ ઔષધો સમભાગે દાતીના મૂળ ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર ૭ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમા દસ માસા વજનની ગોળીઓ કરવી એ ગોળી સવારે ખાઈ ઉપર થોડુ ઠડુ પાણી પીવુ આ મોદકથી ઉષ્ણ પાણી ન પીએ ત્યા સુધી દસ્ત થયા કરે છે માટે જ્યા સુધી મળ સાફ ન થાય, ત્યા સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનુ સેવન કરવુ નહિ નિયમિત વર્તન કરવુ, જેથી કરી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, કોઢ, ગુલ્મ, અર્શ (હરસ), ગલગંડ, ભ્રમ, ઉદરરોગ, વિદાહ, બગેળ, પ્રમેહ, ગજયક્ષ્મા નેત્રરોગ, પેટ ચડવુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી રોગ અને પાર્શ્વ (પડખા), પીઠ, કમર તથા ઉદર–એ ઠેકાણે જ પીડા થાય છે તે સર્વ રોગ દૂર થાય છે આ **અભયાદિ મોદક** નિરંતર સેવન કરવાથી ધોળા કેશ કાળા થાય છે અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવુ

વિશેષ ઉપચાર'—જુઓ વનૌષધિમા —અખરોડ–૬, અબઈ (આગુવો)–૨, અસાળિયો–૨, આમળા–૨૩, આલુ–૨, એરંડો–૮, કોશિંબ–૧, ખજૂરી–૧, ૧૭ ગરણી–૨, ગુલાબ ૧, ઘણસરી–૨, દાડમ–૧, દાતી–૧, ધોળો ચંપો–૪, નસોતર–૩, નાળિયેરી–૧૭ની ટીપમા પીગા ધતૂરો–૬, બાવળ–૧૫, બિજોરુ–૧૦, મીંઢીઆવળ–૧, ૧૧ની ટીપમા, રાયઆમળી–૧, રેવચી–૧, સૂર્યફળ–૫, હરડે–૨૧, ૩૦, બુરા–૫ **સુખ એટલે સૂક્ષ્મ રેચ**' માટે –ગરમાળો–૧૧

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ** —ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા—નં ૮, ૩૦, ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા—નં ૨, ૧૭ ૨૨, ૨૪ અને રસાયનપ્રયોગની ટીપમા—નં ૨

રેચ બંધ થવા માટે ઉપચાર :—(૧) ખડીસાકર પાણીમા ઓગાળી પાવી (૨) ઠંડે

સફેદ, બાદીઅન (વરિયાળી) કાબૂલી હરડના બક્કલ મકોય (પીલુડી) ગાઝૂન જુફા તાજી ગળો—એ નવ વસ્તુ પાચ પાચ માસા લેવી મીંઢીઆવળ બેખ હંજલ (ઇંદ્રવરણાની જડ) તુખ્મ હંજલ (ઇંદ્રવરણાના બીજ), એ ત્રણ વસ્તુ છ છ માસા લેવી અસબંદ ૩ માસા અંજીર ૮ નંગ, મુનકા ૧૩ તથા ગુલકંદ ૨ તોલા લેવો ગુલકંદ વિનાની બાકીની વસ્તુ રાતે ૪૦ તોલ પાણીમા ભિજાવી રાખવી સવારે ચૂલા પર ક્વાથ કરી આશરે ૧૫ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી ગુલકંદ મેળવી પી જવુ એક કલાક પછી વરિયાળીનો અર્ક આશરે ૧૦ તોલા પીવો અથવા નવશેકુ પાણી પીવુ આ ઔષધિથી ૨ ૩ કલાક પછી ૫ ૬ દસ્ત સાફ આવે છે (જુલાબની સાથે વરિયાળીનો અર્ક લેવાથી આમદોષ દૂર થાય છે) રેચ લીધા પછી સૂવુ નહિ તેમ જ તેજ હવામા ફરવુ નહિ હાથપગ ધોવા માટે નવશેકા પાણીનો ઉપયોગ કરવો રેચની તીવ્ર અસર જણાય તો તરત વમન કરવાની ઔષધિ આપવી કે જેથી વધારે દસ્ત ન થાય કેટલાક માણસો વારવાર જુલાબ લીધા કરે છે આવી રીતે જુલાબ લેવાથી આતરડા નિર્બળ બને છે, તેમ જ અગ્નિ મંદ થાય છે ઉપરાત ધીરે ધીરે શરીરની શક્તિ ઘટતી જાય છે માટે ખાસ જરૂર વિના રેચ લેવો નહિ વિરેચન આપવા માટે ઇચ્છાભેદી રસ નારાચ રસ વૈદ્યનાથ વટી નારાયણ ચૂર્ણ અશ્વચોળી વટી, નારાચ ચૂર્ણ વગેરે પણ અપાય છે જુલાબ લેનાર બેત્રણ દિવસ સુધી વિશેષ વાયુ ઠંડુ પાણી, તેલમર્દન અજીર્ણ કરે એવા પદાર્થ વ્યાયામ તથા મૈથુનનો ત્યાગ કરવો

પાણીએ શરીર સિન્ચવું. (૩) ચોખાના ધોવરામણમાં મધ મેળવી હલકી ઊલટી કરાવવી. (૪) આંબાની છાલ ગાયના દહીંમાં વાટી નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૫) બકરીનું દૂધ પાવું. (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થનું સેવન કરવું. **પથ્ય**—ઘી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—મોગલી એરંડો-૧, લીમડો (કડવો)-૩૫, શેલડી-૧૫.

૫૧—વધરાવળ અથવા અંતરગળ કે અંડવૃદ્ધિ અને સારણગાંઠ*

કારણ :—વાયુને કુપિત કરનારા આહાર કરવાથી, શીતોદકમાં ડૂબકી મારીને સ્નાન કરવાથી, મૂત્રાદિકનો વેગ અટકાવ્યાથી, શરીર પર ઘણો ભાર લેવાથી, બહુ ચાલવાથી, ચડ-ઊતર કરવાથી, અવઘડ જગાની શિરા(નાના આંતરડા)ને ઉપદ્રવ થઈ તે સરી જવાથી અને બળવાનની સાથે અંગયુદ્ધ કરવાથી તથા અતિ સ્ત્રીસંગ ઈત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સારું ન હોઈ હવા ખરાબ અને નબળી થાય છે, તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ઘણો થાય છે.×

---

* **સારણગાંઠ**—આંતરડું સાથળના મૂળમાં સરીને નીચે ઊતરે છે તેને **સારણરોગ** કહે છે. આ રોગ નવો હોય તો શીર્ષાસન (વિપરીતકરણી મુદ્રા) કરવાથી ઘણી વખત મટી જાય છે. જૂના રોગ માટે ઑપરેશન કરાવવું પડે છે. સારણગાંઠના રોગીએ કબજિયાત કરનારો ખોરાક ખાવો નહિ.

× વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આંતરડાં, એમ સાત પ્રકારની વધરાવળ કહેલી છે. અંડમાં દુઃખ ઘણું થાય તો તે મટવાનો ઇલાજ :—

(૧) હાથના અંગૂઠાની નીચે એક જાડી મોટી રગ છે, તે રગ ઉપર લોઢાનો ડામ દે તો અંડવૃદ્ધિ મટે; પરંતુ ડાબી બાજુનો અંડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો. જમણો વધતો હોય તો ડાબા હાથે ડામ દેવો, તેથી ફાયદો થાય. (કોઈ કોઈ આ જ પ્રમાણે પગની અંદરની બાજુએ પગના કાંડામાં એડીથી ઊંચા ઢાંચા(વેઢા)થી ચાર આંગળ ઉપર સોયા વડે આડો ડામ પણ દે છે.) (૨) કિંદરુ તોલો ૦॥ તથા ખાંડ તોલો ૧ હમેશાં ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો ફાયદો થાય. (૩) સુવા તોલા ૩, મેથી તોલા ૪ ને કૂવાના મીઠા પાણી ૮ શેરમાં ઉકાળી તેમાંથી ૧ શેર રહે ત્યારે લૂગડે ગાળીને તેમાં મધ અથવા બકરીનું ઘી કે ગાયનું ઘી તોલા ૫ નાખીને આઠ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઊભા ઊભા પીએ તો નવો થતો અંતરગળ મટે; જૂનો અંતરગળ ન મટે.

આંતરડું ગોળીમાં ઊતરે ત્યારે ગોળી કઠણ થાય ને એવું જણાય કે જાણે એક પથ્થર ગોળી સાથે ટાંગેલો છે. એ રોગવાળો પોતે ચતો સૂઈ જઈ પોતાના હાથે ધીમેધીમે ગોળીને દાબી આંતરડાને પાછું ઉપર ચડાવે તો ચડી જાય છે, ચડી જતી વેળા કડકડ બોલે છે, કદાપિ એ રીતે ધીમે દાબ્યાથી ઉપર ન ચડે તો ગોળી ઉપર તથા પેડુ ઉપર ગરમ પાણી રેડવું અથવા ગરમ પાણીમા બેસવું અને સુવા બાફી વાટી તેનો લેપ ગોળી ઉપર બાંધવો કે જેથી ગોળી નરમ થાય. પછી ધીમેથી ગોળીને દાબ્યેથી આંતરડું ચડી જાય છે. ચડી ગયા પછી નીચલા ઔષધની પટ્ટી મારવી, જેથી ફરી ઊતરી ન શકે :—

મસ્તકી, હીરાદખણ, શીકોતરી એળિયો અને હીરાબોળ, એ સરખા વજને લઈ બારીક ખાંડી મધની ચાસણી કરી તેમાં મેળવી ગોળી ઉપર રહે એવડું લૂગડું લઈને, તે ઉપર મલમની પેઠે તે દવા ચોપડી પછી અંડ ઉપરના વાળ કાઢી નાખી તે પટ્ટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લંગોટ વાળવો. દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સૂઈ રહેવું, હાલવું-ચાલવું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી ચાલવું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવું, ઘાંટો કાઢીને બોલવું નહિ તેમ ઇક્ષુરસ પણ ખાવો નહિ. બંને તરફની ગોળી મોટી થતી હોય તો જીરાપાક જરૂર ખાવાને આપવો. સફેદ જીરું ૫ તોલા લઈને શેલડીના રસમાં ૮ પહોર પલાળી છાંયડે સૂકવી ખાંડી બારીક કરવું; પછી ઝીણી ખાંડેલી સૂંઠ તોલા ૨॥ તેમાં મેળવી મધની ચાસણીમાં નાખી પાક કરી રાખવો. તેમાંથી તોલો ૦॥ સવાર-સાંજ ખવડાવવો. હમેશા ખાટા ઓડકાર આવતા હોય અને પેટ દુખ્યા કરતું હોય તેને એ જીરાપાક ઘણો ગુણકારી છે.

પવન ગોળીમાં ઊતર્યો હોય તો તે ગોળી દાબ્યાથી તરત પાછો ઉપર ચડી જાય છે. ચડતી વેળા કડકડ બોલે છે. એ આજારવાળાએ મજબૂત કચ્છો (લંગોટ) બાંધી રાખવો અને ઉપર જે જે પરહેજીઓ કરવા કહી છે તે સઘળી આ આજારવાળાએ પણ કરવી જોઈએ તથા તેમાં કહેલો જીરાપાક પણ ખાવો જોઈએ.

જેને રસ એટલે નકારો મવાદ ગોળીમાં ઊતર્યો હોય તેની ગોળી કઠણ થાય અને ગોળીની આસપાસ એક માંસના લોચા જેવું વળગેલું રહે તે રોજ રોજ વધતું જાય. તેણે પણ આ મજબૂત કચ્છો બાંધી

ગંપ્રાપ્તિ :—વાયુ કોઈ કારણે કુપિત થઈ મોજને, ચળ ઉત્પન્ન કરે, પછી અધોભાગી થઈ અંડસંધિના દ્વારે વૃષણ સુધી જઈ વૃષણવાહિની શિરાને દૂષિત કરી વૃષણમાની ગોળીઓ અને કોશ-એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે, તે રાગને વૃદ્ધિ કહે છે અંત્રવૃદ્ધિ (આંતરગાર) વગેરે આ રોગના જ નામ છે **ઉપચાર:**—(૧) પગના અંગૂઠાને ચપટ બેસે એવી વીંટીઓ પહેરવી (૨) વૃષણ ઉપર એરંડતેલ નિત્ય ચોપડવું (૩) એરંડ તેલમાં બાળહરડેનું ચૂર્ણ આપવું (૪) દૂધ અને એરંડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવું (૫) દારુહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ બે માસ આપવું (૬) રાસ્ના, ગળો, બળ (ખેળ), જેઠીમધ ગોખરુ અને એરંડ-મૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું (૭) લઘુ ઈંદ્રવરણા(ખારી કાકડી)ના મૂળનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું, એટલે ત્રણ દિવસમાં રોગી સારો થાય છે (૮) ઘોડાવજ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૯) તમાકુના પાદડા એકલા કિંવા શિલારસ ચોપડી બાંધવા આથી ઘણી ખરજ થાય અથવા ગિનગી થાય કિંવા જીવતીની નાગણી જણાય તો તરત છોડી નાખવા (૧૦) ઉંડણીના ઝાડની અંતરછાલ બારીક કૂટી વટેલા ભાગ પર બાંધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો, એમ્ને ગુણ જણાય છે પછી નક્કી ગુણ આવતા સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાંધવો (૧૧) ઊંચી ચીકણી અને કળીનો (નવો પાણી મેળવેલો) ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો એટલે ઊલગી થઈ શિરામાંથી પાણી પડશે પછી ઉંડણીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો (૧૨) ભિલામો અને હળદરનો ગાંઠિયો એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાએ શેકવું (૧૩) વેંગણીના મૂળ ઘસી લેપ કરવો (૧૪) ત્રિફળા (હરડે, બહેડા આમળા) દૂધમાં આપવી (૧૫) નાદરૂખીના અને કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ કાઢી તે રસમાં તેટલું જ ઘી નાખવું અને અગ્નિ પર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવું એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ આપી ઘી તૈયાર કરવું આ ઘી દિવસમાં ચારપાંચ વખત ચોળી જીરવવું અને જૂની ઈંટ, ખાળો પથ્થર અગર નળિયું તપાવી કપડામાં વીંટાળી સહેવાય તેટલો શેક કરવો આ ઉપરથી વૃદ્ધિમાન દુઃખ તરત બંધ થાય છે (૧૬) લાજાળુના પાદડા વાટી ગરમ કરી બાંધવા (૧૭) ગાયના ઘીમાં સિંધવ નાખી વૃષણ પર વારંવાર લેપ કરવો (૧૮) ભિલામાના ઝાડના પાદડા થોડાક ચૂંટી તેમાં થોડી હગદર નાખી ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાંધવા *

વિશેષ ઉપચાર'—જુઓ વનૌ૦માં —અરણી-૪, આંબો-૨૪, ઇંદ્રવરણા-૯, ઉંડણ-૫, એરંડો-૧૩, કણઝી-૩, ખપાટ-૬, ચિત્રો-૫, તલવણ-૭, તમાકુ-૨, દારુહળદર-૪, નળ-૧, નાદરૂખ-૩, પીલુ-૬, ભારંગી-૫ ભિલામો-૨૬, રાસ્ના-૨, રિસામણી-૨, વજ-૯, વંતાકડી-૬, વાઘાંગી-૧, શરપુંખો-૯, હરડે-૨૨, ૪૧ **વૃષણના સોજા માટે.**—હરડે-૨૮ વૃષણનાશ માટે — આદુ-૧૦ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં —સાબરશિંગ-૭

પથ્ય'—ચોખા ઘઉં મગ વટાણા, ઘી દૂધ, પરવળ લસણ, શેકરો **અપથ્ય**'—દહીં, અડદ

રાખીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બધી વાતની સાવધાની રાખવી જુલાબ લઈ કોઠાને સાફ રાખવો (૧) ઇંદ્રવરણાની જડ અથવા રેવચીની ખટાઈનો જુલાબ રાતે સૂતી વેળાએ ગરમ પાણી સાથે લેવો (૨) શિલારસને તમાકુના પાદડા ઉપર ચોપડી જરા ગરમ કરી તે પાદડું ગોળી ઉપર મૂકી કચ્છો ભીડવો પાણી ગોળીમાં ભરાય છે તેમાં ગોળી દાબવાથી કડક અવાજ થતો નથી અને મૂત્ર થોડી થોડી વારે આવ્યા કરે છે આ દરદવાળાએ પાણી થોડું પીવું જોઈએ એના ઉપર મેથ જવનો આટો તથા ગાયનું છાણ એ ત્રણે મેળવી અંડ ઉપર ચોપડવું અસ્માં પણી ઘણું ભર્યું હોય અને અંડ મોટા થતા હોય ત્યારે હોશિયાર દાક્તર પાસે અંડ ચિરાવી પાણી કઢાવવું જોઈએ પછી આતસી અથવા ડામની દવા પિચકારી ભરી પેલા ચીરેલા છેદમાં પિચકારી મારી દવાનો ડામ મૂકવો ન મૂકે તો થોડી મુદતમાં પાછું અંડમાં પાણી ભરાય છે

* અંડવૃદ્ધિ રોગ ઉપર વૃદ્ધિબાધિકા વટી વૃદ્ધિનાશન રસ ભક્તોત્તરીય વાત રિ રસ શતપષ્પ ઘ ઘૃત ગંધર્વહસ્ત તેલ ચવિકાસવ વગેરે ખાવા માટે અપાય છે અને ચંદનાદિ લેપ વિફલાદિ લેપ સિંધવાદિ ઘૃત ચોપડવા માટે આપવામાં આવે છે

ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન અને મૈથુન.

પર–વાયુના રોગ

કારણ:—રુક્ષ, શીત, અલ્પપ્રમાણ તથા લઘુ એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્રાવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વગેરે ફલંગ મારી ઓળંગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યંત માર્ગક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસરક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અભિઘાત થવાથી; ઊંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્ર વાહન ઉપર બેસવાથી કુપિત થયેલો બળવાન વાયુ ખાલી સ્રોતોમાં ભરાઈ સર્વાંગમાં કિંવા એકાંગ વ્યાપનારા અનેક તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ તેને જ પૂર્વરૂપ કહે છે. જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે, એટલે દોષાદિ ભેદે કરી સ્પષ્ટ દેખાવામાં આવે છે, તે જ તેનું લક્ષણ જાણવું. અપાનવાયુના ચંચલત્વથી સ્તંભ, સંકોચ, કંપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય એટલે કે અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા અલ્પત્વે કરી સ્થિતિ (આ સર્વ વાતવ્યાધિનું પૂર્વરૂપ અસ્પષ્ટ રહેવામાં હેતુ છે.) તોપણ નિઃશેષ નિવૃત્તિ થતી નથી. **નાના પ્રકારના વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ**—સંધિનો સંકોચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભંગ એટલે હાડકું ભાંગ્યા જેવી પીડા, રોમાંચ, અસંબદ્ધ ભાષણ; હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું એટલે ડોક હાલતી–ચાલતી રહી જવી, ખંજત્વ, પાંગળાપણું, કૂબડાપણું, અંગે સોજા, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો, શુક્ર તથા રજ(સ્ત્રીના આર્તવ)નો નાશ, કંપ, અંગનો સોજો, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન, એનું અંદર જવું કિંવા વાંકું થઈ જવું, ભેદવત્ પીડા, સોયો ભોંક્યા પ્રમાણે પીડા, શૂળ, આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થયેલો વાયુ, એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના ભેદ વડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે. જેમ કે કફથી આવૃત્ત થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે, પક્વાશયમાં હોય એટલે આંત્રકુજનાદિ (આંતરડામાં ગડગડાટ) કરે છે. વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેનાં નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલાં છે ×

× વાતરોગ વાયુક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ વાતપ્રકોપ થવાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરમાં એ સર્વ રોગોને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે: (૧) જ્ઞાનતંતુને નિર્બળ બનાવવાથી થતાં દરદ, (૨) કોષ્ઠમાં વાયુપ્રકોપ વધવાથી થતાં અનેક પ્રકારના દરદ અને (૩) વાતક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા સાંધાઓના પકડાવાને લગતાં દરદો. વાતવ્યાધિમાં પેટમાં લેવાની વાતનાશક ઔષધિ ઉપરાંત નસ્ય, નિદ્રા, ફસ ખોલાવવી, સૂર્યનો તાપ, શેક, સ્વેદ, વિરેચન, બસ્તિ, તર્પણ, તેલમર્દન, લેપ તથા ડામ દેવા વગેરે અનેક પ્રકારથી ઉપાય કરવા પડે છે. શરીરની સાત ધાતુમાં જે ધાતુનો વાયુ આશ્રય કરે છે, તેને અનુસરીને ઇલાજ કરવો જોઈએ જેમકે રસધાતુમાં હોય તો તેલમર્દન તથા સ્વેદ, લોહીમાં હોય તો લેપ, વિરેચન તથા ફસ ખોલાવવી, માંસ અને મેદમાં હોય તો વિરેચન તથા બસ્તિ, હાડકાં તથા મજ્જામાં હોય તો ઘૃતપાન, તેલપાન તથા તેલમર્દન, શુક્રમાં હોય તો ધાતુપૌષ્ટિક ઔષધિ આપવી. વાયુના તીક્ષ્ણ દરદમાં એરંડી અને રાસ્નાવાળી ઔષધિ અતિ લાભદાયક ગણાય છે. એવી ઔષધિ લેવાથી શૂળ, સોજો, સાંધાનું દરદ, નાડીઓની નિર્બળતા વગેરે દૂર કરે છે. જીર્ણ દરદમાં આમ સહિત વાત હોય તો ગૂગળ ઉત્તમ ઔષધિ છે ગૂગળવાળી ઔષધિનો ઉપર લેપરૂપે તેમ જ ખાવા તરીકે બંને રીતે ઉપયોગ કરાય છે ગૂગળથી વાયુ નાશ થવાની સાથે શરીરને શક્તિ પણ આપે છે. એવી જ રીતે શુદ્ધ વછનાગ, ઝેરકોચલાં, શતાવરી તથા માલકાંકણીનો પણ અનેક ઔષધિઓમાં ઉપયોગ કરેલો છે. ખાવાની વસ્તુઓમાં લસણ, અડદ તથા મેથી વાયુના દરદમાં અતિ હિતકર ગણાય છે. તેમ જ ઔષધિરૂપે પણ ખાવા માટે તથા મર્દન કરવાના તેલમાં ઉપયોગ કરાય છે, સિદ્ધ ઔષધિરૂપે વાતગજાંકુશ રસ, વાતારિ રસ, વિષમુષ્ટિ ગુટિકા, અમરસુંદર વટી, રાસ્નાદિ ક્વાથ, અજમોદાદિ ચૂર્ણ, યોગરાજ ગૂગળ, ચંદ્રપ્રભા ગૂગળ, ત્રયોદશાંગ ગૂગળ, રાસ્નાદિ ગૂગળ, દશમૂલારિષ્ટ, કલ્યાણ અવલેહ, સ્વલ્પ રસોનપિંડ, દશમુલાદ્ય ઘૃત,

૧–આક્ષેપક:—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી હાથી પર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે, તેમ વારંવાર શરીરને વાયુ ડોલાવે છે તે.

૨–હનુસ્તંભ:—વાયુ કોપ હનુવટી(દાઢી)નો સ્તંભ કરે છે અને મોઢું ફેરવી પકડી રાખે છે અથવા મોઢું વાંકા જેવું કરે છે તે.

૩–ઉરુસ્તંભ:—વાયુ કફ તથા મેદમાં મળી પગની ઘૂંટીઓમાં પ્રસરી, ઘૂંટીઓ જડ કરી સજ્જડ પકડી રાખે છે; તેથી ઘૂંટીઓ અચેતન થઈ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી તે.

૪–શિરોગ્રહ:—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેસાઓ તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે તે. આ વાયુ અસાધ્ય છે. (કોઈ આચાર્ય શિરોગ્રહ કહે છે.)

૫–બાહ્યાયામ:—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ધનુષ્યના જેવો વાળી દે છે તે.

૬–અભ્યંતરાયામ:—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે.

૭–પાર્શ્વશૂળ:—જે વાયુ કોઇને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮–કટિગ્રહ:—જે વાયુ કમરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯–દંડાપતાનક:—જે વાયુ દંડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦–ખલ્લી:—જે વાયુ પગ, પેટ, પેડુ, ફૂલા, જંઘા, પિંડીઓ અને હાથ, એ ઠેકાણે, ક્રમે કરી પ્રસરી શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે **ખલ્લી.** એને ખાલી પણ કહે છે.

૧૧–જિહ્વાસ્તંભ:—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તંભ કરે છે તેથી કરી અન્નપાણી મોટા કષ્ટે ગળામાં ઊતરે છે અને બોલાતું નથી તે.

૧૨–અર્દિત:—જે માણસ ઊંચા પદાર્થોને હરતાદિક વડે પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, ઘણું હસે છે, અંગ ઉપર ઘણો ભાર ઊંચકે છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે ઊંઘમાં માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકુંચૂંકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓષ્ઠ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સંધિમાં મોઢું વાંકું ફેરવી નાખે છે તેથી કરી ગળું પણ વાંકું થાય છે, મસ્તક કંપે છે, મોઢામાંથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી, ભંમરો અને આંખો વાંકી થાય છે તે.

૧૩–પક્ષાઘાત:—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઈ શિરા (રેષા) અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિના બંધનો શિથિલ કરતો અર્ધું અંગ ચેતનરહિત કરે છે તે. તેને **અર્ધાંગવાયુ** પણ કહે છે.

૧૪–ક્રોષ્ટુશીર્ષ:—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ જાંઘમાં પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજાથી જાંઘ શિયાળના મસ્તક જેવી મોટી થાય છે તથા એની અંદર વેદના ઘણી થાય છે તે.

૧૫–મન્યાસ્તંભ:—જે વાયુ કફાશ્રિત થઈ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં-તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬–પંગુવાયુ:—વાયુ કમરમાં પ્રસરી ઘૂંટીઓની મોટી શિરા સુધી જઈ માણસના બન્ને પગ લૂલા કરે છે તે.

૧૭–કલાયખંજ:—જે વાયુ વડે માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાંકાચૂકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮–તૂની:—જે વાયુ વડે પક્વાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯–પ્રતિતૂની:—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઈ પક્વાશય અને મૂત્રાશયનાં સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૦–ખંજ:—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણસનો એક પગ લૂલો કરે છે તે.

જ્યોતિષ્મતી ગુટિકા, ચિંતામણિ ચતુર્મુખ રસ, યોગેંદ્ર રસ, ત્રિપુરભૈરવ રસ વગેરે ખાવા માટે ઉપાય છે; તેમ જ નારાયણ તેલ, વિષ્ણુ તેલ, સિદ્ધાર્થક તેલ, હિમસાગર તેલ, પ્રસારિણી તેલ, વાયુચ્છાયાસુરેન્દ્ર તેલ, માષબલાદિ તેલ વગેરે શરીર પર મર્દન કરવા માટે ઉપાય છે.

૨૧–પાદહર્ષ :—જે વાયુ કફાશ્રિતે કરી પગોમા ઝઝણી કરે છે તે

૨૨–ગૃધ્રસી :—જે વાયુ કૂલા, પીઠ, કમર, જઘા, ઘૂટીઓ, પિડી અને પગ, એ સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાથી આ સ્થાનમા એમ વારવાર થોડો થોડો ફરતો છતા સ્તભ, શૂળ અને કલેશ કરે છે તે

૨૩–વિશ્વાચી :—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હથેળી પાસેની જે આગળી તે ઉપરની મોટી શિરા સુધી પ્રવેશ કરી, બાહુ પર્યંત તે શિરામા વ્યાપી વાયુના કર્મનો ક્ષય એટલે હાથ ઊચોનીચો થતો નથી, વગેરે કરે છે તે

૨૪–અપબાહુક :—જે વાયુ બાહુમા જઈ બાહુ સબધી નસોનુ આકર્ષણ કરી, બાહુને સ્તભ કરે છે એટલે બાહુને જોરથી પકડી રાખે છે તે

૨૫–અપતાનક :—જે વાયુના હૃદયમા જવાથી દૃષ્ટિનો સ્તભ તથા જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને કઠમાથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે, તથા જે વાયુ હૃદયમાથી નીકળવાથી માણસ સાવધાન થાય છે અને ફરી હૃદયમા જવાથી પુન માણસ મોહ પામે છે તે

૨૬–વ્રણાયામ :—જે વાયુ અભિઘાત નિમિત્તે ઉપન્ન થયેલા વ્રણમા જઈને પીડા કરે છે તે

૨૭–વાતકંટક :—માણસનો પગ ચાલતા ચાલતા ઊચોનીચો અથવા વાંકોચૂંકો પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ઘૂટીમા જઈ વેદના કરે છે તે

૨૮–અપતંત્રક અથવા હિસ્ટીરિયા :—જે વાયુ ઊર્ધ્વગતિ થઈ હૃદય, મસ્તક, શખ (કાનપટી) તથા ગાત્રોને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણસ કપોત (કબૂતર) પક્ષી જેવો શબ્દ કરે છે તે+

૨૯–અંગભેદ :—જે વાયુ સર્વ અગને પીડા કરે છે તે

૩૦–અંગશોષ :—જે વાયુ આખા શરીરનુ શોષણ કરે છે તે

૩૧–મિણમિણ :—જે વાયુ વડે માણસ નાકમા (ગૂગણુ) બોલે છે તે

૩૨–કલ્લતા :—જે વાયુ વડે કરી કઠમાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે

૩૩–અષ્ઠીલિકા :—જે વાયુએ કરી ડૂટીના નીચલા ભાગમા પાષાણ જેવી હોઈ ઊચી ગોળ અને સચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ઘન એવી ગાઠ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળ, મૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ કરે છે અને અન્ય સ્થળોએ વેદના મદ હોય છે તે

૩૪–પ્રત્યષ્ઠીલા :—જે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાઠ વાકી, તિરકસ, લાબી હોઈ તેમા વેદના ઘણી હોય છે અને મળમૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ થાય છે તે

૩૫–વામનત્વ :—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમા મળી ગર્ભને વિકૃત કરે છે તેથી બાળક નાનુ

+ આ અપતત્રક વાયુને અગ્રેજીમા 'હિસ્ટીરિયા' કહે છે આ રોગ ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓને થાય છે ક્વચિત્ કોઈ વખતે પુરુષોને પણ થાય છે અપતત્રક (હિસ્ટીરિયા) રોગી પણ મૃગીના રોગીની માફક પડી જઈ બેશુદ્ધ બની જાય છે બનેમા અતર એ છે કે મૃગી(અપસ્માર)મા સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, ત્યારે અપતત્રકમા પૂરેપૂરી સ્મૃતિ રહે છે મૃગીમા મોઢામા ફીણ આવે છે ત્યારે અપતત્રકમા મોઢામા ફીણ આવતા નથી કેટલીક સ્ત્રીઓને સતાન થયા પછી ઔષધિ વિના અપતત્રક રોગ મટી જાય છે આ રોગ માટે મહાયોગરાજ ગૂગળ, સખીઆવાળી ઔષધિ તેમ જ બ્રાહ્મીમાથી બનેલી ઔષધિ વિશેષ લાભદાયક છે નીચે લખેલી ઔષધિ પણ અતિ લાભદાયક જણાયેલી છે —(૧) તળેલી હિંગ તોલો ૧, ઘોડાવજ તોલા ૨, ઉપલેટ તોલા ૪, સચળ તોલા ૮ તથા વાવડિગ તોલા ૧૬ મેળવી ખાડી બારીક ચૂર્ણ કરવુ આ ચૂર્ણ ૨થી ૩ માસા સુધી દિવસમા ત્રણ વખત નવશેકા પાણી સાથે બેત્રણ માસ સુધી આપવુ (૨) કપૂર તોલો ૧, ગાજો તોલો ૧ ખુરાસાની અજમો તોલા ૪ લઈને સર્વને મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરી થોડુ પાણી મેળવી એક એક રતીની ગોળી કરવી આ ગોળીઓમાથી બબ્બે ગોળી દિવસમા બે વખત આપવી આ ગોળીની ઉપર નીચે લખેલ ક્વાથ પિવડાવવો, આસધ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧ તથા જટામાસી તોલા ૪ લઈ, ખાડી જાડો ભૂકો કરવો આ ભૂકો ૧ તોલો લઈ ૨૦ તોલા પાણીમા ક્વાથ કરી ૫ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળીને પિવડાવવો ૨॥ તોલા પાણી સવારે પિવડાવવુ અને ૨॥ તોલા સાંજરે અ

ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૬–કુબ્જત્વ :—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાંથી પીડે અથવા છાતીએ (ખૂંધ) આવે છે તે.

૩૭–અંગપીડ :—જે વાયુએ કરી સર્વાંગે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૮–અંગશૂળ :—જે વાયુ સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૩૯–સંકોચ :—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો સંકોચ થાય છે, એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે.

૪૦–સ્તંભ :—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તબ્ધ થાય છે તે.

૪૧–રુક્ષ :—જે વાયુથી અંગમાં સણકા થાય છે તે.

૪૨–અંગભંગ :—જે વાયુથી અંગમાં સણકા થાય છે તે.

૪૩–અંગવિભ્રંશ :—જે વાયુ વડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાષ્ઠ જેવો ચેતનરહિત થાય છે તે.

૪૪–વિડ્ગ્રહ :—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે.

૪૫–બદ્ધવિટ્કતા :—પક્વાશયમાં વાયુ કુપિત થઈ મળને જાડો કરે છે તે.

૪૬–મૂકત્વ :—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાક્ષર મૂળેજ નીકળતો નથી (મૂંગો) તે.

૪૭–અતિજૃંભા :—જે વાયુ દુષ્ટ થઈને તે વિકારથી બગાસાં આવે છે તે.

૪૮–અત્યુદ્ગાર :—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી ઓડકાર ઘણા આવે છે તે.

૪૯–આંત્રકૂજન :—જે વાયુ પક્વાશયમાં રહી આંતરડામાં જઈ શબ્દ કરે છે તે.

૫૦–વાતપ્રવૃત્તિ :—જે વાયુ ગુદામાર્ગે ઘણો જ નીકળે છે તે.

૫૧–સ્ફુરણ :—જે વાયુથી અંગ ફરકયા કરે છે તે.

૫૨–શિરાપૂરણ :—જે વાયુ શિરાગત થઈ નસોને ફુલાવે છે તે.

૫૩–કંપ :—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે

૫૪–કાર્શ્ય :—જે વાયુ આખા શરીરને કૃશ કરે છે તે.

૫૫–શ્યામતા :—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે.

૫૬–પ્રલાપ :—જે વાયુના યોગે કરી માણસ અસંબદ્ધ ભાષણ કરે છે તે.

૫૭–ક્ષિપમૂત્રતા :—જે વાયુના યોગે માણસને પેશાબ ઘણો અને વારંવાર થાય છે તે,

૫૮–નિદ્રાનાશ :—જે વાયુ પ્રકટવાથી ઊંઘ આવતી નથી તે.

૫૯–સ્વેદનાશ :—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે.

૬૦–દુર્બલત્વ :—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૧–બલક્ષય :—જે વાયુના યોગે માણસ ઘણો શક્તિહીન થાય છે તે.

૬૨–શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ :—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુગત થઈ ધાતુને ઘણીજ પાતળી કરી વારંવાર બહાર કાઢી નાખે છે તે

૬૩–શુક્રકાર્શ્ય :—જે વાયુ શુક્ર–ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૪–શુક્રનાશ :—જે વાયુ શુક્ર–ધાતુને ઘણી જ ક્ષીણ કરે છે તે.

૬૫–અનવસ્થિતચિત્તત્વ :—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.

૬૬–કાઠિન્ય :—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે.

૬૭–વીરસતા :—જે વાયુના યોગથી મુખમાંનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.

૬૮–કષાયવક્ત્રતા :—જે વાયુથી મોઢું તૂરું થાય છે તે.

૬૯–આધ્માન :—જે વાયુ પક્વાશયમાં રહી ધમણના જેવું પેટ ફુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે તે.

૭૦–પ્રત્યાધ્માન :—જે વાયુ આમાશયમાં જઈ કફને મળી પેટ ફુલાવી પીડા કરે છે તે.

૭૧–શીતતા :—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડું થઈ જાય છે તે (**શીતાંગ**).

૭૨–રોમહર્ષ :—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અંદર ગેમાંચ કરે છે તે.

૭૩–ભીરુત્વ :—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૭૪-ભેદવાયુ:—જે વાયુના યોગે મોય ભોકાવા જેવી પીડા થાય છે તે
૭૫-કંડૂ:—જે વાયુ શરીર ખરજ ઉપજ કરે છે તે
૭૬-રસાજ્ઞતા:—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામા આવતો નથી તે
૭૭-શબ્દાજ્ઞતા:—જે વાયુથી કાને શબ્દ સભળાય નહિ તે
૭૮-પ્રસુપ્તિ:—જે જે વાયુથી ચામડી પર સ્પર્શ કરવા છતા સમજાતુ નથી તે
૭૯-ગંધાજ્ઞત્વ:—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનુ જ્ઞાન થતું નથી તે
૮૦-દૃષ્ટિક્ષય:—જે વાયુના યોગે દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે તે

સાધ્યઅસાધ્ય વિચાર:—હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, અપતાનક એ વાતવ્યાધિ ઘણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અથવા કદી સાધ્ય થતા પણ નથી જ, પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થયેલો હોઈ ઉપદ્રવરહિત હોય તો તે સાધ્ય જાણવો, એટલે ચિકિત્સા કરવી

અસાધ્ય લક્ષણ:—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુની અંદર વિસર્પ, દાહ, શૂળ, મૂર્છા, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય એ ઉપદ્રવથી માણસનુ બળ અને માસ ક્ષીણ થાય છે તે વાયુ અસાધ્ય જાણવો જે વાતરોગમા સોજો, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય, નાના પ્રકારની પીડા, શરીરની વક્રતા, કંપ, પેટ ચડવુ, એ લક્ષણો થાય તે અસાધ્ય જાણવો

વાતરોગ ઉપર× ઉપચાર:—(૧) પીળો કાંટાસરિયો, દેવદાર અને સૂંઠનો કાઢો, એરંડતેલ

× લકવો —જેને યોગે પક્ષાઘાત કે અર્ધાંગવાયુ અથવા વાળ મરી ગયુ એમ પણ કહે છે, તેના લક્ષણ એ છે કે એક જ તરફનો હાથ અથવા હાથપગ અને અર્ધું અંગ રહી જાય છે અને લકુ થઈ જાય છે કોઈનુ મોઢુ પણ બંધ થઈ જાય છે ને બોલાતુ નથી અને કોઈને એકલુ ડાચુ જ ફરી જાય છે એકલુ ડાચુ ફરવાના રોગને લકવો કહે છે એ લકવો અને અર્ધાંગ બે પ્રકારનો થાય છે એક તો હવામા ખુલ્લુ સૂવાથી અથવા બેઠાથી અને નઠારો વાયુ શરીરને લાગવાથી થાય છે એ રોગવાળાને ઝાડો કબજ હોય છે અને બીજી જાતનો અર્ધાંગ મગજમાથી રસવિકારના ઉપદ્રવથી થાય છે એ બંને જાતના રોગના ઉપાય એક જ રીતના છે તે—રેવચીનો શીરો માસા ૪, તજનો ભૂકો માસા ૪, શીકોરી એળિયો માસા ૪ અને વિલાયતી સાબુ માસા ૮ એ સર્વને ખાંડી કપડછાણ કરી તેમાથી ૬૦ ગોળીઓ વાળવી પછી દરરોજ ૨ થી ૪ સુધી રાત્રે સૂતી વેળા ગળાવવી તેથી ઝાડો સાફ આવી ફાયદો થાય છે વળી નીચલા ઔષધો શરીર ઉપર ચોપડવા રાઈ છાલા કાઢેની તોલા ૨॥, તલનુ તેલ તોલા ૧૦ અને ટરપેન્ટાઈન તેલ તોલા ૨॥, એ ત્રણેને મેળવી જે હાથ કે પગ રહી ગયો હોય તે ઉપર દિવસમા બે-ત્રણ વાર ખૂબ જોરથી મસળવુ એ રોગ થતાની સાથે જ યોગ્ય ઉપચાર કરવો જોઈએ રોગ જૂનો થયા પછી દવાથી લાભ ઓછો થાય છે કંપવા ઉપર —પીપળાની વડવાઈ વાલ ૪ શંખનો ભૂકો વાલ ૧, એ દિવસમા બે વખત આપવુ કેડ દુખે તે ઉપર —(૧) ખજૂર ટાંક ૬ અને ઘી ટાંક ૬ એકઠુ કરી ખાય તો કેડમાનો વાયુ જાય (૨) એરંડાના બીજની ખીર ગાયના દૂધમા રાંધીને ઘી અને ખાંડ નાખી આપવી પ્રથમ ટાંક ૪ના પ્રમાણથી આપવી પછી થોડે થોડે ચડતા દરરોજ શેર ૦। સુધી આપવી, તેથી કેડનુ દુખ ટળે (એરંડાની બીજમાથી જીભી કાઢી નાખવી, નહિતર રેલી થશે)

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર —પારો ટાંક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાંક ૩ની કાજળી વછનાગ ટાંક ૩ અને મરી ટાંક ૬ની કાજળી અક્કલકરો ટાંક ૬ ટંકણખાર ટાંક ૫, સૂંઠ ટાંક ૬ ધતૂરાના બિયા ટાંક ૩, લીંડીપીપર ટાંક ૧૦, જાયફળ ટાંક ૩ અને લવંગ ટાંક ૩ લઈ ૨૪ પહોર સુધી આદાના રસની ભાવના આપતા જઈ ખરલ કરવુ પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે વાળવી એ ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાયુ શ્વાસ કફ, સુસ્તી મંદાગ્નિ ધાતુક્ષય અઢારે પ્રમેહ અને નિર્બળતા એ રોગોનો નાશ કરે છે

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગોળી —આમલસાર ગંધક ટાંક ૧ અને પારો ટાંક ૧ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૧ અને મરી ટાંક ૧ની કાજળી લવંગ ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧ ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૧ જાવંત્રી ટાંક ૧, અક્કલકરો ટાંક ૧ એ સર્વને ઝીણા વાટી નાગરવેલના પાનના રસના તથા આદાના રસના ત્રણ ત્રણ પુટો આપવા અને પછી તેની ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળવી તે નાગરવેલના કાથા-ચૂના સહિત બે પાનમા ગોળી બે મૂકી ચવરાવવી એથી ૮૪ પ્રકારનો વાયુ સાધવા, ચિત્તભ્રમ અને સુવારોગ જાય, ક્ષુધા લાગે, ધાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા જાય

સર્વ વાયુ ઉપર —(૧) લીંડીપીપર, અજમોદ, જીરુ, શાહજીરુ, સિંધવ, વાવડિંગ અગરિયુ મીઠું

નાખી આપનો, એટલે વાયુથી શરીર અકડાઈ ગયું હશે તે સારું થઈ જોઈએ તેવી રીતે ચાલશે. **(૨) મહારાસ્નાદિ કાઢો :**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કાંટાસરિયો, ચવક, કરિયાતું, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો રાતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડિંગ, કાકડાશિંગ, સૂંઠ, બળ(બોળ)નાં મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મછક, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચૂરાં, ત્રિફળા, લીંડીપીપર, જવખાર, રક્તચંદન (રતાંદળી), ગરમાળાની શિંગોનું મગજ, કાયફળ, કડાનાં મૂળની છાલ, રાતી સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. આ કાઢો **સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિ તંદ્રા, શૂત, તુની, પ્રતિતુની, ગલરોગ, સર્વ અંગોની અંદર સણકા, કંપવાત, ખલ્લીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીપદ, આમવાત, સંપૂર્ણ મુખરોગ, સુપ્તિવાત, જિહ્વાસ્તંભ, અપતાનક, દુખાવો, કલીબવાત, આક્ષેપક, કુબ્જવાત, સોજો, આટોપ, અપતંત્ર, અર્દિત, ખુડવાત (વાતકંટક), હનુમાડ, ગૃધ્રસી, પાદશૂળ અને વાતશ્લેષ્મ વ્યાધિનો**

સંચળ, જવખાર, ચિત્રકછાલ, ગજપીપર, પીપળીમૂળ, અજમો, સૂંઠ અને હિંગ સમાનભાગે લઈ લીંબુના રસમાં વાટી ૧। પૈસાભારની ગોળી તે વાયુ ઉપર ખાવી. (૨) સૂંઠ ટાંક ૯, હિંગ ટાંક ૪, સંચળ ટાંક ૬, ખુરાસાની વજ ટાંક ૬ અને લવંગ ટાંક ા નું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુમાત્ર જાય અને મરડો પણ બંધ થાય.

વાતવિધ્વંસક તેલ:—કાંટાળો થુવેર, ધંતૂરા, આકડો, કરેણ, કડવો લીનડો, સરસવ. કાળો ભાંગરો, એરંડો, અરણી, રીંગણી, ભોરીંગણી, ખાખરો, સંભેરશે. કારેલી, નગોડ, ઘોડાવજ એ ઔષધોનાં લીલાં પાંદડાં લાવી દરેકનો રસ એકેક શેર કાઢનો; તથા લોદર, માલકાંગણી, આસોદ, એ ઔષધોનો જુદો જુદો કરેલો કાઢો એકેક શેર લેવો. એ બધાંની બરાબર ગાડરનું દૂધ અને ઘોડા કુંવારનો લુઆબ તથા તલિયું તેલ શેર ૩ લેવું લીલા સરસવ ન મળે તો સરસવનું તેલ શેર ૧ લેવું, એ સઘળું એકત્ર કરીને કઢાઈમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ તૈયાર થયે જાડા લૂગડાથી ગાળી લઈ તેમાં કપૂર તથા કસ્તૂરી નાખવી. આ તેલ હરેક જાતના વાના દુખાવા ઉપર શરીરે ચોળવું, તેમ જ એના ઉપર શેક કરવો. એ તેલ કાનમા નાખવાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય તોપણ રામબાણ જેવી અસર કરે છે.

નખતેલ અર્થાત્ ટરપેન્ટાઈન અથવા દેવદારનું તેલ, એરંડિયુ, અળશીનું તેલ, સરસિયુ અને મીઠું તેલ, એ સઘળી જાતના તેલથી વાયુ મટે છે. કેરોસીન તેલમાં વાટેલી રાઈ મેળવી શરીરે સારી પેઠે ચોળી તડકો સેવવાથી પણ આબાદ અસર થાય છે; પરંતુ કસૂંબીનું (કાબરીનું) તેલ ઠંડું હોવાથી તે મસળે તો શરદી પેદા કરે છે.

ગૂગળપાક:—પ્રથમ છુહારી ખારેકો શેર ૦॥ લઈ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખીને સવારે તે ખારેકોને ભાંગ્યા વગર ઝીણી સાણસી કે ચીપિયા વડે તેમાંથી ઠળિયા ખેંચી કાઢવા. પછી તેમાંથી સારી જોઈને ૭ ખારેક લઈ તેમાં સમાય તેટલો શુદ્ધ ગૂગળ ભરી તેને બીજી ખારેકના કકડાની બંધબેસતી ડગળી બેસાડી તેના દરેકના ઉપર ઘઉંનો લોટ જુદો જુદો ચડાવવો. ત્યારપછી એક જ બાખડી ભેંસનું દૂધ શેર ૫ થી ૮ સુધી હોય તેટલું લઈ કઢાઈમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લોટ ચડાવેલી ૭ ખારેકો એક પછી એક એમ છૂટી છૂટી એકી વખતે નાખવી. ત્યાર પછી તે ખારેક દાઝે નહિ તે રીતે ધીમે ધીમે હલાવતા રહીને માવો કરી નાખવો. માવો કરતાં જો ખારેક ફૂટીને તેમાંના ગૂગળનો કસ દૂધને લાગશે તો દૂધ બગડી જશે અને એ બધું નકામું જશે; માટે તેમ નહિ થવા બાબતની ખાસ કાળજી રાખવી તે માવો તૈયાર થયા પછી બેરીગુંદ શેર ૧ (પણ સ્ત્રીઓ માટે હોય તો બાવળિયાનો ગુંદર લેવો), સૂંઠ શેર ૦॥, પીપળીમૂળ તોલા ૫, લીંડીપીપર તોલા ૨॥, જાયફળ નંગ ૧, તીખાં તોલા ૨॥, તજ તોલા ૨॥, જાવંત્રી તોલો ૦॥, અકલકરો તોલો ૦॥, ધોળી મૂસળી તોલા ૫ (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો કાળી મૂસળી લેવી), પંજાબી સાલમ તોલા ૫, ચોપચીની શેર ૦। (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો આ બે ચીજો ન નાખવી), લોધર તોલા ૨॥, એ સઘળી ચીજો ખાંડી માવા અને ખારેકને જુદી જુદી કેંદી નાખી તેમાં મેળવી તેમાં સાકર શેર ૨ ખાંડેલી નાખવી. પછી ગોળ શેર ૨ અને ઘી શેર ૩ મેળવી, તેમાં તે નાખીને લાડુ શેર ૦।થી ૦॥ સુધીના વજને બાંધી દરરોજ એકેક ખાવો. પરેજી-ખાય તેનાથી બમણા દિવસ સુધી ખાટું, ખારું, તેલ, મરચું તથા ગચરકાં આવે તેવી ચીજો તજવી. ગરમ વસ્તુ વિચારીને ખાવી. આ પાક શિયાળામાં ઉપયોગી છે. એ વાયુનાં તમામ દરદો નાબૂદ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે.

નાશ કરે છે. (૩) **બીજો પ્રકાર**:—રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસો ૧ ભાગ, બળદાણા, એરંડમૂળ, દેવદાર, કચોરું, વજ, અરડૂસી, સૂંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગળો, વરધારો, સુવા, ગોખરુ, આસંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, લીંડીપીપર, કાંટાસરિયો, ધાણા, રીંગણી અને ઊભી રીંગણી, એ સમભાગે નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી અંદર સૂંઠનું ચૂર્ણ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગૂગળ, અજમોદ કિંવા એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે **સર્વાંગવાત, કૂબ્જવાત, પક્ષાઘાત, અપબાહુક, ગૃધ્રસી, આમવાત, શ્લીપદ, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આધ્માન, જંઘાવાત, જાનુવાત, આર્દિત, શુક્રદોષ, મેઢૂવાત, વંધ્યાના યોનિરોગ,** એટલા રોગનો આ કાઢો નાશ કરે છે. આ કાઢો **ગર્ભધારક** છે. (૪) ખરેટીનાં મૂળ અને સૂંઠનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, જેથી **શીતવાત, કંપવાત** અને **દાહનો** બે દિવસમાં નાશ થાય છે. (૫) પંચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢો **મન્યાસ્તંભ** વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસગંધ, મોટી ચિકણા, લઘુ ચિકણા, બોર, લઘુ બોર, રાસ્ના એ ચીજોનો કાઢો પાવો, તે **વાતનાશક** છે. (૭) બિલામાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો **ચતુર્થાંશ** શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમાં સાકર અર્ધો તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવું; એટલે **સર્વ વાયુનો** નાશ થાય છે. એ કાઢાનું **સમીદાવાનળ** એવું નામ છે.× (૮) કડવી ઇંદ્રવરણી અથવા ચિત્રા (નાનીમોટી), ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, લીંડીપીપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ખાવાં એટલે **સંધિવાત નામે** વાયુનો નાશ થાય છે. (૯) દશમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો અથવા એનું નસ્ય કરવું એટલે **ધનુર્વાતનો** નાશ થાય છે. (૧૦) એરંડમૂળ, બીલીનાં મૂળ, રીંગણી, ઊભી રીંગણી, સંચળ, મરી, સૂંઠ લીંડીપીપર, હિંગ, બિજોરાનાં મૂળ અને સિંધવનો કાઢો આપવો; એટલે **ધનુર્વાતનો** (તાણનો) નાશ થાય છે. (૧૧) અડદ, કૌચનાં મૂળ, એરંડમૂળ અને ખળ(ખોળ)નાં મૂળ એ સર્વનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ એકેક માસો નાખી આપવો; એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, ખળ(ખોળ)નાં મૂળ, કૌચનાં મૂળ, લઘુરોહિસ ઘાસ, રાસ્ના, આસગંધ અને એરંડાનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો. તે **પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તંભ, કર્ણનાદ** અને **અર્દિતવાયુનો** ૭ દિવસમાં નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનું ચૂર્ણ કરી તેનું નલિકાયંત્ર વડે તેલ કાઢવું અને અંગે મર્દન કરવું, એટલે **પક્ષાઘાત વાયુનો** નાશ થાય છે. (૧૪) કડવા ધોળા કોળાનાં બિયાં વાટી તેનો કિંવા કડવા લીમડાનાં બિયાંના તેલનો લેપ કરવો; એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૧૫) સૂંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવું. પછી લસણ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમાં નાખવું અને અગ્નિબળ જોઈ તે આપવું: એટલે **પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટિશૂળ, બાહુપીડા** અને **વાતરોગનો** નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો લોટ કિંવા વડાં માખણ સાથે ખાઈ દશમૂળનો કાઢો પીવો. (૧૭) લસણનો કલ્ક, તલનું તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ, અરડૂસી અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો કરી તેમાં ગૂગળ નાખી તે કાઢો આપવો; એટલે **અર્દિતવાયુનો** નાશ કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમાં હિંગ, જીરું, સિંધવ, સંચળ અને ત્રિકટુ, એ દરેક એકેક માસો લઈ ચૂર્ણ કરી રાખવું, પછી યથાશક્તિ ખાવું. એનું અનુપાન એરંડમૂળનો કાઢો. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિનો સેવન કરવાથી **સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાંગ વાત, સર્વાંગ વાત, ઉરુસ્તંભ, ગૃધ્રસી, શૂળ, હૃદ્રોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠરોગ** અને **પેટની અંદરના** વાયુનો નાશ થશે. (૨૦) **હનુગ્રહ, હનુસ્તંભ** અને **માન(ગળુ)નો સ્તંભ** તથા **અર્દિતવાયુ** એ ઉપર દશમૂળ અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો; કિંવા પીપળાના રસમાં લીંડીપીપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણ ફોલી તેની કળીઓ તલના તેલમાં વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવું એટલે **હનુસ્તંભ** દૂર થાય છે. (૨૨) એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાખી

× આ કાઢો કરતી વખતે બિલામાવાળી વરાળ ન લાગે તે સંભાળવું; કારણ કે બિલામાની અસર થવાથી શરીર પર સોજો આવે છે તથા ચાંદાં પડે છે.

એક મહિના પર્યંત સેવન કરવું, એટલે તે **ગૃધ્રસી અને ઉરુસ્તંભનો** નાશ કરશે (૨૩) તેલ કિંવા ઘીમાં આદુ અને વગડાઉ લીંબુનો રસ પાવો કિંવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવા; એટલે ઘૂંટણ, પીંડ અને હાડ એ ઠેકાણેનું શૂળ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે (૨૪) એરંડિયા છોલી કૂટી તેની દૂધમાં લાપસી બાંધી સેવન કરવાથી **કમરનું શૂળ અને ગૃધ્રસી**નો નાશ થશે (૨૫) બકામલીમડીના મૂળનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે (૨૬) અરડૂસી, દંતીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરંડિયું મિશ્રણ કરી પાવો, એટલે જેનું **ચાલવું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો ન હોય એવો ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી** શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે (૨૭) **મંદાગ્નિ ઉપર** કહેલો કાળી નિર્ગુંડીના પાંદડાનો કાઢો પાવો, એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે (૨૮) આસગંધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું, એટલે કટિશૂળનો નાશ થશે (૨૯) ગળો અને ત્રિફળાના કાઢામાં ગૂગળ નાખી તે પાવો, અથવા ૪ તોલા દૂધમાં ૧ તોલો એરંડતેલ અથવા વરધારાનું ચૂર્ણ સેવન કરવું એટલે **ક્રોષ્ટુશીર્ષનો** નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ, તેલ, ઘી કિંવા સાઠીચોખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણ ચડતા ક્રમથી સાત દિવસ ખાવાથી વાયુથી થયેલો **વ્યાધિ, વિષમજ્વર, શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્લીહા અને હાથ, પાસું (પડખા) તથા મસ્તકની અંદરનું શૂળ અને શુક્રદોષનો** નાશ થાય છે. (૩૧) સૂંઠ, એરંડમૂળ, દેવદાર, કાંટાસરિયો અને ગળાનો કાઢો પીવાથી **અસ્થિગત અને સંધિગત** વાયુનો નાશ થાય છે (૩૨) અસેળિયો, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરિયાળી, ગોડંબી (ભિનામાના બીજ), બદામ, ગુંદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઈ તેના બબ્બે તોલાના લાડુ કરવા તેમાંથી રોજ સવારે એક ખાવો તે **કટિવાયુનો** નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે (૩૩) પીપળીમૂળ દૂધમાં વાટી તેમાં અરડૂસીનો રસ નાખી આપવો, એટલે ઊર્ધ્વવાત (ઘણા ઓડકાર આવવા) નાશ પામે છે (૩૪) **લઘુરાસ્નાદિ કાઢો** —રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, વજ, સૂંઠ, ધમાસો, હરડે, અતિવિષ, નાગરમોથ, શતાવરી અને અરડૂસીનો કાઢો પ્રાશનાર્થે આપવો, એટલે **ઉરુસ્તંભ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત અને મજ્જા. અસ્થિ અને સ્નાયુનો** વાયુ તથા **સર્વાંગ વાયુ** નક્કી નાશ પામે છે (૩૫) **આભાદિ ચૂર્ણ**:—બાવળના બિયા, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહાશતાવરી, સૂંઠ, વરિયાળી, આસગંધ, ગોરણી, વરધારો, અજમો અને અજમોદ, એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી યૂષ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીંના કુચા એમાંના એક અનુપાનમાં ? તોલા પ્રમાણે ખાવું, એટલે **અસ્થિ. સ્નાયુ, મજ્જા અને કમરનો વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ,** હનુગ્રહ અને **કોષ્ઠગત રોગનો** નાશ થશે એ ચૂર્ણ સર્વવ્યાધિનાશક છે (૩૬) **અજમોદાદિ ચૂર્ણ** આપવું (૩૭) **અજમોદાદિ ગોળી**:—અજમો, લીંડીપીપર, વરિયાળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ દરેક એકેક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સૂંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોના ચૂર્ણો લઈ ગોળના પાકમાં ગોળીઓ બનાવવી. તે ગરમ પાણીમાં ખાવી, એટલે **સંધિવાત, આમવાત. સંપૂર્ણવાત. આઢચવાત, હનુસ્તંભ, ગિંગોવાત, અપતાનકવાત** અને **ભ્રૂકુટિ. આંખ,** કાન, નાક તથા **જીભનો સ્તંભ, પંગુવાત. સર્વાંગવાત. એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ** અને **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૩૮) **મરીનું ચૂર્ણ**, ઘી તથા તુલસીના રસને **લઘુ મૃગાંક** કહે છે એ **સંપૂર્ણ વાતરોગનો** નાશ કરે છે (૩૯) **લસણપાક**:—લસણની કળીઓ છોલી ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઈ તેમાં તે લસણ બાફવું તેનો સારો પાક થઈ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રકમૂળ, હળદર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, વાવડિંગ, દારૂહળદર, શેરણી, વરધારો, પુષ્કરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સરોડી, ગોખરુ, કડવો લીમડો, રાસ્ના સુવા, શતાવરી, કચોરું, આસગંધ અને કૌચના બીજ, એ દરેકના તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણો લઈ તેમાં નાખી તૈયાર કરવો. આ લસણપાક અગ્નિ અને બળ જોઈ સેવન કરે, એટલે

સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ઉદરરોગ, ઊલટી, બગેળ. ગોળો, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મળબંધ, આનાહવાત, મોઝો, અગ્નિમાંદ્ય. બાલક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનકવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ. કુબ્જવાયુ, હનુગ્રહ, ગ્રિગ્રહ, વિશ્વાચી, ખલ્લી. ગૃધ્રસી, પંગુ, સંધિવાત, બધિરપણું અને સંપૂર્ણ શૂળ એ સર્વ રોગોનો આ લસણપાક અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે વળી આ લસણપાક અને વાતવ્યાધિરૂપ હાથીના સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાન્ત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે (૪૦) વાતવ્યાધિ ઉપર:—નિર્ગુંડીના પાદડાની થેપલી બાધવી. (૪૧) ઇન્દ્રજવ, ચિત્રો અને સૂંઠનું ચૂર્ણ ઘીમા આપવું. તે સંપૂર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે (૪૨) દશમૂળના કાઢામા કિંવા કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરી તે અંગે ચોપડવું એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૪૩) માલકાંગણી, ચંદ્રસૂર (વગડાઉ મેથી), કલોંજી જીરું, અજમો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી તેનું યંત્રમા તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું, એટલે સર્વ પ્રકારના વાતવ્યાધિનો નાશ થાય છે (૪૪) નારાયણ તેલ:—શતાવરીના મૂળનો રસ, તેલ અને દૂધ, એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવરણા, અરનું, દેવદાર, શિલાજિત, જટામાસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલ વગેરેમા નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું એ સિદ્ધ થયેલા તેલને નારાયણ તેલ કહે છે અનેક પ્રકારના વાતવ્યાધિ ઉપર અભ્યંગાર્થે (મર્દન કરવા અર્થે) યોજવાથી ઘણુ જ હિતકારક અને ગુણાવહ થાય છે (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર રાઈની ઝીણી ભૂકી લગાવી, પાટા બાધવાથી ચમક થવી, અંગ પકડાઈ જવું વગેરે વાતવિકારો દૂર થાય છે (૪૬) વાયવરણાના પાદડા બારીક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર કેળના પાદડા બાધવા; એટલે ઢીંચણ, સાંધા વગેરે અકડાઈ ગયેલા હોય તે છૂટે છે અને ચમક તથા બળતરા પણ બંધ થાય છે (૪૭) વિશેષ ધૂપ (ઇમેસ) અને ગૂગળ એકત્ર વાટી પાણીમા કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર અસાળિયો ચોટાડવો, એટલે તેના લેપ વડે અનેક પ્રકારની વાતવેદના અને સોજો એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે (૪૮) બાવળિયાની અને સરગવાની છાલ બારીક કૂટી અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઈ ગયો હોય તે જગાએ તેની થેપલી બાધવી એમ બે-ત્રણ વાર પાટો બાધવાથી ગુણ આવે છે (૪૯) માષતેલ:—અડદ ૬૪ તોલા લઈ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમા બાફવા ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે તેમા તલનું તેલ ૬૪ તોલા અને જીવનીય ગણના આઠ ઔષધો (ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, વગડાઉ મગ અને વગડાઉ અડદ), વરિયાળી, સિંધવ, રાસ્ના, કૌંચના બિયા, જેઠીમધ, બળદાણા, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ગોખરુ, એ પ્રત્યેક ચીજ તોલો તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરી તે વડે તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ પક્ષાઘાત, અર્દિતવાયુ, કર્ણશૂળ. બાધિર્ય (બહેરાપણું), તિમિરરોગ. સન્નિપાતજ રોગ, હસ્તકંપ. શિરઃકંપ, બાહુશોષ, અપબાહુક અને કલાયખંજ, એ રોગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાડવું. બસ્તિકર્મ એ વિષયમા પણ યોજવું એ માષતૈલ, ઊર્ધ્વજત્રુગત રોગ નાશ કરવામા શ્રેષ્ઠ છે (૫૦) લઘુમાષ તેલ:—અડદ, સિંધવ, બળ(બોળ)ના મૂળ, દશમૂળ, હિંગ, વજ, શતાવરી અને સૂંઠ, એ પદાર્થો લઈ તેલ સિદ્ધ કરવું તે સર્વ વાતનાશક છે (૫૧) કલ્યાણકાવલેહ:—હળદર, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, લીંડીપીપર, સૂંઠ, જીરુ અજમોદ, જેઠીમધ અને ઘીનો લેહ (ચાટણ) એક દિવસ સેવન કરવાથી તે બહેરાપણું, તોતડાપણું અને બોબડાપણાનો નાશ કરી નોબત જેવો ગંભીર અથવા કોકિલ જેવો મંજુલ શબ્દ કરે છે (૫૨) આદાનો રસ ૧ શેર, સરગવાનો રસ ૧ શેર, બકરીનું દૂધ ૧ શેર પાણી ૪ શેર, એ સર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાખી કઢવવું. પાણી બળી જઈ તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાખવું એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ઘણુ ગુણકારક છે (૫૩) પીપરીમૂળ ચિત્રક, લીંડીપીપર, સૂંઠ, રાસ્ના અને સિંધાલૂણનો કલ્ક કરી અડદના કાઢામા તેનું તેલ સિદ્ધ કરી શરીરે ચોળવું, એટલે પક્ષાઘાતનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષધિમા —વાયુ, સર્વાંગવાયુ અને વાતવિકાર માટે —અજમોદ-૪, ૭; અરજુનસાજડ-૧૨, અરડૂસો-૬, આકડો-૨૭ ૨૯, ૩૧, આસંધ-૧૪, ૧૭, ઇન્દ્રજવ-

૨૨, કડુ-૪, કાસાળુ-૧૧, કાળીજીરી-૭, કાંટાસરિયો-૯, કડોળી-૫, ગળો-૨૨, ગોરખમુંડી-૩, ચણોઠી-૧૬, ચિત્રક-૧૮, તજ-૧, ઝેરકોચલાં-૧૧, તુલસી-૪, ૧૦; નારી (પ્રસારિણી)-૧, નાળિયેરી-૧૩, પીલુ-૨, ફુદીનો-૩, બાફળી (હિંગોત્રી)-૨, માંકડી-૨, માલકાંકણી-૩, મોરવેલ-૩, રાઈ-૨, રાસ્ના-૩, ૪, ૫; લસણ-૭, ૧૭; લીંડીપીપર-૧, ૩૧; વગડાઉ અજમો-૧, વછનાગ-૭ની ટીપમાં નંબર-૧, ૨; વાયવરણો-૧, ૨; સમુદ્રશોક-૧, સરગવો-૧૬, સુવા-૧, હરડે-૪૪, હાડસાંકળ-૨. **આક્ષેપક અને સસધાતુગત વાયુ** માટે:—રાસ્ના-૪. **હનુસ્તંભ એટલે મોઢું રહી** ગયું હોય તે તથા હનુમહ માટે:—આદું-૩૧, ચૂકો-૧, પીપળો-૨૩. **ઉરુમાહ અને ઉરુસ્તંભ** માટે:—આકડો-૩૨, આસંધ-૧૬, એરંડો-૩૦, કણઝી-૧૦, દેવદાર-૧, નાળિયેરી-૧૪; લીમડો (કડવો)-૩૮. **પૃષ્ઠ, ઉરુ, ત્રિક એટલે બરડો, કટિમાંના વાયુ** માટે:—આદું-૩૧, ચૂકો-૧. **ખાલી (મોહરી)** માટે:-કણઝી-૪, કપૂર-૭, ગજકર્ણી-૩, ચણોઠી-૧૦, ચૂકો-૧, ધરો-૪. **જિહ્વાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડ્ય અને મૂકત્વ,** એ માટે:—ભિલામો-૧૯. **આર્દતવાયુ** માટે:-રાસ્ના-૧, લસણ-૧૧. **પક્ષાઘાત એટલે લકવો કે અર્ધાંગવાયુ** માટે:-અરણી-૯, આદું-૩૫, કરેણ-૯, ખસખસ-૮. ધંતૂરો-૧૪, ભિલામો-૨૯, રાઈ-૯, રાસ્ના-૧, રેણુકા-૨, સમેરવો-૧૨, સાજડ-૫. **મન્યાસ્તંભ** માટે:—રાસ્ના-૧. **પગ વળે છે તે** માટે:—કરંબળ-૨. **ગુડધી એટલે ઢીંચણના સોજા** માટે:—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષિણી શુરિયો-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬. **ઘૂંટણ રહી જવા** માટે:—આકડો-૧૧, લુયશીરડ-૨. **ગૃધ્રસી વાયુ** માટે:—અસાળિયો-૪, આદું-૩૧, એરંડ-૧૬, ૩૦; ચૂકો-૧, બકામલીમડી-૨, હરડે-૪૧. **અપતંત્રક વાયુ** માટે:—મહુડો-૧. **ધનુર્વાત એટલે તાણ આવે છે તે** માટે:—અરડૂસો-૧૦, ખજૂરી-૧૨, તુલસી-૨૨, ભાંગરો-૪, સમેરવો-૧૩. **સંધિવાયુ** માટે:—અરણી-૯, ઇંદ્રવરણાં-૮, એરંડો-૧૧, કાસાળુ-૩, ગોરખમુંડી-૬, શુવેર ત્રણ ધારિયો-૧, નગોડ-૨, પીલુ-૫, બાંન-૧, ભિલામો-૨૯, માંકડી-૩, વછનાગ-૧, વાસનવેલ-૮, શ્રાવડ-૧, સારફળ-૨, હાડસંધિ-૩. **વાયુથી અગર શરદીથી સણકા આવે તે** માટે:—આકડો-૧, ગૂગળ-૪, ફાંગજો-૬, ભિલામો-૧૮. **વાયુથી હાથપગે કળતર થાય તે** માટે:—પરિપાક-૧, મેથી-૧. **કટિશૂળ એટલે કેડ ફાટવા** માટે:—અસાળિયો-૪, એરંડો-૩૮, સરગવો-૧૫. **શરીર વાંકું થાય તે** માટે:—ઉંદરકની-ક-૧, ગ-૬. **પેટમાંના વાયુ** માટે:—એરંડ-૧૫, ખસખસ-૪. **વાયુએ અતિશય જોર માર્યું હોય તે** માટે:—કુબો-૩. **દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને દુખતા ભાગ** માટે:—કપૂર-૧૨, ખસખસ-૩, તલવણ-૫. **પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે** માટે:—ખાખરો-૧૦. **વાયુના યોગે અંગ બહેરું** થયું હોય તે માટે:—ધોળો ચંપો-૧. **કળતર થાય તે** માટે:—તુવરફળ-૨. **અંગમાં કળ લાગે તે** માટે:—મિરજોળી-૨. **તિડક એટલે શૂળ** માટે:-અળવી-૩. **કંપવા** માટે:—કરિયાતું-૪. **વાયુના વિકાર કદી ન થવા** માટે:—કળથી-૧, મરી-૧૬. **વાયુબદ્ધ શરીર હોય તે** માટે:—અગથિયો-૭.

જુઓ પ્રા૦ઓ૦માં **અર્ધાંગ, અર્દિત, પક્ષાઘાત અને બીજા વાયુ** માટે:-બીરબહોટી-૫. **સંધિવાયુ** માટે:—વાઘની ચરબી-૨. **વાયુથી અંગે સણકા નાખે તે** માટે:—સાબરશિંગ-૧.

જુઓ **અનુભૂત ઓષધ**:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નળબંધ વાયુ ઉપર નં. ૧૮, ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં ધન્યવાયુ ઉપર નં. ૧, સંધિવા ઉપર નં. ૬.

પથ્ય:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ઘઉં, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાઠીચોખા, કળથીનું કઢણ, પંડોળાં, સરગવો, લસણ, દાડમ, પાકી કેરી, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ એવા ભક્ષ્ય પદાર્થ.

અપથ્ય:—ચિંતા, જાગરણ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, બંટી, કોદરા, સામો, રાજ્નબુ, કાંગ, ચોળા, મગ, જાંબુ, સોપારી, વાલ, તાડફળ, કારેલાં, ઠંડું ધાન્ય, પત્રશાક, ઉંબરાં, ઠંડું પાણી, વિરુદ્ધાન્ન, ક્ષાર, શુષ્ક માંસ, રક્તસ્રાવ, તૂરા, કડવા અને તીખા રસ, મૈથુન, વાહન પર ફરવું.

૫૩—વાઈ

જુઓ ગેચુ—પૃષ્ઠ ૫૧૮

૫૪—વાળો (સ્નાયુક)+

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ :—જેમા ઘણુ જીવતુ પાણી નથી હોતું જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમા કપડા વગેરે ધોવાતા જાય છે, એવા નાના તળાવ અથવા વહેળાનુ અને ગદકીવાળુ પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમા વાળો ઉત્પન્ન થાય છે વાળાના યોગે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફૂટે છે અને તેમાથી સૂતર જેવો લાબો અને ધોળો જીવ ઉપન થાય છે, તે પેલા ક્ષતમાથી હળવે હળવે બહાર નીકળે છે અને તે તૂટવાથી વધારે કોપ પામે છે ફરી બીજી જગ્યાએ નીકળે છે અને બહાર નીકળવાથી સોજાની શાતિ થાય છે આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે વાળો હાથના કિંવા પગના ધક્કાએ દુખાવાથી કિંવા તૂટવાથી અગ બગડે છે કિવા વાકુ કર છે વાળો શરીરમા ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે પહેલા કોઈના અગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફોલ્લી ઉપન્ન થાય છે અને તેથી કરી શરીરમા ઘણી આગ થાય છે એને શીળસ (શીતપિત્ત) પણ કહે છે

સ્નાયુકનું રૂપ :—વાતાધિક વાળો કાળો અને રુક્ષ હોય છે, તેમા સણકા આવે છે પિત્તે કરી લીલો અને પીતવર્ણું હોઈ દાહયુક્ત હોય છે કફે કરી જાડો, મોટો, જડ, એવો હોય છે દ્વિદોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે બે દોષના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે લોહીથી થાય છે તે આરક્તવર્ણું હોય છે તેમા દાહ ઘણો થાય છે તથા ત્રિદોષ થકી થાય છે તે ત્રણે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે વાળા ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા

ઉપચાર :—(૧) વાતજ વાળા ઉપર :—દક્ષિણી થોરના મૂળ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ

+ જ્યારે શરીરમાથી વાળો નીકળવાનો હોય છે, ત્યારે પ્રથમ જ્યા વાળાનુ ગૂચળુ હોય તે ઠેકાણે નાની ગાઠ દેખાય છે પછી બે–ત્રણ દિવસમા તેને આખા શરીર શીળસ થઈ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી દાઝયા હોય એવા દેખાવની નાની ફોડલી થાય છે એ ફૂટયા પછી તેમાથી વાળો નીકળે છે એ સપૂર્ણું નીકળી જાય તો તો ઠીક પરતુ જો તે સપૂર્ણ નીકળી ગયા પહેલા જ તૂટી જાય તો તે અદરથી પીડા વધારી બીના(ગાઠો) ઉત્પન્ન કર છે, જે લાબી મુદત સુધી રુઝાતા નથી એ વાળાની બીમારીથી કેટલાકના શરીરે ખોડ પણ આવે છે અને કેટલાક મૃત્યુવશ પણ થાય છે, માટે વાળાના દરદમા જેમ બને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઈએ ઉપાય —(૧) શીળસ દેખા દે તે જ વખતે દરદીને ઘી શેર ૦ામા મરી તોલા ૪ નાખી પાઈ દઈ ખૂબ ઓઢાડી સુવાડી રાખવો એથી વખતે ઉલટી થઈ દવા નીકળી જશે તો તેની અડચણ નહિ પણ તેને આખા શરીરે પરસેવો વળશે એટલે તમામ વાળા બળી જઈ આખી ઉમરમા તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલો જ ઉપાય સર્વોપરી છે, અથવા તે વાળાને ત્રાબાના પતરા ઉપર રાખી વીછીનો ડખ લગાડવો એટલે વાળો તુરત જ નીકળી જશે (૩) બીલીપત્ર ૧૦, ધતૂરાનુ પાદડુ ૦ા અને ફટકડી છ આનીભાર લઈ, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી ગાયના દહીમા આપવુ (૪) શીકોતરી એળિયો પાણાની ભાજીના રસમા અથવા ગળીના પાદડાના રસમા ઘસી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના ફોડલા ઉપર ચોપડવો (૫) શીકોતરી એળિયો ગળીના પાદડાના પાણીમા ઘોળીને પાય તો વાળાનો રોગ જડમૂળથી જાય અને ફરીથી થાય નહિ, પણ તે એવી રીતે કરવુ કે પહેલે દિવસે શીકોતરી એળિયો માસા ૨ લઈ રાતે ગળીના પાદડાના રસમા ભીજવી મૂકવો તે સવારે ઘોળી પાઈ દેવો વળી એ જ રીતે બીજે દિવસે માસા ૪ અને ત્રીજે દિવસે તોલો અડધો એળિયો લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીના પાદડાના રસમા પાવો એથી આરામ થાય છે (૬) હરડેપાક—મોટી હરડેનુ દળ બહેડાની છાલ અને આમળાની છાલ સૂઠ, ભૂગળિયો નસોતર એ સર્વેને બરાબર વજને લઈ ખાડી ઝીણે લૂગડે ચાળી મધ અથવા સાકરના શીરામા મેળવી પાક કરી રાખવો તેમાથી દિવસ ૨૦ સુધી લાગટ માસા ૮ના પ્રમાણથી સવાર ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રાગ જઈને ફ્રી થશે નહિ (૭) હમેશા હિગ ખાનારને વાળો નીકળતો નથી (૮) ફાફડવેલના ડેડા વાટી ઝીણા કરી પિડી બાધવી (૯) કાન્સી વાટીને બાધવી (૧૦) ઉગેરાની જડ ખાટી છાશમા વાટી લગ્દી કરી તે બાધવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો છોડવો નહિ પછી છોડીએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી જાય પણ પીડા ન કરે

કરવો (૨) **પિત્તજ વાળા ઉપર:**—વડ, ઉબરો, પીપળો, નાદરૂખ અને વાસની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો (૩) **કફજ વાળા ઉપર:**—કચનારની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો (૪) **દ્વંદ્વજ** (જે દ્વિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) **વાળા ઉપર:**—પૂર્વે કહેલામાંથી બે ઔષધોનો લેપ કરવો અને **ત્રિદોષજ ઉપર** એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો (૫) **રક્તજ વાળા ઉપર:**—વડ અને આમલીની છાલનો લેપ કરવો (૬) કોષ્ઠ, હિંગ, સૂંઠ તથા સરગવાનું ચૂર્ણ વાટી પાવું અને લેપ પણ એનોજ કરવો (૭) સરગવાના મૂળ અને બિયા વાટી, સિંધવ અને કાંજી સહિત એકત્ર ખરલ કરી એનો લેપ કરવો, અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાઈનો લેપ કરવો, તેથી સ્નાયુકપિંડિકા શિરાગત વાળો ઇત્યાદિ શાંત થાય છે (૮) બાવળીના બિયા ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો (૯) ચૂનો અને ખીડખોણુ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો (૧૦) તાણુ(વાસનવેલી)ના મૂળ પાણીમાં વાટી પાવા (૧૧) છાશમાં કિંવા તેલમાં આસગંધનો અથવા ધોળી ગરણીનો કિંવા સરગવાના મૂળનો લેપ કરવો (૧૨) પુરુષના મૂત્રમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ઊભી રીંગણીના મૂળ પુરુષના મૂત્રમાં કિંવા પીપળાના પાદડામાં વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો (૧૪) ગળોના રસમાં ટંકણખાર પાવો (૧૫) શણના બિયા અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર કરી ઘીમાં તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો (૧૬) નગોડના પાદડાંનો રસ ૨ તોલા, તેમાં ગાયનું ઘી ૨ તોલા નાખી તે ૭ દિવસ આપવો (૧૭) હિંગ અને ટંકણખાર, એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર-સાંજ આપવું એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ થશે (૧૮) અતિવિષ નાગરમોથ, લીંડીપીપર ભારંગમૂળ અને બહેડાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૧૯) પારેવાની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે (૨૦) વંતાક શેકી દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું (૨૧) ધતૂરાના પાદડાંનો રસ ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું, એટલે કેફ આવશે તેનો બીજે દિવસે ઉતાર-દહીં-ભાત આપવા (૨૨) આકડાના અથવા ખરસાણીના દૂધનો લેપ કરવો (૨૩) ધતૂરાના પાદડા રાા ખાવાના પાનમાં આપવા (૨૪) પાપડિયા ખારાનું ચૂર્ણ ૩ માસા નવટાંક દહીંમાં નાખી દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આપવું, દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાતે ભોજન કરવું આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું (૨૫) એક નાળિયેર કોચી તેના છિદ્રમાં નવસારની ભૂકી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવું બીજે દિવસે સવારે તેમાંનું બધું પાણી પાવું અને ટોપરું ખાવા આપવું સાંજ સુધી પાણી ન પીતાં ઉપોષિત રહેવું સૂર્યાસ્ત પછી શરીર છાણ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું પછી દહીં સાથે ભાત ખાવો, એટલે અંગમાંના સર્વ વાળા મરી જાય છે (૨૬) **વાળાના ફોલ્લા ઉપર:**—કલગારીનો કાંદો ઘસી તેના ઝીણા ટપકાં કરવા, એટલે ફોલ્લા ફૂટે છે પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળી વડે ઉપલાજ ઔષધનું એક ટપકું નાખવું (૨૭) કૂકડાની હગાર, કબૂતરની હગાર અને હિંગ, એ ત્રણ સમભાગે લઈ થેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો (૨૮) પાનમાં અથવા ગોળમાં કરોળિયાનું ઘર અથવા સર્પની કાચળી એક, બે કે ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૯) ઝેરકોચલાના બિયા અથવા તેની સાથે સોમલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો (૩૦) સરગવાની છાલ કૂટી બાંધવી (૩૧) શણના બિયા વાટી ગરમ કરી સહેવાય એટલા ગરમ ગરમ વાળા ઉપર બાંધવા (૩૨) કપડું ધોવાનો સાબુ અને કાંદાની કળીઓ ઘીમાં તળી વાળા ઉપર બાંધવી (૩૩) રીંગણીના મૂળ અને હિંગને વાટી તેની પેંડી કરી ત્રણ દિવસ બાંધવી (૩૪) વાળો ફૂટ્યા પછી અરીઠા અને ધોળો કાથો સમભાગે લઈ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અગર નાગરવેલના ચાર-પાંચ પાનને ચોપડી તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાંધવા અને ત્રણ દિવસ છોડવા નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાઈને પાણીમાં વાટી તેની પેંડી કરી વાળા ઉપર બાંધવી (૩૬) નવસારની ભૂકી અર્ધો તોલો ઘી અને ભાતમાં ખાવી (૩૭) ૬ ગુંજ હિંગ અગ્નિ ઉપર શેકી દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા ફૂવાવેલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી, એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા

ખળી જાય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તૂટે એટલે તે ઉપર રામેડાનાં તાજાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં; એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦માં:—અડદ-૫, અરડૂસો-૪, અરીઠાં-૯, આકડો-૨૬, આસંધ-૧૯, ઇંગોરિયાં-૧, ઊભી રીંગણી-૪, કપૂર-૧૩, કલગારી-૧, ખસખસ-ક (અફીણ)-૧૮, ખાખરો-૧૪, ખાજકોલતી-૨, ગરણી-૧૧, ગહું-૫, ઝેરકોચલાં-૮, તલ-૨૩, ધંતૂરો-૫, ૭; નાગદમની-૨, નાળિયેરી-૫, નીપાણી-૨, પાણુકાંદા-૨, બાવળ-૩, ભમરડીનો વેલો-૩, લસણુ-૧૬, લીમડો (કડવો)-૩૭, લીંડીપીપર-૩૮, વંતાકડી-૧, વાવળા-૨, વાસનવેલ-૭, સરગવો-૮. શણુ-૨, હળદર-૨૨, હાડસંધિ-૨, હિંગ-૧૭, હેદ-૭. **વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ વાળા** માટે:—દક્ષિણી સુરિયો-૬. **કફથી થયેલ વાળા** માટે:—કંચનાર-૨. **રક્તજ વાળા** માટે:—વડ-૧૬. **શરીરમાં વાળો મર્યો હોય** તે માટે:—ઝેરકોચલાં-૩.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—કસ્તૂરી-૨, કબૂતરની હગાર-૨, કાંતણીનું ગર-૧, ગાંડુળ-૧.

૫૫—વિદ્રધિ રોગ (ગડાં ગૂમડાં)×

કારણો-લક્ષણઃ—પોતપોતાના દોષે કરી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જઈ, હળવે હળવે મોટાં ઘોર અને જેનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં અને ઉત્પત્તિકાળથી જ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા ગ્રંથિમય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને **વિદ્રધિ** કહે છે.*

ઉપચારઃ—(૧) વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપર તથા નેતર, એ પંચવલ્કલની છાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) હીરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત અને હિંગના ચૂર્ણ વડે મિશ્રિત વાયવરણાનો કાઢો અંદરથી અપકવ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) ધોળી સારોડી અને વાયવરણાના મૂળનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં ઘસી મધ નાખી તે પાવાં. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ગુંદર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતાં જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે આપવું અને તેજ રસમાં વછનાગનું ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો; એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) **વિદ્રધિ પાકવા માટેઃ**—અળસી, ઘઉં, મગ, જવ, શણ એમાંથી એકનો લોટ બાફી તેની પોટીસ બાંધવી; એટલે થોડા સમયમાં અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે. (૯) ચિકણાનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં; એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફૂટશે. (૧૦) મોરથૂથુ અને સાબુ અથવા ટંકણખાર ઘસી લેપ કરવો; એટલે પાકો થયેલો સોજો ફૂટશે. (૧૧) પુગળવેલનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે પાકો થયેલો સોજો ક્ષણવારમા ઊતરશે.+

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦માં:—અઘાડીની ટીપમાં, એરંડો-૫, કાળો ઉમરડો-૪, ખપાટ-૧, ચિત્રક-૨૦ની ટીપમાં ૧, દિંડા-૬, ધાવડી-૧, નસોતર-૫, રાળ-૮ની ટીપમાં, લસણુ-૨,

× વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અભિઘાતથી થયેલા તથા રક્તજ અને અંતર્વિદ્રધિ, એમ વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે. વિદ્રધિ ઘણું કરીને મળદ્વાર, ઇદ્રિયનું મુખ, કૂખ, આડસંધિ કુક્ષિપિંડ, તલ્લી (બરોળનું સ્થાન), કલેજું, હૃદય, પિપાસાસ્થાન, એ જગા પર થાય છે. મૂઠી જેટલો લાગે ત્યાં સુધી તે ગુલ્મ જેવો લાગે છે; પણ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ જાણી તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ગુલ્મ કોઠામાં થાય છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા લોહીમાં થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે છે પણ ગુલ્મ પાકતો નથી.

* હૃદય, નાભિ અને બસ્તિમાં થયેલ અંતર્વિદ્રધિ તથા સાન્નિપાતિક વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. ગુદાદ્વાર, કાંખ, જંઘા, મૂત્રપિંડ, પ્લીહા, યકૃત, ફેફસાં, એ સ્થાનોમાં થયેલ અંતર્વિદ્રધિ જે પાકીને ફૂટે છે તે કદાચિત્ સાધ્ય થાય છે. બાકી રહેલા પાંચ વિદ્રધિ સાધ્ય છે.

+ વિદ્રધિ તથા વ્રણરોગમાં ખાવાની ઔષધિરૂપે વરુણાદિ ઘૃત, સપ્તાંગ ગૂગળ, ગુગળવટી, ત્રિફલાગુગળ, મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ, ચંદ્રપ્રભાવટી, કાંચનાર ગૂગળ વગેરે અપાય છે. ઉપર લગાડવા માટે દશાંગ લેપ, જાત્યાદ્ય ઘૃત, ગૌરાદ્ય ઘૃત, વિપરીતમલ્લ તેલ, કરંજાદ્ય ઘૃત, સર્જ્જાદ્ય તેલ વગેરે અપાય છે.

વાયવરણા-૪. અંતર્વિદ્રધિ માટે:—સરગવો-૧૮, સાટોડી-૧૩, ઉરડે-૪૩.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—મીણ-૩. ગૂમડું ફાટવા માટે:—હરિણશૃંગ-૨ .

પથ્ય:—સામો, ચોખા, કળથી, લસણ, વાલ, કારેલા, ઘી, તેલ, મગ, પંડોળા, તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી. **અપથ્ય:**—સુકાયેલું શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટું, ધાણી, ઘણું ખાવું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૬—વિસ્ફોટક રોગ+ (ફોલ્લા)

કારણ:—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઈ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રુક્ષ અને ક્ષાર એવા રસ-સેવન કર્યાથી અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન, ઊનું, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ અને ઋતુ-વિપર્યય (ઋતુનું બદલાવું) ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માસ તથા અસ્થિને દૂષિત કરી ભયંકર વિસ્ફોટક (ફોલ્લા) ઉપજાવે છે તે રોગો થયા પહેલા જોરાવર તાવ આવે છે. **સન્નિપાતજ** અને **રક્તજ** વિસ્ફોટક સેંકડો અનુભવી ઔષધો કરે તોપણ **સાધ્ય** થતા નથી ×

સ્વરૂપ:—રક્તપિત્તથી થયેલા એવા અગ્નિએ દઝાયેલા જેવા ફોલ્લાઓ શરીર પર કોઈ કોઈ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઈ આવે છે અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) કરિયાતું, કડવો લીમડો, જેઠીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ, અરડૂસી, વાળો, ત્રિફળાં અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો અને પથ્ય પાળવું, એટલે **દ્વંદ્વજ, ત્રિદોષજ** અને **રક્તજ** એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે. (૨) ગળો, અરડૂસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણ, ખેરની છાલ, કાળાગરુ, નેતરની ટીશીઓ, કડવા લીમડાનાં પાદડા, હળદર અને દારુહળદરનો કાઢો, વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા અને પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) પટોલ, ગળો, કરિયાતું, અરડૂસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ અને નાગરમોથનો કાઢો વિસ્ફોટક-જ્વર-નાશનાર્થ આપવો. (૪) ધરો, વજ, ઉખરો, જાબુઓ, અરજુનસાજડ, સાતવીણ અને પીપ-

+ જેને પ્રથમ ચાંદી અથવા પરમિયો થયો હોય અને તેની અસર શરીરમા રહી ગઈ હોય, બરાબર ઓસડ થઈ શક્યુ ન હોય, તેથી શરીરનુ તમામ લોહી બગડી જવાથી આ વિસ્ફોટકનો આજાર થાય છે

ઉપાય —(૧) રસકપૂર તોલા ૪ લઈ આઠ પહોર સુધી ખરલ કરવો; પછી ગાયનુ ઘી ૪૦ તોલા ૧૦૮ વાર ધોઈ તેમા નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર ચોપડવુ; તેથી તમામ રોગ-બને જાતના મટી જશે, પણ એ ઓસડ ચોપડ્યા પછી સાત દિવસ સુધી પાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવુ નહિ (૨) મનશીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમા મેળવી ચોપડવો તેલ, મરચા તથા હરેક ગરમ ચીજ ખાવાની મનાઈ કરવી (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રેચ આપવો એરંડિયુ દૂધમા આપવુ કરિયાતુ, કડુ જેઠીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરડૂસી, મોથ, ત્રિફળા અને કડાની છાલનો ઉકાળો આપવો (૪) સુખડ, નાગકેસર, તાદળજો, શીરસ-(સરસડા)ની છાલ અને જાઈના પાદડા, એ ઓસડ વાટી લેપ કરવો. (૫) શરપુંખો અને ભોડી અઘેડી સમાન ભાગે લઈ વાટીને પીવાથી વિસ્ફોટક જાય (૬) આકડાની જડની છાલ, બોરડીની જડની છાલ, લીમડાની અંતરછાલ, બાવળની છાલ અને હિંગળો ટાંક ૦ા લઈ ગળીએલ લૂગડામા મૂકી હોમામા પાવુ. તેથી મોઢું આવી વિસ્ફોટક જાય ઉતાર બોરડીનાં મૂળના કોગળા કરાવવા મોઢુ લેવડાવવાથી ઘણાઓ બહુ દુખી થઈ માર્યા પણ જાય છે, માટે બહુ અનુભવીના પાસે જ લેવડાવવુ અને છેક છેવટના ઉપાય તરીકેના ઉપાયે જ લેવડાવવુ

× વિસ્ફોટક રોગ નવ પ્રકારનો છે આઠ પ્રકારનો બાહ્ય તથા એક આતર બાહ્ય વિસ્ફોટકના વાતજ, પિત્તજ, કફજ, કફપિત્તજ, વાતપિત્તજ, વાતકફજ, ત્રિદોષજ તથા રક્તજ, એ આઠ પ્રકાર છે અંદરના વિસ્ફોટકમા તીવ્ર પીડા તથા તાવ પણ હોય છે વિસ્ફોટક રોગમા હેડકી, શ્વાસ, અરુચિ, તૃષા, શરીરમા ત્રુટ થવી, હૃદયમા વ્યથા, વિસર્પ, ઊબકા તથા તાવ, એ ઉપદ્રવ જણાય છે એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલ સાધ્ય, બે દોષથી થયેલ કષ્ટસાધ્ય તથા સર્વ દોષોના લક્ષણથી યુક્ત અનેક ઉપદ્રવ જેમા થાય તે રોગ અસાધ્ય જણાય છે બીજાં ઔષધ —કાલાગ્નિરુદ્ર રસ નવકષાય ગૂગળ, અમૃતાદિ ગૂગળ, અમૃતાદિ કષાય વગેરે અપાય છે બહાર ચોપડવા માટે કરંજ તેલ અપાય છે

ળાનો કાઢો બાળી, તેમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોથનો નાશ થાય છે. (૫) કડવા લીમડાની છાલ, ખેરની અંતરછાલ, ગળો અને ઇંદ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરિયાતું, અરડૂસી, કડુ, પટોલ, ત્રિફળા, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કંડૂ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તરસ તથા ઊલટીનો નાશ કરે છે. (૭) ચંદન, નાગકેસર. સરસડાની છાલ, જાઈનાં પાંદડાંને તાંદળજાના રસમાં વાટી લેપ કરવાથી તે દાહનો નાશ કરે છે. (૮) બોરડીનાં અને બાવળિયાનાં કુમળાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી જીરું અને સાકર નાખી ખવડાવવાં; એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૰માં:—કિંજળી–૫, સરસડો–૫, જુઓ **અનુભૂત ઔષધ:**— ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૨, ૧૩, ૩૧.

પથ્ય:—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઢામાં સૂંઠ નાખીને આપવું. નેતરના અંકુર, તાંદળજો, કંટોલાં, પરવળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલાં, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ખીલીનાં પાંદડાં તથા કડવા એવા યૂપનું ભોજન કરાવવું, **અપથ્ય:**—તેલ, અડદ, કળથી, મીઠું, ખાટા, તીખા, દાહકારક, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ.

૫૭–વ્રણરોગ (જખમ અને ગૂમડાં)

કારણ:—વ્રણ બે પ્રકારના છે.* શરીરજ અને આગંતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે અને બીજો શસ્ત્રાદિકનો ઘા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ, મેદને દૂષિત કરી વ્રણને ઉત્પન્ન કરે છે. **નાડીવ્રણ:**—જે માણસ પાકેલું ગૂમડું અપક્વ છે એમ ધારી ફોડતો નથી, કિંવા પુષ્કળ પરુ થયેલા વ્રણની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પરુ (પાચ–લોહી) ત્વચા, માંસ, નાડી ઇત્યાદિનું વિદારણ કરી અંદર જવા માટે રસ્તો કરે છે અને અંદર લાંબું ઘર કરે છે તથા તે પરુ નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અથવા **નાસૂર** કહે છે.

ઉપચાર×:—ગૂમડાને પહેલાં **વિમ્લાપન** (પકવવાની ક્રિયા કરવી), પછી **અવસેચન** (રક્ત કાઢવું), **ઉપનાહ** (થેપલી બાંધવી), **પાટન** (ફોડવું), **શોધન**, **રોપણ** (ભરાવવું) અને સાતમો ઉપાય **વિકૃતિનો** નાશ કરવો; એવા સાત ઉપચાર અનુક્રમે કરવા. **વિમ્લાપન:**—અભ્યંગ કરી તે જગાએ કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અંગૂઠા વડે તેલ ચોપડી ચોળતા જવું. **રક્તાવસેચન:**— જ્યારે વ્રણને ઘણો જ સોજો તથા સણકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું. પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સંબંધી વિકાર શાંત થાય છે; એટલા માટે સંપૂર્ણ ક્રિયા કરતાં રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે. **ઉપનાહ:**—અળસી, જવ, ઘઉં, શણ એ પૈકી એકના

* વ્રણરોગ ૬ પ્રકારનો છે:–વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ, રક્તજ તથા આગંતુક. વિદ્રધિ તથા વ્રણરોગ બંને એક જ જાતના રોગ છે. ફરક માત્ર એટલો કે વિદ્રધિ રોગની જડ બહુ ઊંડી હોય છે; તેમ જ શરીરમાં ભયંકર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. ભાવપ્રકાશકારે બંનેને અલગ જણાવવા માટે વિદ્રધિની જડ હાડકામાં હોય છે, એમ જણાવેલ છે. પણ વ્રણરોગની જડ ત્વચાથી થોડી ઊંડી અથવા નાડીમાં હોય છે. શાસ્ત્રીય ઔષધિ વિદ્રધિરોગ અને વ્રણરોગ બંનેમાં સમાન છે.

× સંગ્રહીત ઉપચાર:—(૧) મીણ, રાળ, કપિલો, બોદાર, હીરાદખણ, આમળાં, સિંદૂર, માચાં એ સર્વેનો રીતસર મલમ બનાવી વ્રણ ઉપર ચોપડવો. (૨) સરસિયુ તેલ તોલા ૪, મીણ તોલો ૧, કપિલો તોલો ૧, બેરજો તોલો ૧, સિંદૂર ટાંક ૨, સુરોખાર ટાંક ૨, મુરદારશિંગ ટાંક ૨ લઈ પિત્તળના વાસણમાં મધુરી આંચે પકવી ફીણને વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૩) હીરાકસી, ચૂનો, સાજીખાર, સિંદૂર, કહુ, સુરોખાર, શેકેલું મોરથૂથુ, મરી એ બધાંને સમાનભાગે લઈ વાટી તેલ શેર ૦ા અને મીણ તોલા ૨ના મલમમાં મેળવી વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૪) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ધાણા અને સુખડ એ પાંચ ચીજોને માટીના વાસણમાં નાખી તેને મીઠા કૂવાના પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણ ગૂમડાં થયાં હોય તેને પીવાના પાણીને બદલે પાયા કરવાથી ગુણ થાય છે. પછી ૭ માસ સુધી તેલ, મરચાં, ગોળ તથા કોઈ પણ ગરમ ચીજો ખાવી નહિ.

લોટમા થોડુ તેલ કિંવા ઘી નાખી ખદખદાવી, તેની થેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજા પર બાધવી, એટલે સોજો નાશ પામે છે **પાટન (ફોડવુ):**—વ્રણના મુખમા પરુ થાય અથવા બાજુના ઠેકાણે પરુ થયેલુ માલૂમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે તે ગૂમડુ ફોડવુ (૧) કરજ, ચિત્રક અને દાતીના મૂળિયાનો કિંવા પારેવાની હગારનો લેપ કરવો એટલે ગૂમડાનો સોજો ફૂટે છે (૨) જવખાર, સાજીખાર, ટકણખાર ઇત્યાદિ ક્ષારનો લેપ કરવો, એટલે ગૂમડુ ફાટે છે (૩) પીપળાના મૂળનો લેપ કરવો (૪) શણ, મૂળા, સરગવાના બિયા, તલ, સરસવ, જવ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો તે વ્રણશોથને ફોડનાર છે (૫) દતીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, થોરનુ દૂધ આકડાનુ દૂધ, ગોળ, ભિલામાનુ ચૂર્ણ, હીરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો (૬) હસ્તીદત પાણીમા ઘસી સોજાના મોઢા પર એક બિંદુ મૂકવુ એટલે ઘણા કઠિન સોજાને પકવીને ફોડે છે (૭) જવ અગર ઘઉના લોટમા ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચૂનો અથવા બકરીની લીંડીઓની રાખનો ક્ષાર અને વડાગરુ મીઠુ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો તે ગૂમડુ ફોડવા વિષે ઉત્તમ છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ મા —આસધ-૧૩, દારૂડી-૩, નાગલા દૂધેલી-૩ પાણકાદા ૨, પુગળવેલ-૧, માઠ-૧, રાળ ૮ ની ટીપમા, રાજગરો-૧, શેવાળ-૧, સમુદ્રશોક-૨, જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા —કબૂતરની હગાર-૧, કૂકડાની વિષ્ઠા-૧,

શોધન:—(૧) તલ સિંધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાના પાદડા, હળદર તથા નસોતરનુ ચૂર્ણ મધમા ઘૂટી તે વડે લેપ કરવો, તે વ્રણનુ શોધન કરનાર છે (૨) તલનો કલ્ક, મીઠુ, હળદર, દારુહળદર નસોતર ઘી, જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાના પાદડાંનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે (૩) કડવો લીમડો અને બોરડીના પાદડા વાટી લેપ કરવો, કિંવા લીમડાના પાદડા અને તલના કલ્કનો મધમા લેપ કરવો, અથવા લીમડાના પાદડા, તલ, દતીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધમા લેપ કરવો (૪) હરડે, નસોતર, દાતી કલગીરી મધ, સિંધવ કારેલીના પાદડા ધતૂરાના પાદડા બાવચાના પાદડા તથા અજવલાનો પૃથક્ પૃથક્ લેપ કરવાથી તે ગભીર વ્રણનુ પણ શોધન કરે છે (૫) કડવા લીમડાનાં પાદડા અને મધનો લેપ વ્રણનુ શોધન કરે છે, કિંવા એકલા ઉપરસાલના મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે (૬) કડવા લીમડાના પાદડા, ઘી, મધ દારુહળદર અને જેઠીમધનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —કાયફળ-૧૦

રોપણ:—(૧) વડ, ઉબરો, પીપળો, કદબ, પીપર, નેતર, કરેણ, આકડો તથા કડુના કાઢા વડે વ્રણ ધોવો એટલે વ્રણ જલદી રુઝાઈ આવે છે (૨) સાતવીણની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો. તે દુષ્ટ વ્રણનો શામક છે (૩) શરપુખાના મૂળનુ ચૂર્ણ મધમા ચોપડવુ એ સર્વ વ્રણોને ભરી લાવે છે (૪) પચવલ્કલનુ ચૂર્ણ, છીપનો ચૂનો, ધાવડીના ફૂલ અને લોધરનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો (૬) તલ તથા જેઠીમધનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પડોળાંના કાઢા વડે અથવા આસુદરાના કાઢા વડે વ્રણ ધોવો એટલે જલદી ભરાઈ આવે છે

વ્રણમાંના કીડા નીકળી જવા માટે ઉપચાર:—(૧) કરજ, કડવો લીમડો તથા નગોડનો રસ વ્રણમાના કૃમિનો નાશ કરે છે (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) લીમડાના પાદડાં, વજ, હિંગ, ઘી, મીઠુ અને સિંધવનો ધૂપ ગૂમડાને આપવો, એટલે તે કૃમિ રાક્ષસગણ તથા કફનો નાશ કરે છે (૪) ફાગળાના પાદડાંનો રસ વ્રણ ઉપર ચોળવો અને તેના જ પાદડાની થેપલી કરી વ્રણ ઉપર લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણી વડે વ્રણ ધોવો (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો જાઈ, આકડો, સાતવીન ધોળી કરેણ તથા ગોમૂત્ર વડે વ્રણ ધોવો

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —મણુત્રી-૬, કરમદી-૩, કુવાર-૧૦ પારસપીપળા-૧, ફાગળો-૨, મરવો-૮, લસણ-૮, વગડાઉ અળવી-૨, હિંગ-૧૩

અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરગોળા (દૂધિયો પાષાણ) શેકી બારીક વાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો. (૨) જવ અથવા જવની સળીઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાંગરના કુશકાની રાખ ઘીમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુંવારનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું એટલે આગ શાંત થાય છે. (૫) તેલમાં ચતુર્થાંશ ચૂનાનું નીતર્યું પાણી નાખી હલાવવું એટલે મલમ જેવું થશે. તે મોરના પીછા વડે વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૬) શંખજીરું માખણમાં નાખી ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તથા જવાસાનું ચૂર્ણ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટવ્રણ, સણુકા, લૂતાવ્રણ, ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ, એ જલદી સારાં થાય છે. (૮) કડવાં પંડોળાંનો કાઢો તથા કલ્કમાં સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણુકા, સ્રાવ, દાહ તથા ફોડને હઠાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું.* (૧૦) શીમળાનું રૂ વાટી તેનો પાણીમાં લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિફળાં અને રેશમની રાખ તેલમાં ચોપડવી. (૧૨) મીણ, જેઠીમધ, લોધર, દાળ, મોરવેલ, ચંદન અને મજીઠના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીપળાની સુકાયેલી છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) રાળ બારીક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછા વડે કે રૂ વડે ચોપડવું. (૧૬) ગૂંદીની છાલ, ત્રિફળાં અને દારુહળદરના કાઢામાં ગોરોચન નાખી તેનાથી આંખો ધોવી. પછી આંખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું; એટલે આંખો બળતી હશે તે તથા થુવેર અને આકડાના દૂધ વડે આંખ બગડેલી હોય તે સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ધોળો કાથો એકેક ભાગ અને અર્ધો ભાગ સિંદૂર, એ ત્રણ જણસોને એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચોગણું ઘી લઈ તેને ૨૧ વાર પાણી વડે ધોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલું ઔષધ નાખી કાંસાની વાડકી વડે સારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઝેલા ભાગ પર ચોપડવો. એ મલમથી આગંતુક વ્રણ, ઉપદંશ વ્રણ, કર્ણ સંબંધી વ્રણ અને ખરજવાં, એ રોગ પણ સારા થાય છે.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અળશી–૩, ઉક્ષી–૫, કાયફળ–૬, કુંવાર–૯, જવ–૩, ટાંકો–૨, ડાંગર–૮, તલ–૩, તાંદળજો–૧૩, થુવેર–૧, પટોલ કટુ–૨, પીપળો–૧૧, ગોકળો–૧, ભાંગરો–૧૦, મરવો–૧૨, રતાંદળી–૪, રાળ–૪, ૬; લીમડો–૪૫, શીમળો–૭. **તલથી દાઝેલ** માટે:—સમેરવો–૧૧.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—ઘૃતવર્ગ–૧, મધ-૬.

આગંતુક વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુક વ્રણ ઉપર જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો

* ચામડીનાં દરદો ઉપર બીજાં ઔષધોની સાથે અથવા તો એકલું જ ઘી ચોપડવા માટે વાપરવાનું હોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ધોયા સિવાય વાપરવું નહિ. પરંતુ ખોરાકમાં તો ધોયેલું ઘી ઝેર જ છે.

× અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર સંગૃહીત ઉપચાર:–દાઝેલા ભાગ ઉપર ઠંડું પાણી લગાડવું નહિ. ઠંડું પાણી લાગવાથી ફોલ્લા ઊઠે છે અને પાકી જાય છે (૧) કોઈ માણસ દેવતાથી, ગરમ પાણીથી કે ઘી, તેલ અથવા બીજી દરેક ગરમ વસ્તુ શરીર ઉપર પડવાથી દાઝે તો તે જ વેળા તે માણસને તલનું અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું. કેટલાક છાશ કે દહીં ચોપડે છે, પરંતુ એ તાત્કાલિક ઠંડક આપી પાછળથી દાઝેલી જગાએ ફોલ્લા ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) કળીચૂનો પાણીમાં પલાળી તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી કાઢી નાખી, વળી ફરીથી બીજું રેડી પલાળવો. એ રીતે સાત વાર તે ચૂનાનું પાણી બદલવું. પછી તે ધોયેલો ચૂનો કાઢી સૂકવી લૂગડા વડે ચાળીને તેમાંથી થોડો ચૂનો લઈ તલના કે કોપરાના તેલમાં અથવા અળસીના તેલમાં કે ગાયના ધોયેલા ઘીમાં મેળવી નરમ મલમ જેવો કરી તે મલમ દાઝેલી જગાએ કૂકડાના પીંછા વડે ચોપડવો; અથવા જૂના રૂના પોલ ઉપર એ મલમ ચોપડી તે પોલ દાઝેલી જગાએ બાંધવો. દાઝેલી જગાએ પરુ થાય તો ગરમ પાણીથી સાફ ધોઈ ઝીણા લૂગડાથી ઉપરનું પાણી ખેંચી લેવું. પછી ઉપરનો મલમ ચોપડવો; વળી એ મલમમાં સારી ઊંચી જાતની ગળી નાખવાથી તે ઘણી સારી અસર કરે છે. (૩) જૂની મુંજની દોરી બાળી તે તલના તેલમાં અગર ધોયેલા ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) રાખનો અથવા જસતનો મલમ ચોપડવાથી દરદ જલદી શાંત થાય છે. (૫) કેરોસીન ચોપડવાથી પણ લાભ થાય છે.

કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્તરોધક ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાતે સેવન કરવા (૨) છિન્ન, ભિન્ન તથા વિદ્ધ, એવા પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમ વડે બાધવો તથા રોગી વારવાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા (૩) **જાત્યાદિ તેલ**:—જાઈ, કડવો લીમડો, કડવા પડોળા અને કરજના પાદડા, મીણ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારુહળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, હરડે, નીલકમળ મોરથૂથુ, ઉપરસાર તથા કરજના બિયા સમભાગે લઈ તેના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવુ તે તેલ વિષવ્રણ, સપૂર્ણ સ્ફોટ, ખસ, કડૂ, વિસર્પ, કૃમિનો દશ, શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ અને વિદ્ધ એવા ક્ષતો તથા નખ–દતથી થયેલા ક્ષતો અને માસનુ ઘર્ષણ ઇત્યાદિ ઉપર ભરાઈ આવવા વિષે હિતકારક છે (૪) ધરોના રસમા કિંવા અરલુના રસમા કિંવા દારુહળદરની છાલના કલ્કમા તેલ સિદ્ધ કરવુ. તે વ્રણ ભરાઈ આવવા વિષે ઉત્તમ છે (૫) મોગલી એરડાના બિયાના તેલમા રૂ ભીજવી, તે વ્રણ ઉપર બેસાડતા જવુ એણે કરી સર્વ પ્રકારના વ્રણ ભરાઈ આવે છે (૬) રાળ, મીણ, તલનુ તેલ, એ સમભાગે લઈ તેમા થોડુ સિંદૂર નાખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યા સુધી કઢવવુ અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી (૭) **ઢોરનુ શિગડુ ભાંગી ગયુ હોય તે ઉપર**:—તેલ, સિંદૂર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકત્ર કરી બાધવા અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમા ૪ તોલા સિંદૂર નાખી શિંગડાને ચોપડવુ અને ઉપર કપડુ લપેટવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —અરલુ–૩, કપૂરભડી–૨, ગગાવતી–૧, જેઠીમધ–૩, દારુહળદર–૩, ધમાસો–૩, ધરો–૯, પાડ (કાળીપાડ)–૧૪, ભિલામો–૩૦, લીમડો (કડવો)–૪૩, વડ–૩, વીછુડા–૧, સાજડ–૧

નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાઈ, આકડો, ગરમાળો, કરજ, દતીમૂળ, સિંધવ, સચળ, જવખાર એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દિવેટ કરી તે નાડીવ્રણમા ઘાલવી, અથવા થોરનુ દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દિવેટ કરી ઘાલવી, તેથી કરી નાડીવ્રણ સારુ થાય છે (૨) મૂળ અને પાદડા સુદ્ધા નગોડનુ ઝાડ કૂટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઈ એકત્ર કઢવી. તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવુ (૩) ગરમાળો, હળદર અને બોરડીની છાલનુ ચૂર્ણ કરી તેમા મધ અને ઘી નાખી તેમા સૂતરની દિવેટ ભીજવી તે વ્રણમા ઘાલવી (૪) ગૂગળ, ત્રિફળા, સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, એ સમભાગે વાટી એનો લેપ કરવો તે દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગદરનો નાશ કરે છે. (૫) **શલ્યજ નાડીવ્રણ ઉપર**:—તલ, મજીઠ, મધ તથા ઘીનો વારવાર લેપ કરવો (૬) રસાંજન, દારુહળદર, હળદર, મજીઠ, કડવા લીમડાના પાદડા, નસોતર માલકાંગણી અને દતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો ભગદર ઉપર પણ આ ઉપાય યોજવો (૭) ત્રિફળા, વાવડિગ અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવુ, એટલે નાડીવ્રણ, ભગદર, કોઢ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —ગવાર–૨ તુવેર–૩, થુવેર–૮, રાયઆમળી–૩ હરડે–૪૨. જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા —અસ્થિવર્ગ–૧, ૪, ઘૃતવર્ગ–૩, વાઘની ચરબી–૧

સર્વ પ્રકારના વ્રણ ઉપર ઉપચાર.—(૧) **પારદાદિ મલહરવૃત**:—પારો અને ગધકની કાજળી, એ કાજળી બરાબર મુરદાડશિંગ અને એ બધાના બરાબર કપિલો, કિંચિત્ મોરથૂથુ (ફુલાવેલુ), એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેમા ચારગણુ જૂનુ ઘી નાખી ખરલ કરવો, અને એ મલમ રૂની ગદી ઉપર નાખી ચોપડવો, એટલે સપૂર્ણ વ્રણ અને નાડીવ્રણનો નાશ થાય છે જે વ્રણ સેકડો ઔષધોએ શાત થતો નથી, તે એના યોગ વડે અલ્પ કાળમા સારો થાય છે (૨) પારો, ગધકની કાજળી, સિંદૂર રાળ, કપિલો, મુરદાડશિંગ, મોરથૂથુ અને કાથો એ સર્વનુ એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમા ચોગણુ ઘી નાખી તેને ખરલ કરવુ, અને તે રૂની ગદી ઉપર ચોપડી તે વ્રણ ઉપર લગાવવી, એટલે સપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ થાય છે (૩) ચિકણ (પરુથી ભરેલો), પાક, સ્રાવ અને ગધે યુક્ત તથા મોટા તેમ જ સણકા તથા સોજાએ વ્યાપ્ત જે વ્રણ તેનો નાશ થવા માટે ત્રિફળાના કાઢામા ૩ માસા શુદ્ધ ગૂગળ નાખી આપતા જવુ અથવા ત્રિફળાના ચૂર્ણ સમાન ગૂગળ લઈ તેની ગોળીઓ કરી તેમાથી એકએક આપવી એટલે તે મલબદ્ધતાનો નાશ કરે છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે.

(૪) **જાત્યાદિ ઘૃત :**—જાઈનાં પાંદડાં, કડવાં પંડોળાનાં પાંદડાં અથવા ફળ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, કડુ, દારુહળદર, ઉપરસાળ, મજીઠ, કાળો વાળો, સિંધવ, મોરથૂથુ, જેઠીમધ અને કરંજનાં બિયાંના કાઢામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં રૂ ભીંજવી તેનો લેપ કરવો, એટલે તે ઝીણા મોઢાનું, મર્મ ઉપરનું, વહેનારું, અંદર ઘર કરનારું તથા પીડા કરનારું, હરકોઈ વ્રણ હોય તેને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવે છે. એ ઘૃત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં મીણ નાખવું એવો પણ પાઠ છે. (૫) **સ્વર્જિકાદિ ઘૃત :**—સાજીખાર, જવખાર, કપિલો રેણુકબીજ, ટંકણખાર, ધોળો કાથો, મોરથૂથુ, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાયના ઘીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવું. આ સ્વર્જિકાદિ ઘૃત સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે, વ્રણને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ અને કંડૂનો નાશ કરી ચામડીનો રંગ સારો કરે છે. (૬) **સિંદૂરનો કાળો મલમ :**—સિંદૂર ૬ તોલા, મીણ ૦ાા તોલો અને તલનું તેલ ૯ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ મીણ અને તેલ એક વાસણમાં નાખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું. અગ્નિ મંદ સળગાવવો, મીણ ઓગળ્યા પછી તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી લાકડી વડે હલાવતા જવું એટલે સિંદૂર કાળું થવા માંડે છે. ત્રણચાર ઊભરા આવ્યા પછી આંગળી વડે તપાસવું; ગોળી થવા જેવું થાય કે તુરત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થયેલા મલમની પટ્ટી વ્રણ ઉપર લગાડવી. (૭) તિપાનીના વેલાનાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી.● (૮) કાંગ(બોડી અઘાડી)નાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૯) ગૂમડાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર અર્જુનસાજડની છાલનું ચૂર્ણ ચોપડવું. (૧૦) મીણ ૧ તોલો, સિંદૂર ૧ તોલો, કાંગનો રસ ૪ તોલા અને ઘી ૪ તોલા લઈ પકવ કરી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું અને મલમની પટ્ટી લગાવવી; એટલે ઉપદંશવ્રણ, નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અને સર્વ પ્રકારના વ્રણ જલદીથી સારા થાય છે. (૧૧) સિંદૂર ૬ તોલા, ગેરુ ૧ તોલો, મુરદાડશિંગ ૧ તોલો, મોરથૂથુ ૦ાા તોલો અને મીણ ૧ તોલો લેવાં. પ્રથમ તલનું તેલ ૬ તોલા લઈ તેમાં મીણ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી પાતળું થાય એટલે તેમાં સિંદૂર નાખવું અને મંદાગ્નિ ઉપર રાખી ઊભરા આવવા દેવા. ચીકટું થાય એટલે બાકીનાં ઔષધો અંદર નાખવાં. એ મલમની પટ્ટી લગાડવાથી વ્રણ, સદ્યોવ્રણ, નાડીવ્રણ, ગડું, ખાંડુક, બદ, એ સર્વ સારાં થાય છે. (૧૨) વાંકેરીની ગોટી દૂધમાં ઘસી તે પાવું. પથ્ય—અલૂણી કરવી; એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ. જીર્ણજ્વર, પાંડુ, ક્ષય, ગંડમાળ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૩) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ, હિંગ, ઘી, ગોળું અને સિંધવની ધૂણી આપવી; એટલે કૃમિ, કંડૂ અને વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૪) મનશીલ, ગૂગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, કલગારી, રાળ અને ઘીની ધૂણી આપવી, એટલે અર્શ, ભગંદર. પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૫) વડની છાલ, પીપર, અંબાડા, નેતર અથવા જળજાંબવો, બોરડીની છાલ, નાદરૂખ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો લોધર, ઉંબરો, પીપળાની છાલ, મહુડાની છાલ, પારસપીપળો, સાળઈ (ધુપેડો), અરલુ, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાળહરડે, કદંબની છાલ, આસુંદરો, બિલામો, એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી, તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળનો અવષ્ટંભ કરનાર વાયુ દૂર થઈ **વ્રણરોગ** અને **અસ્થિભંગ** દૂર થાય છે; અને **યોનિદોષ, દાહ, મેદરોગ** તથા **વિષદોષનો** પણ નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—અંકોલ–૫, અઘાડી–૧, ઈસેસ–૧, ઉપરસાલ–૪, ઉક્ષી–૨, કપૂરભેંડી–૪, કલગારી–૩, કાંકડ–૧, કોશિંબ–૨, ખપાટ–૧, ગલકી–૪, ગોરખઆમલી–૫, ગોરખમુંડી–૪, (ગૌરીનો ફણો–૩), ગંગેટી–૧, ધાપાન–૨, ચંબેલી–૩, ડુંગરી–૨૧, તિપાની–૧, તોરણ–૬, નગોડ–૬, પુંગળવેલ–૨, મીંઢળ–૬, મોગલી એરંડો–૧૦, રાનતુલસી–૪, રામબાણ–૧,

● તલનું તેલ ૧૫ થી ૧૮ તોલા જેટલું તથા મીણ ૧ થી ૨ તોલા જેટલું લેવાથી મલમ સારો બને છે. ધીમી આંચ પર એક બે ઊભરા આવતાં જ ઉતારવો પડે છે. વધારે વખત રહેવાથી મલમ બળી જાય છે. મલમ બનાવવાનું વાસણ મોટું લેવું; કારણ કે ઊસરો આવવાનો ભય રહે છે. ઊભરો આવી અગ્નિમાં તેલ પડશે તો અગ્નિ લાગી જશે; તેમ જ કડાઈમાં એક ટીપું કદાચ નાખવામાં આવશે તોપણ તેલમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ જશે. માટે સંભાળીને મલમ બનાવવો.

મોટા માણસને પણ આવે છે શીતળાના રોગોમા સ્વચ્છતા વધારે રાખવી

ઉપચાર :—(૧) કડવા પડોળા, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરડૂસીનો કાઢો આપવો, એટલે અપકવ શીતળા હશે તો પાકા થઈ તેનુ શોધન થાય છે (૨) બોરડીના પાદડાનો રસ ભેસના દૂધમા આપવો (૩) ગોરોચન ભેસના ઘીમા અથવા ભેસના દૂધમા શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવુ, અથવા ગધેડીનુ દૂધ પાવુ એટલે શીતળા સારા નીકળે છે (૪) રાળ, હિંગ અને લસણની ધૂણી આપવી, એટલે ક્ષતમા કીડા પડતા નથી (૫) ગોવરુ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઊઠે છે, તે નીકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો ગોખરુનુ ચૂર્ણ ઘી-સાકરમા આપવુ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવુ ગાયના માખણમા જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવુ (૬) ગારા(બરફ-કરા)નુ પાણી અથવા પોઈસરના પાન ઉપરનુ પાણી આપવુ (૭) શીતળામાના ફોલ્લા ફૂટી દાહ થાય છે તેના ઉપર છાણાની રાખ, વગણા અને રાતા રોયડાનુ ચૂર્ણ લગાવવુ એટલે સુકાય છે (૮) કડવા પડોળા, ગળો, નાગરમોથ અરડૂસી, ધમાસો, કરિયાતુ કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો આ કાઢો આમમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તેનુ શોધન કરે છે, તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો શીતળાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવુ બીજુ ઉત્તમ ઔષધ નથી (૯) આખોમા શીતળા આવે તો કાસડાના બિયા અને જેઠીમધના કાઢાએ આખો ધોવી (૧૦) કડવા લીમડાના પાદડાના કાઢાથી શીતળાના વ્રણ ધોવા (૧૧) વડ ઉંબરો, પીપળી પીપર અને નાદરૂખીનુ ચૂર્ણ વહેનાર શીતળા ઉપર નાખવુ કિંવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનુ ચૂર્ણ નાખવુ (૧૨) ચાકવત-(ટાકા)નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમા આપવો (૧૩) શીતળાએ આખમા ફૂલ પડયુ હોય તો— મોગલી એરંડાના રસમા ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવુ (૧૪) આમલીના કચૂકાનુ અને હળદરનુ ચૂર્ણ સમભાગે ઠડા પાણીમા કિંવા અરડૂસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા ચણેનીનો રસ અને જેઠીમધ એમાનુ એક ઔષધ શીતળાની શરૂઆત ગામમા થતા જ આરંભે ૩ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવુ એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોઈ દિવસ થતા નથી

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦ માં —**શીતળા** માટે –કાંચિણા-૧૦, ટાકો-૧, બ્રાહ્મી-૩, શતાવરી-૨૨ **શીતળા એટલે માતા હલકા આવવા માટે** —ઉબરો-૧૮, કેળ-૧૫, તોરણ-૪, નાગલી-૨, બોગડી-૭, વાદો-૨, સુગ્રીણ-૨ **શીતળા કદી પણ ન થવા માટે :**—શીમગો-૧૭ **શરીરમાથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટે :**—કોથમીર-૨ **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે** —અરડૂસી-૧૫ આમલી-૮ **શીતળાના ક્ષતમા કીડા ન પડવા માટે** –લસણ-૩ **શીતળાથી આખોમા ફૂલ પડયુ હોય તો તે માટે** —ચણોઠી-૨ **શીતળા અને ગોવરુ પેટમા ન જવા માટે** —દૂગ-૨ **શીતળા અને ગોવરુ થી શરીર ઉપર કાઠા ન ઊઠે તે માટે** —આમા-હળદર-૩ **શરીરમાથી ગરમી અને ગોવરાનુ દુખ નીકળી જવા માટે** —પરિપાઠ-૨

જુઓ ગો૦ રૈ૦મા —**શીતળા ફૂટી નીકળેલા ફોલ્લા માટે** —છાણાની રાખ-૧ **શીતળાના તાવ માટે** –દૂધ ૧૪, માખણ-૪

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા —**શીતળા થોડા આનવા માટે** —વાઘની ચરમી-૨ **શીતળાથી આખમા ફૂલ પડે તે ઉપર** —ગધડાનો દાત-૧

પથ્ય :—ચોખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પડોળા કારેલા, નરગવો, દાડમ ધાતુવર્ધક અન્ન-પાન, રોલડી અને ઘી **અપથ્ય :**—ગરમ, તીખુ, ખાટુ, શ્રમ અને હવા મીઠુ ખાવાથી ખાજ ચાલે છે માટે મીઠુ પણ ન અપાય તો સારુ

૬૦—શૂળરોગ

કારણ :—ઉદરમા વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાસળી ઘૂટી અને પેટની જગાએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર:—પૃથક્ દોષો વડે ત્રણ, સન્નિપાત વડે એક, આમ વડે એક તથા દ્વંદ્વજ વડે ત્રણ મળી આઠ પ્રકારના શૂળ થાય છે આ બધાં શૂળની અંદર ઘણું કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે શૂળના પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ એવા બીજા પણ ભેદ છે ×

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃષા, મૂર્ચ્છા, મલબદ્ધતા, કફ, શ્વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) દશમૂળના કાઢામા એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવો એટલે પેટનુ ચડવુ અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૨) સૂંઠ અને એરંડમૂળના કાઢામા હિંગ અને સંચળ નાખી પાવો એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે (૩) સંચળ, ગજમાળો, બીડલવણ, સિંધવ, અતિવિષ અને ત્રિકટુનુ ચૂર્ણ બિજોરાના રસમા આપવુ એટલે ગુલ્મ અને શૂળનો નાશ થાય છે (૪) એરંડમૂળ ધાણા, બીડલવણ, અળસી, હરડે અને હિંગનું ચૂર્ણ પાણીમા આપવુ એટલે શૂળ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે (૫) પંચલવણ (બીડલવણ, કાચલવણ, સિંધાલૂણ, સંચળ અને મીઠુ) સમભાગે લઈ આદાના રસમા પંદર દિવસ પચન કરવુ પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપવી (૬) હિંગ, તેલ અને સિંધવને ગોમૂત્રમા પચન કરી તેનો ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો તે વેદનાયુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી, ગોખરુ, એરંડમૂળ, કુશ, કાસ અને રોરડીના મૂળનો કાઢો પાવો (૮) ત્રિફળા અને ગરમાળાના ગરજનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને જ્વર દૂર થાય છે (૯) બિજોરાના રસમા ગોળ નાખી પાવો તે કફશૂળ હૃદ્રોગ, વાતશૂળ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે (૧૦) કાયફળ, પોખરમૂળ, કાકડાશિંગ, નાગરમોથ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને કચોરાનું ચૂર્ણ આદાનો રસ કિંવા મધમા આપવુ, એટલે શૂળ, વાયુ, ઊલટી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) ચિત્રક, પીપળીમૂળ, એરંડમૂળ સૂંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હિંગ, સિંધવ અને બીડલવણ નાખી આપવો (૧૨) ગાઈ– અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ એ સર્વ પ્રકારના શૂળરોગનુ નાશક છે (૧૩) અજમોદ, સિંધવ, હરડે અને સૂંઠનુ ચૂર્ણ આપવુ તે મંદાગ્નિ અને શૂળનો નાશ કરે છે (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમા આપવો (૧૫) એલચી, હિંગ, જવખાર અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો તે કમ્મર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ મસ્તક અને કર્ણ, એ ઠેકાણેના શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) સૂંઠના કાઢામા એરંડતેલ હિંગ અને સંચળ નાખી પાવો (૧૭) બહેડા ૧

× લૌકિકમા શૂળ બે પ્રકારના મનાય છે હુક અને ચૂક જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજી જગ્યાએ સોયો ઘોચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તેને શૂળ અથવા હુક કહે છે; અને જ્યારે પેટના ભાગમા જ એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂક કહે છે એ ચૂકને જ આ ગ્રંથમા પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે જ્યારે હોજરી અથવા આંતરડાના ઉપરના ભાગ(ગ્રહણી)મા વિદ્રધિ થાય ત્યારે પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એ રોગમા ભોજન કર્યા પછી ૨ ૩ કલાકે શૂળ ચાલે છે કેટલાકને ઊલટી થઈ જાય ત્યારે શૂળ શમન થાય છે અથવા અન્ન આગળ ચાલ્યુ જાય ત્યારે શૂળ મટે છે શૂળના રોગમા ઘણે ભાગે ઝાડો કબજ હોય છે માટે પ્રથમ તેનો ખુલાસો કરાવવો શૂળ જ્યારે વાયુ અને કફના જોરથી થાય છે, ત્યારે તેની સાથે ઉધરસ પણ ઉપડી આવે છે આવા પ્રસંગે પ્રથમ ઉધરસને શાંત પાડવી

સંગૃહીત ઉપચાર —(૧) સૂંઠ તોલો ાા, સંચળ તોલો ા, સિંધવ તોલો ા, મરી તોલો ાા અને લીંડીપીપર તોલો ાા લઈ ખાંડી એના ૪ ભાગ કરી તેમાથી એક ભાગ મધમા મેળવી ચટાડવો અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા ફુદીનાનો રસ પાવો એથી શૂળ મટે છે (૨) ચૂક ઉપર —હીરાહિંગ ટાંક ૧, સૂંઠ ટાંક ૪, ખાંડી અજમો ટાંક ૨ અને સંચળ ટાંક ૨ ખાંડી વાસી પાણી સાથે ફાકી આપવી, અથવા પીપરીમૂળ ઇંદ્રજવ, કાળીજીરી, મરી અને ઘોડાવજ, એ સર્વે એકેક પૈસાભાર લઈ ખાંડી ફાકી કરવી તે મધ સાથે ચટાડવુ, અથવા સૂંઠ, સંચળ, હિંગ અને અજમો સમાનભાગે લઈ ખાંડી ગોળમા ગોળી કરી ખાવી અથવા કળથીના ઉકાળામા સૂંઠ, હિંગ અને વડાગરુ મીઠુ, એનુ ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પાવો (૩) એરંડાના પાદડાનો રસ વાલ ૩, જવખાર વાલ ૧ અને હિંગ વાલ ૧ મેળવી આપવુ (૪) હરિણના શિંગડાની અથવા સાબરશિંગની ભસ્મ ગાયના દૂધમા પાવાથી હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ વગેરે જાય (૫) બિજોરાનો રસ ટાંક ૪ અને સિંધવ ટાંક ૨ પાવાથી છાતીનુ શૂળ જાય (૬) સૂંઠ, સિંધવ અને હિંગ વાટી પાણી સાથે આપવુ અથવા મૂળાનો રસ ટાંક ૪, મરી ટાંક ૧નો ભૂકો નાખી પાવાથી છાતીનુ શૂળ જાય

રાળ-૮ ની ટીપમા, લીમડો (કડવો)-૧, ૨૯, ૪૩, લેંડી-૧, વાડેરી-૧, ૭ ૩, વીંછુડા-૧, શરપુંખા-૬, મરમડો-૫, સાગ-૭, મરગવો-૨૩, હરડે-૧૮. **વ્રણ બેસી જવા માટે**—હાથા-૨. **વ્રણ રુઝવવા માટે**:—બળ (બોળ)-૩, લીમડો (કડવો)-૨, સરસડા-૬. **વ્રણ ભરાઈ આવવા માટે**:—અઘેડો-૩, અરજુનસાજડ-૨, કપાસ-૯, ધવ-૧, સાતીન-૪, હાથા-૧. **જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તે માટે**—તુલસી-૭૦. **ગૂમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે**:—ધોળો અપો-૨. **નવીન વ્રણની ગાંઠ માટે**—લસણ-૨ **વ્રણ ધોવા માટે** કાઢો:—પરોલ કડુ-૧ **જખમ રુઝવવા માટે**—નગેટી-૭, ધામાગી-૧, મખમલી-૩, મરડાશિંગ-૪, રામગાળુ-૧. **ગરદનના ભાગ ઉપર થયેલ વ્રણ માટે**—ખોગેતી-૫ **માર પડવાથી બંધાયેલ લોહી માટે**:—રગતરોહીડો-૫. **ગૂમડું કઠણ હોય તો તે પાકવા માટે**.—અળશી-૨, નાગરપાન-૫, બળ (બોળ)-૪, શતાવરી-૨૧ **મસ્તક માહેના વ્રણ માટે**:—વાયવરણો-૧૩.

જુઓ ગો૦વૈ૦મા : છાણની રાખ-૨. જુઓ ઝા૦ઓ૦મા :—ધૃતવર્ગ-૩ દુષ્ટ વ્રણ માટે :—અસ્થિવર્ગ-૧૦ જખમ ઉપર —સાબરશિંગ-૧

પથ્ય:—જૂના ચોખા, જવ, ઘી, મસૂર, તુવેર, પડોળા, કારેલા, પડું, તાદળજો, ચીલ, સિંધવ, મીઠા, કડવા, તૂરા એવા પદાર્થો અને તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી **અપથ્ય**:—નવું ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ, કળથી, ખીચડી, ઠંડું પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, ભાજીપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા, ઠંડા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ, દિવસે નિદ્રા, તાંબૂલ

૫૮—શીળસ* અથવા પિત્તનું ઊપડવું (શીતપિત્ત)

કારણ અને લક્ષણ:—શીતળ વાયુના સ્પર્શે કરી કફ અને વાયુ દુષ્ટ થઈ પિત્તને મળી અભ્યંતરમા રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બહાર ચામડીમા મધમાખીના દંશથી જેવું ઢીમણું થાય છે, તેવા ઢીમણા થાય છે. તેમા ખરજ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપચાર:—(૧) સિંધવ ઘીમા વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિફળાનું ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલા મધમા આપવું (૩) મરીની ભૂકી ઘીમા મેળવી શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડના પાદડાનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમા ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કોઠીના પાદડા બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો અને કોઠીના પાદડાનો રસ દૂધમા પાવો (૬) સિવણના સૂકા ફળ બાફી તે વાટી તેનો કલ્ક દૂધમા આપવો અને પથ્ય પળાવવું. (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો, એ દરેકનો કાઢો શીતપિત્ત ઉપર આપવો તે પ્રાણનું સંરક્ષણ કરે છે (૮) ગોળ તથા અજમો એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કૂવાડિયાના મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમા પ્રાશનાર્થે આપવું (૧૦) તુલસીનો રસ શરીરે ચોળવો (૧૧) કડવા લીમડાના પાદડા વાટી ઘી સાથે કિંવા આમળા સાથે ખાવા તેથી વિસ્ફોટક, કોઢ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કંડૂ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે (૧૨) ગલકીના પાદડાનો રસ ઘીમા નાખી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ગરમાળાના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા એથી કંડૂ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમાં દૂર થાય છે×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —**શીતપિત્ત માટે** —અજમો-૭, અરણી-૮, આમળા-૨૪, કૂવાડિયો-૧૧, કોકમ-૩, ખાટીલૂણી-૩, ગળો-૨૦, ચારોળી-૨, તુલસી-૧૩, ધમાસો-૭, મગ-૩, રાયઆમળી-૨, લીમડો (કડવો)-૨૭ સાગ-૮, સિવણ-૬ +**પિત્ત માટે** —અઘેડો-૯, અરજુનસાજડ-૪, ૬,

---

* કંગોળિયાની નાળ પેટમા જવાથી પણ શીળસ થાય છે એ વ્યાધિ મટે છે અને પાછો થઈ આવે છે થોડો દેશી ચૂનો થોડી વાર સુધી ૧૬ ગણા પાણીમા પલાળી રાખી તેના ઉપરથી પાણીની આછ ઉતારી લઈ તે આછ આશરે તોલા ૫ દરરોજ પાવાથી આ દરદ મટે છે આ ઉપચારનો અમે અનુભવ લીધેલો છે

× સિદ્ધ ઔષધિ હરિદ્રાખંડ આર્દ્રકખંડ, પટોલાદિ ક્વાથ અગ્નિમંથ ચૂર્ણ વગેરે અપાય છે વમન માટે કડવા પરવળ તથા લીમડાની છાલનો ક્વાથ, જુલાબ માટે ત્રિફળા, લીંડીપીપર તથા ગૂગળનું ચૂર્ણ, તથા મર્દન કરવા માટે સરસવ અથવા કરંજનું તેલ અપાય છે

+ પિત્તના જુદા જુદા વિકારો ઉપર વનૌષધિના પ્રકરણમાથી ઉપચારો મળી આવે છે, પરંતુ પિત્તના

અળવી–૫, આમલી–૨૨, ૨૩; આમળા–૩, ૧૪, એરડો–૩૩, કાટાસળિયો–૩, કેળ–૧૯, કોકમ–૪, ગળો–૭, ગોમેટો–૫, જાંબુ–૪, તવખીરવૃક્ષ–૨, દાડમ–૧૨, પિત્તપાપડો–૨, પીલુડી–૭, બિજોરુ–૫, લીમડો (કડવો)–૨૪, શતાવરી–૨. **પિત્તવિકાર માટે**:—આદું–૩૯, ૪૧; આમળા–૩૮, કારેલી–૧, કાસાળુ–૧, ખેર–૧૨, ગળો–૭, જાબુ–૧૦, ઠુગળી–૩૨, દ્રાક્ષ–૧૬, પાટલા–૭, ફાલસા–૩, બિજોરુ–૧૯, ૨૦, વાસનવેલ–૪. **ભ્રમયુક્ત પિત્ત માટે** —આદું–૪૨, ૪૩, કાંટી ગોખરુ–૧ **પિત્ત પાડવા માટે** —કણઝી–૫, કાળી ખજૂરી–૨, મીંઢળ–૨, લીમડો (કડવો)–૫ **પિત્ત શમન થવા માટે** કોઠી–૧, રતનજોત–૨, લીબુડી–૬ **પિત્તથી શરીરે ઊઠેલા ફોડલા માટે**:—કોઠી–૧, તલ–૧૦. **પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે માટે**:—હરડે–૫ જુઓ ગો૦ વૈ૦મા —**પિત્તવિકાર માટે** —દૂધ–૧૩.

પથ્ય :—ચોખા, મગ, કળથી, કારેલા, દાડમ, ગરમ પાણી, કફ, પિત્તહારક પદાર્થ.

અપથ્ય :—સ્નાન, ગરમી (તાપ), ખાટું તથા જડાન્ન

૫૯—શીતળા (મસૂરિકા) ગોવરું અથવા ઓરી (રોમાંતિકા)

કારણ :—તીખું, ખાટું, ખારુ, ઠંડું અને ઉગાઈ ગયેલુ અન્ન તથા વિષાદિએ દુષ્ટ થયેલુ અન્ન સેવન કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થયેલા રક્ત(લોહી)મા મળી શરીરને ઠેકાણે મસૂર જેવી અને અડદ જેવી ફોડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવરું એટલે ઓરી પણ આવે છે ગોવરુ× એ ફક્ત બાળકને જ આવે છે શીતળા

તે તે વિકારો વિષેની માહિતી આ ગ્રથમા નહિ આપેલી હોવાથી નીચે આપી છે

મહર્ષિ ચરકાચાર્યે પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે –૧ જુવાનીમા ધોળા વાળ થવા, ૨ લાલ આંખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે ૪ આખો પીળી રહે, ૫ મૂત્ર પીળુ ઊતરે, ૬ ઝાડો પીળો રહે, ૭ નખ પીળા રહે, ૮ શરીર પીળું રહે, ૯ અધારા આવ્યા કર, ૧૦ દાત પીળા રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીળુ દેખ્યા કરે, ૧૨ ઊઘ થોડી આવે, ૧૩ મોઢું સુકાય ૧૪ મુખમા દુર્ગંધી આવે ૧૫ મુખ તીખુ રહે, ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢું ખાટું રહે, ૧૮ ઓડકારમા ધુમાડા નીકળે ૧૯ ચકરી આવે, ૨૦ ઇદ્રિયો શિથિલ થઈ જાય, ૨૧ ક્રોધ ઘણો આવે, ૨૨ દાહ રહે, ૨૩ અતિસાર રહ્યા કરે, ૨૪ ગરમી ગમે નહિ અને શીતળતા ગમે, ૨૫ કોઈ પણ વસ્તુની તૃપ્તિ થાય નહિ, ૨૬ સર્વ વસ્તુમા અપ્રીતિ રહે, ૨૭ ભોજન કર્યા પછી બળતરા થાય ૨૮ ભૂખ ઘણી લાગે ૨૯ નસકોરી આદિ ફૂટે, ૩૦ ઝાડો પાતળો હોય, ૩૧ ઝાડો ગરમ ઊતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઊતર, ૩૩ ઊનવા હોય, ૩૪ વીર્યની અલ્પતા હોય, ૩૫ શરીર ગરમ રહે, ૩૬ પસીનો ઘણો આવે, ૩૭ પસીનામા દુર્ગંધ આવે ૩૮ હાથ–પગમા રોગ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમા હાડબળતર થાય અને ૪૦ ફોડલાફોડલીઓ ઘણી થાય

– શીતળાના ફોડલા મસૂરની દાળ જેવડા થાય છે કોઈ કોઈને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે એ નાના છોકરાથી માંડી ૮૦ વરસના ડોસાને પણ આખી ઉમરમા એકાદ સમય થાય છે જ, તેને માતા પણ કહે છે માતાનો ભેદ ઓરી અને અછબડા છે ઓરીના દાણા અળાઈ જેવા પણ સફેદ રંગના હોય છે અછબડા પણ તેને જ મળતા, પરંતુ કાંઈક તફાવતવાળા હોય છે આ બે દરદો બહુધા ૧૬ વર્ષની ઉમર થયા પહેલા જ થાય છે શીતળારોગમા કુષ્ઠરોગ પર કહેલ લેપ તેમ જ કફપિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ વિસર્પ પર કહેલી ચિકિત્સા કરવી સિદ્ધ ઔષધિ એનાદ્યરિષ્ટ, નિબાદિ ક્વાથ, ઉષ્ણાદિ ચૂર્ણ, સર્વતોભદ્ર રસ, ઇદુમ્લા વટી, પટોલાદિ ક્વાથ, ખદિરાષ્ટક, મસૂરિકાહર રસ, રુદ્રાક્ષ યોગ (રુદ્રાક્ષ અને મરીનુ ચૂર્ણ) વગેરે અપાય છે

× ઓરી(રોમાતિકા)નો રોગ થવા પહેલા સળેખમ થાય છે પછી તાવ તૃષા બેચેની ગળામા દરદ, માથામા દુખાવો ઝાડા, પરસેવો શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવ જોવામા આવે છે ત્યાર પછી ચામડીનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે આવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ જવા પછી મોઢા ઉપર ઓરીના દાણા દેખાય પછી આખા શરીર પર અળાઈ જેવા ગોળ દાણા થાય છે ઓરી ઘણુ કરીને ૭ મે દિવસે સુકાવા માંડે છે, તેમ જ તાવ પણ ઓછો થઈ જાય છે ઓરીનુ પૂર્ણ રૂપ પ્રકટે છે ત્યારે દાણા જાબુડિયા રંગના થાય છે આવે વખતે શીતળાના રોગમા કહેલા ઉપચારો સભાળપૂર્વક કરવા જોઈએ દવા આપતી વખતે ઝેરશમન માટે પ્રવાલ પિષ્ટી આપવી તેમ જ રોગ મટી ગયા પછી પણ ૧ ૨ માસ સુધી પ્રવાલપિષ્ટી આપવાથી લોહી અને બીજી ધાતુઓમા લીન ઝેર બળી જાય છે

મોટા માણસને પણ આવે છે શીતળાના રાગોમા સ્વચ્છતા વધારે રાખવી

ઉપચાર :—(૧) કડવા પડોળા, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરડૂસીનો કાઢો આપવો, એટલે અપકવ શીતળા હશે તો પાકા થઈ તેનું શોધન થાય છે (૨) બોરડીના પાદડાનો રસ ભેસના દૂધમા આપવો (૩) ગોરોચન ભેસના ઘીમા અથવા ભેસના દૂધમા શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવુ, અથવા ઝપેડીનુ દૂધ પાવુ એટલે શીતળા સારા નીકળે છે (૪) રાળ, હિંગ અને લસણની ધૂણી આપવી, એટલે ક્ષતમા કીડા પડતા નથી (૫) ગોવરુ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઊઠે છે, તે નીકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો, ગોખરુનુ ચૂર્ણ ઘી-સાકરમા આપવુ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવુ ગાયના માખણમા જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવુ (૬) ગારા(બરફ-કરા)નુ પાણી અથવા પોઈસરના પાન ઉપરનુ પાણી આપવુ. (૭) શીતળામાના ફોલ્લા ફૂટી દાહ થાય છે તેના ઉપર છાણાની રાખ, વગાણા અને રાતા રોયડાનુ ચૂર્ણ લગાવવુ, એટલે સુ ાય છે (૮) કડવા પડોળા, ગળો, નાગરમોથ અરડૂસી, ધમાસો, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો આ કાઢો આમમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તેનુ શોધન કર છે, તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો શીતળાનો તાવ શાત કરવા માટે આના જેવુ બીજુ ઉત્તમ ઔષધ નથી (૯) આખોમા શીતળા આવે તો કાસડાના બિયા અને જેઠીમધના કાઢાએ આખો ધોવી (૧૦) કડવા લીમડાના પાદડાના કાઢાથી શીતળાના વ્રણ ધોવા (૧૧) વડ, ઉબરો, પીપળી, પીપર અને નાદરૂખીનું ચૂર્ણ વરેનાર શીતળા ઉપર નાખવુ કિવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનુ ચૂર્ણ નાખવુ (૧૨) ચાકવત-(ટાકા)નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમા આપવો (૧૩) શીતળાએ આખમા ફૂલ પડ્યુ હોય તો—મોગલી એરડાના રસમા ધોળી ચણોઠી ઘસી અજન કરવુ (૧૪) આમલીના કચૂકાનું અને હળદરનુ ચૂર્ણ સમભાગે ઠડા પાણીમા કિવા અરડૂસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા ચએનીનો રસ અને જેઠીમધ એમાનુ એક ઔષધ શીતળાની શરૂઆત ગામમા થતા જ આરભે ૩ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવુ એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોઈ દિવસ થતા નથી

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦ માં —**શીતળા** માટે —કાગ્વિણી-૧૦, ટાકો-૧, બ્રાહ્મી-૩, શતાવરી-૨૨ **શીતળા એટલે માતા હલકા આવના માટે** —ઉબરો-૧૮, બેળ-૧૫, તોરણ-૪, નાગલી-૨, બોરડી-૭, વાદો-૨, સુગ્રીણુ-૨ **શીતળા કદી પણ ન થવા માટે :**—શીમળો-૧૭ **શરીરમાથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા માટે :**—ગાથમીર-૨ **શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે** —અરડૂસી-૧૫ આમલી-૮. **શીતળાના ક્ષતમા કીડા ન પડવા માટે** —લસણ-૩ **શીતળાથીઆંખોમા ફૂલ પડ્યુ હોય તો તે માટે** —ચણોઠી-૨ **શીતળા અને ગોવરું પેટમા ન જવા માટે** —મૂગ-૨ **શીતળા અને ગોવરુંથી શરીર ઉપર કાચા ન ઊઠે તે માટે** —આમા-હળદર-૩ **શરીરમાથી ગરમી અને ગોવરાનુ દુખ નીકળી જવા માટે** —પરિપાઠ-૨.

જુઓ ગો૦રૈ૦મા —**શીતળા ફૂટી નીકળેલા ફોલ્લા માટે** —છાણાની રાખ-૧ **શીતળાના તાવ માટે** —દૂધ ૧૪, માખણ-૪

જુઓ પ્રા૦ઔ૦મા —**શીતળા થોડા આવવા માટે** —વાઘની ચરબી-૨. **શીતળાથી આંખમા ફૂલ પડે તે ઉપર** —ગધેડાનો દાત-૧

પથ્ય :—ચોખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પડોળા કારેલા, અગથિયો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્નપાન, શેલડી અને ઘી **અપથ્ય :**—ગરમ, તીખુ, ખાટુ, શ્રમ અને હના મીઠુ ખાવાથી ખાજ ચાલે છે માટે મીઠુ પણ ન અપાય તો સારુ

૬૦—શૂળરોગ

કારણ :—ઉદરમા વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાસળી, પૂટી અને પેઢુની જગ્યાએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર:—પૃથક્ દોષો વડે ત્રણ, સંનિપાત વડે એક, આમ વડે એક તથા દ્વંદ્વજ વડે ત્રણ મળી આઠ પ્રકારના શૂળ થાય છે આ બધા શૂળની અંદર ઘણું કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે શૂળના **પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ** એવા બીજા પણ ભેદ છે ×

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃષા, મૂર્છા, મનમંદતા, કફ, શ્વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવો એટલે પેટનું ચડવું અને શૂળનો નાશ થાય છે (૨) સૂંઠ અને એરંડમૂળના કાઢામાં હિંગ અને સંચળ નાખી પાવો એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે (૩) મંચળ, ગરમાળો, બીડલવણ, સિંધવ, અતિવિષ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ બિજોરાના રસમાં આપવું એટલે ગુલ્મ અને શૂળનો નાશ થાય છે (૪) એરંડમૂળ ધાણા, બીડલવણ, અળસી, હરડે અને હિંગનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું એટલે શૂળ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે (૫) પંચલવણ (બીડલવણ, કાચલવણ, સિંધાલૂણ સંચળ અને મીઠું) સમભાગે લઈ આદાના રસમાં પંદર દિવસ પચન કરવું પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપવી (૬) હિંગ, તેલ અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં પચન કરી તેનો ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો તે વેદનાયુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી, ગોખરુ, એરંડમૂળ, કુશ, કાસ અને શેરડીના મૂળનો કાઢો પાવો (૮) ત્રિફળા અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને પ્રદર દૂર થાય છે (૯) બિજોરાના રસમાં ગોળ નાખી પાવો તે કફશૂળ હૃદ્રોગ, વાતશૂળ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે (૧૦) કાયફળ, પોખરમૂળ, કાકડાશિંગ, નાગરમોથ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને કચોરાનું ચૂર્ણ આદાનો રસ કિંવા મધમાં આપવું, એટલે શૂળ, વાયુ, ઊનટી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) ચિત્રક, પીપળીમૂળ, એરંડમૂળ સૂંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હિંગ, સિંધવ અને બીડલવણ નાખી આપવો (૧૨) રાઈ અને ત્રિફળાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું એ સર્વ પ્રકારના શૂળરોગનું નાશક છે (૧૩) અજમો, સિંધવ, હરડે અને સૂંઠનું ચૂર્ણ આપવું તે મંદાગ્નિ અને શૂળનો નાશ કરે છે (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમાં આપવો (૧૫) એલચી, હિંગ, જવખાર અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો તે કમ્મર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ મસ્તક અને કર્ણ એ ઠેકાણેના શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) સૂંઠના કાઢામાં એરંડતેલ હિંગ અને સંચળ નાખી પાવો (૧૭) બટેટા ૧

× લૌકિકમાં શૂળ બે પ્રકારના મનાય છે હુક અને ચૂંક જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજી જગ્યાએ સોયો ઘોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તેને શૂળ અથવા હુક કહે છે; અને જ્યારે પેટના ભાગમાં જ એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂંક કહે છે એ ચૂંકને જ આ ગ્રંથમાં પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે જ્યારે હોજરી અથવા આંતરડાના ઉપરના ભાગ(ગ્રહણી)માં વિદ્રધિ થાય ત્યારે પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એ રોગમાં ભોજન કર્યા પછી ૨ ૩ કલાકે શૂળ ચાલે છે કેટલાકને ઊલટી થઈ જાય ત્યારે શૂળ શમન થાય છે અથવા અન્ન આગળ ચાલ્યું જાય ત્યારે શૂળ મટે છે શૂળના રોગમાં ઘણે ભાગે ઝાડો કબજ હોય છે માટે પ્રથમ તેનો ખુલાસો કરાવવો શૂળ જ્યારે વાયુ અને કફના જોરથી થાય છે ત્યારે તેની સાથે ઉધરસ પણ ઉપડી આવે છે આવા પ્રસંગે પ્રથમ ઉધરસને શાંત પાડવી

સંગ્રહીત ઉપચાર —(૧) સૂંઠ તોલો ૦॥ સંચળ તોલો ૦।, સિંધવ તોલો ૦।, મરી તોલો ૦॥ અને લીંડીપીપર તોલો ૦॥ લઈ ખાંડી એના ૪ ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ મધમાં મેળવી ચટાડવા અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા ફુદીનાનો રસ પાવો એથી શૂળ મટે છે (૨) ચૂંક ઉપર —હીંગ હિંગ ટાંક ૧ સૂંઠ ટાંક ૪, ખોરાસાની અજમો ટાંક ૨ અને સંચળ ટાંક ૨ ખાંડી વાસી પાણી સાથે ફાકી આપવી અથવા પીપરીમૂળ ઇંદ્રજવ, કાળીજીરી, મરી અને ઘોડાવજ, એ સર્વે એકેક પૈસાભાર લઈ ખાંડી ફાકી કરી તે મધ સાથે ચટાડવી અથવા સૂંઠ સંચળ, હિંગ અને અજમો સમાનભાગે લઈ ખાટી ગોળમાં ગોળી કરી ખાવી અથવા કળપીના ઉકાળામાં સૂંઠ હિંગ અને વાગરું મીઠું, એનું ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પાવો (૩) એરંડાના પાંદડાનો રસ વાલ ૩, જવખાર વાલ ૧ અને હિંગ વાલ ૧ મેળવી આપવું (૪) હરિણના શિંગડાની અથવા સાબરશિંગની ભસ્મ ગાયના ઘીમાં પાવાથી હૃદયશૂળ પાર્શ્વશૂળ વગેરે જાય (૫) બિજોરાનો રસ ટાંક ૪ અને સિંધવ ટાંક ૨ પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય (૬) સૂંઠ, સિંધવ અને હિંગ વાટી પાણી સાથે આપવું અથવા મૂળાનો રસ ટાંક ૪, મરી ટાંક ૧નો ભૂકો નાખી પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય.

ભાગ, સૂં ૧ ભાગ અને કાયફળનો મગજ ૩ ભાગનું ચૂર્ણ એરંડતેલમા ઘૂટી આપવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના શૂળનો નાશ થશે (૧૮) **નારાયણ ચૂર્ણ** આપવુ (૧૯) ક્ષારપ્રયોગ ખાખરાના મૂળ, આસુંદ્રાની છાલ, ધાવડીની છાલ, અઘેડો, કેળનો ગેડો, તલ, હરણ્ખોડી, ધતૂરો, હળદર, કોળાનો વેલો, અરડૂસી અને ચણુ એકત્ર કરી માટલામા ઘાલી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમા છાણા મૂકી રાખ કરવી તે રાખ પાણીમા મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવું, એટલે હરસ, આનાહવાયુ, ગળગંધ, ગુલ્મ, કફ સંબંધી રોગ, કમળો વિદ્રધિ, હૃદયશૂળ, પાંડુ, સંગ્રહણી, ગોળો, શૂળ, સોજેખમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉદરરોગ, પીનસ પ્લીહા અને પ્રમેહ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે જડ પથ્થર જેવુ ભક્ષણ કર્યું હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાખે છે (૨૦) સૂંઠ, સાજીખાર અને હિંગનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ, તે ક્ષણમા સંપૂર્ણ શૂળનો નાશ કરે છે (૨૧) સંચળ, હિંગ અને સૂંઠનુ ચૂર્ણ સમભાગે લઈ ગરમ પાણીમા આપવુ તે કફ-વાતથી હૃદય, કૂખ, પીઠ અને પેટમા થયેલું શૂળ તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે મળબંધ ઉપર જવના કાઢામા આપવુ (૨૨) **ચિત્રકાદિ વટી**:—ચિત્રકમૂળ, મીઠું, પહાડમૂળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાચલવણ, સિંધવ, બીડલવણ, મરડી જીરુ, ધાણા, જટામાસી, પીપરીમૂળ અને અજમો સમભાગે લઈ તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવુ તે એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસમા ખરલ કરી ગોળી કરવી. તે હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ આમશૂળ, અરુચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વનો તરત નાશ કરે છે (૨૩) સૂંઠ, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમા કરી પાવો એટલે પરિણામશૂળ અને આમવાતનો નાશ થાય છે (૨૪) ઇંદ્રવરણીના મૂળ પાણીમા ઘસી તેમા સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ નાખી પાવુ એ અત્યંત દુ:સહ શૂળનો નાશ કરે છે (૨૫) એરંડમૂળ, ચિત્રક, નાનો શંખ, સાટોડી અને ગોખરુ, એ સમભાગે લઈ પુટમા બાળી તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી (૨૬) પાણી ભરેલુ નાળિયેર લઈ તેના મુખ પર કાણુ પાડી તેમા મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામા બાળવુ પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવુ એટલે પરિણામશૂળનો તથા વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળનો નાશ થાય છે (૨૭) શુદ્ર શંખની ભસ્મ પાણીમા આપવી તે તરત પક્તિશૂળનો નાશ કરે છે (૨૮) ગીંઠી આવળના મૂળ ગરમ પાણીમા પાવા (૨૯) મીંઢળ અને કડુ પાણીમા વાટી કિંચિત્ ગરમ કરી દૂંટી ઉપર લેપ કરવો (૩૦) એંબ્લી કાકચ લવણ સો શૂળનો નાશ કરે છે, તો પછી તેમા સિંધવ, લસણ અને હિંગનુ ચૂર્ણ મળવાથી તે શૂળનો નાશ કરે તેમા શુ સંશય? (૩૧) અડદના વડા સિંધવયુક્ત, મૃદુ તેલપક્વ એવા ઘી સાથે ખાવા, એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે (૩૨) ઘોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કાઢી તેમા હિંગ નાખી તે રસ પાવો કિંવા કળથીના કાઢામા હિંગ, સૂંઠ અને બીડલવણનુ ચૂર્ણ નાખી આપવુ એટલે મહાન શૂળનો નાશ થાય છે (૩૩) સામો, કોદરા અને કાગના તાડળાની ખીર કરી ખાવી તે અન્નદ્રવશૂળ ઉપર હિતકારક છે (૩૪) ઘઉના લોટનો ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો, એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે (૩૫) વિષ્ણુક્રાંતાના મૂળનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો, એટલે પરિણામશૂળ દૂર થાય છે (૩૬) શંખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી (૩૭) ખીલી, એરંડો અને ચિત્રકના મૂળ, સૂંઠ, હિંગ, સિંધવ, એ સર્વનુ ચૂર્ણ આપવાથી તત્કાળ શૂળનો નાશ કરે છે *

જુઓ **અનુભૂત ઔષધ** —ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમા નં ૧૮, મંત્રપ્રયોગની ટીપમા નં ૭

વિશેષ ઉપચાર —જુઓ વર્ગોમા –શૂળ એટલે દુખ માટે –અજમોદ-૫, આદુ-૭, ૩૧, ૫૧, આંબલી-૭, આશેતી-૧, ઇંગોરિયા-૫, ઇંદ્રવરણાં-૭, એરંડો-૧, એલચી-૧૧, કંલોંજી જીરુ-૧, કળથી-૬, કુમો-૨, ગૂગળ-૧૮, ઝેરકોચલા-૭ તુવરફળ-૧, દ્રાક્ષ-૧૦, નાગલા દૂધેલી-૬, નાળિ

---

* શૂળરોગ પર સિદ્ધ ઔષધિ —શૂલગજ કેસરી, શૂલવજ્રિણી વટી શૂલગજેન્દ્ર તેલ (મદન માટે) શંખવટી આમલકી ખંડ ધાત્રીલોહ, તામ્રભસ્મ ત્રિફળાલોહ ગંધક વટી વગેરે અપાય છે

ગેર–૧૬, બિજોરુ–૮, ૧૩, ભોયઆમળી–૬, મીઠીઆવળ–૯, લસણ–૧૮, શતાવરી–૨, ૪, સમુદ્રફળ–૨, સમેરવો–૧, ૧૭, ૨૦, સાતીન–૩, હરડે–૨૮ **પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના શૂળ માટે:**—અઘેડો–૧૯, અજમો–૧, અજમોદ–૨, અજનલા–૧, ઉપરસાલ–૧૦, કપૂરવેલ–૧, કરિયાતું–૩, કારિંદા–૪, કાળી ખજૂરી–૪, કાચકી–૧, કીડામારી–૩, ખરશિંગી–૧, ચણા–૬, ચૂકો–૧, ઝેરકોચલા–૯, ૧૦; ડીકામારી–૧, નાળિયેરી–૧૨, પાટલા–૪, ફુદીનો–૭, બાફળી (હિંગોની) –૪, ૫, બાવળ–૯, મરચી–૧, મરવો–૧૦, મેંઢાશિંગ–૧, મોગલી એરંડો–૭, મોરસકાદો–૧, રાઈ–૩, વાસનવેલ–૪, સુગંધી (લીલી) ચા–૧, હિવર–૧, હિંગ–૬, ૭ **આગંતુક પેટશૂળ** માટે.—મીઢળ–૧ **ઉદરરોગમાંના પાણીથી થયેલ શૂળ** માટે—આદું–૧૯. **વાતશૂળ** માટે.—આદુ–૩૬, ઇંદ્રજવ–૧૪, ગળો–૨૧, મંદાર–૩ **પિત્તશૂળ** માટે —આમળા–૩૧, શતાવરી–૪. **આમશૂળ** માટે —લીંડીપીપર–૧૬. **પરિણામશૂળ** માટે.—આદું–૨૪, ઇંદ્રજવ–૧૧, જીરું–૫, લીંડીપીપર–૩૨, વિષ્ણુક્રાન્તા–૨, હિંગ–૨૦. **અન્નદ્રવશૂળ** માટે.—કાગ–૧, કોદરા–૧, સામો–૧. **હૃદયશૂળ** માટે —ગળો–૨૧, વાળો–૬, શતાવરી–૪, સમેરવો–૨. **કુક્ષિશૂળ** માટે—એરંડો–૨, શતાવરી–૪. **પાર્શ્વશૂળ** માટે.—સમેરવો–૧૬. **પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ** માટે:—આસંધ–૨૦, સમેરવો–૨ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા સાબરશિંગની ટીપમા નં ૩

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા —**શૂળ** માટે —ઘોડાની લીંદ–૧. **વાતશૂળ** માટે —સાબરશિંગ–૫. **કટિગ્રહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ** માટે —હિરણશૃંગ–૧.

પથ્ય—એક વર્ષના જૂના ચોખા, ગરમ દૂધ, પટોલ, સરગવો, કારેલા, મીઠું, સુવા, લસણ, કળથી અને કેરી **અપથ્ય**—વિરુદ્ધ અન્નપાન, જાગરણ, વિષમાશન, રુક્ષ, કડવા, તૂરાં, ઠંડા, ગુરુ એવા પદાર્થોનું સેવન, ઉદ્યોગ, મૈથુન, મદ્ય, દ્વિદલ ધાન્ય (તુવેર, વટાણા ઇત્યાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક અને ક્રોધ

૬૧–સોજો (શોથ)

કારણ:—વમન, વિરેચનાદિ શોધન, જ્વરાદિ રોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બળ થયેલા માણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન, દહી, અપક્વ અન્ન, મૃત્તિકા, ભાજી, સમુદ્રમાના મચ્છ, વિષ વડે દૂષિત થયેલા અન્નનું સેવન, મૂળવ્યાધિ, અગ્નાયામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તોપણ તેનું શોધન નહિ કરવું, હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપઘાત, આમ, ગર્ભપતન આદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચકર્મનો મિથ્યાયોગ, એ સર્વે દોષો સોજાના કારણો છે +

+ વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ અને કફપિત્ત, સન્નિપાતનો, વાગવાનો અને ઝેરનો, એમ સોજો નવ પ્રકારનો ગણાય છે શોથરોગ હૃદય, વૃક્ક અને યકૃતની ખરાબીથી થાય છે હૃદય નબળું પડ્યાથી શોથ આવે ત્યારે પહેલા હાથ અને પગ ઉપર સોજો આવે છે દિવસમા આવે છે રાત્રે સોજો ઓછો થઈ જાય છે સવાર ઊઠતી વખતે સોજો જણાતો નથી વૃક્ક (મૂત્રપિંડ) બગડવાથી સોજો આવે ત્યારે પહેલા મોઢા ઉપર સોજો આવે છે, પછી નીચે ઊતરતો જાય છે એ સોજો ઘણે ભાગે દિવસમા ઓછો થઈ જાય છે દિવસમા પરસેવા દ્વારા ઝેર બહુ બહાર નીકળી જાય છે એટલે વૃક્કોને ઓછું કામ કરવુ પડે છે યકૃતના દોષથી ઉત્પન્ન શોથમા હાથ પર અને મોઢા પર એકસાથે સોજો વધે છે હૃદય અને યકૃતવિકારમા મૂત્રલ અને પાણી જેવા ઝાડા કરાવનારી રેચક ઔષધિ આપવાથી લોહીમાનુ પાણી બહાર નીકળી જાય છે પછી ચામડીના નીચે રહેતું પાણી આકર્ષિત થઈ જાય છે, જેથી સોજો ઊતરી જાય છે વૃક્કવિકારમા તીવ્ર મૂત્રલ ઔષધિ અપાતી નથી, નહિતર લાભને બદલે હાનિ પહોંચે છે એ રોગમા રેચ અપાય છે, તેમજ પરસેવા દ્વારા ગૅસ બહાર નીકળવા વાળી દવા અપાય છે વૃક્કવિકારથી થયેના સોજામા પેશાબની અંદર એલબ્યુમિન (ઓજસ દ્રવ્ય) જાય છે એ પેશાબની પરીક્ષા કરવાથી જાણી શકાય છે **સૂચના:**—આવી જાતના સોજામા તેલની માલીશ કરવી નહિ. નહિતર પરસેવો રોકવાથી સોજો વધી જાય છે જે સ્થાનિક શોથ બાહ્ય કારણથી થયેલ હોય તેના ઉપર કારણભેદથી તેલની માલિશ થઈ શકે છે કેટલાકના ઉપર શેક કરાય છે વ્રણનો સોજો હોય તો પોટીશ બાંધવી ઝેરથી, રક્તવિકારથી અથવા બીજા બાહ્ય કારણથી સોજો થઈ ખરાબ લોહી ભેગુ થઈ ગયુ હોય, તો જળો લગાડી કઢાવી નાખવુ અથવા શિંગડીથી કઢાવી નાખવુ —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

સંગૃહીત ઉપચાર —(૧) એરંડાની જડ, ઇંદ્રજવ, સૂંઠ, લીંડીપીપર, સાજીખાર, જવખાર, દેવદાર,

લક્ષણ:—અંગે જડપણું, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું સોજો, દાહ, શિરા બારીક થવી, રોમાંચ થવા તથા અંગનો રંગ બદલાવો એ સોજાના સામાન્ય લક્ષણો છે×

ઉપચાર:—(૧) સાટોડી, દારુહળદર, હળદર, સૂંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રો, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો કાઢો સર્વાંગનો સોજો દૂર કરે છે (૨) વછનાગ, સૂંઠ અને સાટોડીના મૂળને ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો (૩) ગલકીના પાંદડાનો રસ ગોમૂત્રમા નાખી ગરમ કરી ચોપડવો (૪) કાયફળ આકડો અને એરંડાના પાંદડાને વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમા સોજો ઊતરે છે (૫) આદાનો રસ કિંવા સૂંઠનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિફળાનો કાઢો શિલાજિત નાખી પાવો, એટલે ત્રિદોષજ સોજાનો નાશ થશે (૬) સરગવો અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો સૂંઠ, નાગરમોથ, જીરુ, રીંગણી કાળીપાટ, હળદર, લીંડીપીપર, ગજપીપરી અને જટામાસીનું ચૂર્ણ મંદોષ્ણ પાણીમા મેળવી આપવુ આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે (૮) ગોળ લીંડીપીપર અને સૂંઠનું ચૂર્ણ સોજો, આમાજીર્ણ અને શૂળનું નાશક તથા બસ્તિશોધક છે (૯) ત્રિફળાનો કાઢો ભેંસનુ ઘી નાખી પાવો એટલે સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે (૧૦) અરડૂસી ભોંયરીંગણી તથા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો એટલે દુર્ધર સોજો, શ્વાસ, કાસ, તાવ અને ઊલટીનો નાશ થાય છે (૧૧) સાટોડી, ચિત્રો, નગોડ, ગૂગળ, એરંડાના પાંદડા અને કાગસરિયો પાણીમા નાખી ઉકાળવા અને તેની વરાળની બાફ આપવી (૧૨) ઠીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને મરેલા તથા આંબાહળદરની ભૂકી નાખી તેની ધૂણી સોજાને આપવી+

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —અંકોલ ૧૧, અગથિયો–૬, અરડૂસી–૨૪, અરણી–૧, ૯, આકડો–૯, ૨૭, ૩૦, આદુ–૩૦, આવળ–૨, આરોની–૮, આસંધ ૧૩, ઉંદરની–ક–૬, ઉબરો–૮, કડવી ગલકી–૨, કારિવણા–૬, કાસુંદરો–૩ કાળો ઉમરડો–૫ કાયફળ–૨, કાગસરિયો–૧૦, કીડામારી–૭, કુવો–૭ કેળ–૬, ખસખસ ૪, ગલકી–૨, થુવેર–૧૦ થુવેર ત્રણ ધારિયો–૨, ધતૂરો–૭, નગોડ–૫ પાઢ (કાળીપાઢ)–૬, બાવચી–૨, બીલી–૨૬ ભાંગરો–૮, ભિલામો–૧૮, રાઈ–૨૨ લીંડીપીપર–૧૬, વગડાઉ સાટોડી–૧, વછનાગ–૪ વસુ–૧, વાંદો–૪, સરસડો–૫, સમેરવો–૧૫ ૨૦, સાટોડી–૫ ૧૬ ૧૮, ૨૧, ૨૩ની ટીપમા ન ૩, હળદર ૨૨ની ટીપમા ન. ૪, હરડે–૪૨ **વાયુથી શરીર સૂજે તે માટે** —અમેલ–૭ **વાયુથી આવેલા સોજા**

દેવદાર એ સમાન ભાગ લેવું એ સર્વનો ત્રીજો ભાગ મંડૂર ભસ્મ મેળવી તેની ફાકી સવારે ૨૪ રતીની લેવી તેથી અનેક જાતના સોજા પિંડરોગ તથા દમ એ મટે એ ઔષધ એક માસ સુધી લાગટ ફાકવું ખટાઈ બદીની શરદી કરે એવી ચીજ, તમામ મીઠાઈ મઠ તથા મીઠી ચીજની પરેજી રાખવી (૨) એરંડિયું સોજા ઉપર મસળે તો વાયુનો સોજો જાય, પણ ગરમીનો હોય તો વધારે થાય (૩) નવો વાસ, સિંધવ અને હળદર એ સર્વને ઘસી સોજા ઉપર ચોપડે તો આરામ થાય (૪) સોજો લાલ રંગનો હોય તો લોહીથી થયો છે એમ જાણવું સોજામા બળતરા થતી હોય તો જળો મુકાવી લોહી કમી કરાવવું અને નીચેનો મલમ ચોપડવો —મધુરા શેર ૦ા હળદર ૨ પૈસાભાર સજીખાર ૨ પૈસાભાર નિમક ૧ પૈસાભાર, એ સર્વને મીઠા તેલમા ઘૂંટી મલમ કરવો અને તે દરદ ઉપર ચોપડવો અથવા સોજાવાળા ભાગ ઉપર તેની પટી મારવી, તેથી લોહીવિકારનું દરદ મટી જશે પણ લોહીવિકારનુ દરદ ન હોય તો લોહી કઢાવવું નહિ જો કઢાવે તો નુકસાન થાય સોજા ઉપર કુવારનો ગરમ મસગે તો સોજો ઊતરે (૫) એરંડાનું મૂળ, હિમજ, સિંધવ અને નુસડાનું મૂળ સમાન ભાગે તોલો લઈ પાણી સાથે ફાકવવાથી હાથ પગનો સોજો ઊતરે. પથ્ય પ્રભાત

× જો સોજો નીચેના શરીરમા ઉત્પન્ન થઈ ઉપર માથા સુધી ચડી ગયો હોય તે અસાધ્ય જણાય છે જે સોજારોગમા શ્વાસ તરસ ઊલટી દુર્બળતા તાવ અને અરુચિ હોય તે રોગીને બચવાની આશા રહે નહિ.

+ શોથરોગમા પુનર્નવા અષ્ટક પુનર્નવા મંડૂર શોથારિ મંડૂર, સુધાનિધિ રસ દુગ્ધવટી તક્રમંડૂર, શોથકાલાનલ રસ, ચિત્રકાદિ ઘૃત વગેરે ખાવા માટે અપાય છે મર્દન માટે પુનર્નવાદિ તેલ શુષ્કમૂળાદ્ય તેલ વગેરે અપાય છે

માટે —અખરોટ–૩, તુલસી–૨૩ દાહયુક્ત સોજા માટે —લીમડો (કડવો)–૮ **સર્વાંગ સોજા** માટે—ઉદરકની–ક–૨

જુઓ ગો૦વૈ૦મા —ગોમૂત્ર ૭ની ટીપમા ન ૨ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા —ખીરખ્હોટી–૭, સાબરશિંગ ૧.

પથ્ય—રેચન, ઉષ્ણોદકનો સેક, જૂના ચોખા, કળથી, જવ, મગ, કારેલા, લસણ, ગાજર, પરવળ, દૂધ, કડવા, તીખા, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવા પદાર્થ અને ઊનુ પાણી **અપથ્ય**—નવુ અન્ન, જડાન, સુકાયેલુ શાક, ગોળ, આટા, દહી, ખીચડી, ખાગ, દાઝેલા તથા દાહક પદાર્થ અને મૈથુન

૬૨–સ્ત્રીઓના રોગ

(૧) પ્રદર* (ધૂપણી, વાંધુ, લોહીવા, રક્તસ્રાવ)

કારણ:—વિરુદ્ધ ભક્ષણ, મદ્ય, અધ્યશન (ભોજન ઉપર ભોજન), વિરુદ્ધાહાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવુ, અતિશોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ ભાર ખેચવાથી કાષ્ઠાદિકના પ્રહાર વડે, દિવસે સૂઈ રહેવાથી, એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સંનિપાત એ ચાર ભેદોએ **પ્રદરરોગ** (યોનિમાર્ગથી ધાતુનુ જવુ) થાય છે +

પ્રદરના ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમા અગ મરડાઈ જાય છે અને હાથપગ તોડાય છે તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે ચકરી આવે છે, મૂર્છા આવે છે તૃષા લાગે છે, દાહ થાય છે, રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે અને અગ ધોળુ સફેદ થાય છે, આખે અંધારી વળે છે તથા **વાતજ રોગ** આક્ષેપકાદિ લાગે છે **કફજ પ્રદર:**—ખાટા, ઘટ્ટ પરપોટાવાળા, કિંચિત્ ધોળા, ચોખાના ધોવડામણ જેવો સ્રાવ થાય છે એને **શ્વેત પ્રદર** કહે છે **પિત્તજ પ્રદર:**—કિંચિત્ પીળા, નીલ, કાળો રાતો અને કાદા જેવો પ્રદર વહે છે, તેમા દાહ, ચચરવુ ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે **વાતજ પ્રદર:**—રુક્ષ, રાતો ફીણવાળો, થોડો થોડો માસ ધોયેલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે અને તેમા વાયુની પીડા થાય છે **ત્રિદોષજ પ્રદર.**—જે પ્રદર મધ ઘી, હરતાલ અને મજ્જાના રગ જેવો અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે તે **ત્રિદોષજ** જાણવો, એ **અસાધ્ય છે.** લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉમરાના ફળનો રસ કાઢી મધમા પાવો, એટલે

---

* ગોરખઆમલી નગ ૧ આખી લઈ તેના ગર્ભનો આટો તથા સાકર શેર ૦॥ અને કાગદી એલચી ૨ પૈસાભાર એકત્ર કરી દિવસ ૧૪ પાણીમા આપવાથી મહાપ્રદર જાય આ ઉપાય જૈન ગ્રથમા છે કપાસિયના બીજ દરરોજ તોલો ૧ લઈ સાકર સાથે ૧૫ દિવસ સુધી ખાય તો પ્રદરરોગ નક્કી જાય છે આ પ્રયોગ અમે જાતે અજમાવેલો છે

+ પ્રદરરોગ યોનિમાર્ગ ગર્ભાશય બીજકોષ અને ગર્ભાશયના ઉપર રહેતી નલિકાઓની ખરાબીથી ઉત્પન્ન થાય છે પ્રારભિક દશામાથી પાતળુ ગરમ પાણી પડે છે એ પણી રોગ જૂનો થવા પછી જાડુ થઈ જાય છે ત્યાર પછી પીળુ બને છે અ દર ચાદા થઈ જાય તો લાલ બને છે પરુ પડે તો દુર્ગંધવાળુ પાણી નીકળે છે પરુનાળા પાણીમા ખાવા માટે દવા આપવી તેમ જ બહારથી પિચકારી વડે ગર્ભાશય ધોતા રહેવુ જોઈએ રોગ બહુ વધી ગયો હોય તો ઓપરેશન કરાવવુ પડે છે લોહીમા કમજોરી હોય તો લોહભસ્મ, મડૂરભસ્મવાળી દવા આપવી જોઈએ તેમ જ ૬ માસા આમળાને ૧૦ તોલા પાણીમા રાતે ભીજવી સવારે પણી ગાળી ૦॥ તોલો મધ મેળવીને પિવડાવવુ એવી જ રીતે સવારે આમળા ભીજવી સાજે પાણી પિવડાવવુ રાળ રસવતી માયફળ લોદ તાદળજાના મૂળ સોપારી એ બધી દવાઓ પ્રદરરોગ પર લાભદાયક છે સફેદ શીતળ જાડુ પાણી પડતુ હોય તો હીરાબોળ ગળોનુ સત્ત્વ અપાય છે ગર્ભાશયમા અથવા મૂત્રાશયમા ઝેર ભેગુ થઈ જવાથી પ્રદર અને નિર્બળતા આવી હોય તો મૂત્રવિરેચન આપવુ અજમો ૨॥ તોલા રાતે ૧૦ તોલા પાણીમા ભીજવવો સવારે પાણી ફેકી દેવુ અજમાને ચટણીના જેવો વાટવો પછી ૧૦ ૨૦ તોલા પાણી મેળવી ગાળીને પિવડાવવો આથી અ દર રહેલુ ઝેર નીકળી જાય છે આ ઉપચાર જરૂરત પ્રમાણે ૩–૪ દિવસે કરવો અજમાનુ પાણી સવારે એક જ વખત આપવુ ત્યાર પછી ઉપચાર કરવાથી જલદી લાભ પહોચે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે. પથ્ય—દૂધ અને ભાત. (૨) બોડી અઘાડીના મૂળનો રસ લોધર અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરડૂસીનાં પાંદડાંનો કિંવા ગંગાનો રસ મધમાં આપવો. (૪) રગતરોહીડાનાં મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૫) કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ઘસી પાવાં અથવા ફળ કે મૂળ આપવાં. (૬) આમળાંનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) દરરોજ સવારે અને રાતે ઊંઘવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સૂંઠ નાખી કઢવી, પાણી બાળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવું અને તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૮) ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવડામણમાં આપવું. (૯) કાકડીનાં બિયાંમાંનું મગજ ૧ તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારીક વાટી તેમાં જીરું અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ એ એકત્ર કરી આપવાં. (૧૧) આમળાંના બી પાણીમાં વાટી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને છાશ-ભાત ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘાડી-૭, અબોલી-૧, અરડૂસી-૮, આદું-૨૬, આમળાં-૧, ૩૧; કાકડી-૬, રગતરોહીડો-૩. કફ પ્રદર માટે:—કાળો ઉમરડો-૩.

રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) અશોકની છાલનો કાઢો, દૂધ અને પાણી મેળવી દુગ્ધાવશેષ કરી ઠંડો થયા પછી પાવો. તે **તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો** નાશ કરે છે. (૨) શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની વાઘાટીમાં ઉત્તર દિશા ભણીનાં મૂળ ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં કાઢી લેવાં અને તે કમરે બાંધવાં. (૩) કેવડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી સાકર નાખી આપવાં. (૪) તવખીર, રાળ અને ગેરુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૫) નાગકેસરની ભૂકી ઘીમાં પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી બે વખત આપવી. (૬) બાવળની શિંગો, બાળકેરી (કાચી કેરી), મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગૂંદીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ, એ એકત્ર કરી દૂધમાં આપવું. (૭) ઉંદરની લીંડીઓ બલાબલ જોઈ દૂધમાં મેળવી ૨-૩ દિવસ આપવી. (૮) બોરી ગુંદ રાતે પાણીમાં ભીજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો; એટલે રક્ત પ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. (૯) જૂની ઈંટનું ચૂર્ણ ૬ માસા, માયફળ ૩ માસા અને ગાયનું ઘી ૧ તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) ખપાટના પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ ૨ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૧) કેસર, એલચી, જાયફળ, વંશલોચન, નાગકેસર અને શંખજીરું, એ સર્વેનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનું ઘી અને ૩ માસા સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે **રક્ત પ્રદર, રક્ત પ્રમેહ, રક્તાર્શ**, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ બે વખત લઈ ઉપર ગાયનું તપાવેલું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પાકેલું કેળું એક અર્ધો તોલો ઘીમાં દરરોજ સવાર-સાંજ ખાવું. એ ખાવાથી કોઈને દાહ પડે તો તુરત જ કેળાંની અંદર મધ નાખી લેવું; એટલે **રક્ત પ્રદર** અને **ધાતુવિકાર** દૂર થાય છે. સાખરૂંદનાં (પડવાસનાં) ફળ તલના તેલમાં ૩ માસા આપવાં, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આસોપાલવ-૧, ઉંબરો-૨૭, એલચી-૫, કાળો મરડો-૩, કેવડાનું ઝાડ-૧, તવખીર વૃક્ષ-૪, નાગકેસર-૪, ૬; નાની અરણી-૧, બાવળ-૧૧, ડવો લીમડો-૩૦. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—મીણ-૪.

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા થયેલા પ્રદર ઉપર એરંડતેલનો રેચ આપવો અને રોજ સૂઈ રહેતી વેળાએ ગાયના ગરમ કરેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી સૂંઠની ભૂકી નાખી તે વું. (૨) ડાભનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) ત્રિફળા, સૂંઠ, દારુળદર અને લોધરનો કાઢો મધ અને લોધરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ ર છે. (૪) ઉંબરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી મોદક કરી તે આપવા. (૫) રુહળદર, રસાંજન, અરડૂસી, નાગરમોથ, કરિયાતું, બેલકાચરી (સૂકાં બીલાં) અને ભિલામાનો કાઢો ધ નાખી પાવો. (૬) ભોંયઆમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં, એટલે તે

દુઃસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિફળા, દેવદાર, વજ, અરડૂસી, ધરો, પીકવણ અને બળદાણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરિયાનાં મૂળ, મહુડાની છાલ, ધોળું ચંદન અને જેઠીમધ, એ વાટી ચોખાના ધોવડામણમાં પાવું. (૧૦) કોઠી અને વાંસનાં પાંદડાં વાટી ને કલ્ક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાંદળજાનાં મૂળિયાં અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફૂલ અને હીરાબોળ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું, એટલે શૂળયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારુહળદર, ભિલામો, લાજ્વળી, તલનાં ફૂલ અને રસાંજનનો કાઢો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારુહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો ભાંગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખી તે આપવી. (૧૮) જાસુંદીનાં ફૂલની કળીઓ સવાર-સાંજ ચાર-પાંચ લઈ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવું; એટલે **પ્રદર અને ધાતુવિકાર** દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોંદનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી બે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર થઈ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જાસુંદીનાં મૂળ ગાયનાં દૂધમાં ઘસી સાકર નાખી સવાર-સાંજ બે વખત આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્શ એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) ગુલાબનાં તાજાં ફૂલ સવાર-સાંજ ૫ લઈ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્શ એ દૂર થઈ ઝાડો સાફ થાય છે. (૨૨) બકુલ(બોરસલી)નાં ઝાડનાં તાજાં ફૂલ એક તોલો લઈ તેમાં ત્રણચાર બદામ નાખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવાં અને તે ઉપર ઠંડું પાણી ૧ તોલો પાવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર-સાંજ સાલમમિશ્રી, સફેદ મૂસળી અને પંજાબી મિશ્રીનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઈ દૂધમાં સાકર નાખી આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ કમળકંદ, ધોળી સેમળનો કંદ અથવા છાલ, એની ૬ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી નિત્ય સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી; એટલે **પ્રદર** અને **ધાતુવિકારનો** નાશ થાય છે. (૨૫) કુલડીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટકડી નાખી તેની ભસ્મ કરવી. તે ચણોઠીભાર જેટલી ચોખાના ધોવડામણમાં મધ અગર સાકર નાખી આપવી.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વર્નો૦માં :-અજવલા-૩, આસંધ-૯, આસોપાલવ-૨, આંબો-૪, ૨૫; કપાસ-૧, કાંટીગોખરુ-૫, કંટોળી-૪, કેસરીચંપો-૧, કેળ-૧૧, ૧૭, ૨૩; કોઠી-૩, ખજૂરી -૧૬, ગુલાબ-૭, ગોરખઆમલી-૩, ગૌરીનો ફણો-૪, જીરું-૪, ડાભ-૧, તાંદળજો-૨, તોરણ-૨, દારુહળદર-૨, ધાવડી-૪, ધોળી પીલુડી-૨, નાગકેસર-૭, પીપળો-૨૫, બિહી-૧, બીવલો-૧, બોરસળી-૪, બોળ (હીરાબોળ)-૭, ભોંયઆમળી-૧, મૂસળી-૪, રતનજોત—૬, ૯, ૧૧; લીમડો (કડવો)-૩૦, લોધર-૧, વરી (મોરિયો)-૧, સરસડો-૧, શીમળો-૧, સારફળ-૩, સાલમ-૧, સુખડ-૧. **પિત્તપ્રદર** માટે:—અરડૂસી-૭, જેઠીમધ-૮, શતાવરી-૭. **વાતપ્રદર** માટે:—ગળો-૧૬. **વાતપિત્તપ્રદર** માટે:—દારુહળદર-૮, રાયણ-૨. **શૂળયુક્ત પ્રદર** માટે:—શેરણી-૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦માં:—ઉંદરની લીંડીઓ-૨.

પથ્ય—જૂના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, દૂધ, ઘી, તાંદળજો, પંડોળાં, દૂધી અને ઠંડું પાણી. **અપથ્ય**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કળથી, રીંગણાં, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, તાંબૂલ, કઠોળ (દ્વિદલ ધાન્ય), ખાટા પદાર્થ અને મીઠું.

× **પ્રદર માટે સિદ્ધ ઔષધ**:—અશોકઘૃત, શીતકલ્યાણ ઘૃત, કુટજાષ્ટક અવલેહ, ચંદનાદિ ચૂર્ણ, પુષ્પાનુગ ચૂર્ણ, પ્રદરાંતક લોહ, પ્રદરારિ રસ, શતાવરી ઘૃત, દાર્વ્યાદિ ક્વાથ, ફલઘૃત વગેરે.

(૨) સોમરસ (જળપ્રદર)

કારણ:—સ્ત્રીઓને મૈથુનનો અતિપ્રસગ, શોક, શ્રમ, અતિસાર કિંવા વિષદોષે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાનુ ઉદક ક્ષોભ પામી, તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્રવે છે **શ્વેત પ્રદર** જેવો જ આ એક પ્રકારનો રોગ છે

લક્ષણ અને નિરુક્તિ:—તે વખતે તેના વેગનુ ધારણ ન થવાથી કાંઈ પણ સુખ જણાતુ નથી અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે, મોઢુ અને તાળનુ સુકાય છે, મૂર્ચ્છા, બડબડ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રુક્ષતા આવે છે અને ભોજન કે પ્રાશનીય પદાર્થોથી તેની તૃપ્તિ થતી નથી ઉદક શરીરનુ ધારણ કરે છે, એટલે તે ઉદકને પણ **સોમ** સજ્ઞા આપેલી છે તે **સોમનો** ક્ષય થાય છે, એટલા માટે એ વ્યાધિને **સોમરોગ** કહે છે **મૂત્રાતિસાર**—તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે તેથી દેહને નિશ્ચેષ્ટના આવે છે તે સોમરોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત સ્રવે છે તથા સોમલક્ષણો થઈ ઘણા દિવસ જાય છે અને તે કાજી જેવો વારવાર મૂત્રમાર્ગે સ્રવે છે ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે આ રોગ બળનો નાશ કરે છે **સોમલક્ષણ:**—ઘણો જ સ્વચ્છ, ઠડો, ગધ તથા વેદનાથી રહિત, ધોળો એવો અતિસ્રાવ થાય છે, તેમા તે સ્ત્રી અતિ દુર્બળ થાય છે+

ઉપચાર:—(૧) કાળી મૂસળી, ખારેક, જેઠીમધ તથા ભોનકોળાનુ ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમા આપવુ (૨) કૂવાડિયાના મૂળ ચોખાના ધોવડામણમા વાટી સવારે પ્રાશન કરવા (૩) પાકેલા કેળા અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર નાખી તે આપવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —કૂવાડિયો–૪, નાગકેસર–૨

રજોદોષ:—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ થાય છે કે દરેક મહિનામા બે વાર રજસ્વલા થાય છે, અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસ પર્યંત નિત્ય સ્રાવ થતો રહે છે, તે કારણથી ક્ષીણતા, ગ્લાનિ, હાથપગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે

શુદ્ધાર્તવનાં લક્ષણો:—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો, જેની અદર દાહ, શૂળ, ઇત્યાદિ હોતા નથી, જે મહિનામા પાચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે, ઘણો વધારે તેમ ઘણો થોડો પણ નહિ એવો મધ્યમ સ્રવે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવુ તથા **સસલાના** લોહી જેવો કિંવા અળતા જેવો લાલ હોય છે અને તેના ડાઘવાળુ વસ્ત્ર પલાળી ધોઈ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો

રજોદોષ પર ઉપચાર:—(૧) કાકવેલ અગારામા શેકી ૨ તોલા પર્યંત રસ કાઢી તેમા તેટલુ જ ઘી, ગોપીચદનની ભૂકી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો (૨) શખજીરુ અને પાષાણભેદનુ ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ (૩) **માસિકધર્મ (અટકાવ) આવતી વખતે પેટ અને કમરમા દુખાવો થવો તથા અટકાવ સાફ ન આવવા ઉપર:**—ઘી ૪॥ તોલા, ગોળ ૨॥ તોલા અજમાનુ ચૂર્ણ ૬ માસા, સૂઠનુ ચૂર્ણ ૬ માસા, હળદરની ભૂકી ૨ માસા એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ તેના બે હિસ્સા કરવા તેને પ્રથમ ૨૦ તોલા પાણીમા ઉપર કહેલ ગોળ મેળવી પછી બાકીની ઔષધિ નાખી તે મિશ્રણ ચૂલા ઉપર મૂકી શેકવુ, (અર્ધો ભાગ એક દિવસ માટે લેવો, અર્ધો ભાગ બીજા દિવસ માટે રાખવો એક દિવસમા પણ બે વખત લેવુ, ભોજનની પહેલા.) આ ઔષધોનો અનુભવ કરેલો છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —કાકવેલ–૨

(૩) યોનિરોગ*

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીપળો, ઉબરો, પીપળી, વાસ, પારસપીપળા મહુડો,

+ સોમરોગ મૂત્રમાર્ગ અગર મૂત્રનળીમા થાય છે, પણ પ્રદરરોગનુ મૂળ ગર્ભાશયમા હોય છે અરીઠાના ફળમાંનો પીળો ગર્ભ એક રતી લઈ પાકા કેળના ગર્ભમા મેળવીને ખાવો અને તેની ઉપર આમળા તથા સાકર મેળવીને એક તોલો ચાટવુ આ પ્રમાણે રોજ બે વાર સવારસાજ કરવાથી થોડા દિવસમા સોમરોગ મટે છે

• કેટલાક ગ્રથમા યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલા છે તે આ પ્રમાણે —૧ રજસ્વલા થતા ઘણા

અબાડા, નાદરુખ, કદંબ, અર્જુનવૃક્ષ અને બોરડીની છાલ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો અને ધોળો લોધર, ધુપેલ, અરલુ, નાના જાંબુ, મોટા જાંબુ, કેરી, બાળહરડે અને અસાણા, એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો, એટલે **યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદરોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ** દૂર થાય છે (૨) સિવણ, ત્રિફળા, દ્રાક્ષ, કાસુંદરો, આમાહળદર, હળદર, ગળો, કાગઅરિયાના મૂળ, શતાવરી, સાટોડી, ફાલસા, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ એ બધાથી સોળગણું પાણી નાખવું અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં રોગભર ઘી નાખી **ઘૃત સિદ્ધ** કરવું નિત્ય તે ઘૃત ખાવાથી **યોનિ** સંબંધી **સર્વરોગ**×દૂર થાય છે તથા **ગર્ભ** રહે છે (૩) લીંડીપીપર, મરી, શતાવરી, અડદ, મોથ અને સિંધવની આગળી જેવી જાડી દિવેટ કરી યોનિમાં રાખવી (૪) ગળો, ત્રિફળા અને દતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી એટલે કંડૂની શાંતિ થાય છે (૫) **યોનિસ્રાવ ઉપર:**—મગના ફૂલ, કાથો હરડે, જાયફળ, પહાડમૂળ તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું, એટલે તે ઘટ્ટ થઈ તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ (૬) આમળાનો રસ સાકર નાખી આપવો એટલે યોનિ દાહ શાંત થશે **નષ્ટાર્તવ:**—કોઈ કોઈ વખતે આ રોગને લીધે તરણ અવસ્થામાં જ તેમ જ પાકી ઉમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઈ કદી પ્રાણનો નાશ થાય છે

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, આસોદ, અરડૂસી, એ ચીજો નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાવું (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દતીમૂળના કાઢા વડે યોનિને શેક કરવો (૩) તગર, રીંગણી, કોષ્ટ, સિંધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં રૂ ભીંજવી યોનિમાં

કષ્ટથી ફીણ સહિત લોહી છોડે તે **ઉદાવૃત્ત** યોનિ ૨ રજસ્વલા ન થાય તે વંધ્યા અથવા **વાંઝણી** યોનિ ૩–યોનિમાં હમેશ પીડા રહે તે **વિપ્લુતા** યોનિ ૪–યોનિ કઠોર હોય અને યોનિમાં શૂળ ચાલે તે **વાતલા.** ૫–યોનિમાં બળતરા રહે અને લોહી નીકળ્યા કરે તે **લોહિતક્ષયા.** ૬–જે યોનિ પોતાના સ્થાનથી હઠી જાય તથા પ્રસવ થતા કષ્ટ થાય તે **પ્રસ્રંસિની.** ૭ યોનિમાંથી પવનયુક્ત લોહીની સાથે વીર્ય નીકળે તે **વામિની.** ૮ ગર્ભ રહે અને નીકળી જાય તે **પુત્રઘ્ની.** ૯–જે યોનિમાં બળતરા ઘણી રહે પાકી જાય તથા શરીરમાં તાવ રહે તે **પિત્તલા.** ૧૦–જેને પુરુષના સંગથી મૈથુનથી સંતોષ ન થાય તે **અત્યાનંદા.** ૧૧–જે યોનિમાં કફ તથા લોહીવિકારથી ગાંઠ બની જાય તે **કર્ણિની** ૧૨ જે યોનિમાં વીર્ય ન ટકે એટલે પુરુષના પછી દ્રવિત થાય તે **અચરણા.** ૧૩ યોનિ પુરુષથી પહેલા દ્રવિત થઈ જાય તે **અતિચરણા** યોાન કહેવાય છે યોનિના આ બે દોષો સંતાનપ્રાપ્તિમાં બાધક છે ૧૪ જે યોનિ અત્યંત ચીકણી, શીતલ તથા ખાજયુક્ત હોય છે તે **શ્લેષ્મલા.** ૧૫ જે યોનિ રજરહિત રહેતી હોય તથા મૈથુન કરતી વખતે ખરદી જણાય તે **ષંઢી** આવી સ્ત્રીઓના સ્તન પણ નાના હોય છે ૧૬ જે યોનિનું મોઢું નાનું હોય તથા વૃષણની સમાન બહાર લટકી આવે તે **અંડિની.** ૧૭ જે યોનિનું મુખ મોટું હોય તે **મહાવિવૃતા.** ૧૮ સોયા સરખું ઝીણું છિદ્ર હોય તે **સૂચિવક્ત્રા.** ૧૯ વાતના પિત્તના, શ્લેષ્મલા વગેરેના દોષોના કોપના સર્વ લક્ષણ થાય તે **સંનિપાતિકા યોનિ.** ૨૦ જે સ્ત્રીને સીધર્મ પ્રાપ્ત થતા કે મૈથુન સમયમાં ઘણી પીડા થાય તે **પરિપ્લુતા** યોનિ કહેવાય છે એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મિથ્યા આહારવિહારથી વાયુ, પિત્ત તથા કફ દુષ્ટ થઈ સ્ત્રીઓની યોનિમાં વીસ પ્રકારના રોગો ઉપજાવે છે

+ યોનિરોગ કેટલાક કષ્ટસાધ્ય છે તથા કેટલાક અસાધ્ય છે યોનિરોગમાં વિશેષ કરી વાતનાશક ઉપચાર કરવા બસ્તિ મર્દન, પરિષેક (કાઢાથી ધોવું) લેપ તથા તેલથી ભીંજવેલ વસ્ત્રનો કકડો યોનિમાં રાખવો આ ઉપરાંત ખાવાની ઔષધિ પણ આપવી શતાવરી ઘૃત તથા ફલઘૃત યોનિરોગની ઉત્તમ ઔષધિ છે અંદર લગાડવા માટે બલા તેલ ગુડૂચ્યાદિ તેલ ધાતક્યાદિ તેલ નતાદ્ય તેલ પ્રિયંગ્વાદિ તેલ અપાય છે (૧) કડવા લીમડાની લીંબોળીને લીમડાના પાનના રસમાં વાટી યોનિમાં લેપ કરવાથી યોનિશૂળ મટે છે (૨) માજીફળ, કપૂર અને મધને વાટી યોનિમાં લગાડવાથી વાંકી થયેલી નસ સીધી થાય છે તથા યોનિ સંકોચાય છે આવી જ રીતે માયફળ કપૂર તથા મધ મેળવીને પણ લગાડાય છે (૩) **કષ્ટાર્તવ માટે** — એળિયો હીરાબોળ, શુદ્ધ હિંગ શેકેલી ટંકણખાર ફુલાવેલો, હીરાકસી તથા જટામાસી વગેરે એકેક તોલો લેવા તથા શુદ્ધ સોમલ ૫ રતી મેળવી સારી રીતે ખરલ કરી કેળના રસમાં વટાણા જેવડી ગોળી બનાવવી ઋતુ આવ્યા પહેલા ૮ ૧૦ દિવસ આગળથી દિવસમાં બે વખત બબ્બે ગોળી પાણી સાથે આપવાની શરૂઆત કરવી ઋતુ સાફ આવે છે અને મગજની નબળાઈ તથા શરીરમાં રહેલ વાતદોષને દૂર કરે છે

ધારણ કરવું. (૪) રૂ લઈ ઘીમાં બોળી તે ઉપર ચંદનનું પાણી સિંચી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૫) જૂની ઈંટની અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલી વડે શેક કરવો. (૬) સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું. (૭) બીલીનાં પાંદડાં અથવા કાચરી, કલોંજી જીરું, અરડૂસી, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું. (૮) સૂંઠની ભૂકી એરંડતેલમાં કાલવી અથવા સૂંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાલૂણ, અફીણ, હીરાબોળ અને આંબાહળદર, એ ઔષધો કૂટી પાણીમાં વાટી ગોળી કરી તે યોનિમાં રાખવી. (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ મેંઢીના ઘીમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધંતૂરાનાં બે-ત્રણ પાંદડાં બારીક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારનું શૂળ બંધ થઈ જાય છે. (૧૨) બીડલોણ, બાવચો, અરડૂસીનાં મૂળ, લીંડીપીપર, વજ, મરી, પીપળીમૂળ અને સૂંઠનો કલ્ક કરી ઠોકરવરણા પાણીમાં આપવો. (૧૩) કલગારી, અઘેડો, કિંવા ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ યોનિમાં ધારણ કરવાં; એટલે યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—આદું-૪, ઇંદ્રવરણું-૧૨, એરંડો-૨૮, કલગારી-૭, ધંતૂરો-૧૧, લીમડો (કડવો)-૨૫, સમેરવો-૬.

રજોદર્શનનો ઉપાય :—(૧) કાળા તલના કાઢામાં ગોળ નાખી ઠંડો કરી પાવો. (૨) તલ વખૂંદાં અને વરિયાળીનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાખી પાવો. (૩) ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વીંટી, તે રસ વાસી પેજ(ચોખાની કાંજી)માં આપવો. (૪) કડવી દૂધીનાં બિયાં, દંતબીજ, લીંડીપીપર, ગોળ, મીંઢળ, દારૂ કરવા માટે સડાવીને તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર અને થોરિયાનું દૂધ એકત્ર કરી તેની દિવેટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવી, એટલે તે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંજી, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું; તથા માલકાંગણીનાં પાંદડાં વાટી તે તથા રાઈ, ઘોડાવજ, અસાણાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં ઘસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ યોનિમાં રાખવાં અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઢામાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તગુલ્મ પણ દૂર થશે (૯) ભારંગમૂળ, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયણનાં બિયાંમાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બિયાં પાણીમાં વાટી પાંચ-સાત દિવસ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—**યોનિદાહ** માટે :—આમળાં-૨૦. **પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ** માટે :—અઘેડો-૧૬, ઇંદ્રવરણું-૫, કલગારી-૭, ખેરેતી-૯, ગાજર-૨, તલ-૪, ૨૦; ધરો-૫, પીપળો-૧૭, માલકાંગણી-૪. **નષ્ટપુષ્પ** એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા બરાબર ન થતો હોય તે માટે :—કપાસ-૧૪, નાગછીંકણી-૨. **પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે આર્તવદોષ થવા** માટે :—ખાખરો-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૬, મજીઠ-૫, રાયણ-૩. **સ્ત્રીઓને કેડ કળતર થાય** તે માટે :—નાગદમની-૪.

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગમાં નં. ૧૨ મલમપ્રયોગમાં નં. ૨૦-૨૪.

(૪) યોનિકંદ

દિવસે ઊંઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમાં નખ-દાંત વડે ક્ષત થવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ પરુ અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગૂઠા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર :—(૧) ગેરુ, આંબાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો અને માયાંનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી યોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિફળાંના કાઢામાં મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળના કાઢામાં લીંડીપીપર, મરી, અડદ, શતાવરી, કોષ્ઠ અને સિંધવ વાટી તેની

આગળી જેવડી દિવેટ કરી યોનિમા રાખવી, એટલે તે યોનિમાનુ દર્દ કાઢી યોનિ **સ્વચ્છ** કરશે. (૩) નાદરૂખી અને પીળા લોધરને કૂટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો (૪) પિતપાપડો કૂટી કણકમા મેળવી, હથેળી જેવડી પૂરી કરી તે ગોળા ઉપર બાધવી (૫) કડવા લીમડાના બિયા તેલમા તળી તેમા જ ખરલ કરવા તથા તેમા થોડી મોરથૂથાની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી તે મલમ કદ ઉપર ચોપડવો, એટલે કદ ગરી પડે છે આ ઔષધ મૂળ વાધિ–મસા ઉપર પણ ચોપડવુ એટલે તેનો પણ નાશ થશે

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦મા —ખાખરો–૧૬, નદરૂખ–૧, રિસામણી ૩, શિરકાસિયો–૨, મહેદી–૨

(૫) ગર્ભિણીરોગ

ગર્ભધારણ થયેલી સ્ત્રીના લક્ષણો :—ગર્ભ ધારણ થવાની સાથે જ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનદ જણાય છે ડૂટી પર ઠડુ પાણી રેડવુ, જો તેને તાવ આવ્યા જેવુ જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવુ રહેતા રહેતા તેના અગે જડપણુ આવે છે, સૂર્યના કિરણ જોતા ત્રાસ આવે છે, આળસ આવે છે મુખમા મોળાશ છૂટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે અન્ન પચન થતુ નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે ગ્લાનિ અને અગ ઉપર પ્રસ્વેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સફેદાઈ આવવા માડે છે અને તેના સ્તનનો અગ્રભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્વિક રાખવો, ઘણી મહેનત કરવી નહિ તેમજ ઘણુ જ બેસી રહેવુ પણ નહિ શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવુ એટલે પ્રસૂતિસમયે વધારે પીડા થશે નહિ ગર્ભિણી સ્ત્રીએ છ મહિના થયા પછી **પુરુષસહવાસ અને પ્રવાસ** કરવો નહિ તથા પાન ખાવા નહિ

ગર્ભિણીના હૃદયમા બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર :—(૧) આમળા અને દ્રાક્ષનુ ચૂર્ણ ખડી સાકર સાથે આપવુ (૨) ગાયના દૂધમા ખડીસાકર નાખી તેમા ગળોનુ સત્ત્વ અથવા પ્રવાલ આપવી **જ્વર ઉપર :**—(૧) ચદન, ઉપરસાલ, લોધર અને દ્રાક્ષનો કાઢો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો (૨) દૂધી ઉપરસાલ, પહાડમૂળ વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ઠડો કરી પાવો (૩) મહુડાની છાલ, ચદન, વાળો, ઉપરસાલ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો મધ નાખી આપવો **પિત્તજ્વર ઉપર :**—દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, સાલવણ ચદન, જેઠીમધ દૂધી, ઉપરસાલ અને આમળાનો કાઢો કરી પાવો **વિષમજ્વર ઉપર :**—બકરીના દૂધમા સૂઠ વાટી પાવી **જ્વરાતિસાર ઉપર :**—મજીઠ, જેઠીમધ અને લોધરનુ ચૂર્ણ સાકરના પાકમા નાખી આપવુ, એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા (મરડો) તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે **સાધારણ અતિસાર ઉપર** —(૧) આબાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી (૨) બાળખીલા, જાયફળ અને મરડાશિગને પાણીમા ઘસી આપવા (૩) ધાવડીના ફૂલ, મોચરસ અને ઇદ્રજવ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા પાણીમા આપવુ (૪) પાકેલા ઉબરા મધમા આપવા અથવા પાકેલા જાબુ આપવા

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦મા —આબો–૩ ઉબરો–૧૬, જાબુ–૫, ધાવડી–૨, ખીલી–૧૯, ૩૦, મજીઠ–૧

સગ્રહણી ઉપર :—આબો અને જાબુઆની છાલના કાઢામા ચોખાની ધાણી તથા જવનુ ચૂર્ણ નાખી ચાટવા આપવુ **શ્વાસકાસ ઉપર :**—(૧) પીડવણ બળદાણા અને અરડૂસીનો રસ પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત કમળો, સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે (૨) ભારગમૂળ, સૂઠ અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ ગાળમા આપવુ

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦મા —પીડવણ–૧, ભારગી–૮

ઊલટી ઉપર :—(૧) ધાણાનો કલ્ક અથવા કોથમીરનો રસ ચોખાના ધોવડામ ગુર્મા પ્રાશનાર્થે આપવો (૨) બીલાની અદરનો ગર્ભ અને ધાણીનુ પાણી એમ કરી આપવુ (૩) તરવડના (આવળના) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમા વાટી તેમા ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—આવળ ૧, કોથમીર-૧૨ તથા તેની જ ટીપમાં બીલી-૧૪, ૧૯.

વાયુ ઉપર:—ખીલાં, કૂવાડિયો કિંવા પહાડમૂળ તથા સૂંઠ નાખી કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી આપવો. **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—(૧) ચંદન, જેઠીમધ, વાળો, નાગકેસર, તલ, મેઢાશિંગી, મજીઠ, આકડાનાં મૂળ અને સાટોડીનો લેપ સોજાનો નાશ કરે છે. તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે. (૨) શાહજીરું, ધોળું જીરું અને કડુનો કાઢો ગર્ભિણીના સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) આસોંદનાં તાજાં મૂળ ગોમૂત્રમાં અગર પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) ધોળી સાટોડીનાં (વસુનાં) મૂળિયાં ઘસી લેપ કરવો. અને એનો જ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:**—અજમોદ, સૂંઠ, લીંડીપીપર અને જીરાનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું. **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:**—(૧) દાભ, કાસ (કાસડો), એરંડો અને ગોખરુનાં મૂળ લઈ તેનો દૂધમાં કાઢો કરી સાકર નાખી આપવો. (૨) ગોખરુ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૩) કચરા, શિંગોડાં, પદ્મકાષ્ઠ, નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કેસર-૧૨, ગોખરુ બેઠા-૯.

ગર્ભિણીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર:—(૧) કુંભારના ઘરની માટી (કુંભારના ચાકડાની માટી), મોગરીનાં પાંદડાં, લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેરુ, રસાંજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને ઇંદ્રજવનો કાઢો ગર્ભનું ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ઉપરસાલ-૧, કાંટીગોખરુ-૨, કેસર-૧૨, ખીજડો-૩, ગહુલા-૧, તલ-૧૪, તાંદળજો-૬, મોગરો-૨, શિગોડાં-૧.

ગર્ભિણીના આનાહ (મળબદ્ધ રોગ) વાયુ ઉપર:—વજ અને લસણ નાખી દૂધ ગરમ કરવું. તેમાં હિંગ અને સંચળ નાખી તે પ્રાશનાર્થે આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર: જુઓ વનૌ૦ માં:—વજ-૭.

ગર્ભિણીને મૂત્રબંધ થાય તે ઉપર:—(૧) સાળી (ચોખા), શેરડી, ડાભ, કાસ અને શરતૃણ, એ તૃણ-પંચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કઢવવું અને તે પ્રાશન કરવું; એટલે મૂત્રબંધ, તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેડુ પર બાંધવાં. (૩) સૂરોખાર પાણીમાં વાટી ડૂંટી પર લેપ કરવો. **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—(૧) વાળો, કમળ, રતાંદળી અને ક્ષીરવૃક્ષપંચક (વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપળી, જાંબુઓ)ની છાલ, એ ઔષધો પાણીમાં કૂટી ઘી નાખી તેમાં ફટકડી પલાળી યોનિમાં રાખવી અને ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **શતધૌત ઘૃત** શરીરે ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલ કમળ, રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી આપવો. (૪) શિંગોડાં અને કચરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવડાવવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ અને કુમળા ઉંબરાને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ, અથવા પદ્મકાષ્ઠનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમોથ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડિંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કબૂતરની હગાર નાગરવેલીના રસમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવી. (૧૦) નીલકમળ, રાતાં કમળ, કલ્હાર (ગોરખમુંડી), કુમુદ (પોયણી), શ્વેતકમળ, મહુડાનાં ફૂલ,+ એ ઉત્પલાદિગણનો કાઢો કરી આપવો; એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા, ઊલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. **ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:**—

+ મહુડાનાં ફૂલને બદલે કોઈ જેઠીમધ લે છે.

આમળાંનાં બીજ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી તે ધોવડામણ પાશેર સુધી પાવું. **ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:**—(૧) કુંવારનાં મૂળ, હળદર, માયફળ અને ફટકડીને પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણી વડે સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી અને કરોળિયાનું પડ તથા કાથો ઘસી લેપ કરવો. એટલે દાહનું શમન થાય છે. **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસોંદનાં મૂળનો કાઢો કરી આપવો; એટલે ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદૃઢ જન્મે છે.×

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—**ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—કાળીજીરી-૫ **સગર્ભાને પહેલે મહિને ઊલટી અને ચક્કર આવે તે માટે:**—અળશી-૯. **ગર્ભિણીના વિષમજ્વર માટે:**—આદું-૧૪. **ગર્ભિણીના તાવ અને કમળા માટે:**—પિંડવણુ-૧. **ગર્ભિણીને વાયુના ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:**—એરંડો-૪૨, સાગેડી ૨૩ ની ટીપમાં નં. ૧. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:**—અજમોદ-૬. **ગર્ભિણીને અધૂરે માસે રજોદર્શન થાય તે માટે:**—ઘોલી (ઘિલોડી)-૨. **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસંધ-૨. **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ માટે:**—જુઓ ગો૦ વૈ૦માં:—ઘી-૮. પ્રા૦ ઔ૦ માં ઘૃતવર્ગ-૨, કસ્તૂરી-૯ની ટીપમાં નં. ૨.

(૬) ગર્ભચલન

સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કમ્મર, પીઠ, પેડુ દુખવા લાગે છે, પેટમાં દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે તથા કોઈ વખતે બેશુદ્ધ થઈ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમાં ઉષ્ણતા પ્રબળ થવાથી અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંદળી ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવુ; એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલકમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **બીજા માસમાં:**—ગર્ભચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શૂળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલું અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. **ત્રીજા માસમાં:**—નાગકેશર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું અને શૂળ હોય તો પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન, વાળો અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમા વાટી દૂધમા કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **ચોથા માસમાં:**—ચલન, તૃષા, શૂળ, દાહ તથા જ્વર હોય તો કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવાં. **પાંચમા માસમાં:**—દાડમનાં પાંદડાં તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને નીલકમળ, કમળમાંનું કેસર, બોરડીનાં પાદડા, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ઠને પાણીમાં વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થઈ શૂળની શાંતિ થાય છે. **છઠ્ઠા માસમાં:**—ગેરુ, ગાયનાં છાણાંની રાખ, લીંડીપીપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં દૂધ, સાકર અને ચંદન નાખી આપવો. **સાતમા માસમાં:**—વાળો, ગોખરુ. નાગરમોથ, લાજાળુ કંદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **આઠમા માસમાં:**—લોધર અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **નવમા માસમાં:**—પ્રસૂતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ઘોલી-૨.

× ગર્ભિણીના જ્વર, શૂળ તથા મલાવરોધ માટે ગર્ભવિલાસ રસ, ગર્ભપીયૂષ વલ્લી તથા એરંડાદિક્વાથ અપાય છે. જ્વર, દાહ અને પ્રદર માટે ગર્ભચિંતામણિ રસ; રક્તાતિસાર, અરુચિ, વમન, દુર્બલતા, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વર ઉપર ઇંદુશેખર રસ તથા ગર્ભસ્થાન ભ્રષ્ટ થાય તો ગર્ભવિલાસ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે. આ ઉપરાંત ગર્ભપાલ રસ, ગર્ભવિનોદ રસ, ગર્ભિણીના સંપૂર્ણ રોગ ઉપર અપાય છે.

(૭) ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત*

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે. તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્યંત કઠિન થઈ દેહરૂપ થવા માંડે છે. તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે. સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ અને પાતનાં લક્ષણો:—ભય, અભિઘાત, વિષમાશન, ઊંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચડ-ઊતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, ભાર ઊંચકવો, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચન ઇત્યાદિ કારણોએ સ્રાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાસું) અને પીડમાં શળ, પ્રદર, આનાહ, (આફરો) તથા મૂત્રબંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે. **ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષ્ઠશુદ્ધિ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર:**—(૧) બેઠી ભોરિંગણી, ઊભી રીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ તથા ગોખરુનો કાઢો કરી તેમાં તૈયાર કરેલી કાંજી ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૨) કળથી બાફી તેનું કઢણ પીવા આપવું. **પહેલા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—જેઠીમધ, સાગનાં બિયાં, શતાવરી અને દેવદાર, એ ઔષધો દરેક તોલો તોલો લઈ ટાંડા પાણીમાં વાટી ૪ તોલા દૂધમાં નાખી પ્રાશન કરવાં. **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—આસુંદરાની છાલ, કાળા તલ, તામ્રવલ્લી (ચિત્રકૂટ ઉપર મળશે. ન મળે તો મજીઠ લેવી) અને શતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ગળો, શતાવરી, ગહુલા અને ઉપરસાલનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ચોથા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ધમાસો, ઉપરસાલ, રાસ્ના, કમળનું દીટું અને જેઠીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:**—ભોરિંગણી, ઊભી રીંગણી, શિવણ, ક્ષીરવૃક્ષો (વડ, ઊંબરો, પીપળો, પીપળી, જાંબુઓ)ની છાલ, કાકડાશિંગ અને તજનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ઘૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **છઠ્ઠા મહિનામાં:**—પીઠવણ, બલદાણા, સરગવો, ગોખરુ અને સિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **સાતમા મહિનામાં:**—શિંગોડાં, કમળતંતુ, દ્રાક્ષ, કચરા અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. **આઠમા મહિનામાં:**—કોઠીનાં મૂળ, બીલાં, ઊભી રીંગણીનાં મૂળ, પટોલ, શેલડીનાં મૂળ અને ભોરિંગણીનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવું. **નવમા × મહિનામાં:**—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાલનો કાઢો દૂધ નાખી દૂધ શેષ રાખી પાવો. **દશમા મહિનામાં:**—સૂંઠનો, શતાવરીનો અથવા સૂંઠ, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો. **અગિયારમા મહિનામાં:**—રાયણની છાલ, નીલકમળ, લાજાળુના કાંદા અને આવળકંટી (આમળાં)ને દૂધમાં વાટી પાવાં; એટલે અગિયારમા માસમા શળની શાંતિ થાય છે. **બારમા મહિનામા:**—ધોળી ભોંયકોળી, આસોંદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમાં શળની શાંતિને માટે આપવું; એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર શળ શાંત થાય છે. **ગર્ભપાત ઉપર:**—(૧) લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધરનો કાઢો સ્ત્રીએ પાણીમાં બેસી પીવો; એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથ પર લાગેલી માટી બકરીના દૂધમાં મેળવી મધ નાખી આપવી; કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા તલ, એ સમભાગે લઈ વાટી મધમાં ભક્ષણાર્થ આપવાં. (૪) અતિબળાનાં મૂળ કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમાં વીંટી કમ્મરે બાંધવા. (૫) કસ્તૂરી ૧ ગુંજાભાર, જાવંત્રી ૩ ગુંજા, જાયફળ ૨ ગુંજા અને પારસપીપળાનાં બીજ ૬ ગુંજા પ્રમાણે લઈ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

---

* ઉટકટારીની જડ સ્ત્રીની કેડે બાંધે તો છોકરું ખસે નહિ, એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખી છેવટે તેમાં લખ્યું છે કે આ અનુભૂત છે.

× નવથી બાર માસ સુધી પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગળ કહેલા છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:–ગર્ભસ્રાવની ખોડ માટે:–તલ-૧૨. **ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા માટે:**—જવ-૨, તાંદળજો-૩. **ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચાર:**—કાંસકી (પેટારી) ૨, ગરણી-૧૦, સમેરવો-૧૦. **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—આશેત્રી-૭.

(૮) ગર્ભજ રોગ

શાર્ઙ્ગધર વૈદ્યક ગ્રંથમાં **ગર્ભજ** રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમનાં **નામો:**—ઉપવિષ્ટક, **નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટંભ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ તથા ગર્ભપાત.**

ઉપવિષ્ટક:—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્રાવ ઘણો થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ મોટો થતો નથી, પણ માત્ર હાલચાલ થયા કરે છે. એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે. આ એક સલનો (છોડનો) ભેદ છે. **નાગોદર:**—સંયોગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે; તેને **નાગોદર** કહે છે. **મક્કલ:**—આ રોગનો પ્રકાર વાયુગોળા જેવો હોય છે. **મૂઢગર્ભ:**—કુંઠિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે અને યોનિ તથા પેટમાં શળ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મૂત્રાવરોધ કરે છે. **વિષ્ટંભ (છોડ):**—ગર્ભિણીએ અકાળે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે; તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા માંડે છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ છોડ થાય છે. **મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો:**—જેની ગરદનનો મેર તૂટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ ઢીલું થઈ જાય છે, લાજ રહેતી નથી. જેની કૂખો ઉપર કાળી, લાલ એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે, એમ જાણવું. **પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો:**—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે. માતાનાં માનસિક અને આગંતુક દુઃખનાં કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કૂખમાં ગર્ભ મરે છે. **ગર્ભિણીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—વાયુના યોગે યોનિનો સંકોચ થવો, કૂખમાં ગર્ભ અટકી રહેવો, મક્કલશળ, આક્ષેપક, કાસ-શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. **યોનિસંવરણ વ્યાધિ:**—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જાગરણનું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમા વાયુ કોપે છે તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશયદ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે; તેથી ગર્ભનું મોઢું, નાક બંધ થઈ શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગર્ભ નાશ પામે છે. આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર **ચિકિત્સાનો** આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માથાની કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીનાં મૂળ સૂતરમાં બાંધી તે હાથે-પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો કિંવા કડવા ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ ધારણ કરવાં. (૪) લીંડીપીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી તેનો દૂંટી ઉપર લેપ કરવો; એટલે અનેક પ્રમાદો વડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બિજોરાનાં મૂળ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પાવું અથવા બિજોરાનાં મૂળ કમરે બાંધવા. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઈ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઈ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતર વડે બાંધી કમરે બાંધવાં. (૮) ધોળો અઘેડો અથવા કડવો લીમડો કિંવા બોડી અઘાડીનાં મૂળ કમરે બાંધવાં. (૯) ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાધવાં; અને તે પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવાં. (૧૦) કેળના કાંદાનાં ફોતરાં નાભિ નીચે બાંધવા. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર (વીસ તોલા) લઈ તેમાં ગાયનું છાણ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું; એટલે ત્વરિત છૂટકો થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અરડૂસી-૪, ઉટકટારી-૩, એરંડો-૨૫, કલગારી-૪, કેળ-૪, ધોળી પીલુડી-૧, બિજોરું-૨, વજ-૮. **જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો** તે માટે:—

અઘેડો-૨૧, આકડો-૨૨, આસોત્રી-૩, ઇદ્રવરણાં-૧૬, કાસુંદરો-૫, ગદું-૩, દારૂડી-૫, બિજોરું-૧૨, મીંદળ-૩, લીમડો (કડવો)-૨૦, સરગવો-૧૧, સાટોડી-૨૩ ની ટીપમાં નં. ૧, સૂર્યફૂલ-૨. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:—સુખપ્રસૂતિ માટે:—કેશ-૨, ચિત્રક-૨૦ ની ટીપમાં નં. ૨, દારૂડી-૫. **શીઘ્રપ્રસૂતિ માટે:**—સર્પની કાંચળી-૨.

છાડ વધારવા× માટે:—(૧) ધાણા, નાગરમોથ, વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડિંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વધારા અને ધોળી જાસુંદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે સવારે પાવાં. (૩) આમળાંનાં બિયાં, આંબાહળદર અને કોઠીનાં પાંદડાં ગાયના ઘીમાં વાટી સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડાં અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ અને ઉંબરાનાં કૂણાં ફળ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ચોલી (ધિલોડી)-૪, પિત્તપાપડો-૭, વરધાગે-૨.

મૂઢગર્ભ ઉપર:—(૧) ફાલસાના મૂળનો અથવા સાલવણીનાં મૂળનો લેપ, નાભિ, બસ્તિ અને ભગને ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. (૨) મોરવેલ, વજ, આસોંદ, મજીઠ, નીલ, (ગળી) અને બોરડીનાં મૂળનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલો ગોળ નાખી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—ફાલસાં-૧, સમેરવો-૪, શિંગોડા-૧.

મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—(૧) દોઢપાશેર પાણીમાં પાંચ તોલા ગાયનું છાણ મેળવી ગાળી તે પાવું. (૨) રાઈ અને હિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમાં નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—ફાલસાં-૧, રાઈ-૮. જુઓ ગો૦ વૈ૦ માં:—છાણ-૧.

ગર્ભપાતકારક ઔષધો:—(૧) ગાજરનાં બિયાં, કલગારી, નગોડ, ચિત્રાનાં મૂળ, દેવડાંગરી-(કૂકડવેલ)નાં ફળ, કડવચીનો કંદ, હિંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભનાશક ઔષધો છે. (૨) ગાજરનાં બિયાં, કાળા તલ અને કલૌંજી જીરું ગોળમાં ખાવાથી ગર્ભપતન પામે છે. **પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઓર ન પડતી હોય તો:**—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શૂળ, પેટનું ચડવું અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઓર પાકવાને માટે આંગળીએ કેશ વીંટાળી તે વડે તેનો કંઠ ઘસવો તથા સર્પની કાંચળી, કડવી દૂધી, નાગરમોથ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઈના તેલમાં ભીંજવી તેણી ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તે હાથ-પગને ઘસવો તથા લેપ કરવો; એટલે ઓર પડે છે. (૩) ઓર પડવા માટે પ્રથમ ૧૦ થી ૧૫ તોલા ઘી સમય અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરી પાવું; અને પછી વાળ ગળામાં આપવો, તેથી ઊલટી થતાં ઓર નીકળી જશે. વાળ આપવાથી ઊલટી ન થાય તો ગરમ પાણી પાવું તથા ઉપર કહેલી ધૂણી આપવી; તેમ જ પેડુ ઉપર સરસવનું તેલ મર્દન કરવું અને વધુ જરૂર જણાય તો શેક કરવો. **યોનિ ક્ષતરહિત થવા માટે:**—કડવી દૂધીનાં અથવા ધોળાં કોળાંનાં પાંદડાં અને લોધર, એ સમભાગે લઈ બારીક વાટવું અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો.

ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે:—**વિશેષ ઉપચાર:**—જુઓ વનૌ૦માં:-બિજોરું-૬, લાણો-૨.

યોનિ ઘટ્ટ અને સંકુચિત થવા માટે:—પિત્તપાપડો અને ઉંબરાનાં ફળ વાટી તલના તેલમાં મેળવી તેનો યોનિમાં લેપ કરવો (૨) માયફળનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી બારીક વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી અંદર રાખવી. (૩) માયાં અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. (૪) એખરાના કાઢામાં તેનું જ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:-એખરો-૫, કડવી દૂધી(તુંમડી)-૬, માયફળ (માયાં)-૪.

નિર્લોમકરણ ઉપચાર:—(૧) હરતાળ ૧ ભાગ, રાળ ૨ ભાગ તથા ચૂનો ૪ ભાગ એમાં પાણી નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હરતાળ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૬ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ લઈ એકત્ર કરી ચોળવું. (૩) ગુલબાશીના કાંદા પાણીમાં ઘસી તેનો

× આસોંદ ટાંક ૧૮, સૂંઠ ટાંક ૧૮, ગોખરૂ ટાંક ૧૮ અને ખાંડ શેર ૧ લઈ તેમાંથી દરરોજ ટાંક ૫ ઘીમાં લેવાથી છાડ વધે.

લેપ કરવો, એટલે કેશ ખરી પડે છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—ગુલબાશી–૫. **અનંત એટલે નંદવાયુ માટે**—અનંત ૧, અરીઠાં–૬, કાસાળુ–૧૦.

મક્કલશૂળ :—*બાળકની પૃથ્વી ઉપર છાયા પડ્યા પછી, યોનિને મસળી અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવું; નહિ તો યોનિગત વાયુ કોપી સ્રાવ તથા રક્તને અટકાવે છે; અને સુવાવડીને હૃદય, મસ્તક તથા બસ્તિમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને **મક્કલશૂળ** કહે છે. **મક્કલશૂળ ઉપર :**—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કોકરવરણા પાણીમાં અથવા ઘી સાથે આપવું. (૨) **પિપલ્યાદિગણ :**—લીંડીપીપર, મરી, ગજપીપર, સૂંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકબીજ, તજ, અજમોદ, સરસડો, હિંગ, ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ઈંદ્રજવ, જીરું, બકામલીમડી, મોરવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કડુ) અને વાવડિંગ, આ પિપલ્યાદિગણ કફ, વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. આ ગણ દીપન-પાચન છે. એનો કાઢો કરી તેમાં મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશૂળ, ગુલ્મ અને કફવાતનો નાશ થાય છે. (૩) સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને ધાણાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું. (૪) હિંગ શેકી ઘીમાં કાલવી ખાવી. **સુવાવડીને પથ્ય :**—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્યકારક આહારોએ કરી **કષ્ટસાધ્ય** કિંવા **અસાધ્ય** વ્યાધિ થાય છે; એટલા માટે પથ્ય અવશ્ય કરવું.

ગર્ભધારણ×ના ઉપાય :—ગર્ભધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલાં શરીરમાંના બીજા વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા. શિવલિંગીનાં ફળ ચોથા દિવસે ભક્ષણ કરવાં; નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. **ગર્ભધારણ થવાના ઉપચાર :**—(૧) એરંડાનાં બિયાનો મગજ (જીભી કાઢી નાખેલો) તથા બિજોરાંનાં બિયાં વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૨) લક્ષ્મણામૂળ (ધોળી રીંગણીનાં મૂળ) ગળામાં બાંધવાં તથા તે ઘીમાં અગર દૂધમાં ઘસી નાકે પાવાં, એટલે **અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા લક્ષ્મણાનાં મૂળ, પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાઢી તે **કુમારિકાના** હાથ વડે દૂધમાં વટાવી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં (૩) તલનું તેલ, દૂધ, કાકડી, દહીં, ઘી, એ પદાર્થો એકત્ર કરી, હાથ વડે મસળી એમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૪) એક આખા બિજોરાનાં બધાં બિયાં વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં; એટલે **પુત્રપ્રાપ્તિ** થાય છે. (૫) આસોંદનો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવું. (૬) કાંટાસરિયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડની વડવાઈઓ તથા નીલકમલ, એ વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવું; (૭) પારસપીપળો, અને જીરાનું ચૂર્ણ ખાઈ પથ્ય કરવું; એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચિત થાય છે. (૮) કૌચનાં મૂળ તથા કોઠાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમાં પાવાં અથવા શિવલિંગીનાં

* ભાવપ્રકાશકારે મક્કલશૂળનું લક્ષણ કાંઈક અંતરવાળું કહેલું છે. ભાવપ્રકાશમાં પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના રુક્ષ કારણથી વધેલો વાયુ તીક્ષ્ણ અથવા ઉષ્ણ કારણોથી શોષણ થયેલ લોહીને રોકીને નાભિની નીચે પાંસળીમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠથી નાભિ, મૂત્રાશય તથા પેટમાં શૂળ ચાલે છે, પક્વાશય ફૂલે છે તથા મૂત્ર રોકાઈ જાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓના શરીરમાં ચરબી ઘણી વધી જઈને અને વાયુના યોગે ફૂલી જાય છે; ઋતુ (માસિક ધર્મ) બરાબર સાફ થતું નથી. એવી સ્ત્રીઓ માટે યોગરાજ ગૂગળ, ચંદ્રપ્રભાવટી અથવા મહારાસ્નાદિક ક્વાથ અથવા એવી જ બીજી ઔષધિ લાંબા વખત સુધી આપવી જોઈએ. જ્યારે શરીર શુદ્ધ બને ત્યાર પછી જ ગર્ભ ધારણ કરવા માટે ઔષધિ આપવી જોઈએ.

× સંગૃહીત ઉપાય :-(૧) કોષ્ટ (ઉપલેટ) મૂળ ટાંક ૧, વરધારો ટાંક ૨, નાગકેસર ટાંક ૨, જીરું ટાંક ૨, તમાલપત્ર ટાંક ૨, એલચી ટાંક ૨, એ ઔષધો ભેળાં કરી તેમાં શિવલિંગીનું બીજ ૧ નાખી પડીકાં ૭ કરવાં. પછી એક પડીકું માખણમાં લઈ ઉપર દૂધ પીવું અને શીરો કરી જમવો. (૨) કોઠીનું મૂળ, વરધારો, નાગકેસર, તમાલપત્ર, સાકર અને એલચી, એ સર્વને વાટી ભૂકો કરી તોલા ૨ સાથે ચટાડવું; તેથી સંતાન થાય. (૩) પારસપીપળાનાં બીજ, એરંડાનાં મીંજ (જીભીરહિત), સફેદ સાકર, પટોલ, સુખડ અને કેસરની ગોળી કરી ત્રણ દિવસ આપવાથી સંતાન થાય.

બિયાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી (૯) ખાખરાના બિયાની રાખ કરી તે પાણીમાં પીવા માટે આપવી (૧૦) અજમો, રીંગણી, લીંડીપીપર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ઘીમાં આપવું (૧૧) કેળુ ૧, કપૂર ૧ તોલો અને વંશલોચન (વાસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઓષધો કેળના પાંદડામાં વીંટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડ નીચે દાટી રાખવા બીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પર્યંત રોજ એકેક ખાવી તથા સંભોગ કરવો, એટલે ગર્ભ રહેશે *

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌષધિમાં —આમધ-૮, કાગસરિયો-૬, કૌચ-૮, ખાખરો-૩ નાગકેસર-૫, બિજોરુ-૧૪, મીઠીઆવળ-૫, મોરશિખા-૧ ની ટીપમાં નં ૩, રતનજોત-૩, વડ-૪, વાંદો-૩

ગર્ભધારણને માટે ઓષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના:—કોઈએ કંઈ ઓષધ કહેતા જ કોઈ સુજ્ઞ માણસ પાસે શોધ કરાવ્યા સિવાય તે કદી પણ લેવું નહિ, કારણ કે કોઈ એકદા દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમાં અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતા તરત જ ઓષધ બતાવે છે, અને તેથી કરી કોઈ વખતે જીવનું નુકસાન થાય છે, એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થયેલી હોય તો એમ ને એમ આવા ઓષધો લેવા નહિ નીચેના ઓષધો **ગર્ભનિવારક** છે એવી શોધ છે (૧) લીંડીપીપર, વાવડિંગ તથા ટંકણખારનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જાસુદીના ફૂલ કાંજીમાં વાટી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જૂનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ (૩) જે સ્ત્રી સિંધવનો ટુકડો તેલમાં બોળી યોનિમાં ધારણ કરી, પછી પુરુષની સાથે રમશે તો તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ (૪) તાંદળજાના મૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરશે તો વાંઝણી થશે આવા ઓષધો યોગ્ય ખબરદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવા

(૯) સૂતિકારોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અંગ મરડાઈ જવું, જ્વર, કંપારી તૃષા અંગે જડપણું, સોજો શૂળ તથા રેચ એ લક્ષણો થવાથી સૂતિકારોગ થયો છે એમ જાણવું. સુવાવડીને સમજ વિનાના ઉપચારોથી કિંવા દોષજન્ય અન્નપાનનું સેવન કરવાથી અથવા વિષમાશન, અજીર્ણ ભોજનાદિકથી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે —જ્વર, રેચ (ઝાડો), સોજો, શૂળ, પેટનું ચડવું તથા અશક્તિ અને કફવાતજન્ય રોગો થકી ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અરુચિ તથા મોઢામાં પાણી છૂટવું ઇત્યાદિ વિકાર, અશક્તિ અને અગ્નિમાંદ્ય હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થાય છે, તે સર્વ જ્વરાદિ રોગને સૂતિકારોગ કહે છે એ પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઈ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગિયાર માસમાં રોગીને મારે છે

સૂતિકારોગ+ઉપર ઉપચાર:—(૧) **વાતનાશક** ક્રિયા કરવી પારો બાંધવો (૨) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો (૩) **અમૃતાદિ કાઢો**:-ગળો, સૂંઠ, કારાટા ચાદવેલ (નારી) ઉંટકટારી, પંચમૂળ અને નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો (૪) **દેવદાર્વાદિ કાઢો**:-દેવદાર વજ, કોષ્ઠ લીંડીપીપર, સૂંઠ કાયફળ, નાગરમોથ, કડુ, કરિયાતુ, ધાણા હરડે, ગજપીપર રીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ભોરિંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શાહજીરાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો, એટલે શૂળ, કાસ શ્વાસ, મૂર્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ

* ગર્ભધારણ થવા માટે સિદ્ધ ઓષધિ —ફલઘૃત કલ્યાણઘૃત, શતાવરીઘૃત વગેરે ખાવા માટે તથા પ્રિયંગ્વાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે

+ અહીં આપેલ છે તે ઉપરાંત સિદ્ધ ઓષધ —સૂતિકારિ રસ સૂતિકાવિનોદ રસ સૂતિકાંતક રસ, યવાદિધન પીપલ્યાદિ ઘૃત સૂતિકાહર રસ પ્રતાપલંકેશ્વર રસ સૂતિકાગજકેસરી વગેરે રસ ખાવા માટે તથા હેમસુંદર તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે

તૃષા, તંદ્રા, અતિસાર, ઊલટી એટલે ઉપદ્રવોએ યુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક એવા સૂતિકારોગનો નાશ થશે. (૫) કોરાંટા (કાંટાસરિયો), કળથી, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર તથા નેતરનો કાઢો, હિંગ અને મીઠું નાખી આપવો. એટલે સુતિકાના શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી છમકારી તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, દેવદાર, કરિયાતું, રાસ્ના, નગોડનાં પાંદડાં, વજ, નાની, અરણીનાં મૂળ, સરગવાની છાલ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, જીરું, ચવક, સૂંઠ, અતિવિષ અને ભાંગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, દાંતખીલી (દાંત બિડાઈ જવા), અંગમાંનું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સુવારોગ એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) **બાફ આપવાનો:**—જૂના લીમડાની અંતરછાલ, કાઢી લાવવી. તેના બારીક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાખવા અને ઉપર ઢાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલાં પાણી આધણ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયેલો છે તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તકની નીચે રાખવું. તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માથા નીચે મૂકવું, અને પ્રથમનું માટલું કમર નીચે મૂકવું. પછી ચૂલા ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે મૂકવું. માથા તળેનું પ્રથમ કમર નીચે અને કમર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ કૂટી તેમાં પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવાં. પછી બીજે દિવસે નલિકાયંત્ર વડે એનો અર્ક કાઢી હમેશાં બે વખત બે તોલા પર્યંત સેવન કરવો. (૧૧) **પંચજીરક પાક:**—જીરું, શાહજીરું, વરિયાળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સૂંઠ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, હપુષા (શેરણી), કોળાનું ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને અરણુ, એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૫ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે સુવારોગ, યોનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) **સૌભાગ્ય સૂંઠીપાક:**—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, જીરું, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરિયાળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો; લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને પછી તે અગ્નિ અને બળ જોઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક સુવાવડીને આપવાથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ આપે છે અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે તથા તે વયસ્થાપક, હૃદ્ય, મંદાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત, મક્કલશૂળ તથા સુવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) **મહારાસ્નાદિ કાઢો:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કોરાંટો (કાંટાસરિયો), ચવક, કૌચબીજ, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડિંગ, કાકડાશિંગી, સૂંઠ, બળદાણાનાં મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરાં, ત્રિફળા, લીંડીપીપર, જવખાર, રતાંદળી, ગરમાળો, માયાં, કડાછાલ, સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગે લઈ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે સૂતિકારોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરમેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, ગલરોગ, બધાં અંગમાં થતા સણકા, કંપ, શ્લીપદ, આમવાત, નપુંસકત્વ અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૧૪) કોરાંટા(કાંટાસરિયા)નો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કોરાંટાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—**સુવાવડીના** કાઢા માટે:—નીપાણી-૧. સુવારોગ માટે:—અતિવિષ-૯, અરડૂસો-૧, કચૂરો-૧, કાંચકી-૧, કાંટાસરિયો-૧૨, કેરડી-૧, માંકડી-૩, લીમડો (કડવો)-૧૬, સમેરવો-૩. **પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ** માટે:—અનંત-૩, ભારંગી-૧૦, **સુવાવડીના રક્તસ્રાવ** માટે:—તલ-૧૪, તાંદળજો-૬. **પ્રસૂતાનાં ચક્કર** એટલે ફેર અને શૂળ માટે:—હિંગ-૧૧.

જુઓ ગો૦ વૈ૦માઃ—ગોમૂત્ર-૭ની ટીપમાં નં. ૧. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—કાંનણીનું ઘર-૪. જુઓ અનુભૂત ઔષધ.—બૃહત્પાકસંગ્રહના પાકપ્રયોગની ટીપમાં ૨.

(૧૦) સ્તનરોગ

કારણ:—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલાં અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણાના માંસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ—કફ, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેનાં લક્ષણો રક્તવિદ્રધિ સિવાય બાહ્ય વિદ્રધિનાં સરખાં હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. તે વેદના, દાહ, ખરજ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તથા વિદ્રધિ સરખી વેદના થઈ પાકીને ફૂટે છે; અથવા હલકો સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેસી જાય છે.

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચાર*:—સ્તનને સોજા વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કાઢવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કવંડળ (નાની ઇંદ્રવરણી) અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળ તથા દૂધિયું કોળું (દૂધી) કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, કુંવારનાં મૂળ અને હળદર, એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોષનાં પાંદડાં ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) પીપળાની છાલ શેકી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, બિજોરાનાં મૂળ, ગોખરુ, રીંગણી, ભોતરીંગણી અથવા ઊભી રીંગણી, લકડી પાષાણભેદ અને ખીલીનાં મૂળ, આ સાત ઔષધોનો મૂળનો કાઢો કરી એરંડિયું અને શેકેલી હિંગ, સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એટલે સ્તનરોગ તથા કમર, ખાંધ, શિશ્ન, છાતી, એ ઠેકાણે જે વાયુ સંબંધી પીડા થાય છે, તે દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનો૦માં:—ઈગોરિયાં-૩, ઇંદ્રવરણું-૬, કપાસ-૬, કંકોડી-૪, કાળીવેલ-૧, કુંવાર-૬, ચિત્રો-૬, પીપળો-૧૪, મીંઢળ-૮, મીંઢીઆવળ-૧૦, મોથ-૨, વાંકેરી-૭, હળદર-૫, ૨૨ની ટીપમાં નં. ૩.

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ:—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દુષ્ટ થઈ માતાનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકોને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. વાતાદિકોએ **દૂષિત દૂધનાં લક્ષણો:**—જે દૂધ તૂરું અને પાણી ઉપર તરનારું હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારું હોઈ જેના ઉપર પીળી રેખાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઈ પાણીમાં નાખવાથી તળિયે બેસે છે તે કફદૂષિત જાણવું. બન્ને દોષનાં લક્ષણો જેમાં દેખાય તે બન્ને દોષથી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું. **શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો:**—જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી જાય અને ધોળું તથા મધુર હોઈ બેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ સમજવું. **દુગ્ધશોધક કાઢો:**—પહાડમૂળ, મોરવેલ, કરિયાતું, દેવદાર, સૂંઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઢો આપવો. તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે. ઉપલા કાઢામાં તગર જેટલી ગંઠો નાખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—(૧) ભોંયકોળા(વિદારીકંદ અથવા ક્ષીરવિદારી કંદ)નો રસ દૂધમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) મંદાર્ખ્ય દૂધમાં લીંડીપીપર નાખી તે દૂધ પીવું. (૪) નરમો તથા શેલડી અથવા પિત્તપાપડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી પાવાં. (૫) આમેંદ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૬) ગંઠોનાં મૂળનો કાઢો દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૭) દૂધમાં અસાળિયાની ખીર કરવી; તેમાં થોડું ઘી અને સાકરની ભૂકી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત એ પ્રમાણે ૧૪ કિંવા ૨૧ દિવસ પર્યંત ખાવા આપવી. (૮) મેથીની+ અથવા અળસીની ભાજી ખાવી. (૯) ચૂર્ણ

* ઇંદ્રવરણાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી સ્તનપીડા મટે છે.

+ કેટલીક સીઓ અને દાઈઓ એમ માને છે કે, સુવાવડમાં મેથી દૂધને સૂકવી નાખે છે.

રહેતી વેળાએ પાનમાં અર્ધી મૂઠી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—અખરોટ-૪, અળવી-૬, આસંધ-૧૨, કપાસ-૫, ગળો-૧૨, નાની અરણી-૨, ભોંયકોળું-૩, ૧૧; મેથી-૫, લાણેની ટીપમાં નં. ૪, લીંડીપીપર-૬, શતાવરી-૧. **સ્તનમાં દૂધ કફદોષથી દૂષિત થયું હોય તે માટે:**—જેઠીમધ-૧૧. **સ્ત્રીઓના દૂધવિકાર** માટે:—રાજહંસ-૩.

સ્તનવર્ધન:—(૧) શિવણીનો રસ અને કલ્કમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ રૂના પોલ ઉપર સિંચી તે પોલ સ્તન ઉપર બાંધવું, એટલે બેસી ગયેલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે તથા હાથીના ગંડસ્થળ જેવાં ઊંચાઈમાં જણાય છે. (૨) નાગબલાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી સ્તનને ચોળવાં; એટલે સ્તન, કઠિન પુષ્ટ અને ઊંચાં થાય છે. (૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે સ્ત્રીઓનાં સ્તન એક મહિનામાં ઘટ્ટ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—ખીરખહોટી-૮.

પથ્ય:—રક્તપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિંવા અપથ્ય કહેલું છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવું. વાતવ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલું છે તે અને સાઠીચોખા, ઘઉં, જવ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણસ, કેળાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, આલુ તથા મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ, કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂર, પ્રિય એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય:**—શોક, ઊલટી, વાસી અન્ન, વિષમાસન, અતિમૈથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઊંચકવો, તીખા, ખાટા, કડવા, તૂરા અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય કરવા; કારણ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ અને ખૂંધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળરહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય છે તથા કફકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ શ્વેતકુષ્ઠી અને પાંડુરોગી થાય છે.

૬૭—સ્વરભેદ

કારણ:—અતિશય ખાટા પદાર્થ ખાવા, મોટા સ્વરથી ગાવું, સિંદૂર ખાવું, કપૂર ખાવું, કંઠ ઉપર લાકડી આદિનો પ્રહાર થવો, ઝેર ખાવું ઇત્યાદિ કારણોથી કંઠના સ્વરનો ભેદ થાય છે.× **ઉપચાર:**—(૧) ગાયના દૂધમાં આમળાનું ચૂર્ણ આપવું. (૨) જમ્યા ઉપર ઘીમાં મરી નાખી પીવા આપવું. (૪) લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી અને સૂંઠનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૪) ત્રિફળાં, ત્રિકટુ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) કોલિંજન અથવા પુષ્કરમૂળ કિંવા બોરડીનું મૂળ મોઢામાં રાખી રસ ગળે ઊતરવા દેવો. (૬) બોરડીનાં પાદડાં શેકી વાટી તેમાં સિંધાલૂણ નાખી આપવું. (૭) જેઠીમધ, આમળાં અને સાકરનો કાઢો આપવો. (૮) ગાયના ગરમ દૂધમાં સાકર અને મરીની ભૂકી નાખી તે પાવું.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આમળા-૬, આબો-૨૬, કારિવણા-૧૨, કોલિંજન-૪, જેઠીમધ-૨૨, નાગકેસર-૮, પુષ્કરમૂળ-૨, બોરડી-૨, ભાંગરો-૧૪, મરી-૧૭, હળદર-૧૧. **ગળાનો અવાજ ખૂલવા માટે અને સાફ થવા** માટે:—ચણોઠી-૫, ધોળી પીલુડી-૩.

× સ્વરભેદ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ, મેદજ અને ક્ષયજ, એવી રીતે છ પ્રકારના છે. સારસ્વત ઘૃત, ભૃંગરાજાદ્ય ઘૃત, મૃગનાભ્યાદિ અવલેહ, નિદિગ્ધિકાવલેહ વગેરે સ્વરભંગની સિદ્ધ ઔષધિ છે.

* (૧) જાવંત્રી, લીંડીપીપર, લાજાળુ, બિજોરું, એલચી, જેઠીમધ, લવંગ અને અકલકરો સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી સ્વર ઊઘડે. (૨) સિંધવ, વજ, બાવચી, બ્રાહ્મી, ભાંગરો, હળદર, મરી અને લીંડીપીપર બરાબર વજને લઈ ખાંડી મધ સાથે કેટલાક દહાડા ચટાડે તો આરામ થાય છે. (૩) એક હિંદી કવિ કહી ગયો છે કે, 'હડ કોલિંજન લાઈચી, રાઈ પીંપર પાન; ખટ મિલાઈ ગોળી કરે, કંઠ કોકિલ સમાન.' એમાં હડ તે હરડે, લાઈચી તે ઈલાયચી અને પીંપર તે લીંડીપીપર સમજવાં.

૬૪–સંગ્રહણી

જુઓ જૂનો ઝાડો–૫૯ પર૬.

૬૫–હરસ–મસા (અર્શ)

કારણ :—વાતાદિ દોષ, ત્વચા, માંસ તથા મેદને અને તે ઠેકાણેના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદાસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે. તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે: એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તરજન્મ, એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહારવિહારાદિથી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. વળી શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણ બે પ્રકાર છે. ગુદાદ્વારની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવરહિત જે અર્શ તે શુષ્ક; એને લોકો 'મૂળવ્યાધિ' કહે છે અને બીજા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ થનારા અથવા લોહી ટપકાવનાર હરસ તે આર્દ્ર; એને લોકો 'દૂઝણુ મસ' અથવા 'રક્ત મૂળવ્યાધિ' કહે છે. દૂઝતા મસા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ ઇંચ દોઢ ઇંચ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી; પરંતુ શૌચના વખતે જોર કરવાથી અંદરની વલી નીચે આવે ત્યારે તે કદી બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે. રક્તસ્રાવરહિત અર્શ ગુદાની બાજુએ હોઈ તે કઠિન હોય છે. તે લગાર કઠોર, સ્થિર ખીલાના જેવા હોય છે. તેને સંસ્કૃતમાં ચર્મકીલ કહે છે.×

પૂર્વરૂપ :—સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, અન્ન ન પચવું, ફૂલાનું દુખવું, અલ્પપુરીષત્વ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગની પીડા, ઉદરરોગની આશંકા, રક્તનાશ, બલહાનિ, પેટમાં ગડગડ શબ્દ, ઓડકાર, એ પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો જાણવાં. **ઉપચાર+ :**—(૧) ગંગાવતી(મોડિયા કલાર)નો રસ એક તોલો અને ઘી એક તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૨) મૂળનો કંદ પીલી તેનું પાણી ૨ તોલા કાઢવું અને તેમાં ગાયનું ઘી ૧ તોલો નાખી આપવું. (૩) શરપુંખાનાં મૂળ દહીંમાં આપવાં. (૪) હરડે, સૂંઠ અને ચિત્રકના કાઢામાં તજ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) હરડે, મરી, વાવડિંગ, અજમો, ચિત્રક અને સૂંઠનો કાઢો આપવો. (૬) અરલુ, ચિત્રકમૂળ, ઇંદ્રજવ, કરંજ, સિંધવ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ સાત

× ગુદાની અંદર ૪ા આંગળ જેટલા ભાગમાં દોઢ દોઢ આંગળની ત્રણ વલી હોય છે. એ વલીમાં કેટલાક પ્રકારના દોષોના કારણથી માંસાંકુર ઉત્પન્ન થાય છે તેને અર્શ (હરસ) કહે છે. દૂઝતા હરસમાં બે-ચાર ટીપાંથી એક શેર સુધી લોહી પડતું જોવામાં આવે છે. સહજ હરસ જન્મની સાથે થાય છે. તે ઔષધથી મટતા નથી. જે હરસના રોગીના હાથ, પગ, મોઢું, નાભિ, ગુદા અને વૃષણો પર સોજો આવેલો હોય તથા હૃદય અને પાંસળાંમાં દરદ રહેતું હોય તે અસાધ્ય સમજવો. જે હરસના રોગીને તરસ બહુ જ લાગે છે, અનાજ પર પ્રીતિ રહેતી નથી, શૂળ ચાલે છે, બહુ જ લોહી પડે છે અને શરીર પર ઘણો જ સોજો જણાય તે રોગીને બચવાની આશા રહેતી નથી.

+ (૧) આંબાહળદર અને કુટકીની ઘેંસ કરી બાંધવાથી મસા ખરી પડે છે. (૨) કેરડાનાં મૂળની છાલ તોલા ૫ દોઢ શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાંચ તોલા રહે ત્યારે ગાળીને ત્રણ દિવસ પાવું. (૩) કુકડવેલનાં પંચાંગનો ધુમાડો આપવો. (૪) લીંબોળીનાં બીજ તથા એળિયો લઈ પાણીમાં ચણોઠી જેવડી ગોળી કરી આપવાથી લોહી બંધ થશે. એ ગોળી રસવંતીના પાણી સાથે પાવી. (૫) બોરીંગણીનાં પાંદડાં છાયામાં સૂકવી સૂકામાં ભેળવી ચલમમાં પીવાથી મસા મટે. (૬) ઇંદ્રજવ, માલકાંગણી તથા કાળીજીરી વાટી દરરોજ ફાકી કરવાથી ગુદામાં દૂઝતા મસા મટે. (૭) માણસનાં હાડકાં ૧ તોલો, શોધેલું મોરથૂથુ ૧ તોલો અને દાલચીનીનો ૦ાા તોલો લઈ ૫ તોલા ધોયેલા ઘીમાં મલમ કરી મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે. આ અનુભૂત છે. (૮) ઊભી કાંગસીનાં પાંદડાંને ખાંડી તેમાં થોડું પાણી નાખી ખૂબ ખાંડી તેમાંથી કપડે ગાળી કાઢેલો રસ તોલા ૫ લઈ તેમાં માફકસર સાકર, પતાસાં અથવા ખાંડ, એ ત્રણમાંથી એક વસ્તુ નાખી તે હરસ ઉપર પાવો. (૯) હરસ ઉપર :—બે વરસનો જૂનો કપાસ વાડમાં ઊગેલો હોય તેના મૂળને પાણી સાથે પથ્થર ઉપર ઘસી તૈયાર કરી તે માફકસર પાવું. (૧૦) ટીમજ તોલા ૫ લઈ કાચા એરંડિયા તેલમાં તળી તેને ખૂબ ઝીણી ખાંડી ચૂર્ણ કરી દરરોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે ફાકવી. આ દવા રેચક હોવાથી તે ઉદર સંબંધીનાં બીજાં ઘણાં દરદોને હઠાવે છે. ઉદરમાં જામી રહેલા સૂકા મળને પિગળાવી ઝાડા વાટે બહાર કાઢે છે અને હરસનો નિઃસંદેહ નાશ કરે છે.

દિવસ પર્યંત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાના અર્શ ખરી પડે છે (૭) કડવા લીમડાના ૨૧ પાદડા બારીક વાટી ચોખ્ખા મગની વાટેલી દાળમા મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમા શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવુ, એટલે સર્વ અર્શ ખરી પડે છે મીઠુ ખાવુ નહિ, નિધન થોડો ખાવો (૮) બાળટર?, તલ અને ભિલામાના ચૂર્ણમા દુપટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી તે અનુપાન જોઈ આપવી, એથી મૂત્ર-વ્યાધિ, જ્વર કુ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે (૯) મનાવષ્ટભ થયો હોય તો અજમો અને બીડખારયુક્ત છાશ પીવાથી ગુદામાનો રોગ દૂર થાય છે તે કદી ઉપન થતો નથી છાશ પીવાથી રક્તવાહિનીમાનુ લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બલ, પુષ્ટિ અને વર્ણ સારા થાય છે અને આનદ પપુ થાય છે, તથા વાત અને કફના ને કડો વિકારો નાશ પામે છે (૧૦) સૂરણુ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સૂઠ એક ભાગ અને મરી એક ભાગ લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગોળ લઈ ગોળીઓ કરી આપવી (૧૧) સૂરણના કદને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમા શેકી તેમા તલનુ તેલ અને સિધવ નાખી ખાવુ (૧૨) સિધવ, ઇંદ્રજવ, કરજ અને કડવા લીમડાની છાલ, એ ઔષધો વાટી આપવા (૧૩) વરધારો, ભિલામો અને સૂઠ એ ત્રણ ઔષધો લઈ તેનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને ખાવી (૧૪) લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ છાશમા આપવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —અખરોટ-૧, ૫ અરડુ-૧૧ આકડો-૧૨, આદુ-૨૦, આબો-૧૭ ઉકણુ-૬, ઉબરો-૨૨, કડવા તુરિયા-૫, કનક-૧, કપાસ-૧૯, કરેણ-૪, કારિદા-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૩, ૬, કોકમ-૭, ૯, ખજૂરી-૨, ગળી-૨, ગગાવતી-૪, ગાજર-૨, ગોરખમુડી-૮, ચિત્રક-૧૫, ૧૬, ડુગળી-૩૧, ૩૪ દક્ષણી થુરિયા-૪, દિકા-૩, દૂધી-૧, દૂધલી-૧, નાગરચપો-૨, પીનુ ૨, પીળો ધતૂરો-૩, પોપૈયા-૨, ફુગ-૪, બીલી-૨૬, ભિલામો-૨, ભોયકોળુ-૨, મરી-૧૩, મૂળા-૪, ૮, રતનજ્યોત-૭, રાળ-૮, રિંસામણી-૫, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૧૭, ૧૯, ૩૬; લીડીપીપર-૩૦, વગડાઉ સૂરણ-૨, વડ-૧૪, વીછુડા-૨, વિષ્ણુકાન્તા-૩, શરપુખો-૧, સૂરણ-૧, ૩, હળદર-૩, ૭ જુઓ ગો૦વૈ૦મા —માખણ-૮, છાશ-૨, ૫ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા —ખીરખહોટી-૪, હરિણશૃગ-૩

જુઓ **અનુભૂત** ઔષધ —ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમા ન ૫, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫ ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમા ન ૧૦ મલમપ્રયોગની ટીપમા ન ૫, ૬ પાકની ટીપમા ન ૮૩

રક્તાર્શ (દૂઝતા મસા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) અઘેડાના બિયાનો કલ્ક કરી તે ચોખાના ધોવડામણમા પાવો (૨) તલ વાટી માખણમા મેળવી ખાવા (૩) નાગકેસર વાટી માખણ અને ખડીસાકરમા મેળવી આપવુ (૪) એકરો મખમલીના સુમાર ૪૦ ફૂલ લાવી ફૂલની નીચેની લીલી રજ કાઢી નાખી વાટીને રસ કાઢવો આ રસ એક તોલો અને તેમા તેટનુ જ ગાયનુ ઘી નાખી થોડુ ગરમ કરી તે આપવુ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્રાવ બધ થાય છે (૫) વિષ્ણુકાંતાના પાદડા વાટી તેની વડી ગુદા ઉપર બાધવી (૬) તાજુ માખણ ખાવુ (૭) ઈસબગોલ (ઓથમીજીર) રાતે પાણીમા ભીજવી રાખી સવારે હાથથી ચોળી તે ગાળી લઈ તેમા ખડીસાકર નાખી પાવુ સર્વ પ્રકારના રક્તસ્રાવ જ્વર અને દાહ એથી શમી જાય છે (૮) ઘી તોલા ૪ લઈ તેટલા જ ગરમ પાણી સાથે પાવુ (૯) ગાયનુ માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા એકત્ર કઢવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —અઘેડો-૧૨, અરીઠા-૧૫, આમલી-૧, આબો-૪, એલચી-૫ ઓથમીજીરુ-૩, કકોડી-૮, કારલી-૭, ગુલાબ ૭, તલ-૧૩, દારુહળદર , નાગલા દૂધેલી-૬ની ટીપમા, ભાગરો-૧૪ની ટીપમા 'ભૃગરાજવટી મખમલી-૨, માલમાગણા ૫, રતનજ્યોત-૯ સાટોડી-૬ **ગુદામા હરસના મસા સૂજી ત્રાસ આપતા હોય તે માટે** — અળશી-૫ જુઓ પ્રા૦ ઔ૦મા —માખણ-૨

લેપ અને ધાણી —(૧) કડવા લીમડાના બિયા તેલમા તળી તેમા જ ખરલ કરવા અને તેમા થોડી મોરથૂથાની ભૂકી નાખી તે મલમ અર્શને ચોપડવો તેથી બળતરા થશે (૨) સિંધવ અને

દેવડાંગરી(કૂકડવેલ)નાં બિયાં કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) શંખજીરું, કલાઈસફેતો, સોનાગેરુ, ફટકડીની લાહી, મરડાશિંગ, મીણ અને હળદર, માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) સૂરોખાર અને રસકપૂરનો માખણમાં લેપ કરવો. (૫) મોરથૂથુ લાવી લીંબુના રસમાં ઘસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) બિલામાંના ઉપરના ફૂલનો પેટ ઉપર લેપ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળના રસમાં સોમલ ઘસી લેપ કરવો. (૮) થોરના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો. (૯) મનુષ્યકેશ, સર્પની કાંચળી, વાવડિંગ, આકડાનાં મૂળ, ખીજડાનાં પાંદડાં, જૂનાં શિંગડાંના ઊગેલા અંકુર અને હિંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) શિળાનું ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી. (૧૧) ખારેકનાં બિયાં ઝીણાં કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવાં તૂરિયાંનાં બિયાં અને આંબલીની છાલની ધૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણ અને જટામાંસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિષ્ઠા, અજમાનાં ફૂલ અને કળીચૂનાની ધૂણી સાત દિવસ આપવી; એથી અર્શ ખરી પડે છે. (૧૫) પોપૈયાનાં કાચાં ફળનો ચીકણો રસ મસાને ૩ દિવસ ચોપડવાથી મસા ખરી પડે છે.×

પથ્ય :—સાઠીચોખા, મગ, કળથી–સુવા, તુવેર, ચાકવત (ટાંકો), ચીલ, ઘિલોડાં, કોળું, પરવળ, કારેલાં, સૂરણ, રાઈ, છાસ, ઘી, કુમળો મૂળો અને કુમળાં વેંગણ. **અપથ્ય :**—ચણા, મઠ, મસૂર, પાવટા (વાલ), ચોળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સામો, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના :—જેને બિલામો ઊપડતો હોય તેણે બિલામાના ઉપાય કરવા નહિ, બીજાઓએ કરવા.

૬૯–હાથીપગો (શ્લીપદ)

સંપ્રાપ્તિ :—જે સોજો જ્વર સહિત તથા સાથળના મૂળમાં અત્યંત પીડાયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે; પછી ક્રમે કરી માણસના પગોમાં ઊતરે છે, તે રોગને 'શ્લીપદ' કહે છે. કોઈ એને (મ૦) વારૂળ પણ કહે છે; જે દેશમાં સર્વ કાળ ઘણું પાણી એકઠું થઈ રહે છે, તે દેશમાં અને જે દેશમાં બધી ઋતુઓમાં ઠંડી જ હોય છે તે દેશમાં ઘણું કરીને આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) ધંતૂરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો અને સરસવનો લેપ, ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણ નાશ કરશે. (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ કાંજી કિંવા ગોમૂત્ર સાથે લેવાથી મોટો કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાના મૂળનો અંગરસ અને ધોળા સરસવનું તેલ, બન્ને સમાન લઈ પાવાં. (૫) ધોળા એરંડાના તેલ વડે હરડે તળી ગોમૂત્ર સાથે ૭ દિવસ ખાવી; એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે. (૬) સાગની છાલનો કાઢો કરી ગોમૂત્ર નાખી આપવો. એટલે **શ્લીપદ અને મેદોરોગ** દૂર થાય છે.+

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—આકડો–૧૭, છીપાપોતો–૨, વરધારો–૧, સાગ–૬, હરડે–૧૨, હળદર–૨.

× અર્શરોગમાં સિદ્ધ ઔષધ કર્પૂરાદ્ય ચૂર્ણ (વાતાર્શ માટે), કરંજાદિ ચૂર્ણ, ભલ્લાતક પાક, ભલ્લાતકામૃત યોગ, બૃહતસૂરણમોદક, કુટજાવલેહ, દંતીઅરિષ્ટ, અભયારિષ્ટ, ચવ્યાદિ ઘૃત, બાહુશાલગુડ, વિજયચૂર્ણ, અર્શકુઠાર રસ, ચક્રેશ્વર રસ, ચવ્યાદિ લોહ, તીક્ષ્ણમુખ રસ વગેરે ખાવા માટે તથા કાશીશાદિ તેલ, ચિત્રકાદ્ય તેલ વગેરે લગાડવા માટે અપાય છે. **અનુભૂત ઔષધ :**—(૧) નાગલા દૂધેલી અથવા ચમાર દૂધેલીનાં પાન ૨ તોલા લઈ ઘીમાં તળીને ખાવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. (૨) રસાંજન (રસવંતી) તથા કપૂર અષ્ટમાંશ મેળવી પાણીની સાથે ઘૂંટી ચાર ચાર રતીની ગોળી બનાવવી. એક અથવા બે ગોળી પાણી સાથે લેવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. (૩) અરીઠાનાં છોતરાંને બાળી રાખ કરવાં, પછી કાથો સમાનભાગે મેળવી ખરલ કરી ચૂર્ણ તૈયાર કરી ૧ રતી માખણ અથવા દૂધની મલાઈમાં મેળવી ૭ દિવસ ખાવાથી દૂઝતા મસાનો નાશ થાય છે. આ ઉપાય છ છ માસને અંતે ત્રણ વખત કરવો. (૪) હરતાલ તોલા ૨ તથા કાથો તોલા ૪ લઈ ધોયેલા ઘી તોલા ૬માં મેળવી મલમ તૈયાર કરવો. આ મલમ મસા ઉપર લગાડવાથી મસા મરી જાય છે.

+ શ્લીપદ રોગમાં શ્લીપદ ગજકેસરી, નિત્યાનંદ રસ, સૌરેશ્વર ઘૃત, કૃષ્ણાદિ મોદક, પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ, નિર્ગુંડ્યાદિ સંધાન, દંત્યાદિ ઘૃત, વાતરક્તાંતક રસ વગેરે ખાવા માટે તથા પુનર્નવાદિ લેપ, વિડંગાદિ તેલ, વૃદ્ધદાર્વાદિ તેલ વગેરે ચોપડવા માટે કામ આવે છે. રોગ જૂનો થવા પછી લાભ થતો નથી.

પથ્ય :—ચોખા, જવ, કળથી, લસણ, પંડોળાં, સરગવો, કારેલાં; કડવા, તીખા અને અગ્નિદીપન કરનાર પદાર્થ. **અપથ્ય :**—વિવાજ, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે, મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

૬૭—હેડકી* અથવા ઊચકી (સં૦ હિક્કારોગ)

કારણ :—જડ અને મલબદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડું પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, ઠંડું અન્ન ખાવું, ધુમાડી અને ધૂળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિસેવન, ઉપવાસ કરવા ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર :—(૧) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મોરનાં પીછાંની ભસ્મ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે ઊચકી અને ઊલટીનો તરત નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) નગોડનાં બિયાં અને લીંડીપીપરના કાઢામાં શેકેલી હિંગ એક માસાભાર નાખી તે આપવું. (૪) અળતાનું નસ્ય આપવું. (૫) બિજોરાના રસમાં મધ અને સંચળ નાખી આપવું. (૬) ધમાસાના કાઢામાં મધ નાખી આપવું. (૭) સોનાના વરખ માખણમાં આપવા. (૮) નાગરમોથનાં બિયાં લઈ તે આઠગણા પાણીમાં ભીંજવી રાખવાં; અને મૃદુ થાય એટલે વસ્ત્રથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આમળાં, લીંડીપીપર અને સૂંઠનો કાઢો સાકર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઊચકીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોઠીનો કિંવા આમળાંનો અંગરસ મધ નાખી લીંડીપીપર સહિત લેવાથી તે હેડકી અને શ્વાસનું નિવારણ કરે છે. (૧૧) ધૂણી વગરના અંગારા ઉપર હિંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂણી પ્રાશન કરવી. (૧૨) કઢેલું દૂધ અથવા શેરડીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર વાત, ઉધરસ, ઊલટી તથા શ્વાસ ઉપર યોજવા.×

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—અડદ-૪, અસાળિયો ૫, કડુ-૩, કાસુંદરો-૨, કેળ-૫, કોઠી-૮, જાયફળ-૫, જેઠીમધ-૪, ધમાસો-૪, ધરો-૨, નાળિયેર-૯, પાટલા-૧, પીપળો-૩, ૧૫; પુષ્કરમૂળ-૧, બિજોરું-૭, ભારંગ-૯, મૂળા-૧, મોથ-૩, રતાંદળી-૧, રેણુકા-૧; લીંડીપીપર-૭, શેલડી-૫, ૧૨; સરગવો-૩, સુખડ-૮, હરડે-૨, હિંગ-૪. જુઓ ગો૦વૈ૦માં :—દૂધ-૧૨, ઘી-૧૧. પ્રા૦ઔ૦માં :—ઘોડાની લીંદ-૨, મોરનાં પીછાં-૧.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના ક્વાથપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૦. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨.

પથ્ય :—ઘઉં, કળથી, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને મૂળા. **અપથ્ય :**—વાલ, અડદ, ઘેટીનું દૂધ, પેંઢ, ખાટા પદાર્થ અને દૂધી.

૬૮—હૃદયના રોગ અથવા હૃદ્રોગ

કારણ :—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તૂરા, કડવા પદાર્થોના અતિસેવને કરીને તથા શ્રમ, અભિઘાત, અધ્યશન (ભોજન પર ભોજન), મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનું ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

* (૧) ઘણું ખાવાથી થયેલી હેડકી તે અન્નજા. (૨) બે-ત્રણ હેડકી સાથે આવે છે તે યમલા. (૩) ધીમે ધીમે આવે છે તે ક્ષુદ્રિકા, (૪) નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થતી ઘોર અવાજવાળી હોય તે ગંભીરા અને (૫) આખા શરીરને કંપાવે તે મહતી, એમ પાંચ પ્રકારની છે. ઉપાય :—(૧) અજમાની સુખડી (માતર) કરીને ખવડાવવી. એ હેડકીને સત્વર અટકાવનાર અનુભૂત ઉપાય છે. (૨) બકરીના દૂધમાં સૂંઠ નાખી પકવી તે બન્ને ખાવાં. (૩) લવંગ ટાંક ૧, અક્કલકરો ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, સૂંઠ ટાંક ૧ અને સિંધવ ટાંક ૧ લઈ કુંવારના ગર્ભ સાથે ખરલ કરવું. તેની વડબોર જેવડી ગોળીઓ કરી આપવી. (૪) સરગવાનું મૂળ ગાયની છાશમાં ઘસી હિંગ નાખી પાવાથી હેડકી મટે.

× હિક્કારોગ પર પિપલ્યાદિ લોહ, શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ, મેઘાડંબર રસ, ઘોમવાહક રસ તથા શ્વાસરોગમાં કહેલી સર્વ ઔષધિ અપાય છે.

સંપ્રાપ્તિ :—વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ હૃદયમાં રહેલ રસધાતુને કુપિત કરી, હૃદયને ઠેકાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે.*

ઉપચાર :—(૧) નસોતર, કચોરાં, બળદાણા, રાસ્ના, સૂંઠ, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવું. (૨) વાવડિંગ અને ઉપલેટનું ચૂર્ણ વાવડિંગના કાઢામાં આપવું; એથી હૃદયમાંના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે. (૩) ગાયનું દૂધ ૯૬ તોલા લઈ મંદાગ્નિ સળગાવી અર્ધું બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું, અને ઠંડું થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બબ્બે તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી પાવું; તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થયેલો હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો; તેથી કરી હૃદ્રોગ, ગુલ્મ, શૂળ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. (૫) એરંડમૂળ ૮ તોલા આઠગણા પાણીમાં કઢવી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો; એટલે હૃદય, કુક્ષી અને કમરના ઠેકાણાનું શૂળ દૂર થાય છે. (૬) સૂંઠનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો. તે અગ્નિવર્ધક છે અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૭) સહદેવી અથવા તુપકદી(ગંગેટી)નાં મૂળ ગાયના દૂધમાં પચન કરવાં અને તે દૂધ પાવું; એ હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૮) શીમળાની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન ઉત્કૃષ્ટ બળકારક અને વાતનાશક છે. એ જ એક વર્ષ પર્યંત લાગલાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્યંત કોઈ પણ રોગનો ભોગ થતો નથી. (૯) પુષ્કળમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ અને ઊચકી–(હેડકી)નો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનું પાણી એમાંથી એક સાથે અરજુનવૃક્ષની છાલનું ચર્ણ જે પીશે તે હૃદ્રોગ, જીર્ણજ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિરંજીવ થશે. (૧૧) કડુ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે જીર્ણજ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) હરડે, વજ, રાસ્ના, લીંડીપીપર, સૂંઠ, નાગરમોથ અને પોષ્પરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ઘઉં અને અરજુનસાજડનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે શૂળ, હૃદ્રોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.×

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—અરજુનસાજડ–૪, ૫, ૭, ૮, ૧૩; આદું–૧૯, એરંડો–૩૮, ગંગેટી–૩, જેઠીમધ–૧૯, નાળિયેરી–૧૪, પુષ્કરમૂળ–૧, ફાલસાં–૩, બિજોરું–૧૩, બોરસળી–૩, લીંડીપીપર–૨૩, ૩૪; વાવડિંગ–૬, શીમળો–૧૬, સમેરવો–૧, ૧૫. **ઉરમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા** માટે :—પીપળો–૪. **છાતી દુખે તે** માટે :—દાડમ–૮, બોરડી–૯. **છાતીમાં દુખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય** તે માટે :—રગતરોહિડો ૨. જુઓ ગો૦વૈ૦માં :—દૂધ–૧૫. જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં :—હરિણશૃંગ–૧.

પથ્ય :—ઘણા જ જૂના રાતા ચોખા, પંડોળાં, કેળાં, જૂનું કોળું, કેરી, દાડમ, ગરમાળો, જૂનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે. **અપથ્ય :**—તૃષા, ઊલટી, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને ઓડકાર, શ્રમ, શ્વાસ, મળ અને રુદનના વેગનું ધારણ, મેંદીનું દૂધ, તૂરો–ખારો રસ અને રક્તમોક્ષ.

૬૯–ક્ષયરોગ

કારણ :—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, ક્ષણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (અકાળે થોડું કિંવા ઘણું ખાવું), મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ, એથી કરી કફ, વાત અને પિત્ત

* હૃદ્રોગ વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ તથા કૃમિજ મળી પાંચ પ્રકારના થાય છે. આયુર્વેદમાં કહેલ હૃદયરોગ હોજરી, યકૃત, ફેફસાં આદિ અવયવોની ખરાબીથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી પીડાને કહેલો છે. હૃદયની માંસપેશી, હૃદયાવરણ, હૃદયખંડ, હૃદયકપાટ વગેરેની ખરાબીથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગનું નિદાન અથવા ચિકિત્સા કહેલ નથી.

× હૃદ્રોગમાં સિદ્ધ ઔષધિ :—કલ્યાણસુંદર રસ, ચિંતામણિ રસ, હૃદયાર્ણવ રસ, અર્જુન ઘૃત, બૃહચ્છ્વદંષ્ટ્રાદિ ઘૃત, ક્ષીરપિપ્પલી, પંચસાર રસ વગેરે.

કુપિત થઈ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ત્રિદોષમાં કફનું આધિક્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ :—કફપ્રધાન વાતાદિ દોષોએ રસવાહિની શિરાઓ રૂંધાઈ ગયાથી બધો રસ એક ઠેકાણે સુકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માંસ ઇત્યાદિ સપ્ત.ધાતુ ક્ષીણ થાય છે આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો અતિ મૈથુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે તથા તત્સમીપસ્થ મજ્જાદિ સર્વ ધાતુઓ ઊલટા ક્રમે ક્ષીણ થાય છે, તેને પ્રતિલોમ ક્ષય કહે છે. આવી રીતે સપ્ત ધાતુ ક્ષીણ થવાથી માણસ શુષ્ક થાય છે આ રોગને **રાજયક્ષ્મા** પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપ :—શ્વાસ, અંગગ્લાનિ, તાલુશોષ, કફનો સ્રાવ, ઊલટી, અગ્નિમાંદ્ય, સળેખમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલા થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાપણું, કોઈને માંસભક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રીસહવર્તમાન ક્રીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણ :—ખભા અને પડખાને ઠેકાણે દુઃખ, હાથેપગે આગ, સર્વાંગે જ્વર, એ છ લક્ષણો થાય છે **અસાધ્ય લક્ષણો :**—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશૂળ, સ્વરભેદ, અરુચિ અને જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમા છે તે અસાધ્ય જાણવો રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણ લક્ષણો જેમાં છે અને જેના બળ તથા માંસનો ક્ષય થયેલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીના નેત્ર શુક્લવર્ણ, અન્નદ્વેષ કરનાર, ઊર્ધ્વશ્વાસી અને કષ્ટ વડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષયરોગ મારે છે ક્ષય ઉત્પન્ન થયેલા રોગીનું એક **હજાર** દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે **સાધ્ય લક્ષણો :**—જે રોગીને તાવ નહોતા બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને એનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા *

---

* ક્ષયરોગ ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે ક્ષય પ્રકટ થાય છે ત્યારે ખભા તથા પાંસળીઓમા વેદના, હાથ પગના તળિયામા બળતરા તથા તાવ રહે છે આ ક્ષયની પહેલી સ્થિતિ કહેવાય છે બીજી સ્થિતિમા અન્ન પર અરુચિ, તાવ, શ્વાસ, ખાંસી, કફમા લોહી પડવુ, સ્વરભેદ એ લક્ષણો દેખાય છે આ બીજી સ્થિતિથી જ્યારે રોગ આગળ વધે છે, ત્યારે છાતીમા ક્ષત મંદજ્વર, બળ તથા માંસનો ક્ષય, પાંસળીઓમા દરદ, શરીર પર સોજો, અતિસાર, ઉધરસનો અતિવેગ, મૈથુનની ઇચ્છા, અવાજ બહુ જ મંદ થવો એ ત્રીજી સ્થિતિ છે પહેલી સ્થિતિ સાધ્ય, બીજી કષ્ટસાધ્ય તથા ત્રીજી અસાધ્ય છે ક્ષયરોગમા પેશાબનો રંગ કાળો થઈ જાય છે પણ જો તે સફેદ થઈ જાય તો દરદ અસાધ્ય સમજવુ તાવ વધારે રહે તો મૂત્રનો રંગ લાલ થઈ જાય છે ક્ષયરોગમા અતિસાર થઈ આવે તોપણ દરદ અસાધ્ય સમજવું ક્ષયરોગ છ પ્રકારનો છે —વ્યવાય શોષ (અતિમૈથુનથી થાય છે), શોકશોષ (બહુ શોક કરવાથી થાય છે), વાર્ધક્ય શોષ (વૃદ્ધાવસ્થાથી થતો દોષ), વ્યાયામશોષ (અતિ કસરતથી થતો રોગ), અધ્વશોષ (બહુ જ ચાલવાથી થાય તે), અને વ્રણ (ચાંદા થવાથી) આ છ પ્રકાર ઉપરાંત ઉરઃક્ષત (છાતીમા ચાંદા થવાથી થાય છે) રોગનુ વર્ણન શાસ્ત્રમા અલગ કહેલ છે, પણ ચિકિત્સામા ભેદ નથી ક્ષયરોગમા મળ અને વીર્યનુ રક્ષણ કરવું જોઈએ, કારણ કે શરીરબળ મળને આધીન છે તથા જીવન વીર્યને આધીન છે, માટે જુલાબની કોઈ પણ ઔષધિ ક્ષયવાળાને આપવી નહિ અતિ જરૂર હોય અને કબજ હોય તો ગુલકંદ, આમળાનો મુરબ્બો, દ્રાક્ષાસવ અથવા બીજી સૌમ્ય-સારક ઔષધિ આપવી દૂષિત મળ પેટમા રહી જાય તો તે તાવને વધારી આપે છે રાજયક્ષ્મા તથા ઉર-ક્ષતક્ષય ઉપર વધુ ઔષધિ —સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ અભ્રકભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, કુષ્માંડ અવલેહ, તાલીસાદિ ચૂર્ણ. લવંગાદિ ચૂર્ણ, વાસાવલેહ, દ્રાક્ષાસવ જાતિફલાદિ ચૂર્ણ, કર્પૂરાદ્ય ચૂર્ણ, ક્ષય કેસરી, મૃગાંક રસ, હેમગર્ભપોટલી રસ, કુમુદેશ્વર રસ, એલાદિ ગુટિકા વગેરે ખાવા માટે તથા ચંદનાદિ તેલ તેમ જ લાક્ષાદિ તેલ શરીર પર મર્દન કરવા માટે અપાય છે ક્ષયરોગીની આસપાસ પાંચદસ બકરી બાંધી રાખવી, એ પણ હિતકર છે, કારણ કે ક્ષયના જંતુ બકરીને લાગતા નથી, તેમ જ બકરીનુ દૂધ તથા બકરીનુ ઘી ખાવુ દારૂના અતિશય વ્યસનથી શરીરનો નાશ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને શાસ્ત્રમાં 'મદાત્યય' રોગ કહેલો છે આ રોગમા શરીરમા બેચેની, બેશુદ્ધિ, ઊલટી, ઝાડો, માથામા તથા ગરદનમા દરદ, ખડખડાટ, અરુચિ, હૃદયમા પીડા તથા દાહ વગેરે ઉપદ્રવ જોવામા આવે છે દરદી નિસ્તેજ જણાય છે તથા શૂન્ય બની પડ્યો રહે છે નાડી પણ બહુ જ ધીમે ચાલે છે જો મદાત્યય રોગીનો નીચલો અથવા ઉપલો હોઠ લાંબો થઈ જાય, શરીર ઉપર ઠંડી લાગે તથા અંતરમા બળતરા જણાય, મોઢું તેલ ચોપડેલું હોય એવુ જણાય, જીભ, હોઠ અને દાંત કાળા અથવા નીલા રંગના બની જાય, આંખ પીળી અથવા લાલ થઈ જાય એવા રોગીને ઔષધિથી લાભ થવો મુશ્કેલ ગણાય મદાત્યય રોગમા જરૂર હોય તો જ જુલાબની

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર સેવન કરવાં. (૨) માખણ, સાકર અને મધમાં એક ચણોઠીભાર સોનાના વરખનું સેવન કરવાથી ક્ષયનો નક્કી નાશ થાય છે. (૩) સિતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) **એલાદિ ચૂર્ણ:**—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગ એકેક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર, લીંડીપીપરના ચાર ભાગ એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) **દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:**—કાળી દ્રાક્ષ, ચોખાની ધાણી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળો, આમળા, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ચણકબોબા, જાયફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીપર અને ધાણા, એ સમભાગે અને સર્વના બરોબર સાકર નાખી, એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂર્ચ્છા, ઊલટી અને અરુચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાંતિવાન કરે છે; અને પાંડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદરદાહ, અરુચિ, રાજયક્ષ્મા, રક્તપ્રમેહ, યોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં બાફી તેમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવું. (૯) **કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ:**—ભીમસેની કપૂર, તજ, ચણકબોબા, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ સમભાગે (એકેક ભાગ) અને લવંગ ૧ ભાગ; જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ અને સૂંઠ ૫ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવું તે હિતાવહ છે. એ દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઊલટી અને કંઠરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોંદ, લીંડીપીપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરડૂસીનાં પાંદડાં, અશ્વગંધા (આસોંદ), શેરસડાના મૂળ અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) અરજુનસાજડની છાલ, સૂંઠ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ, આમળાં અને એરંડાનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ નાખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોંદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, ગંગેટી, પુષ્કરમૂળ અને અતિબલા (ખપાટ)નું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું. કિંવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલાયચી, લવંગ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે ભ્રમ, દાહ, મસ્તકશૂળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાકકૃતિએ અરડૂસીના પાંદડાનો રસ કાઢી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગરનો રસ લઈ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસ્ના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોથનો કાઢો પાવો; એટલે કુક્ષિ, ખાંધ અને ડોકના ઠેકાણાનું શૂળ, ઉરઃક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોંયકોળું, સિવણ, કાંટેશેવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરઃક્ષતક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરઃક્ષતક્ષયી માણસને દૂધમાં અને મધમાં ધાણી ખાવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાખી દૂધ પાવું. (૨૪) **ક્ષયથી ઊલટી થાય તે ઉપર:**—લાખનું સારું બારીક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) **ઇક્ષ્વાદિમોદક:**—ચણોઠીનાં મૂળ, શેરડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન એ દરેક ૧૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા કૌંચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી રવૈયાથી મથન કરી, તેના ચાર તોલાના મોદક ભરી રાખવા. તેમાંથી બે વખત અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિબળ જોઈ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવું, જિતેંદ્રિય રહેવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું; એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને અગિયાર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે. એ વૃદ્ધ, વ્યાકુળ

ઓષધિ આપવી. પૌષ્ટિક અને સ્નિગ્ધ ઓષધિ આપવી જોઈએ. દૂધ, માખણ અને મલાઈ (દૂધની તર) અતિ લાભદાયક આહાર છે. ક્ષયરોગમાં કહેવા કેટલાક ઉપાયો મહાત્મ્યમાં પણ દર્શાવેલા છે.

અને ધાતુક્ષીણ થયેલાને વાજીકરણ છે અને વાઝણીને પુત્ર આપે છે, તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મદ્ય અને ભારથી શ્રમિત થયેલા પુરુષોના બળને વધારે છે, અને હૃદરોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપતંત્રક, અપસ્માર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંડીપીપર કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને લીંડીપીપર એકત્ર કરી તે આપવું, એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે (૨૭) મૂસળીનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળનું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરુ અને શતાવરીનું સમભાગે ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું અને એ બધા જેટની સાકરની ભૂકી અને બકરીનું ઘી નાખી સવા તોલા પ્રમાણના લાડુ કરી રાખવા નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો અને ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૨૮) **અગસ્ત્ય હરીતકી:**—જવ એક આઢક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજનને લઈ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કાઢી નાખી રાખવું, પછી દશમૂળના ઔષધો સર્વ મળીને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, અઘેડો કચોરા, કૌચબીજ, શંખપુષ્પી, ભારંગબાલ, ગજપીપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઈ થોડા થોડા ખાંડી તેમાં પાણી પાંચ આઢક (૧૨૮૦ તોલા) નાખી ચોથો ભાગ પાણીમાં રહે ત્યાં સુધી કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટા હરડા ૧૦૦ નાખી, ઘી અને તલનું તેલ બત્રીસ બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઢામાં નાખી લચકો થાય ત્યાં સુધી પાક કરી, ઠંડું થયા પછી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમાં મેળવવું આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડા લેહ સાથે ખાવા, તેથી કરી ક્ષય, કાસ, જ્વર શ્વાસ, ઊચકી (હેડકી), મૂળવ્યાધિ, અરોચક, પીનસ અને સંગ્રહણી, એ રોગો દૂર થાય છે શરીરે કરચલીઓ પડે તે જતી રહે છે, કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે તથા બળ અને કાંતિ આવે છે આ અવલેહ રસાયન છે, એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે

વિશેષ ઉપચાર:–જુઓ વર્નો૦માં —અરજુનસાજડ–૬, અરડૂસી–૧૦, ૧૭, ઈન્દ્રજવ–૨૭, કાચકી–૧, જવ–૭, થુવેર ચોધારો–૧૩, પીપળો–૧૮, બિજોરુ–૧૩, લીંડીપીપર–૨૩ ૩૪, વાકેરી–૩ **કફક્ષય** માટે —અરડૂસી–૧ **ઉર:ક્ષત ક્ષય** માટે —જેઠીમધ—૧૧, ડુંગળી–૨૨, પીપળો–૯ **રક્તક્ષય** માટે:—બોરડી–૯ જુઓ ગો૦વૈ૦માં —દૂધ–૨૧, માખણ–૧ જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં —મૂત્રવર્ગ–૧, સાબરશિંગ–૭

પથ્ય:—ઘઉં, મગ, ચણા, બટી, માખણ, દૂધ ઘી, કેળા, ફણસ, પાકી કેરી, આમળા નાળિયેર, સરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અભ્યંગ, ઉત્તમ, સુંદર મનોરમ્ય એવા સ્થાનો અને ગૃહોમાં નિવાસ, માળાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચાદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલંકારનું ધારણ **અપથ્ય:**—વિરેચન, મળમૂત્રાદિના વેગનું ધારણ શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, સાહસકર્મ, રુક્ષપાન રુક્ષાન્ન, અનિયમિત સમય પર ખાવું અને પાણી વગેરે પીવું, કાલિંગડું, લસણ, હિંગ, ખાટા, તીખા, તૂરા અને કડવા રસ, ભાજીપાલો, ક્ષાર, વિરોધી–અપથ્ય–ભોજન, શક્તિ કરતા વધુ ખાવું અથવા ખાધા ઉપર ખાવું, ઘોલા કે ટીંડોરા, કંકોડા, દાહકારક પદાર્થ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી

૭૦–ક્ષુદ્રરોગ–ફોલા, ફોલીઓ વગેરે

શાર્ઙ્ગધર ગ્રંથમાં ક્ષુદ્રરોગ આઠ પ્રકારનો કહેલો છે તે પૈકી જરૂર જણાય તેટલાનું જ અહી વર્ણન કરેલું છે × **વલ્મિક** (રાફડો) —ગળુ, ખાધ, હાથ, પગ અને સાંધાને ઠેકાણે નણે

× સંગ્રહીત ઉપચાર —(૧) લોઢાના વાસણમાં લીંબુના રસથી ટીમજ ઘસી ચોપડવાથી નની ફોડકી તથા ચાદી મટે (૨) ચીણિયો કપૂર ટાંક ૧, ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૧ અને સોપરી ૧, એ ત્રણેને લીંબુના રસમાં ઘસી ૧૪ દિવસ ચોપડવાથી ફરોળિયા મટે (૩) મીણ તોલો ૧, રાળ તોલો ૦॥, માથે

દોષોથી રાફડા (મ૦ વારૂળ) જેવી ગાર ઉપજ થાય છે તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે, તેમાથી સ્રાવ થાય છે, શૂળો ફૂટે છે અને તેનુ મુખ ઉપર ઊપસી આવેલુ હોઈ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે **કક્ષા** (કાખમાજરી, બાબલાઈ)–બાહુ, કાખ, બાધ અને બરડાની જગાએ પિત્તપ્રકોપથી થયેલી, કાળા ફોલ્લાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રથિ થાય છે **અગ્નિરોહિણી**:—કાખની આજુબાજુએ માસ ફાડનારા જે ગૂમડા થાય છે તેના યોગે અતર્દાહ અને તાવ આવે છે અને તે અગારા જેવા લાલ થાય છે તેમા વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને કફાધિક્ય હોય તો પદર દિવસે રોગી મરે છે એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે **પાદદાહી** (તળગરમી વ્યાઉ ફાટવા) —જે માણસ સ્વભાવત ઘણુ ફર છે, તેના પગો ફૂટી વાયુના યોગે અયત બળતરા થાય છે, તળિયામા ફાટ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે અને હાથેપગે દાહ થાય તેને પાદદાહી અને મગડીમા જળવાત કહે છે એ હાથે પણ થાય છે **ઓસાર** (અલસ):—કહોવણનો કચરો પગની આગળીઓમા ભરાવાથી તે આગળીઓની વચલી જગામા ચળ ઉત્પન થાય છે, બળતરા થાય છે, ચામડી સૂજી જાય છે અને બળતરા થઈ સણકા આવે છે એને ઓસાર કહે છ **દારુણા**:—કફ-વાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઈ ચેળ આવે છે, ચરચર થાય છે અને ઝીણી ફોડકીઓ થઈ પાકે છે તેને દારુણક કિંવા દારુણા કહે છે **વ્યંગ** (વાગ) —શ્રમ તથા ક્રોધ વડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે તથા એક મડળ ઉત્પજ્ઞ કરે છે તે દુખતુ નથી અને પાતળુ તથા શ્યામવર્ણ હોય છે. તેને વ્યગ કિંવા વાગ કહે છે **ગુદભ્રંશ** (આમળ, ધુલુ મ૦ આગેરુ)–રુક્ષ તથા અશક્ત પુરુષોની ગુદા કથરવાથી કિંવા અતિસારના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદભ્રશ કહે છે **સૂકરદંષ્ટ્ર**:—જે ગુદભ્રશ દાહયુક્ત, લાલ કિનારીવાળો, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કડુયુક્ત અને જ્વર કરનાર હોય તથા જેમા સોજો કિંવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદષ્ટ્ર (ડુકરદાઢ) કહે છે

વલ્મિક (રાફડા) ઉપર ઉપચાર:—મનશીલ, ભિલામો કાગદી એનચી અગરુ ચદન અને જાઈના પાદડાનો કલ્ક કરી તેમા કડવા લીમડાની લીબોળીઓનુ તેલ પચન કરવુ તે બહુ જ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વલ્મિકનો નાશ કરે છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —સાગ-૬

કક્ષા (કાખમાંજરી) ઉપર:—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વછનાગનો વાર વાર લેપ કરવો (૨) ગૂમડુ ફાટવાને માટે પુગળવેલીના પાદડા વાટી બાધવા અથવા રાઈ અને કાચ એકત્ર વાટી પાટો બાધવો (૩) ધોળી કલગારીનો કદ ઘસી ચોપડવો

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —કલગારી ૧ કૌચ–૯, ગૂગળ–૨, ભિલામો–૫ રાઈ–૧૧ તથા તેની ટીપમા, લસણ–૨, વછનાગ–૭ વડ–૩

તોલો ૦ા મરી તોલો ૦ા સિદૂર તોલો ૦ા બરાસ તોલો ૦ા અને મોરથૂથુ તોલો ૦ા લઈ ઘી શેર ૦ામા મલમ કરી ચોપડવાથી તળગરમી જાય (૪) રાળ માથો અને મરી એકએક તોલો, સિદૂર તોલો ૦ા, મીણ તોલા ૨ અને ઘી તોલા ૧૦મા મલમ કરી ચોપડવાથી તળગરમી જાય (૫) કડુ કરિયાતુ ઇદ્રજવ, ત્રિફળા લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, હિમજ ગળો સૂઠ લીડીપીપર મરી અને કાળીજીરી ઉકાળી પાવાથી લોહીવિકાર મટે (૬) ગુસડુ લઈ બે કાડો કરી ગર્ભ કાઢી, વડાગરુ મીઠુ તે પર ભભરાવી તેને ગરમ કરી દરદ ઉપર મૂકી ઉપર તેની જ છાલ મૂકી પાટો બાધવો ત્રીજા દિવસે છોડવાથી કોડિયાનગરુ જાય (૭) આમળસાર ગધક ટાક ૧ મોરથૂથુ ટાક ૧, લોબર ટાક ૧ લીબુના રસમા ખરલ કરી ચોપડવાથી કરોળિયા જાય (૮) મલમ —પારો માસા ૫ અને આમલસાર ગધક માસા ૫ તથા જધક ઉટિયો માસા ૫ લઈ તેની કાજળી કરવી પછી મરી માસા ૫ કપીલો માસા ૫ રાળ માસા ૫ કાથા માસા ૫ ફુલાવેલુ મોરથુથુ માસા ૫, મેદી માસા ૫ માલકાગણી માસા ૫ મીણ ૩ પૈસાભાર અને ગાયનુ ઘી ૩ પૈસાભાર લઈ પ્રથમ ઘી ગરમ કરી તેમા મીણ નાખી પછી બાકીની સર્વ ચીજો ઝીણી વાટેલી નાખી ગરમ કરતા ઉભરા બે આવેથી ઉતારી પછી આગળીથી ચાદા ઉપર ચોપડવાથી નસૂર ચાદા કોડિયાનગરુ (પગની આગળીની નીચે કીડાના દર જેવુ થાય છે તે દરદ રાફડો) પાક વગેરે જાય

અગ્નિરોહિણી (કાળપુળી–પાઠા) ઉપર :—(૧) કૂવાડિયાના પાદડા સાત દિવસ બાધવા (૨) ઇંદ્રવરણી અને કડવી (લઘુ) ઇંદ્રવરણીના મૂળ ઠડા પાણીમા ઘસી વારવાર લેપ કરવો (૩) વગડાઉ સરગવાના મૂળ, તાનવડીના (પાતાળ તુમડીના) મૂળ, દિંડીના મૂળ અને કલગારીના કાદાને પાણીમા એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાદો ઘસી લેપ કરવો (૪) ઝાડ ઉપરના કાસાળુના કાદા પાણીમા ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો પથ્ય–અનૂણી (૫) ગરમાળાનુ મૂળ છાશમા ઘસી પાકા ઉપર લેપ કરવો અને તિવતીના મૂળ દૂધમા ઘસી પાવા, (૬) સાતવર્ષી ધાવડીના મૂળની ભૂમિમાની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમા ઘસી પાવી અને તેના ઉપર લેપ કરવો (૭) પુત્રજીવ (જીયાપોતા) ઝાડની અતરછાલ પાણીમા ઘસી ચોપડવી, એટલે કાળપુળી (પાઠું), વિષના ટોચા, ગડમાળ, ગલગડ અને કાખમાંજરીનો નાશ થાય છે (૮) વિષ્ણુક્રાતા તથા પેટારી, એ બ'ને કાંજીમા વાટી લેપ કરવો એટલે તે કાળપુળી, સર્વ પ્રકારની ગાંઠ અને ગૂમડાનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટુ સમર્થ ઔષધ છે

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦મા —ઇંદ્રવરણા–૧૮, કલગારી–૩, કાસાળુ–૧, કૂવાડિયો–૭, ખપાટ–૧, ગરમાળો–૩, ચિત્રો–૩, જીયાપોતો–૧, વાલોળ–૨, વાકેરી–૫, વિષ્ણુક્રાતા–૪

કાળપુળી જેવુ જ બીજા પ્રકારનુ મોટુ ભયકર ગૂમડુ થાય છે તેના લોકોમા ચાલતા નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલા છે **જળપુળી :**—જે ગૂમડામાથી અગ્નિથી દાઝયા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે **ચારપુળી :**—જે ગૂમડાથી ચારણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતા જાય છે અને કેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતા તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતા ઉપર ને ઉપર છિદ્રો પાડતુ જાય છે તે **દેઠપુળી :**—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઈ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતુ જાય છે તે × **પાઠું :**—આ કાળપુળીનો પ્રકાર હોઈ એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે હાથ પહોચતો નથી એવા કરોડના ભાગ ઉપર થાય છે **ઉપચાર :**—(૧) કડવા લીમડાના પાદડા પાણીમાં વાટી ગૂમડા ઉપર વારવાર બાધતા રહેવુ, એટલે દાહ શાત થશે (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગૂમડા ઉપર કરવા (૩) વાકેરીની જડ ઠડા પાણીમા ઘસી પાવી અને ગૂમડા ઉપર લેપ કરવો, કિંવા વાકેરીના પાદડા પાણી નાખ્યા સિવાય વાટી ઉપર બાધવા (૪) નધારી કાડવેલ(હાડસાકળ)નો રસ કાઢી તેમા વાકેરીની જડ અને શખજીરુ ઘસી તેનો ચારપુળી ઉપર વારવાર લેપ કરવો

માંડપુળી (બદ) એટલે સાથળ ઉપર ભય'કર ફોડલી થાય છે તે ઉપર :—(૧) મર્યાદવેલીનો કદ અથવા ફળ વાટી ચોપડવુ (૨) કાદુ શેકી તેમા મીઠુ નાખી તે બાધવુ (૩) મખમલીના પાદડા અને દૂધીના પાદડા મીઠુ નાખી વાટી બાધવા **પથ્ય**—અનૂણી

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦મા —આકડો–૨૪, ઉબરો–૭, કલગારી–૩, કાકડી–૨, કૌચ–૯, ખપાટ–૧, ખસખસ ક (અફીણ)–૧૭, ગલકી–૪, ગદ–૧, ગુલછબુ–૭, ચિત્રક–૬, તૂરિયા–૧, તુવેર ત્રણધારીઓ–૭, દિડા ૨ નરાગા–૧, પીપળો–૧૯, બાવળ–૭, બિલામો–૬ ૧૨ મખમલી–૪, મર્યાદવેલ–૧, લીમડો (કડવો)–૩૮, વછનાગ–૬, વાવળા–૧ વીછુડા–૭, સણ–૨ **બદ પાકના**

× **પાઠું (ઇં૦ કાબ'કલ) અદીઠ** —આ રોગમા તીવ્ર પીડા થાય છે, જેથી શરીરમા તાવ રહે છે, તેમજ રાતે નિદ્રા પણ આવતી નથી આ રોગ પાછળના ભાગમા ગળાથી કમર સુધીના સ્થાનમા થાય છે પાઠુ કાનખાની પીઠ જેવુ, કાળા રગનુ ઉપસેલુ તથા ગોળ દેખાય છે સોજો આવ્યા પછી નાની નાની ફોડકીઓ થાય છે પછી તે ફૂટીને પાઠામા છિદ્ર પડે છે અને રસી નીકળ્યા કરે છે થોડા દિવસ ગયા પછી મોટો ખાડો થઈ જાય છે પછી સડેલુ માસ અને ગધાતુ પરુ નીકળ્યા કરે છે **તેવા પાઠા ઉપર ઉપચાર :**—પારા ૨ તોલા ગધક ૨ તોલા મુરદાશિંગ ૪ તોલા, કપીલો આઠ તોલા મોરથૂથુ ફૂલાવેલુ ૨ માસા તથા ધોયેલુ ઘી સર્વના વજનથી ૪ ગણુ, પારા ગધકની પ્રથમ કજળી કરી પછી બીજી ઔષધિ મેળવવી સારી રીતે મળી ગયા પછી ઘી મેળવી મલમ તૈયાર કરવો આ મલમ લગાડવા પછી પહેલા દિવસથી જ રોગીને આરામ જણાય છે રોજ સવારે કાતરથી સભાળપૂર્વક મરેલુ માસ કાપી લેવુ તથા આ ઔષધિ સારી રીતે લગાડવી જેથી થોડા દિવસમા આરામ થઈ જશે આ ઉપાય કરવાની સાથે ખાવા માટે રક્તશોધક ઔષધિ બૃહદ્ મજીષ્ઠાદિ ક્વાથ જેવી આપવાથી જલદી લાભ થાય છે

મારે:—અળસી-૨, કાળો ઉમરડો-૪, ફુંગરી-૨૮, શીમળો-૧૦, હળુ-૧. બદ ફૂટવા માટે:—કાળુ-૪, કાસાળું-૪, ફૂંવાડિયો-૯, ઝાડ શેવાલ-૧, મિરજોળી-૧. બદ રુઝાવા મારે:—પીપળો-૧૨, મોગલી એરંડો-૪, વાંકેરી-૪.

જળવાત (તજાગરમી, હાથ-પગનું ફાટવું) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયના ઘીનું હમેશાં મર્દન કરવું, એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) આમળાંનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પકવ કરી તે સેવન કરવું, એટલે પિત્ત અને તજાગરમીનો નાશ થશે. (૩) એનના (અરજુનસાજડના) અંકુર, બોરડીનાં પાંદડાં અને આમળાંને વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળિયે મર્દન કરવો. (૪) લીલાં પોપૈયાં લાવી પીસી તે પીસેલાં પોપૈયાં તપેલામાં નાખી ઉપર પાણી ભરેલું ઢાંકણુ ઢાંકી, મંદાગ્નિ વડે બાફ દઈ તે પીસેલાં બફાયેલાં પોપૈયાં હાથતળિયામાં અને પગતળિયામાં બાંધવાં. આ પ્રમાણે ચાર-પાંચ વખત કરવું; એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંદળ, સિંધવ, ઘી, ગૂગળ, ગેરુ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં અને ઘીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો. (૬) મધ, મીણુ, સિંધવ, ગોળ, ગૂગળ, રાળ તથા ગેરુને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) મોટાં માયફળ, સરસડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતું કોળું, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે તજાગરમીનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળી ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દૂધી ચીરી-કોરી તેમાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને તેલ નાખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—નાગલાદૂધેલી-૪, પોપૈયા-૫, ભીંડી-૩, સાજડ-૩.

ઓસાર (અલસ) ઉપર:—(૧) ડાંગર (ચોખા)નાં ફોતરાં બાળી પગને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી કરવી. (૨) કરંજનાં બિયાં, હળદર, હીરાકસી, પદ્મકાઇ, મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો તે હિતકારક છે. (૩) ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) પાટલાવૃક્ષનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—કાળુ-૧, ગોરખમુંડી-૮, ડાંગર-૧, ધંતૂરો-૧૨, ભિલામો-૨૩, વિખરી-૧.

દારુણક ઉપર:—(૧) દૂધમાં ખસખસ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) રીંગણીના રસમાં કિંવા જાસુંદીના ફૂલના રસમાં સમભાગે તેલ નાખી પચન કરી તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંબાની ગોટલીનું અથવા હરડેનું ચૂર્ણ સમભાગે દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) **ભૃંગરાજ તેલ:**—ભાંગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિફળા અને ઉપરસાલના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારણક, અકાળે વાળ ધોળા થાય છે-તે, પલિતરોગ, કંડૂ અને ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ અને અઘેડીના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું; તે કંડૂ, દારુણક, કુષ્ઠ અને મસ્તક-વ્યાધિનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં:—આંબો-૨૧, ખસખસ-૬, ૯.

વ્યંગરોગ ઉપર:—(૧) વડની વડવાઈઓ અને મસૂરનો કિંવા મધમાં મજીઠ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨) અરજુનસાજડની છાલ, મજીઠ, અરડૂસી અને મધનો લેપ કરવો. (૩) વાયવરણાંના કાઢાથી મોઢું ધોવું એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશે. (૪) જાયફળનો લેપ કરવો. (૫) મસૂરા દૂધમાં અને તેમાં ઘી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો; એટલે મોઢું કમલપત્ર જેવું થાય છે.

તારુણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:—(૧) બિજોરાનાં મૂળ, ઘી, મનશીલ અને ગાયના છાણના રસનો લેપ કરવો. તે મુખનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે અને તારુણ્યપિટકા, વાંગ તથા કાળાપણાનો નાશ કરે છે. (૨) જાયફળ, ચંદન અને મરી એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોધર, ધાણા અને વજનો કિંવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો. (૪) અરજુનવૃક્ષની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) મજીઠ મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) મોચરસના ઝાડના (શીમળાના) કાંટા દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.×

× તારુણ્યપિટકા ઉપર—ધોયેલા ઘીમાં ફુલાવેલા મોરથૂથાની થોડી ભૂકી મેળવીને ચોપડવાથી ખીલ મટે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —અરજુનસાજડ-૧૪, ઇગોરિયા-૨, જાનફળ-૭, તલ-૨, રતાદળી-૩, લોધર-૨

ગુદભ્રંશ (આમળ)* ઉપર:—(૧) કમલિની(કમળની વેલ)ના કુમળા પાદડા સાકર સાથે ખાવા (૨) ચૂકો, બોર, દહી, કેરી, સૂંઠ તથા ક્ષાર, એમા ઘી સિદ્ધ કરવુ અને લેપ કરવો, એટલે ગુદભ્રંશનો નાશ થશે (૩) કોકમ, ચિત્રો, ચૂકો, બીલા, પહાડમૂળ અને જવખારને છાશમા વાટી પ્રાશન કરવા (૪) ગાયનુ છાણુ ગરમ કરી તે વડે શેક કરવો +

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા—કમળ-૧, ચૂકો-૨, મુચકંદ-૪, સહદેવી-૨

સૂકરદંષ્ટ્ર ઉપર:—(૧) ભાગરાના મૂળ અને હળદરના કલ્કનો લેપ કરવો (૨) રાતા કમળના મૂળનો કલ્ક ગાયના ઘીમા પ્રાશન કરવો તે નિયમ વડે સૂકરદંષ્ટ્રથી ઘોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ કરે છે (૩) હળદર અને ભાગરાના મૂળ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વિસર્પ અને સૂકરદંષ્ટ્રનો નાશ થાય છે

ઇંદ્રલુપ્ત એટલે માથા ઉપર ટાલ થાય છે તે (ઉંદરી, ટાલ) ઉપર ઉપચાર:— (૧) રીંગણીનો સ્વરસ કિંવા ચણોઠીના મૂળ અથવા ફળનો કિંવા ભિલામાના રસનો મધમા લેપ કરવો (૨) હાથીદાત શેકી તેની ભૂકી, બકરીનુ દૂધ અને રસાંજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો, (૩) કડવી પડોળીના પાદડાંનો રસ ચોળવો (૪) ગોખરુ, તલના ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઈ મસ્તકે લેપ કરવો (૫) જાઈ, કરેણ, વાયવરણા અને કરેણના રસમા તેલ નાખી પચન કરવુ અને તે તેલ ચોપડવુ (૬) રાતી જાસૂદીના ફૂલ અથવા પાદડા ચોળવા (૭) મોટા કમળ, જેઠીમધ, લીંડીપીપર, ચંદન અને નાના કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૧ ભાગ, આમળાનો રસ ૩૨ ભાગ કહવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાળ વગેરે દૂર થશે તાદળજાનુ શાક ખાવુ (૮) નેપાળો પાણીમા ઘસી ચોપડવો (૯) પોપૈયાનુ દૂધ ચોપડવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —ગોખરુ બેઠા-૭, ચણોઠી-૪, ૨૩, તાદળજો-૧૨, પટોલ કડુ-૫, બોરડી-૧, ભિલામો-૨૮, ભોરિંગણી-૨, રતનજોત-૫, સુર-૧

નખોરિયા (એટલે નવેલો એ રોગ નખ અને આગળી વચ્ચે થવાથી નખ ઉપરની બાજુએ ઊપસી આવે છે તે) અને પેરૂ (સ૦ ચિપ્પ, આગળીના વેઢા) ઉપર—(૧) છીપનો ચૂનો અને સિંદૂર માખણમા ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી (૨) શસ્ત્ર વડે યથાયોગ્ય કાપી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી (૩) શિવણીના કુમળા સાત પાદડા લઈ આગળીએ બાધવા (૪) નખની બાજુએ ટંકણખારનુ ચૂર્ણ ભરવુ, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૫) ઉકાળેલા મીણની લુગદી નખ ઉપર બાધવી (૬) કડવા લીમડાના પાદડા મીઠુ નાખી વાટી ઘીમા શેકી તેનો પાટો બાધવો (૭) રેવચીનો શીરો ઘસી ચોપડવો એટલે સોજો ઊતરશે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦મા —લીમડો (કડવો)-૪૦

અરુંષિકા એટલે ખોડા× ઉપર:—(૧) જૂની પેડ અને કૂકડાની હગારને ગોમૂત્રમા ખરલ

* (૧) ખેરી ગુંદર અને મગનુ પીઠુ ઘી નાખી આપવાથી આમળ ન નીકળે (૨) કલાઈ સફેતો અને માયા ઝીણા વાટી આમળ ઉપર ભભરાવી લુગડાના ડૂચાથી અથવા જૂના ખાસડાથી હળવે હળવે દાબી આમળને બેસાડવી આમ છ મહિના સુધી કરે તો ૪૦ વરસનુ જૂનુ દરદ પણ મટે.

+ ગદભ્રંશ ઉપર—જૂના જોડાને બાળી રાખ કરીને તે રાખથી દાબીને બેસાડવી

× કપીલો ૧ પૈસાભાર સિંદૂર ૧ પૈસાભાર અને સાબુ ૧ પૈસાભાર લઈ ઝીણા વાટી, ૪ પૈસાભાર ઊના કરેલા ઘીમા નાખી પહોર એક સુધી ખૂબ ઘૂટી મલમ કરી માથા ઉપર ચોપડવાથી ખોડો દાદર માથાના દરદ જાય છે

કરી લેપ કરવો, એટલે ખોડો ત્વરિત જશે. (૨) લીંબુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમાં અથવા લીંદના રસમાં સિંધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડાછાલ અને જાંબુડાની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૩) હળદર, દારુહળદર, કરિયાતું, ત્રિફળા, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) ભિલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૬) ખોડી અઘેડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૭) મેંદી વાટી તેનો એક આંગળ જાડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ધોઈ તે ઉપર તલના તેલમાં નાળિયેરનાં છોડાંની રાખ મેળવી તે ચોપડવી. (૮) શંખજીરું, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાનું ચૂર્ણ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) ગજકર્ણીનાં કિંવા ગરમાળાનાં પાંદડાં વાટી ઉપર ચોળવાં. (૧૦) ગેરુ અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી ચોળવાં. (૧૧) કળીચૂનો અને હરતાલ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) તલનાં પાંદડાંની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને એ જ રાખ સૂકી ખરજ ઉપર લીંબુના રસમાં ચોપડવી. (૧૩) લીંબુ અને મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ગોળને તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોરથૂથુ પાણીમાં કાલવી તેમાં તેલ કઢવી તે ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦માં-ઈંદ્રજવ-૫, ઉંડણ-૪, કડ-૩, કડવી કવા-૨, કણુત્રી-૯, કાળાવેલ-૧, પીપર-૨, ભિલામો-૨૨, ભીંડી-૨, મરવો-૩, મુંગવેલ-૨, મેંઢાશિંગ-૩, મેંદી-૭, સરગવો-૧૯.

પલિતરોગ (અકાળે કેશ ધોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, ત્રિફળાં અને કાળી માટીને શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આમળાં ૮ તોલા, બહેડાં ૪ તોલા, હરડાં ૮ તોલા, આંબાની ગોટલીમાંનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલો એકત્ર વાટી તે કલ્ક લોહપાત્રમાં મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાનાં બિયાંનું તેલ કાઢી તે વાળને ચોપડવું, નસ્ય આપવું તથા દૂધ અને ભાત જમવો. એટલે એક મહિનામાં બધા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીનાં મૂળ, કાંટાસરિયાનાં ફૂલ, કેતકીનાં મૂળ, લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, અને ત્રિફળાના કાઢામાં તેલ નાખી પચન કરવું. તે એક મહિનો જમીનમાં દાટી રાખવું. પછી લેપ કરવો. એટલે ધોળા થયેલા કેશ કાળા ભ્રમર જેવા થશે.+

અહિપૂતન એટલે બાળકની ગુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) પહેલાં માતાના દૂધનું શોધન કરવું, પછી ખેર અને ત્રિફળાંના કાઢા વડે વ્રણ ધોવો. (૨) શંખ, સુરમો અને જેઠીમધનો લેપ કરવો. (૩) કડવા પરોળાનાં પાંદડાં, ત્રિફળાં અને રસાંજનના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. **ટાંચરૂસ (એડીના સોજા) ઉપર** ભેંસનું છાણ ઊનું કરી બાંધતા જવું. **હાથના પાસાને સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) અરણીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી વાટી પાટો બાંધવો. (૨) કુંવારપાઠું હળદર નાખી ગરમ કરી બાંધવું. (૩) આકડાના દૂધમાં કણક મેળવી પોટીસ બાંધવી. (૪) એરંડાચલાનાં બિયાં ઘસી ચોપડવાં. **ઘૂંટણ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) ફણી થુરિયાનાં પાંદડાં અંગારામાં શેકી તે ઉપર હળદર નાખી ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૨) અરણીનાં પાંદડાં તથા સોમલને થૂંકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૫) મોટી કાકડીની જાડી છાલ બે-ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૬) ભેંસના છાણમાં નાચણી (નાગણી) અને કળથીનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો શેકી ગરમ કરી બાંધવો.

+ કલ્કથી ૪ગણું તેલ લેવું. લોઢાનાં વાસણમાં તૈયાર કરવું. જમીનમાં દાટવા માટે પણ લોઢાનું જ વાસણ લેવું. વાળના રોગીએ માથા પર ઊના પાણીથી નાહવું નહિ તથા સાબુથી વાળ ધોવા નહિ; પણ માટીથી અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ કરી પલાળીને તે વડે માથાના વાળ ધોવા.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—આકડો–૧૬, કાકડી–૨, દક્ષિણી થુરિયો–૩, નાગલી–૪, શેલડી–૧૬.

શોફોદર :—આ રોગમાં સોજાનું પ્રાધાન્ય છે. નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે અને પગે સોજો આવી મોઢા પર્યંત જાય છે, કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથપગ પર્યંત જાય છે. એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમાં આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. જે રોગીના સોજામાં બળતરા હોઈ ગળફા પડે છે તે રોગ અસાધ્ય જાણવો. બાળકને આ રોગ થવાથી તેમાંથી તે બચવું કઠિન છે. શોફ–શોથરોગનું વર્ણન પહેલાં થઈ ગયેલ છે. ત્યાં કેટલાક ઉપચાર લખાયેલા છે. **ઉપચાર :**—(૧) આસોંદરો, ગંગાવતી, કારેલી અને ભાંગરાનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે ૩ દિવસ પાવો; કિંવા આસોદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ઔષધ લાગે તો ઉતાર–ઘી અને ભાત. (૨) ધોળી વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો; કિંવા વસુનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૩) ગલફીનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા ઘીમાં પાવો અને પાંદડાં સોજા ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૪) ગોરાડુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું. તેનો રસ નીકળે તેમાં ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજો ઊતરી જાય છે. (૫) રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પાવાં. (૬) રોગીની કમરે ધોળી ગરણીનો વેલો બાંધવો. (૭) ખેરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવો. (૮) ઝેરકોચલાંના ઝાડ ઉપરની શિંગોની ડાળ કાઢી કળથીમાં નાખી કાઢો કરી પાવો. (૯) પાટલાની વેલનાં મૂળ ગાયની છાશના નીતર્યા પાણીમાં ઘસી બે વખત આપવા. પથ્ય :—કળથીનું કઢણ અને મીઠા વગરનો ભાત., એ જ વેલ કમરે બાંધવી. (૧૦) કાળા ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રસમાં જીરાની ભૂકી નાખી તે આપવો અને દૂંટી ઉપર ચોપડવો. (૧૧) નગોડનાં પાંદડાંનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં લીંડીપીપરની ભૂકી અને પૈસાભાર મધ નાખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં અથવા ગાયના મૂત્રમાં આપવું. (૧૩) સારોડી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પડોળાં, સૂંઠ, કડુ, દારુ–હળદર, ગળો અને બાળહરડેનો કાઢો આપવો; એટલે સર્વાંગસોજો, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂળતા અને કફનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—આકડો–૩૩, આશેત્રી–૪, ૮; ઈંદ્રજવ–૧૮, કરમદી–૬, કાળો ઉમરડો–૨, ખેરેતી–૧, ગરણી–૮, ગલફી–૩, ગોરાડુ–૧, ઝેરકોચલાં–૫, તલવણ–૮, ધંતૂરો–૧૭, નાગલાદૂધેલી–૫, નારી (પસારણી)–૨, પાટલા–૫, પીલુડી–૧, ફણસ–૨, સારોડી–૫, હેદ–૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ :—ઔષધિક્રિયાના મલમપ્રયોગની ટીપમાં **ક્રીડિયાનગરુ** માટે નં. ૫૮. ગૂમડાં માટે ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૯, મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧, ૪, ૨૫, ૨૯, ૩૩, ૩૬. **વાસી વિકારથી શરીર ઉપરનાં ચાંદાં** માટે :—ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૬.

પરચૂરણ ઉપચાર :—જુઓ વનૌ૦માં :—ત્વચા (ચામડી)ના રોગો માટે :—અંકોલ–૬, અગરુ–૧, આસંધ–૭, ગળજીભી–૬, ગુલાબ–૮, ૯, ૧૧; મીંઢીઆવળ–૧૧. **શરીરની દુર્ગંધી જવા** માટે :—બીલી–૨૫. **વલિમક** માટે :—અગરુ–૩. **નીલિકા (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ)** માટે :—વાયવરણો–૪. **કરોળિયા** માટે :—અઘેડો–૧૭, મજીઠ–૩, મૂળા–૯. **તાપમાં ફરી આવવાથી પગે બળતરા થાય તે** માટે :—અરીઠાં–૮, મેંદી–૧. **કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ** માટે :—અળાઈ–૧, આકડો–૨૪, કૌંચ–૯, ચિત્રક–૨, મર્યાદવેલ–૧. **જાળપુળી** માટે :—પુંગળવેલ–૨. **બાલતોડો (રૂતોડિયું ગૂમડું) ન થવા** માટે :—રતનજોત–૧૨. **કીટિભ** માટે :—કાસુંદરો–૭. **અળાઈ** માટે :—જાંબુ–૧, **માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે** માટે :—દીપમાળ (ગલગોટા)–૨. **ગલમંથિ** માટે :—આસંધ–૧૩. **ગાંઠ કે ફોલ્લાના દાહ** માટે :—ઇંદ્રવરણાં–૧૦. **ફોલ્લા** માટે :—ગંગેરી–૧, નાગચંપો–૩, પેંડકુળી–૨. **ફોલ્લા ફૂટવા** માટે :—અળશી–૮, સાજડ–૪. **દૂંટીએ ગાંઠ થાય છે તે** માટે :—ઝીંઝરુટ–૧, ફુગ–૩. **વિચર્ચિકા (ચઢાં ચાઠાં)** માટે :—

અઘાડી-૫, ગજકર્ણી-૧, ગરમાળો-૧, ૨; ચંબેલી-૨, લીમડો (કડવો)-૩૯, સોપારી-૬. **અગ્નિએ દાઝયા જેવા ફોલ્લા થાય તે માટે**:—રતાંદળી-૨. **શરીરમાં ગરમીનો આજાર ભરવાથી કાખમાં કે જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે તે માટે**:—તૂરિયાં-૨. **રક્તશુદ્ધિ માટે**:—ગળજીભી-૬, ગુલબાશી-૪, દારુડી-૬ની ટીપમાં લાણોની ટીપમાં નં. ૭, શતાવરી-૧૧, ૧૨, ૧૩. **શરીરમાં લોહી ઘણું ગયું હોય તો તે માટે**:—કેસર-૨. **શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય તો તે માટે**:—અગરુ-૭. **નિદ્રા આવવા માટે**:—અઘાડી-૬, વંતાકડી-૭. **ચેતનપ્રાપ્તિ માટે**:—ખજૂરી-૧૧. **મૂસળરોગ માટે**:—કેતકી-૨, કેવડાનું ઝાડ-૭, ધાપાન-૧. **ઊંઘ ન આવતી હોય તો તે માટે**:—અળશી-૧ એરંડો-૨૩, ગાંજો-૬, જાયફળ-૨, દક્ષિણી ગુરિયો-૫, ધોળી પીલુડી-૮, લીંડીપીપર-૪, સહદેવી-૮. **નિદ્રા ન આવવા માટે**:—થુવેર—૩. **વાતભ્રમ માટે**:—આદું-૪૪, તુવરફળ-૪, વાયવરણો-૯. **ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય તે માટે**:—આંબો-૬. **શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે**:—ગુલબાશી-૪, થુવેર-૫. **ઉઠાણું (અફૂટ ગૂમડાં) માટે**:—ઉંડણ-૨, કંકોડી-૮, ઝેરકોચલાં-૪, ભિલામો-૧૧, લસણ-૨. **શરીરમાં થયેલી ગરમી માટે**:—ઉપરસાલ-૧, એરંડો-૯, કાંટીગોખરુ-૩. **મૂત્રદોષ અને શુક્રરોગ માટે**:—એલચી-૧, ખપાટ-૫. **શીણ (થાક) ઊતરવા માટે**:—કચૂરો-૪, કડોળી-૫, ખેર-૮, બીવલો-૪. **ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય તે માટે**:—કરંબળ-૧. **અંગમાં ગરમી થઈ લોહી રહેતું નથી તે માટે**:—કૂંવાડિયો-૫. **અંગમાં જામેલી ગરમી માટે**:—કુંવાર-૮, કેળ-૨૫. **ઉષ્ણપિત્ત માટે**:—દાડમ-૪. **જડત્વ (જડપણા) માટે**:—બિજોરું-૧૮. **મળમૂત્ર વડે આજારી માટે**:—બ્રાહ્મી-૨. **પિત્તાંશ માટે**:—ભીંડી-૧. **ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ માટે**:—મેંદી-૩. **કોઈ પણ રોગ કદી ન થવા માટે**:—લીમડો-૩૩. **શરદી અને ગરમીથી પગ વળી જાય તે માટે**:—વિખમોગરી-૩. **મલાવરોધ થાય તે માટે**:—હળદર-૨૧. **અસ્રો (સજાયો) ઊઠે તે માટે**:—નાળિયેરી-૬.

જુઓ ગો૦વૈ૦માં:—**મહેનત અને થાક માટે**:—દૂધ-૨૪. **દાઝેલા શરીર ઉપર**:—ઘી-૧૦. **શરીરમાં ગરમીથી લોહી બગડવા ઉપર**:—ઘી-૧૩. **તજાગરમી માટે**:—ઘી-૧૮. **ગુદભ્રંશ (આમળ) માટે**:—છાણ-૨. **પરસેવો નહિ થવા માટે**:—છાણ-૩.

જુઓ પ્રા૦ ઓ૦ માં—**કરોળિયો શરીર ઉપર મસળવાથી ઊઠેલા ફોડલા માટે**:—ઉંદરની લીંડીઓ-૫. **ચામખીલ (મસ) થયા હોય તો**:—ઘોડાનો વાળ-૧, સર્પની કાંચળી-૪. **નવેલા (નખ ઊપડવા) માટે**:—ભેંસનું છાણ-૧, મીણ-૧. **તજાગરમી (પગ ફાટવા) માટે**:—મીણ-૨. **અંગ ઉપર પિત્ત ઊઠે તે માટે**:—સર્પની કાંચળી-૧. **બદ માટે**:—સર્પની કાંચળી-૩. **ઘણા દિવસની નિદ્રાનાશ માટે**:—કસ્તૂરી-૯.

૨—ગોવૈદક

॥ गावाः कामदुघा मताः ॥

વિષયોપન્યાસ :—મનુષ્યોનું જીવન શાંતિ, સુખ અને સરળતાપૂર્વક વ્યતીત થાય એટલા માટે પહેલાથી જ સર્વ અનુકૂળ સાધનોની તજવીજ કરી લેવી, એ બુદ્ધિમાનોનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે કરવાનું ફળ માત્ર મહેનત કરનારને જ મળે એમ નહિ, પરંતુ તેનુ ફળ ભવિષ્યની પ્રજાને તેમ જ સર્વ જનસમાજને પણ મળે એવી સુજ્ઞજનોના હૃદયમા ઉદાર ભાવના રહેલી હોય છે. આપણા પૂર્વજોએ એ પ્રમાણે અતિ પ્રયાસથી અને મહાન કષ્ટ સહન કરીને જે વિદ્યાકળાનો સંગ્રહ કરી રાખેલો છે, તેઓએ જ ગાય સરખા પરમ ઉપયુક્ત પ્રાણીનો આપણા ધર્મકર્મમા સ્થાન–સ્થાન પર સંબંધ જોડી આપીને, તે પ્રાણી વિષે આપણા હૃદયમા વિલક્ષણ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી આપેલો છે આ પ્રકાર માત્ર ધર્મસબંધનો છે, એટલા જ કારણથી આપણે ગાયના ગીત ગાઈએ છીએ એવુ નથી, પણ તેની ઉપયોગિતાને લીધે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તોપણ એટલુ બધુ ઉપયોગીપણું દેખાય છે કે પરમેશ્વરે જાણે સર્વ સુખદાયક સ્વર્ગીય અમૃત જ આપણા કલ્યાણ માટે ગાયના રૂપમાં ઉત્પન્ન કરેલું છે

ગાયના વિષયમા મનુષ્ય કોઈ પણ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે તો તેને આશ્ચર્યકારક ફાયદા જણાશે. તેનુ દૂધ, દહીં, ઘી, છાશ, માખણ, મૂત્ર, છાણ ઇત્યાદિ પદાર્થોમા વૈદકશાસ્ત્રના આધારે કેટલી બધી ઉપયોગિતા દેખાય છે, એ જો લખવા બેસીએ તો એક મહાભારત જ થાય આથી થોડામા સારાશરૂપે એ વિષે મે જે વિવેચન કરેલું છે તે માત્ર વૈદકીય છે આ ઉપરાત ખેતી, શરીરરક્ષણ, સ્વચ્છતા, વ્યાપાર ઇત્યાદિ ઘણા મુદ્દા બાકી રહેલા છે. આ સર્વ વાતનો વિચાર કરવાથી ગાયનુ ઉપયોગીપણુ કેટલુ વ્યાપક છે, એ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે તેમ છે. ×

આપણે પૂર્વજોનો મોટો આભાર માનવો જોઈએ કે, આવા ઉપયોગી પ્રાણીની સેવા કરવાનુ તેઓ આપણને શીખવી ગયા છે તેઓએ જ્યા–ત્યા ગાયનુ ઉપયોગીપણું દર્શાવી આપેલું છે એ ઉપયોગિતા આપણી દૃષ્ટિમા વારંવાર આવે એટલા માટે તેઓએ સુદર યોજના કરેલી છે, જેમ કે ગાયનું છાણ શરીરે ચોળી શરીરશુદ્ધિ કરતી વખતે આપણા ધર્મકર્મમા છાણની મહત્તા ધ્યાનમા રહે અને તેના ગુણ સાથે માણસની પોતાની ભાવના પણ ભળી વિશેષ લાભ થાય એટલા માટે ધર્મશાસ્ત્રમા છાણ ચોળતી વખતે નીચેનો શ્લોક બોલવાનો રિવાજ ચાલતો આવે છે —

अग्रमग्रं चरंतीना, औषधीना रसं वने ।
तासां ऋषभपत्नीना, पवित्र कायशोधनम् ॥
यन्मे रोगाश्च शोकाश्च, पापं मे हर गोमय ।

અર્થ :—વનમાથી અનેક ઔષધિઓના રસનુ ભક્ષણ કરનારી જે ગાય, તેનુ પવિત્ર અને શરીરશોધન કરનાર છાણ ! તુ મારા રોગ અને માનસિક શોક તેમ જ પાપનો નાશ કર.

આ શ્લોકમા ગાયની મહત્તા વિષે કેટલો સારાશ રહેલો છે ! આ શ્લોક તો માત્ર છાણ વિષે જ છે, તો પછી તેના દૂધ, ઘી વગેરેનો લાભ કેટલો બધો હશે, તેનો વિચાર કરવાનુ વાચનારાઓની કલ્પના ઉપર જ રાખુ છુ હકીકત આવી હોવાથી તેની અનેકવિધ ઉપયોગિતાનો અને તેમા રહેલા અનેક પ્રકારના આપણા હિતનો જેઓ વિચાર કરતા નથી, તેઓ પોતાનુ એટલુ બધુ હિત ગુમાવશે કે જાણે તેઓ આપઘાત જ કરે છે.

કેટલાકો કહે છે કે, જેટલી ગાયની ઉપયોગિતા છે તેટલી સર્વ જાનવરમા પણ હોવી જોઈએ, પણ તો પછી ગાયને જ શ્રેષ્ઠ શા માટે કહેવી ? બીજા જાનવરોના ગુણ અને ઉપયોગની સાથે

× મૂઆ પછી પણ આપણને એ ગાય ગોરોચન જેવુ વ્યાધિનાશક અમૃત આપે છે, તો આપણે એના ઉપકારનો બદલો શુ આપી શકીએ ? ગોરોચનના ગુણ અને વિશેષ ઉપયોગ ખનિજ ઔષધિમા આપેલા છે.

અથવા ગરમ કરેલું દૂધ ઘી સહિત બરાબર સાકર નાખી પીવું. (૧૧) **આંખો બળતી હોય તે ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં રૂનો પોલ કરી, ઉપર, ફટકડીની ભૂકી નાખી આંખો ઉપર બાંધવું. (૧૨) **પુષ્ટિ આવવા માટે:**—ગાયનું દૂધ, ઘી અને મધ એ એકઠું કરી પાવું (૧૩) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—આઠ તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સૂંઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળી કરી તે દરરોજ રાતે સૂતી વેળાએ ખાવા આપવું ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ એ ઔષધ આપવું (૧૪) **શીતળા અથવા શીળી આવવાથી** છોકરાના શરીરમાં આવેલા તાવ ઉપર —તુરતનું દોહેલું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું (૧૫) **છાતી અથવા હૃદયરોગ ઉપર:**—દૂધમાં ભિલામાનું તેલ ૧૦થી ૧૫ ટીપાં સુધી નાખીને પાવું (૧૬) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—દૂધમાં પાંચગણું પાણી નાખી તે સારી પેરે ઉકાળવું અને પાણી બળી જાય એટલે દૂધ પાવું. (૧૭) **હાડકું ભાગ્યું હોય તે ઉપર:**—સવારમાં બાખડી ગાયનું દૂધ સાકર નાખી ગરમ કરવું તેમાં ઘી અને લાખની ભૂકી નાખી ટાઢું થયા પછી પાવું એટલે અસ્થિભગ્નનો નાશ થશે **બીજો પ્રકાર:**—લાખ, ધઉં અને અરજુનસાજડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘી નાખી, તે તૂટા પડેલા સાંધા અથવા ભાગેલાં હાડકાં ઉપર હાડ સંધાવા આપવું. (૧૮) **સળેખમ ઉપર:**—ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને મરીની ભૂકી નાખી પાવું (૧૯) **માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર:**—રૂની જાડી થેપલી કરી તે ગાયના દૂધમાં પલાળી માથા ઉપર રાખવી, તે ઉપર પાટો બાંધી રાખવો અને વારવાર દૂધ રેડતા રહેવું આ પ્રમાણે સવારથી સાંજ સુધી રાખી સાંજે માથું ધોઈ નાખી માખણ ચોળવું એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવું. (૨૦) **પ્રવાહિકા અને રક્તપિત્તાદિક ઉપર:**—અર્ધું પાણી અને અર્ધું દૂધ એકઠું કરી દૂધ એકલું રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું તે પેટની અંદર વાયુ રહેલો હોય ત્યારે શૂળ, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, તરસ વગેરે રોગો ઉપર આપવું જેવું અમૃત તેવું જ એ દૂધ છે એ સર્વ રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમાં લેવું (૨૧) **પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી ઉપર:**—લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવું એટલે એ રોગ દૂર થશે (૨૨) **હેડકી ઉપર:**—ઉકાળેલું દૂધ પાવું (૨૩) **મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત વાયુ ઉપર:**—દૂધપાણી એકઠું કરી પાવું (૨૪) મહેનત કરી આવેલા થાકી ગયેલા માણસને ગરમ કરેલું દૂધ પાવું એટલે થાક ઊતરી જઈ હોશિયારી આવે છે થાકી ગયેલા માટે આ અપ્રતિમ ઔષધ છે (૨૫) **માથું દુખતું હોય તે પર:**—ગાયના દૂધમાં સૂંઠ ઘસી માથા ઉપર લેપ કરવો અને ઉપર રૂ લગાવવું, એટલે સાત-આઠ કલાકમાં ચાહે તેટલી ભયંકર પીડા હોય તે પણ દૂર થશે

ગાયનું દહીં —(સં૦ દધિ મ૦ દહી હિં૦ દહી ક૦ મોસરૂ તે૦ પેરૂગુ ફા૦ દોગ અં૦ ક્રુગગન ઈં૦ કર્ડેડ મિ ક) સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રુચિકારક, તેજસ્વી, દીપન, પૌષ્ટિક, મીઠું, ગ્રાહક, ટાઢું અને વાતાર્શનું નાશક છે દહીં મંદ, સ્વાદુ સ્વાદ્વમ્લ, ખાટું અને અતિખાટું એમ પાંચ પ્રકારનું છે **મંદ દહીં**:—એ જાડું, સ્વાદે દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાહક અને ત્રિદોષ કારક છે **સ્વાદુ દહીં**:—જાડું, મીઠું, વૃષ્ય, પાકકાળે મધુર, અભિષ્યંદકારક, મેદ, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર તથા પિત્તને શમાવનાર છે **સ્વાદ્વમ્લ દહીં**.—જાડું, મીઠું, કિંચિત્ ખાટું અને તૂરું છે બીજા ગુણ સ્વાદુ દહીં જેવા જ છે **ખાટું દહીં**:—લોહી, પિત્ત કફને કરનાર અને દીપન છે **અતિ ખાટું દહીં**:—દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર, શરીર ઉપર રૂંવાં ઊભાં કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને દાંતને ખટાવનાર છે **ગરમ કરેલા દૂધનું દહીં**:—શીતળ લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ, દીપન, મધુર, રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે **તપાવી મલાઈ કાઢી લીધેલા દૂધનું દહીં**:—ટાઢું, લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ, ગ્રાહક, દીપન, મધુર રુચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે **સાકરમિશ્રિત દહીં**:—ખાવાથી પિત્ત, દાહ, તૃષા અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે **ગોળમિશ્રિત દહીં**:—તર્પણ, ધાતુવર્ધક, ગુરુ અને વાતનો નાશ કરનાર છે **દહીંનું નીચોવેલું પાણી**:—બળ વધારનાર, તૂરું પિત્તકારક, સારક ગરમ, રુચિકર, ખાટું, લઘુ સ્રોત-શોધક

અને પ્લીહોદર, તૃષા, કફાર્શ, વાયુ, વિષ્ટંભ, પાંડુરોગ, શૂળ અને શ્વાસનું નાશક છે. **દહીં ઉપરની તોર (તર)**:—સારક, ગુરુ અને રક્તપિત્ત, કફ તથા વીર્યને વધારનાર અને જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર તેમ જ વાતનાશક છે. બીજા ગુણ દહીં જેવા છે. **ઉપયોગ :—(૧) કોગળિયા ઉપર** :—ગાયનું દહીં અથવા છાશ સમભાગે પાણી નાખી પાવું; એટલે અતિ વધી ગયેલા કોગળિયાથી જીવનું રક્ષણ થશે. **(૨) કાચની ભૂકી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર** :—ગાયનું દહીં પાવું. **(૩) તૃષ્ણારોગ ઉપર** :—જૂની ઈંટ સ્વચ્છ ધોઈ અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ થાય ત્યાં સુધી તપાવી ગાયના દહીંમાં નાખવી અને તે દહીં થોડું થોડું પાવું. **(૪) કરેણના વિષ ઉપર** :—ગાયના દહીંમાં સાકર નાખી પાવું. **(૫) સૂર્યાવર્ત ઉપર** :—સૂર્યોદય થયા પહેલાં દહીં અને ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો. **(૬) તૃષ્ણા (તરસ) રોગ ઉપર** :—ગાયનું મધુર દહીં ૧૨૮ ભાગ, સાકર ૬૪ ભાગ, ઘી ૫ ભાગ, મધ ૩ ભાગ, મરીનો ભૂકો ૨ ભાગ, સૂંઠની ભૂકી ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કાલવી કલાઈના વાસણમાં રાખી તેમાંથી થોડું થોડું પાવું. **બીજો પ્રકાર** :—પ્રથમ દહીં વસ્ત્રમાં ગાળી પછી તેમાં સાકર આદિ સર્વ મસાલા નાખી થોળી રાખવું. એને શ્રીખંડ કહે છે. તે તૃષા, દાહ અને પિત્તનાશક હોઈ મધુર છે.*

ગાયનું માખણ :—(સં૦ નવનીત. મ૦ લોણી. હિં૦ મખ્ખન. ક૦ બેણે. તૈ૦ પેન્ના. ફા૦ મસકા. અ૦ ઝુબ્દ. ઇં૦ બટર. લૅ૦ બુટિરમ.) શીતળ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કાંતિ વધારનાર, ગ્રાહક, બલપ્રદ, બાળક અને વૃદ્ધને માટે જડ, રુચિકર, મધુર, સુખકારક, આંખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક અને વાત, પિત્ત, કફ, અર્શ, ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ, સર્વાંગશૂળ, થાક અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. **ઠંડું માખણ** :—બળ વધારનાર, વીર્યકારક, ગુરુ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુ વધારનાર, અપ્રિય, અભિષ્યંદી તથા બે-ત્રણ દિવસનું હોય તો ખારું, તીખું, ખાટું અને વાંતિ, અર્શ, કોઢ, એ દોષ સિવાય નેત્રરોગ અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ :—(૧) ક્ષય મટી શક્તિ આવવા માટે** :—ગાયનું માખણ, ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરખ એકઠાં કરી ખાવા આપવું. **(૨) આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપર** :—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. **(૩) શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર** :—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. **(૪) શીતળા અથવા શીળીના રોગથી થયેલ છોકરાંના ઝીણા તાવ ઉપર** :—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠાં કરી તેમાં જીરાની ભૂકી નાખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમેશાં સવારમાં આપવી. **(૫) કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો** :—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાખવું. **(૬) ખરસાણી, ભિલામો ઇત્યાદિ ઊડયાં** હોય અથવા આંખમાં પડયાં હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું. ખરસાણી ભૂલથી કદી ખાવામાં આવ્યાથી શરીરમા દાહ થાય તો ગાયનું પુષ્કળ માખણ ખાવા આપવું. **(૭) કરેણના વિષ ઉપર** :—ગાયનું માખણ થોડું ઊનું કરી આપવું. **(૮) રક્તાતિસાર ઉપર** :—ગાયના દૂધમાંથી માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું. **(૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર** :—ગાયનું માખણ અને તેલ ખાવા આપવાં; એટલે દાંતને મજબૂતી આવી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

---

* **(૧) સાપના ઝેર ઉપર** :—દહીં, મધ, માખણ એ દરેક ત્રણ ત્રણ તોલા લેવાં તથા પીપર, સૂંઠ, મરી, વજ અને સિંધવ સમાન ભાગે લઈ બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ તોલા લઈ ૧૨ તોલા મિશ્રણ તૈયાર કરવું. તેમાંથી ૪ તોલા એક વખત સાપ કરડ્યો હોય તેને પિવડાવવું. દસ મિનિટ પછી વમન અને વિરેચન ન થયાં હોય તો બીજી વખત પિવડાવવું. જરૂર પડે તો ત્રીજી વખત પણ પિવડાવી દેવું. આવી રીતે ત્રણ ત્રણ માત્રા પહોંચ્યા પછી અવશ્ય વમન-વિરેચન થઈને રોગી રોગમુક્ત થઈ જશે. કાષ્ટ ઔષધિ નવી લેવી જોઈએ. નવી વનસ્પતિ હોય તો શાસ્ત્રકાર લખે છે કે તક્ષક, વાસુકિ અથવા બીજા એથી પણ વિશેષ બળવાન સર્પના ઝેરથી પણ આ ઔષધિ લેવાથી રોગમુક્ત થઈ શકાય છે. સર્પના કરડવા પછી બની શકે એટલી જલદી દવા આપવી જોઈએ.

(૨) સોજો, મણની તીક્ષ્ણ પીડા તથા દાહ ઉપર :—દહીંને કપડામાં બાંધી પાણી કાઢી નાખવું. પછી દર્દવાળી જગા ઉપર બાંધવાથી દર્દ દૂર થાય છે. શૂળ તથા દાહ મટાડી શકાય છે, નીકળતાં ગૂમડાં બેસી જાય છે અને નીકળેલાં ગૂમડાંને ફોડીને ભરી આપે છે.

गायना गुणो अने उपयोगनी सरखामणी करी जोईए तो गायनेज श्रेष्ठता मळशे; एम ए अनादिसिद्ध अनुभवथी ठरेलुं छे.

गायनां दूध–घीना तेम ज छाणमूत्रना जे जे गुणो कहेला छे, तेनी सरखामणीमां बीजां जानवरोमां गुण ओछा छे, सर्व दूधमां गायना दूध जेटलुं शुद्ध, औषधमां उपयोगी, सतेज, गुण–कांतिकर बीजुं कोई दूध नथी, भेंसनुं दूध गायना दूध करतां जड, आळस करवावाळुं, कफकर अने औषधरूपे पण ओछा गुणवाळुं छे. मतलब के, भेंसनुं दूध गायना दूध करतां ओछा गुणवाळुं छे. एवी ज रीते गायना बीजा गुणोथी पण अन्य पशुओना गुणोनी सरखामणी करीशुं-तो अन्य हरेक पशु माटे नीचलो वर्ग कबूल करवो पडशे. उदाहरणार्थे घोडीनुं मूत्र उष्ण, व्रणदाहक, मंदप्रज्ञ अने कांतिहारक छे; तो गायना मूत्र करतां ते अति कनिष्ठ कहेवाय. आम छतां पृथ्वीमांनो कोई पण पदार्थ जो युक्तिपूर्वक उपयोगमां लेवामां आवे तो ते लाभदायक होवाथी उत्तम ज छे अने एवी गुणग्राही दृष्टिथी तो हुं सर्व पदार्थनो आदर करुं छुं; परंतु सर्वमान्य थवा योग्य तो साधारण रीते गायना समान आदरणीय प्राणी अन्य कोई पण मळी शकशे नहि; एटला ज माटे आटलो उल्लेख लोकोनी पासे विचार करवा माटे मूकेलो छे. आपणा समाजनी स्थिति अत्यार सुधी आ विषयमां बाल्यावस्था जेवी थई रहेली छे.

गायनी उपयोगिता आटली बधी होवा छतां तेना अमृत समान दूध, दहीं, घी, छाश, माखण वगेरेनो आपणा देशमां अभाव थतो चाल्यो छे ए शुं ? आवी रीतना उपयोग उपरथी यक्षे धर्मराज युधिष्ठिरने प्रश्न कर्यो हतो के, 'पृथ्वी उपर अमृत शुं छे ?' धर्मराजे प्रत्युत्तर आप्यो के, 'दूध.' पण ए ज दूध आपणने केटलुं दुष्प्राप्य थई गयुं छे ते जुओ !

घृतं न श्रूयते कर्णे, दधि स्वप्ने न दृश्यते ।
दुग्धस्य तर्हि का वार्ता, तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥

अर्थ:—घी सांभळवामां पण आवतुं नथी अने दहीं स्वप्नमां पण देखातुं नथी, तो पछी दूधनी वात ज केवी ? अने छाश तो इंद्रने पण दुर्लभ थई छे !

आ संबंधमां वधु नहि लखतां छेवटे सर्व कोईने एटली ज विनंती करुं छुं के गाय विषे धार्मिक बुद्धि कदाच बाजुए मूको; तो मात्र व्यावहारिक दृष्टिथी पण गायनी पासेथी अनेक प्रकारे लाभ लई शकाय छे. माटे आ प्राणी तरफ लक्ष आपो ! अने तेनी पासेथी आगळ लख्या प्रमाणे वैद्यकीय दृष्टिथी संक्षेपमां जणावेला महान लाभ अने व्यावहारिक दृष्टिथी थनारा बीजा अनेक लाभ मेळववा प्रयत्न करो.

×दूध:—दूध जेवो पौष्टिक अने अत्यंत गुणवाळो एवो बीजो पदार्थ नथी. दूध ए मृत्युलोकनुं अमृत छे. सर्व दूधमां पोतानी मानुं दूध श्रेष्ठ छे अने मानुं दूध छूट्युं, त्यांथी गायना दूधथी श्रेष्ठ एवुं बीजुं कोई पण दूध मळनार नथी. माणसने बाळकथी ते वृद्धपणा सुधी हमेशां गायना दूधनी अत्यंत जरूर छे. माणसनी शक्ति अने बळ वधारनार गायना दूधथी श्रेष्ठ एवो बीजो कोई पदार्थ त्रिभुवनमां मळनार नथी. ×गोमांसभक्षक लोक आ देशमां आव्याथी आ देशमां गायनो घणो ज संहार थई रह्यो छे; तेथी तेनो वधारो थवाने बदले ऊलटो घटाडो थयो अने ज्यां त्यां गायनुं दूध नहि मळवाथी लोकोमां बळ अने शक्ति कमी थयां तेथी साहजिक रीते हतवीर्यपणुं प्राप्त थयुं; तेम ज जमीननुं उत्तम खातर जे तेनुं छाण, ते भरपूर मळवानुं साधन कमी थवाथी, जमीननी अंदर धान्य थोडुं अने ओछा कसवाळुं उत्पन्न थवा मांड्युं; तेथी लोकोनी शक्ति कमी थई, आयुष्य पण कमी थयुं. पहेलांना वखतमां धनधान्य अने दूध–घीनी विशेषता होवाथी अहींना लोकोने बीजा देशमां लोको आगळ दीन थवानो प्रसंग कोई दिवस आवेलो नहि; परंतु हमणांना काळमां ते सर्व वातनी अत्यंत न्यूनता थवाथी परदेशना लोक पासे जवानी

× अहीं थी आ परिच्छेद पूरो थतां सुधीनो लेख गुजराती पहेली आवृत्तिथी उमेरायो छे; मूळ मराठीमां नथी.

(માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે! આ દેશમાં હમણાં જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેનું મુખ્ય કારણ ગાયનો હમેશ થઈ રહેલો સંહાર એ જ છે. એટલા માટે ખરા દેશહિતચિંતકોએ ગાયનો સંહાર કમી થાય એવા કામમાં નિત્ય શરીર, મન અને વાણી વડે કરી મંડવું; એટલે આ દેશનો ઉદયકાળ આવશે. જો હાલ છે એવી જ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશનો કદી પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારવાન જનો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધ:—(સં૦ દુગ્ધ. મ૦ હિં૦ બં૦ દૂધ. ક૦ હાલુ. તૈ૦ પાલુ. ફા૦ શીરે. અ૦ લબનુલ. ઈં૦ મિલ્ક. લૅ૦ લકટસ.) સ્વાદવાળું, રુચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર, પથ્ય, કાંતિકારક, બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર, વયસ્થાપક, હૃદ્ય, રસાયન, ગુરુ, પુંસ્ત્વપ્રદ, મીઠું અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાહ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ઉદાવર્ત, શ્રમ, કામ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણજ્વર. હૃદ્રોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શૂળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષમાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી ગાયનું દૂધ વિશેષ કરીને વાતનો નાશ કરે છે; લાલ અને ચિત્રવર્ણની ગાયનું દૂધ વિશેષ કરી વાતનાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે; શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષ કરી કફ કરનાર છે; મરી ગયેલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ (વાત, પિત્ત, કફ)નો નાશ કરનાર છે; બાખડી ગાયનું દૂધ જાડું, બળ વધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક અને ત્રણે દોષોનો નાશ કરનાર છે; ખોળ અને ખાણ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે અને કડબ, ઘાસ, પરાળ, ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જુવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયન અને ત્રિદોષનાશક છે. ઘરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે અને ગર્ભિણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ પિત્તકારક, ખારાશ પડતું, મધુર અને શોષ કરનાર છે. પહેલી વાર વિયાયેલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર (સાર વિનાનું) અને ગુણહીન છે, નવી વિયાયેલી ગાયનું દૂધ લૂખું, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિયાએ ઘણા દિવસ થઈ ગયેલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર, દાહકારક અને ખાટું છે. ધારોષ્ણ–તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે. ઠંડું દૂધ (કાઢ્યાને એક પહોર થયેલું) ત્રિદોષકારક છે. ગરમ કરી ઠંડું પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ થાય છે અને ઊનું કર્યા વગરનું ઠંડું દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષકર, અપાચક અને મલસ્તંભક છે. સવારમાં ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકર છે. **દૂધની મલાઈ (તર)**:—શીતળ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રુચિકર, કફવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **ગાયના દૂધનો ઔષધિમાં ઉપયોગ**:—×(૧) **આધાશીશી ઉપર**:—ગાયના દૂધનો માવો ખાવો અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમાં સાકર નાખી ખાવા આપવી. (૨) **ધંતૂરા અથવા કરેણના વિષ ઉપર**:—પાશેર દૂધમાં સાકર એક તોલો નાખી પાવું. (૩) **સોમલ, મોરથૂથુ, વછનાગ, મુરદારશિંગ ઇત્યાદિના વિષ ઉપર**:—ઊલટી થાય ત્યાં સુધી દૂધ પાવું અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) **મનશીલના વિષ ઉપર**:—દૂધમાં મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) **કોદરાના વિષ ઉપર**:—ઠંડું દૂધ પાવું. (૬) **કાચની** ભૂકી અન્નની સાથે ખાધામાં આવી હોય તો તે ઉપર દૂધ પાવું. (૭) **ગંધકના વિષ ઉપર**:—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું. (૮) **પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ માટે**:—ગરમ કરેલ દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી પાવું. આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી. (૯) **જીર્ણજ્વર ઉપર**:—દૂધમાં ગાયનું ઘી, સૂંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ નાખી તે દેવતાથી ઉકાળી પાવું. (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શર્કરા ઉપર**:—દૂધમાં ગોળ અથવા ઘી–સાકર નાખી તે કાંઇક ગરમ કરી ખાવું.

× હરસના રોગીને ગાયનું દૂધ અનુકૂળ રહેતું નથી. લોહી પડતું હોય તો વધારે પડે છે. ગરમ કરેલા દૂધના કરતાં કાચું દૂધ વધારે નુકસાન કરે છે. હરસના રોગીને બકરીનું દૂધ આપી શકાય છે. —**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

ગાયની છાશ :×—(સં૦ તક્ર. મ૦ તાક. હિં૦ છાશ. ક૦ તૈ૦ મજ્જિગે. ફા૦ મસ્ત, મઠા. અ૦ હમીજ. ઈં૦ બટર મિલ્ક, વ્હે.) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે. **સાધારણ છાશ :**—સ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાટી, તૂરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લૂખી, અવૃષ્ય, બલપ્રદ, તૃપ્તિકર, હૃદ્ય, વિકાસી, રુચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર; અને કમળો, મેહ, મેદ, અર્શ, પાંડુ, સંગ્રહણી, મલસ્તંભ, અતિસાર, અરુચિ, ભગંદર, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, સોજો, કફ, કોઢ, કૃમિ, પરસેવો, ઘીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિષમજ્વર અને શૂળનો નાશ કરે છે. છાશ મધુરપાકી છે એટલે પિત્તનો કોપ કરતી નથી. લૂખી, ગરમ (ઉષ્ણ) અને તૂરી છે એટલે કફનો નાશ કરે છે, ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે. **મધુર (મીઠી) છાશ :**—કફ કરનાર અને વાતપિત્તનાશક છે. **ખાટી છાશ :**—રક્તપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ખાટી છાશ મીઠા સાથે** પાઈ હોય તો વાનો નાશ કરે છે. **મીઠી (મધુરી)** છાશ સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રક્ષ અને કફનાશક છે. પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર લીંડીપીપર અને મીઠું નાખી આપવી. પિત્ત થયેલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી. **કફોદર ઉપર :**—ત્રિકટુ, અજમો, જીરું અને સિંધવ નાખી આપવી. સૂંઠ, મીઠું (સિંધવ), જવખાર વગેરે નાખી તે છાશ સન્નિપાતોદર ઉપર આપવી. ક્ષય, દૌર્બલ્ય, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, તૃષા અને રક્તપિત્ત ઉપર છાશ આપવી નહિ. **માખણવાળી છાશ ઊંઘ અને અંગની જડતા** કરનાર તથા જડ છે. **માખણ કાઢી લીધેલી છાશ** લઘુ (હલકી) અને પથ્યકર છે. **ઘોળવું** (પાણી નાખી હલાવેલું દહીં-મઠો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષનાશક છે. **(૧) દાહ (બળતરા) ઉપર :**—ગાયની છાશથી કપડું ભીંજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતા રહેવું એટલે દાહનો નાશ થશે. **(૨) સંગ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—ગાયની છાશ પાવી; તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે, આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સેંકડો રોગોનો નાશ થાય છે. **(૩) મલાવષ્ટંભ (બદ્ધકોષ્ઠ) થાય તો :**—અજમો અને બિડલવણ નાખી ગાયની છાશ પાવી. **(૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—ચિત્રકમૂળની છાલ વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાખવો અને તેમાં ગાયનું દહીં અથવા છાશ નાખી પાવું. **(૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને બિડલવણ નાખી ગાયની છાશ પાવી. **(૬) સંગ્રહણી ઉપર :**—ગાયની છાશમાં એક તોલો ઘોળી મૂસળી વાટી પાવી અને પથ્ય છાશ તથા ભાતનું રાખવું. **(૭) બીજો પ્રકાર :**—ગાયની છાશમાં સૂંઠ અને લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી પાવી. સંગ્રહણી રોગને માટે છાશ દીપન, ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પાવી, એટલે નડશે નહિ, તેમ જ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ફાયદો કરનાર છે.

ગાયનું ઘી :—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ, શીત, ગુરુ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્તકારક, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, રસાયન, રુચ્ય, નેત્ર્ય, કાંતિકારક, વૃષ્ય અને મેધા, લાવણ્ય, તેજ તથા બળને આપવાવાળું, વયઃસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, શુક્રલ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, મનુષ્યને હિત કરનાર અને બાળ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણુ એમને જડ; અને અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, શ્રમ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ નિરામજ્વરને હિતકારક અને આમજ્વરવાળાને વિષમાસન છે. **માખણમાંથી તાજું કાઢેલું ઘી :**—તૃપ્તિકારક, દુર્બળ માણસને હિતકારક, ભોજનમાં સ્વાદવાળું, નેત્રરોગ, પાંડુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત છે. કોલેરા, અગ્નિમાંદ્ય, બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષયરોગ, આમવ્યાધિ, કફરોગ, મદાત્યય, બદ્ધકોષ્ઠ અને તાવમાં થોડું જ આપવું. **જૂનું ઘી :**—તીક્ષ્ણ, સારક, ખાટું, લઘુ, તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ કરનાર, છેદક, લેખન, સાંભળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક, ઘ્રાણ-સંશોધક, વ્રણ રુઝાવનાર (સાંધનાર) અને ગુલ્મ, યોનિરોગ, મસ્તકરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપસ્માર, મદ, મૂર્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, સળેખમ, કોઢ, ઉન્માદ, કૃમિ

× અમ્લપિત્તના રોગમાં અથવા ખાટાખાટા ઓડકાર આવતા હોય, છાતીમાં બળતરા રહેતી હોય, મોઢામાં ચાંદાં હોય, અથવા રક્તપિત્તનો રોગ હોય ત્યારે દહીં અથવા છાશનું સેવન હાનિકર ગણાય છે.—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

વિષ, અલક્ષ્મી અને નિર્દોષનો નાશ કરે છે એ બસ્તિકર્મ અને નસ્યવિષયમાં પ્રશસ્ત છે આ ઘી દશ વર્ષ સુધીનુ જૂનુ સમજવુ દશ વર્ષ ઉપરાત જૂનુ થયેલુ તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનુ કૌંભ નામનુ જાણવુ, અગિઆરસે વર્ષ ઉપરનુ તે **મહાઘૃત** જાણવુ એ જેમ જૂનુ હશે તેમ ગુણમા વધારે હશે, એમ જાણવુ ×**શતધૌત ઘૃત** (સો વાર ધોયેલુ ઘી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ દૂધ જેવા માખણ, દહીં, ઘી ઇત્યાદિક ગાયના ઘણા ઉત્તમ છે અને બકરીનાં ઘણા જ નિંદ્ય છે **ઉપયોગ:**—(૧) **આધાશીશી ઉપર:**—ગાયનુ ચોખ્ખુ ઘી સવાર–સાંજ નાકમા નાખવુ, એટલે સાત દિવસમા આધાશીશી તદ્દન દૂર થઈ જશે (૨) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તેના ઉપર:**—ગાયનુ ચોખ્ખુ ઘી નાકમા નાખવુ (૩) **પિત્ત મસ્તકે ચઢી ગયુ હોય તો:**—ગાયનુ ચોખ્ખુ ઘી માથે ચોળવુ એટલે ચડેલ માથુ તત્કાળ ઊતરી જશે (૪) **હાથ–પગમાં દાહ (બળતરા) થયો હોય તો:**—ગાયનુ ચોખ્ખુ ઘી ચોળવુ (૫) **તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે:**—ગાયનુ સો વાર અથવા હજાર વાર ધોયેલુ ઘી શરીરે ચોળવુ (૬) **ધતૂરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર:**—ગાયનુ ઘી પુષ્કળ પાવુ (૭) **દારૂ ઉતારવા માટે:**—ગાયનુ ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠી કરી પાવી. (૮) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—ગાયનું શતધૌત ઘી શરીરે ચોળવુ (૯) **ચોથિયો તાવ, ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:**—ગાયનુ ઘી, દહીં, દૂધ અને છાણનો રસ, એમા ઘી સિદ્ધ કરી પાવુ (૧૦) **દાઝેલા શરીર ઉપર:**—ગાયનુ ધોયેલુ ઘી ચોળવુ (૧૧) **માથાના દરદ ઉપર:**—ગાયનુ દૂધ અને ઘી એકઠુ કરી અંજન કરવુ, એટલે નેત્રની શિરાઓ લાલ થઈને રોગ જતો રહે (૧૨) **છોકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગઠ્ઠો બધાઈ ગયો હોય તે ઉપર**—ગાયનુ ઘી છાતી ઉપર ચોળી સારી રીતે મર્દન કરવુ (૧૩) **શરીરમાં ગરમી** થવાથી લોહી ખરાબ થઈ શરીર ઉપર તાંબા જેવા રંગનાં ચાઠાં થઈ પછી તે કાળાં થઈ, તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ફૂટી નીકળે છે તે ઉપર—પહેલા જળો મુકાવી લોહી કઢાવવુ પછી પિત્તળની કથરોટમા ગાયનુ ઘી તોલા ૧૦ અથવા અર્ધું ગાયનુ અને અર્ધું બકરીનુ લઈ, તેમા પાણી નાખી હાથથી ખૂબ ફીણવુ અને પાણી કાઢી બીજુ પાણી નાખવુ એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઈ, તેમા ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અઢી તોલા નાખી, ઘૂંટીને તે મિશ્રણ માટીના વાસણમા ભરી રાખવુ. એ નિત્ય સૂતી વખતે ચાઠાં થયેલી સર્વ જગાએ ચોળવાથી જામી ગયેલી શરીરમાની ગરમી ઓછી થઈ, કેટલાક દિવસોમા શરીરમા બળતરા મટી જઈ લોહી શુદ્ધ થાય છે અને આ દુષ્ટ રોગ નહિ જેવો થાય છે (૧૪) **તૃષ્ણારોગ ઉપર:**—ગાયનુ ઘી અને દૂધ એકઠુ કરી પાવુ (૧૫) **દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર:**—ગાયનુ સો અથવા હજારવાર ધોયેલુ ઘી શરીરે ચોળવુ (૧૬) **હેડકી ઉપર:**—ગાયનુ ઓકરવરણું ઘી પાવુ (૧૭) **સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર:**—ગાયના શતધૌત ઘીનો વારવાર લેપ કરવો (૧૮) **તજાગરમી ઉપર:**—ગાયના ઘીમા છીપની ભસ્મ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો *

× યાદ રાખવુ કે ગૂમડા આદિ ચામડીની ઉપરના દરદો માટે ચોપડવામા ધોયા વગરનું ઘી ઝેર સમાન છે માટે તે કદી ચોપડવુ નહિ તેમ જ ધોયેલ ઘી ખાવામા ઝેરનુ જ કામ કરતુ હોવાથી તે ભૂલેચૂકે ખાવુ નહિ ઘી હોજરીમા પચન થતુ નથી ઘી યકૃત પિત્ત આતરડાના રસ અને અગ્ન્યાશયના રસથી પચન થાય છે ઘીનુ પાચન આતરડામા થાય છે જેનુ યકૃત નબળુ પડી ગયુ હોય તેને માટે ઘીનુ વધારે સેવન નુકસાન પહોચાડે છે યકૃત નબળુ થાય છે ત્યારે પિત્ત આતરડામા ઓછુ જવાથી દસ્તનો રંગ જોઈએ તેવો પીળો થતો નથી પિત્ત જેટલુ ઓછુ હોય તેટલા અંશે દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે એવે વખતે ઘી પીવાથી યકૃતના ઉપર વધારે બોજો પડવાથી લાભને બદલે હાનિ પહોચે છે જેને રાતે વારવાર પેશાબ કરવા ઊઠવુ પડતુ હોય બપોરે ભોજન કર્યા પછી પેટમા ભારેપણુ આવી જતુ હોય ભાત ખાવાથી પેટમા આફરો આવતો હોય અને ખાટા ઓડકાર આવતા હોય તેને ઘી વધારે અપાતુ નથી

ઘી પાચન થાય તો લાભ પહોચે છે, ઘીનુ પચનશક્તિથી વધારે સેવન થાય તો તેથી આતરડા આદિ અવયવો પર નકામો બોજો પડે છે

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

* **સૂચના**—નવા તીવ્ર જ્વર મલબદ્ધતા વિસૂચિકા અરુચિ મંદાગ્નિ અને મદાત્યય રોગમા નવુ ઘી અપકારી છે જૂનુ ઘી જે એક વરસથી ઉપરનુ હોય તે મૂર્છા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉન્માદ કર્ણશૂળ નેત્રશૂળ

ગોમૂત્ર:—(સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ ગોમૂત્ર. તૈ૦ ઉચ્ચા. ઈં૦ યુરીન. લા૦ યુરીના.) તૂરું, કડવું, તીખું, લઘુ, ખારું, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન, ભેદક, પિત્તલ, મેધાકારક, કિંચિત્ મધુર, સારક, લેખન, બુદ્ધિપ્રદ; અને કફ, વાયુ, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, ઉદર, પાંડુ, ચિત્રા, ચળ, અર્શ, કંડૂ, દમ, આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહવાયુ, ઉધરસ, મલસ્તંભ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રોમાં ગોમૂત્ર ગુણમાં અધિક છે. (૧) **કફરોગ ઉપર**:—એકલું ગોમૂત્ર પાવું. (૨) **રેચ થવા માટે**:—ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામાં ગાળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે. (૩) **ઉદરરોગ અને ભાર ઉપર**:—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સમભાગે ઝીણું વાટી નાખી તે પાવું; અથવા ગોમૂત્રમાં સિંધવ અને રાઈની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૪) **વરાધ ઉપર**:—ગોમૂત્ર એક-બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાખી પાવું. (૫) **ઉદરરોગ અને છોકરાંના પેટમાંના ડબ્બા (ભાર) ઉપર**:—ગાયનું મૂત્ર ૪ તોલા લઈ, તેમાં નાળિયેરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવતીનાં (ખોરેતીનાં) સૂકાં પાંદડાં એક પૈસાભાર ઘસી પાવાં; એથી પેટમાંના સર્વ રોગો જુદા પડી મલદ્વારે તેનો નિકાલ થાય છે. છોકરાંઓને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) **પાંડુરોગ ઉપર**:—હમેશાં સવારમાં શક્તિ અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વસ્ત્રથી ગાળી રોગના કમી-જાસ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) **કર્ણસ્રાવ ઉપર**:—ગોમૂત્ર થોડું ગરમ કરી તે વડે કાન ધોવો.*

ગાયનું છાણ:—(સં૦ ગોમય. મ૦ શેણ. હિં૦ ગોબર. ક૦ ગોમય. તૈ૦ આઉપી.) દુર્ગંધનાશક, શોધક, સારક, શોષક, બીજવર્ધક પોષક, રસવાન, કાંતિકર અને લેપને માટે સ્નિગ્ધલ તથા મળ વગેરે કાઢનાર છે. (૧) **મૃતગર્ભ બહાર પાડવા માટે**:—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવો. (૨) **ગુદભ્રંશ (આમળ) ઉપર**:—ગાયનું છાણ ઊનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) **પરસેવો નહિ થવા માટે**:—ગાયનું સુકાયેલું છાણ અને મીઠાનું જૂનું માટલું એ બેનો ભૂકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) **ખરજ (ચેળ) જવા માટે**:—છાણ શરીરે ચોળી ઊના પાણીથી સ્નાન કરવું. (૫) **રતાંધળાપણા માટે**:—ગાયના છાણના રસમાં પીપર ઘસીને આંખમાં આંજવી.

છાણની રાખ:—શોધક, વ્રણરોપણ કરવાવાળી, રોચક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક, કૃમિકીટઘ્ન, શોધક અને શીતનિવારક છે. (૧) **શીતળા ફૂટી નીકળેલા ફોલ્લા ઉપર**:—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આ જ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વે કરી શ્રેષ્ઠ છે. (૨) **સાધારણ વ્રણ ઉપર**:—ઘીમાં રાખ મેળવી ચોપડવી. (૩) **ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી** ધુંડ, કિશાં વગેરે પડતાં નથી.×

શોથ, અર્શ, વ્રણ અને યોનિદોષ ઇત્યાદિ રોગમાં વિશેષ હિતકારી છે.-(૧) **સર્પના ઝેર ઉપર**:—૧૦થી ૨૦ તોલા ઘી પ્રથમ પિવડાવવું. પા કલાક પછી નવશેકું પાણી જેટલું પી શકાય તેટલું પિવડાવવું. આથી ઊલટી તથા દસ્ત થઈ વિષદોષ દૂર થશે. જરૂર પડે તો બીજી વખત પણ એ જ પ્રમાણે ઘી અને પાણી પાવાં.

* (૧) સ્ત્રીઓને સુવારોગ થવા પછી અથવા કોઈ કારણથી ગર્ભાશયમાં ગાંઠ થઈ હોય અથવા શરીર પર સોજો આવેલો હોય તેના ઉપર:—ગોમૂત્ર રોજ દિવસમાં બે વખત ચારચાર તોલા પિવડાવવું. (૨) જીર્ણજ્વર, પાંડુ તથા સોજા ઉપર:—ગોમૂત્ર કરિયાતાના ફાંટમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત ૭ દિવસ પિવડાવવું. (૩) ઉદરરોગ ઉપર:—ગોમૂત્રનો ક્ષાર ૧ માસા પ્રમાણમાં દિવસમાં બે વખત ઘીની સાથે આપવો કે જેથી જૂનો ઉદરરોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક દૂર થશે. (૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—રોજ સવારે ૨ તોલા ગોમૂત્ર જળમાં મેળવીને પિવડાવવું. (૫) આંખોની બળતરા, સુસ્તી, કબજિયાત અને અરુચિ ઉપર:—ગોમૂત્રમાં થોડી સાકર મેળવી પિવડાવવું. (૬) ચિત્રી તથા ચાઠાં ઉપર:—હરતાલપત્રી, બાવચી તથા માલકાંગણી ગોમૂત્રમાં ૧ દિવસ ભિંજવી પછી ખરલ કરી સોગઠી બાંધી છાંયે સૂકવી પછી લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવી.

× (૧) **પેટમાં નાનાં જંતુ (કૃમિ) થયાં હોય તેના ઉપર**:—છાણની રાખ સફેદ હોય તે તોલા ૨ લઈ ૧૦ તોલા પાણીમાં મેળવી પછી પાણી કપડેથી ગાળી લેવું. સવારે તથા સાંજે ૩ દિવસ આ પાણી પીવું. (૨) **દાંતમાં દુર્ગંધી, જંતુ તથા પેઢાના દરદ ઉપર**:—ગાયના છાણને બાળતાં જ્યારે તેમનો ધુમાડો નીકળી જાય, ત્યારે બળતાં છાણાને પાણીમાં ઠારી કોયલા કરવા. પછી ખાંડી કપડછાણ કરી મંજન ડબ્બામાં ભરી રાખવું. રોજ સવારે આ મંજનથી દાંત સાફ કરવાથી દાંતના સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૩–પ્રાણિજ ઔષધિ

इत्यग्रं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧–અસ્થિ (હાડકાં)

ઉપયોગ :—(૧) **નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર :**—તરસનાં હાડકાં પાણીમાં ઘસી પાવાં અને લેપ કરવો. (૨) **પીનસરોગ ઉપર :**—તરસનું હાડકું પાણીમાં ઘસી નાકમાં નાખવું. (૩) **જલોદર ઉપર :**—માણુસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ઘસી પાવી; એટલે સોજો જલદી ઊતરે છે. (૪) **તોડ-વ્રણ અને સડેલા કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર :**—માણુસનાં હાડકાં બારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે ચાંદીઓ પર ચોપડવું; એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) **હડકાયા શિયાળ તથા કૂતરાના વિષ ઉપર :**—કૂતરાનો અથવા વાઘનો જુઓ દાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ઘસી આપવું. (૬) **ઢોરના ગળામાં હાડકું અટકયું હોય તો :**—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ઘસી તે પાણી ઉપરાઉપરી પિવડાવતા રહેવું. (૭) **ભગંદર ઉપર :**—ત્રિફળાના કાઢામાં બિલાડાનું હાડકું ઘસી લેપ કરવો. (૮) **નાસૂર ઉપર :**—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું, કાચબાની ખોપરી અને તરસનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. (૯) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર :**—કાચબાના કપાળનું હાડકું ઘસી પાવું. (૧૦) **ભગંદર અને દુષ્ટ વ્રણ ઉપર :**—બિલાડીના અને કૂતરાના હાડકાની ભસ્મ કરી ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) **ઉંદરના વિષ ઉપર :**—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. (૧૨) **સર્પના વિષ ઉપર :**—ગરુડપક્ષીનો પગ પાણીમાં ઘસી આપવો.×

૨–ઉંદરની લીંડીઓ

ઉપયોગ :—(૧) **બાળકોનો પેશાબ અને ઝાડો બંધ થયો હોય તો :**—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી ડૂંટી અને પેડુ ઉપર લેપ કરવો. (૨) **પ્રદર ઉપર :**—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી આપવી. (૩) **પ્રમેહ ઉપર :**—ઉંદરની ૩–૪ લીંડીઓ દૂધમાં આપવી. (૪) **નાના બાળકને રેચ થવા માટે :**—ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંડાનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને ડૂંટી ઉપર લેપ કરવો. (૫) **કરોળિયો શરીર પર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉંદરના વિષ ઉપર :**—ઉંદરની લીંડીઓ ઘસી ચોપડવી.

૩–કસ્તૂરી

કસ્તૂરી :—(સં૦ મ૦ હિં૦ કસ્તૂરી. બં૦ મૃગનાભી. તૈ૦ કસ્તૂરી. ફા૦ મુશ્ક. અં૦ મિસ્ક તીબતી. ઇ૦ મસ્ક. લા૦ મોસ્કસ.) તેની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હરિણની તથા જવાદી બિલાડાની ડૂંટીમાંથી નીકળે છે. બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરી જવાદી કસ્તૂરી કહે છે, એ મૃગકસ્તૂરી કરતાં હલકી ગણાય છે. તે સુવાસિત તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોંઘી મળે છે. કસ્તૂરી ઓછા પ્રમાણમાં મળતી હોવાથી તેમાં સેળભેળ બહુ થાય છે. કસ્તૂરી રંગમાં કાળાશ પડતા લાલ રંગની હોય છે. કસ્તૂરી બહુ જ ઉષ્ણ છે. કસ્તૂરી ખુલ્લી રહેવાથી તેની સર્વ સુગંધ હવામાં ઊડી જાય છે; એટલા માટે બહુ જ સંભાળથી રાખવી જોઈએ. શુદ્ધ કસ્તૂરી સૂંઘવાથી નાકમાંથી લોહી પડે છે. **કસ્તૂરી :**—+ચક્ષુષ્ય, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરુ, વૃષ્ય, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે

× (૧) **પથરી ઉપર :**—બગલાનાં હાડકાંનું ચૂર્ણ ૩થી ૬ માસા પાણી સાથે પિવડાવવું. આ ઇલાજથી પથરીમાંથી રેતી બની પેશાબ દ્વારા નીકળી જાય છે. (૨) **મૃગી ઉપર :**—મનુષ્યની ખોપરીની રાખ ૩થી ૬ માસા રોજ સવારે ૨૧ દિવસ પાણી સાથે આપવી.

+ ડૉક્ટર રાધાગોવિંદકરના મત મુજબ કસ્તૂરી ઉત્તેજક, વાતહર, આક્ષેપનિવારક, સ્વેદજનક, મૂત્રજનન

કિલાસ કુષ્ઠ (ચિત્રી), મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, ગળ, વાયુ, તૃષા, ઊલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. જે કામરુ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમાં થનારી કપીશ (કાળા લાલ રંગની) વર્ણની તે કનિષ્ઠ જાણવી. **લતા કસ્તૂરી:**—+સ્વાદુ, વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવી, છેદક, તીક્ષ્ણ અને બસ્તિશુદ્ધિ કરનારી છે; તથા બસ્તિરોગ, કફ, તૃષા, મુખરોગ, લાલાસ્રાવ, ઊલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. **જવાદી કસ્તૂરી:**—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, મુખાવહ, સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કંડૂ, કિટિભકુષ્ઠ (કાળા રંગનાં સખત ચાઠાંઓ), પરસેવો, દુર્ગંધ, વિષ, કંઠરોગ અને કુષ્ઠનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **કાન વહે છે તે ઉપર:**—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીંટાળી કાનમાં રાખવી. (૨) **વાળા ઉપર:**—૧ રતીથી ૨ રતી સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી પ્રાશન કરવી; એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ સારો થશે. (૩) **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર:**—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ નાખી આપવાં.× (૪) **જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:**—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:**—કસ્તૂરી આપવી. (૬) **કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા:**—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એકેક તોલો, લવંગ ૨ તોલા, મરી, લીંડીપીપર, બહેડાં અને કોલિંજન એ અર્ધો અર્ધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ સર્વ કાથાના પાણીમાં ખરલ કરી મગ

અને કામોત્તેજક છે. થોડી માત્રામાં સેવન કરવાથી હોજરીમાં ઉષ્ણતા બતાવે છે, શરીરમાં ગરમી વધે છે, રક્તચાલન ક્રિયા તેજથી થવા માંડે છે. વાતસંસ્થા ઉત્તેજિત થાય છે; એટલે આક્ષેપ (આંચકી) દૂર થાય છે. મધ્યમ માત્રામાં આપવાથી શિરદર્દ, મગજમાં ભારેપણું, ચક્કર આવવાં, કંઠમાં શુષ્કતા, કસ્તૂરીની ગંધવાળા ઓડકાર, કોઈ કોઈ વખત ઊલટી થવા જેવો ભાસ થવો, નિદ્રાનાશ અથવા મૂર્છા વગેરે લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. અધિક માત્રાથી કાંઈક માદક ક્રિયા થાય છે. કોઈ વખત શરીરમાં કંપ અને તીવ્ર આક્ષેપ આવે છે. કસ્તૂરી ચામડી વાટે અને વૃક્ક વાટે શરીરથી બહાર નીકળે છે. એટલે પેશાબ અને પરસેવો વધારી આપે છે.

ઉપયોગ:—૧૪ દિવસના મુદતી તાવ અને ૨૧ દિવસના મુદતી તાવ(મોતીઝરા) અથવા બીજા ઉગ્ર તાવમાં જ્યારે જીવનીય શક્તિ શિથિલ થઈ જાય છે; મંદમંદ પ્રલાપ (બડબડાટ), માંસપેશીઓનો કંપ, કપડાં અથવા બિછાના પર હાથ ફેરવતા રહેવું અથવા બિલકુલ શક્તિહીન થઈને પડ્યા રહેવું, નાડી ક્ષીણ, સૂક્ષ્મ અને જલદી ચાલતી હોય, હૃદયકંપનનો પહેલો અવાજ સ્ટેથોસ્કોપથી સાંભળવામાં ન આવે, એ અવસ્થામાં કસ્તૂરી બહુ ઉપકારક છે. વાતનાડીઓમાં અને ધમનીઓમાં ઉત્તેજના દર્શાવીને લાભ પહોંચાડે છે. ફેફસાંના સોજામાં-ન્યૂમોનિયા રોગમાં-વાતસંસ્થાની શક્તિ બહુ ઘટી જાય અને બડબડાટ આદિ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય તો કસ્તૂરી અમોઘ ઔષધ છે. દારૂડિયા માટે પણ કસ્તૂરી અતિ લાભદાયક છે.

જ્ઞાનતંતુઓની ઉગ્રતાથી ઉત્પન્ન થતા હિસ્ટીરિયા રોગમાં નિદ્રા લાવવા માટે કસ્તૂરી ઉત્તમ છે. અફીણ નિષ્ફળ થાય, તોપણ કસ્તૂરી નિદ્રા લાવી આપે છે. અપસ્મારમાં કસ્તૂરી વેગ-બળને ઘટાડવા માટે સહાયતા આપે છે. હૃદયના ધબકારા વધીને વચ્ચે વચ્ચે ક્ષણસ્થાયી મૂર્છા અને શ્વાસકષ્ટ (ગભરામણ) જણાય તો તે પર કસ્તૂરી લાભદાયક છે. વાતરક્તરોગમાં પણ કસ્તૂરી હિતકર છે. કંઠનળી, હોજરી, આંતરડાં, મૂત્રનલિકા, પિત્તપ્રણાલી અને મહાપ્રાચીરા પેશી (હૃદયની નીચે રહેલી મોટી માંસપેશી), એ બધાના આક્ષેપમાં કસ્તૂરી જલદી લાભ પહોંચાડે છે. સુવાવડીના ધનુર્વાત, બાલકંપ, હૃદયના જ્ઞાનતંતુઓનો કંપ અને હેડકી વગેરે ઉપર કસ્તૂરીનો ઉપયોગ સફળતાપૂર્વક કરાય છે. બાળકોને દાંત આવતી વખતે ધનુર્વાત (આંચકી) ઉત્પન્ન થાય તો તેના નિવારણ માટે કસ્તૂરી ૧થી ૨॥ રતી પાણીમાં મેળવી ગુદામાં પિચકારી આપવાથી લાભ પહોંચે છે. **સૂચના:**—રક્તાધિક્ય(મગજમાં લોહીનો વધારો થાય, આંખો લાલ લાલ દેખાય)માં કસ્તૂરીનો ઉપયોગ ન કરવો.

—**સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

+ લતા કસ્તૂરી એ એક પ્રકારનાં સુગંધયુક્ત નાનાં ફળ છે. તેને હિંદીમાં મુશ્કદાના. બં૦ લતા કસ્તૂરી, કાલકસ્તૂરી. તે૦ તક્ષોલકલમુ, કર્પૂરબેંડ. તા૦ કંડે કસ્તૂરી, મ૦ લતા કસ્તૂરી, કસ્તૂરીભેંડ તથા લા૦ હિબિસ્કસ એબલમોસ્કસ કહે છે.

× આ પાઠ નિઘંટુ રત્નાકરનો છે. 'કસ્તૂરી તથા મરી ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ મેળવી આંખમાં અંજન કરવું.' આ ઔષધિ ખાવા આપવી નહિ.

જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ મોઢામાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) **પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો :**—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા માટે :**—ત્રણ ભાર સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાર કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુંજા પર્યંત ચૂર્ણ મધ, સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું; એથી શરીરમાં પ્રફુલ્લિતપણું આવી કમરનું દૂખવું વગેરે આજાર પણ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોકો એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) **ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે :**—સ્ત્રીના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અંજન કરવું.÷

૪–કબૂતરની* હગાર

ઉપયોગ :—**પાકેલું ગૂમડું ફૂટવા માટે :**—(૧) કબૂતરની હગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) **વાળા ઉપર :**—૨ થી ૩ માસા કબૂતરની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી. તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૩) **પથરી ઉપર :**—કબૂતરની હગાર અને કાકડીનાં બિયાં ચોખાના ધોવડામણમાં વાટી પિવડાવવાં એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) **ભાર ઉપર :**—કબૂતરની હગાર મધમાં આપવી.

૫–કાંતણી(કરોળિયા)નું ઘર

ઉપયોગ :—(૧) **વાળા ઉપર :**—×કાંતણીનું ઘર બારીક કરી શક્તિ અનુસાર પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાવા આપવું, સાંજ સુધીમાં કંઈ ખાવું નહિ. સાંજે જમવું. **પથ્ય :**—અલૂણી ત્રણ દિવસ. (૨) **આગંતુક જખમો ઉપર :**—કાંતણીનું ઘર લગાવવું. (૩) **ઢોરોને કાંઈ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર :**—કાંતણીનું ઘર રોટલીમાં આપવું; એટલે ચાર–પાંચ દિવસમાં કીડા નાશ પામી જખમ ભરાઈ આવે છે. (૪) **બાળંતરોગ (સુવારોગ) ઉપર :**—કાંતણીનું ઘર બારીક કરી તેને ગોળમાં કૂટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી–પથ્ય પાળવું. (૫) **ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર :**—કાંતણીનું ઘર ગોળમાં મેળવી આપવું. (૬) **કંઠસર્પ ઉપર :**—કાંતણીનું ઘર અને અગરુચંદન, એ સમભાગે લઈ બારીક કરી ચલમમાં નાખી પાવુ.

૬–કૂકડીની વિષ્ઠા (હગાર)

ઉપયોગ :—(૧) **પાકેલું ગૂમડું ફૂટવા માટે :**—કૂકડીની અથવા કબૂતરની વિષ્ઠાનો ગૂમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર :**—કૂકડીની વિષ્ઠાનો લેપ કરવો. (૩) **સોમલના વિષ ઉપર :**—કૂકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાવી એટલે ઊલટી થઈ વિષ નીકળી પડશે.

૭–કેશ

ઉપયોગ :—(૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર :**—કેશ બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેનો મલમ કરી ચોપડવો. (૨) **સુખપ્રસૂતિને માટે :**—જનનેંદ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી.

÷ (૧) **બાળકોના સસણીરોગ ઉપર :**—કસ્તૂરી મધમાં ચટાડવી. (૨) **પ્રસૂતા સ્ત્રીનું કષ્ટ ઓછું કરવા માટે :**—કસ્તૂરી પાનના બીડામાં નાખી ખવડાવવી. જરૂર પડે તો એકેક કલાક પછી ત્રણ વખત આપવી. (૩) **હૃદરોગની તીક્ષ્ણ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે :**—કસ્તૂરી ૧ રતી તથા પીપરનું ચૂર્ણ ૨ રતી મધમાં મેળવી ચાટવું. (૪) **શ્વાસ, કાસ તથા સળેખમ ઉપર :**—કસ્તૂરી, અફીણ તથા આકડાનાં સ્વાઈડાં સમભાગે મેળવી મધમાં મગના જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે એકેક ગોળી દિવસમાં બેત્રણ વખત આપવી. (૫) **તાવ, કૉલેરા, ક્ષય, વૃદ્ધાવસ્થા અથવા અન્ય રોગથી થયેલી નિર્બળતા ઉપર :**—કસ્તૂરી ૧ ભાગ, સુવર્ણના વરખ ૨ ભાગ, ૬૪ પહોરી પીપર ૩ ભાગ મેળવી મધમાં મગના જેવડી ગોળીઓ કરવી. રોજ બે વખત એકેક ગોળી આપવી.

* પારેવું અને કબૂતર એ એક જ જાતિનાં છે; મતલબ કે બેમાંથી ગમે તેની વિષ્ઠા લેવી.

× કરોળિયાનું ઘર વાપરવું હોય ત્યારે તેને સારી રીતે કપડાથી સાફ કરી લેવું. કોઈ કોઈ વખતે ઈંડાં અથવા નાનાં બચ્ચાંઓ મરેલાં લાગેલાં હોય છે. એ ઈંડાં અથવા બચ્ચાં ખાવામાં આવે તો હાનિ થાય છે.

—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

૮–ગાંડૂળ

ગાંડૂળ:—(સં૰ ભૂનાગ. મ૰ ગાંડૂળ, દવાણ્યા, કાડવે. ગુ૰ અળસિયાં. હિં૰ કેંચવે. ક૰ નેનોલગે.)

ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોઈ એ વેંતભર લાંબા હોય છે. એના રંગમાં તાંબું હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાંડૂળ–આ અનેક વિજ્ઞાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના જારણ વિષયમાં એનું સત્ત્વ કહેલું છે. એના સત્ત્વથી જરા–વ્યાધિ દૂર થાય છે. એ સ્વર્ણાદિ ખનીજ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાંનું સુવર્ણ–ખાણમાંનું દુર્લભ છે. **ભૂનાગસત્ત્વ:**—ગાંડૂળ, હળદર, ગોળ, ગૂગળ, લાખ, ઊન, માછલી, ખોળ અને ટંકણખાર, એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને કુલડીમાં ઘાલી દેવતા પર ફૂંકવું; એટલે તાંબા જેવું સત્ત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સંપૂર્ણ કુષ્ઠ, વ્રણ અને સ્થાવરજંગમ વિષનો નાશ કરે છે. એનો પારામાં યોગ કરવાથી પારો અગ્નિમાં સ્થિર થાય છે. એના સત્ત્વની રવિવારે વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવુ એટલે તત્કાળ વિષ નાશ પામે છે, દુઃખી થતી સુવાવડીનો છૂટકો જલદી થાય છે; તેમ જ પાણીમાં વીંટી ધોઈ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી મોટું શૂળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા થાય છે, ગૂમડાને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગને માટે નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય એવું ભાલુકીએ કહેલું છે. **મંત્ર**—'**रामनत्सोमसेनानी मुद्रितेति तथाक्षरम्। हिमालयोत्तरे पार्श्वे स्वकर्णाश्च मधद्रुमः। तत्र शूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम्॥**' એ વીંટી તેલમાં નાખી તે કઢવવું; પછી તે તેલ જ્યાં શૂળ કિંવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું; એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:**—ગાંડૂળ સૂકવી રાખી દરરોજ સુમારે એક વાલભાર ગોળમાં ગોળી કરી તે આપવી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્યંત લઈ પથ્ય અલૂણી કરવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે. **(૨) સર્પના વિષ ઉપર:**—ગાંડૂળ અને કાળાં મરી એ પાણીમાં વાટી આપવાં એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે. **(૩) પુરુષત્વ આવવા માટે:**—બરોર ગાંડૂળ લાવી છાશમાં ધોઈ, પછી તે શોકી નલિકાયંત્રે અર્ક કાઢવો; આ પાનના બીડામાં બિંદુમાત્ર ચોપડી ૩ દિવસ ખાવા આપવો

૯–ગધેડાની લીંદ

ઉપયોગ:—(૧) ધોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર:—ગાંઠ શસ્ત્રે ફોડી, તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ બાંધવી. **(૨) ખરજવા ઉપર:**—ગધેડાની લીંદનો પાતાળયંત્ર વડે અર્ક કાઢી તે ખરજવા ઉપર ચોપડવો. **(૩) કાચ, માટી અને ગેરુ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર:**—ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું. **(૪) મધુરા ઉપર:**—ગધેડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પીવા આપવું.+

૧૦–ગધેડાનો દાંત

ઉપયોગ:—(૧) શીતળાથી આંખમાં ફૂલું પડ્યું હોય તો:—ગધેડાનો દાંત ઘસી અંજન કરવું.×

+ ચોટ લાગવાથી હાડકું મરડાઈ ગયું હોય તથા સોજો આવી લોહી બંધાઈ ગયું હોય તે ઉપર:—૧ રતલ ગધેડાની લાદ લઈ તેમાં થોડો સાજીખાર આખરે ૧ થી ૨ તોલા મેળવવો. પછી ૮–૧૦ તોલા સરસવનું તેલ મેળવી બે ભાગ કરવા. અરધો ભાગ ચૂલા પર તવો રાખી તે ઉપર રાખવો. અરધા ભાગની પોટલી બાંધી શેક કરવો. પોટલીની ઔષધિ ઠંડી થાય ત્યારે તે તવા પર નાખી તવા પરની ઔષધિથી શેક કરવો. આવી રીતે એકાદ કલાક શેક કરવો. પછી બંને ભાગ મેળવી થોડું બીજું સરસવનું તેલ નાખી રોટલાના જેવી પોટીસ કરી કપડાથી બાંધી દેવી. એક દિવસમાં જ હાડકાંનું દરદ દૂર થઈ જશે.

× હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં એ જ પ્રમાણે દરદ ઉપર બિલાડીનું હાડકું અથવા બળદનું શિંગડું ઘસી આંજવાનું લખેલું છે.

૧૧–ગોરોચન

(સ૦ ગોરોચના મ૦ હિં૦ ક૦ ગોરોચન. બં૦ ગોરોચના તૈ૦ ગોરોચનમુ અ૦ હજરૂલ વક્કર ઇ૦ ગેલેસ્ટોન બીમ્મેર. લા૦ બેઝ્ટોરમ)

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમા એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને 'ગોરોચન' કહે છે.+ **ગોરોચન:**—અતિ શીત, રુચિકર, મંગળદાયક, વશકર, કાંતિકારક, વૃષ્ય, કડવું અને પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, વિષદોષ, કુષ્ઠ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસ્રાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરનાર છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ઊલટી, વરાધ (બારામી) વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપર:**—ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમા આપવા. (૨) **મધુરા ઉપર:**—મધુરા થયેલા માણસને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા ભેસના દૂધમા અડદ જેટલુ ગોરોચન મેળવી આપવું. આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતાં બહાર પડે છે (૩) **બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટે:**—ગોરોચન ગાયના દૂધમા ઘસી પાવું. એટલે શીતળા અંગ ઉપર તત્કાળ ઊઠે છે (૪) **ખરજ ઉપર:**—ગોરોચન અને ચંદન ઘસી લેપ કરવો

૧૨–ઘૃતવર્ગ

(સ૦ ઘૃત. મ૦ તૂપ હિં૦ ઘી ક૦ તુપ. તૈ૦ નેઈ ફા૦ રોગને જર્દ. બં૦ ઘી. અ૦ સમન, દુહનુલ બકર ઇ૦ કલેરીફાઈડ બટર લા૦ બ્યુટીરમ ડેપ્યુરેટમ.)

સર્વ ઘીમા ગાયનુ ઘી શ્રેષ્ઠ છે સર્વ ઔષધોમા તાજા ઘીની યોજના કરવી ઘીના સેવનથી માણસના અંગમા ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ શક્તિ વધે છે× અને મગજ શાંત રહે છે, ઘીના સેવનથી શરીરમાની અશક્તિ અને ગરમી દૂર થાય છે તથા લોહી શુદ્ધ થાય છે, અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ઘીનુ સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે. હાલના વખતમા દુર્દૈવથી દૂધ-ઘીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિષિદ્ધ પદાર્થની ઘીમા ભેળસેળ થવા લાગી છે! એ ભેળસેળનુ ઘી સેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે એટલા માટે સર્વેએ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી ઘી સબંધી વિસ્તાર 'ગોવૈદક' ભાગમા કહેલો છે તે જુઓ **બકરીનું ઘી:**—ચક્ષુષ્ય દીપન, બળવર્ધક, વૃષ્ય, પાક વખતે તીખુ અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરનાર છે. **મેંઢીનુ ઘી:**—તીખટ તથા ગરમ છે, અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનુ નાશક છે **ભેંસનું ઘી:**—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, હૃદ્ય કાંતિકર, રુચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ટંભકારક, બળપ્રદ, વીર્ય આપનારુ તથા ગુરુ છે, અને અર્શ, સંગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **હાથણીનું ઘી:**—કડવુ, લઘુ, તૂરુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને કુષ્ઠ અને કૃમિનુ નાશક તથા મળ અને મૂત્રનુ સ્તંભક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનું નાશક છે **ઘોડીનું ઘી:**—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તૂરુ, તીખુ, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ, ઉષ્ણુ, પાકકાળે લઘુ તથા તૂરું છે અને કફ તથા મૂર્છાનું નાશક છે **ઊંટડીનું ઘી:**—અગ્નિદીપક, ખારું, પાક વખતે તીખું અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોઢ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્છા, અપસ્માર અને બડબડનો નાશ કરે છે **ગધેડીનું ઘી:**—બળકર, બુદ્ધિપ્રદ, વામક (ઊલટી કરનાર), અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, પાકકાળે લઘુ, તૂરુ અને ગ્લાનિકારક છે એ મૂત્રદોષ અને કફનો નાશ કરે છે **સ્ત્રીઘૃત:**—ચક્ષુષ્ય, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે, અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, હાથપગનો દાહ, શિરોભ્રમણ અને આંખોમાંની બળતરા ઉપર:**—ગાયનુ ઘી ચોપડવુ (૨) **ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત,**

+ એ પિત્તાશયમા નાળિયેર જેવડા એક ગોળામા પીળા રંગના પાણી સાથે એવી નાનીમોટી દશબાર ગાંઠો મળી આવે છે

× અમને ખાસ અનુભવથી જણાયુ છે કે, ધાતુના દરદીએ સ્ત્રીસંગ કર્યા પછી શ્વાસ શાંત પડ્યા પહેલા પાંચ તોલા ગાયનું તાજું ઘી પી જવુ, એથી ધાતુની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે સાજા મનુષ્યે કસરત કર્યા પછી એ પ્રમાણે ઘી [illegible] એ દૂધ પી [illegible] વધ વાળનારી છે

સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહ રોગ ઉપર:—ગાયનું શતધૌત અથવા સહસ્રધૌત ઘી ચોળવું; એથી કરી તાવથી થયેલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ઘી જૂનું હોય તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) **વ્રણ તથા નાડીવ્રણ ઉપર:**—જૂના ઘીનો લેપ કરવો. **આંખમાં ખૂંપરો નાખતો હોય** તો સ્રીઘૃત આંજવું.

૧૩—ઘોડાની લીંદ

ઉપયોગ:—(૧) **શૂળ ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં થોડી શેકેલી હિંગનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે કઠિન શૂળ પણ ત્વરિત શમશે. **બીજો પ્રકાર:**—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી આપવો. (૨) **બાળકોની આંચકી ઉપર:**—ઘોડાની સુકાયેલી લીંદની ધૂણી આપવી; એટલે કઠિન એવી ઊંચકીનો નાશ થશે. (૩) **કોગળિયા ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ છાશના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી અજમો ૭ માસા પર્યંત નાખી પુનઃ વસ્ત્રગાળ કરી ઠીકરી લાલ તપાવી તે પાણીમા છમકારી પાવું. (૪) **બાળકોની સસણી ઉપર:**—ઘોડાની લીંદનો રસ જરા ગરમ કરી પાવો.

૧૪—ઘોડાનો વાળ

ઉપયોગ:—(૧) **ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપર:**—ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ખરી પડે છે.

૧૫—છાશ

આ સંબંધી ગોવૈદક ભાગમા માહિતી છે જ. તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહીં લખ્યો છે. **ભેંસની છાશ:**—કફકર, સાંદ્ર, શોફકારક તથા ગુરુ છે અને ગુલ્મ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે. **બકરીની છાશ:**—લઘુ તેમ જ સ્નિગ્ધ છે; અને દાહ, ગુલ્મ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયની છાશમાં સૂંઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૧૬—દહીં

ગાયના દહીં સંબંધી વિચાર ગોવૈદક ભાગમાં છે; બીજી માહિતી અહીં અપાય છે. **ભેંસનું દહીં:**—રક્તપિત્ત-પ્રસાદન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, શોધક, કફકારક, ગુરુ, અભિષ્યંદી, બલકર તથા શુક્રકારક છે; અને પિત્ત, વાત તથા શ્રમનું નાશક છે. **બકરીનું દહીં:**—દીપન, પાચન, લઘુ, રુચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે; અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ, કાર્શ્ય, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. **હાથણીનું દહીં:**—તૂરું, કાંતિકારક, રુચિકર, પાક વખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે; અને પરિણામશૂળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું દહીં:**—મધુર, તૂરું, કિંચિત્ વાતકર, રુચિકર, આંખોને હિતાવહ તથા દીપન છે; અને કફ, મૂર્છા, નેત્રરોગ, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાંના કૃમિ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દહીં:**—રુક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રુચિકર અને વાતનાશક છે. **ઊંટડીનું દહીં:**—તીખું, ખારું, ભેદક, રસ વખતે મધુર તથા ખાટું છે; વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ઠ, શૂળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **સ્રીનું દહીં:**—બળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, આંખોને હિતકારક, તૂરું, પાકકાળે લઘુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે અને પરિણામશૂળ, મલસ્તંભ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭—દૂધ

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવો બીજો એકે પદાર્થ નથી; બધી જાતનાં દૂધોમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયના દૂધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવગુણ નથી. એ બાળકથી વૃદ્ધ સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે. આગળના વખતમાં દૂઝણી ગાયોનો અત્યંત જથ્થો હતો; તેથી કરી લોકો શક્તિમાન, નિરોગી અને શરીર હતા. હાલના વખતમાં દૂઝણી ગાયોની દિવસે દિવસે અછત થતી જાય છે, દુકાળને લીધે ઢોરની અછત થઈ જમીનમાં તેનાથી મળનારું ખાતર કમી મળવા લાગવાથી, ધાન્યની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે અને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ

ઓછા કસવાળું હોય છે, જેથી તે ખાનારને યોગ્ય તુષ્ટિ-પુષ્ટિ આપી શકતું નથી, એટલા જ માટે સઘળાએ ગાયનું રક્ષણ થાય એવો યત્ન મન, વાચા અને કાયાએ કરવો ઘટે છે. નીચે દૂધ સબધી જે લખવામા આવ્યું છે, તે સિવાય બીજી માહિતી આ ગ્રથના ગોવંદક પ્રકરણમાથી મળી આવશે. **ભેંસનું દૂધ :**—મધુર, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, બળકર, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે, અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રુચિને કરનારું અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનુ નાશક અને મંદાગ્નિમા અપથ્ય છે એ તીવ્રાગ્નિવાળા પુરુષોને ગરમ કરી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે **બકરીનું દૂધ :**—તૂરું, મધુર, ગ્રાહક, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સર્વ વ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. **મેંઢીનું દૂધ :**—મધુર, ગરમ, સ્નિગ્ધ, કેશ્ય, પુષ્ટિકર, ગુરુ, કફકર અને મેદોવર્ધક છે **હાથણીનું દૂધ :**—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, વીર્ય-વર્ધક, મેદોવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તૂરું, બળકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક છે **ઘોડીનું દૂધ :**—ખારું, અગ્નિદીપક, રુક્ષ, ઉષ્ણ, કાંતિકર, દેહસ્થૈર્યકર, લઘુ બળકર, ખાટું તથા સારક છે, અને સધિવાત, ત્રિદોષ, ઉરવાયુ, કુષ્ઠ અને દમનો નાશ કરે છે **ગધેડીનું દૂધ :**—મધુર, બળકર, રુક્ષ, ખાટું, હીન-બુદ્ધિમાદ્યકારક, પથ્ય, રુચિપ્રદ તથા ખારું છે, અને કફ, વાયુ, બાળરોગ કાસ અને દમનો નાશ કરે છે **ઊંટડીનું દૂધ :**—મધુર, બળકર, રુક્ષ, શોધક, કિંચિત્ ખારું, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને સોજો, કફ, કુષ્ઠ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુલ્મ, કાસ, અર્શ, ઉદરરોગ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **માનુષ્ય દુગ્ધ :**—મધુર, શીતળ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તૂરું, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, જીવન અને સ્નેહન છે. એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય મારે અને નેત્ર-શૂળ ઉપર આંખોમા નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે, અને નેત્રરોગ, અભિઘાત, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉદરરોગ ઉપર:**—ઊંટડીનુ દૂધ પાવુ. (૨) **કફ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અશક્તિ વગેરે બાળ રોગો ઉપર :**—ગધેડીનુ દૂધ પાવુ (૩) **વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર :**—દૂધ ગરમ કરી તેમા ખડીસાકર નાખી તે આપવુ. (૪) **નાનાં બાળકોને પાલુડો લાગે છે તે ઉપર :**—કૂતરીનુ દૂધ સ્ત્રીના દૂધમા મિશ્ર કરી આપવુ *

૧૮—પેદુબાજાર

પેદુબાજાર :—બકરીના પેટમા એક જાતનો ગાગડો ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'પેદુબાજાર' કહે છે × **પેદુબાજાર :**—ધાતુવર્ધક છે અને અપૂર્વ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, નેત્રરોગ, મેદોરોગ તથા વાતશૂળનો નાશ કરે છે એ કસ્તૂરી, કેસર, ઘી, આદાનો રસ કિંવા યથોક્ત અનુપાનમા અથવા લીંડીપીપર, જાયફળ અને મધમા ખાવાથી ઘરડો માણસ તરુણ પુરુષ જેવો થશે ઉપયોગ:— (૧) **શ્વાસ ઉપર :**—૧ રતી પેદુબાજાર મધ અને લીંડીપીપરમા આપવુ.

૧૯—બીરબહોટી (ગોકળગાય)

બીરબહોટી :—(સ૦ ઇન્દ્રગોપ બં૦ છોટ કેચુઈ. હિં૦ મખમલી) મૃગ નક્ષત્રમાં રાતા રંગના ઝીણા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને ઉર્દૂ ભાષામા **બીરબહોટી** કહે છે ચોમાસામા આ કીડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે વૈદ્ય વગેરે લોકો એ કીડા એકઠા કરી વેચે છે ઉપયોગ—(૧) **ભાર ઉપર :**—કાળી તુલસીના પાદડાનો અગરસ ૪ માસા અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી તેમા બીરબહોટી એક અથવા બે બારીક ઘસી ચાટણ તૈયાર કરી, એ સર્વ ચાટણ પ્રથમ વખતે એકદમ ચટાડવુ એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવુ, પરતુ જેમ જેમ રોગનુ જોર કમી થતુ જાય, તેમ તેમ ઔષધનુ પ્રમાણ પણ કમી કરતા જવુ. એનાથી ત્રણ દિવસમા ગુણ સમજાય છે (૨) **સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, ડબ્બા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર:**— કાળી તુલસીના પાદડાનો રસ અને ભાગરાનો અગરસ ૧ તોલા પર્યંત લઈ તેમા બે પર્યંત

* બાળકના મોમા ચાંદા પડે છે તે ઉપર —ગધેડીના દૂધની અથવા બકરીના દૂધની મોમા શેડ નાંખવી

× જેમ બકરીના પેટમાથી 'પેદુબાજાર' અને ગાયના પિત્તાશયમાથી 'ગોરોચન' નીકળે છે, તેમ ઊંટના ઉદરમાથી 'હજરત હાઉ' મળી આવે છે એને કેટલાક ઉપર વાપરવાનુ યુનાની ગ્રથકારો બતાવે છે

ખીરખહોટી ઘસી તથા અર્ધી રતી ગોરોચન ઘસી મધ નાખી આપવું. બાળકને અર્ધી ખીરખહોટી આપવી. (૩) **કફ, ઉધરસ અને વરાધ ઉપર:**—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી. (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ખીરખહોટી અને ધોળા કાથાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, અર્દિત અને બીજા વાયુ ઉપર:**—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી. (૬) **પેટશૂળ ઉપર:**—જાયફળ અને ખીરખહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું. (૭) **સોજા ઉપર:**—ખીરખહોટી મીણમાં મેળવી લેપ કરવો. (૮) **બેસી ગયેલા સ્તન કઠિન થઈ ઉપર આવવા માટે:**—ખીરખહોટી દૂધમાં વાટી સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

૨૦—ભેંસનું છાણ

ઉપયોગ—(૧) **નવેલો નખ ઊખડયો હોય તો:**—ભેંસનું તાજું છાણ ગરમ કરી બાંધવું. (૨) **મધુરા ઉપર:**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં મેળવી ઢીંચણ પર્યંત અને જંઘા પર્યંત પગે ચોળી ધોઈ નાખવું. (૩) **તણખિયા પ્રમેહ ઉપર:**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લઈ તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. ગાયના છાણ સંબંધી ગોવેદકમાં જુઓ.

૨૧—મધ

મધ:—સં૦ મધુ. મ૦ મધ. હિં૦ શહદ. ક૦ જેનતુપ્પ. તૈ૦ તેની. ફા૦ શહદ અગબીન. અ૦ અસલુલ નહલ. ઈં૦ હની. લા૦ મેલ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રુક્ષ, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, વ્રણશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનારું, સૂક્ષ્મ, રોપણ, મૃદુ વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃષ્ય, રુચિકારક, આનંદકારક અને તૂરું છે; તથા સહેજ વાતકર, કોઢ અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, ઊલટી, અતિસાર, દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, હેડકી, ત્રિદોષ, આધ્માનવાયુ, વિષ તથા મળબંધનો નાશ કરે છે. **સર્વ જાતિનું મધ:**—વ્રણરોપણ, શોધક અને અસ્થિને સાંધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણકાળમાં, ઉષ્ણ પદાર્થોમાં ખાવાથી વિષ જેવું દુઃખ કરે છે. ઔષધોમાં જૂનું મધ આપવું. જેમ જેમ જૂનું થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણકારી છે. ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવાં નહિ. એમ લેવાથી તે વિષ સમાન થાય છે. રંગે ગાયના ઘી જેવું, રુચિકર, સુગંધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું. ઉપયોગ—(૧) **કાન વહે છે તેને માટે:**—વૃક્ષો પર ઝીણી માખોનું મધ બેસે છે તેનું મધ કાનમાં નાખવું. (૨) **કાનમાં બગાઈ વગેરે ગઈ હોય તે ઉપર:**—કાનમાં મધ નાખવું. (૩) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—દંશ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) **મેદારોગ ઉપર:**—સવારે ગરમ પાણી ચાર તોલા લઈ તેમાં બે તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) **મુખરોગ ઉપર:**—મધનો ગંડૂષ (મોઢામાં લઈ તે કેટલીક વાર રાખી કોગળો કરી નાખવો.) ધારણ કરવો; એટલે મોઢામાંના વ્રણ, ચાંદી તથા દાહ, તૃષા વગેરે રોગ દૂર થઈ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ-પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પોવ્યા મહુડાનું મધ પીંછાથી ચોપડવું. (૭) **કાનખજૂરો કાનમાં ગયો હોય તો:**—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૮) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—મધ અને સાકર બકરીના દૂધમાં પાવાં. (૯) **તૃષ્ણારોગ ઉપર:**—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું. ઠંડું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરભર પાવું; ઊલટી થશે એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે. (૧૦) **ખરસાણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૧૧) **ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર:**—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવાં.

૨૨—માખણ

ભેંસનું માખણ:—તૂરું, વાતુલ, ગુરુ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે; અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે. એ જ તાજું હોય તો ધાતુવર્ધક, બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે. **બકરીનું માખણ:**—મધુર, તૂરું, લઘુ, આંખોને હિતકારક, દીપન, બળકર તથા હિતકર છે; અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, ચળ, નેત્રરોગ, જ્વર, પાંડુરોગ અને શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **કાનનો દાહ થાય**

છે તે ઉપર :—માખણ કિંચિત્ દેવતા ઉપર પિગળાવી કાનમાં નાખવું. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર** :—માખણ અને તલ ખાવા આપવાં; અથવા માખણ, નાગકેસર અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૩) **રક્તાતિસાર ઉપર** :—માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં.

૨૩—મૂત્રવર્ગ

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે. ઔષધોમાં એ સર્વ મૂત્રોના અભાવે આપવું. ગોમૂત્રમાં રેચક ગુણ ઘણો ઉત્તમ છે. પુષ્કળ તેલો અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે. નસ્યને માટે ઊંટનું મૂત્ર આપવું; પ્રાશનાર્થે ગાયનું પ્રશસ્ત; અને ગધેડાં, ઘોડાં, બકરાં તથા ભેંસોનું મૂત્ર તેલમાં ઉકાળી લેપ કરવાથી દદ્રુ, કંડૂ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ભેંસનું મૂત્ર** :—તૂરું, કડવું, ખારું, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથા તીખું છે; અને શૂળ, અર્શ, ઉદર, કુષ્ઠ, મેહ, વિષૂચિકા, સોજો, આનાહ, પાંડુરોગ, ગુલ્મ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **બકરીનું મૂત્ર** :—તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રુક્ષ, સ્વાદુ, તૂરું, તીક્ષ્ણ, પથ્યકર તથા વાતુલ છે; અને દમ, ઉધરસ, સોજો, કમળો, ઉદર, પાંડુ, કફ, ગુલ્મ, પ્લીહા, નાડીવ્રણ, વિષ અને કર્ણશૂળનો નાશ કરે છે. **હાથણીનું મૂત્ર** :—ખારું, કડવું, ભેદક, પિત્તલ, તૂરું, તીક્ષ્ણ, સારક, તીખું તથા વિદારણ છે; અને શૂળ, હેડકી, દમ, વાયુ, કિલાસ-કુષ્ઠ (ચિત્રી), કંડૂ, મંડળકુષ્ઠ, કૃમિ, અર્શ, વિષ, ગુલ્મ અને કફનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું મૂત્ર** :—ઉષ્ણવીર્ય, ખારું, તીખું, રુક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કુષ્ઠ, ઉન્માદ, કૃમિ, મોહ, કફ, વાયુ, દદ્રુ, શૂળ, વિષ, કિલાસકુષ્ઠ અને મોહનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું મૂત્ર** :—અગ્નિદીપક, કડવું, ખારું, તીખું તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સંગ્રહણી, કૃમિ, ભૂતબાધા, કંપ, ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. **ઊંટનું મૂત્ર** :—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ, ખારું, તીક્ષ્ણ તથા બળકર છે; અને કોઢ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **નરમૂત્ર** :—રેચક, ખારું, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રુક્ષ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, વ્રણ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વાયુ, મોહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **કફ, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપર** :—જૂના લોહકાટને ગરનાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમૂત્રમાં ૧૦૦ વાર ભીંજવી, પછી તેનો ખરલ કરી તેમાંથી ૧ વાલ ચૂર્ણ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું. એ ચૂર્ણને 'મંડૂર' કહે છે. (૨) **અપસ્માર ઉપર** :—માંકડના રક્તમાં ચીંથરું ભીંજવી સૂકવી, તે ગધેડીના મૂત્રમાં ભીંજવી તેનું ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું; એટલે ફેફરું દૂર થાય છે. (૩) **વિષારી સર્પના દંશ ઉપર** :—માણસનું મૂત્ર પાવું એટલે ઊલટી થઈ વિષ ઊતરશે.

૨૪—મીણ

મીણ :—પિચ્છલ (ચીકટું), સ્વાદુ, તીખું, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક તથા વ્રણને હિતકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **નવેલા ઉપર** :—તપાવેલા મીણની લૂગદી નખ પર બેસાડવી અને પાટો બાંધવો; તેથી ચાર-પાંચ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૨) **પગ ફાટે છે તે ઉપર** :—તપાવેલું મીણ ચોપડવું. (૩) **ગૂમડાં ઉપર** :—ઘીમાં મીણ તપાવી તે ચોપડવું. (૪) **રક્તપ્રદર ઉપર** :—મીણમાં ઈંટનું ચૂર્ણ કરી ખાવા આપવું.

૨૫—મોરનાં પીછાં

ઉપયોગ :—(૧) **હેડકી અને ઊલટી ઉપર** :—મોરનાં પીંછાંની રાખ અને લીંડીપીપર મધમાં આપવાં. (૨) **સર્પદંશ ઉપર** :—મોરનાં પીછાં તંબાકુ સાથે ચલમમાં નાખી પાવાં; એટલે વિષ ઊતરશે. (૩) **માછલાના વિષ ઉપર** :—મોરનાં પીછાંની ધૂણી આપવી. (૪) **વિષબાધા દૂર થવા માટે** :—જે પ્રમાણે ગાંડૂળમાંથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે, તે જ ક્રિયાથી મયૂરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્ત્વ નીકળે છે. એ તામ્રસત્ત્વની વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી આપવું. એટલે વિષબાધા દૂર થશે.

૨૬—વાઘની ચરબી

ઉપયોગ—(૧) હાડવ્રણ ઉપર:—બે ત્રણ દિવસ વાઘની ચરબી લગાડવી (૨) **શીતળા થોડા આવવા માટે**:—વાઘનો સૂકો દાંત પાણીમાં ઘસી એક વખત આપવો (૩) **સંધિવાયુ ઉપર**:—વાઘની ચરબી રાત્રે ઊંઘતી વેળાએ શરીરે ચોળવી.

૨૭—સમુદ્રફીણ

સમુદ્રફીણ એ એક જાતિના માછલાના પેટનું હાડપિંજર છે એ સફેદ રંગનું હોઈ એ ઉપર ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે એ બસરાથી અહીં આવે છે **સમુદ્રફીણ**:—રુચિકર, તૂરું, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક તથા વિનમ્ર છે, અને કર્ણશૂળ, કફ, કંઠરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે અશુદ્ધ સમુદ્રફીણ અંગભંગ કરે છે, એટલા માટે તેનું શોધન કરવું **શોધન**:—સમુદ્રફીણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે ઉપયોગ—(૧) **રતાધળો અને અહિર ઉપર**:—સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરની ભૂકી સવાર-સાંજ આંખોમાં નાખવી, એટલે અહિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ (નેત્રમાંથી પાણી ગળવું), કંડૂ (ખાજ) વગેરે વિકારો ત્વરિત દૂર થાય છે (૨) **કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર**:—સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમાં નાખવી તથા તે ઉપર લીંબુનો રસ નાખવો (૩) **કર્ણસ્રાવ, વ્રણ અને ચિક્કટા (પરુ) ઉપર**:—સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું (૪) **કંડૂ ઉપર**:—સમુદ્રફીણ વાટી ચોપડવું

૨૮—સર્પની કાંચળી

જેને ફેણ છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે સર્પની કાંચળી પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઊધઈ લાગતી નથી ઉપયોગ—(૧) **અંગ ઉપર પિત્ત ઊઠે છે તે ઉપર**:—સર્પની કાંચળી બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે**:—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી (૩) **બદ ઉપર**:—સર્પની કાંચળી અને અફીણની વડી કરી ઉપર બાંધવી, અથવા સર્પની કાંચળી બારીક કરી ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખાવી (૪) **ચામખીલ (મસ) ઉપર**—સર્પની કાંચળી બારીક કરી ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખાવી **બીજો ઉપાય**:—સર્પની કાંચળી પાણીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો (૫) **ઉંદરના વિષ ઉપર**:—સર્પની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી (૬) **વિષમજ્વરાદિક ઉપર**:—સર્પની કાંચળી, શીરસ હિંગ અને કડવા લીમડાનાં પાદડાંનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી તેનો ધૂપ આપવો એ રાક્ષસ અને ડાકિનીનો પ્રતિબંધ કરી વિષમજ્વરનો નાશ કરશે

૨૯—સસલાનું લોહી

ઉપયોગ—(૧) **સુસી (વરાધ) ઉપર**:—સસલાના લોહીમાં કપડું ભીંજવી રાખવું અને તે કપડું દૂધમાં મસળી તે દૂધ સુસી થયેલા બાળકને પાવું

૩૦—સાબરશિંગ×

ઉપયોગ—(૧) **સોજો, જખમ, લાપોટિયું અને વાયુએ અંગમાં મણકા આવે છે તે**

× **સાબરશિંગનું શોધન તથા મારણ**—(૧) સાબરશિંગના પ્રથમ સોપારી જેવડા ટુકડા કરવા પછી ખાટી છાશમાં ત્રણ દિવસ ભિંજવી રાખવા ચોથે દિવસે કાઢી પાણીથી ધોઈ સૂર્યના તાપમાં સુકવી લેવાથી શુદ્ધ થાય છે ત્યાર પછી ૪ શેર આકડાના પાનને મોટા મોટા ખાડી, એક કપડાને માટી અને છાણમાં ભિંજવી તેના ઉપર ૧ શેર જેટલાં બિછાવવાં આશરે ૦॥ ઇંચ જેટલી જાડાઈ રાખવી તેના ઉપર સાબરશિંગના શુદ્ધ સુકાયેલા ટુકડા પાથરવા પછી ઉપર આકડાના ખાંડેલા પાનનો થર કરવો તેના ઉપર બીજા સાબરશિંગના ટુકડા પાથરવા બધી મળી આશરે ૧॥ શેર સાબરશિંગના ટુકડાને આકડાના પાનની લુગદીની વચમાં ગોઠવી દેવા કોઈ પણ જગ્યાએથી ટુકડા બહાર ન દેખાય એ સંભાળી લઈ કપડાથી ચોખડી પોટલી બાંધવી ઉપર માટી (છાણ તથા લાદ મેળવેલી) થી સંપુટ કરી સૂર્યના તાપમાં સુકાવી લેવું સુકાઈ ગયા પછી પાતળો બીજો થર કરવો તથા જ્યાં ત્રડ પડી હોય તે જગ્યા સાવધાનીથી બંધ કરવી. બીજો થર સૂર્યના તાપમાં સારી રીતે સુકાય ત્યારપછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો અગ્નિ સ્વાંગ

ઉપર:—સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો. (૨) **માથું દુખતું હોય તે ઉપર:**—દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) **રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર:**—સાબરશિંગ ઘીમાં ઘસી આપવું. (૪) **બાળકને ગળું પડે તે ઉપર:**—સાબરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંડાનાં પાંદડાં લગાડવાં; તેમ જ ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૫) **વાતશૂળ ઉપર:**—સાબરશિંગની અર્ધો માસા ભસ્મ ૧ તોલા ઘીમાં આપવી. (૬) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:**—સાબરશિંગની ભસ્મ દૂધમાં આપવી; એટલે ધાતુવૃદ્ધિ થઈ ધાતુસ્થાનની કકડી નીકળી જાય છે. (૭) **ઉધરસ, દમ, ક્ષય, ગ્રંથિ, અપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—૧ વાલ સાબરશિંગની ભસ્મ મધમાં આપવી. (૮) **સાબરશિંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ:**—સીતાફળનાં પાંદડાં બારીક ચંદન પ્રમાણે વાટી તેનો લાંબો ગોળો કરી, તેમાં સાબરશિંગનો કકડો મધ્યભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉ છાણાંના પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. એ જ રીતે આકડાના દૂધમાં સાબરશિંગ નાખી પુટ આપવાથી ભસ્મ થશે

૨૧—હરિણશૃંગ

ઉપયોગ—**હૃદ્રોગ, કટિગ્રહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપર:**—(૧) હરિણના શિંગડાના કકડા કરી કોડિયામાં નાખી, છાણાંનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી. તે અર્ધો માસો ગાયના ઘીમાં આપવી.

૩૨—હસ્તિદંત

ઉપયોગ—(૧) **કેશ આવવા માટે:**—હાથીદાંતના વહેરને દારુહળદરના રસની ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) **ગૂમડું ફૂટવા માટે:**—હાથીદાંત ઘસી ગૂમડાના મોઢા પર એક બિંદુ કરવું. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—હાથીદાંતની ધૂણી આપવી. (૪) **ખરજ, ગજકર્ણ વગેરે ઉપર:**—હાથીદાંતનો વહેર બાળી તે રાખનો ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **દંતવર્તી (નેત્રનાં ફૂલ) માટે:**—હાથીદાંત, ડુક્કરના દાંત, ઊંટના દાંત, બળદના દાંત, બોકડાના દાંત, ગધેડાના દાંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ખરલ કરી સળી જેવડી લાંબી ગોળી કરવી. એ પાણીમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરવું; એટલે આંખમાંનું ફૂલ ઘણું જ જલદી દૂર થાય છે. આ પ્રયોગ ફૂલ પર દૂર થવા માટે ઘણો જ ઉત્તમ છે.

'શીતળ થયેથી સંભાળપૂર્વક સંપુટ કાઢી તોડી સફેદ સાબરશિંગની ભસ્મના ટુકડા કાઢી લેવા. જો કદાચ ટુકડાની અંદર કાળો ભાગ જોવામાં આવે તો કાળા ભાગવાળા ટુકડાને આકડાનાં પાનના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી એક એક તોલાની ટીકડી બાંધી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી સુકાઈ ગયા પછી શરાવસંપુટ કરી અર્ધો ગજપુટ આપવો. ઘણું કરીને એક જ પુટમાં ભસ્મ તૈયાર થઈ જાય છે. કોઈ વખતે શિંગ વધારે સખત હોય તો કોઈ કોઈ ટુકડા કાચા રહી જાય છે માત્ર કાચા રહેલા ટુકડાને જ બીજો પુટ આપવો. આવી રીતે કરેલી ભસ્મ કળીચૂના જેવી સફેદ થાય છે. (૨) સાબરશિંગના ટુકડાનું ઉપરની રીતે જ શોધન કરી આકડાનાં પાનને બદલે કુંવારના ગર્ભમાં ઉપરની રીતે જ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. કદાચ કાચી રહે તો કાચા ટુકડાને કુંવારના ગર્ભના રસમાં ખરલ કરી નાનો પુટ આપવો. (૩) સાબરશિંગના અરધા અરધા તોલાના અનુમાને કકડા કરી એરંડિયા તેલમાં ૧૫ દિવસ પલાળી રાખી બહાર કાઢી લઈ દશાંશ ભાગે એરંડિયા તેલ સાથે માટીના પાત્રમા કપડછાણુ કરી ગજપુટ આપવાથી એક જ પુટમાં સાબરશિંગની ભસ્મ થાય છે. સાબરશિંગની ભસ્મની માત્રા ૨ થી ૪ રતી સુધી છે. દિવસમાં બે વખત સવારે તથા સાંજે યોગ્ય અનુપાનની સાથે આપવી.

૧—શ્વાસ તથા ઉધરસ ઉપર:—કફ બહાર પાડવા માટે ૨ રતી ભસ્મ ૨ માસા સાકરમાં મેળવી ખાઈ ઉપર થોડું દૂધ પીવું. કફ સુકાવવા માટે ભસ્મ મધમાં મેળવી ચાટવી. **૨—હૃદ્રોગ ઉપર:**—સાબરશિંગ ભસ્મ ૨ રતી તથા પીપરનું ચૂર્ણ ૪ રતી મેળવી મધની સાથે ચાટવું. **૩—ન્યૂમોનિયા (વાતશ્લેષ્મ જ્વર), પાર્શ્વશૂળ તથા વાયુથી શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં નીકળતા શૂળ ઉપર:**—ઘી તથા મધ સાથે મેળવી ભસ્મ ચાટવી. **૪—ધાતુવિકાર તથા પેશાબમાં ધાતુ જવી:**—મોગલી બેદાણા ૬ માસા લઈ પાણીમાં ભીંજાવા દેવા. ત્રિણ કલાક પછી ભીંજાઈ જાય ત્યારે થોડી સાકર મેળવી તેની સાથે સાબરશિંગની ભસ્મ લેવી. આકડાનાં પાનના રસથી કરેલી સાબરશિંગભસ્મ કુંવારના રસમાં કરેલા મારણની અપેક્ષા કફનો નાશ કરવા માટે વધારે બળવાન છે. ધાતુવિકાર તથા હૃદ્રોગમાં કુંવારના રસવાળી વિશેષ હિતકારક છે.

૪—રસવૈદક

૧—અભ્રક

(સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ અભ્રક. રા૦ ભોડલ. ફ્રા૦ સિતારાજમીન. અ૦ તલ્ક. ઇં૦ ટાલ્ક ઝિલમર-લા૦ માઈકા. બં૦ અભ્ર, અકભર.) ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારના અભ્રક છે. ઔષધોમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે. કાળો અભ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે.* **શોધન :**—(૧) **કાળો અભ્રક :**—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિફળાંનો ઉકાળો, કાંજી અને ગાયના મૂત્રમાં સાત વાર બોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઢામાં બોળવો અને હાથથી મસળવો તથા ઉપરનું પાણી કાઢી નાખી ભૂકો કરી આપવો. તે ધાન્યાભ્રક કરતાં સારો થશે. **ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત :**—અભ્રકને તેના ચોથા ભાગમાં ડાંગરમાં મેળવી કામળામાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવો અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો; પછી પાણીમાં પડ્યો હોય તે અભ્રક યુક્તિથી બહાર કાઢી સૂકવી આપવો. **અભ્રક :**—તૂરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુ-વર્ધક છે; તથા ક્ષય, ત્રિદોષ, ગૂમડાં, પ્રમેહ, કોઢ, બરોળ, ઉદર, ગાંઠ વિષ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે. **મારણ :**—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણખાર ૨ ભાગ એકત્ર કરી, ખરલ કરી અંધમૂષા યંત્રમાં ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું. પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે તેથી બધા રોગો ઉપર યોજવી.× (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો. એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩) ધાન્યાભ્રક લઈ આકડાના દૂધ(રસ)માં એક પહોર સુધી ખરલ કરી, ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાનાં પાન વીંટાળી માટીના કોડિયાના સંપુટમાં ઘાલી વગડાઉ છાણાંનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા; પછી વડની વડવાઈઓનો ઉકાળો કરી તેમાં અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા; એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગો દૂર થાય છે, અલ્પ મૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેનો ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રક અને નાગબલા

---

* કાળા રંગના અભ્રકમાં પણ ૪ પ્રકાર (દર્દુર, નાગ, પિનાક તથા વજ્ર) છે. દર્દુર અભ્રક અગ્નિમાં નાખવાથી દેડકાની માફક શબ્દ થાય છે, **નાગ** નામના અભ્રકને અગ્નિમાં નાખવાથી ફુત્કારની માફક શબ્દ નીકળે છે. **પિનાક** અભ્રકનો શબ્દ ધનુષના ટંકાર જેવો હોય છે; અને **વજ્રાભ્રક** અગ્નિમાં જરા પણ શબ્દ કરતો નથી. રજપૂતાનામાં કાળા રંગના અભ્રકમાં ત્રણ જાત જોવામાં આવે છે: દર્દુર, પિનાક અને નાગ. એ ત્રણ જાતના અભ્રક સેવન કરવાથી શરીરમાં નાના પ્રકારના વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર વજ્રાભ્રક શરીરને માટે કાંઈ પણ નુકસાન નહિ કરતાં લાભ પહોંચાડે છે. અભ્રકનું શોધન કરતી વખતે જ્યારે તપાવેલા અભ્રકના કકડાને ઔષધિના રસમાં બુઝાવવામાં આવે ત્યારે ઉપર એક ગુણપાટનો કકડો વારંવાર ઢાકતાં જવું; નહિ તો અભ્રક સૂક્ષ્મ રજકણરૂપે કેટલોક ઊડી જશે. ગુણપાટના કકડાને છેવટે પાણીમાંથી ધોઈ પાણીમાંથી અભ્રક કાઢી લેવો. ધાન્યાભ્રક કરવા પહેલાં યુક્તિથી શુદ્ધ કરેલા અભ્રકને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી, પતરાં અલગ અલગ કરી ખાંડીને બારીક ચૂર્ણ કરી લેવું. પછી ચૂર્ણનો ચોથો ભાગ ડાંગર મેળવી ઉપર કહેલી રીતિથી ધાન્યાભ્રક તૈયાર કરવો. બોરડીના કાઢાની રીતિવાળું શોધન શાસ્ત્રમાં લખેલ છે; પરંતુ વૈદ્યો પ્રાય ધાન્યાભ્રક કરીને પછી મારણ કરે છે; બોરડીના કાઢામાં શોધન કરતા નથી.

× નં. ૧ માં લખેલ રીતિથી બનાવેલી ભસ્મ કાળા રંગની થાય છે. તે સાધારણ ગુણવાળી છે. નં. ૩ મુજબ બનાવેલી ભસ્મ ગેરુ જેવા રંગવાળી બને છે, તેમ જ ગુણ પણ વધારે આપે છે. નં. ૧ વાળી ભસ્મની માત્રા ૩ થી ૬ રતી છે. નં. ૩ વાળાની માત્રા ૧ થી ૨ રતી છે. નં. ૩ મુજબ બનાવેલી ભસ્મનો શ્વાસ તથા ન્યૂમોનિયા પછીની ફેફસાંની નિર્બળતામાં ઉપયોગ કરેલો છે. બહુ જ જલદીથી ફાયદો બતાવે છે.

(ગંગેટી), ભદ્રમોથ, વડનું દૂધ અથવા વડવાઈઓનો રસ, હળદરનું પાણી, મજીઠનો કાઢો, આ બધાં ઔષધોથી અનુક્રમે ભાવના આપવી અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અરણવર્ણની ભસ્મ થશે. શતપુટી અને સહસ્રપુટી* અભ્રક કરવો હોય તો કુંવારના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર

---

* અભ્રકનો રસ કરવાની યુક્તિ કાકચંડેશ્વર તંત્રમાં આપી છે. અભ્રકભસ્મ શતપુટી અને સહસ્રપુટી-વગેરે થાય છે. પરંતુ કહેલું છે કે दशादिस्तु शतांतः स्यात् पुटो वै व्याधिनाशने। शतादिस्तु सहस्रांतः पुटो युक्तः रसायने ॥ १ ॥ (અર્થાત્ રોગનો નાશ કરવાને દશથી સો સુધીના પુટો આપવા જોઈએ; અને સોથી લઈ હજાર સુધી પુટ રસાયન માટે છે.) વળી એમાં પણ હજાર પુટમાં તો રસની ભાવના માત્રને જ પુટ કહેલ છે. એમાં મર્દન નહિ કરવું એમ વૈદ્યો કહે છે; પરંતુ શતપુટમાં મર્દન અવશ્ય કરવું. વળી રસની ભાવના આપી ૩ કલાક ખરલ કરી સૂર્યના કડક તાપમાં સુકાવી લેવી. પછી બીજે દિવસે પુનઃ ઔષધિના રસની ભાવના આપવી. એમ દશ ભાવના આપ્યા પછી એક ગજપુટ અગ્નિ આપવો, એવો પણ કેટલાક વૈદ્યોનો મત છે. કેટલાક વારંવાર ગજપુટ આપવાનું કહે છે. બજારમાં મળતી સહસ્રપુટી અભ્રક તો સો પુટની પણ નથી હોતી. એથી શાસ્રમાં કહેલો લાભ આજકાલ જોવામાં આવતો નથી. દશપુટી અભ્રક ભસ્મઃ—નાગરમોથના રસમાં અગર તાંદળજાના રસમાં દશ દશ પુટ આપવાથી થાય છે. વીસપુટી અભ્રક ભસ્મઃ—વડવાઈની છાલનો કાઢો, પાનનો રસ, અરડૂસી, મત્સ્યાક્ષી (રતવેલિયો), ધોળી કનેર, લાલ સાટોડી અને વડનું દૂધ, એ પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં પુટ આપી અગ્નિ આપવો; આમ ૨૦ પુટ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ રંગની થાય છે. એકતાળીસપુટી ભસ્મઃ—ધાન્યાભ્રકને ૩ દિવસ મોથના કાઢામાં મર્દન કરવો. પછી સાટોડીનો રસ, કાસુંદરાનો રસ, નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરોખાર, એમાં જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા. ત્યાર પછી વડની વડવાઈના રસમાં ત્રણ પુટ આપી થુવરના દૂધમાં, ગોખરુના કાઢામાં, કૌવચના રસમાં, કદલીકાંદા(કેળકાંદા)ના રસમાં, એખરાના રસમાં ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દૂધમાં આઠ પુટ દેવા. ત્યાર પછી દહીં, માખણ, મધ, ધોળી (ચિનાઈ) સાકર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવો. (પ્રથમ ૩ કલાક ઔષધિના રસની સાથે ખરલ કરી એક એક તોલા આશરાની ટીકડીઓ બનાવી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી. સુકાયા પછી સંપુટ કરી પુનઃ સંપુટની માટીને તાપમાં સુકાવી લેવી. ત્યાર પછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયેથી સંપુટ કાઢી ભસ્મને બીજા રસની ભાવના આપવી. એ પ્રમાણે દરેક પુટ અપાય છે.) એ પ્રમાણે સર્વ ઔષધિઓના પુટ આપવાથી અભ્રકની દિવ્ય ભસ્મ થાય છે. એ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારી છે. સર્વ પ્રયોગમાં નાખવા યોગ્ય છે. વળી સ્રીઓના મદને હરણ કરનારી, મૃત્યુને જીતનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર અને આયુષ્યને વધારનાર છે. એને ખાવાથી સંતાનની વૃદ્ધિ થાય છે. સાઠપુટી અભ્રક ભસ્મઃ—ધાન્યાભ્રકમાં હરતાળ, આમળાંનો રસ અને ખડિયોખાર મેળવી ઘૂંટી ટીકડી બનાવી અગ્નિ આપે. આ પ્રમાણે ૬૦ વખત અગ્નિ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ક્ષયાદિક સર્વે રોગનો નાશ કરે છે. શતપુટી અભ્રક ભસ્મઃ—વડ, થુવેર અને આકડાનું દૂધ, કુંવારપાઠાનો રસ, નાગરમોથ, મનુષ્યનું મૂત્ર, વડવાઈનો રસ અને બીલીનાં પાનનો રસ અથવા કાઢો, આ દરેકમાં કાળા ધાન્યાભ્રકને ઘૂંટી ૧૦૦ પુટ આપવાથી પોખરાજમણિના જેવી ભસ્મ થાય છે. સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મઃ—વજ્રાભ્રકને ખરલમાં નાખી વાટી પછી અગ્નિમાં તપાવી ગાયના દૂધમાં નાખવી (છાંટવી). પછી લોઢાના વાસણમાં ઘી નાખી તેમાં એ અભ્રક નાખી તે મંદાગ્નિથી પચાવે. પછી અભ્રકને ચોથા ભાગનું ધાન (ડાંગર) લઈ બંનેને કામળીના લૂગડાની કોથળીમાં નાખી ભીંજવે. પછી એક મોટી કથરોટમાં એ અભ્રક નાખીને કોથળીને ખૂબ મસળે. બે પહોર પછીથી સઘળો અભ્રક નીકળી પાણીમાં આવી જાય, ત્યારે પાણીને નિતારી અભ્રકને કાઢી લે, ત્યારે ધાન્યાભ્રક શુદ્ધ થાય છે. પછી એને ખરલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ થુવેર, એ ત્રણેનું દૂધ, ૪ કુંવારપાઠાનો રસ, ૫ એરંડાના મૂળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ મોથ, ૮ ગળો, ૯ ભાંગ, ૧૦ ગોખરુ, ૧૧ રીંગણી, ૧૨ સાલવણ, ૧૩ પિઠવણ, ૧૪ ધોળા સરસવ, ૧૫ ખરમંજરી (અઘેડો), ૧૬ વડવાઈ, ૧૭ બીલીનાં પાનનો રસ અથવા કાઢો, ૧૮ ભોરડી, ૧૯ અરણી, ૨૦ ચિત્રક, ૨૧ ટીંબરું, ૨૨ હરડે, ૨૩ પંડોળનો રસ, ૨૪ ગોમૂત્ર, ૨૫ આમળાં, ૨૬ બહેડાં, ૨૭ જલકુંભી, ૨૮ તાલીસપત્ર, ૨૯ મૂસળી, ૩૦ અરડૂસી, ૩૧ આસગંધ, ૩૨ અગથિયાનો રસ, ૩૩ ભાંગરો, ૩૪ કેળાંનો રસ, ૩૫ સાતીન, ૩૬ ધંતૂરો, ૩૭ લોધર, ૩૮ દેવદાર, ૩૯ તુલસી, ૪૦ બંને ધરો, ૪૧ કાસુંદરો, ૪૨ મરી, ૪૩ દાડિમદાણાનો રસ, ૪૪ પીલુડી, ૪૫ શંખાવળી, ૪૬ બાલછડ, ૪૭ નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ, ૪૮ સૂંઠ, ૪૯ બ્રાહ્મી, ૫૦ તુંસડાં, ૫૧ ભારંગ, ૫૨ કુકડવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ શિવલિંગી, ૫૫ કડુ, ૫૬ પલાશનો રસ, ૫૭ કડવાં તુરિયાં, ૫૮ ઉંદરકની, ૫૯ જવાસા, ૬૦ મત્સ્યાક્ષી, ૬૧ ક્લૌંજી જીરું, ૬૨ તેલપર્ણી, ૬૩ ઘી, ૬૪ દૂધ, ૬૫ મધ, (કોઈ કોઈ એમાં પંચાંગુલનો રસ, ટંટક, ગોળ, ખડિયોખાર, માલતી, સાલવણ, નાગબલા, અતિબલા, મહાબલા, શતાવરી, કૌચની જડનો

ભસ્મ થશે * **અભ્રકભસ્મનું અમૃતીકરણ :**–અભ્રકભસ્મના બરાબર ગાયનું ઘી મેળવી લોઢાના વાસણમા પચન કરાવવુ ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધા કામોમા યોજવી, જે અભ્રકભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાજળ જેવી બારીક થાય તે મૃત જાણવી, તે જ જો સચંદ્ર–ધોળી× અને ચળકતી રહી તો વિષ પ્રમાણે મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે + **અભ્રકસત્ત્વપાતન :**—અભ્રકની ભૂકી એક દિવસ કાંજીમા

રસ, ગાજર નર્જરહુ ગળી, લસણ ઉટમણુ અમરવેલ હિલમોચકા બુદ્ધિ પાતાળગરૂડી, જટામાસી દહી, ખાંડ એટલી ચીજો વધારે લેવાનુ બતાવે છે) એ દવાઓના રસમાથી એકેકમા દિવસે ઘૂટી, ટીકડી બાંધી સૂર્યના તાપે સુકવી આડાયા છાણામા ફૂકવી એ પ્રમાણે દરેકમા સોળ વખત ફૂકવાથી સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મ થાય છે

* **અભ્રકને નિશ્ચંદ્ર કરવાની સરળ વિધિ**·—૨૦ તોલા સૂરાખાર તથા ૨૦ તોલા ગોળ થોડુ પાણી નાખી મેળવી લેવા પછી તેમા ૪૦ તોલા શુદ્ધ અભ્રક મેળવી એક હાંડલીમા ભરવુ પછી તેજ અગ્નિ પર રાખવુ અગ્નિ સખત હોવાથી સૂરોખાર કોઈ કોઈ વખત અવાજની સાથે ઊડે છે અને હાંડલીમાથી અગ્નિની જ્વાળા નીકળે છે, પણ તેથી કોઈ પ્રકારની હાનિ થતી નથી આવી રીતે ૬ કલાક અગ્નિ આપવાથી એક જ વખતમા અભ્રક ચમક વગરની થઈ જાય છે કેટલીક વખત સૂરોખાર ઊડી જવાથી થોડો ઉપરનો ભાગ ચમકવાળો રહી જાય છે તેને જુદો કાઢી એવી જ રીતે આચ આપવી ત્યાર પછી આ અભ્રકમાથી સૂરોખાર કાઢી નાખવા માટે તેને ખાગી પાણીમા મેળવી હાથથી સારી રીતે મસળવુ ત્યાર પછી ૬ કલાક રહેવા દઈ જે અભ્રક વાસણમા નીચે બેસી જાય તે ઉપરથી સભાળપૂર્વક પાણી કાઢી નાખી ઉપયોગમા લેવી આ ભસ્મ બહુ જ થોડા પુટમા કામલાયક બની જાય છે

અભ્રકભસ્મ ત્રણપુટી —ઉપરની રીતે નિશ્ચંદ્ર કરલી અભ્રકને આકડાના પાનના રસમા ઘૂટાઈ કરી ૭ વખત ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે આ ભસ્મ શ્વાસ, જ્વરાદિ સર્વ રોગ ઉપર તેમ જ શરીરબળ વધારવા માટે આપવી

× કાળા રગની અભ્રકભસ્મને સફેદ રગની કરવી હોય તો જાબુની અતરછાલમા તેને ખૂબ ઘૂટી સપુટમા કપ મટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો

+ (૧) **અભ્રકસત્ત્વપાતન વિધિ** —કાળા અભ્રકમાથી કરેલો ધાન્યાભ્રક ૪૦ તોલા, ? ટંકણખાર ૧૦ તોલા, સાદો ગૂગળ ૧૦ તોલા, ઘી ૧૦ તોલા, મધ ૧૦ તોલા અને ચણોઠી ૧૦ તોલા લઈ તમામને ખાંડી એકત્ર કરી તેમા ૧૦ તોલા આમલીનુ પાણી નાખીને નાના નાના ગોળા બનાવવા સુકાયા બાદ કોઠીયત્રમા મૂકી કોયલાના તેજ અગ્નિ પર રાખી ધમાવવુ એટલે સત્ત્વ ગળવા માડે છે સત્ત્વ ગળવા માડે છે ત્યારે પીળી જ્વાળા નીકળે છે અને સત્ત્વપાતન થઈ જશે ત્યારે વીજળી જેવી જ્વાળા ધોળી નીકળશે ખાસ કરીને કોલસા હોલવાઈ જાય ત્યાર સમજવુ કે સત્ત્વપાતન થઈ ગયુ છે ૪૦ તોલા અભ્રકમાથી સત્ત્વપાત થતા વાથી ૩ કલાક લાગે છે સત્ત્વ પ્રથમ રવાના આકારમા પડે છે એટલે તેને લોઢાનુ બકથી પકડી એકઠુ કરવુ આવી રીતે એકત્ર કરેલા રવાને ફરીથી કોઠીયત્રમા મૂકી આશરે અર્ધો કલાક સખત આચ આપવાથી રવા પીગળી જઈ એક ઢાળિયો બની જાય છે ૪૦ તોલા અભ્રકમાથી ૩થી ૫ તોલા સુધી સત્ત્વ નીકળે છે આવી જ રીતે અભ્રકભસ્મમાથી મિત્રપચકના યોગે સત્ત્વપાતન થાય છે (૨) **અભ્રકસત્ત્વની ભસ્મ-વિધિ** —ઉપર મુજબ કાઢેલા સત્ત્વનુ ખાંડીને બારીક ચૂર્ણ કરવુ પછી ૧૦મો ભાગ હિંગળોક મેળવી કુવારના રસથી અથવા ત્રિફળાના કાઢાથી એક પ્રહર ઘૂટવુ પછી ટીકડી બનાવી શરાવસપુટમા મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો આવા ૨૦ અથવા તેથી અધિક પુટો આપવા વારવાર હિંગળોક મેળવતા જવુ (૩) **અભ્રકસત્ત્વ રસાયન :**—અભ્રકસત્ત્વ ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી ઘીનો કરમો આપી લોઢાના તવા પર શેકવુ લાલચોળ થાય ત્યારે લોઢાની ખરલમા નાખી ઘૂટવુ આવી રીતે ત્રણ વખત કરવુ ત્યાર પછી ૮મો ભાગ શુદ્ધ ગધક મેળવી વડની જટાના કવાથમા ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી સૂકવી શરાવસપુટ કરવી ત્યાર પછી ગજપુટ આપવો આવી રીતે વારવાર ગધક નાખી વરવાર્દના ઉકાળામા ખરલ કરવુ આવા ૫૦ ગજપુટ આપવા ત્યાર પછી ૫૦ ગજપુટ ત્રિફળાના કવાથના આપવા ત્રિફળાના કવાથમા ખરલ કરતી વખતે પણ વારવાર ગધક મેળવતા જવુ આવી રીતે એકંદર ૧૦૦ ગજપુટ આપવાથી સત્ત્વાભ્ર રસાયન તૈયાર થાય છે માત્રા ૧ ચોખાભાર ત્રિકટુ તથા વાવડિંગના બે આનીભાર ચૂર્ણની સાથે આપવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, સગ્રહણી જેવો ભયકર રોગ નિર્મૂળ થાય છે, તેમ જ ક્ષય પ્રમેહ પ્રદર વગેરે રોગો ઉપર પણ આ રસાયન અતિ લાભદાયક છે (૪) **અભ્રકસત્ત્વ ભસ્મવિધિ** —અભ્રકસત્ત્વ ખાંડી ચૂર્ણ કરી શુદ્ધ પારો સમભાગે તથા બમણુ શુદ્ધ ગધકની કજ્જલી મેળવી ઘૂટાઈ થયા પછી કુવારનો રસ નાખી ફરીથી સારી રીતે ઘૂટાઈ કરવી ત્યાર પછી ખરલમા સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવુ આ

અને એક દિવસ સૂરણના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી અને ચોથો ભાગ ટંકણખાર શુદ્ધ મન્સ્યમાં મેળવી, ભેંસના છાણમાં મૂઠિયાં કરી સૂકવી, વાસણમાં નાખી ખૂબ અગ્નિ કરવો; એટલે અભ્રકનું સત્ત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળા કરી મિત્રપંચક (ઘી, મધ, ગૂગળ, ગુંજા અને ટંકણખાર) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડી થશે. તે પારાનું જારણ કરવા માટે યોગ્ય છે અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોથી અધિક છે. **અભ્રકસત્ત્વગુણ :—** શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરુષત્વ લાવનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અભ્રકસત્ત્વ જેવાં બીજાં ઔષધો ભૂમંડળમાં નથી. **અભ્રકદ્રાવણ :—**અભ્રકદ્રાવણ ભાગ્યોદય વિના કોઈ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કોઈ ઠેકાણે ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાયું નથી. (૧) ધાન્યાભ્રક લઈ અગથિયાનાં પાંદડાંના રસમાં મર્દન કરવો. પછી સૂરણની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગોષ્ઠ(જાનવરોના વાડા)માં હાથભર ઊંડું એક મહિના સુધી પૂરી રાખવું. પછી કાઢવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. **અભ્રકભસ્મનાં અનુપાન :—**(૧) અભ્રકભસ્મ ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજા સુધી મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવી; એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોઢ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષતક્ષય, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, ભ્રમ, કમળો, ગુલ્મ વગેરે રોગ દૂર થાય છે. (૨) વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપરના ચૂર્ણમાં વાલભર આપવી, એટલે ક્ષય, પાંડુ, સંગ્રહણી, શૂળ, આમ, કોઢ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ, મંદાગ્નિ અને ઉદર સંબંધી વ્યથા, એ રોગો દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે અને શુક્ર ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહ સારુ મધ, લીંડીપીપર અને શિલાજિતમાં આપવી. (૪) ક્ષયરોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી. (૫) ધાતુવૃદ્ધિ માટે સોનાના અને રૂપાના વરખ સાથે અથવા ભસ્મ સાથે આપવી (૬) રક્તપિત્તને સારુ હરડે, ગોળ અથવા એલચીદાણા અને સાકર સાથે આપવી. (૭) ક્ષય, પાંડુ તથા મૂળવ્યાધિ માટે ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, ચાતુર્જાત, સાકર અને મધની સાથે આપવી. (૮) **પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—**એલચીદાણા, ગોખરુ, ભોંય-આમલી, ખડીસાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી (૯) પ્રમેહમાં ગળોનું સત્ત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી. (૧૦) જીર્ણજ્વર માટે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવી (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુ-પુષ્ટિને સારુ ત્રિફળાંના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી (૧૨) ગૂમડાંને માટે મોરવેલના સત્ત્વ સાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં આપવી. (૧૩) બળવૃદ્ધિને માટે ગાયનું દૂધ અને ભોંયકોળામાં આપવી. (૧૪) મૂળ-વ્યાધિને માટે ભિલામા સાથે આપવી (૧૫) વાયુરોગને માટે સૂંઠ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ અને આસગંધના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી. (૧૬) કફરોગને માટે કાયફળ, લીંડીપીપર અને મધમાં આપવી (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂતરખડા(પથરી)માં સર્વ ક્ષારો સાથે આપવી. (૧૮) ધાતુસ્તંભનને માટે ભાંગમાં આપવી. (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિ માટે લવંગ તથા મધમાં આપવી (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના ઘી સાથે સાકરમાં આપવી બાકીના રોગો માટે ઉચિત અનુપાનો મુજબ આપવી +

૨—અંબર

અંબર× એ એક ખનીજ પદાર્થ છે એના ગાગડા થાય છે એ પૃથ્વીની ફાટોમાંથી અથવા

ચૂર્ણને કપડમટ્ટી કરેલ અગ્નિશીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં ૧૬ પહોરની સખત આંચ દેવી, એટલે શીશીના ગળામાં રસસિંદૂર જામશે તથા તળિયે અભ્રકસત્ત્વની ભસ્મ તૈયાર થશે માત્રા ૧ રતી પીપર અને મધમાં ચાટવાથી ક્ષય, શોષ, ઉધરસ, પ્રમેહ, પાંડુ તથા હઠીલા જૂના સર્વ રોગ તરત મટી જાય છે. (આ ચારે વિધિ તા. ૨૫–૧–૩૦ના રોજ અમદાવાદમાં મળેલી વૈદ્યસભામાં સત્ત્વપાતન કરેલું હતું તે મુજબ 'વૈદ્યકલ્પતરુ' પરથી લીધેલા છે.)

+ અશુદ્ધ (શોધ્યા વગર) અસિદ્ધ (ચંદ્રિકાવાળી કાચી) અભ્રકની ભસ્મ મનુષ્યના શરીરમાં અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે એ કોઢ, ક્ષય, પાંડુરોગ સોજો, હૃદય અને પસવાડામાં પીડા તથા બારે સંતાપ આપનાર છે. અભ્રકના વિકારની શાંતિ ત્રણ દિવસ આમળાં પાણીમાં વાટી પીવાથી થાય છે, એમ કહેલું છે.

× અંબર (સં૦ અગ્નિજાર, વહ્નિજાર, અગ્બર હિં૦ મ૦ ફા૦ અ૦ બં૦ અંબર લૅ૦ અમ્બરગ્રીસ.)

સમુદ્રમાં તરતું અગર સમુદ્રકિનારા ઉપર ઘણે ઠેકાણે મળે છે એ વિશેષ કરી બાલ્ટિક સમુદ્ર, પર્શિયન સમુદ્ર ઇત્યાદિ કિનારા ઉપર અને પોલાંડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસિલી, પ્રશિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમાં મળે છે અંબર પીળું, કાળું અને ધોળું તથા તે ઉપર ટપકાં ટોઈને ગોળ અરગજા જેવું પીળા રંગનું હોય છે પીળું અંબર શ્રેષ્ઠ છે કાળું અંબર સર્વથી ઓછી કિંમતનું છે ખરું અંબર મોઘું વેચાય છે, એટલે કેટલાક લોક બનાવટી પણ કરે છે જે ખરું અંબર છે તેના બે ગાંગડા લઈ એક ઉપર એક ઘસવાથી, તે ગરમ થતાં જ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરે છે દાંત નીચે ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે, પણ પીગળતું નથી, માત્ર નરમ થાય છે અને તેમાં થોડી ચીકાશ આવે છે અંબરને દેવતામાં નાખવાથી તેના ધુમાડાની સુગંધી સારી આવે છે. અંબર સુગંધી પદાર્થમાં નખાય છે **અંબર:**—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકર, પુષ્ટિકારક, કામોત્તેજક, ઇંદ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમના વિષયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કોઠામાની શરદી અને ગરમીની ઈજા દૂર કરનાર, યુવાન તથા ઘરડાને હિતકારક છે **ઉપયોગ—(૧) કંપવાયુ ઉપર:**—૧ ચણોઠીભાર અંબર મધની સાથે આપવું આમ સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે, તેમ જ તેથી કાગ અને સાંધામાનો રોગ પણ દૂર થાય છે **(૨) સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર:**—અંબર પાણીની સાથે આપવું **(૩) વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર:**—અંબરની ધૂણી આપવી તથા અંબર અને કસ્તૂરી થોડી ખાવા પણ આપવી **(૪) ક્ષીણતા ઉપર:**—ઘી અને સાકરની સાથે અંબરનું સેવન કરવું, એટલે ક્ષીણતા દૂર થઈ શરીરે તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે

૩—કપીલો

સ૦ ક૦ કપિલ્લક મ૦ કપિલા હિ૦ કમીલા ફા૦ કન્બિલાય અ૦ કિન્બીર ઇ૦ કમિલા રોટલીરા લા૦ રોટલીરા ટિંકટોરિયા મેલોટસ ફિલિપિનેન્સિસ બ૦ કમલાગુંડી કયામાલ

કપીલો* એ રંગે તામ્રવર્ણ હોઈ ઈંટના ભૂકા જેવો હોય છે એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. **કપીલો:**—રેચક, તીખટ અને ઉષ્ણ છે, તથા વ્રણ, કફ, ઉધરસ, જંતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે માત્રા ૨ થી ૮ માસા સુધી **ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—મધમાં કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુલ્મ નિર્મૂળ થાય છે **(૨) કૃમિ ઉપર:**—કપીલાચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવું એટલે સંપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે

૪—કલાઈ (કથીર)

સ૦ ત્રપુ મ૦ કથીલ હિ૦ રાંગા ક૦ તબર તૈ૦ તાગારામુ ફા૦ અરઝીજ અ૦ રૂસાસ ઇ૦ ટીન લા૦ સ્ટેનમ

આ દ્રવ્ય વ્હેલ નામની માછલીના આંતરડામાંથી મળે છે આનો રંગ ભૂરો (?) હોય છે આનો વધારે ઉપયોગ સુગંધી દ્રવ્યોમાં મેળવવા માટે થાય છે અંબર સૂક્ષ્મ તાવ જૂની શરદી હિસ્ટીરિયા અને જ્ઞાનતંતુઓના બીજા રોગો પર ઉત્તેજક અસર પહોંચાડે છે **માત્રા ૧/૬ રતી**

યુનાની મત અનુસાર અંબર બીજા દરજ્જામાં ગરમ પહેલા દરજ્જામાં રૂક્ષ શારીરિક માનસિક અને આત્મિક ત્રણે શક્તિઓને દૃઢ કરવાવાળું, માણુસમાં પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરવાવાળું, શીતળ પ્રકૃતિવાળું ને અતિલાભદાયક પૌષ્ટિક ઓજવર્ધક કામોત્તેજક હૃદયરોગ, ગભરામણ અને યકૃતરોગને દૂર કરવાવાળું છે પક્ષાઘાત ધનુર્વાત સન્નિપાત શિરદર્દ આધાશીશી ઉધરસ ઉર:ક્ષત, હૃદયની નિબળતા મૂર્છા કમળો જળોદર હોજરીની વેદના સાંધાઓનું શૂળ હોજરીની નિર્બળતા વગેરેમાં બીજી દવાની સાથે વપરાય છે

અંબરના સમાન પીળી જલદી તૂટે એવી રાળ (ગુંદ) ઉત્તર પૂર્વ પ્રશિયા દેશની કેટલીક વનસ્પતિઓમાંથી મળે છે તે પણ અંબરના નામથી વેચાય છે એમાં ઉડનશીલ તેલ રહેલું છે તે દાહક આક્ષેપનિવારક અને ઉત્તેજક છે એના તેલની માત્રા ૫ થી ૧૦ ટીપાની છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

* કપીલાના ઝાડ હિમાલયમાં થાય છે ઊંચાઈ ૨૦–૩૦ ફૂટ ફળો ઉપર લાલ રંગનું ચૂર્ણ લાગેલું હોય છે તેને કપીલો કહે છે પાન નાના પણ ઊમરાના જેવા હોય છે ફૂલ સફેદ પીળાં હોય છે ફળ વટાણા જેવડાં મોટાં થાય છે ગરમીમાં પાકે છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

શોધન:—કલાઈ× પાતળી કરી નગોડના રસમા હળદરનુ ચૂર્ણ નાખી તેમા રેડવી. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવુ એટલે શુદ્ધ થશે આમ શોધતા કલાઈ શરીર પર ઊડી આવે છે, માટે સાવચેતી રાખવી * **મારણ:**—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલાઈ કઢાઈમાં ઘાલી ચૂલા ઉપર મૂકવી અને નીચે દેવતા કરવો કલાઈ પાતળી થયા પછી તેમા ચોથો ભાગ અઘેડીનુ ચૂર્ણ નાખી આંબાના લાકડાથી જ્યા સુધી ભસ્મ થાય ત્યા સુધી ઘૂટવુ ચૂર્ણ વારવાર થોડુ થોડુ નાખતા જવુ જ્યા સુધી કલાઈની ભસ્મ થાય ત્યા સુધી અઘેડીનુ ચૂર્ણ નાખતા જવુ. પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડિયાનુ સાર ઢાંકણુ કરી લાલ થાય ત્યા સુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને ઠડુ થયા પછી કાઢી લેવુ. (૨) અજમાનુ ચૂર્ણ, શિલાજિત અઘેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના કચૂકાનુ ચૂર્ણ એ પ્રત્યેક કલાઈને મારવાના પદાર્થ છે, એટને એમાના એકથી જ ઉપરની રીત પ્રમાણે કલાઈ કઢાઈમા નાખી પાતળી થયા પછી તેમા એકનુ થોડેથોડે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કલાઈભસ્મ થશે પછી પૂર્વોક્ત કલાઈભસ્મ લઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાંશ અગર અષ્ટમાંશ તેમા મેળવી, લીબુના

× **કલાઈ શોધન તથા મારણ**—(૧) કલાઈને ચૂના પર કઢાઈમા તપાવી રસ કરી તેલ છાશ ગોમૂત્ર તથા કાજીમા ત્રણ ત્રણ વખત ઠારવાથી કલાઈ શુદ્ધ થાય છે કલાઈનો રસ તેલ વિનાના બીજા પ્રવાહીમા નાખવાની સાથે જ ઊછળી બહાર આવે છે એટલા માટે છાશાદિ પદાર્થોના વાસણને એક ખાડામા રાખી ઉપર ધતૂરીનુ પડ અથવા નાના છિદ્રવાળો ૩-૪ મણ વજનવાળો પથ્થર ઉપર રાખી છિદ્રમાથી સભાળપૂર્વક કલાઈના રસને નાખવો અથવા એક નાની કડછી લઈ એકેક તોલા બબ્બે તોલા કલાઈનો રસ લેતા જઈ એકેક મિનિટ બહારનો વાયુ લાગવા દઈ શોધન કરવા માટેના ઔષધિના રસમા નાખતા જવુ આ રીતે કરવાથી ઊડવાનો ભય રહેતો નથી તેમ જ મોટા પથ્થરની પણ જરૂર રહેતી નથી જેટલુ શોધન સારુ થાય તેટલી જ ભસ્મ વધારે ગુણવાળી બને છે ઉપર મુજબ ૧૨ વખત ગરમ કરી બુઝાવવાથી કલાઈ શુદ્ધ થાય છે ત્યાર પછી છેવટે કલાઈને ગરમ કરી ઉતારી તરત તેમા થોડુ તેલ નાખી દેવુ કે જેથી પતરા કરવા માટે એક ગોળ ઢાળકી બની જાય ઠડી થયા પછી કલાઈને શુદ્ધ જળથી ધોઈ બારીક કાગળ જેવા પતરા તૈયાર કરાવવા આ પતરાના ટુકડા ઇચના ચોથા ભાગની લબાઈ પહોળાઈના અથવા તેથી નાના તૈયાર કરવા ત્યાર પછી બે સુમારેવા છાણાની વચમા સપુટ કરવાની છે આ છાણા એકેક પાચ સાત શેર વજનવાળા હોવા જોઈએ બને સમાન ગોળાકારના બનાવવા ઉપરનો ભાગ ૪ ૬ દિવસે સુકાય ત્યાર ઉલટાવી એકેક ઇચ ચારે બાજુની જગ્યા છોડી વચ્ચે ૧॥ થી ૨ ઇચ સુધી ઊડો ખાડો વચ્ચેનુ છાણ કાઢી નાખીને બન્ને છાણામા કરવો આ છાણા સારા સુકાઈ જવા પછી સપુટ માટે ઉપયોગમા લેવા એક છાણાની વચ્ચે ખાડામા તલ તથા આમલીની છાલનુ જવકૂટ ચૂર્ણ મેળવી એક આગળ જેટલુ પાથરવુ ઉપર કલાઈના પતરાના ટુકડા પાથરવા પુન ઉપર તલ અને આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ પાથરીને બને છાણાની વચ્ચે જગા પૂરી કરી આપવી આ બે છાણાની વચ્ચે કલાઈ ૧૦ ૧૨ તોલા તથા તલવાળુ ચૂર્ણ ૧॥ શેર આશરે રાખવુ ત્યાર પછી છાણથી સાધો બધ કરી સપુટ સૂકવી લેવુ સુકાયા પછી નિર્વાતસ્થાનમા એક કડાઈ અથવા કોઈ પહોળા વાસણમા ૩૦ ૪૦ છાણા નીચે, ઉપર આજુબાજુ ગોઠવી વચ્ચે સપુટ રાખી સળગાવવુ સ્વાગ શીતળ થયેથી સભાળપૂર્વક ઉપરના છાણાની રાખ કાઢી નાખી વચમાથી કલાઈની ચોખાની ધાણી જેવી ભસ્મ વીણી લેવી આ ભસ્મમા કોઈક અશ કાચો રહી જાય છે એટના માટે થોડી ખરલ કરી ભસ્મ કપડાથી ગાળી લેવી ઉપરનો કાચો ભાગ અલગ કાઢી નાખવો બારીક ગાળવામાથી નીકળેલી ભસ્મ નિર્ભયરૂપે સર્વ કાયમા યોજવી આ ભસ્મ સફેદ રગની વજનમા હલકી તથા બહુ જ મુલાયમ હોય છે ન ૬મા ટાટમા તૈયાર કરવાનુ લખ્યુ છે, પણ તેમા ભસ્મ બહુ જ ઓછી હાથમા આવે છે (૨) તલ અને આમલીના ચૂર્ણને બદલે ભાગમા પણ તૈયાર થાય છે રીતિ ઉપર મુજબ ભાગમા તૈયાર કરેલી ભસ્મ ઉપરની ભસ્મ કરતા વિશેષ ગુણ કરે છે બને રીતિથી ઘણી વખત ભસ્મ તૈયાર કરાવેલી છે (૩) **બંગભસ્મનો વિધિ:**—લોઢાની કડાઈમા શુદ્ધ કલાઈનો રસ કરી તેમા કલાઈના સમાન વજને હળદરનુ ચૂર્ણ, અજમાનુ ચૂર્ણ, જીરાનુ ચૂર્ણ આમલીની છાલનુ ચૂર્ણ અને પીપળાની છાલનુ ચૂર્ણ અનુક્રમે એક પછી એક ધીરેધીરે થોડુ થોડુ કરી નાખતા જવુ અને હલાવતા રહેવુ ચૂર્ણ સમાપ્ત થયા પછી જ્યારે કલાઈભસ્મનો સફેદ રગ થાય ત્યારે ભસ્મ તૈયાર થઈ જાણવી

* શોધન કરતી વખતે કલાઈનો મેલ નીકળે તે એક બાજુ ભેગો કરતા જવો છેવટે નવસાર તથા ગોળ મેલમા મેળવી અગ્નિ પર કડાઈમા ગરમ કરવાથી કેટલીક કલાઈ નીકળી આવે છે તે ઉપયોગમા લઈ શકાય છે

અથવા કુવારના રસમા પહોર-બે પહોર ખરલ કરી તેનો ગોળો બાધવો તે કોડિયાના સપુટમાં પીપળાની છાલની વચ્ચે રાખી પછી ગજપુટ અગ્નિ આપવો આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા. એટલે સર્વોત્તમ ખડી બગભસ્મ થશે એ સર્વ કાર્યો કર છે એથી વૈદ્યોનુ જીવન થશે બીજા પુટોને તાલક દેની નહિ, ફક્ત કુવારના તાજા રસમા ઘૂટવી અને વારવાર પુટ આપવા (૩) કલાઈ શુદ્ધ કરી તેના સારા પાતળા પતરા કરવા અને ઔષધિ સહિત તે ૩૨ તોલા પતરા યન ઉપર રાખવા. તે ઔષધિ—નકરીની લીંડીઓ ૪ શેર અને હળદર ૪ શેર, અને એ બધાનુ એકન ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમા થોડા ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલાઈના પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ, તે ઉપર પતરા, તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી યનને કપડમટી કરી ગજપુટ આપવો સારુ ઠડુ થયા પછી કાઢી લઈ વાલ અથવા અર્ધા વાલ દેહનુ બળ જોઈ આપવી એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમા આપવાથી સપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. (૪) કલાઈ ઠીકરાના વાસણમા ઘાલી ચૂના ઉપર પાતળી કરી ખીજડાના લાકડાથી ઘૂટવી એટલે ભસ્મ થશે × (૫) હળદરનુ ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડિયામા ઘાલી તે ઉપર કલાઈના પતરા મૂકી ઉપર બાકીનુ ચૂર્ણ નાખી કપડમટી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલાઈની ભસ્મ થશે તે ભસ્મ લઈ ભસ્મથી ચોથે ભાગે સુરોખાર મેળવી કોડિયાના સપુટમા ઘાલી એક ઘટિકા મદ અગ્નિ કરવો અને ઠડુ થયા પછી ધોળા શખ અથવા કુદપુષ્પ જેવી ભસ્મ લેવી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનમા આપવી (૬) ટાટનો કકડો લઈ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આગળ પાથરી તે ઉપર કલાઈના પતરા ઝીણા કરેલા નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવુ અને તે ઉપર ફરી કકડો મૂકવો, વળી ચૂર્ણ નાખવુ આ પ્રમાણે સર્વ મૂકી બાધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો ઠડુ થયા પછી યુક્તિઓથી કાઢી લેવી તે જેવી ભાતની ધાણી થાય છે, એ પ્રમાણે હોઈ ચોળવાથી બારીક થશે અને સર્વ કાર્ય કરશે આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે (૭) શુદ્ધ કરેલી કલાઈનો દશમો ભાગ પારો લઈ તેમા ખરલ કરી આકડાના દૂધમા ખરલ કરવો અને ઠીકરામા ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીનાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘૂટવુ એટલે ભસ્મ થશે (૮) હરતાલ- ખાખરાના પાદડામા ખરલ કરી તેનો કલાઈના પતરાને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે (૯) કલાઈના પાતળા પતરા કરી તે દૂધમા+ અથવા ભાગમા થર ઉપર થર દઈને છાણાનો પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થશે **બગ (કલાઈ) ભસ્મના** ગુણ —શુદ્ધ તૈયાર કરેલી બગભસ્મ બળકર, દીપન પાચન, રુચિકર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાતિકારક, જરાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે બગ ભક્ષણ કરનાર પુરુષોને સ્વપ્નમા પણ શુક્રક્ષય થનાર નથી એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુજા આપવી **બગના અનુપાનો :**—(૧) સુખગધ માટે કપૂર સાથે (૨) પુષ્ટિને માટે જાયફળમા

× આ રીતે તૈયાર કરવી ભસ્મ મિત્રપચકથી તપાસતા કાચી જણાય છે ચાર કલાક સખત અગ્નિ આપ્યો હતો બીજી વખત ફરી ચૂલે ચડાવી ત્યારે ચૂલા ઉપર જ નાની ગોળીઓ વળી ગઈ, એથી બધી મહેનત નકામી થઈ છે માટે આ રીતે વિચાર કરીને જ ભસ્મ કરવી

+ આના દશ પુટ આપવા માટે શાસ્ત્રકારોએ લખેલ છે પહેલી વખત સમાન તપક્રિયા હરતાલ લેવી, પછીના પુટમા હરવખત દશમો ભાગ હરતાલનો લેવો બીજા પુટથી હરતાલ તથા કલાઈને ખાખરાના પાદડા રસમા ઘૂટી ગોળો કરવો ગોળો સૂર્યના તાપમા સુકાય ત્યાર પછી મજબૂત સપુટ કરી ગજપુટ આપવો સપુટ સારો નહિ હોય તો હરતાલ સપુટને તોડી નાખશે

+ દૂધ શબ્દ લખેલ છે તે છાતના દૂધેલી જોઈએ દ્રવ્યદીપચાગ સૂઝી તેમા ભસ્મ બની શકે છે દૂધમા તો કલાઈ ઊડી સપુટને તોડી બહાર નીકળી જશે છાપવામા દોષ થઈ ગયેલો જણાય છે

* રસમધ્યમા લખ્યુ છે કે, અશુદ્ધ કલાઈ અથવા શીસાથી આક્ષેપક, કપવાત કિલાસકુષ્ઠ ગુલ્મ (ગોળો) મેદ વાત, શોથ પાડુ પ્રમેહ તથા ભગદર એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ તે વિષ તુલ્ય છે રક્તવિકારના સર્વ રોગ, ક્ષય મૂત્રકૃચ્છ્ર તાવ પ્રમેહ પથરી વિદ્રધિ અને અડવૃદ્ધિ ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે વળી મદાગ્નિ, પાડુરોગ અને નિર્બળપણુ પણ પ્રગટ કરે છે એના દોષની શાતિ માટે કાકડાશિગ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી.

અથવા દૂધમા (૩) પ્રમેહને માટે તુલસીના પાદડા સાથે અથવા મધ અને સાકરમા (૪) પાડુરોગને માટે ઘીમા (૫) ગુલ્મરોગ માટે ફૂલાવેલા ટકણખારમા (૬) રક્તપિત્ત અને ઉર્ધ્વ શ્વાસને માટે હળદરમા (૭) બળવૃદ્ધિને માટે મધમા (૮) પિત્તને માટે સાકરમા (૯) વીર્યસ્તભનને માટે નાગરવેલના પાનમા અથવા ભાગમા અગર કસ્તૂરીમા (૧૦) અગ્નિમાદ્યને માટે લીડીપીપરમા (૧૧) દુર્ગધીને માટે ચપાના ફૂલના રસમા (૧૨) દાહ થયો હોય તો લીબુના રસમા (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાપણોના રોગને સારુ ખેરની છાલના ઉકાળામા (૧૪) અજીર્ણને માટે આમળા સાથે અથવા સોપારીમા (૧૫) અસ્થિગત જ્વરને માટે ગાભણમા (૧૬) વાયુને માટે લસણમા – (૧૭) મેદને માટે સમુદ્રફળમા અથવા નગોડના રસમા (૧૮) પલ્લવ નાશ થવાને માટે અઘેડીના મૂળમા (૧૯) નિગવૃદ્ધિને માટે લવગ અને સમુદ્રફળ નાગરવેલીના રસમા ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૨૦) મોહનીને માટે ગોરાચન અને લવગમા તિલક કરવુ (૨૧) મસ્તકરોગને માટે એરડાના મૂળ ઘસી તેમા ભાગ નાખી લેપ કરવો (૨૨) બરોળરોગને માટે ટકણખારમા (૨૩) વાયુને માટે અજમો અથવા આસધમા (૨૪) જળોદરને માટે બકરીના દૂધમા (૨૫) અર્શ ઉપર કાથામા અથવા ગધેડીના દૂધમા (૨૬) મસ્તકરોગ ઉપર અઘેડીમા (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જાયફળ, જાવની અને લવગમા (૨૮) સ્મરની વ્યથાને માટે જાયફળ અને અશ્વગધમા (૨૯) નાડીવણને માટે નાગરવેલી સાથે (૩૦) પેટમા પીડ આવતી હોય તો હરડે સાથે (૩૧) વાતગુલ્મને માટે છાશ સાથે (૩૨) ફેફરુ (ગોતુ) આવે છે તેમા લસણના તેલમા નસ્ય કરવુ (૩૩) શ્વાસને માટે જાયફળ, લવગ અને મધમા. (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે તુલસીના રસમા *

૫–કાચલવણ (બંગડીખાર)

સ૦ ક૦ કાચલવણ મ૦ બાગડખાર. હિ૦ કચનોન ફા૦ નમકે શીશા અ૦ મિલહેજુજાજ

કાચલવણ કાચની ભઠ્ઠીમા ઉત્પન્ન થાય છે એનો રગ ધોળો હોય છે **કાચલવણ :**—પિત્તકારક કિંચિત્ ખારુ, રુક્ષ, અગ્નિદીપક ઉષ્ણ ચક્ષુષ્ય તથા દાહકારક છે, અને શળ ગુલ્મ, કફ, વાયુ તથા પિત્તનું નાશક છે **ઉપયોગ—(૧) અજીર્ણ ઉપર**—કાચલવણનુ માસો–દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ

૬–કાડીખાર

કાડીખારને અગ્રેજીમા 'નાઈટ્રેટ ઑફ સિલ્વર' અને 'લ્યુનર કાસ્ટિક' કહે છે એ રૂપામાથી બનાવાય છે કાડીખારની પેન્સિલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે કાડીખાર ગરમ પાણીમા પીગળે છે એ ચામડીને લાગવાથી કાળા ડાઘા પડે છે અને ફોલ્લો ઊઠે છે **ઉપયોગ—(૧) આખોનો દાહ, આખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર:**—+કાડીખાર ગરમ પાણીમા પિગ

– લસણ ઘીમા તળીને પાછી બગભસ્મ સાથે ખરલ કરી ચાટી જવુ

* **(૧) પ્રમેહના દરદ ઉપર** —બગભસ્મ તથા અકીક મોતી સમભાગે લઈ ગુલાબજળમા ખરલ કરી લેવા પછી એ ચૂર્ણ ૨ રતી વશલોચન નાના ઇલાયચી તથા ચાદીના વરખ સાથે મેળવી મધમા ચાટી જવુ થોડા દિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેહરોગ તથા ધાતુદોષ દૂર થઈ શરીર નીરોગી બને છે **બહુમૂત્ર માટે** —બગભસ્મ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ઘી તથા મધની સાથે ચાટવી અથવા બગભસ્મ મધમા ચાટી ઉપર ગોખરુનો કવાથ પીવો **સ્વપ્નદોષ માટે** —ઈસબગોલ(ઓથમીજીરુ)ની ભૂસી (ઉપરના છોલટા) ૪ માસા, સાકર ૪ માસા તથા બગભસ્મ ૨ થી ૩ રતી મેળવી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવુ સ્વપ્નદોષવાળાએ અજીર્ણમા ભોજન ગોળ નવા ભાત તથા ખટાઈનો ત્યાગ કરવો

+ કાડીખાર ગરમ પાણી(પાણીની વરાળ ડિસ્ટિલ્ડ વૉટર)મા અથવા વરસાદમા અદ્ધરથી લીધેલા વરસાદના પાણીમા મેળવવામા આવે છે રા તોલા પાણીમા સાધારણ રીતે ૧ થી ૧ાા રતી મેળવાય છે આ મિશ્રણ નીલા રગની શીશીમા રાખવુ જોઈએ સફેદ કાચમા રાખેલ મિશ્રણ કમજોર થઈ જાય છે સફેદ કાચની શીશી હોય તો ઉપર નીલા રગનો કાગળ ચારે બાજુએ ફરતો ચોટાડી દેવો

કાડીખાર ઉપદશ ચાદાઓ સડેલા ધારા હડકાયા કૂતરાનો દશ તથા બીજા ઝેરી જાનવરોના જખમને બાળી નાખવા માટે ઉપયોગી છે નાના નાના મસા અથવા મસાના અકુરોના મૂળમા લગાડવાથી તે

ળાવી તેનુ ટીપુ પીછી વડે આખમા નાખવુ (૨) **ગરમીનાં ચટાંઓ (ચાઠાં) ઉપર :**—ચાદી થતા જ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચટ્ટા પ્રસરતા નથી અને તે ઉપરનુ વિષ બળી જાય છે (૩) **શરીરમાનો સોજો, અવાળુ અને મસ (ચામખીલ) ઉપર :**—કાડીખાર ચોપડવો (૪) **એક વર્ષની અંદરના આંખમાનાં ફૂલ ઉપર :**—મૃગનક્ષત્રનુ અથવા હસ્તનક્ષત્રનુ પાણી લઈ બાટલીમા રાખી તેમા ૧૮ તોલાએ ૧ રતી+ કાડીખાર નાખી તેને મજબૂત બાધી રાખવુ ૧૦–૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીછાથી આખમા નાખવુ નાખતી વેળાએ હલાવવુ જોઈએ

૭–કાંતીલોઢું (કાતલોહ)

કાતીલોઢુ એ લોહચુબકમાથી થાય છે એમા ભ્રામર અને ચુબક એવા પ્રકાર છે કાતી લોઢુ મળવુ કઠિન છે, એ સર્વ લોઢામા શ્રેષ્ઠ છે **કાંતીલોઢું :**—કાતીલોઢાના વાસણમા પાણી ભરી તેમા તેલનુ ટપકુ નાખવાથી પ્રસરતું નથી અને પાણીમાથી હિંગની વાસ આવે છે તથા લીબુનો રસ કાતીલોઢાના વાસણમા નાખવાથી કડવો થાય છે અને વાસણમા દૂધ ગરમ કરવાથી ઊભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી, ઊચુ વધે છે કાતીલોઢાનુ વાસણ તપાવી તેમા પાણીમા પલાળેલા ચણા નાખવાથી ડાલ બળે છે, તેને કાતીલોઢુ કહે છે **મારણ :**—કાતીલોઢાનુ મારણ પોલાદના મારણ પ્રમાણે કરવુ એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતા સોગણી વધાર ગુણવાળી છે ×

૮–કાંસુ

સ. કારસ્ય મ० કાસે હિ० કાસા ક० તે० કચુ ફા० રાઈન અ० તાતિફૂત ઇં० બેલમેટલ બ્રોઝ

કાસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે આઠ ભાગ તાબુ અને બે ભાગ કલાઈ, એમ બે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાસુ થાય છે તેના ભોજનપાત્ર શુભકારક છે કાસુ બે પ્રકારનુ છે, એક પુષ્પક અને બીજુ તૈલક તેમા પુષ્પકનુ ધોળુ હોય છે તૈલક કફ કરે છે પહેલુ રોગશાતિ માટે આપવુ ધોળુ, ચમકિત, મૃદુલ શબ્દ થનાર, સ્નિગ્ધ, નિર્મળ, ઘનાગી અને સરળ એવુ કાસુ ઉત્તમ જાણવુ **શોધન :**—(૧) કાસાના પતરા કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનુ મૂત્ર, કાજીને કળથીના કાઢામા ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવા એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) કાસાના પાતળા પતરા કરી ગોમૂત્રમા પહોરભર બાફવા, કિંવા અમ્લદ્રવ્યમા (ખાટા પદાર્થોમા) બાફવા એટલે કાસુ શુદ્ધ થાય છે **મારણ :**—કાસુ અને પિત્તળનુ મારણ તાબા જેવુ જ કરવુ **તાબું, પિત્તળ અને કાસાના**

બળીને ખરી જાય છે બાળવાની જગ્યા પાણીથી થોડી ભીની કરવી જેથી કાસ્ટીક જલદી લાગે છે કાસ્ટીક લગાડવા પછી બળતરા વધારે થાય તો પાણીમા ધોઈ નાખવુ પ્રદર તથા પ્રમેહમા પિચકારીથી ધોવા માટે કાડીખારનો ઉપયોગ થાય છે

+ કાડીખાર ૧ માસો જોઈએ ભૂલથી ૧ રતી લખાયેલ હોય એમ અનુમાન થાય છે

× (૧) **કાંતલોહ(ચુંબક પાષણના)ની સત્ત્વપાતન વિધિ**—૧૦ તોલા કાતલોહના ભૂકો કરી ચોથો ભાગ ચૂનો તથા ચોથો ભાગ ટંકણખાર મેળવવ પછી ખટાઈમા ઘૂટી નાની નાની ગોળીઓ બનાવવી પછી કોષ્ઠીયંત્રમા મૂકી કોયલાના તેજ અગ્નિ પર એક પ્રહર ધમાવવુ એટલે સત્ત્વ પડશે પ્રથમ પાડુર અને ધૂસરવર્ણની જ્વાળા નીકળે છે પછી અભ્રકસત્ત્વ મુજબ જ્વાળાઓ નીકળે છે સત્ત્વ નીકળ્યા પછી લોહચુબકની માફક બીજા લોઢાને ખેચવાનો ગુણ તેમા રહેતો નથી આ સત્ત્વની ભસ્મ કરવી હોય તો લોહભસ્મની વિધિથી કરી લેવી (૨) **કાંતરસાયન (દિવ્યામૃતરસાયન)**—કાતલોહના સત્ત્વને બારીક ખાડી ચૂર્ણ કરવુ પછી ચૂર્ણથી અર્ધો ગંધક એક કોડિયામા પાથરી ઉપર આ ચૂર્ણ મૂકવુ તથા ચૂર્ણની ઉપર બીજો અર્ધો ગંધક પાથરી બીજુ કોડિયુ બધબેસતુ ઢાકી કપડમટ્ટી ગજપુટમા ફૂકવુ આવા ૧૦ ગજપુટ આપવા ત્યાર પછી ૧૨ મો ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક મેળવી કુવારના રસમા ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી શરાવસંપુટ કરી ગજપુટ આપવો આવા ૧૦ ગજપુટ આપવા જેથી લાલ કિરમજી રંગની ભસ્મ તૈયાર થશે આ ભસ્મની માત્રા ૧ ચોખાભાર ત્રિકટુ તથા વાવડિંગના બે આનીભાર ચૂર્ણ સાથે મેળવી પછી ચાર આનીભાર ઘી તથા બે આનીભાર મધ મેળવી ચાટવાથી અસાધ્ય પાડુરોગનો નાશ થાય છે તેમ જ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ('વૈદ્યકલ્પતરુ' ઉપરથી)

મારણ વિષે:—(૧) સમભાગે ગંધક લઈ તે આકડો, વડ, ગાયનું દૂધ અને નગોડના રસમાં જુદું જુદું મર્દન કરી પતરાંને લેપ કરી જુદા જુદા બે ગજપુટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાંસું કિંવા પિત્તળના સમભાગે ગંધક લઈ આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો અને સારાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં લઈ તેને તે ગંધક વડે લેપ કરવો અને સૂકવી કોડિયામાં ઘાલી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટે કાંસાની અને પિત્તળની ભસ્મ થાય છે. **કાંસ્યભસ્મના ગુણ:**—તે તૂરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ તથા રુક્ષ છે અને કફ તથા પિત્તની નાશક છે.*

૯—કોડી

સં૦ કપર્દક, વરાટિકા. ક૦ મ૦ કવડી. હિં૦ કૌડી. ઈં૦ કવરીઝ.

કોડી અરબી સમુદ્રમાં અને લખદ્વીપ તથા માલદ્વીપ એ બેટા પાસે જડે છે. ધોળી, રાતી અને પીળી એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે; તેમાં પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે. રાતી ઠંડી અને ગૂમડાંને હિતકારક છે અને જે ઉપર ધોળાં ઘણાં બિંદુ અને રેષા હોય છે, તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકારનાં કૌતુકોને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી હોય, તે રસયોગને ઠેકાણે આપવી. જે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલાભાર તે મધ્યમ અને પોણો તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઈના મતમાં જે પીળી કોડી, પીઠ ઉપર ગાંઠાવાળી, લાંબી, વજને છ માસા હોય તે ઉતમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. **કોડી:**—તીખટ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, કડવી તથા શીત છે અને કર્ણશૂળ, વ્રણ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી. ગુલ્મશૂળ, પરિણામશૂળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—કોડી કાંજીમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા એક રાત્રિ છાશમાં અથવા લીંબુના રસમાં પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—(૧) કોડી કોલસાના દેવતામાં સારી ફૂલે ત્યાં સુધી તપાવી ઠંડી થાય એટલે બારીક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોજવી. (૨) કોડી ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી સર્વ ભૂકી પલાળ્યા પછી એક આંગળ ઉપર રહે એટલો લીંબુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુનો રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા, એટલે આઠમે દિવસે તેને બે પહોર સુધી ખરલ કરી તડકે સૂકવી રાખવું અને ઉપયોગમાં લેવું. એ બે ગુંજાથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. (૩) કોડી દેવતામાં લાલ થયા પછી લીંબુ અથવા કુંવારના રસમાં ચૂનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી. પછી તેને સૂકવી ખરલ કરી રાખવી. ઉપયોગ—(૧) **કાન વહેતો (પરુ નીકળતું) હોય તે ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ લીંબુના રસમાં અથવા હુક્કાના પાણીમાં કાનમાં પાકલી અથવા અડધી કોડીની ભસ્મ કાનમાં નાખી ઉપર લીંબુનો રસ રેડવો. (૨) **અપસ્માર ઉપર:**—કાંદાની ચીરી (ડુંગળીની ફાડ) ઉપર કોડીની ભસ્મ નાખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારંવાર સૂંઘવી. (૩) **ક્ષય ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ૨ ગુંજાભાર, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ ૧ તોલામાં આપવી. (૪) **ધાતુવિકાર ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) **શૂળ ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ઊના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) **શ્વાસ, કાસ અને જ્વર ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ દૂધ અને સાકરમાં આપવી અથવા મધમાં આપવી. (૭) **પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર અગર ગાયના દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૮) **દાદર, કંડૂ, ખસ અને ચટાં ઉપર:**—તલનું તેલ નવટાંક, કોડીભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરુ ૦॥ તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો.×

---

* કાંસું, પિત્તળ આદિ મિશ્ર ધાતુઓમાં દોષો તે તે ધાતુઓના મિશ્ર હોય છે; માટે તેઓની શાંતિ પણ એ જ મુજબ મિશ્ર યોજવી જોઈએ.

× કેટલાક કોડીને હવામાં જ (ખુલ્લામાં) બાળે છે; પરંતુ ખાવા માટે તો તે કાચી રહે છે; માટે તે યોધીને સંપુટમાં બાળવી. વળી આકડાના દૂધમાં તે સર્વોપરી થાય છે.

દુર્લભ છે; તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં આમલસારો ગંધક લેવો. **શોધન:**—(૧) દૂધ×નાં વાસણ પર કપડું બાંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી ગંધકને ના અડે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે ગંધક પાતળો થઈ દૂધમાં પડશે. તે શુદ્ધ જાણવો. (૨) લોઢાની કઢાઈમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તેના સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમાં નાખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્ર ઉપર ગાળવો. તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાંનો બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે ઠંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સૂકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત જુદા જુદા દૂધમાં શોધવો; એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે. જેમાં ગંધક શોધ્યો હોય તે દૂધ ભૂલેચૂકે ખાવું-પીવું નહિ; કેમકે તેથી ગળું બળે છે અને લોહી બગડે છે. **ગંધક:**—રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક તથા પાડનાર તેમજ પારદને વીર્ય આપનારો હોઈ તેનું સત્ત્વ પારદબંધક છે; અને કંડૂ કુષ્ઠ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ગંધક•નાં અનુપાનો:**—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ ત્રિફળા, ઘી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; અને ૭ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિવ્ય દૃષ્ટિ ખડી થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. **ગંધક:**—કેળામાં ત્વગ્દોષનાશક છે. ચિત્રકમાં બળદાયક છે. ક્ષયકાસ ઉપર અરડૂસીના કાઢામાં અને મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ ઊર્ધ્વવિકારો ઉપર ત્રિફળાના કાઢામાં આપવો. **ઉપયોગ**—(૧) **ખસ ઉપર:**—ગંધક કોળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે ભેંસનું છાણ શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **બીજો પ્રકાર:**—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા છાશમાં આપવો. (૩) **રક્તવિકાર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) **કરોળિયાના રોગ ઉપર:**—ગંધક અને જવખાર સરસિયામાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) **અપસ્માર ઉપર:**—ગંધકની ધૂણી નાકમાં આપવી. (૬) **કંડૂ અને ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર:**—ગંધક, ટંકણખાર, કપૂર, માયફળ (માયાં) અને મધપૂડાનું મીણ સર્વ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) **ભૂતજ્વર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક અને આમળાંનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૮) **પ્રમેહ અને પિડિકા ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) **કુષ્ઠ, ખરજ અને ખસ ઉપર:**—ગંધક ગરમાળાનાં મૂળના રસમાં ઘૂંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) **ગંધક રસાયન:**—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કજ્જલી કરી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો અને કુલડી+માં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી તથા શીત થયા પછી કાઢી લેવું. તે એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્રનો નાશ કરે છે. (૧૧) **બીજો પ્રકાર:**—ગંધક અને મરી સમભાગે અને ત્રિફળા ૭ ભાગ લઈ ગરમાળાનાં મૂળના રસમાં મર્દન કરવો અને તે આપવો; +એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ

× દૂધ ગંધકથી ચારગણું લેવાનો રિવાજ છે.

• **ગંધકનું તેલ કરવાની વિધિ:**—એક હાથ ખાદીના કકડાને પ્રથમ આકડાના દૂધમાં તથા થુવેરના દૂધમાં સાત સાત વાર ભિંજવી સૂકવવો. ગંધકને માખણમાં ખરલ કરી તે કપડા ઉપર લેપ કરવો. પછી અગ્નિની સામે રાખવાથી ધીરે ધીરે ગંધકનું તેલ ટપકે છે તે સ્વચ્છ વાસણમાં ભેગું કરવું. તેલ પૂરેપૂરું નીકળી ગયા પછી શીશીમાં ભરી રાખવું. કોઈ કોઈ વસ્ત્રને વીંટીને નીચેથી સળગાવે છે. ઉપર એક સાંકળથી બાંધી દે છે. પછી જે તેલ ટપકે તેનો ઉપયોગ કરે છે. પહેલાના કરતાં આ તેલ વધારે ગુણવાળું થાય છે.

+ કુલડી અગ્નિ પર લાલ થાય ત્યારે ઉતારી લેવી, નહિતર ગંધક બળી જશે અને પારો ઊડી જશે. અશુદ્ધ ગંધક ખાવાથી શરીર પર કાંઈ પણ વિકાર થાય તો ગાયના દૂધમાં ઘી મેળવી પિવડાવવું, ભોજન કરવા ન આપવું. આવી રીતે કરવાથી ૭ રોજમાં સર્વ દોષની શાંતિ થશે.

+ આ ગંધક રસાયનની માત્રા ૩ માસા છે. રસ-રત્નાકર ગ્રંથમાં લખેલ છે કે, આ રસાયન સેવન કરે તથા ગરમાળાનાં મૂળને પીસી શરીરે લેપ કરે, તો સર્વ પ્રકારના કુષ્ઠરોગનો નાશ થાય છે.

કરે છે. ગંધક ખાનારે ખારું, ખાટું, ભાજી, દ્વિદલ ધાન્ય (કઠોળ), સ્ત્રીગમન અને ઘોડો વગેરે ઉપર આરોહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જવું.÷

૧૫—ચૂનો

સં૦ સુધા. જર્મન૦ કલ્ક. ઇં૦ લાઈમ્. મ૦ કળી, કળીચા ચૂના. હિં૦ કલિક ચૂના. તા૦ કરચજન્ણુ. તે૦ રલ, સુન્નમુ.

ચૂનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે. એક ખડીનો ચૂનો અને બીજો છીપનો ચૂનો. તેને ભઠ્ઠીમાં પકવે એટલે તેનો ચૂનો થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ચૂનાનું નીતર્યું પાણી નાના ચમચાભાર દૂધમાં આપવું. (૨) **વ્રણ અને બદ બેસાડવા માટે તથા કર્ણમૂળ અને લાપોટિયા ઉપર:**—કળીચૂનો, ગોળ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા રૂ ચોટાડવું. (૩) **આંખો દુખતી હોય તો:**—મસ્તક અને આંખો પર ઉપર કહેલો લેપ કરવો. (૪) **અજીર્ણ ઉપર:**—ચૂનાની વાલ જેટલી ગોળી ખાવા માટે આપવી. (૫) **કમળા ઉપર:**—કળીનો ભીંજવેલો ચૂનો ચણા જેટલો ચાર તોલા દહીંમાં કાલવી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય—દહીં-ભાત. (૬) **ભિલામો ઊઠે છે તેને માટે:**—ભીંજવેલો ચૂનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૭) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—કળીનો ભીંજવેલો ચૂનો એક તોલો લઈ તેમાં બે તોલા પર્યંત ઊંચી તપખીર (સૂંઘવાની તમાકુ, છીંકણી) કાલવવી. ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચૂનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું અને વધેલા અંડ ઉપરના વાળ અસ્ત્રાથી દૂર કરીને પછી અંડ પર આ પાણીનો બનતાં સુધી લેપ કરી મંદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું; એટલે કેટલીક વાર મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઇ ઊલટી થાય છે અને માથાનું પાણી ઊલટીએ જ પડે છે. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ઘણી જ ચકરી આવતી હોય તેને કાંદો (ડુંગળી) સૂંઘાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તલના તેલમા કળીના ચૂના ઉપરનું નીતર્યું પાણી ૭ ભાગે મિશ્ર કરી સુમારે ૧ ઘડી સુધી સળીથી હલાવતા રહેવું; એટલે જાડો મલમ થશે. તે મોરના પીંછા વડે ઘણા હલકા હાથથી બે-ત્રણ વખત ચોપડવો. એથી કરી દાહનું શમન થઈ ત્વચાને ઠેકાણે કઠિનપણું આવે છે અને જલદી ગુણ આવે છે. (૯) **કરોળિયાનાં જાળ પેટમાં જવાથી થયેલ શીળસ ઉપર:**—ચૂનાની આછ ૫ તોલા પીવી. (૧૦) **ચામડી ઉપરના મસા+ ઉપર:**—મસાને ચામડીના ભાગમાંથી ઘોડાના વાળ વડે મજબૂત બાધી રાખવો, એટલે પાંચ-સાત દિવસમાં તે નિર્જીવ થાય છે. તેને કાપી નાખી તેના ઉપર સૂકા કળીચૂનાનો ભૂકો ભભરાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે.×

÷ **દાદરની ઔષધિ:**—ગંધક, ફટકડી તથા ટંકણખાર સમભાગે લઈ બારીક ખાંડી લીંબુના રસમાં ૩ કલાક ઘૂંટીને સોગઠી તૈયાર કરવી અને રાતે એ સોગઠી લીંબુના રસમાં ઘસીને સૂતી વખતે લગાડવી. સવારે ગરમ પાણીથી સાબુ લગાડીને ધોઈ સાફ કરવું. આ ઔષધથી સર્વ જાતની દાદર થોડા દિવસમાં જ મટી જઈ ચામડી સ્વચ્છ બને છે.

+ નાગરવેલના પાનનાં દીંટડાં અને ચૂનો હાથમાં મેળવી મસા પર ઘસવાથી કાંઈ પણ દુઃખ વિના પા-અર્ધા કલાકમાં મસા નીકળી જાય છે; તેમ જ જરા પણ લોહી નીકળી દુઃખ થતું નથી.

× (૧) **બાળકના પેટમાં દૂધ ન ટકતું હોય તે માટે:**—દૂધની સાથે કળીચૂનાનું નીતરેલું પાણી મેળવી પિવડાવવું; આથી ઊલટી થાય છે. **ચૂનાનું પાણી તૈયાર કરવાની રીત:**—કળીચૂનો ૨ તોલા, સાકર ૪ તોલા તથા પાણી ૩૦ તોલા મેળવી હલાવીને ૨-૪ કલાક રાખી મૂકવું. પાણી નીતરી રહે અને ચૂનો નીચે બેસી જાય ત્યારે પાણી ઉપરથી નિવારી લેવું. આ જળને અંગ્રેજીમાં 'લાઈમ વૉટર' કહે છે. આ જળ બાળકોને દૂધમાં મેળવી પિવડાવવું. ૩ માસ સુધીનાં બાળકોને ૫ થી ૧૦ ટીપાં, ૩ વરસ સુધી ૨૦ થી ૨૫ ટીપાં, ૩ વરસના બાળક માટે ૪૦ થી ૫૦ ટીપાં (આશરે ૦। તોલો). આ ચૂનાના પાણીથી દૂધ પાચન થાય છે; તથા કબજિયાત અને તાવ, ઉભરસ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) **શૂળ ઉપર:**—કળીચૂનો મધમાં મેળવી દુખતા ભાગ ઉપર લગાડી ઉપર રૂ દબાવી દેવું, જેથી થોડા વખતમાં દરદ શાંત થાય છે. (૩) **નહિ રુઝાતા વ્રણ ઉપર:**—કળીચૂનો અને રૂ એરંડતેલમાં મેળવી મલમ જેવો કરી જે વ્રણ અનેક દવાથી પણ સારા થયા નથી તેવા [illegible] પર બાંધવાથી થોડા દિવસમાં [illegible]

૧૦—ખડી

સ૦ ખટિકા. મ૦ ખડી, ખડૂ હિ૦ ખડિયા ક૦ બેણ્ણે બહુ ફા૦ ગિલેસુફેદ અ૦ તિને અબિયદ ઇ૦ પાઈપ કલે લા૦ કાર્બોનેટ ઑફ કેલ્શિયમ બ૦ ખડીમાટી

ખડી ધોળી અને મલિન એ ભેદ વડે બે પ્રકારની છે તેમા મલિન ખડી કઠિન હોય છે તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાષાણુ જેવી, ઘણી શુભ અને જડ તે સારી હોય છે **ખડી:**—દાહ રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે, તથા ઠંડી, મધુર, લેખન અને બાળકોને હિતાવહ છે. **પાષાણુખડી:**—વ્રણ, પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઈ શીત અને લેપાદિકોમા ગુણકારક તથા ભક્ષણ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે.+

૧૧—ખાપરિયું

સ૦ ખર્પરતુત્થ, ખર્પરી મ૦ કલખાપરી હિ૦ ખાપરિયા ક૦ ખર્પરી તૈ૦ ખપરે ફા૦ સગમસરી અ૦ તુતિયા કિરમાની મકસૂલ, ઇ૦ કેલેમાઈન લા૦ ઝિંક કાર્બોનેટ બ૦ ખાપર તા૦ માદાળતૂતતમ્ ઈરાની કલખૂબ્રિ

આ ઉપધાતુ ખાણુમાથી મળે છે અને બનાવટી પણ થાય છે ઝિન્ક સલ્ફાઈટ જેને ઈં૦ બ્લેન્ડ અને સ૦ પાષાણ ભરસક અને ગધયશદ કહે છે તેને ખાડી ઊંધા તવા ઉપર ધીરે ધીરે ગરમ કરે છે અને પછી તેને સાજીખાર મેળવી તપાવે છે ત્યાર પછી ધોઈ સાફ કરે છે આ ખાપરિયો ગુગળા રગની ભૂકી હોય છે, તેમ જ ધોળા અથવા પીળા ધોળા, રુચિરહિત ને માટી જેવો દેખાતો ગોળ ટીકડું કરી મૂઠિયાના આકારે વાળી આપેલ હોય છે આ મૂઠિયુ પથ્થર ઉપર જરા ઘસી સૂંઘવાથી સુવાસ આપે છે આ પાણીમા પીગળતો નથી. ગધયશદ પણ ખાણુમાથી મળે છે અને બનાવટી પણ તૈયાર થાય છે બનાવટીમા સીસુ અને લોખડ આવે છે ખાપરિયુ જસતમાથી થાય છે એનો રગ રાતો હોય છે **શોધન***:—ખાપરિયુ મનુષ્યના મૂત્રમા, ઘોડાના મૂત્રમા કિંવા ગોમૂત્રમા દોલાયત્ર વડે સાત દિવસ પચન કરાવવુ એટલે શુદ્ધ થશે. **ખાપરિયું:**—સપૂર્ણ મોહનાશક છે, તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે, તથા લોઢુ અને પારાને રગે છે **લઘુમાલિની વસંત:**—ખાપરિયુ બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમા ખરલ કરવો પછી તેને તેમાનુ માખણ ન દેખાય ત્યા સુધી લીંબુના રસની ભાવના આપવી આ વસત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમા આપવુ આ જીર્ણજ્વર

+ ખડી (ચૉક માટી)નો ઉપયોગ દતમજનમા થાય છે, તેમ જ અતિસારના દરદમા બીજી ઔષધિ મેળવીને અપાય છે ખડી શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમા લેવી જોઈએ ખડીને પહેલા બારીક ખાડી પાણીમા રાતે ભિજાવી દેવી સવારે પાણી મસળી કપડાથી ગાળી લેવુ ગળાઈને જે પાણીની સાથે નીકળશે તે ખડી ધીરે ધીરે તળિયે જામી જશે ઉપરનુ પાણી ધીરે ધીરે કાઢી નાખતા જવુ છેવટે સૂર્યના તાપમા સૂકવી લેવી

દંતમંજન—ખડી ૧૦ તોલા માયા રાા તોલા લોબર રાા તોલા શખજીરુ ૧૦ તોલા, ઇલાયચીના દાણા ૧ તોલો, કપૂર ૧ તોલો ફુલાવેલી ફટકડી ૨ તોલા, લવિંગ ૧ તોલો, ચણકબાબ (કંકોલ) રાા તોલા, સફેદ કાથો રાા તોલા—આ સર્વ વસ્તુઓનુ બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવુ આ મજનના ઉપયોગથી દાતમાના કીડા, દાત હાલવા, દુગધી વગેરે દોષ દૂર થાય છે

* શાસ્ત્રમા વર્ણન કરેલ છે તેવા પ્રકારનુ ખાપરિયુ બજારમા મળતુ નહિ હોવાથી જસતભસ્મ ખાપરિયાને બદલે વાપરવાનો સાધારણ રિવાજ છે શાસ્ત્રમા લખેલ છે કે, શોધન કર્યા પછી ખાપરિયાને લોઢાની કડાઈમા નાખી અગ્નિ પર ગગાવી થોડુ થોડુ સિંધાલૂણ નાખતા જવુ અને ખાખરાની લાકડીના સોટાથી હલાવતા જવુ આવી રીતે ખર્પર ભસ્મ તૈયાર થાય છે આ ભસ્મ વધારે માત્રામા લેવાથી વમન થાય છે હમણાના સમયમા બજારમા જે ખાપરિયુ મળે છે તે અગ્નિ પર પીગળતુ નથી, તેમ જ વધારે માત્રામા લેવાથી પણ વમન થતુ નથી, જેથી કેટલાક વૈદ્યો પ્રતિનિધિ તરીકે જસતભસ્મનો ઉપયોગ કરે છે કોઈ વૈદ્ય વમન કરાવવાનો ગુણ તેમ જ 'તુત્થ ભેદ' શાસ્ત્રમા લખેલ છે, જેથી મોરથૂથાની ભસ્મ વાપરવાનુ કહે છે વૈદક ચિકિત્સાસાર ગ્રથમા શ્રી ગોપાલજી ઠક્કર લખે છે કે, ખાપરિયાને બદલે 'કેલેમેના પેપ્રેટા' નામની અગ્રેજી ઔષધિ આવે છે જે જસતની કાચી ધાતુ છે તે ખાપરિયાના જેવા ગુણવાળી છે તેથી તે વાપરવી

ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર લોહીથી થયેલા વિકાર, મોટા પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સબધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ અને સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે અરણીના ફૂલમા ગર્ભિણીને આપવાથી સપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનુ ઉત્તમ પાલન કરે છે એમા પથ્ય-દૂધ અને ભાત

૧૨—ગેરુ

સ૦ ગૈરિક મ૦ હિં૦ ગેરુ ક૦ જાબુ ફા૦ ગીલેસુર્ખ, ઇં૦ રેડઓલ ઓફ બ૦ લાલ ગિરિમાટી

ગેરુને 'સોનકાવ અથવા સોનાગેરુ' પણ કહે છે **શોધન+:**—ગેરુ ગાયના દૂધમા ખલવાથી શુદ્ધ થાય છે કિંવા કિંચિત્ ઘી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે **ગેરુ:**—રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર, કફ, ઊચકી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે, અને ચક્ષુષ્ય તથા બલ્ય છે **ઉપયોગ—(૧) ઊચકી ઉપર:**—ગેરુનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. **(૨) બાળક માટી ખાય છે તેને માટે:**—બાળકને ગેરુ ખાવા આપવો એટલે વધેલુ પેટ ઊતરી જઈ સશક્ત થાય છે

૧૩—ગોપીચંદન

સ૦ સૌરાષ્ટ્રી મ૦ હિં૦ ક૦ ગોપીચદન લા સિલિકેટ ઑફ એલ્યુમિના

ગોપીચદનને 'સોરઠી માટી' પણ કહે છે ગોપીચદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ(કાઠિયાવાડ)મા થાય છે* એ એક જાતની માટી છે ગોપીચદનનો રગ ધોળો હોય છે ગોપીચદન દાહ, ક્ષત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ફટકડી જેવા છે **ઉપયોગ—(૧) હીરાકસીના વિષ ઉપર અને આખમા કાચની ભૂકી ગઈ હોય તે ઉપર:**—ગોપીચદન ઘસી પાવુ **(૨) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—ગોપીચદન ઘસી ચોપડવુ **(૩) બાળકોના માથા ઉપર ફોડલીઓ થઈ આવે છે તે ઉપર:**—ગોપીચદન ઘસી લેપ કરવો **(૪) પ્રદર ઉપર:**—ગોપીચદન ૧ તોલો અને ફટકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખરલ કરી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવા પછી તે એક ગુજા (ચણોઠીભાર) પ્રમાણે સાકરમા આપવુ **(૫) ખરજવા અને રતવા ઉપર:**—ગોપીચદન ઘસી લગાડવુ **(૬) મુખરોગ ઉપર:**—ગોપીચદન દૂધમા ઘસી ચોપડવુ

૧૪—ગધક

સ૦ મ૦ હિં૦ ક૦ ગંધક તૈ૦ ગધકમુ ફા૦ ગોગિર્દ અ૦ કિબ્રિત લા૦ ઇં૦ સલ્ફર

ગધક:—રાતો પીળો, ધોળો તથા કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમા રાતો સ્વર્ણક્રિયામા અને પીળો રસાયન વિષે ઉત્તમ હોઈ, ધોળો લેપમા કિંવા લોહ મારવા માટે આપવો કાળો ગધક

+ ગેરુ તથા સોનાગેરુ બને લગભગ એકસરખી જાતની માટી છે ગેરુના કરતા સોનાગેરુ વધારે ચીકણો, વજનમા હલકો તથા શુદ્ધ લાલ રગનો હોય છે

સોનાગેરુમાથી સત્ત્વપાતન કરવાની વિધિ—૧૦ તોલા સોનાગેરુને ધીમા શેકીને તેમા ૧ાા તોલા ટકણ રાા તોલા ગૂગળ રાા તોલા મધ અને રાા તોલા ચણોઠી મેળવી ખાડી ચૂર્ણ કરી પછી ખાટા પાણીથી નાના નાના ગોળા બાધવા પછી કોઠીયત્રમા મૂકી કોયનાના અગ્નિ ઉપર ધગાવવુ પહેલા ધુસર રગની જ્વાળા નીકળે છે પછી અભ્રકસત્ત્વમા બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે આનુ સત્વ રવાના આકારમા નીકળે છે તે રવાને એકઠા કરી કોઠીયત્રમા ફરીથી અર્ધો ક્લાક ધમાવી ઢાળિયો કરી લેવો ૧૦ તોલાનુ સત્વ કાઢવામા આશરે બે ટનક લાગે છે સત્વ ૪ થી ૫ તોલા નીકળે છે **સત્ત્વની ભસ્મવિધિ**—સત્વનો ભૂકો કરી ધીમા શેકવો પછી ત્રિગધ (ઇલાયચી તજ તથા તમાલપત્ર) દસમો ભાગ મેળવી ત્રિફળાના ક્વાથથી અગર કુવારના રસથી ઘૂટી ટીકડી કરવી પછી શરાવસપુટમા મૂકી ગજપુટ આપવો આવા ૧૦ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે (માર્ચ ૧૯૩૦ના 'વૈદ્ય કલ્પતરુ' ઉપરથી)

* કાઠિયાવાડમાના ગોપીતળાવની માટીને ગોપીચદન કહે છે ગોપીચદન એ નામ પણ એ જ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલુ હોવાનુ સિદ્ધ છે ગોપીતળાવ ભાગવતના દશમસ્કધમા પ્રસિદ્ધ છે વળી ચિત્રકૂટ અને પ્રયાગરાજના લોકો પણ ગગાજીના આરામાથી સારી સારી માટીની ટીકડીઓ વાળી તેને ગોપીચદન કહે છે ચિત્રકૂટનુ ગોપીચદન ચૂના જેવા સફેદ રગનુ હોઈ તે ચિત્રકૂટના નામથી પણ ઓળખાય છે

૧૬–છીપ

સં૦ શુક્તિ. મ૦ શિંપ. ક૦ સિંપુ૦ ઇં૦ ઓઇસ્ટર શેલ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે. છીપો પકવી તેનો ચૂનો કરે છે. જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે. એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે. **છીપ×** :— તીખી, સ્નિગ્ધ, દીપન, પાચક, રુચિકર તથા બલપ્રદ અને આંખોને હિતાવહ છે, તથા ગુલ્મ, વિષદોષ અને શળની નાશક છે. **શુદ્ધિ અને મારણ**:—શંખ પ્રમાણે. ઉપયોગ—(૧) **અજગલ્લિકા એટલે નાના બાળકોના શરીર પર બારીક મગ જેવી ફોલ્લીઓ ઊઠે છે તે ઉપર**:— છીપ અને ફટકડી ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વિસર્પ, વિસ્ફોટક અને શ્લીપદ ઉપર**:—છીપો રા તોલાભાર બાળી ચૂનો કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **નવેલો (આંગળી અને નખ વચ્ચે થાય છે તે) અને પેરા ઉપર**:—છીપનો ચૂનો અને સિંદૂર માખણમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી બેસાડવી. (૪) **ઉંદરના વિષ ઉપર**:—સમુદ્રછીપ પકાવી ચૂનો કરવો અને તે ચૂનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઈ તે સર્વ સાંધાઓને અને વિષ જે સ્થળે ફૂટેલું હોય તે સ્થળે ચોળતા રહેવું. (૫) **સર્વ ઉદરરોગ ઉપર**:—સમુદ્રછીપો છાણાના દેવતામાં પકાવવી; એટલે ચૂનો થાય છે. તે ચૂનો, સિંધવ અને જવખાર ગાયના દહીંમાં આપવાં અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચૂનો દૂધ સાથે પાવો.÷

૧૭–જવખાર

સં૦ યવક્ષાર. મ૦ જવખાર. હિં૦ જવાખાર. અ૦ નુતરન. ક૦ તૈ૦ યવક્ષારં. ઇં૦ કારબોનેટ ઑફ પોટાસ્યમ કાર્બોનીસ.

જવનાં નવાં તાજાં પંચાંગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પતરીઓ હોય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. **જવખાર**:—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કંઠરોગ, આમશળ, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, શ્વાસ, અર્શ, આનાહવાયુ, હૃદ્રોગ, આમ, પાંડુ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ— (૧) **સુવાવડીને મક્કલશળ થાય છે તેને મારે**:—જવખાર ગાયના ઘીમાં અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવો. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને વીર્ય પડે છે તે ઉપર**:—છાશમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) **બાળકનું ગળું (તાળવું) પડે છે તે ઉપર**:—જવખાર અને મધ આંગળી ઉપર લઈ તેનો લેપ કરવો. (૪) **ઉદાવર્તરોગ ઉપર**:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવાં. (૫) **ગુલ્મ ઉપર**:—જવખાર ૩ માસા અને ગોળ ૩ માસાની ગોળી આપવી. (૬) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**:—જવખાર પાંચ માસા લઈ સાકરમાં ખાવા આપવો અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૭) **દમ અને ઉધરસ ઉપર**:—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) **કટિશૂળ, હૃદયશૂળ, કુક્ષિશૂળ અને બસ્તિશૂળ ઉપર**:—જવખાર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં નાખી આપવું. (૯) **મૂત્રાવરોધ ઉપર**:—જવખાર, દોઢ માસો ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૮–જસત+

સં૦ જસદ, રીતિ, યશદ. હિં૦ જસ્ત, દસ્તા. મ૦ જસ્ત, ખાર્પરતુત્થ. બં૦ દસ્તા. ક૦ સતુ.

× છીપ સમુદ્રમાં થાય છે અને જેમાંથી મોતી નીકળે છે તેની ભસ્મ બીજી છીપોના કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. મોતીની છીપોની ભસ્મ મોતીને બદલે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. છીપોની ભસ્મ કરવા માટે છીપને શુદ્ધ કરી નીચે રહેલો ભાગ દૂર કરી ઉપરનો સફેદ તેજસ્વી ભાગ જ લેવો.

÷ છીપનો ચૂનો ઘીમાં મેળવીને ખાવા આપવો, ઉપર દૂધ પાવું; નહિતર મોઢામાં છાલાં પડે છે.

+ રસાર્ણવના પૃષ્ઠ ૧૦૩માં જસતને તામ્રરંજક કહેલ છે; એટલે એની સહાયથી સોના જેવી દેખાતી મિશ્રધાતુ થાય છે, તેને પિત્તળ કહે છે.

તા० તૂનૂનાગમ. તે० તુતુનગમ્. મલા० નગમ્, તંબગપુતિ. ચીની० તૂતેનગુએ. નેપા० દસ્ત. પં० જસ્ત. બ્રાહ્મી० ખેટ. ઈરાની० તુતિયા.

શોધન :—જસત પાતળું કરી દૂધમાં રેડવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે.÷ **જસતભસ્મ :**—જસત કલેડામાં નાખી રસ કરવો અને લીમડાના લાકડા વડે ઘૂંટવું. નીચે તીવ્રાગ્નિ લગાડવો એટલે ભસ્મ થાય છે.* તે લઈ તેને ત્રિસંધિ, કુંવાર, ત્રિફળા અને ભાંગરો એ પ્રત્યેકની બત્રીસ બત્રીસ ભાવનાઓ આપવી; તથા પ્રત્યેક ભાવનાને અગ્નિપુટ આપવા. પછી તેને ઉપર કહેલી ઔષધિનો એક પુટ આપવો તથા એક પંચામૃતનો પુટ આપવો. ઠંડું થયા પછી કાઢી ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાન વડે બે ગુંજા આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના જૂના ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાંબૂલ સાથે આપવાથી પ્રમેહનાશક, અરણી(જયંતી)માં આપવાથી અગ્નિવર્ધક તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષ-નાશક છે. **જસતનાં ફૂલ :**—જસત કડાઈમાં નાખી લોખંડની કડછીથી ઘૂંટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. તેને જસતનાં ફૂલ કહે છે. **જસતભસ્મ :**—તૂરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે; તેમ જ આંખોને હિતકારક છે. **ઉપયોગ—(૧) આંખો ઉપર છારી આવે તે માટે :**—જસતનાં ફૂલ અને ખડીસાકરની સારી ખરલ કરેલી ભૂકી રાત્રે ઊંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવી, કિંવા ૧ ભાગ ફટકડી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતનાં ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકો ૨ ગુંજા લઈ તેમાં ૧૧ તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીછા વડે આંખમાં નાખવું; એટલે આવેલી આંખો ગળવી (પાણી ગળવું), પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. (૨) **ખુપરા (ખીલ), છારી આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર :**—જસતનાં ફૂલ, સાકર, કાથો તથા ફટકડી, એ સમભાગે અને અષ્ટમાંશ મોરશૂથુનો ખરલ કરી દિવસે અને રાતે આંખમાં આંજવું.

÷ શોધન કરતી વખતે જસતમાંથી મેલરૂપે ઘણું જસત નીકળી જાય છે. તે જસતની ભસ્મ કરી નેત્રાંજનમાં ઉપયોગ કરવો. બાકી જે શોધન કરતાં છેવટે બચે છે તેની ભસ્મ ખાવા માટે ઉપયોગમાં લેવી.

જસતભસ્મની વિધિ :— ૨ શેર શુદ્ધ જસતને કડાઈમાં નાખી તેજ અગ્નિ આપવો. લોઢાના કડછાથી હલાવતા રહેવું. જ્યારે આગની લપટ ઊઠવા માંડે, ત્યારે લીમડાનાં પાનનો રસ થોડો થોડો નાખતા જવું. ત્રણ-ચાર સમય મળીને ૨ શેર નાખવો. ત્યાર પછી કડછાથી ખૂબ હલાવતા રહેવું. એકથી બે કલાક તેજ આંચ આપીને વધુ તાપ આપવો બંધ કરવો. ઠંડી થયા પછી ભસ્મ કાઢી કપડેથી ગાળી લેવી. ત્યાર પછી આ ભસ્મને કુંવારના ગર્ભના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી, એક એક તોલાની ટીકડી કરી સૂર્યના તાપમાં સુકાવી લેવી. સુકાયા પછી સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. નેત્રાંજન માટે ભસ્મ ઉપયોગમાં લેવી હોય તો કુંવારનો પુટ દેવાની જરૂર નથી. જસતભસ્મની માત્રા ૧ થી ૩ રતીની છે.

* જસતના કકડા કરી એક માટીના પાત્રમાં રાખી તેની નીચે કોલસા રાખી ધમણથી ફૂંકતા જવું અને ઉપરથી કુંવારપાઠાના મૂળથી હલાવતા જવું, એટલે જસતની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તોલમાં પણ બરાબર ઊતરે છે. અશુદ્ધ જસતના વિકાર કલાઈના જેવા છે અને તેની શાંતિ હિમજનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવાથી થાય છે. જસત પાકી કુલડીમાં મૂકી અગ્નિ આપી ગાળવું. ગાળ્યા પછી તેનો દશમો ભાગ મન-શીલ નાખી કુંવારપાઠાના રસનો પુટ આપવો. પછી કાળા ભાંગરાના ૭ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે તે શુદ્ધ અને રાતી થાય છે. તેની ગોળી રતી ૪ ના પ્રમાણની જાયફળ સાથે આપવી. તેના ગુણ :—ગોળી એક સવારે અને એક સાંજે આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય, બળવાન થાય, મહાકામી થાય, ભોગી થાય, કાસ-શ્વાસ હરે, હરસરોગ જાય, ૧૮ પ્રકારના પ્રમેહ, દાહ, જ્વર અને ઉદરરોગ જાય; વીર્યસ્તંભન થાય; તેમ જ મસ્તકરોગ, વાતપિત્ત, સન્નિપાત, રોમાંચ, પ્રસ્વેદદોષ, મૂત્રરોગ, સંગ્રહણી, પાર્શ્વશૂળ, પીનસ, કટિરોગ, બાળકના સર્વ રોગ, વિષમ જલંદર, કફ, કમળો. ફિરંગરોગ, શોફોદર, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ (અંજન કરવાથી) આદિ સર્વ રોગો જાય. તે જ જસત કાજળ તરીકે સ્ત્રીઓના દૂધમાં ઘસી આંજે તો નેત્રરોગ જાય તથા થૂંકમાં આંજે તો ધુધલવાત જાય. આંખ ઉઘડતી ન હોય તો ઉઘડે અને ચંદ્ર સમાન જ્યોત થાય, એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખેલું છે.

૧૯–(પાટિયો) ટંકણખાર

સં૦ ટંકન. મ૦ ટાંકણખાર, સ્વાગીખાર, સવાગી, હિં૦ સોહાગા. ક૦ ટંકણખાર. ફા૦ તીશાર. અ૦ બુશ્ર. તૈ૦ એલિગારં. ઇં૦ બોરેક્સ, બાઈબોરેટ ઑફ સોડા. લા૦ સોડાસ બાઈબોરા.

કેટલાંક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સુકાઈ ગયા પછી એકઠો થયેલો મળે છે. એને 'સ્વાહાગી' પણ કહે છે. **શોધન :**—ટંકણખાર ગાયના છાણમાં રાખી પછી ધોઈ નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે; કિંવા ટંકણખાર ફુલાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ટંકણખાર :**—અગ્નિકારક, સોનારૂપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક તથા વિષદોષ, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) કર્ણશૂળ ઉપર :**—ટંકણખાર ફુલાવી તે કાનમાં નાખવો. (૨) **પાપણી ઝડેલી હોય તો :**—ટંકણખાર લીંબુના રસમાં ઘસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાડવો. (૩) **ધાત જતી હોય તે ઉપર :**—ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૪) **બહુમૂત્રતા ઉપર :**—ફુલાવેલો ટંકણખાર નવટાંક પાણીમાં નાખી આપવો. (૫) **કૉલેરા અને ઊલટી ઉપર :**—દૂધમાં ફુલાવેલો ટંકણખાર નાખી આપવો. (૬) **ચાતુર્થ્યાદિ સર્વ વિષમજ્વરો ઉપર :**—ફુલાવેલો ટંકણખાર બે ગુંજ પાનમાં આપવો, એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે તેમ તેમ જ્વર તત્કાળ નીકળી જાય છે. (૭) **જીભને ખર પડે કિંવા પેઢુમાં ક્ષત પડે તો તે માટે :**—ફુલાવેલો ટંકણખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) **નખ સંબંધી માંસ ઠોકરાવાથી દુખતું હોય તે અને નવેલા ઉપર :**—નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં ચોપડવું. (૯) **સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષ અને સર્પના વિષ ઉપર :**—ફુલાવેલ ટંકણખાર ૨ માસા ઘીમાં નાખી આપવો. (૧૦) **દૂંટીમાં ફોલ્લી થઈ આવી હોય તો :**—ટંકણખાર અને મોરથૂથાને ફુલાવી મધમાં ખરલ કરી ફોલા ઉપર ચોપડવું. (૧૧) **બાળા ઉપર :**—ગળોના રસમાં ફુલાવેલો ટંકણખાર નાખી પાવો અથવા હિંગ અને ટંકણખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સવાર-સાંજ આપવું. (૧૨) **ત્વગ્દોષ ઉપર :**—ટંકણખાર અને ગંધક ઘસી ચોપડવો. (૧૩) **મોઢું આવ્યું હોય તો :**—ફુલાવેલો ટંકણખાર પાણીમાં નાખી કોગળા કરવા. (૧૪) **ધોળી માખ કરડે તો :**—ટંકણખાર ભેંસના માખણમાં કાલવી ચોપડવો *

૨૦–(તેલિયો–ખડિયો×) ટંકણખાર (ફુલાવેલો)

ઉપયોગ—(૧) દમ અને ઉધરસ ઉપર :—ટંકણખાર ૧ માસો આદાનો રસ અને ખડી-

* પાટિયો ટંકણખાર ફુલાવી આચકીવાળાં બાળકોને આંચકી જણાઈ આવ્યા પહેલાં ઊલટીની શરૂઆતમાં ધાવણ સાથે કે પાણીમાં દર કલાકે કલાકે આપવાથી સારો ગુણ થાય છે. ઊલટી એકદમ અટકાવ્યા સિવાય ઊલટી સાથે કે આંચકીના મૂળરૂપ હૃદયની ચીકણી જાળ કાઢી નાખી આંચકીનો અંશ પણ હૃદયમાં રહેવા દેતો નથી. આ પ્રયોગ અમે જાતે અજમાવી ખાતરી કરેલો છે.

આગંતુક કારણોથી જ્યારે જ્યારે શરીર ઉપરની ચામડી એકાએક ચિરાઈ તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય છે, ત્યારે ખડિયાખારને ફુલાવ્યા વગર ઝીણો વાટી તેના ઉપર ભભરાવી દેવતાથી શેકતા જવું. જ્યારે લોહી તે ખાર ઉપર ટપકી આવે, ત્યારે ફરી એ જ ખડિયાખારની ભૂકી ભભરાવી ઉપર શેક ચાલુ રાખવો. આમ લોહી બંધ થતાં સુધી શેક કરવાથી એ જલદી રૂઝાઈ જાય છે; તેમ જ પાકીને પરુ થવાની બિલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી. આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે.

× ટંકણખાર પાટિયો અને તેલિયો બે જાતનો મળે છે. મૂળ વસ્તુ એક જ છે. બધા ક્ષારને એક વખત ઉકાળી બનાવી લે છે, તેને પાટિયો ટંકણખાર કહે છે. ત્યાર પછી ફરીને વધારે શોધન કરીને તૈયાર કરે છે. તેને તેલિયો ટંકણખાર કહે છે. વસ્તુ એક હોવાથી ગુણમાં વધારે અંતર પડતું નથી.

ટંકણખાર નવા મત અનુસાર શીતળ, મૂત્રલ, શ્લેષ્મનિઃસારક, ગર્ભાશયસંકોચક, આમ્લનાશક છે. સ્થાનિક પ્રયોગમાં ઉગ્રતાસાધક છે. કેટલાંક નુકસાન કરવાવાળાં જીવાણુઓનો નાશ કરે છે, વધારે માત્રામાં અપાય તો હોજરીમાં ભારીપણું આવવું અને ઊલટી થવી એ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. ટંકણખાર શોષણ થઈને જલદી વાટે અને બીજાં સ્રાવક યંત્રો વાટે દેહમાંથી બહાર નીકળે છે વધારે માત્રામાં વારંવાર સેવન કરવાથી

સાકરમાં આપવો. (૨) ઊલટી ઉપર:—ટંકણખાર દૂધમાં કિંવા મધમાં આપવો. (૩) **પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી પછી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી તે પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૧–તાંબું

સં૦ તામ્ર. મ૦ તાંબે. હિં૦ તાંબા. ક૦ તામ્ર. તૈ૦ રાગી, શંબ. ફા૦ મિસ. અ૦ નુહાસ, નોહાસ. ઇં૦ કોપર. લા કુપ્રમ. જર્મ૦ કફ્ફર બં૦ તાંમ. કાનડી૦ તામ્ર. ફ્રા૦ મિસ્રૂ. તુર્કુ૦ સંબુ. બ્રહ્મ૦ કૈપેનિ. ભૂતાન૦ ઝંગ. તુ૦ મિરસ.

ઊલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, શૂળ, કંડૂ, રેચ અને વીર્યનાશ એ તાંબાના આઠ દોષ છે; એટલા માટે એનું શોધન કરવું જોઈએ. **શોધન**:+—(૧) ગોમૂત્રમાં આમલી અને મીઠું નાખી

બીજા ક્ષારની પેઠે હાનિ પહોંચાડે છે.

ઉપયોગ:—ટંકણખારનો ઉપયોગ મોટે ભાગે ગર્ભાશય સંકોચ કરાવીને માસિકધર્મ સાફ લાવવા માટે, પેશાબમાંથી યુરિક ઍસિડને ઘટાડવા માટે, સ્વરભંગ અને મોઢાનાં ચાંદાંને મટાડવા માટે થાય છે. બાહ્ય ઉપચારમાં શ્વેતપ્રદરમાં ગર્ભાશય ધોવા માટે, અંડકોષ, યોનિ વગેરે ભાગો પર ખાજ થાય તો તે ધોવા માટે, પરમિયામાં પિચકારી લગાડવા માટે તથા દાદર, ખરજવાં, રતવા, સ્તનોની ચામડી ફાટવી વગેરે રોગો પર લેપ-મલમરૂપે વપરાય છે. **—સ્વામી કૃષ્ણાનંદ**

+ તાંબાનું શોધન:—પ્રથમ તાંબાના પાતળા તાર લઈ તેનાં જાડા કાગળ જેવાં પતરાં કરાવવાં. પછી તીવ્રાગ્નિમાં તપાવી લાલ થાય ત્યારે તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર, કાંજી, કળથીનો ક્વાથ, લીંબુનો રસ, આમલીનો રસ, કુંવારના ગર્ભનો રસ તથા આકડાના પાનના રસમાં સાત સાત વખત ઠંડાં કરવાં. ત્યાર પછી ગોમૂત્રમાં આમલી તથા મીઠું નાખી ત્રણ કલાક સુધી તેમાં પતરાં સીજવવાં. આટલું શોધન કર્યા પછી ત્રાંબાના નાના નાના નખ જેવડા ટુકડા કરવા અથવા ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. (આવી રીતના શોધન પછી સહેલાઈથી ચૂર્ણ થઈ જાય છે.) આ ચૂર્ણને લીંબુના રસમાં ભીંજાવી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. બે–ત્રણ દિવસે લીંબુના રસનો લીલો રંગ થાય ત્યારે રસ કાઢી નાખી નવો રસ ભરવો. આવી રીતે ૭ દિવસ સૂર્યના તાપમાં રાખ્યા પછી જળથી સારી રીતે ધોઈ લેવાથી તાંબું શુદ્ધ થાય છે. આવી રીતે શોધન કરેલા તાંબાની ભસ્મના સેવનથી વમન અથવા બીજો કોઈ દોષ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. જેટલું શોધન વધારે થાય તેટલી ભસ્મ વધારે લાભદાયક બને છે. (૧) તાંબાનું મારણ:—તાંબાના શુદ્ધ ચૂર્ણને ચોથા હિસ્સે શુદ્ધ પારાની સાથે લીંબુના રસમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરવું. ત્યાર પછી જળથી ચૂર્ણ ધોઈ નાખવું. પારો તાંબાને લાગી જવાથી ચાંદીના જેવું ચૂર્ણ થઈ જશે. આ ચૂર્ણથી બમણા વજને શુદ્ધ ગંધક લઈ લીંબુના રસમાં ઘૂંટી તૈયાર કરવો. ત્યાર પછી આ ગંધકની લુગદીમાંથી પોણો ભાગ તાંબાના ચૂર્ણની સાથે ખરલ કરી ગોળો કરવો; અને બાકી જે ગંધકનો ચોથો ભાગ રાખેલો છે તેનો ગોળાની ઉપર લેપ કરવો. ત્યાર પછી સાટોડી અથવા ચૂકાની ખાટી ભાજીનાં પાનને ચટણી માફક પીસી તાંબાના ગોળા ઉપર એક આંગળ જાડો લેપ કરવો. પછી એક માટલામાં આ ગોળો મૂકી ખાલી જગ્યા રેતીથી ભરી માટલાનું મોઢું શરાવથી બંધ કરી સાંધાને રાખ અને મીઠું મેળવી બંધ કરવો. પછી ચૂલા ઉપર રાખી મંદ, મધ્યમ અને તેજ અગ્નિની આંચ અનુક્રમે બરાબર ૧૨ કલાક આપવી. ઠંડું થયા પછી ગોળો બહાર કાઢી સૂરણ(ઝેરી સૂરણ હોય તો વધારે સારું)ના રસમા ખરલ કરી ગોળો બનાવવો. આ ગોળાને સૂરણની અંદર ખાડો કરી રાખવો અથવા ગોળાની ઉપર ગોળાથી અરધો ગંધક લઈ ઘીમાં વાટી લેપ કરવો. સૂરણમાં પેક કરવો હોય તો સૂરણને કપડમટ્ટી કરી ઉપર એકથી દોઢ આંગળ માટીનો લેપ કરવો. પછી એક ગજપુટ દેવાથી તાંબાની ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. (નં. ૧ માં આપેલી વિધિ સ્પષ્ટ સમજાવવા સારૂ અહીં ટીપમાં ફરી આપી છે. કારણ, **નં. ૧માં આ જ વિધિ ઉલ્લેખ છે; વધારે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. જેથી લંબાણથી ઉલ્લેખ છે, જે વાંચી બિનઅનુભવી પણ તાંબાની ભસ્મ તૈયાર કરી શકે.**) (૨) તામ્રભસ્મ કરવાની વિધિ:—શુદ્ધ તાંબાના ચૂર્ણથી બમણા વજને હિંગળોકની સાથે ખરલ કરી લીંબુનો રસ અથવા લીમડાના રસની ભાવના દઈ ડમરુયંત્રમાં રાખી ચૂલે ચડાવી એ હિંગળોકમાંનો પારો કાઢી લેવો. નીચે તળિયામાં રહેલા ચૂર્ણને એવી જ રીતે બમણા શુદ્ધ હિંગળોકની સાથે મેળવી પુનઃ પારો કાઢી લેવો. આ પ્રમાણે બે વખત કરવાથી ડમરુયંત્રમાં તળિયે તામ્રભસ્મ તૈયાર થશે, તેમ જ શુદ્ધ પારો પણ તૈયાર થઈ જશે. એક સાથમાં બે કાર્ય થાય છે. ઉપર મુજબ તૈયાર થયેલી તામ્રભસ્મને સમાન ગંધકની

૨૨–દગડી પાષાણભેદ

આ એક પથ્થરની જાત છે. એ જીભને લગાડવાથી ચીકટાય છે. એમા ધોળા અને રાતો એવી બે જાત છે **પાષાણભેદ**:—હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અશ્મરી, શળ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર**:—૩ માસા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ. (૨) **ગરમીએ શિશ્ન સૂજ્યુ હોય તો**:—પાષાણભેદ, મનશીલ અને થોડું મોરથૂથુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૩) **કમરનુ દરદ, અસ્થિભંગ, ઉધરસ, વ્રણ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર**:—પાષાણભેદ ગાયના દૂધમા આપવો (૪) **બદ ઉપર**:—ભિલામો અને પાષાણભેદનો લેપ કરવો. (૫) **પ્રદર ઉપર**:—પાષાણભેદ અને શંખજીરાનુ ચૂર્ણ ઘી–સાકરમા આપવુ.

૨૩–ધૂંવાસ

ચૂલા ઉપર ધુમાડાથી જે કાજળ એકઠું થાય છે તેને 'ધૂંવાસ' કહે છે. ઉપયોગ—(૧) **લાપોટિયું, સોજો ઇત્યાદિ ઉપર**:—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચૂનો ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) **આંખો આવે છે તેને માટે**:—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચૂનાની લમણા ઉપર બે પટી લગાવવી. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—ધૂવાસ દહીમા અથવા ઘીમા ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉ છાણાનો શેક કરવો

૨૪–નવસાગર (નવસાર)

સં૦ વજ્રક્ષાર. મ૦ નવસાર હિં૦ નૌસાદર. બં૦ નિશાદલ. અ૦ નવસાદર, ખુરશાની. ઇં૦ એમોનિયમ ક્લોરાઈડ લૅ૦ અમોનિયમ મ્યુરિયસ, એમોનિયમ હાઈડ્રોક્લોરાસ જર્મની૦ સોલમિઆક. ક૦ નવસાગર. તા૦ નવચરમ્, નવાચ્ચારમ્ તૈ૦ નવાસાગરમ્, નવાચારમ્ મલા૦ નવસાગરમ્ અ૦ મિલહુમાર, અર્મિના ફા૦ નોષાદર. બ્ર૦ ઝરસ

નવસાગરની ક્ષારમા ગણના છે. એ માણસની વિષ્ઠાથી અને મૂત્રમાથી તૈયાર થાય છે,× તેમ જ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ધોળો સફેદ હોઈ રેષામય છે. એ સ્વાદે ખારો હોય છે **નવસાર**:—અંત ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સારક અને નેત્રોને હિતાવહ છે, તથા ગુલ્મ, ઉદર, વિષ્ટલ, શળ, શોષ, માસાજીર્ણ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) **મૂર્છા, મસ્તકશૂળ, સળેખમ, ઉન્માદ અને વીંછીના વિષ ઉપર**:—નવસાગર અને કળીચૂનો એક શીશીમા ભરી, તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવુ અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મોઢું ઉઘાડી સૂંઘાડવું, એટલે ઉપલા દોષ નાશ પામશે. (૨) **હીરાકસીના વિષ ઉપર અને કાચનો ભૂકો અન્નમાં ગઈ હોય તો તે ઉપર**:—નવસાગર ઘસી પાવો (૩) **વાળા ઉપર**:—નવસાગરની ભૂકી કરી તે અર્ધા ટાંક ઘીમા નાખી પાવી. (૪) **અપસ્માર ઉપર**:—નવસાગર લીંબુના રસમા ખરલ કરી તેનુ નસ્ય આપવુ (૫) **યકૃત અને બરોળ ઉપર**:—માસો અગર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમા ઓગાળી તે પાણી પાવું; એટલે તે રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે (૬) **શૂળ ઉપર**:—નવસાગર ગોળમા આપવો.

× વિલાયતી કોયલા–પથ્થરના કોયલા બાળતી વખતે ગૅસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમા એમોનિયા મિશ્રિત પદાર્થ રહી જાય છે તેની સાથે મીઠાનો તેજાબ મેળવવાથી શુદ્ધ નવસાર બની જાય છે ત્યાર પછી એને ઊર્ધ્વપાતન યંત્ર દ્વારા ઉડાડીને વધારે શુદ્ધ કરી લે છે **માત્રા**—૨ થી ૧૦ રતી **ગુણધર્મ**—પરિવર્તક, શોષક અને સ્રાવણક્રિયાવર્ધક હોવાથી કફનિસારક, પિત્તનિસારક, મૂત્રલ, સ્વેદલ, રજોનિસારક ઇત્યાદિ ક્રિયા દર્શાવે છે બાહ્ય પ્રયોગમા ઉષ્ણતાસાધક, શીતલતાઉત્પાદક અને શોષક છે **ઉપયોગ**—વિવિધ તાવો પર શીતળતા લાવવા માટે પેટમા અપાય છે અનેક જાતિના સોજામા નવસાર પારાના જેવુ કામ કરે છે હાદસ્થાનમા સ્રાવણક્રિયા વધારીને સોજાને દૂર કરાવે છે શ્વાસનળી, ફેફસા, ફેફસાંનો પડદો, આંતરડાંનો પડદો અને યકૃત વગેરેના સોજામા વિલક્ષણ લાભ પહોંચાડે છે સ્વરયંત્રની શરદીથી ઉત્પન્ન સ્વરભંગમા નવસાગરનો ધુમાડો અપાય છે વાતરક્ત રોગ નવા અને જૂના, બંને પર નવસાગર લાભદાયક છે યકૃત્પ્લીહાવૃદ્ધિ પર નવસાગર આપવાથી વૃદ્ધિ ઓછી થઈ જાય છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

(૭) કાચ, માટી, ગેરુ ઇત્યાદિના વિષ ઉપર:—નવસાગરનું ભક્ષણ કરવું.+

૨૫—પરવાળાં

સં૦ ક૦ પ્રવાલ. મ૦ પોંવળે. હિં૦ મુંગા. તૈ૦ પ્રવાલકં, પાગડાલુ, ફા૦ મિરજાન, બેખ-'મિરજાં'. અ૦ એહમદબુસ્સુદ. ઇં૦ રેડ કોરલ. લા૦ કોરેલીઅમ રૂબ્રં.

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે. તે સમુદ્રના તળિયાથી ઓકીને પ્રવાળના ખડક બનાવે છે. એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે; એટલે તેને પરવાળાંના વેલા પણ કહે છે. પરવાળાંનો રંગ લાલ હોય છે. જે પાકેલાં ધિલોડાં જેવાં લાલ, ગોળ, લાંબાં, સરળ, સ્નિગ્ધ અને અત્રણ, મોટાં એવાં પરવાળાં હોય છે તે સારાં; જે રંગે પિત્તળ જેવાં, પોલાં, બારીક, સછિદ્ર, રુક્ષ, કાળાં, નાનાં તથા ધોળાં હોય તે ખરાબ; તે લેવાં નહિ. **પ્રવાલ:**—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, રુચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેત્ર્ય, ધાતુવર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે; અને વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ભૂતોન્માદનો નાશ કરે છે. **પ્રવાલનું શોધન:** (૧) મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ જયંતીના(અરણીના) રસમાં દોલાયંત્ર વડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પરવાળાં* લીંબુના રસમાં ૧ પહોર ભીંજવી રાખવાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલાયંત્ર વડે પચન કરવાં અગર (૪) ત્રિફળાના કાઢામાં બાફવાથી શુદ્ધ થાય છે. **પ્રવાલનું મારણ:**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં પરવાળાં તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી એટલે ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણે જ સૂર્યકાંતમણિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે. (૨) પરવાળાંનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને લીંબુના રસમાં ઘૂંટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લીંબુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી, એટલે પરવાળાંની ભસ્મ થાય છે.× (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંબુના રસના સાત, કુંવારપાઠાના સાત અને ગુલાબજળના સાત એ પ્રમાણે સૂર્યપુટો આપવાથી ભસ્મ થાય છે. (૪) પરવાળાનાં ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે.= એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુંજા છે.÷

+ નવસાગર ખાવા માટે આપવો હોય તો પહેલાં શોધન કરવો જોઈએ. શોધનવિધિ નીચે મુજબ:—નવસાગરનું ચૂર્ણ કરી થોડો સમય ગરમ પાણીમાં ભીંજવી રાખવું. પછી જાડા કપડાથી ગાળી ચૂલે ચડાવી પાણી બાળી નાખવું, એટલે નવસાગર કલાઈ કરેલી પિત્તળની કડાઈમાં નીચે રહી જશે તે શુદ્ધ જાણવો. **યકૃત અને બરોળ વધે તે ઉપર:**—શુદ્ધ નવસાર ૮ તોલા, સંચળ ૧ તોલો તથા સોનાગેરુ ૧ તોલો મેળવી ખરલ કરી ચૂર્ણ શીશીમાં ભરી લેવું. આ ચૂર્ણ એકેક માસો દિવસમાં બે વખત ઠંડા પાણી સાથે આપવું. ગોળ, ચણાની વસ્તુ અને ખટાશ ખાવા ન આપવી. ઔષધિ ખાઈને ઉપર ચૂનો ચોપડેલું પાન ન ખાવું. પથ્યપાલન કરવાથી આ સાદી ઔષધિથી ભયંકર યકૃત અને બરોળનો વ્યાધિ મટે છે.

* પરવાળાંને ખાંડી ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં નાખી સૂર્યના તાપમાં રાખવાં જોઈએ, કે જેથી અંદરનો દોષ પણ નીકળીને શુદ્ધ થાય.

× આવી રીતે કરેલી પ્રવાલભસ્મને રાતે અગાશીમાં ખુલ્લી રાખવાનો રિવાજ છે. આ ભસ્મ ચંદ્રપુટી કહેવાય છે. આ ભસ્મની **માત્રા**— ૩ થી ૬ રતી છે. **અનુપાન**—માખણ ૪ તોલા અને સાકર ૨ તોલા અથવા મલાઈ અને સાકર સાથે દિવસમાં બે વખત આપવી.

= પરવાળાં ૪ તોલા લઈ આકડાના દૂધના ૭ સૂર્યપુટ આપી કોરી કુલડીમાં કપડમટ્ટી કરી અડાયાં છાણાંથી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે; એમ એક જૈનગ્રંથમાં લખ્યુ છે.

÷ **પ્રવાલમારણ વિધિ:**—(૧) એક માટીના હાંડલામાં કુંવારનાં લફરાં પાથરી ઉપર શુદ્ધ પ્રવાલ રાખવી. પછી ઉપર કુંવારનાં લફરાંનો ગર્ભ રાખી પ્રવાલ ઢાંકી દેવી. પછી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયેથી ખોલી ભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મને કુંવારના રસમાં ૩ કલાક ખરલ કરી એકેક તોલાની ટીકડી બાંધવી. સૂર્યના તાપમાં સુકાવી ટીકડીને માટલામાં સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. એક વખત એક શેર પ્રવાલની ભસ્મ કરવી. કુંવારનો ગર્ભ બમણો અથવા તેથી વધારે લેવો. (૨) મેંદીનાં સૂકાં પાન, સાકર તથા શોધેલી પ્રવાલ એ ત્રણે સમભાગે લઈ (ખીચડીમાં ચોખા અને મગ મેળવે તેવી રીતે) મેળવી માટલામાં ભરવાં. કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ

તેમા તાબાનાં પતરા નાખી અગ્નિ ઉપર પહોર પર્યંત સીજવવા એમ્સે તાબું સાર શુદ્ધ થાય છે (૨) તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામા શુદ્ધ કરેલું તાબું લઈ, તેના આઠ દોષ જોવા માટે આપ્ત પુરુષોએ વિશેષ શોધન કહેલુ છે તે એવી રીતે કે થુરિયો, આકડાનુ દૂધ અને મીઠું એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી તે કલ્ક વડે તે તાબાના પતરાને લેપ કરવો તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમા ત્રણ વાર બુડાડવુ, એટલે તાબાની શુદ્ધિ થાય છે મારણ:—(૧) નાના નાના અને તે ઘણા પાતળા એવા તાંબાના પતરા કરી તેમને લીબુના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસ પર્યંત હલકો અગ્નિ કરી પચવવા પછી તે પતરા કાઢી તેનો ચતુર્થાંશ પારો લઈ, બ ને ખલમા નાખી લીબુના રસમા એક પ્રહર પર્યંત ખરલ કરી તે પતરા ખલમાથી કાઢી, તેથી બમણો ગધક લઈ તે ગધક લીબુના રસમા ઘૂટી, તેનો તે પતરાને લેપ કરી એક ગોળો કરવો, પછી મીનાક્ષી અથવા ચૂકો અગર સાટોડી, એમાથી એક વનસ્પતિ લઈ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક આગળ જાડો લેપ કરી માટલામા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનુ કોડિયુ ઊધુ મૂકી તે ઉપર રેતી માટલાના મોઢા પર્યંત નાખી પછી રાખ અને મીઠુ પાણીમા મેળવી, તેની માટલાના મોઢાને મુદ્રા કરી, તે માટલુ ચૂલા ઉપર મૂકી ક્રમે કરી હલકો, મધ્યમ અને મોટો એ પ્રમાણે ચાર પ્રહર અગ્નિ કરી ઠડો થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી સૂરણના રસમા એક દિવસ પર્યંત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગધક લઈ ઘીમા વાટી તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માટીના બે કોડિયાં લાવી, એકમા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર બીજુ ઊધુ ઢાકી કપડપટ્ટી કરી વગડાઉ છાણાંનો ગજપુટ આપવો ઠડુ થયા પછી તે શરાવસપુટ કાઢી, તેમાથી તામ્રભસ્મ કાઢી લેવી આ ભસ્મ ઘણો સારો ગુણ આપનારી છે એનાથી ઊલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ અને મૂર્છા એ કોઈ દિવસ પણ થતા નથી (૨) પારો ના ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ દૂધેલીના રસમા ખરલ કરી તાબાના શુદ્ધ કરેલા પતરા ૧ ભાગ લઈ તેનો લેપ કરવો તથા ગજપુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થાય છે (૩) શુદ્ધ કરેલો તાબાનો ચૂરો લઈ સમાનભાગે પારામા, જબીરરસમા મર્દન કરવો, પછી બ નેના સમભાગ ગધકમા ખરલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે (આ ભસ્મને વધારે પુટ આપવા જોઈએ સૂરણનો પુટ અતે આપવો ઓછા પુટ આપે તો તાબું કાચુ રહેશે, સૂરણનો પુટ અપાશે નહિ તો વમન કરાવવાનો દોષ રહી જશે) (૪) પારો ૧ ભાગ, ગધક ૧ ભાગ, હરતાલ ०। ભાગ અને મનશીલ અષ્ટમાશ એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારીક કજ્જલી કરવી પછી તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લઈ તેનો તે કજ્જલીના પર્યાયે લેપ કરવો તથા તેને વાલુકાયત્રમા ચાર પહોર પચન કરવુ ઠડુ થયા પછી કાઢી લેવુ. આ તામ્ર દરરોજ બે વાલ, જે જે રોગો ઉપરના અનુપાનમા આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે તથા પરિણામશૂળ, ઉદરશૂળ, પાડુ જ્વર, ગુલ્મ, પ્લીહા, ક્ષય, મદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સગ્રહણીનો નાશ કરે છે, એને **સોમનાથી તામ્ર** કહે છે

તામ્રભસ્મપરીક્ષા:—તામ્રભસ્મ રગે મોરના કઠ જેવી દેખાય છે અને તેનુ ચૂર્ણ સહજ થાય છે તથા પારાનો યોગ હોવાથી ચકચકિત દેખાય છે તામ્રભસ્મ દહીમા નાખવા છતા રગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે, એમ સમજવુ **તામ્રગુણ:**—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર કોઢ, પ્લીહા, જ્વર વાયુ, કફ, શ્વાસ કાસ, મૂર્છા, શૂળ, કૃમિ, ઊલટી, પાડુ, મેહ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ, ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તકવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે **અશુદ્ધ તામ્ર**—સપૂર્ણ ધાતુનો

સાથે મેળવી લીબુના રસમા ખરલ કરી એક ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે આ ભસ્મમા કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી (૩) તામ્રભસ્મવિધિ —મદારના દૂધમા ત્રણ ભાવના આપેલી શુદ્ધ હરતાલને સમાન ભાગે શુદ્ધ તામ્રના ચૂર્ણની સાથે મેળવી દેવી થોડી હરતાલ ઉપરની હરતાલમાથી બાકી રાખવી જે શરાવમા નીચે તથા થોડી તામ્ર અને હરતાલના ચૂર્ણના મિશ્રણની ઉપર નાખી સપુટ કરવુ રેતી, ચીકણી માટી અને મીઠુ મેળવી તૈયાર કરેલી માટીથી સાત કપડમટ્ટી કરી સપુટ સુકાવી લેવો સપુટ પર કપડમટ્ટી કરતી વખતે ઉપર નીચે ન થઈ જાય તેમ જ વધારે આમતેમ હાલે નહિ તે સભાળવુ સુકાઈ જવા પછી સપુટને ચૂલા પર રાખી ત્રણ પ્રહર મદાગ્નિ આપવો ત્યાર પછી ભસ્મ કાઢી એક વરાહપુટમા ફૂકવાથી તામ્રભસ્મ તૈયાર થાય છે ('રસાયનસાર' ગ્રથમાથી)

શોષ, નાના પ્રકારના રોગ, કાંતિનાશ અને કુષ્ઠ, વિષ, જ્વર, ઊલટી, રેચ, સંતાપ તથા અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે અને પ્રાણનાશ કરે છે*

ત્રિવિધ તામ્રગુણ:—મોરથૂથુ× કડવા કરંજના તેલમા એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાંશ ટંકણખાર લઈ કુલડીમા ઘાલી ભૂંગળીથી ફૂંકવુ કિંવા માણસના કાળા કેશ મેળવી ફૂંકવુ, એટલે રક્ત જેવુ લાલ તાંબુ નીકળે છે એજ પ્રમાણે ગાડૂલ(અળસિયા)નુ સત્ત્વ પણ નીકળે છે મોરથૂથુ કિંવા તાંબાના સત્ત્વની રવિવારે વીંટી કરવી તથા તે પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવુ, એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે અને દુ ખી થતી ગર્ભિણીનો પણ જલદી છૂટકો થાય છે, તેમ જ હાથ ધોઈ હાથનો સ્નેહ (મેલ) रामवल्लोमसेनानी मुद्रितेति तयाक्षमम् । हिमालयोत्तरे पार्श्वे स्वर्कर्णश्च महद्रुम ॥ तत्र शूल समुत्पन्न तत्रैव विलय गतम् ॥ એ મંત્ર વડે મંતરવાથી મોટુ શૂળ, ત્રિદોષની પીડા ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી સદ્યપ્રસૂતા થાય છે, વ્રણને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમા નાખવાથી હિત થાય છે, એવુ પૂર્વે ભાલુબએ કહેલું છે

મયૂરપિચ્છાદિથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોરના પીંછા લઈ બકરીના ઘીમા શેકવા તથા ગોળ, ગૂગળ માચ્છુ, ઊન ટંકણખાર, સાજીખાર, મધ, ચણોઠી લીંડીપીપર લાખ અને ઘી એકત્ર મેળવી અધમૂષા યંત્રમા ઘાલી ફૂંકવુ, એટલે મયૂરપિચ્છ અને અળસિયાનુ તામ્ર થાય છે તેમ જ નાનુ અળસિયુ લઈ ગાયના છાણમા પિંડ કરી કુલડીમા ઘાલી ફૂંકવાથી તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે **ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છના સત્ત્વોનો ગુણ:**—શીત સંપૂર્ણ કોઢ, વ્રણ તથા સ્થાવર-જંગમ વિષનો નાશ કરે છે, અને પારાનો યોગ કરવાથી તે અગ્નિમા સ્થિર રહે છે **તામ્રભસ્મનાં અનુપાનો:**—નિત્ય એક ચણોઠીભાર તામ્રભસ્મ આપવી (૧) શ્વાસકાસને માટે મધ અને લીંડીપીપરમા (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમા (૩) વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુલસીના રસમા (૪) વાતગુલ્મ ઉપર હિંગમા (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગૂગળમા સાત દિવસ આપવી (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હળદર અને મધમા (૭) પથરી ઉપર જવખારમા (૮) શૂળ-વ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનુ ચૂર્ણ નાખી સૂરણના રસમા (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનુ સત્ત્વ અજમો, સાકર અને મધમા (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ સાકર અને ઘીમા આપવી એ ઉપર **પથ્ય**—ખાટા અને તળેલા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

---

* અશુદ્ધ અથવા અપક્વ તામ્રભસ્મ ખાવાથી ઊલટી રેચ સંતાપ ભ્રમ મૂર્ચ્છા પ્રમેહ આદિ રોગો અને બળ વીર્ય તથા આયુષ્યનો નાશ થય છે તંત્રાંતરમા અને રસાર્ણવમા કહ્યુ છે કે વિષ એ વિષ નથી પરંતુ તામ્ર એ જ વિષ છે કારણ કે વિષમા એક જ દોષ છે પરંતુ તાંબામા ભ્રમ ઊલટી રેચ પરસેવો મોળ મૂર્ચ્છા દાહ અને અરુચિ એ આઠ દોષ રહેલા છે તામ્રભસ્મના દોષની શાંતિ માટે (સામો)નો પાતળો ખીરના જેવો ભાત બનાવી સાકર મેળવી પીવો તૃષા લાગે ત્યારે ધાણા તથા સાકરવાળુ પાણી પીતા રહેવુ બીજુ કાંઈ પણ ખાવુ નહિ આવી રીતે કરવાથી જલદી વિકાર શાંત થઈ જાય છે

× **મોરથૂથામાંથી તાંબું કાઢવાની રીત** — ૫ શેર મોરથૂથુના બારીક ચૂર્ણને એક લોઢાની કડાઈમા નાખવુ ચૂર્ણ ઉપર એક કપડુ ઢાંકી દેવુ પછી આ કડાઈને એક મોટી કડાઈમા મૂકવી ત્યાર પછી ૨૦ શેર ત્રિફળા ઉપર મૂકવા કે જેથી નાની કડાઈ ઢંકાઈ જાય પછી બે મણ પાણી ભરી ખુલ્લા મકાનમા રાખી દેવુ જેથી સૂર્યનો તાપ તથા રાત્રિની શીતળતા લાગતી રહે એક મહિના પછી ત્રિફળા બાળી સૂકવી ક્ષાર બનાવી લેવો પાણી મળે તો ઉત્તમ પ્રકારની શાહીના રૂપમા કામ આપે છે તથા નાની કડાઈમા નીચે ૧ શેર તાંબુ ચોંટેલુ મળશે એને ખોતરીને કાઢી લેવુ

મોરથૂથામાથી કાઢેલા તાંબાનુ શોધન તથા મારણ ૧ શેર તાંબાને અગ્નિમા તપાવી ૭ વખત આકડાના પાનના રસમા ઠંડુ કરવુ પછી બશેર આમલીના પાન તથા ૧ શેર સિંધાલૂણ ગોમૂત્રમા મેળવી ૬ કલાક સીજવવાથી તાંબુ શુદ્ધ થાય છે પછી ૧ હાંડી (જાડુ હાંડલુ) લઈ તેમા ૧ શેર ગંધકનુ ચૂર્ણ બિછાવવુ ઉપર તાંબાનુ ચૂર્ણ રાખવુ પછી ઉપર ૧ શેર ગંધકનુ ચૂર્ણ નાખી તાંબુ ઢાંકી દેવુ ત્યાર પછી હાંડીના ઉપર ઢાંકણું બંધ કરી કપડમટ્ટી કરી લેવી ઢાંકણામા ધુમાડો નીકળવા માટે બે આની જેટલુ મોટુ છિદ્ર કરવુ ત્યાર પછી હાંડીને ચૂલા પર ચડાવવી ક્રમથી મંદ મધ્યમ તીવ્રાગ્નિ બરાબર ૧૨ કલાક આપવાથી નીલા રંગની તામ્રભસ્મ તૈયાર થાય છે કદાચ દોષ રહી જાય તો આકડાના પાનના રસમા ખરલ કરી ગોળો બનાવી સાત કપડમટ્ટી કરી વારાહપુટમા ફૂંકી લેવુ

પ્રવાલભસ્મનાં અનુપાનો :—(૧) **જીર્ણજ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી તથા કોષ્ઠગત વાયુ** વગેરે રોગમાં મધ અને હરડેમાં આપવી. (૨) **તાવ ઉપર :**—કરિયાતું, કડુ અને હરડેમાં આપવી. (૩) **પિત્ત ઉપર :**—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) **ધાતુક્ષય ઉપર :**—પાકેલા કેળામાં. (૫) **કૃશતા ઉપર :**—પાનમાં. (૬) **તણખિયા પ્રમેહ ઉપર :**—ચોખાના ધોવડામણ અને સાકરમાં અથવા ત્રિફળા અને મધમાં. (૭) **ધાતુપુષ્ટિને માટે** ઘી-સાકરમાં. (૮) **પ્રદર ઉપર :**—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં. (૯) **વાયુ ઉપર :**—તુલસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમાં. (૧૦) **પિત્તકાસ ઉપર :**—આદાનો રસ અને સાકરમાં. (૧૧) **રતાંધળાપણા ઉપર :**—ઉંદરની લીંડીઓ તુલસીના રસમાં ઘસી તેમાં ભસ્મ નાખી અંજન કરવું. (૧૨) **અસ્થિભંગ અને સંધિભંગ** ઉપર :—પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી. (૧૩) **પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપર :**—આમળાંના મુરબ્બામાં ઘી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૪) **ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર :**—ઘી અને મધમાં. (૧૫) **કફ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :**—ચોખાના ધોવરામણમાં. (૧૬) **ગર્ભિણીની ઊલટી ઉપર :**—તાંદળજાના રસમાં. (૧૭) **ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર :**—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) **દાહ ઉપર :**—વંશલોચન અને સાકરમાં. (૧૯) **ઉષ્ણતા, દાહ અને ઇંદ્રિયની બળતરા ઉપર :**—ચોખાના ધોવડામણમાં મધ અને સાકર નાખી આપવી. (૨૦) **આંખોમાંની ગરમી અને શરીર ઉપરની સૂકી ખસ ઉપર :**—ઘી અને સાકરમાં અથવા ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૨૧) **મસ્તકશૂળ ઉપર :**—બદામની ખીરમાં આપવી. **ખીર કરવાનો પ્રકાર :**—બદામ દશ-બાર લઈ તે ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરનાં ફોતરાં કાઢી વાટવી અને ૨૦ તોલા ગાયનું દૂધ લઈ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી; તથા તેમાં વાલભર પ્રવાલભસ્મ નાખી આપવી; એટલે મસ્તકશૂળ, પિત્ત-વિકાર અને નેત્ર સંબંધી રોગ દૂર થઈ આંખોને ઠંડક આવે છે અને શક્તિ વધે છે. (૨૨) **પિત્તોદ્ભવ પાંડુ ઉપર :**—પ્રવાલભસ્મ ઘી-સાકરમાં આપવી. **પથ્ય :**—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

૨૬—પાણીશોક

એ એક પથ્થરની જાત છે. એનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એનાથી જીભને પાણી વળે છે. **વ્રણમાં પાણી આવતું હોય તો** પાણીશોક લગાડવો.

૨૭—પાપડિયો ખારો (સંચોરો)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ અને કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. **પાપડખાર :**—એ ગુણોમાં જવખાર જેવો છે. ઉપયોગ—(૧) **વાળા ઉપર :**—પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નવટાંક દહીંમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન કરવું નહિ; રાતે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) **બાળકોની સસણી ઉપર :**—ગોળમાં ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર નાખી તેમાં લગારેક ધાવણ નાખી પાવું; તેથી ઊલટી થશે. આ ઔષધ બે-ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) **ભાર ઉપર :**—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેંગણ, એને કલાઈવાળા વાસણમાં બાફી તેનો ગોમૂત્રમાં

થયેથી સંપુટ કાઢી મેંદી અને સાકરથી રાખ અલગ કરી પ્રવાલ કાઢી લેવી. બારીક ચૂર્ણ કરી ગાયના અથવા ભેંસના દૂધમાં ત્રણ કલાક ખરલ કરી ટીકડી બાંધી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવી. સુકાયા પછી સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી સફેદ મુલાયમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. દૂધના પુટ વખતે માટલામાં થોડી ખાલી જગ્યા રહેવી જોઈએ; કારણ કે ટીકડી બધી ફૂલીને મોટી થઈ જાય છે. (૩) પરવાળાંને અગ્નિ પર તપાવી સાત વખત કુંવારના રસમાં ઠંડાં કરવાં. તપાવ્યા પછી પરવાળાંનો રંગ મેલો પીળો થઈ જાય છે. પછી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, શુદ્ધ પારા તથા ગંધકની કજળી ૪ તોલા મેળવી કુંવારનો રસ નાખી ૬ કલાક ખરલ કરવું. ત્યાર બાદ બબ્બે તોલાની ટીકડી બાંધી સુકાવી શરાવસંપુટ કરવું. શરાવ-સંપુટની કપડમટ્ટી સુકાયા પછી ગજપુટ આપવો. ટીકડી જે કાળા રંગની હતી, તે અગ્નિ આપવાથી પછી ગુલાબી રંગની બની જાય છે. આ ભસ્મ બીજી રીતની બનાવેલી ભસ્મ કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતી સુધી છે.

ખરલ કરી તેમાંથી બબ્બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાતા રહેવું. (રોગ શાંત હોય ત્યાં સુધી એકેક કલાકે પિવડાવતા રહેવું.) (૪) **પેટદુખી–પીડ** ઉપર:—લીંબુના રસમાં પાપડખાર વાલ કિંવા બે વાલ નાખી આપવો. (૫) **ગંડમાળ અને ખરજવા** ઉપર:—પાપડખાર અને કળીચૂનો એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; એથી કરી નવીન થયેલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) **ગુડઘી (ઘૂંટણના દરદ)** ઉપર:—પાપડખાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી સોપારી જેટલી ચાર ગોળીઓ કરી તે ઘૂંટણની ચાર આંખો ઉપર બાંધી તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું; તે પછી તે કાઢી એરંડાનાં પાંદડાંને એરંડતેલ ચોપડી બાંધવું.

૨૮—પારો

સં૦ બં૦ પારદ. મ૦ હિં૦ ક૦ પારા. તૈ૦ પારદ રસ. ફા૦ સિમાલ. અ૦ જીવક. ઈં૦ મરક્યુરી. લા૦ હાઇડ્રાર્જીરમ.

પારો ખાણમાંથી નીકળે છે. પારામાં કલાઈ, સીસું, મળ, અગ્નિ, ગિરિદોષ, ચાંચલ્ય અને વિષ એ અસહ્ય દોષ સ્વાભાવિક જ રહે છે. તેમાં જડતા ગિરિદોષથી, અંગ ઉપર ગડગૂમડાં તથા નપુંસકતા સીસાથી, કલાઈનો યોગ હોવાથી કોઢ; મળથી મૂર્છા, વિષથી મૃત્યુ, અગ્નિથી શરીરમાં ભયંકર દાહ તથા ચપળતાથી વીર્યનો નાશ એવા દોષ અશુદ્ધ પારો સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. પારામાં એ અસહ્ય દોષ છે, એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઈએ; તેમ જ પારામાં ઔપાધિક સમકંચુક (કાંચળી) છે.× **શોધન**:—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેલા છે તે—**સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચ્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન**:—અનેક જાતિનાં ધાન્યો લઈ છડી ફોતરાં કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટાં થતાં સુધી રાખવાં; તથા ખાટા થયેલા પદાર્થમાં તાંદળજો, મુંડી, વિષ્ણુકાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુંગસવેલ (સર્પાક્ષી, મહાબલા, શતાવરી, ત્રિફળા, ગરણી, હંસપદી અને ચિત્રક), એમાંથી જે મળી આવે તે વનસ્પતિનું પંચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં નાખવું. એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે યોજવું; અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંજી યોજવી. **પારદ-સ્વેદન**:—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, રાઈ, મીઠું, હળદર, ત્રિફળા, આદું, બળદાણા, ગંગેટી, તાંદળજો, સાટોડી, મેંઢાશિંગ,+ ચિત્રક અને નવસાર એ સર્વ પદાર્થો પારાના ષોડશાંશ કિંવા યથાલાભ લઈ ધાન્યામ્લમા વાટવા તથા કલ્ક વડે વસ્ત્ર ઉપર આંગળભર જાડો લેપ કરવો. પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં દોલાયંત્ર કરી એક દિવસ બાફવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. **મર્દન**:—લાલ ઈંટનું ચૂર્ણ, હળદર, ધૂંવાસ, કામળાની રાખ અને લીંબુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વસ્ત્રમા બાંધી કાંજી વડે ધોઈ નાખવો. **મૂર્ચ્છન**:—પારાના મળનો

× **પારાનું શોધન**:—એક શેર પારો શુદ્ધ કરવો હોય તો બશેર શુદ્ધ આમલસારો ગંધક લેવો. ગંધકનું બારીક ચૂર્ણ કરી ૨૦ શેર પાણી રહે તેવડી લોઢાની કડાઈમાં નાખી મંદાગ્નિ પર ચડાવવો. જ્યારે ગંધક પીગળી જાય ત્યારે વચ્ચોવચ પારો નાખી દેવો. પારો ઊડશે નહિ, વચ્ચે જ રહેશે; અને પારાની આસપાસ ગંધક ફરી વળશે. જ્યારે ગંધક કડાઈના કિનારા તરફ લાલ દેખાય કે તરત કડાઈ ઉતારી લઈ નીચે રાખવી. ઠંડું થયા પછી સંભાળપૂર્વક ગંધકને, તોડી વચ્ચેથી ચમકતો સાફ પારો કાઢી લેવો. આ પારો સર્વ દોષથી મુક્ત થયેલો સમજવો. કેટલેક પારો ગંધકની વચ્ચે રહી જાય છે. જે સીધી રીતે નીકળી શકતો નથી તેને ડમરુયંત્રથી અથવા ચીંથરાં વીંટાળી અગ્નિ લગાડી ઉપર વાસણ ઢાંકી હિંગળોકમાંથી કાઢે છે તેવી રીતે પારો કાઢી લેવો. પારાનું વજન આ શોધનમાં ઘટતું નથી. આ પારાનો ઉપયોગ નિઃસંદેહ કરવો. સૂચના:–થોડો વધારે સમય કડાઈ ચૂલા પર રહેશે તો ગંધકમાં આગ લાગી જશે. કદાચ આગ લાગે તો નહિ ગભરાતાં તરત ગંધક ઉપર થાળી ઢાંકી દેવી. પછી કડાઈમાંની ખાલી જગ્યા ધૂળથી ભરી દેવી, જેથી આગ શાંત થઈ જશે. હિંગળોકમાથી સરલ રીતે પારો કાઢવાની રીતિ હિંગળોકની ટીપણીમાં લખેલ છે ત્યાંથી જોઈ લેવી.

+ મેંઢાશિંગ ન મળે તો કાકડાશિંગી લેવી. (ભાવપ્રકાશ ઉપરથી)

કુવાર નાશ કર છે તથા ત્રિફળા દાહનો નાશ કર છે, ચિત્રકના મૂળ વિષનો નાશ કરે છે એટલા માટે પ્રયત્ન વડે મિશ્રિત પારો, એકેકના રસમા સાત સાત વખત મર્દન કરવો, એટલે મૂર્છિત પારો દોષરહિત થાય છે **કંચુકનિર્મોક :**—કુવાર, ચિત્રક, રાતી રાઈ, રીંગણી અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી, તેમા ત્રણ દિવસ પારો મર્દન કરવો, એટલે સપ્તકંચુકીથી મુક્ત થાય છે **ઉત્થાપન :**—પારો લીંબુના રસમા નાખી ગરમીમા રાખી ઘૂટવો તથા સુકાયા પછી ડમરુયંત્રમા ઊર્ધ્વપાતન કરવુ **ઊર્ધ્વપાતન :**—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાઈનુ ચૂર્ણ એ કિંચિત્ લીંબુના રસમા નાખી ગોળો થાય ત્યા સુધી ઘૂટવુ, તથા ડમરુયંત્રમા ચાર પહોર મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો **અધઃપાતન :**—પારો, ત્રિફળા, ચિત્રક, સરગવો, મીઠુ અને રાઈ એ સર્વ એકત્ર કરી ખરલ કરવુ, પારો એમા મળી ગયા પછી ડમરુયંત્રમા બે પાત્રો લઈ ઉપરના પાત્રને લેપ કરવો નીચેના વાસણમા પાણી નાખવુ તથા સંધિલેપ કરી જમીનમા પૂરવુ અને ઉપર અગ્નિ કરવો, એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમા એકઠો થાય છે **તિર્યક્પાતન :**—બે સોરકુલા (ઘડિયા) જેવી માટલી લઈ, એકમા પારો અને એકમા પાણી નાખી આડી કરી જોડી દેવી તથા સંધિલેપ કરી, પારો જેમા નાખેલો છે એ માટલાને ચૂલા ઉપર આડુ યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો, એટલે પારો પાણીમા પ્રવેશ કરે છે **બોધન :**—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પારો ષંઢ થાય છે, વાસ્તે તેની શક્તિ વધારવા માટે મૂર્છપન, સિંધવ તથા પાણીમા પચન કરવો **નિયમન :**—મોટી સુંગસવેલ (સર્પાક્ષી), આમલી, વાંઝણી કંકોડી, ભાંગરો, નાગરમોથ અને ધતૂરાના રસમા કિંવા કાઢામા એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમ વડે સ્થિર થાય છે **સંદીપન :**—હીરાકસી અને પંચલવણ લઈ તે ઉપર વારવાર લીંબુનો રસ નાખવો, પછી સિંધવના ગાગડાને કોરી તેમા સિંધવયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિંધવ અને લીંબુ લગાવી, તે ઉપર આઠ આંગળ માટી ચોપડવી પછી રાઈ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાના બિયા તથા ટંકણખારને એકત્ર વાટી કાંજીમા મેળવી તે કાંજીમા દોલાયંત્ર વડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો, એટલે તે પારાના જારણ-સંસ્કારમા દીપન થાય છે **અનુવાસન :**—દીપન કરેલો પારો મૃત્પાત્ર કિંવા પથ્થરના પાત્રમા લીંબુના રસમા નાખી એક દિવસ ગરમીમા રાખવો **મુખોત્પત્તિ :**—(૧) વગડાઉ થોરિયામા ત્રણ દિવસ પારો નાખી રાખવો, એટલે તેને મુખ થાય છે તે ગંધક, સુવર્ણ અને અભ્રકસત્ત્વને ક્ષણમા ભક્ષણ કરે છે (૨) આકડો, થોર, ધતૂરો, કળલાવી, કરેણ, ચણોઠી અને અફીણ એ સાત ઉપવિષોમાથી એકેકને લઈને તેના રસમા પારો સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને ધોવો પછી બીજા સાથે સાત દિવસ ખરલ કરી ધોવો એવી રીતે જુદા જુદા બધા સાથે ધોવો તેથી કરી પારાને પક્ષચ્છેદન થાય છે, એટલે તે ઊડી જતો નથી અને તેને મુખ ફૂટી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો ગ્રાસ કરે છે (૩) ખીરબહોટી (ગોકળગાય) લાવી તેમા લીંબુનો રસ અને સિંધવ મેળવી પારાને ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો, એટલે પારાને મુખ ફૂટે છે **જારણ :**—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામા પચાવવા એ ક્રિયાને જારણ કહે છે ષડ્ગુણ ગંધક-જારણ સિવાય આ પારો રોગહરણ કરવા સમર્થ થતો નથી જો પારાથી મોટા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકજારણ સિવાય અભ્રકસત્ત્વ જારણ કરવુ નહિ પારો સમાન ભાગે લઈ ગંધકજારણ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતા સોગણો વધારે થાય છે દ્વિગુણ ગંધકજારણ વડે સંપૂર્ણ જાડ્યનો નાશ કરે છે ચતુર્ગુણ ગંધકજારણ વડે વલીપલિત (વાળ ધોળા થઈ જવા)નો નાશ કરે છે પંચગુણ ગંધકજારણથી ક્ષયનો નાશ કરે છે ષડ્ગુણ ગંધકજારણે સંપૂર્ણ રોગહારક થાય છે પારો ષડ્ગુણ ગંધકજારણ કરતા અભ્રકસત્ત્વ સમભાગે જીર્ણ કરવાથી શતગુણ અધિક થાય છે, તથા સ્વર્ણમાક્ષિક કલખાપરી (ખાપરિયુ) ઇત્યાદિકોએ જીર્ણ કરવાથી ગુણપ્રદ થાય છે, અને સુવર્ણ જીર્ણ કરવાથી એક હજાર ગુણ આપનારો થાય છે તથા હીરાદિ જીર્ણ પારાનો ગુણ સ્વત શિવ જ જાણે છે **સિંદૂરાદિજારણ :**—પારો તથા પારાથી બમણો ગંધક એ બને એકત્ર ખરલ કરી વાલુકાયંત્રમા શીશીમા નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગંધક મળી જાય એવી રીતે વારવાર ષડ્ગુણ ગંધક જારણ કરવો, એટલે સિંદૂરાદિ જેવો પારો થાય છે

ષડ્ગુણગંધક જારણ :—માટીના કૂંડામાં પાણી નાખી તેમાં કોડિયું મૂકવું; તથા આખા કૂંડા ઉપર ઢાંકણું મૂકવા માટે તે કૂંડાને મેખલા જોઈએ. તે મેખલાનો (કટિબંધનો) મધ્યભાગ લીંપી કોડિયામાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણુ દઈ ચાર વગડાઉ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ ષડ્ગુણગંધક જારણ થાય એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. **વડવાનલબીડ :**—શંખનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું તેમ જ લીંબુના રસમાં ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું અને એક દિવસ ધૂંવાસમાં (ચૂલા ઉપરના ધુમાડામાં) નાખી ગરમીમાં રાખવું તથા સંચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી; તેમ જ અંતર્જિહ્વારહિત નેપાળો અને સરગવાનાં મૂળના રસની એક ભાવના આપવી તથા ટંકણખાર અને ચણોઠીની એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સરગવાનાં મૂળના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સંપૂર્ણ સમભાગે લઈ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું તથા સારી શીશીમાં રાખી મૂકવું; એનું નામ વૈશ્વાનરબીડ. વૈશ્વાનરબીડમાં તપ્તખલમાં પારો ઘૂંટવાથી સુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમાં ગ્રાસ કરે છે. જમીન પર ખાડો ખોદી તેમાં બકરીની લીંડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ-મૂકી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે; તેને તપ્તખલ કહે છે. **હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ**—લીંબુના રસમાં હિંગળોક એક પહોર ખરલ કરી ડમરુ યંત્રમાં નાખી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જઈ ચોંટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો, તેને સંપૂર્ણ કામમાં યોજવો. **પારદબંધન×**—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, થોર, બકામલીમડી, કંચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, સ્ત્રીનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના (પીલુડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘૂંટવાથી પુનઃ ઊડી જતો નથી (ચંચલતાનો નાશ થાય છે). **ખેચર ગુટી :**—ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઈ કાળા ધંતૂરાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો કે જ્યાં સુધી તે એકરૂપ થશે. પછી અડદના લોટમાં તેની દિવેટ કરી સારી સૂતળીએ બાંધી તડકામાં સૂકવવી અને (રાવણના મતે) સરસિયું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉતારી શીતળ જગ્યાએ મૂકવી. ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી તે દૂધથી ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે સંપૂર્ણ દૂધ સુકાઈ ગુટિકા રહે, ત્યારે તે લઈ વાગોળના મુખમાં ઘાલવી. એથી તેના અંગને આગ થઈ તે મરે છે; અને આ ગુટિકા જે મુખમા રાખશે તેને કામ વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા મુખમા ઊતરશે તો તે મરશે. તે ગોળી મોઢામાં એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની શક્તિ આવે છે; અને સો સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળી મોઢામા એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા બીજા–મુખ અને દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર–રોગ અને જિહ્વા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજિહ્વા અધિજિહ્વા, હૃદ્રોગ અને પીનસ ઇત્યાદિનો નાશ કરે છે. **અન્ય ગુટિકા :**—પારો ધંતૂરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે

× (૧) પારદ ગુટિકા :—પારો, ગોરથૂથુ તથા સિંધાલૂણ સમભાગે ત્રણે એકેક શેર લેવાં. મોરથૂથુ તથા સિંધાલૂણને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવી દેવું. પછી પારાને લોઢાની મોટી કડાઈમાં નાખી ઉપર મોરથૂથુવાળું ચૂર્ણ ઢાંકી દેવું. પછી ઉપર એક કટોરો ઢાકી દેવો; એટલા માટે કે પાણી નાખતી વખતે ચૂર્ણ પારા ઉપરથી ઉડી ન જાય. પછી ધીરેધીરે કડાઈમાં પાણી નાખો. જે કડાઈમાં કટોરો ઊંધો ઢાંકેલો છે. તે ધીરેથી ઉપાડી લેવો, કે જેથી ચૂર્ણ વીખરી ન જાય અગ્નિ આપ્યા પછી સર્વ પાણીમાં મળી જાય છે. પાણી ૨ મણ નાખવું જોઈએ. નાની કડાઈ હોય અને થોડું પાણી રહે તો પાછળથી વધારી લેવું જ્યારે એક શેર આશરે પાણી રહી જાય, ત્યારે કડાઈ નીચે ઉતારવી. કડાઈ ઠંડી થયા પછી પાણીથી પારો ધોવો. ધોવામાં વખત ઘણો જ લાગે છે; કારણ કે ઉતારવા પછી પારો બિલકુલ દેખાતો નથી. જેમ જેમ ધોતા જાય, તેમ તેમ પારો ચમકતો દેખાય છે. જ્યાં સુધી સાફ પાણી ન નીકળે ત્યા સુધી વારંવાર નવું પાણી નાખી ધોતા રહેવું. ધોવાથી પારો નરમ થઈ જાય છે. પણ જો એક કલાક પાણીમાં રહી જશે તો પાછો સખત થઈ જશે માટે નરમ પારામાથી તરત ગોળી, ગ્લાસ અથવા ચમચા જેવો આકાર બનાવવા ઇચ્છા હોય તેવો આકાર બનાવી લીંબુના રસમાં અથવા આમચૂરના પાણીમા બોળી દેવાથી કઠણ થઈ જાય છે. આ રીતે ગોળી બનાવી ખાતરી કરેલી છે.

વિષ નાશ પામે છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઈ ધંતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી. તેમાં પારો નાખી મોઢું બંધ કરવું. પછી સાત કપડમટ્ટી કરી તે ગોળો સૂકવવો. પુનઃ મૃત્તિકાપટ વડે સાત વખત વીંટાળી ઉપરથી છાણે લીંપી તે ગોળાની પૂજા કરવી તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણાં નાખી તેમાં ગોળો મૂકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મોઢામાં રાખવા આપવાથી શોકનો નાશ થાય છે તથા સુખ થાય છે. જ્યાં સુધી મોઢામાં ગુટિકા હોય છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી. **અન્ય પારદબંધન**:—પારો બાંધવા વિષે ઔષધિનું વીર્ય અચિંત્ય છે એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન, એણે સબીજ પારો બંધાય છે'તે ક્ષુપ, શાખી, ગુલ્મ, લતા, વૃક્ષ તથા પ્રસર એવા છ પ્રકારનો છે. કાકચંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદબંધક ૬૪ વલ્લી કહેલી છે. તે આ પ્રમાણે:—(૧) જે વલ્લી ધોળા અને રાતા કંદોની મળી બે પ્રકારની છે, જેને શુક્લપક્ષમાં પંદર પાંદડાં આવે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ગરી પડે છે, તેને **સોમવલ્લી** કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવા માટે કિંવા રસાયન માટે લેવી. (૨) જલપદ્મિની જેવી વનમાં થનારી **સ્થલપદ્મિની**. (૩) જેનું અંગ મંડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોઈ જેને પાંદડાં થોડાં હોય છે તે **અજગરી**. (૪) જે વેલ ધણુસા જેવી રસભરી હોઈ અલ્પ પાંદડાંની હોય તેને **ઘનસ કાંડ** (**ઘોનશી**) કહે છે, તે પારાને બાંધનારી છે. (૫) જેનો આકાર કુક્કરના જેવો હોય છે અને પારાને બાંધે છે, તે **ત્રિજટા**. (૬) **ઈશ્વરી** કિંવા **શિવલિંગીનો** રંગ લાલ છે અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.× (૭) **ભૂતકેશીના** પાંદડાં લીમડા જેવાં હોય છે. (૮) જેનાં મૂળ કાળાં હોઈ જેને ચીક ઘણો હોય છે તે **કૃષ્ણવલ્લી**, તે પારાને બાંધે છે. (૯) જેની નીચેની જમીન હમેશાં ભિંજાયેલી રહે છે તેને **રુદંતી અને સ્રવંતી** (**લાણો**) કહે છે. (૧૦) જેનાં પાંદડાં થોર જેવાં હોઈ ચીકવાળાં હોય છે અને જે વાનરોને પ્રિય હોઈ ક્યાંક પથ્થર નીચે હોય છે, તેને **સર્વરા** કહે છે. (૧૧) જેના કંદ ઉપર કેશ હોઈ વેલાને પાંદડાં આવે છે, તેને **વારાહી** કિંવા ડુક્કરકંદ કહે છે. (૧૨) જેને ચીક હોઈ વેલો હોય છે અને જેનાં પાંદડાં અશ્વત્થ (પીપળા) જેવાં હોય છે તેને **અશ્વત્થપત્રી** કહે છે. (૧૩) ખાટી હોઈ ઘણી પથરાતી નથી તેને **અમ્લપર્ણી** કહે છે. (૧૪) જેનાં પાંદડાને ગંધ હોઈ ચીક આવે છે તેને **ચકોરનાસા** કહે છે. (૧૫) જે વેલો હોઈ પાંદડાં અશોકવૃક્ષ (આસોપાલવ) જેવાં હોય છે અને ચીકવાળાં હોય છે તેને **અશોકનામ્ની** કહે છે. (૧૬) જેનાં પાંદડાં ઊડણ જેવાં હોઈ સુગંધીમય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે **પુન્નાગપત્રિકા**. (૧૭) જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઈ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેની પાસે બહુ જ સર્પ રહે છે, તેને **નાગિની** કહે છે. (૧૮) છત્રાકાર, સચીક અને જેનાં મૂળને એક જ કંદ હોય છે, એવી જે વેલ તેને **ક્ષેત્રી** કહે છે. તે પારો બાંધવા વિષે મહાપ્રબળ છે. (૧૯) જેનો રસ પીળો, જે ઘણી ઊંચી ન હોઈ ગુલ્મ જાતની અને જેનાં પાંદડાં નાંદરૂખી જેવાં હોય છે, તેને **સંવીર** કહે છે. તેનાં મૂળ, રસ, ફળ, એણે કરી પારાને ક્ષણમાં બંધન કરે છે (૨૦) જેનાં પાંદડાં વજ્રલાં જેવાં હોઈ રસ પીળો અને જે કોમળ હોય છે તે **દ્રવીલતા**, એનાં પાંદડાં પારદબંધન કરવામાં **મહૌષધિ** છે. (૨૧) જેના પાંદડાં થોરના જેવાં હોઈ રસવાળાં હોય છે, તેને **વજ્રવલ્લી** કહે છે. (૨૨) રાતો અને કાળો એવી બે જાતનો ચિત્રો છે. તેમાંનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે. એ દૂધમાં નાખ્યો હોય તો તે દૂધને કૃષ્ણવર્ણ કરે છે. એ બે જાતના ચિત્રક પારો બાંધવાના વિષયમાં સમર્થ છે. (૨૩) જે ડુંગર ઉપર થાય છે અને જેનાં ફૂલ કાળા

× શિવલિંગીની વેલ સર્વત્ર થાય છે, એનાં પાંદડાં એરંડાની માફક ખાંચાવાળાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એના ઉપર ધોળા રંગના રેષા હોય છે. એ ફળ પાક્યા પછી લાલ થાય છે. એ ફળમાંનાં બીજની બંને બાજુએ મહાદેવની લિંગ સહિત જલાધારી જેવો આકાર હોય છે. એ બીજ ઘણું જ ઊવટીકારક છે. ગુજરાતમાં લોકો એને આંખફુટામણીના નામથી ઓળખે છે. ઘણું કરીને તે કડવી હોય છે. મીઠી આંખફુટામણીનાં ફળ ચણીબોર જેવડાં થાય છે, તેને પણ આંખફુટામણી જ કહે છે. તેના ફળમાં માત્ર બે જ બિયાં હોય છે. એના ઉપર સ્ત્રીની યોનિનો આકાર હોવાથી એને બ્રહ્મલિંગી કહે છે. આમ એ બે જાતના વેલા લિંગિનીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રંગના હોઈ શોભીતા નથી હોતા અને તે ઉપર થોડા ફળ પણ આવે છે, તે માષપર્ણી*. (૨૪) જેના પાદડા ખાખરા જેવા હોઈ કાદામાંથી પીળો રસ નીકળે છે તે પાલાશતિલકા. (૨૫) જે નીલા કમળ જેવી હોઈ પર્વત પર થાય છે તે નીલોત્પલી. (૨૬) જેના પાદડા લીલા હોઈ રંગ પીળો હોય છે અને કંદ કુમારીકંદ જેવો હોય છે તેને રજની કહે છે (૨૭) જેના પાદડા કળથી જેવા અને ફૂલ ધોળા તથા કંદને ગુંદ આવે છે તે ગિરિહિકા. (૨૮) જે વેલીને ચાર પાદડા હોય છે અને જેનો ગુંદ સ્નેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કંદ આકાર હાથીદાંત જેવો હોય છે અને જાસુદીના જેવા ફૂલ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર ઉપજ થાય છે તથા જેના કાદામાંથી દૂધ આવે છે અને જેના પાદડા ગાયના શિંગ જેવા હોય છે તે ગોશૃંગી. (૨૯) જેને નાનું ફળ આવે છે અને રાતા ટપકા હોય છે તથા જેના પાદડા લીલા હોઈ રસ રાતો નીકળે છે, તેને ખદિરપત્રી એમ કહે છે (૩૦) જે તૃણના મૂળ રાતે ચળકે છે અને તેથી કરી પર્વત મશાલના જેવો જણાય છે તે તૃણો પારદગંધક છે (૩૧) જે પથરાયેલી વેલ હોઈ લાલ હોય છે તેને રક્તવલ્લી કહે છે (૩૨) જેના કંદને ગુંદ આવે છે તે અશ્વકંદી. એ પારદબંધન માટે શ્રેષ્ઠ છે (૩૩) જેને પાદડા ન હોઈ મધ જેવી વાસ આવે છે તે મધતૃણ્ગુ. (૩૪) જેનો કંદ કમળકંદ જેવો અને રસવાળો તે પદ્મકંદા. (૩૫) જે રસ સહિત હોઈ કાંડ પીળા તથા ફૂલ પણ પીળા, તે હેમકંદી. (૩૬) જે લાલ વેલ હોઈ પાદડા આમલીના પાદડા જેવા તે વિજયા. (૩૭) જે કાળી અને પથરાયેલી તથા રસરહિત અને આઢકી(તુવેર)ના પાદડા જેવા જેના પાદડા હોય છે, તે અજયા. (૩૮) જેના પાદડા ત્રિકોણાકૃતિ હોઈ ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વેલ છે તથા જેનો રસ તીખો અને કડવો હોય છે, તે જયા. (૩૯) જેને ચંદન જેવી સુગંધ આવી પાદડા મોરના ગળાના રંગ જેવા હોય છે તેને નલી કહે છે (૪૦) જે રસવાળી હોઈ જેના મૂળ કડવા અને આખી જેની ગંધવાળા તથા જેના ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે શ્રી. એ ત્રિલોહમાં રગડી મુખમાં રાખવી (૪૧) જે વેલ રસ સહિત હોય છે તથા જેના પાદડા સરગવાના પાદડા જેવા હોય છે, તે કીટમારી (કીડામારી). (૪૨) વૃક્ષ ઉપર ચડનારી અને રસવાળી હોઈ ધોળી દૂધી જેવી હોય છે તે તુંબિકા (૪૩) જે રસવાળી હોઈ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે તેને કટુતુંબી કહે છે (૪૪) મયૂરશિખા, એ પારાને બંધન કરનારી છે (૪૫) જેના મૂળા જેવા પાદડા અને રંગ પીળા હોઈ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળા હોય છે તે હેમલતા. (૪૬) જેના પાદડા ધોળા એરંડા જેવા હોય છે તેને ફૂલ તુંબડી (તુંબિકા) જેવા હોય છે તે અસુરી. (૪૭) જે વેલ હોઈ પાદડા સાતલીનના પાદડા જેવા હોય છે તે સપ્તપર્ણી. (૪૮) જેના પાદડા તલવાર જેવા હોઈ જે રસયુક્ત હોય છે તે સોમારી. (૪૯) પીતક્ષીરા, એ દિવ્ય હોઈ પારાને બાંધે છે (૫૦) જે વેલ નિર્દળ હોય છે, તે વ્યાઘ્રપાદલતા. (૫૧) જે એથમીર જેવી હોઈ નિર્દળ હોય છે અને ફૂલ પીળા આવે છે તે ધનુર્વલ્લી. (૫૨) જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાનીર્યવાન, દિવ્ય ઓષધિ છે, તેને નિશૂળી કહે છે (૫૩) જે વેલો હોઈ જેને પાદડા નણુ-નણુ તથા લાલ હોય છે, તે ત્રિદંડી. (૫૪) જે રસ આપનારી હોઈ જેને ફૂલ પીળા આવે છે તથા આકાર શિંગડા જેવો છે, તે શૃંગા જાણવી (૫૫) જે રસવાળી હોઈ જેને મરી જેવા કાંટા આવે છે તથા જેના મૂળમાં કંદ હોય છે તે વજ્રનાભિવલ્લી (૫૬) જે અંગે ધોળી હોઈ પાદડા લાલ હોય છે, તે દિવ્ય ઔષધિ છે તેને મહાવલ્લી કહે છે (૫૭) જેના પાદડા અને ફૂલ કરેણના જેવા તથા કંદ લાલ હોય છે તે રક્તકંદવતી. (૫૮) જેનો રસ કાંકડ જેવો હોઈ કાંદો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે અને જેના રસ ઘણો અને લાલ હોય છે તથા પાદડા બીની જેવા હોય છે, તે બિંદુદલા (૫૯) જે બિલ્વદલ જેવી હોઈ પારદબંધન કરનારી છે, તેને રોહિણી કહે છે (૬૦) જે વેલ હોઈ રસવાળી હોય છે અને જેના પાદડા રાતે સતેજ દેખાય છે, તે બિલ્વતકી. (૬૧) જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવી હોય છે તેને ગોરોચના કહે છે (૬૨) જે નાની હોઈ કાંદા અને ફૂલયુક્ત વેલ હોય છે, તેને નંદપત્રિકા કહે છે (૬૩) જે નાની હોઈ જેના પાદડા

* પહાડ પર મશાલ જેવો પ્રકાશ આપે છે એવી ઘણી વનસ્પતિનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે

ડીંટાં સિવાય ચિકટાં હોય છે. તે **વિશલ્યા.** (૬૪) જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે અને પર્વત ઉપર થાય છે, તે **કંદક્ષીરા.** આ ચોસઠ ઔષધિ જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે, તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્રમાં બલિ–પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષેત્રને રક્ષાબંધન આપી, અઘોરાસ્ત્ર કિંવા શક્તિબીજ અથવા અઘોર મંત્રનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનિએ જે સહસ્ર ઔષધિ કહેલી છે તે સમજવી ઘણી કઠિન છે. તે પારદબંધક વનસ્પતિ તત્ત્વવેત્તા પાસે જ હોય છે. **પારદભસ્મ રસસિંદૂર:—** પારો દૂધેલીના રસમાં એક દિવસ સરખો ઘૂંટવો; પછી પીલુડીના રસમાં ઘૂંટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે, તે પારો ૧૦ ટાંક, ગંધક ૧૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨॥ ટાંક, એ પ્રમાણે લઈ કજ્જલી કરી કાચની કૂપીમાં ઘાલી કપડમટ્ટી કરવી તથા તેનું મુખ બંધ કરવું. પછી વાલુકાયંત્રમાં આઠ પહોર પારાને પચન કરવો. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરુણ સૂર્ય જેવું અરુણવર્ણું, પ્રવાળ જેવા રંગનું, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવું સિંદૂર લેવું. તે ૫ ગુંજા મરીમાં આપવું, એટલે અગ્નિને પદીપ્ત કરે છે તથા કામને પ્રદીપ્ત કરે છે, એ સંયોગ વડે જ્વરાદિ સર્વ રોગનો નાશ થાય છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર યોજવામાં આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે. **ષડ્ગુણગંધક–જીર્ણસિંદૂર :—**હિંગળોકમાંનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઈ કજ્જલી કરવી તથા કુંવારના રસમાં મર્દન કરવી. સુકાયા પછી કાચની શીશીમાં ભરી તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ટંડું થયા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસસિંદૂર ૧ વાલ મધમાં આપવું, એટલે સ્તંભન, દંડવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુંસ્ત્વ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા પંઢત્વ, વંધ્યત્વ અને સંન્યાસ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે, એને ભક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાંચસો–છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ષડ્ગુણગંધક–જીર્ણસિંદૂર વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે. **રસસિંદૂર**—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધો તોલો, એની કજ્જલી કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવી તથા કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડપટ્ટી કરવી. સુકાયા પછી તે છિદ્ર સહિત આકંઠ પૂરી રાખવી તથા ઇષ્ટદેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી આઠ પહોર અગ્નિ કરવો. ટંડું થયા પછી હિંગળોક જેવું, દેવદૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું તથા રોગનાશનાર્થ રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનારું, વીર્યબંધક અને સ્ત્રીઓના મદનું નાશક છે, એ અગ્નિમાંદ્ય, યક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટવ્રણ, અર્શ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઊલટી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **બીજા પારદયોગ**×—(૧) કાળા ઉંબરાના દૂધમાં હિંગ નાખી, વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં ઉંબરાના દૂધમાં વાટેલ પારો નાખી, તે ઉપર બીજી હિંગની કુલડી ઊંધી ગોઠવી બરાબર રીતે સાંધો મેળવી ગોળો કરી, માટીના શરાવસંપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડમટ્ટી કરી વગડાઉ છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો, એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગરવેલનાં પાનમાં પારાને ખરલ કરી કંકોડીના કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે ચકતાં કાપી, તે મોટા ચકતાને કોરી તેમાં પારો ઘાલી તે ઉપર કાંદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર બીજું ચકતું મૂકી સાંધો મેળવી કપડમટ્ટી કરી તેને માટીના શરાવસંપુટમાં મૂકી કપડમટ્ટી કરી વગડાઉ છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો અને ગંધક અંકોલના મૂળના રસમાં ખરલ કરવાં તથા સાંજે મોઢું બંધ કરી ભૂધરયંત્રમાં પચન કરવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અભ્રક બંને બે પહોર વડના દૂધમાં મર્દન કરવાં અને વડનાજ લાકડાનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક બે તોલા લઈ, લોખંડની કડાઈમાં મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજા સોટાએ ઘૂંટવો; એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે

× પારાની ગોળી :—પારાને ધોળાં શરપુંખાનાં પાંદડાના રસમાં ચાર મહર ખરલ કરીને અમે તેની ગોળી બાંધી હતી.

ભસ્મ ૨ ગુજા આપવી એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા થાય છે (૬) ધોળા અઘેડાના બિયા અને એરડાનુ ચૂર્ણ કરી, તે માટીની કુલડીમા પારાની ઉપર અને નીચે નાખી સધિલેપ કરી પુટ દેવો, એટલે ભસ્મ થાય છે (૭) પારો કાટાશરિયાના રસમા નાખી ગરમીમા મર્દન કરવો, એટલે મૃત થાય છે તે સર્વ કર્મોમા યોજવો (૮) તુષના અગ્નિ ઉપર બકરીના મૂત્ર વડે ભરેલુ માટીનુ વાસણ મૂકી, તેમા પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો, પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના દાડા વડે ઘૂટવો એટલે તે ક્ષારની ભસ્મ થાય છે, તે સર્વ યોગમા યોજવી (૯) રીંગણી, કાકોલી અને કાળા ધતૂરાના રસમા પારો એક દિવસ ખરલ કરી માટલામા ભરવો તે ઉપર મીઠુ નાખવુ અને તે ઉપર બીજુ માટલુ ઊંધુ મૂકી સધિલેપ કરવો તથા તે ઉપર જલપટ ધરવો અને તેના નીચે દીપાગ્નિ કરવો એટલે ઉપરના વાસણમા ભસ્મ જામશે તે કાઢી લેવી (૧૦) પારો કવેડામા નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકડાના પાદડાના રસનો વારવાર ચૂવો આપવો, એટલે ત્રણ પહોરમા ભસ્મ થશે (૧૧) પારો ચીભડાના રસમા ખરલ કરી, ઊર્ધ્વપાતન કરવુ એટલે તેની ભસ્મ થાય છે (૧૨) પારામા ફટકડી, સિંધવ, અઘેડાના મૂળ એ પદાર્થો ક્રમવૃદ્ધિએ લઈ ચતુર્થાંશ કાજી નાખી ઘૂટવો એટલે બદ્ધ થાય છે પછી ડમરુયત્રમા ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હળકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમા કપૂરના જેવી ભસ્મ જામે છે, તે લઈ સર્વ રોગ ઉપર આપવી એ વાજીકરણ યોગોમા સપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા કાતિ અને પુષ્ટિ આપે છે એનુ નિરતર સેવન કરવુ આ સિદ્ધ મુખ્ય રસ છે, એના કરતા બીજુ ઉત્તમ રસાયન નથી (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ચતુર્થાંશ અને ગધક અષ્ટમાશ લઈ એકત્ર કરી લીબુના રસમા ખરલ કરવો સુકાયા પછી થોરના દૂધમા ત્રણ પુટ આપવા પછી આકડાના પુટો જ્યા સુધી ચૂર્ણ થાય ત્યા સુધી આપવા તથા થાળીમા મીઠુ ભરી તેમા તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મોઢા પર્યંત મીઠુ ભરવુ, અને ઉપર બીજી થાળી ઊંધી ઢાકી સધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો ઠડુ થયા પછી શુક્ર જેવી ધોળી, ઉપરની થાળીમા ચોંટેલી ભસ્મ કાઢી લેવી* એ યોગવાહી છે તે સર્વ રોગો ઉપર આપવી (૧૪) લોઢાના વાસણમા પારો અને અર્ધો ગધક નાખી આઠ પહોર આપવો, તથા તે ઉપર વારવાર થોર અને આકડાનુ દૂધ નાખતા જવુ તથા ખેરના લાકડા વડે ઘૂટતા જવુ એટલે ભસ્મ થાય છે તે એક ગુજાભાર રોગોક્ત અનુપાનોમા આપવી એ ભસ્મ રસાયન હોઈ કાતિ પુષ્ટિ, બળ વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે (૧૫) **ચદ્રાયુધ રસ:**—પારો, ગધક અને સિંધવ એ સમાનભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમા ખરલ કરી ગોળો કરવો અને તેને નાગરવેલીના પાદડાથી વીટી તથા ઊર્ધ્વપાતનયત્રમા મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો પછી ઉપરના વાસણમાનો પારો લઈ, ત્રણ ગુજા પાનના બીડામા એક મહિનો સેવન કરવો, એટલે સોપદ્રવ ક્ષયનો નાશ થાય છે એમા પથ્ય મૃગાક પ્રમાણે પાળવુ (૧૬) ગધક, ધૂવાસ અને પારાને નગોડ તથા કુવારના રસમા ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે (૧૭) ગધક અને પારો સમભાગે લઈ કુકુરકદના રસમા મર્દન કરી પુટ આપવો, એટલે પારાની પીતવર્ણ ભસ્મ થાય છે તે વલિપલિતનો (અકાળે ધોળા વાળ થવાનો) નાશ કરે છે (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કલાઈ ૨ ભાગ ડીબમા નાખી લીમડાના સોટાએ વારવાર ઘૂટવો અગ્નિ ૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભસ્મ થાય છે તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઈ આપવી **પારદભસ્મ×ના અનુપાનો:**—શક્તિ પ્રમાણે એ ભસ્મ ૧ ગુજાથી ૪ ગુજા પર્યંત આપવી

× **પારદભસ્મવિધિ** —શુદ્ધ પારો ૧ તોલો લઈ નાની અગ્નિશીશીમા ભરવો (અગ્નિશીશીને ૭ કપડ મટી પહેલેથી કરી રાખવી જોઈએ) પછી ઉપર ૫ તોલા ગધકનો તેજાબ (સલ્ફ્યુરિક અસિડ) નાખી બળતા કોલસાની સગડી પર શીશી મૂકવી શીશીના મોઢામાથી આશરે એક કલાક સુધી ધુમાડો નીકળ્યા કરશે જ્યારે ધુમાડો નીકળતો બધ થઈ જાય ત્યારે શીશીને સભાળપૂર્વક ઉતારી લેવી શીશી ઠડી થાય ત્યારે સફેદ રગની પારદભસ્મ કાઢી લેવી આ ભસ્મની માત્રા ૧થી ૪ ચોખા સુધી છે **ચાદીના દરદ ઉપર** — ઉપર મુજબ તૈયાર કરેલી ભસ્મ શીરામા મૂકી ગોળી કરી લેવી અથવા મુનક્કા(મોટી દ્રાક્ષ)ની વચમા મૂકી ગોળી કરી ગળી જવી દાતને ભસ્મ ન લાગે એ સભાળવાનુ છે આ ભસ્મના સેવનથી કોઈ કોઈ

કરવો; તથા વીસ તોલા લોઢાનાં પતરાં લઈ તપાવી સાત વાર તે કાઢામાં બોળી કાઢવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગ વડે કરેલું મારણ ઉત્તમ; મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકોએ મધ્યમ તથા ગંધકાદિ ક્ષાર વડે કનિષ્ઠ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ એકત્ર કરી બે પહોર કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો. પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાનાં પાંદડામાં ગોળો વીંટવો તથા સૂતળી વડે બાંધી તાંબાના ડબામા મૂકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૃત્તિકા વડે સંધિલેપ કરી સૂકવી તે ડાંગરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પૂરી રાખવો. ચોથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ, જળ ઉપર હંસની માફક તરે છે. આ લોહભસ્મને **સોમામૃતલોહભસ્મ** કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક એ પદાર્થો કુંવારના રસમાં ખરલ કરવા અને કાંસાના વાસણમાં તાપમા મૂકવા એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચિનાઈ માટીના પ્યાલામાં નાખી તે ઉપર જાંબુનાં પાંદડાંનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) દાડમનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ ભસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેમાં જ રાખી પછી ધોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું; તથા તેને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે. **લોહભસ્મના ગુણ:**— લોહામૃત રંગે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું જો ભક્ષણ કર્યું તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં પણ રોગ થવાનો નહિ તથા ગયેલું વીર્ય પુનઃ આવશે. **લોહભસ્મ:**—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, સ્થૂલતા, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુલ્મ, બરોળ, વિષ, આમવાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય અને પાંડુરોગ થકી પાંડુર થયેલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. એ બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મૃત્યુહર, દૃષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી છે. લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજા નિત્ય સેવન કરવી. **લોહભસ્મનાં અનુપાનો:**—(૧) **શૂળ ઉપર:**—હિંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૩) **વાયુ ઉપર:**—લસણ અને ઘીમાં. (૪) **શ્વાસ ઉપર:**— સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૫) **ઢંઢક ઉપર:**—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) **પ્રમેહ ઉપર:**—ત્રિફળા અને ખડીસાકરમા. (૭) **ત્રિદોષ ઉપર:**—આદાનો રસ અને મધમાં. (૮) **વાતજ્વર ઉપર:**—ઘીમાં. (૯) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—મધમાં. (૧૦) **કફપિત્ત ઉપર:**—આદાના રસમાં. (૧૧) **એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—નગોડના રસમાં. (૧૨) **વાત ઉપર:**—સૂંઠમાં. (૧૩) **પિત્ત ઉપર:**—સાકરમાં. (૧૪) **કફ ઉપર:**—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૧૫) **સંધિરોગ ઉપર:**—તજ, એલચી

તાપમાં મૂકવું. સુકાયા પછી બીજે દિવસે પુનઃ ખરલ કરી તાપમાં મૂકવું. જ્યારે બારીક ભસ્મ થાય અને પાણી પર તરે ત્યાં સુધી રોજ સૂર્યપુટ આપતા રહેવા. ઉનાળાના દિવસોમાં આ ભસ્મ આશરે ૧૫ દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય છે. આવી જ રીતે શેરડી અથવા જાંબુના સરકામાં તૈયાર થાય છે. (૪) શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ ૧ શેર, ૮ શેર લીલાં આમળાંનો રસ મેળવી એક ચિનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી પેક કરી જમીનમાં બરણી દાટી દેવી એક વરસ પછી કાઢવાથી પોલાદ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મને 'લોહ રસાયન' કહે છે. લોહભસ્મ સાથે અભ્રકભસ્મ મેળવીને ખાવાથી લાભ થાય છે. વનસ્પતિના યોગે કરેલી લોહભસ્મના સેવનથી કૃમિદોષ થાય છે. માટે એવી લોહભસ્મ ઉપયોગમાં લેવી હોય તો છેવટે એક પુટ હિંગળોક મેળવીને અથવા પારાગંધકની કજ્જલી મેળવીને અવશ્ય આપવો જોઈએ. અથવા રસસિંદૂર અથવા બીજી પારાવાળી ઔષધિ મેળવી ઉપયોગ કરવો.

* આ ગોળાવાળો ડબ્બો ૬ કલાક સૂર્યના તાપમાં રાખી પછી ધાન્યના ઢગલામાં રાખવો જોઈએ, એમ ભાવપ્રકાશમાં લખેલું છે; તથા અર્ધો પ્રહર સૂર્યના તાપમાં રાખવો, એમ રત્નાકરમાં લખેલું છે. સૂર્યના તાપમાં ૬ કલાક રહે તો સારી રીતે ગરમ થઈ જાય, જેથી સહજ ભસ્મ બની શકે છે.

અને તમાલપત્રમાં. (૧૫) પ્રમેહ અને વલિપલિત ઉપર :—ત્રિફળામાં. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર :— ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમાં. (૧૮) બાળવૃદ્ધિ :—સારોડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) પાંડુ-રોગ ઉપર :—સારોડીના રસમાં. (૨૦) પ્રમેહ ઉપર :—હળદર, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૨૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—શિલાજિતમાં. (૨૨) પંચકાસ ઉપર :—અરડૂસી, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર :—તાંબૂલમાં. (૨૪) સર્વ રોગ ઉપર :—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) યથોક્ત ગુણ ઉપર :—બાળહરડે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ છે તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. **પથ્યાપથ્ય :**—કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઈ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કળથી, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ-એ વર્જવાં. **અશુદ્ધ લોહદોષ :**—અશુદ્ધ લોહ પંઢત્વ, કુષ્ઠ, મૃત્યુ, હૃદ્રોગ, શૂળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલ્લાસ કરનાર, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદય વિષે દારુણ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે. પારા સિવાય કિંવા અભ્રક સિવાય લોઢીનું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી. કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી; માટે લોહને પારો અને અભ્રકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોઢાની ભસ્મ કરે છે. તે લોહભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કિટ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં સંશય નથી. **લોહજ દોષચિકિત્સા :**—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો અગથિયાના રસમાં વાવડિંગ વાટી અગથિયાના રસમાં જ ભક્ષણ કરવાં અને તડકામાં ઘણી વાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અભ્રકભસ્મ વાવડિંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડિંગના સ્વરસમાં લેવાથી લોહભસ્મના અજીર્ણથી થયેલા શૂળનો ત્વરિત નાશ થાય છે. જો લોહભસ્મથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ રેચ માટે આપવું; એટલે કૃમિનો નાશ થશે. રેચ વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાવું તથા ઔષધ છોડવું. **લોહભસ્મપરીક્ષા :**—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઈ મિત્ર-પંચકમાં મેળવી મૂસમાં નાખી તીવ્રાગ્નિમાં ફૂંકવી. જો તેમાં લોઢાની બાજરી જેવી કણીઓ ઉત્પન્ન ન થાય તો ભસ્મ પરિપક્વ થઈ સમજવી તથા નિરુત્થ અને પાણી પર તરે એવી થાય ત્યારે તે ઉપયોગમાં લેવી; અથવા મધ, ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું એ પદાર્થો એકત્ર કરી કઢાઈમાં નાખી એક પ્રહર પર્યંત તીવ્રાગ્નિ આપ્યા પછી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલું જ નીકળે તો લોહ મૃત થયું છે એમ સમજવું; નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. **લોહદ્રાવણ :**—(૧) લીંબુના રસમાં હિંગળોક નાખી લોહ તપાવી તેમાં ઝબોળવું. આ પ્રમાણે ઘણી વખત કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવલાલી(કૂકડવેલ)ની રાખ પુરુષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિ-લોહું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) ગંધકને દેવલાલીના રસની ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોઢાનું ચૂર્ણ લઈ આમળાંના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી રાખી તડકામાં રાખવું; તેમ જ ક્ષીરકંદના રસ વડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (એક) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફણસના રસમાં મેળવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું. પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો, એટલે લખવાજોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે, એમાં સંશય નથી. **સપ્તધાતુભસ્મપરીક્ષા :**—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવી, જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણી પર તરે ત્યારે તે સેવન કરવી. **મિત્રપંચક :**—ગૂગળ, ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપે છે. **નિરુત્થાન :**—તૈયાર થયેલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરુત્થાન કરવું. **અપક્વ ધાતુમારણ :**—ઘોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેંસનાં શિંગડાંનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેંઢાનું શિંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોઠી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું એ સર્વ પદાર્થો સમભાગે એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહ મારણ

(૧) પિત્ત ઉપર:—આમળાંના ચૂર્ણ અને સાકરમાં. (૨) વાયુ ઉપર:—લીંડીપીપરમાં. (૩) કફ ઉપર:—આદાના રસમાં. (૪) તાવ ઉપર:—લીમડાના રસમાં. (૫) રક્તવિકાર ઉપર:—મધમાં. (૬) રુધિરસ્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર:—તાંદળજાના રસમાં આપવી. (૭) કાસ, શ્વાસ અને શૂળ ઉપર:—લીંડીપીપર, સૂંઠ, મરી અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) રક્તવિકાર ઉપર:—હળદર અને સાકરમાં. (૯) કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:—ત્રિકટુ, ત્રિફળા અને અરડૂસીમાં. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શિલાજિત, એલચી અને સાકરમાં. (૧૧) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, હિંગળોક, અક્કલકરો, લીંડીપીપર અને ભાંગમાં. (૧૨) સર્વ જ્વરો ઉપર:—સિંધવ, લવંગ, કરિયાતું અને હરડેના ચૂર્ણમાં. (૧૩) રેચ થવા માટે:—સિંધવ, ત્રિફળા, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમાં. (૧૪) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:—તાંબૂલ કિંવા ભોંયકોળામાં. (૧૫) ઊલટીનાશનાર્થ:—ભાંગ અને અજમામાં. (૧૬) ઉદરરોગ ઉપર:—સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમાના ચૂર્ણ સાથે. (૧૭) કૃમિ ઉપર:—ચાર ચાર વાલ ખાખરાનાં બિયાં અને બમણા ગોળમાં. (૧૮) સર્વ અતિસારો ઉપર:—અફીણ, લવંગ, હિંગળોક અને ભાંગમાં. (૧૯) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:—સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) પુષ્ટતાને માટે:—ગળોના સત્ત્વમાં આપવી. પથ્ય:—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી વર્જવાં. ૨૧ દિવસ પારો ભક્ષણ કરવાથી માણસ કામાંધ થાય છે અને સ્ત્રીસંગ કરવાથી જીવવા વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે; એટલા માટે સ્ત્રી સાથે ભાષણ માત્ર કરવું; પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે પાનભક્ષણ, નિદ્રા, જાગરણ, માર્ગ ચાલવો, કોપ, હર્ષ, દુઃખ અને કોઈ પણ પદાર્થની ઇચ્છા એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે:—સિંધવ, ઘી, ધાણા, જીરું, આદું, તાંદળજો, વેંગણ, પંડોળાં, ધાણીના પદાર્થ, ઘઉં, જૂની ડાંગરનો ભાત, ગાયનું દૂધ, ઘી, દહીં, નદીનું કોરા વાસણમાં ભરી રાખેલું તથા તડકામાં અને ચાંદરણામાં રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અભ્યંગ, સુગંધ, માળા, સાલ, નારાયણાદિ તેલ, મસ્તક ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળિયેરનું પાણી કિંવા મગની દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી પીવું, એટલે હિત થાય છે. પારો ભક્ષણ કરનારે વર્જ્ય:—કોળું, કાકડી, કાળિંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, કળથી, અળસીનું તેલ, તલ, અડદ, મસૂર, છાશભાત; કડવા, ખાટા અને તીખા પદાર્થ, મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ, પીળા પદાર્થ અને બોર, નાળિયેર, કેરીઓ, જવખાર, સૂંઠ, સરગવો, માંસસેવન, રાઈ અને વાતુલ પદાર્થ એ વર્જવાં. (૧) પારાદિ લેપ ખસ ઉપર:—પારો, ગંધક અને ધંતૂરાનાં બિયાંને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨) સર્વ વ્રણો ઉપર પારદાદિ મલમ:—પારો અને ગંધકની કજ્જલી ૧ ભાગ, મુરદારશિંગ ૧ ભાગ અને કપિલો ૨ ભાગ તથા કિંચિત્ લાવેલું મોરથૂથુ એ એકત્ર કરી તેમાં ચોપટ જૂનું ઘી નાખી તે મલમ રૂના પોલ ઉપર નાખી વ્રણ ઉપર બેસાડવું; એટલે અંદરના જખમ સ્વચ્છ કરે છે અને સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે. (૩) પારદાદિ લેપ:—પારો, ગંધક, હરતાલ, હિંગળોક અને મનશીલ એ દરેક એકેક તોલો અને મુરદારશિંગ તથા શંખજીરું એ બબ્બે તોલા, એની બારીક કજ્જલી કરી તે તુળસીના રસમાં ખરલ કરવી અને તેની ગોળી કરી તે ગરમી ઉપદંશ ઉપર ગાયના ઘીમાં ઘસી ચોપડવી, એટલે તીવ્ર વ્રણને ભરી લાવે છે. અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકારો થાય છે તે ઉપર:—(૧) કારેલીનાં મૂળ ઘસી પ્રાશન કરાવવાં. (૨) શુદ્ધ ગંધક પાનના બીડામાં સેવન કરાવવો. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુલસી, એલચી, લવંગ, ગીણી તજ અને નાગકેસર એમના સમાન ગંધક

રોગીને જલદી તથા દસ્ત થાય છે; અને કોઈને થતાં નથી. આતશક(ચાંદી)નો રોગ ચાહે તેટલો સડેલો હોય; તોપણ ૩થી ૭ દિવસની અંદર બિલકુલ નીરોગી બની જાય છે. અપથ્ય—દૂધ દહીંથી બનેલા શ્રીખંડ, પેંડા, બરફી વગેરે પદાર્થ ખાવા નહિ. ઘી ખૂબ ખાવું. પારદભસ્મની પરીક્ષા:—પારદભસ્મ ચૂલા ઉપર મૂકી એક પ્રહર પર્યંત તુષ(ડાંગરનાં છોડાં)નો અગ્નિ આપવાથી જો પારાની ભસ્મનું વજન ઓછું ન થાય તો ભસ્મ સારી સમજવી. ('રસરત્નાકર'માંથી)

લઈ તેઓને બે પહોર સર્વ ગાત્રોએ મર્દન કરી, ઠંડા પાણી વડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારાના દોષ શાંત થાય છે. (૪) નાગરવેલીનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુલસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ એ દરેક શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મર્દન કરાવવું તથા પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અગથિયો, ભાંગરાનો રસ અને સોરો (સુરોખાર) એ છાશમાં નાખી તે છાશ પાવાથી પારાથી થયેલો અંતર્દાહ નાશ પામે છે તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે. **રસાયન શરીરમાં છૂટું હોય તો :**—શરપુંખો, દેવડાંગરી (કૂકડવેલ), પરળ(ઝાડ)નાં ગિયાં અને પીલુડી એમાંથી એકનો કાઢો પાવો.×

૨૯—પિત્તળ

સં૦ પિત્તલ. મ૦ પિત્તળ. હિં૦ પીતલ. ક૦ પિત્તલે. તૈ૦ ઇતડી. ફા૦ બિરંજ. ઇં૦ બ્રાસ.

પિત્તળ એ મિશ્રધાતુ છે. એ તાંબું અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પિત્તળ બે પ્રકારનું છે. રાજરીતિ અને બીજું કાળતુંડી. પિત્તળ તપાવી કાંજીમાં બોળવું એટલે રાતું થાય છે. તેને રાજરીતિ-સોના પિત્તળ કહે છે; તથા કાળું થાય છે તેને કાલતુંડી કહે છે. એ કદી પણ ઔષધ માટે લેવું નહિ. **શોધન :**—(૧) પિત્તળનાં પતરાં કરી તપાવવાં તથા તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર અને કળથીના કાઢામાં ત્રણત્રણ વાર બુઝાવવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પિત્તળનાં પાતળાં પતરાં કરી તપાવી નિર્ગુંડીના રસમાં બાળહરડેનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા ખાટા દ્રવ્યમાં બાફવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ :**—(૧) પિત્તળ અને કાંસાનું મારણ તાંબા જેવું. (૨) પિત્તળનાં પતરાં પાતળાં અને શુદ્ધ લઈ તેના સમાન ગંધક આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી તે પતરાંને લેપ કરવો તથા કોડિયામાં ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ વડે પિત્તળની ભસ્મ થાય છે. **પિત્તળ-ભસ્મના ગુણ**—પિત્તળભસ્મ સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, કફ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો અને શળનો નાશ કરે છે.

૩૦—પોલાદ (ગજવેલ)

સં૦ ક૦ બટલોહ. મ૦ પોલાદ. હિં૦ બટલોહા, તિખું. તૈ૦ ઈનુમુ. ફા૦ આહન. અ૦ હરીદ. ઇં૦ સ્ટીલ. લા૦ ફેરમ.

લોખંડના કરતાં પોલાદ સોગણું વધાર ગુણકારી છે. લોખંડમાં ઘણા દોષ છે; માટે તે રસાયન ક્રિયામાં લેવું નહિ.* **શોધન**—ચોસઠ તોલા ત્રિફળા લઈ આઠગણું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો

× પારદના દોષની શાંતિને માટે મૂળાના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યે જ હશે. ચોપડવામાં મૂળાનો રસ, ખાવામાં મૂળાનાં પાંદડા અને ઔષધ તરીકે પણ મૂળાના પાદડાને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ આપવું.

* પોલાદની ભસ્મ કરવી હોય તો વીસ તોલાથી બાવન તોલા સુધી શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ લઈ ભસ્મ કરવી. પોલાદના વિલાયતી છોલ બજારમાં આવે છે તે વૈદ્યો ઘણું કરીને ઉપયોગમાં લે છે. એ છોલનું પ્રથમ શોધન કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરે છે. (૧) **પોલાદનું શોધન તથા મારણ :**—પોલાદના છોલને અથવા કાનસના બારીક ચૂર્ણને અગ્નિમાં તપાવી તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર તથા કળથીના કવાથમાં ત્રણ ત્રણ વખત ઠંડું કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણથી દશમો ભાગ હિંગળોક મેળવી કુંવારના રસમાં છ કલાક ખરલ કરી બબ્બે તોલાની ટીકડી કરી સૂર્યના તાપમાં સૂકવી સંપુટ કરી ગજ-પુટ અગ્નિ આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયેથી કાઢી પુનઃ હિંગળોક દશમો ભાગ મેળવી ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો. આવી રીતે સાત પુટ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મનો રંગ કાળો હોય છે. તે ઘણી જ ગુણ આપનારી બને છે. સંપુટની સંધિ સારી રીતે બંધ કરવી જોઈએ; કારણ કે હિંગળોક મેળવેલો છે. ખરલ કરવા માટે લોઢાની ખરલનો ઉપયોગ કરવો. પથ્થરની ખરલનો ૪ પુટ સુધી ઉપયોગ કરવો નહિ. લોઢાની ખરલ ન મળે તેવા સ્થાનમાં કડાઈથી પણ કામ લઈ શકાય છે. ઘૂંટવા માટે લોઢાનો દસ્તો લેવો અથવા વિલાયતી ગોળ ખરલ(મૉરટલ ઍન્ડ પેસ્ટલ)નો બત્તો લાકડાના હાથાવાળો ચિનાઈ માટીનો આવે છે તે ઉપયોગમાં લેવો. (૨) શુદ્ધ પોલાદના ચૂર્ણને ગોમૂત્રના ૨૦ પુટ આપવાથી ભસ્મ બને છે. આવી રીતે ગોમૂત્રના ૧૦૦૦ સુધી પુટ આપવાનું શાસ્ત્રમાં લખેલ છે. આ ભસ્મ મેલા રાતા રંગની બને છે. (૩) **સૂર્યપુટી પોલાદ ભસ્મ :**—શુદ્ધ પોલાદના ચૂર્ણને લીલાં આમળાંના રસમાં ખરલ કરી સૂર્યના

કરવો; તથા વીસ તોલા લોઢાનાં પતરાં લઈ તપાવી સાત વાર તે કાઢામાં બોળી કાઢવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**:—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગ વડે કરેલું મારણ. ઉત્તમ; મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકોએ મધ્યમ તથા ગંધકાદિ ક્ષાર વડે કનિષ્ઠ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ એકત્ર કરી બે પહોર કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો. પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાનાં પાંદડામાં ગોળો વીંટવો તથા સૂતળી વડે બાંધી તાંબાના ડબામાં મૂકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૃત્તિકા વડે સંધિલેપ કરી સૂકવી તે ડાંગરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પૂરી રાખવો. ચોથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ, જળ ઉપર હંસની માફક તરે છે. આ લોહભસ્મને **સોમામૃતલોહભસ્મ** કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક એ પદાર્થો કુંવારના રસમાં ખરલ કરવા અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચિનાઈ માટીના પ્યાલામાં નાખી તે ઉપર જાંબુનાં પાંદડાંનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) દાડમનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ ભસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેમાં જ રાખી પછી ધોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું; તથા તેને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે. **લોહભસ્મના ગુણ**:— લોહામૃત રંગે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું જો ભક્ષણ કર્યું તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં પણ રોગ થવાનો નહિ તથા ગયેલું વીર્ય પુનઃ આવશે. **લોહભસ્મ**:—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, સ્થૂલતા, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુલ્મ, બરોળ, વિષ, આમવાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય અને પાંડુરોગ થકી પાંડુર થયેલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. એ બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મૃત્યુહર, દૃષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી છે. લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજ નિત્ય સેવન કરવી. **લોહભસ્મનાં અનુપાનો**:—(૧) **શૂળ ઉપર**:—હિંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર**:—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૩) **વાયુ ઉપર**:—લસણ અને ઘીમાં. (૪) **શ્વાસ ઉપર**:— સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૫) **ઠંડક ઉપર**:—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) **પ્રમેહ ઉપર**:—ત્રિફળા અને ખડીસાકરમાં. (૭) **ત્રિદોષ ઉપર**:—આદાનો રસ અને મધમાં (૮) **વાતજ્વર ઉપર**:—ઘીમાં. (૯) **પિત્તજ્વર ઉપર**:—મધમાં. (૧૦) **કફપિત્ત ઉપર**:—આદાના રસમાં. (૧૧) **એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપર**:—નગોડના રસમાં. (૧૨) **વાત ઉપર**:—સૂંઠમાં. (૧૩) **પિત્ત ઉપર**:–સાકરમાં. (૧૪) **કફ ઉપર**:—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૧૫) **સંધિરોગ ઉપર**:–તજ, એલચી

તાપમાં મૂકવું. સુકાયા પછી બીજે દિવસે પુનઃ ખરલ કરી તાપમાં મૂકવું. જ્યારે બારીક ભસ્મ થાય અને પાણી પર તરે ત્યાં સુધી રોજ સૂર્યપુટ આપતા રહેવા. ઉનાળાના દિવસોમાં આ ભસ્મ આશરે ૧૫ દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય છે. આવી જ રીતે શેરડી અથવા જાંબુના સરકામાં તૈયાર થાય છે. (૪) શુદ્ધ પોલાદનું ચૂર્ણ ૧ શેર, ૮ શેર લીલાં આમળાંનો રસ મેળવી એક ચિનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી પેક કરી જમીનમાં બરણી દાટી દેવી. એક વરસ પછી કાઢવાથી પોલાદ ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મને 'લોહ રસાયન' કહે છે. લોહભસ્મ સાથે અભ્રકભસ્મ મેળવીને ખાવાથી લાભ થાય છે. વનસ્પતિના યોગે કરેલી લોહભસ્મના સેવનથી કૃમિદોષ થાય છે. માટે એવી લોહભસ્મ ઉપયોગમાં લેવી હોય તો છેવટે એક પુટ હિંગળોક મેળવીને અથવા પારાગંધકની કજ્જલી મેળવીને અવશ્ય આપવો જોઈએ. અથવા રસસિંદૂર અથવા બીજી પારાવાળી ઔષધિ મેળવી ઉપયોગ કરવો.

× આ ગોળાવાળો ડબ્બો ૬ કલાક સૂર્યના તાપમાં રાખી પછી ધાન્યના ઢગલામાં રાખવો જોઈએ, એમ ભાવપ્રકાશમાં લખેલું છે; તથા અર્ધો પહોર સૂર્યના તાપમાં રાખવો, એમ રત્નાકરમાં લખેલું છે. સૂર્યના તાપમાં ૬ કલાક રહે તો સારી રીતે ગરમ થઈ જાય, જેથી સહજ ભસ્મ બની શકે છે.

અને તમાલપત્રમાં. (૧૫) પ્રમેહ અને વલિપલિત ઉપર :—ત્રિફળામાં. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર :—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમાં. (૧૮) બાળવૃદ્ધિ :—સારાટડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) પાંડુરોગ ઉપર :—સારાટડીના રસમાં. (૨૦) પ્રમેહ ઉપર :—હળદર, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૨૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર :—શિલાજિતમાં. (૨૨) પંચકાસ ઉપર :—અરડૂસી, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર :—તાંબૂલમાં. (૨૪) સર્વ રોગ ઉપર :—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) યથોક્ત ગુણ ઉપર :—બાળહરડે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ છે તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. પથ્યાપથ્ય :—કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઈ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કળથી, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ-એ વર્જવાં. અશુદ્ધ લોહદોષ :—અશુદ્ધ લોહ પંઢત્વ, કુષ્ઠ, મૃત્યુ, હૃદ્રોગ, શૂળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલ્લાસ કરનારું, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદય વિષે દારુણ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે. પારા સિવાય કિંવા અભ્રક સિવાય લોહીનું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી. કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી; માટે લોહને પારો અને અભ્રકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોઢાની ભસ્મ કરે છે. તે લોહભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કિટ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં સંશય નથી. લોહજ દોષચિકિત્સા :—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો અગથિયાના રસમાં વાવડિંગ વાટી અગથિયાના રસમાં જ ભક્ષણ કરવાં અને તડકામાં ઘણી વાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અભ્રકભસ્મ વાવડિંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડિંગના સ્વરસમાં લેવાથી લોહભસ્મના અજીર્ણથી થયેલા શૂળનો ત્વરિત નાશ થાય છે. જો લોહભસ્મથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ રેચ માટે આપવું; એટલે કૃમિનો નાશ થશે. રેચ વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાવું તથા ઔષધ છોડવું. લોહભસ્મપરીક્ષા :—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઈ મિત્રપંચકમાં મેળવી મૂસમાં નાખી તીવ્રાગ્નિમાં ફૂંકવી. જો તેમાં લોઢાની બાજરી જેવી કણીઓ ઉત્પન્ન ન થાય તો ભસ્મ પરિપક્વ થઈ સમજવી તથા નિરુત્થ અને પાણી પર તરે એવી થાય ત્યારે તે ઉપયોગમાં લેવી; અથવા મધ, ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું એ પદાર્થો એકત્ર કરી કઢાઈમાં નાખી એક પ્રહર પર્યંત તીવ્રાગ્નિ આપ્યા પછી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલું જ નીકળે તો લોહ મૃત થયું છે એમ સમજવું; નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. લોહદ્રાવણ :—(૧) લીંબુના રસમાં હિંગળોક નાખી લોહ તપાવી તેમાં ઝબોળવું આ પ્રમાણે ઘણી વખત કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવલાલી(કૂકડવેલ)ની રાખ પુરુષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિલોઢું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) ગંધકને દેવલાલીના રસની ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોઢાનું ચૂર્ણ લઈ આમળાંના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી રાખી તડકામાં રાખવું; તેમ જ ક્ષીરકંદના રસ વડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (એક) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફણસના રસમાં મેળવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવું. પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો, એટલે લખવાજોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે, એમાં સંશય નથી. સમધાતુભસ્મપરીક્ષા :—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવી, જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણી પર તરે ત્યારે તે સેવન કરવી. મિત્રપંચક :—ગૂગળ, ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપે છે. નિરુત્થાન :—તૈયાર થયેલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપટમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરુત્થાન કરવું. અપક્વ ધાતુમારણ :—ઘોડાના નખ, હરિતદંત, ભેંસનાં શિંગડાંનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેંઢાનું શિંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોઠી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું એ સર્વ પદાર્થો સમભાગે એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહ મારણ

કરવું **ભસ્મવર્ણ**:—સુવર્ણ ભસ્મનો તથા પિત્તળ ભસ્મનો વર્ણ કબૂતરના કંઠના રંગ જેવો, અથવા પીળી કોડીના રંગ જેવો, તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીલવર્ણ, રૂપાની અને કલાઈની ભસ્મો સફેદ, સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાજળ જેવી કાળી થાય એટલે શુદ્ધ થઈ એમ સમજવું એથી વાંતિ અથવા ભ્રાંતિ થતી નથી એ સમજીને જે કરે છે, તેના બરોબર કોઈથી પણ થવાવાનું નથી **ભસ્મસેવનપ્રમાણ**:—સોનું, રૂપું, તાંબું ૧ ચણોઠીભાગ તથા તીખું લોહ કલાઈ, સીસું અને પિત્તળ એ દોઢ વાલ આપવી એ ભસ્મ સાથે લીંડીપીપર અને મધ શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં યોજવું

૩૧—ફટકડી

સં૰ સ્ફટિકી, તુવરી મ૰ તુરટી હિં૰ ફિટકડી ક૰ ફ્ટકડી તૈ૰ ફાટિકે ફા૰ જાક્ સફેદ અ૰ જાજ કલ્કતાર ઇં૰ વીટ્રીલ વ્હાઈટ, એલમ લા૰ એલ્યુમેન બં૰ ફટકીરિ

ફટકડી એ મોરબ દેશના અરણ્યમાંની મૃત્તિકા છે વસ્ત્રાદિકોને લગાડવાથી લાલ રાતા પડે છે એ પારદબંધક છે ઔષધોમાં એને ફુલાવી લેવી * **ફટકડી**:—તીખી, કડવી, તૂરી, ઉષ્ણ, ખારી, લેખન, ખાટી, ગ્રાહક, આંખોને હિતાવહ, પારદબંધક કેશ્ય, કફઘ્ન, વણનાશક તથા યોનિસંકોચકારક છે, અને વિષૂચિકા, ધોળો કોઢ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષકુષ્ઠ, પિત્ત ઊલટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) **મુખરોગ ઉપર**:—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા (૨) **કાનમાંથી પરુ વહે છે તેને માટે**:—ફુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા ફુલાવેલી ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું (૩) **સર્પના વિષ ઉપર**:—ફટકડીનો ગાંગડો આંખોમાં ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપવી (૪) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર**:—ફટકડી ફુલાવી ચાંદીઓ ઉપર ચોપડવી (૫) **બીજી રીત**:—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઓગાળી તેમાં કાથો નાખી પિચકારી મારવી (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર**:—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાડવી (૭) **વીંછી ચડતો બંધ થવા માટે**:—ફટકડીનો ગાંગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગલો જ જ્યાં કરડ્યો હોય, ત્યાં રસ પાડવો, એટલે ત્વરિત વેગ શમે છે (૮) **ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો**:—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી (૯) **યોનિદાહ ઉપર**:—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી (૧૦) **આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પિયા આવે છે તે ઉપર**:—ફુલાવેલી ફટકડીની બે ગુંજાભાર વસ્ત્રગાળ ભૂકી સવા તોલો પાણીમાં નાખી, તે સવાર-સાંજ પીંછા વડે આંખમાં આંજવી (૧૧) **દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાઢ દુખતી હોય**

* સફેદ ફટકડી ઉપરાંત ગલાબી તથા લાલ રંગની ફટકડી આવે છે હિંગળોકની ભસ્મ કરવા માટે એ બંને જાતની ફટકડીનો ઉપયોગ કહેલો છે **માત્રા**—૨ થી ૫ રતી **ગુણધર્મ**—મુખ્ય ક્રિયા સંકોચક શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં લેપ કરવાથી શિરાઓને અને રસનાડીઓને સંકુચિત કરે છે મોઢામાં અથવા કંઠનલિકામાં લગાડવાથી ત્યાં પણ સંકોચક્રિયા કરે છે પેટમાં આપવાથી હોજરી અને આંતરડાંની શ્લૈષ્મિક ત્વચાને સંકુચિત કરે છે એ ઉપરાંત શોષણ થવા પછી આખા શરીરમાં સંકોચક્રિયા કરાવે છે એટલે રસસ્રાવ વધારે થતો હોય અથવા લોહી પડતું હોય તો તેને બંધ કરે છે આ અંદરની સંકોચક્રિયાની અપેક્ષાએ સ્થાનિક સંકોચક્રિયા બહુ જ પ્રબળ થાય છે બાહ્ય અથવા અંદરના પ્રયોગમાં માત્રા વધારે થવાથી ઉગ્રતા દર્શાવે છે અને દાહ—શોથ ઉત્પન્ન કરાવે છે આ ક્રિયા બહારની ચામડી પર થતી નથી પણ શ્લૈષ્મિક ત્વચા અને ક્ષતસ્થાન પણ જણાય છે ૧ ડ્રામ માત્રાથી વધારે અપાય તો ઊલટી કરાવે છે તથા કોઈ વખત હોજરીમાં વેદના ઉત્પન્ન કરાવીને જુલાબ લગાડે છે **ઉપયોગ**—હોજરી અને આંતરડાંના વિવિધ રોગોમાં મોતીઝરાના દસ્ત રોકવા માટે, સીસાના ઝેરથી ઉત્પન્ન થયેલ શૂળ મટાડવા માટે જૂના ઝાડાને મટાડવા માટે તેમ જ અંદરના રક્તસ્રાવને બંધ કરવા માટે ફટકડી અપાય છે ફટકડી બહુ જ ઉત્તમ ઔષધિ છે પરમિયા, ગર્ભાશય, શ્વેત પ્રદર નેત્રપ્રદાહ (આંખ આવવી) આદિમાં ધોવા માટે વપરાય છે મોઢામાં ચાંદાં હોય, પેઢાં ઢીલાં હોય રક્તસ્રાવ થતો હોય તો કોગળા કરવા માટે પણ અપાય છે ક્ષયરોગમાં રાતે આવતો પરસેવો બંધ કરવા માટે ફટકડી ઉત્તમ ઔષધિ છે —સ્વામી કૃષ્ણાનંદ

તેના ઉપર:—ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી, મધ અને ઘીમાં કાલવી દાંતના મૂળમા દિવસમાં ત્રણ વાર લગાડવી (૧૨) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણોઠીભાર લઈ ૨॥ તોલા ત્રિફળાના કાઢાના પાણીમા ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. (૧૩) **વાળા ઉપર:**—નાળિયેરના અર્ધા શેર પાણીમા ફુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો નાખી આપવી; અથવા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમા આપવી (૧૪)**કફ, ક્ષય, કાસ અને શ્વાસ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી મધમા આપવી. (૧૫) **અફીણ ઉપર:**—ફટકડી અને સરકી (કપાસિયા, કપાસનાં બી) એકત્ર વાટી ખાવા આપવું. (૧૬) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું માન જોઈ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમા ખડીસાકર નાખી આપવી, એથી ઊલટી થશે.

૩૨—બીડ(લો)લૂણ

સં૦ ક૦ બિડલવણ. મ૦ બિડલોણ. હિં૦ બિરિયા સચર નૌન, કટીલાનોન. બ૦ બિટલુણ.

બીડલૂણ:—લઘુ, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, વાતાનુલોમન, રુક્ષ તથા વ્યવાયી છે, અને શૂળ, વાયુ, મેહ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, મલાવષ્ટંભ, આનાહવાયુ, હૃદ્રોગ, જડતા, કફ અને દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અજીર્ણ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:**—બીડલૂણ લીંબુના રસમા આપવું. (૨) **વાળા ઉપર:**—ચૂનો અને બીડલૂણ પાણીમા વાટી લેપ કરવો.

૩૩—મનશીલ

સ૦ મનશિલા મ૦ મનશીલ હિં૦ મનસિલ, મૈનસિલ. ક૦ મનશિલે તૈ૦ માનુશિલા. ફા૦ જરનિખ અહેમર. ઇ૦ રિયલગાર, રેડ આર્સેનિક સલફાઇડમ્ બં૦ મનછાલ.

મનશીલ એ હરતાળનો ભેદ છે એનો રંગ રાતો હોય છે **મનશીલ:**—ગુરુ, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેખન તીખું, કડવું અને સ્નિગ્ધ છે, તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતબાધા અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે **અશુદ્ધ મનશીલ:**—બળનાશક, મળબંધક તથા મૂત્રરોગ, શર્કરા અને મૂત્રકૃચ્છ્રને ઉત્પન્ન કરનાર છે. **શુદ્ધિ:**—(૧) મનશીલ હળદરના કાઢામા દોલાયંત્ર વડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે (૨) મનશીલને અગથિયાના પાદડાની સાત ભાવના આપવી; અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે × **ઉપયોગ**—(૧) **ખસ, દાદર, ચાઠાં ઇત્યાદિ સર્વ કુષ્ઠવિકારો ઉપર:**—મનશીલ, હીરાકસી અને મોરથૂથુ ગોમૂત્રમા વાટી લેપ કરવો. (૨) **સન્નિપાત ઉપર અંજન:**—મનશીલ અને ઘોડાવજને લસણના રસમા અથવા મનશીલને ઘોડાની લાળમા ઘસી અંજન કરવું, એટલે અંધારા દૂર થાય છે. (૩) **ઉધરસ ઉપર:**—મનશીલ, મરી, જટામાસી, નાગરમોથ અને હિંગબોટ (ઇંગોરિયા) એ ઔષધોમા ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખોષ્ણ ધુમાડી પાવી, એટલે દોષજ, દ્વંદ્વજ, સન્નિપાતજ અને સેંકડો ઔષધો વડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધૂમ્રપાન વડે શાંત થાય છે **બીજો પ્રકાર:**—બોરડીનાં પાદડાંને મનશીલ ઘસી ચોપડવું અને તે પાદડાંને ચલમમા અથવા હોકામા નાખી પાવાં; એટલે સર્વ શ્વાસકાસ દૂર થાય

૩૪—મીઠું

સં૦ સમુદ્રલવણ મ૦ મીઠ હિં૦ સમુદ્રનોન, પાંગા બં૦ કરકચલન ક૦ તૈ૦ ઊપ્પુ ફા૦ નમક અ૦ મિલહતોરી ઇ૦ સોલ્ટ લા૦ સોડિયમ્ ક્લોરાસ

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાથી ઉત્પન્ન થાય છે આપણા હમેશના ભોજનમા આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. આથી સર્વ પદાર્થમા સ્વાદ આવે છે **મીઠું:**—રુચિપ્રદ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, વાળને ધોળા કરનાર,

---

× સોમલની ચાર જાતોમા મનશીલને રાતો સોમલ કહ્યો છે, કારણ તે ૧૯૮ ભાગ ધોળો સોમલ અને ૨૧૨ ભાગે ગંધક એકત્ર કરી તપાવે છે એટલે ગંધક બળી જાય તે પછી બાકી રહે તે મનશીલ છે **ગરમી (ઉપદંશ) ઉપર:**—મનશીલ ઝીણો વાટી મધમા મેળવી ગરમીના ચાંદા ઉપર લગાડવાથી જલદી મટે છે.

ભેદક, અવિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખુ, કડવુ, ગુરુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તલ, ખારટ, સ્નિગ્ધ, શળનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે **ઉપયોગ—(૧) ઊલટી થઈ કફ અને પિત્ત પડવા માટે :**—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમા મીઠુ નાખી આપવુ. ઉતાર—ઘી અને ભાત **(૨) ખરોળ અને કોલેરાના ઉપદ્રવ ન થવા માટે :**—જમવામા મીઠુ વધારે ખાવા આપવુ **(૩) અવાળુ સૂજ્યાં હોય તો :**—મીઠાના ગાગડા વડે સૂજેલા અવાળુ ફોડી પછી ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળની **(૪) સોપારી લાગી હોય તો :**—ઠડુ પાણી પાઈ મીઠાનો ગાગડો મુખમા રાખવા આપવો. **(૫) વિષમજ્વર ઉપર :**—ઊના પાણીમા મીઠુ ઉકાળી આપવુ **(૬) વાળા ઉપર :**—ત્રણ તોલા મીઠુ આગમા નાખી તેની એક થેપલી શેકી તે સાજર ખાની અને આખી રાત જાગવુ, એટલે વાળો બળી જાય છે

૩૫—મુરદારશિંગ (બોદાર*)

મ૦ મુરદાડશિગ હિ૦ મુરદાસગ બ૦ પાર્વતીય મૃત્તિકાવિશેષ ફા૦ મુરદારસગ અ૦ લિથાર્જ લા૦ પ્લબી ઓક્સિડમ

બોદાર એ સીસાનો ક્ષાર છે બોદારના ભૂખરા રગના ચળકતા સોના જેવા ટુકડા થાય છે. મુરદારશિગ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમા, આબુના પહાડમા અને ગુજરાત પ્રાતમા ઉત્પન્ન થાય છે એ બે પ્રકારની છે એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા તેમા જે પીળી, જડ, ચીકણી, તે એક, તથા શ્યામ, પિત્ત, લઘુ અને જેમાનુ સત્ત્વ નીકળી ગયેલુ તે રેણુકા **મુરદારશિંગ** કલાઈની ઉપધાતુ છે **મુરદારશિંગ :**—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ અને ઊલટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે, તથા કફ, વાયુ વ્રણ, શળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, આનાહ, સોજા થકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે **શોધન :**—મુરદારશિગને સૂકના કાઢામા ત્રણ ભાવના આપવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે **ઉપયોગ—(૧) ગરમીની ચાદીઓ ઉપર :**—મુરદારશિગ અર્ધો તોલો અને રાળ ૨ તોલાનો ઘીમા મલમ કરી લેપ કરવો, એટલે વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે, અથવા એનુ અતિશય બારીક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવુ, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમા ખરલ કરી તે ચોપડવુ **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર :**—મુરદારશિગ માખણમા ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવુ **(૩) પ્રમેહ ને ઉપદ્દશ માટે :**—શુદ્ધ મુરદારશિગ અર્ધો માસો પાનમા દેવી.

૩૬—મુલતાની માટી×

એ પજાબમા ઉત્પન થાય છે એનો રગ પીળો હોય છે એ રગના ઉપયોગમા આવે છે **ઉપયોગ—(૧) બાળકની ડૂંટી સૂજી આવી હોય તો :**—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમા તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયનુ દૂધ નાખવુ એટલે તે કકડામાથી વરાળ

---

* બોદાર બનાવવાની રીત —નાના મોઢાવાળા ગોળ માટીના બે હાડલા લઈ તેને તળિયે માટીનો લેપ કરવો એક માટલામા સીસુ નાખી ઉઘાડી ભઠ્ઠીમા તેને ગાળવુ, એક મણ સીસામા ઉત્તમોત્તમ ૦ શેર સૂરોખાર નખાય છે સીસુ છેક પીગળી જઈ રસ થઈ જાય એટલે હલાવતા હલાવતા થોડો થોડો (ચપટી ચપટી) સૂરોખાર નાખતા જવો સૂરોખાર મળી ગયો એટલે સીસુ ભૂરા રગવાળુ દેખાશે એવુ દેખાવા લાગે એટને માટલુ અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લઈ ઠડુ થવા આવે એટલે સીસાને બીજા હાડલામા નાખવુ પછી બીજી ભઠ્ઠી જે ખબ મોઢાથી થાય છે તેના ઉપર ઘુમટ થાય છે અને સામસામા કાણા હોય છે, આ ભઠ્ઠીમા લોઢાની કુડલી બેસાડેલી હોય છે અને તેના ઉપર હાડલુ ઠેરાવે છે સળીથી એકસરખુ સીસું હલાવતા રહે છે આ ક્રિયાથી મેલ અને સીસુ નીચે રહે છે અને બોદાર ઉપર રહે છે સુમારે સીસાનો અર્ધો ભાગ એકદમ મશીકૃત થાય છે

× મુલતાની માટી મુલતાનની આસપાસથી નીકળે છે તે બહુ જ ચીકાશવાળી હોય છે સિધ તથા પજાબમા સાબુને બદલે વાળ ધોવા માટે તથા શરીર ધોવા માટે તેને ઉપયોગમા લે છે કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ (સગર્ભા સ્ત્રીઓ) મુલતાની માટી ખાય છે પણ માટી ખાવાથી સુવાવડ વખતે વધારે દુ ખ પામે છે. સોજા ઉપર મુલતાની માટી પાણીમા ભીની કરી ચોપડવાથી આરામ થાય છે

નીકળે છે; તે વરાળ વડે ઢૂંટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બે વાર કરવું. (૨) **ગર્ભિણીને અધૂરા માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપર:**—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી રાતે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તે જ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગાળવી. પછી તેમાં થોડી છરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) **કોરી ખસ ઉપર:**—મુલતાની માટી દહીંમાં અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાડવી.

૩૭—મોતી

સં૦ ક૦ માત્તિક. મ૦ હિં૦ મોતી. તૈ૦ મોન્યાલુ. ફા૦ મરવારિદ. અ૦ લોલા. ઈં૦ પર્લ. લા૦ માર્ગરિટા. બં૦ મુક્તા.

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શંખ, હાથી, ડુક્કર, સર્પ, વાંસ, દેડકો અને કાચબામાંથી થાય છે એવું કહેલું છે. જે મોતી ફિક્કાં, વ્યંગ, છીપને લાગેલાં, આરક્તવર્ણ, મત્સ્યાક્ષ વડે ચિહ્નિત, રૂક્ષ અને ઉખર એવાં હોય છે, તે બુદ્ધિમંતે ધારણ કરવાં નહિ; તે દોષકારક છે. જે મોતી નક્ષત્ર જેવાં ગોળ, સ્નિગ્ધ, સ્થૂળ, નિર્મળ અને જડ હોય છે, તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે. **મોતી***—મધુર, વૃષ્ય તથા શીત છે; અને વીર્ય, બળ તથા પુષ્ટિ અને આયુષ્યને આપનારાં અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય તથા દાહનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્ર વડે ૧ પહોર પચન કરવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—મોતી અમ્લવર્ગમાં કાંજી, લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર તથા દૂધમાં દોલાયંત્ર વડે શોધવાં. **મારણ:**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં મોતી તપાવી ડુબાડવાં એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસ વડે સાત સાત વખત સિંચન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) **માક્ષિકના મારણ પ્રમાણે:**—મોતી અને પરવાળાંનું મારણ કરવું. એ અર્ધ ગુંજ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનો:**—(૧) **પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર:**—દૂધ અને ખડીસાકરમાં. (૨) **ઉરઃક્ષતક્ષય અને નેત્રરોગ ઉપર:**—ઘી અને મધમાં આપવાં.

૩૮—મોતીની છીપ

સં૦ મુક્તાશુક્તિ. મ૦ મોત્યાચી શિંપ. હિં૦ મોતીકે સીપ. ક૦ મુક્તિન શિંપુ. ઈં૦ ઓઇસ્ટર શેલ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઈરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે. એ છીપો પાણીમાં બૂડનાર લોક સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી બહાર કાઢે છે. એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે. **મોતીની છીપ:**—કડવી, સ્નિગ્ધ, રુચ્ય, મધુર અને દીપન છે; તથા શ્વાસ, હૃદ્રોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિ:**—મોતીની છીપ છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી

* મોતીની પરીક્ષા કરીને મોતીને ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ શાસ્ત્રમાં મોતીની પરીક્ષા નીચે મુજબ લખી છે:—ખરીર ગોમૂત્રમાં ૫ તોલા સાબર નમક મેળવી એક હાંડીમાં ભરવાં. પછી દોલાયંત્રથી મોતીને બાંધી ૬ કલાક અગ્નિ આપવો. ત્યાર પછી પોટલી કાઢી ધોઈ મોતીઓને ચોખાના ભૂસામાં મસળવાં. અસલ મોતી હશે તો રંગ-રૂપ બદલાશે નહિ; ખરાબ હશે તો રંગ બદલાઈ જશે. (૧) **મોતીનું શોધન:**—એક ઊંડા વાસણમાં મોતીને તપાવી સાત વખત કુંવારના રસમાં ડુબાડવાં. મોતી તપતી વખતે ઊછળે છે; માટે વાસણ ઊંડું લેવું, તેમ જ સાવધાનીથી શોધન કરવું. (૨) **મોતીનું શોધન તથા પિષ્ટિ:**—મોતી ગરમ પાણીથી ધોઈ સૂકવી-ખાંડી ભૂકો કરવો. પછી ચિનાઈ માટીના પ્યાલામાં નાખી બરાબર બૂડે તેટલો લીંબુનો રસ નાખવો. બીજે દિવસે વળી થોડો રસ નાખવો. ત્રીજે દિવસે પણ રસ સુકાઈ ગયો હોય તો થોડો નાખવો. ત્યાર પછી ખરલમાં નાખી ઘૂંટવો. જ્યારે લીંબુનો રસ સુકાઈ જાય ત્યારે ગુલાબજળ નાખી સાત દિવસ સુધી ઘૂંટવાથી મુક્તાપિષ્ટિ તૈયાર થાય છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતી મલાઈ, માખણ અથવા મધની સાથે દિવસમાં બે વખત આપવી. (૩) **મૌક્તિકભસ્મ:**—ઉપરની પિષ્ટિને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘૂંટી ટીકડી બનાવવી. પછી ૨૦ છાણાંની આંચ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ બને છે. (૪) **મૌક્તિક ભસ્મવિધિ:**—શુદ્ધ મોતીથી આઠમો ભાગ પારો તથા આઠમા ભાગે ગંધકની કજ્જલી લઈ બન્નેને ખરલ કરી કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી ટીકડી બનાવી શરાવસંપુટ કરી ૩૦ છાણાંની આંચ આપવાથી મૌક્તિકભસ્મ તૈયાર થાય છે.

એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ :**—મોતીની× છીપમાંથી ઉપર રહેલો તેજસ્વી સફેદ ભાગ લઈ (નીચેનો કાળો ભાગ દૂર કરી) કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલાવી ઠંડી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ગુણ પણ તે પ્રમાણે જ પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯—મોરથૂથુ

મોરથૂથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે.+ એની વિષમાં ગણના છે. **શોધન* :**—(૧) મોરથૂથાના સમભાગે બિલાડાની વિષ્ઠા લઈ તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથૂથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેલ વડે સિંચન કરવું તથા તે ઘોડાના મૂત્રમાં દોલાયંત્ર વડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે.÷ **મારણ° :**—ગંધક, ટંકણખાર તથા ચૂનાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં મોરથૂથુ, ખરલ કરી ઊંધી કુલડીમાં ઘાલી બે કિંવા ત્રણ નાના પુટો આપવા; એટલે ભસ્મ થાય છે. **મોરથૂથાનું સત્ત્વ= :**—મોરથૂથુ અને ટંકણખારને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ઊંધી કુલડીમાં નાખી ભૂંગળી વડે સળગાવવું; એટલે તામ્રરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. **મોરથૂથુ :**—તીખું, ખારું, વિષદ, લઘુ, લેખન, રેચક અને ચક્ષુષ્ય છે, તથા કંડૂ, કૃમિ અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **વિદ્રધિ, ગૂમડું ઇત્યાદિ પકવવા માટે :**—મોરથૂથુ અને સાબુ ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વીંછીના વિષ ઉપર :**—મોરથૂથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું. (૩) **આંખના ખીલ ઉપર :**—આંખમાં મોરથૂથુની સળી ફેરવવી. (૪) **વમન થવા માટે :**—મોરથૂથુ ફુલાવી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવું અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવું. (૫) **અમ્લપિત્ત માટે :**—મોરથૂથુ ફુલાવી ચોખાભાર મધમાં આપવું. (૬) **ખરજવા ઉપર :**—મોરથૂથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો અથવા મોરથૂથુ અને કળીચૂનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરથૂથુ વધારે ઊડે તો ધોળો કાથો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૭) **કાંડરાના વિષ ઉપર :**—મોરથૂથુ બે કિંવા ત્રણ ગુંજ પર્યંત લોખંડની તવી ઉપર સાધારણ શેકી દહીંમાં કાલવી આપવું; એટલે ઊલટી થઈ કાંડરાના વિષથી છાતીમાં બાઝેલો કફનો ગઠ્ઠો પડે છે. વિશેષ ઊલટી કિંવા રેચ થવા લાગે તો ઉતાર તરીકે કાથાની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તે પાણી થોડું થોડું પાવું. (૮) **ગરમીની ચાંદીઓ માટે :**—ચાંદીઓ થતાં જ તે ઉપર મોરથૂથુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવાં. (૯) **અફીણના વિષ ઉપર :**—ફુલાવેલું મોરથૂથુ અને

× મોતીની મારણક્રિયા ખુલ્લી જગ્યામાં કરવી; કારણ કે તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે, જે શરીરને હાનિકારક છે.

+ તાંબું અને ગંધક એકત્ર તપાવી તૈયાર થયેલ ઉપરસ ઉપર વરસાદનું પાણી છાંટવાથી કેટલાક વખત પછી મોરથૂથુ તૈયાર થાય છે.

* (૧) **મોરથૂથુનું શોધન :**—બનાવટી મોરથૂથાને પાણીમાં ઘોળી માટીના વાસણમા રાખવું. પાણી સ્થિર થઈ જાય ત્યારે મોરથૂથુ નીચે બેસી જશે તથા લીંબુનો રસ અને નવસાર જે તાંબામાંથી બનાવતી વખતે મેળવેલ છે તે પાણીની સાથે મળી જાય છે, તે પાણીને ધીરેધીરે કાઢી નાખવું. પછી મોરથૂથાને સૂર્યના તાપમાં સૂકવી ઉપયોગમાં લેવું.

(૨) ખાણમાંથી જે મોરથૂથુ નીકળે છે તેને ગાયના મૂત્ર, ભેંસના મૂત્ર અને બકરીના મૂત્રમાં એક એક પ્રહર ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે.

÷ મોરથૂથાને તેના જેટલા જ દૂધમાં દિવસ ૫ પલાળી રાખી લોઢાની કડાઈમાં ઘીમાં બાળવું અને ઘીને ઉડાવવાથી એની ભસ્મ થાય છે.

° **મોરથૂથુની ભસ્મવિધિ :**—શુદ્ધ મોરથૂથાને સમાનભાગે ગંધક તથા ટંકણખારની સાથે મેળવી કૂષ્ણસના રસમાં ઘૂંટી કુક્કુટપુટમાં ફૂંકવાથી ભસ્મ બને છે.

તુત્થ (મોરથૂથુ)ના વિકાર ઉપર :—ચોખાની ધાણી (મમરા)ને પાણીમાં વાટી તેમાં જંબીરી લીંબુનો રસ મેળવી પીવો; અથવા વાળો (ખસ) પાણીમાં નાખી તે પાણી ખાવું.

= ટંકણખાર આઠમો ભાગ મેળવવો જોઈએ. પછી લીંબુના રસમાં ઘૂંટી મૂસમાં બંધ કરી તેજ અગ્નિ પર ધમણ અથવા ફૂંકણીથી ફૂંકવું એટલે સત્ત્વ નીકળી આવે છે.

ફુલાવેલો ટંકણખાર, એ બન્ને ઘીમાં આપવાં. +

૪૦–રસકપૂર*

સં૦ રસકપૂર. મ૦ રસકાપૂર. હિં૦ રસકપૂર. ઇં૦ પરકલોરાઈડ ઑફ મરક્યુરી; માઇલ્ડ મ્યુરિયેટ ઑફ મરક્યુરી. તે૦ મલારોસકર્પૂરમ્. પંજાબ૦ રસકપૂર. તા૦ રશકર્પુરમ્.

શુદ્ધિ :—પારો, ફટકડી, હીરાકસી અને સિંધાલૂણ એ સમભાગે તથા વીશાંશ નવસાગર સાથે ખલમાં નાખી ખરલ કરવો અને કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી ડમરુયંત્રમાં ક્રમ પ્રમાણે મધ્યમ અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું; એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બજારમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિધમાં ગણના છે. એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયનું ઘી નાખી પચન કરવું, પછી કાઢી ખરલ કરી રાખવું; એ એક કિંવા બે ગુંજા નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાન યોજી આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. **પથ્ય :**—દૂધ, ભાત અને તાંબૂલ. **શુદ્ધ રસકપૂર :**—એ ફિરંગોપદંશરૂપ હાથીને સિંહ જેવું, સંપૂર્ણ કૃમીને પ્રલયના અગ્નિ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ વ્રણનાશક હોઈ કામોત્પત્તિકર; સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને હરનાર છે. ઉપયોગ—**(૧) ખરજવાં, વિસર્પ, ચાઠાં, ખસ ઇત્યાદિ ઉપર :**—શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. **(૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, ગરમીની ચાંદી, શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર :**—રસકપૂર અને કાથો એકેક ભાગ, સિંદૂર અર્ધો ભાગ અને સર્વનાથી ચોગણું ગાયનું ઘી નાખી કાંસાની થાળીમાં કાંસાની વાડકી વડે બે પહોર ખરલ કરી તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઈ તે ચોપડવું (૩) **ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર :**—રસકપૂર, મોગલી એરંડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. **(૪) મૂળવ્યાધિ (હરસ) માટે :**—રસકપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને બોરડીના અંગારા વડે શેકવુ. **(૫) ઉપદંશ ઉપર :**—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, ચંદન, લવંગ અને જાવંત્રીને સમભાગે લઈ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ સવારસાંજ બન્ને વખત રાતદિવસ આપવી, એટલે ઉપદંશવિકાર દૂર થાય છે. ×

+ **(૧) વાળાનો ઇલાજ :**—રૂની નાની ગાદી કરી તેના ઉપર દહીં ચોપડવું. પછી ઉપરથી મોરથૂથાનું ચૂર્ણ ભભરાવવું. આ ગાદીને વાળાના મોઢા પર બાધવાથી વાળો બહાર નીકળતો ન હોય અથવા બહાર નીકળીને તૂટી ગયો હોય અથવા ચાહે તેવી પીડા આપતો હોય તો એક અથવા બે દિવસમાં અંદર ગળીને પાણી થઈ વહી જાય છે. **(૨) અપસ્માર ઉપર :**—મોરથૂથુ ૦ાથી ૦ા રતી સાકરની સાથે ખાવા આપવું. **(૩) આંખની લાલી, ખીલ, પાણી પડવું, મેલ આવવો વગેરે માટે :**—મોરથૂથુ ૧ રતી ૨ા તોલા ગુલાબજળમાં મેળવી આખમા દિવસમા બે વખત ટીપાં નાખવાં. **(૪) વિસ્ફોટકનાં ફચફચતાં ઘારાં તથા દુષ્ટ વ્રણ ઉપર :**—બીજી ઔષધિ લગાડવા પહેલાં મોરથૂથુ ૧ વાલ, ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી ધોઈને પછી બીજી ઔષધિ લગાડવાથી જલદી આરામ થાય છે. **પ્રમેહ માટે :**—મોરથૂથુ બે રતી તથા પાણી ૫ તોલા મેળવી પિચકારીથી અંદરનો ભાગ ધોવો.

* રસકપૂર એક વખત ડમરુયંત્રમાં ૩ કલાક અગ્નિ આપીને ઉડાની લેવી. પછી બીજી વાર શીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં રાખી ૧૬ કલાક મધ્યમ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ રસકપૂર તૈયાર થાય છે. રસકપૂર ઊડે ત્યારે એ ભયંકર દશા કરનારું છે; માટે એ દવા દેખાદેખીથી વાપરવા જેવી નથી, અશુદ્ધ રસકપૂરથી કોઢ, સંધિવાત અને કફાદિક રોગ થાય છે; તેમ જ પ્રબળ દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે. એની શાંતિ–ભેંસના છાણનું પાણી સાકર સાથે આપવું અથવા ધાણાને પાણી સાથે વાટી સાકર નાખી પાય તો રસકપૂરના વિકારથી મુક્ત થાય છે.

× આ વટીને 'કેસરાદિ વટી' કહે છે. માત્રા ૨થી ૪ ગોળી દિવસમાં બે વખત ઘીમાં ગોળી લપેટી ગળી જવી, ચાવવી નહિ. ચાવવાથી અથવા દાંતને લાગવાથી નુકસાન પહોંચે છે, માટે સંભાળીને ઉપયોગ કરવો. આ ઔષધિ સાથે ગંધકરસાયન તેમ જ મહામંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ અથવા અન્ય કોઈ પણ રક્તશોધક ગૂગળ (ત્રિફલાગૂગળ, કિશોરગૂગળ, કાંચનારગૂગળ વગેરે) અને ત્રિફળા સાથે ગંધક મેળવીને લેવાથી તરત ફાયદો જણાય છે, તથા મોઢું આવ્યા સિવાય જીર્ણ રોગ દૂર થાય છે. પથ્ય બરાબર પાળવું; એટલે લોહીબિગાડ ઉપદંશ, ચાંદી, વિસ્ફોટક, સાંધવા, ગૂમડાં, ગંભીરવ્રણ, કુષ્ઠરોગ, ગલગંડ વગેરે લોહી તથા ચામડીનાં જૂનાં અને હઠીલાં દરદો આ ઔષધિના સેવનથી દૂર થાય છે.

૪૧—રૂપું

સં૦ રૌપ્ય. મ૦ રૂપેં. હિં૦ રૂપા, ચાંદી. ક૦ વલ્લી. તૈ૦ એંડી. ફા૦ નુકરા. અ૦ ફિદા. ઈ૦ સિલ્વર. લા૦ આર્જેન્ટમ્.

શોધન ×:—(૧) સીસું દઈ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરાં કરવાં અને તે આમલી તથા દ્રાક્ષના રસમાં જુદાં જુદાં શોધવાં; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગથિયાના રસમાં બોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ +:**—(૧) રૂપાનાં ઘણાં પાતળાં પતરાં કરી તેના સમભાગે પારો અને ગંધક એ બન્નેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો; તથા તે કલ્ક વડે લેપ કરવો અને કોડિયાના સંપુટમાં મૂકી તેને ૩૦ છાણાંનો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગળોકનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવાં તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે-ત્રણ ગજપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરાં ગરમ કરી દૂધેલીના રસમાં સાત વાર બુડાવવાં. પછી દૂધેલીની લુગદીમાં મૂકી ૪ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાત વાર કરવું. પછી દૂધેલીના રસમાં તેનો ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરાં લઈ તે એ છાણાં ઉપર મૂકવાં અને તે પતરાં નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમો નાખવો. પછી બીજું છાણું ઉપર બેસાડી તેનું મોઢું છાણ વડે બંધ કરી લેવું અને તે છાણ સુકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા; એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. **રૂપું ÷:**—તૂરું, મીઠું, અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધારનારું, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે; અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, કાંતિકારક અને વૃદ્ધોને તરુણ કરનારું, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ તેમજ દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારું છે. **રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો *:**—એક ગુંજભાર આપવી. (૧) **દાહ થતો હોય તો:**—સાકરમાં આપવી. (૨) **વાત અને પિત્ત ઉપર:**—ત્રિફળામાં. (૩) **પ્રમેહ ઉપર:**—તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં. (૪) **પિત્ત વિકારોમાં:**—આમળાંના મુરબ્બામાં આપવું. (૫) શતાવરીમાં લીધાથી બળ, **વીર્ય વધશે અને ભૂખ સારી લાગશે.** (૬) એલચીદાણા, સાકર અને ઘીમાં આપવાથી ઉન્માદ, **શિરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત્ત અને ગરમીના સર્વ રોગ** દૂર થઈ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

× સીસું ૧૬મો ભાગ તથા ટંકણખાર મેળવી ચાંદીનો રસ કરવો. પછી ઢાળી કંટકવેધી પતરાં તૈયાર કરાવવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (રસરત્નાકર) ચાંદીશોધનની વિધિ:—તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર અને કળથીના કાઢામાં ચાંદીનાં પતરાંને આગ પર તપાવી લાલ કરી ત્રણત્રણ વખત ઠંડાં કરવાથી ચાંદી શુદ્ધ થાય છે. આવી રીતના શોધનથી ભસ્મ વધારે લાભવાળી બને છે.

+ રૌપ્યભસ્મવિધિ:—પાંચ તોલા શુદ્ધ ચાંદીનો તેજ અગ્નિ પર રસ કરી (પીગળાવી) તેમાં તરત ૫ તોલા શુદ્ધ પારો મેળવી ખરલ કરવી. ઘૂંટવામાં વિલંબ ન કરવો. જ્યારે સારી રીતે મળી જાય ત્યારે તેમાં શુદ્ધ આમલસારો ગંધક તોલા ૫ મેળવવો. ઘૂંટયા પછી તેમાં તોલા ૫ શુદ્ધ વપકિયા હરતાલ મેળવવી. પછી સારી રીતે ઘૂંટી કજ્જલી તૈયાર થાય ત્યારે સાત કપડમટ્ટી કરેલી અગ્નિશીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં બાર કલાક આંચ આપવી. સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે શીશીને કાઢી તોડી નાખવી. તળિયામાંથી ચાંદીની ભસ્મ મળશે તથા ઉપર ગળામાંથી 'તાલસિંદૂર' મળશે.

÷ મધ સહિત સાકરને ત્રણ દિવસ ખાવાથી ચાંદીના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

* શોધેલી ચાંદીના એક તોલાભાર પતરાંને અતરડા વડે ઘસી ઝીણો ગર કરી તેને દાડમના બીજના રસમાં ૧૬ પહોર સુધી સારી રીતે ખરલ કરી જ્યારે ચાંદીની કરચો નજરે ન આવે અને એકરસ દેખાય, ત્યારે તેને શરાવસંપુટમાં કપડમટ્ટી કરી, જંગલી(આરણાં) છાણામાં ગજપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભસ્મ સિદ્ધ થાય છે. એની માત્રા ૧ રતી માખણ સાથે આપવી. પરેજી—બાર માસ સુધી મધ અને કેરી અથવા તેનાથી બનેલો કોઈ પણ પદાર્થ બિલકુલ ખાવો નહિ. આ પ્રયોગ એક માણસે અમારી રૂબરૂ કરી બતાવેલો અનુભૂત છે.

૪૨–રૌપ્યમાક્ષિક (રૂપામુખી)

સં૦ તારમાક્ષિક. ક૦ મ૦ રૌપ્યમાક્ષિક. હિં૦ રૂપામખી. તૈ૦ રૂપમાગી. અ૦ મુર્કશીશાફિદા.
રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ધોળું દેખાય છે. એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે. એ રૂપાના અભાવે લેવું. એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી કસ વડે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ અને ધોળું રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ જાણવું. **રૌપ્યમાક્ષિક+**:—રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, શોધવાથી અતિ ગુણ આપનારું તથા સેવન કરવાથી, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, કૃમિ, સોજો, પાંડુ, અપસ્માર અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવા જ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા. **શોધન અને મારણ**:—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કંકોડી, મેંઢાશિંગી અને જંખીરી લીંબુ, એ ત્રણેના રસમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણ સોનામુખી પ્રમાણે જાણવું.

૪૩—લૂણારખાર

(સં૦ લવણક્ષાર. મ૦ લોણારખાર. હિં૦ ક૦ લોણખાર.) '**લુણાર**' કરીને વર્હાડ પ્રાંતમાં એક સરોવર છે, ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. **લૂણારખાર**:—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે; અને વાત, ગુલ્મ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ કરે છે.

૪૪-લોહકીટ (કાટોડો)

સં૦ ક૦ લોહકિટ્ટ. મ૦ લોહકીટ, મંડૂર. હિં૦ મંડૂર લોહસિંહાનિકા, કિટ્ટિ.

જે કીટ થોડો રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ હોય તે મુંડ લોઢાનો; જે કાજળ જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોઢાનો; તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવાં છિદ્રો ન હોય અને જે ફોડવાથી કાંઈક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાંતિલોઢાનો કીટ જાણવો. લોહકીટથી મંડૂર થાય છે. અછિદ્ર, જડ, સ્નિગ્ધ, દઢ, સો વર્ષ ઉપર થયેલો, ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાકળ પડેલ હોય તે જગ્યાનો કીટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થયેલો કીટ ઉત્તમ, એંશી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષનો તે વિષ જાણવો. **મંડૂર* કરવાનો પ્રકાર**:—બહેડાંનાં લાકડાના કોલસા કરી તેમાં જૂના લોઢાનો કીટ નાખી ભૂંગળી વડે ફૂંકી લાલ થયા પછી તે કીટ ગોમૂત્રમાં ઝબોળવો. આ પ્રમાણે સાત વાર તપાવી ગોમૂત્રમા ઝબોળી પછી તે કીટનું બારીક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી અથવા ચૂર્ણ નાખી બમણું ત્રિફળાનો કાઢો કરી માટલામાં નાખી તેમાં ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે ઢાંકી માટલાના મોઢા પર કપડમટ્ટી કરી વગડાઉ છાણાંનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાથી તે કીટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે કાઢી લેવો.× **બીજો પ્રકાર**:—શુદ્ધ કરેલા લોહકીટને ત્રિફળાના કાઢાના ૨૧, ગોમૂત્રના પુટો

+ રૂપામુખી અને સોનામુખી એ બંને ઉપધાતુ ૧ ભાગ લોખંડ અને ૨ ભાગ ગંધકથી તૈયાર કરે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, સોનામુખી અને સુવર્ણમાક્ષિક બન્ને જુદી ઉપધાતુ છે. સુવર્ણમાક્ષિક એ ત્રાંબાની ઉપધાતુ હોઈ તેમાં તાંબું ૨ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ અને લોખંડ ૨ ભાગ તથા ગંધક ૩ ભાગ એવાં મિશ્રણ છે.

* લુહારની કોઢમાં લોઢું વારંવાર તપાવવાથી તે જગાએ બળેલા લોઢાનો જે ગઠ્ઠો બંધાય છે તેને લોહકીટ અથવા કાટોડો કહે છે. કચ્છ તાલુકામાં એક પુરાતનીય ઉજ્જડ થયેલા ગામનું ખંડેર છે, ત્યાંથી આ ઘણા જૂના મળી આવે છે. અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં પણ આવો લોહકીટ અથવા મંડૂર મળે છે, એમ સાંભળ્યું છે.

× મંડૂર કરવા માટે લોહકીટથી બમણાં ત્રિફળા લઈ આઠગણા પાણીમાં કાઢો કરવો. ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવો, પછી કાઢાને એક કડાઈમાં નાખી તેમાં લોહકીટનું બારીક ચૂર્ણ નાખી પાણી સુકાઈ જઈ કડાઈ અને મંડૂર લાલ થાય ત્યાં સુધી બહેડાનાં લાકડાંની આંચ આપવી. મંડૂર લાલ થયા પછી અગ્નિ આપવાનું બંધ કરવું. કડાઈ ઠંડી થયેથી મંડૂરભસ્મ કાઢી બારીક ખરલ કરી લેવો. બહેડાંના લાકડા ન મળે તો બાવળનાં લાકડાંનો ઉપયોગ કરવો. જે બાળકોને માટી ખાવાની બૂરી આદતથી પેટ વધે છે, ચહેરો નિસ્તેજ થઈ જાય છે, અનાજ પચતું નથી, હાથપગ પાતળા દોરડી જેવા થઈ જાય છે, તેવા બાળકો માટે મંડૂરભસ્મ અથવા મંડૂરભસ્મની બીજી કોઈ બનાવટ આપવાથી સારો લાભ થાય છે.

૨૧, કુંવારના રસના પુટો ૨૧ અને પંચામૃતના પુટો ૨૧, કુલ ૮૪ પુટો આપવાથી મંડૂર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. મંડૂર:—તૂરો તથા શીતળ છે; અને પાંડુ, સોજો, હલીમક, કમળો અને કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર:—ચાર ગુંજાથી ૭ ગુંજા સુધી મંડૂર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. (૨) સોજા ઉપર:—મંડૂર સાટોડીના કાઢામાં આપવો. (૩) સંગ્રહણી ઉપર:—મંડૂર છાશમાં મરીની ભૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શક્તિ આવવા માટે:—મંડૂર ઘી અને સાકરમાં આપવો. (૫) કૃમિ ઉપર:—મંડૂર મધ અને વાવડિંગની ભૂકીમાં આપવો. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર:—મંડૂર મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર:—મંડૂર છાશમાં આપવો. (૮) શૂળ ઉપર:—મંડૂર ગોમૂત્રમાં સીજવી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘીમાં આપવો.

૪૫—લોહચુંબક

(સં૦ ચુંબક. મ૦ લોહચુંબક, હિં૦ ચુંબક.) લોહચુંબક એ એક પથ્થરની જાત છે. લોહચુંબક લોઢાનું આકર્ષણ કરે છે. એમાં કાંતિલોહપાષાણના ચુંબક અને ભ્રામક, એવા બે ભેદ છે. લોહચુંબક:—લેખન, શીતળ તથા લોઢાનું આકર્ષણ કરનાર છે અને મેદ, વિષ, જરા, કંડૂ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્છાનો નાશ કરે છે. શોધન:—લોહચુંબક, સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પારાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે. ઉપયોગ—(૧) પથરી ઉપર:—લોહચુંબકનો ગાંગડો ચોખાના ધોવડામણમાં ઘસી ત્રણ માસા આપવો, એટલે પથરી ગળી જાય છે.

૪૬—શિરગોળ (દૂધિયો પથ્થર)

સં૦ વજ્રાભ, દુગ્ધપાષાણ. મ૦ શિરગોળા. હિં૦ શિરગોલા. ક૦ રંગબાલિય હરેલ. બં૦ ફૂલખડી.

શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. જમીનમાં શિરગોળના થર ને થર થાય છે. શિરગોળ કૂટી (ખાંડી) તેની રંગોળી (સફેદ રંગનાં ચિત્ર અથવા શુભ અક્ષર) કરે છે. શિરગોળ—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને હૃદ્રોગ, જ્વર, શૂળ, ઉધરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—શિરગોળ અગ્નિ પર શેકી બારીક કરવો; પછી તેમાં તેલ ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૨) પ્રદર ઉપર:—શિરગોળ અગ્નિ પર શેકી ચોખાના ધોવડામણમાં આપવો. (૩) ઊલટી તથા દાહ ઉપર:—નાળિયેરનું પાણી અને પતાસામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૪૭—શિલાજિત

સં૦ બં૦ શિલાજતુ. મ૦ હિં૦ શિલાજિત. ક૦ કલુબેવર, કલંદુ. ઈં૦ આસફાલ્ટ જ્યુડ્પીય. લા૦ આસફેલ્ટમ્ પંજાબીનમ્.

પર્વત ઉપર મોટી શિલાઓ હોય છે. તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપ વડે ઘણી તપી તેમાંથી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારનાં છે. એક પર્વતોત્પન્ન તથા બીજું ખારી ભૂમિમાં માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે. શિલાજિત સૌવર્ણ, રજત, તામ્ર તથા આયસ એ ભેદ વડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પીત અને શ્વેત ઇત્યાદિ ભેદ વડે ઓળખવું. સૌવર્ણ શિલાજિત જાસુંદીના ફૂલ જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, કડવું, શીતળ તથા પાક વખતે તીખું હોય છે. રૌપ્ય શિલાજિત ધોળું, ઠંડું, તીખું તથા પાક વખતે મીઠું હોય છે; તામ્ર શિલાજિત રંગે મોરના કંઠ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા લોહ શિલાજિત રંગે ગરધણ(ગીધ)ની પાંખ જેવું, કડવું, ખારું, પાક વખતે તીખું અને ઠંડું હોય છે. તે શ્રેષ્ઠ છે. સૌવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રૌપ્ય શિલાજિત કફ અને પિત્ત ઉપર, તામ્ર શિલાજિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર આપવું. શિલાજિતમાં અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવું-

શોધન ×—(૧) લોહ શિલાજિત લાવી બહારનો મળ જવા માટે કેવળ સારા પાણીએ ધોવું. (૨) લોહપાત્રમાં* કડવો લીમડો, ગળો અને ઘીની ભાવના આપવી. (૩) શિલાજિત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના કાઢામાં અને ભાંગરાના રસમાં જુદું જુદું એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં રાખી કોરું કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધુમાડો આવતો નથી, પાકકાળે લિંગાકાર થાય છે, સળી વડે પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું, તળિયા પર્યંત ગળતું રહે છે અને ગોમૂત્રના જેવી ગંધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાણવું. એ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવું. **શિલાજિત:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું, રસાયન, છેદી એવું છે; તથા કંપ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્શ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોઢ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **સોરક શિલાજિત:**—શ્વેતવર્ણ કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે તે મૂત્રરોગ વિષે હિતકારક છે. **ધોળું શિલાજિત:**—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, પ્રમેહ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પ્રમેહ અને ક્ષય ઉપર:**—એક માસો શિલાજિત એલચી અને લીંડીપીપરમાં ભક્ષણ કરાવવું. **(૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિલાજિત એક ચણોઠીભાર ચાર તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલું જ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાજિત લાકડપાપાણભેદ, લીંડીપીપર અને એલચી-દાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે અથવા ચોખાના ધોવરામણ સાથે કિંવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મરણપથારીએ) હશે તોપણ બચશે. **(૩) કુંભકમળા ઉપર:**—શિલાજિત ગોમૂત્રમાં પાવું. **(૪) મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર:**—શુદ્ધ શિલાજિત સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવા આપવું. **(૫) અશ્મરી (પથરી) યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિલાજિત મધમાં આપવું. **(૬) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર:**—શિલાજિત મધમાં અથવા દૂધ-સાકરમાં આપવું.+

× (૧) **શિલાજિતશોધનવિધિ**—૧ શેર ત્રિફળા મોટાંમોટાં ખાંડી ૧૪ ગણા પાણીમાં ઉકાળવાં; જ્યારે ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યારે ઉતારી પાણી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧।। શેર શિલાજિતનું ચૂર્ણ નાખી ૨૪ કલાક ભિંજવી દેવું. પછી પાણીને નિતારી લેવું. આ નીતરેલા પાણીને કડાઈમાં અગ્નિ પર ગરમ કરવું. જ્યારે રાબડીના જેવું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવું આ શિલાજિત અગ્નિપુટી કહેવાય છે.

(૨) સૂર્યપુટી તથા મલાઈ શિલાજિત—ઉપર મુજબ નિતારેલા પાણીને સૂર્યના તાપમાં ૪૦ દિવસ રાખવું. જેમ જેમ ઉપર મલાઈ આવતી જાય તેમ તેમ ઉતારતા જવું. આ ઉપરથી ઉતરેલા ભાગને મલાઈ કહે છે. પાછળથી જે શિલાજિત રાબડી જેવું થઈ જાય તે સૂર્યપુટી કહેવાય છે.

ઉપર મુજબ અગ્નિપુટી, સૂર્યપુટી તથા મલાઈ સર્વ વૈદ્યો વ્યવહારમાં લે છે. ઉપર મુજબ તૈયાર થયેલા શુદ્ધ શિલાજિતને નં. ૨ અથવા નં. ૩માં કહેલી રીતિથી પુનઃ શોધન કરે તો વધારે ગુણદાયક બને.

રસ, ઉપરસ, પારો, રત્ન અને લોઢામાં જે જે ગુણ રહેલા છે તે સર્વ ગુણ શિલાજિતમાં રહેલા છે; કારણ કે શિલાજિત ધાતુઓનો સાર છે. શિલાજિત વૃદ્ધાવસ્થા તથા મરણને જીતે છે. તાત્પર્ય કે શિલાજિત નિયમપૂર્વક સેવન કરનારનું શરીર છેવટ સુધી સુદૃઢ અને નીરોગી રહે છે. પ્રમેહ ઉપર તો શિલાજિત પહેલા નંબરની ઔષધિ ગણાય છે. બાકી સર્વ રોગ ઉપર શિલાજિતનો ઉપયોગ શાસ્ત્રમાં લખેલો છે. શાસ્ત્રમાં એટલે સુધી લખેલું છે, કે ૪૦૦ તોલા શિલાજિત ખાય તે પૂર્ણ ૧૦૦ વરસ સુધી જીવે છે. વાગ્ભટે લખેલું છે કે મધુપ્રમેહનો દરદી જેનો વૈદ્યોએ ત્યાગ કરેલો હોય, અસાધ્ય દરદ થઈ ગયું હોય, ઔષધિ લઈને કંટાળી ગયો હોય તે પણ જો નિયમપૂર્વક શિલાજિતનું સેવન કરશે તો અવશ્ય તે નીરોગી અને સુદૃઢ શરીર-વાળો બની જશે. ચરકાચાર્ય કહે છે કે એવો કોઈ પણ રોગ નથી કે જે શિલાજિતથી મટે નહિ.

* લોઢાની કડાઈમાં શિલાજિત નાખી અનુક્રમે રાતે કડવા લીમડાની તથા ગળોના ક્વાથની અને ઘીની ભાવના આપવી. રાતે ભાવના આપવી તથા દિવસમાં સૂર્યના તાપમાં કડાઈ મૂકવી જોઈએ. આવી રીતે ત્રણ ભાવના આપવાથી શિલાજિતની શુદ્ધિ થાય છે

+ (૧) વાગવાથી લોહી જામી જઈ સોજો આવે છે તે ઉપર:-શિલાજિત કપડા પર ચોપડી બાંધી દેવું.

(૨) પ્રમેહ તથા પ્રદર ઉપર:—(શિલાજતુ વટી) શુદ્ધ શિલાજિત ૨ તોલા તથા લોહભસ્મ અને સુવર્ણ-માક્ષિકભસ્મ એકેક તોલો મેળવી ખરલ કરી બબ્બે રતીની ગોળી બનાવવી. એકેક ગોળી દિવસમાં બે વખત માખણ અથવા દૂધની મલાઈ (તર)ની સાથે આપવી, જેથી થોડા દિવસમાં પ્રમેહ તથા પ્રદરરોગ દૂર થશે

૪૮–શંખ

(સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ શંખ. તૈ૦ શંખમુ ઈં૦ કોચ.) શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમા થાય છે. નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે બારીક શંખ તેને ક્ષુદ્ર શંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ દક્ષિણાવર્ત અને વામાવર્ત, એ ભેદ વડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ પુણ્યયોગે મળે છે. તે જેને ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવ નિધિમાંનો એક નિધિ છે; તથા ગ્રહ અને અલક્ષ્મીની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. જે શંખ ધોળા ચંદ્રકાંત જેવો હોય તે ઉત્તમ જાણવો. અશુદ્ધ શંખ ગુણકારી થતો નથી. શુદ્ધ કરી સેવા થકી ગુણ કરે છે. **શંખ**:—પૌષ્ટિક, બળકર, તીખો ખારો, શીત, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય અને વર્ણ્ય છે; તથા શૂળ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, રેચ, આંખોનું ફૂલું અને ફોડકીઓનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રશંખ**:—શીત, ગ્રાહી, દીપન અને પાચન છે; તથા નેત્રરોગ,÷ ફોલ્લા અને શીતજ્વરનો નાશક છે. **શોધન**:—શંખ આમ્લવર્ગ અને કાંજીમાં દોલાયંત્ર વડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે; અથવા છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ક્ષુદ્રશંખનું શોધન** શંખ પ્રમાણે કરવું અને મારણ છીપ પ્રમાણે કરવું. **મારણ***:—×શંખના કકડા કોલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીંબુના રસમાં ઝબોળવા તથા બારીક ખરલ કરી રાખવા. **ઉપયોગ**—(૧) **શૂળ ઉપર**:—અર્ધો તોલો ઘી અને એક ચણોઠીભાર શેકેલી હિંગમાં બે ગુંજા શંખભસ્મ આપવી. (૨) **અજીર્ણ ઉપર**:—શંખભસ્મ લીંબુના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી (૩) **ઉધરસ ઉપર**:—એક ગુંજાભાર શંખભસ્મ પાનમાં આપવી. (૪) **આમાતિસાર ઉપર**:—જાયફળનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો અને ઘી અર્ધો તોલામાં બે ગુંજાભાર શંખભસ્મ આપવી. (૫) **ફૂલું ઉપર**:—શંખ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) **ત્રિદોષશૂળ ઉપર**:—શંખભસ્મ, સિંધવ, હિંગ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) **પરિણામશૂળ ઉપર**:—શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. (૮) **પ્લીહોદર ઉપર**:—સારાં પાકેલાં લીંબુના ૯–૧૦ માસા રસમાં શંખભસ્મ નાખી તે પાવી એટલે કાચબા જેવી વધેલી પ્લીહાનો પણ જરૂર નાશ થશે (૯) **સન્નિપાત સંગ્રહણી ઉપર**:—શંખભસ્મ અને સિંધવ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં આપવું; એટલે કઠિન સંગ્રહણીનો પણ નાશ થશે.

૪૯–શંખજીરું

મ૦ શંખજીરેં. ફા૦ સંગેજરાહત વ૦ ચુરીભાડા ઈં૦ સોપ સ્ટોન. લા૦ સિલિકેટ ઑફ

અંગભસ્મ ૧ તોલો, લોહભસ્મ ૧ તોલો, અક્કલકરો ૩ માસા, ટોપરું ૧ તોલો, ખારેક ૧ તોલો, કેસર ૧ તોલો, બદામનો મગજ ૧ તોલો, જાયફળ ૧ તોલો તથા સાકર ૩ તોલા. પહેલી ત્રણ ઔષધ અલગ રાખી બાકીની સર્વ વસ્તુ બારીક ખાંડી લેવી. પછી ખરલમાં નાખી મેળવી પાણીથી અર્ધાઅર્ધા માસાની ગોળી બાંધવી. માત્રા ૧થી ૨ ગોળી દિવસમાં બે વખત ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. આ ઔષધિ થોડા દિવસ સેવન કરવાથી પ્રમેહરોગનો નાશ થાય છે.

– નેત્રરોગમાં શંખની નાભિનો ઉપયોગ શંખના કરતાં વધારે સારો કહેવાય.

* એક મહાત્મા શંખના નાના ટુકડા કરી તેને આકડાનું દૂધ, કુંવારપાઠાનો ગર્ભ, ગરજિભિ, મધ, અફીણનો કસૂંબો, ગાયનું દૂધ અને ખાખરાનાં પાંદડાંના સૂક્ષ્મ અગ્નિથી જુદા જુદા સાત પુટ આપી, આઠમો થુવરના દૂધમાં ગજપુટ આપી શંખભસ્મ કરતા હતા.

× આ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવાથી નરમ ભૂકો થઈ જાય છે. આ ચૂર્ણને (ભસ્મ) એક કુંવારના રસની અથવા લીંબુના રસની ભાવના આપી ટીકડી બનાવી સુકાવી સંપુટ કરી એક ગજપુટ આપવાથી સુંદર સફેદ રંગની ભસ્મ થાય છે તે ભસ્મ ૩થી ૬ રતી સુધી દિવસમાં બે વખત સર્વ પ્રકારના નવા તથા જૂના ઉદરરોગ પર આપવી.

(૧) શંખભસ્મની બીજી વિધિ—લીંબુના રસમાં ઝબોળેલા શંખના ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ આકડાના પાનના રસમાં ભિજાવી ખરલ કરી ટીકડી કરવી, તેને સૂર્યના તાપમાં સુકાવી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મ જેને વાળો નીકળ્યો હોય તેને ત્રણ દિવસ ગોળમાં આપવી. ઉધરસ તથા દમના રોગમા તેમ જ ઉદરરોગમાં આ ભસ્મ ઉપરની ભસ્મ કરતાં વધારે બળવાન છે.

મેગ્નેશિયા. ર૦ સેલખડી.

શંખજીરું એ એક પથ્થરની જાત હોઈ એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ અતિશય મૃદુ હોય છે. **ઉપયોગ—(૧) ક્ષત, કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—શંખજીરાની ભૂકી ઘી અને સાકરમાં આપવી. **(૨) ઉપદંશાદિ સર્વ વ્રણ ઉપર :**—ગરમી વડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રસરનારાં ચાંદાં થાય છે, તે ઉપર શંખજીરું ઘી કે માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૩) ઘાયાળ વ્રણ ઉપર :**—શંખજીરું અને પાષાણભેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૪) ગૂમડું, જખમ, ભગંદર અને બદ ઉપર મલમ :**—શંખજીરું ૨ તોલા, ગેરુ ૧ તોલો, રાળ ૧ તોલો, મુરદારશિંગ ૧ તોલો, મીણ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઈ પહેલાં મીણ અને ઘી કઢવી પછી તેમાં બાકીનાં ઔષધો નાંખી મલમ તૈયાર કરવો. વ્રણને પાણીથી ધોઈ નાખી, તેના પર પટી મારવી. **(૫) ખોડા ઉપર :**—શંખજીરું, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાની ભૂકી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર :**—શંખજીરું તથા ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી માખણની પરાશમાં નાખી તે કાનમાં નાખવું. **(૭) મુખરોગ ઉપર :**—શંખજીરાનું ચૂર્ણ માખણમાં કાલવી મોઢામાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે અથવા શંખજીરું અને ગેરુનું ચૂર્ણ ચોળવું. **(૮) ઓસાર ઉપર :**—ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી વારંવાર ઘસવી. **(૯) અટકાવ ઘણો પડતો હોય તે ઉપર :**—શંખજીરું અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૫૦—સાજીખાર

સાજીખાર :—સં૦ સ્વર્જિક્ષાર. મ૦ સજ્જીખાર. હિં૦ સજ્જી. ક૦ સાજીખાર. ફા૦ સંજર-કાલિયા. અ૦ કલીઞ, શગ્નુલ, અસ્ફર ઇં૦ કારબોનેટ ઑફ સોડા. લા૦ આસ્ટ્રેનેમન કેડિકમ્.

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશ પર હોય છે. **સાજીખાર :**—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને ગુલ્મ, શૂળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માનવાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) બાળકોના પેટમાંના વરાધ વગેરે રોગ ઉપર :**—સાજીખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. **(૨) પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપર :**—સાજીખાર, સંચળ અને મેંધ એકત્ર કરી તેમાં હિંગ નાખી તે આપવું. **(૩) ગૂમડું ફૂટવાને :**—સાજીખાર અને જવખારનું એક બિંદુ ગૂમડાના મોઢા પર મૂકવું; એટલે ગૂમડું ફૂટશે. **(૪) પેટશૂળ ઉપર :**—સાજીખાર એક માસો ઠંડા પાણીમા આપવો **(૫) અજીર્ણ ઉપર :**—સાજીખાર અને સંચળ આપવો.

૫૧—સીસું

સીસું :—સં૦ સીસક. મ૦ શિસે, હિં૦ ક૦ સીસા. તૈ૦ રાગી. ફા૦ સુબે. અ૦ રૂસાસુલ અખદ. ઇં૦ લીડ. લા૦ પ્લંબમ.

શોધન :—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાનુ દૂધ નાખી તેમાં નાખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાખતાં, સીસું અંગ ઉપર ઊડી આવવાની ધાસ્તી હોય છે; માટે સાવચેતી રાખવી.* (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસું પાતળું કરી ત્રિફળાના કાઢામા કિંવા કુંવારના રસમાં અથવા હાથીના મૂત્રમાં સાત વાર ગાળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ :**—×(૧) સીસામા શુદ્ધ મનશીલ મેળવી મજબૂત કઢાઈમા નાખી નીચે દેવતા

* માટીનું વાસણ હશે તો ફૂટી જવાનો ભય રહે છે. ખુલ્લા મોંના વાસણ ઉપર ઘંટીનું પડ રાખી શોધન કરવું જોઈએ. ક્લાઈ નીચે ટીપણી આપેલી છે તેવી રીતે તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર તથા કળથીના ક્વાથમાં શોધન થાય તો વધારે લાભદાયક બને છે.

× (૧) નાગભસ્મ કરવાની વિધિ:—નં. ૧ માં જણાવેલી રીતે કડાઈમાં ત્રણ ક્લાક ઘૂંટી ભસ્મ કરી લેવી પછી શુદ્ધ ગંધક સમભાગે મેળવી લીંબુના રસની ભાવના આપી ઘૂંટવું. પછી ગોળો

કરવો અને થોડે થોડે દેવતા વધારતા જવું; તથા અરડૂસીના દાંડા વડે ઘૂંટવું એટલે ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો કે જેથી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે. (૨) સીસું તથા અગથિયાની છાલ એક જગ્યાએ કૂટી સીસાનાં પતરાં કરવાં તથા તે કલેડામાં નાખી પાતળાં કરી અરડૂસીના લાકડા વડે ઘૂંટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેડામાંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીલ મેળવી, અરડૂસીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટો આપવા; એટલે સીસાની સિંદૂર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) સીસું અને મનશીલનું ચૂર્ણ અરડૂસીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપવાથીજ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે. (૪) સીસું કડાઈમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના સોટા વડે આખો દિવસ નિરંતર ઘૂંટતા રહેવું એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા ૨ ગુંજા પ્રમાણે આપવી. (૫) સીસાના સમાન સૂરોખાર લઈ સીસાને કડાઈમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સૂરોખાર નાખી લોઢાની સળી વડે ઘૂંટવું. બધા સૂરોખારનું ચૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી કડાઈમાંથી ભસ્મ કાઢી વાટી રાખવી. (૬) પાશેર પર્યંત સીસું કડાઈમાં નાખી તીવ્રાગ્નિ કરવો અને કડાઈમાં કુંવારનો ગર્ભ નાખતા જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણ ગર્ભ બળી જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો, એટલે સીસાની ઉત્તમ ભસ્મ થશે. **કલાઈ અને સીસાની ભસ્મ :**—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઈ કડાઈમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં છમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમાં ત્રણ અધોળ પોસ્ત(ખસખસનાં જીંડવાં)નું ચૂર્ણ કરી તે વારંવાર નાખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની ચેપલી કરવી અને તે કલેડામા મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો. તેને સારો વાસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી. તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજાભાર આપવી. **નાગભસ્મના ગુણ :**—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિનાશ કરે છે તથા જિંદગી વધારે છે અને ક્ષત, વાયુ, ગુલ્મ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શૂળ, પ્રમેહ ઉધરસ, સંગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે, **નાગભસ્મનાં અનુપાનો :—(૧) કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર :**—અજમો લીંડીપીપર અને મધમાં. **(૨) ઉપદંશ ઉપર :**—શીતળચીની અને એલચીમાં. **(૩) ધાતુક્ષીણતા ઉપર :**—માખણ અને ખડીસાકરમાં. **(૪) પ્રદર ઉપર :**—વંશલોચન, જીરું, એલચી અને ખડીસાકરમાં. બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન યોજી આપવી.

પર—સુરમો

સુરમો :—સં૦ સૌવીરાંજન, સ્રોતાંજન મ૦ કાલા સુરમા. હિં૦ કાલા સુરમા. ક૦ કગિસુરમા. તૈ૦ સુરમા. ફા૦ સુર્મે અસ્ફહાનિ અ૦ કુહલ ઇસમુદ. ગ૦ સલ્ફ્યુરેટ ઑફ ઍન્ટીમની. લા૦ ઍન્ટીમની સલ્ફ્યુરેટમ.

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો) એ ભેદ વડે બે પ્રકારનો છે. એમાં કાળો સ્રોતાંજન તથા શ્વેત તે સૌવીરાંજન તે શ્રેષ્ઠ છે. **સુરમો :**×—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તૂરો, લેખન, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહી

બનાવી શરાવસંપુટમાં રાખી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ બને છે. આ ભસ્મ રંગમાં કાળી હોય છે. પ્રદરરોગ તેમ જ ઉદરરોગ પર ઉપયોગ કરવાથી તરત લાભદાયક જણાય છે. વધારે પુટ આપે તો વધારે ગુણવાળી બને છે. (૨) નાગભસ્મની બીજી રીતિ–કડાઈમાં સીસું અને જવખાર મેળવી ચડાવવું. અગ્નિ મંદ આપવો. એક કડછીથી હલાવતા રહેવું જ્યાં સુધી સીસાની ભસ્મ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી વારંવાર જવખાર નાખતા જવું અને હલાવતા રહેવું જ્યારે લાલ–પીળા રંગની ભસ્મ થઈ જાય ત્યારે અગ્નિ આપવાનું બંધ કરવું. કડાઈ ઠંડી થયા પછી ભસ્મને પાણીથી ધોવી. ધોવાથી ભસ્મનો રંગ ગુલાબી જેવો જણાશે. પછી એ પાણીવાળી ભીની ભસ્મને અગ્નિ પર સુકાવી લેવાથી સુંદર પીળા રંગની ભસ્મ બની જાય છે.

× સુવીર નામની નદીની આસપાસમાંથી જે પદાર્થ મળે છે તેને સૌવીરાંજન કહે છે. આકાર ગોખઈની દીવાલ જેવો હોય છે. તોડવાથી અંદરનો રંગ લીલો દેખાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના મુસલમાન લોકો

તથા શીત છે: અને પિત્ત, કફ, ઊલટી, વિષ, હેડકી, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિ:—** (૧) ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા ભાંગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જંબીરી (ઇડ) લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી શુદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે ગેરુ, હીરાકસી, ટંકણખાર, કોડી, શંખ, ફટકડી અને મુરદાશિંગની શુદ્ધિ કરવી. **સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સૌવીરાંજન ચૂર્ણ:—**સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિફળાના કાઢાનું પ્રોક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાત વાર સુરમો તપાવી, સાત વાર તે કાઢાનો છમકો મારી ઠંડો કરવો. એ જ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાત વાર છમકા મારવા; પછી એ જ પ્રમાણે વારંવાર આમ્રના છમકા મારવા; સાત પછી ફરીથી પાંચ વાર સ્ત્રીના દૂધના છમકા મારી, પછી તેનું કાંસાના ખરલમાં કાંસાના ઘૂંટણાથી ઘૂંટી બારીક ચૂર્ણ કરી આંખમાં અંજન કરવું. તે અંજન આંખોને ઘણું હિતકારક છે; તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:—**સુરમાને ત્રિફળાના કાઢાની અથવા કેળના પાણીની ૨૭ દિવસ ભાવનાઓ આપવી. તેનું અંજન કરવું એટલે તે નેત્રોને ઘણો હિતાવહ થાય છે.

૫૩—સૂરોખાર*

સૂરોખાર:—સં૦ રેચક, ઔદ્‌ભિદ. મ૦ સોરા, ખારાભેદ. હિં૦ સૂર્યાખાર, સોરા રહેગવા, વાજી, રેહમાનોન રેહકા નીમક. ક૦ બૈલુ ગટ્ટયે ઉપ્પુ. તૈ૦ વિટલુ ભરમ્મુ. ફા૦ શોરા. અ૦ અબ કેર. ઈ૦ નાઈ ટ્રે સોલ્ટ પીટર. લા૦ પોટાસ નાઈટ્રાસ.

જે માટીમાં લૂણો (એક પ્રકારનો ખાર) ઘણો હોય છે, એવી માટીમાંથી સૂરોખાર (સોરા) તૈયાર કરે છે. દારૂના કામમાં સૂરોખારનો ઘણો ખપ થાય છે. **શુદ્ધિ:—**કાળાશવાળો સૂરોખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવો અને ઘણી વાર સુધી તે તેમ જ રાખવો; એટલે તેના ગાંગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. **સૂરોખાર:—**તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, ગ્રાહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે; અને પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નેત્રરોગ, વાતરક્ત, કુંભકમળો, દમ, નાસાપાક, પિટિકા, મોઢાનું દુખવું, શૂળ અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. (૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—**મૂળાનાં પાંદડાંના રસમાં સૂરોખાર નાખી આપવો. (૨) **મૂત્ર રોકાય છે તે ઉપર:—**લીંબુ કાપી તે ઉપર સૂરોખાર નાખી તે પેઢા ઉપર ચોળવું અથવા સૂરોખાર ગરમ પાણીમાં આપવો. (૩) **શરીરમાંની ગરમી ઉપર:—**સૂરોખાર છાશમાં આપવો. (૪) **વાળા ઉપર:—**૩ માસા સૂરોખાર છાશમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) **દમ ઉપર:—** ૧૦ તોલા સૂરોખાર લઈ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો. પછી તેમાં બુતરી અગર અમદાવાદી કાગળ બે-ત્રણ મિનિટ પર્યંત રાખવો. પછી બહાર કાઢી ગરમીમાં સૂકવવો. એ કાગળની બીડી કરી પાવી; એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) **મૂત્ર થોડું થતું હોય તો:—** સૂરોખાર પાણીમાં મેળવી પાવો.+

આંખોમાં નિત્યપ્રતિ આ સુરમાનું અંજન કરે છે સૌવીરાંજનની અપેક્ષાએ સ્રોતાંજન વિશેષ લાભદાયક ગણાય છે, એમ ભાવપ્રકાશમાં લખેલું છે.

* એક માટલીમાં વાલુકાયંત્રે ભસ્મ કરેલો ટંકણખાર સારી રીતે ચોપડી તેમાં સૂરોખાર શેર ૧ નાખી બીજી માટલી તેના ઉપર ઢાંકી મજબૂત કપડમટ્ટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલી ઊંચી ઊપડી ન આવે માટે તે ઉપર ઘણો ભાર (પથ્થરનો) મૂકવો; એટલે તેની સારી ભસ્મ થશે. આ એક રમતા ફકીરનો અખતરો છે.

+ બહુ નબળા શરીરવાળાને સૂરોખાર આપવો નહિ; કારણ કે સૂરોખારના સેવનથી જ્ઞાનતંતુ નિર્બળ થાય છે. સૂરોખારને તપાવી તેની પતરી કરી જવખાર તરીકે બજારમાં વેચાય છે. વાસ્તવમાં તે ખરો જવખાર નથી. તાવમાં પસીનો લાવવા માટે કેટલાક ડૉક્ટરો સૂરોખારનો ઉપયોગ કરે છે.

ક્ષારપર્પટી:—(અમ્લપિત્ત, અજીર્ણ તથા મંદાગ્નિ માટે):—સાફ કરેલ શુદ્ધ સૂરોખાર ૧૬ તોલા તથા ફટકડી ૪ તોલા બંને મેળવી ચૂર્ણ કરવું. પછી સાફ કરેલી લોઢાની કડાઈમાં નાખી ધીમા તાપ પર ગરમ કરવું. જ્યારે ચૂર્ણ રસરૂપ (પાણી) થાય ત્યારે કડાઈ ઉતારી કડછીથી દવાને કડાઈમાં ફેલાવી દેવી. થોડા

૫૪–સુવર્ણમાક્ષિક (સોનામુખી પથ્થર)

સં૦ ક૦ સુવર્ણમાક્ષિક, મ૦ સુવર્ણમાક્ષિક, દગડી સોનામુખી હિં૦ સોનામુખી તૈ૦ સ્વર્ણમાખી બં૦ સ્વર્ણમાક્ષિક અં૦ મુર્કશીશા જહબી ઇં૦ આયર્ન પાઇરાઇટીસ લાં૦ ફરી સલ્ફ્યુરેટમ્

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનુ છે સુવર્ણમાક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક અને કાંસ્યમાક્ષિક સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમા થાય છે એનો રગ સુવર્ણ જેવો હોય છે એ કિંચિત્ સુવર્ણના ગુણો સમાન છે એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે તાપી નદીના તીર ઉપરનુ સુવર્ણમાક્ષિક પચવર્ણ હોય છે અને જે કાન્યકુબ્જ (કનોજ) દેશમા થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કોણગ્રિત, જડ તથા હાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાશ જણાય છે જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, કિંચિત્ નીલવર્ણ, કસોટી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ જાણવુ સુવર્ણમાક્ષિક:—સ્વાદુ, કડવુ, વૃષ્ય, રસાયન અને ચક્ષુષ્ય છે, તથા લિંગનર્તી, કફરોગ, પાડુ, મેહ, વિષ, ઉદર, મૂત્રવ્યાધિ, સોજો, વિષ, કડૂ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે શોધન×: (૧) ૨૩ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલા પર કડાઈમાં મૂકી તેમા લીંબુનો તથા મહાળુગનો (બિજોરાનો) રસ નાખી પચન કરવુ અને લોખંડની કડછી અથવા તવેથા વડે ઘૂટવુ વાસણ રાતુ દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયુ સમજવુ (૨) એરંડતેલમા, બિજોરાના રસમા કિંવા કળથીના કાઢાના પાણીમા સુવર્ણમાક્ષિક બે ઘટિકા પચન કરવુ, અથવા તપાવી ત્રિફળાના કાઢામા બોળવુ એટલે શુદ્ધ થાય છે મારણ:—(૧) સુવર્ણમાક્ષિકનુ ચૂર્ણ લોઢાની કડાઈમા નાખી તેમા અનુક્રમે કળથીનો કાઢો, છાશ તથા બકરાનુ મૂત્ર નાખી લોખંડની કડછી વડે હલાવી ઘૂટવુ, એટલે ભસ્મ થાય છે (૨) સુવર્ણમાક્ષિકનુ ચૂર્ણ કરી કવેડામા નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લીંબુનો રસ વારવાર નાખી લોઢાની કડછી વડે બે પહોર સુધી ઘૂટવુ લાલ દેખાવા લાગે એટલે ભસ્મ તૈયાર થઈ એમ સમજવુ સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, મરી અને ઘી એ અનુપાનો યોજવા **ઉપયોગ—(૧) આંખોમાં ધોળા ફૂલાં પડે છે તે ઉપર:**—સુવર્ણમાક્ષિક મધમા કિંવા દૂધમા ઘસી અજન કરવુ **(૨) પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત અને હલીમક ઉપર:**—૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ મધ અને લીંડીપીપરમા આપવી **(૩) ક્ષીણતા. સ્વપ્નાવસ્થા. જીર્ણજ્વર, મસ્તકશૂળ, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ માખણ અને ખડીસાકરમા અથવા મધ અને ખડીસાકરમા આપવી *

વખતમા તે દવા સુકાઈ જાય તથા કડાઈ ઠડી થાય ત્યારે પપડી ઉખેડી લેવી સૂચના આ દવાવાળી કડાઈમા પાણીનુ ટીપુ ન પડવુ જોઈએ, કારણ કે પાણી અડતા જ મોટો અવાજ થઈ કડાઈ ફાટી જશે આ ઔષધિ ભોજન પછી દિવસમા બે વખત ૩ થી ૬ રતી સુધી પાણી સાથે આપવી જેથી અમ્લપિત્ત, બરોળ ચ ત શૂળ અજીર્ણ હોજરીનો વરમ ગુલ્મ મદાગ્નિ તાવ જળોદર વગેરે દૂર થાય છે અમ્લપિત્ત રોગ માટે આ ઉત્તમ ઔષધિ છે

× લીંબુનો રસ ૫ ભાગ નાખવો કે જેથી સારી રીતે સુવર્ણમાક્ષિક ડૂબી જાય અગ્નિ ખૂબ તેજ આપવો તથા કડછીથી હલાવતા રહેવુ જ્યારે કડાઈ લાલ થાય ત્યારે અગ્નિ આપવો બધ કરવો કડાઈ ઠડી થાય ત્યારે ઉતારી લેવી

ઉપર મુજબ શોધન કરી સોનામુખીને પાણીમા નાખી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખવુ વળી બીજી વખત પાણી નાખી મસળી પાણી કાઢી નાખવુ કે જેથી સિંધાલૂણનો અશ ન રહે કદાચ બીજી વખત પણ પાણી વધાર ખારુ જણાય તો ત્રીજી વખત પાણીથી ધોઈ સોનામુખી સાફ કરવી આવી રીતે ધોયા પછી ભસ્મ કરવા માટે ઉપયોગમા લેવી

* સોનામુખીભસ્મની પરીક્ષા —સોનામુખીની ભસ્મને સૂર્યના તાપમા રાખીને જોવી જો ચમક ન દેખાય તો શુદ્ધ સારી ભસ્મ સમજવી ચમક દેખાય તો ફરીને ભસ્મ કરવી

અશુદ્ધ સોનામુખીના વિકારની શાંતિ માટે—દાડમના ફળની છાલનો કાઢો પાવો અથવા કળથીનો કાઢો કરી પાવો

વારવાર જે સ્ત્રીને ગર્ભપાત અથવા કસુવાવડ થતી હોય તે સ્ત્રી માટે સોનામુખીભસ્મનુ સેવન હિત

૫૫–સોનુ

સ० સુવર્ણ મ० સોને હિ० સોના ક० સ્વર્ણ તૈ० બંગાર ફા० તિલાજર અ० જહબ ઇ० ગોલ્ડ લા० ઔપમ

શોધન:—(૧) ઉત્તમ સોનાના પતરા કરી અગ્નિમા તપાવી તતનુ તેલ, છાશ કાજી, ગોમૂત્ર, કળથીનો કાઢો અને ત્રિફળાનો કાઢો એ પ્રત્યેકમા ત્રણ ત્રણ વાર બોળવા, એટલે શુદ્ધિ થાય છે એ રીતે રૂપુ તાબુ આદિ સપ્તધાતુની શુદ્ધિ કરવી (૨) સોનુ અગ્નિ ઉપર પાતળુ કરી કાચનારના રસમા ત્રણ વાર રેડવુ એટલે શુદ્ધ થાય છે× **મારણ:**—(૧) સપૂર્ણ ધાતુના

કર છે સુવર્ણમાક્ષિકનો ગણુ લોહભસ્મના જેવો છે લોહભસ્મના કરતા સોનામુખીભસ્મ પાચનમા લઘુ તથા શીતવીર્ય છે લોહભસ્મ કબજિયાત કર છે પણ સોનામુખીભસ્મથી કબજિયાત થતી નથી

હિકમતમા લખેલ છે કે, સોનામુખી ગરમ તથા રુક્ષ છે, ફેફસાને હાનિ પહોચાડે છે બદામનુ તેલ એના દર્પનો નાશ કર છે પ્રતિનિધિ મોરથૂથુ છે માત્રા ૧ જવ બરાબર આપવી નેત્રરોગ નખના રોગ મસ્તકના રાગ તથા બરાળનો નાશ કર છે અને હૃદયને મજબૂત કરે છે **સુવર્ણમાક્ષિકના સત્ત્વપાતનની વિધિ**—સોનામુખીની ભસ્મ ૧૦ તોલા લઈ તમા રાા તોલા ટકણખાર નાખી આમળીના પાણીથી ઘૂટી નાની ગોળીઓ બનાવી કોઠીયત્રમા મૂકી ૧ કલાક ધમાવવુ પ્રથમ લીલા રગની જ્વાળા નીકળવા માડે છે પછી પીળી અને વિદ્યુત રગની જ્વાળા નીકળે છે આમાથી તાબાના જેવુ સત્ત્વ નીકળે છે ૧૦ તોલા માથી આશરે ૧ાા તોલો સત્ત્વ નીકળે છે **સત્ત્વભસ્મવિધિ**—સત્ત્વ ૧૦ તોલા લઈ તેનો ભૂકો કરવો પછી ગધક ૧ તોલો મેળવી લીબુના રસમા એક પ્રહર ઘૂટી શરાવસપુટ કરી ગજપુટ આપવા આવી રીતે ૨૦ આચ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે અસાધ્ય દરદોમા આ ભસ્મ સારુ કામ કરે છે

સુવર્ણમાક્ષિક રસાયન—સુવર્ણમાક્ષિકનુ સત્ત્વ તાબા જેવુ નીકળે છે, માટે તેનો અતરડા વડે ભૂકો કરી સમભાગે પારો મેળવી ઘૂટવુ પછી બમણો આમળસાર નાખી કજલી કરવી પછી સુવર્ણમાક્ષિક સત્ત્વના જેટલુ અભ્રકસત્ત્વ નાખી ૪ કલાક કુવારના રસમા ઘૂટી ટીકડી બનાવવી સુકાયા પછી શરાવસપુટ કરી ૫ શેર મીઠુ રહે તવડા માટલામા રાા શેર મીઠુ નાખી ઉપર સપુટ મૂકી બાકીનો ખાલી ભાગ મીઠાથી ભરી આપવો પછી ચૂલા પર ચડાવી ૧૨ કલાક મદ મદ અગ્નિ આપવો સ્વાગ શીતળ થયેથી લાનારા પડતા ઘેરા પીળા અને કાળા રગની ટીકડીઓ મળશે વધારે અગ્નિ આપેલો હશે તો કોડિયાની ઉપર ધોળા મીઠા જેવા ગધકના ફૂલ લાગી જાય છે તે પણ ઉખેડી ટીકડીઓની સાથ મેળવી બારીક ખરલ કરી શીશીમા ભરી રાખવા માત્રા ૧ ચોખાભાર બે આનીભાર ત્રિકટુ તથા વાવડિંગના ચૂર્ણની સાથે મેળવી પછી મધમા મેળવી ચાટી જવુ પછી ઉપર ઘીવાળો પદાર્થ ખાવો જેથી ઉબકા-ઉછાળા થાય નહિ આ રસાયનનુ સેવન ૭ દિવસ કરવાથી જીર્ણ જ્વર ધાતુગતજ્વર હૃદયની નિર્બળતા ક્ષય અને જૂની ખાસી મટે છે

આવી જ રીતે કાચા સત્ત્વને બદલે સત્ત્વની ભસ્મ નાખવાથી સત્ત્વની ભસ્મનુ રસાયન તૈયાર થાય છે તેના ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે (માચ ૧૯૩૦ ના વૈદ્યકલ્પતરુ માથી)

× (૧) સુવર્ણભસ્મવિધિ—૨ તોલા સુવર્ણના શુદ્ધ પતરાના કાતરથી નાના નાના ટુકડા કરવા પછી સમભાગ પારાની સાથે લીબુના રસમા મર્દન કરી એક ગોળો બનાવવો પછી એક માટીના કોડિયામા સોનાના વજન જેટલુ ગધકનુ ચૂર્ણ રાખી ઉપર ગોળો મૂકવો પછી ઉપર તેટલુ જ ગધકનુ ચૂર્ણ નાખવુ કે જેથી ગોળો બરાબર ઢકાઈ જાય પછી બીજુ કોડિયુ ઉપર ઢાકી આમતેમ ન હાલે તેમ સભાળપૂર્વક મજબૂત કપડમટ્ટી કરી ૩૦ છાણાનો અગ્નિ આપવો ઠડુ થાય ત્યારે કાઢી પુન ઉપર મુજબ પુટ આપવા આવા ૨૦ પુટ આપવાથી ઉત્તમ સુવર્ણભસ્મ તૈયાર થાય છે

(૨) બીજો પ્રકાર — સોનાના પતરાના ટુકડાને સમભાગ પારાની સાથે ત્રણ ચાર કલાક ઘૂટવા કે જેથી બરાબર બને મળી જાય પછી સોનાના વજન જેટલો શુદ્ધ ગધક નાખી ખરલ કરવુ ગધક સારી રીતે મળીને કજલી તૈયાર થાય ત્યારે શુદ્ધ મનશીલ સોના બરાબર મેળવી ઘૂટવી સારી રીતે સર્વ મળી જાય ત્યારે કપડમટ્ટી કરેલી અગ્નિશીશીમા ભરી વાલુકાયત્રમા રાખી ૧૨ કલાક આચ આપવી પહેલા મદ આચ પછી થોડી તેજ અને ધુમાડો નીકળી ગયા પછી વધારે તેજ અગ્નિ આપવો આવી રીતે કરવાથી શીશીના ગળામા 'શિલા સિંદૂર' તથા નીચે સોનાની ભસ્મ તૈયાર થાય છે મનશીલને બદલે સોમલ નાખવાથી 'મલ્લસિંદૂર' બને છે તથા હરતાલ નાખે તો તાલસિંદૂર બને છે એ ત્રણમાથી કોઈ પણ એક ઇચ્છા મુજબ મેળવી શકાય છે

પતરાં કરી તે પતરાંના ભારોભાર પારો અને ગંધકની કજ્જલી લઈ તે પતરાંના વચ્ચે મૂકી, વાલુકાયંત્રમાં પૃથક્પૃથક્ બારબાર ઘટિકા પર્યંત દીપાગ્નિ આપવો; એટલે સુવર્ણાદિક સંપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે. (આ રીતે એક પુટમાં ભસ્મ થઈ શકતી નથી. ઓછામાં ઓછા ત્રીસ પુટ અપાય તો ભસ્મ થવા સંભવ છે.) (૨) પારો અને ગંધક સમાનભાગે લઈ કાંચનવૃક્ષની (કાંચનારની) છાલના રસમાં ખરલ કરી બારીક કજ્જલી કરી તે કજ્જલીના સમભાગે સોનાનાં પતરાંને કજ્જલીનો લેપ કરવો. પછી કાંચનારની છાલ વાટી, તેનો કલ્ક કરી તેની બે કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાનાં પતરાં મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાંકી, સાંધો મેળવી લેપ કરી એક ગોળો કરી માટીના કોડિયામાં મૂકી બીજું કોડિયું તે ઉપર ઢાંકી, કપડમટ્ટી કરી સૂકવી, વગડાઉ છાણાંનો મોટો તેજ અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિપુટો આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે; ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભસ્મ તમામ રોગો ઉપર યોજવી. આ જ પ્રકારે કલગારી જાંબુ અને મનશીલમાં પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીલ અને સિંદૂર સમભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં સૂકવવું; એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઈ; પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગે ચૂર્ણ તેમાં નાખી મેળવી. ચૂર્ણ બળી જાય ત્યાં સુધી ભૂંગળી વડે અતિશય ફૂંકી, ફરી તે રસમાં ચૂર્ણ નાખી ફૂંકવું. આ પ્રમાણે ત્રણવાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. **સુવર્ણભસ્મના ગુણ ×:**—સુવર્ણભસ્મ કાંતિકારક છે તથા ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ઠ, જ્વર, ષંઢત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. સુવર્ણભસ્મનું નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે. દેહને દૃઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્વ ભંગ કરે છે. **સોનાના વરખ:**—સંપૂર્ણ વિષ, શ્વાસ અને અમ્લપિત્તનાશક તથા હૃદયને પ્રિય અને પુષ્ટિકર છે; તેમ જ ક્ષય, વ્રણ, અગ્નિમાંદ્ય, હેડકી, આનાહવાયુ અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે. તે સર્વદા નેત્રોને પ્રિય તથા કોઈ પણ રોગ ઉપર અનુપાન યોજી લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણભસ્મનાં અનુપાનો:**—(૧) એક કે બે ચણોઠીભાર સુવર્ણભસ્મ, ત્રિકટુ અને ઘીમાં લેવાથી ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે, ધાતુને વધારે છે; તેમ જ તે બળકર, પાંડુનાશક અને પથ્યકારક છે; તથા સર્પવિષ, સંપૂર્ણ વિષો તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. એ દૂધમાં લેવાથી બળ આપે છે. સાટોડીમાં આંખોને હિતકારક, ઘીમાં આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે; વજ સાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિષી સાથે આપવાથી વિષનાશક; અને સૂંઠ, મરી તથા લવંગમાં આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. **પથ્યાપથ્ય:**—દૂધ તથા સાકરયુક્ત, સ્નિગ્ધ અને ચીકણાં એવાં અન્ન, વલિપલિત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય યોજવું. વળી જેના નામનો આદ્યાક્ષર "ક" હોય એવાં અનાજ, શાક અને માંસ, એ સોનાની ભસ્મ ખાનારે તજવાં.

૫૯—સોમલ

સં૦ આખુ પાષાણ. મહા૦ ક૦ સોમલ. હિં૦ સોમલ. સંખિયા. ફા૦ મર્ગમૂરા નિર્ગવ, મૂષ. અ૦ સુમુલફાર, કરતુસંબુલ. ઇં૦ ઑકસાઇડ ઑફ આર્સેનિક. લા૦ ઑકસીડમ આર્સેનિકમ્.

સોમલ+ બે પ્રકારનો છે ધોળો અને પીળો. તેમાં ધોળો શંખ જેવો હોય છે, તેને સંખિયો

× અપક્વ અને અશુદ્ધ સોનું બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે. ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે અને મૃત્યુ પણ કરે છે. એના વિકારોની શાંતિને માટે ત્રણ દિવસ સુધી હરડે-સાકરમાં ખાવી.

+ સોમલ: ૪ જાતનો છે, ધોળો, પીળો, લાલ અને કાળો. આ ચારે જાત બજારમાં મળી શકે છે. સફેદ સોમલ ટંકણખારને મળતો દેખાય છે. નવો સોમલ હોય ત્યાં સુધી તેમાં ચમક દેખાય છે. જૂનો થયા પછી ચમક રહેતી નથી. સોમલમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ આવતો નથી, જેથી ઝેર આપનારાઓ રાયતા જેવી વસ્તુમાં, પાનમાં અથવા પીવાના પદાર્થમાં મેળવીને આપી દે છે. સોમલ વધારે ખાવામાં આવે તો એક કલાકમાં જ પેટમાં ભયંકર દરદ-ઊલટી, બળતરા, ગભરાટ, ગળામાં શોષ, તરસ તથા દસ્ત થવા શરૂ થઈ જાય છે. શરીર પર પસીનો આવે છે તથા શરીરમાં કંપ થાય છે. કોઈ કોઈ વખત પેશાબ

સોમલ પણ કહે છે પીળો દાડમના વર્ણ જેવો હોય છે ધોળો સોમલ કૃત્રિમ હોય છે તથા પીળો પર્વતમા થાય છે પીળો સોમલ ઘણો મોઘો ટોઈ અતિ વિષારી છે સોમલ પ્રાણઘાતક છે એટલા માટે અજ્ઞાનીના હાથમા કદી પણ આપવો નહિ * **સોમલ :**—પારદબધક, સ્નિગ્ધ, દોષઘ્ન લોહભેદક, વીર્યકારક તથા કાતિવર્ધક છે, અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશક છે એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્તધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસ્રાવ-મૃગી, અનેક વેદના, ગહુ વ્યાધિ તથા તૃષા કરે છે. **શોધન :**—(૧) તાદળજાના રસમા દોલાયન વડે મદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો, એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાજીમા અથવા ટંકણખારમા કિંવા ગાયના દૂધમા સોમલ દોલાયત્ર વડે ઘટિકા પર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે **સત્ત્વ-પાતન :**—બને સોમલ આમ્લવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોમૂત્ર ગેરુ અને વિમલ×મા એકત્ર કરી અગ્નિની આચ દેવી એટલે તેનુ સત્ત્વ પડે છે **મારણ -:**—(૧) ચદનબટવાના રસમા સોમલ ૩ દિવસ ભીજવી,

રોકાઈ જાય છે કોઈ વખત પેશાબમા લોહી પડે છે આવી સ્થિતિમા સોમલનુ ઝેર દૂર કરવા માટે ઘી દહીમા મેળવી પિવડાવી ઊલટી કરાવવી એ સર્વોત્તમ ઇલાજ છે બીજા ઇલાજ ઝેરના પ્રકરણ પરથી જાણી લેવા

● યાદ રાખવુ કે સોમલનો ધુમાડો આખને લાગવાથી માણસ તેમ જ પશુ પણ નેત્રાધ થાય છે

× વિમલના ૪ અર્થ થાય છે મધ્રકાષ્ઠ રૂપુ સિધાલૂણ તથા રૂપાસુખી વળી કોઈ કહે છે કે વિમલને સોનામુખી કહે છે એ ઉપરાત વિમલ નવી ધાતુ તરીકે પણ કેટલાક વર્ષો થયા જાણવામા આવેલ છે

∸ વાલુકાયત્રમા સપુટ મૂકી ઉપર રેતી ભરી દેવી રેતી ઉપર થોડા જુવારના દાણા નાખવા ધાણી થઈ જાય ત્યારે ભસ્મ થઈ ગઈ છે એમ સમજવુ સપુટ મજબૂત કરવુ નહિ તો સખિયો ઊડી જાય છે

સોમલને આકડાને દૂધમા તે દૂધ પી શકે ત્યા સુધી છૂદી લૂગદી કરી એક હાડલામા મૂકી તેના પર બીજું હાડલુ ઊધુ વાળી બનેના મુખ કપડમટ્ટીથી જોડી દઈ ચૂલા ઉપર મૂકી ધીમી આચ આપતા જવી અને ખાદીનુ કપડુ ચોવડુ કરી તે ભીજવીને ઉપરના હાડલા ઉપર મૂકી તે સુકાઈ ન જાય તેમ થોડુ થોડુ પાણી છાટતા જવુ આમ કરવાથી ઉપરના હાડલામા સફેદ રગની ભૂકી ચોટશે ઠડુ થયે તે સાચવીને લઈ લેવુ એને સોમલના ફૂલ કહે છે લેતી વખતે કે ચૂલા પરથી ઉતારતી વખતે તે ફૂલ ઊડી ન જાય એની ચીવટ રાખવી (૧) સોમલની ભસ્મ કરવાની વિધિ —સફેદ સોમલ સૂરોખાર છીપનો ચૂનો, ટકણખાર ફુલાવેલો એ સર્વ બબ્બે તોલા તથા નવસાગર ૧૬ તોલા મેળવી બારીક પીસી આમ્ડાના ૮ તોલા દૂધમા ઘૂટવુ જ્યારે ટીકડી બાધવા લાયક તૈયાર થાય ત્યારે બબ્બે તોલાની ટીકડી બાધી સૂર્યના તાપમા સુકાવી લેવી પછી સપુટ મ્રી મજબૂત કપડમટ્ટી કરી સૂકવી ૫ શેર છાણાની આચ આપવી એટલે ભસ્મ તૈયાર થાય છે માત્રા ૦ાા થી ૧ રતી સુધી સર્વ વસ્તુ ૨૪ તોલા પહેલા હતી તે ભસ્મ તૈયાર થશે ત્યારે ૧૩ તોલા આશરે રહેશે, કારણ કે નવસાર અને સૂરોખાર વજનમા ઘટી જાય છે આ ભસ્મ આદાનો રસ તથા મધ મેળવી આપવાથી અધોગવાયુ ઉપદશ ગઠિયો વા જીર્ણજ્વર નવો તાવ, વાત વ્યાધિ સન્નિપાત પ્રમેહ વગેરેને નિર્મૂળ કરે છે ન્યૂમોનિયામા પસીનો લાવી જલદી તાવને કમી કરી નાખે છે, તેમ જ ગલગડ અને હરસના મસા ઉપર પણ આ ભસ્મ લાભદાયક છે (૨) બીજો પ્રકાર સફેદ સખિયો ૧ તોલો તથા ફટકડી ૨ તોલા લેવી, ફટકડી ૧ તોલાના ચૂર્ણને એક કુલડીમા પાથરી ઉપર સખિયાનુ ચૂર્ણ નાખવુ પછી બાકી રહેલી ફટકડી ઉપર નાખી સખિયાને ઢાકી દેવો કુલડી વધારે હાલીને સખિયો ખુલ્લો ન થઈ જાય એવી સભાળપૂર્વક મજબૂત કપડમટ્ટી કરવી સુકાયા પછી ૪ શેર છાણાની આચ આપવી સ્વાગ શીતળ થયા પછી ભસ્મ કાઢી લેવી આશરે ૧ તોલો મળે છે આવી રીતે ભસ્મ કરવામા ફટકડીનો રસ થઈ ઊડી જાય છે તેમ જ કેટલોક સોમલ પણ ઊડી જાય છે કેટલોક ફટકડીના ફૂલામા મળી જાય છે માત્રા ૦ાા રતી સાકરમા મેળવી તાવ આવવા પહેલા એક કલાક અગાઉ આપવાથી તાવ રોકાઈ જાય છે વિષમજ્વર, આતરે આવનારા તાવ તરિયો ચોથિયો વગેરે દૂર થાય છે (૩) ત્રીજો પ્રકાર —સફેદ સોમલ ૨ તોલા તથા પાપડખાર ૮ તોલા લેવો બીજા પ્રકારમા લખેલી રીત મુજબ ભસ્મ કરવી આ ભસ્મ રગે કાળી થાય છે ન્યુમોનિયાના દરદમા ઘણી વખત આપી જોઈ છે તરત ફાયદો બતાવે છે માત્રા ૦ાા થી ૧ રતી આદાના રસ તથા મધની સાથે આપવી ઉપરસ તથા દમ પર પણ અપાય છે (૪) ચોથો પ્રકાર —સખિયો ૨ તોલા તથા કળીચૂનો ૨ તોલા લઈ કુવારના રસમા ખરલ કરી ટીકડી બનાવી, સુકાવીને શરાવસપુટ કરી ૮ શેર છાણાની આચ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે માત્રા ૧ ચોખા ભાર જેટલી ઘી તથા મધમા આપવી વિષમજ્વર ઉપરસ શ્વાસરોગ તથા ચર્મરાગનો નાશ કરે છે ઉપર લખેલા ચારે પ્રકારની ભસ્મ અગ્નિ પર નાખી પરીક્ષા કરવાની જરૂર નથી જે ભસ્મ વાલુકાયત્રમા સોમલની

રાખ, ચંદનબટવાની લુગદીમા મૂકી કપડમટ્ટીના પાચ પટ કરી, તેને વાલુકાયંત્રમા મૂકી મોઢું બંધ કરી ત્રણ પહોર સુધી આચ આપવી એટલે ભસ્મ થશે એ એક ચોખાભાર ખાવા આપવી. (૨) દૂધેલીના રસમા એક દિવસ સોમલ પલાળી રાખી, દૂધેલીની લુગદીમા મૂકી વાલુકાયંત્રમા સિદ્ધ કરવો સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે તેજ ઔષધમા યોજવી એ વાત, કફ, શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી ઉપયોગ—(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સોમલ ઘીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો અને થોડો શેક

ડવી રાખીને કરવામા આવે છે તેની અગ્નિ પર નાખીને પરીક્ષા કરવી પડે છે (૫) સોમલના ફૂલ ઉડાડવાની વિધિ —સફેદ સોમલ, રસકપૂર, દાલચિકણા તથા હિંગળોક એ ચાર વસ્તુ એકેક તોલો લઈ ત્રણ દિવસ તેજ દારૂમા ઘૂટી ટીકડી બનાવી ચિનાઈ માટીના પ્યાલામા નાખી ડમરુયંત્રની રીતિથી ઉપર બીજો પ્યાલો રાખી બન્નેની સંધિ મજબૂત રીતે બંધ કરવી સુમાઈ ગયા પછી એક નાના ચૂલા ઉપર રાખી બોરડીના લાકડાની આચ આપવી અગૂઠા જેટલા જાડા બે લાકડા ચૂલામા રાખવા ચાર કલાક સુધી આચ આપવી ઉપરના પ્યાલા ઉપર ભીનું કપડુ રાખવુ ચાર કલાક પછી સંપુટ ખોલી ઉપરની પ્યાલીમા લાગેલા ફૂલ સંભાળપૂર્વક કાઢી લેવા (જાડી હાડી હોવાથી એક જગ્યાએ બાર કલાક અગ્નિ આપવાની જરૂર પડી હતી. નાનો સારો ચૂલો તથા હિસાબસરના માટીના પ્યાલા હોય તો થોડા વખતમા થઈ જાય છે) આ ફૂલ ૧ ચોખાભાર પ્રમાણે માખણ અથવા મલાઈમા આપવા દાતને ન લાગે એ સંભાળવાનુ છે, મલાઈમા ગોળી કરી ગળી જવી અથવા શીરામા ગોળી કરી ગળી જવી અથવા એક મુનક્કા દ્રાક્ષમા નાખી બંધ કરી ઉપર બીજી મુનક્કા રાખી ગોળી ગળી જવી પછી ઉપર માખણ અથવા મલાઈ અથવા શીરો ખાવો આ ઔષધિના સેવનથી ઉપદંશ, ગઠિયો વાયુ, કુષ્ઠ, ગલગંડ, રક્તવિકાર, વિસ્ફોટક વગેરે રોગો નિર્મૂળ થાય છે (૬) સોમલની ભસ્મ કરવાનો પમો પ્રકાર —ભૂળાનુ પચાગ બાળી ૨ શેર રાખ તૈયાર કરવી ૧ શેર રાખ એક હાડીમા નાખી ઉપર ૨ તોલા સોમલની ડળી રાખવી પછી ઉપર હાડીમા બીજી ૧ શેર રાખ નાખી દબાવી હાડી ભરી લેવી પછી ઢાંકણ ઢાકી મોઢા ઉપર કપડમટ્ટી કરી લેવી ત્યારપછી ચૂલા પર ચડાવી ૧૨ કલાક મંદમંદ આચ આપવી ચૂનામા હાથના અગૂઠા જેટલી જાડી બે લાકડીની આચ આપવી ૧૨ કલાક પછી અગ્નિ આપવાનુ બંધ કરવુ સ્વાંગ શીતળ થયેથી સોમલની ભસ્મ કાઢી અગ્નિમા નાખી પરીક્ષા કરી લેવી કસર જણાય તો ફરીથી થોડો સમય અગ્નિ આપવો માત્રા ૦।। ચોખાભાર, શીતજ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, કોઢ, લકવો અને નામર્દી આદિ અનેક રોગ દૂર કરે છે આ ભસ્મ ૧/૧૬થી ૧/૮ તોલો અર્થાત્ ૧ આની ભારથી બે આનીભાર મલાઈ સાથે શ્વાસરોગમા આપવી શીતજ્વર માટે સફેદ મરીના ૧ રતી ચૂર્ણમા મેળવી ૬ માસા મધ મેળવી ચાટી જવી ઉપર દૂધ પીવુ કુષ્ઠરોગ માટે મરીના ચૂર્ણ તથા ઘીમા મેળવી ચાટી જઈ ઉપર મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ પિવડાવવો ભોજન વખતે ઘી સારી રીતે ખવડાવવુ ચણાના ખાખરા તથા મગની દાળ ખાવા આપવી દાળમા થોડુ સિંધાલૂણ નાખવુ (૭) સોમલનુ ઘી (નપુંસકતા માટે)—સફેદ સોમલ ૧૦ તોલાના ટુકડા લઈ આકડાના દૂધમા ભીંજવી દેવા આઠમે દિવસે કાઢી ૨૦ તોલા ગાયનુ ઘી મેળવી ત્રણ દિવસ બરાબર ઘૂટવુ ચોથે દિવસે નાની કડાઈમા નાખી ચૂના ઉપર ચડાવી મંદાગ્નિ આપવો જ્યારે ઘી બિલકુલ નીતરીને ઉપર આવી જાય તથા સોમલ તળે બેસી જાય, ત્યારે કડાઈ નીચે ઉતારી લેવી પછી હાથ લગાડવા જેટલી કડાઈ ગરમ રહે ત્યારે હાથની હથેળીથી ધીરેધીરે ઉપર ઉપરથી સંભાળપૂર્વક લઈને બીજા કટોરામા લેતા જવુ સંખિયાના પરમાણુ ન આવે તે સંભાળવાનુ છે આશરે પાચેક તોલા સ્વચ્છ ઘી કાઢી એક શીશીમા અલગ ભરી લેવુ બાકીના ઘીને અલગ રાખવુ સ્વચ્છ ઘી પાચ તોલામા કેસર તથા કસ્તૂરી દશ દશ રતી તથા જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ તથા બીરબહોટી પાચ પાચ માસા ખરલ કરી મેળવી લેવા બે દિવસ બરાબર ઘૂટવુ આ ઘૃત એક ચણા પ્રમાણે લઈ રાતે સૂતી વખતે ઇંદ્રિય પર સોપારી તથા સેવનનો ભાગ બચાવી માલિશ કરવુ થોડા દિવસ માલિશ કરવાથી નપુંસકતા દૂર થાય છે હસ્તમૈથુન અને ગુદામૈથુનથી ઉત્પન્ન થયેલી નામર્દાઈ માટે આ ઘૃત માલિશ કરી તેની ઉપર નાગરવેલનુ પાન અથવા એરંડિયાનુ પાન અથવા ભોજપત્ર અગ્નિ પર જરા ગરમ કરી લપટી લેવુ તથા ઉપર કપડાથી બાધી લેવુ પાચમે છઠ્ઠે દિવસે ઇંદ્રિયના ઉપર નાની ફુનસી (ફોડકાઓ) થાય તો ગભરાવુ નહિ એવે વખતે ત્રણચાર દિવસ સોમલના ઘીની માલિશ બંધ કરી ધોયેલા ઘીની માલિશ દિવસમા ત્રણચાર વખત કરવી જ્યારે ફુનસી (ફોડકાઓ) મટે ત્યારે પુનઃ સોમલ ઘૃતનુ માલિશ કરવુ એવી રીતે ૧૫ ૨૦ દિવસમા આશાહીન રાગીઓને ચિરસ્થાયી લાભ થશે બીજુ ઘી અલગ રાખેલુ છે તે કાચના પ્યાલામા ભરી સૂર્યના તાપમા રાખવુ, અથવા માટીના રીકા કટોરામા નાખી થોડા અંગારા ઉપર સહેજ ગરમ કરવુ, એટલે ઉપરથી કેટલુક નીતરી જશે તે સંધિવાત ઉપર માલિશ કરવુ એકદમ નીચેનુ રહે તે ઝેરી જંતુના ડંખ ઉપર લગાડવા માટે ઉપયોગમા લેવુ.

આપવો. (૨) ઘી છીના વિષ ઉપર:—સોમલ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૩) ચાંદી, દાદર અને ચામડીની નાળાશ ઉપર:—સુખડ ઘસી તેમા સોમલ ઘસી ચોપડવો *

૫૭-સંચળ

સ૦ ક૦ સૌવર્ચલ મ૦ પાદેલોણ, સચળ હિ૦ સોચરનોન, કાલા નિમક બ૦ સચળ લવણ તૈ૦ માનુ ઉપ્પુ ફા૦ નમક સિયા અ૦ મલા અસ્વદ ઇ૦ ઉનાકયા સોડિયમ લા૦ ઉનાકયા સોડીઆઈ કલોરેડમ.

એ જમીનમાથી મળે છે (સાજીખાર અને મીઠું મેળવીને બનાવાય છે) એનો રગ રાતો હોય છે **સંચળ:**—રેચક, ખારા, તીખો લઘુ, અપિત્તલ, ભેદક, રુચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, નગધી, ઉદ્ગાર શુદ્ધિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મલસ્તભક છે અને જતુ, ઊર્ધ્વવાત, ગુલ્મ, આમશૂળ, આનાહ અને અરુચિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ**—(૧) **અજીર્ણ ઉપર:**—સચળ આદુ અને લીબુના રસમા આપવો (૨) **શૂળ ઉપર:**—સચળ ઘીમા આપવો. (૩) **મળશુદ્ધિ ઉપર:**—સચળ અજમામા આપવો અથવા અજમા અને સૂઠમા આપવો

૫૮-સાંભરલૂણ

સ૦ સાભર મ૦ સાભરલોણ ગડલોણ હિ૦ સાભરનોન ક૦ ગ્રાઢલવણ ફા૦ મિલહે અવકીર.

એ સાભર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે **સાંભરલૂણ:**—દીપન, ઉષ્ણ, કોષ્ઠ-શુદ્ધિકારક, લઘુ, કિચિત્ ખાટુ, અભિષ્યદી, પાકકાળે તીખુ, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાયી, કફનાશક તથા સૂક્ષ્મ છે, અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે

* (૧) દુઃખતા હરસ ઉપર —સોમલ ૧ રતી, રસાજન (રસવતી) ૩૦ રતી સફેદ કાથો ૩૦ રતી એ સર્વ વસ્તુનુ બારીક ચૂર્ણ કરી લીમડાના પાનના રસમા ૬૦ ગોળી કરવી રોજ એકેક ગોળી માખણમા મેળવી ખાવાથી લોહી પડતુ હોય તે બધ થઈ જાય છે ઔષધિ સેવન કરનારે ઘી વધારે ખાવુ તથા દૂધ નહિ ખાવુ (૧) શ્વાસરોગ ઉપર —શુદ્ધ સોમલ ૧ માસો લઈ બારીક ખરલ કરવો પછી સફેદ મરીનુ ચૂર્ણ ૧૧ માસા સારી રીતે ખરલ કરી મેળવવુ આ ચૂર્ણ શ્વાસના રોગીને આપવા પહેલા ઘી તોલા રા થી ૪ શરીરની શક્તિ પ્રમાણે પિવડાવવુ અર્ધો કલાક પછી ઉપરની ઔષધિ ૧ રતી ૬ માસા મધમા મેળવી ચાટી જવી તથા ઉપર દૂધ પીવુ સવારે એક જ વખત આ દવા આપવી વધારે જરૂર જણાય તો રાતે આપવી, પણ રાત્રે ઘી પિવડાવવુ નહિ કોઈ કોઈને ઘીના સેવનને લીધે ચાર છ દિવસ પછી મરડો થાય છે, તો તેથી નહિ ગભરાતા ૩-૪ દિવસ દવા બધ કરી દેવી, પછી ફરીથી ચાલુ કરવી આવી રીતે કરવાથી ૧૫ દિવસમા જૂનો હઠીલો શ્વાસનો રોગ બિલકુલ નિર્મૂળ થાય છે રોગ જવા પછી પણ રોજ સવારે ઘી પીવાનુ અથવા મલાઈ ખાવાનુ એક-બે માસ સુધી ચાલુ રાખવુ જેથી ફેફસા બળ વાન બની જાય તમાકુના વ્યસનીને આ દવા આપતા પહેલા તમાકુ છોડાવી દેવી આ દવાની ગરમી વધારે જણાય ત્યારે મલાઈ ખાવા આપવી અથવા સિતોપલાદિ ચૂર્ણ અથવા ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ આપવા પાચનશક્તિ બળવાન હોય યકૃતમા કોઈ વિકાર ન હોય અને કફ બહુ જ વધી ગયેલ હોય તેવા રોગીને માટે આ ઉપચાર છે (૨) શીતજ્વરઘ્ન ગુટિકા —સફેદ સખિયો ૧ તોલો સફેદ મરી ૧ તોલો તથા સોના ગેરુ ૧ માસો આ ત્રણે ઔષધિ બારીક ખરલ કરી કારેલાના સ્વરસમા ઘૂટી સરસવના જેવડી ગોળી બનાવવી તાવ આવવાથી ૩ કલાક અગાઉ બે ગોળી પતાસામા આપવી એક કલાક પછી ૫છી બે ગોળી એવી જ રીતે આપવી વળી ત્રીજી વખત આપવી તથા હાથ અને પગ ઉપર આમળાવેલની ભૂકી જરૂર જણાય તો બાધવી આવી રીતે આ ઔષધિ આપવાથી ઠડી સહિત આવનાર તાવ બે-ત્રણ દિવસમા ચાલ્યો જાય છે (૪) નાડીવ્રણની ઔષધિ —સફેદ સખિયો, સફેદ કાથો તથા ચૂનો સમભાગે મેળવી ખૂબ બારીક ખરલ કરી લેવ પછી નાસૂરની અદર થોડુ થોડુ રોજ નાખવુ મોઢુ જ્યારે પહોળુ થાય ત્યા-સખિયા અને કાથાનુ ચૂર્ણ ભરવુ આથી થોડા દિવસમા જૂના નાડીવ્રણનો ઘા પણ ભરાઈને દરદ દૂર થાય છે (૫) મૃગીના દરદ ઉપર —શુદ્ધ સોમલ રસસિદૂર તથા સોનાના વરખ કલ્યાણઘૃતના મેળવીને ચાટવા આપવુ તથા રેણના રસમા નવસાગર નાખી દિવસમા બે-ત્રણ વખત સૂઘાડવુ મૃગી આવે તેથી થોડા વખત પહેલા કે તે જ વખતે અરીઠાનુ ફીણુ આખમા આજવુ આવી રીતે એકાદ માસ સભાળપૂર્વક ઇલાજ કરવાથી મૃગીરોગ દૂર થાય છે

ઉપયોગ—(૧) ગુલ્મ, વાત, બરોળ, અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર :—સાંભરલૂણ અને ગોળને ગરમ પાણીમાં આપવું.

૫૯—સિંદૂર

સં૦ સિંદૂર. મ૦ શેંદૂર હિં૦ તે૦ સિંદૂર. અ૦ ઉતરંજ. ઇં૦ મિનિઅમ, રેડ લેડ. લા૦ પ્લંબ' ઓકસાઈડમ્.

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે. વિલાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં છે. સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાનાં ઔષધોમાં ક્યાંય પણ કહેલો નથી.* એ લેપાદિ કામમાં યોજવું.× હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર નાના પાષાણોમાં રહેનારો પારો સુકાઈ લાલ થાય છે. તેને ગિરિસિંદૂર કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં ઘણી જ ભિન્ન જાતનું છે. સિંદૂર :—તીખું, કડવું, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણરોપણ તથા ઉષ્ણ છે અને કંડૂ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ઠ, ત્વગ્દોષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ગિરિસિંદૂર—ત્રિદોષશામક, ભેદક, પારદબંધક, રંગે અગ્નિ જેવું, લોહીને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતાવહ છે. ઉપયોગ—(૧) કાનમાંથી પરુ વહે છે તે ઉપર :—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) આંજણી ઉપર :—સિંદૂર ચોપડવું. (૩) ગૂમડું, જખમ, ભગંદર, બદ અને ઉપદંશ ઉપર મલમ :—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદારશિંગ ૧ તોલો, મોરથૂથુ ૧ તોલો, મીણ ૧ તોલો અને તલનું તેલ ૬ તોલા; એમાંથી તલનું તેલ અને મીણ કઢવી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટી લગાડવી. (૪) સિંદૂરનો કાળો મલમ+ :—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણ ૦ા તોલો અને મીઠું તેલ ૯ તોલા લઈ પ્રથમ મીણ અને તેલ એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. મીણ ઓગળે એટલે તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળી વડે હલાવવા માંડવું એટલે કેટલીકવારે તેમાંનું સિંદૂર કાળું થાય છે, પછી તે મિશ્રણને ઊભરો આવવા માંડે છે. એવા ત્રણ—ચાર ઊભરા આવ્યા પછી સળી વડે તેનાં બે—ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ચીમટી વડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી થાય તેવું બને ત્યાં સુધી તેમ જ ઘૂંટતાં રહેવું. દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટી આપવાથી વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) ઢોરનું શિંગડું ભાંગી ગયું હોય તો :—તેલ, સિંદૂર અને માણસના

* સિંદૂરનો ખાવાની ઔષધિરૂપે ઉપયોગ કરવાથી કોઈ કોઈ વખત તાત્કાલિક લાભ જણાવાથી અનેક મૂર્ખ લોકો ઉપયોગ કરે છે. પણ એક લાભ થવાની સાથે બીજા નાના રોગનું કારણ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. સિંદૂરને બદલે ખાવા માટે નાગભસ્મ આપે તો વધારે લાભદાયક કહેવાય યુનાની મત મુજબ સીસાનાં પતરાંને અથવા કલાઈનાં પતરાંને સમભાગે સાકરની સાથે ત્રણ કલાક ખરલ કરવાથી જે ચૂર્ણ તૈયાર થાય છે તેનો ભસ્મની રીતે ઉપયોગ કરે છે. બંગ પ્રમેહ ઉપર તથા સીસું મદર ઉપર આપે છે, એથી તાત્કાલિક લાભ પણ જણાય છે. આ યુનાની રીતિ મુજબ ઇલાજ છે. આયુર્વેદના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. જે વસ્તુના ઉપયોગથી શરીરમાં લાંબા વખત પછી હાનિ થાય તે વસ્તુનો ઉપયોગ આયુર્વેદમાં ક્યાંય લેવામાં આવતો નથી.

× બાળકોને જ્યારે દાંત આવતા હોય ત્યારે દાંતિયું ગળું પડી તેનાથી બાળક ઝાડાના દરદમાં બિમાર થાય છે, ત્યારે તેને ગાયની છાશમાં થોડું સિંદૂર નાખી પાવાથી આરામ થયાના ઘણા દાખલા અમારી નજરે આવ્યા છે; એટલું જ નહિ, પણ લીંબુની ચાર ઊભી ચીરીઓ જુદી ન પડી જાય તેવી (અથાણાની) રીતે કરી તે પર થોડું સિંદૂર ભભરાવી દેવતા ઉપર શેકીને જ્યારે તે સિજાઈ જાય ત્યારે તેનો રસ નિચોવી લઈ થોડો પાવાથી બાળકનો તો શું, પરંતુ ગમે તેવડા મોટા માણસનો પણ જળપ્રવાહ પ્રમાણે વહેતો ઝાડો એકદમ બંધ થાય છે.

+ આ મલમ તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિ બહુ જ મંદ આપવો. કડાઈ મોટી રાખવી કે જેથી ઊભરો આવી અગ્નિમાં તેલ અને ઔષધિ ન પડે. એક પંખો તૈયાર રાખવો કે જેથી ઊભરો આવે ત્યારે પંખાથી વાયુ નાખવો. પાણીનું એક પણ ટીપું કડાઈમાં ન પડે તે સંભાળવું. કડાઈમાં પાણી પડવાથી તેલમાં આગ લાગી જાય છે. ચાસણી કદાચ કડક થઈ જાય તો ફરીથી બીજું અર્ધા વજને તેલ નાખી ઉકાળી મલમ તૈયાર કરી લેવો.

કેશ એકત્ર કૂટી બાધવા; કિંવા થોરનો રસ ૧ શેર, તેમા ૪ તોલા સિંદૂર નાખી શિગડાને રસથી ભીંજાની ઉપર કપડું લપેટવુ.

૬૦—સિંધાલૂણ

સં૰ ક૰ સેંધવ મ૰ શેંધેલોણ. હિં૰ સેધાનિમક, સેંધાનોન, લાહોરી નિમક બં૰ સૈંધવ લવણ. તૈ૰ સિંધુ ઉપ્પુ. ફા૰ નમકે સંગ, બિલોરી, નમકે સેંધ. અ૰ મિલહે હિંદી ઇં૰ ક્લોરાઈડ ઓફ સોડિયમ. લા૰ સોડીઆઈ ક્લોરીડમ.

સિંધાલૂણ ખાણમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો વર્ણ ઘણો જ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે જ્યા મીઠું વર્જ્ય કરવું એવું પથ્ય હોય ત્યા સિંધાલૂણ થોડું ખાવા આપવું, એ પથ્યકર છે **સિંધવ**:—રુચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હૃદ્ય, ત્રિદોષનાશક તેમ જ વ્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરનાર છે. ઉપયોગ—(૧) **શીતપિત્ત ઉપર**:—સિંધવ ઘીમા અથવા તલના તેલમા ઘસી ચોપડવુ અને કેટલીક વારે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવુ. (૨) **કર્ણશૂળ ઉપર**:—બકરીના મૂત્રમા સિંધવ નાખી કોકરવરણું કરી કાનમા નાખવુ (૩) **કર્ણમૂળ ઉપર**:—ઘેટીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમા નાખવુ (૪) **ઊલટી ઉપર**:—સિંધવ ઘીમા ખરલ કરી આપવુ. (૫) **ઉરુસ્તંભ ઉપર**:—ગોમૂત્રમા સિંધવ નાખી ઉકાળી તેનો બાફ આપવો (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર**:—ગાયના ઘીમાં સિંધવનુ ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવુ. (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—સિંધવ અને દેવડાગરી(કૂકડવેલ)ના બિયાં કાજીમા વાટી મસાએ લેપ કરવો, એટલે મોડ(મસા) ગરી પડે છે (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપર**:—કુંવારના રસમા સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવુ

૬૧—હરતાલ

સં૰ ક૰ હરિતાલ મ૰ હિં૰ હરતાલ. તૈ૰ હરિતાલમુ અ૰ જરનિખ અસ્ફર ઇં૰ ઓર્પિ-મેન્ટ. લા૰ યલો આર્સેનિક સલ્ફાઈડમ

હરતાલની ગણના ઉપરસમા છે. ફટકડી અને અભ્રકમાથી હરતાલ થાય છે હરતાલ આઠ પ્રકારની છે, એ સર્વમા ગોદંતી* હરતાલ ઉત્તમ છે તેના અભાવે પત્રી લેવી, આ વયસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકિત, અભ્રક જેવા પતરા છૂટવાવાળી તે પત્રી હરતાલ એ રસાયન વિષે ઉત્તમ ગુણકારક છે જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમા સત્ત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ. એ સ્ત્રીઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધ હરતાલ+**:—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે તથા કુષ્ઠ, કફરોગ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે **અશુદ્ધ હરતાલ**:—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ફોલ્લા તથા અંગનો સંકોચ એ વિકારો કરે છે. **શોધન×**:—હરતાલના બારીક કકડા કરી તેની કપડામા પોટલી બાધી દોલાયંત્રમા ઘાલી કાજી-મા એક પહોર પર્યંત સીજવવી, તેમ જ કોળાના રસમા એક પહોર. તલના તેલમા એક પહોર અને ત્રિફળાના કાઢામા એક પહોર સીજવવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **હરતાલભસ્મ**-:—(૧) શુદ્ધ હર-

---

* અહી ભૂતથી ઊલટું લખાયેલુ છે પત્રી હરતાલ ઉત્તમ છે અભાવમા ગોદંતી લેવી, એમ લખવુ જોઈએ. હરતાલનુ શોધન અને મારણ આપેલ છે તે પત્રી હરતાલનુ જ આપેલ છે, ગોદંતીનુ અપાયેલ નથી ગોદંતીની તપાસ રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કરવાથી એ ગંધકની એક જાત જણાય છે હરતાલ અને ગોદંતીના ગુણમા મોટું અંતર છે હરતાલ અતિ ઉગ્ર છે ગોદંતી અતિ સૌમ્ય છે બાળકોને ગોદંતી નિર્ભયતાપૂર્વક અપાય છે

+ હરતાલને પીળો સોમલ કહે છે, કેમ કે એને સોમલ ૨ ભાગ અને ગંધક ૩ ભાગ લઈ તૈયાર કરે છે

× ભૂરા કોળાનો રસ અથવા નોળવેલ(નાકુલી)નો રસ અથવા જીરું અને સાકરનું સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે

+ (૧) **હરતાલભસ્મ કરવાની વિધિ**:—પાચ તોલા હરતાલને પ્રથમ દહીંમા ૭ દિવસ પડી રહેવા દેવી પછી કાઢી કુંવારના અર્કમા ખરલ કરી ટીકડી બનાવી સુકાવી લેવી પછી પીપળાના લાકડા બાળી રાા શેર રાખ તૈયાર કરવી રાખ કપડાથી ચાળી લેવી પછી માટીના એક જાડા હાંડલામા ા શેર રાખ

તાલ એકવીસ દિવસ પીપરના રસમાં ખરલ કરવી તથા ગોળો કરી પીપળાની રાખ વડે અર્ધા ભરેલા માટલામા તે ગોળો મૂકી, પછી મોઢા પર્યંત તે જ રાખ ભરી ઉપર ઢાકણુ બેસાડી કપડમટ્ટી કરી હજાર છાણાનો પુટ આપવો, એટલે ચાર પહોરમા ભસ્મ થાય છે એ ભસ્મ તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતા ધૂણી નીકળતી નથી અને શુભ્રવર્ણ થાય છે (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હર-

---

ભરી ઉપર હરતાલની ટીકડી રાખવી પછી ઉપર બાકીની ૧૧ શેર રાખ નાખી દબાવી હાડલુ ભરી આપવુ ત્યાર પછી ચૂલા ઉપર ચડાવી નીચે બોરડીના લાકડાની આચ આપવી અગ્નિ બહુ જ ઓછો હોવો જોઈએ રાખના ઉપર વારવાર જોતા રહેવુ જો કોઈ જગ્યાએ ફાટ પડે તો થોડી રાખ નાખી દબાવી દેવુ જો સભાળવામા નહિ આવે તો હરતાલ ઉડી જશે આવી રીતે ૧૮ કલાક અગ્નિ આપવો પછી સ્વાગ શીતળ થાય ત્યારે હાડી ઉતારી ટીકડીઓ કાઢી લેવી ટીકડીઓના ઉપર થોડી રાખ ચોટેલી હશે તે ચાકુથી છોલી નાખવી, એટલે નીચેથી સફેદ હરતાલભસ્મ મળશે કદાચ પીળો રગ રહી જાય તો ફરીને આ જ રીતે ૯થી ૧૨ કલાક સુધી મદાગ્નિ આપવો (આવી રીતે સોમલ પણ અધેડાની રાખમા તૈયાર થાય છે)

(૨) બીજો પ્રકાર —કાયફળ ૧૦ શેરને એક લોઢાના વાસણમા બાળી સફેદ રાખ કરવી આ રાખને ચાળી લેવી પછી તેનો અર્ધો ભાગ એક નાની જાડી હાડલીમા ભરી ઉપર બે તોલા હરતાલ રાખવી પછી હરતાલ ન દેખાય એટલી રાખ ભરી એક અભ્રકનુ પતરુ ગોળાકાર કાપી ઉપર રાખવુ ત્યાર પછી બાકીની રાખ ઉપર દબાવી હાડલી ભરી આપવી ત્યાર પછી નાના ચૂલા ઉપર નીચે અગૂઠા જેવડા જાડા બે લાકડાનો ૩ કલાક અગ્નિ આપવો સ્વાગ શીતળ થયેથી કાઢી લીબુના રસમા ખરલ કરી ટીકડી બાધી ઉપરની રાખમા દબાવી ફરીથી ત્રણ કલાક અગ્નિ આપવાથી સફેદ ભસ્મ બની જાય છે પીળો રગ જણાય તો એક વખત ફરીથી અગ્નિ આપવો

(૩) **હરતાલનાં ફૂલ ઉડાડવાની વિધિ** —પાચ તોલા શુદ્ધ તપકિયા હરતાલ લઈ મોટી મોટી ખાડી લેવી પછી એક નાની હાડલીમા નાખી હાડલીના મોઢા ઉપર જાડા કાગળની ટોપી (અથવા કાચનો ગ્લાસ) ચાટાડી દેવો કાગળની ટોપી એવી હોવી જોઈએ કે પલટણી સિપાઈ સાફાની અદર ટોપી રાખે છે તેવા આકારવાળી બનાવવી હાડલી પર એવી ચોટાડવી કે જરા પણ જગા વાયુ આવવા-જવાની ન રહે તેમ જ ટોપીમા ઉપર પણ ન રહે યત્ર આવી રીતે તૈયાર કર્યા પછી નાના ચૂલા પર ચડાવી સાવધાનતાપૂર્વક ૧૨ કલાક અગ્નિ થોડો થોડો આપવો ટોપીમાથી ધુમાડો ન નીકળે તે સભાળવુ ધુમાડો કોઈ પણ જગ્યાએથી નીકળતો જણાય તો તે સ્થાન તરત બધ કરી દેવુ સ્વાગ શીતળ થયેથી કાતરથી ટોપીને કાતરી અલગ કરવી હાડીના ગળામા તથા ટોપીની નીચેના ભાગમા સ્વાદાર શ્વેત ફૂલ જે દેખાય તે ઉતારી લેવા ટોપીના ઉપરના ભાગમા જે પીળો ભાગ લાગેલો હોય છે તે વિશુદ્ધ ગધક છે તે પણ ઉપયોગી છે કુષ્ટ ઉપદશ તથા રક્તવિકારમા લાભદાયક છે હરતાલના ફૂલ ના રતી પ્રમાણે સર્પ કરડેલા મનુષ્યને પા-પા કલાકે આપતા રહેવુ વધારે ગરમી જણાય તો દૂધમા ઘી મેળવી પિવડાવવુ માથા ઉપર ઠડા પાણીનો છટકાવ વારવાર કરતા રહેવુ એટલે ભયકર સર્પવિષના ઝેરથી પણ મુક્ત થઈ જશે (શ્રી કવિરાજ પ્રતાપસિહજી રસાયનાચાર્યના લેખમાથી)

(૪) **ગોદંતી હરતાલ(ઘાપાણ)નુ શોધન તથા મારણ** —ગોદતી હરતાલ સફેદ રગની હોય છે તેને લાવી ગોમૂત્રમા એક એક કલાક ઉકાળી સાફ પાણીથી ધોઈ લેવી પછી આકડાના પાનને ખાડી તેના વચ્ચે ગોદતીના ટુકડાને રાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે ગોદતી ૧ શેર લેવી આકડાના પાન લગભગ ૨ શેર લેવા જોઈએ આવી રીતે કુવારના ગર્ભમા કરી શકાય છે ગોદતી ભસ્મ સફેદ રગની મુલાયમ બને છે તે કપડાથી ચાળી શીશીમા ભરી લેવી ગોદતી ભસ્મ ૩ રતીથી ૧ માસા સુધી દિવસમા બે વખત આપવી મધમા મેળવી ચાટવા આપવી અથવા સાકરમા મેળવી ખાઈ જઈ ઉપર એક ઘૂટડો પાણી પીવુ ગોદતી ભસ્મ માથાનો દુખાવો, જીર્ણજ્વર સ્ત્રીઓને શ્વેત રક્ત પ્રદર, ઉધરસ, શરીરની નિર્બળતા વગેરે પર અપાય છે મેલેરિયા ઉપર પણ સારુ કામ આપે છે નાના દૂધ પીતા બાળકોને પણ નાથી ૧ રતી પ્રમાણમા માતાના દૂધની સાથે આપવા બધમા તાવ ઉધરસ અજીર્ણ તથા કબજિયાત માટે અપાય છે

(૫) **સખિયા ગોદંતી ભસ્મ** :—ગોદતી ૫ તોલા સોમલ સફેદ ૨ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી કુવારના રસમા ત્રણ કલાક ખરલ કરી ટીકડી બાનવી પછી શરાવમા મૂકી મજબૂત ત્રણ કપડમટ્ટી કરી ૧૫ શેર છાણાનો અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ બને છે માત્રા ૧ રતી મલાઈ ૪ તોલાની સાથે આપવાથી શ્વાસ જીર્ણજ્વર અને નિર્બળતા દૂર થાય છે આ ભસ્મ લેનારે ઘી ખૂબ ખાવુ તથા ખટાશ બિલકુલ નહિ ખાવી. આ રીતે હરતાલ અને ગોદતી મેળવીને પણ ભસ્મ કરી શકાય છે

તાલ અને બે ભાગ ધૂવાસ લઈ, માટલામા આમલીની કિંવા પીપળાની રાખોડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અર્ધો ધૂવાસ ભરવો તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુન ધૂવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંઠ પર્યંત ભરી, મુખ ઉપર ઢાકણુ મૂકી, કપડમટ્ટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવુ અને ચાર પહોર અગ્નિ કરવો, એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે જે હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઈ એમ સમજવુ તે ધુમાડા સહિત જણાય તો તે કાચી જાણવી (૩) હરતાલ ૨ ભાગ પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ એ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી, ધોળી સાટોડીના રસમા ખરલ કરવા પછી તેની થેપલી કરી શરાવસંપુટમા ઘાલી સંધિલેપ કરવો અને ગજપુટ આપવો, એટલે સુંદર ભસ્મ થાય છે એ ચોખા જેટલી આપવી (૪) શુદ્ધ હરતાલ કુંવાર, કાળુ અને દહીમા ત્રણ વાર ઘૂટી ગોળો કરી સૂકવવી પછી માટલામા ૭ આગળ મીઠુ ભરી તે ઉપર હરતાલ લોખંડની દાબડીમા ભરી, બત્રીસ પહોર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) ક્રમથી (પ્રથમ મંદ, પછી મધ્યમ, અંતમા તેજ) અગ્નિ કરવો, એટલે ચૂના જેવી થાય છે એ ચોખાભાર સાકરમા આપવાથી વાતરક્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે **હરતાલ સત્ત્વપાતન:**—(૧) હરતાલ તથા લાખ, રાઈ તલ સરગવાની છાલ, ટંકણખાર, મીઠુ અને ગોળ એ પદાર્થો હરતાલના અર્ધા વજને લઈ તેમા હરતાલ ખરલ કરી નિશ્છિદ્ર કુલડીનુ મોઢુ બંધ કરવુ, તથા પાતાળયંત્ર વડે પુટ દેવો એટલે સત્ત્વ નીકળે છે (૨) હરતાલ અને ટંકણખાર, ભેંસનુ ઘી, મધ અને કળથીના કાઢાની ભાવના આપી, તે હાંલ્લીમા ભરી, તે ઉપર સચ્છિદ્ર ઢાકણ બેસાડી સંધિલેપ કરવો અને છિદ્રને નળી બેસાડવી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો નળીમાથી ધોળી ધુમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો, પછી ઉપરની થાળી કાઢી સત્ત્વ લેવુ (૩) નેપાળાના બિયા અને એરંડામા હરતાલ ખરલ કરી શીશીમા ભરવી અને વાલુકાયંત્રમા મૂકી સિદ્ધ કરી શીશીના ઉર-સ્થિત સત્ત્વ લેવુ **હરતાલસત્ત્વ—**૧ સાધ્ય વાતરક્ત ઉપર એક ચોખાભાર આપવુ, તથા પથ્યને માટે ચણા અને ઘી યોજવુ, એટલે ચૌદ દિવસમા રોગથી મુક્ત થવાશે **હરતાલભસ્મના અનુપાનો:**—અર્ધી ચણોઠીભાર હરતાલભસ્મ ૭ વાલ ખડીસાકરમા લેવાથી એંશી પ્રકારના વાયુ કફ, પિત્ત કુષ્ઠ, પ્રમેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે હરતાલભસ્મ એક ચણોઠીભાર ગળોના કાઢામા લેવાથી ઉપદ્રવયુક્ત વાતરક્ત અને ૧૮ કુષ્ઠોનો નાશ કરે છે હરતાલભસ્મ વછનાગ અને જીરામા અપસ્માર ઉપર, આંબાહળદરમા રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રફળમા જલોદર ઉપર, દેવદાલી(કૂકડવેલ)ના રસમા ભગંદર ઉપર, ફિરંગોપદંશ, વિસર્પ મંડળ, કંડૂ, ખસ, ફોલ્લા, વાતરક્ત સંબંધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને વ્રણ ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી જ્વર ક્ષય તથા પાંડુરોગ ઉપર ખડીસાકરમા આપવી વાયુ શૂળ અને બાળંત(સુવા)રોગ ઉપર આદાના રસમા આપવી સંનિપાત, અર્ધાંગવાયુ અને વાયગોળા ઉપર એ જ અનુપાનમા આપવી નિર્બળ માણસને જાવફળમા, ક્ષય ઉપર પાનમા, વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલા પાન સાથે, ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે સુસ્તાઈ (નિર્બળતાને) માટે નગોડ સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાના ફૂલમા અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે, વાયુ ઉપર આદાના રસમા, પ્રમેહ ઉપર તુલસીના રસમા, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમા શૈત્ય ઉપર કેસર અને જાવંત્રીમા, અગ્નિમાંદ્ય ઉપર મધ અને લીંડીપીપરમા, સ્તંભનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની સાથે અષ્ટાદશ કુષ્ઠો ઉપર નિર્ગુંડી સાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે આપવી **પથ્ય:**—ઘી, ભાત અથવા ગાયનુ દૂધ ઉપયોગ—(૧) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—હરતાલ અને નવસાર પાણીમા વાટી લેપ કરવો અથવા એની ગોળી કરી તે ઘસી ચોપડવી એટલે વેદના તત્કાળ નાશ પામે છે (૨) **કર્ણકીટ દૂર થવા માટે:**—હરતાલ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો (૩) **ગંડમાલ અને ગલગંડ ઉપર.**—હરતાલ ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો (૪) **નિર્લોમકરણ.**—હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો (૫) **ખોડા ઉપર**•—હરતાલ અને કળી ચૂનો પાણીમા વાટી લેપ કરવો * (૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કુંવારના અને કરંજના રસમા હરતાલ

* હરતાલ તથા ચૂનો લગાડવાથી વાળ પણ ચાલ્યા જાય છે માટે આ ઉપાય વિચારપૂર્વક કરવો

૫—ઔષધિક્રિયા

(રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ, અર્ક, આસવ, અંજન, તૈલ, ઘૃત, ક્ષાર અને મલમનો વિધિ, ગુણ તથા ઉપયોગ ઇત્યાદિ)

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मणाम् ।
कुर्यात्संयोगविश्लेषान् कालसंस्कारयुक्तिभिः ॥१॥

૧—રસાયન

(૧) રસોપયોગી વિષયો

૧. **અગ્નિના પ્રકાર:**—રસાયનોને માટે ધૂમ્રાગ્નિ, દીપ્તાગ્નિ, મંદાગ્નિ, મધ્યમાગ્નિ, ખરાગ્નિ અને ભડાગ્નિ, એમ ૭ પ્રકારનો અગ્નિ છે. જે લાકડાં અગ્નિ આપવામાં વાપરવાં, તે ઝાડીમાં સારાં સુકાયેલાં, મૂઠીમાં આવી શકે તેવાં જાડાં અને ખેર આદિકનાં હોય તેને **કાષ્ઠમાન**, એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે જાડાઈ વગેરેમાં યોગ્યતાવાળાં કહે છે. જ્વાળા નહિ નીકળતાં જે અગ્નિમાંથી માત્ર ધુમાડો જ નીકળે તેને **ધૂમ્રાગ્નિ** કહે છે. મૂઠીમાં આવી શકે તેટલા જાડા લાકડાની આઠમા ભાગની ચીરીને સળગાવી જે અગ્નિ કરે તે **દીપ્તાગ્નિ** અને ચોથા ભાગની ચીરી વડે જે અગ્નિ કરે તેને **મંદાગ્નિ** જાણવો. એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે સળગાવીને કરેલા અગ્નિને **મધ્યમાગ્નિ** અને એવી પાંચ ચીરીઓ સાથે સળગાવવા મૂકીને કરેલો અગ્નિ તે **ખરાગ્નિ** છે; એ સર્વ કામમાં યોગ્ય છે. વળી જે અગ્નિથી પાત્રના મથાળા સુધી ચોતરફ જ્વાળાઓ પ્રસરે તેને **ભડાગ્નિ** જાણવો.

૨. **પુટ આપવાના પ્રકાર:**—(૧) લાંબો, પહોળો અને બે હાથ ખાડો ખોદી તેમાં અડધાં અડાયાં છાણાં ભરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરેલ શરાવ અથવા મૂસ ગોઠવી, ઉપર છાણાં ભરી પુટ આપે તે **મહાપુટ.** (૨) દોઢ હાથ લાંબો, પહોળો અને ઊંડો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે **ગજપુટ** અથવા **માહિષપુટ.** (૩) એક હાથ જેટલો લાંબો, પહોળો અને ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં પુટ આપે તે **વરાહપુટ.** (૪) એક વેંત લાંબો, પહોળો અને ઊંડો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે **કુક્કુટપુટ.** (૫) વેંતભર ખાડામાં માત્ર સાત અથવા આઠ છાણાં મૂકી પુટ આપે તે **કપોતપુટ.** (૬) ભૂમિ ઉપર છાણાંનો અડધો ચૂરો (ગોબર) નાખી તેના ઉપર શરાવ ઇત્યાદિ રાખી ઉપર બાકીનું ગોબર નાખી ઢાંકીને ઉપર અગ્નિ આપે તે **ગોબરપુટ.** આ પુટમાં ખાડાનું અને ગોબરનું પ્રમાણ નથી; માટે મૃદુ અથવા કઠિન દ્રવ્ય હોય તેના પ્રમાણમાં ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડાયાં છાણાંમાં પુટ આપવો. (૭) માટીની ગાગર લઈ તેને હાથની આંગળી આવે તેવાં ૩૦ થી ૫૦ કાણાં પાડી તેમાં અડધા કોલસા ભરી તેના ઉપર કપટમટ્ટી કરેલું શરાવ અથવા મૂસ રાખી તેના ઉપર બીજા કોલસા નાખી માટીનાં અથવા ઈંટોના ચૂલા ઉપર ગોઠવી સળગાવવું અને એ અગ્નિ ત્રીજા દિવસે ઠરી ગયા પછી માંહેનું ઔષધ કાઢી લેવું; તેને **કુંભપુટ** કહે છે.

(૨) યંત્રો

૧. **ડમરુયંત્ર:**—નીચેનું માટલું નાનું અને ઉપરનું એનાથી બમણું મોટું એવાં બે માટલાં લાવી તેની અંદર અને બહાર ખડીનો અથવા ગોપીચંદનનો સારો લેપ કરી સૂકવી નાખવો. પછી નાના માટલામાં લીંબુના રસમાં ખરલ કરેલ હિંગળોક રાખી તેના ઉપર મોટી માટલી ઊંધી વાળવી અને બન્ને માટલીઓના મોઢાના સાંધાને ચૂનો ૧ ભાગ અને ઘઉંની કણક બે ભાગ લઈ પાણીથી ખૂબ ખાંડી તે વડે ચોકસાઈથી બંધ કરવાં અથવા ગોપીચંદનથી કપડમટ્ટી કરવી. એને ડમરુયંત્ર કહે. આ યંત્ર ચૂલા ઉપર ગોઠવીને નીચે ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો અને ઉપરના માટલાના

તળિયા પર ભીજવેલા લૂગડાની આર કે સોળ પટ કરેલી ગડી મૂકી તે સુકાઈ ન જાય તેટલા માટે વખતોવખત તેના ઉપર પાણી નાખતા જવુ, સુકાવા દેવુ નહિ, એટલે હિંગળાકમાથી પારો ઊડી ઉપરના મટકાના તળિયે જઈ ચોંટે છે તેને યુક્તિથી કાઢી લેવો. આ જ પ્રમાણે નાનુ યંત્ર કરીને કપૂરના ફૂલ પાડવા, પરંતુ નીચે ચૂલામા બળતણના બદલે ઘીમા ભીંજવેલો કાકડો સળગાવવો. એટલે ફૂલ સારા પડશે.

૨. ઊર્ધ્વનલિકા યંત્ર :—એક તપેલામા ઔષધો નાખી તેના મોઢા પર ઢાકણુ વચ્ચોવચ્ચ અંગૂઠા જેવડા છિદ્રવાળુ મજબૂત બેસાડી તે છિદ્રમા નળી બેસાડી તે તપેલુ ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે તાપ કરવો, અને તે નળીનો બીજો છેડો વાસણ તરફના છેડા કરતા નીચો રહે તેમ કરીને તે બીજા છેડા નીચે ખુલ્લા મુખવાળુ એક બીજુ વાસણ મૂકવુ તે નળી વાટે તે વાસણમા અર્ક પડે છે તે અર્ક ઉપર તેલ તરી આવે છે, તેને **અત્તર** કહે છે

૩. વાલુકાયંત્ર :—ગોળ આતસી (અગ્નિ સહન કરે તેવી) શીશી લાવી ગોપીચંદનની માટીથી સાત કપડમટ્ટી કરવી પછી પહોળા મોઢાનુ માટીનુ હાડલુ લઈ તેની નીચે હાથને અંગૂઠો જાય એવડુ છિદ્ર પાડવુ,+ અને જે રસાયન કરવાનુ હોય તેની કજળી તે આતસી શીશીમા નાખી તે શીશી તે હાડલામા છિદ્ર ઉપર ઊભી સીધી પકડી રાખીને, તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા ઘઉંના લોટના લોંદાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે ગોઠવવી પછી મીઠા પાણીની એટલે નદીની (સમુદ્રકિનારાની નહિ) રેતી શીશીના ગળા સુધી ચોતરફ ભરવી અને તે હાડલુ ચૂલા ઉપર ચડાવીને જેવો અગ્નિ કહેલો હોય તેવો તેની નીચે કરવો શીશીમા કાજળી મૂકી જ ભરવી, લીંપી અથવા ભેજવાળા ભરવી નહિ ×

૪. ભૂધરયંત્ર :—સવા હાથ ચારે ખૂણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેંતની નાની ખાડી કરી, તેમા ઔષધ નાખેલા સરવો અથવા મૂસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આંગળ માટી અગર રેત તે પર પાથરી બાકીના ભાગમા છાણા નાખી અગ્નિ આપે તે **ભૂધરયંત્ર.**

૫. દોલાયંત્ર :—ઔષધિથી મિશ્ર પારો લઈ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેટી પછી તેની લૂગડાથી પોટલી બાધવી એને એક મજબૂત સળી લઈ તેને માટલાના મોઢા ઉપર આડી મૂકવી એ સળીની વચ્ચોવચ્ચ દોરી અથવા દોરા બાધી તેને બીજે છેડે તે પોટલી એટલે ઊંડે ટાગવી કે જેથી માટલામાના પદાર્થમા તે પોટલી ડૂબેલી રહે * પછી તે માટલુ ચૂલા ઉપર ચઢાવી કહ્યુ હોય તેવી રીતે અગ્નિ આપવો એને **દોલા** અથવા **સ્વેદન** યંત્ર કહે છે

૬. ગર્ભયંત્ર :—અર્ક કાઢવાનો હોય તો એક વાસણમા પ્રથમ ઇંટ મૂકીને પછી તેના ઉપર વાડકો ગોઠવવી પછી ઇંટની આજુબાજુ વાસણમા તે તે ઔષધો નાખીને તે વાસણના મોઢા ઉપર પાણીના ઘડિયાળ જેવી બીજી વાડકા ચત્તી ઢાંકી, માટી લગાડીને સાંધો બંધ કરવો તે પછી તે ચત્તી વાડકીમા પાણી નાખી યંત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો પછી ઉપરની વાડકીમાનુ પાણી તપી જાય તેમ તેમ તેને ઉલેચી નાખતા જઈને બીજુ ઠંડુ પાણી તેને બદલે ભરી મૂકતા રહેવુ એમ કરવાથી ઉપરની વાડકીને તળિયે વરાળના જેવા બિંદુ જામીને યંત્રની અંદર ઈંટના

+ આ છિદ્ર ઉપર એક ઠીકરી અથવા અભ્રકનુ પતરુ રાખવાનો રિવાજ છે

× વાલુકાયંત્રમા જ્યારે કોઈ પણ જાતનુ સિંદૂર બનાવવુ હોય ત્યારે એક લોહશલાકા (છત્રીની લોઢાની દાંડી) તૈયાર રાખવી જ્યાર જ્યારે મોં બંધ થઈ જાય ત્યારે ત્યારે વારંવાર છત્રીની દાંડી અંદર નાખવાથી મોં ખુલ્લુ થઈ જાય છે કોઈ વખત અગ્નિ આપવામા ભૂલ થવાથી શીશી તૂટી જાય તો એકદમ ત્યાથી ભાગી જવુ, કારણ કે એ શીશીમાથી જે ગંધકનો ધુમાડો નીકળે છે તે અતિ હાનિકારક છે ઘણે ભાગે જ્યા સુધી ગંધક બળતો રહે ત્યા સુધી આંચ મંદમંદ આપવી પડે છે ગંધક બળી જાય ત્યાર પછી અગ્નિ તેજ કરવામા શીશી ફૂટવાનો ડર રહેતો નથી

* પોટલીનુ કપડુ માટલાના તળિયાને અડવુ ન રહે તે સંભાળવુ, નહિ તો કપડુ બળીને અંદરની વસ્તુ માટલામા પડી જશે

ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજાયુક્ત વાતાર્શનો નાશ થાય છે.+

૬૨—હીરાકસી

સં૦ ક૦ કાસીમ. મ૦ હિરાકસ. હિં૦ કસીસ. ફા૦ જાકે સબ્જ. અ૦ જાજે અખદર, જાજે અસ્ફદર ઈં૦ સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન. લા૦ ફેરી સલ્ફાસ.

હીરાકસીની ઉપરસમાં ગણના છે. હીરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હીરાકસીનો રંગ લગારેક ધોળો અને નીલ (કાળો ગળીવરણો) હોય છે, જે કિંચિત્ પીળા રંગની હીરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. **હીરાકસી:**—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તૂરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે અને વિષ, વાયુ, કફ, વ્રણ, શ્વેત, કોઢ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડૂ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—હીરાકસી એકવાર ભાંગરાના રસમાં પચન કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—ગંધક તથા હીરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) **ગંડમાલા ઉપર:**—હીરાકસીનો અને ભિલામો અથવા માત્ર હીરાકસી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વૃષણકૃચ્છ્ર** (વૃષણને ખંજવાળવાથી ફોલ્લાઓ થાય છે તે) **અને અહિપતન** (બાળકોની ગુદા ન ધોવાથી તેમાં કંડૂ ઉત્પન્ન થઈ ફોલ્લીઓ થાય છે તે) **ઉપર:**—હીરાકસી, ગોરોચન, મોરથૂથુ, હરતાલ અને રસાંજનને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **પાંડુ, ક્ષય, ગુલ્મ, બરોળ, શૂળ અને સંપૂર્ણ નેત્રરોગ ઉપર:**—હીરાકસીની ભસ્મ, ત્રિફળા અને મરી એકત્ર કરી તે ૦। તોલો ઘી અને મધમાં એક મહિનો આપવું.

૬૩—હિંગળોક

સં૦ બં૦ હિંગુલ. મ૦ હિંગુળ. હિં૦ સીંગરફ. ક૦ હિંગુલિયક. તૈ૦ ઇંગિલા કાસુ. ફા૦ સીંગ્રફ. અ૦ અંજફ્ર ઈં૦ રેડ સલ્ફ્યુરેટ ઑફ મરક્યુરી નેટિવ સીનાબાર. લા૦ હાઈડ્રાર્જિરી સલ્ફ્યુરેટમ્.

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ:—અશુદ્ધ પારો એક ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના વાસણમાં કઢવી એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમા ભરી તેને એક આંગળ કપડમટ્ટીનો લેપ કરી છાયામાં સૂકવી વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી પાંચ દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમા દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ઘણો ઉત્તમ હોય છે.× **શોધન:**—(૧) હિંગળોક

+ (૧) **હરસના મસા ઉપર:**—(અર્શોહર દ્રાવણ) તપકિયા હરતાલ ૧ તોલો, ઝેરકોચલાં ૧ તોલો તથા અફીણ ૧ તોલો લઈ બારીક વાટી ૨ શેર પાણીમાં મેળવી ક્વાથ કરવો. જ્યારે પાણી આશરે ૭-૮ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ઉપરથી પાણી નિતારી શીશીમાં ભરી લેવું. હરસવાળાને પહેલા દિવસે જુલાબ આપી મસાને ઘોડાના વાળથી મજબૂત બાંધી આપવો. પછી તે ત્રણ દિવસ સુધી ઉપરનું પાણી ચોપડવું. ચોથે દિવસે મસો મરી ગયો હોય તો ચીપિયાથી ખેંચી લેવો. જો મસો મરી ન ગયો હોય તો ફરીને એક બે દિવસ પાણી ચોપડવું, પછી મસો ખેંચી લેવો. જે વ્રણ થાય તેના ઉપર જસતની ભસ્મ અથવા સફેદો માખણમાં મેળવી ચોપડતા રહેવું; એટલે થોડા દિવસમાં નવી સારી ચામડી આવી જાય છે. ઔષધિનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી વધારે ફરવું નહિ; તેમ જ વધારે મહેનતવાળું કામ ન કરવું.

(૨) **સફેદ કુષ્ઠ ઉપર લેપ:**—પતરી હરતાલ તોલા, ૫ બાવચી તોલા ૧૦, મનશીલ તોલો ૧, ચિત્રકમૂળ તોલા ૨ તથા હળદર તોલા ૨ લઈ સર્વ વસ્તુઓને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ૩ દિવસ ભિજાવી દેવું. પછી ખરલ કરી સોગઠી બાંધવી, સુકાઈ ગયા પછી ગોમૂત્રમાં ઘસી કુષ્ઠના ઉપર લેપ કરવાથી થોડા દિવસમાં ફોલ્લા ઊઠી પાણી ઝરી રૂઝ આવી જાય છે.

× બજારમાં હિંગળોક આવે છે તેમાં 'રૂમી સીંગરફ' સર્વથી સારો કહેવાય છે; કારણ કે ૧ શેર રૂમી હિંગળોકમાંથી પોણો શેરથી વધારે પારો નીકળે છે. હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની વિધિ:—(૧) પ્રથમ હિંગળોકને લીમડાનાં પાનના રસમાં અથવા લીંબુના રસમા ૩ કલાક ખરલ કરી નાની નાની ટીકડી બનાવવી. પછી સુકાવી ડમરુયંત્રમાં ટીકડી ભરી મજબૂત પેક કરી ચૂલા પર રાખી બાર કલાક અગ્નિ આપવો. ઉપરના ઘડા પર ભીના કપડાની ગડી વારંવાર બદલતા રહેવી. નીચેની હાંડી પર પાણીનું ટીપું પડે તે સંભાળવું. બાર કલાક અગ્નિ આપ્યા પછી હાંડી ઠંડી થાય, ત્યારે સાવધાનીથી સંપુટ આડો [illegible] ખોલવું તથા ઉપરની હાંડીમાં તળિયે ચોંટેલો પારો કાઢી લેવો. નીચે રહેલી સીંગરફની રાખમાં

ખલમા નાખી મેઢીના દૂધના સાત પુટ તથા લીબુના રસના સાત એવા ચૌદ પુટ આપવા, એટલે હિંગળોક શુદ્ધ થાય છે (૨) હિંગળોક આદાના રસમા સાત વાર મોગ ચૂનાના રસમા સાત વાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સૂકવવો એટલે નિર્દોષ થાય છે **મારણ:**—(૧) એક વાલ હરતાલની ભૂકી ડોડિયામા નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગળોકનો કાંકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવંગ પાથરવા, પછી તે ચૂલા ઉપર મૂકી મંદાગ્નિ વડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવુ, પછી ઉતારી વાટી રાખવુ તે પાનમા એક ગુંજાભાર આપવુ આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે એ પાંડુ, શ્વળ, ક્ષય તથા સર્વ રોગ ઉપર આપવી (૨) હિંગળોકના ચણા જેવડા કકડા કરી ચંદ્રકાતના અથવા લોખડના વાસણમા નાખી ફૂકવા તે ગરમ થાય એટલે તેમા મેઢીના દૂધ વડે દશ વાર, આકડાના દૂધ વડે દશ વાર, દીમવર્ગ વડે દશ વાર, કપિલા વડે પાચ વાર અને દુગ્ધવર્ગ વડે ૫ વાર એવી રીતે વાસણમા ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે આ શતાર્ક હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે એ અનુપાન વડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી **હિંગળોક:**—કડવુ, તૂરુ અને તીખુ છે તથા નેત્રરોગ, કફ, પિત્ત, હુલ્લાસ, કોઢ, જ્વર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) **ઉપદંશ ઉપર:**—આકડાના મૂળની છાલ અને હિંગળોકની ધૂણી શિશ્નને આપવી એટલે ચાદી તથા સોજો ત્વરિત દૂર થાય છે (૨) **વ્રણ ઉપર:**—ઈસમધ અને હિંગળોકની ધૂણી આપવી ×

કદાચ પારો રહી ગયો હોય તો ફરીથી પેક કરી આવી જ રીતે કાઢી લેવો (૨) બીજો પ્રકાર —ડમરુયંત્રની રીતે પેક કરવાને બદલે નીચેની હાડલીથી બે મોટી તાવડી બરાબર સરખી રીતે હાડલીના ઉપર રહે જેમા વચ્ચે સાધો ખુલ્યો ન જણાય તેવી રીતે લેવી એક તાવડી વાર વાર પા પા કલાકે ઉતારી બીજી તાવડી ઉપર રાખી આપવી તાવડીની ઉપર ભીનુ કપડુ રાખવુ વાર વાર લાગેલો પારો ખોલતા જવુ આની રીતે કરવાથી પણ ૮-૧૦ કલાકમા સર્વ પારો નીકળી આવે છે (૩) ત્રીજો પ્રકાર —પ્રથમ પ્રમાણમા કહેલી રીતે હિંગળોકની ટીકડી બનાવી હિંગળોકના વજનથી બમણા ચીથરા લઈ પાથરી તેમા હિંગળોક એકસરખી લાઈનમા રાખી પડદાની માફક કપડાને વીટી લેવા પછી એક પહોળા વાસણમા રાખી દીવાસળીથી સળગાવવા ઉપર એક માટીનુ બહુ જ મોટુ કૂડુ ઊલટુ ઢાકી દેવુ માટીનુ કૂડુ થોડુ ઊચુ રહે હવા આવવા માટે ઇંચ જેટલી જગ્યા નીચે ખાલી રહે એવી રીતે રાખવા માટે નીચે ત્રણ ઈંટ રાખી તે ઉપર મૂકવુ જ્યારે કપડા બળી રહે ત્યારે ઉપરના કૂડા નીચે લાગેલા પારાને ખોલી લેવો નીચેના વાસણમા રહી ગયો હોય તેને પાણીથી ધોઈને કાઢી લેવો કદાચ હિંગળોકને લીબુના રસની ભાવના ન આપે અને એમ ને એમ ચૂર્ણ પાથરી કપડા લપેટી દે તોપણ પારો નીકળી આવે છે

× (૧) **હિંગળોકની ભસ્મ કરવાની વિધિ** —૨ તોલા હિંગળોક (રૂમી સીંગરફ) તથા ૪ તોલા લાલ અથવા ગુલાબી ફટકડી લઈ બંનેને અલગ અલગ બારીક વાટવા પછી એક શરાવમા ૨ તોલા ફટકડીનુ ચૂર્ણ નાખી ઉપર હિંગળોકનુ ચૂર્ણ મૂકવુ ત્યાર પછી બાકી રહેલ ફટકડીનુ ચૂર્ણ ઉપર નાખી હિંગળોક દબાવી દેવો પછી બરાબર બંધબેસતુ બીજુ શરાવ ઉપર રાખી મજબૂત કપડમટ્ટી કરવી કપડમટ્ટી કરતી વખતે શરાવ આમતેમ હાલીને ફટકડી ઉપરથી પડી જઈને હિંગળોક ખુલ્લો ન થઈ જાય તે સંભાળવાનુ છે કપડમટ્ટી સારી સુકાય ત્યારે ૪ શેર છાણાની આચ આપવી સ્વાંગ શીતળ થયેથી કાઢી વાટી શીશીમા ભરવી આ ભસ્મ ગુલાબી રંગની થાય છે વજન આશરે બે તોલા રહેશે ફટકડીનો ઘણો ભાગ બળી જાય છે તેમ જ હિંગળોકમાથી કેટલોક પારો ઊડી જાય છે જે ફટકડીના ફૂલાના રૂપમા ભસ્મ મળે છે તેમા હિંગળોકના સંયોગથી કેટલોક ગુણ આવી ગયો હોય છે આ ભસ્મની માત્રા ૧થી ૩ રતી છે દિવસમા બે વખત આપવી પિત્તજ્વર ઉપર સાકર સાથે વિષમજ્વરમા નાની હરડે(હીમજ)ના ચૂર્ણ સાથે, નિર્બળતા દૂર કરવા તથા પ્રમેહ ઉપર મલાઈ તથા સાકર સાથે આપવી ખાસી તથા દમ ઉપર નાગરવેલના પાનમા આપવી (૨) **બીજો પ્રકાર** —૩ તોલા રૂમી સીંગરફ લઈ એક રીંગણા(મારુ બેંગન)મા ભરી ઉપર ઘઉના આટાથી પેક કરવુ પછી બાટી શેકે છે તેવી રીતે ગરમ રાખમા રીંગણુ સારી રીતે બફાઈ જાય ત્યા સુધી દબાવી રાખવુ પછી ખોલી કાઢી બીજા રીંગણામા ઉપર મુજબ પેક કરી બાફવુ આવી રીતે ૨૧ રીંગણામા હિંગળોકને બાફવાથી ભસ્મ (હિંગુલ રસાયન) તૈયાર થાય છે આ ભસ્મનો ઉપયોગ રસસિંદૂર દ્વિગુણ ગંધકની બદલીમા કરવો માત્રા ૧થી ૨ રતી નિર્બળતા તથા પ્રમેહ દૂર કરવા માટે મધ તથા લીંડીપીપરના સાથે તાવ ઉધરસ વાતરોગ ઉદરરોગ વગેરે રોગમા આપી શકાય છે

ઉપર રાખેલી વાડકીમાં અર્ક અથવા તેલ ટપકશે.+

૭. પાતાળયંત્ર :—એક હાથ લાંબો, પહોળો અને ઊંડો ખાડો ખોદી તે ખાડામાં એક વાસણ ગોઠવવું અને એક બીજા વાસણમાં જોઈએ તે ઔષધો નાખી તેના મો ઉપર સોયો જઈ શકે તેવડું છિદ્ર પાડેલું ઢાંકણું મજબૂત બેસાડી સાંધો કપડમટ્ટીથી બંધ કરવો અને પછી સુકાયા પછી તે વાસણને નીચેના હાંડલા ઉપર ઊંધું વાળી બંને વાસણો વચ્ચેનો સાંધો ચૂના તથા લોટ વડે મજબૂત બંધ કરવો. પછી ઉપરના માટલાના ગળા સુધી પહોંચે તેટલે ઊંચે સુધી તે બંને વાસણોની આસપાસ માટી ભરવી અને ઉપલા મટકાની પીઠ પર અગ્નિ કરવો એટલે તેમાંના ઔષધોનું તેલ નીકળી ઢાંકણામાંના છિદ્ર વાટે નીચેના વાસણમાં આવી પડશે. આ યંત્રને પાતાળ-યંત્ર કહે છે. (આનાથી ધૂપેલ આદિ તેલ તૈયાર થાય છે)×

૮. તેજોયંત્ર (લંબક) :—એક ઊભા ગળાનું તપેલું લઈ તેમાં અર્ધા સુધી ઔષધો નાખી પછી પાકમાં કહ્યા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મોઢા ઉપર બે નળીઓનું લબક મૂકી પછી તેના સાંધા લોટ તથા ચૂનાથી મજબૂત બંધ કરવા અને ઉપરના લબકમાં પાણી ભરવું. પછી યંત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી હેઠે ધીમો તાપ લગાડવો. ઉપરના લબકમાં પાણી ઊનું થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી બીજું ટાઢું પાણી નાખતા જવું. બીજી નીચેની નળી નીચે મોટા મોઢાનો શીશો રાખી તેમાં અર્ક પડે તે લેવો. આ યંત્રને લંબક પણ કહે છે કોઈ એને નલિકાયંત્ર અને સરપોસ પણ કહે છે

(૩) રસ*

૧. બોળબદ્ધ રસ :—પારો, ગંધક, ગળોનું સત્વ એ સમાન ભાગે અને રાતો બોળ (હીરાબોળ)

+ આ યંત્રને 'આકાશપાતન યંત્ર' પણ કહે છે ઉપરના ભાગમાં વાડકી રાખવાને બદલે પહોળા મોઢાનો તાંબા અથવા પિત્તળનો ઘડો રાખવો એ વધારે અનુકૂળ રહે છે, કારણ કે ઘડામાં પાણી વધારે રહી શકે છે, જેથી વારંવાર બદલવું પડતું નથી

× પાતાળયંત્રની બીજી રીત —ચૂલા પર એક નાદ રાખી તેના ઉપર એક મોટું ઢીબરું રાખવું ઢીબરામાં તથા નાદમાં બરાબર વચ્ચે એક એવું છિદ્ર કરવું કે જેથી અગ્નિશીશીનું મો અથવા બીજી કોઈ શીશી જેમાં ઔષધિ ભરીને તેલ કાઢવું હોય તે બરાબર તેમાં આવી શકે પછી કપડમટ્ટી કરેલી શીશીમાં ઔષધિ નાખી શીશીના મોઢા ઉપર લોઢાના તારની ગોળી અથવા આટો ચાળવા માટે ચાળણી આવે છે તેનો ટુકડો લપેટી ફસાવી દેવો, જેથી ઔષધિ નીકળી ન જાય તથા તેલ ટપકતું રહે આવી રીતે શીશી તૈયાર કરી ઢીબરામાં ઊંધી રાખવી શીશીના મોઢાની આસપાસ થોડી માટી લગાડી પછી ચારે બાજુ બબ્બે આંગળ રેતી પાથરી એક લોઢાનું પાતળું પતરું (કેરોસીન તેલના ડબા આવે છે તેનું) આસપાસ તારથી બાંધી દેવું પછી ઢીબરામાં પતરાની આસપાસ ખાલી રહેલી જગ્યામાં છાણાં અથવા કોલસાનો અગ્નિ આપવો નીચે ચૂલામાં એક વાડકી રાખવી જેથી તેલ તેમાં ટપકવાનું ભેગું થાય આશરે એક કલાક પછી તેલ ટપકવું શરૂ થાય છે જ્યાં સુધી તેલ ટપકતું રહે ત્યાં સુધી અગ્નિ આપવો તેલ ટપકતું બંધ થાય ત્યારે અગ્નિ આપવો બંધ કરી દેવો વધારે કીમતી તથા ઝેરી વસ્તુઓનું તેલ આવા યંત્રથી કાઢવામાં અનુકૂળતા વિશેષ રહે છે

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત ઉપચાર —શંખદ્રાવ રસ —આકડાનું મૂળ, થોરનું મૂળ, ખરસાણી થોરનું મૂળ, આમલીના છોડા ખાખરાની છાલ, કેળનો સ્તંભ તલના છોડ અઘાડી મોથ, કોડી અને શંખ એ અગિયાર ચીજોની ખાખમાંથી પૃથક પૃથક તૈયાર કરેલા ખાર, પંચલવણ (સિંધાલૂણ સંચળ બીડ લવણ વડાગરું મીઠું અને ઘસિયું એટલે નદી કે સમુદ્રનું મીઠું), પાંચ ક્ષાર (એટલે સાજીખાર, જવખાર નવસાર ખડિયોખાર અને પાપડિયો ટંકણખાર) તથા પારો એ સઘળાં સમાનભાગે લઈ પ્રથમ પારામાં તેનાથી ત્રણગણો ગંધક મર્દન કરી કજળી તૈયાર કરી તેમાં બાકીની ચીજો ભેળી વાટી નાખી સર્વના સમાન ફટકડી, સૂરોખાર હીરાકસી અને નવસાર નાખી લીંબુના રસમાં ખૂબ મર્દન કરી તેનો અર્ક પાડ વાના માટીના નલિકાયંત્રમાં નાખી ચૂલે ચડાવી ચાર પહોર સુધી આંચ આપવી એનાથી તૈયાર થયેલા રસને શંખદ્રાવ રસ કહે છે એ રસમાં સોય નાખવાથી તે તેમાં ગળી જાય છે એવો એ અદ્ભુત રસ પાણીની સાથે એક અથવા બે વાલ આપવાથી તે ગુલ્મ (ગોળો), હરસ, બરોળ યકૃત અને ઉદરના અનેક

ત્રણ ભાગ લઈ શીમળાના રસમા અગર કાઢામા ખરલ કરી ગોળીઓ વાળવી **પ્રમાણ અને અનુપાન :**—ચારથી આઠ રતી માખણ અને સાકરમા **ગુણ :**—સ્તંભક **ઉપયોગ :**—નાક, બાહ્ય જનનેન્દ્રિય અને ગુદામાથી થનાર રક્તસ્રાવ, એના સેવનથી સારા થાય છે રક્તપિત્ત, પાળા આમ, અત્યાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિશ ગુણદાયક છે, તેમજ પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એના ઉપર પણ ચાલશે **પથ્ય :**—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ આહાર મિષ્ટ અને થોડો લેવો

૨. મહાજ્વરાંકુશ રસ :—પારો, ગધક, વછનાગ એ એકેક ભાગ અને ધતૂરાના બીજ ૩ ભાગ તથા સૂઠ, મરી, લીડીપીપર એ દરેક બબ્બે ભાગ લઈ બહુ જ બારીક થાય ત્યા સુધી ખરલ કરતા જઈ આદુ અને લીબુના રસના પુટ આપવા તથા ગોળીઓ બાધવી શાર્ઙ્ગધરમા એમા દારૂડીના મૂળ નાખવાનુ કહ્યુ છે તે પ્રમાણે કરવાથી આ રસાયન ગ્રાહક થાય છે **પ્રમાણ અને અનુપાન :**—એકથી દોઢ રતી સુધી આનો રસ અને મધ સાથ **ગુણ :**—જ્વરઘ્ન અને દીપક **ઉપયોગ :**—ટાઢ વાયા સિવાય આવનારા કોઈ પણ જ્વરમા તેમ જ સતત રહ્યા કરતા જ્વરમા તથા ચડઊતર થતા જ્વરમા આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે અપચો, પેટમા દુખવુ, પેટમા વાયુ વધવો એવા વિકારો જે જ્વરની સાથે થતા હોય તે જ્વરમા આ વિશેષ ઉપયોગી છે જૂના ન ધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવો સર્વ તાવ ઉપર એનો ઉપયોગ થાય છે, એટલે એ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકોને આ રસ આપવો નહિ એ વધુ માત્રામા આપવાથી આખોના ડોળા મોટા દેખાય છે દિવસમા સાજ-સવાર બે જ વખત આ રસ આપવો બપોરના સમયે એકાદ ઠડા ઔષધની યોજના કરવી જુદી જુદી જાતના જ્વર માટે કહેલા કાઢા સાથે તે તે જ્વરમા આ રસ અપાય છે **પથ્ય**—જ્વરના પ્રકરણમા કહ્યા પ્રમાણે

૩. ત્રીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ :—પારો ગધક, તામ્ર અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો, શેકેલુ કડુ હરડે નસોતર, શુદ્ધ કરેલા ઝરકોચલા એ સર્વેને સમાન ભાગે લઈ થુવરના દૂધમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી (થુવરના દૂધમા ખરલ કરવાથી તીવ્ર રેચક થાય છે, તેથી અશક્ત મનુષ્યથી સહન થઈ શકે નહિ માટે એને ભાગરો, આદુ અને તુલસી ના રસમા ખરલ કરવાથી આ રસાયનનો ગુણધર્મ ઓછો નહિ થતા કામ પણ સારુ થાય છે)

પ્રમાણ અને અનુપાન :—એક રતી ઊના પાણી સાથે (એક રતીથી વધારે ન આપવુ) **ગુણ :**—સારક, ઉષ્ણ, વાતહર અને જ્વરઘ્ન **ઉપયોગ :**—આતરિયા (આતરે આવનાર) ટાઢિયા તાવ ઉપર અને કાર્તિક—માગશરમા આવનારા તાવ ઉપર આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે નાના બાળકો અને અશક્ત મનુષ્યને આપવો નહિ આના પ્રભાવથી વિષમજ્વરમા થનાર તીવ્ર લક્ષણો કમી થાય છે અને બરોળ, યકૃત તથા પેશાબમા જનારો ક્ષાર કમી થઈ યકૃતની વિકૃતિ કમી થાય છે **પથ્ય :**—દૂધ અને કાઞ્જી

૪. ચોથા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ રસ :—પારો ૧, ગધક ૨, ટકણખાર ૨ મનશીલ ના, શુદ્ધ હરતાલ ૧, વછનાગ ૨, ઝેરકોચલાં ૧, માક્ષિકભસ્મ ૨, સૂઠ ૩, મરી ૩, લીડીપીપર ૩ અને હરડા, બહેડા તથા આમળા બબ્બે તોલા કાકચનો મગજ (શેકેલો) ૨ તોલા, કડુ ૨ તોલા, ધતૂરાના બીજ ૩ તોલા, જેઠીમધ ૨ તોલા, પુષ્કરમૂળ ૨ તોલા એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ પારા ગધકની ઉત્તમ કજ્જળી કરવી, પછી તેમા હરતાલ ઘાલવી ઉત્તમ ખરલ કર્યા પછી તેમા મનશીલ અને ટકણખાર નાખી તે પછી બીજા ઔષધોનુ ચૂર્ણ મેળવવુ, અને ત પછી અગથિયાના પાદડાનો રસ,

વિકારોને જલદીથી આરામ કરે છે **સૂચના**—આ રસ પીતી વખતે રાા તોલા પાણી મેળવીને પાવો, કારણ કે એ રસ એક પ્રકારનો તેજાબ છે **ઇચ્છાભેદી રસ**—પારો તોલો ૧ અને ગધક તોલો ૧ ખૂબ વાટી કજળી થયે તેમા મરી તોલો ૧ લાવેલ ટકણખાર તોલો ૧ સૂઠ તોલો ૧ તથા શોધેલો નપાળો તોલા ૩ નાખી ખૂબ વાટી પાણીમા ધૂટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી સવાર ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પીવુ **વાસણ** સમ્યક પાણી પાવુ અથવા ઠડા પાણીથી નાહવુ અથવા મગચોખાની ખીચડી ઘી નાખી ખાવી

ધતુરાના પાદડાનો રસ, તુલસીનો રસ અને આદાના રસના અનુક્રમે પુટ આપવા **પ્રમાણ અને અનુપાન :**—૧ રતી આદાના રસ અને મધમા **ગુણ :**—દીપન અને જ્વરઘ્ન **ઉપયોગ :**—ટાઢિયા તાવ ઉપર એનો ઘણો જ ઉપયોગ થાય છે એ આપવા પહેલા હરડે અથવા મીંઢીઆવળ જેવું એકાદ હલકું સારક ઔષધ આપવુ. કફજ્વર તથા સન્નિપાત ઉપર પણ આ રસાયન આપવાથી ફાયદો થાય છે ભેજવાળી જમીનમા રહેવાથી તથા ખરાબ હવાપાણીથી આવનારા તીવ્ર તાવમા પણ એ આપવું શ્રાવણથી દિવાળી સુધીમા આવતો (મલેરિયા) જ્વર આનાથી નક્કી જાય છે.

પથ્ય :—જ્વર માટે કહ્યું હોય તે

૫. મૃત્યુંજયરસ :—સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડા, બહેડા, આમળા, પારો, ગંધક, ટંકણ, વછનાગ, જેઠીમધ, હળદર, કાકચના રોક્યા ફળનુ બીજ, એ સર્વ ઔષધો સમાનભાગે લઈ ભાગરાના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાધવી

૬. મૃત્યુંજય રસ બીજો :—પારો ૧, ગંધક ૧, ધતૂરાના બીજ ૩, સૂઠ ૨, મરી ૨, લીંડીપીપર ૨, હરડા ૧, બહેડા ૧, આમળા ૧, વછનાગ ૧, નેપાળો ૨, રેવચીનો શીરો ૨, રીંગણ કાકચની બીજ ૧, ટંકણખાર ૧ અને જેઠીમધ ૧ તોલો એ પ્રમાણે વજનથી લઈ ભાગરાના રસમા ૧૪ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાધવી **પ્રમાણ અને અનુપાન :**—એકથીબે રતી ઊના પાણી સાથે **ગુણ :**—સારક **ઉપયોગ :**—સર્વે પ્રકારના જ્વરમા અને વિશેષ કરીને વાતજ્વરમા આપવુ તાવનુ જોર વધી જાય નહિ, તેટલા માટે પ્લેગ અને તીક્ષ્ણ જ્વરમા એ અપાય છે. **પથ્ય :**—ગરમ પદાર્થ તજવા

૭. પ્રમેહરસાયન :—કવાઈ સીસુ, અભ્રક, લોહ, કાતલોહ, પારો, તાણુ, પોલાદ, હિંગળોક, ગંધક, ટંકણખાર, ખાપરિયા એ દરેક વસ્તુ સમાનભાગે લેવી (એમાની કહેલી ધાતુઓની તો ભસ્મો જ લેવી) અને તેને લીંબુના રસની ભાવના આપવી પછી લૂગદી કરી શરાવસંપુટમા નાખી અગ્નિનો પુટ આપવો પછી તે ટાઢુ થયે કાઢી લઈ ખરલ કરી તેમા કપૂર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂઠ, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ સર્વને ઉપના ઔષધોના સમાનભાગે લઈને કડવા લીમડાની અંતરછાલના રસમા ત્રણ દિવસ ખરલ કરવુ. પછી તેની ગોળીઓ કરી છાયામા સુકવવી **પ્રમાણ અને અનુપાન :**—૧ થી ૧॥ રતી માખણ અને સાકર સાથે **ગુણ :**—પૌષ્ટિક

૮. આનંદભૈરવ રસ :—શુદ્ધ હિંગળોક, શુદ્ધ વછનાગ, સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, ટંકણખાર અને શુદ્ધ કરેલો ગંધક સમાન ભાગે લઈ જંબીરી લીંબુના રસમા બે પહોર સુધી ખરલ કરીને એક રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળીઓ યોગ્ય અનુપાન સાથે ઉધરસ, દમ, ઝાડો (અતિસાર), સંગ્રહણી, સન્નિપાત, મૃગી (ગોતુ), વાતરોગ, પરમિયો, અજીર્ણ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર આપવી, તેમ જ જ્વરાતિસાર ઉપર ચોખાના ઓસામણમા આપવી

૯. સમીરગજકેસરી (વાતારિ) રસ :—અફીણ, ઝેરકોચલા અને મરી ત્રણે સમભાગે લઈ આદાના રસમા રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે એકલી અથવા ગરમ પાણી સાથે આપવી અને ઉપર નાગરવેલના પાનની બીડી ખાવી એટલે કૂબડાપણું, પાગળાપણુ, ગૃધ્રસી, આમવાયુ, શળ, કફયુક્ત વાયુ, અપબાહુક વાયુ, શોષ, કંપવાયુ, પ્રતાનકવાયુ, કટિશળ, કોલેરા, અરુચિ, મૃગી અને સંગ્રહણી-રોગ દૂર થાય છે

૧૦. બૃહત્ નારાચભેદી રસ :—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણખાર અને મરી એ ચારે સમાનભાગ, સૂઠ અને નસોતર એ બબ્બે ભાગ, અને શુદ્ધ કરેલો નેપાળો નવ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી વિધિ પ્રમાણે આકડાના પાદડાના રસમા બે પહોર સુધી ખરલ કરી ગાયના છાણાના અગ્નિ ઉપર મંદ આચ આપવી પછી તેને ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ટાઢા પાણી સાથે આપવાથી જુલાબ થાય છે એના ઉપર દહીં—ભાતનુ પથ્ય કરાવવુ. એનાથી ઝાડો થઈ આમદોષ, અજીર્ણ, ઉદરરોગ, ગોળાનો રોગ અને કફ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ઊનુ પાણી પીવાથી એનો રેચ બંધ થાય છે

૧૧. લોકનાથ રસ :—શુદ્ધ અને બુભુક્ષિત (ગંધક જારણ કરેલો) એવો પારો બે ભાગ અને શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઈ એ બન્નેને એક જગ્યાએ ખરલ કરી કાજળી કરી પારાથી ચારગણી કોડી લઈ તેમાં તે કાજળી ભરવી. ત્યાર પછી ટંકણખાર ૧ ભાગ લઈ ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી તે કોડીનાં મોઢાં તે વડે બંધ કરવાં. ત્યાર પછી શંખના કકડા આઠ ભાગ વજને લઈ માટીનાં બે શરાવ (ચપણાં) લઈ તેમાં શંખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેના ઉપર બે કોડીઓ ગોઠવી તેની ઉપર શંખના બાકી રહેલા અડધા કકડા પાથરી દઈ તેના ઉપર બીજું શરાવ ઊંધું વાળી શરાવની કપડમટ્ટી કરી એક હાથ ઊંડો ખાડો કરી જંગલી છાણાં(અડાયાં)નો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી ઠંડું થયે બહાર કાઢી સર્વ ઔષધ એકત્ર વાટી રાખવું; એને લોકનાથ રસ કહે છે. એ રસ શક્તિ પ્રમાણે ૫ થી ૨૦ મરીના ચૂર્ણ સાથે ૨થી ૬ રતીની માત્રામાં વાયુના રોગો ઉપર ઘીમાં, પિત્તના રોગો ઉપર માખણમાં અને કફના રોગો ઉપર મધમાં આપવો. ક્ષય, અરુચિ, ઝાડો, સંગ્રહણી. ઉધરસ, મંદાગ્નિ, કૃશતા (દૂબળાપણું), શ્વાસ અને ગોળા ઉપર આ લોકનાથ રસ વખણાય છે.

૧૨. ઉદયભાસ્કર રસ :—પારો ૧ અને ગંધક ૨ ભાગ, તામ્રભસ્મ ૮ ભાગ, શિલાજિત ૩ ભાગ, હરતાલ ૨ ભાગ, એ સર્વે શુદ્ધ લઈ એકત્ર ખરલ કરી, પછી મરી ૩ ભાગ, વછનાગ ૨ ભાગ તેમાં મેળવી નગોડ, આદું, ભાંગરો અને નાની અરણીના રસમાં સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને તડકે સૂકવવું. ત્યાર પછી તે એક ચણોઠી પ્રમાણે લઈ આદાના રસ અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર એમાં સેવન કરાવવું; એટલે પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, આમવાત, કૃમિ (કરમ), શૂળ, ગોળો, પ્રમેહ, બરોળ, જલોદર, સંગ્રહણી, કોઢ, ધનુર્વાત ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે. **પથ્ય :**—સાઠીચોખા દહીંમાં આપવા તેમજ છાશ અને ભાતનું પણ સેવન કરાવવું. આ ઉદયભાસ્કર રસ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩. લઘુવાતવિધ્વંસન રસ :—પારો અને ગંધક એકેક ભાગ અને વછનાગ ૧૬ ભાગ લઈ, તેને ચિત્રકના રસમાં ખરલ કરી વાલના વજને ગોળીઓ કરવી. એ મૃગી, ઉન્માદ, વાતરોગ, સર્વાંગવાત, દાંતખીલી ઇત્યાદિ રોગ ઉપર આપવી.

૧૪. કફકુઠાર રસ :—શુદ્ધ પારો ૦। તોલો, શુદ્ધ વછનાગ ૦। તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૦। તોલો, લોહભસ્મ ૦॥ તોલો, ધંતૂરાનાં બીજ ૧ તોલો, ફુલાવેલો ટંકણખાર ૦॥ તોલો તથા જાવંત્રી, અક્કલકરો, સૂંઠ અને કલાઈની રાખ એકેક તોલો લઈ આદાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળી કરી તે દૂધ, આદાનો રસ અથવા તુલસીના રસમાં આપવી; એટલે જો કદાપિ ગળા સુધી કફ આવી ભરાયો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે.

૧૫. વૃદ્ધિનાશન રસ :—પારો, ગંધક એકેક ભાગ અને બે ભાગ સુવર્ણમાક્ષિકને હરડેના કાઢામાં ૩ દિવસ અને એરંડિયામાં ૧ દિવસ ખરલ કરી તેને હરડેનું ચૂર્ણ અને એરંડિયા સાથે વાલ પ્રમાણે સેવન કરાવે અથવા તલવણના રસમા આપે તો અંડવૃદ્ધિનો નાશ થાય.

૧૬. ભાસ્કર રસ :—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધાલૂણ, સંચળ, બીડલવણ, બંગડીખાર, મીઠું, ટંકણખાર, સાજીખાર એ સર્વ સમાનભાગે લઈ, એ સર્વેની બરાબર નેપાળો લઈ તેને દંતીમૂળના કાઢાની અને બિજોરાંના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ આપવી અને ખૂબ મર્દન કરી છાંયે સૂકવવું. તૈયાર થયેલો રસ નાગરવેલના પાનમાં અડધી રતી આપવાથી પ્લીહોદર (બરોળ), ગોળો, વિષ્ટંભ, શૂળ, આફરો, હરસ, દંતશૂળ, ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે; અંજન કરવાથી સર્પદંશની પીડા દૂર થાય છે.

૧૭. સમીરપન્નગ રસ :—અભ્રકભસ્મ, ગંધક, વછનાગ, ત્રિકટુ, પારો, ટંકણખાર એ સર્વ સમભાગે લઈ તેને ભાંગરાના રસની સાત ભાવનાઓ આપવી. આ રસ આદાના રસમાં અગર ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં એક વાલ આપવાથી મોટા વાયુનો પણ ક્ષણમાં નાશ કરે છે અને તેનું નસ્ય (નાકમાં સૂંઘવા) આપવાથી બેશુદ્ધિ મટે છે.

૧૮. અર્શકુઠાર રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, લોહભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ ૬ ભાગ; બીલી, ચિત્રક, ત્રિકટુ, દરકાં, નેપાળો એ દરેક એકેક ભાગ; ટંકણખાર, જવખાર અને સિંધાલૂણ એ પાંચ ભાગ, એ સર્વે એકત્ર કરી ૩૨ ભાગ ગોમૂત્રમાં પચન કરી પછી થુવરનું દૂધ ૩૩ ભાગ નાખી ફરીથી પચન કરી તેની બબ્બે માસાની ગોળી કરી આપવી. આ હરસના મસા છેદન કરવા માટે કુહાડી સમાન છે.

૧૯. અગ્નિસુત રસ:—કોડીની ભસ્મ ૨ ભાગ, શંખભસ્મ ૨ ભાગ અને પારાગંધકની કાજળી ૧ ભાગ, મરીનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, એ સઘળું એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. આ રસ ઘી-સાકર સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ અને દૂબળાપણાનો નાશ કરે છે. એ લીંડીપીપરના ચૂર્ણ અને ઘીમાં સંગ્રહણી ઉપર આપવું. શોષ, તાવ, અરુચિ, શૂળ, ગોળો, પાંડુ, ઉદરરોગ, અર્શ, સંગ્રહણી એ રોગો ઉપર છાશમાં આપવું. આ રસ પ્રમેહનો પણ નાશ કરે છે.

૨૦. આદિત્ય રસ:—હિંગળોક, વછનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, જાયફળ, લવંગ, બંગડીખાર, સિંધાલૂણ, મીઠું, બીડલવણ અને સંચળ એ સર્વ એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસની સાત ભાવનાઓ આપી અર્ધી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. આ આદિત્ય રસ અજીર્ણનો નાશક હોઈ જે ખાય તે પચાવનાર અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

૨૧. કૃમિકુઠાર રસ:—કપૂર ૮ ભાગ, કડાછાલ, ત્રાયમાણ, અજમોદ, વાવડિંગ, હિંગળોક, વછનાગ, નાગકેસર, ખાખરાનાં બીજ એ એકેક ભાગ લઈ તેને ભાંગરાના, ઉંદરકનીના અને બ્રાહ્મીના રસની એક પછી એક ભાવનાઓ આપવાથી કૃમિકુઠાર રસ સિદ્ધ થાય છે. એની વાલ-વાલની ગોળી કરી નાગકેસરમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨૨. સુવર્ણમાલિની વસંત રસ:—સોનું ૧ ભાગ, મોતી ૨ ભાગ, હિંગળોક ૩ ભાગ, મરી ૪ ભાગ અને ખાપરિયો ૮ ભાગ લઈ પ્રથમ માખણમાં ખરલ કરી પછી લીંબુના રસમાં માખણની ચીકાશ જતાં સુધી ખરલ કરવું. આ રસ બે રતી મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.×

૨૩. લઘુમાલિનીવસંત રસ:—શુદ્ધ કરેલો કલખાપરિયો ૨ ભાગ અને ધોળાં મરી ૧ ભાગ એકત્ર કરી, તેમાં દૂધ ઉપરની તર ચોથો ભાગ નાખી ખરલ કરવું. ત્યાર પછી તેમાં ઘીની ચીકાશ ન રહે ત્યાં સુધી લીંબુના રસમાં ઘૂંટવું, એટલે આ લઘુમાલિનીવસંત રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીવિકાર, મોરા-પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સંબંધી લોહી, વિષમજ્વર અને નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. આ રસ જયંતી(નાની ખપાટ)નાં ફૂલોમાં ગર્ભિણીને આપવાથી બધા તાવોનો નાશ કરે છે અને ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. નાનાં બાળકોના સર્વ રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો. **પથ્ય:**—દૂધ અને ભાત.*

× સુવર્ણમાલિની વસંતમાં ગાયના દૂધમાંથી કાઢેલું માખણ લેવું, ભેંસનું નહિ; કારણ કે ભેંસના માખણમાં ચીકાશ વધારે હોય છે, જેથી જલદી ચીકાશ જતી નથી. ૧ તોલો સોનું હોય તો ૨ા તોલા માખણ લેવાય છે. કેટલાક વૈદ્ય ૪ તોલા માખણ લેવાનું કહે છે. ૪ તોલા માખણ લેવાથી ૮-૧૦ દિવસ વધારે ઘૂંટવું પડે છે; તેમ જ ગોળીમાં થોડી ખટાશ (લીંબુના રસનો ખાટો સ્વાદ) આવે છે. લીંબુનો રસ પણ કાઢી બાટલીમાં ભરી લેવો. બીજે અથવા ત્રીજે દિવસે ઉપર સાફ નીતરી આવેલ હોય તે ગાળી લેવો. ફરીથી એ રસ ત્રીજે દિવસે ગાળવો. આવી રીતે ત્રણચાર વખત ગાળવાથી રસ શુદ્ધ અને જલદી ચીકાશ દૂર કરનારો થાય છે. ખાપરિયાને બદલે કોઈ વૈદ્ય જસતની ભસ્મનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈ વૈદ્ય બજારમાં મળે છે તેનો જ ઉપયોગ કરે છે. ખાપરિયાના સંબંધમાં હજી સુધી વિદ્વાનોમાં એકમત થયો નથી. સુવર્ણને બદલે કોઈ વરખ ઉપયોગમાં લે છે તો કોઈ વૈદ્ય સુવર્ણભસ્મ ઉપયોગમાં લે છે. મરી સફેદ તથા મોતીની પિષ્ટી કરીને ઉપયોગમાં લેવાય છે.

* લઘુમાલિનીવસંતમા કેટલાક વૈદ્યો ૮ તોલા ખાપરિયું, ✓ તોલા હિંગળોક તથા ૪ તોલા સફેદ મરીનું ચૂર્ણ મેળવે છે. પછી ગાયનું માખણ ૨ તોલા મેળવી ૧૦૦ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી બબ્બે વાલની ગોળીઓ બનાવે છે.

૨૪. શૂલકુઠાર રસ :—ટંકણખાર, પારો, ગંધક, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વચ્છનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો એ સર્વ એકત્ર કરી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી તેની વાલ(૨ રતી) પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, તેમાંથી એક ગોળી મરીમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી. આ રસ શૂળનો નાશ કરવામાં કુહાડા જેવો છે.

૨૫. શ્વાસકુઠાર રસ :—પારો ગંધક, વચ્છનાગ, ટંકણખાર અને મનશીલ એ દરેક એકેક તોલો, મરી ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૬ તોલા, એ સર્વને ખરલ કરી કાચની શીશીમાં ભરી રાખવું. આ રસ રતી પ્રમાણે નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી દમ, ઉધરસ, મંદાગ્નિ અને વાત–કફ સંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે. સન્નિપાત, મૂર્ચ્છા, ગોતું અને અતિમોહ પામેલા રોગીને આ રસ સૂંઘાડવો. આ શ્વાસકુઠાર રસ સંપૂર્ણ શ્વાસરોગનો નાશ કરે છે.

૨૬. સૂતશેખર રસ :—શુદ્ધ પારો, સુવર્ણભસ્મ, ટંકણખાર, વચ્છનાગ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ધંતૂરાનાં બીજ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શંખભસ્મ, બીલાનો મગજ, કચૂરો આ સર્વ સમાનભાગે લઈ તેને ભાંગરાના રસમાં ૨૧ દિવસ ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે મધ અને ઘીમાં આપવી. એનાથી અમ્લપિત્ત, ઊલટી, શૂળ, પાંચ પ્રકારના ગોળા, સંગ્રહણી, ત્રિદોષ, ઝાડો, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, હેડકી, ઉદાવર્તરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મંડલ-(૪૮ દિવસ)માં નાશ થાય છે.

૨૭. પ્રતાપલંકેશ્વર રસ :—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અભ્રકભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહભસ્મ ૪ ભાગ, શંખભસ્મ ૮ ભાગ, અડાયાં છાણાંની રાખ ૧૬ ભાગ અને વચ્છનાગ ૧ ભાગ લઈ આદાના રસમાં ખરલ કરવુ અને બબ્બે રતીની ગોળીઓ કરી તે આદાના રસમાં આપવાથી સુવાવડીનો વાયુ, વાતરોગ અને દાંતખીલીનો નાશ થાય છે. વાતરોગ, કફરોગ અને હરસના ઉપર ગૂગળ, ગળો અને ત્રિફળામાં આપવો. આદાના રસમા આપવાથી ઉગ્ર સન્નિપાત નાશ પામે છે. સર્વાતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર યોગ્ય અનુપાન યોજીને આપવો અને પથ્ય પળાવવું; એટલે તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રતાપલંકેશ્વર નામનો રસ સુવાવડીના રોગોનો નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

૨૮. ગુલ્મકુઠાર રસ :—સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ એ સમાનભાગે અને એ સર્વના બરાબર તામ્રભસ્મ લઈ તેને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એ ગોળીઓ મધ, આદાનો રસ અને જવખાર તથા સાજીખારમાં આપવાથી અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટમાંનો દુખાવો(પેટશૂળ) અને સર્વ પ્રકારના ગુલ્મરોગનો નાશ કરે છે

૨૯. મૃત્યુંજય રસ (ત્રીજો) :—વચ્છનાગ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ટંકણખાર એ સર્વ સમાનભાગે લઈ, બે ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક લેવો અને આદાના રસમાં સર્વને ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. અજીર્ણજ્વર ઉપર આ ગોળી જંબીરી લીંબુના રસમા આપવી. સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળી આપવી. આ ગોળીના સેવનથી મૃત્યુરૂપી તાવ દૂર થાય છે; એથી એ રસનું નામ 'મૃત્યુંજય' રસ છે

૩૦. શીતભંજી રસ :—પારો, હિંગળોક, ગંધક એ સમાનભાગે અને એ ત્રણેની બરાબર નેપાળો લઈ સર્વને દતીમૂળના કાઢામા ખરલ કરી વાલ–વાલ(બબ્બે રતી)ની ગોળીઓ કરીને તે આદાના રસમાં આપવી. એટલે મહાઘોર નવા તાવનો પણ નાશ થાય છે. સાકર, દહીં, ભાતનું પથ્ય આપવું. ઠંડું પાણી પાવું. મગનું ઓસામણ અને શેરડીનો રસ પાવો. આ શીતભંજી રસ સર્વ તાવનો નાશ કરે છે.

૩૧. નાગરસાયન :—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૦॥ ભાગ, ઝેરકોચલાં ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ અને એ સર્વ ઔષધોની બરાબર વચ્છનાગ લઈ તેને ચિત્રકના કાઢાની અને આદાના રસની ભાવનાઓ આપી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી પાનબીડામાં આપવી; એટલે સર્વ જાતના વાત, કફ, ઉધરસ, આઠ પ્રકારના તાવ, જળોદર, મંદાગ્નિ, ગોળો અને શૂળનો નાશ થાય છે.

૩૨. મેહકુઠાર રસ :—કલાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, ગળોનુ સત્ત્વ અને રસસિંદૂર એ સમભાગે લઈ, તેને કુવારના રસમા ખરલ કરી વાલ(બે રતી)ના પ્રમાણમા ગોળીઓ વાળવી અને મધ તથા સાકરમા સેવન કરાવવી આ સવાર-સાંજ ૧૨ દિવસ આપવી, એટલે પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, રક્તપ્રદર, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે

૩૩. સિદ્ધામૃત રસ :—ફટકડીનુ ફૂલુ ૩ ભાગ અને મોનાગેરુ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૧ માસા જેટલુ ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા પ્રાતકાળે સેવન કરાવવુ અને ખાટા તેલવાળા એવા પદાર્થ વર્જ્ય કરાવવા, એટલે શિરોભ્રમણ, મસ્તકશળ, અમ્લપિત્ત અને સર્વ પ્રકારના પિત્તથી થયેલા રોગો દૂર થાય છે

૩૪. કાસકુઠાર રસ :—હિંગળોક, મરી, ગંધક, ત્રિકટુ, ટંકણખાર એ સમાનભાગે લઈ આદાના રસમા ખરલ કરી બબ્બે રતીની ગોળીઓ કરવી એ આદાના રસમા આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારુણ સન્નિપાત અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે

૩૫. અમૃતમંજરી રસ :—હિંગળોક, વછનાગ, લીંડીપીપર મરી, ટંકણખાર અને જાવંત્રી સમાનભાગે લઈ સર્વને જંબીરી લીંબુના રસમા ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદાના રસમા ૨ અથવા ૩ આપવાથી દારુણ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે વળી મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, આમવાત, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, સર્વાંગવાત, જીર્ણજ્વર, ક્ષય ઇત્યાદિ સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરે છે આ ઊના પાણીના અનુપાનથી આપવી

૩૬. અગ્નિકુમાર રસ :—ટંકણખાર, પારો, ગંધક, શંખભસ્મ એ સમાનભાગે વછનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ તેને વાટી ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમા ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળી કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શ્વાસરોગ, મંદાગ્નિ, કફરોગ, પ્લીહોદર (બરોળ), ઉધરસ અને શૂળ દૂર થાય છે

૩૭. ધૂમ્રકેતુ રસ :—ટંકણખાર, લીંડીપીપર અને શુદ્ધ વછનાગ સમાનભાગે લઈ તેને આદાના રસની ૩ ભાવના આપી, ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી એટલે પીનસ, શ્વાસ, ઉધરસ, ગળાના રોગ, ગલગ્રહ, દંતરોગ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ ઇત્યાદિ નાશ પામે છે

૩૮. વાતગજસિંહ રસ :—પારો, ગંધક, ચિત્રક ત્રિકટુ, નાગરમોથ, વછનાગ અને ત્રિફળા સમભાગે લઈ ભાંગરાના રસમા ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી આપવી એટલે અઢાર પ્રકારના કોઢ, પ્રમેહ, કફરોગ, વાતરોગ અને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે

૩૯. કુષ્ઠકુઠાર રસ :—પારદભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ ગૂગળ, ત્રિફળા, બકામ લીમડો, ચિત્રક અને શિલાજિત એ દરેક ૧૬ ભાગ, કરંજના બીજ ૬૪ ભાગ અને અભ્રકભસ્મ ૬૪ ભાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ઘીમા મેળવીને માટીના ચીકા વાસણમા ભરી રાખવુ એ નિત્ય અર્ધા તોલો ખવડાવવાથી ગલત્કુષ્ઠ અને સર્વે કોઢનો નાશ થાય છે

૪૦. કપર્દક રસ :—મૃત અથવા મૂર્છિત પારો કપાસના ફૂલના રસમા એક દિવસ ખરલ કરી કોડીમા ભરવો પછી ટંકણખારને દૂધમા ખરલ કરી તે વડે કોડીનુ મોઢુ બંધ કરવુ પછી તેને એક મૂષામા બંધ કરી ગજપુટ આપવો ટાઢુ થયે બહાર કાઢી, પારાથી બમણા મરીનુ ચૂર્ણ તેમા મેળવી, એ રસ એક રતી ઘીની સાથે આપવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થશે તેના ઉપર ઉંબરાના પાકા ફળ ઘી અને સાકરમા પકવી સેવન કરવા

૪૧. ગુડૂચ્યાદિ લોહ :—ગળોનુ સત્ત્વ, ત્રિફળા, ત્રિકટુ એ સર્વનુ ચૂર્ણ સમાનભાગે અને એ સર્વની બરાબર લોહભસ્મ નાખવી. આ રસનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરક્તરોગ દૂર થાય છે

૪૨. હુતાશન રસ :—ગંધક, પારો અને ટંકણખાર એ એકેક ભાગ, વછનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઈ તેના ચૂર્ણને જંબીરી લીંબુના રસમા ૧ દિવસ ખરલ કરીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી આદાના રસમા આપવાથી શૂળ, અરુચિ, ગોળો કોઢરોગ, અગ્નિમાંદ્ય,

અજીર્ણ, સન્નિપાત, થાક, જડતા અને મસ્તકશૂળ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૩. **પ્રતાપમાર્તંડ રસ:**—વછનાગ ૧ ભાગ, હિંગળોક ૨ ભાગ, નેપાળો ૩ ભાગ અને ટંકણખાર ૪ ભાગ લઈ કુંવારના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી; એટલે સત્વર નવા તાવનો નાશ થાય છે.

૪૪. **માર્તંડોદય રસ:**—હિંગળોક ૨ ભાગ, નેપાળો ૧॥ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ અને વછનાગ ૦॥ ભાગ લઈ સર્વને આદાના રસમાં ખરલ કરી વાલ (બે રતી) પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી; એનું નામ માર્તંડોદય રસ કહેવાય છે. તાવ, શ્વાસરોગ, ઉદરરોગ, આધ્માન, પાંડુ અને અજીર્ણ એ ઉપર અનુપાન યોજી એ રસ આપવા યોગ્ય છે. પથ્ય:—છાશ, ભાત. આ રસ સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, આદાનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી દારુણજ્વર, મંદાગ્નિ, ગોળો, કફ, વાયુ, શૂળ, શોફોદર, વાતરક્ત, સ્વરભેદ, વર્ણકુષ્ઠ, હરસ ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૪૫. **નારાચ રસ:**—શુદ્ધ પારો, ગંધક, નેપાળો, ત્રિફળા અને ત્રિકટુ સમભાગે લઈ એકત્ર ખરલ કરી ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૧ થી ૨ રતી મધ સાથે ચાટી તે ઉપર ઊનું પાણી પીવાથી ગુલ્મરોગનો નાશ થાય છે.

૪૬. **જય રસ:**—પારો, ગંધક, હિંગળોક અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧–૨–૩–૪ ભાગ લઈ દંતીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી એક રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે સાકરમાં આપી ઉપર ટંડું પાણી પીવાથી શીતજ્વર એક દિવસમાં દૂર થાય છે.

૪૭. **પ્રવાલપંચામૃત:**—પરવાળાં ૨ ભાગ, મોતી ૧ ભાગ, શંખ ૧ ભાગ, છીપ ૧ ભાગ અને કોડી ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકડાનું દૂધ સર્વના સમાન વજને નાખી આટલામાં રાખી આટલું બંધ કરી તેને સાધારણ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ નિત્ય ૧ વાલ (૨ રતી.) સેવન કરાવવી અને પથ્ય પળાવવાથી આફરો, ગોળો, તાવ, બરોળ, ઉધરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, કફ, વાતરોગ, અજીર્ણ, ઉદાવર્તરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઝાડો, પ્રમેહ, મૂત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૮. **કાસકેસરી રસ:**—મરી, નાગરમોથ, કોઠ, ઘોડાવજ અને વછનાગને સરખા ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી આદાના રસમા ચણા જેવડી ગોળી કરવી. તેનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, શૂળ, કફરોગ, સૂતિકારોગ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪૯. **સૂર્યાવર્ત રસ:**—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક અર્ધો ભાગ લઈ બંનેને કુંવારપાઠાના રસમાં ૧ પહોર ખરલ કરી એ બંનેના વજન જેટલાં શુદ્ધ તાંબાનાં કંટકવેધી પતરાં ઉપર તેનો લેપ કરી ઘંટીયંત્રમાં તેને ચાર પહોર અગ્નિ આપવાથી આ રસ સિદ્ધ થાય છે. એ ૨ રતી પ્રમાણે ગંધક, મરી અને ઘીમા આપવાથી કફ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦. **ગુલ્મકુઠાર રસ બીજો:**—પારો, ગંધક, ટંકણખાર, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ભાગરાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદાના રસમા આપવી એટલે સર્વ પ્રકારના ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૫૧. **મહાચંદ્રકલા રસ:**—શુદ્ધ પારો, તામ્રભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ એ દરેક તોલો તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઈ કાજળી કરવી. પછી તેને નાગરમોથનો કાઢો, દાડમનો રસ, કેવડાનાં મૂળનો કાઢો, સહદેવીનો કાઢો, કુંવારપાઠાનો રસ, પિત્તપાપડાનો કાઢો, વાળાનો કાઢો, કાળી મૂસળીનો કાઢો, શતાવરીનો કાઢો એ સૌની વારાફરતી ભાવનાઓ આપી, પછી તેમાં કડુ, ગળોનું સત્ત્વ, પિત્તપાપડો, વાળો, લીંડીપીપર, સુખડ અને ઉપલસરીનું સમાનભાગે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી દ્રાક્ષના કાઢાની ભાવના આપી છાયે સૂકવી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહરોગનો નાશ થાય છે.

૫૨. **વમનામૃત રસ:**—ગંધક, કમળકાકડી, જેઠીમધ, શિલાજિત, રુદ્રાક્ષ, ટંકણખારની ભૂકી સાબરશિંગની ભસ્મ એને ખીલીના મૂળના કાઢામાં એક પહોર સુધી ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણેની

ગોળી આપવાથી, ઊલટી, મંદાગ્નિ અને મેદોરાગનો નાશ થાય છે

૫૩. વડવાનલરસ :—શુદ્ધ હરતાલ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, સીસાની ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને મરી ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તે ઘીની સાથે ભક્ષણ કરવાથી કોલેરા, સર્વ પ્રકારના શૂળ, ત્વરાળ, ઉદરરોગ, ગોળો, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ અને મંદાગ્નિ એ રોગોનો નાશ થાય છે

૫૪. હેમગર્ભ પોટલી રસ :—ચાર ભાગ પારો અને ચાર ભાગ સોનું લઈ બંનેને ઘૂંટીને પછી તેમાં ૧૨ ભાગ ગંધક મેળવી કાજળી કરવી પછી તેમાં મોતી ૧૬ ભાગ, શંખ ૨૪ ભાગ અને ટંકણખાર ૧ ભાગ નાખી સર્વને પાકેલા લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો પછી તે ગોળાને શરાવસંપુટમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી એક હાથ ચોરસ ગજપુટમાં છાણાની ભઠ્ઠી કરી પુટ આપવો, ઠંડુ થયે બહાર કાઢી તેમાંથી ૪ રતી પ્રમાણે લઈ તે ઔષધ મરીના ૨૯ કણના ચૂર્ણ અને ગાયના ઘી સાથે આપવું તથા લોકનાથ રસ પ્રમાણે પથ્ય રખાવવું તેનાથી ઉવરસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે

૫૫. બીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, સોનું ૧ ભાગ અને તામ્રભસ્મ ૩ ભાગ લઈ સર્વને કુવારપાઠાના રસમાં સાત દિવસ ખરલ કરી ગોળો કરવો × પછી તેને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધીને તેના ઉપર નીચે થોડોક ગંધક નાખી તેના પર ફરીથી પાકી પોટલી વસ્ત્રથી બાંધવી ત્યાર પછી સર્વ ઔષધના સમાનભાગે ગંધક લઈ માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં તે પોટલી મૂકી તે માટલીનું મુખ માટીના કોડિયાથી બંધ કરીને સાંધાઓ પણ બંધ કરી દેવા અંદર ગંધકનો દ્રવ થયો કે નહિ તે સળી વડે જોવાને ખાતર ઉપલા ચપણમાં એક છિદ્ર પાડવું ત્યાર પછી તે માટીના વાસણને વાલુકાયંત્રમાં મૂકીને તેને અર્ધા પહોર સુધી મંદાગ્નિ આપવો પછી તે ઠંડુ થયેથી તેમાંથી માત્રા કાઢી તે ઉધરસ, શ્વાસ ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને સર્વ રોગ ઉપર યોગ્ય અનુપાનથી આપવી

૫૬. ત્રીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ત્રણ ભાગ, તામ્રભસ્મ ત્રણ ભાગ, ગંધક એક ભાગ અને સોનું અર્ધો ભાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાજળી કરવી પછી તેને ૭ દિવસ નગોડના રસમાં અથવા ધતૂરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો પછી વસ્ત્રની અંદર થોડોક ગંધક નાખી તેમાં ગોળો રાખી મજબૂત બંધથી બાંધવું આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી ત્રણ વખત બાંધી માટીના વાસણમાં નીચે-ઉપર ગંધક અને મધ્યમાં એ પોટલી રાખી, નિર્વાત જગ્યા ઉપર વેંતભર ખાડો ખોદી તેમાં તે પોટલીવાળું વાસણ રાખી તેના ઉપર એક અંગૂઠાપૂર માટી ચડાવી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો, એટલે **હેમગર્ભ પોટલી** રસ સિદ્ધ થશે આ રસ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો

૫૭. ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—પારો અને ગંધક સમભાગે લઈ કાજળી કરી પારાની સમાનભાગે સોનું લઈ તેમાં મેળવી તેને બારીક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલો બાંધીને તે પોટલાને લોઢાની કડાઈમાં રાખી તેમાં ઉપરનીચે ગંધક પકવી, નીચે મંદાગ્નિ કરવો આસમાની (આકાશના જેવો) રંગ થયા પછી કડાઈ નીચે ઉતારવી આ **હેમગર્ભ** રસ શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશક હોઈ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગનો નાશ કરે છે

× ગોળાને બદલે સોગઠી બનાવી સુકાવી લેવી પછી નવું સારું કપડું અથવા રેશમના ટુકડાથી બધી સોગઠીઓ જુદી જુદી સીવવી પછી એકસાથે બાધા માટીના વાસણમાં લાકડિયો ગંધક નાખી ઉપર બધી સોગઠીઓવાળી પોટલી રાખવી તેના ઉપર બીજો થોડો લાકડિયો ગંધક મૂકી માટલી પેક કરવી પછી પ્રકરણમાં મ્હા પ્રમાણે અગ્નિ આપી રસ થયેથી (અર્ધા કલાક પછી) પોટલી બહાર કાઢી સર્વ સોગઠી ઉપરથી કપડું ઉતારી નાખી સોગઠીઓ નવશેકા પાણીથી ધોઈ લેવી આ ગોળી થોડા સમય પછી એટલી સુખત થઈ જાય છે કે હથોડી મારતા પણ તરત તૂટતી નથી આ માત્રા એક તલ જેટલી ઓરસિયા પર ઘસી જરૂર પડે ત્યારે આપવી બબ્બે ત્રણત્રણ કલાક પછી ત્રિદોષમાં પણ તે અપાય છે

સ્વાંગ શીતળ થયેથી કાઢવામાં આવશે તો ગંધકને દૂર કરવા માટે બહુ જ મહેનત પડશે

૫૮. પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ કરેલો પારો ૪ તોલા, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને ગંધક ૫ માસા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બારીક ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને લોઢાના સંપુટમાં મૂકી તેના ઉપર વસ્ત્ર મૂકી ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધી મુખમુદ્રા કરી તેને ભૂધરયંત્રમાં પુટ આપવો. ત્યાર પછી ઠરી ગયેથી બહાર કાઢી ચૂર્ણ કરી તેને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના સમાન ગંધક લઈ ઊનના વસ્ત્રમાં મુદ્રા કરી આગળ પ્રમાણે પુટ આપવો એટલે આ **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે.

૫૯. છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—સોનું એક ભાગ અને પારો ત્રણ ભાગ લઈ તેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને વસ્ત્રમાં કિંચિત્ ગંધક નાખી તે ગોળો તેમાં રાખી પુનઃ તે પર વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવું. પછી લોઢાના વાસણમાં સમાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી ઠેરવવી. પછી તે સાત વાર કપડમટ્ટી કરી એક વેંત ખાડો ખોદી તેમાં તે વાસણને રાખી તે ઉપર એક અંગૂઠાપૂર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે **હેમગર્ભ પોટલી રસ** સિદ્ધ થાય છે. તે અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦. સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને શુદ્ધ ગંધક ૫ માસા લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું; અને પારાની બરાબર ગંધક લઈ તે ઉપર નાખવો. પછી તે પર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધવું અને તે પોટલીને શરાવસંપુટમાં નાખી સાંધા બંધ કરવા. પછી તે સંપુટને ભૂધરયંત્રમાં રાખી તેને અગ્નિ આપવો અને તે શીતળ થયા પછી ઉપરથી ગંધક કાઢી નાખી અંદરના ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપર ગંધક નાખી ફરીથી ભૂધરયંત્રમાં અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત પુટો આપવાથી પણ **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે.

૬૧. આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, પ્રવાલ ા ભાગ, રૂપું ા ભાગ, સોનું ા ભાગ અને પારાના આઠમે ભાગે ગંધક લઈને સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાંધવી. પછી કડાઈમાં ગંધક નાખી તેમાં એક પહોર સુધી પચવવી. પછી બહાર કાઢી ઉપરનું વસ્ત્ર કાઢી નાખી તેમાંનો **હેમગર્ભ રસ** આપવો. આ રસ અનુપાન પરત્વે અનેક રોગો ઉપર અપાય છે.

૬૨. નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—પારો ૯ તોલા, તામ્રભસ્મ ૩ તોલા, ગંધક ૪ાા તોલા, કસ્તૂરી ૪ માસા, મોતી ૫ માસા, ગોરોચન ૨ા તોલા, સોનું ૩ તોલા, પ્રવાલભસ્મ ૩ તોલાને કુંવારપાઠાના રસમાં ૩૦ દિવસ ખરલ કરી છાયામાં સૂકવી રેશમના કપડામાં પોટલી બાંધી ગંધકમાં સીજવવું. પછી તેમાં કસ્તૂરી ચાર માસા ભેળવવી એટલે **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે.

૬૩. દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ :—શુદ્ધ હિંગળોક ૧ તોલો, સોનું ૧ માસો, પારો ૧ માસો અને ગંધક અર્ધો માસો લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી શરાવસંપુટમાં બંધ કરી ભૂધરયંત્રમાં રાખી ઉપર કુક્કુટપુટ આપવો. વળી તેને વસ્ત્રમાં બાંધી તેના ઉપર ગંધક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો; એટલે આ રાતા રંગનો **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો. એકદોષ, દ્વિદોષ, ત્રિદોષના ઉપર આદાના રસ અગર મધમાં એને આપવો.

૨—ચૂર્ણો×

૧ અજમોદાદિ ચૂર્ણ :—અજમોદ, વાવડિંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રકમૂળ, વરિયાળી, લીંડી-

---

× **એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો :**—(૧) અતિસાર ઉપર :—સૂંઠ તોલો ૧ ગરમ કરી તેમાં સાકર તોલો ૧ તથા અફીણ બેથી ત્રણ રતી નાખી ઝીણું વાટી તેની સરખા વજને ત્રણ પડીકીઓ કરવી. તેમાંની દરરોજ એકેક પડીકી લઈ ફાકવી. (દસ્તમાં દુર્ગંધ આવતી હોય તો આ દવા આપવી નહિ.) (૨) અતિસાર ઉપર બીજી ફાકી :—આવળિયો ગુંદર, ખસખસ અને સાકર સરખાભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તોલા બેના અંદાજે સવારે આપવું. (૩) પિત્તજ્વર ઉપર :—હીમજ તોલો ા અને અગરિયું મીઠું તોલો ા લઈ

પીપર અને મરી એકેક તોલો, બાળહરડે ૫ તોલા, વરધારો ૧૦ તોલા અને સૂંઠ ૧૦ તોલા એ સર્વ ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમાં પાવાથી સોજો, આમવાયુ, સાંધા દુખે છે તે વાયુ, ગૃધ્રસી વાયુ અને કેડ, પીઠ, ગુદા, પેટ એ ઠેકાણે શળ થાય છે તે, તૂનીવાયુ, પ્રતિતૂની, વિશ્વાચીવાયુ અને કફવાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે

૨ અજગંધાદિ ચૂર્ણ:—આસોદ ૪૦ તોલા, સૂંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીપર ૧૦ તોલા, મરી

ઝીણું વાટી તેને રાતે સૂતી વખતે ગરમ પાણી સાથે ફાકવાથી સૂક્ષ્મ રેચ લાગશે રેચ વાળવાની જરૂર નહિ પડે (૮) હરસ ઉપર —કબૂતરની અઘાર અને આવળના ફૂલની જરી (પાદડી) સમાન ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ બનાવી ગુલકંદમાં એક માસો ખાવું (૫) વહેતા કાન ઉપર —ટંકણખારને ઝીણો વાટી કાનમાં ભભરાવી તેના ઉપર લીંબુના રસનો છાટો પાડવાથી પરુ બંધ થઈ પીડા મટી જશે (૬) દંતમંજન — બદામના છોતરાના કોયલા (રાખ થવા ન દેવી) જાંબુના પાદડાની રાખ દૂર્વેનીને છાયામાં સૂકવીને ઝીણી ખાંડવી તે માયા નંગ ૩ હરડે નં ૧ ૦।।, તજ તોલો ૦।। એ છયે ચીજો ઝીણી ખાંડી કપડાથી ચાળી દાતે ઘસવાથી દાંતનો દુખાવો મટે (પ્રથમની ત્રણ વસ્તુ દશ-દશ તોલા લેવી) દાતણ ઘસીને તરત કોગળા કરી લેવા (૭) હાલતા દાંત ઉપર.—ફુલાવેલી ફટકડી અને માયા સમાનભાગે ખાંડી કપડા વડે ચાળી દાંતે ઘસવાથી હાલતા દાંત મજબૂત થાય (૮) ગરમીના દરદીને આપવાનો ન્ચ —મીઠીઆવળ તોલા ૬ તાવડીમાં ઘાડી શેકેલી વરિયાળી તોલા ૨।।, ઘીમાં તળેલી હીમજ તોલા ૧।।, એલચી તોલો ૧ એ ચીજો ઘી તોલા ૧માં તળીને તેમાં ખાંડ તોલા ૫ નાખી ખાંડીને ભૂકો કરવો એ ફાકી દરરાજ તોલા ૦।।। પ્રમાણે લેવી (૯) જીર્ણ જ્વર (મુખવી) ઉપર —કડુ કરિયાતુ ઇંદ્રજવ, કાળીજીરી ગળો અને સંચળ સરખા વજને લઈ ઝીણું ખાંડી કપડછાણ કરવું એ ચૂર્ણ દરરાજ તોલો ૦।। ફાકવુ પથ્ય પાળવી (૧૦) વિસ્ફોટક ઉપર —મીઠીઆવળ તોલા ૨૦, હિમજ તોલા ૩ કરડે તોલા ૩, બહેડા તોલા ૨ આમળા તોલા ૨ મજીઠ તોલો ૧, કાળી નરી તોલો ૧, સફેદ નસોતર તોલા ૨, સિંધવ તોલા ૨ એ નવ વસ્તુઓને ઝીણી ખાંડી તેમાંથી દરરોજ સવાર સાંજ ગુના પાણી સાથે છ આનીભાર ફાકવી (રેચક છે) (૧૧) વિસ્ફોટક ઉપર (બીજો) —મીઠીઆવળ તોલા ૧૦ અને સૂંઠ વરિયાળી સિંધાલૂણ અને મજીઠ એ દરેક તોલા ૨।। પ્રમાણે લઈ ઝીણુ ખાંડી તોલા ૧ ના વજનથી સવાર સાંજ ફાકી કરવી (રેચક છે) (૧૨) ઝામરવાયુ ઉપર —બાવળના છોડા બાળી તેની રાખને આકડાના દૂધનો પુટ આપી છાયામાં સૂકવી ઝીણુ કરી કપડાથી ચાળી નાકે તપકીરની માફક સૂંઘવુ આથી તરત કેટલીક છીંકો આવી નાકમાંથી પાણી પડશે (૧૩) નામનાશક ચૂર્ણ —કળીચૂનામાં તેનો આધા ભાગ હરતાલ નાખી કપડછાણ કરી રાખવુ આ ચૂર્ણ પાણી સાથે મેળવી વાળ ઉપર ચોપડી ઘડીવાર પછી ધોઈ નાખવાથી વાળ ખરી પડશે (૧૪) બાળકની ખાસી તથા બકારી ઉપર —ભોરીંગણીના ફૂલ નંગ ૪ અને કેસર વાલ ૧ નુ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૧ રતી મધ સાથે ચટાડવુ (૧૫) ચોથિયા તાવ ઉપર હિંગના ચૂર્ણનો ઘી સાથે નાસ લેવો (૧૬) નળબંધ વાયુ ઉપર અજમો તોલા ૬ સંચળ તોલા ૨ સિંધવ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧ લવંગ તોલા ૨ તજ તોલા ૨ બોડી અજમોદ તોલો ૧ તથા મોથ તોલા ૨।। લઈ ઝીણા વાટી તેમાંથી તોલા ૦। પ્રમાણે દરરોજ સવાર સાંજ ફાકી લેવાથી ઉદરવાયુ અને નળબંધવાયુ મટે છે (૧૭) કૃમિ (કરમિયા) ઉપર —ઘોડાવજ, અજમો વાવડિંગ પિત્તપાપડો કચૂરો હિંગ અને નસોતર સરખા ભાગે વાટી ચૂર્ણ કરી ૪ માસા ગોળના પાણી સાથે લેવાથી કરમ નીકળી દરદ મટે (૧૮) અતિસાર ઉપર — બીલી અજમો મોચરસ સૂંઠ અને ધાવડીના ફૂલ સરખા ભાગે લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી ગાયની છાશમાં પીવા તો ઘણો પાતળો ઝાડો થતો હોય તોપણ બંધ થાય (૧૯) લોહી ઝરતા હરસ (દૂઝતા મસા) ઉપર મરી તોલા ૧૦, સુવા તોલા ૨૦, ગીરાચ્છખાણુ તોલો ૧ અને ધાવડીના ફૂલ તોલા ૧ નુ ચૂર્ણ કરી દરરોજ અર્ધ તોલા પ્રમાણે મધમાં ચટાડવુ (૨૦) હરસ ઉપર —નાગકેસરના ફૂલ અથવા સોનેરી સનાય અને મીઠીઆવળ ચાર-ચાર તોલા લેવા અને મરી ૨ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૪થી ૬ માસા સુધી મધમાં ચાટવુ, અથવા એરંડિયા તેલમાં તળેલી હીમજનું ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી દસ્ત સાફ આવશે અને હરસના દરદની પીડા મટે નહિ. (૨૧) દૂઝતા મસા ઉપર —નાગકેસરનું ચૂર્ણ તોલો ૦। તથા સાકર તોલો ૦।। મેળવી પછી એક તોલા માખણમાં મેળવી દરરોજ સવારે ખાવું (૨૨) દૂઝતા મસા ઉપર (બીજો) મરી ૧ ભાગ સૂંઠ ૨ ભાગ ચિત્રાનું મૂળ ૪ ભાગ, સૂરણ ૮ ભાગ વાવડિંગ ૪ ભાગ વખમો ૪ ભાગ ત્રિફળા (હરડે, બહેડાં અને આમળાં) ૪ ભાગ અને લીંડીપીપર ૪ ભાગ લઈ ખાંડી કપડછાણ ચૂર્ણ બનાવી તેમાં ૨૦ ભાગ ગોળ મેળવી તેમાંથી દરરોજ સવારમાં અર્ધો તોલો ખાવાથી હરસ મટે અને બવાસીરના રોગીને ફાયદો થાય (૨૩) દૂઝતા મસા ઉપર (ત્રીજો) —રસવંતી [illegible] અને [illegible] ૩, તે દરરોજ રાતે એક વાલ પલીમાં ઘસીને પાવી, અને [illegible] પછી [illegible] ખાવું [illegible]

૮ તોલા, ચાતુર્જાત(તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, ભારંગમૂળ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચૂરો ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો, માર્યા ૧ તોલો, જટામાંસી ૧ તોલો, ચણકબાબા ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, રાસ્ના ૧ તોલો, કડુ ૧ તોલો, ગળો ૧ તોલો અને કોઇ ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. આ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલો સવારે આપવું. ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવું. પ્રમેહ ઉપર માખણમાં; શિરોભ્રમણ અને પિત્તવ્યાધિ ઉપર ગોખરુમાં આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થયેલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે અને મેદ, ઉદર, મંદાગ્નિ અને કુક્ષિશૂળનો તથા અનુપાનથી બધા રોગનો નાશ કરે છે.

૩. **અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ**:—અક્કલકરો, સિંધવ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, અજમો અને હરડે એકેક ભાગ અને સૂંઠ ૨ ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તેને બિજોરાંના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. એ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સળેખમ, પીનસ, ફેફરું, ઉન્માદ અને સન્નિપાત ઉપર હિતકારક છે.

૪. **આમલક્યાદિ ચૂર્ણ**:—આમળાં, ચિત્રો(ચિત્રકમૂળ), બાળહરડે, લીંડીપીપર અને સિંધવ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રુચિ થાય છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે.

૫. **એલાદિ ચૂર્ણ**:—એલચીદાણા, જટામાંસી, લવંગ, સૂંઠ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો અને દાડમની છાલ એ સમભાગે લઈ તે ૬ માસા ચૂર્ણ ૨૦ તોલા દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમાં આપવું; એટલે ઊચકી, કમળો, પાંડુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૬. **ચંદનાદિ ચૂર્ણ**:—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ, વંશલોચન ૧ ભાગ, ધોળું ચંદન ૧ ભાગ, વાળો ૧ ભાગ અને સાકર ૫ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને ૩ થી ૬ માસા ૨૦ તોલા દૂધમાં પાવું; એટલે દાહ, પિત્ત અને ઊનવા એ રોગો દૂર થાય છે.

૭. **ચોપચીની ચૂર્ણ**:—ચોપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સૂંઠ, વાવડિંગ અને તજ એ દરેક તોલો તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં અથવા ઘી અને મધમાં આપવું; એટલે પ્રમેહ, વ્રણ, કોઢ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને ગરમીનાં દરદોથી સાંધા પકડાય છે તે વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

મસા ઉપર લેપ કરી મીઠાની પોટલીથી શેકવું એટલે કરમાઈ જશે. (૨૪) પ્રમેહ ઉપર:—દલાયચી તોલો ૧ શુદ્ધ કરીને તેમાં સાકર તોલા ૪ અને ફટકડી ફુલાવેલ તોલા ૨ નાખી ઝીણું વાટી સમાન વજને ૧૨ પડીકાં કરવાં. દરરોજ એક પડીકું બકરીના એક શેર દૂધમાં પાવું, પરેજી સખત પાળવી. માત્ર ઘઉં, મગ અને દૂધ એ ત્રણ જ વસ્તુઓ ખાવી. મગ અને દૂધ એ બે સાથે કદી ખાવાં નહિ; નહિ તો ન સમજાય તેવું રસાયણી નુકસાન થાય છે. (૨૫) સારણગાંઠ ઉપર:—આંબાહળદર, સાજીખાર, મેદાલકડી અને હજરતબેર એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણું ખાંડી ઇંદ્રવારણી(ત્રુંસડા)ના ફળની ડગળી કાપી તેમાં ભરી તેને ડગળી બેસાડી તડકે સૂકવવું. તે સુકાઈ ગયા પછી બારીક ખાંડી તેની વાલ બેના અંદાજે સવાર-સાંજ ફાકી લેવાથી પેટમાં ચડતી હોય તે સારણગાંઠ મટે. (આ રેચક છે.) (૨૬) ગૂમડાંનાં ચાંદાં ઉપર:—કાથો અને રાળ સરખા ભાગે લઈ વાટીને ચાંદાં ઉપર ભભરાવે તો ૩ દિવસમાં મટે. (૨૭) વિસ્ફોટક ઉપર:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ધોળું નસોતર, સિંધવ, એ બબ્બે તોલા, મરી અને મજીઠ એ એકેક તોલો, મીંઢીઆવળ દશ તોલા અને હીમજ ૩ તોલા લઈ ઝીણાં ખાંડી કપડછાણ કરી દરરોજ સવારે અથવા સાંજે દશ આનીભાર પ્રમાણે ફાકી કરવી. (૨૮) ઝામરવાની દવા:—ખારી તુંબડીના સૂકા ફળનો ગર્ભ તોલા ૨॥, અગરિયુ મીઠું તોલો ૧ અને હિંગ તોલો ०॥ લઈ ઝીણું વાટી કપડછાણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ છીંકણીની માફક નાકે સૂંઘાડવાથી ઝામરવાનું દરદ મટે. (૨૯) વાતવિધ્વંસન ચૂર્ણ:—લવંગ ૧, પીપરીમૂળ ૨, લીંડીપીપર ૬, સિંધાલૂણ ૬, સંચળ ૧૨ અને અજમો ૧૬ ભાગ પ્રમાણે લઈ સર્વ વસ્તુઓ ઝીણી ખાંડી કપડાથી ચાળી ઇંદ્રવરણા(ત્રુંસડા)ના રસના ૨૧ પુટ આપવા. એ ચૂર્ણ દરરોજ ०। તોલાના પ્રમાણ મુજબ આપવાથી ઉદરરોગ, શૂળ, આનાહ (આફરો), બરોળ આદિ રોગ દૂર થાય છે.

આ રોગમાં થોડું ગરમ કરેલું પાણી પીવા માટે આપવું. એ હિતકર છે. ખાવા માટે સાઠીચોખા, તુવેરની દાળનું પાણી, ઘી, મધ, ઘંઉં, સિંધવ, સરગવો, ઘિલોડાં, તૂરિયાં, આદુ વગેરે ઉપયોગમાં લેવાં.×

૮. તાલીસાદિ ચૂર્ણ:—તાલીસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સૂંઠ ૩ તોલા, લીંડીપીપર ૪ તોલા, વંશલોચન ૫ તોલા, એલચીદાણા ાા તોલો, તજ ાા તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું એટલે અરુચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઊલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, પથરી, પાંડુ, સંગ્રહણી બરોળ એ રોગો દૂર થાય છે.

૯. ત્રિફળા ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં અને આમળાં, એ ત્રણ ઔષધો સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરવું; એને ત્રિફળા કહે છે. એ ત્રિફળા ચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત, કુષ્ઠરોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળા રસાયની છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે.

૧૦. ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવા આપવું, તેથી કરી મળનો ભેદ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે.

૧૧. ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, તજ, જેઠીમધ અને મહુડાનાં ફૂલ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧ાા તોલામાં સાંજે આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના સર્વ રોગ, વલીપલિત રોગ, હરસ, ભગંદર, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, હલીમક અને કિલાસકુષ્ઠ એ રોગો દૂર થઈ નવી દૃષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે.

૧૨. દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડમની છાલ આઠ તોલા, સાકર ૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરું અને સૂંઠ એકેક તોલો, વંશલોચન ૬ માસા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢદોઢ માસા પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, સળેખમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે.

૧૩. બીજું દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડમના દાણા ૩૨ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ ત્રણે મળીને ૪ તોલા; સૂંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મળીને ૪ તોલા; પીપરીમૂળ ૪ તોલા, વંશલોચન અને વાળો એક એક તોલો અને સાકર ૩૨ તોલા એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી આમાતિસાર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પડખાંનું શૂળ, હૃદ્રોગ, અરુચિ, ગોળો, સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે.

૧૪. દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને લીંડીપીપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું. એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજાનો નાશ થાય છે.

૧૫. બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચોખાની ધાણી, ધોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આમળાં, ગળોનું સત્ત્વ, નાગરમોથ, ધોળું ચંદન, તગર, કોષ્ઠ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, ધાણા અને ગોખરુનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગે સાકર નાખી તે ત્રણ માસા આપવું, એટલે ક્ષયરોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે.

૧૬. ધાન્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર, ધાણા, જીરું, અજમો, સંચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી, ચિત્રો અને પીપરીમૂળ એકેક ભાગ; દાડમની છાલ, લીંડીપીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને કુમળાં બીલાં ૩ ભાગ, સાકર ૬ ભાગ અને કોઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અરુચિ, ગુલ્મ, ક્ષય, સળેખમ, અતિસાર, હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૭. નારાયણ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિફળા, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જીરું, શેરણી, વજ, અજમોદ, પીપરીમૂળ, વરિયાળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચૂરો, ધાણા, વાવડિંગ, કાળું જીરું, ચોક, પોખરમૂળ, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, વડાગરું મીઠું, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું

× શ્રી પરેજીએ બે પાઠ આપ્યા છે. એક પાઠમાં ઉપલી નવ વસ્તુ અર્ધો અર્ધો-તોલો લેવાનું લખ્યું છે.

અને કોઇ એ ૨૭ ઔષધો એકેક ભાગ, પહેલા ઔષધના બે ભાગ, કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દંતીનાં મૂળ ચાર ભાગ, પીળા થુરિયાનાં મૂળ અથવા પાન (તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરિયો લેવો) એ બધાં ઔષધો કપડછાણ ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ પાચન કરી તથા સ્નેહાદિક કરી જેનો કોઠો સ્નિગ્ધ થયેલો છે, તેને રેચ થવા માટે આપવું; તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હૃદ્રોગ, પાંડુ, શ્વાસ, કાસ, ભગંદર અને અગ્નિમાંદ્યના રોગ ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચડ્યું હોય તો મધમાં આપવું. ગુલ્મરોગ ઉપર બોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અંદર કાતરા પડે છે તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદરરોગ ઉપર ઊંટડીના દૂધમાં અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું. મૂળવ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમાં આપવું. આ ચૂર્ણ ઘીમાં આપવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના દુષ્ટરોગ દૂર થાય છે.

૧૮. પાચન ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, શેકેલી હિંગ, જીરું, વરિયાળી, અજમો, લવંગ, વાવડિંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, બંગડીખાર અને વડાગરું મીઠું એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસની ભાવના આપી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મોઢામાં રુચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડ્યું હોય તે ઊતરી જાય છે.

૧૯. પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, લીંડીપીપર ૨ ભાગ, જીરું ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સૂંઠ ૨ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ, અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે લીંબુના રસમાં કલાઈ કરેલી પિત્તળની કડાઈમા ગરમ કરી રાખી મૂકવું. એ ત્રણ માસા આપવું; એટલે અન્નનુ પાચન થઈ મોઢામા સ્વાદ આવે છે.

૨૦. પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર, અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકનો જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને ઊલટી એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૧. મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ:—સુરવારી હરડે બે ભાગ, સોનામુખી બે ભાગ, રેવંચી બે ભાગ, સિંધવ ૨ ભાગ, સંચળ ૦ાા ભાગ, મરી ૦ાા ભાગ અને સૂંઠ ૦ાા ભાગનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાતે ગરમ પાણીમાં આપવુ.

૨૨. મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું:—સોનામુખી (મીંઢીઆવળ), બાળહરડે અને લીંડીપીપર અથવા વરિયાળી એકેક ભાગ તથા સિંધવ અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ લઈ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાતે ગરમ પાણીમા પાવુ.

૨૩. મહાખાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણું, સમુદ્રનું મીઠું અને બંગડીખાર એકેક ભાગ, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, તજ, લીંડીપીપર, આમલીની છાલ અને જીરું બબ્બે ભાગ, અમ્લવેતસ (ન મળે તો ચૂકો અથવા ચણાનો ક્ષાર), સૂંઠ, મોટા એલચીદાણા, ચણિબોર, અજમોદ અને નાગરમોથ ત્રણ-ત્રણ ભાગ અને બધાં ઔષધોનો ચોથો ભાગ દાડમનાં ફળ લેવાં. પછી બધાનુ ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધી સાકર લઈ મેળવવી. આ ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી મોઢામાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ, મોડશી(ડોગળિયું), પેટ ચડવું, હરસ, ગુલ્મ, જંતુવિકાર, પાંચ પ્રકારની ઊલટી અને શ્વાસરોગને દૂર કરે છે.

૨૪. યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ:—અજમોદ ૨ ભાગ, દાડમની છાલ ૨ ભાગ, સૂંઠ ૨ ભાગ, આમલીની છાલ ૨ ભાગ, અમ્લવેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં બોર* ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરું ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા આપવુ; એટલે પાંડુ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, જ્વર, ઊલટી, શોષ, અતિસાર, બરોળ, મલબંધ (બંધકોશ), અરોચક, શૂળ, મંદાગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, જીભના રોગ અને

* બોર તથા આમલી બંનેના ઠળિયા કાઢી માત્ર છાલ લેવી

કંઠરોગ દૂર થાય છે.

૨૫. લઘુગંગાધર ચૂર્ણ :—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, કૂણાં બીલાં, લોધર, મોચરસ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ કરી તે છાશમાં ગોળ નાખી આપવું, તેથી અતિસાર દૂર થાય છે.

૨૬. લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જાયફળ, વાળો, સૂંઠ, શાહજીરું, કૃષ્ણાગરુ, વંશલોચન, જટામાંસી, નીલકમળ, લીંડીપીપર, વાળો, ધોળું ચંદન, તગર અને ચણકબોબા સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધી સાકર લઈ એ સર્વ એકઠું કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; મોઢામાં સ્વાદ આવે છે; શરીર પુષ્ટ થાય છે; સ્ત્રીવિષયમાં ઇચ્છા થાય છે; વાત, પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે; શક્તિ આવે છે; હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, શ્વાસ, હેડકી, સજેખમ, ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમાં ક્ષતરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણીરોગ દૂર થાય છે.

૨૭. બીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ :—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો અને અફીણ ૧ માસો તે સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું; એટલે દારુણ મોડશી (કોગળિયું), શૂળ, અતિસાર અને ઊલટીનો નાશ કરે છે.

૨૮. ત્રીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, ચણકબોબા, વાળો, સુખડ, તગર, નીલકમળ, એલચી, કૃષ્ણાગરુ, તજ, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સૂંઠ, જટામાંસી, નાગરમોથ, શુદ્ધ કપૂર, જાયફળ અને વંશલોચન એ દરેક સમાનભાગે લઈ અને ખડીસાકર ૮ ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. આ લવંગાદિ ચૂર્ણ રુચિકારક, અગ્નિદીપક, તૃપ્તિકારક, બળદાયક, વૃષ્ય અને ત્રિદોષનાશક હોઈ છાતીના રોગ, તમકશ્વાસ, ગલગ્રહ, ઉધરસ, હેડકી, અરુચિ, ક્ષયરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર, ભગંદર, અર્બુદ, પ્રમેહ અને ગોળાનો નાશ કરે છે.

૨૯. ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, લીંડીપીપર અને જાયફળ દરેક એકેક તોલો, મરી, બે તોલા, સૂંઠ ૧૬ તોલા અને એ સર્વના સમાન સાકર લઈ ચૂર્ણ કરી આપવાથી તે ઉધરસ, તાવ, પ્રમેહ, અરુચિ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મરોગનો નાશ કરે છે.

૩૦. પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણ :—લવંગ, ચણકબોબા, લીંડીપીપર, સૂંઠ, સુખડ, એલચી, નાગરમોથ, વંશલોચન, વાળો, કૃષ્ણાગરુ, નાગકેસર, ત્રિફળા, જાયફળ, બરાસકપૂર, જટામાંસી, શતાવરી, ગોખરુ, આસંધ, ગળોનું સત્ત્વ અને તગરને સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે લેવું; એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૩૧. વડવાનલ ચૂર્ણ :—સિંધવ ૧ ભાગ, પીપરીમૂળ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સૂંઠ ૬ ભાગ અને બાળહરીતકી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી અજીર્ણનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૨. વૈશ્વાનર ચૂર્ણ :—સિંધવ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, સૂંઠ ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ચાર માસા ચૂર્ણ દહીં, છાશ અથવા ઊના પાણીમાં આપવું; એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, ઇંદ્રિયમાંના રોગો, બરોળ, શૂળ, આનાહ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૩. શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ :—કાકડાશિંગ, અતિવિષ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં બાળકને આપવું; એટલે તાવ, ઉધરસ એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકલું અતિવિષ મધમાં આપવું. તેથી કાસ, તાવ તથા ઊલટી એ રોગો દૂર થાય છે.

૩૪. શુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ :—સૂંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હિંગ, મોથ, ઇંદ્રજવ, ચિત્રક એ ૭ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી ચોગણું ગરમ પાણી લઈ તેમાં પાવાથી આમાતિસારનો નાશ થાય છે.

૩૫. બીજું શુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ :—સૂંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ખાવાનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ—એનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી આપવું; એટલે તે દરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

૩૬. સમુદ્રાદિ ચૂર્ણ :—મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડે, લીંડીપીપર, સૂંઠ, હિંગ અને વાવડિંગ એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચાર માસા ચૂર્ણ ભોજન સમયે પ્રથમ પાંચ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણવાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા, કમળો, પાંડુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે.

૩૭. સિતોપલાદિ ચૂર્ણ :—સાકર ૧૬ ભાગ, વંશલોચન ૮ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત, ૬ માસા મધ અને એક તોલા ઘીમાં ખાવા આપવું; એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથપગે દાહ થાય છે તે, અગ્નિમાંદ્ય, જીભ થન્ય પડે છે તે, કુક્ષિશૂળ, અરોચક, જ્વર, જીર્ણજ્વર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે અને ગગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ તેમ જ પિત્તવિકાર તથા ઉપદંશ (ગરમીવિકારથી ઘણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર બીજા વિકારો) પણ શમી જઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.×

૩૮. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ :—ગળોનું સત્ત્વ, લીંડીપીપર, બહેડાં, સુરવારી હરડે, ધોળું ચંદન, કડુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સૂંઠ અને દેવદાર એ એકેક ભાગ, કરિયાતું ૪॥ ભાગ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ઠંડા પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે.

૩૯. હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ :—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધવ, અજમો, જીરું, શાહજીરું અને સંચળ એ સમભાગે લઈ તેનો આઠમો હિસ્સો હિંગ લઈ બધાંનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં અથવા ભોજન સમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય અને મોડશી-(કોગળિયું)નો નાશ થાય છે.

૪૦. હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ :—શેકેલી હિંગ, પહાડમૂળ, બાળહરડે, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રક, કચૂરા, અજમોદ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, શેરણી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુલસી, આમલીની છાલ, જીરું, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, બંગડીખાર, વડાગરું મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું એનું ચૂર્ણ ૩–૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનના મધ્યમાં આપવું; અથવા છાશમા કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, અષ્ઠીલા નામે પેટમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે; હૃદય, ઇંદ્રિય અને કુક્ષિ એ ઠેકાણાનું શૂળ, ગુદાશૂળ, યોનિશૂળ, ઊનવા, મલબદ્ધ, પાંડુ, અરુચિ, હેડકી, યકૃત, બરોળ, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, હરસ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૧. મરીચાદિ ચૂર્ણ :—મરી, ચિત્રો અને સંચળનું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય છાશમાં પાવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ગુલ્મ અને હરસ વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૨. કલ્યાણ ચૂર્ણ :—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળા, બિડલોણ, સિંધવ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, વાવડિંગ, કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરાનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કફ, અપસ્માર, ઉન્માદ, હરસ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

૪૩. સમશર્કર ચૂર્ણ :—એલચીદાણા ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૩ ભાગ, નાગકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૬ ભાગ અને સૂંઠ ૭ ભાગ તથા સાકર ૨૮ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ગોળો, અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયના રોગનો નાશ થાય છે.

૪૪. ચંદનાદિ ચૂર્ણ :—ધોળી સુખડ, વાળો, કોઠ, નાગરમોથ, આમળાં, પીપરીમૂળ, નીલકમળ, જેઠીમધ, મહુડાના ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક, એનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ તેટલી જ સાકર સાથે સવારે ઠંડા પાણી સાથે પિવડાવવાથી રક્તપિત્ત, શ્વાસ, પિત્તરોગ, ગોળો, અંગદાહ, માથાની અંદરનો દાહ, માથાનું ભમવું, કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે.

× ઔષધિમાં ઘી તથા મધ મેળવવાં હોય ત્યારે પ્રથમ ઘી સારી રીતે મેળવી લેવું. ત્યારપછી મધ મેળવવું. બંને સાથે નાખવાથી ઔષધિ સાથે ઘી બરાબર મળતું નથી.

૪૫. એલાદિ ચૂર્ણ :—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, સૂંઠ ૪ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ અને નાગકેસર ૬ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના જેટલી સાકર મેળવવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, હરસ, સંગ્રહણી, ગોળો, રક્તપિત્ત, રાજ્યક્ષ્મા, કંઠરોગ, અરુચિ અને બરોળનો નાશ થાય છે.

૪૬. એલાદિ ચૂર્ણ બીજું :—એલચી, લવંગ, નાગકેસર, બોરના ઠળિયાનો ગર્ભ, ચોખાનો આરો, ધઉંલો, નાગરમોથ, ચંદન અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીસાકર સાથે આપવું; એટલે ત્રિદોષથી થયેલ ઊલટી દૂર થાય છે.

૪૭. લવણભાસ્કર ચૂર્ણ :—મીઠું ૮ તોલા, સંચળ ૫ તોલા, બિડલવણ, સિંધાલૂણ, ધાણા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, શાહજીરું, નાગકેસર, તાલીસપત્ર અને અમ્લવેતસ એ બબ્બે તોલા; મરી, જીરું, સૂંઠ એ એકેક તોલો, દાડમની છાલ ૪ તોલા,+ તજ અર્ધો તોલો, એલચીદાણા અર્ધો તોલો, એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરવું. એને લવણભાસ્કર ચૂર્ણ કહે છે. દહીંના ચાર તોલા ઘોળવા સાથે અથવા છાશ સાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતશ્લેષ્મથી થયેલો ગોળો, વાયુ, બરોળ, ઉદરરોગ, ક્ષય, હરસ, સંગ્રહણી, કુષ્ઠ, વિબંધ, ભગંદર, શોફ, શળ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમદોષ, હૃદ્રોગ અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે. એ અસંત દીપન અને પાચન છે.

૪૮. કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ :—કોઠાનો ગર્ભ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૧॥ તોલો, ખોડી અજમોદ, લીંડીપીપર, બીલાનો ગર્ભ, ધાવડી, દાડમના દાણા અને કોકમ એ પોણો પોણો તોલો; સંચળ, અજમો, પીપરીમૂળ, વાળો, મરી, જીરું, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સૂંઠ એ દરેક પા, પા તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી ગલરોગ, ઝાડો, ક્ષય, ગોળો અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪૯. નારાચ ચૂર્ણ બીજું :—ખડીસાકર ૪ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે જમતા પહેલાં સવારે ૬ માસા મધમાં ચાટવાથી બંધકોશ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦. સારસ્વત ચૂર્ણ :—કઠ (ઉપલેટ), આસોંદ, સિંધાલૂણ, અજમો, જીરું, શાહજીરું, ત્રિકટુ, પહાડમૂળ, શંખાવલી, ઘોડાવજ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને બ્રાહ્મીના રસની પુષ્કળ ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ બ્રહ્માએ કહેલું છે. તે મધ અને ઘીમાં સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૧. ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ :—વડ, ઉંબરો, પીપળો એ દરેકની છાલ; અરલુ, ગરમાળો, આસંધ, આંબાની ગોટલી, કોઠાનો ગર્ભ, જાંબુના ઠળિયા, ચારોળી, ધોળો એન (સાજડ), ધાવડી, જેઠીમધ, લોધરની છાલ, વાયવરણો, લીમડાની છાલ, કડવાં પરવળ, મેઢાશિંગીની છાલ, દાંતીનાં મૂળ, ચિત્રક, પહાડમૂળ, કરંજની છાલ, ત્રિફળા, ઇંદ્રજવ અને ભિલામા, એ સર્વ સમાનભાગે લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમાં સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિફળાનો કાઢો પીવો; એટલે મૂત્રદોષની શુદ્ધિ થાય છે અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રમેહપિટિકાનો નાશ થાય છે.

૫૨. સાખરુંડ ચૂર્ણ :—ભાંગ, સાકર, પડવાસ અને જીરાનું ચૂર્ણ દહીંમાં નાખી આપવું; એટલે આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર તુરત દૂર થાય છે.

૫૩. મૂસલ્યાદિ ચૂર્ણ :—કાળી મૂસળી, તાલીમખાના અને ગોખરુ એ અનુક્રમે ૧, ૨ અને ૩ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાતઃકાળે અર્ધા તોલાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાજીકરણ (સ્ત્રીસંભોગની શક્તિ) થાય છે.

૫૪. ગોક્ષુરાદિચૂર્ણ :—ગોખરુ, તાલીમખાના, શતાવરી, કૌંચબીજ, નાગબલા (ગંગેરણી), બલબીજ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી રાત્રિના વખતે ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી ૧ તોલો ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજીકરણ થાય છે.

+ દાડમની છાલને બદલે કેટલાક વૈદો ખાટા દાડમના દાણા (અનારદાણા) નાખે છે

૫૫. દંતરક્ષક ચૂર્ણ :—ફુલાવેલું મોરથૂથુ અર્ધો ભાગ, ફુલાવેલો ટંકણખાર ૨ ભાગ, ફુલાવેલી ફટકડી ૩ ભાગ, ચાક ૮ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, માયાં ૨ ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને સિંધવ ૪ ભાગ, આ સઘળાંનું ચૂર્ણ કરી તે વડે નિત્ય સવારે દાંત ઘસવાથી મજબૂત થઈ દંતશૂળ, દાંતમાંથી લોહીનું પડવું, પેઢાનું સડવું ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે.

૫૬. વમનકારક ચૂર્ણ :—લીંડીપીપર, સિંધાલૂણ અને મીંઢળનું ચૂર્ણ કરીને તે ૩ માસા ચૂર્ણ ઉંમરે પહોંચેલાં મનુષ્યોને ગરમ પાણીમાં આપવાથી ઊલટી થઈ કફદોષ, અજીર્ણ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૫૭. વરાધ(સસણી)નાશક ચૂર્ણ :—પાપડિયો ખારો અને થોડી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ રતી લઈને ગોળમાં ગોળી કરી આપવી; એટલે ઊલટી અને ઝાડો થઈ કફ પડશે.

૫૮. સ્નાનરજ ચૂર્ણ :—લોધર, વજ, ધાણા, દારુહળદર, સરસવ, હળદર, આમળાં, શુદ્ધ મનશીલ, દરેક ચીજ એકેક તોલો, મગની છાલ વગરની દાળનો લોટ તોલા ૮ કુલ્લે તોલા ૧૬ બારીક ચૂર્ણ કરી બાટલીમાં ભરી દેવું. ઉપલા ચૂર્ણમાંથી આશરે એકથી બે તોલા ચૂર્ણ લઈ થોડાક પાણીમાં મેળવી આખા શરીર પર ઘસવું. પછી સ્વચ્છ પાણી વડે સ્નાન કરી લેવું. આ પ્રમાણે દરરોજ સ્નાન કરવાથી ચામડી સ્વચ્છ અને તેજસ્વી બને છે; પસીનાની ખરાબ વાસ દૂર થઈ શરીરમાંથી સારી સુગંધ આવે છે. ચામડીનાં અનેક દરદોને મટાડી ચામડીને સુંવાળી રેશમ જેવી બનાવે છે.×

૩—ગુટિકા(ગોળીઓ) અથવા વટી*

૧. ગુડાદિ ગુટિકા :—સૂંઠ, બાળહરીતકી અને નાગરમોથના ચૂર્ણમાં બમણો ગોળ નાખી

× શુદ્ધ મનશીલ ઇચ્છા ન હોય તો નાખવું નહિ. મનશીલના ગુણો ચામડીનાં દરદો માટે ઘણા જ સારા છે.

* **એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો**—(૧) દમ (શ્વાસરોગ) ઉપર :—ખરસાણી થુવેરનું દૂધભર્યું લીલું લાકડું લઈને તેને કોચી તેમાં લવંગ નંગ ૨૫ ભરી, તે જ લાકડાનો બૂચ બેસાડી, કપડમટ્ટી કરીને નિર્ધૂમ અંગારામાં ભારી રાખવું. સિઝાઈ ગયા પછી બહાર કાઢી તેમાનાં લવંગ કાઢી લઈ તેની સાથે જવખાર ૨॥ તોલા અને હળદર ૧॥ તોલા નાખી ઝીણાં વાટી મીઠી જાળ(પીલુ)ના રસમાં જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી એમાંની એકેક ગોળી રોજ સવારસાંજ આપવાથી દમ શાંત પડે. (૨) રેચ તથા ઊલટી કરાવવાની ગોળીઓ :—મોરથૂથુ ફુલાવેલું, શોધેલો નેપાળો, સિંધવ અને સંચળ, એ સર્વ વસ્તુઓ સમાન ભાગે લઈ ઝીણી વાટી આદાના રસમાં ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ બાંધવી. એ સાકર સાથે આપવાથી ઊલટી તથા રેચ લાગી શરીરના તમામ રોગો નીકળી જાય અને માથું દુખતું મટે. ઉતાર ખીચડી અને ઘી. (૩) ચૂંક ઉપર.—હળદર તથા ફટકડીની ગોળમાં ગોળી કરીને આપવાથી કાળજાની ચૂંક મટે. ફેફરું ફૂલ્યું હોય તો કુંવારના રસમાં આપવાથી મટે. (૪) અતિસાર ઉપર :—હિંગ વાલ ૬ અને અફીણ વાલ ૨ લઈ ઝીણાં વાટી ખારેક નંગ ૪માંથી ઠળિયા કાઢી તેમાં ભરવું. ઉપર ઘઉંની કણક ચડાવી નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર પકવવી. પછી લોટ કાઢી નાખી બાકીનું સમગ્ર ઝીણું વાટી, ઝીણાં જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળીઓ દરરોજ સવારસાંજ એકેક આપવી. (ઝાડામાં દુર્ગંધ ન આવતી હોય તો આ ગોળીઓ આપવી.) (૫) ઉપદંશ ઉપર—મોરથૂથુ તોલો ૧ લઈ ઠીંકરીમાં નાખી દેવતા ઉપર મૂકી ખૂબ શેકવો. તે જ્યારે પોતાનો મૂળ રંગ બદલી સફેદ થાય ત્યારે તેને આરસપહાણના ખરલમાં નાખી ઝીણું વાટી, તેમાં લીંબુનો રસ નાખીને ખૂબ ઘૂંટવું. તે રસ એ મોરથૂથુ પી જાય એટલે તેમાં બીજાં લીંબુ નીચોવી વળી ઘૂંટવું. એ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી લીંબુનો રસ તેમાં નીચોવતાં જતાં પૂરેપૂરાં ૧૦૦ લીંબુનો રસ પચન કરાવી નાખવો. પછી તેની મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ૧૦૦ લીંબુનો રસ પાતાં વધારે દિવસો લાગે તેના હરકત નહિ; પરંતુ તેને શોષાઈ જવા માટે કદી તડકે મૂકવું નહિ. એ તૈયાર થયેથી ગોળીઓ યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી ઉપદંશ (ચાંદી) અને વિસ્ફોટક આદિ રોગો જાય. પરેજી પાળવી. ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર સિવાય કશું ખાવું નહિ. વળી એનાથી ઊલટી થાય તો તે રોકવા માટે લીંબુ ચૂસાડવું અથવા શેકેલા ચણા-ફોતરાં કાઢી નાખેલા-ખવડાવવા. એની માત્રાનું પ્રમાણ જાણવાની રીત :—દરદીએ પહેલા દિવસે એક ગોળી ગળી જવી. બીજા દિવસે બે, ત્રીજા દિવસે ત્રણ એમ જ્યાં સુધી ઊલટી ન થાય ત્યાં સુધી તેને દરરોજ એકેક વધારે આપતા જવી. જ્યારે ઊલટી થાય તે દિવસે જેટલી ગોળીઓ ગળાવી હોય તેનાથી એક ઓછી

ગોળીઓ કરવી આ ગોળી મોઢામા રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસરોગ દૂર થાય

૨. મરીચાદિ વટિકા:—મરી ૧ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, જવખાર ૦II ભાગ અને દાડમની છાલ ૨ ભાગ, એનુ ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લઈ તેમા તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માસાની ગોળીઓ કરવી તે ગોળી મોઢામા રાખવી, એટલે સઘળા પ્રકારના કાસરોગ દૂર થાય છે

૩. આમલક્યાદિ ગુટિકા:—આમળા, કમળ, કાઠ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઈઓની ટૂંપોનુ ચૂર્ણ મધમા મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામા રાખવાથી ઘણી તૃષા લાગે છે

ગોળી તે દરદીના માટે દરરોજ આપવાની માત્રા છે, એમ સમજવુ (૬) વાસી વિકારથી થતા શરીર ઉપરના ચાઠા ઉપર —ઇંદ્રવારુણી (તુંસડા) નંગ ૨, લીંડીપીપર તોલા ૩ મીંઢીઆવળ તોલા ૪ એળિયો તોલા ૪, નસોતર તોલા ૪ હરડાની છાલ તોલા ૩ બહેડાની છાલ તોલા ૩, ગરમાળાનો ગર્ભ તોલા ૩, ગુનાણના ફૂલ તોલા ૩, કડવો ગુદ તોલા ૩, ગૂગળ તોલા ૩ મધ તોલા ૩ અને ગાયનુ ઘી તોલા ૩, એ તેરે ચીજો એકત્ર વાટી તેની જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળીઓ દરરોજ સવારે બે અને સાંજે બે ગળી જવી (૭) તાવ ઉપર —કાળા મરી એળિયો અને લીમડાની લીંબોળી માહેનો મગજ એ ત્રણે સરખા વજને લઈ કુંવારના રસમા ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી દિવસમા ત્રણ વખત બબ્બે ગોળી આપવાથી તાવ જાય (૮) તાવ સાથે બકારી ઝાડો પેટપીડ અને અનાજ ન ભાવતુ હોય તેના ઉપર — ઇંદ્રજવ તોલા ૩ અને હિંગ તોલા ૦II (એક બાજુથી શેકેલી) લઈ ઝીણુ વાટી ગોળમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એમાથી દરરોજ સવારસાંજ બબ્બે ગોળીઓ આપવી (૯) દમ (શ્વાસ) રોગ ઉપર — ખાદીના જાડા કપડાને આકડાના દૂધના સાત વખત પુટ આપી વખતોવખત છાયામા સૂકવતા જવુ, તે સુકાયા પછી બાળી ખાખ કરવી એની મધની સાથે વાલવાલની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી (૧૦) હરસ ઉપર —હરડે બહેડાની છાલ અને આમળા એ ત્રણે મળીને ૧૦ ભાગ છીપનો ચૂનો ૧ ભાગ સાબરશિંગની ભસ્મ ૧ ભાગ અજમો ૩ ભાગ શુદ્ધ ગૂગળ ૪ ભાગ એ સર્વને ખરલ કરી તુવર જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ ૧ થી ૨ ખાવી (૧૧) પરમોત્કૃષ્ટ ધાતુપુષ્ટિકર્તા —ત્રણ ખારેકોને પાણીમા પલાળી તેમાંથી ગોટલી કાઢી નાખી તેમા ચોમેડના બીજ તોલા ૧ તુલસીના બીજ તોલો ૧ શુદ્ધ ગૂગળ તોલો ૧, કેસર બે આનીભાર અને વરનુ દૂધ તોલા ૨II એકત્ર કરેલુ બધી કપડમટ્ટી કરી ધુમાડા વિનાના અંગારામા પકવી પછી એ સર્વને ઝીણુ વાટી તેની ૩૨ ગોળીઓ કરવી તેમાથી દરરોજ બબ્બે ગોળીઓ ખાઈ ઉપર સાકર નાખી ગરમ કરેલુ ગાયનુ દૂધ પીવુ એવા ખાય તથી બમણા દિવસ તેલ મરચુ, આમલી વગેરે ખાવુ નહિ સાકર ઘી ઘી ઘઉંની રોટલી અવશ્ય ખાવી (૧૨) અતિસાર ઉપર —અરડૂસા(અરલુ)ની છાલ મોથ ધાવડીના ફૂલ બીલીનો ગર્ભ પહાણી લોધર, ઇંદ્રજવ મોચરસ અતિવિષની કળી નેત્રવાળો, કાળીપાટ તથા આંબાની ગોટલી સરખા ભાગે લઈ ઝીણુ વાટી નાના બોર જેવડી મધમા ગોળીઓ કરવી એ ગોળી સાઠીચોખાના ઓસામણમા આપવાથી કફ તથા પિત્તવાયુ અને તેમના કોપવાથી થયેલા ઘણા દિવસનો જૂનો અતિસાર મરડો અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે (૧૩) બાળકની ઊલટી (ઓકે છે તે) ઉપર —કેસર અને ભોરીંગણીના ફૂલ સમાન વજને લઈ વાટીને મધમા ગોળી કરી આપવી (૧૪) બાળકને વરાધ (બારામી) થાય છે તેના ઉપર —હિંગ જાયફળ તુંસડાનો ભૂકો અને એળિયા એ ચારે સમાન વજને લઈ ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી એક વરસની અંદરના બાળકને એક અને એથી મોટા બાળકને બે ઊના પાણી સાથે આપવી (૧૫) પેટપીડ તથા ચૂંકનો ઉપાય —ગોમૂત્રમા શોધેલા ઝેરકોચલા તોલો ૧ લઈ તેને એરંડિયા તેલમા તળવા તે તથા મરી તોલો ૧ અને સિંધવ તોલો ૧ ઝીણા વાટી નાગરવેલના પાનના રસમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ચૂંક મોરચી અને અપચો મટે અને ભૂખ લાગે વળી એ જ ગોળી ચિત્રછાલ અને કરિયાતાની સમાન ભાગે કરેલી ફાકી તોલા ૦I સાથે આપવાથી ગુલ્મરોગ (ગોળા) અને ગોળાની ચૂંક મટે (૧૬) કૃમિ (કરમિયા) ઉપર —નસોતર તોલા ૨II આમળા તોલા ૨II અને વાવડિંગ તોલા ૮ લઈ ઝીણા વાટી ગોળમા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી આપીને ઉપર સિંધાલૂણ અને લીંડીપીપરની ફાકી પાણી સાથ લેવડાવવી (૧૭) જૂના મરડા ઉપર —કેસર કપૂર અફીણ રાળ અને હિંગળોક સમાન ભાગે વાટી પાણીથી ખૂબ ઘૂંટીને મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ એક ગોળી પાણી સાથ આપવાથી મરડો મટે અમૃતાષ્ટક અને સાકર સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર (લોહીવાળો મરડો) મટે વળી એ જ પ્રમાણે એ ગોળી આમલીની ફળી ઉપરની છાલ સાથે આપવાથી અથવા બીલીના ગર્ભ સાથે અથવા ઝીંજવડાના મૂળ તથા સાકર સાથ અથવા આવળના મૂળ તથા બોરડીના મૂળ સાથ ઘસીને આપવાથી જૂનો ઝાડો મટે

તેનો અને મોઢું સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે.

૪. ગુડચતુષ્ટય વટિકા :—સૂંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું. ગોળ અને જીરું એકઠું કરી ખાવાથી ઊનવા દૂર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડે એકઠાં કરી લેવાથી હરસ દૂર થાય છે.

૫. લવંગાદિ ગુટિકા :—લવંગ, બહેડાંની છાલ અને મરી એ સમાન; અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર કિંવા ધોળો કાથો નાખી બાવળની અંતરછાલના કાઢામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી હમેશાં ત્રણ ગોળીઓ મોઢામાં રાખવી; એટલે ઉરસ અતિ ત્વરાથી નાશ પામે છે.

૬. વૃદ્ધિદારૂ ગુટિકા :—વરધારો, ભિલામા અને સૂંઠ સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે ૭ પ્રકારના હરસ દૂર થાય છે,

૭. લશુનવટિકા :—લસણ, સંચળ, જીરું, સિંધવ, હિંગ અને ત્રિકટુ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી બોરના ઠળિયા જેવડી ગોળી કરી આપવી; એટલે અજીર્ણ અને મોડશી (કોગળિયું) રોગ દૂર થાય છે.

૮. કડાપાકની ગોળીઓ :—કુડા(ઇંદ્રજવનાં ઝાડ)નાં મૂળ ધોઈ તે ઉપરની છાલ કાઢવી. તે બારીક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગાળી લેવું. આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણી વાર કરવી; એટલે છાલનો ઘણોખરો અંશ પાણીમાં મળે છે. પછી તે પાણી કલાઈના વાસણમા નાખી જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ, માયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, વાવડિંગ, મરડાશિંગ, બાળબીલાં, બહેડાંનું દળ અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ પ્રમાણસર (૮૦ તોલા કડાછાલ હોય તો આ સર્વ વસ્તુ એકેક તોલો લેવી) મેળવી ખરલમાં ઘૂંટીને તેની વાલવાલની (બબ્બે રતીની) ગોળીઓ કરવી. સંગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી છાશની પરાશમાં કિંચિત્ હિંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા અધમળ્યા દહીંમાં, સૂંઠના કાઢામાં કિંવા ઘીમાં આપવી. પાંડુ અને જીર્ણજ્વર ઉપર મધમાં અથવા ગોમૂત્રમાં આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ઘણું જ ગુણાવહ છે.

૯. જાતિફલાદિ વટી :—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગે લઈ એની નાગરવેલના રસમા વાલવાલની ગોળીઓ કરી છાશમાં ખાવા આપવી; એટલે કઠણ અતિસારનો પણ નાશ થશે.

૧૦. વ્યોષાદિ વટી :—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકનાં મૂળ, તાલીસપત્ર, આમલી, અમ્લવેતસ, ચવક અને જીરું, એ સમભાગે; અને એલચી, તજ, તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ, એનું ચૂર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી આપવી. તે સળેખમ, સ્વરભંગ, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિનો નાશ કરે છે.

૧૧. અજમોદાદિ વટી :—અજમોદ, લીંડીપીપર, વાવડિંગ, વરિયાળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ; હરડે ૫ ભાગ, સૂંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારૂ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૫ ભાગ, આ પ્રમાણે બધાંનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઈ તેના પાકમાં બોરના ઠળિયા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે.

૧૨. દાડમપાકની ગોળીઓ :—જાવંત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા, વરિયાળી ૧ તોલો, અફીણ ૧ વાલ, જાવંત્રી અને સૂંઠ એક ભાગ, લીંડીપીપર અર્ધો માસો; એનું ચૂર્ણ દાડમની અંદર ભરી, ઉપર એરંડાનાં તાજાં પાંદડાં વીંટાળી અંગારામાં પકવી, તે દાડમમાનાં ઔષધો સુદ્ધાં વાટવું તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવડામણમાં રોજ એક વાર અથવા સવાર-સાંજ આપવી.

૧૩. કાંકાયન વટી :—હરડે ૨૦ તોલા અને જીરું, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એ દરેક ચાર ચાર તોલા; અને જવખાર ૮ તોલા, ભિલામો ૩૨ તોલા, સૂરણ ૬૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાખી તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને દરરોજ સવારે એક

એક ગોળી ખાવા આપવી. ઉપર ખાટી છાશ પીવા આપવી; એટલે તે અગ્નિદીપન કરે છે અને સંગ્રહણી તથા પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. આ ગોળી કાંકાયન ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ કે ક્ષારકર્મ સિવાય હરસ અને ગુદરોગ નાશ કરવા કહેલી છે.

૧૪. એલાદિ ગુટિકા:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને લીંડીપીપર એ દરેક બબ્બે તોલા; સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ, એ દરેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેમાં મધ નાખી ખરલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે ઉરઃક્ષતક્ષય, જ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, વમિ, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, મદ, તૃષા, શોષ, પાર્શ્વશૂળ, અરોચક, પ્લીહા, આઢ્યવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ થશે. એવી જ આ એલાદિ ગુટિકા વૃષ્ય અને તૃપ્તિકારક છે.

૧૫. દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:—કાળી દ્રાક્ષ ૧ શેર (બીજ કાઢેલી લેવી), સોનામુખી ૪ તોલા, સુરવારી હરડે ૪ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જાવંત્રી ૬ માસા અને કેસર ૩ માસા, એનું ચૂર્ણ કરી પછી દ્રાક્ષ મેળવી ખરલ કરી પછી દસ દસ માસા જેટલી ગોળીઓ બાંધવી; એથી મળશુદ્ધિ અને મલાશ્રિત વાયુ, અમ્લપિત્ત, પિત્તવાયુ, વગેરે વાયુના રોગો મટી જાય છે. આ ગોળી રેચક છે.

૧૬. અકલકરાદિ ગુટિકા:—અક્કલકરો, સિંધાલૂણ, ચિત્રક, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, હરડે અને અજમો, એ સમાન ભાગે અને સૂંઠ બે ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી બિજોરાનાં (અથવા દાડમના) રસમાં ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓના સેવનથી મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ, સળેખમ, મૃગી, ઉન્માદ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૭. ચંદનાદિ ગુટિકા:—વંશલોચન, એલચીદાણા, ચણકબાબા, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે તેટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાની નાની ગોળીઓ કરી ૩ વખત એકેક ગોળી ખડીસાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી. એનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર કે ઊનવા)નો તરત નાશ થાય છે. આ ગોળીઓ શીતળ છે.

૧૮. ચંદનાદિ ગુટિકા બીજી:—ઘઉંનો મેંદો અને સાકર સમાન લઈ તેમાં ઊંચું ચંદનનું તેલ નાખવું અને થોડું પાણી છાંટી ગોળો કરવો. પછી તેમાંથી વાલવાલની ગોળીઓ કરી ચાર અથવા ૭ ૭ ગોળીઓ દિવસમાં ત્રણ વખત ભૂકો કરી આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમાં પહેલા દિવસથી જ ફાયદો દેખાવા માંડીને ત્રણ અથવા સાત દિવસમાં મટી જાય છે.

૧૯. કફનાશક ગુટિકા:—ટંકણખાર ફુલાવેલો, જવખાર, લીંડીપીપર અને હરડેદળનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મોઢામાં રાખવી. રસ ગળવાથી કંઠમાં રહેલ કફનો નાશ થાય છે. તેમ જ એના સેવનથી હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ અને આધ્માન રોગનો નાશ થાય છે.

૨૦. દુર્નામકુઠાર ગુટિકા:—મરી, લીંડીપીપર, કોઠ, સિંધાલૂણ, જીરું, સૂંઠ, ઘોડાવજ, હિંગ, વાવડિંગ, હરડે, ચિત્રક, અજમોદ એ સર્વ સમાન લઈ સર્વ ઔષધથી બમણો ગોળ નાખી ૧ તોલાની ગોળી કરી ઊના પાણી સાથે આપવી; એટલે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પ્રકારના હરસનો નાશ થાય છે.

૨૧. હિંગ્વાદિ વટી:—શેકેલી હિંગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, વાવડિંગ ૩ ભાગ, સિંધાલૂણ ૪ ભાગ, જીરું ૫ ભાગ, સૂંઠ ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ, લીંડીપીપર ૮ ભાગ, કોઠ (ઉપલેટ) ૯ ભાગ, હરડેદળ ૧૦ ભાગ, ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અજમો ૧૨ ભાગ અને સર્વ ઔષધથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. એના સેવનથી અનેક પ્રકારના વાતરોગ, હરસ, ગોળો અને પ્રમેહ, એ રોગનો નાશ થાય છે.

૨૨. રસકેશ્વર વટી:—કલખાપરી (ખાપરિયો), સિંધાલૂણ, મોરથૂથુ ફુલાવેલું, ટંકણખાર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એમને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળીઓ બનાવી છાંયે સૂકવી રાખવી; એ મધમાં ઘસી આંખમાં આંજવી એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે; તેમ જ રક્તત્વ, વડસ (અર્મમાંસનું વધવું), આંજણી, ફૂલાં, તિમિર, અહિર, પડળ, નેત્રવાયુ, કાચબિંદુ આદિ મોટા મોટા રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૩. અહિફેનાદિ ગુટિકા :—અફીણ, અક્કલકરો, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, ભાંગ, હિંગળોક એ સમાન ભાગે લઈ આદાના રસમાં વાલવાલ(બબ્બે રતી)ની ગોળીઓ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાવું, એટલે વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સ્તંભન થાય છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય, ઝાડા, ઉધરસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે

૨૪. શંખવટી :—આમલીનો ખાર× ૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધાલૂણ, સંચળ બંગડીખાર, બીડલવણ અને મીઠું) ૪ તોલા, એને લીંબુના રસમાં વાટી તે રસમાં ચાર તોલા શંખને ગરમ કરી તેમાં તે બળી જતાં સુધી વારંવાર છમકારવો પછી હિંગ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ દરેક એકેક તોલો અને પારો, ગંધક, વછનાગ, એ ત્રણ પા પા તોલો લઈ સર્વને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી એના સેવનથી ક્ષયરોગ, સંગ્રહણી, ઝાડા, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, શૂળ, પરિણામશૂળ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે

૨૫. સંજીવની ગુટિકા :—વાવડિંગ, સૂંઠ, લીંડીપીપર, હરડે, ચિત્રક, બહેડા, ઘોડાવજ, ગળો, ભિલામા અને વછનાગ એ ૧૦ સમાન લઈ ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી, ચણોઠીના વજન પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદાના રસમાં આપવી અજીર્ણમાં એક ગોળી, કોલેરા ઉપર બે ગોળી, સર્પદંશ ઉપર ત્રણ અને સન્નિપાત ઉપર ચાર ગોળી આપવાથી તે મનુષ્યને સજીવન કરે છે, એથી એને સંજીવની ગુટિકા કહે છે

૨૬. જાતિફલાદિ ગુટિકા :—જાયફળ, સિંધાલૂણ હિંગળો, કોડીની ભસ્મ, સૂંઠ, અફીણ, ધતૂરાના બી, લીંડીપીપર એ આઠે સમાન ભાગે લઈ લીંબુના રસમાં અથવા ધતૂરાના કાઢાની અથવા ભાંગના કાઢાની ભાવના આપી રતી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી કોગળિયા ઉપર ૧ પૈસા-ભાર છાશ, શેકેલી હિંગની ચણા જેવડી કાંકરી અને સિંધાલૂણ એક માસો એકત્ર કરી તેમાં એ ગોળી એક આપવી, એટલે તત્કાળ ઝાડા-ઊલટી બંધ થાય છે આ ગોળી નાગરવેલના પાનની બીડીમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે

૨૭. અશ્વચોળી ગુટિકા :—શુદ્ધ પારો, ગંધક, ટંકણખાર, વછનાગ, સૂંઠ, મરી લીંડી-પીપર, હરડા, બહેડા, આમળા, હરતાલ અને શોધેલો નેપાળો સમભાગે મેળવી ભાંગરાના રસની ૨૧ ભાવના આપી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી આદાના રસમાં અથવા ઊના પાણી સાથે અથવા યથાયોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી વાતશૂળ ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષયરોગ વગેરે ૭૨ રોગોનો નાશ કરે છે *

× મોટા ઝાડોની છાલ અને નાના ઝાડોના પંચાંગને બાળી તે રાખ પાણીમાં પલાળી રાખી તે પછી ઠરવા દઈ ઉપર ઉપરનું તેનું પાણી નિતારી લઈ તે પાણી ઉકાળવાથી વનસ્પતિનો ખાર નીકળે છે

* એને 'ઘોડાચોળી' પણ કહે છે એના ઉપર કેટલાક ગ્રંથોમાંથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળી આવે છે (૧) સંગ્રહણી ઉપર ૧ ગોળી ગાયના દહીંના ઘોળવા સાથે આપવી ત્રણ દિવસ સુધી બરાબર એકેક ગોળી છાશની સાથે ખાવી અને બીજી ખાટી અને મીઠી ચીજ ન ખાવી (૨) જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમાં દુખતું હોય તેને એક ગોળી ઘીની સાથે આપવી (૩) સાપના ઝેર ઉપર દરદીના પગની પિંડીને છેદી થોડું લોહી કાઢી તે ગોળીને પાણીમાં ઘસી તે જગ્યાએ ચોપડવી (૪) કૃમિવાળાને આદાના રસની સાથે તે ગોળી ખાવા આપવી (૫) વીંછીના વિષવાળાને સૂંઠના પાણીમાં એક ગોળી ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવી (૬) જેના શરીરમાં દાહ થતો હોય તેને આમળાના રસમાં એક ગોળી ઘસી તેની આંખમાં આંજવી (૭) દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકેક ગોળી ખાય તેનું શરીર નીરોગી રહે પરંતુ ઉપરથી ઘી દૂધ ઘણું ખાવું (૮) એકેક ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસ સુધી દરરોજ ખાય તો વિષયાસક્તિ ઘણી જ વધે (૯) જેની આંખો બહુ જ રાતી થઈ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમાં ઘસી આંખમાં ચોપડવાથી રતાશ જતી રહે છે (૧૦) કૂકડાના ઈંડાની સફેદીને પાણીમાં મેળવી તેમાં એક ગોળી ઘસી શિશ્ને લેપ કરી સ્ત્રીસંગ કરવાથી વશ થાય છે (૧૧) ઉપદંશનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આરામ થઈ જાય (૧૨) જેનું માથું દુખતું હોય તેણે એક ગોળી તલિયા તેલમાં મેળવી ચોપડવી (૧૩) જલંધર રોગવાળાને નવ માસા ગ્રહણ ... ની સાથે એક ગોળી આપવી (૧૪) એકેક તોલો ચિનાઈ સાકરની સાથે ચાળીસ દિવસ સુધી એકેક ગોળી ખાય તો શરીરના સર્વ રોગ જાય (૧૫) અજીર્ણવાળો પાનની સાથે એક ગોળી ખાય (૧૬) મધની

૨૮. ઉપદંશકુઠાર ગુટી :—કંકુષ્ઠ અથવા મુરદારશિંગ અને કાથ એ એકેક તોલો અને મોરથૂથુ અરધો તોલો લઈ તેને આદાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળી કરીને તે સવારે અને સાંજે આદાના રસમાં આપવી; અને મીઠી કે ખાટી ચીજ, માંસ, દૂધ, કોળું એ ચીજો ખાવી નહિ; એટલે ઉપદંશનો નાશ થાય છે.

૨૯. જ્વરકેસરી ગુટી :—શુદ્ધ કરેલો પારો, વચ્છનાગ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ત્રિફળા, નેપાળો, એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરીને રતીના પ્રમાણથી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી બાળકોને સરસવના આકાર જેવડી આપવી. નાળિયેરના પાણી સાથે આપવાથી એ ગોળી સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. નાળિયેરનું પાણી દરરોજ ૩ તોલા પીવું. સાકર સાથે લેવાથી એ પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે; મરીની સાથે લેવાથી સન્નિપાતજ્વર હરે છે; લીંડીપીપર અને જીરા સાથે દાહજ્વરની નાશક છે. વળી આ જ્વરકેસરી ગોળી વિષમજ્વર, ભૂતજ્વર, બરોળ, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સોજો, શળ સહિત અજીર્ણ, ગોળો, અઢાર પ્રકારના કોઢ અને પિત્તરોગનો નાશ કરનારી છે.

૩૦. ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા :—કપૂરો (નર કપૂરો), ઘોડાવજ, નાગરમોથ, કરિયાતું, દેવદાર, અતિવિષની કળી, દારુહળદર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવક, વાવડિંગ,

---

સાથે એક ગોળી ખાવાથી બંધેજ બંધ થાય. (૧૭) જેનું માથું ભમતું હોય અને ચક્કર આવતાં હોય તેણે એક તોલા ઘોડાવજની સાથે ઘસીને એક ગોળી ખાવી. (૧૮) મોઢાની દુર્ગંધી ઉપર નવ માસા ખસખસની સાથે એક ગોળી ખાવી. (૧૯) નાસૂર ઉપર બિલાડીના હાડકા સાથે ઘસીને ચોપડવી. (૨૦) ઇંદરી ઉપર થોડીક ચણોઠીની સાથે ગોળીને ઘસી ચોપડવાથી વાળ ઊગી આવે છે. (૨૧) ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો અજીર્ણથી આવેલો તાવ જાય. (૨૨) આ ગોળી સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીથી સ્ત્રીપુરુષ બંને પાનની સાથે ખાય તો ગર્ભ રહે. (૨૩) દહીં અને દાડમના દાણા સાથે ખાય તો સંગ્રહણી જાય. (૨૪) જેનું પેટ પથ્થર જેવું કઠણ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમા ઘસી પેટ ઉપર ચોપડવી, જેથી તે પેટની પીડા અને કઠણાશને દૂર કરે છે. (૨૫) આદાના રસ સાથે ખાય તો સર્વ જાતના વાતરોગ જાય. (૨૬) વીંછીના ડંખ ઉપર આ ગોળી સૂંઠ સાથે ઘસી ચોપડવી. (૨૭) અજમાના ચૂર્ણ સાથે ખાય તો ઊનો તાવ જાય. (૨૮) જીરા અને સાકર સાથે ખાય તો જીર્ણજ્વર (જૂનો તાવ) જાય. (૨૯) મરીમાં ઘસી સૂંઘવાથી મૃગી અને નાકના રોગનો આ ગોળી નાશ કરે છે. (૩૦) ચીભડાનાં બીજ સાથે આ ગોળી ખાય તો મૂત્રરોગ જાય; પેશાબ છૂટે. (૩૧) અક્કલકરા સાથે ખાય તો ઇંદ્રિયની પથરી ગાળે-કાઢે. (૩૨) પાનના રસ સાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો ભૂખ ઊઘડે (૩૩) ખસખસના રસ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાતશૂળ જાય. (૩૪) મોચરસ અને બદામની સાથે આ ગોળી ખાય તો લોહી નીકળતુ બંધ થાય. (૩૫) સૂંઠ અને સ્ત્રીના દૂધ સાથે ઘસી આ ગોળી કાનમાં નાખે તો કાનના રોગ જાય. (૩૬) તુલસીના રસ સાથે ખાય તો તરિયો તાવ જાય. (૩૭) ભાંગરાના રસની સાથે ખાય તો શરીરની સુસ્તી જાય. (૩૮) નગોડના રસ સાથે ખાય તો પ્રમેહ જાય. (૩૯) લીંડીપીપર અને ગળો સાથે આ ગોળીનો લેપ કરે તો સન્નિપાત જાય. (૪૦) જૂનો ગોળ સાથે ખાય તો મુખદુર્ગંધ જાય. (૪૧) આમળાંના ચૂર્ણ સાથે ગોળી ખાય તો સર્વ જાતની ગરમી જાય. (૪૨) આમળાંના ચૂર્ણ સાથે એક વરસ દિવસ ખાય તો નીરોગી થાય. (૪૩) મધ સાથે ખાય તો બળ ઘણું થાય. (૪૪) મધની સાથે ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરે તો સ્ત્રી બહુ જ પ્યાર કરે. (૪૫) ખારેકના ઠળિયા સાથે આ ગોળી ખાય તો વાંઝણીને ગર્ભ રહે. (૪૬) લીંડીપીપર અને હિંગ સાથે આ ગોળી ખાય તો તે હરસનો નાશ કરે છે. (૪૭) છાશની સાથે આ ગોળી ખાય તો શરીરના સોજા ઊતરી જાય. (૪૮) સૂંઠના ચૂર્ણ સાથે આ ગોળી ખાય તો હસ્તક્રિયા(હાથના પ્રયોગ વડે વીર્ય કાઢવાથી થયેલ નામરદાઈ)નો રોગ જાય. (૪૯) જાવંત્રી સાથે ખાય તો વાંઝણીને પુત્ર થાય. (૫૦) ઉટકટારીની સાથે ખાય તો પેટમાંનો દાહ તુરત શાંતિ કરે. (૫૧) ધોળી ચણોઠી સાથે ઘસીને આંખમાં આંજે તો આંખના રોગો જાય. (૫૨) લીમડાનાં ફૂલની સાથે આ ગોળી ખાય તો સાપનું ઝેર ઊતરે. (૫૩) લીમડાનાં પાંદડાં સાથે ખાય તો તાવ જાય. (૫૪) લીંડીપીપર સાથે ખાય તો અવલેહ રોગ જાય. (૫૫) સંચળ સાથે ખાય તો પેટનો મળ ઊતરે. (૫૬) ભાંગરાના રસ સાથે ખાય તો સન્નિપાત જાય. (૫૭) જીરા સાથે ખાય તો શરીરને પુષ્ટ કરે. (૫૮) મધની સાથે ખાય તો વાનો ગોળો જાય. (૫૯) આમલીના રસ સાથે ખાય તો પિત્તજ્વર જાય. (૬૦) તુલસી અને દાડમના દાણાની સાથે ખાય તો શૂળ જાય. (૬૧) તુલસીના રસમાં ઘસીને આંજે તો રતાંધળાપણું જાય. (૬૨) ધોળી ચણોઠીમાં ઘસી આંખમાં આંજે તો ફૂલું જાય ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ગજપીપર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધાલૂણ, સંચળ અને બિડલવણ, આ ૨૭ ઔષધો ત્રણત્રણ માસાના વજને લેવાં અને નસોતર, દંતીમૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વંશલોચન, એ ૭ ઔષધો એકેક તોલો લઈ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું; અને લોહભસ્મ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૪ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા અને ગૂગળ ૮ તોલા લઈ, તમામ ઔષધોને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરવી. આ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૩૧. વત્સનાગ ગુટી :—કલાઈની ભસ્મ ૩ ભાગ, મરી ૫ ભાગ અને વછનાગ ૭ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આદાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે આદાના રસમાં આપવી; એટલે વાતરોગ અને કફનો નાશ થાય છે.

૩૨. કુચલા ગુટી :—ઝેરકોચલાંને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેને ચોળી તેના ઉપરથી છોતરી કાઢી નાખી તેને ઘીમાં તળી નાખવાં, બળવા દેવાં નહિ. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું. પછી સૂંઠ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, ધાણા ૧ તોલો, ધાવડીનાં ફૂલ ૨ તોલા, સિંધાલૂણ ૧ તોલો, અતિવિષની કળી ૧ તોલો, આમળાં ૧ તોલો, એ સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરી ઝેરકોચલાંના ચૂર્ણમાં મેળવવું. પછી સર્વથી ત્રણગણી ખડીસાકર લઈ ચાસણી કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી તે દરરોજ સવાર-સાંજ સેવન કરવી. એથી અગ્નિમાંદ્ય, તાવ, સંગ્રહણી, અતિસાર, શૂળ અને વાતરોગ દૂર થાય છે.

૩૩. શીતજ્વરારિ વટી :—હરતાલ અને ચૂનો સમભાગે લઈ તેને કેળના પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મગ જેવડી બારીક ગોળીઓ કરી, તે ગોળી સાકરમાં ૧ કે ૨ અથવા ૩ દિવસ આપવીઃ એટલે શીતજ્વર દૂર થાય.

૩૪. ભલ્લાતક વટી :—અજમો ૨, ખુરાસાની અજમો ૨, કિરમાણી અજમો ૨, બોડી-અજમો ૨, શેકેલા કાંચકાના ગોળા ૮ તોલા, ભિલામાં ૧૦ તોલા તથા એ બધાં ઔષધોની બરાબર અથવા બમણો જૂનો ગોળ લઈ સર્વ ઔષધો ખાંડી નાનાં બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી.

કૉલેરામાં ૧ ગોળી આદાના રસમાં આપવી; એટલે ઝાડો અને ઊલટી અટકશે. કૃમિરોગમાં વાવડિંગના કાઢામાં આપવી. ઉપદંશ(ચાંદી)વાળાને દરેક વખતે એક ગોળી ગળાવી ઉપર પાન, સોપારી, ચૂનો, લવંગ અને જાયફળવાળી પાનબીડી ખવડાવવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપદંશ મટે છે. પથ્ય પાળવાની જરૂર નથી, પણ સ્ત્રીસંગ ૧ મહિનો વર્જ્ય કરવો.

૩૫. પુરંદર વટી :—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ કજ્જલી કરવી. પછી ત્રિકટુ ૩ ભાગ અને ત્રિફળાં ૩ ભાગ લઈ સર્વને બકરીના દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ આદાના રસમાં આપવી. તેના ઉપર ઠંડું પાણી પાવું. એના સેવનથી ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ નિત્ય સેવન કરવાથી વૃદ્ધ પુરુષ પણ જુવાનની પેઠે સ્ત્રીસંભોગમાં સમર્થ થાય છે.

૩૬. વૃદ્ધિબાધિકા વટી :—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, કાંસાની ભસ્મ, શુદ્ધ હરતાલ, મોરથૂથુ, શંખભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, ચવક, વાવડિંગ, વરધારો, કચૂરો, પીપરીમૂળ, પહાડમૂળ, શેરણી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાર, મીઠું, સિંધાલૂણ, સંચળ, બિડલવણ, બંગડીખાર, એ સર્વે સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી હરડેના કાઢામાં ખરલ કરી ત્રણત્રણ માસાની ગોળીઓ કરી તે પાણીમા આપવી. એટલે અસાધ્ય અંડવૃદ્ધિ(વધરાવળ)નો પણ નાશ થશે.

૩૭. નાગાર્જુની ગુટિકા :—પારો, વછનાગ, ગંધક, સીસાની ભસ્મ એ સમાન ભાગે અને મરી ૩ ભાગ લઈ તેને આદાના રસમાં ખરલ કરવું. પછી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને તે આપવી; એટલે વાતરોગ, વિષમજ્વર, કફ, અજીર્ણદોષ, સન્નિપાત, શૂળ, આધ્માન (આફરો) અને અરુચિનો નાશ થાય છે.

૪—ક્વાથ*

૧. મંજિષ્ઠાદિ ચતુ:ષષ્ઠી ક્વાથ:—૧ મજીઠ, ૨ હરડાં, ૩ બહેડાં, ૪ આમળાં, ૫ ગઠ્ઠલો, ૬ ગળો, ૭ બ્રાહ્મી, ૮ ઘોડાવજ, ૯ પુષ્કરમૂળ, ૧૦ ભાંગરો, ૧૧ સૂંઠ, ૧૨ મરી, ૧૩ લીંડીપીપર, ૧૪ કરિયાતું, ૧૫ અતિવિષની કળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાળાનો મગજ, ૧૮ ત્રાયમાણ, ૧૯ ખેરસાર, ૨૦ અરલુમૂળ, ૨૧ મોટી શંખાવલી, ૨૨ કાળી ઉપલસરી, ૨૩ ધોળા ઉપલસરી, ૨૪ મોટી સિવણ(કાયફળ), ૨૫ કડુ, ૨૬ પિત્તપાપડો, ૨૭ બાફળી(હિંગુપત્રી), ૨૮ ઇંદ્રજવ, ૨૯ વાઘાટી-(ગોવિંદી)ના મૂળ, ૩૦ વાસનવેલનાં મૂળ. ૩૧ કડવી વૃંદાવનીનાં મૂળ, ૩૨ ધાવડી(લઘુ), ૩૩ એરંડમૂળ, ૩૪ કડવા લીમડાની છાલ, ૩૫ ચિત્રકમૂળ, ૩૬ શતાવરી, ૩૭ ભારંગમૂળ, ૩૮ ભોંય-આમળાં, ૩૯ ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ, ૪૦ બીલીના મૂળ, ૪૧ શિલાજીત, ૪૨ ધાવડીનાં મૂળ, ૪૩ પહાડ-મૂળ, ૪૪ પાંડળમૂળ, ૪૫ માલકાંગણી, ૪૬ વાળો, ૪૭ દંતીમૂળ, ૪૮ પલાશમૂળ, ૪૯ સુખડ, ૫૦ રતાંજળી, ૫૧ ગોરખમુંડી(કલ્હાર), ૫૨ વાવડિંગ, ૫૩ આકડાનાં મૂળ, ૫૪ એરંડમૂળ, ૫૫ કરંજનાં મૂળ અને પાદડાં, ૫૬ ધાવડીનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૭ રીંગણી, ૫૮ નાગરમોથ, ૫૯ ભદ્રમોથ, ૬૦ દેવદાર, ૬૧ પીળો વાળો, ૬૨ શ્વેતોત્પલ, ૬૩ કડવાં પરવળ, ૬૪ વાલોળનાં મૂળ; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી સેવન કરાવવું, તેથી રક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે.

૨. રાસ્નાદિ ચતુ:ષષ્ઠી ક્વાથ:—૧ રાસ્ના, ૨ દેવદાર, ૩ ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ, ૪ ચવક, ૫ પીપરીમૂળ, ૬ ચિત્રકમૂળ, ૭ ભારંગમૂળ, ૮ હળદરના ગાંઠિયા, ૯ સૂંઠ, ૧૦ પુષ્કરમૂળ, ૧૧ સુગંધી અજવલો, ૧૨ હરડેદળ, ૧૩ સવા, ૧૪ કોઠ, ૧૫ બ્રાહ્મી, ૧૬ ઘોડાવજ, ૧૭ ગોખરુ, ૧૮ અરડૂસી, ૧૯ ધોળા એરંડાનાં મૂળ, ૨૦ ખેરંટીમૂળ, ૨૧ ભદ્રમોથ, ૨૨ નાગરમોથ, ૨૩ શેવંતી, ૨૪ પહાડમૂળ, ૨૫ ગળો, ૨૬ રેણુકબીજ(નગોડના બી), ૨૭ સાટોડી, ૨૮થી ૩૭ દશમૂળ (સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરુ, રીંગણી, ઊભી રીંગણી, બીલી, એરંડ, અરલુ, સિવણ, પહાડ એનાં મૂળ), ૩૮ વરધારો, ૩૯ શેરણી, ૪૦ ગોરખમુંડી, ૪૧ અજમો, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આસંધ, ૪૪ રગતરોહીડાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ધોળી ઉપલસરી, ૪૭ ગૂગળ, ૪૮ કરિયાતું, ૪૯ લીંડીપીપર, ૫૦ વાળો, ૫૧ ત્રાયમાણ, ૫૨ રીંગણી, ૫૩ રોહિસઘાસ, ૫૪ કડુ, ૫૫ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૫૬ કુડાની છાલ, ૫૭ કોરાંટા(કાંટાસરિયો), ૫૮ નગોડના મૂળ, ૫૯ વાવડિંગ, ૬૦ તુવરફળ, ૬૧ શતાવરી, ૬૨ ધાણા, ૬૩ પટોળ અને ૬૪ ઇદ્રજવ; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને તે એરંડતેલ અને સિંધાલૂણ નાખી નિત્ય સવારે સેવન કરે તો અર્ધાંગવાયુ, અપતાનકવાયુ, હનુગ્રહ, કંપવાત, અર્દિતવાયુ, ઢીંચણનો વાયુ, વિશ્વાચી, કટિગ્રહ, બરડાનો વાયુ, તૂની, પ્રતિતૂની, લંગડાપણું, કુબ્જવાત(કૂબડાપણું), હાડગત વાયુ, સંધિવાત, એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ,

* એક મિત્રે આપેલા અનુભૂત પ્રયોગો:—(૧) જીર્ણજ્વર ઉપર:—કરિયાતુ તોલો ૧॥, દેવદાર તોલો ૧॥, ભોરીંગણી તોલો ૧॥, સૂંઠ તોલા ૧॥, ધાણા તોલો ૧॥, લીંડીપીપર તોલો ૧॥, મોથ તોલો ૧॥, દશમૂળ તોલા ૩ અને ઉટકંટા તોલો ૧॥ લઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી ૭ ભાગ કરવા દિવસમાં બે વખત એકેક ભાગનો ઉકાળો કરી પિવડાવવો એવી રીતે ઉકાળો કરી સાત દિવસ સુધી પાવો. (૨) ઊનવા અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—હળદર, ગોખરુ, ગરમાળાનો ગર્ભ, પાષાણભેદ અને ધમાસો સમાનભાગે લઈ તોલા ૨॥-૨॥ નાં પડીકાં કરી રાખવાં. તે દરરોજ એકેક પડીકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૩) સંધિવા ઉપર:—કુસુમ્બો તોલો ૧ પાણી તોલા ૧૦માં ઉકાળી તોલા ૫ રહે ત્યારે ઉતારી કપડાથી ગાળી પછી પોટાસ આયોડાઈડ ૮ રતી મેળવીને સવારે પીવું; એવી જ રીતે સાંજે ક્વાથ પિવડાવવો. એમ ૫-૧૦ દિવસ ક્વાથ આપવાથી સંધિવા જાય. પરેજી પાળવી. (૪) કમળા ઉપર:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, અરડૂસી, નેપાલી કરિયાતું, લીમડાની અંતરછાલ, કડુ અને ગળો, એ સમાન ભાગે લઈ પાણીમાં ઉકાળી લૂગડાથી ગાળી લઈને તેમાં શોધેલું મધ તોલા ૨ નાખીને પાવાથી કમળો જાય. (૫) વાયુની હેડકી ઉપર:—કાંચના કકડા કરી પાણીમાં ઉકાળી ગાળીને પાવું. (૬) તાવ ઉપર:—કડુ, કરિયાતુ અને ઇંદ્રજવનો ઉકાળો કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી દરદીને આપતી વખતે દરદીના બળાબળ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વાલ ૧ સુધી નવસાર નાખીને પાવું. ભરેલો તાવ ઉતારવા માટે દિવસમાં ૨-૩ વાર ઉકાળો ૫-૫ તોલા આપવો.

ગોળાનો રોગ, શૂળ, બંધકોશ ઇત્યાદિ રોગ નાશ પામે છે.

૩. શૃંગ્યાદ્દ ચતુઃષષ્ઠી ક્વાથ :—૧ કાકડાશિંગી, ૨ હિંગ, ૩ કરિયાતું, ૪ હળદર, ૫ કોઠ, ૬ રેણુકબીજ (નુગોડનાં બી), ૭ કડુ, ૮ રાસ્ના, ૯ એરંડમૂળ, ૧૦ લસણ, ૧૧ દારહળદર, ૧૨ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૧૩ રાઈ, ૧૪ ત્રાયમાણ, ૧૫ નસોતર, ૧૬ ચિત્રકમૂળ, ૧૭ માલકાંકણી, ૧૮ ઉપલસરી, ૧૯ ગળો, ૨૦ દાંતીનું મૂળ, ૨૧ ચિરફળ, ૨૨ વાવડિંગ, ૨૩ એલચી, ૨૪ તજ, ૨૫ પંડોળ, ૨૬ ગૂગળ, ૨૭ અરડૂસી, ૨૮ ઇંદ્રજવ, ૨૯ કડાનાં મૂળ, ૩૦ આમળાં, ૩૧ ચીકણા-મૂળ, ૩૨ શતાવરી, ૩૩ મરી, ૩૪ બ્રાહ્મી, ૩૫ ભારંગમૂળ, ૩૬ ગજપીપર, ૩૭ સૂંઠ, ૩૮ હરડેદળ, ૩૯ અરડૂસી, ૪૦ મોરવેલ, ૪૧ કાળો નસોતર, ૪૨ પીપરીમૂળ, ૪૩ લીંડીપીપર, ૪૪ નાગરમોથ, ૪૫ બોડી અજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ સવા, ૪૮ અગર, ૪૯ સુખડ, ૫૦ ઇંદ્રવરણું, ૫૧ ચવક, ૫૨ ધોળી ગરણી, ૫૩ ઘોડાવજ, ૫૪ કાયફળ, ૫૫ થી ૬૪ દશમૂળ; એનો કાઢો કરીને આપવો; એટલે આઠ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાતજ્વર, વાતરોગ, સર્વાંગવાત રોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૪. અશ્મરીનાશક ક્વાથ :—વાયવરણા(વરણા)ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; એટલે પથરી અને વાતશૂળનો નાશ થાય છે.

૫—યોગ

૧. વર્ધમાનપિપ્પલીપ્રયોગ :—પીપરની સંખ્યા ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દશ આ પ્રમાણે દિવસ ૧૦ સુધી વધારતા જઈને તે જ ક્રમથી દરરોજ પાછી ઘટાડતા જવું; એ પીપરને દરરોજ દૂધમાં ઉકાળીને ઠંડું થયે તેમાંજ વાટી મધ નાખી એ સર્વ પાવું. ઉપર દૂધભાતનું ભોજન કરવું. એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, જીર્ણજ્વર, ઉદરરોગ, હરસ, વાતરક્ત તેમજ અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, અરુચિ, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ અને કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨. કૃચ્છ્રહારક યોગ :—ખડીસાકર અને જવખાર સમાન લઈ તેનુ સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ થાય છે.

૩. કતકબીજ યોગ :—૧ તોલો નિર્મળીનાં બીજ છાશમાં વાટી મધ નાખી પાવાં; એટલે પ્રમેહનો શીઘ્ર નાશ થાય છે.

૪. આકુલ્યાદિ યોગ :—અંકોલની સૂકવેલી કળીઓ અથવા મૂળની છાલ, પિસ્તાં, આમળાં અને હળદરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૫. શ્લીપદનાશક યોગ :—સૂંઠ નાખી પાચન કરેલું દૂધ અને દુગ્ધાન્નનું સેવન કરવાથી શ્લીપદ-(હાથીપગાનો રોગ), અર્બુદ અને ગ્રંથિ(ગાંઠ)ના રોગનો નાશ થાય છે. **બીજો પ્રકાર :**—કાસંદરાનાં મૂળ વાટી ગાયના ઘીમાં પાવા; એટલે દારુણ શ્લીપદ (હાથીપગા) રોગનો પણ નાશ થશે.

૬. અજીર્ણ અને કોલેરા માટે :—સૂંઠ, કુડાના (કડાનાં) મૂળ, ઝેરી નાળિયેર, કુલંબકાયરી-(કલંબો), એ સર્વને છાશની બે તોલા આછમાં ૦ તોલો ઘસી તેને તપાવેલી ઠીકરીથી ઝામી, તેમાં વાલભર હિંગ અને વાલ એક સિંધાલૂણ નાખી તે પાવાથી કોગળિયું, અજીર્ણ અને કૃમિ-વિકાર જાય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૭. વિસર્પકુષ્ઠનાશક યોગ :—એરંડ, કડવી તૂંબડી, કડવો લીમડો, કૂંવાડિયો, બાવચી અને અંકોલ, એ સર્વનાં બીજનું સમાન ભાગે પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢી તેનો લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોઢ, ફોડલા, ખરજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૮. મૂત્રાઘાતહર યોગ :—કાકડીનાં બીજ, ત્રિફળાનું ચૂર્ણ અને સિંધાલૂણ, ઊના પાણીમાં પાવાથી મૂત્ર છૂટશે.

૬—લેપ

૧. ઉપદંશશામક લેપ :—શુદ્ધ ગંધક, એલચી, મરી, લવંગ અને શુદ્ધ પારો નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ઘી સાથે ખરલ કરી તેનો શરીરે લેપ કરાવે અને નાગરવેલનાં પાનમાં તે સવાર-સાંજ સેવન કરાવે, દૂધ-ભાતનું પથ્ય કરાવે એટલે સર્વ ઉપદંશનો નાશ થઈ વિસ્ફોટકનો પણ નાશ થાય છે.

૨. કૂરંડનાશક (અંતરગળ પર) લેપ :—ભારંગમૂળ ચોખાના ધોવડામણમાં સુખડની પેઠે બારીક ઘસીને ગંડમાળા (કંઠમાળા) અને અંતર્ગળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે તેનો નાશ થાય છે; તેમજ વાંઝણી કંકોડીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો, એટલે અંતર્ગળ રોગનો નાશ થાય છે.

૩. કર્ણમૂળ ઉપર લેપ :—વછનાગ, ઝેરકોચલાં, સૂંઠ, કાયફળ અને કાળીજીરી, એ સર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો; એટલે કર્ણમૂળનો નાશ થાય છે.

૪. કૂરંડનાશક લેપ બીજો :—હીરાકસી અને સિંધાલૂણને એરંડિયા તેલમાં મેળવી તેનો અંડ ઉપર લેપ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું, તેથી અંડવૃદ્ધિ નાશ પામે છે.

૫. ગ્રંથ્યર્બુદનાશક લેપ :—સાજીખાર, મૂળાનો ખાર અને શંખભસ્મનો લેપ કરવો; એટલે ગ્રંથિ (ગાંઠ) અને અર્બુદરોગ નાશ પામે છે.

૭—અર્ક

૧. ભિલામાનો અર્ક :—ભિલામાનો અર્ક પાતાળયંત્રથી કાઢવો. પછી તેમાં ગળ નાખી ચણાની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી સર્વવાત અને કટિવાત ઉપર આપવી; તેમ જ ઉપદંશવાત શૂળ, દૂષિત જ્વર, રક્તદોષ અને કોઢરોગ ઉપર પણ આપવી.

૨. કુચલાનો અર્ક :—ઝેરકોચલાં એક રાત ભીંજવી રાખવાં અને ખાંડવાં; પછી પાતાળયંત્રથી અર્ક કાઢવો અને નાગરવેલની પાનબીડીમાં વાયુ. પક્ષાઘાત ઇત્યાદિ ઉપર આપવો.

૩. પુષ્પાર્ક :—શેવંતી (કાંટા વિનાનો) ગુલાબ અને ગુલાબ, મધુમાધવી, ગુલદાવરી, જાઈ, જૂઈ, પીળો ચંપો, બકુલ અને કદંબનાં ફૂલો પર કેતકીનાં પાંદડાં પાથરીને તેનો ગુરુસંપ્રદાય પ્રમાણે અર્ક કાઢવો. આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે. એનું સેવન ૪૮ દિવસ કરવાથી નપુંસક પણ પુરુષત્વને પામે છે અને એક વર્ષ સેવવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૮—આસવ*

૧. કુમારી આસવ :—ભાંગ ૧૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરવો. તે ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવો. પછી કુંવારપાઠાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા

* આસવ અથવા અરિષ્ટની વસ્તુઓનો ક્વાથ અથવા સ્વરસ તૈયાર કરી મધુર પદાર્થ (સાકર, ગોળ અથવા મધ) મેળવી ચિનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી મોઢું થોડું ખુલ્લું રાખી ખમીર આવે ને બેસી જાય ત્યાં સુધી એક જગ્યાએ રહેવા દેવું. ૧૦ થી ૧૫ દિવસમાં ખમીર આવીને બેસી જાય છે. ખમીર-(આથો) આવ્યું છે કે નહિ તે જોવા માટે એક દીવાસળી સળગાવી બરણીના મોઢા પર ધરી રાખવી, જેથી ખમીર બેસી ગયું હશે તો દીવાસળી બળતી રહે છે અને નહિ બેસી ગયું હોય તો દીવાસળી ઠરી જશે. એ ખમીર આવે છે ત્યારે બરણી પાસે કાન રાખવાથી 'સું સું' એવો અવાજ સંભળાય છે. આ ખમીર શાંત થયા પછી પ્રક્ષેપરૂપે જે કલ્ક નાખવાનો કહેલો હોય તે નાખી બરણી પોણી ભરી મજબૂત બંધ કરી કહેલી મુદત સુધી બંધ કરી રાખી મૂકવી આવી રીતે કરવાથી બરણી ફૂટવાનો ડર રહેતો નથી; તેમ જ આસવ અને અરિષ્ટ સારાં બને છે. મુદત પૂરી થયા પછી બરણી ઉઘાડી થોડો આસવ શીશીમાં નાખીને પરીક્ષા કરી જોવી. જો આસવ હજી કાચો હશે તો શીશી હલાવવાથી ફીણ આવીને ડાટો (બૂચ) ઊડી જશે અને આસવ પાકો થયો હશે તો ફીણ થશે નહિ. આસવ કાચો જણાય તો બરણી ફરી પેક કરીને તે પછી ૧૦–૧૫ દિવસ પછી ફરીથી સંભાળપૂર્વક ઉપરથી લઈ ગાળીને બાટલીમાં ભરી લેવો. અને નીચે જે જાડો ભાગ રહે તે જુદો રાખવો. હમણાંના વૈદ્યો મૂળ વસ્તુના ક્વાથથી અરધો ભાગ મધુર પદાર્થનો નાખે છે.

ભાંગના ક્વાથમાં મેળવી મધ ૨૫૬ તોલા અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા નાખી ઘીના રીઢા વાસણમાં નાખી, તેમાં જાયફળ, લવંગ, ચણકબાબા, કબાબચીની, જટામાંસી (બાલછડ), ચવક, ચિત્રક, જાવંત્રી, કાકડાશિંગી, બહેડાં, પુષ્કરમૂળ, એ દરેક ઔષધિનો કલ્ક ચારચાર તોલા અને તામ્રભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ બે તોલા નાખી માટલાનું મોઢું બંધ કરી પૃથ્વીમાં અથવા ધાન્યની કોઠીમાં ૨૦ દિવસ દાટી રાખી તેમાંથી કાઢ્યા પછી, તે આસવ રોગીનું બળ અને અગ્નિ જોઈને આપવાથી પાંચ પ્રકારના શ્વાસ, ઉધરસ, અસાધ્ય ક્ષય, ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ અને ૬ પ્રકારના હરસનો નાશ કરે છે. આ આસવને વાતવ્યાધિ, અપસ્માર અને બીજા રોગો ઉપર પણ યોજવો; એના સેવનથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ શૂળ, ૮ પ્રકારનો ગુલ્મ, નષ્ટપુષ્પ, એ રોગોનો ૧૫ દિવસમાં નાશ થાય છે. આ કુમારી આસવ બૃહસ્પતિએ કહેલો છે (ભાંગને બદલે કેટલાક વૈદ્યો હરડે લે છે).

૨. જંબીરાસવ:—પાકેલાં જંબીરી લીંબુ ૧૦૦નો રસ કાઢી તેમાં હિંગ ૧૨ તોલા, સિંધાલૂણ ૪ તોલા, બિડલવણ ૪ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, સંચળ ૧૬ તોલા, રાઈ ૮ તોલા અને અજમો ૮ તોલા નાખી તે સર્વ મિશ્રણ માટીના રીઢા વાસણમાં નાખી તે વાસણ ઘોડારમાં ૨૧ દિવસ દાટી રાખવું. ત્યાર પછી બહાર કાઢી આ રસ બળાબળ જોઈ ૪ તોલા સુધી સેવન કરાવવાથી યકૃત (પેટમાંની ગાંઠ), બરોળ, ગોળો, વિદ્રધિ, અષ્ઠીલિકા, વાતગુલ્મ, ઝાડો, શૂળ, પડખાંનું શૂળ, હૃદ્રોગ, નાભિશૂળ, બંધકોશ, આફરો, વાતરોગ અને કફરોગનો નાશ થાય છે. એનાથી લાકડું પણ બળી જાય છે.*

૩. અહીફેનાસવ:—મહુડાનો દારૂ તોલા ૪૦૦, અફીણ તોલા ૧૬, મોથ, જાયફળ, ઈંદ્રજવ, ઇલાયચી એ દરેક ૪ તોલા, ઓસડિયાને વાટી બધું એકંદર કરી માટીના વાસણમાં ભરી જમીનમાં એક માસ દાટી મૂક્યા પછી ગાળી લઈ બાટલો ભરી રાખવો.

અતિસાર, સંગ્રહણી, કૉલેરા ને ઝાડાના વ્યાધિમાં ૫થી ૧૦ ટીપાં આપવાં. (ભૈ૦ ૨૦)

૪. ઉસીરાસવ:—વાળો, નેત્રવાળો, રાતાં કમળ, શિવણમૂળ, કાળાં કમળ, ધઉંલા, પદ્મક, લોધર, મજીઠ, ધમાસો, કાળીપાટ, કરિયાતું, કડુ, વડની છાલ, ઊમરાની છાલ, કચોરો, ખડસલિયો, સફેદ કમળ, પરોળ, કાંચનારની છાલ, જાંબુની છાલ, શેમળાની છાલ—એ દરેકનું ૪ તોલા ચૂર્ણ; દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૪૦૦ તોલા, સર્વને એક માટલામા ભરી કપડમટ્ટી કરી ૧ માસ જમીનમા દાટવુ. પછી ગાળી લેવું.

માત્રા ૧ થી ૪ તોલા. તેથી રક્તપિત્ત, પાંડુ, કુષ્ઠરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ, શોથ, લોહીવિકાર વગેરે મટાડે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૫. કનકાસવ:—ધતૂરાનું પંચાંગ તોલા ૧૬, અરડૂસીનાં મૂળની છાલ, જેઠીમધ, પીપર, ભોરિંગણી, કેસર, સૂંઠ, ભારંગી, તાલીસપત્ર, દરેક એકેક તોલો, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા. બધું એકંદર મિશ્ર કરી માટીના વાસણમા પેક કરી જમીનમા ૧ માસ દાટવું. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા.

સર્વ પ્રકારના શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, ઉરઃક્ષત, જીર્ણજ્વર ને રક્તપિત્ત માટે. (ભૈ૦ ૨૦)

૬. કર્પૂરાસવ:—મહુડાનો દારૂ મળે તો ભલે, નહિ તો સરકો તોલા ૪૦૦, કપૂર તોલા ૩૨, એલચી, સૂંઠ, અજમોદ, તજ, મરી દરેક ૪ તોલા, બધુ બારીક ખાંડી, માટીના વાસણમાં ૧ માસ સુધી કપડમટ્ટી કરી રાખી મૂકવું. પછીથી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા ૧૦થી ૨૦ ટીપાં

શાસ્ત્રમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ વધારે નાખવાનું કહેલું છે, પણ વધારે નાખવાથી આલ્કોહોલ(દારૂ) વધારે સારો થતો નથી. જે દ્રવ્ય, સખત હોય તેનો અરિષ્ટ બનાવવો જોઈએ; તેમ જ જે પદાર્થ સૌમ્ય, તેલયુક્ત, સુગંધીદાર હોય, તેમાંથી આસવ બનાવવો; કારણ કે તેલવાળા અથવા સુગંધી પદાર્થ ઉકાળે, તો સુગંધી ઊડી જાય. આસવ બનાવવા માટે મુખ્ય વસ્તુઓ નવશેકા પાણીમાં મેળવવી. પાણી ઠંડું લેવાથી ખમીર થવામાં બે-ચાર દિવસ વધારે લાગે છે.

* માત્રા ૪ તોલાની મૂળ ગ્રંથકારે લખેલી છે, પણ વર્તમાન સમય માટે વધારે જણાય છે, માટે વિચાર કરીને લેવી.

કોલેરા, ચૂંક ને અજીર્ણ માટે. (ભૈ૦ ૨૦)

૭. દ્રાક્ષાસવ :—દ્રાક્ષ તોલા ૪૦૦, પાણી તોલા ૮૧૯૨ ઉકાળી ચતુર્થાંશ રહેવા દેવું. ઠંડું પડ્યા બાદ ગાળી લઈ મધ તોલા ૧૦૦, સાકર તોલા ૧૦૦, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૧૦, કંકોલ, લવંગ, જાયફળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપરીમૂળ, ખાકસલિયો પિત્તપાપડો, એ દરેક ૪ તોલાનું ચૂર્ણ કરી રીઢા વાસણમાં મુખડ તથા કપૂરનો ધૂપ દઈ ભરવાં. માટીના વાસણમાં ભરી ૨ માસ તડકે રાખી મૂકવું. ત્યારબાદ ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા ૧ થી ૪ તોલા. ખાંસી, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, અર્શ, ગુલ્મ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, નેત્રરોગ, શિરોરોગ, જ્વર, આમ, અજીર્ણ ને પાંડુમાં અપાય. (નિ૦ ૨૦)

૮. ધાત્ર્યાસવ :—લીલાં આમળાં નંગ ૨૦૦૦ નો રસ કાઢી તેમાં ? મધ, સાકર તોલા ૨૦૦, પીપરનું ચૂર્ણ તોલા ૮ સર્વને માટીના વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરી અનાજના ઢગલામાં ૧૫ દિવસ રાખવું. પછી ગાળી લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા, કમળો, પાંડુ, હૃદરોગ, વાતરક્ત, વિષમ જ્વર, શ્વાસ ને અરુચિ મટાડે છે. (ચરક)

૯. પતંગાસવ :—પતંગ, ખેરસાર, અરડૂસી, શિમળાનાં ફૂલ, બળબીજ, બિલામાં, ધોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, જાસદનાં ફૂલ, આંબાની ગોટલી, દારુહળદર, કરિયાતું, પોપના ડેડા, જીરું, લોધ, રસવંતી, બીલીફળ, ભાંગરો, તજ, કેસર, લવંગ, દરેક ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. દ્રાક્ષ ૮૦ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, બધું ભેગું કરી ૧ માસ માટીના વાસણમાં રાખી મૂકવું. પછી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્ર ૨ થી ૪ તોલા. ઉગ્ર પ્રદર, શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, પીડાવાળો પ્રદર, જ્વર, પાંડુ, સોજા, મંદાગ્નિ, અરુચિ વગેરે સ્ત્રીઓનાં તમામ દરદો મટાડે છે. (ભૈ૦ ૨૦)

૧૦. પિપ્પલ્યાસવ :—પીપર, મરી, ચવક, હળદર, ચિત્રક, નાગરમોથ, વાવડિંગ, સોપારી, લોધર, કાળીપાટ, આંબળાં, ચણકબાબ, ચંદન, કડ, લવંગ, તગર, જટામાંસી, તજ, ઇલાયચી, તમાલપત્ર, ધઉંલા, નાગકેસર, એ દરેક ૪ તોલા લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, પાણી તોલા ૨૦૪૮, ગોળ તોલા ૧૨૦૦—બન્ને એકઠાં કરી, ધાવડીનાં ફૂલ તોલા ૪૦, દ્રાક્ષ તોલા ૨૪૦ બન્નેને બારીક ખાંડી નાખવાં. પછી ઉપરનાં ચૂર્ણો ઉપર બતાવેલ ગોળના પાણીમાં મેળવી માટીના વાસણમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી ૧ માસ તડકે મૂકવું કે જમીનમાં દાટવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા.

ક્ષય, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, કૃશતા, સંગ્રહણી, પાંડુ ને અર્શમાં આપવું. (નિ૦ ૨૦)

૧૧. લોહાસવ :—લોહભસ્મ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, અજમોદ, વાવડિંગ, મોથ, ચિત્રકમૂળ એ દરેક ૧૬ તોલા, ધાવડીનાં ફૂલ ૮૦ તોલા, એ બધાનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. મધ ૨૫૬ તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા. એ બધુ કચરાના વાસણમાં ભરી ૧ માસ તડકે મૂકવું. પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા.

મંદાગ્નિ, પાંડુ, સોજા, ગોળા, ઉદરરોગ, અર્શ, કોઢ, ચામડીનાં દર્દો, ચળ, ખાંસી, દમ, ભગંદર, અરુચિ, સંગ્રહણી ને હૃદયરોગમાં આપવો. (શાર્ઙ્ગ૦)

૧૨. વાસાસવ :—અરડૂસીનાં પાન ૨૦૦ તોલા ખાંડીને ૧ મણ પાણીમાં ઉકાળવાં. ૧૦ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવુ. તેમાં ૧૦ શેર ગોળ, ધાવડીનાં ફૂલ ૩૪ તોલા, એલચી, તમાલ-પત્ર, નાગકેસર, ચણકબાબ, મરી, વાળો એ દરેક ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી મેળવવું. ૧ માસ માટીના વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરી રાખી મૂકવું પછી ગાળીને કામમાં લેવુ. માત્રા ૧ થી ૪ તોલા. ઉધરસ ક્ષય, ઉરઃક્ષત, જીર્ણ જ્વર ને સોજામાં આપવો. (નિ૦ ૨૦)

૯—અંજન×

૧. નયનામૃત :—પારો અને સીસું સમાન ભાગે લેવું. પછી સીસુ તેજ અગ્નિ પર ગરમ કરી

× અનુભૂત પ્રયોગો :—(૧) કમળા ઉપર :—સોનાગેરુ, આમળાં અને હળદર ઝીણાં વાટી કાંસાની થાળીમાં ખૂબ ઘૂંટી આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે. (૨) આંખમાં ફૂલું પડે તે ઉપર :—ધોળાં મરી પાણીમાં

રસ કરવો. રસ થયેથી એક ખરલમાં પારો નાખી તેની સાથે સીસુ મેળવી તરત જ ઘૂંટવાનું શરૂ કરવું. (થોડો સમય જશે તો સીસું પ્રવાહી રૂપમાં રહેશે નહિ.) ત્યાર પછી તેનાથી બમણો શુદ્ધ સુરમો અને પારાનો ચોથો ભાગ ભીમસેની કપૂર નાખી સર્વ ખરલ કરવું. એવું અંજન કરવાથી તિમિર(અંધકાર) પડળ, કાચબિંદુ, શુક, ફૂલું, અર્મ(માંસ વધવું), અહિરા વગેરે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે.

૨. નેત્રરોગ ઉપર અંજન:—સિંદૂર ૦ા તોલો, કપૂર ૦। તોલો, ફુલાવેલા મોરથૂથાની ભૂકી ૧ માસો, ધોળો કાથો ૦ા તોલો, મુરદારશિંગ ૦ા તોલો: એ ઔષધો ગાયના માખણમાં ખરલ કરી ભિલામાના તેલનાં ૧૦ અથવા ૧૨ ટીપાં પાડવાં અને તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેને વીસ–પચીસ વેળા પાણીમાં ધોઈ–પછી ડબીમાં ભરી રાખવું. આ નિત્ય રાતે કાજળ પ્રમાણે આંખમાં અંજન કરવાથી ખુપરી, રતાશ, ખરજ, ઝરવું આદિ સર્વે નેત્રરોગ દૂર થશે.

૩. પ્રચેતન ગુટિકા(અંજન):—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, હિંગ, સિંધવ, કઠ, ઘોડાવજ, કરંજનાં બીજ અને શિરસનું ચૂર્ણ કરી તેને બકરાંના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી છાંયડામાં સૂકવવી. એવું અંજન કરવાથી અપસ્માર(મૃગી), ઉન્માદ, સ્મૃતિભ્રંશ, મૂર્છા, ભૂતદોષ, એકાંતરિયો તાવ, વિષમજ્વર અને તિમિર(અંધારાં), કાચબિંદુ, રતાંધળાપણું, શિરોરોગ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૦–તેલ

૧. કોશાતક્યાદિ તૈલ:—કડવાં તૂરિયાંનો રસ ૪ શેર, તલનું તેલ ૧ શેર અને કડવી તૂંબડીનાં બીજ તથા સૂંઠ બન્ને મળીને શેર લઈ કલ્ક કરીને મંદાગ્નિથી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી સડેલ માંસ, જીવડાં પડી ગયેલા ઉપદંશ, દુષ્ટ વ્રણ અને ભગંદર રોગનો નાશ થાય.

આ તેલમાં મીણ, સિંદૂર, કપીલો, બોદારશિંગ, એ વસ્તુઓ મેળવી મલમ કરવાથી ઘણું જ ગુણદાયક થાય છે.

૨. કાસીસાદિ તૈલ:—હીરાકસી, સિંધવ, લીંડીપીપર, સૂંઠ, કોષ્ઠ, કલગારી (દૂધિયો વછનાગ), મનશીલ, મરી, વાવડિંગ, દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, હરતાળ, પીળા ધંતૂરાનાં મૂળ, એ સમાન ભાગે લઈ, તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લઈ તેમાં આકડાનું દૂધ નાખીને સર્વ ઔષધો વાટેલાં નાખવાં; પછી તેલથી ચારગણું ગોમૂત્ર નાખી એકત્ર પચત કરાવવું અને તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે હરસના મસા ઉપર ચોપડવાથી ક્ષાર પ્રમાણે મસાને બાળી નાખે છે અને ગુદા ઉપર કંઈ વિકાર કરતું નથી.

૩. ગંધર્વહસ્ત તૈલ:—૬૪ તોલા એરંડાનું તેલ લઈ તેમાં ૧૬ તોલા એરંડમૂળ ત્રિફળા અને આદું, એ ત્રણે વાટેલાં નાખી તેલ પકવવું. એ તેલ પ્રાતઃકાળે પીવું અને દૂધ-ભાત ખાવાં એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થશે.

૪. અર્બુદાદિનાશક તૈલ:—વાઝણી કંકોડીનો કંદ, પહાડમૂળ, રીંગણી, કોષ્ઠ, પંડોળ, અંકોલમૂળ, ગલકીનો પાલો, હરતાલ, ગંધક, સિંધાલૂણ, મજીઠ, એકલકરો(એકવીર), હળદર, હિંગ, સંચળ, ઘોડાવજ અને શિરસ, એ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી કલ્ક કરી કલ્કથી ચારગણું તેલ અને તેલથી ચારગણું દૂધ લઈ સર્વ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ અર્બુદ, ગંડમાળા અને ગંભીર વ્રણનો નાશ થાય છે.

૫. માહાપદ્મબિંદુ તૈલ:—એલચી, તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાલૂણ, નાગરમોથ, કરંજબીજ, રાસ્ના, તગર, ગરમાળાનો ગર્ભ, હળદર, એરંડમૂળ, સુખડ, વાળો, મરડાશિંગ, ધમાસો

ઘસી આંખમાં આંજવાં. ઉપર મગચોખાની ખીચડી બાંધવી. (૩) આંખો રાતી થઈ થોડું દેખાતું હોય તે ઉપર:—આકડાનું પીળું પાન દેવતા ઉપર તપાવી મસળીને તેનો રસ કાઢી, તેમાં સૂંઠની કાંકરી ઘસી ટીપાં ૩થી ૪ નાકમાં પાડવાથી આંખમાંની રતાશ મટે. (૪) આંખની દવા:—રસવંતી અને હળદર એક તોલો લઈ જીણું વાટી લીમડાના રસમાં ગોળી બાંધવી. એ ગોળી પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવી અને બહાર આંખની ઉપર અને નીચે ચોપડવી.

ઘોડાવજ, બિલામાં, કમળ, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગળો, પીપરીમૂળ, મજીઠ, પીળું ચંદન, ત્રિફળાં, પહાડમૂળ, ખેરસાર, દ્રાક્ષ, વાવડિંગ, જેઠીમધ, કસુંબી, અષ્ટવર્ગ (જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ); એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ કલ્ક કરવો અને તેનાથી ચારગણું તેલ, તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને સરખે ભાગે ભાંગરાનો રસ નાખી મંદાગ્નિથી પચાવતાં તેલ સિદ્ધ થાય એટલે એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમજ અભ્યંગ કરવાથી રતાંધળાપણું, તિમિર(અંધારાં આવવાનો) રોગ, કાચબિંદુ(મોતિયો) પડળ, ફૂલાં, માથું દુખવું, કર્ણશૂળ, ભમર(ભમરોટનું)શૂળ અને નાક તથા મુખનું શૂળ, એ રોગોનો નાશ થાય છે; તેમજ બીજા પણ શિરોરોગનો નાશ થઈ ગીધ જેવી દૃષ્ટિ થાય છે.

૬. લાક્ષાદિ તેલ:—×લાખનો ઉકાળો કરી તેમાં સમાન ભાગે તલનું તેલ નાખી તેલથી ચારગણી દહીંની તર અને આસંદ, દારુહળદર, દેવદાર, રાળ, કોઠ, સુખડ, મોરવેલ, કડુ, રાસ્ના, સવા અને જેઠીમધ, એ સમભાગે નાખી અર્વનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલના ચોથા ભાગ જેટલો નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, ક્ષય, ઉન્માદ, શ્વાસ, અપસ્માર, વાતરોગ અને યક્ષ, રાક્ષસ તથા ભૂતની પીડાનો નાશ થાય છે. આ તેલ ગર્ભિણી સ્ત્રીને માટે પણ પ્રશસ્ત છે.

૭. અર્ક તેલ:—સરસિયું શેર ૧, આંકડાનું દૂધ તોલા ૪, હળદર શેર ના, મનશીલ શેર ના. પ્રથમ આકડાના દૂધમા પાણી નાખી, હળદર તથા મનશીલ ઘૂંટવાં. પછી તે ચટણી જેવું થશ બાદ સરસિયું તેલ નાખી તેને ઉપરની ચટણી સાથે પકવવું. પરિપક્વ થયેથી ગળી લેવું. તેથી ખસ, ખરજવું ને ચળાવળા ધારા મટે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૮. કરંજાદિ તેલ:—કરંજની છાલ, ચિત્રકમૂળ અને જાઈનાં પાન ને કરેણનાં મૂળની ચટણી બનાવી તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ નાખી અને તલના તેલથી ૪ ગણું પાણી નાખી ધીમા તાપથી ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું; તેથી ઊંદરી તથા માથાની ટાલ મટે છે. નવા વાળ આવે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૯. કરવીરાદિ તેલ:—કરેણનાં મૂળ, દંતીમૂળ, નસોતર, કડવી ધિસોડીના ફળ; તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ૪ ગણા તેલમા મેળવી; તેમાં કેળના ક્ષારનું પાણી તેલથી ૪ ગણું નાખવું. ઉકાળતાં તેલ બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું. તે તેલ જે જગ્યા પર લગાડવામા આવે તે ઠેકાણેથી વાળ જતા રહે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૧૦. ગંધકાદિ તેલ:—ધંતૂરાના ડોડવા ચીરી તેની અંદર ગંધક, મોરથૂથુ, મનશીલ ભરી કપડમટ્ટી કરી સુકાય એટલે અગ્નિમાં પકવવા જ્યારે પાકી રહે ત્યારે કપડમટ્ટી કાઢી નાખી ડોડવાને એમના એમ ધુપેલમા વાટી તે તેલ ગળી લેવું. તેથી કરોળિયા, ચીત્રી તથા તમામ જાતના ચામડીના રોગ મટે છે. (આ૦ ઔ૦)

૧૧. ગૃહધૂમાદિ તેલ:—રસોડાના ધુમાડાની મેશ, પીપર, દેવદાર, જવખાર, કરંજની છાલ, સિંધાલૂણ, અઘેડાના બી, સરખે વજને લઈ તેનો કલ્ક કરવો કલ્કથી ૪ ગણું તેલ અને તેલથી ૪ ગણુ પાણી નાખી ઉકાળવું. પાણી બળી ગયા બાદ તે તેલ ગાળી લેવું. નાકમા આ તેલનાં ટીપાં નાખવાથી નાકના મસાને મટાડે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૧૨. નારાયણ તેલ:—આસોંદ, બીલી, કાંકચ, મોટી ભોરી ગણી, ગોખરુ, અતિબલા (કાંચકી), લીંબુડો, અરલુ, સાટોડી, નારીએલ ને અરણી-દરેક ૪૦ તોલા લઈ ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં કવાથ કરવો. ¼ કવાથ રહે ત્યારે ગાળી લઈ તેમા ૨૫૬ તોલા તેલ નાખવુ શતાવરીનો રસ ૨૫૬ તોલા, ગાયનું દૂધ ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેમાં નીચેની વસ્તુનો કલ્ક નાખવો. વજ, રતાંજળી, કઠ, એલચી, જટામાસી, પથ્થરફૂલ, સિંધવ, આસધ, ખપાટ, રાસ્ના, સુવા, દેવદાર, સમેરવો, જંગની અડદનો એક છોડ ને તગર; એ દરેક ૪ તોલા લઈ તેની ચટણી તેમાં મેળવી તે તેલ પકવવું. તેને ગાળી લેવુ. ઉપયોગ-

× લાખનો ચારગણા પાણીમા ઉકાળો કરવો(તેમાં થોડાં બોરડીનાં પાન અથવા ટંકણખાર નાખવાથી રસ થાય છે. રસ થયેથી અને ચોથે ભાગ પાણી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી લઈ પછી તેલ મેળવવું

ખાવામાં, ચોળવામાં, પીવામાં તથા પિચકારીમાં કામમાં લઈ શકાય. તેથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, ગલગ્રહ, કુબ્જતા, બહેરાપણું, કેડનું ઝલાઈ જવું, ગાત્રનો શોષ, ઇંદ્રિયોનો ધ્વંસ, વીર્યનાશ, ક્ષય, જ્વર, આંત્રવૃદ્ધિ, માથાનું ઝલાઈ જવું, પડખાનું શૂળ ને ગૃધ્રસી વગેરે મટે. (ભા૦ પ્ર૦)

૧૩. નિંબબીજ તૈલ :—કડવા લીમડાની લીંબોળીઓને બીજ કાઢી તેને ભાંગરા તથા લીંબોળીની છાલના રસની ભાવના દેવી. પછી તેમાંથી તેલ કાઢવું. તે તેલ નાકમાં નાખવાથી સફેદ વાળ કાળા થાય અને વૃદ્ધ હોય તે તરુણ થાય. પથ્ય–દૂધ ભાત ખાવાં. (શાર્ઙ્ગ૦)

૧૪. પાઠાદિ તૈલ :—કાળીપાટ, હળદર, દારુહળદર, મોરવેલ, પીપરના ઉકાળામાં જાઈનાં પાનનો રસ નાખવો અને તે ઉકાળી તથા રસથી ૪ ગણું તેલ નાખી તથા તેથી ૪ ગણું પાણી નાખી ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું. તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી પીનસ રોગ મટે છે. (નિં૦ ૨૦)

૧૫. બિલ્વાદિ તૈલ :—કૂણાં બીલાં ગોમૂત્રમાં વાટી કલ્ક કરવો. તેમાં ૪ ગણું પાણી નાખી મેળવવું અને તેલથી ૪ ગણું બકરીનું દૂધ મેળવવું અને દૂધ જેટલું જ પાણી નાખવું અને ઉકાળવું. તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારવું ને ગળી લેવું. ઉપયોગ :—બહેરાપણું મટે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૧૬. મરીચ્યાદિ તૈલ :—મરી, હળદર, નસોતર, રતાંજળી, નાગરમોથ, મનશીલ, જટામાંસી, હળદર, દેવદાર, દારુહળદર, ઇંદ્રવારણીનાં મૂળ, કરેણનાં મૂળ, કંઠ, આકડાનું દૂધ, ગાયનાં છાણનો રસ એ દરેક એકેક તોલો; શુદ્ધ વછનાગ ૨ તોલા; તેનો કલ્ક કરી સરસિયું ૬૪ તોલા, તેથી બમણું ગોમૂત્ર તથા ગોમૂત્ર જેટલું પાણી, સર્વ ઉકાળી તેલ બાકી રહે, ત્યારે ગળી લેવું. એ તેલ શરીરે ચોળવાથી ચામડીનાં દરદો મટે; ચામડી ફાટવી, ખસ, ખરજ, ચીત્રી, કોઢ, ચેળ, ફૂટ વગેરે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૧૭. વજ્રતૈલ :—ડાંડલિયા થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ધંતૂરાનો રસ, ચિત્રાનાં મૂળનો રસ કે ઉકાળો, ને ભેંસના છાણનો રસ એ સરખા વજને લઈ (૬૪ તોલા તેલમાં) પકાવવાં અને તેમાં વસ્તુઓ નાખવી. ગંધક, ચિત્રક, મનશીલ, હરતાલ, વાવડિંગ, અતિવિષ, વછનાગ, કડવી ઘિસોડી, ઉપલેટ, વજ, જટામાંસી, ત્રિકટુ, દારુહળદર, સાજીખાર, જીરું ને દેવદાર નાખવાં. બરોબર ઉકાળ્યા બાદ તેલ ગાળી લેવું. આ તેલ ચોળવાથી ચામડીનાં દરદો મટે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૧૮. શિગ્ર્વાદિ તૈલ :—આદાનો રસ ૧૦ તોલા, સરગવાની છાલનો ઉકાળો ૧૦ તોલા, બકરીનું દૂધ ૧૦ તોલા, પાણી શેર ૧, તેલ ૧૦ તોલા, ઉકાળી સિદ્ધ કરવું. વાયુ મટે. (વ૦ સા૦)

૧૯. ક્ષાર તૈલ :—કૂણા મૂળાનો ક્ષાર, સાજીખાર, જવખાર, સિંધાલૂણ, સંચળ, બિડલવણ, સમુદ્રલૂણ, કાચલવણ, હિંગ, સરગવાની છાલ, સૂંઠ, દેવદાર, વજ, કડ, સુવા, રસવંતી, પીપરીમૂળ, મોથ સર્વ ૧ તોલાના માપથી લઈ કલ્ક કરવો; તેને તલનું તેલ ૬૪ તોલા, કેળનો રસ, બિજોરાનો રસ તથા મધુસુક્ત (૪ જેમ ૧ ના પ્રમાણમાં), લીંબુનો રસ તથા પીપર મેળવી કરેલો આસવ; એ દરેક ૨૫૬ તોલા નાખી તેલ પકવવું. પછી ગાળી લેવું, તેથી કાનનું પરુ, કર્ણશૂળ, કાનના અવાજ, બહેરાપણું, કાનનાં જીવડાં વગેરે કાનનાં તમામ દરદો મટે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૧૧–ઘૃત, ક્ષાર, મલમ*

૧. સારસ્વતઘૃત (બ્રાહ્મી ઘૃત) :—મૂળ સહિત આણેલી બ્રાહ્મીને પાણીથી ધોઈ ખાંડી લૂગડામાં નાખી રસ કાઢવો. આ રસ ૨૫૬ તોલા લઈ તેમાં ઘી ૬૪ તોલા નાખવું અને તેને ચૂલા

* **મલમ, પાટો, પટ્ટી ઇત્યાદિ અનુભૂત પ્રયોગો :**—(૧) ભગંદર, હૈયાહોળી ઇત્યાદિ ઉપર :— તલના તેલ શેર ૧ માં ખરેટીનાં પાંદડાં શેર ૧ તથા લીમડાનાં પાંદડાં શેર ૧ નાખી ખૂબ તળીને પાંદડાં કાઢી નાખવાં. ત્યાર પછી તેમાં સિંદૂર તોલો ૦। નાખવો. ત્યાર પછી રાળ તોલો ૦। નાખવી. ત્યાર પછી મીણ તોલા ૫ નાખી કડાઈ નીચે ઉતારી તેમાં બરાસકપૂર તોલા ૨ નાખી મલમ તૈયાર કરી તેની પટ્ટી મારવાથી હૈયાહોળી, પાકું, ભગંદર વગેરે ભયંકર ગૂમડાં મટે. (૨) પેટમાંના બગાડ ઉપર :—કુંવારના પત્તાના જાડા કકડાને ચપટા ચીરા કરી તેમાં આંબાહળદર, મેંદાલકડી અને સાજીખાર ખૂબ વાટી ઝીણું કરેલાં નાખી ઉપર ભીનું કપડું વીંટી નિર્ધૂમ અંગારામાં દાટી પકવવું. પાકી રહ્યાથી તે બંને ભાગ જુદા પાડી, સહેવાય તેવું બાંધવાથી પેટમાંનો બગાડ, ગાંઠ ઇત્યાદિ મટી આરામ થાય છે. (૩) નાડીવ્રણ (ભરનીંગળ)

ઉપર રાખી તે પછી તેમાં હળદર, જાઈનાં પાંદડાં, કોઠ, નસોતર અને હરડે, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર, વાવડિંગ, સિંધાલૂણ, સાકર, ઘોડાવજ એ એકેક તોલો લઈ પાણીમાં વાટી ગોળો કરી તેમાં નાખી મંદાગ્નિથી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. એનું સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે. ૧૫ દિવસ સેવન કરવાથી ચંદ્ર પ્રમાણે કાંતિ થાય છે. ૭ દિવસ સેવન કરવાથી ગંધર્વ પ્રમાણે સુંદર સ્વર (કંઠ) થાય છે. એક મહિનો સેવન કરવાથી તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે (અર્થાત્ સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિબળ પ્રબળ થાય છે). એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કોઢ, હરસ, ગુલ્મ (ગોળો), પ્રમેહ અને ઉધરસ દૂર થાય છે; વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે; ક્ષીણવીર્ય પુરુષને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉપર :—ગંધક તોલો ૦। અને પારો તોલો ૦। ભેગાં વાટી એકત્ર થયે તેમાં મનશીલ તોલો ૦। અને માયાં નંગ ૧ ખૂબ વાટીને ગાડરના ઘી તોલા બેને ૧૨૧ વાર ધોઈ તેમાં અથવા માખણમાં મેળવી પછી ઉપર ચોપડી તે પટ્ટી મારવી. (૪) હરસ ઉપર :—પ્રથમ સારી ભાંગ તોલા ૫ લાવી શુદ્ધ કરી પાણીથી ધોઈ સૂકવીને તેને જરા ઘીમાં શેકવી. તેમાંથી જોઈએ તેટલી લઈ પાણી સાથે વાટી લૂગદી કરવી; ત્યાર પછી એક ડુંગળીનો ગાંઠિયો લઈ અડધો અડધથી ચીરી બે ફાડો કરી, તેમાં પેલી લૂગદી રહે તેટલો ગર્ભ વચ્ચેથી કાઢી નાખી અંદર લૂગદી રાખી બંને ફાડો પાછી હતી તેમ એકત્ર કરી તેના ઉપર કપડમટ્ટી કરી અંગારામાં બાફવી. તે બફાઈ રહ્યા પછી બહાર કાઢી સહેજસાજ ગરમ રહે તેવી એ ભાંગ સહિત ફાડોમાં ભાંગની અંદર હરસના મસા રહે તેવી રીતે ત્રણ ચાર દિવસ સુધી બાંધી ઉપર મજબૂત લંગોટ રાખતા જવો; એથી હરસ દુઃખ આપશે નહિ અથવા ગળજીભીને વાટી લૂગદી કરી બાંધવાથી આરામ થશે. (૫) શૂળ ઉપર :—સાબરશિંગ, હિંગ, અફીણ અને ચણોઠી પાણીમાં ઘસી એકત્ર કરી કાગળ ઉપર ચોપડી શૂળથી દુખતા ભાગ ઉપર તે પટ્ટી ચોડવી. (૬) માથામાંની જૂ જવા માટે :—પારાને નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ઘૂંટી કપડા ઉપર ચોપડી માથે બાંધવાથી જૂ નાશ પામે છે. (૭) ઉપદંશ(ચાંદીનો ઉપાય).—માણસના માથાની ખોપરી સંપુટમાં ભઠ્ઠી કરીને તે ખાખ કરવી. તે ખાખ, બાળેલી કાળી સોપારી તથા બાળેલો ધોળો કાથો સમાન ભાગે લઈ ધોયેલા ઘીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવી. (૮) ઉપદંશ ઉપર બીજો ઉપાય :—ગૂગળ, સિંદૂર અને રસાંજન, એ ત્રણે દોઢ દોઢ તોલો લઈ ઝીણું વાટી, દશ તોલા સરસિયા તેલમાં નાખી હલાવીને મલમ કરવો. એ મલમ ચાંદીને મટાડે છે. (૯) કાળી દાદર ઉપર :—ગંધક, ગૂગળ અને સાકર સમાન ભાગે લઈ પાણી સાથે ઝીણું વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું. (૧૦) દાદર ઉપર :—એરંડાનાં બીજ, એળિયો અને સાજીખાર લીંબુના રસમાં ઝીણું વાટી ચોપડવાથી રાતી અને કાળી બંને જાતની દાદર મટે. (૧૧) ખીલિયાનગરા(રાફડા) તથા ગડગૂમડનો મલમ.—સિંદૂર, રસકપૂર, ગૂગળ, લોબાન અને હીંગળો, એ પાંચ ચીજો એકેક તોલો લઈ ખાંડી તેના વજનથી ચારગણું ધોયેલું ગાયનું ઘી ખરલમાં નાખી ૮–૧૦ કલાક સુધી ખૂબ ઘૂંટી મલમ કરવો અને તેને પટ્ટી મારવી. (૧૨) દાદર ઉપર :—ઉપલેટ, વાવડિંગ, કુંવાડિયાનાં બીજ, સિંધાલૂણ અને સરસવ, એ પાંચ ચીજો ખટાશમાં ખરલ કરી ચોપડવી (૧૩) સ્ત્રીઓને યોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર :—કાથો, મીંઢીઆવળ અને હીરાદખણ સરખે ભાગે પાણીમાં વાટી ચોપડવું. (૧૪) સ્ત્રીઓની ગરમી (ચાંદી) ઉપર.—હીરાદખણ, મુરદારશિંગ, બાળેલું મોરથૂથુ અને પીળી કોડી નંગ ૧ની ખાખ લઈ ઝીણાં વાટી સો વખત ધોયેલા ઘીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવું. (૧૫) નડગૂમડાં ઉપર :—તેલ શેર ૧માં મીણ શેર ૦॥ નાખી ગરમ કરી ઉતારવું. પછી તેમાં ફુલાવેલ મોરથૂથુ, બાળેલું સિંદૂર, બેરજો અને લોબાન, એ ચારે એકેક તોલો લઈ ઝીણાં વાટી તેમાં મેળવવાં. એ નહિ રુઝાતાં ચાંદાં ઇત્યાદિ ઉપર રામબાણ ઉપાય છે. (૧૬) દાદર ઉપર :—બરાસકપૂર, ફટકડી, ગંધક અને કાથો સમાન ભાગે લઈ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી કાળી દાદર પણ મટી જાય છે; તો પછી રાતીનું તો કહેવું જ શું ? (૧૭) વ્રણ ઉપર મલમ :—તલના તેલ તોલા ૫માં બેરજો તોલા ૨ અને મીણ તોલો ૧ નાખી ઊનું કરી તેનો મલમ કરવો. તે ઠરવા દઈ તેની પટ્ટી ગૂમડાં ઉપર મારવાથી રુઝ આવે. (૧૮) ખસ ઉપર.—માંકડી ગાયના ઘી તોલા ૨૦માં ઝીણો વાટેલો મનશીલ તોલા ૨ નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે કેરડાની જૂની ડાંખળીઓનું બળતું કરવું. જ્યારે તે કકડીને એકરસ થઈ જાય ત્યારે તેને એક પાણીથી ભરેલા મોટા થાળમાં નાખી દેવું. ત્યાર પછી તે પાણી ઉપર તરતો મલમ હાથથી ઉતારી લઈ એ મલમ ખસ ઉપર ચોપડવો. આખે શરીરે ખાજ હોય તો મર્દન કરવો. (૧૯) ગૂમડાં ઉપર :—કાંગસીની વેલનાં પાંદડાં વાટી તેની લૂગદી ગૂમડાં કે પાઠાં વગેરે પર બાંધવી. (૨૦) ગૂમડાં અને ખસનાં ગૂમડાં ઉપર :—૫૦ વરસની જૂની ઈંટને ઝીણી ખાંડી કપડછાણ કરી, તેમાં તલિયું તેલ તથા મોરથૂથુ તોલો ૦॥ નાખી દેવતા ઉપર ખૂબ કકડાવી ગૂમડાં અને ખસથી થયેલ ફોલ્લાઓ ઉપર ચોપડવું.

૨. અમૃતા ઘૃત :—ગળોને ખાંડી, તેમાં ૪ ગણું પાણી નાખી ઉકાળો કરવો. ¼ બાકી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લઈ તેનો ¼ ભાગ ઘી તથા ઘીનો ¼ ગળોની વાટેલી ચટણી નાખવી અને ઘીથી ૪ ગણું દૂધ લઈ, પછી તેને ઉકાળવું. ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા વાતરક્ત ને કુષ્ઠ તથા ચામડીનાં દરદોમાં વાપરવું. (શાર્ઙ્ગ૦).

૩. ત્રિફળા ઘૃત :—હરડાં, બહેડાં, આમળાંનો ઉકાળો તોલા ૬૪ અને તેટલો જ અરડૂસીનો રસ તથા ભાંગરાનો રસ નાખવો તથા બકરીનું દૂધ તથા ગાયનું ઘી ચોસઠ ચોસઠ તોલા લેવું. ત્રિફળા, પીપર, દ્રાક્ષ, સુખડ, સિંધાલૂણ, ચીકણીમૂળ, આસંધ (બમણું લેવું), શતાવરી, સૂંઠ, સાકર, સફેદ કમળ, રાતાં કમળ, સાટોડી, હળદર, દારહળદર, જેઠીમધ, દરેક ૧ તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરવો. પછી ઉપલા રસો, બકરીનું દૂધ, ગાયનું ઘી તથા કલ્ક એકઠાં કરી કલાઈવાળા તપેલામાં ઉકાળવું. અને સિદ્ધ થયેથી ગળી લઈ શીશો ભરવો. આ ઘીનો રંગ લીલો થશે. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા.

રતાંધળાપણું, આંખની ડોળ, ચળ આવવી, પાણી ગળવું ને મોતિયા વગેરે આંખોનાં દરદોમાં આપવું તેથી નેત્રરોગ મટે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૪. ફળ ઘૃત :—હરડાં, બહેડાં અને આમળાં, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારુહળદર, કડુ, વાવડિંગ, પીપર, મોથ, ઇંદ્રવારુણીનાં મૂળ, કાયફળ, વજ, શતાવરી, આસંધ, ધોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, ધનેલા, વરિયાળી, હિંગ, રાસ્ના, સુખડ, રતાંજળી, જાઈનાં ફૂલ, વાંસકપૂર, કમળ, સાકર, અજમોદ, દાંતીમૂળ; દરેક એક એક તોલો લેવાં, ફક્ત આસંધ બે તોલા લેવું. તેને વાટી કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ બધું ઉકાળી ઘી તૈયાર કરવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા; પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને સેવવા લાયક છે. પુરુષોને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ દૂર થઈ સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે. અને કસુવાવડ થતી અટકે છે અને નીરોગી બાળક જન્મે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૫. લઘુફળ ઘૃત :—પીળાં તથા કાળાં ફૂલનો કાંટાશેળિયો, ત્રિફળા, ગળો, સાટોડી, અરડૂસો, હળદર, દારુહળદર, રાસ્ના, શતાવરી, એ બધાં ઔષધો સવા સવા તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, પાણી ૨૫૬ તોલા એ બધું ઉકાળી ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા. સ્ત્રીઓના યોનિદોષ જેવાં કે યોનિશૂળ, પીડા, યોનિદ્વાર મોટું થઈ અંગ બહાર નીકળવું, સ્થાનભ્રષ્ટ થવું, સંતાન ન થવાં વગેરે દોષો મટે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૬. ક્ષીર ઘૃત :—પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ ને સિંધવ, દરેક ૪ તોલા લઈ તેનો કલ્ક કરવો. ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, પાણી ૨૫૬ તોલા લઈ બધું ઉકાળવું. ઘી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું. આ ઘી એકલું ભોજન સાથે ખાવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા. તેથી બરલ, વિષમજ્વર, મંદાગ્નિ વગેરે મટે છે. આને પીપલ્યાદિ ક્ષીરઘૃત પણ કહે છે. (શાર્ઙ્ગ૦)

૭. વજ્રક્ષાર :—મીઠું, સિંધાલૂણ, બંગડીખાર, જવખાર, સંચળ, ટંકણખાર અને સાજીખાર, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેને થુવરના અને આકડાના દૂધના ત્રણ સર્વપુટ (ભાવના) આપ્યા પછી આકડાનાં પાનમાં રાખી માટલામાં ઘાલી ચૂલા ઉપર ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવો. ઠંડું થયે તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, અજમો, જીરું અને ચિત્રકના ચૂર્ણ સાથે અગ્નિબળ જોઈ પાણીમાં સેવન કરાવવું; એટલે ગોળો, શૂળ, અજીર્ણ, સોજો, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને બરોળનો નાશ થાય છે. આ ઔષધ વાતાધિક્યમાં ઊના પાણીમાં આપવું. આ પિત્તાધિક્યમાં ઘીમાં આપવું. કફાધિક્યમાં ગોમૂત્ર સાથે આપવું અને ત્રિદોષમાં કાંજી સાથે આપવું. આ **વજ્રક્ષાર** બ્રહ્મદેવે કહેલો છે.

૮. વ્રણનાશક મલમ :—પારો અને ગંધક સમાન ભાગે લઈ બન્નેની બરાબર મુરદારશિંગ અને સર્વની બરાબર કપિલો લઈ તેમાં થોડી મોરથૂથાની ભૂકી નાખી એકત્ર વાટી તેમાં ચારગણું જૂનું ઘી નાખી તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી મલમ કરવો. આ મલમ રૂના પોલ ઉપર ચોપડી વ્રણ ઉપર બાંધવો; એટલે દુષ્ટવ્રણ પણ રુઝાશે: તેમ જ નાડીવ્રણ અને સર્વ પ્રકારના વ્રણ સારા થશે.

૬-બૃહત્પાકસંગ્રહ

પાક કરવાની રીત :—પાક બે પ્રકારના થાય છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન (જાડો). પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં અવલેહ નામ આપ્યું છે અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકનાં ઔષધો સેવન કરતાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમાં શક્તિ લાવવી, એ બે મોટા ગુણો પાકમાં રહેલા છે. પાકમાં નાખવાની કાષ્ઠૌષધિ જેટલી હોય તેટલીનું જુદું ચૂર્ણ કરવું; તેમ જ સુગંધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ જુદું કરવું. દ્રાક્ષ, નાળિયેર, બદામ, ચારોળી, પિસ્તાં, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાખવા. પાકમાં પ્રથમ કાષ્ઠૌષધિ નાખવી. પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાખવા. સર્વના પછી કિંચિત્ કેસર ઘીમાં વાટી નાખવું. જ્યાં અફીણ નાખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાખવું. ભાંગ નાખવાની હોય તો તે સારી પેઠે ધોઈ શેકીને નાખવી. પાકમાં ભસ્મો નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથી જ નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ખૂમચા (થાળ)માં પહોળો કરી સુખડીની માફક ચોસલા કરવાં અને ઠંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (બરણી) વગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમાં પાક ઘણો કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામાં વારેવારે મૂકતા રહેવું; તેથી તેમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામાં પાકનું સેવન કરવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે. પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવું અને મધુર રસનું ભોજન કરવું. પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા સુધી છે.

ખાંડનો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીત :—બશેર ખાંડમાં દોઢ શેર પાણી કલાઈ કરેલા વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું એક ઊભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું છાંટતાં જવું; એથી મેલ ઉપર આવશે તે કાઢી નાખવો; એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાંનું એક ટીપું જમીન ઉપર પાડવું. તે ટીપું ન પ્રસરતાં તેમનું તેમ જ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમાં ખાંડ નાખવી તે ચૂર્ણ—ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી, તમણી અથવા ચોગણી જેટલી જોઈતી હોય તેટલી નાખવી. પાકમાં સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧—પાક*

૧. અશ્વગંધાપાક (આસનપાક) :—આસંધ ૪૦ તોલા, સૂંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીપર ૧૦ તોલા અને મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ભેંસનું દૂધ

---

* **અનુભૂત પ્રયોગો :**—(૧) સ્ત્રીઓના સુવારોગ ઉપર :—બકરીના દૂધ શેર ૨ાનો માવો ખૂબ શેકી લાલ કરી તેમાં સૂંઠ શેર ૦ા તથા એકલકળિયુ લસણ શેર ૦ાા ખાંડીને મેળવવું તથા હાલાઈ ગોળ શેર ૦ાા મેળવવો. આ પાક દરરોજ થોડોથોડો ખાવા આપવાથી સ્ત્રીઓનો સુવાવડ સંબંધી થયેલો સુવારોગ જાય. (૨) ધાતુપુષ્ટિ માટે અડદિયા લાડુ :—સાલમ, નગોડ, મુગલાઈ દાણા, ધોળી મૂસળી, શતાવરી, જંગલી બહુફળી, ખસખસ, એખરો, ગોખરું, પિસ્તાં અને બળબીજ, એ અગિયાર ચીજો દરેક પાંચપાંચ તોલા પ્રમાણે; મરી, ગંઠોડા, તજ, લીંડીપીપર અને આસોંદ, એ પાંચે અઢીઅઢી તોલા પ્રમાણે; ચારોળી અને બદામનાં મીંજ દશદશ તોલા પ્રમાણે; જાયફળ, પુરવીદાણા ને જાવંત્રી, એ ત્રણ એકેક તોલો, અક્કલ-કરો બે તોલા અને કેસર ૦ા તોલો એ ત્રેવીસ ચીજો લઈ ઝીણી ખાંડી ૪ શેર સફેદ સાકરની ચાસણીમાં નાખી તેમાં અડદની મોગરદાળનો આટો એક શેર ઘીમાં તળીને તથા ઘી શેર ૩ ઉપરથી નાખી દશદશ તોલાના અનુમાને લાડુ કરવા. દરરોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો. તેલ, મરચાં અને ખટાશનો ત્યાગ કરી દૂધનું સેવન રાખવું.

૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલાં દૂધ ગરમ કરી, તેમાં ઉપર કહેલી જણસોનું ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું અને તે દૂધમાં સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ તે પચન કરવું. જાડું થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી ચોખાના જેવું દાણાદાર થઈ ઘી છૂટું પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમાં પીપરીમૂળ, જીરું, ગળો, લવંગ, તગર, જાયફળ, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, બીલાં, કમળ, ધાણા, ધાવડીનાં ફૂલ, વંશલોચન, આમળાં, કાથો, કપૂર, સારોડી, આસગંધ, ચિત્રો અને શતાવરી; એ એકવીશ જણસોનું અર્ધોઅર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ઠંડું થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવું. આ પાકને આસનપાક કહે છે. તેમાંથી બે તોલા જેટલો દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો. તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવું; એટલે ઉધરસ, દમ, અજીર્ણ, વાતરક્ત, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, સોજો, શૂળ, વાતાર્શ, પાંડુરોગ, કમળો, સંગ્રહણી, ગુલ્મરોગ અને વાતકફજનિત રોગનો નાશ થાય છે. આ પાક મંદાગ્નિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, બલ્ય અને પૌષ્ટિક છે; તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતું હોય તો જેટલું દૂધ કમી આવતું હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ખાવું એટલે દૂધ આવે છે અને ક્ષીણ તેમ જ અલ્પ વીર્યવાળાને હિતકારક તથા કામાગ્નિને વધારનાર તેમ જ સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે.

૨. અશ્વગંધાપાક બીજો :—આસંધ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૭ શેર, સાકર આસંધથી બમણી, ઘી ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જાયફળ, કેસર, વંશલોચન, મોચરસ, જટામાસી, ચંદન, સીસમની છાલ, જાવંત્રી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, લવંગ, ચણકબાબા, મરડાશિંગી, અખોડનું મગજ, બિલામાં, શિંગોડાં, ગોખરુ, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણત્રણ માસા નાખી મંદ અગ્નિથી પકવી ચોસલાં કરી રાખવા. તે પાક શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવો; એટલે સર્વ પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, શોષ, ગુલ્મ, પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઈ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અંતઃકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. અશ્વગંધાપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા આસંધનું ચૂર્ણ લઈ તે ૪૦૯૬ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકી નાખવું. પછી ૧૯૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં આસંધનું ચૂર્ણ નાખવું; તેમ જ તલનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, શેરણી, વરિયાળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, જીરું, સૂંઠ, ગોખરુ, બળદાણા, અજમો, પીપરીમૂળ, લોહભસ્મ, સીસાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ ચારચાર તોલા તેમા નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જોઈ આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કમ્મર, પીઠ અને ગુદા, એ સ્થળોનો વાયુ; અસ્થિભંગ, સોજો, દારુણ સંધિવાત, અંડવૃદ્ધિ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા; શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઈ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી જેવાં જનાવરોને પણ હિતકર છે.

૪. અશ્વગંધાપાક ચોથો :—આસંધ ૩૨ તોલા; તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, જાવંત્રી, નવીન કેસર, વંશલોચન, જટામાંસી, મોચરસ, ચંદન, કાળો અગર, ચિત્રક, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, લવંગ, એખરાનાં બિયાં, અખોડ, શિંગોડાં, ગોખરુ, શતાવરી, સૂંઠ, મરી અને રૂમીમસ્તકી, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી ગાયનું ૪ શેર દૂધ લઈ તેનો માવો કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે નાખ્યા પછી ઘૂંટી ઘીથી ચોપડેલી તાસકમા નાખી સરખું કરી ચકતાં કરવાં. એ પાક નિત્ય બે તોલા સેવન કરવો: એટલે પુષ્ટિ થઈ અનેક રોગનો નાશ થાય છે.

૫. અહિફેનપાક :—૪ તોલા અફીણ લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં મેળવી માવો કરવો. પછી તેમાં સમભાગે સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી,

લીંડીપીપર, લવંગ, જાવંત્રી, જાયફળ, ચણકબાબા, અક્કલકરો, ધોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, તાલીમખાનું(એખરાનાં બીજ), કેસર, ચવક અને ચિત્રાનાં મૂળ, એ પ્રત્યેક અર્ધોઅર્ધો તોલો ઠંડું થયા પછી નાખવું. દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૬. **અહિફેનપાક બીજો**:—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ, જાયફળ અને હિંગળોક એ તોલો-તોલો લેવું. પછી અફીણ ૩ તોલા લઈ તે ચાર શેર દૂધમાં મેળવી માવો કરવો. પછી એ સર્વથી ચોગણી સાકર લઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાતે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી; એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિ રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ થઈ અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. **અહિફેનપાક ત્રીજો**:—શુદ્ધ કરેલું અફીણ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખવી; તેમ જ જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, લવંગ, આમળાં, સમુદ્રશોષનાં બિયાં, ભીમસેની કપૂર, ધોળું ચંદન, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાના બિયાં, તગર, કાળી મૂસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, ચવક, કૌંચકામાંનું મગજ, ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, જીરું, શાહજીરું, અજમો, બળદાણા, ગોખરુ અને ગુંદ તોલો-તોલો, ભાંગ ૧૬ તોલા; કલાઈની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અભ્રકભસ્મ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાખવી. પછી સુગંધ આવવા માટે કસ્તૂરી અને અગરુ તેમાં નાખી, અવલેહ તૈયાર થયા પછી તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો; તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુંસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શૈત્ય, અપસ્માર, ઉરઃક્ષતરોગ, એંશી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, ઊચકી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનાર રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૮. **આમ્રપાક**:—પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સૂંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા; એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ વડે પચન કરવું અને લાકડાના ચાટવા વડે વારંવાર હલાવવું. જાડું થયા પછી તેમાં ધાણા, જીરું, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોથ, તજ, કલોંજી જીરું, પીપરીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જાયફળ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના સેવનથી માણસ બળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નીરોગી થાય છે; તેમ જ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરુચિ, અમ્લપિત્ત અને પાંડુરોગ નાશ પામે છે.

૯. **આમ્રપાક બીજો**:—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સૂંઠ ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, લીંડીપીપર ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વ એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમાં પીપરીમૂળ, નાગરમોથ, ચવક, ધાણા, જીરું, શાહજીરું, એલચીદાણા, નાગકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર, એ ઔષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ જમ્યા પહેલાં આ પાક ૪ તોલા આપવો; એટલે એ અરુચિ, ઉગ્ર શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ(સળેખમ), પથરી, યકૃત, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વ પ્રકારનો મૂત્રવ્યાધિનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, ઉદરરોગ, મસ્તકશૂળ, આનાહ(મલબદ્ધ અને મૂત્રબદ્ધ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ

તરુણ જેવો થાય છે મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમા હોય તેને અને વાઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરુણ થાય છે આ ઔષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરુષ મારુતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે આ ખડાગ્રપાક બ્રહ્મદેવતાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો તથા ગ્રહ, યક્ષ, પિશાચ અને અપસ્મારની હરકત દૂર કરનાર છે

૧૦. આમ્રપાક ત્રીજો:—૨૫૬ તોલા પાકેલી કેરીનો રસ, ૯૬ તોલા સાકર, ૬૪ તોલા ઘી, ૪ તોલા સૂઠ, ૧ તોલો મરી, ૨ તોલા લીડીપીપર, ૨ તોલા પીપરીમૂળ, ૫ તોલા નાગરમોથ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ધાણા, ૨ તોલા જીરુ, ૨ તોલા એલચીદાણા, ૨ તોલા નાગકેસર, ૨ તોલા તજ અને ૨ તોલા તાલીસપત્ર એ ઔષધો વસ્ત્રગાળ કરી કેરીના રસનો માવો કરી તેમા તે ઔષધ મેળવી, ત્યાર પછી સાકરના પાકમા નાખી ચોસલા પાડી, તે ૪ તોલા પાક દરરોજ ભોજનના મધ્યમા ખાવો આ પક્વાગ્રપાકથી અરુચિ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પીનસ (સળેખમ) અરોળ અને યકૃત ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે

૧૧. આર્દ્રકપાક:—બારીક કરેલા આદાના કકડા ગાયનુ ઘી અને ગોળ, એ સમભાગે લઈ લોખડની કડાઈમા અથવા માટીના વાસણમા મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ ચોટી જાય એવુ જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી સૂઠ, જીરુ, મરી, નાગકેસર, જાવત્રી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, લીડીપીપર, ધાણા, શાહજીરુ, પીપરીમૂળ અને વાવડિગનુ ચૂર્ણ ઉપરના સર્વ ઔષધો કરતા ચોથા ભાગનુ નાખવુ પછી તે પાક ઘીથી નીતરેલા વાસણમા ભરી રાખવો આ પાક શીતકાળમા રોજ બબ્બે તોલા ખાવા આપવો, એટલે દમ, ઉધરસ, ભ્રમ, સ્વરભગ, અરુચિ, કર્ણરોગ, નાસિકારોગ, મુખરોગ, ક્ષય, ઉરઃક્ષતરોગ, હૃદ્રોગ, સગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ અને શોષનો નાશ કરે છે

૧૨. આર્દ્રકપાક બીજો:—ગોળ ૬૪ તોલા આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠુ કરી પચન કરવુ પછી તેમા ચાતુર્જાત, લવગ અને ત્રિકટુનુ એકેક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિબળ જોઈ સવારમા સેવન કરવો, એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, શૈચ, ક્ષયરોગ અને પીનસ રોગનો નાશ થાય છે

૧૩. આર્દ્રકપાક ત્રીજો:—અજમો, લોહભસ્મ, નાગરમોથ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને જીરુ, એ ઔષધો બબ્બે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવુ, તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદાના કકડા એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી તેમા ઉપલા ઔષધોનુ ચૂર્ણ નાખવુ આ અવલેહ સળેખમ, સોજો, શૂળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, ગુલ્મ અને તાવ ઉપર યોજવો

૧૪. એરંડપાક:—એરડાના છોલેલા ગોળા લઈ તે આઠગણા દૂધમા પચન કરવા પછી સૂકવી બારીક વાટી ઘીમા મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ, તથા તેમા સૂઠ મરી, લીડીપીપર, લવગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસધ, વરિયાળી, રાસ્ના, ષડગ્રથા (પીપરીમૂળ), રેણુકબીજ, શતાવરી, લોહભસ્મ, સાટોડી, હરડે, વાઝો જાવત્રી, જાયફળ તથા અભ્રકભસ્મ, એ સઘળા સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે તથા પહેલાના દૂધનો માવો તેમા નાખી સાકરના પાકમા મેળવી તૈયાર કરવો આ વાતારિ નામનો પાક સવારે ઊઠી ખાવો એ એશી પ્રકારના વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારના પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, વીસ પ્રકારના મેહ, ૭ પ્રકારના નાડીવ્રણ અઢાર પ્રકારના કોઢ, સાત પ્રકારના ક્ષય, પાચ પ્રકારના પાડુરોગ, પાચ પ્રકારના શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સગ્રહણી, હૃદ્રોગ, ગ્રહગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે આ પાકને શુક્લપાક રસાયન કહે છે આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે

૧૫. એરંડપાક બીજો:—૬૪ તોલા એરડાના ગોળાનો ૧૦૨૪ તોલા દૂધમા મદાગ્નિ ઉપર માવો કરવો પછી તેમા ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર, ત્રિકટુ તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરિયાળી સુવા કચોરા, બીલુ, અજમો, અજમોદ, જીરુ, શાહજીરુ, દારુહળદર, હળદર, આસધ, બલદાણા, કાળીપાટ ગોરણી વાવડિગ,

પુષ્કરમૂળ, ગોખરુ, કોઠ, ત્રિફળા, દેવદાર, કાળો અને ધોળો વરધારો, એળિયો અને શતાવરી, એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પક્વ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજો, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ, બસ્તિવાત, ગુલ્મ, આમવાત, કટિગ્રહ, ઉરુસ્તંભ અને હનુસ્તંભનો નાશ કરનારો છે.

૧૬. એરંડપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા એરંડા લઈ તેમાંના ગોળા કાઢી તેમાંની અંતર્જિહ્વા નાખી દાળને વાટવી. ત્યાર પછી ૨૫૬ તોલા દૂધમાં નાખી અવટાવી માવો કરવો. પછી તે ઘીમાં તળવો. પછી સાકર ૧૬૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ગળોનું સત્ત્વ, કચોરા, અજમો, બોડી અજમો, હળદર, દારુહળદર, આસંધ, બળબીજ, પહાડમૂળ, શેરણી, વાવડિંગ, ગોખરુ, કુડાનાં મૂળની છાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભોંયકોળું, એ એકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી પાક તૈયાર કરી થાળમાં નાખવો. તેનાં ચોસલાં પાડી વાસણમાં ભરવાં. રોજ એકેક ચોસલું ખાવું; તેથી વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજા, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, આફરો, ગોળો, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષાઘાત, પાંગળાપણું, અર્દિતાદિક વાતરોગ, પથરી અને હરસ એ રોગ સારા થાય છે તથા બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭. કૌચપાક :—કૌચના બિયાંમાંનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા, એ સઘળું એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. હલાવવાની કડછીને ચોટે એવું જાડું થયા પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ત્રિગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ, અક્કલકરો, જાવંત્રી, તાલીમખાનું, કેસર, સારોડી, બળદાણા, નાગબલા (ગંગેટી), કાળી મૂસળી, અફીણ, પારાની ભસ્મ, લોહભસ્મ તથા અભ્રકભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા અને ચંદન, અગર, કસ્તૂરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. એમાંથી રોજ બબ્બે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો; એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનું શમન થાય છે, કામ ચોગણું વધે છે અને ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પણ બળપુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮. કૌચપાક બીજો :—૧૨૮ તોલા કૌચના બિયા લઈ, તે ગરમ પાણીમાં ચાર પહોર ભીંજવી રાખવાં. પછી બહાર કાઢી જાડા કપડાથી ઘસી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવાં. પછી છાયે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં અગર, જાવંત્રી, જાયફળ, સૂંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરું, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબોના, સમુદ્રશોકનાં બિયાં, બિલામા, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, કાયકા, ખુરાસાની અજમો, ચણકબોળા, તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલાઈની ભસ્મ ૨ તોલા, કાળી મૂસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાયકા ૪ તોલા, અફીણ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજો નાખવી. પાક તૈયાર થઈ ઠંડો થયા પછી અથવા અર્ધો ઠંડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમા ભરી રાખવો; અને અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો. આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કેળાં, ચારોળી, સાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું. ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાકનું સેવન કરવાથી કામુક સ્ત્રીઓ પાક સેવન કરનાર પુરુષ ઉપર હમેશ ક્ષુબ્ધ થઈ રહે છે, બુદ્ધિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે, તેમ જ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, હેડકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ થઈ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખંજવાયુથી પીડિત એવા પુરુષોના વિકાર દૂર થઈ તે પુરુષો પરાક્રમી થાય છે.

૧૯. કૌચપાક ત્રીજો :—૬૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આસંધ, ૧૬ તોલા ધોળા એનની

છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી, એ જણસો લઈ પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૧૯૨ તોલા સાકર નાખવી; અને ચાતુર્જાત, ષટ્કટુ (લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી), જાવંત્રી, કાચકામાંનું મગજ, જાયફળ, લવંગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળી મૂસળી, સુવા અક્કલકરો, ધાણા, જીરું, હળદર, જટામાંસી, ત્રિફળા, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમો; એ ચાર ચાર તોલા વંશલોચન, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, રસસિંદૂર, તામ્રભસ્મ અને અફીણ, એ ચાર ચાર તોલા અને ભાંગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો; તેથી કરી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, હરસ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરુસ્તંભ, હેડકી, સોજો, કટિશૂળ, શૂળ, હૃદ્રોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. આ આત્મગુપ્તાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે.

૨૦. **કૌચપાક ચોથો :**—કૌચનાં બીજ માંહેના ગોળા ૧૨૮ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગરુ, જાવંત્રી. સૂંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરું, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, કેસર, ચણકબાબા, સમુદ્રશોષનાં બિયાં, ભિલામાંનાં બિયાં, ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ વચ્છનાગ, તાલીમખાનાં, મૂસળી, અજમોદ, અફીણ અને હરડે દરેક બબ્બે તોલા તથા જાયફળ પાંચ તોલા અને કપૂર ૨ માસા લેવું. મધ ૧૬ તોલા અને સાકર સર્વ ઔષધોથી બમણી લેવી. **પાક કરવાની રીત :**—કૌચનાં બીજ ઊના પાણીથી ધોઈ લૂછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી માવો કરવો. પછી અર્ધો ભાગ ગાયનું ઘી તેમાં નાખી શેકી દાણો પાડવો. પછી તેમાં ઔષધિનું ચૂર્ણ નાખી કાલવવું. સાકરની ચાસણી કરતી વખતે તેમાં કેસરનું પાણી અને બાકીનું ઘી નાખી ઘૂંટવું. તાર થવા માંડે એટલે તેમાં ઉપલું સર્વ ભેળવી તાસકમાં નાખી ઠરવા દઈને ચોસલાં પાડવાં અને એકેક ચોસલું રોજ ખાવું. **એનો ગુણ :**—કામ. મેધા, ધાતુ, કાંતિ અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી શ્વાસ, પાંડુરોગ, રાજયક્ષ્મા, કાસ, હેડકી, સોજા, મેદ, વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, લૂલાપણું અને બહુમૂત્રરોગને દૂર કરે છે.

૨૧. **કસેરુપાક :**—કસેરુ ૧૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૧૭૨ તોલા લઈ સારી રીતે માવો કરવો. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરવો અને તેમાં તે કસેરુ અને ૧૬ માસા શુંઠનું ચૂર્ણ નાખવું; તેમ જ કાષ્ઠપાષાણભેદ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લોધર, જાયફળ, શતાવરી, મજીઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, માયાં, બીલાની અંદરનું મગજ અને મોચરસ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી ચાર-ચાર તોલાના લાડુ બાંધી સેવન કરવા. આ સેવનથી સ્ત્રીઓના પ્રદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે.

૨૨. **કામસુંદરપાક :**—શતાવરી, કાળી મૂસળી, ગોખરુ, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદાણા, લીંડીપીપર, આમળાં, કમળ, ધોળું ચંદન, કૌચબીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, સૂંઠ, તાલીમખાનું (એખરો), ધોળી સોપારી અને ધાણા, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર ૭-૭ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઈ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામસુંદરપાક પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૨૩. **કામેશ્વરપાક :**—ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અભ્રકભસ્મ, કાયફળ, કોઠ, આસંધ, ગળોનું સત્ત્વ, મેથી, મોચરસ, ધોળું ભોયકોળું, કાળી મૂસળી, ગોખરુ, તાલીમખાનું, કેળનો કંદ, શતાવરી, અજમો, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેઠીમધ, નાગબલા, કચોરા, કસ્તૂરી, જાયફળ, કેસર, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, જીરું, શાહજીરું, ચિત્રાનાં મૂળ, ચાતુર્જાત સાટોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીપર, અરડૂસી, કૌચબીજ અને ત્રિફળા એ બધાં ઔષધો સમભાગે લેવાં. બધાં ઔષધોથી ચતુર્થાંશ (કોઈના મતમાં દ્વિતીયાંશ) સાકર લેવી. એ બધાં ઔષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી લેવું. પછી અર્ધા તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી ખાધા પછી સાકર નાખેલું દૂધ પાવું. તેથી કરી માણસને વીર્યપ્રાપ્તિ થઈ સ્તંભન થશે; ક્ષીણ પુરુષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે અને

ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગો નિર્મૂળ થઈ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટો અતિસાર, અગ્નિમાંદ્ય, હરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે અને કવિ પુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃત જ છે. આ કામેશ્વર-પાક નિત્યપ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પર્યંત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલીપલિત રોગો દૂર થાય છે. સર્વ લોકોને હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રી વૈદ્યનાથ વૈદ્યે કહેલો છે.

૨૪. **લઘુ કામેશ્વરપાક**:—ત્રિફળા, ત્રિકટુ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદાણા, અભ્રકભસ્મ, એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધોઅર્ધ ભાગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લઈ, મધ અને ઘી નાખી પાક કરી એકેક તોલાના લાડુ બાંધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે ખાવા અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઈ ધાતુનું સ્તંભન થાય છે; તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૫. **કુબેરપાક**:—૬૪ તોલા કાચકા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફોડી તેની અંદરની મીજ કાઢવી. પછી તે મીજથી ચોગણું દૂધ લઈ તેમાં ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર માવો કરવો. તે ઊકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં નાખવું. તેમ જ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, વાવડિંગ, વરિયાળી, જીરું, નાગરમોથ, ચીકણાનાં મૂળ, હળદર, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ અને બંગભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા ખવડાવવો એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરુચિનો નાશ કરે છે. આ મધુપકવ કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે.

૨૬. **કંદર્પપાક**:—૩૨ તોલા ધોળી ડુંગળી, ૯ તોલા મધ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો જાયફળ, ાા તોલો લવંગ, ાા તોલો કેસર, ાા તોલો જાવંત્રી, ૯ તોલા સાકર, ૪ાા તોલા શુદ્ધ કૌચબીજ, એ વસ્તુઓ લઈ દૂધ તોલા ૧૨૮માં તેને નાખી ઉકાળીને માવો કરવો અને તે ઘી તોલા ૧૬માં શેકવો. પછી સાકર તોલા ૧૨૮ની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો નાખી ઘૂંટી તાસકમાં ઘી ચોપડી તેમાં નાખી ઠરવા દઈને ચકતાં પાડવાં. એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તોલા સેવન કરવાથી નપુંસકને પણ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓમાંથી મધથી માંડીને જાવંત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માવો કરવામાં ન નાખતાં પાક તૈયાર થયા પછી જ તે સર્વે મેળવવી જોઈએ.

૨૭. **કુમારીપાક**:—કુમારી(કુંવાર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી તેને છાયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી લીંડીપીપર, મરી અને સૂંઠ, એ પ્રત્યેક બારબાર તોલા; જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરુ, કાકડીના બી, ચાતુર્જાત અને ચિત્રો એ ચાર ચાર તોલા, એ બધાનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેંસનું દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પેઠે શેકવું. જ્યાં સુધી ઘી દેખાતું રહે ત્યાં સુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહભસ્મ, સોનું તથા રસસિંદૂર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો નાખી એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, શળ, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ તથા પુરુષોનું ષંઢત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે

૨૮. **કુમારીપાક બીજો**:—ચોસઠ તોલા કુંવારપાઠાનો ગર્ભ, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી, એલચી, લવંગ, ચિનીગોટ, સૂંઠ, સમુદ્રશોષના બી, જાયફળ, વંશલોચન,

કેસર, સાલમ, અક્કલકરો, ખારેક, બદામ, અજમો અને ખુરાસાની અજમો એકેક તોલો અને કસ્તૂરી ૦ તોલો લઈ એનો પાક કરી ચોસલાં પાડવાં. એના સેવનથી અમ્લપિત્ત દૂર થઈ શરીર અને ધાતુની-પુષ્ટિ થાય છે.

૨૯. **ખજૂરપાક** :—ખારેકો ૪૮ તોલા, ગુંદર ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સૂંઠ ૪ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો, એ સર્વ ઔષધ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધિ કરનારો હોઈ ક્ષય, કાસ, કંપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે તથા બાળકને પુષ્ટ કરે છે; તેમ જ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૩૦. **ખજૂરપાક બીજો** :—ખારેકો ૧૨૮ તોલા લઈ પાટિયા ઉપર બારીક વાટવી. પછી લોખંડની કડાઈમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેકો પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી બમણી સાકર નાખવી અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, તવખીર, હળદર, દારુહળદર, મરી, જાવંત્રી, જીરું, શાહજીરું, બહેડાં, સૂંઠ, ચિત્રક, લીંડીપીપર, ધાણા, જાયફળ તથા કપૂર એ તોલો તોલો અને કસ્તૂરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુપ્રમેહ, કમળો, પાંડુરોગ, કોઢ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૩૧. **ખજૂરપાક ત્રીજો** :—ખારેક બશેર, ગાયનું દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા એ સર્વના પાકની બરોબર સાકર લેવી. જીરું, શાહજીરું, વાવડિંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલાઈની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, ભીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વરખ, અભ્રકભસ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગળોનું સત્ત્વ અને શિલાજિત, એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વ સહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્ત, અંતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૩૨. **ખજૂરપૂરણ પાક** :—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાંના ઠળિયા કાઢી નાખવા અને તેમાં તાલીમખાના દૂધમાં વાટીને ભરી તેની ઉપર સૂતર બાંધી લેવું. ત્યાર પછી ૩૨૦ તોલા દૂધમાં તે ખારેકો મંદાગ્નિએ પકવવી. દૂધ ઊકળતી વખતે તે વાસણના મોઢા ઉપર લૂગડું બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અફીણ બારીક વાટીને ભભરાવી ઉપર બીજું લૂગડું બાંધી તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું. દૂધની વરાળથી પીગળીને તે અફીણ દૂધમાં ઊતરી જશે, ત્યાર પછી દૂધનો માવો કરી તેમાં ૧૬૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરુ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીદાણા, સમુદ્રશોકનાં બી, ખુરાસાની અજમો, અજમો, ધોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકબાબા, કૌચબીજ, અક્કલકરો, ખસખસ, લોધર, ત્રિફળા, ભોંયકોળું, બદામ, આસંધ અને ધોળી ચણોઠી, એ ઔષધો નાખી કરવા દઈ તેમા ચોસલાં પાડવાં. એ ધાતુક્ષય, ધાતુસ્રાવ બિંદુસ્રાવ, નપુંસકપણું, અલ્પવીર્ય ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુ જ પ્રશસ્ત છે.

૩૩. **કુષ્માંડપાક** :—કોળાની છાલ અને અંદરનો તંતુમય ગર્ભ કાઢી નાખી ચીરીઓ કરીને અગ્નિ ઉપર બાફ આપી, પછી તેને ચોવડા લૂગડા પર સૂકવવાથી તેમાંના પાણીનો અંશ નીકળી જશે. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, જાયફળ, એલચી, જાવંત્રી, ચારોળી, બેદાણા વગેરે મસાલો નાખી કોળાની ચીરીઓના ટુકડા કરી તે પાકમાં નાખવા. આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી કોઠામાંની ગરમી અને ધાતુસ્થાનની પીડા બંધ થાય છે.

૩૪. **ગોખરુપાક** :—ગોખરુનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું; પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જાયફળ, ત્રિફળા, સમુદ્રશોષ, લીંડીપીપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જાવંત્રી, હળદર, આમળાં, કાયકાનો મગજ અને અફીણ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધી ભાંગ લેવી; તથા ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઈ

તેનો પાક કરી, તેમાં તે સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમાં ૧ તોલો ખાવો; એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

૩૫. **ગોખરુપાક બીજો:**—ગોખરુ અથવા છાયામાં સુકાવેલ કાંટીગોખરુ ૬૪ તોલા, ભોંયકોળું ૪ તોલા, કાળી મૂસળી, શતાવરી, બદામની મીંજ, બેદાણા, ચારોળી, પિસ્તાં, આસંધ, કેસર, બળબીજ, અરજુન વૃક્ષની છાલ, કાળી દ્રાક્ષ, કમળકાકડીની મીંજ, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, પંજાબી સાલમ, ચોપચીની, એખરાના બીજ, ધોળી મૂસળી, ગળોનું સત્ત્વ, પીપરીમૂળ, અખોડ, લવંગ, ચણકબોળા, રૂમીમસ્તકી, શિંગોડા, તવખીર, ભિલામાંનાં બિયાં, ખસખસ, વંશલોચન, ટોપરું, અસાળિયો, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ ૩૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા; ભીમસેની કપૂર ૪ માસા અને કસ્તૂરી ૧ માસો, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઈ પ્રથમ દૂધમાં ગોખરુનું ચૂર્ણ નાખી માવો કરીને ઘીમાં રોકવો. સઘળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઈ તેની ચાસણી કરવી, કેસરનું પાણી કરી તે ચાસણીમાં નાખવું. ત્યાર પછી ઉપલી ઔષધિઓ અને સુગંધી દ્રવ્યો તેમા નાખી તેનાં ચોસલાં પાડવાં. આ પાક દરરોજ ૨ થી ૪ તોલા સુધી આપી ઉપર દૂધ પાવું. એનાથી ધાતુસ્રાવ, પ્રમેહ, શરીરમાંની કડકી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, કટિશૂળ, એ દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૩૬. **ગોખરુપાક ત્રીજો:**—ગોખરુનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી જાવંત્રી, લવંગ, લોહભસ્મ, મરી, ભીમસેની કપૂર, અક્કલકરો, સમુદ્રશોકનાં બિયાં, કરંજનાં બી, અરજુન વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, હળદર, આમળાં, લીંડીપીપર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અફીણ, પટ્કચૂરો, કૌચબીજ અને કાચકાં, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવાં; સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાંગ લેવી. પછી ગાયનું ઘી ૫૪ તોલા લઈ, એ સર્વ ઔષધો તેની અંદર નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો; એટલે મૂળવ્યાધિ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન થઈ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭. **ગોખરુપાક ચોથો:**—૪૦૦ તોલા ગોખરુનાં પંચાગ લઈ એથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો. પછી તે પાણી ગાળીને તથા કૂચા પણ ખૂબ નિચોવી લઈને ચૂર્ણ કરી તેનો માવો કરવો. તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવું. જાડું થયા પછી તેમાં સૂંઠ, લીંડીપીપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જાવંત્રી, અરજુન વૃક્ષની છાલ અને કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, વંશલોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીર્યપતન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુપ્રમેહ—આ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮. **ચોપચીની પાક:**—ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, મરી, સૂંઠ, તજ, અક્કલકરો અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો તથા સર્વ ચૂર્ણની બરોબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય ચોપચીની ચૂર્ણની માફક રાખવું, એટલે ઉપદંશ (ગરમી), વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, સળેખમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૯. **જાતિફળપાક (જાયફળપાક):**—જાયફળ, લવંગ, શતાવરી, ગોખરુ, વરિયાળી, ભિલામો, અજમો, વાવડિંગ, જાવંત્રી, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિફળા, એ ઔષધો સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં ઔષધોનું ચૂર્ણ, પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું આ પાક બળ આપનાર હોઈ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીડ, કમર અને બરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, અર્દિત વાયુ, અપબાહુક, ખંજવાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક અને અપતાનક વાયુ તથા વલિપલિતનો નાશ કરે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે. સિંહ જેમ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ આ પાક વાયુ સંબંધી રોગ તથા રક્ત સંબંધી રોગનો નાશ કરે છે.

૪૦. **જાતિફળપાક બીજો:**—૫૦૦ જાયફળ લઈ ચૂર્ણ કરી તેનો ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં માવો કરવો. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા તથા ભીમસેની કપૂર, ચણકબાબા, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈ પાકમાં નાખી પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવું, એટલે, શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે

૪૧. **જીરાપાક:**—૬૪ તોલા જીરું ૨૫૬ તોલા દૂધમા બાફી તેનો માવો કરી ઘીમા શેકવો ત્યાર પછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કરીને તેમા એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સૂંઠ, જીરું, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, રસવંતી, ધાણા, હળદર, સાલમ, વંશલોચન અને તવખીર એ સર્વ બબ્બે તોલા ખાંડીને મેળવવા. એનાથી પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, જીર્ણજ્વર, દાહ, સોજો અને હરસનો નાશ થાય તથા શક્તિ આવે છે

૪૨. **દ્રાક્ષપાક:**—દ્રાક્ષ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવુ પછી તેમા તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કસ્તૂરી, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, મૃગાંક, ચાંદીની ભસ્મ, ધાણા તથા ચંદન, એ પ્રત્યેકનુ બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખી સારો પાક કરવો આ પાક સવારે બે તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, પ્રમેહનાશક પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાઘાત, વિબંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાથપગના તળિયાના દાહનો નાશ કરે છે. એ પ્રાણીઓને સૌખ્યદાયક છે.

૪૩. **દ્રાક્ષપાક બીજો:**—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઈ પાણીથી ધોઈને છાયે સુકવવી પછી તે આઠગણા દૂધમા પચવી તેમા પિત્તપાપડો, મોરવેલ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળહરડે અને ભોંયકોળાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી તે સર્વના બરોબર સાકર નાખી આ પાક ઘીની સાથે અથવા માખણની સાથે ખાવો, એટલે પિત્ત, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, કમળો, અતિતૃષ્ણા, શ્રમ, મૂર્છા, તૃષા, હેડકી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને હરસનો નાશ થાય છે

૪૪. **ધાત્રીપાક:**—પાકેલા આમળા લઈ સોયથી કોચવા. પછી આદાના પાન સાથે પાણીમા નાખી બાફવા તેમાથી કાઢી પુન દૂધમા બાફવા. પછી પાણીમા બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમાં વીસ દિવસ રાખવા અને પછી જૂનું થયેલુ મધ કાઢી નાખી બીજા નવા મધમા નાખવા અને તેમા ખાંડ, આમળા ગજપીપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને બંગભસ્મ (કલાઈની ભસ્મ) નાખી શુભ દિવસ જોઈ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષયરોગ ઉપર ખાવા આપવો. તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા; એટલે પ્રમેહ મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, પિત્તપ્રકોપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે. આ પાક વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર અને ઉત્તમ વાજીકરણ છે.

૪૫. **નારિકેલખંડપાક:**—ઝીણુ ખમણેલુ કોપરુ ૧૬ તોલા લઈ, તે ૪ તોલા ઘીમા સારી પેઠે શેકી, તેમા સમભાગે ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળિયેરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી પછી તેમા ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરુ, શાહજીરું, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેકનુ ચૂર્ણ કરી તે અર્ધો તોલો નાખી ઠંડો થના પછી ખાવા આપવો, એટલે તે અમ્લપિત્ત, અરુચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઊલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.-

૪૬ **નારિકેલખંડપાક બીજો:**—૧૬ તોલા કોપરુ પાટિયા ઉપર વાટવું. પછી તે ચાર તોલા ઘીમા શેકી નાખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લઈ તેનો નાળિયેરના પાણીમા જાડો પાક કરવો નાળિયેરનું પાણી ન મળે તો ગાયનુ દૂધ લઈ પાક કરવો. પછી તેમા ધાણા, પીપરીમૂળ અને ચાતુર્જાત એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાથી રોજ ૪ તોલા અથવા ૨ તોલા પાક ખાવા આપવો; એટલે પુરુષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઈ, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશૂલ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૪૭. **નારિકેલખંડપાક ત્રીજો :**—લીલું કોપરું ૬૪ તોલા લઈ પાટિયા ઉપર બારીક કરી, તે ગોળો એક વાસણમાં મૂકી તેમાં તેનું (નાળિયેરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘૂંટતા જઈ પાક કરવો. તે કડછીએ ચોંટવા લાગે એટલે તેમાં જાયફળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સૂંઠ, જીરું, વાવડિંગ, વરિયાળી અને જાવંત્રી એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખૂમચામાં પહોળો કરવો. ઠંડો થયા પછી તેનાં ચોસલાં પાડી તેને કપૂર, લોબાન વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટંભી, શીતળ, તૃપ્તિકારક, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, બસ્તિશોધક, અગ્નિવર્ધક તથા મધુર અને રક્તપિત્ત. વિષદોષ, વાતરક્ત, ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાતપિત્તનો નાશક, કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર અને કંડૂ (ખસ), હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરનાર છે. આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષની મૈથુનવિષયની ફરી પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન અને જરાવ્યાધિનાશક હોઈ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

૪૮. **નારિકેલખંડપાક ચોથો :**—લીલું કોપરું ૬૪ તોલા લઈ તેને પાટિયા ઉપર બારીક વાટવું અને કોળાની અંદરનાં બિયાં કાઢી નાખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી લઈ તેમાં તે બન્ને શેકી નાખવાં. પછી તેમાં ગાયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખવું, સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું. પછી ઠંડું થયા પછી તેમાં બારીક એલચીદાણા, ધાણા, આમળાં, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન. કાળી દ્રાક્ષ, શિંગોડાં, કચરો (કસેરુ) અને તજ એ દરેક બબ્બે તોલા નાખવું અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઈ સવારમાં ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવા આપવો; તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરુચિ, વાતરક્ત, તૃષા, પિત્ત, દાહ, પાંડુરોગ. કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામશૂળનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. આ નારિકેલખંડપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તે કાંતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરુષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બળ આપનાર છે.

૪૯. **નારિકેલખંડપાક પાંચમો :**—શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાનાં બિયાં, કાળી મૂસળી, ખુરાસાની અજમો, તાલીમખાના અને કૌચબીજનું જુદું ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસિયાની અંદરનું મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી તેના વડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી; તેમ જ દૂધ અને ઘીની પણ સાત ભાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સૂકવવું. પછી નાળિયેરની અંદરનું કોપરું તથા ઉપલું ચૂર્ણ એ બંને બત્રીસગણા દૂધમાં બાફવાં. બફાયા પછી તેને ઘીમાં શેકી નાખવાં. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જાવંત્રી, જાયફળ અને સાકર એ સર્વ યોગ્ય પ્રમાણમાં નાખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવું, એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તિ તથા ક્ષયરોગ દૂર થાય છે અને વૃદ્ધ પણ તરુણના જેવો શક્તિમાન થાય છે.

૫૦. **નારિકેલખંડપાક છઠ્ઠો :**—૧૨૮ તોલા નાળિયેરની અંદરનું કોપરું, ઘી ૮૦ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી; તેમ જ જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, શિંગોડાં, કૌચબીજ, જાઈ, તમાલપત્ર, ધાણા, કસ્તૂરી, નાગબલા, દાડમની છાલ, ધોળું ભોંયકોળું, અરજુનવૃક્ષ, ગોખરુ, પટ્ટાગૂર, જટામાંસી, આસંધ, ચાતુર્જાત, શતાવરી, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિફળા, સુવા, ડાભ અને કાસ એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લઈ તેને શીમળાની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી; પછી સર્વનો પાક તૈયાર કરી, તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો; એથી તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવું.

૫૧. **પંચજીરકપાક :**—જીરું, કલોંજી જીરું, વરિયાળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સૂંઠ, ગંઠોડા, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, હાઉબેર; ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, કોઠ અને કપિલો, એ

પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર વખણાય છે; તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કાર્શ્ય તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

૫૨. પંચજીરકપાક બીજો :—જીરું, શેરણી, ધાણા, વરિયાળી, બોર, અજમો, રાઈ, બાવળ, કાસુંદરો, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રાનાં મૂળ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ધાણા ૧૬ તોલા; કચરો(કસેરુ), તગર, કોઠ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ, તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો. આ પંચજીરકપાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણો જ પ્રશસ્ત છે. આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઈ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાંડુરોગ, દુર્ગંધી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓનાં સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઊપસેલાં થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓએ નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અલક્ષ્મી–મળવર્જિત થાય છે.

૫૩. પડવાસપાક :—૬૪ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા, એ ત્રણે એકઠાં કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવાં. કિંચિત્ જાડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાંડ નાખવી. જાડો થયા પછી તે પાકને ઘીના વાસણમાં ભરી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, લીંડીપીપર, સાટોડી, દૂધી, કૌચબીજ અને ગોખરુ એ પ્રત્યેક તોલો–તોલો, મજીઠ અને આમ્રગંધ એ બબ્બે તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, ગુદ ૨ તોલા, નગોડનાં પાંદડાં કિંવા મૂળ ચાર તોલા, નાગમલા, કલાઈની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ આઠ આઠ માસા; ગળોનું સત્ત્વ અને તવખીર એ બબ્બે તોલા; અને વાળો, ધોળું ચંદન, જટામાંસી, ભીમસેની કપૂર, વંશલોચન, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર અને રક્તચંદન (રતાંજળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદોષ, પાંચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુમૂત્રરોગનો નાશ થાય છે સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરુષને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૪. પાષાણભેદપાક :—પાષાણભેદ ૬૪ તોલા લઈ, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગાયના ૫૧૨ તોલા ઘીમા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી, પાક હલાવતા હલાવતા જાડો કરવો. પછી એલચી, લવંગ, લીંડીપીપર, જેઠીમધ, ગળો, હરડે, રેણુકબીજ, ગોખરુ, અરડૂસી, શરપુંખો, સાટોડી, જવખાર, બહેડા, જટામાસી, સપ્તાગુલ, કમળ, કલાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કપૂર, પિત્તપાપડો, ષટ્કચૂરો, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજિત એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી દૂધ જાડુ થયા પછી તે સર્વ તેમા નાખી, નીચે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખી, સ્નિગ્ધ વાસણમા તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ, તેલ વગેરે વર્જ્ય કરવું એટલે પાચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરક્ત, બસ્તિગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ થાય છે. તીવ્ર અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે ઔષધ બ્રહ્મદેવે બતાવ્યું અને ચ્યવનને કહ્યું તે આ જ ઔષધ છે.

૫૫. પિપ્પલીપાક :—૬૪ તોલા લીંડીપીપર લઈ તે દૂધમા વાટવી અને પછી તે લીંડીપીપર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ઘીમા શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા ખાંડ લઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે લીંડીપીપર નાખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ બાર તોલા નાખવું અને તેની થેપલીઓ કરવી. આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો. તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે આ પાક જીર્ણજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષને પુષ્ટિકારક હોઈ ઊલટી, તૃષા, અરુચિ, શ્વાસ, શોષ, જિહ્વારોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સંજેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જઈ તરુણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૬. પિપ્પલીપાક બીજો :—૬૪ તોલા લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ લઈ તે ચોગણા દૂધમા પચન કરવુ પછી તેનો ગોળો થયા પછી ૨૫૬ તોલા ઘીમા રોકવો પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા લીંડીપીપરનો ગોળો અને એલચી, તજ, નાગકેસર, લવગ, જટામાસી, સૂઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ચદન, તગર, ત્રિકટુ, જાવત્રી, કેસર, જેઠીમધ તલ, પારાની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી, જાડો થયા પછી નીચે ઉતારવો પછી તેમા ૩૨ તોલા મધ નાખી તે પાક અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રુચિકર, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બળકર, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજીકરણ કરનારો હોઈ વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે

૫૭. પિપ્પલીપાક ત્રીજો :—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે પીપરનુ ચૂર્ણ દૂધમાં પાચન કરી તેને ૫૧૨ તોલા ઘીમા રોકવુ, પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણીમા મેળવી તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવગ, જાવત્રી, જાયફળ, સફેદ મૂસળી, કાળી મૂસળી, કેસર અને વંશલોચન એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી, પાક બહુ જ જાડો થયા પછી નીચે ઉતારી ઠડો કરી ઘીથી નીવડેલા વાસણમા ભરી રાખવો આ પાક રોજ સવારમા અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવા આપવો આ પાક પઢત્વ, મણ, ક્ષીણત્વ તથા દુર્બલત્વનો નાશ કરે છે અને સ્ત્રીસગ કરનારને, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાયેલો છે એવા પુરુષોને હિતાવહ છે

૫૮. પિપ્પલીપાક ચોથો :—૬૪ તોલા લીંડીપીપર લઈ તે દૂધમા વાટી અને ૧૨૮ તોલા ઘી લઈ તેમા મદાગ્નિથી રોકવી પછી ૧૦૨૪ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમા તે નાખવી અને તજ, તમાલપત્ર એલચી તથા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ ૧૨ તોલા નાખવુ અને તેના ચોસલા પાડવા આ પાક ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ અને કાતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઈ ક્ષય, પાડુ શ્વાસ, ઉધરસ, વાતરક્ત, ઊલટી, તૃષા, અરુચિ, શોષ, જિહ્વારોગ, જીર્ણજ્વર કમળો, ત્રિદોષ, હૃદ્રોગ, પ્રદર, સળેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે આ પાક એક વર્ષ સુધી આપવાથી વલિપલિત રોગ જઈ મનુષ્યને તરુણ કરે છે

૫૯. પીલુપાક :—૨૦૪૮ તોલા પીલુના લીલા ફળોનો રસ લઈ તે વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમા નાખી જાડો થાય ત્યાં સુધી હલાવવો પછી તેમા ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્જાત, લવગ, સૂઠ મરી, લીંડીપીપર, જાવત્રી તથા જાયફળનુ ચૂર્ણ એકેક તોલો નાખી મદાગ્નિ ઉપર તૈયાર કરવો આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી ખાવા આપવો, અને ભજિયા, ખાટા, ખારા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા એથી વાતરોગ, મૂત્રનાડિ શ્વાસ ઉધરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાદ્ય કફરોગ રક્તવિકાર પીનસ શોષ, દાહ સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તથા વિદ્રધિરોગનો પણ નાશ થાય છે આ પીલુપાક માણસોને સુખદાયી હોઈ સર્વરોગનાશક છે

૬૦. પૂગપાગ :—નાગકેસર નાગરમોથ, સૂઠ ચદન મરી, લીંડીપીપર આમળા, ચારોળી, તાલીમખાના, રસામણી, તજ તમાલપત્ર એલચીદાણા જીરુ, શાહજીરુ, શિગોડા વંશલોચન, જાવત્રી લવગ ધાણા અને વરિયાળી એ પ્રત્યેક એકેક તોલો તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમા બાફવુ પછી ગાયનુ ઘી ૩૨ તોલા સાકર ૨૦૦ તોલા આમળા ૧૬ તોલા અને શતાવરી ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમા નાખી મદાગ્નિ ઉપર ફરી સીજવવુ પછી નીવડેલા વાસણમા એ પાક ભરવો અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો. આ પાક પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્રાવ, મૂત્રનાડિ તથા અગ્નિમાદ્યનો નાશ કરનારો હોઈ પુષ્ટિ, વીર્ય ને ગર્ભ આપનાર, મદનાશક તથા સ્ત્રીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે

૬૧. પૂગપાક બીજો :—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઈ કાતરીને તેને પાણીમા પલાળી રાખવી તે નરમ થયા પછી સૂકી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવુ પછી સોપારીથી આઠગણું દૂધ લઈ તેમા તેને ઉકાળી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને ખાડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો પાક સારો સિદ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા એલચીદાણા, નાગબલા, બળદાણા, લીંડીપીપર,

જાયફળ, શિવલિંગી, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સૂંઠ, વાળો, કાળો વાળો, નાગરમોથ, ત્રિફળા, વંશલોચન, શતાવરી, કૌચબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલીમખાના, ગોખરુ, ઊભી ભોરિંગણીનાં મૂળ, ખારેક ખીરણી, ધાણા, જેઠીમધ, શિંગોડાં, જીરું, કલૌંજી જીરું, અજમો, જટામાસી, વરિયાળી, મેથી, ભોંયકોળું, કાળી મૂસળી, આસધ, કચૂરો (કસેરુ) નાગકેસર, મરી, ચારોળી, શીમળાનાં બી, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાદળી અને લવંગ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવું; તેમ જ પારાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર, એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમાં નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાડુ બાંધી તે બલાબલ જોઈ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનું સેવન કરશે, તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરુષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવો થઈ પૂર્ણચંદ્રના જેવો સુંદર કાંતિમાન થશે. આને રતિવલ્લભ પૂગપાક પણ કહે છે.

૬૨. બદામપાક :—બદામ ૩૨ તોલા, માવો ૧૬ તોલા, બેદાણા ૪॥ તોલા, લવંગ ॥ તોલો, જાયફળ ॥ તોલો, વંશલોચન ॥ તોલો, કમળકાકડી ॥ તોલો, એલચી ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, તમાલપત્ર ૧ તોલો, નાગકેસર ૧ તોલો, સાકર ૧૬૦ તોલા, ઘી ૧૬ તોલા, એનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ પુષ્ટિ થાય છે; વાતરોગ દૂર થાય છે; તાવમાંથી ઊઠેલા માણસને શક્તિ આવવા માટે આ પાક ઘણો ઉપયોગી છે.

૬૩. ભોંયકોળાનો પાક :—ધોળું ભોંયકોળું સૂકવી ખાંડીને તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને ધોળી મૂસળીનું પાંચ તોલા ચૂર્ણ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી માવો કરી તે માવો ઘીમાં શેકવો. પછી સારી સાકર ૩૨૦ તોલા લઈ તેની ચોતારી ચાસણી કરી તેમા માવા સહિત ભોંયકોળાનો ભૂકો મિશ્ર કરી ખૂબ ઘૂંટીને સરખું મિશ્રણ થયા પછી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગકેસર, કેસર, વંશલોચન અને તજ એ સમાન ઔષધોનું ચૂર્ણ ૨ તોલા સુધી, શાહજીરું એક તોલો અને પીપરીમૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી એ પાકનાં ચોસલા પાડવાં એ દરરોજ બે તોલા પ્રમાણે સવારસાંજ સેવન કરવાથી ક્ષયરોગ દૂર થઈ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે.

૬૪. ભોંયકોળાનો પાક બીજો :—ભોંયકોળાના કકડા કરી કાંજીમાં પલાળી રાખવા; પછી પાણીથી ધોઈ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી પછી ઘીમા તળવા. પીળા થયા પછી સાકરની ચાસણી કરી, તેમાં ૪ તોલા લીંડીપીપર, ૨ તોલા સૂંઠ. ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા જીરું, ૨ તોલા આમળાં, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલો એલચી, ૧ તોલો તમાલપત્ર, ૨ તોલા શિંગોડાં, ૨ તોલા કચૂરો, ૨ તોલા પીપરીમૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારોળી, ૪ તોલા મૂરુળી અને ૧ તોલો લવંગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી પાકમાં નાખી ચોસલાં પાડવાં. તે પાક ઘીમાં ખાવો. એનાથી રક્તપિત્ત, તાવ, ઉધરસ, કમળો, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, ઊલટી, તૃષા, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ તથા યોનિમાર્ગનો રક્તપ્રવાહ (પ્રદર) અને અગ્નિમાંદ્ય, એ રોગો દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫. મહાકામેશ્વરપાક :—ઉપરના 'રતિવલ્લભ પૂગપાક'માં ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાના બી, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષ, માયાં, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાંગ મેળવવી; એટલે આ કામેશ્વરપાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬. મહાકામેશ્વરપાક બીજો :—ધોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સૂંઠ, શતાવરી, નાગરમોથ, શિંગોડાં, કમળ, ચારોળી, બોર, આમળાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરું, ધાણા, લવંગ, જાવંત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, એ બબ્બે તોલા, લીલાં નાળિયેરનુ કોપરું તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એકત્ર પચન કરવું. પછી આમળાં તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી નાખવું. કલાઈની ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જણસો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો; આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ,

વાતરોગ, પેટ ચડવું, શળ, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂત્રવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેડની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ઠ, પિત્ત, અગ્નિમાંદ્ય અને હૃદ્રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૭. ભલ્લાતકપાક :—૧૨૮ તોલા ભિલામાં લઈ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકાં થયા પછી દૂધમાંથી કાઢી નાખવાં. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, મજીઠ, ધાણા, જીરું, ચાતુર્જાત, વાળો, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ટ, કેસર, લવંગ, જાયફળ, ભોંયકોળું, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર, એ સર્વનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ખાવા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, કોઢ, દાદર, ખસ, ઝીણી ફોડકીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત, શરીરમાં રોજ સણકા થતા હોય તે, બહેરાપણું, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૬૮. બૃહન્મૂસલીપાક :—૬૪ તોલા કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ લઈ તેનાથી આઠગણા દૂધમાં પચન કરવું. વ્યોષ (સૂંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર), ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), શેરણી, વરિયાળી, શતાવરી, જીરું, અજમો, ચિત્રો, ગજપીપર, અજમોદ, પીપરીમૂળ, આમળાં, ષટ્કચૂરો, ગોખરુ, ધાણા, આસંધ, હરડે, સમુદ્રશોકનાં બી, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાનું, બળદાણા, પેટારીનાં (કાંગસીનાં) બિયાં, જીતાવણી (ગંગેટી), કૌચબીજ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, વાળો, ચણકબોબા, અક્કલકરો અને ચંદન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખ્ખા તલ ૩૨ તોલા લેવા. રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લેવું. પછી સર્વ ઔષધિથી બમણી સાકર લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ જોઈ ઇષ્ટદેવતાનું પૂજન કરી રોજ એક લાડુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડું દૂધ પીવું, તેથી કરી અગ્નિમાંદ્ય, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂત્રવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણરોગ, ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દૃષ્ટિમાંદ્ય, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, પંઢત્વ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉરઃક્ષત, રજોદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, પ્રમેહ, મલબદ્ધરોગ, કૃશત્વ, દુર્બલત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે. વળી એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કાંતિવૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ વલિપલિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિનીકુમારે આ પાક નિર્માણ કરેલો છે. શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતાં ઉત્તમ બીજો કોઈ પાક નથી.

૬૯. મૂસલીપાક :—૩૨ તોલા કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ લઈ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુંદર ૧૬ તોલા, કોપરું ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા; જાયફળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળા, જટામાંસી, કૌચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાવંત્રી અને કેળનો કંદ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ એ સર્વનો પાક કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાંધી તે ખાવા આપવા; તેથી કરી ધાતુક્ષીણતા, અશક્તિ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરુચિ, પાંડુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્વર, સર્વ વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલિપલિત રોગ દૂર થઈ, ક્ષીણ થયેલાં ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મૂસલીપાકના સેવનથી વાંઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૭૦. મૂસલીપાક બીજો :—૩૨ તોલા મૂસળીકંદનું ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ઘી અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરિયાળી, શતાવરી, જીરું, અજમો, જાવંત્રી, ખોડી અજમો, પીપરીમૂળ, આમળાં, ષટ્કચૂરો, ગોખરુ, ધાણા, આસંધ, બાળહરડે, મોથ, સમુદ્રશોકના બી, લવંગ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, તવખીર, ચણકબોબા, અક્કલકરો, વાળો અને ચંદન, એ ૩૨ ચીજો દરેક તોલો તોલો; ૧૬ તોલા ફોતરાં કાઢેલા તલ અને સર્વથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તોલાના લાડુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકેક

લાડુ ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું. એનાથી મંદાગ્નિ, ગુલ્મ, મેદ, અર્શ, શ્વાસ, વ્રણ, ક્ષય, કમળો, પાંડુ અને શુક્રદોષ વગેરે દૂર થાય છે.

૭૧. **મેથીપાક** :—મેથી અને સૂંઠ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઈ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં ૩૨ તોલા ઘી નાખી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર જાડું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ નાખી ફરીથી મંદાગ્નિ ઉપર પક્વ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, લીંડીપીપર, સૂંઠ, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરું, ધાણા, કલોંજી જીરું, વરિયાળી, જાયફળ, પટ્કચૂરો, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેક ચાર તોલા અને મરી ૭ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે ખાવો. આ પાક આમવાત, અન્ય વાતરોગ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી (પ્રદર) અને સૂતિકારોગ એ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

૭૨. **મેથીપાક બીજો** :—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં ૬૪ તોલા મેથીનું ચૂર્ણ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. મધના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. તેનો સારો પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્જાત ૪ તોલા તથા પંચકોળ ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવું અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળવીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩. **લવંગપાક** :—૬૪ તોલા લવંગ લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર માવો થાય ત્યાં સુધી સીજવવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા અને જાયફળ, ચણકબોબા, લીંડીપીપર, સૂંઠ, મરી, ત્રિફળા, હળદર, દારુહળદર, એલચી, તગર, કેસર, જાવંત્રી, આસંધ, પુષ્કરમૂળ, પીપરીમૂળ, બળદાણા, અફીણ, લવંગ, અતિવિષ, ગોખરુ, ભીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચવક અને નાગકેસર એ દરેક તોલો તોલો તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ, એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી, આ પાક બબ્બે તોલા સેવન કરવો તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે; તેમ જ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતરોગ, અર્બુદ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, હેડકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વ લોકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શૈત્ય તત્કાળ દૂર થાય છે.

૭૪. **લવંગપાક બીજો** :—લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૬૪ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવું. પછી તેમાં *નીલકમળ ૪ તોલા*, એલચીદાણા અને ચંદન બબ્બે તોલા; ભીમસેની કપૂર, અગર અને તગર એ તોલો તોલો નાખવું; તેમ જ પંચામૃત (સૂંઠ, કાળી મૂસળી, ગળોનું સત્ત્વ, શતાવરી અને ગોખરુ), એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરવો. રોગથી અતિ જર્જર દેહ થયેલો હોય એવા પુરુષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, વલિપલિત અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે.

૭૫. **લસુનપાક** :—૬૪ તોલા લસણ ગંધ જવા માટે રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે તેમાંથી કાઢી સારી રીતે ધોઈ પછી વાટીને ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી તે જાડું થયા પછી તેમાં ઘી ૩૨ તોલા; રાસ્ના, શતાવરી, અરડૂસી, ગળો, પદ્કચૂરો, સૂંઠ, દેવદાર, વરધારો, અજમો, ચિત્રક, સુવા, સાટોડી, ત્રિફળા, લીંડીપીપર અને વાવડિંગ, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાખી, ઠંડું થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે થોડો ખાવા આપવો. તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ, આક્ષેપક, ભગ્નવાત, કટિવાત, ઉરુસ્તંભ, હૃદ્રોગ,

સર્વાંગવાત, સંધિભંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પથ્યકારક લસુનપાક વર્ણકર છે અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

૭૬. લસુનપાક બીજો:—લસણ સારું છોલી તે ૬૪ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી નાખી સીજવવું. તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવું થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી ૧૨૮ તોલા ખાંડ તથા સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર, શેરણી, વરધારો, પોખરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખરુ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, પદ્મકચૂરો, આસંધ અને કૌચબીજ એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ લસુનપાક અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો. એ સંપૂર્ણ વાતરોગ, શળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત. ગુલ્મ, ઉદરરોગ, ઊલટી, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મલગ્રહતા, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનકવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુબ્જવાત, હનુગ્રહ, શિરોરોગ, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, ખલ્લીવાત, પંગુવાત, સંધિવાત, બહેરાપણું અને સંપૂર્ણ પ્રકારના શૂળનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગનો નાશ કરે છે.

૭૭. સાલમપાક:—૩૨ તોલા પંજાબી સાલમ, ૩૨ તોલા પિસ્તાં, ૧૬ તોલા બદામગોળા, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૯ તોલા ધોળી મૂસળી, ૪ તોલા ગોખરુ, ૨ તોલા આસંધ, ૨ તોલા તાલીમખાના, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કૌચબીજ, ૧ તોલો કેસર, ૨ તોલા રૂમી મસ્તકી, ૧ તોલો જાયફળ, ૧ તોલો જાવંત્રી, ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો ચણકબોબા, ૧ તોલો વંશલોચન, ૧ તોલો બેદાણા, ૯ તોલા ચારોળી અને ૧ તોલો અખોડનો પાક કરી દરરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો; ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પાવું. આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને વીર્યવૃદ્ધિકારક છે.

૭૮. વિજયાપાક:—ભાંગ સારી રીતે ધોઈ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦ તોલા લેવો અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લઈ તેમા નાખી કઢવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા ખાંડ ૮૦ તોલા; ચાતુર્જાત, લવંગ, વ્યોષ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), અક્કલગરો, જાયફળ, જાવંત્રી, આસંધ, સાટોડી, દૂધી, કૌચબીજ અને ચવક, એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું અને સારી પેઠે કઢવી એ સર્વનો અવલેહ જેવો જાડો પાક થયા પછી સારા વાસણમા ભરી રાખવો. પછી રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર અને યોનિશૂળ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે. કોઈ કોઈ સ્થાને ચવકને બદલે બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે.

૭૯. વિદારીકંદપાક:—૬૪ તોલા ધોળા ભોંયકોળા(છૂંદવાથી જેમાંથી સફેદ દૂધ નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લઈ ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૧ ગણા દૂધમાં પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં જાવંત્રી, જાયફળ, લીંડીપીપર, એલચીદાણા, સૂંઠ, ધાણા, જીરું, અગર, કેસર, વાવડિંગ, શિંગોડાં, ગોખરુ, શતાવરી, બલદાણા અને ચણોઠીનાં મૂળ એ સર્વ તોલો તોલો નાખવાં અને ઠંડું થયા પછી તેમા ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો અને તે ઉપર જૂના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો; તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ સ્ત્રીઓના પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૮૦. શતાવરીપાક:—શતાવરીના મૂળનો કલ્ક કરી લેવો અને કલ્કથી ચોગણું દૂધ, દૂધના સમભાગે ગાયનું ઘી અને કલ્કના સમભાગે સાકર લઈ ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૮૧. શાલપાક:—દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અરજુન વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ ૧૧૬ તોલા, એ બે

એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગોળ; તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જાયફળ, નાગરમોથ, વંશલોચન, ધાણા, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, આસંધ, હરડે અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી સેવન કરવું; એટલે હૃદ્‌રોગ, ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિક્કા, રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિરોવિપાક ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થશે.

૮૨. **સૂંઠીપાક :**—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણું દૂધ લઈ સર્વનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક ઘટ્ટ થયા પછી સેવન કરવો; એટલે મસ્તકશૂળ, અર્દિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુકંપ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, વાતરોગ અને કફાદિક અન્ય રોગનો નાશ થાય છે.

૮૩. **સૂંઠીપાક બીજો :**—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સૂંઠ લઈ ચૂર્ણ કરી ચોગણા ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં કઢવી તેનો માવો કરવો. પછી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચાતુર્જાત, લવંગ, કેસર, લીંડીપીપર, અમ્લવેતસ, જીરું અને શાહજીરાનું ચારચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે ગુલ્મ, અરુચિ, સોજો, શૂળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૮૪. **સૂંઠીપાક ત્રીજો :**—૩૨ તોલા સૂંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પચન કરી ગોળો કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લઈ પાક કરી તેમા તે સૂંઠનો ગોળો અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બબ્બે તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૮૫. **શેવંતીપાક :**—ધોળી શેવંતી (ગુલાબ)નાં ફૂલ એક હજાર લઈ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા; ગળોનું સત્ત્વ, તવખીર, ધોળું જીરું, સીસાની કલાઈ અને કલાઈની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઈ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભર ભીમસેની કપૂર તેમાં મેળવીને વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્ય પાળવું. એના સેવનથી જીર્ણજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, કોઢ, નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આ જ રીતે ગુલાબના ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.)

૮૬. **શેવંતીપાક બીજો :**—કાટે શેવતી (શેવતી ગુલાબ)નાં ફૂલ એક હજાર લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તળવાં. ત્યાર પછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક ચારચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગળોનું સત્ત્વ ૨ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવો અને તે એક તોલો સવારે આપવો. આ શેવંતીપાક જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર, કુષ્ઠ, અર્શ, દુઃસાધ્ય નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૮૭. **બીલીપાક અથવા શ્રીફળપાક :**—બીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તે ૬૪ તોલા લઈ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામા તે પકવ કરવું. પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધોઅર્ધો તોલો તથા સર્વ ઔષધોની સમાન સાકર લઈ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વગ્દોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે; તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થઈ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા પીડાકારી પથરીનો નાશ થાય છે. આ પાકનુ સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવશ્ય કરવું; તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૮૮. **સૂરણપાક :**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ અથવા ફૂલ, નાગરમોથ, સૂંઠ, દંતીમૂળ, હરડે, નસોતર, ષટ્‌કચૂરો, ભારંગિ, ગોખરુ, ચિત્રક અને માલકાંગણી; એ દરેક બબ્બે તોલા લેવું. સૂરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને ભિલામાં ૧૬ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઈ તે કાઢામાં નાખી પુનઃ પકવ કરવો. સારો પાકો થયા પછી ચિત્રાનાં મૂળ, નસોતર, દંતીમૂળ તથા માલકાંગણી એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા અને વ્યોષ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ

નાખવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું. આ પાકને 'બાહુશાલગુડ પાક' કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો રોગ, ગોળો, ઉદરરોગ, આમવાત, સળેખમ, સંગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરાવ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

૮૯. સૂરણપાક બીજો:—નસોતર, માલકાંગણી, દંતીમૂળ, ગોખરુ, ચિત્રાનાં મૂળ, સૂંઠ, ષટ્કચૂરો, ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, સૂંઠ, નાગરમોથ અને હરડે, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા તથા ભિલામાં ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સૂરણ ૬૪ તોલા લઈ તે સર્વનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ૫૧૨ તોલા ગોળ નાખવો અને કડછીને ચોંટે ત્યાં સુધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમાં નસોતર, માલકાંગણી, સૂરણ અને ચિત્રકમૂળ એ પ્રત્યેક આઠઆઠ તોલા અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાંચ પ્રકારનો ગુલ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન બુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનારું છે અને મૂળવ્યાધિ રોગનો નાશ કરનારું છે. આ પાકને 'બાહુ શાલગુડ' પણ કહે છે.

૯૦. મહાભલ્લાતકપાક:—કડવો લીમડો, ધોળી ઉપલસરી, જાસુદી, કડુ, ત્રાયમાણ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, બાવચી, ધમાસો, વજ, ખેરસાર, ચંદન, કાળીપાટ, સૂંઠ, ષટ્કચૂરો, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, કરિયાતું, ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, કડવાં ઇંદ્રવરણાં, મોરવેલ, વાવડિંગ, અતિવિષ, ચિત્રકમૂળ, કાસાળું, ગળો અને નાગરમોથ, એ એકેક ભાગ અને પટોલપત્ર, હળદર, દારુહળદર, લીંડીપીપર, ગરમાળાની શિંગોનું મગજ, સાતવીન, સરસડાની છાલ, ચણોઠી, મજીઠ, કલગારી, રાસ્ના, સાટોડી, દંતીમૂળ, ખીલાની અંતરછાલ, ભાંગરો તથા કાંટાસરિયો, એ પ્રત્યેક બબ્બે ભાગ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો. પછી ૧૦૦૦ ભિલામાં ફોડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, આ કાઢો અને ઉપરનાં ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હજાર ભિલામાંનાં બી નાખવાં. પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, વાવડિંગ, ચિત્રકમૂળ, ચંદન, સિંધવ, કોષ્ઠ અને અજમો એ પ્રત્યેક ૪ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર, એ ચારચાર તોલા નાખી ઘીના વાસણમાં ભરી તેમાં શુદ્ધ ગંધકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. આ ભલ્લાતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રીમહાદેવજીએ રચેલો છે. આ અવલેહ ગળોના કાઢાની સાથે સેવન કરવાથી ધોળો કોઢ, ઉદંબર કોઢ, ઋક્ષજિહ્વ, પુંડરીક, ચર્મદળ, વિસ્ફોટક, રક્તમંડળ, કાપાલિક, ખસ, વિપાદિકા, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, પાંડુરોગ, ઊલટી, કૃમિ, ૭ પ્રકારના અર્શ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ પાકનું સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે ગમે તેવા કુષ્ઠ હશે તેનો પણ નાશ કરશે. જેને ભિલામો સદે નહિ તેઓએ આ પાક ખાવો નહિ.

૯૧. સૌભાગ્યસૂંઠીપાક:—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા નાખી લેહવિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને સૂંઠી રસાયન કિંવા સૌભાગ્યસૂંઠ કહે છે. આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાંતિને સારી કરે છે તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે તેમ જ પલિતપલિત અને વંધ્યત્વનો પણ નાશ કરે છે.

૯૨. સૌભાગ્યસૂંઠીપાક બીજો:—ઘી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ અંદર સૂંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા, વરિયાળી ૨૦ તોલા, વાવડિંગ ૪ તોલા, જીરું ૪ તોલા અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તથા બારીક એલચી, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચારચાર તોલા નાખવું અને પરાન કરવું આ પાકને **નાગરખંડ** કહે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ બળદાતા

છે. આ પાક તૃષા, ઊલટી, તાવ, દાહ, શોષ, ઉધરસ, પ્લીહા, કૃમિ અને મંદાગ્નિનાશક છે.

૯૩. સૌભાગ્યસૂંઠીપાક ત્રીજો :—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા શતાવરી, જીરું, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરિયાળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેકનું ચારચાર તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું. લેહના જેવું થાય એટલે સિદ્ધ થયું જાણવું. તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને અગ્નિ તથા બળ જોઈ સેવન કરવા આપવો. સુવાવડીએ તો વિશેષ કરીને સેવન કરવો. એના સેવનથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વલિપલિતનો નાશ થાય છે. આ પાક વયઃસ્થાપક, હૃદ્ય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે તથા આમવાત, મક્કલશૂલ અને સુવારોગનો નાશ કરનારો છે.

૯૪. સૌભાગ્યસૂંઠીપાક ચોથો :—સૂંઠનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તે દૂધ ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સૂંઠનો ગોળો અને ચાતુર્જાત, નાગરમોથ, વંશલોચન, મરી, ધાણા, જીરું, શાહજીરું, વરિયાળી, અક્કલકરો, સૂંઠ, લવંગ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, મરી, લીંડીપીપર, કૌંચબીજ, ષટ્કટુ (સૂંઠ, મરી, પીપરીમૂળ, ચિત્રક અને ચવક), જાયફળ, જાવંત્રી, શિંગોડાં, વરધારો, નસોતર, કમળકાકડી, ત્રિફળા, બલાત્રય, વાળો, આસંધ, ધોળું ચંદન, અગર, અજગંધ, ચણકબોબા, વગડાઉ તુલસીનાં બી, કાળી દ્રાક્ષ, અખોડ, કમળ, અજમોદ, બદામ, કોપરું, ભીમસેની કપૂર, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, શિલાજિત અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, એ પ્રત્યેક એકએક તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સવારસાંજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવહ છે. એના સેવન ઉપર પથ્યાપથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી. એના સેવનથી ક્ષય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, રક્તગુલ્મ, પ્રદર, સોમરોગ, દુગ્ધક્ષય (દૂધ ન આવતું હોય તે), મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમળો, ગલરોગ, પિત્તરોગ, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્યસૂંઠીપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણકારી છે. સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. શિલાજિત મેળવવાથી પાકનો રંગ કાળો થાય છે અને પાક ઢીલો થઈ જાય છે. માટે પાકમાં શિલાજિત ન મેળવવું, શિલાજિત પાણીની સાથે લઈ ઉપર પાક ખાવો.

૯૫. સૌભાગ્યસૂંઠીપાક પાંચમો :—૧૯૨ તોલા સૂંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૧૯૨ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી તાંબાની અથવા લોઢાની કડાઈમાં ચોગણું દૂધ અને સમભાગે સાકર નાખી તેમાં પચન કરવી. પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિફળા, જીરું, શાહજીરું, ધાણા, વરિયાળી, એલચી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વાળો, દ્રાક્ષ, ભોંયકોળું, ચંદન અને ખારેક, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, લીલા નાળિયેરનું અંદરનું કોપરું ૩૨ તોલા, શિલાજિત ૮ તોલા, લોહભસ્મ ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા, ચારોળી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા એ પ્રમાણે નાખવું. સર્વ ઔષધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ કેસર વગેરે નાખવાં. આ સૂંઠીપાક મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાંભળ્યો હતો. આ પાકના સેવનથી બળ, કાંતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી, સૌંદર્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થઈ યોનિશિથિલતા દૂર થાય છે. સ્ત્રીઓનાં સ્તન ઘટ્ટ થાય અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારના જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ તેમજ નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, મસ્તકરોગ, બસ્તિશૂળ યોનિશૂળ અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૯૬. હરીતકીપાક :—હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૯૬ તોલા અને પીપરીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ, શંખાવળી, બળદાણા, કચોરાં, સૂંઠ, અઘેડી, નાગરમોથ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીપર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલાનો અષ્ટમાંશ કાઢી કરી તેમાં હરડે વાટી નાખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૯૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૦ તોલા અને જાયફળ, કેસર, ચાતુર્જાત, આમળાં, અજમો, બહેડાં, જાવંત્રી, તામ્રભસ્મ, સૂંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર એ પ્રત્યેકનું

બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ તથા બળ આપે છે. વળી રસકોપ, સંગ્રહણી, ક્ષીણધાતુ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉધરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

૯૭. હરીતકીપાક બીજો :—દશમૂળ, ગજપીપર, કૌંચબીજ, ભારંગમૂળ, ષટ્કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, સૂંઠ, પહાડમૂળ, ગળો, પીપરીમૂળ, શંખાવલી, રાસ્ના, ચિત્રકમૂળ, અઘેડી, બળદાણા અને ધમાસો એ પ્રત્યેક બબ્બે પલ (૮ તોલા), જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ સર્વેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંની હરડે જુદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરડે અંદર નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી રોજ બે હરડે અવલેહ સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, સંગ્રહણી, સોજો અગ્નિમાદ્ય, સ્વરભેદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હૃદ્‌રોગ, હેડકી અને વિષમજ્વરનો નાશ થઈ બુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરીતકીપાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૯૮. આર્દ્રકખંડ :—આદાના બારીક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીપળીમૂળ, મરી, લીંડીપીપર, સૂંઠ, ચિત્રો, વાવડિંગ, નાગરમોથ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા લેવું અને તેનો પાકવિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો. એટલે શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઢ અને ઉત્કોઢનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીમડો અને આમળાંનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધભાતનું પથ્ય પાળવું. એટલે નવ દિવસમાં ઉપરના સર્વ રોગો દૂર થાય છે.

૯૯. વાસાખંડ :—અરડૂસીનાં પાંદડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી, ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તે ગાળી તથા કૂચા નીચોવી લઈ, તેમા હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ખાવો અને તે ઉપર ખુશીમાં આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, તૃષા, હૃદ્‌રોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે. (કોઈક જગ્યાએ વંશલોચન ૮ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે.)

૧૦૦. વાસાખંડ બીજો :—અરડૂસી, ભોરિંગણી, હરડે, આમળા અને દશમૂળ, ઝિંઝરણી, એ ઔષધો લઈ એમાં આઠગણું પાણી લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો પછી તેમાં સમભાગે ગોળ નાખવો;તેમ જ સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, બળદાણા, કાળી મૂસળી, ચાતુર્જાત, અજમો, શિંગોડાં, બીલાની અંદરનું મગજ, હળદર, ખેરનો ગુંદર, શતાવરી, જાયફળ, માયા, ચણકબાબા અક્કલકરો, કાળું નસોતર, અજગંધ, જાવંત્રી, ફટકડી, ગુંદાં અને ધઉંલો, એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાખવાં. પછી ઘી અને મધ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૦૧. વાસાખંડ ત્રીજો :—અરડૂસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા—એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઈ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરઃક્ષત રોગનો નાશ કરે છે.

૧૦૨. વાસાખંડ ચોથો :—અરડૂસીનાં પાંદડાં ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તે ગાળી તથા કૂચા નીચોવી લઈ તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષે કરી નાશ થાય છે.

૧૦૩. સૂંઠીખંડ :—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ કઢવી એનો ગોળો કરવો. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું; પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

૧૦૪. સૂંઠીખંડ બીજો :—સૂંઠ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપરીમૂળ, કૃષ્ણાગરુ, જાવંત્રી, જાયફળ, ષટ્કચૂરો, પાષાણભેદ, તામ્રભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, મંડૂર, લોહ અને કાંતભસ્મ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર એનો લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બળ, વર્ણ અને આયુષ્ય વધારનાર છે. તે વલિપલિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૧૦૫. હરિદ્રાખંડ :—હળદર ૩૩ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા; ત્રિકટુ, ત્રિજાત, વાવડિંગ, નસોતર, ત્રિફળા, નાગકેસર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાખી પચવવું; પછી સાકર નાખવી; અને પછીથી બાકીનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીમાં ભરી રાખવો તથા સાત દિવસ તે ખાવા આપવો. એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઈ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

૧૦૬. હરિદ્રાખંડ બીજો :—હળદર ૫૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા; વ્યોષ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), નસોતર, નાગરમોથ, જીરું, વાવડિંગ, દેવદાર અને જેઠીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઈ તેનો રીત પ્રમાણે કડછીને ચોંટે એવો જાડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઈ આપવો; જેથી કોઢ, ખરજ, વિસ્ફોટક, દાદર, ૭ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ અને હલીમકરોગનો નાશ થાય છે.

૧૦૭. કામસંદીપન મોદક :—શુદ્ધ પારો, ગંધક, અભ્રકભસ્મ, જવખાર, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, બંગડીખાર, મીઠો ષટ્કચૂરો, અજમો, અજમોદ, વાવડિંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વછનાગ, જીરું, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો; જાયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ધાણા, જેઠીમધ અને કચૂરો (કસેરું), એ ચાર ચાર તોલા; ભોંયકોળું ૨૦ તોલા; દંતીમૂળ, લીંડીપીપર, બળદાણા, કૌચબીજ, ગોખરુ, બિજોરું અને ઇંદ્રજવ, એ તોલો તોલો; સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલું જ મધ લઈ એકેક તોલાના લાડુ કરવા. આ મોદકને કામાગ્નિસંદીપન મોદક કહે છે. એના સેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઈ, સહસ્ર સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, શિથિલતા થતી નથી; વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, ભગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સજેખમ, શળ, આમવાત વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળનું. આ મોદક બળકારક, વલિપલિત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૦૮. ગુડૂચીમોદક (ગળોના લાડુ) :—વાળો, કાળો વાળો, તમાલપત્ર, કોઠ, આમળાં, કાળી મૂસળી, એલચીદાણાં, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકંદ, ભીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાંજળી, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જેઠીમધ, આસંધ, શતાવરી, ગોખરુ, તાલીમખાના, જાયફળ, ચણકબાબા, ગંઠોડા, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવાં અને ગળોનું સત્ત્વ બે ભાગ લેવું. પછી સાકર, ઘી અને મધ લઈ મોદક (લાડુ) બાંધી તે સવારે સેવન કરવા; તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૦૯. મદનવર્ધન મોદક :—ગોખરુ, તાલીમખાનું, આસંધ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, કૌચ-

બીજ, જેઠીમધ, લેચી (ગંગેટી) અને બળદાણાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો અને તેને ગાયના ઘીમાં શેકવો, પછી તેમાં ખાંડ નાખી લાડુ બાંધવા; ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું, ઘી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાથી બમણી ખાંડ નાખવી. આ પાક બલાબલ જોઈ આપવો એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૦. મદનવર્ધન મોદક બીજો :—ગોખરુ, તાલીમખાના, આસંધ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, કૌચનાં બીજ, જેઠીમધ, નાગબલા અને બળબીજ, એનું ચૂર્ણ કરી તે દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો. તે ગાયના ઘીમાં શેકવો. પછી તેમાં સાકર નાખી લાડુ બાંધવા; ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ અને ઘી ચૂર્ણની બરાબર નાખવું. સર્વથી બમણી સાકર નાખવી. બલાબલ જોઈ એનું સેવન કરવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧. મેથીમોદક :—ત્રિકટુ, ત્રિફળા, મોથ, જીરું. શાહજીરું, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, અજમો. સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, મોરમાંસી, ભીમસેની કપૂર અને ધોળું ચંદન, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનું ચૂર્ણ (ઘીમાં શેકી) લેવું. પછી બધાં ઔષધોથી બમણો જૂનો ગોળ લઈ તેને ભેળવી તેના લાડુ બાંધી અગ્નિબળ જોઈ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ મેદોરોગ, શ્વાસ, સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલો છે.

૧૧૨. સૂરણમોદક :—ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, સૂરણ ૮ તોલા, મરી ૮ માસા, ભિલામાં, પીપરીમૂળ, વાવડિંગ, ત્રિફળા, લીંડીપીપર અને તાલીસપત્ર એ દરેક તોલો તોલો; વરધારો ૮ તોલા, કાળી મૂસળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આડઆઠ માસા, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેમાં તે સર્વથી બમણો ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા. આ નિત્ય ૧ તોલો ખાવાથી હરસનો નાશ થાય છે; અને એનાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. નિત્ય સેવન કરવાથી મહાન ગુણકારી થાય છે.

૧૧૩. ચિત્રકગુડ :—ચિત્રક અને દશમૂળનો ૮૦૦ તોલા કાઢો અને ગળોનો રસ ૨૫૬ તોલા, હરડાં ૨૫૬ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક થતાં સુધી કઢવી, તેમાં બીજા દિવસે ૩૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો. આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અગ્નિવૃદ્ધિ માટે કહેલો છે. એ ખાઈને તેના ઉપર જે ખાય તે પચે છે. એ દમ, ઉધરસ, કૃમિ, ક્ષય, ગોળો, ઉદરરોગ, અર્શ, સર્વ કોઢ અને અંડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે; તેમજ સળેખમનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે.

૧૧૪. માષાદિ મોદક (અડદિયા લાડુ) :—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં સીજવવો; અને સાકર ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો; ત્યાર પછી જાયફળ, કાંકચ, તજ, જાવંત્રી, શુદ્ધ હિંગળોક, લોહભસ્મ, જેઠીમધ, નાગકેસર, લીંડીપીપર અને લવંગ એ બબ્બે તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ એમાં નાખી લાડુ વાળવા. તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થઈ આંખોને તેજ આવે છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષયરોગ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૧૧૫. માષાદિ મોદક બીજો :—અડદની દાળનું ચૂર્ણ, જવનું ચૂર્ણ, ઘઉંનું ચૂર્ણ અને ચોખાનું ચૂર્ણ સમભાગે લઈ તેનાથી અર્ધું ઘી તેમાં નાખી સારી રીતે શેકવું. પછી એ સર્વ ઔષધોના વજન જેટલી સાકર લઈ તેની ચાસણી તૈયાર કરીને તેમાં એ શેકેલું ચૂર્ણ તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના કરવા. રાત્રે એક લાડુ ખાઈ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખાટાખારા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા. આ પ્રમાણે કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ તેનું બળ ક્ષીણ થતું નથી.

૨—અવલેહ અથવા ચાટણ

અવલેહ કરવાની [illegible]

ઘન પાક કરે છે, તેને રસક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાના પર્યાય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે છે. તે અવલેહ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા જાણવું. તેમાં સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગણા નાખવા; એવો અવલેહ કરવાનો સર્વ સ્થળે નિયમ જાણવો. **અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે જાણવાની પરીક્ષા:**—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે; પાણીમાં ટીપું નાખવાથી બૂડે છે; તે અવલેહ આંગળીઓ વચ્ચે દબાવવાથી કઠિન અને ચીકણો જણાય છે અને તે પાકનાં ગંધ, ચૂર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે. એ પાક તૈયાર થયાનાં લક્ષણો જાણવાં. તે અવલેહનાં અનુપાનો દૂધ, શેરડીનો રસ, અરડૂસીનો રસ અને પંચમૂળના કાઢાનો યૂષ ઇત્યાદિ છે. તે તે રોગનું તારતમ્ય જોઈ યોજવાં.

૧. અગસ્તિ હરીતકયવલેહ:—મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા; ચિત્રો, પીપરીમૂળ, અઘેડી, ષટ્કચૂરો, કૌચબીજ, શંખાવળી, ભારંગમૂળ, ગજપીપર, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ તોલાનું ચૂર્ણ કરી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જ્યાં સુધી પાક થાય ત્યાં સુધી બાફવું. પછી ગાળી લઈ કાઢામાં તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાખવી; તેમ જ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે એમાંના પાક સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, પીનસ(સળેખમ), સંગ્રહણી અને વલિપલિત રોગનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઈ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરુષે આ પાક ખાઈને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. અગસ્તિ હરીતકયવલેહ બીજો:—દશમૂળ, કૌચબીજ, શંખાવળી, ષટ્કચૂરો, બળદાણાનાં મૂળ, ગજપીપર, અઘેડી, પીપરીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાખી, જવ બફાઈ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું અને અવલેહ સિદ્ધ કરી તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી; એટલે વલિપલિત રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, હૃદ્રોગ, અરુચિ અને પીનસ-રોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

૩. અગસ્તિ હરીતકયવલેહ ત્રીજો:—શંખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરણી, અરલુ, ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરુ, સિવણ અને પાડલ), પુષ્કરમૂળ, ષટ્કચૂરો, ધમાસો, કૌચના મૂળ, બળદાણાના ઝાડના મૂળ, અઘેડી, ગજપીપર, ગળો, સૂંઠ, પહાડમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, પીપરીમૂળ(ગંઠોડા), ભારંગમૂળ અને રાસ્ના, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બફાય ત્યાં સુધી કાઢો કરી પછી તે ગાળી લઈ તેમાં તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સળેખમ અને અરુચિનો રોગ દૂર થાય છે.

૪. અમૃતભલ્લાતકાવલેહ:—જે ભિલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવાં ૧૨૮ તોલા ભિલામાં લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખવાં અને તેમાં તેટલી જ ગળો નાખી ચતુર્થાંશ પાણી

બાળી નાખી, ગાળી, તેમાં સૂંઠ, ગળો, બાવચી, અરણી, કડવો લીમડો, હરડે, આમળાં, હળદર, રાતું નસોતર, મજીઠ, મરી, સૂંઠ, લીંડીપીપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોથ, તજ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરુનાં બિયાં, પટ્કચૂરો અને રતાંદળી એ સર્વનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવું. જાડું થાય ત્યાં સુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બફાયા પછી ઉતારી સમભાગે સાકરની ચાસણી મેળવી માટીના નવા વાસણમાં એ બધું રાખવું. આ **અમૃતભલ્લાતકપાક** પાણીની સાથે એક પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી સિલામાં સહન થઈ શકે તેમ ન હોય તેને આ ઔષધ આપવું નહિ. આ અવલેહ સર્વવિકાર વાતરક્તનો નાશ કરે છે; અને સર્વ પ્રકારનો કોઢ, અર્શ, વિસર્પ, મંડળ, કંડુ, સંપૂર્ણ વાતવિકાર તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારનો નાશ કરે છે. **અપથ્ય**—વ્યાયામ, અતાપ(તાપ), અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સ્ત્રીસંગ, તૈલાભ્યંગ અને માર્ગગમન એ વર્જ્ય કરવું.

૫. **અમૃતભલ્લાતકાવલેહ બીજો**:—પવનના યોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં બિલામાં ૨૫૬ તોલા લાવી ઈંટનો ભૂકો કરી તેમાં ખૂબ મસળવાં. પછી ધોઈ પવનમાં સૂકવવાં. સુકાયા પછી તેના કકડા કરી તેનાથી ચોગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહ્યા પછી ગાળી લઈ તેમાં સમભાગે દૂધ નાખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી; સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ભીમસેની કપૂર, જટામાંસી, વંશલોચન, નસોતર, ખેરસાર, ગળોનું સત્ત્વ, ચંદન, અક્કલકરો, લીંડીપીપર(બીજી વખત લેવી), ચણકબાબા, લવંગ, ધોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ, તગર, લીંડીપીપર(ત્રીજી વખત લેવી), ભોંયકોળું, જાયફળ, નાગરમોથ, જાવંત્રી, કાયફળ, જીરું, અગર, સમુદ્રશોષનાં બિયાં, મેદા અને મહામેદા (એના અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ અને કેસર, એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક તૈયાર કર્યે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમાં શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકમાં અનુપાનની જરૂર નથી. ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન પણ કરવું. એના સેવનથી શરીરની કાંતિ સુવર્ણ જેવી થાય છે; ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ પુરુષ વીર્યવાન થાય છે; ઇંદ્રિયો બળવાન થઈ નીરોગી થાય છે; દાંત પુનઃ સારી સ્થિતિમાં આવે છે; ધોળા થયેલા કેશ કાળા થાય છે; શરીરે પડેલી કરચળીઓ દૂર થાય છે; નાક, કાન અને આંગળી આદિ ઇંદ્રિયો પુનઃ સુંદર થાય છે; ચાંદીઓમાં કીડ પડેલી હોય એવો કુષ્ઠરોગી, જેવું સુકાયેલું વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુનઃ તાજું થાય છે તેવી રીતે પુનઃ સુસ્વરૂપ થાય છે, બૃહસ્પતિના જેવો બુદ્ધિમાન થઈ તેને વિસ્મૃતિ કદી પ્રાપ્ત થતી નથી, કલ્પના પ્રમાણે આયુષ્યવાળો થઈ તેને ઘણું વીર્ય પ્રાપ્ત થાય; અને તે સો વર્ષ સુધી સુખથી જીવે છે.

૬. **કંદર્પભૂષણાવલેહ**:—ધોળી કુંગળી લઈ તેને આમળાંની પેઠે સોયા વડે ટોચા કરી કાંઈક બાફ આપી, લૂગડાથી લૂછી તેને મધ નાખેલા વાસણમાં નાખી મોઢું બાંધી તે વાસણને અગ્નિ વિનાના ચૂલા ઉપર ચાર મહિના ટાંગી રાખી મૂકવું; પછી તેમાંની એકેક કુંગળી ખાતા જવી. **પથ્ય**:—મીઠું ભોજન. ચૌદ દિવસ ખાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૭. **અરડૂસીનો અવલેહ**:—અરડૂસીનાં પાંદડાંને કપડમટ્ટીમાં વીંટી અગ્નિની ભરસાડમાં શેકી પછી હાથમાં મસળી રસ કાઢવો, તેમાં સાકર નાખી મધ જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં થોડું બહેડાંનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખવું. આ ચાટણ શ્વાસ, કાસ, ક્ષય અને રક્તપિત્તનાશક છે.

૮. **આર્દ્રકાવલેહ**:—બારીક કરેલા આદાનાં કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. પછી ચાતુર્જાત ૪ તોલા, (વ્યોષ સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર) ૩ તોલા, ત્રિફળા ૩ તોલા, તથા લવંગ, બહેડાં, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, કરિયાતું, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આસંધ, જાવંત્રી, જાયફળ, અગર, ખેરસાર તથા કાળી દ્રાક્ષ એકેક તોલો અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો; એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મંદાગ્નિ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ તથા અગિયાર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ણ અને

જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯. આર્દ્રકાવલેહ બીજો :—૧૬ તોલા આદું છોલી–સુધારી પછી થોડા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમાં આદાના કકડા નાખી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, નાની હરડે, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, કડવા લીમડાની છાલ, દેવદાર, આસંધ, જાયફળ, જાવંત્રી, અગરુ, દ્રાક્ષ, એ બબ્બે તોલા નાખી માટીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખવું. એના સેવનથી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ અને હૃદ્રોગની શાંતિ થાય છે.

૧૦. કંસહરીતક્યવલેહ :—દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનાથી આઠગણું પાણી લઈ તેમાં દશમૂળ નાખી, પાણી ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાખી લેહ કરવો; તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર, એ એકેક તોલો અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વ એકત્ર કાલવવું. આ અવલેહ સોજો, આમવાયુ, ગુલ્મ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અમ્લપિત્ત, ઉધરસ, અરુચિ, શરીરનો વિકૃત વર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી, એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૧. આમલક્યવલેહ :—આમળાં યંત્રમાં પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમાં લીંડીપીપર ૭૬ તોલા, જેઠીમધ ૮ તોલા, સુકાયેલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદું ૮ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાખી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા ખવડાવવો એટલે હલીમક, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૧૨. કંટકાર્યવલેહ :—ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, ષટ્કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોડ, વજ, ભારંગમૂળ, ગળો, રાસ્ના અને કાકડાશિંગી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા ઊભી ભોરીંગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઈ, તેમાં પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૩૨ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૧૬ તોલા અને વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૧૩. કંટકાર્યવલેહ બીજો :—૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી લઈ અધકચરી કરી તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને ષટ્કચૂરો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા; તેલ અને ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી, એ સઘળું પકવ કરવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, ઊચકી (હેડકી) અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૧૪. કંટકાર્યવલેહ ત્રીજો :—ભોરીંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને હરડે નંગ ૧૦૦ લઈ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી, પકવ કરી, ઠંડું થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં ત્રિકટુ તથા ત્રિફળા બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાર, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરડૂસી, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થયેલો કફ, તેમ જ ક્ષત અને ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષતક્ષય અને ૬૧ પ્રકારના ઉગ્ર ક્ષયરોગો દૂર થાય છે. આ રસાયન ભૃગુઋષિએ કહેલું છે.

૧૫. કલ્યાણકાવલેહ :—પહાડમૂળ, ધાણા, અજમો, જીરું, શેરણી, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સિંધવ, હરડે, અજમોદ, વાવડિંગ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, મરી, ત્રિફળા, એલચીદાણા અને તજ તોલો તોલો લેવાં; તેલ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આમળાંનો રસ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ

૨૦૦ તોલા લઈ, એ બધાનો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમાં સેવન કરવો; એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬. કલ્યાણકાવલેહ બીજો:—લીલાં આમળાંનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેલ ૬૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વડાગરું મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું), અજમો, અજમોદ, શેરણી, જીરું, ત્રિફળા, ષટ્કટુ (સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપરીમૂળ), પહાડમૂળ, ધાણા, લીંડીપીપર અને વાવડિંગ, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો. તેના સેવનથી વ્રણ, કોઢનો રોગ, શુક્રાર્તવદોષ, ઉદર, મેહ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૧૭. કુટજાવલેહ:—કડાછાલ ૪૦૦ તોલા લઈ અધકચરી કરી તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાખી ચોથો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી લૂગડાથી ગાળી તેમાં ૧૨ તોલા ગોળ નાખી ફરીથી જાડું ઘટ્ટ થતાં સુધી પાક કરી તેમાં રસવંતી, મોચરસ, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, રિસામણી, ચિત્રક, કાળીપાટ, નાનાં (કુમળાં) બીલાંનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, વજ, ભિલામાં, અતિવિષ, વાવડિંગ અને વાળો, એ અઢાર ઔષધોનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાખી ઠંડું થયેથી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહ બકરીના દૂધમાં અથવા છાશમાં અગર દહીંમાં અથવા ઘીમાં કે પાણીમાં અનાજ પચી ગયા પછી લેવો અને સારું પથ્ય પાળવું. એથી બધી જાતના હરસ જલદી દૂર થાય છે અને ભગંદરાદિ દુષ્ટ રોગ, અતિસાર, અરુચિ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો, અમ્લપિત્ત, સોજો, દૂબળાપણું અને પ્રવાહિકા (મરડો) રોગ જે અતિસારનો ભેદ છે, તે પણ દૂર થાય છે.

૧૮. કુષ્માંડકાવલેહ:—સાકર ૧૨૮ તોલા, આમળાંનો રસ ૨૫૬ તોલા અને કોળાના કકડા બાફી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અરડૂસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પચન કરી જાડું થયા પછી હરડે, આમળાં, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને તાલીસપત્ર, સૂંઠ, ધાણા તથા મરી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, તથા (ઠંડું થયે) મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઈ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, તાવ, હેડકી રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને સળેખમનો નાશ કરે છે.

૧૯. કુષ્માંડકાવલેહ બીજો:—જૂનું અને મોટું કોળું લઈ તેની છાલ તથા બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું. ઠંડું થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કોળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી, તે ઉકાળેલા પાણીમાં નાખવા અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીપર, સૂંઠ અને જીરું એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી તથા તજનું ચૂર્ણ બબ્બે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં ખાંડ (કોઈના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કોઈના મતમાં મધ કરતાં અર્ધી–એ પ્રમાણે છે) નાખવી અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર એકેક તોલો નાખી પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુષ્માંડક–રસાયન અગ્નિબળ જોઈ આપવું. તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઊલટી, તૃષા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ય અને તારુણ્યકારક, બળ, વર્ણને આપનાર, ઉરઃક્ષતનું સંધાન કરનારો તેમજ પૌષ્ટિક તથા સ્વરને સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

૨૦. કુષ્માંડકાવલેહ ત્રીજો:—જૂના અને મોટા કોળાને છોલી તેની અંદરથી બી અને છાલ કાઢી નાખી એના ઘણા જ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં

મંદ અગ્નિ વડે હલાવી હલાવી બાફવા. જાડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરું ૧૬ તોલા, ચારોળી ૮ તોલા અને ગોખરુ ૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી, ચાટવા જેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલો અને જીરું, અજમો, ગોખરુ, તાલીમખાનું, હરડે, કાંચકાનો મગજ તથા તજ એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, આસંધ, શતાવરી, કાળી મૂસળી, નાગગલા, વાળો, તમાલપત્ર, પટ્કચૂરો, જાયફળ, લવંગ, બારીક અને મોટી એલચી, શિંગોડાં તથા પિત્તપાપડો-એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સૂંઠ, આમળાં તથા નાગકેસર એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા; વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા : એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી નાખવાં. આ કુષ્માંડકાવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે ખવડાવવો; અથવા અગ્નિબળ જોઈ વધારે-ઓછો ખાવા આપવો. આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રક્તાર્શ, પિત્તથી થતી ઊલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અત્યંત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે; તેમજ એના સેવનથી ષંઢત્વ દૂર થઈ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવલેહ માટીના કોરા વાસણમાં ભરી રાખવો.

૨૧. કુષ્માંડકાવલેહ ચોથો :—કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા તથા આમળાંનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગોળો થાય એટલે તેમાં સાકર ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ બે તોલા ખાવો. આ ખંડકુષ્માંડકાવલેહ સેવન કરવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષા તથા કમળાનો નાશ થાય છે.

૨૨. કુષ્માંડકાવલેહ પાંચમો :—પાકેલું કોળું છોલી ગર્ભનું પાણી લૂગડામાં ચોળીને કાઢવું પછી સુકાવી ઘીમાં શેકવું. લાલ રંગ થાય એટલે ઉતારી તેમાં બદામ તળીને નાખવી. દૂધનો માવો કરીને નાખવો અને જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડીને ઝીણા વાટીને નાખવાં અને હલાવી એકત્ર કરવાં. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઈ કોળાના પાણીમાં પાક કરવો. તેમાં કેસર નાખવું. ચાસણી કરી સર્વ ઔષધો નાખી એકત્ર કરી રાખી મૂકવું. એ નિત્ય બબ્બે તોલા ખાવાથી અમ્લપિત્ત, દાહ, ભ્રમ, શોષ, ક્ષીણતા, અગ્નિમાંદ્ય એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ મળે છે.

૨૩. કુષ્માંડકાવલેહ છઠ્ઠો :—જૂના કોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઈ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમા લાલ થાય ત્યા સુધી શેકવુ. પછી ૫૧૨ તોલા અરડૂસીનો કાઢો લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી પાક કરવો અને તેમા તે નાખવું તથા આમળા, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલાનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ સેવન કરવાથી ઉરસ, દમ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ થાય છે.

૨૪. કુષ્માંડકાવલેહ સાતમો :—જૂનું અને મોટું કોળું છોલી તેના બારીક કકડા કરવા. તે કાંજીમા અને પાણી વડે ધોવા. પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઈ તેમાં તે બાફવા. પછી તેને ઘીમાં શેકવા. સારા લાલ થયા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા તે કોળાના કકડા તથા લીંડીપીપર, સૂંઠ અને મરી આઠ આઠ તોલા; તથા જીરું, શાહજીરું, આમળાં, તજ, એલચી-દાણા, તમાલપત્ર, શિંગોડા, પટ્કચૂરો, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળી મૂસળી, લવંગ અને કલાઈની ભસ્મ, એ બબ્બે તોલા નાખી સારી પેઠે ઘૂંટી તે પાક અવલેહ જેવો કરવો. પછી તેમા ઘી નાખી તેનું બલાબલ જોઈ સેવન કરવો, એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, કામીણ, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, ઊલટી, તૃષા, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિ-માંદ્યના રોગોને દૂર કરે છે, વૃદ્ધ પુરુષ તરુણના જેવો થાય છે, વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને નપુંસકને પુરુષત્વ આવે છે. આ કુષ્માંડકાવલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે.

૨૫. કુષ્માંડકાવલેહ આઠમો :—કોળું ચીરી તેના કકડા કરી ૪૦૦ તોલા જેટલા સર્વ

પાણીમાં બાફી તેને વસ્ત્રથી નિચોવી નાખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તે કૂચાને શેકવા. બાદ સાકર ૬૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કોળાને નાખવું અને તે સાથે સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગરમાળો, જીરું, ચિત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ત્રિફળા, બલાત્રય (બળદ્રક્ષ, જીતેલી, અતિબલા), શતાવરી, તાલીસપત્ર, મેથી. નસોતર, દંતીમૂળ, ગજપીપર, તાલીમખાનું, તલ, દ્રાક્ષ, ગોખરુ, નાગરમોથ, ચવક, આસંધ, કાળો વાળો, ચારોળી, કૌચબીજ, પટ્કચૂરો, જેઠીમધ, વંશલોચન, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ગુંદર, ભાંગ, ચણકબાબા, જાયફળ, જાવંત્રી, ભોંયકોળું, સિંધવ કાળી મૂસળી અને શિંગોડાં એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો તથા અભ્રકભસ્મ ૪ તોલા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કોષ્ઠશુદ્ધિ કરી આ પાકનું સેવન કરવું. આ પાક ધાતુવર્ધક અગ્નિવર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ એ રોગનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો બુદ્ધિમાન થાય છે.

૨૬. **કુષ્માંડકાવલેહ નવમો :**—ઉપર પ્રમાણે ઘીમાં શેકવા સુધીની ઉપલે જ વજને ક્રિયા કરી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં મધ ૬૪ તોલા; ત્રિકટુ, ધાણા. જીરું તથા ચાતુર્જાત પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા નાખી લેહ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૭. **કુષ્માંડકાવલેહ દશમો :**—કુષ્માંડકાવલેહની પેઠેજ સૂરણ લઈ તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મૂળવ્યાધિ. મૂઢવાત અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

૨૮. **કુષ્માંડકાવલેહ અગિયારમો :**—જૂનું કોળું લઈ તેમાંનાં બી કાઢી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઈ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવા. પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જીરું, એલચીદાણા, ત્રિફળા, ચિત્રો પીપરીમૂળ, ચવક, ગજપીપર, શિંગોડાં, કચૂરો (કસેરુ), કાળી મૂસળી અને નાગરમોથ—એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા; તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઈ, તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત વાયુ તથા અગ્નિમાંદ્ય દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે પુષ્ટ થાય છે; ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ મળે છે; અતિશય સ્ત્રીસંગના યોગે જે પુરુષો ક્ષીણવીર્ય થયેલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે; તેમજ ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, ઊલટી અને અરુચિનો નાશ થાય છે. આ ગુડકુષ્માંડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે શોધેલો છે.

૨૯. **કુષ્માંડકાવલેહ બારમો :**—૮ મા પ્રકારમાં કહેલા વજન પ્રમાણે કોળું બાફી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ તેનો પાક કરી. તેમાં તે કોળાના કકડા તથા લીંડીપીપર ૮ તોલા, સૂંઠ ૮ તોલા, જીરું ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા. ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવાં. પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખી, સારી પેઠે ઘૂંટી તે પાક ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી. તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય એ રોગો દૂર થઈ હૃદયમાંની ચાંદીઓ રુઝાઈ જાય છે અને બુદ્ધિ. સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. હૃદયને આહ્લાદ આપનાર આ રસાયન અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

૩૦. **કુષ્માંડકાવલેહ તેરમો :**—જૂનું અને મોટું કોળું લઈ. બાફી તેના બારીક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં બાફવા. અર્ધું પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નિચોવી કાઢવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કોળાના કૂચા સૂકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી લાલ થયા પછી કોળાના ઉકાળેલા પાણીમાં નાખી, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીપર, સૂંઠ, જીરું અને શાહજીરું પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી અને તજનું ચૂર્ણ બબ્બે તોલા નાખવું તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત. પિત્તજ્વર. તૃષા, દાહ, પ્રદર. કૃશતા, ઊલટી, સ્વરભેદ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય વગેરે સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. આ પાક હૃષ્ય(વીર્યવર્ધક),

બૃંહણ(ધાતુવર્ધક) અને બળવર્ધક છે.

૩૧. કુષ્માંડકાવલેહ ચૌદમો :—કોળું છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ તે પાણીમાં બાફવા. પછી વસ્ત્રમાં નાખી કોરા કરવા. એ કોરા થયેલા કૂચાઓને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કૂચા નાખવા તથા લીંડીપીપર અને આદું, એ આઠ આઠ તોલા નાખવાં તથા જીરું, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ધાણા એ બબ્બે તોલા નાખવાં. પછી પાક ઘટ્ટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું. (તેમાં કોઈના મતમાં મધના કરતાં અર્ધી ખાંડ અને ખાંડથી અર્ધી દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧॥ તોલો નાખવું. અગ્નિબળ જોઈ આ પાક સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઊલટી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે. આ પાક વૃષ્ય, તારુણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધેલો છે.

૩૨. કુષ્માંડકાવલેહ પંદરમો :—કોળું ચીરી તેના બારીક કકડા કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, લીંડીપીપર, સૂંઠ, જીરું, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક બાળકને અને વૃદ્ધને હિતકારક છે. આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થયેલી ક્ષીણતા, વ્રણરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઊલટીનો નાશ કરે છે.

૩૩. કુષ્માંડકાવલેહ સોળમો :—સારું પાકેલું કોળું લઈ, તેની ઉપરની છાલ અને અંદરનાં બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી, તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમા બાફવા. પછી પાણી નિચોવી નાખી કૂચાને ૬૪ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ કાઢી રાખેલા કોળાના પાણીમાં તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કકડા, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, જીરું અને નાગકેસર એ આઠ આઠ તોલા નાખવું. પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઊલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર એ રોગો દૂર થઈ ગળું સાફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શક્તિ આવે છે અને શરીરની કાંતિ સારી થાય છે. એ પ્રમાણે જ સૂરણપાક કરવો. તે(સૂરણપાક) મૂઢવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાંદ્ય અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે.

૩૪. કેસરકાવલેહ :—ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત, ત્રિફળા, લવંગ, કૃષ્ણાગરુ, ધોળું ચંદન, તાલીમખાનું, અક્કલકરો, જાયફળ, કૌચબીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસંધ, ગોખરુ, કાળી મૂસળી, વાવડિંગ, સમુદ્રશોકના બી, શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાં, જાઈનાં ફૂલ અને ચણકબાબા એ ઔષધો સમભાગે લેવા. કેસર ૨૦ ભાગ, કસ્તૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાખવી. બંગભસ્મ(કલાઈની ભસ્મ), પારાની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ અને કાંતભસ્મ, એ ભસ્મો એકેક ભાગ નાખવી. સોનાના વરખના પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વરખનાં પાન ૨૦૦ નાખવાં. ભાંગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાખવી. પછી એ સર્વનો લેહના જેવો પાક કરવો. આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો આપવો; તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરુણ જેવો થઈ આરોગ્ય પામે છે અને બળ તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ જ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે.

૩૫. કેસરકાવલેહ બીજો :—૩૨ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ, એ સર્વ એકત્ર કરી, લોખંડની કઢાઈમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦ તોલા નાખવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, જાયફળ, જાવંત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌચબીજ, શતાવરી, આસંધ, ગોખરુ, શેરડી, કચોરાં, અમ્લવેતસ, સૂંઠ, ધાણા, વગડાઉ તુલસીનાં બી, વંશલોચન, શિંગોડાં, નાગરમોથ, મોચરસ, વરધારો, દેવદાર, શણ, અજમો, કૃષ્ણાગરુ, કમળ અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધોઅર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખવું; તેમ જ અભ્રક-

ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમાં શોધન કરેલો વચ્છનાગ, એ પ્રત્યેક ઔષધ અર્ધોઅર્ધો તોલો નાખવું. આ કેસરકાવલેહ દુર્બળોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાંતિવર્ધક છે. વીર્ય, બળ અને માંસ જેનું નષ્ટ થયેલું છે અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી, એવા પુરુષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાતકફથી થનાર રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૩૬. ખંડકાદ્યવલેહ :—શતાવરી, બળદાણાના વૃક્ષનાં મૂળ, ગળો, મુંડી (કલાર), ત્રિફળા, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, ભોરીંગણી, ઊભી ભોરીંગણી અને ખેરનાં મૂળ, પ્રત્યેક વીસવીસ તોલા લઈ, એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ ત્રણે ભસ્મો મળીને ૪૮ તોલા અને સાકર ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખંડની કડાઈમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશલોચન, વાવડિંગ, લીંડીપીપર, સૂંઠ, જીરું, શાહજીરું, કાકડીનાં બી, ત્રિફળા, ધાણા, મરી, લીંડીપીપર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી એ પ્રથમના પાકમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો અને એ પાકમાંથી એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું તથા જડાન્ન ભોજન કરાવવું; એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તશૂળ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઊલટી, કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એ સર્વ રોગોનો આ પાક નાશ કરે છે, તેમજ તે ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માંગલ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઈ કામે, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળિયેરનું પાણી, લાંમડી, ચાકવતની ભાજી, સૂકા મૂળા, પંડોળાં, ગંતાક, પાકેલી કેરી, ખજૂર, મીઠું દાડમ, કોળું, કાકડી, કાલિંગડું, કારેલું, કસુંબી એ પદાર્થ; જળસ્થળનાં જંતુનાં માંસ, આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાદ્યવલેહ ખાનાર પુરુષે વિશેષે કરી વર્જ્ય કરવા.

૩૭. ચ્યવનપ્રાશાવલેહ :—કાકડાશિંગી, ભોંયઆમલી, ત્રિફળા, બળવૃક્ષનાં મૂળ, ગળો, ભોંયકોળું, પટ્કચૂરો, હરણવેલ, દશમૂળ, ચંદન, નાગરમોથ, નીલકમળ, એલચીદાણા, અરડૂસી, કાળી દ્રાક્ષ, અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ ૭ ૭ તોલા લેવું. પછી આમળાં નંગ ૫૦૦ લઈ, ઉપલાં સર્વ ઔષધો અને તે આમળાંને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો ભાગ પાણી બળતાં શેષ રહે એટલે તેને ગાળીને આમળાંમાંનાં બી કાઢી લઈ, ચોવીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઈ તેમાં શેકી નાખવું. પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી સારો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા વંશલોચન ૧૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ ખાવાના ઉપયોગમા લેવો. એના સેવનથી શોષ, ક્ષીણત્વ, મૂર્છા, શ્વાસ, ઊલટી અને ઉરસ્તનો નાશ થાય છે અને વિષયાસક્તિ થાય છે.

૩૮. ચ્યવનપ્રાશાવલેહ બીજો :—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, જીવક, ઋષભક, નીલકમળ, સાલવણ, પીઠવણ, લીંડીપીપર, કાકડાશિંગી, મેદા, ભોંયઆમલી, એલચીદાણા, હરણદોડી (જીવંતી), કૃષ્ણાગરુ, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચંદન, પટ્કચૂરો, સાટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, અઘાડીનાં મૂળ, ગળો, ભોંયકોળું, અરડૂસી અને પીપરીમૂળ એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા; આમળાં નંગ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ, તેમાં ઉપરના સર્વ ઔષધો તથા આમળાં નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેવું. તદનંતર આમળાંના ઠળિયા કાઢી નાખી ને આમળાં તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઈ તેમાં શેકી નાખવાં. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ એ બધાંનો લેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખવાં. આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતવાસ કરી રહેવું અને પથ્ય ભોજન કરવું. આ અવલેહનું ચ્યવનઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર

થઈ હતી; તેમ જ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ, હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે. બાળક, વૃદ્ધ, ઉરઃક્ષતક્ષયી અને કૃષને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, કાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે; શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે, સ્ત્રીભોગ વિષે ઇચ્છા થાય છે, ઇંદ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૯. ચ્યવનપ્રાશાવલેહ ત્રીજો:—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણદોડી, કાંકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, વગડાઉ અડદ, ઋષભક, જીવક, જેઠીમધ, બળદાણા, કાકડાશિંગી, ભોંયઆમલી, લોધર, લીંડીપીપર, હરડે, કમળ, પોખરમૂળ, પદ્મકચૂરો, ગળો, ભોંયકોળું, અરડૂસી, સારોડી અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઈ તેમાં નાખવા તથા આમળાં નંગ ૫૦૦ તે પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે આમળાંના ઠળિયા કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઈ તેમાં શેકવાં. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી ફરી પચન કરવું. તેમાં ૨૪ તોલા મધ નાખવું. વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનો નાશક છે અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઊલટી, હૃદ્રોગ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરનાર છે.

૪૦. ચિત્રકાવલેહ:—ચિત્રાનાં મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીપરીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા, બળમૂળ, ભારંગમૂળ, પદ્મકચૂરો, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ ૧૮૯૨ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો ભાગ શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા—એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદાર્થોને બારીક વાટી પાકમાં નાખી સારી પેઠે ઘૂંટી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ૪ તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગાંઠ-બરોળ), ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષયરોગ, શૈત્ય અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ચિત્રકાવલેહ ભારદ્વાજ ઋષિએ કહેલો છે

૪૧. જાતિપત્ર્યવલેહ (જાવંત્રી અવલેહ):—જાવંત્રી ૬૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગાયનું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાશથી ચોંટી જાય ત્યાં સુધી પચન કરવું. ત્યાર પછી ૧૬ તોલા જાવંત્રી લઈ તેનો કલ્ક કરી(વાટી)તે તેમાં નાખવી. તેમ જ સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, રૂમીમસ્તકી. તગર, મોચરસ. ધોળી મૂસળી, કાળી મૂસળી, કૌચબીજ, સમુદ્રશોકનાં બી, કાળાં ધંતૂરાનાં બી, અફીણ, કલાઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખરુ, કૃષ્ણાગરુ, કેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબાબા, વાળો, ચંદન, ખુરાસાની અજમો અને કાયકાં, એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઈ તેમા નાખવાં. પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ખાવો. તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઈ પુરુષ સ્ત્રીઓને આહ્લાદ આપનાર થાય છે, બુદ્ધિ, કાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઈ પુરુષ ઘોડાના જેવો વેગવાળો થાય છે; ધાતુવૃદ્ધિ થઈ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે; તેમ જ વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને અરુચિ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે. આ જાતિપત્ર્યવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે તેમ જ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૪૨. જીરકાવલેહ:—જીરું ૬૭ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને લોધર ૨૨ તોલા લઈ, સર્વ એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. અવલેહના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા; ચાતુર્જાત, લીંડીપીપર, સૂંઠ, જીરું, વાળો, દાડમની છાલ, રસાંજન, ધાણા, હળદર, પડવાસ, વંશલોચન અને તવખીર, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવાં. આ જીરકાવલેહ પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી. જીર્ણજ્વર, ક્ષય, દાહ, પીનસ તથા મૂળવ્યાધિનો નાશ કરે છે અને પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

૪૩. જીરકાવલેહ બીજો:—૧૬ તોલા જીરું લઈ તેનાથી ચોગણા બકરીના દૂધમાં મંદાગ્નિ

ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં મધ, સાકર અને ઘી, પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને અજમોદ, અતિવિષ, વાવડિંગ, હિંગ, સિંધવ, કાયફાનો મગજ, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, હળદર, ચિત્રાનાં મૂળ, લીંડીપીપર, જાયફળ, લવંગ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાખવી. આ કુટજાવલેહ સંગ્રહણી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજાનો નાશ કરે છે.

૪૪. ત્રિફલાદ્યવલેહ:—ત્રિફળા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મૂળ ૩ ભાગ, વાવડિંગ ૩ ભાગ, શિલાજિત ૫ ભાગ તથા રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ એકેક ભાગ તથા સાકર ૮ ભાગ લઈ તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપલાં સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો અને તે ઉપર રુચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરાવવું કળથી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, ક્ષય, કોઢ, અજીર્ણ, પ્રમેહ, શ્વાસ, સોજો, અરુચિ, અપસ્માર, કમળો અને મૂત્રવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૪૫. દાડિમાવલેહ:—દાડમનો રસ ૬૪ તોલા લઈ તેને ચારગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા અને સૂંઠ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ધાણા, અજમો, જાવંત્રી, મરી, જીરું, વંશલોચન, ભાંગ, લીમડાનાં પાંદડાં, મજીઠ, કડાની છાલ, શીમળાની છાલ, અરલુ, અતિવિષ, કાળીપાટ અને લવંગ, એ દરેક ચારચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૬૪ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ જ્વરાતિસારનો નાશકર્તા છે.

૪૬. દ્રાક્ષાવલેહ:—કાળી દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી ઘીમાં તળવી. પછી સાકરના પાકમાં નાખી તેમાં જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડીનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું. આ નિત્ય બે તોલા આપવાથી અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાંડુ, કમળો અને અશક્તિ એ રોગ દૂર થાય છે.

૪૭. ખંડપિપ્પલ્યવલેહ:—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા; એ સર્વનો પાક કરી જરા પાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડે, જીરું, ધાણા, નાગરમોથ, આમળાં તથા વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ અને શાહજીરું, સૂંઠ, નાગકેસર, જાયફળ, મરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ સર્વ અર્ધોઅર્ધો તોલો નાખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાખી, આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી સવારે બલાબલ જોઈ ખાવા આપવો. તે પાક અમ્લપિત્ત, મલબંધ, અરુચિ, ઊલટી તૃષા, દાહ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને હિતાવહ છે.

૪૮. ખંડપિપ્પલ્યવલેહ બીજો:—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા, એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કડાઈમાં ઉકાળી જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી, પીપરીમૂળ, ધોળું ચંદન, જેઠીમધ, વાળો તથા જાવંત્રી, એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંદ્ય અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરુણને વીર્યવર્ધક છે; તેમજ વિપુલ બળ આપનાર. દીપન અને પાચન એવો હોઈ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાંડુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

૪૯. ખંડપિપ્પલ્યવલેહ ત્રીજો:—લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા, એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોથ, ધાણા, સૂંઠ, જટામાંસી, જીરું, શાહજીરું હરડે અને આમળાં, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા; મરી અને ખેરસાર, એ ૭ ૭ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોજ ત્રિફળા અને મધમાં યથાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શૂળ, અરુચિ, હૃદ્રોગ, ઊલટી અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવહ છે.

૫૦. પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ:—૬૪ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં

મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; પછી તેમાં ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી મધનાં જેવું જાડું કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પંચકોલ (લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠ), મરી, તગર, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, કાચકા, અક્કલકરો, સમુદ્રશોકનાં બી, અગર, જીરું, શાહજીરું, સુવા, વરિયાળી, ષટ્કચૂરો, ધાણા, વાવડિંગ, તામ્રભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, બંગભસ્મ(કલાઈની ભસ્મ), લોહભસ્મ, વંશલોચન તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું; પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી રાખવો આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રવૃદ્ધિ થઈ ઉત્તમ પ્રકારે વાજીકરણ થાય છે. વલિપલિત એટલે કેશ ધોળા થવાથી મુક્ત થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઈ માણસ મોટો બળવાન થાય છે. શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ બળ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકનુ યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ અને ૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે; તેમ જ ૧૮ પ્રકારના કોઢ, ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહ, અરોચકરોગ, ગુલ્મ, ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિ સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ, જીર્ણ-જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અંડવૃદ્ધિ, પ્રદર, પાંડુરોગ, વાત, પિત્ત, વાતરક્ત, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, મેદોરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે. જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણ-સોને અમૃત તુલ્ય છે

૫૧. પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ બીજો :—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ, પ્રથમ દૂધમાં ઘી નાખી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી કઢવી જાડું થયા પછી સાકર અને મધ નાખવુ પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા તથા નાગકેસર એ ચાર ચાર તોલા અને લોહભસ્મ ૧ તોલો નાખવાં આ અવલેહ રોજ બે તોલા ખાવા આપવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ઠ(કોઢરોગ), ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, નપુંસકત્વ, અરુચિ અને મંદાગ્નિનો નાશ થઈ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. આ શ્રેષ્ઠ રસાયન અશ્વિનીકુમારે કહેલું છે.

૫૨. ભલ્લાતકાવલેહ :—સારાં પાકેલાં અને ફોડેલાં ભિલામાં ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો; અને તેમાં કાઢાથી ચોગણું દૂધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાખી ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખી ઘૂંટી તેમ ને તેમ જ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિબળ જોઈ તેનુ સેવન કરવુ. આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ ગુદારોગનો નાશ થાય છે; ધોળા વાળ કાળા થાય છે, દૃષ્ટિ ગરુડના જેવી તીક્ષ્ણ થાય છે, કાંતિ ચંદ્રના જેવી, વેગ ઘોડાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મોરના જેવો શબ્દ, અગ્નિ જેવી દીપ્તિ તથા સ્ત્રીઓને પ્રિય, નીરોગી અને સૌથી પણ વધારે વર્ષનો આયુષ્યવાળો થાય છે. આ પાક સેવન કરનારને અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બંધી નથી. આ પાક ખાવાથી તે સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ કરે છે. સર્વ પ્રકારના રસાયન મધ્યે આ પાક રાજાધિરાજ છે.

૫૩. ભારંગી હરીતક્યવલેહ :—૪૦૦ તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઈ તે બધાથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે સારા નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. પછી ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી) એકેક તોલો અને જવખાર બે તોલા એ પ્રમાણે નાખવુ. પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવો; એટલે દારુણ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે.

૫૪. ભારંગી હરીતક્યવલેહ બીજો :—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦-૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જૂનો ગોળ નાખવો. જાડું થાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિફળા ૩૨ તોલા; સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર; એલચી, નાગકેસર

[illegible]

દિવસ રાખવી. ફરી બહાર કાઢી બીજા પાંચ દિવસ મધમાં રાખવી પછી બહાર કાઢી વળી બીજા ૧૦ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી કોરી કરી ઘીના વાસણમાં મધ નાખી તેમાં નાખવી. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લીંડીપીપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ યોગ માણસોના હિત માટે ધન્વંતરિ મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના ભક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઊલટી, મૂર્છા, ભ્રમ, મદ, તૃષા, અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય, યકૃત, બરોળ, પથરી, અંડવૃદ્ધિ, વિષમજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દારુણ વાતરક્ત, વાતરોગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, કફપિત્ત, વિચર્ચિકા, કોઢ, મૂત્રવ્યાધિ, અપસ્માર, પાંડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૯. મધુપકવ હરીતકી ત્રીજી :—ગાયના છાણનો રસ કાઢી તેમાં ૧૦૦ તાજી મોટી હરડે દોલાયંત્રથી સારી નરમ થતાં સુધી સીજવવી. પછી તે કાઢી તેને સોયથી ઝીણાંઝીણાં છિદ્રો પાડવાં. ત્યાર પછી એક ઘીના રીઢા વાસણમાં ૪૦૦ તોલા મધ નાખી, તેમાં તે હરડે નાખી રાખવી અને ઉપરાઉપરી મધ નાખતા રહેવું. જ્યાં સુધી તે મધનું પાણી ન થતાં જેમનું તેમ રહે, ત્યાં સુધી વારંવાર તેમાં મધ નાખવું. એ પ્રયોગથી તે હરડેની તૂરાશ જાય. ત્યાર પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લવંગ અને વંશલોચન એ દરેક તોલાતોલાનું ચૂર્ણ નાખવું. આ મધુપકવ હરીતકી બળકર અને વર્ણકારક છે. દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક એક ખાવી; એટલે દુષ્ટવાત, સંગ્રહણી, આમાંશ, દુષ્ટરક્ત, જીર્ણજ્વર, સળેખમ, વ્રણ, વિસ્ફોટક (ફોડા), વાતશૂળ અને શૂળયુક્ત સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૧૦. આદાનો મુરબ્બો :—આદાની છાલ કાઢી નાખી કકડા કરી તેને પાણીમાં બાફવા. અડધા બફાયા બાદ ઉતારી લઈ આદાના વજનથી ત્રણગણી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં આદું, કેસર. તથા ઇલાયચી નાખી રાખી મૂકવું. માત્રા તોલો ૧. મંદાગ્નિ મટાડવા તથા રુચિ ઉપજા કરવા સારુ.

૧૧. કોળાનો મુરબ્બો :—ભૂરું કોળું લાવી તેની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો ગર તથા બી કાઢી નાખી પછી એકેક ભારનાં પતીકાં પાડી, પાણીમાં બાફવાં. જરા પોચાં થયેથી કપડામાં નાખી પાણી કાઢી નાખવું. પછી ત્રણગણી સાકર લઈ ચાસણી કરી તેમાં નાખવા અને કેસર તથા ઇલાયચી નાખવી. માથાના રોગ, ભ્રમ, ચકરી, ઉન્માદ ને અનિદ્રામાં અપાય. માત્રા ૨॥ થી ૫ તોલા.

૧૨. બીલાંનો મુરબ્બો :—કૂણાં બીલાંને ઉપલી છાલ કાઢી નાખી પાણીમાં નાખી જરા બાફવાં પછી કપડાથી પાણી કાઢી નાખી ત્રણગણી સાકરની ચાસણીમાં નાખવાં. આ મુરબ્બો મરડો તથા લોહીવાળા ઝાડામાં ઉપયોગી છે. માત્રા તોલા ૧ થી ૨.

૪—શરબત

૧. ગુલાબનું શરબત :—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિકાયંત્રથી અર્ક કાઢી લઈ તેમાં સાકર નાખી જાડો પાક કરવો. આ શરબત સુવાસિત હોઈ શરીરમાં ઊતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે. તે ઠંડું છે તથા ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા જેવું છે.

૨. આમલીનું શરબત :—આમલી સારી સ્વચ્છ બશેર લઈ એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાખી ચાર પહોર ભીંજવી રાખવી અને હાથ વડે ખૂબ મસળી પાણીનો અને તેનો એકરસ કરીને પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલાઈવાળા વાસણમાં નાખી ઊભરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું. આ શરબતનું બે થી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શૌચ સાફ થશે. આ શરબતમાં બીજો એવો ગુણ છે કે, ઉનાળામાં સવારે એનું સેવન કરવાથી લૂખ લાગવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. જેને બંધકોષનો સંશય રહેતો હોય તેને આ શરબત ઘણું ગુણકારી છે. એના સેવનથી ઝાડો હમેશાં સાફ આવે છે.

૩. પાકેલા કોઠાનું શરબત :—આમલીના શરબતની પેઠે જ આ શરબત પણ બનાવવું.

આ શરબત શરીરમા ગરમી ઉપર ઘણુ જ ઉપયોગી છે સિવાય પિત્તશામક અને રુચિકર પણ છે

૪. આદાનુ શરબત:—આદાનો રસ કાઢી તેમા અડધુ પાણી મેળવવુ પછી તેમા સાકર નાખી ઘાટો રસ થાય ત્યા સુધી ઉકાળવુ તેમા કેસર, ઇલાયચી, જાયફળ, જાવત્રી અને લવગ તે બધી વસ્તુ એકેકભાર અગર રસના પ્રમાણમા મેળવવી અને મજબૂત બૂચવાળી શીશીમા ભરી રાખવુ માત્રા રાા તોલા પિત્ત, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, ખાસી, મદાગ્નિ ને અરુચિમા આપી શકાય.

૫. દાડમનુ શરબત:—પાકેલા દાડમ નગ ૨૦ના દાણા કાઢી તેમાથી રસ કાઢવો તે રસમા આદુ નાખી રસ ઘાટો થાય ત્યારે ઉતારી તેમા કેસર તથા ઇલાયચીનુ ચૂર્ણ મેળવી શીશીમા ભરી રાખવુ. માત્રા રાા તોલા રુચિકર તથા પિત્તશામક હોવાથી બીજી દવાઓ સાથે યોજી શકાય તથા ઉનાળામા શરબત તરીકે પીવાથી ગરમીની શાતિ થાય

૬. દ્રાક્ષનુ શરબત:—બિયા કાઢી નાખેલી દ્રાક્ષ તોલા ૫ બિજોરા અગર લીબુના રસમા વાટવી તેમા દાડમનો રસ ૨૦ તોલા નાખવો પછી તેને ગાળી લઈ તેમા સચળ, એલચી, મરી, જીરુ, તજ, અજમો પ્રમાણસર નાખી મધ તોલા ૫ મેળવવુ માત્રા ૨ તોલા મદાગ્નિ તથા અરુચિ માટે.

૭. લીબુનુ શરબત:—મોટા સારા લીબુ (લીબુ નગ ૨૦) લાવી તેનો રસ કાઢી તેમા સાકર શેર નાખી તેને ઉકાળી ઘાટુ થયા બાદ ગાળીને શીશી ભરી લેવી માત્રા ૧ થી ૨ તોલા અરુચિ, મદાગ્નિ, મોળ આવવી, ઊલટી, પિત્તથી માથુ દુખવુ ભૂખ લગાડે, ખોરાક પર રુચિ ઉત્પન્ન કરે

૫—સરકા

૧. આદાનો સરકો:—આદાનો રસ ૯ તોલા કાઢી તેમા તેટલુ જ પાણી નાખવુ પછી ૨૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમા કેસર એલચી, જાયફળ, જાવત્રી અને લવગ તોલેતોલો નાખી ભરી રાખવો આ સરકો શ્વાસ ઉધરસ, અગ્નિમાદ્ય, અરુચિ ઇત્યાદિ ઉપર ઉપયોગી છે

૨. દાડમનો સરકો:—૨૦ દાડમ સારા પાકેલા અને રસદાર લઈ તેનો રસ કાઢી કલાઈ વાળા વાસણમા ઉકાળવો અને અદર સાકર એક શેર નાખવી મધ જેવુ જાડુ થાય એટલે તેમા અર્ધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાખી શીશામા ભરી રાખવો આ સરકો પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર ઘણો વખણાયો છે લીબુનો સરકો પણ આ પ્રમાણે જ કરવો

૩. નાળિયેરનો સરકો:—૫૦ કુમળા નાળિયેરનુ પાણી લઈ કડાઈમા નાખવુ અને મધ્યમ અગ્નિથી મધ જેવુ જાડુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળી તેમા કેસર અર્ધો તોલો અને લવગનુ ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચે ઉતારી લેવુ આ સરકો સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અને બીજા ઔષધોના અનુપાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઈ પડે છે

૬—યાકૂતી

અર્ધો શેર ભાગ કપડામા બાધી તેને સારી પેઠે ધોઈ તેની પોટલી બાધી ચાર શેર દૂધમા નાખવી અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવુ તે ઉકાળેલા દૂધમા ખટાશ નાખી દહી કરી વલોવી, માખણ કાઢી ઘી બનાવવુ પછી તે ઘીમા બદામ અર્ધો શેર પિસ્તા અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, દ્રાક્ષ અર્ધો શેર તથા ચારોળી અર્ધો શેર વગેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાડનો પાક કરી તેમા નાખવો, તેમ જ જાયફળ જાવત્રી, એલચી, સમુદ્રશોકના બી અફીણ કેસર, રૂમીમસ્તકી, ચશુકમોળા, અક્કલકરો, સૂઠ, મરી, લીડીપીપર અને પીપરીમૂળ એ સર્વ એકેક તોલો તથા સાલમ, સફેદ મૂસળી કાળી મૂસળી, આસધ શતાવરી, કૌચબીજ, ગોખરુ અને તાલીમખાનુ એ બબ્બે તોલા, એ સર્વ ઔષધોનુ ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાગના ઘીની અદર નાખવુ પછી એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી આ યાકૂતી અવલેહ જેવી બનાવવી એના સેવનથી વીર્યસ્તભન તથા વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે એના અગે માદક શક્તિ વિશેષ છે એના ઉપર અર્ધો શેર દૂધ પીવુ જેને કેફની ટેવ નથી તેણે એનુ સેવન કરવુ નહિ કરવુ તો ઘણુ થોડુ ઉતાર લીબુ, ભાત અને છાશ

તાવ અને તીવ્ર પીનસ(સળેખમ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અશ્વિનીકુમારે ઇંદ્રને કહેલું છે.

૫૫. **લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ** :—જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, અંકોલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નસોતર, સૂંઠ, શતાવરી, કેસર, ચંદન, ખુરાસાની અજમો, કચૂરો(કસેરુ), શિંગોડાં, તજ, મોરમાંસી અને કસ્તૂરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ; એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તૃતીયાંશ સુગંધીદાર અત્તર મેળવવું. ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાંગ નાખવી. બે માસા લઘુ તૈલ નાખવું. પછી સાકર, ગુલાબનાં ફૂલ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અગ્નિદીપક છે.

૫૬. **વ્યાઘ્રીહરીતક્યવલેહ** :—ભોરીંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઈ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુનઃ કઢવી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું. અગ્નિબળ જોઈ આ અવલેહનું સેવન કરવું; એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે. આ રસાયન ભૃગુઋષિએ કહેલું છે.

૫૭. **સૂંઠ્યવલેહ** :—સૂંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને જાયફળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ચિત્રો એ તોલો તોલો લઈ માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, વાજીકરણ, બુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઈ સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

૫૮. **શ્લેષ્માતક્યવલેહ** :—પાકેલાં ગૂંદાંમાંનાં બિયાં કાઢી નાખી, તેને તડકામાં સૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું. તેટલી જ સાકર લેવી તેમજ તાલીમખાનું, ગોખરુ, કાળી મૂસળી, શતાવરી, કૌચબીજ, આસંધ, ધોળા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ. ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ, જાયફળ, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, સમુદ્રશોકનાં બી અને ખુરાસાની અજમો તોલો તોલો અને કસ્તૂરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે સવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેના ઉપર ખોરાક દૂધ અને ઘી સહિત આપવો. તેલવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવા નહિ. પાન ખાવા આપવું, ઠંડું પાણી પાવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે; પંઢત્વ દૂર થાય છે; બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, જીર્ણજ્વર, અરુચિ અને ગ્લાનિનો નાશ થાય છે.

૫૯. **પુનર્નવાવલેહ** :—પુનર્નવા(સાટોડી), ગળો અને દશમૂળ એ સર્વ મળી ૩૨ તોલા લઈ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવું. પછી તેમાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી સોજો, શૂળ, ઉધરસ, દમ અને અરુચિનો નાશ થઈ બળ, કાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૩—મુરબ્બા

૧. **બિજોરાંનો મુરબ્બો** :—સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાલો નાખી તેમાં બિજોરું ચીરી તેની ચીરીઓ નાખવી; એટલે મુરબ્બો થાય. પિત્ત ઉપર આ મુરબ્બો ઘણો વખણાયો છે. બીડી(મુગલી બેદાણાનાં ફળો)નો પણ આ જ પ્રમાણે મુરબ્બો થાય છે. એ પણ પિત્ત ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨. **ચંદનનાં લાકડાંનો મુરબ્બો** :—ચંદનનાં લીલાં, કોમળ લાકડાંના બારીક કકડા કરી તેને

અષ્ટમાંશ બંગડીખાર અને પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી રીતે બફાઈ મૃદુ થાય છે. પછી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી. આ પ્રમાણે શેલડી, બદામ, આદું, વગેરે ન બફાતા પદાર્થો પણ આ ખાર વડે બફાઈ જાય છે; બાફતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ અને વિશેષ નાખવાની જરૂર પડે તો ખારમિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવું.×

૩. લીંબુનો મુરબ્બો :—કાગદી (ઝીણી છાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર એ પ્રમાણે લઈ પહેલાં લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધાં લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવાં; પછી જરા સૂકવી પુનઃ તેની છાલ કાઢી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઈ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાખવાં. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી બરણીમાં ભરી ઉપર કપડાથી મોઢું બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ખાવાં. આ મુરબ્બો પિત્ત ઉપર અત્યંત હિતકારક છે.

૪. આમળાંનો મુરબ્બો :—એક શેર સારાં મોટાં આમળાં લઈ તેને સોયથી ટોચી દાબી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાફી નાખી શેર ખાંડનો પાક કરી તેમાં આમળાં કાંઈક સીજવવાં તથા પચન થયા પછી તેમાંથી આમળાં કાઢી લઈ બીજી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આમળાં નાખવાં અને કેસર અર્ધો તોલો નાખવું; એટલે મુરબ્બો થયો. આ મુરબ્બો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે.

૫. કેરીનો મુરબ્બો :—કેરીઓ સારી બેશે લીલી લઈ, તેને છોલી નાખી દાબી રાખવી. પાણી નીકળી જાય એટલે કિંચિત્ બાફવી અને પછી આમળાંની પેઠે જ મુરબ્બો કરવો.

૬. ગુલકંદ :—ઊંચી જાતનાં ગુલાબનાં ફૂલ લઈ તેની પાંખડીઓ ચૂંટી લેવી. ફૂલથી સોળગણી સાકર લઈ બરણીમાં પાંખડીના અને સાકરના ઉપરાઉપરી થર કરવા અને તેનું મોઢું બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખી મૂકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર વખણાય છે.

૭. મધુપક્વ હરીતકી (હરડેનો મુરબ્બો) :—સારી પાકી લીલી હરડે વીસ તોલા લઈ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂત્રમાં પચન કરવી. પછી કાજી, દૂધ અને છાશ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમાં જુદી જુદી પચન કરવી. પછી અંદરના ઠીલા કાઢી નાખવા. પછી સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, અમ્લવેતસ, ધાવડીનાં ફૂલ, જીરું, શાહજીરું, પીપર, જટામાંસી, મોચરસ, બીલાનું મગજ, સંચળ, સિંધાલૂણ, પાષાણભેદ, જાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, લવંગ અને જાયફળ એ સર્વ મળી હરડેનો ચતુર્થાંશ લેવો; કોઠાનું મગજ, મંડૂરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી તથા તમામ ચૂર્ણોથી અડધી સાકર લેવી. પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમાં ભરી સૂતરથી સારું ઢાંકવું. પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છંટકાવ કરી તેમાં તે હરડે ઘાલી મંદાગ્નિ ઉપર એક પ્રહોર સુધી સીજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થવા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂકવી. એના સેવનથી સંગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાંડુ અને આમવાતનો નાશ થઈ અગ્નિ વધે છે, ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. મધુપક્વ હરીતકી બીજી :—દશમૂળ, લીંડીપીપર, ચિત્રો, કોઠું, બહેડાં, કાયફળ, મરી, પીપરીમૂળ, રક્તરોહીડો, દંતીમૂળ, દ્રાક્ષ, જીરું, હળદર, દારુહળદર, આમળાં, વાવડિંગ, અઘેડી, કાકડાશિંગી, દેવદાર, સારોડી, ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની શિંગોની અંદરનું મગજ, ગોખરુ, વરધારો, કાચકાનું મગજ, પુષ્કરમૂળ અને ખુરાસાની અજમો એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા તથા ૨૫૬ તોલા હરડે લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારી સીજવવી × પછી તે ગુરુ-ઉપદેશ પ્રમાણે મધમાં ૩

× એક તપેલામાં બંગડીખારવાળું પાણી ભરી તેના ઉપર ચંદનના ટુકડાથી ભરેલી ચાળણી રાખી ઉપર ઢાંકવું. અગ્નિ બહુ જ ધીરો રાખવો.

● હરડે જ્યારે નરમ થાય ત્યારે કાઢી લઈ તેમાંથી ઠીલા કાઢી નાખવા તથા ક્વાથને ગાળી ફરી હરડે નાખી અગ્નિ પર પકાવવો. જ્યારે જાડો પાક થાય ત્યારે ઉતારી ઠંડો થયેથી મધ મેળવવું.

૭—અશ્વરોગ—પરિજ્ઞાન

૧—શિરોવ્યથા

ઘોડાનું માથું સૂજે અને તે નીચે માથું ઘાલે છે, ત્યારે તેને વ્યથા થયેલી છે એમ જાણવું. **ઉપચાર:**—બોરડીની છાલ, પીપળાની છાલ, અંકોલની છાલ અને એરંડાનાં મૂળ એ સર્વ જણસો સમભાગે લઈ, પાણીમાં વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકો અને બીજી દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨—મુખરોગ

મોઢું સૂજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો છે. **મુખ-વાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:**—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ એ બધી જણસો સમભાગે લઈ, આમલીના કચૂકાની ખેળમાં ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩—નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું

ઉપચાર:—(૧) કાવળીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી નાકમાં મૂકવાં. (૨) **શરદી થઈ નાક અને મોઢામાંથી પાણી વહેતું હોય અને વારંવાર સૂંઘતો હોય તો:**—હરડે, કાળીજીરી, હળદર, સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ગોળ એ બધી જણસો એકત્ર ખાંડી અજમાશે એકથી બે તોલા પર્યંત સવાર-સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪—નેત્રરોગ

ઉપચાર:—(૧) **ફૂલ અથવા પડળ હોય તો:**—બેત્રણ દિવસના બાળકની વિષ્ઠા આંજવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) **આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સૂજે છે તે ઉપર:**—સિંધવ, સંચળ અને કાચલવણ એ સર્વ જણસો સમભાગે લઈ કાંજીમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૪) **આંખો લાલી રાતી થઈ હોય તો:**—ગોળ, કપૂર, પારો અને ગોરોચન એ સર્વ જણસો સમભાગે મધમા ખરલ કરી અંજન કરવું. (૫) **આખો સ્વચ્છ થવા માટે:**—સાજીખાર પોણો માસો, આંબાહળદર દોઢ માસો, ભેંસાગૂગળ (શુદ્ધ) પા માસો, ભેંસનાં શિંગડાંની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજા પણ રોગ (વાત-શૂળ, મૂત્રરોગ) દૂર થાય છે. (૬) લીંડીપીપર, સૂંઠ અને પારો એ જણસો સમભાગે લઈ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું.

૫—જ્વર (તાવ) સન્નિપાત

ઉપચાર:—અજમો પા માસો, લસણ પા માસો, હિંગ પા માસો તથા નગોડનાં પાંદડાં પોણો માસો એ સર્વનું ચૂર્ણ સવાર-સાંજ ઘીમાં ખવરાવવું અને શેક કરવો. **આગંતુકજ્વર* ઉપર:**—ભાંગરાનાં નવ પાદડાં અને કડવા લીમડાનાં સુકાયેલાં નવ પાંદડાં લઈ તેમા ૩ શેર પાણી નાખી એક શેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે ત્રણ દિવસ પાવો. **લંઘન (દાણા ખાતો ન હોય તે) જ્વર ઉપર:**—જાવંત્રી, લવંગ, કંકોલ અને જેઠીમધ, એ જણસો સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી

* તાવ ક્યા પ્રકારનો છે, એ ઓળખવું બહુ કઠિન છે. ઘણું તપેલું, ગ્લાનિ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન હોવી ઇત્યાદિ પ્રકારોમાં કમીનસ્રી પ્રમાણે ચલનવલનાદિ વ્યવહારો ઉપરથી જોઈ તાવની આધારણ અજમાયશરૂપે બાંધવામાં આવે; પરંતુ તે ખાતરી રાખવા લાયક નહિ. હવે જેના આધારે આ માહિતી આપેલી છે, તે પુસ્તકમાં વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન હોવાથી આના કરતાં વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી નથી.

એક તોલો ચૂર્ણ મધમા ખવરાવવું. **સંતાપ(મુખમાં દુર્ગંધ, બન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત)જ્વર ઉપર :**—કેળના મૂળ, કેવડાના પાદડા, ઉંબરાની છાલ, આમળાં, ધાણા અને ભોયકોળું એ સર્વ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમા ખવરાવવુ. **મન્મથ(મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળું થવું અને પિચોટી બંધ થવી એવા)જ્વર ઉપર :**—(૧) શીમળાની રાખ અને રાળનો લોટ પાચ શેર દૂધમા નાખી ત્રણ દિવસ ખવરાવવું, એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જશે (૨) ગળો, ધાણા, કરિયાતું, સુંઠ અને ખારેક એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમા આપવું. (૩) લીમડાના પાદડા, હરડે, આમળાના મૂળની છાલ તથા લસણ એ સર્વ જણસોનુ સમભાગે ચૂર્ણ કરી એક તોલો ઘીમા ખવરાવવુ

૯–ઉદર સંબંધી રોગ

કૂલાનો ભાગ બળવો, પેટમા ગુડગુડ શબ્દ થવો, પરાણે શોચ આવવુ, ઉપરાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ આવવી અને સુકાતા જવુ એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવુ **મંદાગ્નિ ઉપર :**—હરડે, ચિત્રો, ઊભી ભોરીગણીના મૂળ, જીરુ, વજ, મીઠો લીમડો, ભોયઆંબળ, રીંગણીના મૂળ, સિંધવ, સંચળ, વાવડિંગ, હળદર, નગોડ અજમો, સૂંઠ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, કરિયાતુ અને ભાગરો એ સર્વ જણસો સમભાગે લઈ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું. **મોઢામાંથી પીળું પાણી વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર :**—આસધ ૫ા તોલો અને લીંડીપીપર ૫ા તોલો ગાયના દૂધમા ખવરાવવા **વર્તુંશૂળ :**—શ્વાસ, ઘાયલ થવા જેવું, કૂખ મરડવી એ લક્ષણો હોય તો-પિત્તપાપડો ૪ા માસા, ચોર અજમો ૨ા માસા, હિંગ ૧ા માસો અને બિજોરાની છાલ ૨ા માસા, એ બધા ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમા આપવા **ભ્રમવિભ્રમશૂળ (મદ ચઢવું, ભ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેવી એ લક્ષણો થાય તે)** ઉપર ઉપચાર :—ઘીમા તલનુ તેલ મેળવી ગરમ પાણીમા નાખી તેમા ગોળ, હળદર, સૂઠ અને હરડે એ જણસો સમભાગે લઈ તેનુ ૮ તોલા ચૂર્ણ નાખી આપવુ **શરીર ઊંચુંનીચું કરવું, પગનો સંકોચ કરવો તથા પેટ ફૂલવું એ લક્ષણો હોય તો :**—હિંગ પોણો તોલો, લસણ ૨ા તોલા, સિંધવ ૧ા તોલો અને ગોળ ૦ા તોલો એ સર્વ ઔષધો મેળવી, ખાટા દહીમા ખવરાવવા **કૃમિશૂળ :**—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪ા માસા મેળવી ખવરાવવો **દારુણ-શૂળ :**—ભોય ઉપર પડવુ, કૂદવુ અને વ્યથિત જણાવુ એ લક્ષણો હોય તો વજ ૯ માસા, પાષાણ-ભેદ ૪ા માસા અને દંતીમૂળ ૪ા માસા એ ઔષધો કાંજીમા વાટી આપવા **અષ્ટાદશ પ્રકારના શૂળ ઉપર :**—સિંધવ, કાચલવણ, સંચળ, ગંધમીઠ, મીઠુ, મરી, અજમો લીંડીપીપર, હરડે, બહેડા, આમળા, પીળા પુંડોળા, કાંઝ, વજ, બાવળનો ગુંદ, ભારંગી, હિંગ, હિંગણા(હંગોરિયા)ની છાલ, પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ, કાટાસરિયાના બિના આસોદ, રીંગણીના મૂળ, નગોડ અને ખુરાસાની અજમો એ બધા ઔષધો સમભાગે લઈ, તેનુ ચૂર્ણ બે તોલા ઘીમા અથવા ગોળમા ૭ દિવસ ખવરાવવુ **પેટ ચડવું :**—વખતોવખત શરીર જમીન ઉપર નાખવુ, તમ થવુ એ લક્ષણો થતા હોય તો અઘેડાના અને કાગના મૂળ તથા ખાખરાના બી એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪ા માસા અને હિંગ ૩ માસા લઈ, સંદેસરાના પાદડાના રસમા ખવરાવવુ **ખડસશૂળ :**—પેટ ચડવુ, ડોલવુ અને મળમૂત્રનો પ્રતિબંધ થવો એ લક્ષણો હોય તો શીમળાની છાલ અને દંતીમૂળ દોઢ તોલો તલના તેલમા ઘસી આપવા **ઉદ્દંડશૂળ (પાણી પીધા પછી કૂદે છે અને હરાપરા થાય છે તે) ઉપર :**—સૂઠ, લીંડીપીપર અને વજ એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪ા માસા, ગજપીપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૨ા માસા અને હિંગ ૧ા માસો એ સર્વ ઔષધો ઘીમા ખરલ કરી ખવરાવવા. **દાંત કચડવા, જમીન ચાટવી, કરડવું એ લક્ષણો હોય તો :**—નિકટુ ૯ માસા, વાવડિંગ ૯ માસા અને અજમો ૧ માસો એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા ખવરાવવુ. **લાદની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર :**—હિંગણાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા એ ગોળમા ખવરાવવુ. **સંગ્રહણી ઉપર :-**

(લાદ પાતળી થવી અને ઉપરાઉપરી ઢગલું)—(૧) નાનાં બીલાં, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીનાં ફૂલ એ જણસો સમભાગે લઈ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં સાત દિવસ આપવું. (૨) હરડે, આરંબળીની છાલ, મેથી અને જીરું એ સર્વ જણસો સમભાગે લઈ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ૩ દિવસ ખવરાવવું. (૩) હરડે, આરંબળાની છાલ અને મેથી એ સમભાગે લઈ દહીંમાં ૧॥ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. ઉપઘાત:—ઘોડાની આંખોમાંથી પાણી વહેવું પગ અને ગળું સૂઝવું, દાંત ચોંટી જવા, ખાવાનું છોડવું ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો—સરગવાનાં મૂળ, રાફડાની માટી, આમલીનાં અને નગોડનાં પાંદડાં એ સર્વ સમભાગે વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અરણીનાં પાંદડાં ૧ તોલો જૂના ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવાં.

૭—અગ્નિમાંદ્ય

ઉપચાર:—ઘોડો દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો રીંગણીનાં મૂળ, ઊભી ભોરીંગણીનાં મૂળ, લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે, સૂંઠ, કરિયાતું, વાવડિંગ, અજમોદ, નગોડ, અફીણનાં પાંદડાં એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ માસો અને અજમો પોણો માસો એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં સાત દિવસ ખવરાવવું.

૮—પાદ(પગ)ના રોગ

ઉપચાર:—પગે ચક્રાવલી થઈ હોય તો છીપ અને કોડી બાળી તેની રાખ સમભાગે મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી. પગે ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:—અધીં ગાંઠ કાપી તેમાંનું પરુ કાઢવું. પછી જવખાર અને સાજીખાર સમભાગે લઈ આમલીની ખેળમાં લેપ કરવો અને સિંધવ, લસણ, સૂંઠ અને વાવડિંગ એ પ્રત્યેક ત્રણ–ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસાનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળ સાથે પાવું.

૯—અંડશોફ(અંડ સૂજવા)

સૂંઠ, ઊભી ભોરીંગણી, એરંડાનાં મૂળની છાલ, સરગવાની છાલ, રીંગણી, મરી, ઉંબરાની છાલ અને વજ એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લઈ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું અને અંકોલનાં પાંદડાં ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો શેક કરવો; તેમ જ ઉપલું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું.

૧૦—મૂત્રરોગ

મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો:—દ્રાક્ષ અને કાકડીનાં બિયાંનું બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો. **મૂત્રશૂળ:**—ભોંય ઉપર પગ ઠોકવા, કુક્ષિ ઉપર મોઢું લાવવું એ લક્ષણો હોય તો લીંડીપીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં આપવું. **મૂત્ર સાથે વીર્ય જતું હોય તો:**—નાગરવેલીનો કંદ, કેળનો કંદ, ભોંયકોળું અને છીંકણી ૧॥ માસો મેળવી તે ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૧—વ્રણાદિ રોગ

હાડી (હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોજો થાય છે તે) ઉપર **ઉપચાર:**—પ્રથમ ફસ ખોલી લોહી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની સળીઓ એકત્ર બાંધી દેવના ઉપર ગરમ કરી તે વડે શેકવું અને લીમડાનાં પાંદડાં, નવસાર, સિંધવ એ સમભાગે લઈ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો તથા ઉપર કપડું બાંધી રાખવું. **માંસ સડયું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર:**—લોહચુર અને હરડે તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર એરંડાના પાંદડાં બાંધી ઈંટથી શેક કરવો; તેમ જ લસણ, નગોડ અને સિંધવ દરેક સાડાચાર માસા અને અજમો ૧ માસો એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. **ખાંડક, જખમ અને વાળા ઉપર:**—બકરીની લીંડીઓ, સિંધવ અને મીઠાનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં

લેપ કરવો. **શરીર ઉપર ગાંઠો થઈ તે વહેવા લાગતી હોય તો:**—ધૂંવાસ અને વજ એ સમભાગે લઈ મધમા ખરલ કરી લેપ કરવો; અને સિંધવ, વાવડિંગ, હરડે અને લસણ એ ઔષધો ત્રણત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો, એ રીતે ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવુ. **ખસ ઉપર:**—કણક અને મીઠું પાણીમા પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો અને તેલમા ખરલ કરી ચોપડવો. **ફૂંટી સૂજે છે તે ઉપર:**—પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલું છે એનો શો ઉપયોગ હશે તે સમજાતું નથી; પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે:—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સરસવ અને હળદર એ ઔષધો સમભાગે લઈ આમલીના ચિચોડાની ખેળમા લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાધવું; તથા સૂઠ ૪॥ માસા, એલચી ૦॥ માસો, લવંગ ૧॥ માસો, કોથમીર ૨॥ માસા, બહેડા ૨॥ માસા અને આમળા ૨॥ માસાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ઘીમા ૩ દિવસ આપવું. **આમની બાધા થાય તો:**—શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવુ

૧૨–અગ્નિબાધા

ઉપચાર:—તેલનો જૂનો ઘડો ફોડીને તેના કકડા કરી તેનુ પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી ચોપડવુ

૧૩–વિષબાધા

ઉપચાર:—શુદ્ધ હિંગળોક, સોમલખાર અને ધોળો કાથો એ ઔષધો સમભાગે લઈ આદાના રસમા ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવુ કહેલુ છે, પરંતુ એમાના પહેલા બે ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવા જોઈએ, તો જ કદાપિ આદાનો ગુણ આવે એમ જણાય છે. આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઈને અનુભવ હોય તો જ ઉપયોગ કરવો એવો અમારો મત છે

૧૪–તોફાની ઘોડા માટે

ઉપચાર:—(૧) બને કાનમા (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાખવો, મોઢામા ર ઘાલવુ અને પગના બંદ પર, પેશાબ ઉપર અને ઢગરાના માસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા રોક કરવો, ઘેર બાધી રાખવો. (૨) આર્તવનુ (સ્ત્રીના અસ્પૃશ્ય કાળના રક્તનુ) ચીથરું અને જૂનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાંડી ૩ દિવસ આપવુ ગરમ પાણી પાવુ. (૩) જુઓ વનૌષધિગુણાદર્શમા ખેરના વર્ણનમાં નં. ૭ નો ઉપયોગ

૧૫–ખરીનો કચરો જવા માટે

ઉપચાર:—મીણ, ગૂગળ, લીમડો, કાળીજીરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ, એ સમભાગે લઈ ઘી અને તેલમા ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો, અને લોખંડ ગરમ કરી કિંચિત્ શેકવુ

૧૬–વિશેષ ઉપાયો

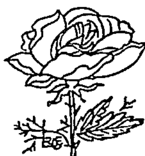
(વનૌષધિગુણાદર્શમા નીચે આપેલી વનસ્પતિઓના વર્ણનમા તે તે નબર જોવો.)

(૧) ઘોડાને ફુરકરી થાય છે તે માટે:—વંતાકડી (વેગણી) ૨. **(૨) ઘોડાને પીઠ પડે તો તે માટે:**—અઘાડી (પોપટી કાગ) ૩, બાજરી ૧. **(૩) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે:**—ખજૂરી ૫ **(૪) ઘોડો ઘાસ ખાતો ન હોય તે માટે:**—પીતુની ટીપમા ન ૧. **(૫) ઢોરોને સર્પદંશ થાય છે તે માટે:**—અરીઠા ૧૪ **(૬) ઢોરોને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તે માટે:**—આસધ ૧૫, ઊભી(ભો)રીગણી ૨, જળજાંબવો ૧, ઝેરકોચલાનુ ઝાડ ૧ **(૭) ઢોરોને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે માટે:**—ઘણુમરી-૧, ઘોણસી-૧. **(૮) ઢોરોને ખાવામાં વિષ આવે તે ઉપર:**—શિકેકાઈ-૨. **(૯) ઢોરના ખાદ્યામાં મોમલ આવ્યો હોય તો તે માટે:**—ઝો ૧૮. તાદળજો ૧૦, પાણકાદા ૧ **(૧૦) ઢોરના મુમલરોગ માટે:**—ગોરખઆમલી ૪, ઘાપાણ, ૧ **(૧૧) ઢોરના ફુંદરોગ માટે:**—ઈંદ્રજવનુ ઝાડ ૧૫, મુચકંદ ૩ **(૧૨) ઢોરને ગળેખમ થાય છે તે માટે:**—કંદ (લોબન) ૩. **(૧૩) ઢોરને શેંબા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે-**

ડુંગળી (કાંદા) ૩૦. (૧૪) ઢોરના લાગ માટે:—કાજૂ ૨. (૧૫) ઢોરના કર્ણરોગ માટે:—તલવણુ ૨. (૧૬) ઢોરના રોગ માટે:—ચંદનબટવો ૧. (૧૭) ઢોરના મૂત્રાવરોધ માટે:—કેળ ૨૦. (૧૮) ઢોરનું અંગ બહાર આવે (આશ કાઢે) છે તે માટે:—કલગારી ૫. (૧૯) ઢોર કે વાછરડાંને કરમ પડ્યા હોય તો તે માટે:—કૂંવાડિયા ૧૦. (૨૦) ઢોરને હારીક લાગે તે માટે:—જામફળ ૪, મોગલીએરંડો ૮. (૨૧) ઢોરના જખમ (ક્ષત) માટે:—પીલુની ટીપમાં નં. ૪, ફાગળો ૫, માંકડી ૪. (૨૨) ઢોરને ખાંધ પડે છે તે માટે:—વગડાઉ તુરિયું ૨., (૨૩) ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તો તે માટે:—વગડાઉ અળવી ૧. (૨૪) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે છે તે—ફૂલું પડે છે તે માટે:—ભુયશિરડ ૧. (૨૫) ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો તે માટે:—થુવેર-ચોધારો (થોર) ૨. (૨૬) ઢોરને દૂધ વધવા માટે:—ભીંડી ૫. (૨૭) ઢોરને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટે:—સોપારી ૨. (૨૮) ઢોરના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે:—કપૂર ૨, કીડામારી ૧, જાનવેલ ૩, દિકામાળી ૪, તંબાકુ ૧, પીપળો ૨૨, બહેડાં ૭, વગડાઉ સાટોડી ૨, હિંગ ૨, હેદ ૨. (૨૯) બળદની ખાંધ સૂજે છે તે માટે:—ઝિંઝરૂટ ૪. (૩૦) બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે છે તે માટે:—ગાંજો (ભાંગ) ૩, મરવો ૧૧. (૩૧) બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો:—આસંધ ૨૧. (૩૨) બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તો:—આમલી ૧૬. (૩૩) પાડાને રેચ થાય છે તે માટે:—ઘોટીવેલ ૧. (૩૪) પાડાના વાળમાં જૂ પડી હોય તો તે માટે:—નિંબરા ૨. (૩૫) ભેંસના ઝાર (ઓર, મેલી) પાડવા માટે:—બકામલીમડી ૪. (૩૬) ધનુર્વાત જેવો ઢોરને સુરડી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટે:—અરીઠાં ૧૩. (૩૭) નાનાં વાછરડાંને ફોલ્લા થાય છે તે માટે:—કુગ(મનાડીનો ટોપ) ૧. (૩૮) નાનાં વાછરડાંને દૂધના યોગે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ) થાય છે તે માટે:—કાળીજીરી(કડવીજીરી) ૯, દૂધેલી ૪, સાજડ (એન) ૨. (૩૯) નાનાં વાછરડાંને ૧ંડી અને કૃમિ માટે:—કાંચકી ૬.

(નીચેની બાબતો માટે પ્રાણિજ ઔષધિમાં જુઓ.)

ઢોરના ગળામાં હાડકાં જાય તો:—અસ્થિવર્ગ–૬. ઢોરને કાંઈ વાગી જખમ થઈ ીડા પડે તો:—કાંતણીનુ ઘર–૩.

વૈદકના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલિ

પ્રાચીન કાળમા વૈદક વિષય ઉપર સસ્કૃત ભાષામા ગ્રથોનો જે જબરદસ્ત સગ્રહ થયેલો, એમાના સેકડો ગ્રથો હવે અપ્રાપ્ય થયા છે, એટલુ જ નહિ, પણ સેકડો ગ્રથોનુ તો નામ પણ રહેલુ જણાતુ નથી, આથી મ૦ પદેજીને જે ગ્રથો મળી આવે તેવા સમજાયા, તેવા સાતસો ગ્રથોની યાદી તેઓશ્રીએ પોતાના રાજવૈદ્ય ગ્રથમા આપેલી, તે જ અમે અત્રે આપીએ છીએ તેઓ લખે છે કે– 'પ્રસ્તુત જે યાદી આપુ છુ, તેને લગતા મારી પાસે બે આધાર છે એક મોટો આધાર એડીનબરો અને બાનના વિદ્યાલયના સસ્કૃત ભાષાના માજી પ્રોફેસર 'થીઓડાર ઓફ્રેથ' ઓરિએન્ટલ સોસાયટી માટે સસ્કૃત ગ્રથોની એક મોટી યાદી જુદા જુદા અનેક ઠેકાણાની યાદીઓ ઉપર તૈયાર કરેલી તે છે એ ઉપરાત શામરાવ મોરોજી કૃત 'ગ્રંથાલય' પુસ્તકમાની યાદી તેમ જ બીજા પ્રત્યક્ષ જોવા મળેલા પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાચકો આગળ સાદર કરી છે હાલ દ્રાવિડ ભાષામા આ વિષયના ગ્રથોનો સગ્રહ ભારે હોવાની બાતમી મળી છે તેની શોધ કરવાની ખટપટમા અમે લાગેલા છીએ.' સાતસો ઉપરાત ગ્રથોની યાદીમા એક નામના એકથી વધુ ગ્રથો છે, તે અનેક ગ્રથકર્તાના જુદા જુદા જ કરેલા હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે–પ્રા. ડો.

૧ અકારાદિ નિઘટુ ૨ અગસ્ત્ય નિઘટુ ૩ અગ્નિકર્મ ૪ અગ્નિવેશ સહિતા ૫ અકોલકલ્પ ૬ અજીર્ણમજરી–(કાશીનાથ અને કાશીરાજકૃત). ૭ અજીર્ણમજરી ટીકા–રામનાથ વૈદ્યકૃત. ૮ અજીર્ણામૃતમજરી ૯ અજીર્ણાગ્નિભસ્મેશ્વરરોગવિધિ ૧૦ અજનનિદાન–અગ્નિવેશકૃત. ૧૧ અત્રિ. ૧૨ અનગતિલક ૧૩ અનગદીપિકા ૧૪ અનગરગ ૧૫ અનગશેખર (૧૨ થી ૧૫ સુધી કામશાસ્ત્ર ગ્રથ) ૧૬ અનતપ્રકાશ ૧૭ અનાહારપટલ (દત્તાત્રેય તત્રાતર્ગત). ૧૮ અનુપાનતરગિણી ૧૯ અનુપાનમજરી–(પીતાબર અને વિક્રમજીકૃત) ૨૦ અન્નચિકિત્સા. ૨૧ અન્નપાનવિધિ–સુષેણકૃત. ૨૨ અભિધાનચૂડામણિ અથવા નિઘટુરાજ કે રાજનિઘંટુ–નરહરિકૃત ૨૩ અભિધાનરત્નમાલા–મલ્લિનાથકૃત અને હલાયુધકૃત ૨૪ અમરવિનોદ ૨૫ અમૃતસજીવન પક્ષપુટી તત્ર ૨૬ અર્કચિકિત્સા ૨૭ અર્કપ્રકાશ ૨૮ અલકાર ૨૯ અલસકાજીર્ણપ્રકાશ ૩૦ અશીતિવાતનિદાન ૩૧ અશ્વચિકિત્સા–જયદત્ત ૩૨ અશ્વશાસ્ત્ર ૩૩ અશ્વતત્ર. ૩૪ અશ્વવૈદ્યક–જયદત્ત ૩૫ અશ્વિનીકુમાર સનિપાતકલિકા ૩૬ અષ્ટધાતુમારણવિધિ ૩૭ અષ્ટસ્થાન પરીક્ષા ૩૮ અષ્ટાગ નિઘટુ ૩૯ અષ્ટાગહૃદય નિઘટુ ૪૦ અષ્ટાગસગ્રહ ૪૧ અષ્ટાગહૃદયસહિતા ૪૨ અષ્ટાગહૃદયસગ્રહ ૪૩ આતકતિમિરભાસ્કર ૪૪ આતકદર્પણ–માધવનિદાનટીકા ૪૫ આત્રેયસહિતા (હારીતસંહિતા) પાચ પ્રકારની–બૃહત, કનિષ્ઠ, મધ્ય, વૃદ્ધ અને કૃષ્ણ ૪૬ આત્રેયસહિતાસાર ૪૭ આયુર્વૃદ્ધિ ૪૮ આયુર્વેદ ૪૯ આયુર્વેદદીપિકા ૫૦ આયુર્વેદપ્રકાશ ૫૧ આયુર્વેદમહોદધિ–શ્રીસુખકૃત અને સુષેણકૃત ૫૨ આયુર્વેદરસશાસ્ત્ર–માધવ ૫૩ આયુર્વેદરસાયન–અષ્ટાગહૃદય ટીકા–હેમાદ્રિકૃત ૫૪ આયુર્વેદવિજ્ઞાન ૫૫ આયુર્વેદસર્વસ્વ–ભોજરાજકૃત ૫૬ આયુર્વેદસિદ્ધાતસબોધિની ૫૭ આયુર્વેદસુધાનિધિ ૫૮ આયુર્વેદસૌખ્ય–ટોડરાનદ ૫૯ આરોગ્યચિતામણિ ૬૦ આરોગ્યદર્પણ. ૬૧ આરોગ્યમાલા ૬૨ ઇંદ્રજાલ ૬૩ ઈશ્વરીકલ્પ ૬૪ ઉડ્ડીશેશ્વર ૬૫ ઉત્કમજરી–ટોડરાનદ ૬૬ ઉત્કલક્ષણ ૬૭ ઉન્માદચિકિત્સાપટલ ૬૮ ઉપચારસાર ૬૯ ઉપદેશ ૭૦ ઉપદશાધિકાર–જ્ઞાનભાસ્કર ૭૧ ઉપધાતુમારણ ૭૨ ઉમામહેશ્વરસવાદ ૭૩ ઉષાનિદાન ૭૪ ઉષ્ટ્રપયકલ્પ ૭૫ ઋતુગણ ૭૬ ઋતુચર્યા ૭૭ આર્વસનિદાન ૭૮ ઔષધિનામાવલિ–રાધાકૃષ્ણકૃત ૭૯ ઔષધિકલ્પ ૮૦ ઔષધગ્રથ ૮૧ ઔષધપ્રકાર ૮૨ ઔષધપ્રયોગ ૮૩ ઔષધિકલ્પલતા ૮૪ કરટિકૌતુક (હસ્તિરોગ) ૮૫ ગોપાલદાસકૃત–કર્ણચિકિત્સા ૮૬ કર્ણચિકિત્સાસારોદ્ધાર ૮૭ કર્મવિપાક ૮૮ કલાવાદતત્ર (કામશાસ્ત્ર) ૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) ૯૦ કલાશાસ્ત્ર–વિશાખિલકૃત ૯૧ કલાવિધતત્ર. ૯૨ કલાસારતત્ર ૯૩ કપખડ ૯૪ કલ્પખડ

(બીજો). ૯૫ કલ્પચિંતામણિ. ૯૬ કલ્પતંત્ર. ૯૭ કલ્પતરુ–મલ્લીનાથકૃત. ૯૮ કલ્પદ્રુમ નિઘંટુ. ૯૯ કલ્પૌષધિ સેવાદિપ્રકાર. ૧૦૦ કલ્યાણકારક–ઉગ્રાદિત્યાચાર્યકૃત. ૧૦૧ કલ્યાણકૃત. ૧૦૨ કાકચંડેશ્વરીતંત્ર. ૧૦૩ કાંકાયનવટિકા. ૧૦૪ કામકલાંગનાવિલાસ. ૧૦૫ કામકલાતંત્ર. ૧૦૬ કામકલાવિલાસ. ૧૦૭ કામકલાસૂત્ર. ૧૦૮ કામતંત્ર. ૧૦૯ કામદતંત્ર. ૧૧૦ કામદેવવટી સારસંગ્રહ. ૧૧૧ કામપ્રબોધ–અનુપસિંહ દેવકૃત. ૧૧૨ કામભૂત. ૧૧૩ કામરત્નતંત્ર–નિત્યનાથકૃત અને શ્રીનાથભટ્ટકૃત. ૧૧૪ કામરત્ન–શ્રીનાથકૃત. ૧૧૫ કામરત્નાકર. ૧૧૬ કામશાસ્ત્ર. ૧૧૭ કામસૂત્ર–વાત્સ્યાયનકૃત ,૧૧૮ કામાખ્યતંત્ર. ૧૧૯ કામેશ્વરતંત્ર. ૧૨૦ કાલજ્ઞાન. ૧૨૧ કાશ્યપસંહિતા. ૧૨૨ કુમારીકલ્પતંત્ર. ૧૨૩ કૂટમુદ્ગરાખ્ય. ૧૨૪ કૈટદેવ નિઘંટુ. ૧૨૫ કોકશાસ્ત્ર * ૧૨૬ કૌતુકચિંતામણિ–પ્રતાપરુદ્રદેવકૃત. ૧૨૭ કૌતુકમંજરી (કામશાસ્ત્ર). ૧૨૮ ક્વાથાધિકાર. ૧૨૯ ક્ષેમકુતૂહલ–ક્ષેમરાજકૃત. ૧૩૦ ગજચિકિત્સા ગજવૈદ્ય, ગજાયુર્વેદ. ૧૩૧ ગણનિઘંટુ–મદનાદિ નિઘંટુ. ૧૩૨ ગદનિગ્રહ–સોઢલગ્રહ. ૧૩૩ ગણરત્નમાલાકોશ. ૧૩૪ ગજરાજરત્ન. ૧૩૫ ગદવિનિશ્ચય. ૧૩૬ ગદવિનોદનિઘંટુ. ૧૩૭ ગંધકરસાયન. ૧૩૮ ગંધદીપિકા. ૧૩૯ ગરુડાંજનાદિ. ૧૪૦ ગર્ભકાંડ. ૧૪૧ ગર્ભચિકિત્સા. ૧૪૨ ગુટિકાધિકાર. ૧૪૩ ગુટિકાપ્રકાર. ૧૪૪ ગડૂચ્યાદિ નિઘંટુ–ધન્વંતરિકૃત. ૧૪૫ ગુણચંદ્રિકા–ધનસ્યામસૂરિકૃત. ૧૪૬ ગુણજ્ઞાન. ૧૪૭ ગુણજ્ઞાનનિઘંટુ. ૧૪૮ ગુણપટલ. ૧૪૯ ગુણપાઠ. ૧૫૦ ગુણમાલા. ૧૫૧ ગુણયોગપ્રકાશ. ૧૫૨ ગુણરત્નમાલા–ભાવમિશ્રકૃત. ૧૫૩ ગુણરત્નાકર–વજ્રભૂષણકૃત. ૧૫૪ ગુણસંગ્રહ–સોઢલકૃત. ૧૫૫ ગુણાગુણ–સુષેણકૃત. ૧૫૬ ગુરુબોધક–હેરંબસેનકૃત. ૧૫૭ ગોરક્ષચિકિત્સા. ૧૫૮ ગોરક્ષસંહિતા. ૧૫૯ ગોવૈદ્યશાસ્ત્ર. ૧૬૦ ગૌરીકાંચલિકાતંત્ર. ૧૬૧ ચક્રદત્ત. ૧૬૨ ચકોરચંદ્રિકા. ૧૬૩ ચમત્કારચિંતામણિ–લોલિંબરાજકૃત. ૧૬૪ ચરકસંહિતા. ૧૬૫ ચર્યાચંદ્રોદય. ૧૬૬ ચર્યાપદ્માકર. ૧૬૭ ચિકિત્સાકલિકા–તિસટકૃત. ૧૬૮ ચિકિત્સાકલિકા–દયાશંકરકૃત. ૧૬૯ ચિકિત્સાકૌમુદી–કાશીરાજકૃત. ૧૭૦ ચિકિત્સાક્રમકલ્પવલ્લી. ૧૭૧ ચિકિત્સાચિંતામણિ. ૧૭૨ ચિકિત્સાંજન–વિદ્યાપતિકૃત. ૧૭૩ ચિકિત્સાતત્ત્વજ્ઞાન–ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૪ ચિકિત્સાતંત્ર. ૧૭૫ ચિકિત્સાદર્પણ–દિવોદાસકૃત. ૧૭૬ ચિકિત્સાદીપ. ૧૭૭ ચિકિત્સાદીપિકા–ધન્વંતરિકૃત. ૧૭૮ ચિકિત્સાનાગાર્જુનીય. ૧૭૯ ચિકિત્સાપદ્ધતિ–કાશીરાજકૃત. ૧૮૦ ચિકિત્સાપરિભાષા–નારાયણદાસકૃત. ૧૮૧ ચિકિત્સામાલિકા. ૧૮૨ ચિકિત્સામૃત–ગણેશકૃત. ૧૮૩ ચિકિત્સામૃતસાર–દેવદાસકૃત. ૧૮૪ ચિકિત્સાયોગશત. ૧૮૫ ચિકિત્સારત્ન. ૧૮૬ ચિકિત્સાર્ણવ–સદાનંદ શુકલકૃત. ૧૮૭ ચિકિત્સાલેશ–ગોવર્ધનકૃત. ૧૮૮ ચિકિત્સાશતશ્લોક. ૧૮૯ ચિકિત્સાસંગ્રહ–ધન્વંતરિકૃત–ચક્રપાણિદત્તકૃત અને શિવદાસ સેનકૃત. ૧૯૦ ચિકિત્સાસર્વસંગ્રહ. ૧૯૧ ચિકિત્સાસર્વસાગર. ૧૯૨ ચિકિત્સાસાગરવ-સેશ્વરકૃત. ૧૯૩ ચિકિત્સાસાર–ધન્વંતરિકૃત, હરિભારતીકૃત અને ગોપાલદાસકૃત. ૧૯૪ ચિકિત્સાસંગ્રહ–ક્ષેમશર્માચાર્યકૃત અને વંગસેનકૃત. ૧૯૫ ચિકિત્સાસાર-સમુચ્ચય. ૧૯૬ ચિકિત્સાસ્થાનટિપ્પણ–ચક્રપાણિ દત્તકૃત. ૧૯૭ ચોપચીની–પ્રકાશ. ૧૯૮ જગદ્વૈદ્યક–વૈદ્યવાચસ્પતિકૃત. ૧૯૯ જરાચિકિત્સા. ૨૦૦ જ્વરકલ્પ ૨૦૧ જ્વરચિકિત્સા. ૨૦૨ જ્વરતિમિરભાસ્કર. ૨૦૩ જ્વરત્રિશંતિ–શાર્ઙ્ગધરકૃત. ૨૦૪ જ્વરદર્પણમાલા. ૨૦૫ જ્વરનિર્ણય–નારાયણકૃત. ૨૦૬ જ્વરપરાજય-જયરત્નકૃત. ૨૦૭ જ્વરશાંતિ. ૨૦૮ જ્વરાંકુશ. ૨૦૯ જ્વરાદિરોગચિકિત્સા. ૨૧૦ જ્ઞાનભૈષજ્યમંજરી. ૨૧૧ ટોડરપ્રકાશ–ટોડરમલ્લકૃત. ૨૧૨ ટોડરાનંદ–ટોડરમલ્લકૃત. ૨૧૩ ડામરતંત્ર. ૨૧૪ તક્રકલ્પ. ૨૧૫ તક્રકલ્પવિધિ. ૨૧૬ તંત્રરાજ–મયાલકૃત. ૨૧૭ તંત્રોક્તચિકિત્સા. ૨૧૮ તામ્રવનેમુંડાકૃતિપાષાણકલ્પ. ૨૧૯ તિસટકૃત વૈદ્યક. ૨૨૦ તુરંગપ્રશંસા–શાર્ઙ્ગધરકૃત. ૨૨૧ તૈલોપવેશનવિધિ. ૨૨૨ ત્રિશતી. ૨૨૩ દક્ષસંહિતાતંત્ર. ૨૨૪ દત્તાત્રેયતંત્ર. ૨૨૫ દત્તાત્રેયસંહિતાતંત્ર. ૨૨૬ દશપરીક્ષા. ૨૨૭

* આ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. એમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોકો હોઈ તે કોકદેવનું રચેલું છે. એનો જ સાર લઈ કેટલાંક કોકશાસ્ત્રના નામથી બીજાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાયાં છે. લોકો આ પુસ્તકને અતિગોપ્ય રાખે છે. એથી હજી તે પ્રેસમાં લેવામાં આવ્યું નથી. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ પાટણમાં હોવાની ભાળ મળી છે.

દિવ્યરસેન્દ્રસાર-ધનપતિકૃત ૨૨૮ દૂધપરીક્ષા ૨૨૯ દેવદાલીકલ્પ ૨૩૦ દેવનદીકૃત વૈદક ૨૩૧ દ્રવ્યગુણ-ગોપાલકૃત ૨૩૨ દ્રવ્યગુણ-રાજવલ્લભ નારાયણદાસ કવિરાજકૃત ૨૩૩ દ્રવ્યગુણદીપિકા-કૃષ્ણદત્તકૃત ૨૩૪ દ્રવ્યગુણરત્નમાલા-માધવકૃત ૨૩૫ દ્રવ્યગુણવિવેક. ૨૩૬ દ્રવ્યગુણશતશ્લોકી-નિમલ્લભટ્ટકૃત ૨૩૭ દ્રવ્યગુણસંગ્રહ-ચક્રપાણિ દત્તકૃત ૨૩૮ દ્રવ્યગુણાકર ૨૩૯ દ્રવ્યગુણાદર્શ-નિઘંટુ ૨૪૦ દ્રવ્યગુણાધિરાજ ૨૪૧ દ્રવ્યરત્નાકર ૨૪૨ દ્રવ્યરત્નાવલિ ૨૪૩ દ્રવ્યશુદ્ધિ ૨૪૪ દ્રવ્યાદર્શ ૨૪૫ ધન્વંતરિગ્રંથ ૨૪૬ ધન્વંતરિનિઘંટુ ૨૪૭ ધન્વંતરિવિલાસ ૨૪૮ ધન્વંતરિ-સારનિધિ-તુલાજીકૃત ૨૪૯ ધાતુકલ્પ-રુદ્રયામલતંત્રાંતર્ગત ૨૫૦ ધાતુનિદાન ૨૫૧ ધાતુમંજરી-સદાશિવકૃત ૨૫૨ ધાતુમારણ-શાર્ઙ્ગધરકૃત ૨૫૩ ધાતુરત્નમાલા-દેવદત્તકૃત ૨૫૪ ધાતુશોધન ૨૫૫ નક્ષત્રપીડાશાંતિ ૨૫૬ નવપાકશાસ્ત્ર ૨૫૭ નવરત્નધાતુવિવાદ-ગલભદ્રકૃત ૨૫૮ નાગવલ્લીકલ્પ. ૨૫૯ નાગવ્યાધિનિર્ણય ૨૬૦ નાગાર્જુનતંત્ર ૨૬૧ નાગાર્જુનીય ૨૬૨ નાડીગ્રંથ ૨૬૩ નાડીજ્ઞાન. ૨૬૪ નાડીજ્ઞાનતરંગિણી ૨૬૫ નાડીજ્ઞાનદીપિકા ૨૬૬ નાડીનિદાન ૨૬૭ નાડી-પરીક્ષા-દત્તાત્રેયકૃત, માર્કંડેયકૃત અને રાવણકૃત ૨૬૮ નાડીપરીક્ષાદિ ચિકિત્સાકથન-રત્ન-પાણિકૃત ૨૬૯ નાડીપ્રકરણ ૨૭૦ નાડીપ્રકાશ-ગોવિંદકૃત, રામરાજકૃત અને શંકર સેનકૃત ૨૭૧ નાડીવિજ્ઞાન-ગોવિંદરામ સેનકૃત ૨૭૨ નાડીવિજ્ઞાનીય ૨૭૩ નાડીશાસ્ત્ર ૨૭૪ નાડીસમુચ્ચય. ૨૭૫ નાનૌષધપરિચ્છેદ-નારાયણદાસ કવિરાજકૃત ૨૭૬ નાનૌષધિવિધિ ૨૭૭ નામમાલા-ધન્વંતરિ-કૃત ૨૭૮ નામાવલિનિઘંટુ ૨૭૯ નારાયણવિલાસ ૨૮૦ નિઘંટુ-રાધાકૃષ્ણકૃત ૨૮૧ નિઘંટુ-શિરોમણિ ૨૮૨ નિઘંટુશેષ ૨૮૩ નિઘંટુસંગ્રહનિદાન ૨૮૪ નિઘંટુસાર-અશોકમલ્લકૃત ૨૮૫ લઘુનિઘંટુસાર-કેશવકૃત ૨૮૬ નેત્રરોગચિકિત્સા ૨૮૭ નૃસિંહકૃત-માધવનિદાનટીકા ૨૮૮ પંચ-કર્મવિધિ ૨૮૯ પંચકર્માધિકાર-વાગ્ભટકૃત ૨૯૦ પંચસાયક ૨૯૧ પંચસાયક-કવિશેખર જ્યોતિ-રીશ્વરકૃત ૨૯૨ પથ્યનિદાન ૨૯૩ પથ્યાપથ્ય-રઘુદેવકૃત ૨૯૪ પથ્યાપથ્યનિઘંટુ-કેયદેવ પંડિત-કૃત ૨૯૫ પથ્યાપથ્યનિર્ણય ૨૯૬ પથ્યાપથ્યવિચાર ૨૯૭ પથ્યાપથ્યવિધાન ૨૯૮ પથ્યાપથ્ય-વિધિ-દક્ષરૂપકૃત ૨૯૯ પથ્યાપથ્યવિનિશ્ચય-વિશ્વનાથ સેનકૃત ૩૦૦ પથ્યાપથ્યવિબોધ-કેયદેવ-કૃત ૩૦૧ પરિભાષાપ્રદીપ ૩૦૨ પરિભાષા-નારાયણદાસકૃત ૩૦૩ પરિભાષાવૃત્તિપ્રદીપ-ગોવિંદસેનકૃત ૩૦૪ પાકાદિસંગ્રહ ૩૦૫ પાકાધ્યાય ૩૦૬ પાકમાર્તંડ ૩૦૭ પાકાવલિ ૩૦૮ પાકાવલિ (બીજી) ૩૦૯ પાકકલ્પ ૩૧૦ પારાશરસંહિતા ૩૧૧ પાલાશકલ્પ ૩૧૨ પૂજ્યપાદનિઘંટુ ૩૧૩ પ્રમેહગજકેસરી ૩૧૪ પ્રયોગચિંતામણિ ૩૧૫ પ્રયોગામૃત—વૈદ્યચિંતા-મણિકૃત ૩૧૬ બાલચિકિત્સા-કલ્યાણભટ્ટકૃત ૩૧૭ બાલતંત્ર-કલ્યાણકૃત ૩૧૮ બૃહતીકલ્પ ૩૧૯ ભાણુકીતંત્ર ૩૨૦ ભાવપ્રકાશ-ભાવમિશ્રકૃત ૩૨૧ ભાવપ્રકાશકોશ ૩૨૨ ભિષક્ચક્રચિત્તો-ત્સવ-હંસરાજકૃત ૩૨૩ ભિષક્ચક્રનિદાન ૩૨૪ ભિષગ્રત્ન ૩૨૫ ભીમવિનોદ ૩૨૬ ભૃગુસંહિતા ૩૨૭ ભેડસંહિતા ૩૨૮ ભેષજકલ્પ ૩૨૯ ભેષજકલ્પસારસંગ્રહ ૩૩૦ ભેષજતર્ક ૩૩૧ ભેષજ-સર્વસ્વ ૩૩૨ ભૈષજ્યરત્નાવલિ-વિક્રમકૃત ૩૩૩ ભૈષજ્યરત્નાવલિ ૩૩૪ ભૈષજ્યસાર ૩૩૫ ભૈષજ્ય-સારામૃતસંહિતા-પ્રાણનાથકૃત ૩૩૬ ભોજકૃત વૈદક ૩૩૭ ભોજનકસ્તૂરી ૩૩૮ ભોજનકુતૂ-હલ-રઘુનાથસૂરિકૃત (ગ્રંથસંખ્યા ૬૦૦૦) ૩૩૯ મંડૂક બ્રાહ્મીકલ્પ ૩૪૦ મતિમુકુર. ૩૪૧ મંથાનભૈરવ ૩૪૨ મદનકામેશ્વર. ૩૪૩ મદનપાલવિનોદનિઘંટુ (મદનવિનોદ) ૩૪૪ મદન-સંજીવની ૩૪૫ મદનાર્ણવ ૩૪૬ મધુકોષ ટીકા-માધવનિદાન ૩૪૭ મધુમાલતી ૩૪૮ મલ્લ-પ્રકાશ-મલ્લદેવકૃત ૩૪૯ મહારસાયનવિધિ-મહાદેવકૃત ૩૫૦ મહાર્ણવ ૩૫૧ માત્રાપ્રયોગ ૩૫૨ માધવચિકિત્સા ૩૫૩ માધવનિદાન ૩૫૪ મુગ્ધબોધાખ્યા-જગદ્ગુરુ રોગચિકિત્સા ૩૫૫ મુદ્રીકલ્પ ૩૫૬ મુક્તાવલિ-ચક્રપાણિકૃત ૩૫૭ મૂત્રપરીક્ષા-નખપરીક્ષા સહ ૩૫૮ મૂલદેવકૃત કામશાસ્ત્ર ૩૫૯ મૃગવત્સચિકિત્સા ૩૬૦ મૃતસંજીવની ૩૬૧ યંત્રોદ્ધાર ૩૬૨ યામલતંત્ર. ૩૬૩ યોગચંદ્રિકા-લક્ષ્મણકૃત ૩૬૪ યોગચંદ્રિકાવિલાસ. ૩૬૫ યોગચિકિત્સા ૩૬૬ યોગચિંતામણિ ૩૬૭ યોગતરંગિણી-ત્રિમલ્લભટ્ટકૃત અને કેશવકૃત ૩૬૮ યોગદીપિકા-ધન્વંતરિકૃત ૩૬૯ યોગ-

પારિજાત ૩૭૦ યોગપ્રદીપ ૩૭૧ યોગમાધવ ૩૭૨ યોગમાલા–ગોગસિદ્ધકૃત. ૩૭૩
યોગમુક્તાવલિ–વલ્લભદેવકૃત ૩૭૪ યોગરત્ન ૩૭૫ યોગરત્નપ્રદીપ ૩૭૬ યોગરત્નમાલા–ગુણાકર-
કૃત ૩૭૭ યોગરત્નાકર–કેશવદેવકૃત ૩૭૮ યોગરત્નાવલિ ૩૭૯ યોગશતક–વરરુચિકૃત ૩૮૦
યોગશતક–મદનસિંહકૃત, લક્ષ્મીદાસકૃત અને વિદગ્ધવૈદ્યકૃત ૩૮૧ યોગસંગ્રહ–જગન્નાથકૃત ૩૮૨
યોગસાર–અશ્વિનીકુમારકૃત ૩૮૩ યોગસારસંગ્રહ–તુલસીદાસકૃત ૩૮૪ યોગસારસમુચ્ચય–ગણપતિ
વ્યાસકૃત ૩૮૫ યોગસુધાનિધિ–બંદિમિશ્રકૃત ૩૮૬ યોગાંજન ૩૮૭ યોગાધિકાર ૩૮૮ યોગા-
મૃત–ગોપાલદાસકૃત ૩૮૯ યોનિવ્યાપદ્ ૩૯૦ યંનાર્ક ૩૯૧ રતિરહસ્ય (કામશાસ્ત્ર) ૩૯૨ રતિ
સંગ્રહવ્યાખ્યા ૩૯૩ રતિસર્વસ્વ ૩૯૪ રતિસાર ૩૯૫ રત્નકલાચરિત–સોલિંગરાજકૃત ૩૯૬
રત્નદીપિકા ૩૯૭ રત્નપરીક્ષા ૩૯૮ રત્નપ્રદીપનિઘંટુ–કાશીરામકૃત ૩૯૯ રત્નાવલિ–કવિ ચંદ્રરાજકૃત
૪૦૦ રત્નસારચિંતામણિ ૪૦૧ રત્નાકર–વૈદ્યરત્નાકરનિઘંટુ ૪૦૨ રસકંકાલિ–કંકાલિકૃત ૪૦૩
રસકલ્પલતા–કાશીનાથકૃત ૪૦૪ રસકષાય–વૈદ્યરાજકૃત ૪૦૫ રસકૌતુક ૪૦૬ રસકૌતુકાખ્ય ૪૦૭
રસકૌમુદી–માધવાકરકૃત ૪૦૮ રસકૌસ્તુભ–રસકલિકા ૪૦૯ રસગોવિંદ–ગોવિંદકૃત ૪૧૦ રસ
ચન્દ્રિકા–નીલાંબર પુરોહિતકૃત ૪૧૧ રસચિંતામણિ ૪૧૨ રસતત્ત્વસાર ૪૧૩ રસદર્પણ–નિમલકૃત
૪૧૪ રસદીપિકા–આનંદાનુભવનકૃત ૪૧૫ રસનક્ષત્રમાલિકા ૪૧૬ રસનિબંધ ૪૧૭ રસપદ્ધતિ ૪૧૮
રસપદ્મચંદ્રિકા ૪૧૯ રસપારિજાત ૪૨૦ રસપ્રકાશ ૪૨૧ રસપ્રકાશસુધાકર–યશોધરકૃત ૪૨૨
રસપ્રદીપ–પ્રાણનાથકૃત ૩૨૩ રસભસ્મવિધિ ૪૨૪ રસભેષજકલ્પ–સૂર્યપંડિતકૃત ૪૨૫ રસભોગ-
મુક્તાવલિ ૪૨૬ રસમંગલ ૪૨૭ રસમંજરી–કાલીનાથકૃત ૪૨૮ રસમણિ–હરિહરકૃત ૪૨૯
રસમુક્તાવલિ ૪૩૦ રસયામલ ૪૩૧ રસયોગમુક્તાવલિ–નરહરિ ભટ્ટકૃત ૪૩૨ રસરત્ન–શ્રીનાથકૃત
૪૩૩ રસરત્નપ્રદીપ ૪૩૪ રસરત્નપ્રદીપિકા ૮૩૫ રસરત્નમાલા–નિત્યનાથકૃત ૪૩૬ રસરત્ન-
સમુચ્ચય ૪૩૭ રસરત્નાકર–નિત્યનાથ સિદ્ધકૃત (આ ત્રણ પ્રકારના છે) ૪૩૮ રસરત્નાકર–ચક્ર-
પાણિકૃત અને રેવણસિદ્ધકૃત ૪૩૯ રસરત્નાવલિ–ગુરુદત્ત સિંહકૃત ૪૪૦ રસરત્નસમુચ્ચય ૪૪૧
રસરસાર્ણવ ૪૪૨ રસરહસ્ય ૪૪૩ રસરાજ ૪૪૪ રસરાજસુંદર ૪૪૫ રસરાજલક્ષ્મી–રામેશ્વર
ભટ્ટકૃત ૪૪૬ રસરાજશંકર ૪૪૭ રસરાજશિરોમણિ–પરશુરામકૃત ૪૪૮ રસરાજહંસ ૪૪૯ રસ-
વિવેક–કામશાસ્ત્ર ૪૫૦ રસવૈશેષિક ૪૫૧ રસશોધક ૪૫૨ રસસંસ્કાર ૪૫૩ રસસંકેત ૮૫૪
રસસંકેતકલિકા–ચામુંડ કાયસ્થકૃત ૪૫૫ રસસંગ્રહ ૪૫૬ રસસંગ્રહસિદ્ધાંત–અચ્યુતકૃત ૪૫૭ રસ-
સાગર ૪૫૮ રસસાર–ગોવિંદાચાર્યકૃત ૪૫૯ રસસારસંગ્રહ–ગંગાધર પંડિતકૃત ૪૬૦ રસસાર–
સમુચ્ચય ૪૬૧ રસસારામૃત–રામસેનકૃત ૪૬૨ રસસિદ્ધાંતસંગ્રહ ૪૬૩ રસસિદ્ધાંતસાગર ૪૬૪
રસસિદ્ધિપ્રકાશ ૪૬૫ રસસિંધુ ૪૬૬ રસસુધાકર ૪૬૭ રસસુધાનિધિ–નતરાજ શુક્લકૃત ૪૬૮
રસસુધાભોનિધિ ૪૬૯ રસસૂતસ્થાન ૪૭૦ રસહૃદય–ગોવિંદકૃત ૪૭૧ રસહેમન–કંદાલીય રસહેમન
૪૭૨ રસાદિશુદ્ધિ ૪૭૩ રસાધિકાર–હરિહરકૃત ૪૭૪ રસાધ્યાય ૪૭૫ રસામૃત–જયદેવકૃત અને
કેનદેવકૃત ૪૭૬ રસાબ્ધિ ૪૭૭ રસાંભોધિ ૪૭૮ રસાયનતરંગિણી ૪૭ રસાયનનિદાન ૪૮૦
રસાયનવિધિ ૪૮૧ રસાર્ણવ ૪૮૨ રસાર્ણવકલા ૪૮૩ રસાલંકાર ૪૮૪ રસાવતાર ૪૮૫ રસેંદ્ર
૪૮૬ રસકલ્પદ્રુમ–રામકૃષ્ણ ભટ્ટકૃત ૪૮૭ રસેંદ્રચિંતામણિ–રામચંદ્રકૃત ૪૮૮ રસેંદ્રચૂડામણિ–
સોમદેવકૃત ૪૮૯ રસેંદ્રમંગલ ૪૯૦ રસેંદ્રસંહિતા ૪૯૧ રસેંદ્રસારસંગ્રહ–ગોપાલકૃષ્ણકૃત ૪૯૨
રસેશ્વરસિદ્ધાંત ૪૯૩ રસોપરસ ૪૯૪ રસોપરસશોધન ૮૯૫ રાજનિઘંટુ–કાશીરાજકૃત ૪૯૬
રાજનિઘંટુ (દ્વિતીય) ૪૯૭ રાજમાર્તંડ–ભોજરાજકૃત ૪૯૮ રાજમૃગાંક–ભોજદેવકૃત ૪૯૯ રાજ
વલ્લભ અ૦ પર્યારત્નમાલા ૫૦૦ રાજહંસ ૫૦૧ રાધાતંત્ર ૫૦૨ રાવણી ચિકિત્સા ૫૦૩
રુદંતીકલ્પ ૫૦૪ રુદંતન ૫૦૫ રુદ્રદત્ત ૫૦૬ રુદ્રયામલિયચિકિત્સા ૫૦૭ રૂપમંજરી ૫૦૮
રોગનિર્ણય ૫૦૯ રોગપ્રદીપ ૫૧૦ રોગસમગ્ર ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચય–જ્વરનિદાન ૫૧૨ રોગાન્તક-
સાર ૫૧૩ રોગારંભ ૫૧૪ રોગાવલિ ૫૧૫ લોલંબરાજીય ૫૧૬ લઘુનિદાન–ગુંજિતકૃત ૫૧૭
લઘુરત્નાકર ૫૧૮ લંઘનપથ્યનિર્ણય ૫૧૯ લોલિંબરાજ ૫૨૦ લોહરત્નાકર ૫૨૧ લોહશાસ્ત્ર ૫૨૨

લોહપ્રદીપ. ૫૨૩ વંગસેન. ૫૨૪ વંધ્યાપ્રકરણ. ૫૨૫ વમનકલ્પ (અષ્ટાંગહૃદયાંતર્ગત). ૫૨૬ વસંતરાજચિકિત્સા. ૫૨૭ વાજીકરણ. ૫૨૮ કલ્પદ્રુમ. ૫૨૯ વાજીકરણતંત્ર. ૫૩૦ વાજીકરણાધિકાર ૫૩૧ વાટપવિદણ. ૫૩૨ વાતપ્રત્વાદિનિર્ણય. ૫૩૩ વાતનિદાન. ૫૩૪ વાતપ્રમેહચિકિત્સા. ૫૩૫ વાતરોગચિકિત્સા. ૫૩૬ વિચારસુધાકર (અર્શોઘ્નસુધાકર). ૫૩૭ વિજયરક્ષિત. ૫૩૮ વિદ્યાપ્રકાશચિકિત્સા–ધન્વંતરિકૃત. ૫૩૯ વિદ્યારત્ન–શિવાનંદભટ્ટ ગોસ્વામીકૃત. ૫૪૦ વિમાનકલ્પ–ચક્રપાણિદત્તકૃત. ૫૪૧ વિષતંત્ર. ૫૪૩ વિષમંજરી. ૫૪૩ વિષવૈદ્ય. ૫૪૪ વિષહરચિકિત્સા. ૫૪૫ વિષહરમંત્રૌષધ. ૫૪૬ વીર નરસિંહ. ૫૪૭ વીરસિંહાવલોકન. ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સારોપણાદિ. ૫૪૯ વૃક્ષદોહદ. ૫૫૦ વૃક્ષાયુર્વેદ. ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ–મણિરામકૃત. ૫૫૨ વૃત્તમાણિક્યમાલા–સુષેણકૃત નિદાન. ૫૫૩ વૃંદમાધવ. ૫૫૪ વૃંદસંગ્રહ. ૫૫૫ વૃંદસિંધુ. ૫૫૬ વૃંદસંહિતા. ૫૫૭ વૃદ્ધવાગ્ભટ (અષ્ટાંગસંગ્રહ). ૫૫૮ વૃદ્ધનાશક. ૫૫૯ વૃદ્ધ હારીત. ૫૬૦ વૈદ્યકસાર. ૫૬૧ વૈદ્યકદંભ. ૫૬૨ વૈદ્યકપરિભાષા. ૫૬૩ વૈદ્યક યોગચંદ્રિકા. ૫૬૪ વૈદ્યકરત્નાવલિ. ૫૬૫ વૈદ્યકલ્પતરુ. ૫૬૬ વૈદ્યકલ્પદ્રુમ. ૫૬૭ વૈદ્યકશાસ્ત્ર વૈષ્ણવ. ૫૬૮ વૈદ્યકસંગ્રહ. ૫૬૯ વૈદ્યકસર્વસ્વ–નકુલકૃત. ૫૭૦ વૈદ્યકસાર. ૫૭૧ વૈદ્યકસારસંગ્રહ. ૫૭૨ વૈદ્યકાનંદ. ૫૭૩ વૈદ્યકુતૂહલ–બંસીધરકૃત. ૫૭૪ વૈદ્યકુલતત્ત્વ. ૫૭૫ વૈદ્યકૌમુદી. ૫૭૬ વૈદ્યકૌસ્તુભ.* ૫૭૭ વૈદ્યચંદ્રોદય. ૫૭૮ વૈદ્યચિકિત્સા. ૫૭૯ વૈદ્યચિંતામણિ. ૫૮૦ વૈદ્યજીવન. ૫૮૧ વૈદ્યતત્ત્વ. ૫૮૨ વૈદ્યત્રિંશટીકા. ૫૮૩ વૈદ્યદર્પણ–દલપતિકૃત અને પ્રાણનાથકૃત. ૫૮૪ વૈદ્યદર્શન. ૫૮૫ વૈદ્યત્રયબોધિકા. ૫૮૬ વૈદ્યનિઘંટુ. ૫૮૭ વૈદ્યપદ્ધતિ. ૫૮૮ વૈદ્યપ્રદીપ–ઉદ્ધવમિશ્રકૃત. ૫૮૯ વૈદ્યબોધસંગ્રહ–ભીમસેનકૃત. ૫૯૦ વૈદ્યમનઉત્સવ–બંસીધરકૃત. ૫૯૧ વૈદ્યભૂષણનિઘંટુ. ૫૯૨ વૈદ્યમંજરી. ૫૯૩ વૈદ્યમનોરમા. ૫૯૪ વૈદ્યમહોદધિ–વૈદ્યરાજકૃત. ૫૯૫ વૈદ્યમાલિકા. ૫૯૬ વૈદ્યયોગ. ૫૯૭ વૈદ્યરત્ન. ૫૯૮ વૈદ્યરત્નમાલા. ૫૯૯ વૈદ્યરત્નાકરભાષ્ય. ૬૦૦ વૈદ્યરસરત્ન. ૬૦૧ વૈદ્યરસાયન. ૬૦૨ વૈદ્યરહસ્ય. ૬૦૩ વૈદ્યરહસ્યપદ્ધતિ. ૬૦૪ વૈદ્યરાજતંત્ર. ૬૦૫ વૈદ્યવલ્લભ–ઉદયઋષિકૃત, વલ્લભકૃત અને હસ્તિરુચિકૃત. ૬૦૬ વૈદ્યવલ્લભ અથવા ત્રિશંતી કિંવા જ્વરત્રિશંતી. ૬૦૭ વૈદ્યવલ્લભા. ૬૦૮ વૈદ્યવાચસ્પતિ. ૬૦૯ વૈદ્યવિનોદ–શંકરભટ્ટકૃત. ૬૧૦ વૈદ્યવિલાસ–રઘુનાથકૃત. ૬૧૧ વૈદ્યવૃંદ–નારાયણકૃત. ૬૧૨ વૈદ્યશાસ્ત્રસારસંગ્રહ–વ્યાસ ગણપતિકૃત. ૬૧૩ વૈદ્યસંક્ષિપ્તસાર–સોમનાથ મહામાત્રકૃત. ૬૧૪ વૈદ્યસંગ્રહ ૬૧૫ વૈદ્યસર્વસ્વ. ૬૧૬ વૈદ્યસાર. ૬૧૭ વૈદ્યસારસંકરાખ્ય. ૬૧૮ વૈદ્યસારસંગ્રહ. ૬૧૯ વૈદ્યસારોદ્ધાર. ૬૨૦ વૈદ્યસૂત્રટીકા. ૬૨૧ વૈદ્યહિતોપદેશ–શિવપંડિતકૃત. ૬૨૨ વૈદ્યામૃત. ૬૨૩ વૈદ્યામૃતસાગર. ૬૨૪ વૈદ્યામૃતલહરી–મથુરાનાથકૃત. ૬૨૫ વૈદ્યાલંકાર. ૬૨૬ વૈદ્યાવતંસ–લોલિંબરાજકૃત. ૬૨૭ વ્યાધિસિદ્ધાંત. ૬૨૮ વ્યાખ્યર્ગલ–દામોદરકૃત. ૬૨૯ વ્રણચિકિત્સા. ૬૩૦ વ્રણમાધવ. ૬૩૧ શતશ્લોકી–અવધાન સરસ્વતીકૃત, ત્રિમલ્લકૃત અને બોપદેવકૃત. ૬૩૨ શરીરલક્ષણ. ૬૩૩ શરીરવિનિશ્ચયાધિકાર–ગંગારામદાસકૃત. ૬૩૪ શરીરસ્થાનભાષ્ય. ૬૩૫ શલ્યતંત્ર. ૬૩૬ શાકનિઘંટુ–સીતારામ શાસ્ત્રીકૃત. ૬૩૭ શાબરતંત્ર. ૬૩૮ શારીરિક–શ્રીસુખકૃત. ૬૩૯ શારીરવૈદ્ય. ૬૪૦ શાર્ઙ્ગધર–સંહિતા. ૬૪૧ શાલિહોત્ર–નકુલકૃત. ૬૪૨ શાલિહોત્રસાર. ૬૪૩ શાલિહોત્રોભય. ૬૪૪ શાલીકલ્પ. ૬૪૫ શિલાજતુકલ્પ. ૬૪૬ શ્લેષ્મજ્વરનિદાન. ૬૪૭ ષડ્રસનિઘંટુ. ૬૪૮ ષડ્રત્નમાલા. ૬૪૯ પાંડ્યચિકિત્સા. ૬૫૦ સન્નિપાતકલિકા–રુદ્રનાથકૃત, શંભુનાથકૃત. ૬૫૧ સન્નિપાતચંદ્રિકા. ૬૫૨ સન્નિપાતચિકિત્સા. ૬૫૩ સન્નિપાત–નાડીલક્ષણ. ૬૫૪ સન્નિપાતપટ. ૬૫૫ સન્નિપાતમંજરી. ૬૫૬ સર્વજ્વરવિપાક. ૬૫૭ સર્વવિજયી તંત્ર. ૬૫૮ સર્વસંગ્રહ. ૬૫૯ સહસ્રાક્ષ તથા સર્વસિદ્ધાંત. ૬૬૦ સારકૌમુદી–રાજ હરિશ્ચંદ્રકૃત. ૬૬૧ સારસંગ્રહ. ૬૬૨ સારસંગ્રહનિઘંટુ. ૬૬૩ સારસિંધુ. ૬૬૪ સિદ્ધમંત્ર–કેશવકૃત નિઘંટુ. ૬૬૫ સિદ્ધમૂલિકા નિઘંટુ. ૬૬૬ સિદ્ધયોગ. ૬૬૭ સિદ્ધયોગમાલા. ૬૬૮ સિદ્ધયોગસંગ્રહ–ગણસેનકૃત. ૬૬૯ સિદ્ધસારસંહિતા. ૬૭૦ સિદ્ધાંતગર્ભ. ૬૭૧ સિદ્ધૌષધસંગ્રહ. ૬૭૨ સિંહનાદ. ૬૭૩ સુધાસાગર. ૬૭૪ સુશ્રુતસંહિતા (અને ટીકાકાર–ડલ્લન જેજ્જટ, ગયદાસ–ભાસ્કર, માધવ, બ્રહ્મદેવ).

---

* અથવા સકેદ્યકૌસ્તુભ કે જેનો પ્રથમ રત્ન નામનો ભાગ શ્રીમાન પદેજીએ રાજવૈદ્યમાં છેવટે મૂલ માત્ર છપાવ્યો છે. પ્રા. કે.,

૬૭૫ સુશ્રુતસાર. ૬૭૬ સુષેણ. ૬૭૭ સૂતમહોદધિ. ૬૭૮ સૂતાર્ણવ. ૬૭૯ સૂત્રસ્થાન. ૬૮૦ સૂદશાસ્ત્ર. ૬૮૧ સૂપશાસ્ત્ર અથવા પાકશાસ્ત્ર. ૬૮૨ સૌભાગ્યચિંતામણિ. ૬૮૩ સૌભાગ્યરત્નાલંકારતંત્ર. ૬૮૪ સ્મરદીપિકા-કામશાસ્ત્ર ૬૮૫ સ્મરતત્ત્વપ્રકાશિત-કામશાસ્ત્ર. ૬૮૬ સ્વપ્નપરીક્ષા. ૬૮૭ સ્વરવિધિ. ૬૮૮ સંદેહભંજનક. ૬૮૯ સન્નિપાતકલિકા. ૬૯૦ હંસનિદાન અથવા હંસરાજનિદાન. ૬૯૧ હરપ્રદીપિકા. ૬૯૨ હરીતક્યાદિનિઘંટુ (ભાવપ્રકાશાંતર્ગત). ૬૯૩ હસ્તિવૈદ્યક-નીરસેનકૃત. ૬૯૪ હારીતસંહિતા. ૬૯૫ હિકમતપ્રકાશ-મહાદેવ પંડિતકૃત (અરબી ઉપરથી ભાષાંતર કરેલું). ૬૯૬ હિકમતપ્રદીપ. ૬૯૭ હિક્કાધિકાર. ૬૯૮ હિતોપદેશ(વૈદ્યહિતોપદેશ). ૬૯૯ હૃદયદીપક-બોપદેવકૃત કોશ. ૭૦૦ હૃદ્રોગ-પ્રતિકાર. ૭૦૧ હેમાદ્રિ-વાગ્ભટ ઉપર ટીકા. ૭૦૨ હેડયકૃત વૈદ્યક.

★

કેટલાક ખાસ ઉમેરા

૧–પશુચિકિત્સા

(૧)

(૧) પશુઓના પિત્તજ્વર ઉપર:—નાગકેસર,અરડૂસીનાં પાન, પાટલા, ગળો, કડુ અને હીમજ એક એક તોલો લઈ ૮૦ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી ૨૦ તોલા રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી કાઢી સવારે પાવો અને જે કૂચા રહ્યા તે સાંજે ફરીથી ઉકાળી કવાથ કરીને પાવો.

(૨) પશુઓના કફજ્વર ઉપર:—વાવડિંગ, એરંડીનાં મૂળની છાલ, સૂંઠ, કચૂરો અને ગળો એ પાંચ વસ્તુ દોઢદોઢ તોલો લઈ બશેર પાણીમાં ઉકાળી ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે ઉતારી, ગાળી તે કવાથ સવારે પાવો. સાંજરે પાછો એ જ કૂચાનો કવાથ કરી પાવો.

(૩) પશુની ખરી પાકીને આવેલા જ્વર ઉપર:—આ તાવમાં પહેલાં શરીરમાં કમકમાટી ઉપજે છે; તે પછી તાવ આવે છે. ત્યારે પગ, ખરી અને શિંગડાં ગરમ રહે છે. પગ, મોં અને નાકમાં છાલાં પડે છે. જીભ ઉપર કાંટા કાંટા જણાય છે. મોઢું, કાન અને આંખોમાંથી જળ ટપકયા કરે છે. ખાવુંપીવું બધુ છૂટી જાય છે. આ તાવ ઘાતક ગણાય છે. આ રોગ ઇંગ્લેંડમાં વધારે જણાય છે ૧॥ તોલો ફટકડી લઈ ૪૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી એ પાણીથી જ્યાં જ્યાં છાલાં પડ્યાં હોય, ત્યાં ત્યાં કપડાથી ધોઈ નાખવાં. પછી કપડાની પોટલી કરી શેક કરવો. કદાચ છાલાં પાકીને રસી થઈ હોય અને ઊંડો ઘાવ થઈ ગયો હોય તો આ નીચે નં. ૪માં લખેલ તેલ લગાડતા રહેવું.

(૪) પશુવ્રણ ઉપર:—અળસીનું તેલ ૨૦ તોલા, કપૂર ૫ તોલા અને ટરપેન્ટાઇન તેલ ૧॥ તોલો લેવું. પ્રથમ અળસીના તેલને ગરમ કરવું. ગરમ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી કપૂર મેળવવું. તેલ ઠંડું થયા પછી ટરપેન્ટાઇન તેલ મેળવી દેવું. લગાડતી વખતે ઘાવ સાફ કરીને લગાડવું. આ તેલ લગાડ્યા પછી માખી બેસતી નથી; તેમ જ કીડા હોય તે પણ મરી જાય છે અને ઘાવ જલદી ભરાઈ આવે છે.

(૫) પશુજ્વરહર ઔષધિ:—કડુ ૧॥ તોલો, કરિયાતુ ૨॥ તોલો, સાંભરનિમક ૩ તોલા, સોડા-બાઈ-કાર્બ(સાજીનાં ફૂલ) ૧॥ તોલો તથા ખાંડ ૭॥ તોલા લઈ બારીક ખાંડી ૮૦ તોલા પાણીમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત પાવું.

(૬) પશુરોગહર-ઘૃત:—કાળાં મરી ૨ તોલા લઈ પાણી મેળવી બારીક ચટણી માફક વાટી ૨૦ તોલા ઘીમાં મેળવી પાવું. આવી રીતે બે-ત્રણ દિવસ કરવાથી આરામ થાય છે.

(૭) પશુઓના શ્વાસરોગ ઉપર:—(જે શ્વાસરોગમાં ચાલતી વખતે ગળામાં કફને લીધે ઘરઘર અવાજ થયા કરે છે તથા શ્વાસ ભરાઈ આવીને જીભ બહાર નીકળી આવે છે તે રોગ

ઉપર) વરિયાળી ૧૦ તોલા, સાકર ૧૦ તોલા, કાળા મરી ૭ તોલા, આમળા ૧ તોલો, કરજ-(કાકચ)ના ફળનો શેકેલો ગર્ભ ૧ તોલો, એ સર્વ વસ્તુ મેળવી ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું આ ચૂર્ણ ૨ તોલા ગાયના માખણમાં મેળવી પછી થોડો લોટ મેળવી ખવરાવવું દિવસમાં બે વખત ખવરાવવું

(૮) પશુના શ્વાસ ઉપર બીજો ઉપાય :—ફુંગળી ૨૦ તોલા તથા મીઠું ૨ તોલા મેળવી ૨૧ દિવસ સુધી ખવડાવવું

(૯) પશુની ઉધરસ ઉપર :—(તાવની સાથે અથવા તાવ આવ્યા પછી કેટલીક વખત ઉધરસ થઈ આવે છે. શરદીની ઉધરસમાં કફ નીકળે છે, તથા ઓછી આવે છે ગરમીથી થાય તો ઉધરસમાં કફ નીકળતો નથી સૂકી હોય છે તથા વારવાર ઉધરસ આવ્યા કરે છે) ૧ તોલો બાવળનો ગુંદ તથા ૧ તોલો કતીરો ગુંદ લઈ પાણીમાં મેળવી તેનાથી જવનો આટો બાંધી પિંડિયા કરવા. આ પિંડિયા દિવસમાં બે વખત ખવરાવવા અથવા અરડૂસીના પાન ૫ તોલા તથા સાભર-નિમક ૧ તોલો લઈ ઉપરની રીતે જવના લોટમાં મેળવી પિંડિયા કરી ખવરાવવા અથવા સરસવનું તેલ ૫ તોલા પાવું એ પણ ખાસ લાભદાયક છે.

(૧૦) પશુની ઉધરસ, શરદી વગેરે ઉપર મહાકલ્યાણ પિંડ :—સૂંઠ, શુદ્ધ ટંકણખાર, ફુલાવેલું કાનફળ, કઠુ, વાવડિંગ, હિંગ તળેલી, ફટકડી ફુલાવેલી, કાળા મરી તથા જીરું, એ દરેક વસ્તુ બબ્બે તોલા લેવી તથા મેથી ૧૮ તોલા લઈ સર્વ વસ્તુ મેળવી ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી જવનો ૪૦ તોલા આટો તેમાં મેળવવો પછી એમાંથી ૫ તોલા લઈ પાણી મેળવી પિંડિયા બાંધી રોજ સવારે ખવરાવવાથી ઉધરસ, શ્વાસ, શરદી વગેરે સર્વ વિકાર દૂર થાય છે

(૧૧) પશુના દમ ઉપર :—(ઘણે ભાગે પશુઓને ઉધરસમાંથી જ દમ થાય છે, આ ભયંકર રોગ છે. દમના રોગથી પશુ દૂબળું બની જાય છે તથા શ્વાસ લેતા લેતા થાકી જઈ બહુ જ દુખી થાય છે) આમળા ૨૦ તોલા, હરડા ૨૦ તોલા બહેડા ૨૦ તોલા, કાળા મરી ૨૦ તોલા, ખાંડ ૨૦ તોલા અને ચોખા ૪ શેર, એ સર્વ વસ્તુ ખાંડી મેળવી લેવી. આ ચૂર્ણ રોજ સવારે ૫ તોલા આપવું

(૧૨) દમનો બીજો ઉપાય :—થુવર (સેહુડ) ૭ તોલા લઈ અગ્નિમાં શેકી, પછી પીપરીમૂળ અને કાળા મરી બન્ને એક એક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી, થુવરમાં મેળવી જવના લોટની સાથે ખવરાવવો. આવી રીતે દિવસમાં બે વખત આપવાથી થોડા દિવસમાં દમનો રોગ દૂર થાય છે

(૧૩) પશુના મંદાગ્નિ ઉપર :—તાવ તથા ઉધરસની સાથે અનેક વાર મંદાગ્નિ થઈ જાય છે અથવા તાવ વિના પણ અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે મંદાગ્નિથી પણ પશુ દુર્બલ બની જાય છે. મંદાગ્નિ માટે ઋતુનો વિચાર કરી ઔષધિ આપવી જોઈએ ગ્રીષ્મઋતુમાં (વૈશાખ અને જેઠ માસમાં) ઔષધિ આપવી પડે તો કાળા મરી ૫ તોલા તથા સાભરલૂણ ૪ તોલા લઈ ખાંડી ૨૦ તોલા ઘીમાં મેળવી પછી જવનો લોટ મેળવી પિંડિયા કરી ખવરાવવા

(૧૪) પશુઓને સર્વ ઋતુમાં આપવા લાયક બળવાન બનાવનારી ઔષધિ :—પીપર, પીપરીમૂળ, અજમો, કાળા મરી, સૂંઠ, આસગંધ, પીપળાના વૃક્ષની છાલ, પલાસપાપડો, ઇંદ્રાયણના મૂળ, કપીલો એ પાંચ પાંચ તોલા લઈ બારીક ચૂર્ણ કરવું પછી ૨૦ તોલા તલ તથા સર્વ ઔષધિના વજનથી બમણો ત્રણ વરસનો જૂનો ગોળ મેળવવો આ ઔષધિ રોજ સવારે ૫ તોલા આપવાથી બહુ જ લાભદાયક છે પ્રત્યેક માસના આરંભમાં સાત દિવસ અપાય તો પશુ સર્વદા નીરોગી રહે

(૧૫) પશુઓના પગ અને મોઢાના રોગ ઉપર :—આ રોગને અંગ્રેજીમાં 'ફૂટ ઍન્ડ માઉથ ડીઝીઝ' કહે છે મારવાડ તરફ 'મુંહ ખુર' અને આમ લોકો 'ખુસીટા' કહે છે આ રોગ ઝેરી હોવાથી ફેલાય છે એક પશુ આ રોગથી બીમાર પડવાની સાથે અનેક ગાય, બળદ અને ભેંસ બીમાર થઈ જાય છે ઘણે ભાગે આ બીમારીમાં પશુ બહુ જ દુખ ભોગવે છે આ રોગ થવાનું કારણ એક પ્રકારના ઝેરી જંતુ છે કે જે જાનવરોના શરીરમાં જઈ ફેફસાં અને રક્તને ખરાબ કરે છે આ રોગમાં ખરીમાં ચાંદાં, મોઢામાંથી ફીણ અને લાળનું પડવું, મોઢાનું વારવાર ચલાવવું, મોઢામાં છાલા, વારવાર પગ ચાટવા અને પછાડવા. ચાલતી વખતે બહુ જ દુખ થવું

તથા ખાવુ પીવુ બહુ જ ઓછુ થઈ જવુ વગેરે લક્ષણો બહારથી જણાય છે આવા રોગમા પશુઓને ઘાસચારો નરમ આપવો જોઈએ તથા નીચે લખેલી ઔષધિના કોગળા કરાવવા —(૧) ફટકડી ૧ તોલો ફુલાવેલી ગરમ પાણી ૧ શેરમા મેળવીને અથવા (૨) ટંકણખાર ફુલાવેલ ૦। તોલો, ફટકડી ફુલાવેલી ૦। તોલો, સરો ૨।। તોલા તથા જળ ૧શેર મેળવી કોગળા કરાવવા. ઔષધિ પી ન જાય એ બરાબર સભાળવુ કોગળા દિવસમા ૨ વખત કરાવવા, પગ ઉપર ઘાવ પડ્યો હોય તે ગરમ પાણીથી ધોઈ નીચેનો મલમ લગાડવો (૩) **મલમ**—કોલટાર ૫ તોલા, ચરબી અથવા ઘી ૪૦ તોલા, સાદુ તેલ ૧૦ તોલા બધી વસ્તુ મેળવી મલમ બનાવી ઘાવ પડેલ હોય ત્યા લગાડવો અથવા નીચે લખેલુ તેલ ચોપડવુ (૪) **ઘા પર લગાડવાનું તેલ**—કપૂર ૧ માસો, ટરપેન્ટાઈન તેલ ૬ માસા અને મીઠુ તેલ ૪ તોલા મેળવી ઘા ઉપર લગાડતા રહેવુ (મેળવવાની રીત ઉપર ન ૪મા લખેલી છે) અથવા (૫) સરસવનુ તેલ અને ટરપેન્ટાઈન સમભાગે મેળવી લગાડવુ આ તેલ લગાડવાથી ઘામા કીડા પડ્યા હોય તે મરી જાય છે અથવા (૬) મોરથૂથુ ફુલાવી ૫ તોલા લઈ ૪૦ તોલા પાણીમા મેળવી તે પાણી જખમો પર લગાડવુ પછી તમાકુ અને કીડામારીના પાનને વાટી જખમ પર બાધી દેવા કે જેથી સર્વ કીડા મરી જશે

(૧૬) પશુની કબજિયાત દૂર કરવા માટે:—મીઠુ તેલ તોલા ૨૦ સવારે પાવુ

(૧૭) પશુને કમજોરી તથા ઉદાસીનતા હોય તો:—કપૂર ૦।। તોલો, નવસાર ૧ તોલો અને દેશી દારૂ ૫ તોલા લેવા કપૂરને વાટી દારૂમા મેળવવુ ત્યાર પછી નવસારને ૮૦ તોલા પાણીમા મેળવી સર્વ એકત્ર કરી પાવુ (સાભરનિમક લખેલુ છે તે જગાએ સાદુ મીઠુ પણ ચાલે, પણ સાભર નિમક વધારે ખારુ હોવાથી સમુદ્રનુ મીઠુ થોડુ વધારે લેવુ જોઈએ)

रक्षणीय गजे पित्त श्लेष्मा वाजिषु सर्वदा ।
पवनोऽथ मनुष्याणा प्रायो रक्षेत् सर्वदा ॥ (हारीतसंहिता)

વૈદે સર્વદા હાથીમા પિત્તનું, ઘોડામા કફનુ અને મનુષ્યમા વાયુનુ રક્ષણ વિશેષરૂપે કરવુ જોઈએ

(૨)

પશુઓની પીઠ ઉપરનો સોજો:—(પશુઓની પીઠ ઉપર વધારે બોજો લાદવાથી પીઠ ઉપર અથવા છાતી ઉપર સોજો આવે છે તે માટે) (૧) ગાયના દૂધમા થોડુ સિંધાલૂણ મેળવી અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવુ પાકી જાય ત્યારે ઉતારી નવરોકુ રહે ત્યારે લેપ કરવો ઉપર કામળીના ટુકડાથી થોડો શેક કરી કામળીનો ટુકડો ઉપર બાધી દેવો આવી રીતે ત્રણ દિવસ લેપ તથા શેક કરવાથી પૂર્ણ આરામ થઈ જાય છે (૨) સિંધાલૂણ તેલમા મેળવી ગરમ કરી નવરોકા તેલથી ધીરેધીરે ચોળવુ તથા એળિયો અને કલોંજી જીરુ સમભાગે મેળવી, બારીક પીસી ગરમ કરી લેપ કરવો અને ઉપર પાટો બાધવો (૩) સુવરની ચરબીથી પ્રથમ માલિશ કરી, ઊંટની લાદ અને સાભરનિમક સમાનભાગે મેળવી ગરમ કરીને તે ઉપર લેપ કરવો સુવરની ચરબી ન હોય તો બીજા ઉપાયમા લખેલુ તેલ માલિશ કરવુ (૪) કોઈ વાર સોજો પાકીને વ્રણ થઈ જાય છે અને તેમાથી રસી નીકળે છે તેના ઉપર મલમ —તલનુ તેલ ૧૦ તોલા લઈ તેમા મીણ ૦।। તોલો નાખી થોડુ ગરમ કરવુ મીણ ગળી ગયા પછી મુરદારશિંગ સફેદ કાથો, નાની ઇલાયચીના દાણા અને કપૂર, એ સર્વ વસ્તુ અધોઅધો તોલો લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી મેળવવુ પછી થોડા સમય સુધી ધીમો અગ્નિ આપવો આ મલમ દિવસમા બે-ત્રણ વખત લગાડવો (૫) અળસીનુ તેલ ૧૦ તોલા અને શખજીરુ તથા જૂના જોડાની ભસ્મ એકેક તોલો મેળવી, તેલમા ગરમ કરીને વારવાર ચોપડતા રહેવુ (૬) સાભરનિમક તોલો ૧ અને લાલ મરચા તોલો ૧ એ બન્નેને ૧૦ તોલા સરસવના તેલમા ગરમ કરી લગાડતા રહેવુ આ મલમ અતિ ઉત્તમ છે

પશુઓની ખાધ પરથી વાળ ખરી ગયા હોય તે માટે:—ખાધ પાકી જવાથી ઘણા દિવસ સુધી વ્રણ રહે તો ખાધના બધા વાળ નીકળી જાય છે અને ફરીથી જલદી ઊગતા નથી તે ઉપર ઉપચાર —એક સજીવશ ખના જીવને (કીડાને) ૧૦ તોલા સરસવના તેલમા પકાવી રોજ માલિશ કરવુ

ઉપાય બીજો :—કાળા તલની ભસ્મ કરી પાણીમા મેળવી જાડો જાડો લેપ કરવો.

ઉપાય ત્રીજો :—કૂકડીના ઈંડાને પાણીમા ઉકાળી જરદી (અંદરનો પ્રવાહી ભાગ જે ગરમ કરવાથી કઠણ થઈ જાય છે તે) લઈ થોડી ગરમ થયેલી કડાઈમા રાખવાથી થોડુ તેલ નીકળી આવે છે આ તેલનો લેપ કરવાથી બહુ જ જલદી લાભ થાય છે

પશુઓના મોઢા ઉપરનો સોજો :—(મોઢાના નીચેના ભાગમા પરનાળના જેવી ધારીવાળી, માસરહિત જે જગ્યા છે, તેની વચમા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણથી ગળાથી દાઢી સુધીના ભાગમા સોજો આવી જાય છે આ સોજો પકાવીને અથવા પકાવ્યા વિના દૂર કરાય છે) કબૂતરની વિષ્ઠા પાણીમા મેળવી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા ચૂનો અને હીમજ સમાન ભાગે લઈ પાણીમા વાટી, ગરમ કરી લેપ કરવો આ લેપથી સોજો ઊતરી જશે અથવા પાકીને જલદી ફૂટી જશે

પશુના ગળા પરનો સોજો :—ગળાની નીચે દડાના જેવો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અથવા બન્ને ભાગમા બીલાના જેવો આકાર ઉત્પન્ન થાય છે આ રોગમા પણ મુખશોથ(મોઢાના સોજા)મા કહેલા ઉપાય કરવા અથવા લોઢાની સળી તપાવી ડામ દેવો અથવા લીમડાના પાનને ઉકાળી સોજાવાળા ભાગને બાફ આપી, ઉકાળેલા પાન બાધી દેવા અથવા મેથી, સુવા અને ભેસાગૂગળ સમભાગે લઈ પાણીમા વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો

પશુઓના શીતળારોગ ઉપર :—સૂરોખાર ૯ માસા, ધતૂરાના બીજ ૪॥ માસા, કરિયાતુ ૯ માસા અને દેશી દારૂ ૯ તોલા એ સર્વ મેળવી દિવસમા બે વખત પિવડાવતા રહેવુ જો દસ્ત વધારે લાગતા હોય તો ઉપરના મિશ્રણમા ૧ તોલો માયાનુ ચૂર્ણ મેળવવુ

ઉપાય બીજો :—હિંગ ૦॥ તોલો, કરિયાતાનો ક્વાથ ૨॥ તોલા અને નિમક ૧ તોલો મેળવી ત્રણ ત્રણ કલાક પછી અળસીના ખોળની સાથે મેળવી ખાવા આપવુ

ઉપાય ત્રીજો :—(દસ્ત વધારે થતા હોય તો) તળેલી હિંગ ૦॥ તોલો, લાલ મરચા ૦ તોલો, સફેદ જીરુ ૪ તોલા તથા વાટેલી ભાગ ૨ તોલા લઈ, સર્વને મેળવી બારીક ખાડી ચોખાના અથવા અળસીના મડમા ઘોળી દિવસમા બેત્રણ વખત પાવુ

ઉપાય ચોથો :—કપૂર ૨॥ તોલા, ભાગ ૧૦ તોલા, કાથાનો અર્ક ૦॥ તોલો તથા ગુદ ૧ શેર લઈ પાણીમા મેળવી ચાર ચાર કલાક પછી થોડુ થોડુ પ્રવાહી પિવડાવતા રહેવુ

ઉપાય પાચમો :—સૂઠ ૨ તોલા, ચાક માટી ૧ તોલો અને અફીણ ૧૫ રતી લઈ, બારીક વાટી થોડુ થોડુ અળસીના મડમા ઘોળી પાચ પાચ કલાકે પાવુ

ઉપાય છઠ્ઠો :—કાથાનો જૂઠ ૦॥ તોલો તથા અફીણ ૦ તોલો મેળવી થોડો થોડો અળસીના મડમા ઉપરની રીતે પિવડાવવો

ઉપાય સાતમો :—કાથો ૨॥ તોલા અને તજ ૨॥ તોલા, અળસીની મડ ૭॥ તોલા ગાળેલી લઈ મેળવી ચાર ચાર કલાક પછી પિવડાવવુ

ઉપાય આઠમો :—કાથો ફટકડી કરિયાતુ અને ઘઉનો મેદો અર્ધો અર્ધો તોલો લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી દિવસમા બે વખત આપવુ

શીતળામા શરીર ધોવા માટેની ઔષધિ :—શેરડીનો સરકો ૫ તોલા લઈ ગરમ પાણીમા મેળવી શરીર ધોવુ અથવા શેરડીનો સરકો ૧૫ તોલા, નવસાર ૨ તોલા અને કપૂરનો અર્ક ૫ તોલા મેળવી શરીર ધોવુ

શીતળા ઉપર તથા ગળું ફૂલવા ઉપર :—(પકા રોગ) આ રોગ લોહી બગડવાથી થાય છે કોઈ કોઈ કહે છે કે, આ રોગ ચેપી છે એટલા માટે પીડિત પશુને બીજા પશુઓથી જુદુ રાખવુ જોઈએ આ રોગમા ગળુ ફૂલી જાય છે અને શરીરમા તાવ પણ રહે છે મોઢામાથી લાળ પડ્યા કરે છે, જીભ પણ ફૂલી જાય છે, જેથી કોઈ ખાવાની વસ્તુ ખાઈ નથી શકાતી અને ચારો નહિ ચરવાથી દુર્બળતા વધી જાય છે શ્વાસ મુશ્કેલીથી લઈ શકે છે વારવાર ખાસ્યા કરે છે નાક અને આખ લાલ થઈ જાય છે. રોગ વધ્યા પછી શ્વાસમા પણ દુર્ગંધી આવે છે જીભ પર કાળા -

કાળા ડાઘ પડે છે. કોઈ કોઈ વખતે જીભ બહાર નીકળી જાય છે. ગળામાંથી ઘરઘર અવાજ આવે છે. આ રોગ ઉપર ઉપચાર:—નેપાળાનાં બીજ તોલા ૫ તથા ટરપેન્ટાઈન તેલ તોલા ૨૦ મેળવી એક બાટલીમાં ભરી ૧૫ દિવસ રાખી મૂકવું. પછી ગાળી તેટલા જ પ્રમાણમાં ટોપરાનું તેલ અને અળસીનું તેલ મેળવી ગળા ઉપર ચોળવું.

ઉપાય બીજો:—(ગળામાં દાણા થઈ આવ્યા હોય તો) ફટકડી તોલો ૦ાા, હીરાકસી તોલો ૦ાા, કોયલાનું ચૂર્ણ તોલો ૦ાા અને ખડીમાટી તોલા ૪ લઈ, બારીક ચૂર્ણ કરી તે દાણા ઉપર ભભરાવવું.

ઉપાય ત્રીજો:—ફટકડી અને હીરાકસી અગ્નિ પર બાળી તેટલા જ પ્રમાણમાં ગુંદનું ચૂર્ણ મેળવી ફૂટેલા દાણા ઉપર છાંટવું. જો ગળાના રોગથી પશુ અશક્ત બની ગયું હોય તો ઘઉંનો આટો તોલા ૧૦, ઘી તોલા ૧૦ તથા ગોળ તોલા ૨૦ મેળવી નાના નાના લાડુ કરી ખવડાવવા તથા કરિયાતું ૫ તોલા, સૂંઠ ૧૦ તોલા અને મીઠું ૧૦ તોલા મેળવી, ખાંડી, બારીક ચૂર્ણ કરી રોજ ૨ાા તોલા ચૂર્ણ આપવું.

પશુનું ગળું ફૂલવાના રોગમાં જુલાબની ઔષધિ:—અળસીનું તેલ તોલા ૨૦, ગંધક આમલસારો તોલા ૧૦ તથા સૂંઠનું ચૂર્ણ તોલો ૧ મેળવી ભાતના ૧ રતલ મંડ સાથે પાવું.

ઉપાય બીજો:—સંચળ તોલા ૧૦, ગંધક તોલા ૭ાા, સૂંઠ તોલો ૧ાા એ સર્વ મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરી ગોળ તોલા ૭ાા મેળવવો. પછી ૪ શેર ગરમ પાણીમાં મેળવી દેવું. પાણી ઠંડું થાય ત્યારે પિવડાવવું. વધારે રોગ જણાય તો જુલાબની ઔષધિ આપવી.

પશુનું ગળું ફૂલવાનો અતિદોષ જણાય તે ઉપર:—નેપાળાનું ચૂર્ણ ૬ માસા તથા સરસવનું તેલ તોલા ૧૦ મેળવી માલિશ કરવું તથા નીચે લખેલી ઔષધિ થોડી થોડી ગળામાં ત્રણ ત્રણ કલાક પછી નાખતા જવી. ભાતનું મંડ શેર ૨ (ગરમ ગરમ) લેવું, કપૂર તોલો ૦ાા, ધંતૂરાનાં બીજ ૨ માસા, દેશી દારૂ ૧૦ તોલા તથા મીઠું ૨ાા તોલા મેળવી, તેમાંથી થોડું થોડું વારંવાર પિવડાવતા રહેવું તથા નીચેની ઔષધિથી બેત્રણ વખત મોઢું ધોતા રહેવું. એળિયો તોલા ૧૦, ફટકડી તોલો ૦ાા, ગોળ તોલો ૦ાા તથા પાણી શેર ૧ મેળવી મોઢું ધોવું. ગંધકનો ધુમાડો બબ્બે ત્રણત્રણ કલાકે આપી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરવી, જેથી અંદરનો દોષ બહાર જલદી નીકળી આવે. (આ બન્ને લેખ 'સંદેશ' પાક્ષિકમાંથી લીધા છે.)

૨—કેટલાક ક્વાથ અથવા ઉકાળા

(એક સજ્જને વૈદકના ગ્રંથો ઉપરથી લખી મોકલેલા ક્વાથમાંથી કેટલાક અહીં આપ્યા છે:)

(૧) અગ્નિમંથ ક્વાથ:—અરણીનાં મૂળની છાલ તોલા ૨ાા નો તેનાથી ૧૬ ગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. માત્રા તોલા ૨ાા થી ૫. એનાથી ઇક્ષુપ્રમેહ તથા વસામેહ મટે છે. **(સુશ્રુત)**

(૨-૩) અર્કાદિ ક્વાથ:—(૨) આકડાનાં મૂળ, જીરું, સૂંઠ, મરી, પીપર, ભારંગમૂળ, ભોરીંગણી, કાકડાશિંગી અને પુષ્કરમૂળનો ક્વાથ ગોમૂત્રથી સિદ્ધ કરી પીવાથી શીતાંગ, સન્નિપાત, જ્વર, દાહ અને કફ નાશ પામે છે. (નિઘંટુ) (૩) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરિયાતું, દેવદાર, રાસ્ના, વજ, નગોડ, અરણીનાં પાન, સરગવાની અંતરછાલ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સૂંઠ, અતિવિષ, ભાંગરાનો સમાનભાગે કરેલો ક્વાથ, ત્રિદોષ, ધનુર્વા, શીત, શ્વાસ, કાસ અને સૂતિકા-વાતરોગને મટાડે છે. **(વૈદ્ય૦)**

(૪) અતિવિષાદિ ક્વાથ:—અતિવિષ, વાળો, બીલી, ઇંદ્રજવ, મોથ, ધાણા અને સૂંઠ સમભાગે લઈ તેનો કરેલો ક્વાથ રક્તવાળા તથા શૂળવાળા અતિસારને મટાડે છે અને મળશુદ્ધિ કરે છે.

(૫) અભયાદિ ક્વાથ:—હીમજ અથવા હરડે, નાગરમોથ, ધાણા, રતાંજળી, પદ્મક, અરડૂસીનાં પાન, ઇંદ્રજવ, વાળો, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાટ, સૂંઠ અને કડુનો કાઢો પીપરના ચૂર્ણ સાથે આપવાથી વિષમજ્વર, તરસ, દાહ, ખાંસી, લવરી, દમ અને તંદ્રા(ઘેન)ને મટાડે છે. વળી આ ઉકાળો દીપન અને પાચન હોઈ મળ, મૂત્ર, વાયુ, કબજિયાત, ઊલટી, મોઢું સુકાવું તથા અરુચિ મટાડે છે. **(શા૦)**

(૬) અમૃતાષ્ટક:—ગળો, લીમડાની અંતરછાલ, કડુ, મોથ, ઇંદ્રજવ, સૂંઠ, કડવા પરવળ અને રતાંદળીનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી પિત્તજ્વર, ઊબકી, અરુચિ, લાળ વહેવી, દાહ તથા તરસને મટાડે છે. **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૭) અવલગુંજાદિ ક્વાથ:—(ધાત્ર્યાદિ ક્વાથ) આમળા અને ખેરસાર એ બેનો ઉકાળો બાવચીનું ચૂર્ણ નાખીને પાવો. ઉપર પથ્ય પદાર્થનું સેવન કરાવવું. આથી ધોળો કોઢ મટે છે **(શા૦)**

(૮) અશ્વત્થાદિ ક્વાથ:—પીપળાની છાલ, કાળીપાટ, બીબલો અને નેતરનો ક્વાથ અષ્ટમાંશ મધ નાખીને આપવાથી પિત્તમેહ શાંત થાય છે. **(ભાવપ્રકાશ)**

(૯) આરગ્વધાદિ ક્વાથ:—ગરમાળો, પીપરીમૂળ, નાગરમોથ, કડુ અને હરડેનો ક્વાથ વાતકફજ્વર તેમ જ આમશૂળનો નાશ કરી ઝાડો ઉતારીને દીપન-પાચન પણ કરે છે **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૧૦) ઇંદ્રયવાદિક ક્વાથ:—ઇંદ્રજવ, ધાણા અને પટોળનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાખી પાવો એનાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૧૧) એરંડક્વાથ:—એરંડાના મૂળ ૮ તોલા લઈ આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી અષ્ટમાંશ પાણી રાખી જવખાર નાખીને પાવાથી પડખાનું શૂળ, હૃદયનું શૂળ તથા કફનું શૂળ મટે છે **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૧૨) એલાદિક્વાથ:—એલચી, જેઠીમધ, ગોખરુ, રેણુકબીજ, એરંડાના મૂળ, અરડૂસીના પાન, પીપર અને પાષાણભેદના ક્વાથમાં શિલાજિત મેળવી પાવાથી રેતી, પથરી તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે **(શા૦)**

(૧૩) કંટકારીક્વાથ:—ભોરીંગણીનો ક્વાથ, પીપરના ચૂર્ણ સાથે પાવાથી ખાસી અને દમ મટે.

(૧૪) કંટકાર્યાદિ પાચન:—બે જાતની ભોરીંગણી, સૂંઠ, ધાણા અને દેવદારનો ક્વાથ પાચન કરનારો હોવાથી સર્વ જ્વરમાં આપી શકાય. **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૧૫-૧૬) કટ્ફલાદિ ક્વાથ:—(૧૫) કાયફળ, મોથ, ભારંગમૂળ, ધાણા, રોહીસ ઘાસ, ખડસલિયો, વજ, હરડે, કાકડાશિંગ, સૂંઠ અને દેવદારનો કાઢો કફજ્વર, શ્વાસ, કફ તથા ગલગ્રહનો નાશ કરે છે. (૧૬) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, કડુ અને નાગરમોથનો ક્વાથ તીવ્ર પિત્તજ્વરના આરંભ પછી થોડા દિવસ બાદ પાવો **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૧૭) કુટજાષ્ટક ક્વાથ:—કડાછાલ, અતિવિષ, કાળીપાટ, ધાવડીના ફૂલ, લોધર, નાગરમોથ, કાળો વાળો અને દાડમની છાલના ક્વાથમાં મધ તથા મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો એથી અતિસાર સાથે દાહ, લોહી, શૂળ તથા આમપરવાળો ઝાડો મટે. **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૧૮) ખદિરાદિ ક્વાથ:—ખેરની છાલ અથવા ખેરસાર ને ત્રિફળા, એ ચાર વસ્તુનો ઉકાળો ભેંસનું ઘી તથા વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખીને પાવો, એથી ભગંદર મટે. **(નિઘંટુ)**

(૧૯) ખાંસીનો ક્વાથ:—વરિયાળી, કાળો હંસરાજ, કમળફૂલ, અરડૂસીના પાન, ગરમાળો, કાળી દ્રાક્ષ, વડગૂંદા તથા જેઠીમધનો ક્વાથ ઠાર્યા પછી મધ નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારની ખાસી મટે છે

(૨૦-૨૩) ગુડૂચ્યાદિ ક્વાથ:—(૨૦) ગળો, ધાણા, વાળો, સૂંઠ, કાળો વાળો, ખડસલિયો, બીલા, અતિવિષ, કાળીપાટ રતાંદળી, કડાછાલ, કરિયાતું, નાગરમોથ અને ઇંદ્રજવનો ઉકાળો ઠારી તેમાં મધ નાખી જ્વરાતિસાર એટલે તાવ સાથે ઝાડો હોય તેમાં તથા રક્તપિત્તમાં આપવો (૨૧) ગળો, ધાણા, નાગરમોથ રતાંદળી, વાળો અને સૂંઠનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાખી આપવાથી એકાંતરો તાવ, તરસ તથા દાહ મટે (૨૨) ગળોનો ઉકાળો કરી પીપરના ચૂર્ણ સાથે પાવાથી જીર્ણજ્વર મટે. (૨૩) ગળો, ધાણા, લીમડાની અંતરછાલ, રતાંદળી અને પદ્મકનો ઉકાળો સર્વ જ્વર, દાહ, તૃષા, ઊનટી, અરુચિ તથા મંદાગ્નિને દૂર કરે છે **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૨૪) ગુડૂચ્યાદિપાચન:—ગળો, પીપરીમૂળ તથા સૂંઠનો ઉકાળો વાતજ્વર ઉપર આપવો **(શા૦)**

(૨૫) ગ્રંથાદિક્વાથ:—પીપરીમૂળ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ગૂગળ, વાવડિંગ, ભારંગમૂળ, ભાંગરો, સૂંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રકમૂળ કાયફળ, ઉપલેટ, રાસ્ના, હરડે, ભોરિંગણી-બે જાતની, અજમો, નગોડ, કરિયાતું, વજ, ચવક અને કાળીપાટનો ઉકાળો સન્નિપાતજ્વરને હણે છે **(નિઘંટુ)**

(૨૬) ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ:—મૂળ સહિત ગોખરુના પંચાંગનો ક્વાથ કરી તેમાં સાકર તથા

મધ નાખી પીવાથી પ્રમેહ મટે તથા જવખાર નાખી પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે. (નિઘંટુ)

(૨૭) ચાતુર્ભદ્રાદિ ક્વાથ:—ગળો, અતિવિષ, સુંઠ અને મોથનો ક્વાથ આમવાળા સંગ્રહણીને મટાડે છે અને મળને બાંધે છે. આ ક્વાથ દીપન અને પાચન છે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૨૮) જલધરાદિ ક્વાથ:—મોથ, રતાંજળી, સુંઠ, વાળો, કાળો વાળો અને ખરસલિયાનો ક્વાથ રુગ્દાહ અને સન્નિપાતજ્વર ઉપર આપવો. (નિઘંટુ)

(૨૯) તિક્તાદિ ક્વાથ:—કડુ, મોથ, ઈંદ્રજવ, કાળીપાટ અને કાયફળનો ક્વાથ સાકર સાથે પિત્તજ્વરમાં આપવો. (ભાવપ્રકાશ)

(૩૦-૩૬) ત્રિફલાદિ ક્વાથ:—ત્રિફળાનો ઉકાળો ગોમૂત્ર નાખીને પાવો; એથી વૃષણ-શોથ(ડોયળીનો સોજો) મટે. (૩૧) ત્રિફળાનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાખીને મેદ અને ચરબી વધી હોય તેને આપવો. (શાર્ઙ્ગ૦) (૩૨) ત્રિફળાના ક્વાથમાં ગૂગળ નાખીને વ્રણરોગવાળાને આપવો. (વૈદ્ય૦) (૩૩) હરડે, બહેડાં, આમળાં, દેવદાર, નાગરમોથ, ઉંદરકની તથા સરગવાનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો, પીપર તથા વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખીને કૃમિરોગ તથા કૃમિના સર્વ વિકારો ઉપર આપવો. (શાર્ઙ્ગ૦) (૩૪) ફલત્રિકાદિ ક્વાથ—ત્રિફળા, ગળો, કડુ, લીમડાની અંતરછાલ, કરિયાતું તથા અરડૂસીનાં પાન; આ આઠ ચીજનો ઉકાળો, મધ મેળવીને પાવાથી કમળો તથા પાંડુરોગ મટે. (શાર્ઙ્ગ૦) (૩૫) ત્રિફળા, દારુહળદર, ઈંદ્રવરણું, નાગરમોથ અને દેવદારનો ક્વાથ મધ અને હળદર સાથે આપવાથી પ્રમેહ મટે. (નિઘંટુ) (૩૬) ત્રિફળા અને ગરમાળાના ગોળના ઉકાળામાં સાકર તથા મધ નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત, દાહ તથા પિત્તશૂળ વગેરે મટે છે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૩૭) દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ:—દ્રાક્ષ, હીમજ, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળો અને ખડસલિયાનો ઉકાળો પિત્તજ્વર સાથે તરસ, મુરસા, દાહ અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૩૮-૩૯) દાર્વ્યાદિ ક્વાથ:—(૩૮) દારુહળદર, રસવંતી, નાગરમોથ, ભિલામો, બીલાં, અરડૂસીનાં પાન અને કરિયાતાનો ઉકાળો ઠંડો પાડી મધ નાખીને પાવાથી સ્ત્રીઓને શૂળ સાથેનો પ્રદરરોગ તથા ધૂપણી મટે. (શાર્ઙ્ગ૦) (૩૯) દારુહળદર, પરોલ, મોથ, ભોરીંગણી, કડુ, હળદર, કડવો લીમડો, હરડે, બહેડાં, આમળાં એનો ક્વાથ ભુગ્નનેત્ર નામના સન્નિપાતજ્વરમાં આપવો. (નિઘંટુ)

(૪૦) દ્વાત્રિંશાંગ ક્વાથ:—ભારંગમૂળ, કરિયાતું, લીમડાની છાલ, મોથ, કડુ, વજ, સુંઠ, મરી, પીપર, અરડૂસી, ઈંદ્રવારુણી, રસ્ના, ધમાસો, પટોલ, દેવદાર, હળદર, કાળીપાટ, ઝેરકોચલાં, બ્રાહ્મી, દારુહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, મોટી ભોરીંગણી, નાની ભોરીંગણી, ઈંદ્રજવ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને કચૂરો એ ૩૨ વસ્તુનો ક્વાથ તેર જાતના સન્નિપાત, શૂળ, ખાંસી, દમ, ઊરુસ્તંભ, કફ વગેરે ભયંકર દરદોને મટાડે છે. (નિઘંટુ)

(૪૧) દાડીમાદિ ક્વાથ:—દાડમની છાલ તથા કડાછાલનો ક્વાથ મધ નાખીને પાવો. તે રક્તાતિસારને મટાડે છે. (વૈદ્ય)

(૪૨-૪૩) દેવદાર્વ્યાદિ ક્વાથ:—(૪૨) દેવદાર, અતિવિષ, કાળીપાટ, વાવડિંગ, મોથ, મરી અને કડાછાલના ક્વાથથી સોજાવાળો અતિસાર મટે. (વૈદ્ય૦) (૪૩) દેવદાર, હીમજ, અરડૂસીનાં પાન, સાલવણ, સુંઠ અને આમળાંનો ઉકાળો ઠારીને તેમાં મધ અને સાકર નાખી આપવાથી ચોથિયો તાવ મટે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૪૪) ધાતક્યાદિ ક્વાથ:—ધાવડીનાં ફૂલ, બીલાં, લોધર, વાળો અને ગજપીપરનો ઉકાળો ઠારીને મધ નાખી પાવાથી બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૪૫-૪૬) ધાન્યાદિ ક્વાથ:—(૪૫) ધાણા, વાળો, બીલાં અને મોથના ઉકાળાથી પિત્તાતિસાર મટે. (૪૬) ધાણા તથા સુંઠનો ઉકાળો પીવાથી આમવાતની પીડા મટે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૪૭) ધાન્યપંચક:—ધાણા, વાળો, બીલાં, નાગરમોથ અને સુંઠનો કાઢો આમજન્ય શૂળ એટલે પેટમાં વીંટ આવે તેને મટાડે, મળને બાંધે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે અને કાચા મળને પકાવે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૪૮-૫૦) નાગરાદિ ક્વાથ:—(૪૮) સુંઠ, કડાછાલ, નાગરમોથ, ગળો અને અતિવિષનો

ક્વાથ, જ્વરાતિસાર, તાવ અને ઝાડામાં આપવો. (૪૯) સૂંઠ અને એરંડાના મૂળના ઉકાળામાં શેકેલી હિંગ તથા સંચળ નાખી આપવાથી અથવા ઇંદ્રજવના ઉકાળામાં તે ચીજ નાખીને પાવાથી વાયુનું શૂળ મટે છે. (૫૦) સૂંઠ, દેવદાર, ધાણા અને બે ભોરીંગણીનો ક્વાથ તાવમા આપવાથી તાવ જાય છે. **શા૦**

(૫૧) નિદગ્ધિકાદિ ક્વાથ:—ભોરીંગણી, ગળો અને સૂંઠના ક્વાથમાં પીપરનુ ચૂર્ણ નાખી આપવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી સાથેનો તાવ તેમ જ સળેખમ, શૂળ, સ્વરભંગ અને જીર્ણજ્વર મટે. **શા૦**

(૫૨) નીંબક્વાથ:—લીમડાની અંતરછાલને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી ક્વાથ કરવો આ ક્વાથ તાવને રોકે છે

(૫૩–૫૮) પટોલાદિ ક્વાથ:—(૫૩) કડવા પરવળ, હરડે, બહેડા, આમળા, કડુ, કચોરું, અરડૂસીનાં પાન અને ગળોનો ક્વાથ મધ નાખી કફજ્વરમાં આપવો (૫૪) પટોલ, રતાદળી, મોરવેલ, કડુ, કાળીપાટ અને ગળોનો ઉકાળો પિત્તજ્વર, ઊલટી, દાહ, ખરજ અને વિષ ઉપર આપવો. (૫૫) પરવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, દ્રાક્ષ, ગરમાળાનો ગોળ અને અરડૂસીના પાનનો ઉકાળો સાકર તથા મધ નાખીને આપવાથી રોજિયો અને ટાઢિયો તાવ મટે. (૫૬) પટોલ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, હરડે, બહેડા, આમળા, નાગરમોથ, અંગૂર, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગળો અને અરડૂસીના પાનનો ઉકાળો મધ નાખી આપવાથી સતત, એકાંતરો, તરિયો, ચોથિયો વગેરે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય. **(શા૦)** (૫૭) પટોલ, ત્રિફળા, કડુ, ગળો અને શતાવરી એ સાત ચીજનો ઉકાળો દાહવાળા વાતરક્તને દૂર કરે છે. **(નિઘંટુ)** (૫૮) પટોલના વેલા, ત્રિફળા, લીમડાની અંતરછાલ, કરિયાતું, ખેરસાલ અને બીબલો એ આઠ ચીજનો ઉકાળો ગૂગળ અથવા ત્રિફળા નાખી આપવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને ગરમીને દૂર કરે **(નિઘંટુ)**

(૫૯–૬૦) પથ્યાદિ ક્વાથ:—(૫૯) ત્રિફળા, કરિયાતું, હળદર, લીમડાની છાલ અને ગળો આ સાત વસ્તુના ક્વાથમા જૂનો ગોળ નાખી આપવાથી મસ્તકશૂળ, ભ્રૂકુટિ, આખ તથા કાનનુ શૂળ, આધાશીશી, સૂર્યાવર્તન(તડકો વધે તેમ માથુ દુખે તે), શંખકરોગ(લમણા દુખે), દંતપાત, દંતશૂળ, રતાંધળાપણુ, આખના પડળ, ફૂલુ તથા આખની પીડાને દૂર કરે. (૬૦) હરડે અને રગતરોહીડાનો ઉકાળો જવખાર તથા પીપરનુ ચૂર્ણ નાખીને પીવો. એથી યકૃત અને પ્લીહા (પેટની જમણી તથા ડાબી બાજુના પડખાનો સોજો), ગુલ્મ અને ઉદરરોગ મટે **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૬૧–૬૩) પર્પટાદિ ક્વાથ:—(૬૧) ખડસલિયો, અરડૂસીના પાન, કડુ, કરિયાતું, ધમાસો અને ધઉલાનો ક્વાથ સાકર મેળવીને પીવાથી તરસ, દાહ તથા રક્તપિત્ત સહિતનો પિત્તજ્વર મટે (૬૨) ખડસલિયો, નાગરમોથ, ગળો, સૂઠ અને કરિયાતું તેને પંચભદ્ર કહે છે. એનો ક્વાથ વાતપિત્તજ્વર ઉપર આપવો (૬૩) ખડસલિયાનો ઉકાળો પીપરનુ ચૂર્ણ મેળવીને પિત્તજ્વર થયો હોય તેને પાવો **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૬૪) પીપરીક્વાથ:—પીપર તોલો ૧ ને આઠગણા પાણીમા ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી રાખવુ તે અગ્નિદીપન કરી જ્વર, કફવાત તથા બરલને મટાડે છે. **(વૃંદ)**

(૬૫) પુનર્નવાષ્ટક ક્વાથ:—સાટોડી, હીમજ, લીમડાની છાલ, દારુહળદર, કડુ, પટોલ, ગળો ને સૂંઠનો ઉકાળો, ગોમૂત્રમા નાખી પાવાથી સોજાવાળો પાડુરોગ, ઉદરરોગ, દમ, શૂળ ને ખાસી મટે છે

(૬૬–૬૮) પુનર્નવાદિ ક્વાથ:—(૬૬) સાટોડી, ગળો, દેવદાર, હરડે અને સૂંઠનો ઉકાળો ગૂગળ તથા ગોમૂત્રમા નાખી આપવાથી સોજા સાથેનો ઉદરરોગ મટે. (૬૭) સાટોડી, દારુહળદર, હળદર, સૂઠ, હીમજ, ગળો, ચિત્રકમૂળ, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો ક્વાથ હાથ, પગ, ઉદર અને મો ઉપરના સોજામા આપવો. **(શા૦)** (૬૮) સાટોડી અને વરણાના મૂળની છાલનો ઉકાળો અંતરવિદ્રધિ(પેટ વગેરેની અદરનો વિદ્રધિ)ને મટાડે છે. **(નિઘંટુ)**

(૬૯) ફલત્રિકાદિ ક્વાથ:—ત્રિફળા, દેવદાર, નાગરમોથ, દારુહળદર તથા ઇંદ્રવરણીનાં મૂળનો ઉકાળો હળદરનુ ચૂર્ણ અને મધ નાખીને પાવો, એથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ મટે. **(નિઘંટુ)**

(૭૦) ભારંગ્યાદિ ક્વાથ:—ભારંગમૂળ, ગળો, મોથ, ભોરીંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને

સૂંઠનો ક્વાથ ત્રણ દિવસ આપવાથી તાંદ્રિક સન્નિપાતજ્વર મટે. (નિઘંટુ)

(૬૧) ભૂનીમ્બાદિ ક્વાથ:—કરિયાતું, લીમડાની છાલ, પીપર, કચૂરો, સૂંઠ, શતાવરી, ગળો અને ભોરીંગણીના ક્વાથથી કફજ્વર મટે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૬૨) મુસ્તાદિ ક્વાથ:—મોથ, વાળો, દશમૂળ, સૂંઠ, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, રતાંદળો, ધાવડીની છાલ અને અરડૂસીનો ક્વાથ પાવાથી પ્રલાપક સન્નિપાતનો જ્વર મટે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૬૩) રાસ્નાદિ ક્વાથ:—રાસ્ના, ગળો, બલા (ચીકણામૂળ), જેઠીમધ, ગોખરુ અને એરંડાનાં મૂળનો ઉકાળો, એરંડિયું તેલ નાખીને પાવો. એથી અંતર્વૃદ્ધિ એટલે આંતરડું ઊતરે તે રોગ મટે. શા૦

(૬૪-૬૫) રાસ્નાપંચક:—(૬૪) રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સૂંઠ, એરંડાના મૂળના ક્વાથથી સાતે ધાતુની અંદરનો વાયુ તથા સર્વાંગવાયુ મટે. (શાર્ઙ્ગ૦) (૬૫) રાસ્ના, આસંધ, મોથ, ભોરીંગણી, ભારંગમૂળ, વજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ અને કાકડાશિંગીના ક્વાથથી કર્ણિક સન્નિપાતજ્વર જેમાં કાન તથા ગળામાં સોજો આવે છે તે મટે. (નિઘંટુ)

(૬૬) રીંગણ્યાદિ ક્વાથ:—ભોરીંગણી, ભારંગમૂળ, પુષ્કરમૂળ, કચૂરો, કાકડાશિંગી અને ધમાસાનો ક્વાથ અભિન્યાસ સન્નિપાતજ્વરને મટાડે છે. (નિઘંટુ)

(૬૭) લઘુક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ:—ભોરીંગણી, સૂંઠ, ગળો, પોખરમૂળનો ક્વાથ જે તાવમાં કફવાતનું જોર હોય તેમાં અપાય છે. તેનાથી ત્રિદોષજ્વર, ખાંસી, શ્વાસ, શૂળ અને અરુચિ મટે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૬૮-૬૯) વત્સકાદિ ક્વાથ:—(૬૮) કડાછાલ, ત્રિફળા, દારુહળદર, મોથ, ખીમલો એ સાત ચીજોનો ઉકાળો મધ નાખીને પાવાથી પ્રમેહ મટે છે. (૬૯) કડાછાલ, અતિવિષ, બીલાં, નાગરમોથ અને વાળાના કાઢાથી આમવાળો ઝાડો તથા શૂળ સાથેનો રક્તાતિસાર મટે. (શાર્ઙ્ગધર)

(૭૦) વરુણ ક્વાથ:—વરણાનાં મૂળની છાલનો ક્વાથ કરવો અને તેમાં તેની છાલનો કલ્ક નાખવો. તે ક્વાથમાં મધ નાખી પીવાથી પાણીની પથરી તેમ જ ગંડમાળ પણ મટે. (વૃંદ)

(૭૧-૭૩) વાસાદિ ક્વાથ:—(૭૧) અરડૂસીનાં પાન, દ્રાક્ષ અને હરડેના ઉકાળામાં મધ તથા સાકર નાખી પીવાથી રક્તપિત્ત (છાતીમાંથી લોહી પડે તે), શ્વાસ અને ખાંસી મટે. (૭૨) અરડૂસીનાં પાનના ઉકાળામાં મધ મેળવીને પાવાથી રક્તપિત્ત, ક્ષય, ખાંસી, કફજ્વર મટે. (૭૩) અરડૂસીનાં પાન અને ભોરીંગણીનો ઉકાળો મધ નાખી પાવાથી તાવ તથા ખાંસી મટે (શાર્ઙ્ગધર)

(૭૪) શકરાહ્વાદિ ક્વાથ:—ઇન્દ્રજવ, કૂંવાડિયાનાં મૂળ, અતિવિષની કળી, ગળો, નગોડનાં મૂળ, ભાંગરો, સૂંઠ, ભોરિંગણી અને અજમોદના કાઢાથી શીતજ્વર અને ટાઢિયો તાવ મટે. (વૈદ્ય)

(૭૫) શુંઠ્યાદિ ક્વાથ:—કચૂરો, ખડસલિયો અને સૂંઠ, દેવદાર, જવાસાનાં મૂળ (અથવા) ધમાસો, મોથ, કડુ, ભોરીંગણી અને કરિયાતાનો કાઢો પીપર તથા મધમાં પીવાથી વિષમજ્વર, ત્રિદોષજ્વર અને સર્વ પ્રકારના તાવ મટે. (નિઘંટુ)

(૭૬) શાખોટક ક્વાથ:—સાગની છાલનો ક્વાથ ગોમૂત્ર નાખીને પીવાથી શ્લીપદ (હાથીપગો તથા મેદરોગ) મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૭૭) શલવાદિ ક્વાથ:—સરગવાની છાલ, વરણાની છાલ, પીપળાની છાલ, અજમો, હળદર અને આંબાહળદરનો ઉકાળો હીરાબોળનું ચૂર્ણ માસા દસ નાખી પીવાથી અંતરવિદ્રધિ મટે.

(૭૮) શિગ્રુ ક્વાથ:—સરગવાની છાલનો ક્વાથ, શેકેલી હિંગ અને સિંધવ પાણીમાં વાટી મેળવી પીવાથી વિદ્રધિ મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૭૯) સૂંઠ્યાદિ ક્વાથ:—સૂંઠ તથા ભારંગમૂળના ક્વાથથી શ્વાસરોગ મટે. (નિઘંટુ)

(૮૦) સૂંઠીક્વાથ:—સૂંઠ તોલો એકનો સોળગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. તેમાં શેકેલી હિંગ ત્રણ રતી, સંચળ માસો એક અને સૂંઠનું ચૂર્ણ માસા બે નાખી પીવાથી કફવાત, અજીર્ણ અને શૂળ મટે. (વૃંદ)

(૮૧) સૂંઠનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવાથી સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉદરના રોગ તથા ખરાબ પાણીના દોષ મટે. (ભાવપ્રકાશ)

(૯૨) શૃંગ્યાદિ ક્વાથ :—કાકડાશિંગી, કડાછાલ, હરડે, મોથ, કચૂરો, કરિયાતું, ભારંગમૂળ, હળદર, કડુ, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, મરી, ભોરીંગણી, અરડૂસી, આમળાં, દેવદાર, બહેડાં, ચવક, સૂંઠ, પીપર અને કાયફળના ક્વાથથી કંઠકુબ્જ તથા સન્નિપાતજ્વર મટે. . . **(નિઘંટુ)**

(૯૩) ષડંગ ક્વાથ :—(ષડંગપાનીય) કાળો વાળો, વીરણવાળો, મોથ, ખડસલિયો, સૂંઠ અને રતાંદળી ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી પીવું, તેનાથી તૃષા, દાહ તથા દાહજ્વર મટે. **(વૈદ્ય૦)**

(૯૪) સમંગાદિ ક્વાથ :—રિસામણીનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને ઉપલસરીના ક્વાથમાં મધ નાખી પાવાથી બાળકનો સખત અતિસાર મટે. **(ભાવપ્રકાશ)**

(૯૫) સારીવાદ્ય ક્વાથ :—સારીવા, કાળીપાટ, દેવદાર, કરિયાતું, મોરવેલ, કડુ, ગળો, સૂંઠ, મોથ અને ઇંદ્રજવ આ ક્વાથ સ્ત્રીઓના બગડેલા ધાવણને સુધારે છે. **(વૈદ્ય)**

(૯૬) સિંહ્યાદિ ક્વાથ :—ભોરીંગણી. મોથ, પુષ્કરમૂળ, સૂંઠ, કડુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કચૂરો બ્રાહ્મી, વજ અને કરિયાતાના કાઢાથી જિહ્વક સન્નિપાત મટે. **(નિઘંટુ)**

(૯૭) હરીતક્યાદિ ક્વાથ :—હીમજ, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખરુ અને લાકડિયા પાષાણભેદનો ઉકાળો મધ મેળવી પાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ તથા પીડા સાથેનો મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ મટે **(નિઘંટુ)**

(૯૮) હ્રીબેરાદિ ક્વાથ :—વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર, કાળીપાટ, રિસામણી, કડાછાલ, ધાણા, અતિવિષ, નગરમોથ, ગળો, બીલાં અને સૂંઠનો કાઢો જીર્ણ અતિસાર, આમશૂળ, લોહીવાળો ઝાડો તથા તાવને મટાડે અને દોષનું પાચન કરે. **(શાર્ઙ્ગધર)**

(૯૯–૧૦૧) ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ :—(૯૯) ભોરીંગણી, કળથી, અરડૂસીનાં પાન અને સૂંઠનો ક્વાથ પોખરમૂળનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવાથી શ્વાસવાળી ખાંસી મટે. **(શાર્ઙ્ગ૦)** **(૧૦૦)** ભોરીંગણી, કરિયાતું, કડુ, સૂંઠ, ગળો, પોખરમૂળ અને કડના ઉકાળાથી ૮ પ્રકારના તાવ મટે. **(શાર્ઙ્ગધર)** **(૧૦૧)** ભોરીંગણી, ધાણા, સૂંઠ, ગળો, નાગરમોથ, પદ્મક, રતાંદળી, કરિયાતું, કડવાં પરવળ, પોખરમૂળ, કડુ, ઇંદ્રજવ કડવા લીમડાની છાલ, ભારંગમૂળ અને ખડસલિયાનો ઉકાળો પ્રાતઃકાળમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારના ટાઢિયો તાવ મટે. **(શાર્ઙ્ગધર)**

પણ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા-ઊઠતા, જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદક વિષયનું સરસ પ્રતિબિંબ પડયું હતું. તેમનું વલણ વૈદક તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બીજો માર્ગ લીધો હતો. વૈદકના અભ્યાસ સાથે તેઓ વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવાં, સાંભળવાં અને વખત મળતાં કીર્તન આદિમાં પણ જતા હતા. આ બધી બાબતોથી ઘરનાં માણસો તેમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ 'રાજવૈદ્ય' નામનું વૈદકનું મરાઠી માસિકપત્ર કાઢયું અને તેને પાંચ-છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ 'આર્યભિષક્' પત્ર કાઢી તેમાં ઉક્ત માસિક ભેળવી દીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામ વદે છે :—'निश्चयाचे बळ। का म्हणे तेची फळ।'

અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં નિશ્ચયનું બળ હોય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિશ્ચયબળના કારણથી જ તેઓ એકલે હાથે ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. 'રાજવૈદ્ય' કાઢયા પહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે, આપણા ઘણા જ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદશાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઈ રહી છે અને તે બહુ ખરાબ હાલતમાં આવી પડયું છે. આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આયુર્વેદના પઠનપાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો બરાબર સમજે તેટલા માટે ઋષિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રંથોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે, વર્તમાન વૈદ્યોના દિલમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે, તેથી સ્થળેસ્થળે વૈદકસભાઓ સ્થાપવા તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્ચરની દશા બેઠી છે અને ડોક્ટર લોકો તેમનો ધંધો ડુબાડી દેવા માટે ટાંપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઈ ઇલાકામાં વૈદ્યોની સામે ઘોર આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આંદોલન એવી હિકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે, જેથી કરીને ડોક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ યુક્તિના ફળરૂપે વૈદક સંમેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઈ છે. આવાં સમેલનોમાં વૈદ્યોની સાથે ડોક્ટરો પણ એકત્ર થઈને વૈદકવિદ્યાની ઉન્નતિ પર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા તથા તેમનામાં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો, કે જે વૈદ્યોને અમે અયોગ્ય સમજીએ છીએ, તેઓ પોતાની વિદ્યામાં કુશળ છે. શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્યોના રૂપમાં મૂકતા પહેલાં મુંબઈ ઇલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરુષોની પાસે તે રજૂ કર્યા હતા; અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરંતુ સારી જેવી સહાય આપવાને કોઈ પણ તૈયાર થયું નહિ. કેટલાકોએ જીભથી જ જમા-ઉધારનું પાસું સરખું કરી સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાંભળી તેમને શેખચલ્લીની ઉપમા આપી ખૂબ મજાક ઉડાવી. શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્કા હતા, તેથી પોતાના ઉત્સાહનો ભંગ થવા દીધો નહિ અને 'રાજવૈદ્ય'ની પછી 'આર્યભિષક્'ને બરોબર ચાલુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું કે, જે વિચારો મારા મગજને વારંવાર ડોલાયમાન બનાવે છે તે વિચારો ભારતવર્ષના બીજા પણ થોડાઘણા સપૂતોના મગજમાં શું નહિ આવતા હોય? જરૂર આવતા હશે અથવા કદી એમ ન પણ બનતું હોય, તોપણ જો હું મારા વિચારો લોકો આગળ રજૂ કરું તો થોડાઘણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી મારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જાણવા માટે માસિકપત્રને તેઓએ અગ્રણું સાધન માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો, કે લોકોમાં એવા વિચારોની ઉત્પત્તિ હજુ થઈ નથી એમ ધારવામાં આવે તોપણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તૈયાર થશે જ. પોતાની

કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપ ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઊગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્ય નહિ કરવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવાં સાધન વડે બદલી નાખી શકાશે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન—પોતાનું પત્ર—ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને 'બાલમિત્ર' ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખિસ્સાખર્ચને બદલે એક બીજી સગવડ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પોતાના વૈદકના ધંધામાં જે કાંઈ થોડું-ઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું, તેનો ઉપયોગ તેઓ પત્ર ચલાવવામાં કરતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી 'આર્યભિષક્' બરોબર ચાલુ રહ્યું હતું. એ પત્રથી વૈદકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજસુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો, તેમ તેમ ગ્રંથ તેમ જ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને કઈ રીતથી વૈદકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડિયાતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે, તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈદકનું એક ગ્સિક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વૈદકજ્ઞાનનો લાભ હિંદી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારુ સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે 'સદ્વૈદ્યકૌસ્તુભ' નામનું હિંદી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિક દ્વારાપણ હિંદી ભાષામાં પાંચ—સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદક સંબંધી ઉદ્યોગ આટલેથી જ સમાપ્ત થયો ન હતો. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડૉક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુંબઈમાં 'આયુર્વેદ વિદ્યાલય' સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માં જબરદસ્ત સહાય એકત્ર કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ—પાટલૂન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણચાર વર્ષ પછી સ્વતંત્ર રૂપથી નાશિકમા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનુ મૂળ નાખ્યું તથા નાશિકમાં તેમ જ નાગપુરમાં વૈદક વિદ્યાલય ખોલી દીધાં.

'વૈદકની ઉન્નતિ ચાહવાના વૈદ્યો, હકીમો તથા ડૉક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તેઓ તમામભારતવર્ષના વૈદ્યોનું એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દર વર્ષે કરતા હતા. તેમાં અનેક વૈદક—વિષયોની ચર્ચા,આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિ પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથીવિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે રાષ્ટ્રીય વૈદ્યસંમેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાંતિસંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાંતિક સંમેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુબઈાંતમાં જ ગોઠવણુ થઈ શકી હતી અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયાં હતા. અન્ય પ્રાંતે પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં ગમાં જઈ ત્યાં કોઈ પ્રાંતિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આકાર્યમાં નામદાર વડોદરાનરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભંગા, બરવાંધીશ રાવબહાદુર, શ્રી રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ વગેરે નૃપતિગણ તથા ધનવાન સજ્જનો તરફથી ઠીક સહાયતા મળતી હતી. તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાંતિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમ જ સંવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાંથીમાં 'ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદક સંમેલન'ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. બધી વ્યવસ્થાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થા હતો; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાર વાગતાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ

મૂળ ગ્રંથકાર સ્વ૦ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદે

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसंभ्रमाद्यस्य।
तस्याम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या स्त्री कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો સંબંધ પોતાનાં થોડાંક કુટુંબીજનો અને ઇષ્ટ મિત્રો સિવાય સર્વસાધારણ જનસમાજ સાથે જરા પણ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કરે છે અને ઇચ્છે છે કે, દેશમાં પુરુષસિંહો–હિંસક જંગલી સિંહો નહિ પણ પરાક્રમી સાહસિક પુરુષાર્થી નરસિંહો–પ્રગટે અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે, એવા પુરુષોનાં હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઈને તથા તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઈને નિરાશાની સાથે એવા જ ઉદ્‌ગારો નીકળે છે કે ત્રીસ કરોડ મુડદાલોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વપુરુષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુડદાલ જીવની સંખ્યા વધી. એ જ પ્રમાણે કોઈ શિશ્નોદરપરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઊઠે છે કે :—' ચાલો ઠીક થયું; પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલો બચાવ થયો.' આ સ્થળે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે, ત્યારે તે વિચારશીલ પુરુષ ચાહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે? ઉપલા શ્લોકમાં એ વિષે જ કહેલું છે કે, જે પુરુષસિંહ છે, જે સાચો સપૂત છે અને પોતાના ગુણો વડે માતાની કૂખને દીપાવે એવો છે; તે જ સાધારણ જનસમાજમાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે— જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્ર શું કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણ વડે સર્વસાધારણને લાભ ન પહોંચાડે, તે ગુણી શા કામનો? જે મનુષ્ય સમાજના સુખદુઃખને પોતાનાં ન સમજે, તે મનુષ્ય શું કામનો? જે સપૂતની કોઈ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણતરી ન થાય, તે સપૂત શું કામનો? કોઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઊઠતાં જ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણતરીમાં જેનું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવાં મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલા શ્લોકમાં કવિ સપૂત ગણતો નથી અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે સ્વીકારતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે, જો એવાની જ માતાને પુત્રવતી કહેવામાં આવે તો પછી વંધ્યા—વાંઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી? સારાંશ કે જેને પુત્રો નથી હોતા તે જ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ શકતા નથી અને જેના ગુણોનો સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણી સમાન જ છે; અને તેના પુત્રો પુત્રપદવીને લાયક ગણાતા નથી. અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવનચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ, તે પણ પોતાની માતાના અને જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત હતા.

જો કે તેઓનાં (આ ગ્રંથના કર્તા સ્વ૦ શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પદેનાં) બધાં કાર્યોથી અમે વાકેફ નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તે વિસ્તારથી લખવા માટે અહીં સ્થાન પણ નથી; તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સંક્ષેપમાં આપી, તેમનાં કાર્યોનો આભાસમાત્ર અહીં રજૂ કર્યો છે:

પંડિત શંકર દાજી પદેના પૂર્વપુરુષ પૂના જિલ્લાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા; કિંતુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ મુંબઈમાં આવીને રહ્યા હતા. ત્યાં જ પોતાની જ્યોતિષવિદ્યાના પ્રભાવ વડે સારી નામના મેળવવા સાથે દામ પણ ઠીક કમાયા હતા. શંકર દાજીનો જન્મ મુંબઈમાં સંવત ૧૯૨૩ના ફાગણ વદ ૧૦ના રોજ થયો હતો. 'પદે' તેમના કુળનું 'ઉપપદ' છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાંત, નિષ્કપટી, ધાર્મિક અને સાધુવૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણો તેમનામાં પૂર્ણ રીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં આજ સુધીમાં જેટલા સાધુઓ થયા છે, તે સર્વ દેશસ્થ છે અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રાયઃ કોંકણસ્થ હતા અને છે.

શંકરરાવે આઠ વર્ષની અવસ્થામાં મરાઠી અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને પ્રસિદ્ધ પ્રતાપચંદ્ર સાહિત્યા-

આર્ય પંડિત ગટુલાલજી પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ મીમાંસા આદિનું અને પંડિત પ્રભાકર દાજી વાઈકરની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામાં તેઓનું નામ હમેશાં પહેલું રહેતું. વિદ્યાર્થીદશામાં જ તેમના અંતઃકરણમાં સાર્વજનિક કાર્યોના અંકુર ફૂટવા લાગ્યા હતા. કોઈ કોઈ વખતે પાઠશાળામાં જ પોતાની સાથે ભણનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરી પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા. સહાધ્યાયીઓનું તેઓએ એક પંચ બનાવ્યું હતું અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે, બાળકોમાં માંહોમાંહે જે ઝઘડા જાગે તેની અધ્યાપકો કે માબાપ પાસે ફરિયાદ નહિ લઈ જતાં તેનો એ પંચ દ્વારા જ ફડચો લાવવો. બાલ્યાવસ્થામાં તેમનો ક્રોધ શંકરના જેવો ઉગ્ર હતો; તથાપિ લાયક ઉંમરે પહોંચતાં તેઓએ ક્રોધને પી જવામાં અને ઉદ્દિષ્ટ હેતુ પાર પાડવામાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. બાર જ વર્ષની ઉંમરમાં પોતાના મોટાભાઈ અને કેટલાક મિત્રોની સહાય વડે 'બાલમિત્ર' નામનું માસિક તેઓએ શરૂ કરી દીધું. તેના ખર્ચ માટે કોઈ પાસે યાચના નહિ કરતા તેઓએ જે પ્રબંધ કર્યો હતો, તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો પરિચય મળે છે. પોતાના પિતા તરફથી જે ખિસ્સાખર્ચ મળતું તેમાથી તેઓ ઉક્ત પત્રનું ટપાલખર્ચ તથા પત્રવ્યવહાર આદિનું પરચૂરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા. પત્રની છપામણી માટે તેઓએ 'જગદીશ્વર' પ્રેસના માલિક શ્રીયુત નાનાસાહેબની સાથે એવો પ્રબંધ કર્યો હતો કે, છપામણીના બદલામા તેઓએ પ્રેસના પ્રૂફો વાંચી આપવાં. તેની પહેલાં 'વિદ્યાપ્રકાશ'માં પોતે લેખ લખતા હતા, તે પણ ચાલુ રાખ્યા હતા. આવી રીતે તેમની મરાઠી લેખક તરીકે ગણતરી થવા લાગી અને વડોદરાથી (હવે મુંબઈથી) પ્રકટ થતા મરાઠી 'સયાજીવિજય' પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમા લઈ તેમણે ધીરેધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમા આણ્યુ, પરંતુ પિતાના ગાઢ પ્રેમને લીધે બેચાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુંબઈ જવુ પડ્યું. તેઓ મુંબઈ તો ચાલ્યા ગયા, તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અનુશીલન-મનનને પરિણામે તેઓ એક ચુનંદા મરાઠી લેખક બની ગયા હતા ત્યાર પછી તેઓએ બીજાની માલિકીના કોઈ પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાડ્યો નહોતો, તોપણ 'શંકર', 'પિનાકી,' 'ભ્રમર' આદિ ઉપનામોથી વખતોવખત છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. 'નેટિવ ઓપિનિયન' નામના પત્રમા 'સૃષ્ટિસંચાર'ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયો પર છૂટાછવાયા અને કોઈ વખતે તો નિયમસર પ્રકટ થયા કરતા હતા કેટલીક વખત મરાઠી સમાજમા તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી. ચાળ્પાચ વર્ષ પહેલા 'ભારતધર્મ મહામંડળ' અને 'થિયોસોફી'ને લગતા તેમના લેખોથી ભારે ધૂમ મચી ગઈ હતી બધાં મરાઠી અને ઘણાંખરા હિંદી પત્રોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતુ અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી સંબંધી ધામધૂમ જોઈને ખુદ 'કેસરી'ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનુ સમર્થન કરવાનું છોડી દઈ ચૂપ રહેવું પડયું હતુ. વિકટ અને ગંભીર ચર્ચાના વિષયો લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી ન હતી તેઓ રાતે લખવા બેસતા તો બે-ત્રણ વાગી જતા અને રાતના બે વાગે આખ ઊઘડી જતી તો લખતાં લખતા સવાર પાડી દેતા. એવી રીતે જાહેર કામ કરવાની સાથે 'સયાજીવિજય'માથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ બાદ તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બજાવ્યું હતું અને પ્રેસની ઉન્નતિ કરી હતી. તેઓ પોતાને કોઈ પણ ગજદારી પક્ષના ગણાવતા ન હતા, પરંતુ પોતાની અંતિમ બીમારીના વખતમા કેટલીક વખત 'તિલક મહારાજ કી જય' કહીને ઊછળી ઊઠતા હતા અને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા હતા, કે 'તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ; તે સાચા મહાત્મા છે.' વ્યવહારમા પણ તે પક્કા સ્વદેશી અને સ્વધર્માભિમાની હતા

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદકના વિષયને હાથ ધરીશુ. તેમના પિતાના કુળના લોકો જ્યોતિષી હતા તથા માતૃકુળમા વૈદકની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમનાં માતા પણ વ્યાવહારિક વૈદક વિષયેનુ સારું જ્ઞાન ધરાવતાં હતાં. તે સિવાય તેમની પાડોશમાં શ્રીયુત ભાનુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા, જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી

મૂળ ગ્રંથકાર સ્વ૦ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદે

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसंभ्रमाद्यस्य।
तस्याम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या स्त्री कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો સંબંધ પોતાનાં થોડાંક કુટુંબીજનો અને ઇષ્ટ મિત્રો સિવાય સર્વસાધારણ જનસમાજ સાથે જરા પણ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કરે છે અને ઇચ્છે છે કે, દેશમાં પુરુષસિંહો–હિંસક જંગલી સિંહો નહિ પણ પરાક્રમી સાહસિક પુરષાર્થી નરસિંહો–પ્રગટે અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે, એવા પુરુષોનાં હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઈને તથા તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઈને નિરાશાની સાથે એવા જ ઉદ્‌ગારો નીકળે છે કે ત્રીસ કરોડ મુડદાલોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વપુરુષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુડદાલ જીવની સંખ્યા વધી. એ જ પ્રમાણે કોઈ શિશ્નોદરપરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઊઠે છે કે :—'ચાલો ઠીક થયું; પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલો બચાવ થયો.' આ સ્થળે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે, ત્યારે તે વિચારશીલ પુરુષ ચાહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે? ઉપલા શ્લોકમાં એ વિષે જ કહેલું છે કે, જે પુરુષસિંહ છે, જે સાચો સપૂત છે અને પોતાના ગુણો વડે માતાની કૂખને દીપાવે એવો છે; તે જ સાધારણ જનસમાજમાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્ર શું કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણ વડે સર્વસાધારણને લાભ ન પહોંચાડે, તે ગુણી શા કામનો? જે મનુષ્ય સમાજના સુખદુઃખને પોતાનાં ન સમજે, તે મનુષ્ય શું કામનો? જે સપૂતની કોઈ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણતરી ન થાય, તે સપૂત શું કામનો? કોઈ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઊઠતાં જ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણતરીમાં જેનું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવાં મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલા શ્લોકમાં કવિ સપૂત ગણતો નથી અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે સ્વીકારતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે, જે એવાની જ માતાને પુત્રવતી કહેવામાં આવે તો પછી વંધ્યા—વાંઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી? સારાંશ કે જેને પુત્રો નથી હોતા તે જ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઈ શકતા નથી અને જેના ગુણોનો સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણી સમાન જ છે; અને તેના પુત્રો પુત્રપદવીને લાયક ગણાતા નથી. અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવનચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ, તે પણ પોતાની માતાના અને જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત હતા.

જો કે તેઓનાં (આ ગ્રંથના કર્તા સ્વ૦ શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પદેનાં) બધાં કાર્યોથી અમે વાકેફ નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તે વિસ્તારથી લખવા માટે અત્રે સ્થાન પણ નથી; તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સંક્ષેપમાં આપી, તેમનાં કાર્યોનો આભાસમાત્ર અહીં રજૂ કર્યો છે :

પંડિત શંકર દાજી પદેના પૂર્વપુરુષ પૂના જિલ્લાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા; કિંતુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ મુંબઈમાં આવીને રહ્યા હતા. ત્યાં જ પોતાની જ્યોતિષવિદ્યાના પ્રભાવ વડે સારી નામના મેળવવા સાથે દામ પણ ઠીક કમાયા હતા. શંકર દાજીનો જન્મ મુંબઈમાં સંવત ૧૯૨૩ના ફાગણ વદ ૧૦ના રોજ થયો હતો. 'પદે' તેમના કુળનું 'ઉપપદ' છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાંત, નિષ્કપટી, ધાર્મિક અને સાધુવૃત્તિના હોય છે અને આ બધા ગુણો તેમનામાં પૂર્ણ રીતે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં આજ સુધીમાં જેટલા સાધુઓ થયા છે, તે સર્વ દેશસ્થ છે અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રાયઃ કોંકણસ્થ હતા અને છે.

શંકરરાવે આઠ વર્ષની અવસ્થામાં મરાઠી અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ પ્રતાપચન્દ્ર સાહિત્ય-

કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપ ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઊગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્ય નહિ કરવાની અને બીજાને ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવાં સાધન વડે બદલી નાખી શકાશે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન–પોતાનું પત્ર–ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને 'બાલમિત્ર' ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોના આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખિસ્સાખર્ચને બદલે એક બીજી સાધન પ્રાપ્ત થઈ હતી. પોતાના વૈદકના ધંધામાં જે કાંઈ થોડું-ઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું, તેનો ઉપયોગ તેઓ પત્ર ચલાવવામાં કરતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી 'આર્યભિષક્' બરાબર ચાલુ રહ્યું હતું. એ પત્રથી વૈદકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજસુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો, તેમ તેમ ગ્રંથ તેમ જ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને કઈ રીતથી વૈદકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડિયાતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે, તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈદકનું એક રસિક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વૈદકજ્ઞાનનો લાભ હિંદી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારુ સંવત ૬૬૦ માં પોતે 'સદ્વૈદ્યકૌસ્તુભ' નામનું હિંદી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિક દ્વારાપણ હિંદી ભાષામાં પાંચ–સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદક સંબંધી ઉદ્યોગ આટલેથી જ સમાપ્ત થયો ન હતો. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડૉક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુંબઈમાં 'આયુર્વેદ વિદ્યાલય' સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માં જબરદસ્ત સહાય એકત્ર કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ–પાટલૂન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્ય તેઓએ વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણચાર વર્ષ પછી સ્વત રૂપથી નાશિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનુ મૂળ નાખ્યું તથા નાશિકમાં તેમ જ નાગપુરમાં વૈદક વિદ્યાલ ખોલી દીધાં.

'વૈદકની ઉન્નતિ ચાહવાવાળા વૈદ્યો, હકીમો તથા ડૉક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તેઓ તમામભારતવર્ષના વૈદ્યોનુ એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દર વર્ષે કરતા હતા. તેમાં અનેક વૈદક–વિષયોની ચર્ચા,આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિ પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથીવિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદ્યસંમેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાંતિસંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાંતિક સંમેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુબઈપ્રાંતમાં જ ગોઠવણ થઈ શકી હતી અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયાં હતાં. અન્ય પ્રાંતે પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં ભમાં જઈ ત્યાં કોઈ પ્રાંતિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આદિકાર્યમાં નામદાર વડોદરાનરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભંગા, બરવાંધીશ રાવબહાદુર, શ્રી રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ વગેરે નૃપતિગણ તથા ધનવાન સજ્જનો તરફથી ઠીક સહાયતા મળતી હતી. તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાંતિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમ જ સંવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાંશીમાં 'ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદક સંમેલન'ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. બધી વ્યવસ્થાનુ કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થવા હતો; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાડા વાગતાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ

પણ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા-ઊઠતા, જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદક વિષયનું સરસ પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું. તેમનું વલણ વૈદક તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા, જેથી અનુભવજન્ય વૈદકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બીજો માર્ગ લીધો હતો. વૈદકના અભ્યાસ સાથે તેઓ વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવાં, સાંભળવાં અને વખત મળતાં કીર્તન આદિમાં પણ જતા હતા. આ બધી બાબતોથી ઘરનાં માણસો તેમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ 'રાજવૈદ્ય' નામનું વૈદકનું મરાઠી માસિકપત્ર કાઢ્યું અને તેને પાંચ-૭ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ 'આર્યભિષક્' પત્ર કાઢી તેમાં ઉક્ત માસિક ભેળવી દીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામ વદે છે :—'निश्चयाचे बळ। का झणे तेचो फळ।'

અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં નિશ્ચયનું બળ હોય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિશ્ચયબળના કારણથી જ તેઓ એકલે હાથે ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. 'રાજવૈદ્ય' કાઢ્યા પહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે, આપણા ઘણા જ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદશાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઈ રહી છે અને તે બહુ ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યું છે. આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આયુર્વેદના પઠનપાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યક્તા વિચારી આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો બરાબર સમજે તેટલા માટે ઋષિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રંથોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે, વર્તમાન વૈદ્યોના દિલમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે, તેથી સ્થળેસ્થળે વૈદકસભાઓ સ્થાપવા તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્ચરની દશા બેઠી છે અને ડોકટર લોકો તેમનો ધંધો ડુબાડી દેવા માટે ટાંપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઈ ઇલાકામાં વૈદ્યોની સામે ઘોર આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આંદોલન એવી હિકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે, જેથી કરીને ડોકટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ યુક્તિના ફળરૂપે વૈદક સંમેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઈ છે. આવાં સંમેલનોમાં વૈદ્યોની સાથે ડોકટરો પણ એકત્ર થઈને વૈદકવિદ્યાની ઉન્નતિ પર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા તથા તેમનામાં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો, કે જે વૈદ્યોને અમે અયોગ્ય સમજીએ છીએ, તેઓ પોતાની વિદ્યામાં કુશળ છે. શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને યોજના રૂપમાં મૂકતા પહેલાં મુંબઈ ઇલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરુષોની પાસે તે રજૂ કર્યા હતા; અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરંતુ સારી જેવી સહાય આપવાને કોઈ પણ તૈયાર થયું નહિ. કેટલાકોએ છલથી જ જમા-ઉધારનું પાસું સરખું કરી સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાંભળી તેમને શેખચલ્લીની ઉપમા આપી ખૂબ મજાક ઉડાવી. શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્કા હતા, તેથી પોતાના ઉત્સાહનો ભંગ થવા દીધો નહિ અને 'રાજવૈદ્ય'ની પછી 'આર્યભિષક્'ને બરોબર ચાલુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું કે, જે વિચારો મારા મગજને વારંવાર ડોલાયમાન બનાવે છે તે વિચારો ભારતવર્ષના બીજા પણ ઘોડાઘણા સપૂતોના મગજમાં શું નહિ આવતા હોય? જરૂર આવતા હશે અથવા કદી એમ ન પણ બનતું હોય, તોપણ જો હું મારા વિચારો લોકો આગળ રજૂ કરું તો ઘોડાઘણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી મારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જાણવા માટે માસિકપત્રને તેઓએ અગત્યનું સાધન માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો એવો પણ ઉદ્દેશ હતો, કે લોકોમાં એવા વિચારોની ઉત્પત્તિ હજુ થઈ નથી એમ ધારવામાં આવે તોપણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તૈયાર થશે જ. પોતાની

કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપ ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઊગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્ય નહિ કરવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવાં સાધન વડે બદલી નાખી શકાશે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન–પોતાનું પત્ર–ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને 'બાલમિત્ર' ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડ્યા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખિસ્સાખર્ચને બદલે એક બીજી સગવડ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પોતાના વૈદકના ધંધામાં જે કાંઈ થોડું-ઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું, તેનો ઉપયોગ તેઓ પત્ર ચલાવવામાં કરતા. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી 'આર્યભિષક્' બરોબર ચાલુ રહ્યું હતું. એ પત્રથી વૈદકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજસુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સંપાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો, તેમ તેમ ગ્રંથ તેમ જ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને કઈ રીતથી વૈદકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડિયાતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે, તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈદકનું એક રસિક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વૈદકજ્ઞાનનો લાભ હિંદી વાચકોને પણ મળે તેટલા સારુ સંવત ૬૬૦માં પોતે 'સદ્વૈદ્યકૌસ્તુભ' નામનું હિંદી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિક દ્વારાણ હિંદી ભાષામાં પાંચ–સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદક સંબંધી ઉદ્યોગ આટલેથી જ સમાપ્ત થયો ન હતો. કેટલાક વર્ષ પહેલાં ડોક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુંબઈમાં 'આયુર્વેદ વિદ્યાલય' સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માં જબરદસ્ત સહાય એકત્ર કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ–પાટલૂન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્ય તેઓએ વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણચાર વર્ષ પછી સ્વત રૂપથી નાશિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનુ મૂળ નાખ્યું તથા નાશિકમાં તેમ જ નાગપુરમાં વૈદક વિદ્યાલ ખોલી દીધાં.

વૈદકની ઉન્નતિ ચાહવાવાળા વૈદ્યો, હકીમો તથા ડોક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તેઓ તમામભારતવર્ષના વૈદ્યોનુ એક રાષ્ટ્રીય સંમેલન દર વર્ષે કરતા હતા. તેમાં અનેક વૈદક–વિષયોની ચર્ચા,આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિઓ પણ આપવામા આવતી હતી. આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથીવિભૂષિત થયેલા અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદ્યસંમેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાંતિસંમેલનની પણ તેઓ ગોઠવણ કરતા હતા. આ પ્રાંતિક સંમેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુબઈઇલાકામા જ ગોઠવણ થઈ શકી હતી અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયાં હતા. અન્ય પ્રાંતે પણ વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમા ભભમા જઈ ત્યાં કોઈ પ્રાંતિક કાર્યાલય ખોલવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સંમેલન આદિકાર્યમાં નામદાર વડોદરાનરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભંગા, બરવાંધીશ રાવબહાદુર, શ્રી રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ વગેરે નૃપતિગણ તથા ધનવાન સજ્જનો તરફથી ઠીક સહાયતા મળતી હતી. તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે એક પ્રાંતિક કાર્યાલય તથા ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા અને એક વૈદક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તેમ જ સંવત ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાશીમાં 'ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદક સંમેલન'ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. બધી રસ્થાનુ કામ ચાલી રહ્યું હતું અને નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થા હતો; પરંતુ તે દરમિયાન તેઓ બીમાર પડ્યા અને રામનવમીના પવિત્ર દિને બપોરના સાાર વાગતાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ

કર્તવ્યનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે ગંગાકિનારે અકાળે વિલીન થઈ ગયા! ભારતવર્ષના વૈદક-આકાશનો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો! ભારતીય વૈદ્યોનો એક સુહૃદ ગુમ થયો!

'હિંદીના હિતનું—તેમનું ત્રીજું કામ હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપિને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું. તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ 'ભારતધર્મ' પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઈ વખત માસિક, કોઈ વખત પાક્ષિક અને કોઈ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કાઢ્યા કર્યું હતું. આવા પત્રને જોઈએ તેટલા ગ્રાહકો મળવા મુશ્કેલ છે; છતાં ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને અને તેની મફત વહેંચણી કરીને પણ છેક અંતની ઘડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા નહોતા. મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લથડતી જીભે કહ્યું હતું કે:—'હે અખિલ ભારતના નિવાસીઓ! સાંભળો. મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ હવે તમે તેને સંભાળો...' ત્યાર પછી તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા તે સમજી શકાયું નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેળાવડાના જલસા એટલે લાભદાયક માનવામાં આવતા ન હતા; પણ તે વખતે તેઓ સમજી શકતા હતા કે, તેવા જલસા મારફત રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું કામ ઘણુ સારું થઈ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં 'આર્યમિત્ર મેળા'ની સ્થાપના કરી. વીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું અને જ્યારે તે કામ દૃઢ થયું, ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે મેળો ગણપતિઉત્સવના એક સ્તંભ સમાન ગણાય છે. ગણપતિઉત્સવ અને દશેરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમ જ ધાર્મિક જાગૃતિ કરવાનું ચૂકતા ન હતા. તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશંસનીય હતાં. તેઓ એટલા બધા ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી હતા કે તેમનાં કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે એક હાથે આટલાં બધાં કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે? મસ્તિષ્કજ્વરથી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયે તેમનો દેહાંત થઈ ગયો. જેની સાથે મિત્રતા થતી, તેની સાથે પછી ઉચ્ચ-નીચભાવની ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો, એટએટલા રાજમહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છતાં પોતાને માટે કાંઈ ધન એકઠું કર્યું નહિ. તેઓને જે મળતું તે બધું પ્રાયઃ સાર્વજનિક કામમાં જ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હમેશાં દયાદૃષ્ટિ રહેતી હતી. તેમને મફત દવા આપતા અને તેમની સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા. તેઓ હમેશાં કહ્યા કરતા કે, વ્યાપારની દૃષ્ટિથી પણ ગરીબોને મફત દવા આપવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જતી નથી; કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબર તરીકે કામ બજાવશે, સર્વત્ર તમારા ગુણો ગાશે અને તેથી અંતે તો તમને જ લાભ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે

તેઓનુ એકપત્નીવ્રત પણ વખાણવા યોગ્ય હતું. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો. કોઈ બીમારી વખતે અનુચિત ક્ષારાદિ ઔષધિ આપવાથી તેમની સ્ત્રીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયુ હતું. આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સાંસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદા માટે તેઓ વંચિત રહ્યા હતા. સંતાન થવાની આશા રહી નહિ તોપણ ઘરવાળાઓનો ઘણો આગ્રહ છતાં તેઓએ બીજો વિવાહ કર્યો નહિ; તેમ જ દાંપત્યપ્રેમમાં પણ કદી ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચાહતા હતા, તેવા જ પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમનાં પત્ની તેમને ચાહતાં હતાં. તેમને સંતાન ન હતુ તોપણ તેમનુ હૃદય વાત્સલ્યપ્રેમથી શૂન્ય ન હતું. નાનાભાઈના એકના-એક દીકરા માતાપિતા વગરના બાલા સાહેબ ઉર્ફે ગોવિંદરાજ દિનકરને તેઓ પતિપત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતાં હતાં શંકરશાસ્ત્રી ક્યાંક ચાર દિવસને માટે પણ જતા ત્યાં સ્ત્રી તથા ભત્રીજાને સાથે લઈ જતા

પહેલાં પ્રશ્ન એ થતો હતો, કે શાસ્ત્રીએ આરંભ કરેલાં કાર્યોની શી દશા થશે? બીજા વિષયો જવા દઈએ તોપણ વૈદકના ઉદ્ધારને માટે દેશમાં શિક્ષિત વૈદ્યો તૈયાર કરવાને માટે, વૈદકના ગૂઢ વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સંપાદકોને હાથે વૈદકના ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાને મ

ાપ્તિ થઈ જશે? આ ભાગ્યહીન દેશમા ઘણે ભાગે એવું જ થતું જણાય છે કે, કોઈ અસાધારણ ષ જો મહાન કાર્ય આરભે છે તો તે કાર્યમા અંતરાયો અને વિઘ્ન આવવા છતા પણ હિંમત હારતા પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી તેમના જીવન પર્યંત તો જેમતેમ ચાલે છે, પંરતુ તેમનો દેહ ા પછી તો તે કાર્ય જ્યાનું ત્યા જ શિથિલ થઈ જાય છે શાસ્ત્રીજીના કાર્યોની પણ જો આવી જ થઈ હોત તો અમને તો શું પણ સહૃદય દેશહિતૈષીમાત્રને દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ, પરતુ ા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીના કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમાયેલી સુપ્રસિદ્ધ લેડિઝની ટી તરફ જોતા, સંપૂર્ણ રૂપમા નહિ તો કોઈને કોઈ અંશમા પણ શાસ્ત્રીજીના કાર્યો ચાલુ ાની આશા રહે છે. પરમાત્માં તેમના સહાયક બનો। × × ×

શાસ્ત્રીજી પોતાનુ કર્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો દેશહિતૈષીઓનુ કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાતિ ન કરે અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાય જ સફળતા આપે। ॐ શાંતિ:

વૈદ્ય જગન્નાથ શુક્લ